નવજીવન

અને

સત્ય.

ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭.

તંત્રી અને પ્રકાશક

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલએલ. બી.

ગીરગામ—મુંબાઇ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦; છુટી નકલ આના ૩.

ગ્રામીય કેળવણી મંડળ (સુરત જીલ્લા.)

૧. શિક્ષકો ધાર્મિક ભાવનાથી પ્રેરાઈ કાર્ય કરનાર હોવા જોઈએ તો જ શિક્ષણનો ઉચ્ચ હેતુ સફળ થઈ શકે.

૨. નાના ગામડામા વસનાર દરેક બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીને માટે માધ્યમિક શિક્ષણ સુલભ બનવુ જોઈએ

૩. ધંધાઓના શિક્ષણની માધ્યમિક શાળાઓમા વ્યવસ્થા થવી જોઈએ

૪. શાળામાં અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી વિદ્યાર્થીના વિચાર ઉદાસ ન થાય અથવા તેના મનમા લોકસેવાની ધાર્મિક ભાવના જાગૃત ન થાય તો શિક્ષણનું કાર્ય નિષ્ફળ જ ગણાય

ઉપરના ચાર સિદ્ધાંતો ધ્યાનમા રાખી ગ્રામીય કેળવણી મંડળની સ્થાપના કરવામા આવી છે એના કાર્યનો વિસ્તાર ગામડાના લોકોના ઉત્સાહ ઉપર આધાર રાખે છે જે ગામને પોતાના બચ્ચાના શિક્ષણ અર્થે પૈસા ખર્ચવા ઈચ્છા હશે તે આ મંડળના જોડાઈ પોતાની ઈચ્છા મુજબ પોતાના પૈસાનો ઉપયોગ કરી શકે એવી વ્યવસ્થા રાખી છે સાધનો અને કાર્ય કરનાર મળશે તો પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓને (જેમને ઈચ્છા હોય તેને) ખેતીનુ શિક્ષણ આપવા વિચાર રાખ્યો છે મંડળ સારી ભાવના વાળા સ્વયંસેવકને આ કાર્યમા જોડાવા આમંત્રણ કરે છે. અને એવા શિક્ષકોનો લાભ પોતાને વિદ્યાર્થીઓને-ખાસ કરીને કુંવારા વિદ્યાર્થીઓને-આગ્રહ કરવામા આવે છે એક વધુ સ્વયંસેવક અને ચાર યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ મળેથી શાળાને અંગે એક વિદ્યાર્થી-આશ્રમ ઉઘાડવામા આવશે જે આવવાની ઈચ્છા રાખતા હોય તેમણે આગળથી નામ નોંધાવવુ.

મુખ્ય સ્થળ—અલાલા
તા. જલાલપોર.
સ્ટેશન—વેડછા

સેક્રેટરી—ગ્રામીય કેળવણી મંડળ.

દવાના વેપારીઓને ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારો બનાવેલો માલ "કર્ણીક એગ્રુમીક્ચર" રાખતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધો ડઝન અગર વધુ-મંગાવી દુકાનમાં વેચવા રાખશે તેને-અમારા નવા વરસના

કેલેન્ડરો-પીક્ચરો-બોર્ડ,

બ્લૉટીંગ પેપર-વગેરે. મફત આપવામાં આવશે

મોટી બાટલીની કિં રૂ ૧—૦—૦

નાની બાટલીની કિં રૂ. ૦—૧૦—૦

વધુ માટે લખો—મેસર્સ કર્ણીક બ્રધર્સ.

ગિરગામ—મુંબઈ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૨. ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭.

परिषत्सत्कार.

(ઝૂલણા ગીત.)

નવલ યુગનો દિસે સૂર્ય આજે ઉદિત,
હિંદ સંતાન ઉલ્લસિત ફરતાં,
બાલ વીરો અને પ્રૌઢ વીરો સહિત,
વીરમાતા તણાં વૃન્દ સરતાં!
આદરો સંઘનું કાર્ય ઉછરંગમાં,
આર્ય સંસારનું સુખ વધારો;
પૂજિએ પરિષદે પુનિત પગલાં અમે,
બંધુઓ ને બ્હેનો, પધારો!

પરિષદો છે પુરાણી પ્રથા આપણી,
નવલ આનંદ શો આજ રેલે!
સર્વનાં નયનમણિ દીપ્તિમય ભાસતાં,
હૃદયના રંગ શા રાસ ખેલે!
કેળવો દેશમાં દિવ્ય શિશુવાટિકા,
સજ્જનો! પ્રથમ નિજ ઘર સુધારો;
પૂજિએ પરિષદે પુનિત પગલાં અમે,
બંધુઓ ને બ્હેનો, પધારો!

कान्त.

હિંદમાં વસ્તિનો સવાલ.*

રાષ્ટ્રિય ઉન્નતિના કાર્યમાં સામાજિક સુધારણાનો પ્રશ્ન બીજા અનેક પ્રશ્નોના જેટલો જ અગત્યનો છે છતાં તે તરફ આપણા દેશમાં કાંઇક અજબ બેદરકારી જોવામાં આવે છે. આમ કહી અમે સંસાર સુધારા પરિષદ કે અન્ય સુધારકોના કાર્ય ઉપર ટીકા કરવા માંગતા નથી. કારણ કે તેમની પ્રવૃત્તિ મોટે ભાગે માત્ર હિંદુ સંસારના કેટલાક અત્યંત અનિષ્ટ તત્વો દૂર કરવા માટે જ છે, જ્યારે સામાજિક સુધારણાનો પ્રદેશ તેથી ઘણો વિશાળ છે અને તેમા સમસ્ત પ્રજાના સામાજિક જીવનને લગતા સઘળા અગત્યના પ્રશ્નો જેવા કે લોકોની તન્દુરસ્તી, વસ્તિની વધઘટ, ગરિબાઇ, લોકોને માટે ગુજરાનનાં સાધનો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે આ પ્રશ્નો અત્યંત અગત્યના છે, છતાં ઉપર કહ્યુ તેમ તે તરફ આપણા દેશમાં લોકોનું ધ્યાન ખેંચાયું હોય એમ જણાતું નથી. આ સ્થિતિમાં મી. વટલનો પ્રયાસ વધાવી લેવા જેવો છે તેમણે તેમના લઘુ પુસ્તકમાં વસ્તિની વધઘટના વિષયો સરળ રીતે સમજાવી, આપણા દેશને લગતી હકીકતો તથા આંકડાઓ આપીને, આપણી શોકજનક સ્થિતિ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે, અને એ સ્થિતિમાંથી નીકળવાને કેટલાક વ્યવહારૂ ઉપાયો પણ સૂચવ્યા છે. મી. વટલના વિચારો કરેલ અને મનન કરવા લાયક છે અને તેથી તેની અહિં ટુંક સમાલોચના આપીએ છીએ.

મી વટલ પોતાના પુસ્તકની શરૂઆતમાં માલથુસના નામથી ઓળખાતો વસ્તિનો નિયમ સમજાવે છે માલથુસના મત પ્રમાણે વસ્તિ તેને માટેના ગુજરાનના સાધનો કરતાં વધી જવાનુ વલણ ધરાવે છે. છતાં વસ્તુતઃ એમ થઇ શકે જ નહિ એ દેખીતું જ છે. વસ્તિની સ્વાભાવિક વૃદ્ધિના નિરોધ બે પ્રકારના છે પ્રથમ તો લોકો જ પોતે જે સુખી સ્થિતિમા રહેતા હોય તે જ સ્થિતિમાં પોતાના ભાવી કુટુંબને રાખવાને શકિતવાન થાય ત્યા સુધી લગ્ન કરવાનું મોકુફ રાખે તો દેખીતી રીતે વસ્તિ ગુજરાનના સાધનો ઉપરાંત વધી શકે નહિં. પરંતુ જ્યાં આવો સંયમ હોય નહિં ત્યાં કાંઇક જૂદા જ કારણો વસ્તિને વધતી અટકાવે છે આ કારણોમા રોગ, લડાઇ, દુકાળ, ગરિબાઇ, હાનીકારક ધંધા વગેરે જે સર્વેથી મનુષ્યના આયુષ્યની સ્વાભાવિક મુદત ટુંકી થાય તે સર્વેનો સમાવેશ થાય છે એટલે કે જે દેશોમા વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર વગર લગ્ન થાય અને જન્મનું પ્રમાણ ઘણું ઉંચુ હોય ત્યાં મરણનુ પ્રમાણ પણ ઉંચું જ રહેવાનુ. આ હકીકત આપણા દેશની સ્થિતિને બરાબર લાગુ પડે છે, તે મી. વટલે આપેલા વસ્તીપત્રક આંકડાઓ પરથી માલમ પડે છે.

વસ્તિની વધઘટ દેશના જન્મ મરણના આંકડાઓ તથા લોકોની હીલચાલ ઉપર આધાર રાખે છે આ બને તત્વો અગત્યના છે અને તે બંને વિષે મી. વટલે તેમના પુસ્તકમાં યોગ્ય વિવેચન કર્યું છે, પરંતુ અહિં માત્ર તેમના જન્મ મરણના પ્રમાણ સંબંધી વિવેચન આપવાનો ઇરાદો છે.

* મા પી. કે વટલે આ વિષે લખેલા એક પુસ્તકનું અવલોકન.

જન્મ મરણના આંકડાઓનો વિચાર કરતાં પહેલાં આ દેશમા લગ્નની સંસ્થા તરફ લોકોની વૃત્તિ કેવી છે, તે જાણવાની જરૂર છે, કારણ કે આપણા દેશમાં જન્મ મરણો લગ્નની સંખ્યા ઉપર જ આધાર રાખે છે. યુરોપના પાશ્ચાત્ય મુલકોમા જન્મ તથા લગ્ન વચ્ચે આવો કાંઇ ખાસ સબંધ જણાતો નથી, અને તેનું કારણ એ જ છે કે ત્યાં પરણેલાં જોડાંઓ પોતાની પ્રજાને પોતાની સ્થિતિ અનુસાર નિયમિત કરે છે, એટલે ત્યાં લગ્નોની સંખ્યા મોટી હોવા છતાં જન્મનું પ્રમાણ તો ઘટતું જ જાય છે આ બાબતમાં આપણા દેશની સ્થિતિ કાંઇક જૂદી જ છે શ્રી. વટ્લના શબ્દોમા "હિંદુઓને માટે લગ્ન એક પવિત્ર સંસ્કાર છે અને સ્ત્રી પુરૂષ પરણેલી જીંદગીની જોખમદારી ઉઠાવવાને લાયક હોય કે ન હોય પણ તેમણે લગ્ન તો કરવાં જ જોઇએ. હિંદુ પુરૂષે પરણી બાળકો—ખરેક તેના મરણ પછીની ક્રિયાઓ કરવાને માટે છોકરાઓ જ પેદા કરવા જોઈએ, નહિ તો તેના આત્માને પૃથ્વીના જંગલોમાં દુખી થઇ ભટકવું પડે... ...હિંદુ કન્યા ઉંમરની થયા છતાં કુંવારી હોય તો તે તેના કુટુંબને માટે સંસારમા અપવાદ સમાન તથા તેના બાપદાદાઓને નર્ક પમાડવાના કારણ તરીકે ગણાય છે" મુસલમાનોમાં આવાં કાંઇ બંધનો નથી છતા કેટલેક અંશે હિંદુઓની સાથે રહેવાને લીધે તથા મોટે ભાગે તેમના ગરીબ જીવનમાં ઘરકામ અને ખેતરમાં મજૂરીને માટે સ્ત્રીની મદદની જરૂર પડવાને લીધે તેમનામાં પણ લગ્ન એટલા જ પ્રમાણમાં થાય છે. માત્ર બ્રહ્મદેશમાં જ સુધરેલા દેશોની માફક લગ્નનુ પ્રમાણ ઓછુ છે. આપણા દેશના લગ્ન સંબધી આંકડાઓ નીચે પ્રમાણે સરખાવી શકાય—

	પરણેલા		કુંવારા		પરણેલી સ્ત્રીઓ.		
	મરદો.	સ્ત્રીઓ.	મરદો.	સ્ત્રીઓ.	૫ વરસની અંદર.	૫–૧૦ વચ્ચે	૧૫–૪૦ વચ્ચે
હિંદુ.	૪૭	૫૦	૪૭	૩૧	૧૮	૧૩૨	૮૩૭
મુસલમાન	૪૭	૪૭	૫૩	૩૮	૫	૬૫	૮૬૦
બુદ્ધ.	૩૯	૩૭	૫૭	૫૨		હજારમા	
હિંદ.	૪૬	૪૮	૪૯	૩૪			

આપણે ત્યાં લગ્ન માત્ર વધારે પ્રમાણોમાં જ નહિં પરંતુ ઘણા વહેલા પણ થાય છે, તે નીચેના આકડા પરથી જણાશે:—

	પુરૂષોમા લગ્ન. ઉમર.			સ્ત્રીઓમા લગ્ન ઉમર.	
	૧૫	૨૦	૨૫	૧૫	૨૦
ઇંગ્લાંડ	૦	હજારે ૨.	હજારે ૧૪૨	૦	હજારે ૧૨
હિંદ	૬ ટકા.	,, ૩૨૧	,, ૫૬૧	૨૦ ટકા	હજારે ૮૦૦

આપણા દેશમા સ્ત્રીઓ બધી ૧૫-૨૦ વરસની વયમાં પરણી જાય છે જ્યારે વિલાયતમા મોટે ભાગે ૨૫-૩૫ વરસની વચ્ચેજ સ્ત્રીઓના લગ્ના થાય છે

દેશનું બળ કેટલેક અંશે લોકોની સંખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે અને તેથી જો નવી પ્રજા વધારે પ્રમાણમાં પણ તંદુરસ્ત અને જોરાવર થતી હોય તો લગ્નના અસાધારણ પ્રમાણથી ગભરાવવાની જરૂર નથી—પરંતુ આપણા દેશના આંકડાઓ ઉપરથી કાંઇક જૂદુ જ અનુમાન નિકળે છે. વિલાયતમાં આખી વસ્તિને માટે જન્મનું પ્રમાણ હજારે ૨૪'૪ છે અને હિંદને માટે તે ૩૮'૫૯ છે. પરંતુ ૧૫-૪૦ વરસની પરણેલી સ્ત્રીઓને માટે જન્મોના આકડાની ગણત્રી કરતાં હિંદને માટે જન્મનું પ્રમાણ માત્ર હજારે ૧૬૦ નિકળે છે, જ્યારે વિલાયતને માટે તે ૧૯૬ અને બ્રહ્મદેશ માટે ૨૨૯ આવે છે. આ આંકડાઓ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, પરણેલી જીંદગી વહેલી ભોગવવાથી તથા નાની વયમાં બાળકોને જન્મ આપવાથી સ્ત્રીઓના શરીર બગડે છે અને પરિણામે વધુ બાળકોને જન્મ આપવાને તેઓ અશક્ત બને છે આ સ્થિતિ સુધારવાને માટે, માલથુસીયનો કે યુજેનીસ્ટોના મુશ્કેલી ભરેલા અંતિમ ઉપાયો બાજુએ મૂકી મી. વટલ મોટી ઉમરના લગ્નો તથા પરણેલી જીંદગીમાં આત્મસંયમ રાખવાની ભલામણ કરે છે. આ બાબત પર એક અંગ્રેજી પુસ્તકમાંથી તેમણે આપેલા નીચેના ઉતારા તરફ અમે વાચકોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ—

"આપણને જે ચીજની ખાસ જરૂર છે તે એ જ કે, આપણે આપણી આગળ પડેલી હકીકતો સમજવા માટે આપણી બુદ્ધિનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો જોઇએ અને તે સંબધી જે કાંઇ સમજી શકાય એવા નિયમો આપણી બુદ્ધી બતલાવે તે સાંભળવા જ જોઇએ. અને ખરેખર આપણી બુધ્ધિ આપણને કહે છે કે જેમ દીવાલ પર ચિત્રો કે તબેલામા ઘોડાઓ પોતાની મેળે આવતાં નથી, તેમ બાળકો પણ આપણને કોઇ ઉપરથી મોકલતું નથી, અને આપણે પોતાને તથા આપણા બાળકોને સુખમાં કે ખાસ દુઃખ વગર આપણે રાખી શકીએ તે ઉપરાત વધારેને દુનિયામાં લાવવાં એ કાંઇ કુદરતીના સાદા નિયમો કે દેવી ઇચ્છાઓ પૂરી કરવા સમાન નથી, પરંતુ તે શકિત ઉપરાત ગાડી ઘોડા કે ચિત્રો-રાખવાના જેટલું જ ખોટું, અને બુધ્ધિ તથા પ્રભુની ઇચ્છા વિરૂધ્ધ છે."

આપણા દેશની વસ્તિમાં થતા વધારાને માટે હવે આપણે જન્મ મરણને લગતા આંકડાઓ તપાસીએ ૧૯૦૨-૧૨ સુધીના હિંદ તથા બીજા અગત્યના દેશોને માટે જન્મ મરણના આકડા નીચે મુજબ છે.—

	જન્મ		મરણ
રશીઆ	૪૮'૪૭	હજારે	૩૧'૪૧
હિંદ	૩૮'૫૮		૩૪ ૨
સીલોન	૩૮'૧૨		૨૯ ૫
ચીલી	૩૮'૦૭		૩૦'૪૬
જર્મની	૩૨'૩૧		૧૮'૩૯
જાપાન	૩૨'૮૫		૨૦'૮૬

	જન્મ.	મરણ
સ્કોટલેંડ	૨૭.૯૯	૧૬.૩૩
ઈંગ્લંડ	૨૬.૮	૧૫.૨૫
સ્વીડન	૨૬.૧૭	૧૪.૬૮
આયરલેંડ	૨૩.૩	૧૭.૨૮
ફ્રાંસ	૨૦.૨૫	૧૭.૩૨

આ આંકડાઓ ઉપરથી માલમ પડે છે કે જે દેશમાં જન્મનું પ્રમાણુ ઉંચું હોય છે તે દેશમાં મરણનું પ્રમાણુ પણ ઉંચું જ રહે છે. યુરોપમાં રશિયાનું જન્મ પ્રમાણુ સૌથી વધારે છતા તેનું મરણનું પ્રમાણુ સૌથી વધારે છે, જ્યારે એશીઆમાં આપણા દેશનું જ જન્મ મરણ પ્રમાણુ સૌથી વધારે છે.

ઉપર આપેલા આંકડાઓ ઉપરથી સમજાશે કે આપણા દેશના ઉંચા જન્મ પ્રમાણુને માટે આપણે કોઇ પણ રીતે ખુશી થવા જેવું નથી; કારણ કે વસ્તિની વૃદ્ધિના દૃષ્ટિબિંદુથી તો જન્મના આંકડાઓમાંથી મરણના આંકડાઓ બાદ કરતાં જે કાંઈ રહે તે જ ગણત્રીમાં આવી શકે, અને આપણા દેશમાં મરણનું પ્રમાણુ પણ જન્મના પ્રમાણુની માફક ઘણુંઉંચું છે તેથી એકંદરે આપણી વસ્તિમા થતો વધારો વિલાયત તથા બીજા કમી જન્મોવાળા દેશો કરતાં પણ ઓછો જ છે. હવે આ ઉંચા જન્મ મરણના પ્રમાણુમાંથી ખરેખર હાનીકારક કયું છે? આપણા દેશમા હાલ થતા મરણોની સંખ્યા યોગ્ય ઉપાયો લીધાથી ઘટાડી શકાય એ ખરૂં, પરંતુ કદાચ આપણે તેને ઘટાડીને સુધારેલા દેશોની સ્થિતિ પર લાવી શકીએ તો પણ ખરેખરો સવાલ તો એ જ રહેશે કે દર વરસે હજારે વીસના પ્રમાણુમાં વધતી જતી વસ્તિને માટે આપણા દેશમાં ગુજરાનના સાધનો છે કે કેમ? મી. વટલના મત પ્રમાણે તો આપણા જન્મનું ઉંચું પ્રમાણુ જ આપણી સમાજને માટે ખરેખર હાનીકારક છે, અને આપણી સ્થિતિ સુધારવાને માટે તે સંબંધી કારણો જ સમજવાની જરૂર છે.

હર્બર્ટ સ્પેન્સરનો એવો અભિપ્રાય છે કે "જૂદા જૂદા જીવોની સંખ્યા તેમની વ્યક્તિઓની જીંદગીની કીંમત અને મોટાઇથી ઉલટા જ પ્રમાણુમા વધે છે" અથવા સર્વે જીવોમાં પ્રજોત્પાદક શક્તિઓ, આત્મરક્ષણની શક્તિથી ઉલટા જ પ્રમાણુમાં હોય છે. આ વિચારની પુષ્ટિમાં તેઓ કહે છે કે દરેક ઉત્પાદક શક્તિના ફળથી ઉત્પન્ન કરનારની જીંદગી ટુંકી થાય છે અને જીંદગી ટુંકી થાય તેનો અર્થ એ જ કે જીંદગી જાળવી રાખવાની શક્તિ ઘટે. "સૌ કોઇ કબૂલ કરશે કે જંગલી લોકોમા વ્યક્તિઓના જીવનમાં કીંમત સૌથી ઓછી જ અંકાય છે. અને તેમનામાં જન્મનું પ્રમાણુ ઘણું ઉંચું જ હોય એમ જણાય છે. વસ્તિ રીપોર્ટ પ્રમાણે બિહાર પ્રાંતમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ બિહાર તથા ઓરીસામાં જન્મનું પ્રમાણ માત્ર ૬.૯, ·૭, ·૯, ટકા જ છે જ્યારે જંગલીઓથી વસાએલા છોટાનાગપુરને માટે તે પ્રમાણુ ૧૪ ટકા જેટલું છે. જો આ નિયમ સાચો હોય તો બીજા દેશો કરતાં આપણા દેશમા જન્મનું પ્રમાણુ ઉંચું છે તેથી આપણો સમાજ તેમના કરતાં પછાત છે એમ માનવું પડે.

જન્મના આ ઉંચા પ્રમાણથી આપણે વધારે જોરાવર છીએ એમ સમજવાનું નથી. ઉપર કહ્યુ તેમ જન્મ પામતી પ્રજાના પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરનારની જીંદગી ટુંકી થાય છે. પૂરાવા તરીકે ઉપર જણાવેલા છોટા નાગપૂરના જંગલી લોકોમા જન્મનું પ્રમાણ ઘણું ઉંચું છે, તો તેમનામાં ૬૦ વરસની ઉપરના માણસોનું પ્રમાણ સૌથી કમી છે. આ બાબતમાં હિંદુ મુસલમાન તથા જંગલી લોકોની સ્ત્રીઓની સરખામણી કરતા વસ્તિ આંકડા નીચે મૂજબ છે.

	૧૯૦૧–૧૧ સુધીમાં વધારો	૬૦ વરસ ઉપરની સ્ત્રીઓ દશ હજારે
હિંદુ	૫૦'૪ ટકા	૫૭૩
મુસલમાન	૬'૭	૪૯૭
એનીમીસ્ટ	૧૯'૯	૪૪૭

પંડિત હરકીશન કૉલ કહે છે કે "ઉંચ વર્ણના વર્ગોમાં ઘરડાઓની સંખ્યા વધારે હોય છે, જ્યારે શરીરને નુકશાન કરે એવા કામમાં રોકાએલા મજૂરોમાં ૪૦ વરસની ઉમરના માણસોનુ પ્રમાણ ઘણું કમી છે. વળી સૌથી ઓછા ઘરડા માણસોવાળી કોમોમાં દાખલા તરીકે મજૂર વર્ગોમાં—બાળકોની સખ્યા સૌથી વધારે હોય છે જ્યારે ઘરડા માણસોની સખ્યાવાળી કોમમાં બાળકોની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઓછી છે." આ નિયમ નાની કોમોની માફક જુદા જુદા દેશોની સરખામણીમાં પણ જોવામાં આવે છે

	મરદો.			સ્ત્રીઓ.		
ઉમર	હિંદ			વિલાયત.		
	૧૮૯૧	૧૯૦૧	૧૯૧૧	૧૯૦૧	૧૯૧૧	
૦	૨૪ ૫૯	૨૩'૬૩	૨૨'૫૯	૪૪'૦૭	૪૬'૦૫	જીંદગી કેટલા
૧૦	૩૫ ૪૬	૭૪ ૭૩	૩૩'૩૬	૪૯'૬૫	૫૨'૩૫	વર્ષની અંકાય
૨૦	૨૯'૨૪	૨૮'૫૯	૨૭'૪૬	૪૧'૦૪	૪૩'૬૭	છે.
૩૦	૨૩'૬૬	૨૨'૯૦	૨૨'૪૫	૩૩'૦૬	૩૫'૨૬	
૪૦	૧૮ ૭૫	૧૭ ૯૧	૧૮'૦૧	૨૫'૬૫	૨૭'૨૭	
૫૦	૧૪'૨૮	૧૩'૫૯	૧૩'૯૭	૧૮'૮૯	૧૯'૮૫	
૬૦	૧૦'૧૨	૯'૫૩	૧૦'૦૦	૧૨'૯૦	૧૩'૩૮	
૭૦	૬'૪૮	૫'૮૦	૬'૧૯	૮'૦૨	૮'૨૫	
૮૦	૩ ૩૫	૩'૦૭	૩'૦૬	૪'૪૦	૪'૬૪	
૯૦	૧'૬૯	૧'૨૩	૧'૧૫	૨'૩૨	૨'૩૭	

હિંદ તથા વિલાયતને માટેના ઉપરના આંકડાઓ પરથી જણાય છે કે જ્યારે વિલાયતમાં જન્મતી વખત પુરૂષને માટે જીંદગી સરેરાસ મૂદત ૪૬'૫૯ વરસની અંવે છે ત્યારે હિંદમા તે માત્ર ૨૨–૫૯ વર્ષની જ છે અને ૧૦ વર્ષની ઉમરે વિલાયતમાં જીંદગી

૫૨.૩૫ વર્ષની અંકાય છે ત્યારે હિંદમાં તે માત્ર ૩૩-૩૬ વર્ષ જ છે. આમાં કશું ખાસ અજબ થવા જેવું નથી. કારણ કે આપણે સાધારણ રીતે માનીએ છીએ કે અંગ્રેજોની તંદુરસ્તી આપણા કરતાં વધારે સારી છે. પરંતુ અજાયબ થવા જેવું તો એ છે કે છેલ્લા ત્રણ વસ્તીપત્રકના આંકડા સરખાવતાં આપણી જીંદગીની સરેરાસ ઘટતી જતી માલમ પડે છે. ૧૯૧૧ ના વર્ષમાં ૩૦,૪૦,૫૦,૬૦,૭૦ ની ઉમરના આંકડામાં ૧૯૦૧ કરતાં કાંઇક સુધારો જણાય છે પરંતુ ૧૮૯૧ કરતાં તો તે હજુ કમી જ છે. સ્ત્રીઓની જીંદગી સંબંધી આંકડાઓ પણ એ જ અનુમાન તરફ દોરે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે ભવિષ્યની પ્રજા જીંદગીની શરૂઆતથી જ કમજોર નીવડે છે અને કદાચ જુવાની કાઢે તો પણ મોટી ઉમર સુધી જાળવવાનો સંભવ તેમને માટે ૩૦ વર્ષ પહેલાંના કરતા ઘણો ઓછો છે.

આ સ્થિતિની ગંભીરતા સમજવાની જરૂર છે. જો દેશમાં વર્ષોના કાર્યથી જાહેર હીલચાલોમાં આગળ પડતો ભાગ લેવાને લાયક થયેલા મોટી ઉમરના પુરૂષો પહેલા મરણ પામે તો સ્વભાવિક રીતે દેશમાં બાહોશ અને અનુભવી નેતાઓનું પ્રમાણ ઘટે અને તેટલે અંશે દેશોન્નતિના કાર્યને ધોકો લાગે.

આપણા દેશના ઉંચા મરણના પ્રમાણના કેટલાંક લક્ષણો વસ્તિના નિયમની સાથે ગાઢ સબંધ ધરાવે છે. માટે તે વિષે અહિં કાંઇક કહેવું જરૂરનું છે. આમાંથી એક તો બાળકોમા મરણનુ પ્રમાણ છે. હજાર બાળકોમાથી એક વર્ષની અંદર મરણ પામતા બાળકોને લગતા જૂદા જૂદા દેશોના આંકડા નીચે મુજબ છે:—

ફ્રાંસ	૧૩૧.૪	ન્યુઝીલેંડ ...	૬૪.૩	સંયુક્ત પ્રાંતો...	૩૫૨
જર્મની...	૧૮૬.૬	સ્વીડન	૮૪.૪	મુંબાઇ... ...	૩૨૦
રશીઆ .	૨૬૦.૫	ઓસ્ટ્રેલીઆ ...	૮૭.૫	બરમા... ...	૩૩૨
જાપાન ..	૧૫૯.૮	મદ્રાસ ...	૧૯૯	બિહાર	૩૦૪
વિલાયત ..	૧૨૭.૩	બંગાળ... ...	૨૭૦	પંજાબ... ...	૩૦૬

બાળકોમાં મરણનું આટલું ઉંચુ પ્રમાણ કેટલેક અંશે આપણે ત્યાંના પ્રસુતિ સમયના અત્યંત વ્યાધિકારક સંજોગો તથા તે વિષેના ભયંકર અજ્ઞાનને લઇને જ છે અને તેટલે અંશે તે સુધારી શકાય એ ખરૂં; પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે જ્યાં બાળકોમાં જીંદગી ટકાવી રાખવાની શક્તિ જ નહિ હોય ત્યાં તેમને કેવી રીતે બચાવી શકાય ? બંગાલાનો તંદુરસ્તી ખાતાંનો વડો અધિકારી કલકત્તા શહેરના બાળકોનાં મરણના આંકડા ઉપર ટીકા કરતા લખે છે કે “ પહેલે જ મહીને મરણ પામતાં લગભગ ૨,૦૦૦ બાળકોમાંથી, ૧,૨૦૦ કરતાં પણ વધારે અધુરે મહીને જન્મેલાં તથા જન્મથી જ કૌવત વગરનાઓના વર્ગમાં મૂકાય છે” તેના મત પ્રમાણે આ સ્થિતિનું કારણ નાની વયમા થતા લગ્નો જ છે. આપણા દેશમાં લાયકાતનો સ્હેજ પણ વિચાર કર્યા વગર દરેક જણ પરણી, નાનામાં નાની વયે પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે પ્રજા ઉત્તમ સ્થિતિમા પણ જીવે નહિ તેમાં કાંઇ ખાસ અજબ થવા જેવું નથી

બીજી ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી બાબત તો એ છે કે ૧૫-૪૦ વયની ઉપરની સ્ત્રીઓમાં પણ મરણનું પ્રમાણ ઘણું ઉંચું છે અને તે પણ લગભગ એ જ કારણોને લીધે. એટલે કે બાળલગ્ન, પ્રસુતિ સમયના વ્યાધિકારક સંજોગો, બીન અનુભવી દાઇઓ વગેરે. ૫-૧૫ અને ૧૫—૩૦ વર્ષમાં પુરૂષોના હજાર મરણના પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓના મરણના આંકડા નીચે મુજબ છે.

	૫-૧૫	૧૫-૩૦
બંગાલ	૭૪૯	૧૧૯૩
મદ્રાસ.	૯૨૩	૧૨૩૨
મધ્યપ્રાંત	૮૮૧	૧૧૦૦
સંયુક્ત પ્રાંત	૮૯૭	૧૦૮૦
મુંબઇ	૯૭૦	૧૦૧૩
બ્રહ્મદેશ	૮૫૮	૮૬૨

૧૫-૩૦ વરસની ઉમરની સ્ત્રીઓમાં ૫-૧૫ વર્ષની સ્ત્રીઓના કરતાં મરણનું પ્રમાણ કેટલું વધારે છે, તે આ આંકડાઓ પરથી માલમ પડે છે ૧૯૧૧ ના પંજાબના વસ્તીના રીપોર્ટ પ્રમાણે જ્યા બાળલગ્ન મોટે ભાગે પ્રચલિત છે ત્યાં ૧૨-૧૫ વર્ષની છોકરીનું પ્રમાણ ઘણુ જ ઓછું છે. અને તપાસ કરતાં એમ માલમ પડયું છે કે જ્યા નાની વયમા જ લગ્નસુખ ભોગવાય છે, ત્યા મોટા પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓ ક્ષય, છાતીના દરદો કે ગર્ભાશયના દરદોથી ૧૦ વર્ષમા મરણ ને ભોગ થઇ પડે છે

ટુંકમાં આ સવાલની સમાલોચના મી. વટલ નીચે પ્રમાણે કરે છે. પાશ્ચાત્ય દેશોના સરખામણીમાં

(૧) આપણી વસ્તિની વૃદ્ધિ આપણું જન્મનું પ્રમાણ વધારે હોવા છતા તેમના કરતા કમી છે.

(૨) આપણે ત્યાં પરણેલા માણસોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં પ્રજોત્પત્તિ ઓછી છે.

(૩) આપણા દેશમાં બાળકોના મરણનું પ્રમાણ બીજા દેશો કરતાં એથી ચાર ગણું વધારે છે.

(૪) આપણું સરેરાસ આયુષ્ય ઘણું ઓછું છે અને વધારે ઓછું થતુ જાય છે.

(૫) આપણી માતાઓમા મરણનુ પ્રમાણ ઘણું ઉંચું છે અને

(૬) યુરોપના દેશોની માફક આપણા દેશમા પણ નીચલા વર્ગના લોકોમાં પ્રજોત્પત્તિ ઉપલા વર્ગ કરતાં ઘણી વધારે છે

આ સ્થિતિ સુધારવાનો રસ્તો દેખીતો જ છે અને તે એ જ કે જન્મનું પ્રમાણ ઘટાડવું જોઇએ. અને તે માટે માત્ર રોગિષ્ટ કે નબળા શરીરવાળા માણસોને પરણતાં અટકાવવાં ઉપરાંત નાની વયમાં થતા લગ્ન સદંતર બંધ કરવાં જોઇએ. આ માટે

સંસાર સુધારા પરિષદ છેલ્લા ત્રીસ વરસ થયાં મહેનત કરે છે, પરંતુ હવે તે સંબંધી હકીકત તથા આંકડાઓ આપી આ અત્યંત અગત્યનો સુધારો અમલમાં મૂકવાની જરૂરિયાત વિષે લોકોની ખાત્રી કરી આપવી જોઇએ. તે ઉપરાંત જો પરણેલી જીંદગીમાં આત્મસંયમ રાખવામાં આવે તો પણ ઘણો ફેર પડે. લગ્નની સંસ્થા એકંદરે મનુષ્ય જીવનને માટે જરૂરની છે છતાં પ્રજોત્પત્તિ અનેક રીતે હાનીકારક હોઇ શકે. જો સ્ત્રીપુરૂષમાથી કોઇને પણ, બાળકોમાં ઉતરે એવાં કોઇ દરદો હોય, તો તેમને પ્રજા થતી અટકાવવી એ સરકાર તથા સમાજની ફરજ સમાન છે. વળી જો બાળકોને ઉછેરવાને તથા તેમને જીંદગીમાં ઠેકાણે પાડવા જેટલી પણ પુરૂષની કમાઇ હોય નહિ તો તે જોખમ માથે લેવામા કોઇ પણ જાતનુ ડહાપણ નથી. અને છેવટે જો સ્ત્રી પ્રસુતિ પીડા વેઠવાને અશકત હોય તો પણ સંતાનની જરૂર છે એમ સો સમજુ માણસ કબુલ કરશે.

અત્રે આપણા દેશમાં પણ કોઇ કોઇ પગલા વડે કૃત્રીમ ઉપાયોથી પ્રજા થતી અટકાવવામાં આવે છે એ વાત જણાવવાની જરૂર છે. બંગાળામાં ઘટતા જતા જન્મના પ્રમાણના ખુલાસામા ૧૯૦૧ના સેન્સસ રીપોર્ટમા જણાવવામા આવ્યું છે કે ઠેકાણે ઠેકાણે જમીન વગરના મજૂરનું કુટુંબ ત્યાંના ખેડુતના કરતાં ઘણું નાનું હોય છે અને તેનો આ સિવાય બીજો ખુલાસો જ નથી. વળી સૌ કોઇએ સાંભળ્યું છે કે આસામના ચાના બગીચાના કુલીઓમા આ ઉપાયો સારી રીતે પ્રચલિત છે, અને આસામના સેનીટરી કમીશનર તેના ૧૯૧૩ ના વરસના રીપોર્ટમાં તે વાતને ટેકો પણ આપે છે

જન્મનું પ્રમાણ નીચું રાખવાને માટે કૃત્રીમ ઇલાજોના ઉપયોગની સામે ઘણા માણસો મજબુત વાંધો લે છે. પરંતુ તેમને માટે મી વટલનો જવાબ એટલો જ છે કે "સુધારો કુદરતને તાબે થવાને માટે નહિં પણ કુદરતને તાબે કરવાને માટે જ છે, અને કુદરતને પોતાને રસ્તે જવા દઇ દુઃખો ખમવાનાં કરતા સમજુ માણસોએ કુદરતના ક્રમને લાભદાયક માર્ગોમાં વાળવો. જોઇએ." ટુંકમાં આપણી આસપાસ દરરોજ થતો સેંકડો જીંદગીનો ભયંકર નાશ જેમણે જોયો છે તેઓ કૃત્રીમ ઉપાયોથી પણ જન્મનું પ્રમાણ નીચું લાવવાની જરૂરિયાત સ્વીકાર્યા વગર મટશે નહિ.

શંકરલાલ જી. બેંકર.

મારો દુર્ગોત્સવ.

દશેરાને દિવસે કોણે મને આટલી બધી ભાંગ પી લેવા માટે કહ્યું હતું ? મેં શા માટે ભાંગ પી લીધી ? હું શા માટે દેવીની પ્રતિમા જોવા માટે ગયો ? જે પછી તે કોઇ કાળે પણ હું જોઇ નથી શક્યો, તે મેં શા માટે જોયું ? આ ઇંદ્રજાળ કોણે બતાવ્યું ?

મેં જોયું કે કાળનો પ્રબળ પ્રવાહ ઘણા વેગથી વિશ્વબ્રહ્માંડમાં વહેતો ચાલ્યો જાય છે. હું પણ તેમાં એક નાની બોટમા—હોડીમાં બેઠેલો છું. જોયું તો અનન્ત અપાર અન્ધકાર છે. તે પ્રવાહમાં આવી-તુફાનથી મોટી મોટી લહેરો ઉઠી રહી છે. વચ્ચે વચ્ચે ઉજ્જવલ નક્ષત્ર કદી કદી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, કદી અદ્રશ્ય થાય છે અને પુનઃ નીકળી આવે છે. હુ એકલોજ છું—એકલો હોવાથી ભય જણાવા લાગ્યો. બીલકુલ એકલોજ છું—માતા પણ પાસે નથી "માતા !" "માતા !" કહી પોકારૂં છું. હું આ કાળસાગરમાં માતાને શોધવા આવ્યો છું. માતા ક્યાં છે ? ક્યાં છે મારી માતા ? ક્યાં છો ચિદાનન્દિની જનની ભારતમાતા ? આ ઘોર સમુદ્રમાં ક્યાં છો તમે ?

સહસા સ્વર્ગીય વાજાંઓના શબ્દોથી કાન ભરાઇ ગયા. આકાશમાં પ્રાત:કાળના અરૂણોદય સમાન સ્તાશ લીધેલ ઉજ્જવલ પ્રકાશ ફેલાઇ ગયો શીતળ મંદ મંદ પવન ચાલવા લાગ્યો મેં તરંગપૂર્ણ-જલરાશિના ઉપર-ઘણે છેટે જોયું. સુવર્ણથી મઢેલ સપ્તમીની પ્રતિમા શરદની શોભામાં શોભાયમાન છે. જલમાં "કિલકિલ" સ્મિતહાસ્ય કરે છે-તરે છે અને વિમલ પ્રકાશ ફેલાવે છે. આ શું માતા જ છે ? હા, માતા જ છે ઓળખ્યા, આ જ મારી જનની જન્મભૂમિ છે આ જ માટીની અનન્તરત્નધારિણી આ સમયે કાળના ઝપાટામાં સપડાઇ છે—ડૂબવા ચાલી છે. દશ દિશા તે રત્નભૂષિત દશ ભુજાઓ છે, જે દશ તરફ ફેલાએલી છે તે ભુજાઓનાં જે શસ્ત્ર જણાય છે—તે જ ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ છે. ચરણોની નીચે શત્રુ કચરાયલો પડેલો છે—ચરણાશ્રિત વીર-સિંહ શત્રુને ઉઠવા નથી દેતો ! આ મૂર્તિ આ સમયે નહિ જોઇશ—આ જ પણ નહિ જોઇશ—કાલે પણ નહિ જોઇશ—કાળસાગરના પાર પહોંચ્યા સિવાય નહિ જોઇશ. કિન્તુ એક દિવસે અવશ્ય જોઇશ મેં ફરી મગ્ન થઇ તે કાળના સ્રોતમાં દશભુજા અને શસ્ત્રધારિણી શત્રુમર્દિની વિરેન્દ્રવાહના ભગવતી ભારતમાતાની સુવર્ણમયી મૂર્તિ જોઇ. જોયું—પ્રતિમાની જમણી તરફ ભાગ્યરૂપિણી લક્ષ્મી અને ડાબી તરફ વિદ્યા—વિજ્ઞાનમયી—સરસ્વતી છે. સાથેજ બળરૂપી કાર્તિકેય અને કાર્યસિદ્ધિરૂપી ગણેશજી વિરાજમાન છે દેવ જાણે ક્યાંથી ફૂલ મળ્યા. મેં તે પ્રતિમાનાં ચરણોમાં પુષ્પાંજલિ ચઢાવી કહ્યુ—

"જય સર્વ મંગલમાઙ્ગલ્યે શિવે, અમારાં સર્વ પ્રયોજનોને સાધનાર ! અસંખ્ય સંતાનોનું પાલન કરનાર અન્નપૂર્ણે ! ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ અને ક્રમ ફલરૂપ સુખ દુઃખ દેનાર માતા ! મારી આ પુષ્પાંજલિ ગ્રહણ કરો. ભક્તિ, પ્રીતિ, પ્રવૃત્તિ, શક્તિ આદિ પુષ્પોને હાથમાં લઇ હું આ શ્રીચરણોમાં પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરું છું—તમે આ અનન્તજલ-મંડલમાંથી બ્હાર આવી એક વખત જગતના-પોતાના પુત્રો સામે આ વિશ્વમોહિની મૂર્તિ પ્રકટ કરો. આવો માતા, નવીન રંગથી રંગાયલી, નવીન બળ ધારણ કરેલ, નવીન દર્પથી ભરાયલી, નવીન સ્વપ્ન નિહાળતી માતા આવો, ઘરમા આવો—અમે તમારા બત્રીશ કરોડ સન્તાન એક સ્થાનમા. એક સાથે ચોસઠ કરોડ હાથ જોડીને તમારા શ્રીચરણોની આરાધના કરશું બત્રીશ કરોડ કંઠથી આ આકાશ મંડલને ગુંજાવી નાખતાં કહીશું કે, 'મૈયા-જનની-અમ્બિકે ! ધાત્રીધારિણી ધન-ધાન્યધારિણી ! નગાંકશોભિને નગેન્દ્રબાલિકે ! શરત્સુન્દરિ ચારૂપૂર્ણચન્દ્રભાલિકે અને પોકારશું કે, 'સિન્ધુસેવિને સિન્ધુપૂજિતે સિન્ધુમથનકારિણી ! શત્રુઓનો સંહાર કરવા માટે દશ ભુજાઓમા દશ અસ્ત્ર ધારણ કરનાર ! અનન્ત શ્રી સંપન્ન અનન્તકાળસ્થાયિનિ ' હે અનન્ત શક્તિ, પોતાના સન્તાનોને શક્તિ આપો ! અમે તમને શું કહી પોકારીએ માતા ? અમે આ બત્રીશ કરોડ મસ્તકોને આ તમારાં ચરણો ઉપર નમાવીશું—એક સાથે બત્રીશ કરોડ કંઠથી તમારૂં નામ લઇ આકાશ પાતાળને ગજવી નાખશું બત્રીશ કરોડ શરીર તમને અર્પણ કરી દેશું—નહિ બની શકશે તો ચોસઠ કરોડ ચક્ષુઓથી તમારા માટે આસુ વર્ષાવશું. આવો મૈયા, ઘરમાં આવો—જેને બત્રીશ કરોડ સન્તાન છે તેને ચિંતા શી ?"

જોતજોતામાં તો તે પ્રતિમા તે જ અનન્ત કાળ-સમુદ્રમાં ડુબી ગઇ—પુનઃદ્રષ્ટિએ ન પડી ! અન્ધકારમય આકાશ સુધી તે તરંગપૂર્ણ જળરાશિ વ્યાપ્ત થઇ ગઇ-તેમાંજ સર્વ વિશ્વ-જગત ડૂબી ગયું ! ત્યારે હું વ્યાકુલતાથી આખોમાં આંસુ લાવી હાથ જોડી પોકારવા લાગ્યો—"ઉઠો માતા સુવર્ણમયી ભારતમાતા ! ઉઠો. માતા, હવે અમે સપુત થઇ સુમાર્ગે ચાલશું-તમારૂં નામ રાખશું. ઉઠો માતા, દેવી, દેવતાઓપર અનુગ્રહ કરનાર દેવી ! હવે અમે નીચ સ્વાર્થ-પરવત્તા છોડી ભ્રાતૃવત્સલ થશું-બીજાઓનું મંગલ ઇચ્છશું-અધર્મ, આલસ્ય, ઇન્દ્રિયોની ભક્તિનો ત્યાગ કરી દેશુ-ઉઠો, માતા, હવે ઉઠો. અમે એકલા પડી રૂદન કરી રહ્યા છીએ. રોતાં રોતાં અમારી આંખ લાલચોળ થઇ ગઇ છે-ફુટી જાય છે. માતા ! ઉઠો-ઉઠો-મૈયા ભારતમાતા ! "

મૈયા નહિ ઉઠી ! શું નહિ ઉઠશે ?

આવો બન્ધુઓ, અમે આ અન્ધકારમય કાળ-સાગરમા કુદી પડીએ. આવો અમે સવે ચોસઠ કરોડ ભુજાઓથી અમારી વ્હાલી માતાની જ્યોતિમય મૂર્તિ બત્રીશ કરોડ શિર ઉપર ઉઠાવી પોતાને ઘેર લઇ આવીએ. આવો, અન્ધકાર છે તો ભય શો ? આ જે નક્ષત્રો વચ્ચે ચળકાટ કરે છે, તે જ અમને માર્ગ સુચવશે. ચાલો ! ચાલો ! અસંખ્ય ભુજાઓથી આ કાળ-સાગરને તાડિત મથિત અને વ્યસ્ત કરીને આપણે

તરીશું—તે સુવર્ણ પ્રતિમાને મસ્તક પર લઇ આવશું. ભય શો છે? નહિ બની શકશે તો ડૂબી મરશું; માતા વિના આ જીવન શા કામનું? આવો પ્રતિમાને ઉઠાવી લાવીએ. પુજાની મોટી ધામધુમ થશે. અને તે જ માતૃ પુજાના અવસરે વિરોધ—બકરાને સત્કીર્તિના ખડ્ગથી મૈયા માતા આગળ ભેટ ધરશું—બલિદાન ધરશું. પ્રાચીન સમયના અસંખ્ય ઐતિહાસિક શંખ વગાડી—ફૂંકી માતાના ગુણગાન કરશું. અસંખ્ય શરણાઇઓ, ભૈરવી અને સોહુનીમાં માતાનો મહિમા સંભળાવશું—અને આનંદ વિહ્વલ થઇ નાચશું. પુજાની ધૂમ ઘણી મોટી થશે—અને બ્રાહ્મણ વિદ્વાન એકત્ર થઇ કહેશે—"જય અમ્બે-અમ્બિક-અમ્બાલિકે!"

शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणे ।
सर्वस्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तुते ॥

કેટલાએ દેશી-પરદેશી સજ્જન—ઉંચ નીચ-સર્વ આવી મૈયાના ચરણોમાં પ્રણામ કરશે. કેટલાએ દીન દુઃખી પ્રસાદ ખાઇ પેટ પાળશે. કેટલીએ અપસરાઓ નૃત્ય કરશે. ગાંધર્વ ગણ ગાશે—કેટલાએ કરોડ ભક્ત ગદ્ગદ થઇ પોકારશે—"મૈયા! મૈયા! મૈયા!"

जय जयदात्रि जय धात्रि, जय दुर्गे दुर्गति हर्त्री ।
जय वरदायिनि जय सुखदे, जय भगवति मंङ्गलकर्त्री ॥
दलदलदलनी शान्तिमयी, स्वर्णभूमि, जय सिन्धुसुते ।
जन्मभूमि जय जय जननी, कोटि कोटि सन्तानयुते ॥*

x x x x

વસતિગૃહોની આવશ્યકતા અને વ્યવસ્થા.

સુધારાની ટોચે પહોંચેલા દેશોના અગ્રગણ્ય પુરૂષોએ એકે અવાજે કબુલ કર્યું છે કે દેશની ઉન્નતિનો આધાર ત્હેમાં રહેલી વ્યક્તિઓને મળતી કેળવણી પર છે. જેટલા પ્રમાણમાં કેળવણીની પ્રગતિ થશે તેટલા પ્રમાણમાં મનુષ્યની શારીરિક, માનસિક, અને નૈતિક સ્થિતિ ઉચ્ચતર બનશે અને તેટલા પ્રમાણમાં સુધારાની પ્રગતિ થશે. આ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર થવાથી જ આપણા દેશના નેતાઓ સરકારને કેળવણીનો પ્રસાર વધારવાને અને દેશના એકેએક બાળકને કેળવવાને આગ્રહ કરી રહ્યા છે. એટલુ જ નહીં પણ સર્વ મનુષ્યો યથાશક્તિ ખાનગી સાહસથી પણ તેની વૃદ્ધિ કરવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. કેળવણીની સંસ્થાઓ વધે એટલાથી જ સંતોષ નહીં માનતાં તેને લગતા સર્વ પ્રશ્નો વિચારવાને તે વિષયમાં સમગ્ર જીવન અર્પનાર વ્યક્તિઓના મંડળો રચાયાં છે અને રચાય છે. એક મનુષ્યની બુદ્ધિશક્તિ જે કામ ન કરી શકે તે ઘણાંની એકત્ર થયેલી શક્તિ કરવા પ્રયાસ કરે છે.

વસતિગૃહ હોવાનાં કારણો.

આવા જ કારણથી સર્વ કોઇ પોતાના બાળકને કેળવણી આપવા પ્રયત્ન કરે છે. પ્રાથમિક કેળવણીને માટે ઘર આગળ સગવડ હોય છે ત્યાં સુધી બાળકોના વાલીઓને બહુ ચિન્તા હોતી નથી. પરન્તુ વધુ અભ્યાસને માટે દરેકને ઘર આગળ સવડ હોતી નથી એટલે પર-ગામ જ્યાં ઉચ્ચ અભ્યાસને માટે સંસ્થાઓ હોય છે ત્યાં પોતાનાં બાળકોને મોકલે છે. પરગામમાં અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને ખાવા પીવાની અને રહેવાની પ્રથમ જરૂર પડે છે. કેટલેક સ્થળે વિશિઓ હોય છે, પરંતુ વિશિ ચલાવનારને કમાવાનો લોભ હોય છે એટલે જમનારને સારો, તાજો અને શુદ્ધ ખોરાક મળે છે કે નહિ ત્હેની તેઓ કાળજી કરતા નથી· આથી વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તી ખાતર, ત્હેમને શુદ્ધ પૌષ્ટિક ખોરાક મળે તે માટે વસતિગૃહની જરૂર છે આ સંસ્થાઓમાં રસોડાની સઘળી વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીઓ પોતે કરતા હોવાથી, વા ત્હેમના હિતાર્થે પગારદાર મેનેજર કરતો હોવાથી અને કોઈ એક વ્યક્તિનો એ સંસ્થા પર માલકીનો હક્ક નહિ હોવાથી ત્હેમની શારીરિક તંદુરસ્તી સચવાય તે માટે ખાસ કાળજી લેવામાં આવે છે.

વસતિગૃહની જરૂરીઆત બીજા કારણથી પણ છે. ઘર આગળ વિદ્યાર્થીઓની સંભાળ ત્હેમનાં માબાપ લે છે; પરગામમા ત્હેમની જગા લે ત્હેવાં સ્થળોની વિદ્યાર્થીઓને ખાસ આવશ્યક્તા હોય છે; અને વસતિગૃહો જ ત્હેમની ખોટ પુરી પાડી શકે. વિશિઓ બહુ તો જમનારને ભોજન અને કદાચ ઉતારો પૂરાં પાડે, પરંતુ માબાપની કાળજીની ખોટ ઉભી રહેવાની જ.

તે ઉપરાન્ત ઘણા વાલીઓ પોતાનાં બાળકોની કેળવણીના વિષયમાં અજ્ઞાન હોય છે તેને લીધે તેઓ ત્હેમના અભ્યાસમાં બીલકુલ માર્ગદર્શક થઇ શકતા નથી વસતિગૃહમા વસનારા નિરંતર અભ્યાસના વાતાવરણમાં જ રહેતા હોવાથી શિક્ષણમાં ઘણી સહાય મળે છે ત્હેમનું ધ્યાન સંસારની અન્ય વસ્તુઓ તરફ નહીં જતાં અભ્યાસમાં જ લીન રહે છે.

કેટલીક વાર પિતા બહુ સમજુ હોય અને પોતાના પુત્રની કેળવણી પર ધ્યાન આપી શકે તેમ હોય છતા વસતિગૃહમાં સાથે રહી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હોવાથી પરસ્પર સહવાસનો જે લાભ મળે છે તે સારા વિચારશીલ પિતાના ઘર આગળ રહી અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીને પણ ન મળી શકે

વળી વસતિગૃહમા જ વિદ્યાર્થીઓના ભાવિ જીવનનો પાયો નંખાય છે. ઘર આગળ નજીવી બાબતોમા પણ ત્હેમને અંકુશમા રહેવું પડે છે. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનો અધિકાર મળતો નથી પરન્તુ વસતિગૃહમા સ્વતંત્રતા મળે છે, વિચાર કરવાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાને અવકાશ મળે છે. આ રીતે સર્વ બાજુ તરફ વિચાર કરતા આ જમાનામા વસતિગૃહ અને ત્હેમા જીવન ગાળવાની ખાસ આવશ્યકતા લાગે છે.

ઉપરના કારણોથી વસતિગૃહની જરૂરીઆત સાબીત થાય છે પરન્તુ જો તેને સારી રીતે ચલાવવી હોય તો તેની યોજનાનો સંપૂર્ણ વિચાર કરવો જોઇએ.

વસતિગૃહની પ્રથમ જરૂરિયાતઃ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ.

વિદ્યાર્થીઓને તે સંસ્થાની પ્રથમ જરૂરીઆત સુપરિન્ટેન્ડન્ટની છે. ઉપર કહેવામા આવ્યુ છે કે વસતિગૃહ વિદ્યાર્થીના ગૃહને સ્થાને છે એટલે તેના પર દેખરેખ રાખનાર સુપરિન્ટેન્ડન્ટ વિદ્યાર્થીઓના માબાપને ભુલાવનાર હોવો જોઇએ. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે વસતિગૃહના કાર્યને ધર્મકાર્ય માનવું જોઇએ. અથવા સેવાવૃત્તિથી કાર્ય કરનાર ન મળે તો ત્હેને એટલો સારો પગાર આપવો જોઇએ કે પોતાના કુટુમ્બની ચિન્તાને લીધે ત્હેને બીજા રસ્તા લેવા ન પડે.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ એ વસતિગૃહ સંસ્થાનો આત્મા છે. જેમ આત્મા વિનાનો દેહ ચેતન રહિત છે તેમ સાચા સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સિવાયનું વસતિગૃહ ચેતનનષ્ટ છે. ત્હેણે જાણવુ જોઇએ કે માબાપને માથે પોતાના થોડા જ બાળકોના ભાવિની ચિન્તા રહેલી છે જ્યારે ત્હેને અનેક વિદ્યાર્થીઓના ભવિષ્યની જવાબદારી સોંપવામા આવી છે. તે પોતે જેવો હશે તેવા ત્હેના વિદ્યાર્થીઓ થશે. શાળામાં ફક્ત પાંચ કલાક શિખવી જનારા શિક્ષકોની જેટલી છાપ વિદ્યાર્થીઓના મગજ પર નહીં પડે તેથી વિશેષ ત્હેના પોતાના વર્તનની વિચારની અને ટેવોની છાપ ત્હેની દેખરેખ નીચે અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓના મગજપર પડશે વિદ્યાર્થીઓનો અને ત્હેનો સહવાસ સર્વ સમયનો છે એટલે ત્હેનુ હરેક કાર્ય ત્હેમને અસર કર્યા સિવાય રહેશે નહીં. પોતાના વિદ્યાર્થીઓ નીતિને જ વળગી

રહેતા કરવા હોય તો હેણે દરેક રીતે પોતાના કાર્યોમાં નીતિને જાળવવી જ જોઇએ. નિર્વ્યસન, સાદાઇ, નિરભિમાન સદ્‌ગુણ વગેરેની આપણે સાધારણ મનુષ્યોમાં આશા રાખીએ છીએ તેવા ગુણ તો સુપરિન્ટેન્ડન્ટમાં હોવા જ જોઇએ. તે ઉપરાન્ત સ્વાર્થત્યાગ, દયા, પોતાના વિદ્યાર્થીઓનાં ભાવિને માટે ચિન્તા, વિદ્યાર્થીઓમાં હેમના જેવા બની જવાની શકિત અને તૈયારી, હેમનાં સુખ દુઃખનો સાથી બનવાનો ગુણ, હેમને પોતાને યોજેલે માર્ગે પોતાની મેળે અનુસરવા તૈયાર થાય એવું કરવાની કળા, વગેરે ગુણો ખાસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટમા હોવા જોઇએ. પોતાનો જ આબેહુબ નમૂનો વિદ્યાર્થીઓ બને હેમાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટની મહત્તા નથી, પરન્તુ સર્વની ગુપ્ત શકિત ખીલી પોતાના અનુકૂળ રસ્તામા વિચરે, અને તેથી તે પોતે તથા હેમની સંસ્થા ઉન્નત બને.

સરસ્વતીચન્દ્રની અંદર સદ્‌ગત શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ મલ્લરાજ પાસે પોતાના પુત્ર માટે વિદ્યાચતુરને જે શિખામણ અપાવે છે તે સુપરિન્ટેન્ડન્ટે ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છેઃ—

મલ્લરાજ કહે છે "મ્હારા કુંવર પાસે તમને રાખું છું, તે કાંઇ એની બુદ્ધિ ઇંગ્રેજી કરવા નથી રાખતો એનું વય આજ કોમળ છે માટે એને બહુ સંભાળથી ઉછેરજો. સરત રાખજો કે એને મ્હારે તમારા જેવો બ્રાહ્મણ નથી કરવો કે વૈશ્ય નથી કરવો. બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, મ્લેચ્છ, ઇંગ્રેજ અને એ બધા એવા સર્વ લોકની વિદ્યા એ સમજી જાય, અને સર્વની કળા જાણી જાય, સર્વ સાથે પોતાના ધર્મ પાળવા સમજે, એવું એવું સર્વ એને શીખવજો."

સુપરિન્ટેન્ડન્ટને શાળાના કાર્ય ઉપરાંત વસતિગૃહમા કાર્ય કરવા માટે નીમવા કરતા ખાસ તે કામને માટે જ તે નીમાવો જોઇએ. જો બન્ને સ્થળે કામ કરવાના હશે તો શાળાના કામથી થાકી ગયેલો હોવાથી હેનાથી ઉત્સાહપૂર્વક કાર્ય થઇ શકશે નહિ. જો વસતિગૃહમાં જ કાર્ય કરવાનું હશે તો વિદ્યાર્થીઓને શાળા બ્હારના બધા સમયમા વિધવિધ પ્રવૃત્તિઓમા ઉત્સાહથી દોરશે અને આ રીતે ઘણું સારૂ કાર્ય થઇ શકશે.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટને વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસમાં પણ મદદ કેટલેક અંશે કરવાની છે; એટલે મેટ્રિક કલાસના વિદ્યાર્થીઓને હેમના અભ્યાસમાં સામાન્ય સલાહ આપી શકે તેટલી શકિતવાળો હોવો જ જોઇએ એટલે તે ગ્રેજ્યુએટના જેટલા જ્ઞાનવાળો હોવો જોઇએ.

આ પ્રમાણે સર્વ રીતે યોગ્ય કર્તવ્યને સમજનાર સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જે વસતિગૃહને મળ્યો હોય હેને હેનુ પોતાનું કાર્ય સારી રીતે કરી શકે તેટલા માટે નિરંકુશ સત્તા સોંપવી જોઇએ. હેના કાર્યમા બ્હારના માણસો નજીવી બાબતોમા પણ વચ્ચે પડશે તો તે વિદ્યાર્થીઓ પર સંપૂર્ણ કાબુ રાખી શકશે નહીં અને હેના

શુભ હેતુ પૂર્ણ કરવાન કાર્યમાં પણ અડચણો આવશે. આ પ્રસંગ અટકાવવાને માટે તેને વસતિગૃહમાં સંપૂર્ણ સત્તા મળવી જોઈએ.

વસતિગૃહનું મકાન.

વસતિગૃહની બીજી જરૂર મકાનની છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ વસતિગૃહનો આત્મા છે. મકાન ત્હેનો દેહ છે. એવુ બને છે કે જો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ઘણો સારો હોય તો ગમે તેવા મકાનમાં પોતાના કાર્યની સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે. પરન્તુ સારૂં મકાન હશે તો ત્યાં તે પોતાનુ કાર્ય ઘણું વધારે દીપાવી શકશે. વસતિગૃહની ઓરડીઓ છેક ન્હાની નહીં હોવી જોઇએ. ઓછામા ઓછા ત્રણ અને વધારેમા વધારે ચાર વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ થાય એવડી ઓરડી હોવી જ જોઈએ મકાનમા વસતા વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસને લીધે આંખને નુકસાન ન થાય એટલું અજવાળું આવવું જોઇએ. હવાની આવજા છૂટથી થાય એવા બારી બારણા તથા જાળીઓ હોવી જોઈએ. મકાનનું કમ્પાઉન્ડ એટલું વિશાળ હોવું જોઇએ કે ત્હેની અંદર વિદ્યાર્થીઓને રમવાની તથા બાગકામ કરવાની જગા મળે. વસતિગૃહના કમ્પાઉન્ડની અંદર જ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને રહેવાનું મકાન હોવું જોઇએ, કે જેથી તે રાત્રિ દિવસ વિદ્યાર્થીઓની પાસે જ રહી શકે. વિદ્યાર્થીઓને રહેવા ઉપરાન્ત વાચનાલય, પુસ્તકાલય વગેરેને માટે પણ પૂરતી સવડ હોવી જોઇએ. મકાનની અંદર રહેતા વિદ્યાર્થીઓને શરદી વગેરે ન લાગે ત્હેમને સામાન વ્યવસ્થિત રીતે મૂકવાની અનુકૂળતા મળે માટે પૂરતી સાવચેતી લેવી જોઇએ. કમ્પાઉન્ડની અંદર ઝાડ વગેરેની એવી સવડ હોવી જોઇએ કે જેથી ઉન્હાળામા વિદ્યાર્થીઓને સખત તાપ ન લાગે અને ત્હેમના અભ્યાસમા મન્દતા ન આવે શેહેરોમા આડે માર્ગે લઇ જનાર અનેક લાલચો હોય છે ત્હેમાંથી વિદ્યાર્થીઓને બચાવવા માટે વસતિગૃહનું મકાન શહેરથી અલગ હોવું જોઇએ.

સ્વતંત્ર મેનેજરની આવશ્યકતા અને યોગ્યતા.

વિદ્યાર્થીઓ વસતિગૃહમાં અભ્યાસ કરવા રહે છે એટલે ત્હેમના અભ્યાસમાં જેમ બને તેમ ઓછી અડચણો આવે અને સાથે સાથે ભવિષ્યના જીવનની તૈયારી કરાવવાની છે માટે કેટલીક તાલિમ પણ મળવી જોઇએ. રસોડાની વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ રીતે કરવામાં વિદ્યાર્થીઓનો ઘણો સમય જાય છે અને અભ્યાસ કરવાને થોડો જ અવકાશ મળે છે, એટલુંજ નહીં પણ અભ્યાસમાં ચિત્ત પણ ચોટતું નથી.

વળી રસોડાની વ્યવસ્થામાં કેટલાક પ્રસંગો એવા બને છે કે જેની અસર મન પર દીર્ઘ સમય પર્યન્ત રહે છે અને માનસિક શક્તિ નાશ પામે છે. જો રસોડાની વ્યવસ્થા તરફ કોઇ લક્ષ આપતું નથી તો કૉલેજોનાં વસતિગૃહોની અંદર બને છે તેમ રસોઇઆ, નોકર વચ્ચે કમાણી કરે છે અને એકંદર ખર્ચ વધી જાય છે. કેટલેક સ્થળે તે વિદ્યાર્થીઓને અપ્રમાણિક બનાવે છે. આટલું છતાં વસતિગૃહના સામાનની, તેમ વારવાર જોઇતી વસ્તુઓ લાવવાની કાળજી બરોબર રાખવામાં આવતી નથી. આથી ફલિત થાય છે કે

દરેક વસતિગૃહને અંગે એક સ્વતંત્ર વિશ્વાસપાત્ર મેનેજર હોવો જોઇએ. આવો માણસ જો મળી આવે તો તેના પગાર કરતા ઘણું વધારે રસોડાની વ્યવસ્થા, સામાનની દેખરેખ વગેરેમાં બચશે. એટલે એકંદરે સ્વતંત્ર મેનેજર રોકવાથી વસતિગૃહને ખોટ નહીં આવે પરન્તુ લાભ થશે. એ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે કે મેનેજર રહ્યો તેની સાથે રસોઇઆ નોકરની કમાણી ઓછી થશે. એટલે એ લોકોના પર વસતિગૃહનો દરેક વિદ્યાર્થી હુકમ કરશે તો ત્હેમની કમાણી થોડી અને હુકમ કરનારા ઘણા એમ ધારી કંટાળી નાશી જશે. માટે રસોઇઆ નોકર એ વસતિગૃહના નોકર છે, નહીં કે દરેક વિદ્યાર્થીના. ત્હેમની કસુરને માટે વિદ્યાર્થીઓને બારોબાર સત્તા વાપરવાની નથી પરન્તુ મેનેજર અથવા સુપરિન્ટેન્ડન્ટને જ ફરિયાદ થવી જોઇએ આ નિયમથી વસતિગૃહની સંસ્થામાં નોકર વખતો વખત બદલાશે નહીં પણ તેઓ લગભગ કાયમના જેવા થઇ જશે. આજ નિયમ મેનેજરના સંબંધમાં વધુ સખ્ત રીતે પાળવો જોઇએ જો પ્રમાણિક વિશ્વાસપાત્ર મેનેજર હશે તો તે સંસ્થાના જ હિતનો વિચાર કરશે, અને તે હિત સાચવવામાં કરકસર કરશે. આ કરકસર વ્યકિત પરત્વે વિદ્યાર્થીઓને પસદ પડશે નહીં, અને તેથી ટુંકી દૃષ્ટિના વિદ્યાર્થીઓ મેનેજર પર દોષારોપણ કરશે આવા પ્રસંગે પ્રમાણિક મેનેજર પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપવા તૈયાર થશે. પણ સરકાર જેમ ફોજદાર તલાટીની નિમણુક લોકોના લાભ ખાતર લોકોના જ પૈસાથી કરે છે, પરન્તુ લોકોના ત્હેમના પર બીલકુલ હક હોતો નથી, સરકાર જ તેમની નિમણુંક, ફેરબદલી, અથવા બરતરફી કરી શકે છે, લોકોના પર તો તેઓ સત્તા ચલાવે છે તેમ મેનેજર વિદ્યાર્થીઓના પૈસામાથી વિદ્યાર્થીઓના લાભની ખાતર નીમાય છે ખરો; પરન્તુ તે વસતિગૃહનો નોકર છે, નહીં કે વિદ્યાર્થીઓનો વિદ્યાર્થીઓની તો ત્હેણે અમુક પ્રકારની સેવા કરવાની છે પરન્તુ કોઈ વિદ્યાર્થી ત્હેને સતાવે નહીં એટલું જ નહી પણ ત્હેના અપમાન કરનારને યોગ્ય શિક્ષા કરવાની ત્હેને સત્તા હોવી જોઇએ.

મેનેજરને વિદ્યાર્થીઓના સહકાર્યની જરૂર.

કોઇ એમ દલીલ કરે કે મેનેજર રોકવાથી વિદ્યાર્થીઓને બજારમા ખરીદ વગેરેની તાલીમ નહીં મળે, અને એથી કરીને વ્યવહારૂ જીવનને માટે તેઓ લગભગ નકામા બની જશે. આ દલીલમાં કેટલુ ક સત્ય છે અને ત્હેને માટે મેનેજરને રોકયા પછી કેટલાક કાર્ય વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવવા જોઇએ. એટલે મેનેજરની દેખરેખ નીચે વિદ્યાર્થીઓ પાસે રસોડા વગેરેની વ્યવસ્થા કરાવવી જોઈએ. આમાં એક બીજાને પણ લાભ છે, મેનેજર પ્રમાણિક છે કે નહી ત્હેની વિદ્યાર્થીઓને ખાત્રી થશે, અને મેનેજર અપ્રમાણિક થતો અટકશે. મેનેજર વધારે અનુભવી હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ છેતરાશે નહીં, અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાને અમુક હક મળવાથી અસંતુષ્ટ બનશે નહી. વ્યવસ્થામાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ છે અને તેમાં કેટલી સાવચેતી રાખવાની છે ત્હેનું ત્હેમને ભાન થશે.

વસતિગૃહમાં માફી વિદ્યાર્થીઓ રાખવાની જરૂર અને ત્હેના લાભ.

કેટલાંક વસતિગૃહની સંસ્થાઓમાં ઘણીવાર જનસમૂહ તરફની મદદ હોય છે. મકાન ફરનીચર વગેરે આરંભનાં ખર્ચ તો જનસમૂહે જ કરેલાં હોય છે પણ તે ઉપ-

રાંત કેટલેક સ્થળે રસોઇઆ, નોકર વિગેરેનો પગાર પણ વ્યવસ્થાપકો તરફથી અપાય છે. આ એક પ્રકારનું ઋણ છે અને તે સારી સ્થિતિના વિદ્યાર્થીઓએ પરત આપવું જોઇએ. આવા ઋણનો હિસાબ કંઇ રખાતો નથી, પરન્તુ એક નિયમ એવો પળાવો જોઇએ કે જેટલા પ્રમાણમાં બ્હારની માસિક મદદ વસતિગૃહને મળતી હોય તેટલા પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓએ ગરીબ પણ શકિતવાળા વિદ્યાર્થીઓને માફી પોષવા જોઇએ, ત્હેમને પુસ્તક, કપડાં વગેરે ખાસ જરૂરની ચીજો પૂરી પાડવી જોઇએ.

કેટલીક વાર એમ બને કે બ્હારથી માસિક મદદ વસતિગૃહને ન મળતી હોય ત્યારે પણ અમુક સંખ્યાએ એક વિદ્યાર્થીને માફી રાખવાનો સિદ્ધાન્ત તો પાળવો જ જોઇએ. આથી સારી સ્થિતિના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ગરીબ બન્ધુઓ પ્રતિ દયા બતાવતાં શિખાશે, અને ત્હેમને માટે પોતે થોડીક અગવડ વેઠી હોય તો પ્રભુ રાજી થશે એ સૂત્ર પણ શીખાશે. આ શિક્ષણ વ્યર્થ નથી આપણે જાણીએ છીએ કે કેળના ન્હાના રોપાની અંદર કાપ કર્યો હોય તો તે કેળ મ્હોટી વધતાં પણ કાયમ જ રહેવાનો અને વધવાનો, તેમજ કુમળા ઝાડો જેમ વાળ્યાં હોય તેમ વાળી શકાય. તેવી રીતે વિદ્યર્થીનાં કુમળાં મગજ પર પોતાના જ ગરીબ બન્ધુ પર મદદ કરવાની ફરજના સંસ્કાર પડ્યા હશે, તો તે વયની વૃદ્ધિ સાથે દૃઢ થશે અને વધારે પરોપકારનાં કાર્ય કરશે.

સહવાસનો લાભ.

આમાથી એક બીજો પણ લાભ થાય છે આપણા દેશની અંદર ગરીબની સંખ્યા ઘણી છે; અને એ મ્હોટી સંખ્યામાંથી મહાન બુદ્ધિશકિતવાળા યુવકો તો હોવાના જ. આવા યુવકોને માટે કંઇ સગવડ ન હોય તો ત્હેમની શકિત ધુળમા દટાઇ જાય અને દેશને એક દરે ઘણો ગેરલાભ થાય. વસતિગૃહમાં અમુક પ્રમાણમાં ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને માફી પોષવામા આવશે તો સારી શકિતવાળા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ દૂરથી પણ ત્યા ખેચાઇ આવશે, અને આ રીતે વસતિગૃહો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓનાં આશ્રયસ્થાન થશે.

આ ઉપરાત ગરીબ વિદ્યાર્થીઓના સહવાસથી અન્ય વિદ્યાર્થીઓ પર ત્હેમના વર્તનની, અભ્યાસની વગેરે સારી છાપ પડશે અને વસતિગૃહને પરોક્ષ રીતે ત્હેમને પોષવાનો બદલો કંઇક અંશે મળશે.

ગરીબ વિદ્યાર્થીઓનાં વધુ અભ્યાસને માટે લોન ફંડની યોજના.

આ બધું વિવેચન ખાસ કરીને હાઇસ્કૂલોના અંગના વસતિગૃહને માટે છે. તેથી જો વસતિગૃહો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પોતાને જ સ્થળે અનુકૂળતા આપે તો ત્હેમનો અભ્યાસ અર્ધેથી અટકી જાય. આટલા માટે વસતિગૃહના વ્યવસ્થાપકોએ ગરીબ વિદ્યાથીઓના વધુ અભ્યાસને માટે લોનફંડ જેવી કંઇક વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. સ્કોલરશિપ કરતાં લોનફંડ વધુ પસંદ કરવા જેવાં છે, કારણ કે તેથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓને

અનુકૂળતા મળે છે, વિદ્યાર્થીઓ સ્વાશ્રયી બને છે, અને પારકું લુણ પરત આપવાથી હેમનામાં સ્વમાનની ભાવના જાગૃત થાય છે. સ્કોલરશિપમાં જ્યારે મૂડી કાયમ રાખી ફક્ત વ્યાજ જ વપરાય છે, ત્યારે લોનમાં મૂડી પણ વાપરી શકાય છે. કારણ કે તે અમુક મુદ્દતે પાછી ફરવાની છે. આ યોજનાથી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓનો અને તે સાથે અન્ય વિદ્યાર્થીઓનો પણ વસતિગૃહ સાથેનો સંબંધ કાયમ રહેશે.

કેટલીકવાર એમ પણ બને છે કે વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ ઉપરાંત પોતાના કુટુમ્બની પણ ચિન્તા હોય છે. પિતા ગુજરી ગયો હોય, ભાઇબ્હેનોમાં તે સર્વથી મ્હોટો હોય, અને તે સર્વના પોષણની બીજી કંઇ યોજના ન હોય, એવા પ્રસંગમાં વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ છોડી દેવાને તૈયાર થાય છે. વસતિગૃહના વ્યવસ્થાપકો જો પિતા થવાને તૈયાર હોય તો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસ ચાલુ રહે અને કુટુમ્બના પોષણની ચિન્તાનો ભાર હેના પરથી જતો રહે.

ગરીબ વિદ્યાર્થીને અભ્યાસમાં મદદ આપવાથી સંસાર સુધારાને પણ મદદ આપી શકાય છે. વસતિગૃહના વ્યવસ્થાપકોએ કુંવારા વિદ્યાર્થીઓને જ મદદનો લાભ આપવો જોઇએ, અને હેમના વાલીની સાથે એવો ઠરાવ કરવો જોઈએ કે જ્યાં સુધી હેમના છોકરાઓ હેનો લાભ લેતા હોય ત્યાં સુધી હેમની પરવાનગી સિવાય વિવાહ જેવું કંઇ પણ કરી શકાય નહીં. આથી લગ્નને લીધે અભ્યાસમાં પડતી અડચણો ફદ્દલવી જ શકશે નહીં.

વિદ્યાર્થીઓના સમાજ સેવાના શિક્ષણની વ્યવહારૂ રીતિઓ.

અભ્યાસની ચિન્તા આટલી બધી કર્યા પછી જો આપણે વિદ્યાર્થીઓને ફક્ત અભ્યાસમાં જ પડયા રહેવા દઇએ તો તેઓ સ્વાર્થી થઈ જશે. ઘર આગળ અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને ઘરનાં કામકાજ યથાશક્તિ કરવાનાં હોવાથી બીજાને માટે આપણે કંઈક કરવાનું છે એનું ભાન થાય છે. વસતિગૃહમા તેવું કંઇ ખાસ હોતું નથી માટે વ્યવસ્થાપકોએ હેવા પ્રસંગો પ્રાપ્ત કરી આપવા જોઇએ. વસતિગૃહમાં આવા ઘણા પ્રસગ મળી શકે છે. અભ્યાસમાં હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પાછળ પડી ગએલા સહાધ્યાયીઓને દરરોજ થોડો સમય મદદ કરી શકે. તે ઉપરાન્ત વિદ્યાર્થીઓ સમાજ-સેવા કેવી રીતે કરી શકે તે રેવ પ્રિન્સિપાલ ફ્લેમિંગે પોતાના "સમાજસેવાના સન્માર્ગ" નામના પુસ્તકમા દષ્ટાન્તો આપી સમજાવ્યું છે. તે બધી સૂચનાઓનો પ્રયોગ કરવાનું જો કોઇ પણ શ્રેષ્ઠ સ્થળ હોય તો તે વસતિગૃહ જ છે ત્યાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓ પૂર્ણ સ્વતંત્ર હોવાથી ગમે તે જોખમ વહોરવાને અથવા ભોગ આપવાને પણ તૈયાર થાય છે. પોતાના પ્રદેશમા દુષ્કાળ પડયો હોય તો વસતિગૃહના વિદ્યાર્થીઓ ફંડ એકઠું કરવાને ભિક્ષા માગવા નીકળે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ એકાદ મિષ્ઠાન, એકાદ ટકનું ભોજન, થોડાક દિવસ દૂધ અને ઘી વગેરેમાંથી કોઇનો ત્યાગ કરવો—એમાંથી કોઇ પણ એક ઉપાય

અજમાવે છે. જે જોખમ ખમવાને મ્હોટા માણસો બ્હીએ છે તે વિદ્યાર્થીઓને જણાતું પણ નથી. સૌથી ઉજ્વળ સમાજ સેવાનું દૃષ્ટાંત ગુરૂકુળના વિદ્યાર્થીઓએ આપ્યું છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના યુદ્ધ પ્રસંગે હરદ્વાર ગુરૂકુળના વિદ્યાર્થીઓએ એક માસ સુધી દૂધ, ઘીનો ત્યાગ કર્યો. એટલું જ નહીં પણ પડોશમાં બંધાતા રેલ્વે રોડ પર કામે ગયા, અને એવું સખ્ત કામ પૂર્ણ કરી રૂ. ૧૦૦૦ જેટલી મ્હોટી રકમ દક્ષિણ આફ્રિકાના ફંડમાં મોકલાવી. શું આવો સ્વાર્થ-ત્યાગ, આવો શ્રમ ભવિષ્યના જીવનમાં કદી ભૂલી જવાય? વિદ્યાર્થી જીવનમાં આવા પ્રસંગ જવા દેવામા આવે તો તે ફરીથી મળે નહિ અને શેકસપીઅર કહે છે તેમ ભરતીનો લાભ લેવામાં ન આવે તો સમગ્ર ભવિષ્ય દુઃખમાં અને ચિંતામા જ પસાર કરવું પડે

વસતિગૃહના વિદ્યાર્થીઓને પ્રવાસે લઈ જવા.

હવે આપણે વસતિગૃહને અંગે થવી જોઇતી પ્રવૃત્તિઓનો વિચાર કરીએ. આપણે સર્વ જાણીએ છીએ કે યૂરોપમા પરદેશમાં પ્રવાસ કર્યા સિવાય કેળવણી સંપૂર્ણ મળી કહેવાતી નથી. આપણો દેશ ગરીબ છે એટલે સર્વને પરદેશમાં પ્રવાસ કરવાની અનુકૂળતા મળી શકે નહી. છતા તે એટલો બધો મ્હોટો છે અને તેની અંદર એટલા બધા ભિન્ન લોકો વસે છે અને ભિન્ન ભાષા બોલાય છે કે એક ભાગના લોકોને અન્ય ભાગ પરદેશ જેવોજ જણાય. ત્યાના રીતિરિવાજ પોતાથી જુદાજ લાગે માટે એક ભાગમાથી બીજા ભાગમા પ્રવાસ કરવાની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવું જોઇએ. વસતિગૃહને અંગે વર્ષમાં એક લાંબો પ્રવાસ, એક માસિક ટૂંકી મુસાફરી હોવા જોઇએ જુના લોકો જે ભાવથી યાત્રા કરે છે તેવોજ ભાવ પ્રવાસમાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટે રાખવો જોઇએ. કારણ કે ત્હેની અંદર વિદ્યાર્થીઓને તથા શિક્ષકને ઘણું શિખવાનુ મળે છે. એટલુંજ નહીં પરન્તુ એક બીજાના સ્વભાવનો વિશેષ પરિચય થાય છે, પ્રવાસની મુશ્કેલીઓ સ્હમજાય છે અને શરીરને સખ્ત પરિશ્રમનો અનુભવ થાય છે. વસતિગૃહમા અભ્યાસ સબંધી જ ચિન્તા હોય છે, જ્યારે પ્રવાસમા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો ત્હેવી ચિન્તામાંથી મુક્ત હોય છે; છતા ભૂખ વેઠવી, અન્યની સગવડ ખાતર પોતે વધારે સહન કરવું, ગમે ત્યાં ઉંઘવુ, ગમે તેટલું પગે ચાલવુ વિગેરે શિખાય છે. આ પ્રવાસ બને તેટલા ઓછા ખર્ચે થવો જોઇએ કે જેથી સાધારણ સ્થિતિના વિદ્યાર્થીઓ ત્હેનો લાભ લઈ શકે. આવા પ્રવાસોમાં બહુ મ્હોટી સંખ્યા પણ ઇચ્છવા જેવી નથી કારણ કે તેથી મુશ્કેલીઓ પુષ્કળ થવાની સાથે સામાન પણ એટલોજ રાખવો જોઇએ કે જેથી દરેક વિદ્યાર્થી પોતાની મેળે લઇ ચાલી શકે, અને ખાસ વાહનની વા મજુરની અપેક્ષા રાખે નહીં.

રજાઓનો સદુપયોગ થાય તે માટેની યોજનાઓ.

વસતિગૃહના વિદ્યાર્થીઓ ઉન્હાળાની રજાઓ કોઇ નદી કિનારાના સ્થળે અથવા પર્વત પર ગાળે તો તેથી શરીરને સુખ થાય તેમજ તે સમય જે વ્યર્થ ગુમાવવામાં

આવે છે ત્હેનો કંઇક ઉપયોગ થાય. ત્હેવે પ્રસંગે જુદા જુદા વિષયો પર વાર્તાલાપ કરવાને વિદ્યાર્થીઓને ઘણો સમય મળે છે અને પરસ્પર પરિચય ઘણો વધે છે. આ પ્રમાણે ન બને તો ત્હેવા દિવસોમાં કંઇક લોકોપયોગી પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લે એવી તો વૃત્તિ કેળવવી જ જોઇએ. લાહોરની ફોરમેન ક્રિશ્ચન કોલેજમા એવો નિયમ છે કે રજા પડતા પહેલાં પ્રિન્સિપાલ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને એકઠા કરી પોતાના ગામમાં કંઇક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવાનું વચન લે છે, ત્હેમની હિલચાલોનો અઠવાડિક રિપોર્ટ મંગાવે છે અને આ રીતે થોડાંક દૃષ્ટાન્તથી અનેક તેવા પ્રકારનાં કાર્ય શરૂ કરે છે અથવા શરૂ થયા હોય તો ત્હેમાં યથાશકિત સહાય આપે છે. જો વસતિગૃહની અંદર મૅજીક-લેન્ટર્ન, ફરતા પુસ્તકાલયની પેટીઓ, સ્ટીરીઓસ્કોપ વગેરે સાધન રાખી વિદ્યાર્થીઓને રજામાં પોતાને ગામ લઇ જવા દેવામાં આવે તો આખી શાળા કરતાં વસતિગૃહમા આ નિયમ સારી રીતે પાળી શકાય તેમ છે.

શાળામાં ચાલતાં પુસ્તકો ઉપરાંત બહારનાં પુસ્તકો વંચાવવાની આવશ્યકતા.

વિદ્યાર્થીઓમાં શાળાની અંદર ચાલતા પુસ્તક જ વાંચવાની ટેવ હોય છે, બ્હારનાં પુસ્તક તરફ નજર પણ કરતા નથી. એ ફરિયાદ આપણે વારંવાર સાંભળીએ છીએ. જ્યાં શિક્ષક અને શિષ્યોનો સબંધ ફકત શાળાના કાર્ય દરમિયાન થાય છે ત્યાં આ દોષ સુધારવાનો અવકાશ નથી. કોઇ સારો શિક્ષક હોય તો વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર બોલાવી તે તરફ ફકત લક્ષ ખેંચે, પરન્તુ તેથી વધુ કરી શકે નહીં. વસતિગૃહમાં આ દોષ સુધારવાને ઘણી સારી તક મળે છે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને વસતિગૃહમાં વિદ્યાર્થીઓના માનસિક, નૈતિક અને શારીરિક વિકાસ તરફ જ લક્ષ આપવાનું છે એટલે તે વિદ્યાર્થીઓની શકિત અને શોખથી માહિતગાર હોય છે અને રૂચિ પ્રમાણે દરેકને પુસ્તકની પસંદગી કરી આપી શકે, તે પુસ્તક વાચ્યું છે કે નહીં તે પણ વાતચિત, પરીક્ષા વગેરેથી સ્હમજી પણ શકે. આવી રીતે એક વાર પુસ્તક વાંચવાનો શોખ ઉત્પન્ન થયો એટલે તે જારી રહેવાનો પાછળથી સારાં પુસ્તક વંચાય છે કે કેમ તેજ જોવાનું રહેશે. આને માટે વિદ્યાર્થીઓને માટે યોગ્ય પુસ્તકોનો સંગ્રહ વસતિગૃહને અંતે હોવો જોઇએ. જીંદગીનું સાફલ્ય, જાત મહેનત, ગાર્ફીલ્ડનું ચરિત્ર, બૂકર ટી વૉશીંગટન, યુવાવસ્થાનો શિક્ષક, યુવાનોને બોધ વચન, ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, રાનડેનું ચરિત્ર, એવાં પુસ્તકો તો વસતિગૃહના ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓએ વાચેલાં હોવાં જ જોઇએ. વિદ્યાર્થીઓ કયા કયા પુસ્તકો વાંચે છે ત્હેની ત્હેમના રજીસ્ટરમાં નોધ થવી જોઇએ, કે જેથી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જાણી શકે કે કયાં પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓ વાંચે છે.

આ ઉપરાન્ત વિદ્યાર્થીઓ વર્તમાન હિલચાલથી માહિતગાર થાય માટે વર્તમાનપત્રો તથા માસિકો વસતિગૃહમાં જ મંગાવવાં જોઇએ. ત્યા હોવાનો એક મ્હોટો લાભ એ છે કે ગમે તે નવરાશના સમયે વિદ્યાર્થીઓ ને વાંચી શકે. રવિવારનો અમુક ભાગ

તો આવા સાહિત્યના વાંચન અર્થેજ રાખવો જોઇએ કે જેથી ત્હેને ન અડકનાર પણ તે વાંચે. આ સાહિત્ય વધુ રસિક બનાવવા માટે સુપરિન્ટેન્ડન્ટે અગત્યના ફકરાની આગળ ચિન્હ કરવાં જોઇએ અને એક સભા આગળ વાંચેલા ફકરાની હકીકત કહેવડાવવી જોઇએ કે જેથી અગત્યની હકીકત દરેકના જાણવામા આવે

વિદ્યાર્થીઓને વર્તમાન હિલચાલોથી માહિતગાર રાખવા.

વિદ્યાર્થીઓ દેશના ભાવી નાગરિકો છે અને તે ફરજો બરોબર બજાવી શકે તેવા હેતુથી સામાન્ય કેળવણી અપાવી જોઇએ. અર્વાચીન સમયમાં નાગરિક જીવનનો એક હક્ક એ છે કે સરકારે આપેલા હક્ક ભોગવવા અને સરકારને અંતઃકરણની માન્યતા પૂર્વક સલાહ આપવી જોઇએ શાળાઓમાં હાલ એવા પ્રકારનું શિક્ષણ અપાય છે કે વિદ્યાર્થીઓ નીડર બનવાને બદલે બહુ બીકણ બને છે. એટલે સુધી કે સત્ય જવાબ આપવામા ગુંથાય છે અને અજાણ્યા પુરૂષને જોઇને બેબાકળા બની જાય છે. વસતિ ગૃહમાં આ દોષ સુધારવાનો સંપૂર્ણ અવકાશ છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અપરિચિત છતા મળતાવડા સ્વભાવનો માણસ હોય તો ભયને સ્થાને નીડરતા અને સ્પષ્ટવકતાપણું આવે. આને માટે પ્રથમ પગથીઉ એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી લેવાતા પૈસાનો ઉપયોગ ત્હેમની સલાહ લઇને કરવો જોઇએ આને માટે એક મેનેજીંગ કમિટી હોવી જોઇએ કે જેના અમુક મેમ્બર મ્યુનીસીપાલિટીની માફક વિદ્યાર્થીઓએ પસંદ કરેલા હોય અને કેટલાક શિક્ષકો તરફથી નીમાયલા હોય. આ કમિટીની સલાહ લઇને દાખલ ફી યુનિયન ફી, વિગેરેના પૈસા ખર્ચવા જોઇએ. બોર્ડિન્ગના નિયમો ઘડવામાં ત્હેમની સલાહ લેવી જોઇએ. સુપરિન્ટેન્ડન્ટને છેવટનો નિર્ણય કરવાનો હક્ક છે. તે ઉપરાન્ત સુપરિન્ટેન્ડન્ટે વિદ્યાર્થીઓ સાથે દેશમાં ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી, પ્રાર્થના સમાજ, વનિતા વિશ્રામ, સર્વન્ટસ ઑફ ઇન્ડિઆ સોસાઇટી, કૉંગ્રેસ, કર્વેનું વિધવા આશ્રમ, હિંદુ સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટી, ફરગ્યુસન કૉલેજ, દયાનંદ ઍંગ્લો વૈદિક કૉલેજ, હરદ્વાર ગુરૂકુલ, જાલંધર કન્યામહાવિદ્યાલય, બોલપુરનું શાન્તિ નિકેતન વગેરે વિષયો પર વાતો કરવી જોઇએ.

વિદ્યાર્થીઓની સભાઓ.

વીસમી સદીમાં જીભ અને કલમનો ઘણો ઉપયોગ કરવાનો છે. વિદ્યાર્થી જીવનમાંથી એ કલા ખીલે નહીં તો પછી ભવિષ્યમાં તે ખીલવાનો સંભવ થોડો છે, માટે શાળાને અંગે વિદ્યાર્થીસભા જેવી કોઇ સંસ્થા જોઇએ જેની અંદર વિદ્યાર્થીઓ જુદા જુદા વિષય ચર્ચી શકે આના ઘણા લાભ છે. અમુક વિષય સભામાં ચર્ચવાનો છે તેથી વિદ્યાર્થીઓ તે પર સ્વતંત્ર વિચાર કરતા થશે, એક બીજાના વિચાર જાણશે, સામાના મુદ્દાનો કેવી રીતે જવાબ વાળવો તે શીખશે અને સારા વિચારો દૃઢ થશે. સભામાં બોલતાં શીખવાથી બ્હાર ગમે ત્યાં બોલતાં આંચકો નહીં લાગે તથા કોઇ વાર એવી સારી શક્તિ ખીલશે કે તેથી આખી સભાને ફેરવી શકશે.

વિદ્યાર્થીઓની લેખનશક્તિને ઉત્તેજન.

લેખનકળા ખીલવવાને માટે વિદ્યાર્થીઓ પાસે કંઇક લખાવવું જોઇએ. સ્વતંત્ર લેખ લખવાની શકિત ન હોય તો સારા પુસ્તકમાંથી સારા ફકરા ઉતારશે, અથવા સારા ઈંગ્રેજી ફકરાનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરશે. આ બધો સંગ્રહ માસિક વા પખવાડિકે હસ્તલેખિત પ્રસિદ્ધ કરવો જોઇએ કે જેથી દરેક વિદ્યાર્થી ત્હેનો લાભ લઇ શકે. વસતિગૃહનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આ તરફ લક્ષ ન આપે તો જરૂર ત્હેણે મ્હોટી તક ગુમાવી કહેવાય, અને ભવિષ્યના જમાનાનો આ કસુરને માટે જવાબદાર ગણાવો જોઇએ. પત્ર લખવા, સારા ફકરાનો પોતાની નોટોમાં ઉતારો કરી લેવો, નોંધપોથીમાં અનુભવ લખવા, એ વગેરેથી અક્ષર સુધરશે અને ભવિષ્યમાં બાળપણની યોગ્યતા જોવાનો પ્રસંગ મળશે, તથા ઉત્તર અવસ્થામાં આ ટેવથી ઘણા લાભ થશે

જુના વિદ્યાર્થીઓનો સંબધ સંસ્થા સાથે કાયમ રહેવો જોઇએ.

હાલની ઘણી શાળાઓ અને ઘણાં વસતિગૃહોમાંથી જે વિદ્યાર્થીઓ જાય છે ત્હેમનો પરસ્પરનો તેમજ શાળાઓ અથવા વસતિગૃહ સાથેનો સંબંધ ત્હેને છોડયા પછી તુટી જાય છે, એટલે જે ભાવનાઓ બંધાઇ હોય છે તે પણ વગર પોષણે સુકાઇ જાય છે અને વસતિગૃહના સુપરિન્ટેન્ડન્ટની અથવા કાર્યવાહકોની મહેનત લગભગ વ્યર્થ જાય છે. આમ ન થાય ત્હેને માટે સંસ્થાના જુના વિદ્યાર્થીઓને સંસ્થામાં વારંવાર આવવાનુ થાય તેવા પ્રસગ ઉત્પન્ન કરવા જોઇએ સંસ્થાના વાર્ષિકોત્સવ જેવા પ્રસંગે જુના વિદ્યાર્થીઓને ખાસ આમંત્રણ કરવું જોઇએ. જુના અને નવા વિદ્યાથીઓ એકઠા થાય ત્હેને માટે ખાસ પ્રસંગ રાખવો જોઇએ કે જ્યાં તેઓ વાતો કરે અને સાથે રમવામા ભાગ લે. આ ઉપરાન્ત એકલા જુના વિદ્યાર્થીઓ એકઠા થાય, પરસ્પરની પ્રવૃત્તિઓથી માહિતગાર થાય, એક બીજાની દીલસોજી આકર્ષે, જુના આદર્શો તાજા કરે તેટલા માટે જુના વિદ્યાર્થીઓનું વાર્ષિક સંમેલન મળે એવી યોજના કરવી જોઇએ આવી હિલચાલોથી એક એવું મ્હોટું મંડળ બધાશે કે જે ગમે તે કાર્ય ઉપાડી શકશે, અને ત્હેને ઘણા મ્હોટા ક્ષેત્ર પર વિસ્તારી શકાશે, વિધવિધ લોકોપયોગી પ્રવૃત્તિને પોષશે અને સમાજમા બળવાન સત્તા સમાન ગણાશે.

વિદ્યાર્થીઓના યોગ્ય શોખને ઉત્તેજન.

વિદ્યાર્થીઓને વિધવિધ શોખ હોય છે સગીત, ચિત્રકામ, ઘોડે બેસવાનું, તરવાનું વગેરે. ઘર આગળ માબાપ અણુસ્હમજુ હોય છે તેથી આ શોખને ઉત્તેજન આપવાને બદલે તેઓ અડચણ અથવા જોખમ ભરેલી જણાતી ક્રિયાઓમા તો તેઓ પોતાના બાળકોને બીલકુલ લાભ લેવા દેતા નથી. વસતિગૃહના કાર્યભારીઓ સ્હમજુ હોય છે એટલે ત્હેમણે તો આ શોખને પોષવાની ફરજ સ્હમજવી જોઇએ અને ઘટતું ઉત્તેજન આપવું જોઇએ.

શારીરિક કેળવણીનું વસતિગૃહના કાર્યક્રમમાં સ્થાન.

આપણા વિદ્યાર્થીઓ દિનપ્રતિદિન શક્તિહીન થતા જાય છે એવી ફરીઆદ ઘણી વાર સાંભળવામાં આવે છે પરન્તુ ઘર આગળ માબાપ અજ્ઞાન હોવાથી કંઇ ઉપાય કરવામાં આવતો નથી. વસતિગૃહમાં આ કાર્ય સહેલથી થઇ શકે તેમ છે. સવારમાં ડ્રિલ, સાંજની રમતો, બગીચામાં કામ વગેરે ખાસ ફરજિયાત રાખવાં જોઇએ. આથી શરીર કમાશે અને માનસિક થાક જતો રહેશે તેમ 'સુસ્થ શરીરમાં સુસ્થ મન' એ નિયમે મન પણ વધારે બળથી અને વધારે ઉત્સાહથી કામ કરશે માંદગી અથવા એવા કોઇ અનિવાર્ય કારણ સિવાય કોઇ પણ વિદ્યાર્થીને આ નિયમમાંથી મુક્ત રાખવો જોઇએ નહિ

વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસનું નિયમિતપણું.

ઘણીવાર એમ પણ જોવામાં આવે છે કે લગભગ આખું વર્ષ વિદ્યાર્થીઓ સમય વ્યર્થ ગુમાવે છે અને પરીક્ષાને એકાદ માસ બાકી રહે એટલે સખ્ત મહેનત કરીને પાસ થાય છે છોકરાંના વાલીઓ આટલાથી જ સંતોષ માને છે પરંતુ આમાં બે દુઃખ રહ્યાં છે પ્રથમ તો એકદમ શ્રમ લેવાથી તંદુરસ્તીને નુકશાન પહોંચે છે, જ્યારે બીજી તરફથી પાસ થયા છતાં ખરી કેળવણીનો અંશ પણ મળતો નથી અને ખર્ચેલા પૈસાનો પૂરેપૂરો લાભ મળતો નથી વસતિગૃહમાં આવું પરિણામ ન આવે તેટલા માટે સુપરિન્ટેન્ડન્ટે દરેક વિષયની માસિક પરિક્ષા શાળાની પરિક્ષાઓ ઉપરાંત વસતિગૃહમાં રાખવી જોઇએ અને માસિક પરીક્ષામાં નાપાસ થવા જેટલી બેદરકારી બતાવે તેહેવાને વસતિગૃહમાંથી દૂર કરવા જોઇએ પરિણામે વિદ્યાર્થીઓમાં નિયમિત કાર્ય કરવાની ટેવ પડશે અને પુસ્તકોનો અભ્યાસ પણ ઘણો સારો થશે.

નિયમિત વસતિગૃહમાં કાર્યક્રમની આવશ્યકતા.

આ ઉપરાન્ત વિદ્યાર્થીઓમાં નિયમિતપણાની ટેવ પડે એટલા માટે વસતિગૃહનું જીવન સંપૂર્ણ રીતે વ્યવસ્થિત હોવું જોઇએ

વિદ્યાર્થીઓની સ્વતંત્રતા પૂર્ણ રીતે ખુંચાવી લેવી એવુ કહેવાનો આશય નથી; પરન્તુ તેહેમની સ્વતંત્રતાને માટે અમુક સમય બાદ કરી બાકીનમાં કાર્યક્રમ નક્કી કરેલો રાખવો જોઇએ વાંચવાના, કસરતના અને એવા અગત્યના સમયમાં ગેરવ્યવસ્થા થવા દેવી જોઇએ નહિ રાત્રીએ દશથી ચાર સુધી ઉંઘવાના સમયમાં કોઇ પણ વિદ્યાર્થીને વાતો કરવાની વાંચવાની પરવાનગી આપવી જોઇએ નહિ. આ રીતે જમતા પહેલાં અને રાત્રીનું ભોજન લેતા પહેલાં વિદ્યાર્થીઓને યથેચ્છ ફરવા હરવાનો, વાતચીત કરવાનો સમય મળશે એટલે સ્વતંત્ર સાથે નિયમનો સુયોગ થશે

સંસ્થા શિક્ષકોની નહિ પણ વિદ્યાર્થીઓની–એવી ભાવના ઉત્પન્ન થવી જોઇએ.

વસતિગૃહમાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓના મનમાં જ્યારે એવી ભાવના ઉત્પન્ન થાય કે એ સંસ્થા અમારી છે, નહિ કે શિક્ષકોની; ત્યારે તે સંસ્થા સફળ થઇ એમ કહી

શકાય. આ ભાવનાથી વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થાની ખાતર ગમે તે ભોગ આપવાને તૈયાર થશે, એટલું જ નહિ પરન્તુ જીવનમાં સરળ રસ્તે ચાલશે. ત્હેમના મનમાં એમ લાગશે કે ત્હેમના અયોગ્ય કર્મથી ત્હેમને પોતાને નુકશાન થશે એટલું જ નહિ પરન્તુ જે વસતિગૃહમાં રહી અભ્યાસ કર્યો ત્હેના સારા નામને કલંક લાગશે. અથવા તો ત્હેમના મનમાં એમ અભિમાન રહેશે કે હું અમુક સંસ્થાનો વિદ્યાર્થી કહેવાઉં અને મ્હારાથી એ કાર્ય થઇ શકેજ કેમ? આને લીધે એવી સંસ્થાના વિદ્યાર્થી જ્યાં જશે ત્યા સન્માન પામશે અને સંસ્થાને પણ કિર્તિ અપાવશે

બહારના શિષ્ટ ગૃહસ્થોને વસતિગૃહમાં આમંત્રણ.

આ ઉપરાત વસતિગૃહના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પ્રદેશના શિષ્ટ ગૃહસ્થોના સહવાસનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે તથા ત્હેમના વિચારોથી પરિચિત થાય તેટલા માટે બહારના સદ્‌ગૃહસ્થોને ત્હેમના અનુભવનો અથવા વિચારનો લાભ આપવા માટે વસતિગૃહના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે પ્રસંગોપાત નિમંત્રણ મોકલવું જોઇએ આથી તેવા ગૃહસ્થોની વસતિગૃહ જેવી સંસ્થાઓ પ્રતિ હીલસોજી પણ વધશે અને વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિમર્યાદા વિસ્તૃત બનશે

લોકમાન્ય લાલા લજપતરાયે 'હિન્દુસ્થાનની કેળવણી' વિષે માંડર્ન રીવ્યુમાં લેખ લખ્યો છે ત્હેના વાચકોને સ્પષ્ટ થયુ હશે કે આપણા વિદ્યાર્થીઓને શીવવાનું, સાંધવાનુ, રસોઇ કરવાનું, ઘેર પધારેલ મહેમાનને કેવી રીતે આનંદ આપવો તેનુ, સંગીતનું અને વાર્તાલાપ કરવાનું ઘણું થોડું જ્ઞાન હોય છે. તેઓ જણાવે છે કે જાપાનની શાળાઓમા આ શિક્ષણ ખાસ અપાય છે, અને જાપાનના યુવકોને આમાથી ઘણા વિષયનુ જ્ઞાન હોય છે. પરન્તુ આ અપૂર્ણતાઓ હાલની શાળાઓની પદ્ધતિથી પૂરી શકાય તેમ નથી. વસતિગૃહ એ એકલું જ સ્થળ છે કે જ્યાં આને માટે ઉત્સાહી શિક્ષક કંઇક યોજનાઓ અજમાવી શકે. રવિવાર જેવા રજાના કોઇ દિવસે વિદ્યાર્થીઓમાથી અમુક સંખ્યાને રસોઇ કરવાનુ, કેટલાને ફાટેલું કપડું સાધવાનુ વગેરે કામ સોંપી શકાય તથા કાર્યક્રમમા સ્હામા સ્હામી પ્રશ્ન પૂછવા, વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકને અમુક વિષય પરત્વે સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવા પ્રશ્ન પૂછે તથા શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓ અમુક વિષય પર કેટલુ જાણે છે તે તપાસ કરવા પ્રશ્ન પૂછે, તે માટે કંઇક અનુકૂળતા કરી શકાય. અઠવાડિયામા એકાદ દિવસે સંગીત મંડળીની યોજના રાખી શકાય. આ રીતે સંસારમાં ઉપયુક્ત કાર્યોના શિક્ષણની શરૂઆત ત્યાં થઇ શકે

ॐ

અંબાલાલ મોતીભાઇ પટેલ.

નગરશેઠની ચતુરાઈ.

અમદાવાદના એક જાણીતા લત્તામાં એક મોટી હવેલી જોવામાં આવે છે. ચાર માળની, ઉંચી ગગન સાથે વાતો કરતી, આ હવેલીનો આગળનો ભાગ બધો લાકડાનો છે, અને તેની અંદર સુંદર કોતરકામ કરવામાં આવેલું છે. અમેરીકા અને યૂરોપથી આવતા ઘણા મુસાફરો આ કોતરકામ જોવા આવે છે, અને તે જોઇને પોતાનો આનંદ પ્રદર્શિત કરે છે પૅરીસના મ્યુઝીઅમ તરફથી મોટી કીંમત આપીને તે કોતર કામનો અમુક ભાગ ખરીદી લેવાની માગણી પણ એકવાર કરવામા આવી હતી. પરંતુ અમદાવાદના સુભાગ્યે તે કોતરકામ હજી છે, તેમનું તેમજ છે. આ હવેલીની અંદરના ભાગમાં પણ નકશીદાર થાંભલા, તથા સુંદર કારીગરીવાળી છત, ઠેર ઠેર જોવામાં આવે છે. રંગનું તો આખાયે મકાનમા નામ પણ નથી અને ઠેર ઠેર મોટાં મોટાં જાળા, અને બે ચાર મધપુડા પણ દેખાય છે

મકાનની અંદર દાખલ થતા તેમાં કોઈ વસતુ હશે કે નહિ, તે પણ પ્રશ્ન થાય છે ખડકીમાં દાખલ થયા, ઉપરને માળ ગયા, ત્રીજે માળ ગયા, ત્યા સુધી કોઇ માણસ પણ મળતુ નથી. છેક ત્રીજે માળે એક વૃદ્ધ બાઇ બેઠાં બેઠા શઘડીમાં દેવતાને પંખો નાખતા હતા અને પાસે રાધવાની કાંઇક સામગ્રી પડી હતી.

અંદર એક ઓરડો હતો તેમા ઘણીજ સુંદર લાકડાની અંદર કોતરી કાઢેલી છત હતી. ભીંત ઉપર ચારે બાજુએ જુના જયપુરી ચિત્રો ટાંગેલા હતા. વચમાં ઘણીજ કારીગીરીવાળો, પણ જુના વખતનો, એક હીંચકો હતો. તેની સાકળો પીતળની હતી, અને તેમાં મોહક કારીગીરી દેખાઇ આવતી હતી; પરંતુ પીતળનો રંગ કાળો થઇ ગયો હતો.

આ હીંચકા ઉપર એક રૂવાબદાર શેઠ બેઠેલા હતા. મોટી મોટી થોભીયાવાળી મુછો, કપાળમા પીળો ચાંલ્લો, મલમલનુ ઝીણું પહેરણ, અને રેશમી કોરનું બારીક પોતીયું, તેમના દમામમાં વધારો કરતા હતાં તેમની સામે ભોંય ઉપર, અદબસર, એક મુસલમાન બેઠેલો હતો શેઠ બોલ્યા, "હુસેનમીયાં, જુવોને વખત કેટલા બધા ખરાબ આવ્યા છે? તેમા તમે પણ મારા જુના માણસ થઇને આમ કરો તે કાંઇ સારૂં કહેવાય? જુવો, આ મહિને થોડા રૂપિયા આપું છુ અને બાકીના આવતે મહિને ધીમે ધીમે આપીશ."

હુસેન—પણ સાહેબ વખત તો ખરાબ અમ જેવા કારીગરોને કે આપ જેવા શેઠ લોકોને? છતા એ જનાબ, હું તો આપનો ત્રીસ વર્ષથી નોકર છું. મેં તો આપને ત્યાં ત્રણસો ત્રણસો માણસોના ટોળીયો ઉપર મુકાદમી કરી છે. આપના માડવીની પોળના કીનખાબના વણાટ કામ ઉપર, દિલ્લી દરવાજે સુતરના કામ ઉપર અને આ મકાનની અંદર જ

રેશમના વણાટ કામ ઉપર મેં દેખરેખ રાખી છે. હું તો હવે બુઢો થયો છું. મને તો મારે મહિને પાંચ રૂપિયા આપશો તોએ અલ્લાના શુક્ર ગુજારી પડી રહીશ, પણ પંદર માણસો હવે ફક્ત મારા હાથ નીચે છે. તેમને મારે શું કહેવું? એ બધા પૈસાને માટે કકળાટ કરે છે.

શેઠ—વિમળશા મંત્રીના કુળના નબીરાને પણ આ બોલ સાંભળવાનો વખત આવ્યો છે. ભાઇ હુસેન, ત્રણ તાર ઉપર આ અહમદશાહનું શહેર વિખ્યાત હતું. અને મારા દાદાયેજ મને કહેલું કે એમણે પોતે અહિંથી માલ પેકીન અને રોમ સુધી મોકલેલો અને એમની હુંડીયો એ બધે શીકરાતીતી. આ હુંડીયોના ખાલી ખોખાં હજુ પણ આપણા ઓરડામા પડેલાં છે. પણ ત્યાર પછી વખત બદલાઇ ગયા. સંચાનો તો મને કાંઇ બહુ ડર નથી. પણ ફેશને ઘર ઘાલ્યું. ત્યાના લોકો ફેશનવાળા થઇ ગયા, અને આપણે અહિ લોક ગરીબ થયું અને વળી ત્યાની ફેશનના છાંટા અહિં ઉડયા. હુસેન! તમારા જેવા કારીગરો કીનખાબની અંદર જે ભાત પાડો છો તે હજી પણ એ લોક જોઇને દિંગ થઇ જાય છે, પણ તેની કદર કોણ કરે છે? માલ તો જોઇયે તેવો હજી કઢાવી આપું, પણ મૂલ આપનાર કોણ છે? આ આપણા અમદાવાદના નાકરૂપ શેઠીઆઓ દેશપરદેશ જઇ કાળા ડગલા પાટલુન પહેરતા થયા અને ઘરમા શેઠાણીયો તો બસ કાગળ જેવી સાડીયો ઉપરજ મોહી પડે છે અસલનો કીનખાબ કે પટણી, ત્રણ પેઢી સુધી કામ આપતા, અને ત્યાર પછી પણ, બાળીયે તો સોનું નિકળતું. હવેના આ ઝીક ચળકમા તેનું નામ કે નિશાન કાંઇજ ના મળે; સોંઘુ કયું?

હુસેન—શેઠ, હું કયા તે નથી જાણતો? આ માજી હમણાં બિચારાં પોણુસો વર્ષે આપ માટે રસોઇ કરે છે, તેમનાં દિલ ઉપરનુ એક એક કપડું જોઇને સારૂં શહેર દિંગ થઇ જતું. એ બધા કપડાં આપના દાદાની દેખરેખ નીચે મારા બાપે વણેલા પણ શેઠજી અત્યારે તે વાતને શુ કરીયે? એક બે કારીગરો તો કહે છે કે જો અમને સાંઝ સુધીમાં પૂરેપૂરા પૈસા નહિ મળે તો આખા ગામમાં આપને ફજેત કરીશું અને કહી દઇશું કે શેઠને ત્યાં હવે કામ કાંઇ નથી અને ફક્ત ડોળની ખાતર જ માણસો રાખી ખાલી શાળોના અવાજ કરાવ્યા કરે છે.

શેઠ—શાળોના ખાલી અવાજ ના કરૂં તો શું કરૂં? જુની આબરૂ સાચવી રાખવાની છે. બધું શાળકામ બંધ કરી માણસોને રજા આપું તો નાક કપાયા જેવું દુઃખ થાય છે. કોઈ રાજા રજવાડામા થોડો માલ ખપે છે, તેમાથી પેટીયું કાઢું છુ કાઇ પણ મળતર હોય તો મારા ભત્રીજાને જ નોકરી કરવા મોકલું? તે બિચારો વેપારનો કસ જાણનો જ ન હતો. તેથી ઘણો આગ્રહ કરતો હતો, કે વ્હેપારમા મારી સાથે જ એને જોડવો પણ શું ભૂખે મરવા? આ હવેલીના હાલ જો મારો ટેક છોડાતો નથી. વેચું કે ભાડે આપું, તો આબરૂ જાય હુસેન, આ હવેલીમાં તો રાજગર જેટલી ધમાધમ પચાસ વર્ષ પર થતી મને સાંભરે છે. હવે તો આદિનાથ ભગવાન જે દહાડા દેખાડે તે ખરા.

હુસેનઃ—પણ શેઠ સાહેબ, એ દિન યાદ કરવામાં શો ફાયદો? હવે તો મને કહોને કે કારીગરોને શો જવાબ દેઉં?

શેઠઃ—હમણાં તો તું જા, સાંજે હું માંડવીની પોળના કારખાના ઉપર આવી જઈશ અને પછી પેઢી ઉપર જઈને કોઈ વ્યવસ્થા કરીશ.

હુસેન—સાહેબ જરૂર કરજો. હવે કારીગરો મારા હાથમા નથી.

શેઠ—હે જીનેંદ્ર ભગવાન! આ હુસેન જેવાની નિમકહલાલીનો આવો બદલો મારે આપવાનો છે. હવે તો કાંઈ ઉપાય સૂઝે તો સારૂં.

આમ કહી જમી લઈને શેઠ જરા આરામ લઈ બપોરે કપડા પહેરતા હતા તેવામાં બહારના ખડમાં કાંઈક ધમાધમ થતી સંભળાઈ શેઠે ડોકીયું કરીને જોયુ, તો પોતાનો ભત્રીજો એક કારીગર જોડે તકરાર કરતો હતો અને તેનો હાથ ઝાલી ત્યાં પકડી લાવ્યો હતો.

ભત્રીજો—હરામખોર, જેનુ ખાય છે, તેની આબરૂ વિષે બહાર જુઠું જુઠું બોલતા શરમાતો નથી? તુ ખરો મુસલમાન જ નથી કેટલું જુઠુ? શું મારા કાકાનો વેપારજ નથી? છેલ્લા છ મહિનાથી શાળ ઉપર એક પણ દાગીનો ચઢાવ્યો નથી? જુઠો. એવું હોય તો તમને શું બેઠા બેઠા પગાર આપવાને રાખતા હશે?

શેઠ—હઠીસીંગ! શુ છે? આ ધમાધમ શી માડી છે? અને તે અત્યારે અહિં ક્યાંથી? હું તો ધારતો હતો કે તું તો તારા સાહેબ જોડે દક્ષિણ તરફ ગયો હોઈશ.

હઠીસીંગ—હા, કાકા, હું ગયો તો ખરો. પણ એ મિજાસી સાહેબ લોકો! એણે મારૂં અપમાન કર્યું. મ્હેં એને ચોખ્ખું કહ્યુ કે મારે કાંઈ તારી નોકરીની દરકાર નથી. અમારે તો ઘરનો મોટો વેપાર છે, પણ મારા કાકાએ કહ્યું કે નોકરીથી અનુભવ સારો મળશે, તથા દેશ જોવાશે, તે વધુ આગળ ખપ લાગશે, માટે જ હું નોકરીમા રહ્યો છું પણ અપમાન ખમવા નહિ. હુ ઉશ્કેરાઈ ગયો અને રાજીનામુ આપી ચાલી આવ્યો છુ

શેઠ—હેં! શું? રાજીનામું આપી પણ દિધું?

હઠીસીંગઃ—કેમ કાકા, તમે આટલા ગભરાયલા કેમ જણાવ છો?

શેઠ—કાંઇ નહિ ભાઈ, પણ અરે મહમદ! તેં શી ધાંધળ માંડી છે? અને બધી વાત કોને કોને કહેતો ફર્યો છુ? આવા નાદાન થવાય કે? ઇમાન નહિ રાખીયે કે?

મહમદઃ—સાહેબ, ઇમાન તો મારા શિર ઉપર છે. પણ હવે તો ઘરમાં બાજરી થઇ રહી છે, અને મોદી ઉધાર આપવા ના પાડે છે. હુસેને મને આજ પણ જવાબ નહિ આપ્યો એટલે હુ શુ કરૂ? હુ કયા જુઠું બોલ્યો છું?

શેઠ—પણ અલ્યા, તેં કોને કોને બધી વાત કરી છે?

મહમદઃ—સાહેબ, હું બબડતો બ્હાર નિકળ્યો તેવામાંજ સામેથી, નગરશેઠના મુનિમ વખતચંદ શેઠ મળ્યા તેમણે મને બધી વાત પૂછી. હું કહેતો હતો તેવામાં

તો હઠીસીંગ શેઠ આવ્યા, ને મને અહિં લઇ આવ્યા. શેઠ, તમે કાંઇ મારા વેરી નથી મને મારો પગાર આપો તો મારે શું કામ બોલવું જોઇએ?

શેઠઃ—મહુમદ અત્યારે આ રૂપિયો લઈજા. એ પગારમાં નથી ગણવાનો અને કાલે બધાના પગાર ચૂકવી દેવાના છે.

મહુમદ:—અલ્લા તમારૂં ભલું કરે, સલામ શેઠ રજા લઉં છું.

હઠીસીંગ—કાકા, મારાથી આ કાંઇ સમઝાતું નથી. બધુ શું છે?

શેઠ:—મારૂં નશીબ, ભાઇ, તને ઓછું ના આવે, માટે જુઠું સમજાવી નોકરી લેવ ડાવી, ત્યારે તું રૂાક્કેનામું આપીને આવ્યો મહુમદે કહ્યુ તે અક્ષરે અક્ષર ખરૂં છે અને એમનો પગાર ચૂકવવા આ સોનાનું સાકળું ગળાવી નાંખવા જાઉં છું.

હઠીસીંગ:—પણ કાકા તમે તો મને કહ્યુ હતુ કે તમારો વેપાર ધીકતો ચાલે છે અને ગામમા પણ બધા એમજ કહેતા હતા.

શેઠઃ—મને હમેશ એમ આશા રહેતી હતી કે આ ખરા વ્હેપારની કાંઇક કદર થશે. અને તેથી ટેક અને આબરૂ સાચવવા છળ કરતો હતો, દશ વર્ષથી દુનિયાને છેતરૂં છું પણ હવે હિંમતે નથી ને આશાયે નથી.

આમ વાતો ચાલતી હતી તેટલામા દાદર ખખડયો અને યુવાન નગર શેઠ અને તેમનો વૃદ્ધ મુનિમ વખતચંદ ઉપર ચઢી આવ્યા. શેઠે એક નિસાસો નાંખ્યો અને પધારો પધારો કરી નગરશેઠને પોતાની સાથે હિંચકા ઉપર બેસાડયા મુનિમ તથા ભત્રિજો સામે ગાદી હતી તે ઉપર બેઠા.

શેઠઃ—આપના પગલા મારે ત્યા, કયાથી? કાંઈ કામ સેવા?

મુનિમઃ—શેઠજી નગરશેઠને ત્યાં, હાલમાં બે લગ્ન છે એમના નાના ભાઇ તથા બેનના લગ્ન ચૈત્ર વૈશાખમા છે. શેઠની એવી ઇચ્છા થઇ છે કે, અસલી કારીગરીવાળા અને સુંદર માલનો જ, આ વખતે ઉપયોગ કરવો. આખા શહેરમા આપના જેવો એ બાબતમાં કોઈ જાણકાર નથી. હાથવણાટના ઉંચા રેશમની કોરવાળા એક સો ધોતી જોડા, તથા એક સો દુપટ્ટા જોઇયે છીએ. તથા એક કોડી ઉંચામાં ઉંચી કારીગરીની, સુંદર ભાતવાળી, અને કુમાસદાર, ભારે મૂલની પટ્ટણીઓ જોઇયે છીયે અને બે કોડી ચાલુ બરની સાડીયો જોઇયે છીયે. આ બધુ બે મહિનામાં આપી શકશો?

શેઠ:—હાજી, નગરશેઠનો હુકમ થાય અને કેમ તૈયાર કરી ના આપીયે? પણ શેઠ સાહેબને વળી આ જુની ફેશન કયાથી યાદ આવી?

મુનિમ:—શેઠ તો એ બાબતની ઘણી ખંત રાખે છે. હાલમા વિલાયત ગયા હતા ત્યારે, એમણે ઘણુ જોયુ. લંડનમાં એક પ્રદર્શન થયું હતું, તેમાં બધો ઇંગ્લાંડની બનાવટનો જ માલ મૂકેલો હતો. તેની બાજુમા ફ્રાન્સની કારીગરીના થોડા નમૂનાઓ

હતા, તે ઉપરથી ઇંગ્લાંડના વ્હેપારીઓએ ઘણી બૂમરાણ કરી અને પ્રદર્શનના વ્યવસ્થાપકોએ તે ઉપડાવી લીધા. વળી બેલ્જીયમમાં, સાધારણ વર્ગની સ્ત્રીઓ દોરાની ઝુલ-લેસ-બનાવવાના હુન્નરથી પોતાનુ પેટ ભરે છે, પણ કારીગરીમાં બીજા દેશોની લેસ કરતાં તે ઉતરતી હોવાથી, તેની ખપત બરોબર થતી નહોતી, અને અસખ્ય સ્ત્રીઓને પેટ ભરવાની પણ મુશ્કેલી નડતી હતી. આ વાત બેલ્જીયમના રાણીસાહેબની જાણમાં આવી. એટલે તેમણે બેલ્જીયમની સ્ત્રીઓની બનાવટની લેસનુંજ એક પ્રદર્શન કર્યું અને તેમાંથી ઘણો માલ ખરીદ્યો એટલુંજ નહિ પણ થોડા દિવસ પછી તે લેસો લગાડેલાજ કપડા પહેરીને જાહેરમા ફરવા માંડયું આ ઉપરથી ત્યાં આગળ તેવી લેસ પહેરવાની ફેશન થઇ અને પરિણામે તે હુન્નર ત્યાં આબાદ થયો અને ગરીબ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધરી.

શેઠઃ—શાબાશ, શાબાશ, હું હવે સઘળી વાત સમજી ગયો છું; અને નગરશેઠને તથા મુનીમજીને ઘણો ધન્યવાદ આપુ છુ. મારા કારીગર મહમદના બબડાટથી ખરી સ્થિતિ મુનિમજીના ખ્યાલમાં આવી ગઇ અને નગર શેઠને તેમણે તે વાત જાહેર કરી અને કુળવાન તે કુળવાન, જાતભાઇનુ દુ:ખ સહન ન કરી શકાયાથી આ યુકિત તેમણે કરી ભાઇ, તમે ઘણું સુખ ભોગવજો, આપજ અમારા નેતા છો, આપ જ ફેશનોના પાડનાર છો. તેને બદલે ગોરાઓની ભૂરકીમા અંજાઈ જઇ તેમની ફેશનો ગ્રહણ કરવાનું ઘેલું કેટલાએકને લાગ્યુ છે. અમારો રજવાડો, અને અમારો શેઠીયા વર્ગ, તે જે ફેશન પાડશે તે પડશે. અમને સૂચનાઓ મળશે તો અમે પણ નવી નવી ફેશનનો માલ તૈયાર કરી શકીશું. પણ આપ 'નરકાર નેતાપણું' વેગળું મુકી વાનર નકલ કરતા નહિ

નગરશેઠ:—મને નકામું માન આપશો નહિ. આપનો માલ જ એવો છે કે લેવાનું મન થાય. મેં જે સામાન ગણાવ્યો તે યાદ રહ્યા હશે અને લ્યો આ હુંડી રૂ. ૫૦૦૦) ની તેના મૂલ માટે અગાઉથી આપી મુકુ છું કે .પાછળથી મારે સામટી રકમ આપવી પડે નહિ. હવે રજા લઈશું. શેઠ કાઇ કામકાજ હોય તો ફરમાવતા રહેશો.

શેઠ—હઠીસીંગ ! આ મુનિમે તદબીર કરી લાગે છે. હવે તારે નોકરી કરવા જવાની જરૂર નથી તારા અનુભવનો મને કાંઇક લાભ આપ. હાલના લોકોને પસંદ પડે તેવો માલ પણ આપણે કાઢવા પ્રયત્ન કરીશું.

* * *

નગર શેઠને ત્યાના તે લગ્ન આખા ગામમાં ચર્ચાઇ રહ્યા હતા. વાતો ચાલતી હતી કે નગર શેઠની જીદથીજ તેમના ઘરની સ્ત્રીઓએ મોટી પટ્ટાઓ પહેરી હતી. ગાજેલા ઉપર પણ અસલી કારીગરીવાળા સેલા નાંખવામાં આવ્યા હતા. લગ્નના શરપાવમા પણ બધાને રેશમી ધોતી જોડા, ચલોના ડુપટ્ટા, અને સાડીઓ,

આખુંજ હાથ વણાટનું મળ્યું હતું. તે પછીના બધા લગનગાળામાં નગરશેઠના ઘર જેવોજ માલ વધારે ઉપયોગમાં આવ્યો હતો.

હઠીસીંગ શેઠ હવે શાળના કારખાનામાં પાવરધા થઇ ગયા છે. તેમણે વ્હેપારમાં નવો ઉત્સાહ, અને નવો સાહસ આણ્યો છે મોટા શેઠ ફક્ત હવે સલાહ જ આપે છે. હુસેનને પાછી ત્રણસો કારીગરોના મુકાદમની પદ્વી પ્રાપ્ત થઇ છે, શેઠની જુની હવેલીમા પણ શાળોના ખખડાટ થઇ ગયા છે, તથા રંગની તેજી આવી ગઇ છે. એમના સુતર, રેશમ, અને કસબ ત્રણે તારના કારખાના જોવા સેંકડો મુસાફરો આવે છે. મોટા શેઠ હવે નગરશેઠવાળો બનાવ, ઉપકારના ભારની વૃત્તિથી બધાને કહેવા માંડયો છે અને નગરશેઠની ચતુરાઇ ઉપર બધા આફ્રીન છે, અને કહે છે કે નગર શેઠે તો ત્રણ તારના ત્રણ થાંભલા કર્યા, અને તે ઉપર આખું શહેર ટકાવ્યું છે.

આવાજ હજો આપણા મહાજનના, ગામના, અને સમાજના આગેવાનો.

કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઇ.

દુધની પરસ્પર સહાયકારક મંડળીઓ.

(CO-OPERATIVE DAIRY SOCIETY)

હાલમા શહેરના વૈભવ ભોગવતી પ્રજાને સ્વચ્છ દૂધ તથા ઘી મળી શકતાં નથી, તેમજ ન્હાના બાળકોને સ્વચ્છ દૂધ જે તેમની જીંદગીના આધારભૂત છે, તે સ્વચ્છ સ્વરૂપમાં મળી શકતુ નથી તેથી પ્રજા નિર્બળ થાય છે અને બાળકોમા રોગનું ને મરણનું પ્રમાણ વધતું જાય છે દૂધ સિવાય ચલાવવુ તે સારૂં પણ અસ્વચ્છ દૂધ જે ક્રિયા વિરૂદ્ધ રાખવામા ને વાપરવામા આવ્યું હોય તે ખાવું કે ઉપયોગમા લેવું તે વિષ સમાન છે. ૧૯૧૧ ની સાલમા ૪૭ા લાખ છોકરા અને ૪૪ા લાખ છોકરીઓ આપણા દેશમા જન્મ્યા તેમા ૧૦ લાખ છોકરા અને ૮ાા લાખ છોકરીઓ ખરાબ દૂધથી અને દૂધ નહિ મળવાથી મરણ પામ્યાં. બીજા સુધરેલા દેશોની સાથે સરખાવતા હિન્દમા એક દસકાની અંદર (૧૯૦૪–૧૯૧૩) એક વર્ષની અંદરના બાળકોનું મરણ પ્રમાણ ૧૦૦૦ જન્મે ૨૧૭૫ હતું તે નીચેના કોષ્ટક પરથી જણાશે

દેશ.	એક વર્ષના બાળકનું સરાસરી દસ વર્ષમાં મરણ પ્રમાણ એક હજાર ઉપર.	રિમાર્ક્સ.
ન્યુઝીલાંડ	૭૯	
સ્વીડન	૯૮	૧૮૯૪ થી ૧૯૦૩
સ્કોટલૅન્ડ	૧૨૬	
ઇંગ્લાંડ ને વેલ્સ .. .	૧૫૦	
જાપાન	૧૫૦	૧૮૯૨ થી ૧૯૦૩
લંકા	૧૬૯	
પ્રુશીઆ	૧૯૭	
હિંદુસ્તાન	૨૧૭·૫	૧૯૦૪ થી ૧૯૧૩

ઉપરના કોઠા પરથી જોઇ શકાશે કે જે દેશની પ્રજાને સ્વચ્છ દૂધ ને ઘી વગેરે ગવ્ય મળતાં અને ગાયના રક્ષણને માટે જેની વસ્તી અને રાજા પંકાએલ હતા અને જેના આધારે દેશમા સ્મૃતિ—સંપત્તિ વગેરે વાસ કરતું અને જે પ્રજા શારીરિક ને આધ્યાત્મિક શક્તિમા સર્વોપરિ ગણાતી તેની પ્રજા આજે વૈભવમાં મજા માણવાથી બાળકોના ભોગના કારણ રૂપ થઇ છે ને દેશની પ્રજાને પાયમાલ થતી સઉ જોવે છે છતા પણ ભર નિદ્રામાથી જાગવાની ઈચ્છા પણ જણાતી નથી વાહરે ! વૈભવી માયાની જાલ ને શહેરી જીવનની બલીહારી !

નીચેનો કોઠો હિંદના મુખ્ય શહેરોનું ૧૦૦૦ જન્મે મરણ પ્રમાણ સાલ સાથે બતાવે છે

સાલ	મુંબઇ	દીલ્હી.	કલકત્તા.	મદ્રાસ.
૧૯૦૪	૪૫૯ ૨	૩૩૬·૪	૨૯૭·૪	૨૮૦·૯
૧૯૦૫	૫૫૭ ૧	૩૪૦·૭	૩૧૭·૧	૩૧૬·૩
૧૯૦૬	૫૩૪ ૭	૪૪૫·૧	૩૪૦·૮	૩૪૧·૨
૧૯૦૭	૪૨૩·૬	૩૬૪·૮	૨૯૩	૨૭૦ ૭
૧૯૦૮	૪૫૦·૧	૫૦૦·૧	૨૬૯·૬	૨૬૯·૩
૧૯૦૯	૪૦૪ ૭	૩૬૦·૫	૨૬૮	૨૯૫ ૦
૧૯૧૦	૪૧૩ ૯	૩૫૫·૦	૨૭૩·૫	૨૬૪·૧
૧૯૧૧	૩૯૯ ૮	૪૧૮·૨	૨૫૧ ૬	૩૦૫·૧
૧૯૧૨	૪૪૮·૨	૩૭૨·૭	૨૫૭ ૫	૨૮૦·૪
૧૯૧૩	૩૮૧·૧	૩૧૯ ૯	૨૭૪·૮	૨૯૩·૪
સરેરાશ........	૪૪૫ ૨૪	૩૮૧ ૩૪	૨૮૪ ૫૪	૨૯૭ ૩

હિંદના ચાર મ્હોટા શહેરોના બાળકોના મરણ પ્રમાણના આંકડા સરખાવતાં મુંબાઈની વસ્તીમાં મરણ પ્રમાણ વધારે છે ને કલકત્તામા સર્વેથી થોડું છે, તેમ કહી શકાય તો આપણને-મુંબાઈ શહેરમાં તથા મુંબાઈ ઇલાકામા સ્વચ્છ દુધની ખાસ જરૂરીઆત છે, અને તે મેળવવા માટે સહાયકારક મંડળોની સ્થાપના વિશેષ પ્રમાણમાં થવી જરૂરની છે.

આવા મંડળોની પહેલ વહેલી સ્થાપના સ્વીટઝરલેન્ડમા આવેલા કીસેન (Kiesen) નામના ગામમાં થએલી હતી, જે વાતને આજ લગભગ ૧૦૦ વર્ષ થયાં છે. તેના પછી ડેનમાર્કની પ્રજાએ સંસ્થાનો લાભ જોઇને ૬૦-૬૫ વર્ષ પછી જાગૃતિમાં આવી અને ડેરી કંપની કહાડવા લાગી અને ત્યાર પછી યુરોપના બીજા દેશોમાં તેનો મ્હોળો વિસ્તાર થયો. ૧૯૧૨ ની સાલમા યુનાઈટેડ સ્ટેટસમાં લગભગ ૨૦, જર્મનીમાં લગભગ ૩૫૦૦, સ્વીટઝર્લેન્ડમાં લગભગ ૨૦૦૦, ડેનમાર્કમાં ૧૨૦૦, ફ્રાન્સમાં ૭૦૦, અને આયર્લેન્ડમાં ૪૦૦ મંડળીઓ હતી.

હિંદુસ્તાનમાં આજથી લગભગ ૧૨ વષ પહેલાં સરકારી મંડળોની સ્થાપનાની હીલચાલ શરૂ થઈ અને હાલ લગભગ ૧૫૦૦૦ થી વધારે મંડળીઓ હસ્તીમાં છે, જેમાં ૭૦૦૦૦૦ (સાત લાખ) સભાસદો છે અને તેમનુ કુલ ભંડોળ ૭૭ લાખ રૂપિયા જેટલું અંકાએલું છે. મુંબાઈ ઇલાકામાં આ સોસાઈટીનો હેતુ સફળ પડયો છે ને આગળ વધતો જાય છે હાલમાં ૭૦૦ સોસાયટી ૬૮૦૦૦ સભાસદો અને ૬૬ લાખનું ભંડોળ છે, તે પૈકી દૂધની મંડળીઓની નીચે પ્રમાણે છે.

		સભાસદોની સંખ્યા.	થાપણ.
૧ અલીબાગ કો-ઓપરેટીવ ડેરી સોસાઇટી	લીમીટેડ	૩૫	૧,૧૫૨-૮-૦
૨ બેલગામ ,,	,,	૨૪	....
૩ થાણા ,,	,,	જાણવામાં નથી	
૪ ગોમતીપુર ,,		,,	
૫ ભાન્ડુપ ,,		,,	

અલીબાગની સોસાઇટી વધારે સારી છે અને જાણવા જેવું કામ કરે છે તેની વિગત નીચે પ્રમાણે છે. બીજી બે સોસાઇટી શરૂઆત કરતી હોવાથી તેના સંપૂર્ણ આંકડા તથા હકીકત મળી શકતા નથી. અલીબાગની સોસાઇટી વેસવી ને મૂળા નામના બએ માઇલ દૂર આવેલા ગામોમાથી દૂધ એકઠું કરે છે તે ગામની નજીક રૂ ૩૮૦ ખર્ચીને ઢોરને રહેવા માટે આરોગ્યના નિયમ પ્રમાણે ઝુંપડા બાંધેલાં છે. કેટલાક સભાસદો પોતાનાં જનાવરોને ઘેર જ રાખે છે. પણ બને વખતે દોહવાને માટે અહિં લાવવા પડે છે. ત્યાં સ્વચ્છ વાસણોમાં મેનેજરની દેખરેખ નીચે તે કામ થાય છે. દરેક સભાસદને એક પહોંચ આપવામા આવે છે, જેમાં તેનુ દૂધ નોંધી આપવામા આવે છે ભેગું કરેલું દૂધ મ્હોટા સ્વચ્છ વાસણમાં ભરી તાળું વાસી શહેરના ગ્રાહકોને પહોચતું

કરવામાં આવે છે. દોહતી વખતે આંચળ બરોબર સ્વચ્છ પાણીએ સાફ કરવામાં આવે છે. ગ્રાહકોની સંખ્યા ૭૬ છે અને ૧૯૧૫ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ૨૭૦૦ શેર દૂધ તેમને પુરૂં પાડવામાં આવ્યું હતું.

બેલગામમા ગવળી લોકો પોતાના ઢોરોને દોહવાને વખતે નિયત સ્થાને લાવે છે ને નિયમ પ્રમાણે સ્વચ્છ રીતે દૂધ મંડળીના મભાસદોને સોંપે છે, ને માસિક ૩૫૦૦ શેર દુધની ખપતી થાય છે.

આ સિવાય હિંદમાં—લખનૌ, બનારસ, હુબલી, મધ્ય હિંદુસ્તાન અને પંજાબમાં પણ આવાં મંડળો છે.

મંડળીનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે, (૧) સ્વચ્છ ને પૂરતું દૂધ પૂરૂં પાડવું. (૨) ગવલી વગેરે દૂધ વેચનારા લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવી. (૩) સારાં ને દૂધાળ ઢોરોને ઉછેરવાને ઉત્તેજન આપવું (૪) ગવ્ય પદાર્થો સોંઘાં ને સારાં મળી શકે.

૧. દૂધ વેચનાર ગવલી લોકોને પોતાનો માલ સ્વચ્છ કેમ રાખવો તે જ્ઞાન હોતું નથી. દૂધમાં કયા પદાર્થો છે, અને તેને હાલની સ્થિતિમા રાખવાથી શું નુકસાન થાય છે, તેનું બીલકુલ ભાન હોતુ નથી. દોહની વખતે ગાય ભેસના આચળ સાફ કરવાં, પોતાના હાથ ધોવા, જે વાસણમા દોહવું છે તે વાસણ સ્વચ્છ કલાઇવાળું રાખવું વગેરે કોઇ જાતના નિયમ તેઓ પાળતા નથી. દોહવાનાં ઠામ પીતળનાં હોય છે, અને તે પુરતાં સાફ હોતાં નથી જેથી દૂધમા તેની અસર થાય છે. સ્વચ્છ પાણીએ ધોવાવા જોઇએ તે ન કરતાં જરા તરા વી છળી ઉપયોગમાં લે છે. દોહવાયા પછી તેઓ ગમે તેવી ગંધાતી કે માખીઓ બણબણતી હોય તેવી જગાએ દુધ ખુલ્લું મૂકી રાખે છે જેથી આસપાસની ખરાબ હવા દુધમાં પેસે છે ને માખીઓ ખરાબ વસ્તુઓના રજકણો દૂધમા પાડીને મિશ્ર કરે છે ને ઘણી માખીઓ તેમાં રામશરણ પણ થાય છે. કેટલાક લોકો દૂધમાં પાણીનો ભેગ કરે છે ને વધારે ને વધારે પૈસાનો લોભ કરવા જાય છે. કેટલાકો તેમાં શીગોડાનો કે તેવો બીજો આટો કે પદાર્થ નાખી દૂધનું સત્વ બગાડી વધારે પૈસા લેવા યુક્તિ કરે છે. કેટલાક દુધ ઉનું કરી તેમાંથી મલાઇ કાઢી લે છે અને પાછળનુ પ્રવાહી સત્વ વિનાનુ દૂધ વેચે છે કેટલાકો વાસી દૂધ સાચવી રાખી અને તે પણ ખરાબ જગ્યાએ સારી વ્યવસ્થા વિના રાખી તે વેચે છે.

૨. ગવલીઓમા સંપ હોતો નથી. સાથે મળી તેઓ માલ ખરીદ કરતા નથી. પૈસાની જરૂર પડે ત્યારે મારવાડી લોકો પાસેથી ભારે વ્યાજે નાણું લાવી પોતાનો વ્યવહાર દૂકે દૂકે નાણે ને ખરીદીએ ચલાવે છે. હિસાબ કિતાબનું સારૂં જ્ઞાન ન હોવાથી લેવડ દેવડમાં તેમને નૂકસાન ખમવુ પડે છે ને હમેશા દેવાદારની સ્થિતિમાં રહેતા હોવાથી પોતાના ધંધામાં નીતિથી લાભ નથી એમ સમજી દૂધમાં બગાડો કરે છે, ધંધામા નિરૂત્સાહી થાય છે ને સારી સ્થિતિમાં આવી શકતો નથી અને બીજી પાસ પ્રજાને ખરાબ દુધ મળે છે.

૩. આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોવાથી ઢોરોને પૂરતો પૌષ્ટિક ખોરાક તેઓ આપી શકતા નથી. તેમને માટે સારી જગા કે હવા ઉજાસવાળા મકાનો, તે સાફ રાખવાને પાણીની સગવડો, દરદ માટે ઇલાજો વગેરે કઇ તેઓ મેળવી શકતા નથી; તેથી ઢોરો પણ દુર્બળ ને રોગી હોય છે અને તેનું દૂધ ખાનારને પણ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમજ ઢોર મરી ગયા પછી પોતાનો ધધો ચલાવવાને સારાં ઢોર લેવાને નાણું ન હોવાથી ગમે તેવો હલકી કિંમતનાં ઘરડાં ને રોગી ઢોર તેઓ વેચાતાં લે છે તેમ જ જે નાનાં પાડા પાડી કે વાછરડાં હોય છે, તેમને પોતાના પ્રમાદથી સારી રીતે તેઓ ઉછેરતા નથી, જેથી તે પણ ખરાબ સ્થિતિમાં આવે છે

૪. ઉપરનાં ઘણાં કારણોથી આપણી પ્રજાને ઘી-દૂધ સારાં મળતાં નથી, તેમ જ કેટલીક જગાએ આપણા લોકો કે પરદેશી લોકો ડેરી કંપની કાઢી એકહથ્થુ વેપાર કરી દૂધમાંથી માખણ કાઢી લઇ બાકીનો પદાર્થ કેસીન બનાવવાને રાખી, આપણા જરૂરીયાતના ખોરાક પર પોતાના સ્વાર્થને માટે તરાપ મારે છે. કેસીનના કારખાના આણંદમાં છે, ને અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ સામાન્ય લોકોને માખણવાળનું દૂધ મળે છે, ફક્ત પૈસાદાર લોકોને જ મોઘે ભાવે સારૂં દૂધ મળે છે.

આ કાર્ય શરૂ કરવા માટે બે બાબત તરફ લક્ષ રાખવાનું છે:—

૧. ગવળી લોકો જેઓ સભાના માણસો છે તેમની પાસેથી દૂધ ભેગું કરી લેવું.

૨. આવેલા દૂધને શહેરના ગ્રાહકોને પૂરૂં પાડવું કે માખણ વગેરે પદાર્થ ઉત્પન્ન કરી તેની વ્યવસ્થા રાખવી. ખેડુત વર્ગ અથવા ગવલી જે મંડળમાં જોડાવા ઇચ્છતા હોય તેમણે દરેક જણે ઓછામા ઓછા સારા ૩ ઢોર-ભેંસો ખરીદવાં જોઇએ, અને તે માટે મંડળ તરફથી તેમને પૈસા ધીરવામા આવે, અને તે પૈસા તેના હમેશના આવતા દૂધની કીંમતમાંથી ઘર ખર્ચનો તથા બીજા પરચુરણ ખર્ચનો હિસ્સો બાદ કરી જમે કર્તાં જવો જોઇએ. ઢોરને સારી જગાએ રાખવાને માટે મ્યુનિસીપાલીટી કે લોકલ બોર્ડ તરફથી મફત અથવા ઓછે દરે મંડળને જમીન મળવી જોઇએ, અને તેના પર યોગ્ય વ્યવસ્થાવાળા ઝુંપડાં, પાણીનું સાધન અને જાનવરોને ખાવા માટેના ખડ વગેરેની સગવડ કરવી જોઇએ. રક્ષકો રહી શકે તેવા ઝુંપડાં પણ બાંધી આપવા જોઇએ. જો બામ ન બની શકે તો દરેક સભાસદ પોતાના ઢોરો ઘેર રાખે તો પણ ચાલે. માત્ર બન્ને વખતે દોરવાનું કામ મંડળના કામદારની દેખરેખ નીચે અમુક સ્થળે રાખવું જોઇએ.

દૂધની તપાસ રસાયનિક રીતે-શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ મુજબ ૩-૫ દિવસ ને અંતરે અથવા પ્રથમ હમેશાં અવશ્ય થવી જોઇએ જેનુ દૂધ તાવ વિનાનું-મોળું પડતું હોય, તેને ખોરાક આપવાને સૂચના આપી પૂરતી દેખરેખ રાખવી જોઇએ. ખોરાકને માટે મંડળ તરફની ગોઠવણ વધારે હિતકર છે. મંડળે સામટા કપાસીઆ, ખોળ ખાણ, વગેરે જથ્થાબંધ લાવી રાખવાં, અને બધાને જોઇતા પ્રમાણમા

વહેચી આપવાં ને તેની કીંમત તેમને ખાતે લખવી. આથી માલ સસ્તો પડે છે. આમાં પ્રત્યક્ષ નફો તેઓ જોઈ શકે છે, સહકારી તત્વના ફાયદા સમજે છે, વેપારીના દેવામાંથી બચે છે, ને સારો ખોરાક જનાવરોને મળી શકે છે. તેમજ ઢોરોના રોગના ઉપાય તથા અટકાવવાના ઇલાજોને માટે, તેમજ ખરીદ કરતી વખત પરીક્ષા માટે, ચાલાક અનુભવી સભાસદ મળી શકે તો ઘણુ સારૂં. પણ તેવા માણસો ન હોય તો પશુ વૈદકશાસ્ત્રમા પાસ થએલ અનુભવી ડૉકટરની ગોઠવણ રાખવી જોઇએ. તે અમુક નિયમિત દિવસોએ દરેક ઢોર તપાસી જાય ને લોકોને તેની સ્થિતિ સમજાવી જાય આ બંને ગોઠવણો મ્યુનિસીપાલીટી તરફથી સહેજ બની શકે તેવી હોવાથી ખર્ચાળ વાત નથી.

આવેલ માલને મંડળીના માણસો દ્વારા શહેર કે ગામડાના ગ્રાહકોને પહોંચાડવાને ગાડી કે રેંકડી વગેરે સાધન રાખવા અને રસ્તામાં બગાડ ન થાય માટે દૂધના મોટા વાસણોને તાળાં અને સીલ કરવાં જોઈએ દરેક ગ્રાહકને ખાતે નિયમિત રકમ લખાય, અને તેનો માસિક હિસાબ તુરત ચૂકવી મંડળના કામમા આગળ વધી શકાય. ગવલી કે ખેડુત પોતાનું દૂધ કાવડમાં કે માથે ઠામ લઇ વેચવા જતાં જે મુશ્કેલી હતી, તથા હિસાબની ખરીદી વગેરેની જે અડચણો હતી તે તેથી દૂર થશે. પોતાના પૈસા ચોખ્ખી રીતે વખતસર મળવાથી તે ઉત્સાહી થશે ને દેવામાથી મુકત થવાથી બીજા માણસો તેમાં જોડાવા ઇચ્છા કરશે.

જો દૂધ ન વેચવામાં આવતું હોય તો યંત્ર દ્વારા તેની મલાઈ કાઢી માખણ બનાવી તેના ડબ્બા કે ઘી વેચી શકાય અને બાકી રહેલા પદાર્થનું કેસીન બનાવી શકાય છે. આવો પ્રયોગ આણંદમાં થાય છે

ઉદાહરણ અને આંકડા માટે નીચેની ગણતરી ઉપયોગી થશે. તે એક 'માણસની ત્રણ ભેંસના હિસાબે છે પણ જો તે સહકાર મંડળથી શરૂ કરવામા આવે તો કેટલો ' લાભ થાય તેનો ખ્યાલ કરી શકાશે

આવક		ખર્ચ. વર્ષ એકનો	
૯૦૦-૦-૦	દૂધના માસ આઠના કિમત શેરના આના એક લેખે.	૩૦૦-૦-૦	ત્રણ ભેંસોની ખરીદીના
		૧૮-૦-૦	વ્યાજના
૪૦-૦-૦	ખાતરના વર્ષ ૧ ના	૪૦૦-૦-૦	ઘાસ ખાણ વગેરેના
૩૦-૦-૦	ન્હાનાં પાડા પાડીની કીમતના	૬૦-૦-૦	માણસનો ખર્ચ
		૭૭૮-૦-૦	
૯૭૦		૧૯૨-૦-૦	નફો
		૯૭૦-૦-૦	

ઉપર લખેલા હિસાબમાં આઠ માસનું દૂધ ગણેલું છે ભેંસોની કીમત વધારેમાં વધારે આંકેલી છે. રૂ ૭પ-૮૦ માં ઘણીજ સારી ભેંસો મળી શકે. સારી દેખાવું ભેંસો સાંજ સવારનું મળી ૦।। મણ દૂધ ઓછામાં ઓછું આપે છે. હિસાબમાં માત્ર ૦।। મણ ગણેલું છે. કદાચ હાલની ભેંસો તેટલું ન આપે પણ ટકે અડધો મણ દૂધ કરનારી ભેંસો જો મેલી છે તો રોજનું ૧ મણ દૂધ મળે તે રૂ ।।। ની કીમતનું થાય તેવી ભેંસના હિસાબે ઘણો જ ફાયદો થાય છે માત્ર સારવાર, માવજત, ખોરાકી અને કરકસર પર વધારે આધાર રાખે છે. તો જો આવા મંડળો હોય તો ઘણો જ ફાયદો થાય એ દેખીતું છે

નાગરદાસ હરિશંકર પાઠક.

સામ્રાજ્યના બંધારણમાં હિન્દનું સ્થાન.

(૧.)

સામ્રાજ્યપરિષદ્‌નો ઇતિહાસ.

વિગ્રહ પહેલા સામ્રાજ્ય હતું તેવું સુલેહ પછી નહિ રહે એ વાત તો સૌ કોઇ સ્વીકારે છે. સન ૧૯૧૪ ના જુલાઈ માસ પહેલા જો કોઇએ એમ માન્યું હોત કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સામે ઘણાં પ્રબળ રાજ્યો યુદ્ધ કરશે તો તેના જુદાં જુદા અંગો વિખરાઇ જશે અને ઇતિહાસના આખા ક્રમમાં વિકસેલું ઓછામાં ઓછા બંધારણવાળું મહાન રાજતંત્ર અંત પામશે કોઈ વિચારવંત રાજપુરૂષો આશ્ચર્ય પામત નહિ પણ યુદ્ધ શરૂ થતા તો સંસ્થાનો અને હિન્દ ઇંગ્લંડથી ભેદભાવ રાખવાનો વિચાર પણ ન આણીને શત્રુદળ સામે રણક્ષેત્ર ઉપર લડતા સામ્રાજ્યની ભાવનાથી વિશેષે કરીને સંધાયાં—શિથિલ રાજકીય એકતા ખરી આણીને પ્રસંગે નષ્ટ થવાને બદલે મન અને હૃદયના ઉંડામાં ઉંડા ભાગમાં જઇને વસી—એ ઇતિહાસનો એક મહાન ચમત્કાર છે. વિચાર અને વૃત્તિમાં થએલો આ ફેરફાર જેમ લડાઈ દરમ્યાન તેમ લડાઇ પછી વાસ્તવિક સ્વરૂપ લેશે, અને તેથી જેમ સામ્રાજ્યના અવિશુધ્ધ વિજય માટે તેમ તેની નવી પુનઃવ્યવસ્થા માટે બ્રિટિશ રાજપુરૂષો તેમજ સંસ્થાનોના પ્રધાનો, હિન્દના દેશી રાજાઓ તેમજ બાહોશ પ્રજાજનો આતુરપણે વાટ જુએ છે.

સામ્રાજ્યની નવી વ્યવસ્થા કેવી થશે? તેમાં હિન્દને શું સ્થાન મળશે?—આ ગંભીર પ્રશ્નો આપણા હૃદયમાં વારંવાર ઘોળાય છે સવાલ જેટલો સ્વાભાવિક છે, તેટલોજ ઉત્તર કઠિણ છે, અને છતાં તે સંબંધમાં જે યોજનાઓ રચવામાં આવે છે, ત્હેની પરીક્ષા કરવામાં અને તેમાં હિન્દની પદવીને બરાબર સમજવામાં આપણે જેટલો શ્રમ લઇએ તેટલો ઓછોજ છે

હવે, હિન્દની રાજકીય સ્થિતિ બે રીતે સુધરી શકેઃ (૧) આન્તર વ્યવસ્થામાં સ્વતંત્રતા—સ્વરાજ્ય મળવાથી અને (૨) આખા સામ્રાજ્યને લગતા પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે જે રાજ્યબંધારણ રચાય તેમાં હિન્દને માનભર્યું પદ મળવાથી આમાંના પહેલા સુધારા તરફ આપણું ધ્યાન લડાઈ શરૂ થયા પછી તરત જ ખેંચાયું છે, અને દેશના પ્રતિનિધિરૂપ બે મહાન રાજકીય મંડલોએ-કૉંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગે—ઘણો જ સંગીન વિચાર કરીને સ્વરાજ્યની એક યોજના બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ અને પ્રજા આગળ રજુ કરી છે પણ તે સાથે એ પણ જણાવવું જોઇએ કે બીજા પ્રકારના સુધારા તરફ અત્યાર સુધી આપણું ધ્યાન થોડે જ અંશે દોરાયું છે અને છેલ્લા એક બે માસમાં કેટલાક ખાસ પ્રસંગો બન્યા ન હોત તો કદાચ આપણે લગભગ છેવટ સુધી તેની ઉપેક્ષા કરી હોત પણ આપણા સદ્ભાગ્યે તાજેતરમાં ઓછામાં ઓછા એવા બે બનાવો થયા છે કે જેથી આપણે સામ્રાજ્યના સવાલ વિષે સુષુપ્તિમાંથી જાગ્યા છીએ. પ્રથમ કારણ તો મી લાયન કર્ટીસની ચળવળ અને ખાસ કરી તેમનો પ્રકટ થયેલો ખાનગી પત્ર, એ છે "સામ્રાજ્યનો મહાપ્રશ્ન" (The problem of the commonwelth)—એ વિષે મી કર્ટીસનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયે થોડો વખત થયો છે અને તે પછી તેઓ પોતે હિન્દમા આવ્યા હતા; છતાં પણ એમ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય કે જો તેમનો ખાનગી પત્ર—અને તે પણ કૉંગ્રેસને અણીને વખતે—પ્રકટ થયો ન હોત તો સામ્રાજ્યના બંધારણનો વિચાર કરવાને આપણે હાલ પણ તત્પર થયા ન હોત. મી. કર્ટીસની જે વિચારસરણિ અને અંતિમ નિશ્ચય આ પત્રમા માલૂમ પડે છે તે તેમના પુસ્તકમાં પણ ઘણા જ વધારે વિસ્તારથી જણાવેલાં છે, ઉલટું કેટલીક બાબતોમાં તો પુસ્તકના કરતા આ પત્રમા કાંઇક વધારે ઉદાર વિચાર પણ દર્શાવેલા છે. પણ હિન્દની મધ્ય આફ્રીકા સામે સરખામણી, હિન્દમાં લોહી રેલાય એ જોખમ વેઠીને પણ અમુક રાજનીતિ અમલમાં મૂકવાનુ સૂચન અને—સૌથી વધારે—મી. કર્ટીસ હિન્દના લોકોને પૈસે હિન્દી સરકારની મહેમાનગીરી ભોગવીને હિન્દની સ્હામે મોટું કવત્રુ કરે છે એ દેખાવ-આ સર્વે જોઇને આપણા મંડળો અને પત્રો સફાળા જાગ્યા છે, અને મી કર્ટીસે તેમજ બીજા લેખકોએ સામ્રાજ્યની જે યોજનાઓ રચી છે, તેની ઝીણી તપાસ કરવાને તૈયાર થયાં છે

આપણી જાગૃતિનું બીજું કારણ એ છે કે, લડાઇ દરમ્યાન તેમજ લડાઇ પછી ઉપજતા કેટલાક મહાન સવાલો વિષે મસલત કરવાને સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિઓની એક ખાસ પરિષદ આ માસમા લંડનમાં ભરવામાં આવનાર છે. આ પરિષદની આ સામાન્ય સભા નથી તો પણ લૉર્ડ હાર્ડીંજની સરકારે સ્વીકારેલા ઠરાવ મુજબ હિન્દના પ્રતિનિધિને તેના કાર્યમાં પહેલી વાર દાખલ કરવામા આવનાર છે એ જાણીને આપણી આતુરતા વધી છે. આ વિષે ખબર પણ લખનૌમાં કૉંગ્રેસ મળી હતી તે વખતે જ આપણને પહોચી અને તેથી તેની અસરમા ઘણો વધારો થયો છે. હિન્દના ખરા પ્રતિનિધિ તરીકે હિન્દી વજીર જ તે પરિષદમાં વિરાજશે અને સર સત્યેન્દ્ર સિંહ, બિકાનેરના મહારાજા અને સર જેમ્સ મેસ્ટન તેના સલાહકાર તરીકે જ કામ કરશે એ જોઇને આપણું મન કચવાયું છે. પણ

તેથીજ લડાઇ પછી રચાવાના બંધારણમાં હિન્દની પદવીનો ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરવાને આપણું મન તલપે છે.

આમ વિગ્રહના પ્રસંગથી તેમ જ આ બે ખાસ બનાવોથી ઉત્તેજીત થઇને આપણે સામ્રાજ્યની કોઇ યોજના તરફ વળીએ તે પહેલાં સામ્રાજ્યના સવાલો વિષે મસલત કરવાને જે સંસ્થાઓ અત્યાર સુધીમાં ઘડાઇ છે, તેના ઇતિહાસનું સંક્ષેપમાં અવલોકન કરવાની જરૂર છે; કારણ કે ભૂતકાળના અનુભવદીપ શિવાય ભવિષ્યના અંધકારમય માર્ગમાં આપણે ભાગ્યેજ ચોક્કસ પગલે ચાલી શકીએ. આવી સંસ્થાઓ બે છેઃ (૧) સામ્રાજ્ય પરિષદ અને (૨) સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે નીમાએલી કમિટી (Imperial Defence Committee). સામ્રાજ્યપરિષદનો વિકાસ પ્રથમ તપાસીશું.

સંસ્થાનોની પરિષદ.

સામ્રાજ્યપરિષદ સન ૧૮૮૭ માં સંસ્થાનોની પરિષદ રૂપે પહેલી વાર મળી હતી. તેની ઉત્પત્તિમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે બે સંયોગો મળ્યા હતા. પ્રથમ તો ૧૮૮૫ માં રૂશીયાની આગળ પડતી રાજનીતિથી યુદ્ધ થવાનો સંભવ જણાયો હતો અને પરિણામે સ્વરાજ્ય ભોગવતા સંસ્થાનો તરફથી આ પ્રસંગ માટે તૈયાર થવા માટે સલાહની માગણીઓ બ્રિટન પાસે વારંવાર આવવા લાગી. આથી તરત જ કેટલાક ઇંગ્રેજ અમલદારોની એક કમિટી સંસ્થાનોના રક્ષણ માટે નીમવામાં આવી. આ પ્રસંગ વધારે વિશાળ રચના અને સંસ્થા માટે પણ અનુકૂલ હતો અને ૧૮૮૭ માં વિકટોરીયા રાણીની જુબીલીને વખતે જ્યારે બધા સંસ્થાનોના રાજપુરૂષો લંડનમાં આવ્યા હતા તે વખતે સંસ્થાનોની પહેલી પરિષદ ભરવાની તક લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ લીધી.

સામ્રાજ્યની એકતા પોષવાને એક મહામંડળની આ અરસામાં (Imperial Federation League) સ્થાપના એ આ પરિષદનું બીજું કારણ હતું. ૧૮૮૪ માં મી. ફૉર્સ્ટરના પ્રમુખપણા નીચે આ મંડલ સ્થપાયું હતું અને "આખા સામ્રાજ્ય માટે એકત્ર રાજસત્તા સ્થાપીને તેની કાયમની એકતા વિકસાવવાનો" તેનો હેતુ હતો. તેમાં ઘણા મોટા રાજપુરૂષો જોડાયા હતા અને તેની શાખાઓ કૅનેડા, ઑસ્ટ્રેલીયા અને ન્યુઝીલાંડમાં સ્થપાઇ હતી. તેના ઇતિહાસની વિગતોમાં અને તેના જુદા જુદા સિદ્ધાન્તોમાં અહીંઆ ન જતા ફક્ત એટલું જ જણાવીશું કે તે ૧૮૯૪ માં વીખેરાઇ ગયું ત્યા સુધીમાં તેણે ઘણી અસરકારક ચળવળ કરી હતી, અને તે પછી પણ તેના ઘણા સંસ્કારો કાયમ રહ્યા છે.

પહેલી પરિષદમાં જ ઇંગ્લંડ અને સંસ્થાનોના દૃષ્ટિબિન્દુ વચ્ચે ભેદ જણાયો હતો. એક પાસ બ્રિટિશ રાજપુરૂષોએ સામ્રાજ્યના રક્ષણના સવાલને પ્રાધાન્ય આપવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે રીતે સંસ્થાનો ઉપર ઇંગ્લંડનો કાબુ વધે એવી કોઇ સામ્રાજ્યની યોજનાનું સૂચન કર્યું. બીજી પાસ ન્યુસાઉથવેલ્સે (ઑસ્ટ્રેલીઆના મુખ્ય પ્રાંતે) આવી કોઇ પણ યોજના કબૂલ ન કરવા પોતાના પ્રતિનિધિઓને ખાસ સૂચના આપી હતી અને આ બેઠકનું એક જ પરીણામ આવ્યું કે ઑસ્ટ્રેલીઆની પાસેના સમુદ્રમાં નૌકાસૈન્યનો

એક વિભાગ રાખવાનો ખર્ચ બ્રિટનને આપવા ઑસ્ટ્રેલીઆનાં બધા સંસ્થાનોએ ઘણી રગઝગ પછી કબૂલ કર્યું.

કૅનેડાની સરકારના આમ ત્રણથી બીજી પરિષદ ઓટાવા ખાતે ૧૮૯૪મા મળી. તે વખતે કૅનેડામા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સાથે વેપાર સંબંધી સંધિ કરવાની દરખાસ્ત જોરશોર ચર્ચાતી હતી, પણ તે છેવટે મજબૂત લડત પછી નિષ્ફળ થઈ હતી. આથી ત્યાના પ્રધાનોને લાગ્યું કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા વિભાગ વચ્ચે વેપાર માટે કાંઇ લાભદાયક યોજના થઈ શકે તો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સાથે વેપાર સબંધી સંધિ કરવાની લડત ફરીથી જાગે નહિ. સંસ્થાનોની આ પરિષદમા આ પ્રશ્ન ચર્ચાયો અને ઇંગ્લંડથી કૅનેડાને રસ્તે ઑસ્ટ્રેલીયા જાય એવી આગબોટો ચલાવવાનું અને તાર નાખવાનું નક્કી થયું. પણ તેનું વાસ્તવિક પરિણામ કઇ આવ્યું નહિ.

વિક્ટોરીઆ રાણીની ડાયમંડ જ્યુબીલીને પ્રસંગે મી૰ ચેમ્બર્લેને ત્રીજી બેઠક ૧૮૯૭ મા ભરી અને ૧૯૦૨ મા પોતાના પ્રમુખપણા નીચે તેમણે ચોથી બેઠક મેળવી. આ બન્ને પ્રસંગોએ આખા સામ્રાજય માટે વેપારમા પરસ્પર સંરક્ષણની પોતાને મન ગમતી યોજના તેઓ પરિષદ આગળ રજુ કરી શક્યા નહિ કારણ કે બીજા પ્રધાનો તેની વિરૂદ્ધ હતા અને બીજી પાસ સંસ્થાનો બ્રિટિશ નૌકાસૈન્યના ખર્ચમાં કંઇક ફાળો આપે એ હેતુથી તેમણે સામ્રાજ્યની એક કાયમી કારોબારી સત્તા સ્થાપવાની જે દરખાસ્ત મૂકી તેનો ઑસ્ટ્રેલીઆ અને કેનેડાએ સત્કાર કર્યો નહિ. કારણ કે તે સભાનો અંકુશ પડતા પોતાની સ્વતંત્રતાનો તેમને કેટલેક અંશે ભોગ આપવો પડે.

આ પછી સામ્રાજ્યના બંધારણનો સવાલ વિસારે પડયો નહિ. મી ચેમ્બરલેનનું સ્થાન લેનાર મી. લીટલટને, સંસ્થાનોના પ્રધાનોને એક પત્ર લખી પૂછાવ્યું કે સામ્રાજ્યની એક કારોબારી સભા અને તેને અંગે કાયમના અધિકારીઓની ઑફીસ સ્થાપવા વિષે તમારો શો મત છે? આ સૂચનાને જ્યારે કેટલાંક નાનાં સંસ્થાનોએ વધાવી લીધી, ત્યારે કૅનેડા અને ઑસ્ટ્રેલીઆએ તેનો અણગમો જણાવ્યો. પરિણામે જ્યારે ૧૯૦૭ મા પાચમી પરિષદ ભરાઇ ત્યારે એ તીવ્ર મતભેદ જણાયો કે જ્યારે બ્રિટિશ સરકારને ફક્ત સલાહ જ આપવાને એક સામ્રાજ્યની મંડળી સ્થાપવાની બ્રિટિશ સત્તાધીશોની ઇચ્છા હતી ત્યારે સંસ્થાનોના રાજપુરૂષોને તો એવી મંડળી જોઇતી હતી—અને ઑસ્ટ્રેલીઆના પ્રધાન મી. ડીકીને એવી દરખાસ્ત પણ રજુ કરી હતી કે—જેમા ઇગ્લંડના જેવી જ સરખી પદવી સંસ્થાનોને મળે આથી સ્વાભાવિક રીતે કંઇ નિર્ણય થઇ શક્યો નહિ પણ આ પરિષદને સામ્રાજ્યની પરિષદ તરીકે ગણવાનુ અને તેની બેઠક ચાર વર્ષને અંતરે મેળવવાનું તેમજ તેને અંગે કેટલાક ખાસ અધિકારીઓને સંસ્થાનોના મંત્રીની ઑફીસમાં રાખવાનું નક્કી થયું. કેટલાક સંસ્થાનોના મુખ્ય રાજપુરૂષોના બનેલા સલાહકાર મંડલ તરીકે જે પરિષદ સ્થપાઈ હતી તે હવે ઇંગ્લંડ તેમ જ સંસ્થાનોના રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમના પ્રધાનોની સામ્રાજ્ય પરિષદ બની અને તેમાં ઇંગ્લંડ સુધ્ધાત સર્વે દેશના પ્રતિનિધિઓને સરખી પદવી આપવામા આવી.

છઠ્ઠી બેઠક—૧૯૧૧

પાંચમી બેઠક પછી ચાર વર્ષ ૧૯૧૧માં પૂરાં થતાં હોવાથી તે વર્ષમાં આ પરિષદ મેળવવાનું નક્કી થયું અને તેમા જે પ્રશ્નની ચર્ચા થઇ તે અતિશય બોધદાયક હતી. આપણે આગળ જોઇ ગયા છીયે કે મોટાં સંસ્થાનોથી જુદા પડીને નાનાં સંસ્થાનોએ આખા સામ્રાજ્ય માટે એક બંધારણ રચવામાં પોતાની સંમતિ દર્શાવી હતી આનુ કારણ એ જ છે કે જ્યારે એક સત્તા સ્થપાતાં મોટાં સંસ્થાનોને પોતાના કેટલાક હકનો ભોગ આપવો પડે, ત્યારે નાના સંસ્થાનોને કંઇ પણ ભોગ આપવો પડે નહિ; કારણ કે તેમને એવા મોટા હકો આપવામાં આવ્યા નથી આથી આપણને જોઇને આશ્ચર્ય થતું નથી કે ન્યુઝીલાંડના વડા પ્રધાન સર જોસફ્ વોર્ડે, સામ્રાજ્યના બંધારણ વિષે એક દરખાસ્ત આ પરિષદ સમક્ષ મૂકી હતી. શરૂઆતમા તો તેમણે એવી દરખાસ્ત મૂકી હતી કે સંસ્થાનોને લગતા સવાલોના સંબંધમા બ્રિટીશ સરકારને સલાહ આપવાને માટે સંસ્થાનોની એક કાયમી સભા નીમવી. આ દરખાસ્તનું એક ખાસ તત્વ એ હતું કે તેથી સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતા જરા પણ ઓછી થતી ન હતી. પણ મુસાફરી દરમ્યાન પોતાના પ્રધાન સર જોન ફીન્ડલે સાથે ચર્ચા કરતાં તેમના મનમાં પરરાજ્યો સાથે સબંધનું ગંભીર મહત્વ વસ્યું અને પરિણામે સમગ્ર સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિરૂપ પાર્લામેન્ટ અને તેને જવાબદાર પ્રધાનમંડળ રચાય એવું બંધારણ સ્થાપવાની દરખાસ્ત સર જોસફે મૂકી. આવી યોજનાને અત્યારે જે ઉત્સાહથી વધાવી લેવામાં આવે છે તે જોનાર વાચકોને જાણીને નવાઇ લાગશે કે આ દરખાસ્તને બીજા સંસ્થાનોના કે ઇંગ્લંડના પ્રધાનોએ જરા પણ ટેકો આપ્યો નહિ મોટાં સંસ્થાનો તો સ્વાભાવિક રીતે તેની વિરૂદ્ધ હતાં, કારણ કે પોતાને મળેલા એક પણ હકનો ત્યાગ તેમને કરવો ન હતો. બીજી પાસ બીજા દેશો સાથેની રાજનીતિમા ઇંગ્લંડને જે સંપૂર્ણ સત્તા છે તેમાં બીજા કોઇને ભાગીદાર કરવાની તેમી ઇચ્છા ન હતી. ઇંગ્લંડના વડા પ્રધાન અને તે પરિષદના પ્રમુખ મી. એસ્કવીથે, નવી પાર્લામેન્ટમાં ઇંગ્લંડના જેવો જ ચુંટણીનો હક સંસ્થાનોને આપવાની સૂચનાને હસી કાઢી અને ઘણી જ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું કે પરદેશીય રાજનીતિના કાબુમાં સંસ્થાનોને કંઇ પણ હિસ્સો આપી શકાય નહિ. આમ મોટાં સંસ્થાનો અને ઇંગ્લંડ આ દરખાસ્તથી વિરૂદ્ધ હોવાથી તે કેવળ નિષ્ફળ થઇ

સામ્રાજ્ય-સંરક્ષણ-કમિટિ.

સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિરૂપ આ બીજું મંડળ છે એમ આગળ જણાવવામાં આવ્યું હતું અને તે વિષે ૧૯૧૧ ની પરિષદના સંબંધમા જ લખવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૮૮૭ માં લૉર્ડ સૅાલસબરીએ બીજા રાજ્યો સાથેના સંબંધ વિષે પરિષદમાં ખાનગી ભાષણ આપ્યું ત્યારથી તે વિષય પાછળની બેઠકોમાં જુદા જુદા સ્વરૂપમા ચર્ચાયો હતો. ૧૯૦૭ માં બ્રિટિશ વડા પ્રધાન સર્ હેન્રી કેમ્પબેલ બેનરમેને પરિષદને ખુલ્લી મૂકતાં જ જણાવ્યું હતું કે "નૌકાસૈન્યનો ખર્ચ અને પરદેશીય રાજનીતિનો કાબુ સાથે જ જાય છે."—અર્થાત્ સંસ્થાનો નૌકાસૈન્યના ખર્ચમાં નહિ

જેવો જ હિસ્સો આપતાં હોવાથી તે રાજનીતિમાં તેમને કંઇ ભાગ મળી શકે જ નહિ આ ચેતવણી છતા તે રાજનીતિના તાજા દાખલા ચર્ચાયા હતા અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મી ડીકીને એવો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો કે જેથી સંસ્થાનોને બીજા દેશો સાથે સંબંધ ઘડવામાં કંઇક હક મળે. આ પછી બ્રિટિશ પ્રધાને કરેલી એક સંધિથી ઑસ્ટ્રેલીઆની સરકાર ઘણી નારાજ થઈ અને આવતી પરિષદ આગળ રજુ કરવાને એક ઠરાવ મોકલ્યો આથી ૧૯૧૧ ની પરિષદમા બ્રિટિશ સરકાર ઉપર ફરીથી સખ્ત ટીકા થવાની અને કદાચ તેની વિરૂદ્ધ વધુ મને કઇ ઠરાવ પસાર થવાની બ્રીટીશ પ્રધાનોને ધાસ્તી લાગી. આ સંયોગોમા તેમણે એક આબાદ યુક્તિ રચી. આમની સભામા જ્યારે સરકારને પૂછવામાં આવ્યુ કે બીજા દેશો સાથે બ્રિટનની રાજનીતિ વિષે આવતી પરિષદને ખાનગી રીતે ખબર કરવામાં આવશે કે નહિ ત્યારે જણાવવામાં આવ્યું કે આ વિષય સામ્રાજ્યના સંરક્ષણ માટે નીમાયેલી કમીટીમાં ચર્ચવામાં આવશે—અર્થાત્ પરિષદમાંથી પરદેશીય રાજનીતિના વિષયનો બહિષ્કાર થશે.

કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે કે સંસ્થાનોની ઉગતી મહત્વાકાક્ષા ઉપર દાબ મૂકવાને જ આ પગલું ભરવામાં આવ્યું હતુ, અને તે આવી રીતે. સામ્રાજ્યની પરિષદમાં સંસ્થાનો ઇંગ્લંડના જેવી જ પદવીમાં હતાં—દરેક સંસ્થાનની માફક ઇંગ્લંડનો પણ તેમાં એકજ મત હતો અને તેની બેઠકો તદ્દન જાહેર હતી. બીજી પાસ આ સંરક્ષણ કમિટી તો બ્રિટિશ સરકારનું સલાહકાર મંડલ જ હતું અને તેમા સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓ શિવાય લશ્કર અને નૌકાસૈન્યના વિષયમાં નિષ્ણાત ગૃહસ્થો પણ બિરાજતા હતા. તેને કેવલ સલાહ આપવાની જ હોવાથી કોઇને મત આપવાનો તો હતો જ નહિ. ઉપરાંત, બધું કાર્ય સ્વાભાવિક રીતે ખાનગીમાં કરવાનું હતું. એટલે એક પાસ સંસ્થાનોના પ્રધાનો પોતાની ફર્યાદો જાહેરમાં મૂકી શકે નહિ અને બીજી પાસ બ્રિટિશ સરકાર જે કંઇ કરે તે તેમને પૂછીને કર્યું છે એમ કહેવાય આ કમિટી સ્થપાયા છતાં પણ સર જોસફ્ વૉર્ડ પોતાની દરખાસ્ત ઘણા વિશાળ ધોરણ ઉપર રજુ કરી; પણ તેને કેવો સત્કાર મળ્યો તે આપણે જોયું છે.

સામ્રાજ્ય પરિષદમાં હિન્દ

આ પરિષદમાં હિન્દના પ્રતિનિધિત્વ વિષે ઠરાવ લૉર્ડ હાર્ડીંજે સ્વીકાર્યો તે પહેલા હિન્દનું નામ તેની બે બેઠકોમાં સંભળાયું હતુ. ૧૯૦૭ ની પરિષદમાં હિન્દી વજીરની સભાના એક સભાસદ સર જેમ્સ મૅકે, વડા પ્રધાન સાથે ખાસ ગોઠવણથી હાજર રહ્યા હતા અને લૉર્ડ એલ્ગીને પહેલી સભામાં જણાવ્યું હતુ કે "હિન્દને વિષે કંઇ સવાલ ઉપસ્થિત થાય તો (હિન્દી વજીરની) સભાના એક મશહુર સભાસદની સલાહ તમે મેળવી શકશો." હિન્દની આર્થિક સ્થિતિપરત્વે (વેપારમાં) સંરક્ષણના પ્રશ્ન વિષે તેઓ બોલ્યા હતા અને ચર્ચામાં તેમને વારંવાર હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે સંબોધવામાં આવ્યા હતા; પરંતુ પછીથી લૉર્ડ હાર્ડીંજે જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે તેઓ "પરિષદના સભાસદ તરીકે નહિ કે હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે નહિ પણ હિન્દ વજીર તરફથી હિન્દનું દૃષ્ટિબિન્દુ રજુ કરવાને" ત્યાં હાજર રહ્યા હતા.

૧૯૧૧ ની પરિષદમાં સામ્રાજ્યની રાજનીતિ અને બંધારણના મોટા પ્રશ્નો ચર્ચાયા હતા અને હિન્દના પ્રતિનિધિત્વનો સવાલ ઉત્પન્ન થયો ન હતો. પણ ૧૧ મે દિવસે હિન્દી વજીર લૉર્ડ ક્રુ પરિષદમાં હાજર રહ્યા હતા અને સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો અને હિન્દ વચ્ચે વધારે સારો ભાવ જાગૃત કરવા વિષે તેમણે વિવેચન કર્યું હતું.

આ પછી લડાઇ શરૂ થવાથી વસ્તુસ્થિતિ બદલાઇ છે ૧૯૧૧ થી ચાર વર્ષે- એટલે ૧૯૧૫ માં સામ્રાજ્ય પરિષદ ભરાઈ શકી નહિ. તે જ વર્ષમાં "સામ્રાજ્ય પરિષદમાં હિન્દના પ્રતિનિધિ મોકલવા દેવા બ્રિટિશ સરકારને વિનતિ કરવા" નો ઠરાવ સ્વીકારવામાં આવ્યો. પણ લૉર્ડ હાર્ડિંજે જણાવ્યું હતું કે પરિષદની સંમતિ શિવાય તેના બંધારણમાં કંઇ પણ ફેરફાર થઈ શકતો નથી અને તેથી ધાસ્તી રહેલી હતી કે પછીની એક સભામા હિંદના પ્રતિધિનિત્વ વિષે ઠરાવ થયા પછીજ હિન્દને તેમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર મળશે. સદ્ભાગ્યે ગયા વર્ષમાં બ્રિટીશ સરકારે સંસ્થાનોના પ્રધાનોને પત્ર લખીને હિન્દને વિષે તેમનો મત પૂછાવ્યો હતો અને તેમની સંમતિ મળવાથીજ હમણાં મળવાની પરિષદમા હિન્દી વજીર હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે બિરાજવાના છે.

સાર.

સામ્રાજ્યપરિષદના આ ઐતિહાસિક અવલોકનમાંથી નીચેના ત્રણ મુદ્દા તરી આવે છે:—

(૧) સામ્રાજ્યના જુદા જુદા ભાગ વચ્ચે વેપારના સંબંધમાં કંઇક ચોક્કસ રાજ્યનીતિ યોજવી જોઇએ એમ સૌએ કબૂલ કર્યું છે; પણ જ્યારે બ્રિટિશ રાજપુરૂષોએ સામ્રાજ્યમાં વેપારની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની હીમાયત કરી છે, ત્યારે સંસ્થાનોએ પરસ્પર સંરક્ષણની માગણી કરી છે યુદ્ધથી આ બાબતમા નવી દૃષ્ટિ ઉઘડી હોય એમ જણાય છે; પણ સુલેહ પછી કેવી આ સંબંધમાં રાજ્યનીતિ અનુસરવામાં આવશે એમ કહી શકાય એમ નથી.

(૨) સામ્રાજ્યના સંરક્ષણના અને પરદેશીય રાજનીતિના સવાલો પરિષદમા વારંવાર ચર્ચાયા છે. કેટલાક સંસ્થાનો સંરક્ષણના ખર્ચ ખાતે કંઇક રકમ ઇંગ્લંડને આપતાં હતાં અથવા પોતાના ક્ષેત્રમાં કંઇક લશ્કર કે નૌકાસૈન્ય રાખતાં હતાં. છેવટનાં વર્ષોમા આ પ્રશ્ન સામ્રાજ્ય-સંરક્ષણ કમિટિને સોપી દેવામાં આવ્યો હતો. પરદેશીય રાજનીતિનો તકરારી સવાલ ૧૯૧૧ માં પરિષદના કાર્યક્ષેત્રમાંથી દૂર કરી આજ કમિટિને કેવી રીતે સોંપવામા આવ્યો એ ઉપર જણાવ્યું છે. પણ એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે જ્યારે સંસ્થાનોએ પોતાની સ્વતંત્રતાને જરા પણ આંચ ન આવે એવી રીતે—ખાસ કરીને પોતાને લગતા પરદેશીય રાજનીતિના સવાલોના નિર્ણયમાં—સરખો ભાગ માગ્યો છે, ત્યારે ઇંગ્લંડે સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિને સલાહકાર તરીકે જ ગણવાની મરજી દર્શાવી છે.

(૩) સામ્રાજ્યના બંધારણનો સવાલ ૧૯૦૭ મા અને ખાસ કરીને ૧૯૧૧ માં ચર્ચાયો હતો. સામ્રાજ્ય પરિષદને અંગે સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓના બનેલા કાયમી અધિકારી મંડળને સ્થાપવાની મી ડાકીનની યોજના સંસ્થાનોને રૂચી ત્યારે ઈંગ્લંડને ન રૂચી, અને સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિરૂપ નવી પાર્લામેન્ટ અને પ્રધાનમંડળ સ્થાપવાની ૧૯૧૧ ની દરખાસ્ત ઈંગ્લંડે તેમજ સંસ્થાનોએ નાપસંદ કરી. આ સંબંધમાં સામ્રાજ્યના બધા ભાગની વૃત્તિમા કંઇ ફેરફાર થયો છે કે નહિ-સામ્રાજ્યના બંધારણની આ યોજના હવે સર્વે સ્વીકારશે કે નહિ એ આપણે હવે પછી જોઇશું.

ઇ. ક. યાજ્ઞિક.

કેળવણી ખાતાનો વાર્ષિક રિપોર્ટ.

(૧૯૧૫-૧૬.)

રાજ્યકારભારના મહત્વના ખાતાં પૈકી કેળવણી ખાતું એ અગ્રસ્થાને હોય છે, ભયંકર યુદ્ધને વખતે પણ યુરોપના તમામ રાજ્યો આ ખાતાને માટે ઓછી કાળજી રાખતા નથી, બલ્કે વિશેષ રાખતા થયા છે હિંદુસ્થાનમાં એકંદરે જોતાં આ ખાતામાં તેમજ કેળવણીના કામમા પોતાની આખી જીંદગી કાઢનારા પ્રોફેસરો, માસ્તરો, ડેપ્યુટીઓ, મહેતાજીઓ, મહેતીજીઓ વગેરેને યોગ્ય માનમરતબો તથા વેતન મળતા નથી નાના શહેરો અને ગામડામાં તો તળાટી અથવા પટેલના મુકાબલામાં મહેતાજી કાંઈ હિસાબમા લેખાતો નથી. કેળવણીનું મહત્વ દિનપ્રતિદિન વધારે જણાશે, તેમ તેમ પ્રજાની જાણમાં આવશે, કે દેશની ભવિષ્યની પ્રગતિનો મોટો આધાર મહેતાજી માસ્તરોપર છે.

કેળવણીના જુદા જુદા વિભાગોમાં કેટકેટલુ કામ થયું, નવા ફેરફારો શું શું થયા, ખર્ચ કેટલો થયો, વગેરે બાબતો પ્રજાને જાણવા માટે દર સાલ કેળવણી ખાતાના ડીરેક્ટર તેનો રિપોર્ટ અંગ્રેજીમાં બહાર પાડે છે, વળી તે રિપોર્ટની પુરવણીમાં આંકડાનું એક પુસ્તક બહાર પાડવામા આવે છે, જેમા જુદા જુદા જીલ્લાઓમાં ક્યા ક્યાં કેટ કેટલી નિશાળો છે, તેમાં કેટલા વિદ્યાર્થીઓ—છોકરા અને કન્યા શીખે છે, તે દરેક પાછળ શું ખર્ચ થાય છે, નિશાળે જતા બાળકોનું પ્રમાણ કુલ વસ્તી ઉપર કેટલું આવે છે, વગેરે વિગતવાર આંકડાઓ આપવામાં આવે છે. આ રિપોર્ટ અથવા તેનો સારાંશ દેશી ભાષાઓમાં છપાતો નથી તેથી અંગ્રેજી ભાષાથી

બિનમાહિતગાર ગૃહસ્થો એ વિગતો જાણી શકતા નથી. ફક્ત એક દિવસ તે સંબંધી લેખો ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં આવે તેટલાજ ઉપરથી તેઓને સંતોષ માનવો પડે છે. આવા મહત્વના રિપોર્ટનો નો વાકેફગારીનો અભ્યાસ કરી તેના ઉપર વર્તમાનપત્રો અથવા માસિકોમાં ચર્ચા ચલાવવાની તથા કયે કયે ઠેકાણે સુધારા તથા વધારાને અવકાશ છે, તે સંબંધી પ્રજામતને કેળવવાની તથા અધિકારીઓની આંખો ખોલવાની મોટી જરૂર છે. હાલમાં તો આ રિપોર્ટો રજીસ્ટર કરેલી લાઈબ્રેરીના કપાટોમાં તથા વર્તમાનપત્રોની ઑફીસોમા ધુળ ખાયા કરે છે. કારણ કે તે દેશી ભાષામાં લખએલા હોતા નથી, અને અંગ્રેજી જાણનારાઓ પણ તેનો અભ્યાસ કરવાની દરકાર કરતા નથી. જાહેર વિષયોના અભ્યાસકોને ખાસ વિનંતિ છે કે તેમણે આ રિપોર્ટોનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરીને તે સંબધી જાહેર વ્યાખ્યાનો આપવા તથા એમા આપેલી માહિતી લોકોની પાસે રજુ કરવી

આ રિપોર્ટ ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૬ સુધીના પુરાં થતાં વર્ષનો છે. કેળવણીના મુખ્ય અધિકારી મહુંમ મી. ડબલ્યુ. એચ શાર્પે ગયા સપ્ટેમ્બર માસમા લખી મુંબઈ સરકાર પાસે રજુ કીધો, અને મુંબઈ સરકારે તે ઉપરનું પોતાનું સમાલોચન તથા અસલ રિપોર્ટ ડીસેમ્બરની અધવચમા બહાર પાડયાં. વર્ષ પુરૂં થઇ રહ્યા પછી લગભગ નવ માસે સદરહુ રિપોર્ટ પ્રજાને જોવાને મળે છે. વળી આકડાવાળો પુરવણી રિપોર્ટ તો જાનેવારીની આખરે બહાર આવ્યો. ઘણાખરા સરકારી રિપોર્ટો આ પ્રમાણે નવ કે બાર માસ, અથવા દોઢ બે વર્ષ પણ, મોડા બહાર પડે છે, અને પ્રજા તે સંબંધી ફરીઆદ કરતી નથી. પ્રજાના નોકરો વખતસર પોતાનુ કામ ન બજાવે તો પ્રજાએ તેની ખબર લેવી જોઇએ અને તેમ ખબર ન લેવાય તો નોકરો નિષ્કાળજી બતાવે તે સ્વાભાવિક છે. આ નિષ્કાળજીના સબધમા "ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડીઆ" સિવાય બીજું કોઇ પણ વર્તમાન પત્ર વારંવાર ફરિયાદ કરતુ હોય એવું અમારા જાણવામા આવ્યુ નથી

સને ૧૯૧૩-૧૪ સુધીના વાર્ષિક રિપોર્ટોમાં આ ઇલાકાના (વડોદરા સિવાય) તમામ દેશી રાજ્યોમાં અપાતી કેળવણીની હકીકત અને આકડાનો સમાવેશ થતો હતો. પરન્તુ ૧૯૧૪-૧૫ ના રિપોર્ટથી, હિંદુસ્તાન સરકારની સૂચના અનુસાર, દેશી રાજ્યોમાં અપાતી કેળવણીના આકડાઓ જુદા તારવવામાં આવ્યા છે એટલે બ્રિટિશ જીલ્લાઓનાં તથા (વડોદરા સિવાય) તમામ દેશી રાજ્યોના આકડા જુદા જુદા આપવામા આવે છે. વડોદરાના રાજ્યની કેળવણીનો રિપોર્ટ પ્રથમથીજ મુંબાઇ ઇલાકાની કેળવણીમાં સમાવવામા આવતો નથી. કારણ કે તે રાજ્યને હિંદુસ્થાનની સરકાર સાથે સીધો સંબધ છે બ્રિટિશ રાજ્ય વહિવટ અને દેશી રાજ્યો એક બીજાની સાથે ગુંથાએલાં હોવાથી આ અવલોકનમા દેશીરાજ્યોને છેક જ વિસારી મૂકીએ તે ચાલી શકે નહિ વળી તેમનો વિસ્તાર તથા વસ્તીસંખ્યા કંઇ નાનાં નથી. બ્રિટીશ હદમાં ૨૧૫ શહેરો અને લગભગ ૨૫,૫૦૦ ગામડાઓ છે ત્યારે (વડોદરા

પૂનાની ફર્ગ્યુસન કૉલેજમા વિદ્યાર્થીના વસતીગૃહમાં ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ રહી શકે તેટલી જગા ઉમેરવામા આવી હતી ચાલુ સાલમા પણ તે વસતીગૃહમાં વધારો થવાનું કામ ચાલુ છે. તે કૉલેજના સ્વાર્થત્યાગ અને દેશસેવાના વાતાવરણને લીધે ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં આકર્ષાય છે, અને રહેવાની વધારે સગવડ થતા હજી વધારે આકર્ષાશે.

પૂનાની ઇંજનેરી કૉલેજમા પ્રયોગશાળાની નવી ઈમારત ઉપયોગમા લેવામા આવી હતી તે કૉલેજમા વર્ષ આખરે ૧૮૯ વિદ્યાર્થીઓ હતા.

વેપારી કૉલેજ, કાયદાની કૉલેજ, તથા વૈદ્યકીય કૉલેજ સંબંધી કાઇ ખાસ હકીકત નથી.

વસ્તી ના એક લાખ માણસે ૨૫ વિદ્યાર્થીઓ, એટલે ૪૦૦૦ વસ્તી સંખ્યાએ એક વિદ્યાર્થી કૉલેજના શિક્ષણનો લાભ લે છે.

અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં ફકત ૪૫૫ની વસ્તી સંખ્યાએ એક વિદ્યાર્થી શીખે છે કયા રાજા ભોજ ને કયા ગાંગો તેલી?

સરકારી, મિશનરીઓની અને ખાનગી સાહસથી ચાલતી કોલેજોમા વિદ્યાર્થી દીઠ થતા ખર્ચના આકડાઓની સરખામણી આપણને ચોકાવે છે. ફર્ગ્યુસન કૉલેજમા વિદ્યાર્થી દીઠ શિક્ષણનો કુલ ખર્ચ વરસે રૂ. ૭૪ કે ૭૬ આવે છે, ત્યારે એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં રૂ ૩૫૫ કે ૪૧૦ આવે છે. જેટલા ખર્ચથી ઇંગ્રેજી પ્રોફેસરોવાળી તથા ૩૫૦ની મર્યાદિત સંખ્યાવાળી સરકારી કોલેજમા એકી વિદ્યાર્થી ભણી શકે તેટલા જ ખર્ચમા સ્વદેશાભિમાની નરોથી ૧૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓને એકી વખતે શિક્ષણ આપી શકે તેવી વિશાળ ખાનગી કોલેજમા પાચ વિદ્યાર્થીઓ ભણી શકે અને ફર્ગ્યુસનમાં શિક્ષણ ઉતરતા પ્રકારનું છે એમ કહેવાની તો કોઇ હિમ્મત કરે જ નહી. પણ તેથી વધારે ચોકાવનારા તો આવી જાતની કોલેજો પાછળ થતા ચોકખા ખર્ચના આકડાઓ છે, એટલે કે ફી વીગેરેથી થતી ઉત્પન્ન બાદ કરતા પ્રજાની તેજુરીમાંથી ચોકખો ખર્ચ વિદ્યાર્થી દીઠ શુ કરવો પડે છે તેના આકડાઓ તે નીચેના કોઠામાં બતાવ્યા છે.

કૉલેજો માટે પ્રજાને થએલો વિદ્યાર્થી દીઠ વાર્ષિક ચોકખો ખર્ચ.

સાલ.	એલ્ફીન્સ્ટન.	ગુજરાત	વિલસન	ફર્ગ્યુસન.	લૉ સ્કુલ.	ઇજનેરી	ખેતીવાડી
૧૯૧૪-૧૫	૨૭૬	૧૮૯	૨૭	૨૧	૪૧ નફો	૬૬૦	૭૩૪
૧૯૧૫-૧૬	૧૯૯	૧૦૩	૨૨	૮	૩૪ નફો	૪૫૪	૬૬૭

કેવળ કરકસર તરફ નજર રાખીએ તો એલફીન્સ્ટન તથા ડેક્કન કોલેજ બંધ કરી, તેના પ્રોફેસરોને રજા આપી અથવા બીજા કામે લગાડી, તેમા થએલો ચોકખો રૂ ૧,૨૮,૦૦૦ નો ખર્ચ બચાવવો જોઇએ લડાઈના પરિણામે પ્રાથમિક શિક્ષણનો ખર્ચ એક લાખ રૂપીયા ઘટાડી નાખ્યો છે તે આ બચત થાય તો ચાલુ કરી શકાય. ગુજરાતમા ફર્ગ્યુસન કોલેજના નમુનાની એકાદી કોલેજ નીકળે તો કેવુ સારૂં.

(અપૂર્ણ.)

અ. વિ. ઠક્કર.

ગુજરાતનું જાહેરજીવન.

અમદાવાદ.

પાર્લામેન્ટ.—જાન્યુઆરી મહિનામા પાર્લામેન્ટની ત્રણ બેઠકો થઈ હતી. લીબરલ પક્ષ તરફથી પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજીઆત કરવા, સ્વરાજ્ય-બ્રિટિશ છત્રછાયા નીચે-કાયદાસર હીલચાલથી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા અને શ્રીલમજુરોની સ્થિતિમાં કેવી રીતે સુધારો થઇ શકે તે માટે વિચાર કરવા વચન આપવામાં આવ્યું હતું. બીજી બેઠકમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજીઆત કરવાના જ ઇરાદાથી શરૂઆતના ઠરાવ તરીકે "માત્ર છોકરાઓને સારૂ ફરજીઆત કેળવણી કરવી એવો ઠરાવ રજુ કરવામા આવ્યો પણ ત્રીજી બેઠક વખતે એ ઉપર સુધારા લાવવામાં આવ્યા અને દાખલા દલીલોથી તથા કેળવણીને લગતા ખર્ચો, ના આકડા રજુ કરી એ ખર્ચની જોગવાઈ કરી આપવાના માર્ગ સૂચવાયા બાદ છોકરા તથા છોકરીઓ બન્નેને માટે ૭ થી ૧૦ વર્ષની ઉમ્મર સુધી પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજીઆત કરવા સૂચવવામા આવ્યુ. આવતી બેઠક વખતે આ પક્ષ પર વધુ ચર્ચા થઇ મત લેવામા આવશે અને તરતજ પબ્લીક સર્વીસ કમીશને જે રીપોર્ટ બ્હાર પડયો છે તે પર ચર્ચા શરૂ કરવામા આવશે આ સંસ્થા દિનપ્રતિદિન આકર્ષક થતી જાય છે અને તેમાં પ્રથમના કામ તરીકે જ કેળવણીનો પ્રશ્ન લેવામાં આવ્યો તેને અંગે દરખાસ્તો અને સુધારા રજુ કરવામા સભાસદોને એ વિષયોનો ઉંડો અભ્યાસ કરવાની ફરજ પડી હતી.

હોમરૂલ લીગ—રા. શંકરપ્રસાદ મિશ્રે "જુદા જુદાં રાજ્ય બંધારણો" અને રા. હરિપ્રસાદ પીતાંબરદાસે "સ્થાનિક સ્વરાજ્ય" એ વિષે ચર્ચાઓ કરી હતી.

સેનીટરી એસોસીએસન—નેટીવ ઇન્સ્ટીટયૂશનના વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તપાસ કરવાનું કામ શરૂ કરવામા આવ્યુ છે

મહિલા મંડળ—આ મંડળ તરફથી દીવાળીના તહેવારોમાં સ્ત્રીઓની કારીગરીનું જે પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું તેનો ઇનામ આપવાનો મેળાવડો મુંબઇના લેડી લક્ષ્મીબાઇ જગમોહનદાસ પ્રમુખપણા નીચે બીજી ડીસેમ્બરે ભરવામા આવ્યો હતો. તેમણે ઇનામો વ્હેંચીને સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ અને હુન્નરકલાના જ્ઞાનની આવશ્યકતા વિષે છટાદર ભાષણ આપ્યું હતું.

ગુજરાતી.

ભરૂચ.

સહકારી પતપેઢીઓની પરિષદ. બુધવાર તા. ૨૦-૧૨-૧૯૧૬ ને રોજ બપોરના બે વાગતાથી, અંકલેશ્વર તાલુકાની સહકારી મંડળીઓની પરિષદનું કામકાજ, અંકલેશ્વર ટાઉન મ્યુનીસીપલ હૉલમાં ડીસ્ટ્રીક્ટ ડેપ્યુટી કલેક્ટર શ્રી. એન. એમ જોશીના પ્રમુખપણા નીચે શરૂ થયુ હતું. ભરૂચ

જીલ્લાની સહકારી મંડળીના ઑનરરી ઑર્ગેનાઇઝર રા. સા. અંબાશંકર મલજી વકીલે આવકારનું ભાષણ કરી તાલુકાની મંડળીઓના કામકાજનો રીપોર્ટ વાંચી સંભળાવ્યો હતો. પ્રમુખ સાહેબે આ મંડળીઓના સારા નરસા વહીવટથી મળતા ફાયદા તથા ગેરફાયદા સમજાવી અને અસલથી જે સહકારી ધોરણ ખેડુતોમાં ચાલુ છે તેને કાયદાથી હાલ નવું બળ મળેલું છે એમ જણાવી તેનો બરાબર લાભ લેવા પ્રજાને આગ્રહ કર્યો હતો તથા ઑ. ઑર્ગેનાઇઝર તરફથી મંડળીઓના કામકાજ ઉપર રખાતી ચાંપતી દેખરેખની પ્રશંસા કરી હતી. ઉત્તર વિભાગના ઑડીટર રા. સા. ગુણવંતરાય હીરાલાલ દેશાઇએ ‘ સહકારી હીલચાલ ’ સંબંધી નિબંધ સભા સમક્ષ વાંચી બતાવ્યો હતો. પછી સહકારી મંડળીઓને લગતી કેટલીક ચર્ચા થઇ હતી. સભામાં એકે મતે (૧) અંકલેશ્વર કસ્બામાં એક કોઑપરેટીવ તાલુકા બેંક સ્થાપવા, (૨) દર રૂ ૧૦૦ ના કરજ ઉપર દર વરસે રૂ. ૧) ફરજીયાત બાંધી મુદતની થાપણ તરીકે મંડળીમાં રોકવા અને તે રીતે સ્થાનિક થાપણો વધારવા (૩) જે પ્રદેશમાં યુનિયન થાય,તે પ્રદેશની મંડળીઓને ભરૂચ કોઓપરેટીવ બેંકના ઇન્સપેકશનના ખર્ચમાથી મુક્ત કરવા; (૪) દરેક મંડળીએ પોતાના સભાસદોના ઉપયોગ અર્થે જે ગામે લાયબ્રેરીની સવડ ન હોય હોય ત્યાં એક મુંબઇનું અઠવાડીક પત્ર મગાવવા અને (૫) કમીટીની ૩ મીટીગોમા ગેરહાજર રહેનારા કમિટિના મેમ્બરોને મેનેજીંગ કમિટીમાંથી બીજે વર્ષે બાતલ રાખવાના ઠરાવો થયા હતા.

શહેર સુધરાઈની ચુંટણી વિષે ભાષણો—અત્રેના જાણીતા વકીલ રા સાકરલાલ ડાહ્યાભાઇ દેશાઇએ તા. ૨૪ મી અને ૨૭ ડીસેમ્બરે અને ૭ મી અને ૨૧ મી જાન્યુઆરીને દિને ભરૂચ શહેર સુધરાઇની નજદીક આવતી ચુંટણીના પ્રસંગે, પ્રજામત કેળવવાના ઉદ્દેશથી તેમજ ભરૂચ શહેર સુધરાઇનું સર્વ કાર્ય ઉત્તમ રીતે ચાલી શકે તેટલા માટે યોગ્ય સભાસદો ચુંટી કાઢવા, ભરૂચની પ્રજા સમક્ષ અસરકારક અને ચાનક આપનારાં ભાષણો આપ્યાં હતા. ભરૂચ શહેર સુધરાઇની વર્તમાન શોચનીય સ્થિતિ માટે વ્યાજબી અસંતોષ દર્શાવી જુના સભાસદોએ સુધરાઇમા શું સેવા બજાવી છે અને નજદીક આવતી ચુટણીમા બહાર પડનારા નવા જુના ઉમેદવારો મ્યુનીસીપાલીટીમાં રહી શહેર સેવા કેવી રીતે બજાવવા માગે છે તે જાણવા તેમજ તેમને પોતાની જરૂરીઆતો જણાવવા તેમણે સર્વે મત આપનારને વિનંતિ કરી હતી.

જાહેર ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો—અત્રેની ‘ દશાલાડ વાડી ’ મા આર્યસમાજી સ્વામી શ્રી સર્વદાનંદજીએ રા સા. અંબાશંકર મલજીના પ્રમુખપણા નીચે તા. ૩ અને ૪ થી જાન્યુઆરીને રોજ ‘ ધર્મવિચાર ’ તથા ‘ કર્મ મિમાંસા ’ એ વિષયો ઉપર વિદ્વત્તા ભર્યાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.

ભરૂચી.

સુરત.

મ્યુનિસિપાલીટીની ચુંટણી માટે ઘણી હીલચાલ થતી હોવાથી કંઇ જાહેર પ્રવૃત્તિ થઇ નથી. કૉલેજ માટે ઘણા ખરા પ્રોફેસરોની પસંદગી થઇ ગઇ છે અને મંજુરી માટે યુનિવર્સિટીને અરજી મોકલવાની વ્યવસ્થા ચાલે છે એમ જણાય છ.

ભાવનગર.

દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન—શ્રીમન્નથુરામ શર્મા અને ઑ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનાં ઉત્તેજક આશ્રયથી ચાલતા દક્ષિણામૂર્તિવિદ્યાર્થીભવનને શેઠ ત્રીકમદાસ રવજી દેવજીએ મકાન બંધાવી આપ્યું તે ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા શ્રીમન્નથુરામ શર્માએ તા. ૨૯-૧૨-૧૯૧૬ ને દિવસે કરી હતી. એ ભવનનું ફંડ તે વખતે રૂ. ૪૧,૧૮૯)નું હતું તેમાં ક્રિયાકાલે રૂ. ૨૧,૫૦૦) નો ઉમેરો થયો હતો. આ ભવન બે સ્વેચ્છાશિક્ષકો ચલાવે છે રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદ કાલીદાસ ભટ્ટ સામળદાસ કોલેજમાંથી ઇતિહાસનું અધ્યાપકપદ ત્યજી આ ભવનનું કાર્ય કરવા માંડયું છે. ગુજરાતમાં આ સંસ્થાજ પહેલ વહેલી ગ્રેજ્યુએટ સ્વેચ્છાસેવક મેળવી શકી છે. એમાં ગમે તે જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓને રાખવામા આવે છે એ જ્ઞાતિઓના વિદ્યાર્થીગૃહો (બોડીગો)ના જમાનામાં દેશનું હિતસાધક છે. વિદ્યાર્થીભવનમાથી ગુરૂકુલ (Residential School) કરવાનો વ્યવસ્થાપકોનો વિચાર છે.

લોહાણા પરિષદ—ગયા ડીસેમ્બર માસમાં આ પરિષદની ચોથી બેઠક ઘણાજ ઉત્સાહથી ભરવામાં આવી હતી, તેનું વ્યવહારિક એ પરીણામ આવ્યું કે જ્ઞાતિની જુદી જુદી સસ્થાઓનાજ સ્થાપન તથા નિભાવ માટે આશરે ચાર લાખ રૂપીઆની રકમ થઇ હતી તેમાંથી આશરે રૂ. ૫૮,૦૦૦ ભાવનગરમાં "લોહાણા ઉદ્યોગશાળા" સ્થાપવા માટે તથા રૂ. ૨૨,૦૦૦ રાજકોટમાં હુન્નર ઉદ્યોગશાળા સ્થાપવા માટે જમા થયાં હતા

પુસ્તક પરિચય.

સ્વરાજ્યાચી મીમાંસા—લેખક રા. લક્ષ્મણ બળવંત ભોપટકર, એમ. એ, એલએલ. બી , પૂના, પૃષ્ઠ ૧૭૦ કીં. રૂ. ૧-૦-૦.

આ ન્હાનકડાં પુસ્તકમાં રા. ભોપટકરે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોની અને હિંદુસ્થાનની વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક જે માહિતી સમાવી છે, તેને માટે તેમને અભિનંદન ઘટે છે લેખકે પ્રત્યેક બાબતના પ્રમાણમા આંકડા ટાકી ગ્રથને સપ્રમાણ તેમ જ " માહિતી-પુસ્તક " તરીકે વાપરવા માટે વધારે ઉપયોગી બનાવ્યુ છે. પુસ્તક લખવામા જે ઉડો અભ્યાસ થયેલો ખુલ્લી રીતે માલૂમ પડી આવે છે, તે ગુર્જર વિચારકો અને લેખકોને તો ખાસ અનુકરણ કરવા જેવો છે.

પુસ્તકના નવ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે પહેલા બે ભાગમાં લેખકે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની એક દર માહિતી આપીને, ગ્રેટ બ્રિટન, આયર્લંડ અને સસ્થાનોના રાજ કીય બંધારણોની ટુંકામા પણ સ્પષ્ટ સમજણ આપી છે. જો "સંસ્થાનોના જેવુ સ્વરાજ્ય " માંગવાનો આપણો ઉદ્દેશ હોય તો સંસ્થાનોનુ રાજ્ય બંધારણ જાણવુ એ વધુ જરૂરનું છે. આર્થિક તથા રાજકીય દૃષ્ટિએ સંસ્થાનોની મહત્તા પ્રમાણે, તેમન

વિભાગો પાડી, લેખકે દરેક સ્વતંત્ર સંસ્થાનના રાજકીય બંધારણને તપાસી, તેમાંથી નીચેના સિદ્ધાંતો કાઢયા છે:—

(૧) ઇંગ્લાંડ પ્રમાણે ઘણાખરા સંસ્થાનોમાં કાયદા મંડળની બબ્બે સભાઓ સ્થાપવામાં આવી છે.

(૨) તે સભાઓમાં પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક જેટલો બને તેટલો વિસ્તૃત કરવામા આવ્યો છે

(૩) ઇંગ્લાંડ પ્રમાણે સંસ્થાનોમાં પણ સર્વ રાજસત્તા લોકસભા કને હોઇ રાજ્ય કારભાર લોકસભાને જવાબદાર પ્રધાનમંડળો મારફતે થાય છે.

(૪) અધિકારી વર્ગે પાર્લામેન્ટને જવાબદાર હોવું, એ તત્વ હંમેશા પાળવામાં આવે છે, અને

(૫) કાયદા પસાર કરવાની પદ્ધતિ ઇંગ્લાંડની માફક જ સંસ્થાનોએ રાખી છે.

ત્રીજા ભાગમા હિંદુસ્થાનના લોકોની પ્રાંતવારી, ભાષાવારી અને ધંધાવારી વિભાગો પાડી, દરેક પ્રાંતનાં શિક્ષણ અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાની સ્થિતિનું સિંહાવલોકન કરી, ચોથા અને પાચમા ભાગમાં હિંદી સ્વરાજ્ય એટલે શું ? અને સ્વરાજ્ય શું કામ જોઇએ ? એ પ્રશ્નોનો તાત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામા આવ્યો છે. અલબત બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં અંગભૂત તરીકે લોકોને જવાબદાર એવી રાજ્યપધ્ધતિ એ સ્વરાજ્ય ધ્યેય સ્વીકારવામા આવ્યુ છે.

પરંતુ અમારા મત પ્રમાણે પુસ્તકના સૌથી અમૂલ્ય ભાગો તે ૬ઠ્ઠા, ૭મા અને ૮ મા ભાગો છે. હાલની રાજ્ય પદ્ધતિમાં શુ દોષો અને ઓછપ છે, તે બતાવવા સારૂ એ ભાગોમા અનુક્રમે હિંદુસ્થાનની વરિષ્ટ નોકરીઓનાં, હિંદી લશ્કર અને આરમારના, અને હિંદી કાયદા મંડળોના વહિવટ અને રાજ્યનીતિનો ઉત્તમ રીતે ઇતિહાસ ચિતર્યો છે, અને ત્રણે રાજ્ય કારભારોમા હિંદુસ્થાનને કેટલો જુજ હિસ્સો બક્ષવામા આવ્યું છે, અને ઘણી રીતે પાછળ હઠાવવામા આવ્યું છે, તે બતાવીને હિંદને સ્વરાજ્યની કેટલી જરૂર છે એ જણાવ્યુ છે

નવમા ભાગમાં લેખકે પોતે એક સ્વતંત્ર રીતે ઠરેલા સ્વરાજ્યના ખરડાના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ આપ્યા છે. તે આપતા પહેલાં ઑલ્ ઇંડિયા કૉંગ્રેસ કમિટિની યોજનાઓ અને ૧૯ સભાસદોની અરજી માટે લેખક નીચે પ્રમાણે ટીકા કરે છે:—

"ઓગણીસ નામદારોએ જે તેર સુધારા માંગ્યા છે, તેને અને સ્વરાજ્યને કાંઇ સંબંધ દેખાતો નથી. સ્વરાજ્યની દૃષ્ટિથી ઑલ્ ઇંડિયા કૉંગ્રેસ કમિટિની સૂચનાઓ વધુ વ્યાપક છે. વરિષ્ટ અને પ્રાંતિક કાયદા મંડળોમાં સભાસદોની સંખ્યા વધારવાથી પ્રતિનિધિત્વનો વિકાસ કર્યા જેવું થશે. પણ તેટલાંથીજ તૃપ્ત થવું, એટલે સ્વરાજ્યના અંતર્ગત તત્વોનું અજ્ઞાન પ્રગટ કરવાપણુ છે." કાયદા મંડળોનાં સભાસદોની સંખ્યામાં જે વધારો કરવાની માગણી છે, તેનાથી " દસગણા સભાસદો કાયદા મંડળોમા આવે, તો પણ હિંદુસ્થાનની સ્થિતિમા એક રેષા માત્ર પણ ફરક પડે એમ મ્હને લાગતુ નથી.........આયર્લંડના ૧૦૩ પ્રતિનિધિ પાર્લામેન્ટમાં

હોવા છતાં, આઠ્ઠારશ દેશભક્તોએ અવિરત સ્વરાજ્યની ચળવળ ચલાવી. તેનો ઉદ્દેશ ૧૦૩ને બદલે ૩૦૧ પ્રતિનિધિ કરવાનો નહીં, પણ બીજો જ એક મહત્વનો હકક સંપાદન કરવાનો હતો જે હકક વડે અધિકારી વર્ગ કાયદા મંડળને જવાબદાર થાય, અને દેશનો સર્વ કારભાર લોકપ્રતિનિધિઓના હાથમાં આવી, તે જવાબદાર પ્રધાનમંડળ મારફત ચલાવાય, તે હકકમા સ્વરાજ્યનું બીજ છે. આ બીજનું આરોપણ કર્યા શિવાય અહિં સ્વરાજ્ય અંકુર ફૂટે એ શક્ય નથી એક પ્રકારેજ 'જવાબદાર રાજ્ય પદ્ધતિ' એ સ્વરાજ્યનું બીજ છે, અને 'પ્રતિનિધિ વત્વ' તેનું સિંચન દ્રવ્ય છે. ”

એમની યોજનાઓના મહત્વના મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૨) હિંદુસ્થાનના પ્રાંતોની ભાષા પ્રમાણે પુન. રચના કરવી.

(૯–૧૦) કાર્યકારી મંડળમાં બે હિંદી સભાસદ હોવા જોઈએ, અને તે સભાસદો કાયદા મંડળના સભાસદો હોવા જોઇએ,

(૧૨) પ્રત્યેક કાયદા મંડળના લોકનિયુક્ત સભાસદોએ તે પ્રાતના કાર્યકારી મંડળમા જેટલા સભાસદો હોય તેટલા બીજા સભાસદો ચુંટવા. અને પ્રત્યેક ખાતાનો કારભાર કાર્યકારી મંડળનો સભાસદ અને લોક નિયુક્ત પ્રતિનિધિ એમની દેખરેખ નીચે થવો જોઇએ.

(૧૪) કાયદા મંડળના સભાસદોને અંદાજ પત્ર પર ટીકા કરવાનો ઠરાવ લાવવાનો અને ફેરફાર સૂચવવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ, એવા બહુ મતે પસાર થયેલા ઠરાવનો અમલ કરવો કે નહીં તેનો નિર્ણય વાઇસરૉય કે ગવર્નર, કાર્યકારી મંડળ અને ઉપર પ્રમાણે નીમાયેલા પ્રતિનિધિઓએ બહુમતિ પ્રમાણે કરવો. તેમાથી પણ પસાર થયેલા ઠરાવોનો અમલ થવોજ જોઇએ, શિવાય કે બાદશાહ અને બ્રિટીશ પાર્લામેંટને તે નાકબૂલ કરવાનો હક્ક રહે

(૨૧–૨૨–૨૩) સ્વતંત્ર સંસ્થાનોના જેવી રાજ્યપદ્ધતિ હિંદુસ્થાનને મળી ન હોય ત્યા સુધી પાર્લામેંટમા હિંદુસ્થાનને ખર્ચે રાષ્ટ્રીય સભા તરફથી ચુટાયલા ૫૦ પ્રતિનિધિઓ બેસવા જોઇએ.

એકંદરે પુસ્તક ઘણી ઉપયોગી બાબતોથી ભરેલુ છે, અને મનન કરવા યોગ્ય છે. અલબત, લેખક પોતે ધારે છે તેમ ઉપરના મુદ્દાઓ વિષે મત ભેદ હોવો શકય છે, અને તેનો વિવાદ થવાની જરૂર છે. લેખકે બીજા વિષયો સાથે હિંદુસ્થાનની વ્યાપારિક અને આર્થિક સ્થિતિનો હેવાલ આપ્યો હોત તો તેની પૂર્ણતામાં વધારો થાત. પુસ્તકના કદમાં, પ્રમાણમા, (ગ્રંથ રચતાવાની મહેનતના પ્રમાણમા નહિ), પુસ્તકની કિંમત વધુ છે, અને સામાન્ય સ્થિતિના માણસને પુસ્તક ખરીદતા સંકોચ થાય એમ છે આવાં પુસ્તકો નફો કરવાની આશાએ નહીં, પણ જેમ બને તેમ વધુ ફેલાય એ હેતુથી લેખકો સસ્તાં કરશે નહિ ત્યાં સુધી " સ્વરાજ્ય પ્રીતિમાટે તળમળનારા " દેશ બંધુઓને કરેલી અર્પણ પત્રિકા સર્વાંશે " પ્રેમથી, આદરથી કે નમ્રતાથી " કરેલી કહેવાય નહિ.

(કિ. ઘ. મ.)

સ્વામી વિવેકાનંદ—(કોલંબોથી મદ્રાસ સુધીનાં ભાષણો) ભાગ ત્રીજો, અનુવાદક રા. વસનજી દયાળજી ગણાત્રા, પ્રકાશક સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ. પૃષ્ઠ ૩૨૩, કિંમત ૦-૮-૦ (પાકું પુઠું.)

"From Colombo to Almora"—"કોલંબોથી આલ્મોરા સુધીનો પ્રવાસ અને ભાષણો"—એ વિષે જે પુસ્તક મૂળ અંગ્રેજીમાં અને બંગાળીમાં પ્રગટ થયા છે તેના પહેલા ભાગનો આ અનુવાદ છે મદ્રાસથી એક વિદ્વાન અને પ્રભાવશાળી પણ અજ્ઞાત સંન્યાસી તરીકે સ્વામી વિવેકાનંદ ચીકાગોમાં ભરાવાની સર્વધર્મપરિષદમાં હિન્દુ ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે ભાગ લેવાને સીધાવ્યા ત્યારે તે બનાવનું રહસ્ય સમગ્ર હિન્દના કે મદ્રાસના રહેવાસીઓએ પણ ભાગ્યેજ જાણ્યું હશે. અમેરીકામાં જતાં તરત તેમને કંઇ સારો સત્કાર મળ્યો નહિ અને જુજ ડોલર લઇને અને ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીને તેમને કેવી મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી હતી તેનું તાદ્દશ ખ્યાન તેમણે પોતાના મદ્રાસના ભાષણમાં આપ્યું છે પછી એકદમ તેમનો ભાગ્યોદય થયો. ધર્મપરિષદના તેમના મશહુર ભાષણે તેમને માટે અમેરીકામાં તો શું પણ આખી દુનીયામાં કીર્તિ મેળવી. અને પછી વેદાંત વિષે ઘણા ભાષણો કરીને તથા કેટલાક શિષ્યો પણ મેળવીને જ્યારે તેઓ માતૃભૂમિમાં પાછા આવ્યા તેમને સિંહલદ્વીપના કીનારાથી માંડીને તે આલ્મોરાના પર્વતારણ્ય સુધી તેમને જે અનહદ માન મળ્યુ અને તેમણે જે ભાવપૂર્ણ અને વિચારશીલ, દેશભક્તિથી ઉછળતાં અને ધર્મોપદેશથી ભરેલાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં તેનો હેવાલ મૂળ પુસ્તકમા આપવામા આવ્યો છે તે વાચવાથી ધર્મજાગૃતિ અને દેશાભિમાનના એ સ્મરણીય સમયનું ચિત્ર આપણી દૃષ્ટિ સમીપ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને સ્વામીના છુટાં ભાષણો વાંચવા કરતાં તે આ પ્રવાસના બીજા પ્રસંગોના સંબંધમાં વાંચવાથી તેની વધારે અસર ઉપર થાય છે.

આ અનુવાદ મદ્રાસ સુધીનાં ભાષણોનો છે, અને તેની ભાષા એકંદર મનોહર ને સંસ્કારી લાગે છે. બહુ ભારે સંસ્કૃત શબ્દોનું પ્રમાણ હજી પણ ઓછું કરવામાં આવે તો વધારે માણસો તે સમજી શકશે એમ લાગે છે. આલ્મોરા સુધીનાં પ્રવાસનો અનુવાદ થોડા જ વખતમાં આપણા હાથમા મૂકાશે એમ આશા છે.

સ્વર્ગનો આનંદ—લેખક રા. અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયાર, ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૦૪, ભાગ ૨ જો, પૃષ્ઠ ૧૯૧, કિંમત રૂ ૧.

સ્વર્ગના નામવાળાં ઘણાં પુસ્તકો લખવા માટે—લગભગ સ્વર્ગનો ઇજારો રાખવા માટે—ગુજરાતમાં પંકાએલા રા. પઢીયારના તેજ પ્રતિના આ નવા પુસ્તકને આપણે આનંદલેર વધાવી લઇશું. આ પુસ્તક મુખ્યત્વે કરીને હરિજનો માટે અને એવા જ બીજા ભક્તોના મંડળો જેવાં કે ગીરનાર, ડાકોર, સિદ્ધપુર, દ્વારકા વગેરેમાં તથા ગુજરાત કાઠીઆવાડના ગામડાઓમાં મંડળીઓ કરીને પોતાની ભક્તિ, પોતાની શક્તિ અને પોતાના જ્ઞાનના પ્રમાણમા ઇશ્વર અર્થે કંઇ કઇ કરી રહ્યા છે એવાઓને માટે આ સ્વર્ગના આનંદનુ પુસ્તક લખાયલું છે એટલે ભક્તોના પ્રકાર, ભક્તિ કરવાની જરૂરીયાત, પાપથી બચવાના ઉપાયો અને પ્રભુ મહિમાની વાતો જ મુખ્યત્વે

કરીને આ પુસ્તકમાં આવે છે. ઘણાં ભજનો અને દોહરાઓ આ પુસ્તકમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે અને કંઇક ધૂનો પણ આપવામા આવી છે એટલે ભક્તિનો રસ બરાબર જામે છે,

જે ધાર્મિક વાતાવરણમાં આપણી પ્રજાનો મોટો ભાગ ઉછરે છે, તેમને તો આ પુસ્તક ઘણુંજ રૂચિકર અને ઉદ્ધારક નીવડશે. ઉપરાંત અમારી ખાત્રી છે કે શહેરમાં વસતા અને "આગળ વધેલા" ઘણા દેશજનોના કાનમાં ગુજરાત અને કાઠીઆવાડનાં દૂરનાં ગામડામાં વાગતા ભજન અને એક તારના સૂર પહોંચાડવામાં પણ આ પુસ્તક ઘણે અંશે સફલ થશે.

ભાઈ પમાણી ઉર્ફે કેશવ કાકા—પ્રથમ ભાગ, યોજક અને પ્રકાશક રા. વરાનજી ઠાકરસી હાલાઇ, પૃષ્ઠ ૨૨૩, કિંમત રૂ. ૧

શ્રી મુબાઇ ભાટીઆ મિત્ર મંડલની વ્યવસ્થાપક મંડળીના હુકમથી આ પુસ્તક રા હાલાઇએ પ્રકટ કર્યું છે તેની શરૂઆતમા રા. પમાણીનુ ટુંક જીવન ચરિત્ર આપવામા આવ્યું છે અને પછી તેમના જુદા જુદા વિષયો પર લેખો અને કવિતાઓ આપવામા આવ્યા છે આ સર્વેમાં તેમનો સમાજ સુધારાનો તથા ધાર્મિક અનીતિ નાબુદ કરવાનો જુસ્સો અને દેશના હુન્નર ઉદ્યોગનો વિકાસ કરવાનો ઉત્સાહ સ્થળે સ્થળે જણાય છે અને તેમણે પહેલા કરાચીમા, પછી મુબાઇમા, સ્વદેશી માલની દુકાનોમા શ્રમપૂર્વક કામ કરી બતાવી આપ્યુ કે તેમનો ઉત્સાહ તેમની જીભમા કે કલમમા જ નહિ પણ તેમની રગેરગમા વહેતો હતો

બાળ રામાયણ (કાવ્ય) કર્તા પ્રભાશંકર જયશંકર પાઠક, પૃષ્ઠ ૧૨૮, કિંમત ૬ આના

"સૂરતમા ભરાયેલી સાહિત્ય પરિષદને અંગે યોજેલી ઈનામમાળાને અંગે આ પ્રવૃત્તિ થઈ હતી" અને તે હવે "બાળકો, કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓને સમજાય તેવી વિસ્તૃત ટીકા અને શબ્દાર્થ સાથે પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ છે" લેખક જણાવે છે કે થોડા દિવસમા આ કાવ્ય લખવાની જરૂર પડેલી હોવાથી ઉતાવળ કરવી પડી હતી અને તેથી ઉતાવળના જે ચિહ્ન આ કાવ્યમા સ્થળે સ્થળે દેખાય છે તે માટે વાચકો તેમને માફી આપશે પણ મનોહર અને સુશ્લિષ્ટ કાવ્યો લખવા માટે લેખકે જે કીર્તિ મેળવી છે તેને આ કૃતિ પણ પુષ્ટિ આપે છે. સામાન્ય જનોને સમજાય એવી ભાષા સરળ છે અને તેમા મધુર સંસ્કૃત શબ્દોની એટલી મીઠાવટ છે કે તેથી તે પ્રાચીન સમયના પુનિત સંસ્કારોને હૃદયમા જાગ્રત કરે શરૂઆતમા સારી અનુક્રમણિકા અને છેવટે જરૂરી ટીકા અને અર્થ આપીને લેખકે પોતાનુ લઘુ પુસ્તક જન સમુદાય માટે ઘણુ ઉપયોગી બનાવ્યુ છે

"આરંભના પત્રપરિચય" માં રા રામલાલ મોદીએ મહાકાવ્યોના સાર લખાવવાની સાહિત્ય પરિષદની પદ્ધતિ ઉપર અને રા પાઠકે ઇનામો માટે લખાએલા કાવ્યોની પરીક્ષા ઉપર જે કટાક્ષ કર્યા છે તેની અહીંઆ કંઈ જરૂર ન હતી

કાવ્યામૃત વાણી—(કાવ્ય) કર્તા રા રણછોડલાલ એમ વકીલ પૃષ્ઠ ૬૪, કિંમત ૪ આના

ધર્મ, તત્વજ્ઞાન, કુટુંબસ્નેહ અને સમાજ સુધારાના વિવિધ વિષયો ઉપર કાવ્યો આ સંગ્રહમા નજરે પડે છે લેખકના કેટલાક ભાવો સારા અને ઉપયોગી અને ઘણા અતિશય સામાન્ય છે ભાષા સરલ છે પણ એટલી ધારણી કે મનોહર નથી છંદો વિવિધ છે પણ કાવ્યો સહેલાઇથી વાચી શકાતા નથી અને કેટલી વાર તો કંઇ ખૂબી પણ નથી આમ લેખકનો હેતુ ઘણો સ્તુત્ય હોવા છતા તે સફળ થયો છે એમ કહી શકાય નહિ. તે સાથે કેટલીક વાર તો એમ પણ લાગે છે કે પોતાના વિચાર કાવ્યની પદ્યપંક્તિમાં સમાવવાને બદલે જો તેઓ સીધા ગદ્યમા જ કહે તો અસર વધારે સારી થાય

સંમેલન સંગીતાવલી (કાવ્ય) યોજક રા લલ્લુભાઈ શંકરભાઇ ભટ, પૃષ્ઠ ૨૭, કિંમત ૨ આના.

ઉનેવાલ અભ્યુદય માસિકમા પ્રસિદ્ધ થએલા તેમજ શ્રીયુત ઓંકારનાથ ગૌરિશંકર ઠાકરે આપેલા ગીતો આ લઘુ પુસ્તકમાં પ્રકટ કરવામા આવ્યાં છે તે મુખ્યત્વે કરીને જ્ઞાતિના ઉદય વિષે છે અને તેથી તેના કવિત્વની પરીક્ષા કરવી વ્યર્થ છે

શ્રી પુના ગુજરાતી બન્ધુસમાજ (અહેવાલ) ૧૯૧૩-૧૬ પ્રકાશક રા અબાલાલ હરિભાઇ પટેલ પૃષ્ઠ ૧૬

આ અહેવાલની એક નકલ અમને મળી છે અને તે વાચીને તેમજ અગત અનુભવથી અમે બેધડક કહીશુ કે આ સસ્થા જેટલી સગીન વ્યવસ્થા અને પરમ ભ્રાતૃભાવથી કાર્ય કરતા વિદ્યાર્થીમડળો ગુજરાતમા થોડા જ છે વિદ્યાર્થીઓ પોતે લેખો વાચે છે, ભાષણો કરે છે અને મેળાવડા ભરે છે એટલુજ નહિ પણ મુબાઇ અને બીજે સ્થળેથી પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતીઓને ખાસ પૂને બોલાવીને ભાષણો અપાવે છે અને તેવા ગ્રહસ્થો અનાયાસે ત્યા આવે ત્યારે તેમને મળનાના ખાસ પ્રસગો ઉપસ્થિત કરે છે અમે અત:કરણપૂર્વક આ સમાજને સપૂર્ણ ફતેહ ઇચ્છીએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે તેના વિદ્યાર્થી સભાસદો મુબાઇ ઇલાકાના—કદાચ આખા હિન્દના—ઉત્તમ બુદ્ધિક્ષેત્રમા પોતાના જીવનના કેટલાક ઉત્તમ વર્ષો માથી ગુજરાતમા પાછા ફરશે ત્યારે દક્ષિણના સ્વદેશાભિમાન અને કર્તવ્યબુદ્ધિની સાથે "ગરવી ગુજરાત" માટે થોડી શ્રદ્ધા અને થોડી મમતા તેમના અતરમા મેળવી જાગૃત થઇ હશે

ભગીની સમાજ ૧૯૧૭ પ્રકાશક રા કરસનદાસ જે ચીતળીઆ, હિન્દસેવક સમાજ, મુબાઈ આ સસ્થાના કાર્યનો જે ટૂક હેવાલ હમણા પ્રકટ થયો છે તે આ અકની સાથે જ બાધવામા આવ્યો છે વાચકોને તે ધ્યાનપૂર્વક વાચવા વિજ્ઞપ્તિ છે

નોંધ.

મી. લાયનલ કર્ટીસનો પત્ર.

ગયા માસમા જો કોઇ વિષય વધારેમા વધારે ચર્ચાયો હોય તો તે આ પત્ર છે. એક પાસ ઘણા વિચારવંત વક્તાઓએ અને હિન્દી પત્રકારોએ તેના ઉપર સખ્ત ટીકા કરી છે, ત્યારે બીજી પાસ ઘણાં એંગ્લો-ઇન્ડીઅન પત્રોએ, કોઇ હિન્દી લેખકોએ અને છેવટે સયુક્ત પ્રાતના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સર જેમ્સ મેસ્ટને તેનો થોડો કે ઘણો બચાવ કર્યો છે આ સંયોગોમા તે પત્રના મુદ્દાનું કાંઇક ઝીણુ પૃથક્કરણ કરવાની અમને જરૂર લાગે છે.

કેટલીક પ્રાસ્તાવિક બાબતો જણાવ્યા પછી પત્રમા લખ્યું છે કે "આપણી ખાત્રી થઇ છે (અને બીજા ઘણાની હવે ખાત્રી થઇ છે) કે બ્રિટીશ ટાપુઓની સાથે સરખી પાયરી ઉપર સ્વરાજ્ય ભોગવતા સંસ્થાનોના બ્રિટીશ રહીશોને સામ્રાજ્યની ગંભીર જવાબદારી સોંપવામા આવે નહિ તો બ્રિટીશ મહારાજ્ય ટકી શકશે નહિ. આ હેતુસર સામ્રાજ્યની સરકારનું યંત્ર એવી રીતે સુધારવું જોઇએ કે જેથી તેમા સંસ્થાનોની પ્રજાનો પ્રવેશ થાય" આ પત્ર પહેલાં "સામ્રાજ્યનો મહાપ્રશ્ન" (The problem of the Commonwealth) એ વિષે મી. કર્ટીસે જે પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે તેમાં, ઇતિહાસ અને તર્કની અનેક દલીલો વિસ્તારપૂર્વક યોજીને તેઓ આજ સિદ્ધાન્ત

પૂરવાર કરવાને પ્રયત્ન કરે છે, એટલે તે વિષે તો કંઇ શંકા હોઇ શકેજ નાહ. આમાંથી તેજ લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે નીચેની ત્રણ વસ્તુઓ ફલિત થાય છે.

(૧) પરરાજ્યો સામે સંબંધ, સામ્રાજ્યનું રક્ષણ, લશકર, નૌકાસૈન્ય, તેના જુદા જુદા દેશો વચ્ચે વેપારના નિયમો વગેરે જે વિષયોનો નિર્ણય કરવાની અત્યાર સુધી બ્રિટિશ ટાપુઓની પ્રજાને જ સત્તા હતી, તેમાં હવે સંસ્થાનોની ગોરી પ્રજાને હિસ્સો આપવો પડશે આ સત્તાની સાથે સામ્રાજ્યના ખર્ચનો વ્યાજબી ભાગ સંસ્થાનોને શિર રહેશે

(૨) સામ્રાજ્યમાં બ્રિટિશ ટાપુઓ અને સંસ્થાનોના ઉપરાંત બીજી વસ્તી પણ ઘણી મોટી છે માટે આ સુધારાથી સામ્રાજ્યના જે ૩૭૦,૦૦૦,૦૦૦ લોકોને સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી, તેના ભાગ્ય અને ભવિષ્ય ઉપર સંસ્થાનોની પ્રજા અધિકાર મેળવશે.' આનો અર્થ થઈ શકે કે હિન્દ, ઇજીપ્ત, ક્રાઉન કોલોની વગેરે જે દેશો ઉપર હાલ ઇંગ્લંડ રાજ્ય કરે છે તેના ઉપર હવે ઇંગ્લંડ અને સંસ્થાનો રાજ્ય કરશે. જે નવી પાર્લામેન્ટને સામ્રાજ્ય બધી સત્તા સોંપવામાં આવશે તેમાં ઇંગ્લંડ અને સંસ્થાનોના ગોરા પ્રતિનિધિઓ બેસશે અને પરિણામે જે પરાધીન દેશો (Dependencies) હાલ ફક્ત ઇંગ્લંડને તાબે છે તે સંસ્થાનોનાં પણ તાબેદાર બનશે "સામ્રાજ્યની જવાબદારી," "સ્વરાજ્યની ટેવ પાડવાનો ઉચ્ચ હેતુ" વગેરે શબ્દોના જાળમાથી આ મુદ્દો સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે, કારણ કે મી. કર્ટીસ બેધડક જણાવે છે—અને આ વિષે મી વર્સ્ટફોલ્ડ જેવા બીજા લેખકોના અભિપ્રાય જુદા છે—કે બ્રિટીશ ગોરી પ્રજાઓના આ એકત્ર રાજતંત્રમા હિન્દ વગેરે દેશો પ્રવેશ કરી શકે જ નહિ

૩. "આપણી નવી અને સુધરેલી સામ્રાજ્યની સરકારને હિન્દ અને મધ્ય આફ્રીકાની (ક) આન્તર વ્યવસ્થા ઉપર અને (ખ) બીજા દેશો અથવા રાજ્યો સાથેના સંબધ ઉપર કાબુ રાખવો પડશે." આ વિચાર પત્રમા તો નોંધવામા જ આવ્યો છે પણ તે માટે દલીલો તેમના પુસ્તકમા મળી આવે છે તેમાં તેઓ ગભીરપણે જણાવે છે કે, હિન્દ જેવા દેશોની આન્તરવ્યવસ્થા ઉપર કંઇ કાબુ સંસ્થાનવાસીઓને મળે નહિ તો તેઓ તેના રક્ષણની જવાબદારી સ્વીકારે જ નહિ આ સિદ્ધાન્તમા જે મતાધતાં અને ઉદ્ધતાઈ જણાય છે તે ઉપર હાલ ટીકા નહિ કરીએ—તે તો આ અંકમાં શરૂ કરેલી જુદી લેખમાળામા થશે

આટલા વિચારો મી કર્ટીસે ચોક્કસ રીતે—જરા પણ આનાકાની વગર જણાવ્યા છે—એની તો કોઇએ હજી સુધી ના પાડી નથી અને તેથીજ દરેકે દરેક હિન્દીવાનના હૃદયમાં ક્રોધ અને અવિશ્વાસની તીવ્ર લાગણીઓ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેશે નહિ. આ વિષે મી. પોલાકે અલહાબાદમાં આપેલા પોતાના ભાષણની અંતમાં જે 'હૃદયભેદક' શબ્દો કહ્યા હતા તે અત્રે ટાંકીનેજ અમે સંતોષ માનીશું.

૧ બીજા કોઇ પણ બ્રિટિશ પ્રજાજન જેટલો સરકારને વફાદાર હોવાનો હું દાવો રાખું છું, પણ મારે કબુલ કરવું જોઇએ કે જે દિવસે આ દેશના રાજ્યમા સંસ્થાનોને ભાગ લેતાં હું જોઇશ તે દિવસે મારી વફાદારીને મજબૂત ધક્કો પહોંચશે મારે એ પણ કહેવું જોઇએ કે જે સંસ્થાનોએ હજી સુધી પોતાના

સ્થાનિક કારભારના સંબંધમા સ્વરાજ્યની ઉંચામા ઉંચી કોટિએ પહોચવાની અશક્તિ બતાવી છે અને પોતાના દેશમા રહેતા હિન્દીવાનો તરફ વર્તણુકના સંબંધમા જ્યારે સામ્રાજ્યના મહાન પ્રશ્ન ઉકેલવાની નાલાયકી તેમણે બતાવી છે—જ્યારે આવિધી વસ્તુઓ બની છે ત્યારે હિન્દુસ્તાનના રાજતંત્રના કામમાં જો સંસ્થાનોને કંઈ પણ ભાગ આપશે તો તેથી સામ્રાજ્યના ઉપર એક મોટામા મોટી આફત આવશે રાઉન્ડ ટેબલ મંડળના રાજપુરૂષો કહે છે કે આન્તર કારભાર સુદ્ધાંત સમગ્ર પરદેશીય રાજનીતિના કામમા સંસ્થાનોને જો કંઇ પણ ભાગ આપવામા આવશે નહીં તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ટકી શકશે નહી જો આ ખરૂં હોય તો રાઉન્ડ ટેબલના રાજપુરૂષોએ પોતે અથવા બ્રિટિશ સત્તાધીશોએ, આ દેશના અધિકારીઓએ કે સંસ્થાનોના પ્રધાનોએ કદી પણ ધાર્યો હોય એના કરતા વધારે તીવ્ર દ્વેષ આ દેશમા સંસ્થાનો સામે આમ ઉપજાવીને—આ દેશની ખગળમાં ખરાબ લાગણીઓને જાગૃત કરીને સામ્રાજ્યનો નાશ થાય એના કરતા હાલની સ્થિતિમાં તેનો નાશ થાય એ ઘણું જ વધારે સારૂ—ઘણું જ વધારે માનભરેલું છે એમ હું માનું છુ. હું એમ પણ માનું છું કે આ દેશના કારભારમા કંઇ પણ ભાગ લેવાને માટે પોતાની સ્વતંત્રતાના થોડા અંશનો ભોગ આપવાને સંસ્થાનોને સમજાવવાનુ કાર્ય ઘણુ મુશ્કેલીભર્યું નીવડશે. વધારામા હુ માનુ છુ કે આ દેશના રાજ્યમા કંઇ પણ હિસ્સો સંસ્થાનોને આપવાને બ્રિટિશ પ્રજાને સમજાવવુ એ પણ ઘણુ મુશ્કેલ છે મારી ખાત્રી છે કે આ દેશની પ્રજા એવી કોઇ પણ આફત પોતાનાપર પડવા દેશે નહીં પરંતુ જો કોઇ પણ દિવસ એવુ બને કે હિન્દને સંસ્થાનોનુ તાબેદાર બનાવવામાં આવે તો, તે દિવસે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો અંતકાળ સમીપમા આવશે

હિન્દ અને મધ્ય આફ્રીકા.

જો આવા ગંભીર નિશ્ચય ઉપર મી. કર્ટીસ આવ્યા છે તો પછી હિંદમા શો વિચાર અને અભ્યાસ કરવા આવ્યા છે?—એ પ્રશ્ન કોઇને થશે. હિન્દના પ્રજાજનો આન્તર વ્યવસ્થા પણ કરી શકે નહિ અને તેમના પ્રતિનિધિ સામ્રાજ્યની નવી પાર્લામેન્ટમાં બેસી શકે નહિ, એ વિષે તો અહીંયા આવ્યા પછી પણ તેમને કંઇ પણ શંકા થઇ હોય એમ જણાતુ નથી પણ તેઓ એ મહાન સવાલનો ઉકેલ કરવા આવ્યા જણાય છે કે સામ્રાજ્યના બધા પરાધીન દેશોને સરખા ગણવા કે દાખલા તરીકે મધ્ય આફ્રિકા અને હિન્દ વચ્ચે કંઇ પણ ફેર ગણવો? હિન્દના રાજતંત્રમા હિન્દીવાનોને સલાહ આપવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે તેવો સામ્રાજ્યની સરકારના સંબંધમાં આપવો કે નહી?—આ એક જ સવાલ વિષે તેઓ પોતે કાંઇક અનિશ્ચય જણાવે છે અને જેમને પોતે પત્ર લખે છે તેમનો અભિપ્રાય માગતા જણાય છે. તેમને ન્યાયની ખાતર જણાવવું જોઇએ કે તેમના એક વાકયથી કંઇક ગેરસમજ ઉત્પન્ન થઇ હોય એમ જણાય છે. તેઓ લખે છે "કે જો પરદેશીય રાજનીતિના સંબંધમા હિન્દ અને મધ્ય આફ્રિકાને એક પાયરી ઉપર મૂકવાની જરૂર જણાય તો બેશક આપણે તેમ કરવું જ જોઇએ, પણ તે સાથે એક વાત ધ્યાનમા રાખવી જોઇએ કે અત્યાર સુધીમા પ્રકટ કરવામાં આવેલા પુસ્તકોમાં જે સુધારાની હીમાયત કરવામાં આવી છે તે એવી ચળવળ હિન્દમાં ઉશ્કેરશે કે જેથી–મારા સમજવા પ્રમાણે–કદાચ લોહી પણ રેડાય" અહીઆ પણ હિંદ જાણે સામ્રાજ્યની શેત્રંજમા એક નજીવું સોકટું હોય એમ તુચ્છકારની કર્કશ વૃત્તિ તો દેખીતી જ છે. પણ અલબત એક લખકે જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે મી. કર્ટીસનો હેતુ તો તેમના મિત્રોને ચેતવણી

આપવાનો જ છે. પછીનાં જ વાક્યોમાં તેઓ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે " હિન્દમા જે કંઈ જાહેર મત છે તેની અસર જેટલે અંશે આપણે ફક્ત હિન્દની રાજનીતિમા થવા દઈએ છીએ તેટલે અંશે પરદેશીય રાજનીતિ ઉપર પણ તેની છાપ પડી શકે એવો કઇ રસ્તો આપણે યોજવો જોઈએ ? " આમ એક ને બદલે પાંચ પ્રજાઓ જ્યારે હિન્દ ઉપર રાજ્ય કરે ત્યારે હિન્દના રાજતંત્રમાં હિન્દીવાનોને જેટલો અધિકાર (?) છે તેટલો સામ્રાજ્યની સત્તાના સંબંધમાં તેમને આપવો જોઈએ કે નહિ એ સવાલનો ઘણા જ ઉદાર હૃદયથી અને વિશાળ ચિત્તથી વિચાર કરવા માટે આપણે મી. કર્ટીસને ધન્યવાદ આપીશું. ખરેખર, આપણી આસપાસ બરાબર બેડીઓ જડી આપણને જરા હરવા ફરવા દેવાનું સૂચન કરવા માટે—અથવા આપણને ઘોર અંધારા ભોંયરામાં પૂરી, જીવવા માટે જરૂરી હવા આપવાની દયા કરવા માટે આપણે તે સન્મિત્રનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછોજ છે.

કયા વિષયનો ખુલ્લા દિલથી અભ્યાસ કરવા મી કર્ટીસ હિન્દમા આવ્યા છે તે આપણે જોયુ, અને એ ઉપરથી જે આવકાર તેમને આ દેશમા મળ્યો છે તે અયોગ્ય તો ન જ કહી શકાય. પોતાનો ગુન્હો કંઇક ઓછો કરવાના હેતુથી તેમણે જણાવ્યું છે કે આ વિચારો—જેવા છે તેવા—મારા જ છે, આખા રાઉન્ડ ટેબલના મંડળના નથી અને તે મંડલ તો ઘણીજ નિષ્પક્ષપાત રીતે સામ્રાજ્યના સવાલનો અભ્યાસ કરવાને માટે રચાયું છે. પણ જો તેમના ધ્યાનમા હોત કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમણે જોએલા અજ્ઞાન કુલીઓ આગળ નહિ—જો કે ત્યાં પણ બીજી ઉજળી હિન્દી પ્રજા વસતી હતી—પણ બાહોશ અને આત્માભિમાની હિન્દીવાનો આગળ તેઓ બોલે છે તો તેઓ આમ આપણી આંખ ઉપર ધૂળ નાખવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરત નહિ વિદ્યાર્થીઓની " ડીબેટીંગ કલબો " શિવાય દુનીઆમાં એવા કોઇ વગવાળા—અને તે પણ રાજકીય મંડલો હોય છે કે જે કોઇ સિદ્ધાન્ત મુકરર કર્યા શિવાય કેવલ અભ્યાસ કરવાને માટે સ્થપાય છે ? પણ આપણે બહુ દૂર ન જતા તે મંડળ તરફથી પ્રકટ થતું " રાઉન્ડ ટેબલ ત્રિમાસિક " જોઈશું તો આપણને જણાશે કે સામ્રાજ્યની એકતા વધારવાના હેતુથી આ મંડળ અને ત્રિમાસિક સ્થપાયાં છે. આ એકતાનો શો અર્થ છે તે ઇંગ્લંડની રાજનીતિના થોડા પણ પરિચયમા રહેનાર દરેક માણસ જાણે છે અને તે એ જ છે કે આખા સામ્રાજ્ય માટે ઈંગ્લંડના અને સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિરૂપ એક રાજતંત્ર સ્થાપવું. તેમના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે પોતાના સિદ્ધાન્તોની રચનાનો ઇતિહાસ આપ્યો છે અને તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે સામ્રાજ્યના બંધારણની ચોક્કસ સૂચનાઓ ઉપર " રાઉન્ડ ટેબલ "ના બધા સભાસદોના—અને તેમાં સંસ્થાનોના કેટલાક સ્થાનો પણ છે તેમના અભિપ્રાય મેળવ્યા પછી એ પુસ્તક લખાવામાં આવ્યું છે, અર્થાત તેમાનો અક્ષરે અક્ષર બધા સભાસદોને સંમત ન હોય તો પણ તેના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત વિષે તો તેઓ એકમત છે. આથી પણ સારામા સારો પુરાવો તો આ પત્ર જ આપે છે.' જે નવ મુદ્દાઓ ઉપર તારવવામાં આવ્યા છે, તે વિષે " આપણે " સંમત છીએ એમ તેઓ જણાવે છે એ "આપણે" તે આ મંડલના સભાસદ

શિવાય બીજા કોઇ હોઇ શકે? મુખ્ય મુદ્દાનો પાટો નિશ્ચય કરી, તેનો વેગભર પ્રચાર કરવાને અને વિગતોનો વિચાર કરવાને મંડળ સ્થાપવું અને તેને "અભ્યાસીઓનું મંડળ" કહેવું એ ભાષાનો કેવળ દુરૂપયોગ છે. રાઉન્ડ ટેબલ ત્રિમાસિકના સહી વગરના લેખો, કોઇના અભ્યાસ માટે પ્રકટ કરવામાં આવે છે કે ચળવળ માટે?

મી. કર્ટીસના મુખ્ય વિચારો તે તેમના મંડળના વિચારો છે અને તે ધીમે ધીમે પ્રસરતા જાય છે—જો કે તેની સામે પણ કેટલાક વિદ્વાન અને અનુભવી રાજપુરૂષો લખે છે; માટે તે ઉપર જેટલું વિવેચન થાય તેટલું ઓછું જ છે.

સામ્રાજ્ય પરિષદમાં હિન્દનું પ્રતિનિધિત્વ.

આ માસમાં જે સામ્રાજ્ય પરિષદ ભરાવાની છે તેના સંબંધમાં 'હિન્દના પ્રતિનિધિઓ (૧) હિન્દની ધારાસભા તરફથી ચુંટાવા જોઇએ અને (૨) તેમને હિન્દી વજીરને મદદ કરવાનો નહિ પણ પરિષદમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર આપવો જોઇએ એવા મુદ્દાનો ઠરાવ કોંગ્રેસે પસાર કર્યો હતો. ગયા માસમા આપણને ખબર પડી છે કે બ્રિટીશ હિન્દ તરફથી સર જેમ્સ મેસ્ટન અને સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહ અને દેશી રાજ્યો તરફથી બીકાનેરના મહારાજાને સરકારે નીમ્યા છે. આ ખબરપત્રમાં જ જણાવ્યું હતું કે આ ગૃહસ્થો હિન્દી વજીરના સહાયક તરીકે જ કામ કરશે, એટલે આપણી બન્ને માગણીઓ દેખીતી રીતે નિષ્ફળ થઇ છે. સરકારના મોટા અમલદારો કેટલીક વાર એવો દાવો કરે છે કે અમે જ્યારે જ્યારે જાહેર મત અમારા જાણવામાં આવે છે ત્યારે તે અમે મિત્રભાવે ધ્યાનમા લઇએ છીએ. આ પ્રસંગમાં જાહેર મત જણાયો ન હતો એમ તો કહી શકાય એમ નથી. કારણ કે આખા હિન્દના વધારેમાં વધારે પ્રતિનિધિઓ જે રાષ્ટ્રીય સંમેલનમાં લખનૌમાં હાજર રહ્યા હતા તેણે ઉપર પ્રમાણે ઘણો જ સ્પષ્ટ ઠરાવ પસાર કર્યો હતો અને તે સરકારને તારથી મોકલાવ્યો હતો. તેમ આપણી માગણી હદબ્હારની કે અણસમજુ હતી એમ પણ કહી શકાય નહિ. મી. ચેમ્બરલેન સામ્રાજ્યસભામાં હિન્દ તરફથી બોલે અને સર સિંહ અને બીકાનેરના મહારાજા ફક્ત તેમના કાનમાં જ વાત કરે એ આપણને અસહ્ય લાગે છે. 'ધી નેશન' પત્ર ખરૂં જ લખે છે કે "હિન્દ મી. ચેમ્બરલેન વિષે શું જાણે છે અને મી. ચેમ્બરલેન હિન્દ વિષે શું જાણે છે?"

સર સિંહ અને બીકાનેરના મહારાજા વિષે વ્યક્તિપરત્વે તો અમારે સંતોષ જ દર્શાવવાનો છે. મુંબાઇની કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે જે ભાષણ સર સિંહે આપ્યું હતું તે-બધા મતભેદોનો વિચાર કર્યા પછી પણ-અમે પણ કેટલાક મતભેદ દર્શાવ્યા હતા-ઘણું જ સંગીન અને વ્યવહારિક હતું. લશ્કરી નોકરી અને હથીયારોના ઉપયોગના સંબંધમાં તેમણે જેવાં વજનદાર વચનો કહ્યાં હતાં તેવા તેમની પહેલા કે પછી બીજા કોઇએ કહ્યા નથી. આથી અમારા મનમા તો જરા પણ શંકા નથી કે જે મર્યાદિત કાર્ય માટે સર સિંહ ઇંગ્લંડ જાય છે, તે નિશંક હિન્દના આ હિતની દૃષ્ટિથી અને અસાધારણ શક્તિથી તેઓ કરશે. બીકાનેરના મહારાજાએ અત્યાર સુધીની પોતાની રાજનીતિથી તેમજ દેશી રાજાઓની સભામાં પોતાના વર્તન અને ભાષણથી આખા હિન્દમાં નામના મેળવી છે; અને જો કે આ કાર્ય માટે

હુશીઆર રાજાને ઘણી સહેલાઇથી નીમી શકાત તો પણ આપણે તેમની નીમણુકથી રાજી થયા છીએ.

એક જ નીમણુક સામે ઘણો સખ્ત વિરોધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે—અને તે સર જેમ્સ મેસ્ટનની નીમણુંક સામે. બ્રિટીશ હિન્દ તરફથી એક અમલદારને મોકલવામાં આવે એ તો સ્વાભાવિક છે. પણ જો સર જેમ્સ કરતાં વધારે સશક્ત અને ખાસ કરીને ઉદારચરિત અમલદાર હિન્દી સરકારની નોકરીમાં ન હોય તો ખરેખર આપણે નિરાશ જ થવાનું છે તેઓ જે પ્રાંતમાં હોદ્દો ભોગવે છે ત્યાંની પ્રજા તેમનાથી સંતુષ્ટ નથી—એટલે સુધી કે તેમનો હોદ્દો થોડો પણ લંબાય એ જોવા તે ખુશી નથી. ઉપરાત "રાઉન્ડ ટેબલ" ના પ્રવાસી મંત્રીને મદદ આપવાના જે મહાન કાર્યમા તેઓ રોકાયા હતા તેથી તેમણે આખા દેશની સખ્ત ઇતરાજી મેળવી છે, પણ આપણને ન ગમે તેવુંજ પગલું ભરવામા સરકારને કેટલીક વાર વિચિત્ર મજા પડે છે !

આ નીમણુકો સામે પોકાર કરવો નિષ્ફળ છે. પણ મી. હોર્નિમેને મુંબાઇની એક જાહેર સભામાં રજુ કરેલા ઠરાવ મુજબ આપણે એટલુ તો માગી શકીએ કે હિન્દી વજીર સાથે ખાનગી મસલત કરવાનો જ નહિ પણ પરિષદના સભાસદો તરીકે તેના કાર્યમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર તેમને આપવો જોઇએ. આ પરિષદમાં દરેક રાજ્ય તરફથી એક જ મત આપી શકાય છે પણ તે સબંધમાં સહેલાઇથી કંઇ યોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ શકે. આ અણીના સંયોગોમાં ભરેલી પહેલી જ સામ્રાજ્યપરિષદમા હિન્દના ખરા પ્રતિનિધિત્વના મૂળ સિદ્ધાન્તનો ભંગ કરી સરકારે આપણી આતુર લાગણી ઉપર ઘા કર્યો છે. પણ જો હિન્દના નીમાએલા સભ્યોનો અવાજ પણ ઇતિહાસના ક્રમમા પહેલીવાર આ મહારાજ્યની સભામાં સંભળાશે તો આપણો ઘા કંઇક રૂઝાશે.

ગીરમીટીયા મજુરીનો અંત.

ગીરમીટીઆ મજુરી બંધ કરવાનો ઑ. પંડિત માલવીયાનો ઠરાવ લૉર્ડ હાર્ડીંજે સ્વીકાર્યો ત્યારે આપણને એમ લાગ્યું હતું કે હવે તો તેનો અંતકાલ સમીપમા જ આવ્યો, પણ લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડે વડી ધારાસભાની બેઠક શરૂ કરતાં ગયા વર્ષમાં જે ભાષણ કર્યું હતું તેમા તે વિષે જે કહેવામાં આવ્યું હતું તે બીલકુલ આશાજનક ન હતું. છતા તે વાચીને વધારેમાં વધારે શંકાશીલ માણસની કલ્પનામાં ભાગ્યે જ આવ્યુ હશે કે કરારનામાથી સંખ્યાબંધ અજ્ઞાન પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને પરદેશ લઇ જવાની પદ્ધતિ વર્ષો સુધી કાયમ રહેશે. પણ આપણા પરમ મિત્ર મી. સી એફ એન્ડ્રુસ—જેમણે હિન્દની સેવા કરવાને ખાતર ધર્મગુરૂ તરીકે પોતાનો હોદ્દો છોડી દીધો છે અને જેમણે મી. પીઅર્સન સાથે ફીજીમા હિન્દી મજુરોની સ્થિતિ વિષે તપાસ કરી એક વિગતવાર હેવાલ એક વર્ષ ઉપર પ્રકટ કર્યો છે—તેમણે વર્તમાનપત્રોમા એક પત્ર લખીને જણાવ્યુ છે કે ફીજી ટાપુમાં એવી વાત છૂટથી કરવામા આવે છે કે આ ઘોર અને ત્રાસદાયક પદ્ધતિ

હજી પાંચ વર્ષ સુધી ચાલવાની છે. વધારામાં એમ પણ જણાય છે કે ઇંગ્લંડ સંસ્થાનોના મંત્રી તરફથી મળેલી ખબરને આધારે આવી વાત કરવામ આવે છે અને તેથી આપણે તે સંબંધમાં આખા દેશની લાગણી—કારણ કે આ વિ આપણો વિચાર હવે આપણા હૃદયમાં એટલો ઉંડો ઉતર્યો છે કે જેથી તેનું લાગણીમ પરિવર્તન થયુ છે—તે વધારેમાં વધારે અસરકારક અને હૃદયવેધક રીતે દર્શાવાય ગ ઘણુંજ જરૂરનુ છે. અલહાબાદ, મદ્રાસ વગેરે કેટલાંક સ્થળના પ્રજાજનોએ આ પદ્ધતિ સત્વર નાબુદ કરવાના ઠરાવો જાહેર સભામા પસાર કર્યા છે. અને આ પાનાં વાંચના સર્વેને પોતાના ગામ કે શહેરમાં આ વિષે પ્રજામત જાગૃત કરી બને તો જાહેર સભ મેળવવા અંતઃકરણ પૂર્વક વિનંતિ છે.

પ્રયાગમા હમણા મળેલા માઘમેળા વખતે મી, એન્ડ્રુસે જે નીચેનો પત્ર વહેંચ્યે હતો તે ઉપરથી ગીરમીટની પદ્ધતિના ઘોર અનર્થનો કંઇક ખ્યાલ આવશે.

હિન્દની માતાઓને વિનંતિ.

ફીજીમાં વસતી તમારી હિન્દી બ્હેનોની વિપત્તિઓ મેં મારી નજરો નજ જોઇ છે.

તે દૂરના મુલકમાં પોતાના સંકટમાં મારી મદદ માગવા અશ્રૂપૂર્ણ આંખોએ મારી આગળ તેઓ દરરોજ આવતી હતી.

ગંદકી અને બદી વચ્ચે રહેતાં પોતાનાં નાનાં બાળકો તેમણે મને દેખાડ્યાં છે

જો આ ત્રાસ અને નામોશી સામે આપણે પોકાર નહિ ઉઠાવીએ તો જરા પણ ફેર ફાર શિવાય તે સ્થિતિ ચાલુ રહેશે અને તેવાં નવા બાળકો જન્મશે.

પવિત્ર ભ્રાતૃભાવ અને નિર્દોષ બાળકોની ખાતર તેમજ તમારી બ્હેનોનાં આંસુને યાદ કરીને પ્રભુની પ્રાર્થના કરો કે પ્રભુની પૃથ્વીમાથી આ અનર્થ દૂર થાય

સી. એફ. એન્ડ્રુસ.

મી એન્ડ્રુસે વારંવાર ગળગળા અવાજે કહ્યુ છે તે પ્રમાણે આ પદ્ધતિને ચાલુ રાખવા સામે એકજ મોટામા મોટું કારણ છે—અને તે નીતિ અને મનુષ્યત્વનુ. હિન્દ સરકારના એક કાયદા પ્રમાણે—અને તે હજી સુધી રદ કરવામા આવ્યો નથી—કરાર નામાથી જે માણસોને સરકારે મુકરર કરેલી આગબોટોમાં લઇ જવામાં આવે તેમ ઓઓનું પ્રમાણ પુરૂષોથી ત્રીજા ભાગનું હોવું જોઇએ. આ પ્રમાણે એમ ધારો એક વહાણમાં ૭૫૦ પુરૂષો અને ૩૦૦ સ્ત્રીઓને હિન્દને કીનારેથી એક વહાણમા વિદા કરવામાં આવ્યા કેવા છળકપટથી અજ્ઞાન મનુષ્યોને અને ખાસ કરી ગામડ ભોળી બાળાઓને સંસ્થાનોના તરકટી અને ક્રૂર દલાલો ફોસલાવી કરારનામા ઉપ સહી કરાવે છે—યાત્રાના સ્થાનમા ભૂલી પડેલી ગાભરી બનેલી સ્ત્રીઓને તેમન સંબંધી પાસે લઇ જવાનું ખોટું બ્હાનું બતાવી તેમને કેવી રીતે ધાક છળથી કલકત્તે મોકલી દેવામા આવે છે—તે તો આપણે બાજુએ મૂકીશું, અ પોતાની જરા પણ ઇચ્છા શિવાય પોતાનાં સગા અને દેશથી દૂરના ?

ઘણા ત્રાસદાયક સંયોગોમાં વર્ષો સુધી સખ્ત મજુરી કરવી એ કરતાં વધારે અસહ્ય શું હોઇ શકે? હવે આ ૩૦૦ સ્ત્રીઓમાંની ૧૫૦ સ્ત્રીઓ ૭૫૦ પુરૂષોમાંના ૧૫૦ ને પરણેલી છે, એમ આપણે માનીએ અને તેમનો પણ વિચાર બાજુએમૂકીએ —જો કે તેમની સ્થિતિ પણ અતિશય કરૂણાજનક હોય છે. પણ આ વાત તો ચોખ્ખી જ છે કે બાકીના ૫૦૦ પુરૂષો અને ૧૫૦ સ્ત્રીઓ--અને તે બધાં ૨૦ અને ૩૦ વર્ષની વચ્ચે હોયછે-સંસાર અને નીતિના કંઇ પણ સંબંધ શિવાય એક બીજાના ગાઢ સહવાસમાં આવે છે-ન ખાય છે અને પરિણામ શું આવે છે? આગબોટ જ તેમની અનીતિની પહેલી શાળા બને છે પણ સંસ્થાનમાં તો આડો આંક વળે છે. મનુષ્યના કોઇ પણ નિવાસ સ્થાનથી સાત દશ કે તેથી પણ વધારે માઇલ દૂર સુંબાઇની ખરાબમાં ખરાબ ચાલીને લજવે એવી લાઇનોમાં આ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને ખીચોખીચ રાખવામા આવે છે. પછી જે નિર્લજ્જ અનીતિ અને તેમાથી નીપજતા જે ગંભીર કજીયા ત્યાં થાય છે તેનો ખ્યાલ કોઇ કવિ કે કાદબરીકારને પણ ભાગ્યેજ આવી શકે—તે તો આપણે આપણા મનમાજ કલ્પનાથી મેળવી શકીયે જો પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ સરખી સંખ્યામા હોય તો પણ તેમની વચ્ચે કંઇ પણ સાંસારિક સંબધ ન હોવાથી ગમે તે પુરૂષ ગમે તે સ્ત્રી સાથે સ્વેચ્છાપૂર્વક સંબધ રાખી શકે અને પરિણામે, ઇર્ષ્યાના કલહો, મારામારી અને કાપાકુપી વગેરે નીપજે. પણ અહીંયા તો લગભગ ત્રણ પુરૂષ વચ્ચે એક સ્ત્રી હોય છે એટલે તો પછી શું કહેવું? સ્વાભાવિક રીતે એક સ્ત્રી સાથે એકી વખતે અનેક—અને તે પણ જુદે જુદે વખતે જુદા જુદા—પુરૂષો સંબંધ રાખે છે, એક બીજાની અદેખાઇથી ઘણા પુરૂષો માંહોમાંહે લ્હડે છે અને ક્વચિત એક બીજા ઉપર તેમજ સ્ત્રી ઉપર ઘા કરે છે, અને આમ ગુન્હા અને ખુનનુ પ્રમાણ હિન્દીવાનોમા એટલુ મોટું આવે છે કે તેથી ફીજી ટાપુમાં હિન્દીજ મોટામા મોટો ગુન્હેગાર ગણાય છે. આત્મઘાતનું પ્રમાણ પણ આજ કારણોથી ઘણું મોટું છે. મજુરોના ઘણા જમાદારોએ મી એન્ડ્રુસને મ્હોંએ કબૂલ કર્યું છે કે, આવા પ્રસંગ એટલી બધી વાર બને છે કે પછી તેમને દરેક સ્ત્રી માટે અમુક પુરૂષોને નિયત કરવાની જરૂર પડે છે. આ સ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થતાં ન્હાનાં બાળકોનો વિચાર જો આપણે કરીશુ તો આપણા હૃદયમાથી કંપારી છૂટશે, આપણું લોહી રગમાં ઠરી જશે. અને એમ લાગશે કે આના કરતાં સાક્ષાત નરક પણ વધારે સારૂં હોય.

મી. એન્ડ્રુસે જણાવ્યુ છે કે કલકત્તાની ડીપોમાં મેં કરારનામા ઉપર સહી કરનાર પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને જોયા છે આપણા સામાન્ય ગામડાની વસ્તીના ચ્હેરા ઉપર જણાતું નીતિનું અને પવિત્રતાનું તેજ તેમના મ્હોં ઉપર દીપતું હતું અને તેજ માણુસોમા ફીજીમા ગ્યા પછી કેવો ફેરફાર? અનીતિ, કલહ, અમનુષ્યત્વની ભયકર છાપ તેમના મ્હો ઉપર જણાય છે. આમ આપણા દેશબધુઓ પશુ બને છે, અને આપણી દેશભગિનીઓ વેશ્યાઓ બને એ જોવા—ખમવા આપણે કયાં સુધી તૈયાર છીએ! હિન્દી સરકારે ૧૯૧૫ ના પોતાના "ડીસ્પેચ" મા કબૂલ કર્યું છે કે

કરારનામાની પદ્ધતિથી હિન્દીઓમાં ઘોર અનીતિ પ્રવર્તે છે. આટલું કબૂલ કર્યા પછી હિન્દી સરકાર આ અમાનુષી રીતને ટકવા દે અને આટલું સમજ્યા પછી તે જો આપણે ટકવા દઇયે તો આપણે અને આપણી સરકાર નૈતિક દૃષ્ટિથી આખી આલમ આગળ ગુન્હેગાર ઠરીશું.

પબ્લીક સર્વીસ કમીશનનો રીપોર્ટ.

લગભગ સવા વર્ષ ઉપર આપણે એમ સાભળ્યું હતુ કે આ કમીશને તૈયાર કરેલો રીપોર્ટ ઘણોજ અસંતોષકારક હોવાથી લડાઇ દરમ્યાન તે પ્રકટ કરવાનો સરકારનો વિચાર નથી, કારણ કે તેથી લોકોમાં ઘણીજ વેગભરી ચળવળ કદાચ ઉત્પન્ન થાય. આ ઉપરથી આપણા મનમા ઉત્પન્ન થયેલી ઘોર નિરાશા ગયા માસમા રીપોર્ટ બ્હાર પડતાં સિદ્ધ થઇ છે. આટલા મોટા ખર્ચે આખા દેશમાં કમીશનના સભાસદો ફર્યા, પુષ્કળ સાક્ષીઓને તપાસ્યા, મોટી મોટી આશાઓ આપણા મનમા બંધાઇ અને છેવટે પરિણામ—મીંડું. ઘણાખરા કમીશનનો અંત આવોજ આવ્યો છે અને અમે આગળ વધીને કહીશું કે કમીશને આથી પણ કંઇક વધારે ઉદાર સૂચનાઓ કરી હોત તો પણ તે હિન્દને સંતોષ આપત નહિ કારણ કે કમીશનરોએ રીપોટ તૈયાર કરીને તે ઉપર સહી કરી તે પછી હિન્દમા નવી રાજકીય જાગૃતિ આવી છે અને પહેલાના કરતાં ઘણી જ વધારે હિંમતભરી માગણીઓ કરવાને આપણા પ્રજાજનો તૈયાર થયા છે ગમે તેમ હોય તો પણ આ રીપોર્ટથી બ્રિટિશ રાજપુરૂષોની રાજ્યદક્ષતા વિષે ઘણુંજ થોડું માન થાય છે અને પ્રજાને પોતાની અસહાયતાની વધારે તીવ્ર લાગણી થાય છે. ઘણા પત્રોએ ખરી રીતે જ કહ્યુ છે કે કાગળની મોંઘવારીના આ દિવસોમાં આ લાબો રીપોર્ટ છપાવવામા આવ્યો ન હોત તો કોઇને પણ નુકશાન થાત નહિ અને સરકારને થોડા પૈસાની કસર થાત

શ્રીયુત ગોખલે રીપોર્ટ તૈયાર થતા પહેલા છ માસ અગાઉ ગુજરી ગયા અને જસ્ટીસ અબ્દુર રહીમે પોતે બીજા સભાસદો સાથે એકમત ન થવાથી એક જુદો રીપોર્ટ લખ્યો છે એટલે મુખ્ય રીપોર્ટ ઉપર આ બે ગૃહસ્થો શિવાય બાકીના બધાની સહી છે તેના બે મુખ્ય મુદ્દા નકારમા જ મૂકી શકાય. (૧) સીવીલ સર્વીસ માટે પરિક્ષા ઇંગ્લંડની સાથે હિન્દમા ન લેવી અને (૨) અમલ બજાવણી અને ન્યાય ખાતાની વહેંચણી વિષે કંઇ ચોક્કસ સૂચના કરી શકાતી નથી. દુનિઆમાં બીજો કોઇ એવો દેશ છે કે જેના બધા ઉચા અમલદારો પરદેશમા પરીક્ષા લઇને ચુંટવામા આવે છે? અને તો પછી પરદેશની સાથે પોતાના દેશમાં પણ તે અમલદારોની પસદગી માટે પરીક્ષા લેવાની માગણી શું વધારે પડતી ગણાય? લગભગ કૉંગ્રેસ શરૂ થઇ ત્યારથી આ સુધારા માટે આપણે એકે અવાજે માગણી કરી છે અને ૧૮૯૩ મા તો તે સુધારો અમલમાં મૂકવાનો એક ઠરાવ બ્રિટિશ આમની સભામા પસાર પણ થયો હતો પણ તે ઠરાવનુ વાસ્તવિક પરિણામ કંઇ જ આવ્યું, નથી. કમીશન આગળ જુબાનીમા સખ્યાબંધ હિન્દી સાક્ષીઓએ આજ માગણી અચૂક શબ્દોમાં કરી છે પણ કમીશને ક્રૂર રીતે તેની અવગણના કરીને પોતાના આખા કાર્ય ઉપર પાણી ફેરવ્યુ છે. બીજા સુધારાની અગત્ય પણ દેખીતી જ છે. ફોજદારી મુકદ્દમા રચવાની

અને તેનો ન્યાય કરવાની જવાબદારી એક જ વ્યક્તિ ઉપર કદી પણ મૂકી શકાય? અને છતાં આ બિનકુદરતી પદ્ધતિ આ દેશમાં આપણા મજબૂત પોકાર છતાં હજુ સુધી કાયમ રહી છે અને કમીશને તે વિષે કંઈ પણ નિર્ણય આપવાની ના પાડી છે. શું તેમને હિન્દીઓને નાખુશ કરવાની બ્હીક લાગી કે તેમનું રાજ્યકૌશલ્ય ખુટી ગયું ?

આટલું તો કમીશને નથી કર્યું જે વિગતવાર અને અટપટી સૂચનાઓ તેમણે કરી છે તેમાં અહીંયા ઉતરી શકાય એમ નથી. પણ તેમાંની મુખ્ય ત્રણ અહીંઆ ટાંકીશું:—

(૧) જીલ્લા કોર્ટના અને સેશન કોર્ટના જજની ૪૦ જગ્યાઓ માટે વકીલ-મંડલમાંથી નીમણુક કરવી

(૨) સીવીલ સર્વીસની ૪૧ ઉંચી જગ્યાઓ પ્રાંતિક નોકરીવાળા અમલદારો માટે રાખવી; અને

(૩) સીવીલ સર્વીસની ૯ નીમણુંકો દર વર્ષે હિંન્દમાંથીજ કરવી, તેમાં ૨ ગ્રેજ્યુએટમાંથી સીધા નીમવા અને ૭ ને ખાસ પરીક્ષાના પરિણામથી પસંદ કરવા.

આ સૂચનાઓ નથી ઈંગ્રેજોને પસંદ પડી—કારણ કે તેમની જગ્યાઓમાં જરા ઘટાડો થયો છે, અને નથી તે હિન્દીઓને રૂચી–કારણ કે શ્વાનને થોડા ટુકડા મહેરબાનીથી ફેંકવામાં આવે તેમ આ જગ્યાઓ તેમને આપવાની હોય એમ લાગે છે છે. જે દૃષ્ટિબિન્દુથી કમીશને પોતાની સૂચનાઓ કરી છે કે તેનું જસ્ટીસ અબદુર રહીમે સારૂં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. તેઓ જણાવે છે કે એક પાસ કમીશનનો હેતુ થોડી વધારે જગ્યાઓ હિન્દીઓને આપી બાકીની ઈંગ્રેજો માટે રાખવાનો હતો ત્યારે બીજી પાસ મારો હેતુ જેટલો અંશે જરૂર જણાય તેટલેજ અંશે ઈંગ્રેજો માટે જગ્યાઓ રાખી બાકીની હિન્દીઓને સોંપવાનો હતો. આજ દૃષ્ટિભેદ કમીશનની અને આપણી વચ્ચે—ઈંગ્રેજો અને હિન્દીઓ વચ્ચે છે અને તેથી આખો રીપોર્ટ તદ્દન ખોટા ધોરણ ઉપર રચાયો હોય એમ જણાય છે. અમારે ભાગ્યેજ જણાવવાની જરૂર છે કે મી. જસ્ટીસ અબદુર રહીમે જે રીપોર્ટ ઘડ્યો છે—અને તેઓ જણાવે છે કે તેની મુખ્ય સૂચનાઓ શ્રીયુત ગોખલેની સહાય અને સંમતિથી ઘડવામા આવી હતી—તેમા પ્રજાકીય દૃષ્ટિબિન્દુ સંતોષકારક રીતે રજુ કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ સ્થળસંકોચને લીધે આ વિષે વધારે વિવેચન અત્રે થઇ શકશે નહિ.

કેળવણી ખાતાના અધિપતિઓનું સંમેલન.

ગયા માસમાં જ્યારે આ સંમેલન દીલ્હીમા સર શંકરન નાયરના પ્રમુખપણા નીચે મળ્યું ત્યારે આપણા રાજતંત્રની એક વિચિત્રતા આપણને ઘણીજ તાદૃશ થઇ. તે એજ કે આખા હિન્દની ત્રીસ કરોડ વસ્તી સાથે સીધી કે આડકતરી રીતે સંબંધ ધરાવતા કેળવણીના સવાલોનો ગંભીરપણે નિર્ણય કરનારા સર્વ ગૃહસ્થો—સર શંકરન નાયરને બાદ કરીએ તો—ઈંગ્રેજ હતા. જે ખાતામાં રુઆબથી સત્તા ચલાવવાની હોય કે દમામથી મોટા કર ભરાવવાના હોય ત્યાં પણ ઉંચી પદવી પર મોટે ભાગે હિન્દીઓજ નીમાવા જોઈએ, પણ કદાચ તેમાં ઈંગ્રેજો કંઇક પણ કરવાને શક્તિમાન થાય પણ દેશના પુત્રો અને પુત્રીઓનાં કોમલ મન અને હૃદયની પાંખડીઓ વિકસાવાને તો પ્રજાના એવા સંપૂર્ણ જ્ઞાનની–એટલા સદ્ભાવ અને કલ્પનાની

જરૂર પડે કે જેની આશા સારામાં સારા અંગ્રેજ અમલદારમાં પણ ભાગ્યે જ રાખી શકાય. આમ જે ખાતાની રચના મંડાણથી જ ઉંધી હોય તેના અધુરા જ્ઞાનના અધિપતિઓ પાસે શી આશા રાખી શકાય ?

નામદાર વાયઇસરોયે આ સંમેલનનું કાર્ય શરૂ કરતાં જે ભાષણ આપ્યું હતું તેમા તેમણે જણાવ્યું હતું કે કેળવણીની સમગ્ર પદ્ધતિમા મૂળગામી સુધારા કરવાને નહિ પણ અનુભવી અધિકારીઓના અભિપ્રાય મેળવવાના હેતુથી આ પ્રસંગ રચવામાં આવ્યો છે આ વાક્ય ખરેખર નિરાશાજનક છે. કારણ કે લૉર્ડ હાર્ડીજના સમયમાં ૧૯૧૩માં કેળવણી સંબંધી જે ઠરાવ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો તે અતિશય અચકાતો અને અપૂર્ણ હતો. ઉપરાંત લડાઇ પૂરી થયા પછી સર્વ પ્રકારની કેળવણીની પ્રગતિ માટે ક્રમસર કેવાં પગલાં લેવા જોઇએ તેનો વિચાર આ સંમેલનમાં કરવામા આવ્યો હોત તો પણ ઠીક થાત પણ તે મુખ્ય વિષય નહિ હોવાથી તે તરફ ઘણુજ ગૌણ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું.

સ્ત્રી કેળવણી ઔદ્યોગિક કેળવણી વગેરે અનેક વિષયો તરફ નામદાર વાઇસરોયે ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યુ હતું. પરંતુ તેમના વધારેમાં વધારે અગત્યના વચનો તો માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ વિષે હતા:—

"હાલ આપણે ઇંગ્રેજી ભાષાદ્વારા ઉંચી કેળવણી આપવાનો હેતુ રાખીએ છીએ આનું મોટુ કારણ એ છે કે ઇંગ્રેજી ભાષા નોકરી મેળવવામા સહાયક થાય છે અને ગુજરાતીમાં પાઠયપુસ્તકો મળતા નથી. પણ તેના પરિણામ ઘણાં જ સ્પષ્ટ છે પરભાષાદ્વારા ઘણા જ કઠિન વિષયો સમજવાને વિદ્યાર્થીઓ સખ્ત મહેનત લે છે અને ઘણીવાર ઇંગ્રેજીના ઘણા જ સાધારણ જ્ઞાનને લીધે તેમને કદાચ તેમના પુસ્તકો ગોખવાં પડે છે ગોખવાની આ પદ્ધતિ સામે આપણે ટીકા કરીએ છીએ પણ મારા મત પ્રમાણે તો જ્ઞાનનો પથ છોડી દેવાને બદલે જે પુસ્તકો પોતે ઘણા જ અપૂર્ણ રીતે સમજે છે તેના આખા પાનાને પાના—કદાચ આખા પુસ્તકો—તેઓ ગોખે છે તે તેમના ઉત્સાહને ઘણુ જ માનપ્રદ છે - આ કેળવણી તો ખરેખર નિરસ જ છે. યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ તરીકે હુ તમને અને મારી જાતને પૂછુ છુ કે જો આપણને કેળવણી પરભાષાદ્વારા-આપવામા આવી હોત તો આપણને કેવુ લાગત ? આવો પ્રયત્ન આપણે નિરાશામાં છોડી દીધો હોત કે નહિ તે વિષે મને ખાત્રી નથી અને આ અનર્થકારક પદ્ધતિથી પડતી મુશ્કેલીઓ સામે ટક્કર ઝીલવાને જે વિદ્યાર્થીઓ વીર પ્રયત્નો કરે છે તેમનુ માનસિક બળ પ્રશંસાપાત્ર છે આનો ઉપાય બેમાથી એક રીતે કરવો જોઇએ (૧) કા તો આપણે જ્યા સુધી બને ત્યા સુધી દેશી ભાષાઓ દ્વારા કેળવણી આપવી અને શિક્ષણની ભાષા તરીકે ઇંગ્રેજીનો ઉપયોગ બને ત્યા સુધી મુલતવી રાખવો, અને (૨) ઇંગ્રેજીના શિક્ષણ ઉપર વધારે ખાસ ધ્યાન આપવુ અથવા બીજો કોઈ વચલો માર્ગ લેવો કે જે કેળવણીની દૃષ્ટિથી સંગીન જણાય"

આ વચનોની કિંમત ઘણી જ છે; પણ તે હિન્દી સરકારના એક ચોક્કસ નિશ્ચય તરીકે નહિ પણ આ વિષયની ઉપયોગિતા દર્શાવવાને માટે નામદાર વાઇસરોયના અંગત અભિપ્રાય તરીકે કહેવામાં આવ્યા હતાં. તેથી તેનો અમલ થશે એવી ખાત્રી રાખી શકીએ નહિ અને આ વિષે આપણી ચળવળ જરા પણ ઢીલી પાડવાને બદલે વધારે વેગથી આપણે ચલાવવી જોઇએ.

મધ્યપ્રાંતની સરકારનો ગંભીર આક્ષેપ.

અમરાવતીમાં મળેલી મધ્યપ્રાંતોની પ્રાંતિક પરિષદે પસાર કરેલા ઠરાવો ચીફ કમીશનર સર બેન્જામીન રૉબર્ટસન આગળ રજુ કરવા ત્યાંના અગ્રેસરોનું એક મંડળ

તેમને મળ્યું ત્યારે તેમણે જવાબમાં જે ભાષણ કર્યું તેનો એક ભાગ તો ઘણો જ ચોંકાવનાર હતો. મીસીસ એની બેસન્ટનો બહિષ્કાર કરવાનો જે હુકમ તેમણે પસાર કર્યો છે તે વિષે એક ખુલાસો તો પહેલાં ધારાસભામાં આપવામાં આવ્યો હતો અને તેનો સાર એવો હતો કે પ્રાંતિક પરિષદના કેટલાક આગેવાનોની મરજીને અનુસરીને જ તે હુકમ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ આનો રદીઓ પરિષદના મંત્રીઓએ ખુલ્લી રીતે આપ્યો. એટલે હવે સરકારે બહિષ્કાર કરવાના નવાં કારણો શોધી કાઢયાં છે અને તે બે છેઃ—(૧) મીસીસ બેસન્ટ ધાર્મિક સંમેલનનાં પ્રમુખ તરીકે આવવાનાં હતાં છતાં પણ તેમનો સત્કાર અને ભાષણો માટે પરિષદથી અલગ ગંજાવર પાયા ઉપર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, અને (૨) મીસીસ બેસન્ટના "દલાલ" તરીકે જે ગૃહસ્થ-મી. બી પી વાડીઆ-આવ્યા હતા, તેમણે જે "રાજદ્રોહી" ભાષણ આપ્યું હતું તે ઉપરથીજ મીસીસ બેસન્ટની મુલાકાતનો હેતુ કલ્પી શકાય. આમાંની પહેલી બાબત પ્રમાણમાં નજીવી છે અને તે દેખાતી રીતે સી. આઇ. ડી. ના માથાળું અમલદારોના શ્રમને આભારી છે. પણ બીજું કારણ જણાવીને મધ્યપ્રાંતની સરકારના વડા અધિપતિએ મી બી. પી. વાડીઆના ભાષણ અને આખા ચરિત્ર ઉપર સખ્ત આક્ષેપ કર્યો છે, અને તેથી તે આક્ષેપને દૂર કરવાને મી. વાડીઆના "હોમ રૂલ" વિષે જે ભાષણને ઉદ્દેશીને આ વચન કહેવામાં આવ્યાં છે તે જ ફરીથી મદ્રાસમાં આપવાની તેમણે ગોઠવણ કરી છે—જેથી તે રાજદ્રોહી કેટલે અંશે હતું તેની હિન્દી સરકાર તુલના કરી શકે.

મી વાડીઆએ કરેલું ભાષણ અમારી સમક્ષ નથી એટલે અમે તે વિષે કંઇ પણ કહેવાને અશકત છીએ, પણ જો તે ખરેખર રાજદ્રોહી હતું તો તે વિષે યોગ્ય પગલાં લેવામાં મધ્ય પ્રાંતની સરકારે શા માટે ઢીલ કરી છે અને પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાને પરિષદના ઠરાવો રજુ કરનાર ડેપ્યુટેશનની શા માટે રાહ જોઇ? બીજું આપણે જાણીએ છીએ કે મી. વાડીઆ "ન્યુ ઇન્ડીઆ" માં વારંવાર અગ્ર લેખો લખે છે અને તેમના વિચારો મીસીસ બેસન્ટની ઢબના છે; અને જો "ન્યુ ઇન્ડીઆ" ના જે અનેક લેખો સરકારને સખતમાં સખત લાગ્યા તેની વિગતવાર તપાસ કર્યા પછી મદ્રાસની હાઇ કોર્ટે તેને રાજદ્રોહના આક્ષેપમાથી મુકત કર્યા તે પછી મી. વાડીઆના ભાષણમાં એવું શુ હોઇ શકે કે જે "વફાદારીનાં વચનોથી પૂર્ણ હોવા છતાં" પણ રાજદ્રોહી ગણી શકાય? પણ રાજકર્તાઓની વૃત્તિ અનુસાર રાજદ્રોહની વ્યાખ્યા બદલાય છે અને સર બેન્જામીનના આક્ષેપ ઉપરથી એક જ અનુમાન થઇ શકે કે હવે પ્રજામતના વધતા જતાં જોસ અને વિકાસ તરફ તેમના જેવા પાકા અધિકારીઓ કંઇક શંકા અને કંઇક ગભરાટની લાગણી અનુભવે છે.

નોટીસ.

જાન્યુઆરી માસથી વિદ્યાર્થીઓ, ગુજરાતી નિશાળના શિક્ષકો તથા લાયબ્રેરી સારૂ આ માસિકનું લવાજમ ૧-૧૧-૦ ને બદલે રૂા. ૨-૦-૦ કરવામાં આવ્યું છે.

નોટીસ.

દરેક રેલ્વે ઉતારૂને જાણવાની જરૂર છે કે:—

(૧) તે ઉતારૂના ડબ્બામાં ધારા કરતાં વધારે માણસ ભરવાની કોશેશ કરતા રેલ્વે પોલીસના માણસ કે રેલ્વે નોકરની સામે થવાનો તેને હક છે.

(૨) આ હકથી અજ્ઞાન એવા બીજા ઉતારૂઓમા તે વિષે માહિતી ફેલાવવી એ દરેક સુશિક્ષિત ઉતારૂની ફરજ છે.

(૩) પોતાના તથા પોતાની સાથે મુસાફરી કરતા બીજા કમનસીબ ઉતારૂઓના લાભને ખાતર-આ હકનો ઉપયોગ કરવાની દરેક સુશિક્ષિત ઉતારૂની ફરજ છે.

(૪) પહેલા કે બીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરતો દરેક હિંદીવાન, ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો ઉપર જુલમ થતો જોઇ તેમની મદદે જવા ચૂકશે નહિ એમ આશા છે.

કિન્ડરગાર્ટન
સંબંધી છ લેખો.

લખનીર —હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ,

કિંમત આના છ, પોષ્ટેજ જુદુ.

'he Best Pure Linseed Double Boiled Oil is The "Maneless Lion Brand"

શુદ્ધ સ્વદેશી અળસીતેલ વાપરો.

ગમે તેવી જાતનાં ઉંચામાં ઉંચા બેલતેલ કરતા સારૂં અમારૂં શુદ્ધ બેલતેલ આખા હિંદુસ્થાનમા પ્રખ્યાતી પામેલું છે તથા તમામ જાતના લોખંડ, લાકડા અને ઇમારતો રંગવાના કામમાં ઉત્તમ નીવડયું છે

અમારૂં બેલતેલ હિંદુસ્તાનના તમામ વેપારીને ત્યાંથી મળે છે

પાંચ ગેલનના ડબ્બામાં વેચાય છે.

આખા હિંદુસ્તાનમા અમારીજ કંપની શુદ્ધ સારામા સારૂં બેલતેલ બનાવે છે. તમામ ડબ્બા ઉપર સીલ થાય છે. માટે અમારા (વગર યાળના સીંહની) ટ્રેડમાર્ક ની ખાત્રી કરીનેજ માલ ખરીદજો.

ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડના મોટા શહેરોમાં એજન્ટો જોઇએ છે. વધુ વીગત માટે નીચેના સરનામે લખો અથવા મળો.

મેસર્સ બાલાભાઇ જમનાદાસની કંપની.

એજન્ટસ—ધી ગુજરાત ઓઇલ મીલ એન્ડ કંપની.

અસારવા-કાલુપુર પોસ્ટ, અમદાવાદ.

Messrs Balabhai Jamnadas & Co
Agents, The Gujarat Oil Mill Co.,
AHMEDABAD.

અમારૂં બેલતેલ-" ગુજરાત ટ્રેડીંગ કંપની કોઠીપોળ, વડોદરા એ સ્થળેથી મળશે

નવજીવન

અને

સત્ય.

માર્ચ ૧૯૧૭.

તંત્રી અને પ્રકાશક

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલએલ. બી.

ગીરગામ—મુંબાઇ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦; છુટી નકલ આના ૩

ગ્રામીય કેળવણી મંડળ (સુરત જીલ્લા.)

૧. શિક્ષકો ધાર્મિક ભાવનાથી પ્રેરાઈ કાર્ય કરનાર હોવા જોઈએ તો જ શિક્ષણનો ઉચ્ચ હેતુ સફળ થઈ શકે.

૨. નાના ગામડામાં વસનાર દરેક બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીને માટે માધ્યમિક શિક્ષણ સુલભ બનવું જોઈએ.

૩. ધંધાઓના શિક્ષણની માધ્યમિક શાળાઓમાં વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

૪. શાળામાં અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી વિદ્યાર્થીના વિચાર ઉદાસ ન થાય અથવા તેના મનમા લોકસેવાની ધાર્મિક ભાવના જાગૃત ન થાય તો શિક્ષણનું કાર્ય નિષ્ફળ જ ગણાય.

ઉપરના ચાર સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં રાખી ગ્રામીય કેળવણી મંડળની સ્થાપના કરવામા આવી છે. એના કાર્યનો વિસ્તાર ગામડાના લોકોના ઉત્સાહ ઉપર આધાર રાખે છે જે ગામને પોતાનાં બચ્ચાના શિક્ષણ અર્થે પૈસા ખર્ચવા ઈચ્છા હશે તે આ મંડળમાં જોડાઈ પોતાની ઇચ્છા મુજબ પોતાના પૈસાનો ઉપયોગ કરી શકે એવી વ્યવસ્થા રાખી છે. સાધનો અને કાર્ય કરનાર મળશે તો પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓને (જેમને ઇચ્છા હોય તેને) ખેતીનુ શિક્ષણ આપવા વિચાર રાખ્યો છે. મંડળ સારી ભાવનાવાળા સ્વયંસેવકને આ કાર્યમા જોડાવા આમંત્રણ કરે છે. અને એવા શિક્ષકોનો લાભ લેવાને વિદ્યાર્થીઓને–ખાસ કરીને કુંવારા વિદ્યાર્થીઓને–આગ્રહ કરવામાં આવે છે. એક વધુ સ્વયસેવક અને બાર યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ મળેથી શાળાને અંગે એક વિદ્યાર્થી–આશ્રમ ઉઘાડવામાં આવશે. જે આવવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેમણે આગળથી નામ નોંધાવવું.

મુખ્ય સ્થળ—અક્ષામા
તા જલાલપોર
સ્ટેશન—વેડછા

સેક્રેટરી—ગ્રામીય કેળવણી મંડળ.

દવાના વેપારીઓને
ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારો બનાવેલો માલ "કર્ણીક એગ્યુમીર્ચર" રાખતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધો ડઝન અગર વધુ–મંગાવી દુકાનમાં વેચવા રાખશે તેને–અમારા નવા વરસના

કેલેન્ડરો–પીકચરો–બોર્ડ,

બ્લૉટીંગ પેપર–વગેરે. મફત આપવામાં આવશે.

મોટી બાટલીની કિં રૂ. ૧—૦–૦

નાની બાટલીની કિં રૂ. ૦–૧૦–૦

વધુ માટે લખો:—મેશર્સ કર્ણીક બ્રધર્સ.

ગિરગામ—મુંબઇ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૨. માર્ચ ૧૯૧૭. અંક ૯.

હિંદના છાપખાનાને લગતા કાયદાઓનો ઈતિહાસ.

પૂર્વકાળ.

ઈ. સ. ૧૯૧૦મા હિંદના છાપખાનાઓ માટે જે નવો કાયદો ઘડી અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો છે, તેની પહેલા છાપખાનાઓને લગનો હિંદમા કેવા પ્રકારનો કાયદો અસ્તિત્વ ભોગવતો હતો, તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરવું એ જ આ લેખનો આશય છે. કારણ કે સુધરેલા દેશનું લૌકિક, ભાવનામય જીવન, તે દેશના છાપખાનાને મળેલી સત્તા ઉપર અવલંબીને રહેલું હોય છે દેશની વિદ્યાકલા, નૈતિક અને સાંસારિક જીવન, રાજ્યકારોબાર, લૌકિક ભાવના, અને દેશનો વ્યાપારઉદ્યોગ વગેરે દરેક વસ્તુ ઉપર રાજા અને પ્રજા ઉભયનો પડઘો પાડનાર--એ જાહેર કરનાર વર્તમાનપત્ર છે, અને તેના ઉપર જેટલો અંકુશ મુકવામા આવે એટલો દેશના પ્રકટીકરણને અડચણ કર્તા થઈ પડે એમ જ કહી, શકાય અલબત્ આપણને એમ તો કબુલ કરવુ પડશે કે આપેલી છુટનો દુરૂપયોગ કરનારા કેટલાક મનુષ્યો હોય છે, કે જેઓ રાજા અને પ્રજા ઉભયમાં અસંતોષ અને અવિશ્વાસની લાગણીઓ ઉભી કરે છે, પરંતુ તેવા થોડાક મનુષ્યોને ખાતર વર્તમાનપત્રકારોના સમસ્ત હક ઉપર તરાપ મારવી એ પણ વાજબી લેખાય નહિ. વળી આપણને એ પણ સ્વીકારવું પડશે કે અમેરિકા અને યુરોપની, વિદ્યાકલા તેમ જ રાજ્યકીય જીવનમા આગળ વધેલી પ્રજાના પ્રમાણમા હિંદની પ્રજા ઘણી પછાત છે, અને તેથી જોકે આ બધા દેશોના વર્તમાનપત્રોની ભૂમિકાનો કયાસ એક તુલનાથી થઈ શકવો અશકય છે, તોપણ હિંદ જે દિનપ્રતિદિન પોતાના જાહેર જીવનમાં આગળ વધતું જાય છે, તેને માટે, છાપખાનાના સ્વાતંત્ર્ય વિષે વિવેચન

કરવું એ પણ અશક્ય છે એમ કહી શકાશે નહિ આવી ભાવનાનો પ્રાયો ખરી રીતે ઇ. સ ૧૮૫૮થી મંડાયો છે કે જે વખતે જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી અને રાજ્યદ્વારી નર જૉન સ્ટુઅર્ટ મીલે કહ્યું છે કેઃ—" વર્તમાનપત્રની સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ મુકવાનો સમય હવે વહી ગયો છે .." ઇ સ. ૧૮૫૮ના સમયમાં જો આવો વખત હતો, તો નિઃસંશય ૧૯૧૬ નો સમય તેથી વધુ સ્વતંત્રતા ભોગવવા માટે વધુ લાયક છે જાપાન કે જે અત્યાર સુધી વર્તમાનપત્રનું જીવન શું હોય તે જાણતું નહોતું, ત્યારે તેને પણ હાલમાં જ્યારે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા બક્ષવામાં આવી છે, તો હિંદ કે જેણે વર્તમાનપત્રનો પાયો બહુ વર્ષ ઉપર નાખ્યો છે, તેને માટે એમ કેમ કહી શકાય, કે તેને માટે નથી?

હિંદુસ્થાનના છાપખાનાનો અને વર્તમાનપત્રોનો ઇતિહાસ સો વર્ષ ઉપરથી શરૂ થયેલો છે. જ્યારે વર્તમાનપત્રકાર તરીકેનું જીવન પ્રથમ એંગ્લો ઇન્ડીઅન પ્રજા તરફથી ગાળવામાં આવતું હતું, ત્યારે છાપખાનાંને લગતો કાયદો તેઓ ઉપર અંકુશ મૂકવા માટે ઘડાયો હતો ઓગણીસમી સદીના પહેલા અર્ધા ભાગમા હિંદમાં વર્તમાનપત્રની હયાતી નહીવી જ હતી. એકાદ બે જે વર્તમાનપત્રો નિકળતા તેની ૩૦૦ કરતા વધુ નકલો ખપતી ન હોતી. તેમજ તે પત્રો રાજ્ય કે પ્રજા કોઇ પણ પ્રત્યે વિશ્વાસ ધરાવતાં ન હોતા, ત્યાર બાદ વર્તમાનપત્રો ધીમે ધીમે પગપેસારો કરવા લાગ્યા. તો પણ વર્તમાનપત્રો એટલે 'અંગ્લો ઇન્ડીઅન પત્રો' જ હતા. આવા વર્તમાનપત્રો માટે જૉન મીલે કહ્યુ હતુ કેઃ—" હિંદના અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો એ અંગ્રેજી સંસારને માટે જ છે, અને તે રાજ્યની જોડે કોઇ રીતે જોડાયેલા ન હતાં. હિંદના વતનીઓ માટે આ વર્તમાનપત્રો કશાંએ ઉપયોગનાં નથી તેમ જ તેઓને હિંદના લાભાલાભ સાથે કશોએ નિકટ સંબંધ છે જ નહિ." પરંતુ હવે જમાનો બદલાયો છે તે વખતનાં આવાં ગણાતાં અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો, હાલમાં તો સરકારનો જ પક્ષ ખેંચનારાં અને હોદ્દેદારોના વિશ્વાસમા સપડાયેલાં ઍંગ્લો ઇન્ડીઅન વર્તમાનપત્રો છે શરૂઆતનાં આ અંગ્રેજી પત્રો સરકારનાં કાર્યો સામે સખ્ત ટીકા કરનારા અને સનદી નોકરીમા હિંદના લોકોને વધુ હક આપવાની તરફેણદારી કરનારાં હતા. આથી શરૂઆતમાં વર્તમાનપત્રો સામે સરકારે સખ્ત જાપ્તો મુકયો હતો છાપખાનાને લગતો એક કાયદો લૉર્ડ વેલેસ્લીએ ઇ સ ૧૭૯૯ મા પસાર કરાવ્યો હતો, અને તે કાયદાનુસાર વર્તમાપત્રોનાં દરેક લખાણો પૂર્વેથી તપાસવામા આવતા હતાં (censored) અને તે છતા છાપનારને દેશપાર કરવા જેવો સખત અમલ કરવામા આવતો હતો ત્યારબાદ માર્કવીસ ઑાવ હૅસ્ટીંગ્સે આ કાયદો જરા નરમ કીધો હતો, તો પણ વસ્તુસ્થિતિ તેવી જ હતી. આવી રીતે વર્તમાન પત્રની જીંદગી લાબા વખત સુધી ચાલી, અને છાપખાનાને છુટ આપવાની વાત ૧૮૨૨ માં ચર્ચવા લાગી આ ઉપરથી તે વખતના મદ્રાસના ગવર્નર સર થૉમસ મન્રોએ છુટ બક્ષવાની વિરૂદ્ધ પોતાનો નીચે મૂજબ મત આપ્યો —

હિંદના છાપાંઓને છુટ આપવામાં રહેલું જોખમ.*

"આપણે અત્રે જે રીતે રાજ્ય કરીએ છીએ તે જોતા તેનુ સર્વોપરિપણું રાખવા માટે હું લોકોને છુટ આપવાની વિરૂદ્ધ છુ. માટે હાલમાં જેમ છે તેમજ ચાલુ રાખવું એ જ દેશને માટે સારૂં છે. જો અત્રેના લોકો આપણા જ દેશના હોત તો હું સંપૂર્ણ છુટ આપવાની હિમાયત કરત, પરંતુ તેમ ન હોવાથી આવી છુટમાં ઘણું જોખમ છે. લોકોમાં તેવું જરૂરી જ્ઞાન ફેલાવવું અગવા તેઃ તેવો હક આપવો તે ગીનવફાદારી, ફિતુર અને બળવાઓ ઉત્પન કરશે."

"જે લોકો છાપખાનાને છુટ આપવાની વાતો કરે છે તેઓએ વસ્તુની એક બાજુ તપાસી છે......પ્રેસની છુટ એટલે શું? પ્રેસની પ્રથમ ફરજ તો એ જ હોય કે જે દેશ વિદેશી ધુસરી નીચે ખેંચાતુ હોય તેમાથી તેને મુકિત અપાવવી. અને હિંદના અંગ્રેજી તેમજ દેશી વર્તમાનપત્રકારોને છુટ બક્ષવી તેનો ભાવાર્થ એવોજ થાય છે. આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે દેશીઓમાં માત્ર ધાર્મિક અને નૈતિક ભાવના ઉત્પન્ન કરનારી વિગતો વર્તમાનપત્રોમા આપવી જોઇએ. થોડા સમય માટે આટલેથી જ વર્તમાનપત્રકારોએ સંતોષ માનવો જોઇએ એવું આપણે ધારીએ તો પણ થોડા વખત બાદ, તેઓ આપણી અને તેઓની વચ્ચેનો ભેદ તપાસવાનું કાર્ય હસ્તગત કરશે અને આવી રાજ્યદ્વારી ચલવલ ઉભી કરી આપણા હકને નુકશાન કરશે... .."

આ મૂજબ તેનો જે વિચાર દર્શાવવામા આવ્યો છે, તે ઘણો લાંબો છે, પરંતુ સ્થળસંકોચને અગે તે હું આખો લઇ શકયો નથી, જો કે અત્રે આપણને એટલુ તો કબુલવું પડશે ક "બેટા ગોટા થા કે પરણાવીશ" એમ કહેનારા કરતા સર થોમસ મનરોએ પોતાના આ વિચારો હિમ્મતથી દર્શાવ્યા છે તે માટે તને શાબાશી ઘટે છે

સર થોમસ મનરોના વિચારો ઘણા અમલદારોને તે સમયે ગ્રાહ્ય હતા, અને તેના પરિણામે ઇ. સ. ૧૮૨૩ ના એપ્રિલની તા ૫ મી એ એક ઠરાવ પસાર કરવામા આવ્યો હતો, જેના ઉદ્દેશ એવો હતો કે પરવાના (લાયસન્સ) વગર છાપખાનુ કાઢી શકાય નહિ અને કેટલીક છાપેલી ચોપડીઓ તેમજ પત્રોના ફેલાવા ઉપર પણ અંકુશ રાખી શકાય. પરંતુ તે વખતે આ ઠરાવ માત્ર બંગાળ ઇલાકાને જ લાગુ પડતો હતો, અને તવી ૧૮૨૭ ના જાન્યુઆરીમા તેવોજ ઠરાવ મુંબઇ સરકારે પણ બહાર પાડયો. આ ઠરાવના મુખ્ય નિયમો નીચે મુજબ હતા.—

૧. સરકારના પરવાના સિવાય છાપખાનું કાઢી શકાય નહિં. અને પરવાના સિવાય ચોપડી અગર પત્ર છાપી શકાય નહિ.

---

* સર ટોમસ મનરો અને બીજા હોદ્દેદારોના લખાણો સર એલેકઝાન્ડર આર્બુથનોટે લખ્યા છે જેના બીજા ભાગમાં આ લખાણ આખુ આપવામા આવ્યુ છે.

૨. પરવાનો લીધા બાદ જે ચોપડીઓ અથવા પત્રો છાપ્યાં હોય તે સરકારની તપાસ માટે મોકલવા જોઇએ.

૩. ગવર્નમેન્ટ ગેઝેટમાં જાહેરાત આપીને કોઇપણ ચોપડી અથવા પત્રનો ફેલાવો સરકાર અટકાવી શકે.

આ ફેરફાર સાથેનો કાયદો તા. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૫ સુધી ચાલ્યો, પરંતુ તે જ વખતે ૧૮૩૫ નો ૧૧ મો નવો કાયદો અમલમાં મૂકાયો. તે વખતના ભલા વાઇસરોય લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટીકના મનમાં છાપખાનાને વધુ છૂટ બક્ષવી એવું ઉદ્ભવ્યું હતું. તેના આવા વિચારો તરફ અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોએ વિરૂદ્ધ પડવામાં કંઇ બાકી રાખી નહોતી કારણકે તે પત્રો દેશીઓને મળતી છૂટથી વિરૂદ્ધ હતા લૉર્ડ-વિલિયમ બેન્ટીક ૧૮૩૫ માં ચાલી ગયો અને તેની જગ્યાએ સર ચાર્લ્સ મેટકાફ કામ ચલાઉ ગવર્નર-જનરલ નિમાયો. અને તેણે છાપખાનાને વધુ છુટ બક્ષી, જે તેના કાર્યમાં તેની કાઉન્સિલના કાયદાના સભ્ય લૉર્ડ (તે વખતે મી૦) મેકોલેએ તેને સંપૂર્ણ ટેકો આપી મદદ કીધી.

આ કાયદો (૧૮૩૫ નો ૧૧ મો) જે જુના કાયદાની બદલ ઘડવામા આવ્યો હતો તે તદ્દન સિધો હતો, પરંતુ તે (કૉર્ટ ઑફ ડાયરેક્ટરર્સ) રાજ્યના માર્ગોપદેશકોને રૂચ્યો નહિં, અને સર ચાર્લ્સ મેટકાફ પછી આવેલા વાઇસરૉય લૉર્ડ ઑાકલેન્ડના સમયમા તે ફેરવવા માટે ઘણી તજવીજ કરવામાં આવી. પરંતુ તેમ થયું નહિ, અને તે રીતે સ્વતંતાનો કાયદો બાવીસ વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યો.

મધ્યકાળ.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં હિંદુસ્તાનનો યાદગાર બળવો જાગ્યો, અને તે વખતે સરકારી હોદ્દેદારોએ એવો વિચાર કર્યો કે જો છાપખાનાઓને છુટ આપવાની ચાલુ રાખવામા આવશે તો તેનુ પરિણામ વિપરીત નિપજશે. તેથી ૧૮૫૭ ના, જુનની ૧૩ મી તારીખે નવો કાયદો ઘડાયો જે ૧૮૫૭ નો પંદરમો કાયદો (Act XV of 1857) હતો આ કાયદો હિંદ સમસ્તને લાગુ પડતો હતો અને તેમાં ઘણી વિગતો ૧૮૨૩ ના જેવીજ હતી. પરંતુ તે માત્ર એક વર્ષ માટે જ ઘડવામાં આવેલો હતો, અને તે જણાવવું અગત્યનુ થઇ પડશે કે બળવા પછી જોઇએ એવી શાન્તિ ફેલાઇ નહોતી, છતા તે કાયદો વર્ષ બાદ પાછો અમલમા મૂકાયો નહોતો.

ત્યાર બાદ છાપખાનાને લગતો જે બીજો કાયદો ઘડાયો તે ૧૮૬૭ નો (Act XXV of 1867) હતો, અને તે કાયદામાં થોડોક સુધારો કરવામા આવ્યો હતો જે ૧૮૯૦ મા (Act XX of 1890) થયો હતો. આથી ૧૮૩૫ નો અગીઆરમો કાયદો નવીન સ્વરૂપમાં પાછો જન્મ પામ્યો હતો.

હવે આપણે વર્તમાનપત્રનો યાદગાર સમય એટલે ૧૮૭૦ ના વર્ષની વસ્તુસ્થિતિ તપાસીશું. આજ વર્ષમા પેલી રાજ્યદ્રોહને લગતી ૧૨૪ (એ) કલમ લોક વાયકાએ ચઢી હતી. આ કલમ ફોજદારી ગુન્હાઓને લગતા કાયદાઓ (Penal

code) ને લગતી છે. તે પ્રથમ ૧૮૩૭ મા લૉર્ડ મેકોલેએ ઘડી હતી, પરંતુ તેનો અમલ ૧૮૬૦ સુધી થયો હતો નહિ. ૧૮૭૮ મા આ કાયદો જ્યારે દેશી વર્તમાનપત્રોને લાગુ પાડવા માટે પસાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેની મતલબ એ હતી કે લૉર્ડ લીટન (તે વખતનો વાઈસરૉય) અફઘાનીસ્થાનનાં ઇસ્લામી વર્તમાનપત્રોપર અંકુશ મૂકવા માંગતો હતો. તે વખતે ધારાસભામાં પ્રજા તરફના સભ્યો બેસતા નહોતા, અને આ કાયદો જે સમયે પસાર થયો ત્યારે ધારાસભામાં માત્ર એક જ દેશી- ઑન. મહારાજ કુમાર જ્યોતિન્દ્ર મોહન ટાગોર—સભાસદ હાજર હતા આ કાયદો પસાર કરવા માટે ધારાસભા સમક્ષ ખરડો મૂકનાર સર એલેકઝાન્ડર આર્બુથનોટે તેના ટેકામાં નિચલાં કારણો દર્શાવ્યાં હતાં.—

(૧) દેશી વર્તમાનપત્રોનાં રાજ્યદ્રોહી લેખ આવે તે સામે અંકુશ મૂકવા અને (૨) કેટલાક સ્વાર્થી અને લાંચીઆ દેશી વર્તમાનપત્રકારો જે લોકોને ધમકાવીને પૈસા કઢાવતા હતા તેમની સામે રક્ષણ આપવું. આ કાયદાની મુખ્ય નેમો નીચેની હતીઃ—

૧. સ્થાનિક સરકારની રજા પ્રથમ મેળવીને મેજીસ્ટ્રેટ કોઇ પણ પત્રકાર અથવા છાપનારને બોલાવી તેની પાસેથી એક બૉન્ડ લખાવી લઇ શકે કે તે પોતાનાં પત્રમાં એવી વસ્તુ નહિં છાપે કે જે સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે કલેશ ઉત્પન્ન કરે, અથવા જાતજાતમાં કે ધર્મમા ભેદ પડાવનારા લેખો પ્રકટ નહિ કરે કે પૈસા કઢાવવાની જોગવાઇ કરશે નહિં. આ ઉપરાંત ખતના બદલ મેજીસ્ટ્રેટ ચોકસ રકમ (ડીપોઝીટ) અનામત પણ મૂકાવી શકે.

૨ કોઇ પણ વર્તમાન પત્ર (કે જેની પાસેથી 'બૉન્ડ' લેવામા આવ્યું હોય કે નહિં) તે એ ઉપર જણાવેલી વિગતાનુસાર પૈસા કઢાવવાની તજવીજ કરશે, તો સરકાર તેને સરકારી ગેઝેટમાં જાહેરાત આપી ચેતવણી આપે અને તે ચેતવણી બાદ પણ જો તેવીજ વર્તણુંક ચાલુ રાખે તો તેનો સઘળો સામાન જપત કરવા સરકાર હુકમ કાઢી શકે, અથવા તો અનામત લેવામાં આવી હોય તો તે ('ફોરફીટ') જપત કરે.

આ શિવાય ઉપલા કાયદામાં સ્થાનિક સરકારોને રાજ્યદ્રોહી જણાતી ચોપડીઓ, પત્રો વગેરે જપત કરવાનો અથવા હિંદ બ્હાર છપાએલા પરંતુ હિંદમાં ફેલાતાં પુસ્તકો અને પત્રોનો અટકાવ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી.

આ કાયદાએ ધારવા મુજબ ઘણી ચકચાર જગાડી—હિંદમાંજ નહિં, પરંતુ ઇંગ્લંડમાં પણ તે માટે ચકચાર જાગી. હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સીલના ઘણા સભાસદો આ કાયદાની વિરૂદ્ધ હતા, તેમજ પાર્લામેન્ટમાં પણ ૧૫૦ જેટલા સભાસદોએ તે તરફ પોતાનો અણગમો જાહેર કીધો હતો. આમાં હિંદી પ્રધાન મી. ગ્લેડસ્ટને આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો હતો. તેણે પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કેઃ—

"હિંદના લોકોને ફરીઆદ કરવાનાં ઘણાં કારણો છે. અને હું કહું છું કે તેમાં પણ આ 'પ્રેસ એક્ટ' એ મુખ્ય છે.... .."

આ પછી ૧૮૭૮ના ઑક્ટોબરની ૧૯ મી તારીખે કાયદામા એક નવો સુધારો ઘડવામા આવ્યો [જે the vernacular press act amendment Bill હતું] તે પસાર થયો અને ઉપલા વાધાઓ પાછા ખેંચી લેવામાં આવ્યા, છતાં 'દેશી વર્તમાન પત્રોને લગતો કાયદો' ત્રણ વર્ષ સુધી કાયમ રહ્યો તે પછી. લૉર્ડ લીટનની જગ્યાએ માર્કવીસ ઑવ રીપન વાઇસરૉય તરીકે આવ્યો અને તેણે નવો ખરડો ૧૮૮૧ના ડીસેમ્બરની ૭ મી એ રજુ કર્યો, અને તેની રૂ એ 'દેશી વર્તમાનપત્રોનો કાયદો' નષ્ટ થયો. પંદર વર્ષ સુધી આમ ચાલ્યું. પણ ૧૮૯૮માં તે કાયદો સખ્ત કરવામા આવ્યો. તેનું કારણ એ થયુ કે ૧૮૯૬માં મુંબઈ ઇલાકામાં જોરમાં મરકી ફાટી નિકળી, અને લોકોમા અતિ ત્રાસ ફેલાયો તેમાં વળી અંગ્રેજ સીપાઇઓને તપાસ કરવા માટે સરકારે મૂકયા જેથી લોકો વધુ ઉશ્કેરાયા અને ઉશ્કેરણીને લીધે પુનામા બે અગ્રેજ અમલદારો જેઓ સરકારી મહેલમાંથી જતા હતા તેઓનાં ખુન કરવામા આવ્યા. સરકારે એમ ધાર્યું કે આ ખુનો છાપાંમાં આવેલા તીક્ષ્ણ પ્રકારના લખાણોને અગે હતા, અને તેથી 'કેસરી' ના અધિપતિ મી૦ બાળ ગંગાધર તિલક અને અન્ય અધિપતિઓ સામે કામ ચલાવી તેઓને સજા કરવામાં આવી. તેથી સંતોષ ન પામતાં સરકારે કાયદામાં નિચલા ફેરફાર કીધાઃ—

(અ) ફોજદારી ગુન્હાની ૧૨૪Aમી કલમમાં ફેરફાર.
(આ) „ „ ૫૦૫ „ „ „
(ઇ) „ „મા ૧૫૩Aમી કલમનો ઉમેરો.
(ઇ) „ „ ૧૦૮—નવો વિભાગ.

આ નવી કલમો ઉમેરવામાં આવી ત્યારે ઑન. મી. (હમણાં સર ગંગાધરરાવ) ચિટનવીસ, સ્વ. ઑન. મી૦ આનંદા ચાર્લુ, સ્વ. ઑન૦ પંડીત બીસન નારાયણ ધાર, સ્વ૦ ઑન૦ મી૦ સયાની વીગેરે તેની વિરૂદ્ધ પડયા હતા, છતાં તેઓ ન ફાવ્યા અને બહુ મતિએ સરકારે ઉપલી કલમો પસાર કરી હતી. આ ફેરફાર પહેલાં ૧૨૪ (એ) કલમ નીચે મુજબ હતીઃ—

Section 124 A of the Penal Code as it stood before its amendment in 1898 was as follows.—

" Whoever by words, either spoken or intended to be read, or by signs or by visible representations or otherwise, excites or attempts to excite feelings of dissatisfaction against the Government established by Law in British India shall be punished with transportation for life, or for any term, to which fine may be added, or with imprisonment for a term which may extend to 3 years to which fine may be added, or with fine.

Explanation:—Such a disapprobation of the measures of the Government as is compatible with a disposition to render obedience to the lawful authority of the Government against unlawful attempts to subvert or resist that authority, is not disaffection Therefore the making of comments on the measures of the Government, with the intention of exciting this species of disapprobation, is not an offence within this clause"

૧૮૯૮ માં તેમાં સુધારો થયો તે પહેલાં ધ્યાન ખેંચે તેવા બે બનાવો બન્યા હતા.

(૧) ૧૮૯૧ નો પ્રખ્યાત 'બંગ બાસી' વાળો મુકરદમો, જે બંગાળના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સર શ્રી પેથારામે તપાસ્યો હતો, તે ચાલ્યો ત્યારે જુરીમાં મતભેદ પડયો હતો, તેથી એક જુરી બરખાસ્ત કરી નવી જુરી દ્વારા પાછો મુકરદમો ચલાવ્યો હતો, એટલામાં અધિપતિએ માફી માંગવાથી તેની સામેથી મુકદમો ખેંચી લેવામા આવ્યોં હતો.

(૨) ૧૮૯૭ મા (તે વખતના ઓન.) મી. તિલક તે 'કેસરી' ના અધિપતી સામે મુકરદમો ચલાવવામાં આવ્યો અને તેને દોઢ વર્ષની સખત કેદની સજા કરવામા આવી.

ઉપલા મુકદમાઓ વખતે ૧૨૪ એ કલમને બહુ રીતે મારી મચડીને બંગાળના જજ સર સી. -પેથારામે સમજાવી હતી, અને ત્યારબાદ તેવીજ રીતે તેનો અમલ અત્રેના જજ મી સ્ટ્રેચીએ કર્યો હતો. આથી કરીને ૧૨૪ (એ) કલમમા સરકારે જે ફેરફાર કીધો તે નીચે મૂજબ હતો —

Section 124 A as amended runs as follows —

"Whoever by words either spoken or written, or by signs or by visible representation or otherwise, brings or attempts to bring onto hatred or contempt, or excites or attempts to excite disaffection towards Her Majesty or the Government established by law in British India, shall be punished with transportation for life or any shorter term, to which fine may be added, or with imprisonment which may extend to three years, to which fine may be added, or with fine

Explanation.—1–The expression "disaffection" includes disloyalty and all feelings of enmity.

Explanation—2–Comments expressing disapprobation of the measures of the Government with a view to obtain their alteration by lawful means, without exciting or attempting to excite hatred, contempt or disaffection, do not constitute an offence under this section.

Explanation:—3-Comments expressing disapprobation of the administrative or other action of the Government without exciting or attempting to excite hatred, contempt or disaffection, do not constitute an offence under this section."

સાંપ્રતકાળ.

આગળ કહી જવામાં આવેલા બનાવો પછી રાજ્યદ્વારી ગુન્હાઓને લગતા મુકદ્દમાઓ તપાસવાની રૂઢીમાં પણ થોડોક ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. અગાઉ આવા ગુન્હાઓ માત્ર 'સેશન્સ' મા જ તપાસવામા આવતા, પરંતુ ૧૮૯૯ મા 'ક્રિમીનલ પ્રોસિજર્યોર કોડ' માં જે ફેરફાર કરવામા આવ્યો તેથી તેની તપાસ ડીસ્ટ્રીકટ મેજીસ્ટ્રેટો તેમજ પહેલા વર્ગના મેજીસ્ટ્રેટો કરી શકે એમ ઠર્યું ઉપર ટપકેથી વખતપર એમ જણાય કે આથી ગુન્હેગારને જે ભારે ખર્ચ માં ઉતરી બચાવ કરવો પડતો હતો તેમાં સવળતા મળી. પરંતુ કયાસ કરતાં જણાશે કે 'સેશન્સ' હજુર 'જુરી' મારફતે જે તપાસ ચાલતી હતી, આમ ન્યાયની વિશાળ રીતિનીતિનો સંકોચ થયો. અને તેથી રાજ્યદ્વારી બાબતોમા પ્રજાહિતાર્થે શુ ઠીક છે તેની તપાસ પ્રજાવર્ગ તરફથી જ થવી જોઇએ એ હક નષ્ટ થયો.

નાશકના 'ભારત સેવક' પત્રના અધિપતિ મી. આર. જી. પ્રધાન બી. એ., એલએલ., બી. આ માટે એક બીજો અગત્યનો મુદ્દો ઉભો કરે છે, કે ડીસ્ટ્રીકટ મેજીસ્ટ્રેટ અને પહેલા વર્ગના મેજીસ્ટ્રેટ પાસે રાજ્યદ્વારી ગુન્હાઓની તપાસ વધુ એટલા માટે અયોગ્ય છે કે તેવા ગુન્હાઓ ઘણું ખરૂં પ્રથમથી ડીસ્ટ્રીકટ મેજીસ્ટ્રેટની રજા સિવાય ચલાવવામાં આવતા નથી તેથી જે શખ્સ તેવો ગુન્હો તપાસવાનો હુકમ કાઢે છે તે જ તેની તપાસ પણ ચલાવે છે, અને પછી તેવી તપાસને અંગે જ્યારે એક માસથી વધુ સમયની શિક્ષા ન કરવામા આવે ત્યારે તેના ઉપર 'અપીલ' થઈ શકતી નથી, એ વળી વિશેષ અયોગ્ય જણાશે.

રાજ્યદ્વારી ગુન્હાઓને લગતા કાયદા (Sedition law of 1898) માં જે બીજો ધ્યાન ખેંચનારો ફેરફાર હતો તે ૧૫૩ (એ) કલમ-Section 153 A—ને લગતો હતો, કે જેને અંગે નામદાર શહેનશાહની પ્રજાના જૂદા જૂદા લોકોમાં દુષ્મનાવટ ફેલાવવાનું કાર્ય કરનાર દોષિત ઠરે એવું સૂચન કરવામા આવ્યું હતું.

કલમ ૫૦૫ (Section 505) કોઇ પણ બાબતની સાંભળેલી અથવા ખુમાટાવાળી વિગત છાપતાં અટકાવે છે. (અ) અથવા તો કોઈ પણ અમલદાર, 'સોલજર' કે 'સેલર' ને ફિતુર મચાવતાં ઉશ્કેરણી કરનારૂં અથવા તો તેને પોતાના કાર્યમાં ભંગાણુ પાડનારૂં (બ) અથવા તો જાહેરમાં લોકોની અંદર ઉશ્કેરણી કરે અથવા તો તેને અંગે ઉશ્કેરણી કરવા લલચાય (ક) અથવા તો એક વર્ગની બીજા પ્રત્યે અયોગ્ય લાગણી પ્રેરે-એવાં લખાણોનો સમાવેશ કરે છે.

ફોજદારી ગુન્હાને લગતા કાયદા (Criminal Procedure Code Section 108) ની ૧૦૮ મી કલમ ભવિષ્યમાં કોઇ પણ શખ્સ સારી વર્તણુક ચલાવે તે માટે લેખી અથવા વચનથી જામીનગીરી માગવાની નામદાર સરકારને સત્તા આપે છે. જેમાં (૧) કોઇ પણ રાજ્યદ્વારી વસ્તુને લગતી બીના (૨) ઇન્ડીઅન પિનલ કોડની ૧૫૩ (એ) કલમને લગતી કોમકોમમાં કુસંપ જગાડવાને લગતી અથવા (૩) ન્યાયાધીશના મનમા જે બીના એવી જણાય કે જે ફોજદારી ગુન્હો કરવા જેવી અથવા જાહેર પ્રજાને હલકું પમાડનારી છે તે સઘળાંનો સમાવેશ થાય છે. આ કલમની રૂએ કોઇપણ પત્રના અધિપતિ, માલેક, છાપનાર અથવા તો પ્રસિદ્ધિ કરનાર ઉપર નામદાર સરકાર તરફથી તે કાર્યની તપાસ કરવા ખાસ નિમેલો અમલદાર કામ ચલાવી શકે છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં લખનો ખાતે ભરાયલી પંદરમી ઇન્ડીઅન નેશનલ કોંગ્રેસમા પ્રમુખ સ્થાનેથી સ્વર્ગસ્થ બાબુ રામેશચંદ્ર દત્ત, સી આઇ ઈ. એ આ(Sedition Law of 1898) કાયદો અયોગ્ય છે એમ જણાવ્યું હતું.

ત્યારબાદ દશ વર્ષ સુધી આ કાયદામા કશોએ અગત્યનો ફેરફાર થયો નહિં, પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૦૬ ના જુન માસની ૮ મી તારીખે 'વર્તમાન પત્રનો કાયદો' (The Newspaper-Incitements to Offences-Act) પસાર કરવામા આવ્યો જોકે પત્રકારોના સ્વાતંત્ર્ય માટે ૧૮૯૯ પછી દર વખતે 'કોંગ્રેસમાં બોલાતું હતું અને તેને લગતા ઠરાવો પણ પસાર થતા હતા છતાં લૉર્ડ કર્ઝનની સરકારને આ કયદો ઘડી અમલમાં લાવવાનું ડહાપણભર્યું લાગ્યું હતુ. લૉર્ડ કર્ઝનના અમલના છેલ્લાં વર્ષ દરમિયાન બંગાળમાં જે ભારે ચલવલ ચાલી હતી તે હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમા મોજુદ છે, કારણકે ગમે તેવી સખ્તાઇ છતાં ઉશ્કેરણી જે નરમ થવી જોઇએ તે ત્યા દિન પ્રતિદિન વધતીજ ગઈ હતી. ૧૮૯૭ માંપુનામા જે બે ખૂનો થયા હતાં તે તો માત્ર અપવાદ રૂપજ હતાં, પણ ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં મુઝાફરપુર ખાતે બૉમ્બ ફુટવાના જ્યારે લોકોએ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે પ્રજા દિગ્મુઢજ થઇ ગઇ હતી. આનું કારણ શોધી તેનો ઉપાય કરવાને બદલે લોર્ડ કરઝનની સરકારે વધુ સખ્ત ઉપાયો જેમ લેવા માંડયા તેમ ખેદની વાત છે કે ઉશ્કેરણી વધતીજ ચાલી. આ ઉશ્કેરણી દાબવા માટે જાહેર મેળાવડાઓ ભરવા સામે ઉપાયો યોજાયા અને તેને પરિણામે ૧૯૦૭ ના નવેમ્બર માસની ૧ લી તારીખે (Prevention of Seditious meetings Act) ફિતુર ફેલાવનારી જાહેર સભાઓ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકનારો કાયદો પસાર કરવામા આવ્યો અને તે બાદ વર્તમાન પત્રો ઉપર સખ્તાઇ નાખનારો ઉપર સૂચવવામાં આવેલો ૧૯૦૮ ના જુન માસમાં પસાર થયો. એટલુંજ નહિ પણ બે વર્ષ બાદ ૧૯૧૦ માં તે 'છાપખાનાને લગતો કાયદો' Press act તરીકે જન્મી છુટ ઉપર વધુ પ્રતિબન્ધ મૂકનારો નિવડયો.

'ન્યુસપેપર એક્ટ' ની કાયદામાં દશ કલમો છે, અને તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જાહેર વર્તમાન પત્રોમાં ખુન અથવા એવા ગુન્હાઓને જન્મ આપવામાં આવે

એવી ચળવળ કરનારા લખાણો ન આવવાં જોઇએ. વળી છાપખાનું જપ્ત કરવાને લગતી આ કાયદામાં નામદાર સરકારને સત્તા આપવામાં આવેલી છે, અને તેને લીધે જો કે અમુક રીતિએ પરંતુ કોઇ પણ કારણ દર્શાવ્યા વિના સરકાર છાપવાનું જપ્ત કરી શકે આવાં પગલાં સામે પંદર દિવસની અંદર વડી અદાલત (High Court) ને અપીલ થઇ શકે, અને જ્યારે જપ્તીને લગતો ઠરાવ સંપૂર્ણ રીતે છેવટનો ઠરાવવામાં આવે ત્યારે નામદાર સરકાર જપ્ત કીધેલા મુદ્રાલયમાં છપાતાં પત્ર અથવા ગમે તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતી વસ્તુ હોય તેનો ફેલાવો અટકાવી શકે.

આ કાયદો પસાર કરતી વખતે ધારાસભામા હિંદના હિતૈષી લૉર્ડ મીન્ટોએ કબુલ કીધું હતું આ કાયદો એક અપવાદ રૂપેજ છે. પરંતુ કેટલાક ભયાનક પત્રો સામે તુરતમા પગલાં લઇ શકાય એટલા માટેજ ઘડવામા આવ્યો છે આ કાયદો ૧૯૧૦ ના ફેબ્રુઆરીમાં તારીખ ૪ થી એ 'પ્રેસ બીલ' દ્વારા લાવવામાં આવ્યો હતો, અને તે ફેબ્રુઆરીની તારીખ ૮ મી એ કાયદા તરીકે પસાર થયો હતો આ ચાર દીવસ દરમ્યાન તેની વિરૂદ્ધ તેમજ પક્ષમાં ઘણાં વિવેચનો થયાં હતા અને તે સઘળાં જે સરકારી ગેઝેટમાં છાપવામા આવ્યા છે તેના લગભગ એકસો પાનાં ભરીને તેનો અહેવાલ પ્રકટ થયો છે. આ કાયદા સામે ૨૩ જેટલા સુધારા લાવવામાં આવ્યા હતા, અને તેમાં સ્વર્ગસ્થ ઑન૦ મી૦ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે સી આઇ. ઈ એ કહ્યુ હતું કે જો કાયદો કરવાની જરૂરીઆતજ હોય તો તે માત્ર ત્રણ વર્ષ માટેજ ઘડવો તેમનો આ સુધારો, તરફેણમાં પડેલા ૧૬ અને વિરૂદ્ધમા પડેલા ૪૨ મતે ઉડી ગયો હતો. ઑનરેબલ મેસર્સ મધોળકર અને ભૂપેન્દ્રનાથ બાસુએ પણ તેવાજ પ્રકારના સુધારા મૂક્યા હતા. પણ તેનો ઘાટ મી ગોખલેના સુધારા જેવોજ થયો હતો. આ પ્રેસ એકટમાં ધ્યાન ખેંચનારી કલમો નીચલી છેઃ—

૧ કાયદાની ત્રીજી કલમ (Section 3 of the Act) ની રૂએ કોઇપણ છાપખાનાના માલેક પાસેથી મેજીસ્ટ્રેટ ઓછામા ઓછી રૂ. ૫૦૦ અને વધતામા વધતી રૂ. ૨૦૦૦ ની રકમની જામીનગીરી માગી શકે. કાયદો પસાર થયો તેની પહેલાં જે મુદ્રાલયો અસ્તિત્વમાં હોય તેને જામીનગીરી પ્રથમ આપવાની જરૂરીઆત નથી, પરંતુ તેવા મુદ્રાલયો જ્યારે કંઇક અયોગ્ય લખાણ પ્રકટ કરે છે એવું નામદાર સરકારને લાગે ત્યારે કાયદાની ચોથી કલમમા જણાવવા મુજબ ઓછામા ઓછી રૂ. ૫૦૦ અને વધુમાં વધુ રૂ. ૫૦૦૦ ની જામીનગીરી નામદાર સરકાર માંગી શકે.

૨. આઠમી કલમ વર્તમાનપત્ર માટે આવી છુટ સરકારને આપે છે.

૩. વળી ચોથી કલમ જામીનગીરી આપનારાં મુદ્રાલયો વાંધા પડતું લખાણ કરે, છાપે અથવા પ્રસિદ્ધ કરે એવું સરકારનેલાગે તો તેની જામીનગીરીની રકમ, ચોપડી, પત્ર એ સઘળું જપ્ત કરવાનો હક નામદાર સરકારને બક્ષે છે.

૪. કલમ ૯ મી વર્તમાનપત્રો માટે તેવોજ હક આપે છે.

૫. પાંચમી કલમ એવુ દર્શાવે છે કે છાપખાનાને લગતા તેમજ ચોપડીઓની નોંધણી કરવાને લગતા ૧૮૬૭ ના કાયદા મૂજબ નવું જાહેરનામું (Declaration) રવામાં આવે તે. ઓછામાં ઓછી રૂ. ૧૦૦૦ ની અને વધુમા વધુ રૂ ૨૦૦૦ ની જામીનગીરી તેના માલેક પાસેથી સાથે ધારે તો મેજીસ્ટ્રેટ માંગી શકે.

૬. દશમી કલમ આ જ હક વર્તમાનપત્રનું જાહેરનામું બ્હાર પાડનાર ઉપર આપે છે.

૭ દહી કલમ એવુ સૂચન કરે છે કે તેવી જામીનગીરી આપનાર છાપખાનુ અયોગ્ય લેખો પ્રકટ કરે છે એવુ સ્થાનિક સરકારને લાગે તો તેના માલેક પાસેથી ૧) વધુ જામીનગીરી માંગવામા આવે અથવા (૨) પ્રેસ તેમજ (૩) પ્રકટ થયેલા લખાણોની સર્વે નકલો જપ્ત કરવામાં આવે.

૮. આજ બીના વર્તમાનપત્ર માટે અગીઆરમી કલમમાં સમાવવામા આવી છે

૯. બારમી કલમ સ્થાનિક સરકારને કોઇ પણ વર્તમાનપત્ર, ચોપડી, અથવા પત્ર, ચોપાનિયું, અથવા ગમે તે છાપેલી વસ્તુ જપ્ત કરવાનો હક આપે છે.

૧૦. કલમ તેરમી અંગ્રેજી સલ્તનતમા હિંદ ખાતે આવતાં પેકેટ કસ્ટમમાં ખોટી રાખવાનો ત્યાંના (કસ્ટમના) અમલદારોને હક આપે છે, કારણ કે ઉપર ૪થી કલમમાં જણાવવામા આવેલી ચીજો તેમા હોય તેની તેઓ શોધખોળ કરી શકે.

૧૧. પંદરમી કલમ તેવો જ હક ટપાલ ઓફીસના અમલદારોને બક્ષે છે.

ઉપલો કાયદો ઘડવાની યોજના નામદાર સરકારના કાયદા ખાતાનાં અમાત્ય ઓન. મી. (હમણાં સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન) સિન્હાએ બહુજ કુશળ રીતિએ ધારાસભા હજુર રજુ કીધી હતી તેને લગતું સ્પષ્ટ વિવેચન કરતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે મેજીસ્ટ્રેટ જો માંગશે તો ઘણી જુજ રકમ માંગશે આના જવાબમા ઓન૦ મી૦ ગોખલેએ જણાવ્યું હતું કે મી સિન્હા કહે છે તે બધું સાચું પરંતુ જામીનગીરીની રકમ માંગનાર નામદાર સરકારનો કાયદાખાતાંવાળો અમાત્ય નહિ પણ મેજીસ્ટ્રેટ હશે અને તે તેવે વખતે પોતાના ફાંટા મુજબ અમલ ચલાવશે.

આટલું બધુ છતાં તે કાયદો વધુ મતે પસાર થયો અને તે હજી કાયદા પોથીમાં છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ના ડીસેમ્બર માસમા અઠાવીસમી કૉંગ્રેસ જે કરાચી ખાતે ભરાઇ હતી તેમાં 'પ્રેસ એક્ટ' ના સબંધે બાબુ ભુપેન્દ્રનાથ બાસુએ (કૉંગ્રેસનો આગેવાન) ઠરાવ મુકતાં જણાવ્યુ હતું કે:—ઇ. સ. ૧૮૩૭માં સર ચાર્લસ મેટકાફે હિંદુસ્થાનના છાપખાનાઓને સ્વતંત્રતા બક્ષી હતી. તે બાદ ૧૮૭૮મા લૉર્ડ લીટનની સરકારે દેશી પત્રો ઉપર અંકુશ મુકયો હતો જે મી ગ્લેડસ્ટને નષ્ટ કીધો હતો અને હાલમા જે પ્રેસ એકટ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે તેનો અમલ કરતાં

પુસ્તકો અમને કમળાની આંખ પેઠે પીળાં જ ભાસે છે. આવા અંગત કારણોને દુર કરી હિંદના વર્તમાન પત્રો ખરી રીતિનીતિ જ્યારે સાચવશે ત્યારે હું નથી ધારતો કે તેઓ જે સ્વતંત્રતા માગે છે તે મેળવી નહિ શકે.

દુનિયા ઉપર આવી રહેલા દારૂણ યુદ્ધના સમયમા નામદાર અંગ્રેજ સરકાર ઉપર આવી પડેલી ગંભીર ફરજોનુ તોલન કરી, નામદાર સરકારને મદદ આપવામા હિંદનાં વર્તમાન પત્રો, મુદ્રાલયો અને લેખકોએ જે સહાય આપી છે, તેનું દિગ્દર્શન કરી આપણે ઇચ્છીશુ કે પરમાત્મા નામદાર સરકારને પોતાની પ્રજાની માગણી સ્વીકારવાની તક આપો, અને હિંદના લાભાર્થે રાજા અને પ્રજામા આનંદની ઉર્મિ ફુટે, એટલું જ નહિં પણ વર્તમાન પત્રોની સાથે હિંદની પ્રજાને અંગ્રેજી રાજ્યની છાયા નીચે જ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થાવ !

જે. એલ. બાગભાયા.

મુંબઈની સર જમશેદજી જીજીભાઈ સ્કુલ ઑફ્ આર્ટસ

અને

આર્ટ વર્ક શોપ.†

ટુંક ઈતિહાસ.

૧૮૫૧ મા ઇંગ્લાંડમાં એક મોટું પ્રદર્શન થયું અને તે ઉપરથી આર્ટ સ્કુલો સ્થાપવા સબંધે હીલચાલો થઈ તેમજ આ અરસામાં હિંદુસ્તાનમા પણ એવી સ્કુલો ઉઘાડવા સૂચનાઓ થઈ. મુંબઇમા આ હીલચાલ પ્રથમ ઉપાડી લેનાર પહેલા બેરોનેટ સર જમસેદજી જીજીભાઇએ ૧૮૫૩ ની મેની ૯ મી તારીખે મુંબઇ સરકાર સાથે એ વિષે એક પત્રથી વાત ઉપાડી—સ્કુલ ઉપાડવાના નિશ્ચિત કારણો જણાવ્યા બાદ તેમણે પોતાની તરફથી એક વિજ્ઞપ્તિ મુકી કે "જો સરકાર તરફથી જાત જાતની કારીગરી અને હુન્નરો શીખવવાને વર્ક શોપ તેમજ કલાસ માટે મકાનો આપવાનુ કબુલ થાય તેમજ ડ્રોઇંગ ડીઝાઈન અને માટી કામના ઉંચા વર્ગો માટે શિક્ષણ આપવાને ઇંગ્લાંડથી એક બાહોશ અને લાયક (Master) ઉસ્તાદ બોલાવવામાં આવે અને જે જે જાતની કારીગરીઓ શીખવવાની છે તે દરેક માટે એકેક લાયક કારીગર મેળવી આપે તો હું એવી સંસ્થા માટે રૂપીઆ ૧૦,૦૦,૦૦૦ આપવા કબુલ થાઉં છુ; તે સાથે આપું અગર તેના વ્યાજમાથી વિદ્યાર્થીઓ કે શીખાઉના સારા નિભાવ માટે પુરૂં થાય એટલુ વ્યાજ આપું. આ દાન તેઓ કમાવાને શક્તિમાન થાય ત્યાં સુધી મળે અને જે કંઇ રકમ વધે તે સ્કુલના બીજા ખર્ચોમા પુરવણી કરવાને સરકાર ભલે વાપરે." મુંબઈ સરકારે આવી સૂચનાને ટેકો આપ્યો પણ લંડનની કોર્ટ ઓફ

† સ્કુલ તરફથી બહાર પડેલા એક પ્રોસ્પેક્ટસ ઉપરથી લખ્યા છે

ડીરેક્ટર્સને જણાવ્યા સિવાય તે ઉપાડી લઇ શકાઈ નહિ. એ માટે ૧૮૫૩ ની મેની ૧૦ મી તારીખના મુંબાઈ સરકારના જનરલ ડીપાર્ટમેન્ટના એક ઠુમારમા આ વાકયથી જણાય છે કે સરકારને ભારે ખર્ચમાં ઉતારે એવી સરતો છતાં સર જમશેદજીનુ ઉદાર દાન સ્વીકારવાનું અમારા હાથમા નહિ હોવાથી તેમની ઉદાર વૃત્તિને માન આપતા અમે તેમને જણાવ્યું છે કે અમે તેમની એ દાનગી વિષે આપ નામદાર કોર્ટનો વિચાર અને ખુલાસો પૂછયો છે.

કોર્ટ ઑફ ડીરેક્ટર તરફથી ૧૮૫૪ ની એપ્રીલ ૨૭ મીએ એક ઠુમારમા આ યોજનાની મંજુરી મળી પણ સાથે સૂચના મુકવામાં આવી હતી કે પહેલા અખતરા ખાતર નાના પાયા ઉપર શરૂઆત કરવી એ ઉપરથી સર ડબલ્યુ ચાર્લીના પ્રમુખપદ નીચે યુરોપીઅન અને ચાર દેશી મેમ્બરોની કમીટી નીમવામા આવી તેમાથી પાછી એક સબ કમીટી બનાવીને તેને આખી યોજના ઘડી કહાડવાનુ સોંપ્યું. એ કામ કરવામાં અને સગવડ પડતુ મકાન સોંપવામાં કેટલોક સમય થયો હશે કારણ કે ૧૮૫૬ ની જાન્યુઆરીમા જ પહેલ વહેલા ડ્રોઇંગ. ક્લાસ ઉઘાડવામા આવ્યા મી૦ પેઇંટનતી કામ ચલાઉ શિક્ષક તરિકે નીમણુક થઇ. તેમણે એલફીન્સ્ટન ઇનસ્ટીટયુશનમાં રોજ સવારના ૭ થી ૧૦ શીખવવું એમ કર્યું. યુરોપમાંથી મી૦ ટેરી કરીને પહેલા ઉસ્તાદ નીમાયા. કોર્ટ ઑફ ડીરેક્ટરર્સ તરફથી તેમને માસ્તર ઑફ ડ્રોઇંગ અને વુડ એનગ્રેવીંગનું સ્થાન આપ્યુ. તેઓ ૧૮૫૭ ના જુલાઇમાં મુંબાઈમાં આવ્યા. તે વખતથી મી. ક્રાઉ (Crowe) જેઓ ઘણા વખત આગળથી હિંદમાંજ હતા, તેમને એજ વર્ષના ઓગસ્ટમાં કમીટીએ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટની જગ્યા આપી.

૧૮૬૦ સુધી અભ્યાસનો સમય એનો એજ હતો પણ પછી આખો દિવસ ક્લાસ ચલાવવાની દરખાસ્ત મુકાઇ. એલફીન્સ્ટનમાં એટલા વખત માટે ગોઠવણ નહિ થઇ શકે એમ હોવાથી સર જમશેદજી જીજીભાઇએ અબદુલ રહેમાન સ્ટ્રીટમાનું પોતાનું એક મકાન ને કામના વપરાશ માટે સોંપ્યું. ૧૮૬૨ મા મી૦ ટેરી સ્કુલને માટે કટલોક સાજ અને પ્લાસ્ટર કાસ્ટ લેવાને ઇંગ્લાંડ ગયા અને ૧૮૬૩ મા તે પાછા આવ્યા તે પહેલાં સ્કુલનુ કાર્યક્ષેત્ર વધારવાની વાત મુકવામાં આવી એટલે કે સ્કુલને અંગે (artistic) ધાતુકામ, પુતળાં કામ અને સુશોભિત કામની વર્કશોપ કે સ્ટુડીઓ (અભ્યાસગૃહ) ઉઘાડયા આ વાતનો અમલ કરવાને સર જમસેદજી જીજીભાઇના ભાઇ મી રૂસ્તમજીએ ત્રણ વરસ માટે રૂપીઆ ૭૫૦૦ આપ્યા મી. હીજીન્સ, આર્ટ મેટલ વર્કર; મી. લોકવુડ કીપ્લીંગ, મોડેલર, અને ડી. મેનગ્રીફીથ્સ, ડેકોરેટીવ પેન્ટર—ને ગૃહસ્થોને રોકવામાં આવી આ વર્ગોમાં શિક્ષણ આપવા ત્રણ વર્ષની બાંધી સાથે બોલાવ્યા તેઓ ૧૮૬૫ મા મુંબઇ આવી પહોંચ્યા અને એક નોંધ લેવા જેવી બીના છે કે મી લોકવુડ કીપ્લીંગ મુંબઇમા મોડેલીંગની જગ્યાપર હતા, ત્યારે જે 'કંપાઉન્ડમા હાલ સ્કુલ છે આજ

અને લેબોરેટરીની રચના મી. જૉન બેગ અને સ્કુલના પ્રીન્સીપાલે વિચારપૂર્વક ઘડી હતી. મી બેગે મકાનની રચના માટે રીનેસંસ પદ્ધતિ પ્રમાણે સુરમ્ય અને રસિક આકૃતિ ઘડી છે. તે તેના હેતુસર અને મુંબઇનાં હવાપાણીની ખાસ જરૂરીઆતો મુજબ કરવામાં આવી છે. આ મકાન ઉપર અત્યાર સુધીમાં રૂપીઆ ૯૮૦૦૦ ખર્ચાયા છે અને હજુ તો તેમાં કોતર કામ, અને બીજું શોભા કામ બાકી છે, જે થઇ રહેતાં બધો ખર્ચ ૧૦,૨૦૦ ને આંકડે પહોંચશે તેમા પણ મોટી ભઠ્ઠીઓ અને બીજા ઘણા જરૂરી સાધનો હજુ દાખલ કરવાના છે એ આવી જશે ત્યારે પૉટરી, સ્ટુડીઓ અને લેબોરેટરીનુ પ્રમાણ વધશે, પણ શોધન અને શિક્ષણનું કાર્ય તો યુરોપની એવી કોઇ પણ સંસ્થાની બરોબર થઇ રહેશે અને યુરોપમા જેમ આવી સંસ્થામાં થતાં કામથી બ્હારના કારીગરોની પર જેમ અસર થઇ છે તેમ અહીંના રસાયણીઓની કળાના કામપર થશે. આ કમ્પાઉંડમા સરકાર તરફથી કળા અને તેની અનેક શાખાઓના અભ્યાસ અર્થે જે મકાનો બંધાયાં છે, તેમાના છેલ્લા વધેલા મકાનોને નામદાર સર જ્યૉર્જ ક્લાર્કનુ નામ જોડવામાં આવ્યું છે આ રીતે પેઇન્ટીંગ, મોડેલીગ, અને ડીઝાઈનની સ્કુલોમા પ્રથમના દાનેશ્વરીનુ નામ મૂકાયુ છે, અને પછીની બે સસ્થાઓ પર વિજ્ઞાન અને શિક્ષણને અગે સુવિખ્યાત મુંબઇના બે ગવર્નરોના નામ મૂકાયાં છે

સ્કૂલ ઑફ્ આર્ટ અને તેને લગતી સર્વ સંસ્થાઓનો એટલો ટુંક ઇતિહાસ આપ્યા બાદ હાલ આ સ્કૂલમાં કયા ધોરણે કામ ચાલે છે તેની થોડી વિગતો ઉપયોગી જણાશે

સ્કૂલ ઑફ્ આર્ટમા ખાસ ત્રણ વિષયો શીખવાય છે ચિત્રકામ, સ્થાપત્ય, અને શિલ્પ. આમાંના કોઈ પણ કામના ક્લાસમા દાખલ થવા પહેલાં વિદ્યાર્થીએ ડ્રોઇંગ ક્લાસના પ્રાથમિક ધોરણો પસાર કર્યાં હોવા જોઈએ. એ ક્લાસોમા શિક્ષણમા ડ્રોઇંગની કેટલીક સામાન્ય કેળવણી વિદ્યાર્થીની જીવનદિશા નક્કી કરે છે. એવુ દરેકના સંબધમા હોતું નથી. વિજયને માટે કેટલીએક સ્વાભાવિક શક્તિઓની પણ જરૂર પડે છે, અને એવી શક્તિઓ વિદ્યાર્થીઓના અગાઉના સંજોગોમાં એટલી ન હોય તો એને માટે શાળા ઘણુ કરી શકતી નથી ચિત્રકામ, સ્થાપત્ય, અને શિલ્પ તે ત્રણે કામનો અભ્યાસક્રમ ચાર વર્ષ સુધી લંબાય છે અને છેવટે સરકારી સર્ટીફીકેટ મળતાં વિદ્યાર્થીઓને તેના ધંધા માટે લાયક ગણવામાં આવે છે સ્થાપત્ય (Architecture) ના ક્લાસ ઉપર એક અનુભવી અને ચાલુ કામગીરી ઉપર એવા સરકારી સ્થપતિની દેખરેખ રહે છે અને અભ્યાસક્રમ બે ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે. ઉપલો વિભાગ અને નીચલો વિભાગ. નીચેના વર્ગમાં બે વર્ષ સુધીનો ક્રમ રાખવામા આવ્યો છે તેમાં એન્જીનીઅરની ઑફીસના બરના "ડ્રાફ્ટસમેન"ના કામને લાયક વિદ્યાર્થીઓ થઇ શકે છે. એટલે કે ગૃહયોજના, *Building construction*

શીખવાય છે. ઉપલા વિભાગમાં બધા વિષયો ઉંચા ધોરણ પર લેવામાં આવે છે, જેમાં મકાનનો પ્લાન કરવાનું, ડીઝાઇન કરવાનું શીખવાય છે. હિંદુસ્તાન અને યુરોપની વિવિધ બાંધણીની ઢબ ઉપર વ્યાખ્યાનો અપાય છે અને વિગતવાળા ભાગોનું ઘડતર અને સુશોભિત ઘાટ હાથથી કરવાના હોય છે. એ વર્ગ ખાસ કરીને જેઓ ડ્રાફ્ટમેન તરીકે કોઇ ઑફીસમા નોકરી કરતા હોય અથવા જેઓએ નીચેના વર્ગની પરીક્ષા પસાર કરી હોય અને ધંધાર્થી આર્ચીટેક્ટ—ધંધાયોગ્ય સ્થપતિ બનવા ચાહતા હોય તેવા માટે છે. અને તે માટે સ્કૂલનો અભ્યાસસમય સવારના ૭ થી ૯ નો રાખવામાં આવ્યો છે. અને તેનો લાભ લઇ ઘણા વિદ્યાર્થીઓ સવારના ભણે છે. અને બપોરે કોઇ પણ ઓફીસમાં નોકરી કરતા હોય છે અથવા ખાનગી કામ પણ મેળવતા હોય છે. ઘણાઓ તો માસિક ૪૦ રૂપીઆ કમાતા હોય છે અને ઉપલા વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા જાય છે. એ જ કામ ભણવામાં અને એ જ કામ કમાવામા હોવાથી અભ્યાસ વિશેષ ફળદાયક થાય છે. અને હાલ તે કામ જાણનારની મોટી જરૂર હોવાથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેમાં જવા લાગ્યા છે તે એટલે સુધી કે બે વર્ષ પહેલા સરકારને નિયમ કરવો પડયો કે મેટ્રીક કે, સ્કુલ ફાઇનલ પાસ થએલો હોય તેવા વિદ્યાર્થીનેજ આ શાળામાં દાખલ કરવો, અગર તેણે માર્ચ માસમાં સ્કુલ તરફથી જે પ્રવેશક પરીક્ષા લેવાય છે તે પાસ કરવી જોઇએ. આ નિયમ કરવાનું બીજું પણ એક કારણ છે કે અભ્યાસના વિષયના બધા પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં લખાએલા છે, પ્રોફેસરો અંગ્રેજીમાં ભાષણ કરે છે, અને ધંધામાં પણ અંગ્રેજી રીતો ચાલે છે. આ શાળા બધી રીતે ચાલુ વ્યવહારમા ઉપયોગી હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને આજીવિકા સહેજ મળી રહે છે અંગ્રેજી ભણેલા અનેક વિદ્યાર્થીઓ પાંચ કે છ વર્ષને અંતે ૨૦૦ થી ૩૦૦ ની આવક કરતા નજરે પડે છે, પણ આમાંથી કોઇએ આ વિષયમાં જનસમાજને રસ લેતો કરવા યત્ન કર્યો જણાતો નથી. ચિત્રકળામાં વિદ્યાર્થીઓને દાખલ થવાનો કશોએ પ્રતિબંધ નથી, પણ સ્થાપત્યના વિદ્યાર્થીઓ જેટલા લાભો તેમને માટે નીમાયા જણાતા નથી; છતા તેમને સ્કૂલમા રોજ દશથી ચાર સુધી હાજરી આપવી પડે છે આખો દિવસ હાથ અને આંખને કેળવવા કામ ચાલુ રાખવું પડે છે. તેમને વાચવાનુ કશુંજ હોતું નથી પણ તેને લીધે તેઓમાંથી કોઈકજ માનસિક વિકાસ કરવા યત્ન કરે છે, અને તેનું ફળ ઘણી વાર એવુ આવે છે કે વિચાર વિના કે હેતુ વિના અભ્યાસ કરતા આગળ ઉપર કામ કરવાની શકિત જડ માત્ર બની રહે છે અને શાળા છોડયા પછી તેનાથી કશું ઉપયોગી કામ બની શકતું નથી, અને વ્યવહારમા તેનુ પદ હલકુ રહે છે આ સ્થિતિ સુધારવા અનેક અખતરા થયા છે અને થાય છે; પરંતુ Pictural Art (ચિત્રકામ) માં સૌથી વધારે વિશાળ દૃષ્ટિ, ભાવગ્રાહી હૃદય અને નિઃસીમ તૈયારી હોય તો જ અભ્યાસ ફળદાયક થાય છે તેમજ કંઇ પણ અસર થતી જણાય છે. બધેથી પાછા ફરેલા વિદ્યાર્થીઓ અહીં કાંઇ પ્રતિબંધ નહિ હોવાથી આવી શકે છે પણ તે સાથે જે અંતર્ગત અભ્યાસની આતુરતા, ચોકખાઈ કે સાવધાનતાના જે ગુણો જોઇએ તે હોતા નથી એટલે

મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓના સમય અને દ્રવ્ય નકામા જાય છે. સાધારણ મહેનત કરી જનાર વિદ્યાર્થી સ્થાપત્યમાં હોય તો ત્યા તે ધોરણસર પુસ્તકો વાંચીને ઓજારોનું કામ કરવાનુ હોવાથી સેહજે ઉપયોગી માણસ તો થાય જ પણ ચિત્રકળામા તેવું કાંઇ નથી. હાથ અને આંખ ખંત રાખીને કેળવે છતાં સાથે જો વિચારશીળતા, અને તે પણ ખહુ ઉંચા પ્રકારની ન હોય તો તેના નસીબમા ભીખ માગતો કારીગર રહેવાનું સરજાએલું હોય છે. ચાલુ વ્યવહારમા તેનો ઉપયોગ કે સત્કાર નહિ હોવાથી સમાજમાં તેને પદ મળતા પણ મુશ્કેલી રહે છે. અસાધારણ કે સ્વયં પ્રતિભાવાળો વિદ્યાર્થી જ પોતાનો માર્ગ કરવા સમર્થ થાય છે.

ચિત્રકળાના અભ્યાસક્રમમા પદાર્થો, કુદરત, જીવંત મનુષ્યો અને પ્રાણીઓનાં ચિત્રો કરવાનું, ફળ પાનના ડીઝાઇનો, વોલપેપર્સને માટે અગર શેતર જીઓ માટે અગર કોઇ પણ કાપડ કે વસ્તુઓ માટે ડીઝાઇનો કરવાનું, વગેરે રાખવામા આવ્યું છે ચાર વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો કરે તે દરમ્યાન ત્રણ સરકારી સર્ટીફીકેટો મળે છે. અભ્યાસને માટે સ્કુલમા મોટે ખર્ચે સામગ્રી ઉચા પ્રકારની સંઘરવામાં આવી છે. યુરોપના મોટા ઉસ્તાદોની કૃતિઓ અને હિંદની કારીગીરીના પુતળાઓ વિગેરે મ્યુઝીયમમા કરેલો સંગ્રહ અતિ ઉપયોગી છે. છેલ્લા વર્ષમાં પ્રીન્સીપાલ જાતે ધ્યાન આપે છે અને ચિત્રકામની વિવિધ પદ્ધતિઓનું જ્ઞાન આપવામા આવે છે.

શારીરિક રચનાનો વિદ્યાર્થીઓએ બારીક અભ્યાસ કરવો પડે છે અને તે ઉપર પરીક્ષામાં ખાસ એક લેખિત પ્રશ્નપત્ર મૂકાય છે. અંગ્રેજી ફરજીઆત નહિ હોવા છતાં અગ્રેજીના જ્ઞાનવાળો વિદ્યાર્થી ઘણી બાબતોમા બીજા કરતા સરસાઇ ભોગવી શકે છે. એક તો તેની નજર વધારે પહોચે, બીજું યુરોપના કળા ઉદ્યોગના ઉત્તમ પુસ્તકો વાંચી વધારે સંગીન સિદ્ધાંતપર કામ કરી શકે. સ્કૂલને અંગે એક કિંમતી ગ્રંથોથી ભરપુર લાયબ્રેરી છે, જેના લાભ વિદ્યાર્થીઓ છેલ્લા વર્ષમાં મેળવી શકે છે. આ શાળામા હેડમાસ્તર તરીકે મુંબાઇના જાણીતા કલાકાર મી ધુરંધર છે વિદ્યાર્થીઓ ઘણા આવે છે, સ્વબળથી, ખંતથી વિચારપૂર્વક કામ કરનાર થોડા વિદ્યાર્થીઓ છે.

પહેલાંના વખતમાં દરેક વિદ્યાર્થીને સ્થાપત્ય, ચિત્ર અને શિલ્પ એ ત્રણ વર્ગોમા થોડો થોડો અભ્યાસ કરવાનું હતુ પણ પછી એક જ વિષયમાં ખાસ પ્રવીણતા મળે એવા હેતુથી બધી શાળાઓ જુદી કરવામા આવી છે શિલ્પના વર્ગમા આથી થોડા વિદ્યાર્થીઓ છે. કારણ કે તે કામનો હજુ આપણી સમાજમા ખપ જાગ્યો નથી. જાણીતા મી. મહાત્રે અને તેમની પછી ઘણા વર્ષે હમણાં બીજો એક બે સારા શિલ્પીઓ નીકળ્યા કાર્યનો સ્થાપત્યની જોડ ઘણો નિકટનો સબધ હોવાથી તૈયાર થયેલા મા[illegible]નો વ્યવહારૂ ઉપયોગ સારો થાય છે. મુંબાઇના ઘણાં મકાનોપરના કાળા [illegible]ને કોરણી કામના ડીઝાઇન માટે ઘણીવાર સ્કુલોમાં ઓર્ડરો મળે છે હજુ [illegible] શાળાઓ યુરોપની શાળાઓ જેટલી અભ્યાસની ઉંચી કક્ષાએ પહોચી નથી.

ઉપરની ત્રણે શાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓના ઉત્તેજન ખાતર પ્રતિવર્ષ ઇનામો અને સ્કોલરશીપો જુદા જુદા પ્રસંગે શ્રીમાનો અને રાજાઓ તરફથી આપવામાં આવે છે. ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ કોઇજ સ્કોલરશીપો નથી. ભાવનગરના નાગર અને તે ન હોય તો ભાવનગરની કોઇ રૈયતને માટે સ્વ. દિવાન ગવરીશંકર ઉદયશંકરે અંકે રૂપીઆ ૧૦ ની સ્કોલરશીપ સ્થાપી છે. હાલ અસલ રકમના વ્યાજમાંથી રૂપીઆ ૮ ની સ્કોલરશીપ નીકળે છે. તે સ્કોલરશીપને માટે પ્રતિબંધ છતાં ઘણીવાર દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓને આપેલી જણાય છે. એ વિષે મૂળ દાતાના વંશજો તરફથી પણ ધ્યાન અપાયું નથી. બીજી એક સ્કોલરશીપ કચ્છની પ્રજા માટે કચ્છના રાવ તરફથી છે એટલે ખાસ ગુજરાતને નામે કાંઇ જ ઉત્તેજક પગલું લેવાયું નથી.

જ્યારે નિજામ સ્ટેટમાંથી, મૈસુરના રાજ્યમાથી કે ઇંદોર તરફથી ૫૦ કે ૧૦૦ રૂપીઆ સુધીની સ્કોલરશીપો સાથે વિદ્યાર્થીઓ આવે છે, ત્યારે ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાં માંડ સ્કુલ ઑફ આર્ટ તરફ વળતા શીખ્યા છે જો કળા દેશનું ભાવી ઘડવામાં કંઇ પણ સહાય કરે છે એવું અગ્ર જનોને માન્ય હોય તો આ વિષયમાં હજુ મોટા ઉત્તેજક પ્રયાસો થવાની અગત્ય છે

એ આર્ટ વર્કશૉપમાં કળાની છાયા નીચેના હુનરો અને કારીગીરીઓ શીખવાય છે જેવી કે વોલડેકોરેશન (ભીંત ચિત્રકામ.) સલાટકામ, સુતારકામ, કારીગરીવાળું ફીટર કામ, ઘરેણાંના ઘાટો ઘડવાનું કામ, લાકડાપર નકસીકામ. દરેકના જુદા વર્ગો છે અને હોશિઆર કારીગર શિક્ષકો શીખવે છે. પણ અહિંઆં અંગ મહેનતની જરૂર હોવાથી માત્ર ગરીબ વિદ્યાર્થી કે કારીગરના છોકરાઓ નાની ઉમરથી દાખલ થાય છે. તેઓને સાથે સાથે સામાન્ય ડ્રોઇંગનું પણ જ્ઞાન અપાય છે, આથી તેઓ પોતાની કારીગીરીના નિયમો સમજી શકે છે, સુધારી શકે છે અને ઘણી વાર તેવા રૂપમાં લાવી શકે છે. અહિંઆ એક બે કે વધુમા વધુ ત્રણ વર્ષ માં દરેક છોકરો ચાલાક અને હોશિઆર કારીગર બની જાય છે. દુનિયામાં અંગ મહેનત કરનાર કારીગરોનો ઘણો ખપ હોવાથી તેને આજીવિકા ઉત્પન્ન કરવામાં મુશ્કેલી નડતી નથી. મુંબઇના ઝવેરીઓની દુકાનોમાં, વર્કશોપમાં, નાટકશાળાઓમાં, ફરનીચરના કારખાનામાં તેઓને સારી રોજી મળે છે. સારો કારીગર ઘણીવાર પાચ પાંચ રૂપીઆ સુધીનુ રોજ લેતો જાણવામા આવેલ છે. સાધારણમા સાધારણ કારીગર એક રૂપીઆના રોજમાંથી જતો નથી. આ કલાસોમા ઘણો ભાગ માફી હોય છે, અગર જુજ ફી આપવાની હોય છે

સ્કુલના નિયમો, ફીનો દર, જોઇતાં સાહિત્યો, વિગેરે જાણવાને સ્કુલ તરફથી દર વર્ષે બ્હાર પડતા પ્રોસ્પેક્ટસમાં સંપૂર્ણ વિગતો આપવામાં આવે છે.

ર. મ. રાવળ.

રાજા.

[Bjornson કૃત The King ઉપરથી]

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(દૃશ્ય—ગમનરામના કારખાનામાં વિશાળ દીવાનખાનું ભીંતો ખાલી છે ડાબી તરફ, આસરે અર્ધોઅર્ધ આગળ નાનું પ્લેટફોર્મ છે રેલ્વે કંપનીના ભાગીદારોની સભા ચાલે છે. પ્લેટફોર્મની સંમુખ ભદ્ર લોકો બેઠા છે, પ્રાકૃત લોકો મુખ્યત્વે ખેડુતો અને મજુરો, જ્યાં જગ્યા મળી ત્યાં બેઠા અથવા ઉભા છે જમણી તરફ મ્હોટી બારીઓ ઉઘાડી છે, બહારથી સાંભળતું લોકોનું બીજું ટોળું બારીઓમાથી દેખાય છે પ્લેટફોર્મની મેર આગળ ગમનરામ ઉભો છે અને સભાને સંબોધે છે)

ગમનરામ—અને, આપણા શહેર પાસે થઈ રેલ્વેની મુખ્ય લાઈન નહિ જઇ શકે એવું લાગ્યું ત્યારે, અમે અમારી બધી મહેનત ધૂળધાણી થવા દેવા કરતાં, અમારી જોખમદારીથી પેટા લાઈન બાંધવાનું નક્કી કર્યું. આ ઉદ્યોગના ડીરેક્ટરોના મંડળના સભાપતિ ચૂંટાવાનું માન મને મળ્યું છે. અમારા જેટલી અમર્યાદિત સત્તા કોઈ ડીરેક્ટરોને કદી સોંપવામા નહોતી આવી-વખતે, કયે રસ્તે લાઇન નાંખવી તે વિશે બે મત નહોતા એ કારણથી હશે; જમીનની કુદરતી રચનાપરથી રસ્તો સ્પષ્ટ રીતે જણાતો હતો. માત્ર જ્યારે રોલીંગ સ્ટોકની ખરીદીનો સવાલ ઉઠયો ત્યારેજ મતભેદ થયો—ડીરેક્ટરોમાં નહિ, પરંતુ ભાગીદારોમાં તેમનો મ્હોટો ભાગ ખેડુતો અને મજૂરોનો હોવાથી એક જ વર્ગની ગાડીઓ સામાન્ય થર્ડ કલાસ ગાડીથી જરાજ વધારે આરામદાર જાતની ગાડીઓ ખરીદવાનું અમે નક્કી કર્યું હતું. અમારો ગુન્હો હોય તો તે આ! આ બાબત સંબંધે સામાન્ય લાગણી કેવી છે તે આજની સભાથી કદાચ જણાશે. અમારી સત્તાઓ નિર્મર્યાદિત હોવાથી આ સંબંધમાં કોઇની પણ સલાહ લેવા અમે બંધાએલા નહોતા. પણ, તેમ છતાં, ભાગીદારોની સભા બોલાવી તેમની આગળ આ પ્રશ્ન રજૂ કરવાનું અમે ઠરાવ્યું. અને ડીરેક્ટરોની તરફથી, આવડી સંખ્યામાં હાજરી આપવા માટે ભાગીદારોનો ઉપકાર હું માનું છું, જુવાન અને વૃદ્ધ, સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો, ભાગીદારોના ત્રીજા ભાગે આજે હાજરી આપેલી લાગે છે. હવે સભાનું પહેલું કામ પ્રમુખ ચૂંટવાનું છે. (બેસી જાય છે)

નગરશેઠ—(અટકીને). હું દરખાસ્ત મૂકું છું કે મે રા. રા. કલ્યાણદાસભાઇ, આપણાં અહીંના ન્યાયાધીશ સાહેબ, જેમણે આ સભામાં પધારી આપણને માન આપ્યું છે અને જેમને અહિં હાજર જોતાં આપણને સૌને આનંદ થાય છે. તેઓ સાહેબ પ્રમુખસ્થાન લેવાની મેહરબાની કરશે.

ગમનરામઃ—સભા આગળ એવી દરખાસ્ત છે કે સર ન્યાયાધીશ સાહેબે પ્રમુખસ્થાને બિરાજવું. એ સૌને મંજૂર છે એમ માનું? (નિઃશબ્દતા.)

નગરશેઠઃ—હા. (હસવાનો ખડખડાટ.)

ગમનરામઃ—પક્ષાપક્ષીથી નિર્લિપ્ત લાગતા બીજા કોઈને સભા ચૂંટે તો વધારે સારૂં.

અલ્લટ.—(અર્ધો ઉઠીને, હાથમા ચશ્મા પકડી.) ત્યારે તો આ પ્રદેશમાં નહીં વસતો હોય એવા કોઇને બોલાવી મંગાવવો પડશે! એવો નિર્લિપ્ત જણ કોઇ અહિ રહ્યો નથી! (હસાહસ, બેસી જાય છે)

શાસ્ત્રીઃ—સર્વે સત્તાનો પ્રવાહ ઉપરથી પડે છે. આપણી ઉપર સત્તા ચલાવવા જેઓ નીમાએલા છે તેમનો બોલ પાળવો તે પરમેશ્વરની આજ્ઞાને આધીન થવા જેવું છે. પરંતુ આજકાલ લોકો આજ આજ્ઞાધીનતાની સામે બંડ ઉઠાવે છે.

ગમનરામ—આપણા ઉપર સત્તા ચલાવી શકે એવા જણને જ ચૂંટવા માગીએ છીએ. હાલ એવો સત્તાધીશ કોઇ નથી.

શાસ્ત્રીઃ—ના, તે જ છે ને. આજકાલ દરેક સભા પોતાની મેળે સત્તાને માટે હક કરતી લાગે છે ખરેખરી સત્તા પ્રત્યે, ચાલો, સન્માન બતાવો—આપણાં બાપ તરફ બતાવીએ તેવુ (બેસી જાય છે)

ગમનરામઃ—ત્યારે, સ્થિતિ હુ જેટલી કળી શકું છું તે પ્રમાણે સર ન્યાયાધીશ સાહેબ માટે દરખાસ્ત થઇ છે અને તેને અનુમોદન મળ્યુ છે?

શાસ્ત્રીઃ—હા.

ગમનરામઃ—કોઇ બીજા માટે દરખાસ્ત કરવા કોઈની મરજી છે? (શાંતિ.)

અલ્લટઃ—સર ન્યાયાધીશ સાહેબ આપને પ્રમુખાસન પર બિરાજવા વિનંતિ કરૂં?

કલ્યાણરાયઃ—(ઉભા થઇને) આ રીતે ચૂંટાવામા મ્હોટું માન હોય કે કેમ તે હું જાણતો નથી, પણ આસનપર બેસીશ, સભાના કામનો વ્યવહાર ચલાવી શકાય એટલા ખાતર જ (પ્લેટફોર્મ ઉપર પોતાને આસને બેસે છે, અને ટેબલપર મોગરીથી ટપટપ કરે છે) સભાનું કામ ચાલુ કરવા ફરમાવું છું.

ગમનરામ.—(ઉભા થઇને) પ્રમુખ સાહેબ!

કલ્યાણરાય—ગમનરામ શેઠ સભાને સંબોધે છે

ગમનરામ.—ડીરેક્ટરોએ સૂચવેલો ઠરાવ આ પ્રમાણે છેઃ "સામાન્ય થર્ડક્લાસ ગાડીથી સેજ વધારે આરામવાળી ફક્ત એકજ વર્ગની રેલ્વે ગાડીઓ ખરીદવામાં આવશે" (લખેલો ઠરાવ પ્રમુખને આપી બેસી જાય છે.)

કલ્યાણરાયઃ—સભા સમક્ષ આ ઠરાવ રજૂ થયો છે. (વાંચી બતાવે છે.) ઠરાવ ઉપર કોને બોલવું છે? (શાંતિ.) ચાલો, ઉઠો, કોઇએ બોલવું જોઇશે—નહિ તો પરભારા મારે મત લેવા પડશે. (શાંતિ, અહિંતહિં હસાહસ પછીથી.)

શાસ્ત્રીઃ—પ્રમુખ સાહેબ !

કલ્યાણરાયઃ—શાસ્ત્રીજી સભાને સંબોધે છે.

શાસ્ત્રી—આ મેળાવડામાં, ઘણા જુવાન માણસોને, ઘણી જુવાન સ્ત્રીઓને પણ જોઉં છું, અને મારે પ્રશ્ન કરવો પડે છે શું જુવાનોને અને યુવતીઓને પણ કાર્ય-વ્યવહારમાં સામેલ થવા દેવામાં આવશે?

કલ્યાણરાયઃ—ઉમ્મર લાયક થએલા કોઇ પણ ભાગીદારનો એ હક છે.

શાસ્ત્રી—પણ શાસ્ત્રો સ્પષ્ટ મના કરે છે સ્ત્રીઓએ જાહેર સ્થળોમાં બોલવું નહિ

કલ્યાણરાયઃ—ઠીક, તેઓ તેમની જીભને વશ રાખશે, ત્યારે (હસાહસ.)

શાસ્ત્રીઃ—પ્રકૃતિ અને શાસ્ત્રો જે વિનય અને લજ્જા સ્ત્રીઓનાં લક્ષણ તરીકે લેખે છે તદનુસાર રેલ્વેની સભામા તેઓ મત આપે એ હકીકત પણ મને ઠીક લાગતી નથી ખોટા રસ્તાપર એ પહેલું પગલું છે એવું મારૂં માનવું છે શાસ્ત્રો કહે છે—

કલ્યાણરાય—પોતાનીમેળે એ બાબતનો નિકાલ એમને જ કરવા દો. બીજું કોઇ-?

શાસ્ત્રીઃ—(વચમાં બોલી ઉઠે છે) પ્રમુખ સાહેબ, જો શાસ્ત્રોનો આધાર નહિ આપવા દો તો, પોતાના બાપની સામે જુવાન મત આપે, અથવા પોતાના ધણીની સામે સ્ત્રી મત આપે એ દેખાવ વિશે, કાંઇ નહિ તો મને કહેવા દો—

કલ્યાણરાયઃ—મને કહેશો કોણ એની મના કરી શકે? બીજા કોઇને બોલવું—?

શાસ્ત્રીઃ—(વચમા બોલી ઉઠે છે) શાસ્ત્રો મના કરે છે, પ્રમુખ મહાશય!—શાસ્ત્રો, જે માનવાને આપણે સૌ બંધાએલા છીએ, જોકે—

ગમનરામ—(ઉભા થઇ વચમા બોલે છે) પ્રમુખ સાહેબ !

કલ્યાણરાય—ગમનરામ શેઠ સભાને સંબોધે છે

ગમનરામ—હું એટલુજ પૂછવા ઇચ્છું છું કે—

શાસ્ત્રી—પણ સભાને હુ સંબોધતો હતો !

કલ્યાણરાય—ગમનરામ શેઠ ભાષણ કરે છે

શાસ્ત્રી—એ રૂલીંગ સામે હું વાંધો લઉં છું !

અલ્લરખ—(અર્ધો ઉઠીને) શાસ્ત્રી મહારાજે સત્તાને આધીન થવું જોઇએ. (હસાહસથી વચ્ચે બેસી જાય છે.)

શાસ્ત્રી.—અન્યાય કરે ત્યારે નહીં ! હું સભાને અરજ કરૂં છું !

કલ્યાણરાય—બહુ સારૂં !—શાસ્ત્રીજીના સંભાષણની તરફેણમાં હોય તેઓ મહેરબાની કરી ઉભા થશે? (કોઇ ઉઠતું નથી; અને જે પૂર્વે ઉઠ્યા તેઓ પણ વાંકા

વળી જાય છે. (હસાહસ) શાસ્ત્રીજીએ ભાષણ ન કરવું એવું સર્વાનુમતિથી મંજૂર (શાસ્ત્રી બેસી જાય છે) ગમનરામ શેઠ સભાને સંબોધશે

ગમનરામ—(ઉભા થઈને) હું મારો હક જવા દઉં છું! (ફરીથી હસાહસ)

નગરશેઠ—(ઉભા થઈને) પ્રમુખ સાહેબ!

કલ્યાણરાય.—નગરશેઠ સભાને સંબોધે છે.

નગરશેઠ—થોડામાં ઘણું કહું તો, ડીરેકટરોની આ દરખાસ્ત ઘણા માણસોને અસામાન્ય લાગે છે અને એ માણસોમાંનો એક હું છું. શું તેમની એવી દરખાસ્ત છે કે મારા કુટુંબનો બાનુઓ—મારી જાતને એમાંથી બાતલ રાખીશ કારણ કે રાજપુરૂષ તરિકે મારે બધી વર્ણના લોકો સાથે મળવું પડે છે—હે, શું તેમની એવી દરખાસ્ત છે જે જેમનો મૃદુ ઉછેર છે એવી બાનુઓ શામજી ભામજી ભુટ્ટાચોરો સાથે મુસાફરી કરશે?-કદાચ જેલમા લઇ જવાના કેદીઓ સાથે કે દાડીઆઓ સાથે? શું સર ન્યાયાધીશ સાહેબ પોતે જેઓને રાજ્યરત્નનો માનવંતો ખિતાબ મળ્યો છે તેઓ સાહેબ પોતે દારૂડીઆ કોળી વાઘરી સાથે મુસાફરી કરશે? ધારો કે હજુર સાહેબ પોતેજ આ ખુશનુમા પ્રદેશની મુલાકાતે પધારે,—રાજનગરના ઘણા સારા માણસોએ અહિં બંગલા બાંધ્યા છે ત્યારથી આ પ્રદેશની એવી સારી આબરૂ થઇ છે-એટલે, શુ તેઓ નામદારે પણ આવી થર્ડ કલાસ ગાડીમાં મુસાફરી કરવી? અને જોગ લાગે તો છાણની દુર્ગંધ મારતાં ગોવાળોની સોબતમાં?—એવા લોકો સાથે, જે હમેશા ગંદા,—પણ, સભ્યતાની ખાતર હું આગળ બોલતો નથી, અહિં બાનુઓ હાજર છે એટલે (હસાહસ) "કરકસર" સૂચવતુ કોઇને હું સાંભળું છું. આજ કાલ એ શબ્દ બહુ માનીતો થઇ પડ્યો છે પણ મને કોઇ સમજાવશો કે આપણા કપડાં બગાડવાથી શુ બચાવીશુ? (હસાહસ) શુ ફર્સ્ટ કલાસ ગાડી થર્ડ કલાસ ગાડી કરતાં વહેલી નકામી થઇ જાય છે? અલબત, એનુ ખરચ વધારે થાય છે પણ ભારે દર રાખવાથી ખરચ તરતજ વળી જાય છે. વેપારી નજરથી ગમે તેમ તપાસું છુ છતા મને આ દરખાસ્ત માટે કોઇ પણ વાજબી કારણ જડતું નથી એ સમજવા માટે, આ બાબતના રાજ્યદ્વારી સ્વરૂપ પ્રત્યે નજર નાખવાની છે; રાજ્યનીતિને ઘસડી લાવવા હું આનાકાની કરૂં છું. અંતે, હું એટલુંજ કહી શકીશ કે જેમણે આ દરખાસ્ત આણી છે તેઓ એમાંથી નફો મેળવાની આશા રાખે છે, રેલ્વેને ખરેખર બિલકુલ મળવાનો નથી (બેસી જાય છે)

કલ્યાણરાયઃ—છેલ્લા શબ્દો બીજાઓને ગુન્હેગાર ઠરાવવા જેવા જરા—

નગરશેઠઃ—(ઉભા થઇને) જે સર્વેના દિલમાં છે તેનું મેં માત્ર સૂચન કર્યું છે. (બેસી જાય છે.)

કલ્યાણરાય.—કોઇ પણ વકતા અન્યોપર દોષારોપણ કરવામાં 'ઓરડર' માં નથી રહેતો, પછી ભલેને દરેક જણના દિલમાં તે હોવાનું ધારી લેવાય તો પણ—ભાઇ અમ્બર બોલવા ઇચ્છે છે એવું હું જોઉં છું.

અલ્લટઃ—મનુષ્ય સ્વભાવ ભંગુર છે. આવી દરખાસ્ત કેવી રીતે આપણી સન્મુખ રજૂ થઇ તેનો પુરતો ખુલાસો એથી થઇ જાય છે. પણ પ્રમાણિકતાથી—કારણ કે આપણે બધાએ પ્રમાણિક થવું જોઇએ! મને એમ લાગે છે કે આથી જે કાંઇ દેખીતો લાભ થશે તેનો ખગ પ્રતિષ્ઠાની હાનિથી વળી રહેશે (બુમાબુમ) છેલ્લાં થોડા વર્ષો થયાં આપણે ત્યા જૂદોજ પવન વાય છે—કારખાનાઓ અને પરદેશી મજૂરો, અને ઉનાળામાં હવા ખાવા આવતા લોકોને લીધે પૂર્વે આવી ગડબડ નહોતી અથવા "સમાનતા" ની આટલી બધી વાતો થતી નહોતી અને હવે, આપણે એવો દેખાવ કરીએ કે અહિં સમાજનો એકજ વર્ગ છે—અને તે પણ ત્રીજો વર્ગ—તો હું જાણું છું કે એથી ખોટું લગાડવામાં હું માત્ર એકલો નથી ખરેખર અમે અમારા મજુરોના ખોળામા બેસવા ઇચ્છતા નથી; અને એવીજ રીતે તેમને અમારા ખોળામા બેસાડવા માગતા નથી. (બેસી જાય છે)

ગમનલાલઃ—આપણા મિત્ર નગરશેઠને પોતાની રાજનિષ્ઠાની વાત કરવાનો બહુ શોખ છે, છતાં આ બાબતમા પણ હજુર સાહેબનું નામ એમણે ખેંચી આણ્યું છે તેથી મને બહુ જ અજાયબી થાય છે એમના જેવી ઉંચી સ્થિતિના કઇ રેલ્વે ગાડીમાં મુસાફરી કરશે તે સંબંધમાં--ઠીક, કદાચ આપણી ગાડીઓ સારી નહીં હોય, તો જણાવું છું કે એ નામદારનું ખાનગી સલૂન મ્હોટી લાઇનની માફક આપણી લાઇન ઉપર વાપરી શકાશે. અને આપણા જેવા સાધારણ માણસોને પ્રાકૃત વર્ગ સાથે ભેળભેળ થવાની દહેશત લાગતી હોય તો તેઓ સૌ સરખા એકઠા થઇ એક એક ગાડીમા બેસી શકશે આપણા ગામડીઆઓ જોરજુલમથી તેમની વચ્ચે આવી બેસશે એવી દહેશત મને તો જરા પણ લાગતી નથી તેઓ તો હોવા જોઇએ તેથી પણ વધારે બ્હીકણ અને શરમાળ છે બધી નાની લાઇનો ઉપર-અરે કેટલીક મ્હોટી લાઇનો ઉપર પણ-વધારે આરામ અને અયેશવાળી ગાડીઓનું ખરચ ઓછા આરામ અને અયેશવાળી બીજા અને ત્રીજા વર્ગની ગાડીઓ ભરે છે, પહેલા વર્ગનું ખરચ ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોના પૈસાથી નભે છે માટે જ ઓછા આરામથી મુસાફરી કરનારાને ખરચે કેટલાક મુસાફરો વધારે આરામથી મુસાફરી કરે એજ સ્થિતિ આગારે આણવી નથી. (પ્રશંસા) આપણા એક વૃદ્ધ જને અમારા ઉપર એવો અપવાદ મૂક્યો છે કે અમે જૂના રીવાજો ફેરવી નાખવા માંગીએ છીએ. સારૂં, આપણા એક જુના રીવાજથી—શેઠો અને નોકરોની વચ્ચે જૂદાઇની ખાડી છે તે તેથી વધારે પહોળી થતી હોય તો મારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે એ નવાબી રીવાજ જલદી નાબુદ થાય તેમ મારૂં, કારણ કે એ સારો રીવાજ નથી. અને એ તો હાનિકારક છે (ગડગડાટ) અને આ પ્રશ્નના રાજ્યદ્વારી સ્વરૂપ સંબંધે--

કલ્યાણરાયઃ—આહિ રાજ્યદ્વારી ચર્ચા બાતલ રાખીએ તો કેમ? તમને કેમ લાગે છે?

ગમનરામઃ—(હસતો નમે છે) પ્રમુખ સાહેબ, હુ એજ કહેવા જતો હતોઃ આપણે રાજ્યદ્વારી ચર્ચા બાતલ રાખવી જોઇએ (હાસ્ય અને પ્રશંસાના ધ્વનિમાં

બેસી જાય છેઃ શ્રોતાઓમા પહેલા જુવાનો અને પછી વૃદ્ધ પોકુતો એક બીજા સાથે અંદર અંદર આ બાબતની ચર્ચા કરે છે, વધારે ને વધારે ઉંચા અવાજથી.)

કલ્યાણરાય—જ્યાં લગી આ કામ પત્યું નથી ત્યાં લગી શાંત રહેવા સભાને હું વિનંતિ કરૂં છું. નગરશેઠ બોલવા ઇચ્છે છે.

નગરશેઠઃ—હું કબૂલ કરૂં છું કે હું રાજનિષ્ઠ છું.

કલ્યાણરાય—બ્હારવાળા લોકો શાંત રહેશો !

અલ્લટ—(બારીએ જઈને) ગરબડ નહીં કરો !

નગરશેઠ—હું કબુલ કરૂં છું કે હું રાજનિષ્ઠ છું. જ્યારે આ રેલ્વેની યોજના કરી ત્યારે, એ અગત્યના પ્રસંગે આપણને પ્રથમ વિચાર થયો કે કદાચ નામદાર હજુર સાહેબ આપણે ત્યા પધારવાની ઇચ્છા જણાવવાની મહેરબાની કરે. એ હકીકત એમને કાને જાય એમા આ પ્રદેશના વતની તરીકે હું માન સમજુ છુ. આપણને એમ કહેવામાં આવ્યું છે, “એનું ખાનગી સલુન એને વાપરવા દો”! નહીં, પ્રમુખ સાહેબ, નામદાર હજુર સાહેબ વિશે બોલવાની આ રીત નથી! અને એમના અમલદાર વર્ગનું કેમ? શું તેઓ પણ ત્રીજા વર્ગની ગાડીમા બેસશે? મારૂં એટલું કહેવાનું છે કે એમની રેલ્વે ગાડી—એમના અમલદારોનો અનાદર કરવાથી આપણે ખુદ હજુર સાહેબનો અનાદર કરીએ છીએ. એથી એ આગળ જવા દો. નામદાર હજુર સાહેબના અમલદારો એમના પ્રતિનિધિ છે અને એમના પ્રત્યે યોગ્ય આદર ન બતાવવો એ નામદારશ્રીનું વધારે અપમાન કરવા જેવું છે મને ખબર છે કે શ્રોતાઓમાં ઘણાંકને આ કડવું લાગે છે, રાજસેવકને બીજાઓ કરતા વધારે માન આપવું જોઈએ એવું તેઓ માનતા નથી. બહુમતિ અમલ ચલાવે છે અને બહુમતિ માત્ર પોતાના અને પોતાના ખાંધીઆઓના સ્વાર્થોનાજ વિચાર કરે છે. પણ છતાં આપણી સમાજમા થોડાક એવા છે જેઓ સમાજના કાર્યવ્યવહારનો ભાર વહન કરે છે અને એની આબરૂ જાળવે છે; અને એવા અમે, જે “સમાનતા”ના ગારામા આપણામાના પ્રત્યેકને ગરકાવી દેવા માગો છો તેમા ધમડાવા કદી પણ અમારી સંમતિ આપીશું નહીં! (બૂમાબૂમ.)

કલ્યાણરાય—વકતા સાહેબ રાજ્યશાસ્ત્ર પર આક્રમતા હોય એમ મને લાગે છે—

નગરશેઠ—કદાચ કરતો હઇશ. પ્રમુખ સાહેબ! પણ કયો પ્રમાણિક માણસ સત્યને છોડી શકે છે? જેવું સર્વ હોવું જોઇએ તેવું આદિ હતું ત્યારની સ્થિતિ અને હાલની આપણી સ્થિતિની જ માત્ર સરખામણી કરોને, જ્યારે રાજા અને તેના અમલદારો પ્રત્યે મૌન બતાવાતું, આવાં લોકોપયોગી કામો કરતા જેમને આવડતુ હતું તેમનાં હાથમાં હતાં, જ્યારે કલગીતોરાની મેહફિલો જામતી, બળદની સરતો રમાતી, અને એવા બીજા મઝેના ગમ્મતહેવારો ઉજવાતા.—અને—હ—ઠીક—સરખાવો ત્યારની સ્થિતિ અને આજની સ્થિતિ—એટલે “લોકો” વિશેની આ બધી વાત સાથે, દાખલા તરીકે—

કલ્યાણરાય—ચર્ચાનો વિષય રેલ્વેના ડબ્બાઓ છે

નગરશેઠ:—ખરાબર! પણ; પ્રમુખ સાહેબ, આ દરખાસ્તનો મુદ્દો શો છે? શું એનો જન્મ વિનાશના, બધાને સરખાં કરી દેવાના આવેશમાથી નથી થતો? જેનો ઉદ્દેશ રાજસત્તા નાબૂદ કરવા, સર્વે સત્તાનો ધ્વંસ કરવા—

શાસ્ત્રી:—અને ધર્મનો પણ, શેઠજી!

નગરશેઠ:—અને ધર્મનો, તદ્દન સાચી વાત છે! હા, તેઓ ધર્મ અને—

કલ્યાણરાય:—ચર્ચા રેલ્વેના ડબ્બાઓ વિશે ચાલે છે

નગરશેઠ.—કબૂલ પણ મારા જેવો વૃદ્ધ રાજ્યપુરૂષ, એક વેળા જે સન્માન પાત્ર હતો, તે જ્યારે સમાજના સ્તંભ ખળભળી જતા જુવે છે અને જેને દારૂણમા દારૂણ યત્રણા દુઃખની થાય છે—

કલ્યાણરાય:—છેલ્લીવાર ધ્યાન ખેંચું છું. રેલ્વેના ડબ્બાઓ વિશે ચર્ચા ચાલે છે!

નગરશેઠ.—(લાગણીઓથી આવિષ્ટ થઈને). મારે વધારે કહેવાનુ નથી. (બેસી જાય છે)

કલ્યાણરાય—શાઇ અહ્રટ બોલવા ઇચ્છે છે

અટ્લ્રટ—(ઉભા થઈને) સભા આગળનો પ્રશ્ન જાતે નજીવો છે પણ મને દહેશત એનાં ફળોની લાગે છે હવે આવી જ જાતની અનેક દરખાસ્તો આવવાની આપણે આશા રાખવાની. "સમાનતા" ના આ વાવટા નીચે આવવા આપણો સમાજ ઉત્કંઠ હતો એવું કદી પણ કહેવાઓ. એવા માટે એની આબરૂ જોઈએ એટલી વૃદ્ધ અને સમાનવાળી છે! પણ એક વાત મારે કહેવી છે આની પૂર્વે, આપણી વચ્ચે સૌથી શ્રીમત ગૃહસ્થને વસેલો જોવાથી માન અને આબરૂ સમજતા હતા. પણ જ્યારે આવી જાતની 'લોકહિતાૈષી' દરખાસ્તનું સમર્થન કરવામા એમનેજ ઘણાજ ઉત્કંઠ જોઈએ, ત્યારે, બધી રીતે, મારાથી સમજાતુ નથી કે કેવી રીતે-અચ્છુ ઠીક, આપણા પ્રમુખ સાહેબ જેને 'દોષારોપણ' કહે છે તે કરવાનુ જોખમ હું નહીં વ્હોરૂં; હું બેસી જઇશ અને જીભ સખણી રાખીશ કોઈપણ રીતે એમ વર્તવાનો મને હક નથી. (બેસી જાય છે.)

કલ્યાણરાય—ગમનરામ શેઠ બોલે છે.

ફાલ્ગુન—ગમનરામ શેઠને માટે 'થ્રી ચીઅર્સ.' (લગભગ આખી સભા તાળીઓથી વધાવી લેછે કલ્યાણરાય તેમને બેસાડી દેવા નાહકની બૂમો મારે છે અને ટેબલપર મોગરી ઠપકારે છે)

કલ્યાણરાય—(શાંતિ આવી ત્યારે). સભાએ પોતાના પ્રમુખ પ્રત્યે આદર રાખવો જોઇએ એટલી હુ વિનંતિ એને કરૂં છું. નહીં તો મારે ખુરસીનો ત્યાગ કરવો પડશે.—ગમનરામ શેઠ સભાને સંબોધશે.

ગમનરામ—જે યોજના રજૂ થઇ છે તે તદ્દન નવી નથી. લાંબા વખતથી એ પ્રચારમાં છે. અમેરિકામાં—

શાસ્ત્રી, અલ્લટ અને બીજાઓ—હા, અમેરિકામાં!

નગરશેઠ—(ઉભા થઇને) પ્રમુખ સાહેબ, છેવટે રાજદ્વારી ચર્ચા કરવાની છે?

કલ્યાણરાય—અમેરિકાનું નામ દેવું એટલે રાજ્યદ્વારી ચર્ચા કરવી એવું મને લાગતું નથી.

નગરશેઠ—જો અમેરિકાથી નહીં તો શેને આપ રાજ્યદ્વારી ચર્ચા ગણો છો?

કલ્યાણરાય.—રાજ્યદ્વારી ચર્ચા કરવી એટલે—ઉદાહરણ તરિકે—આપ સાહેબે જે દલીલો વાપરી ચર્ચા કરી તે. ગમનરામ શેઠ ચલાવો.

ગમનરામઃ—શાસ્ત્રીજી બોલવા ઇચ્છે છે એમને બોલવા દેવા ઘણી ખુશીથી હું બેસી જઇશ.

કલ્યાણરાયઃ—શાસ્ત્રીજી સભાને સંબોધશે.

શાસ્ત્રીઃ—આ મેળાવડામાં હું ઘણાને જોઉં છું જેઓ મારા યજમાન છે. ગૃહસ્થો, આપની સૌની ખાતર હું આવ્યો છું. તમે તમારે કાને સાંભળ્યું છે—આખો પ્રશ્ન રાજ્યદ્વારી છે, અને સુજ્ઞ સનાતનીઓ, રાજ્યદ્વારી ચર્ચાથી અળગા રહેવાનો હું તમને આગ્રહ કરૂં છું! આપણા શાસ્ત્રોમાં શું કહ્યું નથીઃ "સંસારથી નાસો"? આ સ્વતંત્રતા, આ સમાનતા, જેની આ બધા વાતો કરે છે એ આત્માની સ્વતંત્રતા નથી, નથી એ સમાનતા—

કલ્યાણરાય—શાસ્ત્રી મહારાજ! કથા કરવા બેસો ત્યારે આ ઉપદેશ આપવા આપને મારી ભલામણ છે હમણા તો માફ કરો (રહેજ હસાહસ)

શાસ્ત્રીઃ—પ્રસંગ પરત્વે અને પ્રસંગ ન હોય ત્યારે પણ કર્તવ્યનો બોધ કરવો જોઇએ, એટલે—

કલ્યાણરાયઃ—આગળ બોલવાની હું મના કરૂં છું

શાસ્ત્રી—શાસ્ત્રો કહે છે "મનુષ્યો કરતા ઇશ્વરની આજ્ઞા માનજો"! મારા સુજ્ઞ યજમાનો, ચાલો આ સભાનો ત્યાગ કરો! ચાલો કોણ બ્રાહ્મણનો સથવારો કરે છે? (દરવાજા ભણી થોડા પગલાં ભરે છે પણ કોઇ એની પાછળ આવતું નથી. હસાહસ. છેવટે નીસાસો મૂકી પોતાની જગ્યાએ બેસી જાય છે)

કલ્યાણરાયઃ—હવે કોઇને બોલવું ન હોય તો—

વિનાયકઃ—પ્રમુખ સાહેબ!

કલ્યાણરાય.—વિનાયકરાવ બોલવા ઇચ્છે છે

વિનાયક—આજના કામકાજથી મને ચીનનું અને ચીનાઇ મેંડેરીનોનું સ્મરણ થઇ આવે છે. એ મેંડેરીનો પોતાથી હલકા માણસોને પોતાની પાસે આવવા દેતા નથી—અલબત કેટલીક વાર એવું પણ મને થયું છે કે હું હજૂ આપણા દેશમાં છું અને કોઇ મ્હોટી સત્તા, દિલ્હીના મુગલ બાદશાહોથી પણ વધારે મ્હોટી સત્તાની હજુરમાં છું—જે

પોતાની પાસે નથી તે બીજાઓ પણ ન વાપરે એવી પ્રાકૃત વર્ગની અદેખાઈ વિશે મારો નિર્દેશ છે બન્ને પક્ષનું સમાધાન કરવા આ પ્રમાણે સૂચના કરવાનું મને મન થયા છે. ઘણીવાર થાય છે તેમ ડબ્બાઓ બે માળના કરો. જેમને એકલા મુસાફરી કરવી હશે તે ઉપલે માળે બેસશે, અને બીજાઓને પણ સંતોષ થશે કારણકે આખરે સૌ એક જ ડબ્બામાં મુસાફરી કરશે ને. (જબરી હસાહસ.)

કલ્યાણરાય —જો કોઇની બોલવાની ઇચ્છા ન હોય (ગમનરામ તરફ જુવે છે, પણ તે માથું હલાવી ના પાડે છે) તો હવે હું દરખાસ્ત ઉપર મત લઈશ. ડીરેકટરોએ, રજૂ કરેલી દરખાસ્ત, જે આપણી સભા પાસે મોજુદ છે, તે આવી છે—

નગરશેઠ—માફ કરો, પણ હજુરશ્રીને માટે સલૂન રાખવાની મારી દરખાસ્તનું શું થયું ?

કલ્યાણરાય:—આપની સૂચના કાયદેસરની દરખાસ્ત હતી એમ હું સમજ્યો નહોતો.

નગરશેઠ—પણ તે હતી.

કલ્યાણરાય—ત્યારે, ડીરેકટરોની દરખાસ્ત ઉપર મત લેવાઇ રહ્યા પછી એના ઉપર મત લઇશ.

નગરશેઠ—હજુરશ્રીને લગતી જે દરખાસ્ત હોય તે સૌથી પહેલી હાથમાં લેવાવી જોઇએ.

કલ્યાણરાય —રાજા પણ તર્કશાસ્ત્રના નિયમોને વશ છે. ડીરેકટરોની દરખાસ્ત છેઃ "સામાન્ય થર્ડ કલાસથી મેઝ વધારે આરામવાળી ફક્ત એક જ વર્ગની રેલ્વે ગાડીઓ ખરીદવામાં આવશે." જેઓ તરફેણમાં હોય તેઓ મહેરબાની કરી ડાબી બાજુએ જશો—ખંડની આ બાજુએ; વિરૂદ્ધમાં હોય તેઓ, જમણી બાજુએ

(લગભગ બધા ડાબી બાજુ જાય છે બહારથી તાળીઓના ગડગડાટ અને ધીમે ધીમે અંદર પણ ગડગડાટ થવા લાગ્યા. કલ્યાણરાય મોગરી ઠપકારે છે) ઓરડર, આહેઓ. (ગડગડાટ બંધ પડે છે પણ ઉશ્કેરાએલી વાતચિત ચાલે છે.) ડીરેકટરોની દરખાસ્ત મંજુર થઈ'

નગરશેઠ—(બૂમ પાડીને) મત આપવાની પદ્ધતિ દરેક જણના સમજવામાં નહોતી આવી એવી મારી ખાતરી છે!

કલ્યાણરાય—(મોગરી ઠપકારતાં) ઓરડર, ઓરડર, (શાંતિ શનૈઃ શનૈ. આવે છે). આપ શું કહો છો ?

નગરશેઠ—મત આપવાની રીત, કેટલાક નહીં સમજ્યા હોય; કારણ કે મારી પુત્રી નિષ્ઠા, જે પણ ભાગીદાર છે તેનેએ હું ખંડની સામી બાજુએ જોઉં છું. અલબત, એણે ભૂલ કરી છે.

નિષ્ઠાઃ—ના, ના, બાપુ, મેં નથી કરી. (જોરથી હસાહસ અને તાળીઓ.)

શાસ્ત્રીઃ—ગરીબ બીચારા મારા યજમાનો, મારે તમારે માટે જપ અનુષ્ઠાન કરવાં પડશે!

નગરશેઠ—ઓરડર!—નગરશેઠની દરખાસ્ત—

અલ્લટઃ—મારી સૂચના છે કે નગર શેઠે તે પાછી ખેંચી લેવી. આવી સભામા એની શી દશા થશે તે ચોખ્ખુ ચટ જણાઇ આવે છે.

કલ્યાણરાય—જ્યાં લગી પ્રમુખસ્થાને હું છું, ત્યા લગી સભાનું અપમાન થવા દઇશ નહીં. શું નગરશેઠનો હજુ એમની દરખાસ્ત માટે આગ્રહ છે? (નગરશેઠ પ્રત્યે ધીમી સૂચના "ના કહો!")

નગરશેઠ—ના.

કલ્યાણરાય—ઠીક. ત્યારે હવે કોઇને બોલવુ નથી એટલે હું સભા બરખાસ્ત કરૂં છું. (દરેક જણ ચાલવા માંડે છે અને ખુબ ઉમંગ અને ગરમાગરમીથી આજનાં કામકાજની ચર્ચા કરે છે.)

અલ્લટ.—(પોતાના પુત્ર વલ્લભને) કેમ, દીકરા આ બધાની સાથે, આ વહી ગએલાઓની સાથે, તારા બૂઢ્ઢ બાપની સામે મત આપવાની તારી મકદૂર છે?

વલ્લભ.—પણ, બાપુ, મને પ્રમાણિકપણે લાગતું ....

અલ્લટ.—ઘેર જઇએ ત્યા લગી રાહ જો!

વલ્લભઃ—હં, એમ છે? તો હું ઘેર જઇશ નહીં. લે. થયુ! હું અહિં રહીશ અને દારૂ ઢીંચીશ, જાઓ ખુબ પીશ

અલ્લટ.—હેં, ચાલ, ચાલ!

વલ્લભ—ઠીક, જાઓ. નહીં આવુ! હું તો અહીં જ રહીશ અને દારૂ ખુબ પીશ!

અલ્લટ—પણ, વલ્લભ, મારૂં સાંભળ તો ખરો! (તેનો હાથ પકડે છે એવામા એક અજ્ઞાત પુરૂષે કલ્યાણરાય અને ગમનરામના હાથ પકડી—તેમની પ્રકટ અજાયબી સાથે—ટોળામાંથી તેમને મોખરે આણ્યા છે. તેમની સામે બરાબર તાકીને તે એક ક્ષણ જોતો ઉભો રહે છે એટલે એકદમ કલ્યાણરાય ચમકે છે અને બૂમ પાડે છે. "હજુર શ્રી!")

રાજાઃ—ચૂપ!

ગમનરામ.—ખરેખર એ—!

રાજા—(ગમનરામને) તમારૂં ઘર અહિં છે; એક ઓરડામા અમને લઇ જાઓ અને કાંઇ ખાવા પીવાનો બદોબસ્ત કરો. ચુનાની ભઠ્ઠી જેવું મારૂં ગળું સોસવાળું થઇ ગયું છે!

(પડદો.)

રણજીતરામ વાવાભાઇ.

મુંબઈમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ સંબંધી ચળવળ.

ઘણા કારણોના સંયોગે મુંબઈ જેવી અલબેલી નગરીમાં પ્રાથમિક શિક્ષણની પ્રગતિ નાના શહેરો કરતા થોડી છે. ઉત્પન્નના પ્રમાણમાં આ શિક્ષણ માટે થતા ખર્ચના ટકા સરખાવીએ, કે નિશાળે જતા બાળકોના પ્રમાણ સરખાવીએ, વસ્તી સંખ્યાના માથા દીઠ થતો ખર્ચ સરખાવીએ કે નિશાળના મકાનોની સ્થિતિ સરખાવીએ, દરેક રીતે તપાસતાં મુંબઇ શહેર સુરત, પુણા, નડીઆદ, ભરૂચ, સાતારા વિગેરે અનેક શેહેરો કરતાં પછાત છે. આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ પદ ધરાવવાનો દાવો કરનાર શેહેર માટે આ સ્થિતિ નીચું જોવડાવનારી છે આવી સ્થિતિ હોવાના મુખ્ય કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

"બગડે બે"

(૧) ૧૮૯૦ થી ૧૯૦૮ સુધીના અઢાર વર્ષ સુધી મુંબઇ શહેરની પ્રાથમિક નિશાળોનો વહીવટ એક સહિયારી (Joint) કમિટીથી ચાલતો તે કમિટીમાં ચાર સભાસદ સરકારના અને ચાર મ્યુનિસીપાલીટીના હતા. ખર્ચ પણ સરખે હીસ્સે કરવાનો હતો સરકાર વિશેષ ખર્ચ કરે નહીં અને તેનું દેખીને મ્યુનિસીપાલીટી પણ કરે નહીં. "પાડા વઢે ત્યાં ઝાડનો ખો." બને માતબર ખાતા, પણ પૈસા ખર્ચે નહી તેથી નાનકડા શેહેરોની ગરીબડી મ્યુનિસિપાલીટીઓ કરતાં પણ વસ્તીના પ્રમાણમાં ઘણો ઓછો ખર્ચ થતા હતો.

૧૯૦૯ થી એકલી મ્યુનિસીપાલીટીના હાથમા પ્રાથમિક કેળવણીની જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે, અને ત્યારથી વાર્ષિક ખર્ચ વધીને અઢી લાખથી આજે પાંચ લાખનો થયો છે. પરંતુ દસ લાખ થવો જોઇએ તેને બદલે પાંચ લાખ થાય છે તથી થવી જોઇએ તેટલી પ્રગતિ થઇ નથી અને બીજા શેહેરોની બરોબરીમા હજુ મુંબાઇ આવી શકયું નથી

વસ્તીમાં મજુરોનું મોટું પ્રમાણ.

(૨) મુંબઇ, અમદાવાદ, કરાચી, શોલાપુર એ જાતના શેહેરોની વસ્તી પુણા, સુરત, નડીઆદ, હૈદરાબાદ (સીંધ) એ શેહેરોથી જુદા પ્રકારની છે. મુંબઇ વગેરેમાં કાપડ વગેરેની મોટી મીલો હોવાથી તથા અન્ય કારણોથી પેહેલા પ્રકારના શેહેરોમાં મજુર વર્ગનું પ્રમાણ ઘણું મોટું રહે છે. બીજા પ્રકારના શેહેરોમાં મજુર વર્ગ થોડો અને ઉજળી વર્ણના લોકો વધારે ઉજળા વર્ણોમાં શિક્ષણ લેનારા ઘણાજ, લગભગ બધા; મજુર વર્ગમાં ઘણાજ થોડા, ભાગ્યે સોએ પાચ દસ હોય છે. આ કારણથી જ્યા મજુર વર્ગનું પ્રમાણ વધારે ત્યા શિક્ષણ એકંદરે થોડું. પ્રાથમિક શિક્ષણ આપણે ત્યા મરજીયાત મટી ફરજીયાત થયું નથી. પૂર્ણપણે જ્યારે ફરજીયાત થશે ત્યારે ઉજળો વર્ણ અને મજુર વર્ગ આ બાબતમાં એક

પંક્તિએ આવશે. ત્યાં સુધી તો બંનેમાં મહદ્ અંતર રહેવાનો જ. અને તે જ કારણથી ઔદ્યોગિક અને મોટા શેહેરો ફક્ત ઉજળી વર્ણની વસ્તીવાળા નાના શેહેરો કરતાં પછાત રહેવાના અને છે.

મુંબઈની પોણાદસ લાખની વસ્તીમાં લગભગ છ લાખ મજુરી કરનારા અથવા મેહેનતનો ધંધો કરનારા અથવા તેમના કુટુંબીઓ છે. મજુરો પોતાના બાળકોને બીલકુલ નિરક્ષર રાખી મુકે છે. તેમને સમજાવવાને અથવા તેમના બાળકોને ખાસ સગવડ કરી આપવાને આપણે ત્યાં મંડળો બંધાયાં નથી, અને સરકાર તો કહે છે કે હજુ ફરજીયાત શિક્ષણનો કાયદો બાંધવાનો વખત આવ્યો નથી. પરિણામ એ આવે છે કે મજુરનાં બાળકો પણ નિરક્ષર મજુર જ રહે છે.

પચરંગી મુંબઈ.

(૩) મુંબઈની વસ્તી પચરંગી' તેમજ અનેકભાષી છે. સૌને પોતાના બાળકો માટે પોતાની ભાષા શીખવનારી શાળાઓ જોઇએ. તે ન હોય તો બાળકો અભણ રહે, પણ પરભાષા શીખવા ન મોકલે. ગુજરાતીની પડોશમાં ગુજરાતી નિશાળ ન હોય અને મરાઠી હોય તો ગુજરાતી પોતાના છોકરાને મરાઠો બનાવવા ન મોકલે તેમજ અલાહબાદ અથવા કાનપુર જીલ્લાના ભૈયાજીની પડોશમાં ગુજરાતી અથવા ઉર્દુ નિશાળ હોય તો તે પોતાના છોકરાને ગુજરાતી અથવા મુસલમાની ન બનાવે. અને તેમાં તેનો દોષ ન કાઢી શકાય. હાલમાં મ્યુનિસિપાલીટી તરફથી ફક્ત ત્રણ જ ભાષાની શાળાઓ છે. મરાઠી, ગુજરાતી અને ઉર્દુ. આ ત્રણ ભાષા બોલનારાઓનાં બાળકો માટે શાળાની પુરી સગવડ છે તેમ માનીએ તો પણ બાકીની વસ્તી—જેની સંખ્યા લગભગ દોઢથી પોણા બે લાખની છે તે—ને માટે શિક્ષણનું કશું સાધન નથી હિંદી, તામીળ, કાનડી, તેલગુ વગેરે ભાષાઓની નિશાળોની મુંબઈમાં ઘણી અગત્ય છે. તે ખોટ યાં તો ખાનગી ગૃહસ્થો અથવા મંડળોએ પુરી પાડવી જોઇએ, અથવા મ્યુનિસિપાલીટીએ. મ્યુનિસિપાલીટીમાં લોકોના જ પ્રતિનિધિઓ છે અને તે લોકોની પાસેથી લીધેલા કરના પૈસા વાપરે છે તો આ ફરજ મ્યુનિસિપાલીટીની છે.

કૉર્પોરેશનમાં ખળભળાટ.

ઉપર જણાવેલા તથા તેવા જ બીજા કારણોથી મુંબઇ શહેર આ બાબતમાં પછાત રહેલું છે. હાલ થોડા વખતથી મુંબઇ શેહેરમા તે સંબંધી જાગૃતિ આવી દેખાય છે, તથા મ્યુનિસિપલ મંડળ તથા તેની નિશાળ ખાતાની કમિટી તે સંબંધી વાતો કરવા લાગી છે. ગઇ સાલના જુન માસમા સદરહુ મંડળના એક સભાસદ મિ. બેપ્ટીસ્ટાએ તે મંડળ પાસે એવી દરખાસ્ત રજુ કરી હતી કે પ્રાથમિક શિક્ષણનું કામ સંતોષકારક નથી અને તે સંબંધી રીપોર્ટ નિશાળ ખાતાની કમિટી પાસેથી માગવો. આ સંબંધી વાદવિવાદ છ બેઠક સુધી ચાલ્યો. કમિટી કહે કે આખા મંડળનો વાંક છે, કારણ કે આખું મંડળ (કોર્પોરેશન) અમારા તરફ બેદરકાર છે અને અમને વધારે પૈસા આપો તો અમે વધારે કામ કરીએ. મંડળ તરફથી કહેવામાં આવ્યું કે તમે પૈસા માગ્યા

ક્યારે અને અમે ન આપ્યા ક્યારે ? એમ અરસપરસ વાંક કાઢીને છેવટે કામટી પાસેથી રીપોર્ટ માગવો એમ ઠરાવ્યું. તે વાતને આઠ મહિના થઇ ગયા છે છતાં હજી સદરહુ કમિટીએ રીપોર્ટ મોકલ્યો નથી. મોટાં ખાતાંની મોટી ઢીલ "એમ મોટાં તણું સર્વ મોટું;" પરંતુ આટલી વાત સંતોષકારક થઇ છે કે ૧૯૧૭-૧૮ નું બજેટ મંજુર થયું તેમા પ્રાથમિક શિક્ષણના ખર્ચ માટે તેની આગલી-એટલે ચાલુ-સાલ કરતાં એક લાખ રૂપીઆની વધારે રકમ મંજુર કરવામા આવી છે ચાલો, રીપોર્ટની સાથે આપણે બહુ નિસબત નથી, વિશેષ પૈસા મળ્યા તેથી નવી નિશાળો તો સ્થપાશે.

છેલ્લા જાનેવારી માસમાં બીજા એક સભાસદ મિ રાજારામ તુકારામ પ્રાથમિક શિક્ષણ બીલકુલ મફત કરવું એવી દરખાસ્ત લાવ્યા હતા. હાલ કોર્પોરેશનને ફીની ઉત્પન્ન રૂ. ૩૭,૦૦૦ થાય છે તેટલુ આ ઠરાવ પાસ થાય તો નુકસાન થાય. મિ૦ રાજારામ પોતે એક પછાત-ભંડારી-કોમના છે, અને પછાત વર્ગોના શિક્ષણમાં ફીની નડતર હોવાથી તેઓ પુરેપુરો લાભ ઉઠાવી શકતા નથી એવી તેમણે દલીલ કરી. આ વાતને એક કમિટીને સોંપી હાલ તુરત તો બાજુ ઉપર નાંખી છે.

પ્રજામાં ખળભળાટ.

મુંબઇ શેહેરની ડિસ્ટ્રિક્ટ કોંગ્રેસ કમિટીઓએ હાલમા આ બાબત ઉપાડી લીધી છે. શેહેરના જુદા જુદા ભાગોમાં આ સબંધી લોકમત જગાવવા તથા કોર્પોરેશન પર દબાણ કરવા સભાઓ એકઠી કરે છે અને તેમાં ઠરાવો પસાર કરી કોર્પોરેશન પર મહીનાગાં ત્રણ ચાર પત્રો તેમના ડોળા પાસે, ક્રાફર્ડ માર્કેટનો ફેરીઓ રસ્તે ચાલનારની આંખ પાસે બુતાન અથવા ચરમા ધરે નેમ, પરાણે ધરે છે. દરેક સભામાં જુદા જુદા વજનદાર પ્રમુખ અને જુદા જુદા વકતાઓ તથા જુદા જુદા સાંભળનારાઓ, આ બધાની સામટી અસર થયા વગર રહે જ નહીં. ચળવળ કરવાનો હુન્નર હિંદુસ્થાનમાં હજુ કેળવાયો નથી મુબઇ શેહેરમા આવી પાંચ દશ તો શું પણ સો સભાઓ થાય તો પણ ઓછુ જ છે. દસ લાખની વસ્તીને માટે સો સભા, એનો અર્થ દસ હજાર ને માટે એક સભા. દસ હજારના શેહેરમાં એક સભા થાય તો તેથી શું તે સભામાં ચર્ચાએલી બાબત તે શેહેરના નાના મોટા, બ્રાહ્મણ વાણીઆ, કોળી નાળી સૌને કાને જાય ? ન જ જઇ શકે. મુંબઇમા ભરાની આ સભાઓમા નીચેની મતલબના ઠરાવો પસાર થયા છે.

૧ —હાલમાં મુંબઇમા પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે જે નિશાળો છે તે થોડી છે માટે તેની સંખ્યામાં વધારો કરવો.

૨. ગરીબ વર્ગના છોકરાઓને તદન મફત શિક્ષણ આપવું તથા અંત્યજ જેવી પછાત કોમને તો પુસ્તક પાટી પણ મફત આપવાં.

૩. મોટી ઉમરના પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓને પ્રાથમિક શિક્ષણ લેવાનું બની શકે તે માટે રાત્રિશાળાઓ તથા બપોર પછીના વર્ગો મ્યુનિસિપાલીટીએ ચલાવવા.

૪. પ્રાથમિક શિક્ષણ કાયદાથી મફત તથા ફરજીયાત કરવાના સબંધમાં કોર્પોરેશને બનતી તાકીદથી ઉપાયો લેવા, એટલે કે સરકારને તે સબધી આગ્રહ કરવો

જુદી જુદી સભાઓ.

પ્રથમ સભા પરેલમાં મીલોમાં કામ કરતા મરાઠા મજુરોની ભરાઈ હતી. પ્રમુખસ્થાને રા. નારાયણ માધવ સમર્થ હતા. સભામા કૉર્પોરેશનના બે ત્રણ સભાસદો પણ હાજર હતા, તથા એક સભાસદે તો આવી ચળવળ જોરથી ચાલુ કરવાનો આગ્રહ કર્યો હતો

બીજી સભા ગુજરાત કાઠીઆવાડના મેઘવાળો—જેઓ મુંબઈમા મેલું કાઢી લઈ જવાનો ધંધો કરે છે તેઓની—મહાલક્ષ્મી કચરાપટ્ટી પર ભરાણી હતી. પ્રમુખસ્થાને ના. લલ્લુભાઈ સામળદાસ સી. આઇ. ઇ. હતા. એક વકતાએ આ સભાને નરસીંહ મેતાની જુનાગઢના ઢેડવાડાની ભજન મંડળી સાથે સરખાવી હતી. અંત્યજ ભાઈઓ પણ શૂરમાં આવ્યા હતા ફરજીયાત કાયદો પસાર થાય તો શું હાડમારી વેઠવી પડશે તેનો તેમને પૂર્ણ ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો ત્યારે તેમનામાંથી એકે જવાબ આપ્યો કે અમારા છોકરાઓ હાલ હાડકાં ચીથરાં વીણવા રસ્તામાં રખડે છે અને વખતે કોઈનું કપડું કે બીજી કોઇ ચીજ ચોરવાને લલચાય છે અને પોલીસને હાથ જાય છે તેના કરતાં નિશાળે ન જવા માટે પોલીસને હાથ જાય તો તે વધારે સારૂં છે.

ત્રીજી સભા ગીરગામ લત્તાના ઉજળા—પાંઢરપેશી—લોકોની મળી હતી. પ્રમુખસ્થાને ગૌરવર્ણ ડાકતર મેકીકન, વિલસન કૉલેજના માન્ય પ્રિન્સિપાલ હતા તેમણે હર્ષથી જણાવ્યું કે તમો ફરજીયાત શિક્ષણનો કાયદો તમારા માટે નથી માગતા પણ તમારા અજ્ઞાન ભાઈઓના લાભ માટે માગોછો તેથી તમારા ઉપર કોઈ સ્વાર્થનો દોષારોપણ કરી શકે તેમ નથી. સ્કોટલેંડમા ત્રણ સેંકડાથી એવો વહિવટ છે કે જ્યાં દેવળ હોય ત્યાં શાળા હોવી જ જોઈએ. આ રીવાજ હોવાથી ઇંગ્લંડ કરતા પણ સ્કોટલેંડ કેળવણીમા આગળ ને આગળ જ રહ્યું છે. આપણે ત્યાં હવેલી, ઉપાશ્રય, શિવાલય, મંદિરની સાથે શાળા હોય તે તો "આકાશ કુસુમવત" જ. મુંબઈની પ્રાથમિક શિક્ષણના શાળાગૃહો વિષે પ્રમુખે બહુ કડવી ફરિયાદ કરીને કહ્યું કે કૉર્પોરેશનના વાવટા ઉપર "હિંદુસ્થાનનું પ્રથમ શેહેર" એ અક્ષરો છે તે હાલ તુરત ભુંસી નાંખવા જોઇએ અને બચ્ચાઓના શાળાગૃહો સુંદર બનાવે ત્યાર પછી જ સદરહુ અક્ષરો પાછા લખવા.

ચોથી સભા રાણીના બાગની પછવાડે ઘોડપદેવની એક વાડીમા મરાઠા ગાડા હાંકનારાઓ તથા મજુર વર્ગની ભરવામાં આવી હતી. પ્રમુખસ્થાને સર નારાયણરાવ ચંદાવરકર હતા. સર ચદાવરકરની માતૃભાષા મરાઠી નથી—કારવાડી છે—છતા મરાઠીમાં ગાડાવાળાઓની સાદી અને ગ્રામભાષામાં તેમણે અચ્છુ વિવેચન કર્યું હતું અને પોતાના બાળકોનું ભવિષ્ય ન બગાડવા સર્વેને આગ્રહ કર્યો હતો

આવી બીજી થોડી સભાઓ ભરવાનો બંદોબસ્ત ચાલુ છે. સદરહુ કૉંગ્રેસ કમિટિનું અનુકરણ કરીને શેહેરની બીજી કેટલીક સંસ્થાઓએ પણ આ પ્રશ્ન સબંધી સભાઓ ભરી ઠરાવો પસાર કરી કૉર્પોરેશનને આગ્રહ કરવાનું કામ ઉપાડી લીધુ છે. ઇશ્વર આ પ્રશ્નનો જલદી સારો નીવેડો લાવો !

અ. વિ. ઠક્કર.

વડોદરામાં જાહેરજીવન.

રાજ્ય તરફથી અને વ્યક્તિ તરફથી જે કાંઇ પ્રજાના સેવા હિતનાં કાર્ય થાય છે, તેનો સમાવેશ આ લેખમાં કર્યો નથી, પણ પ્રજાજનો સરકારની મદદ વગર અથવા મદદ સાથે જનસમાજની પ્રગતિને વાસ્તે કામ કરે છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વખતને અનુસરીને દરેક રાજકારભારમાં બિનઅધિકારી વર્ગની મદદથી ઘણાં કામ થાય છે અને ધીમે ધીમે તે વધતાં જશે. જુદાં જુદાં કામને માટે જેટલી યોજના ઘડાઇ છે, તે બધી હાથમાં લેવામાં આવી નથી, એટલે તેમાંની કેટલીકનું કામ શરૂ પણ થયું નથી અને થોડીએક મુકી દીધી છે. મુશ્કેલીઓ અને નિષ્ફળ થવાનાં કારણો ખુલ્લી રીતે દર્શાવ્યાં છે, એવા હેતુથી કે બીજા શહેરના કાર્યવાહકોને આ શહેરના અનુભવનો લાભ મળી શકે.

સાહિત્ય સેવા:—ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રસાર વધારવાને અને અભ્યાસ કરવાને વાસ્ને સાહિત્ય સભા હાલમાં જ સ્થપાઇ છે અને તે અવાર નવાર કાર્ય કરશે એવું લાગે છે. ભાષણોની ગોઠવણ થઇ છે અને તેમાંથી પહેલું રા. "લલિતે" કવિ પ્રેમાનંદ ઉપર કર્યું હતું અને બીજું રા. ચંદ્રશંકર પંડયાએ "ગુજરાતી સાહિત્ય અને સુશિક્ષિત વર્ગ" ઉપર થોડા દિવસ ઉપર જ આપ્યું હતું.

મરાઠી સાહિત્યના પ્રચારને અંગે સહવિચારિણી સભા છે, તે ઘણા વર્ષોથી હયાતીમાં છે.

સન્ડે રીડીંગ ક્લાસ:—આ વર્ગ અઠવાડીઆમાં એક વખત ધાર્મિક અથવા નૈતિક વિષય ઉપર વાંચવાને વાસ્તે સ્ટેટ લાયબ્રેરીમાં મળે છે. તે સાધારણ રીતે સમર્થની ક્લાસ તરીકે ઓળખાય છે, અને કોઇ વખત તેજીમા, કોઇ વખત બીલકુલ મંદીમાં કામ ચાલે છે. દી. બા. સમર્થ હમેશ હાજર હોય છે અને શ્રોતાવર્ગ મોટો હોય નાનો હોય કે હોય જ નહીં તોપણ વાચન કરે છે. મળવાની જગ્યા કૉલેજથી સાધારણ દુર અને વર્ગનો વખત સહવારનો તેને લીધે હાજરી ઓછી તો થાય, પણ એમ પણ સંભળાય છે કે મી. સમર્થ બાઇબલમાંથ વાંચે છે તે યુવાન વર્ગને પસંદ નથી. જો આ કારણ ખરૂં હોય તો આવી સંકુચિત દૃષ્ટિને વાસ્તે ખરેખર દિલગીર થવા જેવું છે.

સેવા મંડળ તરફથી પણ અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી ભાષણોની ગોઠવણ થાય છે, તેમજ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની બે સંસ્થા છે તેમની મારફત પણ સ્થાનિક તેમ જ બહારના વક્તાઓને બોલાવીને ભાષણ થાય છે કૉલેજની ડીબેટીંગ સોસાયટી અને જુદા જુદા વિષયોની સંસ્થા છે, તે ઉપરાંત કૉલેજ સ્ટુડંટસ એસોસીએશન અને સ્ટુડંસ યુનીઅન છે તે પણ ભાષણો કરાવે છે અને સમ્મેલન કરે છે અને રજાના દિવસોમાં પ્રજા સેવાનું કામ પણ ઉપાડી લે છે

સ્ત્રીઓને વાસ્તે સ્ત્રી સમાજમા ભાષણો ગોઠવાય છે અને જૈન સ્ત્રીઓને વાસ્તે કોઠી પોળ આગળ બીજી જૈન સ્ત્રી સમાજ છે ત્યાં પણ આરોગ્ય, સાહિત્ય વિગેરેના ઉપયોગી વિષયો ઉપર ભાષણોની યોજના થાય છે.

કલબ—શહેરમાં નાની મોટી કલબ તો ઘણી હશે અને ખાનગી રીતે મિત્રોની બેઠક ઘણી જગ્યાએ થતી હશે, પણ જાહેર કલબ તરીકે ત્રણ ધ્યાનમાં આવે છે. મરદોને માટે સયાજી વિહાર કલબ અને સ્ત્રીઓને માટે કમીટી બાગમાં લેડીઝ કલબ અને શહેરમાં સ્ત્રી સમાજ. મરદોને વાસ્તે બીજી સારી કલબ કહાડવાનો વિચાર ચાલે છે, પણ શહેરની નજીકમાં જોઈતી ખુલ્લી જગ્યા મળવાની મુશ્કેલીને લીધે કામ ધીમે ચાલે છે. સ્ત્રી સમાજમાં રમત ગમત શિવાય, ભાષણો થાય છે, તેમાં શહેરની બીજી સ્ત્રીઓને આમંત્રણ કરીને બોલાવવામા આવે છે. એમ્બ્યુલન્સ, નર્સીંગ અને આરોગ્યતાના વિષયો પણ શીખવે છે અને સભ્યોની મારફત જનસેવાનું કામ પણ થાય છે. દાખલા તરીકે પ્રસૂતી ફંડના કામમાં મદદ કરવાનું કામ સભાસદોને સોંપવામાં આવ્યું છે અને સેનીટરી એસોસીએશનનાં ભાષણો પોતપોતાના લત્તામાં ગોઠવાય એવી વ્યવસ્થા તેમની તરફથી થાય છે. સ્ત્રી સમાજમાં મેમ્બરોની સાથે છોકરાં પણ જાય છે તેમને વાસ્તે ખાસ કલાસ રાખી છે જેમાં જુદા જુદા પ્રકારની રમતો શીખવવામાં આવે છે.

ઉદ્યોગ શાળા—ગરીબ બૈરાંને કામ ધંધો શીખવવાને વાસ્તે શ્રી મહારાણી સાહેબ તરફથી સ્ત્રી ઉદ્યોગ શાળા ખોલી છે, તેમાં શીવવાનું, ગુંથવાનું, મોજાં કરવાનું, ચોપડીઓ બાંધવાનું વિગેરે કામ કરાવાય છે અને નફો સ્ત્રીઓને અપાય છે. આ શાળામાં ન જઇ શકે એવી સ્ત્રીઓને પોતપોતાને ઘરે કામ કરી શકાય એવો હુન્નર શીખવાની માગણી થઇ હતી તેના ઉપરથી કાર્ડ બોર્ડના જુદા જુદા આકારની પેટીઓ બનાવવાનું શીખવવામા આવતું હતું હાલ કાર્ડ બોર્ડનો ભાવ ઘણો વધી ગયો છે અને કીમતમાં વધઘટ થયાં કરે છે માટે તે પડતું મુકવામા આવ્યું છે.

શહેરમાં વેપારી મંડળ છે અને તે વર્ષમાં દસ બાર વખત મળીને વેપારી વર્ગને નડતી અડચણો વિગેરે બાબતનો વિચાર કરીને સરકાર તેમજ મ્યુનિસિપાલીટી જોડે લખાણ કરીને મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

વિદ્યાર્થી વર્ગને માટે સરકારી વસતિગૃહો શિવાય બીજાં ઘણા છે અને તેમાંની દેખરેખ ધીમે ધીમે સુધરતી જાય છે ન્યાતવાર તેમનાં યુવાન મંડળો પણ ઘણાં છે, જ્યાં અઠવાડિક સભામાં ભાષણો થાય છે અને ન્યાતના સુધારા સંબંધી વિચાર પણ ચલાવાય છે

કૉલેજ, કળાભવન અને બીજી બધી શાળાઓમાં શિખતા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવાને વાસ્તે, તેમાં ખાસ કરીને ચોપડીઓ મફત આપવાને ઉપાય લેવામાં આવ્યા છે પણ તે બહુ સફળ થયા નથી. ચોપડીઓ ઘણી બદલાય છે અને હજી કોઇ પણ એવી મોટી સંસ્થા નથી થઇ કે જે બધા વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરી શકે. સેવા મંડળ તરફથી થયેલા પ્રયત્ન આગળ કહેવામાં આવશે.

પ્રજાનું શરીર કેળવવાને માટે ખાનગી અખાડા સાતેક છે; અને તેમાંના ચાર તો ઘણા સારા ચાલે છે. આખા ગુજરાતમાં આવા સારા અખાડા નથી અને બધી વ્યવસ્થા પણ અહીં યા ઉતમ પ્રકારની છે બીજા ગામોમા નીચ વૃત્તિના લોકોએ અખાડામાં જઇને તેનું નામ હલકુ પાડી નાખ્યું છે, તેમ વડોદરામા નથી અને વિદ્યાર્થી વર્ગ (વાણીઆ પણ) ખુશીથી જાય છે તેમાંથી એકમાં તરવાનું પણ શિખવાય છે.

સેવા મંડળ—છેલ્લા બે વર્ષથી સેવા મંડળ નામની સંસ્થા સ્થપાઇ છે, તેની મારફત વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ અને યોજનાઓનું કાર્ય થયું છે. શરૂઆતમા કહ્યુ છે તે પ્રમાણે કેટલાક કામ હાથમા લેવાયા પણ નથી અને કેટલાંક થોડા કે વધારે અંશે નિષ્ફળ નિવડયા છે

વિદ્યાર્થીઓને બપોરનો નાસ્તો મળે તો તેમના શરીરને ફાયદો થાય છે એમ યુરોપ વગેરે દેશના અનુભવ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. તેનો અખતરો અહીં કરવાને માટે એક ગૃહસ્થે સારી રકમ આપવાનું કબૂલ કર્યું. તેટલા ઉપરથી આશરે છ મહિના સુધી બ્રાન્ચ સ્કુલમા બપોરની રજામા ખોરાક આપ્યો. છોકરાની સંખ્યા ૬૦૦થી ૮૦૦ સુધીની હતી. ખર્ચ થોડોક ફીમાંથી અને બાકીનો સેવા મંડળે કહાડેલા ફંડમાંથી થયો હતો. જુદી જુદી કમિટીઓમાં શહેરના આગેવાન ગૃહસ્થોએ ભાગ લીધો હતો અને આખરે રીપોર્ટ બહાર પાડયો હતો એકંદરે વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિમાં ફાયદો થયો છે, એમ પુરપાર કરી બતાવ્યું હતું

ઘડીઆળી પોળમાં જનાના સ્કુલ છે, તેમાં વધારે સ્ત્રીઓ જાય તેટલા માટે તેની તપાસ થઇ હતી અને પછી કમિટી પણ નીમાઇ હતી; જો કે તે કામ ઘણું અગત્યનું છે પણ સફળ થઇ શક્યું નથી કારણ કે તેમા સ્ત્રીઓ જ સારૂં કામ કરી શકે એમ છે મરદો તરફથી પણ જોઇતી સહાનુભૂતિ બતાવવામાં આવી નથી શહેરમાં સ્ત્રીઓને વાસ્તે કલબ "સ્ત્રી સમાજ" શરૂ કરી, તેને આશરે બે વર્ષ થયાં અને તે હાલ લગણુ તો ઘણી સારી ચાલે છે ફંડ નથી પણ શ્રી. અ. સૌ. મહારાણી સાહેબ પેટ્રન થયાં છે, તે સમાજને ઉત્સાહ આપશે એવી આશા છે. ,

વિદ્યાર્થીઓને માટે ટેકસ બુકો, લુગડાં, વિગેરે એકઠા કરવાનું શરૂ થયું હતું, તે તેના સેક્રેટરી વડોદરા બહાર ગયાથી બંધ રહ્યું છે. પણ કોલેજના એક પ્રોફેસરે પાછું તે કામ હાથમાં લીધું છે. કળાભવનમાં દૂર દેશથી છોકરાઓ આવે છે તેમાં કેટલાકને તો ઘેરથી મદદ પણ મળતી નથી. સેવા મંડળ તરફથી આવા આઠેકને મીલમાં કામ આપવામાં આવ્યું હતું. અમેરીકામાં (Self supporting) સ્વાશ્રયી વિદ્યાર્થીઓ હોય છે તેવો પ્રસંગ તેમને મળ્યો હતો.

ફરતાં પુસ્તકાલયો સરકાર તરફથી મોકલાય છે તેની સંખ્યા વધારવાને કમિટીએ કામ શરૂઆતમાં કર્યું હતું. હાલમાં તે કામ થતું નથી. તેમ એક પોળમાં

વાચનગૃહ પણ ખોલ્યું હતું, પણ તે બંધ થયું છે. પૈસા થોડા અને સ્વયંસેવકોનો ઉત્સાહ ટુંકો એવું કારણ જણાયું

યુવાન ગુન્હેગારોને વાસ્તે વસતિગૃહ છે, તેમાં જઇને વિદ્યાર્થીઓ જોડે રમવાનું અને રમતગમત મારફત શિક્ષણ આપવાનું કામ ઘણી સારી રીતે થયું હતું; પણ તે કામ કરનાર ગૃહસ્થ વડોદરા છોડી ને ચાલ્યા ગયા એટલે બીજા કોઇએ તે ઉપાડી લીધું નથી.

બહારગામના ગૃહસ્થોને ભાષણ કરવા બોલાવવા હોય છે તો ઘણુંખરૂં સેવા મંડળ જ તેમનાં ભાષણો ગોઠવે છે. રાજદ્વારી બાબત શિવાયની સભાઓ–સારા કે માઠા પ્રસંગોની–ગોખલે જયંતિ, ફીરોઝશાહ મેહેતાને વાસ્તે સભા વગેરે આ મંડળ તરફથી યોજાઇ હતી

કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને વાસ્તે બ્રધરહુડ અથવા સભા પણ મંડળ તરફથી સ્થપાઇ હતી, તે કોઇ કોઇ વાર સજીવન થઈને કામ કરે છે. રજાના દીવસોમાં પણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સમાજ સેવાનું કાર્ય ઉપાડી લે છે

કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની નાટક કંપનીને ખેલ કરવો હતો તેમાં વ્યવસ્થા કરી, ટીકીટ ખપાવી ને ભજવવાની ગોઠવણ આ મંડળે કરી હતી, ત કંપની તરફથી સાડી ચારસો રૂપીઆ મંડળને મળ્યા હતા

રાત્રી શાળાઓ બે કહાડી હતી તે બન્ને સુઇ ગઇ છે પૈસાની સગવડ હતી, પણ અણુધારી મુશ્કેલી નડી હતી.

મહમદવાડીના વિદ્યાર્થીઓ ટ્રામમાં સ્કુલ કૉલેજ જતા તેમને વાસ્તે ટીકીટના દરમાં સ્હેજ ઘટાડો કરાવ્યો હતો.

નાની ઉમરના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ કસરતશાળામાં જતા હતા, તેમને વાસ્તે ત્રણ દુધની સ્કૉલરશીપ કહાડી પણ તેનો ઉપયોગ પણ થયો નહિ.

છેલ્લા બે વર્ષથી હોલીકા સમ્મેલન થાય છે અને ઘણે ખર્ચે સ્પોર્ટ્સ, રમતગમતોની વ્યવસ્થા કરાય છે ગયે વર્ષે આશરે ૬૦૦ છોકરા હરિફાઇમા ઉતર્યા હતા. હોળીને દિવસે વ્યાયામના ફાયદા વિષે ભાષણો પણ શહેરમા કરવામા આવ્યાં હતા અને આ વર્ષે આ બધી ગોઠવણ વધારે મોટા પાયા પર કરવાનો વિચાર છે.

અમદાવાદમા જ્ઞાતિ પરિષદ ભરાયુ તેની પહેલા અહિં વિચાર કરવામા આવેલો, પણ અહિંના કેટલાક લોકોમાં એ બાબતની ગેરસમજુત જબરી છે તેમનું માનવું એવું છે કે સરકારનો ખ્યાલ જ્ઞાતિ કહાડી નાખવાનો છે તેની શરૂઆત આમાંથી થશે. સરકાર અને સેવામંડળ તદ્દન જુદાં છે તે જાણવાની દરકાર તેમને શું કરવાને હોય ? સામાજિક વિષયો શિવાય બીજા કોઇ હાથમાં લેવાનો ઇરાદો નથી અને અમદાવાદમાં સમસ્ત જ્ઞાતિમંડળ ઢીલું પડી ગયું છે તેમ જ અહિં ન થાય તેની સાવચેતી રાખીને કામ કરવાનું છે કાર્ય ઘણુ જ મુશ્કેલ છે પણ ઘણા મહિનાઓથી સમજાવવાનું કામ ચાલે છે.

આરોગ્ય સમાજ અથવા સેનીટરી એસોશિએશન ઘણા વખતથી ચાલે છે, તેમાં સરકાર અને મ્યુનિસિપાલીટીની મદદ છે, પણ સંસ્થા સરકારી નથી, અને તેનું કાર્ય એક કમિટીની મારફત થાય છે. ભાષણોને વાસ્તે એક સબ આસીસ્ટંટ સરજન બાધને રોક્યાં છે અને તે પોળોમાં જઈને દરેક ઘરની તપાસ કરે છે અને જોઈતી સલાહ આપે છે. તે શિવાય જુદા જુદા વિષયો ઉપર હસ્ત પત્રકો (leaflets) મફત વહેંચવામાં આવે છે.

ગરીબ સ્ત્રીઓને પ્રસૂતિ વખતે ખોરાક, લૂગડાં, દવા વિગેરે આપવાને વાસ્તે પ્રસૂતિ ફંડ છે, અને તેની વ્યવસ્થા પણ કમિટી માર્ફત થાય છે. આ ફંડનું કામ ઘણી સારી રીતે ચાલે છે, અને સ્ત્રી સમાજના સભ્યો તરફથી ફંડના કામમાં મદદ થાય છે. સમાજની સભાઓ સેનીટરી એસોસીએશનનાં ભાષણો પોતાના લત્તામાં કરાવવાની ગોઠવણ કરે છે અને આસપાસની સ્ત્રીઓને બોલાવીને મોટી સંખ્યા એકઠી કરે છે.

સુમંત બટુકરામ મહેતા.

ગુજરાતનું જાહેરજીવન.

અમદાવાદ.

ગુજરાત સભા—તા ૩૦-૧-૧૭ ના રોજ રા. બા. રમણભાઇના પ્રમુખપદ નીચે, રા. કાળીદાસ જમ્નકરણ ઝવેરી બી. એ, એલએલ. બી એ, " મ્યુનિસિપાલીટીઓ અને લોકલ બોર્ડો " યાને "સ્થાનિક સ્વરાજ્ય " એ વિષે (ગુજરાત સભા વ્યાખ્યાનમાળા નં. ૩) એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. દર વખતની માફક એ વિષયનું પુસ્તક તૈયાર થઇ ગયેલું હોવાથી એ ભાષણનો પણ લાભ અમદાવાદ શિવાય અન્ય સ્થળોએ લઇ શકાશે. " ગીરમીટીયા મજુરી " પર લોકમત જાગૃત કરવા મી. એંડ્રુસ અને મી. પોલોક અત્રે આવેલા તે વખતે પણ ગુજરાત સભા તરફથી સ્ત્રીપુરૂષનો ભેગો ગંજાવર મેળાવડો પ્રેમાભાઇ હૉલમાં થયો હતો. તે વખતે તે ગૃહસ્થો શ્રીયુત ગાંધી, સૌ. શારદાબ્હેન, રા. બા. રમણભાઇ, રા. જીવણલાલ બેરીસ્ટર વગેરેના ભાષણો થયાં હતાં. સભામા મી એન્ડ્રુસનાં હૃદયભેદક વચનોનું ગુજરાતીમાં સૌ. વિદ્યાબ્હેને એક કાવ્ય બનાવેલું તે સ્ત્રીઓએ ગાયું હતું. શ્રીમતી સરોજીની નૈડુનું ભાષણ ઇંગ્રેજી તથા ગુજરાતી બન્ને ભાષાઓમા તૈયાર કરીને વ્હેંચવામાં આવ્યું હતુ અને ગીરમીટીયા મજુરી એકદમ બંધ કરવા વિષે ઠરાવો કરવામાં આવ્યા હતા. રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકનાં " કોંગ્રેસ અને સ્વરાજ્ય " તથા " સામ્રાજ્યમાં હિન્દની પદવી " એ વિષયો પર બે જાહેર ભાષણો થયાં હતાં. શ્રીમતી સરોજીની નૈડુ તરફથી આનન્દ ભુવન થીએટરમાં શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈના પ્રમુખપદ નીચે " શેહેરી જીવનના આદર્શો " એ વિષે સ્ત્રીપુરૂષ

મળીને ૩૦૦૦ શ્રોતાઓ સમક્ષ જાહેર ભાષણ થયું હતું. આવા મેલાવડા સમક્ષ પહેલીજ વાર શ્રીયુત ગાંધી સાહેબે શ્રીમતી નેડુ પાસે હિન્દુસ્તાનીમાં ભાષણ અપાવરાવ્યું અને શરીરમાં તાવ છતા એ મહાન છટાદાર વકતા બહુ સુન્દર રીતે બોલી શકયા. અત્યાર સુધી એ બાઇ કેવળ ઇંગ્રેજી ભણેલાઓને જ ઉપયોગી હતાં તે આ પ્રસંગ પછી આખા દેશને ઉપયોગી થઇ પડયાં છે.

ગોખલે સોસાઈટીઃ—ગઇ તા. ૧૯–૨–૧૭ ને રોજ મહાન દેશભકત સ્વ. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેની જયંતિ બેરીસ્ટર છોત્રણલાલ વ્રજરાય દેસાઇના પ્રમુખપદ નીચે આનંદ ભુવન થીએટરમાં બહુજ લાગણીપૂર્વક ઉજવવામાં આવી હતી. તેમા ગોખલે સોસાઇટીનો રીપોર્ટ વંચાયો હતો આવતા વર્ષની અંદર સ્વ ગોખલેના ભાષણોનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવા યોજના થઇ હતી. એ સંબંધે શ્રીયુત ગાંધીનો સંદેશો પણ વંચાયો હતો. રા. ચંદુલાલ દવેએ મુખ્ય ભાષણ કર્યું હતું અને દેશભક્તિનાં કાવ્યો ગાવામા આવ્યાં હતા. એ રીપોર્ટ તથા ગાંધી સાહેબનો સંદેશો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

અમદાવાદ ગોખલે સોસાઇટીનો પ્રથમ વર્ષનો વાર્ષિક રીપોર્ટ.

ગયા વર્ષની ફેબ્રુઆરીની ૧૯ મી તારીખે મહાન દેશભકત ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેની મૃત્યુ તિથિ હતી તેજ પુણ્ય દિવસથી અને એમના સ્મરણાર્થે "ગોખલે સોસાઇટી" નામની સંસ્થા દાદાભાઇ લાયબ્રેરીના મકાનમા સ્થાપવામાં આવી છે આજ એનુ પ્રથમ વર્ષ પુરૂ થવાથી એ મહા પુરૂષની જયંતિના ઉત્સવ સાથે અમારો વાર્ષિક વૃત્તાંત પણ નીચે પ્રમાણે રજુ કરવા મને આજ્ઞા થઈ છે

ઉદ્દેશ.

સદ્દગત ગોખલેની અંતિમ ઇચ્છા એવી હતી કે મ્હારી પાછળ મ્હારી યાદગીરી રાખવાને બાવલા કરવાં કે છવનચરિત્રો લખવામા કાળક્ષેપ નહીં કરતા, મ્હારા દેશબંધુઓ માતૃભૂમિની સેવા જ કરે તો સારૂ. એ અંતિમ ઇચ્છાનો વિચાર કરતા તથા એમના પરાક્રમી જીવનના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો તારવતાં અમને એમ માલમ પડયું કે બીજી મ્હોટી વાતો દેડવા દઇને "અભ્યાસ અને સેવા" એ બેજ મંત્રો અમે લઇ રાખીશું તો એમના આત્માને સંતોષ થશે તેથી,

૧. હિન્દુસ્તાનની અને મુખ્યત્ત્વે કરીને ગુજરાતની આર્થિક, રાજકીય અને કેળવણીને લગતી તથા સામાજિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો અને કરાવવો.

૨ ઉપરના વિષયોનું જ્ઞાન જનસમાજમા ફેલાવવુ.

૩ સમાજસેવાનાં કામ કરવા

આ ત્રણજ સાદા અમારા ઉદ્દેશો રાખ્યા છે અને હવે એને અનુસરીને અમે આ વર્ષમા જે કંઈ કરવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ તે આપની આગળ નિવેદન કરીશુ

ગોખલે સોસાઇટીની સભાઓ.

ગયા વર્ષમા લગભગ દર શનિવારે સાંજના ૭ થી ૮–૩૦ સુધી દાદાભાઇ લાઈબ્રેરીમાં અમારા સભાસદો તથા મિત્રો મળતા અને સમાજ સેવાની, અમારા કાર્યક્રમ સંબધની તથા દેશની સામાજિક, રાજકીય અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓ વિષે પદ્ધતિસર વાદવિવાદનો અમે પુષ્કળ લાભ લીધો છે પ્રથમ તો શેહેરમા, આવુ ગંભીર વિષયો પર વાતચીત કરવાનુ કોઈ સ્થાનજ ન્હોતું અને તેથી શેહેરના તેમજ બ્હારના અભ્યાસકો વિચારકો કે સમાજ સેવકોને અન્યોન્યનો જોઇએ તેવો લાભ

મળતો ન્હોતો બીજુ, શેહેરમા તથા ગુજરાતમા સ્થળે સ્થળે છુટક છુટક દેશોન્નતિના ઘણા મંડળો વેરાયલાં છે ન્હાના ન્હાના ઘણા સ્ત્રી પુરૂષો એક બીજાથી સ્વતંત્રપણે પોતપોતાથી બને એવુ દેશ સેવાનું કામ કરે છે, આ બળો અને આવાં મનુષ્યો એકત્રિત થવાની ઘણી જરૂર હતી અને આ બન્ને કાર્ય કંઈક અંશે સફળ કરવા અમારૂં મંડળ ભાગ્યશાળી થયુ છે ગયા વર્ષમા આવી અઠવાડીક સભાઓ ૪૮ થઇ છે અને સભાના સ્થાનિક સભાસદો ઉપરાંત કેટલાક બીજા દેશહિતૈષી જનો પણ વખતો વખત તેમા હાજર રહ્યા હતા .

મહિલાવિદ્યાલય.

પ્રો કર્વેના અત્રે આવી ગયા બાદ કન્યા હાઇસ્કુલની શેહેરમા ઘણીજ જરૂર માલમ પડેલી અને એ કાર્ય અમારે કરાવવુ એમ અમારી સોસાઇટીએ નિશ્ચય કર્યો હતો અમારા એક ઉત્સાહી સભાસદ ભાઇ કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈએ, આ કાર્ય હાથમા લીધુ હતુ અને જણાવતા ઘણોજ હર્ષ થાય છે કે વનિતા વિશ્રામના વ્યવસ્થાપક બ્હેન સુલોચના અને સૌ શારદાબ્હેનને આ ઉત્તમ કાર્ય માટે યોજી "મહિલા વિદ્યાલય' અસ્તિત્વમા લાવવા ભાઈ કેશવપ્રસાદે એ બન્ને પરોપકારી બ્હેનો સાથે મળી ઘણી મ્હેનત લીધી છે તેમ છતા આ વિદ્યાલય સ્થાપવાનો અને નભાવવાનો બધો યશ વનિતાવિશ્રામ તથા બ્હેન શારદાને જ ઘટે છે અમારી સભાએ માત્ર એ ખાતે આંગળી દેખાડવા જેટલુ જ અલ્પ કાર્ય કર્યું છે

યુવકમંડળ.

આ સોસાઇટીને અંગે, મ્હે એક યુવકમંડળ કહાડવા વચન આપ્યુ હતુ. હાઇસ્કુલો અને કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓના સમાગમમા આવવુ, એમની દોસ્તી કરવી અને વર્તમાનપત્રો, માસિકો અને ઉત્તમ પુસ્તકો વાચવા તરફ એમને વાળવા એ કાર્ય મ્હને બહુજ અગત્યનુ લાગે છે કેવળ પરીક્ષાઓ જ પાસ કરવાથી અને પાઠય પુસ્તકોના અભ્યાસથી બરાબર વિદ્વતા આવતી નથી કે સારા દેશજન થવાનુ નથી એ મ્હેં બહુ દીલગીરીની સાથે જોયુ છે ચારિત્ર્ય બળ, સ્વદેશ ભક્તિ, ધાર્મિકતા, રસિકતા અને કુદરત તરફ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવવાના તથા સમાજ સેવા માટે લાયકાત મેળવવાના વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હોય છે તે જ વખતે ઘણા સારા પ્રયત્નો આવા મંડળો દ્વારા બહુ સારી રીતે થઈ શકે છે એવો મ્હને કંઈક અનુભવ છે. આવુ એક યુવક મંડળ ગોખલે સોસાઇટી તરફથી અમે કહાડયુ છે એના ઉદ્દેશો આ પ્રમાણે છે વિદ્યાર્થીઓનું જ્ઞાન વધે અને ચારિત્ર્ય સુધરે તથા તેઓ સમાજ સેવાનાં યથાશક્તિ કામો કરવા કેળવાય એ ઉદ્દેશથી આ મંડળ સ્થાપન કરવામા આવ્યુ છે. હાઇસ્કુલો તથા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને આ મંડળના સભાસદ થવા આગ્રહપૂર્વક વિનતિ છે

સભાસદોને લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓ.

૧. હુ મ્હારા નિત્યના અભ્યાસમાં કોઇ પણ વિષયની ઉપેક્ષા નહીં રાખતા ઉત્તમ વિદ્યાર્થી થવા પ્રયત્ન કરીશ ૨. નવરાશનો કેટલોક વખત વર્તમાન પત્રો, માસિકો તથા ઉત્તમ પુસ્તકો વાચવામા ગાળીશ ૩ ચારિત્ર્ય શુદ્ધ કરવા યત્નશીલ રહીશ ૪. વર્ષમા ઓછામા ઓછા બે વિષયોપર પૂર્ણ વિચાર કરી એ વિષે મ્હારા વિચારો મંડળ સમક્ષ રજુ કરીશ ૫ સમાજ સેવાના એમદ કાર્યમા તન મન અને ધનથી જોડાઈશ

મંડળમાં કામ કરવાની રીત.

૬ અઠવાડીયામાં એક વખત યુવક મંડળની સભા થશે તે વખતે હું હાજર રહેવુ એ મ્હારી ફરજ સમજીશ ત્યાં પેહેલેથી નક્કી કરેલા વિષયપર ભાષણ અગર વાદવિવાદ કે ચર્ચા થશે કોઇ વખત ઉત્તમ પુસ્તક, કાવ્ય કે નિબંધો પણ વચાશે ઉપરના નિયમો મ્હે વાચ્યા છે અને એ પ્રમાણે વર્તવા હું શુદ્ધ અંતઃકરણથી બંધાઉ છુ

લી વગેરે

(સભાસદની સહી)

આ મ ડળ દર રવિવારે બપોરના ત્રણથી ચાર મારે ત્યાં મળે છે એની આ વર્ષમા ૩૦ મીટીંગો થઇ હતી અને તેમાં નીચે પ્રમાણે વિષયો ચર્ચાયા હતા

૧. યુનાઇટેડ સ્ટેટસનો ઇતિહાસ અને ત્યાની લોકસ્થિતિ ૨. જપાનનો આધુનિક વિકાસ. ૩ આયર્લેન્ડનો સ્વરાજ્ય મેળવવાનો પ્રયત્ન ૪ પ્રાચીન ભારત. ૫ અર્વાચીન ભારત ૬. સુખ ૭ કર્ત્તવ્ય ૮ બુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય ૯ વખતનો સદુપયોગ ૧૦. પુસ્તકો ૧૧ આરોગ્ય. ૧૨. ધન દોલત ૧૩ મહત્ત્વાકાક્ષા ૧૪ ગુજરાતી કવિતાનો ઇતિહાસ અને પ્રો. બ ક ઠાકોરના "આરોહણનુ" વાચન ૧૫ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનુ જીવન અને ગીતાંજલીનુ વાચન ૧૬ પ્રો આનન્દશકર ધ્રુવના "આપણો ધર્મ" માંથી કેટલાક નિબધોનું વાચન ૧૭ નેશનલ કોંગ્રેસ ૧૮ "પ્રભુમય જીવન" નું પ્રથમ પ્રકરણ ૧૯ રેતીના રણમા દટાઇ ગયેલા શેહેરો (ટાકલા માકન વગેરે)

(ઉપરના વિષયો મ્હે રજુ કર્યા હતા અને આરોગ્ય અને પ્રભુમય જીવનપર વિદ્યાર્થીઓ પોતે લેખો લખી લાવ્યા હતા) "સમાજ સેવા વિદ્યાર્થીઓએ કેમ કરવી" એ વિષે રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઇ અને ડો સુમન્તે બોધ કર્યો હતો

વિદ્યાર્થી બધુઓ! ઉપર પ્રમાણેનુ યુવક મ ડળનુ પ્રથમ વર્ષનું કામ થયુ છે વધારેમાં વધારે ૨૫ અને ઓછામા ઓછા ૩ વિદ્યાર્થીઓ હાજર રહેતા છતા અમે આ કાર્ય એકનિષ્ઠાથી જારી રાખ્યુ છે અને આવતા વર્ષમાં આ જ રીતે કામ કરીશુ આ ઉપરાંત બધા સાથે કંઇ મુસાફરીએ જવાનુ, ઉજાણીઓ કરવાનુ અને ફરવા જવાનુ પણ આ મ ડળ દ્વારા રાખીશુ આ મ ડળ જુદુ કહાડ્યુ તે પહેલાં લગભગ ત્રણ વર્ષ, આવુ એક "ડૌન સોસાયટી" નામનુ મંડળ મ્હે ચલાવેલુ છે અને તેથી મ્હારી ખાત્રી છે કે ફક્ત વિદ્યાર્થી બધુઓને આ વાત પસદ પડે અને સારી સખ્યામા તેઓ જોડાય તો એનુ ભવિષ્ય ઘણુંજ સારુ થઇ શકે છે એવી મ્હને તો ખાત્રી છે

નાત જાતનાં મંડળોનું પરિષદ.

સામાજિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાનો અમારો જે ઉદ્દેશ છે તેને અનુસરીને અમદાવાદના નાત જાતોનાં મ ડળોનુ પરિષદ અમારી તરફથી ભાઇ કેશવપ્રસાદે મેળવ્યું હતુ સાક્ષર શ્રી ઉત્તમલાલ ભાઈ એના પ્રમુખ હતા અને ત્રણ દિવસ સુધી એનુ કામ સુવ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલ્યું હતું. પ્રથમ પ્રશ્ન પત્રો દ્વારા અને પછી પેટા મીટીગોથી ઘણી ઉપયોગી માહીતી પ્રશ્ન સમક્ષ મુકાઇ હતી અને સ સાર સુધારા પરિષદો કરતા કંઇક જુદી રીતે, નાતોને સાથે રાખીને-ઓછામા ઓછો વિરોધ નડે એ માર્ગે-સામાજિક સુધારાના વિચારો પ્રસારવામાં આવ્યા હતા પરિષદ મા ૩ દિવસનો તમાશો ના રહેતા કઇ સતત કાર્ય કરે એ ઉદ્દેશથી એનુ જુદું મ ડળ કાઢવામાં આવ્યુ છે અને તે અમારી સોસાયટીથી સ્વતત્રપણે યથાયોગ્ય કાર્ય કરવા શક્તિમાન થાવ એવી અમારી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના છે

"કેળવણીને લગતી સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો અને કરાવવો તથા એ વિષયોનુ જ્ઞાન જનસમાજમાં ફેલાવવું" એવો જે અમારો ઉદ્દેશ છે તેને અનુસરીને રા. ચીમનલાલ હરીલાલ સેટલવાડના પ્રમુખ પદ નીચે "કેળવણી પરિષદ" ફત્તેહમંદ રીતે મેળવવા અમે ભાગ્યશાળી થયા હતા આ પરિષદને અંગે અમારે પ્રશ્નપત્રો કહાડવાનુ, પુષ્કળ પત્ર વ્યવહાર ચલાવવાનું, કમીટીઓ અને પેટા કમીટીઓ નીમવાનું, પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને સ્ત્રી કેળવણીને લગતા સંમેલનો કરવાનુ એવુ શરૂઆતનુ ઘણું કામ કરવાનુ હતું, પરન્તુ તે બાબત અમારા સેક્રેટરીઓએ જે ઉત્તમ કાર્યદક્ષતા, પદ્ધતિ અને સુવ્યવસ્થાપૂર્વક બધુ કામ કરવાની જે લાયકાત બતાવી છે, તે અમે બીજા કામોમા પણ અનુકરણ કરવા યોગ્ય ગણીએ છીએ અને ગોખલે સોસાયટી તરફથી એ ભાઈઓનો અન્ત:કરણપૂર્વક ઉપકાર માનવાની આ તક લઇએ છીએ. આ પરિષદનો વિગતવાર રીપોર્ટ તૈયાર થવા આવ્યો

કેળવણી પરિષદ.

છે, શુદ્ધ કેળવણી મંડળ પણ હવે એને અંગે સ્થપાઇ ગયું છે તેથી એ સબંધમાં ઘણી ઇચ્છા છતા વિષેશ લખવું લંબાણ થઇ જવાના ભયથી રહેવા દેવુ પડે છે

ઉદ્યોગ હુન્નરની તપાસ.

દેશની આર્થિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો એ પણ અમારો ઉદ્દેશ હોવાથી આપણા દેશમાં હાલ જે ઉદ્યોગ હુન્નરને લગતું કમીશન પોતાની બેઠકો સ્થળે સ્થળે કરે છે તે વખતે મુંબાઇની "ધી ઇન્ડીયન ઈકોનોમીક સોસાયટી" તરફથી અમારા ઉપર કેટલાક પ્રશ્નો મોકલવામાં આવ્યા હતા. તે ખાતે અમારી સોસાઇટી તરફથી રા કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા, બી. એ, એલએલ બી રા હરિપ્રસાદ મહેતા, રા કૃષ્ણલાલ નરસીલાલ દેસાઇ એમ એ, એલએલ. બી, અને આ શહેરના જુના સ્વયંસેવક, ખરા સ્વદેશ ભક્ત અને સઘળા પ્રજા ઉપયોગી કામોમાં શુદ્ધ અંતઃકરણપૂર્વક તદ્દન સ્વાર્થત્યાગથી છુપી રીતે કામ કરનાર મ્હારા મિત્ર રા હીરાશંકર બ્હેચરલાલ પંડિતને નીમવામાં આવ્યા હતા એમણે હાથની શાળો, કાગળ બનાવવાનો આપૂરો અમદાવાદનો જુનો હુન્નર અને ઇસલામ મેચ મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપનીનો દીવાસળીઓ બનાવવાનો હુન્નર એ ત્રણ ઉદ્યોગોની સંપૂર્ણ તપાસ કરી હતી અને એનો રીપોર્ટ સરવન્ટ ઓફ ઇન્ડીયા સોસાયટીવાળા, ઇકોનોમીક સોસાયટીના સેક્રેટરી મી દેવલે ઉપર તથા તથા મુંબઈ સરકાર પર મોકલવામાં આવ્યા હતો ગુજરાતીમાં એ રીપોર્ટનો સાર "નવજીવન અને સત્ય"ના જાન્યુઆરી ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે

આ સાથે મ્હે તથા મ્હારા મિત્ર રા હરિપ્રસાદ મહેતાએ મળીને, બીજી એક ફરજની ખાતર અમદાવાદના જુના તથા નવા ઉદ્યોગોની તપાસ કરી હતી તેને પરિણામે અમને જે વિચારો થયા છે તે અત્રે રજુ કરવાની જરૂર જણાય છે.

અમદાવાદની હાથની શાળોનો ઉદ્યોગ **સ્વદેશી**ની પ્રતિજ્ઞા ફરી પાછી તાજી કરીને આપણે તન મન અને ધનથી મદદ કરવા જેવો છે એ માલમાં હજી ટકાઉપણું, ઉત્તમતા અને ટેક રહેલા છે જર્મની, જાપાન અને વિલાયતી માલના ખોટા ઝગઝગાટમાં અંજાઈ, આપણી સ્ત્રીઓ જે ફેશનના પ્રવાહમાં તણાય છે તેમને આજને પુણ્ય દિવસે "**સાચા સ્વદેશી**" થવા વિનતિ કરીશું. **સ્ત્રીઓ જ્યારે સ્વદેશી થશે ત્યારે જ સ્વદેશી હીલચાલની પુરી ફત્તેહ થશે**

હાથની શાળો ઉપરાંત કલાની દૃષ્ટિથી ઉત્તમ સુતારી કામ, શિલ્પ કામ અને સોના રૂપાનું સુન્દર કામ હજી આપણા શહેરમાં થાય છે. કારચબ અને રેશમનુ ભરત ગુંથણ હજી અસ્તિત્વમાં છે મનોહર ચિત્રકારો, મીઠા ગાયકો અને રડયા ખડયા બુદ્ધિપૂર્વક તરેહ વરેહવારના કામ કરનારા, પશ્ચિમની હરીફાઈ છતા હજી છેક નાબુદ થયા નથી કલાકૌશલ્ય એ દેશનું ખરૂ ધન છે અને એનો જો નાશ થવા દઇશું તો ભવિષ્યની પ્રજા આપણા જમાનાને જરૂર દોષ દેશે શાહપુરમાં બનતા ગાલીચા યુરોપ, આફ્રીકા અને અમેરીકાના બજારોમાં વેચાય છે, હાજીસાવાડાની શાળોમાં નવા જમાનાને પસંદ પડે એવુ પટણીઓનું કામ થાય છે અને અમને જોઇને અભિમાન ઉત્પન્ન થયુ છે કે રાજકીય, આર્થિક, સાંસારિક વગેરે અગણિત મુસીબતો છતા આપણા શહેરના કેટલાક કારીગરો હજી પોતાનું સ્વતંત્ર જીવન વેચી બેઠા નથી

આમ છતા આ આશાજનક ચિત્ર લાંબો વિચાર કરતા બહુ વાર ટકી શકતુ નથી વ્યાપાર ઉદ્યોગની ખીલવણીમાં પરાધીનતા અસહ્ય છે અને જ્યા સુધી નિકાશ અને આયાત ઉપરની જકાત આપણા હાથમાં પુરેપુરી આવે નહીં ત્યા સુધી આપણી વ્યાપાર ઉદ્યોગ અને હુન્નરની દુર્દશા મટી શકે એમ લાગતુ નથી

મીલ મજુરોની સ્થિતિની તપાસ.

રા. ચંચળલાલ વાસુદેવ મ્હેતાએ, આ કામ માથે લીધું હતું તે સબંધે શેહેરના જુદા જુદા ભાગોમાં ફરી ૭૦ કુટુમ્બોની એમણે તપાસ લીધી છે, પરન્તુ આર્થિક શિવાય આ કેળવણીને લગતી, આરોગ્યની કે નાતજાતના રીતરીવાજો તથા વ્યસન સબંધી કંઇ હકીકત મેળવાઇ નથી એટલે એ કામ હજુ અધુરૂં છે અને વિશેષ કાર્ય આ વર્ષમાં કરવા ધારીએ છીએ. જનસમાજની ખરી સ્થિતિનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોવાની સમાજસેવકોને ઘણીજ જરૂર છે.

ગામડાંની હાલત.

ગામડાંની દશા પણ દિનપરદિન બગડતી જાય છે. ખરી 'દેશસેવા કરનાર હવે કેવળ શેહેરોમાં રહી, આરામ ખુરશીઓમાં પડે પડે પુસ્તકો વાચીને કે પુસ્તકો લખીને લોક કલ્યાણ કરી શકતા નથી માટે ગામડામાં ફરવુ, ત્યાંના દેશબંધુઓના સમાગમમાં આવવુ, અને એમના સુખ દુખ જાતે જોવા એ કાર્ય અમારા કેટલાક સભાસદોએ માથે લીધું હતું. પણ એ ખાતે બહુ થઇ શકયુ નથી. ફક્ત રા. રતિલાલ જીવણલાલ લાખીયાએ "આરોગ્ય" સબંધી અને હજુ ગામડામાં પઠાણુ લોકો જે ધીરધાર કરે છે તેથી ગરીબ લોકોપર જે ત્રાસ વર્તે છે તે સબંધમાં થોડીક માહિતી આપી હતી.

રાજકીય અભ્યાસના વર્ગો.

રાજકીય વિષયોના અભ્યાસને અર્થે અમે કેટલોક વખત દર બુધવારે કલાક કલાક કંઇ વાચવુ એમ નિશ્ચય કર્યો હતો. અને એ કામ રા. કૃષ્ણલાલ નરસીલાલ દેસાઈ તથા હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખે માથે લીધુ હતુ. લખનૌ કોન્ગ્રેસ વખતે ફ્જેત થયેલા, "રાઉન્ડ ટેબલવાળા" મી. કરટીસનુ "પ્રોબ્લેમ ઓફ ધી કોમનવેલ્થ" ગયા નવેમ્બર મહિનાથી અમે વાચવા માંડયુ હતુ અને લડાઇ પછીની બ્રીટીશ સામ્રાજ્યની રચના વિષેના, મી. કરટીસના જે વિચારો પર દેશના સભાસ્થાનોમાંથી અને વર્તમાનપત્રોદ્વારા જે ટીકાઓ થઈ તેવી ટીકાઓ કરવા અમે આ વાચનને પ્રતાપે વ્હેલા તૈયાર થઈ શકયા હતા. અભ્યાસ માટેના આ મેળાવડા પાછા આવતા બુધવારથીજ શરૂ થવાના છે અને એમાં ભાગ લેવા આપ સર્વેને અમારી સભા તરફનું હમેશને માટે નિમંત્રણ છે.

અમદાવાદ પાર્લામેન્ટ

અમારા પ્રમુખ સાહેબે આ આકર્ષક સંસ્થા કહાડાવી છે અને એ દ્વારા ભવિષ્યમાં સારા વક્તાઓ, અભ્યાસીઓ અને લેખકો ઉત્પન્ન કરવા અમે આશા રાખીએ છીએ. આ કાર્ય હજી નવું છે અને એને વિષે તેઇએ એટલુ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલુ હોવાથી વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી.

આ પ્રમાણેની ગત વર્ષની અમારી પ્રવૃત્તિ છે અને આપ સર્વેની સદ્ભાવનાથી ભવિષ્યના વર્ષોમાં અમે હજી પણ વિશેષ સેવા કરવા સમર્થ થઇએ એમ ઈશ્વર પાસે માગીએ છીએ.

સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો! હવે આ રીપોર્ટ પુરો થયો છે અને અંતમાં આપણી માતૃભૂમિ જેની સેવામાં સદ્ગત **કર્મવીર ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે** જેવાએ દેહ સમર્પણ કર્યો હતો એની ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ થાવ એટલી પ્રાર્થના કરીશુ. વન્દેમાતરમ્.

ता. ૧૯–૨–૧૭. | લી. સેવક,
અમદાવાદ. | ડા. હરિપ્રસાદ વ્ર. દેસાઈ.
મંત્રી ગોખલે સોસાઇટી

ભરૂચ સેનીટરી એસોસીએશનની હીલચાલ. તા. ૧૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭ ને દિવસે સાંઝે અત્રેના સર શાપુરજી ભરૂચા હાલમાં એસોસીએશન તરફથી મ્યુનીસીપાલીટીના મેમ્બરો, તંદુરસ્તી ખાતાના નોકરો ગુજરાતી તથા ઇંગ્રેજી ૫-૬-૭ ધોરણોના વિદ્યાર્થીઓ અને અત્રેની જાહેર પ્રજા સન્મુખ, કેટલીક ફીલ્મો બતાવવામા આવી હતી જે ખરેખર બોધક અને આનંદદાયક થઇ પડી હતી. 'ભરૂચી.'

સુરત.

ગીરમીટ સામે ઠરાવ: ગયા માસમાં નગીનચંદ ઇન્સ્ટીટયુટમાં એક જાહેર સભામાં મળી આ શહેરના રહીશોએ એવો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો કે ગીરમીટની પદ્ધતિ જરા વિલંબ વિના રદ કરવી જોઇએ.

સામ્રાજ્યના બંધારણમાં હિન્દનું સ્થાન.

(૨)

સામ્રાજ્ય પરિષદના ઇતિહાસનું સંક્ષેપમાં અવલોકન કરીને હવે આપણે સામ્રાજ્યના ભવિષ્યના બંધારણની યોજનાઓ વિચારપૂર્વક તપાસી શકીએ. પણ આ યોજના મુખ્યત્વે કરીને સંસ્થાનોના હક અને જવાબદારી વધારવાના ઉદ્દેશથી રચાએલી છે અને તે સંસ્થાનોમા જ પ્રથમ ઉદ્ભવી છે. માટે આજ સુધીનો સંસ્થાનોનો રાજકીય વિકાસ આપણે ઉતાવળથી નીરખવો જોઇએ. કારણ કે તે શિવાય હવે તે જે પદવીની માગણી કરે છે તે બરાબર સમજી શકાશે નહિ.

સંસ્થાનોનો રાજકીય વિકાસ.

સંસ્થાનો હાલ જે સ્વરાજ્ય ભોગવે છે તેની શરૂઆત લૉર્ડ ડર્હામના રીપોર્ટથી થઇ—અથવા તો દક્ષિણ કૅનેડામાં પેપીનોએ અને ઉત્તર કૅનેડામા મેકેન્ઝીએ જગાવેલાં બંડથી થઇ—એ તો જાણીતું છે. એ બંડ થયા તે પહેલાં પણ કૅનેડામાં એક પાસ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓથી ભરેલા ધારાસભાના એક વિભાગ અને બીજી પાસ સરકારે નીમેલા બીજા વિભાગ અને બિનજવાબદાર કારોબારી મંડલ વચ્ચે વારંવાર સખ્ત વિરોધ જામતો હતો અને પ્રજામાં અસંતોષ વધારે ને વધારે તીવ્ર બનતો હતો. પેપીનો અને મેકેન્ઝીનાં બંડ થયા ત્યારે પરાકાષ્ટા આવી અને તે શમાવવા તેમજ કાયમનું સમાધાન કરવા માટે સુધારા સૂચવવા લૉર્ડ ડર્હામને મોકલવામા આવ્યા. તેમણે જે ખરીતો રજુ કર્યો હતો તે હાલ પણ ઘણો મનન કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે તેનો મુખ્ય મુદ્દો એવો હતો કે પ્રજાને જવાબદાર થાય એવી રાજ્યસંસ્થા (responsible goverment) કૅનેડામાં સ્થાપ્યા શિવાય ખરૂં સમાધાન થવું અશક્ય છે. આથી સન ૧૮૪૧ માં એક કાયદો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવામા આવ્યો જેથી ઉત્તર અને દક્ષિણ કૅનેડા જોડી દેવામાં આવ્યાં અને પ્રજાકીય ધારાસભાને રાજ્યના

સર્વ વિષય પર નિર્ણય કરવાનો હક મળ્યો. તે કાયદામાં પણ એમ તો લખ્યું નથી કે ધારાસભામાં જે પક્ષની વધુ સંખ્યા હોય તેમાંથી પ્રધાનોની નીમણુક કરવી, પણ લગભગ ૧૮૪૭ માં આ બ્રિટિશ શિરસ્તો અનુસરવાની સ્પષ્ટ સૂચના સંસ્થાનોના પ્રધાન તરફથી કૅનેડાના ગવર્નરને કરવામાં આવી. આવી જ રાજ્યસંસ્થા પછીથી કૅનેડાના બીજા વિભાગોમા, ઑસ્ટ્રેલીયાનાં સંસ્થાનોમા, ન્યુઝીલૅન્ડમાં અને કેપ કોલોની અને નાતાલમા રચવામા આવી અને જ્યારે ત્રણે દેશમા જુદાં જુદા સંસ્થાનોને એકત્ર (unions) કરવામાં આવ્યાં ત્યારે તેમને પણ આ જ નિયમ લાગુ પાડવામા આવ્યો. આ રીતે સર્વે સંસ્થાનોએ સામ્રાજ્યમા સ્વરાજ્ય મેળવ્યું.

બે વધુ હક.

આમ પોતાના દેશની આન્તર વ્યવસ્થામા સંસ્થાનોને લગભગ પૂરી સ્વતંત્રતા મળી; પરંતુ સામાજ્ય અથવા બીજા દેશોની સાથે જે વિષયને કંઇ પણ સંબંધ હતો તે ઉપર નિર્ણય કરવાનો સંસ્થાનોની સરકારને જરા પણ હક ન હતો એમ લૉર્ડ ડર્હામે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું છતાં અત્યાર સુધીમા સંસ્થાનોએ એવા બે વિષયો ઉપર બ્રિટિશ સરકારની મંજુરીથી કાયદા પસાર કર્યા છે કે જેની સાથે સંસ્થાનોનો સ્વાર્થ ગાઢ રીતે સંધાએલો હોવા છતા જે ખરી રીતે સામાજ્યસત્તાને હસ્તક હોવા જોઇએ. (૧) આયાત નિકાશ ઉપર કર અને (૨) પરદેશીઓના પ્રવેશપર અંકુશ પહેલા વિષયનો પ્રશ્ન સન ૧૮૫૯ મા ઉપસ્થિત થયો. તે વર્ષમા કૅનેડાની ધારાસભાએ એક એવો કાયદો પસાર કર્યો કે જેથી કૅનેડાના ઉદ્યોગનુ રક્ષણ કરવાના હેતુથી ગ્રેટબ્રિટનથી આવતા માલ ઉપર કર નાંખવાની સત્તા સરકારને આપવામા આવી. સ્વાભાવિક રીતે ઇંગ્લંડના વેપારી મંડળોએ આ કાયદાની સામે મજબૂત પોકાર કર્યો અને તે નામંજુર કરવા સંસ્થાનોના પ્રધાનને તેમણે વિનંતિ કરી. આ માગણીનો અસ્વીકાર કરતે કરતે આ પ્રધાને કંઇક આનાકાની દર્શાવી આથી કૅનેડાના વડા પ્રધાને એક વજનદાર પત્રમા સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યુ કે પોતાના કરની વ્યવસ્થા કરવાની સત્તા કૅનેડાની ધારાસભાને હોવાથી અમુક કર વડી સરકારના પ્રધાન મંડળને ગમે તેટલો ગેરવ્યાજબી લાગતો હોય અને તેથી ઇંગ્રેજ પ્રજાને નુકસાન થતું હોય તો પણ તે નામંજુર કરવાની સલાહ શાહેનશાહને આપી શકાય જ નહિ; નહિ તો સંસ્થાનોનું સ્વરાજ્ય નષ્ટ થાય અને સંસ્થાનોના રહીશોની અવગણના કરીને તેનું રાજ્ય ચલાવવાની જવાબદારી વડી સરકારને લેવી પડે. આ પછી બીજાં સંસ્થાનોએ પણ આયાત નિકાશ ઉપર કર નાંખવાનો હક અજમાવ્યો છે અને તે વિષે ભાગ્યે જ કંઇ વાંધો લેવામાં આવ્યો છે. સંસ્થાનોને સ્વરાજ્ય મળેલું હોવાથી તેઓ કેમ ઇંગ્લાંડના માલ ઉપર કર નાખી શક્યાં અને હિન્દ પરાધીન હોવાથી ઇંગ્લંડના સુતરના માલ ઉપર ૩½ ટકાનો કર નાંખતાં ઇંગ્રેજ વેપારીઓના પોરબકોરથી તેટલો જ કર આપણી મીલોમાંથી નીકળતા માલ ઉપર કેમ નંખાયો એ તો સુજ્ઞ વાંચકો સમજી શકશે.

પરદેશીઓના—અને ખાસ કરીને એશીઆના રહીશોના પ્રવેશ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવાનો હક પણ સંસ્થાનોએ મેળવ્યો છે અને તેનો ભાર મુખ્યત્વે કરીને આપણા જ

દેશબધુઓ ઉપર પડયો છે એ આપણા તીખા અનુભવ ઉપરથી જાણીએ છીએ જો આયાતમાલ ઉપર કર નાંખવામા કૅનેડાએ શરૂઆત કરી તો એશીઆના રહીશોને આવતા બધ કરવાના હેતુથી કાયદા પસાર કરવામાં દક્ષિણ આફ્રિકાએ આગેવાની કરી. તે સસ્થાનમા ત્યાના મૂળવતનીઓની સખ્યા ગોરા લોકો કરતાં ચાર ઘણી છે અને તે ઉપરાંત કાળા ગોરાની વર્ણસંકર પ્રજાની પણ મોટી સખ્યા છે. આ સ્થિતિમા ત્યાની સરકારે એવી દલીલ યોજી છે કે જો અમને અમારી પ્રજામાં જુદા જુદા તત્ત્વોનુ પ્રમાણ નિયત કરવા દેવામા ન આવે તો અમારૂં સ્વરાજ્ય લગભગ વ્યર્થ જ થઇ પડે, કારણ કે તેમના ધારવા પ્રમાણે બધા પરદેશીઓને આવવાની છૂટ આપવામા આવે તો ધીમે ધીમે કાળી પ્રજાનું પ્રમાણ વધતું જાય અને એવો દિવસ આવે કે જ્યારે—હિન્દમાં છે તેમ—ઇંગ્રેજો રાજયતત્રમાં અને વેપારમા માત્ર ઉચામાં ઉચી પદવીઓમા નજરે પડે. બીજી પાસ એક સામ્રાજ્યના રહીશોને તેના કોઇ પણ ભાગમા જવાનો હક હોવો જોઇએ અને સામ્રાજયમાં જાતિદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય એવા કોઇ પગલા ન લેવાવાં જોઇએ એ વિચાર શરૂઆતમાં ઘણા જોરથી ઇગ્લંડમાં પ્રવર્તતા હતા, પણ તે સંસ્થાનોની સબળ વકીલાત આગળ ઓગળી ગયા અને પરીણામે દક્ષિણ આફ્રિકા, કૅનેડા, ઑસ્ટ્રેલીઆ, ન્યુઝીલેન્ડ વગેરે બધાં સંસ્થાનોએ એશીઆના રહેવાસીઓના પ્રવેશ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકયા છે આ સબંધમા જાણવા જેવી બીના એ છે કે જાપાનની સાથે કૅનેડાએ વેપારી સંધિ કરીને દર વર્ષે જાપાનીઝોની અમુક સખ્યા દાખલ કરવાનુ વચન આપ્યું હતું એટલે દેખીતી રીતે ચીનાઓ અને ખાસ કરીને હિન્દીવાનોની સ્હામે જ ત્યાંનો કાયદો યોજવામાં આવ્યો છે એમ કહી શકાય. આ સંબંધમા કૅનેડાના બ્હારામાં કોમા ગાટા મારૂને મળેલો આવકાર અને દક્ષિણ આફ્રીકાના "એશીયાટીક ઑર્ડીન્સ" સ્હામે શ્રીયુત ગાંધીએ કરેલી ચળવળનું વાચકને સ્મરણ કરાવવાની કયા જરૂર છે?

દેશાંતરીય રાજનીતિ (foreign policy) પર અંકુશ.

આમ સસ્થાનોએ પોતાના દેશની આન્તર વ્યવસ્થામા સ્વરાજ્ય મેળવ્યું છે એટલું જ નહિ પણ સામ્રાજ્યસત્તાને અધીન ગણાય એવા બે વિષયો ઉપર કાબુ મેળવ્યો છે. થોડુ ખાવાથી ભૂખ વધારે ઉઘડે છે એ નિયમ અનુસાર સંસ્થાનો હવે આટલા હકથી સંતોષ પામતાં નથી. તેમને હવે એક એવા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થઇ છે કે જે વડી સરકારનું જ ગણાયું છે–તે ક્ષેત્ર દેશાતરીય રાજનીતિના અને સંધિવિગ્રહના સવાલોનું છે. હાલનો વિગ્રહ શરૂ થયો તે પહેલાં પણ સામ્રાજ્ય પરિષદની સભાઓમાં તેમ જ બીજી રીતે પરદેશીય રાજનીતિમાં વ્યાજબી હિસ્સો લેવાની આકાક્ષા સંસ્થાનોએ દર્શાવી છે, અને તેને પરિણામે હવે એવો વ્યાવહારિક નિયમ અનુસરવામા આવે છે કે કોઇ સંસ્થાનને લગતી બાબતમાજ્પરરાજ્ય સાથે સંધિ કરવાની હોય ત્યારે તેની સરકાર સાથે તે વિષે મસલત કરવામાં આવે છે. ઉપરાંત સન ૧૯૧૧–૧૨ માં દેશાતરીય રાજનીતિના બધા સવાલોમાં સસ્થાનો સાથે મસલત કરવાની (ઇગ્લંડ તરફથી) મી. હાર્કોર્ટની દરખાસ્ત ન્યુઝીલેન્ડ શિવાય કોઈ સંસ્થાનોએ કબૂલી ન હતી. વધારામાં આપણે એ

પણ ધ્યાનમા રાખવુ જોઇએ કે પોતાના જેવી સરખી પાયરીપર સંસ્થાનોને સામ્રાજ્યના એકતંત્રમાં દાખલ કરવાની નામરજી ઇગ્લંડે દર્શાવી છે અને ઇંગ્લંડ તથા સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિરૂપ સામ્રાજ્યસત્તા સ્થાપવાની સર જોસફ વૅર્ડની દરખાસ્તને કોઇ મોટાં સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓએ ટેકો આપ્યો ન હતો.

પણુ આ વિગ્રહે આખી સ્થિતિમા મોટો ફેરફાર કર્યો છે એ તો સ્પષ્ટ છે. હિન્દની માફક સંસ્થાનોએ સામ્રાજ્યના રક્ષણુ માટે ધનની અને માણુસોની અઢળક સહાય આપી છે અને આપ્યે જાય છે અને લોનોનું વ્યાજ ઉપજાવવા માટે નવા કર પણુ તેમણે પોતાની પ્રજા ઉપર નાંખ્યા છે. હવે સંસ્થાનો જે સ્વરાજ્ય ભોગવે છે તેનો તો એવો મૂળ સિદ્ધાન્ત છે કે "પ્રતિનિધિત્વ શિવાય કર નંખાય નહિ" (*No taxation without representation*) અર્થાત્ જે સભામાં તેમના પ્રતિનિધિ બિરાજતા નથી તેના નિર્ણયને અંગે તેમના ઉપર કર નંખાય નહિ. પણુ આ વિગ્રહ તો બ્રિટિશ ટાપુએ એ ચુંટેલી પાર્લામેન્ટે જાહેર કર્યો છે અને છેવટની સુલેહ પણુ મુખ્યત્વે કરીને તેની અને તેને જવાબદાર પ્રધાનોની સંમતિથી જ થશે, જ્યારે તે વિગ્રહના નિભાવને અંગે સંસ્થાનોને આડકતરી રીતે વર્ષો સુધી કર ઝીલવા પડશે. આ સ્થિતિ ઉપરના મૂળ સિદ્ધાન્તથી વિરૂદ્ધ છે અને તેથી હવે સંધિ વિગ્રહના નિર્ણયમાં કંઈ અસરકારક હિસ્સો સંસ્થાનોને આપવો જોઇએ એ દલીલ વ્યાજબી રીતે રજુ કરવામાં આવી છે. વધારામાં એ પણ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે ભવિષ્યમાં સામ્રાજ્યના રક્ષણુ માટે વધારે મોટા પાયા પર વ્યવસ્થા કરવી પડશે અને તેના ખર્ચમા સંસ્થનો પોતાનો ફાળો ખુશીથી આપશે. પણુ આ દરખાસ્ત પણુ સંસ્થાનો ધ્યાનમાં ત્યારે જ લે કે જયારે દેશાંતરીય રાજનીતિના નિર્ણયમાં તેમને કઇ પણ ભાગ મળે ત્યારે.

આ વિચારસરણિ આપણે વ્યાજબી ગણીશું—જો હિન્દને પણુ તે લાગુ પાડવામાં આવે તો. કારણુ કે સંસ્થાનો કરતાં ઘણી રીતે આપણે સામ્રાજ્યને વધારે સહાય આપી છે અને હમણા જ દોઢ અબજ રૂપીઆ ની જે લોન ઇગ્લંડને ભેટ તરીકે આપવામાં આવનાર છે તેને અંગે આપણુને દર વર્ષે ૯ કરોડ રૂપીઆ કરમાથી આપવા પડશે. આથી સંધિવિગ્રહના સવાલોની મસલતમાં ભાગ લેવાનો હક હિન્દે પણુ બરાબર સિદ્ધ કર્યો છે.

સામ્રાજ્યના બંધારણુનો વિકાસ.

દેશાંતરીય રાજનીતિમા સંસ્થાનો ભાગ લઇ શકે અને એકંદર સામ્રાજ્યનું બંધારણુ વધારે દૃઢ અને ચોક્કસ થાય એ માટે શો માર્ગ લેવો જોઇએ ?—એ પ્રશ્ન ઉપર આપણે હવે આવ્યા છીએ અને તેના, જે જવાબ આપવામા આવ્યા છે તે સ્પષ્ટ રીતે બે વિભાગમાં વ્હેંચી શકાય એમ છે. (૧) સામ્રાજ્યની એકતા સાધવાને માટે જે મંડલો—સામ્રાજ્ય પરિષદ અને સામ્રાજ્ય સંરક્ષણુ કમિટી—હાલ હયાતીમાં છે તેનો વિકાસ કરવો અને (૨) સામ્રાજ્યનું એક નવું જ બંધારણુ રચવું જેમા સંસ્થાનોને યોગ્ય સ્થાન મળે પ્હેલા માર્ગની વકીલાત કરનારના આગેવાન ડૉ. કીથને ગણી શકાય—જેમણે સંસ્થાનોની

સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ વિષે ત્રણ દળદાર પુસ્તકો લખ્યાં છે અને જેમણે "સામ્રાજ્યની એકવટ અને સંસ્થાનો" એ વિષે હમણાજ લખેલા પુસ્તકમાં આખા સવાલની બારીક તપાસ કરી છે. અત્યાર સુધીમાં રચાએલા માર્ગે આગળ વધવાનું ડહાપણ તો સામાન્ય રીતે સમજી શકાય એમ છે. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો અને રાજ્યપુરૂષોની મોટી મગરૂબી છે કે ઈંગ્લંડનું રાજ બંધારણ અમેરીકા કે ફ્રાંસની માફક કલમના શેરાથી રચાયું નથી પણ ઘડાયું છે—છેલ્લા અનેક શતકોમા ખીલ્યું છે, વિકસ્યું છે. હાલનો વિગ્રહ ઘણો જંગી છે પણ ઇંગ્લંડે પહેલાના દિવસોમાં જંગી ગણાયલા વિગ્રહો પણ જોયા છે અને તેથી એમ દલીલ કરી શકાય કે આ વિગ્રહને અંતે નવેસર સામ્રાજ્યનું બંધારણ કાગળ પર રચવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તો કેવળ મૂર્ખાઇ જ છે. તેમ આખા સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિ રૂપ એક પરિષદ છેટલા વીશ વર્ષમા રચાઈ છે અને હાલની જરૂરીઆતો પ્રમાણે તેનો વિકાસ કરવામા જ આપણું શ્રેય રહેલું છે.

બીજી દિશામાં જે યોજનાઓ રચવામા આવી છે તે પ્રમાણમા નવીન—કંઇક ચમત્કારી છે, અને તેને અંગે હિન્દની પદવીનો પ્રશ્ન વધારે તીવ્ર રૂપમાં ઉપસ્થિત થાય છે માટે તેનું જરા વિસ્તારથી અવલોકન કરીશું. આ વિષે મી. કર્ટીસે ચર્ચેલી વિચારસરણિ નીચે પ્રમાણે સમજાવી શકાય —

(૧) બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ બ્રિટિશ ટાપુઓના પ્રતિનિધિઓની બનેલી છે અને બ્રિટીશ પ્રધાનમંડળ તેને જવાબદાર છે. આ બન્નેની બનેલી સરકારને હસ્તક સામ્રાજ્યની સત્તા છે—અર્થાત્ દેશપરદેશની રાજનીતિના અને સંધિ વિગ્રહના નિર્ણયો સમગ્ર સામ્રાજ્ય માટે તે સરકાર કરે છે. તેમ—કેટલાંક સંસ્થાનો લશ્કર કે નૌકા-[illegible] ખર્ચમાં જે થોડો ફાળો આપે છે તે બાદ કરતાં—બ્રિટિશ ટાપુઓની જ પ્રજા બ્રિટીશ લશ્કર અને નૌકાસૈન્યના ખર્ચનો ભાર ઝીલે છે. આમ સામ્રાજ્યનો એક જ ભાગ—બ્રિટિશ ટાપુઓ—સંધિ વિગ્રહનો નિર્ણય કરે છે અને તેના રક્ષણનો ખર્ચ પણ ઝીલે છે. આ સ્થિતિ બન્નેને માટે અન્યાયી અને વિષમ છે અને તેમા બે રીતે સુધારો થવો જોઇએ. એક પાસ સામ્રાજ્યના રક્ષણના ખર્ચનો યોગ્ય ફાળો બધાં સંસ્થાનોએ રીતસર આપવો જોઇએ અને બીજી પાસ સંધિ વિગ્રહના નિર્ણયમા સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓને ભાગ આપવો જોઇએ. આમ બ્રિટિશ ટાપુઓના હક અને જવાબદારીમા સંસ્થાનોને હિસ્સેદાર બનાવવાં જોઈએ.

(૨) આ હેતુ સામ્રાજ્ય પરિષદ જેવા સલાહકાર મંડળના વિકાસથી નહિ પણ, સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિ રૂપ નિયમિત રાજસત્તાના સ્થાપનથી જ સિદ્ધ થઇ શકે. તો પહેલું તો એમ સૂચવાય કે હાલની બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનું બંધારણ કાયમ રાખવું પણ પ્રધાનમંડળમા સંસ્થાનોના પણ થોડા પ્રધાનોને નીમવા અને તેઓ સંસ્થાનોની તેમ જ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને જવાબદાર રહે. પણ આ અશક્ય છે. એમ ધારો કે સામ્રાજ્યના રક્ષણનું ખર્ચ બ્રિટિશ ટાપુઓ અને સંસ્થાનો વચ્ચે પ્રધાનમંડળે ફાળવી આપ્યું.

છતાં એવું બને કે એક કે બે સંસ્થાનોની પાર્લામેન્ટ પોતાનો ફાળો આપવાનું કબૂલ કરે અને બાકીની કબૂલ ન કરે તો શું થાય? સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે તો જો પાર્લામેન્ટ જોઇતો ખર્ચ મંજુર ન કરે તો પ્રધાનમંડળ રાજીનામું આપે. પણ કેટલીક પાર્લામેન્ટ પોતાનો ફાળો મંજુર ન કરે તો શું પ્રધાનોએ રાજીનામું આપવું? દેખાતી રીતે જો કોઇ સંસ્થાન પોતાનો હિસ્સો આપવાની ના પાડે તો બ્રિટિશ પ્રજાને જ એટલો વધારે બોજો સહન કરવો પડે–અર્થાત્ છેવટે તો હાલની માફક બ્રિટિશ પ્રજા જ સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે જવાબદાર રહે. બીજી પાસ, જો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ વધુમતે અંદાજપત્ર કે લશ્કરી ખર્ચ નામંજુર કરે તો પ્રધાનમંડળ રાજીનામું આપે—સંસ્થાનોની પાર્લામેન્ટ પોતાનો ફાળો આપવાને તૈયાર હોય તો પણ આ ઉપરથી સમજાય છે કે પાંચ પાર્લામેન્ટને જવાબદાર થાય એવું સામ્રાજ્યનું પ્રધાનમંડળ નીમી શકાય નહિ.

(૩) તેવી જ રીતે બ્રિટિશ ટાપુની સાથે સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓને હાલની પાર્લામેન્ટમાં સ્થાન આપવાથી પણ મૂળ હેતુ સરે નહિ. દેખીતી રીતે સંસ્થાનોને માત્ર બ્રિટિશ ટાપુને લગતી બાબતોમા મત આપવાનો અધિકાર આપવામાં ન આવે એટલે સંભવિત છે કે માત્ર ઇંગ્લંડના અને સામ્રાજ્યના સવાલો માટે બે જુદી જ પાર્લામેન્ટ થાય અને તેમાં જુદા જુદા પક્ષની બહુમતિ થાય, તો પછી પ્રધાન મંડળે કેવી રીતે વર્તવું? હાલ પણ બે જુદા જુદા મહત્વના સવાલો ઉપર આવી વિચિત્ર સ્થિતિ બનવા જોગ છે, પણ તો પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરીને પ્રધાનો નવી ચુંટણીનો હુકમ કરે અને નવી પાર્લામેન્ટમાં એક કે બીજા પક્ષની વધુ સંખ્યા સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે–અર્થાત્ પ્રજા બે સવાલોમાંથી એકને ગૌણ બનાવી મહત્વના પ્રશ્નમાં અનુકૂળ પક્ષની વધુ સંખ્યા પસંદ કરે. પણ આ વ્યવસ્થામા તો આમ બને નહિ. પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરવાથી મુશ્કેલીનો નીવડો આવે નહિ. કારણ કે બે જાતના સવાલો માટે લગભગ જુદી પાર્લામેન્ટ હોવાથી —એકમાં સંસ્થાનોના સભાસદો મત આપતા હોવાથી અને બીજામાં ન આપતા હોવાથી દરેકમા જુદા જુદા પક્ષનું પ્રાધાન્ય હોવાની હમેશાં વકી રહે છે.

(૪) આ ઉપરથી મી. કર્ટીસ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે કેવળ સામ્રાજ્યના વિષયોનો નિર્ણય અને કારભાર કરવા માટે બ્રિટિશ ટાપુ અને સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓની એક નવી પાર્લામેન્ટ રચાવી જોઇએ અને તેને જવાબદાર થાય એવું નવું પ્રધાનમંડળ નીમાવુ જોઇએ–જેમાં જુદાં જુદાં સંસ્થાનોના એકેક પ્રધાન નીમાય. આ પ્રધાનોમાં નાણાંનો નૌકાનો, વિગ્રહનો, પરદેશીય ખાતાનો, અને સંસ્થાનોનો એકેક પ્રધાન હોવો જોઇએ એ તો સ્પષ્ટ છે કારણ કે આ બધાં ખાતાં સામ્રાજ્યની દૃષ્ટિથી જરૂરી છે. આનું એક પરિણામ એ આવે કે ઇંગ્લંડ, સ્કૉટલંડ, આયર્લેંડ વગેરેને જ લગતા સ્થાનિક વિષયોની વ્યવસ્થા માટે સંસ્થાનોના જેવી સ્થાનિક સત્તા ધરાવતી પાર્લામેન્ટ અને પ્રધાનમંડળ સ્થાપવા જોઇએ. હાલની પાર્લામેન્ટ કાયમ રાખીને સામ્રાજ્યની નવી પાર્લામેન્ટ સ્થપાય કે હાલની પાર્લામેન્ટમાં સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓને ભેળીને ઇંગ્લંડ માટે નવી પાર્લામેન્ટ

રચાય—ગમે તેમ થાય તો પણ માત્ર ઇંગ્લંડની રાજસત્તા તો સંસ્થાનોની સરકારના જેવું જ પદ મેળવે એ તો સ્પષ્ટ જ છે.

(૫) આથી આગળ વધીને જે બે મુદ્દા મી કર્ટીસે ઉપજાવ્યા છે તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. પોતાના આખા પુસ્તકમાં તેઓ આ વાત તો ભૂલી જ ગયા છે કે હિન્દે પણ સામ્રાજ્યની સેવામા ધન અને સૈનિકો અર્પણ કરીને પહેલાના કરતાં વધારે ઉંચું પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. આથી તેઓ નવી સામ્રાજ્યસત્તા બ્રિટિશ ટાપુઓ અને સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિરૂપ જ બનાવવા માગે છે-હિન્દ, ઇજીપ્ત કે બીજા પરાધીન વિભાગની નહિ. પણ હિન્દ સામ્રાજ્યનો એક વિભાગ હોવાથી તેના રક્ષણનો સવાલ નવી સામ્રાજ્યસત્તાને હસ્તક રહેશે. પરિણામે તેના હુકમ પ્રમાણે હિન્દી સરકારને સામ્રાજ્યના રક્ષણના ખર્ચમા ફાળો આપવો પડશે. "પ્રતિનિધિત્વ શિવાય કર નંખાય નહિ"—એ નિયમ હવે સંસ્થાનોને પણ પૂરેપૂરો લાગુ પાડવાનો છે-પણ હિન્દને તો જરા પણ નહિ

(૬) આ કરતા પણ વધારે ત્રાસદાયક ચીજ એ છે કે મી કર્ટીસના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિન્દની આન્તર રાજ્યવ્યવસ્થા પણ આ સામાજ્યસત્તાને જ સોપવી જોઇએ તેઓ જરા પણ અચકાયા શિવાય જણાવે છે કે સંસ્થાનો હિન્દના રક્ષણ માટે જવાબદારી ત્યારે જ લઇ શકે કે જ્યારે તેની આન્તર વ્યવસ્થામા પણ તેમને હિસ્સો મળે ત્યારે, કારણ કે હિન્દની આન્તર અને દેશાન્તરીય રાજનીતિના સવાલો ભાગ્યે જ જુદા પાડી શકાય. આમ હિન્દની બન્ને પ્રકારની રાજ્ય વ્યવસ્થા એક એવી રાજસત્તાને સોંપાવી જોઇએ કે જેમાં તેનો કોઇ પ્રતિનિધિ બિરાજે નહિ અને જેમા બ્રીટીશ ટાપુના જ નહિ પણ સંસ્થાનોના પણ પ્રતિનિધિઓ હોય. આથી એક પ્રજાના મટીને પાંચ પ્રજાના તાબેદાર આપણે બનીએ એ તો દરેક માણસ સમજી શકશે. (અપૂર્ણ)

ઈ. ક. યાજ્ઞિક.

પુસ્તક પરિચય.

નિર્ગુણલક્ષ્મી અને **સદ્‌ગુણલક્ષ્મી** તથા અન્ય લેખો–લેખક સ્વ સૌ. વસન્તબા ચન્દ્રશંકર પંડયા, સંયોજક રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયા બી. એ., એલએલ. બી., કિંમત ૧૦ આના, પૃષ્ટ ૧૨૭

આ લઘુ પુસ્તક વિષે કંઇ લખતા પહેલાં તેનાં લેખક બ્હેન વસંતબા વિષે એક અક્ષર લખવાની લાગણી રોકી શકાતી નથી. તેમના વિદ્વાન અને—તેમના અવસાનથી ખરેખર દુખી થએલા—પતિએ પોતાના મર્મભેદક ઉપોદ્‌ઘાતમાં આપણને જેમ તેમનું કૌટુમ્બિક ઓળખાણ આપ્યું છે તેમ તેમની જીવનકલાનો વિકાસ સંક્ષેપમાં

વધ્યું છે. તે ઉપરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે બુદ્ધિ અને હૃદયના જે ગુણો તેમને તેમનાં માતા પિતા તરફથી મળ્યા હતા અને જે બાળપણમાં કરેલા અભ્યાસથી પોષાયા હતા તે કુટુંબની તથા વ્યાવહારિક અનેક મુશ્કેલીઓ છતાં, તેમજ વારંવાર રોગ અને દર્દને અધીન થવા છતાં મોટી વયે તેમણે કેવી રીતે ખીલવ્યા અને સ્ત્રી-મંડળોની અને સાહિત્યની સેવામાં તે કેવી રીતે સમર્પ્યા. લગભગ છેલ્લા ૧૦ વર્ષમાં તેમના અંગત પરિચયમાં આવી તેમનું જીવન સમીપથી નીરખવાનો લાભ અમને મળ્યો હતો અને તેમણે પોતાનું ઘર સ્નેહ અને વિશ્રાંતિનું કેવું સુંદર ધામ બનાવી મૂક્યું હતું તેની તેમના કુટુંબના સર્વે સબંધીઓ અને મિત્રો એકે અવાજે સાક્ષી પૂરશે. તેમણે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે લખેલી આ સુંદર વાર્તાનું એકજ ફોર્મ છપાયા પછી એ બ્હેને યુવાવસ્થામાં સ્વર્ગવાસ કર્યો એ બીના અંગત સ્નેહની તેમજ સ્ત્રી સમાજોના હિતની દૃષ્ટિથી અમારા અતઃકરણને અતિશય સાલે છે અને હવે તો તેમના આત્માને ઉપકાર અને માનની નમ્ર અંજલિ અર્પીને જ અમે સંતોષ પામીએ છીએ.

"નિર્ગુણલક્ષ્મી અને સદ્‌ગુણલક્ષ્મી" એ વાર્તા જે આ પુસ્તકના ૮૭ પાના રોકે છે તે "મેરાતુલ અરૂસ" નામના એક પારસી ગુજરાતીમા અનુવાદિત પુસ્તક ઉપરથી હિન્દુ સસારને અનુસરે એવી રીતે રચવામાં આવી છે. તે બે પાત્રો બ્હેનો હતી અને તેમના ગુણ તેમના નામ પ્રમાણે જ હતા સદ્‌ગુણલક્ષ્મી ખરાબ પતિને પરણેલી છતા તેને સુધારીને કેવી રીતે સારા માર્ગ ઉપર દોરે છે અને પોતાનો અભ્યાસ વધારીને બીજી બાલિકાઓને ભણાવવાને કેવા પ્રયત્નો કરે છે એ આ વાર્તામા બહુજ સરલ અને મનોગમ શૈલીમાં દર્શાવવામા આવ્યું છે. ખરેખર તે વાચતા કોઇને ભાગ્યે જ એમ લાગે કે આ પુસ્તક પારસી પુસ્તક ઉપરથી લખવામાં આવ્યું છે.

આ ઉપરાન્ત રામજયન્તી, જુગાર, પુનાની એક ન્હાનકડી સ્હેલ, અનાથ બાલિકા વગેરે ભાષણો અને લેખોને આ પુસ્તકમાં સમાવવામા આવ્યાં છે અને તે ઘણાં ખરાં લેખકની હયાતીમા જ પ્રકટ થયા હતા. પોતાના જીવનના છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષોમાં જે સાહિત્યવિષયક અને જાહેર પ્રવૃત્તિ લેખકે આદરી હતી તેના આ સુંદર નમુના છે અને તે વાચતાં તેમના અવસાનથી થતા શોકમાં ઉમેરો થાય છે

દુ ખમાં દિલાસો. લેખક રા. અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીઆર, કિંમત ૮ આના પૃષ્ઠ ૭૯

"દુઃખથી હારી ગયેલાઓને દિલાસો મળે, નિરાશ થઇ ગયેલાઓના મનમાં નવી આશાના કિરણો ફૂટે, રોનારાઓના આંસુ લુછાય, નિસાસા નાખનારાઓના નિસાસા બંધ પડે, અને હારી ગયેલાઓના મનમાં પાછી હિંમત આવી જાય એવા હેતુથી..... આ પુસ્તક લખવામા આવ્યુ છે." ધર્મમાં અને પ્રભુના સ્મરણમાં દિલાસો મેળવવા લેખક અનેક રીતે વાચકોને શીખામણ દે છે અને તેમની રીત પ્રમાણે તેઓ કેટલાક

વ્યાવહારિક દાખલા પણ આપે છે. પુસ્તકને છેડે મનને શાંતિ આપે એવા થોડાં ભજનો આપવામા આવ્યાં છે જે ઉચ્ચ ભાવનાપ્રવાહમાં હમેશાં રા. પઢીઆર લીન રહે છે તેનું આ એક નાનું સ્રોત છે અને તેનું પાન કરવાથી સર્વેને આધ્યાત્મિક શાંતિ મળશે એવી અમારી આશા છે

સ્ત્રીઓ અને સમાજસેવા. મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રસ્તાવના સાથે, ભગિની સમાજ પુસ્તકમાળા નં. ૧ લેખક રા ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીઆ, કિંમત ૬ આના પૃષ્ઠ ૧૫૨.

આ વિષયને લગતા અનેક મુદ્દાઓ--દાખલા તરીકે 'સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર છે' 'ગૃહસેવા-દેશસેવા' 'ગરીબો પ્રત્યે ફરજ' 'વિધવા પ્રત્યે ફરજ' 'જાહેરજીવન અને સ્ત્રીઓ' વગેરે ઉપર સંવાદો યોજીને લેખકે ઘણીજ ઘરગથ્થુ રીતે પોતાના બોધદાયક વિચારો જણાવ્યા છે તેમની લખાવટ વિષે શ્રીયુત ગાંધી આ પ્રમાણે પ્રસ્તાવનામા લખે છેઃ "સુંદર ને સરળ ભાષામા અને ટુંકાણમા ભાઇ દીવેટીઆએ સ્ત્રીઓને લગતા ઘણા વિષયોને ચર્ચ્યા છે. પોતાના વિચારો આગ્રહપણે મૂકવાને બદલે તે સૂચનાં રૂપેજ મૂકયા છે એ ભાઇ દીવેટીઆના લખાણની મને ખૂબી જણાઈ છે"

શ્રીયુત ગાંધીની પ્રસ્તાવના આ પુસ્તકની કિંમતમા ઘણો જ ઉમેરો કરે છે. તેમનાં બધાં લખાણોની માફક તે મિતાક્ષરી અને માર્મિક છે આ પુસ્તકની એક ખૂબી તેમને એ લાગે છે કે "લેખકે પોતાના સંવાદોમા પુરૂષને પોતાની સ્ત્રીનો શિક્ષક આલેખ્યો છે" વધારામા તેઓ જણાવે છે કે

હજારો કન્યા બાર વર્ષની ઉમ્મરે બાળલગ્નનો ભોગ થઇ આપણી નજરેથી અલોપ થઇ જાય છે તેઓ ગૃહિણી બને છે આ પાપી રીવાજ આપણામાથી જ્યા સુધી નહિ જાય ત્યા સુધી પુરૂષોને સ્ત્રિ શિક્ષકો થતા શીખવુ પડશે . આપણી સ્ત્રિઓ આપણા વિષયનુ પાત્ર મટી આપણી સહચરી આપણી અર્ધાંગના આપણા સુખ દુ ખની ભાગીયણ ન બને ત્યા વગી આપણા સર્વ પ્રયાસ મિથ્યા જણાય છે કોઇ પોતાની સ્ત્રિને પશુ સમાન ગણે છે . .. બીજી તરફથી વિષયાંધ થઇ આપણા માના કેટલાક સ્ત્રિને દ્રીગલી દેવી ગણી તેની પૂજા કરે છે ને જેમ ઠાકોરજીને આપણે પહોરે પહોરે નવીન આભૂષણોથી શણગારીએ છીએ તેમ શણગારે છે આ પૂજાદોષમાથી પણ આપણે નીકળી જવુ જરૂરનું છે. ઉલટે તો જેમ શંકરને ઉમા, રામને સીતા, નળને દમયંતી હતા તેમ આપણી સ્ત્રિઓ આપણી ગોષ્ઠિમાં ભાગ લેતી, આપણી સાથે વાદવિવાદ કરતી, આપણા ઉદ્ગારો સમજતી, તેને પોષતી, પોતાની અલૌકિક પ્રેરણાશકિતથી આપણી બાહ્યોપાધિને સાનમા સમજી તેમાં ભાગ લેતી આપણને શીતળતામય શાંતિ દેતી થશે ત્યારે જ—પણ તે પહેલા નહિ—આપણો ઉદ્ધાર સંભવે છે

મ્યુનિસિપાલીટી અને લોકલ બોર્ડો યાને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય (ગુજરાત સભા વ્યાખ્યાનમાળા નં. ૩) લેખક રા. કાળીદાસ જસકરણ ઝવેરી બી. એ., એલએલ બી, કિંમત ૨ આના, પૃષ્ઠ ૬૪.

આ લેખમા ઉત્સાહી લેખકે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓના ઇતિહાસનુ દિગ્દર્શન કરાવ્યુ છે અને પછી તેના મુખ્ય દોષ ઉપર સખ્ત અને સ્પષ્ટ ટીકા કરી છે બન્ને સંસ્થાઓમાં પ્રજાકીય તત્વ વધવું જોઈએ, તેને વધારે પૈસા અને સત્તાઓ આપવી જોઇએ અને મ્યુનિસિપલ કમીશનરોના ત્રાસમાથી મોટી મ્યુનિસિપાલીટીને મુકત કરવી જોઇએ એ આ લઘુ લેખનો સાર છે તે ધ્યાનથી વાચવા સર્વેને વિનતિ છે

આધુનિક કેળવણી. (સ્વ ભાઇ હીરજી ટોપણ સ્મારક નિબંધમાળા નં. ૩) લેખક રા. કાનજી હરગોવિંદ ભટ્ટ, કિંમત ૪ આના, પૃષ્ઠ ૬૧.

શરૂઆતમા પ્રાચીન કેળવણીની પદ્ધતિનુ વર્ણન આપીને લેખકે આધુનિક કેળવણીનો ઈતિહાસ સક્ષેપમા વર્ણવ્યો છે તેમણે તેની ખુબીઓ અને ખામીઓનુ વિચારપૂર્વક નિરૂપણ કર્યુ છે અને તેના સુધારા માટે કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે. અતમા સ્ત્રી કેળવણી, ધાર્મિક કેળવણી વગેરે કેટલાક ખાસ વિષયો ઉપર ટુક વિવેચન કર્યુ છે જાહેર સવાલોના અભ્યાસની જે શરૂઆત આવા લઘુ પુસ્તકોમા કરવામા આવે છે તે ઘણી આદરણીય છે.

સ્ત્રીઓના સમય અને સાધનનો સદુપયોગ. (ભગિની સમાજ પત્રિકામાળા નં. ૧૭) લેખક રા આણુલાલ કિરપારામ દેસાઇ, કિંમત ૧ આનો, પૃષ્ઠ ૧૬.

રા દેસાઇ ઘણીજ સરલ રીતીમાં એ પ્રશ્ન ચર્ચે છે કે પુરૂષોના પ્રમાણમા ઓછી સ્ત્રીઓ સમાજ-સેવામા કેમ ભાગ લે છે? દેખીતી રીતે તેનુ કારણ સ્ત્રીઓનુ અજ્ઞાન જ છે અને તે દૂર કરવા નાના ગામડામા શિક્ષણ વર્ગો—પુસ્તકાલયો વગેરે સ્થાપવા, અને કન્યાશાળાઓની શિક્ષિકાઓની આ કાર્યમા મદદ લેવા લેખક સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓને વિનતિ કરે છે

સ્ત્રીઓ અને જાહેરજીવન. (ભગિની સમાજ પત્રિકામાળા નં ૧૬) લેખક રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઇ બી. એ., એલએલ. બી, કિંમત ૧ આનો, પૃષ્ઠ ૨૨.

શરૂઆતમા સ્ત્રી કેળવણીના થોડા આકડા ટાકીને લેખક જણાવે છે કે હાલ કોલેજોમા અને હાઇ સ્કુલોમા ૪૫૪૪ કન્યાઓ ભણે છે અને તેઓ અભ્યાસવૃત્તિ રાખે તો દેશસેવા કરી શકે જાહેર સેવા માટે સ્ત્રીઓને સમય નથી એ દલીલનો અસરકારક રદીઓ લેખક આપે છે અને કેટલાક સામાજિક રીતરીવાજોમા સુધારા કરીને વધારે વખત મેળવવા તેમને સૂચવે છે પછી સ્ત્રીઓને અનુકૂળ જાહેર જીવનના કેટલાક માર્ગ લેખક દર્શાવે છે—દાખલા તરીકે અનાથાશ્રમો અને બાળાશ્રમોની દેખરેખ, મોટા શહેરમા બાળકોની સ્થિતિમા સુધારો, સ્ત્રી કેળવણી વિષે પ્રજામતની જાગૃતિ વગેરે આ લેખના બીજા વિભાગમા હિન્દના રાજ્યબધારણનું સરલ—સ્ત્રીઓથી સમજાય એવુ—વર્ણન લેખકે આપ્યુ છે એ હાલના સમયમા સ્ત્રીઓને ઘણુ ઉપયોગી થઈ પડશે.

ગુજરાતી પ્રાયમરી ટીચર્સ ફંડનો વાર્ષિક રીપોર્ટ. (૧૯૧૫-૧૬) પૃષ્ઠ ૧૦.

આ રીપોર્ટની તેમજ આ ફંડના ઉદ્દેશ અને નિયમોની નકલ અમને મળી છે. આ ફંડનો ઉદ્દેશ "મુબાઇની મ્યુનિસિપાલીટીની ગુજરાતી શાળાના શિક્ષકો (વગેરે) જેઓ આ ફંડમા દાખલ થાય તેમની હયાતીમા માંદગી અગર બીજે કોઈ જરૂરીઆતને પ્રસગે તેમને પોતાને અને તેમની હયાતી બાદ તેમનાં વારસોને મદદ રૂપ થવાનો" છે આમા સભાસદ થતા શિક્ષકો પોતાને દર માસે મળતા પગાર વગેરેમાથી દર રૂપીએ ત્રણ પાઇ અથવા કઇ વધારે આપે છે અને તેમની હયાતી બાદ તેમના વારસને કે તેઓ રીટાયર થાય ત્યારે તેમને, તેમના નામમા ત્યા સુધી જમાં થયેલી બધી રકમ અને છેલ્લા વર્ષના કુલ ફંડના વ્યાજની ફાળે આવતી રકમ મળી શકશે. પહેલા વર્ષમા સભાસદો ૩૧ થી વધીને ૯૮ થયા છે એ આ સંસ્થાની ઉપયોગિતા અચૂક રીતે દર્શાવે છે અમે તેને અંતઃકરણપૂર્વક ફતેહ ઈચ્છીએ છીએ.

નોંધ.

સ્વરાજ્ય અને સ્વરક્ષણ.

સર્વે જમાનામાં જે પ્રજાઓએ કોઇ પણ પ્રકારનું સ્વરાજ્ય ભોગવ્યું છે તેમણે સ્વરક્ષણ કરવાની શકિત પણ કેળવી છે અને આ ઘણું જ સ્વાભાવિક છે. બીજા દેશોના ધસારા સામે પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવું એ સર્વે રાજ્ય સંસ્થાઓનો મોટામાં મોટો ઉદ્દેશ છે અને તેથી જે પ્રજા પરરાજ્યસત્તાને અધીન ન હોઇ અણીને સમયે તેના રક્ષણ ઉપર આધાર રાખતી નથી તેને તો પોતાના રક્ષણ માટે વીર મર્દાનીના ગુણ અને આયુધ વાપરવાની શકિત શહેરીઓમાં ખીલવવી પડે છે તેમ તરત ઉપયોગી થાય એવી લશ્કરી વ્યવસ્થા પણ રાખવી પડે છે. આથી ઉલટું પોતાના કુટુંબ અને માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરવાને જેઓ અશક્ત હોય છે તેઓ સ્વતંત્ર રાજકીય અસ્તિત્વ સ્વાભાવિક રીતે લાંબા વખત સુધી ટકાવી શકતા નથી અને કોઇ પ્રબળ રાજકીય સત્તાના ચક્રમા આવતાં તેમા લય પામે છે—તેને પરાધીન થાય છે આમ સ્વરક્ષણ એ સ્વરાજ્યનો અચળ અને આવશ્યક આધાર છે,—સ્વરાજ્ય એ સ્વરક્ષણની શકિતનું એક મૂર્ત સ્વરૂપ છે.

આ સિદ્ધાંત રાજ્યવ્યવસ્થાના જેટલો ઘણો જુનો છે અને જેટલો જુનો છે તેટલો જ નવો છે દરેક સ્વતંત્ર રાજ્યે યુદ્ધ માટે થોડુ ઘણું સ્થાયી લશ્કર હમેશાં રાખ્યું છે; પરતુ છેવટે દેશના રક્ષણ માટે તેના ઉપર જ આધાર રાખવામા આવ્યો નથી. પૂર્વમાં તેમ જ પશ્ચિમમાં, પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન કાળમા જ્યારે જ્યારે વિગ્રહો લંબાયા છે અને સ્થાઇ લશ્કર સહજમા ખપી જવાનો સંભવ જણાયો છે ત્યારે ત્યારે રાજ્યના દરેક સશક્ત રહીશે હાથમા તલવાર લઇ અને ખાંધ ઉપર બંધુક મૂકી દેશના રક્ષણ માટે સજ્જ થવાનો ધર્મ સ્વીકાર્યો છે; અને યુદ્ધને પ્રસંગે તેઓ આ દારૂણ કાર્ય માટે તૈયાર થઇ શકે તે માટે શસ્ત્રો વાપરવાની, દશ્ય યુદ્ધો રમવાની, શિકાર કરવાની વગેરે વિવિધ પ્રકારની છુટ તેમને આપવામાં આવી છે. વેદના વારામાં અનાર્યો સ્હામે કંઇ પણ ભેદ શિવાય બધા આર્યો લ્હડતા હતા તેના પુરાવા છે. કુરૂક્ષેત્રના યુદ્ધ વખતે પણ બન્ને પક્ષના સર્વે અનુયાયીઓ અને બધા યાદવો લ્હડયા હતા–ને વખતે તો હાલની વયની મર્યાદાઓ પણ ભાગ્યે જ પાળવામાં આવતી હતી. રોમ અને ગ્રીસના ઇતિહાસમા મહાયુદ્ધને પ્રસંગે બધા શહેરીઓ રણક્ષેત્રમાં ઉતરી પડતા જોવામા આવે છે. છેલ્લાં બે હજાર વર્ષના અવનતિના કાળમાં પણ હિન્દમાં આ શિરસ્તો લગભગ સર્વત્ર સચવાયો હતો અને પોતાના રાજગઢ શત્રુના હાથમાં જતા પહેલાં દરેકે દરેક રજપૂત કેસરીઆ કરી રણજંગમાં ઉતરતો હતો એ તો જાણીતું છે. હાલના સુધરેલા જમાનામા પણ હરીફાઇ, વિરોધ અને વિગ્રહની વૃત્તિઓ નાશ પામેલી ન હોવાથી આ જ સિદ્ધાન્ત વધારે વ્યવસ્થિત રીતે—જુદા જુદા દેશમાં કંઇક જુદી જુદી રીતે અનુસરવામાં આવે છે. બધા દેશમાં થોડું ઘણું સ્થાયી લશ્કર રાખવામાં આવે છે, પણ અણીને

સમયે લશ્કરમાં લ્હડવાનો ધર્મ દરેક સશક્ત પુરૂષને શિરે રહે છે. જર્મની, ફ્રાન્સ, વગેરે દેશમાં લશ્કરી, શિક્ષણ અને જરૂર પડે ત્યારે લશ્કરી નોકરી દરેક યોગ્ય માણસ માટે ફરજીયાત છે. ઇંગ્લંડ સંસ્થાનો વગેરે દેશોમાં સ્વયંસૈનિકો તરીકે શહેરીઓ લશ્કરી તાલીમ લે છે પણ હાલના વિગ્રહે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે તેવા દેશોમાં કટાકટીને સમયે લશ્કરી સેવા પ્રજાના અમુક અથવા બધા વર્ગો માટે ફરજીયાત કરવામાં સરકાર અને જનસમાજ એકમત થાય છે. આમ બધી સ્વતંત્ર પ્રજાઓ સ્થાયી લશ્કર કરતાં પણ શહેરીઓની ફરજીયાત લશ્કરી નોકરી ઉપર કે સ્વેચ્છા સૈનિકોના (Volunteers) દળ ઉપર સ્વરક્ષણ માટે ઝઝુમે છે

હિન્દમાં ઇંગ્રેજી રાજ્યની શરૂઆત થઇ ત્યાર પછી તરત પ્રજાનાં શસ્ત્ર લઇ લેવામાં આવ્યાં ન હતા--જોકે દેશના રક્ષણ માટે શહેરીઓનું દળ ઉત્પન્ન કરવાને કંઇ પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો ન હતો આથી લોકોમા કંઇક લડાયક જુસ્સો અને યુદ્ધનાં કંઇક સ્વપ્ન રહ્યાં જેથી જરૂર પડે તો થોડી તાલીમ આપીને એક જંગી લશકર પ્રજામાંથી ઉભું કરી શકાય પણ ૧૮૫૭ના બળવા પછી તો સરકારે પહેલાના કરતાં પણ વધારે તીક્ષ્ણ અવિશ્વાસની પદ્ધતિ સ્વીકારી--તે એટલે સુધી કે સમગ્ર પ્રજાનું શસ્ત્રહરણ કરવામાં આવ્યુ એટલું જ નહિ પણ ૧ ઇંગ્રેજે ૨ હિન્દી સીપાઇઓ—અને વધારે નહિ—રાખવાનો નિયમ કરવામા આવ્યો અને આથી લશ્કરની જે નવી વ્યવસ્થા થઇ તે પહેલાના કરતાં વધારે ખર્ચાળ થઇ એક પાસ સ્થાઇ લશ્કરમાં વખતો વખત વધારા કરવામા આવ્યા ત્યારે બીજી પાસ સ્વેચ્છાસૈનિકોના સંબંધમાં આશરે ૩૦ વર્ષ ઉપર જે કાયદો કરવામા આવ્યો હતો તેની રૂએ (૧) યૂરોપીયન અથવા યૂરેશીયન કોમના પુરૂષો અથવા (૨) પરદેશી છતાં નોંધણીથી થએલા આ દેશના વતનીઓ જ તેનો લાભ લઇ શકતા. આમાં શુદ્ધ હિન્દવાસીઓને સ્વેચ્છા સૈનિક થતા અટકાવવાનો ઇરાદો સ્પષ્ટ હતો, અને તે અત્યાર સુધી કાયમ રહ્યો.

હિન્દ રક્ષક સૈન્યનો કાયદો (Defence of India Force Act.)

પરિણામે વિગ્રહ શરૂ થયો ત્યારથી હિન્દના પ્રતિનિધિઓએ અને મંડળોએ એકે અવાજે માગણી કરી છે કે આ અણીને સમયે તો હિન્દનું અને સામ્રાજ્યનું રક્ષણ કરવામાં ભાગ લેવાની તક હિન્દીવાનોને આપો. આ માગણી કરતાં આપણો ઘાટો બેસી ગયો અને યુદ્ધનું જોર પણ ક્રમે ક્રમે વાધ્યું ત્યારે છેવટે ગયા માસની શરૂઆતમા જ નામદાર વાઇસરૉયે જાહેર કર્યું કે હિન્દમા લશ્કરી નોકરી માટે એક દળ ઉત્પન્ન કરવામાં આવનાર છે અને તેમાં દાખલ થવાની બધા યૂરોપીઅનોને ફરજ પડશે તથા હિન્દીવાનો તેમાં સ્વેચ્છાથી દાખલ થઇ શકશે આ વચનને કેવો ઉત્સાહભર્યો આવકાર હિન્દના બધા ભાગમાં આપવામા આવ્યો છે તેનો ખ્યાલ તો ગયા માસની શરૂઆતથી આ વિષે બધાં વર્તમાનપત્રોના લખાણ અને સ્થલે સ્થલે લશ્કરમા જોડાવા યુવાનોને સંબોધવા મળેલી સભાઓના વૃત્તાંત જોવાથી જ મળી શકે.

ગયા માસની ૨૧ મી તારીખે સેનાધિપતિ સર ચાર્લ્સ મનરોએ જે કાયદો ધારાસભામાં રજુ કર્યો હતો અને જે કેટલાક ફેરફાર સાથે ૨૮મી તારીખે સર્વા-

નુમતે પસાર થયો હતો તે તરફ હવે આપણે વળીશું. તેના મુખ્ય બે વિભાગ પાડી શકાય. (૧) યુરોપીઅન બ્રિટિશ રહીશો સંબંધી અને (૨) હિંદીઓ સબંધી.

પ્રથમ બ્રિટિશ રહીશો વિષે આ વર્ષના ફેબ્રુઆરી માસની પહેલી તારીખે જેઓ યુરોપીઅન બ્રીટીશ રહીશ તરીકે ગણાતા હોય અથવા જેઓ પછીથી તે પદવી પ્રાપ્ત કરે તેમાંથી ૧૬ અને ૫૦ વર્ષની વચ્ચેની વયના સર્વે પુરૂષો માટે (આ કાયદા પ્રમાણે જેમને અપવાદરૂપ ગણવામાં આવે તેમના શિવાય) લશ્કરી નોકરી ફરજીયાત કરવામાં આવી છે. આ સર્વના મુખ્ય બે વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) જેમને સ્થાનિક નોકરી (Local service) કરવાની હોય તેઓ અને (૨) જેમને આખા હિન્દમાં કોઇ પણ ભાગમાં નોકરી (Active service) કરવાની ફરજ પડે તેઓ પહેલા વર્ગના પુરૂષોના બે પ્રકાર છે. (ક) ૧૬ થી ૧૮ વર્ષની વયના યુવાનોને લશ્કરી કવાયત કરાવવામા જ આવશે--તે શિવાય બીજી નોકરી તેમની પાસે લેવામાં આવશે નહિ (ખ) ૪૧ થી ૫૦ વર્ષની વયના પુરૂષો પાસેથી અમુક સ્થાનમા જ લશ્કરી નોકરી લેવામાં આવશે. બાકી, ૧૮ થી ૪૧ વર્ષની વયના પુરૂષોને હિન્દના કોઇ પણ ભાગમા નોકરી કરવાની ફરજ પડશે

૧૮ કલમના આ કાયદામાં હિન્દીઓ વિષે એક જ કલમ (૧૨) છે અને તે આ પ્રમાણે છે "યૂરોપીઅન બ્રિટિશ રહીશો ન હોય એવા જે પુરૂષો નિયત શરતો પ્રમાણે (લશ્કરી નોકરી માટે) લાયક હશે અને જેઓ આ કાયદાની શરૂઆતથી છ માસમા સામાન્ય લશ્કરી નોકરી માટે પોતાનું નામ નોંધાવશે તેમને ઇન્ડીઅન ડીફેન્સ ફોર્સમા દાખલ કરવા માટે, અમુક સ્થળમા ગવર્નર-જનરલ ઇન-કાઉન્સીલ ગેઝેટ ઑફ ઇન્ડીઆમા જાહેરાત આપીને ટુકડીઓ (corps or unit) ઉભી કરી શકશે." આ કલમ ધ્યાનથી સમજવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો, યુરોપીઅનોની માફક આપણે હાલ તરત જ નામ નોંધાવી શકીએ એમ નથી. જો અને જ્યારે આ કાયદો સરકારી ગેઝેટમા જાહેરાતથી આપણા પ્રાંતને લાગુ પાડવામા આવે તો અને ત્યારેજ આપણે કંઇ પણ પગલા ભરી શકીએ બીજું સ્પષ્ટ રીતે--જે પ્રાંતમાંથી સામાન્ય લશ્કરને માટે સીપાઇઓ લેવામાં આવે છે તેને બાદ કરીએ તો પણ—આ કાયદો હિન્દના કેટલા ભાગને લાગુ પાડવો એ સરકારની મુન્સફી ઉપર રહે છે. ત્રીજુ કાયદાની શરૂઆત થાય ત્યારથી છ માસ સુધીમા જ, હિન્દીઓ પોતાના નામ નોધાવી શકશે ચોથું આ સૈન્યમા જોડાતા હિન્દીવાનો પાસે હિન્દના કોઇ પણ ભાગમા નોકરી લેવામા આવશે. ૧૬ થી ૧૮ વર્ષની અથવા ૪૧ થી ૫૦ ની વયના હિન્દીવાનોને આ દળમા દાખલ નહિ કરવાના હોવાથી તેને માટે સ્થાનિક નોકરીની યોજના કરવામા આવી નથી. ૧૮ થી ૪૧ વર્ષની વયના જ હિન્દીઓ સ્વેચ્છા સૈનિક થઇ શકશે--અને નામદાર સેનાધિપતિએ જણાવ્યું છે કે ઘણું કરીને ૧૮ થી ૩૧ વર્ષની વયના હિન્દીવાનોને જ પેહલા લેવામાં આવશે.

આ કાયદો રજુ કરતાં સર ચાર્લ્સ મનરોએ બે અગત્યની બાબતો જણાવી હતી તેનો ઉલ્લેખ કરવો જ જોઇએ. પ્રથમ આ કાયદાનો ઉદ્દેશ સમજાવતા તેમણે જણાવ્યું

હતું કે આ વસંતઋતુ ઉઘડતાં શત્રુનો ઘણો સખ્ત ધસારો બધા રણક્ષેત્ર ઉપર થશે એમ માનીને બને તેટલું સ્થાયી લશ્કર હિન્દમાંથી રવાના કરવાનું હિન્દી સરકારે કબૂલ કર્યું છે પરિણામે હિન્દના રક્ષણ માટે નવું દળ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર પડી છે, અને તેમાં બ્રિટિશ અને હિન્દી સૈનિકોનું હમેશનુ પ્રમાણ રાખવાનું પણ નક્કી થયુ છે. હવે, ઈંગ્રેજો માટે લશ્કરી નોકરી ફરજીયાત કરવાથી જ તેઓ સારી સંખ્યામા મળી શકે એમ જાણીને જ તેમને માટે ખાસ કલમો ઘડવામા આવી છે. બીજી પાસ હિન્દીવાનોની સંખ્યા ઘણી જ મોટી છે એટલે તેમનામાંથી સ્વેચ્છા સૈનિકોની સારી સંખ્યા મળી શકશે એમ ધાર્યું છે. બીજી વાત લશ્કરી નોકરીના પ્રકાર વિષે છે આખા હિન્દમા નોકરી કરે એવા જે ઈંગ્રેજોની અને હિન્દીઓની ટુકડીઓ હશે તેમાંના મોટા ભાગને (Active Companies) પોતાના જ જીલ્લાઓમા કવાયત અને કામ આપવામાં આવશે; અને પ્રમાણમા થોડા ભાગને (Service Companies) નિયમિત લશ્કર (regulars) તરીકે દેશનાં જુદાં જુદાં સ્થળોના રક્ષણ માટે મૂકવામા આવશે. બીજા પ્રકારની નોકરી કરતાં તો દરેક સ્વેચ્છાસૈનિકને પોતાનો સામાન્ય ધંધો છોડી દેવો પડે માટે જુદી જુદી ટુકડીઓને અથવા ટુકડીઓના ભાગને તે કામ ઉપર વારાફરતી મૂકવામાં આવશે, જેથી સામાન્ય ધંધા વેપારમાં ઓછામા ઓછી અડચણ થાય. સર ચાર્લ્સ મનરોએ વધારામાં જણાવ્યું હતું કે આ વાત ઇંગ્રેજ તેમજ હિંદી ટુકડીઓને લાગુ પડશે. આમ છતાં જે હિન્દીવાનોને આ દળમા જોડાવું હશે તેમણે તો થોડા વખત માટે પોતાનો ધંધો છોડવાને તૈયાર રહેવુ જ પડશે, કારણ કે અમુક જુજ સ્થળે જ લશ્કરી કવાયત આપી શકાશે અને દેશના બીજા કોઇ ભાગમા પણ ક્યારે મોકલવામા આવે એ કેવળ અનિશ્ચિત જ રહેશે

જાતીય ભેદ.

વડી ધારાસભામાં આ કાયદાનો સત્કાર કરતાં આપણા પ્રતિનિધિઓએ જે એક ફરીયાદ વધારેમા વધારે જોરથી કરી હોય તો તે જાતીય ભેદની હતી અત્યારે સ્થાયી લશ્કરમાં ઇંગ્રેજ અને હિંદી સીપાઇઓના પગાર, પ્રમોશન વગેરેમાં ઘણુજ અંતર છે અને તે તો આ નવા દળમા દૂર કરવું જોઇએ એવી ખાસ માગણી તેમણે ઘણી જ વ્યાજબી રીતે કરી હતી અત્યાર સુધીમા અનેક નોકરીઓમા અને અધિકારમા સરકારે સીધી અને આડકતરી રીતે ઇંગ્રેજ અને હિન્દીવાનો વચ્ચે ભેદ કર્યા છે અને પરિણામે બન્નેમા જાતિદ્વેષની લાગણીઓ વાર વાર ઉછળે છે. આ સ્થિતિ રાજ્યની તેમ જ પ્રજાની દૃષ્ટિથી અતિશય હાનિકારક છે. કારણ કે તેમની પરસ્પર સમજ અને સમભાવમા જ ભવિષ્યની ઉન્નતિનાં બીજ રહેલા છે. તો જ્યારે હાલને અણીને પ્રસંગે પોતાના દેશનુ રક્ષણ કરવા ખાસ કરીને ઉંચા વર્ગના હિન્દીઓને કહેણું મોકલવામા આવ્યું છે તે વખતે તો ઇંગ્રેજ અને હિન્દી સૈનિકો વચ્ચે જરા પણ ભેદ રાખવો ન જોઇએ આ વિષે સેનાધિપતિએ કંઇ કહ્યુ નથી તેમ કાયદામા પણ કંઇ નથી, પણ સન ૧૯૧૧ ના લશ્કરી કાયદા આ નવા સૈન્યને લાગુ પડવાના હોવાથી એમ માનવામાં આવ્યુ છે કે થોડો ઘણો ભેદ તો જરૂર પાડવામા આવશે.

માટે શુ આપણા દેશમાથી કોઇ પણ શરતે હમેશાં સેંકડો પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને જવુ જ પડશે? તે જ સસ્થાનોમા બીજા હુન્નરો ત્યાંના ગોરા કે કાળા મજુરોથી નથી શકે છે તો પછી હિન્દીઓને ગુલામીખતથી ત્યાં શા માટે ખેંચી જવા જોઇએ? અલબત ગોરાઓ કરતા હિન્દીઓને ઓછા પગાર આપવા પડે છે અને તેથી હિન્દીઓની મજુરી કેટલાક ઉદ્યોગના માલીકોને માફક આવી છે પરંતુ તેમને આવો ગેરવ્યાજબી નફો મળે માટે સેંકડો હિન્દીઓએ નીતિ અને આત્મમાનની લાગણીઓ બાજુએ મૂકી એક બે બીજી જાતની ગુલામગીરી શા માટે કરવી જ જોઇએ?

આ પદ્ધતિ વિષે જે ઠરાવો ગયા માસ દરમ્યાન ઘણે સ્થળે પસાર કરવામાં આવ્યા છે તેમા તેને સામાન્ય શબ્દોમાં સત્વર નાબુદ કરવાનો નહિ પણ ૩૧ મી મે સુધીમાં તે રદ કરવાનો મુદ્દો સમાયેલો છે સરકારે જણાવ્યુ છે કે હિન્દ અને સંસ્થાનોના ખાતાની એક પરિષદ મે મહિનામાં લંડનમા મળવાની છે અને તેથી જ મેના છેલ્લા દિવસ સુધી સરકારને મહેતલ આપવામાં આવી છે. શ્રીયુત ગાંધીએ અનેક સ્થલે જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે હવે આપણે ૩૧ મી મેના દિવસ ઉપર આપણી નજર નિરંતર રાખીશુ, જો તે પહેલા ગીરમીટની પદ્ધતિ નાબૂદ થશે તો આપણે બ્રિટીશ રાજ્યનીતિને અભિનંદન આપીશુ. પણ જો તેમ ન થાય તો સર્વે સાચા હિન્દીવાનોએ વધારે પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને ગીરમીટથી પરદેશ જતા અટકાવવાના હેતુથી દુઃખ સહન કરવાને–જરૂર પડે તો આત્મઅર્પણ કરવાને તૈયાર થવું પડશે

આ સબંધમા બીજી બે સૂચનાઓ વારવાર કરવામાં આવી છે. પ્રથમ તો ૩૧ મી મે સુધીમા ફકત પરણેલાં સ્ત્રીપુરૂષોને જ સાથે મોકલવાવા જેથી અનીતિ વધવાનો સંભવ ન રહે. બીજું, જે સમેલન મે માસમા લંડનમા મળવાનુ છે તેમાં હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે કેટલાક હિન્દીવાનોને નીમવા જોઇએ અને તે સંમેલનની સૂચનાઓનો અમલ થાય તે પહેલા જાહેર પ્રજાના અભિપ્રાય માટે તે પ્રકટ કરવી જોઇએ.

પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીઆત કે મરજીઆત?

ગયા માસની (ફેબ્રુઆરીની) તા. ૨૮ મીએ વાઇસરૉયની ધારાસભામાં મદ્રાસના ના. બા. એન. શર્માએ નીચે પ્રમાણે ઠરાવ રજુ કર્યો હતો "આ સભા ગર્વનર જનરલને ભલામણ કરે છે કે (અ) પ્રાથમિક કેળવણીનો હવે પછી થનારો તમામ ખર્ચ પ્રાંતિક સરકારોને બદલે હિંદુસ્થાનની સરકારે કરવો તથા (બ) પંદર વર્ષની મુદતમા આખા દેશમા પ્રાથમિક શિક્ષણ સાર્વજનિક, મફત અને ફરજીઆત થાય તેને માટે યોજના ઘડી કાઢવી અને લડાઈ પુરી થયા પછી બનતી તાકીદે અમલમાં મૂકવી." પોતાની દરખાસ્તના સમર્થનમા ના. શર્માએ કહ્યુ કે મ્યુનિસિપાલીટીઓ તેમજ લોકલ બોર્ડોની નાણા સંબધી સ્થિતિ એટલી તંગ હોય છે કે તેમને માથે પ્રાથમિક શિક્ષણની જે ફરજ નાખવામા આવી છે તે તેમનાથી પુરેપૂરી બજાવી શકાય તેમ નથી–બજાવી શકાઇ નથી, અને બજાવી શકાશે પણ નહિ. છેલ્લા પાચ વર્ષમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમા જે વધારો થયો છે તેના આકડા

ટાંકીને તેમણે બતાવ્યુ કે આ વધારો બીલકુલ સંતોષકારક નથી. સરકાર તરફથી સર શંકરન નાયર આ ઠરાવની સામા થયા હતા અને સામા થાય તેમાં નવાઈ પણ શું? સરકારે તો ૧૯૧૩ ,ના ઠરાવમા ચોકખું જણાવી દીધું છે કે "હજુ આ દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીયાત કરવાનો સમય આવ્યો નથી." કયારે આવશે અથવા કયારે આવ્યો જાણી શકાય તે કહેવાની તસ્દી લીધી નથી એક નન્નો સો હકારને હણે. વેદાંતની નેતિનેતિની દલીલ કરવામાં આપણી સરકાર પ્રવીણ છે. પરંતુ સર શંકરનની દલીલોથી તો વધારે નિરાશા અને દુ:ખ થાય છે "દેશમા લોકો તરફથી ફરજીયાત ધોરણ કરવા માટે જોરદાર માગણી થઇ નથી અને કૉંગ્રેસ તથા મુસ્લીમ લીગ તો એવી માગણી કરે તેમા નવાઇ શું? બહુ થોડી જ મ્યુનિસિપાલીટીઓ તથા લોકલ બૉર્ડોએ આ નિયમની માગણી કરી છે. મરહુમ મિ૦ ગોખલેની ૧૯૧૧ ની માગણી કરતાં પણ આજની માગણી વધારે ગરમ છે, તે વખતે પૈસાની તાણ હતી તો હાલ તો તેથી પણ વધારે છે. પાંચ વર્ષમાં દેશની સ્થિતિમાં એવો શું ફેરફાર થયો છે કે તે વખતની રાજનીતિ બદલવાને સરકારને જરૂર જણાય. આવી નિર્માલ્ય અને ધારાશાસ્ત્રીને અયોગ્ય એવી દલીલોથી શોચ થાય છે"

નામદાર ડા. સપ્રુ (અલાહબાદના) એ ઠરાવને ટેકો આપતાં કહ્યું કે શીતળા કઢાવવામા ફરજીઆત ધોરણ દાખલ કરવાથી હુલ્લડ થાય છે છતાં પણ સરકાર તે તત્વની જરૂરીયાત સ્વીકારે છે. વળી ગરીબ ગામડાના લોકો પાસે સરકારી અમલદારો ફરજીયાત વેઠ કરાવે છે તેમા ફરજીયાત તત્વ સરકારને માન્ય છે, અને લોકોના લાભની કેળવણીની બાબત તેમાં જ માન્ય નથી! તમામ આગળ વધેલા દેશોમા આ તત્વનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને તેથી જ નિરક્ષરતા નાબૂદ થઈ શકી છે. ના. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી (હિંદ સેવક સમાજના પ્રમુખે) કહ્યુ કે સર શંકરનની ટીકા વિનાશક છે, ઘટનાત્મક નથી તે દિલગીરી ભરેલું છે જ્યારે મિ૦ ગોખલેએ ૧૯૧૧ માં પોતાનુ બીલ રજુ કર્યું હતું ત્યારે સરકાર તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતું કે પ્રાથમિક શિક્ષણ સાર્વત્રિક થાય તેની અમો વિરૂદ્ધ નથી, પણ તેમ કરવાનો માર્ગ એ છે કે પ્રાંતિક સરકારોએ તેમ કરવાની સત્તા મ્યુનિસિપાલીટીઓ તથા લોકલ બૉર્ડોને કાયદાથી આપવી. અમો જ્યારે પ્રાંતિક સરકારોની પાસે આ સંબધમાં દરખાસ્તો લઇ ગયા ત્યારે તેમણે કહ્યુ કે આ તો વડી સરકારનું કામ છે, અમો તેમાં કાંઇ કરી શકીએ નહિં! તેથી અમો ફરીને વડી સરકાર પાસે આવ્યા છીએ. આમ બે ઘરનો પરોણો ભૂખે મરે છે. પરોણાને ભૂખ્યો રાખવાનો માર્ગ તો આ ઉત્તમ છે પણ સરકારને પોકારી પોકારીને કહેતા નથી ત્યાં સુધી સરકાર દાદ દે નહિ. કેળવણી ખાતાના ના. શાર્પે કહ્યુ કે ના. શાસ્ત્રી ધારે છે તેમ કેળવણી ખાતું હાથ જોડીને બેસી રહ્યુ નથી. અમારૂં કામ રાજનીતિની રેખાઓ આંકવાનું છે, તે અમે કીધું છે, અને પ્રાંતિક સરકારોને યોજનાઓ તૈયાર કરવાનું લખ્યું છે. લડાઇ પહેલાના ત્રણ વર્ષોમાં દર વર્ષે ત્રણ લાખ નિશાળીઆઓનો વધારો થયો છે અને મિ. ગોખલેના આદર્શને પહોંચતાં તે હિસાબે બીજા ફકત ૨૩ વર્ષ લાગશે.

પંડિત મદન મોહન માલવીયે જણાવ્યું કે આ સવાલમાં હિન્દનું હિત સમાયું છે તેટલું બીજા કોઈ સવાલમા નથી જો સરકાર આ પ્રશ્નનું મહત્વ અને વિશાળતા ધ્યાનમા લે તો પછી, પૈસા કયાથી લાવવા એ સવાલનો ફેસલો આપોઆપ થશે રૂશિયા જ્યારે જાપાનથી હાર્યું ત્યારે તેને શીખામણ મળી કે પ્રજાકીય કેળવણીની અગત્ય લડાઇ માટેના સૈન્ય તથા યુદ્ધસામગ્રી કરતા ઓછી નથી તે દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણી સાર્વત્રિક કરવાને લડાઈ પછી તરત જ ઉપાયો યોજાયા તે પાછળ થતો ખર્ચ બેવડો કરવામા આવ્યો અને ૧૯૨૨ મા પૂર્ણપણે સાર્વત્રિક થશે એમ આશા છે. આર્થિક હરીફાઇમાં હિંદના કારીગરોને જાપાનના કારીગરો ઘણા પાછળ મૂકી દે છે, અને જાપાનીઓ મનહરણ સુશોભિત વસ્તુઓ બનાવી શકે છે તે જાપાનની સાર્વત્રિક કેળવણીને લીધે જ છે આ સંબધમા હજુ સરકારની આંખ ઉઘડી નથી, પણ જ્યારે ઉઘડશે ત્યારે તેની ખાત્રી થશે કે દેશરક્ષણના સૈન્ય તથા સામગ્રી પાછળ ખર્ચ કરવાની જરૂર છે તેટલી જ જરૂર પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ ખર્ચની છે. તેમણે ના. શર્માના ઠરાવમાં સુધારો કર્યો કે આ સવાલ એક કમિટીને સોપવો અને તે પોતાનો રીપોર્ટ આવતા શિયાળામા રજુ કરે. ઠરાવ અને સુધારો બને ઉડી ગયા હતા—સરકાર પક્ષે ૩૪ મત પડયા હતા અને લોક પક્ષે ૨૧ હતા. મિ. ગોખલેના બીલ વખતે લોક પક્ષે ૨૧ પણ મત ન હતા અને આજે આપણો પક્ષ થોડો પણ સબળ થયો છે એટલો દુઃખમાં દીલાસો છે આ સવાલ સંબંધે જેટલી ચળવળ કરવામા આવે તેટલી ઓછી જ છે. દરેક પ્રાતની ધારાસભા પાસે પ્રજાકીય સભાસદોએ ઠરાવો અને કાયદાના ખરડાઓ રજુ કરીને સરકારને કંઇક તોબા કરાવવાની જરૂર છે ગયા ડીસેમ્બરમાં મુંબઇની ધારાસભામાં ના. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે આ સંબધી એક ઠરાવ રજુ કર્યો હતો, પણ થોડાજ મતફેરથી ઉડી ગયો હતો તેઓ હવે પછી સ્થાનિક મ્યુનિસિપાલ કાયદાઓમાં યોગ્ય વધારો સુધારો કરાવવાને કાયદાના ખરડા રજુ કરવાના છે, ત્યારે ચર્ચામાં રંગ જામશે અને પ્રજાપક્ષ વધારે સબળ થશે એમ આશા રાખીશુ. વાઇસરૉયની ધારાસભામા તો સરકારી સભાસદોની બહુમતિ છે જ તેથી ત્યાં કોઇ દિવસ ફાવવાનો સંભવ નથી. પ્રાંતિક ધારાસભાઓમા પ્રજા તરફથી ચુંટાએલા તથા સરકારે નીમેલા હિંદી સભાસદો તમામ એકમત થાય તો સરકારને પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજીયાત કરવાની ફરજ પાડી શકે, કારણ તે સભાઓમા પ્રજાકીય સભાસદોની થોડી બહુમતિ છે. પણ "વો દીન કહાસે, કે મીયા કે પાઉમેં જુતીયા!"

અ. વિ. ઠ.

નવજીવન

અને

સત્ય

એપ્રિલ ૧૯૧૭.

તંત્રી અને પ્રકાશક

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલએલ. બી.

ગીરગામ—મુંબાઇ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦; છૂટી નકલ આનાં ૩.

ગ્રામીય કેળવણી મંડળ (સુરત જીલ્લા.)

૧. શિક્ષકો ધાર્મિક ભાવનાથી પ્રેરાઈ કાર્ય કરનાર હોવા જોઈએ તો જ શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ સફળ થઈ શકે.

૨. નાના ગામડામાં વસનાર દરેક બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીને માટે માધ્યમિક શિક્ષણ સુલભ બનવું જોઈએ.

૩. ધંધાઓના શિક્ષણની માધ્યમિક શાળાઓમાં વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

૪. શાળામાં અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી વિદ્યાર્થીના વિચાર ઉદ્ધાર ન થાય અથવા તેના મનમાં લોકસેવાની ધાર્મિક ભાવના જાગૃત ન થાય તો શિક્ષણનું કાર્ય નિષ્ફળ જ ગણાય.

ઉપરના ચાર સિદ્ધાંતો ધ્યાનમા રાખી ગ્રામીય કેળવણી મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. એના કાર્યનો વિસ્તાર ગામડાના લોકોના ઉત્સાહ ઉપર આધાર રાખે છે. જે ગામને પોતાનાં બચ્ચાંના શિક્ષણ અર્થે પૈસા ખર્ચવા ઈચ્છા હશે તે આ મંડળમા જોડાઈ પોતાની ઇચ્છા મુજબ પોતાના પૈસાનો ઉપયોગ કરી શકે એવી વ્યવસ્થા રાખી છે સાધનો અને કાર્ય કરનાર મળશે તો પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓને (જેમને ઇચ્છા હોય તેને) ખેતીનું શિક્ષણ આપવા વિચાર રાખ્યો છે મંડળ સારી ભાવનાવાળા સ્વયંસેવકને આ કાર્યમા જોડાવા આમંત્રણ કરે છે. અને એવા શિક્ષકોનો લાભ લેવાને વિદ્યાર્થીઓને—ખાસ કરીને કુવારા વિદ્યાર્થીઓને—આગ્રહ કરવામા આવે છે. એક વધુ સ્વયસેવક અને બાર યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ મળેથી શાળાને અંગે એક વિદ્યાર્થી—આશ્રમ ઉઘાડવામાં આવશે. જે આવવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેમણે આગળથી નામ નોંધાવવું.

મુખ્ય સ્થળ—અસામા
તા જલાલપોર
સ્ટેશન—વેડછા

સેક્રેટરી—ગ્રામીય કેળવણી મંડળ.

દવાના વેપારીઓને ખુશ ખબર.

ફકત દવાના વેપારી કે જે અમારો બનાવેલો માલ "કર્ણીક એગ્યુમીક્ષ્ચર" રાખતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધો ડઝન અગર વધુ—મંગાવી દુકાનમાં વેચવા રાખશે તેને—અમારા નવા વરસના

કેલેન્ડરો—પીકચરો—બોર્ડ,

બ્લૉટીંગ પેપર—વગેરે. મફત આપવામાં આવશે.

મોટી બાટલીની કિં રૂ. ૧—૦—૦
નાની બાટલીની કિં રૂ. ૦—૧૦—૦

વધુ માટે લખો —મેશર્સ કર્ણીક બ્રધર્સ.
ગિરગામ—મુંબઈ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

એપ્રિલ ૧૯૧૭.

* ગુજરાત ગાંડી છે ?

કવિ નર્મદે ગરવી ગુજરાતનું, કવિ દલપતરામે રળિયામણી ગુજરાતનું કવિ ખબરદારે ગુણવંતી ગુજરાતનું ગીત ગાયું. કવિ 'સેહેની' એ ગાંડી ગુજરાતનું ગદ્ય લખ્યું. સર્વેનો આશય ગુજરાતી પ્રજાને જોમ આપવાનો છે પ્હેલા ત્રણેયે ગુણ દર્શન કરાવીને જોમ આપ્યું અને પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરે દોષ દેખાડીને એ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કવિ નર્મદનુ જીવનચરિત્ર વાચતા લાગશે કે હેના જીવનમા હેની કદર ગુજરાત જોઇએ તેટલી બૂઝી શકી નહિ, હેનો નર્મકોષ છપાવવાને હેને અનેક વિટમ્બણાઓ વેઠવી પડી, પણ ગુજરાત ઉપરની હેની દૃઢ શ્રદ્ધા અચલ રહી રા. ઠાકોરને હેવી કાંઇ વિટમ્બણા વેઠવી પડી હોય તો ખબર નથી, છતા પણ હેમની શ્રદ્ધા ગુજરાતની પ્રજા કરતાં સમયબળ ઉપર વધારે લાગે છે એઓ લખે છે "આપણા વિષે હિન્દનો સામાન્ય મત હાવો હલકો છે તો ત્હેમાં કેટલી વાસ્તવિકતા હશે, હેના કંઇ કારણ, હેનો શો ઉપાય એ વિષય મ્હારી જીદગી, મ્હોટે ભાગે ગુજરાતની બ્હાર જતી હોવાથી મ્હારા મનમા લાંબી વખતથી કોઇને કોઇ રૂપમાં પોળાયા કરે છે" આપણી ગુજરાતને માટે હિન્દનો સામાન્ય મત હલકો છે હેવી માન્યતા, હેમની જીંદગી ગુજરાતની બ્હાર–એટલે ગુજરાતના ઝાંપારૂપ અજમેર કે પૂનામાં–જતી હોવાથી થઇ છે, આ માન્યતા વાસ્તવિક છે? બંગાળામા, સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં, પંજાબમાં, મધ્ય પ્રાન્તોમા કે મદ્રાસમા આપણે માટે હાવો હલકો મત હોય એમ લાગતુ નથી હું એક હેવી જગ્યામાં છું કે જ્યા હિન્દુસ્તાનના દરેક ભાગના કેળવાયલા મનુષ્યો સારા જથામા

* જુઓ આ વર્ષના ચોથા અંકમા પ્રકટ થયેલો "ગાંડી ગુજરાત" વિષે લેખ (૧ પુસ્ત્ર)

છે, અને તેઓના સબંધ ઉપરથી, તેઓના વિચાર ઉપરથી, તે દેશનાં વર્તમાનપત્રો ઉપરથી એમ માનવાને જરા પણ કારણ મળતું નથી કે એઓનો મત, જે પ્રજાએ રા. ઠાકોર કહે છે ત્હેવા અમૂલ્ય રત્નો ઉત્પન્ન કર્યાં છે, ત્હેને માટે હલકો હોય. કેટલાક દક્ષિણીઓ આપણને નમાલા, મવાલી ગણે છે, પરંતુ હેને માટે ઐતિહાસિક કારણ છે. જીતનારી પ્રજા જીતાયલી પ્રજાને પોતાના કરતાં હલકી ગણે છે અને એ પ્રજાનું ગૌરવ સ્હમજી શકતી નથી. ગાયકવાડે ગુજરાત દબાવ્યું અને આટલાં વર્ષ થયાં હજી પણ દક્ષિણીઓ ગુજરાતી પ્રજાના ગુણો જાણી શકયા નથી અને જ્યાં સુધી હમે જીતનાર એ મિથ્યાભિમાન હેમના મગજમા રહેશે ત્યા સુધી એઓ જાણી શકનાર નથી. હજી પેશ્વાઇ બુડયે પૂરા સો વર્ષ થયા નથી, હજી હમે હિન્દુસ્તાન ઉપર અમલ કરનાર એ વિચારો હેમના મગજમાં તાજા છે. મહારાષ્ટ્રમા પણ સુજ્ઞ મનુષ્યો આપણે માટે હલકો મત ધરાવતા હોય એમ હમને લાગતુ નથી. ગુજરાતી પ્રજા પ્રત્યે કેટલીક વખત દક્ષિણીઓ "બુલુ, નેભલું, મવાલ" હેવા તિરસ્કારયુકત શબ્દો વાપરે છે તે વિષે * महाराष्ट्रीयांस इशारा એ નામના લેખમા રા દામલે હેમના જાતિબંધુઓને ઠપકો આપી શિખામણ આપે છે કે જ્યા સુધી આ મિથ્યાભિમાન ગયું નથી ત્યા સુધી ઉન્નતિ અશકય છે. રા. ઠાકોર પૂનામા રહે છે અને દક્ષિણીઓથી ઘેરાયલા હોવાને લીધે ગુજરાતને માટે હાવા હલકા હલકા શબ્દો વારંવાર કાને અથડાવાથી હેમની પણ એ માન્યતા થઇ ગઇ છે કે ગુજરાત ગાડી છે, અને એ માન્યતા હેવી તો દૃઢ થઈ ગઈ છે કે દક્ષિણ જ નહિ પરંતુ હિન્દ સમસ્ત આપણને નમાલા ગણે છે એમ કહેવાને પોતે તૈયાર થઇ ગયા છે. ગુજરાતીઓનો મ્હોટામાં મ્હોટો ગુણ દીનતા છે, અને 'ગાડી ગુજરાત, આગુસે લાત ઓર પીછુસે બાત' એ કેહેવત આ ગુણની પ્રતીતિ કરાવે છે. આ ગુણ રા. ઠાકોર દોષ રૂપે જુવે છે.

રા ઠાકોરનાં સૂત્રો સત્ય છે પણ ત્હેના પ્રયોગ દૂષિત છે. 'નેતા, સાધન, અને પ્રજા ત્રણેના સુસયોગ વગર નેતાઓનુ નેતાપણું એળે જાય છે' આ મહાન્ સૂત્ર દેશકાલથી અબાધિત છે. પરંતું આપણા નેતાઓનું નેતાપણું એળે ગયું છે? અને જો કેટલાક કહેવાતા નેતાઓ સફળ ન થયા હોય તો તે સાધન અને પ્રજાના પીઠબળ વિના? એક મહાન્ રાજનીતિજ્ઞ કહે છે કે[1] 'The decisive sign of the elevation of a nation's life is to be sought among those who lead.' નેતાનો આધાર પ્રજા કરતા પ્રજાનો આધાર નેતા ઉપર વધારે છે. નેતા શબ્દમાં જ પ્રજાનું પીઠબળ મેળવનાર એ ભાવ સ્પષ્ટ છે, માટે જો નેતાઓ નિષ્ફળ નીવડે તો પ્રજાનો દોષ ઘણે થોડે અશે છે. તે ઉપરાંત એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જે પ્રજા નેતાઓની ગાડીઓ ખેંચે તેજ પ્રજા પીઠબળ આપે છે એમ કહેવાય નહિ. આપણા ગુજરાતીઓમાં એ પ્રકારનો ધાધલીઓ સ્વભાવ જ બહુ થોડો છે.

* चित्रमय जगत; सप्टेम्बर १९१९. 1 Lord Morley's 'Compromise,'

રા. ઠાકોર માને છે કે આપણામાં આરંભાયલી સંસ્થાઓ અને આચાર પ્રવાહોનો ઇતિહાસ ઘણો જ ખરાબ છે "કેટલાક અકાળે કે અફાવતી ભોંયમાં કે અણજાણ્યે હાથે કરેલી વાવણીની માફક ઊગ્યા જ નહિ; કેટલાક હારીને વહી દેવાયા; કેટલાક મરું મરું થતાં બે ત્રણ વર્ષે પાછા કંઇક જીવતા દેખાય એમ દશામાં છે. કેટલાક કાગળ ઉપર જીવતા છે કેટલાકનું તેજ બીજા પ્રદેશનું નકલિયા જ છે; અને કોઇ કોઇ જીવતા છે અને પોતાનું કામ ચલાવ્યા કરે છે, તથાપિ પ્રજાના દૈવત અને આદર મેળવી શકતા નથી હેવી વિચિત્ર સ્થિતિમાં છે" જે સંસ્થાઓ પડી ભાંગી અને જે હાલ મૃતપ્રાય અવસ્થામા છે તે પૈકી હેમણે કેટલીકનાં નામ આપ્યાં હોત તો એ વિષે વિવેચન સુલભ થાત. દરેક સંસ્થા ચિરંજીવ રહેવી જોઇએ હેવો કાંઇ નિયમ્ નથી કેટલીક સંસ્થાઓ તત્કાલીન હોય છે જે પોતાનું કાર્ય કરી સમય બદલાતા ધીરે ધીરે લય પામે છે, કેટલીકમા પ્રસંગાનુંસાર ફેરફાર કરવામાં આવે છે અથવા ત્હેમની જગ્યાએ વધારે ઉપયુકત સંસ્થાઓ નીકળવાથી તેઓ નિરૂપયોગી થઇ જાય છે, અને સમાજ તે તરફ બેદરકાર રહે છે. આ નિત્યનો ફેરફાર એ સમાજની પ્રગતિની નિશાની છે. કાળને પ્રતિકૂળ થઈ ગયેલી જૂની સંસ્થાઓ અને આચારપ્રવાહો ટકાવી રાખવામા અર્થ અને બુદ્ધિનો વ્યય કરવો એ પ્રગતિની આડે આવવા જેવું છે આ દૃષ્ટિથી ગુજરાતની સંસ્થાઓનું અવલોકન થયું હોય તો સ્પષ્ટ માલૂમ પડે કે ઉપયુકત સંસ્થાઓ ટકાવી રાખવામાં ગુજરાત હમેશાં તત્પરજ છે પરંતુ રા. ઠાકોરને ગુજરાતમા જે કાંઇ છે તે નિર્માલ્ય લાગે છે. આપણે ત્યાં જે ખાનગી હાઇસ્કુલો છે તે કમાણીને માટે, અને બીજે બધે પ્રાન્તની ઉન્નતિને માટે છે એ ન્યાય, તર્કના નવીન સિદ્ધાન્તો વડે ઉપજાવી કાઢયો છે ગુજરાત કોલેજ સરકારને આપી દેવી પડી ત્હેમાં ગુજરાતની ગાંડાઇ કે તેના કાર્યવાહકોની કાર્યદક્ષતાની ઉણપ? લાયકીવાળા ગુજરાતીઓ હિન્દ સેવક સમાજમા જોડાયા છે. ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીને સ્વયંસેવકો મળ્યા છે. છતા પણ રા ઠાકોરને ગંભીર શંકા રહે છે કે (સૂરત) કોલેજને માટે આત્મભોગ આપનાર માણસો મળી શકે કે કેમ? અને કદાચ મળ્યા તો હેમની ખાત્રી છે કે લ્હડી લ્હડીને જૂદા પડવાનાજ સંસ્થાઓના કાર્યવાહકોમા લ્હડવાડય એકલા ગુજરાતમાં જ થાય છે? મતભેદ પડયે લ્હડવું એતો માણસી સ્વભાવ જ છે. ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાઇટીમાથી છૂટા પડતી વખતનું રિસકતું નેવુ પાનાનું રાજીનામું હેમને યાદ હશે જ. પૂનાની સાર્વજનિક સભામા ફાટફૂટ પડી પરિણામે હેમાથી ડેકકન સભા ઉદ્ભવી અને બન્ને લગભગ મૃતપ્રાય અવસ્થા ભોગવે છે. આટલા માટે કંઇ મહારાષ્ટ્રી પ્રજામા સંઘ શકિત નથી એમ કહેવાય નહિં રા. ઠાકોરના મનથી સ્વયંસિદ્ધ છે કે ગુજરાત ગાંડી છે એટલે હેમને કહીયે કે અમદાવાદના સમસ્ત ગુજરાતી પૈસા ફંડમાંથી આઠ નિશાળો ચાલે છે તો તેઓ કહેશે કે પૈસા ફંડતો દક્ષિણનું નકલિયા છે. સુરતની સાર્વજનિક શાળાને માટે એઓ કદાચ એમ કહેશે કે એતો અમુક વ્યકિતના આત્મભોગથી જીવે છે. ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગ જેવી નમુનેદાર સંસ્થા જે આશરે ચાળીશ વર્ષ થયાં ચાલે છે ત્હેને માટે એમ કહેશે કે એતો શેઠે પૈસા આપ્યા માટે. આમ દરેક વિજયી સંસ્થાનેમાટે કાંઇ પણ કારણ આપી શકાય. દુનિયાના

એકે ભાગમાં હેવી સંસ્થા તો ભાગ્યે જ હશે કે જેને સર્વમાન્ય ટેકો હોય. જ્યા આત્મભોગી લાયક નેતા છે ત્યા સાધન અને પ્રજાનો સુસંયોગ થયોજ છે પણ એ કબુલ કરવાને રા. ઠાકોર રાજી નથી. આપણી સસ્થાઓની પરિસ્થિતિને લગતુ હેમનું વાકય એક ઉપલક્રિયાને છાજે, વિચારશીલને નહિં. કદાચ એમ પ્રશ્ન થશે કે આપણે ત્યા ફરગસન કોલેજ જેવી અથવા કર્વેના વિધવાશ્રમ જેવી સસ્થા નથી. આ વાત સત્ય છે, પણ તે સાથે એ પણ વિચારવાનુ છે કે અત્યાર સુધી આપણે હેવી સંસ્થાની જરૂર હતી ? ફરગસન્ કોલેજનો મુખ્ય હેતુ દક્ષિણના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપવાનો હતો, સરકારી કોલેજમા ભણતર મોંઘું પડતું, અને તેથી દક્ષિણને હાવી સસ્થાની ખાસ જરૂર હતી ગુજરાતમા, વડોદરામા .અને અમદાવાદમાં થોડી ફી વાળી કોલેજો હતી, હેમાં જગ્યાની તગી નહોતી, તો પછી એ સ્થિતિમા નવી કોલેજ ઉઘાડવાની જરૂર ખરી ? હવે જરૂર પડી છે ત્યારે ચળવળ શરૂ થઇ ગઇ છે અને ઉઘડશે જ. અને હેમા ગુજરાતને ગાડી માનનારને જ વિશ્વાસ નથી વિધવાશ્રમનો પણ હેવોજ ઈતિહાસ છે. ગુજરાતની વિધવાઓની સ્થિતિ સારીતો નથીજ, પણ મહારાષ્ટ્રની વિધવાઓની સ્થિતિ વધારે ખરાબ છે. અને હજી પણ વનિતાવિશ્રામ અને સેવાસદન જેવી સસ્થાઓ જેટલે અંશે કેળવણી પ્રચારમા સફળ નિવડી છે તેટલે અંશે વિધવાશ્રમો તરીકે નિવડી નથી અનેક દુકાળો પછી ગુજરાતમાં અનાથ બાળકોની સખ્યામા વધારો થતો ગયો અને હ્‌નેની સાથે અનાથાશ્રમોની સખ્યા વધતી ગઇ છે, અને હેમની કારકિર્દી ઝળકતી છે. માત્ર આપણી કાર્યપદ્ધતિ શાંત છે જે કાર્યો થાય હ્‌ના બણગા ફૂકવાની ટેવ નથી, અને જ્યા સુધી એ ફૂલણશી વેડા આપણામા આવ્યા નથી ત્યાં સુધી આપણે આપણી પ્રગતિ વધારે સારી અને દૃઢ રીત્યે કરી શકીશું.

આપણા નેતાઓ જ જૂઓને, સઘળા શાંત ! દાદાભાઇ નવરોજીનો ઉદ્દેશ સાર્વભૌમ પ્રગતિનો હતો અને હાલની સમસ્ત હિન્દની પ્રગતિ હેમણે વાળેલા વિચાર પ્રવાહ પ્રમાણે જ વહે છે હેમની પ્રવૃત્તિ જ વિભાગી નહોતી, હેમને મળેલું માન પણ સર્વહિન્દી છે. મહર્ષિ ગાંધી એક ખરેખરા ગુજરાતીજ છે; ગુજરાતને જેમ જુઠી ધાંધળ પસદ નથી તેમ હેમને પણ નથીજ. છતા પણ એમતો નજ કહી શકાય કે હેમની કદર ગુજરાતમા ઓછી થઇ છે ગુજરાતમાં એઓ મહાત્મા મનાય છે. શું ઉદ્દામ કે શું વિનીત ગમે તે પક્ષના મનુષ્યોને હેમના પ્રત્યે માન છે. છતા પણ પોતાના મગજમાં ભરાયલી ધૂનને સત્ય માની, હેના પ્રતિપાદનાર્થે આમ સત્યનો અનાદર કરી ગુજરાતને માથે ગાડપણ સાથે દ્રોહનું કલંક મૂકવુ રા. ઠાકોર જેવા ઈતિહાસજ્ઞાતાને યોગ્ય નથી. હેમને શું કરે તો ગુજરાતે હેમની કદર કરી કહેવાય ? હેમના આશ્રમને ગુજરાતે વધાવી લીધો છે, ગુજરાતે હેમને પૂજ્ય સ્થાને સ્થાપ્યા છે. ખરૂં છે કે ગુજરાતમાં આર્યસમાજના સ્થાપક દયાનન્દ સરસ્વતીની અસર ઘણી થઇ નથી; ઘણા સુજ્ઞ અને સુશિક્ષિત મનુષ્યો આર્યસમાજી થયા નથી સ્વામીએ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર ગુજરાતને બદલે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન પસંદ કર્યું હેમા ગુજરાતની ગાડાઇ કે સ્વામીજીનો અથવા સ્વામીજીના સિદ્ધાન્તોનો દોષ ? એઓ ગુજરાત છોડી ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ગયા, વિદ્યા

મ પાદન કરી, નુતન સિદ્ધાન્તો બાંધી, હેનો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પ્રચાર કરવાનો આરંભ કરી, ગુજરાતમાં આવ્યા ગુજરાતે હેમનું કહેવું સાંભળ્યું; પણ દક્ષિણમા તો પૂનામાંજ હેમને હેવો આવકાર મળ્યો કે ત્યાં પાછા ફરવું પડયું તો આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે દક્ષિણ કોઇની કદર કરી શકતુ નથી ? ગુજરાત ભકિતમાર્ગી છે અને શુદ્ધ અથવા મિશ્ર ભક્તિમાર્ગ પ્રવર્તકો ગુજરાતમાં પૂજાયા છે. શ્રી સહજાનન્દસ્વામી દૂરથી આવ્યા પરંતુ ગુજરાતે હેમનો આદર કર્યો, પ્રાર્થના સમાજ બંગાળામાંથી આવી પણ હેનો શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગ ગુજરાતે સ્વીકાર્યો છે. છતા પણ હેને બેકદર કેમ કહી શકાય ! કવિ નર્મદને હેના વખતમા અનેક વિટમ્બણાઓ પડી, હેની જોઇએ ત્હેવી કદર થઇ નહિ, પણ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે સાહિત્ય અને સસાર સુધારો એ બે હેવા કાર્ય ક્ષેત્રો છે કે હેમા કીર્તિ જલદી મળી શકે નહિ અને ખાસડાં પણ ખાવાં પડે ઘણાને જીવન્ત દશામા એ કીર્તિ ભોગવવાનું બનતુ જ નથી; પરંતુ નર્મદની કદર હજી પણ થઇ નથી એમ કહેવાય નહિ; હેનું ચાલક બળ હજી પણ ગુજરાતનાં સમાજ અને સાહિત્યને આગળ વધારે છે ગુજરાતને કમનસીબે અંબાલાલનો બુદ્ધિપ્રભાવ પૂર્વાવસ્થામાં ન્યાયમંદિરમા અને ઉત્તરાવસ્થામા મિલો કઢાડવામા વપરાયો, છતા હેમના બુદ્ધિપ્રભાવની કદર થવાથી જ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખનુ માન ભોગવવાનું હેમને મળ્યું. હેમની બુદ્ધિનો જે અંશ ગુજરાતની પ્રગતિની પ્રવૃતિમા વપરાયો છે ત્હેને માટે આટલે વર્ષે પણ ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદનુ એક જાણીતું પત્ર હેમને સંભારે છે. અને લખે છે કે " The promoters of this fund (Samast Gujarat Paisa Fund) learnt their fi-t lessons in social service from Dewan Bahadur Ambalal, to whom the credit of originating free night schools for factory workmen is due." ગોવર્દ્ધનરામના કલ્પના વૈભવને માટે ગુજરાતમા એ મત ભાગ્યે જ હશે, ત્હેમની પુરાણ જેવી નવલકથા સ્હમજુ અણસ્હમજુ સઘળાં વાંચે છે સરસ્વતીચંદ્રનું નામ નજાણતો સુશિક્ષિત મનુષ્ય ગુજરાતમા ભાગ્યેજ હશે. હેમની અસર ગુજરાતના સાહિત્ય ઉપર થઇ છે અને તે શી છે ત્હેની સાહિત્યપ્રેમી ઠાકોરને માટે પુનરૂક્તિ કરવાની જરૂર નથી ગોવર્દ્ધનભાઇ સમાજના નેતા નહોતા. હેમણે સાહિત્ય શિવાય બીજામા માથું માર્યું નહોતું જે હેમને મળવાનું હતું તે તો મળ્યુ જ છે હેમની જે અસર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર થવાની તે થઈ છે છતાં પણ રા ઠાકોર શા ઉપરથી કહે છે કે "હેમનાથી મળવો જોઇ તો લાભ નથી ગુજરાતને મળ્યો કે, નથી હિન્દને મળ્યો." હામાં વાક્પટુતા વગર બીજું કાંઇ છે ?

સાધનને માટે તો રા. ઠાકોર જ કહે છે કે "દેશસેવાના કાર્યોને માટે જે સાધનો જોઇએ તે ગુજરાતમાં નથી એમ પણ નથી. દક્ષિણને પોતાની સસ્થાઓ અને ક્રિયાપ્રવાહોને માટે જે સાધનો જોઇએ છીએ તેનો કેટલોક ભાગ ગુજરાતમાથી જ મળતો આવેલો છે અને હજીએ મળતો જાય છે " ગુજરાતની ઉદારતા અને મનનુ મ્હોટાપણુ રા ઠાકોરે આડકતરી રીત્યે કબુલ્યું છે તેથી

ગુજરાત હેમનું આભારી છે. પરંતુ તે સાથે હેમનો એમ ગર્ભિત આક્ષેપ છે કે ગુજરાત પોતાને માટે કાંઇ કરતી નથી. હામા સત્ય છે કે કેમ તે તપાસીએ. હમણાંજ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાઇટીને આણંદ જેવા ન્હાના ગામે રૂપીયા ત્રીસ હજારને આશરે, હાઇસ્કુલ કાઢવાને સોંપ્યા તે જાણીતુ છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીને હસ્તક અનેક કેળવણી ફંડો, ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ્ ભંડોળ, અનેક લાયબ્રેરીઓ, અનાથાશ્રમો, પાંજરાપોળ્યો, અને વનિતાવિશ્રામને મળેલી મ્હોટી મદદો વગેરે રીત્યે ગુજરાતીઓએ ગુજરાતને થોડું આપ્યુ નથી, અને તે ઉપરાંત બીજાઓને ગુજરાતે જેટલું આપ્યું છે તેટલું બીજાએ ભાગ્યે જ આપ્યું હશે. કલકત્તા યુનીવર્સીટીની વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦૦૦) દસ હજારની પ્રેમચંદ રાયચંદ સ્કોલરશિપ એક ગુજરાતીનીજ઼ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની ગરબડ વખતે ગુજરાતે સ્વાર્થત્યાગી મનુષ્યનો અને ધનનો મ્હોટો ભોગ આપ્યો છે. બંગાળામા બાકુરાના દુકાળ વખતે ગુજરાતે ફંડ ઉઘાડયું હતું. શું હામા ગુજરાતની દેશભક્તિ અને સ્વાર્થત્યાગ નથી? હાવી રીત્યે પૈસાની મદદ અન્ય પ્રાન્તને કરવી એ ઉન્નતિસાધક નથી? અને આપણે બીજા પ્રાન્તોને મદદ કરી શકિયે એમ નથી? આપણે કાંઇ "ઘરનાં છોકરા ઘંટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને આટો" એમ કરતા નથી. આપણે આપણી સંસ્થાઓને મદદ આપીએ છીએ અને અન્ય પ્રાન્તોને માટે પણ આપીએ છીએ ખરૂં છે કે "પ્રાન્ત પ્રાન્તની શક્તિ અને ઉન્નતિની ખીલવટ-દ્વારા જ અને તેની સાથે સાથેજ આખા હિન્દની ખીલવટ સંભવિત છે" પરંતુ તે સાથે આ સૂત્રના પ્રયોગ વખતે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આપણા દરેક પ્રાન્તની પ્રધાન શક્તિ કેટલાક સંયોગોને લીધે જુદી જુદી છે એટલે આખા હિન્દની ખીલવટ માટે અન્યોન્ય આશ્રય લેવોજ પડશે. આપણા ગુજરાતની શક્તિ ઔદ્યોગિક પ્રવાહમાં વહી છે. આખા હિન્દની ચાતુર્વર્ણ્યમાં આપણે વૈશ્ય છીએ તો તે દિશામાં આપણી પ્રવૃત્તિ બરાબર છે કે નહિં તે ખાસ જોવાનુ છે. આપણું ધન આપણા અને અન્ય પ્રાન્તોની ઉન્નતિ માટે વપરાય છે તે ઉપરથી એમ કહી શકાય ખરૂં કે આપણે આપણી ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિમાં આગળ વધીએ છીએ ખરા; નહિ તો હાવી રીત્યે વાપરવાનુ ધન કયાથી હોય? બીજી શકિતઓ ન કેળવવી એમ મ્હારૂં કહેવુ નથી, પરંતુ આપણી પ્રધાન શકિતને વધારે કેળવવાથી અને સંજોગોને અનુકુળ થાય હેવું કરવાથી વધારે ફાયદો થવાનો સંભવ છે. સાર્વભૌમ હિન્દી પ્રવૃત્તિઓને મુખ્ય ગણનારા, રા. ઠાકોર કહે છે તેમ આપણા પ્રાન્તમા બીજા પ્રાન્તો કરતા વધારે દેશભકતો હોય તો આપણા અંતિમ હેતુ–સાર્વભૌમ દેશાભિમાનની દિશામા આપણે બીજા પ્રાન્તો કરતા વધારે આગળ વધેલા કહી શકાય ખરૂં, કારણ મ્હેં ઉપર બતાવ્યું તેમ આપણા સાધનો આપણા પ્રાન્તને માટે વાપરવામાં રા. ઠાકોર ધારે છે એટલા બેદરકાર તો આપણે નથી જ.

ગુજરાતીઓમા પ્રજાપણું નથી—આ એક બીજો આક્ષેપ આપણા ઉપર મૂકવામા આવ્યો છે. આ આક્ષેપ ઉપર વિચાર કરતા પ્હેલાં પ્રજાપણું એટલે શું તેનો વિચાર કરીએ. Vico (વિકો) પ્રજાપણાની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કરે છેઃ— "Natural society of men who by unity of territory, of origin,

of custom and of language are drawn into community of life" મિલના મત પ્રમાણે ભાષા, ધર્મ, રીત્યરિવાજ, પ્રજાપણાને મક્કમપણું આપે છે પણ તે ન હોય તો પ્રજાપણાને બાધ આવતો નથી. દાખલા તરીકે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ એ દેશના જુદા જુદા ભાગની ભાષા અને ધર્મ જુદાં છે. વળી આખો દેશ એક જ જાત્યથી વસાયલો નથી. છતાં પણ હેમનામા પ્રજાપણાની ભાવના મક્કમ છે. અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડના રહેવાશીઓની ભાષા એક છે, છતા પણ તેઓ એક પ્રજાપણાથી જોડાયલા નથી. મિલના મત* પ્રમાણે તો પ્રજાપણાનું મુખ્ય અંગ એ છે પ્રજાપણાની ગ્રંથિથી જે પ્રજા એક રાજ્યછત્ર નીચે હોય તો જ જોડાઇ શકે. ગુજરાતમાં દેશી રાજ્યો ઘણાં છે અને એ રાજ્યની પ્રજા તે બ્રિટિશ સલ્તનત નીચેની પ્રજા સાથે જોડાઇ શકે નહિ અને હેમને બ્રિટિશ પ્રજાની રાજકીય ચળવળમાં કાંઇ સ્વાર્થ નથી. એઓની ચળવળ સ્વાભાવિક રીત્યેજ જુદી હોય ભાષાની ઉન્નતિમાં અને સામાજિક ચળવળમાં બધા ગુજરાતીઓ એકજ છે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીમાં લાઇફ મેમ્બરો દરેક રાજ્યના માણસો છે સાહિત્ય પરિષદ્‌માં બધા સારો ભાગ લે છે. આજ સુધીની હેની બેઠકોમા એક બેઠક વડોદરામા થઇ હતી. ગાયકવાડી, ઇડરિયા, કચ્છી વગેરે ગુજરાતી ખરા, પરંતુ અમુક હદ સુધી જ. મારવાડી ગુજરાતી ખરા ? હેમની ભાષા અને રીત્યરિવાજ આપણા કરતાં જૂદા છે અમદાવાદી, સુરતી, ચરોતરી, વાણિયા, બ્રાહ્મણ આ ભેદ સ્થાન અને જ્ઞાતિ પરત્વે છે, પણ તે પ્રજાપણાને બાધક હોય એમ હમને લાગતું નથી. જ્ઞાતિ ભેદ બધા પ્રાંતોમાં છે અને હેની ખરાબ અસર તો આખું હિન્દ સહન કરે છે તો ગુજરાતમા જ એ ભેદ છે એ પ્રમાણથી ગુજરાતને ગાંડી ઠરાવવી એ ન્યાય નથી ? દક્ષિણમાં દેશસ્થ, કોકણસ્થ અને કરાડા, તેમજ પરભુ, શેણવી અને મરાઠા, કર્ણાટકમાં લિંગાયત અને બ્રાહ્મણ, બંગાળામા પૂર્વબંગાળી, પશ્ચિમબંગાળી અને ઉરીયા, બ્રાહ્મણ, કાયસ્થ અને વૈદ્ય, હાવા દરેક પ્રાંતના ભેદો ગુજરાત કરતે ઉતરતા નથી. કર્ણાટક કૉલેજ સ્થાપવાની હાલની હીલચાલમાં બ્રાહ્મણ અને લિંગાયત વચ્ચેનો ઝઘડો વર્તમાનપત્રોના વાંચકને વિદિત હશે જ. મદ્રાસમા બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રોનો ઝઘડો તો એટલો સુપ્રસિદ્ધ છે કે તે વિષે અધિક લખવાની જરૂર નથી. ત્યાંતો ખ્રિસ્તીઓમા પણ બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર હેવા બે મ્હોટા ભેદ છે. ગુજરાતમા હાવા ભેદથી કેટલાક અજ્ઞ મનુષ્યો વચ્ચે કદાચ વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થતું હશે પણ સાર્વજનિક કાર્યો–પછી તે રાજકીય હો અથવા સામાજિક–હેમાં હાવા ભેદભાવ ભૂલી જવાય છે. થોડા સમય પર અમદાવાદમા ભરાયલી રાજકીય, સામાજિક, અને કેળવણી પરિષદોમા ગુજરાતના દરેક વર્ગે ભાગ લીધો હતો અને

---

* When the sentiment of nationality exists in any force there is a prima facie case for uniting all the members of the nationality under the same government.

Mill's Representative Government

સ્થાન અથવા જાતિભેદને લીધે હેમા ભાગ નહિ લેનારા અને મદદ નહિ કરનારા હમારા સાભળવામા આવ્યા નથી આપણી મંધ શકિત અને પ્રજાપણાની હયાતી છે એ બતાવવાને આ પરિપત્રો કરતાં વધારે પુરાવાની જરૂર છે?

"દક્ષિણમાં વસતા ગુજરાતીઓ પ્રથમ દક્ષિણી અને પછી ગુજરાતી છે;"—રા. ઠાકોરના આ વિધાનને હમે મળતા આવતા નથી. લાબા કાળના દક્ષિણીઓના સંબંધથી હેમનામાં કેટલાક દક્ષિણી આચારવિચાર પ્રવેશ પામ્યા હશે અને આસપાસના સંયોગોની અસર થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. પણ હેમને પૂછશો કે હમે કોણ? તો જવાબમાં "હમે ગુજરાતી" એમ કહેશે નહિ કે "દક્ષિણી" કે "દક્ષિણી ગુજરાતી." હેમના ઘરની ભાષા ગુજરાતીજ છે, હેમના હિસાબના ચોપડા ગુજરાતીમાંજ લખાય છે, હેમનાં બૈરાઓનો પ્હેરવેશ પણ ગુજરાતીજ છે. હેમનામાના ઘણાખરા લગ્ન વગેરે શુભ કાર્યો ગુજરાતમાજ કરે છે. બંગાળી લોકો બિહારમાં આવી વસેલા ઘણા છે અને અને તેઓ તો પોતાનાં શુભ કાર્યો વગેરે બિહારમા કરે છે અને બંગાળનું દર્શન કર્યા વગરજ બંગાળી કહેવડાવે છે. આથી ઉલટુ મદ્રાસ વગેરે પ્રાંતમાં જઇને વસેલા- ગુજરાતીઓ ગુજરાતી રહ્યા છે ગુજરાત સાથે સંબંધ રાખે છે. લગભગ ત્રણસે વર્ષ ઉપર ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા વસેલા કેટલાક નાગર કુટુબોનો પ્હેરવેશ અને ભાષા ગુજરાતીજ છે. હજી પણ તેઓ માહ્યમાહ્ય અથવા ગુજરાત સાથેજ સંબંધ રાખે છે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે એઓને માન અને હેને માટે અભિમાન છે. આ ગુજરાતનું પોતાના બાળકો—પરદેશ ગયેલા બાળકોને માટે આકર્ષણ શકિત નહિં તો બીજુ શું? આ ગુજરાતીઓનો માતૃભૂમિ પ્રત્યે પ્રેમ નહિ તો બીજુ શું? આ હેમની સ્વભાષાનું અભિમાન નહિ તો બીજુ શુ? હાવુ છતાં પણ ગુજરાત ગાડી! —

વળી રા ઠાકોર લખે છે કે "બંગાળામા મુસલમાનો લાખો છે અને હેમનો મ્હોટો ભાગ પ્હેલા બંગાળી છે અને પછી મુસલમાન છે" આ વિષે વધુ કાંઇ નહિં લખતા હમે એટલુંજ કહીશું કે વસ્તુસ્થિતિ તેમ નથી રા ઠાકોર બંગાળના નિકટ સંબંધમા આવી સ્વાનુભવ મેળવે તો હેમને માલૂમ પડશે કે ગુજરાતમા હિન્દુ, મુસલમાન વચ્ચે જે ભ્રાતૃભાવ છે તેટલો બીજા કોઇ પણ ભાગમાં જણાતો નથી. આ ભ્રાતૃભાવના એક તાજા દાખલાની નોંધ લઇશું. આર્યનૈતિક નાટક સમાજના હિન્દુ મેનેજર રા ચકુભાઇએ મુંબાઇની એક મુસલમાન સંસ્થાને મદદ કરવાને એક નાટક ભજવી હેનું કુલ ઉત્પન્ન આશરે દશ હજાર રૂપિયા એ સંસ્થાને ભેટ આપ્યા. વળી પ્રજાપણાનો આપણો ઉદ્દેશ સમગ્ર હિન્દની એક હિન્દી પ્રજા બને એ છે અને એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવામાં, ગુજરાતી, દક્ષિણી, બંગાળી, વગેરે ભેદભાવ ભૂલી જવાય હેવું વલણ સમગ્ર પ્રજાને આપવુ એ આપણા નેતાઓને મુખ્ય ધર્મ છે. અને ગુજરાત પોતાનું ધન સમગ્ર હિન્દની પ્રગતિ માટે વાપરી એ મહાન્ ધર્મ પાળવામાં પ્રથમ સ્થાને છે જ્યાં સુધી હાવા પ્રાન્તિક ભેદભાવ પ્રધાન રહેશે ત્યાં સુધી આપણું ધ્યેય

અસાધ્યજ રહેશે અને સ્વરાજ્યના હક માગવાને માટે આપણા પ્રયત્નો વ્યર્થ જશે. અને મિલના વિચાર* પ્રમાણે આપણે એ હકો મેળવવાને લાયક થયા નથી એમ કહેવાય.

આપણી શારીરિક યોગ્યતાના વિષયમાં રા. ઠાકોરે મારેલા ચાબકાની અસર ગુજરાત ઉપર થાય હેવું દરેક ગુજરાતી ઇચ્છશે જ. કર્વેના મહિલા વિશ્વવિદ્યાલયની હિન્દ ઉપર અને મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાત ઉપરની અસર ઉપર દર્શાવેલા રા. ઠાકોરના વિચારો, પાટનગરને માટે કરેલી લાંબી ચર્ચા અને કેળવણી ઉપરના અંબાલાલભાઈના વિચારોનું ટાંચણ મનન કરવા લાયક પણ અસ્થાને છે. પ્રધાન વિષય સાથે સંબંધ બહુ થોડો છે. આ લેખ ભાષણ તરીકે જ સફળ છે.

પ્રગતિ કહો ને કહેવી એ વિષે હાલમાં કાંઇક વિચિત્ર પ્રકારના વિચારો જનસમાજમા પ્રસરેલા છે. કોઇક ધાર્મિક વૃત્તિઓ કેળવવામાં જ પ્રગતિ માને છે, અને કોઇ માત્ર રાજકિય ઉહાપોહમાં જ હિન્દી પ્રજાનો ઘણો મ્હોટો ભાગ બીજા વર્ગનો છે, અને જે પ્રાંતમાં રાજકીય ચળવળ વધારે તે પ્રાંતની પ્રગતિ વધારે હેવો અભિપ્રાય બાંધે છે રાજકીય ચળવળ એ પ્રગતિનું એક આવશ્યક અંગ ખરૂં પણ બીજાં અંગો પણ તેટલા જ જરૂરનાં છે. આ કાળમાં તો એક દેશનો ઔદ્યોગિક વિકાસ રાજકીય વિકાસના જેટલો જ મહત્વનો છે. એ વિકાસમાં આપણે કેટલા વધ્યા છીએ હેનો વિચાર કરીએ ત્યારે ક્ષોભનું કારણ રહેતું નથી. બંગાળાએ સ્વદેશી ચળવળ શરૂ કરી પરંતુ સ્વદેશી માલના પ્રદર્શન સરીખો સ્વદેશી સ્ટોર્સ કાઢવાને તો ગુજરાતીઓ જ આગળ વધ્યા. અત્યારે મુંબાઈમાં સ્વદેશી ચીજો મેળવવાની જે સગવડ છે તે હિન્દના બીજા કોઇ પણ ભાગમાં નથી. દક્ષિણી બ્રાહ્મણો પ્રસંગ આવ્યે ક્ષત્રિય થયા પણ વૈશ્ય થઇ શકયા નથી. બંગાળીઓ બ્રાહ્મણ રહ્યા, હાલમાં ક્ષત્રિયનું શૌર્ય હેમનામાં આવવા માડયું છે પરંતુ વૈશ્યનું ડહાપણ હેમનામાં કયારે આવશે તે કહી શકાતું નથી ગુજરાતમાં તો બ્રહ્મત્વ, ક્ષત્રિયત્વ અને વૈશ્યત્વ જુદે જુદે પ્રસંગે, સમયાનુસાર, ખીલ્યું છે અને ખીલશે જ. હાલ વૈશ્ય થવાની જરૂર છે, રાજકીક ચળવળને પૈસાની મદદ જોઇએ જ અને તે વેપારના વિકાસ વિના શકય નથી.

કેળવણીના વિકાસમાં પણ આપણે કોઈ રીતે પછાત નથી. આપણા ગુજરાતના એક બે અગત્યનાં રાજ્યમાં ફરજિયાત અને મફત કેળવણી શરૂ થઇ છે. ' શ્રીમત ગાયકવાડ સરકારની પુસ્તકશાળાઓ માત્ર હેમના રાજ્યમાં જ નહિ પણ સમસ્ત ગુજરાતની પ્રગતિમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પ્રમાણમાં, ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરેલા ગુજરાતીઓ પણ થોડા નથી. આપણી પ્રગતિ ઉપર પુસ્તક લખી શકાય એમ છે. પણ, ટુંકામાં, આપણે નિરાશ થવાનું નથી, અને હિન્દ સમસ્તને હમે ગાંડા છીએ એમ કહેવાની જરૂર નથી.

---

* One of the strongest hindrances to improvement after a rather advanced stage is an inveterate spirit of locality.

Mill's Representative Government.

હું કાંઇ એમ કહેવા નથી માગતો કે આપણે પૂર્ણ છીએ. વિશ્વમાં સંપૂર્ણ શું છે? પણ આપણે નિરાશ થવાનું કારણ તો નથી જ. આપણે હિન્દની બીજી પ્રજાઓ કરતે ઉતરતા નથી, આપણે ગાંડા નથી. આપણે ધાંધળીઆ નથી અને તેથી જ હેવા સ્વભાવનાઓને આપણે ગાંડા લાગીએ. પરંતુ જ્યાં સુધી આપણામાં એ ધાંધળીઓ સ્વભાવ આવ્યો નથી ત્યા સુધી આપણે શાન્ત ચિત્તે, કળે કળે, કાંટાની વાડ વટાવી સૌન્દર્ય સ્થાનમાં પ્રવેશ કરીશું. બીજાના ગુણ લેવા, બીજા પ્રાતોના અનુભવોમાથી સાર ગ્રહણ કરવો; પરંતુ હેમના ગુણ સાથે દોષ ન આવે ત્હેમાં સાવધાન રહેવું ઉતાવળ કરીશું તો કપડાં કાંટામાં ભરાશે, શરીર ઉઝરડાશે અને લક્ષ્યસ્થાને પ્હોંચતા વાર લાગશે.

પ્રિયવદ નરવરરાય મેહુતા.

હિન્દના ઈતિહાસનો મ્હારો અર્થ.

જ્યારે હિન્દના ઇતિહાસના પ્રથમ અંકનો પડદો ઉપડે છે ત્યારે આર્ય અનાર્ય વચ્ચે ચાલતો એક મહા ભયંકર વિગ્રહ આપણી નજરે પડે છે. આ વિગ્રહના પ્રથમ જોસથી આર્યોમા અનાર્ય પ્રત્યે તિરસ્કારની લાગણી થયેલી અને તેથી ત્હેમનો સમાજ સંસ્થાપિત બન્યો.

આવા સંસ્થાપનની ત્હેમને આવશ્યકતા હતી. કારણ કે આર્ય લોકો પરદેશથી એકી વેળાએ આવ્યા નહોતા, તેમજ ત્હેમને એક ગોત્ર, એક કુળ દેવતા વા એક જ પ્રકારની ધર્મ ક્રિયાઓ નહોતી. જો ત્હેમને બળવાન વિજાતીય લોકો સાથે લડવું પડ્યું ન હોત તો તેઓ માહોમાંહી લડત, અને આવશ્યક એકતાને ભૂલી જઇ ક્ષુદ્ર ભિન્નતાને મ્હોટું રૂપ આપી શત્રુ બન્યા હોત. અનાર્યો સાથેના વિગ્રહનું પ્રથમ પરિણામ એ આવ્યું કે આર્યો જાતીય એકતા સ્હમજ્યા.

વિશ્વમાં અન્ય સર્વ વસ્તુઓની માફક વિગ્રહને પણ બે વિરૂદ્ધ ગુણવાળા અન્ત હોય છે. એક ભિન્નતા, અને બીજો એકતા. આથી જ હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ અનાર્ય સ્હામે સ્વરક્ષણથી આર્યનીતિમાં ઉદ્ભવેલા સંઘટન આગળ વિરામ્યો નહિ. ભારતને વિસ્તરણની દિશામાં પ્રયાણ કરવાનું હતું, વિશ્વતાલના નિયમાનુસાર એકતાના વહેણમાં વહેવાનું હતું.

આર્ય અને અનાર્ય વચ્ચેના પ્રથમ વિગ્રહમાં આર્ય જાતિએ કયા કયા વીરો ઉત્પન્ન કર્યા હતા તે આપણે જાણતા નથી. હિન્દનાં મહાકાવ્યોએ ત્હેમનાં ચરિત્રો સવિસ્તાર વર્ણવાની દરકાર કરી નથી. જન્મેજયે કરેલા નાગયજ્ઞની કથા આ ભયંકર વિગ્રહના આરંભનો ઇતિહાસ કદાચ વર્ણવતી હોય. આ પૌરાણીક કથા આપણને જણાવે

છે કે જન્મેજય રાજાએ વંશપરંપરાનું વેર લેવા નાગપૂજક અનાર્ય જાતિનો નાશ કરવાનું ઘાતકી કાર્ય આરંભ્યું. પણ તે રાજાને આપણે આપણા ઇતિહાસમાં ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન આપતા નથી.

તેથી ઉલટું જે વીરે આર્ય અને અનાર્ય જાતિને એકત્રિત કરવાના કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી તે આજે પણ આપણાં દેશમાં બધે ઈશ્વરી અવતાર તરીકે પૂજાય છે. આર્ય અનાર્યનું મિશ્રણ એ તે યુગના મહાન રાષ્ટ્રીય સાહસનું એક દૃશ્ય હતું. રામાયણ આ મહાકાર્યમાં જનક વિશ્વામિત્ર, અને રામ એ ત્રણ વીરનાં નામ નેતા તરીકે જણાવે છે. આ ત્રણ વીરો વ્યક્તિગત ઇતિહાસથી પરસ્પર સંકળાયેલા છે એટલું નહિં પરંતુ ભાવનાની એકતાથી પણ તેઓ જોડાયલા છે. આપણે સારી રીતે સ્હમજી શકીએ તેમ છે કે વિશ્વામિત્રે રામચંદ્રને આ જીવનકાર્યમા નિયત કર્યા અને વિશ્વામિત્રે રામને જે ઉચ્ચ આદર્શ બતાવ્યો તે તેઓ જનક પાસેથી શીખ્યા હતા.

સાલવાર તવારીખમાં આ ત્રણે સમકાલીન હોય કે નહિં હોય પણ ભાવનાના ઇતિહાસમા તો તેઓ સમકાલીન હતા. જનક અને વિશ્વામિત્ર આર્ય ઇતિહાસમા અમુક ભાવનાના રૂપક છે. આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ એક સત્ય બીના આપણી આગળ રજુ કરે છે કે ક્ષત્રિઓના એક મંડળે ધર્મ અને ચારિત્રના અતિ ઉચ્ચ આદર્શની કલ્પના કરી, અને ત્હેમના વિરોધીઓ સામે દીર્ઘકાલ પર્યન્ત સખત યુદ્ધ ચલાવ્યું. આ વિગ્રહમાં ત્હેમના વિરોધી બ્રાહ્મણો હતા, ત્હેની સાબીતી પણ આપણને મળે છે

બ્રાહ્મણભાવનાથી ક્ષત્રિયભાવના કેવી રીતે જુદી પડી તે આપણે સમજી શકીએ તેમ છે યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ કુટુમ્બોનો વંશપરંપરાનો વારસો થઈ પડયો હતો. દેશમાં દાખલ થયા પછી આર્યોના દરેક ગોત્રે પોતાના ખાસ સૂત્રો, મંત્ર અને દેવોને આવાહન કરવાની પદ્ધતિઓ સાચવી રાખી હતી અને તે સર્વને કુલપતિને સોંપી હતી. આ પ્રમાણે ધાર્મિક કર્મકાંડનો કંજુસના દાટેલા ખજાના માફક થોડાના હાથમા ધંધો જામ્યો ત્હેને દીર્ઘ કાળ પર્યન્તના અભ્યાસ અને આચરણની આવશ્યકતા હતી. આથી જ્યારે એક વિભાગે નવા પ્રદેશ જીતવાનાં અને ત્હેમા આર્ય સુધારો દાખલ કરવાનાં સાહસો ઉઠાવ્યાં ત્યારે બીજા વિભાગે ધાર્મિક ક્રિયાઓને શુદ્ધ રાખવાનું અને ત્હેમને આચારમાં મૂકવાનું કાર્ય હાથમાં લીધું.

જ્યારે ધર્મ સાચવવાનું કામ રાષ્ટ્રના અમુક ભાગને જ સોંપવામાં આવે છે ત્યારે રાષ્ટ્રની માનસિક અને ધાર્મિક પ્રગતિ વચ્ચેનો તાલ બંધ પડે છે—કારણ કે તે વર્ગ ધાર્મિક ક્રિયાઓને તથા નિયમોને અમુક સ્થળે સુરક્ષિત રાખે છે અને રાષ્ટ્ર શરીરના માનસિક વિકાસ સાથેનો પોતાનો સંબંધ ગુમાવે છે આ તાલ અન્તે ધીમે ધીમે એટલો બધો તુટી જાય છે કે વિપ્લવ શિવાય બન્નેમા ફરી સંપ આવતો નથી. આ પ્રમાણે આર્યોના કુળાચાર અને કર્મકાંડને સાચવનારા બ્રાહ્મણો જ્યારે ધાર્મિક ક્રિયાઓને વધારે ગુંચવણ ભરેલી બનાવવા ગયા ત્યારે ક્ષત્રિયો દરેક કુદરતી તેમ જ

માનુષિક અડચણો દૂર કરી વિજયથી આગળ વધતા હતા. તે યુગમાં આર્યોમાં ઐક્યનું મુખ્ય ક્ષેત્ર ક્ષત્રિય સમાજ હતું. સામાન્ય શત્રુની સામે વિગ્રહ કરતાં કરતાં જે માણસો મરી જાય છે ત્હેમનામાં સંપ જેટલો મજબુત હોય છે તેટલો મજબુત ક્યાંઈ હોતો નથી. જેઓ એક થઇ સ્હામા થાય છે તેઓ પરસ્પર તફાવતને લેખામાં લેતા નથી.

પ્રાચીન રીતિરિવાજો અને બાહ્ય ક્રિયાઓની જુદાઇથી ઉદ્ભવેલી જાતીય જુદાઇને ધ્યાનમા રાખનારાઓ વીર અને વ્યવહારૂ ક્ષત્રિયમનને વશ કરી શક્યા નહિં. સંસ્થાનોના વિસ્તારથી અને સ્વરક્ષણથી એકત્રિત કરનાર તન્તુ ત્હેમના હાથમાં હતો. આ પ્રમાણે એક સમયે ક્ષત્રિયો એકલા જ જોઇ શકેલા કે બ્હારથી દેખાતી સર્વ ભિન્નતા ઓમાં શાશ્વત સત્ય એક અને એક જ હતું. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ વિદ્યા ખાસ કરીને ક્ષત્રિય વિદ્યા હતી ત્હેણે વૈદિક ક્રિયાને હલકી પ્રકારની બ્રહ્મ વિદ્યા ગણી કાઢી અને યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓનો તુચ્છકાર કર્યો. આ સ્પષ્ટ રીતે સાબીત કરે છે કે નવી ભાવના જુના વિચાર તથા રીતિરીવાજ સ્હામે અથડામણમાં આવી હતી.

જ્યારે કોઈ મહાન્ ભાવના સમાજમાં સર્વ સામાન્ય બને છે ત્યારે તે કોઈ પણ અટકાવને ગણકારતી નથી જેમ જેમ આર્યોના દરેક વિભાગે જાતીય સંબંધ વધુ અને વધુ સ્પષ્ટ જોયો તેમ તેમ ત્હેમના સમાજમા દરેકને લાગ્યું કે સર્વ દેવો નામથી જુદા હોવા છતાં તાત્વિક દૃષ્ટિએ એક જ હતા આથી જ કરીને દરેક કુટુમ્બે પોતાનો ખાસ કુળદેવ રાખવાનો રીવાજ બન્ધ કર્યો તેમ છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે બ્રહ્મવિદ્યા ક્ષત્રિય સમાજમાં જ સંપૂર્ણ રીતે સ્હમજાયેલી અને તેથી જ બ્રહ્મવિદ્યા રાજવિદ્યા નામે ઓળખાઇ.

બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચેનું આ અન્તર કંઇ જુજ નહોતું, પણ તે બાહ્ય વસ્તુ અને આન્તર દર્શન વચ્ચેના ધ્રુવાન્તર જેટલું હતું. જ્યારે આપણે વસ્તુઓને બહારથી જ જોઇએ છીએ ત્યારે આપણને બહુત્વનું અને ભિન્નત્વનું ભાન થાય છે, અને જ્યારે આપણે ત્હેમનુ આન્તર સ્વરૂપ સ્હમજીએ છીએ ત્યારે આપણે એકતા જ અનુભવીએ છીએ. આ પ્રમાણે જ્યારે આપણે બાહ્ય શક્તિઓને દેવ તરીકે પૂજતા ત્યારે આપણે ત્હેમને મંત્રો અને અન્ય ક્રિયાઓથી વશ કરવા યત્ન કરતા. આથી જ્યારે કુદરતી શક્તિઓથી જ આપણું દેવમંડળ બનેલું જોયલું ત્યારે આપણો ધર્મ ફક્ત કર્મકાંડમાં જ સમાપ્ત થયેલો.

આર્યસમાજમા ભાવનાઓનો આ તફાવત બે દેવોમા મૂર્તિમન્ત થતો હતો. બ્રહ્મા પ્રાચીન વેદિક કર્મકાંડને માનનારાઓનો દેવ હતો. વિષ્ણુપૂજકો ફક્ત નવા મતને અનુસરનારા હતા. બ્રહ્માનાં ચાર મુખ તે ચાર વેદ દર્શાવે છે—જે શાશ્વત સમાધિમાં અચલ હતા. અને વિષ્ણુના ચાર હાથ હંમેશા કાર્યશીલ હતા, શંખનાદ લાભદાયક કાર્ય માટે નવાં નવાં ક્ષેત્રો સૂચવતો હતો, ચક્ર એ રાજકીય સમાનતાનું ચિન્હ હતું ગદાથી ન્યાયની કચેરીની સજાનુ ભાન થતું હતું, જ્યારે ત્હેનો ચોથો હાથ સૌન્દર્યના પદ્મ સાથે ક્રીડા કરી રહ્યો હતો

જ્યાસૂધી આપણા દેવ આપણાથી પર હોય છે, જ્યાસૂધી આપણને તેમની સાથેનો ખાસ સંબંધ સ્હમજાતો નથી, ત્યાંસુધી આપણે ત્હેમની સાથે ઇચ્છા અને ભયથી સંકળાયેલા હોઇએ છીએ. ત્હેમને ખુશ કરી પાર્થિવ વસ્તુઓનાં વરદાન મેળવવા મંત્રોવડે આપણે ત્હેમની ખુશામત કરીએ છીએ. આપણા યજ્ઞો અપૂર્ણ રહી જશે વા અન્ય કોઈ રીતે દોષવાળા બનશે તો ત્હેમને ગુસ્સો ચઢશે એવા વિચારથી આપણે કંપીએ છીએ. લોભ અને ભયના પાયા પર રચાયેલી આપણી પૂજા ફક્ત બાહ્ય જ રહે છે. પરન્તુ જ્યારે આપણો ઇશ્વર આપણા હૃદયનો ભંડાર બને છે ત્યારે આન્તર પૂજાનો આરંભ થાય છે અને ત્યારે ભક્તિનો જન્મ થાય છે.

ભારતની બ્રહ્મવિદ્યામાં આપણે બે વિરૂદ્ધ પ્રવાહ જોઇએ છીએઃ નિરાકાર અને સાકાર ઇશ્વર, અદ્વૈત અને દ્વૈતવાદ. દ્વૈતભાવ સિવાય પૂજા હોઇ શકતી નથી, અને તોપણ એટલું તો સત્ય જ છે કે અદ્વૈતભાવ હોય તો જ ભક્તિ હોઇ શકે તેથી જ કરીને ભક્તિમાર્ગ બ્રહ્મવિદ્યાની શાખા છે અને વિષ્ણુ એ ભક્તિમાર્ગીઓનો ઇશ્વર છે.

વિપ્લવને અંતે બ્રાહ્મણોએ વિષ્ણુને દેવ તરીકે સ્વીકાર્યા, પરન્તુ તે નવા ધર્મની વિરૂદ્ધ હતા ત્હેનાં ઘણા પ્રમાણો સચવાયલાં છે. ભૃગુમુનિએ વિષ્ણુને લાત મારી એ આખ્યાયિકામાં આ વિગ્રહનો આખો ઇતિહાસ આવી જાય છે ભૃગુમુનિ વૈદિક કાલમાં યજ્ઞનો પ્રવર્તાવનાર અને યજ્ઞોથી લાભ માનનારાઓનો આદર્શ પુરૂષ હતો.

આ વૈષ્ણવ ધર્મ ખાસ કરીને ક્ષત્રિઓમાં ઉદ્ભવ્યો હતો, ત્હેની પ્રથમ સાબીતી શ્રીકૃષ્ણે આપી છે. તે આ નવા ધર્મના પ્રચારક અને ઉપદેશક હતા તેમણે વૈદિક ક્રિયાઓમા જ માનનારાઓને સખ્ત રીતે ફટકાવ્યા હતા. ત્હેની બીજી સાબીતી એ છે કે જે બે પુરૂષોને ભારતનાં મહાકાવ્યોએ ઇશ્વરી અવતાર તરીકે વર્ણવેલા છે તે બન્ને ક્ષત્રિયો હતા. ત્હેમના નામ રામચંદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ છે. આ સિદ્ધ કરે છે કે ક્ષત્રિયમંડળનો નવો ધર્મ શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશથી તેમ જ રામના પરાક્રમાંથી પ્રસરતો હતો

બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોના ધંધાના તફાવતથી સિદ્ધાંતોની આ વિરૂદ્ધતા ઉદ્ભવી અને એટલે સુધી તે વૃદ્ધિ પામી કે તેથી સામાજિક વિપ્લવ થયો. ત્હેનો હેવાલ વશિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર વચ્ચે ઉદ્ભવેલા વિગ્રહની આખ્યાયિકાથી રૂપકમાં આપણને પ્રાપ્ત થયેલો છે.

આ બે કંઇ ઐતિહાસિક પુરૂષો નથી પરન્તુ ફક્ત અનુક્રમે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય પક્ષોનાં નામ છે બધા ક્ષત્રિયો કંઇ બધા બ્રાહ્મણોની વિરૂદ્ધ નહોતા ઘણા રાજાઓ બ્રાહ્મણોના પક્ષમાં હતા. હરિશ્ચન્દ્ર રાજા વિશ્વામિત્રના જુલ્મમાંથી બ્રાહ્મણ વિદ્યાને બચાવવાના પ્રયત્નમાં કેવી વિષમ સ્થિતિમાં આવી પડયા હતા તે જ દૃષ્ટાન્ત જુઓ અથવા બીજું દૃષ્ટાન્ત લઇએ. વિપ્લવના બીજા નેતા શ્રીકૃષ્ણ હતા. ત્હેમણે સમાજને નિરર્થક કર્મકાંડમાંથી બચાવવા હિલચાલ કરી ત્હેમણે ઘણા ક્ષત્રિય રાજાઓનું નિકંદન કરનાર તથા ક્ષત્રિય સમાજને પીડનાર તથા બ્રાહ્મણોના પક્ષકાર જરાસંધ રાજાનો વધ કરાવ્યો જ્યારે ત્હેમણે ભીમ તથા અર્જુન સાથે જરાસંધની રાજ્યધાનીમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે

હેમને ;સર્વને બ્રાહ્મણોનો વેશ ધારણ કરવો પડેલો. આ બ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ અને ક્ષત્રિય વિરોધીનો વધ એ કંઇ અસંબદ્ધ હકીકત નથી શ્રીકૃષ્ણના પ્રશ્ન સબંધે સમાજમાં બે ભાગ પડયા હતા. જ્યારે યુધિષ્ઠિરે આ બન્ને પક્ષોમાં સલાહ કરાવવા રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો ત્યારે બ્રાહ્મણધર્મી શિશુપાલે શ્રીકૃષ્ણનું અપમાન કર્યું. એ યજ્ઞ પ્રસંગે હાજર રહેલા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ પુરૂષ તરીકે શ્રીકૃષ્ણને અર્ધ્ય આપવામાં આવ્યું હતું... ...આ સામાજિક વિગ્રહ જ કુરૂક્ષેત્રના મહાયુદ્ધનું કારણ હતું. તે પ્રસંગે બે પક્ષોમાં એક બાજુએ શ્રીકૃષ્ણના અનુયાયી અને બીજી બાજુએ ત્હેમના શત્રુ હતા રહામા પક્ષના શ્રેષ્ઠ વીર દ્રોણ બ્રાહ્મણ હતા. અશ્વત્થામા અને કૃપાચાર્ય એ કંઇ ન્હાનાસૂના યોદ્ધા નહોતા અને તેઓ પણ બ્રાહ્મણ હતા.

આ પ્રમાણે આપણે જોઇએ છીએ કે ભારતનાં બન્ને રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્યો જુની અને નવી ભાવનાઓના વિરોધથી ઉદ્ભવેલા સામાજીક વિપ્લવ પર રચાયેલાં છે. આપણને સ્પષ્ટ થાય છે કે રામાયણના યુગમાં આ નવા મંડળના વીર નેતા રામ હતા, અને ત્હેમણે પોતાના કુલગુરૂ વશિષ્ઠના શત્રુ વિશ્વામિત્રનુ અનુસરણ કરેલું. ખરેખર વિશ્વામિત્રને લીધે જ રામે રાજ્ય ખોયું. રામની રીતિ દશરથને પસંદ પડતી નહોતી. તો પણ તે વિશ્વામિત્રની અનિવાર્ય અસરને દૂર કરી શકયા નહિં. રામાયણમાં આર્ય સમાજમાં થયેલા પ્રાચીન સામાજિક વિપ્લવને અમુક રાજાના રાણીવાસમાં ઉદ્ભવેલા કૌટુમ્બિક ઝઘડા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે, અને રામને દેશવટો એક વૃદ્ધ રાજાની નિર્બળતાથી જ મળેલો એમ દર્શાવવામા આવ્યું છે. આ કેવી ન માની શકાય ત્હેવી વાત છે !

રામે નવી ભાવનાનુ અનુસરણ કરેલું એ વાતને આપણા ઇતિહાસમાંથી બીજી રીતે પણ ટેકો મળે છે પરશુરામ વિષ્ણુને લાત મારનાર ભૃગુઋષિના જ વંશમા જન્મ લેનાર બ્રાહ્મણ હતા, અને ત્હેમણે ક્ષત્રિયોનો સમૂળગો નાશ કરવાનું પણ લીધું હતું: ક્ષત્રિયોના આ ભયંકર શત્રુને શસ્ત્રહીન બનાવવાનું કાર્ય રામને શિર આવી પડ્યું હતું રામે ત્હેમનો વધ કર્યો નહિં પણ ફક્ત તાબે કર્યા તે જ દર્શાવે છે કે રાષ્ટ્રને એકત્રિત કરવાના પોતાના જીવનકાર્યના આરંભમાં જ રામે બહાદુરીથી તેમ જ મહાનુભાવથી બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયના વિરોધનો અન્ત આણ્યો. ત્હેમનાં સર્વ કાર્યોમા આ ઉચ્ચ ગુણના ચિહ્નો આપણે જોઇએ છીએ.

રામનું સીતા સાથેનું લગ્ન એ પણ રૂપક છે. ખરી બીના તો એ છે કે જનક એ ક્ષત્રિય રાજા હતા, સત્ય બ્રહ્મવિદ્યા ત્હેમણે ખીલવી હતી, તે ત્હેમને મન ફક્ત બુદ્ધિનો વિષય નહોતો, પણ ત્હેમના જીવનમાં તે મૂર્તિમન્ત બની હતી. રાજા તરીકેના પોતાના સર્વ કાર્યોમા ત્હેમણે ત્હેને અખંડ જાળવી હતી. ક્ષત્રિય રાજાઓનુ શ્રેષ્ઠ માનનીય કાર્ય તો એ જ છે કે ત્હેમણે પોતાનાં નિત્યકર્મ, ઉચ્ચ જ્ઞાન અને ભક્તિ સાથે અજાયબ રીતે સંયુક્ત કર્યાં હતાં આપણા શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિય રાજાઓએ શીખવ્યું છે કે ત્યાગ એ પ્રાપ્તિનું અન્તિમ છે અને કર્મ મુક્તિનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

આ જનક રાજાએ બ્રહ્મવિદ્યા ખીલવી અને સાથે સાથે કૃષિકર્મ કરેલું. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ક્ષત્રિયોનું એક જીવનકાર્ય કૃષિથી આર્ય સુધારાનો પ્રચાર કરવો એ હતું. ઘણા પ્રાચીન સમયમાં આર્ય લોકો ફક્ત ઢોર ચારનાર હતા. બ્રાહ્મણ સાધુઓ ગાયોને પોતાનું દ્રવ્ય ગણતા અને જંગલને લીધે ગોચર સહેલાઇથી પ્રાપ્ત થતાં. વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ગુરૂનાં ઢોર પાળવાની ફરજ બજાવતા. ક્ષત્રિયોએ કૃષિવિદ્યા ખીલવી અને ગોવાળની જીન્દગી કરતાં કૃષિકારના જીવનની ઉચ્ચતા સ્થાપી. જનક મિથિલા (ઉત્તર બિહારના) ના રાજા હતા એ જ દર્શાવે છે કે ત્હેમના સમયમાં આર્યો પૂર્વમાં પોતાનાં સંસ્થાનો લઇ જઇ શકાય તેટલી હદ સુધી લઇ ગયા હતા. પણ વિન્ધ્યા પર્વતની દક્ષિણે હજુ ખેડયા વિનાની જમીન હતી, અને ત્યાં દ્રાવિડિયન સુધારો આર્યસુધારાના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે પ્રસરી રહ્યો હતો આપણી કથા કહે છે કે રાવણે ઇન્દ્રાદિક વેદના દેવોને પોતાના રૂદ્ર દેવના નોકર બનાવ્યા હતા. તે ઉપરથી આપણે સ્હમજી શકીએ છીએ કે શિવપૂજક રાવણે વેદપૂજક આર્યોને વશ કર્યા હતા. કારણ કે અમુક સમયે મનુષ્યો એમ માનતા કે પોતાનો વિજય એ પોતાના દેવનો જ વિજય હતો.

આપણા રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસના આ અરસામાં આર્ય સમાજમાં એ પ્રશ્ન થઇ પડયા હતા કે 'શિવનું ધનુષ્ય કોણ ભાગશે'? પ્રત્યુત્તર એ મળતો કે જે શિવપૂજક દ્રાવિડિયનોને વશ કરશે અને આર્યોની કૃષિવિદ્યા અને બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રચાર કરશે તે આદર્શ રાજા જનકની અલૌકિક કન્યાનુ પાણિગ્રહણ કરશે. વિશ્વામિત્રે રામને આ મહાકાર્યમાં નિયત કર્યા. અને ત્હેમણે કેટલાએક શિવપૂજક રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો, તેથી એમ કહેવાયું કે ત્હેમણે શિવધનુષ્ય ભાંગ્યું અને તેથી સીતા એટલે હળથી ખેડેલી જમીનના ચાસ ગ્રહણ કરવાનો ત્હેમને હક્ક મળ્યો.

જ્યારે રામ વિશ્વામિત્ર સાથે (જંગલમાંથી) બહાર આવ્યા ત્યારે તે આટલી ન્હાની વયમા પણ ત્રણ સખ્ત પરીક્ષામાથી પસાર થયા હતા પ્રથમ ત્હેમણે શિવપૂજક રાક્ષસોનો નાશ કર્યો અને આ રીતે શિવધનુષ્યનો ભંગ કર્યો બીજી વાર ગૌતમ ઋષિએ શાપિત ગણી કાઢેલી અહલ્યા (અણખેડેલી) જમીન જે પથ્થરવત પડી રહી હતી તેને જમીનને ખેડવા યોગ્ય કરીને પોતાનું કૃષિ વિદ્યાનું જ્ઞાન દર્શાવ્યું હતું. ત્રીજી વાર રાજર્ષિ વિશ્વામિત્રના આ શિષ્યે સ્વપરાક્રમથી પરશુરામમા મૂર્તિમન્ત થયેલો ક્ષત્રિયો પ્રત્યે ત્હેમનો બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કાઢી નાખ્યો.

રામના વારસામાં એકાએક ખલેલ અને ત્યાર પછી તુરત જ ત્હેમનો દેશવટો એ પણ આ સામાજિક વિગ્રહની છાયારૂપે જ છે. રામના પ્રતિપક્ષિઓ સબળા હતા અને ત્હેમની રાણીઓ પર ઘણી લાગવગ હતી. અન્તે દશરથે રામને અનિચ્છાએ ચૌદ વર્ષ સુધી દેશવટો દીધો. આ વનવાસ દરમ્યાન લક્ષ્મણ ત્હેનો સહાયક હતો અને સીતા ત્હેની સાથે હતી એટલે રામનું જીવનકાર્ય આર્ય સભ્યતા અને આર્ય ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું હતું.

ક્ષત્રિય રામચંદ્રની ગુહક ચાણ્ડાલને ભેટ્ર એ આખ્યાયિકા રામના હૃદયની ઉદારતા હજુ પણ જાળવી રાખે છે. ઉત્તરકાણ્ડ એ પાછળના સમયનું ક્ષેપક છે અહિંઆ સંરક્ષક વર્ગે રામને જુના મતના હિમાયતી ગણાવવા શૂદ્રનો વધ કરવાનું આરોપણ કર્યું છે.

રામ જેવા પુરૂષ કે જેને પાછળના જમાનાઓ આદર્શ પુરૂષ અને ઇશ્વરના અવતાર તરીકે પૂજે છે તે પ્રાચીન રીતિરિવાજને સાચવનાર હતા તે સાબીત કરવાને ઉત્તરકાણ્ડમાં બીજી હકીકત એવી રજુ કરી છે કે સામાજિક કર્તવ્યના ભાનથી રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો સામાજિક વિપ્લવનો ઇતિહાસ રામની આખી કથામાં સમાઇ રહ્યો છે. પછીના જમાનાઓએ રામની કથા ફરીથી લખી અને રામ જુના મતને મળતા હતા તે સાબીત કરવા બનતો પ્રયત્ન કર્યો આ પ્રમાણે ફેરફાર પામેલુ રામનું જીવન સામાજિક આદર્શોને તથા કૌટુમ્બિક રિવાજોને પાળવાને માટે પ્રસિદ્ધ થયું.

પણ તેમ છતાં ભારત રામને ચાણ્ડાલના મિત્ર, કપિલોકના ઇશ્વર, અને વિભીષણ રાક્ષસના દોસ્ત એ નામે હજુ પણ ઓળખે છે. ત્હેણે પોતાના શત્રુઓનો નાશ કર્યો ત્હેમાં ત્હેની ખરી મહત્તા નથી પણ ત્હેમને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધા ત્હેમાં ત્હેની ખરી કીર્તિ રહેલી છે. ત્હેમણે રૂઢી અને જાતિદ્વેષનો સમુદ્ર ઓળંગ્યો, ત્હેમણે આર્ય અનાર્ય વચ્ચે સ્નેહનો સેતુ બાંધ્યો.

મનુષ્યશાસ્ત્ર આપણને શીખવે છે કે ઘણી જંગલી જાતો અમુક અમુક પશુને પોતાના કુળદેવ તરીકે પૂજતા અને પોતે ત્હેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા એમ માનતા અને તેથી કરીને પોતાની જાતિને તે પશુનું નામ આપતા. હિન્દના મહા કાવ્યોમાં તથા ઇતિહાસમાં જે નાગ જાતિ વિષે આપણે વાચીએ છીએ તે આવી જ કોઇ જાતિ હશે તે જ કારણે રામે કિષ્કિન્ધામા વશ કરેલી જાતિઓ વાનર અને રીંછ કહેવાતી હશે રીંછ અને વાનર કાંઇ ધિક્કાર પાત્ર નામ નહિં હોય.

રામે કપિલોકને પ્રપંચથી નહિં પરન્તુ ત્હેમનામા ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરી વશ કરેલા. આ પ્રમાણે હનુમાને ભક્તિભાવથી રામને ઇશ્વર ગણ્યા. જગત્માં આપણે સર્વ સ્થળે જોઇએ છીએ કે જે જે માણસો પોતાના અનુયાયીઓને ભક્તિમાર્ગમાં દોરે છે તેઓને દેવ તરીકે જ પૂજવામા આવ્યા છે કૃષ્ણ, ખ્રીસ્ત, મહમ્મદ અને ચૈતન્યના દૃષ્ટાન્ત લ્યો. તેવી જ રીતે કબીર અને નાનક પંથમાં ભક્તિ પ્રગટાવનાર ગુરૂઓને ત્હેમના અનુયાયીઓએ દેવ ગણ્યા છે, જાણે કે ઇશ્વર અને ત્હેમના પૂજક વચ્ચેનો ઘણો ગૂઢ સંબંધ દર્શાવતા તેઓ પોતે પણ માનુષિક અને દૈવી વચ્ચેની વાડ ઓળંગી ગયા હોય. આ પ્રમાણે હનુમાન અને વિભીષણ રામના પૂજક અને ચુસ્ત વૈષ્ણવ ગણાયા.

ધર્મથી "રામે અનાર્યને વશ કર્યા અને ત્હેમનો પ્રેમ મેળવ્યો. ત્હેણે શસ્ત્રબળથી કંઇ ત્હેમને પરાજીત કર્યા નહોતા ત્હેમણે ભક્તિ માર્ગ પર સ્થાયલા

એકેશ્વરવાદ અને ઋષિજીવનનો દક્ષિણમાં ઉપદેશ કર્યો ઘણા સૈકા સુધી ભારતવર્ષે રામનાં રોપેલા બીજના ફળ ચાખ્યાં. તે જ દેશમા વિકાળ શિવ રૂપ ભક્તિ માર્ગમાં ફેરવાઇ ગયું. એક દિવસ એવો આવ્યો કે જ્યારે તેજ દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાથી બ્રહ્મવિદ્યા ભક્તિમાર્ગ અને એકેશ્વરવાદના બે પ્રવાહોમા વહીને આખા ભરતખંડમાં ફરી વળી.

આ પ્રમાણે આપણે ભરતખંડમાં વિસ્તરણ અને સંકોચન, વ્યક્તિત્વ અને સમષ્ટિત્વની ક્રિયા પ્રતિક્રિયા જોઇએ છીએ: એક દિવસ બ્રાહ્મણો સંરક્ષણના હિમાયતી હતા અને ક્ષત્રિયો વિસ્તારણના નેતા હતા. જ્યારે ક્ષત્રિયો આગળ વધતા આવ્યા ત્યારે બ્રાહ્મણોએ ઘણી અડચણો નાખી; પરન્તુ જ્યારે જ્યારે ક્ષત્રિયો સમાજને આગળ એંચી જવામાં સફળ થયા ત્યારે ત્યારે બ્રાહ્મણો જુનાને નવા સાથે ભેળવવામાં, સર્વને સેળભેળ કરી દેવામાં અને હદ નવેસરથી નક્કી કરવામાં સંમત થયા હિંદુસ્થાનમાં બ્રાહ્મણોનું આ જ કામ હતું. યૂરોપીઅન મુસાફરો ત્હેને બ્રાહ્મણોના ધંધાના છેતરપંડી ગણે છે! તેઓ ભૂલી જાય છે કે બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિઓ જુદા નહોતા પરંતુ એક જ સમાજમા કુદરતથી ઉતરી આવેલા સંરક્ષક અને સુધારક બે પક્ષ જ હતા. ઇગ્લંડના કોન્ઝરવેટીવ અને લીબરલ પક્ષો સાથે ત્હેમને સરખાવી શકાય.

એટલુ તો સ્વીકારવું પડશે કે આર્યાવર્તમાં સંરક્ષણ અને પ્રગતિની બન્ને બાજુ હમેશાં રાખી શકાઇ નથી દરેક વિગ્રહ પછી બ્રાહ્મણોએ પોતાનું સર્વોપરિપણું સ્થાપિત કરેલું. આ પરિણામ બ્રાહ્મણોની દગાબાજીથી આવતું એવો અશક્ય સિદ્ધાન્ત ઇતિહાસથી પણ અસત્ય ઠરે છે. આર્યાવર્તના સંયોગો આની ખરી સમજુતિ આપે છે. આર્યાવર્તનો જાતિ વિરોધ બે તદન વિરૂદ્ધ જાતિ વચ્ચેનો વિરોધ હતો. તેમના રંગભેદ અને વિચારભેદ એટલા બધા ગંભીર હતા કે સહજ આચકો લાગતાં સમાજનો આખો સંરક્ષક કુરસો કિલ્લાઠો આવતો. જો ફકત વિસ્તારણના માર્ગનું જ અનુસરણ થયું હોત તો આર્યાવર્તે તે સંયોગોમા પોતાનું સર્વ વ્યક્તિત્વ ગુમાવ્યું હોત, અને તેથી જ કરીને સમાજ હમેશાં સંરક્ષણને માટે સજ્જ રહેતો.

રામનું જીવન દર્શાવે છે કે એક સમયે ક્ષત્રિયોએ ધર્મમાં એક મહાન એકત્વ કરનાર શક્તિ જોઇ અને સામથી આર્ય અનાર્ય વચ્ચેનો વિરોધ સ્હેલાઇથી દૂર કરવા શક્તિમાન્ થયેલા. બે પક્ષ વચ્ચે નિરંતર વિગ્રહ કોઇ પણ સમાજને માટે લાભદાયક નથી. અન્તે બ્રાહ્મણોએ આ પદ્ધતિને સ્વીકારેલી અને ત્હેનું પૂર્ણ અનુસરણ કરેલુ.

જ્યારે આર્યો અનાર્યો સાથે ભળવા લાગ્યા ત્યારે અનાર્ય ધર્મ સાથે પણ સમજુતિની જરૂર જણાઇ. તે સમયે આર્ય પૂજકો અનાર્ય દેવ શિવના શત્રુ હતા, અને તે વિગ્રહમાં જય બન્ને પક્ષોને વારાફરતી મળતો. કૃષ્ણના શિષ્ય અર્જુનને ભીલદેવ શિવને હાથે પરાજય ખમવા પડયો હતો. કૃષ્ણના પૌત્ર અનિરૂદ્ધ શિવભક્ત બાણાસુરની પુત્રી ઉષાનું હરણ કરેલું, અને તે પ્રસંગે વિગ્રહ થતાં કૃષ્ણને

વિજય મળેલો. દક્ષ રાજાના યજ્ઞ પ્રસંગે અનાર્યદેવ શિવનો સ્વીકાર થયેલો નહિં તેથી શિવપૂજક અસુરોએ તે યજ્ઞનો ભંગ કર્યો હતો. આ વિગ્રહોને અન્તે આખી *થતા અનાર્યદેવ શિવ અને વેદના રૂદ્રદેવ એકજ છે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું* અને તેથી બન્ને જાતિના ધર્મના ઝગડાનો અન્ત સમાધાનીમાં આવ્યો.

મહાભારત આપણને સ્પષ્ટતાથી દર્શાવે છે કે ત્હેમના ઝઘડા દરમ્યાન પણ આર્યો અનાર્ય સાથે ધર્મમા તેમજ જાતિમાં ભળી જતા હતા, પણ સેળભેળથી જેમ જેમ જાતિઓ વધવા લાગી તથા નવા નવા પન્થ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા તેમ તેમ સંરક્ષકવર્ગે એક પછી એક નવી મર્યાદા ઠરાવી સમાજને સાચવવા યત્ન કર્યો. મિશ્ર જાતિ તથા મૂર્તિપૂજક બ્રાહ્મણો પ્રતિનો મનુનો તિરસ્કાર બતાવે છે કે જોકે અનાર્ય રક્તનો તથા ધર્મનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો તોપણ સંરક્ષક વર્ગનો પ્રતિરોધનો જુસ્સો કદીપણ ઉંઘતો નહોતો. આ પ્રમાણે હરઘડીએ સમાજમા વિસ્તારણ પછી સંકોચનનો જુસ્સો સત્તા મેળવતો.*

સેવક.

સ્મરણદેશની સુંદરી.

જનક વિદેહીએ ઋષિ અષ્ટાવક્રને પૂછયુ "કે આ ખરૂં કે તે ખરૂં?" ઋષિએ જવાબ દીધો બન્ને ખોટાં. શું ઋષિ ખોટાં નહિ હોય? તત્ત્વજ્ઞાનની વિકટ ઝાડીમા રસ્તો ભૂલી, ભ્રમણતામા તો આ જવાબ નહિ દીધો હોય? બન્ને ખરા શા માટે ન હોય: ખરી કહેવાતી સૃષ્ટિ, અને ખોટી મનાતી સ્વપ્નની કે કલ્પનાની સૃષ્ટિ? મીરાંબાઇને મન શું ખરૂં? પ્રભાવશાળી ચિતોડનો પથ્થરનો ગઢ કે કલ્પના સૃષ્ટિનુ વૈકુંઠ —હજાર વીરનો નેતા રાણો કુંભો કે મનમા જ કલ્પેલો નટવર ગીરધારી? સ્મૃતિપૂજક, વિયોગી, પ્રેમના સન્યાસીને મન શું ખરૂં—વર્ષો પહેલા એક નજીવી પળે દીધેલું એક ન્હાનકડુ ચુંબન કે પચાશ વર્ષ સાથે રાખેલી, ન છુટકે સ્વીકારેલી, સ્થૂલદેહની સહધર્મચારીણી? મીરાબાઇએ તો વૈકુંઠ વિહરવા ચિત્તોડ ત્યાગ્યું; પ્રેમ યોગીઓએ તે ચુમ્બન યાદ રાખવા સંસાર સુખ નીરસ ગણ્યા. કોણ કહેશે કે બન્ને સૃષ્ટિઓમા, કઇ ખરી અને કઇ ખોટી?

* * *

સુંબાઇનો વરસાદ રૂપગર્વિતા લડાવેલી પ્રિયતમા કરતાં બૂરો છે. આકાશમાં ચાંદની ચમકતી હોય, અને 'આ પાછો આવુ છુ' કહી છત્રી વગર બ્હાર જવાની વગે

* સુપ્રસિદ્ધ રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના મૂળ બંગાળી લેખનો પ્રોફેસર જદુનાથ સરકારે અંગ્રેજી તરજુમો મૉડર્ન રિવ્યુના ૧૯૧૩ ના આગષ્ટના અંકમા પ્રસિદ્ધ કરેલો હતું ભાષાન્તર.

હિંમત કરી કે બીજી પળે ગોવર્ધન પર્વતની જરૂર પડે એવો મૂશળધાર વરસાદ પડે. વાદળાના ગભીર ગર્જનથી ડરતાં ડરતાં, ઓવર કોટ પ્હેરી, હાથમા છત્રી લઇ સાત દહાડા ફર્યા જ કરો, પણ નહિ છાની રહે ગર્જના, કે નહિ પડે એક પાણીનો છાંટો.

એક વખત હું નાટક જોવા ગયો ત્યારે મુંબાઇના આકાશને આવો એક મચકો કરવાનું મન થયું. રાતના એક વાગે નાટકશાળામાંથી બ્હાર પડતાં આકાશ શાન્ત, રૂપેરી લાગ્યું, અને મ્હારા ગજવામાં પૈસાનો સદાયે ખોટ રહેતો હોવાથી મ્હારી ઓરડી સુધી ચાલી નાંખવાનું જ મ્હેં પસંદ કર્યું પણ ગીરગામ પોસ્ટ ઓફીસ પ્હોંચ્યો ન પ્હોંચ્યો અને વાદળ તુટી પડયું; જાણે બીજે સંહારે પ્રલય થવાનો છે એવો કાંઇક ભાસ લાગવા માંડયો. અત્યારે, કયા જવું. કેમ બચવું તેનો કાંઇ રસ્તો સુઝ્યો નહિ; છત્રીમાંથી આવતી ધારાઓએ મ્હારા માથા પર, મ્હારા કપડા પર રૂદ્રી કરવા માંડી. મ્હારા કોટની અંદરનું ખમીશ પણ પલળી ગયું છે એમ મ્હારા શરિરે અંદરથી સાક્ષી પૂરવા માંડી. ન છૂટકે ઘણી જ અડગવૃત્તિ ધારણ કરી, હું ઝપાટાબંધ નીચું માથું ઘાલી આગળ ચાલ્યો.

થોડેક આગળ ચાલતાં એકદમ મ્હારી ગતિ રોકાઇ મ્હારો હાથ કોઇએ પકડયો. મ્હારા હાથમાથી છત્રી પાડી થઇ ગઇ અને વરસાદના ઝપાટાએ મ્હને આંધળો બનાવી નાખ્યો. હું ચમકયો. આ અન્તરાયનું કારણ શુ હશે તે હું પહેલા સમજ્યો નહિ. પછી જલબિન્દુના પડદામાથી મ્હેં નજર નાખી, દૂરે આવેલા ફાનસના અજવાળે કાંઇક પ્રકાશ આપ્યો. કોણે મ્હને રોકયો હતો, કોણે મ્હારો હાથ ઝાલ્યો હતો તે જોતા મ્હારા હોસ કોસ ઉડી ગયા—મેઘરાજાની ભયંકર મ્હેર ચોમેર પ્રસરતી હતી તે વિસરી ગયો એક સ્ત્રીએ મ્હારો હાથ પકડયો હતો હું ધ્રુજી ઉઠયો.

વરસાદના ટીપાં અને દિવાના અજવાળાથી પ્રગટેલા સ્વપ્નાના વાતાવરણ સરખા આછા, મીઠા, કંપતા પ્રકાશમાં, મ્હે એક સુંદરી—બાલિકા જોઇ. મ્હે ત્હેને જોઇ ન જોઇ અને ત્હેનું અપૂર્વ સૌંદર્ય મ્હારા મનમાં સદાને માટે વસી ગયુ. ત્હેના વદન પર વિધિએ અપૂર્વ છટાથી સુકુમારતાની રેખાઓ પાડી હતી, ત્હેની શ્યામલી, બ્હીધેલી, આંસુ ભરી આંખોની કામણગારી કમાનો, જાણે તટવાની તૈયારી કરતી હોય તેમ ધ્રુજી રહી હતી; ત્રાસથી ત્હેના હોઠ ફીક્કા પડી ગયા હતા; અનેક ઉમળકાઓના ઉછાળાથી ધબકતુ મુખ-રૂપના અંબારથી ઓપતું છતા નિરાશા અને ભયથી બ્હીલુ મુખ ન કહી શકાય, ન લખી શકાય એવી દીનતાથી મ્હારી સ્હામુ જોઈ રહ્યુ હતું, મ્હને કરગરતું હતું શરપાતના ત્રાસથી ન્હાસતી હરણીની મરણ અણીયે જેવી મુખ મુદ્રા હોય તેવી આ બાલિકાની હતી. એક પળમા આ બધુ મ્હે જોયું.

હું સ્વાર્થી હતો તે પલે હું વિચાર મ્હારો પોતાનો કરતો હતો. અત્યારે મ્હારો હાથ ઝાલનાર સ્ત્રીથી હું કેમ છૂટું ? દુનિયાના પાખંડથી પરિચીત મને કાંઇ કાંઇ શંકાઓ ઉભી કરી

વરસાદના ઝપાટાથી, દુઃખના આવેગથી ત્હેના કરપલ્લવો કાંપતા હતા. "ભાઈ! ભાઇ! મ્હને લઇ જાઓ. તમ્હારે પગે પડું! આ બધા મારી નાંખશે એ ભાઇ! પ્રભુ તમ્હને સુખી કરશે" સ્વરમા વિણા વાગતી હતી, પણ ભાગી જતી વિણાના બેસૂરા થઇ જતા સૂરોનો પડઘો હતો.

મ્હેં શંકાઓ દૂર કરી ફરી ત્હેની સ્હામું જોયું, કારણ સમજ્યા વિના ત્હેની દુખી અવસ્થાનું કાંઇ ભાન થયું.

"બ્હેન! શું દુઃખ છે?"

"પછી કહીશ! હમણા કોઇ આવશે" ઉતાવળે સ્વરે ત્હેણે કહ્યું "મ્હને પાછી લઇ જશે, મ્હને લઇ જાઓ–મ્હને બચાવો" ત્હેણે બ્હીતા બ્હીતા પાછળ જોયું. કોઇ પાછળ આવી લાગે ત્હેનો ધાક ત્હેના મ્હોડાપર સ્પષ્ટ જણાતો હતો.

મ્હેં પણ નિરાધાર થઇ ત્હેણે જોયું તે દિશામાં જોયુ. દુખની મારી અબલાને લઇ જઇ હું કયા રાખુ? ત્હેની શુ અવસ્થા, શુ ઇતિહાસ હશે તે કોને ખબર? બીજે દિવસે પોલીસ કોર્ટમા સાક્ષી ગ્રહણ મ્હાટે ઉભા રહેવું પડે ત્હેનો શું ઉપાય? અસલના વીરોની હિંમત મ્હારામાં ન્હોતી, ત્હેમની દુઃખહારવાની અડગ વૃત્તિનો અંશ મ્હારામા ન્હોતો; આ સુધરેલા જમાનાનો સ્વાર્થી બ્હીકણુ જન્તુ હુ તો હતો. સ્હાગી અબલા હતી, તેવો હું બલહીણુ હતો.

વરસાદે દેમાર પડ્યાજ કર્યું. પાચ પળ, દશ પળ વહીગઇ. મ્હે મહામુશ્કેલીયે કહ્યુ "આમ આવો"

"અરે ભાઇ! શું વિચારો છો? મ્હારો જીવ જશે જરા દયા છે કે નહિ?" હું અધમ, પાપી, બાયલો હતો; મ્હે તેવેજ નિરાધાર સ્વરે પુછ્યું "કયા લઇ જાઉં"

હું ગભરાઇ ગયો હતો હું શુ બોલું છું ત્હેનું પણ મ્હને ભાન ન્હોતું. આમ પાચ કિંમતી મિનિટો ગઇ.

"કયાં શું? ગમે ત્યા" કહી ગભરાયેલી નજરથી ત્હેણે પાછલ જોયું. ત્હેની આંખમાં ભય વધ્યો, ત્હેણે મ્હારો હાથ છોડયો, પાછળથી કોઈ દોડતું આવતું હોય એવો અવાજ સંભળાયો. મ્હને કાંઇપણ સુધ કે સાન રહી નહી.

બાલિકા મ્હારો હાથ છોડી દોડી, કિચડમા ત્હેનો પગ સરક્યો, તે પડી ગઇ. પાછળથી ઠોકો મારી, હાથમા ડાંગ લઇ એક પુરૂષ દોડતો આવ્યો. હું કાંઇ પણ કહું તે પ્હેલાં પડેલી નિરાધાર બાલિકાપર જોયા વગર ત્હેણે એક ફટકો માર્યો બાલિકાની ચીસે મ્હારા કાન ચીરાઈ ગયા.

"અરે–રે—" કહી હું હિંમતહિણ, વખત વીત્યા પછી હિમત ધરી આગળ આવ્યો "ચાલ તું ત્હારે રસ્તે જા. ધણીયાણીની વાતમા ત્હારે શું પંચાત?" કહી પેલા યમદૂતે લાકડી હાથમાં ફેરવી

જાણે ત્હેના શબ્દોમાં શ્રુતિવાક્ય સમાયું હોય તેમ મ્હેં માથું નીચું કર્યું, અને ગભરાતો ગભરાતો, રખેને આમાં મ્હારા શું બાર વાગી જશે એમ ડરતો હું ત્યાંથી નાઠો. જતાં જતાં હું તે પડેલી બાલિકાની સ્હામું પણ જોઈ શક્યો નહિ.

હું પચાસ ડગલાં ચાલ્યો અને ઉભો રહ્યો મ્હારી અધમતાનો મ્હને ખ્યાલ આવ્યો. માણસાઇની પરીક્ષામાં હું નકામો નિવડયો હતો. તે બાલિકાનું મુખ, ત્હેનું ત્યાંથી પડેલું શરિર મ્હારી આંખ આગળ રમી રહ્યું મ્હેં પાછળ જોવા પ્રયત્ન કર્યો પણ વરસાદની ધારાઓના પટને લીધે કાંઇ દેખાયું નહિ. પાછા જવાની ઇચ્છા થઇ; હિચકારા હૈયાએ તે ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થવા દીધી નહિ. હુ કાઇ આજકાળના સામાન્ય મનુષ્યોથી ઉતરતી હિંમતનો નથી; પણ હિંમત કરી ગમે તેવા હુ ખસા છતા અજાણી, બાલાને ત્હેના ધણીની પાસેથી પોતાને ઘેર કોણ લઇ આવે? આધુનિક જમાનો, આધુનિક કેળવણી એમ કરવા દે એવું મ્હને લાગતું નથી. આપણે ડાહ્યા વધારે થતા જઇએ છીએ.

હું ઘેર પ્હોંચ્યો, પણ પલવાર ઉંઘ્યો નહિ તે નિરાધાર બાલાનું મુખ મ્હને આવી વખત દેખાયા કરતું; દરેક પલે દયામણી રીતે તે મ્હને પૂછી રહી "દયા છે કે નહિ?" હું ન્હાસી આવ્યો તે માટે મ્હેં મ્હારી જાતને હજાર ધિક્કાર દિધા. મ્હારા હિચકારાપણુંએ કરેલી અવધી સાલવા લાગી સવ્હાર પડી કે હું ઘરમાં રહી શક્યો નહિ સૂર્યોદય થતાં રાતના સ્મરણો સ્વપ્ના જેવા લાગ્યાં હું ભૂલેશ્વર આગળ ગયો. જે જગ્યાએ હું ઉભો હતો, જે જગ્યા પર તે બાલા પડી હતી તેને યાદ કરવા લાગ્યો. શું આ અનુભવ ખરો હતો કે મનની ભ્રમણા? ના ભ્રમણા કેમ હોય? દિવસ છતા, લોકોની ભરચક આવર જાવર છતા, એક રસીલું પણ પણ દુઃખથી ત્રાસેલું મુખ મ્હારી નજર આગળ દેખાતું હતું; કોઈ મરવા પડેલી કોકિલાને સ્વરે કોઇ પુછતુ હતું "દયા છે કે નહિ?" એક કારમી ચીશ મ્હારા કાનમા સંભળાયા કરતી હતી.

મ્હેં આજુબાજુ જોયું. એક ગંજાવર ચાલમાંથી તે નીકળી હતી. ત્હેમાં જઇ કેવી રીતે પુછું? કોને પુછું? અચાનક કાંઇ મેળાપ થાય છે એમ ધારી હું ઉચે નીચે જોઇ રહ્યો. ઉપર જઈ શું કરૂં? ખીન્ન હૃદયે હું પાછો આવ્યો.

મ્હારી ભ્રમણા વધવા લાગી. એ મુખ, એ પ્રશ્ન, એ ચીશ સદાયે મ્હારા મનમાં રમી રહી. મ્હારો ધંધો કરતા પળેપળ એ ચીશ સંભળાતી, જરા શાન્તિ થતા તે પ્રશ્ન કાનમાં અથડાતો, ગમે તેની વાત કરતો હોઉં ત્યાં તે મુખ આડે આવતું. સવાર, બપોર, સાંજ, કોઇક વખત તો મધરાત્રે જાણે અજાણ્યે પગ ભૂલેશ્વર તરફ જતા, તેજ અણુવિસારેલે ઠામે થોભતા; અને તે રાત્રે ભજવાયેલો ખેલ પાછો ફરીથી ભજવાતો; અને નીઃસાસો નાખી, અધમતામા ડુબી મ્હારા કાયરપણા પર ફીટકાર કરતો હું પાછો આવતો મ્હારી ઉંઘ ગઇ, મ્હારી શાન્તિ, સ્વાસ્થ્ય, સુખ ગયા; ત્હેને બદલે રહ્યાં એક મુખ, એક પ્રશ્ન અને એક ચીશ.

ત્હેના હાથ બરફ જેવા ટાઢા હતા, ત્હેની આંખો, દયામણી, મોહક, જીવ લેણ આંખોમાં—ત્હેનુ માથું ચપટ લાગતું હતું કે મ્હને માત્ર દેખાતું હતુ ?— મૃદુહાસ્યે હતુ પણ સ્થીર હતી મ્હેં ત્હેનોજ સવાલ ફરીથી પુછયો "દયા છે કે નહિ ?" કહી મ્હે ત્હેને ચરણે માથુ નમાવ્યુ. જવાબમા મ્હારા કાનમા સતત ગાજતી હતી તે ત્હેની કારમી ચીશ ગાજી રહી. હુ ધ્રુજ્યો મ્હેં ઉચું જોયુ. મ્હારી આંખે આખ ધળેલી હતી, માત્ર ત્હેની આંખો જ, સ્થીર મિથુન રાશીના બે તારા હોય તેમ ચમકી રહી. હું ત્હેનો હાથ પકડવા ગયો–મ્હારા હાથમાં કાંઇ ન આવતા હું પડી ગયો. હુ કેટલીવાર પડી રહ્યો તે કેમ કહી શકાય?

હું ઉઠયો; મ્હારા પગમાં કાંઇ ન રહમજાય તેવુ જોર આવ્યું મ્હેં યાચકવૃત્તિથી પુછયું "દયા છે કે નહિ?" જવાબમા પેલી ચીશ! પેલી બાલા કયાં ગઇ? જે ખુરશી પર તે હમણા બેઠી હતી તે ખાલી લાગી. હું ઉઠીને બારણુ ઉઘાડી હેઠલ ગયો જરા જરા ભલભાંખળું થયું હતું. મ્હેં આમ જોયુ, તેમ જોયુ, અને હું ઝપાટાબંધ ભૂલેશ્વર તરફ દોડયો.

પેલી જગ્યા–જે જગ્યાપર તે પહેલા મળી હતી ત્યાં લોકોની ઠઠ ભેગી થઇ હતી. "આ શું છે? આ બધા કેમ ભેગા થયા છે?" એક પાસે ઉભેલા માણસને પુછયું. તે મ્હને જોઇ ચમકયો, જાણે હું કોઇ જાનવર હોઉ તેમ કયા સુધી મ્હને જોઇ રહયો. મ્હે સવાલ ફરીથી પૂછયો. આખરે તે બોલ્યો "અહિંયા એક બૈરી રાતનાં બારીયેથી પડી મરી ગઇ."

મ્હારા ડોળા ફાટી ગયા–હુ ઠઠમા આગળ ધસવા લાગ્યો. મ્હને જોઇ કેટલાક ખશી ગયા ચાલની અદર એક બીજું કુંડાળુ કરી માણસો ઉભા હતા ત્યાં હું ધસ્યો. આસપાસ કોઇનું રૂદન–હા! પેલી ચીશો સભળાતી હતી. હું આગળ આવ્યો; કુંડાળામા ઉભેલા લોકોને ધક્કો મારી ખસેડ્યા. કેટલાકોએ મ્હને પાછળ તાણ્યો કુડાળામા ભોયપર, લોહીની ખાબોચીયામા એ લાશ પડી હતી ભગવાન! તે જ પરિચિત અંગરેખા તે જ નિશ્ચલ નયનો—તે જ મ્લાન સુંદર વદન—અને ગઇ રાતે જોએલું તે જ ચપટ માથું!

હું શું જોઇ રહ્યો હતો? હું ઘાટો પાડી પુછવા માંગતો હતો પણ ગળામાથી જરાયે અવાજ નીકળતો ન્હોતો. એક ભયંકર અગ્નિજવાળ મ્હારી આખ આગળ– આખમાં કુદી. પછી શું થયુ ત્હેનુ મ્હને ભાન નહિ રહ્યુ માત્ર તેજ મુખ, તેજ પ્રશ્ન, તેજ ચીશ મ્હારા મગજમા રમી રહ્યા.

જ્યારે મ્હને કાંઇ પણ ભાન આવ્યું ત્યારે તેને તેજ લાગ્યું; હુ ઘાટો પાડી બોલવા લાગ્યો "દયા છે કે નહિ?" કાંઈ ઉત્તર નહિં મળ્યો, પાછું બધું અંધારૂં થઇ ગયુ.

ફરીથી ભાન આવ્યું ત્યારે મ્હારા ઘરમા હું હતો, મ્હારી સ્ત્રી મ્હારે માથે બરફ ફેરવતી હતી, મ્હારો એક મિત્ર ડાકટર સ્હામો ખુરશી પર બેઠો હતો.

"દયા છે કે નહિ?" મ્હેં બેઠેલે ઘાંટે પુછ્યું.

"હા, હાં, પૂરેપૂરી દયા છે" કોઇએ જવાબ આપ્યો. અવાજ અપરિચિત હતો; પછીથી ઓળખ્યો—તે મ્હારી સ્ત્રીનો હતો.

"કોણ નિર્મલા?" તેહેણે કહ્યુ "હા!"

"તું ક્યારની આવી? ત્હને તો ગઇ કાલે વળાવી હતી?"

"ના. મ્હારે આવ્યાને તો અગ્યાર દિવસ થયા"

"હેં" "હા! હું ગઇ ત્હેને બીજે જ દિવસે તમ્હારા મિત્રે તાર કરી બોલાવી. તમ્હે ઘણા માંદા થઇ ગયા હતા"

* * *

બે મહિને હું સારો થયો. શરીરમાં જોર આવ્યું; પાછો કામ ધંધે લાગ્યો. છતાં, એક રાતનુ હિચકારાપણુ, બીજી રાતનો આનંદ વિસરાતા નથી. આટલે વર્ષે પણ હજી મનમા રમી રહે છે તે મુખ, પ્રશ્ન અને તે ચીશ.

ઘનશ્યામ.

ગુજરાતી વૈદ્યો.

ભારતવર્ષના સર્વ વૈદ્યોનું સમ્મેલન નિખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્યસંમેલનના નામથી કેટલાંક વર્ષથી દર વર્ષે જુદે જુદે સ્થળે ભરાય છે નિખિલ ભારત વર્ષીય આયુર્વેદીય સંમેલનની આઠમી બેઠક પૂનામા થવાની છે. એ માટે સ્વાગત-કારિણી સભા સ્થપાઇ ગઇ છે. એ સભાના એક મંત્રી વૈદ્ય કૃષ્ણ શાસ્ત્રી કવડે બી એ ઓગષ્ટના છેલ્લા અઠવાડીયામાં વૈદ્યક સમ્મેલન માટે કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ ગુજરાત કાઠીયાવાડના વૈદ્યોમાં જાગૃત કરવા, તથા એઓને પૂનાના સંમેલનમાં પધારવાનુ નિમંત્રણ કરવા નીકળ્યા હતા. એમની ઇચ્છાથી હું સાથે ગયો હતો. મુંબઇથી તા. ૨૨ મી ઑગષ્ટે નીકળી, ૨૩ મી એ સુરતમા, ૨૪ મી એ વડોદરામાં ૨૫ મી એ અમદાવાદમા, ૨૬ મી એ જામનગરમાં, ૨૭ મી એ ગોંડલમાં, ૨૮ મી એ રાજકોટમા, ૨૯ મી એ ભાવનગરમા અને ૩૧ મી એ ભરૂચમા સંમેલન વિષે વ્યાખ્યાનો આપી અમે પાછા આવ્યા આ આઠ દિવસના પ્રવાસમાં શું જોયુ? ગુજરાતના વૈદ્યો તથા ગુજરાતનું વૈદું-એમાં શી વિશેષતા જોઇ? એ ટુંકામા કહી જઇશ.

હિંદુસ્થાનના બીજા પ્રાંતોની ખબર નથી, પણ બંગાળમા વૈદ્ય નામની એક જ્ઞાતિ છે. અને મોટે ભાગે વૈદ્યો તે જ્ઞાતિના હોય છે. ગુજરાતમાં લગભગ એથી ઉલટી સ્થિતિ છે. બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કણબી, વાણંદ વગેરે ઘણી ખરી જ્ઞાતિના વૈદ્યો ગુજરાતમા કોઇ ને કોઇ સ્થળે મળી આવે છે

બંગાળાની સાથે સરખામણીમા ગુજરાતના વૈદ્યોની પૈસા સંબંધિ સ્થિતિ પણ ખરાબ છે. કાઠિયાવાડમા દેશી રાજ્યો હોવા છતાં ત્રણ ચાર વૈદ્યોને બાદ કરતાં કોઇ પણ વૈદ્યને રાજ્ય તરફથી સારો આશ્રય નથી. ૨૫ વર્ષ પ્હેલાં રાજ્યનો આશ્રય કાંઇક વધારે હતો વખત જતાં કાઠિયાવાડના વૈદ્યોની સ્થિતિ સુધરી નથી પણ બગડી છે. પૈસા સંબંધિ સ્થિતિ ખરાબ હોવાનું કારણ શ્રી અને સરસ્વતીનો પ્રસિદ્ધ વિરોધ નથી. કારણકે ગુજરાતના વૈદ્યો ઉપર સરસ્વતી દેવીની કૃપાદૃષ્ટિ પણ આછી આછીજ ઉતરી છે.

બંગાળાના વિદ્વાન, સંસ્કૃત ભાષામાં અસાધારણ પ્રભુત્વ ધરાવનારા મહામહોપાધ્યાયની પદવી પ્રાપ્ત કરનારા વૈદ્યોની સાથે સરખામણી ન કરતાં પાસેના મહારાષ્ટ્ર સાથે સરખામણી કરીએ તો પણ સ્થિતિ આપણને શોભાસ્પદ નથી. વૈદ્ય કૃષ્ણ શાસ્ત્રી કવડે સાથે પ્રવાસ દરમીયાન થયેલી વાતચિત ઉપરથી એમ લાગ્યું કે મહારાષ્ટ્રના વૈદ્યોની પણ પૈસાસબધિ સ્થિતિ તો ગૂજરાતના જેવી જ છે પણ એ પ્રદેશમાં વિદ્યાની ઉપાસના ગૂજરાત કરતા વિશેષ છે. વૈદુ કરવા માટે ભણવાની જરૂર નથી, એ વિચાર ગૂજરાતમા ઘર કરી બેઠો છે. 'કાંઇ ન આવડે તો વૈદું શીખ' એ કહેવતને અનુસરી બીજા ધધામા ન ફાવેલા ઘણા માણસો ગૂજરાત કાઠીયાવાડમાં વૈદાથી પોતાનુ ગૂજરાન કરે છે. ગૂજરાતના વૈદ્યોનું જોર વિદ્યા ઉપર નથી પણ દવાની બનાવટ ઉપર છે કાઠીયાવાડ ગૂજરાતના ઘણાખરા વૈદ્યોને હાથે દવા બનાવતાં આવડે છે. એટલુંજ નહિં પણ બીજા પ્રાન્તોના વૈદ્યો કરતા ગૂજરાતના વૈદ્યો દવા સારી બનાવી જાણે છે દવાઓ ઉપરજ એમનો મ્હોટો આધાર છે.

આટલું સામાન્ય અવલોકન કર્યા પછી વિગતવાર જે જે શહેરોમાં અમે ફર્યા ત્યાંના વૈદ્યોવિશે ટુકું સામાન્ય અવલોકન કરી સમાપ્ત કરીશ અહિં એક વાત કહી દેવાની જરૂર છે કે અમે બાર બાર કલાક જ એક એક શહેરમાં રહ્યા હતા. અને એટલા વખતમા જેવું અવલોકન થાય એવું જ આ અવલોકન છે. એટલા વખતમા વધારે ઉંડુ ઉતરી શકાય નહિ કે પ્રત્યેક વૈદ્યનો અનુભવ થઇ શકે નહિ એ સ્વાભાવિક છે માટે આમા કોઇ સ્થળે ભૂલ જણાય અથવા કોઇને અજાણ્યે અન્યાય થાય તો ક્ષમા કરવા વિનતિ છે.

અમે મુંબઇથી નીકળ્યા હતા, અને મુંબઇમા પણ ગૂજરાતી વૈદ્યોની મ્હોટી સંખ્યા વસે છે. માટે પ્હેલાં મુંબઇનું જ અવલોકન કરશુ. મુંબઇનાં વૈદ્યોની સખ્યા ઘણી મ્હોટી છે એમાંથી કેટલાકની સ્થિતિ પણ ઠીક છે પણ અતસ્થિતિ બહુ વિચિત્ર છે. ગૂજરાતી અને દક્ષિણીઓનો જૂનો ઝગડો તો છે જ પણ તે ઉપરાંત અનેક તડા છે અને પરસ્પર દ્વેષ, ઇર્ષ્યા અને પોતાનું અભિમાન સામ્રાજ્ય ભોગવે છે. કુસંપ એટલો છે કે મુંબઇના વૈદ્યો એકઠા મળીને કોઇ પણ કામ કરી શકે એમ નથી. આ અંતસ્થિતિ ભૂલી જઇએ તો બાહ્ય સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે. મુંબઇમાં બે સભાઓ છે, એક દર અઠવાડીએ મળે છે, બીજી પ્રસંગોપાત્ત મળે છે વૈદ્યાના

શિક્ષણ માંટે પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજ સુપ્રસિદ્ધ છે. એક બીજી આયુર્વેદ પાઠશાળા પણ બે ચાર સારા વૈદ્યોના પ્રયાસથી હાલમાં જ સ્થાપન થઈ છે. પુષ્કળ ધર્માદા દવાખાનાંઓ, સભાઓ તરફથી, શ્રીમન્તો તરફથી અથવા મંદીરો તરફથી ચાલે છે. મુંબઈમા આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે. હવે આગળ ચાલીએ.

સુરત—સુરતમાં એક વૈદ્ય સભા છે, તેના પ્રમુખ વૃદ્ધ, વિદ્વાન્ તથા સજ્જન છે, તેમ જમાનાને પણ ઓળખે છે, તેમ મંત્રીઓ ઉદ્યોગી તથા ઉત્સાહી છે, એટલે સભા ચાલ્યા કરે છે. શહેરમાં એક તિલકચંદ તારાચંદ વૈદ્ય છે જે પોતાના વિદ્યાર્થીઓ રાખીને વૈદું ભણાવે છે. એમણે ગુજરાતીમાં વૈદાના એક બે પુસ્તક પણ લખ્યા છે. એઓ જાતે સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન નથી. તેથી વિદ્યાર્થીઓને પણ ગુજરાતી ઉપરથી જ શીખવે છે. વિદ્યાર્થીઓને ધંધો કરી ખાતા વૈદ્ય બનાવી દેવા તરફ જેટલું લક્ષ છે તેટલું લક્ષ એઓને વિદ્યાવાળા બનાવવા તરફ નથી.

ભરૂચઃ—આ ગુજરાતના જુનામાં જુના શહેરની પ્રાચીન જાહોજલાલી બધી રીતે ઝાંખી થઈ ગઈ છે. ત્રણ ચાર વૈદ્યો સારા છે બાકીના ધંધો કરી ખાય છે વૈદ્યોની કુલ સંખ્યાપણ શહેરના પ્રમાણમાં ન્હાની છે. થોડા વખતથી વૈદ્ય સભાની સ્થાપના થઇ છે પણ એ જોઈએ તેવી ચાલતી નથી કામ કરનારને પોતાને કાંઇક સ્વાર્થ હશે તો એમ બીજાઓને શંકા થાય છે સાધારણ રીતે અહીંના વૈદ્યો જમાનાની પાછળ છે, વૈદ્યોની સ્થિતિ પણ એકાદને બાદ કરતા ઘણી સારી નહિ હોય કારણ કે એમનાં ચત્ત પૂના સુધી સમેલન વખતે આવવાનો ખરચ કરતાં સંકોચાતા હતા.

ભરૂચ પાસે ત્રણ માઇલ ઉપર ઝાડેશ્વર નામનું ન્હાનું ગામ છે. એ ગામના એક સદ્ગત પાટીદારે પોતાના 'વીલ' મા ધર્માદા દેશી દવાશાળા માટે રૂ. ૩૫૦૦૦ ભરૂચના કલેકટરના ટ્રસ્ટ નીચે આપ્યા છે. આ ટ્રસ્ટમાથી એ ગામમા એક ઘણી સારી ધર્માદા દવાશાળા ચાલે છે વ્યવસ્થા ઉત્તમ છે. દવાશાળામા કામ કરનાર વૈદ્ય ગુજરાતના ઉત્તમ વૈદ્યોમાંના એક છે. એઓ ખંતીલા, દયાળુ, આયુર્વેદ પ્રેમી અને દરદીઓની સેવાને પુણ્ય માનનારા હોવાથી આ દવાખાનાનો લાભ ઝાડેશ્વર, ભરૂચ, વગેરે આસ પાસના ચાળીશ ચાળીશ માઇલ સુધીના ૩૦૦ ગામનાં દરદીઓ લે છે. ગયે વર્ષે આ દવાશાળામા કુલ ૧૮૦૦૦ દરદીઓ આવ્યા હતાં. ભરૂચ જેવા જીલ્લાના શહેરમાં બબ્બે ધર્માદા ઇસ્પિતાલો હોવા છતાં ગામડાનાં આ દવાખાનાનો લાભ ભરૂચના પુષ્કળ લોકો લીયે છે. એ લોકોનો આયુર્વેદ ઉપરનો પ્રેમ, દેશી દવાઓની ઉપયોગિતા તથા વૈદ્યની કુશળતા સૂચવે છે. આવાં દેશી ધર્માદા દવાખાનાંઓ, શ્રીમન્તોની તથા લોકલબોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલીટીની મદદથી સ્થળે સ્થળે સ્થપાય તો લોકોને દેશી દવાનો સહેલાઇથી લાભ મળે, અને આયુર્વેદનો જલદીથી પુનરૂદ્ધાર થાય.

વડોદ્રા—વડોદ્રામાં મહારાષ્ટ્રીઓના તેજસ્વી સંઘટનથી વૈદ્યોમાં જાગૃતિ સારી છે. યાંના આગળ પડતા લોકો પણ આયુર્વેદમાં ઠીક રસ લે છે વડોદ્રામા એક વૈદ્ય સભા છે અને ઉત્સાહી તથા વિદ્વાન કાર્ય કરનારાઓના હાથ નીચે એ સારૂં કામ કરે

છે. દરવર્ષે એ સભા તરફથી ધન્વન્તરી ઉત્સવ ધનતેરશને દિવસે ઉજવાય છે. જે વખતે બ્હારગામના વિદ્વાનો પાસે ખાસ ભાષણો અપાવે છે. વડોદ્રાના અગ્રેસર વૈદ્યો જમાનાને ઓળખે છે વડોદ્રામાં મહારાષ્ટ્રીઓ અને ગુજરાતીઓનુ મિશ્રણ હોવાથી, તથા એઓની ગંભીરતા અભેદ હોવાથી વડોદ્રાના ગુજરાતી વૈદ્યોના સ્વભાવ વિશે વધારે અવલોકન હું કરી શકયો નથી

અમદાવાદ—અમદાવાદમાં પણ વૈદ્યસભા છે. એ સભાના પ્રમુખ વૈદ્યકલ્પતરૂના સંપાદક વૈદ્યરાજ જટાશંકરભાઇને લીધે અમદાવાદના ગુજરાતી વૈદ્યો બ્હાર ગૌરવવાળા દેખાય છે. અમદાવાદની વૈદ્ય સભાના મંત્રી પણ ઉત્સાહી છે. પરંતુ શહેરના વૈદ્યોમાં તડા છે અને મતભેદ અદેખાઇ વગેરેનું જોર પણ ઠીક છે વિદ્યા પણ કાંઇ વિશેષ દેખાણી નહિં શહેરની વસ્તી અને સમૃદ્ધિના પ્રમાણમાં વૈદ્યોમાં તેજ દેખાયુ નહિં બાકી વૈદ્ય રાજ જટાશંકરભાઇની વૈદાંના અનેક પ્રદેશમા પ્રવૃત્તિ સુપ્રસિદ્ધ છે એટલે એ વિશે વધારે ઉલ્લેખ આવશ્યક નથી.

જામનગર જ્યાં મરહુમ મહાત્મા ઝંડુભટજી તથા બાવાભાઇ જેવા ગયા જમાનાના શ્રેષ્ઠ વૈદ્યો હતા, જ્યા એમની પ્રતિભાથી જામનગર દેદિપ્યમાન લાગતું હતું ત્યા અત્યારે એમની ઝાખી છાયા જ છે મહાત્મા ઝંડુભટના સુયોગ્ય પુત્ર શંકરપ્રસાદભાઇ હજી રસશાળાને તથા જામસાહેબના રાજવૈદ્યત્વને સાચવીને બેઠા છે. બીજા વૈદ્યોની સંખ્યા તો ઘણી મોટી છે. પણ જમાનાની બહુજ પાછળ અને વિદ્યાશૂન્ય છે. ત્યાં સભા જેવું કશું નથી. સભા સંમેલનો વગેરેની ઉપયોગિતાજ કોઇ જાણતુ નથી. જામનગર એકજ નહિં પણ અમુક અપવાદભૂત વ્યકિતઓ બાદ કરતા સમસ્ત કાઠીયાવાડના વૈદ્યમંડળમા કૂપમંડૂક ન્યાય પ્રવર્તે છે કાઠીયાવાડની બ્હાર જગત્ છે, એમ એઓ ધારતા નથી. સંમેલનનાં કાર્યની એમને કલ્પના નથી. જામનગરમાં કેટલાક હકીમો છે એમાં એકાદ બે સારા જૂની રીતે ભણેલા હશે પણ જમાના તરફ તો એ લોકો પણ જોતાજ નથી.

રાજકોટ—કાઠીયાવાડના આ મધ્ય સ્થળમા વૈદ્યોની સંખ્યા સારી છે, બે ત્રણ સારા વિદ્વાન્ અનુભવી વૈદ્યો રહે છે. એક વૈદ્યસભા પણ છે પણ । ઇર્ષ્યા, જાતે કામ કરવાનું આળસ અને બીજો કામ કરી આગળ વધે તેની અદેખાઇ વગેરે વૃત્તિઓ આહીં પણ નજરે પડે છે. જમાનાને કંઇક જાણનારા વૈદ્યો છે. જૂની રીતે શીખેલા એક વૃદ્ધ વૈદ્ય પણ છે. પરંતુ વૈદ્યોની સભા જેવું કાઇ દેખાયુ નહિં.

ભાવનગરના મહારાજા સાહેબ પોતે દેશી વૈદાનો સારો શોખ ધરાવે છે. પોતાની પાસે દેશી વૈદ્યો રાખે છે. જાતે દેશી દવા વાપરે પણ છે. બાકીના વૈદ્યોમા તો ઉત્સાહમંદતા, અને અજ્ઞાન વ્યાપે છે.

આખા કાઠીયાવાડમા દવાઓ બનાવવાની આવડત તથા પદ્ધતિ વધારે છે. જામનગર અને ગોંડલ બે ઠેકાણે તો રસશાળાઓ છે તે સિવાય ઘણે ઠેકાણે દવાઓ બનાવાય છે. એકંદર એમ કહી શકાય કે બીજા પ્રાન્તો કરતા ગૂજરાતમા

વિદ્યા ઉપર ઓછું અને દવાની બનાવટ ઉપર વધારે ધ્યાન અપાય છે. અને ગુજરાતમાં પણ કાઠીયાવાડના આ બેય લક્ષણો અધિક પ્રમાણુમાં દેખાય છે. અહિં કહેવું જોઇએ કે બંગાળામાં દેશી દવાઓ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. પણ બનાવટ આવી સારી નહિ. બીજું જાહેર ખબરથી પેટન્ટ દવાઓ વેચવાનો ધંધો પણ કાઠીયાવાડમાં ઘણો ચાલે છે. ગુજરાતમાયે છે, પણ પ્રમાણમાં કાઠીયાવાડ વધી જાય. કાઠીયાવાડ ગુજરાતના વૈદ્યોના ઘરમાં વૈદ્યાંના ગ્રન્થોની હસ્તલિખિત પ્રતો હશે પણ બ્હાર કાઢતાં બહુ બ્હીયે છે 'હવે ઘણા ગ્રન્થો છપાઇ ગયા પણ આ લોકને કયા છપાઇ ગયા એની પૂરી ખબર નથી અને પોતાના ઘરમાં ન છપાયેલા છુપાવી રાખે છે.

ગુજરાતના વૈદ્યોની સ્થિતિ આવી છે જગતમા વૈદ્યના ઉત્કર્ષ માટે કેવી પ્રવૃત્તિઓ થાય છે વિદ્યાની પ્રગતિ કેટલા વેગથી થાય છે. હરિફાઇ કેટલી સખત છે. અને આ જમાનામાં જીવવા માટે જમાના સાથે દોડવામા પાછળ ન પડવું જોઇએ વગેરે બાબતોની બીલકુલ ખબર નથી એટલુંજ નહિં પણ હિંદુસ્થાનમાં જ વૈદ્યોજ આપણા ઉત્કર્ષ માટે શીશી પ્રવૃત્તિ કરે છે, આપણી વર્તમાન સ્થિતિ કેવી છે ? એને સુધારવ માટે શું શું કરવાની જરૂર છે ? સંમેલન શું છે ? સમેલનમાં શું કામ થાય છે ? ગુજરાત કાઠીયાવાડ બ્હાર કેવા વૈદ્યો છે ? વગેરે પોતાના હિત સાથે નિકટ સંબંધ-વાળી વાતો તરફ પણ ઘણી બેદરકારી છે. છતા ભર્તૃહરિ કહે છે તેમ અજ્ઞાન સાથે હોતું અભિમાન છે.

દુર્ગાશંકર કેવળરામ.

છાપખાનાંનો ૧૯૧૦ નો કાયદો.

જગતની પ્રવૃત્તિમાં મનુષ્યને યુગે યુગે નવો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, એ માન્યતામા એટલું તો સત્ય સમાયેલું છે કે વખતો વખત સ્થિતિ અનુસાર અમુક એક પ્રવૃત્તિ સમસ્ત મનુષ્ય જાતિના કલ્યાણને અર્થે અસાધારણ અગત્યની થઇ પડે છે, અને તેથી તે તે સમયે તે પ્રવૃત્તિના ઉચ્ચ આશયોની સિદ્ધિના કાર્યમાં જ સર્વસ્વ અર્પણ કરવાનો ધર્મ ઉદ્ભવે છે. હાલના સમયમાં આવાં મહત્વવાળી પ્રવૃત્તિ આપણા દેશમા રાષ્ટ્રિય ચળવળને નામે ઓળખાતી પ્રવૃત્તિ જ છે. આ પ્રવૃત્તિનો હેતુ એવો છે કે દરેક દેશનું રાજ્યતંત્ર તે દેશની સમગ્ર પ્રજાનું હિત સાધવાની વૃત્તિવાળું જ હોવું જોઇએ, અને તે માટે એક પાસથી તે બીજા રાજ્યોના અંકુશથી રહીત અને બીજી પાસથી તે દેશના પ્રજાજનોના સંપૂર્ણ વિશ્વાસને પાત્ર હોવું જોઇએ. નાના મોટા દરેક દેશને માટે સ્વતંત્રતા તથા પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર મેળવી આપવું એ આ જમાનાનો ધર્મ છે.

આ ધર્મ કાંઇ નવો નથી. આ પ્રવૃત્તિનો પાયો નંખાયાને ઘણા વરસો થઇ ગયાં છે, અને હાલના સ્વરૂપમાં તે છેલ્લાં ત્રણસો વરસ થયાં દુનીયાંનું ધ્યાન ખેંચી રહી છે. એને જન્મ આપવાનું માન ઇંગ્લાંડને ઘટે છે. એ દેશ યુરોપના બીજા દેશોની માફક સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં તેના રાજા તથા ઉમરાવોની આપખુદી સત્તા નીચે હતો. પરંતુ ઇ સ. ૧૬૪૦ માં ત્યાંના લોકોએ પોતાના જૂલ્મી રાજા સામે લડત ચલાવી, તેને ફાંસીએ લટકાવી, પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે પછી એ દેશમાં ઘણા ફેરફાર થયા છે, અને આજે જો કે તેના રાજ્ય બંધારણમા રાજાને માટે સ્થાન છે, છતાં તેના રાજ્યતંત્ર ઉપર પ્રજાની સંપૂર્ણ સત્તા છે. ઇંગ્લાંડ પછી લગભગ ૧૫૦ વરસે ફ્રાંસના લોકોને પણ પોતાના જૂલ્મી રાજા તથા ઉમરાવો સામે બળવો ઉઠાવી, તેમનો નાશ કરવાની ફરજ પડી હતી, અને આજે યુરોપના મ્હોટા દેશોમાં સૌથી પછાત રહી ગયેલા રસીઆના લોકોએ પણ પોતાના રાજાને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકી, રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી છે.

પણ આ દેશો સ્વતંત્ર હતા અને તેથી કરીને તેમનો માર્ગ કેટલેક અંશે સરળ હતો. એ દેશના લોકોને તો માત્ર તેમના દેશમાંના જ અનિષ્ઠ તત્વો દૂર કરવાનાં હતા. ખરૂં છે કે સત્તા ભોગવી મદોન્મત થયેલા રાજાઓ અમીર ઉમરાવો, કે શ્રીમતો પોતાની સત્તા રાજી ખુશીથી મૂકી દેતા નથી. તે મૂકી દેવાની તેમને ફરજ પાડવી પડે છે, અને એ કાર્ય કોઇ પણ રીતે સ્હેલું નથી. પરંતુ પરદેશી અમલ નીચે કચરાઇ ગયેલા દેશોનો માર્ગ આથી પણ ઘણો વધારે વિકટ છે. ત્યાંના લોકોને માત્ર દેશમાંના જ મૂઠીભર સત્તાવાન અમીરો કે શ્રીમંતો સામે જ લડત ચલાવવાની નથી, પરતુ સાથે તેમના ઉપર રાજ્ય કરતા જૂલ્મી પરદેશીઓની પણ સામે થવાનું હોય છે. છતાં યુરોપમાં હૉલેંડ, બેલ્જીયમ, અને ઇટલી તથા અમેરીકામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અનેક વિંટંબણાઓ વેઠી, લાંબી લડત ચલાવી સ્વતંત્રતા મેળવી શકયા છે. પરંતુ આજ કોટીમાં આવી જતા કેટલાક દેશો એવા પણ છે કે જેમને તેમના ઉપર અમલ કરતાં રાજ્યોથી અનેક લાભો થયેલા છે, અને જેમની સાથેના સંબંધથી ભવિષ્યમાં પણ લાભ થવાનો સંભવ છે. આ દેશો તેમના ઉપર અમલ ચલાવતા દેશોથી છૂટા પડી સાવ સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતા નથી, પરંતુ એ દેશોની છાયા હેઠળ રહીને જ તેમના પોતાના દેશની આંતર વ્યવસ્થા પોતાને હાથ કરવા માંગે છે. આ પ્રયાસમાં ઘણે અંશે ફત્તેહમંદ થયેલા દેશોમાં અમેરીકાના ફીલીપાઇન ટાપુઓ તથા ઈંગ્લાંડનાં સંસ્થાનો છે. આપણો દેશ પણ આજ વિભાગમા રહેવા આશા રાખે છે એને બ્રિટિશ રાજ્ય લાભદાયક નિવડયું છે, ભવિષ્યમાં પણ તેનાથી લાભ જ થવાનો સંભવ છે, અને તેથી તેની સાથેનો સંબધ કાયમ રહે એમ તે ઇચ્છે છે. પરંતુ એક સરતે—અને તે સરત એ જ કે દેશની અદરનો સઘળો કારભાર તેના પોતાના લોકોને જ સોંપવામાં આવે.

સ્વતંત્રતા તથા પ્રજાકીય રાજ્ય બંધારણ માટે લડત ચલાવવી એ આ જમાનાનો ધર્મ છે, અને તે ધર્મ આપણા દેશે સ્વીકાર્યો છે. આપણા દેશમાં આજે કેટલાક

વરસો થયાં એ દીશામા પ્રયત્ન થઇ રહ્યો છે, અને તેનું ફળ મોડું વહેલું આવશે જ એમાં શંકા નથી. છતા હાલ માર્ગમાં અનેક વીટંબણાઓ છે, અને તે દૂર કર્યા સિવાય ધારેલું કામ પાર પડે એમ નથી. પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર એ આપણો અંતીમ હેતુ છે, અને તે હેતુ સાધવાનું આપણું કીંમતીમાં કીમતી સાધન તે આપણું પ્રેસ યાને છાપખાનું છે. પ્રજાકીય રાજ્યનો પાયો રાષ્ટ્રિય કેળવણી છે અને રાષ્ટ્રિય કેળવણીનો આધાર સાહિત્ય (પુસ્તકો છાપાઓ વગેરે,) અને તેને તૈયાર કરનાર છાપખાનું જ છે. પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર મેળવવાનો સાચો રસ્તો એક જ છે અને તે એ જ કે દેશનો દરેકે દરેક માણસ આ મહાન ધર્મ સમજે અને તે માટે ભોગ આપવાને તૈયાર થાય. હાલ આપણી પ્રજા અજ્ઞાત છે, તેમને આ ધર્મ સમજાવવાની જરૂર છે. દેશની સ્થિતિ ખરાબ છે, એ સ્થિતિને માટે જોખમદાર રાજ્યતંત્ર કેવું છે, તે કેવી રીતે સુધરે, પ્રજાહીત માટે જ પ્રયત્ન કરતુ, પ્રજામતને માન આપતુ, કેવી રીતે થાય, એ સઘળુ લોકોને સમજાવવાની જરૂર છે. આ ધર્મ, આ પ્રવૃત્તિ કાંઇ મૂઠી ભર માણસો માટે નથી—અગીર ઉમરાવ, શ્રીમંતો, કે વિદ્વાનો માટે નથી. આ પ્રવૃત્તિ તો જીંદગીની જહેમત ઉઠાવનાર મનુષ્ય જાતિના રંક લાખોને માટે જ છે અને તેમનું ઐક્ય, તેમનું ધૈર્ય, તેમનું બળ જ આ પ્રવૃત્તિનો હેતુ સાધી શકશે. તેમને આ ધર્મ માટે તૈયાર કરવા એ આ દિશામાં પહેલું પગથીયું છે અને તે માટેનું ઉત્તમ સાધન તે છાપખાનું છે.

આપણા દેશમા આ પ્રવૃતિની શરૂઆત થયાને વરસો થયા છે અને તે વરસો દરમીયાન આપણા છાપખાનાં તથા છાપાઓએ તેની સારી સેવા બજાવી છે. હાલ પણ તેઓ આ દિશામાં પોતાથી બનતું કરી રહ્યાં છે. પરંતુ ૧૯૧૦ ના પ્રેસ ઍક્ટે તેમના ઉપર સખ્ત અંકુશો મૂકયા છે, અને તેથી તેમનું આ કાર્ય ઘણું મુશ્કેલ થઇ પડયું છે આ પ્રેસ ઍક્ટની કલમો તે સમયના વિકટ સંજોગોને માટે પણ અમારા મત પ્રમાણે જોઇએ તે કરતા વધારે સખ્ત હતી, અને આજે તો તેનો એવો ઉપયોગ થાય છે કે દેશહિતને ખાતર તે કાયદો જ રદ કરાવવાની જરૂર છે છાપાનું છુટાપણું, આપણા જાહેર જીવન માટે અત્યંત અગત્યનું છે, અને એ છુટાપણું ખુચવી લેનાર આ ૧૯૧૦ નો કાયદો જવો જ જોઇએ પણ સરકાર આ કાયદો કાંઇ પોતાની મેળે રદ કરવાની નથી અને તેથી તે રદ કરવાની તેને ફરજ પાડવાને માટે આખા દેશે એક થઇ મજબુત પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે, અને તે કાર્ય થોડો વખત થયા સ્થપાએલી પ્રેસ એસોસિએશને ઉપાડી લીધુ છે એ એક સંતોષની વાત છે. ૧૯૧૦ ના કાયદાથી છાપખાનાંઓ તથા છાપાંઓને અસહ્ય મુશ્કેલીઓ ખમવી પડે છે એ વાત જાહેરમાં અનેક વખત કહેવાઇ ગઇ છે, અને તે વિષે પ્રજામત પણ એક જ નિર્ણય ઉપર આવી ચૂકયો છે, તેથી તે વિરોની ચળવળ જૂના ધોરણે ઉપર ચાલુ રાખવાને બદલે આ સંસ્થાએ એ મુશ્કેલીઓ ખુદ વાઇસરોય આગળ રજૂ કરવાનો ઠરાવ કેટલાક વખત ઉપર કર્યો હતો. આ ઠરાવ અમલમાં મૂકવાને માટે લાંબા પત્ર વ્યવહાર પછી, વાઇસરૉયની રજા મેળવી, એ સંસ્થાએ ગયા મહિનાની શરૂઆતમા પોતાની તરફથી વાઇસરૉયને મળવા એક ડેપ્યુ-

ટેશન મોકલ્યું હતું. આ ડેપ્યુટેશને પોતાના વિનંતિ પત્રમાં આ કાયદાથી ઉભી થતી મુશ્કેલીઓ ટુકમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી છે, અને તેના મૂખ્ય મુદ્દાઓ નીચે મૂજબ છેઃ–

(૧) હીંદી છાપખાનાઓ તથા છાપાંઓએ ૧૮૩૫ ની સાલથી તે ૧૯૧૦ સુધી પાચેક વરસના અપવાદ સિવાય છુટાપણું ભોગવ્યું છે, અને ૧૯૧૦ નો કાયદો પસાર થયો ત્યારે પણ એ છૂટાપણાની જરૂરીયાત તથા અગત્યના સબંધી કાંઈ પણ મતભેદ ઉભો થયો નહોતો વળી તે ઉપરાત તે સમયે સરકાર તરફથી એવું પણ વચન આપવામાં આવ્યું હતું કે જે કમનશીબ સંજોગોને લીધે તે કાયદો ઘડવાની જરૂર પડી હતી તે સજોગો દૂર થતાં તે કાયદો પણ રદ કરવામા આવશે. આજે કેટલોક વખત થયાં એ સંજોગો દૂર થયા છે, માટે એ કાયદો રદ થવો જોઈએ.

(૨) આ કાયદો અગ્રેજી રાજ્યના દુશ્મનોના ફીતુરી લખાણોને માટેજ ઘડવામા આવ્યો હતો, છતા તેની કલમો એટલી તો વ્યાપક છે કે પ્રમાણિક અને વફાદાર લેખકોના લખાણોને પણ લાગુ પાડી શકાય, અને તેથી ઘણો અનર્થ થવાનો સંભવ છે— બલ્કે અનર્થ થાય જ છે આ કાયદાને લગતા ગુનાહોની વ્યાખ્યા આપતી કલમમા જણાવવામા આવ્યુ છે કે જો "કોઈ છાપા, પુસ્તક કે ખતમા એવા શબ્દો, નીશાનીઓ, અથવા તો દૃષ્ય આલેખનો હોય કે જે અનુમાન, સૂચના, ઇશારા, અલકાર કે ધ્વનીથી કે પછી બીજી કોઈ રીતે પણ ઉપર જણાવેલા ગુનાહો કરવાનો સંભવ ધરાવે કે સિધી કે આડકતરી રીતે પણ તે ગુનાહો કરવાનું તેનું વલણ હોય તો તે, જામીનગીરી જપ્ત થવાના સંબંધમાં આ કાયદા હેઠળ આવશે."

આ શબ્દો કેટલા વ્યાપક છે અને તે વડે સરકારને કેટલી બધી સત્તા આપવામાં આવી છે તે મી૦ મહમદઅલીના પ્રખ્યાત મૂકદમામાં બંગાળાના વડા ન્યાયધિશ સર લૉરેન્સ જેન્કીન્સે આ કાયદા ઉપર કરેલી ટીકાઓ ઉપરથી જણાશે. સર લૉરેન્સ જેન્કીસે આ સરતો વિષે કહ્યુ છે કે :—

"તે ઘણી વ્યાપક છે અને તેની ભાષા મનુષ્યની ચતુરાઈ અનાવી શકે તેટલી વિશાળ છે . .... કોઈ ચતુર માણસ ઉપરથી વ્યાજબી દેખાય તેવી રીતે આ કલમની સત્તા કેટલી હદ સુધી નહિ લંબાવે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. સમ્મતિ, પ્રશંસાને પાત્ર એવા લખાણો સુધી પણ તે ખચીત લબાવી શકાય. લોકોનો જે નીચ ભાગ બીજાના દુઃખ તથા એબ ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે તે પર કરેલી ટીકા પણ આ બ્હોળી ફેલાયેલી જાળમાં આવે : કોઇ એક વર્ગના વખાણ પણ જોખમથી રહીત નહીં ગણાય. પ્રતિષ્ટીત ગણાતા સાહીત્યમાથી પણ ઘણું (આ જાળમા) બેશક પકડાય."

આ બાબતમાં મદ્રાસના વડા ન્યાયધિશનો અભિપ્રાય પણ એવો જ છે. તેઓ કહે છે કેઃ—

"આ કલમની સરતો અત્યંત વિશાળ અને વ્યાપક છે તેથી સ્થાનિક સરકારને મળતી સત્તા એટલી બધી અંકુશ રહીત છે, કે તેથી આ દેશમાં છાપખાનું રાખવાનું કે છાપું પ્રગટ કરવાનું કામ અત્યંત જોખમ ભરેલુ થતું જાય છે એક છાપું સરકાર

તરફની વફાદારીમા મજબુત હોય, તેની વૃત્તિમાં કશું પણ ઠપકાને પાત્ર નહિ હોય, તેના અધિપતિના વિચારોની શુદ્ધતા વિષે કાંઇ પણ સવાલ નહિ હોય, છતાં જો ગફલતીથી આ ચોથી કલમની સરતો હેઠળ આવી શકે, એવા કાગળો કે લખાણો તે પત્રમાં છપાઇ જાય, તો સરકાર ચેતવણી આપ્યા વગર કે કાંઇ પણ તપાસ ચલાવ્યા વગર તે છાપાની જામીનગીરી જપ્ત કરી શકે અને તે રીતે છેવટે તે છાપાનો પણ અંત લાવી શકે. સરકારના હાથમા હદ્દ વગરની સત્તા મૂકવી એ આ કાયદા પહેલાના છાપખાનાના છુટાપણા ઉપર એક ગંભીર તરાપ છે. ”

(૩) આ કાયદાનો ખરેખર ગેરઉપયોગ થાય છે અને જ્યાં તેનો ઉપયોગ થતો નથી ત્યા પણ એની માઠી અસર પહોંચ્યા વગર રહેતી નથી. આ કાયદાને લીધે સંકુચિત પ્રદેશમાં વંચાતાં છાપાઓ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને દેશી ભાષામાં લખાતા છાપાઓની સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક થઇ ગઇ છે. આ કાયદાની સખ્તાઇને લીધે તેના અધિપતિઓને સરકારી અમલદારોથી હંમેસ બીતા રહેવું પડે છે, અને જાહેર બાબતો ઉપર પ્રમાણિક ટીકા કરતાં પણ અટકવું પડે છે. આનું કારણ એટલું જ છે કે તેઓ જાણે છે કે જો તેઓ એકવાર કાયદાની સુંગાલમા સપડાય તો તેમના છાપાનો સદાને માટે અંત આવી જાય. વળી આ કાયદાથી આમ છાપાઓને જ ખમવુ પડતું નથી, પરંતુ છાપખાનાંના માલીકો, તથા પુસ્તકો વગેરે પ્રગટ કરનારને પણ તેથી હેરાનગતી પહોંચે છે. દાખલા તરીકે એવું પણ બન્યું છે કે છાપખાનાના ધંધામા રોકવા ધારેલી મૂડી કરતા પણ વધારે જામીનગીરી છાપખાનું કાઢવા ઇચ્છતા માણસો પાસે માંગવામા આવી છે અને પરિણામે તે સાહસનો જન્મ થતા પહેલા જ અંત આવ્યો છે. તે ઉપરાંત વગવાળા અને પ્રખ્યાત થયેલા છાપાઓને માટે પણ આ કાયદાનો ભય ઓછો નથી. તેમને માટે પણ જાહેર બાબતો ઉપર ટીકા કરતી વખતે આ કાયદો ડેમોક્લીસની તરવાર સમાન છે. આ બધી મુશ્કલીઓ છતા આજે હીંદમાં આટલાં છાપાઓ તથા છાપખાનાંઓ ચાલે છે, તે તેમના ચલાવનારાઓનાં ઠરેલપણા અને ચતુરાઇને લીધે જ છે.

(૪) આ કાયદો જ્યારે પસાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે તે કાયદાનો ગેરઉપયોગ નહિ થાય તે માટે યોગ્ય ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા છે એમ સરકાર તરફથી જણાવવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપાયોમાથી સર હર્બર્ટ રીઝલીએ સૌથી અસરકારક ગણેલો ઉપાય એ છે કે સરકાર જામીનના પૈસા જપ્ત કરે તો તે સામે હાઇકોર્ટના ત્રણ જજોની ખાસ કોર્ટ આગળ અપીલ થઇ શકે. જામીન જપ્ત થાય ત્યારે અપીલ કરી શકાય એ ઠીક પરંતુ પ્રથમ જ્યારે સંતોષકારક કારણ વગર પણ જામીન માગવામાં આવે ત્યારે કશું પણ થઇ શકતું નથી તેનું શું ? અને જામીન જપ્ત થયા પછી પણ અપીલ કરવાથી ન્યાય મળે એમ ધારવું એ ખોટું છે, કારણ કે સર લૉરેન્સ જેંકીન્સે કહ્યું છે, તેમ હાઇકોર્ટની વચ્ચે પડવાની સત્તા નહિ જેવી જ છે. તેઓ કહે છેઃ—

“ કાયદાની સરતો નહિ પળાયેલી હોવાને લીધે જામીનના પૈસાની થયેલી જપ્તીના વ્યાજબીપણા વિષે અભીપ્રાય આપવાને તેને સત્તા નથી સરકારી હુકમના ડહાપણ

વિષે અભિપ્રાય આપવાની પણ તેને સત્તા નથી તેનું કામ તો એટલુ જ જોવાનું છે કે આ કાયદાની અત્યંત વ્યાપક સરતો હેઠળ આવે એવા શબ્દો અરજદારના લેખમાં નથી એવું પૂરવાર કરી આપવાનું નિરાશાભર્યું કામ અરજદાર કરી શકયો છે કે નહિ. આને હુ નિરાશા ભર્યું કામ કહું છું તે એટલા માટે કે કલમ (સી) ની સરતો એટલી તો વ્યાપક છે કે આ બાબતમા સરકારનું ધ્યાન ખેંચે એવા લેખને આ કલમની કોઇ પણ સરત સીધી કે આડકતરી રીતે અનુમાન, વગેરેથી નહિં લાગુ પાડી શકાય એમ ભાગ્યે જ માની શકાય ”

ડેપ્યુટેશન તરફના વિનંતિપત્રના આ મુખ્ય મુદ્દાઓ છે અને તે બતાવી આપે છે કે પ્રેસ એકટ એ ખરેખર છાપાના છુટાપણા ઉપર તરાપ સમાન છે. પરંતુ આ સવાલ વિષે વધારે ચર્ચાની જરૂર નથી અને તેથી આપણે આ ડેપ્યુટેશનને વાઇસરૉયે આપેલા જવાબ તરફ વળશું.

વાઇસરૉયના જવાબથી દેશમા ઘણો અસંતોષ ફેલાયો છે છતાં એટલું તો કહેવું જોઇએ કે તે જવાબ સાવ સીધો અને સરળ છે. તેઓ પોતે છાપાંના છુટાપણાંના હીમાયતી છે એમ તેઓ જણાવે છે, પરંતુ આ દેશમાં છાપખાનાં તથા છાપાઓને માટે સખ્ત અંકુશોની જરૂર છે એવી તેમની માન્યતા છે. તેમનો જવાબ બે ભાગમાં છે. પ્રથમ તો તેઓ કહે છે કે આ કાયદો ચોક્કસ સંજોગોને લીધે ઘડવામાં આવ્યો છે એ ખરૂં, પરંતુ તે સંજોગો દૂર થતા કાયદો રદ કરવામાં આવશે એવો સર રીઝલીના ભાષણનો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે વ્યાજબી નથી. અને વધારામાં તેઓ જણાવે છે કે “ મને એમ લાગ્યા વગર રહેતું મથી કે જ્યારે સર રીઝલી જણાવે છે તેવો વખત આવશે, ત્યારે કોઇ પણ માણસ આ કાયદો રદ કરવાનું કહેશે નહિ, કારણ કે છાપાં ચલાવનારાઓ, તેની હદ ઓળંગી જવાને લલચાતા બંધ પડયા હશે, અને તેથી તેઓ આ કાયદાને તમારાજ શબ્દોમાં કહીએ તો ડેમોકલીસની તરવાર સમાન ગણશે નહિ.’ એકદર તેમની વૃત્તિ સર જેમ્સ ફીટઝ જેમ્સ સ્ટીવનના જેવીજ છે, અને તેમના વિચારો સાથે સમ્મતિ દર્શાવતા તેઓ તેમના નીચલા શબ્દો ટાંકી બતાવે છે.” હું માનતો નથી કે જે માણસને ખરેખર અસંતોષ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા થઇ જ નથી તે માણસે કદી પણ એવું લખ્યું હોય કે જે વિશે બીજો પ્રમાણિક માણસ એવું ધારે કે તે અસંતોષ કરવાના ઇરાદાથી લખાયલું છે,” ટુંકમાં સંજોગો બદલાયા હોય કે નહિં પણ આ કાયદો તો રહેવો જ જોઇએ એવો તેમનો મત હોય એમ જણાય છે

એમની બીજી દલીલ એવી છે કે આ કાયદાથી છાપખાનાંઓ કે છાપાંઓને ખાસ હેરાનગતિ ભોગવવી પડી છે એ વાત વ્યાજબીનથી. અને તે પૂરવાર કરી આપવાને તેઓએ કેટલાક આંકડાઓ આપ્યા છે પ્રથમ તો તેઓ કહે છે કે છાપાઓને ચેતવણી આપવામાં આવતી નથી એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે ૧૯૧૦ થી અત્યાર સુધીમાં ૧૪૩ છાપાંઓને એકવાર, ૪૪ ને બે વાર, ૩૦ ને ત્રણ કે તેથી પણ વધારે વખત, ચેતવણી, અપાઇ છે અને પછી માત્ર ત્રણની જ પહેલી જામીનગીરી જપ્ત થઇ છે, જ્યારે કોઇ

પણ છાપાની બીજી જામીનગીરી જપ્ત થઈ નથી છાપખાનાંઓને માટે પણ ૫૫ ને એક વખત ચેતવણી આપવામા આવી છે, ૯ ને બે વખત, અને ૫ ને ત્રણ કે તેથી વધુ વખત જ્યારે માત્ર ૧૩ ની પહેલી જામીનગીરી જપ્ત થઈ છે, અને માત્ર ૧ ની જ બીજી જામીનગીરી લઈ લેવામાં આવી છે. અને આ પગલાંઓથી છાપખાનાંઓ–છાપાઓ ચલાવનારાઓમાં ગભરાટ ફેલાયો છે એમ માની શકાય નહિ, કારણ કે તેમ હોય તો તેમની સંખ્યામાં ઘટાડો થવો જોઇએ, જ્યારે હકીકતે તેમાં વધારો જ થયો છે. ૧૯૦૯–૧૦ ની સાલમાં ૨૭૩૬ છાપખાનાં હતાં અને આજે તે વધીને ૩૨૩૭ ની સંખ્યા પર પહોંચ્યાં છે, છાપાઓ ૭૨૬ ના ૮૫૬ અને ચોપાન્યાંઓ ૮૨૯ ના ૨૯૨૭ થયાં છે આ આંકડાઓ આપી વાઇસરૉય ટીકા કરે છે કે "તમો સૂચવો છો કે છાપાં ચલાવનારનો ધંધો જોખમભરેલો થઇ પડયો છે, પણ એ વિચારને આ આંકડાઓથી પુષ્ટી મળતી નથી."

આ ઉપરાંત વાઈસરૉયે બીજું પણ ઘણું કહ્યું છે અને તેમાથી ખાસ કરીને ન્યાયાધિશોના કાર્ય વિષે એમના ટીકા તદ્દન ગેરવ્યાજબી છે છતાં પ્રસ્તુત વિષયમાં તો તેમની આ બે દલીલોજ મૂલ્ય છે, અને તે તપાસી આ લેખ પુરો કરશું.

એમની દલીલોમાંથી બીજી દલીલ આપણે પહેલાં તપાસીશું. એમનું કહેવું એમ છે કે છાપા કે છાપખાનાંઓને આ કાયદાથી ખાસ ખમવુ પડયું નથી અને ઉપર જણાવેલા આકડાઓ લઇએ તો એ વાત સાચી લાગ્યા વગર રહે નહિ. પરંતુ એ આંકડાઓ આ કાયદાના ઉપયોગની સઘળી હકીકત રજૂ કરતા નથી. એ તો માત્ર જામીનગીરીની જપ્તી સંબંધી જ ખબર આપે છે. અને જામીનગીરી જપ્ત થવાનો વખત આવતાં પહેલાં તો છાપખાના તથા છાપાં ચલાવનારાઓને બીજી અનેક મુશ્કેલીમાંથી પસાર થઇ જવું પડે છે સૌ કોઇ જાણે છે કે છાપું કે છાપખાનું કાઢતા પહેલાં તે માટે રજા મેળવવી પડે છે અને રજા આપતી વખતે સરકારને અરજદારો પાસેથી જામીન લેવાની કે તેમાંથી તેમને મુક્ત કરવાની સત્તા છે. જો શરૂઆતમાં આ અરજદારોને જામીનમાથી મુક્ત કરે તો પછીથી પણ તે જામીન માગવાની તેમને છુટ છે. હવે શરૂ આતમાં કે પાછી આ જામીન અરજદારો આપી ન શકે તો તેમનું સાહસ ત્યાંથી જ અટકે. આ ડેપ્યુટેશનના જઇ આવ્યા પછી, વાઇસરૉયની કાઉન્સીલમાં આ સવાલ સંબંધી સઘળા આંકડાઓ રજુ થયા છે અને તે પરથી માલમ પડે છે કે આ સાત વરસમાં કલમ ૩ (૧) હેઠળ ૨૪૧ છાપખાનાંઓ પાસેથી જામીન માંગવામાં આવ્યા હતા અને તેમાથી ૧૭૩ આપી શકયા નહોતા જ્યારે કલમ ૩ (૨) હેઠળ ૫૫ છાપખાનાં પાસે જામીન મંગાયા હતા અને તેમાંથી ૨૮ જામીન નહિ આપી શકવાથી બંધ પડયાં હતાં. પરંતુ આ કાયદાને લીધે પડતી મુશ્કેલીઓનો સાચો ખ્યાલ તો આ જામીનગીરીના નામ હેઠળ સરકાર પાસે નિક્ષિપ્ત (ડીપૉઝીટ) થયેલી રકમ પરથી આવે છે. આ રકમ લગભગ ૩ા લાખ જેટલી થવા જાય છે, અને તેમાં મુંબઇનો જ ફાળો ૬૧૦૦૦ જેટલો છે. આ પછી ૧૯૧૦ ના કાયદાથી આપણને ખમવું પડયું છે કે નહિં તે કહેવાની જરૂર નથી. પરંતુ અત્રે એક બીજો સવાલ

ઉભો થાય છે અને તે એ જ કે આ સઘળી હકીકત વાઇસરૉયના જવાબમા શામાટે આપવામાં આવી નથી. આ બાબતમાં એવું કહેવાયું છે કે જવાબ વાઇસરૉયે પોતે લખ્યો નથી પરંતુ તેમને માટે કોઇ અમલદાર તરફથી તૈયાર થયો છે. અને તેમ હોય તો પણ આ હકીકત નહિ આપવાનું કારણ શું? સરકારના હાથમાં સત્તા છે, તે ચાહે તે કરી શકે છે, એમને કોઇનો ભય નથી, તો પછી શું આ હકીકત આપતાં એમને શરમ લાગી? કાઉન્સીલના સભાસદોએ આ વાતમાં ખુલાસો જરૂર માંગવો જોઇએ.

પરંતુ આ હકીકત, આ આંકડાઓ કરતાં વાઈસરોયની પહેલી દલીલ વધારે અગત્યની છે. તેઓ સ્પષ્ટવકતા છે અને તેઓએ ખુલ્લા દીલથી જણાવી દીધું છે કે આ કાયદો રદ થશે નહિ જો છાપાઓ સરખાં ચાલે તો કાયદાનો ઉપયોગ થાય નહિ, પણ તેથી કાયદો રદ કરવાની કાંઇ જરૂર નથી અને જો છાપાંઓનું વલણ વાધા ભર્યું હોય તો તો કાયદાની જરૂર જ છે અને તેનો ઉપયોગ પણ થવો જોઇએ. આ દલીલ બરાબર છે પરંતુ તેનો પાયો જ કાચો છે છાપાંના છુટાપણાના હીમાયતીઓ એમ કહેતા નથી કે છાપા ઉપર અંકુશ જોઇએ જ નહિ સૌ કોઈ જાણે છે કે છાપામાં નીચ હલકા કે ફીતૂરી લખાણો આવે તો તેથી તેના વાંચનારાઓ ઉપર ખોટી અસર થાય અને તેથી તેવાં લખાણો છાપામા નહિ આવે તે માટે યોગ્ય ઉપાયો યોજાવા જોઈએ. પરંતુ આ કાયદો તેને માટેની યોગ્ય હદની બહાર જાય છે, અને બીજા કોઇ પણ સુધરેલા દેશમા જે લખાણો વાધાભરેલા નહિં ગણાય તે લખાણોને વાધાભરેલા ઠેરવે છે, અને તેથી જ તે હાનીકારક છે. આ વાત વાઇસરોયને ડેપ્યુટેશન તરફથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવામા આવી હતી, છતાં વાઇસરોયે આવો નિરાશાજનક જવાબ આપ્યો છે, એ એક કમનશીબીની વાત છે અમને વાઇસરોયના અભિપ્રાય માટે ઘણું માન છે, પરંતુ આ બાબતમા એમનો મત આપણને કામ લાગી શકે એમ નથી. અમે ખાત્રીપૂર્વક કહી શકીએ છીએ કે આ કાયદો આપણા દેશને માટે અત્યંત હાનીકારક છે, તે આપણા રાષ્ટ્રીય જીવન ઉપર એક ભયંકર બંધન છે, અને તે દૂર કરવા આખા દેશે એક મજબૂત પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. આ બાબતમાં સરકારે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવી દીધો છે, પરંતુ જો પ્રજામત એક હોય, મજબૂત હોય, તો તે સરકારને પણ પોતાનો વિચાર ફેરવવાની ફરજ પાડી શકે એમ આપણને મહાત્મા ગાંધીએ બતલાવી આપ્યું છે તો પછી પ્રેસ એસોસીએશન જેવી સંસ્થાના નેતાઓ આ સવાલ તેવી જ રીતે ઉપાડી લે તો શું તેનું સંતોષ કારણ પરિણામ નહિ આવે?

શંકરલાલ જી. બેંકર.

ગુજરાતનું જાહેરજીવન.

અમદાવાદ.

વસંત સમેલનઃ—છ વર્ષથી હોળીના તેહેવારોમાં સુધારો કરવાના ઉદ્દેશથી આ મંડળ સ્થાપવામા આવ્યું છે. દરવર્ષે છોકરાઓને હોળીના તોફાનોમાથી દૂર રાખી, આ મંડળ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવા તેમની મારફતે ફંડ ઉઘરાવે છે અને મદ્યનિષેધના હસ્તપત્રો પોળે પોળે અને પીઠા આગળ વ્હેચાવે છે. મેજીક લેન્ટન કે સીનેમેટોગ્રાફના દેખાવો બતાવી ભજન કીર્ત્તનમા વિદ્યાર્થીઓને રોકી કંઇક ઉપદેશ પણ વર્ષોવર્ષ એમને અપાય છે. અત્યાર સુધીમા આ મંડળે ૧,૩૦૦ રૂપીયા ઉઘરાવેલા તેમાંથી ૭૦૦ દુકાળ ખાતે અને ૬૦૦ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને કેળવણીની મદદમા અપાયા છે. આ વર્ષે વડોદરેથી લલિતે આવી વસતસમેલનના સ્વયસેવકો તથા વ્યવસ્થાપકો સમક્ષ ધૂળેટીને દિવસે વાજીત્રો સાથે એક સુન્દર કીર્તન કર્યું હતું.

સ્વદેશી મિત્રમંડળઃ—આ મડળ તરફથી ટીટ્ડી દરવાજા રાત્રીશાળાનાં વિશાળ ચોગાનમા અજવાળી રાત્રે એક મેળાવડો કરવામા આવ્યો હતો. શાહપુર વૉર્ડનાં સ્રીપુરૂષો તા. ૧૦–૩–૧૭ ને રોજ મ્હોટી સંખ્યામા એકઠાં થયા હતાં મનસુખભાઇ ઇંગ્લીશ સ્કુલના હેડ માસ્તર રા જીવાભાઇના પ્રમુખપદ નીચે રા લલિતે કીર્તન કર્યું હતું. રા ચુનીલાલ તથા મુળજીભાઇએ પણ સ્વદેશાભિમાન તથા ભક્તિનાં ઉત્તમ ગીતો ગાયા હતા.

ફરતી લાયબ્રેરી—રા. લલિતે ઉપદેશમા ફરતી લાયબ્રેરીની આવશ્યકતા દર્શાવી અને વડોદરાની હકીકત કહી. તે ઉપરથી પ્રમુખે રૂ. ૫, શેઠ માણેકલાલ વસ્તારામે રૂા ૧૦, અને રા. મૂળજીભાઇ ગાયકે રૂા. ૧૦, ત્યાંને ત્યા આપવાનું વચન આપવાથી શાહપુર વૉર્ડને માટે એક પેટી તૈયાર કરવામાં આવી છે અને એની વ્યવસ્થા દાદાભાઈ લાયબ્રેરીના વ્યવસ્થાપક મંડળને સોંપવામાં આવશે.

સ્ટુડન્ટસ બ્રધરહુડ—તા. ૨૯–૩–૧૭ ને રોજ મી પૉલોકે, સરદાર રૂસ્તમજી જાહાગીરજીના પ્રમુખપદ નીચે પ્રેમાભાઇ હોલમાં "વિદ્યાર્થીઓને બે બોલ" એ વિષે એક વિદ્વતાભરેલું અને અસરકારક ભાષણ આપ્યું હતું. અને તા. ૩૦–૩–૧૭ ને રોજ સૌ. શારદા મ્હેતાના પ્રમુખપદ નીચે પ્રો. કર્વેએ સ્ત્રીઓની યુનીવર્સીટીનો વાર્ષિક એહેવાલ બહુ લાગણીપૂર્વક રજુ કર્યો હતો આ પ્રસંગનું પ્રમુખનું ભાષણ સુન્દર, ગૌઢ અને વિદ્વતાભરેલું હતુ. સ્ત્રીઓ ઘણી મ્હોટી સખ્યામાં હાજર હતી અને બન્ને પ્રસંગ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા એટલી બધી હતી કે સભાસ્થાનમાથી ખુરશીઓ ખસેડી નાખેલી છતા ઘણાને ઉભા રહેવું પડ્યુ હતું.

મહિલા મંડળ—તા. ૧૨-૩-૧૭ને રોજ, સાઠોદરાના માહાદેવમાં સ્ત્રીઓને માટે મહિલા મંડળે પણ રા. લલિતની પાસે કીર્તન કરાવ્યુ હતું. ડૉ. ચુનીલાલ ખ્હેરાવાળાના "માંદાની માવજત" ના વર્ગો ચાલે છે. તા. ૨૪-૨-૧૭ ને રોજ મીસીસ પૉલોકને ભોળાનાથ લેડીઝ ઈન્સ્ટીટયૂટમાં અમદાવાદની સ્ત્રીઓ તરફથી જાહેર માનપત્ર આપવાનો મેલાવડો મહિલા મંડળે કર્યો હતો. પેહેલી જ વાર, શેહેરના સદ્‌ગૃહસ્થોને પણ આવે પ્રસંગે નોતરવામાં આવ્યા હતા ગુણવંતી ગુજરાતનો ગરબો ગવાયો હતો અને છેવટે "ઝળહળે શો ભરત ઉદયનો પ્રસગ" એ સ્વદેશ ભક્તિનું રા. હરીલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું ગાયન બહુ ઉત્તમ રીતે ગરબામાં ગવાયું હતું માનપત્ર સૌ શારદા બ્હેને વાચ્યુ હતું ગુજરાતી ભાષાતર માહાલક્ષ્મી બ્હેને વાંચ્યું હતુ. મીસીસ પૉલોકે ઇંગ્રેજીમા જવાબ આપ્યો. એનું ગુજરાતી ભાષાતર ડૉ. હરિપ્રસાદે કર્યું અને ત્યાર બાદ મીસીસ પૉલોકના ગુણો તથા હિન્દની સેવાની કેટલીક હકીકત પણ એમણે કહી. માનપત્રને અમદાવાદની હાથની શાળોમા વણાયલા સુન્દર કીનખાબની કોથળીમાં મૂકવામાં આવ્યું હતુ.

ગુજરાત સાહિત્ય સભાઃ—તા. ૧૧-૩-૧૭ ને રોજ સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના પ્રમુખપદ નીચે પ્રેમાભાઇ હૉલમા જાહેર મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો. રા. લલિતે સગીત સાથે "વસત કીર્તન" કર્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસની પરીક્ષા માટે નીચે પ્રમાણે હસ્તપત્રો વ્હેચવામાં આવ્યા છે —

ગુજરાતી સાહિત્યના પદ્ધતિસર અભ્યાસની અભિવૃદ્ધિ કરવાના હેતુથી ચાલુ વર્ષથી ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી પસંદ કરેલાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરાવી તેની પરીક્ષા લેવાની યોજના મજુર કરવામા આવી છે. તે પ્રમાણે જુન આખરે આ પરીક્ષા લેવાનું નક્કી કર્યું છે.

ટ્રેનિંગ કૉલેજના સ્કૉલરો અને હાઇસ્કુલમા અને કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને આ પરીક્ષામા બેસવાને ખાસ આગ્રહ કરવામાં આવે છે

ફત્તેહમંદ થનાર સર્વ ઉમેદવારને સર્ટીફીકેટ અને પ્રથમ પાચ નંબરને ઇનામ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે

અભ્યાસક્રમ માટે નીચેના પુસ્તકો પસંદ કર્યા છે

૧. સુદામા ચરિત્ર.	પ્રેમાનદ. નરસિંહ મહેતા ભાગવતમાંથી મૂળ કથાનો ભાગ.
૨. જીવનનો આદર્શ.	(લેકીકૃત—મૅપ ઑફ લાઇફનો અનુવાદ) કર્તા રા. રા. જીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ.
૩. કુસુમમાળા.	રા. રા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ.
૪. રાઈનો પર્વત.	રા. બા રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

૫ સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ. } રા. રા. દાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ.

૬. ધર્મવર્ણન પ્રોફેસર આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

પરીક્ષાનો દિવસ, ટાઇમ અને સ્થળ હવે પછી જાહેર કરવામાં આવશે. વિશેષ માહિતી, 'સેક્રેટરી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા-અમદાવાદ' ને લખેથી મળી શકશે.

હોમ રૂલ લીગઃ—ડૉ. હરિપ્રસાદે "પ્રજાનું આરોગ્ય અને હિન્દી સરકાર" એ વિષે ભાષણ કર્યું હતું.

પાર્લામેન્ટઃ—રા. ગોરડીયાએ "પબ્લીક સરવીસીસ કમીશન" ના રીપોર્ટ વિરૂદ્ધ અમદાવાદ પાર્લામેન્ટમાં બહુ જુસ્સાદાર ભાષણ આપ્યું હતું

ગ્રેજ્યુએટ લેડીઝ એસોસીએશનઃ—ત્રણ અઠવાડીયાથી અત્રે મીસીસ માલકમ અને સૌ. વિદ્યાગવરીના મંત્રીપણા નીચે ઉપરનું મંડળ સ્થાપવામા આવ્યું છે ૧૧-૨૨ સ્ત્રી ગ્રેજ્યુએટો અત્રે હોવાથી આવુ મંડળ નભી શકે એવુ છે. એના ઉદ્દેશો, હિન્દુસ્તાનની સ્ત્રીઓના હિતના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ તથા ચર્ચા કરવી અને સમાજ સેવાના કામ કરવા વગેરે છે. ગયા મંગળવારે તા ૨૭-૩-૧૭ ને રોજ મીસીસ માલકમના પ્રમુખપદ નીચે મી. પૉલોકે "આ મંડળ દેશોપયોગી કેવાં કામો કરી શકે" એ વિષે જાહેર ભાષણ આપ્યુ હતું. ભાષણની છેવટે મી પૉલોક બોલ્યા હતા કે "સાવિત્રી જેમ પોતાના મરણ પામેલા પતિને સજીવન કરી લાવી હતી તેમ હિન્દનો પુરૂષ વર્ગ પાશ્ચાત્ય દેશોનું અનુકરણ કરીને જડવાદમા મરે છે તેને ધાર્મિકતામા પાછો સજીવન કરવાનું કાય ત્હમે કરો"

થીઓસોફીકલ સોસાઈટી—તા ૨૫ મી અને ૨૬ મી માર્ચે રા. હરજીવનદાસ કાળીદાસ મહેતાએ થીઓસોફી અને ધર્મભાવના, તથા થીઓસોફી અને શિક્ષણભાવના એ વિષે પ્રેમાભાઈ હૉલમા જાહેર ભાષણો આપ્યાં હતા અને ચાલુ અઠવાડીયામાં નીચે પ્રમાણે અપાવવાનાં નક્કી થયા છે થિઑસોફી અને સમાજ ભાવના, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને ઇશ્વરનુ અસ્તિત્વ, મનુષ્યજીવનના આદર્શો, ઉન્નમ ઉત્કર્ષ અથવા જીવન યજ્ઞ અને મહાત્મા અથવા પૂર્ણ પુરૂષ.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ડૉ જોસફ બેન્જામીન તથા ડૉ. સત્યપ્રસાદ ભગવાનલાલ "મરકીની રસીથી થતા ફાયદા" એ વિષે રીપન હૉલ તથા સરસપુરમાં અનુક્રમે લોકો આગળ ભાષણો આપવાના છે.

ગોખલે સોસાયટી—ગઇ ગોખલે જયંતીએ સ્વ. ગોખલેના ભાષણો તથા લખાણોનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવા ઠરાવ કરવામાં આવેલો તેને અનુસરીને એજ કાર્યને માટે ફંડ એકઠું કરવામા આવે છે. અત્યાર સુધીમા એ ફંડ રૂ ૨૭૨-૮-૦ સુધી પહોંચ્યું છે અને હજી બીજી રકમો રાજકીય સાહિત્યના આવા ઉત્તમ કાર્ય ખાતે મળશે એવી આશા છે. ભાષાતરો કરવાનુ કામ પણ સુયોગ્ય વિદ્વાનોને સોપવામા આવ્યું છે.

અમદાવાદના હુન્નર ઉદ્યોગ તથા કલાકૌશલ્ય—મીસ્તર અને મીસીસ પૅાલોક તથા શ્રીયુત ગાંધી અત્રેનાં જુનાં કાગળો બને છે એ કારખાનાં જોવા ગયા હતા. શાહપુર દરવાજાની અંદર અને બ્હાર હાથની કારીગીરીથી ઘટ્ટ અને સફાઇદાર ધોળા કાગળો હજી બને છે તે જોયું. કહે છે કે આ ઉદ્યોગ પર પેહેલા ૧ લાખ માણસ કામે લાગતું હતું અને હજી એ જાહોજલાલીના કાળનાં સ્મરણ ચિન્હો ત્યાં પડેલાં છે. પરન્તુ પરદેશી સાચા કામની હરીફાઇમા અને આ માચા, ટકાઉ, સ્વદેશી માલને રાજ્ય તરફથી કોઇ પ્રકારના રક્ષણ વગર તેમ જ પ્રજાજનોની પણ સ્વદેશાભિમાનની ખામીથી આ ઉદ્યોગ હવે છેક જ પાયમાલ થઇ ગયો છે. ફક્ત દસ કુટુંબો હાલમાં આ ધંધો કરે છે અને જેટલો માલ એ તૈયાર કરે છે એટલો દેશી વેપારીઓ ચોપડા બાંધવાના કામમા લઇ જાય છે હાલમાં લડાઇ ચાલે છે તેવે વખતે આ કાગળો ફુલસ્કેપ કાગળ આગળ ભાવમા નથી શકે એવું છે, છતા જ્હેપાર ઉદ્યોગમાં પડેલા આપણા ગુજરાતીઓ આ ઉદ્યોગ તરફ કઇ જ લક્ષ આપતા નથી આની ખીલવણીને માટે કંઇક મૂડી અને સહકાર્યથી ઉલટ ભેર ધ્યાન આપવામાં આવે તો હજી એના પુનરુદ્ધારનો વખત છે.

આ સિવાય મીસ્તર અને મીસીસ પૅાલોકે કીનખાબની શાળો, ગાલીચાનું કારખાનું, શિલ્પકામ અને લાકડા ઉપરનુ સુન્દર કોતર કામ વગેરે જોયું હતું. ભુજનું ભરત, કાચ્છણનું જરી કામ તથા ચામડાની ઢાલો પરની ઉત્તમ કારીગરી અને રૂપા કામ પણ એમણે જોઇ અત્યંત અજાયબી પ્રદર્શિત કરી હતી. ૨૦૦ રૂપીયાનો એક ગાલીચો એમણે ખરીદ્યો હતો અને, સ્ટુડન્ટસ બ્રધરહુડ તરફના ભાષણ વખતે "શેહેરની આવી સુન્દર ચીજો મરી જવા આવી છે તે માટે શેહેરીજનોને સખ્ત ઠપકો આપ્યો હતો"

મગનલાલ ચિત્રકારનાં નવાં ચિત્રોઃ—મીસ્તર અને મીસિસ પૅાલોક અને અનસૂયા બ્હેન ચિત્રકાર મગનલાલને ત્યા પણ ગયા હતા એમના ચિત્રોથી એ બધા બહુ જ આનન્દ પામ્યા. મગનલાલે "પિતૃભક્ત શ્રવણ" અને "કૈકેયો" એ બે વિષયના ઉત્તમ ભાવનાવાળા સુન્દર ચિત્રો દોર્યા છે. પેહેલામા સૃષ્ટિ સૌંદર્ય અનુપમ છે અને બીજામાં પ્રેમ, આશ્ચર્ય, શોક, કરૂણા, હાસ્ય વગેરે ભાવો જુદા જુદાં પાત્રોના મુખપર બહુ કળાથી અંકિત કરવામાં આવ્યા જણાય છે. કૈકેયાનું ચિત્ર બતાવતાં ચિત્રકાર એક જુનું લોકગીત ગ્રામોફોનમાં ચલાવે છે અને એ સાભળતા સાભળતા આ ચિત્ર જોવાથી બહુ જ લાગણી થાય છે. એ ગીતની પ્રથમ લીટી "શેઠ સગાળશા સાધુને સેવે ને વાણીયો પાળેવ્રત" એ પ્રમાણે છે.

સત્યાગ્રહ આશ્રમઃ—મી એન્ડ્રૂસે, સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની "ગીતાજલી" માંથી છ, સાત કાવ્યોનું સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં વાચન કર્યું હતું. એ પ્રસંગ વિરલ અને અલૌકિક હતો "મ્હારાં કોઇ પણ અંગોને મલિન નહીં થવા દઉં કારણ, હે પ્રભુ! એ અંગે અંગે ત્હારો સ્પર્શ થવાનો છે" એ કાવ્ય વાચતાં મી. એન્ડ્રૂસ ગદ્‌ગદીત થઇ ગયા હતા

ગુજરાતી.

ભરૂચ.

શ્રી ખડુકનાથ વ્યાયામ શાળાનો વાર્ષિકોત્સવ—તા. ૧૦-૨-૧૯૧૭ ને શનિવારે સાંજના ઉજવવામાં આવ્યો હતો. કસરતશાળાના નવયુવક સભાસદો ભિક્ષાંદેહી કરી અખાડાના ફંડ માટે આંકલેશ્વર જઈ પહોંચ્યા હતા ત્યા રા હરીભાઇ ઝવેરભાઈ અમીન તથા તેમના વડીલ બંધુ રા. કશીભાઇ, તેમજ ગામ લોકોએ તેમનો સારો સત્કાર કરી રૂા. ૧૦૧ એકઠા કરી આપ્યા હતા અને ત્યાર બાદ બીજા રૂા. ૧૮ મળેલા તે મળી કુલ રૂા. ૧૧૯ મળ્યા હતા. આંકલેશ્વરના દાનવીરોના આભાર અર્થે ઉપરોક્ત મેળાવડો યોજવામાં આવ્યો હતો. રા. અંબાલાલ પ્રાણલાલ મોલા વકીલે આ સંસ્થાની અત્યાર સુધીની સ્થિતિ જણાવનારો ટુંક રીપોર્ટ વાંચ્યો હતો અને જુદી જુદી કસરતના પ્રયોગો કરી બતાવવામાં આવ્યા હતા તથા 'હોળી' પ્રસંગે ભરૂચ શહેરમાંથી ઉઘરાણું કરવામાં આવ્યું હતું.

ભરૂચ સેનીટરી ઍસોસીએશનની જાહેર સભા—તા. ૨૩-૨-૧૯૧૭ ને શુક્રવારે સાંજના 'ભરૂચા હૉલમા,' ડૉ. (મીસ) ડનના પ્રમુખપણા નીચે ભરવામાં આવી હતી જેમાં ઠરાવો નીચે મુજબ પસાર થયા હતાઃ—(૧) નિશાળો આગળ વેચાતી ખાવાની ચીજો તારની ઢાકણીઓથી ઢાંકવા અને પાણીની પરબોમાં વાસણો ચોખ્ખાં રાખવા તથા ચાહ અને જમવાની વીશીઓની ચોખ્ખાઇને માટે પગલાં લેવા મ્યુનિસિપાલીટીની સેનીટરી બોર્ડ અને સ્કુલ બોર્ડને ભલામણ કરવી. (૨) પ્લેગ-વાળા સ્થળેથી આવતા બીમાર અને બીજા માણસોને માટે મ્યુનિસિપાલીટી અને તેમના લાગતાવળગતાઓને ખબર આપવી તથા શીતળા માટેની સાવચેતીઓના હસ્તપત્રો છપાવી શહેરમા અને જીલ્લામા ફેલાવવા. (૩) એસી. કલેકટર મી. કીરપલાનીની ભલામણ પ્રમાણે કુકરવાડાથી ચોખ્ખું દુધ પુરૂં પાડવાને કોઓપરેટીવ સોસાયટી સ્થાપવા મી. કીરપલાનીની, મ્યુનિસિપાલીટીના હેલ્થ ઑફીસર, ડૉ. બરજોરજી, મી. હરીભાઇ અમીન, રા સા. મલજી અને ઍસોસિએશનના સેક્રેટરીઓની એક કમિટિ નીમવી કે જેમણે ૩ મહિનાની અંદર આ બાબત વિચાર કરી રીપોર્ટ કરવો. (૪) મીઠાઈ અને દુધની દુકાનોમાં માંખોથી ખાવાની ચીજો ચેપી થતી અટકાવવા માટે તારના ઢાંકણા વગેરેનાં મ્યુનિસિપેલીટી મારફત તાકીદે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરાવવા જીલ્લા કલેકટરને અરજી કરવી અને (૫) સ્થાનિક તથા બહાર ગામના ડાક્ટરોને "ગામ આરોગ્ય" તથા "વ્યક્તિ આરોગ્ય" ના વિષયો ઉપર ભાષણો તૈયાર કરી તે આપવા માટે લખવું.

શ્રી સત્યશોધક મંડળની ધાર્મિક પ્રવૃતિઃ—ભરૂચ, વેજલપોર, સત્યશોધક મંડળ તરફથી, દશા લાડવાડીમાં તેમજ રા. ચુનીલાલ વનમાળીદાસના મકાનમાં અને એક વાર વેજલપોરમાં, સંન્યાસી મહારાજ નારાયણ સ્વામીના આપણા સનાતન ધર્મ તથા વેદાન્તના વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો તા. ૪ થી તા. ૮-૩-૧૯૧૭ સુધી સાંજના થયાં હતાં.

વૉર-લોન મીટીંગ.—તા. ૧૫-૩-૧૯૧૭ ને ગુરૂવારે, સાંજના સર શાપુરજી હૉલ આગળના ખુલ્લા ચોગાનમાં વૉર લોન વગેરે વિશે સમજાવવાને તથા લડાઇમાં તનમન, ધનથી મદદ કરવાને, ભરૂચના શહેરીઓની એક જાહેર સભા મળી હતી. આપણી કૃપાળુ સરકાર તથા મિત્રરાજ્યોની વિજયવંત ફત્તેહ થાય ત્યાં સુધી લડાઇ ચાલુ રાખવા તથા તેમાં મદદ કરવા અને વૉર-લોન વગેરે ખપાવવા એક વગવાળી કમીટી નીમવા બાબત ઠરાવો થયા હતા. ખા. બ. આદરજી મંચેરજી દલાલ, રા. સા. અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલજી, સૈયદ કમરૂદીન નસીરૂદીન અને રા. અંટોળદાસ હરગોવનદાસ સરકારી વકીલે આપણી વફાદારી અને ફરજને ઉદ્દેશી સમયોચિત્ ભાષણો કર્યાં હતાં જંબુસર, હાંસોટ વગેરે ડીસ્ટ્રીકટના સ્થળોમા પણ આવી મિટીંગો થઇ હતી અને ભરૂચ ડીસ્ટ્રીકટમાથી આશરે રૂા ૯૦,૦૦૦) અત્યાર સુધીમાં ભરાયા છે.

ભરૂચ મ્યુનીસીપલ પ્રાથમિક નિશાળોના ઇનામનો મેળાવડોઃ—તા. ૨૪-૩-૧૯૧૭ ને શનિવારે સવારના ૯ કલાકે, મહેરબાન કલેકટર સાહેબ મી. ઇમેન્યુઅલના પ્રમુખપણા નીચે સર સાપુરજી ભરૂચા હૉલમાં થયો હતો.

ભરૂચ ખેતીવાડી મંડળની જાહેર પ્રવૃત્તિઃ—તા. ૧૮-૩-૧૯૧૭ ને રવિવારે અંકલેશ્વર તાલુકાના જીતાલી ગામે ભરૂચ ખેતીવાડી મંડળ તરફથી અંકલેશ્વરના મામલતદાર સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે એક ખેતીવાડીનું ડેમોનસ્ટ્રેશન ભરવામાં આવ્યું હતું. ભરૂચ ડીસ્ટ્રીકટના ખેતીવાડી ખાતાના ઑવરસીયર મી. રામભાઇ અને મી. ચીમનલાલ હરદેરામ ત્યાં હાજર રહ્યા હતા અને જીતાલીની આજુબાજુના ખેડુતો પણ ત્યા ભેગા મળ્યા હતા. "હિંદુસ્તાન હળ" જેવો ઝાડેશ્વર ગામે બનાવેલો 'હળ' તેમને બતાવી તે વિષે સારી સમજુત આપવામા આવી હતી અને જુવાર તથા ઘઉં મસળવાનાં ઓજારો પણ તેમને બતાવવામાં આવ્યાં હતા. તેમણે ઉત્તમ ડાંગર વથા શણ વગેરેનાં બી અને જુવાર ઘઉં મસળવાના ઓજારોની માગણી કરી હતી જે બનતી અનુકૂળતાએ પૂરી પાડવામાં આવશે એમ ભરૂચ ખેતીવાડી મંડળ તરફથી જણાવવામાં આવ્યું હતુ.

તા. ૨૬-૩-૧૯૧૭ ને સોમવારે સાંજે સર શાપુરજી હૉલમા મહેરબાન કલેકટર સાહેબ મી. ઇમેન્યુઅલના પ્રમુખપણા નીચે ભરૂચ ખેતીવાડી મંડળની આઠમી વાર્ષિક સભા ભરવામા આવી હતી. રા. ચીમનલાલ હરદેરામે મંડળનો વાર્ષિક રીપોર્ટ ગુજરાતીમાં વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને અત્રે એક ખેતીવાડીની તથા હુન્નર ઉદ્યોગની નિશાળ સ્થાપવાનું બની શકે એમ છે કે કેમ તે બાબતપર વિચાર કરી પગલાં લેવા એક કમિટિ નીમી તેમનો રીપોર્ટ ૩ મહિનામાં માંગવા તથા આ મંડળનું કામકાજ તાલુકાઓમાં પ્રસિદ્ધ થઇ તેનો યોગ્ય લાભ લેવાય તે માટે વરસમાં ચાર મિટીંગો તાલુકાના મુખ્ય ગામોમાં ભરી મંડળની મેનેજીંગ કમિટિના શહેરના સભાસદોએ બનવા સુધી ત્યાં હાજરી આપવાના ઠરાવો થયા હતા. જંબુસર તાલુકાના કારેલીના વ્યાસ શ્રી જેશંકર શીવશંકરે, ખેતીવાડી ખાતાના કુવો ખોદવાના સાંચાઓની મદદથી, પોતાની

ભાઠાની જમીનમા, પોતાના ખારા પાણીના કુવામાંથી મીઠું પાણી મેળવી ખેતી સુધારી હતી તે અનુભવ જણાવી નામદાર સરકારને આર્ટીઝયન તથા ટયુબર કુવાઓ ભાઠાની જમીનમાં ખોદાવી આપવા અરજ કરી હતી. ત્યાર બાદ મેનેજીંગ કમિટિ, ખેતીવાડી ત્રીમાસિક પબ્લીશીંગ કમિટિ અને મ્યુઝીઅમ કમિટિ નીમવામાં આવી હતી અને "ઇમેન્યુઅલ મ્યુઝીઅમ" પ્રમુખ સાહેબને મુબારક હાથે ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું હતું. પ્રમુખ સાહેબે મ્યુઝીયમ ફંડમાં રૂ. ૩૦) અને સરકાર રાવબહાદુર મોતીલાલ સાહેબે રૂ. ૨૦ ભર્યા હતા. પુના ખેતીવાડી કૉલેજના પ્રીનસીપાલ ડૉ. હેરોલ્ડ મૅને આ સભામાં પહેલીવાર આવી શકયા તે માટે આનંદ દર્શાવી આ મંડળનું કામ કાજ તાલુકાઓમાં પ્રસિદ્ધ કરી તેનો યોગ્ય લાભ લેવાવાની જરૂર છે એમ ભાર દઇ જણાવ્યું તથા ઉત્તમ બી ખાતર અને સુધરેલી ઢબની ખેતીવડે ખેતીવાડી ખીલવવા અસરકારક અપીલ કરી હતી અને છેવટે જણાવ્યું હતું કે જો ખેતી ઉત્તમ હશે તો જ કેળવણી આરોગ્ય અર્થશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોમાં આપો આપ પછી સુધારો થશે. તેઓ સાહેબ આ મંડળના આજીવન સભાસદ (Life-Member) થયા હતા,

સર સાપુરજી ભરૂચાનું બાવલું ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા—તા ૨૯-૩-૧૯૧૭ ને ગુરૂવારે સર સાપુરજી હૉલમા ઉત્તર વિભાગના મહેરબાન કમીશનર સાહેબ મી. એફ. જી. પ્રાટના શુભ હસ્તે, અત્રેના વતની સર સાપુરજી ભરૂચાનું બાવલુ એક ભારે ઠઠ્ઠઠ્ઠા ભરેલા મેળાવડા રૂબરૂ, ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું હતું.

ભરૂચ અન્જુમને ઇસ્લામ બોર્ડીંગની સભાઃ—તા. ૩૦-૩-૧૯૧૭ ને શુક્રવારે સવારે ૯ કલાકે ભરૂચ અન્જુમને ઇસ્લામ બોર્ડીંગના મકાનમાં મહેરબાન કલેકટર સાહેબ મી. ઇમેન્યુઅલના પ્રમુખપણા નીચે ભરૂચ અન્જુમને ઇસ્લામ બોર્ડીંગની એક સભા ભરવામાં આવી હતી જેમાં બોર્ડીંગનો અહેવાલ વાચી સંભળાવવામા આવ્યો હતો.

'ભરૂચ'

મુંબાઇ.

ગુર્જર સભા—વાર્ષિક સભા મળી હતી અને નવા અમલદારો ચૂંટાયા છે રા. રા. ચન્દ્રશંકર પંડયાએ "ગુર્જર સભાનું સિંહાવલોકન" કરી ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી હતી. આ આખો સત્ર કામકાજ વગર ખાલી ગયો છે.

ચિત્ર પ્રદર્શનઃ—આ વર્ષે રા. રા. રવિશંકર મહાશંકર રાવળને કલાપીના બિલ્વમંગળ નામના કાવ્યમાના એક પ્રસંગના ચિત્ર માટે મુંબાઇની કલાસમિતિનો સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો છે. આવું પારિતોષિક ગુજરાતી હિંદુઓમાં પહેલું રા. રવિશંકરને મળે છે.

યુનિવર્સિટીઃ—વાઇસ ચાન્સેલરના પદે રા. રા. ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડને સરકારે નીમ્યા છે. આ પદ મેળવનારા ગુજરાતીઓમાં તેઓ ત્રીજા છે.

નોંધ.

રસીઆનો છૂટકારો.

હાલ યુરોપમાં ચાલી રહેલી ભયંકર લડાઇના બન્ને પક્ષો તરફથી એવું કહેવાયું છે કે તેઓ આ લડાઇ લડે છે તે સ્વાર્થને ખાતર નહિ, પણ નીતિ અને સ્વતંત્રતાને ખાતર જ. દરેક પક્ષ કહે છે કે સામો પક્ષ સ્વાર્થી અને લોભી છે, તેનું જોર અતિશય વધી પડ્યું છે, અને દુનિયા નહિ સમજે, તો તે દુનિયાંનો માલીક થઇ દુનિયાંના લોકોને ગુલામગીરીની દશાએ પહોંચાડશે, અને તેથી દુનિયાની પ્રજાઓનાં સુખ અને સ્વતંત્રતાને ખાતર તેનો નાશ થવો જ જોઇએ. અત્રે આપણને આ તકરારમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. કારણ કે બન્ને પક્ષે હવે છેવટ સુધી લડવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, અને આ લડાઇનો અંત આવે અને તેમાં દુનિયાંને થયેલા લાભનું સરવાયું નિકળે ત્યારે જ આ તકરારમાં સત્ય શું છે તે સમજાય છતાં આ બાબતમાં એટલું તો કહેવાની જરૂર છે કે લડાઇ શરૂ થયા પછી અત્યાર સુધીમા બીજા દેશો, તથા બીજી પ્રજાઓની સ્વતંત્રતા ઝુંટવી લેવાનું અધમ કાર્ય તો જરમનીને હાથેજ થયેલું છે, અને આપણા પક્ષ તરફથી નહિ પરંતુ હાલ લડાઇ ચાલે છે તે દરમીયાનમાં જ એક એવો બનાવ બન્યો છે કે જે દુનિયાની પ્રજાના હિતને માટે અત્યંત લાભદાયક છે અને સર્વાંશે વધાવી લેવા જેવો છે આજથી થોડાક દિવસ ઉપર યુરોપનું એક પૂરાણું, પ્રથમ પંકતીનું, પરંતુ આપખુદી સત્તાથી, મદોન્મત્ત થયેલું અને પ્રજાને માટે અત્યંત જુલમી એવું એક રાજયતંત્ર ત્રણ દિવસમાં તુટી પડ્યુ છે—બલ્કે પ્રજાએ તેને તોડી પાડ્યું છે. આ રાજ્યતંત્ર તે રસીઆનું સ્વેચ્છાચારી રાજ્યતંત્ર જ. રસીયન પ્રજાએ લશ્કરની સ્હાયથી પોતાના ભલા પણ નબળા અને નકામા રાજા ઝાર નીકોલસને ગાદી પરથી પદભ્રષ્ટ કર્યો છે, તેના ખટપટી, કપટી, જુલમી, અમીર ઉમરાવોના મંડળનો નાશ કર્યો છે, અને દેશનો રાજ્ય કારભાર દેશના પ્રતિનિધિઓની બનેલી રાજ્ય સભા ડુમાને સોંપ્યો છે. આ ડુમાએ નવું રાષ્ટ્રીય રાજ્યમંડળ ઉભું કીધુ છે, અને તે નવી સરકારે પોતાની રાજનીતિના લક્ષણો નીચે મુજબ જણાવ્યા છે —

"સઘળા રાજદ્વારી અને ધાર્મિક ગુનાહો માટે સામાન્ય માફી, મજુર વગેરેના બધારણો, મંડળો, છાપાંઓ, તથા ભાષણો વગેરેને માટે છુટાપણું, લશ્કરી સંજોગો રજા આપે તેટલી હદ સુધી લશ્કરના સિપાઇ તથા અમલદારો માટે પણ આ છુટાપણું, સામાજિક, ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય બાધનોનો નાશ, દરેક માણસને માટે મત આપવાનો હક્ક, આમતઃ ચુંટી કઢાયેલી સભા બોલાવવાને માટેની તાત્કાલિક તૈયારી, અને આ સભાને દેશનું બંધારણ તથા રાજ્યતંત્ર નક્કી કરનારનો હક્ક."

આ ઉપરાંત દેશની આંતર વ્યવસ્થા માટે અનેક સુધારાઓ સુચવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ સૌથી અગત્યની વાત તો એ છે કે આ નવા રાજ્યતંત્રના નેતાઓએ સાફ જણાવી દીધું છે કે હવે પછી રસીઆનો રાજ્યકારભાર રાજા નહિ, પણ પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર જ ચલાવશે. આ રીતે અત્યાર સુધી રાજા, તથા અમીર ઉમરાવોના જુલમી કારભાર નીચે દબાઇ કચરાઇ ગયેલા લોકો કે જેઓ પોતાના દેશનું રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથ લે એવી તેમને કે દુનિયાને આશા નહોતી તે લોકોએ આજે વરસોના અથાગ પરિશ્રમ પછી આંખના પલકારામાં સ્વતંત્રા મેળવી છે. અમને આશા છે કે તેમની ફત્તેહ તેમની પહેલાંની સ્થિતિમાં પડી રહેલી દુનિયાંની પ્રજાઓને તેમની માફક સ્વતંત્રતા તથા પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર માટે પ્રયાસ કરવાને પ્રેરશે.

વૉર લોન

આપણી બ્રિટિશ સરકાર આજે કેટલોક વખત થયા પોતાના કટ્ટા પણ અતી સમર્થ દુશ્મન સામે લડે છે, અને તેમાં તેને કરોડો રૂપ્યાનો તથા લાખો માણસોનો ભોગ આપવો પડયો છે. આ લડાઇમાં તેને તેના અમલ હેઠળના દેશો તરફથી મદદ મળશે એવી આશા હતી, અને તે આશા સંપૂર્ણ રીતે ફળીભૂત થઈ છે. કૅનેડા, ઑસ્ટ્રેલીઆ વગેરે સંસ્થાનો તથા હીંદ, ઇજીપ્ત વગેરે દેશોએ તેને તેમનાથી બનતી મદદ આપી છે. છતાં લડાઇનો અંત હજી દૂર છે અને બ્રિટનને હજુ વધારે માણસો તથા પૈસાની જરૂર છે. આ જરૂર પૂરી પાડવી એ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દરેકે દરેક અંગની ફરજ છે હીંદ પણ એ ફરજ બજાવવાને તૈયાર છે, પણ એ ફરજ હીંદને નામે હીંદી સરકારે નહિ, પણ હીંદી પ્રજાએ જ બજાવવાની છે, અને તે પણ તેની શકિત તથા સાધનના પ્રમાણમાં જ.

ઉપર જણાવેલી વાત સૌ કોઇ સમજે છે, તેથી તે સાધારણ રીતે કહેવાની જરૂર પડતી નથી. પણ ગયા મહિનામા આપણી સરકારે જે પગલું લીધું છે તે લઇ આ વાત સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાની જરૂર છે. બ્રિટિશ સરકારને મદદ કરવાની તક હિંદને આપવાને માટે આપણી સરકારે હિંદ તરફથી બ્રિટિશ સરકારને કોઢ અબજ રૂપ્યા આપવાનું નક્કિ કર્યું છે. આ બક્ષીસ આપવાનું નક્કિ કરતાં પહેલાં હિંદી સરકારે આપણી ધારાસભા મારફને કે પછી બીજી કોઇ રીતે હિંદી પ્રજાનું મત જાણવાની તસ્દી લીધી નથી હિંદ વફાદાર છે અને બ્રિટનને તેની મુશ્કેલીના વખતમા મદદ કરવાંમા પાછી પાની નહિ કરે એવી ખાત્રીથી હિંદી સરકારે આ પગલું ભર્યું છે, એમ સરકાર તરફથી જણાવવામાં આવ્યું છે. સરકારનો હિંદી પ્રજા ઉપર આટલો વિશ્વાસ છે એ જાણી અમે ખુશી છીએ પણ આ બાબતમાં હિંદી ધારાસભાનો મત લેવાની સરકારની ફરજ હતી એમ અમારૂ માનવુ છે. આ બક્ષીસ આપનાર હિંદ છે, તે માટે ઉભી કરવામાં આવેલી લોન માટેના પૈસા હીંદી વાનોએ કાઢવાના છે, અને તે લોનનું વ્યાજ હીંદના કરમાંથી આપાવાનું છે માટે આ બક્ષીસનો બોજો ઉંચકવાને હીંદ શકિતવાન છે કે નહી તે વિષે હીંદીવાનોના અભિપ્રાય પૂછવાની ખાસ જરૂર હતી.

પરંતુ આ સવાલ મૂકી આ બક્ષીસનો વિચાર કરતાં અમને અત્યંત દલગીરી થાય છે. આપણો દેશ કંગાલ છે, તેની માણસ દીઠ સરેરાશ આવક બીજા દેશોના કરતાં ઘણી ઓછી છે, અને તેનો માણસ દીઠ વેપાર પણ બીજા દેશોના પ્રમાણમાં નજીવો છે, છતાં લડાઇને માંટે તેણે સીધી તથા આડકતરી રીતે અત્યાર સુધીમાં લાખો કરોડો રૂપ્યાઓ આપ્યા છે. હીંદ તરફથી અત્યાર સુધીમાં થયેલી મદદ વિષે બોલતાં સર વીલીયમ મેયરે જણાવ્યુ છે કે એકસપીડીશ્યનરી ફોર્સ ખાતે હીંદે અત્યાર સુધી સવાસોળ કરોડ રૂપ્યાનો ખરચ કર્યો છે, અને આવતાં વરસમા એ ખાતે બીજો ૬ કરોડનો ખરચ થશે. વળી હીંદી લશ્કરને માટે હીદી સરકાર દર વરસે લગભગ ૩૮ કરોડ રૂપ્યાનો ખરચ કરે છે, અને આવતા વરસને માટે તે ખરચ વધીને ૩૯ કરોડ રૂપ્યા જેટલો થવા જશે. વધારામાં ઇરાનને માટે હીંદુસ્થાનને થયેલો ખરચ લગભગ ૨ કરોડ જેટલો છે. તે ઉપરાંત હીંદે બ્રિટિશ વોર સીકયુરીટીમાં (બ્રીટીશ સરકારને ઉધાર આપવામાં) લડાઇ શરૂ થયા પછી લગભગ ૭૦ કરોડ રૂપ્યા મૂકયા છે અને તેમાંથી પર કરોડ ઉપરનું તો નવુ રોકાણ છે લડાઇ લડવામાં હીંદી લશ્કરે બજાવેલી સેવા ઉપરાંત હીંદે પૈસાની પણ આટલી બધી મદદ કરેલી છે, છતાં આ નવી બક્ષીશ આપવાની શી જરૂર હતી?

આ ટીકા કરતા અમારે એક ખૂલાસો કરવાની જરૂર છે. અમે એમ કહેવા માગતા નથી કે હીંદે બ્રિટનને મદદ કરવી જોઇએ નહિ, ઉલટું અમારો મત તો એવો છે કે હીંદે બ્રીટન સાથેનો સંબંધ જાળવવો જ જોઇએ, અને તે માટે પોતાથી જે સઘળું બને તે કરવું જ જોઇએ. જો હીંદ શ્રીમંત હોય, તેની ખેતી વેપાર ધંધો આબાદ દશામા હોય, જો તે પૈસા આપવાને શકિતમાન હોય તો તે દોઢ અબજ તો શું પણ તેથી દશગણી રકમ પણ આપવાનું માથે લે તેમાં હરકત નથી—બલ્કે તે માથે લેવાની તેની ફરજ છે, એમ અમે માનીએ છીએ. પરંતુ હીંદ ગરિબ છે, હીંદ પાસે પૈસો નથી, અને તે આ બક્ષીશ માટેની લોન લઇ શકવાનું નથી. સરકાર પોતે પણ જાણે છે કે આ લોન માટેનો દોઢ અબજ તો શું પણ તેનો આઠમો ભાગ પણ હીંદમાંથી નિકળવાનો નથી. પણ સરકારે તેનો વિચાર કરી રાખ્યો છે બાકીની રકમને માટે તેણે બ્રિટનનું દેવું લઇ લેવાનું નક્કિ કર્યું છે એટલે કે તે રકમને માટે હીંદ બ્રિટનનું દેવાદાર ગણાય અને તે દેવું અપાય ત્યાં સુધી હીંદ તેનું વ્યાજ આપતું રહે. આ ગોઠવણ ચતુરાઇ ભરી છે પણ એને બક્ષીશ કહેતાં અમને શરમ લાગે છે. શ્રીમંત માણસ બક્ષીશ આપે તે સમજી શકાય પરંતુ જો કોઇ ગરિબ દેવાદાર માણસ કે જેને ખાવાના પણ વાખા હોય તે જો દેવું કરી એટલે કે પોતાની જાત વેચી બક્ષીશ આપવા નિકળે તો તે પાગલ જ ગણાય, અને કોઇ સારો માણસ તે બક્ષીશ લે પણ નહિ એમ કહેતાં અમે ખંચકાતા નથી અમે મોટા અર્થશાસ્ત્રિ હોવાનો દાવો કરતા નથી, પણ અમને એમ લાગ્યા વગર નથી કે આ બક્ષીશ હીંદને માટે અસહ્ય બોજા સમાન છે અને તે પણ આડકતરી રીતે નુકશાનકારક છે. સરકારને જો હીંદ તરફથી પૈસાની

કરાવવી જ હતી તો તેણે આપણા જાણીતા દેશભક્ત પંડીત મદનમોહન માલવીયાની સૂચના પ્રમાણે હીંદમા જેટલી લોન ભરાય તેટલા પૈસા અને તે ઉપરાંત બ્રિટનની જરૂરના સમય સુધી જ દર વરસે ૯ કરોડ રૂપીઆ આપવાનું નક્કી કર્યું હતે તો તે સર્વાંશે સંતોષકારક લેખાતે. આ વિચારો સ્પષ્ટ રીતે ગુજરાતને સમજાવવાની ખાસ જરૂર અમને એટલા માટે લાગી છે કે ધારાસભામા કે બહાર જાહેરમાં એક પંડીત માલવીયાની તુતુડી સિવાય આ યોજનાના ગેરવ્યાજબીપણા સંબંધી કોઈએ અવાજ કાઢયો નથી. પરંતુ હવે જયારે આ વાત નક્કી થઈ ગઈ છે, અને દેશમાં બધે વધાવી લેવામાં આવી છે, ત્યારે અમે એટલું જ કહીશુ કે એને સર્વાંશે ફતેહમંદ બનાવવાની જરૂર છે. અને તે એટલા માટે કે શ્રીમંતો તરફથી અપાયેલી ભેટ તો ખાલી પૈસાની જ છે, પણ જયારે ગરિબો પોતાના રોટલામાંથી અડધો રોટલો કચવાયા વગર અને પ્રસન્ન મનથી આપે ત્યારે તે અમૂલ્ય જ ગણાય. અને હીંદ અને ઇંગ્લાંડનો ભવિષ્યમાં જે બંધુત્વનો, એક સાથે લોહી તથા પૈસો રેડી ઉભી થયેલી મીત્રાચારીનો, મોટા સામ્રાજ્યમાં સમભાવ સાથે સરખા હક્કોવાળી પ્રજાઓની ભાગીદારીનો જે સંબંધ થવો જોઇએ, તે સંબંધ ઉત્પન્ન કરવામાં હીંદના લોકો તરફની આ ન્હાનકડી છતાં ઘણી મોટી રકમ અત્યંત સ્હાયભૂત થશે માટે અમને આશા છે કે દેશની સ્થિતિનો દૂર અંદેશીથી વિચાર કરતા સજ્જનો આ કાર્યમાં ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાખડી પણ આપવાને તત્પર થશે

હિન્દનું મનુષ્ય બળ.

લડાઇમાં બ્રિટનને મદદ કરવાને માટે હીંદ પાસે પૈસા નથી એમ કહી અમે હીંદની જવાબદારી કાઢી નાંખવા કે તે ઓછી કરતા માગતા નથી. હીંદ મદદ કરવા તૈયાર છે, પણ તેની પાસે સાધન નથી, એમ કહી લાચાર થઇ બેસી રહેવાનું કહેનારાઓમાં અમે મૂકાવા માંગતાં નથી. હીંદ ગરિબ છે તેથી હીંદ પાસેથી બ્રિટને પૈસા લેવા એ વ્યાજબી નથી એ ખરૂં, પરંતુ હીંદમાં માણસોનો તોટો નથી અને બ્રિટનને માણસોની જરૂર છે અને તે જરૂર પૂરી પાડવાને હીંદે તૈયાર થવું જોઇએ. પ્રથમ તો બ્રિટનને લડાઇના મેદાનને માટે માણસોની જરૂર છે, અને તેથી રેગ્યુલર આર્મી એટલે કે જરૂર સૈન્યમાં જોડાઇ શકે એવા વર્ગમાથી તે સૈન્યમા જોડાવાને બહાર પડવું જોઇએ. વળી હીંદના બચાવને માટેનું હાલનું સૈન્ય પણ લડાઇમા મોકલવાની જરૂર છે, અને તેને બદલે હિંદ રક્ષક સૈન્ય નામે સરકાર બીજું સૈન્ય ઉભું કરવા માગે છે. આ સૈન્યમાં હાલ તરત ૬૦૦૦ હાદીવાનોને લેવાની સરકારેગોઠવણ કરી છે અને તેટલા માણસો હિંદે રહેલાઇથી પૂરા પાડવાં જોઇએ. આ નવા સૈન્યને લગતી સરતો સરકાર તરફથી બહાર પડી ચૂકી છે, અને પગારનો સવાલ બાદ કરીએ તો એકંદરે સંતોષકારક છે. પગારનો સવાલ મધ્યમ સ્થિતિના કુટુંબ કબીલાવાળા યુવકોને માટે ખરેખર મુશ્કેલી ભરેલો છે. કારણ કે આ સૈન્યને માટે નક્કિ [illegible] ૧૧ રૂપીઆના પગારથી કુટુંબનું ભરણપોષણ થઇ શકે નહિ અને તેથી નોકરી

ધંધો છોડી તેમનાથી આ લશ્કરમા જોડાઇ શકાય નહિ પરંતુ દેશના વફાદાર અને દેશાભિમાની શ્રીમંતો તરફથી તેમના પગારમાં યોગ્ય ઉમેરો કરવાને માટે ફંડ કરી આ મુશ્કેલી દૂર કરવી જ જોઇએ.

વળી આ સૈન્યમાં જોડાવા ઉપરાંત બીજી રીતે પણ બ્રિટનને માણસોની મદદ થઇ શકે એમ છે હાલમા બ્રિટનનુ મનુષ્યબળ લડાઇને માટે મેદાનમા રોકાયેલું છે, અને બ્રિટનને લડાઇના સાધનો તૈયાર કરવાને તથા તે જોઇએ ત્યાં પહોચાડવાના કામને માટે માણસોની જરૂર છે. બ્રિટનને આ કામ માટે માણસો જોઇએ છે એ વાત સરકારે પોતે જ થોડો વખત થયા બહાર પાડી છે, અને આ જરૂરનાં માણસો એકઠા કરવાં તે મહેનત કરી રહી છે. આ માણસો મેળવવામા કોઇ પણ જાતની મુશ્કેલી પડવી જોઇએ નહિ. હીંદના નેતાઓએ આ કામને માટે અલાહેદી સંસ્થા સ્થાપી આ બાબતમાં બ્રિટનની જરૂરીયાતો શી છે તે સમજી તે પૂરી પાડવામા બને તેટલી સ્હાય આપવી જોઇએ.

હીંદ ગરીબ છે પણ તે પૈસે ગરીબ છે માણસે નહિં અને હીંદ લડાઇને માટે પોતાનું મનુષ્ય બળ આપે અને બ્રિટન તેનો ઉપયોગ કરે એ જોવાને અમે આતુર છીએ. હીંદી સરકારે આજે કરતાં કરતાં પાંચ દશ હજાર માણસોની સૈનીકો તરીકે માગણી કરી છે પણ અમે તો એમ કહીએ છીએ કે અમારા ઉપર વધારે વિશ્વાસ મૂકીને લાખ બે લાખ માણસો નહિ પણ કરોડ બે કરોડ માણસોનો માત્ર સૈનીકો તરીકે જ નહિ પણ બધી દિશામાં ઉપયોગ કરે તો ઇંગ્લાંડની ફત્તેહના કાર્યમા હીંદ પોતાની જોખમદારી પૂર્ણ કરી કૃતાર્થ થાય. (હાલ હીંદના શ્રીમંતો વિદ્વાનો અને [illegible] વોરલોન માટે મીંટીંગો કરી રહ્યા છે, વોરલોન ભરાવવા મથી રહ્યા છે, અને તે કાર્યમા અમારી સંપૂર્ણ સંમતિ છે પણ તેઓ હીંદનું મનુષ્ય બળ કે જે અખૂટ છે તે બળનો બ્રિટનની પાસે ઉપયોગ કરાવવા કશું પણ કરતા નથી એ અફસોસની વાત છે.)

ગીરમીટની પદ્ધતિ.

ગીરમીટથી હીંદીવાનોને મજુર તરીકે પરદેશ મોકલવાની પદ્ધતિ નાલેશીભરેલી છે અને તે બંધ થવી જ જોઇએ એમ તો હીંદી સરકારે કેટલોક વખત થયાં સ્વીકાર્યું હતું, છતા ફીજી તથા સંસ્થાનોના દબાણને લીધે તે પદ્ધતિ થોડાક વધુ વખત ચાલુ રાખવાનો તેનો ઇરાદો હતો. આ બાબતમાં આપણા વાઇસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડે કાઉન્સીલની સભામા એમ સાફ જણાવી દીધું હતું કે આ પદ્ધતિ કાઇ એક કલમના શેરાથી બંધ થઇ શકે એમ નથી. પરંતુ આ ત્રણ મહિનામાં હીંદવાનોએ પણ પોતાના દૃઢ નિશ્ચયની સરકારને ખાત્રી કરી આપી હોય એમ જણાય છે. આ ગીરમીટની પદ્ધતિ ૩૧ મી મે પહેલા બંધ થવી જ જોઇએ, અને નહિ થાય તો તે બંધ કરાવવા તેઓ પોતાના પ્રાણ સુધાં આપવાને તૈયાર છે એ કાઇ ખોટી ધમકી નથી એ વાત સરકાર સમજી હોય એમ જણાય છે. ગમે તેમ હો પણ સરકારે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો છે

અને કલમના એક શેરાથી જ આ રૂઢીનો અંત આણ્યો છે. ડીફેન્સ ઓફ ઈન્ડીઆ એકટની રૂએ, હીંદનુ મનુષ્ય બળ જાળવી રાખવાના ઈરાદાથી, હીંદી મજૂરોને પરદેશ જતાં અટકાવનારો જે હુકમ સરકારે બહાર પાડયો છે તે હુકમથી મલેય અને સીલોન સિવાયના ફીજી વગેરે સંસ્થાનોને માટે આ કરારનામાની પદ્ધતિથી હિંદી મજૂરો મેળવવાનો રસ્તો બંધ થયો છે. આ પરિણામને આપણી લડતની ફતેહ તરીકે ગણવામાં હરકત નથી જો હીંદમાં સંપ હોય, અને હિન્દીવાનો એકત્ર થઈ પોતાના હક્ક માંગે, અને તે મેળવવા માટે મહાત્મા ગાંધીને પગલે સત્યાગ્રહ જેવી હીલચાલને માટે જરૂરના ભોગ આપવા તૈયાર થાય તો તેમને તે હક્ક મળ્યા વગર રહે નહિં.

S. B

* * *

લખત કરી પરદેશ જતા મજૂરોને અટકાવવા હિંદી સ્ત્રીઓનું 'ડેપ્યુટેશન' વાઇસરૉય સમક્ષ ગયું હતું. આવું નિયુક્તીગણ મોકલવાનો વિચાર મુંબાઈમા ઉદ્ભવ્યો હતો અને મુંબાઈની સન્નારીઓ એમા અગ્રેસર હતી પરદેશમાં આ નવી જાતની ગુલામગિરિથી હિંદી સ્ત્રીઓના શીલનું કેવું ખંડન થાય છે તેનું દારૂણ ચિત્ર ડેપ્યુટેશન તરફથી સ્વ. ગોખલેનાં સખી સૌ. જાઈજી જહાંગીર પીટીટે વાઇસરૉય પાસે રજૂ કર્યું હતું અને દાદ માગી હતી. યુરોપમા સ્ત્રીઓ મ્હોટી ઉમ્મરે પરણે છે ત્યાં જ્ઞાતિવ્યવસ્થા નથી તેમ હલકી વર્ણોમાં શીલભ્રંશ બહુજ નિંદ્ય લેખાતું નથી. આવી સ્થિતિમા પોતાનો દેશ છોડી પરદેશ ગુજરાન માટે જતી સ્ત્રીઓ પરદેશમાં ઇચ્છા મુજબ લગ્ન સંબંધ કરે તો તેથી યુરોપી સમાજને બહુ હાનિ થતી નથી પરંતુ આપણાં દેશની ગુજરાન માટે જતી સ્ત્રીઓ પરણેલી હોવાનો સંભવ છે, નાતજાતને લીધે ઊંચ નીચના તફાવત હોય છે,-મુસલમાન હિંદુનો ધર્મભેદ હોય છે અને પતિવ્રત અખંડ રાખવાનો આપણી સંસ્કૃતિનો ખાસ આગ્રહ હોય છે ત્યાં વેશ્યાની સ્થિતિમાં આવી પડાય એવા સ્થળે તેમને મોકલવામાં આપણે ઘોરમાં ઘોર પાતક કરીએ છીએ એ પાતક બંધ કરવા હિંદી સ્ત્રીઓ પોતાના ગૃહકાર્યોમાથી બહાર નીકળી રાજકાર્યોમાં અગ્રેસર થઇ. લૉર્ડ હાર્ડિંજ અને તેમની પત્નીના સબંધમા હિંદી સ્ત્રીઓએ સમગ્ર હિંદમાં ઠેરઠેર સાર્વજનિક જીવનની શરૂઆત કરી હતી તે જીવનનો ચિરકાળ ઉજ્જવળ રહે એવો પ્રસંગ આ ડેપ્યુટેશનથી એમણે ઉજવ્યો છે. રશિઆએ સ્ત્રીજાતિને પુરૂષની સંપૂર્ણ સમાનતા બક્ષી છે. ઇંગ્લંડ અને બીજા યુદ્ધપરાયણ દેશોમાં સ્ત્રીઓએ પુરૂષોનાં કાર્યો કરવા માંડી રાજ્ય અને સમાજની વ્યવસ્થા જાળવી રાખી છે અને પ્રજાઓના સ્વાતન્ત્ર્ય માટે પોતાના પુરૂષ સંબંધીઓને લડાઇમા ઉદ્યુક્ત રાખ્યા છે. રાજ્ય જીવનમા તેમને ઉચિત સ્થાન આપવા ઇંગ્લંડમાં પણ વચન અપાયું છે. આવા વિશ્વવ્યાપી પ્રસંગે હિંદવાણીઓ પણ ચેતનવાળી થવી જ જોઇએ. તેમની દાદ દૂર કરવાનું

વચન આપી, સામાજિક પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે વાઈસરૉયે તેમના સહકાર્યનું નિમંત્રણ કર્યું છે તેનું દૂરગામી પરિણામ આવશે એવી અમને આશા છે. આ ડેપ્યુટેશનમાં કોઈ ગુજરાતી હિન્દુ સન્નારી નહોતી—મુંબઇમાંથી બધી વ્યવસ્થા થવા છતાં નહોતી એથી અમને સખેદ લજ્જા આવે છે. શું ગુર્જર દેશની હિન્દુ સન્નારીઓમાં જાતિપ્રેમ, શીલપ્રેમ નથી? સાર્વજનિક જીવનની ઉપેક્ષા છે? કે શું અંગ્રેજીનું તેમનું અજ્ઞાન એટલું બધું છે કે તેઓ દિલ્હી જતાં શરમાઇ હતી? સૌ. કસ્તુરબાઇ ગાંધી ડેપ્યુટેશનમાં કેમ ન ગયા? લેડી લક્ષ્મીબાઇ જગમોહનદાસ, લેડી વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરસી, લેડી પટણી, લેડી ચીનુભાઇ, સૌ. વિદ્યા, સૌ. શારદા, મિસિસ ચીમનલાલ સેતાલવાડ, મિસિસ ભૂલાભાઇ દેસાઈ આદિમાંથી કેમ કોઇ તત્પર ન થઈ શકયુ? મુંબાઇની અંગ્રેજ સન્નારીઓ—તેમાંએ અધિકારીઓની વહુઓએ આ દુષ્ટ રીવાજ વિરૂદ્ધ જાહેર તિરસ્કાર દર્શાવ્યો હતો તે પણ આ પ્રસંગનું એક સ્મરણીય અંગ છે.

×

મુંબાઈ યુનિવર્સિટિના નવા દેશી વાઇસ ચાન્સેલર—લૉર્ડ વિલિંગડને યુનિવર્સિટિના વાઇસ ચાન્સેલરનું પદ દેશીઓને આપવામાં ઉદારતા બતાવી છે. સર ફીરોજશા મહેતાનો બુદ્ધિબળ અને સાવજનિક સેવાને લીધે એ પદ માટે કેટલાં વર્ષોથી હક થયો હતો પરંતુ લૉર્ડ વિલિંગડને જ એમને એ પદપર નિયુક્ત કર્યા હતા. સર ફીરોજશાના અચાનક અવસાન પછી એ સ્થાન સર પ્રભાશંકર પટણીને આપવા ગવર્નરને ઇચ્છા થએલી પરંતુ તેઓ ગ્રેજ્યુએટ ન હોવાથી એ પદ ઉપર ડૉ. મેકીકનની નિમણુક કરવામા આવી હતી. હવે પાછું એ પદ ખાલી પડતાં તે ઉપર રા. રા. ચીમનલાલ હરિલાલ સેતાલવાડને નીમવામા આવ્યા છે એથી સર્વે હિંદીઓ ઘણા રાજી થયા છે. આ પદ ઉપર તેઓ પ્રાયઃ પાચમા હિંદી, બીજા ગુજરાતી અને પહેલા ગુજરાતી હિન્દુ છે ઘણાં વર્ષો લગી તેઓ સ્થાનિક ધારાસભામાં યુનિવર્સિટિના પ્રતિનિધિ હતા કેળવણીના સબંધમા એમણે ઘણા વર્ષો લગી લડત ચલાવી છે જેનુ વૃત્તાંત એમણે અમદાવાદની પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના પ્રમુખસ્થાનના ભાષણમા આપ્યુ છે મુંબાઇની મ્યુનિસિપાલિટિની શિક્ષણ કમિટિના તેઓ વર્ષો લગી સભાસદ હતા અને હાલ પ્રમુખ છે. આ ઉપરાંત દેશના રાજદ્વારી સાર્વજનિક જીવનમા તમણે અગ્રેસર ભાગ લીધો છે એમની બુદ્ધિનો જેટલો પ્રતાપ છે તેના પ્રમાણમા એ અગ્રણીના પદપ્રતિષ્ઠા નથી મેળવી શકયાં તેનું કારણ સાર્વજનિક સેવા કરતા વકિલાતમા તેઓ વધારે નિમગ્ન રહ્યા છે તે છે તેઓ મ્હોટા પંડિત નથી કે શિક્ષણ શાસ્ત્રી નથી પરંતુ બાહોશ વકિલ છે અને એક દિલથી વર્ષો લગી સતત થઇ શકી એટલી અને એવી સાર્વજનિક સેવા કરી છે. એ સેવાની આવી કદર થઇ છે તે નાનીસૂની વાત નથી. સર આશુતોષ મુખોપાધ્યાય જેવી એમની કારકીર્દિ ઝળકતી નહી નીવડે છતા આ શાણા, વ્યવહારકુશળ, અનુભવી અને દાઝવાળા ગુજરાતી ધારાશાસ્ત્રી પોતાની યુનિવર્સિટિને પ્રગતિને પથે લઇ જશે એવી આશા છે. આ પત્ર એમને અભિનંદન આપે છે અને યશસ્વી થવાનું બળ પ્રેરે છે.

×

હિન્દરક્ષકસૈન્યના નિયમો—આ નિયમો પ્રકટ થયા છે અને ઘણા જ અસંતોષકારક છે છતાં સૈનિક થવાનું એથી બંધ થયેલું દ્વાર ઉઘડ્યું છે એટલા ખાતર એનો આદર દરેક હિંદી કરે છે. સૈનિક શિક્ષણ માટે મધ્યવર્તિ સ્થળો નિયત કરવામાં આવ્યાં છે. મુંબાઈ ઇલાકા માટે પૂણા પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. હાલ એક હજાર સૈનિક માટે દરેક સ્થલવાર માગણી કરવામાં આવી છે અઠીસે અઠીસેના ભાગમાં તેમને તાલિમ આપવામાં આવશે. ત્રણ મહિના લગી તાલિમ લેવી પડશે. તાલિમ લેતી વખતે દરેક સૈનિકને ખાવાનું તથા રહેવાનું મફત મળશે અને રૂા. ૧૧) માસિક પગાર મળશે. પોતાને ગામથી પૂણે જવા આવવાનો ખરચ મળશે. ત્રણ મહિના પૂરા થતા તે પોતાને સ્થાનકે જઇ શકશે અને સરકારને ખપ પડે ત્યારે બોલાવશે અને જ્યાં રક્ષણ માટે મોકલે ત્યા હિન્દુસ્તાનમાં જવું પડશે. હાલમા ઉમરની મર્યાદા ૧૮ અને ૩૦ ની રાખી છે. કૉલેજોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ આમાં સારી રીતે સામેલ થઇ શકશે.

ગુજરાત આ પ્રસંગે પાછી પાની નહિ કરે એવી અમને આશા છે વધારે નહીં પણ અઠીસે ગુજરાતીઓ પણ નહીં નીકળે? ગુજરાતીઓનુ શરીરબળ બહુ ઓછું છે, બાળલગ્નના પ્રચારને લીધે ન્હાનપણથી જ જ જાણી થએલા હોય છે, રહેણીકરણીના ખર્ચ અને ધોરણ વધારે હોય છે છતાં પણ આ પ્રસંગનો લાભ નહિ લેવામા આવે તો ગુજરાતના જીવનમાં તેજ, પ્રતાપ, બળ નહીં આવે. બીજી પ્રજાઓના મ્હેણાં, ટપલાં, ગાળો, અપમાન, અનાદર, અવજ્ઞા, લાત આપણે ખાવી પડશે અને હમેશ માટે શરમના માર્યા આપણે અને આપણી સંતતિને નીચું જોવું પડશે. છેલ્લા વસ્તીપત્રકમાં વાંઢા અને વિધુર ગુજરાતી હિન્દુ મુસલમાનની ૧૮ અને ૪૦ ની વચ્ચે સ ખ્યા છે હવે એમાથી માત્ર બસેં કે અઠીસે સેનામાં જવા તૈયાર નહિ થાય તો પછી આપણે અને આપણો દેશ હતભાગ્ય ને? નર્મદની વીર હાક ભૂલી ગયા છો?

સહુ ચલો જીતવા જંગ, બ્યુગલો વાગે,
યાહોમ કરીને પડો ફત્તેહ છે આગે,

આ સબંધમા બીજી હર્ષજનક વાત એવી બની છે કે નામદાર સરકારે કુમારસેના (Boy Scouts) કેળવવાની બહાલી આપી છે. ગુજરાતના વિદ્યાલયો આ યોજનાને ખરા દિલથી અમલમા મૂકશે તો આજે ગુજરાતમાંથી સ્વેચ્છાસૈનિકો નહી નીકળે તો દશ વર્ષ પછી તો નીકળી શકશે. આ સબંધમા સાહિત્ય સારૂં પ્રકટ થએલુ છે અને યુરોપીયન કુમારોના એવાં સૈન્ય હોય છે એટલે પ્રત્યક્ષ માહિતી મેળવવાની પણ મુશ્કેલી નથી. ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્‌ની આવતી બેઠક વખતે આ સબંધે વ્યવહારૂ પરિણામ આવશે એવી આશા છે. સાથે સાથે ગુજરાતના યુવકોનું શરીરબળ વધારવા, બાળલગ્ન નાબૂદ કરવા, નિયમિત કસરત કરવા, અખાડા વગેરેની સસ્થા ખીલવવા, પુષ્ટિકારક ખોરાક ખાતા કરવા, અજ્ઞાનની અને ગરીબાઈની આધિવ્યાધિ ઓછી કરવાના ઉપાયો પણ ચર્ચાશે.

ર. વા.

મ્યુનિસિપાલીટીમાં ચૂંટેલા સભાસદો અડધા કે હું?

ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટ તરફથી અથવા હિન્દુસ્તાનની વડી સરકાર પાસેથી કોઇ પણ જાતનો હક પ્રજાને મળે, તો તે પ્રજાને પુરો પાધરો મળવા ન દેતાં પ્રાન્તિક સરકાર કેવી રીતે વેડફી નાખે છે અને પ્રજાને હાથ ઘસતી રહેવા દે છે તેનો પાકો દાખલો આપણી મ્યુનિસિપલ સંસ્થાઓ ઉપરથી મળી આવે છે. ૧૮૮૨ ના ઉદાર દિલના વાઇસરૉય લૉર્ડ રિપને સ્થાનિક સ્વરાજ્યના હકો બક્ષ્યા અને ફરમાવ્યું કે મ્યુનિસિપલ વહિવટમા સરકારી અમલદારોએ માથું મારવું નહિ, અને લોકોને સ્વરાજ્ય શીખવાને વાસ્તે આ પહેલું પગથીઉ છે, માટે સરકારી અમલદારોને દૂરથી જ જોવાને સૂચના કરી. આમ છતા આપણા ઇલાકાની સરકારે તો પોતાનો કક્કો ખરો જણાવીને પ્રજાના પ્રતિનિધિને આ સંસ્થાઓમાં પુરા દાખલ થવા દીધા નહિ અને સરકારી અમલદારોનું ધણીપણું આ સંસ્થાઓમાં સ્થાપ્યું. મ્હોટાં શહેરોમાં કલેક્ટર પ્રમુખ, ન્હાનાં શહેરોમા ડેપ્યુટી કલેક્ટર અથવા મામલતદાર પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ પણ પ્રમુખના હાથ નીચેનો જ રેવન્યુ ખાતાનો અધિકારી આવો વહિવટ ૧૮૮૨ થી માંડીને ૧૯૦૯ સુધી ચાલ્યા કર્યો. સત્તાવીશ વર્ષ સુધી પ્રજાને મળેલા હકો આપણા માયાળુ "સિવીલ સર્વન્ટોએ" આપણને ભોગવવા દેવાની તસ્દી આપી નહિ. હિંદી રાજ્યકાજમા મોર્લી—મિન્ટોને નામે પ્રખ્યાત થયેલા સુધારાના પરિણામે અને અધિકાર વિભાગણી કમીશનની ભલામણના પરિણામે આ સ્થિતિમાં સહેજસાજ ફેરફાર થવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે પણ આપણા માયાળુ "સર્વન્ટો" તેમનાથી બની શકે તેટલા હકો ન છોડવાને કેવી જબરી ખેંચતાણ કરે છે તેનો દૃષ્ટાન્ત ગયા માર્ચ માસમાં મળેલી ધારાસભાની બેઠકમા મળી આવ્યો હતો.

૧૯૦૯ માં મ્યુનિસિપાલીટીઓએ પ્રમુખની ચુંટણીના સંબંધમાં કંઇ છૂટછાટ મૂકવાની ફરજ પ્રાન્તિક સરકારને પડી, ત્યારે બહુમતે પ્રમુખ ચૂંટવો એવો સાધારણ નિયમ કરવાને બદલે કોઇ પણ સભાસદને હું સભાસદોની સંમતિ મળે તો જ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી શકાય તેવો નિયમ કર્યો. હવે વસ્તુસ્થિતિ એમ છે કે થોડીક અપવાદ તરીકેની મ્હોટાં શહેરોની મ્યુનિસિપાલીટીઓ બાદ કરતાં તથા બહુજ ન્હાનાં શહેરો— જેમાં પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ હજી સુધી બીલકુલ આપવામાં આવ્યું નથી તે બંને જાતના શહેરોની મ્યુનિસિપાલીટીઓ બાદ કરતા બાકીની બધી મ્યુનિસિપાલીટીઓમાં અર્ધા સભાસદ સરકારના નોકરો તથા તેના નીમેલા તથા અર્ધા પ્રજાના ચૂંટેલા છે. હવે પ્રમુખની ઉમેદવારીને માટે જો કોઇ પણ પ્રજાકીય સભાસદ બહાર પડે તો તેને સરકારી મ્હોટા અધિકારની પરવાનગી અને રાજીપા સિવાય હું મત મળી શકે જ નહિ. અને તે કોઇ દહાડો પ્રમુખ થઇ શકે જ નહિ. ભોગવેલી સત્તા કોઇપણ મનુષ્ય રાજીખુશીથી છોડે એ તો ઘણુજ ઉદાર અંતઃકરણવાળાઓથી બની શકે અને બધા ડેપ્યુટી કલેકટરો અને મામલતદારો તેવા મહાત્મા હોય તે તો ન બને તેવી વાત છે. કદાચ કોઇ અધિકારી તેટલો ઉદારચરિત હોય તો પણ સરકારનો મ્હોટો અધિકારી મ્યુનિસિપાલીટીના સાધારણ સભાસદ તરીકે બેસે; અને કોઇ પણ સાધારણ નાગરિક

પ્રમુખ તરીકે બેસે તે તો રાજ્યના શોભાને ઘણું હાનિકારક થાય!!! પરિણામ એ આવ્યું કે હું મતાધિક્યથી પ્રમુખ ચૂંટવાને આપેલો હક બિલકુલ ફોકટ ગયો; અને સરકારી અમલદારોનો દોર મ્યુનિસિપાલીટીઓમાં હતો તેવો ને તેવો રહ્યો. જાણે કે સરકારી અધિકારીઓની સહાય અને સાક્ષીપણા શિવાય મ્યુનિસિપાલીટીઓ ઉધી વળી જાય.

૧૯૧૫ માં ના. વિઠ્ઠલભાઇ પટેલની ધારાસભામા ખંતીલી લડતથી બાર મોટા શહેરની મ્યુનિસિપાલીટીઓને વધુ મતથી પોતાનો પ્રમુખ નીમવાનો અધિકાર મળ્યો આ સુદ્ધાંત કુલ ૨૩ મ્યુનિસિપાલીટીઓને પોતાનો પ્રમુખ બહુમતીથી ચૂંટી કાઢવાનો અધિકાર છે. આપણા આખા ઈલાકામા કુલ ૧૫૬ શહેરોમા મ્યુનિસિપાલીટી છે. આ પૈકી ૪૫ શહેરની મ્યુનિસિપાલીટી તો નામ માત્ર જ સ્વરાજ્યવાળી છે કર આપવા પૂરતી જ તે મ્યુનિસિપાલીટી કહેવાય, બાકી સરકારી ખાતા જેવી જ છે તે પીસ્તાળીશને તો પ્રજાકીય સભાસદ અર્ધાથી ઓછા છે; અથવા બીલકુલ નથી, એટલે કે બધા સરકારના નીમેલા છે. સૌથી ઉપરના વર્ગની-એટલે કે હું પ્રજાકીય સભાસદવાળી ૨૩, અને લગભગ બધાજ સરકારે નીમેલા સભાસદોની ૪૫, તે બંનેને બાદ કરતાં બાકીની ૮૮ રહી. આ અઠ્ઠાશીમાથી પણ જેની વસ્તી પંદર હજારથી વધારે હોય, તેને હું પ્રજાના ચૂંટેલા સભાસદો આપીશું એવું વચન થોડા વર્ષપર આપ્યા છતાં પણ, તે વચન સોગન ખાવા પુરતું પણ પાળવામાં આવ્યું નથી. આપણાં શહેર સુધારા મંડળોનું બંધારણ આવી શોચકારક સ્થિતિમાં હોવાથી, અને બીજા મુંબઇ ઇલાકાથી પછાત ગણાતા પ્રાન્તોમાં પણ વધારે સારા બંધારણો હોવાથી તે સ્થિતિમાં ફેરફાર કરાવવાની જરૂર જણાવાથી, ના૦ વિઠ્ઠલભાઇ પટેલે માર્ચ માસમાં દરખાસ્ત મૂકી હતી કે જે જે મ્યુનિસિપાલીટીમા પ્રજાએ ચૂટેલો અર્ધો સભાસદો હોય તેને હું સભાસદ ચૂંટવાનો અધિકાર આપવો, અને તેમ કરવું સરકારને ન પાલવે તો જે મ્યુનિસિપાલીટીઓને હું મતથી પ્રમુખ ચૂંટવાનો અધિકાર મળેલો છે, તેટલી મ્યુનિસીપાલીટીઓને તો નિદાન હું સભાસદ ચૂટવાનો અધિકાર આપવો. પંજાબ, મધ્ય પ્રાન્ત, આસામ, વગેરે પછાત પ્રાન્તો કરતા પણ આ બાબતમાં મુંબઇ ઇલાકો કેટલો પછાત છે, તે પોતાની દરખાસ્તના સમર્થનમાં ના. પટેલે ટાંકી બતાવ્યું હતું. ૧૮૮૨ ની સાલથી તે આજ સુધી મુંબઇ સરકાર પ્રજાકીય હક્કો આપવામાં કેટલી વિરૂદ્ધ થતી આવી છે, તે પણ તેમણે સરકારી રીપોર્ટના ઉતારાઓ ઉપરથી સાબીત કરી આપ્યું હતું દરખાસ્તના ઉપર પુષ્કળ ચર્ચા થઇ ઉત્તર વિભાગના કમિશનર ના. પ્રાટ તથા દક્ષિણમાં રાણેબિન્નુરના સરકારે નીમેલા રાવબહાદુર નાયકે વિરોધમાં જોસદાર ભાષણો કર્યો. દરખાસ્તનો પ્રથમ ભાગ ખેંચી લેવાની ના પટેલને સરકાર તરફથી ના. કર્ટીસે વિનંતિ કરી અને તે સાથે એવું આશ્વાસન આપ્યું કે આ વિનંતિ કબૂલ રાખશો તો દરખાસ્તનો બીજો ભાગ કબૂલ રાખવાનો અમે વિચાર કરીશું. રાજ્યદ્વારી કુનેહ વાપરીને ના. પટેલે પહેલો ભાગ ખેંચી લીધો. હવે જ્યારે બીજા ભાગપર વાદવિવાદ આવ્યો ત્યારે સરકાર તરફથી આપણા હિતેષી ના. કર્ટીસે કહ્યુ કે બે શરતોથી દરખા-

સ્તનો બીજો ભાગ સરકાર કબૂલ રાખી શકે. તેઓ શરતો એ કે હું મતથી પ્રમુખ ચૂંટવાના અધિકારવાળી બધી મ્યુનિસિપાલીટીઓને નહિ પણ તેમાંથી જેની વસ્તી દશ હજાર અથવા તેથી વધારે હોય તેને જ માગેલો હક્ક આપવો, અને તેમાં પણ એવી શરત કે મ્યુનિસિપાલીટીઓએ સરકારી અમલદારને પોતાના મુખ્ય અમલદાર તરીકે રાખવા. ના. પટેલે આ શરતો કબૂલ રાખવાની સાફ ના પાડી. આવી વ્યાજબી સરતો પણ તમે કેમ કબૂલ નથી કરતા એમ જ્યારે ના૦ ગવર્નરે રોષથી પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ના૦ પટેલે કહ્યું કે આ સરતો કબૂલ રાખવી એ અશક્ય છે, આ તો બકરૂં કહાડતાં ઊંટ પેસે એવું છે. પ્રજાએ ચૂંટેલા અર્ધા મેમ્બરોના હું બનાવતા નાની મ્યુનિસિપાલીટીઓમાં સરકારી નોકરોનું લાકડું પેસાડવું પોસાય તેમ નથી દરખાસ્તના ઉપર છેવટે મત લેવામા આવ્યા અને તે ઠરાવ ૨૩ વિરૂદ્ધ ૧૮ મતે પસાર થયો. નવીન બંધારણવાળી ધારાસભામાં સરકારની વિરોધતા છતાં પ્રજા પક્ષનો જય થવાનો આ ત્રીજો દાખલો છે જેમ અહિંની ધારાસભાના અંગ્રેજ મેમ્બરો પોતાનો ખાનગી મત ગમે તે હોવાં છતા સરકારી રાજનીતિને અનુસરીનેજ પોતાના મતો આપે છે, તે પ્રમાણે બધા હિંદી સભાસદો—પછી તે ચૂંટાએલા હોય કે નીમાએલા હોય—તે બધાઓ પ્રજાપક્ષે મત આપતા હોય તો, પ્રજાના હકની ઘણી દરખાસ્તો પાસ થાય. પરન્તુ કોઇ પણ દરખાસ્ત પસાર થાય છતાં તેને અમલમા મૂકવી કે ન મૂકવી તે કાયદા પ્રમાણે સરકારની ઇચ્છા ઉપર છે, છતા સરકાર ઉપર નૈતિક દબાણ તો પૂરેપૂરૂં થાય અને તેને નમ્યા વગર છૂટકો થાય નહિ. નિમાએલા હિંદી સભાસદોમાંથી થોડા પ્રજાપક્ષની સાથે ઉભા રહે છે, અને તેથી પ્રજાના હકની દરખાસ્તો વધારે ખ્યામાં પસાર થતી નથી. ધારાસભામા ના૦ ગવર્નર અને તેમના ત્રણ કારોબારી સભાસદો ઉપરાત વધારાના ૪૫ સભાસદો છે. તે પૈકી અંગ્રેજ અમલદારો ૧૧, અંગ્રેજ ચૂંટાએલા તથા નીમાએલા ૩, હિંદી સરકારી અમલદાર ૧, હીંદી પ્રજાએ ચૂંટેલા ૧૯ અને હીંદી સરકારે નીમેલા ૧૧ છે. છેલ્લા બે વર્ગના ૧૯ અને ૧૧ એકમત થાય અથવા અગિયારમાથી થોડા ઘણા પણ ઓગણીશના પક્ષમાં આવે તો પ્રજા પક્ષનો વિલંબ થવામાં જરાપણ વાર લાગે નહીં. પરન્તુ આ અગિયારમાંથી કેટલાકોને તો સરકારના જીવે જીવવાનું હોય છે. અને તેઓ તો પડદા પાછળ રાખેલી દોરીથી ચાલતા પુતળાં જેવા હોય છે.

જે મ્યુનિસિપાલીટીઓને પાસ થએલી દરખાસ્ત પ્રમાણે હું ચુંટાએલા સભાસદો મળવાની આશા રાખી શકાય તેની સંખ્યા તથા નામ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

અમદાવાદ જીલ્લામાં ધોળકા, વિરમગામ, ઘોઘા અને સાણંદ. ખેડા જીલ્લામા ઉમરેઠ, આણંદ, બોરસદ અને કપડવંજ. ભરૂચ જીલ્લામાં અંકલેશ્વર અને જંબુસર. સુરત જીલ્લામાં રાંદેર અને વલસાડ. ઠાણા જીલ્લામાં ઠાણાં, કલ્યાણ, કુર્લા, (કેળવા) માહીમ અને ભીવંડી મધ્ય વિભાગમાં આ પ્રકારની કુલ ૩૭ મ્યુનિસિપાલીટીઓ છે અને દક્ષિણ વિભાગમાં ૧૫ છે. ગરીબ બિચારા સિંધમાં આવી એક પણ મ્યુનિસિપાલીટી નથી.

અ. વિ. ઠક્કર

અંક ૧ લો—પ્રવેશ ૨ જો.

(દ્રશ્ય—અયેશઆરામ આપે એવા ફરનીચરવાળો ખંડ શિકારની પરાક્રમસામગ્રીથી તેને શણગારેલો છે રાજા અને કલ્યાણરાયને તેડી ગમનરામ અંદર આવે છે)

ગમનરામ—અહિ આપણાથી તદ્દન એકલા રહેવાશે (અન્ના નામની આસરે પંદર વર્ષની બહેરી અને મુંગી છોકરી, આ ત્રણે જણની વાતચિત દરમ્યાન પાણી, પાન સોપારી, બીડી, નાસ્તો વગેરે લાવે છે. તે ઘણી ચાલાક છે અને જે બતાવવામાં આવે તે કામ કરવા એકનજર છે. કામ નથી હતુ ત્યારે ખુણામાં સ્ટુલ ઉપર બેસી રહે છે. આગળીઓથી ગમનરામ સાથે તે વાત કરતી અને એજ રીતે તેના હુકમ મેળવતી.)

રાજા—અહો, આ તો પહેલાંનાં જેવુ જ છે! બધી ગોઠવણ હું જાણું છું. "કંપનીના રાજ્યકાળની શૈલિમા બાંધેલું દીવાનખાનું, શિકારમા મેળવેલી વસ્તુઓથી તેને શણગારેલું છે કુવારા પુરૂષની સગવડ અને આરામ સાચવવા જોઇતું રાચરચીલુ છે." તમારી હમેશ આવી-કુંવારાની ટેવો હતી, ખરૂ ને, તમે નાના છોકરા હતા ત્યારે પણ (કલ્યાણરાયને) વહાણમાં એને અમે "કુવારો" કહીને બોલાવતા. અમે ત્રણ વર્ષ સફર કરી પણ તેમા એકે વખત એને ઇશકનો પ્રસંગ આવ્યો જ નહોતો; પણ બાકીના અમને બધાને તો વહાણ નાંગરતુ ત્યાં પ્રત્યેક બંદરે માશુકો પરવશ કરી દેતી

કલ્યાણરાય—એ બાબતમાં હજુ એ એવા જ છે.

ગમનરામ—(રાજાને શરબત આપતાં) લેશો?

રાજા—થેંક્સ; ઘણી ખુશીની સાથે. (કલ્યાણરાયને) પહેલાના માસ્તર સાહેબ, તમારી સલામતી લઉં છું! (ગમનરામને) અને તમારી! (સર્વે પીએ છે) હાશ, હવે સ્વસ્થ થયો! ઠીક, ચાલો, કહો જોઇએ:—સભામા શરૂઆતથી તે અન્ત લગી પ્રજાશાસન શબ્દનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કર્યા સિવાય તમે એ વગર બીજા કશાની વાત કરતા નહોતા, સાચું ને?

કલ્યાણરાય—(હસીને) તમારૂં કહેવું સાવ ખોટું નથી

રાજા—જૂના વખતમાં તમારા વિચાર એટલા આગળ વધેલા ગણાતા કે મારા માસ્તર તરીકે તમને રાખવામા સલામતી નહોતી લાગતી, તે તમે પણ હાલ જોઇએ એટલા આગળ વધેલા ગણાતા નહોતા! તેઓએ તમને લગભગ દગો દીધો, હતો કેની?

કલ્યાણરાય—હા! એ બતાવે છે, એમ કહેવાની રજા હોય તો, અલ્પમતિથી શાસન કરવાનું પરિણામ.

રાજા—અને આપણા આ લક્ષાધિપતિ સુજ્ઞ મિત્ર જેવા માણસો સાથે ભળવાનું પરિણામ, ધારૂં ને?

ગમનરામ—લોકમતને માટે વ્યક્તિઓને દોષિત લેખવી એ નિરંતર ભૂલ છે.

રાજા—તમારૂં કહેવું કબૂલ છે. અહિં આવવાનું—તે પણ તદ્દન છદ્મવેશમાં, તમે જુઓ છો ને, આવવાનું કારણ તમને હવે મારે જણાવવું જોઇએ. પણ કોઇએ મને ઓળખ્યો નહીં હોય?

ગમનરામ અને કલ્યાણરાય—કોઇએ નહી!

(ફાલ્ગુન અંદર આવે છે.)

ફાલ્ગુન—હું, અહિં છો સૌ! (ઉલ્લાસમાં હાથ ઘસતો, આગળ આવે છે.) ઠીક, કેમ ભાઇઓ, આજની સભા કેવી લાગી?

રાજા—(ગમનરામને અપવાન્તિકમાં) એ કોણ છે?

ગમનરામ—(રાજાને) એને કહાડી મૂકીશું. (ફાલ્ગુનને) આમ જુઓ, મહેરબાન—!

ફાલ્ગુન—(રાજા પર નજર પડતાં) આહ, માફ કરો, મેં ધાર્યું કે આપણે—

ગમનરામ—(બન્નેને ઓળખવાની જરૂર પડવાથી) આવો, ઓળખાણ કરાવું. રા.—? રા—? (પૃચ્છક દૃષ્ટિ રાજા તરફ કરે છે.)

રાજા—સુરેન્દ્ર.

ફાલ્ગુન—બંગાળી?

રાજા—નામમાં માત્ર.

ગમનરામ—(ઓળખાણ પૂરૂં કરવા). રા. ફાલ્ગુન

રાજા—સાચે, ફાલ્ગુન અવિનાશ ભટ્ટ તો નહિ?

ગમનરામ—એજ.

રાજા—(રસથી) આપણા 'પરિવ્રાજક' ફીલસુફ? (તેની સાથે હાથ મેળવે છે.) તમારી એકાદ બે ચોપડી મેં વાંચી છે.

ફાલ્ગુન—(હસતાં) ખરેજ?

રાજા—કેમ બીજાં આક્રમણનો વિચાર કરો છો?

ફાલ્ગુન—બરાબર છે.

રાજા—અને પગે ચાલતા?

ફાલ્ગુન—હમ્મેશાં પગે ચાલતા.

રાજા—તમારી માફક સ્પષ્ટ રીતે લોકમત જાણી શકે એવું બીજું કોઇ હોય એમ હું માનતો નથી! બેસો તો આપણે વાત કરીએ શરબત પીશો?

ફાલ્ગુન—હા—એથી સારૂં નહીં મળે ત્યારે!

રાજા—(બેઠા પછી સૌ શરબત પી રહે છે એટલે) દેશના કયા ભાગમાં છેલ્લે જઇ આવ્યા?

ફાલ્ગુન—અહિં બેઠેલા આ મિત્ર સાથે શિકારે ગયો હતો.

રાજા—એમ, એ તમારો મિત્ર છે? મારો પણ છે! મારો પરમ મિત્ર, હું છોકરો હતો ત્યારથી નિરંતર. (એ પોતાનો હાથ લંબાવે છે, ગમનરામ ઉભો થઇ પોતાના બે હાથમા દાબે છે)

કલ્યાણરાય—(આશ્ચર્યચકિત લાગતા ફાલ્ગુનને) ગમનરામ અને સુરેન્દ્ર બન્ને સાથે નૌકાસૈન્યમાં હતા.

ફાલ્ગુન—સાથે! બન્ને એક જ વહાણ ઉપર હતા?

રાજા—હા, દુનીઆની સફર કરતી વખતે સાથે અમે—

ફાલ્ગુન—ક્ષયને માટે રાજકુમાર-હાલના રાજા સાહેબ-ગયા તે વખતની વાત કરો છો?

રાજા—રાજકુમાર પછીથી રાજા થયો તે—હા.

ફાલ્ગુન—ત્યારે આપણો મેળાવડો રજવાડી બની ગયો આ રાજાનો વહાણનો સોબતી, અને આ રાજાનો ધારાશાસ્ત્રનો શિક્ષક—

કલ્યાણરાય—તમારી જાતને ભૂલી જતા લાગો છો! તમે રાજાના ગુરુના ગુરુ છો, તમે જાણો છો—

રાજા—શું તમે કલ્યાણરાયના શિક્ષક હતા? ખરે જ?

ફાલ્ગુન—(સહાસ્ય) હા, મારૂં એ દુર્ભાગ્ય હતું!

રાજા—એમના શિષ્ય જેવું દુર્ભાગ્ય તમારે તો નહોતું ને?

કલ્યાણરાય—હજુર સાહેબ ઘણા લાયક શિષ્ય હતા.

ફાલ્ગુન—(ટકોરમા) એ લાયકી પોતાના શાસનમાં એણે બતાવી છે, ખરૂંને?

કલ્યાણરાય—રાજાનું ખરાબ બોલશો મા, મહેરબાન

ફાલ્ગુન—(કટાક્ષથી) ન કરે ને નારાયણ (તપખીરની ચીપટી ભરે છે)—મને ખબર છે—એની બુદ્ધિની—એની ઉચ્ચ બુદ્ધિ, એની સૌને ઉલ્લાસમાં રાખે એવી બુદ્ધિ! (રાજા આગળ તપખીરની ડબી ધરે છે.)

ગમનરામ—પણ, ફાલ્ગુન આપણે લોકમતની વાત કરતા હતા, આજે સાંભળ્યો એવો જ છે?

ફાલ્ગુન—એવો મત હું આપીશ નહીં; આ પ્રદેશમા તમારા સૌના અભિપ્રાય જરા આગળ દોડનારા છે

રાજા—રાજશાસન કરતા પ્રજાશાસન પ્રત્યે વલણ છે?

ફાલ્ગુન—જેવી રીતે જુઓ તે પર આધાર રહે છે ગામડાઓમાં હમણાં રાજા સાહેબ ફરે છે, એટલે એઓ પોતાની દુકાનની ઘરાકી મેળવનારા આડતીઆ છે—જેમ સર્વે રાજાઓ અને યુવરાજો છે તેમ અલબત બધે એમની પધરામણી વાહવાહ પામી હતી. રજવાડી ભપકા અને સ્થિતિની કેટલી દરકાર ખેડુતો કરે છે તે તેમને જઇને પૂછો; એકમતે તેઓ કહેશે, " આ બધાંનું ખરચ કહાડતાં પ્રાણ નીકળી જાય છે!" હા, હા, હા!

ગમતરામ—તમારો ખેડુત જમાનાનો માણસ લાગે છે.

ફાલ્ગુન—પૂરે પૂરો! હા, હા, હા! સ્વરાજ્ય એને વધારે સસ્તું લાગે છે. એની આંગળીના નખ ઉપર બધું હોય એમ ગણત્રી કરે છે, હરામખોર!

રાજા—ત્યારે, પ્રત્યયથી પ્રજાશાસનવાદી નથી?

ફાલ્ગુન—નહિં જ, બધી રીતે નહિં. હજૂ તો નથી. પણ વસ્તુઓની ગતિ તે દિશામા છે, અને આપણી સરકાર એ ચળવળને ઉત્તેજન આપે છે—તે, અને મુંબાઇથી તેમના પર આવતા કાગળો.

રાજા—મુંબાઈથી આવતા કાગળો?

કલ્યાણરાય—મુંબાઇમા વસતા તેમના સગાંસબંધીઓના કાગળો.

ગમનરામ—જેના સગાંસબંધી મુંબાઇમાં નહિં હોય, એવું કુટુંબ ભાગ્યે જ આપણા દેશમા હશે.

રાજા—અને તેઓ અહિંઆ સ્વરાજ્ય વિશે લખે છે?—પ્રજાસત્તાક તત્વો વિશે?

ફાલ્ગુન—અને પ્રજાશાસક સંસ્થાઓ વસ્તુસ્થિતિ આવી છે!

રાજા—આમાંનો એકે કાગળ તમે વાંચ્યો છે?

ફાલ્ગુન—જોઇએ એટલા.

રાજા—આ શરબત બહુ લ્હેજતદાર છે! (પીએ છે)

ગમનરામ—લાવો બધાના પ્યાલા ભરૂ. (સર્વે પીએ છે.)

ફાલ્ગુન—મને બહુ સદતું નથી.

રાજા—પણ ધારો કે રાજા પોતે જ પ્રજાશાસન સ્થાપે તો? ધારો કે તે પોતે સામાન્ય નાગરિક તરિકે દરેક રીતે રહે તો?

ફાલ્ગુન—દરેક રીતે? એનો અર્થ શું?

રાજા—સામાન્ય નાગરિકની પેઠે ઘરસંસાર ચલાવે—સામાન્ય નાગરિકની પેઠે પરણે પરદે-બીજા અધિકારીની માફક નિયમિત સમયે પોતાની આફિસમાં જાય-આવે?

ગમનરામ—અને દરબાર રાખે નહીં!

રાજા—ના. (કલ્યાણરાય અને ગમનરામ એકબીજાનાં સામુ જુવે છે.)

ફાલ્ગુન—(ખભાં ઉંચા કરીને) એટલું વળી બાકી રહ્યુ છે!

રાજા—(ફાલ્ગુનનાં ખભાં ઉંચાં થતાં જોયાં નથી એટલે આતુરતાથી) એમ છે, ખરૂને? એ વિશે તમે મારી સાથે મળતા આવો છો? ફાલ્ગુનભાઇ, તમારી સાથે વાત કરવાથી હું ઘણો રાજી થયો છું

ફાલ્ગુન—હું પણ એટલો જ, રા.——રા.——(ધીમેથી કલ્યાણરાયને) શું આ પ્રજાશાસનવાદી છે?

રાજા—(કલ્યાણરાય અને ફાલ્ગુનની વાત સાભળી જવાથી) શું હું પ્રજાશાસનવાદી છુ? મને એવો અનુભવ મળ્યો છે કે હું થયા વિના રહું નહીં! હા, હા! (પોતાનો પ્યાલો લે છે) ઘણું જ લ્હેજતદાર શરબત, આ!

ફાલ્ગુન—(પીતા) પણ તમને ખબર છે, મે.—મે પ્રજાશાસનવાદી-હા, હા! (હસે છે અને બહુ જ ધીમેથી બોલે છે)-કે તમે જે સૂચવો છો તેવું રાજાને માન્ય કરવા દેવામા નહીં આવે હા, હા!

રાજા—એટલે?

ગમનરામ—(કલ્યાણરાય ઉભા થયા છે તેને અપરાન્તિકમા) આ ઠીક થાય છે?

કલ્યાણરાય—બધા પક્ષ સાભળવાથી કાંઇક તો લાભ એમને થશે.

ફાલ્ગુન—(ઉભો થઇને બીજી બાજુએ ટેબલ પરથી ચૂંગી લેવા ગયો છે ત્યાંથી) એને કોઇ એવું કરવા દેશે જ નહીં, ગરીબ બિચારો! ચાલો પૂછું, રાજશાસન શું છે? પુરોહિતો, અધિકારીઓ, અમીરો, જમીનદારો, વેપારીઓ, સૈનિકોના જેમા શેરો છે એવો વીમાનો ધધો, વળી બીજું શું? અને સારી પેઠે જાણજો કે તેઓ પોતાના ડીરેકટરને આવી મૂર્ખાઇ કરવાની પરવાનગી આપવાના નથી! હા, હા.

રાજા—(ઉભો થઇને) હા, હા, હા!

ફાલ્ગુન—(ખૂબજોરથી-તોફાનથી હસીને.) કેમ ખરી વાતને?

રાજા—તદ્દન ખરી! હા, હા, હા!

ફાલ્ગુન—(ચૂંગી સાફ કરી તંબાકુથી ભરી પણ સળગાવવી ભૂલી ગયો છે, રાજા પાસે જઇને.) આ બધાઓ કોની સામે વાંમો ઉતરાવે છે? (વધારે ગાભીર્યથી) લોકોના મ્હોટા સમૂહની સામે-તેના લોકોની સામે

(રાજા તેના સામુ જુએ છે અને અણગમાની ગતિ કરે છે.)

ગમનરામ—આમ જુઓ, ફાલ્ગુન; જરા વાડીમાં જઇએ તો કેમ? આ વસંતની સંધ્યાઓ ઘણી જ રમણીય હોય છે.

ફાલ્ગુન--રાજ્યદ્વારી વાતચિતની સાથે સરખાવતાં, વસંતની રમણીયમા રમણીય, સંધ્યાઓ મ્હારૂં આકર્ષણ કરી શકતી નથી—મઝાના થંડકવાળા શરબત બદલે પીવા ઉકળતી કાફી આપો અને મારૂ મન હરાતું નથી તેમ નહિ, છીયે ત્યાજ બેસોને. આ ચૂંગીને વળી શું થયું ? (અન્ના ઇસારત કરી કહે છે લાવો મારી પાસે સજ્જ કરી આપુ પણ તે ઇસારત સમજતો નથી)

ગમનરામ—અન્નાને ચૂંગી આપો, તે ઠીક કરી લાવશે.

(અપૂર્ણ.)

રણજીતરામ વાવાભાઈ.

પુસ્તક પરિચય.

---

૧. યૂરોપિયનોનો પૂર્વપ્રદેશ આદિ સાથે વ્યાપાર—ભા ૧ લો, ગ્રેટબ્રિટનનો હિંદ સાથે સબધ, ભા. ૨ જો, સ્પેન અને પોર્ટુગાલ; ભા. ૩ જો, નેધર્લેંડ-હોલેંડ અને બેલ્જિયમ, ભા ૪ થો સ્કેન્ડિનેવિયા, ઓસ્ટ્રિયા, જર્મની; પ્રત્યેક ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦ કર્તા દિવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામ......... .

આપણાં વયોવૃદ્ધ સાક્ષરે નાના પ્રકારનાં ૪૨ પુસ્તકો લખી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે રાજપુરૂષ તરિકેના વ્યવસાયી અને ચિંતાપૂર્ણ જીવનમાં પણ પોતાની માતૃભાષાની સેવા કરવાનું ચૂકયા ન્હોતા તો પછી અત્યારના નિવૃત્તિપરાયણ જીવનમાં એજ કર્તવ્ય ચાલુજ રહે એ નવાઇ જેવુ નથી છતાં આવો સતત અભિનિવેશ ઉંચી ભક્તિ વિના ઇતરનું પરિણામ હોઇ શકે નહીં જે જાતનું પુસ્તક હાલ એમણે પ્રગટ કર્યુ છે તેને માટે વિદ્યા, દ્રવ્ય, સમય, નિયમિત કાર્યપરાયણતા અને ધીરજ વગેરે સર્વેનો જ્યા યોગ ન હોય ત્યા આવુ પુસ્તક રચી જ શકાય નહી દિવાન બહાદુરના જેવી જ રીતે ભાષાપ્રેમથી પ્રેરિત આપણાં નિવૃત્તિપરાયણ ધનાઢ્ય અધિકારીઓ હોય તો ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિ કેટકેટલી દિશામાં ખીલ્યા કરે!

આ પુસ્તક લખવાની પ્રેરણા કર્તાને શેઠ મોરારજી ગોકળદાસે કરી હતી. પોતાના વેપારીમિત્રની ઇચ્છા દિવાન બહાદુર અમલમાં મૂકી શકયા છે અને ગુજરાત જ વેપારી દેશના સાહિત્યમાં આવો વેપારી ઇતિહાસ પ્રગટ થયો એ પણ ખુ- વાત થઇ છે. જે પ્રેમથી, ઉન્નતિની જે આકાંક્ષાથી આ ગ્રંથ લખાયો છે તેવા પ્રેમ અને આકાંક્ષાથી પ્રત્યેક ગુજરાતીઓને-પછી તે વેપારી હો અથવા

વાંચવા અમારી આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ છે. વેપારનો વિકાસ જાતે જ આકર્ષક અને ઉત્તેજક ઇતિહાસ છે. આપણે વેપારી ન હોઈએ છતા પણ એ ઇતિહાસ વાંચવાથી મનુષ્યચરિતની દૈવી અને આસુરી પ્રકૃતિની લીલાનો અચ્છો અનુભવ મેળવાય છે. પણ આપણે તો વેપારી પ્રજા છીએ. જ્યારે દુનીઆનો વેપાર આપણે ખેડતા હતા ત્યારે કેવાં સાહસ પરાક્રમો આપણે કર્યાં હતાં તેનો ઇતિહાસ લખવાની સામગ્રી આપણી પાસે નથી-તેમાથી પ્રોત્સાહન મેળવીએ એવી સ્થિતિ નથી ત્યારે પરદેશીઓના સાહસપરાક્રમો વાચી આપણા ભવિષ્યને કાંઇક વિશેષ ચળકતું કરી શકીએ. સંસ્કાર અને ઉત્તેજન માટે આ ગ્રંથ વાંચવાની જરૂર છે.

આ ગ્રંથમાં યુરોપના જૂદા જૂદા પ્રદેશના વતનીઓએ કંપનીઓ કહાડી કેવી રીતે હિન્દુસ્તાન તથા બીજા તેમના દેશની પૂર્વભણીના દેશો સાથે વેપાર કર્યો અને વેપાર કરતાં કરતાં રાજ્યકર્તા કેવી રીતે થઇ પડયા તેનો ઇતિહાસ છે. યુરોપના વતનીઓ આવા પરાક્રમી કેમ નીવડયા તે જાણવા તેમનો રાજ્યવહીવટ, ઉપજનિપજ, સૈન્યબળ, શિક્ષણપદ્ધતિ, ઇતિહાસ વગેરેની હકીકત પણ જાણવાની અગત્ય ધારી દિવાન બહાદુરે આ ગ્રંથમાં વ્યાપારની હકીકત ઉપરાંત તે હકીકત પણ ઘણા શ્રમે ઉમેરી છે માત્ર ગુજરાતી જ જાણનારાઓને આ ગ્રંથ વાંચવાથી ઘણી જાતનું જ્ઞાન મળશે અને અંગ્રેજી જાણનારાઓને પણ આવી રીતે એકત્ર કરેલી માહિતીવાળું પુસ્તક અનેકધા ઉપયોગી નીવડશે.

વેપારની વૃદ્ધિ કે ક્ષય જાણવા આંકડાઓના કોઠા આપ્યા છે એટલુ જ નહીં પરંતુ આયાત નિકાસ થતા માલની તપસીલ પણ આપી છે. આથી વેપારીઓને બહુ ઝીણવટથી વેપારના આખા પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરવાની આ ગ્રથ અનુકૂળતા કરી આપે છે.

નાગરી લિપિ માટેનો કર્તાનો પક્ષપાત પ્રસિદ્ધ છે એટલે જણાવવાની જરૂર નથી કે આ ગ્રથ એ લિપિમા છપાયો છે આ ગ્રથના બાકીના ભાગ હજૂ પ્રગટ થયા નથી પણ અલ્પ સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે એટલે સમગ્ર યુરોપના ઇતિહાસ, રીવાજો, રાજ્યબંધારણ અને રાજ્યવહીવટ વગેરે વિશે જાણવાની જોગવાઇ આપણી માતૃભાષામાં સારી થશે.

દિવાન બહાદુરની ભાષા, શૈલિ, વિષયનિરૂપણ આદિની સમાલોચના કરવાનું આ સ્થળ નથી પરંતુ એમની સાહાઈ મશહુર છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના તોશાખાનામાં આવુ એક રત્ન ઉમેરવા માટે દિવાન બહાદુરનો ઉપકાર માનીએ છીએ અને એમનાથી વધારે વિદ્વાન ગુજરાતીઓનું ધ્યાન આવી અનુપમ સેવા પ્રત્યે ખેંચીએ છીએ

૨. ચોખેરવાળી—દ્વિતીય ખંડ. ભાષાતર કર્તા રા. રા ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી કિંમત ૦-૧૨-૦... રા. રા જીવનલાલ અમરશી મહેતાની જ્ઞાનવર્દ્ધક પુસ્તકમાળાનું આ ૮ મુ પુસ્તક છે. સર રવીંદ્રનાથ ઠાકુરની એક બ ગાળી વાર્તાનું ઇંગ્લીશદ્વારા ભાષાંતર છે. એનો પહેલો ખંડ ગયે વર્ષે છપાયો હતો. રા. ધનશંકર સરળ ભાષાથી

તરજુમો રસિક કરી શકયા છે તરજુમાની ભાષા ઉપરથી અમને થોડોક શક જાય છે કે માત્ર ઇંગ્લીશ ઉપરથી આ ભાષાંતર નહીં હોય-કેટલાક શબ્દો અને પ્રયોગો બંગાળી ભાષામાંજ વપરાય છે અને ગુજરાતીમા નથી વપરાતા તે આ ભાષાંતરમાં છે તેથી શક જાય છે અથવા રા. ધનશંકરને બંગાળ સાહિત્યનો ગાઢ પરિચય હશે તેથી આવ્યા હશે 'ચર્ણુ' 'શર્ણુ' જેવા શબ્દો આવા ભાષાંતરમાં કેમ રહ્યા હશે તે પણ સમજાયુ નથી. પ્રથમ ખંડની સમાલોચના વખતે આ વાર્તાનો સાર આપવામા આવ્યો હતો. મહેન્દ્ર પોતાની પરિણીતા આશાનો ત્યાગ કરી વિનોદિની નામની વિધવા પર આસક્ત થાય છે પણ તે તો બિહારીપર આસકત હોય છે. આખરે મહેન્દ્રને ભાન આવે છે અને સાચો પત્નીપરાયણ થાય છે. તેના જીવનમા શાંતિ અને સ્નેહ હતા. સ્થાયી વસ્તુનો તે ભોકતા હતો પરંતુ ચંચલતાથી તે મુગ્ધ થયો અને દુઃખી થયો. વિષવૃક્ષ અને કૃષ્ણલાલના વિલમા જે વિષય છે તેવોજ વિષય આ કથામા છે. ક્ષણિક અને શાશ્વત પ્રેમ-સ્નેહ અને મોહનો વિરોધ આલેખાયો છે બંગાળી જીવનમા લાગણીઓને બહુ સ્થાન હોવાથી આવી ઘટના બને છે અને માનવ હૃદયની વિવિધતા આવા પ્રસંગોદ્વારા લેખક દર્શાવી શકે છે વાત તદ્દન સાદી અને રોજ બને એવી, પ્રસંગો પણ એવાજ—ભભક, ચમત્કાર કે ધાંધલ વિનાના છતા હૃદયના મન્થન તીવ્ર, દારૂણ અને ઘાતક. રા. નારાયણ વસનજી ઠક્કુરની કથાઓમા સ્થૂલ લંપટતા હોય છે તેવુ બીલકુલ નહીં પણ માનસ વ્યથાનુ મર્મસ્પર્શી ચિત્ર બંકિમચંદ્રની અને સર રવીન્દ્રનાથની કથામા છે. આવા કરૂણ પ્રસંગમા જે ગંભીરતા, દ્રાવકતા, છિન્નભિન્ન કરનારી જે સ્થિતિ હોય છે તેનું સચોટ અને ઉંડુ આલેખન જેવુ બંકિમ કરે છે તેવુ ચોખેરવાલીમા નથી, પણ કરૂણને ઓછો કરે એવો વિનોદી, મર્માળો, વિશુદ્ધ શૃંગાર સર રવીન્દ્રનાથમા વધારે છે બન્ને લેખકો પાત્રોને પાપમા ઉતારી પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવી શુદ્ધ કરે છે પણ બંકિમનું પાત્રાલેખન એટલું તો કાબુ હોય છે કે વાચનાર સંપૂર્ણતઃ અવડીન, હતાશ અને શોકમય થઇ જાય છે ગયેલા સદ્ગુણો સાટે શતી હિલચીલી ધીમે ધીમે વર્તમાન અધોગતિની થતી વેદનામા રૂપાંતર પામી જાય છે અને કરૂણરસ ઘણો જ ગાઢ અને વિઘાતક થાય છે. સર રવીન્દ્રનાથના પાત્રો મોહવશ થયા છતા સંયત રહી શકે છે બંકિમના પાત્રો મોહના છેક તળીએ ડુબી જાય છે પછીજ ઉદ્ધાર પામે છે. ગુજરાતમા માનસવ્યાપારવાળી આવી કથાઓ લખાતી નથી. લેખકો કાં તો પ્રસંગોના બહુ રસીઆ હોય છે, પાત્રાલેખનના રસીઆ હોય છે, ઉપદેશ આપવા અથવા જીવનના પ્રશ્નોના પોતાના તૈયાર કરેલાં નિરાકરણો બોધવા ઉત્સુક હોય છે એટલે આવી સાદી છતા રોજ બનતી વાતો વાર્તામાં લાવી શકતા નથી, બંગાળીઓ જેટલો Abandon ગુજરાતીઓમા-નથી. તેઓ બહુ શાણા છે, તેથી અથવા સરસ્વતીચંદ્રના ઓથાર નીચે લાગણીનું સાહિત્ય સારો વિકાસ નહિ પામતું હોય.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચોખેરવાળી જેવી વાર્તા ઉમેરવામાટે ભાષાંતરકાર તથા પ્રકાશકને ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને સર રવીન્દ્રનાથની બધી વાર્તાઓ એ બન્ને

મારફત ગુજરાતી ભાષામા આવે એવું ઇચ્છીએ છીએ. સ્વ નારાયણ હેમચન્દ્રે સર રવીન્દ્રનાથની "રાજર્ષિ ગોવિંદ માણિક્ય" નામની વાર્તાનો તરજુમો કર્યો હતો તે ફરી છપાવવા રા. જીવનલાલને ભલામણ કરીએ છીએ.

૩. લો. મા. દાદાભાઈ નવરોજજીનું ટુંકું જીવનચરિત્ર, લેખક જયંતઃ—વિવેચક પત્રના પ્રકાશક રા. હીરાભાઈ દેશાઇએ "જીવન ચરિત્રમાળા" નું પ્રકાશન કરવા માંડયું છે તેનું આ ૧ લું પુસ્તક છે. સંક્ષેપમા આ મહાપુરૂષના જીવનના મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગો ઠીક જણાવ્યા છે.

૪ જર્મનીની ઉન્નતિ શાથી થઈ?—મૂલ્ય રૂ. ૧-૧૦-૦ રા. જીવનલાલની જ્ઞાન-વર્ધક પુસ્તકમાળાનું આ સાતમું પુસ્તક છે રા. નારાયણ કૃષ્ણ આગાશે કૃત મરાઠી ગ્રંથ ઉપરથી આ ગુજરાતી અનુવાદ રા. ગોવર્દ્ધનદાસ કહાનદાસ અમીને કર્યો છે હમણા હમણા ગુજરાતી સાહિત્યના સેવકોની સંખ્યા વધતી જાય છે પણ તેમાં મરાઠી અને હિંદીમાથી પુસ્તકોજ નહી પરંતુ લેખો (articles) ના ભાષાંતર કરનારની સખ્યા ઘણી વધની જાય છે એ ખેદજનક છે. સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ એઓ કરે છે, વાચનની અભિલાષુ પ્રજાને સારૂં વાંચન પૂરૂં પાડે છે તે માટે એમનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો થોડો છે. પણ એથી આપણા પ્રજાજીવનના વિકાસને મ્હોટી હાનિ પહોચે ને મહેનત, સ્વાલંબન, અભ્યાસ વગેરેની જોઈએ તેવી ખીલવણી થતી નથી. જાતે વિષયનો અભ્યાસ કરી લેખ લખવાથી આપણી શક્તિઓ અને સાથે દેશની શક્તિ ખીલે છે તેવી આ રીતે નથી ખીલતી. પ્રજાના જીવનમા એકરસ થઈ જે નિર્માણ થવું જોઇએ તે થતું નથી અને છપાઈના પ્રકાશની સ્થાયી અસર થતી નથી ભાષાંતર કરવાથી જલ્દી સેવા થાય છે એટલે સ્વતંત્ર નિર્માણ કરવાની વૃત્તિ મરી જાય છે અને બીજી રાખી રીતે પરાધીન ગુજરાત વિચારમા પણ પરાધીન થાય એ અસહ્ય છે અમુક ભાષામાં અમુક જાતનું સાહિત્ય ઉચ્ચકોટિનું છે અને તે આપણી ભાષામાં ઉતારવાની જરૂર હોય તો સતત પ્રયત્ન ભાષાંતરનો થાય તો તે આદરપાત્ર છે પણ આ છૂટોછવાયો, વિચાર કે ઢંગ વગરનો અઢાતઢાનો પ્રયત્ન તિરસ્કારપાત્ર થવો જોઇએ પણ આમ થાય છે તે સકારણ થાય છે. લોકોમા વાચવાની લાલસા વધતી જાય છે પણ તેને પહોચી વળે એટલી ગ્રંથવૃદ્ધિ થતી નથી. તેમાએ અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતના સારા વિદ્વાનો ગ્રંથો લખવા કટિબધ્ધ થતા નથી કુદરતને શૂન્ય રૂચતું નથી કોઇનું સ્થાન દુનીઆમાં ખાલી રહેતુ નથી થોડું અંગ્રેજી ભણેલા સાહિત્યસેવા કરવા ઉધુકત થાય છે અને અંગ્રેજીના ઓછા અભ્યાસને લીધે તેઓ સ્વાભાવિક રીતે હિંદી અને મરાઠી સાહિત્યનુ સેવન કરે છે—જ્ઞાનના ઘણા પ્રદેશોમા એ ભાષાની ગ્રંથસમૃદ્ધિ આપણી કરતા વિવિધ અને વિપુલ છે એટલે એવા ગ્રંથોનું ભાષાંતર કરવાનુ સ્હજ મન થાય છે અને ભાષાંતરોથી આપણી ગ્રંથ સંમૃદ્ધિ વધતી જાય છે

આ પુસ્તકના લેખક કે પ્રકાશક પ્રત્યે કોઇ પણ પ્રકારના દ્વેષભાવથી આ વિચારો અમે લખ્યા નથી. પણ આ પ્રસંગે તે સ્વયંભૂ સ્ફુરી આવ્યા એટલે પ્રગટ કર્યા છે.

આવું સારૂં પુસ્તક પ્રકટ કરવા માટે બન્નેનો ઉપકાર માનીએ છીએ. યુરોપમાં જે પ્રજાએ કુરૂક્ષેત્ર જમાવ્યું છે તે કેવી રીતે ઉન્નત થઇ હતી, એણે પોતાની જીવન વ્યવસ્થા કેવી કરી હતી, એની આશાએ, અભિલાષાએ, મહેચ્છાએ, વાછનાએ કેવાં છે, તે સિદ્ધ કરવા એણે કેવી તૈયારીઓ કરી હતી તે જાણવાની ખાસ જરૂર છે. જર્મન પ્રજામા ઘણા દોષો છે છતાં ગુણો પણ જેવા તેવા નથી. આપણા જેવી પ્રજાએ તો એમાંના ગુણો ખાસ ખીલવવા જેવા છે. એમનો આગ્રહ, એમની thoroughness, સર્વોપરિ થવાની લાલસા વગેરે વિચારવા જેવા અને સ્વીકારવા જેવા ગુણો છે આ ગ્રંથમાં જર્મન સાહિત્ય, ફીલસુફી, કળા આદિ વિશે પ્રકરણો હોત તો વધારે સારૂં આ ગ્રંથ જેમ વધારે વ ચાશે તેમ લાભ છે. લડાઇ નિમિત્તે આવાં, દેશવર્ણન વાચવા લોકોનું મન થશે અને એથી ગુજરાતના જીવનમા નવી પ્રેરણા આવશે ભાષા સહેલી છે એટલે રસથી ગ્રંથ વાંચવામાં વિક્ષેપ નહીં આવે. બાકી પ્રસંગો, સંસ્થાઓ, દષ્ટિબિન્દુઓ, વિચારો, અનુભવો, મુશ્કેલીઓ, તેનાં નિરાકરણો તદ્દન અપરિચિત ઘણાને લાગશે પણ આપણી સંસ્કૃતિ સાથે બીજી સંસ્કૃતિ સરખાવવામા જેમને રસ પડતો હશે તેઓ આ ગ્રંથ હોસથી વાંચશે. આ ગ્રંથ વાચવાથી આપણી વર્તમાન સંસ્કૃતિ વિશે વિવિધ પ્રશ્નોને ઉઠશે. આશા છે કે આ ગ્રંથનો પ્રસાર અધિક થશે

ગુજરાતનું દુર્ભાગ્ય છે કે રાજદ્વારી ચર્ચાવાળા ગ્રંથો નિશાળોમાં ખપી શકતા નથી અને ગ્રંથોનો મ્હોટો અને જલદી ઉઠાવ કેળવણીખાતામાં થતો હોવાથી સારા સારા ગ્રંથોને 'રાજદ્વારી ચર્ચાથી છેકજ અલગ' રાખવા પડે છે આ ગ્રંથ પણ એવીજ રીતે રાજદ્વારી રોગથી મુક્ત છે!

૨. પા

રા. રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકનુ રણક્ષેત્રાભિગમન.

"નવજીવન" ના વાંચકો જાણી હર્ષપુલકિત થશે કે એના તંત્રી મેસોપોટેમીઆના રણક્ષેત્રમાં વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા છે. મે મહિનાની મધ્યમાં પાછા આવવાની વકી છે.

નોટીસ.

દરેક રેલ્વે ઉતારૂને જાણવાની જરૂર છે કે.—

(૧) તે ઉતારૂના ડબ્બામાં ધારા કરતા વધારે માણસ ભરવાની કોશેશ કરતા રેલ્વે પોલીસના માણસ કે રેલ્વે નોકરની સામે થવાનો તેને હક છે

(૨) આ હકથી અજ્ઞાન એવા બીજા ઉતારૂઓમાં તે વિષે માહિતી ફેલાવવી એ દરેક સુશિક્ષિત ઉતારૂની ફરજ છે

(૩) પોતાના તથા પોતાની સાથે મુસાફરી કરતા બીજા કમનસીબ ઉતારૂઓના લાભને ખાતર—આ હકનો ઉપયોગ કરવાની દરેક સુશિક્ષિત ઉતારૂની ફરજ છે

(૪) પહેલા કે બીજા વર્ગમા મુસાફરી કરતો દરેક હિંમતવાન, ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો ઉપર જુલમ થતો જોઇ તેમની મદદે જવા ચૂકશે નહિ એમ આશા છે.

કિન્ડરગાર્ટન

સંબંધી છ લેખો.

લખનારઃ—હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ,

કિંમત આના છ, પોષ્ટેજ જુદું.

---

he Best Pure Linseed Double Boiled Oil

IS

The "Maneless Lion Brand."

શુદ્ધ સ્વદેશી બેલતેલ વાપરો.

ગમે તેવી જાતનાં ઉંચામાં ઉંચા બેલતેલ કરતાં સારૂં અમારૂં શુદ્ધ બેલતેલ આખા હિંદુસ્થાનમા પ્રખ્યાતી પામેલું છે તથા તમામ જાતના લોખંડ, લાકડા અને ઇમારતો રંગવાના કામમા ઉત્તમ નીવડયું છે

અમારૂં બેલતેલ હિંદુસ્તાનના તમામ વેપારોને ત્યાંથી મળે છે

પાંચ ગેલનના ડબ્બામાં વેચાય છે.

આખા હિંદુસ્તાનમાં અમારીજ કંપની શુદ્ધ સારામા સારૂં બેલતેલ બનાવે છે તમામ ડબ્બા ઉપર સીલ થાય છે. માટે અમારા (વગર ચાળના સીંહની) ટ્રેડમાર્કની ખાત્રી કરીનેજ માલ ખરીદજો.

ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડના મોટા શહેરોમાં એજન્ટો જોઇએ છે વધુ વીગત માટે નીચેના સરનામે લખો અથવા મળો.

મેસર્સ બાલાભાઇ જમનાદાસની કંપની.

એજન્ટસ—ધી ગુજરાત ઓઇલ મીલ એન્ડ કંપની

અસારવા-કાલુપુર પોસ્ટ, અમદાવાદ.

Messrs Balabhai Jamnadas & Co
Agents, The Gujarat Oil Mill Co.,
AHMEDABAD.

અમારૂં બેલતેલ-"ગુજરાત ટ્રેડીંગ કંપની કોઠીપોળ, વડોદરા એ સ્થળેથી મળશે.

જીજ્ઞાસુને ચેતવણી !!!

ઉત્તમ થવાને જાગૃત કરી-સ્વર્ગ-મોક્ષનો માર્ગ બતાવનાર ચરિત્રનો ખજાનો:—

चरित्र चंद्रिका— ભાગ ૧ લો—આ લોકપ્રિય ગ્રંથની-ટુંક વખતમાં ઘણા સુધારા સાથે-(ચોથી આવૃત્તિ) છે-તે તેની ઉત્તમતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે-વિશેષ ખાત્રી વાંચવાથી થશે-આમાં જગતપ્રસિદ્ધ પવિત્ર-શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, પરશુરામ, દત્તાત્રેય, ઈંદ્ર, મનુ, નારદ, જનક, કપિલ, અગસ્ત્ય, યાજ્ઞવલ્કય, ગૌત્તમ, બૃહસ્પતિ, વશિષ્ટ, વિશ્વામિત્ર, વાલ્મિક, વ્યાસ, પાણિની, પતં રાવણ, લક્ષ્મણ હનુમાન, ધન્વંતરી, ધ્રુવ, માધાત, સગર, ભર્તૃહરિ, હરિશ્ચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, ભીષ્મ, નળ, દ્રોણાચાર્ય, અશોક, ચાણાક્ય, ગોરક્ષનાથ, મચ્છેંદ્રનાથ, શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય ભાષ્કરાચાર્ય, કબીર, નાનક, સહજાનંદ દયાનંદ સરસ્વતી, ત્રિકાલદર્શી, અર્હન, મહાવીર, બૌદ્ધ, જરથોસ્ત, ઇસુખ્રિસ્ત, મહંમદ પેગંબર, વીક્રમ, ભોજ ભવભૂતિ, બીરબલ, તાનસેન, ચંદ, વડ ભાઈ, જડભરત, હુજડ જોશી, તુલશીદાસ, સુરદાસ, નામદેવ, નરસિંહમેતો ઈત્યાદિ-મહાન્ દૈવી પુરૂષોનાં ચરિત્રો-દુનિયાના દરેક ધર્મના સિદ્ધાંતોને-ભારત વર્ષનું ત્રિકાલીકદર્શન છે-આ ધાર્મિક, નૈતિક, વ્યાવહારિક, પારમાર્થિક, વીરતા અને તત્વ જ્ઞાનાદિનો બોધ સ્વર્ગ-મોક્ષનો માર્ગ બતાવે છે. પૃષ્ટ ૬૦૦, સુંદર પાકું પુઠું-અગા- ગ્રાહક થનારને રૂ. ૨) પાછળથી રૂ. ૨ાા. દશ ગ્રાહક કરનારને એક બુક બક્ષીસ. થોડા વખતમાં બહાર પડશેઃ—

ઘરમાં સ્વર્ગીય સુખ વધારવા ઉપયોગી !!!

स्त्रीनुं कर्त्तव्य— ભાગ ૧ લો-આ પુસ્તકમાં-સ્ત્રીઓને પવિત્ર પ્રેમી કરી-ગૃહસંસાર સ્વર્ગરૂપ બનાવવા યોગી થઇ પડે-એવાં સ્ત્રીઓનાં કર્ત્તવ્યને લગતા ઘણા ઉપયોગી વિષયો છે-તે દરેક ઘરમા શિક્ષણ લેવા બહુ ઉપયોગી છે-થોડા વખતમા બહાર પડશે. અગાઉથી થનારને બેઉ ભાગ સાથે રૂ. ૧) પાછળથી રૂ. ૧ાા) દશ ગ્રાહક કરનારને બુક બક્ષીસ.

કેશવજી વિશ્વનાથ ત્રિવેદી-ઠે. વાઘેશ્વરીની પોળ-મું૦

નવજીવન

અને

સત્ય

મે ૧૯૧૭.

તંત્રી અને પ્રકાશક

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલએલ. બી.

ગીરગામ—મુંબાઈ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦; છુટી નકલ આના ૩.

જીજ્ઞાસુને ચેતવણી !!

ઉત્તમ થવાને જાગૃત કરી-સ્વર્ગ-મોક્ષનો માર્ગ બતાવનાર ચરિત્રનો ખજાનો:—

चरित्र चंद्रिका— ભાગ ૧ લો—આ લોકપ્રિય ગ્રંથની-ટુંક વખતમાં ઘણા સુધારા સાથે-(ચોથી આવૃત્તિ) છે-તે જ તેની ઉત્તમતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે-વિશેષ ખાત્રી વાચવાથી થશે-આમાં જગતપ્રસિદ્ધ પવિત્ર-શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, પરશુરામ, દત્તાત્રેય, ઈંદ્ર, મનુ, નારદ, જનક, કપિલ, અગસ્ત્ય, યાજ્ઞવલ્ક્ય, ગૌત્તમ, બૃહસ્પતિ, વશિષ્ટ, વિશ્વામિત્ર, વાલ્મિક, વ્યાસ, પાણિની, પતંજલી, રાવણ, લક્ષ્મણ, હનુમાન, ધન્વંતરી, ધ્રુવ, માંધાત, સગર, ભર્તૃહરિ, હરિશ્ચંદ્ર, યુધિષ્ટિર, અર્જુન, ભીષ્મ, નળ, દ્રોણાચાર્ય, અશોક, ચાણાક્ય, ગોરક્ષનાથ, મચ્છેંદ્રનાથ, શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય ભાષ્કરાચાર્ય, કબીર, નાનક, સહજાનંદ દયાનંદ સરસ્વતી, ત્રિકાલદર્શી, અર્હન, મહાવીર, બૌદ્ધ, જરથોસ્ત, ઇસુખ્રિસ્ત, મહંમદ પેગંબર, વીક્રમ, ભોજ ભવભૂતિ, બીરબલ, તાનસેન, ચંદ, વડ ભાઈ, જડભરત, હુજડ જોશી, તુલશીદાસ, સુરદાસ, નામદેવ, નરસિંહમેતો ઈત્યાદિ-મહાન્ દૈવી પુરૂષોના ચરિત્રો-દુનિયાના દરેક ધર્મના સિદ્ધાંતોને-ભારત વર્ષનું ત્રિકાલીકદર્શન છે-આ ચરિત્રો ધાર્મિક, નૈતિક, વ્યાવહારિક, પારમાર્થિક, વીરતા અને તત્વ જ્ઞાનાદિનો બોધ સ્વર્ગ-મોક્ષનો માર્ગ બતાવે છે. પૃષ્ટ ૬૦૦, સુંદર પાકું પુઠું-અગાઉથી ગ્રાહક થનારને રૂા. ૨) પાછળથી રૂા. ૨ાા દશ ગ્રાહક કરનારને એક બુક બક્ષીસ. થોડા વખતમાં બહાર પડશે —

ઘરમાં સ્વર્ગીય સુખ વધારવા ઉપયોગી !!!

स्त्रीनुं कर्त्तव्य— ભાગ ૧ લો-આ પુસ્તકમાં-સ્ત્રીઓને પવિત્ર પ્રેમી કરી-ગૃહસંસાર સ્વર્ગરૂપ બનાવવા ઉપયોગી થઇ પડે-એવાં સ્ત્રીઓનાં કર્ત્તવ્યને લગતા ઘણા ઉપયોગી વિષયો છે-તે દરેક ઘરમાં શિક્ષણ લેવા બહુ ઉપયોગી છે-થોડા વખતમાં બહાર પડશે અગાઉથી થનારને બેઉ ભાગ સાથે રૂા. ૧।) પાછળથી રૂા. ૧ાા) દશ ગ્રાહક કરનારને બુક બક્ષીસ.

કેશવજી વિશ્વનાથ ત્રિવેદી-ઠે. વાઘેશ્વરીની પોળ-મું૦

નવજીવન

અને

સત્ય.

મે ૧૯૧૭. અંક ૧૧

*અબળાઓનો એકો.

૧

હું હિંદનો રહેવાશી, અમેરિકાના જંગલોમાં ભ્રમણ કરી કરી ઘણોજ થાકી ગયો હતો, અને સુસ્તીનું સામ્રાજ્ય મારા ઉપર પ્રવર્તિ રહેવાની તૈયારી થઇ ગઇ હતી, તેવામાં એક શહેર ઘણુંજ નજદીકમા છે એમ મારા જોવામાં આવ્યું, અને તેથી હું ઉત્તેજીત થયો. દેખાવ ઉપરથી વ્યવહારૂ, વ્હેપારી, શહેર હોય, એમ લાગતુ હતું. ઘણા દિવસ સુધી પગપાળે એકલા મુસાફરી કર્યા પછી આવા એક શહેરના વિભાગમા દાખલ થવાથી મને ઘણોજ આનંદ થયો.

પરંતુ થોડીકજ વારમાં મને લાગ્યું કે દુરથી જે આનંદગય દેખાવ આ શહેરનો લાગતો હતો તેવો દેખાવ, કાંઇક નહિ કળી શકાય તેવા કારણથી, અંદર આવ્યા પછી લાગતો નહોતો. જે જે માણસોને હું મળતો હતો તેઓ જો કે દોડાદોડ અને ધમાધમ તો કરતા હતા, તો પણ જાણે બેદરકાર કે કાંઇક અસ્તવ્યસ્ત હોય તેવી અસર મારા મન ઉપર થઇ. તેમના કપડાંનું ઠેકાણું નહોતું, બેદરકારીથી રાખેલી દહાડી મૂછ, તેમની ચોખ્ખાઇની, તેમજ રસિકતાની ખામી બતાવી આપતા હતાં તેમના કફ કૉલર મેલાં અને ચુથાયલાં હતા તેમનાં નેકટાઇ વિચિત્ર રીતે બાંધેલા હતાં, દરેક જણ કાંઇ ઉંડા વિચારમાં હોય તેમ લાગતું હતું. અને વળી દાઝવાથી કે ચપ્પુ વાગવાથી કાંઇક ઇજા થઇ હોય તેમ ઘણાખરાની આંગળીએ ગંદા પાટા બાંધેલા હતા. હવામાં જાણે દવાની વાસ પ્રસરી રહી હતી.

---

* ([illegible] N Miller નામના અમેરિકન ગ્રંથકારના Strike of a Sex નામે અંગ્રેજી વાર્તા ઘટાડા સાથે.

કપડાંઓના આ ગડબડાટનુ મુખ્ય કારણુ તરતજ મારા જોવામાં આવ્યુ. તે બધાના કપડામા કોઈ પણુ જાતના બટનો જ ન હતાં. જાણે કે બટનની બનાવટ જ બના એકદમ ભૂલી ગયા હોય, તેમ બટનને બદલે કાઇ જાત જાતની પીનો વગેરે સર્વેએ ખોસેલાં હતા. કાંઇક કાઇક વિચિત્ર રીતે કપડાની બે બાજુને પકડી રાખી હતી આ પહેરવેશથી થયેલા આઘાતમાથી હું કાઇક જાગૃત થયો, ત્યારે ત્યાંના ઘરો તરફ મારી નજર દોરાઈ. તેમની બાંધણી ઉત્તમ હતા કોતરકામ પણ સરસ હતુ. પરંતુ પગથીઆ ઉપર ધુળ અને કચરો જોવામા આવતાં હતા. આરસની ફરસ બંધીએ ડાઘવાળી હતી બારીઓમા સુંદર પડદા વગેરેને બદલે વિચિત્ર વાસણો ચાદાનીઓ વગેરે દેખાતા હતા બારીઓમાથી દિવાનખાના દેખાતા હતા તે પણ તદન ગોઠવણ વિનાના જ લાગતા હતા. સર્વત્ર ગુચવણ, ગોટાળો અને ગંદકીનું જ સામ્રાજ્ય હતુ. પણ વળી તેવામાં તરેહવાર વાસથી હુ ચમકી ઉઠયો. કાઇક કપડુ બળવાની, તો કાઇક વઘાર કે ઘી બળવાની કે વળી કોઇક ઠેકાણે રંધાતા ખોરાકની વાસ આવતી હતી, આખને નાકને અને મનને પણ આ જગા આનંદહીન લાગતી હતી.

માણસો બધા ઉતાવળમા આમ તેમ દોડતા હતા, પણ કોઇના મ્હો ઉપર સ્હેજ પણ સ્મિત નહોતું રસ્તાઓમા વસ્તિ હતી છતાએ શહેર જાણે તજાયલુ હોય તેવો આભાસ થતો હતો. મને કાંઇ સુઝ પડતી નહોતી. અને મારા મનના ઉત્સાહ અને આનંદ પણ જતા રહેવા માડયા એટલામા મને ખ્યાલ આવ્યો કે ઓટલાઓ ઉપર રસ્તાઓમા કે ચોગાનોમા, મે એક પણ બાળક જોયુ નથી. એટલુ જ નહિ પણ અત્યાર સુધીમા કોઇ સ્ત્રી પણ મારા જોવામા આવી નહોતી. આ વિચારથી મારા મનને જાણે આઘાત થયો. આ વાત મને ભ્રમ જેવીજ લાગી હું એકદમ અટકી ગયો, અને જે જે જગોએ થઇને આવ્યો હતો તે બધી જગા ઉપર જોયલા મનુષ્યો સબધી વિચાર કરવા માંડયો, પણ કોઇ ઠેકાણે સ્ત્રીનો ચહેરો જોયલો યાદ આવ્યો નહિ, નિશાળે જતી, ઉત્સાહ અને આનંદથી કુદતી, કોઇ કન્યા પણ મારા જોવામા આવી નહોતી.

સ્ત્રી નહિ કન્યા નહિ બાળકી નહિ શું આ શહેરમા નારી જાતિજ વસતી નથી ? આ વિચારથી જ મારા મોંમાંથી નિશ્વાસ નીકળી પડયો ખરેખર, અત્યાર સુધીમાં આ શહેરમાં મ્હેં ફકત પુરૂષો જ, ગમે તેમ કપડા પહેરેલા રસહીન દેખાતા, ઢંગધડા વિનાના લાગતા, કર્કશ પુરૂષો જ જોયા હતા. જાણે વિયોગથી તેમાનામાની સઘળી મિઠાશ મરી ગઈ હોય, સભ્યતા સરી ગઇ હોય, તેમ લાગતુ હતુ

થોડા વખત સુધી તો આ બાબત સંબધી મ્હેં ફકત તર્કજ કર્યા. ફકત જિજ્ઞાસા ઉશ્કેરાઇ હતી તે શાંત કરવા માટે જ તે સબધી વિચાર કર્યા, પણ જેમ જેમ વધુ વિચાર કરતો ગયો, તેમ તેમ મને દુઃખ લાગવા માડયુ. શહેરમા સ્ત્રીઓ જ નથી, એ વિચારે મારા શરિરમા કપારી આવી. મને એમ લાગ્યું કે હું કોઇક એવા વિચિત્ર સ્થળમાં આવી પહોંચ્યો છું કે જ્યાંથી સ્ત્રી રૂપી માધુર્ય

અને સૌંદર્યની મૂર્તિઓ અને બાળક—નિર્દોષતાના—મૂર્ત સ્વરૂપોનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ સ દેહ હું લાંબો સમય સહન કરી શકયો નહિ. રીતભાત અને સભ્યતાને દૂર કરી હું એકદમ દોડયો અને એક માણસ દવાવાળાની દુકાનમાંથી બ્હાર નિકળતો હતો તેને જઇને જરા જંગલી રીતે મ્હેં હાથ ઝાલ્યો.

૨

જે માણસનો હાથ મેં કાંઇ પણ રીતભાત વગર, ઉતાવળથી ઝાલ્યો, તે માણસ પણ ત્યાં મેં જોયેલા બીજા માણસોની માફક જ ઉંડી નિરાશામાં હોય તેમ લાગતું હતું. તેના વાળ તથા કપડા પણ અસ્વચ્છ અને ઠીકઠાક કર્યા વગરના હતા. અને તેની આંખમા ઉંડો ખેદ દેખાઇ આવતો હતો. તેની આંગળીયે પણ પાટો બાંધેલો હતો. તેના હાથમાં શીશી હતી તેની ઉપર લખ્યું હતું કે "દાઝયા ઉપર લગાડવાની દવા."

"માફ કરજો સાહેબ!" હું બોલી ઉઠયો. "પણ મહેરબાની કરીને મને કહો કે આ ગામમાં શો કમનસિબ બનાવ બન્યો છે? બધા ઉદાસ કેમ લાગો છો? અને ગામની સ્ત્રીઓ કયાં છે?"

તે માણસ અજાયબીથી મારા સામું જોઇ રહ્યો અને બોલી ઉઠયોઃ

"શું છેલ્લા ત્રણ માસથી સર્વ સ્ત્રીઓએ હડતાળ પાડી છે તેથી તમે અજાણ છો? અત્યાર સુધી વિધિએ તેમને માટે જ પ્રથમથી નિર્માણ કરી મુકયા હોય, તેમ પુરૂષોએ અમુક કાર્યો ફકત સ્ત્રીઓનાજ અધિકારમા મહા ઉદારતાથી અલગ રાખ્યા છે, તે સઘળા કાર્ય નહિ કરવાનો સર્વ અવસ્થા અને જાતની સ્ત્રીઓએ એક જાતિ તરીકે એકઠાં થઇને દ્દઢ નિશ્ચય કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે અગણિત યુગોથી જે શૃંખલાથી તેમને બાંધવામાં આવ્યાં છે, તે જો કે ફુલ સાથે ગુંથી લેવામાં આવેલી છે, તથા તેને સુકોમળ ભાવનામય અને લાડકડા નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે, તો પણ પૃથ્વી પરની કોઇ પણ જાતની ગુલામીની શૃંખલાઓ કરતાં તે વધારે જુની તેમજ કટુતાભરી છે હવે આ બેડીઓ તોડી નાખવાનો વખત આવ્યો છે અને તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે." હું તો ગભરાટથી બોલ્યો—'શું તમે એમ કહો છો કે સર્વ સ્ત્રીઓએ, પોતે જેને પોતાના "જાતિ" તરિકે હક્ક કહે છે, તે મેળવવા માટે હડતાળ પાડી છે?" "હા તેમજ છે." તે માણસે ઉત્તર આપ્યો. ' એક જાતિ તરિકે જ તેમણે એક્કો કર્યો છે" આ સાભળી હું તો સ્તબ્ધ જ બની ગયો. આખી સ્ત્રી જાત એકઠી થઇ જાય તે મારા કલ્પનામાં ન આવ્યું. તે માણસ બોલ્યો "મારે હવે જવુ જ જોઇયે. ધોવાનાં લુગડાં ઉકળતાં મૂકી હું આવ્યો છુ. બપોર થઇ જવાથી કદાચ બધું પાણી બળી ગયું હશે." એમ કહી તે ચાલવા લાગ્યો. તેની પાછળ બૂમ પાડીને મેં કહ્યુ "અરે, મને કહો તો ખરા, કે તે સઘળી સ્ત્રીઓ તેમના નિર્દોષ બાળકોને લઇને ગઇ છે ક્યા? આ શાપિત ભૂમિની ધુળ મારા પગ ઉપરથી ખંખેરી હું ચાલ્યો પહેલાં મને એ વાત જણાવો. શું તેઓ સદાને સારૂ સટકી ગઇ તો નથીને

" ના, ના, હજી સ્થિતિ એટલી ખરાબ નથી થઇ. હમણાં તો તેઓ પુરૂષોનો સહવાસ તજી ગયાં છે અને પાસેના પરામાંના એક મોટા જાહેર મકાનનો તેમણે કબજો લીધો છે. અને ત્યાંજ વસવાટ કર્યો છે. ત્યાં રહ્યાં રહ્યાં, તેઓ પુરૂષ સત્તાધારીઓ સાથે સંદેશા ચલાવે છે ગામમાં તેમણે એક પણ સ્ત્રી રહેવા દીધી નથી. ગરીબ, ઘરડી, અને માંદી સ્ત્રીઓને પણ તેઓ પોતાની સાથે લઇ ગયા છે. વૃદ્ધ દાદીઓ, આધેડ સ્ત્રીઓ, યુવતીઓ, બાળાઓ, સઘળી એક સાથેજ રહે છે. જે નાનાં છોકરાંઓ, મા વગર રહી શકે તેવા નહોતાં, તેમને પણ સાથે લીધાં છે. ગામમાં હવે એક પણ સ્ત્રી નથી હાલ તરત તો પુરૂષોનો, સ્ત્રીઓએ સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો છે અને તેમની માંગણીઓ સંતોષવામા આવશે નહિ તો આ ત્યાગ સદાને માટે થશે."

મારા મનમાં આ સાંભળી કાંઇ કાંઇ વિચારો આવ્યા. વધારે વિગતો જાણવા માટે હું બહુ આતુર થઇ ગયો. પણ પેલો માણસ તો ચાલી ગયો. તેવામાં એક બીજો માણસ દવાની દુકાન ઉપરની જાહેરખબરો વાંચતો મારા જોવામા આવ્યો. તેણે તો ટાઇ, કૉલર, અને બટનનો સમૂળગો ત્યાગજ કર્યો હતો. તેને હું પૂછવા ગયો ત્યારે એણે કહ્યુ કે હમણા આ દવાવાળાની દુકાને ખરીદવાનો લાગ સારો છે. પુરૂષો શઘડી ચુલા સાથે, એમના ઉતાવળીયા સ્વભાવને લીધે, ફાવતા નથી અને વારવાર દાઝે છે. ફક્ત દાઝવાની દવામાથીજ પુષ્કળ પૈસો પેદા થાય તેમ છે હડતાળ સંબંધી વધારે વિગતો મેં એને પૂછવા માંડી ત્યારે કહ્યુ કે "જુઓ પેલો સામેથી માણસ આવે છે તેને બધી ખબર છે તે બિચારો પરણવાનો હતો, બધું નક્કી થઇ ગયું હતું પણ તેવામા હડતાળ પડી એટલે એની થનાર સ્ત્રી ચાલી ગઇ અને લગ્ન અટક્યા. ચાલો હું તમને તેની સાથે ઓળખાણ કરાવું."

આટલું કહી તેણે ઓળખાણ કરાવતાં કહ્યુ કે તેમનું નામ મી લીસ્ટર છે. મેં કહ્યુ "મારૂં નામ દેસાઇ છે અને હુ હિંદુસ્તાનનો વતની છું. અમેરિકામાં આવ્યા પછી, જંગલની મોજ ચાખવાના હેતુથી છેલ્લા ત્રણ માસ થયા હું ભ્રમણ કર્યા કરૂં છું."

૩

મી. લીસ્ટર સાથે આતુરતાથી મેં વાત કરવા માંડી. તેની ઉમર મારા જેટલીજ હતી. સ્વભાવે તે નિખાલસ લાગતો હતો, અને તેનુ વર્તન સ્નેહભર્યું હતું. તે જ્યાં જતો હોય ત્યા તેની સાથે જ જવાની મેં ઇચ્છા દર્શાવી. તેણે જણાવ્યું કે તે પોતાને ઘેર જ જતો હતો અને પોતાની સાથે જ ઉતારો લેવા અને આમંત્રણ કર્યું, અને જણાવ્યુ કે સ્ત્રી વિનાના ઘરમા જેવુ શુંચવણભર્યું આતિથ્ય આપી શકાશે તેવુ તે આપશે મે તે વાત કબુલ કરી, અને રસ્તે જતાં હડતાળ વિષે પૂછપરછ કરી.

તેણે કહ્યુ "વાત સઘળી સાદી જ છે. એકવાર એક કેદી સોળ વર્ષ પુરાઇ રહ્યો. પછી તેને સુઝયું કે બારીમાથી નાશી જાઉં તેણે તેમ કર્યું, અને છુટી ગયો. મજૂરોની મોટી હડતાળની વાત તો તમે જાણો છો, તે હડતાળોથી સત્તાવાળાઓ કેવા મજૂરોની

ગયા હતા તે પણ જાણીતી વાત છે. મજુરો ધનવાનના દાસ નહિ પણ શેઠ જેવા છે તે વાત એ ઉપરથી સાબિત થઇ. આ બનાવથી સ્ત્રીઓના મનમાં પણ એમ આવ્યું કે પુરૂષો તેમને જે હક્ક આપતા નથી તે તેઓ તેમની પાસેથી લઇ શકશે. જો સઘળી સ્ત્રીઓ એકઠી થઇ શકે તો પુરૂષ ઉપર એવો તો દાબ બેસાડી શકે, તેમને એવી તો અગવડમાં આણે કે, ચુપચાપ બધાજ હક્ક, જેને માટે તેઓ વર્ષો થયાં માગણી કર્યા કરે છે તે, એકદમ આપી દે. અને સ્ત્રીઓની સત્તા તે કેટલી બધી છે! વ શની વૃદ્ધિ જ સઘળી તેમને આધીન છે! વળી એવામા "ભ્રાતૃભાવ," પુરૂષો વચ્ચે ભ્રાતૃભાવની જબરી હિલચાલ ચાલવા માંડી. તે ઉપરથી તેમને વિચાર આવ્યો કે સ્ત્રીઓમા "ભગિનીભાવ" શા માટે ન બાંધી શકાય! જો પુરૂષો સઘળા ભાઇ છે તો સ્ત્રીઓ બધી બ્હેનો છે આ ભગિનીભાવનો વિચાર અને પોતાની સત્તાનો ખ્યાલ, એ બે એકઠાં થયા. તે ઉપરથી આ મોટી હડતાળ તેઓ પાડી શક્યા છે"

હું બોલ્યો "આ હડતાળને લીધે જ લોકો બધા કપડામાં બેદરકાર લાગે છે, ગંદા દેખાય છે અને તેમના પહેરવેશમા બટનનું તો નામ નથી"

"બટન" મી. લીસ્ટર હસીને બોલ્યો. "હા, જેવી હડતાળ પડી કે તરત જ સ્ત્રીઓએ દરજીઓને સ દેશો મોકલ્યો અને કહાવ્યુ કે પરાપૂર્વથી બટન ચોઢવાનો અધિકાર તો સ્ત્રીઓનો જ છે અને તે જો કોઈ ખુંચવી લેવાનો પ્રયત્ન કરશે તો હડ-તાળ પછી પણ તેની ખબર લેવામાં આવશે. આ સંદેશાથી દરજીયો તો ગભરાઇ જ ગયા છે. અને બટનનું નામ દેતા નથી. બટનના કારખાનાવાળાઓને પણ તેથી નુક-શાન જવા માંડયું છે. તેમણે પણ ઘણા પ્રયત્નો કર્યાં પણ કાંઈ વળ્યું નહિ."

થોડીવાર શાંતિથી ચાલ્યો પછી મેં કહ્યું—"જે હક્કને માટે સ્ત્રીઓ આટ આટલું કરે છે તે તો જુના જાણીતા હક્ક જ હશે ને? મિલ્કત સંબંધી હક્ક, મત આપવાના હક્ક, અમલદારીના હક્ક કે કદાચ પ્રેસીડંટ થવાનો હક્ક હશે અને સરખા પગાર મેળવવાનો હક્ક. હુ ધારૂં છું કે આટલા જ હક્ક તેઓ માંગે છે."

"ના, રે ના" મી. લીસ્ટરે કહ્યુ "આ તો સઘળા અમે ક્યારનાયે આપી દીધા છે, ફક્ત હડતાળ પછીના બે અઠવાડીયાંમા તો આ બાબતોમાં સ્ત્રી અને પુરૂષના હક્ક અમે સર ખા જ કરી નાખ્યા છે. એમની હડતાળ એવી તો સંપૂર્ણ અને સફળ હતી કે ત્રણ દિવસમાં જ દરેક જણને લાગ્યું કે સ્ત્રી વિના જીવન જ નકામુ છે. જો એકાદ જ ધંધાની કે પાયરીની સ્ત્રીઓએ એક્કો કર્યો હોત તો તો આવું ન લાગત. પરંતુ સમગ્ર સ્ત્રી જાતિના જ જુદા જવાથી, એવો તો અંધકાર થઇ ગયો છે કે દેવો પણ તેથી થર-થરી જાય"

"હું તે સમજી શકું છું" હું બોલ્યો "પણ તમે જો આ સર્વ હક્ક તેમને આપી દીધા હોય તો પછી હડતાળ ચાલુ કેમ રહે છે?"

મી. લીસ્ટરે કહ્યુ, "સ્ત્રીઓએ પોતાનું બળ જાણ્યું, એટલે પોતાના હક્કોની યાદી પણ લાંબી કરી. સાધારણ, જાણીતા હક્ક ઉપરાંત એક બીજા હક્કની તેમણે માંગણી

કરી છે. તેમની સ્વતંત્રતાનો સઘળો આધાર આ એક મહાન હક્ક ઉપર જ છે એમ તેમનું કહેવું છે આ માંગણીથી વિદ્વાન, તત્ત્વવેત્તા, રાજ્યકુશળ નરો વિચારમાં પડી ગયા છે. ઘણી ઘણી ચર્ચાઓ થઇ છે અને છેવટે પુરૂષ માત્રનો મત લઇ તેનો નિર્ણય કરવાનું ઠર્યું છે. આ ચર્ચામાં વખત ઘણો નિકળી ગયો. પણ વંશવૃદ્ધિ, વંશ કાયમ રહેવાનો પ્રશ્ન એટલો મહત્ત્વનો છે કે નિર્ણય કરવાનો જ છે સોમવારે મત લેવાના છે."

"પણ આ મહાન હક્ક છે શો?" મે પૂછયું. ઘણો ઘણો વિચાર કરતા પણ મને સૂઝ્યો નહિ

"આ મહાન હક્ક તે એ છે કે .." આટલુ બોલવામાં એક ન્યુસ પેપર વેચનાર પોરીયાએ બૂમ મારી "નવો ઘોઘાટ બટનવાળાની માગણી નામજૂર. બટનનો બ્હેપારી તુટ્યો" મારા મિત્રે એક નકલ લીધી આ સમયે અમે એના રૂવાબદાર મકાનના સુંદર દ્વાર આગળ આવી પહોચ્યા હતા. તેણે ઘણી જ નમ્રતાથી મને આવકાર દીધો અને કહ્યું કે કોમળ અને કલામય આતિથ્યની દેવી—સ્ત્રી—વિનાના આ ઘરમાં બનશે તેટલી સગવડ તમને મળશે.

૪

મી. લીસ્ટરે મને જણાવ્યુ કે સ્ત્રીઓની આ મોટી હડતાળથી તેને તેની પ્રેમ-મૂર્તિ પ્રિયતમા ખોવી પડી હતી, એટલુજ નહિ, પણ તે ઉપરાત પોતાની માતા અને બે બ્હેનો પણ તેમાં જોડાઇ હતી . આ ઉપરથી મારા મનમા વિચાર આવ્યો કે આ બધી સ્ત્રીઓ આ હડતાળના સમયમા પોતાનું તથા બાળકોનું ગુજરાન શી રીતે ચલાવતી હશે મ્હે પૂછયુ "મજુરો તો હડતાળના વખતમા થોડા ઘણો પણ ભૂખમરો વેઠી શકે તે તો સમજી શકાય તેવું છે; તેમના શરીર મજબુત હોય છે, અને ગરીબાઈનો તેમને અનુભવ હોય છે. પરંતુ નાજુક અને સંસ્કૃત સ્ત્રીઓ આ બધું કેમ વેઠી શકે છે?" મી. લીસ્ટરે ઉત્તર આપ્યો "તમે ભૂલો છો. મજુરોને પણ હડતાળ સમયે સહાનુભૂતિ ધરાવનારાઓ તરફથી ખોરાક વગેરે પૂરૂ પાડવામાં આવે છે તે પ્રમાણે સ્ત્રીઓને પણ ઘણા મિત્રો છે અને ના હોય તો પણ પોતાની મા બ્હેનને કોઇ ભૂખે તો મરવા દેજ નહિ પરિણામ એ આવ્યું છે કે સ્ત્રીઓના આ મોટાં સૈન્યનો નિભાવ, તેમના પોતાના શત્રુઓ તરફથીજ થાય છે."

આ વાતો ચાલતી હતી તે દરમ્યાન મી લીસ્ટર ખાવાનું કરતા હતા ઓછામાં ઓછી મહેનત પડે તેવો ખોરાક તેઓ બનાવતા હતા. અને જેમ તેમ કરીને અર્ધુ કાચુ પાકુ ખાવાનું તેમણે તૈયાર કર્યું અને અમે બેજણે ખાધું. મારૂં મન તો વ્યગ્ર હતું તેથી તેના સ્વાદ તરફ મારૂં ધ્યાનજ નહોતું. એકાદેક કુટુંબના કલહનો મને ખ્યાલ હતો. પતિ પત્ની વચ્ચે તુટ પડે, અને તેમનું ઘર ભાગે તે વાત મ્હે સાંભળી હતી. પરંતુ એકે એક ઘરમાથી દરેકે દરેક સ્ત્રી જતી રહે, તે વાતથી તો મારા મગજમાં જબરો ગુંચવારો ઉત્પન્ન થઇ ગયો હતો. આનું પરિણામ શું આવે

તેનો તો મને ચોખો ખ્યાલજ આવતો નહોતો. ખાવાનો કારભાર પૂરો થયા પછી, બધા ગંદવાડનો (પુરૂષોની માફકજ) એક ઢગલો કરી તે ખુણામાં ધકેલી દીધો. અને અમે બે જણ બીડી પીતા બેઠા ત્યારબાદ મે પુછ્યું:—

"તમે કહો છો કે, દરેક અવસ્થાની અને દરજ્જાની સ્ત્રીઓ આ એકઠામા સામેલ થઇ છે. પણ વારાંગનાઓ અને નાયકાઓને તો બાતલજ રાખવી પડી હશે ને? આ વારાંગનાઓ ઉપર આ હડતાળની શી અસર થઇ હશે તે જાણવાની મને ઉત્કંઠા થઇ છે."

"હવે અહિં એક પણ વારાંગના નથી, તમે ને વાત નથી જાણતા?"

"શુ? એક પણ વારાગના નથી? ત્યારે તેમનુ થયું શું? તે કયાં ગઇ?"

"જ્યારે સ્ત્રીઓએ જોયું કે તેમની હિલચાલ સફળ થવા માટે દરેક દરેક સ્ત્રીઓએ એક થવાનો જ રસ્તો રહ્યો છે, ત્યારે આ વારાગનાઓનો પ્રશ્ન ઉભો થયો. તેઓની અને સામાન્ય સ્ત્રીઓની વચ્ચે ઘણોજ ભેદ રહેતો હતો. પરંતુ તેઓએ આનો વિચાર કર્યો અને તેમને લાગ્યુ કે સ્ત્રીઓએ પોતાનુ સ્વમાન જાળવવું હોય તો પોતે જ આ વર્ગનો અંત આણવો જોઇયે. વારાગનાઓને પોતાની સાથે લેવી જ જોઇયે. તેઓ ધિક્કાર કરતાં દયાપાત્ર વધારે છે. પુરૂષોએ સામાન્ય સ્ત્રીઓ કરતા આ વારાંગના વર્ગને વધારે અન્યાય આપ્યો છે. તેમને પોતાના પગ નિચે વધુ સખ્તાઇથી કચરી છે. આ નવા વિચારોને લીધે તેઓએ વારાગના તરફ અનુકંપા બતાવી અને તેમને પોતાની સાથે એકઠી કરી દીધી. કાંઇ પણ ભિન્નભાવ રાખ્યો નહિ. ગુલામોના છુટકારા કરતાં પણ સ્ત્રીઓનુ આ પગલું ચિરસ્મરણીય રહેશે. આ તેમના વર્તનથી વારાંગના વર્ગનો જ અંત આવી ગયો છે. આ મહા પ્રશ્નનો ઉકેલ સ્ત્રીઓએ જ કરી દીધો છે."

"શું જે પ્રશ્નનો ઉકેલ તત્ત્વવેત્તાઓ, અને નીતિશાસ્ત્રિઓ ના કરી શકયાં, તે પ્રશ્નનો નિવેડો સ્ત્રીઓએ આટલી બધી સ્હેલાઇથી આણી દીધો?"

"પ્રભુને ખાતર મને કહો કે સ્ત્રીઓ વિના આ પ્રશ્ન બીજું કોણ ઉકેલી શકે? પુરૂષો તો પોતે જ વેશ્યાવાડો વધારે છે. તેઓના પાપને લીધે જ અસંખ્ય સ્ત્રીઓને આમ નિકળી જવું પડે છે. ઉદાર અને કોમળ હૃદયથી સ્ત્રીઓએ પોતાની બ્હેનો તરીકે તેમને ગણી એટલે જ આ વર્ગનો અંત આવ્યો. વળી આ સમય સામાન્ય ભગિનીભાવનો હોવાથી કામ સરળ થઇ ગયુ." મી. લીસ્ટરે હવે જોયું કે હું ઘણો થાકી ગયો હતો. તેથી તેમણે મને એક ખંડમા લઇ જઇને સુવાનુ કહ્યું. આ ખંડ ઘણી જ સ્વચ્છતાથી ગોઠવેલો હતો. પલંગ ઉપર સુંદર પથારી હતી. મને તરત જ લાગ્યું કે હડતાળ પહેલાં આ ગોઠવણ સ્ત્રીના કોમળ હાથથી થયેલી છે. અને ત્યાર પછી કોઇ પુરૂષે તે વ્યવસ્થા બગાડી નથી. સ્ત્રીની કોમળતા અને હોશીયારી દાખવતી પથારી મને પવિત્ર લાગવા માંડી, આખા દિવસની વાતો સાભળ્યા પછી તે પથારીને અડકવા પણ મને હિંમત રહી નહોતી અને તેથી ભોંય ઉપર પાથરેલા ગલીચા ઉપર જ હું સુતો, અને તરત જ ઘસઘસાટ ઉંઘમા પડયો.

૫

સ્હવારના પહોરમા હું ઉઠયો ત્યારે મારો થાક ઉતરી ગયો હતો તથા મગજ પણ ચોખ્ખું થયું હતું અને સ્ત્રીઓ પુરૂષોને તજી ગઈ છે તે વાત હજી મારા મનમા સાલ્યા કરતી હતી, તો પણ સ્હવારનું ખાણુ તૈયાર કરવામા મી લીસ્ટરને મદદ કરવા જેટલી સ્વસ્થતા મારામા આવી હતી ખાનુ બધું રાતની માફકજ તયાર થતું હતુ. પરંતુ કેટલીએક બાબતોથી તબિયતને નુકશાન થવાનો સંભવ રહેતો હોવાથી મારે મી. લીસ્ટરનું ધ્યાન ખેંચવુ પડયુ. અને અમારે થોડી વધારે મહેનત લેવી પડી પણ ખરૂ તો ડબ્બામા તૈયાર જાળવી રાખેલા ખોરાકનો જ વધારે ઉપયોગ થતો હતો. તાસકો ડાઘાવાળી હતી ટેબલ ઉપર પાથરેલા સફેત કપડા ઉપર ડાઘાથી ભાત પડી ગઇ હતી. સ્ત્રીની દેખરેખ વગર આ સ્થિતિ થાય તેમાં કાઇ નવાઇ નહોતી. ખાતા ખાતા મેં પૂછયુ કે તમારા ગામના લોકો મતથી આ વાતનો નિકાલ કરે ત્યા સુધી મારે વખત કેમ ગાળવો? સ્ત્રી વિનાના ગામમા સ્ત્રી વગરના ગૃહમા મને ઘણુ એકાત અને બહુજ ગમગીની લાગતી હતી. અને તેથી મેં કહ્યુ કે હું તો એકાદ કલબમાજ જઇને મારો વખત ગાળીશ આ સાભળી મી. લીસ્ટર બોલ્યા કેઃ—"અરેરે, હજી તમને આ હડતાળની અસરોનો પૂરેપૂરો ખ્યાલજ નથી આવ્યો સ્ત્રીઓએ પુરૂષોને તજી દીધા પછી કલબો રહીજ નથી."

હુ અજાયબીથી બોલી ઉઠયો "કલબો નથી? ત્યારે આવા વખતમાં કરવું શુ?" મી લીસ્ટર બોલ્યા. "હડતાલ પહેલા પુરૂષો પોતાનું ઘર વર્જી કલબોમાં દોડતા હતા તે વાત હું જાણું છું. તેને લીધે સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થતી અને કુટુંબ કલહ થતા હતો તે પણ હુ જાણુ છુ. પરતુ તે વખતે ઘરની સગવડ, ઘરનું સૌંદર્ય સાચવનાર, સહનશીલ સુંદરી, સત્તા નીચે દબાયલી સ્ત્રીઓ ઘરમા હતી. તે વખતે એક હક્ક તરિકે પુરૂષો સ્ત્રીઓ ઉપર આધિપત્ય ભોગવતા હતા, અને તેથી તેને માટે કોઇ પણ ભોગ આપવાની તેમને જરૂર પડતી નહોતી. પણ જ્યારે દરેક સ્ત્રી, બ્હેનો તરિકે એકત્ર થઇ, એકે સામટી ચાલી ગઇ, ત્યારે ભયંકર પ્રત્યાઘાત થયો. દિવસો સુધી માણસો, જંગલી જાનવરની માફક એક બિજાનો સહવાસ તજતા હતા, અને સસાર વ્યવહાર માટે એકઠા મળવાનો તો વિચારજ કરી શકતા નહોતા તે દિવસથી કલબો બધ થઇ ગઇ છે."

"પણ નાટકશાળા તો છે ને હું ત્યાં જઇશ."

"ના સ્ત્રી વિનાના નાટકોથી પણ પુરૂષો કંટાળી ગયા. અને તેથી નાટકશાળા પણ બંધ થઇ છે."

"ત્યારે હું દેવલમાં જઇશ ત્યા મને સંતોષ મળશે"

"દેવળની પણ તેજ અવસ્થા થઈ છે. શરૂવાતમાં ઘણા પુરૂષો ત્યાં ઉભરાયા. પણ ધર્મગુરૂઓને પણ આ મોટી હડતાળથી સ્ત્રીઓ તરફ અન્યાય થતો લાગતો હતો તેમના પોતાના મન પણ વ્યગ્ર હતા અને વળી સ્ત્રી વિનાનાં દેવળો પણ સુનાં લાગતાં

હતાં. આ બધા કારણોથી લોકોએ દેવળ પણ તજ્યાં છે. પણ પરમ દિવસે મત લેવાના છે, ત્યાં સુધી મારે કામ બહુજ છે તેથી ઘણું ખરૂં તો હું તમારી સાથેજ રહીશ. હાલ તરત મારે થોડા વખતનું કામ છે તેથી જઇને તરત પાછો આવું છું ત્યાં સુધી તમે આ મારા પુસ્તક સંગ્રહમાંથી ગમે તે પુસ્તક લઇને વાંચજો."

મી લીસ્ટરના ગયા પછી મેં એક નવિન કાવ્યોનું પુસ્તક વાચવા માંડયું. પણ વાંચી શકયોજ નહિ. હરઘડી કોઇ સ્ત્રીની મૂર્તિ જાણે મારી નજર આગળ ઉભી થતી હોય તેમ લાગતું હતું. એટલામા બારણું ખખડયું. ધ્રુજતે હાથે મેં તે ઉઘાડયું. તે ખખડાવનાર પેપર વેચનારો પોરીયો હતો તેણે મને પૂછયુ "સાહેબ 'રમણીઓનું રૂદન' લેશો ?" આ સાભળી હું તો વિચારમાં પડી ગયો. તે પોરીયાએ કહ્યુ "સ્ત્રીઓ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતું આ પત્ર નહિ લ્યો ?" તરતજ મને ખ્યાલ આવ્યો અને એક નકલ લઇ તે વાંચવા માંડી. આ વિચિત્ર પત્રનો એક લેખ નીચે મુજબ હતો.

"બાપડાનો જન્મ."

"અજાયબ જેવુ તો એ જ હતું કે અસંખ્ય મનુષ્યોની વિરૂદ્ધતા છતાં પણ તે નાના બાળકે આ પૃથ્વી ઉપર આવવુ વ્યાજબી ધાર્યું હતુ. પ્રથમ તો તેની ઘણું ઘણું સહન કરીને સુકાઇ ગયલી માતા, જેના ખોળામાં તે ઘડીમા ઉંઘતો અને ઘડીમાં રડતો હતો, તે જ તેના આગમનની વિરૂદ્ધ હશે કારણકે અત્યાર પહેલા તેના જેવા નવ ભાઇની પધરામણી થઇ ગઇ હતી અને તેમને માટે તેણે પોતાનુ રૂપ વેડફી નાંખ્યુ હતું, અને તબિયત બગાડી નાખી હતી એની પ્રાર્થના તો ધર્મપુસ્તકની પ્રાર્થનાઓ કરતાં તદ્દન જુદીજ જાતની હશે 'બાળક વિના હુ મરી જઇશ' તેમ કહેવાને બદલે તે તો એમજ કહેતી હશેકે 'બાળકથી મને બચાવો નહિ તો હુ મરી જઇશ'

"એના બાપને પણ આ 'બાપડો' અણગમતો પરોણોજ હશે. કારણ કે તે રોજીઓ મજુર હતો અને હતા એટલાનુ એ પૂરૂં કરી શકતો નહોતો 'બાપડા'ની પધરામણી તેને મન તો એક આફત સમાન જ હશે. એને ગમે તેવા પણ કપડા પહેરાવવાં પડશે. કાઇંક તો ખાવા આપવુ પડશે વળી કદાચ માંદો પડશે કે શીલેટ માંગશે. આ બધું જોતાં તેને તો નવા બાળકની જરૂર નહિ જ લાગતી હોય

"એ 'બાપડા'નાં ભાઇતો તેના આગમનની વિરૂદ્ધ હોય તેમાં નવાઇજ નથી. પોતાને જ ટુકડો રોટલો મળતો હોય, તેમાં વળી એ ભાગ પડાવશે. હમણા પણ બધું દૂધ તેજ લઇ લેશે. એ બધાં તેના આવવાની વિરૂદ્ધ હોય તેમા કાંઇ નવાઇ નથી

"તે ગામના લોકના મનમા પણ એમ હતુ કે એ મજુરનું લશ્કર જોઇયે તે કરતા પણ મોટું છે તેમાં વધારો થવાની કાઇ જ જરૂર નથી. તેથી તે લોકો પણ આ 'બાપડા'ની વિરૂદ્ધ હતા. તેમના મનમા એમ હતુ કે ગામમાં કદાચ એક ભીખારી વધશે, અથવા તો કદાચ એક દુબળો મજુરીયો વધીને મજુરોના દરોમાં હજી પણ વધારે ઘટાડો કરશે. વળી તેને કાઇ કેળવણી કે નીતિનું

જ્ઞાન મળવા સંભવ નથી એટલે કદાચ ગામમા એક લંફગો કે ચોર વધશે. અનાથ-આશ્રમનો ઉપરી પણ તેની વિરૂદ્ધ હતો કારણ કે તેને ભય હતો કે કદાચ તેના આશ્રમમાં આવીને પડશે. ગામના તળાવના દેડકાં પણ તેના આગમનની વિરૂદ્ધ પોતાનો મત નોંધાવતાં હતાં. કારણકે રખડતા છોકરા, જે તદ્દન સંભાળ વગરના હતા અને તળાવમાં પથરા નાંખી તેમને પજવતા હતા, તેમની સંખ્યામા એકનો વધારો થવાથી વધારે પથરા ખાવા પડશે, એમ તેમને ભય હતો.

"છેવટે વિદ્વાન માલ્થુસના પુસ્તકમાં પણ લખેલું હતુ કે સમાજના કલ્યાણને માટે આ બાળકની પધામણીની કાંઈ જરૂર નહોતી. ઘણા વિદ્વાનો પણ આ મતને ટેકો આપતા હતા અને સામાન્ય રીતે ઘણા જણ આ પધારામણીની વિરૂદ્ધ હતા.

"આ મુંગી સામાન્ય વિરૂદ્ધતા છતા, તેના માબાપ અને ભાડુથી માડી આખો સમાજ વિરૂદ્ધ હતો તે છતાં, તે ભાઇ પધાર્યા હતા. તેથી સઘળા ગુસ્સે થશે, અને કદાચ તેને સજા કરશે પણ નહિ એને વધારે સજાની જરૂર જ નથી. જે સન્જોગોમા તે મુકાયો છે, તે સન્જોગો જ તેને કચડી નાખવાને પુરતા છે તેથી તેને તે ખમી શકશે તેથી વધારે દુઃખ પડવાનુ છે

"પ્રથમ તો તેની માજ તેને પ્રેમથી ઉછેરશે નહિ. વાત્સલ્ય ઘસાઈ ગયું છે. તેની આય જતી રહી છે. તે તેના ઉપર ચુંબનનો વર્ષાદ વરસાવી શકશે નહિ તેને લાડ લડાવી શકશે નહિ. તે થાકી ગઇ છે તેને પોતાનેજ જીવનમાં રસ રહ્યો નથી, ત્યાર પછી તેનો બાપ તો તેને એક ડુકકરના બચ્ચા માફકજ ગણશે, ઘરમા પૈસાની તંગીજ હમેશાં રહેશે. મીજાસ, બડબડાટ, ગુસ્સો અને માર, એટલુ તો તેના બાપ તરફથી મળશે. સમાજ તરફથી સખત મજુરી અને ઓછા દર તેને મળશે પાડોશીઓ તેને એક હરીફ લેખીને ધીક્કારશે

"સમાજને સુભાગ્યે કદાચ તેની જીંદગીનો કેટલોક ભાગ કેદખાનામાં સબડશે. પણ ત્યાંથીએ વખતો વખત તે બહાર આવશે. અને પાછો પોતાના વધુ સખત થયલા થયેલા હૃદય સાથે જુનો ધંધો શરૂ કરશે. છેવટે તેનું શરીરબળ ક્ષીણ થશે, અને તેથી તે કૃરતા બરોબર બતાવી શકશે નહિ, એટલે તે એક સામાન્ય ભીખારી થઇ રસ્તા ઉપર રવડશે. આ પ્રમાણે અણગમતા પરોણા તરીખે આ દુનિયામા આવવાને માટે તેને સજા થશે."

૬

'સ્ત્રીઓનું રૂદન' હું હમણા જ વાંચી રહ્યો હતો એટલામાં મી લીસ્ટર આવી પહોચ્યા અને એકદમ પૂછ્યું કે "સ્ત્રીઓના સુખનું દર્શન કરવા તમો તૈયાર છો?" પ્રથમ તો હું આ મશ્કરી સમઝયો. પણ તેમનુ સુખ ગંભીર હતું તેથી મેં જાણ્યું કે હડતાળનો સુખી અંત આવે ત્યાર પછીની તે વાત કરતા હશે એમ ધારીને કહ્યુ કે "તેમ બને તો તો ઘણું જ સારૂં." આ ઉપરથી મી. લીસ્ટરે કહ્યું :

"હડતાળનો અંતની રાહ તે માટે જોવી નહિ પડે. સ્ત્રીઓએ ખબર આપી છે કે આવતી કાલે તેઓ ગામ વચ્ચે થઇને પોતાનું સરઘસ કાઢશે."

"શું તેઓ પૅરેડ કરવાના છે?"

"તમે તેને પૅરેડ કહેવી હોય તો કહી શકો. પણ આ સરઘસ શાંતિથી પસાર થશે સઘળાના કપડાં પણ ઘણાં જ સાદાં હશે. કાંઇ પણ આડંબર વિના તેઓ પોતાની સત્યનિષ્ઠા જાહેર કરશે. તેમની માંગણી સંબંધી મત લેવામાં આવે તે પહેલાં સ્ત્રીઓની અત્યાર સુધીની સ્થિતિ કેવી છે, તે બતાવવાની તેમની વ્યાજબી અને યોગ્ય ઇચ્છા છે."

વળી પાછું આ બધું મને સ્વપ્ના જેવું જ લાગ્યું અમેરિકાની સ્વતંત્ર ભૂમિમાં સ્ત્રીઓનો ભગિનીભાવ! તેમનું શાંતિમય નિર્વાક્ સરઘસ! તેમના પોતાના ઘરો પાસે થઇને, શહેરના મુખ્ય રસ્તા ઉપર તેમનું ચાલવું! આ સઘળું ખરેખર દણદણાંભર્યું જ લાગશે! મી લીસ્ટર તે દિવસે નવરા હતા અને તેથી બધું જાણી લેવાના હેતુથી મેં તેમને પૂછ્યું :—

"સ્ત્રીઓ પોતે પુરૂષોથી તદ્દન જ સ્વતંત્ર છે એમ જાહેર કરે તે વાતજ મારા તો મગજમા ઉતરતી નથી. થોડીઘણી સ્ત્રીઓ આવી હીલચાલ કરતી હતી ખરી, પણ પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓનો પણ મોટો ભાગ, તેમને તિરસ્કારથી હસી કાઢતો હતો એમજ ધારવામા આવતું હતું કે સ્ત્રીઓ, એકદરે પોતાના છુટકારાની હિલચાલ ચલાવવા જેટલી દઢતા ધરાવતી નથી. હુ પોતે પણ કબૂલ કરૂ છું કે અત્યાર સુધી મારી પણ સ્ત્રી તરફની લાગણી એક સુંદર રમકડા જેવી હતી. મનુષ્યના સુખનું મધુરૂં અને આનંદમય સાધન તે સ્ત્રી છે એમ હું ગણતો, પરંતુ કોઇપણ સિદ્ધાંતને ખાતર ચીવટ-તાથી, ખંતથી, મહેનત કરવાને હુંતેને અશકત સમઝતો હતો એક મોહક ઘરેણું કે સુંદર વસ્ત્ર તેના મગજમાથી હક્કની વાત કાઢી નાંખવાને પૂરતી છે તો તેના ચારિત્રમા આ એકાએક ફેરફાર થવાનુ કારણ શું હશે?"

મી. લીસ્ટરે ઉત્તર આપ્યો "ભૂતકાળમા જે સ્થિતિ અને સંજોગો વચ્ચે સ્ત્રી આવી ગઇ હતી તે જોતાં તમે કહો છો તે સઘળું સત્ય છે પરંતુ પુરૂષોએ હજી સુધી સ્ત્રીઓના ઉંડા અને આંતરભાવ જોયા કે ઓળખ્યા નથી. આ અબળાઓના એકકા પછીના ભવિષ્યમાજ સ્ત્રીઓના ખરા સ્વભાવમા રહેલી ગૂઢ શકયતાના દર્શન થશે તેના ઉત્તમ ગુણ ખીલવવાના સાધનો લુટી લીધા હોય, અને તેને એમજ શીખવ્યુ હોય કે સુંદરતામા જ તેનુ કર્તવ્ય સમાપ્ત થાય છે. તો પછી તે તમે કહો છો તેવી જ દેખાય તેમાં શી નવાઇ છે? પરંતુ અંતે સ્ત્રીઓએ પોતાનુ ખરૂં સામર્થ્ય જોયુ છે. પોતાના ઉચ્ચ કર્ત્તવ્યોનું તેમને જ્ઞાન થયું છે. પુરૂષોને આધારે પડી રહેવાથી, પોતે પરાવલંબી થઇ ગઇ છે, અને તેની ખીલવણી બધી એકમાર્ગી થઇ છે, એમ તેને હવે લાગ્યું છે. પરંતુ જ્યારે સ્ત્રીએ જોયું કે તે તો ખરેખર એક રાણી છે, મનુષ્ય જીવનની પૂર્ણતા માટે અગત્યની છે, ત્યારે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે પોતાના સર્વ ગુણ ખિલવવાનો તેને હક્ક છે. અને તે હકક મેળવવાનું સાધન પણ તેની પાસે છે. આમ વિચારી તેમણે

એક્કો કર્યો, હડતાળ પાડી અને ઘડીયાળની માફક બધું એકદમ બંધ થઇ ગયું. તેથી જાણે જગતરૂપી લેલકજ હાલતું બંધ પડી ગયું."

"પણ સ્ત્રીઓને હવે હક્ક કયો જોઇએ છે તમે તો કહો છો કે સઘળા રાજકીય અને આર્થિક હક્ક તમે તેમને પુરૂષો જેટલાજ આપી દીધા છે. હવે શુ પાછલા પાપ માટે પુરૂષો પાસે પશ્ચાત્તાપ કરાવવાની તેમની ઇચ્છા છે ?"

"ના. ના. એમ નથી. . એમણે પોતાની માગણીઓ સભાળથી ગોઠવી છે. તેઓ એમતો કબૂલ કરે છે કે પુરૂષ સ્ત્રીનો ખરો નાથ છે. અને સ્ત્રીએ તેને વફાદાર રહેવું જોઇએ. પરંતુ તે એમ પણ કહે છે, કે પુરૂષને સ્ત્રી પણ તેટલીજ આવશ્યક છે. અને જાતિ સુધારણા અને ખીલવણીને માટે સ્ત્રીને પણ, જે ભારે બોજા તેના ઉપર મૂકવામાં આવે છે, તે શિવાય સ્વતત્ર, પૂર્ણ, અવસર મળવો જોઇએ. આમ થશે તો પુરૂષોના જ સુખમા શતધા વધારો થશે. તે સુખની આગળ તેનુ હાલનુ સુખ તો વિજળીના દીવા આગળ મીણબત્તીના પ્રકાશ જેવુ છે."

"પણ આ તે કઇ જાતની સ્વતત્રતા સ્ત્રીને જોઇએ છે? મહેરબાની કરીને મને કહો કે આ તેમનો મહાન હકક તે શો છે."

મી. લીસ્ટરે મારી તરફ એક નજરે જોઇને જણાવ્યુ કેઃ

"પોતાના પડની પૂર્ણ માલિકી, શરીરની સપૂર્ણ સ્વતંત્રતા, તે જ આ હક્ક છે"

૭

મી લીસ્ટરના શબ્દોનો ખરો ભાવાર્થ હું સમજી શકયો નહિ તેથી મે પૂછ્યું

"કઇ બાબતમા સ્ત્રીને પોતાના શરીરની માલીકી જોઇયે છે? શુ તે પોતાની માલીક નથી ?"

"માતૃત્વની બાબતમા, બાળકના જન્મની બાબતમાં, તેને પોતાની માલીકી જોઇયે છે."

"હું ખરેખર સમજી શકતો નથી. મહેરબાની કરીને વિસ્તારથી સમજાવો."

"સ્ત્રીઓ કહે છે કે 'માતૃત્વની મધુરી મહત્તા' મેળવવા અમે ખુશી છીયે અમે આતુર પણ છીયે. પરંતુ આ મહત્તા અમારી મરજી વિરૂદ્ધ અમને મળવી જોઇયે નહિ માતૃત્વ મધુરૂં છે તેમાં મહત્તા પણ હશે. પરંતુ માતૃત્વના ફરજીયાત અને અનેક પ્રસંગો તો સ્ત્રીને શાપ થઇ પડે છે જાણે અનાદિથી, પરાપૂર્વથી આ શાપ તેમને માથે હોય જ એવી લાગણી થઇ ગઇ છે. આ શાપ હવે તેઓ ખમવા માંગતી નથી. તેઓ ખુલ્લી રીતે માંગે છે કે હવે પછી કોઇ પણ પુરૂષે પોતાની પત્નીને, તેની સ્વતંત્ર, શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ ઇચ્છા વિના માતૃત્વના કષ્ટમાં નાંખવી નહિ."

"કેવો વિપરીત વિચાર!" હું બોલી ઉઠયો "શા મગજ ઉપર તેઓ આવો મૂર્ખ, અને વિચિત્ર દાવો કરે છે?"

"એ તો ઘણી સાદી વાત છે. માતૃત્વ કષ્ટમય છે. એટલુંજ નહિ પણ સ્ત્રીને સુવાવડ ઘાત સમાન છે. સુવાવડથી જોખમ સ્ત્રીના પોતાના જ જીવનને થાય છે. પુરૂષને તેથી જોખમ નથી. સુવાવડો, સંખ્યાબંધ સુવાવડોથી, સ્ત્રીઓના કાઠાં ઘસાઇ જાય છે, પુરૂષોના નહિ. અસાધ્ય રોગ સ્ત્રીઓને જ લાગુ પડે છે. પ્રસવ વખતની વેદના ઉપરાંત મહિનાઓની ચિંતા અને ધાક સ્ત્રીઓને જ વેઠવા પડે છે આ બધું કષ્ટ તેની સંમતિ વિના, તેની મરજી ઉપરાંત, વેઠવું પડતું હોય તો શું આ ગુલામગીરી કરતા પણ ખરાબ નથી? શું તે ધર્મ વિરૂધ્ધ પણ નથી?"

"ધર્મ વિરૂદ્ધ!" હું બોલી ઉઠયો. "શુ ધર્મ વિરૂદ્ધ?"

"હા ધર્મ વિરૂદ્ધ." મી. લીસ્ટરે કહ્યુ "ધર્મમાં એમ નથી કહ્યુ કે પ્રાણી માત્ર તરફ અનુકંપા રાખવી? 'ભૂત દયા છે ધર્મ બધાના મૂળમાં' એ કવિતાની લીટી તમે નથી સાંભળી? સેંટ પોલ કહે છે કે 'પ્રેમ પાડોશીને પીડા રૂપ થતો નથી.' પરંતુ સંખ્યાબધ, ઉપરાઉપરી, મરજી વિરૂદ્ધની સુવાવડોથી પીડા થતી નથી? જુવો 'રમણીયોના રૂદન' ના એક અ કમા આ પત્ર આવેલો વાચો."

આ પત્ર નીચે પ્રમાણે હતોઃ—

"કવિત્વમય ભાષામાં બાળકને ગુલાબ કળી સમા કહેવામાં આવે છે પરતુ પ્રાકૃત રીતે કહું તો તેઓ કંટક સમાન છે. હું લાબા દુ ખદ અનુભવ ઉપરથી કહુ છુ પચીસ વર્ષની ઉમરે મારા લગ્ન થયા હતા, પાત્રીસ વર્ષ તો હુ સાત છોકરાંની મા છુ. હું તેમની માતા કહેવાઉં છુ, પણ ખરી રીતે હું તેમની ગુલામ છું. એક વખતે હું નિશ્ચિંત, સુખી, આનંદી બાળા હતી, પરંતુ આ બાળકોએ મને માંદલી, ચીઢીયણ, ચિંતાતુર, સ્રી બનાવી દીધી છે મારા જીવનમાથી રસ જતો રહ્યો છે. તેજ ઝાંખું પડી ગયું છે. હુ લઢવાડીયા, ગડબડીયા, છોકરાઓ વચ્ચે વસું છુ ગમગમતા મિત્રોની મોજ મેળવી શકતી નથી. પરોઢથી કે મોડી રાત સુધી વૈતરૂંજ કર્યા કરૂં છુ તો પણ કદર તો કોઇ કરેજ નહિ મારી કલ્પનાઓ, મારી કળાઓ, મારૂં લાલિત્ય, બધુંજ જતુ રહ્યુ છે મારાં છોકરા કાઇ ખાસ ખરાબ નથી. બધાએ છોકરા તોફાની તો હોયજ. જેમ વધારે તેમ તોફાન પણ વધારે. પણ એમ લાગે છે કે હું કંઇ વધારે ઉચ્ચ, વધુ ઉત્તમ કાર્યને માટે સરજાઇ હતી પરતુ મારા જીવનની મીઠાશ જતી રહી છે. . કન્યાવસ્થામાં, જે મીઠી કલ્પનાઓ, મોહક મહેચ્છાઓ, અને શાંત સુખ. મને અનહદ આનંદ આપતાં હતા, તે હવે કદી પણ મને મળસે નહિ. હું મારા પતિને ચાહું છું તે મારા પ્રેમને સર્વ રીતે યોગ્ય છે. તે ઘણા માયાળું, ઉદાર અને ભલા છે, છતાયે જો મને અગાઉથી ખબર હોત કે લગ્ન એટલે આટલાં બાળકો, અને પરિણામે આ બધું દુ:ખ, તો હુ કદી પણ પરણુત નહિ." આ વાચીને હું બોલ્યો કે "આ તો કોઇ છુટો છવાયો દાખલો હશે બાકી ઘણી સ્ત્રીઓને મોટું કુટુંબ ગમે છે અને બાળકોને ઉછેરવામા તેમને અવર્ણનીય આનંદ મળે છે. તેમાં કાંઇ દુ ખ પડતું નથી."

"દુઃખ નથી પડતુ તે હું કબૂલ નથી કરતો. મારાં દાદી પણ કહેતા હતા કે ઓગણીસ વર્ષ સુધી શાંત નિદ્રા તેમણે ભોગવી નથી. હમેશાં દુઃખ કે ચિ તા. તેમને નવ બાળક

હતાં. વળી સ્ત્રીઓને પણ પોતાને મનગમતી મહેચ્છાઓ હોય છે. તે માટે પણ તેમને વખત આપવો જોઇયે. પરંતુ અત્યારે તો પ્રશ્ન એ છે કે સંતાન વધારે જોઇયે કે ઓછાં, તે બાબતમા સ્ત્રીની સંમતિ જોઇયે. આત્મવિકાસને માટે પણ તેને વખત મળવો જોઇએ તેમને આ સંમતિનો હક્ક આપવામાં નહિ આવે તો હડતાળનો અંત નહિ આવે અને પરિણામે વસ્તિજ વધતા અટકી પડશે."

મેં કહ્યુ "પણ જો આ હક્ક આપો, તો પણ તેઓ દુઃખમાથી બચવા માટે વસ્તિ વધતી અટકાવશે તો શુ કરશો?"

"આમ કહેવાનો આપણી પાસે કાઇ સબબ નથી પરંતુ પ્રજોત્પાદનની ઇચ્છા સર્વમાં સ્વાભાવિકજ છે. તેથી ફીકર કરવા જેવુ નથી. ફક્ત છોકરા, આ સમય પછી, ઇચ્છાપૂર્વક, અને આવકારદાયકજ આવશે"

મારા મગજને ગુંચવવાને આટલી બાબતો પૂરતી હતી કાંઇ કાઇ વિચારો મગજમા આવ્યા અને મારૂં ચિત્ત ચકડોળે ચઢી ગયું. હું મૂઢ જેવો બેસી રહ્યો.

૮

વિચારના વમળમાથી છુટવાને માટે હું બહાર નિકળવાને કરતો હતો, તવામાં ભારે ઘંટનાદ થયો, અને મી લીસ્ટર બોલી ઉઠયા કે આગ લાગી હોવી જોઇએ અમે તરતજ તપાસ કરી, અને સાભળ્યું કે સ્ત્રીઓ જે પરામા જઇને વસી છે, ત્યા મોટી આગ લાગી છે મેં ઘણીયે આગો જોઇ હતી ઘણીયે વાર ત્યા ભયંકર દેખાવ પણ જોયા હતા, પરંતુ સ્ત્રીઓના લત્તામા આગ લાગી છે એમ સાંભળતા જ અત્યારે તો મારા હોશ ગગડી ગયા અને બે જણા શ્વાસભેર(?) દોડયા. જ્યારે જઇને જોયું કે આગવાળુ મકાન સ્ત્રીઓના મુખ્ય રહેઠાણથી જરા દૂર છે, ત્યારે જ અમારા દેહમાં જીવ આવ્યો. આ મકાનમા તેઓએ ઇસ્પિતાલ રાખી હતી અને તેથી જાણી જોઇને રહેઠાણ કરતાં દૂરનુ મકાન પસંદ કરવામા આવ્યું હતું.

સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ આવી આફતને સમયે શાંતિ કે સમયસૂચકતા રાખી શકતી નથી આ વાતથી તેમની આગેવાન વાકેફ હતી. અને તેથીજ કેળવાયલી નર્સો શીવાય સઘળી સ્ત્રીઓને ત્યાથી દૂર કરવામાં આવી હતી ત્યા રહેલી સ્ત્રીઓ ઝડપથી, ઘોઘાટ વિના, પોતાનું કામ કરતી હતી. અને એક પણ પુરૂષના આવ્યા પહેલા તો ઇસ્પિતાલ તેમણે ખાલી કરી દીધી હતી. પણ પુરૂષો આવ્યા કે તરતજ હો હો, અને ઘોઘાટ સંભળાવા માંડયો. બધાજ પુરૂષો મદદ કરવાની આતુરતામાં બળતા મકાન તરફ દોડી ગયા, બારી બારણા તોડીને તેઓએ અંદર દાખલ થવા માંડયું.

એટલામાં મૂખ્ય દ્વાર ઉઘાડીને અંદરથી, ધુમાડાથી ઘેરાયલી, એક કદાવર, ખુબસુરત સ્ત્રી નિકળી આવી તેના ગૌર મુખની આસપાસ કાળાવાળના જુથ પથરાઇ રહ્યા હતા તેને જોઇને જ લોકોના ટોળામાં એકદમ શાંતિ પ્રસરી તરતજ મધુરા પણ બુલંદ અવાજે તેણે પૂછયું "આગના બંબા ક્યાં છે?"

પુરૂષોએ એક બીજા તરફ જોવા માંડ્યું. સ્ત્રીઓનાં મકાનમાં આગની વાત સાભળી દરેક જણ ધસમસી ત્યાં દોડી ગયો હતો. દરેક જણના મનમાં આગમા પેસી, ભયના પ્રદેશમા પેસી, પોતાની પ્રિયતમાને બચાવી બ્હાર લાવવાના જ વિચાર હતા. કોઈના પણ મનમા આગના બબાનો તો વિચાર આવ્યો જ નહોતો. બધા એકદમ છોભીલા પડી ગયા અને એક બીજાનાં સામુ જોવા મડયા પેલી સ્ત્રીએ આ બધું જોયું બધું સમજી અને બોલી, "જાઓ એકદમ દોડો અને બબા લાવવાની ઉતાવળ કરો"

આગ વધતી ચાલી વચલા માળનો દાદર બાળી મૂકી, ત્યાં તે સ્વચ્છદે મહાલવા મંડી. કેટલાએક પુરૂષો તે પહેલા ઉપલે માળ ચઢી ગયા હતા તેઓ ત્યાં જ કેદ થઇ પડ્યા. એટલામાં ખબર આવી કે એક લંગડી છોકરી ઇસ્પિતાલમા હતી તે અંદર જ રહી ગઈ છે આ સાભળતાં જ વળી પાછા પુરૂષો, હિંમતવાન, બેદરકાર પુરૂષો, આગમા ધસવા મંડ્યા. એકદમ પેલા બાઇએ બૂમ મારી કહ્યુંઃ "તમારે તમારી જીંદગી જોખમમાં નાખવાની જરૂર નથી' જે લોકો ઉપર સપડાઇ ગયા છે, તે લોકો તે છોકરીની જરૂર સંભાળ લેશે"

એટલામાં ઉપલા માળમા સપડાયલા વીસ પુરૂષો છાપરા ઉપર દેખાયા. આગને લીધે તેઓ બધાને એક જ ખુણા તરફ એકઠાં થઇ જવું પડ્યું હતું. પેલી લંગડી છોકરીને બે જણાએ ઉંચકી લીધેલી હતી આગ તેમની તરફ ધસતી હતી હે પ્રભૂ! બબા અને નિસરણી ક્યારે આવશે! છાપરા ઉપરના મનુષ્યો, પેલી છોકરીને એક જગ્યાએ બેસાડીને, તેની આસપાસ વિંટાઇને ઉભા હતા. નીચેથી પેલી બાઇયે લોકોને કહ્યું કે છાપરા ઉપર છે તેમને જરા હિંમત આપો, અને કહો કે બંબા આવે છે એટલામાં બંબાઓનો અવાજ આવ્યો બબા આવી પહોચ્યા. ચપોચપ સૌ કામે લાગી ગયાં. વચ્ચે પેલી બાઇને કાઇક કહેવાની, હુકમ કરવાની, જરૂર પડતી હતી નિસરણી ગોઠવાઇ ગઈ અને એક અતિ મૂલ્યવાન રત્નની માફક, તદન સહીસલામત પેલી પગવિનાની બાળાને ઉચકીને નીચે આણવામા આવી આવતા ને વાર પેલી નેતાપદ ધારણ કરેલી સ્ત્રીની બાથે તે ભેટી અને ઘણા જ પ્રેમપૂર્વક તે છોકરી બોલી "એલેશા"

છેવટે આગ હોલવાઇ. બધા વેરાવા માડ્યા આ વખતે પરોઢના ત્રણ વાગ્યા હતા કાઇક લોકોના ચ્હેરા કાળા થયા હતા, કાંઇકના દાઢીના વાળ બળી ગયા હતા, બધા બ્હાવરા બની ગયા હતા કોઇના કપડાનું ઠેકાણું નહોતું અને ઘેર ગયા પછી પણ તેમની સભાળ લેવા કોઇનાએ ઘરમા સ્ત્રીઓ નહોતી હું અને મી. લીસ્ટર પણ હારૂડીયાની માફક, એક શબ્દ પણ બોલ્યા શીવાય, ઘરમા પેઠા. અને જો કે હું તદન થાકી ગયો હતો, તોપણ આ બધા વિચારો સાથે મારા ખંડમા એકલા જઇને પથારી કરવાની મારામાં હીંમત નહોતી એકલો પડું તો કાઇ કાઇ વિચારો મનમા આવે અને હુ ગાડો જ થઇ જાઉં એમ મને લાગ્યું. તેથી મે વિચાર્યું કે કાઇક વાંચીને જ રાત પૂરી કરી નાખીશ. મી, લીસ્ટરના સુવાના ખંડનું બારણું ઉઘાડું જ હતું મારી નજર તે તરફ ગઇ. અને ભીંત ઉપરની એક છબી, રંગપૂર્ણ ચિત્રેલી છબી, જોઇ હું તો સ્તબ્ધ થઇ ગયો. તે અતિ રૂપવાન રમણીની છબી હતી જે ભવ્ય,

સુંદર, સ્ત્રી, આગ સમયે સર્વના ઉપર અધિકાર ચલાવતી હતી, બધાને બુદ્ધિ આપતી હતી, તે અલૈકિક સ્ત્રીનું તે સુંદર ચિત્ર હતું.

તે સૌંદર્યપૂર્ણ ચિત્ર જોવામા હું એટલો તો તલ્લીન થઈ ગયો કે મારી પાછળ આવીને મી. લીસ્ટર ઉભા રહ્યા હતા તેની મને ખબર પડી નહિ.

"ખરેખર તે રૂપવતી નથી ?" તે ધીમેથી બોલ્યા "આગ વખતે તેનો દેખાવ ભવ્ય નહોતો ?" પાછળ ફરીને મ્હેં જણાવ્યુ "હા, તે ઘણી જ મનોહર છે આગ વખતે તે ભવ્ય લાગતી હતી" ત્યાર બાદ મી. લીસ્ટરનો ચ્હેરો મ્હેં લક્ષપૂર્વક તપાસ્યો. તે એક મોહક ચ્હેરો હતો. વિદ્વત્તાપૂર્ણ મ્હોં, ચળકતી આંખો, ઘાટદાર ડોક, કસરતી અવયવો અને મધ્યમ કદનું શરીર, સર્વ ઘણું જ સુંદર લાગતું હતું. મને વિચાર આવ્યો "ખરેખર! આવા પુરૂષને તે સ્ત્રી ઘણી જ પ્રેમથી ચ્હાતી હશે. છતાયે સ્ત્રીઓની ખાતર તેણે આનો ત્યાગ કર્યો."

"તમે શો વિચાર કરો છો?" મી. લીસ્ટરે પૂછયું "આ ચિત્ર એલેથા એલીસ્ટનનુ છે. તમે તેને આગ વખતે જોઇ હતી. હડતાળ પડી ના હોત તો સોમવારે અમારા લગ્ન થવાના હતા." મેં કહ્યું "મને ફકત વિચાર એટલો જ આવે છે કે મને ઉંઘ આવતી નથી અને તેથી વખત ગાળવા માટે, તમારા જેવા બે અનુપમ મનુષ્યોની પ્રેમકથા સાંભળું તો નકકી ઘણુ જ્ઞાન થાય" મી. લીસ્ટર મને પોતાના ખડમા લઈ ગયા અને કહ્યુ

"હા, જો હડતાલ પડી હોત નહિ તો જે દિવસે મત લેવાના છે તેજ દિવસે અમારાં લગ્ન થાત. પરંતુ હડતાલ પાડવાનું નકકી થયું એટલે પોતાની અંગત મોજમજા અને સુખની ખાતર પોતાની બ્હેનોને તજી દેવાનુ તેને વ્યાજબી લાગ્યું નહિ, સ્ત્રીઓના છુટકારની હીલચાલમા તે લાગણીભર્યો ભાગ લે છે અને પોતાના લગ્નમા પહેરવાના કપડા તે તૈયાર કરતી હતી તે બાજુ ઉપર ધકેલી દઈને, આ હડતાલમા તે દાખલ થઈ ગઇ. તેને લાગ્યુ કે સ્ત્રીઓનું નસીબ ઉઘડવાનો આજ અવસર, છે. તે સ્વરૂપવાન છે પણ તેની ખરી ખુબી તો તેની વાતચીતમા, પોતાનો ધારેલો મત પ્રતિપાદન કરવામાં છે. દલીલો કરવામા તે હોંશીયાર છે છતાંએ સંપૂર્ણ સભ્યતાવાળી અને મધુરભાષિણી છે. હું તો પ્રથમ દર્શનેજ પ્રેમમા પડયો હતો પોતાનું અને બે નાના ભાઇઓનુ ગુજરાન, તે સંગીત શિક્ષક તરીકે કામ કરીને, કરતી હતી.

"એક દિવસ તે અમારા એક મિત્રની સાથે, મારી બેનને તેને ત્યાં સંગીત શીખવા મોકલવાની વિનંતિ કરવા, મારી માતા પાસે આવી હતી. હું સંધ્યાકાળે થાકયો પાકયો બહારથી આવ્યો ત્યારે તો તે બેઠેલી હતી. મારી માતાએ અમારી ઓળખાણ કરાવી ત્યા સુધી એની તરફ મારૂં ધ્યાન પણ દોરાયુ નહોતું. પણ દસ મિનિટ હું ત્યાં બેઠો તેટલી વારમાં તો તેની વાત કરવાની ઢબથી મારૂં મન ઘણું જ ખેચાયુ. અને ત્યાર પછી તો કેટલો બધો વખત મેં તેની સાથે વાતોજ કર્યા કરી- અને છેવટે તે લોકો જવાના ઉઠયા ત્યારે તેમની ગાડી સુધી હું તેમને મુકવા ગયો. તે

વખતથી જ મારા મનમાં તેને માટે પ્રેમ સ્ફુર્યો છે. તે વખતે તેનો હાથ ટેકવીને તેને ગાડીમાં બેસાડી હતી. તેના સ્પર્શનો આનંદ હજી પણ મને સુખ આપે છે.

"એને જણાવ્યા વિના એને મ્હેં ચાહી છે તે સમય હજી પણ મારાં અંતઃકરણમાં શુદ્ધ, આનંદમય પ્રસંગ તરિકે મેં જાળવી રાખ્યો છે. તમને સામું માણસ ચાહે છે કે નહિ તે જાણ્યા વિના પણ તેને ચાહ્યા કરવામાં અતુલ આનંદ છે તેની મને ખાત્રી થઈ. કોઈ વાર મને એમ લાગતું કે શાંત રાત્રિમાં મારો આત્મા તેના આત્માને આમંત્રણ કરતો હતો, અને એનો આત્મા પૂર્ણ માધુર્યથી આ આમંત્રણો સ્વીકારતો.

"એકવાર મ્હેં કેટલાંક અઠવાડીયાં સુધી એના દર્શન કર્યાં નહોતાં. તેવામાં એક દિવસે હું ગાડી હાંકતો પાસેના ગામડામાં જતો હતો. દિવસ ખુશનુમાં હતો. મારૂં મન આનંદપૂર્ણ હતું. ગ્રીષ્મ ઋતુની શાંત સાંઝ મારા વિચારોને અનુકૂળ હતી. આસપાસનાં ખેતરોમાંથી પુષ્પો મધુરો સુવાસ રેલતા હતા. મારા પ્રેમને મારા હૃદયમાં જ રાખી મૂકવમાં જ મને ઘણો આનંદ થતો હતો મારા પ્રેમપાત્રની પાસે તેથી વિશેષ હું કાંઈ જ માગતો નહોતો. આમને આમ મારી ગાડી આગળ ચાલી જતી હતીઃ તેવામા થોડે દૂર, આગળ ચાલતી, કોઈ સ્ત્રીને મ્હેં જોઈ.—આ સ્ત્રીને મ્હેં જોઈ. આ સ્ત્રી કોણ હશે તેનો કાંઈ મને ખ્યાલ નહોતો પરંતુ મેં મનમા નિશ્ચય કર્યો કે તે બિચારીને ગાડીમાં બેસવાની વિનતિ કરવી, અને એને ઠામે પહોંચાડવી.

"પણ તેવામાંજ તેણે પાછું જોયું, અને મ્હે તેને ઓળખી. તે એલેથા એલીસ્ટન હતી. તેને જોઈને મને કેટલો આનંદ થયો હશે? મને જોઈને તેને પણ સાશ્ચર્ય આનંદ થયો હોય એમ તેના દેખાવ ઉપરથી લાગ્યું. પાચ માઈલ દૂર એક ગામમાં શિક્ષણ આપવા તે પગે ચાલીને જતી હતી! અલબત્ત, તે ગાડીમાં, મારી બાજુએ બેઠી મારા આનંદનો પાર નહોતો. તે આનંદ છુપાવવા હું પ્રયત્ન તો ઘણો કરતો હતો પણ પ્રયત્ન સફળ હતો કે નહિ, તે તો કોણ જાણે?

"વાતમાં ને વાતમાં અમે ધારેલા ગામમાં આવી પહોંચ્યા. ગામ જોઈને એ બોલી 'આ ગામ કેવું ઉજ્જડ લાગે છે?' મ્હેં ઉત્તર આપ્યો 'કોઈ કાળે વસ્તિવાળું થશે.' તેણે ઉત્તર આપ્યો. 'કોણ જાણે ક્યારે તેમ થશે? આપણે તો કઈંયે દુનિયામાં તે વખતે વસતા હોઈશું!' આ સાંભળી હું વગર વિચારેજ કાંઈક બોલી ગયો. મેં કહ્યું ; 'જે દુનિયામા આપણે બે જઈશું તે દુનિયામાં આ પૃથ્વિ ઉપરના આપણા જીવન સબંધી એક મારી છુપી વાત હું તમને કહીશ. હું આશા રાખુ છું કે તે દુનિયામા તો, અહિં જેવા કૃત્રિમ બંધનો નહિ હોય

"આ સાંભળીને તો તે તરતજ પોતાની મધુરી ઢબથી બોલી ઉઠી 'ઓહો, કાંઈ કહેવાનું હોય તો અહિંજ કહી દ્યોને. આટલુ સાંભળ્યા પછી મારી કુતુહલતા હું દબાવી શકતી નથી. તમે જાણતા નથી. કે સ્ત્રી પોતાની વાત છુપી રાખતી નથી, અને કોઈની છુપી વાત જાણ્યા વિના તેને ચંપ વળતો નથી!' આ સાંભળી હું તો સ્તબ્ધજ થઈ ગયો અને વેગભર્યાં વચનોથી મારાથી બોલાઈ ગયું, 'તમને કહું? શું કહું?

છુપાવવાનો ઘણોયે પ્રયત્ન કર્યા છતાં સેંકડો વખતે તમને, વચનથી નહિ પણ વર્તનથી મ્હેં કહ્યું હશે કે, હું તમને ચાહું છું, અસીમ પ્રેમથી ચાહુ છું, તમને પ્રથમજ જોયા ત્યારથી ચાહું છુ.

"મારા હાથમાથી ઘોડાની લગામ ઢીલી પડી ગઇ હતી ઘોડો ઉભો રહી ગયો હતો. મારા લાગણીના વેગભર્યાં વચનોથી તેનામાં પણ કાંઇ તેવો જ પ્રકાર થયો હોય તેમ દેખાયું તેની આંખો અવનવા પ્રકાશથી તેજવતી બની. તેના મુખ ઉપર મોહક તેજ છવાયું અને તે બોલી 'પુરૂષને પોતાનો પ્રેમ પ્રકટ કરવાનો અધિકાર છે સ્ત્રીઓને આ અધિકાર નથી. ફીલસુફની માફક શાંત ચ્હેરે જ ત્હેને આ હૃદયવ્યથા ખમવાની છે પરંતુ હું તમને જણાવું છુ કે મ્હેં પણ આપને પ્રથમ નિરખ્યા તે સમયથી જ અંતઃકરણપૂર્વક હું તમને ચાહુ છુ મારૂં હૃદય હું તમને આપી જ ચુકી છુ. આજે તે શુભ દિવસને આઠ વર્ષ થઇ ગયાં છે"

"આઠ વર્ષ!" હુ આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠયો. 'આટલા બધા વર્ષ સુધી તમે પ્રણયીનો જ સંબંધ રાખ્યો છે? લગ્ન કેમ નથી કર્યાં?"

"કારણ કે આ પ્રણયી સ્થિતિ જ સર્વ રીતે સુખમય છે નરનારીયો આ સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે જ એક બીજા પ્રત્યે અતિ આદર રાખે છે એવો આદર, એવો ભાવ, પરણેલા યુગલોમા પણ ઘણીવાર જોવામાં આવતો નથી. વળી લગ્નજીવનમાં અમે એક ભય જોયો. આ ભયથી અમે બન્ને થરથરી ગયા એલેથાને એક બ્હેનપણી હતી ઘણી જ રૂપવતી અને બુદ્ધિશાળી તે હતી થોડાક જ વર્ષ ઉપર તે પરણી હતી. પરંતુ ફરજીયાત માતૃત્વ–સુવાવડ–ખમી શકે તેવું તેનું કાઠું જ નહોતું. ટુંક અરસામાં તો તેને બે સુવાવડો આવી. તે તદ્દન નંખાઇ ગઇ. અને દાક્તરે કહ્યું કે હવે સ્હેજ પણ મંદવાડ તેનાથી ખમી શકાશે નહિ અફસોસ! વરસ દિવસમાં તો તે દુઃખથી રીબીરીબીને મરી પરવારી. આ જોઇ અમે થરથરી ગયા હતા. અમારા પ્રણય સમયના, અત્યંત આનન્દમાં, અમે નિશ્ચય કર્યો હતો કે આવું જોખમ આપણે હમણા ખેડવું નથી. અને તેથી અમારો લગ્ન પહેલાનો પ્રણય સમય બને તેટલો લંબાવવાનું અમે નક્કી કર્યું હતું"

મ્હે પૂછયું "આમ હતુ તો પણ છેવટે તમે લગ્નનો વિચાર કેમ કર્યો? તમેજ મને કહ્યુ હતું કે અબળાઓએ હડતાળ પાડી તે વખતે તમારી પ્રિયા લગ્નનાં લુગડાં શીવતી હતી."

"ખરી વાત. પણ ત્યાર પછી અમે એક મહાપુરૂષની સુંદર શોધ વિશે સાંભળ્યુ. તેણે શોધ કરી હતી કે લગ્ન થયા પછી પણ પતિપત્નિ, પ્રણયી જ રહી શકે તેમ છે. તેણે કહ્યુ કે લગ્ન એ ફક્ત શરીરનો વિષય નથી પણ આત્મા, બુદ્ધિ, અને મનનો પણ વિષય છે. માટે આત્મિક અને માનસિક સંબંધ રહે, તો શરીર સંબંધ વિના પણ લગ્ન પ્રેમમય નિવડે. આ શોધથી જ સ્ત્રીઓને હિંમત આવી. લગ્ન એટલે શરીર સંબંધ લગ્ન એટલે ફરજીયાત માતૃત્વ. લગ્ન એટલે સુવાવડ એવા મનમા રૂઢ થઇ

ગએલા વિચારોને લીધે, સ્ત્રીઓ ચાલુ લગ્ન સંબંધમાં કાંઇ બોલતી નહોતી. પણ આ નવું દૃષ્ટિબિંદુ મળ્યું, એટલે તેમને નવો ઉત્સાહ આવ્યો અને તેથી જ તેમણે સંતાન સંખ્યાનો નિર્ણય કરવાનું પોતાને હાથ રાખવાની માંગણી પુરૂષો પાસે કરી."

મેં કાંઇક આતુરતાથી, કાંઇક ગુસ્સાથી, કહ્યું ' પણ આ મહાપુરૂષ સંબંધી કાંઇ વિશેષ તો કહો "

"તેઓ એક ઉદારચરિત પુરૂષ હતા. તેમનું માનવું એમ હતું કે મનુષ્ય જાતિને જેથી પણ દુઃખ થતુ હોય, તે સઘળી બાબતોનો, શાસ્ત્રીય અને પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવો જોઇએ. હાલની સ્થિતિથી સ્ત્રીઓને જે અસહ્ય દુઃખ પડે છે તે તરફ તેમનું ધ્યાન દોરાયું. પોતાનીજ પત્નિને પ્રથમ આ દુઃખ પડયું, ત્યારથી તેમના દયાળુ હૃદયે નિશ્ચય કર્યો કે તેઓ હવે ફક્ત આત્મિક પ્રેમથીજ તેની તરફ વર્તશે શરીર સંબંધ અને વિષયવાસનાનો તેમણે ત્યાગ કર્યો. અને પ્રણયીજીવન ગાળવા માંડયું. આથી તો ઉલટો તેમનો પ્રેમ વધવા લાગ્યો. અને તેમને કોઇ પણ પ્રકારનું નુકશાન થયું નહિઃ વળી પોતે અભ્યાસી વૃત્તિવાળા હોવાથી આ બાબતનો તેમણે પદ્ધતિસર અભ્યાસ કર્યો અને સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો કે, ફકત આત્મિક લગ્ન કરવાથી પ્રેમનો લોપ થતો નથી, તેમજ કોઇના પણ શરીરને કે તંદુરસ્તીને કાંઇ પણ નુકશાન થતું નથી.

" જે યુગમાં હવા વરસાદના વર્તારા થઇ શકે છે, જે યુગમાં આકાશના ગ્રહ ગણાય છે, તારાઓ વચ્ચેનુ અંતર મપાય છે, અને ગૃહણ સંબંધી ગણત્રીઓ કરી શકાય છે, જે યુગમા આખી પૃથ્વીને, વિજળીથી—વિજળીની સત્તાથી—વાંઙ્મય કરી દીધી છે, તેજ યુગમાં સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધમાં—લગ્નના સંબધમાં—રૂઢીબદ્ધ, ચાલ્યા જ આવેલા, વ્હેમમય વિચારો રહેવા દેવામા આવ્યા છે પુરૂષ અને સ્ત્રીનો સંબંધ તે પુરૂષ અને પરમાત્માના સંબંધથી બીજે જ દરજ્જે આવે છે. બાકીના સઘળા વિષયો કરતાં તે વધારે ઉપયોગી છે, તે માટે આ સંબધી શાસ્ત્રીય, પદ્ધતિસર, અને યોગ્ય શોધ ખોળો થવી જોઇયે છીયે, અને તે માટે જેટલી મહેનત થાય તેટલી ઓછી છે. આમ છતાયે તે મહા પુરૂષને એમ જ લાગ્યુ કે આ વિષયમા વિચાર સરખો કરવાની કોઇયે દરકાર સુધ્ધાત કરી નથી. તેથી જ તે મહા પુરૂષે ઘણા ઘણા વિચાર કર્યા, ઘણો અભ્યાસ કર્યો, અને પરિણામે પોતાનો સિધ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો."

આટલું સાંભળી હું કાંઇ બોલવાનો વિચાર કરતો હતો તેવામાં મી લીસ્ટરે કહ્યુ " આજે તો હવે આપણે સ્ત્રીઓની પરેડ જોવાની છે તે વાત વિસરી ગયા કે શું ? અત્યારે આપણે અવશ્ય થોડો ઘણો આરામ લઇ લેવો જોઇયે "

ત્યાર પછી અમે ઉંઘી ગયા.

હું જાગી ઉઠયો ત્યારે બપોરનો પહોર થઇ ગયો હતો થાકને લીધે, તથા વિચિત્ર વિચારો સાંભળવાને લીધે, તેમજ અવનવી લાગણીઓ અનુભવવાથી, મારૂં શરીર જકડાઇ ગયું હતું; તથા મારૂં મગજ કામ કરતું નહોતું. છેલ્લા થોડા દિવસમા

શા શા બનાવ બન્યા હતા તે પણ સ્પષ્ટ રીતે હું યાદ કરી શકતો નહોતો. અને પથારીમાંથી ઉઠવાનો તો પ્રયત્ન જ કરતાં વાર મારૂં એક એક હાડકું દુ:ખતું હોય તેમ મને લાગ્યું.

એટલામાં ત્યા આગળ 'રમણીયોનું રૂદન' પત્ર પડેલું મારા જોવામાં આવ્યું એટલે બધી વાતો પાછી મારા મનમાં જાગૃત થઇ. હું ઉઠયો અને કપડાં પહેરીને તે પત્રમાંનો એક લેખ વાચવા બેઠો તે લેખ નીચે પ્રમાણે હતો:—

"પ્રેમ પાડોશીને પીડા કરી શકે નહિ."

"એક નાના ગામના પાદરી સાહેબે, એક રવીવારે, પોતાના દેવળમાં ઉપરના વિષય ઉપર બોધ આપવો શરૂ કર્યો. પ્રથમ તો તેમણે 'પ્રેમ' શબ્દ ઉપર વિવેચન ચલાવ્યું; પરંતુ ત્યારબાદ 'પાડોશી' શબ્દ ઉપર તેમણે વિવરણ કર્યું તે તો ઘણું જ વિદ્વત્તાપૂર્ણ લાગણીભર્યું અને ઉદાત્ત હતું. 'પાડોશી' એટલે કોણ' આ સમજાવતાં સમજાવતાં તેઓએ હિંદુસ્થાનના જંગલો અને આફ્રીકાનાં રણ, તાર્તરીના લોકો, અને સૈબિરીયાના પ્રદેશો, સબંધી વિવેચન કર્યું, ત્યાના પશુ પક્ષી અને પ્રાણીયોને પણ સંભાર્યાં અને સાબિત કર્યું કે તે સઘળા આપણા પાડોશી છે ત્યાર પછી શ્રોતજનોને જણાવ્યું કે પાદરીની સંસ્થાઓ પ્રેમને લીધે જ આ બધા પાડોશીને માટે ઘણા પ્રયત્નો કરે છે અને આ પ્રયત્નો કરવા તે દરેક ખ્રિસ્તિનો ધર્મ છે. આમ કરીને તેમણે પોતાની સોસાયટીની જાહેરખબર કરી અને જણાવ્યું કે પૂર્વ ગોળાર્ધમાં રહેતા સઘળા પાડોશીનો પ્રેમથી ઉદ્ધાર કરવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. અને એમ કરીને 'પ્રેમ પાડોશીને પીડા કરી શકે નહિ' તે મહાવાક્યને તેઓ સર્વથા સિદ્ધ કરી શક્યા છે

પાદરી સાહેબની બાજુમા તેમના કુટુંબીઓને બેસવા માટેનો વિભાગ હતો, તેમાં તેમનાં પત્નિ, ફીક્કા, કરમાઇ ગયલાં ચહેરાવાળાં પત્નિ, બેઠાં હતાં તેમની જમણી તરફ પાંચ પુત્રો, અને ડાબી તરફ ચાર પુત્રીઓ બેઠેલી હતી. તે રવિવારે આ બાઇ ઘણું જ કૃશ અને માંદાં દેખાતાં હતા તેમનાં સફેદ ગળાંની, તથા નાજુક હાથની ભૂરી નસો તરવરતી દેખાતી હતી ભાષણ શરૂ થતાં પહેલાં પાદરી સાહેબે બે ત્રણ વાર છોકરાની ગડબડ બ ધ કરવા માટેનો હુકમ તેનાઉપર મોકલ્યો હતો. પણ ઘરમાં ભાષણ તૈયાર કરતી વખતે છોકરાંની કચકચાટ બંધ રાખવા હુકમ કર્યો હતો. છોકરાને લુગડા લત્તાં પહેરાવતાં તથા તેમની જોડે લમણાઝીક કરવા કરતાં બે ત્રણ વાર તો તે બાઇને ફેર આવીને, આખે અંધારા આવી ગયા હતા.

"આ બધા કારણોથી અત્યારે તે બાઇના મનમાં વિચિત્ર વિચારો આવતા હતા. 'પ્રેમ પાડોશીને પીડા કરી શકે નહિ' તે વાક્ય તેનાં મનમાં રમી રહ્યુ હતું. તેના મનમા વિચાર પ્રવાહ ચાલુ થયો પોતાની અઢાર વર્ષની ઉમર યાદ આવી: અહા! તે સમયે તે કેવી આનંદી, નિશ્ચિંત, રમીક, સાહિત્યપ્રેમી, અને મહત્વાકાંક્ષાવાળી હતી! જીવનપથ તેને તે વખતે કેવો સરળ અને મધુરો દેખાતો હતો! ત્યાર પછી

પોતાનો પાદરી સાહેબ સાથેનો પ્રથમ મેળાપ તેને યાદ આવ્યો. તેને એક કંપારી આવી. શું આ મેળાપમાં પ્રેમ હતો? ના. નહિ જ. તે સમયે પૂરો પ્રેમનો અર્થ પણ તે સમજતી નહોતી. ફક્ત તે તંદુરસ્ત, દેખાવડા યુવકના મીઠા શબ્દો, અને વાચાળતાથી તે તેની તરફ દોરાઇ હતી. તે જુવાન પાદરીયે તેના ઉપર ઠસાવી દીધું હતું કે લગ્ન જ સ્ત્રી માત્રનું ફક્ત જીવન કર્તવ્ય હતું. અને ધર્મિષ્ટ પુરૂષ સાથેનું લગ્ન શુદ્ધ અને ગૌરવપૂર્ણ કહેવાશે

" લગ્ન થતાંને વાર જ પોતાની અભિલાષાઓ, પોતાનો સાહિત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ, તથા લલિત કલાઓનો શોખ તેને તજી દેવો પડયો હતો. અભ્યાસ અને આત્મ સુધારણા બાળગા કરવાં પડયાં હતાં અને પ્રથમ બાળકના આવાગમન પછી તો ચિંતા વિનાની એક રાત તેણે ગાળી નહોતી. એક પણ પુસ્તક તે પૂરૂં વાંચી શકી નહોતી. ગર્ભાવસ્થાનો સમય. ત્યાર પછી બાળકના ઉછેરનો સમય. તેની ગૃહ કેળવણીનો સમય વળી પાછી ફરીથી ગર્ભાવસ્થા. વળી બાળકોની માંદગી. તેમને દાંત આવવાનું પ્રકરણ. ત્યાર પછી વળી પાછી ઉપરા ઉપરી સુવાવડો. પોતાના શરીરનું નબળું થવું. વળી પાછી ગૃહવ્યવસ્થા તો ચાલુ જ. આ બધામાં તેની સાહિત્યપ્રિયતા–કલાપ્રિયતા, તેની મહત્વાકાંક્ષા, તેની મોજો, એ બધાં તો કયાએ વિસરાઇ ગયાં હતાં. દુઃખ, ચિંતા અને ભાગેલા અભિલાષનું જ ફક્ત સ્મરણ રહ્યું હતું. અત્યારે આ બધું તે બિચારીના મનમાં એક પછી એક આવવા માંડયું તે સાથે પાદરી સાહેબના બોધના શબ્દો કાનને–મગજને–અથડાતા હતા. 'પ્રેમ પાડોશીને પીડા કરી શકેજ નહિ.' આ શબ્દો તે પણ બોલી. અને વળી પાછો વિચાર આવ્યો કે 'મને તો પીડા થઈ છે' કોણે કરી? પાડોશીયે? પાડોશી કોણ? હિંદુસ્થાનનો ખેડુત! આફ્રીકાનો જંગલી! વનના પશુ! એ બધાંની પીડા દુર કરવા પ્રેમ પ્રયત્નો કરે છે એ બધા પાડોશી, પણ પોતાની પ્રિયતમા પત્નિ પાડોશી નહિ'! આ વિચારમા જ મગજ ભ્રમિત થઇ ગયું અને પાદરી સાહેબ ઘણા જ ઉત્સાહથી અને વિજયભર્યા વેગથી પોતાનો સિદ્ધાંત શ્રોતાઓના મન ઉપર ઠસાવી રહ્યા હતા, તેજ વખતે તેમના પત્નિ બેભાન થઇ નીચે ગબડી પડયાં લોકો વિખરાઇ ગયાં. ડાકતર આવી પહોંચ્યા. પરંતુ થોડા જ સમયમા તેણે પ્રાણ છોડ્યા. પાદરી સાહેબ બોલી ઉઠયા "ઇશ્વરકૃતિ." પરંતુ ડાકતરે ઘેર જઇ પોતાની પત્નિને કહ્યું કે, ઇશ્વર કૃતિ નહિ પણ અતિશય સુવાવડોની એ કૃતિ હતી."

હું "રમણીયોનાં રૂદન" નો આ ભાગ વાંચી રહ્યો, એવામાં મી૦ લીસ્ટર એકદમ આવી પહોંચ્યા, અને મને કહ્યું કે સ્ત્રીઓની પરેડ નિકળી ચુકી છે અને તે જોવી હોય તો સત્વર બજારમાં જવું જોઇએ હું એકદમ ઉઠયો અને કહ્યું કે એ દેવને પણ દુર્લભ દેખાવ મારે જોવો જ છે.

૧૧

સ્ત્રીઓનું સરઘસ જોવા અમો આતુર હૃદયે દોડયા ત્યાં પહોંચ્યા પછી અમારે જરા ખોટી થવુ પડયું નહિ તરત જ તે મનોરમ દશ્ય અમારી નજરે પડયુ. લોકોની

મોટી મેદની મળી હતી. સરઘસ પ્રથમ નજરે પડયું તે વખતે લોકોનાં મન ઘણાં ઉશ્કેરાયલાં હતાં. સરઘસમાં સૌથી પ્રથમ કુંવારી કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ ચાલતી હતી. ઉમરે વધી ગયલી કુમારિકાઓની સંખ્યા ઓછી નહોતી. "સમાજે તેમને ઘણો અન્યાય કર્યો છે સ્ત્રીઓને ફરજીયાત કૌમાર અવસ્થા ભોગવવી પડે તેમ હોય તો તે સમાજનું બંધારણ અઘટિત ગણાવું જોઈયે વળી અસંખ્ય સુવાવડો જેવા કોઇ પણ ભય સ્ત્રીઓને લગનથી વિમુખ રાખતા હોય તો તે પણ દૂર થઇ વિશુદ્ધ પ્રેમની ભાવના પ્રસારવી જોઇયે." આ પ્રમાણે મી. લીસ્ટર બોલી ઉઠયા

ત્યાર પછી વારાંગના અથવા રામજણી તરિકે, એક વખત જેઓ બહિષ્કૃત કરાયલી હતી, પણ જેમને ભગિનીભાવથી હડતાળ પછી સ્ત્રીઓએ પોતાના ભેગી લઇને જેમનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, જેમનું વધારે પતન થતું અટકાવ્યું હતું, તે સ્ત્રીઓ હતી. ઘણું ખરૂ તો કોઈ પુરૂષની દુષ્ટ કામવાસનાનો ભોગ થઇ પડેલી તે અબળાઓ હતી. એક વખત ફોસલાવ્યા પછી, પોતાના પાપી ઉપયોગ માટે, સદાયે જાણે કે રાખી જ મૂકવાનો વિચાર હોય તેમ, જનસમાજે તેમને દૂરને દૂર રાખ્યાં હતાં. પતિતને પાવન કરવાને બદલે વધારે પતિત કરવાની યોજના કરી હતી.

ત્યાર પછી જે સ્ત્રીઓ આવી, તે શરીરે કૃશ, આંખે ઉંડા ખાડાવાળી, અને ઘસાઇ ગયેલા, લુંટાઇ ગયેલા રૂપવાળી દેખાતી હતી થઇ ગયેલી ભૂલ બહાર ન પડી જાય, કરેલું પાપ ઉઘાડું ના થઇ જાય, તે માટે તેમની લાજ લુંટનાર જુવાનીયા સાથે લગ્ન કરેલી આ સ્ત્રીઓ હતી ત્યાર પછી સ્ત્રીઓની જે નાની સંખ્યા આવી તેઓ સુખી વિવાહિત જીવન ગાળે છે એમ કહેવાતું હતું, પરંતુ એમના બંધનની શૃંખલાઓ જો કે વધારે ચકચકીત હતી, તો પણ તેમની આગળ ચાલતી સ્ત્રીઓ જેટલીજ ભારે હતી. મરણભય મિશ્રિત સ્વલ્પ સુખ ભોગવવા માટે તેમણે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધું હતું તેમની પછી સ્ત્રીઓની એક મોટી સંખ્યા આવી. આ સ્ત્રીઓ કાં તો મનના કે તનના કજોડાના લગ્નવાળી હતી. અથવા તો પતિથી ત્યજાયલી હતી ,વળી તેમની સાથે વિધવાઓ પણ હતી.

આ સર્વને જોતાં જોતા મારૂં મન ભમવા લાગ્યુ. અહો! આ કાંઈ જેવો તેવો દેખાવ નહોતો! મારી આગળ મેં મનુષ્ય જાતની માતાઓ જોઇ. મનુષ્ય જાત માટે તેમણે ખમેલાં દુઃખ અને મહેનત મારી નજર આગળ તરી આવ્યાં! પુરૂષ સ્ત્રીનો કેટલો બધો ઋણી છે.

ત્યારપછી તરતની જે લગનવયમા આવેલી પુખ્ત બાળકીઓ આવી. હમણા તેમનાં મુખ આનંદમય હતાં. આંખો આશાપૂર્ણ હતી. જીવન ઉત્સાહમય હતું. પરંતુ તે કેટલા કાળ ટકશે! યજ્ઞને માટે શણગારેલા હોમપશુ જેવો તેમનો મને તો દેખાવ લાગ્યો. થોડા વર્ષ જવા દો. અને આ આશાવતી યુવતીઓમાંથી કોઇક કકળતી ગૃહિણી હશે, કોઇ સુવાવડથી થાકેલી, ઘસાયલી, હંમેશની માંદલી બૈરી હશે. કોઈ રહી ગયલી, ઉમરે વધેલી, સમાજના બંધારણને ગાળ દેતી કુમારિકા હશે. કોઈ પુરૂષની વાસનાનો ભોગ થઇ પડેલી, અને તેથીજ વેશ્યાવૃત્તિમાં પડેલી વારાંગના હશે. કોઇક સગવડનાં લગ્ન

કરી નાંખ્યાં હશે અરેરે! આમાંથી કેટલીનાં સ્વપ્ન સાચાં પડશે! કેટલી સુખી થશે!

આવા વિચારોથી મારૂં હૃદય ભરાઇ આવ્યું, ચિત્ત ચકડોળે ચઢી ગયું, અને મેં ત્યાંથી જતા રહેવાની ઇચ્છા કરી. પણ ત્યાંથી પાછું ફરીને જોઉં છું તો એક પણ માણસ નહોતો. ખીચોખીચ ભરાયલી તે જગામાંથી બધા જ માણસો, આ દશ્ય નહિં જોઇ શકાયાથી ચાલી ગયા હતા. આ જોઇ હું સ્તબ્ધ બની ગયો. એ બધાનાં કરતાં મારૂં હૃદય કેટલું કઠણ છે, તેવો મને વિચાર આવ્યો, અને હું બેભાન થઇ ગયો.

કેટલાએક કાળ પછી હું જાગૃત થયો ત્યારે મારી આસપાસ કપડું વિંટાળેલુ હતુ. અને કોમળ હસ્ત કપાળે પોતું મુકતા હતા. બે સ્ત્રીઓ ચિંતાતુર ચ્હેરે મારી તરફ જોઇ રહેલી હતી, અને સરઘસ પાછું વળી ગયું હતું. એક ત્રીજી બાઇ, કાંઇક રૂવાબથી થોડે દૂર ઉભી હતી મ્હેં ભાગ્યા તુટયા શબ્દોથી તે સર્વનો ઉપકાર માન્યો તે વખતે મારા મનમાં સમસ્ત સ્ત્રી જાતિને માટે અદભુત પ્રેમ ઉદ્ભવ થયો હતો મને લાગ્યું હતુ કે સ્ત્રીઓ સર્વ રીતે પુરૂષોના માન, પ્રેમ અને વખાણને પાત્ર છે.

"તમો તમારે ઘેર જવા જેટલા સાવધ થયા છો?" એક સ્ત્રીએ પ્રશ્ન પૂછયો. તેના ઉત્તરમાં મ્હેં હા કહી, અને હુ ઉઠીને જવા મંડયો પણ તરત જ મારા પગ લથડયા. આ ઉપરથી પેલી રૂવાબદાર બાઇએ બીજી બે બાઇઓને મારી સાથે જવા હુકમ કર્યો તે દરેકે મારો એકેક હાથ ઝાલ્યો અને તેમની મદદથી હું ચાલી નિકળ્યો. મારી દશા કેવી થઇ ગઇ! કયાં હુ! કયાં આ સ્ત્રીઓ! અને કયાં સ્ત્રીઓથી તજાયલુ મી. લીસ્ટરનું ઘર. વળી વધુ આશ્ચર્યકારક જેવુ તો એ હતુ કે તે બે સ્ત્રીઓમાંથી એક વારાંગના હતી અને બીજી પ્રૌઢ કુમારિકા હતી બેમાંથી કોને સમાજે વધારે અન્યાય કર્યો હતો તેનો હુ નિર્ણય કરી શકયો નહિ, એટલામાં મી. લિસ્ટરનું ઘર આવ્યું અને મ્હેં તે બાઇઓની રજા લીધી તથા તસ્દિ આપવા માટે તેમની માફી માગી. તેઓએ કાંઇ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ, પણ તેમની આંખના શુદ્ધ અને કોમળ પ્રકાશથી મને સાંત્વન મળ્યુ. બે બેનોની માફક એક બીજા ઉપર હાથ નાંખીને, એક વાર પણ પાછુ જોયા વિના તેઓ જતી રહી.

૧૨

અંતે તે યાદગાર દિવસનું વ્હાણું વાયું. આજે સ્ત્રીઓને તેમનો માગેલો હક આપવો કે નહિં, તે સંબંધી મત લેવાના હતા. પરંતુ બીજા ઇલેક્ષનોની માફક ત્યાં ધાંધલ કે ધમાધમ નહોતાં. સૌ પોત પોતાના વિચારોમાંજ હતા. વગર બોલે આવતા હતા, અને પોતાનો મત નોંધાવી ચાલ્યા જતા હતા. મત લેવાની રીત એવી હતી કે મત આપનાર શીવાય બીજા કોઇને કઇ બાજુએ મત આપ્યો, તેની ખબર જ ના પડે. સાંઝના ચાર વાગ્યા સુધી મત લેવાના હતા અને ત્યાર પછી સ્ત્રીઓ તેમના પરામાં આવેલા એક મોટાં હોલમાં એકઠી મળવાની હતી. ત્યાં આગળ આ મતનું પરિણામ જાહેર થવાનું હતું. પુરૂષોને તે ઠેકાણે જવું હોય તો જવાની છુટ હતી

પરિણામ જાહેર થવાની વખતે હું પણ નિમેલે ઠેકાણે ગયો. પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ. એક જ ખંડમાં એકઠાં મળેલાં હતાં તે દેખાવ ઘણો જ ભવ્ય લાગતો હતો. એક તરફ સઘળી સ્ત્રીઓ બેઠેલી હતી. બીજી તરફ બધા પુરૂષો હતા વચ્ચે એક નાનું પ્લેટફૉર્મ ઉભું કરેલું હતું અને તેના ઉપરથી મીસ ઍલેગ્રા ઍલીસ્ટન કાંઇક ભાષણ કરી રહી હતી. કેટલાએ વખતથી તે ભાષણ કરતી હશે. કારણ કે તેના ભાષણની અસરથી પુરૂષોની આંખમાં પાણી આવી ગયાં હતાં. અને ગુન્હેગારની માફક સઘળા નીચે મુખે બેશી રહેલા હતા ભાષણ ચાલતું હતું કેઃ

"તમે એક વાર સ્ત્રીના જીવન ઉપર ઝઝુમી રહેલી આ કાળી વાદળી દુર કરો, અને જુવો કે તે મનુષ્યને કેવી કીર્તિદાયી થઇ પડે છે. તે ખરેખર મનુષ્યના સઘળા અસંભવિત સ્વપ્ન કરતાં પણ, તેનો પથ વધારે પ્રકાશમાન અને આનંદમય કરશે. સ્ત્રીને તક આપો તેને દુઃખમાંથી મુક્ત કરો, અને તેનુ સુંદર પરિણામ ભોગવો."

આ ભાષણ આમ ચાલતુ હતું તે દરમિયાન બધાના ન્હું રડું થઇ ગયેલા ચ્હેરાઓ તપાસતા, તેમની મનોવૃત્તિઓ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવતી હતી. સર્વના મનમા ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે લગ્ન સબંધનો વિચાર ન કરતા, બીજાં કોઇ પણ સગપણનો વિચાર નહિ કરતાં, છતાંએ એક વાત તો સ્વતઃસિધ્ધજ હતી કે, પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ તે ભાઇ બ્હેન હતા. એકજ મહાન પ્રભુના તેઓ સૌ સંતાન હતાં અને તે કારણથી તેઓ એક બીજા પ્રત્યે સ્નેહભાવ ધરાવી, એક બીજાનાં દુઃખ દુર કરવાને બંધાયલા હતાં.

ભાષણ ચાલતું હતું કેઃ

"ભૂતકાળમાં સ્ત્રીને સંતાપ આપેલા છે તેનો પસ્તાવો કરી તમે અત્યારે રડો છો. પણ ભવિષ્યનો વિચાર કરો. ભવિષ્ય ઉજ્જવલ કરવાનો નિશ્ચય કરો. પ્રતિજ્ઞા કરો કે ભવિષ્યમા પ્રેમનાં સતત વહેતાં સ્રોતમાંથી, પુરૂષ અને સ્ત્રી, એક બીજાને મધુરા ઘુંટડા પાશે. સૃષ્ટિમાં સ્નેહનું સામ્રાજ્ય સ્થાપશે. પ્રેમમય જીવન પ્રસરાવશે. જો આમ થશે તો તે સ્નેહમાથી એવી શક્તિ ઉદ્દ્ભવશે કે જેને જોઇને મોત પણ પાછું જશે."

આમ ભાષણ ચાલતું હતું, તેવામાં એક નાજુક નાનકડી કન્યકા, એક હાથમાં સફેદ ફુલનું ઝુમખું, અને બીજા હાથમા એક કાગળ લઇને મીસ એલીસ્ટન પાસે ગઇ, મીસ એલીસ્ટને ધ્રુજતે હાથે તેના હાથમાંથી કાગળ લીધો અને વાંચવા માટે તેના સળ ઉકેલ્યા. સભામાંનો દરેક પુરૂષ આતુરતાથી ઉભો થઇ ગયો

અહો! તે સમયની શંકા! તે સમયની આતુરતા! હું તેનું વર્ણન શી રીતે કરી શકું? તે આખા ખંડનુ વાતાવરણ જાણે હૃદયના વેગથી ધડકતું હતું. સર્વત્ર મૃત્યુમય શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. સફેદ આરસપહાણ જેવે ચ્હેરે, અને ધ્રુજતે હાથે મીસ ઍલીસ્ટને સળ ઉકેલ્યા અને કાગળ વાંચ્યો. તરત જ તેના મુખ ઉપર દિવ્ય-હાસ્ય પથરાઇ રહ્યું અને મધુરા પણ આવેગવાન અવાજથી તે બોલી· "કાળી વાદળી દૂર થઇ ગઇ છે. સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા બક્ષવામાં આવી છે. અને..."

પરંતુ આગળ સાંભળવાની ધીરજ કોઇનામાં રહી નહોતી. વિખુટા પડેલા પ્રેમીઓ અને સબંધીઓ એકદમ દોડી એક બીજાના હાથમાં પડયા. ત્યાં આનંદમય કોલાહલ વ્યાપી રહ્યો. પ્રેમનો પ્રવાહ ત્યાં રેલાઇ રહ્યો, અને સ્વર્ગભૂમિ નિચે ઉતરી આવી હોય તેવો દેખાવ થઇ રહ્યો. આ પ્રમાણે પુરૂષ અને સ્ત્રીની તકરારનો નિવેડો આવ્યો અને સ્નેહનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું.

બીજે જ દિવસે કાંઇ પણ ધામધુમ વિના એક શાંત દેવળમાં, ફકત થોડાક જ મિત્રોની હાજરી વચ્ચે મી. લીસ્ટર અને મીસ ઍલીસ્ટનનાં લગ્ન થયાં તે વખતે હાજર રહેવાનો ખાસ આગ્રહ મી. લીસ્ટરે મને કરેલો હતો. તે રાત્રે મી. અને મીસીસ લીસ્ટર તેમના ખંડમાં બેઠાં હતાં. હું તેમને મુબારકબાદી આપી રહ્યો હતો. આ તેજ ખંડમાં હતો કે જેમાં મ્હેં મીસીસ લીસ્ટરની છબી પ્રથમ જોઇ હતી મીસીસ લીસ્ટરે મારી હકીકત સાંભળી લઇ મને પૂછયું:

"તમારા હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કેવી છે?"

"અમારા દેશની વાત જ તમે પૂછશો નહિ. ભૂતકાળમાં ગમે તે હશે પણ અત્યારે તો તેમના દુઃખની સીમા જ નથી" મેં જવાબ આપ્યો.

તેણે કહ્યું "એમ કેમ? જરા વિસ્તારથી કહો. સ્ત્રી માત્ર મારી બ્હેન છે અને દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં સ્ત્રીને દુઃખ હોય, સ્ત્રીની અવગણના થતી હોય, તો તેથી સ્ત્રી માત્રને સંતાપ થવો જોઇયે. પૃથ્વીની સ્ત્રીઓ વચ્ચે તે વિના ભગિનીભાવ શકય નથી" આ સાંભળી મ્હેં કહ્યું "પ્રથમ તો અમારો આખો દેશ જ અજ્ઞાન છે. વિદ્યાનો પ્રસાર ત્યાં ઘણો ઓછો થયેલો છે અને સ્ત્રીઓ તો ઘણી જ અભણ છે. લખી વાંચી શકે તેવી જ સ્ત્રીઓ ફકત દર સેંકડે એક જ છે પરંતુ શહેરોમાં સ્થિતિ કાંઇક સારી છે તેને બદલે ગામડામાં ઘણી જ ખરાબ છે.

"વળી અમારામાં બાળ લગ્નનો પ્રચાર બહુજ છે. કન્યાઓને ઘણીજ નાની ઉમરમાં પરણાવી દેવામાં આવે છે. પ્રેમ લગ્નની તો અમે વાતજ સમજતા નથી. પાંચ પાંચ, અને છ છ વર્ષની અસંખ્ય કન્યાઓના લગ્ન થાય છે અને વળી દસ વર્ષની ઉમરની અસંખ્ય વિધવાઓ પણ અમારા દેશમાં છે અને છતાંયે હિંદુઓએ વિધવા લગ્નનો નિષેધ કરેલો છે એટલે આ બાળક વિધવાઓનું આખું જીવન ઘણું દુઃખી નિવડે છે. તમારે ત્યાં મોટી ઉમરની કુમારિકાઓને દુઃખ છે તેથી તો અત્યંત વધારે દુઃખ અમારા દેશમાં વિધવાઓને છે. અને આ બિચારી અસહાય અબળાઓને આડે માર્ગે ચઢાવનારાઓની પણ ખોટ નથી.

"અમારા કાયદામાં પણ સ્ત્રીઓને માટે ઘણા બંધનો મૂકેલાં છે. મત આપવાનો અધિકાર કે નોકરીઓ મેળવવાનો અધિકારતો બાજુ ઉપર રહયો પણ વારસાના અને પૈસો ભોગવવાના અધિકાર પણ તેમને જૂજ છે. તેઓ દરેક રીતે પુરૂષોના કબજામાં છે. સ્વતંત્રતાનાં તો તેમને સ્વપ્નાં નથી ત્યાં આ તમારા દેશ જેવા હકની વાત તો કરવીજ શી?

"હજી અમારો વિદ્વાન વર્ગ પણ માલ્થુસના મતની દરકાર કરતો નથી. પુરૂષો મોટે ભાગે, સ્ત્રીઓને સહચરિણી નહિ, પણ સંભોગનું સાધન, મોજશોખનું રમકડું, અથવા તો ઘરની વૈતરણ ગણે છે અને તમે સુવાવડની સંખ્યા, પ્રસૂતિની પીડાનો જે પોકાર કરો છો, તેના કરતા તો અમારી સ્ત્રીઓની આ સંબંધીની પીડાઓ હજાર ગણી વધારે છે. બાર તેર વર્ષની ઉમરમાં માતા થવાની નવાઇ નથી. અમારે ત્યાં કેળવાયલી દાઇયો નથી. સુવાવડ માટે સુધરેલાં સાધન નથી. અસંખ્ય અબળાઓ સુવાવડમાં મરણ પામે છે. હજારો બાળકો જન્મતા જ મરી જાય છે, અને તેમની માતાની પ્રસૂતિની પીડા છુટી પડે છે આ સ્થિતિમાં વળી સુવાવડોની સંખ્યાની શી વાત કરવી? અમારા શહેરોમાં તંદુરસ્ત સ્ત્રી જવલ્લે જ નજરે પડે છે આથી તેમને અસહ્ય દુખ છે અને દેશને અતિશય નુકશાન છે."

આટલું સાંભળતા તો મીસીસ સ્લીસ્ટરની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં અને ગળગળે સાદે તે બોલ્યા "હે દયાનિધિ પ્રભુ! મારી હિંદની બ્હેનો ઉપર દયા કર. તેમની સ્થિતિ સુધારવાની બુદ્ધિ વિદ્વાન વર્ગને આપ અને તે સબંધી યોગ્ય પગલા લેવાનું તેમના રજ્યકર્તાઓને સુઝાડ"

કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.

આઠમું વૈદ્યક સંમેલન.

સમગ્ર ભારતવર્ષના વૈદ્યોનુ આઠમું સંમેલન ગયા ફાગણ માસમાં પૂનામાં ભરાયું હતું. વૈદ્યક સંમેલન ભરવાની શરૂઆત ઇ સ ૧૯૦૭ માં કૈલાસવાસી વૈદ્ય શંકર દાજી શાસ્ત્રીપદેએ નાશકમા કરી, અને ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં પનવેલમા બીજું સંમેલન ભર્યું. સદ્ગત શંકર દાજી શાસ્ત્રીપદેની હયાતીમાં ભરાયેલાં આ બે સંમેલનો જોઇએ તેવાં સફળ નીવડયાં નહોતા એઓ જાતે ઉદ્યોગી અને ઉત્સાહી હોવા છતા, બધું કામ એકલે હાથે કરવા માંગતા હતા. આ કારણથી ઘણા સારા વૈદ્યો સંમેલનથી ઉદાસ રહ્યા હતા. તે પછી પ્રયાગમાં શાસ્ત્રીપદેનો કૈલાસવાસ થયો. આથી સાધારણ રીતે વૈદ્યોને અને લોકોને એમ થયું કે શાસ્ત્રીપદે સાથે સંમેલનનો પણ અસ્ત થઇ ગયો. પણ ત્રણ વર્ષ પછી ઇ સ. ૧૯૧૧ માં પ્રયાગના વૈદ્યોના, ખાસ કરીને શાસ્ત્રીપદેના શિષ્ય પંડિત જગન્નાથપ્રસાદ શુકલના પ્રયાસથી ત્રીજું વૈદ્યક સંમેલન પ્રયાગમા જ ભરાયું. એ વખતે સંમેલનના પ્રમુખ કલકત્તાના કવિરાજ (હાલમાં મહામહોપાધ્યાય) ગણનાથસેન એમ. એ. એલ. એમ. એસ હતા. આ પ્રાચ્યપ્રતીચ્ય ઉભય વૈદ્યકવિદ્યામાં પારંગત નેતાની કુશળતાથી તથા તેના સૌજન્ય, સમભાવ જેવા ગુણોના પ્રભાવથી તેમ જ સંમેલનના મંત્રી જગન્નાથપ્રસાદ શુકલના

ઉત્સાહ, ઉદ્યોગ અને બીજા સારા વૈદ્યો સાથે મળીને કામ કરવાના ગુણથી સંમેલનમાં ઈ. સ. ૧૯૧૧ થી નવું જીવન આવ્યું. જુદા જુદા પ્રાન્તના સારા વૈદ્યો એ તરફ આકર્ષાયા. એ સંમેલનમાં જ સંમેલનની એક સ્થાયી સમિતિ (Standing Committee) નીમવામ આવી તથા સંમેલનના અમુક નિયમો ઘડાયા. સંમેલનની આ સ્થાયી સમિતિમાં આખા દેશમાંથી પ્રતિષ્ઠિત અને ઉત્સાહી વૈદ્યોને ચુંટવામાં આવ્યા છે અને દર વર્ષે એ ચુંટણી સંમેલનની બેઠકમાંજ થાય છે. સંમેલનના મંત્રી તરીકે તો ફરી ફરી જગન્નાથપ્રસાદ શુકલને નીમવામા આવે છે. સ્થાયી સમિતિનું મુખ્ય સ્થાન હજી સુધી પ્રયાગમાં જ છે સંમેલનની નિયમાવલીમા અનેક ફેરફારો સંમેલનની જુદી જુદી બેઠકોમા થયા છે, અને દર વર્ષે એ વધારે ને વધારે કાર્યસાધક બનતી જાય છે સંમેલન એક સંભાષણ મંડળ બની ન જાય અને કંઇક ખરેખરૂ લોકહિતસાધક કાર્ય કરે એવા ઉદ્દેશથી સંમેલને નિખિલ ભારત વર્ષીય આયુર્વેદીક વિદ્યાપીઠ નામનું એક પેટા મંડળ ઉભું કર્યું છે. આ મંડળમાં આખા દેશમાથી જુદા જુદા વિદ્વાનોને ચુંટયા છે. એ મંડળનો ઉપયોગ સમજાવવા માટે વૈદું ભણવાની આપણી જુની શૈલી વિશે થોડું વિવેચન કરવું પડશે. જુના કાળથી આ દેશમાં વિદ્યાદાનની રીત એવી હતી કે મ્હોટા મ્હોટા શહેરોના સારા વિદ્વાન વૈદ્યો વૈદું ભણવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર રાખી વૈદું શીખવતા. જો ગુરૂ શ્રીમન્ત હોય તો વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર જ જમાડે, જો અસમર્થ હોય તો વિદ્યાર્થીઓ મધુકરી કરી નિર્વાહ કરે. આવુ ધોરણ ચાલતું. આ ધોરણમા કાંઇ નિશ્ચિત અભ્યાસ ક્રમવાર ન હતો. દરેક ગુરૂ પોતે જે શીખ્યા હોય તે શીખવતા. હવે સંમેલને આખા ભારતવર્ષમા વૈદક અભ્યાસનું ધોરણ એક સરખુ કરવાના ઉદ્દેશથી એક મહાવિદ્યાલય સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. વૈદક ધંધાનો ઉત્કર્ષ વિદ્યા વગર થવાનો નથી એ તો સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે. એટલે આવાં મહાવિદ્યાલયની આવશ્યકતા સર્વ સ્વીકારે છે. પણ એને માટે જે દ્રવ્ય જોઇએ તે આ વખતમા તરત એકઠું થવું મુશ્કેલ છે. માટે જ્યા સુધી જોઇતું દ્રવ્ય એકઠું થઇને મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના ન થાય ત્યાં સુધી શું કરવું ? એ પ્રશ્નનો ગંભીર વિચાર કરીને એક પરીક્ષક મંડળ ઉભુ કર્યું. જેને જ ઉપર કહેલું નિખિલ ભારતવર્ષીય આયુર્વેદીય વિદ્યાપીઠ નામ આપ્યું છે આ પરીક્ષક મંડળ કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધીમાં જુદે જુદે સ્થળે ગુરૂને ઘેર ભણેલા વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લઇને સર્ટીફિકેટ આપે એવી યોજના કરી છે પ્રયાગના ત્રીજા સંમેલને આ મ્હોટામા મ્હોટું કાર્ય કર્યું. તે પછી ચોથુ કાનપુરમાં, ૫ મુ મથુરામાં, ૬ ઠુ કલકત્તામાં, ૭ મું મદ્રાસમાં અને આઠમું ગયા મહિનામાં પૂનામાં ભરાયુ, હવે ત્રીજાથી આઠમાં સુધીમાં સંમેલને શી પ્રગતિ કરી એ ટુંકામાં જોઇ લેઇ પછી આઠમાં સંમેલનનું અવલોકન કરશું. ચોથા સંમેલનમાં બે મ્હોટાં કામો થયા. એક તો સંમેલન સાથે આયુર્વેદીય પ્રદર્શન ભરાવા માંડયું. આ પ્રદર્શનથી સંમેલન તરફ ઘણા વૈદ્યોનું આકર્ષણ થયું. સાધારણ રીતે પ્રદર્શનમાં, શારીરના નમૂનાઓ, શસ્ત્રચિકિત્સામા ઉપયોગી

શસ્ત્રો, આ દેશની વૈદ્યોમાં વપરાતી વનસ્પતિઓ લીલી અને સૂકી, તૈયાર દવાઓ, ખનિજ પદાર્થો, ભસ્મો, છપાયલા અને ન છપાયલા આયુર્વેદીય ગ્રન્થો, વગેરે દેશી વૈદ્યને અતિ ઉપયોગી વસ્તુઓનો સારો સંગ્રહ થાય છે મથુરાના સંમેલનમા બીજુ કામ એ થયું કે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં વૈદ્યનો અભ્યાસક્રમ એકસરખો નિશ્ચિત કરવા માટે એક કમિટી નીમવામા આવી. આ કમિટીમાં જુદે જુદે સ્થળે આયુર્વેદની પાઠશાળામાં શીખવવાનું ધોરણ નક્કી કર્યું. બીજું જે વિષયો આયુર્વેદના પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં અપૂર્ણ રૂપે છે, તેને પાશ્ચાત્ય ગ્રન્થોમાંથી પૂર્ણ કરી લેવા આ બે મુદ્દાઓને ,ધ્યાનમાં રાખીને સમેલનમા નવો અભ્યાસક્રમ નિશ્ચિત કર્યો છે અને સંમેલન આ દેશમા જુદે જુદે સ્થળે ચાલતી આયુર્વેદીય પાઠશાળાઓને તથા ઘેર વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા ગુરૂઓને ભલામણ કરે છે કે એમણે બનતા સુધી ઉપલાં ધોરણે વૈદું શીખવવું જેથી આખા દેશમા અભ્યાસની એકતા થશે, વૈદ્યના અભ્યાસનું ધોરણ ઉચ્ચતર થશે, અને એ બેયથી લોકમાં તથા સરકારમા વૈદક ધધાની પ્રતિષ્ઠા વધશે સંમેલનની આ ભલામણ હજી સર્વત્ર સ્વીકારાઇ નથી છતા સમેલને નીમેલું આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ એ ધોરણને અનુસરી ચલાવતા વિદ્વાન વૈદ્યોને ખાસ પસંદ કરે છે. આ કમિટીએ એક અભ્યાસક્રમ ઘડયો ૧૯૧૪ ના કલકત્તાના સંમેલને એ અભ્યાસક્રમ એક મતે સ્વીકાર્યો. એ અભ્યાસક્રમ ઘડવામાં બે મુદ્દાઓ ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાયું છે એક બે તો, જૂના કાળથી વૈદ્યના અમુક અમુક ગ્રન્થો શીખવવામાં આવે છે તેને બદલે વિષયો શીખવવાની રૂઢી ચાલુ કરવી. વિષયો શીખવવાની રૂઢીજ શાસ્ત્રીય છે એમ આ જમાનામા સહુ સ્વીકારશે. ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ જેવા ગ્રન્થોમાં, શારીર, શસ્ત્ર ચિકિત્સા, નિદાન, કાય ચિકિત્સા, વગેરે અનેક વિષયો છે. તે બધા એક સાથે ન શીખવતાં પ્રત્યેક વિષયમાં જેટલું આયુર્વેદમા લખાયેલું છે તે બધુ એકત્ર કરીને વિષયના અનુક્રમ પરીક્ષા લીએ છે અને દરવર્ષે સંમેલનની પરીક્ષામાં બેસનારા વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા વધતી જાય છે. નવા ધોરણ પ્રમાણે વૈદ્યોને *'પ્રત્યક્ષ શારીર' જેવા ગ્રન્થો શીખવા પડે છે. છતાં ઘણા પરીક્ષા આપવા બહાર આવે છે. વધારે ખુબી તો એ છે કે લાહોર, કલકત્તા, ત્રીચીનાપલ્લી, અને કચ્છ જેવા દૂર દૂરના ભાગોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. સમેલનના અધિવેશનમા પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને પ્રમુખને હાથે સર્ટીફિકેટ મળે છે ત્રણ અને પાંચ વર્ષનો અભ્યાસ ક્રમ છે પ્રશ્ન પત્રો તે તે વિષયમાં પ્રવીણ વૈદ્યો પાસે કઢાવી પરીક્ષા વખતે કેંદ્રસ્થાને મંત્રી તરફથી મોકલવામાં આવે છે આ સંબંધિ વ્યવસ્થા સાધારણ રીતે આપણાં શારદાપીઠોનાં ધોરણને અનુસરીને બાંધવામાં આવી છે.

પૂનાનું સંમેલન.

ગયે વર્ષે મદ્રાસના સંમેલનમાં આવેલા પૂનાના વૈદ્યોએ સંમેલનને પૂને બોલાવ્યું ત્યારે પૂનાના વૈદ્યો આવું સારૂં કામ કરી શકશે એમ ધાર્યું ન હતું. પણ પૂનાના વૈદ્યોની મહેચ્છા બહુ દૂરગામી હતી. બીજાઓ સંમેલનને ત્રણ મહિના બાકી હોય ત્યારે

* પ્રત્યક્ષ શારીર એ, એનૅટોમીનો, સરળ છતા પ્રૌઢ સંસ્કૃત ભાષામા ગ્રંથ છે

કામ કરવાની શરૂઆત કરતા, પણ પૂનાએ તો આઠ મહિના બાકી હતા ત્યારથી તૈયારી કરવા માંડેલી. સ્વાગતકારિણી સભાના પ્રમુખની તથા મંત્રીઓની ચુંટણી પણ ઘણી વ્હેલી કરેલી, અને મંત્રીઓએ, ખાસ કરીને મંત્રી કૃષ્ણ શાસ્ત્રી કવડેએ પૂનાના સંમેલનને સફળ કરવા માટે છ મહિનાથી અવિરત શ્રમ કર્યો છે. કૃષ્ણ શાસ્ત્રી કવડે જાતે, સંમેલનમા વૈદ્યોને આમ ત્રણ કરવા માટે ગુજરાતમાં તથા મહારાષ્ટ્રમા ફર્યા હતા. મંત્રીના, આવી રીતે, ફરવાથી સંમેલન તરફ વૈદ્યોનું ઘણું આકર્ષણ થયુ ગૂજરાતના કેટલાક ભાગના વૈદ્યોને તો સંમેલન શુ છે? અથવા એ શું કામ કરે છે એની બીલકુલ ખબર નહોતી. હવેથી જ્યા જ્યાં સંમેલન ભરાય ત્યાં ત્યાં બેમહિના પ્હેલા મુખ્ય મંત્રી પોતાના પ્રાન્તમાં ફરી આવે તો ઘણો ફાયદો થાય

પ્રદર્શનને સફળ કરવા માટે પણ પૂનાના મંત્રીઓએ મોટી તૈયારી કરેલી. એમનો વિચારતો એવો હતો કે સંમેલનને અંગે પૂનામા આયુર્વેદોપયોગી વનસ્પતિઓનો એક બગીચો તૈયાર કરી દેવો અને પછી એ કાયમ નભાવવો. પણ સંમેલનને જે કેટલાક વિઘ્નો નડયાં તેથી એ ધારણા પાર ન પડી. પ્હેલું અને સૌથી મોટું વિઘ્ન મરકીએ નાખ્યું ડીસેમ્બરમા સંમેલન ભરવાનું હતું. પણ અકટોમ્બરથી પૂનામા એવા જોરથી મરકી ચાલી કે સંમેલનને ડીસેમ્બરમા ભરવાનો વિચાર તજી દેવો પડયો. અને ફેબ્રુઆરીમા ભરવાનું નક્કી કર્યું. ફેબ્રુઆરીમાં પૂના લગભગ મરકીથી મુક્ત થઇ ગયું હતુ પણ એ આખા ગાળામા મરકીનો એટલો ત્રાસ રહ્યો હતો, કે મંત્રીઓની ઇચ્છા પ્રમાણે કામ ન થઇ શકયું બીજું વિઘ્ન પણ મરકીએ જ ઉત્પન્ન કર્યું વૈદ્યોને પૂને આવવા આમ ત્રણ કરનાર, સ્વાગતકારિણી સભાના ઉપપ્રમુખ વૃદ્ધ વિદ્વાન્ અને અસાધારણ ઉત્સાહી પ્રાણાચાર્ય બાલશાસ્ત્રી મરકીનો ભોગ થઇ ગયા. પૂનાના સંમેલનને એમનો ટેકો ઘણો હતો. એમના કૈલાસવાસથી સ્વાગતકારિણી સભાને મોટી ખોટ ગઇ. સ્વાગતકારિણી સભાને છેલ્લો આઘાત એના પ્રમુખના કૈલાસવાસથી લાગ્યો. પૂનાના અગ્રેસર શહેરી વિદ્વાન, વૃદ્ધ, વિરક્ત, મહોદાર, પૂજ્ય અન્નાસાહેબ પટવર્ધનનો સંમેલનની તારીખ પ્હેલા લગભગ ૧૫ દિવસે કૈલાસવાસ થયો. સ્વાગતકારિણી સભાએ આ ખોટ સહી લઇને અત્યંત ધૈર્ય દાખવ્યું છે.

ઉપર કહેલાં વિઘ્નોની સામે થઇને પૂનાએ જે યશસ્વી સંમેલન ભર્યું એમાંથી બીજાં શહેરોએ ઘણું શીખવાનું છે. હવે સંમેલનમા જે જે કામ થયું તેનું વિહંગાવલોકન કરીએ

(અપૂર્ણ)

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.

કોળી વિદ્યાર્થી આશ્રમ નવસારી.

કલકત્તાની પ્રેસીડન્સી કૉલેજના માજી પ્રીન્સીપાલ મિ. જેમ્સે પોતાના કેળવણી સબંધના "...... ...." પુસ્તકમાં લખેલું છે કે હિંદમાં કેળવણી સાર્વત્રિક કરવાનું કામ લોકો ધારે છે-તેટલું સેહેલું નથી. સરકાર તેને માટે ઘણું કરી શકે તે વાત સત્ય છે, પરંતુ જનસમુહને તે વાતથી વાકેફ કરવાને તથા ઉપદેશ કરવાને સેંકડો હજારો 'મીશનરીઓ'-ગામેગામ ફરનારા જરૂરના છે. આજ સુધી શેહેરોમાં, તથા ઉચ્ચ કોમોમાં કેળવણીનો પ્રસાર થયો છે, તે કામ સેહેલું હતું, પરંતુ હવે ગામડાઓમાં તથા કહેવાતી હલકી જાતીઓમા કેળવણી ફેલાવવાનુ કામ તેટલું સેહેલું નથી. આ સત્ય હકીકતની ગમે તેટલા ઉત્સાહી આશાવાદીથી પણ ના કહી શકાય તેમ નથી. પગે ચાલીને ગામડાઓની મુસાફરી કરે, નદીના વેહેળા અથવા ખાડીઓમાં ચીકલ ખુંદે, ટાઢ તડકાની દરકાર ન કરે, નિરોગી શરીર અને ઉત્સાહથી ઉભરાઇ જતા અંત કરણથી કામ કરે, શેહેરના સુખો અને મોજમજાઓ છોડે એટલુ જ નહીં પણ પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રોને પણ એક બાજુએ મુકી જ્યા ટપાલ પણ ન જતી હોય તેવા અજ્ઞાન પ્રદેશોમા ફરી લોકોના ગાઢ સમાગમમા આવે તેવા કેળવણીના ઉપદેશકો (મીશનરીઓ) ની આપણને ઘણી જરૂર છે.

પ્રો જેમ્સના આદર્શરૂપ એક કેળવણીના મીશનરીની સાથે લેખકને થોડા વખત થયા ઓળખાણ થઇ છે અને તેણે ઉભી કરેલી સંસ્થા-વિદ્યાર્થી આશ્રમ-ની મુલાકાત ગયા માસમા લીધી તેથી તે સંબધી કાંઇક માહિતી વાંચકોને આપવાનો અત્રે ઇરાદો રાખ્યો છે ઉચ્ચ કોમમાં, શ્રીમંત કુટુબમાં અને સારી સ્થિતિમા જન્મીને પણ નિઃસ્વાર્થ પરોપકારનાં કાર્ય કરનારાઓને જોઇને અથવા તેમનાં સબંધી વાચીને પણ તેમના પ્રત્યે બહુ માન થઇ આવે તેમાં નવાઇ નહીં, પરંતુ ગુલામગીરીમાં જન્મ લઇને, દરિદ્ર અવસ્થામા ઉછરીને, પથરને ફાડીને કોઇ છોડ ઉગી નીકળે છે તેમ, જ્યારે બુકર વૉશીંગ્ટન જેવો પુરૂષ નીચ જાતીઓથી ભરેલી (અમેરીકાના સીદીઓ) નો ઉદ્ધાર કરે અને જગતનું કલ્યાણ કરવામાં સફળ થાય ત્યારે તેના ઉપર ફકત માનની નજરે જ નહીં પણ આશ્ચર્યવંત્ જોવાય છે કે આ કોઇ દૈવી પુરૂષ છે કે મનુષ્ય રૂપે ઇશ્વર છે કે બીજા કોઇ વિશ્વનો પ્રાણી છે? આ લેખના નાયક રા જીવણજી દુર્લભભાઇ પટેલ છે. તેઓ કોળી કોમમા જન્મેલા છે, અને રંક માબાપને પેટે આજથી પચીસ વર્ષ પેહેલા સુરત જીલ્લાના ચીખલી તાલુકાના તોગામા ગામમાં અવતાર લીધો છે નવ વર્ષની વયે તેમના પિતાનું મરણ થયું અને સોળ વર્ષની વયે માતાનું મરણ થયુ પરંતુ પિતાએ મરતી વખતે માતાને આજ્ઞા કરેલી કે આ છોકરાને સારી રીતે ભણાવજે. ગામડાનું સારી રીતનું ભણતર એટલે ગુજરાતી છ સાત ચોપડી પુરી કરવી તે. આ આજ્ઞા માતાએ પાળી. મજુરી તથા ખેતીવાડીને માટે માતાને પરદેશ રહેવું પડતું છતાં ૧૦-૧૨ વર્ષની ઉમરના બાળકે હાથે રસોઇ કરી પોતાનો અભ્યાસ પોતાના

ગામમાં ચાલુ રાખ્યો અને સાતમા ધોરણની પરીક્ષા આપી. પંદર વર્ષની ઉમરે રૂ. સાતના પગારથી નીશાળમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. ગામડાના લોકોને પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવાના પ્રસંગો ઘણા થોડા હોય છે. આગળના વખતમાં ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલાઓ એમ માનતા કે નીચ જ્ઞાતીઓમા જન્મેલાને અમારી સેવાને અર્થેજ ઈશ્વર જન્મ આપે છે, તેમ વીસમી સદીમા પણ એવી સ્થિતિ છે કે આત્મિક જ્ઞાન હોય કે વિદ્યા (Science)નું જ્ઞાન હોય, ઉચ્ચ વિચારોનુ શિક્ષણ હોય કે ફકત લેખન વાંચનનું શિક્ષણ હોય પણ શેહેરવાસીઓને જ્ઞાન પ્રાપ્તીના સાધન મળે છે, તેથી દસમો હીસ્સો કસબાના રેહેવાશીને મળતો નથી અને કસબાવાળાને મળે છે તેનો દસમો હીસ્સો ગામડાવાળાને મળતો નથી ભાઇ જીવણજીને મળ્યું તેથી વિશેષ શિક્ષણ ન મળી શક્યું તે શકિત અને સાધનને અભાવે. સસ્કાર અને ઇશ્વરે આપેલી પરોપકાર બુદ્ધિ બીજરૂપે હોવા છતાં તે દબાઇ રહી અચાનક સુરતનું 'સત્સગ' નામનું માસિક તેમના વાચવામાં આવતાં તથા નવા નીકળેલા અશકતાને રહેવાની સગવડ કરી આપનારાં આશ્રમની માહિતી તેમાથી જાણ્યાથી જીવણજીને આવુ કાઇ કરવાની, આ પરોપકારના કાર્યમા પોતાનો હિસ્સો આપવાની, સ્ફુર્તિ થઇ આવી. વળી પોતાની શાળાના દફતર સહીત એક પાસેના કસબે પોતાના ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેકટર પાસે જવાનો પ્રસંગ મળ્યો ત્યારે તે ગામમાં એક અશકત, અપગ, નિરાધાર વૃદ્ધ પુરૂષ જોવામા આવ્યો સુરતના અશકતાશ્રમની ખબર તો તાજીજ વાચેલી હતી તે સ્થળે આ ડોસાને પહોંડવાનો તેમના મને નિશ્ચય કર્યો. અશકતાશ્રમના ચાલકે નાણાની મદદ માગેલી તે પણ ધ્યાનમાંજ હતી, તથા તે માટે થોડા દીવસોની શાળામા રજા હતી ત્યારે આઠ દસ ગામોમા ફરી તેને માટે ભીક્ષા માગી અઢાર રૂ મેળવ્યા. આ અઢાર રૂપીયાની રકમ અને પેલા અશકત ડોસાને ગામડામાં નાણીને સુરતમાં દા એદલ બેહેરામના અશકતાશ્રમમા પહોંચાડયા. નિર્ધન મનાતા ગામડાઓમા દયાના ઝરા સુકાઇ ગયેલા નથી. સારા પરોપકારના કાર્ય માટે ગામડાવાસીઓ પોતાના રોટલામાથી કટકો પણ કાઢી આપવાને તૈયાર છે, અને ગામે ગામ ફરવાનું કાર્ય કરનાર હોય તો આપનારનો ટોટો નથ તે વાત ભાઈ જીવણજીના હૃદયમા અશકતાશ્રમ માટે એકઠી થયેલી રકમથી સિદ્ધ થઇ, અને પોતાની શકિત માટે પણ પ્રતીતિ થઇ

હવે પોતાની જ્ઞાતિમાં—પછાત પડેલી અને અજ્ઞાનમાં ઢકાએલી જ્ઞાતિમાં—વિદ્યાવૃદ્ધિને માટે યત્ન આરંભવાનો ભાઇ જીવણજીએ નિશ્ચય કર્યો શિક્ષક તરિકે સાત વર્ષ નોકરી કીધા પછી અને ૧૯૧૪ મા પોતાના ધંધાની વિશેષ તાલીમ લેવા માટે તેમને સુરત પાસેના કતારગામમા લોકલબોર્ડની સેટ્રલ સ્કુલમા છ માસ માટે મોકલવામા આવ્યા અભ્યાસ સારો થવાથી તથા તે ની પરોપકાર વૃત્તિ તેના ઉપરીઆને જાને જવાથી તેને પગારમાં બે રૂપીયા વિશેષ મળે તે ઉદ્દેશથી, તેમને અમદાવાદની ટ્રેનીગ કોલેજમા વિશેષ અભ્યાસાર્થે મોકલ્યા અને ત્યા તેમણે ૧૯૧૫ ના અકટોબરમાં પેહેલા વર્ષની પરીક્ષા પાસ કરીપાછા પોતાની નોકરી પર રૂ. ૧૨ ના પગારથી દાખલ થયા પરંતુ શિક્ષક તરીકેની વિશેષ તાલીમ લીધી તે પોતાના ઉદર પોષણાર્થે નહી, પણ પોતાની જ્ઞાતિના બાલકોના

કલ્યાણાર્થે વાપરવી એમ તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પિતાના મરણબાદ માતાએ કેટલી બધી મુશ્કેલીએ વેઠી શિક્ષણ આપેલું તે તેમના મગજમાંથી કોઈ દીવસ ભુલાય તેમ ન હતું. આવી રીતે પોતાની જ્ઞાતિના અનેક બાળકોની સ્થિતિ હશે એવું વીચારી તેમનો માર્ગ પોતાનાથી બને તેટલો સબળ કરી આપવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. પોતાની નોકરી પરથી ત્રણ માસની રજા લઈને પોતાના વતનની આસપાસના ગામોમા ૭૩ ગામોમા શ્રમણ કર્યું. ગામે ગામ પોતાની જ્ઞાતિમાં કેળવણીની શું સ્થિતિ છે તે જોયું તથા ઠેર ઠેર જ્ઞાતિની સભાઓ મેળવી જ્ઞાતિના બાળકો માટે ખોલવા ધારેલા એક વિદ્યાર્થી આશ્રમને માટે મદદ આપવા માંગણી કરી. આ કામમાં થોડો ઘણો યશ આવ્યો. તેમની જ વૃત્તિવાળા બીજા જીવો આકર્ષાયા અને પોતાની ઇચ્છા ફળીભૂત થશે તેવી તેમને ઉમેદ બંધાઈ. આથી તેમણે પોતાની નોકરીનું રાજીનામુ આપ્યું અને જાતિ સેવાનો ભેખ લીધો

તેમણે 'કોળી યુવક મંડળ' સ્થાપી, ગામે ગામથી તેના સભાસદ મેળવી, વિદ્યોત્તેજક ફંડમાં બધેથી યથાશક્તિ પૈસાની મદદ મેળવી પોતાનુ કામ જોસભેર શરૂ કર્યું. થોડા વર્ષથી આવેજ માર્ગે પોતાના ફુરસદના વખતમાં કામ કરનારા, દક્ષિણ આફ્રીકા વાળા ટ્રાન્સવાલ કોળી હિત વર્ધક મડળના કાર્યવાહકો ભાણાભાઇ ગોવિંદજી તથા રણછોડજી ગોવિંદજી, ભાઇ જીવણજીની સાથે આ કામમાં જોડાયા ભાઈ ભાણાભાઇએ આફ્રિકા જઈને ત્યાંના કોળી ભાઇઓમાં ફંડ એકઠું થયું હતું તે ૨૦૦ પાંઉડ (૩,૦૦૦ રૂપીયા) જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થી આશ્રમ માટે મોકલાવ્યા, તથા ભાઈ જીવણજીએ પોતાના શ્રમણથી કુલ ૭૦-૮૦ ગામોમાં ફરી ૫૦૦) રૂપીયા એકઠા કર્યા. આટલા ધનના વ્યાજના ટેકાથી વિદ્યાર્થી આશ્રમ ગયા જાનેવારી માસથી નવસારીમા શરૂ કરી દીધું. તે પહેલાં બે માસથી કોળી સુબોધ નામનું માસિક પણ તેમણે શરૂ કર્યું હતુ અને આજ સુધી તેના પાંચ અંકો નીયમિત રીતે બહાર પડયા છે. આ માસિકની ૬૦૦ પ્રતિ ગામડાઓમા વંચાય તે શેહેરોની લાઇબ્રેરીઓમાં અનેક ચોપડી ચોપાન્યા વંચાય તેના કરતા વિશેષ પ્રજાકીય ફાયદો કરે તેમાં શંકા નહી —શેહેરના રોશનીવાળા રસ્તાઓ ઉપર બે ચાર વીજળીની બતીઓ વધારે કરવામાં આવે, તેના કરતાં ગામડાઓની અંધારી ગલીકુચીઓમાં ૧૫-૨૦ ઘાસલેટની ઝાખી બંતીઓ પણ બળતી હોય તો તે વિશેષ માર્ગદર્શક થઇ પડે છે

હવે આપણા કોળી વિદ્યાર્થી આશ્રમનો હેવાલ વાચક પાસે રજુ કરૂં છુ. નવસારી શહેરથી લગભગ એક માઇલ દુર રૂદરજી વકીલના જુના દેખાતા બંગલામા છે. ચારે તરફ ખુલ્લી જગ્યા છે, પાસે જ કુવો છે, અને શારીરિક-તાલીમને માટે સ્થાન કરવાનું કામ ચાલુ છે. હાલ આ આશ્રમમા ૧૭ વિદ્યાર્થી છે તે બધાઓ મોટી ઉમરના એટલે ૧૩-૧૪ વર્ષની ઉમરના છે. ચાર ઇંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણનો અભ્યાસ કરે છે, એક ઇંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણનો, બે રાટાની હુન્નર શાળામાં સુતારી કામનું, અને બાકીના દશ તેજ હુન્નરશાળામાં યાંત્રિક ઇજનેરીનું કામ શીખે છે સત્તરમાંથી પાંચ જ ઉંચાની ઉંચી કેળવણીનો અભ્યાસ કરે છે, અને બાકીના બાર ઔદ્યોગિક શિક્ષણ લે છે. વિદ્યાર્થીઓ

માથે એમીને ચાંદીની થાળીમાં અત્તરવાનીઓ ખાતાં થયો નથી. આ આશ્રમમા સે કડો કોળી વિદ્યાર્થીઓને આશ્રમ મળે અને તેઓ પોતાની વિશાળ જ્ઞાતિને ઉન્નતિએ લઇ જવામાં સાધનભૂત થાઓ!

ભાઇ જીવણજી શરીરે પાતળા દુર્બળ કહીએ તો પણ ચાલે અને કદે પણ ઠીંગણા છે અને પ્રો. કર્વેનામા જે મહાન ગુણ ચીવટપણુ, અથવા મરાઠીમાં જેને ચીકાટી કહે છે, તે તેમનામા છે. આપણા કર્વે પણ નાનપણમા પ તુજી જ હતા અને આત્મબળથી આગળ વધીને સ્ત્રી કેળવણીના એક મોટા નાયક થયા છે. ભાઇ જીવણજી પણ પોતાની જ્ઞાતિને હલકાપણાની પ ક્તિમાથી ઉપર લાવીને ઉચ્ચ સ્થિતિ ઉપર મુકશે તેમા શ કા નથી. પ્રભુ તેમનુ આત્મબળ વધારો!

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર

મદ્રાસ મ્યુનિસિપલ કોન્ફરન્સ

તા. ૧૭ મી માર્ચને શનિવારે મદ્રાસમા લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટિઓનું પહેલુ સ મેલન મળ્યું હતું ગયે વર્ષ અધિકારીઓ અને અનધિકારીઓનું આવુંજ સ મેલન સરકાર તરફથી મળ્યુ હતું. તેને મળેલા યશથી ઉત્તેજીત થઇને પ્રજાના અગ્રણીઓએ આવુ બીનસરકારી સ મેલન આ વર્ષે મેળવ્યું હતું તેમા પસાર થએલા મુખ્ય ઠરાવો આ અ કમા આપી આવતામાં ત્યાં વ્ ચાએલા અગત્યના નિર્ણયોનો સાર આપવામા આવશે.

નાણાં સ બ ધી સાધનો

આ સ મેલનનો એવો અભિપ્રાય છે કે લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટિઓનાં નાણા સ બ ધી વર્તમાન સાધનો પૂરતાં નથી એટલે નાણાં વિશેની જરૂરિઆતો પૂરી પાડવા, સ્થાનિક કરથી આવતી આમદાનીમા પ્રાન્તિક આમદાનીના ચોક્કસ હિસાનું નિર્ણીત અર્પણ અને મદદ કરવા નિર્ણીત રકમા ઉમેરવાની જરૂર છે.

આ સ મેલનનો એવો અભિપ્રાય છે કે હાલની નાણા પ્રકરણી પદ્ધતિ એવી રીતે ફેરવવી જોઇએ જેથી સ્થાનિક મ ડળોને નિર્વિઘ્ન ધોરણસર મદદની રકમ અને મળે એવી નિયમિત પદ્ધતિ અમલમાં આવે અને શરૂઆત તરિકે, પ્રત્યેક મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડના પ્રદેશમા માદક પદાર્થો ઉપરના કરની જે ઉપજ આવે છે તેના ચોથા ભાગથી ઓછા નહીં એવી ચોક્કસ પ્રમાણમાં આવક પ્રતિવર્ષે તે તે સ્થાનિક મ ડળોને આપવી જોઇએ અથવા એમ નહીં તો માદક પદાર્થોમાં થતી આમદાની ઉપર એટલો સંખ્યો વધારાનો કર નાખવો.

આ સંમેલનનો એવો અભિપ્રાય છે કે આ ઇલાકામાં જીલ્લા બોર્ડોની રેલ્વે બાંધવા જોઇતા નાણા હિંદી સરકારે મેળવી આપવાં જોઇએ અને આને માટે સ્થાનિક મંડળોને પ્રતિવર્ષે જે રકમો જોઇએ તે પ્રાન્તિક લોનના હિસાબમાં નાખવાની પરવાનગી પ્રાન્તિક સરકારોને મળવી જોઇએ...પોતાના કામના વિસ્તાર માટે સ્થાનિક મંડળોને લોન મેળવવા હાલ છે તેથી વધારે સારી સુગમતા કરી આપવી જોઇએ, જેમકે ઘરો બાંધવાની યોજનાઓ માટે નાણા મેળવવા સાર્વજનિક ફંડોમાથી લોન આપવાની બાબત.

આ સંમેલનનો એવો અભિપ્રાય છે કે કેન્દ્રાપગામી કમીશનની ભલામણ મુજબ ધોરી રસ્તાઓની મરામતનું ખર્ચ પ્રાન્તિક કોશમાથી થવુ જોઇએ.

નીચેના કરો નાખવા તરફ આ સમેલન પસંદગી બતાવે છેઃ—

(૧) જ્યાં નાખી શકાય ત્યાં ખેતરાઉઓ ઉપર જજીઆવેરો.

(૨) મ્યુનિસિપાલિટિવાળા પ્રદેશોમા વધારેમા વધારે રૂ. ૨૫૦) લગી ધંધાઓ ઉપરનો વેરો અને 'યુનીઅન્સ' માં ધંધાવેરાનુ ઉમેરણ.

(૩) ભાડાની કિમ્મતપર ૪ ટકાથી વધારે નહીં એવા દર મુજબ પાણી અને ગટર વેરો 'યુનીઅન્સ' માં.

(૪) મ્યુનિસિપલ હદમાં નદી અને નહેરમાં થઇ આવતા માલ ઉપર વેરો.

(૫) કોઇપણ મ્યુનિસિપલ પ્રદેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણના કુલ ખરચનો ½ હિસ્સો આપવા સરકાર રાજી હોય તો બાકીનો ½ હિસ્સો મેળવવા ઘરોના ભાડાની કિમ્મત ઉપર ૧॥ ટકાથી વધારે નહીં એવો કેળવણી વેરો.

જીલ્લા અને તાલુકા બોર્ડો.

આ સંમેલનનો એવો અભિપ્રાય છે કે જીલ્લા બોર્ડોને, હાલ સત્તા છે તે ઉપરાંત, પોતાના જીલ્લાઓને લગતા સાધારણ વહીવટના પ્રશ્નો ઉપર અભિપ્રાય દર્શાવવાની સત્તા આપવી જોઇએ, વધારે વિલંબ વગર જીલ્લા બોર્ડોમા પણ અનધિકારી પ્રમુખો નીમવાનો પ્રયોગ અજમાવવો જોઇએ.

આ સમેલન આગ્રહ કરે છે કે (ક) પોતાના પ્રદેશમા કામ કરતાં નીચી પાયરીનાં ઇજનેરી ખાતા ઉપર જીલ્લા બોર્ડના ઇજનેરના માત્ર ધધાદારી (વહીવટી નહીં) અંકુશ સિવાયની બાકીની બધી સત્તા તાલુકા બોર્ડની રહેવી જોઇએ અને

(ખ) જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યા ત્યા તાલુકા બોર્ડની સત્તાનો પ્રદેશ વસુલાતી તાલુકાની બરાબરજ રાખવો. એથી સ્થાનિક માહિતી બરાબર મળશે અને તાલુકા બોર્ડના વહીવટમા સ્થાનિક ઉમંગ ઉત્તેજી શકાશે

(ગ) મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલની પેઠે વહીવટની અગત્યના કોઇ પણ પ્રશ્ન વિશે સરકાર સાથે સીધો પત્રવ્યવહાર ચલાવવાનો હક તાલુકા બોર્ડને હોવો જોઇએ.

પોતાના પ્રદેશમા આવેલી નિશાળો અને હાટોની વ્યવસ્થા ઉપર નિર્ખીત અંકુશ 'યુનીઅન્સ' ને સોપવો જોઇએ.

ગ્રામ્ય પંચાયતો.

આ સંમેલનનો આગ્રહ છે કે

(ક) જે પ્રદેશમા લોકલ ફંડ યુનીઅન કરવાનું શકય ન હોય ત્યા ગ્રામ્ય પંચાયત સ્થાપવા જેને જોઇએ તેને પરવાનગી આપી શકે એવો કાયદો થવો જોઇએ.

(ખ) 'યુનીઅન્સ' ની બહાર દરેક ગામ માટે ગ્રામનિધિ (ફંડ) ની સ્થાપના કરવી જોઇએ અને દરેક ગામમાં—'યુનીયન'વાળા ગામોમાં સુધ્ધા જમીનનું જે મેહેસુલ આવે તેનો ? ભાગ ગ્રામ્ય પંચાયતને યોગ્ય લાગે તે કામ માટે વાપરવા દરેક ગામને સોપવો જોઇએ

(ગ) પંચાયતોની મરજી હોય તો જમીનની મહેસુલ પર રૂપીએ ત્રણ પાઇનો વેરો નાખવા અને આવકના કર ઉપર વધારાનો કર નાખવા અને ગામ સુધારવામાંજ તે ઉપજ વાપરવાની તેમને સત્તા આપવી જોઇએ, અને આવી રીતે ઉત્પન્ન કરેલી આવકમાં ઓછામા ઓછો સરખો ભાગ પ્રાન્તિક આમદાનીમાંથી ઉમેરાવો જોઇએ.

(ઘ) પાણી પૂરૂં પાડવા, કૂવા ખોદવા અને ગામડાનું આરોગ્ય સુધારવા બાબતનાં સઘળાં કામો આવી પંચાયતોને સોંપવા જોઇએ.

મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલો.

આ સંમેલનનો અભિપ્રાય છે કે જ્યાં જરૂર લાગે ત્યા

(ક) મુંબાઇમા જેમ મ્યુનિસિપલ કમીશનરની સરકાર નીમણુક કરે છે અને અનધિકારીઓમાંથી સભાપતિ નીમાય છે તે પદ્ધતિ કરતા પગારદાર સભાપતિ રાખવાની પધ્ધતિ વધારે પસંદ કરવા જોગ છે,

(ખ) એક કરતા વધારે ઉપસભાપતિઓ ચૂંટવાની સત્તા મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલોને આપવી જોઇએ,

(ગ) હાલના કાયદા પ્રમાણે સેક્રેટરીના ઓધ્ધાની જે વ્યવસ્થા છે તે રદ કરવી:

આ સંમેલન મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલોને આગ્રહ કરે છે કે (ક) શહેરના વિસ્તાર માટે-ધ્યાન કરીને ગરીબ વર્ગની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ યોજનાઓ ઘડવી (ખ) ઘરો બાધવા માટે સહકારી મંડળો કરાવવાં અને (ગ) આરોગ્યપ્રદ મકાનોની બાધણીને ઉત્તેજિત કરવા ખાસ છૂટો મૂકવી, જેવી કે અમુક મુદ્દત માટે જમીનનું ભાડું અને અને બીજા ખરચો માફ કરવા

કેળવણી.

આ સંમેલનનો અભિપ્રાય છે કે (ક) દરેક જીલ્લામા પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ માટે પૂરતી સગવડ કરવી જોઇએ અને દરેક જીલ્લામા પ્રાથમિક અને માધ્યમિક

શિક્ષણની જરૂરીઆત પ્રમાણે મદદ કરી શકે એવી સ્થિતિમા સ્થાનિક મંડળો મૂકાવા જોઇએ.

(ખ) પ્રાથમિક શિક્ષણમા હાલ થતા ખરચની આડે કોઇ રીતે આવ્યા સિવાય, માધ્યમિક શિક્ષણની જરૂરો પૂરી પાડવાનાં સાધનો લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટિઓએ કરવાં જોઇએ.

(ગ) પ્રાથમિક નિશાળોપર દેખરેખ રાખવા ગામડામાં કમિટીઓ નીમી કેળવણીના ફેલાવા માટે ગામડાનું સહકાર્ય મેળવવુ જોઇએ

આ સમ્મેલન આગ્રહ કરે છે કે (ક) પસંદ કરેલા પ્રદેશોમા, સરકારની મંજુરીથી, મફત અને ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવાની સત્તા સ્થાનિક મડળોને આપવા કાયદો થવો જોઇએ, (ખ) અને નીચેની પાયરીના ઇન્સ્પેકટરો સીધા સ્થાનિક મંડળોના હાથ નીચે રાખવા પણ તેમની નોકરી પ્રાન્તિક સરકારી નોકરી તરિકે ચાલુ રહેવા દેવી.*

રશીઆની રાષ્ટ્રીય ચળવળ.

(૧)

દરેક દેશમાં પ્રજાની સુખશાંતિને માટે સુવ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્રની જરૂર છે, પરંતુ રાજ્યતંત્ર તેનો સાચો ઉદ્દેશ-પ્રજાહીત-સાધવાની વૃત્તિવાળું થાય તે માટે તે રાજ્યકાર્યમા કુશળ પણ પ્રજાના વિશ્વાસને પાત્ર તથા પ્રજામતથી ચુટાએલા પ્રજાનાજ પ્રતિનિધિઓનું બનેલું હોવુ જોઇએ. જો રાજ્યતંત્ર પ્રજાથી સ્વતંત્ર હોય તે પર પ્રજાની કોઇ પણ પ્રકારે કાઇ સત્તા નહિં હોય તો પ્રજા દુઃખી જ થવી જોઇએ, એમ કહેવુ કદાચ અતિશયોક્તિભરેલુ ગણાય પરંતુ ઇતિહાસની હકીકત પરથી એટલું તો જણાઈ આવે છે કે જુજ અપવાદ સિવાય નિરંકુશ રાજ્યકર્તાઓ પ્રજાહીતને ભૂલી, પોતાનો જ સ્વાર્થ સાધવા તરફ વળે છે, અને તે માટે જરૂર પડે તો પ્રજા ઉપર જૂલમ પણ ગુજારે છે સ્વાર્થી સત્તાધારીઓની આ બેદરકારી કે જુલમમાથી મુક્ત થઇ સુખશાંતિ મેળવવાનો એક જ રસ્તો છે, અને તે એ જ કે પ્રજા પોતે પોતાનું હીત સમજી, રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમા લઇ સ્વરાજ્ય-પ્રજાકીય રાજ્ય-સ્થાપે.

પ્રજાની સુખશાંતિ માટે પ્રજાને સ્વરાજ્યની જરૂર છે, પરંતુ તેની તેથી પણ વધારે જરૂર તો પ્રજાની પ્રગતિને માટે છે. પ્રજાના અંકુશથી રહીત એવું રાજ્યતંત્ર રાજ્યકાર્યમા ગમે તેટલું નિપુણ હોય, તેના કારભારથી દેશ ગમે તેટલો આબાદ

* (કોમનવીલ, માર્ચ ૨૩, ૧૭ ના અંક ઉપરથી)

હોય, પ્રજા ગમે તેટલી સંતુષ્ટ અને સુખી હોય, પરંતુ પ્રજાજનોની શક્તિના વિકાસની દૃષ્ટિથી તો તે માત્ર નકામું જ નહિં પણ હાનિકારક છે. સુખ કાંઈ મનુષ્યજીવનનું સર્વસ્વ નથી. સુખ શેમાં છે, તે વિચારવાની, સમજવાની શક્તિ, તે જે રીતે મળતું હોય તે રીતે જાતે મહેનત કરી મેળવવાની શક્તિને ઇચ્છા, પ્રજાને માટે સુખ કરતાં પણ વધારે અગત્યનાં છે, અને જે રાજ્યતંત્રથી પ્રજાજનોમા એ શક્તિ એ ઈચ્છા વિકાસ પામે તે રાજ્યતંત્ર જ પ્રજાને માટે ઉત્તમ છે. ઉદાર વૃત્તિવાળા પાંચ પચીસ સત્તાધારીઓ તપાસ કરાવી, વિચાર કરી, કાયદાઓ ઘડી કે અન્ય ઉપાયો યોજી, પોતાની મતિ શક્તિ અનુસાર લોકોને સુખ મેળવી આપે, અને પ્રજાને માત્ર તેથી જ સંતુષ્ટ થવાનું હોય, તે વિષે કશો પણ વિચાર કરવાનો નહિ હોય, તે પ્રવૃત્તિમા કશો પણ ભાગ લેવાનો નહિં હોય, તો પ્રજાની શક્તિઓ ક્યાંથી ખીલે ? પ્રજાને સુખ હોય, પરંતુ તે સુખને માટે પ્રથમ હંમેશ સુધી બાળકની પરાધીન દશામા જ રહી જવાનો સંભવ હોય, તો તે સુખ મેળવી આપનાર રાજ્યતંત્ર શું કામનું ? એક અંગ્રેજ લેખક લખે છે કે "દુનિયામાં ઉદાર અનિયંત્રીત સત્તાધારીઓ અને સુજ્ઞ કાયદા ઘડનારાઓ થઇ ગયા છે, અને તેઓએ પોતાની રૈયતની આબાદીમા તથા સુખમા વધારો પણ કર્યો હશે. પણ તેમના રાજ્ય કારભારથી શહેરીઓમા જે માનસિક અને નૈતિક ખીલવણી થવી જોઇએ તે થઈ નથી, તેમ તેમના ચારિત્રથી તેમની માનસિક દૃષ્ટિ વિસ્તીર્ણ બની નથી. આત્મશ્રધ્ધા, આત્મજ્ઞાન અને આત્મોદ્ધાર તરફ ઘણા નમ્ર ઉત્સાહથી પણ જેટલી ઉમેદ રાખી શકાય તેટલી એરીસ્ટોટલના કોઈ પણ કાયદાથી રાખી શકાય નહિં" માટે જ આજે દુનિયાંની પ્રજાઓ એક બ્રિટીશ પ્રધાનના વાક્યને પોતાનું પ્રથમ સૂત્ર બનાવી કહી રહી છે કે "સદ્દરાજ્ય એ કાંઈ સ્વરાજ્યની જગો લઇ શકે નહિ."

પ્રજાની સુખશાંતિ તથા પ્રગતિને માટે સ્વરાજ્યની જરૂર છે, અને તે જરૂર પૂરી કરી લેવાને માટેની પ્રજાઓની હીલચાલ આજે લગભગ ત્રણસો વરસ થયાં દુનિયાની પ્રવૃત્તિમા અગત્યનુ સ્થાન ભોગવે છે. આ હીલચાલ હજૂ બધા દેશોમાં પોતાનું કાર્ય સાધી શકી નથી, અને કેટલાક દેશોમા તો તેનો જન્મ પણ થયો નથી, છતા તે દિવસે દિવસે વધુ મજબૂત થતી જાય છે, અને તેની ફત્તેહમાં અનેક વધારાઓ થાય છે. આ હીલચાલને પરિણામે યુરોપ અમિરિકાની કેટલીએક પ્રજાઓ પોતાના હક્કો મેળવી શકી છે અને એનો ચેપ એશીઆ ખંડની પ્રજાઓને પણ લાગી ચુકયો છે. આ સદીના સતર વરસમાં ટર્કી, પર્શીઆ, અને ચીનની પ્રજાઓએ સ્વતંત્રતા માટે લડત ચલાવી પોતાના દેશના રાજ્યતંત્રમા અનેક ફેરફારો કરાવ્યા છે, અને જો કે કેટલાક કારણોને લીધે તેમના પ્રયાસનું સંતોષકારક પરિણામ આવ્યું નથી, છતા તે અંખડની પ્રજાઓના ભવિષ્યને માટે અનેક આશાઓ ઉભી કરે છે. પરંતુ આ હીલચાલને માટે આ સદીની સૌથી અગત્યની ફત્તેહ તો રશીયન પ્રજાએ ઉઠાવેલો બળવો જ છે. રશીઆ દુનિયાંના પ્રથમ પંક્તિના દેશોમાંનો એક છે. તેના રાજ્યનો વિસ્તાર આપણી પૃથ્વીની સપાટીનો લગભગ છઠ્ઠો ભાગ રોકે છે, અને તેની પ્રજાની

સંખ્યા લગભગ ૧૫ કરોડ એટલે કે સમસ્ત મનુષ્ય જાતિના ૧૨ મા ભાગ જેટલી છે. આ પ્રજા વરસો થયા દુનિયાના એક અતિ જુલ્મી રાજ્યતંત્ર હેઠળ હતી, પરંતુ તે બે મહીના ઉપર પોતાના કેળવણી પામેલા સ્વાર્થત્યાગી દેશભક્તોની આગેવાની હેઠળ લશ્કરની સહાયતથી રાજ્ય સામે ઉઠાવેલા બળવાની ફત્તેહથી સ્વરાજ્ય ભોગવતી થઈ છે રશીઆનો ઝાર પદભ્રષ્ટ છે, જૂના રાજ્યતંત્રના મંત્રીઓ કેદ પડ્યા છે, અને રાજ્યકારભાર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની બનેલી ડુમા તથા તેના તરફથી નીમાયેલા પ્રધાન મંડળના હાથમાં સોંપાયો છે આ પ્રધાન મંડળના જાહેર હુકમનામાથી દેશની પ્રજાના હક્કો સ્વીકારાયા છે, સ્રી જાતિ ઉપરના અન્યાયી બંધનો દૂર થયા છે, અને રશીઅન રાજ્ય હેઠળની પરદેશી પ્રજાઓને તેમના દેશની આંતર વ્યવસ્થા સોંપી દેવાનું નક્કી થયું છે દુનિયાના એક બળવાન પણ અનિયંત્રિત રાજ્યતંત્રનો નાશ થયો છે, લાખો કરોડો માણસો નિરંકુશ સત્તાધારીઓના જુલમમાંથી મુક્ત થયા છે, તેમની પ્રગતિનો માર્ગ ખુલ્લો થયો છે, અને પ્રજાકીય ચળવળને નવું બળ મળ્યું છે

રશીઅન પ્રજાએ ઉઠાવેલો બળવો ઓચીંતો હતો તેની ઝાર કે તેની આસપાસના માણસોને ખબર પણ નહોતી રાજ્યતંત્રના સઘળા મંત્રીઓને પણ બળવાખોરોના બળની પૂરેપૂરી માહીતી હોય એ શકભરેલું છે છતાં એ બનાવ કાંઈ પણ રીતે અણધાર્યો નહોતો. તે સાટેની તૈયારી વરસો થયા થઈ રહી હતી. અનિયંત્રિત રાજ્યતંત્રના જુલમથી હાયર થઈ તેની સત્તાને તોડી પાડવાને મટે રશીઆનો કેળવાયેલો વર્ગ અડધી સદી કરતાં વધારે વખત થયા પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો. અને તેનો એ પ્રયાસ પદ્ધતિસર હોઈ અસરકારક નીવડયો હતો. "૧૮૯૧–૨ ની સાલમાં એક મોટા અમલદારે થોડાક મહીના થયા પરદેશ ગયેલા પોતાના મિત્રને લખ્યું હતું કે સામા પક્ષના માણસો—તેમને રાજ્યક્રાંતિના હીમાયતીઓ કહી શકાય—એટલા તો આગળ વધ્યા છે કે જો તમે હમણાં પાછા આવો તો જરૂર અજાયબ થાઓ......રાજ્યક્રાંતિની ભાવનાઓએ, સઘળા વર્ગના, સઘળી ઉમરના, સઘળા ધંધાઓના માણસોના દીલ છીની લીધા છે, અને તે ભાવનાઓના ઉદ્ગાર રસ્તામાં, બરાકમાં (લશ્કરી સીપાઈઓના રહેઠાણમાં), અને સરકારી ઑફીસોમાં પણ સંભળાય છે. પોલીસ પોતે પણ તેનાથી દોરવાઈ ગઈ હોય એમ હું માનું છું" આ સ્થિતિ આજે પચાસ વરસ ઉપર હતી અને છતાં ત્યારથી આજ સુધી પ્રજાને રાજ્યક્રાંતિ માટે તૈયાર કરવાનું કાર્ય ચાલુ જ હતું. એ કાર્યને માટે સેંકડો હજારો ઉન્નત ભાવનાવાળા, સ્વદેશપ્રેમી શ્રી પુરૂષોએ અસાધારણ ભોગો આપ્યા છે, અને આજે રશીઅન પ્રજા બળવો ઉઠાવી સ્વતંત્રતા મેળવવા પામી છે, તે આ દેશભક્તોના અથાગ પરિશ્રમ અને વીરતા સ્વાર્થત્યાગને પ્રતાપે જ દેશના જુલ્મી રાજ્યતંત્રીની સત્તા તોડી પ્રજાને સ્વરાજ્ય મેળવી આપવાની કેળવણી પામેલા વર્ગની આ પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ અત્યંત ઉદ્બોધક અને પ્રોત્સાહક છે અને તેનો ટુંકસાર આપવાનો આ લેખનો આશય છે. પરંતુ રશીઆની આ રાષ્ટ્રીય ચળવળ સમજવાને માટે એ દેશના પુરાણા

રાજ્યબંધારણ ઉપરાંત તેની પ્રજાની સ્થિતિ, સ્વભાવ તેમજ આ હીલચાલના આધાર રૂપ કેળવણી પામેલા વર્ગના ગુણદોષ જાણવાની જરૂર છે અને તેથી પ્રથમ અત્રે તે સંબધી થોડીક હકીકત આપવાનુ યોગ્ય લાગે છે

રશીઆની વસ્તિનો મોટો ભાગ લગભગ ૮૭ ટકા—ગામડામાં રહી ખેતી ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. અને તેથી રશીઆનું પ્રજાજીવન સમજવાને માટે પ્રથમ તો એ ખેડુતવર્ગની સ્થિતિ તપાસીશુ. રશીઆના ખેડુત માટે ,ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુથી લખતા લેખકો તરફથી ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો અપાયા છે, પરંતુ તેમના એ વિવાદગ્રસ્ત વિચારોમા ઉતર્યા વગર આપણે એ ખેડુતવર્ગના જીવનની કેટલીએક સર્વત્ર સ્વીકારાએલી હકીકત તરફ વળશુ.

આજે રશીઅન ખેડુત જે જમીન ખેડે છે તે જમીનના મોટા ભાગનો તે પોતેજ માલીક છે પરંતુ વરસો સુધી તો તે ગુલામગીરીની દશામા જ હતો રશીઆમા પરદેશી અમલ નથી—નહોતો, તેમજ જાતિભેદ વર્ણભેદ વગેરેને પણ અવકાશ નહોતો એટલે આ ગુલામગીરીનુ કારણ આર્થિક સંજોગો જ હતા એ તો નિર્વિવાદ છે એમ કહેવાય છે કે રશીઅન ખેડુત સ્વભાવે ચંચળ હતો, એક જમીનને વળગી રહેવાને બદલે રખડવાનુ પસંદ કરતો અને તેથી જમીનની ઉપજ ઓછી થઈ જવાથી આવકને પણ ધોકો લાગવાનો ભય રહેતો આ ભય દૂર કરવાને માટે સરકાર તરફથી એવો કાયદો થયો કે ખેડુત જે જમીન ખેડતા હોય તે જમીન છોડી બીજે જઈ શકે નહિ પરંતુ આ રીતે ખેડુતને અમુક જમીન સાથે બાંધી દેવાનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે જમીનદારો પોતાને માત્ર જમીનના જ નહિ પરંતુ ખેડુતના પણ માલીક સમજવા લાગ્યા, અને તેમને તે માટે આડકતરી રીતે કાયદાનો ટેકો હોવાને લીધે, અનેક રીતે ખેડુતોને ગુલામગીરીની દશાએ તેઓએ પહોચાડ્યા કાયદાનો હેતુ ખેડુતને ગુલામ બનાવવાનો નહી હતો છતા વસ્તુત તેમજ થયુ

આ સ્થિતિ લગભગ ૨૦૦ વરસ સુધી ચાલુ હતી, અને પચાસ વરસ ઉપર જ તેનો અંત આવ્યો. ઝાર નિકોલસ બીજાના સમયમા રશીઆમા અનેક સુધારાઓ થયા અને તેમા ૧૮૬૧ ની સાલમા ખેડુતોનો પણ છુટકારો થયો એ સાલમા સરકારે ગુલામગીરી નાબુદ કરી એટલુંજ નહિ પણ ખેડુત જે જમીન ખેડતો હતો, અને જેનો તે સાચો માલીક છે એમ માનતો હતો, તે જમીન જમીનદારો પાસેથી વેચાતી લઇ સરકારે ખેડુતને આપી આ રીતે લગભગ ૩૫ કરોડ એકર જમીન ખેડુતના હાથમાં આવી. સરેરાસ દરેક ખેડુતને લગભગ ૮ થી ૧૦ એકર જમીન મળી. ઉત્તરમા

પછી દરેક અલાહેદા જમીનદારની માલીકી હેઠળના ખેડુતોનો સ્વતંત્ર અને અલાહેદો સંઘ થયો અને તે સંઘ જમીનનો માલીક ગણાવા લાગ્યો. આ સંઘની જમીનની વહેંચણી દર ૧૨ વરસે એક જ વાર થઇ શકે એમ ઠરાવ થયો હતો, અને તે પણ ગ્રામ્ય પંચાયતના ફેરમત કુરાથી વહેંચણી કરવાની તરફેણમાં પડે તો જ વળી સંઘનો જમીનનો કોઇ પણ ભાગ અમુક એક ખેડુતની ખાનગી મિલ્કત થાય તે માટે પણ એ જ સરત એટલે કે ગ્રામ્ય પંચાયતમાંથી ફે જેટલા માણસોની સમ્મતિ મળે તો જ. પરંતુ ૧૮૯૦ ની સાલમા સંઘની જમીનનો પોતાનો ભાગ સંઘ પાસેથી ખરીદી લેવાનો ખેડુતનો હક સરકારે લઇ લીધો અને ૧૯૧૦ ની સાલમા તે જ હક સરકારે તેને પાછો બક્ષ્યો. એટલુ જ નહિ, પણ સંઘ માંથી છુટા પડનાર ખેડુતને છુટા પડવાને માટે અમુક નાણાની સવળ કરી આપવાનુ પણ માથે લીધુ સરકારની આ વિચિત્ર ચાલનો ખુલાસો નીચે મુજબ છે. ૧૮૯૦ ની સાલમા ખેડુતો જુના વિચારના હતા અને ખેડુતોનો સંઘ થવાથી ખેડુતોમા જુના વિચારો જ રહેશે બલ્કે વધારે મજબૂત થશે, એમ સરકારનો મત હતો પણ ૧૯૦૪ ની સાલમા રાજકીય ચળવળને લીધે દેશમા ઘણો અસંતોષ ફેલાયો, તેને પરિણામે ગામડાંમા પણ બંડ થવા લાગ્યા, અને ૧૯૦૫ મા જમીનદારો પાસે રહી ગયેલી જમીનોનો ૨૫ ટકા જેટલો ભાગ વેચાતો લઇ ખેડુતોને શાંત કરવા ખેડુતોને આપવાની સરકારને ફરજ પડી. તે વખતથી સરકાર ખેડુતોના સંઘ તરફ શકની નજરથી જોવા લાગી, અને ૧૯૧૦ ની સાલમા તઠ માગતા સંઘોનુ જોર તોડી પાડવાની મતલબથી ૧૮૯૨ ની સાલના કાયદાથી ઉલટો કાયદો પસાર કર્યો. પરંતુ સરકારની ઇચ્છા ઘણે અંશે નિષ્ફળ જ ગઇ છે, કારણ કે એ કાયદાનો લાભ સંઘ દીઠ ત્રણ ચાર ખેડુતથી વધારેએ લીધો નથી.

એકંદરે ખેડુતની હાલની સ્થિતિ તપાસતા એમ માલુમ પડે છે કે રશીઆની ખેડી શકાય એવી જમીનનો મોટો ભાગ ખેડુતોનાજ હાથમા છે, અને દરેક કુટુંબ ઓછામા ઓછા ૬ એકર ખેડી શકાય એવી જમીનનુ માલીક છે આ પરથી એમ તો કહી શકાય કે ખેડુત વર્ગ એ રશીઅન પ્રજાનુ સૌથી અગત્યનુ અંગ છે

શંકરલાલ ઘે બેંકર.

ગુજરાતનું જાહેરજીવન.

અમદાવાદ.

રામજયંતી—ગઇ રામનવમીની સુન્દર રાત્રે દીલ્હી દરવાજા રાત્રીશાળાના વિશાળ ચોગાનમા શાહપુર તથા દીલ્હી દરવાજા ભાગના શ્રી પુરૂષોના ભેગા મેલાવડા સમક્ષ જાણીતા થીઓસોફીસ્ટ 'ગ હરજીવનદાસે ટુંકુ પણ અસરકારક ભાષણ કર્યું હતું. રા. મગનભાઇ ચતુરભાઇ પટેલ બેરીસ્ટરને પ્રમુખ સ્થાન આપવામાં આવ્યુ હતું. આર્યસમાજી ઉપદેશક રા. હરિશંકર વિદ્યાર્થીએ રામચંદ્રજીના ઉત્તમ જીવનમાથી કેટલાક દ્રષ્ટાંતો આપી બોધક ગીતો ગાયા હતા અંધકવિ રા કેશવલાલ પાલખીવાળાએ સ્વદેશી અને મદ્યનિષેધ સબંધી બોધ કર્યો હતો અને ગાયક મુળજીભાઇએ "મનુષ્ય ધર્મ" વિષે ઉત્તમ ગીત ગાયું હતું પ્રમુખના અસરકારક અને છટાદાર ભાષણ બાદ રાત્રીશાળાના વિદ્યાર્થીઓ રા વંદ્રાવનદાસ તથા ચીમનલાલે વકતા શ્રોતા તથા પ્રમુખનો ઉપકાર માન્યો અને આવા મેળાવડાઓ શેહેરના મોહલ્લે મોહલ્લે કરવા વિદ્વાનોને વિનંતિ કરી હતી.

મહાવીરજયંતી—તા ૫ મી એપ્રીલ ને ગુરૂવારની રાત્રે શાક બજારમા આવેલી શ્રીમાળીની વાડીમા ગ આ. પોપટલાલ લલ્લુભાઈ ડાકટરના પ્રમુખપદ નીચે મહાવીરજયંતી નિમિત્તે એક ભવ્ય મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો સભાસ્થાન ધજા પતાકાઓ તથા લાઇટથી દેદીપ્યમાન કરવામા આવ્યું હતું. ગંગાબાઈ કન્યાશાળાની બાળકીઓએ બરાબર ૭ા વાગે મંગળાચરણ ગાયુ ત્યારબાદ રા. મૂળચંદ આશારામ વૈરાટીએ ભાષણ કરતા જણાવ્યું કે "આ મહાત્માની જયંતીઓ જેમ જેમ વધારે ઉજવાતી જશે તેમ તેમ આ નિસ્તેજ અને પરાધીન બનેલો દેશ વધારે તેજસ્વી અને અને સ્વતંત્ર બનતો જશે પ્રભુ વીરના ચરિત્રનો એક ભાગ એવો છે કે જેના મનનથી માણસ સ્વતંત્ર અને સ્વાશ્રયી થવા ચ્હાય આ શિક્ષણ ઉદાર હાથે આપવા જૈનો આગળ આવશે નહી તો પોતાનુ પૂર્વનું ગૌરવ તેઓ ટકાવી શકશે નહી" રા મણીલાલ નથુભાઈ દોશીએ જૈનોના ત્રણે ફીરકાઓ એકત્ર થવાની આવશ્યકતા દર્શાવી હતી. મી બરોડીઆ, મી વર્ધમાન સ્વરૂપચંદ, મી રમણીકલાલ મોદીનાં સમયોચિત વિવેચનો થયા બાદ મી. કેશવલાલ પાલખીવાળાએ "પ્રભુ તે હમોને નથી પુછવાનો" એ ગીત ગાયું 'ગ્મકબ્હેન વ્રજપાળ કપાસીએ સ્ત્રીશિક્ષણના સંબંધી કેટલુંક વિવેચન કર્યું. મી. અંબાલાલ બુલાખીદાસે જૈનોને હોમરૂલમા જોડાવવાને આગ્રહ કર્યો. ત્યારબાદ કેટલાક વિવેચનો પછી રાત્રે ૯ વાગે સભા વિસર્જન થઇ હતી.

ગુજરાત એજ્યુકેશન લીગ—પ્રો. લીમયે યુનીવર્સીટીની મેટ્રીકની પરીક્ષામા ઇંગ્રેજી શિવાયના બીજા પ્રશ્નપત્રો દેશી ભાષાઓમાં લખવાની છુટ રાખવાનો ઠરાવ રજુ

કરવાના છે તેને ટેકો આપવા અમદાવાદના શેહેરીઓની એક સભા પ્રેમાભાઇ હૉલમાં સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી મી. અમૃતલાલ ઠક્કરે મુખ્ય ભાષણ કર્યું હતું અને રા. હરિપ્રસાદ છત્રપતિ, રા. જીવણલાલ બૅરીસ્ટર તથા બીજાઓએ ઠરાવો રજુ કરી પ્રો લીમયેને ટેકો આપ્યો હતો એજ્યુકેશનલ લીગની બીજી પણ સભાઓ થઇ હતી તેમા ગુજરાતના મુખ્ય પાચ ઇલાકાઓમાં ૫૦ લાય બ્રેરીઓ કાઢવાનો ઠરાવ થયો હતો અને નમુનેદાર ગુજરાતી નિશાળો કઢવા બાબત વિચાર કરી ભવિષ્યમા આ મંડળના કાર્યની ખીલવણી બાબત વાતચીત થઇ હતી

દાદાભાઈ લાયબ્રેરી. દાદાભાઇ લાયબ્રેરીની વ્યવસ્થાપક કમિટી તથા સામાન્ય સભાની મીટીંગો તા. ૮ તથા ૧૫ મી એપ્રીલે થઇ હતી. તે વખતે લાયબ્રેરીનો વાર્ષિક રીપૉર્ટ રજુ કરવામાં આવ્યો. થોડાક સમયમાં આ લાયબ્રેરી બહુ ઉપયોગી સેવા બજાવવા સમર્થ થઇ છે. પુસ્તકોની સખ્યામા શ્રીમદ રાયચંદ્ર સાહિત્ય મંદીર તથા સ્વ ભગુભાઈ ફત્તેહચંદનાં પુસ્તકો મળવાથી બહુ ઉમેરો થયો છે દર વર્ષે ૧૦૦, ૧૫૦ ના નવા પુસ્તકો ખરીદ-વામાં આવે છે અને સ્ટેટીસ્ટીકલ તથા ઇકોનોમીકસના વિષયનુ સાહિત્ય ધીમે ધીમે વધતું જાય છે. રોજીંદાં, તથા અઠવાડીક માસિક ઘણા પત્રો આવે છે અને દરરોજ ૧૦૦, ૧૫૦ માણુસો આ લાયબ્રેરીનો મફ્ત છુટથી ઉપયોગ કરે છે. નવા વર્ષના અમલ-દાર વર્ગમા રા. શાકરલાલ બુલાખીદાસને ઑ. સેક્રેટરીમાં તથા રા નવીનચંદ્ર મૂકુન્દરાય બી એ એલએલ. બી. ને લાયબ્રેરીયન નીમવામા આવ્યા છે. બીજુ મંડળ કાયમ રાખવામાં આવ્યુ છે, અને આવતા વર્ષને-માટે ૧૨૦૦ રૂપીયા ઉત્પન્ન કરવાની યોજના વગેરે બાબત ગોઠવણ કરવામા આવી હતી.

હોમરૂલ લીગ—રા. મગનભાઇ ચતુરભાઇ પટેલે "અંગ્રેજ સરકારની વેપારી જકાતનું રહસ્ય" એ વિશે, અને રા. ચંદુલાલ નાશીરામ દવેએ "શ્રીયુત ગાંધી અને સ્વરાજ્ય" એ વિશે ચર્ચા કરી હતી.

ગુજરાત સાહિત્ય સભાની—તા. ૧૬-૪-૧૭ ને રોજ સામાન્ય સભા પ્રેમાભાઇ હૉલમા રા જનુભાઇ અ. સૈયદના પ્રમુખપદે મળી હતી પખવાડીક સભાઓ કરવા ઠરાવ થયો હતો.

સત્યાગ્રહાશ્રમ—રાષ્ટ્રીય કેળવણી વિશે શ્રીયુત ગાંધી યોજના ઘડતા હતા આરોગ્ય સુધારાનુ કાર્ય કેમ કરવું તે વિશે વિચાર ચાલતા હતા. સ્વદેશી અને સ્વરાજ્ય માટે કેવે કેવા પ્રયત્નો કરવા જોઇએ, કોંગ્રેસ બારે માસ કામ કરતી કેમ થઇ શકે વગેરે સંબંધે એ મહા કર્મયોગી ચિંતાઓ કરતા હતા. દરમ્યાન ઇશ્વરે એમને બિહારના ચંપારણ્યમા મોતીહારી ગામે ગળીના ખેતરોનાં મજુરોની દશા તપાસવા બોલાવ્યા. ત્યા જે સ્થિતિ એમને સમજાઇ તેને લગતાં એક બે પત્રો આશ્રમમાં આવ્યા છે. પ્રથમજ પ્રયત્ને સ્થાનિક અમલદારોએ વચ્ચે પડી વિશેષ પ્રયત્નો કરતા એમને અટકાવ્યા હતા. ગાંધીજી જેલમાં જવા તયાર થઇ ગયા હતા. કેસરે હિન્દનો સુવર્ણચાંદ એમણે વાઇસરૉય ઉપર પાછો મોકલી આપ્યો છે. હિન્દની રાજદ્વારી

ચંપારણમાં સત્યાગ્રહના પ્રવેશની તૈયારીઓ થવા માંડી હતી. જે કાર્ય માટે આખા જગતમાં એમનો જોટો નથી તે કાર્ય ઈશ્વરે એમને આટલુ જલદીથી કરવાનો પ્રસંગ આપ્યો તેથી જોશમાં આવી ગયા છે. તેઓ લખે છે "આ પ્રદેશની દશા બહુ જ દયાજનક છે બીજી કરતા અહિ વધારે દુઃખ છે. જે સ્થળે રામ, સીતા, હરિશ્ચંદ્ર અને ભરત ફર્યા હતા, ત્યાંની જેલમાં જવામા પણ પુણ્ય છે" બિહારની સરકારે સ્થાનિક અમલદારોનો હુકમ પાછો ખેંચી લેવડાવ્યો છે અને ગાંધીજીને તપાસના કામમાં મદદ આપવા વૃત્તિ બતાવી છે વર્ષોથી ચાલી આવતી હાડમારી આથી દૂર થશે

મુંબાઇ.

ગુર્જરસભા—મુંબાઇ યુનિવર્સિટિના પહેલા હિન્દુ ગુજરાતી વાઈસ ચાન્સેલર રા ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડના માનમા ચીના બાગમા આ સભા તરફથી મેળાવડો થયો હતો.

ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિની માફક આ મંડળે સ્ત્રીઓને મ્હોટી ઉમ્મરે અભ્યાસ કરવા ઉત્તેજિત કરવા પરીક્ષાની યોજના કરેલી છે 'ચારિત્ર્ય,' 'નવલ ગરબાવળી' અને 'ગૃહવ્યવસ્થા' અભ્યાસ માટે મુકરર કરવામા આવ્યા છે. રા હિમ્મતલાલ અંજારીઆ દર શનિવારે આ ગ્રંથો શીખવે છે હાલમા પરીક્ષા લેવાઇ હતી ૧૦ સ્ત્રીઓ પરીક્ષામા બેઠી હતી કેટલીક સ્ત્રીઓએ ઘેરથી પરીક્ષા આપી હતી પરીક્ષા છ છ મહિને થાય છે. રૂ ૨૫, ૧૫, ૧૦, ૫ ના ઇનામો અપાય છે.

ભગિની સમાજનો પાકો વાર્ષિક ઉત્સવ ત્રણ દિવસ (તા ૮-૭-૮) પળાયો હતો પહેલે દિવસે કામકાજના ભૂતભવિષ્ય વિશે ચર્ચા અને ક્રમ થયા હતાં બીજે દિવસે મોરારજી ગોકળદાસ હૉલમા મેળાવડો મેો જમશેદજી પીટીટના પ્રમુખપદ નીચે થયો હતો. સમાજના પ્રમુખ સૌ. શારદા મેહતાએ 'ભાષણ' વાંચ્યું હતું ત્રીજે દિવસે હિન્દ સેવકસમાજમા સ્નેહસમેલન થયું હતું.

ગુરૂકુળ વિદ્યાલયનો છઠ્ઠો વાર્ષિક મહોત્સવ તા ૬-૭-૮ ના દિવસોમાં ઉજવવામા આવ્યો હતો.

ડૉ એચ રતનજી ડાબુ (નવસારી) ને તા ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી અને તા ૯ મી માર્ચની લડાઇમાં બહાદુરી બતાવવા માટે મેસોપોટેમીયા ખાતે મિલિટરી ક્રોસ આપવામાં આવ્યો છે.

ભરૂચ.

તા ૨૦—૪—૧૯૧૭

૧ સહાયકારી પત પેઢીઓના ઓરગેનાઇઝરોની કોન્ફરન્સ —રજીસ્ટ્રાર સાહેબ મી. ચુનિલાલના અધ્યક્ષપણા નીચે તા. ૧-૪-૧૯૧૭ ને રોજ અત્રેના મ્યુનીસીપલ હૉલમા મળી હતી. જેમાં સુરત, અમદાવાદ, ખેડા વીગેરેના ઓરગેનાઇઝરોએ હાજરી આપી

હતી. કેટલાક અગત્યના ઠરાવો કરવામાં આવ્યાં હતા અને રજીસ્ટ્રાર સાહેબે સોસાયટીની જુદી જુદી શાખાઓની તપાસ લીધી હતી તેમજ ડીસ્ટ્રીકટમાં જુદી જુદી સોસાયટીઓ તપાસી લીધી હતી.

૨ લડાઈની લોન ભરાવવાની જાહેર હીલચાલઃ—તા. ૬–૪–૧૯૧૭ ને રોજ ચમારગામ મુકામે, મે. એસીસ્ટન્ટ કલેકટર સાહેબ મી. કીરપલાનીના પ્રમુખપણા નીચે ગંજાવર જાહેર સભા, આસપાસના ગામ લોકો અને ખેડુત લોકોની ભરવામાં આવી હતી જેમા રૂા ૩૦૦૦૦ ની પોસ્ટલ સર્ટીફીકેટો લેવા કબુલાત અપાઇ હતી તા ૧૩-૪–૧૭ ને રોજ કલેક્ટર ઓફીસમાં મે કલેકટર સાહેબ મી ફ્રોકસના પ્રમુખ પણા નીચે જનરલ કમીટી તથા સબ કમીટીઓની સભા થઇ હતી તા ૧૭ ૯ ૧૯૧૭ ને રોજ મે. કલેક્ટર સાહેબ મી. એચ એલ. ફ્રોકસના પ્રમુખપણા નીચે અત્રેના ફુરજા ઉપરની પહાજ આગળ ભરૂચના વેપારીઓની એક જાહેર સભા ભરવામા આવી હતી જેમાં લડાઇની લોન કાઢવાનો હેતુ તથા તે ખરીદવાના ફાયદા વિષે પ્રમુખે ઘણુ જાણવા જોગ વિવેચન કીધું હતું. અને સભામા રૂા. ૧૬૦૦૦ ની વધુ વોર લોન લેવા જાહેર થયુ હતુ. અત્યાર સુધીમાં ભરૂચ ડીસ્ટ્રીકટમાંથી વોર લોન સંબધમાં રૂા. એક લાખ અને ત્રણ હજાર કબૂલાયા છે.

૩ ભરૂચ સેનેટરી એસોસીએશનની પ્રવૃત્તિ—તા. ૧૮-૩-૧૯૧૭ તથા તા. ૨૫–૩–૧૯૧૭ ને રોજ એસોસીએશન તરફથી ઠ સારવાડ અને આલીમાં " ક્ષયરોગ " ઉપર જાદુઇ ફાનસથી ભાષણો કરવામાં આવ્યા હતા તા. ૩૧–૩–૧૯૧૭ ની એસોસીએશનની મીટીંગમા, એસોસીએશનને ધનની મદદ કરનાર ગૃહસ્થોનો આભાર માનવાના, પ્લેગના સચિત્ર ભાષણો છપાવવના, નવા વર્ષના ફર્સ્ટ એડ, નર્સીંગ અને હાઇજીનના કલાસો શહેરની અંગ્રેજી ગુજરાતી નિશાળોમા ખોલવાના અને સ્ટ્રેચર ડ્રીલ શીખવાડવા વીગેરે બાબતના ઉપયોગી ઠરાવો થયા હતા તેમજ રૂા. ૧૦૦૦) બદલીને સાડાપાંચ ટકાની વૉરલોન લેવા ઠરાવ્યુ હતુ.

૪ અત્રેની સરકારી ઉર્દુ નિશાળના છોકરા છોકરીઓને ઇનામ આપવાનો જાહેર મેળાવડો—અત્રેના લોકપ્રિય ડીસ્ટ્રીકટ જજ મી. અડવાણી સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે તા. ૧-૪-૧૭ ને રોજ થયો હતો જેમા ઇનામો વહેચવા ઉપરાત મજકુર નિશાળની સ્થિતિ દર્શાવનારો રીપોર્ટ વાચવામા આવ્યો હતો અને નિશાળની સંગીન સ્થિતિ થાય તે અર્થે ઘટતાં પગલા લેવા ચમત્કારક અપીલ થઇ હતી જેથી સભામા પધારેલા કેટલાક ગૃહસ્થોએ નિશાળને અકેક પોસ્ટલ સર્ટીફીકેટ બક્ષિસ આપવા ઉદારતા દર્શાવી હતી

ભરૂચી.

નડીઆદ.

નિશાળોમા ભણતા વિદ્યાર્થીઓનું મંડળ (Students, Brotherhood) સ્થપાયું છે

સુરત.

હોમરૂલ લીગ.—(૧) પૂનાની મ્યુનિસિપાલિટિએ સર્વે સભાસદો લોકનિયુક્ત હોવાનો ઠરાવ કર્યો છે તે પ્રત્યે અનુમોદન દર્શાવવા અને (૨) મહાત્મા ગાંધી સામેની નોટીસ ખેંચી લેવાઈ તે માટે આનંદ દર્શાવવા એક સભા ડૉ કરસુખ હોરાના દવાખાનામા મળી હતી

પુસ્તક પરિચય.

૧. સાચુ સ્વપ્ન—કર્તા, રા રા કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, અમદાવાદ, મૂલ્ય રૂા. ૧–૮–૦.

શતકો પર્યન્તના અજ્ઞાતવાસ પછી કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રનુ અને ભાસના નાટકોનું પ્રાકટ્ય આર્ય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસની ઉકેલણી અને ગોઠવણીની તવારિખમા નાનો સૂનો પ્રસંગ નથી વિદ્વત્તા અને રસિકતા એ ગ્રંથો પ્રત્યે આકર્ષિત થવી જોઇએ તેની ઘતી જાય છે કૌટિલ્ય ગ્રંથનુ ભાષાતર હિંદુસ્તાનની વર્તમાન દેશભાષાઓમા થયાનુ જાણમા નથી પરંતુ નરેન્દ્રનાથ લૉ, રાધાકુમુદ મુકર્જિ, પ્રમથનાથ બાનર્જિ જેવા બંગાળી વિદ્વાનોએ એ ગ્રંથ ઉપરથી અંગ્રેજીમાં ગ્રંથો લખી આર્ય ઇતિહાસના એક ઉજ્જવલ અને ભવ્ય પ્રકરણને પ્રકાશમા આણ્યું છે કૌટિલ્ય રાજ્યવ્યવસ્થા અને રાજનીતિ અને કેટલેક અંશે લોકસ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે—અલબત આ સર્વના પ્રેરક અને ફળરૂપી માનવસ્વભાવ એ ગ્રંથમા નિગૂઢ છે અને તેનુ નિરૂપણ પણ થશે. આમ પરોક્ષ રીતે નહીં પણ પ્રત્યક્ષ રીતે આર્યોના હૃદયનું દર્શન કરવાની તક ભાસના નાટકોએ આપી છે એના તેર નાટકો પ્રાપ્ત થયા છે કવિ પોતાના સમયનું ચિત્ર તો આપે જ છે પણ એ સાથે સાથે તત્કાલીન આર્ય હૃદય ખુલ્લું કરે છે અને એ ઉપરાંત મનુષ્યની સનાતન લાગણીઓનુ સુંદર દર્શન કરાવે છે કૌટિલ્ય, વાત્સાયન, ભાસ, કાળીદાસ આદિના ગ્રંથો લઇ આર્ય હૃદય અને બુદ્ધિનું અનેક રંગોવાળુ ચિત્ર કોઈ આંકશે તો તે રમણીય, ઉત્તેજક, અને બોધક નીવડયા વિના રહેશે નહીં.

સાક્ષરશ્રી કેશવલાલ અને ગોવર્ધનરામે ગુજરાતને સંસ્કૃત સાહિત્યના પરિચયમા રાખ્યુ છે અને તદ્દન વેવારીપણાથી થતી અસંસ્કારિતાથી વણિક્ ગુજરાતની અધોગતિ થતી અટકાવી છે. સરસ્વતીચંદ્રમા સ્થળેસ્થળે વેરાયેલા સંસ્કૃત અવતરણોથી સંસ્કૃત સાહિત્યની વિવિધતા અને સમૃદ્ધિનું ભાન થવા ઉપરાંત માનવજીવનના કેવા નાના મ્હોટા પ્રસંગોના ઉદ્‌ભેદથી એ સાહિત્ય ભરપૂર છે અને એ સાહિત્યના નિર્માતાઓ કેવુ સંપૂર્ણ જીવન ભોગવ્યા હતા તેની પ્રતીતિ થાય છે. ગીત-

ગોવિંદ, અમરુશતક, મુદ્રારાક્ષસ, પરાક્રમની પ્રસાદી, પ્રિયદર્શના અને સાચું સ્વપ્ન એ સાક્ષરશ્રી કેશવલાલના ઉત્તમ સંસ્કૃત ગ્રંથોના ગુજરાતી તરજૂમાઓ છે. એ સર્વેમા વહેતો રસ નિરનિરાળો છે. 'ગીતગોવિંદ' મા જે શૃંગાર છે તેનાથી અધિક વિશુદ્ધ અને મર્મસ્પર્શી તથા ઉંચો શૃગાર 'સાચાસ્વપ્ન' માં છે. આ સર્વ પ્રકારના રસમાં નિમગ્ન થઇ કવિઓના હૃદયો સાથે પોતાનુ હૃદય એક કરી તેમની કૃતિઓ ગુજરાતી ભાષામાં સ્વયંભૂ જ લખવા એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે અને એમા મ્હોટે અંશે સફળ થયા છે એવી એમની કીર્તિ ગુજરાતમા હવે જગજાહેર છે આ સર્વે ગ્રંથોના વિહંગાવલોકનથી કોઇને એમ લાગશે કે ભાષાશાસ્ત્રી–વ્યાકરણશાસ્ત્રી પંડિતે પાઠાંતરોની અટપટી ચર્ચા કરવા લખ્યા હશે પણ હૃદય જ્યારે સાનુકંપ હોય ત્યારે મનુષ્ય તરિકે એ ગ્રંથો વાંચતાં ભાષાંતરકારના હૃદયમા બુદ્ધિની ક્રીડાઓ કરતાં રસનાં પૂર કેવાં વહે છે તેનો અનુભવ થશે. બુદ્ધિ અલબત કોઇ કોઇવાર સરજોરી કરી રસમા ક્ષતિ કરે છે તોપણ એકંદરે ગ. રા. કેશવલાલની લોકપ્રિયતાનું કારણ એમની પંડિતતા નહિ પણ કવિત્વ છે. 'સાચા સ્વપ્ન' નુ વાચન એક બેઠકે, ચરણટીપ્પણો વાચ્યા વિના કરવાથી જે આનંદ થશે તે રા. રા કેશવલાલના કવિત્વની સાક્ષી આપશે

નાટકનુ વસ્તુ બહુજ સાદુ તેમજ તત્કાલીન આર્યોને અતિશય પરિચિત હતુ. વત્સરાજ ઉદયનની કથા શતકો લગી આર્ય હૃદયને સચલિત કરતી હતી. એ કથામાથી પ્રેમ, પરાક્રમ, વિદ્યા, સ્વામીનિષ્ઠા, પાતિવ્રત્ય, ચક્રવર્તિત્વ પ્રાપ્તિના આકાંક્ષા, કુટુંબસ્નેહ વગેરે વગેરે ભાવો મૂર્તિમંત કરાઇ આર્યજીવન આદર્શ મેળવી શકતુ. ઉદયને વાસવદત્તાનુ પાણિગ્રહણ કર્યું એજ વૃત્તાંત Romantic છે' કોઇ પણ યુગના કવિની લાગણીઓ જગાડે એવુ છે રામ અને સીતા જેવા એકનિષ્ઠ દપતીના જીવનમા ઉદયનને ચક્રવર્તિ બનાવવાનો અમાત્યોનો લોભ (કે મહેચ્છા?) ભગ પાડે છે. યૌગધરાયણ અને રુમવાન આપણી રાજ્યનીતિના પ્રતિનિધિરૂપ અમાત્યો છે આજ પણ ગુજરાતના દેશી રાજ્યોમા એઓજ આદર્શ રૂપે લેખાય છે—ગ્લૅડસ્ટન, બિસ્માર્ક કે કેવુર નહીં રાજચિંતા, રાજ્યચિંતા નહિં એ એમનો જીવનવ્યવસાય પણ તે કાળે રાજા અને પ્રજા જૂદા ન્હોતાં. રાજા કુટુબનો 'ઘરડેરો' હતો અને પ્રજા કુટુંબની સંતતિ હતી રાજાનો ઉત્કર્ષ તે પ્રજાનો ઉત્કર્ષ હતો રાજાને થોડી તકલીફ આપી તેનો વૈભવ વધારવો, તેની આણ સમુદ્રપર્યંત ફેરવવી અને તેને ગૃહસ્થાશ્રમમા સુખી બનાવવો એ અમાત્યોનુ કર્તવ્ય હતું.

મગધરાજકુમારી પદ્માવતી સાથે લગ્ન થાય તો ઉદયન ચક્રવર્તી થશે એવું નિમિત્તોનુ વચન હતુ. જ્યા લગી વાસવદત્તા જીવતી હોય ત્યા લગી ઉદયન બીજી સ્ત્રીનુ પાણિગ્રહણ કરે એમ ન્હોતુ ઉદયનના ઉત્કર્ષ માટે કપટ આચરવા યૌગંધરાયણે વાસવદત્તાને પોતાની યોજનામા સામેલ કરી અને રાજા શિકારે ગયો ત્યા બન્ને–રાણી ને અમાત્ય બળી મર્યાની ખોટી અફવા ફેલાવી અનીચ્છા છતાં, મૃતપત્ની પ્રત્યેનો સ્નેહ અવિચ્છિન્ન છતાં, શાસ્ત્ર જાને વશ થઇ ઉદયન પદ્માવતીનો સ્વીકાર કરે છે. વાસવદત્તા છદ્મવેશમા

પદ્માવતી પાસે રહી ઉદયનના શોકદગ્ધ જીવનની સાક્ષી થાય છે. ઉદયન અને રુમણ્વાન આરુણિને હણી હસ્તિનાપુર સર કરે છે. પદ્માવતી સાથેના વિવાહથી મગધ સાથે મૈત્રી થાય છે એટલે ઉદયન રાજા મટી સમ્રાટ્ થાય છે. મનોરથો સફળ થવાથી યૌગંધરાયણ અને વાસવદત્તા છતા થાય છે.

ઉદયન, વાસવદત્તા, પદ્માવતીના ચારિત્ર્યમાં મનોહર માધુર્ય, કોમળ ભાવ-સ્નિગ્ધતા, વિનય, સંયમ, સ્વાભાવિક, ઉચ્ચતા, સ્નેહ વગેરે છે. આખા નાટકમાં ઘણી જગાએ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનું સ્મરણ થઇ આવે છે. પ્રસંગો સરખા લાગે છે ત્યાં ભાસ સાદો, સૂચક અને ગંભીર લાગ્યા વિના રહેતો નથી. આખું નાટક એવું મનોરમ અને ઉચ્ચ વાતાવરણથી ભરપૂર છે કે વિદ્યાલયોમાં–અને તેમાં એ ખાસ કરીને કન્યાશાળામાં અભ્યાસગ્રંથ તરીકે ઉપયોગમાં લેવા જેવું છે.

આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં ભાસના સમયનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. વિદ્વાન કર્તા એને કાલીદાસના માલવિકાગ્નિમિત્રના નાયક અગ્નિમિત્રના પિતા પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન ઠરાવે છે. પોતાના વાદના સમર્થનમાં અનેક મુદ્દાઓ આપ્યા છે અને સાથે સાથે તે સમયનું ચિત્ર આલેખવા વીખરાએલી માહીતી સુસંબદ્ધ અને એકત્ર કરવા ઠીક પ્રયત્ન કર્યો છે. પુષ્યમિત્ર વિષે ઇતિહાસમાં હજુ સ્પષ્ટ નિરૂપણ થયું નથી તે ખોટ પણ સાક્ષરશ્રીએ દૂર કરી છે. મિલિન્દ (Menandor) અને ખારવેલ સાથેના પુષ્યમિત્રોના વિગ્રહોનું સ્પષ્ટીકરણ કરી પુષ્યમિત્રના રાજ્યના મહાપ્રસંગોનો ક્રમાનુક્રમ ગોઠવ્યો છે. પ્રિયદર્શનામાં હર્ષચરિત વર્ણવ્યું છે તેમાં પોતાની શોધખોળ છે તેથી ઘણી વધારે શોધખોળ કર્તાની આ નિબંધમાં છે. રા. રા. કેશવલાલના ભાષાંતરોના અનેક આકર્ષક લક્ષણોમાં એક એમના વિદ્વત્તા ભર્યા ઐતિહાસિક ઉપોદ્ઘાતો છે. એમણે ચંદ્રગુપ્ત, પુષ્યમિત્ર, શ્રી હર્ષ આદિ—અથવા ઠેઠ જયદેવ લગીના હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કર્યો છે અને તેનો ટુંક સુરુચિ લાભ ઉપોદ્ઘાત દ્વારા આપ્યો છે પણ સ્મિથ જેવો સ્વતંત્ર ઇતિહાસ લખી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા અમારી એને વિનંતિ છે.

આ ગ્રંથને વિદ્વાનની દૃષ્ટિથી નહીં પરંતુ રસિક વાંચકની દૃષ્ટિથી તપાસ્યો છે.

નીલસનની મો એન્ડ કમ્પનું જોઇનના અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી અનુવાદ કરનાર રા. રા. માણેકલાલ અમૃતલાલ દવે બી. એ. મૂલ્ય રૂા ૦–૮–૦

પ્રજાકમાં People's Books (સામાન્ય લોકસમૂહને સમજાય એવી ગ્રંથમાળા) Home University Library (ઘેર બેઠાં વિશ્વવિદ્યાલયમાં મળતું જ્ઞાન આપે એવી ગ્રંથમાળા) Everyman's Library (દુનીઆના માગમાં સારા પુસ્તકો દરેક જણ જેનાથી સસ્તામાં પ્રાપ્ત કરી શકે એવી ગ્રંથમાળ,) Library of Useful Knowledge (ઉપયોગી જ્ઞાન પ્રસારનાર ગ્રંથમાળા) વગેરે છે અને લોકશિક્ષણને તેથી ઘણો વેગ મળ્યો છે. કેળવણી વધતી જાય અને જોખમદારી પણ પ્રમાણમાં વધતી જાય ત્યારે આવી ગ્રંથમાળા આવશ્યક થાય છે. રા. રા. નૃસિંહદાસ મ. વિભાકરે 'વિચારપુષ્પમાળા' આવી જાતની સેવા કરવાના ઉદ્દેશથી કહાડી હતી. સાહિત્યના ... ... બીજા વ્યવસાયોથી અલગ રહેવું પડે છે અને એમ

ન રહેવાય તો સાહિત્યસેવા સતત થઇ શકતી નથી. બે વર્ષ ગ્રંથમાળા ચલાવી એમણે એ રા. રા જીવનલાલ અમરસીને સોંપી દીધી છે. રા. રા. જીવનલાલે બીજા વર્ષના પહેલા પુસ્તક તરિકે આ પ્રગટ કર્યું છે.

પ્રો બેઇન પુણાની ડેક્કન કૉલેજના પ્રિન્સીપાલ છે અને આવી અગીઆર કથાઓ અંગ્રેજીમાં લખી છે, કોઇ સંસ્કૃત ગ્રંથો ઉપરથી પોતે ભાષાંતર કરતા હોય એવો ડોળ શરૂઆતમાં કર્યો હતો પણ એ એમની જ કૃતિઓ છે એવું હવે મનાય છે બે સમર્થ પ્રજાઓ સમાગમમાં આવે છે ત્યારે અન્યોન્યની સંસ્કૃતિથી રંગાયા વિના રહેતી નથી. અંગ્રેજી સંસ્કૃતિની આપણાં જીવનપર અસર થઇ છે તેમ આર્ય સંસ્કૃતિની પણ પાશ્ચાત્ય જીવનપર થઇ છે. એ અસરનું ફળ આ વાર્તાઓ છે. મિસિસ પેની, મિસિસ સ્ટીલ વગેરે હિંદી અંગ્રેજોની (Anglo-Indian) વાર્તાઓથી આ તદ્દન ભિન્ન છે હિંદીઓ કરતા અંગ્રેજો સર્વ રીતે ચડીઆતા છે એવો ઉદ્દઘોષ કરવાનો હેતુ પ્રો. બેઇનનો નથી. તેઓ માત્ર અતીત ભારતવર્ષમા જઇ વસે છે અને તે કાળમા સ્ત્રીપુરૂષો કેવા કેવા અનુભવો સ્નેહદ્વારા પ્રાપ્ત કરતા હતા તેનું દર્શન કરે છે. રાજ્યકારભારની ક્ષણિક મહોટાઇ નહિ પણ મનુષ્ય હૃદયના સનાતન ભાવો એમનો વિષય છે

ગુજરાતી ભાષામાં આ સાથે એમની વાર્તાઓનાં ત્રણ ભાષાંતરો થયાં[1] પ્રથમ સૌ. ઉર્મિલા દયારામ ગીડુમલે ' ઉષાનન્દિની ' નામથી કર્યું હતું. બીજું 'અનંગભસ્મ' આજ ભાષાંતરકારે પ્રગટ કર્યું છે ઉષાનન્દિનીમા, અનંગભસ્મમાં અને આમા જે વિષય છે તે એકજ છે સ્નેહ શું છે? સ્નેહના ઉન્મેષ, પોષણ, નિર્વાહમાં ઇન્દ્રિયોનો શો પ્રભાવ છે? કામ બળી—ઇન્દ્રિયાતીત નથી થતો ત્યાં લગી સ્નેહ થતો નથી. કણ્વના આશ્રમના દુષ્યંતશકુંતલા અને મરિચિના આશ્રમના દુષ્યંતશકુંતલામા જે ફેર છે તે આજ છે

આ કથાનો નાયક રૂદ્રાલક હતો. યૌવનના પ્રારંભમાં મધુકરવત્ અનેક સ્ત્રીઓના શીલ ભંગ કરતો અને એક રમણીના સ્નેહમા બદ્ધ થવા તદ્દન અનિચ્છુ હતો હજુ તે માત્ર કામવિલાસી હતો—મત્ત હતો વર્ષો વીતતા તે વનવાસિની તપસ્વી કન્યા સાથે લગ્ન કરે છે. સાચા સ્નેહનો અનુભવ થાય છે ખરો પણ આસક્તિ સવિશેષ રહે છે. નવોઢાથી પળ પણ વિખૂટો પડતો નથી. સંપૂર્ણ મોહાન્ધ થઇ ગયો હતો એવામા દુશ્મનો રાજ્ય પર ચડી આવે છે એનુ ક્ષાત્રતેજ સ્ફુરી ઉઠે છે અને પ્રિયતમાથી મહાકષ્ટે વિખૂટો પડી દુશ્મનો સામે લડવા જાય છે. જીતી એકદમ વ્હાલીને મળવા આતુરતે ઘોડે આવે છે પણ વિરહ ન સહન થવાથી તેતો પંચત્વ પામી ગએલી છે. હવે રાજાની સ્થિતિ ખરેખરી કરુણ અને હૃદયઘાતક થાય છે તેના મોહ, આસક્તિ વિહ્વળ થાય છે. સંસાર તેને મન શૂન્ય નિઃસાર નિરર્થક ભારરૂપ થઇ જાય છે.

રુદ્રાલકની પત્ની મૃત્યુ પામી પુણ્યબળે સિદ્ધા થાય છે પણ પતિવિયોગ સહન કરી શકતી નથી. સિદ્ધપણું ત્યાગીને, પુણ્યોના ફળ અવગણી પુનઃ મૃત્યુલોકમાં જઇ પ્રીતમ સંગમા જીવન ગાળવા અત્યંત આતુર છે. પ્રણયીઓ માટે વિશ્વ-

1 વિરહ નલીનકાન્ત દિવેટીઆનું કરેલુ ભાષાંતર-' ઇન્દુકલા '—પ્રમાઃ પણ નથી નહીંતો ચાર થાત.

વ્યવસ્થા ફેરવાતી નથી. પાર્વતીની ઇચ્છાથી મહાદેવ સ્વપ્નમાં બન્ને પ્રણયીઓનો સમાગમ કરાવી આપે છે. વનમા નદીકાંઠેના દેવાલયમાં તે તાપસ કન્યા ઉભી છે ત્યાં મૃગયાએ નીકળેલો રુદ્રાલક પોતાના સૈનિકોથી છૂટો પડી આવી પહોંચે છે. બન્ને પ્રેમમાં પડે છે. પ્રણયગોષ્ઠિમાં આખો દિવસ ગાળે છે. એમની ગોષ્ઠિમાં પુરૂષ અને પ્રકૃતિવાળું પ્રકરણ દાંપત્યની ભાવના સુંદર રીતે વર્ણવે છે. સ્નેહ થયાં પહેલાં જીવન ન્હોતું પણ પછીથીજ વસ્તુત જીવન થાય છે. પ્રેમના પ્રારંભમાં બાળક, વિશુદ્ધ વનકન્યા ધીમે ધીમે અનુભવી સ્ત્રી થતી જાય છે. પછી રુદ્રાલક સાથે સ્વાર થઇ તે જાય છે પણ માર્ગમાં અલોપ થઇ જાય છે સ્વપ્ન પૂરૂં થાય છે એટલે રુદ્રાલકને ચિત્તભ્રમ થાય છે અને એનો પ્રાણ પણ નીકળી જાય છે.

આખી કથામાં કોમળ ભાવોને આવરી લેતી પ્રકૃતિ છે. જ્યારે આર્યાવર્ત બહુ વસેલું નહોતું ત્યારે જેવી વનશ્રી ખીલેલી હતી અને કુદરતના અંકમા મનુષ્યોનો ઉછેર થતો હતો તેવુ વર્ણન મનોરમ રીતે આ ગ્રંથમા છે. સંસ્કૃત કથાઓનો દેહ અને આત્મા સ્પષ્ટતઃ આમા દેખાય છે

રા. રા. સાકરલાલનું ભાષાંતર રસિક છે સંસ્કૃતમય ભાષાને બદલે સાદી છતા સંસ્કારી ભાષા એમણે વાપરી છે પ્રો. બેઇનનાં સર્વ ગ્રંથો ગુજરાતીમા ઉતારી તેઓ એક નવો અંશ ઉમેરશે એવી આશા છે સંસ્કૃત સાહિત્યના આ પ્રદેશમા નિમગ્ન થએલો લેખક વર્ગ ગુજરાતમાં નથી, બંગાળામાં છે આ ગ્રંથમાળાના પ્રકાશનથી નવીન લેખક વર્ગ એ કવિત્વથી અનુપ્રેરિત થશે તો લાભ જેવો તેવો નથી

પ્રો. બેઇનના ગ્રંથોથી આપણો ગ્રેજ્યુએટ વર્ગ બહુ પરિચિત નથી પણ રા રા. સાકરલાલના ભાષાંતરોથી મૂળ ગ્રંથો વાચવા પણ અનેક જણોને વૃત્તિ થશે.

૩. સિધ્ધાર્થકુમાર અથવા ભગવાન ગૌતમબુધ્ધ [ત્રિઅંકી નાટક] કર્તા રા. રા. નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર બી. એ. એલએલ બી., બાર-એટ લૉ. મૂલ્ય ૧-૦-૦

ચીન, જાપાન, તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, સિયામ, સિંહલ વગેરે દેશોમાં પ્રસરેલા બૌદ્ધ ધર્મના મૂળ પ્રેરક ગૌતમબુદ્ધની જીવનકથા અને બૌદ્ધધર્મનો જન્મ, વૃદ્ધિ, પ્રસારણ, આર્યાવર્તમા થએલા નાશ તથા બૌદ્ધધર્મના ફેલાવાથી ઉત્પન્ન થએલા સાહિત્ય, દર્શન, સ્થાપત્ય, મૂર્તિઓ, સમાજવ્યવસ્થા વગેરેના અભ્યાસ માટે અનેક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પોતાના આયુષ્ય અને વિદ્વત્તા વાપર્યા છે. અંગ્રેજી વિદ્યાની પ્રાપ્તિ સાથે આપણે પણ એ નવીન બૌદ્ધ સાહિત્યના પરિચયમા આવ્યા છીએ. અંગ્રેજી વિદ્યાથી ફેરવાએલા સંસ્કારોને એનું આકર્ષણ થયું છે. સરસ્વતીચંદ્રે અને રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથના Light of Asia ના છૂટક છૂટક ભાષાંતરે બુદ્ધજીવનના મહાન તેમજ કોમળ પ્રસંગોથી ગુર્જરાતના રસિક વર્ગને પરિચિત કર્યા છે.[2] કૃષ્ણના જીવનથી બંકિમચંદ્ર અને નવીનચંદ્ર બંગાળામાં જેવા આકૃષ્ટ થયા હતા તેવું ગુજરાતમાં થયું નથી. પણ બુદ્ધજીવન પ્રત્યે લેખકોનો પક્ષપાત ઠીક છે રંગભૂમિ ઉપર એકી વખતે

---

૨. સ્વામી અખંડાનંદે સસ્તા સાહિત્યની વિવિધ ગ્રંથમાળામાં બુદ્ધચરિત છપાવ્યુ છે સ્વ નારાયણ હેમચંદ્રે બુદ્ધચરિત્ર લખ્યુ હતું ન રા. જીવનલાલ અમરશી મેહતાએ બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ પુસ્તક લખ્યું છે

એ કંપનીઓએ બુદ્ધનાં નાટકો ભજવવા માંડ્યાં હતાં. મોરબી કંપનીએ બુદ્ધને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે રજૂ કરી Light of Asia માં વર્ણવેલા પ્રસંગોમાંથી અમુક ભજવ્યા છે. બીજું નાટક તે પ્રસ્તુત ગ્રંથ

ગુજરાતી સાહિત્યની અને હિન્દની સાર્વજનિક સેવા કરવા બ્હાર પડેલા ગુજરાતી સુવાનોમા રા. નૃસિંહદાસનું નામ વહૂન પાછળ નથી. ઇંગ્લંડ જઇ જે ઉંચા સંસ્કારો મેળવી આવ્યા છે તેનો લાભ ગુજરાતીઓને આપવા એઓ ઉત્સુક છે. ગુજરાતી રંગભૂમિ દ્વારા ગુજરાતમા પ્રસરતા નવચેતનને વેગ આપવા તેઓ હાલ પ્રયત્નશીલ છે- 'સ્નેહસરિતા' અને 'સુધાચંદ્ર' જેવા રાજવંશી ખેલો મુંબાઇની રંગભૂમિ પર ભજવાય છે અને એમની સેવાની પ્રતીતિ આપે છે. સિદ્ધાર્થકુમાર પણ એમણે એક નાટક કંપની માટે લખેલું તેને થોડાક સંસ્કારથી ઓપી ગ્રંથરૂપે પ્રગટ કર્યું છે

ગુજરાતી સાહિત્યના ગ્રંથભંડારમા એક સારા નાટકને આવકાર આપતા અમને આનંદ થાય છે, બુદ્ધના જન્મ અને જીવનથી ઇતિહાસ અને અધ્યાત્મની લાગણીઓ ભવ્યસ્વરૂપમા પ્રજ્વલિત થવી જોઇએ તેવી લેખકમાં નથી થઇ છતાં સુસંસ્કારી બુદ્ધિ જેવા ભાવ અનુભવી શકે તેનું આમા સચોટ અને હૃદયસ્પર્શી આલેખન છે બુદ્ધના મહાભિનિષ્ક્રમણ પછી કરુણરસ એવો જામે છે કે સહૃદયો અશ્રુબદ્ધ થયા વિના રહેતા નથી. શૃંગારની મસ્તી નથી પણ મર્યાદામાં રહેલો વિશુદ્ધ, આનંદી, મર્મીળો, સુખી શૃંગાર છે. પ્રગાઢ હૃદયમન્થન નથી. સ્નેહના ઊંડા ભાવો નથી પણ જે છે તે સંસ્કાર અને રસથી એવું પૂર્ણ છે કે સચોટ છાપ પાડ્યા વિના રહેતું નથી. રા. નૃસિંહદાસના નાટકોમા આવો નિર્દોષ, વિનોદી, માર્મિક, તોફાની શૃંગાર હોય છે. એવા શૃંગારની રસીઆં સુખી, પુણ્યશાળી અને 'જીવન' થી ઉભરાતાં હોય છે. સ્ત્રી એમા માત્ર દાસી કે ભોજ્ય નથી પણ સમોવડી સખી છે. બુદ્ધિમાં, હૃદયમા, સંસ્કારમાં, અનુભવમાં તે કોઇ રીતે પુરૂષથી ઉતરતી નથી. પણ કવચિત્ તો ચડીઆતી લાગે છે. કામુકતા વિના બન્ને જાતિઓ કેવું મીઠું જીવન ગાળી શકે તેનું દર્શન એઓ એમના નાટકોમા કરાવે છે એ સ્ત્રીઓમાં ઊંચા પ્રકારના બુદ્ધિવિલાસ કે ઊંડા હૃદયભાવો નહિ જોવાથી નિરાશ થઇએ છીએ. મધુરી અને રમણ, કૃશા અને સુરેશાનંદનાં આલેખન ઉપરથી આ કથન સ્પષ્ટ થશે.

'સ્નેહસરિતા' અને 'સુધાચંદ્ર' માં અમુક નટોની ખાતર વસ્તુ શિથિલ અથવા થાગાથીગડીક કરવુ પડ્યુ છે તેવું આ નાટકમા નથી પણ બુદ્ધચરિતના જ મુખ્ય પ્રસંગો એવા ક્રમબદ્ધ અને શ્લિષ્ટ છે કે શૈથિલ્યને અવકાશ જ ન રહે કર્તાનું આ પહેલું નાટક છે અને એમાથી એમનાં કેટલાક mannerisms ની શરૂઆત થાય છે વસ્તુની ફુલગુંથણીમા મુખ્ય પ્રસંગો ઉપરાત ઉપપ્રસંગો હોય છે કર્તા આવા ઉપપ્રસંગો રચવા નાયકનાયિકાના પ્રેમજીવનથી ભિન્ન બીજા બે ત્રણ સંવનનજીવનનુ આલેખન કરે છે. આથી પાત્રસંખ્યા વધે છે. નાટકમા શૃંગારનું વાતાવરણ છલકાતુ રહે છે અને મુખ્ય નાયકનાયિકાના જીવનવિકાસ (કે જીવનની ગતિ?) દર્શાવવા અનેક પ્રસંગો રચવાની મુઝવણમાથી કર્તા મુક્ત રહે છે. સર્વે પ્રેમ પ્રસંગોમા અમને એક જાતની એકતાનતા લાગી છે. પ્રેમ મનુષ્ય જીવનની વિવિધતા અને સમૃદ્ધિ બ્હાર

લાવે છે એ જગતનો અનુભવ કર્તાએ અનુભવ્યો લાગતો નથી. વળી મુખ્ય પ્રસંગોને બદલાવવા ઉપપ્રસંગો ડાક (foil) કે વિરોધ (contrast) કે પોષણ તરિકે યોજવામાં આવતા હોય એવું પણ અમને લાગ્યું નથી.

પ્રસ્તુત નાટકમા પ્રેમના બે ઉપપ્રસંગો છે તે મનોરમ છે, નિર્દોષ છે, મીઠા છે, ભાવભર્યાં છે, વિનોદી છે પણ ગૌતમે મનુષ્ય જીવનનાં દુઃખોની જે મીમાંસા કરી અને તે દુઃખોમાથી છૂટી સુખના માર્ગની પ્રાપ્તિ માટે જે સાધનો યોજ્યાં હતાં તે સર્વેની દૃષ્ટિથી પ્રેમને બૌધ જીવનમા કેવું સ્થાન છે તે વિશે કર્તાએ વિચાર કર્યો હોય એમ નથી લાગતું. બુદ્ધ ઉપર વેદ ધર્મીઓનો સખતમાં સખત આક્ષેપ એ છે કે એણે ગૃહસ્થાશ્રમ તોડી નાંખ્યો. બ્રહ્મચર્યમાંથી સળંગ રસ્તો ભીક્ષુક થવા માટે કરી આપ્યો. ઐતિહાસિક વસ્તુસ્થિતિ આવી છે છતાં આ નાટકમા ત્યાગી સુરેશ અને કૃશાને પરણાવી પાછા સંસારમાં મોકલવામાં આવે છે. આ ખ્રિસ્તી યુરોપીઅનોની ભાવના છે મનુષ્ય હૃદયને પ્રતિકુળ ભાવના નથી પણ હાથીના દંતુશળ નીકળ્યા તે પાછા પેસતાજ નથી એવું માનનાર—જીવનમા ધર્મ પ્રમાણે વર્તનાર, અંગત વાસનાઓની આહુતિ આપનાર આર્યોને આવી સ્થિતિ સંમત ન્હોતી.

રા. રા. નૃસિંહદાસ વિભાકરનો હેતુ તે કાળનું ચિત્ર આપવા ઉપરાંત આ જમાનાની મહેચ્છા, વાછના, આદર્શ પણ રજૂ કરવાનો હોય એવું લાગે છે પુરાતન કાળની ભૂલી જવાએલી સંસ્કૃતિ નહીં પણ આ યુગમાં આપણાં હૃદયમાં ઉછળતા ભાવો એ જૂની કથાદ્વારા આલેખવા એમનું વળણ છે અનાથપિંડિકને એમણે આ જમાનાનો Socialist બનાવ્યો છે આપણને હાલ સંન્યાસ નહીં પણ મધુર અને સુખી ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રિય છે એથી કૃશા અને સુરેશ કાષાય વસ્રોને ત્યાગ કરી દંપતી થતાં હશે.

કળાનો ઉદ્દેશ મનુષ્યજીવનના સનાતન ભાવો આલેખવાનો હોય છે અથવા એક યુગના ભાવો બીજા યુગને અનુભવગોચર કરવાના હોય છે અથવા જૂની સામગ્રી વાપરી વર્તમાન યુગના ભાવોનું આસ્વાદન કરાવવાનું હોય છે સિદ્ધાર્થકુમારનો ઉદ્દેશ શો છે? એ ભવ્ય, કરુણ અને દયાળુ જીવન વર્તમાન ગુજરાતને શો સંદેશો, શો આદર્શ આપે છે? કર્તા શો આપવા ઇચ્છે છે? કાંઇ પણ સ્પષ્ટ નથી. આ નાટક બન્ને રીતે અસંતોષ આપે છે* પણ એક વાત ભૂલવાની નથી કે સાહિત્યના ઉત્તમ નિર્માણ તરિકે નહીં

* બુદ્ધના સમકાલીન ચિત્રની વીગતો બરાબર નથી બુદ્ધ સ્રીઓને ભીક્ષુણી કરવા નારાજ હતા એથી ભીક્ષુસંઘ પવિત્ર નહીં રહે એવી એમને ભીતિ હતી આ દહેશત ખરી પડેલી એવુ ઇતિહાસ કહે છે. પણ આનંદ (જેનુ આ નાટકમા બીજુ નામ સુરેશાનંદ આપ્યુ છે) તેમને વિનવી સ્રીઓને પુરુષો જેવો હક અપાવે છે આ આખો પ્રસંગ આ નાટકમા ફેરવી નખાયો છે તત્કાલીન ઇતર ધર્માનુયાયીઓના વર્ણન બરાબર નથી બલ્કે હાસ જેવા છે દેવદત્તનું પાત્ર એક બૌદ્ધ ચીતરે તેવું ચીતરાયુ નથી અને મનુષ્યજીવનમા મહત્વનુ સ્થાન પીછાની શકાયુ નથી. પણ સાથે એટલું કહેવુ જોઇએ કે સંથાગારનુ વર્ણન સારું આપ્યું છે એનો અર્થ સમજાવ્યો નથી એટલે ઘણા ગુજરાતી વાચનારાઓ એ સંસ્થામાં રસ નહીં લઇ શકે. તે કાળમા દરેક ગામમા ચોરા જેવું ઘર રહેતુ. એમા ગમે તે ધર્મના મતના સાધુઓ પરિવ્રાજકો શ્રમણો આવી ઉતરતા. ગામના લોકો એમનો નિભાવ કરતા અને એમનો ઉપદેશ સાંભળતા પરમત સહિષ્ણુતા અને સત્ય જીજ્ઞાસા લોકોના કેવાં હતાં તે આ સંસ્થા જણાવે છે વળી ગામડાઓમાં લોકોની પાસે શાસનની પણ ઘણી સત્તાઓ હતી—ગામડાઓ ન્હાના tribal republics અથવા oligarchies હતા. સંથાગારમા ગામલોકો ભેગા થઈ શાસનના કાર્ય પણ કરતા

પણ આપણી રંગભૂમિની હાલની સ્થિતિના વાતાવરણને અનુકૂળ રહી જેટલુ ઉત્તમ કામ થઈ શકે તેવી રીતે કરી આ નાટક લખાયું છે એટલે બહુ ઉંચા ધોરણથી એને તપાસતાં કર્તાને અમે અન્યાય કરીએ છીએ. વાંચકો પણ અમારી દોષદર્શિની ટીકાથી એક રસિક, ભાવપૂર્ણ, ઉત્કર્ષક ગ્રંથ વાચવા તરફ ન વળે તો તેમને પણ અન્યાય થઈ જવાની બ્હીક લાગે છે એટલે થોડાક દૃષ્ટિબિન્દુઓના નિર્દેશથી સંતોષ માન્યો છે. કર્તાની શકિત, સંસ્કારિતા, કેળવણી, સંપન્નતા વગેરે વિશે અમને ઉંચો મત ન હોત, એમની મારફત ગુજરાતી સાહિત્ય ઉંચી અને નવીન સમૃદ્ધિ મેળવશે એવી અમને આશા ન હોત તો આવી મીમાંસા કરત નહીં. ગુજરાતના સર્વે વાચકોને આ ગ્રંથ વાંચવા અમારી ખાસ ભલામણ છે બુદ્ધનું જીવન એવું છે કે કોઇપણ કાળમાં તેનો સમાગમ કરવાથી હાનિ નથી. સાહિત્યની સંસ્કારી કલાથી એ જીવન આ નાટકમાં આલેખવામાં આવ્યું છે એટલે એનું વાંચન આનન્દદાયી થયા વિના રહેશે જ નહીં. કુટુંબોમા અને વિદ્યાલયોમા આ ગ્રંથ લોકપ્રિયતા પામશે. આ નાટક રંગભૂમિ માટે લખાયુ છે. રાઇના પર્વત કે અમરસત્રની માફક માત્ર શ્રાવ્ય નાટક નથી એટલે એની ભાષામા મઝાની વિવિધતા છે, સ્વાભાવિક રણકો છે, પાંડિત્ય નથી. રા નૃસિંહદાસ વિભાકર વર્ણન નોંખી જ જાતનું ગદ્ય લખે છે અને ગુજરાતી ભાષા બોલે છે આંગ્લીશની વાકય રચના અને તેમાએ ભાષણની શૈલિ (rhetorical) ના સંસ્કારવાળી એમની ગદ્ય રચના હોય છે. સોરઠની કઇ અનુપમ મીઠાશ પણ એમાં છે એટલે ગુજરાતી ભાષાની ગદ્યશૈલિમાં એમની શૈલિનો પ્રશંસાપાત્ર ઉમેરો થયો છે. એ શૈલિ મનુષ્ય હૃદયના નાના મ્હોટા ભાવો વ્યકત કરવા કેવી સમર્થ છે તેની મીમાંસા કરવાને હજૂ વાર છે.

આ નાટકની સમાલોચના અનેક દૃષ્ટિથી કરવા જેવી છે. રંગભૂમિની અને સાહિત્યની દ્રષ્ટિથી એનાં પાત્રાલેખન, પ્રસંગ રચના, વસ્તુગુંફન, ભાષા, સંગીત, વાતાવરણ વગેરે નિરૂપવામાં આનંદ આવશે પણ આ પત્રમાં અવકાશ નથી એટલે દિલગીર છીએ.

રા. રા. નૃસિંહદાસે જે પવિત્ર અને દેશપ્રેમી કાર્ય આદર્યું છે તે કાર્યમા એમને યશ મળો અને ગુજરાતની રંગભૂમિ અને નાટકસાહિત્ય એમની દ્વારા ઉંચા સંસ્કાર પામો.

૪. **ચાણકયનંદિની અથવા ચમ્ય અને સુંહુધી**—કર્તા રા. રા નારાયણ વસનજી ચતુર્ભુજ, સુપ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક 'ગુજરાતી'ની ઈ સ ૧૯૧૬ ની ભેટ.

હવે એવો સમય આવ્યો છે કે રા રા. નારાયણ, રા. રા. ગોપાળજી દેલવાડાકર અને બીજા નવલકથાકારોની કૃતિઓની કડક સમીક્ષા થવી જોઇએ. તેઓ ગુજરાતી વાંચકવર્ગની સતત સેવા કરે છે. એમના ગ્રંથો સારા વિસ્તારમાં વંચાય છે ઉછરતી પ્રજા ઉપર એ ગ્રંથની અસર થતી હશે. તેમ સાક્ષરો કે સંસ્કારી લોકો આ નવલકથાઓ વાંચતા નથી એટલે એમાં પ્રવેશેલા અનીષ્ટ અંશો વિશે પ્રબળ લોકમત જાગૃત થએલો નથી. પોતાના ગ્રંથોની બ્હોળી ઘરાકીથી આ લેખકો એવા મત્ત થએલા છે કે સભ્યતા અને વિવેકની પરવા કરે એવા નથી. એમના પ્રત્યે અંગત દ્વેષથી નહીં

પરંતુ ગુજરાતના વાંચકવર્ગ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યેની પવિત્ર ફરજની ખાતર એમની કૃતિઓની કડક સમીક્ષા કરનારની તેઓ સખ્ત ખબર પોતાના નવા પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લીધા વિના રહે એવા નથી અને એટલાથી સંતોષ નહીં થાય તો સરસ્વતીચંદ્ર અથવા રામાયણ મહાભારતની પણ નિંદા કરવા બેસી જશે અમને આવું વીતેલું છે છતાં જે પવિત્ર કર્તવ્ય અત્યારે અમે સ્વીકાર્યું છે તેની પ્રેરણાથી એવા મલિન પ્રહારની દરકાર અમે રાખતા નથી અને અમને જે લાગશે તે અમે લખતાં બીલકુલ ડરીશું નહીં

રા. રા. નારાયણ ગુજરાતી વાંચક વર્ગની જે સેવા બજાવે છે તે માટે ધન્યાર્હ છે. એની ભદ્રકાળી અથવા પદ્મિની જેવી વાર્તાઓ માટે અમને પક્ષપાત છે. સાહિત્ય સેવા નિર્વાહનું સાધન હોવાથી એમનો સમગ્ર સમય એમાંજ સમર્પિત હોવાથી એઓ વધારે સારી અને ઉંચી સાહિત્ય સેવા કરી શકે એવા હોવાથી અમે આટલી તસ્દી લીધી છે. એઓ સારૂં લખશે તો અમને જેટલો આનંદ થશે તેટલો એમને પણ ભાગ્યેજ થશે.

વાચનારને એમ લાગશે કે અપરાધના મુદ્દાઓ રજુ કર્યા પૂર્વે શિક્ષા કરવાનો ન્યાય સમાલોચકે સ્વીકારવો ન જોઇએ એમનો મ્હોટામા મ્હોટો અપરાધ, હમણાં હમણા એમણે વ્યભિચાર–લંપટતાની કીર્તિ ગાવા માંડી છે તે છે. હમીરહઠમાં નિર્લજ વર્ણન કરવાથી તૃપ્તિ ન થઇ તે આ કથામાં પાછું લંપટતાનુ ગૌરવ ગાયુ છે. 'આર્યતા'ના પક્ષપાતી, 'સુધારા'ના આરુઢ વિરોધી રા. રા નારાયણ સૂંહધિ. અને ચચ્ચનું નિર્માણ કેમ કરી શકયા હશે? નામ્બુદ્રી બ્રાહ્મણોની પેઠે સારસ્વતોને લુહાણાઓમા આવો હક્ક અપાવવા વિચાર તો નહીંજ હશે ? અથવા લુહાણામાં પુનર્લગ્ન ક્યારે થવા માડયા તેની શોધખોળ તો આ કથાદ્વારા નહીં કરી હોય ! વિધવાવિવાહના વિરોધીએ વિધવા રાણી સૂંહધીનાં પુનર્લગ્ન ચચ્ચ જોડે કરાવવા ઇદ્રાણી ઇંદ્રાસનનો શાસ્ત્રાર્થ શોધી કહાડવામાં પોતાની અપૂર્વ (!) તર્કશક્તિ વાપરી છે. હિન્દુ જીવનમાં આવી રીતે શાસ્ત્રીય નિર્ણય થએલા અને આર્ય પ્રજાએ તે મંજુર રાખેલા હોય એવું અમારી જાણમા નથી લેખક ઉદાહરણો આપી અમારી શંકાનું નિરસન કરશે તો ઉપકાર થશે.

વિશ્વમાં અનીતિ, દુરાચારને સ્થાન છે એટલે નવલકથાના વિશ્વમાં પણ તેને સ્થાન છે. પણ વિશ્વમાં ઘણી મલિન વસ્તુઓ છે, ખુલ્લી નજરે પડે છે છતા તેની દાંડી પીટાતી નથી. કલાનું કામ જ્યાં વીગતે વીગત આપવાનુ નથી—દુરાચારના અધમાધમ અંશનુ પૃથક્કરણ કરવાનું નથી ત્યાં મલિનતા ઉપર પડદો નાંખવાનું અથવા ધ્વનિથી સૂચન કરવાનું અથવા નીતિના ઉત્કર્ષ અર્થે તેનું ચિત્ર આંકવાનું હોઇ શકે. પણ આ કથા તદન Naturalistic ઐતિહાસિક છે ઇતિહાસનો જે યુગ લીધો છે તે એવા દુરાચાર માટે મશહુર હોવાનું પ્રસિદ્ધ નથી. વળી જુના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કે ફ્રેન્ચ અને ઇગ્લીશ સાહિત્યમાં લંપટતાનું ગૌરવ કરનારા ગ્રંથો હોય અને ગુજરાતી સાહિત્ય એવા અનુપમ (!) ગ્રંથોથી બેનસિબ હોય માટે તે ખોટ પૂરી પાડવા આવા ગ્રંથો લખવા

કેદ બાંધવાની હાલ તો જરૂર નથી. અત્યારે પ્રજાનુ નિખિલ ચારિત્ર રૂપાંતર પામે છે. નવી રીતે Formative ભૂમિકા ઉપર છે તે વખતે નવલકથાકારે બહુજ સાવધ રહેવાની જરૂર છે.

નીતિની દૃષ્ટિએ અમને આ કથા રુચિકર થઇ નથી તેમ કલાની દૃષ્ટિએ પણ થઇ નથી. કલાની નીતિ વિશ્વની નીતિથી જુદી છે વિશ્વમા અનીતિ સમૃધ્ધિ, વૈભવ, સત્તા, સુખ ભોગવે છે અને જગતની નજરે ચઢે એવી સજા કે અધોગતિથી મુક્ત રહે છે એવુ બને છે પણ કલા તો વિશ્વજીવનના છૂટાછવાયા, વિકાસ પામતા, વિલંબ લેતા—કાળ અને દિશામાં પથરાએલા અંશોને એકત્ર કરી, તેમનુ તત્ત્વ શોધી તેમને કાળ અને દિશાના ઓછા વિસ્તારથી વસાવે છે તે નીતિના પરિણામ માટે ઉદાસીન રહી શકતી નથી. ચચ્ચ જેવા વિષયાસક્તને પરાક્રમી, વિદ્વાન, પત્નીવત્સલ, અપમાનનું વૈર લેનાર આગ્રહી વર્ણવવામા અમને તો કાઇ અર્થ લાગતો નથી ચચ્ચ જ્ઞાતિદ્રોહી, પત્નીદ્રોહી, પુત્રદ્રોહી, સ્વામીદ્રોહી, વિશ્વાસસંજક, પરદારારત, ખૂની, વિલાસી, પ્રજાદ્રોહી, અબ્રાહ્મણ છે એનાં પાપમા પણ પ્રતાપ નથી સુંદરીની આસક્તિ એ જ એની અધોગતિનુ કારણ છે રશીઆમા કેથેરાઇન અનેક પ્રીતમો કરે અને પ્રજા ઉપેક્ષા કરે એ સંભવિત છે પણ આર્યાવર્તમાં—જેની નીતિ માટે રા રા. નારાયણને અભિમાન છે અને જે નીતિનો 'સુધારાવાળા' ભંગ કરે છે એવુ માની તેઓ પોતાની લેખિનીનો પ્રહાર તેમના ઉપર કરે છે—તે આર્યાવર્તમા લોકો આવુ કેમ સાખી રહે ? તેનો ખુલાસો કરવા પણ કર્તાએ પરવા રાખી નથી. હોલેંડમાં રાણી લંપટ પ્રધાનથી ભોળવાઈ વિષયગામિની થઇ હતી તેથી આખી પ્રજા કલંકિત થઇ છે એમ માની વલંદાઓએ તે પ્રધાનને ફાંસીએ ચડાવ્યો હતો અને રાણીને જન્મ પર્યંત કેદમા રાખી હતી. સિંધીઓમા આવુ પાણી ન્હોતું એવો હલકો મત કર્તા એમને માટે તો નહિં જ ધરાવતા હોય

રા. રા નારાયણ ઐતિહાસિક વાર્તાઓ લખે છે પણ ઇતિહાસનો અર્થ એમને ખબર હોય એમ લાગતું નથી ઇતિહાસની વીગતો તેઓ મહેનતથી એકઠી કરે છે-જો કે આ વાર્તામા તો વીગતોમા પણ કેટલાક કાલવ્યુત્ક્રમના દોષો થએલા છે Interpretation of History મા તેઓનો બીલકુલ પ્રવેશ નથી. હિંદુ અને મુસલમાનના સંઘટ્ટનના અનેક પ્રસંગોની વાર્તાઓ એમણે લખી છે છતાં હિન્દુઓ કેમ હારતા અને મુસલમાન કેમ વિજયી થતા તેનાં આધ્યાત્મિક અને પાર્થિવ ઐતિહાસિક કારણોથી એઓ વાકેફગાર હોય એવુ અમને લાગ્યુ નથી.

એમનું લખાણુ એવું કૃત્રિમ હોય છે-સ્વયંભૂ ઉર્મિઓથી હીન હોય છે કે સંસ્કારી વાચકોને તો કંટાળો જ આવે. માનસ વ્યાપારની મીમાંસા, સ્થળ કે પ્રકૃતિનાં વર્ણનો, કોઇ મહાભાવનું નિરૂપણ એમની વાર્તાઓમાં એવું નથી કે અમર થાય. કરણઘેલા જેવી પ્રતિષ્ઠા એમની એકે વાર્તા હજુ પામી શકી નથી એનુ કારણ શું ?

જીવનના પ્રશ્નો સંબંધી પણ એમણે ઊંડો વિચાર કર્યો હોય એવું નથી એવું છટાગંભીર, શબ્દપ્રચુર, ડાહ્યું ડાહ્યું એ લખી શકે છે કે સામાન્ય વાંચકોની સામાન્ય રસવૃત્તિ તૃપ્ત થાય છે.

ફુંહધીને ચાણક્યનંદિની કહેવામા પણ ચાણક્યની બેઆબરૂ કરવા જેવું છે લેખકે મુદ્રારાક્ષસનું, અથવા રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે એ ગ્રંથના ગુજરાતી ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં ચાણક્યના નિરૂપેલા ચરિત્રનું વાચન કર્યું હોત તો આવુ કથન તે કરત જ નહીં.

જટ કન્યાને બૌદ્ધ ભીક્ષુણી બનાવ્યા પછી પાછી ગૃહસ્થાશ્રમમા મોકલી છે તે અમને અનુચિત અને બૌદ્ધ જીવનથી વિરુદ્ધ લાગે છે. આજ કાઠીઆવાડમાં બાવાઓની જૂદી નાત થઇ છે તેમ બૌદ્ધ મઠોમાથી પરણેલાં ભીક્ષુક ભીક્ષુકીની જૂદી જ્ઞાતિ થઇ હતી પણ તે વાત જુદી છે અને આ વાત નિરાળી છે

અમને એમ લાગે છે કે આ વાર્તા રા રા. નારાયણે હમણાં નહીં લખી હોય પણ ઘણાં વર્ષો ઉપર લખી હશે એમાં મનઃસુખરામશાઇ સંસ્કૃતમય ભાષા છે, એમને હાલ પ્રિય થઇ પડેલી ઉર્દૂ ભાષાનો સંભાર નથી, એટલે આવું અનુમાન કર્યું છે.

૫. નંદશંકર જીવનચિત્ર, કર્તા રા. રા. વિનાયક નંદશંકર મેહતા, આઇ. સી એસ. મૂલ્ય રૂા ૧-૦-૦

કવિ ન્હાનાલાલના કેટલાંક કાવ્યો ભા. ૧ લાનુ અવલોકન લખતા રા બ. રમણભાઇએ જ્ઞાનસુધામા લખ્યું હતું કે ગયા જમાનાના લેખકોના પુત્રોદ્વારા પણ આ જમાનાની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી છે કરણઘેલાના સમર્થ કર્તાના વિદ્વાન પુત્રની કૃતિ જોતા અમને એ શબ્દોનું સ્મરણ થઇ આવ્યુ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમંદિરમા પોતાના પરલોકવાસી પિતાનું જીવનચરિત્ર લખી પ્રવેશ કરવા માટે રા રા. વિનાયકને અમે આવકાર આપીએ છીએ સાથે સાથે કહી દઇએ છીએ કે આટલા અર્ધ્યથી ગુર્જરીદેવી સંતૃપ્તથી નથી થવાની

રા રા. વિનાયકના બે મ્હોટા ભાઇઓએ એમની કેળવણીના પ્રમાણમાં ગુજરાતી સાહિત્યની કાંઇ જ સેવા નથી કરી તેમ તેઓ નહીં કરે એવી આશા છે. દલપતરામનુ નામ ન્હાનાલાલે, મહીપતરામનું નામ રા બ રમણભાઇએ, ભોળાનાથનું નામ નરસિંહરાવે રાખ્યું છે તેમ નંદશંકરનું નામ રાખવા રા રા વિનાયક ચુકશે નહીં એવી આશા છે.

ગુજરાતીઓમાંથી જેઓએ ઉંચામાં ઉંચી કેળવણી લીધી છે તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યને કંગાળ રહેવા દેશે તો પછી એમની કેળવણી એ રીતે વૃથા ગઇ છે એમ કહેવામાં સ્હેજ પણ ખોટું છે? ગુજરાતી સિવિલીઅનોની હાલમાં સંખ્યા વધી છે. રા. રા. અબદુલ્લા યુસુફઅલીએ અંગ્રેજી અને ઉર્દૂનો સ્વીકાર કરી પોતાની માતૃ-

ભાષાની સ્હેજ પણ સેવા કરી નથી પણ રા. રા. વિનાયક, અને ર. કાટાવાળા સાહિત્યપ્રેમી અને સાહિત્યસેવક પિતાના પુત્રો છે. રા રા નાનાલાલ ચમનલાલ ઈંગ્લંડમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારે કવિતાઓ લખતા હતા. આ સર્વે પોતાની સત્તા, વૈભવ, કામ કાજમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું વિસ્મરણ નહીં કરે એવી એમને અમારી વિનંતિ છે.

સુરતીઓએ પોતાના આગેવાન સાહિત્યસેવકોના જીવનચરિત્ર લખી સુરતના ઈતિહાસનું એક પ્રકરણ લખવા સારી સામગ્રીનો સંગ્રહ કર્યો છે નર્મદાશંકર, નવલરામ, દુર્ગારામ, મલગારી, ઇચ્છારામ વગેરેના જીવન ચરિત્રોમાંથી સુરતનો જેવો ખ્યાલ આવે છે તેવો હજુ અમદાવાદ, નડીઆદ કે બીજા 'સાક્ષર' નગરનો આવતો નથી. રા. રા. વિનાયકે કરણઘેલાને પોતાના પિતાની કીર્તિનો ધ્વજ ગણ્યો છે અને તેમાંની વીગતો કેવા વાતાવરણમાંથી સુઝી હશે તે પારખવા અને પોતાના પિતાનું અનુપમ શીલ કેવા અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ વાતાવરણમા ઘડાયું તે નિરૂપવા, બની શકે તેટલી સામગ્રી તત્કાલીન ચિત્ર માટે એકઠી કરી છે સુરતીઓના લાલાશાઇ જીવનનો ખ્યાલ આબેહૂબ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. મલિન વાનો લખતા વૃત્તિ ઊંચી રાખી છે અને તેમાં કોઇ પણ પ્રકારનો રસ લીધા વિના સયમથી જે લખી શકાય તે લખ્યું છે. પણ તે જીવન અમુક રીતે સભ્યતાવિહીન હતું એટલે વર્ણનમા પણ એ વિહીનતાના અશો આવી ગયા છે.

રા. રા. વિનાયકની પાસે પિતાના ચરિત્ર માટે કાઇપણ લેખિત માહીતી નહોતી નવલરામના જીવનચરિત્રમાં જેવા ઉતારા ગોવર્ધનરામે આપ્યા છે તેવા અથવા ગોવર્ધનરામની જીવન કથામા જેવા ઉતારા એમની Scrap books માથી આપી શકાય એવા ઉતારા આ ગ્રંથમા નથી. પણ રા રા. વિનાયકે પોતાના સંસ્કારી પિતા સાથે આપણા જીવનના વિવિધ પ્રશ્નો વિશે વાતચિત કરી તેમના નિર્ણયો અને અભિપ્રાય જાણેલા તે આ ગ્રંથમા આપ્યા છે. આ નિર્ણયો અને અભિપ્રાયો જીવનના કયા કાળમા કેવા કેવા અનુભવને પરિણામે નંદશંકરે બાંધેલા અથવા એમાં પુત્રની વિદ્વત્તાનો અજાણતા કયા કયા પાસ લાગી ગયો છે તેનુ નિરાકરણ કરવાની મુશ્કેલી છે. માહીતીને અભાવે અને શ્રુત સામગ્રીની અસંકલિત વખતે અસંબદ્ધ અને પ્રાસંગિક સ્થિતિને લીધે આ ગ્રંથમાં પણ શિથિલતા લાગે છે, પ્રમાણની ન્યૂનતા આવી ગઇ છે પિતાના જીવનના બનાવો બહુ ઓછા છે, એ જીવનના માનસ વિકાસના નિરૂપણ માટે આવશ્યક સાધનો મોજુદ નથી એટલે પુત્ર વાતાવરણમા, વિવિધ વિષયોના તલસ્પર્શી વર્ણનોમાં વધારે નિમગ્ન થઇ ગયા છે નંદશંકર આનુષંગિક લખાણમા દબાઇ ગયા છે. એટલું છતા એ નંદશકરનું ચિત્ર સ્પષ્ટ આપણી આંખ આગળ તરી આવી ઉભું રહે છે સુખી જીવન માટે ઉદાહરણ રૂપ થઇ પડે એવા છે, દુર્ગારામ, નર્મદાશંકર, નવલરામ, મહીપતરામ વગેરે ઉછાળામાં ઉછળી રહ્યા હતા ત્યારે મંદશંકર કેમ શાણા થઇ ગયા એ પ્રશ્ન નિરૂત્તર રહે છે પણ એ શાણપણ અને પ્રભુની કૃપાથી એમણે સુખી, કાર્યપરાયણ, વિદ્યાવિલાસી અને કુટુંબવાત્સલ જીવન ગાળ્યું છે. કરણઘેલા

સિવાય બીજી કોઈ પણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કેમ ન કરી? જે દેશપ્રેમ, ભાષાપ્રેમ, ઇતિહાસ-પ્રેમ એમને એ કથા લખાવી શકયો તેમણે બીજી કથાઓ લખવા કેમ પ્રેરણા નહીં કરી?

આમ અનેક જીજ્ઞાસા અસંતુષ્ટ રહે છે, ઉર્દૂના અવારનવાર પ્રયોગોથી ક્લિષ્ટતા અથવા અર્થબોધની મુશ્કેલી આવેલી છે; છેવટે નંદશંકર વિશેના બીજાના અભિપ્રાયો આપી કળાની ક્ષતિ અને પ્રતિષ્ઠાહાનિ કરેલી છે આટલું છતા પણ આ ગ્રંથ સન્માન પાત્ર છે. ઉંચા સસ્કારથી સપન્ન છે વિચારનો ઉત્તેજક છે. બુદ્ધિને સંતોષ અને આશ્ચર્ય પમાડે એવો છે એમા જીવનના પ્રશ્નોની ચર્ચા કે નિર્ણયો નથી પણ અનુભવીઓએ તે સંબધમા વ્યક્ત કરેલા અભિપ્રાયોથી ખચિત છે અને એ અભિપ્રાયો અવગણના થઇ શકે એવા નથી ઉપરાંતમા કરણઘેલા જેવી વ્યુત્પન્ન નવલકથાના કર્તાના સંસ્મરણો નો ગ્રથ છે ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદય અને ઉદયોત્તર કાળમા કેવી સ્થિતિ હતી, કેવી ભાવનાઓ થનથનાટ કરતી હતી, ભૂતકાળના કેવા વારસા સાથે વર્તમાનમા સંક્રાતિ થતી હતી તે સર્વે આ ગ્રંથથી જાણી શકાય છે

૬. આ વર્ષના ફેબ્રુઆરીની તા ૨૭–૨૮ મીએ ખંભાતમા ઉનેવાળ સેવક મંડળના થએલા પાચમા વાર્ષિક સમેલનની નોધ ગ. રા. લલ્લુભાઇ શકરભાઈ ભટ્ટ તરફથી મળી છે. ઉનેવાળો બહુ શ્રીમંત સ્થિતિમા નથી. બ્રાહ્મણ કરતાં કૃષિકારનો ધધો સ્વીકારવાથી વિદ્યા પણ બહુ જૂજ છે એ જ્ઞાતિની ઉન્નતિ કરવા યુવાનોએ સેવકમંડળ સ્થાપ્યું છે અને તેના સમેલન જ્ઞાતિનિવાસના ભિન્નભિન્ન સ્થળે મેળવી જ્ઞાતિપરિષદની ગરજ સારી છે વિદ્યાનું સેવન વધશે એટલે આપોઆપ અનિષ્ટ સાસારિક રીવાજો દૂર થશે. જ્ઞાતિપરિષદોને શાસનની સત્તા નથી હતી ભલામણના ઠરાવો નકામા છે અને જૂના વિચારવાળા અને સુધારાવળા વચ્ચે વીખવાદ થઇ જ્ઞાતિનું હિત કરતા અહિત થવાનો સભવ થઇ જાય છે. આવુ વખતે લાગ્યું હશે એટલે માત્ર વિદ્યા પ્રસારણ અર્થે જ આ ચળવળ છે વિરોધ, ગાલિપ્રદાન, તુચ્છકાર, અપમાન વગેરે સહન કરતાં જ્ઞાતિજનોનો સમભાવ આ મંડળ મેળવતું જાય છે. આ વખતે જ્ઞાતિની સન્નારીઓ પણ સામેલ થઇ હતી મુષ્ટિદાનનું વ્રત ગયા સમેલનથી કેટલીક સન્નારીઓએ સ્વીકારી આ સંમેલનમાં તે દ્વારા વિદ્યા પ્રસારણ માટે દ્રવ્ય મેળવી આપ્યું હતુ. આ વખતે પણ એ વ્રતનો વિશેષ સ્વીકાર થયો હતો. ઉનેવાળો બ્રાહ્મણો છે તો પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિના લક્ષણો ખિલવી ત્યાગનો અને સેવાનો આશ્રય લેશે તો પ્રગતિને પથે વ્હેલા ચાલશે એમા સશય નથી. જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે શિષ્યવૃત્તિ હાલ અપાય છે પણ ભવિષ્યમાં વિદ્યાર્થીગૃહ સ્થાપવાનો જ્ઞાતિજનોને અભિલાષ છે. કૃષિકાર થઇ નિર્વાહ કરતી જ્ઞાતિ કારકૂનીના ભણતર તરફ પોતાની સંતતિને વાળતા પહેલા આ જમાનાનાં શિક્ષણના ઉકેલા પ્રશ્નોનો વિચાર કરી બની શકે તેટલી તજવીજ કરશે તો વધારે સારૂં. બ્રાહ્મણો તરિકે સંસ્કૃત વિદ્યાનું વિસ્મરણ નહી કરે અને સ્વાધ્યાયનું પુનર્જીવન કરશે તોપણ સારૂં. સેવકમંડળનો વિજય અમે ઇચ્છીએ છીએ.

શ્રીયુત ગાંધીજીએ ચંપારણ્યમાં બતાવેલો સત્યાગ્રહ.

બિહાર પ્રાંતમાં પટનાની ઉત્તરે ચંપારણ્ય નામે પ્રદેશ છે. તેમાં ઘણે ભાગે ગળીનું વાવેતર થાય છે તે ગળીની જાગીરોના હકપટા ઈંગ્રેજ વેપારીઓને હાથ છે. તેમના ખેડુતો ઉપર આજ ઘણાં વર્ષથી અન્યાય તથા જુલમ થવાનું કહેવામાં આવે છે. કેટલીક વખતે "પ્લેંટર્સ" એટલે જાગીર માલિકો અને રૈયત વચ્ચે એવો વિરોધ થએલો કે ૧૯૦૬ માં તો ખાસ પોલીસ રોકવી પડેલી. એટલે સુધી કહેવાય છે કે આ ખેડુતોનુ દુઃખ તો નાતાલ અને ફીજીના ગિરમટિયાઓ કરતાં પણ વધી જાય તેવું છે. આ બાબત તપાસ કરી અન્યાય દૂર કરાવવા બિહારના આગેવાનોએ કરેલા પ્રયત્નોનું કંઇ પ્રત્યક્ષ ફળ નહિ આવેલુ તેથી છેવટ ગઈ કૉંગ્રેસની બેઠક વખતે લખનૌમા બિહારના ૧૦૦ પ્રતિનિધિઓએ એક ઠરાવ પસાર કરાવ્યો હતો અને તેમા "હિંદીઓ તથા ગોરાઓની એક કમિટી નીમી ઉત્તર બિહારના ખેડુતો અને ગોરા જાગીરદારો વચ્ચે ઉત્પન્ન થએલો કલહ તથા બેદિલીના કારણ શોધવાની તથા તેના નિવારણના ઉપાયો સૂચવવાની ઈષ્ટતા સરકારની નિધામા આગ્રહપૂર્વક મૂકી હતી."

એ ઠરાવ શ્રી ગાંધીજીએ મૂકવા એમ વિનંતિ થતા તેમણે તે સંબંધી પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવ્યા સિવાય તેમ કરવા ના કહેલી, અને તેમણે અનુકૂળતાએ જાતે આવી તપાસ કરવાનુ વચન આપેલું તે ઉપરથી તેઓ તા૦ ૧૦ મી માર્ચના અરસામા બિહાર ગયા. એમની સરળ રીતિ અનુસાર તેમણે પ્રથમ તો અમલદારોને પોતાના હેતુઓ સમજાવી તેમની મદદ મેળવવાની કોશીશ કરી. એટલુંજ નહિ પણ 'પ્લેંટર્સ' ના પ્રતિનિધિઓને પણ પોતાની હીલચાલથી વાકેફ કરી તેમની લાગણી જાણવા તથા મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, તેમ કરવા જતા અમલદારોએ તેમના ઉપર કાયદાની સત્તા ચલાવી, જેનો સવિસ્તર હેવાલ પ્રજાને ઘણોજ બોધક છે. તેમાં શ્રી ગાંધીજીના પોતાના કહેવા મુજબ ઘણાજ ગંભિર મુદ્દાઓ સમાયલા હોવાથી એ કેસમા રજુ થએલ મુખ્ય મુખ્ય કાગળોના સંપૂર્ણ ભાષાંતરપૂર્વક તે મુદ્દાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો આ લેખનો હેતુ છે.

ચંપારણ્ય તિરહુત વિભાગ (ડિવિઝન) મા છે. તેનું મુખ્ય નગર મુઝફ્ફરપુર છે, ત્યા શ્રી ગાંધીજીએ પ્રથમ તો "પ્લેંટર્સ"ની સભાના મંત્રી મી. વિલસનની મુલાકાત લીધી તે ગૃહસ્થ સાથે કેટલીક ચર્ચા થઇ અને માત્ર એટલુંજ મેળવ્યું કે "એ સવાલ—ખેડુત અને ગોરા પ્લેંટર્સના વ્યવહારનો સવાલ—મુશ્કેલી ભરેલો છે અને તેમાં માથું મારવા જતાં તમારે પોતાને સોસવાનો પ્રસંગ આવશે" આવાં માર્મિક વાક્યો સાંભળીને માત્ર અંતરમાં હસેંજ તેવો આ સમરવિજયી વીર પછી બીજા કર્તવ્ય તરફ વળ્યો. વિભાગના મુખ્ય અમલદાર પોતાની ફરજ બજાવશે કે ? શ્રી ગાંધીજીએ જઇને તેમને પોતાનો હેતુ કેવો શાંતિભરેલો છે તે માત્ર બંને પક્ષો વચ્ચે

સલાહને સંપની વૃદ્ધિ કરવા માટે જ છે એમ ઠસાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ કમિશ્નર સાહેબ ને હિંદના આ વિશુદ્ધમા વિશુદ્ધ અંતઃકરણના અપ્રતિમ નેતાના આશયોમાં વિશ્વાસ ન પડયો ને મદદ તો નહિજ પરંતુ આ સઘળા ખળભળાટની શરૂઆત કરી તેમના પત્રથી પ્રેરાઇને જ શ્રી ગાંધીજી ઉપર જીલ્લા કલેકટરે નીચે આવનાર હુકમ કાઢયો.

વિધિ પૂરી કરી પોતાનો ધર્મ પૂરો થયો માની શ્રી ગાંધીજીએ હવે પોતાનું 'મીશન' શરૂ કર્યું. મુઝફરપુર છોડી ચંપારણ જવા માટે મોતીહારી ગયા અને ત્યાંથી બીજે જ દિવસે ઉકત ગામડાઓમાં ફરવાનું શરૂ કર્યું. પાંચેક માઇલ જઇ એકાદ ગામના લોકો સાથે વાતચીત કરતા હતા તેવામાં એક પોલીસ સ્વારે આવી જણાવ્યુ કે કલેકટર સાહેબે સલામ કહી છે અને આપને મળવા માટે બોલાવે છે. શ્રી ગાંધીજી આનો અર્થ કળી ગયા અને લક્ષ્મી ચાલ્લો કરવા આવી જાણી મ્હો ધોવા પણ રહ્યા નહિ જેણે સત્યને ખાતર અનેક પ્રકારનાં સંકટો ખમ્યાં છે, તેને આવી રીતે સ્વદેશમાં જ ને વળી જ્યા રામ, સીતા આદિએ પણ સ્વધર્મ ને સત્ય ખાતર અરણ્યવાસ કરેલો એવા પુરાતની પુણ્ય પ્રદેશમાં આત્મભોગરૂપી "માનભોગ" થી સત્યનારાયણ દેવનું પૂજન કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા તેમને અંતરમાં જે આલ્હાદ થયો હતો તે તેમના ખાનગી ઉદ્ગારોના જાણનાર જ આપી શકે તેમ છે.

તુરત જ તે સવારની સાથે એક બળદના ગાડામાં મોતીહારીનો માર્ગ લીધો. રસ્તામાં એક પોલીસ અમલદારે સામા આવી નીચેની નોટીસ એનાયત કરી.

"આ વિભાગના કમિશ્નરના પત્ર (જે આ સાથે સામેલ છે) થી મને જણાવવામાં આવે છે કે આ જીલ્લાના કોઇ પણ ભાગમાં તમારી હાજરી હોવાથી જાહેર શાંતિનો ભંગ તથા ખુના મરકી થાય એવુ તોફાન થવાનો સંભવ છે, તથા આ કામમા તુરતા તુરત પગલા લેવાની જરૂર જેવુ છે. તેથી હું હુકમ કરૂં છું કે તમારે આ જીલ્લાના કોઇ પણ ભાગમા નહિ રહેતા પહેલામા પહેલી ગાડીએ વિદાય થવું.

તા ૧૬ એપ્રીલ ૧૯૧૭ (સહી) ડબલ્યુ. બી. હેકોક
ડીસ્ટ્રીકટ મેજીસ્ટ્રેટ, ચંપારણ.

હવે ઉપરની નોટીસમા જણાવેલો કમિશ્નરસાહેબનો પત્ર જોઇએ.

"મી. એમ. કે. ગાંધી જણાવે છે કે ગળીમા ખેતરોમાં હિંદીઓ કેવી દશામાં કામ કરે છે તેની તપાસ કરવા માટે તેમને તે લોકો તરફથી આગ્રહપૂર્વક થએલા આમંત્રણથી તેઓ તે કામ માટે અહિં આવ્યા છે ને સ્થાનિક અમલદારોની મદદ ઇચ્છે છે. તે આજ સ્હવારે મને મળવા આવ્યા હતા; અને મેં તેમને જણાવ્યું કે ૧૮૬૦ ની સાલથી આ ખેડુતોને જાગીરમાલિકોના વ્યવહાર સંબંધે સરકારનું ધ્યાન ખેંચાયલું રહે છે; અને તેજ સવાલનો એક મુદ્દો હાલમાં ચંપારણના અમલદારોના ખાસ ધ્યાનમાં રહેલો છે. પણ અમને શંકા રહે છે તેના નિર્ણયમાં એક ત્રાહિત ગૃહસ્થના આવવાથી મુશ્કેલી આવવાનો સંભવ થશે. ચંપારણમાં તોફાન થઇ જાય એવો પણ સંભવ છે તે મેં તેમને જણાવ્યું તથા શા આધારે તે કહે છે કે લોકો તેમની

તપાસની આગ્રહપૂર્વક માગણી કરે છે તે બતાવો* ને પછી તે બાબત ઉપરી સરકારનો અભિપ્રાય મેળવવાની જરૂર રહે શે.

હું ધારૂં છું કે ચંપારણ જતા પહેલાં મી. ગાંધી ફરીથી મને મળશે પણ અમારી મુલાકાત પછી મને ખબર મળ્યા છે કે સત્ય શોધવાના શુદ્ધ હેતુને બદલે તેનો હેતુ ચળવળ ઉત્પન્ન કરવાનો હોય એમ સંભવ છે અને તેથી એમ બને કે વધુ વાત કર્યા સિવાય તે પ્રદેશમાં જશે. જો તે તમારા જીલ્લામા આવશે તો ત્યારે શાંતિમા ભંગ પડશે એમ મને ધાસ્તી રહે છે. માટે હું વિનતિ કરૂં છુ કે ત્યા આવે તો તમે ક્રી. પ્રો. કો. ની કલમ ૧૪૪ મુજબ હુકમ આપશો કે તે પ્રદેશ છોડી ચાલ્યા જાય.”

સહી. એલ એફ. મોર્સહેડ.
કમિશ્નર તિરહુર ડીવીઝન.

આ બે કાગળો શ્રી. ગાંધીજીને મળતાં તેના ઉત્તરમા કલેક્ટર સાહેબ ઉપર તેમણે નીચે મુજબ લખી જણાવ્યું.

“સાહેબ—ક્રી. પ્રો. કો ની કલમ ૧૪૪ મુજબનો આપનો જે હુકમ હમણા જ મને પહોંચાડવામાં આવ્યો છે તે સબંધે હું જણાવવા રજા લેઉ છુ કે આપને તેમ કરવાની જે જરૂરી પડી છે તે માટે હું દિલગીર છું. અને ડીવીઝન કમીશ્નરે મારા હેતુઓ સંબધે જે ગેર સમજુત પકડી છે તે માટે પણ હું દિલગીર થયો છું જાહેરપ્રજા તરફની મારી જવાબદારી વિચારતા મને લાગે છે કે હું આ જીલ્લો છોડી જઇ શકુ તેમ નથી એમજ કહેવાની મારી ફરજ છે. અને તેથી આ હુકમનો અનાદર કરતા થતી શિક્ષા ભોગવવામા જ માત્ર હું તેને આધીન થઇશ.”

“મારો હેતુ ચળવળ ઉત્પન્ન કરવાનો હશે” એવી શંકા જે કમિશ્નર સાહેબે જણાવી છે તેનો હું ઘણાજ આગ્રહપૂર્વક ઇનકાર કરૂં છુ મારી ઇચ્છા તો માત્ર સત્ય નિર્ણય માટે એક શુધ્ધનિષ્ઠાથી તપાસ કરવાની જ છે. અને જ્યા સુધી મને છૂટો રહેવા દેવામા આવશે ત્યા સુધી તે જીજ્ઞાસા પૂરી પાડવા હુ કોશિશ ચાલુ જ રાખીશ.

તા. ૧૬ એપ્રીલ ૧૯૧૭ (સહી) એમ. કે. ગાંધી

આ પત્ર વ્યવહાર પછી નોટીસનો ભંગ કરવા માટે તેમના ઉપર મેજીસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં ૧૮ મી તારીખે કામ ચાલ્યુ તેમા નકામો બચાવ કરી કેસ લંબાવવાનું ઠીક નહિં ધારી ગાંધીજીએ આરોપનો સ્વીકાર કર્યો અને તેમ કરતાં નીચે મુજબ પોતાના અભિપ્રાયો જાહેર કર્યા એ લેખ એક ગૌરવયુક્ત અને મનનીય ઉદ્દગાર છે. સત્યાગ્રહ શુ છે, સત્યાગ્રહીનું હૃદય કેવું ઉન્નત, વિશુદ્ધ અને આરસી જેવું પારદર્શક હોવુ જોઇએ એ તેમાંથી જણાઇ આવે છે સામા પક્ષ માટે દ્વેષનો છાટો પણ તેમના હૃદયમા નથી, એટલું જ નહિં પણ તેને માટે દયા ભાવ તથા વિનીતતા પણ છે. એમ

* આના ઉત્તરમા ગાંધીજીએ પોતાના ઉપર બિહારના કેટલાક આગેવાનો તરફથી આવેલા પત્રો બતાવ્યાઇ જાહેર થયુ છે પરંતુ કમિશ્નર સાહેબને તેથી સંતોષ થયો નહિ હોય

વિવેકી વાચનાર તુરત જોઇ શકશે. વળી એમાં કાયદા પ્રત્યેની જોઇતી વફાદારી સાથે આપણા અંતરાત્મા પ્રત્યેનો ધર્મ સાચવવાનો સૂક્ષ્મ અને ઉન્નત વિવેક બેધડક રીતે મૂકવામા આવેલ છે-તે જાહેરપ્રજાને અને ખાસ કરીને હાલના સ્વરાજ્યકાંક્ષાના વાતાવરણમાં-અવશ્ય જાણવા ને સમજવા યોગ્ય છે. જે સૂક્ષ્મ વિવેકથી તેમણે સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તનું વિવરણ આ ટુંક લેખમાં જાણે કે એકાત્મભાવના અનુભવની ઉંચી પળોના ઉદ્‌ગાર રૂપે અજાણતા પણ કરી દીધું છે, તેથી એ એક યાદગાર લેખ છે. અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી પણ કદાચ એ ભવિષ્યમાં આપણા સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિની પ્રયાસશ્રેણીનું એક પગથીયું બનવાનો દાવો પ્રાપ્ત કરી શકે તેવો છે. તેનું મહત્ત્વ વિચારી અસલ ઇંગ્રેજી તેમજ ગુજરાતી ભાવાર્થ બેઉમાં તે આપવા રજા લઇએ છીએ

"With the permission of the court I would like to make a brief statement showing why I have taken the very serious step of seemingly disobeying the order made under s 144 of the Cr. P. C In my humble opinion it is a question of difference of opinon between the local administration and myself. I have entered the country with motives of rendering humanitarian and national service. I have done so in response to a pressing invitation to come and help the raiyats who urge they are not being fairly treated by the indigo planters. I could not render any help without studying the problim I have therefore come to study it with the assistance if possible of the administration and the planters I have no other motive and I cannot believe that my coming here can in any way disturb public peace, or cause loss of life. I claim to have considerable experience in such matters. The administration however has thought differently I fully appreciate their. difficulty and I admit too that they can only proceed upon information they receive As a law abiding citizen, my first instinct would be as it was, to obey the orders served upon me. I could not do so without doing violence to my sense of duty to those for whom I came I feel that I could just now serve them only by remaining in their midst, I could not therefore, voluntarily retire Amids this conflict of duty I could only throw the responsibility of removing me from them on the administration. I am fully conscious of the fact that a person holding in the public life of India a position such as do, has to be most careful in setting example It is my firm belief that in the complex constitution under which we are living the only safe and honourable course for a self respecting man is in the circumstances such as face me to do what

I have decided to do, that is to submit without protest to the penalty of disobedience. I have ventured to make this statement not in any extenuation of the penality to be awarded against me but to show that I have disregarded the order served upon me, not for want of respect for lawful authority but in obedience to the higher law of our being—the voce of conscience

ભાવાર્થ.—ક્રી. પ્રૉ. કોડની ૧૪૪ મી કલમ મુજબ મારા ઉપર થએલ હુકમનું માત્ર દેખાવમાં મેં ઉલ્લંઘન કરવાનું આ અંતગંભિર પગલુ મેં શામાટે લીધું છે તે ટુંકમા કોર્ટની રજાથી જણાવવા ઈચ્છું છું મારા આધીન મત પ્રમાણે અહિંઆ સ્થાનિક અમલદારો અને મારી વચ્ચે મતભેદીનો જ કિસ્સો છે. આ પ્રદેશમાં આર્ત સેવા અને રાષ્ટ્ર સેવાના હેતુઓથી જ મારૂં આવવું થયું છે ખેડુત વર્ગ તરફના આગ્રહપૂર્વક થએલ આમંત્રણના ઉત્તરમા જ હું આવ્યો છું તેઓની ફરિયાદ એવી છે કે ગળીના માલિકો તેમને ન્યાયસર વર્તતા નથી. (પણ) એ સવાલનો અભ્યાસ કર્યા સિવાય હું તેમને કંઈ મદદ કરી શકું નહિ. તેથી હું બને તો સ્થાનિક અમલદારો તથા પ્લેંટર્સની સહાયતાપૂર્વક—તે સવાલનો અભ્યાસ કરવા અહિં આવ્યો છું. આ સિવાય મારે બીજો કોઇ હેતુ નથી અને તેથી મારૂં આગમન જાહેર શાંતિનો ભંગ કરશે યા ખુનામરકી કરાવશે એમ હું માની શકતો નથી આવા સવાલોનો મને ઘણો અનુભવ હોવાનો હું દાવો કરી શકું છું પરંતુ સ્થાનિક અમલદારોએ જુદા જ મત ધારણ કર્યો છે. હું તેમની મુશ્કલી પૂર્ણ રીતે બુઝું છું, અને કબુલ પણ કરૂં છુ કે તેમને તો મળેલી હકીકત ઉપર જ કામ લેવાનું બને છે. કાયદાને માન આપી ચાલનાર એક નાગરિક તરીકે પ્રથમ તો મારા મનમાં સ્ફુરે—અને બન્યું પણ તેમ જ હતું કે મારે આ હુકમને આધીન થવુ. પરંતુ જેમને માટે હું આવ્યો છું તેમના પ્રત્યેના મારા ધર્મનો ત્યાગ કર્યા સિવાય હું તેમ કરી શકુ નહિ મને લાગે છે કે હાલમાં તેમની પાસે રહીને જ હું તેમની સેવા કરી શકું તેમ છે. તેથી હું રાજી ખુશીથી પ્રદેશ છોડી જઇ શકતો નથી. આ રીતે ધર્મસંકટ આવતા મને આ જગાએથી દૂર કરવાની જવાબદારી અમલદારો ઉપરજ નાખવી રહી હિંદના જાહેરજીવનમા જે સ્થાન હું ભોગવું છું તે સ્થાન ઉપરના પુરૂષે પોતાના વર્તનનો દાખલો આપવામાં ઘણુ જ સંભાળવાનું છે એ વસ્તુ મારા ખ્યાલમાં સંપુર્ણ રીતે છે. (પણ) મારી દૃઢ માન્યતા છે કે જે સંકુલ રાજ્યબંધારણમા અમે હિંદીઓ હાલ છીએ તેમાં મારા જેવા સંજોગોમા મુકાયલા સ્વમાની પુરૂષ માટે સલામતી અને આબરૂદારીનો માર્ગ મેં જે આજે ગ્રહણ કરવા ધાર્યો છે તેજ છે. એટલે કે કાયદાના ભંગની, શિક્ષાને કંઇપણ વાંધો લીધા સિવાય આધીન થવુ. આ ઉદ્ગાર મને થનાર શિક્ષામા કોઇ જાતનો ઘટાડો કરાવવાના હેતુથી કરવા હું પ્રેરાયો નથી. પણ એટલું જણાવવા માટે કે સરકારી કાયદા તરફના અનાદરને લીધે નહિ પરંતુ તેથી ઉંચા મનુષ્ય જીવનના કાયદાને—અંતરાત્માની પવિત્ર પ્રેરણા—ને અનુસરવા ખાતરજ મેં મારા ઉપર થએલ કોર્ટના હુકમને કોરે મુકેલ છે.

આ રીતે હિંદની કોર્ટમા કદી નહીં બનેલો એવો ઐતિહાસિક બનાવ પહેલ વહેલો બન્યો જેલમા જવા તત્પર થઇને જ આવેલા આવા વિરલ અને પ્રભુના પવિત્ર કાયદાને કોર્ટના કાયદાની ઉપર બેધડક સ્વીકારનાર વિચિત્ર 'પણ ૯૯ આરોપીને જોઇ મેજીસ્ટ્રેટ પણ ગભરાયા સાધારણ રીતે આરોપી ગુન્હો કબુલ કરે ત્યાં તો શિક્ષાની ફરમાશ તુરતા તુરત જ હોય છે. પરંતુ આ કિસ્સામાં તેમ કરવું સહેલું નહોતું. અમલદારોએ ઠરાવ્યું કે ઉપરી સરકારનો અભિપ્રાય આવતા સુધી ફેંસલો મુલતવી રાખવો ને શનિવાર સુધી ગાંધીજીએ પોતાનું કામ મુલતવી રાખવા સ્વીકાર્યું.

છેવટે બિહાર સરકારે સ્થાનિક અમલદારોએ કરેલી ભૂલ જોઇ અને સુધારવાની હિંમત બતાવી શ્રી ગાંધીજીના શબ્દોમાં જ તેના છેવટના સમાચાર આપીશું.

"સરકારની સૂચનાથી મારા ઉપરનું કામ પાછું ખેંચી લેવામા આવ્યું છે અને આ તપાસ કરવામા મને સ્થાનિક અમલદારોની મદદ આપવાનું વચન પણ આપ્યું છે. આ રીતે કામ પાછું ખેંચી લેવા માટે તેમજ મદદ માટે આભારી થાઉં છું સ્થાનિક વકિલો અને બીજાઓ બેહદ મદદ કરે છે લાગણી દર્શાવનારા અને મદદ આપવાની ખાએશ જણાવનારા સંદેશાઓ ઘણા સ્થળોમાંથી આવે છે, જેથી મારા સાથીઓને અને મને ઉત્સાહ મળે છે અત્યાર સુધીમાં કેટલાક ગામોની મુલાકાત લીધી છે. અને મેં કંઇ ખેડુતોની સાથે વાતચીત કરી છે અમલદારોમાં સર્વ પ્રસંગે વિનીતભાવ બતાવ્યો છે. તપાસ દરમિયાન જાહેર હિલચાલની જરૂર નથી આ કામમા સમાયલા મુદ્દાઓ ઘણા જ ગંભીર છે મારા નિર્ણયો સરકાર તથા લોક સમક્ષ મૂકવા ઉમેદ રાખું છું. આ તાર જાહેરમા મૂકી શકશો."

ફરીથી વળી, આ ઉદ્ગારો ઉપર પણ બે બોલ બોલ્યા સિવાય રહેવાતું નથી. સત્યાગ્રહની ફત્તેહ તુરત થઇ પરંતુ કોઇ પણ જાતનો હર્ષ કે ગર્વ આ મહાત્માના દિલમાં થયો હોય એમ જણાતું નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ એવા ફત્તેહના પ્રસંગમાં પણ તે બીજાઓની—પ્રતિપક્ષીઓની—સ્તુતિજ કરે છે.

અમલદારો પ્રત્યેનો તેમનો સદ્ભાવ તો શ્રી ભર્તૃહરિના પરગુણ પરમાણુન્પર્વતી કૃત્ય નિત્યં। निजहृदि विकसन्त सन्ति संतकियन्त ॥ ની સ્મૃતિ કરાવે છે. પારકાના તલમાત્ર એવો ગુણને પર્વત સમાન ગણી હૃદયમા રાજી થનાર સંતો તો વિરલજ છે.

સત્યાગ્રહના આ સઘળા પ્રસંગમાં સમાયેલા મુદ્દાઓનો બોધ જાહેર પ્રજા સમજી હૃદયમાં ઉતારશે એવી ઉમેદ રાખી આ લેખ બંધ કરવા ગાવાની રજા લઇએ છીએ કેઃ

"રાજ, કાયાને માયા પર બળ નૃપનું વસ્યું રે,
પ્રભુએ જીવ ધર્યો છે જુદો કાયા માય
ત્યારે ભૂપ તણું પણ તેપર નચાલે કશું રે"

જમના બેહન
સત્યાગ્રહ આશ્રમવાસી

નોંધ.

૧. લેંકેશાયરના કાપડ ઉપર ૭ાા ટકાની જકાત.—વર્તમાન મહાયુદ્ધમાં હિન્દુસ્તાને દોઢ અબજ રૂપીઆ લોનથી મેળવી લડાઇ ચલાવવા ઇંગ્લંડને આપવા નક્કી કર્યું છે. એ લોનનું વ્યાજ ચાલુ ઉપજમાંથી નહિ આપી શકાય માટે હિંદી સરકારને નવા કર નાખવાની જરૂર પડી છે અને તે મુજબ લેંકેશાયરથી આવતાં કાપડ ઉપરની જકાત વધારી સાડાસાત ટકાની કરવામાં આવી છે. આ વધારો રદ કરાવવા અથવા હિંદી મીલોમાં બનતા કાપડ ઉપર એવીજ જકાત નાખાવવા લેંકેશાયરવાળાઓએ જબરી ચળવળ કરી છે પ્રથમ તો એમનું એક ડેપ્યુટેશન હિંદી પ્રધાન મિ. ચેમ્બરલેનને અને મુખ્ય પ્રધાન મિ. જ્યોર્જને મળવા ગયું હતું અને પછી ખુદ આમની સભામાં તેમણે આ પ્રશ્ન ચર્ચ્યો હતો. મિ. ચેંબરલેને જવાબમા સંગીન દલીલોથી અને ઉદાર રાજનીતિથી વધારેલી જકાતનો બચાવ કર્યો હતો (૧) હિન્દુસ્તાને સ્વયંભૂ ઉર્મિથી જે મહોદાર ભેટ યુદ્ધના કટાકટીના સમયમાં કરી છે અને તે ભેટનાં વ્યાજ માટે જકાત વધારી છે તો તે રદ કરાવવાથી ભેટની કફોડી સ્થિતિ થશે અને તેની અસર હિંદુસ્તાનમા સારી નહી થાય (૨) વસ્તુતઃ લેંકેશાયર અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે હરીફાઇજ નથી લેંકેશાયર બધો માલમસાલો બીનજકાતે મેળવે છે પણ હિંદુસ્તાનની મીલવાળાને રૂ સિવાય સાંચાકામ, મસાલા વગેરે સર્વે ચીજો જકાત આપી મેળવવી પડે છે. જો સક્રિય સ્પર્ધા હોય તો માત્ર બે ટકા વેપારની છે અને તે કાંઇ બહુ મહોટી ન કહેવાય છેલ્લા દશ વર્ષમા લેંકેશાયરની શાળાઓમાં ૧,૨૦,૦૦૦ નો વધારો થયો છે. આ વધારા જેટલી શાળો પણ હિંદમાં કામ કરતી નથી. (૩) હિંદમાં આયાત થતા બીજા અંગ્રેજી માલને કોઇ પણ જાતનું રક્ષણ નથી અને લેંકેશાયરના કાપડ માટે હિંદી મીલોમાં બનતા કાપડ ઉપર જકાત છે તે ગેરવાજબી અને હાનિકારક છે એવું હિંદીઓજ માને છે એટલુંજ નહી પણ અંગ્રેજ અમલદારો અને અંગ્રેજ વેપારીઓ પણ માને છે. આખી પ્રજાનો મત એની વિરૂધ્ધ છે

મિ. ચેમ્બરલેનના સમર્થનમા બીકાનેરના મહારાજા સાહેબ અને સર સત્યપ્રસન્ન-સિંહે પણ હિન્દુસ્તાનની આ વિષય સંબધમા શી લાગણી છે તે જણાવી હતી. પણ લેંકેશાયરનો સ્વાર્થ આથી ટાઢો પડયો નહિ અને આ પ્રશ્નની ચર્ચા આમની સભામાં કરાવી આ પ્રશ્ન આર્થિક છે અને એ સંબંધમા ઇંગ્લંડમાં બે પક્ષ છે એક પક્ષ બીનજકાતી નીતિનો (free traders) છે. તેઓ આયાત અથવા નિકાશ ઉપર જકાત નાંખવાની બીલકુલ તરફેણમાં નથી એટલે એમને આ પ્રસંગ ભયંકર, વિનાશક અને અનુપયોગી લાગેજ. તેમ આ પ્રસંગે મૌન ધારણ કરે તો રખેને આમ હાથો ચાલી જતા કોઇ બાધો લેતું નથી તો પછી રક્ષક નીતિનો પ્રચાર કરનારાઓનું બળ વધી જાય. આ બીજા પક્ષનો એવો વિચાર છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા દેશો વચ્ચેના વેપાર ઉપર કોઇએ જકાત નાંખવી નહિં પણ પરરાજ્યોના વેપાર ઉપર જકાત નાખવી. હજૂ આ વિચારવાળા પોતાના મત પ્રમાણે કોઇ પણ પ્રકારનો ફેરફાર કરી શકયા નથી એમને પણ હિંદી સરકારે નાંખેલી જકાત ગમી નથી સામ્રાજ્યના

બ્રિટિશ મહાપ્રજાગજ્યની ખાતર હિંદીઓની માગણીઓ બરાબર સમજવી જોઈએ અને હિંદના અંત પક્ષી વગર વિગ્રહે તેમનો વિચાર થવો જોઈએ જો આવો સમભાવ [illegible] ટેગત ત્રાગાનો હોય તો હિંદી આગેવાનોએ એ સંસ્થાની પત્રિકામા હિંદની માંગણી વિશે લેખો લેખી ગ્રેટબ્રિટન અને સંસ્થાનોના અનુભવી અને બાહોશ આસામીઓ પાસે તેમની ચર્ચા થવા દેવી જોઈએ સંસ્થાનો જાતે જ કહે કે અમારે હિંદ ઉપર સત્તા ચલાવવી નથી તો પછી બધી તકરારનો છેડો આવી જાય "આ જુવાન પ્રજાશાસક લોકોને સ્વરાજ્યનો સિધ્ધાંત શ્વાસ અને પ્રાણ જેવો છે. લગભગ ધર્મ છે. એક પ્રજા બીજી પ્રજા ઉપર અમલ ચલાવે એમાં એમને અંતર્ગત દોષ લાગે છે."

મિ. કર્ટિસના કાગળના મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) બ્રિટિશ પ્રજારાજ્યની પુનર્ઘટના કરતા સમગ્ર પ્રજારાજ્યની સલામતી માટે જવાબદાર રહે એવી સમ્રાટ્ પાર્લમેન્ટ અસ્તિત્વમા આણવી જોઈએ. આમા પ્રજા રાજ્યોના સર્વે અંગોના પ્રતિનિધિઓને સ્થાન મળવુ જોઈએ. પાર્લમેન્ટના બે વિભાગ રાખવા. એક જ્યેષ્ઠ અને બીજાને કનિષ્ઠ વિભાગ કહેવો હિંદના પ્રતિનિધિઓને બન્ને વિભાગમાં પ્રતિષ્ઠા આપવી જોઈએ હમણા સામ્રાજ્યની વિગ્રહપરિષદમાં બીકાનેરના મહારાજા અને સર સત્યપ્રસન્ન સિંહ ગયા છે એટલે બન્ને વિભાગમા પ્રતિનિધિઓ મેકલવામા અંતરાય નહીં આવે

(૨) હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા જવાબદાર થવી જોઈએ. પ્રજાને જવાબદાર શાસન કરવા હિંદી મનદાગમંડળને હિંદી બાબતોમાં છેવટની સત્તા સોંપવી પડશે એટલે હિંદમા પ્રાંતિક અને વરિષ્ટ પાર્લમેન્ટની સ્થાપના કરવી પડશે આમ લક્ષ્ય નક્કી કરવુ પડશે

(૩) આમ જવાબદાર શાસન કરવા બે બાબતો નજરે ચડે છે.

(ક) એકજ સપાટે એવુ શાસન સ્થાપી શકાય—

(ખ) ફેરફારોની પરંપરાથી એવુ શાસન સ્થાપવુ પણ તેમ કરતા વખત લાગશે

મિ કર્ટિસ બીજા પક્ષની તરફેણમા છે. આમ એની અને કૉંગ્રેસની વચ્ચે બહુ મતભેદનો ફેર નથી. ફેરફાર ક્યારે કરવો એ પ્રશ્નનો તફાવત છે તે તો બન્ને પક્ષ

વિરૂદ્ધમા હોય. હમણાંજ મુબઇમાં મ્યુનિસિપ્ટ ન આપે અથવા આખું માથુ ન મુંડાવે
અને મિ મેકઆઇન ઉમેદવાર થયા હતા મિ ત્રેતુ અટકે છે પોતાના ગોળ બ્હારથી
બેસી લોકસેવા કરી છે. એમની હુ શિઆરી ર કરે છે પેટાના ન્યોતા વચ્ચે ગ્ન થાય
પ્રમુખ છે અને અ ગ્રેજ અધિકારીઓ અંદરથી બ્હાર મૂકાય છે લગ્નની, બારમા તેરમા
ગમો ધરાવે છે એટલે મિ એપ્ટીસ્ટને એમની નાતો ન જમાડે તેને નાત બ્હાર કરવામાં
બેઇન માટે એમણે ખુલ્લી રીતે મત મેળવ્યા ન કરનારને દ ડ કરવામાં આવે છે અને
અમસ્થી વાતચિતમા અધિકારીઓ એકબે શબ્દ કન્યાઓને પરણાવવાની જે ઉમ્મર
જાય છે. અધિકારી કહેવા ન જાય પણ સરકા દીકરીને કુંવારી રાખનારને નાતબ્હાર
જાય છે કે એમણે શુ કરવાનુ છે. આવું માત્ર છૂટ મુકાવવી જોઇએ અને ખોટી કનડગત
નથી પણ પ્રાંતિક અને વરિષ્ટ ધારાસભામાં પ્રજાજનને લાગશે. આ બાબતો એવી નથી
પ થાય; છતા પણ ઘણાં માણસો હેરાન
-હમ્ફ્રી વૉર્ડ જેવી નવલકથાકાર હોય તો આપ કરવામા આવે તો સૌમાથી નેવું પ્રસંગોમા
લખી શકે એટલી બધી સામગ્રી છે. સરકાર ગત રાગદ્વેષથી કનડગત કરવામાં આવે
કે એ માણસ સલામત છે? અર્થાત્ આપણી સ રોને કાયદા પ્રમાણે સજા કરવાની જોગવાઇ
લાયકાત ન હોય અને અધિકારીઓની ખુઆની આવી હેરાનગતિમા ન્યાયાલયનો,
હોય તેનામાં લોકહિતની તરફદારી કરી સરક ખરડો હાલમા પ્રગટ કર્યો છે.
વિચાર કરવાનું નીતિબળ નથી હતુ લોગ' સુધારા' પ્રતિ પક્ષપાત છે-અને આ
વખત નીમણુક થતા અટકી જાય છે અને ન ધમા કેટલાંક દૃષ્ટિબિન્દુઓ રજૂ કર્યાં
બીજા ઐહિક લાભ મળતા હોય તે પણ
ઠારથી નીમાએલા સભાસદોનો અધોગતિ રફોર કરવા આવા કાયદા કોઇ હીન્દુ
ઘણીવાર અધિકારીઓ આગળ લોકનિયુક્ત નથી અ ગ્રેજી રાજ્યના અનુકરણમા
અધિકારીઓને અપ્રિય કરવાનુ ચૂકતા નથી સ છે તો એણે બે ત્રણ બાબત ઉપર લક્ષ
આપી ધનાઢ્ય કરી શકે છે, માનચાહઇલકા વ્યાપેલી હોવાથી સામાજિક રીવાજોને
થવાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે, અને હજરૂરત લાગે ત્યા આપવાની ફરજ સર-
સરકારનિયુક્ત સભાસદો પ્રત્યે લોકોમા તિરસ્ને ન ત બ્હ ર મૂકે પણ લગ્નથી થએલાં
પીઠબળ નથી. લોકહિતની વિરૂધ વર્તનારનો જઇએ. હીન્દુઓ નાત જાતના ચૂકાવતની
નથી એટલે માત્ર નામા પક્ષના વર્તમાનપત્રોની ાતો તેમને નાત બ્હાર મૂકે પણ કાયદાની
તે કાયદો ઘડી અન્કાર વ્યકિતઓને કાય-
સરકાર સભાસદો નીમે અથવા પ્રજાને જ નહીં પણ આવશ્યક છે, પણ જ્યારે
પ્રજાના સુખ માટે સરકાર જવાબદાર છે અનો ખ ડિત કરવા જાય ત્યારે તેના વર્તમાન
ન હોવાથી, લોકસેવા માટે પવિત્ર આગ્રહ ન જમાનો પ્રજાશાસનનો છે પ્રજાશાસન
ન રાખે તો સરકારે ધ્યાન રાખવું જોઇએ, ે વચ્ચે પડવુ તે આ સૂત્રનો હાર્દ છે.
ફેરફાર કરવાથી સરકાર લોકોમા અપ્રિય થઇ હાથ નાખવાની સત્તા કોઇ પણ રાજ્યને
બગડી જાય એટલે રસ્તો કઢાડવામાં આવ્ તો પછી ગુજરાતમા સામાજિક પ્રગતિ
સરકારનિયુક્ત સભાસદો રાખવા. તેઓ સર વ્યક્તિઓ બિચારી કચરાઇ જશે અને
પ્રગટ રીતે લોકમા અપ્રિય થવાનુ જોખમ મરક તેનું કેમ? અમને નો એવું લાગે છે કે
કે આપણા દેશમાં હજુ રાજદ્વારી જીવ ... કેળવણી જેમ ફેલાશે તેમ વિરોધ
અથવા ધારાસભામા માત્ર લોકસેવાની દૃષ્ટિથી જગે બનતુ જાય છે તેમ જ્ઞાતિઓ

પોતાની મેળેજ સુધારા કરતી જશે. ગાયકવાડી રાજ્યમા ફરજીઆત પ્રાથમિક શિક્ષણ છે અને તેની અસર વધતી જશે તેમ આ શુભ અને વાંછનીય સ્થિતિ આવતી જશે. પ્રજા જાતે જે ફેરફાર કરશે તે સ્થાયી થશે અને તેમા રાગદ્વેષનો પ્રવેશ નહીં થાય પ્રજા તેથી ભડકશે નહીં, મુંઝાશે નહીં રાજ્યની સજામાથી છૂટવા અનીતિમાન ઉપાયો શોધશે નહી પણ ફેરફાર ઇષ્ટ, આવશ્યક અને શ્રેયસ્કર ગણી તે પ્રમાણે અમલ કરશે બાળલગ્ન પ્રતિબંધક કાયદાની જે દશા વડોદરામા થઇ છે તેનો ઇતિહાસ જોવા જેવો છે.

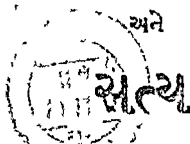
એક વખત એવી સૂચના થઈ હતી કે સામાજિક રીવાજોના સંબંધમાં કાયદા કાનુનો ઘડવા જુદીજ જાતની સામાજિક ધારાસભા બ્રિટીશ રાજ્યમાં અસ્તિત્વમાં લાવવી જોઇએ. અમને આ સૂચના વિચારવા જેવી લાગે છે વડોદરા જેવા રાજ્યમાં પ્રત્યેક નાતના બે પ્રતિનિધિ (એક નાતનો શેઠ અથવા પટેલ અને બીજો નાત તરફથી ચૂંટાયલો) આવે એવી ધારાસભા હોય—જરૂર લાગે તો ગાયકવાડ સરકાર તેમાં પોતા તરફથી જુના અને નવા વિચારના થોડા પ્રતિનિધિઓ નીમે—અને ત્યાં આગળ સામાજિક ફેરફારોની ચર્ચા થાય અને દરેક નાતવાળા પોતપોતાની નાત પાસે નક્કી થએલા ફેરફારો મંજુર કરાવે અને જ્યાં કાયદાની જરૂર લાગે ત્યા કાયદો ઘડવામાં આવે. અલબત આ તો માત્ર રૂપરેખા છે કુશળ અને અનુભવી રાજપુરૂષો આ સંસ્થાનો વિકાસ સારો કરી શકશે અને એમા આવતી મુશ્કેલીઓ દીર્ઘદૃષ્ટિથી, સમભાવથી અને કુનેહથી દૂર કરી શકશે શરૂઆતમા સફળતા બહુ ઓછી મળશે પણ પરિણામે યશજ આવશે આજકાલ જ્ઞાતિપરિષદો મળે છે, જ્ઞાતિમંડળો, જ્ઞાતિ વિદ્યાર્થીગૃહો, જ્ઞાતિવિદ્યોત્તેજક ફંડો વગેરે વગેરે અસ્તિત્વમાં આવતા જાય છે અર્થાત્ જ્ઞાતિઓ જાતે પોતાના ઉધ્ધારના પ્રયત્નો કરે છે તો રાજ્યાશ્રય હોય તો તેઓ શુ ન કરી શકે? પણ આમ નથી થતુ તેનાં કારણો છે જ્ઞાતિઓના ઉન્મૂલન વગર હિંદુઓની સામાજિક પ્રગતિ થવાનીજ નથી એવુ સુધારકો માને છે, અને જ્ઞાતિસંસ્થાનો સ્હેજ પણ ઉપયોગ કરવાથી એના મૂળ વધારે દૃઢ થશે એવી અમને બ્હીક લાગે છે. સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ આવા સુધારક છે એટલે જ્ઞાતિઓ મારફત સુધારો કરવાનું ઉચિત ધારતા નથી. પ્રજાને રાજકાજમા વધારે સામેલ કરી, રાજ્યના ઉપજખર્ચનો સર્વ અંકુશ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સોપી, પ્રજાની પાસે સામાજિક ફેરફાર કરાવવા કોઇ પણ પ્રકારનાં પગલાં ભરવામાં આવે તો કલ્યાણ થશે બાકી આમ તો ગુજરાતની રાક, શાણી અને પોતાના વ્યવસાયમા રત પ્રજાને ભડકાવી મૂકવામાં આવશે અને કાયદાના જાળામાથી છૂટવાની બારીઓ શોધવાની અનીતિ શીખવવામાં આવશે અને જ્યા એખલાસ હશે ત્યા વીખવાદ વધશે. રણજીતરામ વાવાભાઈ.

લેખકોને વિજ્ઞાપના

નવજીવનમાં પ્રગટ થવા જે લેખો આવે છે તેમની પ્રસિદ્ધિ કે અપ્રસિદ્ધિનો નિર્ણય જાણવાની સ્વાભાવિક અધીરાઇ લેખકોને હોય છે પણ રા રા ઇંદુલાલના આવ્યા પહેલાં પ્રસિધ્ધ નહિં કરવાનો નિર્ણય કોઇ પણ લેખની બાબતમા કરવા અમારો વિચાર નથી માટે લેખકોને રાહ જોવા વિજ્ઞાપના છે અમને જે લેખો પ્રસિધ્ધ કરવા લાયક લાગશે તે તો પ્રગટ થતા જશે. વ્યક્તિવાર જવાબ ન આપવામાં આવે તો ચિંતાતુર કોઇએ થવું નહિં અને આ પત્રને અત્યાર લગી મદદ કરતા જે આવ્યા છે તેમણે કર્યા જવી. વ્યવસ્થાપક.

નવજીવન

અને

સત્ય

જુલાઈ ૧૯૧૭

તંત્રી અને પ્રકાશક

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલએલ. બી.

ગીરગામ—મુંબઈ

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦] છુટી નકલ આના ૩

હોમ રૂલ લીગ.

તરફથી

સ્વરાજ્ય સંબંધી સાહિત્ય.

સ્વરાજ્ય લેખ માલા.

ન. ૧ સ્વરાજ્ય શા માટે ?
ન. ૨ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય
ન. ૩ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય
ન. ૪ રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય
ન. ૬ સંસ્થાનો અને સ્વરાજ્ય

વાર્ષિક લવાજમ આના ૧૨

સ્વરાજ્ય પત્રિકા.

ન. ૧ પાર્લામેન્ટમાં હિંદ
ન. ૨ સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય શા માટે ?
ન. ૩ કેળવણી અને સ્વરાજ્ય
ન. ૪ હિંદની ગરીબાઇ

સ્વરાજ્ય લેખ માલા	છુટક નકલ	બે પૈસા,	૫૦ પ્રતોની કીં.	૧–૦–૦
સ્વરાજ્ય પત્રિકા	,, ,,	૧ પૈસા,	૧૦૦ ,,	૧–૦–૦

મળવાનું ઠેકાણું:—ધી હોમ રૂલ લીગ,

૨૫૧, હૉર્નબી રોડ, ફોર્ટ મુંબાઇ.

દવાના વેપારીઓને ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારો બનાવેલો માલ "કર્ણીક એગ્યુમીક્ચર" ગણતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધો ડઝન કે તેથી વધુ–મંગાવી દુકાનમાં વેચવા રાખશે તેને–અમારા નવા વરસના

કેલેન્ડરો–પીકચરો–બોર્ડ,

બ્લૉટીંગ પેપર–વગેરે મફત આપવામાં આવશે.

મોટી બાટલીની કિં રૂ. ૧—૦–૦
નાની બાટલીની કિં રૂ ૦–૧૦–૦

વધુ માટે લખો —મેસર્સ કર્ણીક બ્રધર્સ.
ગિરગામ—મુંબઇ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૩. જુલાઈ ૧૯૧૭. અંક ૧

યુરોપના રાજ્ય-વિચારોમાં પરિવર્તન.

જગતના ઇતિહાસ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે મોટાં અને સમર્થ રાજ્યો ઘણે અંશે લોભી અને સ્વાર્થી હોય છે તેમની પ્રજા સુખી હોય, તેમના હુન્નર ઉદ્યોગ આબાદ હોય, તેમનો વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હોય, તેમની દુનિયા ઉપરની સત્તા બીજા ઘણાં રાજ્યો કરતાં વધારે હોય તો પણ તેમને તેથી સંતોષ થતો નથી. દુનિયામા થોડાંક રાજ્યો તેમનાથી કાંઇક મોટાં છે, કે તેમના બરોબરીમાં છે એ વિચારથી તેમને એક પાસથી અદેખાઇ તો બીજી પાસથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. અને ઉભય તેમને લડાઇને માટે તૈયારી કરવા પ્રેરે છે પોતાની સાથે હરીફાઇ કરતા મોટા રાજ્યોને હરાવવાના, તેમની સત્તા તોડી પાડી, તેમને નબળા કરવાના, તથા નવા મુલકો, વેપાર, કે લડાઇ માટે ઉપયોગી થઇ પડે એવાં મથકો મેળવવાના ઉદ્દેશથી તેઓ લશ્કર અને નૌકાબળ વધાર્યાં જાય છે, અને તે માટે રાજ્યના લાખો કરોડો રૂપીઆ બરબાદ કરે છે પણ તેમની આ વૃત્તિથી માત્ર તેમની જ પ્રજાને નહિ પણ દુનિયાં આખીને ખમવું પડે છે. તેમનો લોભ દુનિઆમાં સર્વત્ર ભય ફેલાવે છે. અમુક રાજ્યનો આપણા ઉપર ડોળો છે, તે આપણો મુલક પચાવી પાડવા ઇચ્છે છે, કે તે આપણા ઉપર અમુક સત્તા મેળવવા માગે છે માટે આપણે બચાવને માટે તૈયાર જ રહેવું જોઇએ, એ વિચારથી બધા દેશોમાં શાંતિના સમયમાં પણ લશ્કર, વહાણો અને લડાઇના સાધનો ઉપર લાખો રૂપીઆ ખર્ચાય છે. રાજ્ય નાનું હોય, મોટું લશ્કર કે નૌકાબળ ઉભું કરવાને અશક્ત હોય, તો તે બીજા રાજ્યનું રક્ષણ શોધે છે—ખરીદે છે. અને મોટાં રાજ્યો પણ પરસ્પરના ભયને લીધે એક બીજા સાથે લડાઇ સમયે મદદ મળે એ ઉદ્દેશથી

સધિ કરી રાખે છે. આથી પરિસ્થિતિ એવી ઉભી થાય છે કે નાનામાં નાની ચીણગારી ઉડતાં આસપાસ લડાઈરૂપી આગ સળગી ઉઠે છે. જગતમાં આજે વર્ષો થવાં આવી સ્થિતિ પ્રચલિત છે અને મોટા અને લોભી રાજ્યોને નામે અનેક લડાઇઓ ઉભી થઇ છે અને લાખો માણસોનો વિનાશ થયો છે. હાલ યુરોપમા ચાલી રહેલી લડાઇનુ કારણ પણ મોટાં રાજ્યોનો લોભ અને તેથી ઉભી થતી પરિસ્થિતિ જ છે આ લડાઇ જર્મનીએ ઉભી કરી છે એમ કહેવામા આવે છે, અને તેમાં કાંઇ સત્ય પણ સમાયેલું છે, છતાં પ્રખ્યાત અગ્રેજ વિચારક મી૦ લોવેસ ડીકીનસન કહે છે તેમ આ લડાઇનુ ખરૂં કારણ તો યુરોપીયન રાજ્યોની લોભવૃત્તિ જ છે. તેઓ તેમના "યુરોપીઅન અંધાધુધી" નામના લડાઇ પછી લખાયેલા પુસ્તકમાં જણાવે છે કે "લડાઇ દુનિયાના દરેક ભાગમા રાજ્યસત્તા મેળવવા માટેની મોટાં રાજ્યોની હરીફાઈને લીધે જ ઉભી થઇ છે. મોરોક્કો ઉપર સત્તા મેળવવા માટેની ફ્રાંસ અને જર્મની વચ્ચેની તકરાર, બાલકન દ્વીપકલ્પ માટેની ઓસ્ટ્રીઆ અને રશીઆ વચ્ચેની તકરાર, અને ટર્કી માટેની જર્મની અને બીજા રાજ્યો વચ્ચેની તકરાર એજ લડાઇના કારણો છે" એમનો આ વિચાર સર્વાંશે સત્ય છે આ લડાઇ તે મોટા રાજ્યોની પાપબુદ્ધિનું જ પરિણામ છે.

હાલની લડાઇને આજે લગભગ ત્રણ વર્ષ થવા આવ્યાં છે અને તે દરમીયાન લાખો માણસો અને કરોડો રૂપ્યાનો નાશ થયો છે. લડાઈથી થયેલી ભયંકર હાની વિષે લંડનમાં લીગ ઓફ નેશન્સ સોસાયટીની એક સભા આગળ બોલતા સાઉથ આફ્રીકાના સુપ્રસિદ્ધ પ્રતિનિધિ જનરલ સ્મટ્સે મે મહીનાની અધવચમાં કહ્યું હતું કે "આ લડાઇમાં લગભગ ૮૦ લાખ માણસો મરણ પામ્યા છે એવી ગણત્રી થઇ છે, અને તે કરતા પણ વધારે મોટી સંખ્યા હમેશને માટે હાથ પગ વગરની થઇ પડી છે......જો આવી લડાઇઓ ફરી ફરી થવા દેવામાં આવે તો જગતની સસ્કૃતિનું આખું બંધારણ જોખમમાં આવી પડે." એમના આ કથનમાં સ્હેજ પણ અતિશયોક્તિ નથી. આ લડાઇથી અનેક પ્રજાઓને--લાખો ગરિબ નિર્દોષ માણસોને અસહ્ય દુઃખો ખમવા પડયાં છે. પણ એ દુઃખોથી આજે જગતમા શાંતિને માટે અસાધારણ રાગ ઉત્પન્ન થયો છે. મી. સ્મટ્સ કહે છે કે "આ લડાઇથી શાંતિને માટે જે રાગ ઉત્પન્ન થયો છે તે રાજ્ય કે દ્રવ્યલોભ કરતા વધુ બળવાન નિવડશે, અને મનુષ્ય પ્રયત્નથી બની શકે ત્યા સુધી તો આવી લડાઇ ફરીથી કદી પણ સહન નહિ થવી જોઇએ એવી મારી માન્યતા છે છતાં માણસોના હૃદયમાં ગંભીર ફેરફાર થાય નહિ ત્યાં સુધી સંધિઓમાં અતિશય શ્રદ્ધા રાખવામા જોખમ છે. પણ મને લાગે છે કે એવો ફેરફાર થતો જાય છે"

મી સ્મટ્સની માન્યતા આધાર રહિત નથી. તેઓ કહે છે તેવા ફેરફાર યુરોપની પ્રજામાં થતા જણાય છે અને લડાઇમા ભાગ લેતાં મોટાં રાજ્યોના મંત્રીઓ પણ પોતાના ભાષણમાં આવા ફેરફારની સાક્ષી પૂરે છે. આ ફેરફાર સાચો હોય, સ્થાયી હોય તો તે જગત્‌ને માટે, માનવજાતિના સુખને માટે અત્યંત આશાજનક છે અને તેનું સ્વરૂપ સમજવું અગત્યનું છે.

યુરોપના રાજ્ય-વિચારોમાં પરિવર્તન.

હાલની લડાઇથી યુરોપીયન રાજ્ય વિચારોમાં થયેલા ફેરફાર સમજવાને માટે પ્રથમ લડાઇ પહેલાંની જુદા જુદા મોટા રાજ્યોની પરસ્પરવિરોધી એવી લોભી રાજનીતિ સમજવાની જરૂર છે. તેમની આ રાજનીતિના લક્ષણો તથા તેથી ઉત્પન્ન થતી પરિસ્થિતિનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવાને માટે વધારે નહિ તો ગઇ સદીનો સમસ્ત યુરોપનો ઈતિહાસ જાણવાની જરૂર છે. પરંતુ આ લેખના વિષયને માટે તો માત્ર તેની રૂપરેખાજ બસ થશે હાલની ભયંકર લડાઇમાં આગળ પડતો ભાગ લેનાર યુરોપનાં મોટા રાજ્યો પાંચ છે—ઓસ્ટ્રીઆ, જર્મની, રશીઆ, ફ્રાંસ અને ઇંગ્લાંડ, અને આ રાજ્યોની લડાઇ પહેલાની, અને લડાઇને માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનારી પરદેશ સંબંધી રાજનીતિ તથા પ્રવૃત્તિઓ નીચે મુજબ છે.

આ લડાઇને માટે પ્રસંગ આણનાર તો ઓસ્ટ્રીઆ જ છે એ સૌ કોઇ જાણે છે. પણ એ પ્રસંગ કેવી રીતે ઉભો થયો તેનો ખુલાસો નીચે મુજબ છે. ઓસ્ટ્રીઆ એક રાજ્ય છે—રાષ્ટ્ર નથી. તે અનેક પ્રજાઓનું બનેલું છે, અને તે પ્રજાઓ વચ્ચે કોઇ પણ જાતનો કુદરતી સંબંધ નથી, બલ્કે અનેક પ્રકારના વિરોધ છે, એટલે તે પ્રજાઓને એકત્ર—એક રાજ્ય હેઠળ રાખવામાં આવી છે તે માત્ર બળ અને કળથી જ. પરિણામે ઓસ્ટ્રીઆનું રાજકીય ઐક્ય અસ્થિર છે, અને એની અસ્થિરતા બાલકન રાજ્યોના સંબંધમા અત્યંત જોખમભરેલી થઇ પડી છે બાલકન દ્વિપકલ્પમાં સર્વીઆને સ્વતંત્ર રાજ્ય મળ્યું ત્યારથી તે ઓસ્ટ્રીઆની સ્લાવ રૈયતને પોતાના તરફ ખેંચે છે. હવે આ ઓસ્ટ્રીઅન સ્લાવો જો બળવો ઉઠાવે અને તે ફત્તેહમંદ નિવડે તો તેથી ઓસ્ટ્રીઆનાં રાજ્યમાં સરો પેશી જાય અને તે ભાગી પડયા વગર રહે નહિ. તેથી ઓસ્ટ્રીઆને સર્વીઆ સામે વિરોધભાવ ઉત્પન્ન થાય એ અત્યંત સ્વભાવિક છે. હવે સર્વીઆનું રાજ્ય ઓસ્ટ્રીઆના પ્રમાણમા અત્યંત ન્હાનું છે, તેને ઘડીભરમાં ઓસ્ટ્રીઆ કચરી નાખી શકે એમ છે, છતાં તે તેમ કરી શકતું નથી અને તેનું કારણ રશીઆ છે. રશીઅન પ્રજા સર્વીઅન પ્રજાની માફક સ્લાવોનીક છે અને તેથી રશીઆ સર્વીઆને સર્વાંશે મદદ કરવા તૈયાર છે. આથી ઑસ્ટ્રીઆ અને રશીઆ વચ્ચે વિરોધનું એક કારણ ઉભું થાય છે

ઑસ્ટ્રીઆ સાથેના રશીઆના વિરોધનું બીજું કારણ તુર્કસ્તાન છે. તે દેશ આજે વર્ષો થયાં હાલ હવાલ દશામાં છે અને તેનો વિનાશ થયો નથી તે યુરોપીઅન રાજ્યોની પરસ્પર હરીફાઇને લીધે જ. યુરોપના બધાં મોટા રાજ્યો તેના ઉપર નજર રાખી બેઠા છે, પરંતુ કોઇ એક પણ બીજાના કરતા વધારે લાભ મેળવી નહિ જાય તે માટે તેઓ સંભાળ રાખે છે. હવે ૧૮૭૮ ની સાલમા બર્લીનની કૉંગ્રેસે તુર્કસ્તાનની માલેકીના બોસ્નીઆ અને હેરઝેગોવીના ઑસ્ટ્રીઆને રક્ષણ માટે સોંપ્યા હતા. પરંતુ ઑસ્ટ્રીઆએ ૧૯૦૯ ના તુર્કસ્તાનના બળવાનો લાભ લઇ તેને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધા ઑસ્ટ્રીઆની આ ચાલ સામે રશીઆએ વાંધો ઉઠાવ્યો, પરંતુ ઓસ્ટ્રીઆએ સર્વીઆ અને મોન્ટીનીગ્રો ઉપર હુમલો કરવા તૈયારી કરી, અને જર્મનીએ તેને ટેકો આપવાને વલણ બતાવ્યું એટલે રશીઆનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ અને ઓસ્ટ્રીઆનું કાર્ય સર્યું. પરંતુ આ વાત રશીઆ ભૂલ્યું નથી. અને તે તેના ઓસ્ટ્રીઆ સામેના વિરોધનું બીજું કારણ છે.

રશીઆ અને ઓસ્ટ્રીઆ વચ્ચેનો વિરોધ જૂનો છે પણ આજે કેટલાંક વર્ષો થયાં રશીઆને જર્મનીથી પણ નારાજ થવાનું કારણ મળ્યું છે. રશીઆને જર્મન સ્વભાવ રૂચતો નથી છતાં તેને વર્ષો સુધી જર્મની સાથે સારો સંબંધ હતો. એ સંબંધનું કારણ તેમની સામાન્ય રાજનીતિ હતી. બન્ને રાજ્યો પ્રજાકીય હીલચાલની વિરૂદ્ધ હતા અને ખાસ કરીને પોલેંડના સ્વતંત્રતા માટેના પ્રયત્નો તોડી પાડવાને બંધાયલા હતાં. તે ઉપરાંત રશીઆનો અધીકારી વર્ગ જર્મન ભાવનાઓથી પ્રેરાએલો હતો એટલુંજ નહિ પણ તે અમુક અંશે જર્મન વંશના માણસોનો બનેલો હતો. વળી જર્મની શરૂઆતમા બાલકન રાજ્યોની ખટપટથી નિરાળું રહેવા માગતું હતું અને બીસ્માર્કે એક વખત એમ પણ કહ્યું હતું કે રશીઆની કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ મેળવવાની ઇચ્છા ફળીભૂત થતી જોવાને હું ખુશી છુ. પણ થોડાક વર્ષો થયા આ રાજનીતિમા અગત્યનો ફેરફાર થયો છે. ૧૮૭૯ ની સાલમા ઓસ્ટ્રીઆ સાથે સંધિ થવાથી જર્મની તેને બાલકન્સમા મદદ કરવા ઉત્સુક છે. અને પૂર્વના મુલકોમા પગ પેસારો કરી સત્તા મેળવવાના લોભને લીધે તે રશીઆની કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ માટેની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ થતું ગયું છે. ટુંકમા રૂશો-જર્મન તકરાર રૂશો-ઓસ્ટ્રીઅન તકરાર કરતા કોઇ પણ રીતે ઓછી જોખમભરેલી નહોતી

જર્મનીનો રશીઆ સાથેનો વિરોધ માત્ર કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ તથા પૂર્વના મૂલકોને માટેની રાજનીતિને લીધે જ નહોતો, પરંતુ રશીઆનો ફ્રાન્સ સાથેનો સંબંધ પણ તેનું એક મજબુત કારણ હતું. ૧૮૯૪ મા રશીઆ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે થયેલી સંધિની સરતો જણાયેલી નથી. અને જોકે એમ ધારવામાં આવે છે કે તે રશીઆને નાણા સંબધી મદદને માટે જ હતી, છતાં તેનો ખરો આશય તો જર્મની સાથે લડાઇ થતા એક બીજાને મદદ કરવાનો હતો.

જર્મની અને ફ્રાસ વચ્ચેનાં વિરોધનું મુખ્ય કારણ આલસેસ-લોરેન છે એ સૌ કોઇ જાણે છે. પણ તે ઉપરાત બીજું કારણ તો બન્ને રાજ્યોની આફ્રીકા સંબંધીરાજનીતિ છે.

૧૮૮૧ ની સાલમાં ફ્રાંસે ટયુનીસ લઇ લીધું, અને ત્યાર પછી ધીમે ધીમે મોરોક્કો લેવાનો પણ વખત આવી લાગ્યો. પરંતુ ફ્રાંસના સંસ્થાનો માત્ર ઇંગ્લાડ કરતા જ ઉતરતાં હતા અને તેથી ફ્રાંસની પ્રવૃત્તિઓથી તેને ઇંગ્લાડ સાથે વિરોધ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. વસ્તુતઃ તેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન પણ થઇ હતી. અને ૧૯૦૪ ની સાલ સુધી ફ્રાંસનો ઇંગ્લાડ સાથેનો સંબંધ સંતોષકારક નહોતો પરંતુ તે અરસમા જર્મની પણ સસ્થાનો મેળવવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યું. અને ટુંક વખતમા તેને ફ્રાંસ સાથે મોરોક્કો સંબધી ખટપટ ઉભી થઇ. આ ખટપટમાં ઇંગ્લાડ ફ્રાંસનો પક્ષ ખેંચ્યો અને જો કે જર્મની સાથે તેને આફ્રીકામા કોન્ગો આપવાથી તેમની સમજૂતી થઇ, પણ ત્યારથી જર્મનીને ઇંગ્લાડ સાથે વેર બંધાયું.

જર્મનીના ઇંગ્લાંડ તરફના વેરભાવનું મુખ્ય કારણ તો ઇંગ્લાંડનું નૌકાબળ અને તેની દેશ બહારની સત્તા હતી જર્મની ગઇ સદીના છેલ્લા વર્ષો પહેલા સંસ્થાનો

વગેરે મેળવવાની ખટપટમાં ખાસ ભાગ લેતું નહોતું. અને જ્યારે રશીઆ ફ્રાંસ અને ઇંગ્લાંડ મોટી લડાઇઓ કરી નવો મૂલક સર કર્યા જતા હતા ત્યારે જર્મનીની પ્રવૃત્તિ માત્ર, પોતાના આફ્રીકાના સંસ્થાનોની દેશી પ્રજા તથા બીજ સામે લડવામાં સમાપ્ત થઇ હતી. પરંતુ છેલ્લા ત્રીસ વર્ષ થયાં જર્મનીની વસ્તિમાં બે કરોડ ઉપર વધરો થવાથી—તથા બીજાં અનેક કારણોને લીધે થોડાક વખત ઉપર જર્મનીમા પણ મોટાં સંસ્થાનો વગેરે મેળવવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ. એ ઇચ્છા પરીપૂર્ણ કરવામાં જમીન ઉપર જેમ ફ્રાંસ અને રશીઆ તેને અડચણરૂપ હતાં, તેમ પાણી ઉપર ઇંગ્લાંડનું નૌકાબળ તેને માટે મુશ્કેલીઓ ઉભી કરે એમ હતુ. તેથી જર્મનીને ફ્રાંસ અને રશીઆ માટે મોટું લશ્કર અને ઇંગ્લાંડ માટે નૌકાબળ ઉભું કરવાની જરૂર લાગી સંસ્થાનો મેળવવા માટે નવું લશ્કર તથા નૌકાબળ ઉભા કરવા માટે જર્મની લોભી ગણાય એ વાત કોઇ ના પાડતું નથી પરંતુ વર્ષો પહેલા મોટી લડાઇઓ કરી અનેક મુલકો પચાવી પાડનાર રશીઆ વગેરે રાજ્યો કરતા તે વધારે ગુન્હેગાર નથી—એમ તો સૌ કોઇ કબુલ કરશે.

યુરોપના આ ચાર રાજ્યોથી ઇંગ્લાંડની રાજનીતિ કંઇક જુદીજ છે ઇંગ્લાંડે પંદરમી સદીથી અત્યાર સુધીમાં યુરોપનો કોઇ પણ પ્રદેશ મેળવવાને પ્રયત્ન કર્યો નથી, ઉલટું નાનાં કે નબળાં રાજ્યોને તેમના ઉપર હુમલો કરનાર મોટાં રાજ્યો સામે મદદ કરી છે. આ પરથી ઇંગ્લાંડ પોતે શાંતિનું હીમાયતી તથા લોભી રાજ્યનું વેરી છે એમ દાવો કરે છે. પરંતુ નિષ્પક્ષપાત વિચારકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ દાવો અર્વાંશે ટકી શકે એમ નથી બ્રિટીશ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર બીજાં બધા રાજ્યો કરતા મોટો છતાં તેને તેવા પ્રદેશની ઇચ્છાજ નથી એમ સાબીત કરવું મુશ્કેલ છે—અશક્ય છે જાણીતા અંગ્રેજ લેખક મી ડીકીનસન પોતેજ કહે છે કે "છેલ્લા પચાસ વર્ષમા આપણે (અંગ્રેજોએ) ઇજીપ્ટ, સુદાન, અને સાઉથ આફ્રીકાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યો મેળવવાને લડાઇઓ કરી છે, અને ઝુલુલેંડ, રોડેશીઆ, નાઇજીરીઆ અને સુમેન્દાને માટે કરવી પડેલી નાની લડાઇઓ વિષે તો કશું કહેવાની જરૂર નથી. ઘણા અંગ્રેજોને વિચિત્ર લાગે છે, અને હું માનું છુ કે તેમને ખરેખર વિચિત્ર લાગે છે, છતા યુરોપમા આપણે જગતના સૌથી લોભી રાજ્ય તરીકે ગણાઇએ છીએ....માટે પરદેશીઓ આપણા શાંતિના હીમાયતી હોવાના ઉદ્ગાર માને એવી આશા રાખી શકાય નહિ" પરંતુ છેલ્લાં પંદર વરસને માટે તો આ ઉદ્ગાર સાચા જ હતા એમ માનવાને કારણ છે, છતાં આ શાંતિને માટેની બ્રીટીશ ઇચ્છા ચોકસ સરતો ઉપર આધાર રાખે છે અને તે સરતો એજ કે બ્રિટીશ નૌકાબળની શ્રેષ્ઠતા તથા દુનિયાનાં રાજ્યોની હાલની સ્થિતિ કાયમ રહે. પરંતુ હાલ થોડાક વખત થયા ઉત્પન્ન થયેલાં અને પોતાના પરાક્રમથી મોટા રાજ્યોની સંજ્ઞામા આવવા ઇચ્છતાં રાજ્યો આ વસ્તુસ્થિતિથી સંતોષ પામે એ અશક્ય છે. અને તેઓ એ સ્થિતિમાં પોતાની સત્તા વધે એવો ફેરફાર ઇચ્છે અને તે માટે પ્રયત્ન કરે, એટલે શાંતિને માટેનો બ્રિટિશ ઇચ્છાનો પોતાની મેળે અંત આવે એ દેખીતુ જ છે. આ દૃષ્ટિબિંદુથી ઇંગ્લાંડનો અસલનો રશીઆ અને ફ્રાંસ સાથેનો વિરોધ અને આજનો જર્મની સાથેનો વિરોધ સમજવો સ્હેલ છે.

આ હકીકત ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે લડાઇ પહેલા આ રાજ્યોની રાજનીતિ થોડે કે ઘણે રાજ્યલોભથી પ્રેરાયલી હતી બીજાં રાજ્યોના પ્રમાણમાં તેમની સ્થિતિ આબાદ હોવા છતા તેમને નવા દેશો-નવી સત્તા મેળવવાની અભિલાષા હતી અને એ અભિલાષા સંતોષવામાં તેમણે પ્રજાના સુખની દરકાર કરી નહતી પણ હવે એ સ્થિતિ બદલાઇ ગઈ છે. આ ભયંકર લડાઈના કડવા અનુભવની તેમના ઉપર અસર થઇ છે અને આજે તેમના વિચારો પ્રમાણમાં ઉદાર જણાય છે. આ ફેરફાર તેમની આંતર તેમજ બાહ્ય રાજનીતિમાં નજરે પડે છે.

યુરોપના બધા રાજ્યોમા રશીઆ ઉપર જ લડાઇની સૌથી વધુ અને ઉત્તમ અસર થઇ છે. રશીઆ પોતે સ્વતંત્ર હતુ એટલે કે તેના રાજ્યાધિકારીઓ રશીઅનો જ હતા છતાં લડાઈ પહેલાં તેના રાજ્યકાર્યમાં તેની પ્રજાને પણ સ્થાન નહોતું. પરંતુ આજે બે મહિના થયાં રશીઆનું જુનું પૂરાણું રાજ્યતંત્ર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના—પ્રજાનાજ હાથમાં છે. આ નવાં પ્રજાકીય રાજ્યતંત્રની રાજનીતિ જૂની રાજનીતિથી તદ્દન ઉલટી જ છે. એ રાજતંત્રે આ પ્રજા ઉપરના બંધનો દૂર કરી સમસ્ત પ્રજાને સ્વતંત્રતા, તથા દેશનું રાજ્યબંધારણ નક્કી કરવાના હક આપ્યા છે. વળી તેના અમલ હેઠળની પોલેંડ અને ફીનલેંડની પ્રજાને તેમના દેશની આંતર વ્યવસ્થા સોંપી દેવાનો ઠરાવ કર્યો છે અને તે ઉપરાત આ લાખો માણસોનો વિનાશ કરાવનારી લડાઇનો અંત લાવવાના ઉદ્દેશથી લડાઇમાં ભાગ લેનાર કોઈ પણ રાજ્યનો કોઇ પણ પ્રદેશ નહિ જપ્ત કરવાની તથા કોઇ પણ રાજ્ય પાસે કાંઇ પણ દંડ નહિ લેવાની રાજનીતિ જાહેર કરી છે. રશીઆની આ રાજનીતિ સર્વાંશે ડહાપણભરેલી હોય કે નહિ પરંતુ તે અત્યંત ઉદાર અને જગતમાં તેની પ્રતિષ્ઠા વધારનારી છે લડાઇ પહેલાં રશીઆ યુરોપમા સૌથી સાકડા વિચારનું અને પછાત રાજ્ય ગણાતું પરતુ આજે તે જગત્‌ના સુધરેલા ગણાતા દેશો કરતાં પણ વધારે ઉદાર વૃત્તિવાળું છે એમ કહેવામાં સ્હેજ પણ અતિશયોક્તિ નથી.

રશીઆની આ આવકારદાયક સ્થિતિ જેટલી લડાઇને આભારી છે તેટલી જ કે તેથી પણ વધારે તે તેની પ્રજાની સ્વતંત્રતા માટેની રાષ્ટ્રીય ચળવળને આભારી છે, પરતુ ઓસ્ટ્રો-જરમન રાજ્યનીતિમાં જણાતો ફેરફાર તો માત્ર લડાઇની મુશ્કેલીઓને લીધે જ છે, એમા જરા પણ શંકા નથી. લડાઇની શરૂઆતમાં ઓસ્ટ્રીઆ તથા જર્મનીને મિત્ર રાજ્યોને હરાવી તેમની પાસેથી લાભદાયક સરતો મેળવવાની ઇચ્છા અને સંપૂર્ણ આશા પણ હતી પરંતુ હવે તે સ્થિતિ બદલાઇ ગઇ છે. આજે તેની અનીતિથી ભરેલી વિચિત્ર ચાલને લીધે તુર્કસ્તાન અને બલગેરીયા સિવાય દુનિયાંના સર્વે રાજ્યો તેની વિરૂદ્ધ છે. અને જોકે આજે પણ મિત્રરાજ્યોનો ઘણો પ્રદેશ તેના કબજામા છે, તો પણ લડાઇ થોડોક વધુ વખત ચાલે તો તેમને માટે અત્યંત વિકટ સ્થિતિ ઉભી થવાનો સંભવ છે. આ સંયોગોમાં જર્મની તથા ઓસ્ટ્રીઆ સુલાહને માટે ઇંતેજાર હોય એમાં કશું નવાઇ જેવું નથી. આજથી ૭ મહીના

ઉપર એ રાજ્યોએ અમેરીકા મારફતે પોલેંડ અને લીથુઆનીઆ સ્વતંત્ર ગણાય તે શિવાય લડાઇ પહેલાની સ્થિતિ કાયમ રહે એ સરતે સલાહ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ તે નિષ્ફળ જવાથી આજે એ રાજ્યો તેમના સોશીયલીસ્ટ આગેવાનો મારફતે વધારે અને વધારે વ્યાજબી સરતો આપવાની ખુશી બતાવે છે રશીઅન રાજ્યક્રાંતિનો લાભ લઇ જર્મન સોશીયલીસ્ટોએ ૮ મી મે એ રશીઅનો ઉપર નીચલી શરતો મોકલાવી હતી "રાષ્ટ્રીય વિકાસને માટે સ્વતંત્રતા, આપવી રાજ્યો વચ્ચેના વાંધાઓ ભવિષ્યમાં કોઇ મધ્યસ્થને સોંપવાની ફરજ સ્વીકારવી, જર્મનીના કબજામા આવેલો પ્રદેશ પાછો આપવો, રશીઅન પોલેંડના સવાલનો ફડચો તેની પ્રજાની બહુમતી ઉપર છોડવો, બેલ્જીયમ, સર્વીઆ, અને રૂમાનીઆને તેમની સ્વતંત્રતા પાછી બક્ષવી, બલ્ગેરીઆને મેસીડોનીઆનો બલ્ગેરીએન પ્રદેશ પાછો આપવો, સર્વીઆને એડ્રીઆટીક સમુદ્ર ઉપર સ્વતંત્ર બંદર આપવુ, અને લોરેન સરહદના સવાલ ઉપર સમજૂતી કરવી." આ સરતો ગમે તેટલી ઉદાર હોય તોપણ તેથી હવે કાંઈ જગત્ ભોળવાય એમ નથી તે સારી રીતે સમજે છે કે જર્મની અને ઑસ્ટ્રીઆ આજે સલાહ માગે છે તે હમેશને માટે શાંતિ મેળવવાને નહિ પરંતુ ફરીથી વધારે ફત્તેહમંદ લડાઇ ઉભી કરવાની તૈયારી કરવા માટે જ. આ સંબંધમાં રહેજ પણ સ્વાર્થ વગર આ લડાઇમા હાલ દાખલ થયેલા અમેરિકાના પ્રેસીડંટ વુડરો વીલસનનો અભિપ્રાય જાણવા જેવો છે તેમણે આજે થોડાક દિવસ ઉપર જ કહ્યું છે કે "જર્મનીના રાજ્યાધિકારીઓ થોડાક વખત થયા તેમના આશય અમારી માફક ઉદાર અને ન્યાયી હોવાનો ડોળ કરે છે, પણ તે માત્ર જર્મનીમા તેમણે જમાવેલી સત્તા, તથા બર્લીનથી બગદાદ અને તેથી પણ વધારે દૂરના પ્રદેશમા સત્તા મેળવવાની તેમની પોતાની યોજનાઓને માટે અન્યાપૂર્વક મેળવેલા લાભો જાળવી રાખવા માટે જ છે" ટુંકમા માત્ર ઇંગ્લાંડ કે ફ્રાંસ જ નહિ પરંતુ આખુ જગત્ જર્મની કે ઓસ્ટ્રીઆના હાલના રાજ્યાધિકારીઓના વચન ઉપર વિશ્વાસ મૂકતા ડરે છે, અને જ્યાં સુધી તે દેશોની પ્રજા તેમના હાથમાંથી રાજ્યસત્તા છીનવી લઇ પોતાના તથા પરદેશી પ્રજાઓના વિશ્વાસને પાત્ર થઇ પડે એવુ રાજ્યતંત્ર સ્થાપે નહિ ત્યા સુધી છેવટની હારજીત પહેલા તેમની સાથે સલાહ થાય એ સંભવિત નથી પરંતુ હમણા થોડાક વખત થયા રશીઅન રાજ્યક્રાંતિની અસરથી એ દેશોમા પ્રજાકીય ચળવળ પાછી પગભર થઇ છે અને ઓસ્ટ્રીઆમાં તો તેણે મજબુત રૂપ ધારણ કર્યું છે, એટલે કાળે કરી તેમના હાલના રાજ્યતંત્રો રશીઆના જૂના રાજ્યતંત્રની માફક ઉથલાઇ પડે અને તેને બદલે પ્રજાકીય રાજ્ય સ્થપાય એ તદ્દન અશક્ય નથી.

જર્મનીની માફક ફ્રાંસની રાજનીતિમાં પણ કંઇ ખાસ અગત્યનો ફેરફાર થયેલો જણાતો નથી તે પહેલાની માફક તેના દુશ્મનોને હરાવી આલસેસલોરેન મેળવવા માગે છે. પરંતુ તેની આ ઇચ્છા કોઈ પણ રીતે અન્યાયયુક્ત નથી. આલસેસલોરેન વર્ષો સુધી ફ્રાંસના કબજામા હતું, ત્યાની પ્રજા પણ ફ્રેંચ પ્રજા સાથે પાછી ભળી જવા માંગે છે, અને તેથી ફ્રાંસ તે પ્રદેશ પાછો મેળવવા ઇચ્છે એ અત્યંત સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આલસેસ લોરેન સિવાય લડાઇથી બીજો કોઇ પણ પ્રદેશ ફ્રાંસને લેઇ લો.

નથી, અને તે તેના દુશ્મનને પણ વેરભાવથી કોઈ પણ રીતે હેરાન કરવા ઇચ્છતું નથી. હાલ થોડાક વખત ઉપર ભાષણ કરતાં ફ્રાંસના પ્રેસીડંટ મી. રીબોએ કહ્યું હતું કે "અમે આ લડાઈ ચાલુ રાખશું પરંતુ તે જીત કે નવા પ્રદેશ મેળવવાની વૃત્તિથી નહિ, પણ માત્ર અમારો પોતાનો પ્રદેશ પાછો મેળવવા માટે જ. અમે કોઈ પણ પ્રજા ઉપર જુલમ ગુજારવા માંગતા નથી, અમારા દુશ્મનો ઉપર પણ નહિં, કારણ કે અમે બધી પ્રજાની સ્વતંત્રતા સ્વીકારીએ છીએ "

ફ્રાંસની માફક ઇંગ્લાંડ પણ છેવટ સુધી લડવા માગે છે, પરંતુ તેને પ્રશીઅન સત્તાનું જોર તોડવાની ઇચ્છા છે. તે માને છે કે જ્યાં સુધી પ્રશીઅન સત્તા જર્મનીમા સર્વોપરી છે ત્યાં સુધી તેને કે જગતને માટે શાંતિ જ નથી ઈંગ્લાંડની આ માન્યતા સાચી હોય કે નહિ, પરંતુ તેની જર્મનીનાં જીતી લીધેલાં સંસ્થાનો રાખવાની વૃત્તિ જગતને સાવ નિઃસ્વાર્થિ તો નહિજ લાગે. છતાં જે કારણસર ઈંગ્લાંડ તેને પોતાના અમલ હેઠળ રાખવા ઇચ્છે છે તે કારણ જો સાચું હોય તો તે કોઇ પણ રીતે નિંદ્ય નથી. અને તે કારણ થોડાક વખત ઉપર લૉર્ડ રોબર્ટ સેસીલે દર્શાવ્યુ હતુ તેમણે રશીઆના નવા રાજ્યતંત્રની સલાહને માટેની—કોઈ પણ રાજ્યનો કોઇ પણ પ્રદેશ જપ્ત કરવો નહિ—એ સરત વિષે આમની સભામાં કહ્યું હતું કે: "અલબત્ત, આપણે જર્મન સંસ્થાનો ઉપર ચઢાઇ કરી, તે ત્યાની દેશી પ્રજાને જુલમમાથી છોડાવવાના ઉદ્દેશથી તો નહિજ, પરંતુ હું પૂછુ છુ કે છોડાવ્યા પછી શું આપણે તેમને જર્મનીના હાથમાં પાછી સોંપી દઇશું ?" મી. એસ્કવીથે પણ એ પ્રસંગે એવાજ અર્થના ઉદ્ગાર કાઢયા હતા. તેઓ બોલ્યા હતા કે "ગુલામગીરીમા પડી ગયેલી, અને જુલમથી બેહાલ થતી પ્રજાના છુટકારા માટે કોઇ દેશ લઇ લેવો પણ પડે, અને તે પગલું વ્યાજબી છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ જ્યા સુધી આ છુટકારાનું કાર્ય મિત્રરાજ્યો સંપૂર્ણ રીતે કરી શકશે નહિં ત્યાં સુધી જે આશયથી આ લડાઇમાં આપણે તરવાર ખેંચી છે તે પરીપૂર્ણ થશે નહિં." આ દલીલ સમજી શકાય એવી છે, પરંતુ, તે જગતને ગળે ઉતરશે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

ઇંગ્લાંડની પરદેશ સંબંધી રાજનીતિ કોઇને કદાચ સંતોષકારક નહિ લાગે પરંતુ તેની આંતર રાજનીતિ તો વધારે ઉદાર થતી જાય છે એમ સૌ કોઇ કબુલ કરશે લડાઈ પહેલાં ઇંગ્લાંડ સ્ત્રીઓને મત તથા આયરલેંડને સ્વરાજ્ય આપવા આનાકાની કરતું હતું, પરંતુ આજે કેટલીક વખત થયા તેણે સ્ત્રીઓને મત આપવાનો ઠરાવ કર્યો છે, અને આયરલેંડને સ્વરાજ્ય આપવાને પણ તે તૈયાર છે. વળી એ સ્વરાજ્ય માટેની યોજના ઘડવાનુ કામ પણ હવે તે આયરલેંડનેજ સોંપવા માગે છે અને તે માટે આયરીશ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સભા બોલાવવાનું તેણે નક્કિ કર્યું છે આ સભા બોલાવવા વિષેના ઠરાવ ઉપર ભાષણ કરતા વિલાયતના વડા પ્રધાન મી. લોઇડ જ્યોર્જે કહ્યુ હતુ કે "આયરીશ સવાલનો નિકાલ કરવા માટેના અત્યાર સુધીના જે પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે, તે સર્વેમાં એક વસ્તુ સામાન્ય હતી, અને તે એજ કે તે માટેની યોજનાઓ બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રજુ થઇ

હતી. પરંતુ હવે પ્રધાન મંડળે આયરીશ પ્રજાને જ તેની માગણીઓ રજુ કરવાને આમંત્રણ કરવાનું નક્કિ કર્યું છે" આ સભામાં આયરલેંડના સીન ફ્રેનસ થી માંડીને હોમરૂલના અત્યાર સુધીના વિરોધી અલસ્ટરના યુનીયનીસ્ટો સુધી સર્વ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ ભાગ લે એવી વ્યવસ્થા થઇ છે, અને એ સભાનું કાર્ય સર્વાંશે સંતોષકારક નિવડશે એવી આશા છે.

પરંતુ ઇગ્લાંડ માત્ર આયરલેંડ તરફજ ન્યાયી બન્યું નથી. તેના હીંદ માટેના વિચારો પણ બદલાયા છે, અને તે આજે હીંદીવાનોને માત્ર તાબેદાર રૈયત તરીકે નહિ પણ એક જ સામ્રાજ્યમા ભાગીદાર પ્રજા તરીકે લેખે છે. હાલ કેટલાક વખત થયાં હિંદમા મુંબઇ, પંજાબ અને મદ્રાસ ઇલાકાની સરકાર રાષ્ટ્રીય ચળવળ બંધ કરવા અને બંધ નહિં થાય તો તેને નરમ પાડવા મહેનત કરી રહી છે અને મદ્રાસના ગવર્નરે લૉર્ડ પેટલેંડ તો કૉંગ્રેસ તથા હોમ રૂલ લીગને ધમકી આપવા માંડી છે એટલે આ વાત કદાચ કોઇના માનવામાં નહિ પણ આવે–છતા તે વસ્તુતઃ ખરી છે આપણી અહીંની સરકાર ગમે તે કહે—ગમે તે કરે, પણ તે સરકારની પણ સરકારના બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના મુખ્ય લોઇડ જ્યોર્જે થોડાક વખત ઉપર એક ભાષણમા સ્પષ્ટ રીતે કહ્યુ છે કે —

"આ વિગ્રહ દરમીયાન જર્મનીને સૌથી મોટી નિરાશા હીંદ તરફથી મળી છે. જર્મનીને ઘણી નિરાશાઓ મળી છે, પણ હીંદ તરફથી જે નિરાશા તેને મળી છે તે ઘણી જ ખરાબ છે. જર્મનીએ ત્યા ફીતુર, કલહ, દ્વેષ અને અરાજનિષ્ઠા જગાવવાની ધારણા રાખી હતી. હિંદમા એ સર્વેને દાબી દેવાના, અને તાબે કરવાના કામમાં ઇગ્લાંડને પોતાના સઘળા બલ કામે લગાડવા પડશે, એવી તેની ધારણા હતી. પરંતુ તેને બદલે તેને ત્યાં શું માલમ પડ્યું ? હીંદ તરફથી સામ્રાજ્યને આતુર ઉત્સાહભરી અને રાજ્યનિષ્ઠ સહાયતા મને લાગે છે કે આ રાજ્યનિષ્ઠ અસંખ્ય લાખો લોકોને પોતે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યની તાબેદાર પ્રજા નથી પણ ભાગીદાર પ્રજા છે, એમ લાગે એવા સુધારાની માગણી કરવાનો તેમને હકક છે. આ પ્રશ્નના નિર્ણયમા હિમ્મતભરી મુત્સદ્દીગીરીની અપેક્ષા છે. કમહિમ્મત, હીચકારાપણુ અને હૃદયની દુર્બલતા સુલેહ કે વિગ્રહના સમયમા તિરસ્કારને પાત્ર છે." આ પરથી એમ કહી શકાય કે બ્રિટિશ પ્રજા મી. બાલફુરે કહે છે તેમ "ખાત્રીપૂર્વક માને છે કે રાજ્યતંત્રનુ ખરેખર એકજ રૂપ હોઇ શકે અને તેને ગમે તે નામ આપવામા આવે, પણ તેમાં છેવટે સત્તા લોકોના જ હાથમા રહેવી જોઇએ"

આ ચર્ચા ઉપરથી એટલુ તો જણાશે કે યુરોપનાં મોટાં રાજ્યોની રાજનીતિમાં લડાઇ પછી અગત્યનો ફેરફાર થયો છે લડાઇ પહેલાં રશીઆનું આપખુદી સત્તાવાળું રાજ્યતંત્ર તેની પ્રજાને માટે અત્યંત જૂલમી હતું, અને દેશ બહાર તે કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ વગેરે નવો પ્રદેશ મેળવવાને ઉત્સુક હતું પરંતુ આજે રશીઆનું નવું રાજ્યતંત્ર પ્રજાના જ પ્રતિનિધિઓનુ બનેલુ છે, અને તે નવો પ્રદેશ મેળવવાને ઇચ્છતું નથી એટલું જ નહિં, પરંતુ તેણે પોતાના અમલ હેઠળના પોલેંડ. ફીનલેંડ, વગેરે દેશોની પ્રજાને એ દેશોની આંતર વ્યવસ્થા સોંપી દેવાનો ઠરાવ કર્યો છે રશીઆની માફક

લેખો જહેણે જરાયે વાંચ્યા હશે તે આ વાત નિર્વિવાદ લેખ્યા વિના રહેશે નહિ સ્વાતન્ત્ર્યનો અર્થ આટલો જ દરેક જણને જે ગમે તે વિચાર કરવાનો, દર્શાવવાનો અને તે પ્રમાણે ચાલવાનો હક્ક છે, અને તે હક્ક દર્શાવતાં કે અમલમાં મૂકતા બીજાઓના તેવા જ હક્કને રોકાણ કે હાની થવી નહિ જોઇએ, અને રાજ્ય કાર્યભારે તો આ રોકાણ કે હાની ન થાય એટલું જ જોવાનું છે આ આદર્શથી જોતા આ કાયદો વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્યના નિયમની વિરૂદ્ધ જાય છે. એક જણને ન્યાતના કેટલાક રિવાજો નહિ પાળવાનો હક્ક ખરો; પણ તેથી બીજાઓને તે તરફ અણગમો દેખાડવાનો હક્ક નહિ!

જે દેશમા વ્યક્તિસ્વતન્ત્ર્યના સાધારણમા સાધારણ નિયમનું ઠેકાણુ નહિ, જ્યા રાજ્યસત્તા આચરણના, છાપખાનાના, કે લોકશાસનના નજીવામાં નજીવા હક્કો આપતી નથી, ત્યાં આટલો બધો સ્વતન્ત્ર્યનો શોખ વધી પડયો કે સમાજના બંધારણમા પણ હાથ ઘાલવાની જરૂર જણાઇ!

(૩) એમ કહેવામા આવે કે જોન મીલ અને સ્પેન્સરના અભિપ્રાયો હવે નકામા ગણાય છે અને યુરોપીય રાજ્યસત્તા સમાજના કાર્યભારમા પડે છે, તો પછી આપણા રાજ્યો શામાટે નહિ? યુરોપમાં એવા ઘણા વિચારશીલ પુરૂષો છે કે જે હજુ ઉપર દર્શાવેલા સ્વાતન્ત્ર્યના સિદ્ધાન્તને માન આપે છે પણ એમ નહિ હોય તો પણ યુરોપીય રાજ્યસત્તાની સરખામણી શું આપણા રાજ્યો સાથે થઇ શકશે? શું આપણા દેશમા પ્રજાની સત્તા સર્વશ્રેષ્ઠ છે? શુ આપણે ત્યા બધી સત્તાનું મૂલ લોકો છે? શુ આપણી સત્તા લોકોએ ચૂંટલા પ્રતિનિધિઓ પાસે છે? લોકમતમાં થતા ન્હાનામાં ન્હાના ફેરફારનું પ્રતિબિંબ રાજ્યનીતિ પર પડે છે? કોણ કહી શકશે કે આ કાયદા ઉપર જો ગાયકવાડી પ્રજાનો કે ખરી રીતે ચૂંટાયેલા હેમના પ્રતિનિધિઓનો મત લીધો હોત તો એ પસાર થઇ શકત અને જ્યા સુધી આવું થાય નહિ ત્યા સુધી પ્રજાની રાજ્યસત્તા પ્રતિનિધિ નથી, અને આવા પ્રતિનિધિત્વ વિનાના રાજ્યો સામાજિક કાર્યભારમાં પડે એ રાજ્યનીધિની નજરે જુલમ ગણાય નહિ તો, મુસલમાન બાદશાહો મારીને મુસલમાન કરતા હતા હેમા શું અન્યાય?

(૪) ચોથી દલીલ ઘણી જ સરસ લાગે છે, અને રાજ્યસત્તાના ઉપર ટીકા કરવી એ કેળવાયલા વર્ગને જ માથે પડેલું હોવાથી આ દલીલ તે વર્ગનુ સ્વમાન સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ ખરૂં જોતા, આ કાયદા માટે કેળવાયલા વર્ગનો મત લેવામાં આવ્યો નથી, અને આવ્યો હોત તો એ કાયદો સ્વીકારાત નહિં, છતાં કેળવાયલો વર્ગ કોને કહેવો, આધુનિક કેળવણી પામેલામાના કેવા વિચારના પુરૂષોના અભિપ્રાયને અનુસરીને સામાજિક કાયદાઓ ઘડવા, આ પ્રશ્નો એવા મુશ્કેલ છે કે જો એનો જરા પણ વિચાર કરવામા આવ્યો હોત, તો શ્રી ગાયકવાડ સરકાર આ બાબતમાં હાથ ઘાલતજ નહિ અને આ પ્રશ્નોનો જ્યાં સુધી નિર્ણય થાય નહિ, ત્યા સુધી ફલાણો કેળવાયલા વર્ગનો મત છે એમ ધોરણ બાંધી

કાયદા કરવા એ સમાજની પ્રગતિને ભયંકર રીતે ઉંધી ઘસડી જવાનો પ્રયત્ન કરવા જેવું છે. "કેળવાયલા"—એટલે જુની પદ્ધતી પ્રમાણે જેણે જ્ઞાન મેળવ્યું હોય—પછી ભલે શાસ્ત્રી હોય કે મહામહોપાધ્યાય હોય—તે બધાને તો બાવલજ કરવાના. પણ આધુનિક કેળવણી પામેલામા આ બાબતપર એકમત છે? આ વર્ગમાના કેટલાક એમ માને છે કે જ્યા સુધી બટલરથી માંડી બાઇબલ સુધી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ આપણામા પેસે નહિ ત્યાં સુધી આપણે માણસમા આવીએ નહિં, કેટલાક માને છે કે વિદેશી સંસારવિભાગો વ્યક્તિને સુદૃઢ બનાવે છે માટે તેવા આપણે રચવા; અને જેમ બને તેમ જલ્દી ન્યાતિબંધો તોડી જેને જેમ કરવું હોય તેમ કરવા મંડી જવુ. કેટલાક આવુજ અંતિમ લક્ષ્ય રાખી ધીમે ધીમે આગળ વધવા ચ્હે છે ત્હેમને ન્યાતો છોડી જવું નથી; તેમ ન્યાતનુ કહ્યુ માનવુએ નથી. ત્હેમને લોકોને સાથે લેવા છે, અને તે માટે ત્હેમને ન્યાતમાજ રહી પછાત પડી રહેલા લોકોના માનસિક વિકાસ સાધવા છે કેટલાક કેળવાયલા જોયા પણ છે કે જેમને ન્યાતને પહેલા સુધારવી છે, ત્હેમા પહેલા કેળવણીનો પ્રચાર કરી લોકોને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિપર આણવા છે, અને જ્યાં સુધી તે થાય નહિ ત્યા સુધી ન્યાતને તોડવી નથી. ઘણા કેળવાયલા એવા પણ છે કે જે ન્યાતમા માને છે, જેઓને ન્યાતોની શ્રેષ્ઠતામા શ્રદ્ધા છે, જેઓ પાશ્ચાત્ય સમાજ-વિભાગના કટ્ટા દુશ્મન છે આ શંભુમેળામા કયા વર્ગનો કેળવાયલો ગણવો? હરેક પક્ષમા મહા વિદ્વાન, મહાસમર્થ નેતાઓ છે. કોને ખીન કેળવાયેલા કહીશું? વિલાયની જીવનના વિલાસી સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહને કે મહાત્મા મદનમોહનને અને લોકમાન્ય બાલગંગાધર તિલકને? જ્યા સુધી કેળવાયલા વર્ગના પ્રતિનિધિઓ મળી કાંઇક રસ્તો કહાડે નહિ, ત્યા સુધી એક જ વર્ગના અભિપ્રાયે અથવા પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાયદા ઘડી લોકોની સ્વાભાવિક પ્રગતિમા આડે આવવું એ ઘણું શોચનીય પગલું છે.

મ્હારી જાણમા એક બીજા દેશી રાજ્યનો દાખલો છે જે આ વિષયમાં ધ્યાન લેવા યોગ્ય છે. પાટીદારોના કેટલાક આગેવાનોએ રાજપીપલા સ્ટેટને અરજી કરી પોતાની કન્યાઓની આપલે માટે કાયદો કરાવ્યો, અને કાયદો તોડનારને રાજ્ય તરફથી શિક્ષા કરવી, અને લોકોની સંમતિ લેવાઇ, કે લીધી એમ ગણાઇ, બીજે વર્ષે એકડાઓમાં મારામારી જાગી, કોઇને કાયદો ફાવ્યો કોઇને નહિ ફાવ્યો, કોઇને દંડ થયો, કેટલાક નીકળી નાઠા, પરિણામે બૂમરાણ થયું, અરજીઓ થઇ મહારાજાની મુલાકાતો લેવાઇ થયેલો કાયદો ફેરવતા યૂગોના યૂગ વહી જાય, કેટલાક કાયદાની તરફેણમા હતા, કેટલાક વિરૂદ્ધ હતા, પરિણામ વિનાની કોન્ફરંસો થઇ. અને છેલ્લા પાચ વર્ષ થયાં આ કાયદો થતા આખી ન્યાતનો સુખનો જીવ દુઃખમાં પડયો છે. ન્યાત સુધારવી તો કોરે રહી. પણ પાછી નીરાંત કયારે વળશે તે પ્રભુ જાણે.

દેશી રાજ્યો લોકોને સુધારવા મથે તે બહુ સ્તુત્ય છે, પણ સુધારાનો અર્થ લોકોને પૂછયો જોઇએ, રાજાઓએ પોતાના કોષમાંથી ન કહાડવો જોઇએ. આખો હિંદુ સમાજ નવા તરંગો આજે ચ્હે છે, અને એને પરિણામે ત્હેમા મ્હોટા ફેરફારોની આશા

લેખો જ્હેણે જરાયે વાચ્યા હશે તે આ વાત નિર્વિવાદ લેખ્યા વિના રહેશે નહિ સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ આટલો જ. દરેક જણને જે ગમે તે વિચાર કરવાનો, દર્શાવવાનો અને તે પ્રમાણે ચાલવાનો હક્ક છે, અને તે હક્ક દર્શાવતાં કે અમલમાં મૂકતાં બીજાઓના તેવા જ હક્કને રોકાણ કે હાની થવી નહિ જોઇએ; અને રાજ્ય કાર્યભારે તો આ રોકાણ કે હાની ન થાય એટલું જ જોવાનું છે. આ આદર્શથી જોતાં આ કાયદો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના નિયમની વિરૂદ્ધ જાય છે. એક જણને ન્યાતના કેટલાક રિવાજો નહિ પાળવાનો હક્ક ખરો, પણ તેથી બીજાઓને તે તરફ અણગમો દેખાડવાનો હક્ક નહિ!

જે દેશમા વ્યક્તિસ્વતંત્ર્યના સાધારણમાં સાધારણ નિયમનું ઠેકાણુ નહિ, જ્યા રાજ્યસત્તા આચરણના, છાપખાનાના, કે લોકશાસનના નજીવામા નજીવા હક્કો આપતી નથી, ત્યાં આટલો બધો સ્વતંત્ર્યનો શોખ વધી પડ્યો કે સમાજના બંધારણમા પણ હાથ ઘાલવાની જરૂર જણાઇ!

(૩) એમ કહેવામા આવે કે જોન મીલ અને સ્પેન્સરના અભિપ્રાયો હવે નકામા ગણાય છે અને યુરોપીય રાજ્યસત્તા સમાજના કાર્યભારમા પડે છે, તો પછી, આપણા રાજ્યો શામાટે નહિ? યુરોપમા એવા ઘણા વિચારશીલ પુરૂષો છે કે જે હજુ ઉપર દર્શાવેલા સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્તને માન આપે છે પણ એમ નહિ હોય તો પણ યુરોપીય રાજ્યસત્તાની સરખામણી શું આપણા રાજ્યો સાથે થઇ શકશે? શું આપણા દેશમા પ્રજાની સત્તા સર્વશ્રેષ્ઠ છે? શુ આપણે ત્યાં બધી સત્તાનું મૂલ લોકો છે? શું આપણી સત્તા લોકોએ ચૂંટલા પ્રતિનિધિઓ પાસે છે? લોકમતમા થતા ન્હાનામાં ન્હાના ફેરફારનું પ્રતિબિંબ રાજ્યનીતિ પર પડે છે? કોણ કહી શકશે કે આ કાયદા ઉપર જો ગાયકવાડી પ્રજાનો કે ખરી રીતે ચૂટાયેલા ત્હેમના પ્રતિનિધિઓનો મત લીધો હોત તો એ પસાર થઇ શકત અને જ્યા સુધી આવું થાય નહિ ત્યા સુધી પ્રજાની રાજ્યસત્તા પ્રતિનિધિ નથી; અને આવા પ્રતિનિધિત્વ વિનાના રાજ્યો સામાજિક કાર્યભારમા પડે એ રાજ્યનીતિની નજરે જુલમ ગણાય નહિ તો, મુસલમાન બાદશાહો મારીને મુસલમાન કરતા હતા ત્હેમા શું અન્યાય?

(૪) ચોથી દલીલ ઘણી જ સરસ લાગે છે, અને રાજ્યસત્તાના ઉપર ટીકા કરવી એ કેળવાયલા વર્ગને જ માથે પડેલું હોવાથી આ દલીલ તે વર્ગનું સ્વમાન સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ ખરૂં જોતા, આ કાયદા માટે કેળવાયલા વર્ગનો મત લેવામાં આવ્યો નથી, અને આવ્યો હોત તો એ કાયદો સ્વીકારાત નહિ, છતાં કેળવાયલો વર્ગ કોને કહેવો, આધુનિક કેળવણી પામેલામાના કેવા વિચારના પુરૂષોના અભિપ્રાયને અનુસરીને સામાજિક કાયદાઓ ઘડવા, આ પ્રશ્નો એવા મુશ્કેલ છે કે જો એનો જરા પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો હોત, તો શ્રી ગાયકવાડ સરકાર આ બાબતમાં હાથ ઘાલતજ નહિ અને આ પ્રશ્નોનો જ્યા સુધી નિર્ણય થાય નહિ, ત્યા સુધી ફલાણો કેળવાયલા વર્ગનો મત છે એમ ધોરણ બાંધી

કાયદા કરવા એ સમાજની પ્રગતિને ભયકર રીતે ઉંધી ઘસડી જવાનો પ્રયત્ન કરવા જેવું છે. "કેળવાયલા"—એટલે જુની પદ્ધતી પ્રમાણે જેણે જ્ઞાન મેળવ્યું હોય—પછી ભલે શાસ્ત્રી હોય કે મહામહોપાધ્યાય હોય—તે બધાને તો બાતલજ કરવાના. પણ આધુનિક કેળવણી પામેલામાં આ બાબતપર એકમત છે? આ વર્ગમાંના કેટલાક એમ માને છે કે જ્યાં સુધી બટલરથી માંડી બાઇબલ સુધી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ આપણામાં પેસે નહિ ત્યા સુધી આપણે માણસમા આવીએ નહિં, કેટલાક માને છે કે વિદેશી સંસારવિભાગો વ્યક્તિને સુદૃઢ બનાવે છે માટે તેવા આપણે રચવા; અને જેમ બને તેમ જલ્દી ન્યાતિબંધો તોડી જેને જેમ કરવું હોય તેમ કરવા મંડી જવું કેટલાક આવુજ અંતિમ લક્ષ્ય રાખી ધીમે ધીમે આગળ વધવા ચ્હે છે ત્હેમને ન્યાતો છોડી જવું નથી; તેમ ન્યાતનું કહ્યુ માનવુએ નથી. ત્હેમને લોકોને સાથે લેવા છે; અને તે માટે ત્હેમને ન્યાતમાજ રહી પછાત પડી રહેલા લોકોના માનસિક વિકાસ સાધવા છે કેટલાક કેળવાયલા જોયા પણ છે કે જેમને ન્યાતને પહેલા સુધારવી છે; ત્હેમાં પહેલાં કેળવણીનો પ્રચાર કરી લોકોને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિપર આણવા છે, અને જ્યા સુધી તે થાય નહિ ત્યા સુધી ન્યાતને તોડવી નથી. ઘણા કેળવાયલા એવા પણ છે કે જે ન્યાતમા માને છે, જેઓને ન્યાતોની શ્રેષ્ઠતામા શ્રદ્ધા છે, જેઓ પાશ્ચાત્ય સમાજ-વિભાગના કટ્ટા દુશ્મન છે આ શા ભુલભુલામણીમાં કયા વર્ગનો કેળવાયલો ગણવો? દરેક પક્ષમા મહા વિદ્વાન, મહાસમર્થ નેતાઓ છે. કોને બીન કેળવાયેલા કહીશું? વિલાયતી જીવનના વિલાસી સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહને કે મહાત્મા મદનમોહનને અને લોકમાન્ય બાલગંગાધર તિલકને? જ્યાં સુધી કેળવાયલા વર્ગના પ્રતિનિધિઓ મળી કાંઇક રસ્તો કહાડે નહિ, ત્યા સુધી એક જ વર્ગના અભિપ્રાયે અથવા પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાયદા ઘડી લોકોની સ્વાભાવિક પ્રગતિમાં આડે આવવુ એ ઘણું શોચનીય પગલું છે.

મ્હારી જાણમાં એક બીજા દેશી રાજ્યનો દાખલો છે જે આ વિષયમા ધ્યાન લેવા યોગ્ય છે. પાટીદારોના કેટલાક આગેવાનોએ રાજપીપલા સ્ટેટને અરજી કરી પોતાની કન્યાઓની આપલે માટે કાયદો કરાવ્યો, અને કાયદો તોડનારને રાજ્ય તરફથી શિક્ષા કરવી, અને લોકોની સંમતિ લેવાઇ. કે લીધી એમ ગણાઇ; બીજે વર્ષે એકડાઓમાં મારામારી જાગી, કોઇને કાયદો ફાવ્યો કોઇને નહિ ફાવ્યો, કોઇને દંડ થયો, કેટલાક નીકળી નાઠા, પરિણામે બુમરાણ થયું, અરજીઓ થઇ મહારાજાની મુલાકાતો લેવાઇ થયેલો કાયદો ફેરવતા યુગોના યુગ વહી જાય; કેટલાક કાયદાની તરફેણમા હતા, કેટલાક વિરૂદ્ધ હતા, પરિણામ વિનાની કોન્ફરસો થઇ. અને છેલ્લાં પાંચ વર્ષ થયાં આ કાયદો થતાં આખી ન્યાતનો સુખનો જીવ દુઃખમાં પડયો છે. ન્યાત સુધારવી તો કોરે રહી. પણ પાછી નીરાંત ક્યારે વળશે તે પ્રભુ જાણે.

દેશી રાજ્યો લોકોને સુધારવા મથે તે બહુ સ્તુત્ય છે, પણ સુધારાનો અર્થ લોકોને પૂછવો જોઇએ, રાજાઓએ પોતાના કોષમાથી ન કહાડવો જોઇએ. આખો હિંદુ સમાજ નવા તત્ત્વો આજે ગ્રહે છે, અને એને પરિણામે ત્હેમા મ્હોટા ફેરફારોની આશા

રખાય છે ગમે તે ફેરફારો થાય, પણ તે એટલી ઉતાવળથી નહિ થવા જોઇએ કે એક સમાજ તરીકે, એક સંસ્કૃતિ તરીકે આપણી અસ્મિતા જતી રહે. આજે જોર જુલમથી ફેરફારો દાખલ કરશો, કાલે બધા છે છે એટલું પણ સ્વમાન ખોઇ બેસશે. આપણે નવી રાષ્ટ્રીય પ્રણાલીકાઓ ઉભી કરીયે, આપણા હિન્દુ સસ્કાર નવા યુગમાં રસવા અને ખીલવવાના સાધનો બનાવીયે ત્યા સુધી તો હાલની ન્યાતોએ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે, અને મ્હોડી વ્હેલી તે ફેરવાઇ જશે; પણ અધીરા થઇ ત્હેને કમોતે મારવામા ફાયદો શો ? જ્યારે આર્ય સંસ્કૃતિ બીજી સંસ્કૃતિઓ જોડે બેસવા જેટલી પુનર્જીવિત થશે, જ્યારે એક સમાજ તરીકે, એક મહાપ્રજા તરીકે આપણામા અસ્મિતા પ્રગટશે, ત્યારે ન્યાતો નિર્મલ ભલે થાય પણ હાલ ન્યાતો લઇ લેશો. તો આપણી ગરીબ રાંકડી પ્રજા પાસે શુ રહેશે ? ફેશનેબલ કલબો, અહા કાફીની ગંદી દુકાનો ? સ્વચ્છંદ, કે અધમતા ? ન્યાતો સુધારવી હોય તો રસ્તા સરલ છે. શા સારૂ દેશી રાજ્યો તે લેતા નથી ? જે સસ્થા મુસલમાનના જુલમે દૃઢ થઇ, અજ્ઞાને કઠણ થઇ, અને જુલ્મના ધાકે સશકત બની રહી ત્હેને કહાડવા માટે ત્હેના મૂલ કારણો ઉચ્છેદવા જોઇએ. લોકોમાં કેળવણી પ્રસારો, સાહિત્યનો પ્રચાર વધારો, ત્હેમનામા સ્વાતન્ત્ર્ય બુદ્ધિ ખીલવવા રાજકીય હક આપો, લોકશાસન, અને રાજ્યસત્તા સોપો—કાલે સન્હારે ન્યાતો અદીઠ થતી જશે. જ્યાં રાજ્યસત્તામાં લોકોનો અવાજ નથી, જ્યા પ્રજાને રાજ્યદ્વારી બાબતમા વ્યકિત સ્વાતન્ત્ર્ય નથી ત્યાં ન્યાતો કદી જવાની નથી, અને ન જાય તે જ સારૂં કે સમાજમાં તો લોકશાસન રહે. દિવાની દાઝે માત્ર કોડીયા ફરડવામાં શો ફાયદો ?

ઘનશ્યામ વ્યાસ.

રશીઆની રાષ્ટ્રીય ચળવળ.

(૨)

કોઇ પણ રાષ્ટ્રીય હીલચાલનું સાચું સ્વરૂપ સમજવાને માટે પ્રથમ તે દેશનું પ્રજાજીવન સમજવાની જરૂર છે. રશીઅન પ્રજા, સાધારણ રીતે, તેના સ્થિતિ સ્વભાવ અનુસાર બે વિભાગમા વહેંચાઇ જાય છેઃ—(૧) ખેડુત વર્ગ તથા તેમાંથી હાલ થોડાક વર્ષો થયાં ઉત્પન્ન થયેલો મજુર વર્ગ અને (૨) શિક્ષિત વર્ગ કે જેમાં સરકારી અમલદારો તથા રાજકીય સુધારકો બન્નેનો સમાવેશ થઇ જાય છે. આમાથી પ્રથમ વિભાગના ખેડુત વર્ગની આર્થિક સ્થિતિ વિષે જરૂર કેટલીક હકીકત ગયા અંકમાં અપાઇ ગઇ છે, એટલે હવે આપણે તે વર્ગના ગુણ દોષ તરફ વળીશું.

રશીઅન ખેડુતના સ્વભાવ વગેરે વિષે રશીઆમાં મુસાફરી કરનારાઓ તેમજ તે દેશનાજ લેખકોમાં મતભેદ છે, પરંતુ એટલું તો સૌ કોઇ કહે છે કે રશીઅન ખેડુત અત્યંત ભલો, મળતાવડા સ્વભાવનો, અને વિવેકી છે; વ્યવહારમાં તે બુદ્ધિ કરતા હૃદયથી જ દોરાય છે, અને તેનુ હૃદય સરલ અને લાગણીભરેલું છે. વળી એ પણ નિર્વિવાદ છે કે તે મોજીલો અને લ્હેરી છે, અને તેની વાણીમા તે અમુક પ્રકારની મીઠાસ તથા તેની વાતમાં અસાધારણ રસ બતલાવે છે છતાં મનુષ્યસ્વભાવની તેની સાદી પણ સાચી સમજ તથા એક પ્રકારની વિનોદી પ્રકૃતિને લીધે તે સાધારણું રીતે ચતુર અને પહોચેલ ગણાય છે.

રશીઅન ખેડુતના આનંદી સ્વભાવથી એચાઇને રશીઆ વિષે લખનારા પરદેશીઓ પોતાના લખાણોમાં તેના તરફ અસાધારણ મમતા દર્શાવે છે, તેના દોષોને આછા રંગમાં ચીતરે છે, અને વખતે તેમને ગુણોનું રૂપ પણ આપે છે. રશીઅન ખેડુતના બધાં લક્ષણમાં તેની ધાર્મિકતાએ બધા પરદેશીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. રશીઅન ખેડુત અત્યંત શ્રદ્ધાળુ છે. ઇશ્વર, તેની શક્તિ અને તેના ડહાપણમાં તેને અખૂટ વિશ્વાસ છે અને એ વિશ્વાસ, એ શ્રદ્ધાને બળેજ તે અસહ્ય દુઃખો ધીરજ અને સંતોષથી ખમી રહે છે દુઃખ ખમવાનું જાણે નશીબમાજ લખ્યું હોય, તેમ તે તેમાંથી છુટવાને પ્રયત્ન સરખો પણ કરતો નથી. અને અનાયાસે કે કોઇની મદદથી છુટે તો સંજોગો કે છુટકારો કરનારને નિમિત્ત માત્ર ગણી તે નશીબ કે ઇશ્વરનોજ આભાર માને છે. ઇશ્વર કે નશીબમાં શ્રદ્ધા એ જો ધર્મની કસોટી હોય તો રશીઅન ખેડુત ખરેખર ધાર્મિક છે, પરંતુ એના ધર્મમા પુરૂષપ્રયત્નને અવકાશ નથી—બલ્કે એનો ધર્મ એજ એના આળસનુ કારણ છે

આ નશીબવાદ કે આળસના કરતા પણ રશીઅન ખેડુતનો મોટો દુર્ગુણ તો તેની હઠીલાઇ હતી. વંશ પરંપરાથી ઉતરી આવેલા રીત રીવાજ તથા આચાર વિચાર માટે સ્વાભાવિક રીતે દરેક પ્રજાને અમુક પ્રકારનું માન તો હોય. પણ રશીઅન ખેડુત એ જૂના વિચારોના વાતાવરણમા એટલો તો સંતુષ્ટ હતો કે તે શિવાય બીજું કાંઇ જાણવા, સમજવાની તેને ઇચ્છાજ નહોતી. જો તેને તેના સાંકડા સાદા જીવન ઉપરાંત કોઈ ચીજ માટે દરકાર હતી તો તે માત્ર સરકાર માટેજ. સરકારને તે સમસ્ત પ્રજાના તથા પોતાનાજ ધર્મના પ્રતિનિધ રૂપ સમજતો, અને સરકારનો આધાર પોતે તથા પ્રજાજનોજ છે એમ તે માનતો સરકારથી જે કોઇ વિરૂદ્ધ હોય તે તરફ તે સરકાર કરતા પણ વધારે વિરોધભાવ રાખતો. ટુંકમા તે કાયદા અને ન્યાય માટે બીલકુલ બેદરકાર હતો સરકારના હુકમને તાબે થવુ એ પોતાની ફરજ સમજતો, અને સરકારને ફાવે તેમ કરવાનો હક્ક છે એમ તે માનતો. ખેડુતની સરકાર તરફની આ અંધભક્તિને લીધે શિક્ષિત સુધારકો તેના તરફ તિરસ્કારની નજરે જોતાં, તેમના મનથી તો તે "મજૂરી કરી, દારૂ પી, કુતરાની માફક પડી રહેનાર કેવળ પશુજ" હતો, અને તેઓ તેને રાષ્ટ્રીય હીલચાલ ઉપર એક જડ બોજા સમાન જ લેખતા.

ત સર્વે મૂકી દેવાને તેઓ તૈયાર હતા અને છતાં તેમને કીર્તિની અભિલાષા નહોતી. તેઓ અજ્ઞાત રહેવાથી જ સંતુષ્ટ હતા. તેઓ તેમનાં શરીર સરકારને ખુશીથી કચડી નાખવા આપતા—એ વિચારથી કે દેશની ઉન્નતિનો અને ભવિષ્યની પ્રજાનો માર્ગ સરલ થાય. ખરે! તેઓએ જે ભોગ આપ્યા છે, જે દુઃખો ખમ્યા છે, જે ભાવથી તે ખમ્યાં છે—તેથી તેઓ આજે જગતમાં વીર સ્ત્રી પુરૂષો તરીકે અમર છે; તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિને લીધે તેઓ ઉતમ પુસ્તકો, કાવ્યો, કે ચિત્રો ઉત્પન્ન કરી શકયા નથી તેથી શું! તેમની કિંમત કોઇ પ્રજાની સ્વતંત્રતા કરતાં વધારે તો નથીજ. આજ જગત આખું સુખ શાંતિ તથા કલાને બાજુએ મૂકી મનુષ્ય જાતિઓની સ્વતત્રતા માટે લડી રહ્યું છે, અને તેને એ સ્વતંત્રતાના રશીઅન ઉપાસકો સર્વાંશે વંદનીય છે.

રશીઆના શિક્ષિત વર્ગની દેશભકિત તથા સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિ અસાધારણ છે એમ કહ્યા પછી એટલું તો કબૂલ કરવું જોઇએ કે તે વર્ગ વ્યવહારમાં જોઇએ તેટલો ઉપયોગી થઇ શકયો નથી પરતુ તે માટે એ વર્ગના નેતાઓ કરતા એ દેશનું રાજયતંત્ર જ વધારે દોષને પાત્ર છે. વર્ષો સુધી એ રાજયતંત્રે પોતાની સાકડી ખટકે જુલ્મી રાજ્યનીતિથી ઉદાર અને સ્વતંત્ર વિચારના શિક્ષિત વર્ગને રાજ્ય-કાર્યથી વિમુખ રાખ્યો હતો, અને રાજ્યકાર્યના વ્યવહારૂ અનુભવથી રહિત એવો શિક્ષિત વર્ગ ૧૯૦૬ માં પહેલી જ વાર ભરાએલી રાષ્ટ્રીય સભા ડુમાનું કાર્ય ચલાવી શકયો નહિ એમાં કશું આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. છતા એ વર્ગે પોતાની ખામીઓને માટે બીજાને દોષ દીધો નથી તે માટે તેણે પોતાની જવાબદારી સ્વીકારી છે, તે પહેલી બે ડુમા નિષ્ફળ જવા માટે એ શિક્ષિત વર્ગમાંથી એની સામે થયેલા ટીકા પરથી જણાઇ આવે છે. ત્યાર પછી આજે દશ વર્ષ થયાં એ વર્ગ પોતાની ખામીઓ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે, અને તે પ્રયત્ન ઘણે અંશે સફળ નીવડયો છે, એમ આ વર્ષના રશીઅન બાબતની હકીકત ઉપરથી જણાય છે.

રશીઆનો અર્ધશિક્ષિત વર્ગ, મધ્યમ સ્થિતિના કેળવણી પામેલા કારકુનો તથા હલકા પગારના નોકરીઆત વર્ગ, નીચલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ તથા આજે કેટલેક અંશે લખતાં વાંચતા શીખેલા મજુર અને ખેડુતોનો બનેલો છે આ વર્ગના વિચારો સાધારણ રીતે અસ્તવ્યસ્ત અને તેમની ચાલ ઉદ્ધત લાગે એવી હોય છે. પશ્ચિમ યુરોપના પ્રસિદ્ધ લેખકોના ગંભીર અને ઉંડા વિચારો તથા સિદ્ધાંતો પૂરેપુરા સમજ્યા વગર, અહિં તહીંથી તે પકડી લઇ, તેઓ તેને નામે નવો મત ઉભો કરી જુદો ઉઠાવે છે, અને પોતાના તે સ્વતત્ર, હીમ્મતભર્યા અને પ્રગતિકારક વિચારો માટે મગરૂર થાય છે વ્યવહારમા પોતે નાસ્તિક છે, સ્વતત્ર વિચારના છે, એમ જણાવે છે નાસ્તિકતા તે કપડાં લત્તાની માફક ભેક ભૂષણ છે, તે વગર કેળવાયલા માણસને ચાલેજ નહિ, એવો તેમનો મત છે માણસ નાસ્તિક નહિ તે કેળવાએલો પણ નહિ એમ તેઓ માને છે. તેમની સામા-જિક અને રાજકીય ભાવના તે સોશીયલીઝમ અને અરાજકતા (anarchism) જ છે. જો કોઇ માણસ સોશીઅલીસ્ટ કે અરાજક વૃત્તિનો ન હોય તો તે જરૂર સરકારની કળી-

ટોળીનો જ હોવો જોઇએ એમ તેઓ ધારે છે એકંદરે તેમના વિચારો ઢંગધડા વગરના અને અવ્યવસ્થિત હોય છે પરંતુ એમાં કશું નવાઇ જેવું નથી. નવીન અને પ્રબળ વિચારોના સંસર્ગમાં આવનાર લગભગ દરેક સાધારણ માણુસ એ કફોડી સ્થિતિમાં આવી પડે છે, અને તેમાંથી ઉંડા અભ્યાસ કે સુશિક્ષિત વર્ગના સમાગમ વગર ભાગ્યેજ બહાર નિકળી શકે છે. પરંતુ રશીઆના અર્ધશિક્ષિત વર્ગને કમનશીબે તેને વધારે અભ્યાસની અનુકૂળતા હોતી નથી, અને સાધારણ રીતે તે સુશિક્ષિત વર્ગના સમાગમમાં આવતો નથી એટલે જીંદગીપર્યંત તે આ શોકજનક સ્થિતિમાંજ પડી રહે છે રશીઆના શિક્ષિત વર્ગ સામેની ઘણી ટીકા આજ પ્રકારના દોષોને લીધેજ છે

રશીઆના શિક્ષિત વર્ગ વીષેનું આ પ્રકરણ બંધ કરતા પહેલાં રશીઆના અધિકારી વર્ગ માટે બે શબ્દો કહેવાની જરૂર છે. અમે ઉપર જણાવી ગયા તેમ રશીઆનો શિક્ષિત વર્ગ રાષ્ટ્રીય હીલચાલની સાથે રશીઅન સરકારને પણ માણસો પૂરા પાડે છે. શિક્ષિત વર્ગની સ્વાભાવિક ભાવનાઓ સરકારની રાજનીતિથી તદ્દન વિરૂદ્ધ છે અને ઉદાર વૃત્તિવાળા સ્ત્રી પુરૂષો સરકારી નોકરીથી દૂર જ રહે છે, પરંતુ બધા વિદ્યાર્થીઓની ભાવના દૃઢ હોતી નથી અને તેથી આર્થિક સંજોગોના દબાણથી ઘણા મધ્યમ સ્થિતિના કે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને આજીવિકા માટે સરકારી નોકરી સ્વીકારવી પડે છે. વળી એક વાર એ નોકરીમા પડયા પછી ટુંક વખતમાં દેશભક્ત વિદ્યાર્થી અત્યંત તાબેદાર અને સ્વાર્થી અમલદારમાં બદલાઇ જાય છે. આ ફેરફાર કેટલેક અંશે સ્વાભાવિક છે. સરકારી નોકરીમાં દાખલ થનારની ચઢતી લાગવગ અને ખુશામતી ઉપર આધાર રાખે છે, અને સુધારકોથી છુટો પડી ગયેલો તથા પોતાની સ્થિતિ સુધારવાને ઉત્સુક વિદ્યાર્થી—અમલદાર તે જ માર્ગ લે છે. રશીઆમા એક કહેવત છે કે "રશીઆમાં જન્મે તો ગુલામ જ જન્મજે, બહાદુર નહિં."

હાલના સમયમાં પ્રજાના તેની આર્થિક વગેરે સ્થિતિ અનુસાર ત્રણ વિભાગ થાય છેઃ—(૧) ખેડુત અને મજૂર વર્ગ (૨) મધ્યમ વર્ગ કે જેમાં વેપારીઓ વગેરેનો સમાવેશ થઇ જાય છે અને (૩) અમીર ઉમરાવો. આમાથી રાજસત્તાની દૃષ્ટિએ અમીર ઉમરાવોનો વર્ગ અત્યંત મહત્વનો છે છતા આપણે રશીઅન પ્રજા વિષે ચર્ચા ચલાવતાં તે વર્ગ વિષે કાંઇ પણ કહ્યુ નથી અને તેનું કારણ એટલું જ છે કે રશીઆમાં બીજા દેશોની માફક એવો વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલા સત્તાધારીઓનો વર્ગ છે જ નહિ આનો અર્થ એમ નથી કે રશીઆમાં પૂરાણા અને નામાંકિત કુટુંબોના વંશજો નથી, પરંતુ તેમની સંખ્યા અને સત્તા પ્રમાણમાં અત્યંત નજીવી છે.

રશીઆમાં ઉમરાવને માટે વપરાતો શબ્દ 'દ્વોરીઆનીન' નો અર્થ દરબારને લગતો માણસ—દરબારી એટલો જ છે રશીઅન ઉમરાવ તે વસ્તુતઃ દરબારનો નોકર જ છે. માત્ર તે સરકારની સેવા બજાવે છે તેના બદલામા તેને વંશપરંપરાની પદવી

ઉપર હક્ક છે. સરકારી અમલદાર તરીકે બીજી નોકરીમાં 'શીન' નામથી ઓળખાતી પદવીએ તે પહોંચતાંજ ઉમરાવપદ પામે છે. અને સરકારી નોકરીના દ્વાર સર્વને માટે ખુલ્લા જ છે, એટલે એ ઉમરાવ પદમાં કશી મહત્તા રહી નથી રશીઆમાં આવા ઉમરાવોની સંખ્યા લગભગ ૬ લાખ જેટલી છે.

આ ઉમરાવ વર્ગ મોટે ભાગે સરકારી અમલદારોનો બનેલો છે અને સરકારી નોકરોના ગુણદોષો વિષે ઉપર વિવેચન થયેલું છે એટલે ઉમરાવો સંબંધી ખાસ કશું જાણવાનું નથી

શંકરલાલ જી. બેંકર.

કાન્ત અને કાન્તા.*

નાટકનાં પાત્રો.

જયન્ત. એક રાજા.
જયદેવી. કાન્ત ને સુમન્ત ઉભયની માતા.
કાન્ત. } જયન્તના પૌત્રો.
સુમન્ત. }
કાન્તા.
કુંજ. સુમન્તનો બાલપુત્ર (પ્રથમ લગ્નથી.)
વૈદ્ય
દરવાન, નોકરો, ભિક્ષુકો વિગેરે

અંક પહેલો.

(દૃશ્ય પહેલું-કિલ્લાનો દરવાજો)

દાસીઓ—(અંદરથી) દરવાજો ઉઘાડો ! દરવાજો ઉઘાડો !

દરવાન—(અંદરથી) કોણ છે ? ત્હમે શા માટે આવીને મ્હને જગાડો છો ? ન્હાને દરવાજે થઈને બ્હાર જાઓ; જોઈએ તેટલા છે !...

દાસી—(અંદરથી) અમે દેહલી, દરવાજો અને પગથીયા સાફ કરવા આવ્યાં છીએ, ઉઘાડો, ત્યારે ! ઉઘાડો !

બીજી દાસી—(અંદરથી) મ્હોટા બનાવો બનવાના છે !

ત્રીજી દાસી—(અંદરથી) મ્હોટા ઉત્સવો થવાના છે ! એકદમ ઉઘાડો !...

દાસીઓ—ઉઘાડો ! ઉઘાડો !

દરવાન—ઉભાં રહો ! ઉભા રહો ! મ્હારાથી એ ઉઘડી શકશે કે કેમ તે તો કોણ જાણે;...એ કદી પણ ઉઘાડવામાં આવતો નથી ..અજવાળું થાય ત્યાં સુધી રાહ જુઓ...

---

* બેલ્જીયમના પ્રખ્યાત લેખક મૅારિસ મેટરલિંકકૃત " Pellas and Melisande " નામે નાટકનું ભાષાન્તર

પ્હેલી દાસી—બ્હાર તો જોઇએ એટલું અજવાળું છે; ફાટમાંથી હું સૂર્યનું અજવાળું દેખું છું....

દરવાન—આ રહી મોટી કુંચીઓ...અરે ! અરેરે ! આગળો અને તાળા કેટલાક સંઘટ્ટ થઈ ગયાં છે ! મને મદદ કરો ! મ્હને મદદ કરો ! ..

દાસીઓ—અમે ખેંચીએ છીએ; અમે ખેંચીએ છીએ....

બીજી દાસી—એ નહીં ઉઘડે. ...

પ્હેલી દાસી—અહા ! અહા ! એ ઉઘડે છે ! એ ધીમેથી ઉઘડે છે !

દરવાન —કેટલો અવાજ કરે છે ! કેટલો અવાજ કરે છે ! એ દરેકને ઉઠાડશે .

બીજી દાસી—(દેહલી આગળ દેખાઇ) અહા, બ્હાર તો ક્યારનું યે કેટલુ બધું અજવાળુ છે !

પ્હેલી દાસી—સાગર ઉપર સૂર્યનો ઉદય થાય છે !

દરવાન—ઉઘડ્યો...દરવાજો પૂરેપૂરો ઉઘડ્યો !...

(બધી દાસીઓ દેહલી આગળ દેખાઇ તે પરથી પસાર થાય છે)

પ્હેલી દાસી—હું તો પ્હેલાં દેહલી સાફ કરીશ .

બીજી દાસી—આ બધું આપણાથી કદી સાફ નહીં થઇ શકે

અન્ય દાસીઓ—પાણી લઈ આવો ! પાણી લઇ આવો !

દરવાન—હા, હા, પાણી રેડો, પાણી રેડો, પૂરનું બધું પાણી રેડી દ્યો ! તહેમને એનો અન્ત જ નહીં જણાય......

દૃશ્ય બીજુ—જંગલ એક ઝરણાની બાજુંમા કાન્તા જણાય છે

આવે છે.

સુમન્ત—આ જંગલમાંથી હુ ફરીથી બ્હાર કદી પણ નહીં નીકળી શકું.—પેલા જંગલીએ મ્હને ક્યાં આણ્યો છે એ તો પ્રભુ જાણે • અને છતાં મ્હને એમ જ હતુ કે એ મર્યો ત્યાં સુધી મ્હે એને ઘાયલ કર્યો, અને આ રહ્યા લોહીના ડાઘા. પરંતુ હવે તો એ મ્હારી નજર બ્હાર ગયો છે, મ્હને લાગે છે હું પોતે જ ભૂલો પડ્યો છું-મ્હારા કુતરાઓ મ્હને ખોળી કાઢી શકતા નથી—હું પાછો ફરીશ—કોઇને રોતું સાંભળું છું.. ...અરે ! અરે! પ્હણે પાણીની બાજુએ શું છે?.. ..પાણીની બાજુમાં રોતી એક ન્હાની બાળા? (એ ખોખારો ખાય છે)—એ સાભળતી નથી. મ્હારાથી એનું મ્હોં નથી દેખાતું. (એ પાસે જાય છે અને કાન્તાના ખભાને અડકે છે) તું કેમ રૂએ છે ? (કાન્તા ધ્રૂજે છે, ચમકે છે, અને ન્હાસવા જાય છે)—તું ગભરાઇશ નહીં. ત્હારે કંઇ ગભરાવાનું કારણ નથી. તુ અહીં એકલી કેમ રૂએ છે ?

કાન્તા—મ્હને અડકશો નહીં ! મ્હને અડકશો નહીં !

સુમન્ત—ગભરાઇશ નહીં......હું ત્હને કંઇ નહીં કરૂં...અહા, તુ તો રમણીય છે!

કાન્તા—મ્હને અડકશો નહીં! મ્હને અડકશો નહીં ! નહીં તો પાણીમા પડતું મૂકીશ !......

સુમન્ત—હું ત્હને નહીં અડકું......જો, હું અહીં ઝાડને અઢેલીને ઉભો રહીશ. ગભરાઇશ નહીં. કોઇએ ત્હને ઇજા કરી છે શું?

કાન્તા—અરે! હા! હા! હા!......(એ ખૂબ ડુસકાં ખાય છે.)

સુમન્ત—ત્હને કોણે ઇજા કરી છે?

કાન્તા—દરેક જણે! દરેક જણે!

સુમન્ત—એઓએ ત્હને શુ કર્યું છે?

કાન્તા—હું નહીં કહું! મ્હારાથી નહીં કહી શકાય!... ..

સુમન્ત—ચાલ, આમ રડ નહીં તું ક્યાથી આવે છે?

કાન્તા—હું ન્હાસી છૂટી છું! ... .ન્હાસી છૂટી .. ન્હાસી છૂટી... ..

સુમન્ત—વારૂ; પણ તું ક્યાથી ન્હાસી છૂટી છે?

કાન્તા—હું ભૂલી પડી છુ! .....ભૂલી પડી છું!.. ...અરેરે! અરેરે! અહીં ભૂલી પડી છું. હુ અહીંની નથી .. .હુ અહીં જન્મી નહતી... ..

સુમન્ત—તુ ક્યાથી આવે છે? તુ ક્યા જન્મી હતી?

કાન્તા—અહા! અહા! અહીંથી ઘણે દૂર! .....ઘણે દૂર. . . ઘણે દૂર......

સુમન્ત—પાણીને તળીયે પેલું આટલુ બધું શું ચળકે છે?

કાન્તા—ક્યાં?—અહા! એ તો મ્હને આપેલો મુગટ છે. હું રોતી હતી એવામાં પડી ગયો .. ..

સુમન્ત—મુગટ?—કોણે ત્હને મુગટ આપ્યો?—હું એ લેવા પ્રયત્ન કરી જોઉ

કાન્તા—ના, ના, મ્હારે હવે એ જરા યે નથી જોઇતો! મ્હારે હવે એ જરા યે નથી જોઇતો!...મ્હને તો મરી જાઉં એમ થાય છે...એકદમ મરી જાઉં......

સુમન્ત—હું એ સ્હેલાઇથી ખેંચી કાઢી શકીશ. પાણી બહુ ઉંડું નથી.

કાન્તા—મ્હારે હવે એ જરાયે નથી જોઇતો! ત્હમે જો એને બ્હાર કાઢશો તો, હું એને ઠેકાણે અંદર ઝુકાવીશ!......

સુમન્ત—ના, ના; હુ એને ત્યા જ રહેવા દઇશ છતાં યે, એને સ્હેલાઇથી ખેંચી શકાય એમ છે. એ બહુ સુંદર દેખાય છે—ત્હને ન્હાસી છૂટયાને ઘણો વખત થયો?

કાન્તા—હા, હા! . .. ત્હમે કોણ છો?

સુમન્ત—હું કુમાર સુમન્ત વૃદ્ધ રાજા જયન્તનો પૌત્ર છું ...

કાન્તા—અરે, ત્હમને તો ધોળા પણ આવી ગયાં છે.. ...

સુમન્ત—હા અહીં લમણા આગળ કેટલાએક......

કાન્તા—અને ત્હમારી દાઢીને પણ. ....ત્હમે આમ મ્હારી સ્હામુ કેમ જુઓ છો?

સુમન્ત—હું ત્હારી આંખ સ્હામુ જોઉં છુ—તું ત્હારી આંખ કદી પણ બંધ કરતી નથી?

કાન્તા—અરે હા, રાત્રે હું બંધ કરૂં છું... ..

સુમન્ત—તું આમ આચબો પામી હોય એમ કેમ જુએ છે?

કાન્તા—ત્હમે રાક્ષસ છો?

સુમન્ત—હું તો અન્ય જેવો માણસ છું......

કાન્તા—ત્હમે અહીં કેમ આવ્યા છો?

સુમન્ત—મ્હને પોતાને ખબર નથી. હું જંગલમા શિકાર કરતો હતો. હું એક જંગલી ડુક્કરની પાછળ પડયો હતો. હું રસ્તો ભૂલી ગયો—તું બહુ ન્હાની લાગે છે. ત્હને કેટલા વરસ થયાં?

કાન્તા—હું ટાઢી થઈ જવા આવી છુ.....

સુમન્ત—તું મ્હારી સાથે આવીશ?

કાન્તા—ના, ના; હું તો અહીં જ રહીશ......

સુમન્ત—ત્હારાથી અહીં એકલા ન રહી શકાય ત્હારાથી અહીં આખી રાત ન રહી શકાય.. ...ત્હારૂં નામ શું?

કાન્તા—કાન્તા

સુમન્ત—ત્હારાથી અહીં ન રહી શકાય, કાન્તા મ્હારી સાથે ચાલ .....

કાન્તા—હું અહીં રહીશ .. ..

સુમન્ત—એકલાં, ત્હને બ્હીક લાગશે અહીં શુ હશે તે આપણે જાણતા નથી . ... આખી રાત.. ...એકલી અટુલી......એ તો બને જ નહીં. કાન્તા ચાલ, લાવ ત્હારો હાથ... .

કાન્તા—અરે, મ્હને અડકશો નહીં!. . .

સુમન્ત—ચીસ પાડીશ નહીં ... હું ત્હને ફરી નહીં અડકું. પરન્તુ મ્હારી સાથે ચાલ. રાત્રી અત્યંત અંધારી અને ઠંડી રહેશે. મ્હારી સાથે ચાલ. ...

કાન્તા—ત્હમે કયા જાઓ છો?. ....

સુમન્ત—કોણ જાણે . હું પણ ભૂલો પડયો છું.....

(જાય છે.)

દૃશ્ય ત્રીજું—કિલ્લામાંનો એક ખંડ જયન્ત ને જયદેવી જણાય છે

જયદેવી:—એ પોતાના ભાઇ કાન્તને લખે છે તે આ રહ્યું: "જે જંગલમાં હું ભૂલો પડયો હતો ત્યાના એક ઝરણ પાસે એક સાઝે મ્હને એ રોતી રોતી જડી આવી. મ્હને એની ઉમ્મરની ખબર નથી તેમજ એ કોણ છે, કયાંથી આવે છે તે પણ હું જાણતો નથી, અને મ્હને એને પૂછવાની હિંમત નથી કારણ કે એને ભયંકર ભીતિ લાગી હોવી જોઇએ; અને એને શું થયુ છે એમ જ્યારે એને પૂછીએ છીએ, ત્યારે એક બાળકની માફક એ એકદમ રડવા મંડી પડે છે અને એવા જોરથી હુસકા ખાય છે કે આપણને બ્હીક લાગે. ઝરણ આગળ એ મ્હને મળી તે અરસામા એના માથા પરથી સોનાનો એક મુગટ સરી જઇ પાણીને તળીયે જઇ બેઠો હતો. તે ઉપરાંત, એણે એક રાજકુંવરીનાં કપડાં પ્હેર્યાં હતાં, જો કે કાંટાથી એના કપડા ફાટી ગયાં હતાં. હું એને

પરણ્યો ત્હેને આજે છ મહિના થયા, છતાં જે દિવસે અમારો મેળાપ થયો તે દિવસે જેટલું એની બાબત મ્હને જ્ઞાન હતું તેથી વધુ અત્યારે નથી. તે દરમ્યાન વ્હાલા કાન્ત, તું, કે જેને હું ભાઈ કરતા પણ વધારે ચાહું છું—જો કે આપણે એકજ પિતાના પુત્રો નથી 'તો પણ—મ્હારા પ્રત્યાગમન માટે તૈયાર રહેજે......મ્હારી ખાત્રી છે કે મ્હારી માતા મ્હને માફ કરશે, પરંતુ હું આપણા પૂજ્ય પિતામહ રાજાથી બ્હીઉં છું, હું જયન્તથી બ્હીઉં છું—એ માયાળુ છે છતા—કારણ કે આ વિચિત્ર લગ્નથી રાજ્યની એમની યોજનાઓ નષ્ટ થઇ છે, અને મ્હને બ્હીક રહે છે કે એમના જેવા પ્રજ્ઞ પુરૂષની આંખે કાન્તાનુ સૌંદર્ય પણ મ્હારી ભૂલની માફી આપવા બસ નહીં થાય છતા પણ જેમ પોતાની પુત્રીને એ આવકાર આપે એવો આવકાર એને આપવા જો એઓ કબૂલે, તો આ કાગળ મળે ત્હેની ત્રીજી રાતે સાગર ઉપર થઇને દેખાતી કિલ્લાની ટોચ ઉપર દીવો સળગાવજે. અમારા વહાણની બાજુ પરથી હું એ જોઈશ; નહીં તો હું ફરીથી આઘે આઘે ચાલ્યો જઇશ અને ફરી કદી પાછો નહીં ફરૂં......" ત્હમારો એ બાબતમાં શું અભિપ્રાય છે?

જયંત—કંઇ જ નહીં, એણે કદાચ જે કર્યું હોત તેજ એણે કર્યું છે હું બહુ વૃદ્ધ છું અને તે છતા એક પળવાર પણ મ્હેં મ્હારા પોતાનામાં દ્રષ્ટિ કરી નથી—કરી નથી, બીજાઓ જે કરે તે બાબત નિવેડો આણવો એની તું કેમ આશા રાખી શકે? હું મૃત્યુથી દૂર નથી, અને મ્હારી પોતાની બાબત નિવેડો આણવામા હુ ફાવી શકતો નથી ....માણસ પોતાની આંખ બંધ કરતો નથી ત્યારે હમેશા ભૂલ કરે છે આપણને એ વિચિત્ર પણ લાગે; પણ એટલુ જ. લગ્ન કરવા જેટલી એની ઉમ્મર થઇ છે, અને એ એક બાળકની માફક કોઇ ઝરણ આગળથી જડી આવેલી ન્હાની બાળા સાથે લગ્ન કરે છે........આપણને તો એ વિચિત્ર લાગે, કારણ કે વિપરીત દૈવત સિવાય આપણે બીજું કશું કદી જોતા નથી .. . આપણું પોતાનું પણ વિપરીત...... અત્યાર સુધી એણે હમેશા મ્હારી શિખામણ માન્ય રાખી છે, કુમારી ઉર્વશીના હાથની માંગણી કરવા એને મોકલી સુખી કરવા મ્હેં વિચાર રાખ્યો હતો ....એનાથી એકલા રહી શકાયું નહીં, એની પત્નીના મૃત્યુ પછી એકલો રહેવાથી એ શોકમગ્ન રહે છે, અને એ લગ્નથી લાંબા વિગ્રહોનો અને પુરાણા ધિક્કારનો અંત આવ્યો હોત . . . એને એ ન ગમ્યું. એને જેમ ફાવે તેમ કરવા દ્યો, મ્હેં કદી પણ દૈવને વિલોમ કર્યું નથી. એના ભવિષ્ય વિષે મ્હારા કરતાં એ વધારે સારી રીતે જાણે છે. દુનિયામાં કદાચ કોઇ પણ નકામા બનાવો બનતા નથી...... .

જયદેવી—આપ હંમેશાં બહુ ગંભીર અને બહુ દ્રઢ રહ્યા છો .....જો કાન્તની બાબત હોત તો હુ સમજી શકત. ....પરંતુ એ .....આટલી ઉમ્મરે .....અહીં કોની જોડે ઓળખાણ કરાવવાનો છે?—રસ્તેથી મળી આવેલા કોઈ અજ્ઞાતનું.. ...એની પત્નીના મૃત્યુ પછી, એના ન્હાના પુત્ર, બાલચન્દ્ર સિવાય અન્ય કોઇને માટે એ જીવ્યો નથી, અને જો એ ફરીથી લગ્ન કરવા તૈયાર થયો હોય, તો ત્હેનું કારણ માત્ર એજ કે ત્હમારી

એવી ઇચ્છા છે......અને હવે......જંગલમાંની એક ન્હાની બાળા .....એ બધું ભૂલી ગયો છે .... આપણે શું કરીશું?......

(કાન્ત આવે છે)

જયન્ત—એ કોણ અંદર આવે છે?

જયદેવી—એ તો કાન્ત છે. એ રોયો છે.

જયન્ત—કોણ તું, કાન્ત?—જરા વધારે પાસે આવ, કે હુને અજવાળામાં જોઇ શકું......

કાન્ત—પિતામહ, મ્હારા ભાઈના જેવો જ એ જ વખતે મ્હને બીજો કાગળ મળ્યો, એ કાગળ મ્હારા મિત્ર ધીમન્ત તરફથી આવ્યો છે. એ મૃત્યુ પામવાની તૈયારીમાં છે અને મ્હને બોલાવે છે. મૃત્યુ પામ્યા પ્હેલા એને મ્હને મળવાની ઇચ્છા થઇ છે......

જયન્ત—ત્હારા ભાઈના આવ્યા પ્હેલાં તુ જઇશ?—કદાચ ત્હારો મિત્ર ધારે છે તે કરતા ઓછો માંદો હશે......

કાન્ત—એનો કાગળ એટલો શોકભર્યો છે કે એમાંથી મૃત્યુનો અર્થ સ્હેજ થઇ શકે એમ છે..... એ કહે છે કે કયે દિવસે એ મૃત્યુ પામવાનો છે તે પણ એ જાણે છે......એ કહે છે મ્હારી મરજી હોય તો હું વખતસર જઇ પ્હોચુ એમ છુ, પણ હવે વધારે વખત ગાળવા જેવો નથી મુસાફરી બહુ લાંબી છે, અને જો સુમન્તના આવવાની હું વાટ જોઉં તો કદાચ બહુ મોડું થઇ જશે... ..

જયન્ત—છતા ત્હારે થોડો વખત રોકાવું પડશે......એના આવવાથી અમારા નશીબમાં શું હશે ને શું નહીં ત્હેની અમને ખબર નથી અને તે ઉપરાત, ઉપર ત્હારા પિતાજી ત્હારા મિત્ર કરતાં વધારે માંદા નથી શું?... ..પિતા અને મિત્ર એ ઉભયમાથી કોને પસંદ કરીશ? (જાય છે.)

જયદેવી—આજ સ્હાંજથી પેલો દીવો સળગતો રાખવાનું ધ્યાનમા રાખજે, કાન્ત...
(ઉભય જાય છે.)

દૃશ્ય ચોથુ—કિલ્લા આગળ જયદેવી અને કાન્તા આવે છે.

કાન્તા—બગીચામાં તો બધું ઉદાસી છે. અને શા જંગલ, શાં જંગલ આ મહેલોની આજુબાજુ બધે! .....

જયદેવી—હા, હું અહીં આવી ત્યારે મ્હને પણ અચંબો લાગ્યો હતો; એથી દરેક જણ અચંબો પામે છે.- કેટલીએક જગ્યા એવી છે કે ત્યાંથી તો સૂર્ય પણ દેખાય નહીં. પરંતુ માણસ બહુ ત્વરાથી પરિચિત થઇ જાય છે ....ઘણા વખતથી, ઘણા વખતથી .. આજે લગભગ ચાલીશ વર્ષથી હું અહીં રહું છું..... બીજી બાજુ જો, ત્હને સાગરનું અજવાળું દેખાશે .....

કાન્તા—આપણી નીચે હું કંઇ અવાજ સાંભળું છું......

જયદેવી—હા; કોઈ આપણી તરફ આવતું જણાય છે......અહા! એ તો કાન્ત છે......ત્હારી બહુ બહુ વાટ જોવાથી હજી પણ એ થાકી ગયેલો જણાય છે......

કાન્તા—એણે આપણને જોયાં નથી.

જયદેવી—મ્હને લાગે છે એણે આપણને જોયા છે, પરંતુ એણે શું કરવું ત્હેની એને સૂઝ પડતી નથી ... .કાન્ત, કાન્ત, કોણ તું છે ?. ....

(કાન્ત આવે છે.)

કાન્ત—હા!......હું સાગર તરફ આવતો હતો.......

જયદેવી—અમે પણ ત્યાં જ જતાં હતા, અમે અજવાળું ખોળતાં હતાં. અન્ય સ્થળ કરતાં અહીં અજવાળું સ્હેજ વધારે છે, અને છતાં સાગર શોકમગ્ન છે.

કાન્ત—આજે રાત્રે તોફાન થવાનું છે. કેટલાક વખતથી દર રાત્રે એક તોફાન થાય છે, અને છતાં અત્યારે તો બધું બહુ શાંત છે.. ..જો કોઇ ભોગજોગે નૌકારોહણ કરે તો કદી પાછો આવે જ નહીં

કાન્તા—બારામાંથી કંઇ જાય છે... ..

કાન્ત—એ તો કોઇ મ્હોટું વહાણ હશે ....દીવાઓ બહુ ઉંચે છે, હમણા થોડી વારમાં આપણને એ દેખાશે—જ્યારે અજવાળામાં આવશે ત્યારે .....

જયદેવી—મ્હને નથી લાગતું કે આપણે એ જોઇ શકીએ.. ...સાગર ઉપર હજી ઝાકળ રહ્યું છે... ....

કાન્ત—ઝાકળ ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થતું જણાય છે... .....

કાન્તા—હા, મ્હેં ન્હાનો જોયો તે ન્હાનો દીવો, હવે મ્હણે મ્હારાથી દેખાય છે......

કાન્ત—એ તો દીવાદાંડી છે, હજી આપણે જોઈ નથી શકતાં એવા બીજા દીવા હજી છે

કાન્તા—પેલું વહાણ અજવાળામાં આવ્યું . ....એ તો ક્યારનું એ આઘું ચાલ્યું ગયું... . .

કાન્ત—એ પરદેશી વહાણ છે. આપણા વહાણ કરતા એ મ્હોટું લાગે છે......

કાન્તા—એ તો જે વહાણમાં હું અહીં આવી તે જ !......

કાન્ત—એ પૂર જોરમાં ચાલ્યું જાય છે ....

કાન્તા—એ તો જે વહાણમાં હું આહીં આવી તે જ. એને સ્હડ મ્હોટા છે....... એના સ્હડથી મ્હેં એને ઓળખ્યું.

કાન્ત—આજે રાત્રે દરિયો તોફાની થશે.

કાન્તા—આજે રાત્રે એ કેમ ચાલ્યું જતું હશે ?......ભાગ્યે જ આપણાથી હવે એ દેખાય છે......કદાચ એ નષ્ટ થશે... ..!

કાન્ત—રાત્રિ બહુ વ્હેલી વ્હેલી પડે છે......

(સ્હેજ શાંતિ)

જયદેવી—કોઇ વધારે બોલતું નથી હવે ?. . ..ત્હમારે એક બીજાને કાંઇ વધારે કહી લેવું નથી ?......અંદર જવાનો વખત થયો છે. કાન્ત, કાન્તાને રસ્તો બતાવ, મ્હારે થોડો વખત બાલચન્દ્રને મળવા જવુ જોઇએ.

(જાય છે.)

કાન્ત—સાગર ઉપર હવે કાંઇપણ દૃષ્ટિએ પડતું નથી ...

કાન્તા—હું વધારે દીવાઓ દેખુ છું

કાન્ત—એ તો બીજી દીવાદાંડીઓ છે .....તું દરિઓ સાંભળે છે ?... ..એ તો પવન છુટયો છે.. ...ચાલ, આ રસ્તેથી આપણે જઈએ. ત્હારો હાથ મ્હને આપીશ ?

કાન્તા—જુઓ, જુઓ, મ્હારા હાથ ભરેલા છે . ...

કાન્ત—હું ત્હને કાંડેથી પકડીશ; રસ્તો સીધો નીચો છે, અને પેલી તરફ બહુ અંધારો છે.. ...કદાચ આવતી કાલે હું જતો રહીશ

કાન્તા—અરેરે ! ....ત્હમે શા માટે જતા રહોછો ? (જાય છે.)

(અપૂર્ણ)

ભરત

સ્વ. રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા.

"નવજીવન" ના વાંચકોને ગયો અંક વાંચતા ચોકસ એમ થયું હશે કે હવે પછીના નવા અંકમા રણજિતરામના હાથે લખાયેલા લેખો વાંચવાનો લાભ ઝટ મળે તો ઠીક. કોઇ વાંચકને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ હોઇ શકે નહિ કે નવા અંકમા તો "રણજીતરામ" શબ્દની આગળ "સ્વર્ગસ્થ" વિશેષણ લગાડવાનો અસહ્ય અને દોયલો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. રણજિતરામ ગયા—ઓચિંતા ગયા—કેટલીક વણમ્હોરી ઉમદા મુરાદોનો ખજાનો લઇને ગયા—ઘણાને રડતા મૂકી ગયા—ઘણાને સુકાનહિન કરતા ગયા—ઘણાની આશાના ઈંદુપર ગ્રહણ મૂકતા ગયા—ઘણાના હૃદયમાં સાત્વિક શોકની ઉર્મીઓનું તોફાન મચાવતા ગયા—માતા ગુજરાતને જરા પણ ચેતવણી આપ્યા વિના માતા ગુજરાતનું કારભારૂં પડતું મૂકી રણજિતરામ ગયા.

રણજિતરામનો જન્મ એવી ભૂમિમાં થયેલો કે તેના નશીબમાં યુદ્ધના રણ જિતવાનું સર્જાયુ જ નહોતુ, તોપણ તેના નામની સાર્થકતા અન્ય પ્રકારના રણક્ષેત્રમાં વિજય મેળવી તેમણે સિદ્ધ કરી જ હતી. એ રણની વાતો રૂટરના તારદ્વારા છાપામા છપાય તેવી નહોતી તેથી સામાન્ય ચક્ષુના પથમાં તે કદાચ આવી ન હોય. પણ રણજિતરામે અનેક રણો જિત્યા હતા તે તો ચોકસ રણજિતરામ ગુજરાતનું રત્ન હતું.

છેવટના કેટલાક સમયથી ઘણાની જીભે બોલાવા લાગ્યું કે રણજિતરામ ગુજરાતનું ઢાંકયું રત્ન છે. એ સ્વરની એકત્ર અસર એટલી તો થવા પામી કે મેઘની ગર્જના જેવી બરાડો પાડતા રત્નાકરને કાને પણ એ અવાજ પહોંચ્યો અને અનેક કીમતી રત્નોનો સંગ્રહ પોતા પાસે હોવા છતાં રણજિતરામ જેવું અમૂલ્ય રત્ન પોતાને ત્યાં સંગ્રહી લેવાનો લોભ રત્નાકર અટકાવી શકયો નહિ—રત્નાકરને કયાં ખબર હશે કે ગુજરાતને આ કૃત્ય બહુ જ નિર્દય ભાસ્યુ છે—જુહુનો દરીઓ ગુજરાત માટે તો કમકમાટ ઉપજાવે તેવું સ્મરણ સદા ઉપજાવશે.

૨

રણજિતરામના પિતા અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટિમાં ઇજીનીઅર તરીકે કામ કરતા હતા. મકાનો બાંધવાની, રસ્તાઓ યોજવાની, અને શારીરિક સુખાકારી વિષે વિચાર કરવાની જે બુદ્ધિ પિતામા હશે તે પુત્રમા ઉતરી ખરી, પણ માત્ર જ્યાં સ્થૂળ સમૃદ્ધિને સ્થાન હતું ત્યા સૂક્ષ્મ સમૃદ્ધિ બેસી ગઈ, મકાનો બાંધવાની શકિત સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં ખરચાઇ, રસ્તાઓ યોજવાની શકિત દેશોદ્ધારક માર્ગો યોજવામાં વપરાઇ, શારીરિક સુખાકારીના વિચાર કરવાની આવડત માનસિક અને સામાજિક સુખાકારીના વિચારો ઘડવામાં રોકાઇ.

અમદાવાદમાં રણજિતરામનો કેટલોક અગત્યનો વિદ્યાભ્યાસ થયો હતો. ગુજરાતના પાટનગરમાંથી જે પરાગ તેમણે મચ્યો હતો તેમાથી ઉત્પન્ન થતું ફળ—ગુજરાતના પ્રેમ શિવાય બીજું શું હોઇ શકે? રણજિતરામ ગુજરાત પ્રત્યે પ્રેમથી તંબોળ રહેતા

કૉલેજમાં—ગુજરાત કૉલેજમાં—અભ્યાસ કરતાં કરતાં ગુજરાતી સાહિત્યનું પરિચય અને પરિશિલન કંઇક અજબ રીતે રણજિતરામે કર્યું હતું. બહુંજ નાની વયમાં અમદાવાદમાં સાહિત્યસભાના બીજ રોપવામાં એમનો હાથ હતો સાહિત્યસભાને જાગતીજ્યોત બનાવવામા તે તત્પર રહેતા. અમદાવાદમાં "સાહિત્ય" નામનું માસિક પહેલાં પ્રકટ થતુ. તેમા ઉપયોગી સાહિત્ય પ્રકટ કરવાનો અને કરાવવાનો તેમને ખંત હતો "લોકગીત"નો સંગ્રહ કરવા તરફ નવા યુગમા તો રણજિતરામે જ પ્રેરણા કરી હતી. ફાર્બસ સાહેબના પ્રયાસથી "રાસમાલા" છપાયા પછી પણ ગુજરાતના જૂના વિદ્વાનોનો અડગ પ્રયાસ તે દિશાએ ઢળયો નહોતો એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ! રણજિતરામની એ ઇચ્છા સદા જીવતી રહી હતી. કાઠીઆવાડમાથી કે, ગુજરાતમાથી યુવતીઓ પાસેથી કે ડોશીઓ પાસેથી, માસ્તરો પાસેથી કે ખેડુતો પાસેથી, ભાટ ચારણ પાસેથી કે ગાગરીઆ ભટ પાસેથી—"લોકગીત" એકત્ર કરવાનો પ્રસંગ રણજિતરામ જતો કરતા નહિં. આવા પ્રયાસના પરિણામનુ માપ એમની નોટ બુકો પરથી ભવિષ્યમા થશે. સાહિત્ય સભાને કામ કરતી સ્થિતિમા મૂકી સંસ્થાઓ ઉભી કરનાર રણજિતરામને-સ્થપતિને સ્વપ્ના આવે છે તેમ-ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની ઝાંખી થઇ તેવી પરિષદ્ ઊભી કરવાને યુવાન રણજિતરામ મોહલાસ પ્રયાસ કરવા મંડયા. "ગધ્ધા પચિશી" ના તત્ત્વને સ્વીકારનાર વયોવૃદ્ધ ગુજરાતી વિદ્વાનોને આ કાર્ય તરફ ઢળતા કરવા માટે યુવાન રણજિતરામને શું કરવું પડયું હશે તેનો વિચાર અત્યારની સ્થિતિથી નહિ

પણ એક દશકા પહેલાંની સ્થિતિથી જો કરવામા આવે તો યુવાન રણજિતરામ માટે કેવળ માન ઉપજ્યા વિના રહે તેમ નથી. યુવાનને યશેષણાનો મોહ કામિનીના મોહ કરતાં પણ વધારે ઉગ્ર થઇ પડે છે. રણજિતરામ તે મોહના પાશમાં કદિ જ ફસાયા નથી. બી. એ. કે એલએલ. બી. ની પરીક્ષા આપીને પરીક્ષાનું પરિણામ જણાયા પહેલાં પદવીના લાબા અક્ષરોસહ પોતાના નામના વિઝિટ કાર્ડ છપાવી મૂકનારા યુવાનો શહેરે શહેર મળે તેમ છે. રણજિતરામ પોતાના નામની પાસે "બી. એ." એ શબ્દ કદિ લખતા નહિ, લખેલો જોવા ઇચ્છતા પણ નહિ. રણજિતરામના ઘણા યુવાન પ્રશસકોને શરૂઆતના પરિચયમાં એવીજ સમજ રહી હતી કે તે એક બાહોશ સાહિત્ય-સેવક અન્ડર ગ્રેજ્યુએટ છે. પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને અમદાવાદમાં મળતી જોઈ તેના અ તરાત્માને એટલુ તો જોર આવ્યું કે ત્યાર પછી પોતાના જીવનમા તેઓ નિરાશાવાદી બન્યાજ નહોતા

ગુજરાતને ઘડનાર ગોવર્ધનરામ જોઈ શકયા કે રણજીતરામ પણ ગુજરાતને ઘડશે. ગુજરાતના ભૂષણરૂપ પ્રો. ટી. કે. ગજ્જર ગુજરાત માટે યોજનાઓના તરંગો પોતાના માનસસરમા ઉછાળતા હતા એ તરગો કાર્યરૂપે મૂકવાને પ્રોફેસરને સારા સેક્રેટરી જોઈતા હતા ગુજરાતના ઘડનાર ગોવર્ધનરામ તરફથી રણજિતરામની ભલામણ થઈ. પ્રો. ગજ્જર અને રણજિતરામનો સુયોગ થયો. પુસ્તકોના પરિમળના લોભી ભ્રમરને પુસ્તકોનું ઉપવન સોપવામાં આવ્યું. રણજિતરામ સાર ચૂસવા લાગ્યાં અને જીવનમાં જીરવવા લાગ્યા આ સમયે જીરવેલો સાર ગુજરાતની સેવામા સાદર અર્પવાનો સમય હમણાજ પ્રાપ્ત થયો હતો તેમ સૌ જોઇ શકતું હતું પણ.... કાળનો પડદો વહેલો પડયો. પ્રો. ગજ્જરની અનેક શુભ યોજનામા રણજિતરામની દેશપ્રીતિ ડોકીઆ કરે છે દષ્ટાને જ તે દેખાય.

પ્રો. ગજ્જર પાસેથી ભાવનગરના તે સમયના દીવાન શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણી (હાલના ઓ. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી) ના સેક્રેટરી તરીકે કામ કરવા રણજિતરામ ગયા ઓ. સર પટ્ટણી આધુનિક ઉન્નત સ્થિતિએ પહોચવા જે જે પગથીએથી ચડયા છે તે પગથીઆ પર રણજિતરામની હાજરી હતી ભાવનગરમાં તેમના પ્રોત્સાહનથી અનેક શુભ કાર્યો યોજાયાં છે. સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ રણજિતરામે જેટલો કર્યો હતો તેટલો ગુજરાતમા (એમના મિત્ર પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરને બાદ કરીએ તો) બીજા કોઈએ ભાગ્યે કરીને તો નહિં જ કર્યો હોય. રણજિતરામ કોઇ ન્યાતનો, કોઇ પંથનો, કે કોઇ વાડાનો પક્ષપાત કરતા નહિં છતાં દરેક ન્યાતના સજ્જનો, દરેક પંથના આગેવાનો તેમનો સારો સત્કાર કરતા હતા. આમ હોવાનું ખાસ કારણ એજ હતું કે તેણે સમાજ શાસ્રી તરીકે અધ્યયન કરવાનું કામ માથે લીધું હતું. કાઠીઆવાડના પ્રશ્નોરા, નડીઆદના નાગરો, ચરોતરના પાટીદારો, નવસારીના પારસી, અને મુંબઇના ભાટીઆ—રણજિતરામના ખાસ અધ્યાસક્રમમાં આવી ગયેલી જ્ઞાતિઓ છે. ભાવનગરમા સમાજ સેવા તરફ તેમની વૃત્તિ નમી હતી.

સાહિત્ય ઉપરાંત કેળવણી એમના વિચારનો વિષય બન્યો હતો. ભાવન શ્રી દક્ષિણામૂર્તિવિદ્યાર્થીભવન ઉઘડવાનું માન રણજીતરામને ઘટે છે. મહાત્મા નથુરામ શર્માના શિષ્યોને એમના ધ્યેયને અનુરૂપ થાય તેવી કેળવણીની યોજના તેમની પાસે આવી બોર્ડીંગ ઉઘડાવીને રણજિતરામ બેસી રહ્યા નહિ—પણ તે ... જે વર્ગ ઉઘાડયો હતો તે વર્ગમાં રીતસર અમુક કલાકો શીખાવવાનું કામ તેઓ કરવા જતા આ સંસ્થાને અત્યારે તો એક ભવ્ય મકાન પણ સ્વતંત્ર મળી ચુકયું અને તેને અંગે સ્વતંત્ર શાળા પણ યોજવાની વાત ચાલી રહી છે. રણજિતરામ ઑ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના સેક્રેટરી તરીકે લાંબો વખત કામ કરે છતાં કાઠીઆવાડના એકા રજવાડાના કારભારી, કે દીવાન બનવા ન પામે એનું કારણ એટલું જ કે રણજિતરામ તે રણજિતરામ જ હતા દેહનું અભિમાન તેમને બિલકુલ નહોતું—યશેષણા કે લોક પણાનો શિકાર તેમણે કદિ ઇચ્છયો નહોતો. તો પછી કારભારીનો શિકાર શે ઇચ્છે ગુજરાતની સેવા કરવા તત્પર બનેલા મગજને ઑ. સર પટ્ટણીનો પોર્ટ ફોલીઓ અનુકૂળ ન પડયો

આ બધા સમયમાં સાહિત્ય પરિષદ્‌ને વિસારે પાડવાનુ તેમને પરવડે તેમ નહ સુરતની સાહિત્ય પરિષદ્ વાસ્તે ઑ સર પટ્ટણી પાસેથી ખાસ સમય મેળવી ... વખત સુરતમા રહી—સુરત કૉંગ્રેસ જેવી સુરત સાહિત્ય પરિષદ્‌ની દશા થતી અટ રણજિતરામે ઘણુંજ ઉમદા કાર્ય કરી બતાવ્યું હતું. જેમને ઘેર લગ્નનો ઉત્સવ ... વાતો હોય તેમના ઘરના ઐરાંઓનો કંઠ લગભગ બેસી ગયો હોય છે, કારણ કે ખરો કારભાર તેમને શિર હોય છે રણજિતરામનો કંઠ પોતાને ઘેર આવેલી ... સાહિત્ય પરિષદ્ વખતે એવાજ ઉલ્લાસના પરિણામે બેસી ગયો હતો; અને એ ઘે અવાજે—સબ્જેક્ટ કમિટીમાં પોતાને હાથે ઘડેલા ઠરાવો એક પછી એક એમણે વ હતા તે ચિત્ર નજર આગળ તરવરે છે લગ્ન મ્હાલવા આવેલા ઉજળાં કપડાંથી ઘરેણાથી નથી શોભતાં તેટલા લગ્ન ઉજવનાર ઘરના ઐરાં મેલાં કપડાથી પણ શોભે તેમ સુરતમાં તો સાહિત્ય પરિષદ્ વખતે ખમીસના ઉપર સાદા કોટથી જ રણ... શોભી રહ્યા હતા

પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્ અમદાવાદમા ભરાઇ. રણજિતરામ તો પોતાનું સ્થાન હમેશાં સંભાળી લેતા જ; પરંતુ અહિં સેવાધર્મની ખફની ઓઢનારા રા. ... અને રા. ઠક્કર બોજો ઉઠાવવા તૈયાર હતા તેથી તેમની અંગતોડ મહેનતની જરૂર નહોતી તોપણ કેળવણી પરિષદ્‌ની સબ્જેક્ટ કમિટી ગતે બેઠી હતી ત્યારે ખૂણામાં બેઠા બેઠા બધી ચર્ચાનો સાર ખેંચતા રણજિતરામ કોના સ્મરણપટપર આવતા હોય ?

મુંબઈ ગુજરાત સભાની બેઠકોમાં રસથી ભાગ લેનારા પૈકી રણજિતરામ ... ઑ. સર પટ્ટણીનો આશ્રય મૂકયા પછી સર નરોત્તમ મોરારજી ગોકળદાસને ત્યાં ...તરામ રહ્યા હતા. મુંબઈમાં તેમના વિચારોના મંથનનું નવનીત નીઃ

હતો. સાહિત્યમાથી કેળવણી પર તેઓ આવ્યા હતા અને કેળવણી પરથી રાજ્ય તંત્રના પ્રશ્નો પર તેમણે વિહરવાનું શરૂ કર્યું હતું. સમાજસેવક તરીકે રચ્યા પછી લેખક તરીકે રચવાનું નસીબ ઉઘડવા લાગ્યુ હતું—ગુજરાતની સાત્વિક પ્રીતિ ભરત ખંડની ઉન્નત પ્રીતિના રૂપમાં પરિણમવાની સંધિ આવી ચુકી હતી પરંતુ મનુષ્યોની ગણતરી હમેશા ખરી પડવી જ જોઇએ એવો પટ્ટો હજુ કુદરતે કયાં લખી આપ્યો છે ?

3

રણજિતરામના લેખ સંબંધી.

લોકો પૂછે છે કે રણજિતરામનું (Magnus Opus) મુખ્ય પુસ્તક કયું ? શા આધારે તેમને એક ઉત્તમ સાહિત્યકાર ગણવામા આવે છે? ઉત્તર ઘણો જ ટુંકો છે. ઉપર જણાવેલી પરિસ્થિતિમા આવ્યા છતા કોઇ પણ પુસ્તકના કર્તા તરીકે પોતાનું નામ છાપવાની લાલસાને અટકાવી રાખી—તેથીજ તેમને એક ઉત્તમ સાહિત્યકાર ગણવામા આવે છે રણજિતરામના લેખોમા—(૧) કાવ્યોના મર્મની ચર્ચા (૨) પુસ્તકોના અવલોકન (૩) ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી ઉપયોગ થઇ પડે તેવી જુના પુસ્તકની-વસ્તુ સંબંધી ચર્ચા (૪) જુના અતિહાસિક પુસ્તકોના સાર (૫) પ્રોત્સાહક વ્યાખ્યાનો, (૬) ઉન્નત ભાવથી નીતરતી ટુંકી વાર્તાઓ અને નાટકો અને (૭) પરદેશી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિના ઇતિહાસ અને તે અભિવૃદ્ધિનું માપ બતાવનાર લેખો—એ મુખ્ય વિષયો છે.

"કાવ્યમાધુર્ય" ગુજરાતને બહુ ગમ્યુ છે તેમાં રણજિતરામનો હાથ કેટલો છે તે તો રા. હિંમતલાલ અંજારીઆ જાણતા હશે; તો પણ રા. અંજારીઆ તરફથી ઉપકાર સાથે તેમની સાહાય્યની નોધ લેવાઇ છે. કાવ્યોના મર્મ સંબંધી વિસ્તૃત ચર્ચા હાલમા બહુ થતી નથી અને જયા થાય છે ત્યા અંગત લાગણીથી પ્રેરાઇ જવાય છે. તોપણ જે ફકરાઓ "કાવ્યમાધુર્ય" મા રણજિતરામની સહિ-વાળા ઉતારવામા આવ્યા છે તે પરથી જોઇ શકાશે કે તેમની દૃષ્ટિ કેટલી બધી વિવેચક હતી.

પુસ્તકોનાં અવલોકન, રા માણેકલાલ દ્વિવેદી અને રા. બા. રમણભાઇ લખતા હતા, તેવાં અવલોકનનું દર્શન ફરી રણજિતરામ કરાવવા મથયા હતા. પણ તે દર્શનનો યોગ લાંબો ટકયો નહિં.

અમદાવાદમાં ગુજરાત વ્હર્નાકયુલર સોસાઇટીની લાયબ્રેરીમાંથી કે પુનાની ડક્કન કૉલેજના હસ્તલેખ ભંડારમાંથી—જ્યાથી તક મળે ત્યાથી જૂના પુસ્તકો ગુજરાતને લગતા મેળવી તેનો અભ્યાસ ગુજરાતીની દૃષ્ટિથી રણજિતરામ કરતા અને તેનુ પરિણામ "બુદ્ધિપ્રકાશ" દ્વારા પ્રજા સમક્ષ મૂકતા પોતે જે કામ ન કરી શકતા તે બીજા સમર્થ મિત્રોને સોપી દેતા રા. ચીમનલાલ દલાલ એમ. એ વડોદરા રાજ્ય તરફથી જૂના પુસ્તકની શોધખોળ માટે કામ કરી રહ્યા છે તેમને ઘણીવાર રણજિતરામ તરફથી સારા

સૂચનો થયાં છે તેમનાં કેટલાંક ઉન્નત નાટકો અને વાર્તાઓ "નવજીવન"માં અને "સમાલોચક"માં પ્રસિદ્ધ થયા છે.

એમના લેખોમાં ગુજરાતનું ઐક્ય જ્યાં ત્યાં ડોકીઆં કરે છે. જ્ઞાતિપત્રના અંકમાંનો લેખ હોય કે વિદ્યાર્થીઓની પરિષદ્‌માનું વ્યાખ્યાન હોય, પુસ્તકનું અવલોકન હોય કે પુસ્તકનો સાર હોય-બધા લેખમાં ગુજરાતીપણું સ્પષ્ટ તરવરે છે. રણજિતરામે પોતાની વાતોથી અને લેખથી જે નવા યુવાનોને એ વાતોના મર્મજ્ઞ બનાવ્યા છે કે તે વિદ્યાર્થીઓથી ગુજરાત વિસરી શકાય તેમ નથી. પુનામા ભણતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાં ગુજરાતીપણું મૂકવાની. તક એમને ઑ. સર પ્રભાશંકરની સાથે પુનામાં રહેવાનો પ્રસંગ મળે ત્યારે મળતી હતી તેનો ઉપયોગ સંપૂર્ણ થતો હતો.

રણજિતરામના લેખોને—ચુંટાયેલા લેખોને પુસ્તકના રૂપમાં સ્મારક તરીકે પ્રકટ કરવાની યોજના થઇ ચુકી છે તેથી તેમના લેખોના વિષયની યાદિ ટાકવાની જરૂર નથી. તેમનું સ્મારક પુસ્તકથીજ સંપૂર્ણ થઇ શકે નહિ—ગુજરાતના યુવાનો રણજિતરામના ઉચ્ચ આદર્શને પોતાના જીવનમા વાણાતાણાની પેઠે ગુથી દે તોજ તેનું યોગ્ય સ્મારક થયું કહેવાય ગુજરાતના ગામેગામ રણજિતરામની યાદગારી માટે સાહિત્યની વાચન સભાઓ સ્થાપવામા આવે—ગામે ગામે ગુજરાતી સાહિત્યના ઉમદા પુસ્તકો વંચાય—કૉલેજોમા ગુજરાતી સાહિત્યના રસ રેલાય—તોજ રણજિતરામનો આત્મા સંતુષ્ટ બની શકે.—શાંતિઃ શાંતિ.

કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોશી.

ઈસ્લીંગટન રીપોર્ટ સંબંધી ભાષણ.

ઓ. મી. ભૂપેન્દ્રનાથ બસુનું ભાષણ.

સરકારી નોકરી માટે કમીશનના રીપોર્ટ સંબંધી પંડીત માલવીયાએ જે ઠરાવ તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૧૭ ને દીને વડી ધારાસભામાં રજુ કર્યો હતો, તે ઉપર ઓ. મી. બસુએ કરેલા ભાષણનો સંપૂર્ણ હેવાલ નીચે મુજબ છે.

સાહેબ,

હું આ સવાલ ઉપર બોલવા ઉભા થવાની મોથી પહેલીજ તક લઉં છું કે જેથી કરીને ઠરાવને નામે અમારી સામે ટીકા થયા પછી ઠરાવ પાછો ખેંચી લઇ, અમને જવાબ આપવા અટકાવવાની હીચકારી વર્તણુક માટે ઠરાવ રજુ કરનાર દોષિત થાય કે તેને થવા દેવામાં આવે નહિં. મારી ખાત્રી છે કે મારા મિત્ર પંડીત માલવીયા આવી ચાલ ચલાવેજ નહિં પણ છતાં પ્રમુખ મને પછી વાંધો કાઢી બોલતો અટકાવે નહિ, તે માટે હું પહેલીજ પળે બોલું છું. આપણી આગળ જે ઠરાવ લાવવામાં આવ્યો છે તે સંબંધી હું થોડીક ટીકા કરીશ.

સાહેબ, આ કમીશન કેવા સંજોગોમાં, શા માટે સ્થપાયું હતું ? હિંદના દરેક ભાગમાથી એક સરખો પોકાર–ચાલુ પોકાર ઉઠી રહ્યો હતો કે અમને હિંદીવાનોને અમારા દેશની ચઢતા પગારની નોકરીમાંથી જે ભાગ વ્યાજબી રીતે મળવો જોઇએ તેમાંથી અમને અયોગ્ય રીતે અને અન્યાયપૂર્વક બ્હાર રાખવામાં આવ્યા છે, અને સાહેબ, આ પોકારને માટે એક સાચું અને સારૂ કારણ હતું. રાજ્યકર્તાઓ આવે અને જાય, વાઇસરાયો આવે અને જાય,–હું તેમને વિષે માનપૂર્વક બોલું છુ,–પણ તેઓ અમારા રાજ્યકારભારની પ્રવૃત્તિના સ્વરૂપ (પ્રકૃતિ) ઉપર માત્ર સ્હેજ સ્હાજ છાપ મુકી જાય છે ધારાસભાના સભાસદો સભામા બેસે, વાતો કરે, એક બીજાને ગાળો દે, અને પછી તેમને નાશી જવાની રજા પણ મળે. પરંતુ તેઓ પણ હાલના બંધારણ પ્રમાણે, વ્યવહારૂ રીતે કશી ગણત્રીમા નથી. પણ હિંદી સનદી નોકરી, કે જે સસ્થા હંમેશ ટકી રહે છે, તેજ ખરેખર અગત્યની છે. માણુસો આવે અને માણુસો જાય, પણ મારા મિત્રો, સનદી નોકરીના સભ્યો કહે છે કે તેઓ અને તેમનો સંપ્રદાય કે જે માટે તેઓ વ્યાજબી રીતે મગરૂર છે, તે હમેશ સુધી રહેશે જ. પણ અફસોસ ! તેઓ મમતી અને જડ થઇ જાય છે તેઓ ભલા માણુસો છે, હિંદના લોકોને માટે તેમનાથી જે કાંઇ થઇ શકે તે સઘળું કરવાના એકજ સિદ્ધાત (ઉદ્દેશ) થી તેઓ પ્રેરાયેલા છે—આ સઘળું આપણે એકદમ કબુલ કરીએ છીએ. પણ હિંદમાં લોકો કે જેના ભલાને માટે તેઓ મથી રહ્યા છે, તેમના ઉપર તેમના રાજ્ય કારભારની શું અસર થાય છે તે તેઓ કોઇ કોઇ વખતે જોઇ શકતા નથી. સાહેબ, તેથી દેશના રાજ્ય કારભારમા હિંદીવાનોને પૂરતો ભાગ મળવો જોઈએ, તેમને સનદી નોકરીમાં દાખલ થવાની સગવડ કરી આપવી જોઇએ—એ મોટો નિયમ સ્વીકારાવવાને અમે હીંદીવાનો લાબો વખત થયા આગ્રહ કરીએ છીએ–તે અમારે માટેજ નહિં કે તે નોકરીઓને માટે નહિં કે તે મોટા પગારોને માટે નહિ પણ સરકારના રાજતંત્રમાં અમારો હક્ક નોધાવવાને માટે, તેમાં અમારા તરફથી કાંઈક ભાગ લેવા માટે.

માટે, સાહેબ, આ કારણ સર અમે વિલાયતની સાથે હિંદમાં પણ સનદી નોકરીને માટે પરીક્ષા લેવાય એમ માંગીએ છીએ જરા વિચારો, સાહેબ, કે જો અંગ્રેજ યુવકોને એમ કહેવામાં આવે, કે વિલાયતની સનદી નોકરીને માટે લાયકાત મેળવવા કામસ્ચાટકા જાઓ, ત્યાંની ભાષા–તેઓ કઈ ભાષા બોલેછે તે મને ખબર નથી–પણ ત્યાંની ભાષા શીખો, ત્યાંની ભાષામા જ પરીક્ષાઓ પસાર કરો, અને પછી વિલાયતમાં કારભાર ચલાવવા પાછા જાઓ, તો તે વ્યવસ્થા તરફ અંગ્રેજોની વૃત્તિ કેવી હોય ? અમારી વાત પણ તેવી જ છે. મેં એક અંતિમ દાખલો લીધો છે–તે બન્ને સંજોગો તદન સરખાજ છે એમ જણાવવા નહિ, પણ હાલની વ્યવસ્થાથી ઉભી થતી મુશ્કેલી—બલ્કે તેનું બેહુદાપણ, બતલાવી આપવાને જ. તમે હિંદી યુવકોને તમારી પોતાની ભાષામા મુશ્કેલ પરીક્ષાઓ પસાર કરવાનુ કહો છો; તમે ઘડીભર પણ સમજી શકો છો કે આ ભાષાની કસોટીથી તમે અમારા ઉપર કેટલો ભારી બોજો નાંખ્યો છે ? તમે તેથી પણ કેમ સતોષ પામતા નથી તે

સૂચનો થયાં છે તેમનાં કેટલાંક ઉન્નત નાટકો અને વાર્તાઓ "નવજીવન"માં અને "સમાલોચક"માં પ્રસિદ્ધ થયા છે.

એમના લેખોમા ગુજરાતનું ઐક્ય જ્યાં ત્યાં ડોકીઆં કરે છે. જ્ઞાતિપત્રના અંકમાનો લેખ હોય કે વિદ્યાર્થીઓની પરિષદમાનું વ્યાખ્યાન હોય, પુસ્તકનું અવલોકન હોય કે પુસ્તકનો સાર હોય—બધા લેખમા ગુજરાતીપણું સ્પષ્ટ તરવરે છે રણજિતરામે પોતાની વાતોથી અને લેખથી જે નવા યુવાનોને એ વાતોના મર્મજ્ઞ બનાવ્યા છે કે તે વિદ્યાર્થીઓથી ગુજરાત વિસરી શકાય તેમ નથી. પુનામા ભણતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમા ગુજરાતીપણું મૂકવાની તક એમને ઑા મર પ્રભાશંકરની સાથે પુનામાં રહેવાનો પ્રસંગ મળે ત્યારે મળતી હતી. તેનો ઉપયોગ સંપૂર્ણ થતો હતો

રણજિતરામના લેખોને—ચુંટાયેલા લેખોને પુસ્તકના રૂપમાં સ્મારક તરીકે પ્રકટ કરવાની યોજના થઇ ચુકી છે. તેથી તેમના લેખોના વિષયની યાદિ ટાંકવાની જરૂર નથી. તેમનું સ્મારક પુસ્તકથીજ સંપૂર્ણ થઇ શકે નહિ—ગુજરાતના યુવાનો રણજિતરામના ઉચ્ચ આદર્શને પોતાના જીવનમાં વાણાતાણાની પેઠે ગુંથી દે તોજ તેનું યોગ્ય સ્મારક થયું કહેવાય ગુજરાતના ગામેગામ રણજિતરામની યાદગારી માટે સાહિત્યની વાચન સભાઓ સ્થાપવામા આવે—ગામે ગામે ગુજરાતી સાહિત્યના ઉમદા પુસ્તકો વંચાય—કૉલેજોમા ગુજરાતી સાહિત્યના રસ રેલાય—તોજ રણજિતરામનો આત્મા સંતુષ્ટ બની શકે—શાંતિ. શાંતિ.

કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોશી.

ઇસ્લીંગટન રીપોર્ટ સંબંધી ભાષણ.

ઓ. મી. ભૂપેન્દ્રનાથ બસુનું ભાષણ.

સરકારી નોકરી માટે કમીશનના રીપોર્ટ સબંધી પંડીત માલવીયાએ જે ઠરાવ તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૧૭ ને દીને વડી ધારાસભામાં રજુ કર્યો હતો, તે ઉપર ઓ. મી. બસુએ કરેલાં ભાષણનો સંપૂર્ણ હેવાલ નીચે મુજબ છે.

સાહેબ,

હું આ સવાલ ઉપર બોલવા ઉભા થવાની સૌથી પહેલીજ તક લઉં છુ કે જેથી કરીને ઠરાવને નામે અમારી સામે ટીકા થયા પછી ઠરાવ પાછો ખેંચી લઇ, અમને જવાબ આપવા અટકાવવાની હીચકારી વર્તણુક માટે ઠરાવ રજુ કરનાર દોષિત થાય કે તેને થવા દેવામાં આવે નહિં. મારી ખાત્રી છે કે મારા મિત્ર પંડીત માલવીયા આવી ચાલ ચલાવેજ નહિં પણ છતાં પ્રમુખ મને પછી વાંધો કાઢી બોલતો અટકાવે નહિ, તે માટે હું પહેલીજ પળે બોલું છું. આપણી આગળ જે ઠરાવ લાવવામાં આવ્યો છે તે સંબધી હું થોડીક ટીકા કરીશ.

સાહેબ, આ કમીશન કેવા સંજોગોમાં, શા માટે સ્થપાયું હતું ? હિંદના દરેક ભાગમાથી એક સરખો પોકાર-ચાલુ પોકાર ઉઠી રહ્યો હતો કે અમને હિંદીવાનોને અમારા દેશની ચઢતા પગારની નોકરીમાંથી જે ભાગ વ્યાજબી રીતે મળવો જોઇએ તેમાથી અમને અયોગ્ય રીતે અને અન્યાયપૂર્વક બ્હાર રાખવામાં આવ્યા છે, અને સાહેબ, આ પોકારને માટે એક સાચું અને સારૂ કારણ હતું. રાજ્યકર્તાઓ આવે અને જાય, વાઇસરાયો આવે અને જાય,-હું તેમને વિષે માનપૂર્વક બોલું છુ,-પણ તેઓ અમારા રાજ્યકારભારની પ્રવૃત્તિના સ્વરૂપ (પ્રકૃતિ) ઉપર માત્ર સ્હેજ સ્હાજ છાપ મુકી જાય છે. ધારાસભાના સભાસદો સભામા બેસે, વાતો કરે, એક બીજાને ગાળો દે, અને પછી તેમને નાશી જવાની રજા પણ મળે. પરંતુ તેઓ પણ હાલના બંધારણ પ્રમાણે, વ્યવહારૂ રીતે કશી ગણત્રીમા નથી. પણ હિંદી સનદી નોકરી, કે જે સંસ્થા હંમેશ ટકી રહે છે. તેજ ખરેખર અગત્યની છે. માણસો આવે અને માણસો જાય, પણ મારા મિત્રો, સનદી નોકરીના સભ્યો કહે છે કે તેઓ અને તેમનો સંપ્રદાય કે જે માટે તેઓ વ્યાજબી રીતે મગરૂર છે, તે હમેશ સુધી રહેશે જ. પણ અફસોસ ! તેઓ મમતી અને જડ થઇ જાય છે તેઓ ભલા માણસો છે, હિંદના લોકોને માટે તેમનાથી જે કાંઇ થઇ શકે તે સઘળુ કરવાના એકજ સિદ્ધાંત (ઉદ્દેશ) થી તેઓ પ્રેરાયેલા છે— આ સઘળું આપણે એકદમ કબુલ કરીએ છીએ. પણ હિંદમા લોકો કે જેના ભલાને માટે તેઓ મથી રહ્યા છે, તેમના ઉપર તેમના રાજ્ય કારભારની શું અસર થાય છે તે તેઓ કોઇ કોઇ વખતે જોઇ શકતા નથી. સાહેબ, તેથી દેશના રાજ્ય કારભારમાં હિંદીવાનોને પૂરતો ભાગ મળવો જોઇએ, તેમને સનદી નોકરીમા દાખલ થવાની સગવડ કરી આપવી જોઇએ—એ મોટો નિયમ સ્વીકારાવવાને અમે હીંદીવાનો લાંબો વખત થયા આગ્રહ કરીએ છીએ-તે અમારે માટેજ નહિં કે તે નોકરીઓને માટે નહિં કે તે મોટા પગારોને માટે નહિ પણ સરકારના રાજતંત્રમાં અમારો હક્ક નોંધાવવાને માટે, તેમા અમારા તરફથી કાંઇક ભાગ લેવા માટે.

માટે, સાહેબ, આ કારણ સર અમે વિલાયતની સાથે હિંદમા પણ સનદી નોકરીને માટે પરીક્ષા લેવાય એમ માંગીએ છીએ. જરા વિચારો, સાહેબ, કે જો અગ્રેજ યુવકોને એમ કહેવામાં આવે, કે વિલાયતની સનદી નોકરીને માટે લાયકાત મેળવવા કામસચાટકા જાઓ, ત્યાંની ભાષા-તેઓ કઇ ભાષા બોલેછે તે મને ખબર નથી-પણ ત્યાની ભાષા શીખો, ત્યાંની ભાષામાં જ પરીક્ષાઓ પસાર કરો, અને પછી વિલાયતમાં કારભાર ચલાવવા પાછા જાઓ, તો તે વ્યવસ્થા તરફ અંગ્રેજોની વૃત્તિ કેવી હોય ? અમારી વાત પણ તેવી જ છે. મેં એક અંતિમ દાખલો લીધો છે-તે બન્ને સંજોગો તદન સરખાજ છે એમ જણાવવા નહિ, પણ હાલની વ્યવસ્થાથી ઉભી થતી મુશ્કેલી—બલ્કે તેનું બેહુદાપણુ, બતલાવી આપવાને જ. તમે હિંદી યુવકોને તમારી પોતાની ભાષામા મુશ્કેલ પરીક્ષાઓ પસાર કરવાનુ કહો છો; તમે ઘડીભર પણ સમજી શકો છો કે આ ભાષાની કસોટીથી તમે ઉપર કેટલો ભારી બોજો નાખ્યો છે ? તમે તેથી પણ કેમ સંતોષ પામતા નથી તે

અમે સમજી શકતા નથી. તમારી ભાષા ઘણી મુશ્કેલ છે છતા તે શીખવાનો બોજો અમારી ઉપર નાખીને તમને સંતોષ થતો નથી, પણ તમે આગળ વધીને અમને પરીક્ષા આપવાને તમારે દેશ જવાનું કહો છો. અમે અમારા દેશમા જ તમારી પરીક્ષાઓની કસોટીમાંથી પાર ઉતરવાને બનતું કરીએ, અને અંગ્રેજ યુવકોના બરોબરીઆ ગણવાને લાયક કરીએ તો પછી અમે પૂછીએ છીએ કે, "અમને સનદી નોકરીમાં શા માટે દાખલ નહિ કરો?" કમીશનરોનો રીપોર્ટ કહે છે કે "તે બસ નથી, બીજી વાતોનો પણ વિચાર કરવાનો છે." હુ તે ના પાડતો નથી. તમે કહોછો કે "અમારે માત્ર તમારી ભાષાજ શીખવાની નથી પણ અમારી પરીક્ષાઓ પસાર કરવાને વિલાયત જવાની જરૂર છે." વારૂ સાહેબ, આ વાત વ્યાજબી હોય કે નહિ, આવી વ્યવસ્થા માનવ જાતિની ઉંચી અદાલતમા ન્યાયી ઠરે કે નહિ પણ અમે તે સ્વીકારી છે, તે સામે વાંધો ઉઠાવીને સ્વીકારી છે, અને અમે કહીએ છીએ કે જો તમે એમ ધારતા હો કે સરકારી નોકરીમા દાખલ થવા ઇચ્છતા યુવકોને જોઇતો અનુભવ મેળવવાને માટે વિલાયતમાં રહેવાની જરૂર છે તો અમે તેમને ત્યાં રાખીશું; પણ તેમને આ દેશમાજ તેમની પરીક્ષાઓ પસાર કરવા દઇ, સનદી નોકરીમાં દાખલ થવાની ખાત્રી સાથેજ જવા દો. આ અમારો મુદ્દો છે. સાહેબ, કમીશને અમારે માથે આ ૨૨ મોટા પુસ્તકો ફેંકયા છે, પણ તેથી વળ્યું શું? જો તમે અમને હિંદીવાનોને તક આપી હોત, તો અમે તમારી ભાષા શીખીને—થોડે ઘણે અંશે પણ શીખીને હરીફાઇ કરી શકત.

પણ કમીશન અમારા હક તપાસે છે અને ચુકાદો કરતાં કહેછે કે "અમે દરવાજા ઉપર તાળાં પર તાળાં માર્યાં છે, અમે પરીક્ષાને માટે ૨૨ ની ઉમર કમી કરીને ૧૭ ની ઉમર કરી છે કારણ કે ૧૭ ની ઉમર અમારા નિશાળ છોડી જતાં યુવકોને અનુકુળ છે—તમને અનુકુળ નહિં હશે પણ અમને છે. અમે વધારે પણ કર્યું છે- અમે કહ્યુ છે કે પરીક્ષા પહેલાં ઉમેદવારે વિલાયતની જાહેર સ્કુલમાં ત્રણ વરસ રહેવું જોઇએ અમે તેથી પણ વધારે કર્યું છે—અમે (પરીક્ષા માટેની) ભાષાઓમાથી સંસ્કૃત, અરબ્બી અને ફારસી કાઢી નાંખી છે તમને સંતોષ નથી થતો? મહારાણીના ઢંઢેરાને અગવડ ભર્યા કાગળીયા તરીક તદ્દન બાજૂએ મૂકયો છે, છતા અમે તમારી બધી તકો લઇ લીધી નથી. તેથી તમને સંતોષ થતો નથી? અમે તમને હિંદમા હરીફાઇ કરવાને માટે ૭ જગ્યાઓ આપી છે, શું તમને તેથી સંતોષ નથી થતો?" હું તમને પૂછુ છું, સાહેબ, હુ સનદી નોકરીઓના પ્રતિનિધિઓ કે જેઓ મારી વિરૂદ્ધ છે- નહિ, તેમની માફી ચાહુ છું-મારી વિરૂદ્ધ નહિ, પણ મારી સામે બેઠેલાછે એમ કહીશ—હુ તેમને પૂછુ છું ક અંગ્રેજ યુવકો માટે આવી વ્યવસ્થા સૂચવી હોત તો તેઓ વિલાયતમા કોઇ પણ અંગ્રેજ પાસે તે સ્વીકારાવવાની આશા રાખી શકત? પણ જો તેઓ તેમને પોતાને માટે સ્વીકારે નહિ. તે શું તેઓ અમે હિંદમા સ્વીકારીએ એવી આશા રાખે છે? આને લગતુ કમીશન-કે જેનો ખરચ કોણ જાણે કેટલા હજાર પાઉંડ થશે પણ જે બેશક, તેના સભાસદોને ખેતાબો અપાવશે—તે કમીશનના રીપોર્ટમાંની આતો માત્ર એક જ વાત છે. પણ આ વાત, આ એક જ વાતથી સાફ જણાતું નથી કે

કમીશનરોએ જે કાંઇ કર્યું છે તે હિંદના લોકો સ્વીકારે તેમ નથી. તે તેમની સમજ-શક્તિને એક અપમાન બરાબર છે, તે તેમના હક્કોનો નકાર છે. અમને સાફ સાફ ભાષામાં કહેવામાં આવે કે "તમારે માટે સનદી નોકરી બંધ છે" તો અમે સમજી શકીએ. સાફ સાફ વાત અમે સમજી શકીએ પણ આ ઢોંગ, અમે સમજવા નથી.

હું કહું છું કે આ હિંદની સમજ શક્તિને અપમાન છે. સાહેબ, આ કમીશનનો ઉપયોગ શું? હિંદમાં માત્ર સાત નોકરીઓ માટે પરીક્ષા લેવાય તે સારૂ આ પૈસા આ શક્તિનો વ્યય કર્યો હતો અને આ સાત નોકરીને માટે પણ કેવી સરતો? આ સાત નોકરીઓ આપવાની પણ તે જાહેર ખુલ્લી હરીફાઇથી નહિ, પણ આપણી યુનીવર્સીટીની પસંદગી પ્રમાણે! વારૂ સાહેબ, આ પણ એક અમને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન છે હું આ વખતે આ સભામા કમીશનની ભલામણો વિષે, ચર્ચા કરવા માંગતો નથી, હું તો માત્ર એક મારી ચેતવણી આપવા ઉભો થાઉં છું અને તે એ જ કે કમીશનનો રીપોર્ટ છોડી દેવો જ બહેતર છે, કારણ કે હવે સંજોગો બીલકુલ બદલાઇ ગયા છે. લડાઈના બે વરસથી હિંદની સ્થિતિ લગભગ ૫૦ વરસ જેટલી આગળ વધી છે. આ કમીશન તો કાલક્રમથી વિરૂદ્ધ છે તેને પડતું મૂકો, તેથી હિંદ દલગીર થશે નહિ, પણ જો હિંદની લાગણી તપાસ્યા વગર, હિંદના લોકોને કમીશનની ભલામણો કેટલે સુધી સ્વીકારવા લાયક લાગે છે તે શોધી કાઢયા શિવાય, અને જે વર્ગને માટે આ કમીશન નીમવામાં આવ્યું હતું, તે વર્ગને આ ભલામણો કેટલી નામંજૂર છે તે જાણ્યા વગર તમે આ કમીશન ઉપર કામ લેશો તો તમે એક મોટું જોખમ ખેડશો. ખરે! તમે અસંતોષની વાત કરો છો. મારા આ મિત્ર શરીરના બંધનને માટે કાયદા ઘડે છે, પણ બુદ્ધિના બંધનને માટે ઘડતા નહિ. તમે અસંતોષની વાત કરો છો, તમે બેદીલી વિશે બોલો છો પણ એ અસંતોષ, એ બેદીલી વધે, મજબુત થાય એવા પગલાં લો નહિ. પ્રભુને ખાતર એવું કાઇ પણ કરો નહિ કે જેથી કરીને હાલના સંજોગોમાં હિંદી સરકારના ઇરાદા માટે જે કાંઇ શક છે, તેથી પણ વધારે શક ઉભો થાય. કારણ કે, સાહેબ, હોમ રૂલ મળે કે નહિ, સંસ્થાનોના જેવું સ્વરાજ્ય આવે કે નહિ, વીસ વર્ષમાં આવે કે પચાસમાં આવે પણ અમને નો લાગશે, અમને હરરોજ લાગે છે કે, ભવિષ્યમા ગમે તે થાય પણ જો તમે સનદી નોકરીમાં હિંદીવાનોને વધારે સંખ્યામા લઇને હિંદને દેશના રાજ્ય કારભારમાં વધારે ભાગ આપશો, તો બીજા સવાલો બાજૂએ મૂકતાં, તમે તમારૂ રાજ્ય-બંધારણ હાલ છે તે કરતાં વધારે રૂચિકર પ્રિય બનાવશો માટે, સાહેબ હું ધારૂછું કે મારા માનવંતા મિત્ર, પંડીત માલવીયાએ જે વિનંતિ કરી છે કે આ સભાના સભાસદોનો અભિપ્રાય ખુલ્લા વાદ વિવાદથી મેળવ્યા વગર તથા જાહેર પ્રજાનો મત જાણ્યા વગર આ કમીશનના રીપોર્ટ ઉપર કોઇ પણ પગલાં લેવા નહિં તે અતિ અધ્યમસરની છે.

કારણ કે, સાહેબ, જો તમે આમ નહિ કરો, તો શું થશે? કમીશન સનદી નોકરીના સભાસદોને વધારે પગાર, રજા અને પેનશનને માટે વધારે સગવડો, અને ઉપર વધારે સત્તા આપે છે. પણ તે નોકરીમાં દાખલ થનાર હિંદીઓ ઉપર વધારે

અંધનો નાંખે છે. શું તમે જ તમારા હકનો ન્યાય કરશો? તમે કરી શકો છો. તમે આબરૂદાર અને પ્રમાણિક છો, પણ પોતે જ પોતાના હકનો ન્યાય કરવાની કોણ, હીંમત કરી શકે—અને સાહેબ, તે પણ આ બાબતમાં કે જેમાં વાંધો વ્યવહારૂ રીતે અમારી અને સનદી નોકરી વચ્ચે જ છે તેમાં? જાહેર ટીકા જાહેર ચર્ચાથી આ બાબત ઉપર જે પ્રકાશ પડી શકે તે વગર, તમને જ તમારા હકનો ચુકાદો આપવાની ગંભીર સત્તા સોપવામાં આવે તે વ્યાજબી છે? સાહેબ, મારાથી કાંઇ તપીને બોલાઇ ગયું હશે અને જો બોલાઇ ગયું હોય તો હું તે માટે આ સભાની અંતઃકરણપૂર્વક માફી માંગું છું. તે ઘણે અંશે તો આજે સવારના બનાવોથી મને જે સંતાપ થયો હતો તેને લીધે હશે પણ તે કદાચ આ કમીશન કે જેના તરફથી અમને ઘણી આશા હતી, તેની ભલામણોથી અમને જે નાશીપાશી થઈ છે તેને લીધે પણ હોય. પણ તે બધું બાજુએ મૂકી, મને હિંદના એક નમ્ર પ્રતિનિધિ વક્તા તરીકે ગણી, હુ વકીલ વગરના ન્યાયની અદાલત આગળ હાજર થાઉં ત્યારે મને જેટલી છુટ આપો, છો તેટલી જ આપશો—મને માત્ર હિંદની કારોબારી સરકાર આગળ અરજ કરનાર શખ્સ તરીકે લેખશો. હું આશા રાખું છું કે તમે મને એટલી છુટ આપશો, અને મારો પક્ષ રજૂ કરવામાં જે કાંઇ ખામીઓ હોય તે દરગુજર કરશો. મને આશા છે કે તમે મારા માનવંતા મિત્ર પંડીત મદન મોહન માલવીયાએ કરેલી અરજ ધ્યાનમાં રાખશો અને હું એટલું જ કહીશ કે, તમને ગમે તે કરો, પણ તે કરતાં પહેલા વિચાર કરો, અને દેશને તેના ચુંટી કાઢેલા પ્રતિનિધિઓ મારફતે પોતાના મત દર્શાવવાની તક આપો.

મનંતરાય અને દિકરી.

"આ તમારે કીકીને કાંઈ નથી જ કહેવું? મોટી મેટ્રીકમા પાસ થઈ છે તે જાણે એના મનથી તો મિજાસ પણ માતો નથી. પણ સમજતી નથી કે આમ નાતજાતથી વેગળા રહેવું તો છોકરાઓને પાલવે બૈરાંઓને તો બધુંએ કરવુ પડે. કોઇ માંદુ હોય તે જોવાએ જવું પડે, અને કુટવા ઉભા ના થયા હોઇયે તો ત્યાં અમસ્તા જોવા પણ જવુ પડે. સારૂં થયું કે કૉલેજમા મેં એને જવા જ ના દીધી. નહિ તો કોણ જાણે શુયે કરત! કુટલી વખતે નથી આવતી તે તો જાણે સમજ્યા, પણ કોઈ માંદુ હોય ત્યારે જોવા આવવાનીયે ના કહે છે. માટે હવે તમે એને કાંઇ કહો કે નાતમાં તો ઢંગે રહેવું પડે, હજી તો લગ્ન કરવા છે. મોટી વીસ વરસની તો થવા આવી, તો પણ કાંઈ ભાન નથી આ એના મો ઉપર કહું છું."

મંનતરાય રાત્રે વાળુ કરવા બેઠા હતા તે વખતે આ ભાષણ એમના પત્ની ધનલક્ષ્મિએ સંભળાવ્યું. સાથે જ તેમની દિકરી સરોજ અથવા કીકી પણ જમવા બેઠી હતી. મનંતરાય

એક દૃઢ નિશ્ચયવાળા ગૃહસ્થ હતા. અને પોતાની પત્ની અને બીજા સગાનો વિરોધ હતો તોપણ, પુત્રીને તેમણે મેટ્રીક સુધી ભણાવી હતી. છોકરી ઘણી ચાલાક હતી. મેટ્રીકમાં બારે નંબરે પાસ થઈ હતી. વળી સારાં બાઇ શિક્ષકોના સહવાસથી એને વાંચનનો શોખ ઘણો થયો હતો તે સાથે તે સ્વભાવે નમ્ર અને સુશીલ હતી અને બનતાં સુધી માતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતી નહોતી. મેટ્રીક પાસ થઇ ત્યા સુધી તો મનંતરાય પોતાના નિશ્ચયમા ફાવ્યા. પણ ત્યારપછી સગાંઓનો વિરોધ જબરો આવ્યો. બધાંયે કહ્યુ કે નિશાળની વાત જુદી છે અને કૉલેજની વાત જુદી. નિશાળમાં તો બધી છોકરીઓ જ આવે પણ કૉલેજમાં [illegible] નર્યાં છોકરાઓ જ વળી પ્રોફેસરો પણ બધા પુરૂષો જ. તેમાં આવી મોટી ઉમરે આવેલી છોકરીને મોકલવી તે સારૂ નથી. વળી લોકો ગમે તેમ વાતો કરે, અને જો છોકરી એકવાર ઉતરી પડે તો પછી ગોઠવાતા વાર લાગે. કેમે કર્યું કોઇ સારૂં ઘર મળે નહિ અને જન્મારો પસ્તાવું પડે આ જાતની દલીલો બધાં સગાએ કરી અને ધનલક્ષ્મીએ તો ખરેખરૂં યુદ્ધ જ માંડયું આ સ્થિતિ થઇ એટલે મનંતરાયનો નિશ્ચય ટકયો નહિ અને છોકરીને કૉલેજમાં મોકલવાનો વિચાર બંધ રાખવો પડ્યો. સરોજની બાઈ શિક્ષક મીસ. ફ્લૉરા એને કૉલેજમાં મોકલવા બાબત ખાસ આગ્રહ કરવા પણ એકવાર ઘેર આવી ગયા. અને કહ્યુ કે ચાર વર્ષમાં બી. એ. થઇ જશે અને પછી પસ્તાવાનું શું છે. છેવટે કાંઈ નહિ તો પોતાની સ્કુલમા પોણાસોનો પગાર એ મેળવી શકશે પરંતુ મનંતરાયે એને બધી સ્થિતિ વાકેફ કરીને કહ્યુ કે હવે કૉલેજમા તો નહિ જ મોકલી શકાય, ત્યારબાદ તેમણે એવી વ્યવસ્થા કરી કે અઠવાડીયામા ત્રણ કલાક સરોજે મીસ. ફ્લૉરા પાસે જઇને પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારવો. પોતે પણ દરરોજ એના અભ્યાસની પુછપરછ કરતા હતા અને સૂચનાઓ આપતા હતા.

મનંતરાય એક છાપખાનાના માલીક હતા તે સાથે એક અઠવાડીક પત્ર પણ કાઢતા હતા. તેમાં રાજકીય અને સંસાર સુધારા સંબંધી બાબતો ચર્ચાતી હતી. તે ઉપરાંત એક માસિકના પણ તેઓ તંત્રી હતા. અને તેમા ઘણા ગંભીર લેખ આવતા હતા. આ કારણોથી તેમને ત્યાં જાત જાતનાં પુસ્તકોની સંખ્યા સારી હતી તથા આખા દેશના મુખ્ય મુખ્ય વર્તમાનપત્રો પણ તેમને ત્યા આવતા હતા આ કારણોથી સરોજને ઘણો લાભ થયો. મૂળ તો તે ચાલાક હતી. તેમાયે વળી એના પિતા વારંવાર કોઇ સારૂં પુસ્તક અથવા વર્તમાનપત્રમાં આવેલો સરસ લેખ, તેને પાસે રહીને વંચાવતા હતા એટલે તેનો શોખ વધ્યો. વાંચવા ઘણું માડયું. અને સામાન્ય જ્ઞાનનો ભંડાર ઘણો વધી ગયો વળી છાપખાનુ માલિકીનું હતું. અને તે ઘરની પાડોશમા જ હતું એટલે સરોજ પિતાની ઓફીસમા પણ વારંવાર જતી હતી. કોઇવાર પ્રુફ સુધારવાનું કે એવું કાંઈ કરવાનું મનંતરાય તેને સોંપતા પણ હતા. તે સાથે તે જિજ્ઞાસુ હોવાથી ઘણા ખરા સાંચા કામથી પણ માહિતગાર થઇ ગઈ હતી. મીસ ફ્લૉરાના સહવાસથી તથા આ બધાં કારણોથી મેટ્રીક બે ત્રણ વર્ષમાં તો એક ગ્રેજ્યુએટને પણ કોરાણે મૂકે તેટલું સામાન્ય જ્ઞાન તેણે હતું. ગુજરાતી સાહિત્યનો શોખ પણ તેને હતો. અને તેના પિતા એ તે પોષ્યો

સૌથી પ્રથમ તો આવા છાત્રાલયોનો ઉદ્દેશ કયો ? મારા માનવા પ્રમાણે આવી સંસ્થાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ચારિત્ર્ય ઘડવાનો હોવો જોઇએ પછી, ભલે એ મુખ્ય ઉદ્દેશની સાથે બીજા નાના મોટા હેતુઓ હોય. નાની વયમાં વિદ્યાર્થીઓનું ચરિત્ર બંધાય એટલે ભવિષ્યમાં તેઓ પોતાને માથે આવતી અનેક ફરજો યોગ્ય રીતે અદા કરી શકે, પોતાની જાત તરફ, કુટુંબ તરફ, દેશ તરફ પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવી શકે એ વિચાર તો કેળવણીમા અતિ આવશ્યક છે અને આવી સંસ્થાઓ જો એ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન ન કરે તો એ સસ્થાની ઉપયોગિતા રહેતી જ નથી. આપણી ઘણીખરી સંસ્થાઓમાં આ વિચાર લક્ષ બહાર જાય છે અને તેથી કરીને એ છાત્રાલયો ઉદાર શ્રીમંતોની પાંજરાપોળો જેવી થઇ રહે છે. વિદ્યાર્થી જીવનના વિકાસ માટે સ્થપાયેલી આવી સસ્થાઓમાં સેવા સંયમ અને સ્વાશ્રય એ ત્રણ મુખ્ય મંત્રોછે અને એ ત્રણેની બરાબર સિદ્ધિ થઇ શકે તેવા પ્રકારની અંતર બહાર વ્યવસ્થા કરી આપવી એ છાત્રાલયોના નેતાઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

આપણી વસ્તુસ્થિતિ તપાસીએ જ્ઞાતિના છાત્રાલયો ચારિત્ર્ય ઘડવાના ઉદ્દેશથી નીકળેલા હોતાં નથી. અલબત, વિદ્યાર્થીઓ સારા થાય એવી શુભ વાસના એવાં છાત્રાલયોને સ્થાપનાર શ્રીમંતોના હૃદયમા હોય છે ખરી, પણ એ વાસના પણ ઘણીજ શિથિલ અને લુલી જેવી હોય છે, આગ્રહવાળી હોતી નથી. આથી કરીને આવાં બૉર્ડીંગોની વ્યવસ્થા રાખવા માટે અને ચારિત્ર્યવિકાસના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે એક સુશિક્ષિત સંસ્કારી માણસની સીધી દેખરેખ નીચે એ સંસ્થા મૂકવી એ વિચાર સરખો પણ ઘણીવાર તો આવતો નથી. આવા બૉર્ડિંગોની વ્યવસ્થા ઘણે ભાગે તો શેઠના બંગલાનું શાકઆદિ લાવનાર મહેતાને હાથે હોય છે. આશા કયા પરિણામની રાખી શકાય ! શું વ્યવસ્થા એટલે રસોડા માત્રની દેખરેખ ? શું વ્યવસ્થા એટલે હિસાબ, રોજમેળ, વીઝીટ બુક, ડેડ સ્ટૉક વગેરેની સાચવટ અને ચોખવટ એટલુંજ ? નહિ. નહિ આ બધું નિરૂપયોગી છે એવું મારૂં કહેવાનું નથી. પરંતુ કેળવણીની સંસ્થામાં તો આ પ્રકારની વ્યવસ્થાની પાછળ જે દષ્ટિ (spirit) કાર્ય કરતી હોય તે દૃષ્ટિની કિંમત છે, નહિ માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપની માટે સૌથી પહેલું તો એવી જાતની દૃષ્ટિ જાતે રાખી શકે અને બીજાઓના જીવનમાં ઉતારી શકે તેવા માણસની સીધી દેખરેખ નીચે આપણાં છાત્રાલયો મૂકાવા જોઇએ અત્યારે તો આપણાં છાત્રાલયોમાં દેખરેખ રાખનારા સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટો જ કયાં છે ? જ્યાં છે ત્યા પણ સંસ્કારવાળા સુશિક્ષિત તો કેટલા થોડા ? એવા યોગ્ય સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટોને છાત્રાલયોમા કાર્ય કરવાની જે પ્રકારની સ્વતંત્રતા જોઇએ તે આપવા શ્રીમતો ખુશી છે ? કેળવણીના વિષયમા એ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ વધારે સમજી શકે એવું સ્વીકારવા શ્રીમંતો તૈયાર છે ? જ્યાંસુધી આવી સંસ્થાઓમાં દ્રવ્યની સાથે સુવિદ્યાનો યોગ કરવામાં નહિ આવે ત્યા સુધી તે સંસ્થાઓ સુધરશે નહિ એ નિ.સંશય વાત છે અને તેટલા માટે એવી સંસ્થાઓના ચાલકો આ બાબતપર પૂરતું લક્ષ આપે એ ઘણુ જરૂરનું છે

આ રીતે આવા છાત્રાલયોનો મુખ્ય આધાર યોગ્ય સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ઉપર રહે છે જ્યારે દ્રવ્યાદિ બાહ્યસામગ્રીનો મુખ્ય આધાર શ્રીમંતો ઉપર રહે છે ત્યારે

બાબા છાત્રાલયના આંતર વિકાસનું જોખમ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ઉપર રહે છે. આવા સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનાં ખાસ આવશ્યક લક્ષણો કયા? અલબત, કોઇ પણ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનારમાં જો એ કાર્યને માટે સ્વાભાવિક વલણ હોય તો જ એ કાર્યની ફતેહ થાય છે, પરંતુ, આવી સહજ શક્તિને પણ વિકાસનો અવકાશ તો રહે છે જ અને એ રીતે બીજાં ક્ષેત્રોની માફક આ ક્ષેત્રમા પણ કાર્ય કરનારને યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તૈયાર થવું પડે છે, અને તૈયાર થવું એ કર્તવ્ય છે.

સૌથી પ્રથમ તો સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનું પોતાનું જીવન નમુનેદાર હોવું જોઇએ જે વ્યક્તિના સહવાસમાં અને છાયામાં વિદ્યાર્થીઓનો વિકાસ થવાનો છે તે વ્યક્તિની જીવન ભાવના ઉચ્ચ ન હોય તો પછી તેમની પાસેથી કશી આશા જ ન રાખવી મનુષ્યનું ચારિત્ર્ય એ એવી ઝીણી તથા અટપટી વસ્તુ છે કે તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ સર્વ પ્રકારે થઇ ન શકે. છતાં પણ, ચારિત્ર્યમા જે જે સનાતન ધર્મનીતિનાં સૂત્રોનો સમાવેશ થાય છે તે આપણે સાધારણ રીતે સમજીએ છીએ, અને આ સૂત્રો આ વ્યક્તિના જીવનમા ઓતપ્રોત થયા હોવા જોઈએ. અલબત્ત, માણસ આખરે માણસ છે છતા પણ તેણે જેટલો પોતાના પશુભાવ ઉપર સંયમ મેળવ્યો હોય તેટલી આ ક્ષેત્રમા તેની યોગ્યતા વધે છે આથી કરીને સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટે સૌથી પહેલું તો પોતાની જાતને સુધારવાનું કામ કરવાનું છે

સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનું બીજું—કદાચ પહેલાથી પણ વધારે અગત્યનું—લક્ષણ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર સહજ પ્રેમ છે. ખરી રીતે તો કેળવણીના કોઇપણ પ્રદેશમા કાર્ય કરનાર મનુષ્યમાં આવો પ્રેમ આવશ્યક છે, પરંતુ આવાં છાત્રાલયોમાં તો તે વિના ચાલી શકે જ નહિ આવા છાત્રાલયો એક રીતે બોલીએ તો ગૃહનાં પ્રતિનિધિઓ છે. માતપિતાના ખોળામાથી આળોટી ઊઠતાં વિદ્યાર્થીઓ આવાં સ્થાનોમા પ્રવેશ કરે છે ત્યા તેમને ગૃહજીવનની વિશિષ્ટ ભાવનાઓ મેળવી જોઇએ અને કુટુંબસ્નેહ એ સર્વનું મૂળ છે. આખું છાત્રાલય એક કુટુંબ તરીકે રહે અને આખી સંસ્થાના દરેક અવયવને એકલા મળી શકે તેથી આ રીતે વધારે પોષણ મળી શકે તો જ એક સંસ્થા તરીકે તેની ઉપયોગિતા છે. આવા કુટુંબભાવના પોષણ માટે સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટમા આવો સહજ પ્રેમ જરૂરનો છે અને મારા પોતાના અનુભવથી તો એમ લાગે છે કે સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટના બીજા લક્ષણો અભ્યાસથી પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે પરંતુ આવો સ્નેહભાવ તો કુદરતની જ બક્ષીસ છે. જેનામા એ ભાવ ન હોય તેણે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનું સ્થાન લેવુ એ થોડું જોખમ ખેડવા જેવુ છે.

સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ માટે ત્રીજી આવશ્યક વસ્તુ ચારિત્ર્યવિકાસનુ જ્ઞાન છે. ચારિત્ર્ય એટલે શું, કેવા કેવા અભિલાષો અને ઉચ્ચગ્રાહો કઇ ઉમ્મરે જાગે છે, જુદા જુદાં idealsમાં કેવું તારતમ્ય છે, એ સર્વ ખીલવવા માટે કેવા સાધનો ઉપયોગ કરવો, વિકાસમાં ઉતાવળ ન કરતાં માત્ર વિદ્યાર્થીને દૂરથી વિકાસવાનો માર્ગ માત્ર કરી આપવો ઇત્યાદિ જે અનેક પ્રશ્નો કેળવણીના ગભીર પ્રદેશમાં ઊઠે છે તેનું તેને ભાન હોવું જોઇએ. વિદ્યાર્થીઓએ મૃત વસ્તુઓ નથી પણ જીવતા જાગતા ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કારો-વાળાં મનુષ્યો છે એ વાતનું કદિ વિસ્મરણ નજ થવું જોઇએ. આથી કરીને, સુપ્રિન્ટે-ન્ડેન્ટને માનસશાસ્ત્રનો થોડો ઘણો પરિચય જોઇએ

આ ત્રણ ઉપરાંત બીજાં ઘણાં લક્ષણો ગણાવી શકાય, આપણા દેશમાં અત્યારે એવો પવન વાય છે કે સૌ કોઈએ સેવા કરવી એજ જરૂરનું છે. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ આ શુભ ભાવના પ્રસરતી ચાલી છે, અને તેથી કરીને ઘણા ઉત્સાહી યુવકો ઉછરતી પ્રજાનું ચારિત્ર્ય ઘડવા માટે બોર્ડીંગ જેવી સંસ્થાઓમાં સાક્ષાત કે પરંપરાથી જોડાય છે. પરંતું આ શુભ ભાવનાનો યથાર્થ અમલ કરવા માટે જે સાધનસંપત્તિની જરૂર છે તેની ઉપેક્ષા કરવામા આવે છે તેમ થવું ન જોઈએ. સેવાનો ઉત્સાહ જેટલો આદરણીય છે તેટલીજ બલ્કે તેથી વિશેષ આદરણીય સેવા માટે સામગ્રીની તૈયારી છે. આપણાં છાત્રાલયોમા પણ જે જે ઉત્સાહી યુવકો જોડાય તેમણે આ પ્રકારની ઉચ્ચ દેશસેવા કરવા માટે જે જે પ્રકારની યોગ્યતા મેળવવી ઘટે તે તરફ અનાદાર ન દર્શાવતાં એ યોગ્યતા મેળવી સેવાની ભાવનાને વધારે ઉચ્ચ અને મૂલ્યવાન્ કરવી જોઇએ.

આપણે છાત્રાલયોનો ઉદ્દેશ, તેના વ્યવસ્થાપકો તથા સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ વિષે થોડું જોયું. ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે શું શું જરૂરનુ છે તે સામાન્ય રીતે જોયું, પરંતુ આ સર્વમા છાત્રાલયના સૌથી વધારે અગત્યના અવયવનો તો આપણે વિચાર પણ ન કર્યો, અને તે છાત્રાલયના છાત્રો ઉદ્દેશનો નિર્દેશ થાય, વ્યવસ્થાપકો મળે, સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ મળે અને છતા ચારિત્ર્ય વિકાસને સ્થાન ન મળે એ બનવા જોગ છે. કારણ કે, ખરો વિકાસ તો અંદરથી ઉદ્ભવે છે, બહારથી આવતો નથી સારામાં સારો ગુરૂ પણ બહારથી કાંઇ રેડી શકતો નથી, બહુ કરે તો અંદરના વિકાસને અનુકૂળતા કરી આપે, વિકાસમાં આવતા અંતરાયોને દૂર કરે વગેરે આવા આંતર વિકાસને માટે વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય સ્વતંત્રતા આપવી એ અતિ અગત્યનુ છે. વિદ્યાર્થીઓના મનોભાવોને યોગ્ય આદર મળે, તેઓનાં પોતાના કાર્યોમા અમુક હદસુધી તેમને છૂટ રહે, પોતપોતાની જોખમદારી સમજતા થાય ઇત્યાદિ બાબતોપર છાત્રાલયોમાં ખાસ ધ્યાન આપવું જોઇએ આવા પ્રકારની સ્વતંત્રતા વિકાસનું મૂળ છે, પરંતુ એ સ્વતંત્રતા એટલે ઉચ્છૃંખલતા નહિ. સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટો વિદ્યાર્થીઓને નિરંતર દાબી રાખે અને ગુલામોની માફક તેમની પાસેથી કામ લે એ જેમ કર્તવ્ય નથી તેમ વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્રતાને નામે નિરંકુશતામાં ઉછરે એ પણ ઇષ્ટ નથી. એ બેની વચ્ચેનો મધ્ય માર્ગ ગ્રહણ કરવો જોઇએ ખરી રીતે તો છાત્રાલયોની વ્યવસ્થામાં વ્યવસ્થાપકો અને સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ જેમ અગત્યના તત્ત્વો મનાય છે તેમ વિદ્યાર્થીઓ પણ ગણાવા જોઇએ અને એ રીતે તેઓએ સંસ્થાઓમાંથી પગદેરી જેવા મટી જવા જોઇએ. બોર્ડિંગ જેટલી વ્યવસ્થાપકોની છે, જેટલી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટની છે તેટલી જ બલ્કે તેથી વધારે વિદ્યાર્થીઓની થવી જોઇએ. આ ભાવના જગાડવા માટે વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય સ્વતંત્રતા મળવી જોઇએ. છાત્રાલયની વ્યવસ્થા સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટો કરે અને વિદ્યાર્થીઓ આજ્ઞાને અનુસરે તેના કરતાં બની શકે તેવી વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીઓ જાતે જ કરે અને જરૂર પડે ત્યા મુરબ્બી તરીકે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સલાહ લે એ જરૂરનું છે

આ પ્રમાણે છાત્રાલયો માટે આપણે થોડા વિચારો કર્યા આ વિષયમાં ઘણી ઘણી વિગતો ઉપર ઘણુ કહી શકાય એવું છે માટે આ વિષય ઉપર ગુજરાતના કેળવણીમાં રસ લેનારા ગૃહસ્થો વધારે ઉહાપોહ કરી સમાજમા જાગૃતિ લાવશે એવી આશા રાખી હું વિરમું છુ.

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ.

ગુજરાતનું જાહેર જીવન.

અમદાવાદ.

તા ૨૨-૬-૧૭.

ગુજરાત સભા. આ મહિનામાં ગુજરાત સભાની એક સામાન્ય સભાની સભ બેરીસ્ટર જીવણલાલ વજ્રરાય દેસાઇના પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી તે વખને નીચેના વિષયપર ઠરાવો વગેરે કરવામા આવ્યા હતા

૧. માહારાજા બિકાનેર તથા સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહાના માગ્યા મુજબ લડાઇ પછીના રાજકીય સુધારાનું જાહેરનામું ઇંગ્રેજ સરકારે તાકીદે બ્હાર પાડવું. ૧૯ મ્રાજકીય સભાસદોએ, જે માગણીઓ કરી છે અથવા સ્વરાજ્ય વિષે લખેલો, કોંગ્રેસ અને ઑલ ઇન્ડીયા મોસ્લેમ લીગે જે ઠરાવો કર્યા છે તેનો સમાવેશ ઉપર કહેલા જાહેરનામામાં સરકારે કરવો.

૨ મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ પેન્ટલેન્ડે સ્વરાજ્ય વિરૂદ્ધ જે ભાષણ કર્યું છે તેને આ સભા સખ્ત રીતે વખોડી કાઢે છે, અને વડા પ્રધાને વારંવાર દર્શાવેલા વિચારોનુ એ ઉલ્લંઘન કરતું હોવાથી વડી સરકારને સ્વરાજ્યની ભાવના કબુલ કરવા આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરે છે.

૩ મુંબાઇ સરકારે વિદ્યાર્થીઓને રાજકીય સભાઓમા નહીં જોડાવવા જે ફર્માન કાઢયું છે તેની સામે આ સભા સખ્ત વિરૂદ્ધતા દર્શાવે છે અને એ વિરૂદ્ધ તાકીદે આખા શેહેરની જાહેર સભા બોલાવવા ઠરાવ કરે છે.

૪ ગુજરાત કૉલેજમાં ફી વધારમાં આવી છે તે વિરૂદ્ધ મુંબાઇ સરકારને અરજી કરવા આ સભા મંત્રીઓને સત્તા આપે છે

૫. મુબાઇમા મળનારી કેળવણી પરિષદ્‌મા પ્રતિનિધિઓ નીમવા

૬. ગોધ્રામાં મેળવવાની ગુજરાત રાજકીય પરિષદ્‌નો વિચાર મંજુર કરવો

૭. સભા તરફથી "સ્વરાજ્ય" ને લગતું સાહિત્ય તથા લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડનુ ભાષણ વગેરે પ્રસિદ્ધ કરવા સંબંધી વિચાર થયો.

૮. અને છેવટે સભાનું ફંડ વગેરે ઉઘરાવવા એક કમીટી નીમવામા આવી

ગુજરાત સાહિત્ય સભા—સદ્‌ગત ભાઇ રણજીતરામ આ સભાના સ્થાપક હતા અને એમણે જ સાહિત્ય પરિષદ્‌ની પણ સ્થાપના કરી હતી ગઇ તા૦ ૯ મી જુનને દિવસે તેની ખાસ સભામા નીચેના ઠરાવો ઠરવામા આવ્યા છે

ઠરાવ ૧. "આ સભા બહુ દિલગીરી સાથે નોંધ લે છે કે, રા રા રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતાના દુ:ખદાયક અને અણધાર્યા મૃત્યુથી ગુજરાત સાહિત્ય સભાએજ નહિ પણ સમસ્ત ગુજરાતે એક વિચારશીલ અને પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન અને સાહિત્ય સેવક ગુમાવ્યો છે તેથી એમને અત્યંત

મમતા અને પ્રીતિ હતાં અને તેની પ્રગતિ અને ઉન્નતિ માટે તે હરહમેશ કોઇને કોઇ કામમાં ગુથાયેલા રહેતા નવીન યુવક વર્ગના તે માનનીય નેતા હતા અને તેમનું જીવનકાર્ય આદર્શરૂપ હતું. ખરેખર તેમની પ્રવૃત્તિ વિવિધ પ્રકારની હતી અને ગુજરાતને ભૂષણરૂપ હતી એમના સાલસ વર્તન અને વિનયથી એમણે સર્વના મન વશ કર્યા હતા, અને એમની રહેણી સાદી પણ ઉન્નતને સત્કારી હતી એમના મૃત્યુથી ગુજરાતને—બલ્કે આખા દેશે-એક સાચો સમાજ સેવક, મહત્વાકાક્ષી, આશાજનક અને ઉત્સાહી પુત્ર ખોયો છે પરમાત્મા એમના આત્માને શાંતિ આપો"

ઠરાવ ૨ સ્વ રણજીતરામ વાવાભાઇ મહેતાનુ સ્મારક કરવા એમના નામથી એક સ્મારક ગ્રંથ ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવો અને તે ગ્રંથમાં એમના પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ લેખોમાથી પસંદ કરેલ લેખો, પત્રો અને અન્ય મિત્રો તથા વિદ્વાનો તરફથી એમના સબધી લખાઈ આવેલા સ્મરણો અને નોંધો છપાવવા-વગેરે

તે માટે ફંડ ઉઘરાવવા અને કામ કરવા એક કમિટી નીમવામા આવી છે—

તા. ૨૫ મી મેને રોજ, સાંજના છ વાગે પ્રેમાભાઈ હૉલમા રા. જીવણલાલ બેરીસ્ટરના પ્રમુખપદ નીચે રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયાએ "સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રીય જીવન" એ વિષે પ્રેમાભાઇ હૉલમા જાહેર ભાષણ આપ્યુ હતું.

હોમરૂલ લીગ—તા. ૨૬ મી મેને રોજ, રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયાએ અત્રેના હોમરૂલ લીગ તરફથી "ગુજરાતીઓ અને રાજકીય જીવન" એ વિષે પ્રેમાભાઇ હૉલમાં જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું મીસીસ એની બીસેન્ટના નજર કેદના ઠરાવથી અત્રે ઉગ્ર વિરોધ પ્રકટી નીકળ્યો છે અને અત્યાર સુધી હોમરૂલ લીગમાં નહીં જોડાયલા ઘણા સજ્જનો એક પછી એક સભાસદો થતા જાય છે.

સત્યાગ્રહ આશ્રમ—શ્રીયુત્ ગાંધી અત્રે ચાર દિવસ આવી ગયા હતા સત્યાગ્રહ આશ્રમને માટે લેવાયલી નવી જમીન, રાષ્ટ્રીય શાળાનો અભ્યાસક્રમ, નવા જોડાયલા ગ્રેજ્યુએટો વગેરે સંબંધમા જાતે કેટલો બંદોબસ્ત કરી પાછા બિહાર તેઓ ઉપડી ગયા છે. સ્વામી સત્યદેવ આશ્રમમા રાષ્ટ્રીય શાળા માટે શિક્ષક તરીકે રહ્યા છે અને એમણે હિન્દી અભ્યાસના વર્ગો સત્યાગ્રહ આશ્રમમા જ ચાલુ કર્યા છે

શનિવાર તા ૨૩-૬-૧૭ ને રોજ સવારના ૮ા વાગે ગુજરાત સભાની વ્યવસ્થાપક સંડળની એક મીટીંગ સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં મળી હતી તે વખતે મીસીસ એની બીસેન્ટને પરહેજ કરવામાં આવી તે બાબત અમદાવાદમાં શું કરવુ તે વિષે શ્રીયુત્ ગાંધી સાથે લબાણ મસલત થઇ હતી.

અમદાવાદ મ્યુનિસીપાલીટી—અમદાવાદનો મ્યુનિસિપલ કમીશનર મ્યુનિસિપલ બૉર્ડના તાબાનો હોય એમ વર્તતો નથી એજ જાણે અનિયન્ત્રિત સત્તા ધરાવનો હોય એમ સમજી વારંવાર જનરલ બૉર્ડની કે મેનેજીંગ કમીટીના ઠરાવોનો અમલ કરતો નથી. "પ્રજાબંધુ" પત્ર એના સામી બધા મ્યુનિસિપાલ વહીવટ સબધી સામાન્ય ચર્ચા સારી કરે છે માટે એણે એ પત્રને મ્યુનિસિપાલીટીની જાહેર ખબરો વગેરે આપવાનું બંધ કર્યું છે. સામાન્ય સભાએ એ પત્રને હવેથી જાહેર-ખબરો આપવી જોઇએ

એવી મતલબનો ઠરાવ કર્યો તે માનવા કમીશનર ના પાડે છે. ચંડોળા તળાવ અને આસ પાસનો ભાગ મ્યુ. હદનો છે એવું રેવન્યુ કમીશનરે ઠરાવ્યું તથા બૉર્ડે કબુલ્યું છતાં મ્યુ. કમીશનર એનો ચાર્જ લેવા ના પાડે છે અને મ્યુનિસિપાલીટીને મ્હોટા નુકસાનમા ઉતારે છે. આ બધાં કારણોથી અમારી મ્યુનિસિપાલીટીએ "આ મ્યુ. કમીશનરની જરૂર નથી" એવો ઠરાવ બહુમતે કર્યો છે.

શ્રી સરસ્વતી પુસ્તકાલય. તા ૩૧ મી મેથી દરીયાપુર જીલ્લાના ચકલાની અંદર સદરહુ જીલ્લાના વિદ્યાર્થી મંડળ તરફથી આ પુસ્તકાલય જાહેર પ્રજાના લાભ અર્થે ખુલ્લું મુકવામા આવ્યું છે.

દાકતરોનાં મંડળો—અત્રે, ઑલ ઇન્ડીયા સબએસીસ્ટન્ટ સરજન્સ એસોસીએશનની ગુજરાતની શાખા એ એક, અને અમદાવાદ મેડીકલ સોસાઇટી એ બીજું, એ રીતે દાકતરોનાં બે મંડળો છે બન્નેની વાર્ષિક સામાન્ય સભાઓ આ મહિનામા થઇ હતી. મેડીકલ સોસાઇટીમા લગભગ ૪૦ એક સભાસદો છે. દરેક સભાસદને વાર્ષિક પાંચ કે દસ રૂપીઆના લવાજમથી ૨૦૦-૩૦૦ રૂપીયાની કિંમતના ઉત્તમ વૈદક પત્રો ઘેર બેઠે વાંચવા મળે છે સોસાઇટી પાસે થોડાં પણ ચુંટી કાઢેલાં કિંમતી પુસ્તકોની લાયબ્રેરી પણ થઇ છે અને એ પુસ્તકો પણ સભાસદો ઘેર વાંચવા લઇ જઇ શકે છે.

સંસાર સુધારા સમાજ—વડોદરા જ્ઞાતિ રીવાજને ટેકો આપવા અત્રેના સંસાર સુધારા સમાજ હૉલમાં એક જાહેર સભા થઇ હતી તે વખતે પ્રમુખસ્થાન રા બા. રમણભાઇને આપવામા આવ્યું હતું.

સમસ્ત ગુજરાત પૈસા ફંડ મંડળ—આ મંડળ તરફથી ચાલતી દીલ્હી દરવાજા રાત્રીશાળાનો વાર્ષિક સમારંભ શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ બ્હેચર લશકરીના પ્રમુખપદ નીચે ડાહ્યાભાઇની વાડીમાં ઉજવવામાં આવ્યો હતો ઓનરરી પ્રીન્સીપલ મી લાહેરે વાર્ષિક રીપોર્ટ વાચ્યો હતો એમાં જણાવવામા આવ્યું હતું કે આ શાળાના ગુજરાતી અને અંગ્રેજી એવા બે વિભાગ છે. ઇંગ્રેજીમાં ૧૮૦ અને ગુજરાતીમાં ૧૨૦ વિદ્યાર્થીઓ હાલ ભણે છે. ત્રણ વર્ષમા શરૂઆતથી ભણનારા હાલ ઇંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં આવ્યા છે. હાજરી સંતોષકારક રહે છે. સામાન્ય જ્ઞાન આપવાની ગોઠવણ દર અઠવાડીયે ભાષણો કે વાતચીતદ્વારા કરેલી છે અને તેથી આ શાળામા ભણતા વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાવિલાસી અને ચારિત્ર્યવાન બને એવો ઉદ્દેશ છે ત્યારબાદ આશરે ૮૦ રૂપીયાની કીંમતના ઉત્તમ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી પુસ્તકો ઇનામમાં અપાયાં હતા. આ સ્કુલને અંગે અને એ જીલ્લાને માટે એક ન્હાની લાયબ્રેરીની શરૂઆત પણ તે દિવસથી કરવામાં આવી છે.

આ મંડળની નરોડામા જે ઇંગ્રેજી નિશાળ ચાલે છે તેને અનુસરીને અડાલજ ને ઉંવારસદ ગામોથી પણ ઇંગ્રેજી નિશાળો કઢાવવા માગણી થઇ છે. બન્ને ગામોએ મંડળના વ્યવસ્થાપકો જઇ શરૂઆતની ગોઠવણો કરી આવ્યા છે અને આવતા જુલાઇ મહિનામાં આ શાળાઓ કાઢવા નકકી કર્યું છે.

જુદી જુદી ન્યાતની પ્રવૃત્તિ—શ્રી વીસા ઓસવાળ કલબનો વાર્ષિક ઉત્સવ નગરશેઠ વિમળભાઇ મયાભાઇ પ્રેમાભાઇના પ્રમુખપદ નીચે ઉજવવામાં આવ્યો હતો. વિસનાગર

વણીક વિદ્યોત્તેજક મંડળ તરફથી મી૦ ભવાનીદાસ નારણદાસ મોતીવાળાના પ્રમુખપદ નીચે વિદ્યાર્થીઓને ઇનામો તથા માનપત્રો એનાયત કરવામાં આવ્યા હતાં. ખમાર જ્ઞાતિ બંધુ મંડળ તરફથી "આપણી સ્થિતિ" ઉપર જાહેર ભાષણ થયું હતું. ધી ખડાયતા એજ્યુકેશન સોસાઇટી સ્થપાઇ છે. એણે અમદાવાદમા એક બોર્ડીંગ સ્થાપ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓને મદદ અર્થે પુસ્તકો, સ્કોલરશીપો વગેરે ઉત્તેજનની પાકી ગોઠવણ કરી છે અને કોમમાં સાંસારિક સુધારા તથા જ્ઞાન ફેલાવવા માટે પ્રયત્નો કરવા માંડયા છે. દશા શ્રીમાળી મૈત્રી વણિક મિત્ર મંડળનો બીજો વાર્ષિક સમારંભ રા. હીરાલાલ મૂળચંદ બી. એ.ના પ્રમુખપદ નીચે તા૦ ૩૧-૩-૧૭ ને રોજ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓમા જ્ઞાન વધે અને ચારિત્ર્ય સુધરે એવા પ્રયત્નો મંડળ તરફથી સારા થાય છે બાળકોની કેળવણી માટે તથા સ્ત્રી કેળવણી માટે ફંડો સ્થપાયા છે નિરાધાર વિધવાઓને ઘેરબેઠે મદદ આપવાના તથા ફરતી લાયબ્રેરીઓનાં પુસ્તકો ઘેરેઘેર પહોચાડવાના ઉત્તમ પ્રયત્નો થાય છે.

ગુજરાત કેળવણી મંડળ—આ મંડળની એક સભા ગયા અઠવાડીયામાં થઇ હતી. સા કેશવલાલ ધ્રુવ રા. અમૃતલાલ ઠક્કર વગેરે સભ્યો હાજર હતા. ૧૧ ગામોમાં મંડળની લાયબ્રેરીઓ ઉઘાડવાનો, ખેડા જીલ્લાના એક ગામમા નમૂનદાર પ્રાથમિક શાળા ખોલવાનો; રા. રણજીતરામના મરણને માટે શોકનો તથા અમદાવાદમા નિશાળે જઇ શકે એટલી ઉમ્મરના બાળકોનું વસ્તી પત્રક કરવાની યોજના ઘડી કાઢવા વગેરેના ઠરાવો થયા હતા.

ગોખલે સોસાઇટી—નાતજાતનાં મંડળોની બીજી પરિષદ ભરવા એક કમીટી નીમવામા આવી છે ગોધરામા ગુજરાત રાજકીય પરિષદ મેળવવાના કામને પસંદ કરવામાં આવ્યું છે અને સોસાઇટી તરફથી વિદ્યાર્થીઓનું યુવક મંડળ દર અઠવાડીયે મળે છે.

ભરૂચ.

તા. ૧૯-૬-૧૯૧૭

૧ ભરૂચ થીઓસોફીકલ સોસાયટી—આખા હિંદની થીઓસોફીકલ સોસાયટીના જનરલ સેક્રેટરી મી રામચંદ્રરાવે તા. ૯-૫-૧૯૧૭ ને બુધવારે સાંજના ૫-૩૦ કલાકે અત્રેના 'દાદાભાઈ હોલ'માં "થીઓસોફી અને હિંદુત્વ" એ નામના વિષય ઉપર અંગ્રેજીમા એક ઉત્તમ વિચારપૂર્ણ ભાષણ આપ્યું હતું.

૨. બઝમે જશને રૂઝે બહેરામ તરફથી આપવામાં આવેલાં વ્યાખ્યાનો-તા ૨૨-૫-૧૯૧૭થી તા ૨૪-૫-૧૯૧૭ સુધી અત્રેના 'સર શાપુરજી ભરૂચા હોલ'માં સાંજના પાંચ વાગે મુંબાઇના જાણીતા વક્તા મી જેહાંગીરજી જમશેદજી વીમાદલાલે (૧) "અશોઝરથુસ્ત્ર, તેમનો મહાન દરજ્જો, તેમનુ શિક્ષણ," (૨) "જીંદગીની નેમ," અને (૩) "પારસીપણું જાળવવાની જરૂર" એ વિષયો ઉપર, અસરકારક છટાદાર રીતે, ભરૂચી પારસીઓ અને ભરૂચની જાહેર પ્રજાની ગંજાવર સભાઓમાં ઉચ્ચવક્તૃત્વવાળાં સુંદર ભાષણો કરી, સારો બોધ આપ્યો હતો.

૩. નામદાર શહેનશાહ પાંચમાં જ્યોર્જની જન્મતીથિ—તા ૪-૬-૧૯૧૭ ને રાજ ભરૂચમા વસતી જુદી જુદી કોમોએ પોતાના દેવમંદિરોમાં ઇશ્વરપ્રાથના કરી તથા સમ્રાટ જ્યૉર્જને અભિનંદી, દીર્ઘાયુષ્ય ઇચ્છયું હતું અને હાલના આ મહાભારત યુદ્ધમાં આપણા બ્રિટીશ તથા મિત્રરાજ્યોનો સત્વર વિજય થવા માટે અભ્યર્થના કરવામાં આવી હતી અને 'ભરૂચ ડીસ્ટ્રીકટ ઍસોસીએશન' આદિએ મુબારકબાદીના તાર નામદાર વૉઇસરાય ઉપર મોકલી આપ્યા હતા તથા એ શુભ દિવસની ઉજવણી નિમિત્તે, 'ભરૂચ દશાલાડ મિત્ર મંડળે' "ગોવિંદ ભુવન" થીએટરમાં, અત્રેના લોકપ્રિય ડીસ્ટ્રીકટ જડજ મી એમ એસ અડવાણીના પ્રમુખપણા નીચે, જ્ઞાતિના અભ્યાસ કરતા બાળક બાળકીઓને ઇનામો આપવાનો જાહેર મેળાવડો કર્યો હતો.

૫. ભરૂચ ડીસ્ટ્રીકટ ઍસોસીએશન તરફની જાહેર સભા—તા. ૧૧-૬-૧૯૧૭-ને સોમવારે સાંજના ૬ કલાકે અત્રેના "સર શાપુરજી ભરૂચા હૉલ" મા, સરદાર રાવ બહાદુર મોતીલાલ ચુનીલાલ દેસાઇના પ્રમુખપણાં નીચે, નામદાર વૉઇસરાય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડના પુત્ર લેફટેન્ટ ધી ઑનરેબલ ફેડરીકથેસીગર અને અત્રે જજ તરીકે આવી ગયેલા મી મોહસીન બદરૂદીન તૈયબજીના શોકજનક મરણો માટે દિલગીરી દર્શાવવા ભરૂચ ડીસ્ટ્રીકટ તથા શહેરના ગૃહસ્થોની એક જાહેર સભા ઉપરોક્ત સંસ્થા તરફથી બોલાવવામા આવી હતી જેમાં મરહુમોના સંબધમાં યોગ્ય વિવેચન થઈ ઘટતા દિલસોજીના ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા.

૬. "વૉર લોન ડે" ની ઉજવણી—તા ૧૪-૬-૧૯૧૭ ને રોજ, અત્રેની મ્યુનીસીપેલીટીના તાબાની પ્રાથમિક નિશાળોને બાળક બાળકીઓનો એક સુંદર કૉન્સર્ટ, સાંજના પાચ વાગે, અત્રેના 'સર સાપુરજી ભરૂચા હૉલમા,' અમલદારો અને ભરૂચના સંભાવિત ગૃહસ્થો સમક્ષ, "વૉર લોન ડે" ના ઉત્સવ નિમિત્તે, થયો હતો અને કૉન્સર્ટમાથી ઉપજેલી આવકની વૉર લોન ખરીદનાર છે. ભરૂચ શહેરમાંથી ત્રણ લાખ રૂપીઆની અને ભરૂચ ડીસ્ટ્રીકટમાંથી ૨ લાખ મળી કુલ પાંચ લાખ રૂપીઆની વૉર લોન ભરાઇ છે.

(૨)

૭ ભરૂચ સીટી મ્યુનીસીપાલીટીએ પ્રાથમિક કેળવણી પોતાની નિશાળોમાં મફત આપવા દેવા માટે અને ઉપલા ગુજરાતી ધોરણોમા પહેલા ત્રણ અંગ્રેજી ધોરણો ઘટતે સ્થળે શીખવવા દેવા પરવાનગી માંગી છે

૮. ભરૂચ સેનીટરી ઍસોસીએશનની જાહેર પ્રવૃત્તિઃ—તા. ૧૬ જુન સન ૧૯૧૭ ને રોજ સાંજના ૫ કલાકે, અત્રેની 'દશાલાડવાડી' માં, તંદુરસ્તીને લગતું એક આકર્ષક અને ઉપયોગી પ્રદર્શન, અત્રેના એસીસ્ટન્ટ કલેકટર મી. એચ. કે. કીરપલાનીને મુબારક હાથે, ભરૂચ સેનીટરી ઍસોસીએશને, ખુલ્લું મૂકાવ્યું હતું. પ્રદર્શનનો લાભ ભરૂચ શહેરના સ્ત્રી પુરૂષોએ ઘણા સારા પ્રમાણમાં લીધો હતો અને તે તા. ૧૭-૬-૧૯૧૭ ને રોજ પણ જોવા માટે ખુલ્લું રહ્યું હતુ. પ્રદર્શનમા

વણીક વિદ્યોત્તેજક મંડળ તરફથી મી૦ ભવાનીદાસ નારણદાસ મોતીવાળાના પ્રમુખપદ નીચે વિદ્યાર્થીઓને ઇનામો તથા માનપત્રો એનાયત કરવામાં આવ્યાં હતાં. ખમાર જ્ઞાતિ બંધુ મંડળ તરફથી "આપણી સ્થિતિ" ઉપર જાહેર ભાષણ થયું હતું. ધી ખડાયતા એજ્યુકેશન સોસાઇટી સ્થપાઈ છે. એણે અમદાવાદમાં એક બોર્ડીંગ સ્થાપ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓને મદદ અર્થે પુસ્તકો, સ્કોલરશીપો વગેરે ઉત્તેજનની પાકી ગોઠવણો કરી છે અને કોમમા સાંસારિક સુધારા તથા જ્ઞાન ફેલાવવા માટે પ્રયત્નો કરવા માંડયા છે. દશા શ્રીમાળી મૈત્રી વણિક મિત્ર મંડળનો બીજો વાર્ષિક સમારંભ રા. હીરાલાલ મૂળચંદ બી. એ.ના પ્રમુખપદ નીચે તા૦ ૩૧-૩-૧૭ ને રોજ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓમાં જ્ઞાન વધે અને ચારિત્ર્ય સુધરે એવા પ્રયત્નો મંડળ તરફથી સારા થાય છે બાળકોની કેળવણી માટે તથા સ્ત્રી કેળવણી માટે ફંડો સ્થપાયાં છે નિરાધાર વિધવાઓને ઘેરબેઠે મદદ આપવાના તથા ફરતી લાયબ્રેરીઓનાં પુસ્તકો ઘેરઘેર પહોંચાડવાના ઉત્તમ પ્રયત્નો થાય છે.

ગુજરાત કેળવણી મંડળ—આ મંડળની એક સભા ગયા અઠવાડીયામા થઈ હતી. સા. કેશવલાલ ધ્રુવ રા અમૃતલાલ ઠક્કર વગેરે સભ્યો હાજર હતા. ૧૧ ગામોમા મંડળની લાયબ્રેરીઓ ઉઘાડવાનો, ખેડા જીલ્લાના એક ગામમાં નમૂનેદાર પ્રાથમિક શાળા ખોલવાનો; રા રણજીતરામના મરણને માટે શોકનો તથા અમદાવાદમાં નિશાળે જઈ શકે એટલી ઉમ્મરના બાળકોનું વસ્તી પત્રક કરવાની યોજના ઘડી કાઢવા વગેરેના ઠરાવો થયા હતા.

ગોખલે સોસાઇટી—નાતજાતનાં મંડળોની બીજી પરિષદ્ ભરવા એક કમીટી નીમવામાં આવી છે ગોધરામા ગુજરાત રાજકીય પરિષદ મેળવવાના કામને પસંદ કરવામાં આવ્યું છે અને સોસાઇટી તરફથી વિદ્યાર્થીઓનું યુવક મંડળ દર અઠવાડીયે મળે છે.

ભરૂચ.

તા. ૧૯-૬-૧૯૧૭

૧. ભરૂચ થીઓસોફીકલ સોસાયટી—આખા હિંદની થીઓસોફીકલ સોસાયટીના જનરલ સેક્રેટરી મી. રામચંદ્રરાવે તા. ૯-૫-૧૯૧૭ ને બુધવારે સાંજના ૫-૩૦ કલાકે અત્રેના 'દાદાભાઈ હોલ'માં "થીઓસોફી અને હિંદુત્વ" એ નામના વિષય ઉપર અંગ્રેજીમાં એક ઉત્તમ વિચારપૂર્ણ ભાષણ આપ્યું હતું.

૨. બઝમે જશને રૂઝે બહેરામ તરફથી આપવામાં આવેલાં વ્યાખ્યાનો—તા. ૨૨-૫-૧૯૧૭થી તા ૨૪-૫-૧૯૧૭ સુધી અત્રેના 'સર શાપુરજી ભરૂચા હોલ'માં સાંજના પાચ વાગે મુબઇના જાણીતા વકતા મી જેહાંગીરજી જમશેદજી બીમાદલાલે (૧) "અશોઝરથુશ્ત્ર, તેમનો મહાન દરજ્જો, તેમનું શિક્ષણ," (૨) "જીંદગીની નેમ," અને (૩) "પારસીપણું જાળવવાની જરૂર" એ વિષયો ઉપર, અસરકારક છટાદાર રીતે, ભરૂચી પારસીઓ અને ભરૂચની જાહેર પ્રજાની ગંજાવર સભાઓમાં ઉચ્ચવકતૃત્વવાળા સુંદર ભાષણો કરી, સારો બોધ આપ્યો હતો

સુશ્રાવ્ય બોધપ્રદને નીતિ અને દેશાભિમાનથી ઉછળતું હતું. દેશની ધબકતી નાડી જ્યારે સ્ત્રીઓની નાડી પણ ધબકશે ત્યારેજ દેશનુ નવજીવન સંપૂર્ણ રીતે પ્રગટશે ને જે કોઇ પુરૂષો એક બે હાથે ન કરી શકયા તે સ્ત્રીઓ પોતાના બળ અને હઠને લીધે ઝપાટાબંધ ઉકેલી શકશે આવું કાંઇક એમનુ કહેવું હતું

રા. ન્હાનાલાલ કવિએ પોતાના કાવ્યોનો પ્રસાદ આ સમાજને તા ૧૩ મી ને દિવસે ચખાડયો હતો.

સાર્વજનિક સોસાયટી—આ મંડળનો વાર્ષિક મેળાવડો રવિવાર તા૦ ૧૦ મીને દિવસે થયો હતો સુરત કોલેજની બધી તૈયારી કર્યા છતા પણ સેનેટમાથી વખતસર રજા ન મળવાથી આ વર્ષે કૉલેજ નીકળી શકી નહિ અને તેથી શહેરમાં નિરાશા ફેલાઇ છે. કૉલેજના સ્ટાફની નીમણુંક સંબધમા કેટલાકને ફરીયાદનું કારણ રહેવાથી આપણે આશા રાખીશુ કે લોકોની યોગ્ય ફરીયાદ તરફ પોતાનું લક્ષ દોડાવી કાર્યકર્તાઓ યોગ્ય ફેરફાર કરશે

મહિલા વિદ્યાલય—મંગળવાર તા૦ ૧૨ મી જુનને દિવસે આ વિદ્યાલયની વાર્ષિક સભા થઇ હતી; તે પરથી જણાય છે કે એક વર્ષની ટુંક મુદ્દત દરમ્યાનમાં મહિલા વિદ્યાલયે પોતાની ઉપયોગિતા બતાતી આપી છે વર્ષની છેવટે ભણવા આવનાર છોકરીઓની સંખ્યા ૨૩૪ની છે અને જો બાળવર્ગમા દાખલ થતા અટકાવ કર્યો નહોત તો આથી પણ વધારે સંખ્યા થાત સૌ. સુલોચના તથા રા શિવસુતરામની નિસ્વાર્થી સેવા માટે મહિલાવિદ્યાલયમંડળે તેમ્હનો ખાસ આભાર માન્યો હતો. ચાલુ વર્ષથી અભ્યાસક્રમમા ફેરફાર કરવામા આવ્યો છે રા. શ્રીકાન્ત મુકુન્દરામ મહેતા બી એ એ મહિલા વિદ્યાલયમા સ્વયસેવક તરીકે જોડાઇ વિદ્યાલયની તેમજ પોતાની પ્રતિષ્ઠામા વધારો કર્યો છે આશા છે કે આવા નિસ્વાર્થી સેવકો વધુ સંખ્યામાં બ્હાર આવશે મહિલા વિદ્યાલયની આર્થિક સ્થિતિ સંગીન કરવા માટે પ્રયત્ન ચાલુ છે. સ્ત્રી કેળવણીની કદર કરનારા સુરતના શહેરીઓ આવા ઉપયોગી ખાતાને પૈસાની તંગીને લીધે સુઇ જવા નહિ દે

સમાજ સેવા મંડળ—સોમવાર તા ૧૧ મી ને દિવ આર્યસમાજ મંદિરમાં રા. બ. ખંડુભાઇ ગુલાલભાઇના પ્રમુખપણા નીચે એક જાહેર સભા બોલાવવામા આવી હતી, જેમા શહેરના ઘણા સંભાવિત ગૃહસ્થો હાજર હતા. સુરત શહેરના વતની જાણીતા સાંક્ષર સદ્ગત રણજિતરામ વાવાભાઇના દુઃખદાયક અવસાન માટે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કરવામા આવ્યો હતોઃ

સુરત શહેરની આ જાહેર સભા આ શહેરના વતની, જાણીતા વિદ્વાન, અને સાહિત્ય દ્વારા ગુજરાતમાં નવજીવન રેડનાર, મી રણજીતરામ વાવાભાઇના અકાળ અને દુ ખદાયક મરણ માટે અત્યંત શોકની લાગણી જાહેર કરે છે, અને એમના કુટુબપર આવી પડેલી આફત માટે ઉંડી દિલસોજી બતાવે છે

આ ઠરાવપર સાર્વજનિક હાઇ સ્કુલના હેડ માસ્તર મી ઇશ્વરલાલ પ્રા. ખાનસાહેબ, મી. મોહનલાલ પા. દવે. મી જટાશંકર ત્રી જાની, નંદુલાલ મા મહેતા બોલ્યા હતા.

બીજા ઠરાવમા સ્વર્ગસ્થનું યોગ્ય સ્મારક કરવા માટે એક વગવાળી કમિટી નીમવામાં આવી હતી, અને તેમાં શહેરના સાક્ષરો તથા સંભાવિત ગૃહસ્થોનાં નામ દાખલ

કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ કમિટીએ ટુંક મુદતમાં રૂ ૨૫૦ (અઢીસેં) ભેગા કર્યા છે, અને હજુ પૈસા ભેગા કરવાનું કાર્ય ચાલુ છે.

ઉપલી સભામાં સુરત મહિલા વિદ્યાલયને મદદ કરવા માટે સ્વયંસેવકો ઉભા કરી શહેરમાં ઉઘરાણુ કરવાનો ઠરાવ થયો હતો.

રાજકીય જીવન—સુરત-ડીસ્ટ્રીકટ એસોસીએશનની એક સભા તા ૧૫ મી ને દિવસે ગુજરાત રાજકીય પરિષદ્ સ્થાપવી કે કેમ તે સંબધે વિચાર કરવા, તથા મ્યુનીસીપાલીટી અને લોકલ બોર્ડની એક પરિષદ પુણા ખાતે જુલાઇ મહિનામાં ભરાવવાની છે, તેમાં રજુ કરવાના ઠરાવોનો ખરડો પસાર કરવા માટે મળી હતી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ્ બોલાવવાની ખાસ જરૂર નથી એવો ઠરાવ સર્વાનુમતે (ડા હોરાએ મત આપ્યો નહોતો) કરવામાં આવ્યો હતો. પુનાની પરિષદ્ આગળ રજુ કરવાનો ખરડો કેટલાક ફેરફાર સાથે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો

મીસીસ બેસન્ટ—મદ્રાસના ગવરનરના છેલ્લા ભાષણ—જેણે આખા દેશને ખળભળાવી મૂકયો છે—તેણે સુરતમાં પણ અસર કરી છે. અને મીસીસ બેસન્ટ અને તેના સહાયકોપર નજર કેદના હુકમના સમાચાર મળતાં લોકોના ક્ષોભમાં વૃદ્ધિ થઇ છે. આ ભલી બાઇપર આવી પડેલી આફત તરફ સર્વ ઠેકાણે સહાનુભૂતિ અને સરકારના પગલા તરફ નાપસંદગી દર્શાવવામા આવે છે દેશના રાજકીય જીવનના ત્રીસ વર્ષનાં ઇતિહાસમા ૧૯૦૭ પછીના આ અદ્વિતીય પ્રસંગે સમગ્ર દેશને ખળભળાવી મૂકયો છે અને એ શું થાય છે તે માટે હરેક પ્રકારની લોકવાયઓ ચાલી રહી છે.

જાહેર સભાઓ—મદ્રાસની સરકારના કાર્ય સામે વાંધો દર્શાવવા પ્રથમ આ શહેરની મહિલાઓ બ્હાર આવી છે શનિવાર તા૦ ૨૪ મીને દિવસે સ્ત્રીઓની એક જાહેર સભા ગંગાસ્વરૂપ બ્હેન હીરાગવરી હરીસુખરામ મુનસફના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં મીસીસ બેસન્ટની સેવાઓની સ્તુતિ કરી સરકારના પગલાને વખોડનારો એક સખ્ત ઠરાવ કર્યો હતો.

એજ દિવસે ડા. ટી આર. ખંભાતી એમ. બી. બી એસ.ના પ્રમુખપણા નીચે સુરત હોમ રૂલ લીગની એક સભા મળી હતી, જેમાં લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડના છેલ્લા ભાષણ વિરૂદ્ધ. મીસીસ બેસન્ટ, અને મેસર્સ એરંડેલ અને વાડીઆ સામે નજર કેદના થયેલા હુકમ વિરૂદ્ધ, તેમજ આ હુકમ તરફ ખિન્નતા બતાવવા માટે સ્વદેશીવૃત્ત લેવાનો, દેશના જે આગેવાનો આ બારીક સમયમાં હોમ રૂલ લીગમાં દાખલ થયા તેમનો આભાર માનવાનો તેમજ જેઓ હજી દાખલ થયા નહોય તેમને હોમ રૂલના રાષ્ટ્રીય વાવટા નીચે અરકારને ઐકયતા બતાવવા ખાતર લીગમાં જોડાવવાનો ખાસ આગ્રહ કરનારો ઠરાવ—આવા પાંચ ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા વળી મુંબાઈ સરકારે વિદ્યાર્થીઓ માટેનો જે નવો હુકમ કઢાડયો છે તેને માટે વાંધો બતાવવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો.

સુરત શહેરમાં કવચિત્જ જોવામાં આવતી ગંજાવર સભા આર્યસમાજ હોલમા રવિવાર તા. ૨૪ મી ને દિવસે અત્રેના જાણીતા વકીલ રા. રા. દયાભાઈ કલ્યાણજી દેસાઇ બી એ. એલએલ. બી ના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. હૉલ ચિકાર ભરાઇ

'વાથી સે ઠડો માણુસોને પાછા ફરવું પડયું હતું. સભામાં સ્ત્રીઓએ પણ હાજરી આપી હતી. સભાએ લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડના ભાષણ વિરૂદ્ધ, મીસીસ બેસન્ટ તથા મેસર્સ એરંડેલ તથા વાડીઆને નજર કેદના થયેલા હુકમ વિરૂદ્ધ-એમ બે સખ્ત ઠરાવ પસાર કર્યા હતા એઓની પ્રવૃત્તિઓ સામ્રાજ્ય અને હિન્દ વચ્ચેનો સંબંધ ગાઢો કરનારી છે, અને આમની સભામા હીન્દી વજીરે આપેલો જવાબ ખોટો છે એવો ઠરાવ કર્યો હતો. ચોથો ઠરાવ એવા મુદ્દાનો હતો કે મીસીસ બેસન્ટ અને તેના સહાયકો જે કાર્યમાં સતત પ્રવૃત રહ્યા હતા તે કાર્યમાં મદ્રાસની સરકારના નજર કેદના હુકમથી રાજકીય બળ સાથે અધ્યાત્મિક બળ ઉમેરાશે અને તેથી મીસીસ બેસન્ટને સંતોષ મળશે આ સભાને અંતે હોમરૂલ લીગમા લગભગ વીસ સભાસદો દાખલ થયા હતા—અને હજી સભાસદોની સંખ્યા વધતી જાય છે.

સાંભળ્યા પ્રમાણે ડીસ્ટ્રીકટ એસોસીએશનની એક સભા આજ સંબધમા વાંધો બતાવવા એક બે દિવસમા મળવાની છે.

કરસુખ વી. હોરા.

નોંધ.

ઇંગ્લાંડમાં સામ્રાજ્ય પરિષદ્‌ના હિન્દી પ્રતિનિધિઓ.

જ્યારથી બ્રિટનની રાજ્યસત્તા લીબરલ પક્ષના કાર્યકુશળ પણ ઠંડા સ્વભાવના આગેવાન મી. એસ્કવીથના હાથમાંથી સરી તેના એક વખતના સરદાર મી લૉઇડ જ્યોર્જના હાથમા આવી છે, ત્યારથી બ્રિટનના રાજ્યકાર્યમા નવું ચેતન, નવું બળ આવ્યુ છે. યુરોપીઅન લડાઇમાં મિત્રરાજ્યોની ફત્તેહ થવી જ જોઇએ એવો મી લોઇડ જ્યોર્જનો દૃઢ નિશ્ચય છે, અને તે ફત્તેહ મેળવવા માટે બ્રિટને જે કાઇ કરવું જોઇએ તે ખંત, હીંમત અને ઉત્સાહથી કરવા મી. લૉઇડ જ્યોર્જ તૈયાર છે લડાઇને માટે માણુસો, દારૂગોળા, અને ખોરાક તૈયાર કરવા અને તે લડાઇના મેદાન પર મોકલવાં એ પહેલી જરૂર છે, અને તે કામ લૉઇડ જ્યોર્જના પ્રધાનપદ પર આવ્યા પછી પહેલાના કરતા દશ ઘણી વધારે ઝડપથી થાય છે પણ લડાઈમાં ફત્તેહ મેળવવા માટે માત્ર બ્રિટનના પ્રયત્નો જ બસ નથી. તે માટે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બધા અંગોની મદદની જરૂર છે આ વાત મી લૉઇડ જ્યોર્જ સારી રીતે સમજે છે એટલું જ નહિ, પણ તે મદદ મેળવવા પોતાથી બનતું કરી રહ્યા છે રાજ્યકારભાર પોતાના હાથમા લીધા પછી તેમણે બ્રિટીશ તાજ હેઠળના બધા દેશોના સાધન મેળવવા સંસ્થાનોના પ્રધાન તથા મુખ્ય રાજ્યદ્વારી પુરૂષોને સામ્રાજ્યની વિગ્રહ સબંધી પરિષદમાં તથા પ્રધાનમંડળમા ભાગ લેવા આમ ત્રણ કર્યું અને તેમના જ દૂરઅંદેશી ભરેલા વિચારોને લીધે જ હિંદ, કે જેને અત્યાર સુધી સામ્રાજ્ય પરિષદમાંથી બાતલ રાખવામા આવ્યું હતું, તેને પણ આડકતરી રીતે આ પરિષદમાં ભાગ લેવાની તક અપાઇ. આ પરિષદ્‌મા હિંદનો પક્ષ રજૂ કરવા હિંદી વજીર મોજૂદ હોવા છતા, તેને મદદ કરવાને નિમિત્તે હિંદી સરકારના પ્રતિ-

નીધી તરીકે, સર જેમ્સ મેસ્ટન ઉપરાંત, બીકાનેરના મહારાજા તથા સર સત્યેન્દ્ર સિંન્હાને પણ બોલાવવામાં આવ્યાં. આ પરિષદ્‌ની મસલત મુખ્યત્વે કરીને લડાઇ સંબંધી જ હતી, છતાં તેમા બ્રીટીશ રાજનીતિના, લડાઇ પછીની વ્યવસ્થાના, સસ્થાનો તથા હિંદ વચ્ચેના સંબંધ વગેરેના પ્રશ્નોની ચર્ચા થઇ છે. આ ચર્ચાને અગે એ સભામા હિંદના પ્રતિનિધિઓએ હિંદનો પક્ષ કેવી રીતે રજૂ કર્યો તે જાણવાને આપણી પાસે હકીકત નથી, એટલે એ સભામા એમના કાર્ય વિષે તો એ ચર્ચાના પરિણામરૂપ ઠરાવો ઉપરથી આપણે માત્ર અનુમાન જ કરવાનું છે. પરંતુ પરિષદની બહાર અનેક પ્રસગે એમણે હિંદની સ્થિતિ, તેના હક્કો, તેની આશાઓ વિષે ભાષણો આપ્યાં છે, અને તે પરથી તેમની વૃત્તિ સમજાય છે

બીકાનેરના મહારાજા તથા સર સિંન્હાને સામ્રાજ્ય પરિષદ તથા પ્રધાનમંડળના કાર્યમા ભાગ લેવા સરકારે પસદ કર્યા હતા—પ્રજાએ ચુટી કાઢયા નહોતા—એટલે તેમના ઉદ્‌ગારોથી આપણે બધાયેલા નથી. તેમા વળી બીકાનેરના મહારાજાને તો બ્રીટીશ હિંદ સાથે કંઇ પણ સબધ નથી, એટલે જોકે તેમણે અનેક પ્રસંગે બ્રીટીશ હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે બોલવાનો દાવો કર્યો છે, છતા તેમને બ્રીટીશ હિદની પ્રજાને નામે કાઇ પણ વિચાર દર્શાવવાનો હક્કજ નથી, એટલું કહી તેમના ભાષણો તપાસીશું.

તેમણે સૌથી અગત્યનુ ભાષણ એમ્પાયર પાર્લામેંટ લીગ તરફથી અપાયેલા ખાણાને પ્રસંગે આપાયું હતું. સામ્રાજ્ય પરિષદમા ભાગ લેવાની હિંદને આપવામા આવેલી તક માટે ઉપકાર માની, તથા હિંદની શહેનશાહત તરફની વફાદારી વિષે ખાત્રી આપી, તેમણે હિદની સ્વરાજ્ય મેળવવાની આકાક્ષા વિષે વિવેચન કર્યું હતુ. હિંદ આજે ઘણું બદલાયું છે ગ્રેટબ્રીટન સાથેના વરસો સુધીના સંબધને લીધે, પાશ્ચાત્ય કેળવણી તથા સસ્કૃતિના પ્રતાપે હિદ આજે સ્વરાજ્ય માંગતુ થયું છે અને તેમની એ માંગણી અત્યત સ્વાભાવિક અને વ્યાજબી છે એમ તેમણે જણાવ્યુ હતું. પરંતુ આ હીંમત ભર્યાં ઉદ્‌ગારો ઉપર તે પછીના ચારજ વાકયોમાં તેમણે પાણી ફેરવી નાખ્યું હતું. "હિંદ આજે સંપૂર્ણ રીતે સ્વરાજ્યને માટે તૈયાર છે એવી તકરાર કોઇપણ સમજુ માણસ કરશે નહિ . .. હિંદીવાનોને ધીરજની જરૂર છે, જવાબદારીની સમજની જરૂર છે, જે મળી શકે એમ હોય છે તે ઉપર જ લક્ષ આપવાની જરૂર છે" વગેરે વિચારો તેમણે આજ ભાષણમાં દર્શાવ્યા હતા. એમના આ વિચારો પ્રમાણિક હશે, તેમા કાઇ સત્યનો પણ અશ હશે, પરંતુ તે વિચારો લંડનમાં દર્શાવવામાં તેમણે ડહાપણ કર્યું હોય એમ અમને લાગતું નથી પશ્ચિમની પ્રજા આગળ આપણા દોષો વિષે બોલવું એ કસાઇ વાડે ગાય લઇ જવા જેવું છે. કારણ કે પશ્ચિમની ગોરી પ્રજાનો એવો મમત છે—વ્હેમ છે કે તેમના શિવાયની દુનિયાની સર્વે પ્રજાઓ જંગલી ચારિત્ર વગરની તથા રાજ્ય કાર્યને માટે નાલાયક છે. હિંદીવાનો જંગલી નહિ તો અભણ, અજ્ઞાન, તથા ગુલામગીરીને જ લાયક છે એમ બ્રિટીશ પ્રજા માને છે—બલ્કે તેને એમ સમજાવવામા આવ્યું છે. તો પછી તેમની આગળ આપણા ગુણો, આપણા હક્કો, તે માટેની આપણી લાયકાત વિષે બોલી, તેમના વ્હેમો દૂર કર-

વાને બદલે, નહિં હોય ત્યાંથી આપણે માટે દોષો ઉભા કરી, તેમના ભૂલભરેલા વિચારો મજબૂત કરવા એ મૂર્ખાઇ છે

ઞ૦ એસ. પી. સિન્હાને પણ બીકાનેરના મહારાજાની માફક સરકારે પોતાના જ વિચારો દર્શાવવાને પસંદ કર્યા હતા છતા તેઓ આપણી રાષ્ટ્રીય હીલચાલમા જોડાયેલા છે, તેઓ એક વખતે કોંગ્રેસના પ્રમુખપદે વિરાજ્યા છે, અને જો કે તેમના તે વખતના ભાષણ ઉપર નજત ટીકા થઇ છે, છતા તેઓ દેશની લાગણી અને આશાઓ સમજે છે. અને તેથી તેઓ વિલાયતમા સપૂર્ણ રીતે નહિ તો પણ ઘણે અંશે તે બ્રીટીશ પ્રજા આગળ રજુ કરી શકયા છે વિલાયત જતાં પહેલાં જ તેઓએ પોતાના વિચારો ક્રીશ્ચીયન સાયન્સ મોનીટર નામના એક અમેરીકન છાપાના પ્રતિનિધિ આગળ દર્શાવ્યા હતા, અને તે સર્વાંશે મંતોષકારક છે એમ સૌ કોઇ કબુલ કરશે. હિંદની વફાદારી, બ્રીટીશ રાજ્યથી થયેલા ફાયદા વગેરે વિષે યોગ્ય વિચારો દર્શાવી તેમણે આપણી સ્વરાજ્ય માટેની માંગણી નીચલા શબ્દોમા દર્શાવી હતી.

"અલબત્ત, હિંદને જોઇતું હતુ તેમાંથી ઘણું મળ્યું છે. સામાજીક, ઔદ્યોગિક સુધારાના પ્રદેશમા તે મક્કમપણે આગળ વધે છે, અને દૂરના આગા ભવિષ્યમા તેને સ્વરાજ્ય મેળવવાની આશા છે. પરંતુ તે બસ નથી જે ક્ષણે હિંદ અમૂક હદની બ્હાર વધવાની ઇચ્છા કરે છે તે જ ક્ષણે તેની સામે થનારા સખત બંધનોનુ તેને દુ ખમય ભાન થાય છે. હિંદના આત્મવિકાસના વિચારો કઇક જૂદા જ છે એક વાર તે વિચારો તમે દાબી દો, અને તેને બદલે તમે અમને તમારા વધારે સુદર વિચારો આપો તો પણ તમે અમારો વિકાસ અટકાવશો જ. દાખલા તરીકે રાજ્યતંત્રની બાબતમાં, અમારા દૃષ્ટિબિંદુથી અમને ઉત્તમ રાજ્યતંત્ર મળે તે કરતાં અમે જ અમારો રાજ્ય કારભાર ચલાવીએ એ વધારે અગત્યતું છે" હિંદ સ્વરાજ્ય મેળવી બ્રીટન સાથેનો સંબધ તોડી નાખવા ઇચ્છતું નથી તે બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના અંગ તરીકે જ રહેવા ઇચ્છે છે તે સ્પષ્ટ રીતે જણાવી, બ્રીટને હિંદની લાયકાત વગેરે સંબધી વ્યર્થ ચર્ચા કર્યા વગર હિંદને હીમતથી સ્વરાજ્ય આપવાનો નિશ્ચય કરવો જોઇએ એમ તેમણે કહ્યુ હતું.

"બ્રીટીશ સરકારને અમારા રાજ્ય કારભાર ઉપર જોઇએ તેટલો અંકુશ આપો, પરંતુ એ અંકુશ મૂકયા પછી, અમને સસ્થાનો જેવા સ્વરાજ્યનો હિસ્સો આપો અને તેનો પાયો અમારી લાયકાતના પ્રમાણમાં વગર વિલંબે બને તેટલો વિશાળ કરો. અલબત અમે ભૂલો કરીશુ—ઘણી મોટી ભૂલો કરીશુ. કદાચ અત્યાચાર પણ થશે, પણ તેથી અમારા ઉપર વિશ્વાસ મૂકવામા તમે ભૂલ કરી છે એમ કાંઇ ઠરશે નહિં. માત્ર હીંમતથી પગલુ ભરો, અને તેથી હિંદ સતોષી અને આબાદ થશે એટલુ જ, નહિ પરંતુ તે બ્રીટનને આજે છે તે કરતા દશ ઘણું વધારે ઉપયોગી થઇ પડશે"

વળી સ્વરાજ્ય તે નામનું જ નહિ, પણ સાચું—લોકોને, લોકોના પ્રતિનિધિઓને સત્તા મળે તેવું હોવું જોઇએ એમ કહેવાની તેમને જરૂર જણાઇ હતી. "હું કાંઇ માત્ર અમુક વ્યક્તિઓ તરફ વધારે સારી વર્તણુક ચલાવવામાં આવે એટલું જ ઇચ્છતો નથી. અમુક માણસને તમારા રાજ્યતંત્રમા સારી પદવી મળે તે બસ નથી. તમારે તો અમને આવા સ્વરાજ્ય માટેની સત્તા જ આપવી જોઇએ."

અને એ સ્વરાજ્ય આપવામાં ઢીલ નહિ થવી જોઇએ. ઢીલ થશે તો તેથી હાની થશે એમ પણ તેમણે સાફ કહ્યું હતું. "અંગ્રેજો સ્વભાવે સાવચેતીથી કામ કરવાવાળા છે પરંતુ અસાધારણ સાવચેતી પણ કાંઇ ઓછી નુકશાનકારક નથી"

ટૂંકામાં બ્રીટનને તેમનો સદેશો એટલોજ હતો કે "હિંદ ઇચ્છે છે કે તમે તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકો. એ વિશ્વાસ ઉપર હવે તેનો હક્ક સાબીત થયો છે."

સર એસ. પી સિંન્હાના વિલાયતમાંના ભાષણો આજ વિચારો ઉપર રચાયેલાછે અને જો કે તેમણે હિંદની માંગણી જેટલા આગ્રહથી રજુ કરવી જોઇએ તેટલા આગ્રહથી કરી નથી છતાં હિંદને કમમાં કમ શું મળવું જોઇએ તે તેમણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે. ખાસ કરીને હિંદના આર્થિક પ્રશ્નો ઉપર તેમણે જે સ્પષ્ટતાથી હિંદની લાગણી દર્શાવી છે તે ખરેખર આવકારદાયક છે લંડન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના હિન્દી વિભાગ તરફથી તેમને અપાયેલા ખાણાને પ્રસંગે તેમણે સાફ જણાવ્યું હતું કે "હિંદના સાધનોનો સામ્રાજ્યના બીજા ભાગોને માટે નહિ પરંતુ હિંદના જ લાભને માટે ઉપયોગ થવો જોઇએ. હિંદની આબાદી અને સુખ એ જ પ્રથમ ઉદ્દેશ ગણાવો જોઇએ, અને તેથી સામ્રાજ્યને પણ સૌથી વધારે લાભ થશે."

આ ઉપરાંત યુદ્ધ પરિષદમાં આ હિંદીવાનોએ શું ભાગ ભજવ્યો છે તે જાણવાને આપણી પાસે પૂરતા સાધન નથી. આ પરિષદે હિંદને લગતા કેટલાક સવાલો વિષે વિચાર ચલાવી ઠરાવો કર્યા છે, અને જો કે તે સર્વાંશે સંતોષકારક નથી છતાં તે માટે બધી હકીકત જાણ્યા વગર આ હિંદી પ્રતિનિધિઓને દોષિત ગણવા એ વ્યાજબી નથી. પરિષદે પસાર કરેલા ઠરાવોમાંથી નીચલા ત્રણ હિંદને માટે અગત્યના છે.

૧. આ પરિષદનો એવો મત છે કે ૧૯૦૭ ની સામ્રાજ્ય પરિષદના ઠરાવમાં એવો ફેરફાર કરવો કે જેથી ભવિષ્યની પરિષદમાં હિંદના પ્રતિનિધિઓ ભાગ લઇ શકે અને એ ફેરફારને માટે બધા સંસ્થાનોની સરકારોની સંમતિ મેળવવી

૨ આ પરિષદ એવો મત જાહેર કરે છે કે સામ્રાજ્યના જુદા જુદા ભાગો વચ્ચેના સંબંધનો પ્રશ્ન એટલો તો અગત્યનો અને વિકટ છે કે તેનો લડાઇના સમયમા નિર્ણય થઇ શકે તેમ નથી. માટે તે લડાઈ પછી તરત જ સામ્રાજ્ય પરિષદની એક ખાસ સભામા ચર્ચાવો જોઇએ. પણ આ પરિષદ જણાવે છે કે એ ભાગોની આંતર વ્યવસ્થા માટેની સંપૂર્ણ સત્તા તથા સ્વરાજ્યના હાલના અધિકાર જાળવીને, એ પુનર્ઘટના કરવામાં સંસ્થાનો સામ્રાજ્યના સ્વરાજ્ય ભોગવતાં અંગો છે તથા હિંદ એ સામ્રાજ્યનું એક અગત્યનું અંગ છે એ સ્વીકારાવું જોઇએ, તથા સામ્રાજ્યની પરદેશ સંબંધી રાજનીતી તથા પરદેશ સાથેના સબંધમાં હિંદ તથા સંસ્થાનોને યોગ્ય ભાગ આપવો જોઇએ.

૩. હિંદના પ્રતિનિધિઓએ સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનોમા હિંદીઓના હક્ક વિષે રજૂ કરેલો ખરડો તપાસીને આ પરિષદ એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે કે જે રીતે સંસ્થાનો હિંદ તરફ વર્તે તેજ રીતે હિંદ સંસ્થાનો તરફ વર્તી શકે, અને આ ખરડા તરફ યોગ્ય ધ્યાન આપવા સંસ્થાનોની સરકારને પરિષદ ભલામણ કરે છે.

S. B.

લોર્ડ પેન્ટલેન્ડનું ઉભરણ.

છેલ્લાં થોડાં અઠવાડીઆમા જો હિન્દનું રાજકીય વાતાવરણ ઘોર ધુમસથી શ્યામ બન્યું છે તો તે લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડના મશહુર ભાષણને અને મીસીસ બેસન્ટ સામે આપ મુદી હુકમને આભારી છે. ઉટાકામંડમા તા. ૨૪ મી મેને દિવસે ધારાસભાની બેઠક પ્રમાસે ઠરતા તે નામદારે જે ભાષણ કર્યું હતુ તેમા સ્વરાજ્યની ચળવળ વિષે એવા અસહ્ય વૃચનો કહ્યાં હતા અને તેની આગીવાની ઠરનારના મ્હો બંધ કરવાની એવી ધાક આપી હતી કે જેથી તેની સામે આખા દેશમા જુસ્સાદાર પોકાર થયો છે. "સ્વરાજ્ય એ બ્રીટીશ સામ્રાજ્યનુ મુખ્ય સત્વ છે" અને "હિન્દના વહીવટમા વધતો જતો હિસ્સો લેવાની ઇચ્છા અને શકિત હિન્દીવાનોમાં વધવાના ચિહ્નનો" સર્વેને આવકારદાયક લાગશે,—એવા ગડતાં વચનો કહ્યા પછી તેમણે જણાવ્યું કે લડાઈ પછી તરત જ સંપૂર્ણ જવાબદાર સ્વરાજ્ય—હોમરૂલ મેળવવા માટે હાલ મજબૂત હીલચાલ ચાલી રહી છે એ ઘણા જ દુર્ભાગ્યની બીના છે. તેમની વ્યાખ્યા પ્રમાણે "પ્રજાકીય પ્રતિનિધિઓની વધુ સંખ્યાવાળી ધારાસભાઓના સીધા અને સંપૂર્ણ અંકુશ નીચે કારોબારી સત્તાના બધા ખાતા મૂકાય" એ હોમ રૂલ છે. વધારામા તેઓ જણાવે છે કે આવા હોમ રૂલની દરખાસ્તો પ્રજા આગળ વાર વાર મૂકવામા આવી છે અને સરકારી અમલદારો ઉપર અયોગ્ય અને સખ્ત ટીકાઓ કરીને તે લોકોના મનમા ઠસાવવામા આવે છે. આ ચળવળ માટે હાલનો સમય ઘણો જ પ્રતિકૂલ છે અને તેને લીધે લડાઇ પછીના રાજકીય સુધારા વિષે જે મોટી આશાઓ ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે તે નિષ્ફળ થતાં તીવ્ર અસંતોષ થવાનો સંભવ રહે છે. છેવટે આવી ચળવળને કચરી નાખવાને માટે તેઓ જે પગલા લે તેને ટેકો આપવા તેમણે સર્વે સભાસદોને સૂચવ્યુ હતું.

હવે પ્રથમ તો સ્વરાજ્યની જે ચળવળ આ દેશમા ચાલી રહી છે તેની ગંભીર ગેર-સમજ આ ભાષણમાં લૉર્ડ પેંટલેંડ બતાવી છે. કારણ કે લખનૌમા કોંગ્રેસ મળી તે પહેલાં સ્વરાજ્યની ગમે તે યોજનાઓ તરફ જુદા જુદા રાજકીય-આગેવાનોએ પક્ષપાત જણાવ્યો હોય પણ તે પછી તો ગયે વર્ષે કોંગ્રેસ અને મોસ્લીમ લીગે સ્વરાજ્યના પ્રથમ પગલા રૂપ સુધારાની જે યોજના પસાર કરી છે તેની સિદ્ધિને માટે એકજ ચળવળ આખા હિંદુસ્થાનમા પ્રવર્તે છે કોંગ્રેસની યોજના સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની નથી તેમ તો તેને ઉપલક રીતે વાચનાર પણ જોઇ શકે, કારણ કે ધારાસભાના વધુ મત અનુસાર પ્રધાન મંડળ રાજીનામું આપે કે સત્તા ભોગવે એવી કલમ તેમા નથી—ચોકકસ મુદત સુધી કારબારી મંડળ ધારાસભાનો ગમે તે મત હોય છતા કાયમ રહે એમ યોજના-માથી ફલિત થાય છે. પણ લોર્ડ પેંટલેંડ મીસીસ બેસંટ સાથેના મેળાપમાં જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે તો તેમણે કોંગ્રેસની યોજના વાંચી પણ નથી એટલે તેઓ હાલની ચળવળને ભયાનક સ્વરૂપમા ચીતરે એ સ્વાભાવિક છે. મીસીસ બેસંટની હોમ રૂલની ચળવળ પર તેમનો કટાક્ષ આખા ભાષણમા દેખીતો છે, પણ તે બાઇએ તો અનેક વાર જણાવ્યું છે કે કોંગ્રેસે પસાર કરેલી યોજનાને માટે જ તેઓ ચળવળ કરે છે અને તેને જ તેઓ સ્વરાજ્ય તથા હોમ રૂલ કહે છે. છતાં લોર્ડ પેંટલેંડ હોમ રૂલની એવી

હોમ રૂલ લીગ.

તરફથી

સ્વરાજ્ય સંબંધી સાહિત્ય.

સ્વરાજ્ય લેખ માલા.

ન. ૧ સ્વરાજ્ય શા માટે ?
ન ૨ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય
ન. ૩ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય
ન. ૪ રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય
ન. ૬ સંસ્થાનો અને સ્વરાજ્ય

વાર્ષિક લવાજમ આના ૧૨

સ્વરાજ્ય પત્રિકા.

ન. ૧ પાર્લામેન્ટમાં હિંદ
ન. ૨ સામ્રાજ્યમા સ્વરાજ્ય શા માટે
ન. ૩ કેળવણી અને સ્વરાજ્ય
ન. ૪ હિંદની ગરીબાઇ

સ્વરાજ્ય લેખ માલા છુટક નકલ બે પૈસા, ૫૦ પ્રતોની કીં. ૧-૦-
સ્વરાજ્ય પત્રિકા ,, ,, ૧ પૈસા, ૧૦૦ ,, ૧-૦-

મળવાનું ઠેકાણું:—ધી હોમ રૂલ લીગ,

૨૫૧, હૉર્નબી રોડ, ફોર્ટ મુંબાઇ

દવાના વેપારીઓને ખુશ ખબર.

ફકત દવાના વેપારી કે જે અમારો બનાવેલો માલ "કર્ણીક એગ્યુમીક્ષ્ચર" રાખતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધો ડઝન અગર વધુ-મંગાવી દુકાનમાં વેચવા રાખશે તેને-અમારા નવા વરસના

કેલેન્ડરો-પીક્ચરો-બોર્ડ,

બ્લોટીંગ પેપર-વગેરે મફત આપવામાં આવશે.

મોટી બાટલીની કિં રૂ. ૧—૦—૦
નાની બાટલીની કિં રૂ. ૦—૧૦—૦

વધુ માટે લખો:—મેશર્સ કર્ણીક બ્રધર્સ.
ગિરગામ—મુંબઇ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૩ - ઑગષ્ટ ૧૯૧૭. અંક ૨.

' સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ.*

૧—સ્વાતંત્ર્ય એટલે શું ?

"સઘળા ભાવનામય નામોની માફક સ્વાતંત્ર્ય શબ્દની વ્યાખ્યા આપવી કઠણ છે અને જ્યારે તે આપણી નજરે પડે છે ત્યારે આપણે તેને જાણી શકીએ છીએ ખરા તો પણ તે સંબંધી આપણું જ્ઞાન ઘણું જ અનિશ્ચિત છે ઉપર ઉપરથી જોતાં આપણે નીચેની વ્યાખ્યા કદાચ બાંધીએ :—" બહારના દબાણની ગેરહાજરીમાં પોતાને જે ગમે તે કરવાની સત્તા." દાખલા તરિકે, આપણે કહીએ છીએ કે " પવન જેવો સ્વતંત્ર ", કારણ કે આપણે એમ ધારીયે છીયે કે પવન પોતાને ફાવે ત્યા વાય છે. આમ ધારવું તે પણ ખોટું છે; કારણ કે સૂર્ય, સમુદ્ર, બરફ, રણ, વગેરે અનેક કારણો ઉપર પવન ફરવાનો આધાર રહે છે. છતાયે આ વ્યાખ્યા, જનસમાજથી તદ્દન જ વેગળો વસતો, હિમાલયના યોગી જેવો કોઇ પુરૂષ જે સ્વતંત્રતા ભોગવતો હોય તેવી સ્વતંત્રતાને લાગુ પાડી શકાય પરંતુ આ જાતની સ્વતંત્રતા, જે ભોગવવા મનુષ્યને એક બીજાથી અલગ રહેવું પડે, તે જો ઇચ્છવા લાયક હોય તો પણ મેળવી શકાય તેવી નથી, કારણ કે પૃથ્વીની સપાટી આ સઘળા વૈરાગીઓનો સમાવેશ કરવા જેટલી મોટી નથી. એકેએકે રાની પશુઓ એમનો ઘાત કરે નહિં ત્યા સુધી તો નહિ જ વળી કુટુંબના પ્રથમ દર્શન સાથે જ આ એકાકીપણાનું સ્વાતંત્ર્ય તુટી પડે, અને જ્યારે જ્યારે આપણે મનુષ્ય સંબધી વાત કરતા હોઇયે, ત્યારે એટલું તો આપણે ધારવુ જ જોઇયે કે મનુષ્ય જાતિ સાચવવા જેવી તો છે જ, અથવા છેવટે, અસ્તિત્વમાં રહેવાની તો છે જ. માટે કુટુંબ તો થશે જ એ વાત પણ ગણત્રીમા લેવી જોઇએ.

---

* The growth of Freedom by H. W Nevinson ના પ્રથમ બે પ્રકરણોનુ ભાષાંતર

આ એકાકી સ્વાતંત્ર્ય આપણે ત્યારે ગણત્રીમાં લઇ શકીએ નહિ કદાચ તે ઇચ્છવાલાયક પણ નથી અલેક્ઝાંડર સેલ્કર્કે કહ્યું હતું કે તેની સ્વતંત્રતા ઉપર કોઈ પણ તરાપ મારે નહિ તેવા એકાંતમા રહેવા કરતાં તો ભયની વચ્ચોવચ પણ વસ્તિમાં રહેવાનું વધારે સારૂં છે આપણે ઉપર બાંધેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તે સ્વતંત્ર હતો. બહારના દબાણની ગેરહાજરીમા પોતાને જે ગમે તે કરી શકે તેમ હતું છતાયે તે સમાજવ્યવસ્થાના બંધનોમાં આવવા તલસતો હતો. આ મુજબ જ કવિ વર્ડ્ઝવર્થે પણ ફરીઆદ કરી હતી કે વદ્દન જ 'અનિયંત્રિત છુટાપણું' કંટાળો આપે છે. પોતાને ગમે તે કરવાની છુટ હોય છે તો પણ, ઘણાએ લોકોને અબાધિત એકાંત, નિરંકુશ નવરાશની માફક જ, કંટાળાભર્યું અને અધોગતિસૂચક લાગે છે. છતાયે, વ્યવસ્થા કે જનસમાજ ગમે તો ફક્ત એક જ બીજા માણસનો સહવાસ આપણે કબૂલ રાખીએ છીએ, તે જ ક્ષણે આપણી સ્વતંત્રતાની હદ બાંધીએ છીએ, અને મરજીથી કે કમરજીથી બહારના દબાણમાં આપણે આવીએ છીએ આ કારણથી આપણે આપણી પહેલી વ્યાખ્યા સુધારવી પડશે. કારણ કે સમાજનું બંધન હોય છે છતાયે 'સ્વાતંત્ર્ય' શબ્દ આપણે વાપરીએ છીએ, તેથી જ્યા સ્વતંત્રતા હશે ત્યા પણ, ગમે તે સ્વરૂપમાં બહારનું દબાણ તો હશેજ. અંગ્રેજોની પ્રાર્થનામાળામાં એક વાકય છે કે "જેની સેવા તેનું જ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે" તે જ બતાવી આપે છે કે તેમના સ્વાતંત્ર્ય વિષેના ખ્યાલમા દેવનું દબાણ તો કબૂલ રાખવામા આવ્યું જ છે. એ જ પ્રમાણે કવિ મિલ્ટન પોતાના 'કોમસ' નામના નાટકમા સદ્દગુણ તરફ પ્રેમ રાખવા કહે છે, કારણ કે "ફક્ત તે જ સ્વતંત્ર છે" એટલે કે સદ્દગુણી માણસ જ સ્વતંત્ર છે; પરંતુ કેવળ યોગીઓની વાત બાજુ ઉપર રાખતાં, જ્યાં સદ્દગુણ સ્વીકારીએ છીએ, ત્યા સમાજનું અસ્તિત્વ પણ સ્વીકારવુ પડે છે એટલે કે સમાજ વિના સદ્દગુણ સંભવતો જ નથી, સહવાસ વિના સદ્દગુણની પરીક્ષા થતી જ નથી એટલે સદ્દગુણી મનુષ્યને પણ આ બંધનો છે.

આ રીતે આપણી વ્યાખ્યાનો કેટલોએક ભાગ આપણે મૂકી દેવો પડે છે; તેથી આપણે નવી વ્યાખ્યા તરફ નજર દોડાવવી જોઇએ. "જેની સેવા તેનું જ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે" તે વાકયમાથી આપણને આ વ્યાખ્યા મળી આવશે. આવી 'સેવા' માં બહારની સત્તાને તાબે થવાનુ જ નહિ પણ તે સત્તાની સાથે મળી જવાનું—તેની સાથે સંપૂર્ણ સહકાર કરી દેવાનુ—સમાઇ જાય છે. અને તે પણ તે 'સત્તા' ઘણી શકિતમાન છે તેટલા માટે નહિ, પણ તેની સાથે સહકાર કરવો તે જીવનનો ઉત્તમોત્તમ રસ્તો છે માટે જ. સ્વીફ્ટે કહ્યુ છે કે પ્રજાની અનુમતિ વિના ચાલતી રાજ્યસત્તા એ ગુલામગીરીની વ્યાખ્યા જ છે. તો સ્વતંત્રતાની વ્યાખ્યામા આનાથી વિરોધી ભાવ આવવો જ જોઇએ જે સેવામા સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે તે સેવામાં બુદ્ધિ અને આંતર આવેગ એકઠાં થઇને એક એવા અંકુશ નીચે રહીને કાર્ય કરે છે કે જે અંકુશના અસ્તિત્વનુ પણ તેમને ધ્યાન હોતું નથી, તો પણ તેના સઘળા આદેશો આનંદથી પાળતા તેઓ એકત્ર થાય છે કારણ કે બુદ્ધિ, આવેશ, અને અંકુશ એ ત્રણે એકતાન જ થઇ ગયેલાં હોય છે. જ્યારે આંતર મન અને બહિર

અંકુશ વચ્ચે ભેદ પાડી શકાતો નથી, અને તેમની વચ્ચેનો એખલાસ એવો તો સંપૂર્ણ થઇ જાય છે કે બહારનુ દબાણ તે દબાણરૂપ લાગતું જ નથી, ત્યારે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આમા પ્રભુની 'મરજી'ને તાબે થવાનું પણ સૂચવાતું નથી પરંતુ ખરેખરા, બુદ્ધિયુક્ત અને સાનંદ, સહકાર યા એકતાન, એવા તો થઇ જવા જોઇયે કે સ્વાતંત્ર્ય તે સુખનું એક આવશ્યક કારણ થઇ પડે કારણ કે આવાં સ્વાતંત્ર્ય વિના વ્યક્તિત્વનો ઉચ્ચતમ વિકાસ અશક્ય જ છે. અને એક ઉપયોગી જુની વ્યાખ્યા આપણને કહે છે કે વિકાસને માટે સંપૂર્ણ શક્યતા અર્પતા જીવનમાં ઉત્તમોત્તમ માર્ગે મનુષ્યની સઘળી શક્તિઓનો સતત ઉપયોગ કરવામાં જ સુખ રહેલું છે. બીજી રીતે કહીએ તો મનુષ્યના વ્યક્તિત્વના બને તેટલા ઉત્તમ વિકાસમા જ સુખ સમાયલું છે.

સંપૂર્ણ સુખની માફક સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પણ કદાચિત જ મળી આવશે. લોકોની મોટી સંખ્યામા, કોઇ પણ દેખીતાં બહારના દબાણ વિના, વર્તન શુદ્ધ રાખવા માટે, ઘણી જ સશક્ત બુદ્ધિ કે ઉચ્ચ આંતર આવેગ હોવાનો ભાગ્યે જ સંભવ છે. કોઇક કોઇક ઇશ્વરપ્રેરિત ચારિત્ર્યવાન મહાત્માઓ પોતાનુ વર્તન પોતે જ નિયમબદ્ધ કરીને, ઉચ્ચતર કાયદાઓની ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરી સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ કરી શકે ખરા, પરંતુ ઘણાખરા તો આવો પ્રયત્ન કરવા જતા નીચે જ પડે છે, કારણ કે વર્તમાન નિયમો પણ પોતે પાળી શકે તે કરતા તેમને કઠણ પડે છે, કારણ કે તેઓ પોતે છે તેના કરતાં આ નિયમો ઉચ્ચ કોટિના છે અને વળી જ્યારે આત્મા, આજકાલના નહિ પણ અનાદિ કાળથી ચાલી આવતા સત્ય અને શાશ્વત નિયમોને અનુસરીને સ્વાતંત્ર્યથી વિચરવા માંગે છે, ત્યારે બુદ્ધિના આદેશ તથા આંતર પ્રેરણાઓ, ભાગ્યેજ બહારના કાયદાઓ સાથે એકતાન થઇ જાય છે આ રીતે સ્વાતંત્ર્યની આપણી વ્યાખ્યા એવી ઉચ્ચ અને કઠણ બનતી જાય છે કે આપણે તો ફક્ત લગભગ તેનો અર્થજ સમજાવવાની આશા રાખી શકીએ

સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતો ઘણા દૃષ્ટિબિંદુવાળા છે તે પણ સ્પષ્ટ છે કારણ કે મનુષ્ય જીવનના દરેક વિભાગમાં સ્વાતંત્ર્યનો સંચાર છે. કોઇ મનુષ્ય સાંસારિક કે કાયદા તરફની કાંઇ, અડચણ ભોગવતો હોય નહિ, અને પોતે ફાવે તે રીતે વિચારી શકે, બોલી શકે કે વર્તી શકે તેમ હોય, પોતાને ગમે તે ધંધો કરી શકે, કાયદાની દૃષ્ટિએ બીજા પ્રજાજનો સાથે સરખી કોટીમાં ઉભો રહી શકે, અને પોતાની બુદ્ધિમા ઉતરે તે ધર્મ પાળી શકે તેમ હોય, તો તેને આપણે સ્વતંત્રતા ભોગવતો માણસ કહીએ છીએ. જ્યારે કોઇ સમાજના સઘળા ઉમર લાયક મનુષ્યોનો તે સમાજની વ્યવસ્થામાં મત હોય છે, અને પોતાના વિચારો બીજાના મન ઉપર ઠસાવીને વિના ભયે તે સમાજના કાર્યના વ્હેણ બદલાવાનો તે પ્રયત્ન કરી શકે તેમ હોય છે, ત્યારે તે સમાજને આપણે સ્વતંત્ર કહીએ છીયે. જ્યારે કોઇ પ્રજા, પોતાની જ સરકાર મારફતે પોતાના સઘળા કાર્યોની વ્યવસ્થા કરે છે, તથા કોઇ પણ બીજી પ્રજાની તરફથી ડખલ, ગુલામી કે હુકમો વિના પરદેશી રાજ્યો સાથે પોતાનો સંબંધ રાખી શકે છે, ત્યારે તે પ્રજાને આપણે સ્વતંત્ર કહીએ છીએ. આ

ઉપરાંત પણ સ્વાતંત્ર્યના બીજા અનેક પ્રકાર છે. કૌટુંબિક સ્વાતંત્ર્ય, આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય, અમૂક લોકાચારમાંથી સ્વાતંત્ર્ય વગેરે. આ સઘળા પ્રકારોમા વિકાસ થયો છે, અને ઘણાખરામા હજી પણ થવાનો બાકી છે. એક પ્રકારનુ સ્વાતંત્ર્ય હોય ત્યાં બીજા પ્રકારનુ હોય જ તેમ કાંઈ નથી દાખલા તરીકે ઇંગ્લાંડમાં રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય રૂશિયા કરતા ઘણુ જ વિકાસ પામ્યું છે, તો પણ રૂશિયામા ઇંગ્લંડ કરતા વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને સાંસારિક સ્વાતંત્ર્ય વધુ પ્રમાણમા છે. આપણે રાજકીય સ્વાતંત્ર્યનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે પ્રજાના આંતર સ્વાતંત્ર્યનો તથા વિચાર સ્વાતંત્ર્યનો ઉલ્લેખ પણ કરીશું. કારણ કે તે વિના રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય સંભવતું જ નથી. અને વિચાર સ્વાતંત્ર્યે તો રાજકીય છુટાપણાના કાર્યમા ઘણી મદદ કરેલી છે.

૨—સત્તાનું મૂળ

"સાંસારિક કરાર" નામના પોતાના પુસ્તકની શરૂઆતમા રૂસો લખે છે કે "મનુષ્ય જન્મે છે સ્વતંત્ર પણ દેખાય છે સર્વત્ર શૃંખલામાં." આ પ્રખ્યાત કથનને ઉલટાવી નાખવાનુ મન થાય છે, તથા એમ વિચાર આવે છે કે મનુષ્ય શૃંખલાબદ્ધ જન્મે છે, અને પૃથ્વીના કોઇક કોઇક ભાગોમા જ તે ધીમે ધીમે સ્વતંત્ર થતો જાય છે. અધિકારનુ પ્રથમ સ્વરૂપ અનિશ્ચિત લાગે છે સિંહ, મરઘાં, તથા મનુષ્યની નજદીકમા વસતા અન્ય જીવોમા આપણે જોઇએ છીએ તેમ, માતાની તેમજ થોડેક અંશે પિતાની પણ, પોતાના સંતાન ઉપર રક્ષણ કરવાની જે સત્તા છે, તેમાથી તે ઉદ્ભવ થયો હશે, એમ ધારવું તે સ્વાભાવિક છે. બીજી પાસ એમ પણ કહી શકાય કે, કીડી મંકોડા કે મધમાખ જેવા, મનુષ્યથી ઘણાજ ઉતરતા ગણાતા જંતુઓએ, જ્યારે મનુષ્યનો પૃથ્વી ઉપર જન્મ પણ નહોતો ત્યારથી પોતાની મોટી મોટી ટોળીયો કરી છે, અને જો કે તેમનો હેતુ કુટુંબનુ રક્ષણ કરવાનો હતો તો પણ તેમની રાણી માતા, કાંઈ પણ સત્તા ચલાવતી હતી તેમ કહી શકાય નહિ તો પછી જે નરને પિતાનું કામ સોપીને પછી મારી નાખવાને તૈયાર કરવામાં આવતા હતા તેમની તો સત્તા ક્યાંથી જ હોય? છતાયે મનુષ્યની બાબતમા આપણે એમ કહી શકીએ કે માતાપિતા 'સત્તા'ના પ્રથમ સ્વરૂપ હતા અને તેમની સત્તાનો આધાર, પોતાના બાળકનું પોષણ કરવાની, રક્ષણ કરવાની, ભયમાથી બચાવવાની, અને પોતાનો મિજાજ જાય ત્યારે તેને મારઠોક કરવાની શક્તિ ઉપર હતો બાળકો પોતાના નિરાધારપણાને લીધે, તેમજ ભૂખ તથા ટાઢ તેમજ જાનવર અને જંગલી લોકોના ભયને લીધે, તેમનું કહ્યું માનતા હતા, ઘણે અંશે તો માતાપિતા તરફના જ મારના ભયથી કહ્યુ માનતાં હતા; ઇતિહાસના પણ પહેલાના સમયમા, સત્તાના અસંખ્ય સ્વરૂપો બીજરૂપે અસ્તિત્વમાં હશે આજે પણ, અસલ જંગલી જાતો સત્તા વગર પ્રગતિમાન થયાનુ જાણવામા કે ધાર્યામા પણ આવી શકતું નથી.

ખોરાક શોધવાને અર્થે, અથવા તો સંખ્યાના બળથી સલામતી મેળવવાને માટે, જેમ ઘેટા, વરૂ, હરણ, અને કાગડાના ટોળાં બધાય છે, તેમ એક જ વંશમાં

જન્મ લેવાને લીધે, પરસ્પર લગ્નના સંબંધને લીધે, અથવા તો સગપણને લીધે, જુદાં જુદાં કુટુંબોના સ્વાભાવિક ટોળાં બંધાયાં. આ ટોળાઓમાં જે સર્વથી બળવાન અને હોશિયાર વ્યક્તિ કે કુટુંબ હોય, તે જ કોઇના ઉપર હુમલો કરતી વખતે કે કોઇના હુમલાથી બચાવ કરતી વખતે, આગેવાની લેતું હતું. પ્રાથમિક જીવનકાળમાં, ખોરાક મેળવવાના કાર્યથી બીજા જ નંબરના અગત્યના ગુણ, તે લડાયક હોશિયારી અને હિંમત છે. આ ગુણોથી માન વધારે મળે છે. કારણ કે ખોરાક માટે તો જાણકની અને ધીમી મહેનત કરવાની છે. પણ લડાઇની આફત તો એકાએક આવી પડે છે અને તેમાથી જીવન રહેશે કે મૃત્યુ થશે, તે વિચાર પણ સાથે સાથે જ આવે છે. અને જે ભય સર્વને છે, તે એક બીજા વચ્ચે ઐક્ય ઉત્પન્ન કરાવનાર સબળ બંધ છે. કરાર, સામાન્ય ઢોર ચારા, અથવા ખેતીવાડી કરતાં, હુમલો કે બચાવ કરવામાં જે ભય રહેલા છે, તેનાથી કુટુંબમાથી ટોળાં અને ટોળામાથી પ્રજા, વધારે જલદીથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ કારણોને લીધે જ, જે માણસ, શત્રુની સામે પોતાનાં ટોળાની સરસ સેવા કરતો હતો, તેને ખાસ માન, હક્ક અને મિલ્કતથી નવાજવામાં આવતો હતો. તેની જ આસપાસ ધાર્મિક ક્રિયાઓ રચાતી હતી. ઇશ્વરની મરજી શી છે તે, તથા હોમ કરાયલા બલિના હાડપિંજરો ઉપરથી આવતી લડાઇનું પરિણામ શું આવશે તે, ખોળવાનું કાર્ય પણ તે જ કરતો હતો. જયારે તે બીજા ટોળા ઉપર વિજય મેળવતો હતો ત્યારે તો તેની શક્તિની અદ્‌ભુતતા ઘણી જ વધતી હતી. અને ખાસ કરીને જીતાયલા ટોળા, જેઓ તે એક બાળક હતો ત્યારે તેને ઓળખતા ન હોતા, તેઓ તો તેને એક અદ્‌ભુત પુરૂષ જ માનતા હતાં. છરીઓ, લાકડીઓ, અને બીજા શણગાર તેને ધરાવવામા આવતા હતા. આમને આમ જ રાજની તલવાર, રાજદંડ, અને મુકુટ સ્થાપવામાં આવ્યા. આ રીતે રાજાનું પદ ઉત્પન્ન થયું.

દરેક જાતિઓને શરૂઆતમા કાંઇક ઉપર પ્રમાણેના જ અનુભવ થયેલા. એક જાતિ, જે પ્રાથમિક અવસ્થાથી તો ઘણી પાર થયેલી હતી, તેનો દાખલો આપણી પાસે મોજુદ છે. આ જાતિયે ધર્મગુરૂઓની અને ધાર્મિક કાયદાઓની અસરને લીધે લાંબા કાળ સુધી રાજાની સત્તા આવતી સંભાળથી અટકાવી હતી. દૈવી કાયદાઓ, અને ભવિષ્ય-વાણી જેવી ડહાપણભરી ચેતવણી છતાયે, આઇઝરલાઇટ જાતિએ 'બીજી પ્રજાઓની માફક' રાજા માટે માગણી કરી. રાજા આવવાથી તેમની કેવી સ્થિતિ થશે તે સંબંધી સેમ્યુઅલે તેમને જણાવ્યું કે તમારા પુત્રો રાજાના સૈનિકો અને કામદાર થશે, તમારી દિકરીઓ રાજાની રસોઇણો બનશે, તમારી જમીનો રાજાની કહેવાશે અને તેના ઉપર તથા ઢોર ઉપર રાજા વેરો લેશે. અને પરિણામે તમે સઘળા રાજાના ગુલામ બનશો. પરંતુ આ સત્ય ભવિષ્યવાણી છતાયે લોકોએ 'બીજી પ્રજાઓની માફક' પોતાના ન્યાય ચૂકવવા તથા લડાઇઓ લડવા માટે રાજાની માગણી કરી અને તે ભવિષ્ય-વેત્તાએ પોતાની નામરજી છતા પણ તે માંગણી સ્વીકારી. રાજ્ય તે રાજા અને વચ્ચે થયલા કરારનું પરિણામ છે, એવી કેટલાએક તત્ત્વવેત્તાઓની ધારણા છે, તે મૂખ્યત્વે કાલ્પનિક જ છે. ફક્ત ઉપર દર્શાવ્યા છે તેવા કેટલાએક બનાવો જ

તેના ઐતિહાસિક પાયારૂપ છે હૉબ્સ આવા તત્ત્વવેત્તાઓમાંનો એક છે, અને એ પોતાની ધારણા મજબૂતીથી અને દલીલો સહિત રજુ કરે છે તે કહે છે કે રાજ્ય અથવા સરકાર તરફ અપૂર્વ આજ્ઞાધીનતા દર્શાવવાની ફરજ છે કારણ કે રાજા વિના મનુષ્યનુ જીવન "એકાકી, કંગાળ, હલકુ, તોફાની, તથા ટુંકુ" થઇ જાય છે અને તે કારણને લીધે જ તથા શાંતિ તેમ જ બચાવને અર્થે એક ઉપરી સત્તા સ્થાપવાનુ મનુષ્યોએ કબૂલ કર્યું હતું

હૉબ્સ કહે છે કે.—"રાજ્ય સંબધી કરાર કરવાની રીત એ છે કે, દરેક માણસ બીજાને કહે કે હું મારો મારી જાત ઉપર રાજ કરવાનો હક્ક છોડી દઉં છું અને તે અમૂક માણસને યા મંડળને આપું છુ, એટલી જ શરતે કે તું પણ તારા સઘળા હક્ક તે માણસ કે મંડળને સોંપી દે આ પ્રમાણે એકઠા થયેલા લોકોનુ એક રાજ્ય થાય." વળી તે રાજાને "મર્ત્ય પ્રભુ" કહે છે

હૉબ્સ જો કે મંડળનુ નામ પણ ગણાવે છે, તો પણ એક રાજાના રાજ્ય સિવાય કોઇ પણ જાતની પ્રજાકીય સત્તાનો ખ્યાલ તેની ધારણામાં હતો નહિ; અને ઐતિહાસિક કાળ પહેલા વ્યક્તિઓએ પોતાની સત્તા અમૂક માણસને કેવી રીતે સોંપી દીધી હતી, તથા તેના ઉપર કેવું માન નવાજ્યું હતુ, તે આ ધારણા ઉપરથી કાંઇક માલુમ પડી આવે છે." રાજાને 'મર્ત્ય પ્રભુ' નામ આપવાથી, છેક અસલના વખતથી તેની સત્તાનો ખ્યાલ લોકોને કેટલો બધો હતો તેનો વિચાર આપણને આવે છે આ ખ્યાલ હજી સુધી પણ પૃથ્વીના મોટા ભાગમા અસ્તિત્વમા છે અને આ ખ્યાલને લીધે રાજા, રાજાનુ શરીર, અને રાજાનુ કુટુબ બધુ જ દિવ્ય છે—પવિત્ર છે—એમ મનાયું છે આને લીધે જ તેમને શાંતિ કે વિગ્રહ અને જીવન તથા મૃત્યુની સઘળી સત્તા સોંપવામાં આવેલી છે તેને લીધે જ તેમને તેમની મરજી મુજબ કાયદાઓ કરવાનુ સોંપવામાં આવ્યું છે, તેમ જ તેમની મોજ મુજબ થયેલો કાયદાઓનો ભંગ સાંખવામા આવ્યો છે તેમના સંબંધમા માલિકીપણાની એવી વાતો ચલાવવામાં આવી છે કે તેઓએ પોતે પોતાની રૈયતના તેમ જ સઘળી જમીનના માલિક જ ગણ્યા છે. રાજ્ય અને રાજાને એટલા તો એકરૂપ કરી નાખવામાં આવ્યા છે કે એક કહેશે હું "ફ્રાન્સ" બીજો "સ્પેન" અને ત્રીજો કહેશે હું "ઇંગ્લાંડ" છું ચૌદમા લુઇ રાજાએ જ્યારે કહ્યુ કે "રાજ્ય? હું જ રાજ્ય છું" ત્યારે કોઇ પણ કહેતુ નહોતું કે એ ગાંડો થઇ ગયો છે રાજા નામની આસપાસ એવો જાદુ ફેલાવ્યો છે, એવી જાળ પાથરી છે કે, હિંમતવાનમાં હિંમતવાન મનુષ્ય પણ તેને નમન કરી દે છે, અને સાધારણ માણસ તો તેના સામું જોઇ પણ શકતો નથી. યુરપ અને અમેરિકાની બહાર તો, યુરોપિયન રાજ્યો સામે જાપાને જીત મેળવ્યા પછી, કૉન્સ્ટૅંટીનોપલથી તે પેકીન સુધી, સ્વતંત્રતા મેળવવા ચળવળ ચાલી, ત્યાં સુધી રાજા માટે ઉપર પ્રમાણેની જ ભાવના હતી. હજી પણ જાપાનના જાહેર દસ્તાવેજોમા તેમની જીતનું કારણ તેમના રાજાની હોશિયારી, અને અંગત સદ્ગુણો જ છે, એમ લખવામાં આવે છે. યુરોપમાં પણ હજી રાજા માટેની આ ભાવના ચાલે છે. આ ભાવનાને લીધે જ આખા ખંડ

ઉપર કચસરે અનેક અડચણો ઉભી કરી છે તથા કાયદાથી બાધિત રાજાઓના પણ, જુની પવિત્રતાના સ્મરણોના ખ્યાલથી, વખાણ કરવામાં આવે છે, તથા તેમનામાં દિવ્ય સદ્‌ગુણોનું આરોપણ કરવામાં આવે છે.

જુદા જુદા દેશો આવી જાતના ખ્યાલોથી કેમ મુકત થયા તેનો અભ્યાસ કરવો જરૂરનો છે. આ બહારની સર્વોત્તમ સત્તા, જે રાજ્યને નામે સઘળું વર્તન કરે છે, અને જે પ્રજાને કોઇ પણ જાતનું પ્રતિનિધિત્વ આપ્યા વિના, તેમના ઉપર અધિકાર ચલાવે છે-તેમનો નાશ પણ કરે છે-તે કોઇક વાર " રાજા " નું સ્વરૂપ લેતી પણ નથી. ધર્મગુરૂઓ, અમુક કુટુંબ, કે સર્વ હક્ક સ્વાધીન લઈ બેઠેલી શહેરીઓની નાની મંડળી પણ કોઇવાર આવી સત્તા ભોગવે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે તો આવી સત્તાનું સ્વરૂપ " રાજા " જ હતો. આપણે જોયું છે કે ઇઝરલાઇટ લોકોએ અદેખાઇથી કહ્યું હતું કે બધી પ્રજાઓને રાજા છે માટે અમને આપો. આ રીતે શરૂઆતમાં તો, જ્યાં એક જાતિ બીજી જાતિના તાબામાં હતી નહિ ત્યાં, રાજાને સઘળી સત્તા, લોકોના કલ્યાણ માટે, પ્રજા તરફથી આપવામા આવતી હતી અને પ્રજાની મરજીથીજ તેની સત્તા ચાલુ રહેતી હતી. પાછળથી કોઇ જુલમી રાજાના જુલમથી ત્રાસતી કોઇ પ્રજાના દુઃખના પોકાર જો નોંધ લેનારો દેવદૂત સાંભળે, તો તે કહી શકે કે " આ સઘળું તમે પોતે જ નોતરેલું છે. " ઇનામની આશા, નવાઇનો પ્રેમ, જાતજાતના વ્હેમ, લશ્કરી સત્તા અને ચાલતું હોય તેમ ચાલવા દેવાના મનુષ્ય સ્વભાવને લીધે રાજાની સત્તા વધી ગઇ છે પરંતુ મૂળ તો રાજાની સ્થાપના સામાન્ય સેવા કરવા માટે થઇ હતી. " રાજા " શબ્દનો અર્થ ઘણું કરીને " પિતા " થાય છે. અને ઝાર જેવા જૂલમી રાજ્યમાં પણ, ખેડુત લોકો તેને " નાનો પિતા " કહીને પોતાની જાતને એમ મનાવવાના ફાંફાં મારતા હતા કે તેની જુલમી સત્તામાં પણ કોઇક ઠેકાણે કલ્યાણ વસેલું હશે.

કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.

ખાણના મજુરોની સ્થિતિ.

આશરે સોસેક વર્ષથી આપણા દેશમાં કોયલા (ખનીજ કોયલા)નો વ્યાપાર ચાલે છે. રાણી ગંજરીઆ વગેરે સ્થાને કોલસાની ખાણો છે. આપણી ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ સાથે આ કોલસાનો ખપ વધ્યો છે. આ વ્યાપારની શરૂઆતમા આપણા દેશબન્ધુઓએ ઘણું સહન કર્યું છે, પરન્તુ હવે ધીમે ધીમે આ વ્યાપાર ખીલતો જાય છે. આપણા દેશબન્ધુઓ કરતા પરદેશી વ્યાપારીઓ વધારે મુડી રોકી શકવાના અને અન્ય કેટલાક કારણથી વધારે ફાવી ગયા છે. સારામાં સારો કોયલો આ પરદેશીઓએ હસ્તગત કર્યો છે અને બાકીનો બીજો ભાગ આપણા દેશબન્ધુઓના હાથમા છે. યુરોપીઅનો, બંગાળીઓ અને ગુજરાતીઓ આ વ્યાપારમા વધારે રોકાયા છે કચ્છ, કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતને

ભિન્નભિન્ન ગણવાનો આ સમય ન હોવાથી અત્રેના વ્યાપારીઓ કચ્છી મીઆંવગના તથા ભાટીઆઓ છે છતા ગુજરાતીઓ એ નામથીજ અત્રે ઉલ્લેખ કર્યો છે જરીઆમાં ગુજરાતીઓની વસતી ઘણી છે અને લગભગ બધી જાતના બીજા ધંધાદારીઓ અત્રે આવ્યા છે.

કુલીઓ.

કોયલાની ખાણોના માલીક વર્ગ વિષે કંઇક કહ્યા પછી આપણે કોયલો ખોદી કાઢનાર લોક પ્રતિ વળીએ. આપણી બાજુએ જેને આપણે 'મજુર' અથવા 'હમાલ' કહીએ છીએ તેને આ બાજુએ 'કુલી' કહેવાય છે. આ લોકો સેન્ટાલ અને કોધ જાતના હોય છે. બેલચારી, ચમાર, મલા વગેરે જાતના લોકો પણ હોય છે ઘણુંખરૂ આ લોકો ગયા, મોરભંજ વગેરે જીલ્લામાના સાધારણ ખેડુતો હોય છે આ લોકો પોતાના કુટુમ્બો સાથે વર્ષના આઠ માસ ખાણોમા કામ કરવા આવે છે રંગે વધારે કાળા, મજબૂત બાંધાના અને સાધારણ કદના એ આપણા દેશબન્ધુઓ છે. એ લોકોમાં એક માણસ 'સરદાર' કહેવાય છે, તે બીજા પોતાની ટોળીના માણસોના ઉપરી જેવો હોય છે એક ટોળીના માણસો લગભગ એક જ ગામના અને એક જ જાતના હોય છે, અને ઘણુંખરૂં એકજ ખાણમા કામ કરે છે, અને એજ ખાણ પાસે બંધાવેલા ધાવડાંમા રહે છે.

ધાવડાં

ખાણની બાકીની જમીનપર આ કુલીઓને રહેવાને માટે ન્હાના ઝુંપડાઓ બાંધવામા આવે છે તેને "ધાવડા" અથવા "ગુફા" (Caves) કહેવામા આવે છે આ ધાવડાં એક ઢાળીઆ ઝુપડા છે બહારથી અંદર જવા માટે ફક્ત એક જ ન્હાનુ બારણુ હોય છે, અને એને કમાડને બદલે પતરાનુ ઢાંકણુ કરેલું હોય છે. અંદર જતી વખતે નીચા વળવું પડે છે અને કેટલીક વખત તો બેસીને અંદર જવા જેવો પ્રસંગ આવે છે બીજું એક પણ બારણું કે જાળીયું એમાં હોતું નથી. એક ઝુંપડી આરૂ છ ફુટથી નવ ફુટની લંબાઇ પહોળાઇ રાખવામાં આવે છે એક બાજુ રાંધવાનો ચુલો, એક બાજુ પાનીઆરૂં, સુવાનો ખાટલો (હોય તો) અને બીજુ રાચરચીલું એ ધાવડામાં જોવામા આવે છે. આપણે બહારથી અંદર જઇએ ત્યારે લગભગ એકાદ મીનીટ કશું જોઇ શકીએ નહી કારણ કે એમા એટલું અંધારૂં હોય છે. મારા ધંધાને લીધે મારે ઘણી વખત એમાં જવું પડે છે ત્યારે અંદર દીવો કરાવી જવુ પડે છે. કેટલીક વખતે વરસાદનુ પાણી ધાવડામાં આવે છે. આવા ઘરમા કુલી કુટુમ્બ (બે ત્રણ છોકરાં પુરૂષ અને સ્ત્રી) સુખ અને સન્તોષથી રહી શકે છે એમ અમલદાર વર્ગ ધારતો લાગે છે. નહી તો વધારે સારાં ઘરો બાંધવાને ખાણના માલીકોને આજ્ઞા કર્યા સિવાય એ લોકો રહેત નહી.

આર્થિક સ્થિતિ.

રહેવાના ઘરની સ્થિતિ જોઇ તે પછી એ લોકોની આર્થિક સ્થિતિ જોઇએ. પ્રત્યેક કુલી એક અઠવાડીઆમા છ દીવસ કામ કરે છે એક દિવસમાં એક કુલી અને તેની

સ્ત્રી થઇને દોઢથી બે ટન કોયલો કાપે અને ગાડીમા બોજે એક ટન કોયલો કાપે અને બોજે ત્યારે એને સાડા પાંચથી સાત આના સુધી પૈસા મળે, એટલે છ દીવસમાં એક કુલી અને કામીન ચારથી સાડા પાંચ રૂપીઆ કમાય છે, એમાથી આગળથી આપેલા પૈસા (બાયન) વગેરે ખાણુના માલીકો પાછુ લઇ લે તેના કપાય, એટલે કુલી પાસે ત્રણથી ચાર રૂપીઆ રહી શકે. કુલી કુટુમ્બને માસિક રૂપીઆ બારમાં સર્વ નીભાવવું પડે. આટલાથી એમનુ પુરૂં થતુ નથી તેથી એ લોકો કાબુલીઓમાથી પૈસા લે છે, અને જ્યારથી કાબુલીના પંજામા એ કુલી સપડાય છે ત્યારથી મરે ત્યા સુધી એમાથી નીકળી શકતો નથી. આ લોકોનું વ્યાજ ઘણું વધારે છે. એક રૂપીએ એક રોજનો એક પૈસો વ્યાજ અને મહીનાની આખરે વ્યાજ સાથે નાણાં પુરાં કરવાની શરત હોય છે આમ પૈસા પૂરા ન થાય તો કાબુલીઓ માર મારી પૈસા અદા કરે છે અને એ લોકોને પોલીસ અથવા અમલદારોનો બહુ ડર નથી. આ બાબતમાં સરકારે પગલા ભરવાની જરૂર છે અને આ કાબુલી શેઠીયાઓને તેમના દેશમાં જ જઇને ધંધો કરવા કહેવું જોઇએ. ઇગ્લાંડમાથી જ્યુ લોકોને એમ જ કરવામા આવ્યું હતું.

ખોરાક.

આ લોકો બે વખત ચોખા ખાય છે. કેટલાક કુટુમ્બો એક સમયે જ ખાય છે. શાકભાજી તથા મળે તો માંસાદિ પણ ખાય છે દર રવિવારે અત્રે બજાર ભરાય છે. તે સમયે આસપાસની ઘણી કોલીઅરીના મજુરો સાત દિવસનો ખોરાક લેવા આવે છે.

દારૂ.

સાધારણ રીતે ખાણુમાં કામ કરનાર મજુરોમાના ઘણા દારૂ પીએ છે. સારૂ પોષક ખાવાનું નથી મળતું અને કામ તો કરવું જ જોઇએ ત્યારે આ લોકો દારૂનો વધારે ઉપયોગ કરે છે. રવિવારે એટલે જ્યારે એ લોકોને અઠવાડીઆના કામ માટે પૈસા મળે છે ત્યારે સાજના દારૂ પીધેલા માલકટા રસ્તામાં ફરતા જોવામાં આવે છે. ખાણુના માલીકો જ્યારે વધારે કામ કરાવી લેવાની ઇચ્છા રાખતા હોય છે ત્યારે દારૂની બોટલની લાચ આપવામાં આવે છે. કોલીઅરીમા ફરતા અથવા અનુભવી માણસને "દારૂકા એક બોટલ" સાંભળવાના ઘણા પ્રસંગ આવે છે. આમ ટેવ પડી જવાથી અત્રેનું કામ છોડી જ્યારે એ લોકો પોતાને ઘેર પાછા જાય ત્યારે પણ દારૂ પીએ છે. આમ દારૂને ઉત્તેજન અપાય છે. ટેમ્પરન્સ એસોસીએશનવાળા ગૃહસ્થોએ ખરૂં કાર્ય અત્રે કરવાનુ છે, સભાઓ ભરીને દારૂ ન પીતા ગૃહસ્થોને ભાષણો સભળાવીને નહિ ખાણુના માલીકો પર અંકુશ મૂકવામા ન આવે ત્યાં સુધી કાંઇ લાભ થવા સંભવ નથી

ખાણમાંનુ કામ અને હવા

કુલીઓને ખાણુમા કામ કરવું પડે છે. ખાણુમાં કામ કરવુ એટલે સાઠ સીતેર ફુટના કુવામાં ઉતરીને ભોંયરાંઓમાં કામ કરવું એ છે. ખાણુમા બીલકુલ અંધારૂ

હોય છે તેમાંથી બચવા શેક ઓઇલના વગર ચીમનીના દીવા રાખવામા આવે છે પ્રત્યેક 'મલકટા' પાસે એક આવો દીવો હોય છે તેમાથી અતિશય ધુમાડો નીકળે છે. ખાણુમાં રાત દીવસ સરખું જ છે તેથી ત્યા બન્ને સમય કામ કરવામાં આવે છે. દીવાનો ધુમાડો હોય છે તે ઉપર પાણી ખેચવાનો વરાળનો 'પમ્પ' હોય છે તેમાથી વરાળ બહાર નીકળ્યાં કરે છે આવી હવામા કુલીઓ કામ કરે છે આપણે અંદર ઉતરીએ તો હવા વિના જરા ગુગળાતા હોઇએ એવું લાગે ખાણુમા સ્ત્રીઓ, પુરૂષો અને છોકરાઓ પણ હોય છે. ન્હાનું બાલક બાજુમાં સુતું હોય, અને બાપ કોલસો કાપતો હોય અને ટોપલાઓ ભરી ભરી માતા લઇ જતી હોય અને જ્યાં ટાલી (Trolly) ઉભી હોય તેમા નાંખતી હોય એક ટન કોલસો કાપીને ટાલીમાં ભરાય ત્યારે આ લોકોને પાંચ છ આના જેટલું મળે હવા, ખોરાક વગેરેની તંગીને લીધે એ લોકોની શારીરિક સ્થિતિ બહુ સારી નથી રહેતી અને મારા સાભળવા પ્રમાણે અને અત્રે વસતા જુના માણસોને પૂછતા એમ જણાય છે કે વીસ વર્ષ પૂર્વે જેવા મજબૂત માલકટા મળતા તેવા હાલમા દેખાતા નથી આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે વીસ વરસમાં આ કુલીઓની તન્દુરસ્તી પર કેવી અસર થઇ છે, અને હવે પછી કેવી થશે.

વૈદકીય સાહાય્ય.

હવે આપણે એ લોકોને વૈદકીય સાહાય્ય કેવી મળે છે એ જોઈએ. યુરોપીઅન માલીકોની ખાણુમાં તેઓ ઘણુંખરૂં એક સાધારણ સારો દાક્તર રાખે છે અને દવાઓ પણ રાખે છે. એથી પોતાની સારવાર સારી રીતે થઇ શકે અને બચેલા વખતમા કામદાર વર્ગ અને છેલ્લે 'માલકટા' પર દેખરેખ રાખવામા આવે આપણા દેશ બન્ધુઓની માલીકીવાળી ખાણોમા એવું કાંઇ ખાસ નથી. આ લોકો જુજ દવાઓ રાખે છે. દસ બાર ખાણુ વચ્ચે એકાદો દાક્તર રાખે છે; અને બહારથી આવેલા કૉમ્પાઉન્ડરો અથવા ન ભણેલા બીજાઓ અત્રે દાક્તર બાબુ થાય છે પોતાનુ ગુજરાન ચલાવવા આવા માણસોએ સારા દાક્તરોને આવવા દીધા નથી અને બહુ ટુકા પગાર માટે કોઇ ભણેલો દાકતર કાંઈ કારણુ સિવાય અત્રે આવે પણ નહિ. આવા કૉમ્પાઉન્ડર મહાશયોએ કોલીઅરીમાં દરરોજ જવાનું રાખ્યાથી અને માસિક ત્રણ ચાર રૂપીઆમા ત્રીસ વખત અને કામ પડે તો દરરોજ બે ત્રણ ધક્કા ખાવાનું પસંદ કર્યાથી દાક્તરી ધંધાની કીમત બહુ ઓછી કરી નાખી છે. બાબુને જરાક માથું દુખ્યું "બોલાવ દાક્તરને" બાબુને જરાક અપચો થયો "બોલાવ દાક્તરને" આમ ચપરાસીને હુકમ છુટે છે સાધારણ એવો નિયમ છે કે બાબુઓ દાક્તરને પોતાને ત્યા આવતા દેખે એટલે રોજમાંદા પડી જાય છે. એ લોકો દવા અને દાકતર માત્ર કાયદામા ફસી ન પડવા જેટલી હદ સુધી રાખે છે, પણ મલકટાની સંભાળ માટે રાખવામાં આવતા નથી. કૉલેરા વગેરે ફાટી નીકળતા રોગના સમયમા બહુ અડચણ પડે છે, પણ પાછા સારા વખતે એ વાત ભુલી જવાય છે સાધારણ જોનારને સહજ લાગે કે બાબુઓ પોતાના કામની અને પૈસાની વધારે દરકાર રાખે છે અકસ્માત વખતે સરકારને જવાબ દેવાની જોખમદારી માટે અને પોતાના મનને સન્તોષ આપવા માટે દાક્તરની નીમણુંક થતી લાગે છે. આ વિષયમા સરકારનુ ધ્યાન ખેચે-

વાના પ્રયત્નો હાલમા થવા લાગ્યા છે આ બાબતમાં જેટલું વધારે થાય તેટલુ કરવુ જોઇએ અને નવા કાયદાઓ થાય નહિ ત્યાં સુધી ખાણુના માલિકો કાંઇ કરી શકે એમ નથી.

ઉપસંહાર.

આપણે કુલીઓ, ધાવડા, આર્થિક સ્થિતિ, કુલીઓનો ખોરાક, દારૂ, ખાણનું કામ, ત્યાંની હવા વગેરે તથા એ લોકોને મળતી વૈદકીય સાહાય્ય વગેરે સર્વ જોયું આમાંની એક પણ પરિસ્થિતિ આપણને સન્તોષ આપે એમ નથી દારૂ પીવાને મળતું ઉત્તેજન એ સર્વથી વધુ ખરાબ વસ્તુ છે અસન્તોષ અને દયા એ બે લાગણી આપણા મનમા થઇ આવે છે. આ લોકોની ઉન્નતિ કરવા ઇશ્વર કોઇને પ્રેરણા કરે અથવા આ લોકોની સ્થિતિ તપાસી અને સરકાર તથા જનસમૂહ આગળ મૂકવા લોકમાન્ય શ્રીયુત્ ગાંધી જેવાની નજર આ પ્રતિ દોરાય તો જ આ લોકની સ્થિતિ સુધરે ખાણુના માલીકો આમાં કાંઇ કરી શકે એમ નથી અસ્તુ

કનુભાઇ અચાભાઈ દેસાઈ,

એલ. એમ. એન્ડ. એસ.

નેશનલ.

કાન્ત અને કાન્તા.

અંક બીજો.

દૃશ્ય પ્હેલું.—બગીચામાંનો એક ફુવારો.

કાન્ત અને કાન્તા આવે છે

કાન્ત—હું ત્હને ક્યાં લાવ્યો તે તું નથી જાણતી?—બગીચામાં જ્યારે બહુ જ ગરમી હોય છે ત્યારે ઘણુંખરૂ બપોરને વખતે અહીં બેસવા આવું છુ. આજે તો ઝાડોની છાય નીચે પણ બહુ ઉકળાટ થાય એવું છે

કાન્તા—અહા, પાણી કેટલું સ્વચ્છ છે!.....

કાન્ત—એ શીયાળા જેટલુ ટાઢું છે એક જુનું વિસરાયલુ ઝરણુ છે. એ કોઇ ચમત્કારિક ઝરણુ હોય એમ લાગે છે,—એનાથી આંધળાની આંખ ઉઘડી હતી,—લોકો એને "અંધ જનનું ઝરણુ કહે છે."

કાન્તા—હવે એ આંધળાની આખ નથી ઉઘાડતું?

કાન્ત—રાજા પોતે જ્યારથી આંધળો થયો ત્યારથી હવે કોઇ આવતું નથી......

કાન્તા—અહીં કેટલું એકાંત છે !......કંઇ અવાજ પણ નથી.

કાન્ત—અહીં હંમેશા અજબ શાંતિ હોય છે......પાણી ઉંઘતું હોય તે પણ કોઇ સાભળી શકે ...આરસપ્હાણના આલવાલની કોર પર તુ બેસીશ ? એક સ્થાન તો એવું છે કે ત્યાં કોઇ દિવસ સૂર્ય દેખા દેતો નથી......

કાન્તા—હું તો આરસપ્હાણ પર સુઇ જઇશ—પાણીનું તળીયું જોવાનું મ્હને મન છે......

કાન્ત—કોઇએ એ કદી જોયું નથી—કદાચ એ સાગર જેટલું જ ઉંડું છે.—એ ક્યાથી ઉતરી આવે છે એ હજી જણાયું નથી-કદાચ એ પૃથ્વીને તળીયેથી આવે છે .....

કાન્તા—તળીયે કંઇ ચળકતું હોય તો કદાચ કોઇથી જોઇ શકાય એમ છે......

કાન્ત—આમ વાંકી ન વળીશ ..

કાન્તા—પાણીને અડકવાનુ મ્હને મન થયું છે .....

કાન્ત—સરી ન પડે એ ધ્યાનમાં રાખજે.... લાવ ત્હારો હાથ પકડી રાખું.

કાન્તા—ના, ના, મ્હારા બન્ને હાથ પાણીમા બોળવાનું મ્હને મન છે... ..ત્હમને એમ લાગશે કે મ્હારા હાથ આજે માદા છે

કાન્ત—અરે ! અરે ! ધ્યાન રાખ ! ધ્યાન રાખ ! કાન્તા ! ....કાન્તા !.... —અરે ! ત્હારા વાળ !

કાન્તા—(ઉભી થઇને) નથી પ્હોચાતુ, . મ્હારાથી નથી પ્હોંચાતું .

કાન્ત—ત્હારા વાળ પાણીમાં બોળાયા . ..

કાન્તા—હા, એ મ્હારા હાથ કરતા વધારે લાંબા છે ... એ મ્હારા કરતા વધારે લાબા છે .. . (શાંત.)

કાન્ત—તું એને કોઇ ઝરણને કિનારે જ મળી આવી ?

કાન્તા—હા......

કાન્ત—ત્હને એણે શુ કહ્યું ?

કાન્તા—કંઈ નહીં;—મ્હને હવે યાદ નથી......

કાન્ત—એ છેક ત્હારી નજીક આવ્યો હતો ?

કાન્તા—હા; એણે મ્હને આલિંગન આપ્યું હોત.

કાન્ત—અને ત્હારી મરજી ન હતી?

કાન્તા—ના.

કાન્ત—કેમ મરજી ન હતી?

કાન્તા—અરે! અરે! પાણીને તળીયે કઇ પસાર થતું મ્હેં જોયું......

કાન્ત—ધ્યાન રાખ! ધ્યાન રાખ!—તું પડીશ! તું શેની સાથે રમત કરે છે?

કાન્તા—એણે મ્હને જે વીંટી આપી હતી ત્હેની સાથે .. ..

કાન્ત—ધ્યાન રાખ; તું એ ખોઇશ......

કાન્તા—ના, ના; મ્હારા હાથની મ્હને ખાત્રી છે . ..

કાન્ત—આટલા ઉંડા પાણી નજીક આમ રમત ન કર......

કાન્તા—મ્હારા હાથ ધ્રુજતા નથી

કાન્ત—તડકામા એ કેવી ચળકે છે!—હવામા તેને આટલી બધી ઉંચી ઉછાળ નહીં. .

કાન્તા—અરેરે!......

કાન્ત—કેમ પડી ગઇ?........

કાન્તા—એ પાણીમા પડી ગઇ!......

કાન્ત—ક્યાં છે? ક્યાં છે?.....

કાન્તા—હું એને ડુબતી દેખતી નથી ......

કાન્ત—મ્હને લાગે છે હું એને ચળકતી દેખુ છુ.. ..

કાન્તા—મ્હારી વીંટી?

કાન્ત—હા, હા, નીચે પેલી તરફ......

કાન્તા—અહા! અહા! આપણાથી એ કેટલી બધી આઘી છે!. ના, ના, એ એ નથી. એ એ નથી......એ ખોવાઇ ગઇ......ખોવાઇ ગઇ ...પાણી ઉપર મ્હોટા કુંડાળા સિવાય હવે બીજુ કંઇ રહ્યુ નથી.. ...આપણે શુ કરીશું? હવે આપણે શું કરીશુ?—..

કાન્ત—એક વીંટી માટે આટલી બધી ગભરાવાની જરૂર નથી. એમા કઇ નહીં... આપણને ફરી જડશે, કદાચ. અને નહીં જડે; બીજી લાવીશુ.....

કાન્તા—ના, ના, આપણને એ ફરી નહીં જડે, બીજી કોઇ પણ આપણને ફરી નહીં મળી શકે..... અને છતા મ્હને લાગ્યું હતું કે એ મ્હારા હાથમા જ હતી . ...મ્હેં મ્હારા હાથ ક્યારના એ બધ કર્યા હતા, અને તે છતાં એ પડી ગઇ . . સૂર્ય તરફ મ્હેં એ બહુ ઉંચે ઉછાળી......

કાન્ત—ચાલ, ચાલ, આપણે બીજે કોઇ દિવસે પાછા આવીશુ.. ...ચાલ, વખત થઇ ગયો છે એ લોકો આપણને મળવા આવશે. વીંટી પડી તે જ વખતે બપોરના બારના ટકોરા થતા હતા.

કાન્તા—"એ ક્યાં છે" એમ આપણને સુમન્ત પૂછશે તો આપણે શું જવાબ આપીશુ?

કાન્ત—સત્ય જ, સત્ય જ, સત્ય જ......

(જાય છે.)

દ્રશ્ય બીજુ —કિલ્લામાનો એક ખંડ પથારી પર સૂતેલો સુમન્ત જણાય છે, પથારી પાસે કાન્તા ઉભી છે

સુમન્ત—અહા ! અહા બધુ ઠીક જ ચાલે છ, એની કંઇ કીમત નથી. પરંતુ એ બન્યુ કેવી રીતે ત્હેની મ્હને સ્હમજણ નથી પડતી. હું જંગલમા શાંતિથી શિકાર કરતો હતો એકદમ અચાનક મ્હારો ઘોડો વિના કારણ ન્હાસી છુટયો એણે કંઇ અસાધારણ જોયું હશે ? . બપોરના બારના ટકોરા મ્હેં તરત જ સાભળ્યા હતા, બરાબર બારમે ટકોરે એ ચમકયો અને કોઇ આધળા ગાડા માણસ એક ઝાડ સાથે અથડાયો. મ્હે વધારે કંઇ સાભળ્યુંજ નહીં. શું થયું હતું ત્હેની હજી મ્હને ખબર નથી હું પડયો, અને એ મ્હારા ઉપર પડયો હશે, મ્હને લાગ્યું કે આખુ જંગલ મ્હારી છાતી પર આવી પડયું કે શુ ! મ્હને લાગ્યું કે મ્હારૂં હૃદય દબાઇ ગયું ! પરંતુ મ્હારૂ હૃદય હૃષ્ટપુષ્ટ છે એ કંઇ નથી, દેખીતી રીતે... .. ..

કાન્તા—થોડુ પાણી લેવાની ઇચ્છા છે?

સુમન્ત--ના, ના, મ્હને તરસ નથી લાગી

કાન્તા--બીજો તકીયો જોઇશે કે ? આ તકીયો ઉપર લોહીનો ન્હાનો ડાઘ છે

સુમન્ત—ના, ના, કંઇ જરૂર નથી, એમા કાંઇ નહી. હમણા મ્હારા મ્હોમાંથી લોહી પડ્યું હતું. ફરીથી લોહી પડશે, કદાચ

કાન્તા—ત્હમારી ખાત્રી છે ?...ત્હમને બહુ દરદ નથી થતુ ને ?

સુમન્ત—ના, ના, આવા તો બીજાં ઘણાયે અનુભવ્યા છે હું લોહનો અને લોહીનો બન્યો હતો.. આ કંઇ એક ન્હાના બાળકના હાડકા નથી, તું ગભરાઇશ નહી .

કાન્તા—ત્હમારી આંખો મીંચો અને ઉંઘવાનો પ્રયત્ન કરો. હું અહીં આખી રાત રહીશ...

સુમન્ત—ના, ના, તું આમ ત્હારી જાતને શ્રમ આપે એવી મ્હારી ઇચ્છા નથી. મ્હારે કંઇની જરૂર નથી; હું એક બાળક માફક ઉંઘીશ શું થયું, કાન્તા ! એકદમ તુ રડવા કેમ મંડી પડી ?...

કાન્તા—(અશ્રુપાત કરીને) હું...હું પણ માંદી છુ .. ..

સુમન્ત—તુ પણ માંદિ છે ?...ત્હને શુ દરદ થાય છે, ત્યારે, ત્હને શુ દરદ થાય છે, કાન્તા ? . .

કાન્તા—મ્હને ખબર નથી...હુ અહીં માંદી છુ...આજે ત્હમને કહી નાખવાનું મન થયું છે, મ્હારા પ્રભુ, મ્હારા પ્રભુ, હું અહીં સુખી નથી .....

સુમન્ત—કેમ, શું થયું છે, કાન્તા? શું છે? અને મ્હને તો કંઇ શક નથી... શું થયું કે?...કોઇએ ત્હને ઇજા કરી?...ત્હારૂં કોઇએ અપમાન કર્યું?

કાન્તા—ના, ના; મ્હને કોઇએ કંઇએ ઇજા નથી કરી...એવું કંઇ નથી...એવું કંઇ છેજ નહીં...પણ મ્હારાથી અહીં વધારે વખત નહી રહી શકાય શા માટે તે કંઇ સ્હમજાતું નથી.. મ્હને એમ થાય છે કે જાણે ન્હાસી જાઉં. ન્હાસી જાઉં!...હું અહીં રહીશ તો હું મરી જઇશ......

સુમન્ત—પણ કંઇ થયું છે ખરૂં? તું મ્હારાથી કંઇ છાનું રાખતી હઇશ?......મ્હને ખરેખરૂં કહી દે કાન્તા... ..રાજાએ? મ્હારી માતાએ? કાન્તે?.....

કાન્તા—ના, ના, કાન્તે નહીં કોઇએ નહીં ....ત્હમે મ્હને સ્હમજી ન શક્યા......

સુમન્ત—શા માટે ન સ્હમજું?......તું મ્હને કંઇ જ ન કહે તો પછી તું મ્હારી પાસે શું કરાવવા માગે છે! ..મ્હને બધું કહે એટલે હું બધું સ્હમજીશ.

કાન્તા—શું છે તે હું પોતે સ્હમજતી નથી.. . શું છે તે જ હું સ્હમજી શકતી નથી. ...મ્હારાથી કહેવાતું હોત તો હું ત્હમને કહેત .. ..મ્હારા કરતાં કંઇ બલવત્તર છે ખરૂ......

સુમન્ત—ચાલ, સ્હમજુ થા, કાન્તા—તું મ્હારી પાસે શું કરાવવા માગે છે?—તું હવે ન્હાની બાળક નથી —તું મ્હને છોડી જવા માગે છે?

કાન્તા—અરેરે! ના, ના, એવું કંઇ નથી.. . .હું ત્હમારી સાથે ન્હાસી જાઉં એમ થાય છે.... .અહીં જ માત્ર મ્હારાથી વધારે વખત નહીં રહી શકાય......મ્હને લાગે છે કે હું વધારે વખત જીવી શકીશ નહીં . ..

સુમન્ત—પણ તેમ છતા કંઇ કારણ હોવુ જોઇએ ત્હને કોઇ ગાંડી ગણશે લોકો આને બાળકનું સ્વપ્ન ગણશે —ચાલ, કદાચ કાન્ત તો નહીં હોય?—મ્હને લાગે છે કે એ ત્હારી સાથે ઘણુંખરૂં બોલતો નથી.

કાન્તા—હા, હા, કોઇક વાર એ મ્હારી સાથે બોલે છે. મ્હને લાગે છે કે હું એને ગમતી નથી; મ્હેં એ એની આંખમા જોયુ છે ...પરંતુ જ્યારે એ મળે છે ત્યારે મ્હારી સાથે બોલે છે ...

સુમન્ત—તુ એની સાથે ખોટું ન લગાડીશ એ હંમેશનો એવો જ છે એ જરા વિચિત્ર છે અને હમણાં એ દિલગીર છે; પોતાનો મિત્ર, કે જે મરવાની અણી પર છે અને જેને મળવા એનાથી જઇ શકાતુ નથી તે પોતાના મિત્ર બાબત એ વિચાર કરે છે.. ...એ બદલાશે, એ બદલાશે, તુ જોઇશ, એ યુવાન છે......

કાન્તા—પણ એવું કંઇ છે જ નહીં .....એવું કંઇ છે જ નહીં......

સુમન્ત—શું છે, ત્યારે?—અહીં જે જીવન ગાળવામાં આવે છે ત્હેની ત્હારાથી ટેવ પાડી શકાતી નથી? અહીં ગંભીર લાગે છે?—એ ખરૂં છે કે આ કિલ્લો બહુ જુનો અને મલિન છે.. ..એ બહુ શીત અને બહુ ઉંડો છે અને એમા જે જે

રહે છે, તે બધા કયારનાએ વૃદ્ધ થઇ ગયા છે જંગલવાળો—અજવાળા વિનાના જુના જંગલવાળો—પ્રદેશ પણ ગમગીન લાગતો જ હશે પરંતુ આપણી મરજી હોય તો એ બધુ જાગૃત કરી શકાય અને પછી હર્ષ, માણસનેએ દરરોજ મળતો નથી, બનાવો જેવા–આવે તેવા સ્વીકારવા જોઇએ. પણ મ્હને કંઇ કહે, કઇ નહીં, ગમે તે; ત્હારી મરજી હશે તે ગમે તે હું કહીશ......

કાન્તા—હા, હા; ખરી વાત છે .....અહીં આકાશ તો કોઇથી કદી દેખાતું જ નથી, આજે સ્હવારે મ્હેં એ પ્હેલી વાર જોયું . ...

સુમન્ત—ત્યારે શું એને લીધે તુ રડે છે, મ્હારી દીન કાન્તા?—બસ એટલુ જ, ત્યારે?—આકાશ ન દેખી શકવા માટે તું રડે છે?—ચાલ, ચાલ, આવી બાબતમા રડી પડે એવી હવે ત્હારી ઉમ્મર રહી નથી......અને વળી, ઉન્હાળો નથી બેઠો શુ? તું દરરોજ આકાશ દેખીશ—અને પછી, આવતે વર્ષે ...ચાલ, ત્હારો હાથ મ્હને આપ. મ્હને ત્હારા બન્ને ન્હાના હાથ આપ. (એ એના હાથ લે છે.) અહા! અહા! આ જ એ ન્હાના હાથ કે જેને હું ન્હાના ફુલ પ્રમાણે દબાવી શકું છુ . . .—ઉભી રહે! મ્હેં ત્હને જે વીંટી આપી હતી તે ક્યાં છે?

કાન્તા—પેલી વીંટી?

સુમન્ત—હા, આપણી લગ્ન વીંટી, ક્યાં છે એ?

કાન્તા—મ્હને લાગે છે......મ્હને લાગે છે એ પડી ગઇ......

સુમન્ત—પડી ગઇ?—કયા પડી ગઇ?—ત્હેં ખોઇ તો નથી ને?

કાન્તા—ના, ના, એ પડી ગઇ......એ પડી ગઇ હોવી જોઇએ .....પરંતુ એ કયા છે તે હુ જાણું છું......

સુમન્ત—કયા છે?

કાન્તા—ત્હમે જાણો છો......ત્હમે સારી રીતે જાણો છો. . કે દરીયા કિનારે ગુફા છે?

સુમન્ત—હા.

કાન્તા—વારૂ ત્યારે, એ ત્યાં છે......એ ત્યાં જ હોવી જોઇએ, એ ત્યા જ છે .. . હા, હા; મ્હને યાદ છે......આજે સ્હવારે આપણા કુંજ માટે હુ છીપ વણવા ત્યા ગઇ હતી ..કેટલી ઘણી સારી છીપો હતી.... એ-વીંટી મ્હારી આંગળીએથી સરી પડી......પછી દરીયામાં ભરતી થઇ; અને એ જડે તે પ્હેલાં તો મ્હારે બ્હાર નીકળી આવવું પડ્યું

સુમન્ત —ત્હને ખાત્રી છે કે એ ત્યાં છે?

કાન્તા—હા, હા; પૂરેપૂરી ખાત્રી છે......એ સરી પડી તે મ્હને જણાયેલું..... પછી, એકાએક, દરીયાનાં મોજાંનો અવાજ......

સુમન્ત—ત્હારે એની ખોળ માટે એકદમ જવુ જોઇએ.

કાન્તા—મ્હારે એની ખોળ માટે જવું જોઇએ?

સુમન્ત—હા.

કાન્તા—હમણા જ?—એકદમ?—અંધારામાં?

સુમન્ત—હમણા જ, એકદમ, અંધારામાં. ત્હારે એની ખોળ માટે એકદમ જવું જોઇએ. એ વીંટી ખોવાય ત્હેના કરતાં મ્હારી પાસે બીજું જે કંઈ હોય તે ખોવાય ત્હેનુ કંઇ નહીં. એ શું છે તે તું જાણતી નથી. એ ક્યાથી આવી તે તું જાણતી નથી. આજે રાત્રે દરીયામાં ખુબ પૂર આવશે. તું એને લેવા જાય તે પ્હેલા દરીયો જ એને લેવા આવી પ્હોંચશે......ઉતાવળ કર. ત્હારે એની ખોળ માટે એકદમ જવું જોઇએ......

કાન્તા—મ્હારી હિંમત નથી ચાલતી......એકલી જવાની મ્હારી હિંમત નથી ચાલતી......

સુમન્ત—જા, ત્હને ફાવે ત્હેની સાથે જા. પણ ત્હારે જવુ જોઇએ એકદમ, સ્હમજી? —ઉતાવળ કર, કાન્તને ત્હારી સાથે આવવા કહે

કાન્તા—કાન્ત! કાન્તની સાથે?—પણ કાન્ત નહીં આવે

સુમન્ત—તું જે કહીશ તે કાન્ત કરશે, ત્હારા કરતાં હું કાન્તને વધારે સારી રીતે ઓળખું છું. જા, જા; ઉતાવળ કર! વીંટી નહીં મળે ત્યા સુધી મ્હને ઉંઘ નહીં આવે

કાન્તા—અરેરે! અરેરે! હું સુખી નથી!.. ...હું સુખી નથી!. ...

(રોતી રોતી જાય છે.)

દૃશ્ય ત્રીજુ—ગુફા આગળ કાન્ત અને કાન્તા આવે છે

કાન્તા—(બહુ ઉશ્કેરાઇને બોલે છે). હા, એ અહીં જ છે, આપણે અહીં આવ્યાં. એટલું બધું અંધારૂં છે કે સમસ્ત અંધારામા ગુફામાં જવાનો રસ્તો કયો છે તે કહી શકાય તેમ નથી. ...આ બાજુ કોઇ તારા જ નથી. પેલા મ્હોટા વાદળના ફાટ્યા પછી ચંદ્ર બ્હાર આવે ત્યાં સુધી આપણે વાટ જોઇએ, એથી આખી ગુફામાં અજવાળું અજવાળું થઇ રહેશે, એટલે પછી આપણે ભય વિના અંદર જઇ શકીશું કેટલીક જગ્યા ભયાનક છે, અને હજી જેનું તળીયું જણાયું નથી એવા બે સરોવરો વચ્ચેનો રસ્તો બહુ જ ન્હાનો અને સાંકડો છે, મશાલ કિંવા દીવો લાવવાનું મ્હેં ડહાપણ વાપર્યું નહીં, પરંતુ મ્હને લાગે છે કે આકાશનું અજવાળું આપણે માટે પુરતુ થઈ રહેશે—તું આ ગુફામાં કદી ગઇ નથી?

કાન્તા—ના... ..

કાન્ત—ચાલ આપણે અંદર જઇએ;. ...એ ક્યા ગઈ એવો એ સવાલ કરે તો ત્હારાથી એ જગ્યાનું વર્ણન કરી શકાવુ જોઇએ. ..ગુફા બહુ મ્હોટી અને બહુ રમણીય છે. કેટલાક પદાર્થો છોડવા અને માણસો જેવા લાગે છે ભુરી ચીજોથી તો એ ભરપૂર છે છેક છેડે સુધી કોઇએ એમાં શોધખોળ કરી નથી. મ્હને લાગે છે કે એમાં મ્હોટો ખજાનો છુપાઇ રહ્યો છે. ઘણા વર્ષો પર વહાણો અથડાઇને નષ્ટ થયેલાં ત્હેના ખંડીયેર પણ ત્યા ત્હારી નજરે પડશે. પરંતુ નેતા વિના અંદર બહુ ઉંડા જવું નહીં. કેટલાક લોકો તો કદી પાછા બ્હાર આવ્યા જ નથી. બહુ આઘે

અંદર જવાની મ્હારી પોતાની હિંમત ચાલતી નથી. દરીયાનું કે આકાશનુ અજવાળું પડતું બંધ થશે કે તરત ત્યા આપણે અટકી પડીશું ત્યા જરાક અજવાળું પડગે તો ત્હને એમ જ લાગશે કે જાણે આકાશ પહેમ ત્યા પણ શુક્ર તારાઓથી ઢંકાઇ ગઇ ન હોય! પેલા ખડકોમાં આટલા બધા ચળકે છે તે સ્ફટિકના કે મીઠાના કટકા હશે એમ લોકો કહે છે.—જો, જો, મ્હને લાગે છે કે આકાશ સ્વચ્છ થવા લાગ્યું છે......મ્હને ત્હારો હાથ આપ, મૂઝીશ નહીં, આમ ધ્રૂજીશ નહીં કંઇ ભય નથી, આકાશનું અજવાળું દેખાતું બંધ થશે કે તરત આપણે અટકી પડીશુ.. .ગુફામા સંભળાતો અવાજ ત્હને આટલી બધી ગભરાવે છે શુ? એ તો રાત્રિનો અવાજ છે,-અથવા શાન્તિનો અવાજ છે .... આપણી પાછળ દરીયાનો અવાજ ત્હારે કાને પડે છે?—આજે રાત્રિ કઇ સારી લાગતી નથી......અહા! જો, અજવાળું થયું!......

(ગુફાના મુખમા અને અંધારાવાળા થોડા ભાગમા ચંદ્ર પૂરેપૂર અજવાળુ પ્રસારે છે, અને થોડા ઉંડાણમાં ધોળા વાળવાળા એક બીજા પાસે બેઠેલા એક એક બીજાને અડેલતા અને એક સ્થળે અડેલી ઉંઘના ત્રણ વૃદ્ધ ભિક્ષુક દેખાય છે)

કાન્તા—અહા!

કાન્ત—શું છે?

કાન્તા—એ તો.... .એ તો......

(ત્રણુ ભિક્ષુકો તરફ એ આંગળી કરે છે.)

કાન્ત—હા, હા, મ્હેં એઓને પણ જોયા છે.. ...

કાન્તા—ચાલો આપણે જઇએ!......ચાલો આપણે જઇએ! . ...

કાન્ત—હા . ...એ તો બીચારા ત્રણુ વૃદ્ધ માણસો ઉંઘી ગયા છે.... .આ પ્રદેશમાં દુષ્કાળ પડયો છે....એઓ અહીં સુવા કેમ આવ્યા હશે?......

કાન્તા—ચાલો આપણે જઇએ!......ચાલો, ચાલો... ચાલો આપણે જઇએ .. ..

કાન્ત—જોજે,આટલું જોરથી બોલતી નહીં. .. આપણાથી એ ઉઠે એ ઠીક નહીં......હજી એઓ ભર ઉંઘમાં છે......ચાલ.

કાન્તા—મ્હને છોડો, મ્હને છોડો, હું એકલા ચાલવુ પસંદ કરૂં છું......

કાન્ત—આપણે બીજે કોઇ દિવસે પાછા આવીશું. ....

(જાય છે.)

દૃશ્ય ચોથુ—કિલ્લામાનો એક ખંડ. જયન્ત અને કાન્ત જણાય છે

જયન્ત—ત્હમે જોયું હશે કે હાલ તુરત તો બધી તરફથી ત્હમને અહીં રોકી રાખવાનું જણાય છે અને આ નકામી મુસાફરી કરવા ના કહેવાય છે અત્યાર સુધી અમે ત્હમારા પિતાની સ્થિતિ ત્હમારાથી છાની રાખી છે; પરંતુ કદાચ એ નિરાશામય છે; ત્હમને ઉંબરેથી જ અટકાવી રાખવાને એટલું જ બસ થઇ રહેવું જોઇએ: પરંતુ બીજાં ઘણાં યે કારણો છે......જે વખતે આપણા શત્રુઓ જાગૃત થયા છે, અને ભૂખે મરતા

લોકો આપણી આસપાસ બળટે છે તે વખતે અમને છોડી ચાલ્યા જવાનો ત્હમને હક્ક નથી; અને વળી આ મુસાફરીની શી જરૂર છે? મૃત્યુ પામ્યો છે, અને સ્મશાનની મુલાકાત કરતાં જીવનમાં ગંભીરતર અન્ય ધર્મો છે જ. ત્હમે કહો છો કે ત્હમે ત્હમારા આળસુ જીવનથી કંટાળ્યા છો; પરંતુ ઉદ્યોગિતા અને ધર્મ રસ્તેથી મળી આવતાં નથી. ઉંબરે ઉભા ઉભા એઓની વાટ જોવી જોઇએ. અને એઓ પસાર થાય ત્યારે એઓને અંદર દાખલ કરવા જોઇએ; અને એઓ તો દરરોજ પસાર થાય છે જ. ત્હમે એઓને કદી જોયાંજ નથી શું? હું પોતે પણ ભાગ્યે જ હવે કદી એઓને જોઉં છુ, પરંતુ એઓને જોતાં હું ત્હમને શીખવીશ, અને જે દિવસે એઓ તરફ ત્હમે ઇશારત કરશો તે દિવસે હું ત્હમને એ બતાવીશ. તે છતાં, હુ કહું છું તે સાભળો; ત્હમારા જીવનનાં ઉંડાણમાથી આ મુસાફરી ત્હમેજ માગી છે એમ ત્હમે માનતા હો તો હું ત્હમને એ મુસાફરી કરવા ના નથી કહેતો, કારણ કે ત્હમારા જીવનમાં અને ત્હમારા નશીબમાં કયા બનાવ બનવા દેવા એ વિષે મ્હારા કરતાં ત્હમે વધારે સારી રીતે જાણી શકો એમ છો. થોડા વખતમા શુ બનવું જોઇએ એ હું જાણી લઉં ત્યા સુધી ત્હમને માત્ર રાહ જોવા જ હું કહીશ.... ..

કાન્ત—મ્હારે કેટલો વખત રાહ જોવી પડશે?

જયન્ત—થોડાં અઠવાડીઆં; કદાચ થોડા દિવસો......

કાન્ત—વારૂ હું રાહ જોઇશ......

(અપૂર્ણ) (જાય છે.)

ભરત.

---

*એની બેસન્ટ—એક મહામૈયાની જીવનકથા.

મનારીઓ—હું બહુ ન્હાનો હતો ત્યારે એક દિવસે મેં સાભળ્યું કે કાશીમાં એક મડમ આવી છે, તે હિન્દુ ધર્મનાં બહુ વખાણ કરે-છે, હિન્દુ ધર્મનો તે અભ્યાસ કરે છે, રૂદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરે છે, આસન વાળીને બેસે છે, યોગની ક્રિયાઓનો પણ અભ્યાસ કરે છે અને યોગની સિદ્ધિઓ પણ તેને પ્રાપ્ત થઇ છે, ત્યારે મને અચરજ લાગ્યું કે આ મડમ તે કોણ હશે, કેવી હશે, એની પાસેથી આપણને પણ શીખવાનુ મળે તો કેવો આનંદ આવે! તેની સાથે એમ પણ મને લાગ્યું કે આપણે હિન્દુ કહેવા ઇએ છીએ, સનાતન ધર્મમાં આપણે જન્મ લીધો છે છતા આપણા ધર્મમાં શું શુ છે

* ભગિની સમાજમા તા ૪ થી ઓગસ્ટને રોજ આપેલુ ભાષણ.

તે આપણને ન આવડે અને સાહેબ લોકો અને મડમો આપણાં શાસ્ત્રો હોંસથી વાંચે અને શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું ઉમંગથી પાલન કરે! તે વખતે પંડિત મેક્ષમુલરની લોકો બહુ વાતો કરતા—કે મેક્ષમુલરે વિલાયતમા બેઠા બેઠાં સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો અને આપણા વેદ શાસ્ત્ર, પુરાણ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, વગેરેનાં ભાષાંતરો ઇંગ્રેજી ભાષામાં છે. વિશેષ એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે આપણા ચારે વેદ જર્મનીમાં છપાય છે અને ત્યાંથી તે આપણા લોકો મંગાવે છે. આવી વાતો સાંભળવાથી મનને ઘણો અસંતોષ થતો, મને લાગતું કે આપણે—હિન્દુ પ્રજા—તદન નિર્માલ્ય થઇ ગયાં છીએ, પણ જ્યારે હું સ્વામી વિવેકાનંદે અમેરિકામા આપણા ધર્મનો ડંકો વગાડયો એમ સાંભળતો ત્યારે મારૂ હૃદય ઉછળતું અને ધર્મના ગૌરવથી હું મલકાતો, અને જોરથી વિવેકાનંદ, રામતીર્થ, અને વીરચંદ ગાંધીના નામ પુકારતો અને આનંદ માનતો, પણ મૈયા એની બેસંટનું નામ મેં સાંભળ્યું ત્યારે તો મને કઇક અલૌકિક ચમત્કાર લાગ્યો

સંસારના ઘણા મહાપુરૂષોના અને મહાન સ્ત્રીઓનાં મેં ચરિત્ર વાંચેલા–મોટા શૂરવીરો, મહાન પંડિતો, દાનેશ્વરીઓ, પરોપકારી પુરૂષો, મહાન કવિઓ, પયગમબરો, ભકતજનો, અને યોગીઓ તેમ જ સતી સ્ત્રીઓ, વીરાંગનાઓ, વિદુષીઓ, રાજ્યકર્તીઓ, યોગિનીઓ, રૂષિકુમારીઓ, અને મીરાબાઇઓ–આખું "મહાજન મંડળ" "ચરિત્ર ચંદ્રિકા" "ભકતમાળ" નારાયણ હેમચંદ્રના પુસ્તકો અને "સતી મંડળ" હું વાંચી ગયો હતો, પણ તેમાથી મિસિસ એની બેસંટનુ જીવન કોને મળતું આવે છે એ શોધવું બહુ મુશ્કેલ હતું. કાશી જઇ આવેલ કોઇ પણ માણસ મને મળે કે તુરત તેને પુછતો કે આ બાઇને તમે જોયા છે? એક વખત તેમનો ફોટોગ્રાફ જોયો. કંઇક માનની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ પણ કઇ બરાબર વાત સમજાઇ નહિ, કારણ કે કેટલાક અશ્રદ્ધાળુ લોકો અને નિંદાખોર એમ પણ કહેતા કે એ બાઇ બહુ લુચ્ચી છે, દાંભિક છે. હિન્દુ ધર્મ ઉપર પ્રીતિ રાખવાને બ્હાને ભોળા ભાવિક હિન્દુઓને ભમાવે છે અને ઇતર અણસમજુઓ એટલી હદ સુધી જતા કે એ તો મીશનરી છે અને લોકોને ગુપ્ત રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવવાને માટે જ રૂદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરે છે આવા લોકની જોડે હું લડતો, પણ મારી સમજ અધુરી હતી, મારૂં જ્ઞાન અપૂર્ણ હતું

એમ કરતા કરતાં મૅટ્રિકયુલેશનની પરિક્ષા આપવા હું અમદાવાદ ગયો. રસ્તામાં ટ્રેઇનમા એક સુશિલ પારસી ગૃહસ્થ મળ્યા અને મિસિસ બેસન્ટ, "થીઓસોફી" અને "થીઓસોફીકલ સોસાઇટી"ની વાતો નીકળી. મારી થોડી ઘણી શંકાઓનું સમાધાન તેમણે કર્યું અને મને બે ત્રણ પુસ્તક વાચવા આપ્યા, તથા જણાવ્યું કે આપણે મનુષ્યમાત્ર બધા ભાઇઓ છીએ અને આપણે ભાઇઓની પેઠે સંસારમાં રહેવું જોઈએ એવો સિદ્ધાંત પાળનારૂં મંડળ આખા જગતમા આ એકજ છે. મિસિસ બેસન્ટના ગુરૂ મૅડમ બ્લાવાટસ્કીની ઘણી વાતો કરી તેમજ તેમના સહાધ્યાયી કર્નલ આલકોટનાં બહુ વખાણ કર્યાં અને જણાવ્યું કે

મિસિસ બેસન્ટને હિન્દુસ્તાનમા આવ્યાને બહુ વરસ થયાં નથી એટલામાં તો હિન્દુ ધર્મનો તેમણે બહુ સારો અભ્યાસ કરી લીધો છે અને તેમનાં વ્યાખ્યાનો અતીશય બોધક અને મનોહર છે. મેં આ પારસી ગૃહસ્થનો બહુ ઉપકાર માન્યો અને હું અમદાવાદ આવ્યો.

મે એમ સાંભળ્યું હતું કે મિસિસ બેસન્ટનો આખા જગતની સ્રી વક્તાઓમાં પ્હેલો નંબર છે, એટલુંજ નહિ પણ પુરૂષ વક્તાઓમા પણ એમના જેવા બોલનારા થોડા છે એમની બોલવાની છટા, એમની વાણીનો અસ્ખલિત પ્રવાહ, શ્રોતાજનોને તલ્લીન બનાવી દેવાની કળા, એમના રસની જમાવટ તથા જે વિષય ઉપર ભાષણ આપે તે વિષયનુ તાંદૃશ્ય સ્વરૂપ ખડુ કરવાની અદ્ભૂત શક્તિ વિષે અનેક વાર સાંભળેલું હોવાથી અને ખાસ કરીને આપણા ધર્મના વિધવિધ વિષયો ઉપર પણ ઉત્તમ પ્રકારના વ્યાખ્યાનો આપે છે, એ વિચારથી તેમના ભાષણો સાંભળવાની મને ઘણી ઉત્કંઠા હતી પણ મારી પરિક્ષાના વખત પર તેઓ અમદાવાદ આવે એમ ન હતા અને હું કાશી જઇ શકુ એમ ન હતું. પણ પરિક્ષા પૂરી થયા બાદ મિસિસ બેસન્ટના એક શિષ્ય સખારામ ગણેશ પંડિત થીઓસોફી, કર્મ, પુનર્જન્મ, અવતાર, વિગેરે વિષયો પર ભાષણો આપવાના છે એમ જ્યારે સાંભળ્યુ ત્યારે કંઈક આનંદ થયો. એમના શિષ્યનાં ભાષણો સાંભળવાથી અને કઇક ઓર મોહિની લાગી. તેમને ઘેર હું મળવા જતો અને જ્યારે તેમની પાસેથી સાંભળ્યું કે પોતે પરણવાના નથી તથા મિસિસ બેસન્ટની સાથે રહી આખી જીંદગી સંસારમાં પરમાર્થનું કામ કરવું છે ત્યારે મને થયું કે જે મૈયાના બોધથી આવો એક ઋષિ કુમાર જેવો માણસ પોતાનું આખુ જીવન જનહિતાર્થે અર્પણ કરવા તત્પર થયો છે તે મૈયા કોઇ મહા ભગવતી હોવી જોઇએ મને મિસિસ બેસન્ટના લખેલા થોડા એક પુસ્તકો અમદાવાદમા ભેટ તરીકે મળ્યા અને ઘેર જઇ નીરાતે વાચવા મંડયો. આ વાત સત્તર અઢાર વરસ પ્હેલાંની છે.

મને જે પુસ્તકો મળ્યાં હતા તેમાં શ્રીમત ભગવદગીતાનું મિસિસ બેસન્ટે ઇંગ્રેજીમાં કરેલુ સરળ ભાષાંતર હતું મને સંસ્કૃત હજી પણ બરાબર આવડતું નથી પણ ઇંગ્રેજી ભાષાતરની સહાયતા વડે હું ગીતાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. આ વખતે મિસિસ બેસન્ટ બનારસ એટલે કાશીમા થાણુ રાખી થીઓસોફીકલ સોસાઇટીનું કામ કરતા. તેમના ગુરૂ માડામ બ્લાવાટસકી સમાધીસ્થ થયા હતા અને તેમનુ અધુરૂં કાર્ય મિસિસ બેસન્ટે ઉપાડી લીધુ હતું. થીઓસોફીકલ સોસાઇટીનું એક મોટું આશ્રમ મદ્રાસથી બે ત્રણ માઇલ દૂર અદ્યાર નદિના મુખ આગળ સમુદ્ર કિનારે એક મોટા બગીચામા હતું અને બીજું કાશીમાં હતું. મદ્રાસમા કર્નલ ઑલકૉટ અને તેમના થોડાએક દેશ વિદેશનાં અનુયાયીઓ રહેતા અને કાશીમાં મિસિસ બેસન્ટની સરદારી હેઠળ સાધુ જીવન ગાળનારાની એક નાની સરખી મંડળી હતી, તેમાં બાબુ ભગવાનદાસ, બાબુ ઉપેન્દ્રનાથ વસુ અને બીજા સમર્થ વિદ્વાનો અને સફેદ વસ્રધારી સાધુઓ રહેતા.

મિસિસ બેસન્ટની કામ કરવાની શકિત ઘણી અદ્‌ભૂત છે. ખાનગી અભ્યાસ કરવો, જાહેર વ્યાખ્યાનો આપવા, ન્યુસ્પેપરમા લેખો લખવા, અઠવાડીક તથા માસિક પત્રો ચલાવવા, દરરોજ સવારે સાંજે કથા, વાર્તા તથા શાસ્ત્રની ચર્ચા કરવી, આશ્રમની નાણાં સંબંધી વ્યવસ્થા રાખવી અને દુનીઆના જુદા જુદા દેશોના અગ્રગણ્ય થીઓસોફીસ્ટો જોડે પત્રવ્યવહાર ચલાવવો એ કંઇ જેવું તેવું કામ નથી. ઉપરાંત દર વરસે એક યાત્રા આખા હિન્દુસ્થાનની તથા એક ચક્કર વિલાયત, અમેરિકા વિગેરે દેશોમાં મારી આવીને પોતાના મૂળ કાર્યને સબળ તથા સુદૃઢ બનાવવું એ એમનું નિત્યકર્મ હતું. વિશેષમાં વરસે બે ચાર મોટાં ગ્રંથ રચવાના એ તો જુદું.

પણ એ બધું કામ તો કઇ હિસાબમાં નહિ. કાશીપુરીમાં વસવાટ કર્યા પછી તુરતજ એમને લાગ્યું કે હિન્દુ બાળકોને સરકારી શાળાઓ તથા કૉલેજોમાં જે કેળવણી મળે છે તે અધુરી છે, ખામીવાળી છે અને તેમાથી ઘણે ભાગે કાચા માસ્તરો, પંતુજીઓ તથા કારકુનો બને છે. મને લાગતુ કે જે કેળવણીનો પાયો ધર્મના અભ્યાસ ઉપર નથી તે કેળવણી નિરર્થક છે. બાળકને મહાન બનાવવાને બદલે તેની બુદ્ધિને સંકુચિત કરે છે. સાહેબ લોકો આપણા મુલકમા આવ્યા બાદ તેમના ખ્રીસ્તી ધર્મગુરૂઓ ઇસ્પીતાલો, શાળાઓ, કૉલેજો, ઉદ્યોગશાળાઓ વિગેરે ખોલવા મંડયા અને પોતાનાં જાહેર વ્યાખ્યાનોમાં અન્ય ધર્મોના દૂષણ બતાવી પોતાના ધર્મની મહત્તાનુ જોસભેર સમર્થન કરવા મંડયા આમ કરવામા તેમનો મુખ્ય હેતુ પરધર્મીઓને પોતાના ધર્મમાં વટલાવવાનો હતો એ હેતુ ખ્રીસ્તી ધર્મગુરૂઓ કંઇક અંશે પાર પાડી શકયા હતા. તેઓ એમ જ માને છે અને સમજાવે છે કે ભગવાન ઇસુ ખ્રીસ્તને ભજનારા લોકો સ્વર્ગમા જશે અને બાકી બીચારા લોકો નર્કની યાતના સહન કરશે. આવી જાતની માન્યતા તેમની હોવાથી તે પોતાના ઇંગ્લાંડ, પોર્ટુગાલ, અમેરિકા આદિ ધનવાન દેશોમાંથી ધર્મનો ફેલાવો કરવાના અને અધમ મનુષ્યોને ભગવાન ઇસુ ખ્રીસ્ત મારફત મુકિત અપાવવાને બ્હાને લાખો રૂપીઆ ધનવાન લોકો પાસેથી લાવી હિન્દુસ્થાનમા પોતાના દેવળો, મઠો, અને આશ્રયો સ્થાપતા અને હિન્દુ ધર્મની તથા બીજા ધર્મોની ખુલ્લી રીતે મશ્કરી કરતા ઉપરાંત ઇસ્પીતાલોમાં દર્દીઓની સારવાર કરતા અને શાળાઓમાં ખ્રીસ્તી ધર્મ શીખવતા, બાઇબલનો અભ્યાસ કરાવવા અને સૌથી વધારે ઉદ્યોગશાળાનાં મકાનો બાંધી હલકા વર્ગના હિંદુ તથા મુસલમાનોને વટલાવી, સાહેબ લોક જેવા કપડા પહેરાવી તેમને ખાવા પીવા તથા પહેરવા ઓઢવા તથા રહેવા કરવાનાં સાધનો પુરા પાડતા અને થોડા ઉંચ વર્ણના માણસો પણ તેમના બોધથી મોહ પામી વટલી જતા. પણ આવી સ્થિતિની સામે આર્ય સમાજે લડવાનું શરૂ કર્યું અને ભટ્ટ મેક્ષમુલરે તથા બીજા જર્મન અને ઇંગ્રેજ વિદ્વાનોએ આપણાં, ધર્મશાસ્ત્ર, અને તત્વજ્ઞાનના વખાણ શરૂ કર્યાં તેથી લોકોને કંઇક અસર થઇ ખરી પણ મિસિસ બેસન્ટે જ્યારથી ઝુંડો ઉપાડયો ત્યારથી એ ખ્રીસ્તી મીશીનરીઓ એટલે ધર્મગુરૂઓનુ કામ બહુ ધીમું પડી ગયું છે. મિસિસ બેસન્ટને એ લોકો બહુ ગાળો ભાંડવા મંડયા અને હજીએ તેમને લાગ ફાવે ત્યારે મિસિસ બેસન્ટની ઝાટકણી તેઓ કાઢે છે, પણ આ બાઇ કંઇ ડરી જાય કે પોતાનું કાર્ય મુકી દે એવાં ન હતાં

વિલાયતમાં મિસિસ બેસન્ટે ખ્રીસ્તી ધર્મનો ત્યાગ સને ૧૮૭૪ ની સાલમા લગભગ ૨૭ વરસની ઉમરે કર્યો હતો. પોતાને ધર્મ જીજ્ઞાસા અતિશય હોવાથી પોતાના પતિ રેવરંડ મી. બેસન્ટ ને જુદી જુદી જાતના સવાલો પૂછી કંટાળો આપતાં. પ્રભુ ક્યા છે? પ્રભુ કેવો છે? પ્રભુનું સ્થાન ક્યાં? પ્રભુ દયાળુ છે તો પછી સંસારમા પાપી લોકોનું શું કામ છે? પ્રભુ ન્યાયી છે તો એક સુખી અને બીજો દુઃખી શું કામ છે? પ્રભુ સર્વ શક્તિમાન છે તો જુલમગારોથી નબળાઓનું રક્ષણ કેમ કરતો નથી? માણસ જન્મ પહેલા ક્યા હોય છે અને મરણ પછી ક્યાં જાય છે? શું કામ જાય છે? અને પછી તેનુ શુ થાય છે? આવી જાતના પ્રશ્નો પુછનારી સ્રીથી ધર્મગુરૂ મીસ્ટર બેસન્ટ કંટાળતા અને પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપી ન શકે માટે પોતાની સ્રીને ગાળો ભાડતા. પણ ગાળો ખાઇને શાંત બેસી રહે એવી ગરીબડી ગાયના ગુણ મિસિસ બેસન્ટમા ન હોતા એ તો ગીરાણાદનો અવતાર એટલે રાણીજી ગભરાયા અને કોરટની રજાથી એ પતિ પત્નિ રાજીખુશીથી જૂદાં રહેવા મંડયા તે વખતે તેમને એક દીકરો અને એક દીકરી હતા, છતા તેમનો ધર્મ અભ્યાસ પુર જોસમા ચાલુ હતો, પણ તેમનું શંકા સમાધાન કરનાર કોઇ ન હતું તેથી તે વખતના મહાન નાસ્તિક અને હિંદુસ્થાનના પરમ મિત્ર મી ચાર્લસ બ્રાડલો નામના મહાપુરૂષના નિરીશ્વર વાદમા તેઓ જોડાયા, અને તેમની જોડે અનેક પરમાર્થના કામમા સહાય કરી. વિલાયતની રાજકીય હીલચાલમા, સાંસારિક સવાલોમા, ગરીબ લોકોની વ્હારે ચઢવામા—ભાષણો આપીને તથા છાપા કાઢીને તથા વર્તમાન પત્રોમા લખાણ કરીને-તે ઉમંગ સર્યો ભાગ લેવા મંડયા અને દરમ્યાન તેમણે રસાયનશાસ્ત્ર, વીજળીશાસ્ત્ર, સ્વર પ્રકાશ અને વાયુશાસ્ત્ર, તથા ગતીશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર એવા કઠણ વિષયોનો અભ્યાસ કર્યો તથા કૉલેજમા ભણતા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપી પોતાનો ઉદર નિર્વાહ મુશ્કેલીથી ચલાવતા આવી રીતે કામ કરતાં તેમને ઘણા મોટા માણસોના સમાગમમા આવવું થયું અને તેમની ખ્યાતી વધી, પણ ચુસ્ત ખ્રીસ્તી લોકો અને ટુકી બુદ્ધિના ધર્માંધ માણસો તેમને નાસ્તીક કહીને બહુ ગાળો ભાડતા, શાસ્ત્રાર્થ કરવામા તેમનો નંબર પહેલો હોવાથી મહાત્મા ગ્લાડસ્ટન જેવા મુખ્ય પ્રધાન જેવા માણસોની સાથે પણ વાદવિવાદ ચાલતો અને આ બુદ્ધિમાન મહાબાયાના પ્રભાવનો સર્વત્ર પ્રતાપ પડતો છેવટે ૧૮૮૯ ની સાલમા તેમને મૅડમ બ્લાવટસકીની સાથે ઓળખાણ થયું અને ત્યારથી તેમના પગલા આપણા દેશ તથા આપણા ધર્મ તરફ વળ્યા.

આવી એક અદ્દભુત સ્રીથી ખ્રીસ્ની ધર્મગુરૂઓ ત્રાસ પામે એમા નવાઇ ન હતી પણ માત્ર ભાષણ આપીને બેસી રહેવુ એ વાત મિસિસ બેસન્ટને ગમતી ન હોતી. તેથી શ્રી કાશી ક્ષેત્રમા હિન્દુ ધમ શીખવનારી શાળા તેમણે સને ૧૮૯૮ માં કાઢી. આ સ્કુલને માટે પૈસા લોકો પાસેથી ઉઘરાણું કરીને મેળવ્યા અને જુદા જુદા પ્રાંતો-માથી સાધુ જીવન ગાળનારા માણસોને શિક્ષક તરીકે નીયત કર્યા તે દરમ્યાન ઇગ્રેજીમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે તથા માણસો માટે આપણા ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજાવનારા પુસ્તકો યોજાવી, પંડિતો પાસેથી સુશોધન કરાવી બ્હાર પાડયા અને અપૂર્વ મહેનતથી સેંટ્રલ

હિંદુ સ્કુલ માટે નાણાં મેળવી તેમાંથી કૉલેજ બનાવી અને રૂપીઆ પંદર લાખ એકઠા કરી કૉલેજને ઉત્તમ સ્થિતિમાં મુકી, અને દેશ દેશાવરના હિંદુઓને જાગૃત કર્યા રાજા રજવાડા પાસેથી, ધનાઢ્ય શહેરીઓ પાસેથી અને સામાન્ય સ્થિતિના માણસો પાસેથી પણ મુસાફરીઓ કરી, વ્યાખ્યાનો આપી, ટાઢ તડકો સહન કરીને આવું ઉત્તમ પરિણામ આણ્યું

મિસિસ બેસન્ટનો મોટો અભિલાષ એ હતો કે કાશીમાં હિન્દુ વિદ્યાર્થીઓને ધર્મના જ્ઞાન ઉપરાંત સર્વ પ્રકારનું વ્યવહારિક જ્ઞાન ઉંચામાં ઉચું જેવું વિલાયતમા મળે છે તેવું મળે તે માટે એક હિન્દુ યુનિવર્સીટી (વિશ્વવિદ્યાલય) સ્થાપવું. આ કાર્યનું તેમણે બીજ રોપ્યું અને પ્રયાગરાજવાળા પંડિત મદનમોહન માળવીયા તથા દરભંગાના મહારાજાની સહાયતાથી રૂ. એક કરોડનું ફંડ ભેગું થયું છે અને તે આજે સંપૂર્ણ કળાથી શ્રી કાશીક્ષેત્રમાં ચાલુ છે આ વિશ્વવિદ્યાલયની ભાવના જાગૃત કરવાનું અને તેનો પાયો નાખવાનું વર્થમાન આ જગતજનનીને છે. વિશ્વવિદ્યાલયના પાયામાં જે શ્લોકો લખાયા છે તેમાં વસંતી કેળવયાના ગુણગાનને અગ્રસ્થાન આપ્યું છે.

આ વખત દરમ્યાન મદ્રાસમાં અધ્યાર ખાતે થીઓસોફીકલ સોસાઇટીના આદ્ય પ્રમુખ કર્નલ ઑલકોટે દેહ છોડયો અને મિસિસ બેસન્ટને સર્વ દેશોની સોસાઇટીની શાખાઓના બહુ મતથી તેમની પછી પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા. પ્રમુખ તરીકે તેમને કાશી છોડીને અધ્યાર ખાતે રહેવાનું થયું અને તેમના પ્રમુખપદ દરમ્યાન સોસાઇટીનું કાર્ય ઘણું આગળ વધ્યું છે મેમ્બરો વધ્યા, શાખાઓ વધી, સાહિત્ય વધ્યું અને સામાન્ય જનસમાજની છાપમા પણ વધી આજે એવો એક પણ શીખેલો કે ભણેલો પુરૂષ દુનીઆના કોઇ પણ ભાગમા નહિ હોય કે જે થીઓસોફી અથવા થીઓસોફીકલ સોસાઇટીના કામથી વાકેફ ન હોય પોતે મહા કર્મયોગીની હોઇ, બીજાઓને કર્મયોગી બનાવે છે અને તેમના અધ્યારના આશ્રમમાં આજે એકસોથી વધારે કર્મયોગીઓ રહે છે અને પોતાના આત્માનું તથા પરનું કલ્યાણ સાધે છે સોસાઇટીના મેમ્બરોમા મોટા મોટા અમીરો, ધનાઢ્ય માણસો, વિદ્વાનો તેમજ સામાન્ય સ્થિતિના માણસો છે કોઇ ધર્મની નિંદા ન કરવી, સર્વ ધર્મમાં સારૂ શું છે તેની શોધ કરવી, પોતપોતાનો ધર્મ એકનિષ્ઠાથી પાળી બીજાના ધર્મને માન આપવું, મનુષ્યમાત્ર સૌ ભાઇ છે તેમાં કાળો ગોરો કોઇ નથી, સૌ એક કુટુમ્બના પરિવાર છે તેમ માનવું તથા આપણી આધ્યાત્મિક શક્તિઓને ખીલવી પરમપદે પહોંચવું એ આ સોસાઇટીના ત્રણ મુખ્ય મંતવ્યો છે પણ સોસાઇટીએ નવો પંથ સ્થાપ્યો, કે નવો વાડો બનાવ્યો છે એવું કંઇ નથી આ સોસાઇટીના સર્વ મેમ્બર બંધુ ભાવનો સ્વીકાર કરે છે પણ બાકી સહુ વાતોમા સ્વતંત્ર છે.

આવી રીતે હિંદુસ્થાનમાં રહીને, ધર્મ, સાહીત્ય, સંસારિક વિષયો અને બીજી બાબતોમા જાગૃતિ ફેલાવતાં એમને લાગ્યું કે હિંદુસ્થાનની રાજ્યસંસ્થામાં ઘણા સુધારાની જરૂર છે અને દુનીઆના દેશોમાં હવે પછીના જમાનામાં હિંદુસ્થાન તથા

હિંદુસ્થાનની પ્રજા બહુ આગેવાની ભર્યો ભાગ ભજવશે એવી તેમને અચળ શ્રદ્ધા હોવાથી તેમણે પોતાનો રાજકીય બાબતોનો અભ્યાસ આગળ વધાર્યો. પણ દરમ્યાન એક વાત એવી થઈ કે જેમાથી બાર મહિના સુધી કોર્ટ દારણારે તેમને ચઢવું પડ્યું. એક મદ્રાસી બ્રાહ્મણના બે પુત્રો તેમની પાસે રહેતા અને તેમની દેખરેખ હેઠળ તેમનો અભ્યાસ ચાલતો. મિસિસ બીસાન્ટ એમ માને છે અને તેના ઘણા અનુયાયીઓ પણ એમ માને છે કે આ લડાઇ પછી મહાવિષ્ણુનો એક અવતાર થશે અને તે અવતાર જગતનો ઉદ્ધાર કરશે. આ બે બ્રાહ્મણ પુત્રો એ અવતાર પ્રસંગે મહાન કાર્ય કરશે એવી શ્રદ્ધાથી તેમને વિશેષ અભ્યાસ માટે વિલાયત મોકલ્યા. ત્યાર પછી તે બાળકોના પિતાએ મિસિસ બેસન્ટ સામે કેસ માંડયો અને છેવટે તે કેસમાં પિતા નહિ જીતવાથી એ વાતનો અંત આવ્યો.

આ કેસમાંથી ફારેગ થઇને તેમણે રાજકાર્યમાં માથું માર્યું પ્રથમ તો આપણા દેશના રાજ્યમા સુધારા કરવાની નેમથી આજે ત્રીસ વરસ થયાં દેશના જુદા જુદા ભાગમાં જે મહા પુરૂષોનો વાર્ષિક મેળાવડો થાય છે, તથા જેને નૅશનલ કૉંગ્રેસ કહેછે તેની તમામ સૂચનાઓ તથા ફરીઆદો તથા ઠરાવોનો અભ્યાસ કરી તેનુ એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું અને ત્યાર પછી દેશના જુદા જુદા ભાગમા ફરી આગેવાનો સાથે મસલત ચલાવી ખરી સ્થિતિથી વાકેફગાર થયાં અને,પોતાના વિચારો વિલાયતની સરકાર, વિલાયતની પાર્લીમેન્ટ, વિલાયતની પ્રજા તથા અત્રેના સરકારી અધિકારીઓ અને પ્રજાજનોના ધ્યાનમાં ઉતરે તેટલા માટે પ્રથમ સને ૧૯૧૪થી એક અઠવાડીક પત્ર મદ્રાસમાં ચાલુ કર્યું. તેનુ નામ ધી કૉમન વીલ (સૌનુ કલ્યાણ) એમ રાખ્યુ અને વિલાયતમાં તેમજ અત્રે ભાષણો આપવાની શરૂઆત કરી. ત્યાર પછી તરત જ તેમણે ઇંગ્રેજીમા એક રોજનું પત્ર 'ન્યુ ઇંડીઆ' નામે ચાલુ કર્યું અને તેમા દેશને તથા પ્રજાને શું શુ જોઇએ છે, દેશીજનોને મોટા હોદ્દા શુ કામ નથી મળતા, બીજા દેશો સાથે સરખાવતા હિંદુસ્થાન કેટલો ગરીબ છે, એ ગરીબીનાં કારણો શુ શુ છે, કરનો બોજો કેટલો વધારે છે, દુકાળો દેશમાં શા માટે પડે છે અને દુકાળને વખતે લોકો પોતાનો નિભાવ કેમ નથી કરી શકતા, લોકો શુ કામ શક્તિહીણુ થઇ ગયા છે, લશ્કરમાં તથા લડાઇની સ્ટીમરોપર આપણા લોકોને મોટા હોદ્દાપર 'શા વાસ્તે દાખલ નથી કરતા' કાળા અને ગોરા વચ્ચેનો ભેદ ના. મહારાણી વીકટોરીઆએ મના કર્યો છતાં શુ કામ રાખવામા આવે છે? મોટા પગારવાળા ગોરા કરતા ઓછા પગારના પણ વધારે શક્તિવાળા દેશીને શું કારણ નથી નીમતા? પ્લેગ, કોલેરા, મલેરીઆ વિગેરે રોગો તથા ઉપદ્રવો લોકોને કેમ સતાવે છે તથા તેના ઉપાયો શું શુ છે, કલેકટરોને ન્યાયનુ કામ શું કામ સોંપવામા આવે છે, તથા દેશમાંથી સમૃદ્ધી પરદેશ ઘસડાઇ જવાથી લોકો ગરીબ બની ગયા છે તે ગરીબી અટકાવવાના શું શું ઉપાયો છે અને એવા બીજા હજારો સવાલો પોતાના પત્રમા ચરચી સરકારનું ધ્યાન ખેંચી, લોકોને જાગૃત કરી સરકારની ભુલ હોય ત્યાં ભૂલ બતાવી લોકોની ખામી હોય ત્યાં ખામીઓ દર્શાવી તેમણે આ મહાભારત કામ ઉપાડ્યું.

એટલેથી સંતોષ નહિ પામતા તેમણે મુંબઈ પૂના વિગેરે સ્થળોએ જઇ ઋષીરાજ દાદાભાઇ નવરોજી અને બીજા મહાપુરૂષોની મુલાકાત લઈ તીલક પક્ષવાળા તથા ગોખલે પક્ષવાળા જોડે સમજુતી કરાવી અને કોન્ગ્રેસ તથા મુસલમાન ભાઇઓની મહાસભા જેને મોસ્લેમ લીગ કહે છે તેનુ જોડાણ કર્યું. વળી લડાઇના પ્રસંગમાં સરકારને પ્રજા પાસેથી નાણાની તેમ જ બીજી મદદ અપાવવામાં પણ પોતાનાં ભાષણો તેમજ છાપાદ્વારા મહેનત કરી અને મદ્રાસ તથા મુંબઇની કોન્ગ્રેસમા ભગીરથ પ્રયત્ન કરી આગેવાનોને જાગૃત કીધા

લડાઈ પછી હિંદુસ્થાનને લાભ ન મળે અને ટુકી બુદ્ધીવાળા સાહેબ લોકોની સલાહથી તથા મહેનતથી હિંદી પ્રજાને જે સુધારા જોઇએ છે, તે ન મળે તે માટે પણ સ્વરાજ્યની દરખાસ્ત મુબઇ તથા લખનૌમા પસાર કરાવી અને કોન્ગ્રેસનું કાર્ય બારે માસ ચાલુ રહે, લોકો પોતાના હક શુ છે તે શીખે તથા સાંભળે તે માટે લોકોને જાગૃત કરવા માટે "હોમરૂલ લીગ" નામની સસ્થા ઉભી કરી તેની શાખાઓ ઠેર ઠેર સ્થાપી કામ કરવા લાગ્યા.

પણ સરકારી અમલદારોને ભય લાગ્યો કે આવી જુસ્સેશથી લોકો ઉશ્કેરાશે અને કોણ જાણે શુ થશે તેથી તેમના રોજીંદા પત્રપર પ્હેલાં અંકુશ મૂકયો, ન્યુ ઇન્ડીઆ પાસેથી જામીનગીરીના. રૂ. ૨,૦૦૦ લીધા, પછી તે જપ્ત કરી બીજા રૂ ૧૦,૦૦૦ લીધા અને તે પત્ર બંધ કરાવવા કોશેશ કરી પણ તે બાબતનો કેસ હજી વીલાયતની પ્રીવીકાઉન્સીલમા ચાલુ છે તેથી પત્ર હજી ચાલુ છે અને હમણા સ્વ૦ ન્યાયમુર્તી કાશીનાથ તેલંગના સુપુત્ર તે ચલાવે છે ઉપરાંત તેમના બધા છાપખાના પાસેથી જામીનગીરી લીધી છે અને વરસ એક દીવસ પહેલા મધ્યપ્રાંતની સરકાર તથા મુબઈની સરકારે તેમને પોતાના પ્રાંતમા જવાનો મનાઇ હુકમ કર્યો. પણ છતાં એ તેમનું કામ વધતુ ચાલ્યું ત્યારે તા. ૧૬ મી જુનને દહાડે મદ્રાસની સરકારે તેમને હુકમ ફરમાવ્યો કે તેમણે મદ્રાસ છોડી જવુ તથા સરકારના હુકમ વગર તેમણે કોઇને મળવુ નહિ કા છાપાવું કે છપાવવું નહિ, ભાષણ આપવાં નહિ, પોતાના રહેઠાણનું ગામ છોડી કયાં જવું નહિ, તથા સરકારની દેખરેખ હેઠળ નજરકેદ રહેવુ. સીતેર વરસની ઉમરે આવી રીતે ના. સરકાર તેમના ઉચ્ચ અભિલાષો સમજી શકી નથી એ ખરેખર દીલગીરીભર્યું છે, સ્ત્રી જાતીપર આવી રીતે અંકુશ મુકવાથી ઘણાંના મન ખિન્ન થયા છે.

૯

આજકાલ મિસિસ બેસન્ટનું નામ જગબત્રીશીએ ચડેલું છે. જ્યા જુઓ ત્યા એની બેસન્ટનું છાપામાં કે ભાષણોમા, નાના અથવા મોટાની વાતચિતમાં, લોકો એ બાઇની બહુ વાતો કરે છે. નામદાર મદ્રાસની સરકારે એમને તથા એમના બે ચેલાઓને નજરકેદ કર્યા છે. તેને લીધે આપણા દેશના બધા કેળવણી પામેલા માણસો બહુ ગુસ્સે થયા છે અને તેને માટે આપણા દેશના મોટા મોટા મુત્સદ્દી પુરૂષો હમણા જ

આપણા શહેરમાં મસલત કરવા એકઠા મળ્યા હતા અને થોડા દિવસ પર એ લડાઇને માટે ચિના બાગમાં દશ હજાર માણસોની એક મોટી સભા ભરાઇ હતી. આવી રીતે આપણા દેશના દરેક ભાગમા ગામેગામ સભાઓ ભરાય છે અને સભામા ઠરાવ પસાર કરી લોકો નામદાર સરકાર પાસેથી માગણી કરે છે કે મિસિસ ઍનિ બેસન્ટ અને તેના સંગાથીઓને છૂટા કરવા. પ્રજા જવાબને માટે આતુરતાથી વાટ જુએ છે!!

મિસિસ બેસન્ટને આ પ્રમાણે નજરકેદ કરવાથી દેશમાં હોમરૂલની પ્રવૃત્તિને અત્યત ઉત્તેજન મળ્યું છે. સેંકડો ભારતવાસીઓ હોમરૂલ લીગના સભાસદો થતા જાય છે અને ઠામેઠામ હોમરૂલ લીગની શાખાઓ ઉઘડતી જાય છે. એમના નજરકેદ થવાથી સ્વરાજ્યની હિલચાલ પૂર્ણ જોસમા હવે ચાલુ થઇ છે

માવજી ગોવિંદજી શેઠ.

ગુજરાતમાં રાજકીય જાગૃતિ.

ભારતવર્ષના રાજકીય ઇતિહાસમાં ૧૯૧૬ ના ડીસેમ્બર માસમાં લખનૌમા ભરાયેલી ઇન્ડિયન નૅશનલ કૉંગ્રેસ હમેશને ચિરસ્મરણીય રહેશે. હિન્દને સ્વરાજ્ય મળવુ જોઇએ તેની નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં માંગણી તે કૉંગ્રેસમાં કરવામાં આવી હતી, અને સ્વરાજ્યના પ્રથમ પગથીયાં તરીકે લડાઇને અન્તે હિન્દના રાજ્યતંત્રમાં શુ શુ સુધારા કરવાની જરૂર છે તેની એક યોજના કૉંગ્રેસ તથા મૉસ્લૅમ લીગે એકમતે ઘડી કહાડી હતી. એટલું જ નહિ પણ આ દેશના સદ્ભાગ્યે ૩૧ વર્ષના પાકા અનુભવ પછી રાજકીય ચેતન સર્વ દિશામા પ્રસરે તથા હિન્દની સ્વરાજ્યની માગણી વિષે લોકમત સગીન રીતે કેળવાય તે માટે કૉંગ્રેસે ડિસ્ટ્રિક્ટ કૉંગ્રેસ કમીટીઓ, હોમરૂલ લીગો અને અન્ય રાજદ્વારી સંસ્થાઓને આખુ વર્ષ સ્વરાજ્યની માગણી જનસમાજને સમજાવવાની તથા તે વિષે તેઓના મત કેળવવાની આજ્ઞા કીધી હતી. આ ઠરાવ જેટલો દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો હતો તેટલોજ સ્વરાજ્યની લડતને સગીન પાયાપર મૂકનારો હતો. કૉંગ્રેસના આ ફરમાનને માન આપી, હોમરૂલ લીગોએ સ્વરાજ્યની યોજના સબંધી લોકમત કેળવવાની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી, તે માટે ખરેખર તેઓને ધન્યવાદ ઘટે છે.

૧૯૧૬ ની આખરે કૉંગ્રેસે અને લીગે સ્વરાજ્યની યોજના ઘડી કહાડી ત્યાર પછી હિન્દનું રાજકીય વ્યોમ અનેક અભ્રોથી છવાવા માડ્યું. એક પાસથી ૧૯૧૭ ની શરૂઆતમા ઇમ્પીરિયલ વૉર કૉન્ફરન્સમાં હિંદના નિયુક્ત કરેલા પ્રતિનિધિઓએ પોતાનાં વર્તન તથા વિચારથી હિન્દનુ ગૌરવ વધાર્યું અને ઇગ્લાંડના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી પ્રધાનોએ હિન્દની અભિલાષાઓ તથા માગણીઓ પ્રતિ સમભાવ દર્શાવનાર આશાજનક વચનો ઉચ્ચારવા

માંડયાં બ્રિટનના વડા પ્રધાન લૉઈડ જ્યોર્જે પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું કે હવે તો હિન્દ "equal partner of the Empire" થવાને લાયક છે. બીજી પાસથી સ્વરાજ્યની યોજના વિષે લોકમત કેળવવાની પ્રવૃત્તિઓ હોમરૂલ લીગોએ વેગભર શરૂ કીધી અને તેના આત્મારૂપ મિસિસ બીસેન્ટે સ્વરાજ્યનો સંદેશ હ્રદયે હ્રદયે પ્હોંચાડવાને પોતાના પત્ર "ન્યુ ઇન્ડિયા"માં પ્રોત્સાહક લેખમાળા શરૂ કીધી. અવાચક હિન્દ વાચામય બન્યું. તેનું રાજકીય જીવન નૂતન ચેતનથી પ્રકાશવા લાગ્યું. સ્વરાજ્યનો ઉદ્‌ઘોષ દેશના સર્વ ભાગોમાં નિશદિન સંભળાવા માંડયો. સ્વરાજ્યનું પ્રોત્સાહક સંગીત ગૃહે ગૃહે ગવાવા લાગ્યું. સ્વરાજ્યની માગણી માત્ર મૂઠીભર લોકોની માગણી છે એ સ્વાર્થી આરોપ ખોટો છે એમ દેશે સાબીત કર્યું. એક પાસથી બ્રિટનના પ્રધાને હિન્દની વ્યાજબી માગણીઓ પ્રતિનો સમભાવ અને બીજી પાસથી આ દેશમાં આવેલું નવું ચેતન તથા હિન્દી પ્રજાને ફૂટેલી નવી હિમ્મતભરી વાણી–આ સર્વથી બ્યુરૉક્રસીનાં કબુતરખાનાઓ ખળભળી ઉઠ્યાં અને હિન્દ પોતાના હકની માંગણીઓનો સુર બ્રિટનની સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી પ્રજાને પ્હોંચાડે તે પૂર્વે તેની વાણી બને તેટલી રીતે બંધ કરવાના પ્રયાસો બ્યુરૉક્રસીએ શરૂ કર્યા. હિન્દની સ્વરાજ્યની માગણીને વ્યવસ્થાપૂર્વક દાબી દેવાનાં પગલાંઓ એક પછી એક લેવાવા માંડયા. માઇકલ ઑડાયરે તેનું મંગલાચરણ (!) કર્યું ! લૉર્ડ પેંટલૅન્ડે હિન્દની મોંઘી આશાઓને નષ્ટ કરનારી તથા સ્વરાજ્યની માગણી અવ્યવહારૂ દર્શાવનારૂં ઢોલ ઉટીની ઠંડી હવામાં જોરથી વગાડયું અને તેના પરિણામે ભારતમાતાની અનન્ય પ્રેમથી સેવા કરનારી વિદુષી સન્નારી બીસન્ટને ડીફેન્સ ઑફ ઇંડિયા ઍક્ટની રૂએ નજરકેદ કરી ! તેની વાણી બંધ કરી, તેના લેખો બ્લ[illegible] બંધ કર્યા, તેનું દર્શન બંધ કર્યું. પરંતુ તેના આત્માએ હિન્દના આત્માને આપેલો અમૂલ્ય સંદેશ જેવો ને તેવો રહ્યો ! ડિફેન્સ ઑફ ઇન્ડિયા ઍક્ટ સ્વરાજ્યના સંદેશને નજરકેદ કરી શકયો નહિ ! એક બાજુથી હોમરૂલ લીગના મુખ્ય નેતાને નજરકેદ કીધી અને બીજી બાજુથી હિન્દના ભાવિની ઉજ્જવલ આશારૂપ વિદ્યાર્થિઓને રાજકીય જીવનથી, રાજકીય સભાઓથી રાજકીય વિચારોથી દુર રાખનારાં બંધનો વધારે સખ્ત બનાવ્યાં. લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડની સરકારના સરક્યુલરનો પ્રતિધ્વનિ લૉર્ડ વિલીંગડનની સરકારે આપ્યો. લૉર્ડ રોનાલ્ડશેએ તથા સર જેમ્સ મેસ્ટને સ્વરાજ્યનું મંદિર દૂર દૂર–સૂદૂર–અતિદૂર છે અને ત્યાં પ્હોંચવાનો માર્ગ ઘણો વિકટ છે, એમ જણાવી લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડની ધમકીને થોડી ઘણી મોળી બનાવી. પરંતુ દેશનાં સર્વ ભાગોમાં હિન્દની સ્વરાજ્યની માગણી સામે બ્યુરૉક્રસીની વેગભરી લડત શરૂ થઇ ચુકી. ડીફેન્સ ઑફ ઇંડિયા ઍક્ટ સરકારનો ફળ્યો ! બ્રિટનને વફાદાર, બ્રિટનના શત્રુઓ સામે સખ્ત પોકાર કરનાર, સામ્રાજ્યને સર્વ રીતે મદદ કરવાને હિન્દને ઉપદેશ આપનાર સન્નારી નજરકેદ ! કોઇએ સભાઓ બંધ કરી, કોઇએ સભાના રીપોર્ટો છાપવાની મના કરી, કોઇએ સભામાં હાજર રહેનાર દેશભક્તોની ખબર લીધી ! અને આ સઘળું સંરક્ષણ હિન્દના કાયદાની રૂએ કર્યું !

દેશની આ ગંભીર રાજકીય સ્થિતિએ નેતાઓનું ગંભીર ધ્યાન ખેંચ્યું અને તે સામે સર્વ દેશોથી સખ્ત પોકાર થયો. પણ તેની અસર બ્યુરૉક્રસી પર કંઇ પણ થઇ નહિ. અને

તેઓએ હિન્દનો સૂર બ્રીટનની પ્રજાને પ્હોચે નહિ તેવા પ્રયત્નો જારી રાખ્યા અને હોમરૂલ પ્રતિ પોતાની સખ્ત નાપસંદગી દર્શાવી. પંડિત મદનમોહન માલવીયા જેવા ઠરેલ દેશભકત દેશના સર્વ ભાગોમાં ફરવા મંડયા અને તેમણે હિન્દના રાજકીય જીવનની નાડ તપાસી, સ્થિતિ અતિશય ગંભીર છે, એમ જણાવ્યું. હિન્દના જીવનમાં અણીનો પ્રસંગ આવ્યો છે—હિન્દ કસોટીમાંથી પસાર થાય છે એ સદેશ દેશભકત હૃદયને ખ્હોચાડયો. કાયદેસર પદ્ધતિથી પણ અનુપમ દૃઢતાથી સ્વરાજ્યની યોજનાને વળગી રહેવાની જરૂર છે એવો પ્રોત્સાહક ઉપદેશ સ્થળે સ્થળે કર્યો. પ્રશ્ન એટલો જ છે કે હિન્દ બ્યૂરૉક્રસીના હાથમાં જે સત્તા છે તેમાથી કેટલીક પોતાના પુત્રોને અપાવવા માગે છે બ્યૂરૉક્રસી ના પાડે છે હિન્દ પોતાની માંગણીને દાબી નાંખનારા જે પ્રયત્નો બ્યૂરૉક્રસીએ વ્યવસ્થાપૂર્વક આદર્યા છે તેથી હિમ્મત હારી અવાચક બનશે કે સ્વરાજ્યની માગણીમા પૂરતી શ્રદ્ધા રાખી તેને માટે દૃઢતાપૂર્વક સતત લડત ચલાવશે? આ અણીના પ્રસંગ ઉપર હિન્દ જેવુ ચારિત્ર્ય દાખવશે તેવુ સ્વરાજ્ય તેને મળશે.

હિન્દની આવી બારીક રાજકીય સ્થિતિ અવલોકી તથા કૉન્ગ્રેસે પોતે ઘડી કહાડેલી યોજના વિષે લોકમત કેળવવાના આપેલા ફરમાનને માન આપી મુબઇના હોમરૂલ લીગે ગુજરાતના જૂદા જૂદાં શહેરોમાં ડૅપ્યુટેશન મોકલી ત્યાના રાજકીય જીવનમા નવુ ચેતન લાવવાના શુભ પ્રયાસ આદર્યા છે. આવી રીતે શહેરે શહેરે ડૅપ્યુટેશન મોકલવામા લીગના ત્રણ મુખ્ય ઉદ્દેશો છે પ્રથમ તો ગુજરાતમાં એવો એક પણ માણસ કે સ્ત્રી એવા નહિ રહેવા જોઈએ કે જેને હાલની રાજકીય સ્થિતિની સાચી માહિતી નહિ હોય. આ ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે ઠરેલ જવાબદાર વકતાઓ પાસે ભાષણો અપાવે છે. બીજો ઉદ્દેશ એ છે કે દરેક સ્થળે હોમરૂલ લીગની શાખા સ્થાપી લોકોના રાજકીય ઉત્સાહને તથા જીવનને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવુ ત્રીજો ઉદ્દેશ એ છે કે કૉન્ગ્રેસે ઘડી કહાડેલી યોજના વિષે લોકમત કેળવવો અને તેમ કરવાને માટે તે તે સ્થળે વ્યાખ્યાનમાળાની ગોઠવણ કરવી. એક સારૂં પુસ્તકાલય તથા એક ફ્રી રીડીંગ રૂમ કહાડવા તથા રાજકીય વિષયોની સાચી માહિતી આપવાને માટે અભ્યાસવર્ગો ખોલવા. કાયદેસર પદ્ધતિથી પણ દૃઢતાથી મુંબાઇના હોમરૂલ લીગે ગુજરાતમાં આ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હોમરૂલ લીગના હાલના કાર્યકર્તાઓ સમજે છે કે તેઓના કરતાં હિન્દ માતાની સેવામા વૃદ્ધ થયેલા રાજદ્વારી નેતાઓ આ કાર્યને માટે વધારે લાયક છે અત્યાર સુધી તેઓએ જે કાંઇ કાર્ય કર્યું છે તે માટે હમારૂ હૃદય ઉપકારવશ છે પરંતુ હિન્દના રાજકીય જીવનના આ અણીના પ્રસંગે તેઓનું મૌન હમને સાલે છે હમને તો કૉંગ્રેસના ફરમાન મૂજબ સ્વરાજ્યની યોજના વિષે લોકમત કેળવવાનો હમારો ધર્મ છે હમારા નેતાઓ એ કામ કરવા બ્હાર પડતા હોય તો હમે ખુશીથી તેમને પગલે તેમની પાછળ ચાલશું; પરંતુ તેઓનો તેમ નહિ કરવાનો ઠરાવ હશે–તેઓના મૌન ઉપરથી હમને તેવું લાગે છે–તો હમે તો હાથમાં લીધેલું કાર્ય હિમ્મતથી કર્યા જઇશુ, અને તેઓ તરફથી માત્ર આશીર્વાદની જ આશા રાખશું. આવી રીતે અત્યાર સૂધીમાં હોમરૂલ લીગે ગુજરાતમાં જે કાર્ય કર્યું છે તેની ટુંકી માહિતી નીચે આપી આ લેખ બંધ કરીશું.

સુરત —

તા. ૧૫ મી જુલાઇથી સુરત ખાતે મી હૉર્નિમૅન, મી જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, હોમરૂલ લીગના બુદ્ધિશાલી અને વ્યવસ્થા કરવામાં કુશળ મંત્રી મી. બૅંકર, મી. વિભાકર અને મી. દેવભાસ્કર—આ સર્વનું ડૅપ્યુટેશન ગયું હતું. તેઓ સુરતના નેતાઓને મળ્યા હતા એક ઇન્ફૉરમલ સભામા હાલની સ્થિતિ તેઓને સમજાવી હતી સાંઝના "હાલની રાજકીય સ્થિતિ" ઉપર મી. વિભાકર, મી જમનાદાસ તથા મી હૉર્નિમૅન બોલ્યા હતા. સભામા લગભગ ૧૦૦૦ પુરૂષો તથા ૩૦૦ સ્ત્રીઓ હાજર હતા. હોમરૂલ લીગમાં નવા ૧૦૦ સભાસદો દાખલ થયા હતા. પુસ્તકાલય તથા ફ્રી રીડીંગરૂમ વધારે વ્યવસ્થિત બનાવ્યા હતા તથા અભ્યાસવર્ગો ખોલવાની ગોઠવણ કરી હતી. લોકોનો ઉત્સાહ ઘણો હતો.

ભરૂચ —

શેઠ રતનસી ધરમસી હોમરૂલ લીગના અતિ ઉત્સાહી પ્રૉવિન્શીયલ સેક્રેટરી મી. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, મી કનૈયાલાલ મુનશી તથા મી. મનસુખલાલ માસ્તર-એમનું એક ડૅપ્યુટેશન તા ૧૫ મીના ભરૂચ ગયું હતુ મી. કનૈયાલાલ મુનશીને ત્યાં શેઠ રતનસીના માનમા ચાહપાર્ટી કરવામા આવી હતી. અમલદાર વર્ગની ઇચ્છા ન હોવા છતાં ત્યાંના નેતાઓ આ પાર્ટીમાં આવ્યા હતા. તેમની અનેક મુશ્કેલીઓ તથા શંકાઓ ડૅપ્યુટેશને દૂર કરી હતી. સાંઝના દાદાભાઇ હૉલમા "હાલની રાજકીય સ્થિતિ" ઉપર મી માસ્તર, મી મુનશી તથા મી પંડ્યાએ અસરકારક ભાષણ કર્યા હતા. લગભગ ૫૦૦ પુરૂષો હાજર હતા. હૉલ ન્હાનો હોવાથી બીજા લોકોને ચાલી જવુ પડ્યું હતું. સર શાપુરજી હૉલ દરેક સાર્વજનિક કામને માટે બાંધવામાં આવેલો હોવા છતાં મળ્યો નહિ હતો. સભામા ઘણોજ ઉત્સાહ હતો અને ઘણા પુરૂષો હોમરૂલ લીગમાં ૭--સભામા દાખલ થયા હતા. લાયબ્રેરી અને અભ્યાસવર્ગોની ગોઠવણ પણ કરી હતી

નડિયાદ.—

તા. ૧૮ મીએ મી. ચન્દ્રશંકરે નડિયાદમાં લગભગ ૧૨૦૦ માણસ સમક્ષ રા. બટુશંકર ગિરધરલાલના પ્રમુખપદ નીચે અમલદારોની હાજરીમા "હાલની રાજકીય સ્થિતિ" ઉપર એક અતિ પ્રોત્સાહક અને જવાબદાર ભાષણ આપ્યું હતું અને તેને પરિણામે ૧૦૦ નવા સભાસદો હોમરૂલ લીગમા જોડાયા હતા

ગોધરા:—

તા. ૨૧ મી જુલાઇના સવારના હોમરૂલ લીગના મંત્રી મી. બૅન્કર, મી. ચન્દ્રશંકર તથા મનસુખલાલ માસ્તર ગોધરે આવી પહોંચ્યા હતા. મી. દલસુખભાઇ વકીલની આફીસમા ત્યાંના નેતાઓ ભેગા થયા હતા. તેઓને હાલની સ્થિતિ સમજાવી હતી અને હોમરૂલ લીગની ત્યાં સ્થાપના કરી હતી. સાંઝના ડૅપ્યુટી પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટની હાજ-

રીમાં લગભગ ૫૦૦ પુરૂષો સમક્ષ—જેમાં લગભગ ૫૦ મુસલમાનો હતા—મી. માસ્તર તથા મી. પંડ્યા "હાલની રાજકીય સ્થિતિ" ઉપર બોલ્યા હતા. મી. પંડ્યાનું ભાષણ એટલું બધું તો પ્રોત્સાહક અને જવાબદાર હતું કે તરત જ સભામાં જ ૧૫ માણસો હોમરૂલ લીગમાં દાખલ થયા હતા. લાઇબ્રેરી તથા અભ્યાસવર્ગોની ગોઠવણ કરવાનું કામ ત્યાંના એક ઉત્સાહી નેતા મી. વામનરાવ મુકાદમને સોંપવામાં આવ્યું છે. ડેપ્યુટેશનની મુલાકાતથી ત્યાંના રાજકીય જીવનમાં કંઈક નવો જ વેગ આવ્યો હતો.

અમદાવાદ.—

તા. ૨૨ મીની સવારના શેઠ રતનસી, મી. જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, મી. બેન્કર, મી. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, મી. મનસુખલાલ માસ્તર અમદાવાદ આવ્યા હતા. તેમને સ્ટેશન ઉપર શેઠ અંબાલાલ સારાભાઇ, મી. જીવનલાલ દેસાઇ, મી. મગનભાઇ પટેલ વિગેરે અમદાવાદના નેતાઓએ આવકાર આપ્યો હતો. બપોરના શેઠ અંબાલાલ સારાભાઇને ગૃહે અમદાવાદના નેતાઓને બોલાવવામાં આવ્યા હતા અને ડેપ્યુટેશનના સભાસદો સાથે તેઓએ હાલની સ્થિતિ વિષે વાતચીત કીધી હતી. સાંજના આનન્દભુવન થીયેટરમાં એક ગંજાવર સભા ભરાઇ હતી-લગભગ ૨,૦૦૦ માણસોની સંખ્યામાં ત્યાંની પ્રતિષ્ઠિત સન્નારીઓએ હાજરી આપી હતી. સભાનું પ્રમુખસ્થાન ત્યાંના જાણીતા શહેરી રા. બ. રમણભાઇ મહિપતરામે લીધું હતું. મી. માસ્તરે, મી. ચન્દ્રશંકરે તથા મી. જમનાદાસે અસરકારક ભાષણો કર્યા હતા. શેઠ મંગળદાસ ગિરધરદાસ જેવા ત્યાંના મુખ્ય શહેરી અને મોટા મીલમાલકે તેઓનો આભાર માનતા હોમરૂલ લીગમાં જોડાવાને શ્રોતાજનને વિનંતિ કરી હતી. પ્રમુખે પણ અસરકારક ભાષણ કર્યું હતું, અને સરકારની હાલની ગન્યનીતિને વખોડી કહાડી હતી. લોકોમાં ઉત્સાહ ઘણો હતો. લગભગ ૧૦૦ નવા સભાસદો જોડાયા હતા.

હોમરૂલ લીગે આ પ્રમાણે દ્રઢતાથી, વ્યવસ્થાપૂર્વક પોતાનું કાર્ય શરૂ કીધું છે અને ગુજરાતમાં ગૃહે ગૃહે સ્વરાજ્યનો સંદેશ પ્હોચાડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. ગુજરાતમાં જાગૃતિ આવી છે. હિન્દના અણીના પ્રસંગમાં ગુજરાત પોતાનું ગૌરવ જાળવશે તથા તેના રાજકીય જીવનના ચેતનમાં પોતાના ચેતનનો ફાળો આપશે, એવી આશા છે.

હિંદની વર્ત્તમાન રાજકીય સ્થિતિ.

જ્યારથી ફ્રાન્સની રણભૂમી તરફ હિંદી લશ્કર રવાના થવા માંડ્યું ત્યારથી હિંદનું રાજકીય વાતાવરણ દિન પ્રતિદિન આશા-જનક થતું જતું હતું. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક સરખા ભાગીદાર તરીકે હવે હિંદની ગણત્રી બહુ ત્વરાથી થશે એમ સર્વત્ર વાતો ચાલી રહી હતી બ્રિટિશ પ્રધાનો, સંસ્થાનોના અગ્રગણ્ય અમલદારો, ઇંગ્લંડના લોકનાયકો, અને જાહેર છાપાઓ એક અવાજે હિંદની વફાદારી, સ્વાર્થત્યાગ, અને સામ્રાજ્યના ભાગીદાર તરીકે હિંદની લાયકાત માટે પરોક્ષ તેમજ અપરોક્ષ રીતે ગુણગાન ગાઈ રહ્યા હતા. જે હિંદ પા સૈકાની લડત અને અથાગ પરિશ્રમથી પોતાની મહેચ્છાઓ અને સામ્રાજ્યની સેવા કરવાના અભિલાષો સિદ્ધ કરી શક્યું નહોતુ તે આખના ચમકારામા સિદ્ધ થવાની અણી ઉપર આવ્યું. આ અપૂર્વ પગલુ ભરવાની હિમ્મત, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને ઉદારતા માટે સર્વ માન લૉર્ડ હાર્ડિંગનેજ ઘટે છે. તેણે હિંદ પર અથાગ વિશ્વાસ મૂકયો: હિંદે તે વિશ્વાસ દિલોજાનીથી પરિપૂર્ણ કર્યો. વિશ્વાસ પરિપૂર્ણ થયો તેનું એક કારણ લૉર્ડ હાર્ડિંગનું ઉદાર અને ન્યાયશીલ રાજતંત્ર, અને બીજું કારણ હિંદની વફાદારી અમીરી તથા એક નિષ્ઠા હવે હિંદ તરફ બ્રિટનનો "દૃષ્ટિકોણ" બદલાયો છે એમ ઠેર ઠેર વાતો થવા માડી. કર્તવ્યનિષ્ઠ હિંદ પોતાની નિઃસ્વાર્થતાની અને સામ્રાજ્ય સેવાની કદર થતી જોઇ મલકાયું—વધારે ઉત્તેજિત બન્યું—અને તેથી સામ્રાજ્યની ખાતર માણસો તેમજ દોલતનો અપરિમિત ભોગ આપવાને તયાર બન્યું

સામ્રાજ્યના હિતની ખાતર બ્રિટન ચાહે તે હિંદ પાસેથી માગી લીયે એવી સામ્રાજ્યને કોરે પાને સહી કરી આપનાર પરતંત્ર પ્રજા તરીકે જગતના ઇતિહાસમાં હિંદ સિવાય કોઇ બહાર પડયું હોય એમ આપણા જાણવામા નથી. છતાં હજુ તો રણસંગ્રામો ઉપર તોપોની ગર્જનાઓ શમી નથી, એરોપ્લેનોના સુસવાટો બંધ થયા નથી, અગ્નિની જ્વાળાઓ સમી નથી, બહાદૂર વફાદાર હિંદી સિપાઇઓનાં ખૂન સૂકાયાં નથી, અને હિંદે આપેલા કરોડો રૂપિયાના સરવાળા પણ મૂકાયા નથી, ત્યાજ હિંદને કેવો બદલો મળે છે? બદલો! બદલાનું નામ ઉચ્ચારતા કેટલાક અતિ શાણા, ડાહ્યા, ઠરેલ, ઠઠાગાર, લોકોની ભ્રકુટી ઉંચી ચ્હડી જાય છે, તેઓ કહે છે કે, "સામ્રાજ્ય માટે પ્રાણ પાથરો, પણ બદલાની વાત ન કરો!"

कर्मण्येवाधि कारस्ते मा फलेषु कदाच न સેવાના ફલની વળી ઇચ્છા રખાય કે? કેવી સંકુચિત, ક્ષુદ્ર, સ્વાર્થમય, સંસારી, પાપી દૃષ્ટિ!! આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ ડહાપણભરેલું તત્વજ્ઞાન સામ્રાજ્યના ચાલકો, કે બ્રિટિશ પાર્લામેંટના મેમ્બરો કે બ્રિટિશ પ્રજા તરફથી આપણને શિખવવામાં નથી આવતું, પણ જેઓ હિંદના નોકરો છે અને હિંદનું લૂણ ખાય છે, છતા જેઓ નથી

પ્રતિનિધિઓ કે નથી હિંદના પ્રતિનિધિઓ તેઓ આ સોધા બ્રહ્મજ્ઞાનની દુકાનદારી કરી રહ્યા છે

બદલો કહો, ન્યાય કહો, વિવેક કહો, ફરજ કહો કે ધર્મ કહો—ગમે તે કહો, પરંતુ દરેક બુદ્ધિશાળી માણસ સમજી શકે છે કે માત્ર આકાશના બાચકા ભરવાની ખાતર અથવા તો પોતે મરણશરણ થવા બાદ પોતાની કબર ઉપર કીર્તિસ્તંભ રોપવાની ખાતર કોઇ પણ પ્રજા બીજી પ્રજા માટે પોતાનાં લોહી રેડી શકતી નથી આખી પ્રજાના સાહસો અને બલિદાનો બિલકુલ નિરર્થક હોઇ શકેજ નહિ અલબત્ત, ટુંકા સ્વાર્થની દૃષ્ટિ ધિક્કારવા યોગ્ય છે, પરંતુ અંતિમ મોક્ષની અભિલાષા રાખવી એ કાંઇ ક્ષુદ્ર બદલાની આશા રાખ્યા બરાબર નથી. મોક્ષને માટે દરેક વ્યકિત અને દરેક પ્રજા તરફડિયા મારી રહેલ છે. અમે પણ અમારૂં સર્વસ્વ યહોમ કર્યું તે એટલા માટે કે સામ્રાજ્યના સ્વતંત્ર વાવટાનીચે અમે પણ અમારા મોક્ષનો ન્હાનો સ્વતંત્ર વાવટો આજકાલ ઉડાડી શકીશું. જો અમને આટલો પણ બદલો માગવાનો હક્ક ન હોય, તો સામ્રાજ્યે અમારી પાસેથી આ આત્મભોગની આશા શી મિશાલે રાખી હતી વારૂ? ભારતવર્ષની પ્રજાનાં જાન-માલની આટલા વર્ષ રક્ષા કરવા માટે? કબૂલ. એ રક્ષણના ફલની આશા રાખવાનો સામ્રાજ્યને સંપૂર્ણ હક્ક હતો. પરંતુ એવી આશા રાખવી એનુ નામ જ બદલો અને દુકાનદારી. અને એ સામાજિક દુકાનદારી કોઇ રીતે અધર્મ્ય નથી, પરંતુ ધર્મ્ય તેમ જ અનિવાર્ય છે એમ બ્રિટનના તેમ જ હિન્દના અગ્રગણ્ય લોકનાયકો કબૂલ રાખે છે. આ કારણસર સામ્રાજ્યની છાયા નીચે પોતાનો મોક્ષ જલદીથી મેળવવાનો હિંદનો હક્ક અપૂર્વ રીતે મજબૂત બન્યો છે.

છતાં આજ અરસામા એક કમનસીબ દિવસે શાન્ત, આશાવાદી, વફાદાર મદ્રાસને લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડે પોતાના દુદુંભિનાદથી ખળભળાવી મૂકયું અને ફાડી તોડીને કહ્યુ કે "તમારી આશાઓ નિષ્ફળ છે સ્વરાજ્યના તમારા સ્વપ્નાઓ લાબા સમય સુધી સ્વપ્નાઓ જ રહેવાના છે. તમે હજુ સ્વરાજ્યને લાયક કયા છો? અણિને વખતે તમે અમને મદદ કરી તેથી તમારી લાયકાતમા શી રીતે વધારો થયો?"—આ એક દૃષ્ટિકોણુ!

પંજાબમાંથી સર માઇકલ ઓડવાયર પણ એ દિશામા જ વિફર્યા, અને એ નામદારે હિન્દની આશાઓ અને મહેચ્છાઓ ઉપર સીલ મારીને જણાવ્યું કે "સ્વરાજ્ય માટેની તમારી ચળવળ અમને નાપસંદ છે એટલું જ નહિ પણ જાહેર સહીસલામતીને નુકશાનકારક છે!" આ બીજો દૃષ્ટિ કોણ!

મુંબઇ હિંદનું નાક છે તેથી આ દિશામાં શુભ મંગલાચરણ કરવાનો હક્ક તો લૉર્ડ વિલિંગ્ડનનો જ હતો, અને તે હક્કનો ઉપયોગ એમણે અચ્છી રીતે કર્યો મિસીસ બેસંટને પવિત્ર મુંબઇ ઇલાકામાં પ્રવેશ નહિ કરવાનો હૂકમ કહાડવાનું અપૂર્વ માન લૉર્ડ વિલિંગ્ડનને જ ઘટે છે. ત્યાર બાદ તો અનેક પ્રાંતોના "નવાબો" તરફથી અનેક પરાક્રમો ભજવવામાં આવ્યાં. છેવટે આ નવાબોને જણાયું કે અરધું કામ કરવામા

મઝા નથી મારવો તો મીર મારવો; ન્હાનાં અટકચાળાથી હિંદનો ઉછાળા મારતો આશાપ્રવાહ અટકવાનો નથી. છેવટે-ઘણો વિચાર કરીને-બહુ સંભાળપૂર્વક-જબરદસ્ત તૈયારી કરીને-લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડે ઉટીથી મદ્રાસ સુધીની મુસાફરી કરવાની તકલીફ ઉઠાવીને બૉમ્બ છોડયો, અને હોમરૂલના આત્માને સેહ આપી. મિસીસ બેસન્ટ ગયા એટલે હોમરૂલ ગયું એમ લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડની ખાત્રી હતી છતા એમનું મ્હોડુ બધ રાખવા ઉપરાત એમના હાથપગ પણ બાધી દેવાની સાવચેતી રાખવાનું ગવર્નર સાહેબ ચૂકયા નહિ. તેથી મિ ઍરન્ડેઇલ તથા મિ વાડીઆને પણ નજર કેદ કર્યા

હિંદના આશાપ્રવાહને અટકાવવાનો આ પ્રયત્ન કેટલો સફલ થયો છે તે હવે સમસ્ત દુનિયા જાણી શકી છે મિસીસ બેસન્ટનો દેહ બદિવાન છે, છતા તેનો આત્મા મુક્ત છે એ આર્ય તત્ત્વજ્ઞાન લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડ કયાથી સમજી શકે? જ્યાં છ મહીનાની જહેમતથી હોમરૂલ લીગના ૩૫૦ મેમ્બર માડ માડ થઇ શક્યા હતા, ત્યાં આજે દશ દિવસમા ૧૦૦૦ મેમ્બરો મળ્યા છે, જ્યાં ૫ નો આકડો હતો ત્યા ૫૦ નો થયો છે, જ્યા ૫૦ નો હતો ત્યા ૫૦૦ નો થયો છે, જ્યા ૫૦૦ નો હતો ત્યા ૫૦૦૦ નો થયો છે, અને જ્યાં ૫૦૦૦ નો હતો ત્યા ખુદાની મ્હેરબાનીથી તા૦ ૧૬ મી જુન સને ૧૯૧૮ માં પચાસ હજારનો થશે. જ્યા હોમરૂલ ફડની અમુક સોમા ગણત્રી થતી હતી, ત્યા લાખોની વૃષ્ટિઓ થવા માડી છે. જ્યાં વિનીત અને ઉદ્દામના ભેદ હતા ત્યા રાષ્ટ્રીયતા અને એકતાના જયઘોષ સભળાઇ રહ્યા છે. જ્યા નિદ્રા હતી ત્યા જાગૃતિ થઇ છે. જ્યાં દુશ્મનાઇ હતી ત્યા મિત્રતા ઉદ્‌ભવી છે. જ્યા " મ્હારૂં " અને " ત્હારૂં " બોલાતું હતું ત્યાં " આપણું " બોલાય છે. ટુંકામા કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી પર્યન્ત, અને પેશાવરથી બ્રહ્મદેશ પર્યન્ત, " હોમ રૂલ ", " હોમ રૂલ ", " હોમ રૂલ"ની ગર્જનાઓ થઇ રહી છે

દીર્ઘાયુ થાઓ લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડ અને લૉર્ડ વિલિંગ્ડન! દીર્ઘાયુ થાઓ, મર માઇકલ ઑડવાયર અને મી. હેઇલી! અને દીર્ઘાયુ થાઓ લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ! કે જેઓએ અમારાં સોનેરી સ્વપ્નાઓની ઉષા આડે આવનારા વાદળાઓ આટલી ઝડપથી ખસેડી મૂકયાં છે!

બસ આ હિંદની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ પરંતુ એ સ્થિતિ માત્ર જાણવાથી જ ફલ નથી. એ સ્થિતિનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરી લેવો એમા જ આપણી કાર્ય કુશળતા, આપણી સ્વદેશ પ્રીતિ, આપણી વફાદારી અને આપણા ચારિત્ર્યની ખરી કસોટી છે. કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારો, તેમજ ઍંગ્લો ઇંડિયન દોસ્તો આપણી મહત્વાકાક્ષા સામે આક્ષેપો મૂકે છે તે વિચારવા જેવા છે તેઓ કહે છે કે સ્વરાજ્ય માટે ચળવળ કરનારા માત્ર મુઠ્ઠીભર કેળવાયેલાઓ જ છે. અને જો કે એ કેળવાયેલાઓ સમસ્ત હિંદની આશાઓના પ્રતિનિધિ છે એ ભૂલી જવાનું નથી, છતાં આપણા ટીકાકાર મિત્રોની ટીકાનો ખરો ઉત્તર તો એ જ છે કે હિંદના ખૂણે ખૂણામાં જાગૃતિ કરી સ્વરાજ્ય માટે દરેક હિંદીની આતર ઇચ્છા પ્રકાશમાં લાવવી

કે જેથી આપણા એંગ્લો ઇંડિયન મુરબ્બીઓને સંતોષ થાય. એટલું યાદ રાખવાનું છે કે છેવટે હિંદના ભવિષ્યની કુંચી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ અને બ્રિટિશ પ્રજાના હાથમાં છે, અને નહિ કે બ્રિટિશ સલ્તનતના મુસાફર એજંટોના હાથમાં. અને તે સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે બ્રિટિશ પ્રજા સ્વતંત્રતા અને મોક્ષની ઉપાસક છે. બ્રિટન હિંદને સામ્રાજ્યનું મજબૂત, સક્રિય, ચેતનમય અંગ જોવાને ખુશી છે, અને નહિ કે પક્ષાઘાતથી નકામું થઇ ગયેલું હાડ- પિંજર. તેવી જ રીતે આપણે પણ બ્રિટન સામ્રાજ્યના માનનીય ભાગીદાર બની હજુ પણ સામ્રાજ્યની અપૂર્વ સેવાઓ બજાવી સામ્રાજ્યને સોહાવવા માગીએ છીએ. તેટલા માટે કોઇની મગદૂર નથી કે આપણી વફાદારી માટે રજ પણ શંકા બતાવી શકે. આપણે આપણા લોહીથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દસ્તાવેજ ઉપર સહી કરી આપી બ્રિટન સાથે લગ્ન કર્યું છે યૂરોપ અને અમેરિકામા ભલે છૂટાછેડા છૂટથી થતા હોય, પરંતુ હિંદની પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિ તો જીવનમા એક જ લગ્ન સ્વીકારે છે, એટલુંજ નહિ પણ મૃત્યુ બાદ પણ એ લગ્નબંધન પવિત્ર તેમ જ અમર માને છે. તેટલા માટે સામ્રાજ્યની સોડમા રહીને આપણે મોક્ષની આશા નહિ કરીએ તો ક્યારે કરીશું ? લગ્ન મોક્ષ માટે છે, નહિ કે પરાધીનતા માટે

તેથી એ મોક્ષ મેળવવાના પ્રયત્નમાં કોઇ પણ પ્રકારની ભીતિ રાખવાની નથી. અદેખા પ્યાર કરનારાઓથી નથી છેતરાવાનું કે નથી ડરવાનું. પવિત્ર મોક્ષ એ આપણું જીવનલક્ષ્ય છે, એ આપણું સાધ્ય છે એ મોક્ષ એનું નામ જ હોમરૂલ. તેટલા માટે "હોમ રૂલ" ના નામ માત્રથી ભડકવાનું નથી. હોમ રૂલ માગવું અને હોમ રૂલ માટે જીવન અર્પવું એ પાપ નથી, એ ગુન્હો નથી. હોમ રૂલ એ પ્રજામાત્રનું પોષણ છે–ચેતન છે–જીવન છે હોમરૂલ મેળવવા પ્રયત્ન ન કરવો તે દેશદ્રોહ તેમ જ રાજ્યદ્રોહ છે. જેઓ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના ખરા દોસ્તો અને શુભેચ્છકો હશે તેઓ જ એકદિલથી હિંદને માટે હોમ રૂલ મેળવવાની હિમ્મત બતાવી શકશે. કારણ કે ભૂલી જવાનું નથી કે હોમ રૂલ વિનાનું હિંદ બ્રિટનનું એક અપંગ અંગ છે, ત્યારે હોમરૂલ સહિત હિંદ માત્ર બ્રિટનના માથાનો મુકુટ છે એટલુંજ નહિ પણ તેની જમણી બાહુ છે માત્ર બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના શત્રુઓ જ હિંદના હોમરૂલના માર્ગમા જરા પણ વિઘ્ન નાંખવાને તત્પર થશે

હોમ રૂલ માટે હિંદની લાયકાતની મૂર્ખાઇ ભરેલી દલીલોના જવાબ દેવામાં આપણે આપણો સમય ગુમાવવાનો નથી. હિંદ અનેક બાબતો માટે નાલાયક ગણાતું આવ્યું છે, છતાં તક મળ્યે હિંદ જ્યારે જ્યારે પોતાનું પાણી બતાવે છે, ત્યારે લાયકાતના બીજા પ્રદેશો આપણા હિતૈષીઓએ શોધી કહાડવા પડે છે. હજુ ૧૯૧૪ ની સાલ સૂધી હિંદી સિપાઇઓ યૂરોપીય સિપાઇઓના સાથમાં કે વિરૂદ્ધમાં લડવાને બિલકુલ નાલાયક હતા ! ૧૯૧૫ મા એ લાયકાત આસમાનમાંથી ઉતરી ! થોડા જ વર્ષ પહેલાં ઇંડિયા કૌંસિલમાં બેસવાને કોઇ પણ હિંદી લાયક ન હોતો. એ નાલાયકીની છેલ્લી ઘડી પછીની ઘડીએ એક લાયક હિંદી જન્મ્યો ! ત્યાર બાદ ઘણો વખત સૂધી ઇંડિયા કૌંસિલ માટે હિંદમાં બે લાયક માણસ જન્મ્યા જ નહિ. પરંતુ એક રળીયામણી સવારે આપણા પરીક્ષકોને માલુમ પડ્યું કે હિંદમા બે લાયક માણસ છે. આખરે સને

૧૯૧૭ ના જુલાઇ માસના મંગલાચરણમાં ઇંડિયા કાઉન્સીલ માટે ત્રણ લાયક હિંદી હોવાની આપણને ખાત્રી મળી છે. એ જ રીતે પ્રાંતિક કૌંસીલ તથા વાઇસરૉયની કૌંસિલમાં પણ ધીમે ધીમે લાયક હિંદીઓ વધારે સંખ્યામાં જન્મતા જાય છે. અને એટલું ચોક્કસ સમજવું કે જે દિવસે હિંદ માટે હોમ રૂલનો ડિસ્પેચ વિલાયતથી રવાના થશે તે જ દિવસે હિંદમાં પરમાત્માની કૃપાથી અનેક લાયક હિંદીઓનો ૨૪ કલાકમાં જન્મ થઇ જવાનોજ !! આપણા ઍન્ગ્લો-ઈંડિયન ભાઇઓને ભલે શ્રદ્ધા ન હોય, પરંતુ આપણે અશ્રદ્ધા રાખવી પોષાય તેમ નથી. वहुरत्ना वसुन्धरा। Nothing Succeeds like success. બસ, હોમ રૂલ સામેની સર્વ દલીલોનો ઉત્તર આ જુની પુરાણી કહેવતો સચોટ રીતે પૂરો પાડે છે.

નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર.

ગુજરાત અને સ્વદેશી વ્રત.

બંગાળના ભાગલા પાડી, દેશમા નવ ચેતન પ્રગટાવવાનું માન લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબ ખાટી ગયા છે. તે વખતે સમસ્ત હિંદમા જે સ્વદેશાભિમાનની લાગણીઓ ફુટી નીકળી હતી, તેમાંથી દેશમાં નવો જુસ્સો, નવું બળ અને નવીન ઉત્સાહ પ્રકટી નીકળ્યા હતા. લૉર્ડ કર્ઝનને તે વખતે સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ હોય કે તે પોતે ધારેલા કાર્યમાં નિષ્ફળ નિવડશે, અને પોતાના કાર્યની અસર ધાર્યા કરતા ઉલટી થશે. બંગાળની પ્રજામાં કુસંપ ઉત્પન્ન કરવા અખત્યાર કીધેલી રાજ્યનીતિની ઉલટી અસર એ થઇ કે લોકોમાં ઐકયતા વધી, તેઓએ એકે અવાજે તે રાજ્યનીતિને વખોડી કાઢી અને બંગાળના ભાગલા રદ કરી તેને જોડી દેવા ઘણાજ જુસ્સાથી માગણી કરી. તે વખતની એ ચળવળને વધારે બળ આપવા બંગાળની પ્રજાએ 'સ્વદેશી'ના હથીઆરનો ઉપયોગ કર્યો હતો. સુરેંદ્રનાથ બેનર્જીએ તે અરસામાં મુંબઇમા આપેલા એક ભાષણમાં કહ્યુ હતું તેમ એ 'સ્વદેશી'ની ચળવળ કંઇ તે વખતે નવીન ઉત્પન્ન થઇ ન્હોતી. સ્વદેશમા બનેલી ચીજનો ઉપયોગ કરી, સ્વદેશી કળા તથા ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવાનો જુસ્સો બંગાળના ભાગલા પડયા પહેલાં પણ ત્યા હતો જ. પરંતુ તે જુસ્સાને ઉત્તેજીત કરનાર તથા વધારનાર તો બંગાળના ભાગલા પડયા તે પ્રસંગ જ હતો બંગાળના લોકોને ગેરઇન્સાફ થયો હતો તેથી બંગીય પ્રદેશમાં એ જુસ્સો પ્રકટયો હતો, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે જુસ્સાએ સમસ્ત દેશમા તે વખતે આછા આછાં દર્શન દીધા હતાં. એ 'સ્વદેશી' જુસ્સાનું મૂળ આ હતું પરંતુ 'સ્વદેશી' એટલે શું એ પ્રશ્ન કેટલીક દિશામાં ઉઠે છે.

પહેલું ધ્યાનમાં લેવાનું એ છે કે 'સ્વદેશી'ની ચળવળ એ કોઇ પણ જાતની રાજકીય ચળવળ નથી. તે એક આર્થિક ચળવળ છે, અને તેનો પાયો સ્વદેશાભિમાન યાને સ્વદેશ પ્રેમ ઉપર રચાયલો છે. 'સ્વદેશી'નો સાંકડો અર્થ કરીએ તો એમ થાય કે

સ્વદેશમાં બનતી જ ચીજનો ઉપયોગ કરવો તે 'સ્વદેશી'; વિશાળ અર્થમાં 'સ્વદેશી' એટલે સ્વદેશમાં બનતા માલનો ઉપયોગ કરવો એટલું જ નહિ પરંતુ 'સ્વદેશી', એટલે જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિમાં 'સ્વદેશી' રહેવું. પછી તે પ્રવૃત્તિ કેળવણી બાબત હોય, તે પછી પહેરવેશની બાબત હોય, ખાવામાં, બોલવામા, લખવામા, કેળવણી લેવામાં, જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિમાં 'સ્વદેશી' બનવું. કેટલાક અંગ્રેજ લોકો 'સ્વદેશી'ની પ્રવૃત્તિને એક રાજકીય પ્રવૃત્તિ ગણી વખોડી કાઢે છે, પરંતુ તેમ કરવામાં તેઓ ભગિન થયલા છે એમ કહેવું બીલકુલ ખોટું નથી. કારણ કે ઉપર કહ્યુ તેમ તે એક આર્થિક ચળવળ છે અને હિંદ જેવા મ્હોટા ઉદ્યોગો વિનાના અને ગરીબડા દેશને માટે તે ચળવળ અત્યંત આવશ્યક છે. એ 'સ્વદેશી' જુસ્સો અને તેની ચળવળ કેટલોક વખત થયા થોડે ઘણે અંશે શાંત થઇ ગયા હતા. હાલના આપણા સમ્રાટ પંચમ જ્યોર્જ જ્યારે હિંદમાં આવ્યા ત્યારે તેણે બંગાળાના ભાગલા રદ કર્યા હતા અને તેને પરિણામે તે જુસ્સો નરમ પડી ગયો હતો પરંતુ હાલ એ જુસ્સો મદ્રાસના લાટ સાહેબ લોર્ડ પેન્ટલેન્ડના બે સાહસોથી પાછો સમસ્ત દેશમા પ્રકટી નીકળ્યો છે. લોર્ડ પેન્ટલેન્ડ સાહેબે પહેલું સાહસ એ કીધું કે મદ્રાસની ધારાસભામાં જાહેર કીધુ કે હિંદની પ્રજાએ જલદીથી સ્વરાજ્ય મેળવવાના સઘળા વિચારો બાજુએ મૂકવા. કોઇને પ્રશ્ન ઉઠશે કે આને 'સાહસ' કેવી રીતે ગણી શકાય? તો તેનો જવાબ આ છે યુરોપમાં ચાલતા ભયંકર યુધ્ધે સમસ્ત દુનિયામા જે નવિન ભાવનાઓ અને આશાઓ ઉત્પન્ન કરી છે, ને નવિન ભાવનાઓ અને આશાઓમા હિંદે પણ ભાગ લીધો છે બ્રિટીશ સલ્તનતની ખાતર હિંદે જે લોહી રેડ્યું છે અને જે પૈસાની રેલમછેલ કરી છે, તેથી હિંદની પ્રજામાં પોતાના રાજકીય હક્કોની સિદ્ધિને માટે નવી આશાઓ ઉત્પન્ન થઇ છે. જ્યારે સમસ્ત દુનિયાના રાજ્યોની રાજ્યપદ્ધતિમાં મ્હોટા મ્હોટા ફેરફારો થશે ત્યારે હિંદ પણ જે અન્યાયી રાજ્યપદ્ધતિ તળે ચગદાય છે તેમાં ફેરફાર થવાની આશા રાખે તો તે બીલકુલ પણ ખોટું કહેવાય નહિ. અને આ આશા હિંદ રાખે છે તે તેની હાલની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ અને ચળવળ ઉપરથી સૌ કોઇને માલમ પડી આવે છે એ આશા તે 'સ્વરાજ્ય' ની આશા છે. અને એ આશા ધીમે ધીમે ફળીભૂત થશે એમ જ્યારે હિંદી પ્રજાની ખાત્રી હતી ત્યારે 'તે આશા ખોટી છે,' એમ કહેવુ એ ખરેખર એક જાતનું સાહસ જ છે અને તે લોર્ડ પેન્ટલેન્ડનું પહેલું સાહસ હતું. આ સાહસથી જ સમસ્ત હિંદની પ્રજા ખળભળી ઉઠી હતી. તેમા વળી તે લાટ સાહેબે બીજું સાહસ કરવાની હિંમત ભીડી. અને તે સાહસે તો ખરેખર સમસ્ત હિંદનુ હૃદય વલોવી નાંખ્યું છે તે સાહસ બીજું કોઇ નહિ પરંતુ પોતાની જાતની એક વિદુષી અને વયોવૃધ્ધ બાઇને અને તેના બે જોડીયા ભાઇબ ધોને નજરકેદ કરવાનું હતું. હિંદુસ્થાનના સ્વાતંત્ર્યને ખાતર તન, મન અને ધનથી કામ કરનાર આ ત્રણ વ્યક્તિઓ હતી. અને તેથી હિંદમાં લોર્ડ પેન્ટલેન્ડના એ કાર્ય વિષે એટલો બધો ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો છે કે તે કયારે સમશે તે કોઇ કહી શકે નહિ આ કાર્યોત્પ્રસંગે પાછો સ્વદેશી જુસ્સો દેશના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સૂધી જાગ્યો છે અને ઠેકઠેકાણે પુરૂષો

તેમજ સ્ત્રીઓએ સ્વદેશી વ્રત લેવા માંડયાં છે. એ એક ઘણી જ શોકજનક બાબત છે કે બંગાળના ભાગલા વખતે ફક્ત બંગાળમાં જ ખાસ કરીને સ્વદેશી વ્રત લેવાયું હતું; હાલ પણ ઉપરના કાર્યો જાણે ફક્ત મદ્રાસની જ પ્રજાને લાગતા વળગતાં હોય તેમ મદ્રાસમા ખાસ કરીને એ સ્વદેશી વ્રતો લેવાય છે

પ્રિય પાઠક! આ લેખ લખવાનો ખાસ હેતુ એ જ છે કે આ પરિસ્થિતિ કોઇ પણ રીતે બદલાવી જોઇએ. એ "સ્વદેશી વ્રત' ફક્ત મદ્રાસમાં જ નહિ પરંતુ બંગાળામા, પંજાબમાં, ગુજરાતમા અને ટુંકામા કહીએ તો સમસ્ત દેશમાં જ લેવાવું જોઇએ જ્યારે મદ્રાસની લલનાઓએ પણ એ વ્રત ધારણ કર્યું છે, જ્યારે મીસ અરૂન્ડેલ જેવી એક પરદેશની અબળાએ પણ એ વ્રત લીધુ છે, તો શું એ શરમભર્યું નથી કે દેશના બીજા ભાગોના લોકો એમને એમ બેસી રહે? ભલે દેશના બીજા લોકો હાથ જોડી બેસી રહે, પરંતુ શુ ગુજરાતનું એ એક કર્તવ્ય નથી કે ત્યાના લોકોએ પણ એ વ્રત પૂર ઉત્સાહથી અને સાચા અંતઃકરણથી લેવું જોઇએ સ્વદેશના શ્રેયની ખાતર, સ્વદેશના પ્રેમની ખાતર એ વ્રત સમસ્ત ગુજરાતમાં લેવાવુ જોઇએ. જે ગરવી ગુર્જર ભૂમિ નર્મદ અને ગાધી જેવા સ્વદેશાભિમાની સુપુત્રોને જન્મ આપવા ભાગ્યશાળી થયેલી છે, તે ગરવી ગુર્જરભૂમિ શુ આ બાબતમા આગળ પડતો ભાગ લેવા પાછી પાની કરશે? હે ગુર્જર બંધુ! જો ત્હારા હૃદયમા સ્વદેશ પ્રેમનો જ્વલન્ત દીપક જલી રહ્યો હોય, જો તારૂં હૃદય સ્વદેશાભિમાનના જુસ્સાથી હુચમચી રહ્યુ હોય, તો ભારતી મૈયાના એક સુપુત્ર તરીકેનું કર્તવ્ય કરવા તૈયાર થા. એ વ્રતમા આપણા દેશનો મોક્ષ છે. સ્વદેશી ઉદ્યોગો, ઉત્તેજન ન મળવાથી, એમને એમ મૃત્યુ પામ્યા છે સ્વદેશી કળાઓ અસ્ત થતી જાય છે પારકા દેશો ઉપર આપણે જીવનની દરેક જરૂરિયાતો માટે આધાર રાખવો પડે છે, દેશમાંથી પૈસો ચાલ્યો જાય છે. જો તારે ત્હારી વ્હાલી માતૃભૂમિમા ઉદ્યોગો ખીલવવા હોય, જે અખૂટ ધન દેશમાથી બ્હાર ચાલ્યું જાય છે તેને અટકાવવું હોય, જો દેશની કળાઓને તારે ઉત્તેજન આપવું હોય, તો આ સ્વદેશી વ્રત લઇ તે પ્રમાણે વર્ત. એ સ્વદેશી વ્રતમા જ દેશના રાજકીય મોક્ષનો પાયો છે. ભારતિ મૈયાના દરેક પુત્ર અને પુત્રીની એ ફરજ છે અને 'ગુલામગીરી' અને 'પરાધીનપણા'માંથી છુટવાનો એ એક માર્ગ છે ગરવી ગુજરાતની પ્રજા પોતાનું આ કર્તવ્ય કરવામા ચૂકશે નહિ એવી આશા રાખવામા છે.

બંગાળના સ્વદેશભક્ત બાબુ સુરેન્દ્રનાથના શબ્દોમાં કહીએ તો "એ સ્વદેશી હિલચાલની આસપાસ તમે ફરી વળો અને તેનો વાવટો ઉરાડો. દરેકે દરેક ગામમા, દરેકે દરેક તાલુકામાં, દરેકે દરેક શહેરમા એનો પ્રચાર કરો અને ત્યાની પ્રજામાં એ આનંદનો સંદેશ પહોચાડો. 'સ્વદેશી' આપણને દુષ્કાળ અને મરકીમાથી અને કંગાળીયતપણાના અનેક ભયોમાથી બચાવશે સ્વદેશી વ્રત લો અને તેથી તમે તમામ રાજકીય અને ઔદ્યોગીક છુટાપણાનો સબ્બર પાયો નાંખશો. દરેક બાબતમાં સ્વદેશી થાવ, તમારા વિચારોમા, તમારા કાર્યોમા, તમારા આદર્શોમાં તમારી ભાવનાઓમાં સર્વમાં સ્વદેશી થાવ. પ્રાચીન સમયના સ્વાત્મભોગ અને

સાધુત્વના જુસ્સો પાછો તમારામાં આણો. પ્રાચીન સમયના આર્યાવર્તને કે જ્યાં ઋષિઓ પરમાત્માના ગાનતાનમાં અને લોકોનું શ્રેય કરવામાં મશગુલ હતા—તેને પાછું તેની અસલની સ્થિતિએ લાવો. સમસ્ત એશિયામાં નવજીવન આવ્યુ છે. પૂર્વમાં સૂર્ય ઉગ્યો છે જાપાને તે ઉગતા સૂર્યને નમન કર્યું છે.' તે સૂર્ય તેના માધ્યાન્હિક પ્રતાપમાં, આપણા દેશમાંથી પ્રસાર થશે. માટે હે સ્વદેશ બાંધવો, તે દિવસના આગમનને માટે તૈયાર થાઓ. સ્વાત્મભોગ આપી તમારી માતૃભૂમિની સેવા કરો. આ મહાન અને પ્રાચીન ભૂમિની સેવામા તમારૂં જીવન અર્પી દો."

ગુજરાતમા ઘેરે ઘેર ' સ્વદેશી ' નો અમર વાવટો ઉડે એ આવશ્યક છે. ગુજરાતને આંગણે આગણે ' સ્વદેશી ' ના ચોક મંડાય—એ જેટલું ગુજરાતને માટે માનપ્રદ ગણાશે તેટલું જ તે અભિમાનપ્રદ પણ તેને માટે લેખાશે ગુજરાતના હૃદયે નવજીવનનો દીપક પ્રકટ્યો છે, ગુજરાત સમસ્ત હિંદમા પ્રકટી નીકળેલા નવચેતનને પોતાને હૃદયે ઝીલી રહ્યુ છે તો હે ગુર્જર બંધુ! ત્હારી ફરજ છે કે સ્વદેશી વ્રત લઇ એ નવજીવનને અને એ નવા ચેતનને વધારે ઉત્તેજીત કરવું, વધારે બળ આપવું ' સ્વદેશાભિમાન 'ની વીર હાક પાડનાર વીર કેસરી નર્મદના જુસ્સાથી ગુજરાત ફરીથી એકવાર રેલાઇ જાય, ' યા હોમ કરીને પડો ફત્તેહ છે આગે ' એ મંત્રની દીક્ષા લઇ, ગુર્જર પુત્ર ' સ્વદેશી 'ના રણાંગણમા ઝઝુમે, એ ખરેખર આ પળે આવશ્યક છે, અને તે માટે ફુલ્લા હૃદયથી, પૂર ઉત્સાહથી, આશાથી, ઉમંગથી સ્વદેશી વ્રત લેવુ એ આપણુ કર્તવ્ય છે.

કચનલાલ મગનલાલ ખાંડવાળા.

હિંદ દેવીના દરબાર.

એક સ્વપ્ન.

ગિરિઓના ગિરિરાજ હિમાલયના પ્રદેશના મહાન નિર્જન્ય શાંત એકાંત અરણ્યની વચ્ચે એક અતિ કંગાળ સાદી ઝુંપડીમાં વયોવૃદ્ધ દેવી હિંદ ધ્યાનાવસ્થામાં વિરાજેલાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મનુષ્યની પગરવ ભાગ્યે જ ત્યા થાય છે. કુદરતી અલૌકિક લીલાઓથી ભરપૂર અતિરમ્ય મનોહર આ ઉપવનમાં દેવી હિંદ અતિ શોકાતુર વદને ધ્યાનાવસ્થામા બેઠેલા જોવામા આવે છે અતિ વૃદ્ધ અવસ્થાને લીધે તેમનું શરીર જર્જરીત થઇ રહેલું દીસે છે ધ્યાનાવસ્થામાથી જાગૃત થઇ દેવી અતિ મંદ સ્વરે પ્રભુ પ્રાર્થના કરતા બોલ્યા, હે દીનાનાથ, શરણાગત પ્રભુ! આ સૃષ્ટિમા મારા બાળકોનો દુષ્ટ પણ શો દોષ છે? પરાધીનતાની બેડીમા મારાં બાળકોને તું કયા સુધી સડવા દેશ? મહાન અનેરી આશાઓ બાંધી સુખી બ્રિટાનીઆ સાથે મેં મૈત્રી બાંધી. હું લોભાઇ હતી કે સખી બ્રિટાનીઆના પુત્રો સ્વાધીનતાપ્રિય છે—સ્વતંત્રતાને

એટલી બધી ખરચાળ છે કે, દુનિયાના કોઈ પણ દેશની સરકાર એટલી ખરચાળ નથી. જો અમારા પુત્રોને અંદરના રાજય કારોબારની વ્યવસ્થામાં છૂટથી ભાગ લેવા દે તો તેઓ પોતાની સ્થિતિ સુધારી શકે, પરંતુ અત્રેની બ્યુરોક્રસી તેમની સત્તા ચાલી જવાના ડરથી અમારા પુત્રોની અભિલાષાઓને આગળ પડવા દેતી નથી માતા, અમારા પુત્રોએ ૧૯૦૬ ની સાલથી જ સ્વરાજ્યની ચળવળ પૂર્ણ જોસથી ચાલુ રાખી. સુભાગ્યે કહો યા દુર્ભાગ્યે કહો બ્રિટાનીઆને જોગવર દુશ્મન જરમન સામે યુદ્ધમાં ઉતરવુ પડયું યુરોપના એ દારૂણ યુદ્ધથી આખા સંસારમા ખળભળાટ મચી રહ્યો. બ્રિટાનીઆને આવા મુશ્કેલ સંજોગોમાં આવી પડેલી જોઇ મારા પુત્રો એકદમ સજ્જ થયા અને તેને તન, મન, ધનથી પૂર્ણ મદદ આપવા લાગ્યા ભલા વૉઇસરાય લૉર્ડ હાર્ડિંજે મારા લાખો વીર લડવયાને ફ્રાન્સની સંગ્રામભૂમિમા મોકલી આપ્યા ત્યાં તેઓ જરમનો સામે કેશરીઆ કરી ઝુઝયા અને અમારી તથા તમારી કૂખને તેઓએ ફ્લેન્ડર્સના મેદાનમા ઉજ્વળ કર્યુ. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો જેવા કે ઑસ્ટ્રેલિઆ, કેનેડા, સાઉથ આફ્રિકા વિગેરે પણ વર્તમાન યુદ્ધમા સામ્રાજ્યને મદદ કરી રહ્યા છે પરંતુ અમારા પુત્રોએ જે રાજ્યભક્તિ–જે વફાદારી અને ભોગો આપ્યા છે તેવા એ સ્વરાજ્ય ભોગવતા સંસ્થાનોએ આપ્યા નથી. માતા, આપની એ જાણ બહાર તો ન હોય કે ઇંગ્લાંડની મુશ્કેલીના સમયે સાઉથ આફ્રિકાના ડચ લોકોએ મોટો બળવો જગાડયો હતો અને બ્રિટિશ વાવટાને ઉરાડી મૂકી રિપબ્લિકન વાવટો ઉરાડવાના ભગીરથ પ્રયત્નો તેમણે કર્યા હતા ત્યાના હજારો યુવાનો બળવાખોર થઇ બહાર પડયા હતા સદ્ભાગ્યે તે સર્વ બળવાખોરોને દાબી દેવામા આવ્યા હતા બળવાખોરોના આગેવાનોને પકડી કારાગૃહમાં કેદ કર્યા હતા અને તેમને તરત જ પાછા છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા ત્યાના એક જાણીતા આગેવાને તો જાહેર રીતે ઉચ્ચાર્યું હતુ કે.—

"England s difficulties are our own opportunities"

આયરલાંડની પ્રજાએ પણ બળવો જગાડયો હતો તે જગતથી અજાણ્યું નથી, છતાં સામ્રાજ્યના વડા પ્રધાન લોઇડ જયોર્જે આજે સર્વ આઇરિશ બળવાખોરોને બંધન મુક્ત કર્યા છે આયરલાંડને કેવું સ્વરાજ્ય જોઇએ છે તેનો ખરડો આઇરિશ પ્રજા જ જાતે ઘડી લાવે એવી સૂચના કરી છે. તે શિવાય ઑસ્ટ્રેલીઆ, કેનેડા આદિ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આજે ભોગવે છે છતા તેઓ યુદ્ધમા મહાન ભોગો આપી રહ્યાં છે તે બદલ મોટા લાભો મેળવવાની અભિલાષા દર્શાવી રહ્યા છે. તેઓ દર્શાવે છે કે અમારા સૈનિકો જે આત્મ બળીદાન આપી રહ્યા છે, જે રક્ત રેડી રહ્યા છે તે વ્યર્થ નથી યુદ્ધ બાદ સામ્રાજ્યની નવેમસરથી યોજના ઘડાવી જોઇએ આજ પર્યંત ઇંગ્લાંડ પોતાના સ્વેચ્છાથી સંસ્થાનો નીસંમતિ સિવાય કોઇ પણ પ્રજા સાથે યુદ્ધમાં ઉતરી શકે છે તેમજ સંધીઓ કરી શકે છે પરંતુ હવે પછી સંસ્થાનવાસીઓની સંમતિ સિવાય તેમ થવું ન જોઇએ એવા ઉદ્ગારો તેઓ કાઢી રહ્યાં છે તેમ જ સામ્રાજ્યની યુધ્ધ બાદ થનાર નવી ઘટનામાં તેમને યોગ્ય સ્થાન મળવુ જોઇએ એવી ચળવળમા તેઓ પડયા જ રહેલા છે. માતા, યુધ્ધના સમયમા સામ્રાજ્યમા ચાલી રહેલી આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ જોઇ અમારા પુત્રો શાંત કેમ બેસી શકે ? માતા, અમારા પુત્રોને એમ કહેવામા આવે છે કે જર્મની યુરોપનાં નાનાં નાનાં

રાજ્યોને કચરી મારવા પ્રયત્ન કરી રહ્યુ છે આ નાનાં રાજ્યોની સ્વતંત્રતા માટે ઈંગ્લાંડ યુધ્ધમાં ઉતરેલું છે. એ જ સ્વતંત્રતાને માટે મારા પુત્રો પણ બ્રિટનો સાથે આત્મ બળીદાન આપે છે ત્યારે શું અમારા પુત્રોએ અત્રે સ્વતંત્રતા માટે માગણી ન કરવી ? યુદ્ધ દરમ્યાન સામ્રાજ્યમાં ચાલી રહેલી સર્વ પ્રવૃત્તિઓને જોઇ અમારા પુત્રોએ પણ સામ્રાજ્યમાં યુધ્ધ પછી હિંદને તરત જ સ્વરાજ્ય આપવુ એવી માગણી પૂર્ણ વેગથી કરવા માડી. મારે ત્યા શ્રીમતિ વિદુષી મીસીસ બેસન્ટે હોમરૂલની ચળવળ પૂર્ણ જોસથી કરી ઠામ ઠામ હોમરૂલ લીગોની સ્થાપના કરી અને મારે ત્યાં જ નહિ પરંતુ સર્વ સ્થળે એક નવીન ચેતન્ય અમારા પુત્રોમા રેડ્યું 'ન્યુ ઇન્ડીઆ' નામનું એક દૈનિક પત્ર કાઢી તેણે તે મારફતે સ્વરાજ્યનો એવો તો ઝુંડો ફરકાવ્યો કે સર્વત્ર હોમરૂલ સિવાય બીજી કોઈ વાત સાભળવામા જ ન આવી સ્વરાજ્ય એ સર્વેનું સર્વસ્વ થઇ પડ્યું. કૉન્ગ્રેસમા પડેલા બે મહાન મતો લખનૌની કૉંગ્રેસમા જોડાઈ ગયા. મુસ્લીમ લીગે પણ કૉંગ્રેસની જ માફક સ્વરાજ્ય પોતાનું ધ્યેય રાખ્યું મુસ્લીમ લીગ અને કૉંગ્રેસના આગેવાનોએ એકત્ર મળી સ્વરાજ્યની એક યોજના ઘડી કહાડી અને તે હિંદી તથા વડી સરકારને અર્પણ કરી. દીલ્હીની ઇમ્પેરીઅલ લેજીસ્લેટીવ કાઉન્સિલમાં વિરાજતા મારા ૧૯ પુત્રોએ એક ખરડો સ્વરાજ્ય સબંધી તૈયાર કરી વૉઈસરૉયને અર્પણ કર્યો. સ્થળે સ્થળે સ્થાપન થએલી હોમરૂલ લીગોની મારફતે પ્રજાએ દેશના રાજદ્વારી વિષયો ઉપર પેમ્ફલેટો બહાર પાડી પુરતુ શિક્ષણ મળવા લાગ્યું માતા, આ સર્વ પ્રવૃત્તિ હિંદના અધિકારી વર્ગને ન રૂચી અને એ પ્રવૃત્તિને દાબી દેવા માટે તેઓએ શરૂઆત કરી. મારે ત્યાંના ગવર્નર લૉર્ડ પેટલડ પોતાની કાઉન્સિલમાં ખુલ્લી રીને પ્રજા સમક્ષને ચેતવણી આપી કે 'સ્વરાજ્યના તરંગો તમારા મગજમાંથી કાઢી નાંખજો.' તેમણે એ પ્રમાણે કાઉન્સિલમા જાહેર કર્યા બાદ જાગતાની રાજનીતિ શરૂ કરી અને અમારે ત્યા પૂર્ણ ઉત્સાહથી કાર્ય કરતાં હોમરૂલ લીગના આત્મા વિદુષી બિસેન્ટદેવીને તેમના સાથી મી. અરૂડેલ તથા મી. વાડીઆ સાથે નજરકેદ કર્યાં. આ જોહુકમી ચલાવનાર અમલદારે ધાર્યું હશે કે 'ન્યુ ઇન્ડિયા' પત્ર મારફતે મિસિસ બેસન્ટ હોમરૂલનું વિષ સર્વત્ર ફેલાવી રહ્યાં છે માટે તેમને ફટકો મારી 'ન્યુ ઇન્ડિયા'નું મૃત્યુ નીપજાવવાથી સર્વ પ્રવૃત્તિ સમાઇ જશે.

મદ્રાસદેવી પૂર્ણ છટાથી, જોમથી તેમજ ઉત્સાહભેર આ સર્વ વૃત્તાત સહેજ પણ અટકયા સિવાય વર્ણવી જતા હતાં એટલામા તો ઝુંપડીના દ્વાર સામે એક અતિ વૃદ્ધ પુરૂષ આવી ઉભા રહ્યા અને 'વંદે માતરમ'ની વીર ગર્જના કરતા તે અંદર દાખલ થયા વંદે માતરમનો ધ્વનિ સાભળી સર્વની દૃષ્ટિ તેના તરફ ખેચાઈ. હું વિચારમા પડયો કે આ વૃદ્ધ વીર કોણ હશે? એમ વિચારૂં છુ એટલામા તો તે વૃદ્ધ પ્રથમ મદ્રાસ દેવીના ચરણે નમી બીજી દેવીઓને નમી લાંબા થઇ હિંદદેવીના ચરણે લોટ્યા હુ હવે સમજી શકયો કે આ વૃદ્ધ વીર બીજા કોઇ જ નહિ પરંતુ પ્રજામાં પ્રિય થઇ પડેલા નરકેસરી સર સુબ્રમણ્ય આયર હતા

હિંદ દેવીએ સ્નેહથી આ વૃદ્ધ પુરૂષને ઉઠાડ્યા. દેવી મદ્રાસે તરતજ પ્રશ્ન પૂછયો 'કેમ પુત્ર, તારૂ આવવું અચાનક કેમ થયું?'

સર આયર—માતા, મને સ્વાભાવિક જ પ્રેરણા થઇ કે આપ અતિ ઉદાસ અને નિરાશ થઇ વૃદ્ધ દાદીમા પાસે આવ્યાં છો અને તેમની આગળ સર્વ રોદણા રડતા હશો. આપ કદાચ પુરતી રીતે દાદીમા પાસે સર્વ ભયંકર સ્થિતિ રજુ કરી ન શકો તો તેમાં પુર્તી કરવા આ યોગ્ય સમય સાધી હું અત્રે આવ્યો છું.

મદ્રાસ દેવી—પુત્ર, આજ પર્યંતની આપણી રાજકીય પરિસ્થિતિનું દર્શન માતાને હું કરાવી ચુકી છુ (હિંદ દેવીને સંબોધીને) માતા, 'ન્યુ ઇન્ડીઆ'ને ફટકો મારી મિસિસ બેસન્ટ તેમજ તેના સહચારીને નજરકેદ કરી લાર્ડ પેટલ કે સર્વત્ર ત્રાસ વર્તાવ્યો. આ મારા વૃદ્ધ પુત્રે જે સમયસુચકતા વાપરી છે તે હવે તેના જ મુખે સાભળો.

હિંદ દેવી—પુત્ર, તારે જે કહેવું હોય તે હવે મને દર્શાવ—

સર આયર,—માતા, અમારે માટે હવે સમય એટલો બધો બારીક આવ્યો છે કે હવે તો અમારે ગમે તે સ્થિતિમા દુઃખો સહન કરવાના આગ્રહને વળગ્યા સિવાય છૂટકો જ નથી.—કાયદાની હદમા રહી શાતપણે અમે સ્વરાજ્યની હિલચાલ કરતા આવ્યા છીએ. યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારથી તો મારી ખાત્રી જ હતી કે બ્રિટીશ પ્રજાની અમારા પ્રત્યે હવે લાગણી ખેચાઇ જ છે. કારણ કે બ્રિટનને ખાતર અમારા બંધુઓ સમરાङ્ગણમાં સ્વતત્રતા માટે પ્રાણાર્પણ કરી રહ્યા છે તો તેજ સ્વતંત્રતા અમે અત્રે માગીએ તેના ઉપર તો અંકુશ ન જ મુકાશે. માતા, અમે એવી જાતની સ્વતત્રતા નથી માગતા કે જેથી ઇંગ્રેજોને ગાસડાપોટલા બાંધી અત્રેથી વિદાય થવુ પડે. અમે એટલું જ માગીએ છીએ કે જે દેશમા અમે જન્મેલા છીએ તે દેશના રાજ્યવહિવટમા અમને સપૂર્ણ સત્તા મળવી જોઇએ. સ્વરાજ્ય એ અમારો જન્મસિદ્ધ હક છે તે અમને શા માટે ન મળવુ જોઇએ? સસ્થાનો સપૂર્ણ સ્વરાજ્ય ભોગવે છે. અમને તેવુ સ્વરાજ્ય શા માટે ન મળે? આ જ અમારી માગણી છે અને એ માગણી અમે જોરપૂર્વક કરવા માડી એટલે અત્રેના અધિકારીઓ ચમકી ઉઠ્યા અને અમારી એ ચળવળને દાબી દેવાના રસ્તા લેવા માંડ્યા. માતા, મારી શક્તિ અનુસાર મેં સામ્રાજ્યની સેવા બજાવી છે મારી આજ પર્યંતના રાજકીય જીવનથી અત્રેના સત્તાધીશોને ચિંતાગ્રસ્ત થવું પડ્યું નથી. સ્વરાજ્ય અમોને મળવું જ જોઇએ એવો મારો દૃઢ આગ્રહ હોવાથી હોમરૂલ લીગના પ્રમુખ તરીકે કાર્ય કરવાનુ વ્રત મેં ગ્રહણ કર્યું હતું માતા, હુ હવે વૃદ્ધ થયો છુ છતા આપની મટ્ટીથી મારી આ દેહ બધાયેલી છે તો મારા જીવનના અંતકાળ પર્યંત આપની સેવા બજાવવી એ મારૂ પરમ કર્તવ્ય હોવાથી મિસિસ બેસન્ટ આદિ આગેવાનોના નજરકેદ થવાથી મારા ઉપર જોખમદારીઓ વધુ પ્રમાણમા આવી પડી વૃદ્ધ છતાં હું સજ્જ થયો મેં નિશ્ચયપૂર્વક મારા બંધુઓને જાહેર કર્યું કે સરકારી અમલદારોની હોમરૂલ લીગ પ્રત્યે ગમે એટલી અવકૃપા થાય, કદાચ હોમરૂલ લીગની ચળવળને ગેર કાયદેસર ઠરાવે તો પણ લીગનું સુકાન આ બાહુએ ધરેલું છે તે ગમે તેવા સંજોગોમાં ન છોડીશ તે ન છોડીશ ગમે તેવાં કારાગૃહનાં દુઃખો આ વૃદ્ધ કાયા ઉપર આવી પડે તો તે પણ સહન કરોશ, પરંતુ હોમરૂલના નાવને ન છોડીશ આવા દૃઢ નિશ્ચયથી હું મારા જીવનના અંતકાળના દિવસો પસાર કરૂ છું.

હિંદ દેવી—શાબાશ, મારા વીર પુત્ર, તને ધન્ય છે. તારા સુદૃઢ નિશ્ચયથી તેં આ઼જીના સમયના મામલાને અત્યંત બળ આપ્યું છે. તારા પગલે તારા લાખો બંધુઓ ચાલો એવી મારી તને આશિષ છે. વયોવૃદ્ધ સર આયર માતાને વંદી એક બાજુએ બેઠા એટલે તેમનું સ્થાન દેવી બંગાળે લીધુ.

બંગાળ દેવી—પુજ્ય માતા, જાપતાની રાજ્યનીતિ મારે ત્યાં એટલી બધી વધારી દીધી છે કે આજકાલ મારા સેંકડો પુત્રોને પરહેજ કરવામાં આવ્યા હશે સી આઇ. ડી.નો ત્રાસ એટલો બધો વધારી મુકેલો છે કે મારા કોઇ પણ આબરૂદાર પુત્ર પણ નિરાતથી બેસી શકતા નથી માતા, મારા પુત્રોને 'એનાર્કીસ્ટો'નુ કલંક ચોંટાડવામા આવ્યું છે મારા પુત્રો અંગ્રેજી કેળવણી લઇ સ્વતંત્રતા તે શું તે શિખ્યા. મીલ્ટન, મોરલે, બર્ક, શેક્સપીઅર, હેમ્પડન અને શેલી આદિ ઇંગ્લાંડના મહાન રાજ્યદ્વારી પુરૂષોના અભ્યાસક બન્યા અને તેમનામા અનેક અભિલાષાઓ પોતાની જન્મભૂમિ માટે ઉત્પન્ન થઇ. આ અભિલાષાને પોષવાને બદલે અધિકારી વર્ગ તેમના પ્રત્યે કડક થવા લાગ્યા. તેમની ઉગતી આશાઓને પગ નીચે છુંદી દેવા લાગ્યા. વિદ્યાર્થીઓના ઉપર અંકુશ મૂકાયા. રાજ્યદ્વારી સભાઓમાં ન જવુ એવા ફરમાન થયા. તેમની જ જન્મભૂમિના મહાન દેશસેવકો—નેતાઓનાં ભાષણ સાંભળવા ન જવું એવા અંકુશો મૂકયા અનેક અનેરી આશાઓના પ્રવાહમા ઉછાળા મારતા મારા પુત્રોની લાગણીઓ દાબી દેવાના પ્રયત્નથી તેઓ નિરાશ—અત્યંત નિરાશ થઇ ગયા. તેઓ ધીરજ અને વિશ્વાસ ખોઇ બેઠા કેટલાકોએ નિશ્ચય કર્યો કે ચમત્કાર સિવાય નમસ્કાર આ જગતમા છે જ નહિ એમ સમજી ખુનામરકીના માર્ગે ચાલ્યા. પરંતુ માતા, હું આપને પૂછું છુ કે એમા મારા પુત્રોનો શો દોષ છે? તેમની યોગ્ય અભિલાષાઓને પગ નીચે કચરી નાંખવાની કઇ જરૂર? ઉમ્મરે પહોચેલા મારા અનેક ડરેલ પુત્રો—યુવાનોને આ રસ્તેથી વાળી લેવા ભગીરથ પ્રયત્નો આદરી રહેલા છે. માતા, જાપતાની આવી અસહ્ય રાજનીતિનો ફેલાવો થતો અટકાવવાની ખાસ જરૂર છે. સ્વરાજ્ય એ અમારૂં અંતિમ ધ્યેય છે. તેને માટે અમારી ચળવળ કોઇ પણ ભોગે રહેશે જ એ અધિકારી વર્ગે સમજવુ જ જોઇએ. ચિતામા બાળવા મૂકેલી મારા પુત્રોની દેહ પણ એક વાર ઉડી પોકાર પાડશે કે સ્વરાજ્ય આપો, અમોને સ્વરાજ્ય આપો. તમો ન આપશો તો પણ અમો લઇશું જ. અમારે ત્યાંના હાકેમ લૉર્ડ રૅનોલ્ડશેના ઉદ્ગારો પણ એટલા બધા નિરાશાજનક છે કે તેઓ શાણી શિખામણ આપે છે કે હિંદને સ્વરાજ્ય તો મળશે પરંતુ તે હાલમાં તો નહિ જ. અમારાં વર્તમાનપત્રો ઉપર છાપાના અંકુશનો સખત કાયદો ગર્જુમી રહ્યો છે જાહેર મીટીંગો ભરતી અટકાવવાના કાયદાનો અમલ પણ સ્થળે સ્થળે થાય છે. અને કાયદેસરની અમારી ચળવળને આમ તોડી નાંખવામા આવે છે જેને પરિણામે અશાંતિનું સામ્રાજ્ય ફેલાવા પામી રહ્યુ છે. આવા અતિ દુઃખદ સંજોગો આવેલા હોવા છતાં અમારો દૃઢ આગ્રહ છે કે અમારી કાયદેસરની ચળવળને જીવને જોખમે પણ અમે ચાલુ જ રાખીશું આટલું બોલી દેવી બંગાળ, મદ્રાસ દેવીની સાથમા જઇ બેઠા અને તેનુ સ્થાન પંજાબ દેવીએ લીધું.

પંજાબ દેવી—માતા, મારા રોદણાં પણ એવા જ છે. અમારે ત્યાંના હાકેમે પણ ઉપલા હાકેમોના જેવા જ ઉદ્ગાર કઢાવ્યા છે. અમોને કેવા સુધારાઓ યુદ્ધ બાદ આપવા તેની તપાસ કરવા રાઉન્ડ ટેબલવાળા મી. કરટીસ અત્રે આવેલા તેમણે અમલદાર વર્ગોની મસલત લઇ પોતાના મંડળ આગળ ભરડી માર્યું કે હિંદ સ્વરાજ્યને લાયક નથી! તેઓ સાહેબ તો એટલે સુધી ગયા હતા કે પાંચ સ્વતંત્ર પ્રજાઓએ સાથે મળીને યુદ્ધ બાદ સામ્રાજ્યનો કારભાર કરવો એટલે કે આજ સુધી ઇંગ્લાંડ એકલું સત્તા ધરાવતું. યોજના પ્રમાણે સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો પણ અમારા ઉપર હકુમત ભોગવે આવી અધમ વૃત્તિ આવા લોકોની સવેળા બહાર પડી ગઇ અને અમારા પુત્રોએ આવી વાતો કરનારાઓની સખત ઝાટકણી કહાડી. આશ્ચર્ય જેવું તો એ હતું કે મી. કરટીસના વિચારો સાથે અત્રેના અમલદારો પણ સહમત થયા હતા. અમોને ગુલામગીરીના વધુ ઉંડાણમાં ઉતારવાના ખાડામા ફેંકી દેવાના પ્રયત્નો જે પ્રસંગે અમારા પુત્રો ઇંગ્લાંડને ખાતર પ્રાણાર્પણ કરી રહ્યા છે તેને પ્રસંગે થાય છે ત્યારે માતા, અમારૂ લોહી ઉકળી આવતું હોય તેમા આશ્ચર્ય કંઇ છે? ડીફેન્સ ઑફ ઇન્ડીઆ ઍક્ટ યુદ્ધ શરૂ થયા પછી અત્રે પસાર કર્યો. કોઇ પણ દુશ્મન પ્રજા અત્રે આવી ઘાલમેલ ન કરે તેના બચાવ માટે આ કાયદો વૉર મેઝર તરીકે પસાર કર્યો છે એમ કહેવામા આવ્યુ. હવે તેનો ઉપયોગ સ્વરાજ માટે ચળવળ કરતા અમારા પુત્રો સામે કરવામા આવે છે. માતા, મારી બંને બેનો ઘણુ કહી ગઇ છે છતા એમ થાય છે કે શું કહું અને શું રહેવા દઉં? વિશ્રામ અને શાંતિનું કોઇ સ્થાન અમારે માટે રહેલું લાગતું નથી. આપ હવે યોગ્ય માર્ગ અમને બતાવો, માતા આટલુ કહી દેવી પંજાબે પોતાની બેઠક લીધી—અને ગરવી ગુર્જર દેવી માતાને પ્રણામ કરી બોલવા લાગ્યા. માતા, મારા પુત્રો મોટે ભાગે વેપાર ઉદ્યોગમા જ મગ્ન રહેતા હતા. હાલની આ વિકટ દશા નિહાળી તેઓએ પણ હવે કમર કસી છે અને સર્વત્ર હોમરૂલ લીગ સ્થાપી સ્વરાજ્ય માટે તેઓ પોકાર પાડી રહ્યા છે. તેઓ તો હવે નિશ્ચય ઉપર આવ્યા છે કે દુઃખો સહન કર્યા સિવાય કોઇ વાતનો આરો આવે એમ છેજ નહિ. અમારા પુત્રોની વફાદારી ઉપર પાણી ફરી વળે છે ઇંગ્લાંડ ઉપર કરેલા ઉપકારનો બદલો જો માતા આવો જ અમોને મળવાનો હોય તો અમારૂ એ ખરેખર દુર્ભાગ્ય જ છે. ગુર્જર દેવી આ પ્રમાણે કહી રહી છે એટલામાં તો ઉંચે આકાશમાં ભારે સુસવાટા થતા હોય તેમ સંભળાવા લાગ્યું મારી દૃષ્ટિ સહજ આકાશ તરફ વળી તો માલુમ પડ્યું કે પુર વેગમા હિંદ મૈયાની ઝુંપડી તરફ એક એરોપ્લેન નીચે ઉતરે છે. જોતજોતામા તો તે ઝુંપડી નજીક જમીન ઉપર આવી ઉભું રહ્યુ એરોપ્લેન આવીને જમીન ઉપર ઉતર્યું કે તેમાંથી પ્રથમ ગૌરવર્ણી દેવી બ્રિટાનીઆ બહાર નીકળી. તેની જ પાછળ મી. લોઇડ જ્યોર્જ તથા મી મોન્ટેગુ મંદ ગતિથી પ્રયાણ કરતા જોઇ હું એકદમ આનંદાશ્ચર્ય પામ્યો અને મે વિચાર્યુ કે હવે જ ખરેખરી ગમ્મત જોવાની મળે એમ છે દેવી બ્રિટાનીઆ હિંદ મૈયાના ઝુંપડામા દાખલ થયા અને હિંદ દેવીને જોઈ હર્ષમાં તેણે કહ્યુ —વહાલી સખી, કેમ કુશળ અને આનંદમા તો છો ને? હિંદ દેવી (એક કટાક્ષ ફેંકી).—કુશળ યા તો આનંદમા હોઉં કે ન હોઉં તેની તો શી ગરજ છે? મહેરબાની ખાતર હવે તું એટલુ કર કે મીઠા મીઠા શબ્દો તારે મારી આગળ

બોલી મને કરોળીઆની માફક જાળમાં ન ફસાવ. તારે તારાં આજ સુધીના વચનોથી મોહાંધ, લોભાઇ હું જગતની દ્રષ્ટિમાં મૂર્ખ ઠરી છું. મારાં વહાલાં સંતાનોની હાય ટળતી નથી અરે, પરમાત્મા તારે ખાતર મેં શું કરવાનું બાકી રાખ્યું ? મારા સર્વસ્વનો ભોગ મેં આપ્યો. મારાં પ્રિય સંતાનોએ તારે ખાતર પ્રાણાર્પણ કર્યાં. છતા તારા દીલમાં દયાનાં ઝરણુ ન વહ્યાં તેમની સ્વરાજ્યની અભિલાષાને તું ન પોષી શકી. મારા જીવનને ધિક્કાર છે મારૂં સર્વ કરેલું પાણીમાં ગયું. તારા તુમાખી પુત્રોએ જાપ્તાની જે રાજનીતિ ગ્રહણ કરી છે, તેનું તને કંઇ ભાન છે? જગત તારે માટે શી વાતો કરશે તેની તને કંઇ પરવા છે ખરી? આટલે દરજ્જે તું પહોંચશે એમ હું કદી માનતી ન હતી આ તારા ઉદાર દીલના પુત્ર મી. લોઇડ જ્યોર્જ તારે ત્યાં રહી કહે છે કે હિંદ હવે સામ્રાજ્યમાં સમાન ભાગીદાર લેખાશે. તેના વચનોની અત્રેના અધિકારી વર્ગને કંઇ પરવા છે ખરી? જો નથી તો તારા આવા જોખમદારી ભોગવતા પુત્રને કહી દે કે આવા આશાજનક વાક્ય નિરર્થક ન ઉચ્ચારવા એક બાજુ તે આવાં વાક્યો ઉચ્ચારે છે, બીજી બાજુ હિંદમાં અમલદાર વર્ગ કહે છે કે સ્વરાજ્યનો વિચાર મગજમાંથી દૂર કરો અમે તો રૂશિયન રાજ્યપદ્ધતિ તમારે માટે ગ્રહણ કરીશું મિસિસ બેસંટને નજરકેદમાંથી મુક્ત કરવા મારા પુત્રોએ પ્રાર્થના ઉપર પ્રાર્થનાઓ એમને ગુજારી છે, તારો ઉપર તારો છોડ્યા છે. તું જરા પૂછ તો ખરી એમને, કે તે તારો એમને મળેલા ખરા? મળ્યા હોય તો ચૂપ કેમ બેસી રહ્યા છે? મી. ચેમ્બરલેન ગયા આ મી. મોન્ટેગુ આવ્યા એમને માટે કંઇક આશા મારા પુત્રો બાંધી બેઠા છે. પરંતુ નીવડયે ખરૂ. તમે મહેરબાની કરી મારી આગળથી આવ્યા ત્યાં પાછા જાઓ. મારાથી સહન નથી થતું—મને શાંતિથી જેટલુ સહન કરવું પડવાનું હશે તેટલું કરવા દે. પ્રતિઉત્તર પણ મારે જોઇતો નથી

બ્રિટાનીઆ દેવી—સખી, વહાલી સખી, આમ ઉતાવળી, બ્હાવરી બની નિરાશ ન થા. મને પણ હૃદય છે હું સર્વ સમજુ છું. તારા ઉપકારો હું વિસરૂ એમ નથી. દરેક વસ્તુને માટે આ સંસારમાં સમય હોય છે તારે માટે પણ સમય આવશે. પ્રભુ પર શ્રધ્ધા રાખ અને, તારા પુત્રોને કર્તવ્યપરાયણ થવાનું શિખવ કસોટીએ ચઢ્યા શિવાય પ્રજા ઘડાયેલી મેં સાંભળી, જોઇ નથી આત્મભોગ અને સ્વાર્થત્યાગ અને સતત ઉદ્યોગ વિના મુક્તિ જગતમાં સાંભળી છે! તે કરવાનું તારા પુત્રને શિખવ, તો જગતમાં હું એવી કોઇ શક્તિ જોતી નથી કે જે તારા પુત્રોની પ્રગતિ અટકાવી શકે વધુ શું કહું? ટુંકમાં આટલુ કહેવુ બસ છે હું તને સારૂં લગાડવા મીઠા શબ્દો બોલવા આવી નથી. ત્હને દુઃખી અને નિરાશ થતી જોઇ મને તારી મુલાકાત લેવા પ્રેરણા થઇ તેથી આવી છુ. એક વાર ફરી તારો આભાર માનું છુ. અને તારાં બાળકોને મેં દર્શાવ્યું તે શિક્ષણ આપવાનો બંદોબસ્ત કર.

હિંદ દેવી—વારૂ બેન, હવે મારા પુત્રો એ જ ઉદ્દેશાનુસાર ચાલશે. સ્વાશ્રય, એ જગતમાં ઉન્નતિનું મૂળ તે પ્રથમ શિખવીશ.

દેવી બ્રિટાનીઆ—એ જ માર્ગે કલ્યાણ થશે. એ જ માર્ગ તારા પુત્રો ગ્રહણ કરે એવી આશિષ આપું છુ. (મદ્રાસ, બંગાળ આદિ દેવી તરફ નિહાળીને)

પુત્રીઓ દુ ખી ન થશો મારૂં કહેલું તમારા પુત્રો પાસે અમલમાં મુકાવો એટલે તમારી ઉન્નતિ છેજ, છેજ આટલું કહી દેવી બ્રિટાનીઆએ વિદાય માગી. હિંદ દેવી પણ વળાવવા ઉઠ્યા ઉઠતાંની સાથેજ મારી આંખો પણ ઉઘડી. સ્વપ્નસૃષ્ટિ જોઈ આશ્ચર્ય થયું સ્વાશ્રય, આત્મભોગ, સ્વાર્થત્યાગ અને સહન કરવાની શકિત એજ રાજકીય મુકિત મેળવવાના માર્ગ છે તે નિહાળ્યુ અને અનુભવ્યું પ્રભુ ભારતવાસીને એ બળ સમર્પો એવી અંતિમ પ્રાથના છે. અસ્તુ. વંદે માતરમ્

પરાગજી ખંડુભાઈ.

ઉમરેઠમાં જાહેરજીવન.

જાહેર સંસ્થાઓ—કેળવણીને માટે આ શહેરમા એક ઈંગ્રેજી હાઇસ્કુલ છે, જેમા લગભગ પોણી ચારસો વિદ્યાર્થી અભ્યાસ કરે છે, મ્યુનિસિપાલીટીની પ્રાથમિક મુખ્ય એક શાળા અને બાન્ચ ત્રણ શાળાઓ છે, કન્યાશાળા મુખ્ય અને બ્રાન્ચ મળી બે છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણ તથા વેદાધ્યયન માટે એક ખાનગી સસ્થા કામ કરે છે, સ્ત્રીઓને માટે એક વનિતાવિશ્રામ નામક સસ્થા ચાલે છે ગામમાં એક જાહેર લાયબ્રેરી છે, જેમા પેપર વાંચવાની દરેક ગૃહસ્થને છૂટ છે. પુસ્તકો માટે મેમ્બરની યોજના છે વળી "શ્રી ગોખલે સ્મારક લાયબ્રેરી" છે, જેમા ઘણા ઉત્તમ પુસ્તકોનો વિદ્વાનોની મદદ લઈ સગ્રહ કર્યો છે આ "શ્રી ગોખલે સ્મારક લાયબ્રેરી"માં ખાસ કરીને ઐતિહાસિક, આર્થિક અને રાજકીય પુસ્તકો છે, જેની ઉમરેઠમા પહેલાં ઘણી જ ખોટ હતી. બીજી એક ખાનગી પણ જનસમાજને માટે મુકત લાયબ્રેરી છે, જેનું નામ શ્રી પરમાનંદ લાયબ્રેરી છે. આ શિવાય કેટલાંક ન્હાના ન્હાના સામાજિક મંડળોની લાયબ્રેરીઓ છે. ઉમરેઠમા એક "યુવક મંડળ" નામક નવી સંસ્થા છે, જે સામાજિક વિષયો તથા શારીરિક અને માનસિક કેળવણી હાથ ધરે છે. વળી તાલુકા કોન્ગ્રેસ કમિટી સ્થપાયાનુ હાલમા સાભળ્યું છે "હરિ" સભા નામક એક જુની સસ્થા છે, તે હાલમા સુસ્ત છે.

હુન્નર ઉદ્યોગ અને વેપારમાં પણ આ શહેર છેક પછાત નથી. તુવેરની દાળ અત્રેથી બહાર ગામ જાય છે. દર વર્ષે લગભગ ૨૫,૦૦૦ કળસી દાળ બહાર ગામ જતી હશે. કઠોળની નિકાસ પણ સારી છે. અત્રે વણાટકામ માટે હાથની ચારેક શાળ ચાલે છે, જેમાં પહેરણ તથા પંચીઆં માટે કપડું તૈયાર થાય છે સુતર મહાત્મા ગાંધીજીના આશ્રમ દ્વારા પુરૂં પાડવામાં આવે છે પીતળના તાળાનુ કારખાનુ બહુ સારૂં અને ટકાઉ

કામ કરે છે. કપાસ પીલવાનાં બે જીન છે. સ્વદેશી માલ માટે અને એક સ્વદેશી સ્ટોર થોડા વખતમા ખોલવામાં આવનાર છે. જેના ડીરેક્ટરો વિગેરે થોડા વખતમાં નક્કી થયેથી હીલચાલ બહાર પડશે. તેની સહી માટેની માગણીઓ થવા માંડી છે.

મ્યુનિસિપાલીટીમાં છ ચુંટાયલા અને છ સરકારે નીમેલા મેમ્બરો છે. તેમાં સરકારે નીમેલા મેમ્બરોમાં ત્રણ સરકારી નોકર પહેલેથી હતા અને એક ચોથા મેમ્બરના દેવલોક પામવાથી, જે મેમ્બર નીમાયા છે તે પણ સરકારી નોકર હોવાથી કુલ્લે ચાર સરકારી નોકરો મેમ્બર છે આમ હોવાથી હાલની મ્યુનિસિપાલ કાઉન્સીલ વાંધા ભરી ગણાય ખરી. આવી કાઉન્સીલે તેના પ્રમુખની ચુંટણીનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં અટપટી રીતે પ્રમુખની ચુંટણી કરી લીધી છે મ્યુનિસિપાલીટીએ રૂ. ૬૦) સાઠના દરમાયાથી એક સેક્રેટરી રોકયો છે; છતાં કાઇ શહેર સુધારણામા ખાસ ફેરફાર જોવામાં આવતો નથી. રસ્તાઓમાની ગંદકી માટે હજી પણ બૂમ મારવી કાયમ જ રહી છે. કેળવણી બાબતમા ઉમરેઠની મ્યુનિસિપાલીટી, તેની આવકનો સારો ભાગ વાપરે છે. દવાખાનું છે, પણ લોકોને બરાબર સગવડ હોવાનુ ભાન થતું નથી. દવાઓમા સારો ખર્ચ મ્યુનિસિપાલીટી કરે છે, પણ લોકને સંતોષકારક દવા મળવાના ઉદ્‌ગાર સંભળાતા નથી. તળાવ અને કુવાઓની નજીક ઘણી જ ગંદકી હોય છે ઉમરેઠનાં હવાપાણી સારાં ગણાતા હોવા છતાં, આ કારણથી તંદુરસ્તીમા હાની પહોચે છે.

રમતગમ્મત માટે, રેવન્યુ ખાતા તરફથી એક જમીનનો ટુકડો મળ્યો છે, જ્યાં ક્રીકેટ ટીમ્સ તેનો લાભ લે છે, છતાં આ જગોની આજુબાજુ ઘણી જ ગંદકી રહે છે. આજુબાજુ ખાડા ખાબોચીઆં હોઇ હવામાં બીગાડ થાય છે, અને કેટલાક ભાગમાં ઉકરડા વિગેરે છે, જે ઉપડાવવા મ્યુનિસિપાલીટી તરફથી બીલકુલ તજવીજ થતી નથી. ઉમરેઠના ભવિષ્યના શહેરીઓના લાભ માટે મ્યુનિસિપાલીટીએ આ બાબતમાં ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ઉમરેઠવાસી.

ગુજરાતનું જાહેર જીવન.

ભરૂચ.

તા. ૨૦-૭-૧૯૧૭

સ્થાનિક મ્યુનિસિપાલીટી સામે જુસ્સો.—ભરૂચ શહેરની સુધરાઇએ 'હલાલખોર સેસ' અત્રે દાખલ કરવા ઠરાવ કરેલો અને શહેરના ભસમ બાજરૂ પુરાવી નાખી, લેવાના બાજરૂ કરાવવા વિચાર રાખેલો તે વિરૂધ્ધ પોકાર કરવા તા. ૨૪-૬-૧૯૧૭ ને રવિવારે 'દશાલાડની વાડીમાં' શહેરના લોકોની એક ગંજાવર સભા, ભરૂચ "મહાજન" ના શેઠ, મજમુદાર મોતીલાલ તુલજારામના પ્રમુખપણા નીચે, સાંજના ૫ કલાકે ભરવામાં આવી હતી. સભામાં સુધરાઇના અસ્તવ્યસ્ત કારોબાર પર સખત વિવેચન થઇ, શહેરમાં થવા જોઇતા તાત્કાલિક આવશ્યક સુધારા પ્રથમ કરવા જોસભેર

માંગણી થઇ હતી અને 'હલાલખોર સેસ' ના બીન જરૂરીપણા અને ભારેપણા બાબત તીવ્રપણે લોકમત ઠકળી ઉઠયો હતો. 'હલાલખોર સેસ' દાખલ થયે લોકોમાં ખળભળાટ વધશે માટે ઉક્ત કર અમે દાખલ ન કરવા તથા દટણ જાજરૂને બદલે લેવાના જાજરૂ નહિ કરવા વિષેના ઠરાવો નામદાર ગર્વનર, મે. ઉત્તર વિભાગના કમીશનર સાહેબ, અત્રેના કલેકટર સાહેબ અને મ્યુનિસિપાલીટીના પ્રમુખ તથા સભાસદો ઉપર મોકલી આપવામા આવ્યા હતા

તા ૨૬-૬-૧૯૧૭ ને મંગળવારે સાંજના ૫-૩૦ મિનિટે, ભરૂચ શહેરના 'ડી' વૉર્ડમા વસતા લોકો તરફથી, તે વૅર્ડમા માત્ર ૮૦ ભસમ જાજરૂ હોવાને સબબે, સુધરાઇ, તે એકદમ, અખતરા માટે પુરાવી નાખવા ઉભી થઇ છે, તે સામે સખ્ત નાપસંદગી દર્શાવનારા ઠરાવો યોગ્ય રીતે પમાર કરી ઘટતે સ્થળે મોકલવા, અહમદપુરા આગળની ઘાંચીની વાડીમા, રા. જગજીવનદાસ ગુલાબદાસ મોદી બી. એ., એલએલ. બી. ના પ્રમુખપણા નીચે શહેરના લોકોની એક જાહેર સભા બોલાવવામાં આવી હતી શહેરના લોકોની આ જબરી ચળવળનુ પરિણામ એ આવ્યુ છે કે, મ્યુનિસિપાલીટીમા, 'ભસમ જાજરૂ પુરાવી નહિ દેવા'નો રા દીનકરરાવ નરભેરામ દેશાઈ એમ. એ., એલએલ બી. કાઉન્સીલરનો સુધારો વધુ મતે પસાર થયો છે

૨ ભરૂચ થીઓસોફીકલ સોસાયટીનો વાર્ષિકોત્સવ.—તા. ૧-૭-૧૯૧૭ ને રવિવારે સાંજના ૫ કલાકે થીઓસોફીકલ સોસાયટીના મકાનમાં આ મંડળનો જાહેર વાર્ષિક મેળાવડો સરદાર રાવબહાદુર મોતીલાલ ચુનીલાલ દેશાઇના પ્રમુખપણા નીચે થયો હતો. મંડળના સેક્રેટરીએ વાર્ષિક રીપોર્ટ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને સોસાયટીની ઉપયોગિતા દીનપ્રતિદીન કેમ વધે તે સંબંધી મનનીય ભાષણો થયાં હતાં.

૩ 'હિંદના દાદા' માટે શોક:—મહાન દેશભક્ત, મહર્ષિ દાદાભાઇ નવરોજજી સ્વર્ગસ્થ થયાના શોક સમાચાર સાંભળતાં જ, મરહુમના માનમાં અત્રેની 'દાદાભાઇ નવરોજજી ફ્રી રીડીંગ રૂમ અને લાયબ્રરી' ૨ દિવસ બંધ રાખવામા આવી હતી અને લાયબ્રેરીના પ્રમુખે દિલગીરી દર્શાવનારો તાર મરનારના કુટુંબ પર મોકલ્યો હતો શહેરમા મરહુમના માનાર્થે દુકાનો બંધ રાખવામાં આવી હતી તેમજ મ્યુનિસિપલ નિશાળો પણ બંધ રાખવામા આવી હતી તા. ૨-૭-૧૯૧૭ ને રોજ સાંજના ૫ વાગે જમશેદબાગમા બહેસ્તીનુ ઉઠમણું થયું હતું અને અગીઆરીમા ધાર્મિક ક્રિયા થયા બાદ, ખા. બ. આદરજી મંચેરજી દલાલના પ્રમુખપણા નીચે મરહુમના સંબધમાં એક જાહેર શોકસભા ભરવામા આવી હતી જેમાં પારસી ઉપરાત હિંદુ મુસલમાનોએ પણ ભાગ લીધો હતો. સભામાં મરહુમના આદર્શ જીવનની સ્તુતિ થઇ તેમના પગલે ચાલવા બોધ આપવામાં આવ્યો હતો અગીઆરીમાં મરહુમની તસ્વીર રાખવા, પાક ભણતરમા તેમનુ નામ જોડવા અને તેમની 'બાજ' ને દિવસે, તેમના સ્મરણાર્થે, સભા વર્ષોવર્ષ ભરવા ઠરાવો થયા હતા.

તા. ૬-૭-૧૯૧૭ ને રોજ સાજના ૫-૩૦ મિનિટે અત્રેના 'દાદાભાઇ નવરોજજી હૉલમાં' ભરૂચ ડીસ્ટ્રીકટ ઍસોસીએશન તરફથી, ભરૂચ ડીસ્ટ્રીકટના લોકોની એક જાહેર સભા, ડૉ. દાદાભાઇ નવરોજજી એલએલ. ડી.ના શોકજનક મરણ માટે દિલગીરી દર્શા-

વવા તથા નામદાર મદ્રાસની સરકારે મિસિસ એની બેસન્ટ અને તેમના બે જોડીઆઓને નજરકેદ કરી સામ્રાજ્યમાં હિંદ માટે સ્વરાજ્ય મેળવવાની કાયદેસર હીલચાલને ધમકીથી દબાવી દેવા જે રાજનીતિ અખત્યાર કરી છે તે સામે નાપસંદગી દર્શાવવા મી. એ. એન. અંકલેસરીઆ બી. એ બાર-ઍટ-લૉના પ્રમુખપણા નીચે બોલાવવામા આવી હતી જેમા સભાના ઉદ્દેશને અનુસરતા યોગ્ય ઠરાવ પસાર થઇ તે ઘટતે સ્થળે મોકલવા સર્વાનુમતે ઠર્યું હતુ.

તા. ૮-૭-૧૯૧૭ ને રોજ અત્રેના 'ભરૂચા હૉલમા' સાંજના પ કલાકે સરદાર રા બ. મોતીલાલ ચુનીલાલ દેશાઇના પ્રમુખપણા નીચે, ભરૂચના શહેરીઓની એક જાહેર સભા, દેશના દાદાના દિલગીરીભર્યા મરણ માટે તેમજ સર જ્યૉર્જ બર્ડવુડ ગુજર્યા તે માટે શોક પ્રદર્શિત કરવા ભરવામા આવી હતી. સભામાં મરહુમો વિષે યોગ્ય વિવેચન થઇ ઘટતા ઠરાવો થયા હતા અને પુજ્ય દાદાભાઇના સ્મારક માટે ફંડ ઉઘરાવવા એક વગવાળી કમિટી નીમાઇ હતી.

૪ ભરૂચ હોમ રૂલ લીગ તરફનું ભાષણ:—તા. ૧૫-૭-૧૯૧૭ ને રવિવારે સાંજના ૫-૩૦ કલાકે અત્રેના 'દાદાભાઇ હૉલમા' ભરૂચ હોમરૂલ લીગ તરફથી, મુંબઇ હોમરૂલ લીગના ડેપ્યુટેશન દ્વારા, 'વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ' વિષે, એક હમ્મેશ માટે યાદગાર રહી જાય એવું જાહેર ભાષણ, શ્રીમાન શેઠ રતનસી ધરમસી મોરારજીના પ્રમુખપણા નીચે, અપાવવામા આવ્યું હતું. અત્રેના વતની રા કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, બી. એ., એલએલ. બી. ઍડવોકેટે ઉકત ડેપ્યુટેશનનો અત્રે આવવાનો શો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ છે તે પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં સભા સમક્ષ વર્ણવ્યો હતો. રા. મનસુખલાલ આત્મારામ માસ્તર એમ એ. એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ભાષણનો વિષય વિદ્વતા ભરી રીતે ચર્ચ્યો હતો. સાક્ષર શ્રી ચંદ્રશકર નર્મદાશંકર પડયા બી એ., એલએલ બી. હાઇકોર્ટ વકીલે ઉત્તમ વકતૃત્વ શકિતથી વિષય પરત્વે ભાષણ કરી અજબ અસર ઉપજાવી હતી. સામ્રાજ્યમાં હિંદ માટે સ્વરાજ્ય મેળવવાની કાયદેસર માંગણી બરોબર રીતે થઇ શકે તેટલા માટે આ લડત ઉપાડી લેવા અને તેનો ઘોષ ગામડાના એકે એક આદમીને પુગાડવા જબરી જોસભેર અપીલ સભામા કરવામા આવી હતી જેની સચોટ અસર અને પરિણામ રૂપે સભામાં કેટલાક હોમ રૂલ લીગના સભાસદો થયા હતા. અત્યાર સુધીમા અત્રે આશરે ૫૦ હોમ રૂલ લીગના સભાસદો થયા છે અને જીલ્લામાં પણ ૩ હોમ રૂલ લીગની શાખાઓ સ્થપાઇ છે

૫. ભરૂચ કેળવણી-મંડળની જાહેર પ્રવૃત્તિ.—તા. ૧૮-૭-૧૯૧૭ ને રોજ સાંજના ૬ કલાકે, અત્રેના 'દાદાભાઇ હૉલમા' ખા. બ. આદરજી મંચેરજી દલાલ બી એ. ના પ્રમુખપણા નીચે, "ગુજરાત કેળવણી પરિષદ" ની બીજી બેઠક અત્રે આવતા ઑકટોબર માસમા થનાર છે, તે ભરવા અને તેની વ્યવસ્થા કરવા માટે, એક શરૂઆતની જાહેર સભા, વિચાર કરવા ભરાઇ હતી. સર્વન્ટસ ઑફ ઇન્ડીઆ સોસાયટીવાળા રા અમૃતલાલ વી. ઠક્કર મુંબઇથી ખાસ અત્રે પધાર્યા હતા અને પરિષદ સંબંધી સંક્ષિપ્ત પણ માર્ગસૂચક ઉપયોગી માહિતી તેમના તરફથી સભામા રજુ

ર્ધન ઇશ્વરભાઇ પટેલ તથા બેરીસ્ટર જીવણલાલ અને મગનભાઇ વગેરેએ સમયોચિત ઉત્તમ ભાષણો કર્યાં હતા. મિસિસ બેઝન્ટની છબીને સુંદર ફુલોથી શણગારી મધ્યમાં ગોઠવવામા આવી હતી અને એમનું નામ બોલાતાં સભામા વારંવાર તાળીઓની ગર્જના થઇ રહેતી હતી. એક તરફ મ્હોટા કાગળમાં નીચેનું કાવ્ય લટકાવવામાં આવ્યું હતું:—

"દીવાલ પથ્થરની ભલે
નહીં કેદખાનું થઇ શકે
સળિયા ભલે લોઢા તણા
પિંજર કદી નહીં લાગશે
મન જો હશે નિર્દોષ મ્હારૂ
શાન્ત ચિત્તે ધારશે
એ પિંજરૂ એ કેદખાનું
તીર્થ જેવું માનશે
જો પ્રેમ અંતરમા હશે
સ્વાતંત્ર્યમા દીલ ઝુકશે
રે, અંતરીક્ષે દેવ જેવું
હૃદય છુટું થઇ જશે"

ગુજરાત સભા—નગરશેઠ કસ્તુરભાઇના પ્રમુખપદ નીચે પ્રેમાભાઇ હૉલમા સ્વ. ડૉ. દાદાભાઇ નવરોજીના મૃત્યુનો શોક પ્રદર્શિત કરવા ગુજરાત સભા તરફથી સમસ્ત શહેરીઓની જાહેર સભા બોલાવવામાં આવી હતી રીત મુજબના ઠરાવો થયા બાદ અત્રેની દાદાભાઇ લાયબ્રેરીને સંગીન મદદ કરી એ મહાન દેશભક્તનુ નામ સદાકાળ કાયમ રાખવાની યોજના કરવા એક વગવાળી કમીટી નીમવામા આવી છે.

ગોખલે સોસાઇટી—ગોખલે સોસાઇટીના પ્રમુખ રા. જીવણલાલ બેરીસ્ટરે અમદાવાદમા રાષ્ટ્રીય કૉલેજ કહાડવા તજવીજ કરવા માંડી છે. નાતજાતનાં મંડળોની બીજી પરિષદ ભરવા અને વિદ્યાર્થીઓની કોન્ફરન્સ કરવા વિચાર ચાલે છે. શહેરની ધર્મશાળાઓ, મંદીરો તથા અન્નક્ષેત્રો કયાં કયાં છે અને એમનો નાણાં સબંધી વ્યય કેમ થાય તે તપાસના એક કમીટી નીમવામાં આવી છે

ગુજરાત સાહિત્ય સભા—પ્રો. સાકળચંદ જેઠાલાલ શાહ, એમ. એ. ના પ્રમુખપદ નીચે પ્રો. કાન્તિલાલ પંડયા એ "વિજ્ઞાન અને પ્રજાજીવન" એ વિષે જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું.

એમણે દેશનું આરોગ્ય સુધરે, આર્થિક ઔદ્યોગિક અને ખેતીવાડીના વિષયમાં દેશ આબાદ થાય, જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં ચોકસાઇ વધે, સત્યની શોધ માટે જનસમાજમાં પ્રીતિ થાય તે માટે વિજ્ઞાનના અભ્યાસની આવશ્યકતા બતાવી હતી. ડૉ હરિપ્રસાદે ચર્ચા કરતાં જણાવ્યું કે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કૉલેજોમા કે હાઇ સ્કુલોમાં માત્ર 'ફારસ' જેવો થાય છે. ટાટાની બાદશાહી ભેટને સરકારે રખડાવી છે. ખેતીવાડીની કૉલેજોના

ગ્રેજ્યુએટો પણ સારા ખેડૂતો બની શક્યા નથી માટે ભવિષ્યના ટાટાઓએ કે ચીનુભાઇઓએ સરકારમા પૈસા નહિં સોંપતાં પ્રજાની જ સ્વતંત્ર પ્રયોગશાળાઓ અને રાષ્ટ્રીય કોલેજો કહાડવી જોઇએ.

સાહિત્યના અભ્યાસની પરિક્ષા.—પ્રેમાભાઇ હૉલમા તા. ૧૪ અને ૧૫ મી જુલાઇએ લેવાઇ હતી. ૨૩ પુરૂષ અને ૨ સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓ એ પરીક્ષામા બેઠા હતા.

સાહિત્ય સભાનો વાર્ષિક સમારંભ પ્રો. આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવના, પ્રમુખપદ નીચે ઉજવાયો હતો. સેક્રેટરી રા. હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખે સાહિત્ય તથા કેળવણીની પ્રગતિનો ગયા વર્ષનો અહેવાલ વાંચ્યો. પ્રમુખે માતૃભાષા દ્વારા જ્ઞાન આપવાની ચર્ચા હાલના ઉચ્ચ કેળવણીના ક્રમમા બંધબેસતી નથી એમ જણાવી પ્રો. વીમયેની દરખાસ્તની વિરૂદ્ધ અભિપ્રાય આપ્યો ગુર્જર વાચકોમાં ઘણી નાતો હોવાનું જણાવ્યું અને ભવિષ્યનુ કાર્ય પદ્ધતિસર સુવ્યવસ્થા પુર્વક કરવાની જરૂર જણાવી ગ્રેજ્યુએટોને એમની શક્તિનુ ભાન કરાવવાની અગત્ય બતાવી હતી

સેનીટરી એસોસીએશન—પ્રોપ્રાયટરી હાઇસ્કુલના ૧૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તપાસનું કાર્ય ડૉ. તળવલકર, ડૉ ભગવત પ્રસાદ ભગત, ડૉ બ્હેરાવાળા, ડૉ હરિપ્રસાદ અને ડૉ અજોધ્યાસિંગે પુરૂ કર્યું છે. મંડળ તરફથી ડૉ. કાનુગાએ હસ્તપત્ર ‘ આંખની સંભાળ ’ વિષે લખ્યું છે. એની પાચ હજાર નકલો જુદી જુદી શાળાઓ તથા પાઠશાળાઓમાં છુટથી બ્હેંચવામાં આવી છે.

મહિલા મંડળ અને ભગિનીવિદ્યોત્તેજક સમાજ—મહિલા મંડળમાં ડૉ. બ્હેરાવાળા શરીરવિદ્યા, માદાની માવજત વગેરે વિષયોપર અઠવાડીક ભાષણો આપે છે. સ્વ. દાદાભાઇ નવરોજજીના મૃત્યુથી દેશને જે ખોટ ગઈ છે તે માટે શોક પ્રદર્શિત કરવા, સૌ. રૂક્મણી બ્હેનના પ્રમુખપદ નીચે સ્ત્રીઓનો જાહેર મેળાવડો કરવામા આવ્યો હતો.

ભગિની વિદ્યોત્તેજક સમાજમાં બ્હેન જયવતી મજમુદારે "રૂશિયાનો બળવો" એ વિષે એક લેખ વાંચ્યો હતો

સમસ્ત ગુજરાત પૈસા ફંડ મંડળ—ઉત્તર દસ્ક્રોઇના ગામ ઊંવારસદ અને અડાળજમાં ઇંગ્રેજી નિશાળો ખોલવા આ મંડળના સભાસદો તથા મિત્રો અમદાવાદથી ગયા હતા ગામના લોકો સામૈયાં કાઢીને ભાગોળે વાજતે ગાજતે સત્કાર કરવા આવ્યા હતા. બન્ને ઠેકાણે મ્હોટા મેળાવડાઓ થયા હતા. કેળવણીના ફાયદા, સંપ, આરોગ્ય વગેરે વિષયોપર ભાષણો થયાં અને નિશાળો ખુલ્લી મેલવામા આવી હતી.

આડીઆમા આવેલી મંડળની ગુજરાતી અને ઇંગ્રેજી રાત્રીશાળાઓનો વાર્ષિક સમારંભ પ્રો આનંદશંકર ધ્રુવના પ્રમુખપદ નીચે પૂર્ણ ધામધુમથી ઉજવાયો હતો "અવેજી કારભારી" અને "કાળીઘાટ પર" એ નામના સંવાદો વિદ્યાર્થીઓએ બહુ ઉત્તમ રીતે ભજવ્યા હતા હિંદમાતાની આરતી ઉતારવામાં આવી હતી અને દેશભક્તિના ગીતો વાજીંત્રો સાથે ગવાયા હતાં. આનરરી પ્રીન્સીપાલ મી. લક્ષ્મીશંકર જોષીએ આ શાળાઓનો રીપોર્ટ વાંચ્યો હતો. એમાં ૧૦૦) વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. સામાન્ય જ્ઞાનનાં અઠવાડીક ભાષણો અપાય છે અને શહેર બ્હાર ટાકરીયા ઉપર એક

વખત આખા શિયાળાના વિદ્યાર્થીઓને ફરવા લઇ જવામાં આવ્યા હતા તેનું વર્ણન કર્યું હતું. પ્રમુખે દેશભકિતમાં કર્મ, જ્ઞાન અને ભકિત ત્રણેનું મિશ્રણ કરવાની ભલામણ કરી અને કાળી ઓસ્ટ્રીયન ટોપીઓનો મ્હોટો દરિયો દરરોજ કૉલેજમાં જોતાં એમને જે દુઃખ થાય છે તે દર્શાવી સ્વદેશી થવા આગ્રહ કર્યો.

સત્યાગ્રહ આશ્રમ—રાષ્ટ્રીય શાળામા પ્રો સાંકળચંદ શાહ એમ એ., રા. નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ બી. એ., એલએલ. બી અને રા. મશરૂવાળા બી. એ., એલએલ બી. એ ત્રણ ગુજરાતીભાઇઓ હમેશને માટે જરૂર જોગા પગારથી જોડાયા છે. એમની આવી સેવા માટે ગુજરાતને મગરૂર થવાનું છે અને અમે પણ એમને ખરા અ ત.કરણથી મુબારક બાદી આપીએ છીએ.

ડૉ. મ્હેતાએ માતૃભાષાદ્વારા જ્ઞાન આપવાની સજ્જડ હિમાયત કરતું એક ચોપાનીયું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે શ્રીયુત ગાંધીએ એની પ્રસ્તાવના લખી છે અને આ ચોપાનીયું સ્થળે સ્થળે મોકલવાનુ કામ આશ્રમમાં ગયા મહિનામા ચાલી રહ્યુ હતું.

સંસાર સુધારા સમાજ—ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરનો વિધવાવિવાહનો કાયદો અમલમાં મૂકાયાની તથા સ્વ. કરશનદાસ મૂળજીની જયંતીની મીટીંગ બેરીસ્ટર જીવણલાલના પ્રમુખપદ નીચે સંસાર સુધારા હૉલમા મળી હતી આવતા વર્ષમાં સુધારા સંબધમાં કાર્ય કરવાની યોજના કરી, અનાથાશ્રમ તથા પુનર્લગ્ન બાબત ગયા વર્ષમા સભાએ કરેલા કામની હકીકત વગેરે કહી સભા વિસર્જન થઈ હતી

એમ્બ્યુલન્સ બ્રીગેડ—અકસ્માત વખતે મદદ કરવાનુ શીખેલા યુવકો અને ગૃહસ્થોનુ એક સુવ્યવસ્થિત મંડળ અત્રે કેટલાક વખતથી સ્થાપ્યું છે. એમનું લશ્કરી બેન્ડ દર અઠવાડીએ બે વખત અમારા જાહેર બાગોમાં વગાડવામા આવે છે. એ મંડળ વાર્ષિક સભા નિમિત્ત એક સંભાવિત ગૃહસ્થોનો મેળાવડો ગયા મહિનામાં ભરવામા આવ્યો હતો.

ગુજરાત કેળવણી મંડળી—સ્વ દિ. બા. અંબાલાલે સ્થાપેલી આ સંસ્થાનો વાર્ષિક રીપોર્ટ વગેરે માટે એ મંડળના સભાસદોની એક સભા પ્રેમાભાઇ હૉલમા મળી હતી એ સંસ્થા તરફથી એક નિશાળ ચાલે છે, એની હકીકત તથા મંડળના અન્ય કાર્ય વગેરેનો એહેવાલ રજુ કરી મે સંપતરાવ ગાયકવાડને પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યા હતા.

ગુજરાત કેળવણી મંડળ—અડાળજમાં એક લાયબ્રેરી આ મંડળ તરફથી ખોલવામાં આવી છે એના સેક્રેટરી ચંદુલાલ દવેએ ગામ લોકને એ પ્રસંગે જમાનાની પાછળ નહીં પડી જવાનો અને વર્ત્તમાન પત્રો તથા માસિક પત્રો વાચવાનો બોધ કર્યો હતો અને દરરોજ ગામલોક એકઠા થઇ લાયબ્રેરીનો લાભ લેશે અને ભણેલાઓ નહીં ભણેલાને વાંચી સંભળાવશે તો બહુ ફાયદો થશે એમ જણાવ્યું હતુ.

બીજાં સાત ગામમા નવી લાયબ્રેરીઓ માટે વર્તમાન પત્રો વગેરે મોકલવામાં આવ્યા છે

અન્ય જ્ઞાતિ મંડળો—શ્રી મેશ્રી વીસા પોરવાડ મિત્રમંડળ, પોતાની નાતમાં

એમ દરેક વિષયનો સ્વતંત્ર રીતે અને પૂરતી વિગત સાથે ઊહાપોહ થવો જોઇએ. રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ એમ. એ એઓએ કેળવણી અને સાહિત્ય એ બનેનું ભેગુ સિંહાવલોકન કર્યું તેથી વખત સંકોચને લીધે એઓ તેમાંથી એકે વિષયને પૂરતો ન્યાય આપી ન શકે એ દેખીતુ છે હવે પછી એઓ બને વિષયો જુદા જુદા રાખશે તો કેળવણીમાં સિંહાવલોકનના વર્ષમાં ખાતાએ કરેલી પ્રગતિ અને પ્રયત્નો તથા જાહેર ફંડો અને દેશસેવકો વડે ઉઘડતી નવી સંસ્થાઓ વગેરે અનેક બાબતોની પોતાના સિંહાવલોકનમા નોંધ લઇ તે વિષે યોગ્ય ચર્ચા પણ કરી શકશે આ પ્રમાણે ઠેકાણે ઠેકાણે અનેક સભાઓમા અનેક વિદ્વાનોને હાથે થવું જોઇએ એ તો સૌ સ્વીકારશે કેળવણીના પ્રદેશમા આજ સુધીમા ઘણું થયુ છે એ કબૂલ રાખીએ, પણ આ વિષય વિશે લોકોનો આગ્રહ અને લોકોની તૈયારી હવે એટલા તો વધ્યાં છે કે હવેના દશ વર્ષમા છેલ્લાં વીશ પચ્ચીશ વર્ષમા બની આવ્યું છે તે કરતા વધારે કામ વધારે સંગીન પાયા ઉપર થશે એવા દરેક ચિહ્નો હોવાથી આવી બાબતમા લોકોને રસ વધતો જાય છે એ દેખીતું છે, અને તેથી કરીને ડગલે ડગલે દરેક બાબતની સિધ્ધાંત ઉપયોગિતા કરકસર વગેરે અનેક દૃષ્ટિએ ગણાતી આવે અને લોકમત કેળવાતો આવે એ અતિ આવશ્યક છે, અને એ શુભ પરિણામ આણવાને માટે આવા સિંહાવલોકનો અને ચર્ચાઓ એક ઉત્તમ સાધન પુરૂ પાડે છે. નવી યોજનાઓ નવી સંસ્થાઓ વગેરેના હિમાયતીઓ તેમ જ જૂની પણ વધારે આગળ વધવા ઇચ્છતી સંસ્થાઓના ચાલકો આવાં સંમેલનો અને ચર્ચાઓ દ્વારા પોતાની માગણીઓ પ્રજા આગળ સકારણ રજૂ કરી શકે અને તે માટે આશ્રય મેળવવાને માટે પ્રયાસ કરી શકે, એ પણ આવી ચર્ચાઓનો નહાનો લાભ ગણવાનો નથી

રા. રા પારેખે કરેલા ૧૯૧૬ ના સાહિત્યના સિંહાવલોકન તરફ વળતા લાગે છે કે, આવા સિંહાવલોકનોની ઉડતી તપાસમા પણ વ્યાખ્યાતા વચ્ચે વચ્ચે જરા વધારે ઉંડા ઉતરે એ વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. દાખલા તરીકે રા. રા. પારેખે જ બુદ્ધિપ્રકાશમાં રા. રા કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી કૃત 'માઇલસ્ટોન્સ (Milestones)'નું જે અવલોકન કર્યું હતું તેમા ગુણદોષ બંને નોંધવાનું પ્રમાણ એમણે બહુ સારી રીતે જાળવેલું હતું, રા ઝવેરી જેવા જૂના સાહિત્ય સેવકની કૃતિ પ્રતિ જે આદર દેખાડવો જોઇએ, તેમ જાહેર ચર્ચા કે લખાણોમાં જે હદમા રહેવુ જોઇએ, તે સારી રીતે અદા કરીને પણ રા. પારેખે એ અવલોકનમા કર્તાની કૃતિમા પોતાને જે ખામીઓ અને દોષો જોવામા આવ્યાં તે સૂચવેલા હતા. ત્યારે આ સિંહાવલોકનમા એ પુસ્તકને "કીમતી" કહી એનો "ગુજરાતી અનુવાદ જલદી પ્રસિધ્ધ થવાની જરૂર છે" એટલાથી જ એઓ સંતોષ માને છે. વ્યાખ્યાન વખતે આથી વધારે એઓ ન કહી શક્યા તોપણ જ્યારે એમણે એ વ્યાખ્યાન એક સ્વતંત્ર ચોપાનિયાના રૂપમાં છાપ્યું છે ત્યારે એમણે તેમા એક ટિપ્પણની પંક્તિ વડે એમના અમે ઉપર જણાવેલાં અવલોકનનો નિર્દેશ તો કરવો જોઇતો હતો એમ લાગે છે. બીજો દાખલો લઇએ. આમા કવિતા વિભાગમા રા. પારખે 'દિવાને સાગર'ની નોંધ લીધી છે. પણ તે માત્ર નોંધ છે. એ કવિતામય ધનું

જોઈએ એવું અવલોકન આપણા કોઈ માસિક કે સપ્તાહમાં પ્રકટ થયેલું અમારી સ્મૃતિમાં નથી આ સિંહાવલોકનમાં રા. પારેખે એ મહત્ત્વના પદ્યગ્રંથને યથાવકાશ લાંબું કે ટુંકું અવલોકન કરવાની તસ્દી લીધી હોત તો બેશક એમનુ વ્યાખ્યાન વધારે ઉપયોગી થઇ પડત આ કાંઇ લાંબી થઇ ગયેલી નોંધમાં એક ત્રીજો દાખલો ઉમેરી અટકશુ રા. પારેખ આપણા ઉછરતા અને પ્રતિભાશાલી 'ઘનશ્યામ" કૃત 'પાટણની પ્રભુતા'ની સ્તુતિ કરીને આગળ વધતા "ગુજરાતી" એ પોતાની વાર્ષિક 'ભેટો'(?)માં આપેલી ઐતિહાસિક નવલ કથા માળા વિશે વિવેકના મીઠા બે બોલ કહી તે જ પ્રમાણે રા ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહને પણ એમની કૃતિઓને માટે સાકર પીરસે છે 'પાટણની પ્રભુતા,' 'ઓરંગઝેબ અને ગજપુત્રો' (જે ઘણું કરીને તરજુમો છે,) અને રા. રા. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહની કંઇ અનુવાદ, કંઇ ગપાષ્ટક અને કંઇ થીગડા થઇને બનતી પચરંગી કૃતિઓને એક જ પંક્તિમાં બેસાડવા, એ પધ્ધતિ સાંસારિક વિવેકની હો વા ન હો. પરન્તુ આવી તુલનાઓમા શાસ્ત્રીય વર્ગીકરણ કે સાહિત્ય વિવેચન બહુ ઓછુ બદકે નહી જેવું જ હોઇ શકે એમ કહેવુ પડે છે

નવજીવન-ઑફીસ.

પુસ્તક પરિચય.

મેટરલિંકના નિબંધો. (શ્રી ગુજરાત ફાર્બસ સભા ગ્રંથમાળા ન. ૩.) ભાષાન્તર કર્તા રા ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા, એલ ઇ ઈ કીંમત ૬ આના પૃષ્ઠ ૮૬

મૌન, પૂર્વજીવન અને સ્ત્રીઓ—આ ત્રણ વિષયના નિબંધો આ પુસ્તકમા છે. મેટરલિંક એવા, "બેલજીઅન કવિ નાટકકાર ફિલસુફ નિબંધકાર" છે કે જે આત્મા અને જીવનનાં સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ અને ગહનમા ગહન રહસ્યોને શોધે છે. અને અદ્‌ભુત રમ્યશક્તિથી અને કવિત્વ ભરી શૈલીથી જગત આગળ રજુ કરે છે. તેમના નાટકો સાહિત્ય દૃષ્ટિથી પણ ઘણા સુંદર છે અને તેમાં સામાન્ય માનુષી તત્વ છે, તેથી તેમાં સાધારણ વાચકને પણ રસ પડી શકે, જો કે તે તેના ઉંડા ભાવને તો ભાગ્યેજ સમજી શકે. પણ તેમના નિબંધો લેખનકળાના ઘણા ઉંચા નમુના હોવા છતાં ખરેખર ગહન છે, અને તેને સમજવા ઇચ્છનાર સંસ્કારી વાંચકોનું મન તેમાં રહેલા ભવ્ય અનુભવો અને વિચારોની સીમાઓ ઉપર રમે છે, પણ ભાગ્યેજ તેમાં એકતાન થઇ શકે છે' વિચારોની સાથે ભાષા પણ ગહન લાગે છે, અને તે અતિશય કળામય હોવા છતા ઘણીવાર અટપટી અને મુશ્કેલ હોય છે.

આથી ભાષાન્તર કર્તા વાજબી રીતે કહે છે કે "ગુજરાતી ભાષામાં યુરોપીય ભાષાના ઉતારવાં એ કાર્ય મુશ્કેલ છે; તેમાં પણ મેટરલિંક જેવા લેખકના નિબંધોનો

વાક્યમાં તારવ્યા છે. પછી તેઓ સ્ત્રીજીવનની અને સ્ત્રીશિક્ષણની ભાવનાની ચર્ચામાં ઉતરે છે. "સ્ત્રીએ પોતાનું શરીરબળ ઉત્તમ રીતે કેળવી અનેક સુપુત્રોને જન્મ આપી તેમને દેશસેવા માટે અર્પણ કરવા જોઇએ" એ સૂત્ર જેમ નેપોલીઅનને અને તેમ રા. કૌશિકરામને પણ માન્ય હોય તેમ લાગે છે શરીર સંવર્ધન માટે તાત્કાલિક ઉપાયોનુ જ્ઞાન ફક્ત બસ નથી પણ આયુર્વેદના અને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનના મૂળ તત્વો પણ સ્ત્રીઓએ શીખવા જોઇએ; સાહિત્યમાં ગુજરાતી તો શીખવવુ જોઇએ અને ઇંગ્રેજી કરતા સંસ્કૃતને પ્રાધાન્ય આપવુ જોઇએ, રસોઇ અને ગૃહવ્યવસ્થા બાળકોનું લાલનપાલન અને શિક્ષણ —એ બધુ સુધરે એ માટે સ્ત્રીઓએ સામાન્ય વિજ્ઞાન પણ શીખવું જોઇએ, "પુરૂષના ભણતર અને સ્ત્રીના ભણતરમા આસમાન જમીનનો ફેર છે," વિશેષે કરીને એટલા માટે કે છોકરીની કેળવણી છોકરા કરતા વહેલી સમાપ્ત થાય છે અને "કન્યાકાળ પણ જોઇએ તે કરતા વધારે લંબાવવાથી અનર્થ થાય છે," રા. કૌશિકરામના આ મુદ્દા તેમની વિચાર સરણિ જણાવવાને બસ છે આ દરેક પ્રશ્ન વિશે ચર્ચા અહિંયા કરી શકાય એમ નથી. તેમ કરવાને તેમના જેવડો અથવા તેમનાથી પણ વધારે લાંબો લેખ લખવો પડે. પરંતુ એટલુ તો સ્પષ્ટ છે કે હાલ કન્યાઓને વધારે ને વધારે મોટી ઉમ્મરે પરણાવવાનુ અને નિશાળોમાં અને બની શકે તો કૉલેજોમા તેમને કેળવણી આપવાનો જે વિચાર ધીમે ધીમે ફેલાતો જાય છે તેની સામે રા. કૌશિકરામને અણગમો હોય અને સ્ત્રીઓએ તો સારી ગૃહીણીઓ માતાઓ, અને પત્નીઓ તરિકે જ ધર્મ બજાવવાના હોવાથી બુદ્ધિ અને લાગણીના જે વિશાળ ક્ષેત્રમા રસ લેવામા અને યશ પ્રાપ્ત કરવામાં પુરૂષો પોતાની મોટાઇ સમજે છે, તેમાથી સ્ત્રીઓને દૂર રાખવા તેઓ અધીરા બન્યા હોય એમ— તેમના કેટલાક વિશાળ ભાવના વાક્યો છતા પણ—અમને લાગે છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આ પ્રતિષ્ઠિત લેખકે સ્ત્રીઓને સ્ત્રીઓ ઉપરાંત મનુષ્ય તરીકે પણ વધારે અંશે કલ્પી હોત અને સ્ત્રીજીવન અને સ્ત્રીશિક્ષણનો વધારે સર્વદેશીય ખ્યાલ રચ્યો હોત.

સ્ત્રીઓનો વૈદ્ય—ભાગ ૨ (વૈદ્યકલ્પતરૂના ૨૨ મા વર્ષની ભેટ) વૈદ્ય અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટણી કિંમત રૂ. ૧. પૃષ્ટ ૨૨૯.

આ ભાગમા સ્ત્રીઓના સર્વાંગ દરદો, અને ગર્ભિણી, ગર્ભ તથા સુવાવડનાં દરદો વિષે લખવામા આવ્યુ છે દરેક વ્યાધિ વિષે તો સ્થલસંકોચને લીધે લેખક વિસ્તારથી લખી શક્યા નથી પણ બને ત્યા સુધી દરેકના કારણ, લક્ષણ, ચિકિત્સા, અને ઉપાય આપવામા આવ્યા છે એ પણ સંતોષની બીના છે કે તેમણે આયુર્વેદના પુસ્તકો અને વૈદકના ઇંગ્રેજી પુસ્તકોમાથી ઘણું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે, અને તેથી તેઓ સ્થલે સ્થલે દરદો માટે જરૂરી ઇંગ્રેજી દવા જણાવી શક્યા છે એટલુંજ નહિ પણ નસ્ત્રપ્રયોગનુ (surgery) પણ વિગતવાર વર્ણન કરી શક્યા છે. આપણા બાહોશ અને અનુભવી વૈદ્યો જો ઇંગ્રેજીમા વૈદકનુ પણ જ્ઞાન મેળવે તો તેમને કેવો લાભ થાય એ આ વિદ્વાન લેખકના લખાણ ઉપરથી જણાશે

અલબત આવા પુસ્તકો કંઇ દાક્તરોની ગરજ સારતા નથી પણ સામાન્ય સ્ત્રી પુરૂષો તાલીમ ન હોય ત્યારે તાકીદથી કઇ ઉપાય કરી શકે છે તેમજ રોગના સારા જ્ઞાનથી તે તેઓ સાવચેત રહે છે અને દર્દ થાય ત્યારે તેની સમજ હોવાને લીધે નકામા ગભરાઇ જતા નથી એટલુંજ નહિ પણ દાક્તરના કાર્યમા ઘણી રીતે સહાયક થઇ શકે છે આમ જે મર્યાદિત અર્થે આવુ પુસ્તક ઉપયોગી થઇ શકે તેટલે અંશે તે ગુજરાતી પ્રજાને અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને આશીર્વાદરૂપ થશે

નડીઆદ હિંદુ અનાથાશ્રમનો તા. ૧-૮-૧૫ થી ૩૧-૭-૧૬ સુધીનો વાર્ષિક રીપોર્ટ. પ્રકાશક મંત્રી બટુશંકર ગીરધરલાલ મહેતા.

આ મગદુર સંસ્થાના સંગીન કાર્યના રીપોર્ટનો સ્વીકાર કરતાં અમને ઘણો આનંદ થાય છે પરંતુ આ સંસ્થા આટલી જાણીતી હોવા છતાં અને તેનું કાર્ય આપણી પ્રજાની ધાર્મિક દ્રષ્ટિને રૂચે એવું હોવા છતાં તે કાયમના સાધનરહિત છે એ જણાવતાં અમને ઘણો ખેદ થાય છે. મંત્રી તેમના પત્રમાં લખે છે કે "આ આશ્રમ વગર ફંડે શરૂ થયું છે, અને હજી તે બાળવયમાં હોવાથી તેની પાસે સ્થાયી ફંડ માત્ર નામનુંજ છે બાકી અનાથોના પોષણનો આધાર દાતાઓ તરફથી મળતા દાન ઉપરજ નિર્ભર છે," કાયમી ફંડ વધારવા ઉપરાંત બે યોજનાઓ સિદ્ધ કરવાથી પણ આશ્રમમાં ચિંતા શિવાય ૧૦૦ અનાથોને પોષી શકાય (૧) રૂ ૨૦૦ ના અન્નદાનની અને (૨) પાલકની રૂ ૨૦૦ ના વ્યાજમાંથી ૧૦૦ અનાથ એક દિવસ સામાન્ય ખોરાક લઈ શકે માટે સામટા રૂ ૨૦૦ આપનારનું નામ તેણે આપેલા જમણની ચોક્કસ તારીખ સાથે પથ્થરની તકતીમાં કોતરાવામાં આવે છે આવા અન્નદાન અત્યાર સુધીમાં ૧૦૭ મળ્યા છે અને ૨૫૮ દિવસો ખાલી રહ્યા છે તે જો પૂરાય તો ૧૦૦ દિવસના અનાથનો નિર્વાહ થઈ શકે, ઉપરાંત સો ગૃહસ્થો એક એક અનાથને પોતાના કુટુંબના માણસ તરીકે પાળવાનું કબુલ કરે તો ૨૦૦ ઉપર અનાથનું પોષણ થાય આ બંને યોજનાઓ સિદ્ધ થાય તો પણ કાયમી ફંડની તો જરૂર રહેશે નિશાળના અને હુન્નર ઉદ્યોગના ખાતા માટે તેમજ પરચુરણ ખર્ચ ખાતે વધારે ને વધારે રકમની જરૂર પડશે માટે અમે ગુજરાતની સામાન્ય પ્રજાને નાની રકમોના દાનનો પ્રવાહ કાયમ રાખવાને તેમજ વધારવાને અને ખાસ કરીને ધનાઢ્ય પુરૂષોને મોટી રકમોનું દાન આપી આશ્રમને વધારે ને વધારે પગભર કરવા અંતઃકરણપૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ.

નોંધ.

ઑલ ઇન્ડીઆ કોન્ફરન્સ

સમસ્ત ભારત વર્ષમાં હાલમાં જે અતિ ગંભીર અને ચિંતાગ્રસ્ત રાજ્યદ્વારી સ્થિતિ સરકારની જાપતાની રાજ્યનીતિથી ઉત્પન્ન થવા પામી છે તે ઉપર વિચાર ચલાવવા ઑલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટી તથા ઑલ ઇન્ડિયા મોસ્લેમ લીગની કાઉન્સીલની એકત્ર સભા ગયા માસમાં મુંબઈમાં મળી હતી દરેક પ્રાંતના અગ્રગણ્ય નેતાઓએ મોટી સંખ્યામાં આ સભામાં હાજરી આપી હતી આ એકત્ર કોન્ફરંસમાં જે ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી સુવિદિત થાય છે કે સરકારે જાપતાની જે રાજ્યનીતિ ગ્રહણ કરી છે તેની સામે આગેવાનો ગંભીર પગલાં લેવા વિચાર કરી રહ્યા છે. વર્તમાન યુરોપીય યુદ્ધના અંત બાદ હિંદને હોમરૂલ મળવું જ જોઈએ એવી તીવ્ર લાગણી પૂર્ણ જોસથી પ્રજામાં ફેલાઈ રહેલી છે સ્વરાજ્યના વિષય ઉપર સમસ્ત હિંદે જે એક મત દર્શાવ્યો છે તેનો અનાદર કરવાનું પગલું અધિકારી વર્ગે ભરવાથી દેશમાં સંતાપની લાગણી પ્રકટી નીકળે તેમાં આશ્ચર્ય શું? બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પ્રત્યે હિંદે અપૂર્વ વફાદારી બતાવી છે સામ્રાજ્યને માથે આવી પડેલી વિપત્તિમાં તન, મન અને ધનથી હિંદે મદદ આપી સામ્રાજ્યના એક ભાગ તરીકે તેને માથે રહેલી જોખમદારીની ફરજ પૂર્ણપણે સમજી તે બજાવી છે.

હિંદની આ મહાન મદદને માટે ઇગ્લાંડની પ્રજાએ તેના પ્રત્યે આભારની લાગણીથી જોયું છે. પાર્લામેંટના વડા પ્રધાન મી. લોઈડ જ્યોર્જે હિંદ વિષે ઉદ્ગારો કહાડયા છે કે હિંદ સામ્રાજ્યમા હવે એક સમાન ભાગીદાર લેખાશે જે હિંદના પુત્રોએ સ્વતંત્રતાને ખાતર યુરોપની ભૂમિમાં પોતાનુ રક્ત રેડયુ છે તે હિંદને રાજકીય સ્વતંત્રતા ન હોવી જોઇએ એવી દલીલ આજે કોઇથી પણ થઇ શકે એમ નથી. એક બાજુ હિંદને માટે સહેજે જ માર્ગ મોકળો થઇ રહેલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યારે બીજી બાજુ હિંદનો અમલદાર વર્ગ હિંદની અભિલાષાને પગ નીચે રગદોળી નાંખતા જરાપણ આચકો ખાતા નથી કાયદાની હદમા રહી સ્વરાજ્યની ચળવળ પૂર્ણ ઉત્સાહથી આગળ વધારનાર સ્વદેશ સેવકોની સ્વતંત્રતા છીનવી લઇ, તેમના ઉપર કોઇ પણ જાતનો ગુન્હો સાબીત કરી આપ્યા સિવાય જહાંગીરી ચલાવી તેમને નજરકેદ કરવામાં આવે એ સ્થિતિ દેશના નેતાઓ તેમજ દેશના પ્રજાજનોને અસહ્ય થઇ પડે તેમા કઇ જ અજાયબી ભરેલું નથી.

હિન્દી પ્રધાનને મોકલેલી અરજી.

વર્તમાન પરિસ્થિતિનુ પુર્ણ રીતે દીગ્દર્શન થઇ શકે એવી એક અરજી ઘડી કોન્ફરન્સે હિંદી પ્રધાનને મોકલી આપી છે અને કાયદાની હદમાં રહી રાજકીય સુધારાઓ માટે હિંદ જે ચળવળ શાંતિથી કરી રહ્યુ હતુ તેની વિરૂદ્ધ જાપતાની રાજ્યનીતિ ધારણ કરી તે ચળવળને દાબી દેવાના પ્રયત્નો થયા છે તે પ્રત્યે કોન્ફરન્સે મજબુત રીતે વાંધો ઉઠાવ્યો છે અને એ રાજ્યનીતિને જો તરત અટકાવવામા ન આવે અને હિંદની વાજબી માગણી ઉપર બ્રિટિશ પ્રજા ધ્યાન ન આપે તો દેશમા અત્યંત અસતોષ ઉત્પન્ન થશે અને સ્થિતિ ખેદજનક થશે એમ ખુલ્લી રીને અરજીમા દર્શાવી આપવામા આવ્યું છે કોંગ્રેસ અને લીગના આગેવાનોએ કોઇપણ જાતના મતભેદ વિના હિંદની માગણીની કોઇપણ જાતનો ગુંચવાડો ઉભો ન થાય તેવી રીતે રજુઆત કરી છે લખનૌની ઐતિહાસિક કૉંગ્રેસે હિંદના નેતાઓને એકત્ર બનાવ્યા. વિનીત અને ઉદ્દામના ભેદો ત્યા ભાગ્યા. હિંદુ અને મુસલમાનો પોતાની સન્મુખ એક અમુલ્ય તક આવી ઉભેલી છે તે નિહાળી એકત્ર થયા અને કોંગ્રેસ તથા લીગ બન્નેએ મળીને હિંદનું ભાવિ ઘડી કહાડી તેને જોઇતા સુધારાઓની રચના કરી. હિંદને જોઇતું સ્વરાજ્ય સ્પષ્ટ રીતે પ્રજા સન્મુખ રજુ કર્યું. અને સ્વરાજ્યના વિષય ઉપર પ્રજાને યોગ્ય કેળવણી આપવાનું કામકાજ હાથમાં લેવાનો ઠરાવ થયો. હોમરૂલ લીગો ઉભી થઇ. તે મારફને દેશને લગતા ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યદ્વારી વિષયો ઉપર દેશના વિદ્વાન વર્ગે લેખો લખી, સભાઓ ભરી, ભાષણો આપી, જાહેર પ્રજામતને સ્વરાજ્ય વિષે કેળવણી આપવી શરૂ કરી. સ્વરાજ્યની ચળવળ વધતી જતી જોઇ અધિકારી વર્ગ શાંત કેમ બેસે? હિંદી સરકારે એક ખાનગી સરક્યુલર કાઢી પ્રાંતિક સરકારોને પહોચાડયો અને પોત-પોતાના પ્રાંતમાં આ ચળવળને દાબી દેવા જાપતાની રાજ્યનીતિ ગ્રહણ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી પંજાબ, બંગાળ અને મદ્રાસના ગવર્નરોના ઉદ્ગારોથી સમસ્ત હિંદ ખળભળી ઉઠયું. વિદુષી મિસિસ એની બેસંટ અને તેમના સાથી મી. વાડીઆ અને અરૂન્ડેલને લોર્ડ પેટલાડે નજરકેદ કર્યા મિસિસ બેસંટ

અને લોર્ડ પેટલંડ વચ્ચે થએલી વાત જેઓએ વાંચી છે તે ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે મદ્રાસના આ હાકેમ સ્વરાજ્ય સંબંધી યોજના શું છે તે હજી જાણતા પણ નથી જો દેશમાં ચાલી રહેલી એક મહાન ચળવળ વિષે શહેનશાહના એક નોકર તરીકે તેઓ અજ્ઞાનતા બતાવતા હોય તો સ્ટેટ સેક્રેટરીને કંઇ બાબતથી તેઓ જાણીતા રાખતા હશે એ જાણવું જરા અજાયબી ભરેલું થઇ પડશે. મિસિસ બેસંટને નજરકેદ કરવામાં આવ્યાં તે સંબંધી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના સભાસદોએ ફરાગત થએલા હિંદના પ્રધાન મી. ચેમ્બર્લેનને જે પ્રશ્નો પુછયા છે, અને તેના જે જવાબો આપ્યા છે તેથી હિંદની સમસ્ત પ્રજા નારાજ થઇ છે. મી. ચેમ્બર્લેન હિંદની વાસ્તવિક સ્થિતિથી માહિતગાર નથી એ તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. મી. ચેમ્બર્લેન ફરાગત થયા અને તેના સ્થાને મી. મોન્ટેગુ હિંદી પ્રધાન તરીકે આવ્યા છે. મી. મોન્ટેગુએ હિંદ માટે આશાજનક ઉદ્ગારો કાઢેલા છે. અમને આશા છે કે તેઓ હિંદી સરકારે કાઢેલો ખાનગી સરક્યુલર ખાસ જોશે, અને પ્રાંતિક સરકારની જાપતાની રાજ્યનીતિથી જે અશાંતિ ઉત્પન્ન થવા પામી છે તેનો વાસ્તવિક ખ્યાલ તે ઉપરથી તેમને આવી શકશે. બ્રિટિશ પાર્લામેંટના વડા પ્રધાન તેમજ બીજા ઇંગ્લાડના રાજ્યાધિકારીઓ જાહેર રીતે જયારે ઉચ્ચારે છે કે હિંદને હવે સામ્રાજ્યમાં એક સમાન ભાગીદાર તરીકે લેખવુ જોઇએ ત્યારે હિંદનો અધિકારી વર્ગ સામ્રાજ્યના છત્રની નીચે કાયદેસર સ્વરાજ્યની માગણી હિંદી પ્રજા કરે છે તે માગણીને પગ નીચે છુંદી નાખી જાપતાની રાજ્યનીતિ ધારણ કરે છે! આવી પરસ્પરની વિરોધી ચાલથી હિંદની પ્રજાને અજાયબી થાય છે કે શું હિંદનું ભાવિ હિંદના આ હાકેમોના હાથમાં જ સોંપી દેવામાં આવ્યું છે? અને બ્રિટિશ પાર્લામેંટના વડા પ્રધાનના મ્હોમાથી નીકળતા શબ્દો તે માત્ર રમતના જ શબ્દો છે? આ પ્રશ્નો હિંદની પ્રજાને ઉદ્ભવે તેમા કંઇ નવાઇ જેવું નથી

સત્યાગ્રહ વિષે ઠરાવ.

હિંદની પ્રજા કહે છે કે કોંગ્રેસે અને મુસ્લીમ લીગે ઘડી કહાડેલી યોજના પ્રમાણેનુ સ્વરાજ્ય યુધ્ધ બાદ તરતજ અમને મળવુ જોઇએ. હિંદના અધિકારી વર્ગે જાહેર કર્યું છે કે સ્વરાજ્યના ખ્યાલો તમારા મગજમાથી દુર કરજો અને જો ચળવળ તમે ચાલુ રાખશો તો જાપતાની રાજ્યનીતિ ગ્રહણ કરી તને દાબી દેવાનાં સખ્ત પગલાં અમે ભરીશુ આ આપણી વર્તમાન રાજ્યદ્વારી સ્થિતિ ઉપર કૉન્ફરન્સમા એકત્ર થએલા નેતાઓએ વિચાર કરી તેની સામે પગલાં ભરવા શું કરવું તે બાબત ચર્ચા કરી છે કૉન્ફરન્સે બીજો ઠરાવ પસાર કર્યો છે તેમા દર્શાવ્યું છે કે જે સ્થિતિ ઉભી થઇ છે તેની સામે સત્યાગ્રહની લડત ઉઠાવી શકાય કે કેમ તે બાબત પ્રોવીન્શીઅલ કોંગ્રેસ કમીટી અને મુસ્લીમ લીગની કાઉન્સીલને તપાસ કરવા અરજ કરવી અને દરેક પ્રોવીન્શીઅલ કોંગ્રેસ કમીટીએ છ અઠવાડીઆમાં એ બાબતનો પોતાનો મત જાહેર કરવો. આ મત મળી ગયા પછી તે ઓલ ઇંડીયા કોંગ્રેસ કમીટી તેમજ મુસ્લીમ લીગની કાઉન્સીલના સભાસદોને જાહેર કરવો અને અકટોબર માસના પહેલા અઠવાડીઆમા આ બન્ને સંસ્થાની એક એકત્ર સભા અલ્હાબાદ ખાતે એ વિષયપર વિચાર કરવા ભરવી

આવી રીતે આ અન્યાયની સામે તેઓ પોતે એકલા પણ ઝઝુમી શકયા હોત. પ્રજાના પૈસાથી બંધાએલા ટાઉન હોલમા સભા ન ભરવા દેવી એટલું જ નહિ પરંતુ સભા ભરતી જ બંધ કરવાનો હુકમ કાઢવો એ પ્રજાના એક પવિત્ર હક્ક ઉપર ત્રાપ મારવા જેવુ હતું. એ કર્તવ્યની સામે કંઇ પણ પગલા ભર્યા સિવાય બેસીજ રહેવામાં આવશે તો આપણને લાગવુ જ જોઇશે કે જાપતાની રાજયનીતિમા સરકારને ફત્તેહ મળશે. શાંત રીતે કોઇને પણ હરકત ન કરતા જાતે દુઃખો સહન કરી સત્યાગ્રહના સાધનથી લડવું એ લડત કાયદે પુરઃસરની છે એમ સર્વત્ર જાહેર થએલું છે. હિંદના માજી વોઇસરૉય લોર્ડ હારડીંજે દક્ષિણ આફ્રિકામા આપણાં દેશ બાધવો સત્યાગ્રહની લડત લડતા હતા ત્યારે મદ્રાસ ખાતે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા તેની યાદી અમે આ પ્રસંગે આપીશું. "તમારા દેશ બંધુઓ અન્યાયી કાયદાની સામે સત્યાગ્રહની લડત ચલાવી રહ્યા છે તે તરફ આપણે ધ્યાન આપીએ છીએ અને તેમના એ મત સાથે મળતા થઈએ છીએ. તેઓ જાણી જોઇને કાયદાનો ભંગ કરે છે, કાયદાનો ભંગ કરવાથી શું સજા થાય છે તે તેઓ સમજે છે અને હિંમત તેમજ ધીરજથી તે સજાઓ તેઓ સહન કરે છે, આ સર્વમા તેમને હિંદની પુરી દીલસોજી છે તેમની આ લડતમાં માત્ર એકલા હિંદની જ નહિ પરંતુ મારા જેવા માણસ કે જે હિંદી નથી તેના તરફથી પણ દીલસોજીની લાગણી છે." તા. ૧૧ જુનના 'ન્યુ ઇન્ડીઆ' માં સર સુબ્રમણ્ય આયરે જે પત્ર લખ્યો હતો તે આપણે ભુલવો ન જોઇએ. તેમણે લખ્યું હતું કે 'હું મારા પગલાં પાછળ હઠાવી શકતો નથી જો હોમરૂલ લીગો ગેરકાયદેસર છે એવુ જાહેર કરવામાં આવે તો પણ હોમરૂલ લીગના અમલદાર તરીકે હું મારૂં રાજીનામું આપીશ નહિ. મારા આ નિર્ણયથી કોઈ પણ સજા મારે ભોગવવી પડે તો હુ તે ભોગવવા તૈયાર છું હોમરૂલનુ સંરક્ષણ કરવુ એ મારો ધર્મ છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે મારી ફરજ છે અને તે ફરજ હું બજાવીશ" જ્યારે આપણા દેશના વૃદ્ધમા વૃદ્ધ આગેવાનો પણ દુઃખો સહન કરવા તૈયાર થાય તો યુવાનોનુ કર્તવ્ય છે કે સરકારનાં અન્યાયી હુકમો સામે હવે શાંતિથી બેસી રહેવું એ આપણે માટે લજ્જાસ્પદ છે. સર રાશ બિહારી ઘોષ જેવા નેતાના પ્રમુખપણા નીચે જ્યારે બંગાળમા સભા ન ભરી શકાય તો તેનો અર્થ એમ એક જ કરીએ છીએ કે કાં તો સરકારના એ અન્યાયી હુકમની સામે થઇ સભા ભરવી યા તો તે ન થઇ શકે તો રાજ્યદ્વારી કામ નિર્માલ્ય બની કરવાનુ છોડી દેવુ. બંગાળ હજી પણ આ સભા માટે કંઇ કરશે એમ અમે અંતઃકરણથી ઇચ્છીએ છીએ.

હમણા જ જાણવામાં આવ્યું છે કે સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને બીજા કેટલાક આગેવાનો બંગાળના ગવર્નર સાહેબને મળ્યા હતા અને જવાબદારીની બુદ્ધિથી સભા ચલાવવાનું વચન આપવામાં આવે તો સભા ભરવા દેવામા આવશે એમ તેમને જણાવવામાં આવ્યુ છે.

નવજીવન

અને

સત્ય

સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૭.

તંત્રી અને પ્રકાશક

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલએલ. બી.

ગીરગામ—મુંબાઇ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૮-૦; છુટી નકલ આના ૩.

હોમ રૂલ લીગ.

તરફથી

સ્વરાજ્ય સંબંધી સાહિત્ય.

સ્વરાજ્ય લેખ માલા.

ન. ૧ સ્વરાજ્ય શા માટે ?
ન. ૨ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય
ન. ૩ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય
ન. ૪ રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય
ન. ૬ સંસ્થાનો અને સ્વરાજ્ય

વાર્ષિક લવાજમ આના ૧૨

સ્વરાજ્ય પત્રિકા.

ન. ૧ પાર્લામેન્ટમા હિંદ
ન. ૨ સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય શા માટે ?
ન. ૩ કેળવણી અને સ્વરાજ્ય
ન ૪ હિંદની ગરીબાઇ

સ્વરાજ્ય લેખ માલા છુટક નકલ બે પૈસા, ૫૦ પ્રતોની કીં. ૧-૦-૦
સ્વરાજ્ય પત્રિકા ,, ,, ૧ પૈસા, ૧૦૦ ,, ૧-૦-૦

મળવાનું ઠેકાણું:—ધી હોમ રૂલ લીગ,

૨૫૧, હૉર્નબી રોડ, ફોર્ટ મુંબાઇ.

દવાના વેપારીઓને ખુશ ખબર.

ફકત દવાના વેપારી કે જે અમારો બનાવેલો માલ "કર્ણીક એગ્યુમીક્ચર" ગખતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધો ડઝન અગર વધુ-મંગાવી દુકાનમાં વેચવા રાખશે તેને-અમારા નવા વરસના

કેલેન્ડરો-પીકચરો-બોર્ડ,

બ્લૉટીંગ પેપર-વગેરે મફત આપવામાં આવશે.

મોટી બાટલીની કિં રૂ. ૧—૦-૦
નાની બાટલીની કિં રૂ. ૦-૧૦-૦

વધુ માટ લખો: —મેશર્સ કર્ણીક બ્રધર્સ.
ગિરગામ—મુંબઇ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૩ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૭. અંક ૩ જો.

સત્યાગ્રહ.

ઇંગ્રેજી શબ્દ 'પૅસિવ રેઝિસ્ટન્સ' એ, જે શક્તિ વિષે હું લખવા ધારૂં છુ તેને સૂચવનારો શબ્દ નથી, પણ સત્યાગ્રહ શબ્દ બરાબર લાગુ પડે છે. સત્યાગ્રહ એ આત્માનુ બળ છે, અને તે હથિયાર જડ બળનુ વિરોધી છે. એ કેવળ ધાર્મિક સાધન છે એટલે ધાર્મિક વૃત્તિના માણસોથી જ તેનો જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ થઇ શકે. પ્રલ્હાદજી, મીરાંબાઇ વગેરે સત્યાગ્રહી હતાં. મોરોક્કોની લડાઇ વેળા ત્યાંના અરબોની ઉપર ફ્રેંચ તોપોનો મારો ચાલતો હતો અરબો પોતાની માન્યતા પ્રમાણે કેવળ ધર્મને સારૂ લડતા હતા તેઓ મરણીઆ થયા અને 'યા અલ્લાહ'નો પોકાર કરી તોપચી તરફ ધસ્યા આમા મરવાને અવકાશ જ ન હતો. આ અરબોની ઉપર તોપ ચલાવવાની ફ્રેંચ તોપચીઓએ ના પાડી ને તેઓ પોતાની ટોપીઓ હવામાં ઉરાડીને હર્ષના પોકાર કરતા આ વીર અરબોની સાથે ભેટયા. આ સત્યાગ્રહનો અને તેના જયનો દાખલો છે. અરબો જ્ઞાનપૂર્વક સત્યાગ્રહી ન હતા: તેઓ પોતાના આવેશમાં મરણની ભેટ કરવા તૈયાર થયા પણ તેઓમાં પ્રેમભાવ નહતો. સત્યાગ્રહી દ્વેષ નથી કરતો, તે રોષમાં મરણને વશ નથી થતો, પણ પોતાની દુઃખ સહન કરવાની શક્તિથી 'શત્રુ' કે ઝુલમગારને તાબે નથી થતો. એટલે સત્યાગ્રહીમાં વીરતા, ક્ષમા, અને દયા હોવાં જોઇએ. ઇમામ હુસેન અને તેમના સાથીઓને અન્યાય જણાયો તેને વશ થવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે ઇનકાર કર્યો. તે વેળા તેઓ જાણતા હતા કે તેમને ભાગે મરણ જ છે. પણ જો તેઓ અન્યાયને વશ થાય તો તેમના પુરૂષર્થને ઝાંખપ લાગે, તેઓ ધર્મહીન થાય, ઇમામ હુસેને પોતાને સારૂ પોતાના છોકરા તથા ભત્રીજા સારૂ મરણની ભેટ અને તરસ સ્વીકાર્યાં પણ તેઓ અન્યાયી શાસનને શરણ ન થયા. મારી

ફક્ત ઝાંખા જ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ એટલું તો જણાઇ જ આવે છે કે, તે સમયે પણ સઘળી સત્તા એક પછી એક રાજવંશોના હાથમાં રહેતી હતી; અને લોકસંઘ તો રાતદિવસ મહેનત મજૂરી કર્યાં કરતો હતો, અને તેમના જીવન અને વિચારની સઘળી વિગતો ઉપર રાજસત્તાનો અમલ ચાલતો હતો; આ અમલમાં લોકમત બીલકૂલ સાંભળવામાં આવતો હતો નહિં. સૈનિકો તથા ધર્મગુરૂઓના સંઘ તરફથી રાજાઓ તથા રાજવંશોને ઘણીવાર ટેકો મળતો, અંકુશ મૂકાતો, કે ઉથલાવી પણ નાખવામાં આવતા હતાં. કોઇ વાર મધ્ય એશિયા અને મધ્ય આફ્રિકામાં વસતા જંગલી લોકોનાં ટોળાં આ રાજ્યો ઉપર ધસી આવતાં, તથા થોડાક કાળ માટે તેમને હચમચાવી નાખતી કેટલીએક વાર સૈનિકોની ઉશ્કેરણીથી, અથવા તો તેમના આધારથી, રાજા વિજયો માટે સંગ્રામો કરતો, ઘણી જાતિઓને જીતતોજ, ઘણા શહેરોનો વિનાશ કરતો, તથા પોતાની તથા રાજકારભારીઓની તીજોરીઓ, લૂંટ તથા ગુલામોથી, તર કરતો હતો. કાયદાના તેમજ ધર્મક્રિયાઓના નિયમો પણ સામાન્ય ઉપયોગને માટે દળદાખલાર્યા કરવામા આવતા હતા અને તખ્તિઓ પર તે કોતરાતા હતા પરંતુ એકદર પ્રજાવર્ગનો તો ધર્મક્રિયા કે કાયદામા કાંઇ પણ ભાગ હતો નહિ. તેમને તો ફક્ત તે માન્ય કરી, તાબે થવાનું જ હતું. તેમ જ ચઢાઇ કરવામા કે હુમલા સામે બચાવ કરવાની બાબતમા પણ લઢવા કે ખમવા સિવાય બીજી કોઇ બાબતમાં તેમને ભાગ લેવાનો નહોતો

હેરોડોટસ નામનો ઇતિહાસકાર, પીરામીડ અને ઇજીપ્તના બીજાં સ્મરણ ચિહ્નો બાબત લખતાં જણાવે છે કે, તે બંધાતાં હતાં તે વખતે લોકો ગરીબ અને કંગાળ થઇ જતા હતા. ઍરિસ્ટૉટલ જણાવે છે કે આ પ્રકારના બાંધકામો, જૂલમી રાજાઓ, પોતાની પ્રજામાથી સામે થવાની શક્તિ હરી લેવા માટે, તથા તેમનો જુસ્સો નરમ પાડવા માટે શરૂ કરતા હતા પરંતુ ઇજીપ્ત, બૅબીલોન, અને નીનેવેહના રાજ્યકર્તાઓના મગજમા આવો ખ્યાલ હોય તેમ, તથા પોતાની પ્રજાને નરમ બનાવવા માટે જ આવી મોટી પોતાની બંધાવવાનો વિચાર હોય તેમ પણ ધારી લેવાનું કારણ નથી ગુલામો તો ફરિયાદ કરી શકે જ નહિ; અને ઘણુંખરૂં તો પ્રજાજનોએ પણ રાજાઓ તથા ધર્મગુરૂની એકહથ્થુ સત્તા સ્હામે વાંધો દર્શાવ્યો હશે નહિ જ. મનુષ્યજાતિ પોતાની અધિનતાને કેવી અનુકૂળ થઇ જાય છે, તે ઇતિહાસની એક અજાયબી છે બહારની સત્તા, જેનો આધાર રિવાજ, કાયદા ધર્મ કે ફક્ત બળ ઉપર પણ હોય છે, તેની સ્હામી શંકા પણ ભાગ્યે જ ઉઠાવવામાં આવે છે. કારણ કે ઘણુંખરૂં લોકો ફેરફાર કે શિક્ષાથી બ્હીએ છે, અથવા તો પોતાનું પેટીયું મેળવવામાં જ રોકાઇ ગયા હોય છે, કે એશઆરામથી બેદરકાર થઇ ગયેલા હોય છે. એશિયા અને ઇજીપ્તના પુરાણાં મહારાજ્યોની પ્રજાને, જે રાજરૂઢી ચાલતી હતી તે શિવાયના બીજા કોઇ પણ રાજપ્રકાર વિષે અથવા તો સ્વાતંત્ર્ય વિષે વિચાર પણ આવ્યો હોય તેમ લાગતું નથી. આપણને આ ઘણું અજાયબી ભર્યું લાગે છે, પરંતુ આપણે યાદ રાખવું જોઇએ કે આ પછીના કાળોમાં પણ ચીન, અને હિંદુસ્થાનનાં મહારાજ્યો પણ એક પછી બીજા અસંખ્ય રાજવંશોને અનુકૂળ થઇ

ગયાં હતાં; આમાંના ઘણા વંશો તો પરદેશી પણ હતા. છેક આજ સુધી પણ તે આ પ્રમાણે અનુકૂળ રહ્યા છે જો કે હિંદનો હાલનો રાજવંશ તો પરદેશી છે એટલુંજ નહિ પણ દુનિયાના એક દૂરના દેશમાં વસે છે. આ પ્રમાણે બહારની સત્તા સ્હામે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યા વિના તે સ્વીકારી લેવાની વલણ પૂર્વ તરફ વધારે સામાન્ય છે. કાંઇક અંશે આનું કારણ ત્યાંના લોકો પારલૌકિક પ્રશ્નો તરફ ધ્યાન આપી, પરિણામે આ ક્ષણભંગુર દુનિયાના પ્રશ્નો અવગણે છે, તે છે, તથા કેટલેક અંશે ત્યાંના લોકો પુરતો ખોરાક ઘણી ઓછી મહેનતે મેળવી શકે છે, તે છે આ કારણોથી રાજકીય છુટાપણાનો ઇતિહાસ યૂરોપની પ્રજાઓ તથા તેમનામાથી જ ઉતરી આવેલી પ્રજાઓમાં જ સમાઇ જાય છે છતાયે યૂરોપના રાજકાજના દાખલાઓને લીધે, પૂર્વના પ્રદેશોને પણ આ છુટાપણાના ઇતિહાસમાં દાખલ કરવા પડે તેવો સમય થોડાક જ વર્ષોમા આવશે, એવા ચિહ્ન નજરે પડે છે.

પુરાણા સમયમાં પણ પૂર્વમાં કોઇ કોઇ વાર સત્તા સ્હામે માથું ઉંચકવામા આવતું હતું બ્રાહ્મણ ધર્મની અંદર બુદ્ધે જે સુધારા કરાવ્યા હતા, તે મન અને વિચારના સ્વાતન્ત્ર્યની હિલચાલનુ દૃષ્ટાંત પુરૂં પાડે છે, અને જો કે તેની અસર રાજકીય જીવન ઉપર ઘણી થઇ હતી નહિ, તોપણ જ્ઞાતિ સંસ્થાઓને તોડીને તેણે દેશમાં સમાનતાની વૃદ્ધિ કરી. જ્યૂ લોકો પણ તેમની આસપાસના માનસિક અને રાષ્ટ્રીય વાતાવરણના અપવાદરૂપે હતા. તેમના ઉત્તમ કાવ્યો અને ભજનો, બુદ્ધિના ભજનો જેવાંજ વ્યક્તિગત અને હૃદયમાના છે. ડેવિડ અને ત્યાર પછીના તેમના ઉત્તમ યૂગના દૃષ્ટાઓ અને કવિઓ, ઘણીયે વાર, તેમની સામયિક ધાર્મિકતા કે રાષ્ટ્રીયત્વ ઉપર આધાર નહિ રાખતા, મનુષ્ય સ્વભાવની આંતર જાગ્રતિ દાખવનારા સરળ સત્યો સ્થાપિત કરતા હતાં. રાજકીય વિષયમાં બીજા લોકોની દેખાદેખીથી જો કે જ્યૂ લોકોએ રાજા માટે માંગણી કરી હતી ખરી. તો પણ ઇજીપ્ત અને બાબીલોનના મહારાજ્યોની સ્હામે થઇને તેમણે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય સાચવ્યું હતું; અને તે લઇ લેવામા આવ્યું હતુ, ત્યારે પાછુ પણ મેળવ્યું હતું અને જો કે તેમના ધર્મમા આખી પૃથ્વીને એક જ પ્રભુની કૃતિ લેખવામાં આવી છે, તથા મનુષ્ય જાતને એક જ પ્રભુના તેઓ સંતાન ગણી ભ્રાતા તરિકે સંબોધવામાં આવ્યાં છે, તો પણ એક રક્તપૂર્ણ વિગ્રહ પછી જમીનનો ટુકડો મેળવ્યા બાદ, તેઓએ પોતાને માટે મહારાજ્ય સ્થાપવાનો કે પોતાનો ધર્મ સર્વત્ર પ્રસરાવવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી.

ગ્રીસની અંદર ચોકકસ ઇતિહાસનો પ્રારંભ થયો, ત્યાર પછી, દરેક પ્રકારનુ સ્વાતંત્ર્ય જલદી વિકાસ પામવા લાગ્યું રાજકાજના પ્રકારોના ઘણા શબ્દો અંગ્રેજીમાં ગ્રીક ભાષામાંથી જ આવ્યા છે આનું કારણ ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ તથા ગ્રીક ભાષામા લખાયલા રાજકીય લખાણો, ખાસ કરીને પ્લેટો અને ઍરિસ્ટૉટલનાં રાજકીય પુસ્તકો છે રાજસત્તાના દરેક પ્રકાર ગ્રીસના ઇતિહાસમાંથી આપણને મળી આવે છે. હોમરે વર્ણવેલી પેટ્રીઆર્કલ જાતની રાજનીતિ, જેમા રાજાઓ "લોકોના ભર-

વાદ” હતા, અને કાંઇક અંશે અનુભવી પુરૂષોની, તથા સામાન્ય લોકમતની, તેમના ઉપર અસર થતી હતી, તે આદિ કાળના દરેક ગ્રીક સંસ્થાન કે “શહેર”માં અસ્તિત્વમાં હતી. આપણે જુદા જુદા ગ્રીક સંસ્થાનોને “શહેર” કહી શકીએ તેમ છે. કારણ કે તે સમયે સગપણ ધરાવતી થોડીક ટોળીઓ એક કીલ્લાવાળા ગામની આસપાસ વસતી હતી. આ તેમનું સંસ્થાન કે થાણું ગણાતું હતું; અને પૂર્વ તરફના બીજા લોકો કરતાં આ તેમની ખાસ વિશેષતા હતી. સ્વતંત્ર શહેરોની સ્થાપનાને તે દેશની ભૌગોલિક સ્થિતિથી ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું હતું મૂળે પ્રદેશ નાનો, અને તેમાંયે અખાત દરિયો, અને પર્વતની હારોથી અસંખ્ય વિભાગ પડી જવાથી, કીલ્લા બાંધવા માટે તથા ખેતી કરવા માટે છુટક છુટકજ મેદાનો મળી આવતા હતા પર્વત કે સમુદ્રથી બીજા ભાગોથી છુટા પડવાને લીધે ઘણુંખરૂ સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ થાય છે, અને રશિયા જેવા વિશાળ જમીનના મેદાનોથી જૂલમ તથા એકહથ્થુ રાજનીતિને ઉત્તેજન મળે છે.

ઇતિહાસની ખરેખરી શરૂઆત થઇ ત્યારે તો હોમરે-વર્ણવેલાં રાજ્યો ગ્રીસમાંથી પોતાની પાછળ થોડી અસર મૂકીને જતા રહ્યા હતાં. ગ્રીસના શહેરોની અંદર તો ધનિક વર્ગનું રાજ્ય સ્થપાયું હતું; જો કે ઘણી વાર જૂલમી વર્ગો લશ્કરી બળથી કે લોકજૂલમથી તેમનું રાજ્ય બથાવી પડતા હતા. કોઇક વાર આ જૂલમી વર્ગથી સ્વાતન્ત્ર્યને વિકાસ મળતો, કારણ કે તેમના જૂલમથી બહુ સત્તામાં આવી ગયેલા ધનિક વર્ગનો દોર ત્રુટતો અને ઘણા ધનિક કુટુંબોનો નાશ પણ થઇ જતો હતો. સ્પાર્ટાના રાજ્યબંધારણની વાત તો માન્યતામાં પણ ઉતરે નહિ તેવી છે ત્યાં આગળ મનુષ્યના નિત્ય જીવનની નાની વિગતોના પણ ઇતિહાસમાં બીજે કોઇ પણ ઠેકાણે બની શકયા નથી તેવા, નિયમો બાંધ્યા હતા અને જો કે રાજા અને રાજસભાના બંધારણ જૂના સમય માફક જ રાખવામાં આવ્યાં હતાં તો પણ ખરી સત્તા પાંચ મનુષ્યોના એક કારોબારી મંડળના હાથમાં હતી અને આ પાંચે જણા દર વર્ષે શહેરના લોકો તરફથી પસંદ કરવામાં આવતા હતા. પ્રતિનિધિત્વવાળી રાજ સત્તાનો સૌથી પ્રથમ નમૂનો અહિં મળે છે. ઍથેન્સની અંદર પણ આવી ચુંટણી થતી હતી, પરંતુ તે ચુંટાયલા ગૃહસ્થો ઉપર બીજી એક સભાની સત્તા ચાલતી હોવાથી તેઓ સ્વતંત્ર નહોતા.

જૂદી જૂદી જાતની સત્તાઓના વિનાશમાંથી, ઍથેન્સમાં પણ પ્રજાસત્તા ઉગી નિકળી. સ્પાર્ટાની માફક ત્યાં પણ જૂના બંધારણ-ખોખાં-ચાલુ રાખવામાં આવ્યા હતાં; પરંતુ રાજની ખરી સત્તા તો “લોકસભા” પાસેજ હતી આ લોકસભામાં માતા અને પિતા, બન્ને પક્ષથી જેની નાડીયોમાં શુદ્ધ એથેન્સના વતનીનું રક્ત વહેતું હોય તેનાથી બેસી શકાતું હતું. ત્યાં કાંઇ પ્રતિનિધિત્વ નહોતું. ગમે તે માણસ લોકસભામાં ભાષણ કરી શકતો હતો, અને સભાનો અભિપ્રાય દરેક જણે સીધી રીતે આપેલા મતથી જ દર્શાવાનો હતો. આ સંબંધમાં આપણા હાલના રાજકીય બંધારણ કરતાં પણ ઍથેન્સની લોકસત્તાને વિશેષ લાભ હતો. આપણા લોકોને પ્રતિનિધિ મારફતે મત આપવાના છે, અને લગભગ અડધી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ તો ચુંટણીમાં નિષ્ફળ નિવડે છે.

એટલે બીજા પક્ષના પ્રતિનિધિઓ તેમનું કાર્ય કરે છે. જાહેર બાબતો, ખાસ કરીને પરદેશ સાથેના સંબંધની બાબતો ઉપર ઍથેન્સની પ્રજાનો જબરો અને જીવન્ત અધિકાર ચાલતો હતો. પરંતુ તે સાથે ઍથેન્સની રાજસભા ઘણીવાર અતિશય લાગણીના જુસ્સાને ભોગ થઈ પડતી હતી. આ સાથે એમ પણ યાદ રાખવાનું છે કે ઍથેન્સની રાજનીતિને પ્રજાસત્તાક કહેવી તે એક રૂઢીયુક્ત ભાષાપ્રયોગ જ કહી શકાય. સઘળી લગભગ અત્યાર સુધીની "પ્રજાસત્તા" ઓની માફક ત્યાંની સભામાં બેસવાનો અધિકાર સ્ત્રીઓને ન હોતો એટલું જ નહિ પણ, મત આપનારાઓની સંખ્યા, ખરેખરી સમસ્ત વસ્તિના પ્રમાણમાં તો ઘણી જ ઓછી હતી. ત્યાં ગુલામો અને મિત્રપ્રજાની સંખ્યા શુદ્ધ ઍથીનિયન કરતાં ચાર પાંચ ઘણી વધારે હતી અને જો કે ગુલામો તરફ માયાળુ વર્તન ચલાવવામાં આવતું હતું, તથા સાધારણ રીતે તેમને ઘણાખરા હક્ક હતા, તો પણ રાજકીય હક્ક તો તેમને નહોતા જ મળ્યા. રાજનીતિના પ્રકારનો વિચાર કરતી વખતે તો ઍથેન્સની પ્રજાસત્તાને દક્ષિણ આફ્રિકાના હાલના એકાદ સંસ્થાનના બંધારણ સાથે સરખાવી શકાય. આ સંસ્થાનોમાં પણ 'મૂળવતનીઓ' તથા સ્ત્રીઓને રાજકીય હક્ક આપવામાં આવતા નથી, અને તેમની અનુમતિ વિના જ તેમના ઉપર રાજ્ય ચલાવવામાં આવે છે, જો કે બહાર તો એમ જ કહેવામાં આવે છે કે આ બધું તેમનાં જ શ્રેય માટે છે. છતાંયે, સઘળી બાબતોનો વિચાર કર્યા પછી પણ, ઍથેન્સની પ્રજાસત્તાક નીતિએ સ્વાતંત્ર્યના વિકાસમાં, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મોટું-પ્રથમ જ મોટું-પગલું ભર્યું, અને યૂરોપમાં તેની અસર માપી ન શકાય તેટલી થઇ છે.

પર્શ્યન મહારાજ્યના વધારા સામે પ્રજાકીય વિરોધ દર્શાવી મેળવેલી કીર્તિથી તેમજ પર્શ્યન લોકોએ આગથી શહેરને તારાજ કરી નાંખવાથી ઍથેન્સમાં સ્વાતંત્ર્યના પક્ષને સુભાગ્યે સારી મદદ મળી. જે જૂની દંતકથાઓ વંશપરંપરાગત વિચારો, તથા બીજો જૂનો કચરો, જુના પ્રદેશોમાં સ્વાતંત્ર્યના વિકાસમાં વિરોધ કરે છે તે આ આગથી દૂર થઇ ગયા, પરંતુ જો કે ઍથેન્સ અને બીજા શહેરોએ પરરાજ્યના હુમલાને હાંકી કાઢી, બહાદુરી બતાવી મોટી નામના મેળવી, તો પણ તેઓ પોતે પોતાનું મહારાજ્ય સ્થાપવાનો લોભ દબાવી શકયા નહિ. ઍથેન્સે આસપાસનાં શહેરો અને ટાપુઓ પોતાને કબજે કર્યાં, તથા સુનાની ખાણો, અને જમીનના લોભથી, પોતાના એક મોટા રાજદ્વારી પુરૂષ પૅરીકલીસની સલાહ અવગણીને પણ, સીસીલી ઉપર ચઢાઇ કરી. આ સીસીલીની ચઢાઇના સમયથી ઍથેન્સની રાજકીય પડતી તથા તેની સ્વતંત્રતાના નાશનો પ્રારંભ થયો; અને બે ત્રણ જમાનામાં તો તે એક રાજધાનીના શહેરને બદલે ફક્ત નાનું વિદ્યાપીઠનું સ્થાન બની ગયું અને તેની ગત પ્રભુતાના સ્મરણો જ અવશેષમાં રહ્યા. સ્પાર્ટા, થીબ્સ, અને મૅસીડૉને મહારાજ્યનો લોભ વારા ફરતી કર્યો. અને સીકંદરની સ્વારીના સમયથી ગ્રીસના શહેરો-સ્થાનો-નો સંપૂર્ણ નાશ થયો ગણી શકાય. અલેકઝાંડરના મહારાજ્યમાં ગ્રીસની અસરો ઘણી હતી, તો પણ તેણે સ્વાતંત્ર્યના વિનાસને કોઈ પણ જાતની મદદ કરી નહિ, પરંતુ ઉલટી આચરણ

ઠરી ઍલેકઝાંડર ફક્ત બત્રીસ વર્ષની ઉમરે મરી ગયો હતો તો પણ ત્યાર સુધીમાં સાર્વભૌમ સત્તાનો આદર્શ તેણે ઉદ્ભવ કર્યો હતો આ આદર્શને રોમ અને ત્યાર પછીની સત્તાઓએ અનુસર્યો હતો. આ રીતે અલેકઝાંડર વ્યક્તિના તેમ જ પ્રજાકીય સ્વાતંત્ર્યનો મોટામાં મોટો શત્રુ થવાને સર્જાયલો હતો. તેના મરણ બાદ આખું રાજ્ય લશ્કરી લોકોને કબજે પડયું, અને તેમાથી સ્વરાજ્યનો તો ખ્યાલ સુદ્ધાંત ભુસાઇ ગયો. જે ગ્રીક ગ઼સ્થાનોમા કાંઇક સ્વાતંત્ર્ય રહ્યુ હતુ તે જૂલ્મી થઇ જઇ અધોગતિ પામ્યા જે ગ્રીકના હાથોએ પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું હતું, તેજ ગ્રીકો સાહિત્યપ્રિય સજ્જન, અનુકરણ કરનારા કલાકાર, અને મોજી મનુષ્યો બની ગયા ઐકય કરવા માટેના થોડા ઘણા પ્રયત્નો પડી ભાગ્યા, અને અલેકઝાંડરના મૃત્યુ પછી સો વર્ષે તેનું મહારાજ્ય, રોમની સ્વારી આગળ શક્તિહીણ થઇને પડયું.

રોમે સ્વાતંત્ર્યના વિકાસમા જે હિસ્સો આપ્યો છે, તેનું પૃથક્કરણ કરવું સહેલ નથી ગજકીય, રાષ્ટ્રીય કે માનસિક સ્વાતંત્ર્ય કરતાં ધાર્મિક અને સામાજિક સ્વાતંત્ર્યનો વધારે વિકાસ તે સમયમાં થયો રોમના કાયદાની વિશાળ રૂઢી, જે હજી પણ પૃથ્વીના ઘણા ભાગોમા પ્રવર્તે છે, અને જેની અસર દરેક સુધરેલા દેશના કાયદાઓ ઉપર થઇ છે, તેના સખ્ત અને ચોક્કસ નિયમોથી કોઇ પણ જાતિ કે વ્યકિત તરફ વલણ બતાવ્યા વિના, સામાજિક સમાનતના હક્કોનો વિકાસ થયો અને કોઇ કોઇ વાર બ્હારની સત્તાની માફક કાયદાની સ્હામે પણ બંડ ઉઠાવવું આવશ્યક થઇ પડે છે, તો પણ રોમના કાયદાએ તો, મનુષ્યે બીજાઓ તરફ કેવુ વર્તન ન રાખવુ જોઇયે તેમ જ તેની તરફ બીજા કોઇયે—પછી તે ગમે તે વર્ગનો કે હોદ્દાનો માણસ હોય તેણે—પણ કેવુ વર્તન ન કરવું જોઇયે તે દર્શાવીને તથા સમાનતાની લાગણી પ્રસરાવીને સ્વાતંત્ર્યનો ઘણો જ વિકાસ કર્યો ધાર્મિક બાબતોમા પણ રોમે અસાધારણ સહિષ્ણુતા ધારણ કરી, તથા નાસ્તિકો પોતાના રાષ્ટ્રીય દેવતાઓની પૂજા કરે છે કે નહિ, તે તરફ અભિમાનવાળી બેદરકારી ધારણ કરી પોતાના દેવોના જેવા જ ગુણ આરોપણ થયા હોય તેવા પરદેશી દેવોને તેણે તત્પરતાથી પોતાના દેવો સાથે ભેળવી દીધા અને પાછળથી તો તેણે અધમ ગ્રીક પુતળાને પોતાની પૂજામાં નામેલ કીધા. એટલુ જ નહિ, પણ પોતાની જૂની, સાદી, પણ શુષ્ક ધર્મક્રિયાઓની ભયભરી સુધારણા અર્થે, પૂર્વ તરફની ભેદી ધર્મક્રિયાઓ પણ આમે જ કરી દીધી. એક સાર્વભૌમ સત્તા તરિકે તે, મધ્ય સત્તાને નડતર રૂપ રાષ્ટ્રીય ધર્મ કે ધર્મગુરૂના શાસનની વિરૂદ્ધ પડયુ પરંતુ જે ધર્મને તેણે ક્રુરપણે કનડયો તે (શરૂઆતનો ક્રિશ્ચિયન ધર્મ) તો એવો હતો કે જેના નિયમો નીચે—જો બરાબર અમલમા મૂકવામા આવે તો બીશપ ઍંગીના કહેવા પ્રમાણે હાલનું એક પણ રાજ્ય રહી શકે નહિ. છતાં પણ જ્યારે રોમની દુનિયામાં તે સ્થળે સ્થળે પ્રસરવા લાગ્યો, ત્યારે તેના સ્થાપકના મૃત્યુના ફક્ત ત્રીજા જ સૈકામાં, ખ્રીસ્તી ધર્મને તેના સઘળા વિનાશકારક નિયમો સહિત, રોમના મહારાજ્યના ધર્મ તરિકે કબૂલ કરવામાં આવ્યો હતો.

ગજકીય સ્વાતંત્ર્યના વિષયમાં પણ રોમના ઇતિહાસે કેટલીએક ઉપયોગી, અને ઘણી ચેતવણી આપનારી બાબતો પૂરી પાડી છે. જો કે તદન જ જુદી જાતના સંજો-

ગોથી પ્રેરિત હતો તો પણ રોમનો રાજકીય ઇતિહાસ બ્હારથી તો, ગ્રીસના શહેર—સંસ્થાનો, ખાસ કરીને ઍથેન્સની માફક જ નહોતો દેખાય છે. રોમે પણ શરૂઆત તો, જુદા જુદા ગામની ટોળીઓને, રાજાઓ, અનુભવીઓ અને સભાઓની સત્તા નીચે એકઠી આણીને કરી. તેણે પણ ફક્ત ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે રાજાનો ઇલકાબ રાખીને ખરેખરા રાજાપણાનો વિનાશ કર્યો, ત્યારબાદ ઉત્તમ કુળના ઉમરાવો અને સામાન્ય પ્રજાવર્ગ, જે પ્રથમ તેમના તાબામાં હતો, તેમની વચ્ચે જમાનાઓ સુધી તકરારો ચાલ્યા કરી. ધીમે ધીમે સામાન્ય લોકોએ, લઢાઇથી તેમ જ શાંત અવરોધથી, હડતાળો પાડીને શહેર તજીને ચાલી જઇને પણ, પોતાનો રસ્તો કર્યો. તેમના હક્કોનુ રક્ષણ કરવા માટે ખાસ પ્રતિનિધિઓ અથવા ટ્રાઇબ્યુન્સ નિમવામાં આવ્યા; આમને કોઇ પણ બાબતનો નકાર કરવાની છેલ્લી સત્તા હતી, તથા તેઓ અરજ સાંભળવા માટે રાત દિવસ દ્વાર ખુલ્લાં રાખતા હતા પર્શ્યનોની સ્વારી પછી ગ્રીકમાં બન્યું હતું તેમ કેલ્ટ લોકોની સ્વારી પછી રોમમાં પણ બન્યું રોમના જૂના વંશપરંપરાગત ખ્યાલો તેથી નાશ પામ્યા, અને ચુંટી કઢાયેલા ખાસ અમલદાર અથવા કોન્સલોમાંનો એક પ્લીબીયન-સામાન્ય પ્રજા વર્ગમાંનો હોવો જ જોઇયે, એવો અગત્યનો હક્ક પ્રાપ્ત થાય કોન્સ્યુલેટ ચુંટાયલો અધિકારી વર્ગ રાજસભામાં દાખલ થયો અને ફક્ત જન્મને લીધે જ મળતા ચગળા હક્કો અદૃશ્ય થવા માંડયા ઍથેન્સની માફક રોમના શહેરીઓની સભા શાસનનું મૂળ અને અધિકારના પાયા રૂપ બની ગઇ

પ્રજા સત્તા તરફના આ વલણને, ગુલામ અને સ્ત્રી વર્ગ જેવા પ્રજાના મોટા ભાગને રાજકીય હક્કથી વિમુખ રાખવાને લીધે, અંતરાય આવતો હતો, એટલુ જ નહિ પણ બીજી બે અડચણો પણ તેના વિકાસમાં આડે આવી હતી. પ્રથમ તો જે પ્લીબીયન સામાન્ય લોક વર્ગના માણસને રાજસભામાં બેસવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો હતો તે કાંઇ પોતાના વર્ગના લોકો તરફ વધારે પ્રમાણમાં પ્રેમ ધરાવતો નહિ પૈસાદાર, સામાન્ય વર્ગના લોકોનો અને ઉમરાવ કુટુંબોનો એક નવો જ વર્ગ ઉભો થયો અને પોતાને "ઉત્તમ વર્ગ" કહેવા લાગ્યો. વિલાયતના જુના વ્હીગ ઉમરાવો સાથે આ વર્ગની સરખામણી કરી શકાય. રાજના પૈસા સંબધી કારોબારમાં આ લોકોની લાગવગ વધી તેનો ઉપયોગ, તેમણે પોતાના જ લાભ માટે કર્યો; તેમ ગુલામ મજુરો રાખીને ઘણી જમીનો પણ પોતાના જ વપરાશમા તેમણે લીધી, આ રીતે જુના જન્મથી ઉમરાવ લોકોના વર્ગ કરતા, આ નવા વર્ગનો ત્રાસ વધી ગયો અને પૈસો તથા કુલાભિમાનના દુઃખમય સયોગથી ઉભી થયેલી આ સત્તાની સામે જ બંડ ઉઠવાથી આંતર વિગ્રહ શરૂ થયા, અને તેને પરિણામે પ્રજાસત્તાક શાસનનો અંત આવ્યો. કારણ કે ઉત્તમ કુળના મનુષ્યોની ટોળી કરતા તો, એકહથ્થુ જુલ્મી રાજા પણ વધુ સહન કરી શકાય છે.

રોમના શહેરીઓની અનિયમિત તેમ જ અતિ વિશાળ રાજસભા, પોતાના ભિન્ન રૂચીવાળા મહારાજ્યને અંકુશમાં રાખી તેનો બચાવ કરવા સમર્થ નહોતી, ને ત્યાંની પ્રજાસત્તાની પડતીનું બીજું અને વધારે સ્પષ્ટ કારણ હતું. ઇટાલીની અંદર લૅટીન, એટ્રુસ્કન અને ગ્રીક લોકોનું ઉપરીપણું લઇને, પોતાના નીચ પ્રતિસ્પર્ધિ કાર્થે-

જને કબજે કરીને, રોમે ધીમે ધીમે સીકંદરના મહારાજ્યના મોટા ભાગને તાબે લેવા માંડયો. અને ઇ સ. પૂર્વે ૧૫૦ માં તો ભૂમધ્ય સમૂદ્રના પૂર્વ અને પશ્ચિમ સર્વ ભાગનું ઉપરીપણુ તેણે લીધું અધિકારીઓ અને ગવર્નરો નીમીને, લશ્કરી અને વ્હેપારી થાણાં સ્થાપીને, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપીને, તથા કેટલાએક પ્રાતો અને દૂરના શહેરોને શહેરીપણાના સઘળા હક્ક બક્ષીને પણ તેણે પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો તથા રાજ્ય વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ ગ્રીક કેળવણી પામેલા ઇટલીના શહેરોમાંના, તેમ જ એશિયામાઇનર અને ઇજીપ્ત જેવા સામ્રાજ્યના મોટા વિભાગોના, લોકમતની સમજ રોમના મત આપનારાઓને પડતી નહોતી, તેમજ તે પ્રાતોના રહીશો પણ રોમના લોકસંઘને તાબે રહેવાની વૃત્તિ ધરાવતા ન હોતા અને જેમ જેમ મતનો અધિકાર વધારે વિશાળ થયો, તેમ તેમ રોમના લોકથી ચાલતી રાજ્યવ્યવસ્થા વધારે અસંતોષકારક થતી ગઇ; કારણ કે કોઈ પણ જાતનૂ ઐક્ય કે પ્રતિનિધિત્વ તેઓ સાધી શકયા નહિ. દૈવિ-સત્તાથી નિર્માણ થયું હોય તેમ માનીને બધી પ્રજાઓ ઉપર અધિકાર ચલાવવા નિકળેલા રોમને પોતાને જ, લશ્કરની મદદવાળા એક રાજકર્ત્તાનો અધિકાર કબૂલ કરવો પડશે, એમ માલૂમ પડ્યું

મેરીયસ, સીના, સલ્લા, અને પૉમ્પી તો અનિવાર્ય એકહથ્થુ રાજાવાળાં રાજબંધારણ તરફ જવાના ફક્ત પગથિયા માત્રજ હતાં સીઝર આવ્યો ત્યારે સઘળો અંત આવ્યો. અને જૂનાં ઘસાઇ ગયલા રાજ બધારણના હિમાયતીઓએ તેનું ખૂન કર્યા પછી તો, પોતાની સર્વ સત્તા એકઠી કરીને, સઘળી તે વખતે જાણીતી થયેલી દુનિયાનો, ઓગસ્ટસ સામ્રાટ થઇ ગયો તેણે જુની વ્યવસ્થાનો બહારનો દેખાવ ચાલુ રાખ્યો,. પૈસાની લાયકાતવાળી રાજસભા રહી. કૉન્સલોએ તારિખ નકકી કરી, અને લોકસભા અધિકારીઓની ચુંટણી કરવા નહિ, પણ રાજાએ નિમેલા અધિકારીઓને આનંદગર્જના સહિત સ્વીકારી લેવા મળી ઓગસ્ટસે પોતે પ્રીન્સેપ એવો અસ્પષ્ટ ઇલકાબ જ ધારણ કર્યો, પરંતુ સઘળા સત્તાવાન અમલદાર પદ તેણે પોતે જ હાથ ધર્યા. અને કાઇ અતર પ્રેરણાથી જ રોમના લોકોએ અને પછીના ઇતિહાસકારોએ આ પછીના સઘળા રાજાઓને 'સૈન્યાધિકારી'નો ઇલકાબ આપ્યો. આ ઇલકાબ તેમની સત્તાનું મૂળ સૂચવતો હતો રાજાઓને જો કે દેવી ગણવામાં આવતા હતા તો પણ તેમના મૃત્યુ પછી જ તેમની પૂજા કરવામાં આવતી હતી. શરૂઆતના 'સીઝરો'-રાજાઓના સમયમાં પણ રાજપદ બરોબર વંશપરંપરાનું હતું નહિ, પરંતુ નીરોની સાથે સીઝરોના લોહીના વારસોનો અત આવ્યા પછી તો, રાજાની પસંદગી અને ચુંટણી સર્વથા સૈન્યોના હાથમા જ આવી.

ટ્રેજન, હેડ્રીયન, અને ઍન્ટોનાઇન મહારાજાઓના સમયમાં સામ્રાજ્યની અંદર મનુષ્યજીવન સુખી અને સર્વોત્તમ હતું તેમ કહેવુ તે મોટામાં મોટા ઇતિહાસકારોને પણ સામાન્ય થઇ ગયું છે અલબત્ત ભયવિહિન અને સામાન્ય રીતે શાન્તિભર્યું જીવન તે સમયે હતુ, પરંતુ સર્વોત્તમ સુખ, શાંતિ, અને ભયવિહિનતામાં સમાયલુ નથી.

"સંપૂર્ણ રીતે અવકાસ પામેલાં જીવનમાં ઉત્તમતા માટે વધુ અને વધુ પ્રયત્ન" કરવામા તે સમાયલું છે ભૂમધ્ય સમુદ્રના કીનારાઓ તે વખતે સંસ્કૃતિ કાળની શાંતિ ભોગવતાં, ધાધળ વિનાના અને આરામભર્યાં દેખાતા હશે ખરા, પરંતુ આપણુને તો તેમાં કાંઇ પણ હિલચાલની, તલસ્પર્શી પ્રયત્નની, આત્મપ્રેરિત વિકાસની, એક જ શબ્દમાં કહીએ તો સ્વાતંત્ર્યની ખામી લાગે છે. હેડ્રીયનના કે માર્કસ ઑરેલીયસના પોતાના પણ કર્તવ્યમય, આનંદમય પણ કાઇક ઢીલા શાસનો વખતે પણ, કેળવાયલા શહેરીનુ જીવન, ગમે તેવું શાંતિભર્યું દેખાતું હશે તોપણ, કંટાળાભર્યું નિરાશાભર્યું અને ખિન્નતાભર્યું લાગતું હશે.

(અપૂર્ણ.)

કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.

વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ.

પરાધીન પ્રજા રહી સંતોષ માનવો તે અપમાન છે તેવી લાગણી હજારો મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન કરવાના ગુન્હા સારૂ મિસિસ બેસન્ટને સરકારે ઉટીમાં નજરકેદ કર્યા છે. પોતાનો દેશ, સગાસંબંધી સર્વને છોડી ને ૨૪ વર્ષ થયા તે આપણે સારૂ કામ કરે છે ૭૦ વર્ષની વૃદ્ધાવસ્થામાં અત્યારે તે આપણે સારૂ કેદ ભોગવે છે. હિંદીઓ પર ગુજરતા જુલમો અને અન્યાયને અટકાવવાને તેમણે જે પ્રયાસો કર્યા છે, તે સરકારને રૂચ્યા નથી. જે ઇંગ્લંડ બીજા દેશોમા થતા અન્યાય અટકાવવાને અત્યારે યુદ્ધમાં ઉતર્યું છે તેજ ઇંગ્લંડથી હિંદને ન્યાય અપાતો નથી તેના અમલદારો જૂલમ ગુજારે છે તે પણ વ્યાજબી ગણી ચલાવા દે છે

આપણી ઉપર ૧૫૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી પણ જો તેઓ સ્વરાજ્યને માટે આપણને નાલાયક ગણતા હોય તો તેમા તેમને જ શરમાવાનુ છે ૧૫૦ વર્ષની તાલીમ પછી પણ જો નાલાયક રહ્યા હઇએ તો એમ જ કહેવુ પડશે કે તાલીમ આપનારા નાલાયક છે. ખરી રીતે સ્વરાજ્ય આપવામાં આપણી નાલાયકીનો સવાલ ઉભો થતો નથી. અંગ્રેજ સરકાર જ્યારે હિંદુસ્તાનમા આવી ત્યારે આપણે આપણું રાજ્ય ચલાવવાને અશક્ત કે નાલાયક હતા તેમ નહોતું. ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની વેપાર કરવા અહીં આવી અને ધીમે ધીમે પગપેસારો કર્યો તેમ કહીએ તો ચાલે. કોઇ પણ વ્યક્તિ પોતાની વ્યવસ્થા ન કરી શકે તેમ સામાન્ય રીતે હોતું નથી. એક છોકરો પણ જો કમાતો થાય છે તો તેને કોઇનો અંકુશ ગમતો નથી અને પોતાના પૈસાની વ્યવસ્થા તે બરાબર રીતે કરી શકે છે. તો હિન્દુસ્તાન કે જેના કુટુંબ અને નાતજાતના બંધારણો સોશ્યલીઝમના સિદ્ધાંતોને મળતા છે, જેમાં સ્વાર્થ નહીં પણ સ્વાર્થત્યાગ જીવનનો સિદ્ધાંત છે તેવા માણસો શું પોતાના નાણા ખાતાની વ્યવસ્થા નહીં કરી શકે? હું તો ધારૂ છુ

કે નાણાંની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ જો હિન્દી સ્ત્રીઓને સોંપવામા આવશે તો તેઓ પણ હાલના કરતાં દેશના વધારે લાભાર્થે અને ફત્તેહમંદીથી કરી શકશે.

અમેરિકાએ ફીલીપાઇન જેવા જંગલી દેશને ૨૦ વર્ષમાં સ્વરાજ્ય આપ્યું તે શું સૂચવે છે? મારે આમાં કહેવાનું એટલું જ છે કે સ્વરાજ્યને માટેની આપણી નાલાયકીનો સવાલ ખરો નથી પણ આપણાં મનમાં તે ઘણી હોશીઆરીથી દાખલ કરવામાં આવ્યો છે અત્યારે આપણે આપણા જાનમાલનું રક્ષણ કરવાને અશકત થયા છીએ તે જ ફક્ત આપણી સ્વરાજ્યને માટેની નાલાયકી છે. આર્મ્સ એક્ટ પસાર કરીને આપણી પાસેથી હથીઆરો લઇ લેવામાં આવ્યાં, એટલે તેનો ઉપયોગ આપણે ભૂલી.ગયા. તેની સાથે આપણો લડાયક જુસ્સો પણ ગયો. સ્વરાજ્ય વિના આ નાલાયકી કેવી રીતે દૂર થઇ શકે?

બીજી તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો સ્વરાજ્યથી આપણા કરોડો રૂપીઆ જે હાલ હિન્દમાથી ચાલ્યા જાય છે તે આપણે હિન્દમાં રાખી શકીશું જે હિન્દની લક્ષ્મીએ પરદેશીઓનું એટલું બધુ ધ્યાન ખેચ્યું હતુ કે મહમદ ગીઝની અને મહમદ ઘોરી જેવા માત્ર પૈસાને ખાતર હિન્દુસ્તાનપર વારંવાર હુમલા કરતા તે જ ભારતભૂમિમા અત્યારે એવો વખત આવ્યો છે કે તેના બાળકોને પેટ પુરતા ખોરાકના પણ સાસાં છે

હિન્દની ગરીબાઇનો ખ્યાલ કયા હિન્દીની આંખમા આંસુ નહીં લાવે? દુકાળના વખતની ખેડુતોની સ્થિતિ જુઓ! મુસલમાની રાજ્યના અંત સુધી આપણે આવી દયાજનક સ્થિતિમા કદી આવેલા બાળકોને પણ આપણી જાહોજલાલી અને આબાદાનીએ પાશ્ચાત્ દેશોના લોકોને આપણી તરફ ખેચ્યાં હતા. આપણાં બાળકોને પુરતી કેળવણી પણ મળતી નથી. ફરજીઆત અને મફત કરવાને સરકાર પાસે પુરતા પૈસા નથી છતા દર વર્ષે ૨૯ થી ત્રીસ કરોડ રૂપિયા સરકાર તેના લશ્કર અને અમલદારોના પગાર પાછળ ખરચી શકે છે. આ અને આવા અનેક અન્યાયો થતા અટકાવવાને મિસિસ બેસન્ટને એક જ માર્ગ સુઝ્યો અને તેથી તેમણે હોમ રૂલ લીગ સ્થાપી. રાષ્ટ્રીય સ્વમાનની લાગણી જાગૃત કરવા તેમણે જે જે લખ્યું અને કહ્યુ તેથી સરકારનો ભીજાજ ગયો અને તેમને કેદ કરી બોલતાં અને લખતાં અટકાવ્યા આમાં સરકારનો હેતુ તો હોમ રૂલ લીગને ધક્કો પ્હોંચાડવાનો હતો પણ તેમા લૉર્ડ પેન્ટલાંડે મોટામાં મોટી ભૂલ ખાધી. નજરકેદ અને જુલમથી સરકાર હવે તે ચળવળ દાબી શકનાર નથી. બ્રિટિશ સરકારના પાને પડયા પછી આપણામાં આત્માભિમાન જેવું કાંઇ રહ્યું નહોતું તે આત્માભિમાન આ બાઇએ આપણામા જાગૃત કરવાને ઘણા યત્નો કર્યા છે. આટલા દિવસો આપણે મુંગે મ્હોડે બધા અપમાનો સહન કર્યા છે. એટલે સુધી સહન કર્યાં કે સહન કરવાની આપણને ટેવ પડી ગઇ જો ટેવ ન પડી હત તો શું આટલાં અપમાન અને નુકશાન આપણે આવી રીતે 'ખમી' શકયા હત? કેવળ ભિક્ષુકની માફક સભાઓ મેળવી ભિક્ષા માગી શકયા હત!

પાશ્ચાત્ દેશોના લોકોએ આપણને શિખવ્યું છે કે ફરીઆદ કરવી હોય તો પ્રજામત જણાવવા સભાઓ મેળવી સરકારને નમ્ર વિનંતિ કરવી. બ્યુરોક્રસીને તમારા પ્રજામતની શી દરકાર છે? હિન્દુસ્તાનમાં કાંઇ પ્રજામતે સરકાર ચાલે છે? સભાઓનો કાંઇ અર્થ રહેલો છે? આયર્લૅંડને સ્વરાજ્ય મળે છે તે શું સભાઓ મેળવ્યાથી? મિસિસ પેન્કહર્સ્ટ પાર્લામેન્ટમાં સ્ત્રીઓને માટે મત મેળવ્યા તે શું ભિક્ષા માગ્યાથી? હવે બોલવાનું નથી પણ કરવાનું રહ્યું છે.

હોમરૂલ લીગ બંધ થાય તેમ સરકાર ભલે ઇચ્છે અને તે હેતુથી મિસિસ બેસન્ટને કેદ કર્યા હોય પણ તેથી શું થવાનું છે?

તા. ૧૬ મી જુને તેમને અને તેમના બ્હાદુર અને નિમકહલાલ સહાયકોને નજર કેદ કર્યા. આજે જે ઓગસ્ટની ૧૬ મી તારીખ છે. આજે કામ સારૂ આપણે મળ્યા છીએ તે એક નિશ્ચય કરવાને કે મિસિસ બેસન્ટે શરૂ કરેલી હોમરૂલની ચળવળને તન, મન અને ધનથી આગળ વધારવા યત્ન કરીશું. તેને પ્રાણાન્તે પણ છોડીશું નહીં, તેને મદદ કરવામાં ડરીશું નહીં તેમ ડગીશું નહીં. અન્યાય અને જુલમોની સામે થવા આપણી પાસે સત્યાગ્રહ અને સ્વદેશીવ્રત છે જરૂર પડે તો જ આપણે સત્યાગ્રહની લડતમા ઉતરવાનુ છે પણ હાલ તો સ્વદેશીવ્રત લેવુ તે આપણી મોટામાં મોટી ફરજ છે. આમા કાઇ મોટો આત્મભોગ કરવાનો નથી છતા ભારતમાતાને ખાતર આત્મભોગ આપવો પડશે તો હિન્દના પુત્રો પાછા ફરશે નહીં તેવી મારી ખાત્રી છે. આ તો સત્ય ભોગની શરૂઆત થાય છે, માતાને ખાતર વખત આવે વધારે હોમવું પડશે, પણ તેથી શુ? અમે તો હિન્દી છીએ, હિન્દ માતાના ખોળે ઉછરેલા તેના બાળકો છીએ, અમે કાઇ લુંટારૂ અમીરોના વંશજો કહેવાવામા અમારૂં માન સમજતા નથી. બીજાના હકો ઉપર ત્રાપ મારવામા અમે તો અધર્મ જોયો છે અમે તો ભારતવર્ષના ઋષિપુત્રોના સંતાનો છીએ, ધર્મને ખાતર સર્વસ્વ અર્પણ કરી શકીએ તેમ છે. આત્મભોગ તે તો લાખો વરસો મળેલો અમારો વારસો છે અમારામાના કેટલાક ડરે છે, સ્વરાજ્યની ચળવળમા ભાગ લેતા ધ્રુજે છે, પણ તે અમારો લોહીનો ગુણ નથી. હિચકારાપણાની બક્ષીસ તો અમને હાલની મળેલી કેળવણીએ આપી છે.

સ્વદેશીવ્રત લેવામાં ખરૂં પુરૂષાતન રહેલુ છે. તમારી એક હિન્દી તરીકેની પવિત્ર ફરજ છે કે દેશને સર્વ રીતે આબાદાન બનાવવો દેશના પૈસા દેશમા ન રાખી શકે તો તે કેવી રીતે ચઢીઆતો થશે? મીસ્ટર નિવેદીતાએ કહ્યુ હતું કે હિન્દમાં એક વખત એવો આવશે કે જ્યારે સ્વદેશીવ્રત્ત અને ગૌરક્ષા સરખી ગણાશે. તે વખત અત્યારે આવી પ્હોચ્યો છે. જો તમારામા એક હિન્દી તરીકેનો ગર્વ હશે, તમારી નસોમાં ભારતભુમિનું લોહી વ્હેતું હશે. તો ભારતમાતાને અગદાયલી, શેળાયલી માનભંગ જોઇ તમારૂ લોહી ઉછળ્યા વિના રહેશે નહીં. રજપુતાણીઓ અસલના વખતમાં સંકટ સમયે પોતાના બચાવ સારૂ કોઇ વીરપુત્રને રાખડી મોકલી તેને રક્ષાબંધીભાઇ બનાવતી તે ભાઈ પ્રાણાન્તે પણ તે બ્હેનને બચાવતો. અત્યારે આપણી ભારત માતા

તેના કારાગૃહમાંથી હિન્દુ, મુસલમાન અને તેના સર્વ સંતાનોને રક્ષા આપે છે અને કહે છે કે "સંતાનો મ્હારા છુટકારા સારૂ તમે આત્મભોગ આપજો, તમારૂં આત્મબળ મ્હારી પરાધીનતા કઢાડવામાં વાપરજો. મ્હારા છુટકારાનો આધાર મ્હેં તમારી પર રાખ્યો છે." તમે આત્મદ્રોહી કે દેશદ્રોહી કદી ન થશો. સત્યાગ્રહની લડતમાં ઉતરવું પડે તો આત્મશ્રદ્ધા અને નિર્ભયતાથી ઉતરજો. મ્હારા વીર પુત્ર માલવીઆ અને ગાંધી જેવા તમને રસ્તો બતાવનાર છે, તમે કદી ભૂલા પડનાર નથી. પાશ્ચાત્ દેશોને અને આખા જગતને બતાવજો કે મનુષ્યને નિકંદન કરનાર કોઇ પણ જાતના હથીઆર વિના હિન્દુસ્તાને પોતાની આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મબળથી પોતાની સોનાની અને લોઢાની બેડીઓ કેવી રીતે તોડી નાખી છે! પ્રભુ તમારી સાથે રહેશે."

સૌ. અનુસૂયા સારાભાઈ.

કાન્ત અને કાન્તા.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮૯ પાનાથી ચાલુ)

અંક ત્રીજો.

દૃશ્ય પહેલો—કિલ્લામાનો એક ખંડ કાન્ત અને કાન્તા જણાય છે. ખંડને છેડે કાન્તા રેંટીઓ સ્થાપે છે

કાન્ત—કુંજ પાછો આવતો નથી, એ ક્યાં ગયો છે?

કાન્તા—પરશાળમાં એણે કંઇ સાંભળ્યું હતું; શું હતું તે એ જોવા ગયો છે.

કાન્ત—કાન્તા. ...

કાન્તા—શું છે?

કાન્ત—......હજી ત્હારાંથી ત્યાં કામ થઇ શકે છે?. ....

કાન્તા—અંધારામાં પણ હું કામ કરી શકું છું. ...

કાન્ત.—મ્હને લાગે છે કે કિલ્લામાં દરેક જણ ક્યારનો ઉંઘે છે: કુંજ પોતાના શિકારથી પાછો ફરતો નથી, મોડું તો થયું છે, જો કે......એ પડયો ત્હેનું અને હવે દરદ લાગતું નથી?.....

કાન્તા:—એ કહેતો હતો કે હવે દરદ જણાયે જણાતું નથી

કાન્ત:—એ વધારે ડાહ્યો હોવો જોઇએ, વીશ વર્ષે શરીર જેટલું ચપલ હોય છે તેટલું હજી એનું નથી. ...બારીમાંથી તારાઓ અને ઝાડો ઉપર પડતી જ્યોત્સના મ્હારી નજરે પડે છે. વખત બહુ ગયો છે; હવે કુંજ પાછો નહીં આવે (બારણું ખખડે છે.) કોણ છે?.. અંદર આવ!. ...

(બાલક કુંજ બારણું ઉઘાડે છે, અને ખંડમાં દાખલ થાય છે.)

કોણ તુ આમ બારણું ખખડાવતો હતો? . આવી રીતે બારણાં ન ખખડાવાય. કંઇ અણધાર્યું બન્યું હોય તો એમ ખખડાવાય. જો, ત્હેં ત્હારી માતાને ગભરાવી તે.

કુંજ:—મ્હેં તો સ્હેજ જ બારણું ખખડાવ્યું હતું.

કાન્ત.—મોડું બહુ થયું છે, આજે રાત્રે પિતાજી પાછા નહીં આવે, ત્હારે સુઇ જવાનો વખત થયો છે.

કુંજ.—ત્હમારા પ્હેલાં હું નહીં સુઇ જાઉં.

કાન્ત—શું? ...તું શું કહે છે?

કુંજ—હું એમ કહું છું કે.... ત્હમારા પ્હેલા નહીં .....ત્હમારા પ્હેલાં નહીં. . ..

(ડુસકા ખાય છે, અને કાન્તાની સ્હોડમા ભરાય છે)

કાન્તા—શુ છે, કુંજ? . . શું છે?... .તું એકદમ કેમ રડી પડયો?

કુંજ—(ડુસકા ખાતો ખાતો) કારણ કે... . ઓ! ઓ! કારણ કે... ..

કાન્તા—કારણ શું?.... કારણ શું?......મ્હને કહે... ..

કુંજ—માતાજી... . માતાજી ...ત્હમે જતા રહેવાના છો... ..

કાન્તા—પણ ત્હને થયું છે શું, કુંજ?..... મ્હને તો જતા રહેવાનુ કદી સ્વપ્નું પણ નથી આવ્યું

કુંજ—હા, આવ્યું છે હા આવ્યું છે પિતાજી જતા રહ્યા છે.... પિતાજી પાછા નથી આવતા, અને ત્હમે પણ જતાં રહેવાના છો.. ...મ્હે જોયું છે..... મ્હેં જોયુ છે .....

કાન્તા—પણ એ બાબત તો કદી વિચાર પણ નથી આવ્યો, કુંજ......કેમ, શાથી ત્હને એમ લાગેછે કે હુ જતી રહીશ?.....

કુંજ—મ્હેં જોયું છે...મ્હેં જોયુ છે.. હુ ન સાભળી શકું એવું ત્હમે કઇક કાકાજીને કહ્યુ છે. .

કાન્ત—એ સુખી છે . એને સ્વપ્નાં આવે છે ...આમ આવ, , કુંજ; ઉંઘી ગયો કે શુ?...આવ અને બારીએથી બ્હાર નજર કર, હંસો કુતરા સાથે લ્હડે છે...

કુંજ—(બારીએ) ઓ! ઓ! એઓ કુતરાની પાછલ પડયા છે!...એઓ એની પાછળ પડયા છે!...ઓ! ઓ! પેલું પાણી! ..પાંખો!...પાંખો! ..એઓ બ્હીએ છે...

કાન્ત—(કાન્તા પાસે પાછળ આવીને) એ સુખી છે, એ ઉંઘવા માટે ફાંફાં મારે છે, એની આંખો બંધ થવા માંડી છે .

કાન્તા—કાતતી કાતતી ધીમેથી ગાય છે.

ઋષિ મરીચિ ને ઋષિ પુલસ્ત્ય.
ઋષિ પુલસ્ત્ય ને ઋષિ વસિષ્ઠ...

કુંજ—(બારીએ) ઓ! ઓ! માતાજી!...

કાન્તા—(એકદમ ઉઠીને) શું છે. કુંજ?...શું છે?...

કુંજ—મ્હે બારીએ કંઇ જોયું?

(કાન્ત અને કાન્તા બારી તરફ દોડે છે

કાન્ત—ત્યાં આગળ બારીએ શું છે ?...ત્હેં શું જોયું ?...

કુંજ—ઓ ! ઓ ! મ્હેં કંઇ જોયું ! ..

કાન્ત—પણ છે તો કંઈ નહીં હું તો કંઇ દેખતો નથી....

કાન્તા—ને હું પણ કંઇ દેખતી નથી......

કાન્ત—ત્હેં એ 'કંઈ' ક્યાં આગળ જોયું ? કઈ તરફ ?.. ..

કુંજ—પેલી તરફ, પેલી તરફ ! .....હવે એ ત્યાં નથી... .

કાન્ત—પોતે શું કહે છે ત્હેની એને ખબર નથી. જંગલ ઉપર જ્યોત્સ્નાના પથરાયેલી એણે જોઇ હશે. ઘણીવાર વિચિત્ર પડછાયા પડે છે. ....અથવા તો ઉભે રસ્તે થઇને કંઇ પસાર થયું હશે,.... અથવા તો એની ઉંઘમાં; કારણ કે, જો, જો, મ્હને લાગે છે એ તદ્દન ઉંઘી ગયો છે ....

કુંજ—(બારીએ) પિતાજી છે ! પિતાજી છે !

કાન્ત—(બારીએ જઇને) ખરૂં કહે છે; સુમન્ત આંગણામાં આવે છે.....

કુંજ—પિતાજી !.. ...પિતાજી !......હું એમને મળવા જાઉં છું !. ...

(દોડતો દોડતો જાય છે—વિશ્રાંતિ.)

કાન્ત—દાદરે થઇને એઓ ઉપર આવે છે.....

(સુમન્ત અને કુંજ દીવો લઇને આવે છે)

સુમન્ત—હજી ત્હમે અંધારામા મ્હારી વાટ જુઓ છો ?

કુંજ—હું દીવો લાવ્યો છું, માતાજી, મ્હોટો દીવો ! .... (દીવો ઉંચકે છે, અને કાન્તા સ્હામું જુએ છે.) ત્હમે રોયા લાગો છો, માતાજી ?..... ત્હમે રોયા લાગો છો ?..... (દીવો કાન્ત તરફ ઉંચકે છે, અને સ્હામું જુએ છે.) ત્હમે પણ, ત્હમે પણ રોયા લાગો છો ?......પિતાજી, જુઓ, પિતાજી, આ બન્ને રોયા લાગે છે... .

સુમન્ત—આવી રીતે એઓની આંખ આગળ દીવો ધર નહીં ... .

દૃશ્ય બીજું—કિલ્લામાનો એક મિનારો કિલ્લામાની એક બારી નીચે એક પગી ફેરા મારે છે

કાન્તા—(બારીએ, છૂટા વાળ ઓળતી ઓળતી)

મ્હારા લાંબા વાળ ઉડે છે વીંચિ ભમા
કિલ્લાના પ્રારંભ લગી,—
મ્હારા વાળ જુએ વાટ તમ આગમનની
સારા યે કિલ્લામાં.
અખૂટ કલાકોના કલાકોથી,
અખૂટ કલાકોના કલાકોથી,
ઋષિ મરીચિ ને ઋષિ પુલસ્ત્ય,
ઋષિ પુલસ્ત્ય ને ઋષિ વસિષ્ઠ.
જન્મી હતી હું એક રવીવારે
રવીવારે બરોબર બપ્પોરે...
(પગીને રસ્તે થઇ કાન્ત આવે છે)

કાન્ત—એઈઓ! એઇઓ! ઓ!...

કાન્તા—કોણ છે?

કાન્ત—હું, હું, હું જ!.. અહીં દેશીય ન હોય એવુ પક્ષી ગાય તેમ તું ગાતી ગાતી બારીએ શું કરી રહી છે?

કાન્તા—રાત્રિ માટે હું મ્હારા વાળ ઓળું છું ...

કાન્ત—ભીંત ઉપર દેખાય છે તે એ જ કે?...મ્હને લાગ્યું ત્હારી પાસે કંઈ દીવો હશે...

કાન્તા—મ્હેં બારી ઉઘાડી છે; કિલ્લામા તો બહુ ગરમી છે....આજની રાત્રિ બહુ રમણીય છે ..

કાન્ત—અસખ્ય તારાઓ છે, આજ રાતના જેટલા મ્હેં કદી જોયા જ નથી,...... પણ ચંદ્ર તો હજી સાગર પર જણાય છે.. .. છાયામા ઉભી ન રહે, કાન્તા; ત્હારા છૂટા વાળ જોઇ શકું એવી રીતે જરા નીચી વળ. ...

કાન્તા—એમ તો મ્હને બ્હીક લાગે છે.. ...

(બારીએ નીચી વળે છે.)

કાન્ત—ઓ! ઓ! કાન્તા! .....અહા, તું રમણીય છે!.....તુ કેવી રમણીય છે!......નીચી વળ! નીચી વળ!......મ્હને ત્હારી પાસે જરા વધારે આવવા દે ....

કાન્તા—મ્હારાથી ત્હમારી વધારે પાસે નહીં અવાય......મ્હારાથી બની શકે એટલી હું નીચી વળું છું......

કાન્ત—મ્હારાથી આથી વધારે ઉંચે નથી અવાતુ;......કંઇ નહીં તો આજે રાત્રે તું ત્હારો હાથ મ્હને આપ.....હું જાઉં તે પ્હેલા.. ...હું આવતી કાલે જાઉં છું .....

કાન્તા—ના, ના, ના!.... .

કાન્ત—હા, હા, હા, હું જાઉં છું, હું આવતી કાલે જઇશ. ....ત્હારો હાથ, ત્હારો હાથ, ત્હારો કોમળ હાથ, મ્હારા ઓષ્ઠ ઉપર મ્હને આપ......

કાન્તા—જો ત્હમે જવાના હો તો હું મ્હારો હાથ ત્હમને નહીં આપું......

કાન્ત—આપ, આપ, આપ!... ..

કાન્તા—ત્હમે નહી જાઓ?......

કાન્ત—હું રહીશ, હું રહીશ. . ..

કાન્તા—પડછાયામા ગુલાબ મ્હારી નજરે પડે છે......

કાન્ત—કયા?...હું તો માત્ર ઝાડની ડાળીઓને ભીંત ઉપર લટકતી જોઉં છું ....

કાન્તા—હજી આવે, હજી આઘે, બગીચામા, હજી આઘે, મલીન હરિયાળી જમીન આગળ ......

કાન્ત—એ ગુલાબ નથી...હું થોડી વાર રહીને જઇને જોઉં છું પણ પ્હેલા ત્હારો હાથ મ્હને આપ; પ્હેલા ત્હારો હાથ ....

કાન્તા—બસ, બસ;...મ્હારાથી વધારે નીચે નથી વળાતું.. ..

કાન્ત—મ્હારા ઓષ્ઠોથી ત્હારા હાથને હું નથી પ્હોચી શકતો......

કાન્તા—મ્હારાથી વધારે નીચે નથી વળાતું...હું પડવાની અણીપર છું ..ઓ! ઓ! મ્હારા વાળ કિલ્લા નીચે લબડી પડે છે! .....

(નીચી વળે છે એવામા એના વાળ માથાપર થઇ એકદમ લબડી પડે છે, અને કાન્ત ઉપર પથરાઇ રહે છે.)

કાન્ત—ઓ! ઓ! એ શું?.. ત્હારા વાળ, ત્હારા વાળ, મ્હારા ઉપર પડે છે!... ત્હારા બધા વાળ, કાન્તા, ત્હારા બધા વાળ કિલ્લા નીચે લબડી પડ્યા છે! ..હું, મ્હારા હાથમાં પકડી રાખું છું; હું મ્હારા મ્હોંમાં પકડી રાખું છુ.....હું મ્હારી હથેલીમા પકડી નાખું છુ, હું મ્હારી ડોકની આસપાસ વીટાળું છુ...આજે રાત્રે તો ફરીથી મ્હારા હાથ હુ નહીં ઉઘાડું......

કાન્તા—મ્હને છોડો!...મ્હને છોડો. ત્હમે તો મ્હને પાડી નાંખશો!......

કાન્ત—ના, ના, ના,... ..ત્હારા જેવા આવા વાળ મ્હેં કદી જોયા નથી, કાન્તા! ......જો, જો, જો, આટલે ઉંચેથી આવે છે છતા મ્હારા હૃદયમાં જાણે ઉભરાઈ જાય છે!.. ..ને પાછા મ્હારા ઘુંટણ સુધી પથરાઇ રહે છે! .....ને વળી મધુર છે, જાણે સ્વર્ગથી ઉતર્યા હોય એવા મધુર છે!......ત્હારા વાળમાંથી મ્હારાથી હવે આકાશ જોઇ શકાતું નથી તું જુએ છે, તું જુએ છે? .. . મ્હારાથી તો હવે બન્ને હાથમાં યે પકડી રાખી નથી શકાતા; કેટલાક તો ઝાડની ડાળી ઉપર પડી રહ્યા છે. .. મ્હારા હાથમા જીવંત પક્ષી જેવા લાગે છે,......ને મ્હને ચાહે છે, ત્હારા કરતા પણ મ્હને વધારે ચાહે છે!......

કાન્તા—મ્હને છોડો! મ્હને છોડો! કોઇ આવશે . ...

કાન્ત—ના, ના, ના; આજે રાત્રે તો હું ત્હને નહીં છોડું......આજે રાત્રે તો તું મ્હારી કેદી છે, આખી રાત! આખી રાત!... ..

કાન્તા—કાન્ત! કાન્ત!......

કાન્ત—હું બાંધુ છું, ઝાડની ડાળી સાથે હું વાળને બાંધું છુ ....હવે ત્હારાથી નહીં જઇ શકાય,.. ...હવે ત્હારાથી નહીં જઇ શકાય... ..જો, જો, હું ત્હારા વાળને ચૂમું છુ......ત્હારા વાળની સ્હોડમાં મ્હને દુઃખ જણાતું જ નથી. . ..ત્હારા વાળ ઉપરનું મ્હારૂં આશ્લેષ આલિંગન તુ સાંભળે છે?......મ્હારૂ આશ્લેષ આલિંગન ત્હારા વાળ ઉપર થઇ ઉંચે ચડે છે......પ્રત્યેક વાળ ઉપરથી થોડુંક તો ત્હારી પાસે આવતું જ હશે......તું જુએ છે, તું જુએ છે કે હું મ્હારા હાથ ઉઘાડી શકુ છું... .. મ્હારા હાથ ખુલ્લા છે, છતા ત્હારાથી હવે મ્હને છોડી નથી જઇ શકાતું .....

કાન્તા—ઓ! ઓ! ત્હમે તો મ્હને બહુ દુઃખ આપો છો.... . (કિલ્લામાંથી કબૂતરો બ્હાર આવે છે, અને એઓની આસપાસ રાત્રિએ ઉડે છે.)—એ શુ, કાન્ત!—મ્હારી આસપાસ શું ઉડે છે?

કાન્ત—એ તો કબૂતરો કિલ્લામાથી બ્હાર આવે છે .....મ્હેં એઓને ચમકાવ્યાં; એઓ ઉડી જાય છે......

કાન્તા—એ તો મ્હારાં કબૂતરો, કાન્ત—ચાલો આપણે જતાં રહીએ, મ્હને જવાં દ્યો, એઓ હવે ફરી પાછા નહીં આવે......

કાન્ત—કેમ હવે ફરી પાછાં નહીં આવે?

કાન્તા—અંધારામાં એઓ ભૂલાં પડશે......મ્હને છોડો; મ્હને મ્હારૂં માથું ઉંચકવા દ્યો ....કોઇનાં પગલાં હુ સાંભળું છુ .....મ્હને છોડો!—સુમન્ત છે!......મ્હને લાગે છે સુમન્ત છે!..... એણે આપણને સાભળ્યા છે......

કાન્ત—ઉભી રહે! ઉભી રહે! ત્હારા વાળ ડાળીને વીંટળાઇ ગયા છે......ખ્હણે અંધારામાં એ ગંઠાઇ ગયા છે......ઉભી રહે, ઉભી રહે!અંધારૂ છે......

(પગીને રસ્તે થઇને સુમન્ત આવે છે.)

સુમન્ત—ત્હમે અહીં શું કરો છો?

કાન્ત—હું અહીં શું કરૂ છુ?. ....હું. ...

સુમન્ત—ત્હમે બાળકો જ રહ્યાં......કાન્તા બારીએ આમ વાકી ન વળ; તું પડી જઇશ......વખત ઘણો થઇ ગયો છે તે તું નથી જાણતી?—લગભગ મધ્યરાત્રિ થઇ છે—અંધારામા આમ રમ નહી—ત્હમે બાળકો જ છો. ...(સકંપ હસીને) કેવાં બાળકો!. ....કેવાં બાળકો!.... .

(કાન્ત સાથે જાય છે)

દૃશ્ય ત્રીજું—કિલ્લાના ઘુમ્મટ

(સુમન્ત અને કાન્ત આવે છે.)

સુમન્ત—સાભળો, આ તરફ, આ તરફ—ત્હમે આ ઘુમ્મટમા થઇ કદી ગયા નથી?

કાન્ત—હા, એક વખત જુના જમાનામા, પરંતુ એ તો ઘણા વખત પૂર્વે......

સુમન્ત—ઘુમ્મટ વિકટ અને મહાન છે; અગાધ બખોલોની એ હાર છે, કયા એનો અંત આવે છે તે તો પ્રભુ જાણે છે. આખો કિલ્લો આ ઘુમ્મટો ઉપર બંધાયો છે—અહીં સામ્રાજ્ય ચલાવતી મરણતોલ કરતી ગંધ ત્હમને આવે છે?—મ્હારે ત્હમને એ જ બતાવવાનું હતું મ્હારા મત પ્રમાણે તો, એ ગંધ, હમણા ત્હમને બતાવવા લઇ જાઉ છું તે, જમીન નીચેના ન્હાના સરોવરમાંથી આવે છે. સંભાળજો; મ્હારા દીવાના અજવાળામા મ્હારી આગળ આગળ ચાલો. આપણે ત્યા પ્હોંચશું એટલે હું ત્હમને ચેતવીશ. (શૂન્યકારમા એઓ ચાલતા રહે છે.) હ! હં! કાન્ત! ઉભા રહો! ઉભા રહો!—(એને હાથથી પકડે છે) એક પગલું આગળ ભર્યું હોત તો ત્હમે અખાતમાં જ ગયા હોત!.. ...

કાન્ત—પણ મ્હેં એ જોયું નહીં!...દીવાથી મ્હારી આગળ અજવાળું ન પડ્યું...

સુમન્ત—મ્હેં ખોટું પગલું ભર્યું,...પણ મ્હેં જો ત્હમને હાથથી પકડી ન રાખ્યા હોત તો...વારૂ, મ્હેં જે બાબત ત્હમને વાત કરી હતી તે ગંધાતું ગંદુ પાણી આ રહ્યુ. .. મૃત્યુગંધ ત્હમારે નાકે આવે છે?—ચાલો આ ઉપરથી લટકતા ખડકને છેડે આપણે જઇએ, અને જરા ઉંચા થઇ જોજો, ત્હમારા મ્હોં ઉપર જ લાગશે

કાન્ત—ક્યારની મ્હને ગંધ આવે છે... શ્મશાનની ગંધ કહો તો ચાલે.

સુમન્ત—આગળ, આગળ. કોઇ કોઇ દિવસે કિલ્લામા આ અખાત જ ઝેર અસરાવે છે. રાજા તો માનતા જ નથી કે આ ગંધ અહીંથી આવે છે.—જે બખોલને આ સ્થાથી પાણી જણાય ત્હેની આગળ ભીંત ચણી લેવી જોઇએ, વળી આ બખોલને સ્હેજ તપાસવાનો પણ વખત છે, ઘુમ્મટની ભીંતો પર અને ઘુમ્મટના સ્તંભો પર પેલી ઢેઢગરોળી ત્હમે જોઇ?—ત્હમને તો જેની શંકા પણ ન પડે એવું કષ્ટ અહીં છુપાઇ રહ્યુ છે; જો આ કિલ્લા તરફ પૂરતું ધ્યાન નહીં અપાય તો કોઇ રાત્રિએ કિલ્લો આખો ને આખો નષ્ટ થશે. પણ ત્હમને શું જોઇશું? આટલે આઘે કોઇને આવવું ગમતું નથી... ..ઘણી ભીંતો પર વિચિત્ર ઢેઢગરોળીઓ હોય છે......ઓ! આમ જુઓ......મૃત્યુગંધ ત્હમારે નાકે આવે છે?

કાન્ત—હા; આપણી આસપાસ મૃત્યુગંધ આવે છે ખરી......

સુમન્ત—વાંકા વળો, બ્હીતા નહીં.. ...હું ત્હમને પકડી રાખીશ......મ્હને આપો.....ના, ના ત્હમારૂં કાંઇં નહીં......એ તો સરી પડે .....ત્હમારો હાથ, ત્હમારો હાથ!..... ત્હમારાથી અખાત દેખાય છે? (કંપીને)—કાન્ત! કાન્ત!

કાન્ત—હા; મ્હને લાગે છે અખાતનું તળીયું હુ જોઇ શકું છું......શું અજવાળાથી આપણે આમ હાલતા દેખાઇએ છીએ?......ત્હમે......(એ સીધો થાય છે, પાછળ ફરે છે, અને સુમન્દ તરફ જુએ છે.)

સુમન્ત—(ધ્રૂજતે સ્વરે) હા; દીવાથી જ. ....જુઓ, ભીંતો ઉપર અજવાળું પાડતા મ્હેં એને હલાવ્યો હતો.....

કાન્ત—હું અહીં ગુંગળાઉં છુ,......ચાલો આપણે બ્હાર નીકળી જઇએ......

સુમન્ત—હા; ચાલો આપણે બ્હાર નીકળી જઇએ.... .

(ચુપકીથી જાય છે)

દ્રશ્ય ચોથુ —ઘુમ્મટમાથી બ્હાર નીકળવાના બેરા ઉપરની અગાશી

(સુમન્ત અને કાન્ત આવે છે.)

કાન્ત—અહા! આખરે છુટકારો થયો! ....મ્હને ક્ષણભર એમ લાગ્યું કે આ અગાધ બખોલોમા હું માંદો પડીશ કે શું? હું પડી જવાની તૈયારીમા જ હતો......પથરાયેલા ઝાકળ જેટલી ત્યા હવા ભીની છે. અને ઝેરી મલમ જેટલું ગાઢું અંધારૂં છે...... અને હવે, સમસ્ત સાગરની સમસ્ત હવા! .... પવન તાજેતર વાય છે જૂઓ, ન્હાની નીલ વીચિઓ ઉપર હમણા જ ઉઘડેલા પત્ર જેટલો તાજો છે.... .ઉભા રહો! અગાશીને તળીએ પુષ્પો હમણાં જ ભીનાં થયાં છે, તેની અને ભીનાં ગુલાબોની ગંધ-સુગંધ અહીં આવે છે......લગભગ બપ્પોર થઇ હશે, મિનારાના છાયડા નીચે પુષ્પો ક્યારના આવી ચુકયાં છે......બપ્પોર પડી છે, ઘંટારવ થતો સંભળાય છે, અને બાલકો કિનારે ન્હાવા જાય છે .....મ્હને લાગ્યું નહીં કે આપણે ખીણોમાં આટલો સમય રહ્યાં હોઇશુ.. ...

સુમન્તઃ—આપણે લગભગ અગીઆર વાગે અંદર ગયા હોઇશું......

કાન્ત.—એથી વ્હેલા; એથી વ્હેલા ગયા હોઇશું, સાડા દસના ટકોરા થતા તો મ્હેં સાંભળ્યા હતા.

સુમન્તઃ—સાડા દસ કે પોણા અગીઆર......

કાન્તઃ—કિલ્લાની બધી બારીઓ ઉઘાડી નાંખવામા આવી છે. આજે બપોરે અસાધારણ ગરમી પડશે......જુઓ, કિલ્લાની એક બારીએ કાન્તા સાથે માતુશ્રી ઉભાં છે......

સુમન્ત.—હા; છાયડાવાળી બાજુએ એઓએ આશરો લીધો છે.—કાન્તા બાબત બોલતા ગઇ કાલે રાત્રે જે થયુ અને કહેવાયું તે બધુ મ્હેં સાભળ્યું છે. મ્હારી પૂરેપૂરી ખાત્રી છે કે એ બધી બાલકની રમત છે, પરંતુ એ ફરી ફરી રમવાની જરૂર નથી. કાન્તા બહુ ન્હાની છે અને બહુ અંકનીય છે, અને આ ક્ષણે કદાચ તે સગર્ભા હોવાથી એની સાથે વધારે સાવચેતીથી વર્તવુ જોઇએ..... એ બહુ નાજુક છે, ભાગ્યે જ સ્ત્રી છે; સ્હેજ લાગણી થઇ તો આફત આવી પડે એમ છે ત્હમારી વચ્ચે કંઇક હશે એ કંઇ પ્હેલી જ વાર મ્હેં નથી જોયું... ત્હમે એના કરતા મ્હોટા છો; ત્હમને કહેવું બસ થશે .....બને ત્યાં સુધી એનાથી અળગા રહેજો; અને તે પણ ઢોંગ કર્યા વિના; ઢોંગ કર્યા વિના......જંગલ તરફ ઉભે રસ્તે પેલી તરફ શું દેખાય છે ?. ...

કાન્ત—શહેર તરફ કોઇ ટોળાં દોરાતા લાગે છે... ..

સુમન્ત—ખોવાયેલાં બાલકો પ્રમાણે એઓ રૂએ છે—કહો કે સૈનિકની એઓને અત્યારથી ગંધ આવવા લાગી છે.—જમવાનો વખત થશે,—કેવો સુંદર દિવસ છે! શસ્યસંચય માટે કેટલો ઉત્તમોત્તમ દિવસ! ..

(જાય છે.)

દશ્ય પાચમુ—કિલ્લા સમક્ષ

(સુમંત અને કુંજ આવે છે)

સુમન્ત—ચાલ, આપણે અહીં બેસીએ કુંજ, મ્હારા ખોળામાં બેસ, જંગલમાં શું ચાલે છે તે આપણે અહીંથી જોઇશું; હું ત્હને હમણાંનો બહુ જોતો જ નથી. મ્હને પણ તું તરછોડે છે. તું હમેશા ત્હારી માતા પાસે રહે છે...અંહ આપણે ત્હારી માતાની બારીની બરોબર નીચે જ બેઠા છીએ.—કદાચ આ ક્ષણે તે પોતાની સાન્ધ્ય-પ્રાર્થના કરતી હશે...પણ મ્હને કહે, કુંજ, એ ત્હારા કાકા કાન્ત સાથે ઘણુંખરૂ હોય છે, નહીં વારૂ ?

કુંજ—હા, હા, હંમેશા, પિતાજી, પિતાજી, જ્યારે ત્હમે ત્યાં નથી હોતા......

સુમન્ત—અહા !—જો; બગીચામા કોઇ ફાનસ લઇને પસાર થાય છે.—પરંતુ મ્હને તો એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એઓ એક બીજાને ચ્હાતા નથી......મ્હને લાગે છે એઓ ઘણુંખરૂં લઢી પડે છે,...નહીં? ખરૂં કે નહીં?

કુંજ—હા, હા, ખરી વાત છે.

સુમન્ત—એમ ?-અહા ! અહા !—પણ શી બાબત એઓ લઢે છે ?

કુંજ—બારણા બાબત.

સુમન્ત—શું ? બારણા બાબત ?-તું શું કહેવા માગે છે ?—ના, ચાલ, બરોબર મ્હમજાવ, બારણા બાબત એઓ શું કામ લઢે છે ?

કુંજ—કારણ કે એ ઉઘાડું નથી રહેતું.

સુમન્ત—ઉઘાડું રહે એવું કોણ ઇચ્છે છે ?—ચાલ, એઓ શું કામ લઢે છે ?

કુંજ—મ્હને ખબર નથી, પિતાજી, દીવા બાબત.

સુમન્ત—હું દીવા બાબત ત્હારી સાથે વાત નથી કરતો; ધીમે ધીમે તે બાબત વાત કરીશું હું તો બારણા બાબત ત્હને પૂછું છુ પૂછુ ત્હેનો જવાબ આપ, વાત કરતા ત્હારે શીખવું જોઇએ, ઉમ્મર થઇ . . આમ ત્હારા મ્હોમાં ત્હારો હાથ નાંખ ના,. . . ચાલ......

કુંજ—પિતાજી ! પિતાજી !. . . હવેથી હું એવુ નહીં કરૂં . . .(રૂએ છે)

સુમન્ત—ચાલ, હવે શું કામ રડે છે ? શું થયું !

કુંજ—અહા ! અહા ! પિતાજી, ત્હમે મ્હને ઇજા કરો છો.....

સુમન્ત—હું ત્હને ઇજા કરૂં છું ? મ્હે ક્યાં ઇજા કરી ? ખાસ જાણી જોઇને નથી......

કુંજ—અહીં અહીં, મ્હારા ન્હાના હાથ ઉપર......

સુમન્ત—ખાસ જાણી જોઇને નહીં, ચાલ, હવે રડતો રહી જા, હું આવતી કાલે ત્હને કંઇ આપીશ

કુંજ—શું, પિતાજી ?

સુમન્ત—એક તૂણી ને થોડાં બાણ, પણ બારણા બાબત તું જે જાણતો હોય તે મ્હને કહે.

કુંજ—મ્હોટા બાણ ?

સુમન્ત—હા, હા; બહુ મ્હોટાં બાણ—પણ એઓ બારણું ઉઘાડું રહેવા દેવા કેમ નથી માગતા ?—ચાલ સ્હેજ જવાબ આપ !—ના, ના; ત્હારૂં મ્હોં શેવાને ઉઘાડ ના હું ગુસ્સે નથી થયો. કાન્ત અને ત્હારી માતા જ્યારે મળે છે ત્યારે જેવી શાંત વાતો કરે છે તેવી શાંત વાતો આપણે કરવી છે. એઓ મળે છે ત્યારે શી બાબત વાતો કરે છે ?

કુંજ—કાન્ત અને માતાજી ?

સુમન્ત—હા; એઓ શી બાબત વાતો કરે છે ?

કુંજ—મ્હારી બાબત; હમેશાં મ્હારી બાબત.

સુમન્ત—એઓ ત્હારી બાબત શું કહે છે ?

કુંજ—એઓ કહે છે કે હું બહુ મ્હોટો માણસ થવાનો છું

સુમન્ત—અહા, મ્હારા જીવનનો કંટક!......સાગરને તળીએ રહેલા પોતાના ખજાનાને ખોળતા એક અંધ પુરૂષ જેવો હું અહીં છું!......જંગલમાં ભૂલા પડેલા એક નવજન્મિત બાળકના જેવો હું અહીં છું, અને તું .....ચાલ, ચાલ, કુંજ, હું ભ્રમણામાં પડયો હતો; આપણે ગંભીર વાતો કરવાની છે. હું ત્યાં નથી હોતો ત્યારે કાન્ત અને ત્હારી માતા મ્હારી બાબત કદી બોલતાં જ નથી?......

કુંજ—હા, હા, પિતાજી, એઓ તહમારી બાબત હમેશાં વાતો કરે છે.

સુમન્ત—અહા!... ..અને મ્હારી બાબત એઓ શુ કહે છે?

કુંજ—એઓ કહે છે કે તહમે જેવડા છો તેવડો હું થઇશ.

સુમન્ત- તું હમેશાં એઓની પાસે હોય છે?

કુંજ—હા, હા, હમેશાં, હમેશાં, પિતાજી.

સુમન્ત—કોઇ બીજે ઠેકાણે રમવા જવાને એઓ ત્હને કદી નથી કહેતાં?

કુંજ—ના પિતાજી, હું ત્યાં નથી હોતો ત્યારે એઓ બ્હીએ છે.

સુમન્ત—એઓ બ્હીએ છે? ....તું શા ઉપરથી કહે છે કે એઓ બ્હીએ છે?

કુંજ—માતુશ્રી હમેશાં કહે છે "જતો ન રહેતો!"......એઓ દુખી છે પરંતુ હસે છે. ....

સુમન્ત—પણ એથી એમ નથી સિદ્ધ થતું કે એઓ બ્હીએ છે

કુંજ—હા, હા, પિતાજી; માતાજી બ્હીએ છે......

સુમન્ત—તું શા ઉપરથી કહે છે કે એ બ્હીએ છે?

કુંજ—અંધારામા એઓ હમેશા રડે છે

સુમન્ત—અહા! અહા!......

કુંજ—એથી, પાસે હોય ત્હેને પણ રડવું આવે.

સુમન્ત—હા, હા!......

કુંજ—માતાજી ફિક્કા પડી ગયાં છે, પિતાજી.

સુમન્ત—અહા! અહા!.. ધીરજ, ઓ પ્રભુ, ધીરજ!......

કુંજ—શું, પિતાજી?

સુમન્ત—કંઇ નહીં, કંઇ નહીં, બાઇ—જંગલમાં થઇને વરૂને ત્હેં જતું જોયું?—ત્યારે શું એઓને સારૂં બને છે એમ?—એઓને ઠીક બને છે એ જાણી મ્હને આનંદ થાય છે,—કદી કદી એઓ પરસ્પર આશ્લેષાલિંગન આપે છે?—નહીં? ....

કુંજ—પરસ્પર આશ્લેષાલિંગન આપે છે કે નહીં, એમ, પિતાજી?—ના, ના,—અહા! હા, પિતાજી. હા, હા; એક દિવસ...એક દિવસ વરસાદ પડતો હતો ત્યારે...

સુમન્ત—એઓએ ઓષ્ઠાલિંગન આપ્યું હતું, એમ?--પણ કેવી રીતે, કેવી રીતે એઓએ ઓષ્ઠાલિંગન આપ્યું હતું.

કુંજઃ—આવી રીતે, પિતાજી, આવી રીતે !......(હસીને પિતાના મ્હોં પર ઓષ્ઠાલિંગન આપે છે) અરે! અરે! ત્હમારી દાઢી, પિતાજી !.....મ્હને લાગે છે! મ્હને વાગે છે! બધી ધોળી થતી જાય છે, પિતાજી, અને ત્હમારા વાળ પણ ધોળા થતા જાય છે; બધા ધોળા, બધા ધોળા, બધા ધોળા ... .. (આ ક્ષણે, જે બારી નીચે એઓ બેઠા હતા તે બારીમાં અજવાળું થાય છે, અને એ અજવાળું એઓ પર પડે છે.) અહા! માતાજીએ પોતાનો દીવો સળગાવ્યો. અજવાળું થયું, પિતાજી, અજવાળું થયું....

સુમન્તઃ—હા; અજવાળું થવા માડયું છે......

કુંજ.—ચાલો, આપણે ત્યાં પણ જઈએ, પિતાજી; ચાલો, આપણે ત્યાં જઈએ......

સુમન્ત —ત્હારે કયાં જવું છે?

કુંજ.—જયાં અજવાળું છે ત્યાં, પિતાજી

સુમન્ત.—ના, ના, ભાઈ; જરા થોડો વખત અંધારામાંજ રહીએ. .....કંઈ કહી શકાય નહીં; હજી કંઈ કહી શકાય નહીં......જંગલમાં સ્હેજ દેવતા સળગાવવા મથતા પેલા ગરીબ લોકો પેલી તરફ ત્હારી નજરે પડે છે?—વરસાદ પડયો છે. અને પેલી તરફ, રસ્તાની વચ્ચોવચ્ચ પવનથી પડી ગયેલા ઝાડને ઉંચકવા મથનો વૃદ્ધ માળી ત્હારી નજરે પડે છે?—એનાથી નથી ઉંચકાતું, ઝાડ બહુ મ્હોટું છે ઝાડ બહુ જ ભારે છે, અને જ્યાં પડયું છે ત્યાં જ પડી રહેશે એ બધાનો કંઈ ઇલાજ જ નથી ... મ્હને લાગે છે કાન્ત ગાંડો છે......

કુંજઃ—ના, પિતાજી, એ ગાંડા નથી, એ બહુ સારા છે.

સુમન્ત —ત્હારે ત્હારી માતાને જોવી છે?

કુંજ.—હા, હા, મ્હારે એમને જોવાં છે!

સુમન્ત—અવાજ ન કરતો; હું ત્હને બારી સુધી ઉંચો ઉંચકીશ. હું આટલો મ્હોટો છું છતાં મ્હને તો બારી બહુ ઉંચી પડે છે..... (બાલકને ઉંચકે છે) જરા પણ અવાજ ન કરતો; ત્હારી માતા બહુ જ ગભરાઈ જશે......હવે એ દેખાય છે?—ઓરડામાં એ છે?

કુંજ—હા..... અહા, કેટલું અજવાળું છે!

સુમન્ત—એ એકલી છે?

કુંજ—હા, ...ના, ના, કાકાજી કાન્ત પણ ત્યાં છે.

સુમન્ત—એ—.....!

કુંજ—અરે! અરે! પિતાજી! ત્હમે મ્હને ઇજા કરી!......

સુમન્ત—કંઇ નહીં; ચૂપ રહે; હવે નહીં; કરૂં, જો, જો, કુંજ!......મ્હને ઠોકર વાગી; ધીમેથી બોલ. એઓ શું કરે છે?—

કુંજ—એઓ કંઇ નથી કરતાં, પિતાજી, એઓ કંઇની વાટ જુએ છે.

સુમન્ત—એઓ એક બીજાની પાસે પાસે છે?

કુંજ—ના, પિતાજી.

સુમન્ત—અને. ....અને પથારી? એઓ પથારી પાસે છે?

કુંજ—પથારી, પિતાજી? પથારી તો મ્હારી નજરે નથી પડતી.

સુમન્ત—ધીમે, ધીમે, એઓ ત્હને સાભળશે એઓ બોલે છે?

કુંજ—ના, પિતાજી, એઓ બોલતાં નથી.

સુમન્ત—પણ એઓ શું કરે છે?—એઓ કંઈ કરતાં તો હશે જ......

કુંજ—એઓ દીવા સ્હામું જુએ છે.

સુમન્ત—બન્ને?

કુંજ—હા, પિતાજી

સુમન્ત—એઓ કંઇ નથી કહેતાં?

કુંજ—ના, પિતાજી, એઓ પોતાની આંખો મીંચતા નથી.

સુમન્ત—એઓ એક બીજાની પાસે પાસે આવતા નથી?

કુંજ—ના. પિતાજી; એઓ હાલતાં જ નથી.

સુમન્ત—એઓ નીચે બેઠા છે?

કુંજ—ના, પિતાજી; ભીંતને અઢેલીને એઓ સીધાં ઉભાં છે

સુમન્ત—એઓ કંઇ ચાળા નથી કરતાં?—એઓ એક બીજા સ્હામું નથી જોતાં?—એઓ કંઇ નિશાની નથી કરતાં? .....

કુંજ—ના, પિતાજી —ઓ! ઓ! પિતાજી, એઓ પોતાની આંખો જરા પણ મીંચતા નથી......મ્હને બહુ જ બ્હીક લાગે છે......

સુમન્ત—ચૂપ રહે. હજી એઓ હાલતા નથી?

કુંજ—ના, પિતાજી.—હું બ્હીઉં છુ, પિતાજી, મ્હને નીચે ઉતારવા દો!......

સુમન્ત—કેમ, ત્હને શેની બ્હીક લાગે છે?—જો! જો!.. ...

કુંજ—હવે વધારે વખત જોવાની મ્હારી હિંમત નથી ચાલતી, પિતાજી!...... મ્હને નીચે ઉતરવા દો!. ....

સુમન્ત—જો! જો!......

કુંજ—ઓ! ઓ! હુ રડી પડીશ. પિતાજી!—મ્હને નીચે ઉતરવા દો! મ્હને નીચે ઉતરવા દો!......

સુમન્ત—ચાલ; શું થયું છે તે આપણે જઇને જોઇએ (જાય છે)

(અપૂર્ણ.)

ભરત.

———o:———

આપણાં ગામડાંના ખેડુતોની ઉન્નતિ કેમ થાય?

આપણા દેશમાં જે ગરીબાઇ તથા દીનતા છે તેનાથી કોણ અજાણ્યો છે? પૂર્વ સમયની આબાદી તથા સમૃદ્ધિ આપણાં પાપથી રીસાઇ જાણે નિત્યને માટે આપણો ત્યાગ કરી ગઇ હોય એમ જણાય છે. આગ લાગેલા ઘરમાંના લોક જેમ ગભરાઈ સફાળા આમ તેમ દોડે તેમ આપણા દેશના લોક પોતાની દુ:ખપૂર્ણ સ્થિતિમાંથી નીકળવા ફાંફાં મારે છે; પણ જેમ પાંજરામાં પુરેલું પંખી ગમે તેમ તરફડયા છતાં પણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી તથા તેના સર્વ પ્રયત્નો નકામા થાય છે તેમ આપણા લોકનું થાય છે. બધેથી તેઓ પાછા પડતા જણાય છે. શારીરિક તથા માનસિક બળને અભાવેજ એમ થવા પામે છે. દુનિયાના બીજા દેશોમાં લોકોએ પોતાના ઉધ્ધાર માટે શું શું કર્યું છે તેની આપણને માહીતિ નથી. વળી અહિં પણ પદ્ધતિસર અને અગમબુધ્ધિથી તથા નિ:સ્વાર્થવૃત્તિથી કાર્ય કરનારાં મંડળ ઘણાં થોડા નહી જેવા જ છે. તો આવી પરિસ્થિતિમાં શું કરવું જોઇએ, કઇ પદ્ધતિએ, કયે માર્ગે કાર્ય શકય છે તે દર્શાવવાનો આ લેખનો હેતુ છે

આપણ દેશની વસ્તીનો ૮૦% ભાગ પોતાનો નિર્વાહ ખેતી ઉપર કરે છે અને તેથી તેઓ ઘણાખરા ગામડાઓમાં રહે છે. ગામડામા વસ્તી આછી હોય છે તથા આસ-પાસ ખુલ્લી જમીન વધારે હોય છે તેથી સ્વચ્છ વાયુનો તથા તડકાનો લાભ ત્યાં રહેતા લોકોને મળે છે, અથવા મળવો જોઇયે; છતા ત્યાં અસ્વચ્છતા તથા રોગ પેદા કરે એવા સંજોગો ઘણા જોવામા આવે છે. ઘરોની પાસે ઉવાડા અને ગંધ મારતા ખાળ કુવા તથા મોરીઓ, ઘરની પાસે જ ઉકરડા તથા મૂતરના રેલા, ગામની પાસે કચરાના ઢગલા એ બધાં આરોગ્યની હાનિ કરનારાં છે. ચોમાસામા ગામના દરેક રસ્તામા ઘણા મોટા પ્રમાણમાં માટી એકઠી થાય છે તથા ગામની આસપાસ જયા ત્યા મોટા ગંદા પાણીનાં ખાબોચીયાં ભરાઇ રહે છે. આવી પરિસ્થિતિ કેટલાય માસ સુધી ટકે છે. આવા સ્થાનોમાં થતાં ઝેરી જંતુઓ તથા મચ્છરથી રોગો પેદા થઇ ફેલાય એમાં શું આશ્ચર્ય. આવા કારણોથી ખુલ્લી હવા તથા છુટ અને તડકાનો લાભ નહિ જેવો થઇ જાય છે.

જેમ વહેતા પાણીની અસરથી દૂર આવેલા નિશ્ચલ તથા ખાડામાં ભરાઇ રહેલા પાણીમાં કહોવાણ તથા સડો થાય છે, તેમ આપણા દેશમાં તથા જગતમાં પ્રવર્તી રહેલા વિચાર વાતાવરણથી વિમુખ રહેતા આપણા એ દેશબધુઓનું થાય છે. શહેરોમાં રહી ગમે તેટલું બોલીએ, ગમે તેટલું કરીએ પણ તેથી આપણે બહુ સ્થાયી કામ કરી શકીશું નહીં. બહુ તો તેથી આપણે આપણા સુશિક્ષિત વર્ગમા કાંઇક જાગૃતિ લાવી શકીશું. પણ આખર સરવાળે જ્યાં સુધી આ ૮૦% ગામડાની વસ્તીમા નવું જીવન

નહીં આવે ત્યાં સુધી આપણે કદી આગળ વધી શકીશું નહીં. આમ હોવાથી આ આપણી અજ્ઞાન વસ્તીમાં જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવાનો તથા તેમની સ્થિતિ સુધારી તેમનાં જીવન વધુ સુખમય બનાવવાનો યત્ન કરવો ઇષ્ટ છે. આ પ્રમાણે તેમના જીવનમાં સુધારો કરતી વખતે તેમના કુદરતી લાભોનો નાશ અથવા અટકાવ ન થાય તે જોવું જરૂરનું છે.

ઉપર દર્શાવેલો હેતુ કેવી રીતે સિદ્ધ થઇ શકે? ગામડાના લોકોનાં જીવનનો ખ્યાલ યથાર્થ રીતે આપણને કેવી રીતે આવી શકે? અત્યાર સુધી આપણા સુશિક્ષિત વર્ગે તેમના બીનકેળવાયલા તથા જડ જેવા ભલાભોળા ગામડાઓમાં વસતા બંધુઓ માટે સુગ દેખાડી છે, અથવા તેમના અજ્ઞાન તથા ભોળપણનો લાભ લઇ પોતાનું પેટ ભર્યું છે અને તેમ સફળતાથી કરવામાં જાણે કાંઇ બહાદુરી કરી હોય અથવા બુદ્ધિનો સદુપયોગ કર્યો હોય એમ માનેલું જણાય છે ગામડીઆની મશ્કરી કરવી, તેની પજવણી કરવી, તેને છેતરવો, એવો વ્યવહાર તેની જોડે રાખવામા આવેલો છે. ગામડાઓમાં વસ્તી, ગ્રામ્યજીવનના ગેરલાભો વેઠી, તેની મુશીબતો સ્વીકારી, પોતાના તે બંધુઓમાં વિદ્યાનો પ્રસાર કરવાની હામ કોઇએ ભીડી જણાતી નથી. અજ્ઞાન તથા તેને પરિણામે પેદા થતી ટૂંકી અને સ્વાર્થી વૃત્તિ તથા કલેશી જીવનમાથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનુ કોઇએ ધાર્યું નથી. કોઇ ભણેલાએ પોતે દુખ વેઠી, પોતાના જ્ઞાનનો લાભ પોતાના અભણ બંધુને આપી, તેમની યત્કિંચિત્ સેવા કરવાનો શુદ્ધ સંકલ્પ કર્યો નથી હવે યોગ્ય સમય આવી પહોચ્યો છે અને અજ્ઞાનાંધકારમાં ડુબેલી આપણી પ્રજાને તેમાથી છોડવ્યા વગર છુટકો નથી "ભાઇઓ, ચાલો કમર કસો, આપણે ગામડે જઇ વસીએ" ગામડે વસી આપણે શુ કરીશુ તથા શું કરી શકાય એમ છે તેનો જરા વિચાર કરીએ.

હાલ ગામડાઓમાં અજ્ઞાનને લીધે તથા બીજા ઉચ્ચ આશયોને અભાવે લોકોમાં પરસ્પર ઇર્ષ્યા તથા અન્યોન્યનો અણવિશ્વાસ જોવામાં આવે છે ભેગા મળીને સંપીને કાર્ય કરવાથી જે લાભ થઇ શકે એમ છે, તેનાથી તેઓ વિમુખ રહે છે. પોતાના ક્ષુદ્ર જીવન સિવાય બીજા વિચારો ભાગ્યે જ તેમને આવે છે સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય ભાવના તેમનામાં નહીં જેવી જ જણાય છે. તેમનું અજ્ઞાન એવું તો ઘોર છે કે પોતાના ગામથી થોડેક દૂર આવેલા બીજા ગામમાં કંઇ નવીન પદ્ધતિએ ખેતી થતી હોય અથવા તેમાં કાંઇ જાણવા જેવું હોય તો તેની તેમને ભાગ્યે જ ખબર પડે છે. પોતાના ગામથી દૂર આવેલા ગામમાં અથવા દેશના બીજા ભાગમા અથવા બીજા દેશોમાં કઇ રીતિએ કામ ચાલે છે, તેની તેમને બીલકુલ ખબર હોતી નથી. વળી એ જ અજ્ઞાનને લીધે નવીન પદ્ધતિપર કાર્ય કરતા તેમને આવડતું નથી અને તેથી તેઓ બાપદાદાથી ચાલી આવતી પદ્ધતિએ જ કાર્ય કર્યે જાય છે. માત્ર ભાષણોથી, ઉપદેશથી કે પુસ્તકોના વાચનથી આ પરિસ્થિતિ સુધરી શકે નહી જેમ કોઇ નવીન તથા અપરિચિત માર્ગે જતાં ઘોડા તથા બળદ ભડકે છે, તેમ મનુષ્ય પણ કોઇ પોતાના અનુભવની બહારને રસ્તે જતાં ડરે છે જો ઉત્તેજન તથા સહાનુભૂતિ તેમ જ તે માર્ગે જતો કોઈ મળે તો મનુષ્ય તે માર્ગે જવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. આમ હોવાથી

ગામડાની પરિસ્થિતિ સુધારવાનો માર્ગ એ જ છે કે તે સુધારવાની ઇચ્છાવાળા માણસે અથવા મંડળે તેમની વચ્ચે જઈ રહેવું.

આ પ્રમાણે ગામડામાં જઈ રહેતા મેમ્બરમાં અથવા મંડળના સભ્યોમાં શી લાયકાત હોવી જોઈએ તથા તેમને શું કાર્ય કરવાનું છે તે હવે આપણે જોઈએ. પ્રથમ તો આ કાર્ય કરનારમાં પોતાના બંધુઓ માટે નિ:સીમ નિસ્વાર્થ પ્રેમ હોવો જોઈએ. એમની સ્થિતિ સુધારવાનો ઉદ્દેશ એ જ તેના જીવનનો પરમ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. આવા માણસે પોતાની સુજનતા તથા મમતાથી ખેડુતોમાં ભળી જવું તથા તેમના સુખદુ:ખમાં ભાગ લઈ તેમના સ્નેહ તથા પ્રીતિનું આકર્ષણ કરવું. શુષ્ક તથા નિષ્ઠુર અથવા સ્વાર્થી કે શોખીન મનુષ્ય આ કાર્ય માટે નાલાયક છે. જેમ મધપુડો દબાવતાં તેનાં પ્રત્યેક છિદ્રમાંથી મીઠા મધની ધારાઓ પડે છે, તેમ તેનાં પ્રત્યેક વાક્ય, કૃતિ અને હાવભાવમાં પોતાના બંધુઓ માટેનો નિ:સીમ પ્રેમ ટપકવો જોઈએ. વળી માત્ર પ્રીતિથીજ ઇષ્ટ સાધ્ય થઈ શકતું નથી. ખેડુતોમાં આ પ્રમાણે ભળી ગયેલા માણસે પોતાના ઉપદેશ તથા દાખલાથી તેઓના વહેમ તથા દુષ્ટ અને હાનિકારક રીવાજો દૂર કરી તેને સ્થાને બીજા દેશોની હકીકત સમજાવી વિવાહોથી સારા રીવાજો તરફ તથા રાષ્ટ્રીય જીવનના માર્ગ તરફ તેમને દોરવા જોઈએ. આપણા દેશની સ્થિતિ શી છે, તથા સુધારવા માટે આપણા દેશના નેતાઓએ અત્યાર સુધીમાં શું શું કર્યું છે તથા હાલ શું કરે છે, તથા આપણા જેવીજ સ્થિતિવાળા અથવા તેને મળતી સ્થિતિવાળા દેશોમાં શું કરવામાં આવ્યું છે તે મોઢેથી કહી અથવા વાંચીને તેમને સમજાવવું જોઈએ. આ બધુ કહેવા તથા સમજાવવા જેટલું જ્ઞાન તેને હોવું જોઈએ. વળી એ કાર્યમાં બીજાઓ પણ તેને ઘણી સહાય કરી શકે છે. જેને વધુ અવકાશ હોય તથા જેઓ તે વિષયથી પરિચિત હોય તેમણે તે વિષયોપર લેખો લખી ગામડામાં કાર્ય કરતા સભ્ય તરફ મોકલી આપવા જોઈએ તથા પ્રસંગ પડે તો તેને સમજાવવા જોઈએ.

આ ઉપરાંત બીજું ઘણું અગત્યનું કામ તે સભ્ય કરી શકે એમ છે ખેડૂતોના સુખદુ:ખનો આધાર ખેતીની પેદાશ પર છે. જો સુધરેલી પદ્ધતિએ ખેતી કરવાના લાભ તે પ્રત્યક્ષ કરી દેખાડી શકે તો ખરેખર બીજા ખેડૂતોને પોતાની ખેતીમાં તેવો સુધારો કરવાની વૃત્તિ થાય. આ ઉપરથી જણાય છે કે ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવાની ઇચ્છાવાળો માણસ જો ખેતીવાડીની કળા જાણતો હોય તો તે પોતાના કામમાં વધારે સફળ થાય છે. જો કોઈ મંડળ આવું કામ કરવા તૈયાર થયું હોય તો તેમાં દેશી તથા સુધરેલી રીતની ખેતી જાણનાર એક માણસ હોવો જોઈએ. પોતાને જે જીલ્લામાં કામ કરવાનું હોય તેમાં આવા માણસે અથવા મંડળે જમીન ખરીદી લેવી જોઈએ કે જેથી તે ખેડૂતોની અંદર રહીને સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો ગુજારો કરી શકે તથા પોતે ધારેલા પ્રયોગો કરી દેખાડી શકે. માત્ર આ પ્રમાણે પોતે નવા પ્રયોગો તથા અખતરા કરી અટકવાનું નથી, પરંતુ બીજા ખેડૂતોને ઉત્તેજીત કરી તેવા પ્રયોગો અને અજમાયસો કરવાને પ્રેરવા જોઈએ તથા તેવા પ્રયોગો કરવામાં તેમને બને તેટલી

સહાય આપવી જોઇએ. પ્રથમ પ્રયાસ ઘણો અઘરો જણાશે પણ આખરે એનાથી ઘણો લાભ થશે. કારણ કે એથી ખેડૂતોની દૃષ્ટિ વત્તી વિશાલ થશે અને તેમની જીજ્ઞાસાવૃત્તિ પ્રેરાઇ તે નવા નવા પ્રયોગો કરવા માંડશે. બીજા દેશોમા ખેતી કેવી રીતે થાય છે તથા તે દેશોમાં ખેડૂતોની સ્થિતિ કેવી હોય છે તે તેમને કહી અથવા વાંચી સ ભળાવવાથી તેમ જ ચિત્રો દેખાડવાથી પણ તેમને પાનો ચઢશે, તેઓની આંખ ઉઘડશે અને તેમના જેવા થવા તથા તેમની પેઠે ખેતી કરવાની તેમની વૃત્તિ થશે.

આપણા ખેડૂતો ઘણા અજ્ઞાન છે અને તેથી ઘણી ઘણી વાતોનું જ્ઞાન તેમને આપવાની જરૂર છે. હવાની સ્થિતિ પર પાકનો આટલો બધો આધાર છે; પરંતુ હવાની સ્થિતિ જાણવામા ચોક્કસ સાધન વિષે તેમને ભાગ્યે જ કાંઇ માહીતિ હોય છે આપણે સ્કુલોમા તથા કૉલેજોમા જે વિજ્ઞાન શીખીએ છીએ તે ઘણું સ્વલ્પ તથા નીરસ હોય છે આપણા નિત્ય જીવન જોડે તે ભાગ્યે જ સંબંધ ધરાવતું હોય છે. એ જ પદ્ધતિએ જો ખેડૂતોને આપણે વિજ્ઞાનની માહીતિ આપવા યત્ન કરીએ તો આપણે કદી સફળ થઇ શકીએ નહીં ઉષ્મામાપક (થર્મોમીટર) વાયુભારમાપક (બેરોમીટર) તથા આર્દ્રતામાપક (હીગ્રોમીટર) વગેરેના ઉપયોગથી ખેતીમા કેટલી તથા કેવી સહાય થાય છે, તે તેમને પ્રત્યક્ષ કરી બતાવવું જોઇએ. આ બધા ઉપાયોથી મહેનતના પ્રમાણમાં પેદાશ વધારતા તેમને આવડશે અને તેથી તેમની ઉપજ વધી તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધરશે

અજ્ઞાનને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા તથા જડ ઘાલી બેઠેલાં કુસંપને પરિણામે ગામડાના લોક એકસંપી કરી પોતાનો વ્યવહાર કરી શકતા નથી અને તેથી સહકાર્યનો લાભ તેમને મળતો નથી. તેઓ જાતે વેચાણો તથા ખરીદીઓ કરે છે અને તેમ કરવામા દલાલોને હાથે જ તેઓ છેતરાય છે. જો આખુ ગામ સંપ કરી એક હાથે જ પોતાની પેદાશ વેચે તો બેશક વત્તો ભાવ ઉપજે આવી સમજણ એમ ને એમ પોતાની મેળે લોકોમાં આવવાની નથી. બુદ્ધિપૂર્વક સતત અને અવિશ્રાન્ત પ્રયાસ કર્યા વગર તે બની શકે એમ નથી. ઉત્તેજનથી, ઉપદેશથી, ફુલાવીને, ટકોરીને અથવા બીજી કોઇ રીતે, નિત્ય કહી કહીને તેમને આ પ્રમાણે કરવા ઉત્તેજવા જોઇશે તથા તેમના વેર અને અણવિશ્વાસ કેવા ક્ષુદ્ર કારણોપર તથા સાંકડા મનને લીધે થયેલાં છે તે બતાવી તથા તે છોડાવાથી થતા લાભોનુ દિગ્દર્શન કરાવી એ પરિસ્થિતિ સુધારવાનો સબળ યત્ન કરવો જોઇશે. આ બધી નકામી માથાફોડ કોણ કરશે? પોતાનો આનંદ તથા મોજમજાહ છોડી આ માથાફોડીઉં કાછીપણું કોણ સ્વીકારશે? ખરે જેના હૃદયમા પોતાની માતૃભૂમિને માટે તથા પોતાના દેશબંધુઓ માટે નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ હશે તે જ આ દુષ્કર ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા હિંમત ધરશે તથા ઇશ્વરકૃપાથી સફળ પણ થશે. ઇશ્વર આવાં નરરત્નો મોટી સંખ્યામા આપણા અભાગી દેશમા પેદા કરો!

મોસમમાં ગામડાંઓમા મોટી અડચણ એ હોય છે કે લોકોની પાસે ખેતીને માટે તથા સરકારધારો ભરવા માટે રોકડ નાણું હોતું નથી અને તેથી તેવે સમયે તે નાણા ધીરનારના અહેશાનમાં આવી જાય છે, અને પોતાનો પાક ઓછે મૂલ્યે તેને 'ખંડીવાળે

છે. આ મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે એ જરૂરનું છે કે ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા તૈયાર થનાર મંડળની પાસે કાંઇ થાપણ હોવી જોઇએ કે જેમાંથી તે ધીરધાર કરી શકે. પોતાના ખેતરની ખર્ચ બાદ કરતાં રહેલી રકમમાં બીજા ઉમેરા કરી એક નાની બૅંક ખોલવી જોઇએ કે જે સમય જતાં મોટી કરી શકાય. આ બૅંકે ખેતીને માટે તથા સરકારી ધારો ભરવા માટે ઘણે જૂજ વ્યાજે ખેડૂતોને નાણાં ધીરવાં જોઇએ. સાંસારિક પ્રસંગોના ખર્ચો માટે નાણાં ધીરવાની પ્રથા બૅંકે રાખવી નહીં. આ પ્રમાણે ધીરેલા નાણાંની બાંહ્યધરી તરીકે ખેડૂતનો પાક રાખવો જોઇએ અને બને ત્યાં સુધી તેના પ્રમાણમાંજ નાણાં ધીરવાં જોઇએ. આનો અર્થ એ કે ખેડૂતને નાણાં ધીર્યાં હોય તેનો માલ બૅંકની મારફત વેચાય તથા જે વેચાણ કિંમત આવે તેમાંથી ધીરેલાં નાણાં વ્યાજ સાથે બાદ કરી બાકીની રકમ ખેડૂતને આપી દેવી. સાંસારિક કામ માટે નાણાં જ્યાં આપવાં યોગ્ય જણાય ત્યાં પેલા મંડળના સભ્યોએ ખાનગી ઉધાર રકમ તરીકે આપવાં. આમ કરવાથી ભણેલા તથા જેને માટે પોતાના મનમાં સારો મત છે એવાના ઉપદેશ તથા સલાહથી યોગ્યતા પૂર્વક જ જોઇતો ખર્ચ કરવાની ટેવ ખેડૂતોને પડશે. આજ સહકારી બૅંકોની સ્થાપનાથી સહકાર્યનું રહસ્ય—પોતાની જવાબદારી સમજવી એ તત્વ પ્રજામાં આવી શકશે નહીં, પરંતુ આવા સુવ્યવસ્થિત તથા સહૃદય યત્નોથી જ સુધારો થવાની આશા છે. કેટલેક સમયે જ્યારે અમુક ગામના ખેડૂતો પોતાની જવાબદારી સમજતા થાય ત્યારે તે બૅંકને સહકારી બૅંકનું સ્વરૂપ આપી દેવું જોઇએ. વળી આવી બૅંકોએ માત્ર ધીરધારના જ મધ્યબિંદુઓ નહીં પરંતુ ખેતીવાડીના શિક્ષણના તથા તે સંબંધી માહીતિ આપનાર સંસ્થાઓ થવી જોઇએ. સારાં ઢોર, બી તથા ઓજારો, પાણીના રેંટ, પંપ વગેરેની માહીતિ તથા તેમને ઉપયોગમાં લાવતાં થતા ખર્ચના આડસટ્ટા તે બૅંકે લોકોની જાણ માટે તૈયાર રાખવા જોઇએ. વળી જો બને તો કેટલાક ઓજારો, બી, સારા પાકના નમૂના, પાકને લાગુ પડતી જીવાત તથા રોગની માહીતિ આપનારા નમૂના, તથા રેંટ, પંપ વગેરે સાધનોના નમુનાનું એક નાનું સંગ્રહસ્થાન આ બૅંક જોડે હોવું જોઇએ. જો આવી બૅંક લોકપ્રિય થાય અને પ્રમાણિક વહીવટથી લોકના વિશ્વાસનું પાત્ર બને તો આખા ગામનો અથવા કેટલાક ગામોનો માલ બૅંકની મારફત વેચાય. આનો લાભ એ થાય કે હાલમાં એલાહેદા વેચાણ કરવાથી ખેડૂતો દલાલોથી છેતરાય છે તથા એક ધણી ઓછી તો બીજો ધણી વત્તી કિંમતે તેવો ને તેવો માલ વેચી આવે છે, એમ બનવા પામે નહી, પરંતુ યોગ્ય તથા હોશિયાર માણસોની સહાયથી, વત્તામાં વત્તા બજાર ભાવે, સારે નહિ તો બધો માલ સીધો મોટી પેઢીઓ જોડે વ્યવસ્થા કરી વેચી શકાય. વળી આવી મોટી સંસ્થા હોય તો ચાલુ ભાવની ચોક્કસ માહીતિ પણ તારો તથા મારફતીઆઓથી મેળવી શકાય, અને તેથી મક્કમપણે સારો ભાવ લઇ વેચવાનું બની શકે.

જો આવા યત્નોથી લોકો સુધરે તો બધા ગામના લોક ભેગા મળી પોતાનું જીવન પણ ઉચું કરી શકે. હાલમાં કેટલાક અકસ્માતથી પૈસાદાર થઇ પડેલા ધનીકોએ જીન

કહાડેલા છે અને તેમાં તે લોકો બહુ પૈસો પેદા કરે છે. જો ગામલોકનુ પોતાનુ જ જીન હોય તો એ બધો ફાયદો તેમને જ મળે. પણ જીન કહાડવામા જોઇતો પૈસો ગામલોક ક્યારે કાઢી શકે? જ્યારે તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી હોય તથા તેમની પાસે ધન એકઠું થયું હોય ત્યારે. હવે આ વિષે વિચાર કરતાં બે મોટી અડચણો સુઝી આવે છે. એક પ્રમાણિક વહીવટ કરનાર આદમીઓ મેળવવાની તથા બીજી નીપજતા ફાયદામાથી વહેંચણી કરતી વખતે તકરારો ઉભી થવાની. ગામડાના લોકોમાથી જ જીન ચલાવી શકે તથા જીનનો વહીવટ કરી શકે એવો તૈયાર થયેલો આદમી ભાગ્યે જ મળી શકે એમ છે તેથી કોઇ સદ્‌વૃત્તિવાળો તથા ઇશ્વરપરાયણ બુદ્ધિથી પ્રમાણિકપણે વહીવટ કરી શકે એવો માણસ અથવા મંડળ પ્રાપ્ત થાય તો જ આ બની શકે એમ છે. આવા માણસનો અથવા મંડળનો હેતુ એવો હોવો જોઇએ કે જ્યાં સુધી ગામમાંથી કોઇ માણસ તૈયાર થાય ત્યા સુધી ગામના જ હિત અર્થે તેમના તરફથી તેણે વ્યવસ્થા કરવાની છે અને તે સમયમાંથી ગામની ઉછરતી પ્રજામાંથી એ કામ કરી શકે એવા માણસો તૈયાર કરવાના છે. વળી આવા મંડળે તેવા વહીવટમા હોશિયાર હોય એવા માણસોની સલાહ લઇ સફળતાથી વહીવટ થઇ શકે એવા ઉપાયો યોજવા જોઇએ, અને તે ગામના કોઇ યોગ્ય યુવકને જોડે રાખી તેને તે કામમાં વ્યવહારિક શિક્ષણ આપી પાવરધો કરવો જોઇએ. બીજી અડચણના પ્રસંગમા એટલું જ કરવુ બસ થશે કે આ પ્રમાણે આખા ગામના પૈસાથી ઉભા કરેલા જીનમા અથવા બીજી કોઇ સંસ્થામાં જે કાંઇ ઉપજ થાય તે કહાડેલા પૈસાના પ્રમાણમા વ્હેંચી લેવી તથા કુલ ઉત્પન્નમાથી અમુક ભાગ ગામના સાર્વજનિક કામો માટે જ એલાયદો કાઢી ગણવો. એ ભંડોળમાથી ગામની સ્થિતિ સુધારવી, ગામમાં તથા ગામની આસપાસ ગંદા પાણીના ખાબોચીઆ ન ભરાઇ રહે તથા સારા કુવા ખોદાય તથા પ્રયોગના ખેતરો નીભાવાય ઇત્યાદિ ઉપયોગી કામો કરી શકાય.

આગળ જતા ઘણાં ગામડાઓ ભેગાં મળી પોતાનાં ખેતીવાડી મંડળો, પ્રદર્શનો, સંગ્રહસ્થાનો તથા પ્રયોગક્ષેત્રો, ડેરીઓ વગેરે સ્થાપી શકે અને એ રીતે પોતાના રાજ્યકર્તાના કાર્યનો ભાર કંઇક અંશે ઓછો કરી દેશની ઉપજ વધારી શકે.

છોટાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી.

રશિયાની રાષ્ટ્રીય ચળવળ.

(૩)

રશિયન રાજ્યતંત્ર—રશિયન પ્રજાની રાજ્યક્રાંતિની લડત વિષે લખવા પહેલાં જે રાજ્યતંત્રનો નાશ કરવાના હેતુથી તે લડત ઉભી થઇ હતી, તે રાજ્યતંત્ર સંબંધી થોડીક હકીકત આપવી જરૂરની છે. રશિયન સામ્રાજ્યમા વિશાળ પ્રદેશને નાના નાના રાજ્યોમા વહેંચાઇ જતો અટકાવી એક હકુમત હેઠળ જાળવી રાખનાર રશિયાનું

રાજ્યતંત્ર પુરાણું હતું, વરસોથી ઉતરી આવેલું હતું; પરંતુ આ સદીની શરૂઆતમાં તે જે સ્વરૂપમાં દેખાતું, તે સ્વરૂપનો, તે બંધારણનો પાયો નાખનાર શહેનશાહ પીટર ધી ગ્રેટ હતો. તેની પહેલાં તે દેશનું રાજ્યતંત્ર ઢંગધડા વગરનું હતું તથા તેના રાજ્યકારભારમાં પણ કંઇ હેતુ કે નિયમ જણાતા ન હતા. તે વખતના શહેનશાહો ફાવે તેમ રાજ્ય ચલાવતા, લાંબા કે ઉંડા વિચારોની તેમને જરૂર જણાતી નહોતી; કોઈ સંસ્થા કે વ્યક્તિ તરફથી અગવડ પડે કે મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય તો તેનો સહેજમાં નાશ કરતા; પરંતુ તે શિવાય ખાસ તેમની આંખે ન ચઢે એવી બાબતો તરફ બીલકુલ બેદરકાર રહેતા. પરિણામે તેમના અમલ દરમિયાન દેશનું રાજ્યતંત્ર એક જાતના સંભુમેળા જેવુંજ થઇ પડયું હતું

આ નિયમ કે પધ્ધતિ વિનાનું રાજ્યતંત્ર શહેનશાહ પીટરને અત્યંત અસંતોષકારક લાગ્યું, અને તેણે તો તેને એકજ ફટકે તોડી પાડી તેને બદલે એક સુવ્યવસ્થિત સત્તાધારીઓનુ રાજ્યતંત્ર ઉભું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ એની તે સુંદર પણ લોકોના વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલા વિચારોથી વિરૂદ્ધ એવી યોજના સહેલાઈથી અમલમા મૂકી શકાય એમ ન હતું. જુના રાજ્યતંત્રને તોડી પાડવાનુ કામ પ્રમાણમા સહેલું હતું. પરંતુ નવું રાજ્યતંત્ર ઉભું કરવાની યોજના તે વખતના સંજોગોમા અશક્ય જ હતી. યથાર્થ પરિશ્રમ ઉઠાવી મુશ્કેલીઓ કે પરાજયથી નાસીપાસ થયા વગર તેણે એ યોજના માટે અનેક પ્રયત્નો આદર્યા પરંતુ છેવટે મોતને શરણ થઇ તેને તેનું મહાન કાર્ય તેના વારસોના માટે મુકી જવું પડ્યું. રાણી કેથરીનના અપવાદ શિવાય શહેનશાહ પીટરની પછી રશિયાની ગાદી પર આવનારાઓમાં એ મહાન કાર્યને માટે જરૂરના ઉદ્યોગ કે શક્તિ ન હતા. છતાં કેટલાક સંજોગોને લીધે તેમને પણ તેની યોજના ઉઠાવી લેવા ફરજ પડી. પીટરની પહેલા જે પધ્ધતિ પ્રચલિત હતી તે પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવવું તો અશક્ય જ હતુ. અને પશ્ચિમ યુરોપના વિચારોનો પવન ફુંકાવા લાગતાં તે વિચારોથી રંગાયેલા સત્તાધારીઓને તે વિચારો અમલમા મૂકવાને માટે રાજ્યતંત્રને વધારેને વધારે એકહથ્થુ અને નિયમિત કરવાની જરૂર જણાઇ પરિણામે કાર્ય કરીને રશિયાનું રાજ્યતંત્ર અધિકારીઓના ગુંચવાડા ભરેલા બંધારણની મારફતે કાર્ય કરતી ભલી થવા ઇચ્છતી પણ આપખુદી સત્તાવાળી સરકારના એક નમૂનારૂપ થઇ પડયું હતું. એ રાજ્યતંત્રના મુખ્ય અંગો તથા લક્ષણો નીચે મુજબ હતાઃ—

રશિયાના પુરાણા રાજ્યતંત્રમાં શહેનશાહની સત્તા સંપૂર્ણ અને સર્વોપરી હતી. પીટર ધી ગ્રેટના શબ્દોમાં કહીએ તો "શહેનશાહને પૃથ્વી ઉપર કોઇને પણ પોતાના કાર્યનો જવાબ આપવાનો નથી પરંતુ તેને તેના રાજ્ય ઉપર ખ્રીસ્તી રાજા તરીકે પોતાની મરજી અને તુલનાશક્તિ અનુસાર રાજ્ય ચલાવવાનો સંપૂર્ણ હક અને સત્તા છે." શહેનશાહના હાથ હેઠળની સંસ્થાઓ ત્રણ હતી—(૧) કાઉન્સિલ ઑફ સ્ટેટ—રાજ્યસભા, (૨) કમિટી ઑફ મીનીસ્ટર્સ—પ્રધાન મંડળ અને (૩) સેનેટ.

આમાંથી રાજ્યસભાનું કાર્ય ધારા ઘડવાનું, પ્રધાન મંડળનું કાર્ય રાજ્યનો કારભાર કરવાનું તથા સેનેટનું કામ ન્યાય આપવાનું હતું. (૧) ઉપર ટપકેથી જોનારાને એમ લાગે કે રાજ્યસભા તે વિલાયતની પાર્લામેન્ટ જેવીજ સંસ્થા હશે, પરંતુ હકીકતે તે આપણા દેશની ધારાસભાને મળતી આવે એવી જ હતી. તે પાર્લામેન્ટની માફક પ્રજાકીય સંસ્થાન હતી એટલુંજ નહિ પરંતુ તેનું કાર્ય માત્ર ખરડાઓ ઉપર વાદવિવાદ કરવાનું તથા વાર્ષિક અંદાજપત્રો ઉપર ટીકા કરવાનું જ હતું. ટૂંકમાં તે માત્ર એકસલાહકારક મંડળ હોઈ તેના ઠરાવો શહેનશાહ ઉપર કોઇ પણ રીતે બંધનકારક ન હતા. (૨) રશિયાનું પ્રધાનમંડળ તે વિલાયતની કેબીનેટ જેવું નહીં પરંતુ ઘણે અંગે આપણા દેશના જ કારોબારી મંડળ જેવું હતું. આ મંડળના પ્રધાનોની નીમણુક શહેનશાહ તરફથી જ થતી. તેઓ સર્વે સીધી રીતે શહેનશાહને જ જવાબદાર ગણાતા અને તેમને એક બીજાની સાથે ખાસ સંબંધ ન હતો એટલે કે તેઓ સામાન્ય જવાબદારીથી એક બીજા સાથે બંધાયલા ન હતા. (૩) સેનેટને શરૂઆતમા તો શહેનશાહની ગેરહાજરીમાં કે શહેનશાહ પોતે સગીર વયનો હોય ત્યારે રાજ્યકારભાર ઉપર સંપૂર્ણ સત્તાનો હક હતો. પણ કાળે કરીને તે હક જતો રહ્યો અને સેનેટ માત્ર એક ન્યાયની અદાલતરૂપ થઇ પડી. આ ત્રણ સંસ્થાઓ હેઠળ દશ પ્રધાનોના દશ ખાતાંઓ હતા અને તેમની મારફતે શહેનશાહની સત્તાનો સમસ્ત દેશમાં અમલ થતો. પ્રાંતોના કારભારને માટે ગવર્નર, અને તેમને મદદ કરવાને માટે 'શીન' નામથી ઓળખાતા અધિકારીઓની યોગ્ય વ્યવસ્થા હતી. આ સર્વે પ્રજામતથી સ્વતંત્ર હતા.

રાજ્યતંત્રના બંધારણ અને રૂપ કરતાં પરિણામને વધારે અગત્યતા આપનારને આ રાજ્યતંત્રનો કારભાર પ્રજાની સુખની દૃષ્ટિએ કેવા પ્રકારનો હતો, એ સવાલ ઉભો થાય એ અત્યંત સ્વાભાવિક છે. અને તેથી એ રાજ્યતંત્ર વ્યવહારૂ રીતે પણ પ્રજાને માટે કેવી રીતે હાનિકારક હતું તે જાણવાની જરૂર છે.

રશિયા જેવા વિસ્તૃત દેશનું ઐકય જાળવવા માટે તે દેશ પછાત હોય ત્યાં સુધી રાજ્યની સત્તા થોડા સબળ અધિકારીઓના હાથમાં જ રહેવાની જરૂર હતી એમ કેટલાએક વિચારકોનું માનવું છે. કદાચ એ વિચાર સાચો હોય તો પણ તેવા આપખુદી રાજ્યતંત્રથી સ્વાભાવિક રીતે જે માઠા પરિણામ ઉત્પન્ન થાય તે તરફ આંખમીચામણા કરી શકાય નહીં. જો અધિકારી વર્ગ પ્રજાજનોથી છુટો પડી ગયેલો હોય, પ્રજાના રીતરીવાજ–વિચાર–ભાવના–ઇચ્છા, વગેરે તરફ તેની દીલસોજી નહીં હોય, અને સત્તાના મદમા સમસ્ત પ્રજાને જંગલી, અભણ કે બાળક સમાન ગણી તેની સંમતિ મેળવ્યા વગર તેને સમજ ન પડે એવી કે તેને નકબુલ હોય એવી યોજનાઓ અધિકારીઓ અમલમાં મૂકે તો પ્રજા તેમના તરફ શકાની નજરે જુએ એ અત્યંત સ્વભાવિક છે. તેમાં જ્યાં સરકારના હેતુઓ ઉપર પ્રજાને વિશ્વાસ જ નહીં હોય, સરકાર પ્રજાના હિતને સારૂ રાજ્ય ચલાવે છે એવો ભાસ પણ નહીં હોય ત્યાં પ્રજા સરકારની વિરોધી થઇ પડે તેમાં નવાઇ શું? રશિયાના આ પુરાણા રાજ્યતંત્રની સૌથી અગત્યની અસર તો એ હતી કે ઝાર તથા તેના અધિકારીઓ પ્રજાને પોતાની સ્વાર્થી રાજ્યદ્વારી યોજનાઓ માટે કેવળ સાધનરૂપ ગણતા અને પ્રાન્તે તેમને પાપના પુતળાં તરીકે જ લેખતી

પરંતુ આ રીતે પ્રજા તથા સરકાર વચ્ચે ઉભો થતો સ્વભાવિક વિરોધ બાજુએ મુકીએ તો પણ રશિયન રાજ્યતંત્રનાં બીજાં લક્ષણો પણ પ્રજાને માટે અત્યંત અસહ્ય હતાં. રશિયન અધિકારીઓ લાંચ રૂશ્વત છૂટથી લેતા અને પ્રજા ઉપર તેમના જુલમની પણ હદ ન હતી એવું કહેવાય છે કે પીટર ધી ગ્રેટે એક વાર સૂચના કરી કે નાનામાં નાની ચોરી કરનારને પણ ફાસીની સજા થવી જોઇએ; આનો સરકારી વકીલ કે જે ત્યા હાજર હતો તેણે એવો જવાબ આપ્યો કે જો તે નામદાર પોતાની આ યોજના અમલમાં મુકે તો રાજ્યમાં એક પણ અધિકારી રહે જ નહીં. કારણ કે તે અમલદારે કહ્યુ "અમે સઘળા ચોરી કરીએ છીએ, ફેર માત્ર એટલો જ છે કે અમારામાંના કેટલાએક બીજાઓના કરતા વધારે ઉઘાડી રીતે અને વધારે મોટી ચોરીઓ કરે છે." પીટર ધી ગ્રેટની પછી બસે વરસે પણ આ સ્થિતિ કાયમ હતી અને આ સદીની શરૂઆતમાં પણ તે નાબુદ થઇ નથી રશિયાના શહેનશાહો આ હકીકતથી પુરેપુરા વાકેફ તો હતા જ અને આ દુષણો દૂર કરવા તેમના તરફથી અનેક પ્રયત્નો થતાં; પરંતુ આવા રાજ્યતંત્રમાં અધિકારી વર્ગમાના ગુન્હેગારોને શિક્ષા કરવાનું સ્વાભાવિક રીતે મુશ્કેલ જ હોય. પ્રથમ તો મોટા મોટા અમલદારો પોતે જ એવા ગુન્હાઓ કરતા હોય એટલે તેમના હાથ નીચેના અમલદારોને હાથ લગાડી શકે નહીં. અને તે ઉપરાત અધિકારીઓના ગુન્હા બ્હાર આવે, તેમને જાહેરમાં શિક્ષા થાય તો પ્રજામાં તેમનું માન ઘટે એ વિચારથી પણ તેમના ગુન્હાઓ દાબી દેવાતા. ટુંકમાં શહેનશાહોના અનેક પ્રયત્નો છતાં અધિકારીઓમાં લાચ રૂશ્વતનું પ્રમાણ ઓછુ ન થયું તેનું ખાસ કારણ તો તે દેશનુ રાજ્યબંધારણ અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે અધિકારીઓમાં ઉત્પન્ન થતી વૃત્તિ જ હતા.

આખરુદી કે એકહથ્થુ રાજ્યતત્રમાં અનેક દુષણો હોવા છતાં, તેના બચાવમાં સાધારણ રીતે એમ કહેવામાં આવે છે કે તે પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર કરતાં તે રાજ્યકાર્ય વધારે કુશળતાથી ચલાવી શકે છે પરંતુ હકીકત તો તેથી ઉલટી જ છે. રશીઅન રાજ્યતંત્રની કાર્યપદ્ધતિ ખરેખર અત્યંત ગુંચવાડાભરેલી, અને જરૂર ન હોય ત્યાં પણ અસાધારણ વિલંબ કરે એવી હતી. એ પદ્ધતિ પ્રમાણે નાનામા નાની બાબતમાં પણ અમલદારો મોટામાં મોટા અધિકારીઓનો અભિપ્રાય મેળવીને જ પગલાં ભરતા, અને એ અભિપ્રાય મેળવવામા સ્વભાવિક રીતે દિવસોના દિવસો નિકળી જતા. એક રશીઆમાં મુસાફરી કરનાર અંગ્રેજ લેખક લખે છે કે એક સરકારી મકાનમાં કાંઇક સમારકામની જરૂર હતી પરંતુ તે કામ પોતાની જોખમદારી પર કરવાને બદલે તે માટે છેક પ્રધાનમંડળ સુધી પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો અને ત્યાંથી કામ શરૂ કરવાને માટે પરવાનગી આપતાં એક મહીનો થયો. આવી વિચિત્ર કાર્યપદ્ધતિવાળાં રાજ્યતંત્રનો કારભાર કેવો હોવો જોઇએ અને તેથી પ્રજાજનોને કેટલું ખમવું પડયું હશે તે વાંચક કલ્પના કરી શકશે.

આ ઉપરાંત રશિયન રાજ્યતંત્ર સામેની એક મોટી ફરિયાદ તો તેની પોલીસ તથા જાસુસ વર્ગને માટેની હતી. આ જાસુસ વર્ગ પ્રથમ તો ખાસ પ્રજાના લાભને માટે જ ઉભો કરવામા આવ્યો હતો. અધિકારીઓ લાચ લે છે, પ્રજાજનો ઉપર જૂલમ કરે

છે, અને તેથી તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવાની જરૂર છે એ વિચારથી ઝાર નિકોલસ પહેલાએ 'ઝાંડારમરી'ના નામથી ઓળખાતો એ વર્ગ ઉભો કર્યો હતો. તેમનું ખાસ કાર્ય અધિકારીઓ ઉપર નજર રાખવાનું તથા તેમના ગુન્હાઓ સંબંધી શાહેનશાહને માહીતિ આપવાનુ હતું પરંતુ અધિકારીઓના વાતાવરણથી રંગાયેલા આ નવા અમલદાર વર્ગે અધિકારીઓના ગુન્હા તરફ સરકારનું ધ્યાન ખેંચવાને બદલે ઉલટું રાજદ્વારી ચળવળમાં રોકાયેલા દેશભક્તોને ગુન્હેગાર ઠરાવવા માંડયા અને કાળે કરી અપ્રમાણિક અને જૂલમી અધીકારીઓના પંજામાંથી પ્રજાને બચાવવાને બદલે આ અમલદાર વર્ગ પોતેજ પ્રજા ઉપર એક નવા જૂલમ સમાન થઇ પડયો.

રશિયાનું આપખુદી સત્તાવાળુ રાજ્યતંત્ર રાજ્યકાર્યની તેમ જ પ્રજાના સુખની દૃષ્ટિએ ખામીઓથી ભરપૂર હતું એ વાત તો જગજાહેર છે. પરંતુ તે ખામીઓ કેવા પ્રકારની હતી, તે ઉપરની હકીકત ઉપરથી સમજાશે. આ ખામીઓ પ્રજાને માટે એટલી તો અસહ્ય થઇ પડી હતી કે એ રાજ્યતંત્ર તરફ દીલસોજીની નજરે જોનારાઓને પણ કબુલ કરવું પડતું કે તેમાથી છુટવાને માટે રાજ્યતંત્રને પ્રજામતને આધીન બનાવ્યા વગર છુટકો જ ન હતો.

રાષ્ટ્રીય ચળવળ—જ્યાં પ્રજા ગરીબ હોય, દુઃખી હોય, અજ્ઞાન હોય, સમાજ કે રાજ્ય ઉપર તેનો શું હક્ક છે તેની તેને ખબર નહિં હોય, તે હક્ક ઉપર કોણ તરાપ મારે છે તે તે જોઇ શકતી નહિં હોય, ત્યા તેને નસીબને દોષ દઇ તેના તરફ થતા અન્યાય સહન કર્યા સિવાય છુટકો નથી. પરંતુ એક વખતે તેને તેની ખરી સ્થિતિનું ભાન થાય, તેને તેની મહેનત મજુરીના બદલામાં જે સુખશાતિના સાધન મળવા જોઇએ તે કેમ મળતા નથી, કોને લીધે મળતા નથી, તે તેને સમજાય કે તે જૂલમની સામે થવા, પોતાને હાથે જ ન્યાય મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. રશીઆની અજ્ઞાન પ્રજા વરસો સુધી રશીઆના આપખુદી સત્તાવાળાં રાજ્યતંત્રના જૂલમ હેઠલ દબાયેલી હતી, પરંતુ પશ્ચિમ યુરોપના વિચાર તથા સંસ્કૃતિના સંસર્ગમાં આવી જાગૃત થતાં તેણે તેના હક્કોની લડત શરૂ કીધી. ખરૂં છે કે રશીઅન પ્રજાનો શિક્ષિત વર્ગ શરૂઆતમા પશ્ચિમના વિચારોનું રહસ્ય સંપૂર્ણ રીતે સમજવાને શક્તિવાન નહોતો. તે વિચારો તેના દેશને માટે અનુકુળ છે કે નહીં તે તપાસી શકે એમ નહોતો, અને છતા તે વિચારોને પકડી લઇ, તેને અમલમા મૂકવા તે જોઇએ તે કરતાં વધારે આતુર હતો, અને તેથી પરિણામે તે ઘડીભર સરકાર તથા સમાજની આંખમા હાસી તથા તુચ્છકારને પાત્ર પણ થઇ પડયો હતો. છતાં કાળે કરી, અનુભવથી ઘડાઇ, પાશ્ચાત્ય વિચારો તથા કાર્યપદ્ધતિમાંથી પોતાના દેશને માટે ઉપયોગી થઇ પડે એવાજ સાધનો લઇ—અને જરૂર પડે ત્યારે નવીન સાધનો યોજી તે આજે પોતાનું કાર્ય સાધી શકયો છે તેની મહેનતથી, તેની સરદારી હેઠળ રશીઅન પ્રજા આજ તેના જૂલમી રાજ્યતંત્રને તોડી નાખવા શકિતવાન થઇ છે. અને હાલ તે પ્રજાકીય રાજ્યતંત્રનો પાયો નાખવા—તે મજબુત કરવા મથી રહી છે. આપણા દેશની સ્થિતિ તથા રશીઆની સ્થિતિમાં ઘણુ મળતાપણુ છે, અને જો કે આપણી રાષ્ટ્રીય ચળવળ તેનો હેતુ શાતિથીજ સાધી શકશે, છતા આપણે માટે રશીઆની આ ફત્તેહમંદ નીવડેલી ચળવળ ઘણી સૂચક અને પ્રોત્સાહક છે.

નીહીલીસ્ટોનું જોર મોટે ભાગે સેંટપીટર્સબર્ગમાં જ હતું છતા તે સમયે દેશની અંદરના ભાગોમાં જમીનદારોમાં પણ અસંતોષની લાગણી તીવ્ર હતી. સરકારે પોતાની આપખુદી સત્તાનો ઉપયોગ કરી, તેમની પાસેથી જમીન લઇ ખેડુતોને આપી દીધી હતી તે વાત તેમના દીલમાં સાલતી હતી. અને તેમને તેના બદલામાં પશ્ચિમ યુરોપના ઉમરાવોના જેવા હક્કો મેળવવાની ઇચ્છા હતી. તેમને કાંઇ નીહીલીસ્ટોની માફક સરકારની સત્તાને તોડી પાડવાની ઇચ્છા ન હતી તેઓ સરકાર તરફ સંપૂર્ણ રીતે વફાદાર હતા પરંતુ તેમને અગત્યની બાબતોમા પ્રતિનિધિ મંડળો મારફતે તેમના વિચારો દર્શાવવાનો હક્ક જોઇતો હતો. તેમની હીલચાલથી સરકારને કોઇ પણ રીતે ખમવું પડે એમ ન હતું અને જો સરકારે ડહાપણ વાપરી તેમને હક્કો આપ્યા હતે તો તે કદાચ નીહીલીસ્ટોને દાબી દેવાને શકિતવાન થાત; પરંતુ સરકારે તેમને તુચ્છકારી કાઢયા અને તેથી પાછું નીહીલીસ્ટોનું બળ વધ્યું.

આ અરસામાં પોલેંડ, રશીઆથી સ્વતંત્ર થવાના હેતુથી બળવો ઉઠાવ્યો, અને સ્વતંત્રતાના ઉપાસક નીહીલીસ્ટોએ પોલેંડ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી. પરંતુ રશિયન પ્રજાએ ખોટા દેશાભિમાનની લાગણીથી દોરાઇ આ ઉદાર વૃત્તિની સામે થઇ તેનો અંત આણ્યો. અને પ્રજાની એ લાગણીઓનો લાભ લઈ ઝાર એલેક્ઝાંડરે એક પાસથી રાજકીય ચળવળને દાબી દઇ, બીજી પાસથી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય માટે તથા ન્યાયની અદાલતોમાં સુધારા કરી લોકોને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ આ સુધારાની નીહીલીસ્ટો ઉપર કાઇ પણ અસર થઇ નહિ અને તેમના એક ગુપ્ત મંડળે ઝારને મારી નાંખવાનું કાવત્રું કરી ૧૮૬૬ માં કારાકોઝોવ નામના યુવકની મારફતે શહેનશાહ ઉપર હુમલો કરાવ્યો. આ હુમલામાંથી ઝાર પોતે બચી ગયો, પરંતુ ત્યારથી સુધારાની રાજનીતિનો અંત આવ્યો અને સરકારે જાપ્તાના સખત પગલાંઓ લેવા માંડયા.

શંકરલાલ ઘેલાભાઈ બેંકર.

સત્યાગ્રહનું રહસ્ય.

મુંબાઇની હોમરૂલ લીગના આશરા હેઠળ શ્રીયુત જમનાદાસ દ્વારકાદાસ ધરમસીના પ્રમુખપણા હેઠળ દક્ષિણ આફ્રિકાવાળા રા. પરાગજી ખંડુભાઇએ સત્યાગ્રહનું રહસ્ય એ વિષય ઉપર એક વ્યાખ્યાન મુંબઇમાં આપ્યું હતું તેનો સાર નીચે મુજબ છે:—

વ્યાખ્યાનકારે પ્રથમ હોમરૂલ લીગના મંત્રીઓનો આ વિષય ઉપર ભાષણ ગોઠવવા માટે આભાર માની દર્શાવ્યું હતું કે આપણા પવિત્ર દેશનું રાજકીય વાતાવરણ હાલમાં અતિ ગંભીર બની રહેલું છે. આપણો દેશ હાલમા એક વિકટ પ્રસંગમાથી પસાર થાય છે. હોમરૂલ યાને સ્વરાજ્યનો પવન જોસભેર દેશમાં સર્વત્ર ફુંકાઇ રહ્યો છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં સ્વરાજ્યની જ વાતો થઇ રહી છે અને પ્રત્યેક ભારતવાસીને એમ

ભાસે છે કે જે ચળવળ આપણા દેશમાં હાલ પ્રવર્તી રહી છે તેનું અંતમાં શુભ પરિણામ જ, આવશે. સ્વરાજ્યના માર્ગે આપણે જલદી જ હવે પહોંચીશું બીજી બાજુ હિંદનો અધિકારી વર્ગ પ્રજાના અપૂર્વ ઉત્સાહને છીન્નભીન્ન કરી નાખી જાપતાની રાજનીતિ ગ્રહણ કરી હોમરૂલની ચળવળ કરનારાઓના તરફ વક્રદષ્ટિએ જોઇ રહ્યો છે. જાપતાની રાજ્યનીતિ સામે પગલા લેવા દેશના અગ્રગણ્ય નેતાઓ 'સત્યાગ્રહ' એ વિષય ઉપર ખાસ ચર્ચા વર્તમાન પ્રસંગે કરી રહ્યા છે. ત્યારે સત્યાગ્રહ અને એનું રહસ્ય શું છે એ સમજવું પ્રત્યેક ભારતવાસી માટે આ સમયે ખાસ આવશ્યક છે. અસત્ય, અન્યાય, જુલમ અને અધર્મની સામે આત્મબળ યાને પ્રેમબળથી થવું આનુ નામ સત્યાગ્રહ છે. શારીરિક બળની સામે આત્મીક બળ–પ્રેમ બળથી સામે થવુ એનું નામ સત્યાગ્રહ છે. અન્યાયી અને જુલમી કાયદાઓનો અસ્વીકાર કરી તેમાં જે સજા ઠરાવી હોય તે જાતે ઉઠાવી લેવી એ સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ છે. આવા અન્યાયી અને જુલમી કાયદાઓની સામે થઇ તેની સજાઓ ઉઠાવી આપણાં સ્વદેશી બંધુઓ સાઉથ આફ્રિકામા મહાત્મા ગાંધીજીની સરદારી હેઠળ સાત વર્ષ સુધી સત્યાગ્રહની લડતમાં ઝુઝી વિજયવંત થયા છે તે આપણે સર્વ જાણીએ છીએ. 'સત્યાગ્રહ' શબ્દ એ અંગ્રેજી Passive Resistance શબ્દનુ ભાષાંતર છે. અંગ્રેજી ભાષામાં કેટલાક એવા શબ્દો છે કે જેનું ગુજરાતીમા ભાષાંતર કરતા તેનો સંપૂર્ણ ભાવ આપણે ઉતારી શકતા નથી. Passive Resistance એ એક એવો જ શબ્દ છે કે એ શબ્દને માટે ગુજરાતી યથોચિત શબ્દ શું છે તેની માગણી દક્ષિણ આફ્રિકામા જાહેર રીતે કરવામા આવી હતી. કેટલાકો તેને 'શાંત અવરોધ' કહેવાનું સુચવતા હતા. કેટલાકો 'નિષ્ક્રીય પ્રતિરોધ' આવો શબ્દ યોજવા જણાવતા હતા. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજીને આ સાક્ષરી શબ્દો પસંદ પડયા ન હતા તેમજ Passive Resistance નો ખરો ભાવ પણ તેમાં દર્શાવાતો ન હતો. આફ્રિકાનો હિંદી સામાન્ય જનસમૂહ ઝટ ગ્રહણ કરી લે એવા શબ્દને માટે ગાંધીજી ઇચ્છા રાખતા હતા અને આખરે તેમણે 'સત્યાગ્રહ' એ શબ્દને પસંદ કર્યો. સત્યનો સદા જય થાય છે એ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોનુ કથન છે. સત્યાગ્રહની લડતમાં હાર શબ્દ હોઇ ન શકે એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હોવાથી તેમણે એ જ શબ્દ અંતમાં પસંદ કર્યો અને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની રાજકીય લડત 'સત્યાગ્રહની લડત' એ નામથી સંસારમા પ્રસિદ્ધ થઇ તે આપણે જાણીએ છીએ. પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમા 'સત્યાગ્રહ' શીખવનાર ખ્રીસ્તી ધર્મના પ્રવર્તક ભગવાન, ઇસુ ખ્રીસ્ત થઇ ગયા છે. તેમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ જ હતો કે મનુષ્યોએ કોઇ પણ સંજોગોમા શારીરિક બળનો ઉપયોગ કદી કરવો નહિ. તે મહાત્માનુ શિક્ષણ એટલે સુધી જાય છે કે એક ખ્રિસ્તીને હથીઆર ધારણ કરવાનો અધિકાર નથી. अहिंसा परमो धर्म એ જ આપણા ધર્મશાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત તેમણે સ્વીકારી તેમની દશ આજ્ઞાઓમાથી એકમાં ફરમાવેલું છે કે *Thou shalt not kill* એટલું જ નહિ પરંતુ મનુષ્ય ગમે એવા ક્રોધના આવેશમા આવ્યો હોય તો પણ તેણે શારીરિક બળનો ઉપયોગ કદી ન કરવાં જણાવેલું છે કે જો કોઇ તમારા ડાબા ગાલ ઉપર આવીને તમાચો લગાવે તો તેની સામે જમણો ગાલ પણ ધરી દો. યુરોપ ખંડમાં આજે તેમનાં એ

શિક્ષણની હાંસી થતી જ આપણે અનુભવીએ છીએ, છતાં એ વચનનું ખરૂં રહસ્ય જેઓ જાણે છે જેઓ પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે પ્રેમમય દ્રષ્ટિથી જુએ છે. પ્રેમ એ જ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે એમ માને છે તેઓ સમજી શકે છે કે એક જુલમગાર અને અન્યાયી પુરૂષ જુલમ અને અન્યાય કરી તેનું ધારેલું કરાવવા ઇચ્છતો હોય તો તે તેના પ્રત્યે પ્રેમ રાખી જુલમ અને અન્યાયને તાબે ન થતાં જે દુઃખ તે આપે તે સહન કરી લે તેનું નામ સત્યાગ્રહી છે. ભગવાન ઇસુ ખ્રીસ્તના ઉપર તેના દુશ્મનોએ એટલો ભયંકર જુલમ ગુજાર્યો હતો કે, તેને ઝાડની સાથે બાંધી ખીલા ઠોકી તેનો પ્રાણ લેવામાં આવ્યો હતો, છતાં તેના ઉપર જુલમ ગુજારનારના પ્રત્યે તેણે નથી તિરસ્કાર બતાવ્યો યા નથી તેની સામે તેમણે શારીરિક બળનો ઉપયોગ કર્યો. તેણે હસતાં હસતાં સત્યને ખાતર પોતાના પ્રાણની આહૂતિ આપી દીધી હતી. આવું મહાન કષ્ટ સહન કરી તેઓએ ખરેખરા સત્યાગ્રહી બની પોતાના પ્રાણનું બળીદાન આપ્યું ત્યારે જ તેની પાછળ ખ્રીસ્તી ધર્મનો ફેલાવો થઇ શક્યો છે. સત્યાગ્રહનું રહસ્ય અમેરીકામાં એક બીજા પુરૂષ મહાત્મા થોરોએ બતાવ્યું હતું. અમેરીકાની નીગ્રો પ્રજાને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવા તેમણે અમેરીકાની સરકારને કર આપવાની ના પાડી હતી અને તેને માટે તેને કેદમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેમણે દર્શાવ્યું હતું કે જે સરકાર મનુષ્યની ગુલામીનો ધંધો કરવાને ઉત્તેજન આપે છે તે સરકારને નિભાવવા કર આપવો તે અધર્મ છે. તેમને સત્યાગ્રહ ઉપર એટલી બધી અચળ શ્રદ્ધા હતી કે અમેરીકામા એવો એક જ માણુસ પણ પડયો હશે કે જે નીગ્રો પ્રજાની ગુલામીની સામે પોકાર ઉઠાવી સરકારને કર ન ભરી જેલમાં જશે તો નીગ્રો પ્રજાની ગુલામીની સાંકળના બંધન જરૂર તુટી જશે. તેમને કર ન ભરવા માટે જ્યારે જેલમા પુરવામાં આવ્યા ત્યારે જેલમા પુરનાર માણસો ઉપર દયા ખાઇ તેમણે દર્શાવ્યું હતું કે આ માણસોએ મારી આસપાસ આવી રહેલી આ દિવાલોની મજબૂત ઓરડીમાં બંધ કર્યો છે પરંતુ તેઓને એટલી પણ બુદ્ધિ નથી કે મારા આ શરીરને તેમણે એક જગ્યાએ બંધ કરી મૂક્યું છે પરંતુ મારા શરીરમાં રહેલો આત્મા તો તદ્દન સ્વતંત્ર છે. તે જોઇએ તેવા વિચારો કરી લે છે અને સ્વેચ્છા મુજબ વિચારે છે તેને બંધ કરવાની જગતમાં કોઇની પણ તાકાદ નથી. જેલમાંથી છુટયા પછી તેમણે 'On the duty of civil disobedience' નામનું એક નાનું પુસ્તક લખ્યું હતું જે લાખો મનુષ્યો રસપૂર્વક વાંચતા હતા. તે મહાન પુરૂષની માન્યતા હતી કે આપણે પ્રથમ મનુષ્ય બનતાં શીખવું જોઇએ અને રૈયત પછીથી. ત્યાર બાદ રૂશિયામાં સત્યાગ્રહનું શિક્ષણ આપનાર મહાન પુરૂષ કાઉંટ ટોલસ્ટોય થયા છે તેમણે પ્રેમબળ એજ સર્વોત્તમ બળ છે એ ભારપૂર્વક દર્શાવી આપેલું છે. સરકાર માત્રનો નિભાવ શારીરિક બળ યાને વાયોલન્સના ઉપર જ રહેલો છે અને તે તદ્દન ન ઇચ્છવા જોગ છે. તેમની ખાસ માન્યતા હતી કે કોઇ પણ દેશના બચાવ માટે લશ્કરની જરૂર હોવી ન જોઇએ 'Resist not evil' એ સિદ્ધાંતનું ભાર-પૂર્વક તેમણે પ્રતિપાદન કરેલું છે. ઝારના જુલમની નીચે કચરાતી પ્રજાને માટે તેણે ઘણું કર્યું છે. નિડરતાપૂર્વક તેમણે એવાં તો ઉત્તમ પુસ્તકો લખેલાં છે કે

ભાસે છે કે જે ચળવળ આપણા દેશમા હાલ પ્રવર્તી રહી છે તેનું અંતમાં શુભ પરિણામ જ આવશે. સ્વરાજ્યના માર્ગે આપણે જલદી જ હવે પહોંચીશું બીજી બાજુ હિંદનો અધિકારી વર્ગ પ્રજાના અપૂર્વ ઉત્સાહને છીન્નભીન્ન કરી નાંખી જાપતાની રાજનીતિ ગ્રહણ કરી હોમરૂલની ચળવળ કરનારાઓના તરફ વક્રદૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યો છે. જાપતાની રાજ્યનીતિ સામે પગલા લેવા દેશના અગ્રગણ્ય નેતાઓ 'સત્યાગ્રહ' એ વિષય ઉપર ખાસ ચર્ચા વર્તમાન પ્રસંગે કરી રહ્યા છે. ત્યારે સત્યાગ્રહ અને એનું રહસ્ય શું છે એ સમજવું પ્રત્યેક ભારતવાસી માટે આ સમયે ખાસ આવશ્યક છે. અસત્ય, અન્યાય, જુલમ અને અધર્મની સામે આત્મબળ યાને પ્રેમબળથી થવું આનું નામ સત્યાગ્રહ છે. શારીરિક બળની સામે આત્મીક બળ-પ્રેમ બળથી સામે થવું એનું નામ સત્યાગ્રહ છે. અન્યાયી અને જુલમી કાયદાઓનો અસ્વીકાર કરી તેમાં જે સજા ઠરાવી હોય તે જાતે ઉઠાવી લેવી એ સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ છે. આવા અન્યાયી અને જુલમી કાયદાઓની સામે થઇ તેની સજાઓ ઉઠાવી આપણાં સ્વદેશી બંધુઓ સાઉથ આફ્રિકામાં મહાત્મા ગાંધીજીની સરદારી હેઠળ સાત વર્ષ સુધી સત્યાગ્રહની લડતમાં ઝુઝી વિજયવંત થયા છે તે આપણે સર્વ જાણીએ છીએ. 'સત્યાગ્રહ' શબ્દ એ અંગ્રેજી Passive Resistance શબ્દનું ભાષાંતર છે. અંગ્રેજી ભાષામાં કેટલાક એવા શબ્દો છે કે જેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરતાં તેનો સંપૂર્ણ ભાવ આપણે ઉતારી શકતા નથી. Passive Resistance એ એક એવો જ શબ્દ છે કે એ શબ્દને માટે ગુજરાતી યથોચિત શબ્દ શું છે તેની માંગણી દક્ષિણ આફ્રિકામાં જાહેર રીતે કરવામા આવી હતી. કેટલાકો તેને 'શાંત અવરોધ' કહેવાનું સુચવતા હતા. કેટલાકો 'નિષ્ક્રીય પ્રતિરોધ' આવો શબ્દ યોજવા જણાવતા હતા. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજીને આ સાક્ષરી શબ્દો પસંદ પડયા ન હતા તેમજ Passive Resistance નો ખરો ભાવ પણ તેમાં દર્શાવાતો ન હતો. આફ્રિકાનો હિંદી સામાન્ય જનસમૂહ ઝટ ગ્રહણ કરી લે એવા શબ્દને માટે ગાંધીજી ઇચ્છા રાખતા હતા અને આખરે તેમણે 'સત્યાગ્રહ' એ શબ્દને પસંદ કર્યો. સત્યનો સદા જય થાય છે એ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોનું કથન છે. સત્યાગ્રહની લડતમાં હાર શબ્દ હોઇ ન શકે એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હોવાથી તેમણે એ જ શબ્દ અંતમાં પસંદ કર્યો અને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની રાજકીય લડત 'સત્યાગ્રહની લડત' એ નામથી સંસારમાં પ્રસિદ્ધ થઇ તે આપણે જાણીએ છીએ. પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં 'સત્યાગ્રહ' શીખવનાર ખ્રીસ્તી ધર્મના પ્રવર્તક ભગવાન, ઈસુ ખ્રીસ્ત થઇ ગયા છે. તેમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ જ હતો કે મનુષ્યોએ કોઇ પણ સંજોગોમાં શારીરિક બળનો ઉપયોગ કદી કરવો નહિ તે મહાત્માનું શિક્ષણ એટલે સુધી જાય છે કે એક ખ્રિસ્તીને હથીઆર ધારણ કરવાનો અધિકાર નથી. અહિંસા પરમો ધર્મ એ જ આપણા ધર્મશાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત તેમણે સ્વીકારી તેમની દશ આજ્ઞાઓમાંથી એકમાં ફરમાવેલુ છે કે Thou shalt not kill એટલું જ નહિ પરંતુ મનુષ્ય ગમે એવા ક્રોધના આવેશમાં આવ્યો હોય તો પણ તેણે શારીરિક બળનો ઉપયોગ કદી ન કરવાં જણાવેલું છે કે જો કોઈ તમારા ડાબા ગાલ ઉપર આવીને તમાચો લગાવે તો તેની સામે જમણો ગાલ પણ ધરી દો. યુરોપ ખંડમાં આજે તેમનાં એ

પૌંડ ૩ ઠરાવ્યા ને હિંદી સરકારને પા. ૩ આપે તેને ડચ સરકારનું ટ્રાંસવાલમા વસવા માટે રજીસ્ટર આપવામાં આવતું. તે સમયે ત્યાં બ્રિટીશ એલચી રહેતા એટલે હિંદી પ્રજાને તરતજ દાદ મળતી. હિંદીઓ સામે જે યુરોપીઅનાને સ્વાર્થને ખાતર દ્વેષ જ ઉત્પન્ન થયો હતો તેઓ ઉશ્કેરણી કરવાનું જ લઇ બેઠા હતા અને હિંદીના આવવા સામે સખત અંકુશ મુકવાનો આગ્રહ વારંવાર કરતા રહેતા હતા. આ પ્રમાણે હિંદીઓ સામે ઉશ્કેરણી ચાલુ જ રહી ત્યારે ૧૮૮૫ ની સાલમાં લૉર્ડ મીલનરના આગ્રહથી હિંદી પ્રજાને રજીસ્ટર થવું પડ્યું અને હિંદીઓ ૧૮૮૫ ના ત્રીજા કાયદા મુજબ પોતાની મરજીથી રજીસ્ટર થયા. લોર્ડ મીલનરે તે સમયે ચોખ્ખી રીતે જણાવ્યું હતું કે આમ એક વાર તમો રજીસ્ટર થશો એટલે ભવિષ્યમાં તમારે ફરી રજીસ્ટર થવું નહીં પડશે અને જેઓને સર્ટીફીકેટ આપવામાં આવશે તેમને ટ્રાંસવાલમા હક્કથી વસવાના અને મરજી પડે તેમ આવવા જવાના હક રહેશે આ ૧૮૮૫ ના કાયદા પ્રમાણે હિંદીઓ ત્યાં જમીનના માલીકો ન થઇ શકે એમ પણ થયુ તેમ જ તેઓને લોકેશન (ગોરાઓથી નોખે સ્થળે રહેવાની જગ્યા)માં રહેવુ એમ ઠરાવ્યુ પરંતુ એ બાબત સુપ્રીમ કોર્ટમાં કેસ લઇ જવામાં આવતાં ત્યા ચુકાદો આપવામાં આવ્યો કે હિંદીઓને લોકેશનમાં રહેવાની ફરજ પાડી શકાતી નથી જે ગોરાઓ હિંદીઓની વિરુદ્ધ હતા તેમને આ ચુકાદો એક ફટકા રૂપ થઈ પડયો અને તેથી ખીજાઇ હિંદીઓ સામે વિરૂદ્ધતાના પોકારો કરવા ચાલુ રાખ્યા અને અનેક સ્થળે ગોરાઓએ સભાઓ ભરી હિંદીઓના આવવા સામે સખ્ત અંકુશ મુકવા કાયદો ઘડવાનો સરકારને આગ્રહ થયો. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૯૦૬ ની સાલમા ટ્રાંસવાલની સરકારે એક કાયદો ઘડયો જે,

ખુની કાયદા

ને નામે ઓળખાયો આ કાયદા માટેનુ બીલ મહાત્મા ગાંધીજીના હાથમાં આવ્યું અને તે વાંચીને તરત જ તેમનુ મગજ ઉકળી આવ્યુ. એક સ્વમાન સમજનારી કોમ ઉપર આવો જુલમી કાયદો ન જ હોવો જોઇએ એમ તેમણે જાહેર કર્યું. તે કાયદાનો હિંદીપ્રજા ચોર યા તો લુટારૂ કે ગુન્હેગાર ન હોય તેવો જ આભાસ પડતો હતો 'ઇન્ડીઅન ઓપીનીઅન' પત્ર મારફતે કાયદામાં રહેલી 'ઝેરી કલમોનો તરજુમો આપી આવા જુલમી કાયદાને પ્રાણાન્તે પણ વશ ન થવું' એવું રણશીંગુ મહાત્મા ગાંધીએ ફુંક્યું. તે કાયદા અનુસાર ટ્રાંસવાલમાં વધતા દરેક હિંદીએ દશ આંગળાંની છાપ આપી ફરીથી રજીસ્ટર થવાનું હતું 'એટલું' જ નહિ પરંતુ બીજી એવી અપમાન ભરેલી કલમોનો સમાવેશ તેમાં હતો કે સ્વમાન સમજનારી પ્રજા તે કદી પણ કબુલ ન રાખે. આ કાયદા સામે પોકાર કરવાનું તરત જ શરૂ થઇ ગયું અને વડી સરકારની સંમતિ મળી જાય તે પહેલાં મહાત્મા ગાંધીની સરદારી હેઠળ એક ડેપ્યુટેશન વિલાયત ગયું. ડેપ્યુટેશને વિલાયતમા અનેક રાજ્યદ્વારી પુરૂષોની મુલાકાત લીધી અને તે વખતે કાયદા ઉપર સહી થતી વિલાયતમા અટકી. પરંતુ પાછળથી જનરલ બોથા વિલાયત ગયા અને ઉંધુ ચતું સમજાવી તે જ કાયદા ઉપર નામદાર શહેનશાહની સહી કરાવી લાવ્યા—જ્યારે એ હકિકત બહાર આવી ત્યારે આ કાયદાની સામે સત્યાગ્રહની લડત ઉઠાવવાની ઝુંબેશ ચાલી રહી. કાયદાને તાબે થઇ તે મુજબનાં રજીસ્ટરો ન લેવા એવો કોમે નિશ્ચય કર્યો.

તેમના જેવા લેખકો યુરોપમાં વર્તમાન સમયમા ભાગ્યે જ મળી આવે. ઝારના ઉપર તેઓ વારંવાર સખ્ત પત્ર લખતા અને રાજ્યના જૂલમની સામે થનારા દેશભક્ત પુરૂષોને શિક્ષા ન કરવા અરજો ગુજારતા. તેઓ રાજ્યની સામે, લશ્કરની સામે ઘણું સખતમાં સખત લખાણુ કરતા છતાં ઝારની હિંમત ન હતી કે તેમને કંઇ શિક્ષા કરી શકે. એવું તેમનુ અતિ પવિત્ર, સાદું અને ધાર્મિક જીવન હતું.

આપણા દેશની પ્રજાને સત્યાગ્રહ એ કંઇ નવીન વસ્તુ નથી. પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસ તરફ આપણે દૃષ્ટિ દોડાવીશું તો માલુમ પડશે કે ભારતવર્ષમાં શ્રી પ્રહલાદજી જેવા વીર સત્યાગ્રહી ઉત્પન્ન થઇ ગએલા છે. સત્યની સેવા કરતાં રાજા હરિશ્ચંદ્રે પોતાના રાજપાટનો ત્યાગ કરી પોતાની સ્ત્રી તથા પુત્ર સાથે નીચને ઘેર પોતાની જાતને વેચી હતી. ભારતની ખેડુત પ્રજાના ઉપર જો રાજ્ય તરફથી જૂલમ, યા તો અન્યાય થતા તો પ્રજા રાજા સાથે રીસાઇ બેસતી અને સર્વ કામકાજ બંધ કરી દેતી પૅસિવ રેઝીસ્ટન્સ એને દૈવી પ્રકૃતિ કહીશું તો પણ ચાલશે અને એકટીવ રેઝીસ્ટન્સ એમા આસુરી પ્રકૃતિનો સમાવેશ થાય છે. ભારતીય પ્રજા દૈવી પ્રકૃતિને પુજનારી છે એટલે સત્યાગ્રહ ભારતની પ્રજાની રગેરગમાં હોય તેમા આશ્ચર્ય જેવું કઇ જ નથી. સત્યાગ્રહ વિષે આટલું વિવેચન કરી મહાત્મા ગાંધીની સરદારી હેઠળ દક્ષિણ આફ્રિકાના આપણા દેશબંધુઓ સત્યાગ્રહની લડત કેવી રીતે લડયા તે જાણવું ખાસ આવશ્યક છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં કેમ લડયા?

દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડતની શરૂઆત ૧૯૦૬ ની સાલથી થઇ હતી અને ૧૯૧૩ ની સાલમા તો લડતનો વિજયવંત રીતે અંત આવ્યો હતો. સાત વર્ષ પર્યંત ચાલેલી આવી મહાન લડતનો ઇતિહાસ ભાષણ દ્વારા કહી જવો એ અત્યંત મુશ્કેલ કામ છે છતાં ખાસ અગત્યના જાણવા જેવા બનાવોનું વર્ણન હું આ પ્રસંગે રજુ કરીશ. સત્યાગ્રહની લડતની શરૂઆત પ્રથમ ટ્રાંસવાલમાં થઇ હતી. એટલે ટ્રાંસવાલમાં વસી રહેલા હિંદીઓનો કંઇક ટુંકો ઇતિહાસ જાણી લેવો એ ખાસ જરૂરનું છે. ટ્રાંસવાલમા ડચ પ્રજાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ચાલતું હતું તે સમયથી ત્યાં ભારતીય પ્રજા વસતી આવી હતી. શરૂઆતમાં ત્યાં આગળ હિંદી પ્રજા સામે કોઇ પણ તરેહના ઇમીગ્રેશનના કાયદાઓ ન હતા. કોઇ પણ હિંદી ત્યા છુટથી જઇ શકતો. લડાઇ પહેલાં એ મુજબ ત્યાં ઘણા હિંદીઓ જઇ વસ્યા હતા. હિંદીઓ વેપારમાં ઘણાજ કુશળ હોવાથી તેમ જ તેમની રહેણી અત્યંત સાદી અને સરળ હોવાથી તેઓ ટ્રાંસવાલમાં ઝટ વેપાર પોતાને હાથ કરવા લાગ્યા. યુરોપીઅનોનું જીવન વૈભવી અને ખર્ચાળ હોવાથી વેપારી વર્ગ હરિફાઇમાં હિંદી સાથે ટકી શકતો ન હતો, જેને લીધે હિંદીઓ સામે દ્વેષની લાગણી પેદા થવા પામી અને હિંદીઓના આવવા ઉપર અંકુશ મુકવાની વાત થઇ રહી અને પ્રથમ એવું થયું કે જે હિંદી પૌ. ૨૫ સરકારને ભરે તે જ ટ્રાંસવાલમાં દાખલ થઇ શકે. આવા ભારે કર સામે હિંદીઓએ વાંધો ઉઠાવ્યો એટલે એ રકમ ઘટાડી

પણ એ બાબત સંતોષ જાહેર કર્યો હતો. હિંદીઓએ પોતાનું વચન, પાળ્યું. પછી વચન પાળવાનો સરકારનો સમય આવ્યો ત્યારે કાયદો રદ કરવાની જનરલ સ્મટસે ના પાડી. આથી કોમમાં મોટો ખળભળાટ થઇ રહ્યો અને સત્યાગ્રહની લડત ફરી શરૂ કરવા હિંદી પ્રજા તૈયાર થઇ. લીધેલાં રજીસ્ટરો એક મોટી સભા મેળવી ત્યા બાળી મુકયા, અને

લડત ફરી શરૂ થઈ.

આ વખતે લડત વધુ જોસથી ચાલી. નાતાલથી પણ અનેક હિંદીઓ જેલમા જવા મદદે આવ્યા. લડત પૂર્ણ જોસમાં પાછી ચાલુ થઇ. ટ્રાસવાલમા જુના કાયદેસર વસી રહેલા સેકડો હિંદીઓને હિંદુસ્તાન દેશ પાર કર્યા સેકડોને પકડી જેલમાં પુર્યા. ટ્રાંસવાલના કેટલાક, સમજુ યુરોપીઅનોએ એકઠા થઇ હિંદીઓને મદદ કરવા એક કમિટી પણ સ્થાપી. આખા સાઉથ આફ્રિકામા આ સમયે દરેક સ્થળે હિંદીઓની ગંજાવર સભાઓ મળ્યા કરતી હતી. જેલમા અમલદારો સત્યાગ્રહીઓનો જુસ્સો તોડી પાડવા સખત વર્તન બતાવી રહ્યા. લડત જેમ જેમ વધતી ગઇ તેમ તેમ તેનુ સ્વરૂપ લોકો ચોખ્ખી રીતે સમજવા લાગ્યા. પ્રજા નિડર બની અને સત્યાગ્રહીઓની હાર કદી છે જ નહિ એવી દ્રઢ માન્યતા થતી ગઇ લડતની કીર્તિ ઝળકી ઉઠી. સન ૧૯૦૯ ની અધવચમાં હિંદ તથા ઇંગ્લાંડ ડેપ્યુટેશનો ગયા. હિંદ અને વિલાયતથી મહાન મદદો મળી. ૧૯૧૦ મા દક્ષિણ આફ્રિકામા યુનીઅન થયું અને નવી સ્થિતિનો લાભ લઇ વડી સરકારે સૂચના કરી કે ૧૯૦૭ નો ખુની કાયદો રદ કરવો અને જાતિભેદ કાયદામાથી દૂર કરવો અને હિંદી કોમની જરૂરીઆત માટે દર વર્ષે અમુક કેળવાએલા હિંદીઓને દાખલ કરવા. આખરે ૧૯૧૧ માં એક નવુ બીલ ઘડયું અને મુશ્કેલીનો અંત આણવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. ૧૯૦૭ નો ખુની કાયદો સરકારે રદ કર્યો પરંતુ નવો કાયદો યુની અનને માટે કરતાં તેમાં જાતીભેદ ઉલટો વધતો હતો અને બીજા પ્રાંતના હિંદીઓના હક માર્યા જતા હતા એટલે સરકાર સાથે ફરી પાછી વાતચીત અને લખાણો શરૂ થયાં. પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રોવીઝનલ સેટલમેંટ થયુ અને લડત બીજો કાયદો પાર્લામેંટમાં પસાર થાય ત્યાં સુધી મુલતવી રાખવા ઠર્યું ૧૯૧૨ ની સાલમાં પાર્લામેંટ બીજું બીલ દાખલ થયું તેની પણ એજ દશા થઈ અને પ્રોવીઝનલ સેટલમેન્ટની મુદત એક વર્ષની વધારી લડત મુલત્વી રાખવામાં આવી. આ વર્ષમા સ્વર્ગસ્થ ગોખલે હિંદીઓના દુઃખો નજરે જોવા આવ્યા. તેમણે સરકાર સાથે મસલત ચલાવી આ વખતે સરકારે નાતાલના ગીરમીટીઆ મજુર પાસેથી લેવામા આવતો પૌંડ ૩ નો કર રદ કરવાનુ તેમને વચન આપ્યું તે વાત તેમણે હિંદી કોમને જાહેર રીતે જણાવી હતી.

પૌંડ ૩ નો કર

નાતાલમાં ગીરમીટીઆ મજુરો અમુક વર્ષની બંધણીથી આવતા હતા તેઓ પોતાની મુદત પુરી કરી રહે કે તેમણે હિંદ પાછુ જવું જોઇએ અને જો તેઓ હિંદ પાછા ન જાય તો અને નાતાલમા જ રહે તો વરસ દિવસે તેણે સરકારને પા. ૩ નો કર ભરવો જોઇએ. આ કર ૧૬ વર્ષની ઉમરના છોકરા તેમ જ ૧૩ વર્ષની ઉમરની છોકરીઓ પાસે પણ

લેવામા આવતો હતો. એટલે કે એક છુટા થએલા ગીરમીટીઆ કુટુંબ—એક પુરૂષ તેની સ્ત્રી, એક ૧૬ વર્ષની ઉમરનો પુત્ર અને ૧૩ વર્ષની ઉમરની પુત્રી હોય તો તે કુટુંબે વરસના પા. ૧૨ સરકારને કર ભરવો જોઇએ. આવી સ્થિતિને લીધે અનેક સ્ત્રીઓને અનીતિમાં ઉતરવું પડયું છે. કોઇપણ રાજ્યમાં સ્ત્રીઓ પાસે આવી રીતે જુલમી કર લેવાનું સાભળવામાં આવ્યું નથી. સામ્રાજ્યના એક ભાગમાં પ્રમાણિકપણે જાત મજુરી કરી પોતાનુ ગુજરાન ચલાવવા એક અબળા, તેર વર્ષની નાજુક બાળા પાસે કર લેવો એવું અધમ પગલુ સસ્થાનોએ ભરી હિંદના રાંકડાં મજુરોના ઉપર અસહ્ય જુલમ ગુજાર્યો છે

૧૯૧૩ ની સાલમાં પાર્લામેટમાં યુનીઅન સરકારે હિંદી સવાલનો નિકાલ લાવવા માટે એક બીજુ ઇમીગ્રેશન બીલ દાખલ થયું. પરંતુ તેથી પણ હિંદી કોમની માંગણીનો અમલ થનો નહતો કાયદાની અંદર રંગદ્વેષ યાને જાતિભેદ બીલકુલ હોવો ન જોઇએ એ હિંદીઓ બીજી માંગણી ઉપરાત ખાસ ગાગના હતા આ નવા બીલથી જાતિભેદ કાયદામા રહેતો હતો તે સિવાય તે જ અરસામાં જસ્ટીસ સર્લેએ હિંદી લગ્નના સંબધમા એક દુઃખદાયક ચુકાદો આપ્યો તેથી હિંદીઓ એકદમ ચોંકી ઉઠયા.

હિંદી લગ્નનો સવાલ.

દક્ષિણ આફ્રિકામા કાયદેસર વસી રહેલા હિંદીઓને પોતાની સ્ત્રી તથા સોળ વર્ષની અદરના બાળકોને સાથે લઇ જવાનો કાયદો છુટ આપે છે પોર્ટ એલિઝાબેથમા વસ્તા એક મુસલમાને પોતાની સ્ત્રીને હિંદથી સાઉથ આફ્રિકા બોલાવી સરકારે તે સ્ત્રીને Prohibited Immigrant (બાધીત ઉતારૂ) તરીકે જાહેર કરી જસ્ટીસ સર્લેએ ચુકાદો આપતા જાહેર કર્યું કે એ સ્ત્રીના લગ્ન ખ્રીસ્તી ધર્માનુસાર થયા નથી એટલે તે પોતાના પતિની સાથે રહી ન શકે આ ચુકાદાથી એમ ઠરતું હતુ કે હિંદુ, મુસલમાન તેમજ પારસીઓએ પોતાના ધર્મ મુજબ લગ્ન કરેલા હોય તે સાઉથ આફ્રિકાનો કાયદો કબુલ ન રાખે આ ચુકાદો બહાર પડતા જ હિંદીઓએ દરેક સ્થળે મોટી સભાઓ ભરી પોતાનો વાંધો દર્શાવ્યો અને આખા હિંદી સવાલનું નિરાકરણ કરવા સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો અને છેવટમા નીચે મુજબની માંગણીઓ સરકાર પાસે કરી અને જો તે માગણીઓ જો કબુલ ન રાખવામા આવે તો સત્યાગ્રહની લડત ફરીથી શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો

છેવટની માંગણીઓ.

સરકાર પાસે છેવટની માંગણીઓ કરવામાં આવી હતી તે પાચ હતી (૧) હિંદી લગ્નોને કાયદેસર ઠરાવવાં, (૨) ફ્રી સ્ટેટ સંબધી કાયદાઓમાથી જાતિભેદ દૂર કરવો, (૩) દક્ષિણ આફ્રિકામા જન્મેલા હિંદીઓને કેપમાં દાખલ થવાનો હક જાળવી રાખવો, (૪) ત્રણ પૌડનો જુલમી કર નાતાલના ગીરમીટીઆઓ પાસેથી લેવામા આવે છે તે રદ કરવો અને (૫) જે કાયદાઓ હસ્તી ધરાવે છે તેનો અમલ મરમાશ અને ન્યાયથી કરવો. આ પાચ માગણી સરકાર પાસે કરવામાં આવી

અને જો તે કબુલ રાખવામાં ન આવે તો સત્યાગ્રહની લડત ફરીથી શરૂ કરવામાં આવશે એવી ચેતવણી સરકારને આપવામાં આવી. સરકારે તેની દરકાર ન કરી એટલે સત્યાગ્રહની છેવટની લડાઈ શરૂ થઈ કે જે લડતે આખી સુધરેલી સૃષ્ટિમાં ખળભળાટ મચાવી મૂકયો.

છેલ્લી સત્યાગ્રહની લડત

ઉપર દર્શાવેલી પાંચ માગણીનું અલ્ટીમેટમ સરકારને મોકલી મહાત્મા ગાંધીજી જોહાન્સબર્ગથી પોતાના ફીનીક્સ આશ્રમમાં ગયા ત્યા જઈ હવે આ અંતની લડત કેવી રીતે લડવી તે બાબત ઉપર વિચાર ચલાવવા લાગ્યા એક દિવસે ફીનીક્સ આશ્રમમા રહેતા પુરૂષ, સ્ત્રી તથા વિદ્યાર્થીઓ સાથે તેઓ બેઠા હતા ત્યા તેમણે પોતાના પત્ની શ્રીમતિ કસ્તુરબેનને કહ્યુ કે 'આજથી તમે મારી સ્ત્રી હોવાનો કાયદેસર દાવો ન કરી શકો'. એક હિંદુ પત્નીને સ્વાભાવિક આથી વિચિત્ર લાગણી થાયજ. શ્રીમતિ કસ્તુર બેને કહ્યુ 'આપ એવી શુ વાતો કરોછો ?' મહાત્મા ગાધીજીએ કહ્યુ કે 'હું ખરૂજ કહું છુ. આપણા ધર્મો પ્રમાણે થએલા લગ્ન આ દેશમા સરકાર હવે કબુલ ન રાખે. એટલે તમે મારી સ્ત્રી હોવાનો દાવો ન કરી શકો'. શ્રીમતિ કસ્તુરબ્હેને તરતજ દર્શાવ્યુ કે, 'એવો કાયદો હોય તો તરતજ તેની સામે લડવુ જોઇએ' મહાત્મા ગાંધીજીને પ્રત્યુતર મળી રહ્યો. તેમણે પુછ્યું 'તમે એવા કાયદા સામે થઇ જેલમાં જશો ? જેલમાં જાત જાતના દુઃખો સહન કરવાં પડશે' શ્રીમતિ કસ્તુર બ્હેને 'ગમે તે દુઃખો સહન કરવાં પડે તેની દરકાર નથી પરંતુ આવા કાયદા સામે લડવુંજ જોઇએ' એમ દ્રઢતાથી જાહેર કર્યું. તરતજ ત્યાં ઠરાવ થયો કે ફીનીક્સમા વસતા પુરૂષો, સ્ત્રીઓ અને વિદ્યાર્થીઓએ નાતાલ છોડી એક દમ ટ્રાન્સવાલમા દાખલ થવુ અને ટ્રાન્સવાલની સરહદ ઉપર જઇ પોતાની ઓળખો ન આપી, ટ્રાંસવાલમાં વસવા માટેની પરમીટો કોઈ પાસે હોય તો તે બતાવવાની ના પાડી તરતજ જેલ જવુ.

એક ટુકડી ઉપડી ગઈ

ફીનીક્સથી સોળ જણની એક ટુકડી ટ્રાન્સવાલ જવા માટે ઉપડી જેમા ચાર સ્ત્રીઓ, છ વિદ્યાર્થીઓ અને છ પુરૂષો હતા તેઓ સર્વ ટ્રાન્સવાલમા દાખલ થયા. કોઇએ ત્યાં પોતાનાં નામો આપ્યા નહિ. ટ્રાન્સવાલમા ગેરકાયદેસર દાખલ થવા માટે તેમને પકડવામાં આવ્યા અને દરેકને ત્રણ માસની સખત મજુરી સાથની કેદની સજા થઇ સ્ત્રીઓ તેમજ વિદ્યાર્થીઓને પણ આવી સખત સજા થઇ છે એ વાત આખા દક્ષિણ આફ્રિકામા પ્રસરી ગઇ અને લોકો એકદમ જાગૃત થઈ ગયા.

ઇન્ડીઅન વિમેન એસોસીએશનની તૈયારી.

જોહાન્સબર્ગમા ઇન્ડીઅન વિમેન એસોસીએશન નામનું એક સ્ત્રીઓનું મંડળ છે. મિસિસ ગાંધી કેટલીક સ્ત્રીઓની સાથે કેદમાં ગયા છે તે વાત જાણવાં જ આ એસોસીએશનની સ્ત્રીઓએ પણ જેલમાં જવાનો ઠરાવ કર્યો અને બાર સ્ત્રીઓ જોહાનીસબર્ગ છોડી ઓરેન્જ ફ્રી સ્ટેટમા દાખલ થઇ ઓરેન્જ ફ્રી સ્ટેટમ

હિંદીઓ દાખલ થઇ શકતા નથી તે કાયદાનો ભંગ કરી આ સ્ત્રીઓ ત્યાં દાખલ થઇ. સરકારે તેમને ત્યા પકડી નહિ સરકારે પણ હિંદીઓ સામે આ સમયે સત્યાગ્રહ ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સરકાર હિંદીઓને કેદમા પુરી પુરીને કાયર થઇ રહી હતી. એટલે હિંદીઓને જેલમા ન પુરવા એવું વલણ સરકારે લીધું. સ્ત્રીઓ નિરાશ થઇ. ત્યાર બાદ સ્ત્રીઓએ લાઇસેન્સ લીધા સિવાય ફળઆદિ વસ્તુઓ ખરીદી ફેરી કરવાનું શરૂ કર્યું અને પોલીસોને જાતે જઇને ખબર આપ્યા કે અમે લાઇસેન્સ લીધા સિવાય ફળની ફેરી કરીએ છીએ અને તમારા કાયદાનો ખુલ્લી રીતે ભંગ કરીએ છીએ તો પણ પોલીસોએ તેમને પકડી નહિ. એજ સમયે જોહાન્સબર્ગમાં ઘણા હિંદીઓ ટોપલીઓમાં શાક ભાજી ફળ વિગેરે લઇ વેચવા બહાર નીકળી પડયા આ પ્રમાણે હોકરનો ધંધો કરનારને મ્યુનિસિપાલીટીમા ફી ભરીને લાઇસેન્સ લેવા પડે છે અને જેની પાસે લાઇસેન્સ હોય તેઓજ ફલ વિગેરેની ફેરી કરી શકે છે. જોહાન્સબર્ગમાં પુરૂષોએ લાઇસેન્સ સિવાય ફેરી કરવાની શરૂઆત કરી. સરકારે આ હિંદીઓને ન પકડવાનાં હુકમ કહાડયા. હિંદીઓ નિરાશ થયા તેઓ રસ્તા ઉપર પોલીસોની પાસે જઇ કાયદાનો ભંગ કરી ફેરી કરીએ છીએ એમ પોકાર પાડી જણાવવા લાગ્યા તોપણ તેમને પકડવાનુ મુલત્વી રાખ્યું. જ્યારે હિંદીઓ દરરોજ પોલીસોને આ પ્રમાણે હેરાન કરવા લાગ્યા ત્યારે થોડા ઘણાઓને પકડવામાં આવ્યા અને તેમને જેલમા મોકલ્યા—ફ્રી સ્ટેટમાં ગએલી સ્ત્રીઓને જ્યારે ત્યાં ન પકડી ત્યારે તેઓએ નાતાલ જઇ કોલસાની ખાણોમા કામ કરતા ગીરમીટીઆ મજુરો પાસે હડતાળ પડાવવાનો વિચાર કરી તેઓ તરત નાતાલ ઉપડી. ત્યાં જઇને પણ તેઓએ લાઇસેન્સ સિવાય ફેરી કરવાનુ શરૂ કર્યું તોપણ તેમને પકડવામા ન આવી એટલે તેઓ કોલસાની ખાણોમા પહોચી અને ત્યા મજુરોની આગળ પા. ૩ ના જુલમી કર વિષે સમજુત આપી કામ છોડી દેવાની ઉશ્કેરણી કરવા લાગી શ્રીમતિ ગાધી પોતાની નાજુક તબિયત છતા પોતાના નાના બાળકો સાથે કારાગ્રહનાં દુ:ખો તમારે માટે વેઠે છે આવી ખબર ગીરમીટીઆઓને મળતા તેઓ એકદમ હથિઆર છોડી દઇ ખાણોમાથી બહાર નીકળી ગયા અને હડતાળ પાડી દીધી.

હડતાળની શરૂઆત

હડતાળ પડતાની ખબર મહાત્મા ગાંધીને પડતાં તેઓ તરત જ ન્યુકેસલ આવ્યા અને ત્યાં પોતાનું મુખ્ય મથક રાખ્યું. સરકારને આ સમયે મહાત્મા ગાધીએ પત્ર લખી હડતાળ ભવિષ્યમા નાતાલમા મોટું સ્વરૂપ પકડશે અને ગંભીર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે તે વિષે ચેતવણી આપી અને હિંદીઓની પાચે માગણીને કબુલ રાખી લડતનો અંત લાવવા અરજ ગુજારી. પરંતુ સત્તાના મદમા છકી રહેલી યુનીઅન સરકારે મહાત્મા ગાધીના એ પત્ર પર ધ્યાન ન આપ્યું. હડતાળ એકદમ વધી ગઇ અને કોલસાની ખાણોમાં કામ કરતા લગભગ ચાર હજાર ગીરમીટીઆઓ મહાત્મા ગાંધી પાસે ન્યુકેસલ આવી એકઠા થયા. ગીરમીટના કાયદા પ્રમાણે આ સર્વ મજુરો ગુન્હેગાર હતા કારણ કે જે સ્થળે તેઓ કામ કરતા હોય તે સ્થળેથી એક માઇલ દૂર પોતાના માલીકની ચીઠ્ઠી સિવાય તેઓ જઇ શકતા નથી એવો તેમને માટે કાયદો છે. એ કાયદા મુજબ ન્યુકેસલ આવેલા સર્વ હડતાળીઆઓ ગુન્હેગાર

હતા તેમ જ તેમને આશરો આપનાર પણ ગુન્હેગાર લેખાતા હતા. આવા ગંજાવર ટોળાને પકડી કેદમાં કેમ પુરવા તેની ચિંતા પણ સરકારને થઇ પડી. આ ત્રણ હજાર ગીરમીટીઆઓનાં ટોળામાં સ્ત્રીપુરૂષો તેમ જ બાળકો પણ હતાં. આ સર્વને એક જગ્યાએ રાખવાં, તેમના ખોરાક, તંદુરસ્તી વિગેરેની સંભાળ રાખવી વિગેરે કાર્ય કેટલું મહાન થઇ પડેલું હશે તેનો ખ્યાલ નજરે જોનારને આવી શકે એમ છે.

ત્રણ હજાર હડતાળીઆઓની કુચ.

ન્યુકેસલમા મહાત્મા ગાધીના આશરા હેઠળ રહેલા આ ત્રણ હજાર માણસોને જ્યારે ત્યાં પકડવામા ન આવ્યા ત્યારે મહાત્મા ગાધીએ વિચાર્યું કે આ સર્વ માણસોને જેલમાં મોકલવા માટે ટ્રાસવાલમાં તેમને લઇ જવા. એટલે સરકારને પકડયા સિવાય છુટકો જ ન રહેશે એમ ધારી ત્રણ હજાર માણસોને સાથે લઇ તેઓ ટ્રાંસવાલની કુચ માટે ઉપડયા અને નાતાલની સરહદના છેલ્લા શહેર ચાર્લ્સ ટાઉનમાં પોતાની કેમ્પ રાખી ત્યાં આવી એવો વિચાર રાખવામાં આવ્યો હતો કે ટ્રાંસવાલમાં દાખલ થવું અને જો પકડવામા ન આવે તો સર્વને જોહાન્સબર્ગમા ટોલસ્ટોય ફાર્મમાં લઇ જઇને રાખવા.

ટોલસ્ટોય ફાર્મ.

આ ટોલસ્ટોય ફાર્મના માલીક મી. કેલનબેક છે. મી કેલનબેક મહાત્મા ગાંધીના પરમમિત્ર છે. તેઓ સત્યાગ્રહની લડતમાં પૂર્ણ ઉત્સાહથી ભાગ લેતા આવ્યા હતા અને હડતાળીઆઓને મદદ કરવા તેમને ત્રણ માસની સાદા જેલની સજા કરવામાં આવી હતી. સત્યાગ્રહની લડત બીજી વાર શરૂ થઇ ત્યારે મી. કેલનબેકે જોહાન્સબર્ગથી ૨૨ માઇલને છેટે એક ખેતર લગભગ ૧૨૦૦ એકરનુ ખરીદ્યું અને જે સત્યાગ્રહીઓ પોતાનુ સર્વ છોડી લડવામા જ શુ થાએલા હતા તેમને પોતાના સ્ત્રી, બાળકો સાથે ત્યા રાખવાનો વિચાર રાખ્યો અને ત્યાથી સરકાર પકડે તો કેદમા જવું અને છુટીને પાછુ ત્યા જ આવવું અને સરકાર ન પકડે તો ખેતરમાં ખેતીનું કામ કરવું. મહાત્મા ગાધીજી તેમજ મી કેલનબેકને રૂશીઆના મહાન સત્યાગ્રહી ટોલસ્ટોયના સિદ્ધાંતો અતિપ્રિય હોવાથી એ ખેતરનું નામ 'ટોલસ્ટોય ફાર્મ' રાખ્યું હતું. જો હડતાળીઆઓને પકડવામાં ન આવે તો આ ફાર્મમા લઈ જઈને રાખવાનો ઠરાવ કરવામાંઆવ્યો હતો. ન્યુકાસલથી આ મોટા ટોળાને લઇ મહાત્મા ગાધી ટ્રાંસવાલની સરહદનું પહેલું શહેર વૉલ્કસરસ્ટ છે તેમા દાખલ થયા. રસ્તામા પોલીસોએ આવી કેટલાક હડતાળીઆઓને પકડયા હતા વૉલ્કસરસ્ટમાં એકાદ દિવસ રહી કુચ પાછી શરૂ થઇ. આ કુચમા લગભગ ૨૦૦૦ ! ૧ વધુ માણસો હતાં. તેમાં ૧૨૨ સ્ત્રીઓ અને ૫૦ બાળકો હતાં. વૉલ્કસરસ્ટથી હડતાળીઆઓ પામફોર્ડ જનાર હતા. મહાત્મા ગાંધીને રસ્તામાં પોલીસોએ વોરંટથી પકડયા તેમને વૉલ્કસરસ્ટ લઇ ગયા ત્યાં કોર્ટમાં તેમણે બેલ માંગી લીધો અને છુટા થઇ તરત પાછા હડતાળીઆઓની કુચમાં ભળ્યા અને સ્ટાંડરીન સુધી પહોંચ્યા ત્યા પોલીસોએ ઘણાક હડતાળીઓને પકડયા અને પાછા નાતાલ મોકલી દીધા. મી. કેલનબેક પણ સાથેજ હતા અને શ્રી પોલાક પણ ત્યા આવી મળ્યા. રહેલા માણસોએ કુચ પાછી શરૂ કરી અને તેઓ સર્વ ગ્રેલીંગસ્ટડ આવી પહોંચ્યા.

અહીં આગળ ટ્રાંસવાલનો મુખ્ય ઇમીગ્રેશન અમલદાર પોલીસોના માણસોને લઇ આવ્યો અને મહાત્મા ગાંધીને ગીરમીટના કાયદાનો ભંગ કરવા માટે પકડયા. તેમની જોખમદારી મી. પોલાકે લીધી અને કુચ ત્યાંથી પાછી શરૂ થઇ અને બાલફુર આવી પહોંચ્યા ત્યાં કેટલીએક ટ્રેનો તૈયાર રાખી હતી. મહાત્મા ગાંધીને ડંડીની કોર્ટમાં લઇ ગયા અને ત્યાં તેમના ઉપર ત્રણ આરોપો મુકયા પોતે ગુન્હેગાર છે એમ કબુલ્યુ અને તેમને એક વર્ષની કેદની સજા ફરમાવવામાં આવી. બાલફુર આગળ મહાત્મા ગાંધીને પકડી જવાથી ઉશ્કેરાએલા હડતાળીઆઓ ટ્રેનમાં બેસી નાતાલ જવા આનાકાની કરતા હતા. પરંતુ મી. પોલાક તેમજ બીજા હિંદી આગેવાનોની સમજાવટથી તેઓ ટ્રેનમા બેઠા અને હથિઆરબંધ પોલીસોની ટુકડી સાથે તેમને નાતાલ પાછા લઇ જવામાં આવ્યા જ્યાં આગળ ખુલ્લા મેદાનમા તાર બાંધી લઇ તેઓને કેદમાં પુર્યા. આ પ્રમાણે કુચની પુર્ણાહુતિ થઇ. મી. કેલનબેક તથા મી પોલાકને પણ સજા કરી કેદમાં પુર્યા.

હડતાળનો મોટો પ્રચાર.

ઉપલી હડતાળનો આવી રીતે અંત આવ્યા બાદ ડરબન અને તેની પાસેના જીલ્લાઓમા શેરડીના ખેતરોમાં કામ કરતા ગીરમીટીઆઓએ મોટી હડતાળ પાડી. મહાત્મા ગાંધી જેલમા જતા કોઇપણ જાતના પ્રયાસ સિવાય હડતાળ આપોઆપ જ એકદમ આખા નાતાલમા પ્રસરી રહી અને આ છેલ્લી લડતમા ૨૦,૦૦૦ હિંદીઓએ ભાગ લીધો. નાતાલમા શેરડીના એક કારખાનામાં હડતાળીઆઓ તથા પોલીસો વચ્ચે ઝપાઝપી થઇ અને તેને પરિણામે પોલીસોએ બંદુકની ગોળીઓના બહાર કર્યા, જેના પરિણામે અનેક હડતાળીઆઓ ઘાયલ થયા તથા માર્યા ગયા અને હિંદ તથા વિલાયતમા ખળભળાટ થઇ રહ્યો સ્થિતિ એટલી બધી ગંભીર થઇ પડી કે હિંદી કોમના જાણીતા દરેક આગેવાનને પકડી જેલમાં પુરવામાં આવ્યા હતા અને હડતાળીઆઓની દેખરેખ રાખનાર પણ કોઇ પણ રહ્યુ નહિં. એક આગેવાનને પકડયો કે તેની જગ્યાએ બીજો આવી ઉભો જ છે. તે જતા તેની જગ્યા ત્રીજાએ લઇ લીધી હોય આમ વારંવાર આગેવાનો પકડાતા ત્યાં કોઇ જોખમદાર બીજું સંભાળી શકે એવુ ન રહેવાથી મહાત્મા ગોખલેએ મેસર્સ એંડ્રુસ અને પીઅરસનને તરત હિંદથી આફ્રિકા રવાના કર્યા હિંદમાં લોકલાગણીનો જુસ્સો એટલો બધો વધ્યો હતો કે સ્થિતિ અત્યંત ચિંતાજનક હતી આખરે ભલા વૉઇસરૉય લૉર્ડ હાર્ડિંજ બ્હારે ધાયા અને તેમણે સત્યાગ્રહની લડતને મદ્રાસમા જાહેર રીતે ઉત્તેજન આપ્યુ અને હિંદના જાહેર મતને તેમણે પુષ્ટિ આપી. વડી સરકાર અને હિંદી સરકારના આગ્રહથી યુનીઅન સરકારે એક કમીશન નીમ્યું અને હિંદીઓનાં દુ:ખોની તપાસ કરવાનો હુકમ થયો. હિંદી સરકારે સર બેન્જામીન રોબર્ટસનને ત્યાં કમીશનમાં જુબાની આપવા મોકલ્યા અને સાત વર્ષની લાંબી મુદતે જે છેલ્લી પાંચ માગણીઓ હિંદી કોમે કરી હતી તે કબુલ રાખી સત્યાગ્રહની લડતનો અંત આણ્યો.

(અપૂર્ણ.)

પરાગજી ખંડુભાઈ.

ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળ.

૧ અમદાવાદ.

દાદાભાઇ લાયબ્રેરીમાં રા. હરિપ્રસાદ પીતાંબરદાસ મ્હેતાએ "સામ્રાજ્યમાં રક્ષિત જગાત" એ વિષે ચર્ચા શરૂ કરી હતી. લડાઇ પછી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય આયાત જગાતમા અરસપરસ રક્ષિત જગાતની રાજ્યનીતિ ધારણ કરે તો હિન્દુસ્તાનને કેટલું બધુ નુકસાન થવાનો સંભવ છે, તે દાખલા દલીલોથી એમણે સાબીત કર્યું હતું. રા. ભોગીલાલ તથા રા. ગાંધ્રીએ, આ ચર્ચામાં બહુ વિદ્વતાભરેલી રીતે ભાગ લીધો હતો આ બંને ગૃહસ્થો શહેરના જાહેરજીવનમા નવા દાખલ થયા છે અને ભવિષ્યને માટે સારી આશા આપે છે. પ્રજાબંધુવાળા ચુનીલાલ વર્ધમાને પણ પહેલીજ વખત આ ચર્ચા વખતે ટુંકું પણ મુદ્દાસર ભાષણ કર્યું હતું. રા. મગનભાઇ ચતુરભાઇએ બધી ચર્ચા સમેટીને વિષય વધારે સ્પષ્ટ કર્યો. અત્યાર સુધીની બધી ચર્ચાઓ કરતાં આ વખતે સભાસદોની સંખ્યા વિશેષ હતી અને મંડળના કાર્યમાં નવો જ જુસ્સો આવેલો પ્રદર્શિત થતો હતો. ડૉ. હરિપ્રસાદે શહેરમાં સ્થળે સ્થળે મીટીંગો કરવા ભલામણ કરી હતી અને ૧૬ મી ઑગસ્ટે "સ્વરાજ્ય" નો દિવસ કેમ ઉજવવો તે વિષે કેટલીક ચર્ચા કરી હતી. ચાર દિવસ પછી એ જ યોજના માટે રા. કાળીદાસ જસરાજના પ્રમુખપદ નીચે હોમ રૂલ લીગની એક સભા એજ સ્થળે મળી હતી. તે વખતે માધવપર, શાકબજાર, પ્રેમાભાઇ હૉલ વગેરે સ્થળે મીટીંગો ભરવાનું નક્કી કરવામા આવ્યું. માધવપર, એ અનાજ, ગોળ, ઘી વગેરે ચીજો જથ્થાબંધ વેચનારા મ્હોટા મ્હોટા વ્હેપારીઓનું બજાર છે. ત્યા વાવટા તોરણો સહીત એક ગંજાવર સભા મળી. તમામ બજારે તે દિવસે પાકી પાળી હતી. રા. મગનભાઇ ચતુરભાઇએ પ્રમુખસ્થાનેથી "સ્વરાજ્યનો વ્હેપારીઓને સંદેશો" એ વિષે ભાષણ કર્યું. ડૉ. હરિપ્રસાદ, રા. માવળંકર, નગીનદાસ સઘવી વગેરે ગૃહસ્થોએ સમયોચિત ભાષણો કર્યાં. સ્વદેશ ભક્તિના ગીતો ગવાયા અને તે જ વખતે ૫૦ નવા સભાસદો નોંધી સભા વિસર્જન થઇ.

૧૬ મી તારીખે, પ્રેમાભાઇ હૉલમાં સ્ત્રીપુરૂષોનો એક ભવ્ય મેળાવડો થયો હતો. વકીલ મી. ડાભોલકરના પ્રમુખપદ નીચે મિસિસ બીસેન્ટનો નજરકેદનો દિવસ ઉજવાયો શ્રીયુત સંઘવી, મગનભાઇ, શ્રીમતી અનસૂયા બ્હેન, ડૉ. હરિપ્રસાદ, કાળીદાસ જસરાજ, હરિલાલ નાથાભાઈ, વલ્લભભાઇ પટેલ, વગેરે વકતાઓના સમયોચિત ભાષણો થયા. મિસિસ બિસેન્ટ, અરૂન્ડેલ તથા વ્હાડીઆને છોડી મૂકવા સંબંધી તથા સ્વરાજ્યને લગતા ઠરાવો થયા અને પ્રમુખે બહુ લાગણીપૂર્વક ભાષણ કર્યું. સ્વદેશભક્તિના ગીતો ગવાયા. તેમા સ્વામી સત્યદેવ "યદિ જાન તનસે નીકલે છોડો ન તુંમ ધરમકો" એ ગીત બહુ જુસ્સાથી ગાઇ સંભળાવ્યું. આ પ્રસંગે બ્હેન અનસૂયાનું ભાષણ પણ

બહુ જ અસરકારક થયું હતું. મિસિસ બીસેન્ટની છબીને હાર ગોટા પહેરાવવામા આવ્યા હતા અને વિદ્યાર્થી વર્ગ સભામાથી ગેરહાજર હતો છતા હાલ શ્રોતાજનોથી ઠસાઠસ ભરાઇ ગયો હતો.

શાકબજારમાં મળેલી ૧૦,૦૦૦ માણસોની ગંજાવર સભા—શ્રીયુત મોહનદાસ ગાધીના પ્રમુખપદ નીચે સ્ત્રીપુરૂષોનો ગંજાવર મેળાવડો થયો હતો. શ્રીયુત સંઘવી, મગનભાઇ ચતુરભાઈ, ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક, સ્વામી સત્યદેવ, આફ્રિકાવાળા પ્રાગજીભાઈ, તથા મૂળચંદ આશારામ ઝવેરીના ભાષણો થયાં હતાં વર્ષાદ પડયા છતા સભા વેરાઇ નહોતી અમદાવાદ શહેરમાં કોઇ દિવસ આવી ગંજાવર સભા મળી નથી. પ્રમુખે વ્હેપારી વર્ગને રાજ્યકાજમાં ધ્યાન આપવા સલાહ આપી હતી. કેવળ વકીલ, ડૉકટરો અને વિદ્યાર્થીઓની જ આ સભા નથી એમ સરકારને પણ જણાવ્યું અને મિસિસ બિસેન્ટને છોડવાના, અને સ્વરાજ્ય તથા સ્વદેશીને લગતા ઠરાવો પસાર થયા. કોઇ કૉન્ફરન્સ જેવો આ સભાનો દેખાવ હતો. લોક વિશાળ વાડીમાં ના માયા ત્યારે છાપરે ચ્હડયા હતા અને ઘણાં ભાષણો એકંદરે શાન્તિથી અને ધીરજથી સ ભળાયાં હતાં. સ્થળે સ્થળે મહાન પુરૂષોની છબીઓ અને દેશોન્નતિનાં વાકયો લટકાવવામાં આવ્યા હતા. દ્વારમાં પેસતાં જ ગુર્જરસ્ત્રી સ્વરાજ્યનું રણશીંગુ ફુંકે છે એવી ફોટોગ્રાફર જનાર્દનની છબી લટકાવવામા આવી હતી. આ પછી હોમ રૂલ લીગ તરફથી મી. અરનેસ્ટ વુડનુ "રાષ્ટ્રીય કેળવણી" એ વિષે પ્રેમાભાઈ હૉલમા જાહેર ભાષણ થયુ હતુ. આજ સુધીમા હૉમ રૂલ લીગના ૮૦૦ સભાસદો થયા છે અને બીસેન્ટ ફંડ કુલ ૬,૦૦૦ રૂપિયા ભરાયું છે વ્હેપારી વર્ગ તેમ જ અન્ય ધંધાદારીઓ એમ ઘણા નવા સમાજસેવકો અમદાવાદને પ્રાપ્ત થયા છે અને એક હોમ રૂલ શબ્દે અજબ અસર ફેલાવી છે

સ્ત્રીઓની હોમ રૂલ લીગની શાખા—સૌ. શારદા સુમત મ્હેતા અને બ્હેન અનસૂયા સારાભાઇની આગેવાની નીચે અત્રે સ્ત્રીઓની શાખા. ખોલવામાં આવી છે. ૨૫ સભાસદો અત્યાર અગાઉ થઇ ગયાં છે એમની એક સભા વનિતાવિશ્રામવાળા બ્હેન સુલોચનાના પ્રમુખપદ હેઠળ મળી હતી મી. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકે "સ્વરાજય" વિષે ત્યા જાહેર ભાષણ કર્યું હતું. આ સ્ત્રીઓનો વિચાર એક લાયબ્રેરી અને અભ્યાસના વર્ગો કહાડવાનો છે

૨ સુરત.

હોમ રૂલ લીગની સુરતની શાખાના આમંત્રણથી મુંબાઇની શાખા તરફથી રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, રા. હરસિદ્ધભાઇ વજુભાઈ દીવટિયા અને મનસુખલાલ આત્મારામ માસ્તર એ ત્રણનું ડેપ્યુટેશન તા ૫–૮–૧૯૧૭ ને દિવસે સુરત ગયું હતું. રા. મુનશીએ તથા રા દીવટિયાએ "સુધારાની યોજના" એ વિષય ઉપર એક મોટી

સભા સમક્ષ ભાષણો આપ્યાં હતા. રા. ડાહ્યાભાઇ કે. દેશાઇએ પ્રમુખપદ લીધુ હતું. ૫૦ નવા સભાસદ દાખલ થયા હતા

એક બીજું ડેપ્યુટેશન અહીંથી સુરત મોકલવામા આવ્યું હતું, જેમાં શેઠ રતનશી અને રા. ચંદ્રશંકર ગયા હતા. રા ડાહ્યાભાઇ કલ્યાણજી વકીલના પ્રમુખપણા નીચે શનિવારે સાંજે એક મોટી જાહેર સભામા રા. ચંદ્રશંકરે "હાલનું રાજ્યતંત્ર અને આપણી માગણીઓ" એ વિષય ઉપર એક સચોટ ભાષણ આપ્યું હતું અને કોંગ્રેસ—લીગની યોજનાનાં સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા હતા પ્રમુખનો આભાર માની સભા ઉઠી હતી.

રવિવારે ડેપ્યુટેશન બાળાશ્રમ, મહિલા વિદ્યાલય અને સ્ત્રીસમાજની મુલાકાતે ગયું હતું સ્ત્રીઓની એક મોટી જાહેર સભા ભરવામા આવી હતી અને પ્રમુખસ્થાન શેઠ રતનશી ધરમશીને આપ્યું હતુ રા. ચંદ્રશંકરે 'તમારૂં જીવન શાથી ભરશો' એ વિષય પર એક ભાષણ આપ્યું હતું. તે જ દીવસે સાજના દયાળ માલવીની વાડીમા શેઠ રતનશીના પ્રમુખપદ નીચે બીજી જાહેર સભા મળી હતી, જેમા રા. ચંદ્રશંકરે 'હાલનુ રાજ્યતંત્ર અને આપણી માગણીઓ'ના વિષયપરનુ આગલે દીવસે અધુરૂં રહેલું ભાષણ પુરૂં કર્યું હતું ભારે વરસાદ છતા પ્રેક્ષકો—સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો મોટી સંખ્યામા હાજર હતાં. ભાષણને અંતે જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે સ્ત્રીઓ માટે હોમરૂલ લીગની એક શાખા ખુલ્લી મુકવામા આવી હતી અને સ્ત્રીઓ તેમા સભાસદ તરીકે જોડાઈ હતી.

૩ નડીયાદ.

ગુજરાતની રસાળ ભૂમિના ચારૂત્તર પ્રદેશનાં હૃદયસ્થાને આવેલા નડિયાદના રસમય અને જાગ્રત જીવનને કેટલાક કાળથી પ્રશાન્ત ઓટ આવેલો હતો. સાગરને ઓટ થવો એ જેમ ભરતી આવવાના ભવિષ્ય સૂચનરૂપ છે, તેમ આ પ્રદેશના હૃદય સાગરમા વિરાજતા નગરનું પ્રશાન્ત જીવન હૃદયગુહામા પરમજ્યોતિના ધ્યાન વડે જીવન જ્યોતિ જગાવનારા ધ્યાનસ્થ યોગીના જાગ્રત થવા ભાવિસૂચન રૂપેજ હોય નડિયાદનું જીવન આવુ નૈસર્ગિક ચમત્કારોથી રસાયલું છે પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમયના સંધિકાળમા નવજીવનનો મધુર પમરાટ પ્રસરાવવાને આશાભર્યો પ્રયત્ન કરી સ્વ. મનસુખરામ, હરિદાસ અને ઝવેરીલાલે માનસ સરોવરના કમળો રોપ્યા; સ્વ. મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ અને બાલાશંકરે એને પોષી પાઇ વિકસિત કર્યાં એટલુંજ નહિ પરંતુ અનેકવિધ લતામંડપોથી ચારે દિશામા સુંદર વાટિકાઓ બનાવી સર્વત્ર જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મની સુવાસથી ગુર્જર ભૂમિ પ્રફુલ્લ થઇ રહી. હવે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મમા લીન થયલા પુત્રોને રાષ્ટ્રના ઇષ્ટ સાધ્ય માટે કમળ પૂજા કરવાનો પ્રસંગ આવી પહોચ્યો છે મુક્તિ માટે એ જ એક ઉપાય છે. આધિદૈવિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક એ ત્રણ તાપોનો નાશ થવો એ જ મોક્ષ છે. એ ત્રિપુટિયોના આત્માનું પોતાના આત્મામા આવ્હાન

કરી નડિયાદ એ માટે કટિબદ્ધ થયું છે, એ જાણી આનંદની જ ઉર્મી ઉછળે છે. ગુર્જરભૂમિના સહયોગિ પુત્રો પણ એથી આનંદમગ્ન થશે.

ગાંડી ગુજરાત સ્વાર્થની સાધનામાં જ રચીપચી રહી છે. સમષ્ટિના હિત માટે એને કશીએ પડી નથી—એવા તીવ્ર કટાક્ષના પ્રહારો બહુ ખમ્યા, પરંતુ તે જ ગાંડી ગુજરાતનો ગાંડો નાયક ગાંધી સ્વાર્થત્યાગી અને સત્યાગ્રહમાં ગાંડો ગાંડો થઇ ફરે છે. અને તેની પાછળ ગાંડી ગુજરાત વિશેષ ગાંડી થઇ સ્વદેશ અને સ્વરાજ્યનાં ગીત ગાશે. ડાહ્યાનાં તાલબદ્ધ સંગીતના આનંદ કરતાં એના આ ઘેલછાનાં સંગીત વધુ મસ્ત બનાવશે હા, આપણા દુર્ભાગ્યે ઝવેરીલાલ અને મણિલાલ દિર્ઘાયુષિ ન થયા, જીવનના અલ્પ સમયમા ઘુમેલા મહારથિયો પ્રભુના ધામમાં પ્રભુ આજ્ઞાથી જવું પડયું નહિ તો ગુજરાતે ઘણાં વર્ષ પહેલાં ઝવેરીલાલ જેવો વીર નાયક મેળવી અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હોત અથવા ગાંધીના ગુરૂ મણિલાલે વીર નાયક બની સત્યાગ્રહ વડે ગુજરાતને વીરભૂમિ બનાવી દ્વિપાંતરમાં પણ એની ગર્જનાઓ પહોચાડી હોત પરંતુ કાલની પણ બલિહારી જ છે.

બંગભંગના સમયે બંગબંધુઓના દુઃખ વિમોચન અર્થે જે મહાન ચળવળ દેશમા ચાલી રહી હતી, સ્વદેશી અને બોયકોટના દુંદુભી વાજી રહ્યાં હતા તે સમયે ગુજરાતે શાંત પ્રતિરોધ દર્શાવી બંગબંધુઓની ચળવળને અનુમોદન આપ્યું હતું. જો કે બંગ બંધુઓ વ્યાપારી અમદાવાદ પ્રત્યે કંઇ નારાજ થયા હતા છતા નડિયાદ વગેરે નગરોએ શાંત પણ દૃઢપ્રતિરોધથી જે પાણી બતાવ્યું હતું અને આત્મબલનુ ગુજરાત માટે વીરલ દષ્ટાંત રજુ કર્યું હતું તેથી ગુજરાત—તે સમયના નાયક વગરનું ગુજરાત પણ એક રાષ્ટ્રના અંગ તરીકે મૃત નહિ પણ અમૃત છે તે જણાઇ આવ્યું હતું. આ વખતે નડિયાદે સામ્રાજ્ય અને સ્વદેશનું હિત લક્ષમા રાખી અનુપમ ચૈતન્ય દર્શાવ્યુ હતું સ્વદેશી સ્ટોર, મીલ, હેન્ડલુમો, આયર્ન ફેકટરી, લાખનું કારખાનું અને અન્ય કલાઓની પણ ન્હાની મ્હોટી અનેક મંડળીઓ અને કારખાના શરૂ થયા હતા આખુ નડિયાદ જાણે સ્વદેશી જ થઇ ગયું હતું. ગામે, મહાજને અને ઘણી જ્ઞાતિઓએ વિદેશી માલ અને વિદેશી ખાંડ નહિ વાપરવાના ઠરાવ કર્યા હતા. મ્હોટા માણસો પણ વિદેશી માલ વાપરતા શરમાતા. સ્ત્રીઓ અને બાલકો પણ તેથી પરાઙ્મુખ થયા હતા. અનેક વક્તાઓના વ્યાખ્યાનો અને તે વખતના ગુજરાત પત્રના રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પ્રદિપ્ત કરતા લેખોથી આ સત્ કાર્યને ઠીક પ્રોત્સાહન મળતું. અનાથાશ્રમ વગેરે પણ એજ ચૈતન્યનું પરિણામ છે.

બંગભંગની સિદ્ધ વાત અસિદ્ધ થઇ. ના સરકારને દેશના નૈતિક બલને માન આપવું પડયું અને બંગભંગ રદ થયો. સુરતની રાષ્ટ્રીય પરિષદમા બે વિભાગ પડયા. સર્વત્ર શાંતિ અને નિરાશાની છાયા ફેલાઇ ગઇ. પ્રેસ એક્ટના સુધારાએ સર્વને ગુંગળાવ્યા, સમુદ્રનુ મોજુ પોતાનું કામ કરી પસાર થઇ ગયું અને ભરતીને બદલે ઓટ જણાયો; પરંતુ મહર્ષિ દાદાએ સ્વરાજ્યનો

ભારત પુત્રોના હૃદયમાં મુકેલો સ્વરાજ્યનો પ્રણવ મંત્ર કદી પણ ભૂલાઇ શકે એમ નહોતો. દાદાએ યાવજ્જીવન ચિંતન કરી આ મહામંત્ર પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને તે દેશને એની ભાવનાની સિદ્ધિ માટે અર્પણ કર્યો. પરંતુ "જે કોઇ પ્રેમી અંશ અવતરે પ્રેમ રસ તેના ઉરમા ઝરે" મસ્ત કવિ દયારામના આ કથન પ્રમાણે એ પ્રણવ મંત્રનો પ્રેમરસ કર્મયોગિની બેસંટના દયામય હૃદયમાં ક્યારનોએ ઝરતો હતો. એ ગોરાંગ મહાદેવીએ આ અમૃત રસ ભારતી મૈયાના પુત્રોને પાવાનો સંકલ્પ કર્યો. "હોમરૂલ" નો વિજયધ્વજ ફરકાવી એણે મહાઘોષ કર્યો, બહેરા કાનોને વિંધી તે જીવનઘોષ સર્વના હૃદયમા ઉંડો ઉતારી દીધો. અને એ જ પુનીત કાર્યમા પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી દીધુ. એના આત્માર્પણથી હિંદ જાગ્રત થયું, સર્વ 'હોમરૂલ' અને સ્વરાજ્યનો મંત્ર જપવા લાગ્યા અને સામ્રાજ્યના અનૈસર્ગિક અધિકારીસત્તાક તંત્રને કંપાવી મૂક્યું બેસન્ટે પ્રથમથી જ ધર્મ, સમાજ અને જ્ઞાનની સુધારણાના અદ્વિતીય કાર્ય કરી ભારતી પુત્રોમાં હૃદયમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને અંતે સર્વસ્વ અર્પણનું આદર્શ પ્રદર્શિત થતા બેસન્ટનો આત્મા સર્વમાં પ્રકાશિત થઇ રહ્યો છે. આવા સમયે નડિયાદ એકદમ જાગ્રત થઇ ગયું છે. સાવ વર્ષની નિદ્રામાથી જાગ્રત થઇ એણે પુન: વિશેષ આત્મબળથી સર્વેશ્વર, સામ્રાજ્ય અને સ્વદેશની સેવામા ઝોકાવ્યું છે. દેવશયની એકાદશીના પવિત્ર દિવસે પ્રભુએ બલિરાજના દ્વારપાલના કાર્યનો અંગીકાર કર્યો હતો તે જ દિવસે નડિયાદે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિનું વ્રત સ્વીકાર્યું છે. દાદાના અવસાન થયાની વાત એ જ દિવસે સાભળવામા આવી. નડિયાદની પંચરંગી પ્રજાએ દાદાના અવસાન માટે રૂદન કર્યું અને તેઓ સ્વરાજના હક માટે સર્વેશ્વરના દરબારમાં ન્યાય મેળવવા જ ગયા છે એમ માની "હોમ રૂલ લીગ"ની સ્થાપના કરી. એ જ દિવસે એક શત મનુષ્યોએ "હોમ રૂલર" થવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

દેવશયની એકાદશીના દિવસે સાંજના પાંચ વાગતાં દશા ખડાયતાની વાડીમાં રા. ગોકળદાસ દ્વારકાદાસ તલાટી બી. એ., એલએલ. બી. ના પ્રમુખપણા નીચે આ પ્રમાણે એક હજારે માણસોની સભા ભરાઇ હતી. સભામા રા. મગનભાઇ ચતુરભાઇ પટેલ બેરિસ્ટરે દાદાના અવસાન માટે શોક પ્રદર્શિત કરતાં દાદાના આદર્શ જીવનનું વિવેચન કર્યું હતુ અને એમના અવસાનથી ગયલી મહાન ખોટ દર્શાવનારો અને એમના આત્માને શાંતિ મળે એ માટે પ્રભુ પ્રાર્થના કરવાનો ઠરાવ મૂક્યો હતો. એ પછી વિદુષિ બેસંટ, મી. એરૂન્ડેલ અને મી. વાડીઆને ના. મદ્રાસ સરકારે નજરકેદ કર્યા તે માટે વાંધો દર્શાવનારો ઠરાવ રા. નંદલાલ નાનાલાલ મહેતા બી. એ. એ રજુ કર્યો હતો. ત્રીજો ઠરાવ રા. માધવલાલ નથુભાઇ દ્વિવેદીએ ના. મુંબાઇ સરકારે વિદ્યાર્થીઓને રાજકીય ચળવળમાં ભાગ લેતા અટકાવવાના કરેલા ઠરાવ માટે વિરોધ દર્શાવનારો મૂક્યો હતો. અને ચોથો ઠરાવ રા માધવલાલ નથુભાઇ દ્વિવેદીએ 'હોમરૂલ લીગ'ની સ્થાપના કરવાનો મૂક્યો હતો. આ ઠરાવો ઉપર હૃદયદ્રાવક અને પ્રભાવશાળી વિવચનો થયાં હતા. શ્રોતાઓમા આથી ઘણી લાગણી પ્રસરી રહી

હતી. આ પ્રસંગે મી૦ મગનભાઈ પટેલે "હોમરૂલ લીગ" એ વિષય ઉપર દલીલોથી ભરપૂર અને અસરકારક ઉત્તમ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું આ પ્રમાણે અનુપમ ઉત્સાહ વચ્ચે 'હોમરૂલ લીગ'ની સ્થાપના નડિયાદમા થઈ છે અત્યાર સુધીમા ૧૩૫ ઉપરાંત સભાસદોએ પોતાના નામ નોધાવ્યાં છે. એને માટે એક ખાસ મકાન પણ ગામની મધ્યમાં રાખવામાં આવ્યું છે. તથા તે મકાનમાં દાદાભાઈના નામથી વાચનાલય પણ ખુલ્લું મૂકવામા આવ્યું છે જેમાં ત્રીસથી ૩૫ માસિકો અને વર્તમાનપત્રો આવે છે. કાર્ય ત્વરાથી આગળ ચાલે છે. લીગ સ્થાપવા પછી એના તરફથી ત્રણ જાહેર સભાઓ ભરાઈ ગઈ છે. તા. ૧૬ મીની હોમરૂલ ડેની સભામાં રા. ચંદ્રશંકર પંડયાએ "હિંદુસ્થાનની રાજકીય સ્થિતિ" સંબંધી એક પ્રભાવશાળી અને વિદ્વતાયુક્ત વ્યાખ્યાન ૧૫૦૦ શ્રોતાઓ સમક્ષ આપ્યુ હતું. તા ૨૨-૭-૧૭ ની ૧૨૦૦ માણસોની સભામાં મિસિસ બેસન્ટ અને સર સુબ્રહ્મણ્ય આયરના પત્રો વાંચવામાં આવ્યા હતા અને યોગ્ય વિવેચનો થયા હતા. લીગની ઑફીસમાં બુધવાર અને રવિવારે અભ્યાસના વર્ગો રાખવામા આવ્યા છે અને તેમા ઉપયોગી રાજકીય વિષયનું જ્ઞાન વાચન કે પ્રવચન દ્વારા આપવામાં આવે છે. થોડાં જ વખતમા લીગમા બસો ઉપરાંત સભાસદો થવાનો સંભવ છે. આ કાર્ય ઉપર સરકારની પણ સારી નજર છે અને દરેક સભામાં મામલતદાર અને પોલીસ ઇન્સપેકટર પોતાના કારકુનો અને સબ ઇન્સપેકટર સાથે હાજર રહી સ્વહસ્તે નોધ લે છે અને સભાસદોને ઘેરેઘેર માણસ ફેરવી એમના ઓળખાણની નોંધ લે છે.

નડિયાદનું ચેતન અને કમળપૂજા આ છે. પ્રભુ તેને કર્તવ્યનિષ્ટ રાખી રાષ્ટ્રના કલ્યાણના કાર્યમાં યોગ્ય હિસ્સો આપાવે અને તે માટે દરેક પ્રકારના આવશ્યક ભોગ આપવાની પ્રેરણા કરે

એક હોમરૂલર.

૪ ગોધરા.

ગોધરાની હોમ રૂલ લીગની શાખાના આમંત્રણથી મિ. બી. જી. હોર્નીમેન તથા રા જમનાદાસ દ્વારકાદાસનું ડેપ્યુટેશન રવિવાર, તા. ૫-૮-૧૯૧૭ ને દિવસે ગોધરે ગયું હતુ. ત્યા એક જંગાવર સભા સમક્ષ રા. મુકુંદમના પ્રમુખપદ નીચે મિ. હૉર્નીમેન તથા રા. જમનાદાસ દ્વારકાદાસે "વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ" વિષે વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતાં. લોકોમાં ભારે ઉત્સાહ ફેલાયો હતો અને લીગના સભાસદોની સંખ્યામા સારો વધારો થયો હતો.

૫ અણામાં.

હોમ રૂલ લીગની મુબાઇની શાખા તરફથી શેઠ રતનસી ધરમસી, રા. છોટુભાઈ અનુપરામ સૉલિસિટર, રા શંકરલાલ ઘેલાભાઈ બૅન્કર, રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક અને રા. પ્રાગજીભાઈ ખડુભાઈ દેસાઈનું ડેપ્યુટેશન સુરત જીલ્લાના 'અણામા' ગામડામાં રવિવાર તા. ૫-૮-૧૯૧૭

ને દિવસે ત્યાંના લોકોના આમંત્રણથી ગયું હતું અને ત્યાં હોમ રૂલ લીગની શાખા સ્થાપી હતી. વીસ ગામડાઓમાંથી લોકો આવ્યા હતા. સભામાં લગભગ ૧,૫૦૦ માણસો હાજર હતાં, જેમા ૫૦ ને શુમારે સ્ત્રીઓ હતી મુસલમાનો પણ સારી સંખ્યામાં હાજર થયા હતા. સભાનું પ્રમુખસ્થાન શેઠ રતનસી ધરમસીએ લીધું હતું. રા. ચદ્રશંકર પંડ્યા, રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક અને પ્રાગજીભાઇ દેસાઇએ "વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ" વિષે ભાષણો આપ્યા હતા સભામાં એટલો બધો ઉત્સાહ હતો કે કોઇને પણ લાગ્યા વગર ન રહે કે લોકનાયકો સ્વરાજ્યનો સન્દેશ લોકોને પ્હોંચાડવાનું કાર્ય હાથમા લે તો ગામડાઓના લોકો પણ હુંફભર્યો આવકાર આપવા તદ્દન તૈયાર છે લગભગ ૭૫ સભાસદો થયા હતા, જેમા ૨ સ્ત્રીઓ હતી.

૬ ભરૂચ.

તા. ૧૬-૮-૧૯૧૭ને રોજ રાતના ૮ કલાકે ભરૂચ હોમ રૂલ લીગ શાખાના સભાસદો એકત્ર થઇ, મિસિસ બિસેન્ટ વિગેરેને ઇન્ટર્ન કર્યાનો-નજરકેદ દિવસ ઉજવ્યો હતો. મિસિસ બિસેન્ટની છબીને પ્રથમ પુષ્પહાર ચઢાવવામાં આવ્યો હતો હોમ રૂલરની દરરોજની પ્રાર્થના તથા સ્વદેશીના વ્રતની પ્રાર્થના ત્યારબાદ કરવામા આવી હતી જે પછી કેટલાક પ્રાસંગિક વિવેચનો થયાં હતા. તા. ૧૯-૮-૧૯૧૭ને રોજ અત્રેની 'દશા લાડ વાડીમાં' ભરૂચ હોમ રૂલ લીગ તરફથી મુંબાઇના જાણીતા સાક્ષર નૃસિંહદાસ બી વિભાકર બાર-ઍટ-લૉનું "વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ" એ વિષય ઉપર, મુંબઇ નિવાસી શ્રીમાન શંકરલાલ જી. બેંકર એમ. એ. ના પ્રમુખપણા નીચે એક અપૂર્વ મનોહારી હૃદયંગમ ભાષણ ૩૦૦૦ લોકો સમક્ષ થયું હતું. ભાષણથી આકર્ષાઇ ૨૦૦ વધુ સભાસદો થયા હતા. તા. ૨૬-૮-૧૯૧૭ ને રોજ સાંજના ૫ કલાકે ઉપલેજ સ્થળે જાણીતા દેશભક્ત રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકે "સ્વરાજ્યની ચળવળ" એ વિષય ઉપર એક વિચારપૂર્ણ મનનીય ભાષણ આપ્યું હતું અને સવારમા અત્રેના હોમ રૂલરોને દેશભક્તિ, દેશસેવા કરવા ઉત્તમ બોધ આપ્યો હતો.

'ભરૂચી'

૭ કછોલી અને ૮ સાલેજ.

સુરત જીલ્લાના જલાલપુર તાલુકાના ગામો કછોલી અને સાલેજની પ્રજાએ આમંત્રણ કરવાથી અત્રેથી હોમરૂલ લીગનું એક ડેપ્યુટેશન ત્યા ગયું હતું. ડેપ્યુટેશન રા. જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા અને રા છોટુભાઇ સોલીસીટર-એટલા ગૃહસ્થોનું બનેલું હતું. સુરતથી મી૦ હોરા અને ચાર બીજા ગૃહસ્થો તેમની સાથે ગયા હતા. (કીચડથી ભરેલો આખો અવ્યવસ્થિત રસ્તો તેમણે બળદના ગાડાની મદદથી કાપ્યો હતો.) સ્વરાજનો સંદેશો લાવનાર આ ગૃહસ્થોને ગામડાંની પ્રજાએ પાદરમાં જ હર્ષભર્યો આવકાર આપ્યો હતો. સવારનો વખત ગામડાના આગેવાન માણસો સાથે અત્યારના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવામાં ગાળ્યો હતો અને પરિણામે

બન્ને ગામોમાં હોમરૂલ લીગની શાખાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી. સાંજના એક જાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી, જેમાં લગભગ બે હજાર પ્રેક્ષકોએ હાજરી આપી હતી. પ્રમુખસ્થાને મી૦ જમનાદાસ બેઠા હતા. રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ ભાષણ કરતાં જણાવ્યું કે, અમને ગામના લોકો તરફથી મળેલો આવકાર જ બતાવી આપે છે કે હોમરૂલની માગણી માત્ર થોડાક કેળવાયલા જનો જ કરતા નથી પણ આખી પ્રજા કરે છે બ્રિટિશ સિદ્ધાંતો વિરૂધ્ધ હોમરૂલ ચળવળ સામે ચાલતી દબાણની નીતિને લીધે દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ ગંભીર અને ચિંતાજનક બનતી જાય છે. દબાણની નીતિનો જવાબ આપવાના ત્રણ રસ્તા તેમણે બતાવ્યા હતા '૧ ઇંગ્લાંડ ડેપ્યુટેશન મોકલી ત્યાંની પ્રજાને ઘટનાઓની જાણ કરવી.', ૨. કોંગ્રેસ અને મોસ્લેમ લીગના સ્વરાજ્ય સંદેશનો ફેલાવો કરવો. ૩. દબાણની નીતિને સામે થતાં આત્મભોગો આપવા પડે તો આપવા. તે પછી મી૦ દયાળજીએ ગામડાની પ્રજાને વધારે હિંમત અને વધારે દ્રઢતા બતાવવા પ્રેરણા કરી હતી; અને મી૦ પ્રાગજી ખંડુભાઈએ દક્ષીણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડાઇનું વર્ણન કરી મક્કમ ઠરાવ રાખવાને ઉપદેશ આપ્યો હતો. મી જમનાદાસે ઉપસંહાર કરતાં ગામડાની પ્રજાએ જે ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો તેને માટે તેમને ધન્યવાદ આપ્યો હતો અને રાજકીય ચળવળની મહત્તા સમજાવી સ્વાર્થત્યાગી દેશની ઉન્નતિ માટે તત્પર થવાને કહ્યુ હતું. છેવટે મી૦ચંદ્રશંકરે યોજેલું કાવ્ય 'જ્યા સુધી દેહમાં આત્મા રહે, ત્યાં સુધી હોમરૂલ હોમરૂલ કહે,' મી૦ કસનજીએ ગાયું હતું અને ૭૫ ગૃહસ્થો લીગમા જોડાયા હતા

૯ ઉમરેઠ.

ઉમરેઠના એક પ્રસિદ્ધ વકીલના પ્રમુખપણા હેઠળ તા૦ ૧૯ મીએ મળેલી લગભગ આઠસો ઉપરાંત પ્રેક્ષકોની જાહેર સભામાં રા૦ ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક અને રા. હરસિદ્ધભાઈ દીવટિયાએ હોમ રૂલ ઉપર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. રા. ઇન્દુલાલે જણાવ્યું કે, જગતના ઇતિહાસમાં એવા પ્રસંગો આવે છે જ્યારે સ્થિતિમાં ફેરફારો થાય છે. રશિયામાં થયેલો ફેરફાર સૂચવે છે આ પ્રસંગ એવો જ અસાધારણ છે અને વાતાવરણ સ્વતંત્રતાના ઉત્સાહથી છવાઇ રહ્યું છે. એજ સ્વતંત્રતાનો પ્રેમ કરોડો સૈનીકોને પોતાનો પ્રાણ અર્પવા પ્રેરે છે જ્યારે હિંદના પુત્રો મહારાજ્ય માટે પોતાના લોહી રેડે છે, ત્યારે દેશને માટે સ્વરાજ્યના યોગ્ય હિસ્સાની માગણી ઘટતી છે એમ જણાવી ભાષણ પુરૂં કર્યું હતું. રા. હરસિદ્ધભાઇએ લીગના ચાર મુખ્ય ઉદ્દેશો સમજાવ્યા હતા, અને સ્વરાજ્ય મેળવી બ્રિટન સાથેનો સંબંધ મજબુત કરવા માંગે છે એમ જણાવ્યું હતું. આંકડાની મદદથી હિંદીઓની ખરી સ્થિતિ જણાવી પ્રેક્ષકોને હોમ રૂલ લીગમા જોડાવા અરજ કરી હતી.

તે પછી નડીઆદના પ્રસિદ્ધ વકીલ રા. ગોકળદાસ તલાટીએ કેટલાક સચોટ દાખલાઓ વિષય પરત્વે આપ્યા હતા, અને ઉમરેઠમાં લીગની શાખા સ્થપાયેલી જાહેર કરી હતી. લગભગ વીસ ગૃહસ્થો કુલે સભાસદો તરીકે નોંધાયા હતા. નજરેઠેના

હુકમ સામે પ્રતિરોધ દર્શાવનારો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો. પ્રમુખ અને વાડીના માલીકનો આભાર માની સભા વીખરાઈ હતી.

૧૦ દાહોદ.

ગોધરાની પડોશમાં આવેલા દાહોદ શહેરની પ્રજાના આમંત્રણથી અત્રેની હોમરૂલ લીગ તરફથી રા. હરસિદ્ધભાઈ દીવટિઆ અને રા. મનસુખલાલ માસ્તર એક ડેપ્યુટેશન તરીકે ત્યાં હોમરૂલની શાખા ઉઘાડવા માટે ગયે રવિવારે ગયા હતા. મોઢીયા વાડીમાં એક જાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી અને પ્રમુખસ્થાન રા. કેશવલાલ મોતીલાલ પરીખને આપ્યું હતું. પ્રેક્ષકોની સંખ્યા ૮ગભગ એક હજારની હતી. મુસલમાન ભાઈઓ પણ મોટી સંખ્યામાં હતા. મહેમાનોની ઓળખાણ સભાને આપ્યા બાદ રા. દીવટિઆએ એક ટુંકું અને સચોટ ભાષણ આપ્યું હતું. શરૂઆતમાં હોમરૂલ લીગના આશયો સમજાવી કયી કાયદેસર અને સનદશીર રીતિઓએ સ્વરાજ્ય મેળવાનું છે તેની રૂપરેખા દોરી હતી. સંયુક્ત હિંદની માગણીઓ કેવી છે તે કાંગ્રેસ લીગની યોજના સમજાવી સવિસ્તર કહી હતી અને કેળવાયલા હિંદીઓએ—હિંદુ અને મુસલમાનોએ—પોતાના દેશના ઉત્કર્ષ માટે અત્યાર સુધી કેવા કેવા પ્રયત્નો કર્યાં છે તે સમજાવ્યું હતું. હિંદનો લોકસમૂહ આ માંગણીઓ જાણતો નથી કે તેની તરફેણમાં નથી એવી અફવાઓને ખોટી પાડવા પોતાનો સંયુક્ત અવાજ ઉઠાવી જાહેર કરવા સભાના લોકસમૂહને પ્રેરણા કરી હતી, અને પોતાની સહાનુભૂતિ હોમરૂલ લીગમાં સભાસદો તરીકે જોડાઈને બતાવવા વિનંતિ કરી હતી. ત્યાર બાદ રા. મનસુખરામ, રા. મુકાદમ અને રા. પરસોત્તમદાસે કેટલુંક વિવેચન કર્યા બાદ પ્રમુખે ઉપસંહાર કરતાં પ્રેક્ષકોને લીગમાં સભાસદો તરીકે જોડાવા અરજ કરી હતી. આ વિનંતિઓની અસરથી ૭૫ સદ્‌ગૃહસ્થોએ સભાસદ તરીકે ત્યાં જ નામ નોધાવ્યાં હતા, અને અરજીના ફારમોની તંગીને લીધે કેટલાક સદ્‌ગૃહસ્થોને પોતાના નામો પાછળથી મોકલી આપવાનું કહેવાની ફરજ પડી હતી.

૧૧ ચંદવાસણ.

જલાલપુર તાલુકાના ચંદવાસણ ગામે તા. ૨૮ ને મંગળવારના રોજ એક જાહેર સભા રા. ભીમભાઈ રણછોડજીના પ્રમુખપણા નીચે ભરવામાં આવી હતી. અંચેલી ગામના સદ્‌ગૃહસ્થોએ પણ આ સભામાં ભાગ લીધો હતો. દક્ષિણ આફ્રિકાવાળા રા. પગગજી ખંડુભાઈ (ઇન્ડીઅન ઓપીનીઅન પત્રના ગુજરાતી માજી તંત્રી)એ હોમરૂલ યાને સ્વરાજ એ વિષય ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. વ્યાખ્યાનકારે આપણા દેશની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિની ગંભીરતા પૂર્ણપણે દર્શાવી આપી હતી, તેમ જ સ્વરાજ્યના વિષય ઉપર અસરકારક ભાષણ આપી અંતમાં હોમરૂલ લીગ સ્થાપવા અરજ ગુજારી હતી. જેને પરિણામે સભામાં લીગની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી

અને ગામ તદ્દન નાનું હોવા છતા લગભગ ૧૫ ગૃહસ્થો લીગના સભાસદો થયા છે રા. ભીમભાઇ રણછોડજી પ્રમુખ તથા રા. ગાંડાભાઇ નાગરજીને સભામા લીગના સેક્રેટરી તરીકે ચુટી કહાડવામા આવ્યા હતા. ચ દવાસણ તેમજ અચેલી ગામના રહીશોએ પોતપોતાના ગામોમાં વાંચનાલય સ્થાપવાનુ માથે લીધું છે અને તેને માટે જોઇતું ઉઘરાણું થઇ પણ ગયું છે

૧૨ આટ.

જલાલપુર તાલુકાના આટ ગામમાં એક જાહેર સભા રા. કુંવરજી ખંડુભાઇના પ્રમુખપણા હેઠળ તા. ૨૯ ઑગસ્ટના રોજ મળી હતી. રા. પરાગજી ખંડુભાઇએ સ્વરાજ્ય વિષય ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપી દેશની હાલની રાજદ્વારી સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું હતુ અને આટ ગામમા હોમરૂલ લીગ સ્થાપવાનો આગ્રહ સભાને કર્યો હતો. સભામાં જ ૫૧ ગૃહસ્થોએ લીગના સભાસદ તરીકે નામો નોંધાવ્યા હતા બાદ રા. કુંવરજી ખંડુભાઇને પ્રમુખ તથા રા છોટુભાઇ નાગરજીને સેક્રેટરી તરીકે ચુટી કહાડવામાં આવ્યા હતા બાદ વ દે માતરમના પોકારો વચ્ચે સભા વિસર્જન કરવામાં આવી હતી

૧૩ આણ દ.

હિ દી હોમરૂલ લીગની એક શાખા આણ દમા તા. ૨૦ મીએ ઉઘાડવામાં આવી છે. છ આગેવાન ગૃહસ્થો જોડાયા છે અને મી૰ મોતીભાઇ લાખાભાઈ પટેલે સેક્રેટરી તરીકે કામ કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. હોમરૂલના ચોપાનીયાંઓ છુટથી વહેચવામા આવ્યાં છે.

ઉપર દર્શાવેલા સ્થળો ઉપરાંત નીચેના ગામોમા પણ હોમરૂલ લીગની શાખાઓ સ્થપાઇ છે:—૧૪ ચીખોદ્રા, ૧૫ ખરસાડ, ૧૬ ચકલાસી, ૧૭ ઉત્તરસ ડા.

ગુજરાતનું જાહેરજીવન.

સુરત.

હોમરૂલ લીગ—રાજકીય વાતાવરણમા ઉગ્ર પવન આખા દેશની માફક સુરતમાં પણ પૂર્ણ જોશમાં ફુંકાય છે અને "હોમ રૂલ, હોમરૂલ"ના જયઘોષો ઠેકાણે ઠેકાણે સાંભળવામાં આવે છે. મદ્રાસની સરકારના અવિચારી, અન્યાયી અને ક્રુર પગલાથી સુરત પણ ખળભળી ઉઠ્યું છે અને હોમરૂલ લીગમા સંખ્યાબધ માણસો દાખલ થતા જાય છે.

સંખ્યાબંધ મેમ્બરો વધવાથી લીગે શહેરના મધ્ય ભાગમાં ઑફીસ ખોલી, કારકુન વગેરેનો બંદોબસ્ત કરી, લાયબ્રેરી તથા રીડીંગ રૂમ ખોલવા પ્રયત્ન ચાલુ કર્યો છે. તા ૨૯ મી ને દિવસે સુરત 'હોમરૂલ લીગે પોતાના કાયદા કાનુનો પસાર કરી' આવતા 'વર્ષ માટે શહેરના ૧૬ સદ્ગૃહસ્થોની કમિટી સાથે અધિકારી 'મંડળ

નીમ્યું હતું. જેમા લીગના પ્રમુખ તરીકે જાણીતા વકીલ રા. રા. ડાહ્યાભાઇ કલ્યાણજી દેસાઇ, બી. એ., એલએલ. બી, ઉપપ્રમુખો તરીકે રા. રા. મગનલાલ ભુખણરાય શેઠ બી. એ. એલએલ બી. તથા રા. રા. પ્રમદવદન મોટાભાઇ દેસાઇ તથા સેક્રેટરીઓ તરીકે ડૉ. કરસુખ વી. હોરા. તથા રા. હરિપ્રસાદ ડી. મજમુદાર, બી, એ. એલએલ. બી. નીયુક્ત થયા હતા. શ્રાવણ મહિનામાં દર સોમવારે કતારગામના રસ્તાપર મેળો ભરાતો હોવાથી, તેનો લાભ લઇ લીગ તરફથી રા. પરભુજી ખંડુભાઇએ 'સ્વરાજ્ય' સંબંધી એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

સુરત ડીસ્ટ્રીકટ એસોસીએશન.—ગયા પત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે આ મંડળે એની બેસન્ટ અને તેના સાથીઓને નજરકેદ કર્યા તે પગલાં તરફ નિષેધ બતાવવાનો ઠરાવ કર્યો હતો તથા એસોસીએશન તરફથી ડૉ દાદાભાઇ નવરોજીના મરણનો શોક દર્શાવવા એક જાહેર સભા તા ૨૩-૭-૧૭ ને દિવસે નગીનચંદ ઇન્સ્ટીટયુટમા જાણીતા વકીલ બેજનજી માણેકજી જખુસરીઆના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી

જાહેર મેળાવડાઓ—રાયચંદ દીપચંદ કન્યાશાળાનો મેળાવડો તા ૨૦-૭-૧૭ દિવસે અત્રના ડીસ્ટ્રીકટ જડજ મી. મરડીના પ્રમુખપણા નીચે થયો હતો તા ૨૧ મીએ એજ ગૃહસ્થના પ્રમુખપણા નીચે અત્રેના મહિલા વિદ્યાલયે પોતાનો પ્રથમ મેળાવડો કર્યો હતો. મહિલા વિદ્યાલય એક વર્ષની ટુંક મુદતમાં લોકોની પ્રસંશા પ્રાપ્ત કરવાને ભાગ્યશાળી થયું છે તે આનંદની વાત છે. આના કાર્યવાહકો વિદ્યાલય માટે દાન મેળવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે અને આશા રહે છે કે, સુરત શહેર આ ઉપયોગી ખાતાને પૈસાની તંગીને લીધે હેરાન થવા નહિ દે.

સુરત સ્ત્રી સમાજ—નિયમીત મીટીંગો થાય છે. ડૉ. કરસુખ વી હોરાએ તા ૩૦ મો ને દિવસે મરહુમ ડૉ. દાદાભાઇના જીવનચરિત્ર પર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું સમાજે ડૉ. દાદાભાઇના શોકજનક અવસાન માટે દિલગીરીનો ઠરાવ પસાર કરી મરહૂમના કુટુંબપર મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો હતો.

વિદ્યાસમાજ—વિદ્યાર્થીના સંબંધમાં સરકારે ધારણ કરેલી નવીન વિચિત્ર રાજ્યનીતિને લીધે વિદ્યાર્થી સમાજ મૃતપ્રાય દશામાં પડયું છે. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાર્થી સમાજ જેવું રાજકીય બાબત દૂર રાખી છે તેમાં આવતા અડક્યા છે. જ્યારે ચોરી છુપકીથી સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ રાજકીય મેળાવડામાં પહેલા કરતાં વધુ પ્રમાણમાં હાજર થાય છે, વિદ્યાર્થી પરના અઘટીત અંકુશનુ આવુંજ પરિણામ હોઇ શકે.

કરસુખ. વી. હોરા

વડોદરા.

શ્રી ચીમનાબાઇ સ્ત્રી સમાજ—થોડો સમય થયાં અઠવાડીઆમાં બે વખત—દર બુધવારે અને રવિવારે—મળે છે અહીંની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીની ફરતાં પુસ્તકાલયની શાખા તરફથી પુસ્તકોનો ઉપયોગ ઓઓ છૂટથી કરે છે. તે ઉપરાંત શ્રીમંત મહારાણી સાહેબ તરફથી વર્તમાનપત્રો, માસિકો આદિ વાંચવા મળે છે. તા ૩–૮–૧૭ ને રોજ રા ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ "સ્ત્રીઓ અને દેશસેવા" એ વિષય ઉપર મુદ્દાસર ભાષણ આપ્યું હતું.

સાહિત્ય સભા તરફથી તા. ૪–૮–૧૭ ને રોજ રા. પીનાકીપ્રસાદ દેસાઇએ "બાલકોને માટે સાહિત્ય" એ વિષય ઉપર ઠીક ભાષણ આપ્યું હતું. આપણી બાલસાહિત્યની અછત જણાવી હતી, અને કંઇક વ્યવહારૂ પગલાં લેવા સૂચના થઇ હતી વળી તા ૧૦–૮–૧૭ ને રોજ રા. જન્મશંકર બુચ (લલિત) એમણે શ્રીકૃષ્ણજયતિ નિમિત્ત "કૃષ્ણ કીર્તન" કર્યું હતું.

હિન્દી પ્રચારિણી સભા હાલમાં વધારે પ્રવૃત્ત થઇ છે, તા. ૧૧–૮–૧૭ ને રોજ એમના તરફથી રા શાંતિધર દેસાઇએ "શ્રીકૃષ્ણજીવન ઉપરથી ઉપજતા કેટલા કવિચારો" એ વિષય ઉપર હિંદીમા યોગ્ય વિવેચન કર્યું હતું વળી તા. ૨૯–૮–૧૭ ને રોજ એ સભા તરફથી રા. જગજીવનદાસ મોદીએ "ગુજરાતનું હિંદી સાહિત્ય" એ વિષય ઉપર મુદ્દાસર ભાષણ આપ્યું હતું.

શ્રી મહારાણી યુનીઅન ઘણે ઘણે વખતે જાગૃત થયું હતું, અને પરિણામે તા. ૧૧–૮–૧૭ ને રોજ મિસિસ વિદ્યાગૌરી નીલકંઠે "એથિકલ ટેસ્ટ" એ વિષય ઉપર અંગ્રેજીમા ભાષણ આપ્યુ હતું. અજાણતા સ્ત્રી સમાજની ઘણીખરી સ્ત્રીઓ એ વખતે હાજર હોવાથી સૌ વિદ્યાગૌરીએ પોતાના ભાષણનો ગુજરાતીમા ટુંક સાર આપ્યો હતો.

સ્ટુડન્ટ્સ યુનીઅન ઘણું ઉપયોગી કામ કરે છે. એ તરફથી તા ૧૨–૯–૧૭ ને રોજ પ્રો પી એ વાડીઆએ "હાલના યુદ્ધમા આપણે શા માટે ઉતર્યા છીએ" એ વિષય ઉપર ઘણુંજ ઉપયોગી અને રસિક ભાષણ આપ્યું હતું. શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે પણ તે વખતે અત્યંત બોધક ભાષણ આપ્યુ હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય વાંચન વર્ગ છેલ્લા ત્રણ માસથી દર રવિવારે મળે છે, દર વખતે સરાસરી ૪૦ થી ૫૦ રસિક શ્રોતાઓ હાજર રહે છે. હાલમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી રસમય ચુંટણી કરી રા કલ્યાણરાય જોશી વાંચન કરે છે એક બે અઠવાડીઆ પછી એક ગદ્યપુસ્તક અને એક પદ્યપુસ્તક નિયમિત રીતે વંચાશે. આ વર્ગનું ભવિષ્ય ઘણું જ આશાજનક છે.

વડોદરા સીટી ક્લબ ત્રણેક મહિના થયા અહીં જુબીલી બાગમાં ઉઘડી ; ધારાધોરણ વિગેરે નક્કી થયું છે. સભાસદો સારા સંખ્યામાં હાજર રહે છે.

શ્રી ચીમનાબાઇ ઉદ્યોગશાળા ઘણા જ સારા પાયા ઉપર ચાલે છે. કામ કરતી દરેક સ્ત્રીને સરાસરી માસિક દસથી અગીઆર રૂપીઆ પડે છે. આ પ્રવૃત્તિ અનેક સ્થળે ખોલવા લાયક છે. વિધવાઓ આવી સંસ્થાનો સારો લાભ લઈ શકે એમ છે.

કન્યા વિદ્યાલય અહીં ખોલવાની હિલચાલ થઈ રહી છે. આ વર્ષની આખર સુધીમાં કદાચ એ વિદ્યાલય શરૂ થાય એવી આશા રહે છે.

આયુર્વેદિક સભા ઘણું ઉપયોગી કામ કરે છે. ઘણો સમય થયાં ઉઘાડવામાં આવેલી આયુર્વેદિક ડિસ્પેન્સરી હવે ઘણા સારા પાયા ઉપર આવી ગઇ છે. એને અંગે એક આયુર્વેદિક શિક્ષણશાળા કાઢવાનો ઠરાવ સભા તરફથી હાલમાં થયો છે.

સેવામંડળ તરફથી તા. ૨૦-૮-૧૭ ને રોજ થિઑસૉફિકલ કેળવણી ટ્રસ્ટના સેક્રેટરી મી. અર્નેસ્ટ વુડે "આધુનિક કેળવણીનો આદર્શ" એ વિષય ઉપર અસરકારક ભાષણ અંગ્રેજીમાં આપ્યું હતું. વળી આ સંસ્થા તરફથી મહમ્મદવાડીમાં થોડો વખત થયાં એક નવી રાત્રિશાળા ખોલવામાં આવી છે, તેમ જ ત્યાં જ આગળ અખાડો ફરીથી શરૂ કરવામાં આવ્યો છે.

ભરત.

નોંધ.

જુલાઇ માસની આખરમાં ઑલ ઇન્ડિયા કૉંગ્રેસ કમિટી અને ઑલ ઇન્ડિયા મોસ્લેમ લીગની કાઉન્સીલના ઠરાવોમાં હિન્દના ક્ષુબ્ધ અને કકળતા છતાં દૃઢ અને નિશ્ચયવાન હૃદયનો ધ્વનિ સંભળાયો ત્યાર પછીના એક માસમાં એવા રાજકીય બનાવો બન્યા છે અને એવી રાજકીય ચળવળ થઇ છે કે જેથી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિમાં આપણે ઘણું અંતર સપાટાબંધ કાપી ગયા છીએ મિસિસ બેસન્ટના, અને તેમના સહાયકોના છુટકારા માટે તેમ જ સ્વરાજ્યની રાજનીતિની જાહેરાત માટે પોકાર કરવા મળેલી અનેક સભાઓ, સંયુક્ત પ્રાંત, મદ્રાસ, મધ્યપ્રાંત અને બિહારમાં ભરાયેલી અસામાન્ય પ્રાંતિક પરિષદો, ઑલ ઇન્ડિયા કૉન્ફરન્સના ઠરાવના જવાબમાં અનેક કૉંગ્રેસ કમિટીઓ અને હોમરૂલ લીગે પસાર કરેલા સત્યાગ્રહના ઠરાવો, હિન્દના રાજતંત્રમાં કરવા જોઇતા સુધારા વિષે લૉર્ડ આઇલીંગ્ટનનું—તા. ૧૨ મી ઑગસ્ટે પ્રસિદ્ધ થયેલું—ભાષણ, તા. ૧૭મી ઑગસ્ટે નામદાર આગાખાને પ્રકટ કરેલી શ્રીયુત ગોખલેની સુધારાની યોજના અને તા ૨૨ મીએ પ્રકટ થએલી હિન્દને આખરે સ્વરાજ્ય આપવાની અને હિન્દીવાનોને લશ્કરમાં અમલદારના કમીશન આપવાની મી મૉન્ટેગ્યુની જાહેરાત—આ બધું જે માસમાં બને તેમાં અનેક વર્ષોની રાજકીય જાગૃતિ સમાઇ ગઇ હોય એમ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. આમાથી સામાન્ય સભાઓ અને ઠરાવોને છોડી દઇને—જો કે તે સભાઓ અને ઠરાવો દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી અનેકાનેક સ્થળે થયાં છે એ ન્હાનીસૂની વાત તો નથી જ—બાકીની મુદ્દાની બાબતે મા ઉંડા ઉતરવા આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

લૉર્ડ આઇલીંગ્ટનનું ભાષણ.

આ ભાષણ વાંચતા તરત જ બે વસ્તુઓ આપણને અપમાનકારક અને રોષજનક લાગે છે. સામાન્ય રીતે લગભગ ત્રીશ વર્ષથી અને વિશેષે કરીને છેલ્લા દશકામા જે સ્વરાજ્યના વિષયે હિન્દના આગેવાનોનુ વધારેમાં વધારે ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને જે વિષે લડાઇ શરૂ થયા પછી ઘણી જ સબળ ચળવળ આ દેશમાં જામેલી છે તે વિષે ઇંગ્લાડના વડા પ્રધાન કે હિન્દી વજીર નહિ પણ હિન્દના ઉપ વજીર સરકારના વિચારોનો ઇશારો કરે એ કેવળ અસહ્ય છે. તેમ ઉપ વજીરે આ ભાષણ પાર્લામેન્ટમાં—અમીરોની સભામાં નહિ પણ ઑક્સફર્ડના વિદ્યાર્થીમંડળ આગળ કર્યું—જ્યારે વિદ્યાર્થીવર્ગને તો હિન્દના કેટલાક દુર્ભાગી ઇલાકાઓમાં રાજકીય સભાઓમા હાજર રહેવાનો પણ પ્રતિબંધ છે—એ પણ આપણી લાગણીને ઉશ્કેરે છે જો હિન્દના ગુંચવાડાભરેલા પ્રશ્નનું સમાધાન કરવાનો અને હિન્દના અસતોષને શાન્ત કરવાનો નિશ્ચય બ્રિટિશ સરકારે કર્યો હોય તો તેનો અમલ કરવાને પહેલા પગલા તરીકે આવું ભાષણ તો ન જ થવું જોઇતું હતું. હજી એ ક્યાં સુધી આપણી માતૃભૂમિના વંદનીય મસ્તક ઉપર આવાં અપમાન ચ્હડાવવામા આવશે અને તેના પુત્રોના આત્મબળ અને ગૌરવ તરફ આવી સંપૂર્ણ બેદરકારી દર્શાવવામાં આવશે! અમને જણાવતાં જરા પણ આનાકાની થતી નથી કે જ્યાં સુધી મોટામાં મોટા ઇંગ્રેજ અમલદારો તરફથી હિન્દ તરફ આવી અપમાનકારક વર્તણુક ચલાવવામા આવશે ત્યા સુધી—ગમે તેટલી મોટી પદવીઓ હિન્દીઓને આપવામા આવશે અને ગમે તેટલા હિન્દીઓને ધારાસભામાં દાખલ કરવામા આવશે તો પણ--હિન્દના આત્માને સતોષ થશે નહિ, કારણ કે સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન આર્થિક ઉન્નતિનો કે રાજકીય હકનો નથી પણ વસ્તુત: રાષ્ટ્રીય આત્મમાનનો જ છે.

આ ભાષણ કરનાર વ્યક્તિ અને તે સાંભળનાર શ્રોતાઓ વિષે આપણને જે ફરિયાદ છે તે કરતાં પણ વધારે સખત ફરિયાદ તે ભાષણના મુદ્દા સામે કરવાની છે. વડી ધારાસભાના ૧૯ સભાસદોએ સુધારાની જે યોજના સરકાર આગળ રજુ કરી છે તેના ઉપર બે ટીકાઓ લૉર્ડ આઇલીંગ્ટને કરી હતી. પ્રથમ તો તે યોજનાનુસાર ધારાસભાઓમાં પ્રજાએ ચુંટાએલા સભાસદોની સંખ્યા વધારવામાં આવે અને તે સભાઓને નાણા ઉપર હક પણ આપવામા આવે તો તેઓ જવાબદાર બન્યા શિવાય સત્તાવાન બને, કારણ કે એક કારોબારી મંડળ રાજીનામું આપે તો બીજુ મંડળ રચવાની જવાબદારી તેને શિરે રહે નહિ આનો ખરો અર્થ એ જ છે કે આપણા પ્રતિનિધિઓએ પૂરેપૂરૂ સ્વરાજ્ય—જેમાં કારોબારી મંડળ ધારાસભાને પૂરેપૂરૂં જવાબદાર હોય તે—નથી માગ્યું; પરંતુ તેના એક હિસ્સાની જ માંગણી કરી છે. પણ જો આપણે તેવા સુધારાની માગણી કરી હોત તો આપણે આ નામદારની બીજી ટીકાના ખરેખરા ભોગ બનત. કારણ કે તે ટીકાનો ભાવાર્થ એ છે કે "અમલદાર મંડળની એકહથ્થુ સત્તાથી ચાલતા રાજતંત્રને ફેરવીને એક રાતમાં (પ્રાંતિક) સ્વરાજ્યની વધુ સત્તાવાન સંસ્થાઓ સ્થાપી શકાય નહિ"—અર્થાત

હાલની સ્થિતિમાંથી એક છલંગે સ્વરાજ્ય મેળવી શકાય નહિ પરંતુ આ સત્ય સમજીને જ ૧૯ સભાસદોએ પોતાની યોજના ઘડી છે અને છતા પણ હમેશની માફક "મુસાફરી ઘણી લાંબી અને મુશ્કેલીભરેલી નીવડે" અને "એક મોટું પગલું ભરવાથી જે હાનિ ઉત્પન્ન થાય તેની અવગણના થઇ શકે નહિ," વગેરે ડોહડહાપણના ઉદ્ગારો કાઢવાની તેમને જરૂર લાગી હતી.

હિન્દમાં બ્રિટીશ રાજ્યનો અંતિમ હેતુ સામ્રાજ્યમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાનો છે, એવો મુદ્દો જાણે તેઓ નામદાર સ્વીકારતા હોય એમ લાગે છે—જો કે રૂમના ભાષણમાં તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ જોવામાં આવતો નથી જે દિશાઓમાં પ્રયાણ કરીને હિન્દ સ્વરાજ્ય મેળવી શકે, તે તેમના કહેવા મુજબ ત્રણ છે.—

(૧) "સ્થાનિક બાબતોનો વહીવટ કરવાની અને અમુક મર્યાદાઓમાં કર નાખવાની સત્તા મ્યુનિસિપાલીટીઓને આપવી જોઇએ"—આ શબ્દોનો અર્થ સમજવો ખરેખર ઘણો કઠિન છે આવી સત્તાઓ હાલ પણ આ મંડળો ભોગવે છે અને જો કે તેમાં વધારો કરવાને અવકાશ છે તો પણ તેમાં અને લોકલ બોર્ડમાં જે ખરેખરા સુધારા આવશ્યક છે તે તો તે બન્નેને અમલદારી તત્ત્વ અને અંકુશમાંથી મુક્ત કરી તેમને ખરેખરી પ્રજાકીય સંસ્થા બનાવવાના જ છે. સ્વરાજ્યના પ્રશ્નનો ઉકેલ કરતાં આ નામદાર ઉમરાવ સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ વધારવાની તો વાત જ વીસરી ગયા!

(૨) જો સ્થાનિક મંડળો વિષે માત્ર નજીવા સુધારા જ સૂચવવામાં આવ્યા છે તો પ્રાંતિક સરકાર વિષે તેમની કેટલીક દરખાસ્ત વધીવટી અને કેટલીક ઘણી જ કઢંગી છે એમ કહ્યા શિવાય ચાલતું નથી. પ્રાંતિક સરકાર વધારે સ્વતંત્ર બની પોતાને અનુકૂલ માર્ગે વિકાસ પામે એ સિદ્ધાંત તો સામાન્ય થઇ ગયો છે આ માટે પોલીસ, કેળવણી, જંગલ ખાતું, બાંધકામ, હુન્નરઉદ્યોગ વગેરે ખાતાં ઉપર સંપૂર્ણ સત્તા પ્રાંતિક સરકારને સોંપવી જોઇએ એ પણ આપણે કબૂલ કરીશું ઉપરાંત કર નાખવાની વધારે વિશાળ સત્તાઓ અને અમુક રકમ પરની વધારાની શીલક વાપરવાનો અધિકાર પ્રાંતિક સરકારને આપવા જોઇએ એ સિદ્ધાંતો પણ આપણે માન્ય કરીશું. પરંતુ આની સાથે પ્રાંતિક અને વડી સરકારના અંદાજપત્રના આંકડા જુદા પાડવા જોઇએ અને પોતાનાં હસ્તક રહેતાં નાણાં હિન્દી સરકાર કે હિન્દી વજીરને પૂછ્યા સિવાય ખર્ચવાની ભરપૂર સત્તાઓ પ્રાંતિક સરકારને આપવી જોઇએ—આ અતિ આવશ્યક સુધારાઓ વિષે આ નામદાર એક અક્ષર પણ બોલ્યા હોય એમ જણાતું નથી આવી રીતે પ્રાંતિક સરકારને વધારે સત્તાવાન બનાવવાને જે દરખાસ્તો તેઓ અને આપણે કરીયે છીએ તે એક જ શરતે આપણને કબૂલ હોઇ શકે—કે તે સરકાર પ્રજાને—ધારાસભામાં વિરાજતા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને વધારે જવાબદાર થવી જોઇએ આ હેતુની સિદ્ધિ માટે કોંગ્રેસની યોજનામાં અને લૉર્ડ આઇલીંગ્ટનના ભાષણમાં જે મુદ્દાઓ સમાએલા છે, તે આપણે સરખાવીશું.

(૩) ધારાસભાના ⅘ ભાગના સભાસદો પ્રજાના મતથી ચુંટાવા જોઇએ એવી માગણી કોંગ્રેસની યોજનામાં કરવામાં આવી છે. સુધરેલા દેશોની પાર્લામેન્ટના પ્રજાકીય

મડળના બધા સભાસદો પ્રજા જ નીમે છે અને પ્રજાનો આ હક તેને આખા રાજતંત્ર ઉપર અસરકારક અંકુશ આપે છે તો આપણે તો વિનયી થઇને ⅘ ભાગના સભાસદો ચુંટવાનો હક રજુ કરીએ એ કંઇ વધારે પડતું નથી. પણ ઉપ.વજીરના ભાષણમા ધારાસભાના આ સુધારા વિષે સ્પષ્ટ નિર્દેશ જણાતો નથી; જો કે તેમનાં વાકયો એમ માનવાને કારણ આપે છે કે ધારાસભામા પ્રજાકીય સભાસદોનું પ્રમાણ તેઓ વધારવા ઇચ્છે છે—કેટલું પ્રમાણ તેમને યોગ્ય લાગે છે એ તો જરા પણ સમજાતું નથી જે વિષયમાં આપણો ખાસ આગ્રહ તે વિષે જ તેમનું શરમજનક મૌન!

(ખ) ઉપર સૂચવ્યા મુજબ ધારાસભાઓ પ્રજાકીય થવી જોઇયે તેમ બીજી પાસ તેને કર અને ખર્ચના—આવક જાવકના અદાજપત્ર ઉપર મત આપી તેને પસાર કરવાની, સુધારવાની કે રદ કરવાની સત્તા ધારાસભાઓને મળવી જોઇએ અને ધારાસભામા પસાર થએલા ઠરાવો—તેને ગવર્નર સાહેબ નામંજુર કરે નહિ તો—સરકારને બધનકર્તા ગણવા જોઈએ એવી માગણી કૅાંગ્રેસની યોજનામાં કરવામાં આવી છે ધારાસભા પૂરેપૂરી પ્રજાકીય બને અને છતાં હાલની માફક સત્તાહીન રહે—નિરર્થક ચર્ચાઓનું જ સ્થાન રહે—તો રાજતંત્ર ઉપર કંઇ પણ સત્તા આપણને ન મળે. અને છતાં ધારાસભાની સત્તા વિષે લૅાર્ડ આઇલીંગટનના ભાષણમાં આટલું જ નજરે પડે છે કે: "અમલદારોની સત્તામાથી છોડવીને સરકારની સાથે સહકાર કરતા (ધારાસભાના) ચુંટાએલ પ્રતિનિધિઓના પ્રજાકીય—અંકુશમા જાહેર વહીવટનાં કેટલાંક ચોકકસ ક્ષેત્રો સોંપવા જોઇએ" અને "ધારાસભાના મતને માન આપીને સરકાર પોતાની કોઇ વિષય સંબંધી રાજનીતિમા ફેરફાર કરે તો પરિણામ માટે ધારાસભા જવાબદાર ગણાવી જોઇએ." તારના આવા ગુંચવાડાભરેલા શબ્દો ઉપરથી લાર્ડ આઇલીંગ્ટનની સાંગોપાંગ યોજના સમજવી મુશ્કેલ છે, પણ આ વાકયો ઉપરથી એમ સમજવામાં તો ભાગ્યે જ બહુ ભૂલ થવાનો સભવ રહે છે કે ધારાસભાના ચુંટાએલા સભાસદોને કેટલાંક ખાતાં ઉપર સીધી વહીવટી સત્તા આપવાનો અને પરિણામે તે વહીવટના પરિણામ માટે તેમને સીધી રીતે જવાબદાર બનાવવાનો આ નામદારનો આશય છે. જો તેમ હોય તો તેમની દરખાસ્ત ખરેખર અસાધારણ અને કઢંગી છે એમ કહ્યા શિવાય ચાલતુ નથી. ઈંગ્લાંડમાં અને બીજા દેશોમા પ્રધાનો-કારોબારી મડળના સભાસદો પાર્લામેન્ટને જવાબદાર હોય છે અને એક પ્રધાનમડળ રાજીનામુ આપે ત્યારે બીજુ પ્રધાનમંડળ પાર્લામેન્ટમાંથી જ રચી શકાતું હોવાથી એક રીતે પાર્લામેન્ટ ઉપર આખા રાજતંત્રની અંતિમ જવાબદારી છે એમ કહી શકાય. પણ અમુક ચોક્કસ ખાતાના વહીવટ માટે પાર્લામેન્ટ પ્રધાનોની મારફત જ જવાબદાર હોય છે-અથવા બીજી રીતે કહીએ તો તે વહીવટ માટે પ્રધાનો પાર્લામેન્ટને જવાબદાર હોય છે. પરંતુ પાર્લામેન્ટ સીધી રીતે અમુક ખાતા માટે કોઈ પણ દેશમા જવાબદાર હોય એવું જાણવામાં નથી. આમ પ્રજાકીય સભાસદોની વહીવટી શક્તિની કસોટી કરવાની ઉતાવળીઆ અભિલાષાથી આ નામદારે આવી કઢંગી દરખાસ્ત કરી છે, તો બીજી

પાસ કૅ ગ્રેસની યોજનામાં સૂચવેલી 'સત્તાઓ ધારાસભાને આપવાનો રહેજ પણ ઇરાદો તેમણે દર્શાવ્યો નથી

(૧) પ્રાંતિક કારોબારી સભામાં ૧/૨ ભાગના સભાસદો હિન્દીઓ હોવા જોઇએ અને તેઓ ધારાસભાના ચુંટાએલા સભાસદો તરફથી પસંદ થવા જોઇએ એવી કૉંગ્રેસની માગણી છે લૉર્ડ આઇલીંગ્ટન પણ એવી દરખાસ્ત મૂકે છે કે પ્રાંતની કારોબારી સભામા હાલના ત્રણને બદલે ચાર સભાસદો હોવા જોઇએ અને તેમાંના બે હિન્દીઓ હોવા જોઇએ પણ હિન્દી સભાસદો ધારાસભાના સભ્યો તરફથી નહિ પણ સરકાર તરફથી જ નીમવા જોઇએ એમ કહેવાનો તેમનો ભાવાર્થ છે. કારોબારી સભાના સભાસદોની ચૂંટણીના સિદ્ધાંત સામે કેટલાક તરફથી વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે, પણ કારોબારી મંડલને થોડે અંશે પણ જવાબદાર કરવાની વધારે સારી ઘટના આપણને જડી નથી ત્યાં સુધી કૉંગ્રેસની માગણીને જ વળગી રહેવાને આપણે બંધાએલા છીએ.

(૩) લશ્કર, પરદેશીય રાજનીતિ, રેલ્વે વગેરે વ્યવહારનાં સાધનો, જકાત, નાણા અને સીક્કાનાં જે ખાતાં સાથે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય વધારે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે તેના ઉપર હિન્દી સરકારનો અંકુશ કાયમ રહેવો જોઇએ એવો લૉર્ડ આઇલીંગ્ટનનો મત છે અને તેની સાથે આપણને કંઇ તકરાર નથી. તેઓ વધારામાં જણાવે છે કે, પ્રાંતિક સરકાર અને ધારાસભાના સંબંધમા જે અધકચરા સુધારા સૂચવવામાં આવ્યા છે તેવા જ સુધારા વડી સરકાર અને ધારાસભામા યોજવા જોઇએ અને તે પણ ઘણી વધારે સાવચેતીથી અને પ્રાંતિક રાજતંત્રમાં તે સફલ થએલા માલૂમ પડે ત્યાર પછી!

પ્રાંતિક અને વડી કારોબારી સરકાર અને તેમની સાથે સંકળાએલી ધારાસભાઓ વચ્ચે સબંધ તો હાલના જેવો જ હોવો જોઇએ એવો ધ્વનિ નામદાર અમીરના ભાષણમાં રહેલો છે અને હિન્દી વજીરની સત્તા વિષે જે પ્રશ્ન આથી પણ વધારે— કદાચ વધારેમાં વધારે—અગત્યનો છે તે વિષે તો મૌન ધારવાનું જ તેમણે યોગ્ય ધાર્યું છે. કૉંગ્રેસની માગણી પ્રમાણે તો હિન્દી વજીરની હાલની વિશાળ સત્તાઓ કાપીને તે સંસ્થાનોના મંત્રીના જેટલીજ રાખવી જોઇએ—અર્થાત્ હિન્દી અને પ્રાંતિક સરકારને ઘણી જ વધારે સ્વતંત્ર બનાવી સામ્રાજ્યને લગતા પ્રશ્નોમાં જ તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાનો અધિકાર હિન્દી વજીરને હોવો જોઇએ. આથી ઉલટું, પ્રાંતિક સરકાર હિન્દી સરકારના અંકુશમાથી મુક્ત થતાં હિન્દી વજીર સાથે સીધો સંબંધ રાખી શકે—એવુ જે સૂચન લૉર્ડ આઇલીંગ્ટને કર્યું છે તે તો હિન્દી વજીરની સત્તા કાયમ રાખવાનો તેમનો ઇરાદો જણાવે છે.

આમ સ્થાનિક મંડલોમાં અને વિશેષે કરીને પ્રાંતિક રાજતંત્રમા કરવા જોઇતા સુધારા વિષે જ લૉર્ડ આઇલીંગ્ટને થોડા ઇશારા કર્યા છે અને તે પણ પ્રમાણમાં કેવા ગૌણ પ્રકારના અને વહીવટી છે—ઘણે અંશે હાલના જ ધોરણે રચાએલી

સરકારની સત્તા વધારવા માટે જ જરૂરી ગણાયા છે એ આપણે જોયું. બીજી પાસ સ્થાનિક અને પ્રાંતિક સરકારમાં પ્રજાકીય તત્ત્વ વધારવાની—તેના ઉપર પ્રજાની અસરકારક સત્તા જમાવવાની ભાગ્યે જ કંઇ સૂચનાઓ જણાય છે આવા સુધારા અમલમાં મૂકવામાં આવે તો કદાચ લાભ કરતાં હાનિ વધારે થાય કારણ કે બ્રિટિશ અમલદાર વર્ગ વધારે સત્તાવાન થાય છતાં પ્રજાને જવાબદાર ન થાય તો હાલની બિન જવાબદાર રાજનીતિના અનિષ્ટ પરિણામો ઘણાં જ વધી પડે

જે વખતે હિન્દ વિગ્રહમાં લાખો માણસો અને કરોડો રૂપીઆનો ભોગ આપી રહ્યું છે અને સ્વરાજ્યની વેગભરી હી લચાલથી ખળભળી રહ્યું છે તે વખતે હિન્દી ઉપવઝીર ઑક્સફર્ડના વિદ્યાર્થીઓ આગળ હિન્દી સુધારા વિષે આવું નિઃસત્વ ભાષણ કરે એથી અસંતોષ ઘટવાને બદલે વધે એમા શી નવાઇ

શ્રીયુત ગોખલેની યોજના.

લૉર્ડ આઇલીંગ્ટનનું ભાષણ થયા પછી લગભગ એક અઠવાડીયામાં નામદાર આગાખાને શ્રીયુત ગોખલેએ તૈયાર કરેલી સુધારાની યોજના બહાર પાડી છે—જે તેમણે પોતાના અવસાન પહેલા થોડા દિવસ ઉપર તૈયાર કરી હતી આ યોજના કૅંગ્રેસની યોજના કરતા ઘણી પછાત છે અને તે લગભગ અઢી વર્ષ ઉપર રચવામાં આવી હતી એ એ વાતો ધ્યાનમા લઇશું તો તે જોઇને આશ્ચર્ય પણ નહિ પામીએ અને તેનો બહુ ઉંડો અભ્યાસ કરવનું પણ યોગ્ય નહિ ધારીએ ઉપરાંત ઑ. મી શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રીએ જણાવ્યું છે કે, લગભગ લડાઇની શરૂઆતમાં જ સરકાર હિન્દી પ્રજા તરફ ઉપકારના ઉમળકાને વશ થઇને હિન્દના રાજતંત્રમા કેવા સુધારા કરે તો પ્રજા સંતોષ પામે અને યુદ્ધમા સંપૂર્ણ મનથી સહકાર કરે—એવા મુદ્દાના એક ઉંચા અંગ્રેજ અમલદારના પ્રશ્નના જવાબમાં જ શ્રી. ગોખલેએ આ યોજના ઘડી હતી, બ્રિટન પાસે હિન્દે કેવા સુધારાની માગણી કરવી જોઇએ—એ પ્રશ્નનો જવાબ આ યોજનામા નથી અથી જો કે ઈંગ્રેજ રાજપુરૂષો અને પત્રકારો કૅંગ્રેસની યોજનાની સાહસિકતા અને અવ્યાવહારિકતા સિદ્ધ કરવાને આ યોજનાનો ઉપયોગ કરશે તો પણ આપણે તો તેનાથી જરા પણ ગભરાટ કે ચિંતામાં પડવાનું નથી. મી. લૉઇડ જ્યોર્જે હમણા જ કહ્યુ છે, તે પ્રમાણે દુનીઆ ક્વચિત વર્ષો સુધી ઘણી જ મંદગતિથી ચાલે છે તો ક્વચિત જુજ સમયમાં તે વીજળીક ત્વરાથી આગળ ધસે છે; અને ગયા બે વર્ષમાં બનેલા બનાવોમાથી થોડાનું પણ જેઓ રહસ્ય સમજ્યા હશે તેમને તો શ્રી. ગોખલે માટે પોતાની પૂજ્યબુદ્ધિ જરા પણ ઓછી કર્યા શિવાય તેમની યોજનાની લગભગ પૂરી અવગણના કરવામા કંઇ મુશ્કેલી પડશે નહિ.

ઉપરના લખાણનો એવો અર્થ નથી કે શ્રી ગોખલેની યોજનામાં કંઇ સદંશ નથી. તેમણે સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને પ્રાંતિક સરકારને વધારે સ્વતંત્ર, સત્તાવાન અને પ્રજાકીય બનાવવાના મુદ્દા ઉપર ભાર મૂકયો છે અને હિન્દી સરકાર અને હિન્દી વઝીરના સંબંધમાં લગભગ કંઇ જ સુધારા સૂચવ્યા નથી પ્રાંતિક ધારાસભામા ઓછામાં

ઓછા ½ ભાગના સભાસદો ચુંટાએલા હોવા જોઇએ અને તે ધારાસભાને અંદાજપત્રમા સુધારા કરવાનો અને ઠરાવો પસાર કરી કોઇ વિષયમા પોતાની રાજનીતિમા ફેરફાર કરવાની સરકારને ફરજ પાડવાનો અધિકાર જે હોવો જોઇએ એમ શ્રી. ગોખલેએ સૂચવ્યું છે. છતા બ્રિટિશ આમની સભાની માફક આખુ અંદાજપત્ર મંજુર કે નામંજુર કરવાની સત્તા ધારાસભાને આપવાની ભલામણ તેમણે કરી નથી. પ્રાંતિક કારોબારી સભામાં ત્રણને બદલે છ સભાસદો હોવા જોઇએ અને તેમાના અડધા ભાગના--૩ સભાસદો હિન્દી હોવા જોઇએ એમ તેમણે સૂચવ્યું છે પણ તે ધારાસભાના ચુટાએલા સભાસદો તરફથી પસંદ થવા જોઇએ એવી માગણી તેમણે કરી નથી. ઉપરાંત કેટલીક વહીવટી અને વ્યાવહારિક સૂચનાઓ તેમણે કરી છે તે ઉંડા વિચારને યોગ્ય છે. આમ જો કે શ્રી. ગોખલેની યોજના કંઇ કેવળ અવગણનાને યોગ્ય નથી-આવા મહાન દેશભકતે લખેલો એક અક્ષર પણ નકામો હોઇ શકે જ નહિ--તો પણ તે ઉપર પૂરેપૂરો વિચાર કરીને પણ તેને હાલના કાલ માટે અયોગ્ય ગણી નિશ્ચિન્તપણે કૉંગ્રેસની યોજના માટે આગ્રહી રહેવામા આપણે જરા પણ આનાકાની હોવી જોઇએ નહિ

મી. મોન્ટેગ્યુનું મંગલાચરણ.

મેસોપોટેમીઆ કમીશનના રીપોર્ટ ઉપર ચર્ચા કરતા જે હિંમતભર્યું અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિયુક્ત ભાષણ મી. મોન્ટેગ્યુએ કર્યું હતું તેના રણકારા આપણા કાનમાં વાગતા હતા એટલામા તો મી. ચેમ્બર્લેનનું રાજીનામું અપાતા, તેમને હિન્દી વજીરની પદવી આપવામા આવી; અને પહેલાં કરેલા ભાષણમા દર્શાવેલા વિચારોમાં પોતાની મક્કમ શ્રદ્ધા ફરીથી તેમણે પોતાને મત આપનાર ઉદારચિત્ત ઇંગ્રેજો આગળ દર્શાવી તે પછી થોડા જ વખતમાં હિન્દ-સ્વરાજ્ય વિષે બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિ તેમણે આમની સભામાં જે શબ્દોમા જણાવી છે તેમા નીચેના મુદ્દા સમાએલા છે —

(૧) "હિન્દી સરકાર સાથે એકમત થઇને બ્રિટિશ સરકાર, હિન્દના વહીવટની દરેક શાખામાં હિન્દીઓને વધારે અંશે જોડવાની અને બ્રિટિશ સલ્તનતના એક ભાગ તરીકે હિન્દમાં જવાબદાર સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના અંતિમ હેતુથી સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓનો ક્રમશઃ વિકાસ કરવાની રાજનીતિ સ્વીકારે છે."

અહીંઆ હિન્દને સ્વરાજ્ય આપવાનો અંતિમ હેતુ પહેલીજ વાર સુસ્પષ્ટ રીતે જણાવવામા આવ્યો છે અને તે ઘણા સંતોષની બીના છે. પરંતુ તેની સાથે એમ પણ કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે આની પહેલાંના જાહેરનામાના વચનો અને ઠરાવોની જે અવગણના અનેક વિષયમા કરવામા આવી છે, તે આપણા ઉત્સાહના ઉભળકાને ઉછળ્યા પહેલા જ દાબી દે છે ઉપરાંત સ્વરાજ્યની ચળવળ લગભગ ત્રણ વર્ષ વેગભર ચલ્યા પછી આટલું મોટું આ જાહેરનામું પ્રકટ થયું છે અને તેથી તેની જે શાંતિકારક અસર થવી જોઇએ તે થઇ શકશે નહિ ઉલટું લડાઇ શરૂ થતામાં જ કેટલાક રાજપુરૂષોના અભિપ્રાય અનુસાર આટલાં પણ ઉદાર વચનો કહેવામા આવ્યાં હોત તો હિન્દી પ્રજા ઉપર ઘણી જાદુઇ અસર થાત એ નિઃશંક છે.

(૨) "તેમણે (બ્રિટિશ અને હિન્દી સરકારે) એવો નિર્ણય કર્યો છે કે આ (સ્વરાજ્યની) દિશામાં સંગીન પગલાં અને તેટલાં સત્વર લેવાં જોઈએ" સ્વરાજ્ય આપવાના અંતિમ હેતુના નિર્દેશ કરતાં તેનો સારો હિસ્સો આપવાનો નિર્ણય ખરેખર વધારે આવકારદાયક છે. અને છતા અમારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે સરકારની છેલ્લાં બે વર્ષની રાજનીતિથી આપણને તેમને વિષે એટલી અવિશ્વાસની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ છે કે જેથી આ વચન પણ શાંતિ આપી શકતુ નથી; કારણ કે તે હિસ્સા તરીકે લૉર્ડ આઇલીંગ્ટને સૂચવેલા—અથવા બીજા તેવા જ સુધારા આપણને આપવામા આવશે એવી મજબૂત શંકા આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ જાહેરનામુ પ્રગટ થતા પહેલા થોડાંજ દિવસ ઉપર પોતાના શિથિલ ભાષણમાં કેટલાક નિર્માલ્ય સુધારાઓ સૂચવીને લૉર્ડ આઇલીંગ્ટને તે જાહેરનામાની કિંમતમાં ઘટાડો કર્યો છે—*બ્રિટિશ રાજનીતિના* ઉગતા ઉજાસ ઉપર ઘેરી છાયા નાખી છે.

(૩) "નામદાર શહેનશાહની સંમતિથી બ્રિટિશ સરકારે એવો ઠરાવ કર્યો છે કે નામદાર વાઇસરોય અને હિન્દી સરકાર સાથે આ વિષયની મસલત કરવા માટે, નામદાર વાઇસરોયની સાથે રહીને સ્થાનિક સરકારોના મત ઉપર વિચાર કરવા માટે અને પ્રતિનિધિ રૂપ મંડળોની અને બીજાઓની સૂચના તેમની સાથે રહીને ધ્યાનમાં લેવા માટે હિન્દુસ્તાન આવવાનું નામદાર વાઇસરોયનું આમ ત્રણ મારે સ્વીકારવું જોઇએ" બ્રિટિશ સરકારનો અને હિન્દી વજીરનો આ અસાધારણ નિર્ણય ખરેખર હિન્દના રાજકીય સુધારા વિષે તેમની માનસિક ગંભીરતા સૂચવે છે. હાલના દારુણ વિગ્રહને અંગે તેમ જ મુસાફરીના જોખમને લીધે હિન્દુસ્થાન ન આવવાનો નિર્ણય મી૦ મૉન્ટેગ્યુને ઘણોજ સુલભ થઇ પડયો હોત. પરંતુ જે બહાદુરીથી અને હિન્દી રાજયતંત્રમા સુધારા કરવાની તીવ્ર લાગણીથી તેમણે મેસોપોટેમીઆ કમીશનના રીપોર્ટ વિષે ભાષણ કર્યુ હતુ તે સદ્ગુણોએ જ તેમને આ અસાધારણ પગલું લેવા પ્રેર્યા છે. આ જાહેરનામાના ઉપર ગણાવેલા બે મુદ્દા કરતાં પણ આ પગલાથી ઘણી જ વધારે અસર હિન્દી પ્રજાના અને આગેવાનોના મન ઉપર થઇ છે એ નિ:શંક છે અને આપણે એટલુ જ ઇચ્છીશું કે ન્હાના મ્હોટા અમલદારોનો કોટ તેમની આસપાસ હિન્દમા રચાશે તેની પાર ગ્હેલા ૩૩ કરોડ હિન્દીઓના કકળતા અને ઉઘડતી આશાઓથી ઉછળતા હૃદયના ધબકારા તેઓ સાંભળશે, તેમ એ દુર્ભેદ્ય દીવાલને વીંધીને આપણા હક-લેટ-માગણીઓનો બુલંદ સુર તેમને સંભળાવીશુ તો જ આપણે સ્વરાજ્ય માટે લાયક ગણાઇશું.

(૪) "પ્રગતિના દરેક પગલાનો નિશ્ચય કરવાનો હક તો બ્રિટિશ સરકાર અને હિન્દી સરકારને જ છે, કારણ કે હિન્દીઓના હિત અને ઉન્નતિની જવાબદારી તેમને શિર રહેલી છે—અને જાહેર સેવાની નવી તકો જેમના આગળ ઉઘાડવામાં આવશે તેમના તરફથી મળતા સહકારથી અને તેમની (પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની) જવાબદારીની બુદ્ધિ ઉપર જેટલો વિશ્વાસ મૂકી શકાય તે ઉપરથી આ બન્ને સરકાર પોતાના કાર્યમાં દોરાશે"

આ જાહેરનામાનું આ વધારેમાં વધારે દુર્ભાગી વાક્ય છે અને તે ઉપરના ત્રણે મુદ્દા ઉપર પાણી ફેરવતું હોય એમ લાગે છે. હિન્દનું ભાગ્ય રચવાની સત્તા બ્રિટિશ સરકારને અને હિન્દી સરકારને--કેમ જાણે હિન્દી પ્રજાને અને તેમના પ્રતિનિધિ રૂપ કોંગ્રેસ, મોસ્લેમ લીગ, હોમ રૂલ લીગ વગેરે સંસ્થાઓને તો આ વિષય સાથે કંઇ સબંધ જ ન હોય! જો નામદાર વાઇસરોય અને હિન્દી વજીર વચ્ચે મસલત કરીને જ આ સવાલનો નીવેડો આણવાનો હોય તો મી મૉન્ટેગ્યુ શા માટે હિન્દુસ્થાન આવે છે? તેઓ લાંબા લાંબા ખરડા એક બીજાને મોકલી વિચારોની આપલે કરી શકત અને તેઓ ખાનગી પત્ર વ્યવહારથી ૩૩ કરોડ માણસોના નશીબ સુધારી કે બગાડી શકત ઉપરના વાક્યમાં તો એમ જણાવ્યું છે કે હિન્દી વજીર હિન્દી પ્રતિનિધિઓની સૂચનાઓ પણ સાંભળશે; તો પછી આ વાક્યમાં એ ૨૮ પ્રજા અભિપ્રાયને જરા પણ સ્થાન કેમ ન આપી શકયું? હશે. હાલના બ્રિટિશ પ્રધાન મંડલમાં લૉર્ડ કર્ઝન અને લાર્ડ મીલનર જેવા મગરૂર અમીરો છે, તો પછી હિન્દમાં ઉછળતા તોફાનને શાંત કરવાને જે જાહેરનામું લખવામા આવ્યુ તેના શુભ હેતુને કલંક લગાડે એવું વાકય પણ તેમાં મૂકવામા આવે એ સ્વાભાવિક છે ઉપરાંત લૉર્ડ આઇલીંગ્ટનના ભાષણની મારફત હિન્દીઓની શકિતની પહેલેથી કસોટી કરવાની ઉતાવળ આ વાકયમાં પણ નજરે પડે છે અને તેથી હિન્દીઓને સ્વાભાવિક રીતે એમ લાગે કે ખુદ બ્રિટિશ સરકાર તરફથી હિન્દી પ્રધાને જે વચનો પ્રકટ કર્યાં છે તેમા કંઇક આપણા ચિંતાતુર અને ગરમ દિલને શાંત કરવાનો તો કઇંક આપણી ઉછળતી છાતી ઉપર પ્રહાર કરવાનો પણ હેતુ રહેલો છે.

સત્યાગ્રહની ચળવળ.

ગયા માસમા જણાવવામાં આવ્યુ હતું તે પ્રમાણે ઑલ ઇન્ડીઆ કૉંગ્રેસ કમીટી અને ઑલ ઇન્ડીઆ મુસ્લીમ લીગની કાઉન્સીલની સભાએ એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે સત્યાગ્રહ (passive resitsance) ના સિદ્ધાંત અને અમલ વિષે વિચાર કરી છ અઠવાડીઆમા પ્રાંતિક કૉંગ્રેસ કમીટીઓએ પોતાના અભિપ્રાય મોકલી આપવા એ તો જાણીતું જ છે કે આ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો તે પહેલા મિસિસ બેસન્ટને છોડાવવાને માટે સત્યાગ્રહ કરવાનો વિચાર મુંબાઇ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં ખાનગી રીતે ફેલાયો હતો અને તેથી જ આ ઠાવકા મંડળને ઘણા વિરોધની સામે પણ આ ઠરાવ પસાર કરવાની જરૂર પડી હતી જે વિચાર અનેક છુટાં છવાયા ઉત્સાહી મંડલમાં જાગૃત થયો હતો તેને દર્શાવવાની તક આ ઠરાવે આપી, અને ગયા માસમાં આખા દેશની જુદી જુદી કૉંગ્રેસ કમીટીઓએ અને હોમરૂલ લીગે પ્રાંતિક કૉંગ્રેસ કમીટીઓએ અને પ્રાંતિક પરિષદોએ સત્યાગ્રહની લડત કરવાનો જે નિશ્ચય દર્શાવ્યો હતો તે જેટલો અસાધારણ હતો તેટલોજ દેશની રાજકીય પ્રગતિનો સૂચક હતો. સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાન્ત સામાન્ય રીતે સ્વીકારવાનો અને તે અનુસાર સુવ્યવસ્થિત લડત કરવાનો ઠરાવ કેટલાંક મંડળોએ પસાર કર્યા હતા તો મદ્રાસની પ્રાંતિક કૉંગ્રેસ કમીટીએ અને પછી ત્યાંની જ પ્રાંતિક પરિષદે એવો વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો

હુકો કે સ્વરાજ્યની હીલચાલને અંગે ભરાની સભાઓ કે સ્થાતા સરઘસ બંધ કરવાના, કોઇ વ્યક્તિને નજરકેદ કે તેનો બહિષ્કાર કરવાના કે એવા જ બીજા જે હુકમો પસાર કરવામાં આવે તેનો ભંગ કરી સત્યાગ્રહ કરવો જોઇએ; અને જો કે સત્યાગ્રહ વિષે બીજા ઘણા ઠરાવોની ભાષા ઘણી વધારે વિશાલ છે તો પણ સ્વરાજ્યની ચળવળ ચાલુ રાખવાના સબંધમાં જ તેનો અમલ કરવાનો હેતુ સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે જે વખતે વર્તમાનપત્રોના જામીન લઇને અને વ્યક્તિઓને નજરકેદ કરીને સરકારે જાણતાની રાજનીતિ નિષ્ઠુરપણે અમલમાં મૂકવા માડી છે તે વખતે આપણો આશ્રય, ભાષણો કરવાની અને ઠરાવો પસાર કરવાની આપણી સ્વતંત્રતા ઉપર જ રહેલો છે; માટે આપણી સ્વતંત્રતાના આ છેલ્લામાં છેલ્લા અને વધારેમા વધારે પવિત્ર કિલ્લા ઉપર હુમલો થાય ત્યારે તો તેની સામે થઇને તેથી જે દુ:ખ આવી પડે તે સહેવાને આપણે તૈયાર થવુ જ જોઇએ. કાયદેસર હીલચાલના સબધમા સત્યાગ્રહ કરવો એ આ અતિમ સાધનનો નરમાં નરમ ઉપયોગ છે--કોઇક તો કદાચ એમ પણ કહે કે તેને સત્યાગ્રહ ભાગ્યે જ કહી શકાય. આથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે સત્યાગ્રહના ઉગતા ઉત્સાહમા મિસિસ બેસન્ટને છોડાવવાને સત્યાગ્રહની કોઇ ખાસ યુક્તિની ભલામણ કરવામા આવી ન હતી પણ હોમરૂલ લીગના કેન્દ્રસ્થાનમા—મદ્રાસમા સ્વતત્ર નાગરિકના પ્રાથમિક હકના રક્ષણ અર્થે જ આ લડત કરવાનો ઠરાવ કરવામા આવ્યો હતો

મદ્રાસની પ્રાંતિક કૉંગ્રેસ કમીટીએ ઉપર પ્રમાણે ઠરાવ પસાર કર્યો તે પછી આશરે એક અઠવાડિયામા મી. મૉન્ટેગ્યુનું ઉપરનુ જાહેરનામું પ્રકટ થયું અને તેથી કેટલાંક આગેવાનો અને મંડળો ઉપર વિલક્ષણ અસર થઇ તેઓ પહેલેથી જ સત્યાગ્રહ કરવાની વિરૂદ્ધ હતા એટલે પછી તો મી મૉન્ટેગ્યુના ભાષણથી તેઓ ડાહ્યા અને ઠરેલ આગેવાનો તરીકે ઉતાવળીયા યુવાનોને અને અધકચરા મ્હોટી વયના માણસોને સત્યાગ્રહના સાહસિક પગલાથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ આપવાને નીકળી પડયા. આવા હેતુથી મી. ગોવિંદ રાઘવ આયર, મી એન. સુબારાવ. મી. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રી, મી. વી. પી. માધવરાવ વગેરે મદ્રાસના કેટલાક અગેવાનોએ સત્યાગ્રહની સામે જે પત્ર બહાર પાડયો હતો તેના બધા મુદ્દામા ઉતરવાની અમે જરૂર જોતા નથી. પણ અમે તેમની બે દલીલોના રદીઆ આપીશું પ્રથમ તેમણે જણાવ્યું છે કે રાજકીય ચળવળના બીજાં કાયદેસર સાધનોનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થઇ ચૂકયો નથી અને તેથી આ અતિમ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો એ સાહસિક છે, પરતુ અમે ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમણે કાયદેસર હીલચાલને દબાવવાના સરકારના પ્રયત્નો સામેજ સત્યાગ્રહ કરવાની મદ્રાસ કૉંગ્રેસ કમીટીએ ભલામણ કરી હતી અને આ મુત્સદ્દા બહાર પાડનાર આગેવાનોને પણ કબૂલ કરવું પડશે કે સરકાર સભાઓ અને સરઘસો બધ કરે ત્યારે જો આપણે નિરાંતે બેસી રહીએ તો થોડા સમયમાં આપણે રાજકાર્યમા પૂરેપૂરા દારિદ્ર થઇ જઇએ અને બાયલા ગુલામો થઇને મૂંગે મ્હોંએ બધો જુલમ સહન કરવો પડે. તેમની બીજી દલીલ એ છે કે મી મૉન્ટેગ્યુ ઘણું જોખમ વેઠીને આપણા રાજકીય પ્રશ્નો ઉકેલ કરવા હિન્દુસ્થાન આવે છે.

તે વખતે તેઓ શાન્ત વાતાવરણમાં ઘણું સંગીત કાર્ય સુલેહથી કરી શકે તે માટે આપણે સત્યાગ્રહનો વિચાર આપણા મગજમાંથી દૂર કરવો જોઇએ. આના જવાબમાં જણાવી શકાય કે સરકારે મિસિસ બેસન્ટને નજરકેદ કરીને વાતાવરણ તોફાની બનાવ્યું છે અને તેથી તેમને છોડીને તે વાતાવરણ ફરીથી શાન્ત બનાવવાનું હિન્દની અને મદ્રાસની સરકારના હાથમાં છે. આથી મદ્રાસ પ્રાંતિક પરિષદે વ્યાજબી રીતે એવો ઠરાવ કરેલો છે કે, મી. મૉન્ટેગ્યુ હિન્દમાં આવે તે પહેલાં મિસિસ બેસન્ટને છોડવાં જોઇએ–નહિ તો તેઓ નજરકેદ થતા જે રાજકીય સ્થિતિ હિન્દમાં ઉત્પન્ન થઇ છે તે તેઓ જોઇ લેશે. પરિષદે આગળ વધીને એમ પણ જણાવ્યું હતું કે મી. મૉન્ટેગ્યુ આવે તે વખતે જો મિસિસ બેસન્ટ નજરકેદમાં હશે તો તીખી અને વેગભરી હીલચાલ હિન્દમાં ચલાવવામાં આવશે અને મી મૉન્ટેગ્યુ સાથે કોઇ પણ રાજકીય આગેવાનો મસલત કરી શકશે નહિ જે પ્રતાપી અને પ્રોત્સાહક વ્યક્તિનો રાજકીય ચળવળને લીધે મી. મૉન્ટેગ્યુને હિન્દુસ્થાન આવવાની જરૂર પડી છે, તેને બંધનમાં રહેવા દઇને હિન્દનો કોઇ પણ સ્વરાજ્યવાદી અને સ્વાભિમાની આગેવાન તેમને હાલના રાજકીય સવાલનો ઉકેલ કાઢવામાં મદદ કરી શકે એમ નથી. મુંબાઇની પ્રાંતિક કૉંગ્રેસ કમિટીએ પણ એવા ભાવનો ઠરાવ કર્યો છે કે જો કે મી. મૉન્ટેગ્યુની મુલાકાતના ખાસ ધ્યાનમાં લઇ સત્યાગ્રહનો સવાલ મુલતવી રાખવામાં આવે છે તો પણ તે મુલાકાતનો હેતુ સફલ થાય તે માટે રાજકીય ચળવળ માટે નજરકેદ કરવામાં આવેલી મિસિસ બેસન્ટ વગેરે વ્યક્તિઓને છુટી કરવાની જરૂર છે ૫ મી સપ્ટેમ્બરે વડી ધારાસભા મળી તે વખતે હિન્દનો નિશ્ચય આ ઠરાવો ઉપરથી કળી શકાય એમ હતો.

તે પછી ઑ. મી મહમદ અલી ઝીણાના સવાલના જવાબમાં સર વિલિયમ વિન્સેન્ટે જણાવ્યું છે કે જો ગેરકાયદેસર અને હદ બહારની ચળવળ ન કરવાનું વચન મિસિસ બેસન્ટ આપશે તો તેમને છુટા કરવામાં આવશે. નામદાર વાઇસરૉયના ભાષણના શબ્દો ઉપરથી પણ મિસિસ બેસન્ટને છુટાં કરવાનો સરકારનો હેતુ સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે. હિન્દુસ્થાન આતુરપણે જુએ છે કે, મિસિસ બેસન્ટ સરકારે માગેલું વચન આપીને છૂટાં થશે કે નહિ? અથવા કંઈ પણ સરત વગર સરકાર તેમને છોડશે કે નહિ? આ સવાલોના જવાબ ઉપર થોડા સમય સુધી આપણા રાજકીય ભવિષ્યનો આધાર રહેશે. જો મિસિસ બેસન્ટને છોડવામાં આવશે તો મુંબાઇ અને મધ્યપ્રાંતની સરકારે તેમની સાથે પસાર કરેલા બહિષ્કારના હુકમો રદ કરવાનો અને મી. મહમદઅલી અને મી. શૌકતઅલીને છુટા કરવાનો પોકાર હિન્દુસ્થાનના ચારે ખુણામાંથી આપણે સાંભળીશું બીજી પાસ જો મિસિસ બેસન્ટને હમણા કે મી. મૉન્ટેગ્યુ હિન્દુસ્થાન આવતા પહેલાં છોડવામાં નહિ આવે તો હિન્દુસ્થાન પોતાના જીગરની ખરી લાગણી તેઓ નામદારને દેખાડી આપશે અને કદાચ તેના કેટલાક પુત્રો પોતાના અન્તઃકરણના આદેશને વશ થઇને સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરશે.

(૫) આવી રીતે કેળવણી ફરજીઆત કરવા માટે લોકલ બોર્ડને ખાસ કર નાખવાની જરૂર પડે? એ કરના કેટલાક પ્રકાર સૂચવશો?

(૬) જો કેળવણી ફરજીઆત કરવાની સત્તા લોકલ બોર્ડને આપવામા ન આવે અથવા તેનો ઉપયોગ બોર્ડ માટે અશક્ય લાગે તો ખાનગી પ્રયત્નથી વધારે ને વધારે ગામડામા કેળવણીનો પ્રસાર થાય એમ તમને લાગે છે?

(૭) ખાનગી પ્રયત્નથી વધારેમા વધારે ગામડામા કેવી રીતે નિશાળો સ્થાપી શકાય તેની એક યોજના સૂચવશો?

(૮) આમ જે ખાનગી નિશાળો કઢાય તેને માટે સરકાર કે લોકલ બોર્ડ તરફથી કઇ ગ્રાંટ લેવી તમને યોગ્ય લાગે છે? અને એવી ગ્રાંટ મળી શકે ખરી?

(૯) ખાનગી નિશાળનો અભ્યાસક્રમ તમે લોકલ બોર્ડની નિશાળોના જેવો જ રાખો કે તેમા કઇ ફેરફાર કરો?

(૧૦) ગામડાની નિશાળોમા જો (क) અભ્યાસને માટે ફક્ત સવારનો અથવા સવારનો અને બપોર પછીનો સમય રાખવામા આવે અને (ख) ખેતીનુ જ્ઞાન આપવાને માટે કઇ વ્યવસ્થા કરવામા આવે તો હાલની નિશાળો વધારે આકર્ષક થાય ખરી અને તેમા વધારે વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થાય?

(૧૧) આ સિવાય આવી નિશાળોને વધારે ઉપયોગી બનાવવાને અને તેમા વધારે છોકરાઓ દાખલ થાય તે માટે તમે શી સૂચનાઓ કરો છો?

(૧૨) તમારા તાલુકામા અસ્પર્શ્ય વર્ગની કે પછાત વર્ગની કોમો માટે ખાસ નિશાળો કેટલી છે?
જીલ્લામા

(૧૩) તે નિશાળોનો પૂરેપૂરો લાભ લેવાય છે? જો ન લેવાતો હોય તો તેને માટે સરકાર, લોકલ બોર્ડ, નિશાળના અધિકારીઓ, સામાન્ય પ્રજા અને તે કોમો કેટલે અંશે જવાબદાર છે?

(૧૪) લોકલ બોર્ડ આ નિશાળોમા કઇ વધારો કરવાનો ઇરાદો રાખે છે? તેવી નિશાળો ઉઘાડવાને માટે સરકાર ખાસ ગ્રાંટ આપે છે?

(૧૫) જો લોકલ બોર્ડ આ નિશાળોમા સત્વર વધારો કરી શકે એમ ન હોય તો ખાનગી પ્રયત્નથી તેમા કઇ વધારો થઇ શકે એમ છે?

(૧૬) તમારા તાલુકામા કેટલા પુસ્તકાલયો છે અને તેમાના કેટલા રજીસ્ટર્ડ છે?
જીલ્લામા

(૧૭) કોઇ પુસ્તકાલયોને લોકલ બોર્ડ ગ્રાંટ આપે છે? જો ન આપતા હોય તો તેનુ શુ કારણ? જો ગ્રાંટ આપે તો પુસ્તકાલયોની સખ્યા વધે એમ તમે ધારો છો?

(૧૮) ગુજરાત કેળવણી મડળે ગામડાઓમા પુસ્તકાલયો સ્થાપવાની જે યોજના બહાર પાડી છે તે તમારા જોવામા આવી છે? (જો ન જોઇ હોય તો પરિષદ્‌ના મત્રીઓને લખવાથી તે મળી શકશે.) તે યોજનામા તમે કઇ પણ ફેરફાર સૂચવો છો?

(૧૯) તમારી લોકલ બોર્ડ તરફથી ખેતીવાડીની શાળા ચલાવવામા આવે છે કે કેમ? ન ચલાવવામાં આવતી હોય તો હવે પછી નવી કાઢવા માગો છો કે કેમ? નવી કાઢવા વિચાર ન હોય અને કોઇ ખાનગી ગૃહસ્થ એ સાહસ ઉપાડી લે તો બોર્ડ તેને પોતાનો ફાળો મદદ તરીકે આપશે કે કેમ? ફાળો આપે તો તે કેટલો હોવો જોઇએ?

માધ્યમિક શાળાના વ્યવસ્થાપકોને પ્રશ્નો.

(૧) માધ્યમિક શાળાઓમાં માતૃભાષાદ્વારા બધુ શિક્ષણ અપાવુ જોઇએ એ સિદ્ધાત તમને સમત છે?

(૨) આ સિદ્ધાંતની સિદ્ધિને માટે મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રોના જવાબ માતૃભાષાદ્વારા આપવાની છુટ વિદ્યાર્થીઓને આપવી જોઇએ, એ મત વિષે તમારો શો અભિપ્રાય છે? (ગુજરાત કેળવણી મંડળે આ મતની તરફેણમા ઠરાવ પસાર કર્યો હતો તે તમારા જાણવામાં હશે)

(૩) કયા વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શીખવવાથી વધારે સુગમ થાય ને કયા વિષયોમા અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ જરૂરી નહીં તો અનર્થકારક તો ન જ જણાય? (સંસ્કૃત વિગેરે બીજી ભાષાઓ ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અંકગણિત, બીજગણિત, ભૂમિતિ, વિજ્ઞાન, આરોગ્ય વગેરે જુદા જુદા વિષયોને ઉદ્દેશીને તમારો ઉત્તર આપશો)

(૪) જ્યાં સુધી મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રોના જવાબ ઇંગ્રેજીમા આપવાના રહે ત્યા સુધી ઇંગ્રેજી શિવાય બધા વિષયો ગુજરાતી પુસ્તકોદ્વારા અને ગુજરાતી ભાષાદ્વારા શીખવવાનું બની શકે? આ વિષે કંઇ પ્રયોગ તમારી નિશાળમા કરવામા આવ્યો હોય તો તેના પરિણામ લખશો?

(૫) મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષાના સંબંધમા ઉપર સૂચવેલો સુધારો અમલમા મૂકવાને ઇલાકાની બધી મુખ્ય ભાષાઓ જાણતા જુદા જુદા પરીક્ષકો બધા વિષયમા રાખવા પડે અને તેથી ઘણો ખર્ચ અને ઘણી મુશ્કેલી પડે આ દલીલમા તમને કેટલું વજૂદ લાગે છે?

(૬) મેટ્રીક્યુલેશન ધોરણ સુધી જો વિદ્યાર્થીઓને માતૃભાષાદ્વારા બધા વિષયો શીખવવામા આવે તો તેઓ કૉલેજમા ઇંગ્રેજી ભાષામા અપાતું શિક્ષણ લેવાને અયોગ્ય બને. આ દલીલ વિષે તમારો શો મત છે?

(૭) ગુજરાતીદ્વારા શિક્ષણ આપવામા આવે તો બચતો વખત ઇંગ્રેજી ભાષાના વિશેષ શિક્ષણમાં વાપરી શકાય કે નહિ, અને તે દરરોજનો કેટલો વખત?

(૮) આ સંબંધમા પ્રો. લીમયે મુંબાઇ યુનિવર્સિટીની સેનેટમા જે ઠરાવ થોડા વખતમાં રજુ કરવાના છે તે વિષે તમારો શો મત છે? તેમા કંઇ સુધારો તમે સૂચવો છો?

સરકારી મદદ સંબંધી.

(૯) જે નિશાળો સરકારી મદદ લેતી નથી તેમને સરકારી મદદ લેનારી શાળાઓના નિયમો પુરેપુરા લાગુ કરવામા આવે છે? કંઇ ફેરફાર હોય તો જણાવશો.

(૧૦) મદદ ન લેતી શાળાઓની દેખરેખ માટે સરકારી કેળવણી ખાતાએ નવો કાંડ રચવો જોઇએ કે નહીં?

(૧૧) હાલના કોડમાં કંઇ કંઇ કલમમાં શું શું ફેરફાર કરવાનો, (ક) મદદ લેતી નિશાળો માટે તથા (ખ) મદદ ન લેતી નિશાળો માટે સૂચવો છો?

(૧૨) તમારી નિશાળનો કુલ વાર્ષિક ખર્ચ શું છે? તે પેટે સરકારી મદદ પુરેપુરી કે મળે છે કે? ઓછી મળે છે તો કેટલી ઓછી મળે છે? ઓછી આપવાનું કારણ સરકારી ખાતા તરફથી શું જણાવવામા આવ્યું છે? (આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ખાનગી રાખવામા આવશે)

વિષયોની યાદી.

મહેરબાન સાહેબ,

આવતા ઑક્ટોબર માસની તારીખ ૨૦ તથા ૨૧ મી એ આ પરિષદની બેઠક આ શહેરમા થવાની છે તે વખતે કેળવણીના જે સવાલો ઉપર વિશેષે કરીને ચર્ચા અને ઠરાવો થવાનો સંભવ છે તે જ આ સાથેની યાદીમા રજુ કર્યા છે. તમે જોઇ શકશો કે ગયે વર્ષે અમદાવાદમા મળેલી પરિષદના મંત્રીઓએ જે લાંબી યાદી મોકલી હતી તેમાના થોડાજ મુદ્દા આ યાદીમા સમાવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ જો તમારે ગયે વર્ષે તૈયાર કરેલી યાદી જોવી હોય તો ગયા વર્ષના વર્તમાનપત્રોમાથી જોઇ લેશો અથવા પહેલી પરિષદનો રિપોર્ટ અમદાવાદથી કે ઉપરના સરનામેથી મગાવી લેશો. આમ ગયા વર્ષની યાદીમા જણાવેલા અને બની શકે તો આ યાદીમાં જણાવેલા વિષય ઉપર તમે નિબંધ લખી મોકલશો તો આભારી થઇશું. તમારો નિબંધ

સપ્ટેમ્બરની તા ૩૦ મી સુધીમા મોકલી આપવાની કૃપા કરશો અને તેટલો ટુંકો, ચોક્કસ માહિતી અને મુદ્દાઓથી ભરેલો નિબંધ મોકલશો.

લિ. સેવકો,
અમૃતલાલ વિઠ્ઠલદાસ ઠક્કર,
હરિભાઈ ઝવેરભાઈ અમીન,
વગેરે, મંત્રીઓ.

૧. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ.

(ક) હિન્દમા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો ઇતિહાસ.

(ખ) સરકારની યુનિવર્સિટિથી સ્વતંત્ર શિક્ષણની સંસ્થાઓ સ્થાપવાની જરૂરીઆત અને વ્યવહારિકતા

(ગ) સાહિત્ય, ઈતિહાસ વગેરે સામાન્ય વિષયોની સાથે, ખેતી, હુન્નરઉદ્યોગ આદિ વ્યવહારિક ઉપયોગિતાના વિષયોના પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉંચા શિક્ષણના ક્રમના સ્વતંત્ર સિદ્ધાન્તો અને યોજનાઓ

(ઘ) વિદ્યાર્થીઓ અને રાજકીય ચળવળ

૨. ખેતી અને હુન્નરઉદ્યોગનુ શિક્ષણ

(ક) હાલની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં આ વિષયોનુ શિક્ષણ આપવાની શકયતા

(ખ) ખેતીની અને હુન્નર ઉદ્યોગની સરકારી નિશાળો અને કૉલેજોના વિકાસની દિશાઓ

(ગ) આ વિષયોનુ શિક્ષણ વિસ્તારવાની, સુધારવાની અને સર્વદેશીય બનાવવાની સ્વતંત્ર યોજનાઓ

૩. માતૃભાષાદ્વારા માધ્યમિક અને ઉંચી કેળવણી આપવાની જરૂરીઆત વિષે.

૪. માધ્યમિક શાળાઓ અને કૉલેજોમાં દેશી ભાષાઓ અને ખાસ કરીને હિન્દી અને ગુજરાતીના શિક્ષણ આપવાની ખાસ વ્યવસ્થાઓ કરવા વિષે.

૫. હાલની શાળાઓમાં તેમ જ સ્વતંત્ર રીતે યોજી શકાય એવી શારીરિક કેળવણીની વ્યવહારિક યોજનાઓ.

૬. પ્રાથમિક કેળવણી.

(ક) મ્યુનિસિપાલીટીઓના ક્ષેત્રમા પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજીઆત કરવા વિષે ઑ મિ વિઠ્ઠલભાઇ ઝવેરભાઈ પટેલે રજુ કરેલા બિલ વિષે ચર્ચા

(ખ) લોકલ બોર્ડના ક્ષેત્રમા પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજીઆત કરવા માટે ઑ મિ પટેલના બિલના સિદ્ધાન્ત અનુસાર અથવા બીજા ધોરણે ઘડાયેલી યોજનાઓ

(ગ) પ્રાથમિક કેળવણીના ગામડાઓમા પ્રસાર કરવાની સ્વતંત્ર યોજનાઓ

૭ ગુજરાતમા મહિલાવિદ્યાલયોના વિકાસની અને તેમનો પરસ્પર સંબંધ વધારવાની દિશાઓ

૮. દેશી રાજ્યોને લગતા કેળવણીના ખાસ પ્રશ્નોની ચર્ચા

(નોંધ —આ પરિષદના મંત્રીઓને દેશી રાજ્યોના શિક્ષણનો અંગત પરિચય નથી માટે દેશી રાજ્યોની કેળવણી વિષે ખાસ માહિતી ધરાવતા ગૃહસ્થોને દેશી રાજ્યોને લગતા ખાસ પ્રશ્નો વિષે નિબંધો લખવાને અને યોગ્ય લાગે તો તેના સંબંધમા પરિષદમા પસાર કરવા જેવા ઠરાવોના ખરડા મોકલવાની વિનંતિ કરવામા આવે છે)

દેશી રાજ્યોને પૂછવાના સવાલો.

૧. તમારા સંસ્થાનમાં કેટલા ગામડા છે, તેમાંથી કેટલામા નિશાળો છે અને કેટલામા અલાયદી કન્યાશાળા છે ?

૨ બાયાતોના ગામ કેટલા છે અને તે પૈકી કેટલામાં નિશાળો છે ?

૩ તમારે ત્યા કુલ વસ્તીના કેટલા ટકા ભણવા યોગ્ય ઉમ્મરના છે અને તેમાથી કેટલાં ભણે છે ?

૪. તમારા રાજ્યની કુલ ઉપજનો કેટલામો ભાગ પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ ખર્ચવામા આવે છે ?

૫ તમારે ત્યાં ખેતીવાડી કે હુન્નર ઉદ્યોગનુ શિક્ષણ આપનારી કેટલી સંસ્થા છે ? અને તેનુ કુલ ખર્ચ કેટલુ છે ?

૬ તમારે ત્યા શિક્ષણ આપનારી ખાનગી સસ્થા કેટલી છે અને તેને રાજ્ય તરફથી શી મદદ અપાય છે ?

૭ તમારા રાજ્યમા, નિશાળ વિનાના વધારેમા વધારે વસ્તીવાળા ગામની વસ્તી કેટલી છે અને દર વર્ષે નવી નિશાળો કેટલી ઉઘાડવામાં આવે છે ?

૮ ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવા વિદ્યાર્થીઓને રાજ્ય તરફથી કેટલી સ્કોલરશિપો કેટકેટલી રકમની અપાય છે ?

૯ કોઇ અસાધારણ બુદ્ધિવાળા વિદ્યાર્થીને પરદેશ મોકલવા રાજ્ય તરફથી સ્કોલરશિપો અપાય છે ?

૧૦ તમારા રાજ્યમા અન્ટ્રેન્ડ શિક્ષકો કેટલા છે, કુલ ટ્રેન્ડ શિક્ષકો કેટલા છે અને તેમા ત્રીજા વર્ષના ટ્રેન્ડ શિક્ષકો કેટલા છે ?

૧૧ બાળવર્ગમા ટ્રેન્ડ શિક્ષકો કેટલા છે અને અન્ટ્રેન્ડ શિક્ષકો કેટલા છે ?

૧૨ શિક્ષકનો ઓછામાં ઓછો પગાર કેટલો છે અને વધારેમા વધારે પગાર કેટલો છે ?

૧૩ ત્રીજા વર્ષના ટ્રેન્ડને પ્રારભમાજ સર્ટિફીકેટ પ્રમાણે પગાર આપવામાં આવે છે ? અને જો આપવામા ન આવતો હોય તો તેટલો પગાર મળવાને કેટલી મુદત વીતે છે ?

૧૪ એકદરે પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકોનો પગાર જોઇએ તે કરતા ઓછો તમને નથી લાગતો ?

૧૫ કેળવણી ખાતાના નોકરો માટે પેન્શન, પ્રોવિડટ ફડ કે એવી બીજી કંઇ સગવડ કરી આપવામાં આવે છે ?

૧૬ તમારે ત્યા એક જ શિક્ષકને વધારેમા વધારે કેટલા વર્ગ સોપવામા આવે છે ?

૧૭ તમારે ત્યા એક જ શિક્ષકને વધારેમા વધારે કેટલા વિદ્યાર્થીઓ ભણાવવા પડે છે ?

૧૮. તમારે ત્યાં શિક્ષકોને શિક્ષણ આપવાનુ કામ દરરોજ વધારેમા વધારે કેટલાક કલાક કરવુ પડે છે અને શિક્ષણ સિવાય બીજા દફતરી કામમા તેઓનો દરરોજ વધારેમા વધારે કેટલો વખત જાય છે ?

૧૯ શિક્ષકોને શિક્ષણ આપવામા સગીન મદદ કરવા માટે દર વર્ષે કેટલી કિમ્મતનુ પુસ્તકોનુ સાહિત્ય પુરૂ પાડવામાં આવે છે ?

૨૦ કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓ સસ્થાની દર વર્ષે ઓછામા ઓછી કેટલીવાર મુલાકાત લે છે ?

૨૧ તમારા રાજ્યમા એક પરીક્ષક વધારેમાં વધારે પ્રાથમિકશાળાના કેટલા વિદ્યાર્થીઓ તપાસે છે ?

૨૨ ગુજરાતી નિશાળમાં અગ્રેજી શિક્ષણ આપવાની કઈ જાતની ગોઠવણ તમારે ત્યા કરવામા આવી છે ?

૨૩ તમારા રાજ્યની અગ્રેજી નિશાળોમા ૧૯૧૦ મા અગ્રેજી ભણવા પહેલા ધોરણમાં કેટલા દાખલ થયા હતા અને ૧૯૧૭ મા કેટલા વિદ્યાર્થીઓને મેટ્રીકની પરીક્ષા આપવા મોકલવામા આવ્યા છે ?

૨૪ તમારા રાજ્યમા હાઇસ્કુલ તથા મિડલ સ્કુલની સખ્યા કેટલી છે ? અને તેમા કુલ વર્ગો કેટલા છે તેમજ ગ્રેજ્યુએટ શિક્ષકો કેટલા છે ?

૨૫ તમારા રાજ્યમાં મફત અને ફરજીઆત કેળવણી છે ? ન હોય તો દાખલ થવા સંભવ છે ?

૨૬ તમારે ત્યા કેળવણી તરફ લોકોનું મન આકર્ષવાનો કઇપણ ખાસ પ્રબધ છે ?

૨૭ કેળવણીના સત્વર પ્રસાર અને સુધારા માટે તમે શી સૂચના કરો છો ?

દાદાભાઇ હોલ,
ભરૂચ.
તા. ૨૪ ઓગષ્ટ ૧૯૧૭

અમૃતલાલ વિ ઠક્કર,
હરિભાઇ ઝવેરભાઇ અમીન,
વગેરે.
બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના
મંત્રીઓ.

☞ સ્વરાજ ☜

હિંદના દાદા દાદાભાઇ નવરોજીનો સંદેશો.

"મારા દેશ અને દેશબંધુઓ માટે સ્નેહ અને શ્રદ્ધાનો એક શબ્દ જો હું મૂકતો જાઉં તો કહું છું કેઃ એક થાઓ, મંડયા રહો અને સ્વરાજ (સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ) મેળવો, કે જેથી ગરીબી, દુકાળ અને મરકીના ભોગ થતા લાખો લોકો, અને માત્ર અલ્પ અન્નને લીધે ભૂખે ટળવળતા કરોડો જીવોને બચાવી શકાય, અને જગતની મોટામાં મોટી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં પોતાનું અસલનું ગૌરવ એકવાર ફરીથી હિન્દુસ્તાન પ્રાપ્ત કરે."

(કલકત્તાની કૉંગ્રેસ-૧૯૦૬.)

દેશની સેવાને માટે, અને તમારા ગૌરવને ખાતર, તમારૂં સ્વમાન સાચવવા અને ઈશ્વરદત્ત આપણા સર્વ હક્કો મેળવવા માટે હોમરૂલ લીગ એટલે આપણા દેશને માટે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને સતત પ્રયાસ કરનારી સંસ્થામાં જોડાઈ તમારી ફરજ બજાવો. આ તરમાં આવેલી શુભેચ્છા પાછી ન-ઠેલતાં આ ઘડીએ નીચેને શરનામે લીગના સભાસદ થવાને લખો

☞ હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો

૧. કાયદેસર હીલચાલથી હિન્દ માટે હોમરૂલ એટલે સ્વરાજ્ય મેળવવું.
૨. શહેનશાહ પંચમ જ્યૉર્જ અને તેના વારસોના તખ્ત હેઠળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંજ સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેના હક મેળવી ગ્રેટબ્રિટન સાથેનો સંબંધ જાળવવો.
૩. હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે ૩૦ વરસથી પ્રયાસ કરતી નૅશનલ કૉંગ્રેસના કાર્યને ટેકો આપી, એ સંસ્થાને મજબૂત કરવી.
૪. હિન્દ માટે હોમરૂલની જરૂરિયાત સંબંધી પ્રજામત કેળવવા સતત ચળવળ કરવી

આ ઉદ્દેશો જેમને સંમત હોય તેવા ૧૮ વરસની ઉપરના સ્ત્રીપુરૂષો આ સંસ્થાના સભાસદ થઇ શકશે અંડર ગ્રેજ્યુએટ વિદ્યાર્થી કેવળ અભ્યાસને માટે જ આ સંસ્થામા એસોસીએટ તરિકે દાખલ થઇ શકશે

સભાસદો તથા એસોસીએટો માટે લીગમાં દાખલ થવાની ફી રૂા. ૧) છે.

લીગમા દાખલ થવાની ફી રૂા ૧) છે અને તે આપતા લીગનો કાર્ડ, રૂપાનો બાદ અને સ્વરાજ્ય વિષે સાહિત્ય મળશે તેની વાર્ષિક ફી તરિકે अ, ब, क અને ड વર્ગના સભાસદો માટે અનુક્રમે રૂા. ૨૫, ૧૨. ૬ અને ૧ આપી શકાશે, પણ તેમના હક્ક સરખા ગણાશે.

તમારા ગામમા લીગની શાખા ન હોય તો ત્યા ત્રણ માણસો સભાસદ થવાને તૈયાર થતા તેની શાખા સ્થાપવા માટે લખોઃ—

૨૫૧, હૉર્નબી રોડ,	મંત્રીઓ
એશો કંપની ઉપર	હૉમરૂલ ફૉર ઇન્ડિયા લીગ,
ફૉર્ટ—મુંબાઇ	મુંબાઇ શાખા.

આ સંસ્થામા જોડાવા ઇચ્છતા સર્વેએ સેક્રેટરીઓને નીચલે શરનામે લખવું.

નોટીસ.

દરેક રેલ્વે ઉતારૂને જાણવાની જરૂર છે કે.—

(૧) તે ઉતારૂના ડબ્બામાં ધારા ઠરતાં વધારે માણસ ભરવાની કોશેશ કરતાં રેલ્વે પોલીસના માણસ કે રેલ્વે નોકરની સાને થવાનો તેને હક છે.

(૨) આ હકથી અજ્ઞાન એવા બીજા ઉતારૂઓમાં તે વિષે માહિતી ફેલાવવી એ દરેક સુશિક્ષિત ઉતારૂની ફરજ છે

(૩) પોતાના તથા પોતાની સાથે મુસાફરી કરતા બીજા કમનસીબ ઉતારૂઓના લાભને ખાતર—આ હકનો ઉપયોગ કરવાની દરેક સુશિક્ષિત ઉતારૂની ફરજ છે.

(૪) પહેલા કે બીજા વર્ગમા મુસાફરી કરતો દરેક હિંદીવાન, ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો ઉપર જુલમ થતો જોઇ તેમની મદદે જવા ચૂકશે નહિ એમ આશા છે.

કિન્ડરગાર્ટન

સંબંધી ૭ લેખો.

લખનાર—હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ,

કિંમત આના ૭, પોષ્ટેજ જુદું.

The Best Pure Linseed Double Boiled Oil

IS

The "Maneless Lion Brand."

શુદ્ધ સ્વદેશી અળસી તેલ વાપરો.

મે તેવી જાતના ઉંચામા ઉંચા અળસીતેલ ... સારૂં અમારૂં શુદ્ધ અળસીતેલ આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રખ્યાતી પામેલું છે તથા ...મ જાતના લોખંડ, લાકડા અને ઇમા- રંગવાના કામમાં ઉત્તમ નીવડયું છે.

અમારૂં અળસીતેલ હિંદુસ્તાનના તમામ વેપારીને ત્યાંથી મળે છે.

પાંચ ગેલનના ડબ્બામાં વેચાય છે.

આખા હિંદુસ્તાનમાં અમારીજ કંપની શુદ્ધ સારામા સારૂં અળસીતેલ બનાવે છે તમામ ડબ્બા ઉપર સીલ થાય છે. માટે અમારા (વગર યાળના સીંહની) ટ્રેડમાર્ક ની ખાત્રી કરીનેજ માલ ખરીદજો.

ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડના મોટા શહેરોમા એજન્ટો જોઇએ છે વધુ વીગત માટે નીચેના સરનામે લખો અથવા મળો મેસર્સ બાલાભાઈ જમનાદાસની કંપની.

એજન્ટસ—ધી ગુજરાત ઓઈલ મીલ એન્ડ કંપની.

અસારવા-શાહપુર પોસ્ટ, અમદાવાદ.

Messrs Balabhai Jamnadas & Co
Agents, The Gujarat Oil Mill Co,
AHMEDABAD.

અમારૂં અળસીતેલ—"ગુજરાત ટ્રેડીંગ કંપની કોઠીપોળ, વડોદરા એ સ્થળેથી મળશે.

સ્ત્રીઓને માટે અમૃત સમાન

ડૉ. એન. હૉલનુ

લલનામૃત

અનીયમીત અટકાવ, પ્રદર, સુવારોગ વગેરે દરદો માટે રામબાણ દવા છે. સુવાવડ અગર કસુવાવડ પછી પીવાથી શકતી આવે છે અને બીજા ભયકર દરદો પાછળથી થતા અટકાવે છે.

કી બા ૧ રૂ ૨–૦–૦ } પોસ્ટેજ
કી બા ૩ રૂ ૫–૪–૦ } જુદુ

નાના છોકરાઓ માટે ડૉ. એન. હૉલનુ

બાલસુધા

વાપરવાથી ગમે તેવા નબળા બાળકને રૂષ્ટ પુષ્ટ બનાવે છે. એક વખત વાપરવાથી ખાત્રી થશે.

કી બા ૧ રૂ ૦–૧૨–૦ } પોસ્ટેજ
કી બા ૩ રૂ ૨–૦–૦ } જુદુ

ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડના એજન્ટ—ત્રીવેદી બ્રધર્સ, અમદાવાદ.
મુંબાઇના એજન્ટસ—મેસર્સ શાન્તિ બ્રધર્સ—કાલબાદેવી ન. ૨
ડી ચીમનલાલની કંપની—પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ

વધુ હકીગત માટે લખો અથવા મળો —

ડૉ. એન. હૉલની કંપની —અમદાવાદ.

અમારી દવાઓ આખા હીંદુસ્થાનમા તમામ દવાવેચનાર વેપારીને ત્યાંથી મળે

હોમ રૂલ લીગ.

તરફથી

સ્વરાજ્ય સંબંધી સાહિત્ય.

સ્વરાજ્ય લેખ માલા.

ન. ૧ સ્વરાજ્ય શા માટે ?
ન. ૨ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય
ન. ૩ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય
ન. ૪ રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય
ન. ૬ સંસ્થાનો અને સ્વરાજ્ય

સ્વરાજ્ય પત્રિકા.

ન. ૧ પાર્લામેન્ટમાં હિંદ
ન. ૨ સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય શા માટે ?
ન. ૩ કેળવણી અને સ્વરાજ્ય
ન. ૪ હિંદની ગરીબાઈ

વાર્ષિક લવાજમ આના ૧૨

સ્વરાજ્ય લેખ માલા છુટક નકલ બે પૈસા, ૫૦ પ્રતોની કીં. ૧-૦-૦
સ્વરાજ્ય પત્રિકા ,, ,, ૧ પૈસા, ૧૦૦ ,, ૧-૦-૦

મળવાનું ઠેકાણું:—ધી હોમરૂલ લીગ,
૨૫૧, હૉર્નબી રોડ, ફોર્ટ મુંબાઇ

દવાના વેપારીઓને ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારો બનાવેલો માલ "કર્ણીક એગ્યુમીક્ચર" રાખતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધો ડઝન અગર વધુ—મંગાવી દુકાનમાં વેચવા રાખશે તેને—અમારા નવા વરસના—

કેલેન્ડરો—પીકચરો—બોર્ડ,

બ્લૉટીંગ પેપર—વગેરે મફત આપવામાં આવશે.

મોટી બાટલીની કિં રૂ. ૧—૦—૦
નાની બાટલીની કિં રૂ. ૦—૧૦—૦

વધુ માટે લખો:—મેસર્સ કર્ણીક બ્રધર્સ.
ગિરગામ—મુંબાઇ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૩ ઑકટોબર ૧૯૧૭. અંક ૪

સત્યાગ્રહનું રહસ્ય.

(ગતાંકના પાના ૧૮૮ થી ચાલુ.)

મહાત્મા ગાંધીના સ્મર્ણીય પ્રસંગો.

આ મહાન લડતના મેઓની મહાત્મા ગાંધીજીએ જે અપ્રતિમ શૌર્ય નીડરતા, સ્વદેશ પ્રેમ, ક્ષમા વૃત્તિ અને સત્યના આગ્રહ માટે દૃઢ નિશ્ચયો બતાવ્યા છે તેથી અવધિ થઇ ગઇ છે. તેનુ વર્ણન ટુંકમાં ભાષણ દ્વારા ન થઇ શકે છતા જે બે ત્રણ ચાર પ્રસંગો મનનીય છે તે અત્રે આપવા યોગ્ય ધાર્યું છે:—

પ્રજાની આગેવાની લઇ તેને શુદ્ધ અને સત્ય માર્ગે દોરવવાનું કર્ત્તવ્ય બજાવવાનું જે પુરૂષના સદ્‌ભાગ્યમાં લખાયલું છે, તેનામાં ચારિત્ર્ય બળ કેટલું હોવું જોઇએ તેનો દાખલો આધુનિક સમયના હિંદી આગેવાનોમાં તો સાધુ મોહનદાસે જ બતાવી આપ્યો છે. પ્રજાની સેવા કરવી એટલે તેઓ એમ જ માને છે કે પરમાત્માની સેવા કરવી. પ્રજાસેવા અને પ્રભુસેવા એમા તેઓ ભિન્નતા જોતા નથી. પવિત્ર આર્યાવર્તની સેવા બજાવવા ઇચ્છનારાઓને તેમજ ભારતના આગેવાનોને તે ખાસ અનુકરણીય હોવાથી તેમના જીવનના કેટલાક અપ્રસિદ્ધ પ્રસંગો અત્રે આપવા અસ્થાને ગણાશે નહિં.

* * *

(૧) અગાધ પ્રેમ અને સ્વદેશ વાત્સલ્યથી ઉભરાઇ જતું એક દૃશ્ય આ પ્રસંગે સુજ્ઞ વાચકો સમક્ષ રજુ કરૂંછું.—સત્યાગ્રહની મહાભારત લડતના ઇતિહાસમા તા. ૨૨-૧૨-૧૯૧૩ સોમવારનો દિવસ ન વિસરાય એવો હતો. ડરબન શહેરમાં પારસી

રૂસ્તમજી-હિંદીઓના કાકાજી અને એક વયોવૃદ્ધ સત્યાગ્રહી-નું ઘર હિંદીઓથી તે દિવસે ઉભરાઇ રહેલું હતું. ઘરને લગતા વાડામાં સેંકડો હડતાળીઆઓ પોતાની સ્ત્રીઓ તેમ જ બાળકોને લઇને બેઠા હતા હડતાલના સમયે બંદુકોની ગોળીઓના બહારથી ઘાયલ થએલાઓ પણ ત્યાં હાજર હતા. મૃત્યુને વશ થએલા હડતાલીઆઓની વિધવા થએલી સ્ત્રીઓ પોતાના નાના બાળકોને સોડમાં સમેટીને ત્યા બેઠેલી હતી. સાંજના ચાર વાગ્યાને સુમારે મહાત્મા ગાંધી ત્યાં આવ્યા તેમને કારાગ્રહમાંથી છુટયાને માત્ર બે જ દિવસ થયા હતા. તેઓ ત્યાં આવી આ ગીરમીટીઆનાં ટોળામાં દાખલ થયા. વાડામાં એક ખુણામા જયા મર્હુમ સુઆઇ અને સેલ્વનની (ગોળી બહારથી માર્યા ગએલા ગીરીમીટીઆ) વિધવાઓ બેઠી હતી તેમની પાસે તેઓ ગયા. તે વિધવાઓના હૃદયમાં આ સાધુ પુરૂષને જોઇ ઉત્સાહ આવ્યો, અને તેઓ તેના ચરણમાં જઇ લોટી પડી. તેમણે મહા મહેનતે અત્યંત સ્નેહથી તેમને ઉઠાડયાં. સામે ઉભેલી એક વિધવાના ખભા ઉપર હાથ મુકી તેના તરફ એક જ દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યા. આ વખને તેમના હૃદયના ભાવ કેવા અલૌકિક હશે તેનો ખ્યાલ તેમને નજરે જોનારને જ આવી શકે. વિધવાઓની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહી જતી હતી. આ દીન અને દુખી વિધવાઓના રૂદનમા સકળ હિંદીકોમની દુઃખી અને અતિ દીન સ્થિતિ આ મહાન પુરૂષે જોઇ તે મહાન પુરૂષના ચહેરા ઉપરથી એમ જ લાગતું હતુ કે અતિ કંગાળ સ્થિતિમાં ખુદ હિંદદેવી જ ઉભા હોય અને તેના કંગાળ દીકરા સામે આમ હૃદયભેદક રૂદન કરતી ન હોય!! 'સકલ સંસારના જુલમને પગ નીચે કચરી નાખુ' એવી ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા જાણે ન લીધી હોય એવુ તેમની આંખોના ભાવ જણાવતા હતા. વિધવા દેવીના ખભાપર હાથ મુકી તેમણે એક તામીલ ભાષા જાણનાર મદ્રાસીને દુભાપીઆનું કાર્ય કરવા બોલાવ્યો. અને ધીરતાથી તેના મુખમાંથી સ્વાભાવિક પરંતુ અત્યંત ભારે અને સચોટ શબ્દો એક પછી એક નીકળવા લાગ્યા. દુભાપીઓ તામીલમાં સમજાવતો હતો –

'માતા, છાની રહે, તું રડ નહિ મારાથી નથી રહેવાતું, તારો પતિ જે જુલમગારોના હાથે માર્યો ગયો છે, તે હાલમા પ્રભુના ખોળે જઇ બેઠો હશે. તેણે પોતાના દેશની ખાતર પોતાના દેહની કુરબાની આપી છે. તેનું નામ અમરત્વને પામ્યુ છે. તે પથારીવશ રહી કોઇ વ્યાધિથી પીડા પામી મૃત્યુવશ થયો હત, તો આજ હું આમ તારી સમક્ષ આવી ઉભો ન હત. સંસાર પણ તેને વિષે કંઇ ન જાણત તેવી સ્થિતિમાં મરવા કરતાં આમ કીર્તિવંત રીતે તે મૃત્યુને આધીન થયો તેથી તે મહા પુણ્યશાળી ગણાય. માટે હવે તું છાની રહે. જૂલમગારોના હાથે તારી માફક જ મારી હજારો માતાઓ, ભગિનીઓ, અને પુત્રીઓ વૈધવ્યદશાને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારેજ હિંદ માતાનું કલ્યાણ થશે, ચુપકીથી નહિ. આ મારૂં શિર મેં હિંદને અર્પેલું છે તેને જૂલમગારો આ ધડથી જુદું કરી નાખે અને મારી પત્ની પણ તારી માફકજ એક કંગાળ દુખી વિધવા બને તો હું મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઇ સમજીશ. તો જ મારા અંતરાત્માને શાંતિ વળશે! માટે માતા, તુ દુ:ખી ન થા. તારે ખોળે હું મારૂ શિર મુકુ છુ. તને આવી વૈધવ્યદશાને

રૂસ્તમજી-હિંદીઓના કાકાજી અને એક વયોવૃદ્ધ સત્યાગ્રહી-નું ઘર હિંદીઓથી તે દિવસે ઉભરાઇ રહેલું હતું. ઘરને લગતા વાડામાં સેંકડો હડતાળીઆઓ પોતાની સ્ત્રીઓ તેમ જ બાળકોને લઇને બેઠા હતા હડતાલના સમયે બંદુકોની ગોળીઓના બહારથી ઘાયલ થએલાઓ પણ ત્યાં હાજર હતા. મૃત્યુને વશ થએલા હડતાલીઆઓની વિધવા થએલી સ્ત્રીઓ પોતાનાં નાના બાળકોને સોડમાં સમેટીને ત્યા બેઠેલી હતી. સાંજના ચાર વાગ્યાને સુમારે મહાત્મા ગાંધી ત્યાં આવ્યા તેમને કારાગ્રહમાંથી છુટયાને માત્ર બે જ દિવસ થયા હતા. તેઓ ત્યાં આવી આ ગીરમીટીઆનાં ટોળામાં દાખલ થયા. વાડામા એક ખુણામા જ્યાં મર્હુમ સુઆઇ અને સેલ્વનની (ગોળી બહારથી માર્યા ગએલા ગીરીમીટીઆ) વિધવાઓ બેઠી હતી તેમની પાસે તેઓ ગયા. તે વિધવાઓના હૃદયમાં આ સાધુ પુરૂષને જોઇ ઉત્સાહ આવ્યો, અને તેઓ તેના ચરણમાં જઇ લોટી પડી. તેમણે મહા મહેનતે અત્યંત સ્નેહથી તેમને ઉઠાડયાં. સામે ઉભેલી એક વિધવાના ખભા ઉપર હાથ મુકી તેના તરફ એક જ દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યા. આ વખતે તેમના હૃદયના ભાવ કેવા અલૌકિક હશે તેનો ખ્યાલ તેમને નજરે જોનારને જ આવી શકે વિધવાઓની આંખમાથી અશ્રુધારા વહી જતી હતી. આ દીન અને દુખી વિધવાઓના રૂદનમાં સકળ હિંદીકોમની દુખી અને અતિ દીન સ્થિતિ આ મહાન પુરૂષે જોઇ તે મહાન પુરૂષના ચહેરા ઉપરથી એમ જ લાગતું હતું કે અતિ કંગાળ સ્થિતિમા ખુદ હિંદદેવી જ ઉભાં હોય અને તેના કંગાળ દીકરા સામે આમ હૃદયભેદક રૂદન કરતી ન હોય!! 'સકલ સંસારના જુલમને પગ નીચે કચરી નાખું' એવી ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા જાણે ન લીધી હોય એવું તેમની આંખોના ભાવ જણાવતા હતા. વિધવા દેવીના ખભાપર હાથ મુકી તેમણે એક તામીલ ભાષા જાણનાર મદ્રાસીને દુભાષીઆનુ કાર્ય કરવા બોલાવ્યો. અને ધીરતાથી તેના મુખમાંથી સ્વાભાવિક પરંતુ અત્યંત ભારે અને સચોટ શબ્દો એક પછી એક નીકળવા લાગ્યા દુભાષીઓ તામીલમા સમજાવતો હતો.–

'માતા, છાની રહે, તું રડ નહિ. મારાથી નથી રહેવાતું, તારો પતિ જે જુલમગારોના હાથે માર્યો ગયો છે, તે હાલમા પ્રભુના ખોળે જઇ બેઠો હશે. તેણે પોતાના દેશની ખાતર પોતાના દેહની કુરબાની આપી છે. તેનું નામ અમરત્વને પામ્યુ છે તે પથારીવશ રહી કોઇ વ્યાધિથી પીડા પામી મૃત્યુવશ થયો હત, તો આજ હું આમ તારી સમક્ષ આવી ઉભો ન હત સંસાર પણ તેને વિષે કંઇ ન જાણત તેવી સ્થિતિમાં મરવા કરતાં આમ કીર્તિવંત રીતે તે મૃત્યુને આધીન થયો તેથી તે મહા પુણ્યશાળી ગણાય માટે હવે તું છાની રહે જૂલમગારોના હાથેતારી માફક જ મારી હજારો માતાઓ, ભગિનીઓ, અને પુત્રીઓ વૈધવ્યદશાને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારેજ હિંદ માતાનુ કલ્યાણ થશે, ચુપકીથી નહિ. આ મારૂં શિર મે હિંદને અર્પેલું છે તેને જૂલમગારો આ ધડથી જુદુ કરી નાખે અને મારી પત્ની પણ તારી માફકજ એક કંગાળ દુ:ખી વિધવા બને તો હું મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઇ સમજીશ. તો જ મારા અંતરાત્માને શાંતિ વળશે! માટે માતા, તુ દુ:ખી ન થા. તારે ખોળે હું મારૂં શિર મુકું છું તને આવી વૈધવ્યદશાને

પ્રાપ્ત કરાવનાર પણ હું જ છું. મને માફ કર અને છાની રહે"–આટલું કહેવડાવી તે સાધુ પુરૂષ તે વિધવાને નમ્યા અને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. આસપાસના પ્રેક્ષકો આ અદ્દભુત શબ્દો અને દેખાવ જોઇ, સાંભળી રોયા કેટલાકથી આ બનાવ ન જોઇ શકાયો તે ત્યાથી દૂર વિખરાઇ ગયા. ભારતના પ્રજાપ્રિય આગેવાનોમાં જ્યાં સુધી આવા વિશુદ્ધ સ્નેહનો સંચાર ન હોય ત્યાં સુધી પ્રજાસેવા શુદ્ધભાવે ન જ થઇ શકે.

*　　*　　*

બીજું દૃશ્ય આ મહાત્માની ક્ષમાવૃત્તિ વિષે છે. તેઓ હમેશાં કહેતા આવ્યા છે સત્યાગ્રહીઓએ ક્ષમાવૃત્તિ રાખવી જોઇએ, વેર લેવાનો કદી પણ વિચાર રાખવો ન જોઇએ, અને તે માફક જ્યારે તેમણે જીવી બતાવ્યું ત્યારે ગૌરાંગ પ્રજાઓમાં તેમ જ પોતાના સ્વદેશી બધુંઓમા તેમના ઉચ્ચ ચારિત્રની અપૂર્વ છાપ પડી સત્યાગ્રહની પ્રથમ વારની લડતના સમયે કેટલી ગેરસમજુતી ઉભી થઇ હતી અને તેને લીધે પઠાણોએ તેમનાપર મહાઘાતકી હુમલો કર્યો હતો. તે મૃત્યુવશ પથારીએ પડયા હતા તે સમયે પોલીસ ગુન્હેગારોને શિક્ષા કરાવવાના હેતુથી આ મહાત્માની જુબાની લેવા રેવ. જે. જે ડોકના ઘરમાં કે જ્યાં તેમની સાર વાર તે ભલા પાદરી કરતા હતા ત્યાં આવ્યા. આ સમયે તે સાધુના હૃદયમાથી દયાનાં અમીઝરણા વહ્યાં. પોલીસને તેમણે જણાવ્યું કે 'મારા દેશી બધુની સામે હું કામ ચલાવવા માગતો નથી' આમ જણાવી જુબાની આપવા ના પાડી પોલીસ નિરાશ થઇ ચાલ્યા ગયા એક ખ્રીસ્તી પાદરીના ઘરમાં પૂર્વની જંગલી પ્રજા-કુલીઓ-ના નેતાએ ભગવાન ઇસુ ખ્રીસ્તની આજ્ઞા 'Love your enemy as you love your self' 'તમારી જાતને ચાહો છો તેટલું જ દુશમનને પણ ચાહો' એનું પાલન કર્યું. આ બનાવ જોઇ તે ઘરનાં ખ્રીસ્તી ધર્મનાં અનુયાયીઓને કેટલો આનંદ થયો હશે!!

આ સાધુ પુરૂષ કહે છે કે "પોતાના સ્વદેશી બંધુના હાથનો માર ખાવો એ જેના ભાગ્યમા લખાયું હોય તે ખરો પુણ્યશાળી છે, મારા તે ભાઇને લાગ્યું કે હું ખોટું કરૂં છુ તો તેણે મને વિચાર પ્રમાણે શિક્ષા કરી તેમાં હું તેનો દોષ કેમ કહાડું?" ધન્ય છે આવા સ્વદેશ પ્રેમને અને ક્ષમા વૃત્તિને!!

તેમને મારનાર પઠાણ જાતે મુસલમાન હતો, તેથી હિંદુ મુસલમાનનો સવાલ ઉત્પન્ન ન થાય અને બંને કોમ વચ્ચે કંઇ કડવાશ ઉત્પન ન થાય એટલા ખાતર એક જાહેર પત્ર તેમણે 'ઇન્ડીઅન ઓપીનીઅન'માં લખ્યો હતો તે મનન કરવા યોગ્ય હોવાથી અત્રે આપ્યો છે—

"સાહેબો, મારી તબિયત સારી છે, મી. અને મીસીસ ડોક મારા ઉપર મરી પડે છે, અને થોડા દિવસમાં હું પાછો નોકરીપર ચઢીશ. જેઓએ મને માર માર્યો છે તેનાપર મને ગુસ્સો નથી. તેઓએ અણસમજથી આ કામ કર્યું છે તેમના પર કામ ચલાવવાની જરૂર જોતો નથી. જો બીજાઓ શાંત રહેશે તો આ કિસ્સાથી પણ આપણને લાભ થશે; હિંદુઓએ મનમાં જરાપણ રોષ રાખવાનો નથી. આમાંથી હિંદુ મુસલમાન

વચ્ચે ખટાશ થવાને બદલે મિઠાશ થાય એમ ઇચ્છુ છુ. અને ખુદા-ઇશ્વરની પાસે માગું છું કે માર પડયો અને વધારે પડે તો પણ હું તો એક જ સલાહ આપીશ તે એ કે ઘણે ભાગે બધાએ દશ આંગળા આપવાં તેમાં જ કોમનું અને ગરીબોનું ભલું તથા રક્ષણ થાય છે. જો આપણે ખરા સત્યાગ્રહી હોઇશું તો મારથી યા ભવિષ્યના દગાથી જરાએ ન ડરશું હું ઇશ્વર પાસે માગું છું કે કોમનું તે ભલું કરે, તેને સત્ય રસ્તે ચડાવે, અને હિંદુ તથા મુસલમાનને મારા લોહીના પાટા વડે સાંધે."

લી○ હિંદનો સેવક,
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

* * *

ત્રીજો પ્રસંગ આ સાધુ પુરૂષની નિર્ભયતાનો છે. તેમણે ખરા સમયે જે નિર્ભયતા બતાવી છે તે જોઇ દુશ્મનો પણ આશ્ચર્યચકિત થઇ જાય છે. આંગળાની છાપ આપવા બાબત તેમના ઉપર માર પડયા બાદ તે વિષેની ચર્ચા ઘણી જગ્યાએ થયાજ કરતી હતી. મી. ગાંધી સારા થઇ ગયા અને પાછા કર્ત્તવ્યક્ષેત્રમાં ઘુમવા લાગ્યા. લડતની પ્રથમવાર સમાધાની થઇ તે વિષે કેટલાક તોફાનીઓને ડરબનમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેમાના ઘણા એવા હતા કે પોતે કાર્ય ન કરવું પણ બીજા કરે તેમાં ભૂલ કાઢી તોફાન મચાવવું આવા લોકોએ એક સભા ભરી મી. ગાંધીને તેમાં આવવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું, અને કેટલાક સવાલોનો ખુલાસો કરવા સૂચવ્યું. સભાનું નામ સાંભળી ઘણાઓને ખાત્રી હતી કે આ સભા માત્ર તોફાનને ખાતર જ ભરવામા આવનાર છે તેમ જ તોફાનીઓએ મી. ગાધીને મારવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો. ઘણાએ મી. ગાંધીને આ સભામા ન જવા સૂચવતા હતા તેમને તેઓ ભારપૂર્વક દર્શાવતા કે "મારા ભાઇઓની સમક્ષ જવામા જો હું ડરતો હોઉં તો કોમની આગેવાની આ જ ક્ષણે મારે ત્યજવી જોઇએ. જે કોમની સેવા કરવાનું હું અભિમાન ધરાવતો હોઉ તેનાં જ માણસોથી હુ વેગળો રહી ડરૂ તો મારા જેવો બાયલો બીજો કોઇ જ નથી." ન જવાની ભલામણ કરનારાઓ આવા પ્રત્યુત્તરથી મહાત થઇ જતા અને તેમની સાથે દોરાતા. રાત્રે સભા ભરાઇ. સામી બાજુના માત્ર તોફાન કરવા જ આવ્યા હતા. સભામાં એક બોલનારને પ્રમુખે વધુ સમય આપવાનું નિયમથી બહાર જણાવ્યું. આ બનાવ બનતાં જ હોહા થઇ રહી, વીજળીની બત્તીઓ બુઝાવી નાખવામાં આવી. રીવોલ્વરના અવાજ થયા. નાસાનાસ થઇ રહી. પોલીસ એકદમ આવી પહોંચ્યા. મી ગાધી સહીસલામત બહાર નીકળ્યા સામી બાજુવાળા કે જેની નેમ મી. ગાંધીને મારવાની હતી, તેમની પાસે જઇ પોતાનું મસ્તક ધરવાનો આગ્રહ કરતા હતા. તેમના સાથીઓએ ત્યાં જતા તેમને અટકાવ્યા. પોલીસ ગાડી લઇને આવ્યા અને મી. ગાધીને તેમાં બંદોબસ્તપૂર્વક બેસાડી મુકામ ઉપર સહીસલામત પહોંચાડી આવ્યા.

* * *

એકવાર એક વસ્તુને સત્ય માની તેમાં જ કોમનું હિત છે એમ ખાત્રી થઇ તો પછી તે વિચાર પ્રમાણે વર્તતાં કદાચ બ્રહ્મા આવી અટકવા સૂચના કરે તો તે સૂચનાને

પણ સ્વીકાર થાય એ અસંભવિત છે. પોતાનો વિચાર ખોટો છે એવું જો એક બાળક પણ સમજાવી દે તો તે બાળકના વિચારને પણ અનુસરશે એવું સુકોમળ તેમ જ દૃઢ નિશ્ચય વાળું અંતઃકરણ મહાત્મા ગાંધીનું છે, તે વિષેનો એક દાખલો આપવો બસ થશે

છેલ્લી લડતમાં હજારો ગીરમીટીઆ તેમ જ બીજા હિંદીઓ-સ્ત્રી-બાળકો વગેરે જેલમા ગયાં અને આખી દુનીઆમાં ખળભળાટ થઇ રહ્યો હિંદના ભલા વાઇસરૉય લૉર્ડ હાર્ડિંજે સત્યાગ્રહની લડતને ઉત્તેજન આપ્યું. વડી સરકારે પણ હિંદીઓની લડાઇ કાયદેસર છે એમ જાહેર કર્યું આવી સ્થિતિમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર વધુ આગળ પગલું ભરી શકે એમ ન હતું. વડી સરકાર અને હિંદી સરકારના આગ્રહથી હિંદીઓનાં દુઃખોની તપાસ કરનારૂં કમીશન યુનીઅન સરકારે નીમ્યું. કમીશનના બે સભાસદો મી. વાયલી અને મી. એસલીન બન્ને હિંદી કોમની વિરૂદ્ધના માણુસો હતા. તેમની પાસેથી ન્યાય મળવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે એમ કોમ સમજતી હતી. વળી એ જ અરસામા ગોરાઓએ જે વખતે રેલ્વેની હડતાળ પાડી હતી ત્યારે તેઓનાં દુઃખોની તપાસ કરવા કમીશન નીમવામા આવ્યુ હતું તેમાં તેમના ખાસ પ્રતિનિધિને નીમવામાં આવ્યા હતા. ગોરા હડતાળીઆઓએ તો મારફાડ ચલાવી જોહાન્સબર્ગમાં મોટો બળવો જગાડી મુકયો હતો, પ્રજાની જાહેર શાંતિમાં ખલેલ નાંખી હતી, છતાં કમીશન નીમ્યું તેમાં તેમનાં પ્રતિનિધિને ખાસ જગ્યા આપી જ્યારે હિંદીઓ, શાંતપણે કાયદાની હદમાં રહી, જાતે દુઃખો સહન કરી પોતાનુ કર્તવ્ય બજાવતા હતા તેમનાં દુઃખોની તપાસ કરવા માટે તેમના વિરોધીઓને જ કમીશન ઉપર બેસાડવામા આવે એ હિંદી કોમ કેમ સહન કરે? આગેવાનોને છોડી મુકયા પછી તરત જ ચાર હજાર માણસોની એક ગંજાવર સભા ડરબનમા મળી, જેમાં પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવી કે એક પણ હિંદીએ કમીશન આગળ જુબાની આપવા જવું નહિં. આખી સભાએ આ મતલબનો ઠરાવ પસાર કર્યો તે અગાઉ સરકારને ચેતવણી આપવામા આવી હતી. હિંદીઓએ છેવટે એવી પણ માંગણી કરી હતી કે જે ગૃહસ્થોને નીમ્યા છે તેઓને ભલે રહેવા દો, પણ એક ત્રીજા એવા યુરોપીઅનને કમીશનમાં જગ્યા આપો કે જેનું નામ હિંદી કોમ આપે. સરકારે આ ન્યાયયુકત માગણીનો પણ તિરસ્કાર કર્યો! ત્યારે જ કોમે કમીશન આગળ ન જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. આ પ્રતિજ્ઞા જ્યારે જાહેરમા આવી ત્યારે સર્વત્ર ખળભળાટ થઇ રહ્યો! અનેક મુશીબતોને અંતે કમીશન નીમાયુ ત્યારે કોમે તેની આગળ જુબાની આપવા ન જવું એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી! આવા વિચારથી હિંદુસ્તાનમા અને વિલાયતમાં સર્વ કોઇ ચમકી ગયા, પણ હિંદી કોમ તો સારી રીતે સમજતી હતી કે તેઓ પોતાના જ બળ ઉપર લડે છે. આખી લડતનો હેતુ ખરી રીતે પ્રજાનુ સ્વમાન જાળવવાનો હતો. જુબાની ન આપવાના ઠરાવની ખબર પડતાં જ ભલા વાઇસરાય લૉર્ડ હાર્ડિંજે તેમ ન કરતાં જુબાની આપવી એવી જાહેર રીતે સૂચના કરી બીજી તરફથી શ્રીયુત ગોખલેએ પણ તેવી જ સલાહ આપી વિલાયતથી ભલા મિત્ર લોર્ડ એમ્થીલે પણ કમીશનને માન્ય રાખવાની સૂચના કરી. આમ ત્રણ ત્રણ બાજુએથી એક જ સલાહ અને આગ્રહ થયો. સમય પણ એવો હતો કે જો એ સલાહને માન્ય રાખવામાં ન આવે તો કોમ

દીલસોજી પણ ગુમાવી બેસે પ્રસંગ ખરે કસોટીનો હતો. આ સમયે આ મહાન વીર પુરૂષે જે ધૈર્ય, દૃઢ નિશ્ચય, અને પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાનો આગ્રહ બતાવ્યો તે અદ્ભુત છે. તેમણે ચોખ્ખું દર્શાવ્યું કે કમીશનની સામે કોમની ફરિયાદ તદ્દન વાસ્તવિક છે. કોમે એકવાર એકત્ર થઇ સત્ય માની જે પ્રતિજ્ઞા કરી તેના ઉપર પાણી ફેરવવું એમાં કોમની હાંસી થવા જેવું છે. કદાચ આથી પણ વધુ દીલસોજીને જતી કરવી પડે તો તેને આપણે દીલગીરીથી જતી કરીશું પરંતુ લીધેલી કોમી પ્રતિજ્ઞાને કદી ન તોડશું. કોમે આખરે કમીશન આગળ જુબાની ન જ આપી. આ વખતે મી. એન્ડ્રુસ પણ ત્યાં હાજર હતા. કોમની ટેક અને લાગણી સમજી અને અનુભવી તેઓ આશ્ચર્ય ચકિત થયા. ધીર પુરુષની કસોટી ખરા અણીના સમયે જ થાય છે. મહાત્મા ગાંધીએ તે કસોટીમાંથી પાર ઉતરી હિંદી પ્રજાના સ્વમાનને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઉજ્વળ કર્યું છે.

* * *

એમના ખાનગી જીવનમાં પણ એઓ ખરા સત્યાગ્રહી રહે છે. અન્ન વગેરે ત્યજી મહાત્માજી ફળાહાર ઉપર કેવી રીતે આવ્યા તે પ્રસંગ રમુજી હોવાથી અત્રે આપવા યોગ્ય ધાર્યું છે. તેમનાં પત્ની શ્રીમતી કસ્તુર બેનની તબિયત તેમને અમુક પ્રકારનું દરદ હોવાથી નરમ રહ્યા કરતી હતી. નિમકથી લોહીમાં સુધારો થતો નથી પણ તે ઉલટું લોહીનું પાણી કરી નાંખે છે, મીઠાથી શરીરને કંઇ પોષણ કે ફાયદો થતો નથી તેમ જ ફળ વગેરે વસ્તુઓમા જેટલા પ્રમાણમા નિમક જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં કુદરતે જ તેમાં રાખેલું છે એટલે નિમક ખાવાની માણસને જરૂર રહેતી નથી આવી માન્યતા મહાત્મા ગાંધીએ કેટલાક પુસ્તકો વાંચ્યા પછી બાંધી હતી. પોતાના પત્નીને મહાત્માજીએ એક દિવસ કહ્યું કે "તારી તબિયત સારી નથી રહેતી, તું જો મીઠું ખાવાનું છોડી દે તો તબિયત સુધરી જાય." તે સમયે શ્રીમતી કસ્તુરબેને જણાવ્યું કે, "મીઠા સિવાય કાંઇ ચાલે? મીઠા સિવાય કાંઇ ખાઇ શકાતું હશે કે?" ગાંધીજીએ જણાવ્યુ કે, "હા, શા માટે ન ખવાય? મીઠા સિવાય પણ ચાલી શકે" તરત જ શ્રીમતી કસ્તુરબેને કહ્યું કે "આપ જ પ્રથમ મીઠું ખાવાનું છોડી જુઓને, ત્યારે ખબર પડે" આ વાક્ય નીકળતાંજ મહાત્માજીએ દર્શાવ્યું કે "તારી સાથે મારે પણ આજથી મીઠું ન ખાવું" અને ત્યારથી તેમણે નિમક છોડયું છે તે સદાને જ માટે છોડી દીધુ છે. ત્યાર બાદ પોતાના ખોરાકમાં સુધારો કરતા કરતા છેવટે આજે લગભગ પાંચ છ વર્ષ થયાં તેઓ માત્ર ફળાહાર કરે છે. ઘી, દુધ, દહિં જેવી વસ્તુઓ પણ તેમણે ત્યજી દીધી છે.

* *

તેમની સાથે રહેનારા વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ બાળકો પણ તેમનું જોઇ અમુક સમય મીઠું ન ખાવું અને અલુણો ખોરાક લેવો એવાં વ્રતો લઇ લે છે. તેમને તેઓ ઉત્તેજન આપે છે. વિદ્યાર્થીઓએ પોતે કરેલો નિશ્ચય બરાબર અમલમાં મુકવો જ જોઇએ એવી તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હોવાને લીધે તે નિશ્ચય પળાય છે કે કેમ તેની તેઓ જાતે જ દેખરેખ રાખે છે. મીઠું

ન ખાવું એવો આગ્રહ કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને કરવામાં નથી આવતો, પણ જેઓ પોતાની રાજીખુશીથી અને ઉત્સાહથી આવીને કહે કે અમુક સમય સુધી હું મીઠું ન ખાઇશ તો તે પણ પાળવું જ જોઇએ. એ સંબંધમાં એક રમુજી બનાવની નોંધ અત્રે લેવાય તો તે અસ્થાનને ન લેખાશે તેમના સહુથી નાના પુત્ર દેવીદાસ કે જેની ઉમર તે વખતે લગભગ તેર વર્ષની હશે તેણે એક વાર પણ લીધું અને કહ્યુ કે 'બાપુ, મારે એક અઠવાડીઆ સુધી અલુણો ખોરાક ખાવો છે'. તેની વિનંતિ કબૂલ રાખવામાં આવી ત્રણેક દિવસ બાદ એક દિવસ તે રસોડામાં ઉભો હતો. નિમકવાળો સરસ ખોરાક જોઇ તે બાળકનું દીલ પલળી ગયું અને તેણે નિમકવાળું શાક ખાવાની માગણી કરી સર્વ બાળકો તેમ જ બીજાઓને મહાત્મા ગાંધી પોતાને હાથે હમેશાં રસોઇ કરી પીરસે છે. દેવીદાસે કરેલી માગણીનો સ્વાભાવિક રીતે અસ્વીકાર થયો, એટલે તેણે ખાવાનું ન લેતાં રોવાનું શરૂ કર્યું, અને ભૂખે જ રહેવા ધાર્યું. મહાત્મા ગાંધી કયા ખોટો પ્રેમ બતાવે એવા હતા? તેમણે પણ પ્રતિજ્ઞા કરી કે દેવીદાસ આવીને કહે કે 'બાપુ જમો અને હું પણ જમું છું તો જ ભોજન લેવા બેસું.' એક તરફ બાળહઠ, બીજી બાજુ પિતાની પ્રતિજ્ઞા! સમય ઘણો જ રમુજી હતો બાળકે હઠ પકડી પોતે બપોરે ન ખાધુ, અને પિતાને પણ ખાવાનુ ન કહ્યુ. બન્ને જણ અપવાસી બન્યા. જોડેના વિદ્યાર્થીઓએ દેવીદાસને ઘણુંએ સમજાવ્યો; પરંતુ તેણે તે વખતે બાળહઠ ન છોડી. પછી સાંજે તે નમ્ર બની પિતા પાસે ગયો અને કહ્યુ, 'બાપુ, હું અલુણું ખાઇશ, તમે પણ જમો.' સાંજે પિતા પુત્ર ભેળા બેસી જમ્યા. બાળક તથા બીજા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર છાપ પડી કે એકવાર લીધેલું પણ પુરૂ કરવુ એ ધર્મ-કર્તવ્ય-છે

* * *

વિદ્યાર્થીઓ સાથેના તેમના જીવનનો એક વધુ દાખલો આપી આ ભાષણું પૂરૂ કરૂં છું વિદ્યાર્થીઓને બીલકુલ શિક્ષા ન કરવી એમ મહાત્મા ગાંધી માને છે. શરીર બળ વાપરવુ આ સત્યાગ્રહીનુ કામ નથી. એકવાર અમુક વસ્તુ ન કરવાની વિદ્યાર્થીઓને સૂચના આપી હતી, પરંતુ તે જ વસ્તુ છુપી રીતે તેમણે કરી. વાત આખરે ફુટી છતા ખરી વાત કહેતાં કેટલાકો ડરતા હતા આવી સ્થિતિ જોઇ મહાત્મા ગાંધી બહુ દુ:ખી થયા અને વિદ્યાર્થીઓની હાજરીમા જ પોતાના જ ગાલ ઉપર જોરથી બે ત્રણ તમાચા ચોડી કહાડયા, અને કહ્યુ કે મારામા જ કંઇ ખામી હશે કે સત્ય વાત કરતાં મારી આગળ તમને ડરવુ પડે આની એવી તો અપૂર્વ છાપ તેઓ ઉપર પડી કે તરત જ સત્ય બીના જાહેરમાં આવી. એમનુ આખું જીવન એવાં અદ્દભુત પ્રસંગોથી ભરેલુંજ છે.

આ પ્રમાણે આપણા સ્વદેશી બંધુઓએ ઘણા વિકટ સંકટો સહન કરી દક્ષિણ આફ્રિકાની એક મહાન યુનીઅન સરકારને 'સત્યાગ્રહ' વડે મહાત કરી વિજય મેળવ્યો.

આપણા દેશની રાજકીય સ્થિતિ હાલમાં અતિ ગંભીર થઇ રહી છે. હોમરૂલ અને સ્વરાજને માટે ચળવળ કરતા વિદુષી માતા મિસિસ બેસંટને નજરકેદ કર્યા છે

તેમને છોડવવા એ ભારતીય પ્રજાને માથે ફરજ છે આપણા દેશના નેતાઓ ' સત્યાગ્રહની લડત ' વિષે ચર્ચા કરી રહ્યા છે એવા સમયમા જાપતાની રાજનીતિ સામે એ હથિયારનો ઉપયોગ કરવા આપણે સજ્જ રહેવુ જોઇએ પ્રત્યેક હોમરૂલરે સત્યાગ્રહી પ્રથમ થવુ જોઇએ સત્યાગ્રહી થનારાઓએ નીચેના નિયમોનુ ખાસ પાલન કરવુ જોઇએ (૧) સત્યનો દૃઢ આગ્રહ રાખવો, (૨) ગમે તેવા પ્રસગોમા પણ શારીરિક બળનો કદી પણ ઉપયોગ ન કરવો, (૩) ક્ષમાવૃત્તિ, (૪) નીડરતા અને (૫) દુખો સહન કરવાની શકિત સત્યાગ્રહી થનારાએ આ પાચ ગુણોને ખાસ કેળવવા જોઇએ. પરમાત્મા એ ગુણો કેળવવાનું બળ આપ સર્વને તથા મને આપો એમ ઇચ્છી હું મારૂ ભાષણ પુરૂ કરૂ છુ અસ્તુ

પરાગજી ખડુભાઈ

સ્વદેશી.

દરેક વર્ષ ઉપર આપણા ઇલાકામા સ્વદેશીના સપથ-પણ-લેવા લોકોને આગ્રહ કર્યો હોત તો કેળવાયલામાનો મોટો વર્ગ પણ એમ જ કહેત કે કે "જુઓ તો ખરા, મોટા સ્વદેશીના 'ખા' નીકળ્યા છે, સ્વદેશીના હિમાયતીનુ મ્હોડુ--સીકલ તો જરા તપાસો," વગેરે પ્રકારનુ બોલી આપણી ટીકા કરી આપણો ઉપહાસ કરતે રાજદ્વારી વાતાવરણ એક દાયકામા એટલુ બદલાયુ છે કે એવા ટીકાખોરો જ સ્વદેશીના કપ તો ચુસ્ત હિમાયતી અને સાચા ભક્ત બન્યા છે અથવા નિદાન ઉપાસક તો થયા છે જ

સ્વદેશીના પ્રચાર માટે આવા સુયોગ ઓછા જ આવે છે અને તેવે વખતે લોકનાયકો, માલ બનાવનારાઓ, શ્રીમતો તથા વેપારી મડળોની ફરજ લોકોના તે ઉત્સાહને પોષણ આપી, સતેજ રાખી, એમની જરૂરીઆતો તરફ લક્ષ્ય આપી પોતાને ધ્યેયે પહોચાય તેમ કરી આપવાની છે

મારે સખેદ એટલુ તો કહેવુ જ જોઇએ કે સ્વદેશીના પ્રચાર માટે કરવો જોઇતો પ્રયાસ આપણા દેશમા થયો નથી તદ ઉપરાત હિ૰ જેવા 'કેળવણીથી વિમુખ રખાયલા દેશમા બીજા દેશો કરતા વધારે ખત઼થી પ્રયાસ કરવો જોઇએ

પ્રસ્તુત લેખ માટે હુ બે વર્ગ પાડુ છુ આપણા દેશમા જ બનેલી વસ્તુઓ વાપરનાર સામાન્ય જનસમૂહનો એક વર્ગ તથા જનસમૂહને વપરાસમા જોઇતી બધી ચીજો બનાવી પુરી પાડનાર કારખાનાવાળા વગેરે પૈસા ટકાની મદદ આપનાર શ્રીમંત વગેરે પોતાના છાપખાનાથી પ્રોત્સાહન આપનાર લોકનાયકો વગેરે તથા વેપારી મડળો (Bureaus, Chambers) જે દરેક જાતની હકીકત ભેગી કરી પુરી પાડનારો છે તેઓ વગેરેનો બીજો વર્ગ આ બે પ્રકારના વર્ગમા પ્રથમ વર્ગ માટે હાલ લખવુ મોકુફ રાખી હુ બીજા વર્ગ સબધી જ ટુકમા થોડુક લખીશ

(૧) પ્રથમ માલ બનાવનારાઓ આપણા દેશમા હાલ જે જે પ્રકારના જેટલા કારખાનાં છે તેઓના માલીકની પ્રથમ ફરજ તો આપણા દેશી બંધુઓને શુ અને કેવી કેવી

વસ્તુઓ જોઈએ છે તે જાણવાની છે. જરૂરીઆતો જાણીને તે વસ્તુઓ બનાવવાની કોશિષ કરવાની છે અને તેની સાથે પરદેશથી આયાત થતી ચીજો સાથે તે સફાઈ વગેરેમાં સ્પર્ધા કરી શકે, તથા કિમ્મતમા પણ સસ્તી પડે તેમ થવું જોઈએ. માલ બનાવનારાઓએ મનમાં એમ ન લાવવું જોઈએ કે મારા દેશબંધુઓ દેશી જ માલ વાપરનાર છે તો ભલેને હુ બે આના કિંમત વધારે રાખીશ તો એ હરકત નથી, કારણ પરદેશી બનાવટનો માલ તેઓ લેનાર નથી અને મને વધુ નફો થશે, આવો ખ્યાલ છોડી દેવો જોઈએ. હાલનો દેશકાળ જોતાં મને તો લાગે છે કે યોગ્ય નફા કરતાં વિશેષ મેળવવાની લોલુપતા રાખી ભાવ ઉંચા રાખવામાં તેઓ આપણા ગરીબ બંધુઓને પૈસે ટકે નીચોવે છે, વળી સ્વદેશીની હીલચાલને મોટો ધોકો પહોંચાડે છે. લોકોના મન સ્વદેશી જ વાપરવું એવાં દૃઢ થયાં નથી ત્યાં સુધી, વધુ માલ ખપાવીને જ મોટા નફાની આશા રાખવી એ બરોબર છે અને થોડી ખપત કરાવવાનું કારણ બની ઉંચા ભાવ રાખી વધારે નફો મેળવવાની ઉત્કંઠા તો દબાવી દેવાની—ત્યજવાની—જરૂર છે. છેવટે એ જ કારખાનાવાળાઓને સ્વદેશીની ચળવળથી મોટો લાભ છે તે ભૂલી જવું ન જોઈએ.

બીજો મુદ્દો ધ્યાનમા રાખવાનો છે તે પ્રમાણિકપણાનો છે. ઈમાનદારી ઉપર હું હાલ કંઈ નિબંધ લખવા નથી માગતો પણ એ વાત તો સુવિદિત છે કે એક વાર અમુક કારખાનાનો અમુક નંબર કે છાપનો માલ લોકોમા ઠીક ઉપડવા માડે છે એટલે તેઓ તે જાતના પ્રમાણમા ફેર કરી નાખી માલ ઉતારી નાંખે છે. આથી લોકોમા એમને માટે જ નહીં પણ સ્વદેશી વસ્તુઓ માટે અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ રીતે તેઓ ખરેખર સ્વદેશીના કટ્ટા શત્રુ બને છે આ સંબંધમાં બંગાળની સ્વદેશીની ચળવળ વખતનો અમદાવાદની મીલોનો દાખલો રજુ કરી શકાય એમ છે.

ત્રીજું—મારી સ્વદેશીની ભાવના દેશમાં જ સર્વ વસ્તુઓ બને તેટલેથી જ પૂરી થતી નથી. ફરી કારખાનાંઓ હોય ત્યાં દેશનાં જ માણસો કામ કરતા હોવા જોઈએ. આપણને અમુક ઉદ્યોગની આવડત ન હોય ત્યા લગી પરદેશી ભાડુતી માણસો લાવી કામ ચલાવવું પડે તેની હું અવગણના કરતો નથી, પણ એ સ્થિતિ વધારે વખત ટકવી તો ન જ જોઈએ અને તે સાથે જેમ બને તેમ વધારે પ્રમાણમાં આપણા દેશનાં જ માણસો એવુ કામ શીખવાને તૈયાર થાય તેમ કરવું જોઈએ દાખલા તરીકે કોઈ એક એજન્ટ પાસે ૧૦–૧૫ મીલોનો કારભાર ચાલતો હોય તો, એ એજન્ટની ફરજ છે કે દર વર્ષે પાંચ દશ યુવકોને—ઉછરતી પ્રજાને પોતાને ત્યાં કામકાજનો અનુભવ લેવા દે, અને એમને તે બાબતનું જ્ઞાન આપવાની સઘળી ગોઠવણ કરે. એવા માણસો શીખી જશે તેમાં કોઈનું કાંઈ બગડવાનું નથી ઉલટું એવા શીખી તૈયાર થયલા કુશળ દસ આદમીઓ પરદેશીઓને દૂર કરશે વળી તમારા હાથ તળેનો કોઈ ઉમેદવાર અતિશય બુદ્ધિશાળી, લાગે તો તેને ઉચ્ચતર કેળવણી માટે પરદેશ મોકલવાની સગવડ કરી આપી એની આવડત અને વિદ્યાનો લાભ લેવાનું રાખવું જોઈએ. આગળી બતાવવાના પુન્યથી કદી વિમૂખ થશો નહીં, રસ્તા ઉપરનુ પાટીયું તમારી સાથે આવી

પોતાના દાખલાથી, ચારિત્ર્યથી, સ્વદેશીને ટેકો આપવો જોઇએ, સ્વદેશીનો ઝુંડો ઉઠાવી મોખરે આવી ઉભા રહેવું જોઇએ.

૩. લોકનાયકો.

અમારો ઉદય, અમારૂં શ્રેય, અમારી કીર્ત્તિ, સ્વદેશીની ચળવળમાં અમારી સાફલ્યતા અમારા દેશના ચુસ્ત, પ્રમાણિક, દૃઢ મનોબળવાળા, ઉચ્ચ ચારિત્ર તથા ભાવનાવાળા લોકનાયકો ઉપર આધાર રાખે છે લોકનાયકો જો સ્વદેશીની ચળવળને રાંધે અને યોગ્ય રસ્તે દોરી, દેશના વેપારી તથા હુન્નર ઉદ્યોગની આબાદીનો પાયો નહિ નાખે તો તેઓ દેશની ગરિબાઇ, અને ગરીબોના દુ:ખો માટે જવાબદાર રહેશે ચળવળને ફત્તેહ મળતાં યશોગાન ગવાશે તો તે પણ એવા નેતાઓના, અમારી સ્થિતિ સુધરશે નહીં અને એમના દોષો સિદ્ધ થતાં જે ધીટકાર થશે તે પણ એવા નેતાઓનો જ. માટે જ કરી મેં પ્રથમ જણાવ્યું તેમા અમારો આદેશ સિદ્ધ કરવા માટે, અમારા ધ્યેયે નિર્વિઘ્ને પહોચવા માટે અમે અમારા નેતાઓ તરફ, આગેવાન પુરૂષો તરફ, નજર ફેંકીએ છીએ કર્મવીર ગાંધી જેવા દેશભક્ત માં જ હવેની પ્રજા વિશ્વાસ મૂકી શકશે. જેમના વિચારો ઠામાડોળ છે, જે પ્રસંગ જોઈ ગત રમી જાણનાર છે, જેમની કથની અને ચારિત્રમા મહાસાગરના બે કાંઠા જેટલુ અંતર છે, જેમનું ખાનગી જીવન બાહ્ય જીવન કરતાં સાવ નિરાળું અને વિરોધાભાસ ઉત્પન્ન કરે એવું છે તેવા લોકનાયકો અમારે નથી જોઇતા, તેવા પોકળ પંડિતોથી અમારૂં શ્રેય થયું અમે જોવાના નથી જેઓ મન, વચન અને કર્મથી શુદ્ધ છે એવા નાયકો જ સ્વદેશીનો પ્રચાર સાબુત કરી શકશે. અજ્ઞાન તિમિરમાં સડતા પ્રજાવર્ગને રસ્તો બતાવનાર, તેઓને ઉપદેશથી શા માટે સ્વદેશીના સપથની જરૂર છે તે સમજાવનાર કોઇક તો જોઇએજ. ગુરૂ વગર જ્ઞાન કયાંથી પ્રાપ્ત થશે ? પશુ પણ ગરડમાં પડતા એક સરખાં ચાલ્યા જાય છે તો આ બુદ્ધિવાળા, પણ યોગ્ય રસ્તે નહીં ચઢેલા એવા સજ્જનોને દેશહીતના આ માર્ગે ચઢાવવાને એવા નેતાઓની જરૂર છે, કે જેઓ પોતાના અડગ નિશ્ચય તથા ચારિત્રથી તેમનામાં શ્રદ્ધા રાખનાર જનસમૂહને તે જ રસ્તે દોરે અને આ પ્રકારના નેતા મળતા સ્વદેશીની ફત્તેહ સૈકા પછી નહિં પણ આજે જ સાંભળીશુ.

બીજું, લોકનાયકોએ લોકોમાં જે શ્રદ્ધારૂપી મોટો સદ્ગુણ છે તેનો ઉપયોગ કરી કામ લેવું જરૂરનું છે. મધ્યમ કે સામાન્ય વર્ગમા થોડુંક કાર્ય કરવાની શક્તિ કે શ્રદ્ધા હોય તો તે મજબૂત અને દૃઢ કરી પાયો ચણવાની જરૂર છે, નહી કે તેમની શક્તિની અવગણના કરીને, શ્રદ્ધા તોડી નાંખીને. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુન પ્રત્યે કરેલા ઉપદેશનું અત્રે ટાંચણ કરવું અસ્થાને નહી ગણાય. " न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ". વળી સામાન્ય વર્ગમ દરેક બાબતની તૂલના કરી વસ્તુસ્થિતિ લેવાની શક્તિ હોતી નથી એટલે તેઓ તો લોકનાયકોને પગલે પગલે ચાલનાર છે.

" यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्त देवेतरोजनः
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते. "

૪. વેપારી મંડળો વગેરે.

કામની વહેંચણી કરવાથી કામ સારૂં અને સરળતાથી થાય છે. તે જ પ્રમાણે દેશમાં અમુક સંસ્થા વિચારવાનું, હકીકત, આંકડા વગેરે ભેગું કરવાનું માથે લે અને બીજી સંસ્થા તે હકીકતનો ઉપયોગ કરી કારખાના વગેરે કઢાવે તો કામ સરળ રીતે થાય. વેપારી મહાજન જેવી સંસ્થાઓ આ જવાબદારી ઉપાડી શકે અને ખરૂં જોતાં તો આ જાતની પ્રવૃત્તિઓ બહુ કરીને તેઓએ જ હાથ ધરવી જોઇએ. યુરોપ અમેરિકામાં એક બે સંસ્થાઓ જ આવું કામ કરી રહી છે એમ નથી, પણ ત્યાં તો દરેક ધંધાને અંગે એવા મંડળો સ્થપાય છે. અને તેઓ શુ અને કેવી રીતે કામ કરે છે તે જ્યારે આપણા જાણવામાં આવે છે ત્યારે એમ જ થાય છે કે હિન્દનું નસીબ કયારે ખુલશે!! તે દેશોની વેપારી સભાઓ દરેક ધંધાની હકીકત સંપૂર્ણ એકઠી કરે છે, દેશપરદેશના વેપારને લગતા કાયદાકાનુનનો અભ્યાસ પણ તેઓ કરે છે, કયો માલ કયાં બને છે અને કયા તેની ખપત છે તે આંકડા સહિત જણાવી શકે છે. એ સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા કેટલી સંપૂર્ણ હોય છે તેનો ફક્ત એક જ દાખલો આપીશ. લંડનના Department of Commercial Intelligence of the Board of trade નામના મંડળને, એક વેપારીએ પોતે એક પ્રસંગે એક કારખાનું જોયલું પણ તે કયાં છે અને શું કરે છે તેનું વિસ્મરણ તેને થઇ ગયું હતું, પણ નસીબ જોગે એની પાસે એ કારખાનાનું ફકત એક ચિત્ર હતું કે જે ઉપર ઠામ ઠેકાણું ન હતું, એવું તે ચિત્ર મોકલી આપી પુછાવ્યું કે આ કારખાનુ કયાં છે, શું કરે છે અને નામ શું છે તે મને લખી જણાવો તપાસ કરતાં આ સંસ્થા પાસે એ કારખાના સંબધી સઘળી હકીકત તૈયાર હતી અને એમની પાસે કારખાનાઓની જે છબીઓ હતી તેની સાથે આવેલુ ચિત્ર સરખાવી, માગેલી સઘળી હકીકત તે વેપારીને પુરી પાડી. જે દેશોમા આવી જાતનુ Organisation–સુવ્યવસ્થિતપણું હોય તો પછી ત્યાના લોકો આપણી સાથે સ્હેલાઇથી હરીફાઈ કરી શકે એમાં નવાઇ નથી. અસ્તુ.

(અ) આ કહેવામા મારો મુદ્દો એટલો જ છે કે આપણે ત્યાં આ પ્રકારના મંડળો ન હોય તો સ્થાપવા અને તેમની ફરજ નીચે લખેલી બાબતો ઉપર આંકડા સહિત સંપૂર્ણ હકીકત ભેગી કરવાની હોવી જોઇએ.

(૧) દેશમા કાચો માલ શું શું અને કયાં કયાં બને છે

(૨) કાચો માલ કયાં કયા જાય છે, અને દેશમાં કેટલો વપરાય છે.

(૩) પરદેશથી પાકો તૈયાર બનાવેલો માલ કેટલો આવે,છે અને તેમાં અહીંથી ગયેલો કાચો માલ તૈયાર થઇ કેટલો આવ્યો.

(૪) શા કારણથી કાચો માલ ઉપડી જાય છે, શા માટે તે જ માલ ત્યાં જઇ તૈયાર બની કરી Finished Product તરિકે અહીં આવે છે.

(૫) બીજા દેશની જગાતનીતિ કેવી છે, અહીંઆ કેવી છે.

(૬) બીજા દેશોનું ચલણ કેવું છે અને બેન્કો શું સગવડ આપે છે.

(૭) સરકાર શું અને કેવા પ્રકારની મદદ કરે છે.

(૮) આપણે ત્યાં આપણા ઉદ્યોગો પડી ભાંગવાનું કારણ શું અને તેને ફરી સજીવન કરવાને શું મુશીબતો છે, ચાલુ ઉદ્યોગોને પગભર થતાં કઇ કઇ મુશ્કેલીઓ નડે છે

તે ઉપરાંત જગાત કે કરના પ્રશ્નોનો ફડચો કરવાનો, તે સબંધી મત દર્શાવવાનું કામ પણ એમની પાસે જ આવશે અને તે માટે હરહંમેશ તત્પર રહેવું જોઇએ.

(च) એમની બીજી મુખ્ય ફરજ માલ વાપરનાર ઘરાકો અથવા તૈયાર માલ વેચનારા વેપારીઓ વગેરેને તથા માલ બનાવનારને હરહંમેશ એકઠા કરી કઇ ચીજોનો ખપ છે અને કોણ તે બનાવી શકશે તે બાબતનો ઉહાપોહ કરવાની ગણાવી જોઇએ. દાખલા તરીકે માનચેસ્ટર મીલના ધોતીઆં, કે જાપાનીસ રમકડાં, કે ફ્રાન્સની સાડીઓના નમૂના ભેગા કરી તે વાપરનાર અથવા વેચનાર લોકોની સમક્ષ અત્રેના કારખાના તથા તેવા પ્રકારના માલ બનાવનારાઓને તે નમૂના વગેરે બતાવી જો કોઇ તેમાંનું કંઇ બનાવી શકે એમ હોય તો તેમને તથા તેવા માલ વેચનારનું અરસપરસ ઓળખાણ કરાવી આપવું, આથી એ બે જુદી દિશામાં કામ કરનારાઓ એકત્ર ભેગા થતાં કઇ બાબતની શી ખામી છે તેનો વિચાર કરી શકશે અને દેશમાં તેટલા ઉદ્યોગો વધશે આજ ઉદ્દેશથી નાના મોટા પ્રદર્શનો દરેક સ્થળે થવાની જરૂર છે.

(क) સ્વદેશીના શ્રેય ખાતર જે ત્રીજું કાર્ય હાથ ધરવું જોઇએ તેની રૂપરેખા મારી સમજ મુજબ નીચે પ્રમાણે છે.—

(૧) દેશમાં શું શું બને છે તેની લોકોને ખબર આપવી, વળી પરદેશી માલ કરતા તે જો ઉંચા પ્રકારના હોય તો તે તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવું.

(૨) સ્વદેશીના પ્રચાર માટે લેખો લખાવવા તથા ભાષણો અપાવવા. આથી લોકોમાં જાગૃતિ આવશે

(૩) ગામેગામ નાના મોટા નમૂના સાથે તે બાબતનું જ્ઞાન ફેલાવવા માણસો મોકલવા.

(૪) પરાયા દેશોમાં હુન્નર ઉદ્યોગ માટે ત્યાંની પ્રજા શુ કરી રહી છે, કેવી રીતે કામ કરે છે, કેટલો શ્રમ વેઠે છે, પૈસાનો વ્યય કેટલો કરે છે તે હકીકત હરહંમેશ રજુ કરી, કેળવાયલા અને શ્રીમંત વર્ગનું ધ્યાન ખેંચવુ તથા જનસમૂહને તે બાબતોની ખબર ફક્ત ભાષણ કરીને નહીં પણ સાથે સાથે મેજીક લેન્ટર્ન સીનેમા બતાવીને આપવી.

(ड) ચોથું કાર્ય એમને જે હાથ ધરવાનું છે તે ડામીજોને શિક્ષા કરવાનું છે. જો કોઇ પણ વેપારી કે કારખાનાવાળો પરદેશમાં બનેલી ચીજો સ્વદેશી તરીકે પસાર કરતો હોય અને તે પ્રમાણે ઉંચા ભાવ ખાઇ લોકોને

ઠગતો હોય, લુંટતો હોય તો તેને તે માટે શિક્ષા કરાવવી જ જોઇએ. આ સારૂ પ્રજામત પણ એટલો જ મજબૂત થવો જોઇએ જેથી આવા વેપારી-મંડળના હાથ નીચા ન પડે. અપ્રમાણિકપણે પરદેશી માલ વેચી બે પૈસા ભેગા કરવા માટે કોઇને વાંધો નથી પણ લોકોને ખોટું સમજાવી, ખોટું સમજવાનું કારણ આપી તેમની સાથે દગો રમી, તેમને છેતરી, પરદેશી માલ સ્વદેશી તરીકે ખપાવવા ખાતરજ નહીં, પણ એ જાતના કુડકપટ માટે એમને કાયદેસર શિક્ષા કરાવી એમની જુઠાઇ બહાર પાડવાની ફરજ વેપારીમંડળની હોવી જ જોઇએ. એક જ્ઞાતિ કે સમાજમાં જેમ તેના કાનુનો ભંગ કરતા તે વ્યક્તિ શિક્ષાને પાત્ર ઠરે છે તેમ અપ્રમાણિક રીતે વેપાર કરનારાઓ, માલ બનાવનાર તથા વેચનારાઓમાં એવા અપ્રમાણીક કાળા મેંઢારૂપી માણસો હોય તો તેમનો ફીટકાર કરી, કાયદાસર શિક્ષા કરવામા દેશનું જેટલું ભલું થશે તેટલું ભલું તે પોકળ ઢાકવામાં નધા છેતરપીંડી ચાલુ રાખવાથી થશે નહીં.

આવું પોકળ ઢાંકવાથી સ્વદેશીને કેટલો ધોકો લાગે છે તે તો વિચાર કરનારનેજ ખબર પડશે વિલાયતનો બનેલો માલ અત્રે મંગાવી તેને ધોવડાવી ઠરી તે પર પોતાનો માર્કો લગાવવાથી કે પારકા દેશમાંથી તેલ કે સહીના પીપ મંગાવી, અત્રે નાના ડબ્બામા ભરી તે ઉપર પોતાની ચીઠ્ઠી ચોઢવાથી તે વસ્તુ સ્વદેશી થતી નથી, અને આ પ્રકારનો ધંધો આપણા દેશોમા ધમધોકાર ચાલે છે અને દુનિયા આગળ સજ્જન અને પ્રમાણિકપણાના ડોળ ઘાલનારા શ્રીમંતો તથા લોકનાયકો હસ્તકજ એવું કાર્ય થતું જાણી અમોને ઘણો ક્ષોભ થાય છે. એવા લોકોને લીધે જન-સમૂહની શ્રદ્ધા સ્વદેશી પ્રત્યે શિથિલ થાય છે અને આટલા માટે જ તેમને કાયદેસર શિક્ષા થવાની જરૂર છે

આપણી આબાદી કે પડતી, આપણું શ્રેય કે સત્યાનાશ આપણા હાથમાં જ છે, આપણે આપણું નસીબ સાથે જ લઇ ફરીએ છીએ, અને આપણા પોતાના કે આપણામાના કોઇના દોષોથી ખમવી પડતી હાનિ માટે બીજો જવાબદાર નથી. આપણા ચારિત્રો એટલા ઉંચા પ્રકારનાં હોવા જોઇએ કે જેથી કોઇ આંગળી કરી શકે નહિ અને જ્યારે એવી પ્રજા તૈયાર થશે કે દેશ માટે સ્વાર્થનો ભોગ આપશે, નેકી અને પ્રમાણિકપણા માટે કોઇને અંદેશો આવે એવું થતા પહેલા મોત માંગશે, આંટની ખાતર લાખો રૂપીઆ ઉપર લાત મારશે ત્યારે સ્વદેશીના વિજયના જયઘોષથી આપણા હિત શત્રુઓના હૃદય, ગીતામા કહ્યા મુજબ, કંપી ઉઠશે.

(અપૂર્ણ)

ધીરજલાલ છગનલાલ.

સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ.

(૪) ખ્રીસ્તિધર્મ અને ફ્યુડલ રાજનીતિ.

રોમના ઍન્ટોનાઇન મહારાજાઓના મૃત્યુ પછી તે લાભદાયક મહારાજ્યની કંટાળાભરેલી શાંતિ લાંબો કાળ ટકી નહિ. શાંત દેખાતી બહારની સપાટી નીચે વિરોધી જીવંત તત્વો કામે લાગેલાં હતાં. ખ્રીસ્તિ ધર્મે બહારની સત્તાને કેટલી મજબૂત કરી છે, અથવા તો સ્વાતંત્ર્યના પક્ષને કેવો સમૃદ્ધ કર્યો છે, તે તો યુરોપના ઇતિહાસનો એક અનિર્ણિત સામાન્ય પ્રશ્ન છે. અત્યાર સુધી તો બહારની સત્તાને તેણે વધુ મજબૂતી આપી હોય તેમ કદાચ દેખાઇ આવે તેમ છે, કારણ કે કોઈ પણ પક્ષના ધર્મગુરૂઓ, જોકે પોતાનાં હક્ક ઉપર કાઇ તરાપ આવે તો વારંવાર સામે થઇ જતા હતા ખરા, તો પણ સાધારણ રીતે તેઓએ રૈયત કે કામદાર વર્ગની વિરૂદ્ધ જઈને ઝાર, મહારાજા, રાજાઓ, કે ધનવાનોનું ઉપરીપણું જાળવવા માટે પોતાના લાગવગની સઘળી સત્તા વાપરી છે. પરંતુ ખ્રીસ્તિ ધર્મની મૂળ શરૂઆત વખતે, જ્યારે તે ધર્મ પોતાના અસ્તિત્વને માટે જ ફાંફાં મારતો હતો, તે વખતે તો તેના સિદ્ધાંતો, ઉથલપાથલ કરાવનારા અને અરાજક વૃત્તિને ઉત્તેજનારા લેખવામાં મહારાજાઓ વ્યાજબી હતા. દરેક વ્યક્તિગત આત્માને પરમાત્મા સાથેના સંબંધની બાબતને તેઓએ પોતાના સિદ્ધાંતોનું કેન્દ્ર બનાવ્યું હતું. અને અંતઃકરણની ગુપ્ત અને આત્મિક બાબતની સરખામણીમાં તો, દરેક બહારની સત્તા, તથા સઘળી ઉપર ઉપરની ધાર્મિક ક્રિયાઓ નજીવી લાગે તેમાં નવાઇ નહોતી. આ વિચાર પ્રસર્યા પછી જુના ધાર્મિક કાયદાઓ અને રોમન નિયમો એ સઘળા દૂર થવા માંડ્યા. તેમનો નાશ કરવાની જરૂર નહોતી, પરંતુ તેમનું કામ તેમણે કર્યું હતું, અને હવે તે પૂરૂ થયું હતું. હવે તો "ઇશ્વરી રાજ્ય તમારા અંતરમાં છે" એવી ભાવના પ્રસરવા માંડી હતી અને આ ભાવનાની શોધમા જ, ખ્રીસ્તિ ધર્મની પૃથ્વી ઉપર થયેલી સુંદર અસરનુ જીવંત બીજ રહેલુ હતું. કાયદાઓ મનુષ્યને માટે ઘડવામાં આવ્યા હતા, મનુષ્ય કાંઈ કાયદાઓ માટે સરજાયલો નહોતો. વર્તનને માટે કે શ્રદ્ધાને સારૂ આત્મા તો ભિન્ન અને અમર્ત્ય હતો, તેનું ઉપરીપણું શાશ્વત પ્રભુ પાસે જ હતું. હવે છેલ્લી દાદ રાજા પાસેથી નહિ પણ પ્રભુ પાસેથી મેળવવાની હતી.

દરેક મનુષ્ય-વ્યક્તિની અગણિત કિંમત અંકાવી તે જ ખ્રીસ્તિ ધર્મની, સ્વાતંત્ર્યના ઇતિહાસમાં મોટામા મોટી સેવા હતી. તેને પરિણામે રાજસત્તાની વિરૂદ્ધ તો કોઇ થયું નહિ પણ તે તરફ બેદરકારી પુષ્કળ વધી. શાશ્વતતાની સમીપ ઉભેલા, અને પ્રભુના પુત્રથી ઉદ્ધાર થયેલા આત્માની સરખામણીમાં, કાયદાઓ, ઉપરીઓ, અમલદારો, અને મહારાજાઓ પણ સંકોચાયલા અને ક્ષુદ્ર લાગવા માંડ્યા. દરબારોની દુર્દશાના વિચારોમા જ દગ્ધ થયેલા ઇતિહાસકારોએ પ્રથમ તો ખ્રીસ્તિ ધર્મને યાહુદી ધર્મ સાથે ભેળાયલો જ લેખવા માંડ્યો. પરંતુ તેના સ્થાપકના મૃત્યુના થોડા વર્ષ બાદ તો યાહુદી પ્રજાતથી તે

ધર્મ આગળવધી ગયો અને તેના સાધુ પુરૂષોએ પોકારીને કહ્યુ કે: "ખ્રીસ્તિ ધર્મમા કોઇ મિત્ર નથી. કોઇ શત્રુ નથી, કોઇ ગુલામ નથી, કોઇ સ્વતંત્ર નથી. તે ધર્મમા તો આખી મનુષ્ય જાતિ ભ્રાતૃભાવ તથા સમાનભાવથી એકઠી મળેલી છે ગુલામ કે રાજ્યસભાનો સભાસદ, ભીખારી, કે રાજ્યાધિકારી, સઘળા ઇશુખ્રીસ્તની નજરમાં તો સમાનજ છે." આ રીતે ફક્ત રાજ્યાધિકારનોજ નહિ પણ, દ્રવ્ય, દરજ્જો અને કેલવણી વગેરેની અસમાનતા, જે નિત્ય જીવનમાં કાયદા કે રાજકીય નિયમો કરતાં પણ વધારે ગણકારવી પડે છે, તેનો પણ નાશ કરવાની વૃત્તિવાળો આ નવો ધર્મ નીવડયો. ઇશુ ખ્રીસ્તે ખરેખરી આગાહી કરી હતી કે પૃથ્વી ઉપર પોતે શાંતિ લાવતા નથી પણ સમશેર લાવે છે આંતર અને આત્મિક રાજ્ય, પ્રભુની નજરમા સઘળાનુ સરખાપણું, સમૃદ્ધિ, વ્યવહાર, સાંસારિક દરજ્જો અને જ્ઞાન પ્રત્યે બેદરકારી; આટલા સિદ્ધાંતો જ રોમના મહારાજ્યના દરેક પ્રાંતમાં, તથા ભૂમધ્ય સમુદ્રના કીનારા ઉપરના દરેક કીલ્લામાં કજીયા ઉભા કરવા માટે પૂરતા હતા

જો આ સઘળા સિદ્ધાંતો ખરેખરી રીતે કદી પણ સ્વીકારાયા હોત તો, દૈવિ અરાજકતાની સ્થિતિ—સપૂર્ણ સ્વાતત્ર્યની સ્થિતિ, જેમા સઘળા કાર્યો પ્રેમથી જ નિયત થતાં હોત, અને જેમાથી કાયદો, સરકાર, અને બીજા સસત્તાક અધિકાર ઉપયોગ વિનાના થઇ પડવાથી નષ્ટ થયા હોત, તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ હોત. અને ત્યાર પછી રાજ કરનારાઓના નાશથી જ રાજનો ખરો ઉચ્ચ આદર્શ સફળ થાત, અને મનુષ્ય જાતિને માથેથી, વિગ્રહના, મહારાજ્યોના, ધર્માલયોના, રાજનીતિના, આર્થિક અડસટાના, અને ગરીબાઇનાં દુઃખ દૂર થાત પરંતુ મનુષ્ય હૃદયની કઠીનતાને લીધે, તેવો સુંદર કલ્યાણકારી ઉપદેશ મનુષ્યજાતિ ગ્રહણ કરી શકી નહિ તરતજ આ ઉપદેશમા દેખાતા વિરોધાભાસને દૂર કરવાના, તેના સિદ્ધાંતોમા બાધછોડ કરવાના, તેમાંથી નવા નવા અર્થ ઉઠાવવાના પ્રયાસ થવા લાગ્યા. અને મહારાજ્યના વિકાસ વિરોધી શાંતિકાળમા "ધર્મ સસ્થા" ની સત્તા જેમ જેમ વધતી ગઇ, તથા વધીને રોમના યશસ્વી નામ નીચે જેમ જેમ એક નવીન ધર્મગુરૂત્વ દાખલ થતુ ગયું, તેમ તેમ ઉપરના પ્રયાસો વધારે પ્રબળ થવા લાગ્યા. અને આ ધર્મની જીવત શ્રદ્ધાથી દોરાઇને, તથા રાજકીય દૃષ્ટિથી તેની ઉપયોગીતા ધ્યાનમા લઇને ઇ. સ. ૩૨૪ મા જ્યારે મહારાજા કોન્સ્ટેંટાઇને તેને રાજધર્મ તરીકે સ્થાપ્યો ત્યારે તો આ પ્રયાસોની હદજ રહી નહિ.

પ્રથમ તો રાજ્યતંત્ર અને ધર્મતત્ર વચ્ચે કાંઇ ભેદ સ્વીકારવામાં આવ્યો ન હોતો, અને "પ્રોન્ટીફેકસ મેકસીમસ" ના રાજાના ઇલકાબથી ધર્મગુરૂઓ ઉપર તેમ જ રૈયત ઉપરનું પણ ધાર્મિક ઉપરીપણુ સૂચવાતું હતું પરતુ ઇ. સ. ૩૩૦ મા પાટનગર કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલથી બાઇઝેન્શીયમ ખસેડવામાં આવ્યુ, તેને પરિણામે પૂર્વ અને પશ્ચિમ સામ્રાજ્યો જુદા પડયા, અને છેવટે ૪૯૩મા પશ્ચિમ સામ્રાજ્ય પડી ભાગ્યુ આ બધા કારણોથી રાજાનો હક્ક નરમ પડયો, અને હજી સુધી પણ રોમની ગત કીર્તિ અને કથાઓ જાળવી રાખનાર ધર્મતંત્રનું માન વધવા લાગ્યું અને ધાર્મિક બાબતોમાં તેમના ઉપરીપણાના હક્ક સ્વીકારાવા માંડયો.

આ રીતે સામ્રાજ્યની ખાલી પડેલી જગા ધર્મ–સંસ્થાએ લીધી, અને તેના મુખ્ય ધર્મગુરૂના નામ માત્રથી જ જે માન અને તાબેદારી અત્યાર સુધી રાજાઓને મળતાં, તે ધર્મ સંસ્થાને મળવા માંડયાં. ધર્મ સંસ્થાએ સામ્રાજ્યના ધોરણ ઉપર પોતાનું આખું તંત્ર બાંધ્યું અને તેની ધાર્મિક તેમ જ ભૌતિક સત્તાઓ સાથે સાથે જ વિકાસ પામી ધર્મ સંસ્થાની સ્વાતંત્ર્ય ઉપર કેવી અસર થઇ છે તે બાબતમાં આપણે એટલું જણાવી શકીએ કે જ્યારે જ્યારે ખ્રીસ્તિ ધર્મની ધાર્મિક વિષયોમાં ચઢતી હતી, અને ધર્મગુરૂઓએ ધર્મક્રિયાની બાબતોમા, પોતાની લાયકીની બાબતમાં તથા પોતાની અદ્દભુત સત્તા વિષે, દબાણ કર્યાં છે, ત્યારે ત્યારે ધર્મ—સંસ્થાયે માનસિક તેમજ રાજકીય વિષયોમા પણ સત્તાને જ–સત્તા ચલાવનારાઓને જ–ટેકો આપ્યો છે. બીજી પરંતુ ધાર્મિક બાબતોમા, આત્માના, પ્રભુ સાથેના સંબધને ઘણો જ કીમતી લેખવામાં આવતો હતો તેથી કરીને સ્વાતગ્યનો તે રીતે વિકાસ થતો હતો "ખાનગી નિર્ણય"--Private Judgement—નામના ધર્મ સિદ્ધાંતના પરિણામ ઘણીવાર અણગમતા અને નકામા જેવા આવતા હતા તો પણ તેનાથી ધાર્મિક ઉપરાંત બીજી બાબતોમા પણ સ્વાતગ્યનો વિકાસ ઘણો જ થયો. તેનાથી ટીકા કરવાની, તથા ઉંડા ઉતરી તપાસ કરવાની ટેવને ઉત્તેજન મળ્યું, બંધારણવાળા અધિકારનું તેજ ભેદાઇ ગયું તથા છેવટે પોતાપણું જાળવવાની મનને ટેવ પડી કે જેથી કરીને આ સિદ્ધાંતથી જે કાઇ ભૂલો થતી હતી તેમાંથી ઘણીનો બદલો વળી ગયો.

ગુલામગીરી—એટલે કે સ્ત્રી અને પુરૂષ ઉપર, ફરજીયાત મજુરી કરાવવા માટેની માલીકી, અને મિલ્કત તરિકે તેમનું વેચાણ—આ રીતને અણમાનીતી બનાવવા માટે શરૂઆતના ખ્રીસ્તિ ધર્મના જુસ્સાએ ઘણી મદદ કરી હતી રોમના નીતિવેત્તાઓમા પણ ગુલામગીરી એ અધોગતિસૂચક તથા અમાનુષી છે એવી લાગણી ફેલાવા માંડી હતી. ઇટાલીમા એમ પણ મનાવા માડયું હતું કે ગુલામગીરીથી ખેતીવાડીને તથા વસ્તિની વૃદ્ધિને નુકશાન થાય છે. રોમના સામ્રાજ્યમા પણ તેનો વિનાશ તો થાત, પણ ખ્રીસ્તિ ધર્મના સિદ્ધાતો, જેવા કે 'પ્રભુની નજરમાં સૌ સમાન છે' 'ઇશુખ્રીસ્તે સર્વનો છુટકારો કર્યો છે' વગેરેને લીધે તો "પ્રકૃતિથી ગુલામ," "જીવતા ઓજારો" વગેરે ઍરિસ્ટોટલની વ્યાખ્યાઓ પળવાર પણ વધારે ન સ્વીકારાય તેવી થઇ ગઇ જ્યા સુધી ખ્રીસ્તિ ધર્મ સિદ્ધાતો ઉપર ખરા મનથી શ્રદ્ધા રહી હતી ત્યા સુધી તો ગુલામગીરી ધીમે ધીમે અને અજ્ઞાત રીતે ઓછી થતી જ ગઇ. જુદા જુદા પ્રકારો, તથા સ્વરૂપો પામી છેવટે તેનો ઉપયોગ બધ પડી ગયો. ગુલામોનો છુટકારો કરવાનું કામ પ્રભુને પણ પ્રિય લેખવામા આવતું હતું. અને ઇંગ્લાંડ તથા યુરોપના સ્વાતંત્ર્યના ઇતિહાસમાં, એથેન્સ તથા રોમની માફક, મોટી ગુલામ પ્રજા–સંબંધી મુશ્કેલીઓ ઉભી થવા પામી નહોતી ગુલામગીરીના છેલ્લાં અવશેષો તો પ્લેગ અને આંતરવિગ્રહોને લીધે જ ઇંગ્લાંડમાથી નાશ પામ્યા, તથા આફ્રિકાના લોકોને ખ્રીસ્તિ કરવાની લાલચથી ધર્મસંસ્થા તેમને ગુલામ બનાવવાની તરફેણમાં હતી તે વાત ખરી છે. પરંતુ એક સામાન્ય નિયમ તરિકે તો મધ્ય કાળનાં યુગોમાં તેમ જ

વતમાન યુગમાં પણ ખ્રીસ્તિ ધર્મ ગુલામગીરીની સામે તત્પરતાથી થયો છે. જો કે ગરમ પ્રદેશોમાં હજી પણ ફરજીઆત મજુરીનો પ્રશ્ન ઉકેલવાની બાબત આપણી આગળ છે તો પણ ફરજીયાત મજુરીની રૂઢી દૂર કરવામાં તેના દુઃખ ઉપરાંત ખ્રીસ્તિ ધર્મના સિદ્ધાંત પણ ધ્યાનમા લેવા આગ્રહ થાય છે. અને ભૂમધ્ય રેખાની આજુબાજુના પ્રદેશોમાં એક યા બીજે પ્રકારે આ રૂઢી પ્રચલિત છે, તોપણ ભાગ્યે જ કોઇ ખ્રીસ્તિ લોકો ખુલ્લી રીતે તેનો બચાવ કરે છે.

રોમન દુનિયાની અંદર જે હાનિકારક શાંતિ પ્રસરેલી હતી તેને સતાવનારૂં એક બીજું પણ જીવંત તત્વ ખ્રીસ્તિ ધર્મને રાજ્યધર્મ કરવાથી ઉભું થયું. દોઢેક સૈકાથી જંગલી લોકોના ટોળા સામ્રાજ્યની સરહદ ઉપર ચઢી આવતાં હતાં, અને કેટલીએક સરહદના પ્રાંતોનો તેમણે વાસ્તવિક કબજો પણ લઇ લીધો હતો તેમના હુમલાના કેન્દ્રસ્થાન તો ઇટલી અને રોમ જ હતા. સરહદના પ્રાંતોની દુઃખી સ્થિતિ, ભાડુતી લશ્કરની નબળાઇ તથા બેદરકારી, અને સર્વથી વધારે તો લોકોની પોતાની જ બેદરકારીને લીધે આ હુમલાઓ કરવાની તેમને સગવડ થઇ હતી. કર લેવાને માટે, સામ્રાજ્યના સઘળા સ્વતંત્ર જન્મેલા શહેરીઓને શહેરી તરીકેના હક્ક કેરાકેલા નામના રાજાએ (૨૧૧ થી ૨૧૭) આપ્યા હતા તે વાત ખરી છે. પરંતુ મોટા સામ્રાજ્યની અંદર થોડા ઘણા હક મળે તેથી કાંઇ પ્રજાત્વ ખીલતું નથી. અને જ્યારે રણભૂમિ ઉપર દેહ સમર્પવા જેટલી દેશભક્તિ ખીલવવી હોય ત્યારે થોડાઘણા કર ઉપર સત્તા આપવા ઉપરાંત વિશેષ હક્ક આપવાની જરૂર છે જંગલી લોકોના હલ્લાઓના ભયની વચ્ચે, તથા સૈકાઓ સુધી પ્રસરી રહેલા અંધકારની વચ્ચે, થઈ ગયેલા રક્તપાત, યુદ્ધ, અને શિષ્ટ સૌંદર્ય અને ડહાપણના ખજાનાના વિનાશનો બદલો વાળવાની આશા, બ્હારથી આવતી પવનની લ્હેરની માફક, ખ્રીસ્તિ ધર્મના જુસ્સાદાર નવજીવને આપી. સુખદાયી સામ્રાજ્યની શાંતિ, ઇતિહાસકારો કહે છે તેવી જ ગંભીર અને સહિષ્ણુતાવાળી હોય તો પણ, મનુષ્ય જાતિની મહેચ્છાઓ દબાવ્યા વિના, તથા જીવનરસને આળસમય સંતોષમા ફેરવી નાખ્યા વિના, રહે જ નહિ. ઍન્ટોનાઇન મહારાજાઓના સમય પછી આવી સ્થિતિનો ભય ઉભો થયો હતો, તે ખ્રીસ્તિ ધર્મ અને જંગલી જૂથોએ મળીને ઉભા કરેલા કલહથી દૂર થઇ ગયો. ધાર્મિક વ્યક્તિત્વ સ્વીકારવું જોઇએ તેવો દાવો ખ્રીસ્તિ ધર્મે કર્યો, અને જંગલી જુથોએ કહ્યું કે મનુષ્ય જાતિ કોઇની—રોમની પણ—મધ્ય સત્તા સ્વીકારશે નહિ જ. આ બન્ને બાબતો નવી અને સબળ હતી અને તેથી આખું યુરોપ જાગૃત થઇ ગયું અને વ્યક્તિત્વ અને પ્રજાત્વના સિદ્ધાંતો સાબિત કરવા લાગ્યું

પૂર્વ અને પશ્ચિમ રાજ્યવિભાગો જૂદા પડી ગયા તોપણ, રોમ વધુ અને વધુ અસહાય્ય થતું ગયું તો પણ, ફ્રૅંક, સેક્ષન, અને બીજી જર્મન જાતિઓ પોતાની જુની સરહદની અંદર વધુ અનેવધુ બળવાન બનતી ગઇ તો પણ, સર્વવ્યાપક સામ્રાજ્યની ભાવના સૈકાઓ સુધી ટકી રહી. જંગલી લોકના ટોળા પોતે જ રોમના નામ પ્રત્યે લગભગ પ્રેમ યુક્ત આદર ધરાવતાં હતા તેથી, તથા પાશ્ચાત્ય જર્મન રાજા શાર્લમાનના તથા પૂર્વાત્ય જર્મન રાજા ઑટોના ધમપૂર્ણ મહાત્વાકાક્ષાથી પ્રેરાઇને રોમના તખ્ત ઉપર બેસીને રોમનુ

મહારાજ્ય પહેલાંની માફક ફરી ચાલુ કરવાના પ્રયત્નોને લીધે આ સામ્રાજ્ય ભાવનાને ઘણે અંશે ટેકો મળ્યો હતો. મહાન ચાર્લ્સ રાજાને મહાન ધર્મગુરૂ પોપે ઇ. સ. ૮૦૦ ની સાલમાં ગાદીએ બેસાડયો હતો. તથા મહાન રાજા ઑટોને ઇ. સ. ૯૬૨ માં રોમના નાથ તરિકે તખ્તનશીન કર્યો હતો ઇ. સ. ૧૧૫૨ માં રોમના રાજ્યને "પવિત્ર રોમનું મહારાજ્ય" કહેવાનુ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું અને ધીમે ધીમે તે બાબતનો ઉત્સાહ મદ થતો હતો તો પણ ઇ. સ ૧૮૦૬ મા ઑસ્ટ્રીઆના ફ્રાન્સીસ બીજાએ, નેપોલીઅને પોપને હાથે પારીસમાં રોમના મહારાજાનું પદ ધારણ કર્યા પછી બે વર્ષમા જ, ખુલ્લી રીતે અવગણ્યો ત્યા સુધી યુરોપમાં "પવિત્ર રોમના મહારાજ્ય"ની ઝાખી આબરૂ ટકી રહી હતી હેપ્સબર્ગ વંશના રાજાઓનો એક ઇલકાબ હજી પણ 'પવિત્ર રોમના મહારાજ્યના નાથ,' એવો છે.

બીજા પણ એટલા બધા રાજાઓને "મહારાજા" પદ ધારણ કર્યા વિના અસંતોષ રહેતો હતો કે ધીમે ધીમે મહારાજા પદ જ કાંઇક સામાન્ય પદ્દીનું લેખાવા માડયું. પરંતુ મધ્યયુગના ઉત્તમ સૈકાઓમા તો, આ દુનિયાની બાબતોમા પ્રભુની ઇચ્છા દર્શાવતા, ખ્રીસ્તિ દુનિયાના મહારાજાની ભાવના, તેમજ પરલોકના વિષયોમાં પ્રભુની ઇચ્છા દર્શાવતા, પોપ-ધર્મગુરૂની ભાવના, ઘણી આદર્શમય અને ધર્મતત્વથી ભરપૂર, લાગતી હતી; જો કે તેમ લાગવાનો કાંઇ પણ સબબ હતો નહિ છતાયે તે સમયના ઉત્તમોત્તમ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો પણ સુલેહયુક્ત સ્વાતંત્ર્યના સંરક્ષણ માટે મહારાજા તરફ દૃષ્ટિ નાખતા હતા ઇસુ ખ્રિસ્તના આ બે પ્રતિનિધિઓ-રાજા અને ધર્મગુરૂ-ની વચ્ચે સરસાઇ વધી, અને જેમના સંપી કારોબારથી પૃથ્વી શાતિથી આગળ વધવી જોઇતી હતી, તેમની વચ્ચે તકરારો થઇ; આ તકરારોમા એકંદરે રાજાઓએ સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ સારો કર્યો ઘણીવાર નિષ્ફળતા મળ્યા છતાએ, પોપના જુલમની સામે અને ઘણા રાજાઓએ સ્વાતંત્ર્યની ખરેખરી સેવા બજાવી. છતાએ રાજાઓની બાબતમા આમ કહીને કેટલાએક ધર્મગુરૂઓએ પણ સામાન્ય વર્ગમા સ્વાતંત્ર્યનો પાયો નાખીને ખાસ કરીને ઇંગ્લાંડમા જે મહાન સેવાઓ કરી છે, તેની અવગણના કરવી જોઇએ નહિ.

રાજાને સામ્રાજ્યપરનો હક્ક પરમેશ્વર તરફથી મળેલો છે, એમ ધારવું તે શાર્લમાન રાજાના વંશજોના વખતમા ચાલુ થયેલી ફ્યુડલ નીતિ સાથે પણ બંધબેસ્તું થઇ પડતું હતું. આ નીતિમા મહારાજા, પરમેશ્વર પછી સર્વનો ઉપરી હતો. તેના હાથ નીચે બીજા રાજાઓ હતા અને આ રાજાઓની નીચે જુદા જુદા દરજ્જાના ધર્મગુરૂઓ તથા ઉમરાવો હતા ઉમરાવોના હાથ નીચે બીજા જમીનદારો હતા. આમ ને આમ છેક કામદાર વર્ગ અને ગુલામો સુધી બધી ગોઠવણી હતી. આ પ્રમાણે ફ્યુડલ નીતિની રચના હતી આ રચના બધી બુદ્ધિયુક્ત અને સરસ હતી અને જો ઉપરીઓના જુલમ અને નીચેનાની જકને પરિણામે આ નીતિ પડી ભાગી ના હોત તો હિંદુઓની નાતો જેવી તે જડ થઇ જાત. મોટા રાજા અને ઉમરાવો એક બીજા ઉપર ઉપરીપણું ભોગવવા માટે વારંવાર લડી પડતા હતા, અને તેમ કરીને અણધારી રીતે અને મરજી વિરૂદ્ધ પણ

સામાન્ય પ્રજાના સ્વાતંત્ર્યમાં વધારો કરતા હતા. તેઓ જ્યારે લડતા હતા ત્યારે નાના ઉમરાવો, કારીગરો, અને ખેડુતોને પણ પોતાના યોગ્ય હક્ક મળી જતા હતા.

આ ફ્યુડલ સમયમાં જે ઉમરાવો મોટા થઇ ગયા હતા તેમને લીધે આખા યૂરોપને ઘણું ખમવું પડ્યું છે, અને ઇંગ્લંડ તો હજી પણ આ ઉમરાવોને લીધે ખમે છે. આ ફ્યુડલ નીતિને પરીણામે ઇંગ્લાંડમાં એક નાનો પણ સત્તાવાળો જમીનદાર વર્ગ ઉભો થયો છે જેમ જેમ દેશ સમૃદ્ધિવાન થતો ગયો—ખાસ કરીને લંડન અને બીજા ગામોનો વ્હેપાર વધતો ગયો—તેમ તેમ આ વર્ગ વિના મહેનતે અને લોકસેવાની કાંઇ પણ જોખમદારી સ્વીકાર્યા વિના જ ઘણો સમૃદ્ધિવાન થઇ ગયો. વિજયી (કૉન્કરર) વિલ્યમ, જેણે આ નીતિ ઇંગ્લાંડમા ચાલુ કરી હતી તેના મનમાં કાંઇ એમ નહોતું કે પરિણામ આવું આવશે. ફ્યુડલ ઉમરાવો ઘણા સત્તાવાન ના થઇ જાય તેથી એણે તો આવુ જાહેર કર્યું હતું કે સઘળી જમીનનો માલીક તો રાજા પોતેજ છે, અને લશ્કરી સેવા કે તેવા જ કાંઈ કામ કરવા માટે ઉમરાવોને આ જમીનનો ઉપયોગ કરવા રાજા તરફથી મળેલી છે. જો આ લાભકારક રીત ચાલુ રહી હોત તો ધીમે ધીમે સઘળી જમીનની માલિકી રાજ્ય પાસે જ આવી જાત, કારણ કે રાજા અને રાજ્ય વર્તમાનકાળમાં એક જ લેખાવા માડ્યાં છે. આ રીતે આ જમીનદાર વર્ગ ઉભો થાત નહિ, અને સામાન્ય વર્ગને આ વર્ગ પાસેથી કેવી રીતે લાભ અપાવવો તેના ઉપાય ખોળવાની માથાકુટ પણ રહેત નહિ. ફ્યુડલ નીતિથી જમીન પોતાની માલિકીની કરી બેસવાથી પ્રજાવર્ગમા મિલ્કતની અયોગ્ય વ્હેચણી થઇ ગઇ તે કરતા પણ વધારે નુકશાનકારક તો તેને પરિણામે જે જીવનઆદર્શ વ્યાપ્યો છે તે થયો છે. સેકાઓ સુધી આ ઉમરાવો મોટી મોટી જમીનોના ધણી થઇ પડયા હતા, તેઓએ તેમના ભાડવાત, મજુર, અને ખેડુતના જીવન અને અભિપ્રાયોમાં માથાં માર્યા છે, તેમના પ્રદેશોમાં ફેશનોના નેતા થઇ પડયા છે, અને સામાન્ય પ્રજા વર્ગના મનમા એમ જ ઠસાવી દીધુ છે કે ઉમરાવ વર્ગની રહેણીકરણી ઉત્તમ અને અનુકરણીય છે. જો કે ખરી રીતે તો તે લોકો રમતગમતથી ઉત્તેજીત મોજમઝામય તથા ગમ્મત ખાતર જ કાયદા કરવાની ચિંતાવાળું આનંદપૂર્ણ જીવન જ ગાળે છે.

બીજા હાથ ઉપર, લશ્કરી મદદ કરવાની, શરતે આ જમીન આ ઉમરાવોને મળી હતી, અને જે શરત ટયુડર રાજાઓના વખતમા ફ્યુડલ નીતિ પડી ભાંગી, તે સમયે આ ઉમરાવોએ તોડી નાખી, તે શરતને લીધે રાજાની મધ્યસ્થ સત્તા ઉપર ઘણો અંકુશ રહ્યો હતો. અમુક સંખ્યાથી વધારે રાજ્યલશ્કર નહિ હોવાને લીધે, સત્તાવાળા એક વર્ગની સાથે પણ, તેમના તરફની લશ્કરી મદદ મેળવવાના હેતુથી, રાજાને સારો સંબધ રાખવો પડતો હતો. આ પ્રમાણે રાજાની સત્તાને અંકુશમા રાખવા માટે, તથા દરેક શાખામા રાજા જ ઉપરી છે, તથા રાજ્ય એટલે રાજા જ, એવા વિચારો ઇંગ્લાડમા પ્રસરાતા અટકાવવા માટે આપણે ફ્યુડલ રાજનીતિના જ આભારી છીએ. ઉમરાવ વર્ગ નાનો અને જૂલમી હતો, છતાયે

તે વર્ગમાં તો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ખીલ્યું અને તેથી પણ વધુ ઉપયોગી સ્થાનિક સ્વાતંત્ર્યનો તેમને લીધે વિકાસ થયો. આને પરિણામે, એકવાર ફ્રાન્સમાં પ્રવર્તેલું, અને છેક અત્યાર સુધી રૂશિયામાં જોવામાં આવતું, મધ્યસ્થ અમલદાર વર્ગનું રાજ્ય, જે સ્વાતંત્ર્યનુ ઘણું જ વિરોધી થઇ પડે છે, તે સબળ થતું અટક્યું.

ફ્યુડલ વખતના માનસિક બંધારણના એક અંશમા શીવલ્રી–સ્ત્રીબહુમાન–ને સ્થાન મળ્યું હતું, તેથી થયેલા લાભની નોંધ પણ લેવી જોઇએ. અત્યારે તો આ શબ્દ મશ્કરીવાળો અને કેવળ ભાવનાવાળો લેખવામાં આવે છે, તો પણ આ સ્ત્રીબહુમાનનુ વલણ પ્રથમ થવા માંડ્યું તે વખતે ઉમરાવ વર્ગની સ્ત્રીઓની આસપાસ માન, અદ્ભૂતતા અને નાજુકાઇની ભાવનાઓ વણવામાં આવી હતી જો કે આ ભાવનાઓ સામાન્ય વર્ગની સ્ત્રીઓ સુધી કદિ પણ પહોચી નહોતી, તોપણ ઉમરાવજાદિઓ અને રાણીઓના વખાણ કરતાં કરતાં, સ્ત્રીબહુમાનવાળા સૈનિકો અને કવિઓએ સ્ત્રીત્વ અને સ્ત્રીના સદ્ગુણ, અને સૌંદર્યના ગાન કર્યાં અને તેની અસર સામાન્ય વર્ગની સ્ત્રીઓ ઉપર પણ થઇ. ગમે તેટલી અતિશયોક્તિ ભરેલી પણ ઉદાત્તતાથી દર્શાવેલી માનની લાગણી, પશુવૃત્તિ દબાવાનું કાર્ય કરતી હતી પાદરીઓની મઠ સ્થાપનાને લીધે સ્ત્રીઓની અવગણના થતી હતી, તથા સાધુવૃત્તિ પ્રસરતી હતી તે આથી અટકી અને સ્ત્રીઓના મઠોની બધી વ્યવસ્થા સ્ત્રીસાધુના જ હાથમા હોવાથી, વ્યવસ્થા કરવામા તેમની ઉત્તમ બુદ્ધિની જાણ તો લોકોને થઇ જ હતી આ પ્રમાણે કાઇક સમાનતા જળવાઇ મધ્ય યુગમા સ્ત્રીને એક પાસથી દેવી તરિકે પૂજવામા, તથા બીજી પાસથી મનુષ્યને લાલચમા ફસાવનાર રાક્ષસી તરિકે અવગણવામા, આવ્યા પછી, તે ઇલીઝાબેથના સમયના નાટકોમા આલેખ્યા પ્રમાણે એક સ્ત્રી તરિકે જ–એક મનુષ્ય તરિકે જ–સ્વીકારાઇ. જો પ્યૂરિટન લોકોના મતને લીધે, તથા બાઇબલના કેટલાએક વાક્યોનો અક્ષરશઃ અર્થ કરવાને લીધે, સાધારણ પુરૂષો, અને સાધારણ સ્ત્રીઓની પણ નજરમાં સ્ત્રીવર્ગની કિંમત હલકી પડી ગઇ હોત નહિ, તો અત્યાર સુધીમા તો સ્ત્રીવર્ગ ક્યારનોએ પુરૂષ વર્ગની જોડે સમાન હક ભોગવતો હોત. અપૂર્ણ.

કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેશાઇ.

રશિયાની રાષ્ટ્રીય ચળવળ.

૪

૧૮૬૩ ના પોલેંડના બળવા પછી, ઝાર અલેક્ઝાંડરે એક પાસથી રાજકીય ચળવળને દાબી દેવાને પગલાં લેવાં માંડયાં, અને બીજી પાસથી પોતાની આપખુદી સત્તા વડે દેશમાં સુધારા કરવાની રાજનીતિ ચાલુ રાખી પરંતુ ૧૮૬૬ માં તેની જીંદગી લેવાનો પ્રયત્ન થયો ત્યારથી તેણે સખ્ત જાપ્તાની રાજનીતિ અખત્યાર કરી. પ્રથમ તો તેણે જાહેર કર્યું કે નીહીલીસ્ટોની પ્રવૃત્તિથી દેશની શાંતિ, અંગત મિલકત, અને ધર્મ જોખમમાં આવી પડયાં હતાં અને તેને બચાવવાને માટે સરકાર ઉમરાવ વર્ગ તથા જૂના વિચારના માણસોની ઉપર આધાર રાખે છે. તે પછી તેણે તરત જ અંતીમ વિચારની હીમાયત કરનારા બે ચોપાનીઆં સદાને માટે બંધ કર્યાં, અને ગ્રામ્ય મંડળો રાજકીય બાબતોમા મધ્યમ વિચાર ધરાવનાર પક્ષની માંગણીઓની તરફેણમાં પણ પોતાનો મત જાહેર ન કરે તે માટે ખાનગી રીતે પગલાં ભર્યાં. તે ઉપરાંત તેને તપાસ કરતાં જણાયું કે રાજ્યક્રાંતિને માટેની ચળવળનું મૂળ તો વિદ્યાર્થીઓ જ હતા, અને વધારામાં તેને એવું કહેવામાં આવ્યું કે વિદ્યાર્થી વર્ગમા રાજ્યક્રાંતિ માટેનો જુસ્સો વિજ્ઞાન (સાયન્સ) આદિના અભ્યાસથી જ ઉત્પન્ન થયો હતો. આપણે આગળ જોઇ ગયા તેમ નીહીલીસ્ટો કોંતના અનુયાયી હોઇ, સમાજશાસ્ત્રને બધા શાસ્ત્રોમા પ્રધાનપદ આપતા, અને તેના પાયા તરીકે વનસ્પતિ આદિ શાસ્ત્રોના (નેચરલ સાયન્સ) અભ્યાસને અગત્યનો લેખતા. આ ઉપરથી એ શાસ્ત્રોના અભ્યાસને જ ઉદ્ધત વિચારોના કારણરૂપ માની, કેળવણી ખાતાના ઉપરી કાઉન્ટ ડીમીત્રી ટૉલસ્ટૉયે, એ વિષયોને શિક્ષણક્રમમાંથી બાતલ કરી, તેને બદલે ગ્રીક અને લેટીન ભાષા તથા સાહિત્યના વિષયને દાખલ કર્યા, અને તે ઉપરાત વિદ્યાર્થીઓને અંકુશમાં રાખવાના હેતુથી તેમના ઉપર અનેક બંધનો નાખ્યાં. આ પગલાંથી વિદ્યાર્થી વર્ગમા ખળભળાટ તો થઇ રહ્યો, પરંતુ ત્યાર પછીના ત્રણ ચાર વરસ રશિયાના રાજકીય વાતાવરણમાં શાંતિ રહી. છતા એ શાંતિ શિક્ષણ સબંધી નવીન રાજનીતિને જ આભારી હતી એમ કહેવું એ તો અતિશયોક્તિ ભરેલું જ ગણાય, કારણ કે તેના કારણો જૂદા જ અને વધારે પ્રબળ હતાં. પરંતુ એ સબંધી વિગતમાં અહિં ઉતર્યા વગર એટલું જ જણાવવું બસ થશે કે એ શાંતિ પણ સાચી કે સ્થાયી નહોતી. જાપ્તાની રાજનીતિથી નીહીલીઝમનો અંત આવ્યો એ ખરૂં હોય તો પણ રાષ્ટ્રીય ચળવળ કે જેનું નીહીલીઝમ તો માત્ર એક રૂપ જ હતુ, તેનું જોર કોઇ પણ રીતે તુટયું નહોતું. તે ચળવળ તો પાછી ટુંક વખતમાં નવીન અને વ્યવહારૂ રૂપમાં, પહેલાંના કરતા પણ વધારે જોરથી પગભર થઇ.

કાઉન્ટ ટૉલસ્ટૉયના શિક્ષણ સંબંધી સુધારાનું પરિણામ દેશને માટે તો લાભદાયક જ નીવડયું, એ સુધારાને લીધે જ રાજ્યક્રાંતિના તરૂણ હીમાયતીઓ પશ્ચિમ

યુરોપના સોશિયલીસ્ટોના પરિચયમા આવ્યા. નવીન શિક્ષણ પદ્ધતિ તથા સરકારી જાસુસપણાથી કંટાળી અનેક વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ માટે પરદેશ ચાલી નિકળ્યા અને સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓ પણ અનેક મુશ્કેલીઓ છતાં તેમાં સામેલ થઇ. પરદેશ જવાને માટેના પરવાના માટે જરૂરની રજા માબાપ તરફથી ન મળતાં, તેઓ પોતાના પરદેશ જતા મિત્રો સાથે નામનાં જ લગ્ન કરી નીકળી પડતી, અને કદાચ કોઇ મિત્ર આવા લગ્ન કરવાની ના પાડે તો તેનો જીવ લેવા લગીની ધમકી આપી તેને લગ્ન કરવાની ફરજ પાડવા પણ ચુકતી નહિ. આ વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ ઝ્યુરીચમાં હતો, કારણ કે ત્યાં વૈદક શાળામાં સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓને પણ દાખલ કરવામા આવતી. એ શહેરમાં તેમને દેશ પરદેશના અનેક પ્રખ્યાત સોશિયલીસ્ટ સાથે ઓળખાણ થતી, અને તેમના સમાગમમા આવતાં, પ્રુડોમ, લાસાલ, બ્યુશનર, માર્ક્સ વગેરેનાં પુસ્તકો વાંચી, તેઓ સર્વાંશે સંપૂર્ણ એવાં સામાજિક બંધારણના સ્વપ્નો રચતા. એ સમયે તેમના જ દેશનો, સાઇબીરિયાથી નાશી છુટેલો પ્રખ્યાત એનાર્કીસ્ટ બાકુનીન પણ ત્યાં સ્વીટઝર્લૅંડમા જ હતો. તે સરકાર તેમ જ સમાજનો કટ્ટો શત્રુ હતો, અને બધાં રાજ્યતંત્રોને તોડી પાડી, જુના સામાજિક બંધારણોને તિલાજલી આપી, જીંદગીને માટેની જરૂરની વસ્તુઓ તૈયાર કરનારાઓની સ્વેચ્છાથી બનેલા મંડળોને આધારે જ એક નવીન સમાજ ઉત્પન્ન કરવાનો તેનો આશય હતો એ નવીન સમાજમા જમીન ખેડુતો વચ્ચે સરખી રીતે વ્હેંચી નાખવાની તથા તે ખેડવા વગેરે માટેના, તથા બીજી અનેક વસ્તુઓ બનાવવા માટેના સાધનો સહકાર મંડળોને સોંપી દેવાની તેની યોજના હતી 'આવા અસાધારણ ફેરફાર સિવાય માત્ર રાજકીય સુધારાથી પ્રજાના દુઃખો ટળવાનાં નથી એવી તેની દૃઢ માન્યતા હતી તેના આ વિચારોની રશિયન વિદ્યાર્થીઓ ઉપર મોટી અસર થતી પરંતુ તેના સંસર્ગથી તેમને થયેલો મોટો લાભ તો જૂદા જ પ્રકારનો હતો. પ્રજાના સુખને માટે રાજકીય સુધારાની સાથે સામાજિક પુનર્ઘટનાની જરૂર છે એ તો સ્હેલાઇથી સમજાય એમ હતું. પરંતુ તે સુધારા વાતો કર્યાથી આવવાના નથી, તે માટે તો અનેક ભોગો આપી દેશમાં જંગી તૈયારી કરવી જોઇએ એમ તેમને બાકુનીનના સમાગમથી સમજાયું અને પરિણામે તેઓ દેશમા પાછા ફરતાં એ તૈયારીને અંગે 'ઇલીગલ્સ'ની ચળવળમાં ઝંપલાવી તેને નવું બળ આપવાને શક્તિવાન થયા.

બાકુનીને પોતાના વિચારના પ્રચાર માટે ૧૮૬૮મા પ્રજાહીત (કૉઝ ઓફ ધી પીપલ) નામનુ પત્ર કાઢયું. આ પત્રની સેંકડો નકલો છુપી રીતે રશિયામાં જતી. એ પત્રનો હેતુ તરૂણ રશિયાને વિચારોના વમળમાથી ખેંચી રાજ્યક્રાંતિને માટે વ્યવહારૂ પગલાં લેવાને તૈયાર કરવાનો હતો, પરંતુ બે વરસ પછી નાણાંની તંગીને લીધે તેને એ પત્ર બંધ કરવું પડ્યું. છતાં છુટક લેખો, ચોપાનીઆ તથા બીજા સાહિત્ય મારફતે તેણે પોતાની ચળવળ ચાલુ રાખી અને તેના આ પ્રયત્નથી તથા પોતાના અનુભવથી રશિયામાં રહેલા રાજ્યક્રાંતિના-હીમાયતીઓ પોતાના હેતુની સિદ્ધિ અર્થે સમસ્ત પ્રજાને તૈયાર કરવાની જરૂર સ્વીકારવા લાગ્યા. તરૂણ વિદ્યાર્થીઓ ગમે

તેટલા ઉત્સાહી હોય, તેમની સંખ્યા ગમે તેટલી મોટી હોય તો પણ સમસ્ત પ્રજાની મદદ વગર સરકાર આગળ કશુંયે ચાલવાનું નથી એમ તેઓ સમજવા લાગ્યા. અને તેથી તે મદદ મેળવવા માટે આખા દેશમાં મજબૂત ચળવળ કરવાને પગલાં લેવા માંડયાં.

'ઇલીગલ્સ'-શરૂઆતમાં આ ચળવળ કેવી રીતે ચલાવવી તે વિષે મતભેદ હતો. બાકુનીનના અનુયાયીઓની એવી માન્યતા હતી કે જો પ્રજા એક વખત સમજે કે તે સરકારના જુલમની ભોગ થઇ પડી છે તો તેની લાગણી સ્હેલાઇથી ઉશ્કેરી શકાય, અને પછી તો માત્ર પ્રજાની મદદથી બળવો ઉઠાવી, સરકારને તોડી પાડવાનુંજ રહે પરંતુ લાવરોવ તથા બીજા ઘણાઓને આ વાત પસંદ નહોતી. અજ્ઞાન પ્રજાને ઉશ્કેરી બળવો ઉઠાવવાથી કાંઇ પણ સારૂં પરિણામ આવવાનું નથી એમ તેઓ માનતા હતા અને તેથી પ્રથમ પ્રજાને તેની સ્થિતિનુ ભાન કરાવી, તેને તેના હકો સમજાવી, એ સ્થિતિ સુધારવા માટે–એ હકો મેળવવા માટે–લોકમત કેળવવાનુ તેઓ વધારે અગત્યનુ ગણતા આ બેમાથી રાજ્યક્રાંતિકારોનો મોટો ભાગ લાવરોવના મતનો જ હતો, અને તેથી તેના વિચાર પ્રમાણે દેશમા સર્વત્ર રાજકીય ચળવળનુ કામ શરૂ થઈ ગયું. સેંટપીટર્સબર્ગ, મોસ્કો, અને બીજાં મોટા શહેરોમા વિદ્યાર્થીઓના મંડળો આ ચળવળના મથકરૂપ થઇ પડયાં, અને સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ–સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો–પ્રજાને સ્વતંત્રતાના પાઠ પઢાવવા–તેમના હકો સમજાવવા નિકળી પડયા લોકોના મન ઉપર અસર થાય તે માટે તેમની સાથે ભળી જવા તેઓ ગામડાંમાં મહેતાજીઓ, વૈદો, અને દાઇઓનો ધંધો લઇ ઘર માડી રહેવા લાગ્યા અને શહેરોના મજૂર વર્ગમા પગપેસારો કરવા માટે પોતે જ કારખાનામાં મજૂર તરીકે જોડાવા લાગ્યા કારખાનામાં હલકી નોકરી મેળવવા તથા પોતાનો હેતુ બહાર જણાઇ ન જાય તે માટે તેઓ ખોટા પરવાના પણ લેતા અને ગામડાંમાં પણ તેઓ નવા નામો ધારણ કરી વસતા આ રીતે ટુંક વખતમા રાજ્યક્રાંતિને માટેની પ્રથમ તૈયારી કરવાના હેતુથી દેશમાં સર્વત્ર ચળવળ કરવાનો ધંધો લઇ બેઠેલા સેંકડો વિદ્યાર્થીઓનું એક જંગી મંડળ ઉભું થઇ ગયું, અને તેમા જોડાએલા સર્વ ઇલીગલ્સના નામથી ઓળખવા લાગ્યા. લોકોની સાથે નિકટ સંબંધમા આવી નવીન વિચારો ફેલાવવાની આ જંગી હીલચાલ ટુંક વખતમા નવી પ્રજામાં અત્યંત પ્રિય થઇ પડી અને સેંકડો તરૂણ સ્ત્રીપુરૂષો, એ કાર્યમા જોડાવા લાગ્યા. પરંતુ એ હીલચાલને વધુ જોર તો અણધારી રીતે સરકાર તરફથી જ મળ્યું. ૧૮૭૩ મા સરકારે બાકુનીન વગેરેની ઝેરી અસરમાથી બચાવી લેવાના હેતુથી પરદેશ ગયલા વિદ્યાર્થીઓને પાછા ફરવાનો હુકમ કર્યો, અને તેઓ સઘળા આવતાને વાર આ ચળવળમા જ પડયા.

રશિયન પ્રજાની આ ચળવળ ઘણે અંશે શાંત પ્રકારની હોઇ એના હેતુ તથા કાર્યપદ્ધતિમાંથી આપણે પણ કાંઇક શીખવાનું છે, અને તેથી તે સંબંધી થોડીક વિગત અત્રે અસ્થાને નહીં ગણાય. એ વિગત ૧૮૭૫ માં એ હીલચાલ સંબંધી કોર્ટમા ચાલેલી એક તપાસમા બહાર આવી હતી. એક કારખાનામા મજૂર તરીકે રહેલા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ રાજ્યક્રાંતિ સંબંધી સાહિત્ય જે મજૂરોમાં વહેંચતા હતા, તેમાથી એકે તે સંબંધી પોલીસને ખબર આપી. પરિણામે તપાસ થતા માલમ પડ્યું કે એ

વિદ્યાર્થીઓ એક મોટા છુપા મંડળના સભાસદો હતા, અને મંડળનું મુખ્ય મથક ઑારકોમાં અને તેની શાખાઓ આઈવેનોવો, તુલા, અને કીફમાં હતી. એ મંડળના સભાસદોની સંખ્યા કેટલી હતી તે કહી શકાય એમ નથી, કારણ કે તેમાંનો ઘણો મોટો ભાગ પોલીસની નજર બહાર હતો, પરંતુ જે માણસોને પકડવામાં આવ્યાં હતાં, તેમાંથી ૪૭ ને શિક્ષા થઈ. આમાંથી ૧૧ ઉમરાવ વર્ગના હતા, ૭ પાદરીઓના પુત્રો હતા અને બાકીના સાધારણ સ્થિતિના હતા આમા પંદર તો સ્ત્રીઓ હતી અને તેમાંની બે તો એવી સુંદર હતી કે તેઓ રાજ્યક્રાંતિમાં ભાગ લે એવું તો તેમને જોઈને કોઈ પણ કહે જ નહિ

આ મંડળના મુખ્ય સિદ્ધાંતો પ્રમાણે મંડળના બધા સભાસદો એકસરખા જ ગણાતા. તેમની વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ રાખવામા આવતો નહિ, અને મંડળના કાર્યને માટે તેમના ઉપર પરસ્પર સંપૂર્ણ જવાબદારી બતલાવવાની તથા એક બીજા ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવાની ફરજ નાખવામા આવી હતી મંડળમાં દાખલ થવાની સરતો નીચે મુજબ હતી:

(૧) ઉમેદવારે રાજ્યક્રાંતિને માટેની પ્રવૃત્તિને જ પોતાની જીંદગી સપુરત કરી દેવી જોઈએ.

(૨) દેશહિતની આ ચળવળ માટે સંસારના સર્વ બંધનો તજી દેવાં જોઈએ

(૩) તેનામાં મોટા ભોગો આપવાની તથા અનેક વાત છાની રાખવાની શક્તિ હોવી જોઈએ

(૪) જરૂર પડે ત્યારે કારખાનામાં હલકા મજૂર તરીકે કે ગામડાંમાં ખેડુત તરિકે રહેવાને હા પાડવી જોઈએ.

એ મંડળનો હેતુ જૂનુ રાજ્યતંત્ર તથા સામાજિક બંધારણ તોડી પાડી તેને બદલે દોલત કે જન્મજાતના ભેદ વગરની નવી સમાજ ઉભી કરવાનો હતો. અને તે હેતુની સિદ્ધિને માટે બે પ્રકારના સાધનો યોજવામાં આવ્યાં હતા.—(૧) ચળવળ (પ્રોપેગેંડા) અને (૨) ઉશ્કેરણી (એજીટેશન) ચળવળનો હેતુ પ્રજાને તેની સ્થિતિ, તેના હક્કોનું ભાન કરાવી, રાજ્યક્રાંતિની જરૂર. તેનુ સાચું સ્વરૂપ સમજાવવાનો હતો જ્યારે ઉશ્કેરણીનો હેતુ વ્યક્તિ કે પ્રજામંડળોને ગેરકાયદેસર ગણાતા કાર્યો કરવાને ઉશ્કેરવાનો હતો. ચળવળને માટે સંજોગોને અનુકૂળ ઉપાયો યોજવાની સભાસદોને છૂટ આપવામાં આવી હતી. પરંતુ બીનઅનુભવીઓને, લોકો સાથે વાતો કરી, તેમને ચોપાનીઆઓ કે બીજું સાહિત્ય આપી, તેમનામા અસંતોષ ઉત્પન્ન કરવાને, નવા મંડળો સ્થાપવાને, તથા લાયબ્રેરી કે બીજી પ્રવૃત્તિઓ માટે પૈસા એકઠા કરવાને કહેવામા આવતું. ઉશ્કેરણીનું કાર્ય તે માટે ખાસ તૈયાર કરેલા માણસોની ટુકડીઓ મારફતેજ થતું. એ ટુકડીઓ હરેક રીતે સરકાર કે અમીર ઉમરાવોને ભય પમાડવાને, અધિકારીઓનુ બીજી પ્રવૃત્તિઓ પરથી પોતાના તરફ ધ્યાન ખેંચી લેવાને માટે, લોકોમા જુસ્સો ઉત્પન્ન કરી રાજ્યક્રાંતિ માટે તેમને તૈયાર કરવાને, તથા રાજદ્વારી ગુન્હેગારોને

છોડવવા પ્રયત્ન કરતી. અને જો કોઈ ઠેકાણે લોકો બળવો ઉઠાવે તો તેમને મદદ કરવા તથા તે બળવાને સોશિયલીસ્ટ ચળવળનું રૂપ આપવા ચુકતી નહિં.

એ મંડળ તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલા સાહિત્યના નમૂના તરીકે એક જાણીતા ચોપાનીઆંનો સાર નીચે આપવામાં આવ્યો છે. એ ચોપાનીઆનું નામ 'કપટી યંત્ર' રાખવામાં આવ્યું છે અને આ ચોપાનીઆઓમા આપવામાં આવતા વિચારોને તે સારો ખ્યાલ આપે છે

શરૂઆતમા બે ખેડુતો સ્ટીવન અને આડ્રૂ એક દારૂની દુકાનમાં મળે છે, અને સાથે બેસીને દારૂ પીએ છે. સ્ટીવન ભણેલો હોશિયાર અને મુસાફરીમાં અનેક માણસોના સમાગમમાં આવી પાવરધો થયેલો છે. તે મજૂરોની સાથે અત્યંત ભલમનસાઇથી વર્તે છે, પરતુ મેનેજર કે કારભારીઓ સાથે દમથીજ વાતો કરે છે. તેનો સૌથી મોટો ગુણ તો એ છે કે જાતે ભણેલો હોઇ બીજાને સમજાવવાને હર હંમેશ તૈયાર હોય છે અભણ આડ્રૂ સ્ટીવનને દારૂ પીવા બોલાવે છે, પરંતુ તે જવાબ આપે છે કે ઝાર, અમીર ઉમરાવ અને વેપારીને લીધે તે દારૂ પી શકતો નથી. આ વાત આડ્રૂને સમજાતી નથી. એટલે સ્ટીવન સમજાવે છે કે જો ઝાર, અમીર ઉમરાવ કે વેપારીઓ ન હોય તો એક ગ્લાસને માટે આપવા પડતા પૈસામાંથી તો પાંચ ગ્લાસ જેટલો દારૂ મળે. આ ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે વાત વધે છે અને સ્ટીવન એક ન્હાનકડું ભાષણ આપે છે. તે કહે છે કેઃ—

"સરકારને મળતો કર મોટે ભાગે સામાન્ય લોકો જ આપે છે, અને દેશનું કામ પણ બધુ તેઓ જ કરે છે. તેઓ જ ખેતરો ખેડે છે, ઘર બાંધે છે, દેવલો બાંધે છે, મીલો અને કારખાનાઓમાં કામ કરે છે, અને બદલામાં તેમને વ્યવસ્થાપૂર્વક લૂટવામાં અને મારવામાં આવે છે અને તેમની પાસેથી લેવામા આવતા પૈસાનું શું થાય છે? પ્રથમ તો તેમાથી લગભગ અડધા પ્રાંતના ખાવાના ખરચ જેટલા ૯૦ લાખ રૂબલ તો શહેનશાહ પોતે જ લઇ લે છે. અને તે પોતાના મોજશોખ માટે વાપરે છે પણ તે માત્ર પૈસા લઇને જ અટકતો નથી. તેણે તો દેશને માથે મોટું દેવું કરી આપણાં બાળબચ્ચાઓને પણ વેચી દીધા છે વળી તે આપણા છોકરાઓને પણ લઇ જાય છે, તેમને સીપાઇ બનાવે છે, બરાકમા રાખે છે, અને તેમના દીલ એવા તો પથથર જેવા કરી નાખે છે કે વખત પડે તેઓ આપણને મારવાને માટે પણ ના નહિ પાડે અમીર ઉમરાવ અને વેપારીઓ પણ ગરીબ ખેડુતોને લૂટે છે. ટુંકમાં ઝાર, અમીરો, અને વેપારીઓએ એવું યત્ર શોધી કાઢયું છે કે જેથી ખેડુતની પાસેથી તેમના મોજ-શોખના પૈસા કઢાવી શકાય

છતા લોકો એક દિવસ જાગશે અને એ યંત્રના ટુકડે ટુકડા કરી નાખશે અને જ્યારે તે દિવસ આવે ત્યારે તેના દરેક ભાગના ટુકડા થવા જોઇએ, અને તેમ નહિં થાય તો એક ભાગમાથી પાછું આખું યત્ર ઉભું થઇ જશે. આમાં બળ તો બધું ખેડુતોની બાજુ પરજ છે, પણ તે કેમ વાપરવું તે તેમને આવડતું નથી. કાળે કરીને આવડશે, અને આવડશે ત્યારે આ યંત્રના ચુરેચુરા થઇ જશે. બધા દુખોનો ઉપાય એક ભ્રાતૃ-

ભાવ છે. આપણે લોકોએ તો મારૂં તારૂં કર્યા વગર ભાઇઓની માફક રહેવું જોઇએ. જ્યારે આવો ભ્રાતૃભાવ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે દોલત કે ચોર એમાંનું એક પણ રહેશે નહિં."

આ ચળવળને મળેલી ફત્તેહ કામ કરનારાઓની સંખ્યા કે ઉત્સાહના પ્રમાણમાં કોઇ પણ રીતે સંતોષકારક લેખી શકાય નહિં અને તેનાં કારણ પ્રજાનું અજ્ઞાન તથા ઉદાસીનતા અને પોલીસ ખાતાંની સખ્તાઇજ હતાં. આમાંથી પોલીસના જાપ્તાને લીધે તેમને વધારે ખમવું પડયું હતું ૧૮૭૩ ના અંતમાં આ ચળવળના સેંટપીટર્સબર્ગના મથક ઉપર પોલીસે દરોડો પાડયો અને તેના ઘણાએક માણસોને પકડયા અને ત્યાર પછીના વરસના બે મહીનામાં સારાટોવ પ્રાંતમાં લગભગ ૮૦૦ માણસો પકડયાં, અને તેમાં લગભગ ૧૫૦ તો સ્ત્રીઓજ હતી. બીજાં પ્રાંતોમા પણ એમજ બન્યું અને વરસની આખરે તો રાજકીય ચળવળ કરનારાઓની મોટી સંખ્યા જેલમા ગઇ અને ચળવળને માટે મથકો જેવું કાંઇ રહ્યુંજ નહિ. ધીમે ધીમે આ ચળવળ કરનારાઓમાના અત્યંત આશાવાદીઓને પણ સમજાવા લાગ્યું કે પોલીસની આવી સખ્તાઇ સામે શાંતિમય ચળવળ તો અશકયજ હતી, અને તે માટેના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડી તેથી ઉત્સાહી દેશભકતોના વ્યર્થ ભોગ અપાતો હતો. અપૂર્ણ.

શંકરલાલ જી. બેંકર.

કાર્લ માર્કસ—અર્વાચીન ઋષિ.

ગરીબોને ઉપદેશ આપવામા આવ્યો છે

—સેઇન્ટ મેથ્યુ

જેને અર્વાચીન સમયમા યૂરોપના હજારો મનુષ્યો પૂજે છે, એવા એક સાધુ પુરૂષની કથા આ લેખમા આલેખવાની ધારણા છે. એ મહાત્માના જીવનથી આપણને જણાશે કે ધાર્મિક મન્ત્રો ઉચ્ચારવામા અને ભકિતનાં ગીત ગાવામાં જ સાધુતા સમાયેલી નથી, અને ઉગ્રમાં ઉગ્ર તપ વનની બહાર તડકાની અંદર ઉભા રહ્યા વિના અથવા અગ્નિની ધુણીમા રહ્યા સિવાય પણ તપી શકાય છે. તેથી જો આપણે માનવ સુખદુઃખના અતિશય અગત્યના પ્રશ્નો સમજી શકીશુ, અને તે સંબંધી વિચાર કરતા થઇશું તો આપણને સમજાશે કે રાષ્ટ્રની માનસિક, શારીરિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના પ્રશ્નોના નિરાકરણને માટે ફક્ત રામાનુજ, શંકરાચાર્ય, અને કણાદનાં પુસ્તકોનું વાચન બસ નથી, પરન્તુ આપણે યૂરોપના સમર્થ વિચારકોનાં પુસ્તકોનું અધ્યયન કરવું જોઇએ. અર્વાચીન સંસ્કૃતિની ઇમારત પ્રવૃત્તિશીલ મનુષ્યોના નાયકોના અથાગ શ્રમનું પરિણામ છે, અને માર્કસ એવા સમર્થ ચિન્તકો અને કાર્યશીલ પુરૂષોમાનો એક હતો. તેનું નામ આખા યૂરોપમાં ઘરગથ્થુ થઇ પડયુ છે. માર્કસના જીવનને સારી રીતે

સમજવા માટે આપણે વિચારશીલ સ્થિતિમાં મૂકાવુ જોઇશે તેથી કરીને આપણી પોતાની દૃષ્ટિએ દેખાય એવી રીતે વિશ્વને જોઇ શકીશું. આપણામાંથી દરેક અમુક દૃષ્ટિકોણથી વિશ્વને જુએ છે. ઉપદેશકને જગત્ પાપીઓથી ભરપૂર જણાશે, મોચીને સુધારવા લાયક પગરખાં જ જણાશે, અને રાજાને સર્વ સ્થળે પ્રજા જ નજરે પડશે. માર્કસે જગતને પોતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી જોયું, અને ત્હેના જીવનને તથા કાર્યને સ્હમજી શકીએ તે પહેલાં તે દૃષ્ટિબિન્દુ સ્હમજવું જોઇએ.

કાર્લ માર્કસે પોતાનું સમગ્ર જીવન દારિદ્રયના પ્રશ્નના નિરાકરણમાં જ હોમ્યું. દરિદ્રતા સારી દુનિયાનું મ્હોટામા મ્હોટું દુ:ખ છે તે માનવ જાતિને શિરે એક પાપ છે. તે નૈતિક ઉન્નતિને અટકાવે છે અને માનસિક શકિતનો નાશ કરે છે. ગુલામગીરી અને રોગનુ તે મૂળ છે. છેક પ્રાચીનકાળથી તે સંસ્કૃતિ અને ઉન્નતિનો પ્રબળ શત્રુ છે. દરિદ્રતાનાં ઘણા કારણ હોય છે. ગ્રીન્લૅંડ અને સાઈબિરીઆની પેઠે તે ભૂગોળ વિષયક પરિસ્થિતિને કારણે ઉદ્‌ભવી હોય, ચીનની માફક વસ્તીના હદ ઉપરાંત વધારાથી પણ ઉદ્‌ભવે, કેટલીક વાર હિન્દુસ્થાન અને મેકિસકોની પેઠે લોકોના અજ્ઞાનને લીધે પણ હોય છે. દક્ષિણ અમેરિકાના કેટલાક પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમા હોય છે ત્હેવી અરાજકતા અને ભયંકર સામાજિક અશાન્તિનુ પરિણામ પણ તે હોય મધ્યકાળના ફ્રાન્સ અને એશિયાના કેટલાક પ્રદેશોની પેઠે તે રાજકીય પરિસ્થિતિનું અનિવાર્ય પરિણામ પણ હોય, અથવા અર્વાચીન યૂરોપની પેઠે દ્રવ્યના ઉત્પન્ન અને ત્હેની વહેંચણીની અસમાનતાને લીધે પણ હોય.

દારિદ્રયનાં આ કારણો પરસ્પર તદ્દન ભિન્ન હોતાં નથી. એક જ દેશના લોકોને એક બાજુથી તીડ અને દુષ્કાળ પજવતાં હોય, શાહુકારોના ભારે વ્યાજથી ચૂષાવવું પડતું હોય અને પરદેશી લૂટારૂઓથી પીડાવું પડતું હોય, પરન્તુ શાસ્ત્રીય અભ્યાસમા દરેકે દરેક કારણનાં સર્વાંશે પૃથક્કરણની આવશ્યકતા છે.

કાર્લ માર્કસે આ સર્વ કારણોનો અભ્યાસ કરવાનું કાર્ય સ્વીકાર્યું ન હોતું ત્હેને મન તો એક જ પ્રશ્ન હતો કે અર્વાચીન યૂરોપમાં હજારો સ્ત્રીપુરૂષો ભૂખમરાનું કષ્ટ કેમ વેઠતાં હશે. અને ત્હેણે જે દેશોમા મ્હોટાં મ્હોટાં કારખાના સ્થપાયાં હતા તે દેશોનાં લોકો તરફ જ પોતાનું સમગ્ર ધ્યાન રોકયું.

દારિદ્રયનો પ્રશ્ન સૃષ્ટિના આરંભ કાળથી જ ઉપસ્થિત થયેલો છે. ડાર્વિન આપણને શીખવે છે કે સૃષ્ટિમાં પેદા થતા દરેક જીવને માટે પોષણ પુરૂં પાડતી નથી. આપણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ આ પ્રમાણે આપણને શીખવે છે કે જગતનું પોષણ પૂરૂં પાડવાની પદ્ધતિ દુ:ખદાયક રીતે અપૂર્ણ છે. પશુઓ ભયંકર દુષ્કાળ અને તેથી પરિણમતા આન્તર વિગ્રહમાં જ જીવન ગાળે છે.

માણસ પણ ઇતિહાસના આરંભના યુગથી એવી જ સ્થિતિમા રહે છે. તે સમયે શિકાર એકલો જ ખોરાક મેળવવાનું સાધન હતું, અને જેમ તે અન્યનો

ભોગ લેતો તેમ તે પોતે પણ હિંસક પ્રાણીનો ભોગ થઇ પડતો. પરન્તુ ગોવાળનું જીવન શરૂ થતાં વસ્તુસ્થિતિ બદલાઇ, અને જ્યારે કૃષિનો તાવીજ હાથ લાગ્યો, અને એક મૂઠીમાંથી ઘણું અન્ન પકવતાં આવડયું, ત્યાર પછી તો દારિદ્રય ભૂતકાળની વસ્તુ થઇ પડી. સર્વસ્થાને લીલાલહેર થઇ.

પરન્તુ નસીબદેવી મ્હેની આશા તરફ હસતી હતી, કારણ કે કૃષિના જાદુથી અઢળક ધાન્ય પકવવા છતાં પણ કેટલાંક મનુષ્યો અતિશય દારિદ્રાવસ્થામાં પડી રહેવા લાગ્યા. ગ્રીસ, રોમ, ચીન, ઇરાન અને બીજી પ્રાચીન પ્રજાઓ એ ભયંકર દેખાવ જોયા છતાં શાન્ત બેસી રહી; હિન્દુસ્થાનના તત્ત્વચિન્તકોએ એ પ્રશ્ન તરફ લક્ષ આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહિ. તેઓ ખેડુતોના પકવેલા ધાન્યથી પોતાનું પોષણ કરતા, પરન્તુ મ્હેમને ધનધાન્ય જેવી સ્થૂળ વસ્તુના પર આસક્તિ રાખવાને માટે ઠપકો આપતા. મ્હેમને એમ માહિતી નહોતી કે સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનનો આધાર ખાતર પર હતો. પરંતુ જે તત્ત્વજ્ઞાન અર્થશાસ્ત્રના ચિન્તનને સ્વીકારતું નથી, તે પાયા વિનાના ઉંચા ટાવર સમાન છે. કારણ કે માણસ મોક્ષ, નિર્વાણ, વૈકુંઠ વગેરે પ્રાપ્ત કરી શકે તે પહેલાં મ્હેણે આ વિશ્વમાં જન્મવું જોઇએ, અને ખોરાકથી પોષાઇ વયે પહોચવું જોઇએ. અર્વાચીન યુરોપે આ સત્ય સ્વીકાર્યું છે, અને માનવ ઇતિહાસમાં અર્થશાસ્ત્રની અગત્ય દર્શાવી કાર્લ માર્કસે સમગ્ર વિશ્વને પોતાનું ઋણી બનાવ્યું છે.

જેવી રીતે કૃષિની શોધ પછી પણ મનુષ્યો ભૂખમરાના પંજામાંથી છૂટા થઇ ન શક્યાં, ત્હેવી રીતે આ યન્ત્રશાસ્ત્રના યુગમાં પણ કે જ્યારે માણસે સર્વ કુદરતી શક્તિઓને ગુલામ બનાવી પોતાની ઉત્પાદક શક્તિને હજારો ગણી વધારી દીધી છે, ત્યારે પણ તેના નસીબમાંથી ભૂખમરાનું દુ:ખ દૂર કરી શકાયું નથી. જગત્ સમૃદ્ધિવાન થવા છતાં પણ ગરીબાઇ કેમ વાસો કરી રહી છે? અર્વાચીન યુરપનો આ પ્રશ્ન ઉકેલવો એ માર્કસના જીવનનું કાર્ય હતું. કારણ કે સ્વપ્ને પણ પહેલાં કોઇએ નહિ ધાર્યું હોય મ્હેના કરતાં કૃષિ અને અન્ય ઉદ્યોગનું ઉત્પન્ન હજારોગણું વધારી દીધાથી દારિદ્રયને વસવાનો બીલકુલ હક્ક નથી. પરન્તુ માર્કસના સમયમાં લોકો દારિદ્રયના સાગરમા ડૂબેલા હતા, અને તે જ વસ્તુસ્થિતિ અત્યારે પણ હયાત છે. કારણ કે માર્કસને થઇ ગયાંને બહુ સમય થયો નથી. મ્હેનો જન્મ ૧૮૧૮ માં થયો હતો અને મૃત્યુ ૧૮૮૩ મા થયું હતું.

હિન્દના શિક્ષિત વર્ગને યૂરોપના જનસમૂહની ભયંકર દારિદ્રાવસ્થાની માહિતી નહિ હોય દિલ્હીના મોગલ બાદશાહોએ પોતાની સત્તાથી ગર્વિત થઇ પોતાના મહેલ પર નીચે અદ્ભુત વાક્ય કોતરાવ્યું; "જો પૃથ્વી પર કોઇ પણ સ્થળે સ્વર્ગ હોય, તો તે અહિં છે, અહિં છે, અહિં છે." પારિસ અને ન્યૂયોર્કના ગરીબ લતાઓમાં ફરતાં સહજ ફેરફારવાળું આ જ વાક્ય યાદ આવ્યા વિના રહે નહિ. "જો પૃથ્વી પર કોઇ પણ સ્થળે નર્ક હોય તો તે અહિં છે, અહિં છે, અહિં છે." અમેરિકામાં એક તરફ

એન્ડ્રુ કાર્નેગી જેવા કરોડાધિપતિઓ કરોડો રૂપિયા ધર્માદામાં વાપરી શકે છે, ત્યારે એક વાર ન્યૂયૉર્કમાં ભટકતા લુચ્ચાઓને પકડવામાં આવ્યા હતા, ત્હેમાંથી ૪૪ જણ પાસે ફક્ત કુલે રૂ ૫)ની જ બધી મિલ્કત હતી. ઇંગ્લંડ દુનિયામાં સર્વથી વધારેમાં વધારે સમૃદ્ધિશાલી દેશ હોવા છતા, પણ ત્યાંની પ્રજાના ત્રીજા ભાગને બારે માસ ભૂખમરામાં રહેવું પડે છે. ઇંગ્લંડની આયાત નિકાશ દર વર્ષે કુદકે ને ભુસકે વધતી જાય છે, છતાં કેટલાએ માણસો શિયાળાની અંદર ખોરાકના અભાવે પોતાના બાળકોને મારી નાંખે છે, અને આત્મહત્યા પણ કરે છે ઇંગ્લાંડના વિશાલ સામ્રાજ્યમાં સૂર્ય આથમતા નથી, ત્હેવી રીતે ત્હેના ગરીબ વતનીઓના નિવાસોમાં ક્ષુધાની જ્વાલા પણ સમતી નથી. આ બધા પ્રશ્નો કાર્લની દૃષ્ટિ સમક્ષ અહોરાત્ર તરવરતા, અને ત્હેણે યુરોપના મજુર વર્ગની ભયંકર દારિદ્રાવસ્થા દૂર કરવાના પ્રયત્નો ખાતે પોતાનું જીવન અને ઝળહળતું ભાવિ સર્વ સમર્પ્યાં.

પરંતુ આ મહા પ્રશ્નનું આ એક જ દૃષ્ટિબિન્દુ છે. આપણે વિચાર કરવો જોઇએ કે આખો દિવસ કામ કર્યા છતાં મજૂરને છ સાત આના જ કેમ મળે છે, જ્યારે કોઇ મીલનો એકાદ શેર ધરાવનાર એક સ્થળે બેસી રહ્યા છતા હજારો રૂપિયા દર વર્ષે કેમ મેળવે છે? સમગ્ર વિશ્વને પોષનાર ખેડૂત પોતાનુ જ પોષણ કેમ કરી શકતો નથી? ગામડાનો નાણાવટી દુકાનમાં પગ પર પગ ચઢાવી આખો દિવસ દુકાનમા જ બેસી અને પ્રસંગોપાત ચોપડામાં જ લખવાની મહેનત કરીને અલમસ્ત બને છે, જ્યારે તાપ, ટાઢ અને વૃષ્ટિમા આખો દિવસ મજૂરી કર્યા છતાં ત્હેને કેમ ભૂખ્યા સૂઇ રહેવુ પડતું હશે, અને દેવામાંથી કેમ તે કદી મુકત થતો નહિ હોય? દરિયામા ડુબકી મારી જીવને જોખમે મોતી બહાર કાઢનાર મજૂર એ મોતી કદી ધારણ કરી શકતો નથી, પરન્તુ સદાકાળ ઝુંપડામાં જ પડયો રહે છે, જ્યારે એજ મોતીને મુંબાઇ અથવા કલકત્તાના બજારમાં વેચનાર વ્યાપારી ભવ્ય અને સુશોભિત બંગલામા નિવાસ કરે છે, એ વિચિત્રતા કેમ જોવામા આવે છે? ઇંગ્લંડ અથવા હિન્દની કોલસાની ખાણમાંથી કોલસા બહાર લાવનાર મજુરો આખી જીંદગી ગંદા, કંગાળ અને દુ:ખી રહે છે, જ્યારે એ કમ્પનીના ભાગીદારોએ જાતે કદી પણ ખાણ જોઇ હોતી નથી, છતા વર્ષ પ્રતિવર્ષ સમૃદ્ધિશાલી થતા જાય છે, એટલે સુધી કે લક્ષાધિપતિમાંથી કોટ્યાધિપતિ બને છે, એનું કારણ શું હશે? સખતમા સખત અને ભયંકરમાં ભયંકર જગાઓમા કામ કરનારને ઓછામાં ઓછી મજુરી કેમ મળતી હશે? આ વિચિત્ર પ્રશ્નો ગમે તે રીતે ઉકેલવા જોઇએ.

પ્રાચીન કાળમા આ ભૂલભૂલામણીમાંથી માર્ગ શોધી શકાયો નહિ, તેથી મહાત્માઓએ ધનવાનોને ઉદાર થવાનો અને ગરીબોને ધૈર્ય ધારણ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો, અને ગરીબોને તો દુ:ખના બદલામાં સ્વર્ગ મળશે એવી આશાથી શાન્તવન આપ્યું, સાથે સાથે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જગતનો તિરસ્કાર દર્શાવે એવો ઉગ્ર વિરાગ તથા આત્મકષ્ટ ઉપદેશ્યા. લક્ષ્મી ચંચળ છે; તે સરખી રીતે વહેંચી શકાય નહિ; રાજાઓના લોભમાંથી અને ચોરોની યુક્તિમાંથી ત્હેને જાળવી શકાય તેમ નથી. તેથી કરીને ત્હેમણે

ન્હેનો નાશ કરવાનું ઉગ્ર વ્રત આદર્યું. પરંતુ તેઓ પોતાના સિદ્ધાન્તોને સર્વાંશે આચારમાં મૂકી શકયા નહિ, કારણ કે તેમ થતાં તો પ્રાણી માત્રનો નાશ જ નક્કી થાત. તેઓએ સર્વ આર્થિક પ્રવૃત્તિનો નિષેધ કર્યો, છતાં બીજાની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના ઉત્પન્નથી પોતાનો નિર્વાહ કર્યો. ત્હેમણે સંસારની પ્રવૃત્તિઓમાંથી અશક્ય અને મૂર્ખ નિવૃત્તિને મહાન વિજય કહ્યો. ફક્ત ચોખાના થોડા દાણા પર જ નિર્વાહ ચલાવનાર જોગીને પ્રાણ ધારણ કરવા અને ડાંગેર પકવનારાં ખેડુતોની અવગણના કરવા થોડા પણ અનાજની જરૂર હતી જ. આ પ્રમાણે પ્રાચીન દુનિયાએ રોગ દૂર કરવાને મૂર્ખ ઉપાયો સૂચવ્યા. કેટલાકે એ રોગનું કારણ પૂર્વ જન્મનાં કર્મો ગણ્યાં. પરંતુ અર્વાચીન દુનિયા એ વિચિત્રતાનો વધારે મજબૂત ઉપાય શોધે છે. કોઇ પણ સાધુ પુરૂષ તત્ત્વજ્ઞાની ભાવનાઓ અથવા દૈવી પ્રાસાદપર નિર્વાહ ચલાવી શકે નહિ. કોઇ પણ મહાત્માને ઓછું ખાવાનુ મળવાથી દુર્બળતા પ્રાપ્ત થતાં તે પ્લેગ, ક્ષય કે એવા મહામારીના રોગમાથી બચી શકે નહિ. શરીરની કુદરતી આવશ્યકતાઓ મહાત્મા તેમજ પાપીને સરખું દુઃખ દે છે, અને વેદાન્તી પણ ચોવીસ કલાકમાં થોડોક ખોરાક તથા થોડુંક પાણી લીધા સિવાય જીવી શકે નહિ અરે, શરમ છે અમને કે અમારે મુક્તિ અને ખોરાકને જોડવા પડે છે પરંતુ સત્ય તે સત્ય જ છે, અને હજુ સુધી એવો કોઇ મહાત્મા જોવામાં આવ્યો નથી કે જે કેવળ હવા, ન્યાય અને જાતની વસ્તુઓ પર જીવી શકયો હોય અર્વાચીન જગતે એ ક્રૂર રાક્ષસ સાથે બાથ ભીડવા કેવી રીતે કેડ બાધી છે, તે જાણવા માટે કાર્લ માર્કસના જીવનનો અને ત્હેના વિચારોનો આપણે ખ્યાલ કરવો જોઇએ

કાર્લ માર્કસ ૧૮૧૮ ના પાંચમી મે ના દિવસે જર્મનીના ટ્રીવ્ઝ શહેરમાં જન્મ્યો હતો. ત્હેનો પિતા પ્રખ્યાત વકીલ હતો, અને ત્હેણે યાહુદી ધર્મનો ત્યાગ કરી ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. ત્હેના સર્વ પુત્રોમા કાર્લ સર્વથી વધારે હોશિયાર હતો. અને ત્હેના તરફથી પિતાએ ઘણી સારી આશાઓ રાખી હતી. કાર્લને બર્લિન અને બોનનાં વિશ્વવિદ્યાલયોમા તત્ત્વજ્ઞાન અને ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા મોકલવામાં આવ્યો હતો કે જેથી તે કોઇ પણ પ્રકારના શિષ્ટ વ્યવસાય ધંધામા (Profession) પડે. આ અદ્ભુત છોકરો તો કાવ્યો રચવામા અને નવલકથાઓની યોજના કરવામાં જ મશગુલ ન્હેતો, પરન્તુ ત્હેને જલદીથી માલુમ પડ્યું કે કવિ બનવાને તે સર્જાયો નહોતો ત્હેણે વિવેચકની દૃષ્ટિથી તત્ત્વજ્ઞાનનુ અધ્યયન શરૂ કર્યું, પરન્તુ પાછળથી નરી ભાવનાઓનો ત્હેણે ત્યાગ કર્યો. ત્હેને માનસિક અને આધ્યાત્મિક મન્થનાવસ્થામાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું એવા મન્થન પછી જ ઘણા મહા પુરૂષોએ પોતાના સ્વભાવાનુસાર શાન્ત જીવન પ્રાપ્ત કર્યું છે. પરન્તુ ત્હેના વિચારોથી ત્હેના પિતાને ઘણુ દુ:ખ થતું, અને તે વૃદ્ધ પિતાને પોતાના તત્ત્વચિન્તનમા મશગુલ રહેનાર પુત્રને સાંસારિક સુખ તથા મ્હોટાઇ તરફ દુર્લક્ષ કરવા માટે વારંવાર ઠપકાના પત્રો લખવા પડતા, સંસારવ્યવહારમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરનાર પિતા પોતાના પુત્રને પણ તે જ સ્થિતિમા જોવા ઇચ્છતો હતો. પરન્તુ કાર્લ કોઇ ઉચ્ચતર કાર્યને માટે જ સર્જાયો હતો. દ્રવ્યની અગત્ય સ્હમજાવવા લખેલો નીચેનો ઉપદેશ વાચતા આપણાં રોમાચ ખડા થાય છે

"તદ્દન ગેરવ્યવસ્થા, વિજ્ઞાનની સર્વ શાખાઓમાં મૂર્ખ ભ્રમણ, બળતા દીપ વિષે અર્થહીન વિચારણા, શિક્ષણનું ઝનુન પરંતુ એક બાબતમાં ત્હારા વિચાર મ્હને જણાયા નથી, અને ત્હેના સંબધમાં મૌન ધારણ કરવાનું ડહાપણ બતાવે છે. હું તે દ્રવ્ય વિષે બોલું છુ કે જેની અગત્ય કુટુમ્બવાળા માણસને કેટલી બધી છે તે ત્હને સ્હમજાતી નથી..... છતા તુ ગેરવ્યાજબી રીતે કહે છે કે હું પોતે તે સ્હમજાતો નથી, અથવા તો હું પૂરેપૂરો સ્હમજી શકતો નથી."

કાર્લે પોતાના આચારવિચારમાં જરા પણ ફેર કર્યો નહિ. ઉલટું ત્હેણે એક એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કર્યો હતો કે જેને લઇને કેટલા વર્ષથી અથાગ શ્રમ લઇ જે ઉપાધિ મેળવવાને પ્રયત્ન કરતો હતો તે ન મળી હોત ત્હેના વિપ્લવકારી વિચારોને લીધે અમલદાર વર્ગમા તે અપ્રિય થઇ પડયો હતો, તેથી વિશ્વવિદ્યાલયમા પ્રોફેસરનું પદ મળે એમ નહોતું. પોતાના પુત્રને રાજકીય અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં ભ્રમણ કરતો જોઇને પિતાને જે નિરાશા થઇ હશે તે તો વર્ણવ્યા કરતાં કલ્પનાથી વધારે સમજી શકાશે. ત્હેની માતાને પણ એનો આઘાત ભારે લાગ્યો. તે તો હમેશા રાહુ જ જોતી હતી કે કાર્લ પોતાના અનુપમ બુદ્ધિસામર્થ્યથી ક્યારે દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરી રાજ્યમાં ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરે. ત્હેને બીચારીને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ આવ્યો હોય કે ત્હેના વ્હાલા પુત્ર કાર્લને દેશવટાનું અસહ્ય દુઃખ ભોગવવું પડશે, અને તેનો દેહ કુટુંબના કબરસ્તાનથી કેટલે દૂર એકાન્ત જગ્યાએ દટાશે. પરન્તુ માબાપની લાગણી અને યુવાવસ્થાની ભાવનાઓ વચ્ચેનો વિરોધ અસામાન્ય બનાવ નથી દરેક યુવાન તત્ત્વજ્ઞાનીના નસીબમાં તત્ત્વજ્ઞાની પિતા હોતો નથી હિન્દુસ્તાનમાં પણ આવા દૃષ્ટાન્ત બનેલા છે કે જેમા એક કુટુમ્બમા શોક દુઃખ વસેલું હોય પણ તેથી દેશમા ચોતરફ આનંદ આનંદ પ્રસરે છે. આ શાશ્વત વિરોધનુ દૃષ્ટાંત મહાત્મા બુદ્ધનું જીવન જ નથી? કાર્લ પણ એનાં માતાપિતાનાં હૃદય શોકથી ચીરવા પરન્તુ સાથે સાથે જગતને આનંદ આપવા જન્મ્યો હતો જે સ્વને સેવે છે તે કુટુંબનો વિચાર કરી શકતો નથી, જે કુટુંબનો જ સ્વાર્થ જુએ છે, તે જગતને માટે કંઇ કરતો નથી. ઘણાં જણને આનંદ, સુખ અને સતોષ આપવા હોય તો કોઇક એક જણને તો રડાવવુ જ જોઇએ.

૧૮૪૩ મા કાર્લ જોના બર્થા જુલી જેની વૅાન વેસ્ટફેલન નામની એક રૂપવતી કન્યા સાથે પરણ્યો. તે ત્હેની બાળપણથી જ રમતમાં સોબતી હતી, અને ત્હેના કોમળ હૃદયના ભાવ સંપૂર્ણ રીતે ઝીલી શકે ત્હેવી સ્નેહાળ હૃદયવાળી હતી ત્હેણીને આ લગ્નમાં સામાન્ય સ્થિતિનો ભોગ આપવો પડયો હતો, કારણ કે ત્હેનો પિતા ધનવાન હતો, જ્યારે કાર્લ પાસે વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપાધિ સિવાય રોકડ એક પાઇ પણ નહોતી. પરંતુ સ્નેહ સંસારવ્યવહારથી બલવત્તર છે. આ લગ્ન સુખી નીવડ્યું, અને ૩૮ વર્ષની પરિચિત જીંદગી દરમિયાન જેની પોતાના પતિની ખરેખરી વિપત્તિના પ્રસંગોમાં સહભાગી થઇ હતી. કાર્લ જો કે વીર પુરૂષ હતો, પરંતુ ત્હેની પત્ની ત્હેના કરતા વધારે

બહાદુર હતી, અને દેશવટાનું અને, અનહદ ગરીબાઈનું અવર્ણ્ય દુ:ખ ત્હેના સ્નેહાળ અને નમ્ર સ્વભાવથી જ તે ખમી શકતો આગળ આપણે જોઈશું કે જેનીને પણ કાર્લના જેટલું જ મજુરોનું દુઃખ લાગતું, અને ત્હેમની ખાતર ત્હેણે પોતાના બે બાળકોનો અવર્ણ્ય વીરતાથી ભોગ આપ્યો.

૧૮૪૨ માં માર્ક્સે આજીવિકા મેળવવાને તથા પોતાના રાજકીય વિચારો જનસમૂહમા પ્રસારવાને રાજદ્વારી વિષયો ચર્ચતું પત્ર પ્રસિદ્ધ કરવા માડયું. જર્મનીમાં તે સામે પ્રશિયાના રાજાની સરદારી નીચે જુલ્મી અધિકારીઓનુ સામ્રાજ્ય ચાલતું હતું. લોકોને જરા પણ સ્વાતંત્ર્ય હતું નહિ. જર્મનીના સર્વ સમર્થ વિચારકો સરકારની આવી જુલ્મી અને જવાબદારી રહીત પદ્ધતિ સ્હામે ચળવળ ચલાવી રહ્યા હતા. માર્ક્સ એમનામા ભળી ગયો, અને રેનિશ ગેઝેટમા પ્રસિદ્ધ થતા ત્હેના લેખો જનસમૂહમા વધારે વચાવા લાગ્યા. તે તે પત્રનો મુખ્ય તંત્રી બન્યો, અને ત્હેણે પોતાનું પત્ર હિંમત અને કુશળતાથી ચલાવ્યું સરકારપર કરેલા ઘણુના ધડાકાથી પોલિસનું લક્ષ ત્હેના તરફ ખેંચાયું. ૧૮૪૩ મા ત્હેનું પત્ર બંધ કરવામાં આવ્યુ કાર્લે પોતાના મિત્ર અને એ જ દિશામા કાર્ય કરનાર રૂજને લખ્યુ—"ઉદ્દામવાદનો વાવટો ઉતારી લેવામા આવ્યો છે, અને સર્વશકિતમાન આપખુદ સત્તા સારી દુનિયામાં સ્પષ્ટ રીતે દૃષ્ટિએ પડે છે." રૂજે ઉત્તર વાળ્યો, "એક બે અમલદારોથી અથવા રાજા સુધ્ધાથી પણ જર્મનીનાં બધા વર્તમાનપત્રો બંધ કરી શકાશે નહિ જો વર્તમાનપત્રકારો પોતાના વિચારો જાહેરમાં મૂકવા માગતા હોય તો ત્હેમણે પરદેશ વેઠવો જોઇએ."

માર્ક્સને હવે સ્હમજાયું કે દેશમાં રહી તે કશું કરી શકશે નહિ ત્હેનુ લક્ષ ફ્રેન્ચ લેખકો તરફ ખેંચાયું હતું, કારણ કે તેઓ યુરોપના મજુરવર્ગની સ્થિતિ સુધારવાને સામાન્ય સ્વામિત્વ (communism) ના સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ કરતા હતા ત્હેણે અર્થશાસ્ત્ર અને ફ્રેન્ચ સામાન્ય સ્વામિત્વવાદીઓના સિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેથી તે સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમીઓનુ મક્કા, જ્ઞાન અને કળાનું કેન્દ્રસ્થાન, અને જગતની પ્રબળ નૈતિક પ્રયોગશાળા પારિસમાં ગયો પારિસના નિવાસ પછીથી ત્હેના જીવનનું બીજું દૃશ્ય શરૂ થયું.

તે જર્મન રાજકીય ચળવળની પ્રગતિને અર્થે પારિસમાં પ્રકટ થતા ઉદ્દામ મતવાદી પત્રનો તંત્રી થયો. ત્હેણે પ્રશિયાની સરકાર પર સખ્ત પ્રહાર કરવા માંડ્યા. પ્રશિયાના અધિકારી વર્ગે ભડકી જઈ ફ્રેન્ચ સરકારને તે પત્ર બંધ કરાવવા પ્રાર્થના કરી. આપખુદ સત્તાધિકારીઓ પરસ્પર સહાય આપવાને હમેશા તૈયાર હોય છે, ફ્રાન્સમાં આ સમયે લુઇ ફિલિપ્પીનું અધમ શાસન ચાલતું હતું ૧૮૪૫ ના જાન્યુઆરીમા ત્યાના મુખ્ય પ્રધાન ગીઝોએ માર્ક્સને અને ત્હેના પત્રના બીજા લેખકોને દેશમાંથી કાઢી મૂકયા. માર્ક્સ પોતાની સ્ત્રી તથા બાળક સાથે બ્રસેલ્સ ગયો ત્યા તે જર્મનીના બીજા દેશવટો ભોગવતા માણસોના સહવાસમાં આવ્યો. ત્હેના ત્રણ વર્ષના નિવાસ દરમિયાન તે જર્મન સામાન્ય સ્વામિત્વવાદનાં મંડળો સાથે જોડાયો. ત્હેણે જર્મન મજુર

વર્ગનું મંડળ સ્થાપ્યું. હેણે મજુરવર્ગ આગળ અર્થશાસ્ત્ર પર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં, અને ફ્રાન્સ અને જર્મનીના ઉદ્દામવાદના અગ્રેસરો સાથે ઘણો પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. વળી હેણે છૂટક છૂટક સામાન્ય સ્વામિત્વવાદની મંડળીઓનું એક મહામંડળ યોજ્યું. લંડનમા જર્મન સામાન્યસ્વામિત્વવાદીઓએ સ્થાપેલા મંડળના અગ્રેસરોને બ્રુસેલ્સમાં પોતાનું મુખ્ય સ્થળ રાખવાનો આગ્રહ કર્યો કે જેથી તે પોતે પણ હેમને સહાયભૂત થઇ શકે. તે પછી હેણે કૉમ્યુનીસ્ટ મહામંડળની સ્થાપના કરી, અને પોતાના મત જાહેરમાં મૂક્યા, જે આજે પણ કૉમ્યુનિસ્ટ મેનિફેસ્ટોને નામે મશહૂર છે

પ્રશિયન સરકારે માર્કસને બેલ્જીયમમાંથી પણ હાંકી કઢાવવા બેલ્જીયમની સરકારને આગ્રહ કર્યો, પરન્તુ હેના સર્વ પ્રયત્નો ત્યા નિષ્ફળ ગયા. આખરે ૧૮૪૮ ના ફેબ્રુઆરીમાં સામાન્ય સ્વામિત્વવાદના સિદ્ધાન્તોના પ્રચારથી બ્હી જઇ બેલ્જીયમ સરકારે કાર્લ માર્કસને પકડી પોતાની હદ બહાર કાઢી મૂક્યો.

પરન્તુ નસીબદેવી આ વેળા હેના પર પ્રસન્ન હતી. ૧૮૪૮ માં થયેલી રાજ્યક્રાન્તિથી તે પારિસમા જઇ શક્યો. વસ્તુતઃ એક સભાસદની મારફત ફ્રાન્સની નવી સરકારે વીર અને રાજ્યભક્ત માર્કસને તે દેશમા આવવાનું કહેણ મોકલ્યુ હતું. કારણ કે આપખુદ સત્તાને તો દેશમાથી તદ્દન હાંકી મૂકવામા આવી હતી, અને માનવજાતિના ભ્રાતૃભાવના પવિત્ર કાર્યને માટે કાર્યશીલ રહેલા સર્વને ત્યાં સત્કારવામાં આવતા હતા થોડો સમય ત્યાં રહી તે જર્મનીમાં પાછો ફર્યો અને ન્યુ રેનિશ ગૅઝેટ નામનુ પત્ર પ્રકટ કરવા માડ્યું. પરન્તુ આ નવું પત્ર પ્રશિયન સરકારને જુના પત્રના જેટલું જ અકારૂં લાગ્યું. ૧૮૪૮ ના ગ્રીષ્મમા લોકસત્તાવાદીઓની પરિષદ્ કૉલોનમાં ભરાઇ. માર્કસે એમા બહુ આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો. ઑલ્બર્ટ બ્રિસ્બેન નામનો એક અમેરિકન સર્વસ્વામિત્વવાદી (Socialist) તે પ્રસંગે હાજર હતો, હેણે માર્કસનું શાબ્દિક ચિત્ર આલેખ્યું છે. હેમાંથી નીચેનો ફકરો ઉતારવામાં આવે છે:

" મ્હેં ત્યાં જનસમૂહની ચળવળના નેતા કાર્લ માર્કસને જોયો હતો. મૂડી અને મહેનત વિષે દર્શાવેલા હેના વિચારોની અસર સર્વ સ્વામિત્વવાદીઓ પર બીજા કોઇ પણ લેખક કરતા વધારે પ્રબળ હતી તે તે જ સમયમા ખ્યાતિમાં આવતો હતો હેના ચ્હેરાપર જ અતિશય ઉત્સાહ અને શક્તિની છાપ દેખાતી હતી, અને જોકે બ્હારથી શરમાળ દેખાતો હતો છતાં હેના દૃઢ આત્માનું ઉગ્ર તેજ ઝળહળી રહ્યુ હતું. ધનવાનોની સત્તા, હેમની અનીતિ, મજુર વર્ગને ગુલામગીરીમાં રાખવાની પદ્ધતિ વગેરે તરફ સખ્ત અણગમો એ હેની ભાવનામા સ્પષ્ટ જણાઇ આવતો હતો. જ્યારે હું તે યુવકને આપણી આધુનિક આર્થિક બધારણ વિરૂદ્ધનો પોકાર દર્શાવતા શબ્દો ઉચ્ચારતા યાદ કરૂં છું, ત્યારે મ્હને એમ થાય છે કે મેં થોડી જ કલ્પના કરેલી કે એ માણસના વિચારો સારા જગતમા ફેલાઇ અત્યાર સુધી માનનીય થઇ પડેલી સાંસારિક સંસ્થાઓને તોડી નાખવાને સાધનભૂત થશે."

પ્રશિયન સરકારે આ પત્રકાર અને રાજકીય ચળવળ કરનાર પર અને હેના મિત્રો પર સરકારી વકીલ તથા પોલિસ અમલદારો પર ખોટા આરોપ મૂકયા બદલ કામ ચલાવ્યું. માર્કસે પોતાનો બચાવ પોતે જ કર્યો, અને લગભગ એક કલાક વ્યાખ્યાન કર્યું. હેના ભાષણમાં પ્રધાનમંડળ પર પુષ્કળ દોષારોપણ હતું. અન્તમાં હેણે નીચેના યાદગાર શબ્દો કહ્યા હતા:

"જર્મનીની સામાન્ય સ્થિતિથી જ નહિ, પરંતુ પ્રશિયાની વસ્તુસ્થિતિને લીધે સરકારની હરેક પ્રવૃત્તિને અવિશ્વાસની દૃષ્ટિએ તપાસવાની અને તે પદ્ધતિના સહજ પણ અનિષ્ટ કાર્યને લોકોમાં જાહેર કરવાની ફરજ અમારે શિરે રહેલી છે. જુલાઇ માસમાં જ અમારે ત્રણ અન્યાયી કૃત્યો પ્રત્યે અમારો વાંધો દર્શાવવો પડયો હતો. પીડિતોને માટે અને હેમના પ્રયત્નોને સહાય આપવા ખાતર બહાર પડવું એ પત્રકારોની પવિત્ર ફરજ છે. અને ગૃહસ્થો, ગુલામગિરીની ઇમારતને જીવતા મનુષ્ય—હેના ખાનગી જીવનના નિકટ સંબંધમાં આવતા હલકા દરજ્જાના સરકારી અને સામાજિક અધિકારીઓનો આધાર છે. સામાન્ય આપત્તિ અને મ્હોટા અમલદારો સાથે જ બાકરી બાંધવી એટલુ બસ નથી. વર્તમાનપત્રોએ પોલિસ, ન્યાયાધીશ અથવા સરકારી વકીલનાં દુષ્કૃત્યો સ્હામે થવાને માટે પણ તૈયાર રહેવું જોઇએ. માર્ચ માસના વિપ્લવમાં નિષ્ફળતા કેમ મળી? હેનાથી ઉપરી અમલદારોમાં સુધારો થયો, પરંતુ નીચલા અધિકારીઓ તો એમને એમ રહ્યા. હવે આધુનિક રાજપદ્ધતિના ટેકાને તોડી નાખવા એ વર્તમાનપત્રકારોની પ્રથમ ફરજ છે."

આ બચાવથી પ્રેરાઇ જ્યુરીએ માર્કસને અને હેના સાથીઓને ગુન્હામાંથી મુક્ત કર્યા પરન્તુ બે દીવસ પછી જ રાજસત્તા સામે લોકોને હથિયાર પકડવાના આરોપસર માર્કસ અને હેના મિત્રો પર કામ ચલાવવામા આવ્યું. માર્કસના અસરકારક ભાષણથી ફરીથી પણ જ્યુરીએ તેમને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂકાવ્યા. એટલુંજ નહિ પણ હેણે એક સભાસદને માર્કસના ઉપદેશપૂર્ણ ભાષણ બદલ આભાર દર્શાવવા હેની પાસે મોકલ્યો; પરન્તુ ડ્રેસ્ડનમાં કેટલાક હુલ્લડ થવાથી પ્રશિયાની સરકારે હુકમ કાઢી હેના પત્રને બંધ કરાવ્યું, અને માર્કસને દેશ બ્હાર જવાની સજા કરી.

માર્કસ દેશ છોડી પારિસમાં ગયો ત્યાંની હકીકત હેની પત્નીના શબ્દોમા જ સારી રીતે કહી શકાય તેમ છે. હેની નોંધપોથીમાથી અતિ દુઃખદાયક દારિદ્ર્યને લીધે કુટુંબને વેઠવા પડેલાં દુ.ખનો આબેહુબ ચિતાર નીચેના ફકરામાથી આપણને મળે છે.

"અમે પારિસમાં એક માસ રહ્યાં. અહિયા પણ અમારે નસીબે સુખથી રહેવાનું ન્હોતું. એક સુંદર પ્રભાતે પોલીસે આવી અમને હુકમ બતાવ્યો કે કાર્લે પોતાની સ્ત્રી સાથે પારિસ ૨૪ કલાકની અંદર છોડી દેવુ મ્હેં ફરીથી મ્હારી થોડી વસ્તુઓ એકઠી કરી લંડનમા આશ્રય શોધવા પ્રયાણ કર્યું. કાર્લ તો અમારા પહેલાં જ ત્યાં જઇ રહ્યા હતો."

માર્ક્સની પત્ની ૧૮૪૯ ના જુન માસમાં લંડન પહોંચી, અને જુલાઈ માસમાં ત્હેના ચોથા બાળકનો જન્મ થયો. આ બનાવ વિષે લખતા જે સ્પાર્ગો નામનો માર્ક્સ ચરિત્રનો લેખક જણાવે છે કે "તે બાળક જન્મથી જ દારિદ્રયરૂપી રાક્ષસના પંજામાં આવી પડયો હતો, અને બીજા ગરીબોની બાળકોની માફક થોડા જ સમયમાં મૃત્યુવશ થયો."

આ બાળક ૧૮૫૨ માં ગરીબાઈનો ભોગ થઈ મરણ પામ્યું. સ્પાર્ગો મહાશય ખરૂ જ કહે છે કે "મૃત્યુદેવે પ્રથમ જ વાર એ કુટુંબની મુલાકાત લીધી હતી, અને માતા પિતાને એ ઘા સખ્ત લાગ્યો, કારણ કે તેઓ જાણતાં હતા કે ત્હેમના ન્હાના બાળકે જન્મથી જ ભૂખે મરતી માતાના સ્તનમાથી ધાવણને બદલે લોહી જ ચુસ્યું હતું, અને ખરી રીતે દારિદ્રે ત્હેનો વધ કર્યો હતો."

લંડનમાં નિવાસ કર્યા પછી શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તે કુટુંબને અતિશય ભૂખમરો વેઠવો પડયો હતો 'ઘણીવાર ભાખરી એકલી જ ખાવા મળતી અને કાર્લને તો પોતાનો ભાગ બાળકોને પૂરતું ખાવાનું મળે એટલા માટે આપી દેવો પડતો હતો. ક્ષુધા અને ટાઢથી પીડાતો પીડાતો તે લંડનના સંગ્રહસ્થાનમાં જઈ વાંચવા બેસતો. ત્હેણે માસિકોમાં લેખ લખી આજીવિકાનું સાધન પ્રાપ્ત કરવા માંડ્યું. જીવનકલહ બહુ તીવ્ર હતો. એક વાર ત્હેણે રેલ્વેમા કારકુનની જગાને માટે અરજી કરી હતી, પરંતુ ખરાબ અક્ષરોને લીધે ત્હેને પસંદગી મળી નહોતી. ભવિષ્યના જમાના યાદ કરશે કે જર્મનીનો મહાન્ તત્ત્વજ્ઞાની અને સમર્થ લેખક રેલ્વેમા કારકુન થવાને માટે પણ નાલાયક થયો હતો. પાછળથી તે ન્યૂયૉર્કના ટ્રીબ્યુન પત્રનો લંડનનો ખબરપત્રી થયો, અને તે બદૃલ ત્હેને દર અઠવાડિયે એક પાઉન્ડ મળતો હતો. કેટલાએ માસ સુધી આ જ આખા કુટુંબની સઘળી આવક હતી. આટલી નજીવી રકમમાં લંડન શહેરમાં રહી નિર્વાહ ચલાવવો એ કેટલુ મુશ્કેલ છે, તે ઇંગ્લંડ જઈ આવેલા માણસો સારી રીતે સ્હમજી શકે તેમ છે. આ દંપતી બે ઓરડીમાં વસતા હતાં. એક ત્હેમનું શયનગૃહ હતું અને બીજી ઓરડીમા રસોડું, દીવાનખાનું અને અધ્યયનસ્થાન હતુ મ્હોટા મ્હોટા પુરૂષો ત્હેના પ્રતિનો પોતાનો પૂજ્યભાવ દર્શાવવા અથવા રાજકીય અને આર્થિક વિષયોમા ત્હેની સલાહ લેવા ત્હેને આ જ મકાનમાં મળતા. માર્ક્સની પત્નીની નોંધપોથીમાથી ત્હેમના લંડનના નિવાસ સંબંધીની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે.

"વર્ષો સુધી અમારે શું શું ખમવું પડ્યું હતુ, અને અમારે શો ભોગ આપવો પડયો હતો તે મ બધી અમે જરા પણ બરાડાટ કર્યો હોય એવું કોઇ પણ કહી શકશે નહિ અમારી અંગત સ્થિતિ, અથવા અમારા દુઃખો જરા પણ બહાર પડવાં દીધા નથી.. . રેનિશ ગૅઝેટની ત્હેના મિત્રોની કીર્તિ સાચવવાની ખાતર કાર્લે સર્વ જોખમ પોતાને માથે વહોરી લીધું, અને પોતાની સર્વ મિલ્કતનો ભોગ આપ્યો નીકળતી વખતે છાપખાનામા કામ કરતા દરેક આદમીનો પગાર

પૂરેપૂરો ચુકવી આપવામાં આવ્યો હતો.—અને ત્હેને સરકારે જુલમથી દેશમાંથી હાંકી કાઢયો હતો. ત્હમે જાણો છો જ કે અમે અમારે માટે કશું જ બચાવ્યું નહોતું. હું મ્હારાં ચાંદીનાં ઘરેણા ગીરો મુકવા ગઇ, એ જ અમારી મુડી હતી કોલોનમાં અમે અમારૂં ઉપસ્કર વેચ્યું .....લંડન અને ત્હેની સ્થિતિની તો ત્હમને સારી રીતે માહિતી છે. ત્રણ બાળક અને ચોથાનો જન્મ ! એટલા ભાડા પેટે જ અમારે રૂા. ૯૪ાા દર માસે આપવા પડતા હતા. આથી અમારી પાસે જે કઇ થોડું ઘણું સાધન હતું તે પણ જતું રહ્યું.. ...મ્હારા બચ્ચાંની ખાતર ધાવ રાખવાનો તો વિચાર કરવા જેવું જ નહોતું, તેથી મ્હારી પીઠે અને છાતીમાં અસહ્ય વેદના થતી હતી છતાં ત્હેને ધવરાવવાનું મ્હેં જાતે જ રાખ્યું. પરંતુ તે ન્હાના બાળકે મ્હારી પાસેથી ચિંતા રૂપી જ દૂધ પીવા માંડયું કે જેથી તે જન્મથી જ રોગી રહ્યુ......આવી સ્થિતિમા એક દિવસ હું બેઠી હતી, ત્યા અમારા ઘરનું ભાડું લેનાર બાઇ એકદમ અંદર આવી, ત્હેને શિયાળામા જ અમે રૂા. ૫૬૨-૮-૦ તો આપ્યા હતા, અને ત્હેની સાથે કરાર કર્યો હતો કે બાકીની રકમ અમારે ઘરના મૂળ માલીકને આપવી. પરંતુ ત્હેણે આ કરારનો ઇનકાર કર્યો, અને અમારી પાસેથી રૂા ૭૫ ની માગણી કરી, અને અમારી પાસે એટલી રકમ પણ આપવાની નહિ હોવાથી બે કૉન્સ્ટેબલો અમારા મકાનમા દાખલ થયા, અને મ્હારી ન્હાની પથારીઓ, કપડાં વગેરે સર્વ વસ્તુઓ જપ્ત કરી, અરે મ્હારા ન્હાના બચ્ચાનુ પારણું, મ્હારી ન્હાની કન્યાઓના રમકડા સુદ્ધા, અને મ્હારી કન્યાઓ પાસે જ રડતી કકળતી ઉભી હતી. ત્હેમણે ધમકી આપી કે એકાદ બે કલાકમા તેઓ એકેએક વસ્તુ લઇ જશે...... હું ત્યા મ્હારા ટાઢથી થરથરતા બાળકો સાથે કઠણ જમીન પર પડી રહી. બીજે દિવસે જ અમારે ઘર બહાર નીકળવું પડયું. તે દિવસે ટાઢ, વરસાદ અને વાદળાં બહુ હતાં. મ્હારો પતિ ઘરની શોધમા ફરતો હતો. ચાર બાળકની વાત સાંભળતા જ સર્વ કોઇ અમને રહેવા દેવા રાજી નહોતાં. અંતે એક મિત્રે અમને મદદ કરી. દવાવાળાનાં, ભઠીઆરાના, ખાટકી તથા દૂધવાળાનાં નાણા ચુકવવા મ્હેં મ્હારૂં પાથરણું વેચ્યું. અમારી બધી મીલ્કત વેચી ત્યારે જ અમે સર્વનુ ઋણ પતાવી શકયા પરંતુ જરા પણ એમ ન ધારશો કે આ બધા દુ:ખોને લીધે અમારૂં મન બદલાયું હતું. હુ એટલુ તો સારી રીતે જાણું છું કે અમે એકલા જ દુ:ખ ખમનાર નહોતા, અને મ્હને તો આનંદ થાય છે કે એવા થોડા ભાગ્યશાળીમાં અમે પણ હતાં. વળી મ્હારા જીવનનો આધાર, મ્હારો પતિ હજુ મ્હારી સાથે જ હતો ”

જાતે જ વર્ણવેલી સ્રીની આવી વીરકથામા કંઇ પણ વિવેચન કરવું એ તો ધર્મમન્દિરમા પ્રવેશ કરી પાપ કરવા સમાન છે.

૧૮૫૨ માં ત્હેમનું ન્હાનુ બાળક મરણ પામ્યુ. માતાની નોંધપોથી તે સમયની કુટુમ્બની ભયંકર નિરાધાર સ્થિતિનુ વર્ણન કરે છે અત્રે એક ફકરો નોંધવામા આવે છે, જે કોઇ દિવસ મજુર વર્ગની મુક્તિના ધર્મપુસ્તકમા ઋષિના વચનરુપ લેખાશે.

"૧૮૫૨ નાં ઈસ્ટરમાં અમારૂં ન્હાનું બાળક મરણ પામ્યું. ત્રણ દિવસ તો ત્હેને અસહ્ય દુઃખ પડયું હતું. ત્હેનો મૃતદેહ પાછળની ઓરડીમાં પડયો હતો, અમે સર્વ આગળની ઓરડીમાં ગયાં. રાત્રિ પડતાં અમે અમારી પથારી જમીન પર કરી, મ્હારાં ત્રણ બાળકો પણ સાથે જ સૂઇ ગયાં અમારા વ્હાલા બાળકનું મૃત્યુ અમારી છેક કંગાળ સ્થિતિને સમયે આવી પડયું. અમારા જર્મન મિત્રો આ સમયે અમને સહાય કરી શકે તેમ નહોતા—હૃદય ચીરાતે ચીરાતે હું ફ્રાન્સમાથી નાસી આવી ત્યાં રહેનાર પાસે ગઇ. તે અમારી પ્રત્યે મિત્રભાવથી વર્તતો હતો. ઘણીવાર તે અમને મળવા આવતો હતો. મ્હેં ત્હેને મ્હારૂં દુઃખ વર્ણવ્યું, કે તરતજ ત્હેણે મ્હને ૨ પૌંડ આપ્યા. તે વડે મ્હારા બાળકને માટે જોઇતું શબ ઢાંકવાનું કપડું આણ્યું."

આ વખતે એક ગીરો રાખનારની હાસ્યજનક હકીકત બની. માર્ક્સ પાસે ત્હેની પત્નીને પિતા પાસેથી મળેલા ચાંદીના ચમચા ગીરો મૂકવાના હતા. ત્હેના પર આર્જાઇલના કુટુમ્બની છાપ હતી ગીરો રાખનારને વહેમ પડયો કે એવા કંગાળ જર્મન પાસે એવી સુંદર અને પુરાણી વસ્તુઓ ચોરીથી જ આવી હશે. તેથી ત્હેણે પોલિસને બોલાવી. માર્ક્સ મહા મુશ્કેલીએ કેદમા જતો બચ્યો. મેઝિનીના ચરિત્રમાં પણ ગીરો રાખનાર અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ખરેખરી રીતે યુરોપ આવા વ્યાપારીઓનું ઘણું ઋણી છે, કારણ કે અણીને પ્રસંગે સ્વાતંત્ર્યને માટે તપ કરનારાઓને એમના તરફથી જ મદદ મળેલી હતી. માર્ક્સને કોઇ કોઇ વાર નાણાં કરજે લાવવા પડતા. પરન્તુ એ નાણા પર ત્હેને ૨૦ થી ૫૦ ટકા જેટલું ભારે વ્યાજ આપવું પડતું કુટુમ્બને ખમવું પડતું દુઃખ જોઇ એક બે વાર માર્ક્સે ધંધામા પડવા વિચાર કરેલો પરંતુ ત્હેની વીરપત્નીએ તેને તેમ કરતાં અટકાવેલો. જો તેમ થયું હોત તો ત્હેણે શરૂ કરેલી ચળવળને સખ્ત ફટકો લાગ્યો હોત. ત્હેણે ત્હેને લેખકના કાર્યને વળગી રહેવામાં પ્રોત્સાહન આપ્યું. ૧૮૬૧ ના માર્ચની ૧૧ મી એ મિસિસ વિડિમિયરને લખેલા પત્રમા ત્હેણે જણાવ્યું હતું:

"અહિં નિવાસ કર્યો પછી શરૂઆતના વર્ષો બહુ દુઃખદ સ્થિતિમા પસાર થયા હતા, પરંતુ તે વિષે, અથવા મ્હારા વ્હાલા બાળકના મૃત્યુ વિષે હું કંઇ કહેવા માગતી નથી .... એવામા જ અમેરિકામા આન્તર વિગ્રહ જાગ્યો, અને તેથી અમારી આવક અર્ધી થઇ ગઇ. અમારૂં ખર્ચ ફરીથી ઘટાડવું પડયુ, અને કેટલીક વાર તો અમારે દેવું પણ કરવું પડયુ .....મ્હને અતિશય સખત તાવ લાગુ પડયો, અને એક ડાકતરને બોલાવવો પડયો. ત્હેણે આવી મ્હારૂં શરીર બહુ કાળજીપૂર્વક તપાસ્યુ, અને પછી એકદમ તે બોલી ઉઠયો, 'મ્હારાં વ્હાલાં મિસિસ માર્ક્સ, તમને શીતળાનો રોગ લાગુ પડયો છે.—બાળકોએ તુરત જ આ ઘરનો ત્યાગ કરવો જોઇશે' મ્હારૂં એ વેળાનું દુઃખ, હમે જ કલ્પી લેશો અને હું પૂરેપૂરી સાજી થઇ નહોતી એટલામા તો મ્હારો પ્રાણપ્રિય પતિ કાર્લ માંદો પડયો. દરેક પ્રકારની અતિશય ભીતિ, ચિન્તા અને અસુ-

ગ્રણુથી તેને પથારીવશ થવું પડ્યું. પરન્તુ ઇશ્વરનો ઉપકાર કે એક જ માસમાં તેને આરામ થયો. દરમિયાન ટ્રીબ્યુન પત્રે અમારી આવક અર્ધી કરી દીધી હતી.... ... ત્હમારા પ્રત્યે મ્હને બહુ જ ભાવ છે આ કસોટીના દિવસોમા ત્હમે અડગ અને ધીર બનશો આ જગત ધૈર્યશીલ મનુષ્યોને માટે છે. તમારા વ્હાલા પતિનાં સાચા પ્રેમાળ મિત્ર બનશો, અને મન તથા હૃદયને સર્વ પ્રસંગોએ શાન્ત રાખશો. હું છું ત્હમારી વ્હાલી જેની માર્કસ."

આ સાદા ચિત્રમા એક જ દૃષ્ટિથી આપણે સર્વ પરિસ્થિતિ દારિદ્રય અને રોગથી પીડાતું, ચિન્તાથી ઘેરાતુ, પણ સ્નેહની જ્યોતિથી પ્રકાશિત અને પ્રેમાળ બાળકોના નિર્દોષ આનંદથી ગાજી રહેલું ન્હાનુ કુટુંબ જોઇએ છીએ. અને તેઓ સુખી હતા. સમર્થ વિચારક, અને ત્હેની પત્ની કે જે પોતાનુ કર્તવ્ય અડગ ધૈર્યથી બજાવી રહી હતી ઘણી વાર તેઓ હાથમા હાથ મીલાવી ઓરડામા આટા મારતા અને બાળપણમા મંડપ નીચે જે સ્નેહના ગીત જર્મનીમાં ગાયા હશે, તે ત્યાં ગાતાં.

"અરે ઓ સ્ત્રી! અમારા ચઢતીના દિવસોમા તું નિશ્ચય વિનાની, શરમાળ, અને દુરારાધ્ય હોય છે પરંતુ દુઃખ અને દરદ આવી પડતા તું આશ્વાસક દેવદૂત તુલ્ય છે."

આટલી બધી ગરીબાઇ છતા પણ માર્કસ મજુરો સમક્ષ આપેલા અર્થશાસ્ત્રનાં સિદ્ધાંતો વિષેના ભાષણો બદલ કદી પણ દ્રવ્ય સ્વીકારતો નહિ જે ગરીબ મજુર વર્ગનો તે સેવક બન્યો હતો, ત્હેની પાસેથી કંઇ પણ લેવાનો તે વિચાર સુદ્ધા પણ કરતો નહિ. આવી ખરી કસોટીના પ્રસંગે બિસ્માર્કે માર્કસને લોકોના પક્ષમાથી છૂટો પાડી ત્હેમની ચળવળ મંદ કરવા પરોક્ષ લાંચ આપવા પ્રયાસ કર્યો. બિસ્માર્કે આ કાર્યને માટે માર્કસના જુના મિત્ર બુચરને યોજ્યો. આ માણસે લોકોના પક્ષનો ત્યાગ કરી સરકારનો પક્ષ સ્વીકાર્યો હતો, અને તે સમયે બિસ્માર્કનો તે ખાસ માનીતો થઇ પડ્યો હતો બુચરે સરકારી નોકરી સ્વીકાર્યા પછી પણ માર્કસની સાથે સંબંધ જારી રાખ્યો હતો. ત્હેણે લખ્યું:

"નાણા બજાર કેવું ચાલે છે ત્હેની માહિતી રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા 'સ્ટેટ ઇન્ટેલિજન્સર' નામના પત્રને માટે જોઇએ છીએ એ લેખોની મર્યાદા બીલકુલ આંકી નથી. ...આપ તે સ્વીકારવાને તૈયાર હો તો તે તથા તે બદલ શો પગાર લેશો તે જણાવવા મહેરબાની કરશો......પ્રગતિ ત્હેના જીવન દરમિયાન ઘણી વાર બદલાય છે, તેથી કરીને જે જીવતાં દેશસેવા કરવા માંગતો હોય ત્હેણે સરકારના પક્ષમાં ભળી જવું જોઇએ."

પત્રમાં રહેલો દંશ પાછલા ભાગમાં છે પણ માર્કસ કાબેલ પુરુષ હતો. તે પત્રનો મર્મ મ્હમજી ગયો. તે જાણતો હતો કે રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા પત્રમાં સ્વતંત્ર લેખક તરીકે દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાથી ત્હેના અનુયાયીઓ ત્હેનાપર અવિશ્વાસથી જોશે તેથી કરીને જો કે પૈસાની ત્હેને ઘણી જરૂર હતી છતાં માગણી પાછી વાળી

આરંભેલી પ્રવૃત્તિને જરા પણ હાનિ કરે એવું કાર્ય પોતાને ગમે તેટલો લાભ કરે ત્હેવું હોય છતાં પણ તે તે કરવાને તૈયાર નહોતો. સિદ્ધાન્તની છાયાને પણ તે અંગત સુશીળતો કરતાં વધારે માન આપતો. આથી લોકોના નેતાને લાંચથી પોતાના પક્ષમાં લેવાની બિસ્માર્કે જે બાજી રચી હતી ત્હેમાં તે નિષ્ફળ ગયો.

૧૮૬૪ માં માર્ક્સે કેટલાક મિત્રોની સહાયતાથી ઇન્ટરનૅશનલ વર્કિંગમેન્સ એસોસિએશન (દેશપરદેશના મજુરોનુ મહામંડળ) નામની સંસ્થા સ્થાપી. છ સાત વર્ષ સુધી તો આ મંડળ યૂરોપની રાજદ્વારી બાબતોમાં મ્હોટી સત્તા સમાન હતું. મેઝીની પણ આ મંડળમાં ઇટાલિના મજુરોના પ્રતિનિધિ તરિકે એમાં જોડાયો હતો. પરંતુ મંડળના સર્વ સિદ્ધાન્તોની સાથે તે સંમત નહિ થવાથી છુટો પડયો. ત્હેની વાર્ષિક સભાઓ ભરાતી, ત્હેમાં ઠરાવ પસાર કરવામા આવતા, તેમને કાર્યમાં ઉતારવા યોજનાઓ કરવામાં આવતી. પરંતુ તેની ખરી સેવા તો વિધવિધ દેશના મજુર વર્ગની એકતા સાધવામાં હતી. માર્કસે ઉઠાવેલો પોકાર "દેશે-દેશના મજુરો, એક થાઓ" એ આખા યૂરોપમાં ગર્જી રહ્યો. ટાઇમ્સે એ ચળવળ વિષે લખેલું કે પ્રાચીન સામ્રાજ્યની પડતી અને ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપનાના સમયથી મજુરવર્ગની જાગ્રતી જેવો બીજો કોઇ મ્હોટો બનાવ જોયો નથી." પરંતુ માર્કસના અને રૂશિયન તત્ત્વજ્ઞાની માઇકેલ બાકુનીનના પક્ષ વચ્ચે વિરોધ પડવાથી તથા ૧૮૭૧ મા ફ્રાન્કો-પ્રશિયન વિગ્રહ શરૂ થતા ફ્રાન્સના અગ્રેસરો ત્હેમાંથી છૂટા પડવાથી એ મંડળનો અંત આવ્યો.

માર્કસનું લેખનકાર્ય વિશાળ હતું. ત્હેણે જુદા જુદા વિષયો પર છૂટક લેખ, ન્હાનાં ન્હાના પુસ્તકો, નિબંધો વગેરે પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. એમાનાં કેટલાંક તો પ્રસંગને માટે જ હતાં. કેટલાંક માર્કસના નામને ન છાજે ત્હેવા છે. પરંતુ કેટલાંક જેવાં કે અર્થશાસ્ત્રનું વિવેચન (A Critique of Political Economy) મૂલ્ય નફો (Price, Value and Profit) નામનાં પુસ્તકો કાયમનાં છે. પરંતુ ત્હેની કીર્તિ જેના પર અવલંબી રહેલી છે તે મૂડી (The Capital) નામનું પુસ્તક તો સર્વસ્વામિત્વવાદની ગીતા છે. ત્હેનું પ્રથમ પુસ્તક પોતાના જીવન દરમિયાન જ ત્હેણે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું બીજો અને ત્રીજો ભાગ ત્હેના મૃત્યુ પછી ત્હેના મિત્ર, સાથી અને અનુયાયી એન્જેલે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. એન્જલ માર્કસ પ્રત્યે બહુ ભક્તિભાવ ધરાવતો હતો ત્હેની ઉદારતાથી જ માર્કસના પછીના જીવનમાં મુશીબતો ઓછી થઇ હતી. એન્જેલનુ નામ માર્કસના નામ સાથે કાયમનું જોડાયલું છે. અને માર્ક્સનો વિચાર કરતા એન્જેલનું નામ તરત યાદ આવે છે. મૂડી નામનુ પુસ્તક તો એક શાસ્ત્ર સમાન છે, સર્વસ્વામિત્વવાદનો તે બુદ્ધિવિષયક ભંડાર છે મૃત્યુ પહેલા તે ગ્રંથ સંપૂર્ણ થઇ શકયો નહોતો તેથી માર્કસને ઘણું દુઃખ થતું.

૧૮૮૧ માં માર્કસની પત્ની સ્વર્ગસ્થ થઇ. ૧૮૮૩ ના માર્ચની ચૌદમી તારીખે તે પણ આરામ ખુરશીમાં હસતો હસતો આ લોકમાથી સિધાવી ગયો. છેલ્લાં તેર વર્ષ તો

રોગથી ત્હેને ઘણું સહન કરવું પડ્યું હતું. અનહદ કાર્ય, ખરાબ ખોરાક, ચિન્તા અને મગજમારીથી ત્હેનું શારીરિક બંધારણ ખરાબ થયુ હતું, કલેજામાં થતા દુઃખથી અને અનિદ્રાના રોગથી ઘણાં વર્ષથી ત્હેની તબીઅત બગડી હતી. નાદુરસ્ત તબીઅત મહાબુદ્ધિ શક્તિનો દંડ છે. રૂસો, ડાર્વિન, હર્બર્ટ સ્પેન્સર, કૉન્ટ અને એવા મહાન તત્વચિન્તકો પણ એ જ રોગના ભોગ થઇ પડયા હતા. કેટલાંક વર્ષ ત્હેનું સ્મારક ઉભું કરવાની ચળવળ ચાલી હતી. તે સમયે ત્હેના એક અનુયાયીએ કહેલું કે માર્ક્સને સ્થૂળ સ્મારકની બીલકુલ આવશ્યકતા નથી. આખી દેશપરદેશની સર્વ સ્વામિત્વવાદની ચળવળ એ ત્હેનું સ્મારક છે, અને તે પક્ષની દરેક જીતથી તે મહાન બનતું જાય છે.

કાર્લ માર્ક્સની સર્વોત્તમ સેવા અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો પર પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો જ નથી, અથવા ત્હેણે સ્થાપેલાં વિધવિધ મંડળો નથી. ત્હેણે ભલે માની લીધું હોય કે એ પ્રવૃત્તિને લીધે ખાસ કરીને ત્હેણે દુનિયાને ઋણી બનાવી છે. પરન્તુ આપણે ત્હેની મહત્તા વધારે સારી રીતે સ્હમજી શકીએ તેમ છીએ. ઘણા જ થોડા પુરૂષો પોતાને જાણી શકયા છે. માર્ક્સ મનુષ્ય જાતિનો કલ્યાણકર્તા છે. કારણ કે અર્વાચીન યૂરોપનો તે પ્રથમ વિચારક હતો, અને ત્હેને મજુર વર્ગમાં શ્રદ્ધા હતી. ત્હેના પહેલા થઇ ગયેલા સર્વ સ્વામિત્વવાદીઓ એમ માનતા હતા કે સામાન્ય સ્વામિત્વ શિષ્ટ અને શિક્ષિત તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ગરીબ અજ્ઞાન મજુર વર્ગ પર વરસાવવાનો આશીર્વાદ હતો. તેઓની માન્યતા એવી હતી કે એ સુધારો ઉચ્ચ વર્ગમાંથી શરૂ થવો જોઇએ મજુર વર્ગની મુક્તિ **ત્હેમના પોતાના જ બળથી થવી જોઈએ એ સિદ્ધાન્તનો પ્રથમ પ્રચાર કરનાર માર્ક્સ** જ હતો. **"પોતાનાં બન્ધનો તોડવાની ઈચ્છાવાળાએ જાતેજ પ્રથમ ઘા કરવો જોઈએ".** ત્હેનો મહાન ઉપદેશ મજુર વર્ગના હૃદયોને, ત્હેમને માલુમ નહિ એવા ત્હેમનામા સુષુપ્ત રહેલા મનુષ્યત્વને ઉદ્દેશીને હતો "સર્વ દેશના મજુરભાઇઓ, એક થાઓ. તેથી ત્હમારાં બન્ધનો સિવાય કશું જ જવાનું નથી. અને ત્હમને વિજયમાં સારી દુનિયા મળશે" આ વચનો ઉચ્ચારાયાંને વર્ષો વહી ગયાં. ત્યાર પછી અનેક મનુષ્યો આવ્યાં *અને ગયાં, પરન્તુ અજ્ઞાન અને મેલા મજુર વર્ગમાં શ્રદ્ધા રાખનાર નેતાની આવેશભરી* હાક હજુ પણ ત્હેમને ઉન્નતિ તરફ—ખરા મનુષ્યત્વ તરફ દોરે છે., આવી ઉંડી દૃષ્ટિ કોઇ પણ મહાન કાર્યની ખાતર સ્વાપણ કરનારને જ મળેલી હોય છે આરામ ખુરશીમા પડયા રહેનાર સુધારકોને અથવા વાંચવાની જ લહેરમાં જીવન ગાળનાર અધ્યાપકોને એ બક્ષિસ મળેલી હોતી નથી. દુઃખ અને દારિદ્ર્યની પ્રજ્વલિત ભઠ્ઠીમા પ્રખર તપ તપ્યા પછી જ સ્હમજાયું કે રસ્તાઓમાં ચીંથરેહાલ રખડતા ગરીબ માણસનામાં પણ ઉચ્ચ નીતિનાં બીજ દ ટાયલાં હોય છે. સામાજિક ઉત્ક્રાતિના દરેક યુગમાં માનવસમાજના નેતાએ આ જ મહાન સેવા કરી છે ત્હેને પોતાને ત્હેમની શક્તિમાં શ્રદ્ધા છે, એટલે તે આત્મશ્રદ્ધા રાખવી એવું ત્હેમને શીખવે છે જે માણસો પોતાને દુર્બળ માને છે ત્હેમને તે પોતાને સશક્ત માનતાં શીખવે છે સર્વ નૈતિક પ્રગતિની આ જ ચાવી છે. જ્યારે ઇસુ ખ્રીસ્તે એક રોગીને સાજો કર્યો, ત્યારે ત્હેણે ત્હેને પૂછેલું. "મ્હારામાં ત્હને શ્રદ્ધા છે." પરન્તુ જ્યારે ત્હેણે પાપીને પાપના કાદવમાંથી બ્હાર આણ્યો, ત્યારે ત્હેણે કહેલું, " ત્હને ત્હારામાં શ્રદ્ધા છે " બુદ્ધ મહાત્માએ હજામને

કહ્યું, 'હા, તું મ્હારી સાથે ચાલ'' અને તે હજામનું હૃદય એટલી ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરી શક્યું, એટલા જ કારણે કે ગુરૂદેવે ત્હેને પાત્ર ગણ્યો રૂસોએ અરાઢમી સદીના અજ્ઞાન, બીકણ, પીડિત ફ્રાન્સના ગુલામોને કહ્યું કે 'ત્હમે જ ખરેખર રાજા છો.' આ શબ્દો હાસ્યપાત્ર જણાયા. પરન્તુ એ શબ્દોએ એમની અંદર ગુપ્ત રહેલું મનુષ્યત્વ બહાર આણ્યું, અને એ અજ્ઞાન, જડ, ભૂખે પીડાતા અમીર વર્ગના ગુલામો એક જ જમાનામાં વીર, સ્વમાન સમજનારા, ખરા નાગરિક બન્યા. મહમદે આરબ લોકોને કહ્યું કે 'ત્હમે આખી દુનિયાને જીતી શકશો' અને ત્હેમણે પણ તે કર્યું જે મહાત્મા એમ જોઇ શકે છે કે ગરીબમા ગરીબ અને અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન પણ ઉન્નત નૈતિક જીવન પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે, તે જ સમાજનો ખરો ઉદ્ધારક છે. તે જ માનવ સ્વભાવનું ખરૂં રહસ્ય સમજે છે. તે દુર્બળ દેખાતા પુરૂષોમાં વીરત્વ પ્રકટાવે છે; તે ધૂળમાંથી સોનુ બનાવે છે. અને તેથી જ કરીને ઇસુ ખ્રિસ્ત ગરીબનો, પાપીનો, પતિતનો, મિત્ર હતો; અને માછીમારોનો, જ્ઞાતિ બહાર થયેલાઓનો અને દોષિત ભગિનીઓનો નેતા હતો. આ જ કારણથી બુદ્ધ ભગવાને પ્રાકૃતમાં ઉપદેશ કર્યો, અને તત્ત્વચિન્તકોએ જેમનો સામાન્ય સ્ત્રીપુરૂષો તરીકે ઉપહાસ કર્યો હતો, ત્હેમને પોતાના મંડળમાં દાખલ કર્યા. આથી જ આ મહાવાકય ઉચ્ચારવામાં આવ્યું છેઃ—"કડીઆઓએ મકાન ચણતાં જે પથ્થરને બાજુ પર નાખી દીધો હતો તે ખુણાનો મુકુટ બન્યો."—"અને ઇશ્વરે સબળને મર્યાદામાં રાખવા નિર્બળનો પક્ષ લીધો છે, અને ડાહ્યા ગણાતા પુરૂષોને યોગ્ય રસ્તે દોરવા મૂર્ખ માણસોને પસંદ કર્યા છે."

રૂસોએ અરાઢમા સૈકામાં યૂરોપને માટે જે કાર્ય કર્યું તે માર્કસે ઓગણીસમી સદીમાં કર્યું. ત્હેની દીર્ઘદૃષ્ટિ એ ત્હેની ઉચ્ચ નીતિ દર્શાવે છે, કારણ કે તે વિદ્વાન અને ધનવાનને ત્યા જન્મ્યો હતો; અને ત્હેણે હલકા જડ જેવા ગરીબ મજુર વર્ગનો ત્યાગ કર્યો હોત, એમ ધારીને કે ઉચ્ચ અને શિષ્ટ વર્ગને સમજવવાથી સર્વ વાના સારાં થશે તે નીતિનો બળીઓ હતો, અને સમજતો હતો કે સામાન્ય મનુષ્યો સ્નેહ, બન્ધુભાવ, વીરત્વ એશઆરામમાં પડયા રહેતાર દંભી શિક્ષિત વર્ગ કરતાં વધારે સારી રીતે સમજે છે સામાજિક અને રાજકીય સુધારણા સ્નેહ અને ભક્તિથી જન્મે છે, નહિ કે દંભ અને બાયલાથી. માર્ક્સે પીડિત અને અવગણના પામેલા મજુર વર્ગને મહત્વાકાંક્ષાથી પ્રોત્સાહન આપ્યું. આ પ્રમાણે અર્વાચીન ખરેખરી સામાજિક પ્રજાસત્તા જન્મી. આ પ્રમાણે જ સદુપદેશ ગરીબ વર્ગને કરવામાં આવ્યો હતો

માર્ક્સનાં વચનો અને કાર્યોની ટીકા કરવા આપણે ડૉકટર જોન્સને ગોલ્ડસ્મીથ વિષે બોલતાં કહેલા શબ્દો હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે.—"ત્હેના દોષ યાદ કરશો, નહિ, તે મહાપુરૂષ હતો." માર્ક્સનુ નામ ભાવિ જમાનાઓ યાદ કરશે અને ત્હેની સ્ત્રી તથા ત્હેનાં બાળકો ત્હેની કીર્તિમા ભાગ પડાવશે જ્યારે આખી દુનિયામાંથી દારિદ્રય અને ગુલામગીરી દૂર થશે, જ્યારે મૂડી ભૂતકાળના ઇતિહાસના પાનામાં જ લખાશે, ત્યારે માનવ જાતિ યાદ કરશે કે જેમના પરિશ્રમથી આ અદ્ભુત પરિણામ

આવ્યાં છે ત્હેમને પેટપૂરતું ખાવાનુ પણ મળતું નહોતું. માતાઓ પોતાનાં બાળકોને એ વીરમાતાની કથા કહેશે કે જેણે ભાવિ બાળકોનું જીવન આનંદમાં જાય, જોઇતો પૌષ્ટિક ખોરાક તેઓ મેળવી શકે, એટલા ખાતર પોતાના પ્રિય બાળકોનો ગરીબાઇની વેદિપર ભોગ આપ્યો હતો. સારી દુનિયાને જો સુખ આપવું હોય તો કોઇકે તો રડવું જ જોઇએ. વાચક, તું એમાંનો એક થઇશ.*

કાન્ત અને કાન્તા.

(અનુસંધાન પૃષ્ટ ૧૬૫ થી)

અંક ચોથો.

દૃશ્ય પ્હેલુ—મિંવામાની એક પરશાળ કાન્ત અને કાન્તા આવીને મળે છે

કાન્ત—તું કયાં જાય છે? મ્હારે આજે રાત્રે ત્હારી સાથે વાત કરવી છે. હું ત્હને મળું ખરો?

કાન્તા—હા.

કાન્ત—હું હમણાંજ મ્હારા પિતાજીના ખંડમાંથી આવું છું. એમની તબિયત સુધારા પર છે. વૈદ્યે કહ્યુ છે કે એ બચી ગયા છે......તે છતાં આજે સ્હવારે તો મ્હને આજે સાંઝે કંઇક અશુભ થશે એવી શંકા થયેલી. થોડા વખત સુધી મ્હારા કાનમાં દુર્દૈવની અફવાઓના પડઘા પડતા હતા .....પછી એકાએક મ્હોટો ફેરફાર થઇ ગયો; આજે તો માત્ર સમયનો જ સવાલ રહ્યો છે, બીજુ કાંઇ નહીં અંદની બધી બારીઓ ઉઘાડી નાખવામા આવી છે એ બોલે છે; એ સુખી હોય એમ લાગે છે. હજી એ સાધારણ માણસ માફક બોલતા નથી, તો પણ અત્યારે એમના વિચારો પરભવમાથી આવતા જણાતા નથી ... એમણે મ્હને ઓળખ્યો એમણે મ્હારો હાથ પકડયો, અને પછી, માંદા પડયા ત્યારથી જે વિચિત્ર દેખાવ પોતે કરે છે તે દેખાવ રાખી મ્હને કહ્યુ, "કોણ તું, કાન્ત! કેમ, કેમ, મ્હેં તો કંઇ અગાઉ એના ઉપર ધ્યાન આપ્યું ન હતું, પરંતુ જે લોકો વધારે જીવવાના ન હોય ત્હેના જેવી ત્હારી ગંભીર અને મિત્રની દૃષ્ટિ હતી.... ત્હારે મુસાફરી કરવી જોઇએ, ત્હારે મુસાફરી કરવી જોઇએ.. ..." છે તો વિચિત્ર; છતા હું એને આધીન થઇશ.. ...મ્હારી માતાએ એમને સાભળ્યા, અને એ હર્ષથી રોઇ પડી—ત્હને એ વાતની ખબર નથી?—આખું ઘર પુનર્જીવિત થયુ હોય એમ લાગે છે, જ્યા ત્યાં શ્વાસોચ્છ્વાસ, વાતોના તડાકા, અને હરફર થતી સંભળાય છે......સાભળ; પેલા બારણા પાછળ કોઈને હુ બોલતુ સાભળુ છુ ઉતાવળ કર, ઉતાવળ કર! એકદમ જવાબ આપ! હું ત્હને કયાં મળુ?

---

* ૧૯૧૨ ના માર્ચ માસ । મૉડર્ન રિવ્યૂપરથી અનુવાદ

કાન્તા—ત્હારી ક્યાં મળવાની ઇચ્છા છે?

કાન્ત—બગીચામાં, "અંધ પુરૂષનું ઝરણું" છે ત્હેની પાસે-આવશે?-તું આવશે?

કાન્તા—હા.

કાન્ત—એ આપણી છેલ્લી રાત્રિ હો!—મ્હારા પિતાજીએ કહ્યું,તે પ્રમાણે મ્હારે મુસાફરી કરવાની છે. તું પછી મ્હને ફરીથી નહીં મળે .....

કાન્તા—એવું ન બોલો, કાન્ત હું ત્હમને હમેશાં મળીશ; હુ હમેશાં ત્હમારો જ વિચાર કર્યાં કરીશ......

કાન્ત—એવો વિચાર કરવો એ નકામું છે... ..હુ એટલે બધે આઘે હોઇશ કે તું મ્હને જોઇ શકીશ જ નહીં.. ...હું દૂર દૂર ચાલ્યા જવાનો પ્રયત્ન કરીશ. ....હું હર્ષથી ભરપૂર છું અને તું તો એમજ કહેશે કે આજે તો મ્હારા શરીર ઉપર આકાશનો અને પૃથ્વીનો બધો ભાર આવી રહ્યો છે......

કાન્તા—શું થયું છે. કાન્ત!—ત્હમે શું કહોછો તે હું હવે નથી સ્હમજતી......

કાન્ત—જા, જા; આપણે છૂટાં પડીએ. પેલા બારણાની પાછળ કોઇને હું બોલતું સાંભળું છુ...એ તો આજે સ્હવારે આ કિલ્લામાં આવેલા પરદેશીઓ છે...એ લોકો બ્હાર જાય છે...આપણે જઇએ, એ તો પેલા પરદેશીઓ...

(બન્ને જૂદાં જૂદાં જાય છે.)

દ્રશ્ય બીજું—કિલ્લામાનો એક ખંડ

જયન્ત અને કાન્તા જણાય છે.

જયન્ત—હવે જ્યારે કાન્તના પિતા બચી ગયા છે, અને મૃત્યુની વૃદ્ધ દાસી માંદગી કિલ્લામાથી ન્હાસી ગઇ છે, એટલે સ્હેજ હર્ષ અને સ્હેજ તડકો આખરે ઘરમાં ફરીથી આવશે...વખત થયો હતો!—કારણ, તું આવી ત્યારથી આપણે બ ધ બારણે ગણગણતાં ગણગણતાં જીવન ગાળ્યું છે...ખરેખર મેં ત્હારાપર દયા ખાધી છે. કાન્તા...રજાના દિવસની ખબર પડતા બાળક જેમ હર્ષિત થાય તેમ તું અહિં પૂરેપૂરી હર્ષભરી આવી હતી જે પ્રમાણે એક બહુજ ઉદાસી અને બહુજ ઠંડી ગુફામાં બપોરી વખતે જ્યારે આપણે ઉતરીએ ત્યારે આપણી વિરૂદ્ધ આપણો સીનો જે પ્રમાણે બદલાઇ જાય છે તે પ્રમાણે જ્યા તું ખાડામાં પડી કે તરત ત્હારો સીનો બદલાવાં મ્હેં જોયો—અને કદાચ ત્હારો આત્મા પણ .અને એ બધાને લીધેજ હું ઘણી ખરી વખત ત્હને સ્હમજી શકતો ન હતો. કદાચ ત્હારી બેધ્યાન સ્થિતિમાં, પણ જાણે કોઇ મહાન દુઃખની રાહ જોઇ રહી હોય એવી ત્હારી વિચિત્ર અને બ્હેબાકળી દૃષ્ટિથી તડકામાં એક રમણીય બગીચામાં મ્હેં ત્હને ધારી ધારીને જોઇ છે...હું બરાબર સ્હમજાવી શકતો નથી...પણ ત્હને જોઇને હું શોકમગ્ન થઇ ગયો હતો; કારણકે તું એટલી બધી ન્હાની અને રમણીય છે કે ત્હારાથી મૃત્યુના રાજ્યમા રાત્રિ દિવસ રહી શકાયજ નહીં. પણ હવે એ બધું બદલાઇ જશે. મ્હારી ઉમ્મરે—અને કદાચ એ જ મ્હારા જીવનનું ખાત્રીવાળું ફળ છે—મ્હારી ઉમ્મરે બનાવોની આસક્તિમાં વિશ્રામ બેઠો છે, પણ હું જાણતો નથી કે કેટલો, અને

મ્હેં હમેશાં જોયું છે કે દરેક ન્હાનું અને રમણીય પ્રાણી પોતાની આસપાસ ન્હાના અને રમણીય અને સુખી બનાવો ઉત્પન્ન કરે છે અને જે નવા યુગની છાયા મ્હારી નજરે કોઇકવાર પડે છે ત્હેને માટે રસ્તો કરી આપનાર હવે તુ જ છે. .આમ આવ. કંઇ પણ જવાબ આપ્યા વિના અને ત્હારી આંખો ઉચક્યા વિના ચાલ, ત્યાં આગળ ઉભી કેમ રહી છે?—અત્યાર સુધીમાં મ્હે ત્હને માત્ર એક જ વાર ઓષ્ઠાલિંગન આપ્યું છે—તું આવી તે દિવસે પરંતુ જીંદગીની નૂતનતામાં વિશ્વાસ બેસાડવાને અને તર્જના દૂર કરવાને વૃદ્ધ પુરૂષોને પોતાના ઓષ્ઠો સ્ત્રીના કપાળ ઉપર અથવા બાળકના ગાલ ઉપર કોઇકવાર લગાડવાની જરૂર રહે છે...તુ મ્હારા વૃદ્ધ ઓષ્ઠોથી બીએ છે? આજ આટલા મહિનાથી મ્હને ત્હારાપર કેવી દયા આવે છે! ..

કાન્તા—દાદાજી, હું દુઃખી નથી રહી. ....

જયન્ત—જે લોકો જાતે જાણ્યા વિના દુ.ખી રહે છે તેમાંની તું કદાચ એક હોઇશ... અને એવા લોકો અત્યંત દુ.ખી હોય છે.. આમ છેક પાસે ત્હારી સ્હામું ઘડીભર એકી ટશે મ્હને જોવા દે,...આપણને તો મૃત્યુની સ્હોડમાં આવી સુંદર રમણીની બહુજ જરૂર છે.

સુમન્ત આવે છે.

સુમન્ત—કાન્ત આજે રાત્રે જાય છે.

જયન્ત—ત્હારા કપાળ ઉપર લોહી છે-ત્હેં શું કઇ કર્યું છે?

સુમન્ત—કઇ નહીં કંઇ નહી ..કાંટાની વાડમા થઇને હું પસાર થયો હતો.

કાન્તા—ત્હમારૂં માથું સ્હેજ નીચું નમાવો પ્રભુ...હું ત્હમારૂં કપાળ ધોઇ નાંખું...

સુમન્ત—(એને તરછોડીને) તુ મ્હને અડકે એવી મ્હારી મરજી નથી, સ્હમજી? જા, જા, હું ત્હારી સાથે વાત નથી કરતો—મ્હારી તરવાર ક્યા છે?—હું મ્હારી તરવાર શોધવા આવ્યો હતો.. ...

કાન્તા—આ રહી; પ્રાર્થના-મેજ ઉપર.

સુમન્ત—લાવ [જયન્તને]—સાગરને કિનારે ભૂખથી મરી ગયેલો એક ખેડુત લોકોની નજરે હમણા જ પડ્યો;—કહીએ તો એમ જ કહેશો કે એ બધા લોકોએ ત્હમારી આંખ આગળ મરી જવાનુ ધાર્યું છે.–[કાન્તાને] કેમ, મ્હારી તરવાર? તું આમ ધ્રુજે છે કેમ?—હુ ત્હને મારી નાખવાનો નથી. હું તો સ્હેજ ધાર તપાસું છુ. હું મ્હારી તરવાર આવા ઉપયોગમા લેતો નથી. મ્હને એક ભિખારી માફક તું કેમ તપાસ્યા કરે છે?—હુ ત્હારી પાસે કંઇ ભિક્ષા માગવા નથી આવ્યો. ત્હારી આંખમાં હું કંઇ પણ ન જોઇ શકુ પણ તું મ્હારી આંખમા કાંઇ જોવાની આશા રાખે છે, એમ?—શુ તું ધારે છે કે હું કઇક જાણી શકુ?—[જયન્તને] પેલી મ્હોટી આંખો ત્હમે જુઓ છો?—જાણે કે એ પોતાના બાહુલ્યનો ગર્વ કરતી હોયની!......

જયન્ત—હું તો એમાં માત્ર મ્હોટી નિર્દોષતા જોઉં છું.....

સુમન્ત—મ્હોટી નિર્દોષતા! .....આંખો તો નિર્દોષતા કરતાં પણ મ્હોટી છે!... એ તો ઘેટાંની આંખો કરતાં વધારે શુદ્ધ છે...એ તો ઇશ્વરને પણ નિર્દોષતાના પાઠ

પઢાવે એવી છે! મ્હોટી નિર્દોષતા! સાંભળોઃ હું એટલો બધો એઓની પાસે છું કે એની પાંપણો મીંચાય છે ત્યારે એની નૂતનતા હું અનુભવું છું; અને છતાં એ આંખોની ન્હાનામાં ન્હાની ખાનગી બાબતો કરતા પરભવની મ્હોટી બાબતોથી ઓછો જાણીતો છું!.... .મ્હોટી નિર્દોષતા!...નિર્દોષતા કરતાં પણ વધારે! કહો કે સ્વર્ગના દેવો પણ એમાં અખંડ પૂજા ઉજવી રહ્યા છે! ..હું એ આંખોને જાણું છું!-મ્હેં એઓને પોતાને કામે લાગેલી જોઇ છે! બંધ કર! બંધ કર! નહીં તો હું હમેશને માટે એ બંધ કરી દઇશ!...આમ ત્હારા ગળા ઉપર ત્હારો જમણો હાથ મૂક નહીં; હું તો એક સાદી વાત કરૂં છું...મ્હને કંઇ અંદરખાનેથી બીજો વિચાર નથી ..અને જો એવું કંઇ હોય તો મ્હારે એ કહેવું કેમ નહીં? અહા! અહા!--ન્હાસી જવાની કોશિષ ન કર! —આમ જો!-પેલો હાથ મ્હને આપ!—અરે! ત્હારા હાથ તો બહુ જ ગરમ છે. ચાલી જા! ત્હારૂં માંસ મ્હને કંટાળો આપે છે!. આમ જો! હવે ન્હાસી જવાનો કંઇ સવાલ જ નથી!—[વાળ ઝાલીને એને પકડે છે]—હારે ત્હારે ઘુંટણીએ મ્હારી પાછળ પાછળ આવવુ પડશે! ઘુંટણીએ પડ!--મ્હારી આગળ ઘુંટણીએ પડ!— હાસ! હાસ! ત્હારા લાંબા વાળનો આખરે કઇ અર્થ સર્યો ખરો! .જમણો.... ડાબો!—ડાબો,...જમણો!--અદબ! અદબ— ટટ્ટાર! નીચી! આગળ! પાછળ! જમીન પર! જમીન પર! ..જોયુ, સમજી, હું તો ઘરડા માણસ માફક ક્યારનો હસ્યા કરૂં છું......

જયન્ત—(દોડી આવીને) સુમન્ત!. ....

સુમન્ત—(એકાએક શાંતપણાનો ઢોંગ કરીને) ત્હમે ત્હમને ફાવે તેમ કરજો, સહમજ્યા,—મ્હારે એની દરકાર નથી --હું જોઇએ તે કરતા વધારે ઘરડો થયો છું; અને તે ઉપરાત હું પ્રબુધ્ધિ નથી. હું વખત આવવાની વાટ જોઇશ, અને પછી......અહા! પછી!..... કારણ માત્ર એટલુંજ કે એવો રિવાજ છે, કારણ માત્ર એટલુંજ કે એવો રિવાજ છે...... (જાય છે.)

જયન્ત—એને શું દુઃખ છે?--એ બીધેલો તો નથી ને?

કાન્તા--(રોતી રોતી) ના, ના; એ હવે મ્હને ચાહતા જ નથી......હું સુખી નથી! ..હું સુખી નથી! .....

જયન્ત--હું ઇશ્વર હોત તો હું માણસનાં હૃદય ઉપર દયા લાવત ,....

દૃશ્ય ત્રીજું—કિલ્લાની એક અગાશી જમી પથરો ઉચકવા પ્રયત્ન કરતો કુંજ દેખાય છે

કુંજ—અહ, આ પથરો તો ભારે છે! .....એ મ્હારા કરતા વધારે ભારે છે...... જે કંઇ બન્યુ છે તે દરેકના કરતાં એ વધારે ભારે છે......ભેણક અને આ જાડ્ડી પથરાં વચ્ચે પડેલો મ્હારો સોનેરી દડો હું જોઉં છુ, છતા એને પહોંચી શકતો નથી.. ...મ્હારો ન્હાનો હાથ જોઇએ તટલો લાંબો નથી,.... .અને આ પથરો નહી ઉચકાય......મ્હારાથી એ નથી ઉંચકાતો......અને કોઇથી એ નહીં ઉચકાય..... એ તો આખા ઘરના કરતા વધારે ભારે છે; .....ત્હમને તો એમ જ લાગશે કે એને જમીનમાં મૂળીઆં છે કે શું!. .

[આઘે કંઇ ટોળાંનો ભેંભે અવાજ આવે છે.]—અહા ! અહા! હું ઘેટાંને રોતાં સાંભળું છુ..... [અગાશીની કોરે એ જોવાને જાય છે.] અરે! સૂરજ દેખાતો જ નથી... એઓ આવે છે......પ્હેલાં ન્હાનાં ઘેટાં...એઓ આવે છે. ....એક મ્હોટું ટોળું તો છે!......એક મ્હોટું ટોળું તો છે!......એઓ અંધારાથી બ્હીએ છે......એઓ એક ટોળે વળે છે! એઓ એક ટોળે વળે છે......એઓ હવે ભાગ્યેજ આગળ ચાલી શકે છે......એઓ રૂએ છે! એઓ રૂએ છે! અને એઓ ઉતાવળે જાય છે!......એઓ ઉતાવળે જાય છે!......એઓ ચાર રસ્તે ક્યારનાં જઇ પ્હોચ્યાં. અહા! અહા! હવે ક્યા જવું એ એઓ જાણતાં નથી....એઓ હવે રોતાં નથી...એઓ ઉભાં રહ્યા છે. એઓમાંના કેટલાકને જમણી બાજુએ જવું છે.....બધાંને જમણી બાજુએ જવું છે...... એઓથી જવાતું નથી!...* રખેવાળ એઓ તરફ ઢેખાળાં ફેંકે છે......અહા! અહા! એઓ અહીં થઇને જવાનાં છે......એઓ તાબે થાય છે! એઓ તાબે થાય છે! એઓ અગાશીની નીચે થઇને જવાનાં છે......એઓ ટેકરીઓની નીચે થઇને જવાનાં છે......એઓ ટેકરીઓની નીચે થઇને જવાનાં છે......હું એઓને, પાસે આવશે ત્યારે, જોઇશ.... .અહા! અહા! કેટલાં બધાં છે!......કેટલા બધાં છે!.. આખો રસ્તો એઓથી ભરાઇ ગયો છે......હવે એઓ બધાં નરમ થઇ ગયા છે......રખેવાળ! રખેવાળ! એઓ હવે કેમ નથી બોલતાં?

રખેવાળ—(અદૃશ્ય રહીને) કારણ કે આ રસ્તો હવે કંઇ તબેલે જવાનો નથી

કુંજ—એઓ ક્યા જાય છે?--રખેવાળ! રખેવાળ!--એઓ ક્યાં જાય છે?—એ તો હવે મ્હારૂં કહ્યું સાભળતો નથી એઓ તો ક્યારનાં યે આઘે આઘે પ્હોંચી ગયા. .... એઓ ઉતાવળે જાય છે એઓ હવે કંઇ ઘોંઘાટ નથી કરતાં......આ રસ્તો હવે કંઇ તબેલે જવાનો નથી......એઓ આજે રાત્રે ક્યાં સુવાનાં હશે?--અરે! અરે! અંધારૂ બહુ થયું છે......હું કોઇને કંઇ કહેવા જાઉં છું...... ..

(જાય છે.)

દશ્ય ચોથું—બગીચામાંનો એક ફુવારો

કાન્ત આવે છે

કાન્ત—આ છલ્લી જ સંધ્યા...છેલ્લીજ સંધ્યા. એ બધાનો હવે અંત આવવો જોઇએ. જે વસ્તુ મ્હેં અનુમાની ન્હોતી તે બાબત મ્હેં એક બાળક માફક રમત કર્યા કરી છે... ભાવિની જાળ વિષે હું સ્વપ્નાવત રમ્યો છું...મ્હને એકાએક કોણે જાગૃત કર્યો? પોતાના બળતા ઘરમાંથી જેમ કોઇ આંધળો માણસ ન્હાસી જાય તેમ હું હર્ષ અને શોક માટે બૂમ પાડતો ન્હાસી જઇશ...હું તો એને કહીશ કે હું ન્હાસી જવાનો છું...મ્હારા પિતાજીને હવે કંઇ ભય નથી, અને મ્હારી જાતને જૂઠાણું કહેવાનું કંઇ કારણ નથી...વખત તો વહી ગયો છે; એ તો આવતી નથી—એને ફરી મળ્યા વિના હું ચાલ્યો જાઉં તો વધારે સારૂં...આ વખતે તો હું બરોબર બારીકીથી નિહાળીશ ......કેટલીક બાબતો તો હું હવે સંભારતો જ નથી......કેટલીક વખતે તો મ્હને એમ

લાગે છે કે જાણે હું એને સો વર્ષથી મળ્યો જ નથી.... અને હજી મ્હેં એની દૃષ્ટિ તરફ નજર કરી નથી......હું જો આમ ચાલ્યો જાઉં તો પછી કંઇ બાકી રહેતું નથી. અને પેલા બધાં સંભારણાં......જાણે કે હું એક સુંવાળી કોથળીમા રહેજ પાછી લઇ જવાનો ન હોઉં!......હું છેક ધરાઇ જાઉં ત્યા સુધી છેલ્લી છેલ્લી વખત એક વાર હું એને મળી લઇશ... મ્હેં એને જે કંઇ કહ્યુ જ નથી ત મ્હારે એને કહી નાખવુ જોઇએ.

(કાન્તા આવે છે.)

કાન્તા—કાન્ત!

કાન્ત—કાન્તા!—કોણ તું, કાન્તા?

કાન્તા—હા.

કાન્ત—આમ આવ, જ્યોત્સ્નાની કોરે ઉભી ન રહે—આમ આવ, આપણે એક બીજાને બહુ બહુ કહેવાનું છે... આ ઝાડના છાયડામા આમ આવ.

કાન્તા—મ્હને અજવાળામા ઉભી રહેવા દો .. ..

કાન્ત—કિનારાની બારીમાથી આપણે કોઇ જોઇ જશે. આમ આવ, અહીં, આપણે કશુ બ્હીવાનું નથી—સંભાળજે; આપણને કોઇ જોઇ જશે......

કાન્તા— મ્હને કોઈ જોય એમ હું ઇચ્છું છું......

કાન્ત—કેમ ત્હને શુ દુઃખ છે?—કોઈની નજરે પડયા વિના તું અહીં આવી શકી?

કાન્તા—હા, ત્હમારા ભાઇ ઉંઘી ગયા......

કાન્ત—વખત બહુ વહી ગયો છે —એક કલાકમા તો એઓ દરવાજા બંધ કરી દેશે. આપણે ધ્યાન રાખવાનું છે તું આટલી બધી મોડી કેમ આવી?

કાન્તા—ત્હમારા ભાઇને ખરાબ સ્વપ્નુ આવ્યુ હતું. અને વળી પાછું મ્હારૂં લુગડું દરવાજાના ખીલામા ભરાઇ ગયું હતું; જુઓ ફાટયુ પણ છે. એ બધો મ્હારો વખત નકામો ગયો, એટલે હું દોડી......

કાન્ત—મ્હારી દીન કાન્તા! —હું ત્હને અડકતા જાણે કે બ્હીઉં છુ . ...કોઇ પક્ષી પાછળ શિકારી પડયો હોય તે જેવુ હાંફી જાય તેમ તું હજી હાંફે છે .. શુ મ્હારે માટે—મ્હારે માટે—તુ આટલુ બધું કરે છે? ત્હારૂં હૃદય જાણે મ્હારૂં હોયની! એમ ધબકતું હું સાભળું છું......આમ આવ......હજી વધારે પાસે, હજી મ્હારી વધારે પાસે...

કાન્તા—ત્હમે હસો છો કેમ?

કાન્ત—હું હસતો નથી,—અથવા તો કહે કે હું મશ્કરી કરતો નથી પણ હર્ષ માટે હસું છું......ખરૂં જોતા તો આ રોવાની વાત હતી ....

કાન્તા—આપણે અહીં અગાઉ આવ્યા હતા ... મ્હને યાદ આવે છે......

કાન્ત—હા...હા.. મહિનાના મહિના અગાઉ.—હુ તે વખત જાણતો ન હતો . ... ત્હને આજે રાત્રે અહીં આવવાને મ્હેં કેમ કહ્યુ તે તું જાણે છે?

કાન્તા—ના

કાન્ત—કદાચ આ છેલ્લીજ વખત ત્હને મળી લઉં છું...મ્હારે હમેશને માટે જતા રહેવાનું છે.........

કાન્તા—ત્હમે હમેશા કેમ જતા રહેવાનું કહ્યાં કરો છો ?......

કાન્ત—તું જે જાણે છે જ તે મ્હારે ત્હને કહેવું પડશે એમ ?——હું ત્હને શું કહેવા માગું છું તે તુ જાણતી નથી ?

કાન્તા—ના, વળી, ના, વળી, હું કંઇ નથી જાણતી—......

કાન્ત—મ્હારે આથે કેમ જતા રહેવાનું છે તે તું જાણતી નથી,...તું નથી જાણતી; એનું કારણ એ કે...[એકાએક એને આશ્લિંગન આપે છે] હું ત્હને ચાહું છું.........

કાન્તા—(ધીમે સ્વરે) હું પણ ત્હમને ચાહું છું.........

કાન્ત—અહા! અહા! શું કહે છે, કાન્તા ?......મ્હેં સાંભળ્યું નહીં!......જાણે કે અન્ય સૃષ્ટિમાંથી કંઇ અવાજ આવતો હોયની! એમ તું તો બોલે છે!...ત્હેં શું કહ્યુ તે મ્હેં કઇ સાભળ્યું નહીં......તુ મ્હને ચાહે છે ?—તું મ્હને પણ ચાહે છે ? . તું ક્યારથી મ્હને ચાહે છે ?.........

કાન્તા—પ્હેલેથીજ...મ્હેં ત્હમને જોયા ત્યારથીજ.... .

કાન્ત—અહા! તું શું કહે છે!...ત્હારો સુર વસંતમા દરિયા ઉપર થઇને વાતો હોય એમ લાગે છે!...મ્હેં હજી સુધી એ સાભળ્યો નથી,......જાણે કે મ્હારા હૃદય ઉપર વરસ્યો હોયની!...તું કેટલી બધી ખુલ્લા દિલથી વાત કરે છે!...જાણે કોઇ સ્વર્ગદૂતને પ્રશ્ન કર્યો હોયની! . હુ તો નથી માની શકતો, કાન્તા!...તુ મ્હને શા સારૂ ચાહે, વારૂ ?—ના, ના, તું મ્હને કેમ ચાહે છે ?—તું કહે છે તે શું ખરૂં છે ? તું મ્હારી મશ્કરી તો નથી કરતી ને ? મ્હને હસાવવાને તું સ્હેજ જૂઠું તો નથી બોલતી ને ?

કાન્તા—ના, હું કદી જૂઠું બોલતી નથી, હું માત્ર તમારા ભાઈને જૂઠું કહું છું. ....

કાન્ત—અહા! તું શું કહે છે ?. ત્હારો સૂર! ત્હારો સૂર!...પાણી કરતાં પણ વધારે ઠંડો અને વધારે નિર્મલ!.. જાણે મ્હારા હોઠ ઉપર નિર્મલ પાણી પડયું!... જાણે મ્હાન હાથ ઉપર નિર્મલ પાણી પડયું ..આપ, આપ, મ્હને ત્હારા હાથ આપ!... અહાહા, ત્હારા હાથ કેટલા ન્હાના સરખા છે!...હું ન્હોતો ધારતો કે તું આટલી બધી રમણીય હોઇશ!...ત્હારા અગાઉ મ્હેં આવું રમણીય કંઇ કદી જોયું જ નથી...હું તો અધીરો જ બની ગયો હતો, હું આખા ઘરમા ખોળી વળ્યો...હું આખા પ્રદેશમાં ખોળી વળ્યો.. છતા મ્હને સૌંદર્ય ન જ મળ્યું......અને હવે તું મ્હને મળી!...મ્હેં ત્હને ખોળી કાઢી છે!...હું નથી ધારતો કે પૃથ્વી ઉપર ત્હારા કરતા કોઇ વધારે રમણીય બીજી સ્ત્રી હોય!...તુ ક્યાં છે ?—હવે હું ત્હને શ્વાસ લેતી સાંભળતો નથી......

કાન્તા—કારણ કે હું ત્હમારી તરફ જોઇ રહી છું ...

કાન્ત—તું મ્હારા તરફ આમ ગંભીરતાથી કેમ જોઇ રહી છે ?—આપણે છાંયડામાં જ છીએ—આ ઝાડ તળે અંધારૂ અતિશય છે. ચાલ અજવાળામાં આવ. આપણે

કેટલાં સુખી છીએ તે આપણે જાતે જ જોઇ નથી શકતાં ચાલ, ચાલ, હવે બહુજ થોડો વખત બાકી છે.........

કાન્તા—ના, ના; આપણે અહીંજ ઉભા રહીએ...અંધારામાં જ હું ત્હમારી પાસે ઉભી રહી શકુ છું.........

કાન્ત—ત્હારી આંખો કયાં છે?—તું મ્હને હાથતાળી તો નથી આપવા માગતીને?—હમણાં તો તું મ્હારા વિચાર નથી કરતી.

કાન્તા—હા, હા; હા, હા; હું માત્ર ત્હમારા જ વિચાર કરૂં છું......

કાન્ત—તું તો કંઇ બીજી તરફ જોતી હતી......

કાન્તા—મ્હે ત્હમને બીજે ઠેકાણે જોયા......

કાન્ત—ત્હારો આત્મા કંઇ આઘે ગયો છે...ત્હને શું દુઃખ થાય છે, ત્યારે?—મ્હને લાગે છે કે તું સુખી નથી......

કાન્તા—હા, હા; હું સુખી છુ, પણ હું ઉદાસી છુ......

કાન્ત—માણસ ચાહે છે ત્યારે ઘણું ખરૂ ઉદાસી રહે છે......

કાન્તા—હું ત્હમારો વિચાર કરૂં છું ત્યારે હમેશા રોઉ છુ . ..

કાન્ત—હું પણ...હું પણ, કાન્તા...હું ત્હારી છેક પાસે છુ; હું હર્ષથી રોઉ છું, અને છતા ..[ફરીથી એને આલિંગન આપે છે]—હું ત્હને આમ આલિંગન આપું છુ ત્યારે તું વિચિત્ર લાગે છે.. તું એટલી રમણીય છે કે કોઇ તો એમ જ કહેશે કે તું મૃત્યુના મુખમા આવી રહી છે....

કાન્તા—ત્હમે પણ......

કાન્ત—એમ, એમ,.. આપણી મરજી પ્રમાણે આપણે કરતાં નથી. મ્હેં ત્હને પ્હેલી જ વાર જોઇ ત્યારે હું ત્હને ચ્હાતો ન્હોતો...

કાન્તા—હું પણ...હું પણ...હું બ્હીતી હતી...

કાન્ત—હું ત્હારી આંખો સ્વીકારી શકયો નહીં...હું તો તરત ચાલ્યો જ જાત અને પછી...

કાન્તા—અને હું,—હું આવત નહીં...હુ હજી નથી સમજી શકતી કે કેમ,—હું આવતા બ્હીતી હતી...

કાન્ત—માણસ ઘણી બધી બાબતો કદી સ્હમજી શકતો નથી. આપણે હમેશ રાહ જોઇ બેઠા હોઇએ છીએ, અને પછી...એ અવાજ શેનો?—એઓ દરવાજા બંધ કરે છે!.. ...

કાન્તા—હા, એઓએ દરવાજા બંધ કરી દીધા......

કાન્ત—હવે આપણાથી પાછા નહીં જઇ શકાય?—પેલી સાંકળો દેવાઇ તે ત્હેં સાંભળી?—સાંભળ! સાંભળ. પેલી મ્હોટી સાંકળો! .....પેલી મ્હોટી સાંકળો!... વખત બહુ વહી ગયો; વખત બહુ વહી ગયો છે!......

કાન્તા—ઘણું સારૂ થયું ! ઘણું સારૂ થયુ ! ઘણું સારૂં થયું !...

કાન્ત—તું ? જો, જો,...કંઇ આપણી જ એવી ઇચ્છા નથી!...બધું જ ગયું, બધુ જ બન્યું! આજે રાત્રે બધુ બન્યું છે!--ચાલ, ચાલ...મ્હારૂં હૃદય ગાંડા માણસ માફક ધબકે છે,-છેક મ્હારા ગળા સુધી...[એઓ ભેટે છે] સાંભળ! સાંભળ! મ્હારૂં હૃદય મ્હને લગભગ ફેંદી નાખે છે. .ચાલ! ચાલ! ..અહા, છાયડામાં એ કેવું રમણીય લાગે છે!......

કાન્તા--આપણી પાછળ કોઇ છે! ..

કાન્ત—હું તો કોઇને દેખતો નથી...

કાન્તા—મ્હેં કંઇ અવાજ સાંભળ્યો .

કાન્ત--અંધારામાં માત્ર ત્હારૂ હૃદય હું સાંભળું છુ . ..

કાન્તા—સુકાં પાંદડાનો ખડખડાટ થતો મ્હેં સાંભળ્યો ..

કાન્ત--કારણ કે પવન એકાએક બંધ પડી ગયો તે......આપણે ઓષ્ઠાલિંગન આપતા હતા તેવામાં એ બંધ પડી ગયો...

કાન્તા —આજે રાત્રે આપણા પડછાયા કેટલા લાંબા છે ?...

કાન્તઃ—બગીચાને છેક છેડે એઓ ભેટે છે અહા આપણી આઘે આઘે એ કેવા ઓષ્ઠાલિંગન આપે છે ! .. જો ! જો ! . ...

કાન્તાઃ—(ગળગળે અવાજે) અ-હ-હ !—એ તો ઝાડની પાછળ ઉભો છે !

કાન્તઃ—કોણ ?

કાન્તાઃ—સુમન્ત !

કાન્ત —સુમન્ત !—ક્યાં ?—હુ તો કંઇ દેખતો નથી .

કાન્તા.—પેલી તરફ...આપણા પડછાયાને છેડે..

કાન્તઃ—હા, હા, મ્હેં એને જોયો...આપણે એકાએક ફરી ન જવુ હો !...

કાન્તાઃ—એના હાથમાં તરવાર છે...

કાન્તઃ—મ્હારી પાસે પણ છે...

કાન્તાઃ—એણે આપણને ઓષ્ઠાલિંગન આપતા જોયા ..

કાન્તઃ—આપણે એને જોયો છે એમ એ જાણતો નથી...હાલતી ના, ત્હારૂં માથું ફેરવી દેતી ના,...એ આપણા ઉપર એકદમ ધસી આવશે . .આપણે જાણતા નથી એમ જ્યાં સુધી એ ધારશે ત્યાં સુધી એ ત્યાં જ ઉભો રહેશે એ આપણને તાકી તાકીને જુએ છે . હજી એ સ્થિર જ ઉભો છે. ....જા, આ તરફ થઇને એકદમ ચાલી જા.. ... હુ એની વાટ જોઇને ઉભો છુ .. .હું એને અટકાવીશ...

કાન્તા—ના, ના, ના ! .....

કાન્ત —જા ! જા ! એણે બધુ જોયુ છે !... એ આપણને મારી નાખશે !......

કાન્તા:— બહુજ સારૂં ! બહુજ સારૂં ! બહુજ સારૂં !......

કાન્ત—એ આવે છે. ! એ આવે છે !......લ્હારૂં મ્હોં !......લ્હારૂં મ્હોં !......

કાન્તા.—હા !......હા ! હા ......

(હિંમત ધરી એઓ આલિંગન આપે છે.)

કાન્ત:—અહા ! અહા ! બધા તારાઓ ખરે છે !......

કાન્તા.—મ્હારા ઉપર પણ ! મ્હારા ઉપર પણ !. ....

કાન્ત—ફરીથી ! ફરીથી !... ..આપ ! આપ !......

કાન્તા:—બસ ! બસ ! બસ !.... .

[હાથમાં તરવાર લઈને સુમન્ત એઓ ઉપર ધસી આવે છે અને કાન્તને મારે છે, કાન્ત કુવારાની કોર આગળ પડે છે. કાન્તા ગભરાઈને ન્હાસી જાય છે.]

કાન્તા.—(ન્હાસતા ન્હાસતા) અરેરે ! અરેરે ! મ્હારામાં હિંમત નથી !...... મ્હારામાં હિંમત નથી !......

[એકાન્તમાં સુમન્ત એની પાછળ જંગલમા થઈને ન્હાસે છે.]

(અપૂર્ણ)

ભરત

મુંબાઈ શહેર અને ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળ.

૧. મુંબાઇ શહેર.

મિસિસ બેસંટના નજરકેદ થયા પછી હોમ રૂલની ચળવળને માટે પ્રજાએ જે ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો, તે શમ્યો નથી અને હજુ પણ દરરોજ લીગના સભાસદોની સંખ્યામા સારો વધારો થતો જાય છે. ગયા મહીનાની શરૂઆતમા સભાસદોની સંખ્યા ૩૩૨૨ ની હતી, તે હવે વધીને ૩૯૨૮ થઇ છે

૧. ગયા મહીનામા તા૦ ૧૬ મીએ મિસિસ બેસંટના નજરકેદના દીવસે મી૦ એસ. આર. બમનજીના પ્રમુખપણા હેઠળ કાહાવાડીમાં એક જાહેર સભા ભરવામા આવી હતી. સભામા લગભગ ૮૦૦૦ માણસો હતા. અને મી૦ ખાપરડે, મી૦ જમનાદાસ, મી૦ હોર્નીમેન, મી૦ ભુલાભાઇ દેસાઇ. મી૦ ખાડીલકર વગેરે જાણીતા વકતાઓએ ભાગ લીધો હતો. સભામા નીચલો ઠરાવ પસાર થયો હતો.

(અ) ગયા ત્રણ માસ દરમ્યાન સર્વત્ર એકે અવાજે પ્રકટ થયેલા લોકમતને માન આપી, સરકારે મિસિસ ઍની બેસંટ, મી. અરૂંડેલ અને મી. વાડીઆને મુકત કરવાનું જે પગલુ લીધું છે તે માટે હોમ રૂલ લીગોની મુંબાઇની શાખાઓના આશ્રયતળે મળેલી મુંબઇના નાગરિકોની આ સભા પોતાનો હર્ષ પ્રકટ કરે છે, અને મુકત થયેલાંઓને, દેશને માટે તેમણે બજાવેલી સેવા બદલ પોતાની સહાનુભૂતિ, અભિનંદન અને કદર દર્શાવવા ઇચ્છે છે.

(બ) વળી આ સભા, મિસિસ એની બેસંટને આ પ્રાંતમાં આવવા માટે ઠરેલા સરકારના નિષેધ માટે, પોતાનો ખેદ દર્શાવે છે, અને વિશ્વાસ રાખે છે કે નામદાર લૉર્ડ વિલિંગ્ડનની સરકાર તે નિષેધનો હુકમ પાછો ખેંચી લેવાનાં સત્વર પગલાં લેશે.

૨. ગયા મહીનામાં આ શાખા તરફથી ૬ વ્યાખ્યાનો થયા હતાં તેની વિગત નીચે મુજબ છે.

નંબર.	તા	વખત	વકતા	પ્રમુખ	વિષય	સ્થળ	લોકોની સંખ્યા
૧	૪	સાંજના ૬-૩૦	મી૦ બી જી હોર્નીમન.	મી૦ ભુલાભાઇ દેસાઇ એડવોકેટ	મેસોપોટેમીઆ અને તેનુ રહસ્ય-૧	મોરારજી ગોકળદાસ હૉલ	૭૦૦
૨	૧૨	૬-૪૫	,,	મી૦ એસ. જી વેલીનકર બાર એટ-લો	,, ૨	,,	,,
૩	૧૩	રાતના ૮-૩૦	મી૦ નૃસિંહદાસ વિભાકર બાર-એટ-લો	મી૦ ત્રીભોવનદાસ માલવી	હોમરૂલ માટે તૈયારી	,,	૧૨૦૦
૪	૧૯	,,	મી૦ ચંદ્રશંકર પંડયા	મી૦ જમનાદાસ દ્વારકાદાસ	સ્વરાજ્યની ચળવળ	માંડવી	૮૦૦
૫	૨૭	૯-૩૦	,,	મી૦રતનસી ધરમસી	સ્વરાજ્યની યોજના અને હિન્દી પ્રધાનને અરજી	મોરારજી ગોકળદાસ હૉલ	૧૨૦૦
૬	૨૮	૯-૩૦	રા મનસુખલાલ માસ્તર,	મી૦ જમનાદાસ દ્વારકાદાસ.	સ્વરાજ્યની યોજના	માંડવી	૮૦૦

૩. ગયા મહીનામાં આ શાખા તરફથી નીચલું ગુજરાતી સાહિત્ય બહાર પાડવાનુ નક્કી થયું હતું.

૧ મી૦ દાદાભાઇ નવરોજીનુ ૧૯૦૬ ની કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકેનુ ભાષણ

૨ મી૦ મૉન્ટેગ્યુનુ મેસોપોટેમીઆ કમીશનના રીપોર્ટ ઉપરની ચર્ચા વખતનુ ભાષણ

૩. કૉંગ્રેસ અને મોસ્લેમ લીગે મંજુર કરેલી સુધારાની યોજના

૪ સત્યાગ્રહનુ રહસ્ય-લેખક રા પરાગજી ખંડુભાઇ દેસાઇ

૪. ગયા મહીનામાં આ શાખા તરફથી માંડવી લત્તામા એક લાયબ્રેરી ખોલવામાં આવી હતી તે ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા તા. ૧ લીએ મી૦ જમનાદાસ દ્વારકાદાસે કરી હતી.

૫. ગયા મહીનામાં ગુજરાતમા હોમ રૂલની ચળવળને પુષ્ટિ આપવા આ શાખા તરફથી ગયેલાં ડેપ્યુટેશનોની વિગત નીચે મુજબ છે

૧	તા ૨	ભરૂચ	મી હૉર્નીમેન, મી વિમાકર, મી ઉમર સોબાની.
૨	તા ૬	મ હીર	રા પરાગજી ખ ડુભાઇ દેશાઇ
૩	તા ૯	નડિયાદ	મી હૉર્નીમેન, મી રતનશી ધરમશી, મી ચ દ્રશ કર પ ડયા
૪	તા ૯	વલસાડ	મી ભૂલાભાઇ દેશાઇ, મી છોટુભાઇ વકીલ, મી કનૈયાલાલ મુનશી, રા પરાગજી ખ ડુભાઇ, મી એસ જી બે કર.
૫	તા ૧૦	ઉમરેઠ.	મી ચ દ્રશ કર પ ડયા
૬	તા ૧૬	ગોધરા.	મી સૈયદ હુસેન, મી ઇ દુલાલ યાજ્ઞિક
૭	તા ૧૦	હાલોલ	મી. ઇ દુલાલ યાજ્ઞિક
૮	તા. ૧૧	કાલોલ	,, ,,
૯	તા. ૧૨	વેજલપુર	,, ,,
૧૦	તા ૨૩	કલ્યાણ	મી જમનાદાસ દ્વારકાદાસ
૧૧	તા. ૨૩	વલસાડ.	મી ચ દ્રશ કર પ ડયા, મી. એસ જી બેંકર
૧૨	તા ૨૩	ડાકોર	મી એમ એ માસ્ટર, મી. ઇ દુલાલ યાજ્ઞિક
૧૩	તા. ૧૫	ઠાસરા	રા ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક.
૧૪	તા. ૨૬	ખેડા	,,
૧૫	તા ૨૭	માતર	,,
૧૬	તા ૨૭	પારડી	ર.. પરાગજી ખ ડુભાઈ
૧૭	તા ૨૮	અમલામા	
૧૮	તા ૨૯	પરીઆ	
૧૯	તા ૨૯	મહુધા	રા ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક
૨૦	તા ૨૯	કપડવ જ.	,,
૨૧	તા ૩૦	બોરસદ	,,

૬. હિંદી પ્રધાન રાઇટ ઑ મૉન્ટેગ્યુ અહિં પધારે તે વખતે તેમને આપણી સ્વરાજ્યની (કૉંગ્રેસ અને મૌસ્લેમ લીગે મંજૂર કરેલી) માંગણીઓ માટે લાખો માણસોની સહીઓ સાથેની એક અરજી અર્પણ કરવાની મહાત્મા ગાંધીની સૂચના હોમરૂલ લીગે પણ ઉપાડી લીધી છે અને ગાધી સાહેબે ઘડી કાઢેલી અરજી ઉપર શહેરમા સહીઓ લેવાનું શરૂ થઇ ચૂક્યું છે. તે ઉપરાત ગુજરાતમાં પણ લીગની શાખાઓને સહીઓ લેવાના કામમાં અહિંની શાખાના વ્યવસ્થાપક મંત્રીઓ રા. ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક વથા રા. પરાગજી ખંડુભાઇ મદદ કરી રહ્યા છે.

૨. સુરત જીલ્લો.

૧. સુરત.

આ શાખાનું કાર્ય દિવસે દિવસે આગળ વધતું જાય છે. આજ સુધીમાં ૪૫૦ સભાસદો જોડાયા છે અને દીન પ્રતિદીન ૧૦ થી ૧૫ નો તેમા ઉમેરો થતો જાય છે.

રવિવાર તા૦ ૯ મી સપ્ટેમ્બરે આ શાખાનું એક ડેપ્યુટેશન વલસાડ મુકામે મુંબઇની શાખાવાળાઓ સાથે કામ કરવા ગયું હતુ જે પ્રસંગે વલસાડના વતની મુંબઇના

જાણીતા ધારાશાસ્ત્રી મી૦ ભૂલાભાઇ જીવણજી એડવોકેટના પ્રમુખપણા નીચે રા. કનૈયાલાલ મુનશી તથા રા. પરાગજીભાઇએ હોમ રૂલ સંબંધી ભાષણો આપ્યા હતા. સભામા લગભગ ૨૦૦ મેમ્બરો થયા હતા લોકોનો ઉત્સાહ ઘણો હતો.

આ શહેરની ચાલાક પોલીસે લીગના પ્રમુખ રા૦ ડાહ્યાભાઈ ટ્રેઝરર, ર. મનંત કૃષ્ણમુખરાય તથા એક અગ્રગણ્ય મેમ્બર રા કનૈયાલાલ નાનાભાઇ દેસાઇના ઘોડાવાળાઓ ઉપર માળવીની વાડીની ગલીમા ગાડીઓ ઉભી રાખી રસ્તાનું રોકાણ કરવાના વાક માટે ફરિયાદ નોધાવી છે વર્ષો થયા સેંકડો મીટીગોમા સેંકડો ગાડીઓ આવીજ રીતે બાજુપરથી ઉભી રહે છે છતા હોમ રૂલ લીગના ઉપલા નાયકોના ઘોડાવાળાને કોરટે ઘસડવાથી શહેરમાં સ્વાભાવિક ખળભળાટ ઉઠયો છે અને આ નજીવા કેસે લોકોમાં ઠીક ઉત્સાહ ઉપજાવ્યો છે કેસના ૪ હીઅરીંગ થયાં છે. હજી ચાલુ છે

તા૦ ૫-૯-૧૭ ને બુધવારે સાજના ૫-૩૦ વાગે અમદાવાદવાળા શ્રીયુત મગન ભાઇ ચતુરભાઇ પટેલ બાર એટ-લૉએ દશાલાડ વાડીમાં રા. રા. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ બી. એ, એલ એલ બી. ના પ્રમુખપણા નીચે "સ્વરાજ્ય અને વ્યાપાર" એ વિષય ઉપર એક મનોહારી ભાષણ લોકોની જંગી સભા સમક્ષ આપ્યુ હતુ.

તા૦ ૧૬-૧૬-૧૭ ને રવિવારે સાજના ૬ વાગે દશાલાડ વાડીમાં, વિદુષી મિસિસ બેસન્ટ અને તેમના અનુયાયીઓને નજરકેદમાથી છુટકારો કરવાનો હુકમ થયો છે તે ખુશખબર જાણી ૨,૦૦૦ લોકોની એક જાહેર સભા મિસિસ બેસન્ટ અને મેશર્સ એરન્ડેલ અને વાડીઆને અભિનંદન આપવા તથા મેશર્સ મહમદઅલી અને શોકતઅલી વગેરેને છોડી મૂકવા માટે વિનતિ કરવા વગેરે ઠરાવો પસાર કરવા મળી હતી

૨ વલસાડ.

હોમરૂલ લીગ સ્થાપવા માટેની જાહેર સભા અહિ ગઇ તા૦ ૧૧ મીએ ધર્મશાળામાં મુંબઇના જાણીતા એડવોકેટ મી૦ ભૂલાભાઇ દેશાઇના પ્રમુખપદે મળી હતી. પ્રમુખે હાલની સ્થિતિ સબંધી બોલતા કહ્યુ હતું કે:—રાજ્યના બંધારણમાં હવે ફેરફાર થવાનો છે પહેલાની માફક અધિકારીઓ તરફથી ચલાવવામાં આવતા અમલથી પ્રજા શાત બેસી રહેતી તેવું હવે રહ્યું નથી. આધુનિક સમયમાં સર્વ સ્થળોએ છૂટાપણા માટે પ્રગતિ થતી જોવામા આવે છે. આખું યુરોપ સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિને અર્થે વિગ્રહમાં પોતાનો ભોગ આપી રહ્યુ છે હિન્દુસ્થાનમાં પણ વર્તમાન સમયમા લોકો પોતાના છૂટાપણા માટે વ્યાજબી અને કાયદેસર મથનો કરે છે પ્રજાકીય બધારણ હવે અમલદારી દોરમાથી છૂટુ થવા માગે છે. બેલજીયમનુ સ્વાતત્ર્ય જાળવી રાખવાના હેતુથી લાખો માણસો હાલ રણયજ્ઞમાં હોમાયા છે, અને પૈસાની તો નીકો વહે છે, તો હિન્દને માટે આ જ હેતુ શા માટે રાખવામાં નથી આવતો? હિન્દી વજીર મી૦ મૉન્ટેગ્યુ અહીં પધારી આપણી મુસ્કેલીઓ તપાસી પાર્લામેંટમા તે રજુ કરનાર છે અત્યાર સુધી હિન્દ શાન્તપણે બેસી રહ્યું

હતું. હવે પ્રજા પોતાનું સ્થાન સમજી છે, પોતાની મહત્તા તે જોઇ શકી છે, અને સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે પ્રયત્નો પ્રજાએ હવે ઉત્સાહથી કરવા માંડ્યા છે સુભાગ્યે મી૦ ચેમ્બરલેને રાજીનામું આપ્યું અને આપણી દાઝ જાણનાર મી૦ મૉન્ટેગ્યુ હિન્દી વજીર નિમાયા છે, તેથી આપણી સફળતાની આપણને પૂર્ણ આશા છે તે પછી તેમણે લોકોને હોમરૂલમા દાખલ થવા, તથા પ્રાથમિક કેળવણી દાખલ કરવાથી થતા ફાયદાની સમજુતિ આપી હતી. તેમણે જણાવ્યું હતું કે જેમ જેમ રાજકીય સુધારાવધારા થશે, તેમ તેમ પ્રજાને માથે વધુ જવાબદારી આવી પડશે અને તેવે પ્રસંગે સર્વને યથાયોગ્ય પૈસાની પણ મદદ આપવી પડશે તે પછી તેમણે સભામા હાજરી આપનારાઓનો આભાર માન્યો હતો. મી૦ કનયાલાલ એમ મુનશી, દેશાઇ પરાગજીભાઇ ખંડુભાઇ વગેરેએ બહુ સચોટ અને પ્રોત્સાહક ભાષણો આપ્યા બાદ પ્રમુખ વગેરેનો આભાર માની સભા વિસર્જન થઇ હતી.

હિન્દી પ્રધાન મી. મૉન્ટેગ્યુને કાગ્રેસે મંજૂર કરેલા સુધારા માટે આપવાની અરજી સબધી લોકોને સમજણ આપવાને રવિવાર તા. ૨૩ મી સપ્ટેંબરની સાંજના ધર્મશાળામાં વલસાડના લોકપ્રિય વકીલ મી ડાહ્યાભાઇ વસનજીના પ્રમુખપણા હેઠળ એક મોટી સભા મળી હતી સભાનુ કામ શરૂ થતા મુબાઈથી આવેલા જાણીતા સાક્ષર અને વકતા મી ચંદ્રશકર પડયાએ સ્વરાજ્યની જરૂરિયાત તથા કૉંગ્રેસ અન મોસ્લેમ લીગે મંજૂર કરેલી સુધારાની યોજના તથા તે સબધી મી. મોન્ટેગ્યુને લાખો માણસોની સહી સાથની એક અરજી આપવાની અગત્યતા વિષે લબાણથી વિવેચન કર્યું હતું, અને એ અરજી ઉપર પ્રજાને એ યોજના વિષે માહીતિ આપી સહીઓ લેવાનો આગ્રહ કર્યો હતો પ્રમુખે ઉપસહાર કરતા એ અરજી ઉપર સહીઓ લેવાનું કામ શરૂ કરી દેવાને માટે સભામા હાજર રહેલામાથી સ્વયસેવકો માટે માગણી કરી હતી, અને એ માગણીના જવાબમાં પચીસેક સભ્યો અને બે બીઓ બહાર પડયા હતાં ત્યારબાદ પ્રમુખનો ઉપકાર મની સભા વિસર્જન થઇ હતી. આ સભાને પરિણામે વલસાડ તાલુકાના દરેક દરેક ગામમા સહીઓ લેવાની વ્યવસ્થા કરવાનું નક્કી થઇ ગયું છે.

૩ મદીર, ૪ સીસોદરા, ૫ સુલતાનપૂર—હોમરૂલ યાને સ્વરાજ્યની ચળવળ સામે એવો આક્ષેપ થાય છે કે તે ચળવળ માત્ર શહેરના મુઠ્ઠીભર કેળવાયલા માણસો તરફથી જ થાય છે. પરતુ એ આક્ષેપમાં કાંઇ પણ વજૂદ નથી એ તો સુરત જીલ્લાના જલાલપુર તાલુકાએ બતાવી આપ્યું છે. એ તાલુકામાં ગયા મહિનાની શરૂઆતમા હોમ રૂલ લીગની ૬ શાખાઓ હતી અને ગયા મહીનામા ત્યાં બીજી ત્રણ શાખાઓ મદીર, સીસોદરા અને સુલતાનપૂર ખાતે ખોલવામા આવી છે.' મંદીર ખાને તે માટે તા૦ ૬ ઠી સપટેબર શુક્રવારને રોજ રા વસનજી ભાણાભાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ સભા મળી હતી રા. પરાગજીભાઇએ 'હિન્દની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ' એ વિષય ઉપર એક લંબાણ ભાષણ આપી, હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો સમજાવી મદીર ગામે લીગની શાખા સ્થાપવા અરજ કરી હતી જેને પરિણામે સભામા ૨૫ ગૃહસ્થોએ મેબર તરીકે પોતાનાં નામો નોધવ્યાં હતાં. રા. ડાહ્યાભાઈ નીછાભાઇને લીગના મત્રી તરીકે ચુંટવામાં આવ્યા હતા.

૬ અબ્રામા—ગયા માસની તા ૨૮ મીએ વલસાડ તાલુકાના અબ્રામા ગામે રા પરાગજી ખંડુભાઈ ગયા હતા ગામના લોકોની એક સભા રાત્રે રા. સુરભાઈ વલ્લભભાઈના પ્રમુખપણાં હેઠળ મળી હતી. ગામના ઘણા ગૃહસ્થોએ સભામાં હાજરી આપી હતી. રા. પરાગજીભાઈએ 'હોમ રૂલ લીગ યાને સ્વરાજ' એ વિષય ઉપર એક ભાષણ આપ્યું હતું અને હોમ રૂલ લીગની એક શાખા સ્થાપવા ખાસ વિનંતિ કરી હતી. સભામાં એકંદર ૩૦ ગૃહસ્થો લીગના સભાસદ થયા હતા રા દુર્લભભાઇને સેક્રેટરી તરીકે ચુંટી કહાડવામા આવ્યા હતા.

૭ હાંસાપુર—જલાલપુર તાલુકાના હાંસાપુર ગામના લોકોના આમંત્રણથી રા. પરાગજી ખંડુભાઈ તા ૨૨ મી એ ત્યા ગયા હતા રાત્રે રા પરાગજી છીમાભાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ ગામના લોકોની એક સભા મળી હતી રા, પરાગજીભાઈએ 'હિંદની હાલની રાજકીય સ્થિતિ' એ વિષય ઉપર એક ભાષણ આપ્યું હતું અને ગામમાં લીગ સ્થાપવા અરજ કરી હતી લગભગ ૧૫ ગૃહસ્થો લીગમાં જોડાયા હતા રા. મગનભાઇ ભીમભાઇને સેક્રેટરી તરીકે ચુંટી કહાડવામાં આવ્યા હતા.

મી મોન્ટેગ્યુને આપવાની અરજી ઉપર સહીઓ લેવાની વ્યવસ્થા કરવા રા. પરાગજી ખંડુભાઇ પારડી ગયા હતા પારડી, ઉમરસાડી, શોનવાડા, ડુંગરી, વાઘછીપા વીગેરે ગામોમા સહીઓ લેવાનુ કામ ચાલે છે. ઉમરસાડી, ડુંગરી તથા પરીઆ ગામે સભાઓ ભરી રા. પરાગજી ભાઇએ 'સ્વરાજ' એ વિષય ઉપર ભાષણો આપ્યાં હતાં.

૩ ભરૂચ જીલ્લો.

૧ ભરૂચ.

આજે કેટલોક વખત થયા હોમરૂલની ચળવળ ગુજરાતમા અનેક સ્થળે ઉપાડી લેવામાં આવી છે. પરંતુ તે સર્વેમાં ભરૂચ અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. એ શહેરના કહેવાતા નેતાઓએ આ હીલચાલ તરફ ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરી છે, છતાં ત્યાની શાખામા આજે ૨૦૦૦ ઉપર સભાસદો જોડાયા છે, અને તેમનો ઉત્સાહ દીન પ્રતિદીન વધતોજ જાય છે એ સર્વેને માટે ખરો ધન્યવાદ તે શાખાના મંત્રી રા. હરિભાઇ અમીનનેજ ઘટે છે. તેમની દેશભક્તિ તો આ ચળવળ પહેલાંજ ભરૂચ જીલ્લામાં જાણીતી હતી પરતુ આ ચળવળને અંગે અસાધારણ ઉત્સાહ અને ખંતથી એમણે જે કાર્ય કરી બતાવ્યુ છે તેથી તો ભરૂચની શાખા આજે ગુજરાતમા, અને ખુદ મુંબાઇને માટે પણ આદર્શરૂપ થઇ પડી છે.

એ શાખા તરફથી હોમરૂલ લાયબ્રેરી માટે ઑગસ્ટ મહીનામા જ વ્યવસ્થા થઈ ગઇ હતી. પરતુ તે ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા ગયા મહિનાની ૨ જી તારીખે 'મુંબઇ ક્રોનિકલ'ના અધિપતિ મી૦ હૉર્નીમનને હાથે થઇ હતી. એ પ્રસંગે મુંબઇથી મી૦ હૉર્નીમનની સાથે મી૦ ઉમર સોબાની તથા મી૦ ચંદ્રશંકર પંડ્યા પણ હતા. સ્ટેશન ઉપર તેમનો સત્કાર કરવાને બસેં ઉપર માણસો બેંડ સાથે હાજર હતા. અને ત્યાર પછી તેમને અઢી હજાર માણસો સાથે ભવ્ય વરઘોડે કાઢી દશા લાડની વાડીમાં લઇ જવામાં આવ્યા.

વાડીમાં લગભગ ત્રણ હજાર માણસ એકઠું થયું હતું, તેમની સમક્ષ લાયબ્રેરી સંબંધી રીપોર્ટ મી૦ અમીને વાંચી સંભળાવી મી૦ હૉર્નીમનને લાયબ્રેરી ખુલ્લી મૂકવાને વિનંતિ કરી હતી. જે પછી મી૦ હૉર્નીમને લાયબ્રેરીના મકાન આગળ જઇ તાળું ખોલી લાયબ્રેરી ખુલ્લી મૂકાયલી જાહેર કરી હતી તથા લાયબ્રેરીની વ્યવસ્થા વિષે સંતોષ જાહેર કર્યો હતો. તે પછી વાડીમાં પાછા ફરી મી૦ હૉર્નીમને ભરૂચની પ્રજાએ તેમને જે માન આપ્યું હતું તે માત્ર તેમનેજ નહિં પણ આખી લીગને છે એમ જણાવી પ્રજાજનોનો ઉપકાર માન્યો હતો. તે પછી મી૦ પંડયા તથા ભરૂચના બીજા ગૃહસ્થોએ પ્રસંગોપાત વિવેચન કર્યા પછી મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો. તેજ દિવસે સાંજના મી૦ હૉર્નીમનના અધ્યક્ષપણા હેઠળ મી૦ પંડયાએ એક ઘણુંજ છટાદાર અને અસરકારક ભાષણ આપ્યું હતુ. લગભગ પાંચ છ હજાર માણસોએ ભાષણમાં હાજરી આપી હતી. અને ભાષણને અંતે લગભગ ૩૦૦-૪૦૦ નવા સભાસદો લીગમા જોડાયા હતા, અને તેમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હતી.

લોકમાન્ય મી૦ તિલકની ભરૂચમાં પધરામણી—ગઇ તા૦ ૧૫ મી ને શનિવારે ભરૂચની હોમરૂલ લીગના આમંત્રણને માન આપીને લો. મા. મી૦ તિલક ભરૂચ પધાર્યા હતા. તેમની સાથે ડૉ. ચંદુલાલ, મી. વિશ્રાકર, રા. વામન મલ્હાર જોશી, રા. સીતારામપંત લલિત વગેરે હતા. સ્ટેશન ઉપર તેમને સેક્રેટરી મી૦ હરિભાઈ અમીને હાર પહેરાવ્યો હતો, અને તે પછી તેમને ગાડીમાં બેસાડી લોકો ઘોડા છોડી નાંખી તેમની ગાડી ખેંચી ગયા હતા. ગાડી આખા શહેરમાં ફેરવ્યા પછી વિઠ્ઠલ મીલ પાસેના ખેતરમાં સભા ભરવામાં આવી હતી. આ સભામા બારથી પંદર હજાર શ્રોતાઓ હાજર હતા. અને ત્યાં તેમણે જગ્યા લીધા પછી સેક્રેટરી મી૦ હરિભાઇ અમીને સભા સમક્ષ શ્રીયુત્ તિલકને ચાંદીના સુંદર દાબડામા એક રેશમના કપડાપર છાપેલુ માનપત્ર અર્પણ કર્યું હતું. માનપત્રનો અંગ્રેજીમાં જવાબ આપતાં તેઓએ જણાવ્યું હતું કે મને અફસોસ થાય છે કે ગુજરાતી હું જાણતો નથી. એમના ભાષણનો તરજુમો મી૦ નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકરે સર્વ સમજી શકે તે માટે કર્યો હતો તેમણે કહ્યું હતુ કે મી૦ તિલક જણાવે છે કે ભરૂચની પ્રજાએ મને જે અપૂર્વ માન આપ્યું છે તેના ઉપર મારો હક્ક નથી, તેથી હું એ માન હોમરૂલ લીગને અર્પણ કરીશ. હું માન મેળવવા નહોતો આવ્યો, પરંતુ એક યાત્રાળુ તરીકે અધિક માસનો લાભ લઇને દેશમાં સ્વરાજ્યની ગંગા રેલાઇ રહી છે અને તેનું એક ઝરણું અહીં વહે છે, તેમા સ્નાન કરવા આવ્યો છુ આજે જે જુસ્સો તમારામાં છે, તેવો જ હમેશ જાગ્રત રાખજો. જો હમણા એ હિલચાલ તમે પડતી મૂકશો તો કદી પણ વખત આવવાનો નથી સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ ગરીબ તેમ જ તવંગર સર્વને એકસરખી જ લાભકર્તા છે તે પછી મી૦ વિભાકરે પ્રસંગોપાત વિવેચન કર્યા બાદ સેક્રેટરીએ સર્વનો આભાર માન્યો હતો. તે દિવસે સાંજે વિશાળ ખેતરમાં ગંજાવર સભા ભરવામાં આવી હતી આશરે ૨૫,૦૦૦ પુરૂષોએ તથા ૨૦૦૦ સ્ત્રીઓએ સભામા હાજરી આપી હતી. સંખ્યા એટલી બધી મોટી હતી કે પાસેના માણસો સિવાય ભાષણ કોઇ સાંભળી

શકતું ન હતું. આથી જુદે જુદે ૭ ઠેકાણે જુદા જુદા વકતાઓએ ભાષણો કર્યાં હતાં. સ્ત્રીઓ સમક્ષ ગં. સ્વ. બાઇ ગ ગાબાઇએ એક અસરકારક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. શ્રીયુત તિલકનુ હોમરૂલ સંબંધી ભાષણ રાત્રિના સાડાઆઠ વાગે સમાપ્ત થયું હતું. આવુ ભાષણ ભરૂચની પ્રજા સમક્ષ પહેલી વખતે જ થયું છે, એમ કહેવાય છે. કૉંગ્રેસ કરતા બે ગણી સંખ્યા સભામાં હાજર હતી.

તેમના માનમાં સેક્રેટરીએ એટહોમ પાર્ટીનો મેળાવડો રાત્રે ૯ વાગે કર્યો હતો.

૨ અંકલેશ્વર.

સોમવાર તા૦ ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરને દિવસે રા૦ ચુનીલાલ હરજીવનદાસ દીવાળાના પ્રમુખપદ હેઠળ એક જંગી જાહેર સભા મળી હતી સભામાં લગભગ પાંચેક હજાર માણસોએ હાજરી આપી હતી. સભા સમક્ષ અમદાવાદના જાણીતા દેશભક્ત રા મગનભાઇ પટેલ તથા રા જીવણલાલ દેશાઇ તથા ભરૂચની શાખાની ઉત્સાહી મંત્રી રા. હરિભાઇ અમીને પ્રોત્સાહક ભાષણો કર્યા હતા. અંતે અંકલેશ્વર ખાતે હોમ રૂલ લીગની શાખા ખોલવમા આવી હતી, અને તે શાખામાં તરતજ ૨૦૦ સભાસદો જોડાયા હતા

ગઈ તા. ૨૯ મીએ અહીંની હોમરૂલ લીગની શાખા તરફથી "સ્વરાજ્યની યોજના અને નામદાર મોન્ટેગ્યુ સાહેબને અરજી" એ વિષય ઉપર ભાષણ આપવા મુંબઇના પ્રતિનિધિ ગ ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા આવ્યા હતા ભરૂચથી રા. હરિભાઇ અવેરભાઇ અમીન તથા અન્ય ગૃહસ્થો પણ આવ્યા હતા, સભાનુ પ્રમુખપદ એક જાણીતા જૈન શહેરી રા છોટાલાલ ઘેલાભાઇને અપાયું હતુ પ્રમુખ સાહેબે મુંબઇથી પધારેલા પરોણાઓનો આભાર માની ભાષણના વિષય ઉપર સ્હેજ વિવેચન કર્યું હતું બાદ ગ ચન્દ્રશંકર પંડ્યાએ ઉપર જણાવ્યા મુજબના વિષયનું પોતાનું અસરકારક ભાષણ સરળ ભાષામાં કર્યું હતું. હિંદ હોમરૂલ શા માટે માગે છે એના ચાર કારણો આપ્યા પછી, રા ચંદ્રશંકરે સુધારાની યોજનાના ત્રણ આધારભૂત સિદ્ધાતો વિસ્તારથી સમજાવ્યા હતા. તે સુધારા આપવાની જે અરજી શ્રીયુત ગાંધીજીએ મી. મોન્ટેગ્યુ ઉપર મોકલવા તૈયાર કરી છે તે ઉપર સહી કરવા, હોમરૂલ લીગમાં દાખલ થવા અને ગોધરે ભરાનાર પ્રથમ રાજકીય પરિષદમાં સકુટુમ્બ સપરિવાર પધારવા સર્વેને વિજ્ઞપ્તિ કરી ગ. ચન્દ્રશંકરે પોતાનુ અસરકારક ભાષણ તાળીઓના અવાજ વચ્ચે સમાપ્ત કર્યું હતું. સભામાં લગભગ ત્રણ હજાર માણસો તથા પચાસ સ્ત્રીઓએ હાજરી આપી હતી તે પછી રા. નગીનલાલ વકીલે બે દરખાસ્તો મૂકી હતી તેમા પહેલી એ હતી કે મિસિસ એની બેસન્ટને મુબઇ ઇલાકામાં આવવાની પરવાનગી મળી તે માટે તેમને મુબારકબાદીનો તાર કરવો તથા બીજી દરખાસ્ત એ હતી કે મેસર્સ મહમદઅલી અને શૌકતઅલીને જલદી છોડી મુકવા વિનંતિ કરવાનો તાર નામદાર વાઇસરૉય ઉપર મૂકવો

૩ જંબુસર.

જંબુસરમાં ભરૂચની હોમરૂલ લીગની શાખા તરફથી ગઇ તા૦ ૧૮ મી સપટેંબરે મહાજનવાડીમાં અમદાવાદના જાણીતા વકતા શ્રીયુત મગનલાલ ચતુરભાઇ પટેલ બેરિ-

સ્ટર એટલીના પ્રમુખપણા નીચે જાહેર સભા મળી હતી. જેમાં ૨૦૦૦ પુરૂષો તથા ૨૦૦ સ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો હતો.સ્વામી શ્રી પરમાનંદ, વૈદ્યરાજ ધીરજલાલ, ગગાભાઇ, પંડ્યા હિંમતરામે હોમરૂલ લીગ સંબંધી અસરકારક વિવેચનો કર્યાં હતા પ્રમુખના ઉપસંહાર બાદ લીગમાં જોડાવાનો આગ્રહ થતા ૨૫૦ માણસો સભાસદો થયા હતાં અને પછી પ્રમુખ વગેરેનો ઉપકાર માની સભા વિસર્જન થઈ.

ભરૂચ જીલ્લામા આજ સુધીમા ૩૬ શાખાઓ સ્થપાઇ ગઇ ગઇ છે, અને તેમનાં નામ તાલુકા વાર નીચે મુજબ છે.

ભરૂચ તાલુકો—૧ ભરૂચ, ૨ અડેશ્વર, ૩ નિકોરા, ૪ શુકલતીર્થ, ૫ દેહેગામ ૬ મનુબર, ૭ આમલોદ, ૮ ત્રાળસા, ૯ મંગલેશ્વર, ૧૦ શાહપૂરા, ૧૧ આવદ, ૧૨ ટંકારીઆ, ૧૩ દયાદ્રા, ૧૪ ત્રાળણી, ૧૫ ગીમલીઆ, ૧૬ લંબુસર, ૧૭ જ્વરખેત, ૧૮ કેલોદ.

અંકલેશ્વર તાલુકો—૧ અંકલેશ્વર, ૨ કાંગીઆ, ૩ સજોદ, ૪ ઓભા, ૫ હાસોટ

આમોદ તાલુકો—૧ આમોદ, ૨ મરસોણુ, ૩ વેડછા, ૪ બુવા, ૫ શેધ,

જબુસર તાલુકો—૧ જબુસર, ૨ ઠળક, ૩ ગજેરા, ૪ અણુવી, ૫ વાવલી.

વાગરા તાલુકો—૧ વિલાયત, ૨ વાગરા, ૩ કેરવાડા.

૪ અમદાવાદ જીલ્લો.

૧ અમદાવાદ.

પ્રેમાભાઈ હૉલમાં, અત્રેની હોમરૂલ લીગ શાખાની પેટા કમિટિઓના સભાસદો તથા કામ કરનારાઓની એક સભા મળી હતી. તે વખતે શહેર તથા જીલ્લાનું કાર્ય ગોઠવી જાહેર સભાઓમા વ્યવસ્થા માટે સ્વયંસેવકો નીમવામા આવ્યા હતા.

જાહેર સભા—હોમરૂલ લીગ તરફથી તથા હોમરૂલ લીગની સ્ત્રી શાખા તરફથી ગઇ તા૦ ૧૬ મીએ મી૦ જીવણલાલ દેસાઇના પ્રમુખપદે મળી હતી. આશરે ૫૦૦૦ માણસોએ હાજરી આપી હતી પ્રમુખે શરૂઆતમા સભા મેળવવાનો હેતુ જણાવ્યા બાદ કહ્યુ હતુ કે "આપણે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યને માટે યોગ્ય નથી એમ હું પણ કહું છું, પરન્તુ તે દિશાએ પગલું ભરવાને જે પ્રાથમિક યોજના તૈયાર કરવામાં આવી છે તેને માટે પણ આપણે લાયક નથી એવું કહેનારાઓ ગંભીર ભૂલ કરે છે. તે જ યોજના પ્રમાણેના હક્કો મેળવવાનો મિસિસ બેસન્ટે ઝુંડો ઉઠાવ્યો છે, ત્યારે કેટલાક અમલદારો તેની સામે જાસા મૂકવા લાગ્યા છે ખરી રીતે હોમરૂલની હીલચાલ ઉપર જ અંકુશ મેળવાની એ હીલચાલ છે. હિંદમાં સારે જુલમ ચાલે છે એવી ઇંગ્લાંડની પ્રજાની ખાત્રી થઇ છે. મી. મોંટેગ્યુ હિંદી પ્રધાન થયા છે અને થોડા વખતમાં તે હિંદની હાજતો જાણવાને અહીં આવવાના છે. મિસિસ બેસન્ટના સંબંધના કાગળો હિંદી પ્રધાને મંગાવ્યા છે, પણ તે પહેલાં આજે એવા ખબર આવ્યા છે કે મિસિસ બેસન્ટને તથા તેમના સહાયકોને છૂટા કરવામા આવ્યા છે. પણ ડીફેન્સ ઑફ ઇન્ડિયા એક્ટ પ્રમાણે બંગાળામા ૧૦૦૦ અને પંજાબમાં ઘણા માણસોને પન્હેજ રાખવામાં આવ્યા છે મી. મહમદઅલી તથા મી. શોકતઅલીને પણ

નજરકેદ કર્યાં છે. તેઓમાંના જેઓ ગેરવ્યાજબી રીતે સજા ભોગવતા હોય તેઓને છૂટા કરાવવા આપણે લડત ચાલુ રાખવી જોઇએ."

ત્યારબાદ મી. જી. આર. ડાભોલકરે નીચેનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતોઃ "મિસિસ બેસન્ટ, મી એરન્ડેલ અને વાડીઆને મુક્ત કરી થોડાક સમયથી શરૂ કરેલી રીપ્રેસિવ પોલીસીને ફેરવવા ના. સરકારે જે પગલું ભર્યું છે તેથી આ સભા સંતોષ માને છે અને ના. મુંબઇ સરકારને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરે છે કે મિસિસ એની બેસન્ટને મુંબઇ ઇલાકામા ન આવવા દેવા બાબત જે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે તે જલદીથી રદ કરી આ ઇલાકાના લોકોની લાગણીને શાન્ત કરે આ સભા દિલગીર છે કે હજી સુધી મી. મહમદઅલી તથા શૌકતઅલી અને બીજા અન્યાયથી દુઃખી થતા આપણા દેશબંધુઓને મુક્ત કરવામા આવ્યા નથી અને હિંદી સરકારને આગ્રહપૂર્વક વિનતિ કરે છે કે ના. હિંદી પ્રધાન મી. મોટેગ્યુ અત્રે પધારે તે અગાઉ એ બધાઓને મુક્ત કરી હિંદનુ રાજદ્વારી વાતાવરણ શાન્ત કરે મિસિસ બેસંટે આ દેશના આવા ઐતિહાસિક સમયે દેશને સારૂ જે દુ ખ સહન કર્યું છે તે સારૂ આ સભા તે બાઇનો અંત.કરણપૂર્વક આભાર માને છે. અને પ્રાર્થના કરે છે કે હિંદના સ્વરાજ્યના કાર્યમાં સહાયરૂપ થવા પ્રભુ એમને દીર્ઘાયુષ્ય બક્ષે." રા. ડાભોલકરે એ ઠરાવ વિષે બોલતાં જણાવ્યું હતું કે મિસિસ બેસન્ટ કાયદાને ઉલ્લંઘીને વર્ત્યાં નથી અને તેથી તેમને છૂટાં કરીને છેવટે સરકારે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી છે. રા. નગીનદાસ પુ. સંઘવીએ એ ઠરાવને ટેકો આપ્યો હતો.

પછી રા. વલ્લભભાઇ જે. પટેલે નીચેનો ઠરાવ કર્યો હતો. "આ સભાની એવી માન્યતા છે કે નૅશનલ કૉંગ્રેસ અને મોસ્લેમ લીગે એકત્ર થઇને ઘડી કાઢેલી સ્વરાજ્યની યોજના સમસ્ત હિંદની એકે અવાજે થએલી માંગણી છે અને બ્રિટિશ છત્રછાયા નીચે રહી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવાના તેમના ઉદ્દેશનું પહેલું પગથીઉં છે, અને તે માગણી બ્રિટિશ સરકાર સંપૂર્ણ રૂપમાં માન્ય કરે તેટલા માટે ટુંક વખતમા અહીં આવતા ના. હિંદી પ્રધાનને ગુજરાતની પ્રજા તરફથી કરવાની જે અરજી મહાત્મા ગાંધીજીએ ઘડી કાઢી છે, તે ઉપર પોતાની સહીઓ કરી આપી તેને ટેકો આપવા તમામ દેશી ભાઇઓને વિનંતી કરે છે."

મી૦ જી. કે. માવલંકરે તેને ટેકો આપતાં જણાવ્યું હતું કે, દરેક લડતની પુનરાવૃત્તિ થવી જ જોઇએ, અને તે વિના ઇષ્ટ હેતુની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કારણકે જાગૃતિનું રહસ્ય જ લડાઇની પુનરાવૃત્તિ છે. હિંદ તલવારથી જીતાયું છે અને તેને તલવારથી જ રાખવામાં આવશે એવું કેટલાક અંગ્રેજો કહે છે, તો પછી,આપણે પુછીશું, કે જર્મનીએ બેલજીઅમને તલવારથી જીત્યું છે તેને તેની પાસેથી છોડવવાને શા માટે મથવું જોઇએ? નિર્બળનું રક્ષણ કરવું અને નાની પ્રજાઓને પણ સ્વતંત્રતા ભોગવવા દેવી એ પવિત્ર રાજ્યશાસનનુ તત્ત્વ છે, તો પછી બેલજીઅમને જો સ્વતંત્રતાની જરૂર છે તો હિંદને પણ હોવી જ જોઇએ. હક્ક એ જ ખરૂં બળ છે, પણ બળવાનને સર્વ હક્ક છે એ

નિયમ પ્રવર્તવો ન જોઇએ આપણા દેશની સ્થિતિ ઘણી દીન-હીન છે એક કેદીને જેટલું ખોરાકી ખર્ચ જોઇએ તે કરતાં અર્ધી આવક પણ આપણા દેશીની નથી. જે દેશના લોકોની સ્થિતિ સારી ન હોય તે દેશના રાજ્યશાસનનાં મૂળમા કાંઇ ગંભીર દોષ હોવો જોઇએ એવો સિદ્ધાંત છે, તો હિંદના રાજ્યશાસનમાં પણ સુધારો થવો જરૂરનો છે. ન્યુઝીલાંડ ૧૫ લાખની વસતીવાળો દેશ હોવા છતાં પરરાજ્યની હીલચાલોમાં માથું મારવાની માગણી કરે છે ત્યારે હિંદને સ્વરાજ્ય પણ મળતું નથી તેટલા માટે આપણે સ્વરાજ્યને માટે જ એકત્ર અવાજ ઉઠાવવો જોઇએ અને આપણે ઢોર મટીને મનુષ્ય થયા છીએ એવું બતાવી આપવું જોઇએ ત્યાર પછી સ્વદેશી હીલચાલ વગેરે સંબંધી ઠરાવો થયા બાદ પ્રમુખ વગેરેનો ઉપકાર માની સભા વિસર્જન થઇ.

(૨) વીરમગામ (૩) મોડાસા (૪) પ્રાંતિજ.

તા૦ ૧૬ મીએ વીરમગામ અને તા૦ ૨૨ મીએ મોડાસા તથા પ્રાંતિજ અમદાવાદની શાખાના સભાસદો ભાષણો માટે ગયા હતા. ત્રણે સ્થળે શાખાઓ સ્થાપવામા આવી છે. પ્રાંતિજનો મેળાવડો બહુજ ફત્તેહમંદ થયો હતો. મેળાવડો બરાબર ૨ા વાગે મ્યુ. કાઉન્સિલર શેઠ ચુનીલાલ મનસુખરામના પ્રમુખપદ નીચે મહાજનની વાડીમા મળ્યો હતો. પ્રમુખે ગામ લોકને નિડર થવા બોધ કર્યો મગનભાઈએ 'સ્વરાજ્ય' વિષે ઉત્તમ ભાષણ કર્યું. ડૉ. હરિપ્રસાદે કૉન્ગ્રેસ લીગની યોજના સમજાવી હતી, મી૦ હરિપ્રસાદ મહેતાએ પણ મ્યુનિસિપલ વહીવટ, કેળવણી અને વ્યાપાર બધું "સ્વરાજ્ય" હોય તો કેમ સુધરે તે કહ્યુ. રા. ન્હાનાલાલે પણ સમયોચિત ભાષણ કર્યું અને ત્યાંજ ૩૦ સભાસદો સહિત હોમરૂલ લીગની શાખા ખોલવામા આવી. ગુજરાત સભાની સ્વરાજની અરજીઓ ઉપર સહીઓ લેવામાં આવી અને એ માટે સ્વયં સેવકો નીમવામા આવ્યા છે હોમરૂલની ચળવળને માટે ફરનાર દરેક જણને આ અનુભવ થાય એવું છે કે શેહેરો, ગામો બધાં જ તૈયાર છે. પ્રજામાં સર્વત્ર જાગૃતિ ફેલાઇ છે. છુટક છુટક બળો વેરાયલા પડયા છે એને એકત્ર કરવાની જ માત્ર વાર છે.

૫ ખેડા જીલ્લો.

૧ નડીઆદ.

ગઇ તા૦ ૯ મીએ નડીઆદ શહેરમાં મુંબઈથી 'ક્રોનિકલ' પત્રના તંત્રી મી૦ હૉર્નીમન, તથા મી૦ રતનશી ડી. મોરારજી તથા મી૦ ચંદ્રશંકર પંડ્યા સ્વરાજ વિશે વ્યાખ્યાન આપવા આવ્યા હતા. તેમને માટે સ્ટેશન ઉપર દબદબા ભરેલા સરઘસની તૈયારીઓ થઇ હતી. ધોધમાર વરસાદમાં સેંકડો માણસો સરઘસમાં ભાગ લેવાં હાજર રહ્યા હતા, આશરે ચાર પાચ હજાર સાંભળનારાઓની સંખ્યા હતી. તેમા ૨૦૦ સ્ત્રીઓ પણ હતી સભાના કાર્યની શરૂઆત ચાર વાગ્યે કરવામાં આવી હતી. રા. ગોકળદાસ તલાટીએ મહેમાનોનું નડીઆદ તરફથી સ્વાગત કર્યું હતું પછીથી નડીઆદના વતની અને અમદાવાદની હોમરૂલ લીગના સેક્રેટરી મી૦ મગન-

ભાઇ ચતુરભાઇ પટેલ બી. એ., એલ. એલ. બી. બાર–એટ–લોને પ્રમુખપદ આપવામાં આવ્યું હતુ બાદ મી૦ રતનસી ધરમસી તથા મી૦ ચંદ્રશંકર પંડયાના પ્રસંગોપાત વિવેચન પછી મી૦ હોર્નીમેને ભાષણ કરતાં જણાવ્યુ હતું કે.—"મને ઘણા પુછે છે કે તમે અંગ્રેજ થઇને હિંદના લોકોની સ્વરાજ્યની ચળવળમા કેમ જોડાવ છો? તેનાં ત્રણ કારણો છે પહેલું એ કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના નાગરિક તરીકે જેવા અંગ્રે જ લોકો છે તેવાજ હિંદીઓ છે. જો હિંદને સ્વતંત્રતા ન મળે તો તે બ્રિટિશ મહારાજ્યને કલંકરૂપ છે તેથી હું હોમ રૂલમાં જોડાયો છુ. વળી અગીઆર વરસથી હું હિંદમાં વસ્યો છું. તેનું નીમક ખાધુ છે. જેનું નીમક ખાધુ તે હરામ કરવું મને પસંદ નથી. બીજું કારણ જે તેની માનો સાચો જણેલો અંગ્રેજ હોય તેને સ્વતંત્રતા શિવાય બીજી વાત ગમેજ નહી. અંગ્રે જ બચ્ચાને ગલથુથીમાંજ સ્વરાજ્ય પાવામા આવે છે. હું અંગ્રેજ છુ, સ્વતંત્રતાનું ધાવણ ધાવ્યો છું તેથી જો હું હિંદ માટે હોમરૂલ ન માગું તો એક અંગ્રે જ તરીકે મને શરમભરેલુ છે. ત્રીજું કારણ તે હિંદને સ્વરાજ્ય આપવામાં ધર્મભેદનું બ્હાનુ છે. તે પછી લોર્ડ ચેમ્સફર્ડે જે ઠીક ઠીક ભાષણ કર્યું તે માટે સંતોષ બતાવી હિંદી પ્રધાનના ભાષણ વિષે વિવેચન કરતાં કહ્યુ કે, મોન્ટેગ્યુ કહે છે કે સ્વરાજ્યની ગતિ કેમ કરવી તેનુ માપ અમારા હાથમા રહેશે અમે કહીએ છીએ કે તેનો ગજ અમારા હાથમાં રહેવો જોઇએ. સામ્રાજ્યમા હિંદને સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી ત્યાં સુધી ચળવળ સતત ચાલુ રાખવાની છે છેવટે પ્રમુખે યોગ્ય શબ્દોમા ઉપસંહાર કર્યા બાદ પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા વિસર્જન થઇ હતી

૨ ઉમરેઠ.

તા૦ ૧૦ મીએ અહિની શાખા તરફથી મી૦ છગનલાલ મથુરભાઇના પ્રમુખપદે એક જાહેર સભા મળી હતી, સભામા આશરે ૧૦૦૦ માણસોએ હાજરી આપી હતી. શરૂઆતમાં રા જયશંકર ચાંગાંકરે પ્રસંગને અનુસરતું વિવેચન કર્યું હતું. તે પછી મી૦ ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયા એ 'નવીન રાજ્યકીય પરિસ્થિતિ અને આપણું કર્તવ્ય," એ વિષય ઉપર બહુ સબાર જની ભાષણ આપ્યું હતુ. ચારૂતર બ્રહ્મચર્યાશ્રમના વ્યવસ્થાપક શ્રીયુત્ જનાર્દનાશર્માએ બુલંદ કંઠે કેટલાંક કીર્તનો ગાયા હતાં. હોમરૂલ લીગમાં જોડાવાના વકતાના અસરકારક આગ્રહથી ૫૦ ગૃહસ્થોએ તેમનાં નામ નોંધાવ્યાં હતાં

૩ ડાકોર.

રવિવાર તા. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બરે નડીઆદની શાખાના કેટલાક જાણીતા સભ્યો મી મનસુખલાલ માસ્ટર તથા મી ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક, સાથે ડાકોર ગયા હતા, અને ત્યાંના નેતાઓની સાથે વિચાર ચલાવી સાજના આંબાવાડીમાં એક મોટી જાહેર સભા ભરી હતી સભાનું પ્રમુખસ્થાન મી. માધવલાલ યાજ્ઞિકને આપવામાં આવ્યું હતું. અને મી માસ્ટર તથા મી. યાજ્ઞિકનાં પ્રોત્સાહક ભાષણો બાદ ડાકોરમાં લીગની શાખા સ્થાપવામાં આવી હતી અને તેમાં ત્યા સભામા જ ૪૭ સભાસદો જોડાયા હતા.

૪ મહેમદાવાદ, ૫ ખેડા, ૬ માતર.

નડીઆદની શાખાના પ્રતિનિધિઓ રા. ફુલચંદ શાહ અને રા. માધવલાલ દ્વિવેદી તા. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બરને દિવસે મહેમદાવાદ ખાતે ગયા અને ત્યાં જો કે પહેલેથી કંઇ ગોઠવણ કરવામાં આવી ન હતી અને ગામમા પ્લેગ ચાલતો હોવાથી અસાધારણ મુશ્કેલીઓ ઉભી થઇ હતી તો પણ સાંજે રા. જમનાપ્રસાદ રીટાયર્ડ મેજીસ્ટ્રેટના પ્રમુખપણા નીચે જાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી ત્યાં તેમણે ભાષણો કર્યાં હતાં અને લીગની શાખાની સ્થાપના પણ કરવામાં આવી હતી, જેમાં ગામના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો જોડાયા હતા ત્યાથી ૨૬ મીની સવારે ખેડે ગયા તે વખતે રા ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક પણ તેમને મળ્યા હતા અને તે દિવસે સાંજે અમદાવાદના જાણીતા વકીલ રા હરિલાલ નાથાભાઇના પ્રમુખપણા નીચે ખેડાના શહેરીઓની એક જંગી સભા મલી હતી જેમાં રા મગન ચતુરભાઇ બેરીસ્ટર, રા. યાજ્ઞિક, રા. માધવલાલ તથા રા ફુલચંદે ભાષણો કર્યાં હતાં અને સભા પૂરી થતા આશરે ૫૦ ગૃહસ્થો લીગમાં દાખલ થયા હતા ખેડાના કરતા તેની પાસે આવેલા તાલુકા ગામ માતરનો ઉત્સાહ વધારે દીપી નીકળ્યો હતો કારણ કે ૨૭ મી તારીખે સભા થવાની છે એમ ખબર મળતાં આસપાસનાં ઘણાં ગામડાના માણસોને એ માહીતી પહોંચાડવામાં આવી હતી અને પરિણામે તે દિવસે સ્હાંજે વિશાળ ધર્મશાળામા આશરે ૪૦૦ માણસો ભાષણો સાભળવાને ભેગા થયા હતા. અને જો કે વચમા વરસાદ પડયો હતો તોપણ ભાગ્યે જ કોઇ માણસ સભા છોડીને ગયો હતો ગામના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત માણસો ત્યાંની શાખામા નહિ જોડાયલા હોવાથી ફકત સાત જ સભાસદો તેમાં જોડાયા હતા પણ પાસેના એક લીંબાસીના આશરે ૧૨ સભાસદો તે જ શાખામાં જોડાયા હતા વધારામાં એટલું ઉમેરવું જોઇએ કે તે દિવસે સવારે માતરના લોકોએ ડેપ્યુટેશનમાં આવનાર ગૃહસ્થોને સારો જાહેર આવકાર આપ્યો હતો.

૭ મઉધા. અને ૮ કપડવંજ

તા૦ ૨૯ ની ગતે રા યાજ્ઞિક અને નડીઆદની શાખાના રા નાનુભાઇ દેસાઇ મઉધે ગયા હતા અને બીજે દિવસે આશરે સાત સભાસદથી ત્યા એક શાખા સ્થાપવાને શક્તિમાન થયા હતા બપોરે કપડવંજ જતાં રા. માધવલાલ અને ફુલચંદ તેમની સાથે ભળ્યા હતા અને જો કે ત્યાં પણ સભા ઉતાવળથી એક ખુલ્લા બાગમાં ભરવામા આવી હતી તોપણ આશરે ૨૦૦ માણસોએ હાજરી આપી હતી. ડેપ્યુટેશનના સભાસદોએ કંઇક વધારે તીખા ભાષણો એટલા માંટે કર્યા હતા કે ગામના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત માણસોએ આ કાર્યમા કંઇ પણ ભાગ લેવાને આનાકાની કરી હતી અહીંઆ પણ જે શાખા ખોલવામાં આવી હતી તેમા આશરે સાત સભાસદો જ જોડાયા છે એટલે માતર, મઉધા અને કપડવંજ—એ ત્રણે ગામોમા હજી ખાસ પ્રયત્નની જરૂર રહે છે.

૯ બોરસદ.

૧૯૦૬ અને ૧૯૦૭ ની ચળવળ વખતે નડીયાદને જો કોઇ ગામના હિંમતવાન વતનીઓએ અમૂલ્ય સહાય આપી હોય તો તે બોરસદ ગામનાં જ હતા. અને ત્યાંના

જાહેરજીવનનો વિશેષ પુરાવો તો એ છે કે મીશનરીઓને હાથે અપાતી કેળવણી તે ગામના છોકરાઓને ન લેવી પડે તે માટે એક ખાનગી હાઇસ્કુલ રખાવવામાં આવી છે અને તેને માટે રૂ. ૪૦,૦૦૦ બ્હારની જરા પણ સહાય વગર એકઠા કરીને તેમાંથી એક અતિશય સુંદર મકાન, અને વસતિગૃહ બાંધવામાં આવ્યા છે. આથી નડીયાદનું ઉપર જણાવેલા ગૃહસ્થોનું ડેપ્યુટેશન અને તેની સાથે અમદાવાદના જાણીતા બેરીસ્ટર મી વલ્લભભાઇ પટેલ ૩૦ મી તારીખે બોરસદ આવ્યા તે પહેલાંજ લીગની શાખા ત્યાં સ્થાપવાને કેટલીક ચળવળ કરવામા આવી હતી પણ કેટલાક આગેવાનોના ઉત્તેજનને અભાવે તેનુ કંઇ પરિણામ આવ્યું ન હતું. ડેપ્યુટેશનમા આવનાર ગૃહસ્થોને જે ઉત્સાહ ભર્યો આવકાર આપવામાં આવ્યો હતો તેની પણ તૈયારીઓ કેટલાક યુવાનોએ જ કરેલી હતી અને વિશેષે કરીને રા. વલ્લભભાઇના આવવાથી તે દિવસનું કાર્ય અડચણ વગર સફલ થયું એમ કહેવામા કાઇપણ અતિશયોકિત નથી. તેમણે જ ઘણી ખુબીથી કેટલાક આગેવાનોને લીગની શાખામાં દાખલ થવા સમજાવ્યુ અને તેથી બીજા વતનીઓનો માર્ગ ખુલ્લો થઇ ગયો: સાજે આશરે ૧૦૦૦ માણસો સભા મંડળમાં ભેગાં થયાં અને રા. વલ્લભભાઈએ તેમજ રા. યાજ્ઞિક રા. માધવલાલ અને રા પુરુષચંદ્રે સ્વરાજ્યની ચળવળ વિષે ભાષણો કર્યાં હતા. પ્રમુખ સાહેબે ઘણી જ સાદી ભાષામા અને ઘણી જ વ્યવહારૂ રીતે હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો અને તેની મારફત કરવાનુ કામ સમજાવ્યા હતાં. સવારના સરઘસ વખતે વાજીત્ર વગાડનાર માણસોએ કંઇ પણ પૈસો લેવાની ના પાડી હતી તેથી તેમને રૂપાનો એક ચાંદ આપવામા આવ્યો હતો. સભામાં ઘણો ઉત્સાહ પ્રવર્ત્યો હતો અને શાખામાં તેજ સ્થળે ૬૦ સભાસદો જોડાયા હતા અને રાત્રે બીજા ૨૦ માણસો જોડાયા હતા ડેપ્યુટેશને ખેડા જીલ્લાના બધા તાલુકાનો શહેરોમા ફરવાની જે યાત્રા આદરી હતી તે બોરસદમાં પૂરી થઇ હતી અને ત્યાના અસાધારણ ઉત્સાહથી પ્રોત્સાહિત થઇને ડેપ્યુટેશન પહેલી અકટોબરને દિવસે પાછુ ફર્યું હતું.

૧૦ ઠાસરા

તા. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બરે રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકે ખેડા જીલ્લાના ઠાસરા ગામમાં જઈને રા. હરિલાલ નંદલાલ અને રા. હિંમતલાલ મથુરાદાસ—તેઓ ત્યાંની શાખાના મંત્રીઓ થયા છે—તેમની મદદથી એક શાખા સ્થાપી હતી અને તેમાં આશરે ૨૭ સભાસદો જોડાયા હતા, સાંજરે જાહેર સભા આગળ ગ. યાજ્ઞિકે સમયોચિત વિવેચન કર્યું હતું.

૫ પંચમહાલ જીલ્લો

૧ ગોધરા

તા૦ ૧૬ મીએ અહિંની શાખા તરફથી મી૦ કેશવલાલ મોતીલાલના પ્રમુખપદે એક જાહેર સભા શ્રીમાળીની વાડીમા મળી હતી, આશરે ૨૦૦૦ માણસોએ હાજરી આપી હતી, અને તેમા ૫૦૦ તો મુસલમાનો હતા. મી૦ સૈયદ હુસેને ઉર્દુ ભાષામાં 'સ્વરાજ્યનો અર્થ' એ વિષય ઉપર બહુ અસરકારક ભાષણ આપ્યું હતું. રા. ઇન્દુલા૦

કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક અને મી૦ મુકાદમે ટેકો આપવાથી મી૦ સૈયદ હુસેનનો નીચેનો ઠરાવ પસાર થયો હતો:–આ સભા સરકારે મિસિસ બેસંટ આદિને તથા મહમદઅલી અને શૌકતઅલીને છૂટા કરવા માટે કરેલી જાહેરાતથી સંતોષ થયો છે અને વિનંતિ કરે છે કે એ જાહેરાત સત્વર અમલમા મૂકાવી જોઇએ. કારણ કે વધુ ઢીલથી પ્રજાના હિત ઉપર આઘાત થવ ને. મ ભવ છે સ ખ્યાબંધ લોકો હોમ રૂલ લીગમાં જોડાયા હતા.

૨ હાલોલ ૩ કાલોલ ૪ વેજલપુર.

ગોધરાની લીગની શાખાના રા. કેશવલાલ, રા દલસુખભાઇ, રા. પુરૂષોત્તમદાસ અને મુંબાઇના રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરે હાલોલ ગયા હતા તેઓ ત્યા પહોચ્યા તે પછી અડધા કલાકમાં ૧૨ સભાસદો હાલોલની શાખામાં જોડાયા હતા, સભા શરૂ થઇ તે પહેલા ૩૫ સભાસદો જોડાયા હતા અને રા. કેશવલાલના પ્રમુખપણા નીચે સભા ભરવામાં આવી તેમાં પ્રમુખે તેમ જ બીજા બે વકતાઓએ ભાષણો આપ્યાં તે પછી આશરે ૫૦ સુધી સભાસદોની સંખ્યા પહોચી હતી ૧૧ મીની સવારે આ ડેપ્યુટેશન કાલોલ પહોંચ્યું અને ત્યાં કેટલાક આગેવાનો લીગમાં ન જોડાયા તેથી ત્યાં કાર્ય સફલ નહિ થાય એવી શકા લાગી હતી પણ સાજે રા પુલચદ જમનાદાસ નામના એક આગેવાન વેપારીના પ્રમુખપણા નીચે સભા મળી અને ત્યાં રા યાજ્ઞિક રા. મુકાદમ રા. પુરૂષોત્તમદાસ અને રા કેશવલાલે ભાષણો કર્યા ત્યારે આશરે ૨૦૦ માણસો હાજર હતા અને તે પછી આશરે ૨૬ ગૃહસ્થો લીગમા જોડાયા હતા ડેપ્યુટેશને આ ગામ છોડયું તે પછી લીગમાં સભાસદોની ભરતી ચાલુ રહી છે એમ જણાવવામા આવ્યું હતું. ૧૨ મી તારીખે આ ગૃહસ્થો વેજલપુર ગયા હતા અને ત્યાં જો કે બહુ ઉત્સાહની આશા રાખવામાં આવી ન હતી તોપણ કેટલાક આગેવાનો થોડાજ વખતમાં જોડાયા પછી સભાસદો સારી સખ્યામા જોડાવા લાગ્યા હતા અને ગામના એક પ્રતિષ્ઠિત શેઠના પ્રમુખપણા નીચે આશરે ૩૦૦ માણસોની સભામાં ડેપ્યુટેશનના ગૃહસ્થોએ ભાષણો આપ્યાં તેથી સભાસદોની સંખ્યા આશરે ૫૦ જેટલી થઇ હતી.

અહિં રવિવાર તા. ૩૦–૯–૧૯૧૭ ને દિવસે ધર્મશાળામાં ગંજાવર સભા ભરવામાં આવી હતી આસપાસના ગામડાઓમાંથી ખેડુત લોકો બહુ મોટી સંખ્યામાં હાજર થયા હતા વેજલપુર તથા બહારનાં માણસો થઇ શ્રોતાઓની સંખ્યા લગભગ ૧૫૦૦ ની થઇ હતી. સ્ત્રીઓએ પણ હાજરી આપી હતી. રા પુરૂષોત્તમ વૈદ્ય પ્રમુખસ્થાને હતા. રા. ચદ્રશંકરે સર્વને સ્હેલાઇથી સમજ પડે અને રસ પડે એવુ અસરકારક અને છટાદાર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. હોમ રૂલની માગણી એ વફાદાર અને કાયદેસર છે એમ તેમણે દાખલાદલિલોથી સમજાવ્યું હતું. તેમના જુસ્સાદાર ભાષણથી શ્રોતાજનો ઉપર બહુ અસર થઇ હતી પ્રમુખનો અને મહેમાનોનો ઉપકાર મનાયા બાદ સભા વિર્સજન થઇ હતી

આ પછી ગોધરાની લીગના કેટલાક આગેવાનોએ કાકણપૂર જઇને ત્યાં એક શાખા સ્થાપી છે

ગુજરાતનું જાહેર જીવન.

૧ અમદાવાદ.

હોમ રૂલ લીગ—આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ સંબંધી હકીકત ગુજરાતમાં હોમ રૂલની ચળવળ હેઠળ જ આપવામાં આવી છે

ગુજરાત સભા—વિદ્યાર્થીઓને રાજદ્વારી સભાઓમા ભાગ નહીં લેવા દેવા સામે સખ્ત વિરોધ દર્શાવવા ગુજરાત સભાની આગેવાની નીચે એક જાહેરસભા પ્રેમાભાઇ હોલમા મળી હતી. ત્યારબાદ નામદાર હિન્દી પ્રધાન હિન્દુસ્તાનમાં પધારે, તે વખતે સમસ્ત ગુજરાતી પ્રજા તરફથી લાખ્ખો માણસોની સહીઓ સાથે મોકલવાની અરજી ગુજરાત સભાએ તૈયાર કરી છે. એમા કોન્ગ્રેસ-લીગે કરેલા સુધારા લડાઈ પછી હિન્દને મળવા જોઇએ એમ જાહેર કરવામા આવ્યું છે એ આખી યોજના લોકોની જાણ માટે સભાએ પ્રસિદ્ધ કરી છે, ફોર્મ્સ તૈયાર કર્યા છે, સ્વયંસેવકો, નીમવામાં આવ્યા છે, અને શેહેર તથા ગાંમડાઓમાથી દરરોજ હજારો સહીઓ આવતી જાય છે

ગુજરાત સભા અને હોમરૂલ લીગ તરફથી ગામે ગામ સભાઓ ભેગી જ યોજાય છે. અને હોમરૂલ લીગ કાઢવાનુ તથા સ્વરાજ્યની અરજીઓ પર સહીઓ કરાવવાનું કામ ધમધોકાર ચાલે છે. તા ૨૩ મીએ, બપોરના બે વાગે વીસાનાગરની વાડીમાં મી. હાલોલકરના પ્રમુખપદ નીચે ગુજરાત સભાએ એક મેલાવડો કર્યો હતો. તે વખતે સ્વરાજ્યના ઉપર મી વલ્લભભાઇ બેરિસ્ટરે મુખ્ય ભાષણ કર્યું હતુ. એમનું ભાષણ બહુ જ સ્પષ્ટ, વિદ્વત્તાપૂર્ણ અને નીડર હતું. સેંકડો સહીઓ સભામાં તથા બ્હાર લેવામા આવી હતી

લોકમાન્ય માલવીઆજીનું સ્વરાજ્ય વિષેનુ ભાષણ સભાએ ગુજરાતીમાં છપાવ્યુ છે અને પૈસે પૈસે વેચવામાં આવે છે

નૅશનલ કૉલેજ—તા. ૨૩ મીએ સાંજના પ્રેમાભાઇ હોલમાં બેરિસ્ટર વલ્લભભાઇના પ્રમુખપદ નીચે બેરિસ્ટર જીવણલાલે નૅશનલ કૉલેજનું કાર્ય અત્યાર સુધી કેમ પ્રગતિ કરે છે તે જ્હેર કર્યું હતુ. પાંચ વર્ષ સુધી આ કાર્ય નભે એટલી પૈસાની સવડ એ કરી શકયા છે તથા પ્રોફેસરો વગેરેની પણ ઘણી અરજીઓ આવી છે અને એમાંથી ચુંટણીનુ કાર્ય ચાલે છે એમ એમણે જણાવ્યું.' મંડળના વહીવટ સભાસદોના નિયમો વગેરે છાપેલા વ્હેચવામા આવ્યા હતા. પ્લેગને લીધે પ્રવેશક પરીક્ષા હાલ મુલતવી રાખવામા આવી છે.

દાદાભાઈ લાઇબ્રેરી—આ પુસ્તકાલયનો વાર્ષિક રીપોર્ટ તા. ૧-૧૪-૧૫ થી તા. ૩૧-૩-૧૭ સુધીનાં બે વર્ષોનો એના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી રા. કૃપાશંકર વ્હેચરલાલ પંડિત તરફથી બ્હાર પડયો છે એ ઉપરથી જણાય છે કે લાયબ્રેરીએ ૮ વર્ષ પુરાં

કરી હવે ૯ મા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે. દરરોજ સરેરાશ ૨૦૦ માણસો આ દ્વારા મળતા મફત વાંચનનો લાભ લે છે પત્રો તથા વર્ત્તમાનપત્રોની કુલ સંખ્યા ૫૭ છે અને પુસ્તકો પ્રથમ વર્ષમાં ૬૦૦ હતા તે હાલ ૩૦૦૦ થયા છે. લાયબ્રેરી માટે મકાનફંડ એકઠું કરવા જે કમિટી નીમવામા આવી છે તેણે પોતાનું કામ ૫૦૦૦ રૂપિયા ભરાવી શરૂ કર્યું છે

સત્યાગ્રહ આશ્રમ—આ આશ્રમ, હવે કોચરબમાથી ખસી સાબરમતી સ્ટેશન નજીક, ચંદ્રભાગ અને સાબરમતિના પવિત્ર સંગમ સ્થાન ઉપર ગયોછે. આ સ્થાન પૌરાણિક કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. દધિચિઋષિનો અહીંજ આશ્રમ હતો એમ કહેવાય છે અને દધિચિઋષિ જેવા થઇ ગયા તે શ્રીયુત ગાધીજીનો આશ્રમ જ્યારે ત્યા ગયો છે ત્યારે ફરી સ્મરણસ્થાનમા તાજુ થઇ જાય છે. પ્રાચીન કાળમા જ્યારે દેવ અને દાનવોનુ યુદ્ધ થતું હતું ત્યારે દાનવોએ દેવોને હરાવી દીધા છેવટે કંઈ જ ઉપાય રહ્યો નહીં ત્યારે વિશ્ણુ ભગવાને કહ્યુ કે દધિચિઋષિ જો પોતાના હાડકાં આપે તો દેવોએ એનું વજ્ર બનાવી દાનવો સાથે વિજય મેળવી શકે, નહી તો ઉપાય નથી. દેવો ઋષિ પાસે ગયા અને હાડકાં માગ્યા ઋષિએ કહ્યું આવા ઉત્તમ કાર્યમા મ્હારાં હાડકાં કામ આવે છે તો લ્યો, લઇ જાવ. આથી વધારે સારો ઉપયોગ એનો શોધવાનો છે? હાડકા કદાપી ગીધ કે કાગડા ચુસી ખાશે એમ કહી એમણે પોતાનો દેહ છોડયો અને જીવન કૃતાર્થ કર્યું.

આ આશ્રમમાં પણ આ કળજુગને વિષે દધિચિઋષિનો જ અવતાર થયો છે. સત્ય દેશસેવાની ખાતર કળજુગના આ ઋષિએ, હાડકા ઘસવા તો કયારનાયે માડયા છે. દેવ દાનવનું યુદ્ધ પણ સનાતન કાળથી ચાલે છે. ગાધીજી કહે છે કે "હાડકાં આપવાનો પણ કોઈ દિવસ વખત આવશે તો એ સ્થાને ફરી બનશે"

સ્ટુડન્ટસ બ્રધરહુડ—ગયા મહિનામા આ મડળે. પોતાનો વાર્ષિક સભારંભ રા. બ. રમણભાઈના પ્રમુખપદ નીચે ઉજવ્યો હતો. રા. રમણભાઇએ "સ્વદેશભક્તિ અને બધુભાવ" એ વિષે ભાષણ આપ્યું હતું વાજીત્રો, ગીતો, રીફ્રેશમેન્ટ તથા મિત્રમેળાપ વગેરેનો ઉત્તમ સયોગ આ પ્રસંગે યોજાયો હતો.

સ્વામીસત્યદેવે હિન્દી શીખવાના વર્ગો કેટલોક વખત બ્રધરહુડમાં ચલાવ્યા હતા. ત્યાર બાદ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસના વર્ગો પણ ખોલવામા આવ્યા છે. ગત મહિનામા ડૉ. હરિપ્રસાદ ના પ્રમુખપદ નીચે બી. એ. કલાસના સ્ટુડન્ટ શ્રી પટેલે ન્હાનાલાલના જયા જયન્તપર એક સુન્દર લેખ વાંચ્યો હતો અને એના ઉપર બહુ રસભરી ચર્ચા થઇ હતી. ડૉ. હરિપ્રસાદે ગુજરાતી સાહિત્ય, પ્રાચીન અને નવીન કવિતા નર્મદ, દલપતરાવ, કલાપિ તથા ન્હાનાલાલના કાવ્યો વિષે ટુંકામા માહિતી આપ્યા બાદ ન્હાનાલાલના "રાજરાજેન્દ્રને" એ અખંડ કાવ્યના બહુજ વખાણ કર્યાં. જયાજયન્તનો અંતર્ગત ઉદ્દેશ દેશસેવાને માટે આત્માનાં લક્ષ્મી જયા અને જયન્ત આશ્રમે કાઢેછે એમાં રહેલો છે એમ જણાવ્યુ અને ગુજરાતી કવિતામાં હજી રાષ્ટ્રની ઉન્નતિનો ભાવ કવિવર રવીન્દ્રનાથ જેવા આપવાની જરૂર જણાવી હતી.

ગુજરાત કૉલેજ ડીબેટીંગ સોસાઈટી—આ મંડળ તરફથી પ્રેમાભાઇ હૉલમાં, ત્રણ ચાર બહુ ઉત્તમ ભાષણો થયાં હતાં. તેમાં સૌ. શારદા મહેતાના પ્રમુખપદ નીચે જસ્ટીસ તૈયબજીએ "સ્ત્રીત્વ" ઉપર અને સો. વિદ્યા નિલકંઠે પ્રો ધ્રુવના પ્રમુખપદ નીચે "ઇંગ્રેજી સાહિત્યની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર" એ વિષય ઉપર આપેલાં ભાષણ મુખ્ય હતા.

ગુજરાતી.

ભરૂચ.

૧. બાઇ જીનીબાઇ પેસ્તનજી અસલાજી કુગાજી મ્યુનિસિપલ કન્યાશાળા ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા:—તા. ૨૯-૮-૧૯૧૭ ને બુધવારે સાજના ૫-૩૦ વાગે ભરૂચના વેજલપોરમા ઉપરોક્ત કન્યાશાળા અત્રેના લોકપ્રિય કલેક્ટર સાહેબ સી. એચ. બ્લેથવેટના મુબારક હાથે ખુલ્લી મૂકવાનો જાહેર મેળાવડો થયો હતો.

૩. ભરૂચમા વિદ્યાર્થી બંધુ મંડળ તરફથી શ્રીયુત મગનભાઇ ચતુરભાઇ પટેલે તા. ૯-૯-૧૭ ને ગુરૂવારે સાંજના ૫-૩૦ વાગે અત્રેની દશાલાડ વાડીમા 'વિદ્યાર્થી જીવન' એ વિષય ઉપર રા. મોતીલાલ ઠાકોરનાથ પ્રમુખપણા નીચે એક સુંદર જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું.

'ભરૂચી'

સુરત.

અનાવિલ આશ્રમમાં રવિવાર તા. ૧૨ મી ઑગષ્ટ ને દિવસે સુરત જીલ્લાના ૩૦ થી ૪૦ ગામના વિદ્યાર્થીઓનુ એક સંમેલન ડૉ કરસુખ વી હોરાના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયુ હતું. જેમાં ૧૨૫ થી ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો હતો. સ્વદેશી વૃત્તની પ્રતિજ્ઞા, બાળલગ્ન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા, બાળલગ્ન થતાં હોય તેમા ભાગ ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા વગેરે ઘણા ઉપયોગી ઠરાવો થયા હતા. વિદ્યાર્થીઓનો સ્વદેશી માટેનો ઉત્સાહ અત્યંત હતો અને ગમે તેટલો ભોગ આપવો ઘટે તો તે આપીને પણ આપેલી પ્રતિજ્ઞાઓ પાળવાનો ઉત્સાહ હિંદુસ્થાનની ભાવિ પ્રભુતાનુ સુચિહ્ન સૂચવનારો હતો

રા. ચદ્રશકરે સુરત સ્ત્રીસમાજમા રવિવાર તા ૨૬ મી ને દિવસે શેઠ રતનશીના પ્રમુખપણા નીચે "તમારા જીવનમાં શું ભરશો" એ વિષયપર બહુ બોધપ્રદ ભાષણ આપ્યુ હતું. વરસાદ ઘણો હોવા છતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘણી સારી હતી.

શેઠ રતનશી ધરમસીના માનમાં ડૉ. કરસુખ વી હોરા તરફથી એ જ દિવસે ૪-૩૦ કલાકે ચાહ પાણીનો મેળાવડો કરવામા આવ્યો હતો જે પ્રસગે હોમરૂલ લીગમા વેપારીઓને જોડવા માટે ઉપયોગી સૂચનાઓ થઇ હતી.

કરસુખ વી હોરા

વડોદરા.

આ માસ દરમિયાન અહીં મરકીનું જોર વધી ગયેલુ હોવાથી જાહેરપ્રવૃત્તિ બહુ જ મન્દ રહી હતી છતાં કેટલાંક જાણવા જોગ જાહેરભાષણો થયેલા તેની નોધ નીચે આપી છે

સ્ટુડન્ટ્સ યુનિયન તરફથી તા. ૧-૯-૧૭ ને રોજ રા એમ. એમ. ઝાલા એમણે "યુવાનો અને તેમની જવાબદારી" એ વિષય ઉપર જ્ઞાનદાયક ભાષણ આપ્યું હતું.

સાહિત્ય સભા તરફથી તા. ૨-૯-૧૭ ને રોજ શાંતાબાઇ પાલેકર એમણે "સ્ત્રીઓનું સાહિત્ય" એ વિષય ઉપર સ્ત્રીઓને બોધદાયક ભાષણ આપ્યું હતુ.

ઈન્ડસ્ટ્રિયલ ક્લબ અહીં સારી ચાલે છે ઇન્ડિયન ગિલ્ડ્ ઑફ સાયન્સ ઍન્ડ ટેક્નૉલૉજીની આ શાખા છે, અને એ તરફથી અહિના ધર્માધ્યક્ષ મી ચૅટરજીએ તા ૨-૯-૧૭ ને રોજ "લિટરેચર ઍન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રિયૅલિઝમ" એ વિષય ઉપર અંગ્રેજીમાં ઉપયોગી ભાષણ આપ્યુ હતું.

શ્રી વિદ્યોત્તેજક સમાજ તરફથી તા ૭-૯-૧૭ ને રોજ રા. કવિ લલિત એમણે "પુરૂષોત્તમ માસની મહત્તા" વિષે સંગીતમય બોધદાયક ભાષણ આપ્યુ હતું.

જૈન મહિલા મંડળ તરફથી તા ૯-૭-૧૭ ને રોજ રા. કવિ લલિત એમણે "મામેરૂં" એ વિષય ઉપર રસિક અને સંગીતસહ વિવેચન કર્યું હતુ

જ્ઞાતિ સુધારાનો કાયદો જે ગયા માર્ચ માસમા પ્રજાની જાણ માટે પ્રસિદ્ધ થયો હતો, અને જેના ઉપર અનેક ટીકાઓ તથા ઘણો ઉહાપોહ થયા હતાં, તેને જૂદા સ્વરૂપમા નહીં ઘડતા, હાલના આ રાજ્યના દીવાની કાયદામાં જ તેનો સમાવેશ કરીને સુધારા વધારા સાથેનો નવો કાયદો હાલમા બ્હાર પડયો છે

રા. નારાયણરાવ કુળકર્ણીએ તા. ૬-૯-૧૭ ને રોજ "કોઑપરેટિવ ટ્રેડિંગ્ ઍન્ડ કમર્શિયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ્" એ વિષય ઉપર, તા ૧૩-૯-૧૭ ને રોજ "શબ્દ કરતા કાર્યનું બલિષ્ટપણુ" એ વિષય ઉપર ઉપયોગી ભાષણો આપ્યા હતા.

ભરત

માતૃભાષા—દ્વારા કેળવણી સંબંધી પ્રૉ. ધ્રુવના ઉદ્‌ગારો ઉપર વિચાર.

સાહિત્ય સભાના વાર્ષિક સમ્મેલનમાં પ્રમુખપદેથી ભાષણ કરતા, પ્રૉ આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવે માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાની હીલચાલ ઉપર કેટલુંક વિવેચન કર્યું હતું (x) તે ઉપર વિચાર કરવાની જરૂર ધારી આ વિષય હાથમા લેવાનુ યોગ્ય ધાર્યું છે.

એક "વિષય માતૃભાષાદ્વારા જ સેહેલાઇથી અને સંગીન રીતે શીખી શકાય છે. ....એમ માનવું શુદ્ધ શિક્ષણ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તદન ખરૂ છે," એમ સ્વીકારી પ્રૉ. ધ્રુવ કહે છે.

(x જુઓ "વસંત"નો સં ૧૯૭૩ ના આષાઢ માસની અંક પા ૩૪૧)

"પણ આ શિક્ષણ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિને દેશની સમસ્ત પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિથી છેક છૂટી પાડી શકાતી નથી અને ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે માતૃભાષાની હિમાયતમા પણ શુદ્ધ શિક્ષણ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિ ઉઘાડનાર અંજનરૂપ સ્વભાષાનું અભિમાન અને પરભાષાનો અણગમો રહેલાં જ છે. આમ છે ત્યા, હિંદુસ્થાનના સર્વ મહા પ્રશ્નોમા કરવું પડે છે તેમ, હિંદુસ્થાનના બ્રિટિશ રાજ્ય સાથેના સંબંધરૂપ મહા પરિસ્થિતિ વિચારીને જે નિર્ણય બાંધવામા આવે છે, તે જ ખરા-વાસ્તવિકતાવાળા-નીપજે છે આ મહા પરિસ્થિતિમાથી ફલિત થતું એક postulate યાને સહ જ સ્વીકારીને આગળ ચાલવા જેવું સત્ય એ છે કે—**આપણે અંગ્રેજી ભાષા ઉપર પ્રભુતાની બહુ જરૂર છે**" (છેલ્લા વાક્યનાં અક્ષરોને મ્હારી તરફથી કાળા કરવામા આવ્યા છે).

મ્હને લાગે છે કે કાળા અક્ષરે છાપેલું વાક્ય એક સહ જ સ્વીકારી લેવા જેવું સત્ય છે, એમ આપણે કબુલ કરી શકીશું નહીં. અત્યાર સુધી હિંદુસ્થાનમા ફેલાવવામાં આવેલી શિક્ષણ પદ્ધતિને લઇને, અને કેટલેક અંશે બ્રિટિશ રાજ્ય સાથેના આપણા સંબધ રૂપ પરિસ્થિતિને લઇને, અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનની હાલ કેટલોક સમય સુધી ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવા અને વધારવા માટે સહાયક તરીકે જરૂર રહેશે, એટલું તો આપણે ગ્રાહ્ય રાખીશું, પણ તેથી, તે ભાષા ઉપર પ્રભુતા મેળવવાની જરૂર છે, એ જરા વધારે પડતું કથન થશે.

આપણને ફ્રેંચ. જર્મન અને એવી બીજી યુરોપની ભાષાઓ શિવાય ચાલશે, આપણને ચીની, જપાની જેવી એશિયાની ભાષાઓ શિવાય ચાલશે, આપણને હિંદુસ્થાનની અન્ય ભાષાઓ શિવાય ચાલશે, પણ અંગ્રેજી વિના—આપણે અંગ્રેજોને કાઢી મુકયા શિવાય—નહિ ચલાવી શકીએ, એ પરિસ્થિતિ તો ઘણી દયાજનક જ કહેવાય. એવી દયાજનક સ્થિતિમાજ કાતો આપણે રહેવું પડે, અથવા અંગ્રેજોને કાઢી જ મુકવા પડે, એવી મ્હારી ખાત્રી થઇ શકતી નથી.

પ્રૉ. ધ્રુવ કહે છે કે, "સ્વરાષ્ટ્ર વાદીઓ એક તરફ કેસરી ચલાવે છે, તો તેજ સાથે 'મરાઠા' પણ રાખે છે, અને દેશને જાગૃત કરવા માટે 'ન્યુ ઇન્ડિયા,' 'યંગ ઇન્ડિયા' ઇત્યાદિ પત્રો અંગ્રેજીમા જ કાઢે છે—એ સર્વ પત્રનો હેતુ માત્ર સરકારને કાને અમુક વાતો નાખવી એ જ હોતો નથી, લોકમત કેળવવો એ એમનો પ્રધાન હેતુ હોય છે."

કથન ઠીક છે પણ એવો સંજોગ હોવાનું કારણ શું છે? અત્યારસુધી ચાલી આવેલી શિક્ષણ પદ્ધતિ જ શુ કોઇ એમ કહી શકશે કે જે શિક્ષણ પદ્ધતિ માટે અંગ્રેજ સરકાર જોખમદાર છે, તે શિક્ષણ પદ્ધતિમા શરૂઆતથી અંગ્રેજી ઉપર જ સર્વ ભાર હોળી પાડવામા ન આવતાં, દેશની જ કોઇ એક ભાષાને હિંદુસ્થાનની માધ્યમ ભાષા તરીકે શીખવી હોત, તો લોકમત કેળવવા માટે ઉપર પ્રમાણેનાં અંગ્રેજી પત્રોની જરૂર રહેતે? જો દેશની વરિષ્ઠ ન્યાય કચેરીઓમા અને ધારાસભાઓમા સર્વ કાર્ય અંગ્રેજી મારફતે ન થતાં દેશની જ એકાદી ભાષામાં અથવા દરેક પ્રાન્તની સ્વભાષામાં ચલાવવાનું યોજ્યું

હોત, તો અંગ્રેજી ઉપર પ્રભુતા મેળવવા માટે જે ફાંફાં મારવાં પડે છે, તેની જરૂર રહેતે? તો શું કૉંગ્રેસનું કાર્ય અંગ્રેજીમા કદી પણ ચાલતે? તો શું એવો બળાપો કરવો પડતે કે "ગુજરાતી આપણી માતૃભાષા હોવા છતાં, ગુજરાતી ઉપર આપણો કાબુ કમી જોવામાં આવે છે?"

જો એમ સ્વીકારવામા આવે કે હાલ છે તેવી શિક્ષણપદ્ધતિને બદલે ઉપર પ્રમાણેની પ્રણાલિકા ચાલી હોત તો અંગ્રેજી ઉપર પ્રભુતા મેળવવાની જરૂર ન રહેત, તો આપણો હવે પછીનો કર્તવ્ય-પથ સીધો છે. જે કારણોને લીધે આપણે અંગ્રેજી ઉપર નિર્ભયતા રાખવી પડે છે, તે કારણો ટકી ન શકે એવા ઉપાયો લેવા

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાથી અંગ્રેજી ઉપરનો આપણો કાબુ કમતી થઇ જશે, એમ હું કબુલ કરી લઉં છું, માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ લીધેલા વિદ્યાર્થીને અંગ્રેજી બરોબર પરીક્ષા આપતાં નહિ આવડે, એ પણ હું કબુલ કરી લઉંશ, પણ તેથી હું કોઇ હાનિ જોઇ શકતો નથી. "અંગ્રેજોના જેટલો જ" અંગ્રેજી ઉપર કાબુ મેળવવાની પ્રજાને જરૂર છે, એમ હું ધારી શકતો નથી, અને તેની શક્યતા પણ સ્વીકારી શકતો નથી. અપવાદરૂપ દેશજનો અંગ્રેજીના ઉપર અંગ્રેજો જેટલો કાબુ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરી લે, તો તે અયોગ્ય થશે એમ મ્હારૂં કહેવુ નથી. પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવતાં બહુજનો પણ શબ્દકોષોની કે અન્ય પુસ્તકો કે મનુષ્યોની સહાયથી–પોતાને જે વિષયનું અધ્યયન કરવું છે, તે વિષય ઉપર અંગ્રેજીમા લખાયલું કોઇ પુસ્તક વાંચી લે અને સમજી લે. (જેવી રીતે સંસ્કૃત કે દ્વિતીય ભાષા તરીકે શીખનારો સાધારણ ગ્રેજ્યુએટ કરી શકે છે તેમ). અથવા જરૂર પડે કોઇ પણ અંગ્રેજને તદ્દન સાદી અંગ્રેજી ભાષામા પોતાનો અભિપ્રાય સમજાવી દે. ઇંગ્લંડ અને અમેરિકામા વિશેષ અડચણ વગેરે ફરી શકે: એટલુ જ અંગ્રેજી આવડે તો હું કોઇ જાતની અડચણ જોતો નથી. ઘણું ઉત્તમ અંગ્રેજી ન આવડવાને લીધે, શેક્સપિયર કે મેકૉલેમાંથી અવતરણ ટાંકી ન શકે, રેનૉલ્ડ્સની નવલકથાઓનો ઉપયોગ ન કરી શકે––તેથી હું કાંઇ આપત્તિ જોતો નથી. કદાચિત એથી સરકારની અગવડો વધે ભલે તેમ થાઓ; એ અગવડ સરકાર સહેલાઇથી મટાડી શકે;–આપણે તેમ કરવા સરકારને ફરજ પાડી શકીએ.

કેટલાએ જપાની ગ્રૅજ્યુએટો હિંદુસ્થાનમા વેપારને અર્થે આવે છે, તદ્દન સાદી અંગ્રેજીમાં તેઓ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે, અંગ્રેજો જોડે હળે છે, મળે છે, કામ લે છે. તેમની અંગ્રેજી ઉપર પ્રભુતા નથી હોતી, એ તેમને ખબર હોય છે; પણ તેથી તેઓ અંગ્રેજો જોડે વાતચીત કરતાં પ્રભુત્વ મેળવેલાં હિંદીઓ માફક ખંચાતાં નથી, તેઓ પોતાના અંગ્રેજી માટે શરમાતા નથી, અને હિંદીઓ શિવાય તેમને કોઇ હસતું નથી; કારણ કે તેઓ જાણેછે અને અંગ્રેજો પણ જાણેછે કે અંગ્રેજી એ કાંઇ તેમની માતૃભાષા નથી: ફક્ત હિંદીઓજ એટલુ મિથ્યાભિમાન ધરાવે છે કે અંગ્રેજો જેવુ તેઓ શુદ્ધ અંગ્રેજી બોલી શકે, તેમના ઉચ્ચારો અને બોલવાના 'ઝોક'નું યથાર્થ અનુકરણ કરી શકે; મૅકૉલેનાં જેવુ ગદ્ય અને મિલ્ટનનો blank verse ગમાવી

શકે; અને છતાં ગાડેગાડાં ભૂલ કરી તે ન જાણી શકે. બહેતર છે કે એવું મિથ્યાભિમાન ધરવાનો વિદ્યાર્થીઓને પ્રસંગ જ ન મળે, અને તેઓ પહેલેથી જાણી જ લે કે અંગ્રેજી અમારે જાણવાની છે, તે અમારૂં કામ નીભાવી લેવા માટેજ:—જેમ જપાન જતાં પહેલાં કામ નીભાવી લેવા પૂરતી જપાની ભાષા શીખી લેવી પડે,—તેમ દેશીભાષામા ન મળતાં પુસ્તકો વાંચી લેવા, રાજ્યકર્તાઓ જોડે વિચારોની આપલે કરી લેવા અંગ્રેજી શીખી લેવાનું છે.

અંગ્રેજી ભાષા કદી પણ દેશની સાધારણ રીતે સમજાતી ભાષા થઇ શકવાની નથી, એ તો હું ધારૂં છુ કે બધા જ કબુલ કરશે: થઇ શકે એમ હોય તો પણ તેવી પરિસ્થિતિને કોઇ વધાવી લેશે નહીં જ, અંગ્રેજી જ સારી આવડવાને લીધે, અંગ્રેજી માટે સ્વભાષાનો પણ ભોગ આપવો પડતો હોવાને લીધે, અંગ્રેજી શીખેલો વર્ગ પોતાના દેશબંધુઓથી કેટલો અળગો થઇ ગયો છે, દેશબંધુઓના વિચારો અને લાગણીઓને સમજી લેવામા કેટલો અશક્ત થઇ ગયો છે; તેમના ઉપર પોતાનો વિશ્વાસ બેસાડવા માટે કેટલો નાલાયક થયો છે, તે જેઓ સાધારણ જનોમાં કાર્ય કરતાં હશે—કર્યું હશે—તે સારી પેઠે જાણતા હશે. જેમ ડૅા. દાદાભાઇ નવરોજજીએ, ના. ગોખલેએ, ન્યાયમૂર્તિ રાનાડેએ કે સર ફિરોઝશાહ મહેતાએ અગ્રેજી સંસ્કૃતિને સેવી છે, તેમ લોકમાન્ય તિલકે પણ સેવી છે તે છતાં સેંકડો ગુજરાતીઓ અને દક્ષિણીઓ એવા મળશે કે જેઓએ પોતાના પ્રાન્તવાસી નેતાઓના નામ પણ સાંભળ્યા નથી; ખુદ અમદાવાદમાં ગાંધી કોણ એમ પૂછનારા મ્હને મળ્યા છે. પણ મહારાષ્ટ્રમાં તિલકના નામથી કોઇક જ અજાણ્યું હશે, તિલકને જાણનારાઓએ તેમની મારફતે ગોખલેને જાણ્યા હશે, પણ ગોખલેની સ્વતંત્ર રીતે કદર કરી ન શકનારા ઘણા હશે. માત્ર તિલક જ સભાઓ ગજાવી જાણે છે; ગામેગામ ફરીને વ્યાખ્યાનો આપી જાણે છે એમ કોઇ કહી શકશે નહીં, પણ તિલકે જે કર્યું છે તે દેશી ભાષા મારફતે જ કર્યું છે, તેઓએ પોતાના પ્રાન્તવાસીઓ ઉપર વિશ્વાસ બેસાડવાનો, તેઓની લાગણીઓ સમજવાનો, તેમની વાણીરૂપ થવાનો પ્રયત્ન તેમનામાં ખૂબ ભળી, તેમની ભાષાને જ પોતાની ભાષા બનાવીને કર્યો છે. લો. તિલકના પ્રતિપક્ષીઓ જો બીજો કોઇ ઉપદેશ તેમના ચરિત્રમાથી ગ્રહણ ન કરતાં આટલો જ લેશે તો પણ ઓછું નથી.

"અંગ્રેજી ઉપર કાબુ મેળવવાની ક્રિયામા આપણું ઘણું માનસિક બળ ખપી જાય એ બહુ અનિષ્ટ છે" એટલું તો પ્રૅા. ધ્રુવ પણ કબુલ કરે છે, (અને કરે જ, કારણ કે પ્રૅા. ધ્રુવ તો નિષ્પક્ષપાતપણે આ વિષયનો વિચાર કરી રહ્યા છે), પણ મ્હારા ધારવા પ્રમાણે એ ક્રિયાનું એટલુ જ અનિષ્ટ પરિણામ આવતું નથી. એ ક્રિયા અને તેથી આપણા મન ઉપર થતાં સંસ્કારો આપણે યુરોપીય બનાવી રહ્યા છે, આપણું હિંદીત્વ નષ્ટ થતું જાય છે, અગ્રેજી ભાષાનો આપણી ભાષાઓ ઉપર વિજય થતાંની સાથે અંગ્રેજી સંસ્કૃતિનો આપણી સંસ્કૃતિ ઉપર બળાત્કાર થશે. અંગ્રેજી સંસ્કૃતિ ભારતીય સંસ્કૃતિને પાછળ હઠાવતી જાય છે-જશે. આપણી સર્વ ક્રિયાઓ માટે, વ્યવસ્થાઓ

માટે, કે ધ્યેયો માટે આપણો આદર્શ ઇંગ્લાંડ બની જશે-બનતો જાય છે જ. લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડે કેળવણી ખાતાના ડિરેક્ટરોની છેલ્લી પરિષદમાં ભાષણ કરતાં આગાહી કરી છે કેઃ—

"અંગ્રેજી ભાષાએ આખા હિંદુસ્થાનમાં શિક્ષિત વર્ગની પરસ્પરના સંબંધાર્થે જો અત્યાર સુધીમાં સાધારણ ભાષા થઈ ગઇ ન હોય તો પણ તે જલદી જ થતી જાય છે......વળી, પેઢી દર પેઢીએ અંગ્રેજીનો વધતો અને વધતો પ્રચાર શાળાઓમાં થશે, એટલું જ નહિ, પણ ગૃહસંસારના નિત્ય વ્યવહારમાં પણ તેનો જ ઉપયોગ થશે."*

હું ધારૂં છું કે કોઇ પણ સ્વાભિમાની હિંદી આ આગાહી ખરી પડેલી જોઈ હરખાશે નહીં. એ પરિસ્થિતિને "સહન કરીને જ માર્ગ કાઢવાનો વિચાર" કરશે નહિ પણ એ પરિસ્થિતિને જ કાઢવાનો વિચાર કરશે.

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા.

નોંધ.

આપણી ફત્તેહ.

યુરોપમાં ચાલી રહેલી ભયંકર લડાઈમાં હિંદે બ્રિટનને પૂર્ણ વફાદારીથી મદદ કરી, અને તેની અસર હેઠળ બ્રિટનના જવાબદાર રાજપુરૂષોએ જાહેર કર્યું કે બ્રિટન હવે હિંદ તરફ જુદીજ નજરે જોશે. પરંતુ હિંદી સરકાર તથા અમલદાર વર્ગના વિચારો તેથી જુદાજ હતા. તેમની ઇચ્છા તો હિંદને હાલની સ્થિતિમાંજ કાયમ રાખવાની હતી. જો માર્ચ મહિનાના સરક્યુલર સંબંધી કેટલીક વાતો સાચી હોય તો હિંદી સરકારને આપણી માગણીઓ માટે કાંઇ પણ દીલસોજી નહોતી એટલુંજ નહિં પરંતુ તેણે તો આપણી સ્વરાજ્યની ચળવળને કોઈ પણ રીતે સદંતર દાબી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, અને લૉર્ડ પેંટલેન્ડનું ભાષણ તથા મિસિસ બેસંટ વગેરેને નજરકેદ કરવાના હુકમ તો માત્ર તે રાજનીતિના આરંભ રૂપે જ હતાં. છતાં આજે તે સ્થિતિ બદલાઈ ગઇ છે, અને હિંદી સરકારને ખરેખર ન્યાયી રાજનીતિ સ્વીકારવાની ફરજ પડી છે. આ ફેરફારનું મુખ્ય કારણ તો હિંદી પ્રજાની લડતજ છે સરકારની જાસાની રાજનીતિના પહેલાંજ પગલાંને તેણે સ્વપ્ને પણ નહિં ધારેલા એવા

* English is on the high road to become if it has not already become, among the educated classes the *lingua franca* all over India.... Moreover with each generation, English will come more and more to be learnt not in the Schools, but in the every-day intercourse of the home.

ધીટકાર અને ગુસ્સાથી હિંદી પ્રજાએ વધાવી લીધાં, અને એ રાજનીતિનો સત્વર અંત આણવાને હિંદના દરેક પ્રાંતના ઠરેલ અને જવાબદાર નેતાઓએ અસાધારણ જૂસ્સાભેર ચળવળ કરવા માડી અને મદ્રાસના વયોવૃદ્ધ દેશભક્ત સર સુબ્રમણ્ય આયર જેવા કેટલાકોએ તો સત્યાગ્રહી થઇ છેવટ સુધી સરકારની એ અનીતિ ભરેલી રાજનીતિ સામે લડત ચલાવવાનો નિશ્ચય પણ કર્યો. ટુંકમાં એ ચળવળને પરિણામે દેશમાં એવી તો ગભીર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ કે એ રાજનીતિનો અંત આણ્યા સિવાય હિંદ જ પવાનું નથી એવી તો સરકારની પણ ખાત્રી થઇ હશે છતાં આ લડતની ફત્તેહ કેટલેક અંશે અનુકૂળ સંજોગોને પણ આભાગી છે એમ તો સ્વીકારવું જ જોઇએ. મિત્રરાજ્યોની લડત સ્વતંત્રતા અને નાના રાજ્યોના હક્કો માટે જ છે એમ ખાત્રી થતા લડાઇમા જોડાયેલુ અમેરિકા તથા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયેલું રશિયા એ બન્નેના આગ્રહ કે શરમને લીધે બ્રિટનને પોતાના સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા ન્યાય અને નીતિને ધોરણે કરવાની જરૂર જણાઇ ન હોત તો આપણી લડતને આવી ફત્તેહ આટલી જલદી મળત એમ તો માની શકાય જ નહિં. છતાં અનુકૂળ સંજોગોને લીધે પણ આપણી લડત સરકારને ન્યાયી રાજનીતિ ગ્રહણ કરવાની ફરજ પાડવાને શકિતવાન થઇ તે માટે અમે તોષ માની આ નવીન રાજનીતિના પ્રથમ ઉદ્ગારરૂપ નામદાર વાઇસરૉય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડના સીમલાના ભાષણની નોધ લઇશું.

નામદાર વાઇસરૉયનું ભાષણ.

નામદાર વાઇસરૉયના ભાષણની નોંધ લેતાં પ્રથમ આપણે એટલું તો કબુલ કરવુ જોઇએ કે આપણી રાજકીય સુધારા માટેની માગણીઓની બાબતમા તેમના ઉદ્ગારો સર્વાંશે સંતોષકારક છે તેમણે કહ્યુ છે કે "બ્રિટીશ હિંદને બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના એક અગ તરિકે સ્વરાજ્ય બક્ષવાનો બ્રિટીશ રાજ્યનો અંતિમ હેતુ છે એવા ઠરાવ ઉપર હમે આવ્યા છીએ અને નામદાર શહેનશાહની સરકારે ચોક્કસ શબ્દોમા જે રાજનીતિ જાહેર કરી છે તે હું કહું છુ કે અમને હિંદી સરકારને મુખ્ય બાબતોમા વ્યવહારૂ રીતે અમે સૂચવેલી રાજનીતિથી જૂદી હોય એમ લાગતું નથી." તે ઉપરાત એ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે સત્વર પગલાં લેવા જોઇએ એ પણ તેઓ કબુલ કરે છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય અને જોખમદારીભર્યા ઉચા હોદ્દા હિંદીવાનોને આપવાના સાથે તેમણે કહ્યુ છે કે ધારાસભાની બાબતમાં પણ "આગળ વધવુંજ જોઇએ એમ અમે હિંદી સરકાર સપૂર્ણ રીતે સ્વીકારીએ છીએ, અને નામદાર શહેનશાહની સરકારે તેમના જાહેરનામામા દર્શાવેલા અતિમ હેતુ સબધી એવો ઠરાવ કર્યો છે કે તે હેતુની સિદ્ધિ અર્થે સંગીન પગલાં બને તેટલાં જલદી લેવાવા જોઇએ." નામદાર વાઇસરૉયના આ ઉદ્ગારો લૉર્ડ પેંટલૅંડ તથા બીજા પ્રાંતિક ગવર્નરોના અને ખુદ વાઇસરૉયના જ પહેલાંના ભાષણોથી જૂદા પડી જાય છે, અને જો તેમના વિચારોમા ખરેખર ફેરફાર થયો હોય તો તે ખુશી થવા જેવું ગણાય, પરંતુ તેમ ન હોય અને બ્રિટીશ સરકારના દબાણથીજ હિંદી સરકારને પોતાની રાજનીતિ ફેરવવી પડી હોય તો તેમા આ તો સંતોષજ માનવાનો છે.

આ ઉપરાંત જે બીજી બાબત ઉપર પ્રજાનું મન ઉશ્કેરાયલું હતું તે મિસિસ બેસંટ વગેરે સામે સરકારે કાઢેલા નજરકેદના હુકમ હતા એ હુકમો અન્યાયી હતા. કોઇ પણ રીતે ન બચાવી શકાય એવા હતા, અને તે પાછા ખેંચી લેવાવા જ જોઇએ એવો પોતાનો મત સમસ્ત પ્રજાએ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યો હતો. એ મત સર્વાંશે સાચો જ હતો, અને તે પ્રમાણે જો આ નવી રાજનીતિને અંગે એ હુકમો રદ થયા હોત તથા મિસિસ બેસંટ વગેરેને વગર ઢીલે છોડી મૂકવામાં આવ્યા હોત તો તેથી પ્રજામાં ભારે સંતોષ ફેલાત, અને જે શાંતિમય સ્થિતિ માટે નામદાર વાઇસરૉયે પોતાના ભાષણમાં ઇચ્છા દર્શાવી છે તે સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવામાં તે મદદગાર થઇ પડત. આ વાત સરકાર નહિં સમજી હોય એમ તો માની શકાયજ નહિં, છતાં મમત કે પછી ગમે તે કારણને લીધે એ હુકમ રદ કરવામાં તેણે એક અયોગ્ય સરત નાખવાનું પસંદ કર્યું અને તેથી એ પગલાંની પ્રજા ઉપર જે અસર થાય તે નષ્ટ કરી નામદાર વાઇસરૉયે પોતાના ભાષણમાં કહ્યું છે કે સર વિલિયમ વિન્સેન્ટના ખુલાસા પછી એ બાબતમાં વધુ બોલવાની જરૂર નથી, પણ સર વિન્સેન્ટના જવાબને પ્રજા સંતોષકારક લેખતી નથી. સર વિન્સેન્ટનો જવાબ નીચે મુજબ હતો "મિસિસ બેસંટ વગેરે ઉપર ડિફેન્સ ઑફ ઇન્ડિયાની કલમો હેઠળ જે બંધનો મૂકાયેલા છે તે દૂર કરવાની મદ્રાસની સરકારને ભલામણ કરવા હિંદી સરકાર તૈયાર છે," પણ તે એ શરતે કે "હિંદી સરકારની ખાત્રી થાય કે તેઓ હવે લડાઇ દરમિયાન રાજકીય ચળવળ ગેરકાયદેસર તથા ઝનુની રીતે ચલાવવાથી દૂર રહે." મિસિસ બેસંટ ઉપર ગેરકાયદેસર રીતે ચળવળ કરવાનો આરોપ પુરવાર થયો નથી, તેમણે તેવી રીતે ચળવળ કરી જ નથી, તેવી ચળવળ તેમને પસંદ પણ નથી તે તો તેમણે સરકારના અન્યાયી હુકમોને પણ તાબે થઇ બતાવી આપ્યું છે, તો પછી તેમની પાસે બીનકાયદેસર રીતે નહિ વર્તવાની ખાત્રી માંગવી એ તો કેવળ તેમનું અપમાન કરવાને માટે જ હોય એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. અને જો કે મિસિસ બેસંટે આ બાબતમાં કેટલેક અંશે નમતું મૂકી, સરકારને સંતોષ આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે, પણ સરકારે તો એ શરત મૂકી પોતાને દુરાગ્રહી જ ઠરાવી છે

આ બાબતમાં અમારી ટીકા કોઇ પણ રીતે વધારે પડતી નથી તે તો આવા જ સંજોગમાં બ્રિટિશ સરકારે આયરલેંડમાં કેવું પગલું લીધું હતું તે પરથી જણાશે. બ્રિટન લડાઇમાં ગુંથાએલું હતું તેનો લાભ લઇ આયરિશ પ્રજાના એક ભાગે સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે બ્રિટિશ સરકાર સામે બળવો ઉઠાવ્યો હતો અને એ બળવો સરકાર લશ્કરની મદદથી દાબી દેવાને શક્તિવાન થઇ એ તો આપણે જાણીએ છીએ. પણ આ બળવો દાબી દીધા પછી પણ હાલના સમયમાં પ્રજાની સહાનુભૂતિ વગર રાજ્ય ચલાવવું અશક્ય જ છે એ વાત સમજી બ્રિટિશ સરકારે આયરિશ પ્રજાને તેમના દેશના રાજ્યતંત્રના સંબંધમાં સંતોષ આપવાને એ દેશના બધા પક્ષોના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ્ બોલાવવાનો ઠરાવ કર્યો અને તે પરિષદનાં કાર્યમાં કોઇ પણ જાતની કડવાશથી ખલલ નહિ પહોંચે તે માટે બળવાખોર કેદીઓને પણ વગર સરતે છોડી મૂકવાનું ઠરાવ્યું. આ બાબત ઉપર કોન્ઝરવેટીવ પક્ષ કે જેમની આયરિશ હોમરૂલ માટેની

વિરૂદ્ધતા જગજાહેર છે, તે પક્ષના વડા મી. બોનર લૉએ પણ પાર્લામેંટમાં ભાષણ કરતાં જે વચનો કહ્યાં હતાં તે આપણે માટે ખાસ જાણવા જેવાં છે. તેમણે કહ્યું હતું કે આ પરિષદથી "સંયુકત રાજ્ય અને સામ્રાજ્ય સાથેના આયરલેંડના સંબંધમાં એક નવો યુગ શરૂ થાય છે, અને એ પરિષદ્ શાંતિ અને સહાનુભૂતિના એવા વાતાવરણમાં મળે કે જેમાં બધા પક્ષો સહેજ પણ કચવાટ વગર જોડાઇ શકે એ અત્યંત ઇચ્છવા જેવું છે. જો આ પરિષદનું કાર્ય શરૂઆતમાંજ કોઇ પણ જાતના કડવાશથી બગડે અને તેથી આપણે આશા રાખીએ છીએ તેવા (બધાને પસંદ પડે એવા) નિર્ણય ઉપર આવવામાં હરકત થાય તો તેથી વધારે દલગીરી ભરેલું બીજું કાંઇ પણ ગણાય નહિ. આ સંજોગોમા નામદાર શહેનશાહની સરકાર એવા ઠરાવ ઉપર આવી છે કે, જે ગંભીર ગેરસમજુતી સંબંધી તેમને પગલાં લેવાનો અધિકાર છે તે ગેરસમજુતીનું મુખ્ય કારણ દૂર કરવાના કરતાં, તે જે વૃત્તિથી આ મહાન પ્રયોગ ઉપાડી લે છે, તે વૃત્તિનો વધારે સારો પૂરાવો આપી શકે નહિ. માટે તેણે નિશ્ચય કર્યો છે કે આયરલંડના બળવાનાં સંબંધમાં હાલ જેઓ કેદમાં છે તેમને સઘળાને વગર સરતે છોડી દેવા"

આનું નામ તે ખરી ઉદારતા, ખરૂં રાજદ્વારી ડહાપણ. આની સરખામણીમાં આપણી સરકારનું પગલું કેવું ગણવું તે તો વાંચકની મુનસફી ઉપર છોડીશું.

આ સિવાય, હિંદી લશ્કરને માટેના પગાર, ખોરાક, ઇસ્પીતાલો, તથા વધતા ઓદ્ધા સબંધના સુધારા, વીરમગામની જગાત કાઢી નાંખવાનો ઠરાવ, તથા રૂની જકાત અને મુદતબંદી મજૂરોની સંસ્થા ફરીથી ઉભી કરવાની નહિં અપાયેલી ખાત્રી માટે તો સંતોષ જ માનવાનો છે. ઇન્ડિયન ડીફેન્સ ફોર્સમાં જોઇએ તેટલા માણસો જોડાયા નથી એ સંબધી નામદાર વૉઇસરોયે જાહેર કરેલી દલગીરીથી પણ આપણે ખોટું લગાડવાનું નથી. એ લશ્કરમાં કેળવાયેલો વર્ગ જોઇએ તેટલી સંખ્યામા જોડાયો નથી તેનું કારણ જો સરકારની રાજનીતી જ છે. અને આજે એ રાજનીતિ બદલાઇ છે તો અમે માનીએ છીએ કે જો સરકાર એ લશ્કર સંબંધી દેશી અમલદારો વગેરે માટેની પ્રજાની માંગણી સ્વીકારી એ લશ્કરમા નવા માણસો લેવાનું જાહેર કરશે તો સરકારને ફરિયાદ કરવાનું કારણ નહિ રહે.

નામદાર વૉઇસરોયે પોતાના ભાષણના અંતમાં શાંત વાતાવરણ માટે ઇચ્છા દર્શાવીછે હિંદી પ્રધાન અહિં આવવાના છે. તેમની સાથે બધાએ મળીને દેશના રાજ્યતંત્ર સંબંધી વિચાર ચલાવવાનો છે, માટે આપણે જૂની ગેરસમજૂતીઓ ભૂલી જવી, બધો અવિશ્વાસ દૂર કરવો એવો એમનો આગ્રહ છે. તેમણે કહ્યું છે કે "આ સવાલોનો વિચાર પરસ્પર વિશ્વાસ અને સહકારના વાતાવરણમા વિવેક વૃત્તિથી થવો જોઇએ માટે આપણે કોઇ પણ જાતનો અવિશ્વાસ ન રાખતા, આપણો જૂનો ઐતિહાસિક સંબંધ ધ્યાનમાં રાખી, મિત્રો તરીકે સાથે બેસી, આ મહાન પ્રશ્નોનો કેવળ ન્યાય, વ્યવહાર અને તે કરતાં પણ વધારે તો નીતિની દૃષ્ટિએ વિચાર ચલાવવો જોઇએ!! હિંદી પ્રજા તો આજે વરસો થયાં ન્યાય અને નીતિને માટે પોકાર કરી રહી છે, અને આજે સરકાર

પણ તેની માંગણીનો ન્યાય અને નીતિસર વિચાર કરવા ઈચ્છે છે તો તે તે કાર્યમા મદદ કરવા ચૂકશે નહિ. પરંતુ પ્રજાની અવિશ્વાસની લાગણી તો ત્યારેજ દૂર થશે કે જ્યારે સરકાર ન્યાય અને નીતિની વાતો કરવાને બદલે તેમને તેના રાજ્યકારભારના પાયા તરીકે સ્થાપશે.

મિસિસ બેસંટનો છુટકારો.

બરાબર ત્રણ મહીનાની હાડમારી ખમ્યા પછી મિસિસ બેસંટ તથા તેના સાથીઓ નજરકેદમાંથી છૂટયા છે તે માટે અમે અમારો હર્ષ પ્રદર્શિત કરીએ છીએ, અને તેમણે દેશની જે જે સેવાઓ બજાવી છે તે માટે દેશ તેમનો સદાને માટે આભારી રહેશે જ એવી ખાત્રી દર્શાવી અમે તેમને દીર્ઘાયુષ ઇચ્છીએ છીએ. તે સાથે આ દેશની આવી આપખુદી સત્તાવાળી સરકાર સામે લડત ચલાવી આટલા ટુક વખતમાં તેમને છોડવવા માટે હિંદી પ્રજા તથા તેના નેતાઓને અભિનંદન પણ ઘટે છે. હિંદી પ્રજાએ આજ સુધી ઘણા દુ:ખો ખમ્યાં છે, તેણે તેના દેશભક્તિથી રસબસ થયેલાં યુવાન અને વૃદ્ધ દેશબાંધવોને, નેતાઓને, કેદમા જતાં, દેશપાર થતા, અને પ્રાણ પણ અર્પતાં જોયેલા છે, અને શરમની સાથે કહેવુ જોઇએ કે તેમને માટે તે કશું પણ કરી શકી નથી છતા આજે એ સંતોષની વાત છે કે હિંદી પ્રજા એટલી તો માનરહિત થઇ નથી કે તેના હિતને માટે લડત ચલાવનાર ૭૨ વરસની પરદેશી બાઇને નજરકેદનાં દુ:ખો સ્હેતી સાખી શકે. આ બાબતમાં હિંદની ફરજ તો ચોખીજ હતી, અને એ ફરજ બજાવવાનો માર્ગ બતાવનાર કર્મવીર ગાંધીજી હતા ચ પારણ્યમાંથી છુટાં થતાં, બાંકીપૂર, અલાહાબાદ અને મુંબઇના નેતાઓને તેમણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દીધું હતું કે મિસિસ બેસંટને તો ગમે તેમ કરીને પણ છોડાવવા જ જોઇએ. સરકારને તે માટે પ્રથમ આગ્રહ કરવો અને જો સરકાર અમુક મુદત પહેલાં ન છોડે તો સત્યાગ્રહી થઇ લડવું જોઈએ ત્યાર પછી દેશમા તે સબધી સર્વત્ર ચળવળ થઇ રહી, અને સત્યાગ્રહ કરવો કે નહિ તે સબંધી કાંઇક ગેરસમજુતી થતા તેમણે જાહેર લખાણ કરી જણાવ્યું હતું "કે વિદુષિ બાઇ મિસિસ બેસંટ અ તેમના સહાયકોને છોડવવામાં સત્યાગ્રહ વાપરવાની આપણી ફરજ છે" કારણ "કે તેઓ નજરકેદના દુઃખો ભોગવે એ તો પ્રજાને માટે અસહ્ય છે. અને અસહ્ય દુઃખોનો ઇલાજ સત્યાગ્રહ જ છે" એમનો એ ઇલાજ ઉપાડી લેતા પહેલા કેટલોક વધુ વખત નિકળી જતે, અને ઉપાડી લેવાનું નક્કિ થયા પછી પણ હિંદી પ્રજા તેનો પ્રયોગ એમની ઇચ્છા મુજબ કરી શકતે કે નહિ તે કહેવુ તો મુશ્કેલ છે, પરંતુ જો હિંદી પ્રજાની લડતથી સરકાર પર કોઇ પણ અસર થઇ હોય તો તેમા આ ઇલાજને અંગે થયેલી ચળવળે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે એમાં શંકા નથી. અને તેથી એ ચળવળના સાચા હિમાયતીઓને વિશેષ ધન્યવાદ ઘટે છે એમ અમારૂં માનવું છે.

સ્વરાજ્યની માંગણી.

કેટલાક અંતીમ વિચાર ધરાવનારા રાજપુરૂષોનો એવો મત છે કે જ્યા સુધી દેશ ઉપર ભારે જૂલમ નહિ થાય, પ્રજા ઉપર અતિશય દુખ નહિં પડે ત્યાં સુધી પ્રજા જાગૃત થવાની નથી. તેનામાં સ્વમાન કે ચારિત્ર આવવાના નથી, અને દેશનો ઉદ્ધાર થવાનો

નથી. આ સંબંધનાં તેઓ વિલાયતના રાજા જોન, પ્હેલા ચાર્લ્સ, તથા બીજા જેમ્સની રાજનીતિના પરિણામને દાખલા તરીકે રજુ કરે છે, અને ખુદ હિંદમાં પણ લૉર્ડ કર્ઝનના કારભારને જ હાલની રાષ્ટ્રીય ચળવળના કારણરૂપ માને છે. એમના આ વિચારોમાં કાંઇક સત્ય તો સમાયેલું છે. આપણે આજે વધારે નહિં તો દશ વરસ થયાં સ્વરાજ્ય માટે માગણી કરીએ છીએ, તે વગર આપણુને ચાલવાનું નથી, એમ જણાવીએ છીએ, અને છતા જ્યારે હાલની લડાઇમાં બ્રિટનને પૂર્ણ વફાદારીથી મદદ કીધા પછી લૉર્ડ હાર્ડિંજ જેવા ભલા અને શાણા વાઇસરોયના અમલ હેઠળ ખાસ ગેરસમજુતી ઉભી કર્યા વગર આપણે આપણા હક્ક માટે ભારે ચળવળ કરી શક્યા હોત, ત્યારે આપણે નિરાંત કરી બેસી રહ્યા; અને પછી હાલના વાઇસરૉય નામદાર લોર્ડ ચેમ્સફર્ડના અમલ હેઠળ મદ્રાસ, પંજાબ અને કલકત્તામાં જાસાની રાજનીતિ શરૂ થઇ કે તરતજ આપણે અણધારી રીતે સરકારની રાજનીતિનો અંત લાવવા, તથા આપણા હક્કો ઉપર પડતી તરાપ અટકાવવા આપણે મરણીયા થઇ નિકળી પડયા. આજે એ લડતને પરિણામે પાછી સરકારને પોતાની રાજનીતિ ફેરવવી પડી છે; તેણે મિસિસ બેસંટ વગેરેને છોડી મૂક્યા છે, તથા હિંદને સ્વરાજ્ય આપવાનો અંતીમ હેતુ સ્વીકાર્યો છે, અને તે માટે સત્વર સંગીન પગલા લેવાનુ વચન પણ આપ્યુ છે આથી પ્રજામાં પાછો સંતોષ ફેલાયો છે અને તે સર્વાંશે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ સંતોષની સાથે બેદરકારી ન આવે તે વિષે કાળજી રાખવાની જરૂર છે સરકારે હિંદને સ્વરાજ્ય આપવાને માટે સંગીન પગલા લેવાનુ વચન આપ્યું છે, પણ તે સદ્ભાવે પળાશે જ એમ માની ટેવુ એ ભૂલભરેલુ છે. કારણ કે અત્યાર આગમજ આપણુને મહારાણી તથા શહેનશાહ અને સરકાર તરફથી આપણુને ઘણી કબુલાતો મળેલી છે, અને તેનો અમલ કેવી રીતે થયો છે તે આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. હવે અનુભવથી આપણામા જે કાંઇ પણ ડહાપણ આવ્યુ હોય તો આપણે આપણી હાલની માગણીઓને માટે સરકારના વચન ઉપર કે નેતાઓના વર્ગ તથા સરકાર સાથેની તેમની મસલત ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવું જોઇએ નહિ આપણે તો તે માગણીઓ મુદ્દાસર સમજી લઇ તેને ચીવટાઇથી વળગી રહી તે મેળવવાને માટે ભારે ચળવળ કરવી જોઇએ આપણે માગીએ છીએ તે સુધારાઓ આપણી યોગ્યતા કે જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં વધારે પડતા નથી એટલું જ નહિં પરંતુ તે ખાસ અધિકારી વર્ગ તથા એંગ્લો ઇન્ડિયનોની આપણા તરફની વિરૂદ્ધતાથી સરકારને માટે ઉભી થતી મુશ્કેલીઓનો બહુ બારીકીથી વિચાર ઘડી કાઢવામા આવ્યા છે અને હાલના સંજોગોમા તે ન મળે તો આપણી પ્રગતિનો માર્ગ બંધ જ રહે એવા છે, એટલે કે તે વગર આપણુને ચાલે એમ જ નથી, અને તેથી તે મેળવવા માટે લો. મા. તિલક કહે છે તે પ્રમાણે આપણે આપણાં તન, મન, અને ધન ખર્ચી નાખવા જોઇએ.

આ સુધારાના સંબંધમા એક પાસથી હિંદી પ્રજાને આવી અસાધારણ ચળવળને માટે તૈયાર કરવાને તથા બીજી પાસથી સરકારને તે વાતથી વાકેફ રાખવાને ગાંધીશ્રીએ હિંદી પ્રધાન અહિં આવે ત્યારે તેમને લાખો સહીઓ સાથની એક અરજી આપવાની યોજના ઘડી કાઢી છે, અને તે અરજીનો ખરડો નીચે મુજબ છે.—

"નેક નામદાર મહેરબાન

ઇ. એસ. મૉન્ટેગ્યુ સાહેબ બહાદુર,

ધી સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયા

મુંબાઇ ઇલાકાની બ્રિટિશ પ્રજાની નમ્રતાપૂર્વક અરજ

એ છે કે:—

(૧) ઑલ ઇન્ડિયા મૉસ્લેમ લીગની કાઉન્સિલે તથા ઑલ ઇન્ડિયા કૉંગ્રેસ કમિટીએ હિન્દ-સ્વરાજ્યને લગતી જે યોજના ઘડી છે અને જે યોજના ઇન્ડિયન નેશનલ કૉંગ્રેસે અને ઑલ ઇન્ડિયા મૉસ્લેમ લીગે ગયે વર્ષે સર્વાનુમતે કબુલ રાખી છે તે વિષે અમ્હે વિચાર કર્યો છે અને તે અમ્હે સમજ્યા છીએ

(૨) એ યોજનાને અમ્હારી સંમતિ છે

(૩) અમ્હારી નમ્ર માન્યતા પ્રમાણે હિન્દના તેમજ સામ્રાજ્યના ભલાને માટે ઉપરની યોજનામાં સૂચવેલા સુધારા સર્વથા જરૂરના છે.

(૪) અમ્હે અરજદારો એમ પણ માનીએ છીએ કે એ સુધારા થયા વિના હિન્દમાં ખરી શાન્તિનો યુગ આવવાનો નથી

આ કારણોથી અમ્હારી આપ નામદાર પ્રતિ અરજ છે કે આપ મજકુર યોજના ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપી, તેહેમા સૂચવેલા સુધારા મંજુર કરી, આપે અહિંયાં આવવામાં ઉઠાવેલો શ્રમ સફલ કરશો અને હિન્દની પ્રજાની આશા પરિપૂર્ણ કરશો

આપના એ દયાળુ કાર્યને માટે અમ્હે આપના અરજદાર હમેશના આભારી રહીશું"

આ અરજી અત્યંત સાદી અને સરલ છે, જેને કોઇ સમજી શકે એમ છે, અને દેશ સ્વરાજ્ય ભોગવતો થાય એવી ઇચ્છાવાળા સર્વ દેશબંધુઓ અને બ્હેનો તેના ઉપર સહી આપશે. એમાં શંકા નથી. પરંતુ આપણી ફરજ એ અરજી ઉપર સહી કરવાથી પૂરી થતી નથી. તે ઉપર સહી કરવાથી તો આપણે માથે સીધી રીતે એક નવી જવાબદારી ઉત્પન્ન થાય છે. એ અરજી મારફતે આપણે જણાવીએ છીએ કે કોંગ્રેસ તથા લીગે મંજૂર કરેલા સુધારાઓ દેશના હિતને માટે જરૂરના છે, અને તે દેશને મળવા જ જોઇએ પરંતુ તે સાથે આપણે એમ પણ કહીએ છીએ કે એ સુધારાઓ થયા વિના દેશમાં શાન્તિનો યુગ આવવાનો નથી આનો ખરી રીતે તો એક જ અર્થ થઇ શકે અને તે એજ કે સુધારા થયા વિના આપણને પ્રજાને શાંતિ મળવાની નથી, તે મેળવ્યા વગર આપણે જંપવાના નથી. થોડાક વખત ઉપર મિસિસ બેસંટ નજરકેદ હતા ત્યારે દેશમાં સર્વત્ર તેમને છોડવવા માટે સત્યાગ્રહ કરવાની વાત થઇ રહી હતી, અને તે સર્વાંશે યોગ્ય જ હતુ. પરંતુ આ સુધારાઓમાં તો એકનુ નહિ પણ લાખોનું હિત સમાયેલું છે. પૂજ્ય ગાંધીજીએ એ અરજીને માટે લખેલા સૂચનાપત્રમાં જણાવ્યું છે તેમ

આ સુધારા મંજૂર થાય તો "તેનું પરિણામ એ આવે કે રાજ્યકારભારની લગામ કેટલેક અંશે આપણે જ પસંદ કરેલા આપણા ભાઈઓના હાથમાં આવે અને આપણે ખમવાં પડતાં દુઃખો દૂર કરાવવાને તેઓની મદદ વડે આપણને સહેલું પડે. આ સ્વરાજ્ય નથી પણ એમાં સ્વરાજ્યનું બીજ રહ્યું છે. છેવટનો મુદ્દો એવો છે કે ઇંગ્રેજી રાજ્ય નીચે સ્વતંત્ર સત્તા આપણે હિંદુસ્તાનમાં ભોગવવાની છે, એટલે કે આપણા નાણાંનો વહીવટ, આપણી કેળવણીની રચના, અને તેનો કારભાર, આપણી ખેતીનો વહીવટ, આપણા હુન્નરોની વ્યવસ્થા અને આપણી એક બીજાને લગતી હીલચાલની દોરી આપણા હાથમાં રહેશે" આવા સુધારા મેળવવાને આપણે અસાધારણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, મોટા ભોગો આપવા જોઈએ, અને જરૂર પડે તો તે માટે સત્યાગ્રહ કરવાને પણ તૈયાર થઈ રહેવું જોઈએ. આ લડાઈને અંગે મોટા ફેરફારો થયા છે—થવાના છે. રશિયાને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય મળ્યું છે. ફીન્લંડને સ્વતંત્રતા મળી છે પોલેંડને સ્વતંત્રતા મળવાની છે. આયરલેંડને હોમરૂલ આપવાનો નિશ્ચય થયો છે. બ્રિટીશ સંસ્થાનોને સામ્રાજ્યની પરદેશ સંબંધી રાજનીતિમાં ભાગ લેવાનો હક આપવાની વાતો થાય છે, અને ખુદ ઇંગ્લાંડમા સ્ત્રીઓને પણ આજે મત આપવાનો હક મળી ચુક્યો છે. તો શું હિંદ, પોતાના શ્રેયને માટે અત્યંત જરૂરના એવા આ સુધારા મેળવવા માટેની લડત ચલાવવામા પાછી પાની કરશે?

S. B

× × ×

મી મહમદ અલી અને મી. શૌકત અલી હજી નજરકેદ.

ગયા જુલાઈ માસની આખરે મળેલી ઑલ ઇન્ડિયા કૉંગ્રેસ કમિટી અને ઑલ ઇન્ડિયા મોસ્લેમ લીગની કાઉન્સિલની એકત્ર સભાએ મિસિસ એની બેસન્ટ મી. એરૂંડેલ અને વાડીઆને તેમજ બે વર્ષથી નજરકેદ થએલા મુસલમાન આગેવાનો મી. મહમદ અલી અને મી. શૌકત અલીને મુક્ત કરવા સરકારને વિનંતિ કરી હતી તે પછી જ્યારે જ્યારે દેશના જુદા જુદા ભાગમાથી મિસિસ બેસન્ટને છોડવાને ઠરાવો પસાર કરવામા આવ્યા હતા ત્યારે સામાન્ય રીતે આ બે મુસલમાન ભાઇઓને છોડવાને પોકાર કરવામાં આવ્યા હતા. મીસીસ બેસન્ટના છુટકારા પહેલાં થોડા દિવસ ઉપર જ્યારે આ ભાઈઓની વૃદ્ધ છતા બહાદુર માતાની અને આપણા વીર વૃદ્ધ આગેવાન સર સુબ્રહ્મણ્ય આયરની વચ્ચેનો લાગણીભર્યો પત્રવ્યવહાર પ્રકટ થયો હતો ત્યારે તે ભાઈઓ ઉપર થયેલા જુલમથી આપણું અન્તઃકરણ દાઝયું હતું. વડી ધારાસભામાં જ્યારે એમ જણાવવામા આવ્યું હતું કે ભવિષ્યમાં માત્ર કાયદેસર ચળવળ કરવાનું બિનજરૂરી વચન લઈને મિસિસ બેસન્ટ અને તેમના મદદગારોની સાથે મી. મહમદ અલી અને મી. શૌકત અલીને છોડી મૂકવામાં આવશે ત્યારે આપણા અન્તઃકરણમાં આશાનું કિરણ ઉગ્યું હતું કારણ કે આપણને એમ લાગ્યુ કે સ્વરાજ્ય વિષે જાહેરાત બહાર પાડીને સુધારા વિશે

મસલત કરવાને જ્યારે મી. મૉન્ટેગ્યુ હિન્દુસ્થાન આવનાર છે તો તેમની મુલાકાત માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાને અને તેથી હિન્દના ઉકળેલા હૃદયને શાન્ત કરવાને તેમની તરફથી તેમજ હિન્દી સરકાર તરફથી યોગ્ય ઉપાયો લેવામા આવશે. મિસિસ બેસન્ટે કંઇક કબૂલાત આપી છે એમ સરકારે જણાવ્યું છે અને તેથી તેમને નજરકેદમાંથી મુકત કરવામાં આવ્યાં છે એટલુ જ નહિ પણ મુંબાઇ અને મધ્યપ્રાંતની સરકારે તેમની ઉપર પસાર કરેલા બહિષ્કારના હુકમો પણ રદ કર્યા છે. પરંતુ આ બનાવથી જે હર્ષ આપણને થયો તેમાં હજુ સુધી મી. મહમદ અલી અને તેમના ભાઈ ન છૂટતાં ભંગ થયો છે અને જ્યારે સર વીલીઅમ વિન્સેન્ટે વડી ધારાસભામાં જણાવ્યું કે તપાસ કરતાં તેમના પહેલાંના વિચારોમાં કંઇ ફેર ન જણાતાં તેમને છોડવામાં આવનાર નથી ત્યારે આપણને શોક અને આશ્ચર્યની લાગણીઓ હતી પણ પછીથી સરકારી તપાસનો આખો ઇતિહાસ અને બીજા પત્રો તે ભાઇઓની બહાદુર માતાએ બહાર પાડયા તેથી તો બે ઉમદા અને દેશભક્ત આગેવાનોને થતા અન્યાય અને જુલમની સામે આપણુ અન્તઃકરણ પૂર જોસથી ઉછળીને પોકાર કરે છે.

સરકારી કૃત્યોની ટીકા કરતાં અમર્યાદિત ભાષા વાપરવાને માટે નહિ પણ તુર્કી સામે વિગ્રહ સંબંધમા તેમના લખાણુને લીધે મી૦ મહમદ અલી અને મી૦ શૌકત અલીને નજર કેદ કરવામા આવ્યા છે એ કાંઇ છાની વાત નથી. પણ તેમને છોડવાનો ઠરાવ કરવાને આ માસની ત્રીજી તારીખે ભરાએલી સભામાં તેનાં પ્રમુખસ્થાનેથી મી૦ ભૂલાભાઈ દેશાઇએ જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે તુર્કસ્તાને જર્મનીની બાજુએ ઝંપલાવ્યું તે પછી એક લેખમા મી૦ મહમદ અલીએ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે "ગ્રેટ બ્રિટન અને તુર્કી વચ્ચે લડાઇ જાગતા, હિન્દુસ્થાનના મુસલમાનોએ શહેનશાહ તરફ અડગ રીતે વફાદાર રહેવુ જોઇએ અને હિન્દુસ્થાનના અને તુર્કસ્તાનના મુસલમાનોના માર્ગ હવે જુદા પડયા છે." જો આવા ભાવનું વાકય મી. મહમદ અલીએ એક વખતે લખ્યું હોય તો પછી પહેલાના વિચારોમા કેવો ફેરફાર સરકાર તેમની પાસે માગે છે? આ સબંધમાં જે કંઇ શંકાઓ અને ભ્રમ આપણા મનમાં સરકારી સભાસદના કથનથી ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હતો તે મી મહમદ અલીની માતાએ પ્રકટ કરેલી હકીકતથી નષ્ટ થયા છે, અને તેથી જો એક પાસ આ બે ભાઇઓ અને તેમની માતાની પ્રમાણિકતા અને વીરતા વિષે ઘણું જ વધારે માન ઉત્પન્ન થયુ છે તો બીજી પાસ સરકારની સંકુચિત અને આપખુદી રાજનીતિ ઘણા જ વધારે પ્રકાશમાં આવી છે

આ બે ભાઈઓનો ખુલાસો લેવાનું કામ સરકાર અને પ્રજાના માનીતા હિન્દી આગેવાન રાજા સાહેબ ઑફ મહમુદાબાદે પોતાને માથે લીધુ હતું અને તે અનુસાર તેઓ તેમને મળ્યા અને પછી તેમણે મી. ઝીણાને એવી મતલબનો તાર કર્યો કે તેમની અડગ વફાદારી વિષે તેમને કઇ જ શંકા રહેતી નથી દરમ્યાન સી આઇ. ડી. ના—છુપી પોલીસના—એક અમલદારને આ અતિશય નાજુક કામ દુર્ભાગ્યે સોંપવામાં આવ્યું અને સર ચાર્લસ ક્લીવલેન્ડે ઘડેલી કબૂલાત ઉપર તેણે તે ભાઇઓની સહીઓ માગી. આના ઉપર સહી ન કરતા તેમણે પોતે એક કબૂલાત ઘડીને તે ઉપર સહી કરવાની

પોતાની મરજી દેખાડી—જે કબૂલ ન કરવાનું ફરમાન મળતાં પોલીસનો અમલદાર પાછો ગયો. હવે સરકારે અને મી. મહમદ અલીએ ઘડેલી કબૂલાતોમાં એકજ ફરક સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે ઇસ્લામી ધર્મની માન્યતાને અડચણ ન થાય એવી રીતે સરકારને વફાદાર રહેવાનું વચન આપવા આ ભાઇઓ ખુશી હતા જ્યારે સરકારને આ કલમ ઘણીજ વાંધાભરેલી લાગી. પોતાના અન્તઃકરણમાં ધર્મની આ શરત છૂપાવીને મી. મહમદ અલી અને મી. શૌકત અલી સરકારની કબૂલાત ઉપર સહી કરી શક્યા હોત અને તે પછી પોતાની શરત પ્રકટ કરી શક્યા હોત. પણ સામાન્ય રાજદ્વારી માણસો આવે પ્રસંગે જે રસ્તો લે તે એક સત્યનિષ્ઠ અને પ્રમાણિક ઇસ્લામી અને હિંદીવાન તરીકે તેમણે લીધો નથી, પણ આવું માનભર્યું પગલું ભરવાથી કદાચ વર્ષો સુધી નજરકેદ ભોગવવી પડે તો તે ભોગવવાનો તેમણે અડગ નિશ્ચય કર્યો છે અને તેમને આમ કરવાને તેમનાં માતુશ્રીએ પણ હુકમ આપ્યો છે એ જોઇને સર્વે સાચા હિન્દીઓને તેમને માટે જ નહિ આખા ભારતવર્ષના પુરૂષત્વ અને ઓજસ માટે ઘણું માન અને શ્રદ્ધા ઉપજ્યા વિના રહેશે નહિ

ધર્મ વિષે જે કલમ મી. મહમદ અલી ઉમેરવા માંગતા હતા તે સરકાર કબૂલ ન કરે એ જોઇને આપણો જીવ ઉકળી ઉઠે છે. શું મહારાણી વિક્ટોરીઆના ઢંઢેરામાં અને તે પછીનાં શહેનશાહ એડવર્ડ અને શહેનશાહ જ્યોર્જના જાહેરનામામા એવું વચન નથી આપવામાં આવ્યું કે હિન્દી પ્રજાની વિવિધ ધાર્મિક માન્યતાઓમાં સરકાર કંઇ પણ અન્તરાય નાંખશે નહિ? આવું વચન સામાન્ય સંયોગોમા પાળવું એ તો રમત છે. સરકારના અન્તઃકરણમાં એ વચન ઉંડું વસે છે કે નહિ—તેને મન તે પવિત્ર છે કે નહિ તેની ખરી કસોટી તો હાલના જેવા અસાધારણ પ્રસંગે જ થાય. સર્વે કબૂલ કરશે કે તુર્કસ્તાને ઇંગ્લંડની સામે લડાઇમાં ઝંપલાવ્યું તેથી હિન્દ સુદ્ધાંત અનેક દેશોમાં પ્રસરેલી આખી મુસલમાન કોમ જે તુર્કસ્તાનના રાજાને પોતાનો ખલીફ-ધર્મગુરૂ માને છે તે ઘણીજ કઠણ સ્થિતિમાં મૂકાઇ છે, અને તે વખતે પહેલાંનાં ઢંઢેરામા આપેલા વચનને અનુસરીને મુસલમાન કોમનુ ધાર્મિક ગૌરવ સચવાય અને તેની સાથે સરકારને તેઓ પૂરેપૂરા વફાદાર રહી શકે અને લડાઇ ચલાવવામાં મદદ કરી શકે એવો વચલો રસ્તો કાઢવાનો સરકારનો ધર્મ છે. આખા હિન્દુસ્તાનના મુસલમાનોએ તુર્કસ્તાન સામે લડાઇ શરૂ થઇ અને મેસોપોટેમિયામાં આપણા લશ્કરે પ્રવેશ કર્યો ત્યાર પછી પણ પહેલાંની માફક સરકાર તરફ પૂરેપૂરી વફાદારી બતાવી છે અને ખુદ મેસોપોટેમિયામાં હજારો મુસલમાનો લશ્કરી સીપાઇ, સરદારો અને દીવાની અમલદારો તરીકે સરકારની નોકરી કરે છે. પરંતુ એક લોહી અને એક ધર્મની પ્રજાઓ વચ્ચે આમ યુદ્ધનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમના બન્નેના અન્તઃકરણમાં કંઇક ક્લેશ થાય અને કેવળ ધર્મના વિષયોના નિરાકરણમાં લડાઇની શત્રુવટને આડે ન આવવા દે એ સ્વાભાવિક છે. તુર્કોનો વધારે ને વધારે પ્રદેશ જીતાતો જાય છે, તેમ ધર્મના કોઇ સવાલો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે અને આખી મુસલમાન કોમના ખલીફનો પ્રશ્ન તો ખડો જ છે. આ બાબતોમાં કેવળ

રાજકીય નહિ પણ ઇસ્લામની શુદ્ધ ધાર્મિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની અને લખવાની છૂટ મી૦ મહમદ અલી અને મી૦ શૌકત અલી માગે છે પરંતુ આથી અમારા મત પ્રમાણે તેમની 'વફાદારીમા ક્ષતિ થતી નથી, પણ ઉલટી તે' દીપી નીકળે છે. અને છતાં આવી વફાદારીથી સંતોષ ન પામતા સરકારે તો તેમની ધાર્મિક દૃષ્ટિ છીનવી લેવાનો અધર્મ્ય હેતુ સેવ્યો છે તે તેની, અત્યાર સુધીની નિષ્કલંક ધાર્મિક રાજનીતિ ઉપર એક દૂષણરૂપ છે. હવે દરેક ઇસ્લામી વિચાર કરશે કે જો તે ખરેખરો ઇસ્લામી હશે તો તે સરકારના મત પ્રમાણે પુરો વફાદાર ગણાશે નહિ અને જો સરકારની ગણત્રી પ્રમાણે વફાદાર રહેવું હશે તો તેને ઇસ્લામ તરફની દૃઢ ભક્તિ ઉપર રાજકીય ઢોળ ચઢાવવો પડશે આવા સંશયમા આખી મુસલમાન કોમ પડશે તો તે કોમના અનુયાયીઓનો અને સર્વે હિન્દીઓની સરકારમાં શ્રદ્ધા ડગવાનો અને તેથી સરકારને અને પ્રજાને ઘણું નુકસાન થવાનો સંભવ રહે છે.

મી મહમદ અલી અને મી શૌકત અલીની નજરકેદ વિષે અમારો આવો મત હોવાથી અમે સર્વે સાચા હિન્દીવાનોને અને સર્વે રાજકીય મંડલોને તેમની મુક્તિ માટે પોકાર કરવાની આગ્રહપૂર્વક વિનતિ કરીએ છીએ. પોતાના મુસલમાન ભાઇઓ સામે તેમના દર્દની આ ક્ષણમાં દીલસોજી બતાવવાની અને માત્ર હિન્દુ નહિ, પણ સાચા હિન્દીરાન બનવાની ખરી તક હિન્દુ ભાઇઓને પ્રાપ્ત થઇ છે. મિસિસ બેસન્ટને છોડવવાને જેવી ચળવળ કરવામાં આવી હતી તેવી-બલ્કે તેથી પણ જાસ્તી ચળવળ મુસલમાન ભાઇઓ સાથે હાથમાં હાથ મીલાવીને હિન્દુઓએ કરવી જોઇયે જેથી હિન્દુ મુસલમાનની એકેતા કેવળ સ્વાર્થના ક્ષુદ્ર સાંધણથી નહિ પણ ધર્મના અચળ ભાનથી ચિરકાળ માટે સધાશે

☞ સ્વરાજ ☜

હિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરોજીનો સંદેશો.

"મારા દેશ અને દેશબંધુઓ માટે સ્નેહ અને શ્રદ્ધાનો એક શબ્દ જો હું મૂકતો જાઉં તો કહું છું કેઃ એક થાઓ, મંડયા રહો અને સ્વરાજ (સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ) મેળવો, કે જેથી ગરીબી, દુકાળ અને મરકીના ભોગ થતા લાખો લોકો, અને માત્ર અલ્પ અન્નને લીધે ભૂખે ટળવળતા કરોડો જીવોને બચાવી શકાય, અને જગતની મોટામા મોટી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં પોતાનું અસલનું ગૌરવ એકવાર ફરીથી હિન્દુસ્તાન પ્રાપ્ત કરે"

(કલકત્તાની કૉંગ્રેસ–૧૯૦૬)

દેશની સેવાને માટે, અને તમારા ગૌરવને ખાતર, તમારૂ સ્વમાન સાચવવા અને ઈશ્વરદત્ત આપણા સર્વ હક્કો મેળવવા માટે હોમરૂલ લીગ એટલે આપણા દેશને માટે 'સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને સતત પ્રયાસ કરનારી સંસ્થામાં જોડાઈ તમારી ફરજ બજાવો. અંતરમાં આવેલી શુભેચ્છા પાછી ન ઠેલતાં આ ઘડીએ નીચેને શરનામે લીગના સભાસદ થવાને લખો

☞ હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો

- કાયદેસર હીલચાલથી હિન્દ માટે હોમરૂલ એટલે સ્વરાજ્ય મેળવવું.
- શાહેનશાહ પંચમ જ્યૉર્જ અને તેના વારસોના તખ્ત હેઠળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય માંજ સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેના હક મેળવી ગ્રેટબ્રિટન સાથેનો સંબંધ જાળવવો.
- હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે ૩૦ વરસથી પ્રયાસ કરતી નૅશનલ કૉંગ્રેસના કાર્યને ટેકો આપી, એ સંસ્થાને મજબૂત કરવી.
- હિન્દ માટે હોમરૂલની જરૂરિયાત સંબંધી પ્રજામત કેળવવા સતત ચળવળ કરવી

આ ઉદ્દેશો જેમને સંમત હોય તેવા ૧૮ વરસની ઉપરના સ્રીપુરૂષો આ સંસ્થાના સભાસદ થઇ શકશે અંડર ગ્રેજ્યુએટ વિદ્યાર્થી કેવળ અભ્યાસને માટે જ આ સંસ્થામા એસોસીએટ તરિકે દાખલ થઇ શકશે

સભાસદો તથા એસોસીએટો માટે લીગમા દાખલ થવાની ફ્રી રૂા. ૧) છે

લીગમા દાખલ થવાની ફી રૂા ૧) છે અને તે આપતા લીગનો કાર્ડ, રૂપાનો ચાંદ અને સ્વરાજ્ય વિષે સાહિત્ય મળશે. તેની વાર્ષિક ફી તરિકે અ, બ, ક અને ડ વર્ગના સભાસદો માટે અનુક્રમે રૂા ૨૫, ૧૨, ૬ અને ૧ આપી શકાશે, પણ તેમના હક્ક સરખા ગણાશે.

તમારા ગામમા લીગની શાખા ન હોય તો ત્યા ત્રણ માણસો સભાસદ થવાને તૈયાર થતા તેની શાખા સ્થાપવા માટે લખો —

૨૫૧, હૉર્નબી રોડ,	મંત્રીઓ
બેથો કુંપની ઉપર	હૉમરૂલ ફૉર ઇન્ડિયા લીગ,
ફૉર્ટ—મુંબાઇ.	મુંબાઇ શાખા.

આ સંસ્થામાં જોડાવા ઇચ્છતા સર્વેએ સેક્રેટરીઓને નીચલે શરનામે લખવું.

☞ સ્વરાજ ☜

હિંદના દાદા દાદાભાઇ નવરોજીનો સંદેશો.

"મારા દેશ અને દેશબંધુઓ માટે સ્નેહ અને શ્રદ્ધાનો એક શબ્દ જ હું મૂકતા જાઉં તો કહું છું કે: એક થાઓ, મંડયા રહો અને સ્વરાજ (સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ) મેળવો, કે જેથી ગરીબી, દુકાળ અને મરકીના ભોગ થતા લાખો લોકો, અને માત્ર અલ્પ અન્નને લીધે ભૂખે-ટળવળતા કરોડો જીવોને બચાવી શકાય, અને જગતની મોટામાં મોટી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં પોતાનું અસલનું ગૌરવ એકવાર ફરીથી હિન્દુસ્તાન પ્રાપ્ત કરે."

(કલકત્તાની કૉંગ્રેસ—૧૯૦૬.)

દેશની સેવાને માટે, અને તમારા ગૌરવને ખાતર, તમારૂં સ્વમાન સાચવવા અને ઈશ્વરદત્ત આપણા સર્વ હક્કો મેળવવા માટે હોમરૂલ લીગ એટલે આપણા દેશને માટે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને સતત પ્રયાસ કરનારી સંસ્થામાં જોડાઈ તમારી ફરજ બજાવો. અંતરમાં આવેલી શુભેચ્છા પાછી ન ઠેલતાં આ ઘડીએ નીચેને શીરનામે લીગના સભાસદ થવાને લખો.

☞ હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો

કાયદેસર હીલચાલથી હિન્દ માટે હોમરૂલ એટલે સ્વરાજ્ય મેળવવું.

શહેનશાહ પંચમ જ્યૉર્જ અને તેના વારસોના તખ્ત હેઠળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંજ સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેના હક મેળવી ગ્રેટબ્રિટન સાથેનો સંબંધ જાળવવો.

હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે ૩૦ વરસથી પ્રયાસ કરતી નૅશનલ કૉંગ્રેસના કાર્યને ટેકો આપી, એ સંસ્થાને મજબૂત કરવી.

હિન્દ માટે હોમરૂલની જરૂરિયાત સંબંધી પ્રજામત કેળવવા સતત ચળવળ કરવી.

આ ઉદ્દેશો જેમને સંમત હોય તેવા ૧૮ વરસની ઉપરના સ્ત્રીપુરૂષો આ સંસ્થાના સભાસદ થઇ શકશે. અંડર ગ્રેજ્યુએટ વિદ્યાર્થી કેવળ અભ્યાસને માટે જ આ સંસ્થામાં એસોસીએટ તરિકે દાખલ થઇ શકશે.

સભાસદો તથા એસોસીએટો માટે લીગમાં દાખલ થવાની ફી રૂ. ૧) છે.

લીગમાં દાખલ થવાની ફી રૂ. ૧) છે અને તે આપતા લીગનો કાર્ડ, રૂપાનો ચાંદ ને સ્વરાજ્ય વિષે સાહિત્ય મળશે. તેની વાર્ષિક ફી તરિકે અ, બ, ક અને ડ વર્ગના સભાસદો માટે અનુક્રમે રૂ. ૨૫, ૧૨, ૬ અને ૧ આપી શકાશે, પણ તેમના હક્ક સરખા ગણાશે.

તમારા ગામમાં લીગની શાખા ન હોય તો ત્યાં ત્રણ માણસો સભાસદ થવાને તૈયાર હો તો તેની શાખા સ્થાપવા માટે લખો:—

૨૫૧, હૉર્નબી રોડ,	મંત્રીઓ
એશો કુંપની ઉપર	હોમરૂલ ફૉર ઇન્ડિયા લીગ,
ફૉર્ટ—મુંબાઈ.	મુંબાઇ શાખા.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૩.   નવેમ્બર ૧૯૧૭   અંક ૫.

બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્‌ના પ્રમુખ મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીનું ભાષણ.

વ્હાલા ભાઇઓ અને બ્હેનો,

આ પરિષદનું પ્રમુખપદ આપી મને આપ સહુએ આભારી કર્યો છે. એ પદ શોભાવવા સારૂ જોઇતી વિદ્વતા મારામા નથી એ હુ જાણું છું. દેશસેવાનાં બીજા ક્ષેત્રોમા હું જે કંઇ ભાગ લઉં છું તેથી મને આ પદની લાયકાત નથી મળી શકતી એનું પણ મને ભાન છે. મારી લાયકાત એક જ હોઇ શકે; ગુજરાતી ભાષાના પ્રેમની હરિફાઇમાં પહેલા દરજ્જા વિના સંતોષ નજ પામું એમ મારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે ને એ માન્યતાને લીધે જ મે આ જવાબદારીભર્યું પદ સ્વીકાર્યું છે. જે ઉદાર વૃત્તિથી આપે મને આ પદ આપ્યું છે તેજ વૃત્તિથી આપ મારી ખામીઓ દરગુજર કરશો. ને આપના અને મારા આ કાર્યમાં પૂરી મદદ કરશો એવી આંશા રાખુ છું

ગુજરાત કેળવણી મંડળને ધન્યવાદ.

આ પરિષદ્ એક વર્ષનું બાળક છે પુત્રના પગ પારણામા વરતાય છે તેમ આ બાળકનું જોવામાં આવે છે. ગયા વર્ષના કાર્યનો અહેવાલ હું વાંચી ગયો છુ, એ ગમે તે સંસ્થાને શોભાવે એવો છે મંત્રીઓ વેળાસર પરિષદ્‌નો કિંમતી અહેવાલ બહાર પાડી શકયા છે તેથી તેઓને ધન્યવાદ ઘટે છે. એવા મંત્રીઓ આપણને મળ્યા છે એ આપણો ભાગ્યોદય સૂચવે છે એ અહેવાલ જેઓએ ન વાંચ્યો હોય તેઓને મેળવી વાંચવા તથા મનન કરવાની હું ભલામણ કરૂ છુ.

રા. રા. રણજીતભાઈ વાવાભાઈ.

રા રા રણજીતરામ વાવાભાઇનું યમરાજાએ ગત વર્ષમાં બળિદાન લીધું છે તેથી આપણને મોટી ખોટ આવી છે. તેમના જેવા સાક્ષર તરૂણ વયમાં ચાલી નીકળ્યા એ શોચનીય તેમ જ વિચારણીય છે. તેમના આત્માને ઇશ્વર શાંતિ આપો અને તેમના કુટુંબને, તેમના દુ ખમાં આપણે ભાગીદાર છીએ એ જ્ઞાનથી, આશ્વાસન મળો એમ ઇચ્છું છું.

ગુજરાત કેળવણી મંડળના ઉદ્દેશ.

જે મંડળે આ પરિષદ્ બોલાવી છે તેણે ત્રણ ઉદ્દેશ રાખ્યા છેઃ—

(૧) કેળવણીના પ્રશ્નો વિષે પ્રજામત કેળવવો ને દર્શાવવો.

(૨) ગુજરાતમાં કેળવણીના પ્રશ્નોની સતત ચળવળ કરવી.

(૩) ગુજરાતમાં કેળવણીના વ્યવહારિક કાર્યો કરવાં.

ત્રણે ઉદ્દેશો વિષે મેં યથામતિ જે વિચારો કર્યા છે ને મત બાંધ્યા છે તે અહીં રજુ કરવા પ્રયત્ન કરીશ.

કેળવણીનું વાહન.

કેળવણીના વાહનનો વિચાર કરી નિશ્ચય કરવો એ આપણું આ દશામા પહેલું કાર્ય છે એ તો સહુને સ્પષ્ટ લાગવું જોઇએ. તે વિના બીજા બધા પ્રયાસો લગભગ નકામા જેવા થઇ જવાનો સંભવ છે. કેળવણીના વાહનનો નિશ્ચય કર્યા વિના કેળવણી અપાયે જાય તે વગર પાયે ચણતર કરવાના પ્રયત્ન જેવો પરિણામે થાય.

આમાં બે મત જોવામાં આવે છે એક પક્ષ કહે છે કે કેળવણી માતૃભાષા (ગુજરાતી) દ્વારા અપાવી જોઇએ. બીજો પક્ષ કહે છે કે અંગ્રેજીદ્વારા અપાવી જોઇએ. ઉભય પક્ષના હેતુ પવિત્ર છે. બન્ને દેશના હિતચિંતક છે પણ પવિત્ર હેતુ કાર્યસિદ્ધિને સારૂ બસ નથી. પવિત્ર હેતુ અપવિત્ર જગ્યાએ ઘણી વેળા લઇ જાય છે, એવો દુનિયાનો અનુભવ છે તેથી આપણે તો બન્ને મતના ગુણદોષ તપાસી, બની શકે તો એકમત ઉપર આવી, આ મહાન પ્રશ્નનો નિશ્ચય કરવો ઘટે છે. પ્રશ્ન મહાન્ છે એ નિ:શક છે. એટલે તેને સારૂ જેટલો વિચાર કરાય તેટલો ઓછો છે.

આ પ્રશ્ન આખા ભારતવર્ષનો છે, પણ દરેક ઇલાકો કે પ્રાંત પોતાને સારૂ નિશ્ચય કરી શકે છે. હિંદુસ્તાનના બધા ભાગ એકમતના થાય ત્યા સુધી એકલી ગુજરાત આગળ પગલુ ન ભરી શકે એવી કંઇ સ્થિતિ નથી

છતા બીજા પ્રાંતોમા શી ચળવળ થઇ છે એ તપાસવાથી આપણે કંઇક ગુંચવણો ઉકેલી શકીએ છીએ બંગાળમાં ભાગલાને સમયે જ્યારે સ્વદેશી જુસ્સો ઉછળી રહ્યો હતો ત્યારે બંગાળી મારફત શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન થયો. રાષ્ટ્રીય શાળા પણ સ્થપાઇ રૂપીયાનો વરસાદ વર્ષ્યો. પણ એ અખતરો નિષ્ફળ ગયો છે. મારી નમ્ર માન્યતા છે કે વ્યવસ્થાપકોને પોતાના અખતરા વિષે શ્રદ્ધા ન હતી. તેવી જ દયામણી દશા શિક્ષકોની હતી. બંગાળમાં શિક્ષિત વર્ગને અંગ્રેજી ઉપર ભારે મોહ છે. બંગાળી સાહિત્ય વધ્યું છે તેના

કારણમાં બંગાળી લોકનો અંગ્રેજી ભાષાપરનો કાબુ છે એમ સૂચવવામા આવ્યું છે. હકીકત આ દલીલને તોડે છે. સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું ચમત્કારિક બંગાળી તેમના અંગ્રેજીને આભારી નથી. તેમની ચમત્કૃતિ તેમના સ્વભાષાભિમાનમા છે. ગીતાંજલી પ્રથમ બંગ ભાષામાં લખાઇ. આ મહાકવિ બંગાળમા બંગાળી ભાષાનોજ ઉપયોગ કરે છે. તેમણે થોડા દિવસ પહેલાં હિંદની આધુનિક સ્થિતિ પર કલકત્તામાં ભાષણ આપ્યું તે બંગભાષામાં આપ્યું હતું. તે સાંભળવા બંગાળના અગ્રગણ્ય પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ ગયાં હતાં સાંભળ નારાઓએ મને કહ્યુ કે દોઢ કલાક સુધી લાવણ્યની ધારાથી તેમણે શ્રોતાવર્ગને રસબોળ કરી મુકયો હતો. તેમણે પોતાના વિચારો અંગ્રેજી સાહિત્યમાથી નથી લીધા. તેઓ કહે છે કે મેં તે વિચારો આ દેશના વાતાવરણમાંથી લીધા છે ઉપનિષદોમાંથી દોહી કહાડયા છે; હિંદુસ્તાનના આકાશમાથી તેમની ઉપર વિચારવૃષ્ટિ થઇ છે એજ સ્થિતિ બીજા બંગાળી લેખકોની હું સમજયો છું

હિમાલય જેવા પ્રૌઢ લાગતા મહાત્મા મુન્શીરામજી જ્યારે હિંદીમા પોતાના વ્યાખ્યાન આપે છે ત્યારે બાળક, બૈરાં ને મોટા સહુ તેમનું રસિક ભાષણ સાંભળે છે ને સમજે છે. તેમનું અંગ્રેજી તેઓ કેવળ અંગ્રેજી મિત્રોને સારૂ સાચવી રાખે છે અંગ્રેજી શબ્દોનો તરજુમો કરી પોતાનું ભાષણ કરતા નથી.

ગૃહસ્થાશ્રમી છતા જેણે દેશને સ્વાર્પણ કર્યું છે એવા માનનીય મદનમોહન માલવીયાજીનુ અંગ્રેજી ચાંદી જેવુ ચળકી ઉઠે છે એમ કહેવાય છે. તે બોલે છે તે વાઇસરોયને વિચારવું પડે છે જો તેમના અંગ્રેજીનો ચળકાટ ચાંદી સમો છે. તો તેમને હિંદી ધોધ તો ગંગાના પ્રવાહ જેવો છે ને માનસરોવરમાથી ઉતરતી ગંગા જેમ સૂર્યના કિરણોથી સુવર્ણ સરખી ઝગી રહે છે તેમ તેમના હિંદી વ્યાખ્યાનનો પ્રવાહ શુદ્ધ કાંચન સમો ચળકે છે.

આ ત્રણ વક્તાઓની શકિત એમના અંગ્રેજી જ્ઞાનમાંથી નથી આવી, પણ એમના સ્વાભાષા પ્રતિના પ્રેમને લઇને રહી છે સ્વામીશ્રી દયાનન્દે જે હિંદી ભાષાની સેવા કરી છે તે કાંઇ અંગ્રેજી જ્ઞાનને લીધે નહતી. તુકારામ અને રામદાસે મરાઠી ,ભાષાને દીપાવી છે તેમાં અંગ્રેજી ભાષાનો કશો હિસ્સો નથી. પ્રેમાનન્દે અને સામળ ભટે તથા છેક આધુનિક કાળમાં દલપતરામે ગુજરાતી સાહિત્ય વધાર્યું તેનો જશ અંગ્રેજી ભાષા લઇ શકે તેમ નથી.

ઉપરના દાખલાઓ પરથી એમ સિદ્ધ થતું જણાય છે કે માતૃભાષાના વિકાસને સારૂ અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાન કરતા માતૃભાષા ઉપરના પ્રેમની—તેની ઉપર શ્રદ્ધાની—જરૂર છે

ભાષાઓ કેમ ખીલે છે એ વિચારતા પણ એજ નિર્ણય ઉપર આવશુ. ભાષાઓ તે તે લોકોના ચારિત્ર્યનું પ્રતિબિંબ છે દક્ષિણ આફ્રિકાના સીદી લોકોની ભાષા જાણ-નાર તેઓના રીતરિવાજ વગેરેનું જ્ઞાન મેળવી લે છે ગુણકર્મ પ્રમાણે ભાષા બંધાય છે. જે ભાષામા વીર્ય, સત્ય, દયા આદિ લક્ષણ નહિ હોય તે ભાષામાં વીર, દયાવાન્ અને સત્યવાદી પુરૂષો નહિ થાય એમ આપણે બેધડકપણે કહી શકીશું. આવી ભાષામા

બીજી ભાષામાંથી વીરરસના કે દયાના શબ્દો મરડી મચડીને આણવાથી તે ભાષાનો વિસ્તાર નથી થવાનો, તે ભાષા બોલનારાઓ વીર થવાના નથી. પાણી કોઈનું દીધું નથી ચઢતુ પણ પોતામા હોય તો કટાઇ ગયેલું છતાં કાટનું આવરણ ઉતર્યે પ્રકાશી નીકળે છે. આપણે ઘણા કાળ સુધી દાસત્વ ભોગવ્યું છે, તેથી આપણામાં વિનયની અતિશયતા સૂચવનારા શબ્દોનો ભંડાર ઘણો વધારે જોવામા આવે છે. અંગ્રેજી ભાષામાં નૌકાને લગતા શબ્દો છે તેટલા બીજી ભાષામાં ભાગ્યેજ હોય. કોઇ સાહસિક ગુજરાતી તેવાં પુસ્તકોનુ ભાષાંતર ગુજરાતીઓ પાસે મૂકશે તેથી કંઇ આપણી ભાષામાં વૃદ્ધિ નથી થવાની ને આપણે નૌકાનું વિશેષ જ્ઞાન પણ મેળવવાના નથી. પણ જો આપણે વહાણ વગેરે બનાવતા થઈશું ને નૌકાસૈન્યની પણ રચના રચીશું તો નૌકાપરિભાષા સહજે ઉત્પન્ન થશે આજ વિચાર મરહુમ રેવરંડ ટેલરે તેમના વ્યાકરણમા મુક્યો છે. તેઓ સાહેબ કહે છે:—

'ગુજરાતી પૂરી કે અધુરી, એ વિષે વિવાદ કોઇ વેળા સાભળવામાં આવે છે. કહેવત છે કે, **यथा राजा तथा प्रजा यथा गुरुस्तथा शिष्य.** તેમજ કહેવાય કે, **यथा भाषकस्तथा भाषा** જેવો બોલનાર તેવી બોલી શામળ ભટાદિક કવિઓ, પોતાના મનમા વિવિધ વિચાર બોલતા, ગુજરાતી અધુરી છે એવુ જાણીને અટકયા એવું જણાતું નથી; પણ નવા જુના શબ્દની ગોઠવણીમાં પોતાનો વિવેક એવો પ્રગટાવ્યો કે તેમનું કહેલું ભાષામા ચાલ્યું

એક વિષયમા તો બધી ભાષાઓ અધુરીઓ છે માણસની ટુંકી સમજણમા નહિ આવે એવી વાતો,-એટલે ઇશ્વર વિષે કે અપારતા વિષે વાત કરીએ, તો બધી ભાષા અધુરીઓ છે માણસની બુદ્ધિને આશ્રયે ભાષા ચાલે છે, માટે જ્યારે બુદ્ધિ ટુંકી પડે છે, ત્યારે ભાષા અધુરી હોય છે ભાષાનો સાધારણ નિયમ એ છે, કે લોકોના મનમાં જેવા વિચાર ભરેલા છે, તેવાજ તેમની ભાષામા બોલાય છે જો લોક વિવેકી તો તેમની વાચા વિવેક ભરેલી, જો લોક મૂઢ, તો વાચા તેમના જેવીજ. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે, મૂઢ સુતાર વાસલા વિંધણાનો વાક કહાડે; ભાષાનો દોષ ઠરાવનાર કોઇ વેળા એવા હોય છે જે વિદ્યાર્થીના હાથમા અંગ્રેજી ભાષાનું અને અંગ્રેજી વિદ્યાનું કંઇ આવ્યું છે, તેમને ગુજરાતી ભાષા અધુરી જેવી લાગતી હોય; કેમકે અંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરવું કઠણ છે એમા વાક ભાષાનો નહિ, પણ લોકોનો છે. નવો શબ્દ, નવો વિષય, ભાષાનુ કંઇ નવું વલણ, વાપરીએ, તો વિવેકથી સમજી લેવાનો અભ્યાસ લોકોમાં નથી, માટે બોલનાર અટકે છે, કેમકે બહેરાની આગળ ગાતા છાતી કેમ ચાલે વારૂ? અને જ્યાં લગી લોક સારૂં નરસું, નવું જૂનું પરખી મૂલ્ય ઠરાવી નથી શકતા, ત્યાં લગી લખનારનો વિવેક કેમ પ્રફુલ્લિત થાય?

અંગ્રેજીમાથી ભાષાતર કરનારામાંના કોઇ એવુ ધારતા દેખાય છે, કે અમે તો મંના દૂધની સાથે ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ધાવ્યા, અને અંગ્રેજી શીખ્યા છીએ, માટે સાક્ષાત્ દ્વિભાષી બની ગયા, ગુજરાતીનો અભ્યાસ શા વાસ્તે કરવો? પણ પરભાષાના

-સંપાદનના શ્રમ કરતાં, સ્વભાષામાં પ્રવીણતા મેળવવાનો અભ્યાસ અધિક છે. શામળાદિક ગુજરાતી કવિઓના ગ્રંથમા જુઓ, તુકે તુકે અભ્યાસના પ્રમાણ દેખાય છે. મનોયત્ન કર્યા પૂર્વે ગુજરાતી કાચી દેખાય, પણ પછી ખરી પાકી જણાશે. યત્નકારી અધુરો તો તેની ભાષા પણ અધુરી; પણ જો વાપરવારના યત્ન સંપૂર્ણ, તો ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ, હા, શણગારેલી પણ દેખાય ગુજરાતી,-આર્યકુળની,-સંસ્કૃતની પુત્રી,-ઘણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી! તેને કોણ કહી અધમ કહે?

પ્રભુ એને આશીર્વાદ દજો. જુગના અંત લગી એની વાણીમાં સદ્વિદ્યા, સદ્જ્ઞાન, સદ્ધર્મનો સુબોધ હોજો. અને પ્રભુ-કર્તા, માતા, શોધક-એનું વખાણ સદા સુણાવજો."

એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે બંગાળમા બંગાળી મારફતે બધી કેળવણી આપવાની ચળવળ વ્યર્થ ગઇ લાગે છે તેનું કારણ ભાષાની ન્યૂનતા અથવા તો એ પ્રયાસની અયોગ્યતા નથી. ન્યૂનતા વિષે આપણે વિચાર્યું બંગાળીના પ્રયાસમાંથી અયોગ્યતા સિદ્ધ થતી નથી પ્રયાસ કરનારની અયોગ્યતા અથવા અશ્રદ્ધા ભલે કહો..

ઉત્તરમાં જો કે હિંદી ભાષા ખીલી રહી છે, છતા હિંદી ભાષાને કેળવણીનુ વાહન કરવાનો સતત પ્રયત્ન માત્ર આર્યસમાજીઓએજ કરેલો જોવામાં આવે છે ગુરૂકુળોમાં તે પ્રયાસ ચાલુ છે.

મદ્રાસમાં દેશીભાષા મારફતે શિક્ષણ દેવાની હિલચાલ થોડા જ વર્ષ થયા શરૂ થઇ છે. તામીલ કરતા તેલગુ વર્ગમાં વિશેષે જાગૃતિ છે. તામીલ શિક્ષિત વર્ગની ઉપર અંગ્રેજીની એટલી બધી અસર થઇ છે કે તેઓ તામીલ મારફતે પોતાનુ કાર્ય સાધવા જેટલો ઉત્સાહ નથી ધરાવતા. તેલગુ ભાગમાં અંગ્રેજી શિક્ષણે એટલો પ્રવેશ નથી કર્યો. તેથી લોકો માતૃભાષાનો વિશેષ ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. તેલગુ વિભાગમાં કેવળ તેલગુ મારફતે શિક્ષણ આપવાનો પ્રયોગ ચાલે છે એટલું જ નહિં પણ તેલગુ ભાઇઓએ હિન્દુસ્તાનની ભાષા દીઠ વિભાગ કરવાની હિલચાલ શરૂ કરી છે. આ વિચારનો પ્રચાર થોડાજ સમયમા શરૂ થયો છે છતા તેઓનો પ્રયત્ન એવો શૌર્યભર્યો છે કે ટુંક મુદતમાં આપણે તેનો અમલ થયો જોવા પામશુ. તેમના કાર્યપ્રવાહમાં ખડકો ઘણા છે પણ તેને તોડવાની શકિત તેઓ ધરાવે છે એવી મારી ઉપર તેઓના નેતાઓએ છાપ પાડી છે

મહારાષ્ટ્રમા તે પ્રયાસ ચાલું છે. સાધુચરિત અધ્યાપક કર્વે એ પ્રયાસના હિમાયતી છે. ભાઈ નાયકનુ તેજ,દષ્ટિબિંદુ છે ખાનગી શાળાઓ એ કાર્યમા રોકાઈ છે. અધ્યાપક વિજાપુરકરે મહાકષ્ટો મહન કરીને પોતાના સાહસનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે ને થોડા સમયમા આપણે તેમની શાળા સ્થપાએલી જોઈશુ. તેમણે પાઠ્ય પુસ્તકો લખવાની યોજના રચી હતી કેટલાંક પુસ્તકો છપાયાં છે ને કેટલાંક લખેલાં તૈયાર છે. તે શાળાના શિક્ષકોએ કદી અશ્રદ્ધા બતાવી નથી. જો તેમની શાળા કમનસીબે બંધ ન થઇ હતે તો અત્યારે મરાઠી મારફતે ઉંચામાં ઉંચુ શિક્ષણ આપી શકાય કે નહિ એવો પ્રશ્ન રહેત જ નહિં.

ગુજરાતમાં માતૃભાષા મારફતે કેળવણી દેવાની હિલચાલ થઇ ચૂકી છે. એ વિષે આપણે રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાના લેખમાંથી જાણી શકીએ છીએ. અધ્યાપક ગજ્જર અને મરહુમ દિવાન બહાદૂર મણિભાઇ જસભાઇ તે વિચારના નેતા ગણી શકાય. એમણે રોપેલા બીજને પોષવું કે નહિ એ વિચાર આપણે કરવાનો રહ્યો છે. મને તો લાગે છે કે તેમાં જેટલી ઢીલ થાય છે તેટલું આપણને નુકસાન જ છે.

અંગ્રેજી ભાષા મારફતે કેળવણી લેવામાં ઓછામાં ઓછાં સોળ વર્ષ લાગે છે તેજ વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શીખવામા આવે તો વધારેમા વધારે દશ વર્ષ લાગે એવો અભિપ્રાય ઘણા પ્રૌઢ શિક્ષકોએ આપ્યો છે. હજારો વિદ્યાર્થીઓનાં છ વર્ષ બચે એટલે તેટલા હજાર વર્ષો પ્રજાને મળ્યા જેવું થાય.

પરભાષા મારફતે શિક્ષણ લેવામાં જે બોજો મગજ ઉપર પડે છે તે અસહ્ય છે. એ બોજો આપણાં જ બાળકો ઉચકી શકે પણ તેનો બદલો તો તેઓએ વેઠેજ છુટકો. તેઓ બીજો બોજો ઉપાડવાને અસમર્થ થાય છે. આથી આપણા ગ્રેજ્યુએટ ઘણે ભાગે નિઃસત્વ, નબળા, નિરૂત્સાહી, રોગી ને કેવળ નકલી બને છે. શોધકશક્તિ, વિચારશક્તિ સાહસ, ધૈર્ય, વીરતા, નિર્ભયતા વગેરે ગુણો ક્ષીણ થઇ જાય છે તેથી આપણે નવી યોજનાઓ રચી શકતા નથી, રચીએ છીએ તો પાર ઉતારી શકતા નથી. કેટલાક જેઓ ઉપરના ગુણો બતાવી શકે છે તેઓ અકાળ મૃત્યુનો ભોગ થઇ પડે છે. એક અંગ્રેજે લખ્યું છે કે શાહિચુસ કાગળ જેમ અસલ લેખને વિષે છે તેમ યૂરોપ બહારની પ્રજા યૂરોપી પ્રજાને વિષે છે. આ વિચારમા જેટલું સત્ય હશે તે કંઇ એશિયાની સ્વાભાવિક અયોગ્યતાને લીધે નથી આ પરિણામનું કારણ કેળવણીના વાહનની અયોગ્યતા જ છે દક્ષિણ આફ્રિકાની સીદી પ્રજા સાહસિક, શરીરે કદાવર ને ચારિત્ર્યવાન્ છે. જે બાળલગ્નાદિ ખામીઓ આપણામા છે તે તેઓમાં નથી છતા જે સ્થિતિ આપણી છે તે તેઓની છે. તેઓમા શિક્ષણનું વાહન ડચ છે. તેઓ પણ આપણી જેમ ડચ ઉપર તુરત કાબુ મેળવે છે ને આપણી જેમ તેઓ પણ કેળવણીને અંતે શક્તિહીન બને છે, ઘણે ભાગે માત્ર નકલ કરનારા નીવડે છે. અસલ વસ્તુ તો તેઓમાં પણ માતૃભાષાની સાથે અસ્ત થએલી જોવામા આવે છે અંગ્રેજી કેળવણી પામેલા આપણે જ આ નુકસાનનું ખરૂ માપ કરવા અશક્ત છીએ. પ્રજા વર્ગ ઉપર આપણે કેટલી ઓછી અસર કરી છે તેનું માપ કહાડીએ તો કાંઇક ખ્યાલ આવી શકશે. આપણા માબાપો કેટલી વેળા આપણી કેળવણી વિષે ઉદ્ગાર કહાડે છે તે વિચારવા યોગ્ય હોય છે. આપણે બોઝ ને રોયની ઉપર મોહાંધ થઇ પડીએ છીએ. મારી ખાત્રી છે કે જો આપણે માતૃભાષા મારફતે ૫૦ વર્ષ સુધી કેળવણી લીધી હોત તો આપણામા એટલા બોઝ ને રોય હોત કે તેમનું અસ્તિત્વ આપણને આશ્ચર્ય ન પમાડત

જાપાનનો ઉત્સાહ જે દિશામા ચાલે છે એ યોગ્ય છે કે નહિ એ વિચાર એક બાજુ રાખીએ તો આપણને જાપાનનું સાહસ સ્તબ્ધ કરે તેવું જણાશે. તેઓએ પ્રજાજાગૃતિ પોતાની ભાષા મારફતે કરી છે, તેથી તેઓના દરેક કાર્યમાં નવીનતા જોવામાં આવે છે.

તેઓ શિક્ષકને શીખવતા થઇ ગયા છે. તેઓએ શાહીચુસ કાગળની ઉપમા ખોટી પાડી છે. પ્રજાનું જીવન કેળવણીને લીધે ઉછળી રહ્યું છે, ને જગત્ વિસ્મયપૂર્વક જાપાનની પ્રવૃત્તિ જોઇ રહ્યું છે પરભાષાની મારફતે શિક્ષણ લેવાની પદ્ધતિથી પારાવાર નુકસાન છે.

માતાના ધાવણની સાથે જે સંસ્કાર મળે છે ને જે મધુર શબ્દો મળે છે તેની અને શાળાની વચ્ચે જે અનુસંધાન હોવું જોઇએ તે પરભાષા મારફતે કેળવણી લેવામાં તૂટે છે. તે તોડનારના હેતુ પવિત્ર હો છતાં તે પ્રજાના દુશ્મન છે. આપણે તેવા શિક્ષણના ભોગ થવામાં માતૃદ્રોહ કરીએ છીએ પરભાષાદ્વારા મળતા શિક્ષણમાં નુકસાન એટલે જ નથી અટક્યું. શિક્ષિત વર્ગ અને પ્રજાવર્ગ વચ્ચે અંતર પડી ગયું છે. પ્રજાવર્ગને આપણે નથી ઓળખતા. પ્રજા આપણને નથી ઓળખતી. આપણને તો તે સાહેબલોક તરીકે ગણી કાહાડે છે, આપણાથી ડરે છે; આપણો અવિશ્વાસ કરે છે. જો આ સ્થિતિ લાંબો સમય ચાલે તો શિક્ષિત વર્ગ પ્રજાવર્ગના પ્રતિનિધિ નથી એવો લૉર્ડ કરઝનનો આરોપ ખરો પડવા વખત આવે

સદ્ભાગ્યે શિક્ષિત વર્ગ મૂર્છામાંથી જાગ્રત થતો જોવામાં આવે છે. જનસમાજની સાથે મળવા જતા મજકુર દોષનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે. પોતે જે જુસ્સો મેળવ્યો છે તે પ્રજાને કેમ આપી શકે? અંગ્રેજીમાં તો નજ ચાલે. ગુજરાતીમાં આપવાની શક્તિ ઓછી છે અથવા નથી પોતાના વિચાર માતૃભાષામાં મૂકતા મહાસંકટ પડે છે. આ ઉદ્ગારો હું હંમેશા સાંભળી રહ્યો છું આ અંતરાય પડી જવાથી પ્રજાજીવનનો પ્રવાહ અટક્યો છે. અંગ્રેજી કેળવણી આપવામાં મૅકૉલેનો શુદ્ધ હેતુ હતો તેને આપણા સાહિત્ય પ્રતિ તિરસ્કાર હતો. તે તિરસ્કારનો ચેપ આપણને પણ લાગ્યો, ને આપણે ભાન ભૂલ્યા. ચેલા ગુરુ કરતા આગળ વધે છે તેમ આપણું થયું છે. પાશ્ચાત્ય સભ્યતાનો પ્રચાર આપણે પ્રજામાં કરનારા થઇએ એ મૅકૉલેનો ઉદ્દેશ હતો. તેની કલ્પના એવી હતી કે આપણામાંના કેટલાક અંગ્રેજી શીખી, આપણા ચારિત્ર્યમાં વૃદ્ધિ કરી, પ્રજાને નવા વિચારો આપશું (એ આપવા યોગ્ય હતા કે નહિ તેના વિચાર અહીં અસ્થાને છે. આપણે તો માત્ર શિક્ષણના વાહનનોજ વિચાર કરવાનો છે) આપણે તો અંગ્રેજી કેળવણીમાં ધનપ્રાપ્તિ જોઇ એટલે તે ઉપયોગને પ્રધાનપદ આપ્યું. કેટલાકે સ્વદેશાભિમાન પોષ્યું એમ મૂળ વિચાર ગૌણ થયો ને અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર મૅકૉલેની ધારણા કરતા વધ્યો તેમાં આપણે ખોયું છે.

જો આપણા હાથમાં સત્તા હોત તો આપણે તુરત તે દોષ જોઇ શકત. આપણાથી માતૃભાષાનો ત્યાગ ન કરી શકાત અમલદારવર્ગે નથી કર્યો. ઘણાને વખતે ખબર નહિં હોય કે આપણી કચેરીની ભાષા ગુજરાતી ગણાય છે સરકાર કાયદાઓ ગુજરાતીમાં પણ તૈયાર કરાવે છે, દરબારોમાં વંચાતાં ભાષણોના તરજુમા તેજ વેળા વંચાય છે. ચલણી નોટોમાં અંગ્રેજીની સાથે ગુજરાતી વગેરેનો ઉપયોગ જોવામાં આવે છે. મોજણીદારને શીખવાનું ગણિત વગેરે કઠિન હોય છે પણ તે કાર્ય જો અંગ્રેજી મારફતે

થતું હોત તો મહેસુલ ખાતાનું કામ બહુ ખરચાળ નીવડત. તેથી માપણીદારને સારૂ પરિભાષા ઉત્પન્ન કરવામા આવી છે. તેમાં લીધેલા શબ્દો આપણને સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે એવા છે આપણામાં ભાષા પ્રતિ ખરી પ્રિતિ હોય તો આપણને જે સાધનો છે તેનો તો આજેજ ઉપયોગ કરી શકીએ. વકીલો જો પોતાનું કાર્ય ગુજરાતી ભાષા મારફતે લેતા થઈ જાય અસીલોનો ઘણો પૈસો બચે. અસીલોને કાયદાની જરૂર પડતી કેળવણી મળે ને અસીલો પોતાના હક્ક સમજતા થઇ જાય દુભાષીઆનું ખર્ચ બચે. ભાષામાં કાયદાના શબ્દો પ્રચલિત થાય. આમા વકીલોને થોડો સરખો પ્રયાસ કરવો પડે તેમ છે ખરૂં. તેઓના અસીલને તેથી હાનિ નહિ થાય એ મારી ખાત્રી છે, મારો અનુભવ છે ગુજરાતીમાં કરેલી દલીલનો પ્રભાવ ઓછો પડશે એ ભય રાખવાનું જરાએ કારણ નથી આપણા કલેકટરો વગેરેને ગુજરાતી જાણવું ફરજીયાત છે. પણ આપણા અંગ્રેજી ઉપરના મિથ્યામોહને લીધે આપણે તેઓમા જ્ઞાનને કાટ ચઢાવીએ છીએ

એવી શંકા કરવામાં આવી છે કે ધનપ્રાપ્તિને સારૂ અને સ્વદેશાભિમાનને સારૂ ? ઉપયોગ થયો તેમાં કંઇ દોષ ન હતો. આ શંકા કેળવણીના વાહનનો વિચાર રતા વાસ્તવિક નથી. ધનપ્રાપ્તિને અર્થે કેટલાક અંગ્રેજી શીખે અથવા દેશનું ભલું રવા સારૂ શીખે તેને આપણે વ દશું. પણ તેથી કંઇ અંગ્રેજી ભાષાને કેળવણીનું વાહન ાહિ કરીએ. ઉપલા બે બનાવોથી અંગ્રેજી ભાષાએ વાહન તરીકે ઘર કર્યું એ દુઃખદ ારિણામ આવ્યું એજ બતાવવાનો અહીં આશય છે. કોઇ કહે છે કે અંગ્રેજી જાણ- ારાજ સ્વદેશભક્ત થયા છે. થોડા માસ થયા આપણે જૂદુંજ જોઇ રહ્યા છીએ છતાં અંગ્રેજીનો આ દાવો કબુલ કરતા એટલુ કહીં શકાય કે બીજાને તકજ મળી નથી. અંગ્રેજી સ્વદેશાભિમાન ચેપી નથી નીવડયું. ખરૂં સ્વદેશાભિમાન વ્યાપક હોવુ જોઇયે. તે ગુણ આમાં નથી જોવામા આવ્યો.

એવું કહેવામાં આવ્યુ છે કે ઉપરની દલીલો ગમે તેવી હોય છતા તે બધી હાલ અવ્યવહારૂ છે. "અંગ્રેજી ખાતર બીજા વિષયોએ જરા પણ સહન કરવું પડે એ દુઃખદ સ્થિતિ છે. અંગ્રેજી ઉપર કાબુ મેળવવાનીજ ક્રિયામા આપણું ઘણું માનસિક બળ ખપી જાય એ બહુ અનિષ્ટ છે. પણ અંગ્રેજી પરત્વે આપણી જે સ્થિતિ છે એ ધ્યાનમાં લેતા આ પરિણામ સહન કરીનેજ માર્ગ કહાડયા વિના છુટકો નથી એવી મારી અલ્પ મતિ છે." આ ઉદ્‌ગાર જેવા તેવા લેખકના નથી એ વચન ગુજરાતના સાક્ષરોમા પહેલી પંક્તિએ બિરાજનારના છે, સ્વભાષાપ્રેમીના છે અધ્યાપક ધ્રુવ જે કાઇ લખે છે તે આપણે વિચાર્યા વગર ચાલેજ નહિ. તેમણે મેળવેલો અનુભવ થોડાનીજ પાસે છે તેમણે સાહિત્યની તેમજ કેળવણીની ભારે સેવા કરી છે તેમને સલાહ દેવાનો ને ટીકા કરવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે. આવી સ્થિતિએ મારા જેવાને ઘણુ વિચારવું પડે છે વળી આ ઉદ્‌ગાર આનંદશંકરભાઇના એકલાના જ નથી. તેમણે મધુર ભાષામાં અંગ્રેજી ભાષાના હિમાયતીઓના વિચાર આપ્યા છે તે વિચારોને આપણે માન આપવું એ આપણી ફરજ છે.

વળી મારી પોતાની સ્થિતિ કંઇક વિચિત્ર છે. તેઓ સાહેબની સલાહથી, તેમની નજર તળે રાષ્ટ્રિય કેળવણીનો અખતરો હું અજમાવી રહ્યો છું. ત્યા માતૃભાષાદ્વારાજ શિક્ષણ અપાય છે. આવો નિકટ સંબંધ વર્તે છે ત્યાં કંઇ પણ ટીકા રૂપે લખતાં હું અચકાઉં છું. સદ્ભાગ્યે અધ્યાપક ધ્રુવે અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા તેમજ માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ-આ બન્નેને અખતરા રૂપેજ જોયા છે. બેમાંથી એકે વિષે તેમણે ચોક્કસ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો નથી. એટલે એમના વિચાર વિરૂદ્ધ કઇ કહેતા મને ઓછો સંકોચ જણાય છે.

અંગ્રેજી પરત્વે આપણી પરિસ્થિતિ ઉપર, જોઇએ તે કરતાં વધારે વજન આપણે દઇયે છીએ. આ વિષય આ પરિષદમાં પૂરી છૂટથી ન ચર્ચાય એ મારા ખ્યાલ બહાર નથી. જેઓ રાજ્યપ્રકરણી વિષયોમાં હાથ નથી ઘાલી શકતા તેઓને પણ આટલુ વિચારવું કે કહેવું અયોગ્ય નથી: તે એ છે કે અંગ્રેજી સંબંધ કેવળ હિંદના હિતાર્થે છે. બીજી કોઇ કલ્પનાથી એ સંબંધનો બચાવ થાય તેમ નથી. એક પ્રજા બીજી પ્રજાની ઉપર રાજ્ય ભોગવે એ વિચાર બન્નેને સારૂ અસહ્ય છે, અનિષ્ટ છે ને બન્નેને હાનિકારક છે, એમ અંગ્રેજી રાજ્યાધિકારીઓએ કબુલ કર્યું છે. જ્યા પરોપકારી દૃષ્ટિએ વિવાદ ચાલતો હોય ત્યાં એ વાત સિદ્ધાંતરૂપે કબુલ થાય છે. આમ હોઇને રાજ્યકર્ત્તા તેમજ પ્રજા બન્નેને જો એવુ સાબીત થાય કે અંગ્રેજીદ્વારા શિક્ષણ આપતાં પ્રજાનું માનસિક બળ હણાય છે તો એક ક્ષણભાર પણ થોભ્યા વિના શિક્ષણનું વાહન ફેરવવું જોઇયે. આમ થવામા જે જે વિઘ્નો હોય તે દૂર કરવામાં આપણો પુરૂષાર્થ રહેલો છે. જો આ વિચાર સ્વીકારવામાં આવે તો અધ્યાપક ધ્રુવની જેમ માનસિક બળની હાની કબૂલ કરનારાઓને બીજી દલીલ આપવાનું નથી રહેતું.

માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી આપતાં અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનને ધકકો પહોંચશે કે નહિં એ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા હું સ્વીકારતો નથી. એ ભાષાની ઉપર બધા કેળવાયેલા હિંદીને પ્રભુતા મેળવવાની જરૂર નથી એટલુંજ નહિ પણ એ પ્રભુતા મેળવવા ઉપર રૂચિ ઉત્પન્ન કરવાની પણ જરૂર નથી એવી મારી નમ્ર માન્યતા છે

કેટલાક હિંદીઓએ અંગ્રેજી જરૂર શીખવું પડશે. અધ્યાપક ધ્રુવે કેવળ ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્નને વિચાર્યો છે. પણ આપણે બધી દૃષ્ટિથી વિચારતાં જોઇ શકીશું કે બે વર્ગને અંગ્રેજીની જરૂર જણાશે

(૧) સ્વદેશાભિમાની, જેઓમાં ભાષા શીખવાની શક્તિ વિશેષ છે, જેઓને વખત છે, ને જેઓ અંગ્રેજી સાહિત્યમાથી શોધખોળ કરી તેનાં પરિણામ પ્રજાની પાસે મુકવા ઇચ્છે છે અથવા રાજ્યકર્તાની સાથેના સંબંધમાં તેનો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે તેવા; અને

(૨) જેઓ અંગ્રેજી જ્ઞાનનો ધનસંપાદન ખાતર ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે તેવા.

આ બન્નેને સારૂ અંગ્રેજીને મરજીયાત વિષય ગણી તે ભાષાનું સારામાં સારૂ જ્ઞાન આપવામાં કંઇ બાધ નથી એટલુંજ નહિ, પણ તેવી સગવડ કરવી એ જરૂરનું છે. આ ક્રમમાં કેળવણીનું વાહન માતૃભાષાજ રહેશે. અધ્યાપક ધ્રુવને ભય છે કે જો આપણે

અંગ્રેજી મારફતે બધું શિક્ષણ નહી લઇયે પણ તેને એક પરભાષા તરીકે શીખશું તો જેવું ફારસી, સસ્કૃત વગેરેનું થાય છે તેવું અંગ્રેજીનું થશે. મારે માનપૂર્વક કહેવું જોઇએ કે આ વિચારમાં કંઇક ખામી છે. ઘણા અંગ્રેજો પોતાની કેળવણી અંગ્રેજીમાં મેળવ્યા છતાં ફ્રેંચ વગેરેનું ઉંચું જ્ઞાન ધરાવે છે ને તેનો પોતાના કાર્યમા પૂરતો ઉપયોગ કરી શકે છે. હિંદુસ્તાનમા એવા હિંદી પડયા છે જેઓએ શિક્ષણ અંગ્રેજી મારફતે લીધુ છે છવા ફ્રેંચ ઇત્યાદિ ઉપર તેમનો કાબુ જેવો તેવો નથી. હકીકત તો એવી છે કે જ્યારે અંગ્રેજી પોતાને સ્થાને જશે ને માતૃભાષાને તેમનુ પદ મળશે ત્યારે આપણા મન જે અત્યારે રૂંધાઇ રહ્યાં છે તે કેદખાનામાથી છૂટશે. ને કેળવાયેલાં, ખેડાયેલાં, છતા તાજાં રહેલાં મગજને અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવાનો બોજો ભારે નહિ લાગે. અને મારી માન્યતા તો એવી પણ છે કે તે પ્રસંગે શીખાયેલું અંગ્રેજી આપણા આજના અંગ્રેજી કરતાં વધારે શોભીતું હશે અને બુદ્ધિ તીવ્ર હોવાથી તેનો વધારે સારો ઉપયોગથઇ શકશે. લાભાલાભની દૃષ્ટિએ આ માર્ગ સર્વ અર્થને સાધનારો જણાશે.

જ્યારે માતૃભાષા મારફતે આપણે કેળવણી લેતા થઇશું ત્યારે આપણા ઘરમાં આપણે જુદોજ સંબંધ રાખશું. અત્યારે આપણે આપણી સ્ત્રીઓને આપણી ખરી ભાગીયણ નથી કરી શકતા તેઓને આપણી પ્રવૃત્તિનુ ઓછું ભાન હોય છે. આપણા માબાપને આપણા ભણતરની કંઇ ખબર નથી હોતી. આપણા ધોબી, હજામ, આપણા ભંગી, આ બધાને આપણે જો આપણી ભાષા મારફતે બધુ ઉંચું જ્ઞાન લેતા હોઇયે તો સ્હેજે કેળવણી આપીયે. વિલાયતમાં હજામત કરાવતાં હજામની સાથે આપણે રાજ્યતંત્રની વાત કરીએ છીએ અહીં એવું આપણા કુટુંબમાં નથી કરી શકતા. તેનું કારણ આપણા કુટુંબીઓ કે હજામો અજ્ઞાન છે એ નથી. પેલા અંગ્રેજી હજામના જેટલા જ્ઞાની તો તેઓ છેજ તેઓની સાથે આપણે મહાભારત, રામાયણ, તીર્થક્ષેત્ર વગેરેની વાતો કરીયે છીએ, કેમકે પ્રજાકેળવણી એ દિશામાં વહે છે પણ નિશાળોમા લીધેલું ઘેર નથી જઈ શકતું કેમ કે આપણે અંગ્રેજી મારફતે શીખેલુ આપણા કુટુંબીઓને કહી શકતા નથી.

અત્યારે આપણી ધારાસભામા બધો કારભાર અંગ્રેજીમા ચાલે છે. ઘણા મંડળોમાં એજ દશા વર્તે છે. તેથી કંજુસની માફક વિદ્યાધન દાટી મૂકયા જેવું થઇ રહ્યુ છે અદાલતોમાં પણ એજ દસા છે ન્યાયાધીશો હમેશાં શિક્ષાવચન કહી સંભળાવે છે અદાલતમા જનારો વર્ગ તે સાંભળવા તત્પર હોય છે પણ તેઓને ન્યાયાધીશોના છેવટના શુષ્ક હુકમ સિવાયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. પોતાના વકીલોના ભાષણ પણ તેઓ નથી સમજી શકતા. અંગ્રેજી શાળામાંથી નીકળેલા તબીબોની પણ એજ હાલત છે તેઓ દરદીને જોઇતું જ્ઞાન દઇ શકતા નથી. તેમને શરીરનાં અવયવોના ગુજરાતી નામ તો આવડે નહિ એટલે ઘણે ભાગે તેમને માત્ર દવાચિઠી લખવા ઉપરાંત દર્દી સાથે લેવા દેવા હોતી નથી. એમ કહેવાય છે કે હિન્દુસ્તાનમાં શિખરો ઉપરથી ચોમાસામા પાણીના ધોધ પડે છે, તે આપણે અવિચારને લીધે નકામા જવા દઇએ છીએ. સુવર્ણમય ખાતર આપણે લાખો રૂપિયાનું હંમેશા પેદા કરીએ છીએ ને પરિણામે રોગો વ્હોરી લઇએ

છીએ તેમજ અંગ્રેજી ભાષા ભણવાના બોજાથી કચરાઇ ગયેલા આપણે દીર્ઘદષ્ટિને અભાવે ઉપર પ્રમાણે પ્રજાને જે મળવુ જોઇએ તે દઇ શકતા નથી. આ વાક્યમાં અતિશયોક્તિ નથી પણ તે મારી તીવ્ર લાગણી દર્શાવનારૂં છે. માતૃભાષાનો જે અનાદર આપણે કરી રહ્યા છીએ તેનું ભારે પ્રાયશ્ચિત આપણે કરવું પડશે. તેથી પ્રજાએ ઘણું સહ્યુ છે તેમાંથી પ્રજાને હવે છોડવવી એ શિક્ષિતવર્ગની પહેલી ફરજ સમજુ છુ.

નરસિંહ મહેતાની જે ભાષા છે, જેમા નંદશંકરે પોતાનો કરણઘેલો લખ્યો, જેમાં નવલરામ, નર્મદાશંકર, મણિલાલ, મલબારી વગેરે લેખકો લખી ગયા છે, જે બોલીમાં મરહુમ રાજચંદ્ર કવિએ અમૃતવાણી મ ભળાવી છે, જે ભાષાની સેવા કરી શકે એવી હિંદુ, મુસલમાન ને પારસી જાતિઓ છે, જેના બોલનારામા પવિત્ર સાધુ થઇ ગયા છે, જે વાપરનારામાં ધનાઢયો છે, જેમા પરદેશ ખેડનારા વહાણવટીઓ થઇ ગયા છે, જેમાં મુળુ માણેક ને જોધા માણેકના શૂરાતનના પડઘા આજ પણ બરડા ડુંગરમાં સંભળાય છે તે ભાષાના વિસ્તારની સીમા હોય નહિ. તે ભાષાની મારફતે ગુજરાતીઓ કેળવણી ન લેય તો તેઓ બીજું શુ ઉજાળશે? આ પ્રશ્નને વિચારવો પડે છે એજ ખેદ છે.

આ વિષય બંધ કરવા ડાકતર પ્રાણજીવણદાસ મહેતાએ જે લેખો લખ્યા છે તેની ઉપર આપ સહુનુ ધ્યાન ખેચુ છુ. તેનું ગુજરાતી ભાષાતર બહાર પડી ચુક્યુ છે ને તે વાંચી જવા મારી ભલામણ છે તેમા ઉપરના વિચારોને ટેકો આપનારા ઘણા અભિપ્રાયો જોવામા આવશે.

માતૃભાષાને કેળવણીનું વાહન કરવું એ ઇષ્ટ હોય તો તેનો અમલ થવા સારૂ આપણે શા પગલાં ભરવાં જોઇએ એ વિચારવું જોઇએ. દલીલો આપ્યા વગર એ પગલા મને જેવા સુજે છે તેવા લખી નાંખું છુ.

(૧) અંગ્રેજી જાણનાર ગુજરાતીએ, જાણ્યે અજાણ્યે પણ પરસ્પર વ્યવહારમાં અંગ્રેજીનો પ્રયોગ ન કરવો.

(૨) જેને અંગ્રેજી અને ગુજરાતી બંન્નેનુ સારૂં જ્ઞાન છે તેણે અંગ્રેજીમાં જે સારા ઉપયોગી પુસ્તકો કે વિચારો હોય તે પ્રજા આગળ ગુજરાતીમાં મૂકવા.

(૩) કેળવણી મંડળોએ પાઠય પુસ્તકો તૈયાર કરાવવા.

(૪) ધનાઢય પુરૂષોએ ગુજરાતી મારફત કેળવણી આપવાની શાળાઓ જગાએ જગાએ સ્થાપવી.

(૫) ઉપલી પ્રવૃત્તિની સાથેજ સરકારને પરિષદોએ અને કેળવણી મંડળોએ અરજી કરવી કે બધી કેળવણી માતૃભાષા મારફતેજ અપાવી જોઇએ. અદાલતોમાં ને ધારાસભામાં વહેવાર ગુજરાતી મારફતે થવો જોઇએ. ને પ્રજાનું બધુ કાર્ય તેજ ભાષામાં થવુ જોઇએ. અંગ્રેજી જાણનારનેજ સારી નોકરી મળી શકે છે તે પ્રથા બદલી નોકરોને લાયકાત પ્રમાણે ભાષાભેદ રાખ્યા વિના પસંદ કરવા

જોઇએ. ગુજરાતી ભાષામાં તેઓને જોઇતું જ્ઞાન મળે એવી શાળાઓ સ્થપાવી જોઇએ એવી અરજી પણ સરકારને જવી જોઇએ.

ઉપરની યોજનામાં એક આપત્તિ જોવામા આવશે. તે એ છે કે ધારાસભામાં તો મરાઠી, સિંધી ને ગુજરાતી સભાસદો છે ને ત્યને કાનડી પણ હોય. આપત્તિ મોટી છે પણ અનિવાર્ય નથી. તેલગુ વર્ગે એ વિષયની ચર્ચા શરૂ કરી છે ને કોઇક દિવસે પણ ભાષા પ્રમાણે નવા વિભાગો થવા જોઇશે એમાં શંકા નથી; પણ તેમ થતા સુધી હિન્દિ અથવા સભાસદની પોતાની ભાષામા ભાષણ આપવાનોં અખત્યિાર તેને મળવો જોઇએ. આ સૂચના અત્યારે હાસ્યરૂપે જણાય તો ક્ષમા માગી એટલુંજ કહીશ કે ઘણી સૂચનાઓ પ્રથમ દ્રષ્ટિએ ને આરંભમા હાસ્યજનક જણાય છે, દેશની ઉન્નત્તિનો આધાર કેળવણીના વાહનના શુદ્ધ નિર્ણય ઉપર રહેલો છે એવો મારો અભિપ્રાય છે. તેથી મને મારી સૂચનામા ભારે રહસ્ય માલમ પડે છે મતૃભાષાની કિંમ્ત વધશે, તેને રાજ્યપદ મળશે ત્યારે તેમા આપણે નથી કલ્પી તેવી શક્તિઓ જોવામા આવશે

રાષ્ટ્રીય ભાષા

જેમ કેળવણીના વાહનનો વિચાર કરવો પડયો તેમજ આપણે રાષ્ટ્રીય ભાષાનો ચાર કરવો યોગ્ય છે. જો અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થવાની હોય તો અંગ્રેજીને જરૂરિઆત ાાન મળવું જોઇએ.

અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થઇ શકે? કેટલાક વિદ્વાન સ્વદેશાભિમાની કહે છે અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થવી જોઇએ, એવો પ્રશ્નજ અજ્ઞાન દશાસૂચક છે: અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થઇ ચૂકી છે આપણા નામદાર વાઇસરાય સાહેબે ભાષણ કર્યું છે, તેમાં તેમણે માત્ર તેવી આશા બતાવી છે. તેમનો ઉત્સાહ તેમને ઉપર્યુક્ત શ્રેણીએ નથી લઇ જતો. વાઇસરોય સાહેબ માને છે કે અંગ્રેજી ભાષા દહાડે દહાડે આ દેશમાં વિસ્તાર પામશે, આપણા કુટુંબોમાં તે પ્રવેશ કરશે, અને છેવટે રાષ્ટ્રીય ભાષાની ઉચ્ચ પદવી ભોગવશે, અત્યારે ઉપર ટપકે વિચારતાં આ ખ્યાલને ટેકો મળે છે, આપણા શિક્ષિત વર્ગની દશા જોતાં અંગ્રેજી વિના આપણો કારભાર અટકી પડે એવો આભાસ આવે છે. એમ છતા જરા ઉંડા ઉતરીશું તો માલમ પડશે કે અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા ન થઇ શકે, ન થઇ શકે, ન થવી જોઇએ.

રાષ્ટ્રીય ભાષાનાં શાં લક્ષણો હોવાં જોઇએ?

(૧) તે ભાષા અમલદાર વર્ગને સારૂ સહેલી હોવી જોઇએ.

(૨) તે ભાષાની મારફત ભારતવર્ષનો પરસ્પર ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજ્ય પ્રકરણી વ્યવહાર શકય હોવો જોઇએ.

(૩) તે ભાષા ભારતવર્ષના ઘણા લોકો બોલતા હોવા જોઇએ.

(૪) તે ભાષા રાષ્ટ્રને સારૂ સહેલી હોવી જોઇએ.

(૫) તે ભાષાનો ખ્યાલ કરતા ક્ષણિક કે અલ્પસ્થાયી સ્થિતિ ઉપર વજન ન મૂકવું જોઇએ. અંગ્રેજી ભાષામાં આમાંનું એક પણ લક્ષણ નથી.

પહેલું લક્ષણ છેલ્લું મૂકવું જોઇતુ હતું, પણ મેં પહેલું મૂક્યું છે. કેમકે તે લક્ષણ અંગ્રેજી ભાષામાં હોય એવો આભાસ આવે છે. વધારે વિચાર કરતા આપણે જોઇશું કે હાલ પણ અમલદાર વર્ગને સારૂ તે સહેલી ભાષા નથી અહીંના રાજ્ય બંધારણની કલ્પના એવી છે કે અંગ્રેજી વર્ગ ઓછો થશે, તે એટલે સુધી કે છેવટે વાઇસરોય અને બીજા આંગળીના વેઢાપરઃગણી શકાય તેટલા અમલદાર અંગ્રેજ રહેશે. મોટો વર્ગ આજે હિન્દીજ છે, ને તે વધતોજ જશે. તે વર્ગને સારૂ ભારતવર્ષની ગમે તે ભાષા કરતાં અંગ્રેજી મુશ્કેલ છે એમ તો સૌ કોઇ કબુલ કરશે.

બીજું લક્ષણ વિચારતાં આપણે જોઇએ છીએ કે અંગ્રેજી ભાષા જનસમાજ બોલતી થઇ જાય એ શકય ન હોય ત્યાં લગી આપણો ધાર્મિક વ્યવહાર અંગ્રેજીમા નહિજ ચાલે. એટલે દરજ્જે અંગ્રેજી ભાષા સમાજમાં પ્રસરે એ અશકય જણાય છે.

ત્રીજુ લક્ષણ અંગ્રેજીમાં ન હોઇ શકે કેમકે તે ભારતવર્ષની મોટી સંખ્યાની બોલી નથી.

ચોથું લક્ષણ પણ અંગ્રેજીમા નથી કેમકે આખા રાષ્ટ્રને સારૂ પ્રમાણમાં તે સહેલી નથી.

પાંચમા લક્ષણનો વિચાર કરતા આપણે જોઇએ છીએ કે અંગ્રેજી ભાષા જે સત્તા આજે ભાગવે છે તે ક્ષણિક છે ચિરસ્થાયી સ્થિતિ તો એ છે કે હિન્દુસ્તાનમા પ્રજાના રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં અંગ્રેજી ભાષાની જરૂરીઆત થોડીજ પડશે. અંગ્રેજી સામ્રાજ્યના વ્યવહારમા તેની જરૂર પડશે. તે સામ્રાજ્યના રાજ્ય વ્યવહારની (ડિપ્લોમસિની) ભાષા હશે એ જૂદો પ્રશ્ન છે. તે વ્યવહારને સારૂ અંગ્રેજીની જરૂર રહેશે. આપણે કયાએ અંગ્રેજી ભાષાનો દ્વેષ નથી કરતા માત્ર તેને તેના સ્થાન બહાર જવા દેવા નથી માગતા એજ આગ્રહ છે. સામ્રાજ્યની ભાષા તો અંગ્રેજી હશે ને તેથી આપણા માલવિયાજી, શાસ્ત્રીઆર, બેનરજી વગેરેને એ ભાષા શીખવાની ફરજ પાડશુ. અને તેઓ હિન્દની કીર્તિ બીજા દેશોમાં જગવશે એમ ખાત્રી રાખીશું. પણ રાષ્ટ્રની ભાષા અંગ્રેજી ન હોય. અંગ્રેજીને રાષ્ટ્રીય ભાષા બનાવવી એ એસ્પેરેન્ટો દાખલ કરવા જેવું છે અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થાય એવી કલ્પના આપણી નિર્બળતા સૂચવે છે. એસ્પેરેન્ટોનો પ્રયાસ માત્ર અજ્ઞાન સૂચવશે. ત્યારે કઇ ભાષા પેલાં પાંચ લક્ષણોવાળી છે? હિન્દી ભાષામાં એ બધાં લક્ષણો છે એમ કબુલ કર્યા વિના ચાલશેજ નહિ.

હિન્દી ભાષા હુ એને કહું છુ કે જે ઉત્તરમાં હિંદુ તથા મુસલમાન બોલે છે ને દેવનાગરી અથવા ઉર્દુ લિપિમાં લખે છે. આ વ્યાખ્યા સામે કંઇક વિરોધ જોયો છે.

એવી દલીલ થતી જોવામાં આવે છે કે હિન્દી અને ઉર્દુ બે નોખી ભાષા છે. આ દલીલ વાસ્તવિક નથી. ઉત્તર વિભાગમાં મુસલમાન અને હિન્દુ બંને એકજ ભાષા

બોલે છે. ભેદ શિક્ષિત વર્ગે પાડયો છે. એટલે કે હિંદુ શિક્ષિત વર્ગે હિન્દીને કેવળ સંસ્કૃતમય કરી મૂકી છે, તેથી કેટલાક મુસલમાન તે નથી સમજી શકતા. લખનૌના મુસલમાન ભાઇઓ ફારસીમય ઉર્દુ બોલીને તે હિંદુથી ન સમજાય તેવી કરી મૂકે છે આ બંને પરિભાષા છે ને તેને પ્રજાવર્ગમાં કયાંએ સ્થાન નથી. હુ ઉત્તરમાં રહ્યો છું, હિંદુ મુસલમાન સાથે ખૂબ ભળ્યો છું ને મારૂં હિન્દી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણું ઓછું હોવા છતાં મને તેમની સાથે વ્યવહાર રાખવામાં જરાએ અડચણ નથી આવી. જે ભાષા ઉત્તર વિભાગમા જનસમાજ બોલે છે તે તો ઉર્દુ કહો કે હિન્દી, બંને એકજ છે. ઉર્દુ લિપિમાં લખો તો તે ઉર્દુ નામે ઓળખો, તેજ વાકયો નાગરીમાં લખો તો હિન્દી કહેવાશે.

હવે રહ્યો લિપિનો ઝઘડો, હાલ તુરત મુસલમાન છોકરા જરૂર ઉર્દુ લિપિમા લખશે. હિંદુ ઘણે ભાગે દેવનાગરીમા લખશે. "ઘણે ભાગે" શબ્દનો પ્રયોગ કરૂ છુ કેમકે હજારો હિંદુ આજ પણ પોતાનું હિંદી ઉર્દુ લિપિમાં લખે છે, ને કેટલાકતો દેવનાગરી લિપિ જાણતા પણ નથી છેવટે જ્યારે હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે જરાપણ શંકાની નજર નહિ રહે, જ્યારે અવિશ્વાસનાં બધાં કારણો દૂર થયાં હશે, ત્યારે જે લિપિમાં જોર રહેશે તે લિપિ વધારે ભાગે લખાશે, ને તે રાષ્ટ્રીય લિપિ થશે દરમિઆન મુસલમાન ભાઇઓ અને હિંદુ જેને ઉર્દુ લિપિમાં અરજી લખવી હશે તેની રાષ્ટ્રના સ્થાનમાં કબુલ થવી જોઇશે.

પાચ લક્ષણો ધારણ કરવામા આ હિન્દીની હરિફાઇ કરનારી બીજી એકે ભાષા નથી. હિન્દીથી બીજી પદવી બંગાળી ભોગવે છે. છતાં બંગાળી ભાઇ પણ બંગાળ બહાર હિન્દીનો ઉપયોગ કરે છે હિન્દી બોલનારા જયા જાય ત્યાં હિન્દીનો ઉપયોગ કરે છે ને તે કોઇને આશ્ચર્યકારક નથી લાગતું. હિન્દી ધર્મપ્રચારકો, ઉર્દુ મોલવીઓ, આખા હિન્દુસ્તાનમા પોતાનાં વ્યાખ્યાનો હિન્દીમાંજ આપે છે. ને અભણ પ્રજા તે સમજી લેય છે અભણ ગુજરાતી પણ ઉત્તરમા જઇ હિન્દીનો પ્રયોગ થોડો ઘણો કરી લે છે ત્યારે ઉત્તરનો ભૈયો મુંબઇના શેઠની દરવાનગી કરતો છતો ગુજરાતીમાં બોલવાનો ઇનકાર કરે છે, ને શેઠ ભૈયાની સાથે ભાગ્યુંતુટયું હિન્દી બોલી નાખે છે. મેં જોયુ છે કે છેક દ્રાવીડ પ્રાંતમાં પણ હિન્દીનો ધ્વનિ સંભળાય છે. મદ્રાસમાં તો અંગ્રેજીથી વ્યવહાર ચાલે એ કહેવુ બરાબર નથી. ત્યાં પણ મે મારો વ્યવહાર હિન્દીમાં ચલાવ્યો છે. સેંકડો મદ્રાસી ઉતારૂને મે ઇતર વર્ગ સાથે હિન્દીમા બોલતા સાભળ્યા છે વળી મદ્રાસના મુસલમાન ભાઇ તો બરોબર હિન્દી બોલી જાણે છે સમસ્ત હિંદુસ્થાનના મુસલમાન ઉર્દુ બોલે છે એ અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે ને તેઓની સંખ્યા બધા પ્રાંતોમા નાનીસૂની નથી.

આમ હિન્દી ભાષા રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે નિર્માણ થઇ ચૂકી છે. તેને આપણે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે રાષ્ટ્રિય ભાષા તરીકે વાપરી છે ઉર્દુની ઉત્પત્તિ પણ હિન્દીની એ શક્તિમાં રહેલી છે.

મુસલમાની પાદશાહો ત્યને તિરસ્કાર્યું, આપણને વહેમી ગણ્યા. યોજકોમાંના
તેમણે હિન્દી વ્યાકરણ કબૂલ ગાઢ અજ્ઞાન હતું. કેટલાકે તેને અધર્મ માન્યો આપણા ધર્મ-
યોગ કર્યો. પણ જનસમાજ આપણી સભ્યતા ખામીવાળી લાગી. આપણે પડેલી
શકયો. આ દશા કાંઇ અંગ્રેજી રાજ્ય... ખૂબ હોવી જોઇએ એમ મનાયું. તેથી શુદ્ધ ભાવે
અનુભવ છે તે જાણે છે કે સિપાહી વર્ગને સારૂ સ... ત્યાં યોજકોને તો નજીકનીજ સ્થિતિ
પડી છે. ...ઓ જોઇશે, આપણને
... સમારનો

આમ હિન્દીજ રાષ્ટ્રીય ભાષા થઇ શકે એમ આપણે જોઇએ છીએ, છતાં મદ્રાસના શિક્ષિત વર્ગને સારૂ એ સવાલ મુશ્કેલીભર્યો છે.

દક્ષિણી, ગુજરાતી, સિંધી, બંગાળીને તો તે ઘણું સ્હેલ છે. થોડા માસમાં તેઓ હિન્દી ઉપર સારો કાબુ મેળવી રાષ્ટ્રીય કારભાર તેમાં ચલાવી શકે છે. તામિલ ભાઇઓને તેટલું સહેલ નથી. તામિલાદિ દ્રાવિડ વિભાગની ભાષાઓ છે ને તેની રચના તેનું વ્યાકરણ સંસ્કૃતથી જૂદાંજ છે. માત્ર શબ્દોની એકતા સિવાય બીજી એકતા સંસ્કૃત ભાષાઓ અને દ્રાવિડ ભાષાઓ વચ્ચે જોવામાં આવતી નથી. પણ આ મુશ્કેલી માત્ર વર્તમાન શિક્ષિત વર્ગને સારૂ છે. તેઓના સ્વદેશાભિમાન ઉપર આધાર રાખવાનો ને વિશેષ પ્રયાસ કરી હિન્દી શીખી લેવાની આશા રાખવાનો આપણને અધિકાર છે. ભવિષ્યને સારૂ તો જો હિન્દીને તેનું પદ મળે તો દરેક મદ્રાસી નિશાળમાં હિન્દી દાખલ થાય અને મદ્રાસને બીજા પ્રાન્તો વચ્ચે વિશેષ પરિચય થવાનો સંભવ પ્રાપ્ત થાય. અંગ્રેજી ભાષા દ્રાવીડ પ્રજામાં પ્રવેશ નથી કરી શકી. પણ હિન્દીને પ્રવેશ કરતાં સમય લાગે તેમ નથી. એ પ્રયાસ તેલગુ જાતિ તો આજે પણ કરી રહેલ છે. જો આ પરિષદ રાષ્ટ્રીય ભાષા કઇ થવી જોઇએ એ વિષે પણ એક વિચાર કરી શકે તો તે કાર્યને સાધવાના ઉપાયો યોજવાની આવશ્યકતા જણાશે. જે ઉપાયો માતૃભાષા વિષે સૂચવ્યા છે તેવા, જોઇતા ફેરફાર સાથે, રાષ્ટ્રીય ભાષા વિષે પણ લાગુ પડી શકે છે. વિશેષમાં ગુજરાતીને કેળવણીનું વાહન કરવામાં આપણેજ મુખ્ય પ્રયાસ કરવો રહેશે. પણ રાષ્ટ્રીય ભાષાની ચળવળમાં તો આખું ભારતવર્ષ ભાગ લેશે.

કેળવણીના વિષયોનો વિચાર.

કેળવણીના વાહનનો, રાષ્ટ્રીય ભાષાનો અને તેમાં અંગ્રેજીના સ્થાનનો વિચાર આપણે કર્યો. આપણી શાળાઓમાં અપાતી કેળવણીમાં ન્યૂનતા છે કે નહિ એ વિચારવાનું રહ્યું.

આ વિષયમાં મતભેદ નથી. સરકાર, પ્રજામત બધા ચાલુ બંધારણને વખોડે છે. શું ત્યાજ્ય છે ને શું ગ્રાહ્ય છે એ વિષે મારી પેઠે મતભેદ છે. એ મતભેદોમાં ઉતરવા જેટલું મારૂં જ્ઞાન નથી. મેં જે વિચારો કર્યા છે તે આ પરિષદની સમક્ષ મૂકવાની ધૃષ્ટતા કરૂં છું.

બોલે છે. ભેદ શિક્ષિત વર્ગે પાડયો છે. એટલે કે હિંદુ હિતા સંકોચ રહે છે અનધિ-
સંસ્કૃતમય કરી મૂકી છે, તેથી કેટલાક મુસલમાન તે નથી હું તેનું ખંડન કરવા તૈયાર
મુસલમાન ભાઇઓ ફારસીમય ઉર્દુ બોલીને તે હિંદુથી ન્યાલને રીસ ચઢે એ યોગ્યજ
આ બંને પરિભાષા છે ને તેને પ્રજાવર્ગમાં ભુલાવ નથી લીધો તેને તેની ટીકા કર-
હિંદુ મુસલમાન સાથે ખૂબ ભળેલુ છું. તેથી મારે બે શબ્દ મારા અધિકાર વિષે કહેવા
છતા મને તેમની

(વિના)

આધુનિક કેળવણી ઉપર હુ પચીશ વર્ષ પહેલા વિચાર કરતો થઇ ગયો. મારા હાથ તળે મારા ને મારાં ભાઇ બેનના છોકરા આવ્યા. આપણી શાળાઓની ન્યૂનતા મને જણાએલી તેથી મારાં છોકરાની ઉપર મે પ્રયોગો શરૂ કર્યા મેં તેઓને રખડાવ્યાં પણ ખરાં. કોઇને ક્યાય તો કોઇને ક્યાંય બીજી જગાએ મોકલ્યા. મેં પોતે પણ કોઇને ભણાવ્યા. હું દક્ષિણ આફ્રિકામા ગયો ત્યા પણ મારો આ અસંતોષ તેવોને તેવો રહ્યો અને મારે વિશેષ વિચારો કરવા પડયા. ત્યા "હિન્દી કેળવણી સમાજ" નો કારભાર ઘણી મુદત સુધી મારા હાથમા હતો. મારાં છોકરાંને મેં નિશાળમાં કેળવણી નથી આપી. મારા સર્વથી મોટા છોકરાએ મારી જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ જોએલી. તેણે મારાથી નિરાશ થઇ થોડી મુદત અમદાવાદની શાળામાં કેળવણી લીધી તેને તેથી લાભ થયો એમ તેને ભાસ્યું નથી. જેઓને મેં નિશાળે નથી મોકલ્યા તેઓને નુકશાન નથી થયું ને તેઓને સરસ શિક્ષણ મળ્યું છે એવી મારી માન્યતા છે. તેમાં ન્યૂનતા જોઇ શકુ છું, પણ તેનું કારણ એજ છે કે મારા પ્રયોગોની શરૂઆતમા તે ઉછર્યા એટલે જો કે બધા પ્રયોગોની સંકલના એકજ હતી તો પણ તેમાં થયેલા ફેરફારોના તે ભોગ થઇ પડયા, સત્યાગ્રહને સમયે મારા હાથ નીચે લગભગ પચાસ છોકરા એક વેળા ભણતા હતા એ શાળાની રચના મોટે ભાગે મારે હાથે થઇ હતી. તેને અન્ય શાળાઓની સાથે કે સરકારી ધોરણ સાથે સંબંધ ન હતો. અહીં પણ એવોજ પ્રયાસ ચાલુ છે ને અધ્યાપક ધ્રુવ તથા બીજા સાક્ષરોના આશીર્વાદ મેળવી એક રાષ્ટ્રીય શાળા અમદાવાદમા સ્થાપી છે તેને પાંચ માસ થયા છે તેના મુખ્ય ગુજરાત કૉલેજના માજી અધ્યાપક સાંકળચંદ શાહ છે. તેમણે અધ્યાપક ગજ્જરના હાથ નીચે તાલીમ લીધેલી છે, ને તેમની સાથે બીજા ભાષાપ્રેમી પુરૂષો છે યોજનાને સારૂ મુખ્યત્વે હું જવાબદાર છું. પણ તેમાં આ બધા શિક્ષકોની સંમતિ છે, ને તેઓએ પોતાની હાજતો પૂરી થાય એટલુંજ વેતન લઇ આ કાર્યને પોતાનુ જીવન અર્પ્યું છે. સંજોગોને લઇને હુ પોતે આ શાળામાં શિક્ષણનુ કાર્ય નથી કરી શકતો પણ તેની પ્રવૃત્તિમા મારૂં મન હમેશા પરોવાયલું રહે છે. એટલે મારૂં કાર્ય કેવળ ઘરવણાઉ છે, છતા છેક વિચાર રહિત નથી એમ માનુ છું ને એ ધ્યાનમા રાખીને મારી ટીકા ઉપર વિચાર કરશો એમ ઇચ્છુ છુ.

આધુનિક શિક્ષણમા આપણી કૌટુમ્બિક વ્યવસ્થા ઉપર ધ્યાન દેવામાં આવ્યું નથી એમ મને હમેશાં લાગ્યા કર્યું છે, તેની રચના કરવામા આપણી હાજતોનો વિચાર કરવામાં નથી આવ્યો એ સ્વાભાવિક હતુ.

મૅકૉલેએ આપણા સાહિત્યને તિરસ્કાર્યું, આપણને વહેમી ગણ્યા. યોજકોમાંના ઘણાખરાને આપણા ધર્મ વિષે ગાઢ અજ્ઞાન હતું. કેટલાકે તેને અધર્મ માન્યો આપણા ધર્મ-ગ્રંથો વહેમનો સંગ્રહ મનાયા. આપણી સભ્યતા ખામીવાળી લાગી. આપણે પડેલી પ્રજા, તેથી આપણા બ ધારણોમાં ખામી ખૂબ હોવી જોઇએ એમ મનાયું. તેથી શુદ્ધ ભાવે ભૂલ ભરેલું બંધારણ રચાયું, નવી રચના કરવાની હતી ત્યાં યોજકોને તો નજીકનીજ સ્થિતિ હાથ લાગે રાજ્યકર્તાને મદદ કરનાર વકીલો, તબીબો, મહેતાઓ જોઇશે, આપણને બધાને નવું જ્ઞાન જોઇશે, આ વિચારથી બધી રચના થઇ. એટલે આપણા સંસારનો ચાર કર્તા વિનાનાં પુસ્તકો રચાયાં અને ઇંગ્રેજી કહેવતનો તરજુમો કરીએ તો ઘોડા આગળ ગાડી મૂકાઇ.

મલબારી કહી ગયા છે કે જો ઇતિહાસ ભૂગોળ શિખવવાં હોય, તો પ્રથમ છોકરાનાં ઘરનાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ શિખવવા જોઇએ મને તો યાદ છે કે મારે નસીબે ઇંગ્લંડના 'કાઉન્ટી' ગોખવાનુ પહેલું આવેલુ. જે વિષય મને ઘણો રસિક છે તે મારે માટે ઝેર સમાન થઇ પડયો હતો. ઇતિહાસમા મને ઉત્સાહ આવે એવું કંઇ મેં જોયું નહતું. ઇતિહાસ સ્વદેશાભિમાન શિખવાનું સાધન હોય છે આપણી શાળાની ઇતિહાસ શિખવવાની પદ્ધતિમાંથી મને આ દેશના વિષે અભિમાનનુ કારણ નથી મળ્યું. તે શિખવા મારે બીજાજ પુસ્તકો વાંચવા પડયા છે

અંકગણિતના આદિ વિષયોમા પણ દેશી રૂઢિને સ્થાન થોડુંજ આપવામાં આવ્યું છે. જૂની પદ્ધતિનો લગભગ ત્યાગ થયો છે. આક શિખવવાની દેશી પદ્ધતિ જતાં આપણા વડવાઓમાં દાખલા ગણવાની જે ઝડપ હતી તે આપણામાં નથી રહી.

વિજ્ઞાન શુષ્ક છે તેના જ્ઞાનનો ઉપયોગ બાળકો કરી શકે એવું હોતુંજ નથી. ખગોળ જેવા શાસ્ત્રો બાળકોને આકાશ બતાવીને શિખવી શકાય તે માત્ર પુસ્તકોમાથી શિખવવામાં આવે છે. કોઇ પણ નિશાળીઆને નિશાળ છોડયા પછી પાણીના ટીપાનું પૃથક્કરણ કરતાં આવડતું હોય એવું હુ જાણતો નથી.

આરોગ્યનું શિક્ષણ કંઇજ નથી એમ કહેવામા અતિશયોકિત નથી સાઠ વરસની કેળવણીને અંતે આપણે મરકી વગેરે રોગોમાથી બચતાં આવડયું નથી આપણા દાક્તરો તે રોગોને દૂર નથી કરી શકયા એ આપણી કેળવણી ઉપર હું મોટામાં મોટી આક્ષેપ સમજું છુ. આપણાં ઘરોની અંદર આરોગ્યના નિયમોએ પ્રવેશ કર્યો હોય એવો અનુભવ મેં સેંકડો ઘરો જોયા છતાં મેળવ્યો નથી. સર્પાદિ કરડે તો શું કરવું એ આપણા ગ્રેજયુએટો કહી શકે એ વિષે મને પૂર્ણ શંકા છે જો આપણા દાકતરોને નાની ઉમરથી દાકતરી શિખવાનો પ્રસંગ મળી શકયો હોત તો અત્યારે દીન સ્થિતિ તેઓની વર્તે છે તે ન જ હોત. આ આપણી કેળવણીનું ભયંકર પરિણામ છે. દુનિયાના બીજા બધા ભાગોમાથી મરકીને ત્યાંના લોકો કાઢી શકયા અહીં તો તે ઘર કરી રહી છે, ને હજારો હિંદી વગર મોતે મર્યે જાય છે આપણી ગરીબાઇ એ જો તેનું કારણ કહેવામાં આવે તો ગરીબાઇ સાઠ વર્ષની કેળવણીને અંતે કેમ છે તેનો જવાબ પણ કેળવણીખાતા તરફથી મળવો જોઇએ.

હવે જે વિષયોની કેળવણી મુદ્દલ નથી અપાતી તે વિચારીએ. કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ ચારિત્ર્ય હોવો જોઇએ ધર્મ વિના ચારિત્ર્ય કેમ બંધાય એ મને સૂઝી શકતું નથી આપણે यतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः । થતા જઇએ છીએ એનું ભાન હજુ હવે થશે. આ વિષય ઉપર હું વધારે નથી લખી શકતો. પણ સેંકડો શિક્ષકોને હું મળ્યો છુ, તેમણે પોતાના અનુભવો નિઃશ્વાસ નાંખી મને સંભળાવ્યા છે. એનો ગંભીર વિચાર આ પરિષદને કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. જો નિશાળીઆની નીતિ ગઇ તો સર્વસ્વ ગયું છે.

આ દેશમા ૮૫ થી ૯૦ ટકા સ્ત્રીપુરુષ ખેતીના ધંધામાં રોકાએલાં છે. તે ધંધાનું જ્ઞાન જેટલું હોય તેટલુ ઓછું ગણાવું જોઇએ. છતાં તેને આપણી હાઇસ્કૂલ સુધીના ક્રમમાં સ્થાનજ નથી. આવી કફોડી સ્થિતિ અહીંજ નભી શકે

વણાટનો ધધો નષ્ટ થતો જાય છે ખેડુતોને સારૂ અવકાશનાં સમયનો તે ધધો હતો. તે ધંધાને આપણા ક્રમમાં સ્થાન નથી. આપણી કેળવણી કેવળ મુત્સદ્દી વર્ગ પેદા કરે છે ને તેનું વલણ એવું છે કે સોની, લુહાર, કે મોચી પણ જો શાળામા સપડાયો તો તે પણ મુત્સદ્દી બની જાય છે સારી કેળવણી તો સઉ લે એમ આપણે ઇચ્છવું જોઇએ. આપણી કેળવણીને અ તે બધા મુત્સદ્દી થાય તો?

આપણી કેળવણીમાં ક્ષત્રિય કળાને સ્થાન નથી. મને પોતાને તે દુઃખની વાત નથી. મેં તો અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલું સુખ માની લીધું છે. પણ પ્રજાને હથીઆર વાપરતાં શિખવું છે જેને શિખવું હેય તેને તે પ્રસંગ મળવો જોઇએ. પણ તે તો કેળવણી-ક્રમમા વિસરાઈ ગયેલુંજ જણાયું છે.

સંગીતને ક્યાએ સ્થાન નથી જોતો. સગીતની અસર આપણી ઉપર બહુ થાય છે. એનો આપણને આબેહુબ ખ્યાલ નથી રહ્યો. નહિ તો સંગીત આપણાં બાળકોને ગમે તેમ કરીને આપણે આપ્યું હત વેદોની રચના સગીત ઉપર થયેલ જોવામા આવે છે. મધુર સંગીત આત્માના તાપને શાત કરી શકે છે. હજારો માણસોની સભામા આપણે કેટલીક વેળા ખળભળાટ જોઈએ છીએ; તે ખળભળાટ હજારો કંઠમાથી એકસુર કોઇ રાષ્ટ્રીય ગીત ચાલે તો બંધ થઇ શકે. શૂરાતન ચઢાવવાને સારૂ બાળકો એક અવાજે વીર રસવાળું કાવ્ય ગાઇ શકે એ જેવું તેવું નથી. ખલાસી અને બીજા મજુરો 'હરિહર' 'અલ્લા બેલી' વગેરે ધ્વનિ એકી અવાજે કહાડે છે ને તેથી તેઓ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે એ સંગીતની શક્તિનો દાખલો છે અગ્રેજી મિત્રોને મે ગાયન ગાઇ પોતાની ટાઢ સમાવતા જોયા છે નાટકના ગાયનો ગમે તેમ, ગમે તેવે અવસરે, આપણાં બાળકો ગાતા શિખે છે, બેસૂરાં હારમોનિયમ, વાજા વગેરે ઠોકે છે તેથી તેઓને નુકસાન થાય છે. જો સંગીતનું શુદ્ધ શિક્ષણ મળે તો નાટકના ગાયનો ગાવામાં ને રાગડા તાણવામાં સમય નહિ ગાળે ગવૈયો જેમ બેસૂરૂં કે કવખતે નથી ગાતો તેમ શુદ્ધ સંગીત શિખનાર મેલા સંગીતને હાથ નહિ અડાડે. પ્રજાજાગૃતિને સારૂ સંગીતને સ્થાન હોવું જોઇએ. આ વિષય ઉપર દાકતર આનદકુમાર સ્વામીના વિચારો મનન કરવા લાયક છે.

વ્યાયામ.

આ શબ્દમા રમતો ઇત્યાદિનો સમાવેશ કર્યો છે. તેનો પણ ભાવ પૂછાયો નથી. દેશી પદ્ધતિનો ત્યાગ થયો છે અને ટેનિસ, ક્રિકેટ ને ફુટબૉલનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું છે. આ ત્રણે રમતોમાં રસ છે એમ કબૂલ કરવામાં બાધ નથી. પણ જો આપણે પાશ્ચાત્ય વસ્તુઓથી મોહાઇ ન ગયા હત તો આપણે એટલીજ રસિક, ખરચ વિનાની રમતો, જેવી કે ગેડીદડો, મોહદાડીઓ, ખોખો, મગમાટલી, હુડતુતુ, ખારો પાટ, નવ નાગેલીઓ, સાત તાળી વગેરેનો ત્યાગ ન કરત. કસરત જેમાં આઠે અંગને પૂરતી તાલીમ મળે છે અને જેમાં ઘણું રહસ્ય રહ્યું છે તેનો અને કુસ્તીના અખાડાનો લગભગ લોપ થઇ ગયો છે. જો કોઇપણ પાશ્ચાત્ય વસ્તુની નકલ કરવી યોગ્ય હોય તો 'ડ્રિલ' ની નકલ કરવા જેવુ છે એમ મને લાગે છે એક મિત્રે ટીકા કરેલી કે આપણને ચાલતા આવડતુંજ નથી. અને એકઠા થઇને રીતસર ચાલવાની તો મુદ્દલ ખબર નથી. હજારો માણસો તાલબંધ ચુપકીથી ગમે તે દશામાં બબ્બે ચાર ચારની હાર બાંધી ચાલી શકે એ શક્તિ આપણામાં નથી આવી 'ડ્રિલ'નો કેવળ લડાઇમાજ ઉપયોગ છે એવું કાંઇ નથી. ઘણાં પરોપકારી કામોમા 'ડ્રિલ'નો ભારે ઉપયોગ થઇ શકે છે, જેમકે આગ હોલવવામા, ડુબેલાને મદદ કરવામા, માંદાને ડોળીમા લઇ જવામા 'ડ્રિલ' બહુજ કિંમતી સાધન છે. આમ આપણી શાળાઓમાં દેશી રમતો, દેશી કસરતો, અને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની ડ્રિલ દાખલ કરવાની આવશ્યકતા છે.

સ્ત્રી શિક્ષણ.

જેમ પુરૂષ શિક્ષણને સારૂ ચાલતી રચના ખામીઓથી ભરેલી છે તેમજ સ્ત્રીશિક્ષણનું છે. ભારતવર્ષમાં સ્ત્રીપુરૂષોનો શો સંબંધ છે, સ્ત્રી જનમ ડળમાં શુ સ્થાન ભોગવે છે, તેનો વિચારજ કરવામાં આવ્યો નથી

પ્રાથમિક કેળવણીનો ઘણો ભાગ બને વર્ગને સામાન્ય હોઇ શકે, તે ઉપરાંત બધે બહુ અસમાનતા છે. પુરૂષ સ્ત્રી વચ્ચે જેમ કુદરતે ભેદ રાખ્યો છે તેમજ કેળવણીમાં ભેદની આવશ્યકતા છે. સંસારમા બન્ને સરખા છે પણ તેમના કાર્યમાં વિભાગ જોવામાં આવે છે, ગૃહનુ રાજ્ય ભોગવવાનો અધિકાર સ્ત્રીનો છે. બહારની વ્યવસ્થાનો અધિષ્ઠાતા પુરૂષ છે. પુરૂષ આજીવિકા લાવનાર છે, સ્ત્રી સંગ્રહ કરનાર અને વ્યય કરનાર છે. સ્ત્રી બાળકનું પોષણ કરનારી છે, તેની વિધાતા છે, તેની ઉપર બાળકના ચારિત્ર્યનો આધાર છે ,તે બાળશિક્ષિકા છે, તેથી તે પ્રજાની માતા છે પુરૂષ પ્રજાનો પિતા નથી. અમુક મુદત પછી પિતાની અસર પુત્ર ઉપર થોડી રહે છે. માતા પોતાનો દરજ્જો કદી છોડતીજ નથી બાળક પુરૂષ અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી પણ માતાની પાસે બાળકની જેમ ગેલ કરે છે. પિતા સાથે એવો સંબંધ નથી રાખી શકતો.

આ યોજના કુદરતી હોય, યોગ્ય હોય તો સ્ત્રીને સારૂ સ્વતંત્ર કમાણી કરવાનો પ્રબંધ નહોય. જ્યા સ્ત્રીઓને તાર માસ્તરનું કે ટાઇપીસ્ટનું કે બીબાં ગોઠવવાનું કામ

કરવું પડે ત્યાં સુવ્યવસ્થાનો ભંગ થએલો હોવો જોઇએ, તે પ્રજાએ પોતાની શકિતનું દેવાળું કાઢયું છે, તે પ્રજા પોતાની થાપણ ઉપર રહેવા લાગી છે એવી મારી માન્યતા છે.

એટલે એક તરફથી આપણે સ્ત્રીને અંધકારમાં ને અધમ દશામાં રાખીએ તે ખોટું છે તેમજ બીજી તરફથી સ્ત્રીને પુરૂષનું કામ સોંપવું તે નિર્બળતાની નિશાની છે ને સ્ત્રીની ઉપર જુલમ કર્યા જેવું છે.

એટલે સ્ત્રીઓને સારૂ અમુક વર્ષ પછી નોખી ઘટનાની જરૂર છે. તેમને ગૃહવ્યવસ્થાનું, ગર્ભકાળની સાવજતનુ, બાળને ઉછેરવા વગેરેનું જ્ઞાન આપવાની જરૂર છે. આ યોજના રચવી બહુ મુશ્કેલીનું કાર્ય છે. શિક્ષણના ક્રમમા આ નવો વિષય છે. તેમાં શોધખોળને નિર્ણય કરવા સારૂ ચારિત્ર્યવાન્ જ્ઞાનવાન્, સ્ત્રીઓ અનુભવ પામેલ પુરૂષોની મંડળી નીમી તેમની પાસેથી કંઇ યોજના ઘડવાની જરૂર છે.

ઉપરની કામ કરનારી મંડળી કન્યાકાળથી શરૂ થતી કેળવણીનો ઉપાય શોધશે. પણ જે કન્યાઓ કન્યાકાળમાં પરણી ચૂકી છે એવીની સંખ્યાનો પાર નથી. વળી તે સંખ્યા વધતી જાય છે પરણ્યા પછી તો તે લોપ થઇ જાય છે તેને વિષે મેં મારા વિચાર ભગિનીસમાજ પુસ્તકમાળાના પ્રથમ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યા છે તે જ અહીં ઉતારૂં છુઃ

આ કેળવણીને આપણે માત્ર કન્યાકેળવણીથીજ પહોચી વળવાના નથી હજારો કન્યા બાર વર્ષની ઉમ્મરે બાળલગ્નનો ભોગ થઇ આપણી નજરેથી અલોપ થઇ જાય છે. તેઓ ગૃહિણી બને છે! આ પાપી રિવાજ જયા સૂધી આપણામાથી નહિ જાય ત્યાં સુધી પુરૂષોને સ્ત્રીશિક્ષક બનતા શિખવુ પડશે, તેઓની આ વિષયની કેળવણીમા આપણી ઘણી આશાઓ છુપાયલી પડી છે આપણી સ્ત્રીઓ આપણા વિષયનુ પાત્ર અને આપણી રસોયણ મટી આપણી સહચરી, આપણી અર્ધાંગના, આપણા સુખ દુઃખની ભાગિયણ ન બને ત્યા લગી આપણા સર્વ પ્રયાસ મિથ્યા જણાય છે કોઇ પોતાની સ્ત્રીને પશુ સમાન ગણે છે આ સ્થિતિને સારૂ કેટલાંક સંસ્કૃત વચનો, તુલસીદાસનો એક પ્રસિદ્ધ દુહો, બહુ જવાબદાર છે. તુલસીદાસજીએ એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે ढोर गंवार शुद्र अरु नारी, ये सब ताडनके अधिकारी. તુલસીદાસજીને હું પૂજું છુ પણ મારી પૂજા આંધળી નથી કાંતો ઉપરનો દુહો ક્ષેપક છે, અને જો તુલસીદાસનોજ હોય તો તેણે વગર વિચાર્યે પ્રચલિત રૂઢિને અનુસરી જોડી કહાડેલો હોવો જોઇએ સંસ્કૃત વચનો વિષે તો એવો વહમ પેસી ગયેલો જોવામા આવે છે કે સંસ્કૃતમા લખાયેલા શ્લોકો તો કેમ જાણે શાસ્ત્રકથન જ હોય નહિ! આ વહેમ દૂર કરીને આપણામાં સ્ત્રીને હલકી ગણવાની જે પ્રથા પડેલી છે તેને જડમૂળથી ઉખેડવી જોઇશે. બીજી તરફથી વિષયાંધ થઇ આપણામાના કેટલાક સ્ત્રીને ઢીંગલીદેવી ગણી તેની પૂજા કરે છે ને જેમ ઠાકોરજીને આપણે પહોરે પહોરે નવીન આભૂષણોથી શણગારીએ છીએ તેમ શણગારે છે. આ પૂજાદોષમાથી પણ નીકળી જવું જરૂરનું છે. છેવટે તો જેમ શંકરને ઉમા, રામને સીતા, નળને દમયંતી હતા તેમ આપણી સ્ત્રીઓ

આપણી ગોષ્ટીમાં ભાગ લેતી, આપણી સાથે વાદવિવાદ કરતી, આપણા ઉદ્‌ગારો સમજતી, તેને પોષતી, પોતાની અલૌકિક પ્રેરણાશક્તિથી આપણી બાહ્યોપાધિઓને સાનમાં સમજી તેમાં ભાગ લેતી આપણને શીતળતામય શાંતિ દેતી થશે ત્યારેજ આપણો ઉદ્ધાર સંભવે છે; તે પહેલાં નહિ એવી દશા હાલ તુરતમાં કન્યાશાળા મારફતે પ્રાપ્ત થવાનો ઘણોજ થોડો સંભવ છે. જયા લગી બાળલગ્નની હાસડી આપણે પહેરવી સગ્જી હશે, ત્યા લગી પુરૂષોએ પોતાની સ્ત્રીઓના શિક્ષક બનવું પડશે, અને એ શિક્ષણ માત્ર અક્ષરનુજ નહિ. ધીમે ધીમે રાજ્યપ્રકરણી, સંસારસુધારાના વિષયોમા તેઓને પ્રવેશિત કરી શકાય છે. આ કરતાં પહેલા અક્ષરજ્ઞાનની જરૂર જણાતી નથી, આવા પુરૂષે પોતાનું સ્ત્રીપ્રત્યેનું વલણ ફેરવવુ પડશે: સ્ત્રી પુખ્ત ન થાય ત્યાં લગી શિક્ષાવસ્થામાં રહે અને ત્યાં લગી પુરૂષો તેમની પ્રત્યે બ્રહ્મચર્ય પાળે તો, આપણે જડતા (ઇનર્શિયા) રૂપી શક્તિના દાબ તળે કચરાયેલા ન હોઇએ તો આપણે બાર કે પંદર વર્ષની બાળા ઉપર કદી પ્રસવની મહાવ્યથાનો બોજો ન જ મુકીએ. એ વિચાર કરતાં પણ આપણને કંપારી છુટવી જોઇએ.

પરિણિત સ્ત્રીઓને સારૂ વર્ગો કાઢવામા આવે છે, તેઓને સારૂ ભાષણો થાય છે. આ બધું સરસ છે આવી પ્રવૃત્તિ કરનાર પોતાના વખતનો ભોગ આપે છે એ આપણા જમે પાસમાં નોધાય છે. પણ તેની સાથે ઉપર બતાવેલી પુરૂષોની ફરજ જયા સુધી સિદ્ધ ન થાય ત્યાસુધી આપણે બહુ સારા પરિણામો નહિં મેળવી શકીએ એમ જણાય છે. સહેજ ઉંડો વિચાર કરતાં સહુને આ સ્વયંસિદ્ધ વાત જણાશે.”

શિક્ષકો

જ્યાં જ્યાં નજર કરીએ છીએ, ત્યાં ત્યાં કાચા પાયા ઉપર ભારે ચણતર કરી મુકેલું જોવામાં આવે છે. પ્રાથમિક કેળવણીને સારૂ પસંદ કરેલા શિક્ષકો વિનયની ખાતર ભલે શિક્ષક કહેવાય પણ હકીકતમાં તેઓને એવી ઉપમાં આપી શિક્ષક શબ્દનો દુરૂપયોગ કરીએ છીએ. વિદ્યાર્થીનો બાલ્યકાળ સર્વથી અગત્યનો છે. એ સમયે મળેલું જ્ઞાન કદી ભૂલાતું નથી. એજ સમયે તેને ઓછામાં ઓછી મુદત મળે છે, અને ગમે તેવી ચાલ ચલાઉ નિશાળમાં તેને ગોધવામાં આવે છે મારી માન્યતા છે કે કૉલેજ હાઇસ્કૂલ વગેરેના શણગારોમાં આ ગરીબ દેશથી ન સહન થઇ શકે એવો ખર્ચ કરવામા આવે છે, તેને બદલે જો પ્રાથમિક કેળવણી, સૃષ્ટિસૌન્દર્યનો કોઇપણ ખ્યાલ રહ્યો હોય અને આરોગ્યની સંભાળ રહેતી હોય એવી જગ્યાએ સુશિક્ષિત, પીઢ અને નીતિમાન શિક્ષકો મારફત આપવામાં આવે તો થોડી મુદતે આપણે ઘણા મહત્વના પરિણામો જોઇ શકીએ. આવો ફેરફાર કરવા સારૂ ચાલુ શિક્ષકોને પગાર દર માસે બેવડાવ્યો હોય તોપણ હેતુ પાર પડવાનો નથી. મોટા પરિણામો એવા જૂજ ફેરફારથી ન આવી શકે. પ્રાથમિક કેળવણીનું સ્વરૂપ બદલાવુજ જોઇએ. હું જાણું છુ કે આ વિષય ઘણો કઠિન છે તેમાં વિઘ્નો ઘણાં છે એમ છતાં ‘ગુજરાત કેળવણી મંડળ’ની શક્તિ બહાર એનો ફડચો હોવો ન જોઇએ.

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોનો દોષ કાઢવાનો મારો હેતુ નથી એ કહેવું કદાચ જરૂરનું છે. તેઓ પોતાની શક્તિ ઉપરાંત પરિણામ બતાવી શકે છે એ આપણી ભવ્ય સભ્યતાનું ફળ છે એમ હું માનું છુ. જો તે જ શિક્ષકોને પૂરી લાયકાત અથવા પૂરું ત્તજન મળે તો જે પરિણામ આવે તેનું માપ કાઢી શકાય તેમ નથી.

ફરજીયાત વિ. મરજીઆત.

કેળવણી મફત અને ફરજીઆત હોવી જોઇએ કે કેમ તે વિષે મારે કંઇ પણ કહેવુ અનુચિત ગણુ છું. મારો અનુભવ થોડો છે. વળી કોઇ પણ પ્રકારની ફરજ પ્રજાની ઉપર નાખવી એ મને વસમું લાગે છે, ત્યા આ અદકી ફરજ ક્યાં નાખવી એ વિચાર ખટક્યા કરે છે. હાલ આપણે કેળવણી મફત અને મરજીઆત રાખી તેના અખતરા કરીએ એ સમયને વધારે રૂચિકર જણાય છે જ્યાં સુધી આપણે જોહુકમ કાળમાંથી નથી નીકળી ગયા ત્યાંસુધી કેળવણી ફરજીઆત કરવામા ઘણા વિઘ્નો નજરે તર્યા કરે છે નામદાર ગાયકવાડની સરકારના અનુભવ આ વિચાર કરતા કંઇક અંશે મદદગાર હોવાનો સંભવ છે મારી તપાસનું પરિણામ ફરજીઆત કેળવણીની યોગ્યતા વિરૂદ્ધ આવ્યું પણ તે તપાસ નહિ જેવી હોવાથી તેમની ઉપર વજન નથી દઇ શકાતું. આ વિષય ઉપર પરિષદ્‌મા આવેલા સભ્યો આપણને વજનદાર માહિતી આપશે એમ ધારી લઉં છુ

ઉપાયો.

આ બધી ખામીઓ દૂર કરવાનો ધોરી રસ્તો અરજી નથી એમ મારી ખાત્રી છે. મહત્વના ફેરફાર રાજ્યકર્તાથી એકાએક થઇ શકતા નથી. એ સાહસ પ્રજાના આગેવાનોએજ કરવા જોઇએ અંગ્રેજી બંધારણમા પ્રજાનાં સ્વયં સાહસને ખાસ સ્થાન છે. સરકાર આપે તોજ થાય એમ વિચારીશું તો આપણને આપણુ ધાર્યું કરતાં યુગો વીતવાનો સંભવ છે જેમ ઇગ્લંડમાં તેમજ અહીં સરકાર પાસે અખતરા કરાવતા પહેલા આપણે કરી બતાવવા જોઇએ. જેને જે દિશામાં ન્યૂનતા જણાય ત્યાં ન્યૂનતા દૂર કરી પોતે શુભ પરિણામ લાવી, સરકાર પાસે ફેરફાર કરાવી શકે છે. આવા સાહસને મારૂ દેશમાં કેળવણીની અનેક ખાસ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવી ઘટે છે.

તેમાં એક મહાવિઘ્ન છે. આપણને 'ડીગ્રી' નો ભારે મોહ છે. ઉત્તીર્ણ થવા ઉપર આપણા જીવનનો આધાર રાખીએ છીએ. આથી પ્રજાને ભારે નુકશાન થાય છે. 'ડિગ્રી' એ સરકારી નોકરીઆત વર્ગનેજ કામની છે એ આપણે ભૂલી જઇએ છીએ; પણ પ્રજાની ઇમારત કંઇ નોકરીઆત વર્ગ ઉપર ચણવાની નથી; તેમ સૌને નોકરી વિના ઘણીજ સારી ધનપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, એમ આપણે ચોમેર જોઇ શકીએ છીએ અભણ જેમ પોતાની હોંશિયારીથી કરોડાધિપતિ થઇ શકે છે, તેમ ભણેલ વર્ગ કેમ ન થઇ શકે ? જો ભણેલ વર્ગ ભીતિ છોડે તો તેઓમાં અભણ જેટલું સામર્થ્ય તો જરૂર આવી શ

જો 'ડિગ્રી' નો મોહ છૂટે તો દેશમાં ખાનગી શાળાઓ ઘણી ચાલી શકે છે. કોઇ રાજ્યકર્તા પ્રજાની બધી કેળવણી સાચવી શકતા નથી અમેરિકામા તો મુખ્યત્વે ખાનગી સાહસજ છે. ઇંગ્લાંડમાં અનેક સંસ્થાઓ ખાનગી સાહસથી જ ચાલે છે. તેઓ પોતાનાં જ પ્રમાણપત્રો આપે છે

આ કેળવણીને સારા પાયા ઉપર મૂકવાને સારૂ ભગીરથ પ્રયત્નની જરૂર પડશે તેમાં ધનનું, મનનું, તનનું અને આત્માનુ અર્પણ થવું જોઇશે.

અમેરિકામાથી આપણે થોડું જ શિખી શકીએ એવું મને ભાસ્યું છે. પણ એક વસ્તુ તો અનુકરણ કરવા જેવી છે. ત્યાની કેળવણીની મહાન સંસ્થાઓ એક મોટા ટ્રસ્ટની દ્વારા ચાલે છે તેમાં કરોડો રૂપીઆની થાપણ ધનાઢ્ય લોકોએ આપી છે. તે ટ્રસ્ટની મારફતે અનેક ખાનગી શાળાઓ નભે છે. તેમા જેમ ધન એકઠું થયું છે તેમ શરીર સંપત્તિવાળા, સ્વદેશાભિમાની વિદ્વાન ગૃહસ્થો એકઠા થયા છે. તેઓ બધી સંસ્થાઓ તપાસે છે અને તેઓનું રક્ષણ કરે છે તેઓને યોગ્ય લાગે ત્યા ને તેટલી મદદ આપે છે. એ મદદ અમુક બંધારણ કબુલ કરે એવી સંસ્થાઓ સહજે મેળવી શકે છે. આ ટ્રસ્ટ વડે ઉત્સાહી હીલચાલથી અમેરિકાના ઘરડા ખેડુતાને ખેતીની નવીન શોધોવાળું જ્ઞાન મળી શકયું છે. આવી કંઇક યોજના ગુજરાતમા થઇ શકે તેમ છે. ધન છે, વિદ્વતા છે, ધર્મવૃત્તિનો હજુ લોપ નથી થયો, બાળકો તો વિદ્યાની વાટ જોઇ રહ્યા છે આ સાહસ થાય તો થોડા વર્ષમા આપણે સરકારને બતાવી શકીશું કે આપણો પ્રયાસ ખરો છે. પછી સરકાર તેનો અમલ કરવામા નહિ ચૂકે. હજાર અરજીઓ કરતાં આપણે કરી બતાવેલુ કાર્ય વધારે દીપશે.

ઉપરની સૂચનામાં 'ગુજરાત કેળવણી મંડળ' ના બીજા બે ઉદ્દેશોનુ અવલોકન આવી જાય છે. આવા ટ્રસ્ટની સ્થાપના તે કેળવણીના પ્રચારની સતત ચળવળ છે અને તે કેળવણીનું વ્યવહારિક કાર્ય છે

પણ એ કાર્ય થાય તો બધું થયા જેવું છે એટલે એ સહેલું ન હોય જેમ સરકાર તેમજ ધનિક તેને તો સતાવીએ ત્યારેજ તે જાગૃત થાય છે. તેને સતાવવાનુ એકજ સાધન છે, તે તપશ્ચર્યા છે. તપશ્ચર્યા ધર્મનું પહેલુ અને છેલ્લું પગલું છે. તે તપશ્ચર્યાની પ્રતિમા 'ગુજરાત કેળવણી મંડળ' છે એમ હું માની લઉં છું. તેના મંત્રીઓ અને સભાસદોમાં જ્યારે પરોપકારવૃત્તિ જ વાસ કરશે ને વિદ્વતા પણ તેનીજ હશે ત્યારે લક્ષ્મી પોતાની મેળે ત્યાં આવી પડશે. ધનાઢ્ય માણસો હમેશા શંકાયુકત રહે છે. શંકાના કારણો હોય છે, એટલે આપણે જો લક્ષ્મીદેવીને આરાધવા માંગતા હોઇશુ તો પાત્રતા સિદ્ધ કરવી પડશે.

પણ ધનની જરૂર છે છતાં તેની ઉપર ભાર દેવાની જરૂર નથી જેને રાષ્ટ્રીય કેળવણી દેવી છે તે શિખયો નહિ હોય તો મજુરી કરતાં શિખશે શિખીને એક વૃક્ષની

નીચે જેને વિદ્યાદાન જોઈતું હશે તેને આપશે. આ બ્રાહ્મણ ધર્મ છે, જેને આચરવો હોય તે આચરી શકે છે. એવા બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થશે તેને લક્ષ્મી અને સત્તા બંને નમશે.

આવી અચળ શ્રદ્ધા ગુજરાત કેળવણીમંડળને હોય એવું ઈચ્છું છું. એવું વિશ્વકર્તા પાસે માગું છું

કેળવણીમાં સ્વરાજ્યની ચાવી છે. રાજ્યપ્રકરણી આગેવાનો ભલે મોંટેગ્યુ સાહેબની પાસે જાય. તે ક્ષેત્ર આ પરિષદને ભલે ઉઘાડું ન હો. પણ શુદ્ધ કેળવણી વિના સર્વ પ્રયાસ મિથ્યા છે. કેળવણી એ આ પરિષદનું ખાસ ક્ષેત્ર છે. તેમાં જો આપણે વિજય પામીશું તો સર્વત્ર વિજય જ છે.

નોટીસ.

નવજીવન અને સત્ય સારૂ સર્વ પત્રવ્યવહાર ૨૫૧, હૉર્નબી રોડ, ફોર્ટ, મુંબાઇ એ શરનામે કરવા વનંતિ છે.

બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્‌ની સન્માનકારિણી સભાના પ્રમુખ

ખા. બ. આદરજી મંચેરજી દલાલનું ભાષણ.

બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના પ્રતિનિધિભાઈઓ, બાનુઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો!

આ પરિષદની આવકાર દેનારી સભાના પ્રમુખ તરીકે સેવકને ચુંટી જે માન આપ્યું છે તે માટે હું તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભારી છુ. સાહિત્યકાર કે ભાષાશાસ્ત્રી થવાનો હું દાવો ઉઠાવતો નથી એટલે એ માન અને સ્થિતિને હું લાયક નીવડીશ તે માટે મને શક છે. વળી ધર્મે જરથોસ્તી છું. પરંતુ આચારવિચાર, હિત અને પ્રેરણામાં દેશના તેત્રીસ કરોડ હિંદીઓમાનો હું એક છું "પારસી ગુજરાતી" ઉપર ઘણી ટીકા થાય છે. તે ટીકા કુદરતી રીતે મારા ભાષણ ઉપર ન થાય માટે મને કેટલાક વિદ્વાન્ મિત્રોએ મારા વિચારો તેઓની શુદ્ધ ભાષામા જણાવવા મને ભલામણ કરેલી, પણ મેં ધાર્યું કે મારીજ "પારસી ગુજરાતી" માતૃભાષામાં મારા નમ્ર વિચારો આ મંડળ અને સભા હજુર રજુ કરવા; પણ તેમાં ભૂલ થાય તો તે માટે સેવકને ક્ષમા કરશો.

મારા મિત્ર રા૦ રાવ સાહેબ મહાજીએ ગુજરાતની પાયતખ્ત નગરીમાં પહેલી પરિષદમાં, બીજી પરિષદ ભરૂચ જેવા એક ગામડામાં લાવવા વિનંતિ કરેલી, તે નોતરૂ સ્વીકારી તમો અત્રે પધાર્યા છો તે માટે હું તમારો આભાર માનુ છું અને સર્વે સન્નારીઓ, સદ્‌ગૃહસ્થોને તથા પ્રતિનિધિઓને આવકાર આપુ છુ. આ શહેરમા બીજા ગુજરાતના નામાંકિત શહેરો જેવા વિદ્વાનો, શાસ્ત્રીઓ અને દેશભક્તો નથી. પણ પુરાતન વખતના ઇસુખ્રિસ્તના જન્મના હજારો વર્ષની પૂર્વે આ પવિત્ર નદીને તીરે સેંકડો મંદિરો, યાત્રાના સ્થળો, ગુરૂકુળો, વેદવિદ્યાનાં ધામો ચાલતા હતા અને આખા દેશની નદીઓનાં પવિત્રમાં પવિત્ર નર્મદા નદી જે શંકરની પુત્રી થાય છે અને જેના તીરે જેટલાં "કંકર એટલા શંકર" ગણાય છે તે પવિત્ર નદીના દર્શન કરવા તમને બોલાવીને અને તેવાં બીજાં વિદ્યાનાં મંદિરો આપણા ગુજરાતના શહેરોમા બંધાય અને તેની યોજના આ પવિત્ર નદીના પવિત્ર ધામ ભૃગુપુરમા રચાય તે શુભ કાર્ય માટે આજે હમારા શહેરને તમોએ જે શોભા આપી છે તે માટે આ શહેર તરફથી ખુશાલી પ્રદર્શિત કરૂં છું. આ પરિષદથી હમારા શહેરમા અને જીલ્લામાં જે વિદ્યાની ચળવળ થશે અને તેથી જે લાભ પ્રાપ્ત થશે તેને માટે પણ અમે સર્વે તમારા આભારી છીએ મારૂં ભાષણ મુદ્દાની બાબતો વિષે શરૂ કરતા પહેલાં મરહૂમ ડૉક્ટર દાદાભાઇ નવરોજજી, "હિંદના દાદા," આ સાલમાં દેવલોક પામ્યા તેમના મૃત્યુથી જે ન પૂરાય તેવી ખોટ આપણા દેશને ગઇ છે તે માટે આ પ્રસંગે આ પરિષદે પોતાની દિલગીરી જાહેર કરવી જોઇએ. સેંકડો સભાઓ હિંદ દેશમાંજ નહીં પણ યુરોપ, આફ્રિકા, ચીન, જાપાન વગેરે જ્યાં જ્યાં

આપણા હિંદી બંધુઓ વસે છે, ત્યાં ત્યાં તેઓએ પોતાની દિલગીરી જાહેર કરી છે. ડૉકટર દાદાભાઈએ પોતાની કીર્તિનો કોટ પ્રથમ કેળવણીના અગ્રેસર તરીકે બાંધ્યો હતો અને તે માટે આ સભાને ખાસ એમના મરણની નોંધ લેવાની જરૂર છે. એ મહા-પુરૂષની કારકીર્દિનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. તે તો આપણા સર્વેના હૃદયમાં વસી ગયેલું છે અને દાદાભાઇ તે કેળવણી, દાદાભાઇ તે દેશભક્તિ અને દાદાભાઇ તે સત્યત એ આપણામાંના એકે એક સમજે છે અને જાણે છે. તેમના આત્માને પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર શાન્તિ બક્ષો! અને તેમના પગલે ચાલવા આપણ સર્વેને તે સહાય થાઓ!

કેળવણી.

કેળવણીના ફાયદા અને તેની જરૂરીઆત ઉપર કંઇ પણ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી આપણે અને સરકારે ઘણો વખત ગાળી નાંખ્યો છે અને દુનિયાની બીજી પ્રજાઓમાં આપણો દરજ્જો પૂરતી કેળવણીની ગેરહાજરીને લીધે જળવાતો નથી. અંગ્રેજી કેળવણી તો રહી, પણ આપણી માતૃભાષા લખતાં વાંચતાં જે દેશનો ૯૦ ટકા ભાગ બેનસીબ રહે તે વિષે શો ઠરાવ કરવો? દેશની દરિદ્રતા, રોગો, અપચારો, ગુનાહો, રાજ્યાસનમા નીચી પદવી, મોતની સંખ્યા બીજા દેશો કરતાં અતિ ભારી, ખેતીની કમખીલવણી, વ્યાપારની કમવૃદ્ધિ, એ સર્વે કેળવણીના અંધકારનું પરિણામ છે કેળવણીના પ્રકાશ વગર ગમે તેવા સુધારા કરો તે નકામા છે માટે આપણા હિંદી બંધુઓએ આ મહત્વના સવાલને આગળ ધરીને પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઇએ કે મારા ગામમાં-મારા શહેરમાં-મારા દેશમા-જેમ બને તેમ જલદી દરેક બાળક પાચ-છ વરસનું થાય કે તે લખી વાંચી શકે તેવી નિશાળો સ્થાપવી. તે માટે સરકારને વારંવાર ફાયર કરવી, અને દેશના દોલતમંદ પુરૂષોને આગળ પાડીને કેળવણીનો પ્રચાર વધારવો. ગૃહસ્થો, માણસને ખોરાક વગર ચાલે, પણ કેળવણી વગર કેમ ચાલે? અને આવી કંગાલ હાલત આપણે ક્યાં સુધી સહન કરવી? બેશક થોડા વરસ થયાં તેમાં નામદાર શહેનશાહ જ્યોર્જ પંચમ હિંદમાં પોતાનાં મુબારક કદમ લાવ્યા ત્યારથી તેનો કંઇક ઝરો વધવા માડયો છે. પણ તે વધારો નિર્જીવ છે. તેમાં સંગીન વધારાની ઘણી જરૂર છે તેમાં જેટલો પૈસો, મહેનત અને શક્તિ વાપરશો તે થોડી છે. આ મહાન્ યુદ્ધમાં અંગ્રેજ સરકારને કેટલો ખર્ચ લડાઇ પાછળ થાય છે તેનો આકડો ગણી શકાય તેમ નથી. તે પૈસા કેમ ઉભા થયા અને કયાંથી આવ્યા તેનુ ભાન આપણને થતું નથી. તેવા કટોકટીના વખતમાં પણ ઇંગ્લાંડના હાલના કેળવણીના પ્રધાન મિ ફિશર કેળવણી પાછળનો ખર્ચ ઘટાડવાને બદલે કરોડો રૂપીઆનો વધારો કરવાને બાથોબાથ લડે છે. અને તે પૈસા તેને બજેટમાં પાર્લમેન્ટે આપવા હા પાડી છે ઇંગ્લાંડ કેળવણીમા શ્રેષ્ઠ પદવી ધરાવે છે છતાં આવા ખર્ચો કરવા આવી લડાઇ વખતે પણ પાર્લામેન્ટ પૈસા આપે છે. હવે તે સાથે આપણા દેશની હાલત સરખાવો, તેની કેળવણીનો અંધકાર તપાસો અને દેશની નાણાં સંબંધી હાલત જોશો તો તમને માલમ પડશે કે જેટલી તકરાર નાણાંની કમજોગવાઇની આગળ ધરાય છે તે તકરાર વ્યાજબી નથી પાચ દસ વર્ષમા આખો દેશ ભણેલો થઇ જાય એવું આપણે કહેવા માગતા નથી; તેમ થવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ હાલથી જો જોશભેર ચર્ચા નહીં ચલાવીશુ તો ૨૫-૫૦ વરસ સુધી એજ મુદ્દા આગળ ધરવામાં આવશે. મ્યુનિસિપાલિ-

ટિઓએ, લોકલ બૉર્ડોએ અને પ્રોવિન્શ્યલ અને ઇમ્પીરિયલ લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલોએ કેળવણીનો વધારો કરવામાં પુષ્કળ પૈસા સરકાર પાસેથી અપાવવા પોતાની પવિત્ર ફરજ સમજવી જોઇએ.

પ્રજાનો અવાજ સરકાર ધીમે ધીમે વધારે સાંભળતી જાય છે અને પ્રજા તરફના પ્રતિનિધિઓનું પણ તત્ત્વ દરેક સંસ્થામાં પ્રબળ થતું જાય છે અને વધારે પ્રબળ થવા સંભવ છે. માટે દેશના અગ્રેસરોએ સર્વે ચર્ચામા કેળવણીનો વિષય આગળ પાડવો અને તેમાં સરકારનો તેમજ પ્રજાનો વધતામા વધતો ફાળો આપવા-અપાવા પોતાની ફરજ સમજવી. પહેલી પરિષદના સુકાનીઓએ અને પ્રમુખે પોતાના ભાષણોમાં આંકડાઓ તથા મુદ્દાઓ ઘણી બાહોશીથી બતાવ્યા છે માટે તે આકડા અને તે વિચારો ફરીને આ સ્થળે મારા ભાષણમા રજુ કરી તમારો વખત લેવા માગતો નથી

આપણા સારા નસીબે મુંબાઇની પ્રોવિન્શ્યલ લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલે આખા હિંદુસ્તાનને એક ઉત્તમ પાઠ શીખવ્યો છે અને તેનુ માન આપણા બંધુ ઑનરેબલ મિ. પટેલને ઘટે છે. અને પોતાનું બિલ પસાર કરાવવામા જે શ્રમ અને બાહોશી તેમણે વાપર્યાં છે તેને માટે તેમને ધન્યવાદ આપવાની ફરજ છે. નામદાર સરકારે પણ તે બિલની અગત્ય સ્વીકારી તેને ટેકો આપ્યો છે માટે સરકારનો પણ આભાર માનવો જોઇએ. એ બિલ આપણી કેળવણીને આગળ વધારવાનું પહેલું પગથિયું છે હવે મ્યુનિસિપાલિટિઓ અને લોકલ બૉર્ડો કેવી રીતે તેનો લાભ લે છે તે આપણે તપાસવા આતુર થઇશું. આ શહેરની મ્યુનિસિપાલિટિએ પોતાના શહેરની મ્યુનિસિપલ નિશાળોની કેળવણી મફત કરવાનો પહેલો ઠરાવ કીધો છે એ સંતોષની વાત છે અને તેનું પગલું વખાણને પાત્ર છે આશા છે કે બીજી મ્યુનિસિપાલિટિઓ પણ પોતાની સ્થિતિ તપાસી કેળવણી આગળ વધે તેમ કરશે

ગૃહસ્થો, આપણે બધો આધાર સરકાર પર રાખી શકીએ નહીં સરકારને જાગૃત કરવાનું કામ પ્રજાના અગ્રેસરો કર્યા જશે અને એ સવાલ હમેશાં ગરમાગરમ સરકાર રૂબરૂ આગળને આગળ રાખશે. અને જેટલો વધુ ફાળો કેળવણી વધારવામાં જોઇશે તેટલો માગશે પણ સરકારથી બધુ બની શકે નહીં માટે શું આપણે બીજી રીતે બાકીના પૈસા ઉભા નહીં કરી શકીએ? સરકાર નાણાં ફાજલ પાડે ત્યાં સુધી શું આપણે બેસી રહેવું? આપણો દેશ ગરીબ છે તેની સરાસરી આવક માત્ર ત્રીસ રૂપરડી છે એટલે નિર્ધનતામા આપણો નંબર પહેલો છે પણ તે છતા આપણી પ્રજામાં ઘણા સદ્‌ગુણો અસલના બુઝર્ગો અને મુનિઓ અને ઋષિઓના પુણ્યથી, આપણા ધર્મના બોધથી અને પરમેશ્વરની કૃપાથી આપણું આત્મિક બળ બીજા દેશો કરતા વધારે મજબૂત છે. આપણો દેશ કરકસરીઓ છે, માટે જે આસ્તાથી આપણે હિંદીઓ કરોડો રૂપીઆ ધર્માદામાં ખરચીએ છીએ, મંદિરો, તીર્થો, મસજીદો, અને આતસ બહેરામો બંધાવી લાખો રૂપીઆ કાઢી આપીએ છીએ, બ્રાહ્મણો, સાધુ સન્યાસીઓ, મોબેદો, દસ્તુરોને તથા મુલ્લાં ફકીરોને જમાડી અન્નદાન, વસ્ત્રદાન કરીએ છીએ, એ સર્વે તેના પ્રમાણમા ઠીક છે. પણ તે આત્મિક બળ ખીલવીને જે સર્વમાં ઉત્તમદાન વિદ્યાદાન તે આપણે કરતા નથી. માટે આગેવાન

ગૃહસ્થોએ, તમો સર્વ સન્નારીઓએ, તમારા ખરા પરસેવાનો પૈસો થોડે યા ઘણે દરજ્જે વિદ્યાદાનમાં વાપરવાની જરૂર છે. કોઈ ન્યાતના વરાઓ, લગ્નના ખર્ચો ઓછા કરીને દારૂ-નિષેધક મંડળીઓ સ્થાપીને જે કરોડો પૈસા પાણીમાં ચાલ્યા જાય છે તે જો વિદ્યાનો પ્રસાર કરવામાં વાપરીએ તો હિંદ દેશ કેટલો બધો આબાદ થાય? મારી પોતાની પારસી કોમ કેળવાયલી ગણવાનો દાવો કરે છે; પરંતુ અદ્યાપિ સુધી જે કેટલાક ખોટા રીવાજો જડ ઘાલી બેઠા છે અને જે ગહેરખાંઓ (ઓચ્છવની ન્યાતો) પાછળ આ ન્હાની કોમમાં લાખો રૂપીઆનાં ફંડો પડેલાં છે તેનો ઉપયોગ કેળવણીમાં કરતા નથી. કરે તો કોમની આર્થિક ને નૈતિક સ્થિતિમાં કેટલો સુધારો વધારો થાય? ભરૂચ શહેરના પારસીઓની ૨,૨૦૦ માણસની ટુંક વસતિમાં એવા ફંડોનો ભંડોળ રૂપીઆ સવાથી દોઢ લાખનો છે. કેળવણી મોંઘી થતી જાય છે ખર્ચ વધે છે છતાં આ ફંડો એવાં બીનજરૂરી કામમાં વાપરવામાં કોમને તેમજ દેશને ગેરલાભ છે એજ ટીકા હિંદુ ભાઈઓ તથા મુસલમાન બીરાદરોને પણ લાગુ પડે છે. તે પૈસા ધીરે ધીરે કરકસર કરીને જરૂર કેળવણીમાં વપરાવા જોઈએ અને તે ઉપરાંત આખા દેશમાં National Education Fund" "રાષ્ટ્રીય કેળવણી ફંડ" સ્થાપવું જોઈએ તેમાં ગરીબ માણસ પણ પોતાનો ફાળો એક પૈસાનો પણ આપે તે પણ સ્વીકારી એ ફંડ ગંજાવર સંગીન કરવું જોઈએ. અને તે ફક્ત પ્રાથમિક કેળવણી વધારવાના કામમાંજ વાપરવું જોઈએ. હાલમાં હિંદુસ્તાનની વસતિનો ૧૦ ટકા જેટલો ભાગ ભણેલો છે તેના ખર્ચ માટે આપણને વળખાં મારવાં પડે છે તો આપણે તમામ આખા દેશને કેળવવામાં અને તેની સાથે સાથે માધ્યમિક કેળવણી, ઉંચી કેળવણી, હુન્નર ઉદ્યોગની શાળાઓ, વૈદક પાઠશાળાઓ વગેરેમાં આપણને દર વર્ષે-કરોડો રૂપીઆ જોઈશે તે ગંજાવર બોજો ઉપાડવામાં હિંમતથી કામ લેવાની જરૂર છે

મ્યુનિસિપાલીટિઓ અને ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડોએ નાણાં કર નાંખી ઉભાં કરવાં જોઈએ.

મ્યુનિસિપાલિટિઓએ કેળવણીનો કર પોતાની હદમાં નાંખીને તે કરમાંથી નિશાળો વધારીને મફત કેળવણી આપવી ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બૉર્ડોની હાલત લગાર કઢંગી છે. કારણ કે ઉપજ નક્કી થઈ ચુકી છે. તેમાં વધારો થઈ શકતો નથી અને તેના હિસ્સા પ્રમાણે ખર્ચ કયા અને કેટલા પ્રમાણમાં કરવો તે વિષે આપણે કાયદાથી બંધાઇ ગયા છીએ. તે કાયદો સુધરે નહીં અને આપણે વધુ કર કેળવણીનો ખર્ચ ઉપાડવા નાંખીએ નહીં, અગર સરકાર ઉદાર ફાળો આપે નહીં ત્યાં સુધી લોકલ બૉર્ડોની સંપૂર્ણ દિલસોજી છતાં ગામડાંઓમાં શાળાઓ વધારવા એ બૉર્ડો ઝાઝું કરી શકશે નહીં. પહેલો પાયો ગામે ગામ અગર બે ત્રણ ગામ વચ્ચે એક નિશાળ સ્થાપવાની છે. માટે એનો ખર્ચ ઉપાડવા આપણા અગ્રેસરોએ હિંમતથી તૈયાર થવું જોઈએ. સરકારની ફરજ પ્રાથમિક કેળવણીનો ખર્ચ ઉપાડવાની પહેલી છે, તે સરકારથી ના પાડી શકાય નહીં પણ હાલના સંજોગો સરકાર એકદમ મોટી ગ્રાન્ટ આપી શકે નહિં તથાપિ સરકાર અને પ્રજા ધીરે ધીરે બન્ને સાથે સાથે મળીને એ બોજો ઉપાડે તો કેળવણીનું કામ ઝડપથી આગળ વધે. બીજી અડચણ જે સરકાર અને કેટલાક કેળવણીના અનુભવીઓ બતાવે છે તે એ છે કે ટ્રેઈન્ડ (Trained) થયલા શિક્ષકો મળતા નથી. નિશાળોનાં સારાં મકાનો બાંધવાનો ખર્ચ ઉપાડી શકતો નથી. મારા અધીન મત પ્રમાણે

આ તકરાર પૂરતી વજનદાર નથી. ટ્રેઇન્ડ શિક્ષકોની અછત છે તે વાત ખરી છે ટ્રેઇન્ડ શિક્ષક મળે ત્યાં સુધી "અન ટ્રેઇન્ડ" શિક્ષક ન રાખવા એ સારી વાત છે. પણ તેવા ન મળે ત્યાં સુધી શું બેસી રહેવું ? ભયંકર દરદ હોય તો મ્હોટી પદવીનો વિલાયતનો પાસ થયલો ડૉક્ટર આવે ત્યા સુધી આપણી દેશી દવાઓના દેશી ઉપાયો ન કરવા ? અસલના વખતમા ગુરૂકુળોમાં તથા મ્હોલ્લાઓની નિશાળોમા (Street open air Schools) ક્યાં ટ્રેઇન્ડ મહેતાજીઓ હતા? તે વખતના આપણા પૂર્વજો શું ભણતા નહોતા? ટ્રેઇન્ડ શિક્ષકો પેદા, કરો ટ્રેઇનીંગ કૉલેજો (Training Colleges) જીલ્લે જીલ્લે સ્થાપો, પણ તેમની સંખ્યા નહીં મળે તો જે હથીઆરો હાલ આપણી પાસે હાજર હોય તેનો ખરો અને રૂડો ઉપયોગ કરો. નિશાળોના મકાનો પણ સારાં શોભીતાં, હવા ઉજાસવાળાં, સારા "ફરનિચર" સાથના હોય તોજ નિશાળો સ્થપાય એવી એવી બાબતો આવવાથી પ્રાથમિક કેળવણીનો સવાલ અઘરો માલમ પડે છે. જેટલા પૈસાની સગવડ હોય તે પ્રમાણમાં દેશકાળની સ્થિતિ તપાસી આપણે કામ લેવું જોઇએ ગામડાઓમા ચોરામાં અગર ઘર અને ચોરા ન હોય તો તે મળતા સુધી બેસી રહેવા કરતા ૨૦-૨૫ છોકરાને ઓટલા ઉપર અગર ઝાડોના શીતળ છાયડા તળે ભેગા કરીને એક મહેતાજીથી નિશાળ શરૂ કરો. અને ધીરે ધીરે જેમ પૈસાની સગવડ થાય તેમ કામ આગળ વધારો. હાથ જોડી બેસી રહેવુ અને સરકાર અગર બીજા પુરૂષો કહે કે હજુ વખત આવ્યો નથી તો ડોકું ધુણાવી જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દેવું એમા કંઇ આપણો શુકરવાર થવાનો નથી. આપણા ગુજરાતના માજી લોકપ્રિય કમિશનર સર ફ્રેડરિક લેલિ ખુલ્લી રીતે કહે છે કે નિશાળોનાં મકાનો પાછળ પૈસા બરબાદ કરવા કરતાં તે પૈસાથી ખુલ્લા સૂર્યમાં, પવનમા અને ઝાડની ઘટામા નિશાળના વર્ગો ઉઘાડી ગરીબોને ભણાવો. ગામડાનાં છોકરાંમાથી થોડાક ભણેલા થશે તે જ પાછા શિક્ષકો તરીકે કામ લાગશે. તેમને ઓછા પગારે ગ્રામપંચાયતો રાખીને પોતાના પાકમાથી થોડો ભાગ આપીને, તેનું પોષણ થાય તેટલો દાણો, અનાજ, કપાસ વગેરે ખુશીથી આપશે અને સરકાર તરફથી તેનો પગાર ટુંકો હોય તો જેમ કુંભારો, સુથારો અને લુહારોને પંચાયતાની જમીનો અપાય છે તેમ નિશાળના શિક્ષકોને પણ સરકારે આપવી જોઇએ એટલે ખર્ચમા ઉગારો થાય અને ભણેલાઓ ખેતી કરે તેથી ખેતીમાં પણ સુધારો થાય ગામડાઓમાં સાદી ટુંકા ખર્ચની નિશાળો કાઢવી જોઇએ અને સારી મ્હોટી શાળાઓ, તેના ભપકાદાર મકાનો, માન રાચરચીલાઓ એવી ખર્ચાળ મોંઘી યોજનાઓ મુલતવી રાખવી જોઇએ મ્હોટા વસતિવાળા તાલુકા કે કસ્બાઓમાં સારી નિશાળો, સારા શિક્ષકો રાખવા વાસ્તવિક છે. લોકલ બૉર્ડોએ નિશાળો ચલાવવામાં મારા અધીન મત પ્રમાણે, સ્વતંત્ર રીતે કેળવણી ખાતાની મદદ વગર ફતેહમંદ નિવડશે નહી માટે એનો કારભાર કેળવણી ખાતાને ૧૦-૧૫ વરસ ચલાવવા દેવો અને કામ આવે એવી સાદી કેળવણીનો ક્રમ ગોઠવવો. આંક, દેશી હિસાબ, વાંચન, કાગળપત્ર લખવાની રૂઢી, ખેતીના પાઠો, શરીર અને ગામડાંઓનું આરોગ્ય જાળવવાનુ થોડુંક શિક્ષણ એવો ઉપયોગી ક્રમ ગોઠવવો. ખેતીના વખતે છોકરાઓને ખેતરમાં જરૂર પડે તો થોડીક વાર જવા દેવા અને નિશાળનો વખત તે પ્રમાણે ગોઠવવો જોઇએ જેમ નિશાળોમાં છોકરાઓ આકર્ષાય

અને કાયદા કાનુનો ગામના લોકને અને તેમના વિચારોને રૂચે એવા બાંધવા અને તેમ થવાથી કહેવાતા અભણ પણ દુનિયાદારીમા પાકટ ગામડાંનાં લોકો પોતાનો કાયદો સમજી બાળકોને રાજી ખુશીથી નિશાળોમાં મોકલશે.

ભીલ-તળાવીઆઓની જૂદી શાળાઓ

ભીલો, તળાવીઆ એવા નીચા ગરીબ વર્ગોને લાયકની જુદી શાળાઓ સ્થપાવી જોઇએ, ને તેમને ચોપડીઓ-સ્લેટો તદન મફત પૂરી પાડવી જોઇએ તે નિશાળો ખુલ્લી હવામા ઝાડો નીચે તુરત શરૂ કરવી અને ભીલોની રહુ-રીતિને માફક આવે તેવી છૂટ તેમને આપવી જોઇએ આ કેળવણી વગરનો વર્ગ અપરાધ કરવામાં અને દારૂમાં પૈસા બગાડવામા પહેલે નંબરે છે. એ વર્ગ કેળવાશે તો ગુનાહ ઓછા થશે અને એ ચપળ બુદ્ધિના ભીલો ઉદ્યોગમાં, ચાકરીમાં ઘણા ઉપયોગી થઇ પડશે

કન્યાશાળાઓ.

છોકરીઓની નિશાળો જુદી કરવી નહીં. ત્રીજા ચોથા ધોરણ સુધી ૧૦ વરસની નાની બાળાઓ ૧૦-૧૧ વરસના છોકરાઓ સાથે સાથે ભણે તેમાં કોઇ રીતનો વાંધો આવશે નહીં શહેર કરતાં ગામડાંમાં છોકરા છોકરીઓ સાથે રમેછે, ફરે છે, તો પછી નિશાળોમાં સાથે ભણતાં શો બાધ આવવાનો છે? સર્વે કામ સારૂં, ટુંકા ખર્ચથી ચલાવવું જોઇએ. આપણે પાકે પાયે ઉંચા ખ્યાલો અને યોજનાઓના આધાર બાંધીશું તો આપણુ કામ ઝડપથી ચાલશે નહીં ધીરે ધીરે નાણાંની સગવડ થતાં અંગ્રેજી ધોરણો ગુજરાતી શાળાઓમાં દાખલ થઇ શકશે અને શહેરો તથા તાલુકાઓની મોટી છોકરાઓની નિશાળોમાં બીજા ત્રીજા અંગ્રેજી ધોરણ સુધી શીખી શકાશે. દરેક તાલુકાના મુખ્ય કસ્બામા એક ખેતીવાડીના અખતરાઓ બતાવવાનું ખેતર જોડવું જોઇએ અને દરેક જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં ખેતીવાડીની એક નિશાળ સ્થાપવી જોઇએ.

માધ્યમિક કેળવણી.

કેળવણીનો મૂળ પાયો પ્રાથમિક કેળવણીનો વધારો કરી તેને સંગીન કરવાનો છે. તેનુ બીજું પગથિયું માધ્યમિક કેળવણી છે. તેની માગણી વધતી જાય છે. માગણીના પ્રમાણમાં હાઇસ્કૂલો પૂરી પાડી શકાતી નથી. સરકાર તે કામ ઉપાડે તે પહેલા દરેક શહેરમા એક એક કેળવણી મંડળ ઉભું કરીને તે મંડળના કાર્યવાહકોએ એ કામ ઉપાડવુ જોઇએ પૂના અને મહારાષ્ટ્રનો દાખલો આપણા ગુજરાતે લેવાનો છે, દક્ષિણ કરતા આપણી ગરવી ગુજરાતની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સારી છે. મ્યુનિસિપાલિટિઓ પાસે ધીરે ધીરે એક એક હાઇસ્કૂલ ઉઘડાવવી જોઇએ. એવી રીતે એ ત્રણ દિશાએથી પ્રયાસ થાય તો માધ્યમિક કેળવણીને પણ ટેકો મળતો જાય. માધ્યમિક કેળવણી લેનારા હાલહવાલ સ્થિતિમાં કદી પણ આપવી નહીં. તેમ થવાથી પૈસા બરબાદ જાય છે, માટે ખાનગી સાહસથી સ્થપાયલા ખાતાવાળાઓએ પોતાના લાભ ઉપરાંત જાહેર પ્રજાનો લાભ . હિત હૈયે ધરવાં જોઇએ. હાઇસ્કૂલનો વિદ્યાર્થી કાચે પાયે શીખે તો તે ખત અને પૈસા બરબાદ જાય છે, માટે

તેનો કિંમતીમાં કિંમતી વખત બચે અને તે સારો શહેરી બને તે માટે નિશાળોના મુતવલ્લીઓ અને સ્થાપકોએ બહુજ કાળજીપૂર્વક કામ કરવાનુ છે જર્મનિમા વિદ્યા અને કેળવણીનો સવાલ અભ્યાસ કરવા લાયક છે ખર્ચમા પણ દેશ કરકસરથી ઉત્તમ કામ બજાવે છે. ત્યાના અધ્યાપકોને પગાર થોડા મળે છે પણ તેમનો મોભો રાજ્યમાં તેમજ લોકોમા માન ભરેલો ગણાય છે. માન અને ચાહો તેમને હિસ્સે વધારે જાય છે તેમને બીજા શહેરીઓ કરતાં કેટલાક વિશેષ હકો આપેલા છે, કેટલાક કરોમાથી તેમને મુક્ત કરેલા છે. માટે સારા શિક્ષકો પેદા કરવામા પ્રજા અને સરકાર જો વધારે સારા મુસારા ન આપી શકે તો તેમના માન અને દરજ્જામા બેશક વધારો કરી આપવો જોઇએ. કૈસરની દરબારમા એક અધ્યાપકને એક 'કાઉન્ટ' જેટલુ માન મળે છે. જર્મનિ આપણો દુશ્મન છે, પણ તેની કેટલીક સસ્થાઓ રાજ્યપ્રકરણ, કેળવણી, વેપારની કળા અને કરો નાંખવાની રૂઢિઓ હિંદને ગ્રહણ કરવા લાયક છે તેના લોભને, તેના દયાહીન અસત્ય લશ્કરી જોરને આપણે ધિક્કારીએ છીએ, પણ તેનો અથાગ ઉદ્યોગ, પાકટ બુદ્ધિબળ અને હુન્નરકળાની શ્રેષ્ઠતા માટે તેનો દાવો આપણાથી નાકબૂલ થઇ શકે નહી.

નિશાળોમાં કેળવણી કઈ ભાષામાં આપવી?

આ સવાલ હાલ ખૂબ જોરથી ચર્ચાય છે અને આ પરિષદ્ પણ પોતાની બેઠકોમા એ સબંધી ચર્ચા–વાદવિવાદ અપક્ષપાતપણે કરે તો ઘણો ફાયદો થાય. મારો નમ્ર મત એવો છે કે જે ભાષા આપણે આપણા ઘરમાં બોલીએ છીએ, વાપરીએ છીએ, જેમા સ્વપ્ના જોઇએ અને જે ભાષાના પહેલા અક્ષરો 'મા' 'બા' બચપણથી ઉચરીએ છીએ તે જ ભાષામાં શિક્ષણ આપવામા ફાયદો છે. અંગ્રેજી નિશાળોમા ચોથા પાચમા ધોરણ સુધી માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાથી છોકરાઓની સમજશક્તિ વધે છે વિષયોના ભાવાર્થ પોતાની ભાષામા તે બરાબર સમજે છે અને આપણો મૂળ હેતુ એવો છે કે કોઇપણ વિષય, પછી ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન કે હરકોઇ બાબત તેના મગજમા બગણર ઉતરે અને તેથી તેનું મગજ કસાય તેવી રીતે તેને શીખવવું તેની પોતાની ભાષામા શીખવતાં તે સ્પષ્ટ સમજી શકે છે અને ત્યાર પછી તે અંગ્રેજીમા વાંચતા તેને સહેલું થઇ પડે છે એવીજ રીતે ભાષા ખરી રીતે શીખાય છે કદાચ તે પટ પટ અગ્રેજી એકદમ બોલતો નથી કે જે તેણે મોઢે ભરડીને તૈયાર કીધું હોય છે, પણ તેની વિચારશક્તિ વધારે ખીલે છે. અને ધીરે ધીરે ખીલવાથી તે અંગ્રેજી ભાષા સાદી સમજ પડે તેવી પોતાની ભાષા તરીકે તે લખતા બોલતા શીખે છે. અગ્રેજી ભાષાદ્વારા કેળવણી આપતા તે ફક્ત પાઠ્ય પુસ્તકને વળગીને તેના રહસ્યમા ઉતરતો નથી. તેની વિચાર કરવાની શક્તિનો ઉપયોગ જોઇએ તેવો કરી શકતો નથી. ખરી વાત છે કે આપણી પાસે હજુ આપણી ભાષાઓમા જોઇએ તેવા પુસ્તકો તૈયાર નથી. અને હિંદમા કંઇ બે-ચાર-પાંચ માતૃભાષાઓ નથી. પરંતુ જે મુખ્ય ભાષા હોય તેમાં પાચ છ ધોરણ સુધી તો શિક્ષણ માતૃભાષામા આપવું જોઇએ. જેમ તે આગળ વધે તેમ જે ભાષા તે શીખવાનો હોય તે ભાષાદ્વારા તેને ધીરે ધીરે શિક્ષણ આપવુ મૂળ મુદ્દો એ છે કે ગમે તે ભાષાદ્વારા તેને શિક્ષણ આપો, પણ જે ભાષામાં તે વિચાર કરે છે તેમાજ

તેને પહેલે પગથીએથી જ્ઞાન આપતાં તેને વધારે લાભ થવાનો સંભવ છે. સ્મરણશક્તિ ખીલવવા કરતાં વિચારશક્તિ-તર્કશક્તિ ખીલવવાની વધારે જરૂર છે.

આર્થિક, નૈતિક, શારીરિક, અને આત્મિક કેળવણી

આપણે યાદ રાખવું જોઇએ કે આપણી કેળવણીનો મૂળ હેતુ આપણા દેશની આર્થિક, નૈતિક, શારીરિક અને આત્મિક શક્તિઓ વધારવાનો અને ખીલવવાનો છે. એકના ભોગે બીજાઓને પુષ્ટિ આપવાથી સંગીન કેળવણી મળતી નથી. ચારે દિશાએ સરખા પ્રમાણમા તેનું બળ વધે તે રીતે કેળવણીના ક્રમ ગોઠવવાની જરૂર છે. માટે આપણે મૂળ હેતુ ચારે પાસા સમતોલ રાખીને આપણાં બચ્ચાને કેળવવાના છે. અત્યાર સુધી આપણે ધર્મની આસ્થા અને આત્મિક બળ ઉપર વધારે આધાર બાધતા કંઇક વ્યાપારિક, ઔદ્યોગિક અને શારીરિક કેળવણીમાં પાછળ પડેલા માલમ પડીશું માટે જેમા ખામી હોય અને જે શાખા અપૂર્ણ હોય તેને પૂર્ણ કરી ખોટ પૂરી પાડવી જોઇએ ચાર પ્રકારની કેળવણીની શાખાઓ ઘણીજ અગત્ય ધરાવે છે

હુન્નરકળા, ઉદ્યોગ ખેતીવાડી અને વેપારી કેળવણીની ખીલવણી વગર દેશની દોલતમાં વધારો થતો નથી, દેશની આબાદી થતી નથી તે શાખાઓમા આપણે પશ્ચિમના દેશો કરતા અને જાપાન કરતા ઘણા પાછળ છીએ. એ દિશાએ આપણું ધ્યાન લગાડવું જોઇએ. દરેક જિલ્લામા એક હુન્નર અને ઔદ્યોગિકશાળાની જરૂર છે હિંદની ધરતી માતાના પેટમા અખૂટ ખજાનાનો ભંડાર છે પણ કળાભવનો અને ઔદ્યોગિક શાળાઓ વગર આપણે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી અને તે જ કારણથી કરોડો રૂપીઆ પરદેશમાં ઘસડાઇ જાય છે તે ખાસ ધ્યાનમાં આપવા જેવું છે.

ખેતીવાડીની નિશાળો.

ખેતીવાડીની નિશાળોની તેટલીજ અગત્ય છે આપણા દેશનો મૂળ આધાર અને દોલત ખેતીના ધંધામાં સમાય છે. જે કરોડો એકર જમીનનો પાક આપણે ઉગાડી શકીએ છીએ તે ખેતીવાડીની નિશાળો-કૉલેજો-અને પ્રયોગશાળાઓ કાઢવાથી આપણી પેદાયશો બેવડી કરતા વધારે થઇ શકશે

અંગ્રેજી પાંચમા છઠ્ઠા ધોરણ પછી ઉદ્યોગહુન્નરની કેળવણી જુદી પાડવી.

આપણો હેતુ એવો રાખવો કે પાચમા છઠ્ઠા ધોરણ સુધી છોકરાઓ હાઇસ્કૂલોમાં ભણાવવા. પણ શિક્ષકોએ અને માબાપોએ છોકરાઓની મગજશક્તિ અને વલણ ધ્યાનમાં લઇને તેને ઉદ્યોગશાળામા યા વેપારી શાળામાં મૂકવા અને જો તેની બુદ્ધિ ઉંચી માલમ પડે તો જ તેનો અભ્યાસ આગળ વધારીને તેને ઉંચી કેળવણી માટે જેવી કે કાયદો-વૈદ્ય અને સાહિત્યના અભ્યાસ માટે જવા દેવો પણ તેમ થવા સારૂ જિલ્લે જિલ્લે હુન્નર, ઉદ્યોગ, ખેતીવાડી અને વ્યાપારીશાળાઓ સ્થપાવી જોઇએ. તેમ થાય તોજ દેશની ઉન્નતિ થાય જે હુન્નર ઉદ્યોગને તે લાયક હોય તે હુન્નર શીખવવામા તેને સવેળા નાંખવો જોઇએ, અને જેટલી જરૂર વૈદ્યોની તથા ઇજનેરી તથા કાયદાની પાઠશાળાઓની છે તે કરતાં હુન્નરઉદ્યોગ, વેપાર અને ખેતીવાડીની નિશાળોની ઘણી જ વધારે જરૂર છે.

તે વિષે કેળવણીમાં હિત ધરાવનારાઓએ અને દેશના હિતચિંતકોએ ચર્ચા અને ચળવળ કરવાની જરૂર છે.

નૈતિક કેળવણી.

નીતિના પાઠમા અને વિચારમાં આપણો દેશ બીજા દેશ કરતાં ઉતરતો નથી. પણ જે ગર્વ આપણા દેશને માટે, આપણા પોતાને માટે આપણે રાખવો જોઇએ તેટલો રાખતા નથી. એ બોધ આપણા બાળકોને આપવાની જરૂર છે.

દેશ તે ધર્મ.

દેશસેવા અને જનસેવા જે પ્રમાણમાં પશ્ચિમના લોકો સમજે છે, જે દેશભક્તિના ગુણો જાપાનના લોકોમાં છે અને જેના બળથી તેઓ આજે દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ પદવી ભોગવે છે તેના ગુણો આપણા દેશમાં ખીલવવાની જરૂર છે. સ્વાર્થ તજીને દેશને સેવા અર્પણ કરવામાં દેવળ અને મંદિરો બાંધવા કરતા વધારે પુણ્ય છે એ પાઠ બચ્ચાંને નાનપણથી આપવાનો છે. તે સિવાય દેશસેવકો વધવાના નથી ગોખલે સોસાયટિના ધોરણપર દેશસેવકોની સોસાયટિ આપણા ગુજરાતમાં શહેરે શહેરમાં સ્થપાવી જોઇએ. પણ એવા ઉપદેશક થઇ આપણો ખરો ધર્મ શામા છે અને આપણે દુનિયામાં કેમ આગળ વધીએ એનો પાઠ શીખવાનો છે. આપણું ઉંચું ચારિત્ર્ય બંધાયા વગર ફક્ત વિદ્યા, હુન્નર, દોલત અને વ્યાપારથી આપણે બીજી મ્હોટી પ્રજાઓની બરોબરીમાં આવવાના નથી. માટે એકત્ર હિન્દ ઉપરાત આપણુ ચારિત્ર્ય બંધાય એવા શિક્ષણની ઓછી અગત્ય નથી. તેના દાખલા આપણી નજર સમક્ષ છે આજની પરિષદની ફત્તેહ તેના કુશલ કાર્યવાહકોને પ્રતાપે છે. અને તે કરતા જે પ્રમુખ આ પરિષદના તમે મુકરર કરવાના છો તે મહાપુરૂષના જીવતા જાગતા દાખલાથી મારા વિચારને ટેકો મળે છે

શારીરિક કેળવણી.

શારીરિક કેળવણીનાં ફાયદા તમને દર્શાવવાની કંઇ જરૂર નથી. મન્દુરસ્તી સાથે તન્દુરસ્તીનો આધાર રહેલો છે તેને માટે કસરતશાળાઓ અને અખાડાઓની દરેક નિશાળ સાથે ખાસ અગત્ય છે ખુલ્લા ચોકમા આપણી દેશી કસરતો મગદળ, દંડ પીલવા, દોડવું, ગીલ્લીદંડા, પટા ખેલવા, ઝાડપર ચઢવુ, તરવાં શીખવું વગેરે વગેરે કરવા જોઇએ આથી સ્નાયુ અને શરીર પુષ્ટ અને કઠણ બનશે. કદાચ મન ખીલેલુ હોય, ચારિત્ર્ય પણ સારૂ હોય, નીતિમાન પણ હોય, પણ દુર્બલ-માદું-શરીર દુનિયાને શો લાભ કરી શકે? તે દુનિયાને માથે પડે શારીરિક કેળવણી હુ ઓછી કિંમતની ગણુતો નથી છોકરા છોકરીઓ બેઉને એ કસરત કરાવવાની છે છોકરીઓથી બીજી કસરત ન થાય તો પાણી ખેંચવુ, તાલ સાથે ગરબા ગાવા, દળવુ, એવી એવી કસરત તેમને ઘણી કામની છે આપણે ગ્રીસ અને રોમના ઇતિહાસમાં વાંચીએ છીએ કે ગ્રીસ પ્રજાની બુલંદ ધજાનો મુખ્ય આધાર તેના શરીરની કેળવણી ઉપર રખાતો હતો. જે પહેલી પંક્તિએ આવે તેને દેશનું અનુપમ માન મળતું હતું. અસલ યુનાની પ્રજાનો બાંધો, તેની ખૂબસુરતી, તેની કાવ્યશક્તિ, હુન્નરઉદ્યોગો, તેના કારીગરી, શિલ્પકળા વગેરેનો આધાર, તે પ્રજાની શારીરિક ઉત્તમ કસરતો પર હતો એ વિષય જેટલો

આપણા દેશબંધુઓમાં ચર્ચાવો જોઇએ તેટલો ચર્ચાયો નથી, તે ઉપર હું આપણા ગુજરાતી અને પારસી બન્ધુઓનું ધ્યાન ખેંચું છુ. પૂર્વના રહીશો સામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગો કરતાં વધારે ખુબસુરત અને ચંચળ છે અને શારીરિક શક્તિ દક્ષિણ અને ઉત્તર કરતાં ઘણી ઓછી છે. નિશાળો સાથે ખુલ્લા ચોકોમાં રમતગમતનાં સાધનો અને શરીર ખીલવવાનાં સાધનો વસાવીને નિશાળોની અગત્યમા વધારો કરી આપવાની જરૂર છે આધ્યાત્મિક કેળવણીની ખોટ આપણને નથી, પણ બીજી શાખાઓમાં ધ્યાન આપવા જતા તેનો પ્રવાહ ઓછો થવો ન જોઇએ. જે પ્રજા દોલત, વ્યાપાર, કળાકૌશલ્ય, વિદ્યાહુન્નર અને સાહિત્ય ઇત્યાદિમાંજ પ્રવીણ થઈ લીન થઈ જાય છે તે પ્રજા, પોતાનું આધ્યાત્મિક બળ ખોઇ બેસે છે. તેને જમે ઉધાર હિસાબ પાછળ આપવો પડે છે અને તેનું બળ અને પ્રવાહ કમી ન થાય માટે તે કેળવણી ઘરમા અને શાળામા આપવાની જરૂર છે જર્મનિનો હાલનો, ફ્રાન્સનો પહેલાનો રેવોલ્યુશન તથા ઇરાની સાસાનિઅન પ્રજા, ગ્રીક અને રોમની પ્રજાઓની તવારીખ આ દાખલા પૂરા પાડે છે. હિંદુસ્તાન આધ્યાત્મિક બળથી ટકી રહ્યું છે અને ટકી રહેશે.

ઉંચી કેળવણી

જેમ જેમ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણીનો પ્રચાર વધે તેમ તેમ તે સાથે ઉંચી કેળવણીનો પણ ઘણો અગત્યનો સહો અને ત્રીજો મજલો રચવામાં આપણે પાછળ પડવું નહીં જોઇએ હાલમાજ કૉલેજોની અછત માલમ પડે છે. અને ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ માટે બીજી ઘણી કૉલેજોની જરૂર છે સુરતમાં એક કાલેજની ખરી અગત્ય છે અને બીજી વિશેષ એક કોલેજ અમદાવાદમાં પણ આપણા પોતાના બળથી કાઢવી જોઇએ. પૂનાના દક્ષિણીઓએ આપણને ઘણાક વરસથી દેખાડી આપ્યું છે કે દેશની સેવા કરવાવાળા કેટલુ કરી શકે છે. અમદાવાદ અને સુરત એક એક સંપૂર્ણ આર્ટસ કૉલેજ (Arts College) કાઢી શકે એટલું હૈવત તે બન્ને શહેરોમા છે. પૈસા છે, હોશીઆરી છે, બુદ્ધિબળ છે પણ ખામી સ્વયંસેવકોની છે ટુંકા પગારે ભણેલા-પાસ થયલા-વિદ્વાન યુવકોએ એ કામ ઉપાડવું જોઇએ અને જે કીર્તિ પૂનાએ મેળવી છે અને જેની ગેરહાજરીમા આપણે પાછળ છીએ તે કલંક એમના પ્રયાસથી દૂર થવું જોઇએ. શ્રીમંત મહારાજાશ્રી ગાયકવાડ સરકાર કેળવણીના સુરખ્ખી છે. તેમની ઉદારતાથી તેમના પાયતખ્ત શહેરમાં એક મેડિકલ કૉલેજ સ્થપાય તો ગુજરાતને લાભ મળે અમદાવાદમાં પણ હોસ્પિટલો છે અને ત્યાં પણ એક વૈદક કૉલેજ સ્થાપી શકાય, વૈદક અભ્યાસ માટે મુંબઇમાં ગ્રાન્ટ મૅડીકલ કૉલેજમાં જગ્યા નથી, પણ જે સગવડ શ્રીમંતશ્રી સયાજીરાવ મહારાજના વડોદરા શહેરમાં છે તેવી ગુજરાતના કોઇ શહેરમાં નથી, અને હાલમાં સરકાર નાણાંની સગવડની ગેરહાજરીમાં બીજી વૈદક કૉલેજ નીભાવે તેવો સંભવ નથી. માટે આપણી ગુજરાતની નજર હાલ તો વડોદરા તરફ દોડે છે. આખા ઇલાકામાં ઇજનેરી કેળવણી આપવા માટે એકજ પાઠશાળા પૂનામાં છે અને જેમ હુન્નરઉદ્યોગ, બાધકામ રેલ્વે વધે છે તેમ તેમા તેને માટે કારીગરો અને ઇજનેરો તૈયાર કરવા જોઇએ. તે માટે એવી નવી સંસ્થાઓ એક કરતાં અનેક સ્થાપવી જોઇએ. તેનું સ્થાન ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં થાય તે જોવા અને તે ચળવળ કરવા આપણે બનતું કરીશું.

સ્ત્રીકેળવણી.

સ્ત્રીકેળવણીની અગત્ય આપણે હવે ખરી રીતે સમજવા લાગ્યા છીએ અને જ્યાં સુધી આપણી હિંદની ભવિષ્યની માતાઓ પૂરી રીતે કેળવાશે નહીં ત્યાં સુધી આપણો દેશ ઉંચી પંક્તિએ પહોચશે નહીં. પૂર્વ કાળમા સ્ત્રીઓ ભણેલી હતી પણ રાજ્યના ફેરફારમા જ્યાં મરદની કેળવણીની ખામી પડી, નિર્ધનતા આવી, ત્યા પછી સ્ત્રીઓને શી રીતે કેળવાય? તેમને આંકડા તપાસવા હું વિનંતિ કરીશ. આપણા દેશમા સરેરાસ ૪૫ થી ૫૦ ગામડે ફક્ત એક કન્યાશાળા છે. ઇલાકામા હજાર સ્ત્રીઓમાં ફક્ત ૨·૧ લખી વાંચી જાણે છે પણ તે સંખ્યા ગુજરાતમા ૦·૯ છે ઉપલા આંકડા સર્વને સ્પષ્ટ રીતે જણાવશે કે આપણે આપણી આ હાલત તુરત સુધારવી જોઇએ. આપણને આપણા વહેમો અને રીવાજો આડે આવે છે તે કુનેહ અને ખંત રાખીને આપણે દૂર કરવા જોઇએ. સ્ત્રીકેળવણીનો મ્હોટો આધાર આપણા પોતાના ઉપરજ છે સરકાર ઉપર આધાર રાખવાથી આપણો દહાડો વળવાનો નથી. દરેક શહેરમા ગુજરાતી નિશાળો ઉપરાત એક છોકરીઓની અંગ્રેજી નિશાળ પણ જોઇએ. હમારી પોતાની કોમના દાખલા ઉપરથી માલમ પડશે કે સરકાર ઉપર આધાર બાંધી પારસીએ પોતાની સ્ત્રીકેળવણીનો ફડચો પોતે ન કરત તો તેની હાલત બીજા હિંદુ–મુસલમાન જેવીજ રહેત. મુસલમાન તથા હિંદુ બંધુઓએ એ ખોટ પૂરી પાડવા યત્ન કરવો જોઇએ. ગામડાની નિશાળોમા ૮ થી ૧૦ વરસની ઉમરની છોડીઓને છોકરાઓની નિશાળમા ભણવા માટે મે પ્રથમ વિચારો દર્શાવ્યા છે. શહેરોમાં ગુજરાતી મોટી કન્યાશાળાઓમા અંગ્રેજી વર્ગ ઉઘડાવવા કોશિષ કરવી જોઇએ અને શહેરના નામાંકિત ગૃહસ્થોએ એક અંગ્રેજી શાળા પોતે ઉઘાડીને ચલાવવી જોઇએ આ શહેરમા છોકરીઓની એક અંગ્રેજી હાઇસ્કૂલ છે. તે ભરૂચ પારસી પંચાયત ચલાવે છે. તેમા આશરે ૧૭૫ છોકરીઓ ભણે છે. તેમા હિંદુમુસલમાન છોકરીઓ માટે પૂરતી જગ્યા છે એટલુજ નહીં પણ તેમને આકર્ષવા સ્કોલરશિપો–ઇનામો–મુસલમાન તથા હિંદુબાળાઓ માટે ખાસ રાખવામા આવ્યા છે, પણ દિલગીરીની વાત છે કે તેનો લાભ તેઓ લેતી નથી. રૂા. ૧૦ દસ હજારના ખર્ચે તે નિશાળ ચાલે છે અને મેટ્રિક સુધીના તેમા વર્ગો છે. પ્રથમ એનો ખર્ચ રૂા ૩૦૦ બાર મહીને થતો હતો. સરકારની મદદ વગર ધીરે ધીરે તે નિશાળ વધતી ગઇ તેનું પોતાનું રૂા. ૨૨,૦૦૦ નું મકાન થયું તે બસ નહીં પડવાથી બીજા બે ભાડાના મકાનો રાખવાં પડે છે. પારસીઓની વસતિ આ જિલ્લામા ૨૫૦૦ થી ૩૦૦૦ માણસની છે તે રૂા. ૧૦,૦૦૦ દસ હજાર ખર્ચીને એક નિશાળ ચલાવે છે. તો હિંદુ મુસલમાન બંધુઓમાં ઘણા દ્રવ્યવાળા આગેવાન અને દેશાભિમાની પુરૂષો છે અને તેઓ પોતાના વર્ગમા એવી એક નિશાળ પોતાના બળ ઉપર ઉભા રહીને નહીં કાઢી શકે? સરકાર ગ્રાંટ આપે છે.

સ્ત્રીકેળવણીનો ક્રમ.

શિક્ષણ છોકરીઓને આપવા માટે ક્રમ એવો ગોઠવવો જોઇએ કે ૧૫ થી ૧૬ વર્ષ સુધીમાં તેમને સાધારણ જ્ઞાન મળી શકે. ઘરસંસાર અને દુનિયાના કારભારમાં જે જ્ઞાનનું તેમને કામ ન પડે તે વિષયોમાં તેમનો વખત ગાળવો વાજબી નથી. આપણા

દેશના રીવાજ મુજબ ૧૫-૧૬ વર્ષની મોટી ઉમરની છોકરીઓ મોટે ભાગે પરણેલી હોય છે અને તેઓ વધારે વખત નિશાળમા રહી શકતી નથી. સાધારણ આંક, લેખા, હિસાબ, ગાયન, શીવણ ગુથણ, સારી ભાષામાં લખી વાંચી શકે તેટલું જ્ઞાન અને ઘરસંસારમાં ઉપયોગી થઇ પડે તેટલા માટે આરોગ્યવિદ્યાનાં મૂળતત્વો, માંદાની માવજત, બાળઉછેર, ઘર, રસોડું અને મહોલ્લા સાફસૂફ રાખવાના ફાયદા, થોડુંક વ્યાજ, નૃત્ય અને સંગીતઃ એવા વિષયો શીખવવા જોઇએ. પાકશાસ્ત્ર અને ધોવાનો હુન્નર આપણી છોડીઓને નિશાળમાં શીખવવા હાલમા ઘણી જરૂર નથી, કારણકે મ્હોટા અથવા નાના સર્વે ઘરોમા તે જ્ઞાન પોતાના ઘરોમાં તેમને મળે છે. રોજના ખર્ચનો હિસાબ ઉધાર પાંસે શી રીતે રાખવો, પોતાના ધણી અગર માંબાપ જે પૈસા આપે તે જમે શી રીતે કરવા, એવું વહેવારૂ હિસાબી જ્ઞાન આપવું જોઇએ. જે સ્ત્રીઓ વધારે અભ્યાસ કરવા આતુર હોય તેમને સ્કોલરશિપો આપીને ભણાવવી જોઇએ. કારણકે દરેક તાલુકામાં અંગ્રેજી સ્કૂલો કાઢવા હાલ તરત બને નહીં. પણ હવે વખત આવી લાગ્યો છે કે દરેક ઇલાકા માટે એક કોલેજ ફકત સ્ત્રીઓ માટે કાઢવી જોઇએ અને તેમ થવાથી સ્ત્રીકેળવણીના ઉંચા તબકાને ઘણું ઉત્તેજન મળશે. માધ્યમિક કેળવણીમાં બીજી ભાષા તરીકે ફ્રેંચને બદલે હિંદુને સંસ્કૃત અને પારસી મુસલમાનોને ફારસી અથવા ઝંદ શીખવા ઉત્તેજન આપવું કે જેમ થવાથી સર્વેના ધર્મનાં સાહિત્યો તરફ તેમનું લક્ષ ચોટે. પ્રીસીઆરીખોર કેળવણીને ટેકો મળવાથી સંગીન લાભ થતો નથી. નિશાળમાં ધર્મના પાઠો, ગીતા, કુરાન અને અવસ્તાના બોધો માસ્તરો આપે તો અઠવાડીઆમાં ૨-૩ વાર તે ક્રમમા ગોઠવવા વ્યાજબી છે. આપણને આજની દેખાદેખીની, બહારના ભપકાની કેળવણી સ્ત્રીને આપતા અટકવું જોઇએ. ૧૦૦ માંથી ૯૦ ટકા મધ્યમ તથા ગરીબ વર્ગના હોય છે. તે પોતાનો સંસાર કરકસરથી સુખમાં ચલાવે અને તેના આચાર, વિચાર, નીતિ, રહેણી કરણી સારી થાય એવી કેળવણીની જરૂર છે. અંગ્રેજી ન ભણે તો ફીકર નહીં પણ ગુજરાતી જ્ઞાન તેને ધણીઆણી અને માતા તરીકે મદદ કરે તેવું મળવુ જોઇએ.

હાલમાં દરેક નિશાળમા અકસ્માત્ વખતે તાત્કાલિક મદદના પાઠો અપાય છે અને દરેક મ્યુનિસિપાલિટિની તથા તાલુકાની સ્કૂલોમાં તેના વર્ગો ઉઘડાવીને તે છોકરા છોકરીઓને તેનું જ્ઞાન આપવુ જોઇએ અને તેમાં ફતેહમંદો થયા પછી અને સર્ટિફીકેટો મળ્યા બાદ દરદીની સારવાર અને માવજત અને ઘરની સુઘડાઇ એ બાબત ઉપર ભાષણો અપાવી તેમા પણ સર્ટિફિકેટો અપાવવાં જોઇએ. એ વર્ગો ફરજિયાત રાખવા એનું જ્ઞાન બીજા કોઇપણ જ્ઞાન કરતાં સ્ત્રીઓને ઓછુ ઉપયોગી નથી. પોતાની પરણેલી જીંદગીમાં તેને જે ફરજ માતા તરીકે બજાવવાની છે અને પોતાનાં બચ્ચાને ઉછેરવાના છે તેવું જ્ઞાન બીલકુલ હાલમાં અપાતું નથી. તે છૂટથી અપાય તો જે ભયંકર મૃત્યુ નાના બચ્ચાંનુ કસુવાવડના રોગોથી થાય છે તેમાં ઘટાડો થાય. જો કે આ વિષય આરોગ્યવિદ્યાને લગતો છે તો પણ કેળવણીના પ્રકરણમાં તેનો સમાસ થાય છે, માટે તે કેળવણીના ક્રમમાં આપવો જોઇએ. શહેરોમાં સૅનટરિ એસોસિએશનો સારા પાયા ઉપર સ્થાપવી જોઇએ. તેની શાખાઓ

તાલુકામાં કાઢીને ભાષણો અને પ્રયોગોથી એ બાબતમાં જ્ઞાન મળવું જોઇએ. લોકલ-બૉર્ડો-સરકાર-મ્યુનિસિપાલિટિઓએ સર્વે સંસ્થાઓએ એવી એસોસિએશનોને ઉદાર રીતે મદદો આપવી જોઇએ. એના બે ફાયદા છે. ખરી કેળવણી મળે છે, મૃત્યુ, દુઃખ દરદો ઓછાં થાય છે અને જીંદગીની સરાસરી ઉમર વધવાથી આપણી આર્થિક સ્થિતિમાં પણ સુધારો વધારો થાય છે. સ્ત્રીકેળવણી વગર મરદની ગમે એવી ઉંચી કેળવણી અધુરી છે દેશની ૧૫ કરોડ કોમળ સ્ત્રીઓને અજ્ઞાનતામાં રાખીને દેશની ઉન્નતિ કરવી અશકય છે. દેશની આબાદી મરદ તેમજ સ્ત્રીના બન્નેના ગુણો ખીલવીને કરવાની છે જે વખતમાં શિક્ષણ સારી રીતે લેવાની જરૂર છે તેવીજ વખતે તે નિશાળો છોડી જાય તો કેળવણીનો તેને પૂરો લાભ મળે નહીં એ વિષે જેમ જેમ વખત જશે તેમ સુધારો થશે. મ્હોટી ઉમરની છોકરીઓને નિશાળોમા વધુ વખત રહેવા સ્કોલરશિપો, ઇનામો આપવાં જોઇએ

છોકરાંની શારીરિક તપાસણી.

આ બાબત ઉપર પણ મ્યુનિસિપાલિટિઓ અને કેળવણીખાતાંએ વગર ઢીલે ધ્યાન આપવું જોઇએ. કેટલાંક બાળકોમાં દાત, આખ અને છાતીમા જન્મથી ખોડ હોય છે. તે તુરત તપાસવાથી તેના ઉપાયો થઇ શકે છે અને તેનો જન્મારો સફળ થાય છે કોઇ બાળકો શારીરિક દુર્બલતાને લીધે અભ્યાસ કરવા લાયક હોતા નથી. દાત અને આખ ઉપર જીંદગીનો મોટો આધાર રહે છે. યુરોપમા તથા બીજા સુધરેલા દેશોમાં એ તપાસણી થાય છે અને તે આપણી હિંદની શાળાઓમા પણ શરૂ કરવી જોઇએ

મારા આજના ભાષણની તારીજ અથવા તાત્પર્ય સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧. અગ્રેસરોએ કેળવણીનો સવાલ સર્વે સવાલોમા આગળ લાવવો—સરકારમા સ્થાનિક બૉર્ડો તથા મ્યુનિસિપાલિટિઓમાં.

૨ સરકાર તથા બૉર્ડો તથા મ્યુનિસિપાલિટિઓ એકદમ ઝડપથી આગળ વધે માટે ગ્રાટો વધારે મેળવવા લડવું.

૩. કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવા, પોતાના ઉપર કરો નાંખવા પડે તો ખુશીથી ઉપાડવા અને તેટલા પૈસા સરકાર પાસે માગવા.

૪. કરો દારૂના વ્યસનોની ઉપર, જંગલખાતાની પેદાશો ઉપર, ઘરવેરો, આવકવેરો વગેરે ઉપર નાંખવા, અને તે કરો ફકત કેળવણીના વધારામા ખર્ચવા

૫ ટ્રેઇન્ડ શિક્ષકો અને મારા મકાનો ન મળે ત્યાં સુધી નિશાળો સ્થાપવા બેસી રહેવું નહીં. ગામડાંમાં ૧૫ થી ૨૦ છોકરા થતાં વર્ગ ઉઘાડીને ચોરામા-ઓટલાપર-અગર ઝાડના છાયા નીચે નિશાળ કરવી.

૬. ભીલ, કોળી, વલાવીઆ વર્ગોને માટે તેમના આચારવિચારને રૂચે એવા વર્ગો ખુલ્લા મેદાનમાં કાઢવા અને મ્યુનિસિપાલિટિઓ તથા લોકલબૉર્ડોએ તેમા મદદ કરવી.

૭. મ્યુનિસિપલ ગુજરાતી નિશાળોમા ૪ થા ધોરણથી અંગ્રેજી વર્ગો ઉઘાડવા.

૮. મ્યુનિસિપાલિટિએ જુદી સરકારી સ્કૂલ ઉપરાંત છોકરી અથવા છોકરાની અંગ્રેજી સ્કૂલો ઉઘાડવી.

૯ માધ્યમિક કેળવણી ૫ થી ૬ ઠ્ઠા ધોરણ પછી જુદી પાડીને હુન્નરઉદ્યોગ, ખેતીવાડીની કેળવણીની દિશામા જુદી પાડવી. તે માટે દરેક જિલ્લાના મુખ્ય શહેરોમા એક કળાભવન અથવા ઉદ્યોગભવન, કૃષિશાળા અને એક વ્યાપારશાળા કઢાવવી.

૧૦. સ્કૂલોમાં છોકરા-છોકરીઓને પ્રાથમિક મદદ સારવાર અને ગૃહઆરોગ્યના ભાષણો અપાવવા અને તે ફરજિયાત કરવાં.

૧૧. ઇલાકાના શહેરમાં સ્ત્રીઓ સારૂ એક ઇલાયદી કૉલેજ સ્થાપવી.

૧૨. એક સુરતમા અને અમદાવાદમાં એક બીજી આર્ટસ કૉલેજ જેમ બને તેમ જલ્દી સ્થાપવી

૧૩. વડોદરા અથવા અમદાવાદમા એક વૈદક કૉલેજ સ્થાપવા પ્રયાસ કરવો.

૧૪. દરેક શહેરમાં સેનિટરિ એસોસિએશનો સ્થાપવી અને તેને સારી ગ્રાંટો આપી તેની પાસે ભાષણો અપાવવાં.

૧૫. એક બીજી એન્જિનિયરિંગ કૉલેજ અમદાવાદમા કઢાવવા પ્રયાસ કરવો.

૧૬. શહેરસુધરાઇના આરોગ્યખાતાએ છોકરા છોકરી નિશાળમાં દાખલ થાય તે પહેલા તેના શરીરની તપાસ કરવી આંખ, દાત, છાતી વગેરે તપાસવા અને તેવી તપાસ વર્ષમા એકવાર કરવા ફરજ પાડવી.

૧૭. માતૃભાષામા કેળવણી જેમ બને તેમ આપવી. વિશેષ કરીને અંગ્રેજી પાંચમા-છઠ્ઠા ધોરણ સુધી અંગ્રેજીને બદલે ગુજરાતીમાં શિક્ષણ આપવુ. ત્યારબાદ ધીરે ધીરે અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા આપવું તે માટે તેવાં પુસ્તકો ધીરે ધીરે તૈયાર કરાવવાં.

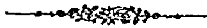
૧૮. શહેરોમાં અને ગામડામા પુસ્તકાલયો સ્થાપવા અને તે સંસ્થાઓને સરકારે તથા સ્થાનિક સ્વરાજ્ય મંડળોએ નાણાંની મદદ આપવી ને ફરતા પુસ્તકાલયો સ્થાપવા.

૧૯ શરીર ખીલે તેવી કસરતશાળા-અખાડા-સ્થાપવા અને શરીરની કેળવણીને આગળ પડતું સ્થાન આપવું.

૨૦. બીજી રીતે જેમ આપણા દેશનો મ્હોટો ભાગ કેળવાયલો થાય એવો દરેક ઉપાય યોજવો અને તેને અમલમા મૂકવો

સદ્‌ગૃહસ્થો, મારી અલ્પબુદ્ધિ પ્રમાણેના વિચારો મારી માતૃભાષા "પારસી ગુજરાતી"મા તમોએ ધીરજથી સાભળ્યા માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છું અને મારૂ ભાષણ સમાપ્ત કરતાં આજની પરિષદના પ્રમુખ સાહેબને નીમવા આ પરીષદને અરજ કરૂં છુ. આવો ગંજાવર મેળાવડો મારૂં ભાષણ સાંભળવા માટે ભેગો થયો નથી, પણ આજના નિમાત્રાના જગતપ્રસિદ્ધ માનવંત કર્મવીર મહાપુરૂષ પ્રમુખ સાહેબના દર્શન કરવા, તેમના ઉમદા ઉદ્‌ગારો સાંભળવા, ગ્રહણ કરવા અને તેમની ઉત્તમ જનસેવા માટે તેમને માન આપવા આજની આ ઠઠ મળી છે.

અધિકારી શાસન.

જ્યારે ઇંગ્લંડથી સિવિલ સર્વિસનો નવો પાસ થયેલો અધિકારી હિન્દમાં આવે છે ત્યારે તેને પોતાની માનસિક શક્તિસંપત્તિનું અભિમાન હોય છે તે પોતાને દૈવી સલાહકાર તરીકે મોકલવામા આવેલો સમજે છે અને જ્યારે અજ્ઞાનતાપૂર્ણ જનસમૂહ તરફથી તેને અપૂર્વ માન આપવામાં આવે છે અને ખુશામતના શબ્દોની ભેટ આપવામાં આવે છે ત્યારે તેને પોતાની માન્યતામાં સત્યતા લાગે છે. તેના વિચારો ઘણા સંકુચિત અને અનુદાર હોય છે. આ ઉપરાંત અધિકારી રાજતંત્ર તેને ઘડી ઘડીને વિશેષ કુશળ બનાવે છે અને તેનામા અધિકારપ્રિયતાનું આરોપણ કરવામાં આવે છે તે પોતાના હાથ નીચેના અમલદારોને ટુંકા અને ચાલાકીભર્યાં ફરમાનો કરવામાં અને પોતાના ઉપરી અધિકારીને ત્વરિત લાંબા રીપોર્ટો લખવામા પોતાનું મહદ્ કાર્ય સમજે છે. તે જનસમૂહ તરફ સાધારણ રીતે સમભાવ અને ઉદારવૃત્તિ દાખવે છે પણ તેના હુકમનો અનાદર કરવામાં આવે છે તો તેની વૃત્તિઓમાં ઘણું પરિવર્તન થઇ જાય છે, તેનો સમભાવ દ્વેષભાવમા રૂપાંતર પામે છે તે પોતાના નિર્ણયને દૈવી નિર્ણય સમજે છે. પોતાની નિર્ણયાત્મક બુદ્ધિનું છે તેને ઘણુંજ અભિમાન હોય છે. તેની આજ્ઞાપર ટીકા અને વેગ ભરી ચર્ચાને તે અપમાનિત અને અસહ્ય લેખે છે કારણ કે તે પોતાની નીચેના દરજ્જાના જનસમૂહ પાસેથી ટીકાની આશાએ હુકમ કરતો નથી. આ ચર્ચા અને આ ટીકાને તે એક મુઠ્ઠીભર નિશાળીઆઓ પોતાના શિક્ષકને શિક્ષણ વખતની વહેંચણી કેમ કરવી એ બતાવવા જેવી ગણે છે. તેના હુકમમાં જો કાંઇ સુધારા સૂચવવામાં આવે છે તો તેની અવગણના કરે છે અને જણાવે છે કે પ્રજાનો લાભ હમો સારી રીતે સમજીએ છીએ. બિચારી રંક પ્રજા આવા વિશ્વસનીય સૂત્રોથી મુંગે મોઢે બેસી રહીને પોતાના હિતાહિતનો સવાલ તેમની ન્યાયબુદ્ધિ પર મુકતી હતી આ અંધાધુંધી હિન્દનો જનસમૂહ જ્યારે અજ્ઞાન રૂપી મોહ નિદ્રામાં પડેલો હતો ત્યારે વધુ વખત ટકતી. પણ વર્તમાન સમયમા હિંદના રાજદ્વારી પ્રકરણમા નવી જાગૃતિ અને નવચેતનાના પ્રવેશથી આવી અંધાધુંધી સામે પોકાર ઉઠે છે. તેમની રાજનીતિ બાબત પ્રજા પોતાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા પ્રશ્નો ઉઠાવે છે આ અધિકારીઓનું લાક્ષણિક વર્તન એ હોય છે કે જે સંસ્થા અથવા મંડળ તેમને નમ્રતા અને આધીનતાનું દર્શન કરાવે છે, તેના તરફ તેઓ મિત્રાચારીના ભાવથી જુએ છે. અને તેમાં પોતે ઇચ્છાનુસાર ભાગ પણ લે છે પણ કેટલેક અંશે આવી સંસ્થાનો પવન દેશમાંની બીજી ઉધરતી સંસ્થાઓને લાગે છે અને તેઓ પણ તેના વિચારો અને ભાવનાઓથી ચેપિત થઇ અધિકારીશાસનપ્રિય થઇ જાય છે. આથી દેશની વિચારશ્રેણીમા ઉલટી જ રીતે પરિવર્તન થઇ જાય અને તેનાં અંગો-સભ્યો-જોકે પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી વિભૂષિત થાય છે છતાં પણ તેમના વિચારો અસાધારણ રીતે ભિન્ન અને અન્ય નવા વિચારકોની તુલનાથી અલાભપ્રદ હોય છે. આવા વિચારકો સ્વાભાવિક રીતે અધિકારીઓના મિત્ર

થાય એમાં કાંઇ નવાઇ નથી. અધિકારીઓ પ્રજાની ધાર્મિક લાગણીઓમાં કાંઇ પણ વિટમ્બણા ઉપસ્થિત નથી કરતા તેમાં તેમની સ્વાર્થબુદ્ધિ છે. સનાતન-ઇસ્લામ અને બૌદ્ધ ધર્મો પાર્થિવ અધિકારીઓ તરફ નમ્રતા અને વિનયયુક્ત માનની લાગણીથી વર્તન કરવાનું પ્રતિપાદન કરે છે. કિન્તુ આવા વર્તનને અધિકાર મતાવલંબીઓ અને અન્ય વિચારકો જૂદા જૂદા લક્ષ્ય બિંદુથી ભિન્ન ભિન્ન રૂપમાં સમજે છે:—

"All religions are equally false to the philosopher, equally true to a man in the street, equally convenient to the magistrate" અંગ્રેજ શાસકો સ્વાર્થબુદ્ધિથી પ્રેરાઇને આવા મતને અનુમતિ આપનારા ન હતા સને ૧૮૫૭માં આર્મી સપ્લાઇ ડીપાર્ટમેન્ટના અમુક અવિચારી પગલાંથી ધર્મનું ઝનુન ઉશ્કેરાયું હતું. અને મહારાષ્ટ્ર હિન્દુઓએ તેથી પણ આગલા બે સૈકા પૂર્વે શિવાજીની છાંય નીચે ધર્મ ઝનુનથી પ્રેરાઇને સ્વદેશાભિમાનની લાગણીઓ વિકસિત કરી હતી. અને શીખલોકોએ પણ રણજીતસિંહના વખતમાં એમ કર્યું હતું. પણ આવા ખળભળાટથી અંગ્રેજી રાજસત્તાને વધારે ખમવું પડેલું ન હતું. કાળવ્યતીત થતાં આ ખળભળાટ શાંત થયો હતો. અને આગળના જેવી લોકોની રાજસત્તા તરફ લાગણીની દૃઢતા સ્થપાઇ હતી. શાંત આધીનત્વ નિરંકુશ રાજયશાસનને-ગમે તો તે અધિકારી શાસન હોય વા સ્વાયત્ત અધિકારી શાસન હોય-વધારે પ્રિય હોય છે દેશી ધર્મો પ્રત્યે તેઓએ સહિષ્ણુતાની રાજનીતિ ગ્રહણ કરી હતી તેથી સર્વત્ર શાંતિ પ્રસારણ સાથે તેમના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોને અનુમતિ મળતી. આવી રાજનીતિ તેઓ -સ્વલાભના સંરક્ષણ અને પ્રગતિને માટે ધારણ કરતા હતા હાલ દેશી ધર્મો અને તેમના દેવાલયોનું રક્ષણ કરવામાં અપવાદરૂપે માત્ર આર્ય સમાજ છે જેના સિદ્ધાંતો મુખ્યત્વે કરીને સ્વતંત્રતાના પ્રેરક તરીકે અધિકારપ્રિય શાસકોને ખુચે છે અને તેથી તેના અનુયાયીઓને તિરસ્કાર ભાવથી જોવામાં આવે છે અને આવતા હતા. અને તેમના કાર્યો તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું હતું

બીજું એક મંડળ જેના તરફ અભાવ અને અણગમાની લાગણીથી જોવામાં આવે છે તે હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદ્ છે, કે જેણે રાજકીય બાબતમા હિન્દમાં નવું ચેતન અને નવો જુસ્સો આણેલા છે. લોકોને મોહનિદ્રામાથી જાગૃત કર્યા છે અને રાજશાસ્ત્ર પરત્વે વિચાર કરતાં શિખવ્યુ છે વાસ્તવિક રીતે આ મંડળ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ અને વિચારોનું ફળ છે તેણે આધીન હિન્દને સ્વતંત્ર વિચારનું ભાન કરાવ્યું છે અને શાસકોની પાસે તત્સંબધે સુધારા કરવાનો અરજ કરતા અને તે સુધારા શી રીતે પ્રાપ્ત કરવા તે શિખવ્યું છે. તેની માંગણીઓ ઈંગ્લાંડમા વિનીત પક્ષની માગણીઓ જેવી છે. આ માંગણીઓનો અધિકારપ્રિય શાસકોએ સારો સત્કાર કરેલો નથી તેમની પ્રવર્તતી રાજનીતિ બાબત શાસિત પ્રજા સવાલો પુછે અને પોતાના મતનુ દર્શન કરાવે એ તેમને અસહ્ય લાગે છે અને તેને તેઓ ધમકીથી અને જાપતાની રાજનીતિથી દાબી દેવા માગે છે. તેના ઠરાવોને તેઓ બેવફાદારી અને અશાન્તિ ઉત્પાદક તરીકે ગણે છે. મી. હુટન તે સંબંધે લખતા જણાવે છે કે:

"The epithet 'disloyalty' which under a bureaucracy has the same taint as the medieval 'heresy' an epitome, in fact, of all that is irretrievably damnable-was freely bandied about with referance to its proceedings," આવી રીતે 'તેના કાર્યો અને તેના ઠરાવો પર આક્ષેપો કરવામાં આવે પણ આ ઠરાવો અને આવી ચર્ચાઓ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના વાદવિવાદના કાનુનોથી કોઈ પણ રીતે વિરૂદ્ધ પદ્ધતિ પર કરવામા આવતા નથી. મી હુટન આગળ ચાલતાં કહે છે કે:

"The National Congress has met from the official dom but the welcome of war knives" અધિકારીઓએ તેને લગતી નજીવી ચીજ પર અણગમો બતાવવો બાકી નથી રાખ્યો તેઓ એમ પણ જણાવે છે કે બ્રિટિશ રાજ્યબંધારણને ઉથલાવી પાડવાને તે મંડળ પ્રયત્ન કરે છે. અને અસંતોષની લાગણી ફેલાવે છે માટે તે ભવિષ્યમાં ભયકર પરિણામ લાવે તે પહેલા તેને તરત દાબી દેવુ જોઇએ જો હિન્દનો કોઈપણ વતની તેમના શાસનમા ખોડખાંપણ કાઢે અને તે પર ચર્ચા કરે તો તેને અશાંતિ ફેલાવનાર તરીકે ગણે છે, અને નવો બળવો ઉત્પન્ન કરનાર ગણીને આ લાયક માણસો માનુષિક સ્વતંત્રતા અને એવફાદારીના અર્થનો ગોટાળો કરી ગેરસમજુતી ઉત્પન્ન કરે છે. રાષ્ટ્રીય પરિષદે આટલાં વર્ષ દરમ્યાન કાંઇ પણ મહત્વનું ફળ નથી મેળવી શકી તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે હિંદમા વર્તમાન પત્રો અને અધિકારીઓ વચ્ચે એક સંપ અને સમભાવ નથી. બન્ને સહકાર્ય કરતાં નથી. અધિકારીઓ પત્રો તરફ અનુદાર વૃત્તિથી જુએ છે.

વર્તમાન સમયની સ્થિતિ બરાબર સમજવાને માટે વર્તમાન પત્રો સંબધી કેટલુંક વિવેચન કરવું આવશ્યક છે હિંદમાં પહેલી કક્ષામાં આવતાં કેટલાક ઇંગ્રેજી વર્તમાન પત્રો છે જે માતૃભૂમિના ધોરણપર પોતાના વિચારો બિનઅધિકારી લક્ષબિંદુથી પ્રદર્શિત કરે છે. કિન્તુ જ્યા દેશીઓના લાભાલાભનો સવાલ ઉપસ્થિત થાય છે ત્યાં તેઓ ભિન્ન ભાવથી અને જાતીય દૃષ્ટિબિંદુથી તેની ચર્ચા કરે છે. જ્યા પોતાના વાણિજ્ય વિષયક લાભોનો સવાલ આવે છે ત્યાં તેઓ અધિકારીઓના કાર્યોની ચર્ચા સચોટ અને નીડર શબ્દોમાં કરે છે. અને જો અધીકારીઓ કાતો ઇંગ્લંડમા ચાલતી રાજનીતીના દબાણથી અથવા કોઈ બીજા પ્રકારના દબાણથી હિન્દીઓને સમાન ભાગ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તો તેઓ અડગ ધૈર્યથી તેમની સામે લડત ચલાવે છે. બીજી કક્ષામા ઉચ્ચ કોટીનાં દેશી વર્તમાન પત્રોની ગણના થાય છે. આ પત્રો હિન્દના ભદ્રમંદ ભવિષ્યના આગમનનું સૂચન કરે છે. તંત્રીઓ અને વ્યવસ્થાપકો મુખ્યત્વે કરીને પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ અને ઉચ્ચ કેળવણીથી વિભૂષિત વ્યક્તિઓ હોય છે. તેઓની રાજકીય દૃષ્ટિ સામાન્ય રીતે નિયંત્રિતમાં જ્યારે સ્થિતિચુસ્ત મંડળનો અમલ ચાલતો હોય છે, ત્યારે ઉદાર વૃત્તિવાળું રાજમંડળ જેમ તેમની ચર્ચા કરે છે તેવી રીતની હોય છે. તેઓ જન-સમાજ અને લોકસમૂહના વિચારો પ્રદર્શિત કરે છે. ત્રીજી કક્ષામાં આવતા સાધારણ વર્ગના સ્થાનિક વર્તમાન પત્રો છે અને તેના અધિપતિઓ મુખ્યત્વે કરીને દેશીઓ

અથવા યુરેઝીઅનો હોય છે. આ પત્રો પોતાના વિચારોનો આધાર ઉપર બતાવેલી બે કોટીના વર્તમાનપત્રો પર રાખે છે. ઘણી વખતે તેઓ અસત્તાવાર ગપગોળાને ભવ્ય રૂપ આપે છે અને તેથી કેટલાક સિદ્ધાન્તોની સત્યતાને હાનિ કરીને પોતાના તરફ તેમજ તેથી ઉચ્ચ કોટીના દેશી વર્તમાન પત્રો તરફ સરકારની ઇતરાજી ઉત્પન્ન કરે છે. આથી પ્રગતિના વિરોધીઓ પ્રગતિ વિરુદ્ધ લડવાને સશસ્ત્ર થઇ વધારે બળવત્તર બને છે. આવી કક્ષાના પત્રોથી હિન્દની માગણીઓને અને તેના લાભોને વધારે વિટમ્બણાઓ ખમવી પડે છે. ઉચ્ચ કોટીના દેશી વર્તમાનપત્રો તરફ અધિકારીઓ અભાવ અને અવિશ્વાસ મિશ્રિત ભાવથી જુએ છે તેમ છતાં પણ આ વર્તમાનપત્રોની ચર્ચા અને તે દ્વારા પ્રસિદ્ધ થતી લોક માગણીઓનો અનાદર થતો નથી, કારણ કે તેમા ઘણું સત્ય સમાયલું છે. તેઓ સમજે છે કે આ વર્તમાન પત્રો કાંઇ ફાયદા વગરના નથી. અગ્રેજ અધિપતિઓથી ચાલતા વર્તમાન પત્રોના અભિપ્રાય પર અધિકારીઓ સામાન્ય રીતે વધારે વજન રાખે એ માનવા જેવું છે તેમ છતા પણ દેશી વર્તમાન પત્રોના અભિપ્રાયોને તેમને કેટલે દરજ્જે માન આપવુ પડે છે. કારણ કે તેઓ લોકમતને જાણે છે અને દર્શાવે છે મિ. બર્નાર્ડ હુટન કહે છે કે, "The Indian press is the Catfish of the Government of India." પ્રાણીવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે કે આ માછલી–'Catfish' બીજી માછલીઓને કરડીને અને તેમને ક્રોધિત કરીને હમેશા પ્રગતિના માર્ગપર રાખે છે આવી વસ્તુસ્થિતિમા હિન્દીઓ તરફ અધિકારીઓનો અણગમો હોય તો તે સંભવિત છે અધિકારીઓ એમ જાહેર કરે છે કે હમો પ્રજાના લાભને માટે હમારી રાજનીતિનું ધોરણ વારંવાર બદલીએ છીએ અને પ્રજાના લાભોનું સંરક્ષણ કરવુ એ હમારી પ્રથમ ફરજ છે આ માત્ર તેમના ઉદ્ગારોજ છે. જો તેમનુ લક્ષબિંદુ ખરેખર પ્રજાના લાભનું સાધ્ય હોય તો તેઓ ફરજીઆત કેળવણી અને સ્વતંત્ર વિચારની બક્ષિસ પ્રજાને આપવા માટે પ્રગતિ અવરોધનાં રાજકીય બંધનો કેમ દૂર કરતા નથી? પણ તેઓનું લક્ષ આથી ઉલટી તરફજ છે પ્રગતિ માર્ગને અવરોધ કરતા રાજકીય બંધનો તોડવાને બદલે ઉલટા તેઓ તેમને વધારે સખત અને સંઘટિત કરે છે અને કોઇ પણ રીતે પ્રગતિ ન થાય એવા માર્ગ હસ્તગત કરે છે જે પ્રજા મુંગે મોઢે તેમના કાયદાકાનુનો અને ઠરાવોનો સ્વીકાર કરે છે તે રંક પ્રજાપર શાસન ચલાવવું એ ઘણું સહેલું છે. હિન્દની પ્રજાએ આવીજ રીતે મુંગે મોઢે આધિનત્વ સ્વીકાર્યું અને તેથીજ પ્રગતિના પંથપર તે ચઢી શકી નથી.

પ્રજાની રાજકીય વિચારની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવી અને મુંગે મોઢે આધિનત્વ સ્વીકારવા ફરજ પાડવી એ ઘણું અનુદાર વર્તન છે કારણ કે તેથી વર્ષો વ્યતીત થતા પ્રજાની ઉત્સાહની લાગણીઓ મંદ પડી જાય છે. અને તેમાં માનસિક, શારીરિક અને નૈતિક દુર્બળતાનો સંચાર થાય છે, બીજું એકે પ્રજાને હમેશા શૈશવાવસ્થામાં રાખવી, તેને બાળક માફક ગણવી, તેની વૃત્તિઓને માટે માર્ગ ખુલ્લા ન રાખવા, અને સ્વતંત્ર વિચારને ખીલવા ન દેવા એના જેવું દૂષણ શાસકોને બીજું એકે નથી. શાસકોએ એમ નથી સમજવાનું કે આથી મહદ્કાર્ય થયું. તેઓએ સમજવું જોઇએ કે મનુષ્યત્વ

તરફ આ એક અયોગ અને અક્ષમ્ય અન્યાયવૃત્તિ છે. તે માણસને શ્રંખલાબદ્ધ કરીને પછી અરીણુ ખતરાવવા જેવું છે. કાયદેસર પ્રગતિ અને ઉન્નતિના માર્ગો ખુલ્લા અને નિષ્કંટક હોય છે અને પ્રજાની વૃત્તિઓને વિહરવાનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોય છે, ત્યારે રાષ્ટ્રી। ઉન્નતિ થાય છે. જ્યારે પ્રજા ઉન્નતિદ્વારમાં પ્રવેશ કરવાને ઉત્સુક અને આકાંક્ષી હોય છે ત્યારે તેને એમ કહેવામા આવે છે કે તમારો ઉન્નતિપથ કયારે ખુલ્લો કરવો અને પ્રગતિ માર્ગને બંધન મુક્ત કયારે બનાવવો તે વિષે અધિકારીઓ હમેશા વિચાર ચલાવે છે.

જ્યારથી આપણા માનવંતા રાજાએ એમ જણાવ્યું કે પ્રજા અને શાસકો વચ્ચે સમભાવની ન્યૂનતા છે ત્યારથી મુખથી સમભાવ દર્શાવવાની અધિકારીઓની રાજનીતિનું પ્રકરણ ખુલ્યું છે. મિ. હક્કના શબ્દોમા જણાવીએ તો "We get an enormous amount of sympathy from the official side and afterwards they (proposals) are thrown out unceremoniously. વસંતઋતુની સખત અને તીવ્ર વેગવાળી વાયુલ્હેરીઓ જેમ ઉગતી પુલની કળીઓનો વિનાશ કરે છે તેમ અધિકારી-ઓનો શાંત બહિરાડંબર પ્રજાની વફાદારીની લાગણીઓને નષ્ટ કરે છે પ્રજા એક યંત્રની માફક ભક્તિભાવ અને વફાદારી દાખવે છે. આતર ઉત્સાહનું તેમાં ઘણે અંશે નામ હોતુ નથી. પ્રજા રેલ્વેના વખતના કોઠાનુસાર તેમને માન આપે છે.

રાજકીય માર્ગ વિષે આટલું વિવેચન કર્યા પછી કેળવણીના વિષયપર હવે આપણે જોવું જોઇએ હિન્દે આટલાં વર્ષો બ્રિટિશ છત્રછાયા નીચે ગાળ્યા પછી કેળવણી વિષયમાં કેટલી પ્રગતિ કરી એનું અવલોકન કરવું જોઇએ. અધિકારીઓ સંકુચિત વિચારના હોઇને કેળવણીપ્રચાર વધુ પ્રમાણમા ન થવા દે એ સંભવિત છે. તેઓ પોતે—ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજના વિશ્વવિદ્યાલયોમા કેળવણી લઇને આવેલા હોય છે, નિષ્પક્ષ-પાત દૃષ્ટિથી જોતાં આ ઉભય વિશ્વવિદ્યાલયો જનસમૂહની કેળવણીને માટે ખાસ પ્રખ્યાત નથી. તેમાંથી સ્વાયત્ત અધિકારીશાસકો ઉત્પન્ન થાય છે અને તમની ભરતી અનેક સરકારી ખાતાઓમા થાય છે. કેળવણીને માટે તેમનો સામાન્ય રીતે એવો અભિપ્રાય હોય છે કે તે, નિપુણ માણસો દ્વારા ઘણી સંભાળથી અપાવી જોઇએ. કેળવણીને તેઓ અસરકારક દવાની માફક સમજે છે. આવી રીતે અધિકારીઓનો કેળવણી પ્રત્યેનો વિરોધ પેઢી ઊતાર આવેલો છે જો તેઓ નિરંકુશથી મજુરવર્ગમા કેળવણી પ્રસારણ કરે અને ગામે ગામ નિશાળો સ્થાપે તો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાના વિચારો કેળવણી લીધેલા જનસમૂહમા ઉદ્ભવે, અને તે તેમના કાર્યો પર ટીકા કરવાવાળો અને તેમને અપ્રિય માર્ગો પર સ્વતંત્ર વિચાર કરતો થાય એવી અધિકારીઓની માન્યતા છે. આ સર્વ કેવળ ખોટુ છે, બીન પાયેદાર છે અધિકારીઓને એટલુંજ પ્રિય હોય છે કે પ્રજા તેમના તરફ સંપૂર્ણ દાસત્વ દાખવે અને તેઓ હંમેશા તેનું હિત સાધવામા તત્પર રહે હાલ પ્રવર્તતી અશાંતિનુ મૂળ કેટલાક અધિકારીઓ કેળવણીને સમજે છે. કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરો એક તરફ નિશાળમા થયલા કાર્યના વખાણ કરે છે અને બીજી તરફ ભલામણ કરે છે કે ખાતાએ તેમને માટે જે પરિસીમા બાંધેલી છે તેથી વધારે

પ્રગતિ કરાવવાને પ્રયત્ન ન કરશે જોઈએ. તેમની પ્રગતિ કરવી નહિ, તેમનામા ઉચ્ચ ભાવનાઓનો પ્રાદુર્ભાવ થવા દેવો નહિ, તેમનામા સ્વતંત્ર વિચાર અને માનુષિક ચપળતાના ગુણોનો સંચાર થવા દેવો નહિ, પણ માત્ર નમ્ર, મુંગી અને અસ્ખલિત આધીનતા બતાવતા બનાવવા એજ તેમનો ઉદ્દેશ અને એજ તેમનુ લક્ષબિંદુ.

મિ૰ ગોખલેના પ્રાથમિક કેળવણીના બીલથી અધિકારીઓનો કેળવણી તરફ કેવો ભાવ છે તે સત્વર જણાઈ આવશે. આ બીલ અમુક પસંદ કરેલા ભાગોમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત આપવાને માટે એટલું સભાળપૂર્વક ઘડવામાં આવ્યું હતું કે જો વડી સરકારે તેને અનુમતિ આપી પસાર કર્યું હોત તો તે અમલ થયા વિના એક નકામા કાગળની માફક સરકારી દફતરોમા પડી રહેતે. મિ૰ હુટનના નીચેના કોઠાપરથી અધિકારીઓના અભિપ્રાયોનું ધોરણ સમજાશે—

	તરફેણમાં.	વિરૂદ્ધમાં.
બિન અમલદારો	૯૫ ટકા.	૫ ટકા.
હિન્દી અમલદારો	૩૯ ટકા	૨૬ ટકા.
અંગ્રેજ અમલદારો	૫૧ ટકા.	૧૧૯ ટકા.
સ્થાનિક સરકારો	એકે નહિ	બધા.

ઉપલા કોઠા પરથી પ્રજાપક્ષ અને અધિકારીઓના મત કેળવણીપ્રસારણ પ્રત્યે કેવા ... તે વધારે સ્પષ્ટ થશે. સર્વે સ્થાનિક સરકારો મિ. ગોખલેની દરખાસ્તની વિરૂદ્ધ હતી. આવા સંકુચિત વિચારોની પ્રબળતા આગળ હિન્દમા કેળવણીનું ધોરણ વધે એ આકાશ કુસુમવત્ છે. લૉર્ડ મીન્ટો જ્યારે પ્રાથમિક કેળવણી મફત કરવાની તરફેણમાં હતા ત્યારે સ્થાનિક સરકારોએ તેને નકારી હતી. સને ૧૮૮૨ થી ૧૯૦૭ સુધીમા વસ્તીના ધોરણ પ્રમાણે નિશાળે જતા વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ ૧.૨ થી ૧.૭ થયું. સનંદી ખાતાંઓનો ખર્ચ આ વર્ષો દરમ્યાન વધીને ૧૦ કરોડ થયો. લશ્કરી ખાતાનો ૩૨ કરોડ થયો ત્યારે કેળવણી ખાતું માત્ર ૯૩ લાખ–પુરો એક કરોડ પણ નહિ–મેળવતું હતું. આ પ્રમાણ જોતા સને ૧૮૫૪ ના કૉર્ટ ઑફ ડાયરેક્ટરના જાહેરનામું "પ્રજાની કેળવણી એ હમારી ધાર્મિક ફરજ છે" એ કેટલે અંશે સત્ય નીવડ્યુ છે અને સફળ થયું છે એ જાણવું કઠણ નથી. મિ ગોખલેના બીલ બાબત ટીકા કરતાં મી૰ હુટન જણાવે છે કે, "It is not, however, the people who require education in this matter, it is the officials and in particular the Secretariates" ઉપલા વર્ષો દરમ્યાન હિન્દની નાણા વિષયક સ્થિતિ એવી કફોડી અથવા તંગીવાળી નહોતી કે જેથી હિન્દી સરકાર કેળવણી વિષયક પ્રગતિ ન કરી શકે. માત્ર સને ૧૮૮૯ માં સરહદ પરની કેટલીક છૂટીછવાયી લડાઈઓ પર કેટલો ખરચ થયો હતો. આમ છતાં પણ જો સરકારની મરજી હોત તો કેળવણી વિષય પર વધારે છુટથી નાણાં વાપરી શકત. પોતાની પ્રજાની અભણ અને અજ્ઞાનતાપૂર્ણ સ્થિતિથી જે કલંક સરકારને લાગે છે તેને ધોઈ નાખવાને બદલે રાજતંત્રના અંગોના પગારો વધારવાનું અને અમુક વધારે

જગાઓ કાઢવાનું તેમને વધારે આવશ્યક લાગતું સર એંડર્ટ ઓકરે સને ૧૯૦૭ માં એક પ્રસંગે વાત કરતા કહ્યું હતું કે મારી પાસે હમેશા ચાલુ ખરચમાં વધારો કરવાને દરરોજ અરજી આવતી. એક પ્રાંતિક ઇન્સ્પેક્ટર જ રલને પોલીસ કમીશન વખતે તેને કાંઇ સૂચનાઓ કરવાની હોય તે બાબત પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે મારા પગારના વધારા સિવાય મારે કાંઈ સૂચના કરવાની નથી. આ પરથી સ્પષ્ટ રીતે વિદિત થશે કે અધિકારીઓનું પ્રજાના લાભા લાભના સવાલ પરત્વે કેટલું લક્ષ છે. આમ જો વસ્તુસ્થિતિ હોય તો આવું સ્વાર્થપ્રિય અધિકારીમંડળ હિન્દમાં ન રહેવું જોઇએ. પ્રજાસંતોષ દર્શાવે એવી રાજનીતિ ચલાવતાં તેમણે શિખવું જોઇએ આવી રાજનીતિ અને આવી સૂચનાઓથી હિન્દમા નિશાળોને મળતો વધારો અન્ય માર્ગ પર ખરચાઇ જાય છે. સાધારણ રીતે કેળવણી પ્રસારણ તરફ અધિકારીઓની મનોવૃત્તિ દોડતી જ નથી.

હિન્દમાં પ્રથમ પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા કરતાં હાલ કંઈ વધારો થયો છે તેનું માન સ્વ. મિ. ગોખલેને ઘટે છે. તેમની હાડતોડ મહેનત અને તેમના અથાગ પરિશ્રમને આ વધારો આભારી છે. થોડા વર્ષો પૂર્વે કેળવણી સંબંધીનો એક પણ સભ્ય વડીધારા સભામાં ન હતો. પણ લશ્કરી ખાતાના સભ્યો બિરાજતા હતા. હિન્દમાં કેળવણી પ્રસારણનું મહત્વ આજ સુધી ગૌણ લેખવામા આવતું હતું. હિન્દમાં કમાન્ડર ઇન્ ચીફ્ કેબિનેટના લડાઇ ખાતાના સેક્રેટરી કરતા વધારે સત્તાવાન છે. જ્યારે એક વખતે તેણે જણાવ્યું કે જાપાનના હાથે સખત પરાભવ પામ્યા છતાં પણ રૂશિયા હિન્દને વધારે ભયકારક છે ત્યારે આ અધિકારી વર્ગે આ અવિચારી દલીલ મુંગે મોઢે સ્વીકારી હતી. અને સરહદપરના અને સામાન્ય લશ્કરની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાને નાણાંની નદી વહેવડાવામાં આવી હતી. જ્યારે કેળવણીના વિસ્તારને માટે સચોટ અને વાસ્તવિક સૂચનાઓ કરવામા આવે છે ત્યારે અધીકારીઓ તે તરફ દુર્લક્ષ આપે છે; ત્યારેજ નાણાંની તંગીનો સવાલ ઉપસ્થિત થાય છે. લશકરી ખાતમાં ૩૨ કરોડ એટલે કુલ મહેસુલનો આશરે બે પંચમાશ ભાગ વપરાય છે હિન્દ ઇંગ્લંડની માફક ધનાઢય નથી. હિન્દમાં પ્રત્યેક વ્યકિતની આવક દર વર્ષ રૂા. ૩૦ ગણાય છે જ્યારે ઇંગ્લંડમાં રૂ. ૩૦૦ ગણાય છે. આમ દેખીતો દશ ગણો તફાવત છે લશ્કરી અને અન્ય ખાતાઓમા આટલો ખર્ચ કરવો એ હિન્દી કેળવણીને દારિદ્ર્યાવસ્થામા જ સડવા દેવાની રાજનીતિ :-પણ હિન્દના તમામ નુકસાનનુ મૂળ રશિયા છે કારણ કે તે હમેશાં વિગ્રહની ખોટી ધમકી આપી હિન્દને દહેશતના પાસમા દબાવતું અને હિન્દી તીજોરીમાંથી નકામો ખર્ચ કરાવતું.

રાજકીય યંત્રની પુનર્વ્યવસ્થા–Re-organisation–અથવા નમ્ર ભાષામાં કહીએ તો સંખ્યા અને વેતનમાં વધારો—એમાં હિન્દી ઉપજનો ઘણો ભાગ ચુસાઇ જાય છે. સેક્રેટરીએટો પણ પોતાની અપેલી લેવામા પછાત પડતા નથી. તેઓ દિનપ્રતિદિન વધારે સત્તાવાળા અને નિર્લેહ ગહનતાવાળા થતા જાય છે જ્યારે રાજકીય યંત્રની સિદ્ધિ કરવાની હોય છે ત્યારે નાણાંની તંગીનો સવાલ નથી જોવામાં આવતો. સને ૧૮૯૨ માં કરારથી બંધાયલા સિવિલીઅનોની સંખ્યા ૫૫ ની હતી જ્યારે સને ૧૯૧૦ મા તે વધીને ૮૫ ની થઇ અને હાલ તેથી પણ વધારે હશે તેમના ખાતામાં થતો ખર્ચ લગભગ ૩૩

લાખ રૂપીઆ છે. લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરો અને અન્ય અધિકારીઓ સેક્રેટેરીએટમાંથી ચુટાય છે જેથી આ અધિકારીઓ પોતાના સંકુચિત વિચારોનું પોતાના હોદ્દાની મુદત દરમ્યાન દર્શન કરાવે છે. લોકોની માગણીઓ કરતા પોતાની સગવડ અને હોદ્દાની રૂએ પોતાના અભિપ્રાયો અને મતદર્શનનું મહત્વ તેઓ વધારે સમજે છે. તેઓ આટલેથી જ પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત નથી કરતા પણ દર વર્ષે ઘણો વખત ટેકરીઓપર શાંત જગામાં રહેવામાં ગાળે છે એ બાબત હિન્દી વર્તમાન પત્રોને ખાસ મહત્વની લાગે છે. અને તે પર ઘણી પ્રબળ અને વેગભરી ચર્ચાઓ થયેલી છે. આથી સરકાર અને લોકો વચ્ચે ભિન્નત્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને લોકસમૂહની સમભાવશીલ લાગણીઓમાં સ્ખલન થાય છે. જ્યારે આ બાબત પર તેમને પૂછવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ જણાવે છે કે શાંત સ્થળો પર વાયુ લ્હેરીઓના આવજાવથી મગજમાં શાંતિનું રાજ્ય પ્રસરેલું રહેછે અને મગજની શાંતિને લીધે તેઓ બહુ સારી રીતે કામ કરી શકે છે અને તેથી જનસાધારણના હિતને વધારે ફાયદો થાય છે. આ દલીલનું બારીક નિરીક્ષણ કરતાં તે કેટલે દરજ્જે સત્ય છે તે સમજવું સહેલ પડશે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં ત્યાં કાંઇ નજીવુંજ કામ થય છે. ટેકરીઓ પર મોજમઝાથી જ કામ કરાય છે તે દરમ્યાન તેમના પગાર ચાલુ રહે છે. કિન્તુ એ તો સત્ય છે કે સ્વાર્થસિદ્ધિના પ્રશ્ન આગળ દરેક વ્યક્તિ નિષ્પક્ષપાત ન્યાય વિશ નથી નીવડતી. લગભગ અડધા વર્ષ સુધી તેઓના પ્રજાથી નોખા પડવાના કારણથી લોકોના તેમના પ્રત્યે અભાવની વૃત્તિએ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી સરકારને પણ આનો ચેપ લાગે છે અધિકારીઓની વર્તણુક સાધારણ રીતે મઠના ધર્માધિકારીઓ જેવી છે સાધારણ પંક્તિના સાધુઓ હમેશા લોકસમૂહમા રહે છે એટલે તેમને લોકહિતાહિતાનું વધારે જ્ઞાન હોય છે પણ મહાન ધર્માધિકારીઓ જેઓ લોકસમૂહથી નિરાળા રહે છે તેમને પોતાના મઠના ઉત્કર્ષ વિના બીજું કાંઇ કર્તવ્ય વધારે પ્રિય નથી હોતુ. લોકસમૂહની ઇતરાજી અથવા અસંતોષની લાગણીઓ સાધુઓ તરફ નથી હોતી પણ ધર્માધિકારીઓ પરજ હોય છે હિન્દી વર્તમાનપત્રો સીમલાના અધિકારીઓને ધર્માધિકારી સત્તાક મંડળ—Hierarchye ના સરૂપો કહે છે તેમા લેશમાત્ર પણ અતિશયોક્તિ નથી. અધિકારી શાસન અને ધર્માધિકારી શાસનમાં કાંઇ ભિન્નત્વ માલમ પડતુંજ નથી

૧૨

બીજી કનિષ્ઠ બાબતો તરફ વળતા સરકારી અમલદારો ગામડાઓના મુસાફરી દરમ્યાન વાપરતા બંગલા અને નિવાસસ્થાનો બાબતપર કાંઇ વિવેચન કરવું આવશ્યક છે. આ નિવાસસ્થાનો ઘણું કરીને જીલ્લા કરોના ફંડમાથી બંધાયેલા હોય છે. આ ફંડના કર ભરનારાઓના કેળવણી તરફ રૂપીઆ ન ખરચાતા અધિકારીઓની સગવડને માટે આવા ફંડના નાણાનો વ્યર્થ વ્યય કરવામા આવે છે તેના પર વાસ્તવિક રીતે જોતા મુસાફરોનો હક્ક છે મુસાફરોની સગવડને માટે જ તે બાધવામાં આવેલા છે. તાંજોરની ડીસ્ટ્રીકટ કાઉન્સિલને ધન્યવાદ છે કે તેણે એક વખતે આવા નકામા ખર્ચનો બોજો ઉઠાવવાને ઘસીને ના પાડી હતી આનુ અનુકરણ દરેક બોર્ડોએ કરવું શું આવશ્યક નથી?

આ સિવાય હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદ અને વર્તમાન પત્રોનો પ્રશ્ન ન્યાય અને કારોબારી ખાતાને છુટા પાડવાનો છે. આ બેની સંયુકત ફરજોથી ઘણી ગેરસમજુની થાય છે, જનસમાજના ન્યાયાધિશો તરફના અભિપ્રાયોમાં ભિન્નત્વ પેદા થાય છે અને તેમનો ન્યાયાધિશો પરથી વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે. જ્યારે એકજ વ્યકિત પોતાની કારોબારી સત્તાની રૂએ પોતાના જીલ્લામાં અથવા પ્રાંતમાં વ્યવસ્થા જાળવવાને માટે જોખમદાર હોય છે ત્યારે વ્યવસ્થાના માર્ગમા અવરોધ કરનારા ગુન્હેગારોને સખ્તાઈથી શિક્ષા કરે એમાં કાંઇ નવાઇ નથી. કેટલીક વખત જ્યારે બરોબર સાબીતિ હોય છે અને બરોબર જુબાનીઓ હોય છે ત્યારે અધિકારીઓ કોઇ પણ ન જણાવા જેવા કારણથી પ્રેરાઇ પ્રતિવાદીને ન્યાય ન આપતાં ફરીઆદીના પક્ષમા નિર્ણય આપે છે. રંગુનમાં એક મુખ્ય ન્યાયાધિશે એક પ્રસંગે એવુ જણાવ્યું હતું કે ઉલટો નિર્ણય સરકારને અગવડ કર્તા થઇ પડશે. કેવો સરસ ન્યાય ? લૉર્ડ મીન્ટોએ આ બે ખાતાંઓને જુદા પાડવાને પોતાની સંમતિ દર્શાવી હતી પણ નાણાંની તંગીના સબબથી આ સુધારો થતો અટકી ગયો પણ તે તુરત થશે એમ ધારવામાં આવે છે.

કાઉન્સીલોના વિસ્તાર બાબત અધિકારીઓનો મત અનુદાર હતો. આ દરખાસ્ત વખતે તેઓએ ધુરકીઆ કરવામા કચાશ રાખી નહોતી પણ હિન્દના સુભાગ્યે તેમની આવી સંકુચિત અને સ્થિતિ ચુસ્ત વૃત્તિઓથી કાંઇ ન નીપજ્યું. આ સુધારાને માટે હિન્દ લૉર્ડ મોરલીને સહૃદય આભારી છે. મિ. ગોખલેએ આ કાઉન્સિલોના બંધારણ માટે કાંઇ પણ કરવામા કચાશ રાખી નહોતી અધિકારીઓએ આ વિસ્તારને સંકુચિત કરવા ઠરાવો કર્યા પણ તે નિરર્થક ગયા. સને ૧૮૮૩ મા ઈલ્બર્ટ બીલ વખતે જાતીય ભિન્નત્વ અને જાતીય તિરસ્કારની વૃત્તિઓ જેટલી તીવ્ર હતી તેટલી હાલ નથી. જો કે દેશીઓના હાથમાં વધતી જતી સત્તા તેમની આંખમા કાકરાની માફક ખુંચે છે પણ હવે હિન્દને માટે સ્વાયત્ત શાસનનો માર્ગ ખુલ્લો અને નિષ્કંટક કર્યા વગર છુટકો નથી નહિ તો હિન્દમા ભારે અશાંતિ ફેલાશે એમ ધારીને આ અધિકારીઓ અધિકાર પ્રિય વૃત્તિઓની લગામ સાધારણ ઢીલી મુકે એ બનવાજોગ છે. છતાં પણ જાપતાની રાજનીતિ એક તરફ ચલાવાય છે અને પ્રજાને બીજી તરફથી મોટી આશાઓ આપવામા છે. હિન્દ હવે મુખઉદ્દગારોમા વિશેષ વિશ્વાસ રાખે તેમ નથી કારણ કે તે માર્ગે હિન્દને ઘણું ખમવું પડેલું છે. હવે શબ્દોનો અને અધિકારીઓના મુખ સમભાવના ઉદ્દગારોનો અમલ ત્વરિત થાય એમ હિન્દ માગે છે. જાપતાની રાજનીતિ શાંત થયેલી જણાય છે હિન્દને કાંઇ મહત્વના સુધારાની બક્ષિસો મળશે એવી આશાના અંકુરો હિન્દુસ્તાનના અંતઃકરણમા લૉર્ડ મોન્ટેગ્યુના ઉદાર ઉદ્દગારોથી અને વડા પ્રધાનના હિન્દની સેવાને માટેના ઉદ્દગારોથી આજ ફુટેલા જણાય છે પણ આ સઘળી મહેચ્છાઓ આપણને અપાવશે અને એ ઉદાર શકિતનુ આવવુ હિન્દ સફળ અને લાભદાયી ગણશે.

હિંમતલાલ મોહનલાલ-શાહ.

પ્રજા અને રાજકીય ચળવળ.

આપણા દેશની રાજ્યદ્વારી ચળવળ અંગ્રેજી ભણેલા અને પાશ્ચાત્ય વિચારો અને ભાવનાઓમાં રસબસ થયેલાઓમાં જન્મ પામી છે, અને અત્યાર સુધી તેમનાથી જ પોષાઇ છે. એ ચળવળમા અંગ્રેજી ભાષાથી બીનવાકેફ પરંતુ માતૃભાષાદ્વારા વ્યવહારૂ શિક્ષણ પ મેલો પ્રજાનો મોટો ભાગ અત્યાર સુધી જોડાયલો નહોતો અને તે માટે તો એ ચળવળના નેતાઓ જ દોષિત છે. કારણ કે અંગ્રેજી નહીં પણ દેશીભાષા જ લખીવાંચી જાણનારાઓના દેશાભિમાન અને દેશભક્તિ કોઇ પણ રીતે તેમના કરતાં ઉતરતાં નહોતાં, બલ્કે પશ્ચિમની પ્રજાની સરખામણીમાં આપણી પ્રજા તરિકેની ન્યૂનતાઓ કેટલી બધી અને કેટલી મોટી છે, તે ન સમજવાને લીધે તેમની લાગણીઓ પ્રમાણમા વધારે જ્વલંત હતી અને દેશને ખાતર, નવીન વિચારો સમજવાને, રાજદ્વારી બાબતો ઉપાડી લેવાને, તેઓ તૈયાર હતા પરંતુ કમનસીબે આપણા નેતાઓની નજર સરકાર તરફ હતી—પ્રજા તરફ નહીં. તેઓ પ્રજાના દુઃખો જાણતા હતા, તે દૂર કરાવવાને તેઓ આતુર હતા, અને તે માટે વખતો વખત સરકારને અરજી કરવા ચુકતા નહીં પરંતુ તે અરજીઓથી કશું વળતુ નહીં અને પ્રજા દુઃખમાં જ સબડતી રહેતી. એ સંજોગોમાં શું કરવું તે તેમને સુઝતું નહીં. સાધારણ રીતે તેઓ પોતાના વિચાર-લાગણી દર્શાવી બેસી રહેતા. કોઇ પણ રીતે સરકારને અન્યાયો દૂર કરવાની ફરજ પાડવા જેટલા પ્રજાના દુઃખો તેમને સાલતાં નહીં યા તો પ્રજાબળ વડે તેમ થઇ શકે એટલી તેમને પ્રજામા શ્રદ્ધાજ નહોતી. પરંતુ આ બાબતમાં પ્રજાનો વાંક કાઢી શકાય એમ નથી. અજ્ઞાન પ્રજા નેતા વગર શું કરી શકે ? છતા પ્રસંગોપાત પ્રજાએ પોતાનો જુસ્સો બતાવી આપ્યો છે. બંગાળના ભાગલા થયા પછી તે રદ કરાવવા તે માટે જે ચળવળ થઇ તે પ્રજાએ ઉત્સાહભેર ઉપાડી લીધી હતી અને અંતે નેતાઓને જશ અપાવ્યો હતો. આપણી બાજુપર ખુદ મુંબઇમાં પણ પ્રજાની લાગણી વિષે શંકા કરવાને કારણ નહોતું. આજથી દસ વરસ ઉપર લો. તિલકને સજા થઇ ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાત કેશરીના વાંચનાર તથા સાંભળનાર મીલ મજુરો અને સાચા દેશભક્તોના ઉપાસક મારકીટના કાપડીઆઓએ હડતાળ પાડી પોતાના દેશાભિમાનનો સુંદર પુરાવો આપ્યો હતો. છતા તેથી આપણા નેતાઓની નજર સરકાર તરફથી પ્રજા તરફ વળી નહોતી આમ કહેવામાં કોઇ પણ જાતની અતિશયોક્તિ નથી, કારણ કે ત્યાર પછી પણ રાજદ્વારી ચળવળને અંગે જે કંઇ કાર્ય થતું તેમા પ્રજાને ભાગ લેતી કરવા બલ્કે પ્રજાને ભાગ લેવાની તક આપવા કંઇ પ્રયત્નો થયા નથી આ આપણી રાજકીય પરિષદનું કાર્ય તો અંગ્રેજી ભાષામાજ થાય છે અને હજી હિંદી ભાષા આખા દેશને માટે રાષ્ટ્રીય ભાષા તરિકે સ્વીકારવામા નથી આવી ત્યાં સુધી તેમ થાય એ સમજી શકાય છે પરંતુ આપણી પ્રાંતિક પરિષદોના ભાષણો આજે પણ અંગ્રેજીમાજ થાય છે એ અત્યંત શોચનીય છે. તે ઉપરાંત આપણી ચળવળને દરરોજ

મદદ કરનાર છાપાઓમા પણ અંગ્રેજીમાં લખાતા છાપાઓજ મહત્વના ગણાય છે. મુંબઇમાં ક્રૉનિકલ, મધ્ય પ્રાંતમા લીડર, બંગાળમા બંગાળી અને પત્રિકા અને મદ્રાસમા હિંદુ અને ન્યુ ઇન્ડીઆ રાજદ્વારી બાબતોમા પ્રજામતના પ્રતિનિધિ તરીકે ગણાય છે. પુનાનું કેસરી તો એક અપવાદરૂપજ છે. વળી પત્રિકો અને છાપાંઓ સિવાયની ચળવળ મોટે ભાગે શહેરોમાજ થતી અને તેમાં પણ અંગ્રેજી ભણેલા વકીલ બેરિસ્ટરોજ આગળ પડતો ભાગ લેતા જોવામા આવતા અને એ ચળવળને અંગે ભરાતી સભાઓમા હાજરી આપનારાઓ પણ મોટે ભાગે અંગ્રેજી કેળવણી લેતા વિદ્યાર્થીઓજ હતા. આ સર્વે ઉપરથી એમ જણાય છે કે નેતાઓનો ઉદ્દેશ પ્રજાને તેમના હકો સમજાવવાનો, તેમના દુ:ખોનુ તેમને ભાન કરાવવાનો અને તે હકો મેળવવા તથા તે દુઃખો દૂર કરાવવા એક થઇ સરકારની સામે લડવાનો નહોતો પરંતુ માત્ર પ્રજાના હકો તથા દુઃખો સરકારના ધ્યાન પર લાવી સરકારની પાસેથી મહેરબાનીની રાહે ન્યાય મેળવવાનો હતો

આજે દેશસ્થિતિ બદલાઇ ગઇ છે. પરંતુ તે માત્ર યુરોપની લડાઇને લીધે ઉભી થયેલી પરિસ્થિતિને લીધે જ નહીં ખરૂં છે કે લડાઇ પછી અસાધારણ ફેરફાર થયો છે, લોકોમાં નવો જુસ્સો આવ્યો છે અને રાજકીય સુધારા માટે ભારે ચળવળ થઇ રહી છે. પરંતુ એ ચળવળ આજે માત્ર અંગ્રેજી ભણેલાઓમા નહીં પરંતુ અંગ્રેજી નહી જાણનારા વેપારીઓ, મહેતાજીઓ, મજુર અને ખેડુતો, માત્ર શહેરમાંજ નહીં પરંતુ નાના ગામડાઓમા પણ ચાલી રહી છે અને તે માટે દેશ મહાત્મા ગાંધીજીને આભારી છે. એમનું સાદું જીવન, દેશી ભાષાઓ માટેનો એમનો આગ્રહ, પ્રજા સમસ્ત માટેની એમની લાગણી તથા તેમનામા એમની શ્રદ્ધા, એ સર્વથી રાજદ્વારી ચળવળને અંગે ઉભા થયેલા નવા પક્ષની નજર પ્રજા તરફ વળી છે. ખાસ કરીને ગયા માર્ચ મહીનામાં ગીરમીટીયા મજુરો સંબંધી જે ચળવળ એમણે દેશના એક નાકાથી બીજા નાકા વેર ચલાવી હતી, જે રીતે એમણે દેશની તમામ પ્રજાને—શિક્ષિત અશિક્ષિત સ્ત્રી પુરૂષોને—તે બાબતમા પોતાથી બનતા પ્રયત્ન કરવાને પ્રેરી હતી, અને એમના આ પ્રયાસને ટુંક વખતમા જે ફત્તેહ મળી હતી, તેથી આજે પ્રજાબળ વડેજ સરકારને મ્હાત કરવાની કાર્યપદ્ધતિ જ સર્વત્ર અનુકરણીય થઇ પડી છે. રાજદ્વારી ચળવળને અંગે અમુક અંશે આપણી બાજુપર એ પદ્ધતિ દક્ષિણમા પ્રચલીત તો હતીજ, પરંતુ તે આજે મિસિસ બેસંટની હોમરૂલ લીગને પણ પ્રિય થઇ પડી છે એ સંસ્થાના પ્રયાસને પરિણામે આજે મુંબઇમા મારકેટ, માડવી અને કોલાબાનો ગુજરાતી વેપારી વર્ગ ચળવળમા ભાગ લેતો થઇ ગયો છે એટલુંજ નહીં પરંતુ અસાધારણ ઉત્સાહ અને સ્વાર્થત્યાગથી એ ચળવળને મદદ કરી રહ્યો છે. તે ઉપરાંત આજે ગુજરાતમા પણ ઠેકઠેકાણે માતૃભાષાદ્વારા આપણા હકો તથા ફરીઆદો સંબંધી જે ચળવળ ચાલી રહી છેઅને જે કેટલેક અંશે ખેડુત વર્ગ તરફથી પણ ઉપાડી લેવામાં આવી છે તે, પણ એ પ્રેરણાનેજ આભારી છે આપણા પ્રાંતમાં રાજદ્વારી બાબતોમા ગુજરાતીઓ અત્યાર સુધી નજીવો ભાગ લેતા હતા પરંતુ આજે ટુંક વખતમા તે દક્ષિણીઓની બરાબરી કરી શકે બલકે તેમને ટક્કર પણ મારે એ દિન

તિએ પહોંચ્યા છે. આ સવ ઉપરથી જણાય છે કે આપણી પ્રજા નિર્જીવ કે નિર્માલ્ય નથી. તેને પણ બીજી પ્રજાઓની માફક દેશને માટે લાગણી છે અને દેશના હિતને માટે, દેશના ગૌરવને માટે મહેનત કરવા ભોગ આપવા પણ તૈયાર છે. માત્ર નેતાઓની ન બચાવી શકાય એવી બેદરકારી કે અશ્રદ્ધાને લીધે જ તે વર્ષો સુધી, મૃતપ્રાય જેવી પડી રહી હતી. પરંતુ મહાત્મા ગાંધી જેવા સાચા દેશભક્ત અને નેતાની પ્રેરણાથી આજે તે સતેજ થઈ હિ દનુ ભવિષ્ય ટુંક વખતમા ઉજવળ કરવાની આશા આપે છે.

દેશનો વેપારી, મજુર અને ખેડુત વર્ગ અત્યાર સુધી રાજદ્વારી ચળવળથી વિમુખ હતો તે આજે તેમાં ભાગ લેતો થયો છે અને તે માત્ર તેમની દેશભક્તિને લીધે જ. આજે આપણો દેશ પરાધીન છે, દુનિયામાં બીજી પ્રજાઓ જે હક્કો ભોગવે છે તે આપણી પ્રજાને મલ્યા નથી, તથા આપણને આપણા દેશમાં જ ઓશીઆળા થઇ રહેવું પડે છે, એ વિચારથી દુભાઇને દેશની સ્થિતિ સુધારવાના કામમાં પોતાના ફાળો આપવા તેઓ બહાર પડયા છે અને ત અત્યંત સ્વાભાવિક છે. વળી તેઓ જાણે છે કે દેશમા દારિદ્રય, દુકાળ, રોગ અને અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે તે પણ દૂર કરવાને રાજ્યતંત્ર પ્રજામતને આધીન થાય એ જરૂરનું છે પરંતુ તે સાથે એ વર્ગોમાના દરેકને પણ હાલના રાજ્ય કારભારથી અનેક અન્યાયો, અનેક દુખો ખમવાં પડે છે એ સર્વે તેમની જાણમાં આવે, તેમના હક્કોનું તેમને ભાન થાય અને તે હક્કો મેળવવાને માટે હાલની ચળવળ કેટલી જરૂરની છે તે તેમને સમજાય તો તે ચળવળ તરફ તેઓ કેવળ દેશભક્તિથી જે સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે તેને અનેરૂ બળ મળે. એ વિચારથી એ વર્ગોને હાલ ખમવા પડતા અન્યાયો તથા દુઃખો સંબંધી થોડીક હકીકત અત્રે આપવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે.

વેપારી વર્ગની ફરિયાદો.

આપણા દેશમાં અંગ્રેજ ઉપરાત અનેક પરદેશી પેઢીઓ વેપાર ચલાવે છે, અને જ્યારે તેમને સર્વેને તેમના વ્હેપાર માટે ખાસ સગવડ તથા લાભો મળે છે ત્યારે આપણા દેશી વેપારીઓને, તેમની ચામડીના વર્ણને લીધે કે પછી પરાધીન પ્રજા હોવાને લીધે અનેક અન્યાયો સ્હેવા પડે છે. આ અન્યાયોથી સૌ કોઇ પોતાના અંગત અનુભવથી કે પછી વેપારીઓની કડવી વાતોથી માહીત તો હશેજ. છતાં નીચે આપવામાં આવેલી રૂપરેખાથી તે અન્યાયો કેટલાં અસહ્ય છે તે સમજાશે.

કાચો માલ મેળવવાના સંબધમાં.—૧. ખાણ—ખનીજ પદાર્થોને માટે તપાસ કરાવવાને તથા ખાણો ખોદી તે બહાર કાઢવાને માટે પરવાનગી મેળવવામાં હિંદી વેપારીઓને અનેક મુશ્કેલીઓ પડે છે અને તેના પુરાવામાં એટલું જ જણાવવું બસ છે કે હિંદુસ્તાનની ખાણોનો મોટો ભાગ હાલ યુરોપીયનોને હાથ છે.

૨, જંગલો:—લાકડાં, છાલો કે હુન્નરઉદ્યોગને માટે ઉપયોગી થઇ પડે એવા પદાર્થો સરકારી જંગલોમાથી મેળવવાને માટેના પરવાના યુરોપીયનો કરતા દેશીઓનો લાગવગ કમી હોવાને લીધે દેશીઓને મેળવતાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

૩. કાચા માલની ખરીદી.—દેશની અંદરના ભાગમાં કાચા માલની ખરીદીને માટે બેંકો, રેલ્વે અને ઘણીએકવાર સરકારી અમલદારો યુરોપીયન પેઢીઓના માણસોને ખાસ મદદ આપે છે જ્યારે તેવી મદદ હિંદીઓને મળતી નથી

મજુરો મેળવવાના સંબંધમાં—ખેતી સિવાયના ઉદ્યોગોમાં યુરોપીઅનો જ સૌથી વધારે માણસોને રોકે છે. રેલ્વે, ખાણો, ચહા, કૉફી ગળી વગેરેના ખેતરો અને કલકત્તાની જુટ મીલો સઘળાં હાલ યુરોપીઅનોના જ હાથમા છે અને તેમને તેમના ઉદ્યોગોને માટે અસંખ્ય માણસોની જરૂર પડે છે; તે માણસો મેળવવામાં સરકાર તેમને ઘણી મદદ કરે છે જ્યારે દેશી ઉદ્યોગોને માટે મજુરો મેળવવામા પડતી મુશ્કેલીના સંબંધમાં સરકાર કશું કરતી નથી એવી આપણા વેપારીઓની ફરીઆદ છે. વળી મજુરોના લાભ સાચવવા માટે ઘડવામા આવેલા કાયદા કાનુનોના અમલમાં પણ દેશી અને યુરોપીઅનોના ઉદ્યોગો વચ્ચે ભેદ થતો જણાવવામાં આવે છે.

વ્યવહાર (કમ્યુનિકેશન).—૧ પોસ્ટ અને તારખાતું:—પ્રજાને પૈસે ચાલતા પોસ્ટ અને તારખાતામાં પણ દેશી અને યુરોપીઅનો વચ્ચે ભેદ થતો જોવામા આવે છે. વિલાયત તથા પરદેશના મેલના કાગળો વહેંચવામા અસાધારણ સંભાળ લેવાય છે જ્યારે દેશના અંદરની દેશી પેઢીઓના કાગળોના સબંધમા તેમ થતું નથી. આનો પુરાવો તો થોડાક વખત ઉપર મુંબઇના પોસ્ટલ ખાતામા પડેલી હડતાળને પ્રસંગે પ્રજાને મળ્યો હતો. એ ખાતામા થઇ રહેલી અસાધારણ ગેરવ્યવસ્થા છતા યુરોપીઅન પેઢીઓને તેમના કાગળો સાધારણ રીતે નિયમસર મળ્યા જતા હતા જ્યારે દેશી પેઢીઓને તેમની હુંડીઓ તથા અગત્યના કાગળો ગેરવલ્લે જવાથી અનેક મુશ્કેલીઓ ખમવી પડી હતી.

૨. રેલ્વે:—માલ અને ઉતારૂઓના સંબધમાં રેલ્વેનો કારભાર જે વર્ણભેદ કરે છે તેથી પ્રજાનુ દિલ એટલું તો દુભાયું છે કે તે વિષે જાહેરમાં પણ ચર્ચા થઇ રહી છે. ઉતારૂઓના સબંધમા સૌ કોઇ જાણે છે કે જ્યારે ગમે તેવા સાધારણ ગોરાને ટ્રેનમા જગ્યા મેળવી આપવાને માટે અમલદાર વર્ગ આતુર હોય છે ત્યારે શ્રીમંત પણ દેશી વેપારીની કોઇ દાદ ફરીઆદ લેતું નથી. અને છતા રેલ્વે ખાતાની નાણા સંબંધી જવાબદારી હિંદી કર આપનારઓનેજ માથે છે. માલ લઇ જવા લાવવાના સબધમા રેલ્વે ખાતાના દર દેશી ઉદ્યોગને નુકશાન કરે તથા પરદેશથી તૈયાર થઇ આવેલા માલને ઉત્તેજન આપે એવા છે. દાખલા તરીકે મધ્ય પ્રાંતમાથી કલકત્તા કે મુંબઇ બીઆ કે અનાજ લઇ જવાનો દર તેલ કે આટા કરતા ઓછો છે. રેલ્વે કારભારના સબધમા હિંદી વેપારીઓની ફરીઆદ સાભળવા વિલાયતના રેલ્વે કમીશનર્સ જેવા સ્વતંત્ર માણસોની સંસ્થા નથી અને તેથી તે સહેલાઇથી દૂર થાય એમ દેખાતુ નથી

ન્યાય અને લવાદનામાં—ન્યાયની અદાલતોમાં યુરોપીઅન પેઢીઓના ચોપડાઓને દેશીઓના કરતાં વધારે વજન આપવાનું વલણ પડી ગયુ છે અને તેથી યુરોપીઅન અને દેશી વચ્ચેના કજીઆઓમાં ઘણીવાર દેશીઓને અન્યાય થાય છે વેપાર

સંબંધી ટંટાઓમાં કજીઆઓનો ફેંસલો લવાદોથી થાય છે પરંતુ આ લવાદોની નીમણુક તથા તેમનું કાર્ય તે ધંધાને લગતાં વેપારી મંડળોના નિયમ અનુસાર થાય છે. એ મંડળો મોટે ભાગે યુરોપીઅનોના હાથમાં વર્ષો થયાં જઇ પડયાં છે અને તેમના કારભારથી દેશીઓને ઘણીવાર અન્યાય થાય છે એવું લોકોનું માનવું છે. મુંબઇના રૂના વેપારીઓના મંડળનો ઇતિહાસ આ બાબતમાં એક અગત્યના દાખલા સમાન છે.

ઈન્કમટેક્ષ, કસ્ટમ, એકસાઈઝ પોર્ટ વગેરે ખાતાંઓમાં પણ દેશી વેપારીઓને યુરોપીઅન વેપારીઓ જેટલી સગવડ મળતી નથી.

બેંકો:—બેંકોનો વહીવટ પણ દેશી વેપારીને થતા અન્યાયનો એક વધુ દાખલો છે. દેશની આયાત નિકાશની નાણા સંબંધી વ્યવસ્થા એક્સચેંજ બેંકો તરફથી થાય છે અને જો કે એ બેંકામાં મોટે ભાગે દેશી નાણુંજ જમા થાય છે છતાં તેઓ તેમના યુરોપીઅન ઘરાકોના ઉપર વધારે વિશ્વાસ મુકે છે અને તેમને દેશીઓના કરતાં વધારે સગવડ કરી આપે છે. દાખલા તરિકે આયાત થતા માલના સંબંધમાં માત્ર ગણી ગાઠીજ દેશી પેઢીઓને પૈસા પહેલેથી આપ્યા સિવાય કાગળીઆઓ મળે છે જ્યારે બાકીના સર્વેને તો પૈસા પહેલેથી જ આપવા પડે છે, પરંતુ સર્વે યુરોપીઅન વેપારીઓને આ સગવડ સહેલાઇથી મળે છે પરદેશ જતા માલનો વેપાર પણ આવીજ રીતે હિંદીઓના હાથમાથી પરદેશીઓના હાથમાં ઘસડાઇ જાય છે

ઈલાકાની બેંકો—ઇલાકાની બેંકો સરકારી નાણાંનો મફત ઉપયોગ કરે છે છતા મુંબઇ સિવાય બીજે કોઇ પણ ઠેકાણે એ બેંકોના ડિરેકટર તરિકે હિંદીને નીમવામાં આવતો નથી. આ બેંકોમા પણ દેશી નાણું જ જમા થાય છે છતાં દેશીઓને મળતા લાભો યુરોપીઅનના પ્રમાણમા નજીવા છે

મ્યુનિસિપાલીટી, રેલ્વે, સ્ટોર્સ અને લશ્કરી ખાતું વગેરે સંબંધીના કોન્ટ્રાક્ટો:—મ્યુનિસિપાલીટી તથા લશ્કરી ખાતાને માલ પુરો પાડવાના કોન્ટ્રાકટો બને ત્યાં સુધી યુરોપીઅનોનેજ આપવામા આવે છે અને યુરોપીઅન ન હોય ત્યારે જ દેશી વેપારીને તેનો લાભ મળે છે.

એલચી ખાતુ:—એ ખાતું વિલાયતની બૉર્ડ ઓફ ટ્રેડના હાથમાં છે અને એમા હિંદી સરકારનો કંઇ પણ અવાજ નથી. એ ખાતાને અંગે પરદેશમાં નીમાયેલા માણસો હિંદી હોતા નથી એટલું જ નહી પરંતુ હિંદના લાભના બચાવને માટે કામ પણ લાગતા નથી. દાખલા તરિકે જાપાનમાં જાપાનીસો જોડે વેપાર સંબંધી ટંટો થતાં હિંદીને સરકાર તરફથી કંઇ પણ મદદ મળતી નથી હિંદીવાનો કેટલા નિરાધાર અને પરાધીન છે તે તો તેમના દુનિયા સાથેના વેપાર સંબંધમાં જણાઇ આવે છે

વેપાર સંબંધી રાજ્યનીતિ.—સરકારની ખુલ્લા દરવાજાની વેપાર સંબંધી રાજ્યનીતિથી હિંદના વેપાર તથા વેપારીઓને ઘણું ખમવું પડયું છે એ સૌ કોઈ જાણે છે. બ્રિટનના સંસ્થાનો વેપાર ઉદ્યોગની બાબતમાં તેમને અનુકૂળ પડતી રાજ્યનીતિ અખત્યાર કરે છે જ્યારે માત્ર હિંદમાજ વિલાયત પોતાને માફક આવતી રાજ્યનિતિનો અમલ કરે

છે. લેંકેશાયરના રૂના ઉદ્યોગના લાભાર્થે હિંદુસ્થાનમાં નંખાયેલી રૂની જકાતથી આપણને ઘણું ખમવું પડ્યું છે અને આજે જો કે તે દૂર કરવામાં આવી છે છતાં તેથી થયેલો અન્યાય ભૂલાય એમ નથી. વળી એજ વેપર સંબંધી રાજ્યનીતિથી આપણા દેશમાં ખાંડના ઉદ્યોગનો પણ નાશ થયો છે પરદેશી સાકરની હરિફાઇથી દેશના કારખાના નાશ ન પામે તે માટે પરદેશી સાકર ઉપર જકાત નંખાઇ નથી એટલુંજ નહીં પરંતુ એ ઉદ્યોગને માટે વેપારીઓને જમીન વગેરે સંબંધી જે મદદ મળવી જોઇએ તે મળી નથી બ્રિટીશ સરકાર માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે તે વેપાર રોજગાર કે હુન્નર ઉદ્યોગની બાબતમાં વચ્ચે પડવા માગતી નથી પરંતુ તે સર્વાંશે સત્ય નથી. તે આજે કોલસાની ખાણો, લોખંડના કારખાનાઓ, રેલ્વે, વગેરે લઇ લે છે. તે રંગના કારખાનાને આજે મુંડી પુરી પાડે છે. અને ખુદ હિંદમાં પણ બ્રિટીશ કૉટન ગ્રોઇંગ એસોસીએશનને લાબા તારનુ રૂ ઉગાડવાને અનેક સગવડો કરી આપે છે એટલે સાધારણ રીતે ગોરી પ્રજાના લાભ માટે સરકાર પોતાની કહેવાતી વેપારી રાજ્યનીતિમાં ફાવે તેમ ફેરફાર કરે છે એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી. પરંતુ આ બાબતમાં તો રૂની જકાત વગેરે સંબંધી ચાલેલી ચળવળથી પ્રજામત સારી રીતે કેળવાયલો છે અને તેથી જ વેપાર સંબંધી રાજ્યનીતિ પ્રજામતને આધીન રહે એમ તે ઇચ્છે છે.

કરંસી પોલીસી.—સરકારની કરંસી અને એકસચેંજ પોલીસીથી વેપારી વર્ગને જે ખમવું પડે છે તે લંબાણથી આપી શકાય એમ નથી પરંતુ નીચેની બાબતો ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે.

૧ વટાવનો દર—એકસચેંજ રેઇટ સ્થાયી રાખવાને માટે ખાસ કાળજી રાખય છે અને તે માટે યોજાયેલા ઉપાયોથી દેશમા ભાવતાલ ઉપર ગમે તેવી માઠી અસર થાય તોપણ પરદેશી વેપારીઓના લાભમાં એકસચેંજમાં ઝાઝો ફેરફાર થવા દેવામા આવતો નથી

૨. પરદેશી વેપારીઓની સગવડને માટે કાઉન્સિલ બીલો છૂટથી વહેચવામાં આવ્યાં હતાં જો કે તેથી હિંદી તીજોરીને નુકશાન ખમવુ પડયુ અને હિંદમાં સોનું આવતું અટકયું.

૩. ચીન સાથેજ વેપાર કરતાં વેપારીઓને નુકશાન થવા છતાં ચાંદી ઉપર ભારે જકાત નંખાઇ

૪. હિંદી સરકારના વગર કારણે વિલાયતમાં રાખવામા આવતાં નાણાં એક્સચેંજ બેંકોને તથા બ્રિટીશ વેપારીઓને સસ્ને દરે આપવામાં આવે છે; જ્યારે હિંદનું નાણા બજાર નાણાની તંગીને લીધે હંમેશાં અગવડ ભોગવતું રહે છે.

૫ ચાંદીના ભાવો વધવાથી સરકારને એકસચેંજનો દર વધારવો પડયો છે અને તેથી હિંદના નિકાશને વગર કારણે ભારે ધોકો પહોચ્યો છે.

ટુંકમા સરકારની નાણાં સબંધી રાજ્યનીતિ ઢંગધડા વગરની છે અને તેથી દેશને ઘણું ખમવું પડયું છે

મજુરોના દુઃખો

મજુરોની સ્થીતી માટે કેવળ સરકારનોજ વાંક કાઢી શકાય એમ નથી કારણ કે આપણા દેશના શ્રીમંતો કે જેમના કારખાના વગેરેમા જે સેંકડો મજુરો કામ કરે છે તેમને પણ અનેક દુઃખો ખમવાં પડે છે અને તે દુઃખો દૂર કરવા માટે તેમના તરફથી કંઇ પણ પ્રયત્ન થતા નથી. છતા કેટલેક અંશે તે સ્થિતિ આપણા રાજ્યતંત્રને પણ આભારી છે એમ કહી શકાય. બીજા સુધરેલા દેશોમા સરકાર ગરીબ અને નિરાધાર મજુરોની સ્થિતિ અસહ્ય થતી અટકાવવા અનેક ધારાઓ બાંધે છે, તથા ખાસ અમલદારો નીમી તે ધારાઓનો અમલ થાય છે કે નહિ તે વિષે અસાધારણ ચોકસી રાખે છે. પરંતુ આ દેશની સરકાર એ બાબતમાં પ્રમાણમાં બેદરકાર છે. આનુ એક કારણ તો એ કહેવાય છે કે હાલ દેશમા કામ કરતા મજુરો મોટે ભાગે યુરોપિયન પ્રજાના હાથ નીચેજ છે રેલ્વેના કારખાનાઓ, બંગાળની જુટ મીલો, કોલસા વગેરેની ખાણો, ચાહ, કૉફી, ગળી વગેરેના બગીચાઓ, યુરોપિયન માલીકીના અથવા તો યુરોપિયન ઉપરીના હાથ નીચે હોય છે અને તેમના તરફથી કંગાળ કાળા મજુર ઉપર થતા જુલમ તરફ અધિકારીઓનુ ધ્યાન ક્યાથી ખેંચાય? આ કથન કદાચ અતિશયોક્તિ ભરેલું લાગે પરંતુ તે સત્યથી વેગળું નથી. કારણ કે આપણે જાણીએ છીએ કે બંગાળના જમીનદારોના જુલમમાથી ખેડુત વર્ગને બચાવવાને સરકાર ટેનન્સી એક્ટ ઘડવા અચકાઇ ન હોતી તેમજ લેંકેશાયરના મીલવાળાઓના પોકારને માન આપી તેમની હરિફાઇ કરતી મુંબઇની મીલોના મજુરો વધારે કલાક કામ ન કરે તે માટે ફેક્ટરી એક્ટ ઘડવાની તેણે જરૂર જોઇ હતી. પરંતુ આસામના ચાહના બગીચાઓ કે બિહારનાં ગળીના ખેતરોમા મજુરો અને ખેડુતો ઉપર થતા જુલમને માટે તેને કંઇ પણ પગલા લેવાની જરૂર જણાઇ નહોતી અને મહાત્મા ગાંધીએ બિહારમા તપાસ શરૂ કરી ત્યારે પણ તેમની સાથે મળીને કામ કરવાને બદલે ઉલટું તેમને ત્યાથી હાકી કાઢવાની વૃત્તિ થઇ આવી હતી. આ ઉપરથી સહેજે સમજાશે કે અધિકારી વર્ગ જો કે પોતાને ગરીબ પ્રજાના બેલી તરીકે ઓળખાવે છે છતા તેમને તેના સુખદુઃખ માટે સહેજ પણ ચિંતા હોય એમ જણાતું નથી.

જો દેશમાં અધિકારીઓને તેમની આંખ આગળ વસતા મજૂરોની સ્થિતિ સંબંધી કાળજી ન હોય તો પછી દૂર દેશ જતા હિંદી મજૂરોની સ્થિતિ સંબંધી તેઓ બેદરકાર રહે એમા નવાઇ શી? બ્રિટીશ સંસ્થાનોને તેમની ખાણો, ખેતરો કે બગીચાઓ માટે જોઇતા મજૂરો હિંદમાથી ગમે તેમ એકઠા કરી મોકલી આપ્યા પછી, ત્યાં તેમના શા હાલ થાય છે તે જોવાની જરૂર શી? અને એ બાબતથી તો ખુદ હિંદી પ્રજા પણ વરસો સુધી અજ્ઞાન હતી. પરંતુ જ્યારથી મહાત્મા ગાંધીજીએ પરદેશમા વસેલા હિંદીઓના હક્કો માટે લડત ચલાવી, કરારનામાથી પરદેશ મજૂરો મોકલવાની પદ્ધતિની બદીઓ તરફ પ્રજાનુ ધ્યાન ખેંચ્યું, ત્યારથી હિંદી પ્રજા પોતાના પરદેશ જતા કે પરદેશમાં વસેલા ભાઇઓને માટે પોકાર ઉઠાવી રહી છે અને એ પોકારની સરકાર પર અસર પણ થવા પામી છે છતા સરકારને મજૂરોના સુખદુઃખ કરતા

સંસ્થાનોના વેપાર ઉદ્યોગ માટે વધારે કાળજી છે એમ કહેતાં અમે અચકાતા નથી કારણ કે ફીજી ટાપુમાં હિંદી મજુરો મોકલવાનું બંધ થયા પછી પણ તે નવીન પદ્ધતિસર ફરીથી સંસ્થાનોમાં મજુરો મોકલવાની ઇચ્છા રાખે છે

આ વિવેચનથી એમ કહેવાનો આશય નથી કે સરકાર મજુરોને દુઃખી જોવા ઇચ્છે છે પરંતુ માત્ર એટલું જ કે હિંદી સરકાર બીજા દેશોની સરકારની માફક મજુરોના હિતને માટે કાળજી ધરાવતી નથી એટલે ગોરા અને કાળા શ્રીમંતો મજુરોને ફાવે તેમ રગડે છે અને તેમાં પણ ગોરાઓ પોતાના વર્ણ તથા સત્તાના પ્રભાવને લીધે વધારે છુટ લઇ શકે છે. જો સરકાર પ્રજામતને આધીન હોય અને પ્રજામાં અમે શ્રીમંત અને ગરીબો સર્વેનો સમાવેશ કરીએ છીએ તો મજુરો ઉપર જુલમ ન થાય તથા તેમની પાસેથી યોગ્ય શરતેજ કામ લઇ શકાય એવા કાયદાઓ ઘડાય અને એ કાયદાઓનો સંતોષકારક રીતે અમલ થાય તે માટે પણ ચોકસી રખાય.

ખેડુતોનાં દુઃખો.

ખેડુતોના દુઃખો વેપારીઓને ખમવી પડતી મુશ્કેલીઓ કે મજુરો ઉપર થતા જુલમ કરતાં વધારે અગત્યનાં છે અને તે એટલાજ માટે કે આપણા દેશની પ્રજાનો એંશી ટકા જેટલો ભાગ ખેડુતોનો જ બનેલો છે.

ખેડુત એજ દેશની પ્રજા છે અને જો આપણે દેશની આબાદી, દેશની ઉન્નતિ, ઇચ્છતા હોઇએ તો તે આપણા ખેડુતોને દારિદ્રયમાંથી બહાર લાવીને તેમને સુખી અને સબળ બનાવીને જ સાધી શકીશું. પરંતુ એ સાધ્ય આજે તો ઘણું દુર લાગે છે ખેડુતોની હાલની સ્થિતિ અત્યંત શોકજનક છે. આપણા દેશનો ખેડુત અસહ્ય બોજા નીચે દબાઈ ગયેલો છે.

(૧) પ્રથમ તો તેના ઉપર મહેસુલનો બોજો અત્યંત ભારી છે, તેની ઉપજના પ્રમાણમાં તેની પાસેથી લેવાતો કર બીજા કોઇ પણ દેશના કરતાં વધારે છે સ્વ. ગોખલેએ એમના એક બજેટના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે વિલાયતને માટે એ પ્રમાણ ૮.૩, ફ્રાન્સને માટે ૪.૮, જર્મની ૩.૦, ઑસ્ટ્રીઆ ૪.૯, બેલ્જીઅમ ૨.૮, ત્યારે હિંદને માટે તે મોટે ભાગે ૧૫ થી ૨૦ જેટલું હતું.

(૨) મહેસુલના બોજા ઉપરાંત એમણે જે બીજી વાત જણાવી હતી તે એ હતી કે હિંદમાં ખેડુત પાસે મુડી નથી, તેની શાંખ પણ અત્યંત નજીવી છે, અને તેથી તે તેની જમીનમાંથી જોઇએ તેટલું ઉપજાવી શકતો નથી. તેની જમીનની ઉપજ દિવસે દિવસે ઘટતીજ જાય છે, તે દર એકરે માત્ર આઠ કે નવજ બુશલ છે એટલે કે દુનિયાના બીજા દેશોની સરખામણીમાં તે સૌથી ઓછી છે.

(૩) વળી ખેડુતને સરકારની નાણાં સંબંધી રાજનીતિથી પણ ઘણું ખમવું પડયું છે. રૂપાની કીંમત ઘટતા તેની બચાવેલી નજીવી મત્તાની કીંમત પણ ઓછી થઇ છે.

(૪) જંગલોના કેટલાક મોટા ભાગ સરકારી રાજ્યનીતિ અનુસાર બંધ કરેલા હોવાથી ઢોરો ચરાવવાની અસહ્ય મુશ્કેલીઓ પડતી જાય છે તે તરફ અમલદારોનું ધ્યાન ખેંચાયા છતાં તેનું નિવારણ કરવામા આવતું નથી.

(૫) તે ઉપરાંત તેમની મજુરી—તેમની ખેતીના પરિણામનો આધાર વરસાદ ઉપર રહેલો છે. અને વરસાદ વખતસર જોઇતા પ્રમાણમાં ન આવતા તેની મહેનત વ્યર્થ જાય છે, અને વગર દોષે તે તથા તેનું કુટુંબ દુકાળનો ભોગ થઇ પડે છે, આ દુઃખમાંથી ખેડુતોને બચાવવાને માટે નહેરો અને કુવાઓની સર્વત્ર વ્યવસ્થા થવી જોઇએ. પરંતુ તે માટે હાલનું રાજ્યતંત્ર પૂરતા પૈસા ખરચતી નથી. આ સંબંધમાં પટેલ બન્ધુના તંત્રીના ગયા અંકની ટીકા તરફ અમે વાંચકનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તેઓ લખે છે કે:—

" કુદરતના તત્ત્વોને પોતાને આધીન કરી તેની પાસે માણસ જાતની સેવા કરાવવાના આ જમાનામા પણ હિંદનો ખેડુત કુદરત ઉપર જ આધાર રાખતો, વરસાદની ઝાટે ડોળે વાટ જોતો બેસી રહે છે. દર ત્રીજે ચોથે વર્ષે દુષ્ટ દુકાળ ડોળા ધુરકાવતો દેખા દે છે અને હજારો ઢોરઢાંક અને માણસોનો પ્રાણનો બલિ લે છે. તેનાથી બચવાને નહેરો અને જળાશયોની જાળ દેશમા પથરાઇ ગઇ હોય તો કેટલા અનર્થો ઓછા થાય? કાઠિયાવાડનું ગોંડલ જેવું ૧૨ લાખની મહેસુલની ઉપજવાળું નાનકડું રાજ્ય પોતાના ખેડુતો માટે કુદરતી ખાસ અનુકૂળતા સિવાયના પ્રદેશમાં પાણીનાં ગંજાવર બાંધકામ અને નહેરો પાછળ તેર લાખ રૂપિયા ખરચી શકે અને પરિણામે છપ્પનના ભયંકર દુકાળ વખતે પણ રાજ્ય તરફથી ખેડુતો એક પાઇની પણ તકાવી લેવા ના પાડે એવી સ્થિતિમા તેમને મુકી શકે; જ્યારે મોટી નદીઓની અનુકૂળતા અને કરોડોની મહેસુલનાં સાધનવાળા આપણે કુદરતની દયા ઉપર જ જીવીએ!"

(૬) હજી આ દુઃખો જાણે ઓછા હોય તેમ તેને માથે તેના લેણદારોની ધમકીઓ અને જુલમ ઝઝુમતા હોય છે. હિંદી ખેડુત જન્મથીજ દેવાદાર હોય છે અને તે તે દેવું ચુકવી શકતો નથી એટલું જ નહીં પરંતુ તે દિવસે દિવસે વધતું જ જાય છે.

(૭) ખરેખર પટેલ બંધુના તંત્રી કહે છે તેમ ખેડુતોના દુઃખોનો પાર નથી અને માત્ર તેના વર્ણનથી સુખી જીવોને તેનો ખ્યાલ આવે એમ નથી. બીજા બધા દેશોના પ્રમાણમાં આ દેશની સરકારની આવકનો મોટો ભાગ ખેડુતો પાસેથી મેળવાયલો હોય છે છતા સરકારની વ્યવસ્થા, હોશિયારી કે કાબેલિયતનો લાભ ખેડુતને મળતો નથી. પ્રજાના બીજા ભાગને માટે સરકારી નાણું છૂટથી ખરચાય છે ત્યારે ખેડુતોને ભયંકર દુકાળમાંથી બચાવવાને પુરતા પ્રમાણમા નહેરો અને તળાવો બંધાવવાને નાણાં મળતાં નથી; વળી શહેરીઓ, શ્રીમંતોને માટે સુંદર રસ્તાઓ બંધાય છે, વેપારને માટે રેલ્વે માટે લાખો રૂપીઆ ખરચાય છે પરંતુ ખેડુતોના વ્યવહારને માટે રસ્તાની જરૂર જણાતી નથી. તેમને તેથી ખમવી પડતી હાડમારીનો ખ્યાલ તો પટેલ બંધુમાથી લીધેલા નીચેના ઉતારા પરથી આવે છે.

"આપણા રસ્તાઓ જુઓ! રેલ્વે અને મોટરગાડી દોડાવવા કરોડો રૂપીઆના ખર્ચે ચપટી ધૂળ પણ ન મળે એવા રસ્તા બાંધવાના આ જમાનામાં આ દેશના ભીતરમાં પેસીને જુઓ, તો માલમ પડશે કે હિંદની ૨૫ કરોડ ગામડાની પ્રજાના ઉપયોગ માટેના રસ્તાઓની કેવી દુર્દશા છે! ચોમાસું આવે એટલે થોડા અપવાદ બાદ કરતાં લગભગ દરેક ગામોનો વ્યવહાર બંધ! એકબીજા ગામ સાથેનો વ્યવહાર ફરજીઆત તોડવોજ પડે. ગાડા ચાલવાની વાત તો દૂર રહી પણ પગે ચાલીને પણ ઘણે ઠેકાણે જવું અશક્યજ થઇ પડે, કારણ કે નદી, નાળા કે ખાડી કોતરો છલાછલ ભરાયલાં હોય અને તેના ઉપર હજારે ૯૯૯ દાખલામા પૂલ જેવું કશું હોતુંજ નથી ચોમાસામા આપણું દરેક ગામ કાદવકીચડના મહાસાગરમાં ઉભેલા બેટ જેવુંજ થઇ રહે છે. આવી સ્થિતિમાં પણ આપણને ઘુંટણ જેટલો કાદવ પોદીને અને છાતીસમા પાણીના વહેળીઆ ઉતરીને વાવણી વગેરેની તક સાચવવા જવુંજ પડે છે આ દુઃખોનો ખ્યાલ શહેરોમા વસનારાઓ કે કોરી મોસમમા ગામડે ફરવા નીકળતા અમલદાર સાહેબોને કયાથી આવી શકે? શું ખેડુતોનાં શરીર એવા વજ્રસમાન ઘડયા હશે કે તેને દરેક ગામની આસપાસ વિંટળાઇ વળેલા ગંધાતા પાણીના ખાબોચીઆની હવાથી મેલેરીઆ લાગુ ન પડી શકે. ઘુટણભર કાદવ પાણીમા જતા તેને કાંટા કાકરા વાગે નહિ કે શરદી પણ થાય? હિંદમાં મેલેરીઆના તાવથી થતા સંખ્યાબંધ મરણો બતાવે છે કે આ બધું બીજા મનુષ્યોની પેઠે તેમને પણ અસર કરી શકે છે."

(૮) અને એથી પણ વધારે મોટું એમનું દુઃખ તો અધિકારી વર્ગને માટે કરવી પડતી ગુલામી—વેઠ છે. એમના દુઃખોથી પ્રજા અજ્ઞાન નથી અને તેની લાગણીના પ્રમાણમાં તે એ દુઃખો દૂર કરાવવા પોકાર કરી રહી છે, પરંતુ રાજ્યસત્તા પ્રજાના તેમના ચુંટાયલા પ્રતિનિધિઓના હાથમા આવે ત્યા સુધી તેમની સ્થિતિમાં સંતોષકારક સુધારો થાય એમ જણાતું નથી.

શિક્ષિત વર્ગમા જન્મ પામેલી સ્વરાજ્યની ચળવળમાં હાલ જોડાતા વેપારી, ખેડુત અને મજૂર વર્ગોને ખમવા પડતા અન્યાયો કે દુઃખોની આ કાંઇ સંપૂર્ણ યાદી નથી તેવી યાદી તો એ દુઃખોના અનુભવવાળા એ વર્ગનાજ સભ્યો આપી શકે, પરંતુ આ ચર્ચા ઉપરથી એટલું તો જણાશે કે હાલના રાજ્યતંત્રથી માત્ર શિક્ષિત વર્ગનેજ ખમવું પડતું નથી પરંતુ પ્રજાના બધા અંગોને અનેક અન્યાયો સહેવા પડે છે. અને તેનુ મુખ્ય કારણ તો એજ છે કે એ રાજ્યતંત્ર, બીજા સુધરેલા દેશોમાં છે તેમ તેમને આધીન નથી સ્વરાજ્યની ચળવળ દેશનું રાજ્યતંત્ર પ્રજાનું હિત સાચવતુ, પ્રજા મતનેજ માન આપતુ થાય તે માટે છે અને હાલની વ્યવસ્થાથી પીડાતા સર્વ પ્રજાજનોને તે વાત સમજાવવામા આવે, તો તેઓ એ ચળવળમા ઉત્સાહભેર ભાગ લેતા થાય એમાં સ્હેજ પણ શંકા નથી

M. S. & S. B.

રશિયાની રાષ્ટ્રીય ચળવળ.

૫

ઇન્સરેક્શનીસ્ટ અને ટેરરીસ્ટ—સમસ્ત પ્રજાને તેમના હક્ક સમજાવી તેમની મદદથી રાજ્યતંત્રને તોડી પાડવાના ઇંગ્લીસના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતાં, રાષ્ટ્રિય હીલચાલ ઇન્સરેક્શનીસ્ટ (બંડખોરો)ના નામથી ઓળખાયેલા અંતીમ વિચારના રાજપુરૂષોના હાથમાં ગઇ. એમની એવી દૃઢ માન્યતા હતી કે રાજ્યક્રાંતિને માટેની શાંત ચળવળ પોલીસના તથા સત્તાધારીઓના જૂલમને લીધે અશક્ય થઇ પડી હતી, અને તેથી તેમની સામે સખ્ત પગલાં લીધા શિવાય છુટકો નહોતો. કાવત્રા રચવાં, ઠેક ઠેકાણે હુલ્લડો કરાવવાં તથા લોહીની નદીઓ વહેવડાવવી એ તેમના કાર્યક્રમમાં સૌથી અગત્યનાં ગણાતાં. શરૂઆતમાં એમણે એમનું કામ દક્ષિણમા પૂર ઉત્સાહભેર ચલાવ્યું, પરંતુ ટુંક વખતમા પૈસા અને માણસોની તંગી તથા જાહેર પ્રજાની ઉદાસીનતાથી તેમની ખાત્રી થઇ કે તેમણે ઉઠાવેલું કાર્ય તો ચળવળના કરતાં પણ વધારે મુશ્કેલ હતું. આથી તેઓ મધ્યમ વિચારના સુધારકોની સાથે મળીને કામ કરવાની તજવીજ કરવા લાગ્યાં. પરંતુ એ અરસામાં નોરડોવેલટસીના નામથી જણાયેલા અધીરા બંડખોરો એ વિચાર સામે પોકાર ઉઠાવી, તેને બદલે સ્વતંત્ર રીતે સરકારી અમલદારોમાં ત્રાસ વર્તાવી સરકારને ઠેકાણે લાવવાનું સુચવવા લાગ્યા. તેમનો વિચાર એવો હતો કે રાષ્ટ્રિય ચળવળની સામે સૌથી વધારે જુસ્સાથી કામ કરનાર અધીકારીઓને ચુંટી ચુંટીને મારવા જોઇએ, અને સરકારના દરેક જુલ્મી પગલાંનો દેશાભિમાની બંડખોરોએ આ ન્યાયથી જવાબ આપવો જોઇએ. આ બાબત ઉપર નરમ પડી ગયેલા બંડખોરો તથા આ વર્ગ વચ્ચે ઘણી તકરાર થઇ પણ અંતે એ વર્ગે સુચવેલો માર્ગજ સ્વીકારવામાં આવ્યો. એ વર્ગના વિચારો તેમના તરફથી બહાર પાડવામા આવેલા એક જાહેરનામામા બહુ સારી રીતે સમજાવવામા આવ્યા છે અને તે નીચે મુજબ છે:—

"રશિયામાં રાજ્ય ક્રાંતિને માટેની હીલચાલ "પ્રજામાં જવું" એ નામથી જણાયેલી ચળવળથી શરૂ થઇ. રશિયાના રાજ્યક્રાંતિકારો પ્રથમ એમ ધારતા હતા કે પ્રજા પોતેજ પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવી શકે અને તે માટે પ્રજાએ માત્ર સોસીયલીસ્ટ વિચારોજ સમજવાની જરૂર હતી. પરંતુ પ્રજા તેમના આ મિત્રોના વિચારો નહિ સમજી શકવાથી તેની જ સામે થતી જણાઇ ગુલામગીરીમાં જન્મેલી સંસ્થાઓ નવીન બંધારણના પાયા તરીકે કામ લાગી શકે નહિ, અને ગઇ કાલના ગુલામો જોકે હુલ્લડમાં ભાગ લઇ શકે, તો પણ સમજપૂર્વક રાજ્યક્રાંતિનું કાર્ય કરવાને લાયક ગણાય નહિં એ વાત સાચી ઠરી. દુઃખી હૃદયે રાજ્યક્રાંતિ કારોને કબુલ કરવુ પડ્યું કે પ્રજા ઉપર આશા બાંધવામા તેઓ ઠગાયા હતા. ....આ સંજોગોમાં એક છેલ્લી આશા ઉદ્ભવી, અને તે ડુબતો માણસ તણખલાને પકડે એ પ્રકારની હતી: ઇશ્વર કરે તો કદાચ થોડાક

શૂરા સ્વાર્થ ત્યાગી માણસો પોતાના બળેજ રશિયાને તેના જૂલ્મી બંધનમાંથી મૂકત કરવાનું મુશ્કેલ કામ પાર ઉતારે. ખરે! એ કાર્ય તેમને પોતાનેજ કરવાનું હતું. કારણ કે બીજો કોઇ માર્ગજ રહ્યો નહોતો. તેમનાથી તે થઇ શકશે? પરંતુ આ સવાલ તેમને માટે હતોજ નહિં. તેમનો આપખુદી સત્તા સામેનો પ્રયત્ન તો દરદીના સારા થવાની સ્હેજ પણ આશા ન હોય ત્યારે ડોકટર જે અસાધારણ ઉપાય યોજે તેના જેવોજ હતો. સરકારી અમલદારોમાં ત્રાસ વર્તાવવો એજ એક રસ્તો બાકી હતો; અને તે હૃદયમા પૂરાઇ રહેલી લાગણીઓને બહાર પાડવાની તથા સરકારના ઘાતકી જૂલમની સામે થવાની તક આપતો હતો. તે માટે નેશનલ વીલ (રાષ્ટ્ર સંકલ્પ) નામનો પક્ષ ઉભો કરવામા આવ્યો, અને (તેની પ્રવૃતિને પરિણામે) વરસોસુધી ઇતિહાસમા નહિં જણાયેલા એવા બનાવો દુનિયાં જોવા લાગી. એ પક્ષના સભાસદોની સંખ્યા તો નજીવી હતી, પરંતુ તેનો જુસ્સો અસાધારણ હતો, અને તેણે એકલે હાથે રશિયાની સમર્થ સરકાર સામે લડત ચલાવી. દેશવટો, જેલ, સખત મજૂરી, કે ફાંસીથી પણ એ રાજ્યક્રાતિ કારોનો ઉત્સાહ નષ્ટ થઇ શક્યો નહિ. આપખુદી કાર્ય, તથા જૂલમના સાથી દૂરાગ્રહી પ્રતિનીધીઓ એક પછી અક તેમના ગોળી બારનો ભોગ થઇ પડવા લાગ્યા.. ..."

એક વરસમા તો આ પક્ષ તરફથી અનેક ગુનાહો થયા. કીવમાં સરકારી વકીલની જીંદગી લેવાનો પ્રયત્ન થયો, સેંટ પીટર્સબર્ગમા રાજદ્વારી પોલીસના વડાને ધોળે દિવસે ધોરી રસ્તા ઉપર ઠાર મારવામાં આવ્યો, અને તેની પછી આવનારાની જીંદગી લેવાનો પણ તેવોજ પ્રયત્ન થયો. ખારકોલમા ગવર્નરને તેના ઘરને જ આગળે મારવામાં આવ્યો, અને તે ઉપરાંત બીજા અનેક માણસોના જીવ લેવામાં આવ્યા. છતાં આ હીલચાલની ધારેલી અસર થઇ નહિ. ટેરરીસ્ટોની આ પ્રવૃત્તિથી ગભરાઇ નમતું મૂકવાને બદલે અધીકારી વર્ગ ઉલટો વધારે ખંતીલો અને જૂલ્મી બન્યો સને ૧૮૭૮-૯ મા સેંકડો માણસો પકડાયા, અને ખુદ સેંટ પીટર્સબર્ગમાજ ૨૦૦૦ માણસો પોલીસે હાથ કર્યા. પરંતુ આથી બંડખોરોનું જોર કાંઇ શમ્યું નહિ તેમણે તો આથી અધિકારીઓને મારવાનું નકામું ગણી, બધા પાપના મૂળ તરીકે ખુદ ઝારનેજ મારવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જો કે તેમના બે ત્રણ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા, પણ અંતે ૧૮૮૧ ના માર્ચ મહીનાની ત્રીજી તારીખે તેનો જીવ લીધો. પરંતુ આ પગલાનું પરિણામ તો તેમને માટે ઘાતક નિવડયું. ઝારને માર્યા પછી શું કરવું તેનો બંડખોરોને ખ્યાલજ નહોતો, અને તેથી તેઓ ઝારના ખુનનો લાભ લેવાને અશક્તિવાન જણાયા એટલુંજ નહિ પરંતુ ઉશ્કેરાયલા અમલદાર વર્ગના અસાધારણ પ્રયાસથી તેમની પ્રવૃત્તિનો અંત આવ્યો. તેમના કારોબારી મથકો બંધ થયા અને તેમના નેતાઓ પોલીસને હાથ પડયા. તેમાથી ખુનીઓને ફાસીની સજા થઇ, અને બીજા સેંકડોને જેલ કે દેશબહાર મોકલવામાં આવ્યા.

સોશીયલ ડેમોક્રેટસ અને રેવોલ્યુશનરીસ—આ બનાવ પછી એ હીલચાલ ફરીથી પગભર કરવા પ્રયત્ન થયા પરંતુ તે સર્વે નિષ્ફળ ગયા અને એકંદરે સંજોગો એટલા

તો વિકટ હતા કે અમુક એક નિર્ણય ઉપર આવવું પણ મુશ્કેલ થઇ પડ્યું હતું. ક્રમે કરીને એ રાજ્યક્રાંતિકારોના વિચારશીલ પક્ષને એમ લાગવા માંડ્યું કે, અજ્ઞાન દશામાં એ પૂરાણા અને સમર્થ રાજ્યતંત્ર તથા સમાજ બંધારણને સપાટે તોડી નાંખવા અશક્ય હતાં, અને તેથી તે માટે વ્યર્થ પ્રયત્ન કરવાને પ્રથમ તો સરકાર પાસેથી બને તેટલા હક્કો મેળવી પ્રજામાં અંતિમ વિચારના માટે અનુકુળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવા તરફ ધ્યાન આપવું જોઇએ. આ કામ વિચારના સુધારકો સાથેજ મળીને કરવાનું હતું, પરંતુ તે માટે નવીન તેમની ભાવનામય યોજનાઓને હંમેશને માટે તીલાંજલી આપી દેવાની જરૂર રાજ્યતંત્રમાં સુધારા થાય, પોલીસ અને સત્તાધારીઓનો દોર કમી થાય, પ્રજાને મળે, તેમની સત્તા વધે અને સરકાર તરફથી ખાસ હરકત-વગર સોશીયલીસ્ટ ફેલાવવા માટે ચળવળ થઇ શકે એવા સંજોગો ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધીજ કોન્સ્ટીટ્યુશનનાલીસ્ટો સાથે સહકાર કરવાનો હતો. પરંતુ ત્યાર પછી તો બન્ને છુટા પડવાનું જ હતું એ તો બન્ને પક્ષો સારી રીતે સમજતા હતા. મધ્યમ સુધારકો સાથે મળી કામ કરવાની ઇચ્છાવાળો આ વર્ગ સોશીયલ ડેમોક્રેટસના ઓળખાતો. તેમની ચળવળ મોટે ભાગે શહેરમાં રહેનારા મજૂર વર્ગમાં જ અને તે તેઓ શાંતીથી જ ચલાવતા જોકે ટેરરીસ્મ સિવાયના બીજા તોફાન કે પ્રજાને તયાર કરવાને માટે જરૂરના ગણી તે તરફ તે સંપૂર્ણ સહાનુભુતિ દર્શાવતો આ વિચારો સોશીયલ રેવોલ્યુશનરીઓના નામથી ઓળખાયેલા આકળા રાજ્યક્રાંતિકારોને પસંદ નહોતો તેમને તો બોંબ અને રીવોલ્વરથી અધિ... ખાની સરકારને ત્રાસ આપવામાં જ શ્રદ્ધા હતી. તેમણે પોતાની ખુની પ્રવૃત્તિ જ રાખી હતી, અને ઘણા એક મોટા અમલદારો તેના ભોગ થઇ પડયા હતા. સોશીયલ ડેમોક્રેટની માફક તેઓ ખેડુતો અને મજૂરોમાં ચળવળ પણ કરતાં.

આ નવી ટોળીની મહેનતનું પરિણામ આગળ થઇ ગયેલી સરખામણીમાં સંતોષકારક ગણી શકાય. તેમના પ્રયત્નથી મજૂર વર્ગમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો જો સરકારને તેમની સ્થિતિ સંબંધી તપાસ તેમના લાભમાં અનેક ધારાએ પસાર કરવા પડયા. છતાં તેથી એ અસંતોષ ઓછો નહિ કારણ કે તેમના પગાર ક બહાર કમતી હતાં, અને તે વધારવા એકત્ર થઇ ચળવળ કરવાની કે હડતાલ પાડવાની તેમને મનાઇ હતી. એ સરકારની રાજનીતી પણ વધારે અસંતોષકારક બની હતી. ૧૮૯૪માં બીજા રૂસે ગાદી ઉપર આવતા જ જાહેર કર્યું કે તેના પીતાની માફક તે પણ સત્તાના સિદ્ધાંતને દૃઢતાથી જાળવી રાખશે અને એ જાહેરનામાને માટે જોખમદાર હતું એમ જણાતાં અધીકારી વર્ગ આતર વ્યવસ્થાને માટે મી. પ્લેવની નીમણુંક લોકોની લાગણી ઉશ્કેરાઇ મળ્યું, અને તે દાબી દેવાને માટે સરકારે જાપાન સાથે યુદ્ધ થતાં, એ લાગણીને પરિણામે ટુંક વખતમાં મી. પ્લેવનો ટેરરીસ્ટોને હાથે નાશ થયો. એ સાથે લડાઇ ચાલતી હતી, અને તેથી પ્રજામાં શાંતી ફેલાવવા તેની

મીરસ્કી નામના ઉદાર વિચારના રાજપૂરૂષની નીમણુક થઇ. પરંતુ એ નીમણુકનો લાભ લેવા મધ્યમ વિચારના સુધારકો તરતજ બહાર પડયા અને ગ્રામ્ય મંડળોનાં પ્રતિનિધીઓએ સેંટ પીટર્સબર્ગમાં મળી સુધારાંને માટે એક અરજી ઘડી કાઢી. એ અરજીની આધારભૂત દલીલ એ હતી કે પ્રજાને જાહેર બાબતની વ્યવસ્થામા ભાગ લેતી અટકાવવાની ઇચ્છાવાળું આપખુદી સતાવાળું, અધીકારી શાસન પ્રજા અને શહેનશાહની વચ્ચે આવી પડ્યું હતું, અને તેથી ન્યાયી રાજ્ય સ્થાપવાને માટે એ હાનીકારક અડચણને એકદમ દૂર કરવાની જરૂર હતી તે માટે અરજદારોની માંગણી નીચે મૂજબ હતી :—

૧ શરીર અને મિલકતની સલામતી અટલે કે સ્વતંત્ર ન્યાયાધીશના હુકમનામા સીવાય કોઇને પણ પોલીસ હાથ લગાડી શકે નહિ, અને ધારા સરની તપાસ વગર કોઇને શીક્ષા થઇ શકે નહિ.

૨ અંતઃકરણ, ભાષણ, અને છાપાનું છુટાપણુ અને સાથે જાહેર સભાઓ ભરવાનો તથા મંડળો સ્થાપવાનો હક્ક.

૩ ગ્રામ્ય અને શહેરના સ્થાનિક સ્વરાજ્ય માટે વધારે સ્વતંત્રતા અને વધતી જતી પ્રવૃત્તિ.

૪ સ્વતંત્ર રીતે ચુંટાયેલા પ્રતિનિધીઓનું મંડળ અને તેને માટે ધારા ઘડવાના કાર્યમાં તથા રાજ્ય કારભારમાં ભાગ લેવાનો હક્ક

૫ આ રૂપરેખા અનુસાર કોન્સ્ટીટયુશન ઘડી કાઢવાને માટે પ્રજા મંડળ બોલાવવાનો તાત્કાલીક હુકમ

આ માંગણીઓમાથી છેલ્લી એ સૌથી અગત્યની ગણાતી કારણકે શિક્ષિત વર્ગની સાચાં પ્રતિનીધી મંડળો માટેની ઇચ્છા એટલી તો તીવ્ર હતી કે તે નાના સુધારાઓ કે સલાહકારક મંડળોથી સંતુષ્ટ થાય એમ નહોતું. પરંતુ એક મહીના સુધી સરકારે તે માંગણીઓની સ્હેજ પણ ખબર લીધી નહિ, અને પછી જ્યારે પ્રજાને અમુક સુધારા તથા હક્કો આપવાનો હુકમ કાઢયો ત્યારે ઝેમસ્ટવોના (ગ્રામ્ય મંડળો) પ્રતિનીધીઓની હીલચાલને સખ્ત શબ્દોમાં વખોડી કાઢી આથી લોકોમા ભારે અસંતોષ ફેલાયો અને સરકારના હુકમની દરકાર કર્યા વગર પ્રજા મંડળો લડાઇની સામે તથા સુધારાની માગણીની તરફેણમાં સભાઓ ભરી પોકાર ઉઠાવવા લાગ્યા, અને મોસ્કોની સ્ત્રીઓ તથા અનેક શહેરના વિદ્યાર્થીઓએ પણ અરજીઓ કરી તથા હડતાળ પાડી પ્રજાની માગણીઓ તરફ સહાનુભુતિ દર્શાવવા લાગ્યા. પરંતુ આ ચળવળને સૌથી વધારે બળ તો મજૂર વર્ગ તરફથી મળ્યું. ડેમોક્રેટોના પ્રયત્નથી ઠેક ઠેકાણે મજૂર વર્ગના મંડળો બંધાયા હતા અને તે જાપાન સાથેની લડાઇને લીધે ખમવી પડતી તંગીથી તથા આસપાસના વાતાવરણથી ઉત્તેજીત થઇ હડતાળ પાડવા લાગ્યા ૧૯૦૫ ના જાનેવારીની ૧૫ મી તારીખે પ્યુટેલોવના લોખંડ કામના કારખાનામાં હડતાળ શરૂ થઇ અને બીજેજ દિવસે લગભગ ૪૫,૦૦૦ હજાર મજૂરોએ કામ છોડ્યું. આ હડતાળનો ડેમોક્રેટો લાભ લેવા ચૂકયા નહિં, અને અનેક તકો સાધી મજૂરોને તેમની આર્થિક

મુશ્કેલીઓ માટે શહેનશાહજ જવાબદાર છે એમ સમજાવવા લાગ્યા—પરંતુ એ અરસામાં સરકારના લાભાર્થે મજૂર વર્ગમાં મંડળો તથા કલબો સ્થાપી કામ કરનાર ગેપોન પાદરી તથા તેના સાથીઓ હડતાલીયાઓને ડેમોક્રેટોના હાથમાં જતા અટકાવવા ભારે પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. લડાઇ તથા બીજા દુઃખો માટે શહેનશાહ નહિ પણ તેના પ્રધાનોજ જોખમદાર હતા અને તેથી પ્રધાનોને બરતરફ કરાવી શહેનશાહ પાસેથી દુઃખો દૂર કરાવી શકાશે એમ મજૂરોના મન ઉપર ઠસાવી તેમને રવીવારને દિવસે સરઘસના આકારમાં શહેનશાહ પાસે વિનંતી કરવા જવાનું સમજાવી શકયા. પરંતુ શહેનશાહે તેમને મળવાની ના પાડી, અને લોકમત પોતાને આધીન છે એ વિચારથી મદમા આવી ગયેલો ગેપોન હજારો મજૂરોને સરકારના હુકમ વિરૂદ્ધ રાજમહેલ તરફ લઇ જવા લાગ્યો. પરંતુ સરકાર તેથી ડગી નહિ અને લશ્કરને ગોળીબાર કરવાનો હુકમ થતા અનેક સ્ત્રિ પુરૂષોનો નાસ થયો. આ બનાવથી દેશમાં બધે ખળભળાટ થઇ રહ્યો. લોક લાગણી સરકાર સામે મજબુત થતી ગઇ, અને અત્યાર સુધી માત્ર શીક્ષીત વર્ગને આધારે ટકી રહેલી ચળવળમા મજૂર વર્ગ પણ જોડાયો. આ પરિણામથી સરકારને પણ ભય ઉત્પન્ન થયો, અને તે દૂર કરવા તે ચાંપતા ઉપાયો લેવા લાગી. એક પાસથી તેણે મજૂર મંડળો વગેરેને દાબી દઇ મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્ન આદર્યા, અને બીજી પાસથી પ્રધાન મંડળને સુધારાની યોજના તૈયાર કરવાની તાકીદ કરી. નવા ધારા સંબંધી વિચાર ચલાવવાને ટુંક વખતમાં પ્રજાના પ્રતિનીધીઓની સભા બોલાવવાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો, અને પ્રજાને તેના વિચારો દર્શાવવાને આમંત્રણ કર્યું. એ અરસામા એટલે કે ૧૯૦૫ના જૂન મહીનામાં પૂર્વ ભણી મોકલેલો નવો કાફલો શશીમા આગળ નાશ પામ્યાની ખબર આવી અને તેથી ઉશ્કેરાયેલી પ્રજા અધીરી બની, અમલદાર વર્ગ સામે પોકાર ઉઠાવી, પ્રજાના પ્રતિનીધીઓની સભા વગર વિલંબે બોલાવવાનો આગ્રહ કરવા લાગી. એકંદરે સ્થિતિ એટલી તો ગંભીર થઇ પડી હતી કે ઝારને પણ રાષ્ટ્રીય સભા બોલાવવાના તેના નિશ્ચય સબંધી ખાત્રી આપી, પ્રજાનો સહકાર માગવાની ફરજ પડી. ત્યાર પછી ઓગસ્ટ મહીનામાં પ્રધાન મંડળે તૈયાર કરેલો ખરડો બહાર પાડવામાં આવ્યો, પરંતુ તેમાં સરકારની આપખુદી સત્તા કાયમ રાખી પ્રજાના પ્રતિનીધીઓનું માત્ર એક સલાહકારક મંડળજ નીમવાનો ઠરાવ હોવાથી પ્રજામાં પાછો અસાધારણ ખીજવાટ ઉત્પન થયો. અને જો કે મધ્યમ વિચારના સુધારકો તેને એક પ્રથમ પગથીયાં તરીકે સ્વીકારવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા પણ રાજ્યક્રાતિકારોએ તો ફરીથી વધારે મોટા પાયા પર ચળવળ કરી, હડતાળો પાડી સરકારને ઠેકાણે લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચય બહાર પડતાંજ ડેમોક્રેટો અસાધારણ ઉત્સાહથી કામ કરવા મંડી પડયા અને તેમના એ કાર્યમાં મજૂર વર્ગ તથા જાહેર પ્રજાએ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિથી મદદ આપી આ સમયે પ્રજાને એક બાહોશ અને બહાદુર નેતાની જરૂર હતી અને તે જરૂર મી. ટ્રોસ્ટલેવે પૂરી પાડી. તેણે મજૂર વર્ગની અભિલાષાઓને રૂપરંગ આપવાને તેમના પ્રતિનિધિઓનાં એક મૂખ્ય મંડળની યોજના કરી, અને તે યોજના અનુસાર મજૂર પ્રતિનીધી મંડળ નામની સંસ્થા સ્થાપી તેને નામે દેશના તમામ મજૂરોને એક ગંજાવર હડતાળમાં જોડાવાને

આગ્રહ પૂર્વક વિનંતી કરી. આ વિનંતીને સર્વત્ર સારો જવાબ મળ્યો અને ટુંક વખતમાં ૭૫૦,૦૦૦ માણસોએ કામ બંધ કર્યું. આ ચળવળમાં રેલવે તથા કારખાનાના માણસો પણ જોડાયા અને સંટપીટર્સબર્ગમાં તો દુકાનો, ટ્રામવે, તથા વિજળીના ખાતાઓ પણ બંધ થઇ ગયા, અને શહેર જાણે ઘેરાને માટે તૈયાર થઇ જતુ હોય એમ લોકોએ ખોરાક ભરી રાખવાનું શરૂ કીધુ આ ગંભીર સ્થિતિમાંથી બહાર નિકળવાને શહેનશાહે જાપાન સાથે સલાહ મંબંધી મસલત ચલાવી અમેરીકાથી પાછા ફરેલા મી૦ વીટની સલાહ માની પ્રજાને હક્કો બક્ષવાનો નિશ્ચય કરી, ૧૯૦૫ ની ૩૦ મી ઓક્ટોબરે એક જાહેરનામું બહાર પાડયું. એ જાહેરનામામાં શહેનશાહે જણાવ્યું કે દેશમા શાંતી જાળવવા તથા પ્રજાની સલામતી માટે જે ઉપાયો લેવા ઘટે તે લેવાની સાથે નીચલા ઠરાવો અમલમાં મૂકવાનો પ્રધાનોને હુકમ થયો હતો:—

૧ પ્રજાને શહેરી સ્વતંત્રતાના સ્થિર પાયારૂપ શરીરની સલામતી, અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા ભાષાનું છુટાપણુ અને જાહેર સભાઓ ભરવાના અને મંડળો સ્થાપવાન હકકો બક્ષવા.

૨ રાજ્યસભામા મત આપવાના અધીકાર વગરના વર્ગોના પ્રતિનીધીઓ પણ દાખલ કરવા.

૩ રાજ ડુમાની મંમતી વગર કોઇ પણ કાયદો પસાર થાય નહિ એવો નિયમ જાહેર કરવો, અને કાયદેસર રીતે અધીકારીઓ વર્તે છે કે નહિ તે તપાસવાનો પ્રતિનીધીઓને હક્ક આપવો.

આ હકકોથી પ્રજા સંતોષ પામશે એવી કાઉન્ટ વીટની માન્યતા હતી. અને જો તે પોતે ડહાપણથી વર્ત્યો હોત તો એ માન્યતા સાચી પણ ઠરતે પરંતુ આ હક્કો આપવાના જાહેરનામાથી પ્રજામા ઉત્પન્ન થયેલા વિશ્વાસને દીલસોજી ભરેલાં ભાષણોથી મજબુત કરવાને બદલે, પોતાની જોખમદારીના વધારે પડતા વિચારથી, આ હક્કો આપવામાં ઘણો વિલંબ થશે એમ લોકોને જણાવવાની તેણે જરૂર જોઇ. અને તેનો રાજ્યક્રાતી કારોએ યોગ્ય ઉપયોગ કરી, પ્રજામા અસંતોષ ફેલાવી કરીથી ચળવળ શરૂ કરી અને જો કે તે શહેરોમાં પહેલાંના જેટલી ફતેહમંદ નીવડી શકી નહિ પરતુ દેશનાં નવીજ વાતાવરણથી ઉત્તેજીત થયેલા ખેડુતોની હડતાળો તથા બંડોથી ટકી રહી, અને પરિણામે કાઉન્ટ વીટના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા અને તેને પ્રધાનપદ છોડવુ પડયું. દેશમા ફેલાયલી અશાતી તથા તેના ગર્જનામાનો લાભ લઇ, મદોન્મત્ત સત્તા ધારીઓ શહેનશાહને રાષ્ટ્રીય સભા ભરવાનો વિચાર માંડી વાળી, વરસોથી ઉતરી આવેલી પદ્ધતિસર સખ્તાઇથી પ્રજાને દાબી દેવાનુ સુચવવા લાગ્યા, પરંતુ તેમની સલાહનો ઇન્કાર કરી શહેનશાહે ૧૯૦૬ નાં મે મહીનામાં પોતાનું વચન પાળી ઇમ્પીરીયલ ડુમા ખુદલી મૂકવાની ક્રીયા કરી, રશીયામા પ્રજાકીય રાજ્યતંત્રનો પાયો નાંખ્યો.

શંકરલાલ છ. બેંકર.

મુંબાઈ શહેર અને ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળ.

૧. મુંબાઇ શહેર.

૧. સભાસદો—સભાસદોની સંખ્યા ૩૯૨૮ થી વધીને ૪૫૪૦ થઇ છે.

૨. જાહેર સભા—૩ જી અકટોબરે રા. ભુલાભાઇ દેશાઇના પ્રમુખપણા હેઠળ મેસર્સ મહમદઅલી તથા શૌકતઅલીને મુકત કરવાની માંગણી કરવા માટે જાહેર સભા ભરવામા આવી હતી. સભામા ૮૦૦૦ માણસો હાજર હતાં.

૩ વ્યાખ્યાનો—

ગયા મહીનામાં આ શાખા તરફથી ૬ વ્યાખ્યાનો થયાં હતાં તેની વિગત નીચે મુજબ છે.

ન	તા	વખત	વકતા	પ્રમુખ	વિષય.	સ્થળ	લોકોની સંખ્યા
	૨	૯–૦ રાત્રે		લો તિલક	સ્વરાજ્યની યોજના અને હિંદી પ્રધાનને અરજી	મોરારજી ગોકુળદાસ હોલ, પરેલ	૧૨,૦૦૦
	૩	સાંજના ૬–૪૫	લો. તિલક, મિ સૈયદ હુસેન, રા જમનાદાસ, મિ હોર્નિમન વિગેરે	રા ભુલાભાઇ જે દેશાઇ, બા–એટ–લૉ	મેસર્સ મહમદ અલી અને શૌકત અલીને છુટા કરવાની માગણી કરવા માટે	શાંતારામની ચાલ, કાંદાવાડી	૮,૦૦૦
૩	૧૧	૬–૩૦	મિસિસ બેસન્ટ.	મિ એસ આર બમનજી	હાલની રાજકીય પરિસ્થિતિ	”	૨૦,૦૦૦
૪	૧૬	૬–૪૫	મિ બી પી વાડીઆ	મિ બી જી હોર્નિમન	”	પદમશી ધનજીની વાડી, કાંદાવાડી	૬૦૦
૫	૧૭	રાતના ૯–૩૦	”	ગ જમનાદાસ દ્વારકાદાસ	”	”	૬૦૦
૬	૨૭	૯–૦	પંડિત નેકીરામ શર્મા			મોરારજી ગોકળદાસ હોલ	૩૦૦

૪. મીસીસ બેસન્ટનું આગમન—મીસીસ બેસન્ટ તથા મેસર્સ એરૂન્ડેલ અને વાડીઆ અહિં તા. ૧૦ મી ઓકટોબર થી તા ૧૩ મી ઓકટોબર સુધી હતા. તે દરમિયાન મુંબઇની પ્રજા તરફથી તેમનો ભારે સત્કાર થયો હતો.

૫. ગુજરાતમાં ચળવળ—ગયા મહીનામાં શાખાઓ તરફથી ગુજરાતમાં ૧૩ વ્યાખ્યાનો અપાયા હતા તે સંબંધી વિગત નીચે આપવામાં આવી છે.

૨. સુરત.

૧ મીસીસ બેસન્ટનું સુરત સ્ટેશને સ્વાગત—મીસીસ બેસન્ટ અને મી૦ અરૂન્ડેલ તા૦ ૧૩ મીએ મુંબઈથી સીમલે જતાં હતાં, તે વેળા સુરતના જાણીતા આગેવાન ગૃહસ્થોએ સ્ટેશને તેમને માન આપ્યું હતું. લગભગ ૨,૦૦૦ સ્ત્રીપુરૂષોની સંખ્યા હાજર હતી.

૨. સુરત જીલ્લામાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનોની વિગત નીચે મુજબ છે

ન	તા૦	સ્થળ	વક્તા	વિષય
૧	૨૩	સાધીએર	સુરતનું ડેપ્યુટેશન	સ્વરાજ્યની અરજી
૨	૨૫	વલસાડ	રા પંડયા રા વિભાકર, રા પ્રાગજી રા માસ્તર	મેસર્સ મહમદ અલી અને શૌકત અલીને મુક્ત કરવા માટેની માગણી (મરજીદમા ભાષણ)
૩	,,	,		સ્વરાજ્ય
૪	,,	રાંદેર	સુરતનું ડેપ્યુટેશન	
૫	૨૮	બારડોલી	રા માસ્તર રા પંડયા	સ્વરાજ્ય એટલે શું?

૩ નવી શાખાઓ—ગયા મહીનામા નીચલે સ્થળે નવી શાખાઓ સ્થપાઇ છે

૧. સાંધીએર, ૨ સુપા કુરેલ, ૩ રાંદેર. આ ઉપરાંત બીજી શાખાઓ સ્થપાયેલી હોવાથી આ જીલ્લામાં કુલ ૩૦ શાખાઓ થઇ છે.

૩. ભરૂચ જીલ્લો.

૧ આ જીલ્લામાં ભરાયેલી સભાઓની વિગત નીચે મુજબ છે

ન	તા	સ્થળ	વકતાઓ	વિષય
૧	૧૬	ભરૂચ	મીસીસ દેશાઇ, મીસીસ માસ્તર રા પ્રાગજી	હોમ રૂલ
૨	૧૭	,,		ગાંધીજીની દેશસેવા
૩	૧૮	,,	,,	દક્ષિણ આફ્રિકામા હિંદીઓની સ્થિતિ
૪	૨૨	,,	મિ. સૈયદ હુસેન, રા જમનાદાસ વગેરે	મેસર્સ મહમદ અલી અને શૌકત અલીને મુક્ત કરવા માટેની માગણી
૫	૨૩	જંબુસર.	રા પંડયા, ગ. પ્રાગજી	હોમ રૂલ
૬	૨૪	અંકલેશ્વર.	રા વિભાકર, રા માસ્તર	,,

૨. તા. ૧૩ મી ઓકટોબરે મીસીસ બેસંટને મુંબઇથી સીમલે જતાં ભરૂચ સ્ટેશન ઉપર એ શહેરના વતનીઓ તરફથી અનહદ માન મળ્યું હતું

૩. તા. ૨૨ મી એ મેસર્સ મહમદઅલી તથા શૌકત અલીને મુકત કરવાની માગણી કરવા ભરૂચમા જાહેર સભા રા. મોતીલાલ ચુનીલાલ દેશાઇના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરવામાં આવી હતી સભામા મી. સૈયદ હુસેન, રા. જમનાદાસ દ્વારકાદાસ વગેરે તરફથી ભાષણો થયાં હતાં.

૪. ખેડા જીલ્લો.

૧. આ જીલ્લામા અપાયેલા વ્યાખ્યાનોની વિગત નીચે મુજબ છે.

ન	તા	સ્થળ	વિષય	વક્તા	પ્રમુખ
૧	૧૩	પીપળાવ	સ્વરાજ્ય	રા ચન્દુલાલ નન્દલાલ દેસાઇ	રા. દ્વારકાદાસ રામભાઇ
૨	૧૫	ઉમરેઠ	”	રા મગનલાલ ચતુરભાઇ	
૩	૧૬	ઓડ	હોમરૂલ	રા મગનભાઇ ચતુરભાઇ વગેરે	
૪	૨૬	બોરસદ	”	રા ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, રા પરાગજી ખંડુભાઇ વગેરે	રા છનુભાઇ રામેશ્વર
૫	”	”	મેસર્સ મહમદઅલી અને શૌકતઅલીને છૂટા કરવાની માગણી કરવા માટે (આ વિષે તથા મસીદમા પણ ભાષણો કરવામા આવ્યા હતા)	” રા માધવલાલ દ્વિવેદી રા ફુલચંદ શાહ	
૬	૨૭	આણંદ	હોમરૂલ	રા ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, રા પરાગજી ખંડુભાઇ	રા ચીમનલાલ
	”		મેસર્સ મહમદઅલી અને શૌકતઅલીને છૂટા કરવાની માગણી કરવા માટે (આ વિષે મસીદમા પણ ભાષણ કરવામા આવ્યુ હતુ)	”	
	૨૩	ભાલેજ	હોમરૂલ	રા માધવલાલ નથુભાઇ, રા ફુલચંદ બાપુજી, રા કથારીઆ વગેરે	
૮	૨૮	ઓડ		રા ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક	
૧૦	૨૯	ખાનકુવા	”	”	વિષ્ણુશંકર ગિરિજાશંકર
૧૧		અજરપુરા	”	રા માધવલાલ, રા ફુલચંદ રા કથારીઆ વગેરે	

૨ ભાલેજ, ખાનકુવા અને અજરપુરા, ત્રણોલ અને કુંજરાવમા હોમરૂલ લીગની શાખા ખોલવામા આવી છે આ ઉપરાંત બીજી શાખાઓ પણ ખોલવામા આવી છે

નડિયાદ લીગની શાખામા અત્યાર સુધીમા ૩૫૦ સભાસદો દાખલ થયા છે અને ૧૫૦ જણે તેમા દાખલ થવાની ઇચ્છા બતાવી પોતાના નામ કાચા લીસ્ટમા નોંધાવ્યા છે લીગનુ રાજર્ષિ દાદાભાઇના સ્મારકમા એમના નામથી મફત વાચનાલય અને પુસ્તકાલય લીગની ઑફીસમા કાઢવામા આવ્યુ છે વાચનાલયમા અંગ્રેજી, ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી ભાષાના સંખ્યાબંધ દૈનિક, સાપ્તાહિક અને માસિક પત્રો આવે છે અને એ શિવાય સઘળા ગામના ગૃહસ્થો તરફથી આપવામા આવે છે

અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ભાષાના કેટલાંક પુસ્તકો મુંબાઇની હોમ રૂલ લીગ તરફથી ભેટ મળેલાં છે. પુસ્તકાલયના નિભાવ માટે લીગ તરફથી એક ફંડ પણ એકત્ર કરવામા આવે છે જેમા ૮૦૦ ની રકમ લખાઈ છે અને થોડા જ સમયમાં ત્રણેક હજાર રૂપીઆ ભરાવાની આશા છે.

હોમરૂલ લીગની ઓફીસમા અઠવાડિયામા બે દિવસ બુધવાર અને રવિવારે પાંચ વાગતાં અભ્યાસના વર્ગ ચલાવવામાં આવે છે, અને તેમાં સ્વરાજ્યના વિષય સંબંધી પ્રવચન થાય છે. આ વર્ગો ઉપયોગી હોવાથી તેને વિશેષ આકર્ષક બનાવવાની અગત્ય છે. નડિયાદમા ગઇ નવરાત્રીના દીવસોમાં પાડા પોળ વગેરે કેટલીક જગાએ સ્ત્રીઓએ રાતના હોમરૂલના ગરબા ગાયા હતા, જે સાભળવા લોકોની સારી ઠઠ જામતી હતી. સ્ત્રીઓ પણ હોમરૂલમાં રસ લેતી થાય એ દેશના સુભાગ્યનુ ચિહ્ન છે.

૫. અમદાવાદ જીલ્લો.

૧. આ જીલ્લાઓમાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનોની વિગત નીચે મુજબ છે

નં	તા૦	સ્થળ	વિષય	વક્તા	પ્રમુખ
૧	૧	અમદાવાદ	મિસિસ બેસન્ટની વર્ષગાઠ નિમિત્તે મુબારક બાદી આપવા.	ડૉ હરિપ્રસાદ, રા. લક્ષ્મીશકર વગેરે	રા જીવણલાલ વ્રજરાય દેસાઇ
૨	૧૮	વિરમગામ	હિન્દ શુ માગે છે અને શા માટે માગે છે ?	રા ચદ્રશકર પડયા.	રા દલસુખભાઇ
૩	૨૮	અમદાવાદ	મેસર્સ મહમદઅલીઅને શૌકતઅલીને છૂટા કરવાની માગણી કરવા માટે	રા. કાળીદાસ, રા જસકરણ ઝવેરી, રા હરિપ્રસાદ પીતાબરદાસ વગેરે	રા વદનભાઇ ઝવેરભાઇ
૪	૧ નવેમ્બર	બરવાળા	સ્વરાજ્ય (શાખા સ્થપાઈ).	રા પ્રાણનારાયણ ગીરધરલાલ ભટ.	
૫	૨ ,,	રોહીડ	સ્વરાજ્યની યોજના	,, અને બીજા	

ગુજરાતનું જાહેર જીવન.

*અમદાવાદ.

૧. ગયા માસમાં ગુજરાત સભા તરફથી હિન્દી પ્રધાન મી. મૉન્ટેગ્યુને મોકલવાની અરજી ઉપર સહીઓ લેવા માટે નીચે પ્રમાણે જુદા જુદા ગૃહસ્થો અનેક સ્થળે ગયા હતા:—

તારીખ	સ્થળ.	ડેપ્યુટેશનના સભાસદો	પ્રમુખ.
૮	જેતલપુર		
૯	ગોધાવી.	રા ભાઇલાલ દેસાઇ, રા જાદવજી ગાંધી.	રા બાલાભાઇ જમનાદાસ નાણાવટી
૧૦	વસાણા (ધોળકા)	રા. જેસંગભાઈ દલાલ	
	અલોદ્રા		
	માણેજ.	રા કાલીદાસ ઝવેરી, રા કેશવલાલ શાહ	રા. ઝવેરભાઇ જેઠાભાઇ
૧૦	વીરમગામ	રા કૃપાશંકર પંડિત, રા ચંદુલાલ સાકરલાલ	રા ઇશ્વરલાલ દેવશંકર
૧૪	ગોમતીપુર	રા જીવણલાલ દેસાઇ, રા નગીનદાસ સંઘવી	
૧૪	બોરીઆવી	રા. લલ્લુભાઇ પટેલ.	
૧૯	ખેડા	રા ઝવેરી રા ગજાનન માવલંકર, રા ગાંધી	રા ભાઇલાલ અમૃતલાલ
૧૯	કાસરા	રા વલ્લભભાઇ બેરીસ્ટર, રા શિવાભાઈ પટેલ, રા ગજાનન માવલંકર, રા. ગાંધી	રા ભાઇલાલ નંદલાલ
	બોચાસણ, ખાનપુર, જત્રાલ	રા કલ્યાણભાઇ કાશીભાઇ પટેલ	
	ભાત, વીસલપુર, કાસીંદ્રા	રા ઉત્તમલાલ રણછોડલાલ	
	સાણંદોલી, કલીઆણા, જત્રાલ, ઝરડકા, મોકલ, કાનોડ		
	દેદરડા	રા કાશીભાઇ ઝવેરભાઇ પટેલ, રા મણિલાલ નગીનલાલ વકીલ, રા કેશવલાલ છોટાલાલ વકીલ,	
	હિરાપુર, રાસરા, બાચ બાકરોલ.	રા છોટાભાઇ મોતીભાઇ પટેલ	
૨૨	ખજુરડી	રા નિઠલભાઇ કલ્યાણજી પટેલ	રા મુખાભાઈ પ્રેમાભાઇ પટેલ
	ધંધુકા	રા લાલચંદ લલ્લુભાઇ આમ્રવાલા	
	આગરવા	રા બાઇલાલ દેસાઇ, રા ચીમનલાલ મહેતા, રા હરિભાઇ પટેલ, રા મંગલભાઇ પટેલ	

*હોમરૂલ લીગ—આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ સંબંધી હકીક્ત ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળ હેઠળ જ આપવામાં આવી છે

ઉપર ગણાવેલાં ગામ ઉપરાંત અસલાલી, લારેજા, ધોળકા તથા ધંધુકા તાલુકાનાં અનેક ગામો વલાદ, દાભીજ, આણંદ વગેરે ગામોએ સહી લેવા માટે અનેક ગૃહસ્થો ગયા હતા. આ બધી પ્રવૃત્તિને પરિણામે ગુજરાત સભાએ બધા જીલ્લામાંથી આ અરજી ઉપર ૩૦,૦૦૦ મેળવી છે એ ઘણી સંતોષની વાત છે.

મહમદ અલી તથા શૌકત અલી સંબંધી જાહેર સભાઃ—ગુજરાત સભાના મકાનમાં, ગુજરાત સભાના મંત્રીઓ તથા હોમ રૂલ લીગની સ્ત્રી તથા પુરૂષોની શાખાઓના મંત્રીઓની ભેગી સહીથી અત્રેના હિન્દુ મુસલમાનનો એક મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો પ્રમુખસ્થાન વલ્લભભાઇ બેરીસ્ટરને આપવામાં આવ્યું હતુ એ માનવંત ભાઇઓને તાકીદે મુકત કરવા બાબત ઠરાવ કરી સભા વિસર્જન થઇ હતી.

ભરૂચ કેળવણી પરિષદ્ તથા ગોધરાની રાજકીય પરિષદોમાં સેંકડો પ્રતિનિધિઓ અત્રેથી ગયા હતા અને એમાં કેટલાકોએ બહુ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો.

ના મોન્ટેગ્યુની હિંદની મુલાકાતઃ—મુંબઇમા એ સાહેબ પગ મૂકે તે જ દિવસે ગુજરાત તથા મુંબઇ ઇલાકાનાં બને એટલા ગામોમાં લોકોની જાહેર સભાઓ કરી, કોંગ્રેસ લીગની સ્વરાજ્યની માગણી કરવી એવી યોજના શ્રીયુત ગાંધીના આશ્રમમાં ગુજરાત સભા તરફથી ઠરવામાં આવી છે

ગુજરાતી.

ભરૂચ.

૧. તા. ૭-૧૦-૧૯૧૭ ને રવિવારે સાજના ૬ કલાકે અત્રેના 'ગોવિંદભુવન' થીએટરમા, ખા. બ. આદરજી મંચેરજી દલાલના પ્રમુખપણા નીચે, ભરૂચ કેળવણી મંડળ તરફથી "રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ" સબંધી ચર્ચા ચલાવવા એક જાહેર સભા બોલાવવામાં આવી હતી. અમદાવાદના બેરીસ્ટર રા. જીવણલાલ વૃજરાય દેશાઇ, રા નરહરી પરીખ બી. એ., એલએલ બી., રા અંબાલાલ પુરાણી, રા. સી પી. શાહ, રા સા. મલજી અને રા ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકે ઉપરોક્ત ચર્ચામા વિદ્વત્તા ભર્યો ભાગ લઇ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને લગતી જુદી જુદી યોજનાઓ ઉત્તમ રીતે સમજાવી હતી

૨. તા. ૧૪-૧૦-૧૯૧૭ ને રવિવારે સાજના ૬-૩૦ મિનિટે અત્રેના 'પીરૂમીઆના થીએટરમા,' રા. અંબાલાલ પ્રાણલાલ મૌલા બી. એ., એલએલ બી વકીલના પ્રમુખપણા નીચે, ભરૂચ કેળવણી મંડળ તરફથી, ઑન. મી. વી. જે. પટેલના પ્રાથમિક કેળવણી ફરજીઆત કરવા વિષેના બીલ પર ચર્ચા કરવા માટે એક જાહેર સભા મેળવવામાં આવી હતી. ઉકત બીલ પરત્વે રા. કેશવપ્રસાદ સી. દેસાઇ બી એ, એલએલ. બી., રા. સા મલજી વિગેરે એ યોગ્ય ઉહાપોહ કરી બીલની ૧૮ મી કલમ રદ થવા જરૂર જણાવી હતી. ઑન. મી વી. જે. પટેલ આ બીલ ધારાસભામા આણી શકયા તે બદલ તેમને યોગ્ય અભિનંદન આપવામા આવ્યું હતું અને પ્રાથમિક કેળવણીની મહત્તા લોકોમાં ઠીક ઠસવાઇ હતી

* **હોમરૂલ લીગ**—આ સસ્થાની પ્રવૃત્તિ સબધી હકીકત ગુજરાતમા હોમરૂલની ચળવળ હેઠળ જ આપવામા આવી છે

૩. તા. ૧૫-૧૦-૧૯૧૭ ને સોમવારે સાંજના ૬-૧૫ મિનિટે અત્રેની 'દશાલાડ વાડીમા' રા. ઠાકોરલાલ ચીમનલાલ મુનશી વકીલના પ્રમુખપણા નીચે, ભરૂચ કેળવણી મંડળ તરફથી 'સ્ત્રી કેળવણી'ના વિષય સબંધી ચર્ચા કરવા માટે એક જાહેર સભા બોલાવવામા આવી હતી. રા. કેશવપ્રસાદ સી. દેશાઇ, રા. ચંદુલાલ કે. દવે બી. એ. એલએલ. બી., ગંગા સ્વરૂપ ગંગાબાઇ વિગેરેએ ઉક્ત વિષયપર રસભરી વિદ્વત્તા ભરેલી ચર્ચા કરી હતી

૪. તા. ૧૯-૧૦-૧૯૧૭ ને શુક્રવારે સાંજના ૫-૪૫ મિનિટે ડીરેકટર ઑફ્ ઍગ્રિ- કલ્ચર ડૉકટર હેરોલ્ડ મૅને 'ગુજરાતમા ખેતી કેમ ખીલવી શકાય' એ વિષય પર અત્રેના 'ભરૂચા હૅાલમાં' એક છટાદાર ભાષણ અંગ્રેજીમા આપ્યું હતું.

૫. તા. ૧૯-૧૦-૧૯૧૭ ને શુક્રવારે સવારે ૮-૪૫ ની ટ્રેનમાં બીજી ગુજરાત કેળ- વણી પરિષદ્‌ના પ્રમુખ કર્મવીર મહાત્મા મોહનદાસ કરમચદ ગાંધીનું અત્રે આવાગમન થતા તેમનો યોગ્ય સત્કાર સ્ટેશન પર કરવામા આવ્યો હતો અને તેમના માનમા તેમને સરઘસના આકારમાં આખા શહેરમા લોકદર્શન માટે ફેરવવામાં આવ્યા હતા. સાજના કુરજા પર તેઓશ્રીને વેપારીઓ તરફનું માનપત્ર અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતુ વેપા- રીઓને તેઓશ્રીએ સ્વદેશી વ્રત પાળવા, સંપૂર્ણપણે પ્રમાણિક થવા અને એ રીતે સ્વરાજ્ય માટે યોગ્ય થવા બોધ આપ્યો હતો.

૬ તા. ૨૦-૧૦-૧૯૧૭ તેમ જ તે પછીને બીજે દિવસે ગુજરાત કેળવણી પરિ- ષદ્‌નું દ્વિતિય અધિવેશન ભરૂચમા મહાત્મા ગાધીજીના પ્રમુખપણા નીચે થયું હતુ. કેળ- વણી પરિષદ્‌માં પ્રમુખશ્રીનુ ભાષણ ખરેખર સર્વાંગ સુંદર હતું અને પરિષદ્‌ની વિષય વિચારણી સભાએ બહુ રસિક ચર્ચાભરી નીવરી કેળવણીને લગતા અતિ અગત્યના અને ઉપયોગી ઠરાવો વિદ્વાનોના વિદ્વત્તાપૂર્ણ ભાષણો થયા બાદ યોગ્ય રીતે પસાર થયા હતા. આ પરિષદ્‌નું મહદ કાર્ય સર્વાંશે સફળ થયું હતુ. તા ૨૦ મીની રાત્રે ૯-૩૦ મિનિટે પ્રમુખશ્રીને ઉતારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સબંધી તેમ જ ધાર્મિક શિક્ષણ અને પાઠય પુસ્તકો સબધી સારી ચર્ચા ચાલી હતી. તા. ૨૧ મીએ બપોરના ૩ કલાકે ગુજરાત કેળવણી મંડળના સભ્યોની સભા થઇ હતી અને મંડળનો ગત વર્ષનો રીપોર્ટ મજુર કરવામા આવ્યો હતો. પરિષદ મંડપમાથી મહાત્મા ગાધીજીની રાષ્ટ્રીયશાળાને રૂા ૩૫૦ ની મદદ મળી હતી તેમજ તેઓ શ્રીને માનપત્રો અર્પણ થયા તે વખતે પણ તેમની ઉપરોક્ત શાળાને ભેટમા સારી રકમ મળી હતી મહર્મદપરા આગળની વાડીમાં મોઢઘાચી કોમ તરફથી તેમજ અત્રેની મોઢવાડીમાં વણિક મોઢકોમે તેમજ અત્રેની પાટીદાર કોમે તેઓશ્રીને માનપત્રો અર્પણ કર્યા હતાં. અત્રેની દશાલાડ વણિક કોમના કેટલાક ગૃહસ્થોએ પણ સારી રકમ એકઠી કરી રાષ્ટ્રીયશાળાની મદદ અર્થે મહાત્મા ગાધીજીને અર્પણ કરી હતી. મહાત્મા ગાધીજીએ તા. ૨૧ મીએ રાતના મળેલી અત્યજ વર્ગની જાહેર સભામા પણ હાજરી આપી તેમને સારો બોધ આપ્યો હતો અને ભંગીઓને હલકા નહિ ગણવા સૂચના કરી હતી મહાત્મા ગાંધીજીના શુભ હસ્તે કેળવણી પરિષદ્‌ના સ્વયંસેવકોને ચાંદ આપવાની ક્રિયા પણ થઇ હતી.

૭ ચાલુ માસની તા. ૧૦ અને ૨૧ મીએ બપોરના 'જીવદયા' કૉન્ફરન્સ અત્રે કેળવણી પરિષદ્‌ના મંડપમાં અધ્યાપક રા. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ એમ. એ., એલ. એલ. બી. ના પ્રમુખપણા નીચે ભરવામા આવી હતી. અધ્યાપક ધ્રુવનું ભાષણ વિદ્વત્તા ભરેલું હતું અને જીવદયાને લગતા ઠરાવો મહત્વના હતા તેમજ તે પરના વિવેચનો શ્રેષ્ઠ હતાં.

૮. ચાલુ માસની તા ૨૨ અને ૨૩ મી એ ભરૂચ જીલ્લાની પ્રથમ રાજકીય પરિષદ મુંબાઇ નિવાસી શ્રીમાન શેઠ જમનાદાસ દ્વારકાદાસ બી. એ. ના પ્રમુખપણા નીચે અત્રે, કેળવણી પરિષદના મંડપમાં, મળી હતી પ્રમુખ મહાશયનું ભાષણ અત્યુત્તમ હતું અને જીલ્લાની હાજતોને ઉદ્દેશી કૉન્ફરન્સમા મહત્વના ઠરાવો યોગ્ય વિવેચનો સાથે પસાર કરવામા આવ્યા હતા

૯. તા. ૨૪-૧૦-૧૭ ને બુધવારે સાંજના ૫ કલાકે પારસી સુવાવડખાતું અત્રે ખુલ્લુ મુકવાની ક્રિયા થઇ હતી અને ચાલુ માસની તા ૨૩ થી ૨૫ સુધી અત્રેની આર્ય સમાજ તરફથી બ્રહ્મચારી બ્રહ્મભટે 'ગોવિન્દ ભુવન' થીએટર અને મંડપમાં ભાષણો કર્યાં હતાં.

'ભરૂચી'

નોંધ.

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ.

બીજી કેળવણી પરિષદ્‌ની જે બેઠક ભરૂચમાં ગયા માસની તા ૨૦ અને ૨૧ મીએ મળી હતી તે ગુજરાતની વિચાર પ્રગતિમાં હમેશાં યાદગાર રહેશે. કારણ કે બધું શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા આપવાનો—પ્રજાનો તેમજ સરકારનો ધર્મ જેમ—તેના પ્રમુખશ્રી મોહનદાસ ગાંધીએ સચોટ ભાષામા અને ઝીણી દલીલોથી પુરવાર કર્યો હતો તેમ પરિષદે તે વિષે જે ઠરાવ હિંમતભેર અને નિશ્ચયપૂર્વક પસાર કર્યો હતો તેમા નીચેના મુદ્દા સમાયેલા છે —

(૧) બધી કેળવણી માતૃભાષા દ્વારાજ અપાવી જોઇએ.

(૨) સાક્ષર વર્ગ, ધનાઢ્ય વર્ગ, અને સમસ્ત પ્રજાએ આ માટે મહા પ્રયત્નો કરવા જોઇએ

(૩) જુદા જુદાં સરકારી ખાતામા માતૃભાષાઓનો ઉપયોગ સંપૂર્ણતાથી કરવાની શરૂઆત સરકારે કરવી જોઇએ અને સરકારી નોકરીના ઉમેદવારને અંગ્રેજી ભાષાનું અજ્ઞાન તેની ઉન્નતિને હાનિકારક છે એ દશા દૂર કરવી જોઇએ

(૪) આ કાર્ય ઝપાટાથી પાર પડે માટે નીચેની કારભારી કમિટી નીમવી.

આ વિષયની ચર્ચાનું કંઇ પણ જ્ઞાન જેમને હશે તેઓ જોઇ શકશે કે આમાંનો પહેલો અને વધારેમાં વધારે અગત્યનો મુદ્દો એવી વિચારદશા સૂચવે છે કે

જે તાજેતરમાં આખા હિન્દુસ્થાનમા બીજા કોઇ મંડળે દર્શાવી હોય એમ જાણવામાં નથી. અલબત હરદ્વારનાં અને તેવાંજ બીજા ગુરૂકુળોમાં, બોલપુરના શાન્તિનિકેતનમાં અને બીજી જુજ સ્વતંત્ર સંસ્થાઓમાં બધું શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા અપાય છે અને ૧૯૦૫—૬ મા જ્યારે બંગભંગને લીધે સ્વરાજ્ય અને સ્વદેશની સાથે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ભાવના ખીલી ત્યારે પણ માતૃભાષા દ્વારા બધી કેળવણી આપવી જોઇએ એવો વિચાર જન્મ પામ્યો હતો. પણ બંગાળમાં જે રાષ્ટ્રીય કૉલેજો, નિશાળો વગેરે સ્થપાઇ તેને અધુરી ફત્તેહ મળ્યા પછી આ વિચારનો વેગ શમ્યો હતો. સને ૧૯૧૫ માં ગાંધી સાહેબ આપણા પ્રાંતપર આવ્યા ત્યારથી ગુજરાતી ભાષા વિષે તેમનો પણ આગ્રહ જણાવા અને પુજાવ્યા લાગ્યો હતો પણ આ વિષે વ્યાવહારિક અને વેગભરી ચર્ચા ઉત્પન્ન કરવાનું માન તો પૂનાના પ્રો. નાયક અને તેમના મંડલને ઘટે છે કારણ કે માતૃભાષાને માધ્યમિક શાળામા શિક્ષણનું વાહન બનાવવાની મજબૂત દલીલ તેમણે ગયે વર્ષે બ્હાર પાડી ત્યારથી તેનું ઘણું મંથન થયું છે—એક પાસથી ઘણી ખરી માધ્યમિક શાળાઓએ અને અનેક ભાષાભિમાની ગૃહસ્થોએ તેને ટેકો આપ્યો છે ત્યારે કેટલાક વિચારકોએ તે વિષે અનેક પ્રકારની શંકા અને ભય દર્શાવ્યા છે. આવી સ્થિતિમાં કેળવણી પરિષદ્‌ની પહેલી બેઠક અમદાવાદમા મળી હતી પણ વિષય વિવાદગ્રસ્ત લાગવાથી તે વિષે ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો ન હતો.

તે પછી બધા પ્રાંતોમાં કેળવણી ખાતાના વડા અધિકારીઓ સમક્ષ ભાષણ કરતા આપણા નામદાર વાઇસરોય સાહેબે જણાવ્યું કે કેળવણી માતૃભાષા દ્વારા અપાય એજ આવશ્યક અને સ્વાભાવિક છે. આથી ઘણાની આંખ ખરેખર ઉઘડી અને વિચારનો વેગ આગળ વધ્યો. તે પછી માધ્યમિક શિક્ષણ વિષે વિચાર કરવાને થોડા માસ પર સીમલામા પરિષદ્ મળી હતી તેની સમક્ષ વાઇસરોય સાહેબે જે ભાષણ કર્યું તેમાં स्थितस्य स्थितिः समर्थनीया—એ ન્યાયે તેમણે જે ઉદ્‌ગારો કાઢયા હતા તે પહેલાંના ભાષણના સ્પષ્ટ રીતે વિરોધી હોવાથી અસરકારક નીવડયા નથી છતાં તે પરિષદમાં એવો ઠરાવ પસાર કરવામા આવ્યો હતો કે મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રોના જવાબ માતૃભાષામાં આપવાની છૂટ વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં બાધ નથી—જો કે આ વિષે છેવટનો નિશ્ચય કરવાની સત્તા તો યુનિવર્સિટીના જ હાથમાં રહે પ્રો. નાયકની અને તે પછી સેનેટમાં પ્રો. લીમયેની માગણી આ પ્રકારની મર્યાદિત હતી—તે મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષાને અને તે દ્વારા માધ્યમિક શિક્ષણને જ લાગુ પડતી હતી. પણ માધ્યમિક, ઉંચી ઔદ્યોગિક—સર્વ પ્રકારની કેળવણી માતૃભાષા દ્વારા આપવી જોઇએ એવી માગણી કરવાનું માન તો આ પરિષદ્‌ને જ ઘટે છે.

આ વિષે દલીલો આપવાની જરૂર નથી—આ અંકમાં પ્રકટ કરેલા પ્રમુખ સાહેબના ભાષણમાં તે વિષય લંબાણથી ચર્ચેલો છે. છતાં આના સંબંધમાં એક બે બાબતોનું આપણે નિરંતર રટન નહિ કરીએ તો માતૃભાષાને કેળવણીનું વાહન કરવાનો જે આગ્રહ ઠરાવમાં જણાવેલો છે તે આપણી રગમાં આવશે નહિ ઠરાવમાં જણાવ્યું છે કે (આ સુધારો) "આજ સુધી નહિ થવાથી પ્રજાને અતિશય નુકશાન થયું છે." આ

નુકશાન મુખ્યત્વે કરીને બે રીતે થયું છે, પ્રથમ તો અંગ્રેજી પાંચમા છઠ્ઠા ધોરણથી માધ્યમિક શાળાઓમાં, કૉલેજોમાં અને અન્ય સંસ્થાઓમાં આપણા વિદ્યાર્થીઓએ જે કેળવણી લીધી છે તેઓ—ઇંગ્રેજી શિક્ષણનું વાહન હોવાથી—ઇંગ્રેજીમાં શિખેલા વિષયો ઉપર ઇંગ્રેજીમાં જ વિચાર કરતા થઇ ગયા છે. બીજી પાસ તેઓ પોતાના કુટુંબનો અને જીવનનો ઘણો ખરો સાંસારિક, ધાર્મિક વગેરે વ્યવહાર તેઓ ગુજરાતીમાં ચલાવે છે. ગુજરાતી સંસાર અને જીવનની વચ્ચે તેઓ મગજના એક ખુણામા કેટલાક મહત્વના વિચારો અને ભાવનાઓ ઇંગ્રેજી ભાષામાંજ લઇને ફરે છે, આથી તેમને બેવડુ નુકશાન થાય છે, પ્રથમ તો માતૃભાષામાં મેળવેલા વિચારોમાં જે ચોકસાઇ, વ્યાવહારિકતા અને ઠાણુ આવે છે તે ઇંગ્રેજીમાં આકૃતિ પામેલા વિચારોમા આવતા નથી તે કાલ્પનિક અદ્ધર, દેશ કાળ સાથે અસંબદ્ધ રહે છે—પાણી ઉપર તેલની માફક રહે છે. આથી ઉલટું ઉચામા ઉંચા વિચારો પણ માતૃભાષામાં રચવાની ટેવ પડી જાય તો પર-ભાષાના વિચારો આપણા પોતાના જ કરતા આપણને આવડે ભાષાપરત્વે મગજના પણ બે વિભાગ પડવાથી તેની શક્તિઓ ક્ષીણ થાય છે અને નવા વિચારો ઉપજાવ-વામાં અને નવી શોધ કરવામા જે બુદ્ધિનો વ્યય થવો જોઇએ તે થોડા વિચારો પરભાષામાં સાચવી રાખવામા ઉડાઉપણે ખર્ચાય છે, એ બીજો ગેરલાભ છે. જન સમાજને પણ આથી નુકશાન છે કારણ કે કેળવાયલો વર્ગ અંગ્રેજીમા સંઘરેલા વિચારો થોડેજ અંશે માતૃભાષામા ઉતારી શકે છે—તેમ કરવાનો ઉત્સાહ પણ જુજ જ હોય છે

આથી પણ વધારે ગભીર નુકશાન તો આપણી આખી સસ્કૃતિને છે. જે યુવકવર્ગ આખા જગતના અમૂલ્ય ચેતનમય વિચારોને પરભાષામાં જ મેળવે અને ઘોળી રાખે તેનું મન–ગમે તેટલા અપવાદો છતા પણ–ધીમે ધીમે પણ અચૂક રીતે પોતાના સસાર, સાહિત્ય, પ્રજા, વિચાર ઉપરથી ઉઠી જવાનું અને જે દેશની ભાષાઓમાંથી તે પ્રેરણા અને જીવન મેળવે છે તેના કાલ્પનિક તેજથી તેની આંખો વધારે ને વધારે અંજાઇ જવાની પરિણામે પરભાષા અને પરદેશ તેના મનનું કેન્દ્રસ્થાન થાય અને રાષ્ટ્રીય અભિમાન ખીલવુ જોઇએ તે ઉલટું નષ્ટ થાય. જે કેળવાયલા દેશભક્તોએ માતૃભૂમિની અમૂલ્ય સેવા કરી છે તેનું કીર્તન કરતે કરતે પણ આ દીવા જેવી દેખાતી વસ્તુસ્થિતિની અવગણના થઇ શકે એમ નથી. આમ આપણા જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિને હાલની વિપરીત અને અસ્વાભાવિક પદ્ધતિથી જે ભારે નુકશાન થયું છે તે આપણા મનમા આપણે વધારે ને વધારે ઘુટીશુ તેમ આ ઠરાવની કીમત વધારે ને વધારે કળીશું અને તેને અમલમા મુકાવવાને કટિબંદ્ધ થઇશું.

જણાવવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે કે આ ઠરાવનો અમલ એક પગલે થઇ શકે નહિ. નીચેના ધોરણથી આ સુધારો શરૂ કરીને વર્ષે વર્ષે તે આગળના એક એક ધોરણમા દાખલ કરવો જોઇએ એવો જ ભાવાર્થ છે. પ્રો. લીમયેના ઠરાવની સામે વાંધો લેવાય છે કે મેટ્રિકમા માતૃભાષા દ્વારા સવાલોના જવાબ આપનાર વિદ્યાર્થી કૉલેજનાં ધોરણમાં ઇંગ્રેજીમાં ઘણો કાચો રહેશે—તે આ ઠરાવને લાગુ પડતો નથી કારણ કે આ ઠરાવનો બરોબર

અમલ કરવાને તો મેટ્રિક પછી પ્રીવીયસ, ઇન્ટર, બી. એ. એ બધાં ધોરણમાં—યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકો ઝપાટાબંધ તૈયાર કરાવીને—કેળવણી માતૃભાષા દ્વારા આપવી જોઇએ. આ આખો સુધારો ક્યાં પગથીથી કરવો તે વિચારવાનું કામ યુનિવર્સિટીનું છે. આપણે તો આ સુધારાની હીમાયત જ આગ્રહપૂર્વક કરી શકીએ.

રાષ્ટ્રીય ભાષાનું શિક્ષણ.

કેળવણીના વાહન પછી રાષ્ટ્રીય ભાષાના શિક્ષણને ગાંધી સાહેબે પોતાના ભાષણમાં ઘણું મહત્વ આપ્યું હતું—તે વિષે તેમનો આગ્રહ જાણીતો છે—એટલે પરિષદમાં તે વિષય ચર્ચાય એ સ્વાભાવિક હતું. આ વિષે પણ માતૃભાષાને કેળવણીનું વાહન બનાવવા વિષે તેવો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો છે તેવો જ અંતિમ ઢબનો ઠરાવ વિષય વિચારિણી કમિટી આગળ ચર્ચા માટે રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ માતૃભાષા વિષે કંઇક પહેલાં થયેલી લાંબી ચર્ચાથી, કંઇક ઉગતી પ્રતીતિથી અને કંઇક પ્રમુખમહાશયના નૈતિક પ્રભાવથી કમિટીએ ઠરાવ કરવાનુ કબૂલ કર્યું તેમ આમા થયું નહિ. અને એ સ્વાભાવિક અને યોગ્ય જ હતું. જો કે ગયે વર્ષે લખનામા એક ભાષા અને એક લીપીની પરિષદ્ ભરવામાં આવી હતી અને ખાસ કરીને આર્યસમાજના ઉપદેશકો હિન્દીને રાષ્ટ્રીય ભાષા ગણવાનો આગ્રહ દર્શાવે છે છતા આ વિષયના પ્રમાણમા ઓછી જ ચર્ચા થઇ છે અને તેથી "હિન્દી અને તેનું અંગ ઉર્દુ એજ હિન્દુસ્થાનની રાષ્ટ્રીય ભાષા થઇ શકે કે નહિ એ વિષે આગામી પરિષદને સારૂ રીપોર્ટ તૈયાર કરવા" કમિટી જ નીમવાનુ બની શક્યું

આ કમિટીનો રીપોર્ટ ઘડાય તે દરમ્યાન આ વિષયમા રસ લેતા સર્વેએ તે વિષે ઘણો જ ઉંડો વિચાર કરવાની જરૂર છે ગાંધી સાહેબે આ વિષયની ઘણી ચર્ચા કરી છે છતાં એક દૃષ્ટિબિન્દુ રજુ કરવાની લાલચ રોકી શકાતી નથી. એમ કહેવામાં આવે છે કે હાલ ઇંગ્રેજી કેટલેક અંશે રાષ્ટ્રીય ભાષાની ગરજ સારે છે તેને બદલે હિન્દીને તે સ્થાન આપવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવશે. જુદા જુદા પ્રાંતની ભાષાના વૈવિધ્યને લીધે સમસ્ત પ્રજાની વધતી જતી એક્તાને નુકશાન પહોંચશે. આ દલીલ અમને ઘણી છીછરી લાગે છે. ખરેખરો રાષ્ટ્રવાદી એ વિચાર કરશે કે ઇંગ્રેજો આ દેશમા આવ્યા તે પહેલાં જુદા જુદા પ્રાંતો વચ્ચે વેપારનો, અને સમાજનો, ધર્મનો અને યાત્રાનો વ્યવહાર કેવી રીતે જળવાતો હતો? જો હિન્દુસ્તાનના ચારે ખુણા વચ્ચે વેપાર સેકાઓથી ચાલતો આવ્યો છે, જો અનેક ધર્મગુરૂઓએ દેશના પ્રાંતે પ્રાંત ફરીને પોતાના ધર્મનો દિગ્વિજય કર્યો છે અને પોતાના સિદ્ધાંતોના બીજ ચારે દિશામા ફેંક્યા હતા અને જો હરદ્વારથી સેતુબંધ રામેશ્વર સુધી શ્રદ્ધાળુ ભક્તજનો યાત્રા કરતા હતા તો તેઓ કેવી રીતે—કઇ—ભાષામા પોતાનું કામ ચલાવી લેતા હતા? આનો જવાબ એકજ હોઇ શકે—આ બધો વ્યવહાર સેકાઓથી હિન્દીમા—કદાચ ભાંગી તુટી હિન્દીમાં—ક્વચિત્ વ્રજભાષામાં ચાલતો આવ્યો છે અને આજે પણ ચાલે છે. હિન્દુસ્થાનની બધી ભાષાઓનાં ગર્ભમાં સંસ્કૃત ભાષા—અને તેની દ્વારા હિન્દી પણ રહેલી છે તેથી સ્વાભાવિક રીતે હિન્દુસ્થાન અનેક વિધ લોકો હિન્દી ભાષાથી સંધાઇ

રહેલા છે—એક બની રહ્યા છે. જે ભાષાથી આમ હિન્દની એકતા સચવાઇ રહી છે તે ભવિષ્યમાં પણ રાષ્ટ્રીય વ્યવહારનું વાહન બનવું જોઇએ એમ આપણી સામાન્ય બુદ્ધિ સૂચવે. આથી ઉલટું ઇંગ્રેજી પરદેશી ભાષા છે—અને તે મુઠ્ઠીભર હિન્દીઓ શિખ્યા છે. તે રાજ્યભાષા હોવાથી તેને અયોગ્ય મહત્વ અપાયું છે અને તેથી આ જમાનાની કેટલીક રાષ્ટ્રીય હીલચાલો ઇંગ્રેજીમાં ચલાવતા આપણે થઇ ગયા છીએ. આથી એવી ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થઇ છે કે ઇંગ્રેજી ભાષા રાષ્ટ્રીય ભાષા બનતી અટકે તો આપણું રાષ્ટ્રીયત્વ નષ્ટ થાય. આપણે ભૂલી જઇએ છીએ કે પચાસેક વર્ષથી જે તદ્દન જુદા પ્રકારની પરદેશી ભાષાનું જ્ઞાન દેશના થોડાજ લોકોએ મેળવ્યુ છે તે કૃત્રિમ—બાહ્ય એકતા જ સાધી શકે જ્યારે હિંદુસ્થાનની બધી ભાષાઓની જે બ્હેન પણી—હિન્દી ભાષાએ આપણી રાષ્ટ્રીય એકતા સકાઓથી આજ પર્યંત સાચવી રાખી છે તે જ આખા દેશમાં ખરી આન્તરિક એકતા અને ખરો દેશાનુરાગ ખીલવી શકે.

પહેલી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ્.

આ પરિષદ્‌માં વિચાર કરનારને તેનું બે પ્રકારનું મહત્વ સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવશે ગુજરાતમા ચોમેર ચાલી રહેલી રાજકીય ચળવળથી જે ઉત્સાહ સ્ફુર્યો હતો તેને એકત્ર કરવાની સુંદર તક આ પરિષદે આપી હતી અને તેની બેઠકમાં જેમણે હાજરી આપી હશે તેઓ ગુજરાતના શહેરો અને ગામડાંઓમાંથી આવેલા નવીન ઉત્સાહ અને જોશથી પ્રફુલ્લિત થયેલા હજારો માણસોને જોયા હશે—આ પરિષદ્‌ના ગંજાવર સમારંભમા તેમણે નવીન ગુજરાતનો ઉદય જોયો હશે. જે બારીક સમયમાંથી આપણે પસાર થઇએ છીએ તેથી આ પરિષદ્‌ને ઘણુ મહત્વ મળ્યું છે, સ્વરાજ્યની જે હીલચાલને તોડતા વધી પડી છે તેના ઉભરાતા પૂરની ટોચ ઉપર અને હિન્દની રાજકીય સ્થિતિની તપાસ કરવા હિન્દી પ્રધાન આવે તેના પહેલા થોડા દિવસ ઉપર જે પરિષદ્ મળે તેણે ખરેખરો કાળ સાધ્યો છે એમ કહી શકાય ગુજરાતી પ્રજાની અને ગુજરાતી ભાષામા જ કાર્ય કરનાર પરિષદ્ તરીકે પણ તેનું ઘણું જ મહત્વ હતું જ્યારે રાજકીય ઉત્સાહ બુદ્ધિશાળી કહેવાતા વર્ગોની બ્હાર જાય ત્યારે રાજદ્વારી સભામાં દેશી ભાષાનો ઉપયોગ અવશ્યક બને છે એમ આપણે છેટલા થોડા માસમા જોતા આવ્યા છીએ. આ સિદ્ધાંત ઉપર આ પરિષદ્ રચાઇ અને ગાધી સાહેબ તેવા સ્વભાષાનુરાગી દેશભક્ત પ્રમુખ તરીકે મળ્યા એમા જ તેની અસાધારણ સફલતા અપાઇ છે.

પ્રમુખસાહેબના ભાષણનો એકેએક શબ્દ મનન કરવો યોગ્ય છે. સે એટલી સાદી ભાષામાં અને મુદ્દાસર લખાયું છે કે તેના ઉપર ટીકાનો અવકાશ રહેતો નથી. ફક્ત તેની વિશેષતા જે મુદ્દામા રહેલી છે તેની નોધ લઇને સંતોષ માનીશું. "રાજકીય" એ શબ્દનો અર્થ કરતા તેઓ જણાવે છે કે —

આ શબ્દનો ઘણો ભાગે મંકુચિત અર્થ કરવામા આવે છે, પણ મને લાગે છે કે તેનો વિસ્તૃત અર્થ રાખવાથી વિશેષ લાભ છે જો આવી પરિષદોના કાર્યની સમાપ્તિ માત્ર રાજા પ્રજાના સંબધના વિચારમાજ થઇ જાય તો એ કાર્ય અધૂરૂ રહે ને એ સબં-

ધનો પુરો ખ્યાલ પણ આપણને ન આવે. દાખલા તરીકે મહુડાનો પ્રશ્ન ગુજરાતના કેટલાક વિભાગને બહુ અગત્યનો છે, તેનો વિચાર રાજ્ય પરત્વે જ કરતાં કડવું પરિણામ આવી શકે, અથવા ધાર્યું પરિણામ આપણે ન લાવી શકીએ, પણ જો મહુડાના કાયદાની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરી આપણું જે અંગત કર્તવ્ય હોય તેનો પણ આપણે સાથે સાથે વિચાર કરીએ તો આપણી સરકારની સાથેની લડતમાં પહેલા ફાવવાનો સંભવ છે, ને આપણને લઢવાની ચાવી પણ સહેલથી હાથ આવે.

આ સિદ્ધાંતમાં તેમના આખા ભાષણનું રહસ્ય છે. "હિન્દુસ્થાનમાં ગરીબાઈ વધતી ચાલી છે" "હિન્દુસ્થાનમા (ઇંગ્લંડના જેવી) પાર્લામેન્ટ હશે ત્યારે .....આપણો ભુખમરાનો ઇલાજ સહેજે હાથ લાગશે," "પાર્લામેન્ટ આજે જ જોઇએ. તે લેવા આપણે આજે જ લાયક છીએ...'આજે જ' કયારે આવશે તેનો આધાર આપણા ઉપર છે," "આપણી લાયકાત આપણને હવે સ્વરાજ્ય ભોગવવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઇ છે તેમાં રહી છે," અને "સ્વરાજ્ય વિના હવે હિન્દુસ્તાનમા શાંતિ સંભવતી નથી"—એ વિચારસંકલના રજુ કર્યા પછી તેઓ કહે છે કેઃ—

"પણ જો આપણે ચળવળ સભાઓ ભરીને જ કરીએ તો પ્રજાને હાનિ થવાનો સંભવ છે. મેળાવડા અને ભાષણો યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય વખતે શોભી શકે છે. પણ માત્ર મેળાવડા અને ભાષણોથી પ્રજા ઘડાતી નથી.

"જે પ્રજામાં સ્વરાજ્યના તરંગો ઉછળી રહ્યા હોય તેમાં સર્વ દિશામાં જાગૃતિ હોય.........

"એવો પણ ધ્વનિ સંભળાય છે કે એક વખત આપણા હાથમાં ભારતવર્ષના કારભારની સત્તા આવવા દો પછી બધાં રૂડા વાના થશે. પછી બધાં રૂડાં વાનાં થઇ રહેશે. આના જેવો બીજો ભારે વહેમ નહિ હોય. કોઇ પ્રજા એમ સ્વતંત્ર નથી બની. વસંતની બહાર ખીલે છે ત્યારે દરેક ઝાડમાં તેની છાયા પડે છે નવયૌવન આવી ભૂમિને વિષે જોવામા આવે છે. તેમજ આપણે જ્યારે સ્વરાજ્યરૂપી વસંતઋતુમાં પ્રવેશ કરતા હોઈશું ત્યારે કોઇ આવી ચડેલો મુસાફર દરેક સ્થળે નવયૌવન ભાળશે અનેક પ્રકારની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રજાના સેવકો પોતાની શકિત અનુસાર અનેક કાર્યોમાં રોકાયલા જોવામાં આવશે."

તેમનો આવો વ્યાવહારિક મત હોવાથી તેઓ હાલ સલાહ આપણને આપે છે "આપણે હિન્દની પ્રજા પાસે સ્વરાજ્ય માગવું રહ્યું છે આપણી અરજી તેની કને છે જ્યારે હિન્દુસ્થાનના ખેડુત જાણશે કે સ્વરાજ્ય શું છે ત્યારે કોઇ સ્વરાજ્ય રોકી શકનાર નથી."

"પ્રથમ પગથીઉં તે આપણે આપણી (ઇંદ્રીઓ) ઉપર રાજ્ય ભોગવતાં શિખવું એ છે"

"અવિભકત એટલે કૌટુમ્બિક સ્વરાજ્ય ભોગવનારાં કુટુંબો ઝગડાને લીધે વિભકત બને તો આપણે સ્વરાજ્યને સારૂ કેમ લાયક બનીએ ?"

"જ્ઞાતિઓ પોતાનો કારભાર ન ચલાવી શકે......આટલું સંકુચિત સ્વરાજ્ય આપણે ન ચલાવી શકીએ તો રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય કેમ ચલાવી શકીએ ?

"આપણાં શહેરોનો કારભાર આપણે ન ચલાવી શકીએ...શહેરનો કારભાર ચલાવનાર નિઃસ્વાર્થી શહેરી ન નીકળી પડે, જે કારભાર ચલાવતા હોય તે બેદરકાર અથવા સ્વાર્થી હોય તો આપણને વિશેષ સત્તા લેવાનો શો અધિકાર છે? શહેરના કારભારમાં સ્વરાજ્યની ચાવી છે."

"પોતાના અંગત સાહસથી સેંકડોને કેળવણી આપવાની આપણી ચોક્ખી ફરજ છે."

"શહેરોમાં દારૂનું વ્યસન વધે છે.. ...તેનો ઉપાય આપણે ન કરી શકીએ તો આપણે સ્વરાજ્ય કેમ લઇએ?

"આપણે સ્વરાજ્ય લઇ શકીએ તે પહેલા સ્વદેશી પ્રત્યે પ્રેમ તો ખરો પણ રાગ સુદ્ધાં થવો જોઇએ.....સ્વરાજ્યની રચના જ આપણુ એકંદર ઘણું સારૂં છે એવી કલ્પના ઉપર બંધાઇ શકે......સ્વદેશી ચળવળ આ દેશમાં મોટા પાયા ઉપર થવી જોઇએ"

અને છેવટે દુરાગ્રહથી નહિ પણ સત્યાગ્રહથી રાજકીય લડત ચલાવવા સર્વેને વિનંતિ કરી હતી.

ઠરાવો.

લખનૌમાં મળેલી કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગની બેઠકમાં સ્વરાજ્યની જે યોજના પસાર કરવામાં આવી છે તેને સબળ ટેકો આપવામાં આવ્યો હતો, અને બીજા ઠરાવથી સ્વરાજ્યની ચળવળ ખંતથી કરવા તેમજ મૉન્ટેગ્યુ સાહેબને મોકલવાની તે અરજી ઉપર આજે સહીઓ લેવાય છે તે ઉપર વધારે ને વધારે સહીઓ લેવા સર્વે રાજકીય મંડળોને વિનતિ કરવામા આવી હતી ભાઇ મહમદ અલી અને ભાઇ શૌકત અલીને છોડવા વિષે ઠરાવ ઘણા જુસ્સાદાર અને આગ્રહી ભાષામાં રજુ કરવામાં આવ્યો હતો, અને આ પરિષદનું કાર્ય વર્ષ પર્યંત કરવાને કાર્યવાહક મંડળ નીમવામાં આવ્યું છે તેને આ ઠરાવ અમલમાં મૂકાય તે માટે સબળ પ્રયત્ન કરવા ખાસ સૂચના કરી હતી

ગુજરાતની દૃષ્ટિથી જે ઠરાવો ઘણા મહત્વના છે તે નીચે ટાંકયા છેઃ—

લોકલબૉર્ડ, મ્યુનિસિપાલીટીઓ, સેનેટરી કમિટીઓ અને નોટીફાઇડ એરીઆ કમિટીઓ લોક કલ્યાણમા પુરે અંશે સહાયભૂત થાય તેમજ તે દ્વારા પ્રજાને સ્વરાજ્યની પાકી તાલીમ મળે તે માટે તેમા સ્થાનિક સ્વરાજ્યનુ સંપૂર્ણ તત્વ દાખલ કરવું જોઇએ એવો આ પરિષદનો અભિપ્રાય છે અને આ દિશામા તરતના જરૂરી સુધારા તરીકે આ પરિષદ્ ભલામણ કરે છે કે —

(૧) આ બધા મંડળોના બધા સભાસદો પ્રજા તરફથી ચુંટાવા જોઇએ, અને વિશેષે કરીને સૂચવવામા આવે છે કે જે મ્યુનિસિપાલીટીઓને ⅔ ભાગના વધુ મતથી પ્રમુખ નીમવાની સત્તા આપવામા આવી હોય તેમાં ⅘ ભાગના સભાસદો પ્રજાના મતથી ચુંટાયલા હોવા જોઇએ એવા મુદ્દાનો નામદાર વિઠ્ઠલભાઇ ઝવેરભાઇ પટેલે મુંબાઇની ધારાસભામા રજુ કરેલો અને પસાર થયેલો ઠરાવ સરકારે તરતજ અમલમાં મુકવો જોઇએ

(૨) તે મંડળ અને પોતાના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ તેના બિન અમલદાર સભ્યોમાથી ચુંટવાની સત્તા મળવી જોઇએ

(૩) આ મંડળોને પોતાના મુખ્ય અધિકારીઓ બીન શરતે નીમવાની અને બરતરફ કરવાની સત્તા આપવી જોઇએ તેમજ તે અધિકારીઓના પગાર વગેરેના નિયમો નિયત કરવાની સત્તા પણ સદરહુ મંડ

લોને આપવી જોઇએ અને તે અનુસાર સને ૧૯૦૧ ના મ્યુનિસિપલ એકટમાં ૧૩ અ તુ જે પ્રકરણ ઉમેરવામાં આવ્યુ છે તે રદ કરવું જોઇએ

(૪) લોકલબૉર્ડની આવકમાં સંગીન વધારો થાય તે માટે આબકારી જેવી મોટી અને વધતી જતી આવકવાળા ખાતાના મહેસુલનો અમુક હિસ્સો જીલ્લા લોકલબૉર્ડને મળવો જોઇએ

ગામ પંચાયતો સ્વરાજ્યની આખી ઇમારતના દ્રઢ અને સંગીન પાયારૂપ અને તે હેતુથી તેનો પુનરોદ્ધાર કરવો જોઇએ અને તે માટે ગામ તરફથી બધા ચુંટાયલા પ્રતિનિધિઓની પંચાયત સ્થાપવાને કાયદો કરવાની તેમજ તેવી નીમાયેલી પંચાયતોને અમુક રકમ સુધીની દીવાની અને અમુક રકમ સુધીની ફોજદારી સત્તા આપવાની આ પરિષદ્ સર્વેને ભલામણ કરે છે

ફોજદારી ન્યાયના ખાતાને કારોબારી ખાતાથી વદન જુદુ રાખવાની જે માંગણી સમસ્ત હિંદમા ઘણાં વર્ષો થયાં કરવામાં આવેલી છે તેનો સ્વીકાર હજી સુધી નથી થયો તેને સારૂ આ પરિષદ્ અતિશય દીલગીરી જાહેર કરે છે અને નામદાર હિંદી સરકારને આગ્રહ કરે છે કે પ્રજાની ઉપરની માંગણી તરત સ્વીકારી પ્રજાને ન્યાય આપે

(અ) ગુજરાતમાં ઢોરોને ચારવા માટે જુના વખતથી દરેક ગામે ગોચર રાખવામાં આવતાં હતા તે ગોચરો ધીમે ધીમે સરકાર તરફથી કમી કરી નાખવામા આવે છે અને તેથી ઢોરની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ થઇ છે માટે આ પરિષદ સરકારને વિનવે છે કે દરેક ગામમાં આવાં ગોચરને માટે સારા વિસ્તારવાળી જમીન છુટી મુકી રાખવી જોઇએ

(આ) પંચમહાલ અને ગુજરાતના બીજા ભાગોમાં જ્યા જંગલો સાચવી રાખવામા આવે છે ત્યાં ચરાઉ જમીનની તંગાસને લીધે અને સરહદની ચોખવટના અભાવે એવા જંગલમા ઢોર પેસી જવાથી તેમના ઉપર ગુજરાન કરનાર લોકની સ્થિતિ ભારે દંડ ભરી કે જેલની શિક્ષા ખમી ખમી કંગાલ થઇ ગઇ છે તેથી આ પરિષદ્ સરકારને વિનતિ કરે છે કે આવા જંગલના ચરાઉ ભાગમાં વધારો કરવો જોઇએ અને ગરીબ અને ખેડુત વર્ગને ખેતીના અને બળતણના કામને માટે જોઇતુ લાકડ લેવા છુટી આપવી જોઇએ તેમજ એવા જંગલને સાચવવા કરેલા નિયમો તથા તેમનો થતો અમલ બહુ ઉદાર રાખવા પાકો બંદોબસ્ત થવો જોઇએ

ગુજરાતમાં સરકારી જમીન ખેડુતોને જે નવી સત્તાપ્રકાર પ્રમાણે આપવામાં આવે છે તેથી ખેડુતોને જુની સત્તા પ્રમાણે મળના કોઇપણ હક ન મળવાથી તેઓ ખેતીમાં સુધારો કરતા નથી અને નાસીપાસ થયેલા જોવામા આવે છે તેમજ તે જુના હકોની રૈયતને ખાસ જરૂર છે માટે આ પરિષદ્ સરકારને ખાસ ભલામણ કરે છે કે નવી સત્તાનો કાયદો એટલે કે જમીન મહેસુલના કાયદાનો સને ૧૯૦૧ નો સુધારો રદ કરવો જોઇએ

હમેશના રીવાજ મુજબ જમીન મહેસુલ બે હપતે ખેડુતો પાસેથી ન લેતા એક જ હપતે લેવામા આવે છે તેથી ગરીબ ખેડુતોને ઘણીજ હાડમારી ભોગવવી પડે છે અને પોતાના ખાસ ગુજરાનના સાધન વેચીને મહેસુલ ભરવુ પડે છે તેથી બે હપતેથીજ **જમીન મહેસુલના પૈસા વસુલ** કરવા અને હપતા લેવાનો સમય પાકની સ્થિતિ જોઇને ઠરાવવા આ પરિષદ્ સરકારને વિનતિ કરે છે

ખેડુત વર્ગની પાસેથી તેમજ અનાજના દુકાનદાર પાસેથી અમલદાર વર્ગ જબરાઇથી વેઠ અને વારા કરાવે છે તે એમની ખેતીના તથા ધંધાના કામમા ઘણી અડચણ કરતા હોવાથી તેમજ તેમની પ્રતિષ્ઠાને હીણપત લગાડનાર હોવાથી તે વદન બંધ કરવા આ પરિષદ સરકારને વિનતિ કરે છે

મહેસુલી વહીવટમાં તેમજ જીલ્લાનો સલાહસંપ જાળવવામાં કલેક્ટરોને હાથમાં મામલતદાર કે પોલીસની એકતરફી હકીકતના ઉપર વર્તન કરવાનુ રહે છે તેથી ઘણી વખત જીલ્લાના વહીવટમાં ઘણી મોટી ભૂલો થાય છે અને લોકને અન્યાય ખમવા પડે છે તેથી આ પરિષદ્ સરકારને એવી ભલામણ કરે છે કે જીલ્લાવાર લોકના ચુંટાયલા સભાસદોનુ સલાહકારક મંડળ નીમવું જોઇએ

થોડા સમય થયાં ગુજરાતની અંદર પુખ્ત વિચાર કર્યા વિના અને પ્રજાસ્વાર્થનો ખ્યાલ કર્યા વિના કેટલાક ગૃહસ્થોએ દુધ એકઠું કરી દુધમાંથી બનતા પદાર્થો બનાવવાનાં કારખાનાં કાઢયાં છે અને તે જ પ્રમાણે સરકારી દુધના સંચા પણ નીકળ્યા છે તથા પ્રજા કે જેનો મોટો ભાગે વધારેમાં વધારે પૌષ્ટિક ખોરાક દુધજ રહેલો છે તેને ઘણું નુકશાન થયેલું છે અને ઘણા માણસો જેમને દુધ પીવાની આદત રહેલી છે તેઓને પણ એ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો પડયો છે અથવા ઘટાડો કરવો પડયો છે તેમાં આ પરિષદ્ ઉમેદ રાખે છે કે જે ગૃહસ્થો આ કાર્યની અંદર રોકાયા છે તેઓ અને સરકાર, પ્રજાનું હિત વિચારી દુધના સંચા બંધ કરશે

આબકારી એકટનો મહુડા સંબંધી કાયદો ગયે વર્ષે ખેડા જીલ્લાને લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે તેથી જે ગરીબ લોકો મહુડાને પોતાના તેમજ ઢોરના ખોરાક તરીકે વાપરે છે તેમને ઘણું નુકસાન અને હાડમારી ભોગવવી પડે છે તેથી તે કાયદો સત્વર રદ કરવા આ પરિષદ્ નામદાર સરકારને વિનંતિ કરે છે (આ) પંચમહાલ જીલ્લામાં હાલ જંગલ ખાતા તરફથી જંગલ કાપવાના અપાતા ઈજારામાં ખાસ કરીને મહુડાંના ફળાઉ ઝાડ નહીં કાપવા એવી બંધી નહીં હોવાથી અને આ ક્રમ થોડા વર્ષ ચાલુ રહે તો ખેડા જીલ્લાના જેવી હાડમારી આ જીલ્લાની ગરીબ રૈયત ઉપર થવાનો સંભવ રહે છે માટે આ પરિષદ્ સરકારને વિનંતિ કરે છે કે તે ઝાડ કપાતા બંધ કરવા.

આમાંના ચાર ઠરાવો અમને ઘણા અગત્યના લાગે છે ઢોર ચરાવવા વિષે અને દુધના સંચાને લીધે જે હાડમારી આપણા ખેડુત વર્ગને ભોગવવી પડે છે તે અસહ્ય છે. ઢોરના ઉપર ખેતીનો આધાર છે. જો ઢોરોને ઘાસ ચરવાના સાંસા હોય તો ખેતીને દેખીતી રીતે નુકશાન થાય દુધના સંચા સ્થળે સ્થળે નીકળવાથી દુધ આપનારના, તેમના બાળકોના અને ગરીબ વર્ગના ગ્હેરોમાંથી દુધ જાય છે અને આથી તેમના શરીરબળને હાનિ થવાનો સંભવ રહે છે.

ફોજદારી ન્યાય અને કારોબારી ખાતા જુદા નહિં પાડવામાં આવેલાં હોવાથી વકીલોને, અસીલોને, સાક્ષીઓને સર્વને અપાર વિપત્તિ પડે છે, કારણ કે મહેસુલ વગેરેના કામને લીધે કલેકટરો, આસિસ્ટન્ટ કલેકટરો, મામલતદારો વગેરેને ગામેગામ ફરવું પડે છે અને તેમની આગળ તેમને ફોજદારી મુકદ્દમો ચલાવવો હોય તેમને પણ સાથે ફરવું પડે છે. વળી, આ અમલદારોને પોલીસ ખાતા સાથે સંબંધ હોય છે. આરોપી સાથે સંબંધ ધરાવનાર વ્યક્તિ ખરો ન્યાય ન જ આપી શકે—જે ન્યાય આપે તેના ઉપર વિશ્વાસ ન આવે—એ દેખીતું છે

વેઠમાં ગુલામગીરીનો અંશ રહેલો છે. અમલદારો ગામડાંમાં મુસાફરી કરે તે વખતે તેમને ગાડાં આપવાને અને તેમની સાથે દુકાનો ફેરવવાને લોકો અમુક વારા પ્રમાણે બંધાએલા ગણાય એ ગુલામી જ કહેવાય. અમલદારોને મુસાફરી કરવી પડે માટે કેટલીક સગવડો જોઈએ એ સમજી શકાય એમ છે. પણ તે માટે આ વ્યવસ્થા તો ન જ સાખી શકાય આનો બોજો ગામડાની સારી વસ્તી ઉપર નહિ પણ ઘણા ગરીબ વર્ગ ઉપર પડે છે અને તેનો લાભ કેટલીક ઉંચી અને સત્તાવાન કોમો લે છે તેથી તે કોમોની મદદ વેઠ સાથે ચળવળ કરતા ન મળે એવો સંભવ છે. અને છતા આ પદ્ધતિ દૂર થાય ત્યા સુધી આપણે જંપીને બેસી શકવાના નથી.

આ બધા વિષયો સંબંધી જે ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા છે, તે અમલમાં મૂકાય તે માટે પરિષદ્નું કાર્યવાહક મંડળ સબળ પ્રયત્નો કરશે અને ગુજરાતની પ્રજા તેને બનતી સહાય આપશે એવી અમારી આશા છે.

ગુજરાત સંસાર સુધારા પરિષદ્.

અનેક વિઘ્નોને વટાવીને, આ પરિષદ્ ઘણી ફત્તેહમંદ થઇ તે માટે તેના કાર્યકર્તાઓને અને તેનાં પ્રમુખ સૌ. શારદા બ્હેનને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો છે. તેમના હિંમત ભર્યાં અને પ્રોત્સાહક ભાષણોમાં સત્ય અને ન્યાયના જે સિદ્ધાંતો આજે રાજકીય વિષયોમાં લગાડવામાં આવ્યા હતા તે બેધડક સામાજિક પ્રશ્નોને—અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને લગતા પ્રશ્નોને લગાડવામા આવ્યા છે સ્ત્રીઓની હાલની સ્થિતિ સામે નીચેના શબ્દોમાં સખ્ત પોકાર ઉઠાવ્યો છે તે દરેક પુરૂષોને પોતાના અંતઃકરણમાં કોતરી રાખવાની જરૂર છે.

સામાજિક વ્યવહારમા સ્ત્રીઓનો હાથ એટલો બધો હોય છે કે પુરૂષ એકલે હાથે ગમે તેટલુ કરવા માગે તો કદી થઇ શકે નહીં વ્યવહારમા સ્ત્રીનો હિસ્સો ઘણોજ છે તે વાત ભુલી જવાય છે, અને સ્ત્રીએ તો માત્ર પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનુ સાધન, લાગણીવાળી નોકર અથવા નવરાશનુ રમકડુ ગણવામા આવે છે, તેથીજ પુરૂષનું કાર્ય સફળ થતુ નથી પુરૂષો શુ કરે છે. સભામા જઇને રોના ભાષણો કરે છે, કયા ગહન વિષયોમા તેમના મન રોકાયલા છે, એ સબધી તેમની પત્ની કે બ્હેનો કે માતાઓ તો કેટલે બધે અંશે અજ્ઞાન હોય છે પુરૂષો ભાષણોમા આર્યાવર્તની સ્ત્રીઓ વિષે શાસ્ત્રકારોના શ્લોકો બોલે છે, લોકો તાળીઓ પાડે છે મનુ, નેપોલીઅનના શબ્દો બોલી સાભળીને થાકી ગયા, પણ જ્યારે તે આદર્શ ગૃહસંસારમાં વ્યવહારમા મુકવાનો વખત આવે છે ત્યારે વાત બદલાઇ જાય છે સ્ત્રીઓ કાઇક જાણવા માગે, માથું ઉંચુ કરે તો તેને પુરૂષો દાબી દે છે સ્ત્રીઓ પણ મનુષ્ય છે એ વાત તેમને યાદ રહેતી નથી, એટલે તેને તો હેસી નાખવામા, કચરી નાખવામાંજ પુરૂષો મોટાઈ માને છે સત્તાનો મદ એવો વસમોજ છે એક વાર હાથમા સત્તા આવી તે કોઇને છોડવી ન ગમે,

સંસાર સુધારા માટે સત્યાગ્રહની સોનેરી ચાલનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ એમ પણ તેમણે પોતાના ભાષણમા સૂચવ્યું છે, પણ તે ઉપર બીજા ભાષણ કર્તાઓએ જોઇએ તેવો ભાર મૂકયો ન હતો સમાજની બદી ઉપર જ્યારે વકતાઓ ટીકાઓ કરતા હતા ત્યારે તેઓ તેમજ શ્રોતાજનો એમ માની લેતા જણાતા હતા કે મંડળની બ્હાર રહેલી દુનિયાને જ તે લાગુ પડે છે અને તેથી કવચિત કવચિત તાળીઓ પણ સાભળવામાં આવતી હતી. ખરૂ જોતાં વકતાઓ, શ્રોતાઓ અને આખી સમાજ જે અનર્થકારક રૂઢીઓના જાળમાં ફસાઇ રહેલી હોય છે તેમાથી કેમ છુટવું એનો વિચાર કરવાને આવી પરિષદ્ મેળવવામાં આવે છે અને ગુજરાતની જ મર્યાદામા તેને કામ કરવાનુ છે એટલે તો સુધારાની કેટલીક ચોક્કસ પગથીઓ પણ દોરી શકાય પણ ધોરી રસ્તો તો સત્યાગ્રહનો છે—જે ઠરાવો પસાર કરવામાં આવે તેનો નાતજાત કુટુંબ એ સર્વેનો બધો વિરોધ સહન કરીને આગ્રહપૂર્વક અમલ કરવો આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા પરિષદ્‌ના સર્વે—અથવા મોટા ભાગની સ્ત્રી પુરૂષો લેશે તે દિવસે તેનો હેતુ સફળ થયો ગણાશે

અંત્યજ પરિષદ્.

આ માસની પાચમી તારીખે ગોધરામાં અંત્યજોની અને ઉચવર્ણના લોકોની જે મિશ્ર સભાને મહાત્મા ગાંધીજીએ અંત્યજ પરિષદ્‌નું નામ આપ્યું હતું તે અંત્યજો વિષે પસાર કરવામાં આવેલા ઠરાવને અમલમાં, મૂકવાને પ્રથમ પગથીઆ રૂપ હતી. એવું દૃશ્ય તો કદાચ ગુજરાતમાં પહેલીજ વાર જોવામા આવ્યું કે જ્યા શેઠીઆઓ, વકીલો, વેપારીઓ અને એવા બીજા ગૃહસ્થો ઢેડ અને ભંગી લોકોની સાથે એક

સભામાં હળીમળીને ભેગા થયા. ગાંધીસાહેબે ખરૂં જ કહ્યું હતું કે કદાચ રાજકીય કે સામાજિક પરિષદ્માં ઈશ્વર હાજર રહ્યા ન હોય પણ તેઓ જરૂર, અંત્યજ પરિષદ્માં તો હાજર હોવાજ જોઇએ કારણ કે જ્યાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કંઇ પણ ભેદ શિવાય માનવ બંધુઓ મળે ત્યાં, ઈશ્વરનો આવાસ હોવોજ જોઇએ.

આ મેલાવડાનું એક શુભ પરિણામ એ આવ્યું કે ગોધરાના અંત્યજ બાળકોના શિક્ષણ માટે એક શાળા કાઢવા સારૂ રૂ. ૧,૭૦૦ ની રકમ ભરાઇ ગઇ આવી શાળાઓ સ્થળે સ્થળે કાઢવામાં આવે અને ગોધરાના જેવા મિશ્ર સંમેલનો વારંવાર થાય તો જ સૈકાઓથી જે પાપ આ વર્ગની સામે આપણે કરતા આવ્યા છીએ, તેનું નિવારણ થાય

મિ. મોન્ટેગ્યુનું આગમન.

નામદાર હિંદી વજીર મિ. મોન્ટેગ્યુ આપણે ધારતા હતા તે પહેલાં—આ માસની શરૂઆતમાં આવી પહોંચ્યા છે અને તેમના મન ઉપર હિન્દના એક મતની છાપ પાડવાને અનેક સભાઓ યોજવામાં આવે છે, તેની સામે આપણા એંગ્લો ઇન્ડીઅન બંધુઓ અને કેટલાક નાના મોટા હિન્દીઓ તેમ જ કેટલાક કોમો અને મંડલો કંઇક જુદો સૂર કાઢે છે. આ પ્રસંગે દરેક સાચા હિન્દીવાનની તો એકજ ફરજ છે દેશના હિન્દુ મુસલમીન બધી કોમના આગેવાનોએ મળીને સ્વરાજ્યની જે યોજના ઘડી છે અને જે લખનૌમાં મળેલી કૉંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગની બેઠકમા પસાર કરવામાં આવી છે તેને ઘણી શ્રદ્ધાથી વળગી રહેવું અને બને તેટલી અને તેવી રીતે તે શ્રદ્ધા જાહેર કરવી. દરેક રાજકીય અને વેપારી મંડળે, દરેક શહેર અને ગામડાંની સભાએ આ શ્રદ્ધા મોન્ટેગ્યુ સાહેબને કાને પહોચાડવી એ તેમની દેશ પ્રત્યે ફરજ છે.

આ પ્રસગ અણીનો છે જેમ દુનિયામાં આવો વિગ્રહ ફરી ફરીને ઉત્પન્ન થવાનો નથી તેમ હિન્દની પ્રજાકીય જાગૃતિ હમેશાં એક જ ટોચે રહેવાની નથી તેમ ઇંગ્લંડની અને તેના વડા પ્રધાન તેમજ હિન્દી વજીરની આવી મહાનુભૂતિ આપણે વારંવાર મેળવી શકવાના નથી. "લોઢું તપ્યુ છે તે વખતે જ તેના ઉપર હથોડાનો પ્રહાર કરો અને તેનો જોઇએ તેવો ઘાટ ઘડો" એ સૂત્ર હવે તો દરેક હિન્દીવાને સાનમાં સમજવું જોઇએ અને સ્વરાજ્યની યોજનાને બેધડક રીતે ટેકો આપવા તૈયાર થવું જોઇએ—અને તેમ કરવાના એક માર્ગ તરીકે મોન્ટેગ્યુ સાહેબને મોકલવાની જે અરજી ઉપર સહીઓ લેવાય છે તેના ઉપર વધારે ને વધારે સહીઓ કરાવવી જોઇએ. આપણા માર્ગમા કેટલીક લાલચો પણ છે. પોતાની કેટલી લાગણીથી ખેંચાઇ જઇને પોતાના ખાસ પ્રતિનિધિ ધારાસભામા બિરાજવા જોઇએ એવી માગણી કેટલાક કરે છે આવી માંગણી કરવાનો હક અંત્યજ વર્ગના લોકોને છે—અને તે આપણે સ્વીકારવો જોઇએ—બીજાને નથી. આપણા કેટલાક અંગ્રેજ હિતશત્રુઓએ આપણા લાભની દેખાય તેવી સુધારાની બીજી યોજનાઓ ઘડી છે પણ તેમા આપણે માગીએ છીએ તે મુદ્દા ન હોવાથી નકામી છે જેઓ આવી કોમી માગણીઓ કરશે કે જુદી યોજનાઓને ટેકો આપશે તેઓ દેશના શત્રુ ગણાશે એ નિ:સંદેહ છે.

ફરીથી મોન્ટેગ્યુ સાહેબ મુંબાઇ ઇલાકામાં આવે ત્યારે સ્વરાજ્યની યોજનાની તરફેણમા એક અવાજે પોકાર ઉઠાવવા ગુજરાતી બંધુઓને ખાસ વિનંતિ છે.

સ્વરાજ

હિંદના દાદા દાદાભાઇ નવરોજીનો સંદેશો.

"મારા દેશ અને દેશબંધુઓ માટે સ્નેહ અને શ્રદ્ધાનો એક શબ્દ જો હું મૂકતો જાઉં તો કહું છું કે: એક થાઓ, મંડયા રહો અને સ્વરાજ (સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ) મેળવો, કે જેથી ગરીબી, દુકાળ અને મરકીના ભોગ થતા લાખો લોકો, અને માત્ર અલ્પ અન્નને લીધે ભૂખે ટળવળતા કરોડો જીવોને બચાવી શકાય, અને જગતની મોટામાં મોટી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં પોતાનું અસલનું ગૌરવ એકવાર ફરીથી હિન્દુસ્તાન પ્રાપ્ત કરે."

(કલકત્તાની કોંગ્રેસ–૧૯૦૬.)

દેશની સેવાને માટે, અને તમારા ગૌરવને ખાતર, તમારૂં સ્વમાન સાચવવા અને ઈશ્વરદત્ત આપણા સર્વ હક્કો મેળવવા માટે હોમરૂલ લીગ એટલે આપણા દેશને માટે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને સતત પ્રયાસ કરનારી સંસ્થામાં જોડાઈ તમારી ફરજ બજાવો. અંતરમાં આવેલી શુભેચ્છા પાછી ન ઠેલતાં આ ઘડીએ નીચેને શરનામે લીગના સભાસદ થવાને લખો

હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો

કાયદેસર હીલચાલથી હિન્દ માટે હોમરૂલ એટલે સ્વરાજ્ય મેળવવું.

શહેનશાહ પંચમ જ્યૉર્જ અને તેના વારસોના તખ્ત હેઠળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંજ સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેના હક મેળવી ગ્રેટબ્રિટન સાથેનો સંબંધ જાળવવો.

હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે ૩૦ વરસથી પ્રયાસ કરતી નૅશનલ કૉંગ્રેસના કાર્યને ટેકો આપી, એ સસ્થાને મજબૂત કરવી.

હિન્દ માટે હોમરૂલની જરૂરિયાત સબધી પ્રજામત કેળવવા સતત ચળવળ કરવી.

આ ઉદ્દેશો જેમને સમત હોય તેવા ૧૮ વરસની ઉપરના સ્ત્રીપુરૂષો, આ સંસ્થાના સભાસદ થઇ શકશે અંડર ગ્રેજ્યુએટ વિદ્યાર્થી કેવળ અભ્યાસને માટે જ આ સંસ્થામા એસોસીએટ વગેરે દાખલ થઇ શકશે

સભાસદો તથા એસોસીએટો માટે લીગમાં દાખલ થવાની ફી રૂા ૧) છે

લીગમા દાખલ થવાની ફી રૂા ૧) છે અને તે આપતા લીગનો કાર્ડ, રૂપાનો ચાંદ ને સ્વરાજ્ય વિષે સાહિત્ય મળશે. તેની વાર્ષિક ફી તરિકે अ, ब, क અને ड વર્ગના સભાસદો માટે અનુક્રમે રૂા. ૨૫, ૧૨, ૬ અને ૧ આપી શકાશે, પણ તેમના હક્ક સરખા ગણાશે

તમારા ગામમા લીગની શાખા ન હોય તો ત્યા ત્રણ માણસો સભાસદ થવાને તૈયાર થાય ત્યાં તેની શાખા સ્થાપવા માટે લખો:—

૨૫૧, હૉર્નબી રોડ,	મંત્રીઓ
એશો કુંપની ઉપર	હૉમરૂલ ફૉર ઈન્ડિયા લીગ,
ફૉર્ટ,—મુંબાઇ.	મુંબાઇ શાખા.

આ સંસ્થામાં જોડાવા ઈચ્છતા સર્વેએ સેક્રેટરીઓને નીચલે શરનામે લખવું.

સ્વદેશીના આગ્રહીઓએ

શુદ્ધ, શાસ્ત્રીય આયુર્વેદીય અને અનુભવસિદ્ધ સ્વદેશી દવાઓ
મેળવવાનું ઠેકાણું.

ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી.

અમદાવાદ—મુંબઇ નં. ૨.

કે જે પશ્ચિમ હિન્દનું ઘણુંજ જુનું અને પ્રતિષ્ઠિત કાર્યાલય છે, અને ત્યાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન બન્ને પદ્ધતિ અનુસાર ઔષધો મોટા જથ્થામાં બનાવવામાં આવે છે.

પ્રમાણિકપણું અને ફરજ એ અમારૂં સૂત્ર છે.

અમારે ત્યાંથી "વૈદ્યકલ્પતરૂ" નામનું માસિક (ગુજરાતી તથા હિન્દી બન્ને ભાષામાં) તથા વૈદ્યક પુસ્તકો પણ, પ્રજામા આરોગ્ય જ્ઞાનના ફેલાવા માટે નિરંતર બહાર પડ્યા કરે છે.

પુસ્તકો, માસિકો તથા ઔષધોનું કેટલોગ (ફ્રી) મંગાવો.

દવાના વેપારીઓને ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારો બનાવેલો માલ "કર્ણીક એગ્યુમીક્ષ્ચર" રાખતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધો ડઝન અગર વધુ-મંગાવી દુકાનમાં વેચવા રાખશે તેને—અમારા નવા વરસના

કેલેન્ડરો—પીકચરો—બોર્ડ,

બ્લૉટીંગ પેપર—વગેરે મફત આપવામાં આવશે.

મોટી બાટલીની કિં રૂ. ૧—૦—૦
નાની બાટલીની કિં રૂ. ૦—૧૦—૦

વધુ માટે લખોઃ—મેસર્સ કર્ણીક બ્રધર્સ.
ગિરગામ—મુંબઇ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૩.

જાન્યુઆરી ૧૯૧૮

સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ.

---

૬. આત્માનું સ્વાતંત્ર્ય.

પહેલા એડવર્ડ રાજાએ વ્યવસ્થિત કરેલી પાર્લામેંટે ટુંક સમયમાંજ પોતાની સત્તા દર્શાવી. એક સૈકાના અરસામાં તો તેણે બે વખત તે સમયના પ્રમાણમાં ઘણા જ સખ્ત રાજ્યસત્તાપૂર્ણ પગલાં ભર્યાં; અને બે રાજાઓને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યા. સંપૂર્ણ ચર્ચા કર્યા બાદ અને બીજા પ્રસંગમાં તો રીતસરનો કાયદો પસાર કરીને પાર્લામેંટે જાહેર કર્યું કે એડવર્ડ બીજાએ અને ત્યાર પછી રીચર્ડ બીજાએ ગાદીએ બેસતી વખતે પોતે લીધેલા સોગંદ તોડયા છે, અને તેથી તેઓ રાજ્ય કરવાને નાલાયક બન્યા છે. (૧૩૨૭ અને ૧૩૯૯) વળી રાજાઓ રૈયત પાસેથી પૈસા પડાવતા હતા તે, તથા ધર્મસંસ્થા ભૌતિક વિષયોમાં વધારે અને વધારે હક્ક મેળવ્યા કરતી હતી તે પણ, અટકાવવા માટેના, નાના નાના કેટલાએક હક્ક પાર્લામેંટે આ અરસામાં મેળવ્યા, અથવા તો અગાઉ મેળવેલા હતા, તે મજબૂત કર્યા. ટ્યૂડર વંશના અમલ દરમિયાન, જે વખતે એક રાજા અને તેની બે પુત્રીઓની સત્તાધારી વ્યક્તિઓએ રાજ્યની બાહ્ય અને આંતર વ્યવસ્થાનો સંપૂર્ણ અધિકાર હાથ કર્યો હતો તે વખતે પણ, રાજ્યબંધારણના આચાર તો તેવાને તેવાજ રહ્યા હતા અથવા તો તેમાં કંઇક વિકાસ પણ થયો હતો અને પાર્લામેંટને પોતાની રાજનીતિ અમલમાં મૂકવાનું હથિયાર–ઘણીવાર અનુકૂળ હથિયાર બનાવવાની રાજસત્તાને ગરજ રહેતી હતી

પરંતુ પંદરમા અને સોળમા સૈકામાં સ્વાતંત્ર્યનો પ્રવાહ ઈંગ્લાંડમાં તેમ જ યુરોપના બીજા ભાગોમાં પણ, રાજકીય કે રાજ્યબંધારણના ધોરણો ઉપર વહેતો નહિ. દરબારમાં તેમ જ અન્યત્ર તે યુગ દેખાઇ આવે તેવા વ્યક્તિત્વનો હતો. અને લોકશાસનનો અધિકાર એવા સામ્રાટો, રાજાઓ, રાણીઓ અમીરો, ધર્માધ્યક્ષો અને રાજનીતિજ્ઞોના હાથમાં હતો, કે જેઓ લોકમતની કે જનસમાજની ઇચ્છાઓની બહુ દરકાર કરતા નહોતા, તથા જેમની રાજાની ભાવના તે રાજ્યની ભાવના ભેગી જ મળી ગયેલી હતી. પંદરમા સૈકાના અંત ભાગમા પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના વિભાગો નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં દેખાવા માંડયા, અને તે દરેક વિભાગમા રાજાજ દરેક પ્રજાના ભવિષ્યના નિયામક તરિકે દેખાતો હતો.

અત્યાર સુધી ઈંગ્લાંડમા ઉમરાવોએ રાજાની સત્તાને અંકુશમાં રાખી હતી; આ ઉમરાવ વર્ગની અંદર અંદરની કાપાકૂપીને લીધે હવે રાજસત્તા વધવા લાગી. લાંબો સમય ચાલુ રહેલા રાજવંશના ઝઘડાઓથી, તથા આંતર્ તેમ જ બાહ્ય વિગ્રહો જેમાં લોકો કાંઇ જ ઉત્સાહ ધરાવતા નહોતા, તથા જેને લીધે સામાન્ય રૈયતના નિત્યવ્યવહાર ઉપર કાંઇ જ અસર થઇ નહોતી, તેને લીધે પુરાણા ફ્યુડલ ઉમરાવ કુળોનો ધ્વંસ થયો. ઉગતા મધ્યમ વર્ગને તેમ જ વ્યાપારી વર્ગને તે સમયે પોતાની રાજકીય ઉપયોગિતાનો ખ્યાલ થયો નહતો. આ વર્ગોના જ પ્રતિનિધિઓ હાલમા જે ઉમરાવ કુળો ઈંગ્લાંડના રાજ્યબંધારણમા ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેના સ્થાપકો હતા, પરંતુ તે સમયે તેઓ ધર્મ સંસ્થાઓને અર્પણ કરાયલી મિલકત લૂંટીને ધનવાન બનેલા નહોતા. વખતોવખત મજૂર વર્ગ અસંતોષથી કંઇક હિલચાલ કરતો હતો, પરંતુ તે વર્ગના દુઃખ કે તેની માગણીઓ ખાસ રાજકીય નહોતી. પંદરમા સૈકાના પાછલા ભાગમા તથા સોળમા સૈકા દરમિયાન ઈંગ્લાંડના રાજાઓ ઉપર રાજ્યબંધારણના અંકુશો, ઇતિહાસના કોઇપણ સમય કરતા ઓછા હતા, અને યૂરોપખંડ ઉપરની મહાન રાજકીય વ્યક્તિઓ (સ્પેનના રાજકર્તા પહેલો મેક્ષીમિલિયન, ફર્ડીનેંડ અને ઇસાબેલા, પાચમો ચાર્લ્સ, અને બીજો ફીલીપ, ફ્રાન્સના રાજકર્તા અગીઆરમો લુઇ, પહેલો ફ્રાન્સીસ, કેથેરીન, અને ચોથો હેન્રી, તથા ધર્માધ્યક્ષ બીજો જ્યૂલિયસ અને ફ્લૉરેન્સનો લૉરેન્ઝો વગેરે નાના રાજ્યોના ધ્યાન ખેંચી રહેલા શાસકો વગેરે)ની સર્વસ્વીકૃત રાજસત્તાની સાથે સરખાવી શકાય તેવી રાજસત્તા ઇંગ્લાંડના રાજાઓ ભોગવતા હતા.

કલા અને સાહિત્યની માફક રાજનીતિમાં પણ તે યુગ મહાન વ્યક્તિઓનો હતો; પરંતુ સ્વાતંત્ર્યની પ્રગતિનો ખરો માર્ગ તો સામાજિક હિલચાલોમા રહેલો હતો પરંતુ આ સામાજિક હિલચાલોને રાજકીય જીવનની ભાવનામાથી તેમજ મનુષ્ય જ્ઞાન ખીલવવાની યોજનામાંથી, કલામાથી, તેમજ સાહસમાંથી, બાતલ રાખવામાં આવી હતી. ઈંગ્લાંડમાં આ સામાજિક હિલચાલો ત્રણ જુદે જુદે પ્રસંગે ઉશ્કેરાઇ આવી "ત્યાના મજૂર વર્ગોએ પોતાની ગરીબાઇ દૂર કરવા માટે રાજ્યસત્તાની મદદ માટે ઉપાયો

ચાલ્યા હતા તેના પ્રસંગો માત્ર આટલાજ છે. આમાનો પ્રથમ પ્રસંગ છેક ૧૩૮૧ માં ઉપસ્થિત થયો હતો. પૂર્વ અને દક્ષિણના પ્રાંતોનો તે એક વ્યવસ્થિત બળવો હતો અને વૉટ ટાઈલર, જેનું નામ આ બળવા સાથે ખાસ જોડાયલું છે, તે તો માત્ર ઘણા આગેવાનોમાંનો ફક્ત એકજ હતો. પરંતુ તેને ખરૂં બળ-ખરૂં જોમ-આપનાર તો, ભટકતો ઉપદેશક પાદરી જૉન બૉલ હતો. મનુષ્યના ભ્રાતૃભાવનો તથા "સમાનતા" નો ઉપદેશ જે તે કરતો હતો તેનું મૂળ કાંઇક અંશે બાઇબલમાં હતુ તથા કાંઇક અંશે વિલ્યમ લૅંગલૅંડ નામના કવિના ધન અને ગરીબાઇ ઉપરના કાવ્યોમાં હતુ. મજૂરોના અસંતોષનું તાજું કારણ એ હતું કે, લાંબા સમય સુધી ત્યાં પ્રવર્તેલા પ્લેગ વગેરે ઉપદ્રવ (૧૩૪૯ થી ૧૩૬૯) ને લીધે ત્યાના સમાજમા અંધકાર પ્રવર્તી રહેલો હતો; અને ઉપદ્રવ પૂરો થયા પછી પણ જમીનદારોએ ઉપદ્રવ પહેલાંના પોતાના સઘળા હકોનો અમલ મજૂરો ઉપર કરવા માંડયો, અને મજૂરીના દર જે ઘણાજ ઓછા હતા તે ચાલુ રાખવા માગ્યા આ અસંતોષમાં લોલાર્ડ નામે ધર્મપંથીઓનો પણ કેટલો હિસ્સો હતો. તે કેટલો હતો તે કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ ધર્મસુધારક વિકલીફના અંગ્રેજી ચોપાનીઆને લીધે, તથા તેના અનુયાયી ઉપદેશકોને લીધે લોકો સામાજિક તેમ જ ધાર્મિક સુધારાની માંગણી કરતા થયા હતા. ખુદ બળવાની વ્યવસ્થા ટાઇલરે ચાલાકી તેમજ વિનીતતાથી કરી હતી તો પણ તે લોહીની નીકો વ્હેવડાવીને દાબી દેવામાં આવ્યો હતો; અને તે નિષ્ફળ નિવડયો એમ ઉપર ઉપરથી જણાતું હતું. છતાંયે તેને પરિણામે ગુલામગીરીની પ્રથાનો ઉતાવળે અંત આવવા લાગ્યો અને મજૂરીઆત વર્ગની માનુષી હક્ક મેળવવા માટેની ધીમી પ્રગતિમાં એક ડગલું આગળ વધાર્યું.

સીત્તેર વર્ષ પછી (૧૪૫૦ માં) જૅક કેડનો બળવો થયો. સામાજિક કારણોને લીધે નહિ પણ છઠ્ઠા હેન્રીના અમાત્યોની દુર્વ્યવસ્થાને લીધે વ્યાપેલા અસંતોષને લીધે આ બળવો થયો હતો, અને મુખ્યત્વે તે દક્ષિણ અને પૂર્વના પ્રાંતોમાંજ વ્યાપ્યો હતો. છતાંયે આ પ્રસંગે મજૂરોનો કાયદો રદ કરવા માટે માંગણી કરવામાં આવી હતી, તથા કેડ લંડનમાં દાખલ થયો તે વખતે ત્યાંના વ્હેપારીઓને લૂંટવામાં આવ્યા હતા તેથી, આ બળવો રાજકીય દુર્વ્યવસ્થા દૂર કરવા નહિ પણ ગરીબાઇ દૂર કરવા ઇંગ્લાંડમાં જે થોડા પ્રયત્નો થયા છે તેમાંના એકની ગણનામા આવે છે. ઇ. સ. ૧૫૩૬ મા "ધર્મની યાત્રા" નામે એક બળવા જેવું થયું હતું તેનું મુખ્ય કારણ આઠમા હેન્રી રાજાએ ધર્મના મઠ બંધ કર્યા હતા તથા ધાર્મિક પ્રથાઓમા એવા જ બીજા ફેરફારો ધર્મનું ધન લૂંટવા માટે કર્યા હતા, તે હતું. પરંતુ ૧૫૪૯ માં નૉર્ફોકમાં થયલો રૉબર્ટ કેટનો બળવો તે કેવળ ખેડુતોનો જ બળવો હતો. તેણે "બળવાખોરની ફરિયાદ" લખી હતી તે હજી સુધી પણ અંગ્રેજી સાહિત્યમા ગરીબાઇનો ગુસ્સો દર્શાવતું, એક ઉત્કૃષ્ટ લખાણ છે જુદા જુદા પ્રાંતોની સામાન્ય વોકલોગ્ય જમીનોને બળવાન અને વગવાન વ્યક્તિઓએ ખાનગી જમીન કરી પોતાને તાબે લેવા માંડી હતી, તેની સામે વાંધો દર્શાવવા માટે આ બંડ હતું. વળી કેટની ભવિષ્યદર્શી નજરે એમ પણ જોયું હતું કે કયૂડલ સમયની જોખમદારીઓ વિના આ જમીનોના જે માલિક થશે તે

ઘણા જ બળવાન થઇ જશે. ભવિષ્યના આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના તથા દેશના ઉત્કર્ષના અતિ દુર્ભાગ્યે, જમીનદાર વર્ગે, સરકારી બળના ટેકાથી, હમેશ મુજબ સખ્તાઇથી, તથા જંગલીપણાથી આ હિલચાલને દબાવી દીધી. અતિ દુર્ભાગ્યે એટલા માટે કે કેટનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નિવડયો તેને પરિણામે અત્યારસુધી આ જમીનદાર વર્ગ -રાજકાજમાં, દરજ્જામાં, અને ધનમાં પણ ઉપરીપણું ભોગવે છે; અને વગર પરસેવે પેદા કરાયલા ધનની સામેના પ્રબળ પોકારો, કે જાતજાતના કાયદાઓ પણ આ અન્યાયનો અંત હજી સુધી આણી શકયા નથી. લગભગ આખાયે દેશની જમીન આ રીતે જૂદી જૂદી વ્યકિતઓની સ્વતંત્ર માલીકીની થઇ ગઇ છે. આ વ્યકિતઓ કોઇ પણ રીતે પ્રજા તરફ કોઇ પણ જાતની જોખમદારી ધરાવતી નથી, અને તેમના કબજાની જમીનનો ઉપયોગ રમતો રમવામાં કે આનંદોત્સવો કરવામાં અથવા તો કમાણી માટે. તેમના મનના ફાવ્યા કે લોભવૃત્તિ અનુસાર થાય છે.

સામાજિક તથા આર્થિક બાબતોમા બળાથી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાના અંગ્રેજ લોકોના પ્રયત્નો એકંદરે નિષ્ફળ નિવડયા. તેમના આ પ્રયત્નો, ટાઇલરના બળવા પહેલાં થોડા વર્ષ ઉપર (૧૩૫૮ મા) ફ્રાન્સમાં, ત્યાના ગરીબ લોકોએ કરેલા પ્રયત્નો જોડે સરખાવી શકાય. પરંતુ ફ્રાન્સમા, થયલા પ્રયત્ન વધારે ભયંકર હતા. વળી જર્મનીમા પણ (૧૪૯૨-૧૫૨૫) એ અરસામાં ગરીબાઇ દૂર કરવા માટે બળથી પ્રયત્નો થતા હતા. તે પણ એક ભયંકર કતલ પછી દબાવી દેવામાં આવ્યા હતા. ત્યાર બાદ જૅના બાપ્ટીસ્ટ નામે એક આદર્શદર્શી પુરૂષે મનુષ્ય સમાજની મધ્યમા સાધુ અને દેવોનું એક શહેર વસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેપણ ૧૫૩૨માં સદંતર નિષ્ફળ નિવડયો હતો. છતાંયે તેની અસર ઘણા સમય સુધી સર્વત્ર ઓછી વધતી દેખાતી હતી.

મધ્ય યુગના અંતમાં અને નવીન યુગના પ્રારંભમાં, મજુરિયાત વર્ગે જે જે હિલચાલો આર્થિક છૂટાપણુ મેળવવા આદરી હતી તે સઘળી પોતાના હેતુમા નિષ્ફળ નીવડી. પીયર્સ પ્લાઉમેને મજુર વર્ગની જે સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું હતું, તે અત્યંત ખરાબ હતી; પરંતુ ત્યાર પછીના બે સૈકામાં તો, કાઇક અંશે ધર્મસંસ્થા, કે જે ગરીબ વર્ગનો પક્ષ લઇ તેમનું દુઃખ દૂર કરતી હતી, તેની અત્યંત અવ્યવસ્થાને લીધે, અને કાઇક અંશે પરદેશીઓની લૂંટને લીધે આ સ્થિતિ તેથી પણ વધારે બગડી. તે સમયમાં સામાજિક હિલચાલો નિષ્ફળ નિવડી. પરંતુ બુદ્ધિવિકાસની જે હિલચાલ તે જ અરસામાં શરૂ થઇ, અને જેની અસર આ સામાજિક હિલચાલ ઉપર પણ થઇ હતી, તેને પરિણામે મનુષ્યનું માનસિક સ્વાતંત્ર્ય એવુ તો ખીલ્યું કે તેની સરખામણી ગ્રીસના ઇતિહાસના મહાન સૈકા શિવાય બીજા કોઇ પણ સમય સાથે કરી શકાય તેમ જ નથી. આ સમયને "અંધકારનો યુગ" નામ અપાયું છે. તેમાં જે તિરસ્કારનો ભાવ છે, તે બેદરકારી ભર્યા અભિમાનને જ આભારી છે. જે સૈકાઓને આ નામ અપાયું છે, તે કલ્પનાના પ્રકાશથી અને સૌંદર્યના રંગથી છવાયલો દેખાય છે. આ સૈકાઓમાં મહાન યોદ્ધાઓ, રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષો અને ધર્મવેત્તાઓ ઉત્પન્ન થયા હતા એટલું જ નહિં, પણ આલેખન અને અલંકારના અનેક પ્રકારો,

સ્થાપત્યના કાંઈએક ઉત્તમ નમૂનાઓ, વાર્તાગીત અને રાગણીઓથી ભરપૂર દતકથાનું સાહિત્ય અને સર્વ કાળના કવિયોમાં મુખ્ય ગણાય છે તેવા એક કવિ ડેન્ટીની શ્રેષ્ઠ કવિતા, આ સઘળું આ સૈકાઓમાં ઉદ્ભવ્યું છતાયે ડેન્ટીથી પણ આગળ વધી, સોળમી સદીના બુદ્ધિમય વાતાવરણમા પ્રવેશતાં આપણને કાંઈક ફેરફારનું ભાન થાય છે—વિચારની વિસ્તૃતતા, માનસિક અને કાયિક પ્રકારનો સામાન્ય વિસ્તાર, આ પૃથ્વીમાં મનુષ્યનું અસ્તિત્વ વિવિધતાવાળું, રસભર્યું અને અમૂલ્ય છે એ વાતનો વધારે પ્રમાણમા સ્વીકાર, અને બુદ્ધિ તથા ઇંદ્રિય વડે સામાન્ય ધોરણે પરીક્ષા કર્યા વિના કોઈપણ સિદ્ધાંત કે વાત ન સ્વીકારવાનો ઠરાવ—એક શબ્દમાં કહીએ તો, વિસ્તૃત માનસિક સ્વાતંત્ર્યનુ આપણને ભાન થાય છે.

આ સમય આવે છે એવી નિશાનીઓ અને એવા સૂચનો તે વખતે તો ઘણા હતા; પરંતુ અત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે તે સમય સહસા અને સપૂર્ણપણે, ઘણી જ અજાયબ રીતે આવ્યો હતો. ઘણાખરા સમકાલીન પુરૂષો આ વાતની મહત્તાથી તેમ જ તેના વિસ્તારથી કદાચ અજાણ હશે પરંતુ તે વખતના નેતાઓએ તેને પ્રગતિમાન કરવાને ઘણો જ ઉત્સાહ દર્શાવ્યો હતો અને આ ઉત્સાહને કેટલાંએક બહારના બનાવોથી ઘણો ટેકો મળ્યો હતો. છેલ્લા ગ્રીક મહારાજાનું કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલના કોટ ઉપર લડતા લડતા મોત થયું, અને ખ્રિસ્તી ધર્મની પૂર્વની રાજધાનીનો કબજો તુર્ક સુલતાને લીધો (૧૪૫૩) તેથી "સંસ્કૃતિમાન દુનિયા" ની જૂની ભાવના નષ્ટ થવા લાગી, તથા ભય સામે આવીને ઉભો છે, તેવી લાગણીને લીધે યૂરોપના બુદ્ધિવિકાસને નવો જુસ્સો મળ્યો. પૂર્વ પ્રદેશોમાંથી નાસી આવેલા વિદ્વાનો પોતાની સાથે પ્રાચીન ગ્રીસ ઉત્તમ સાહિત્ય ગ્રંથો, તેમજ કેથોલિક પાદરીઓએ લાંબા કાળથી અવગણેલું ગ્રીસભાષાનું જ્ઞાન પણ લાવ્યા. બુદ્ધિશાળી મંડળો આ સર્વ તરફ બહુ માનથી જોવા લાગ્યા અને જ્ઞાન મેળવવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા તેમનામાં ઉત્પન્ન થઇ. ગ્રીસની કલા અને સાહિત્યના અવશેષો આ પ્રમાણે માલુમ પડયા, તેને સૌંદર્ય અને જ્ઞાનના પુનર્જન્મ તરિકે લેખવામાં આવ્યા. સ્વતંત્રપણે ટીકા કરવાની, જુદી જુદી અજમાયેશો કરવાની, તથા ખાદમ ખોડવાની ગ્રીકવૃત્તિની અસર માનસિક વિષયોમાં તેમજ જ્ઞાનની શાખાઓમા ઘણીજ થવા માંડી. ગ્રીકસૌંદર્યનાં પુનર્દર્શનથી ફક્ત કલાકાર એકલાંને જ નવો અને આતુર ઉત્સાહ થયો હતો એમ નહિ, પણ વિદ્વાનો, વ્હેપારીઓ અને રાજાઓમા પણ તેને લીધે આ રૂચિના સૌંદર્ય અને આનંદ પરત્વે નવી નવી ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થઇ. જીવન ઘણું પ્રકાશિત તેજથી ઝળહળે છે એમ તેમને લાગવા માડ્યું. જે નિયમો અને બંધનો સંસ્કૃત ગ્રીક સમયમાં હતા નહિ, તે હવે દૂર થવા લાગ્યા અને માની લીધેલા સદ્ગુણના નિયમો કરતા, વ્યવસ્થિત અનુભવ વધારે ઉત્તમ છે એમ સ્વીકારાવા લાગ્યું. વિદ્વાનો બુદ્ધિમય નાજુકતાથી આનંદ અને મોજ મેળવવા લાગ્યા, શિક્ષકોએ પોતાના વર્તનથી જ જનસમાજ ઉપર અસર કરી, અને ફેશનસાધક મંડળોમાં પણ જ્ઞાન અને સૌંદર્યના પ્રેમને વધારે માન મળવા માંડ્યું.

પશ્ચિમની પ્રજાઓમાં અંદર અંદરના વ્યવહારના વધતા જતા સાધનોને લીધે આ ' નવા જ્ઞાન ' ના પ્રસારને મદદ મળી. ફ્રાન્સના રાજા આઠમા ચાર્લ્સે ઇટલી ઉપર ચઢાઇ કરી (૧૪૯૪) ત્યાર પછી તો તે બે દેશ વચ્ચેના વ્યવહારના સાધનો વધ્યાં. ઈંગ્લિશ અને ડચ પ્રજાઓ પણ નવી હિલચાલની માહિતી તેમજ કલા અને જ્ઞાનના પ્રેરણો તથા જીવનરીતિઓની ખબર ઇટલીમાંથી જ મેળવી. આ સમય વળી નવી શોધી કઢાયલી છાપવાની કળાને લીધે, તથા વેનીસ, એન્ટવર્પ, લંડન, અને કેટલાંએક જર્મન શહેરોમાં નવા ઉભા થયલાં છાપખાનાઓને લીધે દેશ દેશ વચ્ચેના વ્યવહારના સાધનમાં વિશેષ વધારો થયો. આ છાપખાનાઓ વડે સાહિત્યના ઉત્તમ નમૂનાઓની વધારે પ્રતો, અગાઉ પાદરીઓ કે વિદ્વાનોએ કોઇ પણ વખતે કરી હોય તેનાં કરતાં ઘણી જ વધારે પ્રતો નીકળતી હતી. પુસ્તકોની ઉત્પત્તિ થઇ એટલે જ્ઞાન વધારે પસરવા માંડ્યું. વાંચનદ્વારા જે જ્ઞાન મેળવવું શકય હતું તે ફકત અક્ષરજ્ઞાન મેળવેલાઓને માટે હવે સંભવિત થયું. તે વખતનો ઉત્સાહ, તથા તેનાથી ભવિષ્યમાં મનુષ્યજાતિના ઉદ્ધાર માટે બધાયેલી આશાઓ અત્યારે અતિશયોક્તિ ભરેલી લાગતી હશે—આત્માના ઉદ્ધારક તરિકે " છાપેલા વિષયો" ને હસી કાઢવાનું રહેલું છે—પરંતુ તે છતાયે, છાપેલાં પુસ્તકો, ચોપાનીઆઓ, અને વર્તમાનપત્રોએ મનુષ્ય જાતિના એક મોટા ભાગને, ખોટા ખ્યાલોમાંથી, ઇશ્વર અને મનુષ્ય સંબધીની ભયજનક ધારણાઓમાંથી, અને ઘણી ક્રૂર અને ગંદી રૂઢીઓમાંથી છોડાવ્યાં છે. વળી કાલ્પનિક કલાના આહ અને લાગણીભર્યા આનંદમાં તેથી વધારો થયો છે. દરેક વર્ગના અને દરેક દેશના શિક્ષિત વર્ગ વચ્ચેના માનસિક ઐક્યનું તેથી એક સાધન અને ખબરો ફેલાવવાનું એક સગવડભર્યું વાહન પણ મળ્યું છે; અને કાંઇક અંશે શિક્ષણનું કામ પણ તેનાથી સરે છે.

તેજ પ્રમાણે દારૂગોળાની શોધ પણ સ્વાતંત્ર્યના વિકાસનું સાધન બની રણસંગ્રામમાં દ્રવ્ય અને દરજ્જાને લીધે જે બચાવ થતો હતો તેને બદલે હવે દરેક વર્ગના લોકોનો મોતનો ભય દારૂગોળાને લીધે સરખો થયો, અને આ રીતે કાપાકાપીના કામમાં પણ સમાનતાના સિદ્ધાંતે પેસારો કર્યો. બખ્તરો, કીંમતમા મોંઘા થતાં હતાં તોપણ, ધીમે ધીમે બચાવને બદલે શોભાનાં સાધનો વધારે બન્યા અને છેવટે મધ્યયુગના ઘણા કચરાની સાથે તેમનો પણ ત્યાગ કરવામાં આવ્યો. તીર અને ગદાઓ સામે જે કીલ્લાઓથી બચાવ થતો હતો તે કીલ્લાઓ લાકડાંની કે મોટાં ગ્હોંવાળી તોપોથી તૂટી પડવાં લાગ્યાં. પોતાનાં કીલ્લાઓની આસપાસ વસેલા ગામડાઓ ઉપર જોહુકમી કરતા, તથા કામકાજને માટે બચાવ કરવાને માટે વધા લૂટ કરવાને માટે મોટો નોકરવર્ગ રાખનાર, સરદારો અને ઉમરાવોના એકાકી જીવનનો હવે અંત આવ્યો, અને તૂટી પડેલા કીલ્લાઓને સ્થાને ગૃહસ્થ વર્ગના નાનાં ગામો વધારે વિકાસ પામવા માંડ્યાં, ઈંગ્લંડમાં પણ ધર્માદા મિલકત સામાન્ય વર્ગે પડાવી લીધી ત્યાર પછી મઠ અને મંદિરોને બદલે નાનાં ગામોજ વધારે વિકસ્યાં અને મઠ અને મંદિર તો પ્રવાસીને જોવા લાયક અજાયબીના નમૂના જેવાંજ થવા માંડ્યાં.

શિક્ષિત વર્ગની ભાવનાઓમાં તથા તેમના ગાઢ વિચારોમાં જીવન અને બુદ્ધિનાં જે સ્વાતંત્ર્યના દર્શન થતાં હતાં તેણે ઇટલીમાં શિલ્પ, સ્થાપત્ય, અને ચિત્રકલામાં, તથા ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને સ્પેનમાં સુંદર સાહિત્યના ઉભરામાં, વધારે સ્થાયી સ્વરૂપ લીધું તેની સાથે સાથે, તથા કાઇક અંશે તેના કારણભૂત વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો અને નવી શોધોનો પ્રસાર પણ થતો હતો કોપર્નિકસે ખગોળશાસ્ત્રની જે શોધો કરી (૧૪૭૩-૧૫૪૩) તેને લીધે પૃથ્વીનું સ્થાન વિશ્વના કેંદ્રમાંથી ખસ્યું અને દિવ્ય આકાશની સવિસ્તર શોધનો માર્ગ તેથી ખુલ્લો થયો. કોલંબસ (૧૪૯૨), વાસ્કોડીગામા (૧૪૯૭) અને બીજા મુસાફરોએ કરેલી શોધોને લીધે પૃથ્વી સંબંધીની ભાવનાઓ પણ વિશાળ થઇ, વેપારના, લુંટના, ગુલામીના અને સાહસના નવાં ક્ષેત્ર ઉઘડયાં, અને પૃથ્વીના કેંદ્ર તરિકેના ખ્યાલી સ્થાનમાંથી જેરૂસલેમ ભ્રષ્ટ થયું. વળી અસ્તિત્વ અને પુરાવાથી પર જે વિષયો હતા તેમાં આધ્યાત્મિક તર્ક અને તત્ત્વજ્ઞાનની માન્યતાઓનું સ્થાન, કુદરતમા થતી શોધોએ લીધું; છતાંયે હજી પણ ધાર્મિક તથા જાદુઈ માન્યતાઓને લીધે આ શોધોના કામમા અડચણ આવતી હતી પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલી કળા, તેમજ વર્તનના ક્ષેત્રની માફક જ વિચારના ક્ષેત્રમા પણ સત્તાનો દોર તૂટયો હતો. સ્વીકારાયલા પરંતુ આધાર વિનાના સિદ્ધાંતોનુ સ્થાન, વ્યક્તિગત શોધ, શક ઉપરથી કરવામાં આવેલી તપાસ, તથા ખાનગી નિર્ણયથી થયેલી ખાત્રીએ લીધું. અને જે પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનમાં, આધ્યાત્મિક વિધાને બદલે દશ્યમાન કુદરત તરફ વલણ થઇ હતી, તે જ પ્રમાણે ધાર્મિક માન્યતાઓમા પણ પશ્ચિમના ધર્માધિકારના ગોળ ગોળ સિદ્ધાંતોને બદલે, સ્વીકારાયલા પંથના મૂળ તરફ વળવા પ્રયત્ન થવા માંડયા હતા

ઇસુ ખ્રિસ્તના તેમજ મૂળ ખ્રિસ્તી પંથના સિદ્ધાંતો ઉપર પાછળથી જમા થયેલી વધારાની માન્યતાઓ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન ઇંગ્લાંડમાં વિકિલફે (૧૩૮૪) અને બોહીમિયામાં જૉન હસે (૧૪૧૫) લગભગ એક સૈકા આગમ જ શરૂ કર્યો હતો. વિકિલફે બાઇબલનું અંગ્રેજીમા ભાષાંતર કર્યું તેથી ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રાથમિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવવા ઘણા અંગ્રેજો શક્તિમાન થયા છાપખાનાને લીધે વાચનારાની સંખ્યા વધ્યા પછી તો, લ્યૂથર આદિ વિદ્વાનોના આગ્રહને લીધે, જાતે જ અભ્યાસ કરી તપાસ કરવાની ટેવ ઘણી જ વધી ખ્રિસ્તીપંથની આંતર સુધારણા કરી, ખ્રિસ્તી માત્રની ચાલુ માન્યતાઓમાંથી સામાન્ય સિદ્ધાંતો ખોળી કાઢી, કાંઇ ત્રુટ વિના સર્વને કબૂલ કરે તેવા સિદ્ધાંતો સ્થાપન કરવાની શરૂઆતના વિદ્વાનોની મોટી આશા હતી પરંતુ માણસો તેમજ ધાર્મિક બાબતોમાં લાગણીઓના પ્રમાણમાં બુદ્ધિની અસર ઘણી જૂજ થાય છે, અને પ્રતિસ્પર્ધિ પોપોના કજીઆઓને પરિણામે (૧૩૭૮-૧૪૪૯) રોમ તરફનું સન્માન જે ચક્કું પડવા માંડયું હતું, તે ૧૪૯૨ થી ૧૫૦૩ના કટોકટના કાળમા સ્પેનના રહેવાશી રૉડ્રિક બૉર્જીયાએ પોપનું પદ શોભવ્યું ત્યાર પછી તો બાગ્યેજ રહ્યું હતું. હમણાં હમણાં બૉર્જીઆને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિયે દોષમુક્ત બતાવવાના પ્રયત્ન થવા માંડયા છે, પરંતુ તે સમયે તો એમજ માનવામા આવતું હતું કે રૉડ્રિકે છઠ્ઠા અલેક્ઝાન્ડરનું નામ ધારણ કરીને ઇટલીને પોતાના દીકરા સીઝરની

સત્તા નીચ મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, એટલુંજ નહિ પરંતુ પોપની કચેરીને ઝળકતા દરબારનું તથા ન સતોષાય તેવી નીચતાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું અને તેમાં સખત હરિફાઈ હોવા છતાંયે તેનો રાક્ષસી પુત્ર ફુપરી જેવો દેખાતો હતો

ખ્રિસ્તી ધર્મના મધ્ય સ્થળમાજ દાબ વિનાની અને કઠોર અધાર્મિકતાથી થયેલા આઘાતને લીધે નીતિના સખત નિયમો માટેની વૃત્તિ જાગૃત થઈ. સેવોનેરોલા, જેને ૧૪૯૮મા બાળી મૂકવામા આવ્યો હતો, તેના બોધથી ઉશ્કેરાઈને, પીયેગ્નોનાઇ નામના લોકો જેમને "ફ્લોરેન્સના શોકાતુરો" પણ કહેવામાં આવતા હતા તેમણે, એક સૈકા પછી ઈંગ્લાંડમાં પ્યૂરિટન લોકોએ કર્યું હતું તે મુજબ, કળા, સાહિત્ય, અને આનંદી જીવન જે સર્વને લીધે ચારિત્ર્યના સખ્ત નિયમો ઢીલા પડી ગયા હતા, તે સર્વને ધિક્કારી કાઢયા. છતાંયે એ વાત ખરી છે કે આ બન્ને હિલચાલો, ધર્મ સંસ્થા કરતા જ્ઞાનના પુનર્જન્મની સામેના પ્રત્યાઘાત રૂપે ઉદ્ભવી હતી.

ઈંગ્લાંડમાં સહેલસપાટાના અથવા રસિકતાના ગુન્હાઓ કરતાં સામાન્ય છાલકાપણાનું, આધ્યાત્મિક વિષયો તરફ બેદરકારીનું તથા નૈતિક ઉત્સાહની ખામીનું તહોમત પાદરીઓ ઉપર વધારે મૂકી શકાય તેમ હતું. ઉગ્ર ચિત્તવૃત્તિથી થયેલા પાપ કરતા પણ બુદ્ધિ કે નીતિની ઢીલી મંદતા વધારે કંટાળાભરી લાગે છે અને કોઇપણ ધર્મના કે સમાજના ગંભીર અનુયાયીઓને તે વધારે અસહ્ય થઇ પડે છે. ખ્રીસ્તી ધર્મ એક તરફથી ઘોર અને કુમાર્ગે લઈ જાય તેવા દોષોથી ટીકાને પાત્ર થતો હતો, અને બીજી તરફથી ધાર્મિક સંસ્થાગાં અપ્રેરિત સુસ્તિ હોવાને લીધે, તિરસ્કારને પાત્ર બન્યો હતો, તે બિના જે સુધારાની અંદર એક નિષ્ઠાથી ઐક્ય રાખવા મથતા હતા તેમને માટે ઘણી જ કમનસીબ હતી

લ્યૂથરના નામ સાથે પ્રથમ યૂરોપમાં ચર્ચેલી જે હિલચાલ સંકળાયેલી છે, તે પણ કેટલેક અંશે નૈતિક કે સામાજિક બાબતોમાં જ વાંધો દર્શાવનનારી હતી. પરંતુ મૂળમાતો લ્યૂથરનું પોતાનું બંડ ધર્મ સિદ્ધાંત પરત્વે હતું; બાઇબલ પ્રમાણેનો સાદો ખ્રિસ્તી ધર્મ ફરી પ્રચારમાં આણવાનો આ એક વધુ પ્રયત્ન હતો. તેણે કરેલા રોમની કચેરીના જુસ્સાદાર તુચ્છકારને લીધે તથા ધર્મના પવિત્ર સંસ્કારયુક્ત શિક્ષણના સખત તિરસ્કારથી, કાઇક આંતર સુધારાથી ઐક્ય સાચવી રાખવાની સર્વ આશાઓ નષ્ટ થઈ. તેનું બંડ દબાવવામાં તથા ધર્મસભામા તેને સમજાવી લેવામાં નિષ્ફળતા મળ્યા પછી તો પશ્ચિમના ખ્રિસ્તીધર્મમા કાયમની ફાટ પાડતી ધર્મસંક્રાતિ અટકાવી શકાય તેવું રહ્યુ જ નહોતું. અને જો કે જર્મનીમા પ્રોટેસ્ટંટ અને કૅથોલિક વચ્ચે ચાલતી હથિયાર યુક્ત લડાઈનો અંત થોડા સમય માટે ઑગ્સબર્ગની સુલેહ (૧૫૫૫) જેમા દરેક પ્રદેશે પોતાના રાજાનો ધર્મ પાળવો એવી હસવા લાયક શરત થઇ હતી, તેનાથી આવ્યો હતો, તોપણ આ લડાઈ તે પછીના સૈકામાં થયેલું ત્રીસ વર્ષનું યુદ્ધ (૧૬૧૮–૧૬૪૮) જેનાથી જર્મનીની સઘળી પ્રગતિ અટકી પડી હતી, તેના આરંભચિહ્ન રૂપે જ હતી.

ઈંગ્લંડ. જ્યાં આમળ લાભદાયક સુધારાનો સંભવ વધારેમાં વધારે હતો, ત્યાં તકરારનું મૂળ મુખ્યત્વે કરીને રાજકીય, અને કાંઇક અંશે આર્થિક હતું. પોતાના વંશના કારણને લીધે, પોતાની સ્રીથી છુટા છેડા મેળવવા માટે, તેમજ સ્પેનના પાંચમાં ચાર્લ્સ—જેના હાથમાં પોપ રમી રહ્યો હતો—તેની સામેના રાજકીય પગલા તરિકે ઈંગ્લંડના આઠમા હેન્રીએ જાહેર કર્યું કે પોતે જાતેજ ધર્મગ્રંથનો પણ ઉપરી-મુખ્ય પુરૂષ-છે (૧૫૩૪) આ રીતે અંગ્રેજ રાજાઓ અને પોપની વચ્ચે ચાલતા ઝઘડાનો અંત આવ્યો, ત્યાર પછીના પાંચ વર્ષમા તો મઠને વિખેરી નાંખવમાં આવ્યા, તથા દેવાળની જમીનો પચાવી લેવામાં આવી તેથી ગરીબ વર્ગ દુખી થયો અને ઉમરાવ વર્ગના ખીસા ભરાયા. પરંતુ શરૂઆતમાં ધાર્મિક સિદ્ધાંતોની વચ્ચે આવવાનો તેનો ઇરાદો હતો નહિ ધાર્મિક પરિષદે ૧૫૩૬માં 'દસ નિયમો' ઘડીને જર્મન પ્રોટેસ્ટંટ પંથના કેટલાએક સિદ્ધાંતો કબૂલ રાખ્યા પછી પણ ત્રણ વર્ષે રાજાએ "છ નિયમોનો ખરડો" જાહેર કરીને કૅથોલિક સિદ્ધાંતો ફરી દાખલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. તેમ છતાંયે રોમની ધાર્મિક તેમજ ઐહિક સત્તા સામે બંડ તો ચાલુ જ રહ્યું સમરસેટના અમલ દરમિયાન તો તે ઘણુજ સખ્ત થયું, અને ત્યાર પછીના મૅરીના સમયમાં કાંઇક પત્યાઘાત જેવું લાગ્યું, તથા કૅથોલિક ધર્મ તરફ સ્હેજ વલણ રાખી ઇલિઝાબેથે મધ્યમ માર્ગ કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો તે છતાંયે આ બંડ દબાયું નહિ. એક નિયમ તરિકે તો સામાન્ય નહિ તો એક રાજધર્મની આવશ્યકતા સ્વીકારાતી હતી; પરંતુ તે સૈકાના છેવટના ભાગમા સ્વતંત્ર અને લોકશાસિત ધર્મ-મંડળોએ દેખાવ દીધો, તેમનામાંથી ધર્મતંત્રના બંધનનો છેલ્લામા છેલ્લો અંશ પણ નષ્ટ થયો હતો.

આ દરમિયાન, સૌંદર્યના પુનર્જન્મથી કે સમગ્ર સુધારકથી દર્શાવાયેલી સમાનતા તથા બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યની સામે પ્રત્યાઘાત રૂપે બે બાબતો દાખલ થઇ હતી એક તરફથી, ઇગ્નેશિયસ લોયોલા (૧૫૫૬) તથા તેના સહાયક ફ્રાન્સિસ ઝેવિયરની નૈતિક વિચક્ષણતા તથા સંપૂર્ણ લાગણીને લીધે રોમની ધર્મસંસ્થા જાગૃત થવા માંડી હતી, તથા તેનો કર્તવ્યપ્રદેશ, આંતર્ હિલચાલને લીધે ફરીને સખ્તાઇથી ઘડવા માડયો હતો. તેમણે કાઢેલો "જીસસનો પંથ" ૧૫૪૩ મા રોમ તરફથી સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારવામાં આવ્યો. આ જેસ્યૂઇસ્ટ પાદરીઓએ પોપ તરફ અચળ વફાદારી રાખવાના સોગન લીધા હતા. તેમણે દરેક જાતના નાસ્તિક અભિપ્રાયોની સામા થઇને રોમના પંથનો બચાવ કરીને તેમજ પૂર્વ પ્રદેશોમા ધર્મપ્રસાર તથા કેળવણીપ્રસારનો અત્યંત ઉત્સાહ બતાવીને ટુંક વખતમાં જ નામના મેળવી તેમના જ પ્રયત્નોથી ટ્રેન્ટની ધર્મ સભાએ (૧૫૪૫-૧૫૬૩) લ્યૂથર અને એવા જ બીજા સખ્ત સુધારકોએ હચમચાવી નાખેલી ધર્મની સત્તા ફરીથી સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ બાઇબલની અંદર દર્શાવેલા સિદ્ધાંતો કાંઇક અપૂર્ણ છે અને તેથી બીજા પુસ્તકોથી તે પૂર્ણ કરવાનું કાર્ય વ્યાજબી છે એવો મત સ્થાપન કરવાથી કાંઇ રોમની સત્તા પુનર્જીવન પામી નહોતી પણ આ પાદરીઓના સ્વાત્મભોગને લીધે તથા તેને પરિણામે પાદરીઓમા જે પવિત્ર જીવન આવ્યું હતું તેને લીધે પામી હતી.

જે સમયોમાં જુદા જુદા ધર્મ પંથની માન્યતા એમ હતી કે જે મનુષ્યો ગૂઢ અને ભેદ વિષયોમાં ભૂલ ભરેલી માન્યતા ધરાવે છે તેમની શુદ્ધિ અગ્નિદાહથી કરવી તે જ યોગ્ય છે, તે સમયોને અનુસરીને જ જ્યારે રોમની સત્તાનું પુનર્સ્થાપન થયું ત્યારે તેની સાથે જુલમ અને કદાચ કદાચ રક્તતૃષા પણ જોડાયલી દેખાતી હતી પરંતુ કાંઈક અંશે આ પુનર્સત્તા સ્થાપનની તેમજ તેની સાથેના જુલમની સામે વાંધો લેવા માટે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યની એક હિલચાલ રોમના મહારાજ્યના સ્થાપન પછી પહેલી જ વાર આપણા જોવામા આવે છે તેરમા સૈકાના મધ્યથી કે પંદરમા સૈકાના અંત સુધીમાં સ્પેન મૂર લોકોના તંત્રમાંથી ધીમે ધીમે છૂટું થયું; ચૌદમા સૈકામા સ્વીસ લોકો ઑસ્ટ્રીઆની સામે થયા. પંદરમા અને સોળમા સૈકાથી આયર્લેંડે સ્વતંત્ર થવાની પોતાની હજી સુધી તો નિષ્ફળ નિવડેલી હિલચાલ શરૂ કરી પરંતુ સ્પેનની સામે નેધર્લૅન્ડે, વિલ્યમ ધિ સાઇલેંટની સરદારી હેઠળ જે બંડ કર્યું તેણે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે સબલ ઇલાજ કેવા લેવાય તેનો દાખલો પૂરો પાડયો. આ સમયમાં ઇંગ્લાંડમા ઇલીઝાબેથની શકમંદ રાજનીતિ ચાલતી હતી અને રાષ્ટ્રીય ઉત્સાહને બદલે પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ માટેનો ઉત્સાહ પ્રબળ હતો, તે છતાંયે દેશે એકંદરે નેધરલૅન્ડને ટેકો આપ્યો તે ઈંગ્લંડને માટે ઘણુંજ પ્રશંસનીય કહેવાય, અને વળી સ્પેનની આરમેડા(કાફલો)નો ૧૫૮૮માં નાશ કરીને ઇંગ્લંડના નૌકાધિકારીઓએ નૅધર્લૅન્ડની જીત સંપૂર્ણ કરી આપી.

કૅથેલિક સંપ્રદાયના પુનર્જીવન શિવાય એક બીજી પણ બાબતે સોળમા સૈકાના સ્વતંત્ર સાહિત્યને કબજામા રાખ્યું અને કાંઇક અંશે વિકાશ પામતી સ્વતંત્ર થતી બુદ્ધિને સંકુચિત કરી હતી. જેને આપણે પ્યુરિટેનીઝમ કહીએ છીએ તેનાં મૂળ ઘણા હતાં એક તરફથી તેણે જેસ્યુઇટ પાદરીઓની સાથે નૈતિક બાબતોમાં જે ઢીલાપણું આપ્યું હતું, અને જે વિધર્મી જ્ઞાન અને કળાના શોખનું પરિણામ મનાતું હતું, તેની સામે વાંધો દર્શાવ્યો. ધર્મસિદ્ધાંત પરત્વે તેણે સેંટ ઑગસ્ટાઇનનો મત ગ્રહણ કર્યો અને અમુક અમુક સિદ્ધાતો ખાસ પ્રતિપાદન કરવા માંડ્યા. કાલ્વિન નામના ફ્રેંચ પુરૂષના નેતૃત્વ નીચે આ તેની ખાસ બાબતો હતી. કાલ્વીને પોતાના સિદ્ધાંતોનો અનિશ્ચિત ન્યાય એવો તો પ્રસાર્યો કે કાલ્વીનીઝમ ખ્રિસ્તીધર્મનો એક પ્રકાર ગણાવા માંડયો, અને તે ફક્ત પ્રોટેસ્ટંટ સ્વીટઝર્લૅંડ, ફ્રાન્સ સ્કોટલેંડ અને નેધરર્લૅંડમાં ફેલાઇને અટકયો નહિ, પણ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને જર્મની, ઇંગ્લંડ, આયર્લૅંડ અને આપણા સંસ્થાનોના પણ કેટલાએક ભાગોમા પહોંચ્યો. પ્યૂરિટન, કાલ્વિનિઝમ, તથા પ્રોટેસ્ટંટ પંથના બીજા અનેક પ્રકારોએ, પાદરીની સત્તા સામે થવાના કાર્યને ઉત્તેજન આપીને, તથા વ્યક્તિગત આત્માની પૂર્ણતા સ્થાપન કરીને, સ્વતંત્રતાની પ્રગતિ કરી ખરી છતાયે બીજી ઘણી દિશાઓએથી મનુષ્ય સ્વભાવ તથા જ્ઞાનના વિકાસ સામે પ્રતિબંધ મૂકાયા ધાર્મિક આત્મપરીક્ષાથી મનુષ્યના મનને તેમણે વિમુખ કર્યું અને એક સંકુચિત પંથમાં તેને ઘેરી લીધું. સત્ય સંબંધી તેના વિચારો બાઇબલના છુટક વાકયો, આસપાસના વાકયો સાથે લેતાં જે અર્થ થાય તેનાથી બેદરકાર રહીને,

ફક્ત છુટક વાક્યોથી બાંધવાને યત્ન કર્યો. હિંમતગી તથા સ્વતંત્ર ઉત્સાહથી પોતાની ઉચ્ચ શકિતઓ ખીલવવાને બદલે બાધિત અને ક્ષણિક સદ્ગુણથી ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવા તરફ મનુષ્યનું તેણે વલણ કર્યું. છતાયે બીજી રીતે વિચાર કરતાં એ પણ ખરૂં છે કે ઉચ્ચ શક્તિઓના વિકાસથી ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવાના અવસરો સામાન્ય મનુષ્યને જીવનમાં બહુ જ ઓછા-ભાગ્યે જ—પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ ચારિત્ર્યના અમુક સ્વીકારાયલા અને ઠરેવેલા નિયમો હોય તે દરરોજ પાળવાની ફરજ તો દરેકે દરેક મનુષ્યને પડે છે જ.

કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.

---

*સ્વદેશી વ્રત.

આ વ્યાખ્યાનપીઠપર આ બે દિવસોમાં જે જે ઠરાવો પસાર થયા છે તેમા સૌથી અગત્યનો ઠરાવ હું આપની સમક્ષ રજુ કરૂં છું રાજકીય અને સામાજિક બાબતોમાં ઘણી વખત મતભેદ હોઇ શકે પણ આ ઠરાવ ઘણે જ પવિત્ર છે. ભારત ભૂમિની સ્થિતિનું જેને ખરૂં ભાન થયું હશે તેવા તેના પારસી, મુસલમાન ક્રીશ્ચિયન કે હિન્દુ કોઇપણ સંતાનને તેમાં વિરૂદ્ધતા નહીં લાગે.

૧૫૦ વર્ષના બ્રિટીશ અમલ પછી હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ જુઓ! આ સ્થિતિનું કારણ જેટલી રાજકીય પરતંત્રતા છે તેનાથી વિશેષ ઔદ્યોગિક પરાધીનતા છે. રાજકીય પરતંત્રતાએ પંદરસો વર્ષમાં દેશનું જેટલું નુકશાન કર્યું હતું તેનાથી વધારે ઔદ્યોગિક પરાધીનતાએ દોઢસો વર્ષમાં કર્યું છે. ન્યાયમુર્તિ રાનડેએ એક વખત આ સંબંધમાં બોલતાં કહ્યુ હતું કે 'જ્યારે એક પ્રજા બીજી પ્રજા પર અમલ ચલાવે છે ત્યારે રાજકીય બાબતોમા તે અમુક હદ સુધીજ જુલમો અને અન્યાયો કરી શકે છે અને તે હદ ઓળંગાય છે કે તરત તેની સામે પ્રજા થાયછે. વ્યાપાર ઉદ્યોગના સંબંધમા તેનાથી જુદું છે. જ્યારે એક પ્રજા બીજી પ્રજા ઉપર વ્યાપારશસ્ત્રનો ઉપયોગ કરેછે અને સુંદર સુશોભિત અને મોજશોખની વસ્તુથી દેશના પૈસા પરદેશ ઘસડી જાય છે ત્યારે આખો દેશ ચુસાઇને નિઃસત્વ બને ત્યાં સુધી પણ પ્રજાને તેની સ્થિતિનું ભાન થતું નથી—આપણને અધોગતિએ પ્હોંચાડનાર વિદેશી વસ્તુઓને આપણે આનંદથી આવકાર આપીએ છીએ, વધાવી લઇએ છીએ અને તે રીતે કરોડો રૂપીઆ દેશની બ્હાર મોકલી હિન્દના બાળકોના મ્હોંમાંથી રોટલાનો ટુકડો પડાવીએ છીએ હિન્દની અખુટ દોલત હવે પરદેશીઓને લલચાવવાનો રહી નથી. પરદેશીઓના આવ્યા પ્હેલા તેની આબાદની કેટલી ઝળકની હતી! ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સત્તા જ્યારથી જામી ત્યારથી હિન્દની ચડતીનો સૂર્ય અસ્ત થયો છે મુસલમાનો વિદેશી હોવા છતા હિન્દને જીતીને હિન્દી બન્યા, હિન્દમા આવીને વસ્યા

---

* પહેલી ગુજરાત રાજકીય પરિષદમાં આપેલું ભાષણ

એટલે હિન્દની લક્ષ્મી પણ હિન્દમાં રહી. ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની તો હિન્દમાં વેપાર સારૂ આવી હતી અને તે વખતે બીચારાઓને રાજ્ય કરવાનો વિચાર સરખો પણ નહોતો. છતાં આપણી જ મદદથી તેઓ આપણા રાજ્યકર્તા થયા. વ્યાપારાર્થે આવેલી કંપનીએ હિન્દમાંથી વધારેમાં વધારે પૈસા કેવી રીતે લઇ જવા, હિન્દના ઉદ્યોગોનો કેવી રીતે નાશ કરવો વગેરે માટે ઘણી કાળજીર્થી યોજના ઘડી કાયદા કાનુનો આવ્યા. અમેરિકા અને આયર્લેન્ડના પૈસા ઇંગ્લાંડ ઘસડી જવા સારૂ જે વ્યાપારનીતિ તેઓએ રાખી હતી તેવો જ ઉપયોગ હિન્દ ઉપર કર્યો. અમેરિકાએ તે વ્યાપારનીતિના અનિષ્ટ પરિણામો ભોગવી અંતે War of Independance સ્વાતંત્ર્ય વિગ્રહથી આ સવાલનો નિર્ણય કર્યો. આર્યર્લાન્ડ તેવા જ પ્રયત્નોમાં મચી રહ્યુ છે છતા તે બન્ને કરતાં તે વ્યાપારનીતિથી હિન્દને સૌથી વધારે ખમવું પડયું છે

ઇંગ્લાંડે પોતાના હુન્નરોની ખીલવણી સારૂ સંરક્ષક વ્યાપારનીતિ વાપરી અને પોતાના ઉદ્યોગોને મજબૂત બનાવી અબાધિત વ્યાપારનીતિ (Free trade policy) શરૂ કરી જેનાથી હિન્દની પાયમાલી થઇ છે. આપણા હાથની બનાવટની ચીજોને સામાની ચીજો સાથે સરખામણીમાં ઉતરવું પડયું અને તેને પરિણામે તે ઉદ્યોગોનો નાશ થયો જેઓએ હેસ્ટીંગ્સની સોટી વાંચી હશે તેને ખબર હશે કે બંગાળની મલમલનો ઉદ્યોગ નાબુદ કરવાને તેઓએ કેવા કૃત્યો કર્યાં હતાં. હિન્દના સંબંધમાં નીતિ, અનીતિની નડતર તેમને આવે તેમ નહોતી. આ રીતે જુના ઉદ્યોગોનો નાશ થયો અને નવા ઉદ્યોગોનું આપણને શિક્ષણ મળ્યું નહિં-આપણી ખનીજ વસ્તુઓ વિદેશીઓ સસ્તી કીંમતે લઇ જઇ તેની સુશોભિત ચીજો બનાવી હિન્દના બજારમાં વેચવા લાગ્યા. આપણાં બજારો પરદેશી માલથી ભરપુર થયા અને અત્યારે આપણે એવી દયાજનક સ્થિતિમાં આવી પ્હોંચ્યા છીએ કે આખા જગતમાં આપણા જેટલી પરદેશી ચીજો વાપરનારો આપણાં શિવાય બીજો દેશ નથી રહ્યો.

ખેતી શિવાય જે દેશમાં બીજો હુન્નર ર્‌હેલો નથી તે દેશ ગરીબાઇથી બચવા પામતો નથી. હિન્દમાં ખેતીની દશા પણ કેવી છે? અમેરિકા તેમાં પણ આપણાથી આગળ વધી ગયું છે જે હુન્નરો અને ઉદ્યોગોએ હિન્દીઓને તવંગર બનાવ્યા હતાં તે જ ઉદ્યોગોનો નાશ થયો છે અને તે તવંગર હિન્દી કારીગરો જે સેંકડો વર્ષના પોતાના વંશપરંપરાના ઉદ્યોગોમા પ્રવીણ હતા તેઓને ભૂખે મરવાનો વખત આવ્યો છે આપણા હિન્દની સ્થિતિ જુઓ!

અત્યારે ઉદ્યોગોમાં અન્ય દેશોની સ્પર્ધામા આપણે આગળ વધી શકતા નથી. જો સ્વરાજ્ય હત, તો જર્મની અને ફ્રાન્સે જેમ પોતાના નૌકાહુન્નરને અને સાકરના ઉદ્યો- અને સંરક્ષિત વ્યાપારનીતિથી ખીલવ્યા તેમ આપણે આપણાં ઉદ્યોગો ખીલવી શકયા હત.

સંરક્ષિત વ્યાપારનીતિથી દેશને નુકશાન છે તેમ અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રીઓ ભલે કહે, કદાચ તે બીજા દેશો માટે સારૂં હશે, છતાં હિન્દની તો-તેણે જ પાયમાલી કરી છે અને

હિન્દના બાળકોની નસોમાંથી મોઘું લોહી વ્હેવરાવ્યું છે જ્યાં સુધી આપણાં ઉદ્યોગોને તેની બાલ્યાવસ્થામાં રાજ્યનું રક્ષણ ન મળે, જ્યાં સુધી સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી ત્યાં સુધી સ્વદેશી વ્રત લઇનેજ આપણે આપણાં ઉદ્યોગોનું રક્ષણ કરી શકીશું–એક હિન્દી તરિકેની પવિત્ર ફરજ બજાવી શકીશું.

સ્વદેશી હિલચાલ તે એક જાતનું આપણું નાનકડું સ્વરાજ્ય છે અને તેમાં દરેક હિન્દી સ્વદેશી વ્રત લઇને દેશોન્નતિમા પોતાનો ફાળો આપી શકે તેમ છે. આપણા દેશની ઉન્નતિનું કાર્ય કાંઇ સામાન્ય નથી આત્મભોગ શિવાય તે સાધી શકાય તેમ નથી. ભારતભૂમિની સેવા કરતા આપણે આપણા માનથી નાની ભૂમિની, આપણા સતાનોની જન્મભૂમિની સેવા કરીએ છીએ. જગન્નિયંતાએ જે ભૂમિને માનીતિ બનાવી પોતાના અનેક આશીર્વાદો આપ્યા છે, જેને હજારો, લાખો કુદરતી બક્ષિસથી અલંકૃત કરી છે તે ભૂમિને તેના સંતાનોજ કુતઘ્ન થયા છે. સંતાનોની સેવા અને પ્રેમ તેને આ સ્થિતિમાંથી બચાવે તેમ છે—જો તમે હિન્દમાતાના સાચા પુત્રો હો, તમારૂં હૃદય તેને માનભંગ, ચગદાયલી દબાયલી, જોઇ ચીરાતું હોય, પરદેશીઓના હાથમાંથી બચાવવી હોય તો સ્વદેશી વ્રત લો પરદેશી માલનો બહિષ્કાર કરો, સ્વદેશીનો વિજય વાવટો ગામે ગામ, શહેરે શહેર અને પ્રાન્તે પ્રાન્ત ફેરાવો. ઘેરઘેર અને મોહોલ્લે મોહોલ્લે સ્વદેશીમંત્રના જપ જપાવો.

આ સ્વદેશી વ્રત લઇને તમે તમારી જન્મભૂમિને દુકાળ અને ભૂખમરાથી બચાવશો. તમારા દેશને આબાદ કરશો અને પ્રાચીન સમયના આર્યાવર્તના એક સાચા સંતાન તરિકે તમારી મોટી ફરજ બજાવશો.

અનસૂયા સારાભાઇ

ફર્ડીનાન્ડ ઑગસ્ટ બેબેલ.

જર્મનીમાં બેબેલ નામનો એક એવો મહાપુરૂષ થઇ ગયો છે કે જેના જીવનની ઘટનાઓ જો કે ઘણી સરળ હતી છતાં પણ તેના પરિણામોએ જર્મની અને બીજા દેશો ઉપર મહત્વની અસર નીપજાવેલી છે.

સોશિયાલિસ્ટ મંડળીની પ્રગતિ કરનાર, લેબરપાર્ટીને મહત્વ અર્પનાર કર્મવીર ફર્ડીનાન્ડ ઑગસ્ટ બેબેલ સને ૧૮૪૦ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૨ મી તારીખે જન્મ્યો હતો. તેનો બાપ જૉન બેબેલ લશ્કરમાં એક સિપાઇ હતો. તે બીચારાને એટલો તો થોડો પગાર મળતો હતો કે તેનું કુટુંબ પરાકાષ્ટાએ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતુ હતું વળી લશ્કરી કાયદાઓ એટલા સખત હતા કે તેથી નોકરી અસહ્ય, ત્રાસદાયક થઇ પડતી.

આવી ગરીબાઈમા અને સખત ત્રાસમાં નોકરી કરી કરી બેબેલનો પિતા તેને તદ્દન નિર્ધનાવસ્થામાં મૂકી મરી ગયો અને તેથી બેબેલની માએ પોતાના દીયર ઑગસ્ટ બેબેલ કે જે બ્રોવેલરની જેલમા મુકાદમ હતો તેની સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું. તે જેલનો મુકાદમ હોવાથી જેવી રીતે કેદીઓ તરફ વર્તતો હતો તેથી પણ વધારે સખ્તાઇથી તે પોતાના સાવકા છોકરા બેબેલ જોડે વર્તતો હતો. જે મહાન પુરૂષ ગરીબોનો ઉદ્ધારક થવાનો છે, જે ભવિષ્યમાં એક મોટી વ્યવસ્થિત બળવાળી સંસ્થા ઉભી કરવાનો છે તેની બાલ્યાવસ્થાનું દુઃખ જુઓ, તેના સંજોગો જુઓ, અને મહાન આશયો અને પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિ ગમે તેવા સંજોગોને દબાવી દે છે એ આપણને કબુલ કર્યા વગર ચાલતુંજ નથી.

બેબેલની ઉમર જ્યારે છ વરસની થઇ ત્યારે તેનો સાવકો બાપ મરણ પામ્યો અને તે વખતે પોતે જાણે સખત કેદમાંથી છૂટયો હોય એમ તેને સંતોષ થયો

ગરીબાઇને લીધે બેબેલને કેળવણી લેવાનો ઝાઝો પ્રસંગ આવ્યો નહિ. ૧૮૫૩ ની સાલમા બેબેલને તેર વરસનો મૂકી તેની મા પણ મરી ગઇ. હવે તેનું આખી દુનિયામા કોઇ પ્રભુ શિવાય બેલી નહતું. આવી નિરાધારાવસ્થા અને દુઃખના ઢગલાનો વારસો ઘણુજ થોડા મેળવતા હશે

તેને ઇજનેર થવાની ઘણી હોંશ હતી, પણ શિખવાને માટે પૈસા કયાંથી લાવવા ? છેવટે તેણે જલચકડી ફેરવવાની નોકરી મેળવી. પણ શરીર જન્મથી નબળુ એટલે તે કામ ન થઇ શકવાથી છોડવું પડયું. હવે પેટ પુરતું ખાવાનુ મળવાની અડચણ પડવા માંડી. કોઇ કોઇ દિવસ તો તેને એક નાની રોટલી ઉપર કાઢવો પડતો હતો

કેટલાંક વરસ આ પ્રમાણે કહાડયા પછી ૧૮૫૮ની સાલમા કાઇક કામ મળશે એવી આશામાં તે પરગામ જવા નીકળ્યો પ્રથમ સ્માયર્ન ગામમા મહિનાના છ રૂપીઆના પગારે નોકરીએ રહ્યો. અહી તેણે જુગારમા છ આના ગુમાવ્યા અને તેથી તેને ઘણુંજ ખરાબ લાગ્યું અને તે દિવસેથી તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે કદી જુગાર રમવો નહિ, અરે! જુગાર અને બીજાં એવા વ્યસનો કેટલાએ ઉંચા જીવનોની આશા નષ્ટ કરે છે ? મનુષ્યની ચડતીને માટે દરેક વ્યસનથી દૂર રહેવાનો દૃઢ નિશ્ચય ખાસ અગત્યનો છે.

સ્માયર્સથી તે ફ્રીબર્ગ ગામમા આવ્યો અને ત્યા 'કેથોલિક આર્ટિઝન્સ યુનિયન' કલબનો સભાસદ થયો અહીઆં તેના મિત્રોએ તેને ધંધામા પ્રવીણ કરવા માટે ઘણીજ મહેનત લીધી હતી, વળી આજ કલબમારી તેની વકતૃત્વ કલાનો પાયો નંખાયો. ૧૮૬૦ મા બેબેલ સાલ્સબર્ગમા હતો ત્યારે તેણે ફ્રાન્સ સામે લડવા માટે લશ્કરની ભરતી થતી હતી તેમા નોકરી મેળવવા અરજી કરી, પણ દેશના સદ્ભાગ્યે અશક્ત શરીરને લીધે તેને નોકરી મળી નહિ. ઇતિહાસકારો એમ માને છે કે જો તેને લશ્કરમા નોકરી મળી હોત તો જે મહાન કામો તેણે કર્યા છે તે કદી થતેજ નહિ.

ત્યારપછી કેટલાક મિત્રોના આગ્રહથી તે લીબઝીગ જવા નીકળ્યો. અહીં તેને તરતજ નોકરી મળી. અને ત્યારથીજ તેના ભવિષ્યનો ઉદય થવા માંડયો અહીંઆ તે પોતાની સાથેના કામદાર (મજુર) વર્ગનો નાયક બન્યો.

અત્રે તેણે બધા મજુરવર્ગને સમજાવી, કામ કરવાનો વખત ઓછો કરવા માટે તથા પગાર સારો મળવા માટે એક સંપ કરી લડવાની ગોઠવણ કરવાની તજવીજ કરી વળી એક પ્રોફેસરની સલાહથી ૧૮૬૧ની સાલમાં 'વર્કર્સ ઇમ્પ્રુવમેન્ટ સોસાયટી' સ્થાપન કરી તેનો તે અગ્રણી હતો અને ત્યાર પછી થોડા વખતમાજ તેનો મંત્રી થયો. આ સભામાં થતા વાદવિવાદો ઉપરથી બેબેલ હવે એક પ્રસિદ્ધ વક્તા તરિકે ગણાવા લાગ્યો અને ૧૮૬૩ ની સાલમાં આ સભાનું નામ બદલી 'કામદાર જ્ઞાનવર્ધક સંસ્થા' એવા અર્થનું નામ રાખવામા આવ્યું. અને તેને તે ગણનો પ્રમુખ ચૂંટવામા આવ્યો. આ વખતે તેને પ્રસિદ્ધ સોશિયાલિસ્ટ લીબનેચ્છ સાથે ઓળખાણ થઇ.

લીબનેચ્છ સામાજિક સ્વારાજ્યવાદનો એક મોટો આગેવાન હતો અને તે લીબઝીગમાં વ્યાખ્યાન આપવા આવ્યો હતો અને ત્યા બેબેલની ઓળખાણે ગાઢી મિત્રતાનું રૂપ પકડયું.

'લેસેલીનસુ નિયન' નામનું એક જહાલ મંડળ હતું તેનો આગેવાન શ્વેઝર નામનો એક પ્રિન્સ બીસમાર્કનો ખાનગીદાર હતો તેણે કામદાર વર્ગમા પોતાનુ કાર્ય સાધવા ટંટા કરાવવા શરૂ કર્યા. આ વખતે બેબેલે ડહાપણ ભરેલી રીતે શ્વેઝરનું પોગળ ઉઘાડું પાડી કામદાર લોકોના ટંટાનો નિકાલ કરી 'ટ્રેડ્સ યુનિયન' નામની સંસ્થા સ્થાપન કરી કારીગર વર્ગની કિંમત વધારી

૧૮૬૭ ની સાલમાં ગ્લેચોગિરેન પ્રાંત તરફથી, જર્મન પાર્લામેન્ટ(રીશ્ટેગ)મા સભાસદ તરીક ચૂંટાયો અહિંયા તેનુ પ્રથમ ભાષણજ આખા યુરોપને ધ્રુજાવનાર પ્રસિદ્ધ કારસ્થાની પ્રિન્સ બીસ્માર્ક કે જે જર્મનોને એકત્ર કરવાનું બીલ સભામા લાવ્યો હતો તેની વિરૂદ્ધ થયું હતું.

આ બીલનો મુદ્દો એવો હતો કે સઘળા જર્મન સંસ્થાનોને એકત્ર કરી એક સ્વરાજ્ય સ્થાપવું બેબેલની ઝીણી નજરમાં બીસમાર્કની ખરી વાત તરત જણાઇ આવી અને ઇશ્વર ઉપર ભરોસો રાખી તરતજ નીડરતાથી પાર્લામેન્ટમા ઉભો થયો અને સ્પષ્ટતાથી અને ઘણાજ જુસ્સાથી મોટું ભાષણ આપી, જાહેર કર્યું કે "આ એકય લોકોના કલ્યાણને માટે નથી પણ પ્રશિયા તથા હોહેનઝોલર્ન વંશની પ્રતિષ્ઠા અને ચઢતીને માટે છે અને જો આ કામ પાર ઉતર્યું તો તેથી લોકોનું કલ્યાણ થવાનું એક બાજુએ રહ્યુ પણ જે કાંઇ થોડી ઘણી સ્વતંત્રતા આજે આપણી પાસે છે તે પણ લશ્કરી દોરની નીચે કચડાઇ જશે." અને આખી દુનિયા જાણે છે કે આ બેબેલનું ભવિષ્ય કથન કેટલુ બધું સાચું પડ્યું છે.

બેમેલના આ જુસ્સાદાર ભાષણે આખા દેશમાં ખૂબ ગરબડ મચાવી. આ અશક્ત, ગરીબ, રોગી અને અલ્પ જ્ઞાનવાળા બેબેલે ફક્ત કર્તવ્યનિષ્ઠાના બળ વડે પ્રિન્સ બીસ્માર્ક જેવા કારસ્થાની મુત્સદ્દી જેનાથી યૂરોપના મોટા મોટા રાજદ્વારી ધ્રૂજતા તેનું પાણી ઉતાર્યું.

ઇતિહાસમા આવા બનાવો ઘણા જ થોડા બને છે. જ્યારે બીજા વિદ્વાનો વિચાર કરવામાં થોડી ક્ષણો વિતાવે છે અને પછી નરમ બની કાંઇ કરી શકયા નહિ ત્યારે આ અલ્પજ્ઞાનવાળા બેબેલે સત્ય ઝટ પારખી કહાડી. બીસ્માર્ક જેવાનું પોગળ ઉઘાડી પોતાનું નામ અમર કર્યું. હવે તેની કીર્તિ આખા દેશમાં પ્રસરી. સને ૧૮૭૦ માં ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે થયેલી લડાઇની બાબતમા બીસ્માર્ક અને બેબેલ વચ્ચે ઘણી જ સખ્ત ટપાટપી થઇ. વળી એજ બાબતમાં સામાજિક સ્વરાજ્ય મંડળે એક મોટી સભા ભરી નીચે મુજબનો ઠરાવ પસાર કરાવ્યો. "જે લડાઇઓ સ્વતંત્રતા અને સુધારા માટે લડવામાં ન આવી હોય એવી સઘળી લડાઇઓ સામે આ સભા પોતાનો વાંધો દર્શાવે છે. જેમના હાથમા સત્તા છે એવા થોડા મનુષ્યોની ઠાલી મહત્વાકાંક્ષાઓ તૃપ્ત કરવા માટે અને ફક્ત રાજવંશના હિતને માટે હજારો મનુષ્યોનો નાશ થાય અને લાખો મનુષ્યોના કલ્યાણને નુકશાન પહોંચે એવી લડાઇઓ સામે આ સભા વાંધો દર્શાવે છે." ત્યારપછી જ્યારે જર્મન સરકારે લડાઇનું દેવું પતાવવા માટે લોન કાઢવાનું બીલ પાર્લામેન્ટમાં રજુ કર્યું ત્યારે બેબેલ અને લીબનેચ્છે તે માટે વિરુધ્ધ મત આપ્યો. આથી આ બે પક્ષો વચ્ચે સખ્ત વિરોધ થયો ૧૮૭૦ ની સાલમા સામાજિક સંઘની મંડળીએ એક જાહેરનામું બહાર પાડી ફ્રાન્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપન થયુ તેની ખુશાલી પ્રદર્શિત કરી અને જર્મનીમાં પણ કાળે કરી એવી સ્વતંત્રતા મળે એવી આશા પ્રકટ કરી.

આનુ પરિણામ એ આવ્યું કે સરકારે આ ચળવળ દાબી દેવા કડક ઉપાયો યોજવા માડયા અને સોશિયાલીસ્ટ સભા ભરવાનું બંધ કર્યું. પણ તરત જ બે માસમાં ફ્રાન્સના આલ્સેસ અને લોરેન પ્રાંત પચાવી પાડવા માટે બેબલે ભાષણ કરી જર્મન સરકારના કૃત્યનો સખત શબ્દોમાં પ્રતિકાર કર્યો આથી ડીસેમ્બર માસમા સરકારે બેબેલ અને લીબનેચ્ટને પકડી રાજદ્રોહનો આરોપ મેલી કામ ચલાવ્યું. જો કે આરોપ સાબીત ન થયો તો પણ બીસ્માર્કની લાગવગથી તેને બે વરસની કેદની શિક્ષા કરવામા આવી.

આ સજાથી બેબેલને તો ઉલટો ફાયદોજ થયો. તેના ક્ષય રોગથી ખવાઇ ગયેલા ફેફસાં આ કેદખાનાની નિયમિત જીંદગીથી તથા ડાકટરોની સારવારથી તદન રોગ મુક્ત થયા ઇશ્વરના રસ્તા કેવા વિચિત્ર છે તે આવી ઘટના ઉપરથી માલુમ પડે છે. રોગથી અશક્ત થયેલો બેબેલ જયારે કેદખાનામાંથી છૂટયો ત્યારે તદન નિરોગી અને પોતાનું કામ પૂર્ણ બળથી કરવા સશક્ત બન્યો.

પણ તરતજ વળી પાછું તેને માટે કેદખાનુ તૈયાર હતુંજ. લીબનેચ્છ અને બેબેલને ૩૧ મહિનાની સજા કરી ફરી કેદમાં નાંખવામાં આવ્યા આ વખતે બેબેલે પોતાનું અધુરૂં જ્ઞાન પૂર્ણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

હવે બેબેલના કેદમાં જવાથી કાંઇ સામાજિક ચળવળ બંધ પડી નહિ તે તો ઉલટી વધારે જોરથી વધવા માંડી. ૧૮૭૪ની સાલમાં સવા બે લાખ ઉપરાંત મત સામાજિક પક્ષના હતા. સને ૧૮૭૫માં કામદાર વર્ગના બન્ને પક્ષો મળી જઈ 'સોશિયાલિસ્ટ લેબર પાર્ટી' એ નામથી એક થયા. હવે બીસ્માર્કે એક પછી એક સોશિયાલિસ્ટ નાયકોને કેદમાં પૂરવા માડયા. એ અરસામા કેટલાક ચસ્કેલા લોકોએ જર્મન કૈસરને મારી નાખવાનો ધિક્કારવા જોગ પ્રયત્ન કર્યો અને જો કે સોશિયાલિસ્ટ પક્ષને આ સાથે કાંઇપણ સબંધ નહતો છતાં પણ ધૂર્ત બીસ્માર્કે આ તકનો લાભ લઇ તેમની વિરૂદ્ધ કાયદા પસાર કરાવ્યા.

પણ આથી પરિણામ તો જૂદુંજ આવ્યું. લોકનાયકો કેદમા પડવાથી સોશિયાલિસ્ટ પક્ષ તરફ લોકલાગણી વધવા માંડી અને તે પક્ષ વધારે બળવાન બનતો ગયો જ્યારે ૧૮૬૭ માં સોશિયાલિસ્ટની સખ્યા ફક્ત ૨૫,૦૦૦ ની હતી તે ૧૮૮૧માં વધીને ત્રણ લાખ ઉપરાંત થઇ અને ૧૮૯૦ માં તો સવાચૌદ લાખ ઉપરથી વધી ૧૯૧૨માં ૪૨,૫૦,૦૦૦ની સખ્યા થઈ આ પક્ષનો મોટો ભાગ કામદાર વર્ગનો હતો અને દરેકને ચુંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર હતો; તે વખતે આટલો વ્યવસ્થાસરને મજબૂત બળવાળો પક્ષ બીજો ન હતો. જર્મન પાર્લામેન્ટના ૩૯૭ સભાસદોમાંથી ૧૧૦ સભાસદો સોશિયાલિસ્ટો મોકલતા હતા. આવી મોટી મહત્તા મજુર પક્ષને અર્પનાર કોણ? આ બધું આ અશક્ત, અનાથ ગણાતા ગરીબ બેબેલે કર્યું. તેની દેશસેવાનું કાંઇ આ નાનુંસુનું સ્મારક નથી તે ખરેખર દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો હતો, સત્ય તેને તરત જણાઇ આવતું, ટંટા ચુકાવવામા તથા ન્યાય આપવામાં તે ઘણો કુશળ હતો, સામાજિક જીવનમાં તથા વાદવિવાદમાં તે ઘણો જ ઝનુની જણાતો હતો પણ તેના ખાનગી જીવનમાં તે ઘણો દયાળુ અને સૌજન્યવાળો હતો તે પોતાના કામ કરવાંના નિયમ માટે નીચે મુજબ જણાવે છે. " જે મતવ્ય મેં ગ્રાહ્ય કર્યો હોય તે બાબતમા મારી ખાતરી થાય કે તેથી મારા ઉચ્ચ આશયો સધાશે નહિ તો જે નવા મંતવ્યથી કામ સધાય એવી પક્કી ખાતરી થતાં તે નવા મંતવ્યને મારા ખાનગી અને જાહેર જીવનમાં દૃઢતાથી વળગી રહેવાનો મારો નિયમ આખા જીવનમા મેં પાળ્યો છે. એક વખત ખાતરી થઇ કે જે કાર્ય હાથમા લીધું છે તેનાં લાભની ખાતર અમુક રસ્તે ગયા શિવાય છુટકોજ નથી તો તેની આડે મેં મારા સગાવ્હાલાં અને મિત્રોનો સ્નેહ કે વિચારને પણ આડે આવવા દીધા નથી "

કામદાર વર્ગનો બેબેલમા પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ૧૮૬૭થી લગભગ ૪૪ વરસ સુધી જર્મન પાર્લામેન્ટમા કામદાર વર્ગ તરફથી તેની ચુંટણી થયા કરતી હતી તે તેના પ્રેમ અને વિશ્વાસની સાક્ષી પૂરે છે.

પચાસ વરસ સુધી અવિશ્રાંત મહેનત કરી જનસમાજની સેવા ઉઠાવી તેણે પોતાનુ નામ અમર કર્યું. લડાઈનો તે સખત વિરોધી હતો. તેણે ૧૮૯૭ માં રાખ્સે ફેડરેનાન્ડને જવાબ દેતાં કહ્યુ હતું કે 'ઈંગ્લાડ અને જર્મની વચ્ચે યુધ્ધ ન થાય તે માટે

અમે આગ્રહથી પ્રયત્ન કરીશું. આજે બેબેલ જીવતો હોત તો જે ઘોર યુદ્ધ આજે ચાલે છે તે કંઇક જુદુંજ રૂપ લેતે. મૂળથીજ લડાઈનો વિરોધી હોવાથી જર્મનીની તૈયારીઓનો ભેદ તે જાણી જતે અને દુનિયાને જર્મનીની નાશકારક બાજીથી સવેળા ચેતાવત જેથી શરૂઆતમાં જર્મનીની બાજી અટકી પડત. એ ઉપરાંત ચાલીસ લાખ મતદારોના નાયક તરિકે જર્મની ઉપર તેનુ ઘણું વજન પડતે.

તેના આ વા સખત કામમાં તેની મૂખ્ય મદદગાર તેની પત્ની હતી. તે સને ૧૯૧૧ માં મરણ પામી તેથી તેને ઘણો આઘાત થયો. હવે તે જાહેર જીંદગીમાંથી નિવૃત થઇ સ્વીઝરલાંડના ઝુરીચ ગામમાં રહેવા લાગ્યો અને ૧૯૧૩ ના ઑગસ્ટ માસની બારમી તારીખે આ પ્રભુપરાયણ સુલેહ અને શાંતિનો પરમ ભક્ત બેબેલ પોતાના નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરી પરમધામમા પહોચ્યો. એની પાયદસ્તમા ઝુરીચ જેવા ગામડામાં પણ દોઢ લાખ માણસો આવ્યા હતા.

ખરાબમા ખરાબ સંજોગોમાં જન્મેલો તે નિરાધાર, ગરીબ અશક્ત અને રોગી બેબેલ પોતાના અલ્પ જ્ઞાનથી પણ પ્રિન્સ બીસ્માર્ક જેવા ધૂર્ત કારસ્થાનીને વાદવિવાદમાં મહાત કરે એ જો કે અજાયબ ભરેલું છે તો પણ જ્યારે તે એટલા બાધા પ્રતિકૂળ સંજોગોમા પણ સમાજહિતનો, સ્વતંત્રતાનો અને સુલેહનો દૂત બની જર્મનોના ચાલીસ લાખ કામદારોની વ્યવસ્થાસર મંડળીનો નાયક બને અને જર્મન પાર્લામેન્ટની ત્રીજા ભાગનો નેતા બને એ કાંઇ ઓછુ આશ્ચર્યજનક નથી. કર્તવ્યપરાયણતાનું આથી બીજું શું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત હોઈ શકે?

નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડ્યા.

નવલતા.

"Is it the fear of the fugitive who feels himself pursued, or that f the runner who can never attain his *goal?":—Gabriele 'Anunzio*

"Th: Soil is being loosened even now by the budding shoots:—" *Gerhart Hauptmann.*

૧.

વિશાળ ખંડમાં પગ મુકતા જ ધનાઢ્યની લક્ષ્મીનો ઓપ દૃષ્ટિને શિથિલ કરતો, વ્યવસ્થાનો કાંઇક આભાસ થતો હતો ખરો.ગે ઠરવાનો પ્રયત્ન થયો હતો.—બધું સાફસુફ દેખાતું હતું. ચિત્રો, પુતળાં, પરદા, ગાલીચા, ટેબલ, ખુરશી,—દરેક વસ્તુ મોંઘી હતી,

એટલા જ કારણથી રમણીય મનાઇ હતી. જનસમૂહની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિને એટલું જ બસ હતું એ વસ્તુઓનો ઉપયોગ, કારીગરીની પરીક્ષા કે ચતુર કળાકારના હસ્ત કળાની ખુબીના વિચારને સ્થાન નહતું— સંગ્રહ કરનાર શ્રીમંત છે એટલું જ સર્વ વસ્તુથી પ્રતીત થતું. અન્ય વિચારનો અવકાશ કયા ?

એક ખૂણામાં મ્હોટી આરામખુરશી પર લાંબા પગ નાખી પડેલી, બેવડા બાંધાની આકૃતિ નજરે પડતી હતી. બેસવાની ઢબ પરથી, સુસ્ત આખ પરથી, અને ધીમે ધીમે, જાણે શબ્દો અતિ શ્રમથી નીકળતા હોય એવી, વાત કરવાની રીતથી, સહજ સમજાતું કે આ સર્વ વૈભવના એઓજ ધણી હોવા જોઇએ. મુખાકૃતિ પર કાંઇ પ્રસન્નતા ફરકતી હતી. એ વિક્ષેપના અભાવે જ સ્થિર રહેલી હતી, બાકી વિક્ષેપના સહજ કારણે તે ઉડી જતી આત્મસંતોષ એમની આત્મશ્રદ્ધાનું પરિણામ હતું. "હું મ્હારૂં કર્તવ્ય કરૂંછું, મ્હને પ્રભુ પર શ્રદ્ધા છે, પ્રભુ એ જાણે છે માટે જ મ્હારા પર એમની કૃપા છે, માટે જ હું સંતુષ્ટ અને સુખદ સ્થિતિ ભોગવું છું." પોતાની શ્રદ્ધાની રૂપરેખા અતિ સ્પષ્ટ કરવામાં ભય હતો સુખ અને સતોષના આશ્રમથી દૂર જઇ આત્માને અસ્વસ્થ સ્થિતિમા મુકવામા લાભ ન્હોતો એમની શ્રદ્ધાના પરિણામ રૂપ આ સુખદસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ હતી એ તેઓ નિર્વિવાદ જાણતા હતા આ સુખદસ્થિતિને યોગેજ એમની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ હતી—ટકી રહી હતી— એ વિચાર અસંભવિત ન્હોતો

પાસે એક ન્હાનકડા સોફાપર—નહિ સુતેલી નહિ બેઠેલી—એવી રીતે હાથ પર માથું ટેકવી અતિ કાંતિવાન લાવણ્યમયી યુવતી હતી. વસ્ત્રો સાદાં હતાં. બહુ ટાપટીપ ન્હોતી. તોપણ સ્નિગ્ધ શરીરને અનુકૂળ હતા, અને કાંઇક અસ્પષ્ટ, અગમ્ય, આકર્ષણ પણ કરતાં. મુખકૃતિ પર હર્ષ સ્ફુરતો. એ હર્ષ નિર્દોષ હતો. સ્નેહાળ હૃદય, તીવ્ર પણ અપકવ અશિક્ષિત કલ્પના અને સમૃદ્ધિના અવિચ્છિન્ન પરિચયના પરિણામ રૂપ હતો. અનન્ય અભિલાષના ઉભરાથી આંખ ચમકતી હતી. કાંઇ અતિ વિલક્ષણ સ્વપ્ન-તરંગો ઉછળતા હતા. યુવાવસ્થા—એ દિવ્ય પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરતાં કેટલાએ વિરલ, અમૂલ્ય અધિકાર ભોગવતા હશે ! નવલતા યુવાવસ્થાને આંગણેજ ઉભી હતી. યુવાવસ્થાનું એક અતિ આકર્ષક ચિત્ર હતી. નવલતાનું હૃદય નવપ્રભાવના નવરંગમાં જ પીછી બોળતું હતું. ઝીણામા ઝીણી વસ્તુપર પણ કાંઇક મોહક રંગ ફરતો હતો. વિશ્વના કાંઇ કાંઇ મધુર આલાપ કાને પડતાં, જીવનની ન્હાનકડી નિર્માલ્ય ઘટનાઓ પણ ઉલ્લાસ ભર્યું મહત્વ ધારણ કરતા. અસંખ્ય વિચાર અને ઉર્મીઓ, અગમ્ય આશા અને ઉલ્લાસ અસ્ખલિત સ્ફુર્યા કરતા હતા. જીવન પ્રશ્નમય હતું છતા ઉત્તર આવશ્યક ન્હોતા. આશા, અનેરી અનન્ય, પણ અગમ્ય હતી હૃદય સર્વ ઝડપથી ઝીલી લેતું. સર્વેનું ત્યાં સંયોજન થતુ, પણ મન હજી પૃથક્કરણ કરતાં શીખ્યું ન્હોતુ. તર્કને અવકાશ ન્હોતો તેનું સત્ય નહિ જેવુ હતું ભવિષ્યની અસંખ્ય અગમ્ય સૂચના થતી. ભવિષ્યના અનેક માર્ગની ઝંખના થયા કરતી. ક્યા પગ મુકાશે ? કયે માર્ગે ઉતરાશે ? યુવાવસ્થાને સ્વાભાવિક અસ્વસ્થતા હતી. એ અસ્વસ્થતાજ આલ્હાદજનક હતી.

બારણા આગળ એક વયોવૃદ્ધ સ્ત્રી માળા ફેરવવામાં તલ્લીન થઇ હશે! હાથમાં માળા તો હતી પણ મણકા અતિ મંદગતિથી ફરતા હતા, કોઇકવાર અટકી પણ જતા. આંખ મણકા પર સ્થિર રહેવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતી. જીજ્ઞાસા જાગ્રત હતી હરેક શબ્દ સાંભળતી હતી. ધર્મઝનુનને બદલે કાંઇ વિચિત્ર મનોવિકારના પડછાયા મ્હોપર આવજા કરતા હતા. પ્રથમ દ્રષ્ટિએ દેખાતી દીનતા બરાબર જોનારને કાંઇક બીજાજ સંદેશા કહેતી. ફૈઇજીની આંખ નવલતા સ્હામે ફરતી. નવલતાના ભવિષ્ય માટે વિચાર થતા-ફૈઇજીએ એ વ્યથા પોતેજ વ્હોરી લીધી હતી જો કે નવલતાની રૂપ સંપત્તિ અને લક્ષ્મીનો વિચાર કરી ફૈઇજીએ "સારો વર મળશે" એમ ક્યારનું કહી દીધું હતું. નવલતાની પરીક્ષા, તેના ચારિત્ર્યનો પ્રભાવ, તેના જીવનના ઉદ્દેશ-સર્વ એ ત્રણ શબ્દમાં સમાસ થતાં. ફૈઇજીની "સારા વર" ની વ્યાખ્યા અનિશ્ચિત હતી ફૈઇજીનો વિચાર સામાન્ય જનસમૂહમા પ્રચલિત વિચારનો માત્ર પ્રત્યાઘાત હતો.

શેઠ--એ શબ્દનું કેટલું મહત્વ છે! એ શબ્દ કેટલો અર્થસૂચક છે ? એ શબ્દથી કેટલી નિર્માલ્ય વ્યક્તિઓ પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરે છે! શેઠની આરામ ખુરશી અને નવલતાના સોફા વચ્ચે ગાલીચાપર અસ્વસ્થતા અને ઉદાસીનતાની પ્રતિમારૂપ, એક યુવક હથપર શરીર ટેકવી બેઠો હતો. વિશાળ ખંડમા પ્રસરી રહેલા શાંત, સુવ્યવસ્થિત, સ્થિર વાતાવરણમા એ વિરોધ સમાન હતો. ભિન્ન તત્વો ઉમેરતો એનું શરીર પાતળું હતું. મુખાકૃતિ સામાન્ય લાગતી વાળ લાંબા અને વિખરાયલા હતા. પોશાકમાં પણ ટાપટીપ કે ખાસ સફાઇની ગેરહાજરી દેખાઇ આવતી. હાલચાલમા કાંઇક લાવણ્ય હતું. બોલવામાં કાંઇક સ્વાભાવિક સૌમ્ય હતું--છટા હતી. ભિન્ન ભિન્ન ભાવો દરેક પળે આંખમાં નૃત્ય કરતા આખ કોઇકવાર વિચારશીલ બનતી. કોઇકવાર કરૂણ લાગતી કોઇકવાર હર્ષથી ઉભરાતી. કોઇકવાર વાર અનિવાર્ય ક્રોધથી ઉશ્કેરાતી. યુવાવસ્થાના પ્રદેશમાં શાન્તનો પણ પગ પડયો હતો. એ પણ અસ્વસ્થ હતો--માત્ર એની અસ્વસ્થતા આલ્હાદજનક ન્હોતી. એ પણ સ્વપ્નદર્શી હતો. સ્વપ્નનું એને પણ વ્યસન હતું અનન્ય સ્વપ્ન-તરંગમાં એ પણ ઘમડાતો, એનું જીવન પણ પ્રશ્નમય હતું. પરંતુ પ્રત્યેક પ્રશ્નના ઉત્તર મેળવવા એ અતિ--ઉત્સુક બનતો-ફાંફાં મારતો. હૃદયના ભાવ અને જીવનના અનુભવની તુલના કરવા ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઇ હતી. ભવિષ્યની અસંખ્ય સૂચના થતી, પણ માત્ર સૂચનાથી સંતાષ ન્હોતો વળતો. ભવિષ્યના અનેક માર્ગની ઝંખના થતી, પણ વચ્ચે નડતી વિટંબણાથી અધીરો બનતો. હૃદય સ્નેહાળ હતું, પણ જીવનના કેટલાક અનુભવથી અકળાયું હતું. કલ્પના તીવ્ર પણ કોમળ હતી. જીવન--અનુભવના ક્રૂર ઘા ખમી શકતી ન્હોતી. બહુ હર્ષ ન્હોતો, પણ કરૂણ શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ હતો. આશા--અનેરી, અનન્ય-પણ અગમ્ય એટલા માટેજ અસતોષ અભિલાષા-માત્ર અભિલાષથી હર્ષ ઉત્પન્ન ન્હોતો થતો. જીવનને અભિલાષાના ઉચ્ચ આશ્રમે ધકેલવા ઉતાવળો બનતો. યુવક હતો, પણ તટસ્થ ન્હોતો. જીવનના અનેક વિરોધી

તત્ત્વોનો નાશ કરવા તત્પર બન્યો હતો. ઉત્કૃષ્ટ અભિલાષ ઉજ્જવળ આદર્શ અને દરરોજના જીવનક્રમની વચ્ચેના ગાઢ અંતરથી આશ્ચર્ય પામતો-શોક કરતો. એ અંતર કહાડી નાખવા, પોતાના અભિલાષ અને ઉજ્જવળ આદર્શને સ્વપ્નસૃષ્ટિ તરફ દરરોજના જીવનક્રમને ઉંચકવા, પ્રયાસ કરતો. એ અંતર, એ વિટંબણા, એ કટુ આસ્વાદ અને ક્રુર કટકાને લીધે આશ્ચર્ય પામતો; પણ તેમ એની શ્રદ્ધા વધારે દૃઢ બનતી જતી. વિરોધી તત્વોને લીધે, વીર યોદ્ધા જેમ, વધારે ઉલ્લાસથી જીવનયુદ્ધમા ઘુમવાનું મન થતું, વધારે શૂર છુટતું. હજી એવી નિર્માલ્ય સ્થિતિએ ન્હોતો પ્હોંચ્યો કે "પ્રભુ કરે તે ખરૂં" એમ હૃદયને આશ્વાસન આપી પોતાના આદર્શને મૃતવત્ બનાવે, જીવનની સર્વ વસ્તુઓ સાથ એ એટલો હળી ન્હોતો ગયો, હૃદય હજી એટલું સુસ્ત ન્હોતું બન્યું. એનો આત્મા મુક્તિ માટે અનેક ચિત્રવિચિત્ર જીવન-તરંગમા આમતેમ ઘસડાતો. ઘડીમાં કોઈક કટુ અનુભવથી એનાં દિવ્ય સ્વપ્ન વિખરાઈ જતાં. ઘડીમા એનો આત્મા અસંખ્ય નવલ પ્રદેશમા છલંગ મારતો. યુવાવસ્થા માત્ર નિષ્ક્રીય અસ્વસ્થતાના હર્ષની સ્થિતિમાંથી આગળ વધી પ્રવૃત્તિમય બની હતી

"પણ, કાન્ત ! આતો ત્હમારા ભાઈબંધ કહેવાય. ત્હમારી "નાત". ત્હમારા મંડળના એ નેતા ગણાય છે. ત્હમે પણ કાંઈ અજાણ છો, એની સાથે પણ ત્હમારે મારામારી ! ત્હમે હમારા જેવા "પુરાણા" તો નહિજ, ત્યારે ત્હમે સ્હામી બાજુના તો ખરા; પણ તેમની સાથ પણ ત્હમે આથડવાના." પોતે કોઈ વિચારના ન હોવાથી, તથા કાન્તે "પુરાણા" કે "સુધારા" પક્ષની ચોઠ્ઠી ચ્હોટાડી ન્હોતી એટલે એ "વિચિત્ર" વર્ગ મા મુકાયો

"ત્હમને આશ્ચર્ય લાગે છે હું સમજી શકું છું. આપણે સર્વ બ્હીકણ બન્યા છીએ. હૃદયને મૃતવત્ બનાવવાની કળા સિવાય બીજી સર્વ કળા આપણા ઈતિહાસમાં જ રહી છે આ ભૂમિપર સત્યને સર્વસ્વ અર્પણ કરનાર મહાત્મા હરિશ્ચંદ્રનાં પગલા પડ્યા હશે—આજ એ સંભવિત નથી. આજ નીતિધર્મને અવકાશજ નથી. આજ કીર્તિનું મહત્વ છે. લક્ષ્મીનું મહત્વ છે આપણ સર્વની નિર્માલ્ય જીવન પ્રવૃત્તિના કરૂણ ચિત્રો આપણે જોઈ શક્તા નથી—જોવાની ઉત્કંઠા નથી આ યુગ ન્યુસપેપરનો છે. જેઓ "પુરાણા" પડછાયા પાછળ દોડે છે તેઓ પુરાણું શું, પુરાણું શા માટે આવશ્યક છે તેની કલ્પના કરી શક્યા નથી ! "નવીન" માર્ગે ઉતરનારોને બહુધા એ શબ્દનો જ મોહ છે. એવાઓ માત્ર અન્ય દેશના "પુરાણા" માલને અહિં "નવીન" બજાર ઉઘાડી આપે છે. જે "નવીન" કહેવાય છે ને ખરેખર નવીન છે કે નહિ, આવશ્યક છે કે નહિ, આ ભૂમિને અનુકૂળ થશે કે નહિ, પ્રથમ અનુકૂળ ન હોય પણ આવશ્યક હોય, અનિવાર્ય હોય તો વિરોધી તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરી તેને ઉખેડી આવશ્યક "નવીન" વસ્તુને અનુકૂળ બનાવી કેમ રોપવી એ સર્વ વિચારો સુસ્ત હૃદયને નિરર્થક લાગે છે. "પુરાણા" કે

"નવીન" માર્ગ આવશ્યક નથી. સામાન્ય પ્રગતિના માર્ગની આવશ્યકતા છે. ભલે પછી તેમાં ગમે તેવા તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય—પુરાણા કે નવીન; આપણે બ્હીકણ એટલા માટે છીએ કે આપણી વાતમાં, ભાષણોમાં, લેખમાં, આપણી અન્ય સર્વ પ્રવૃત્તિમાં માત્ર પ્રગતિનું દૃષ્ટિ સ્થાન લક્ષમા રાખી સત્યનિષ્ઠ વિવેચનનો અભ્યાસ નથી કરતા. માત્ર અર્થહીન પક્ષ અને પ્રતિપક્ષના વાદવિવાદમાં આપણો કાળક્ષેપ થાય છે, અને તેટલા જ માટે "પુરાણા" કે "નવીન" માર્ગના નેતા અને અનુયાયીઓ માત્ર ઘોંઘાટ અને ધમાલ કરી સંતોષ માની લે છે. નિર્ભય, સત્યનિષ્ઠ વિવેચનની ટેવ ન હોવાથી, તેનો અભાવ હોવાથી, કહેવાતા નેતાના આત્મસંતોષને, ઘોંઘાટને, અને નિરૂપયોગી પ્રવૃત્તિને આપણું મૌન અને સુસ્ત હૃદય ઉત્તેજન આપે છે. કીર્તિ—ભુખ્યાનો માર્ગ સરળ કરી આપે છે. ત્હમે જે ભાષણ વાંચી સંભળાવ્યું તેમાં ગરીબોની કુટેવો પર લાંબું વિવેચન છે. તે લોકોમાં નીતિનો અભાવ છે એમ કહી તે માટે શોક દર્શાવ્યો છે. ભાષણ કરનાર ત્હમે કહોછો તેમ "નવીન" મંડળના નેતા કહેવાય છે. શીખેલા છે પણ શ્રીમંત છે તે ભૂલી જશો નહિં. ગરીબ વર્ગની કુટેવો તથા નીતિના અભાવના વિવેચન પહેલાં શ્રીમંત વર્ગના અધિકાર, તેમની જવાબદારી, તેમના લોભ, તેમની વૃથા નિવૃત્તિનો વિચાર કર્યો હોત તો એમનું ભાષણ જનસમાજને કાંઇક ઉપયોગી થાત એમના ભાષણમાં એટલું ઉમેરાયું હોત કે "હું ત્હમને તમારીતથા મ્હારી સ્થિતિના મ્હારા વર્ગના મ્હારા શ્રીમંત મિત્રો બન્નેની કુટેવ માટે કહીશ. તેમને ત્હમારા કામના પ્રમાણમા પગાર વધારવાની ભલામણ કરીશ, ત્હમારા ઘણી મુશ્કેલીઓ ઓછી કરવાનું કહીશ, તેઓ મ્હોટા મ્હોટા નફા સ્વાહા કરી જાય છે તે સ્હામે ભાષણ આપીશ ત્હમને જેમ જુગાર માટે કહુંછું તેમ મ્હારા મિત્રોને પણ કહીશ, ઘોડાની શરતમાં જતા અટકાવવા પ્રયત્ન કરીશ, સટ્ટો કરનાર સ્હામે જાહેરમા લખીશ" તો એટલા નિખાલસ વાક્યોથી એમના શ્રોતાજનપર અસર થાત. આશા અને શ્રદ્ધાનો પાસ પડત. ગરીબ જીવનમાં કાંઇક પ્રકાશ પડત. પણ એમ કહેતાં એમની પોતાની, પોતાના વર્ગમાં મેળવેલી, એ વર્ગને માન્ય 'પ્રતિષ્ઠા' નો વિચાર બાજુએ મુકવો પડે. શ્રીમંત મિત્રોની સંખ્યામાં ઘટાડો થાય, અને, એમના લેખ અને ભાષણને એમના મંડળમાં હુલો આવકાર મળે ગરીબ વર્ગને શિખામણ આપવી, ભાષણો આપવાં, અને સર્વ શક્તિમાન શ્રીમંત વર્ગની લાલસા સ્હામે યુદ્ધ કરવું એ બેમાં આકાશ જમીનનો ફેર છે. શ્રીમંત વર્ગને એમ કહેવું કે ત્હમારી નીતિમા પણ ફેરફાર આવશ્યક છે. ત્હમે પણ ત્હમારી હાથ નીચેના અને અન્ય ગરીબ વર્ગ માટે જવાબદાર છો, ત્હમે પણ ત્હમારૂં કર્તવ્ય લક્ષમાં રાખો, એ, ઉદ્ધત નહિ તો અવિચારી તો ગણાયજ. થોડા દીવસપર આજ પત્રમાં એક ચર્ચાપત્ર પ્રકટ થયું હતું ત્હમે નહીં વાચ્યું હોય. તેમાં અમુક મીલમાં ગરીબ કામદારોને વેઠવી પડતી હાડમારીનું વર્ણન હતું. તે ઉપરાંત તેમના પગાર વધારવાની વિનંતિ હતી. તેમાં કાંઇ નવીન ન્હોતું, પણ તેમાં ભૂલ માત્ર એટલી હતી કે મીલમાલેકો અને શેરહોલ્ડરના કર્તવ્ય, મ્હોટી આવક, અને લોભ માટે થોડાક શબ્દો મુકાયા હતા.

બીજેજ દિવસે એ ચર્ચાપત્રનો એક લાંબો જવાબ "કામદારના શુભેચ્છક" તરફથી પ્રકટ થયો. તેમાં તેમની હાડમારી માટે રૂઢી પ્રમાણે શોક દર્શાવાયો, તેમની આળસુ ટેવ, ખંતનો અભાવ, નીતિ માટે લાંબું વિવેચન અને પછી, ધ્યાન રાખજો—"બેશક સમજુ મીલમાલેકો કામદારનાં દારિદ્રય ઓછાં કરવાનું સ્વીકારે છે અને તે માટે બનતા પ્રયત્ન કરેછે પણ ગઈ કાલે આ પત્રમાં આવેલા ચર્ચાપત્રમાં મીલમાલેકોના કર્તવ્ય, તે જ માટે જે શબ્દો વપરાયા છે તે શબ્દોથી ઉલટી અસર થયા વિના રહેશેજ નહિ. કામદારના દારિદ્રય ઓછાં કરવાની ઇચ્છાથી મીલમાલેકો સંબંધી આવી આકરી અને ઉદ્ધત ભાષા વાપરવી એ ખરેખર શોચનીય છે; તેથી મીલમાલેકોની કામદાર પ્રત્યેની સહાનુભૂત ઘટવાનો સંભવ રહેછે, અને તેમને સહાય કરતા અટકી જશે" "સ્વીકારેછે" શબ્દનો અર્થ કામદાર વર્ગના કૃપાળુ શુભેચ્છક શો કરવા માગતા હતા તે હું સમજી શકયો નથી. "બનતા પ્રયત્નો" શા શા થયા છે તે લખવાનું એઓશ્રી ભૂલી ગયા હશે! આશ્ચર્યની વાત માત્ર એટલીજ છે કે ચર્ચાપત્રનો જે ભાગ મીલમાલેકો માટે લખાયો તે "ઉદ્ધત" ગણાયો. જો કે કામદારની હાડમારીના સત્ય માટે ના ન કહેવાઈ તેથી વધારે આશ્ચર્યની વાત. "એમની સહાનુભૂતિ ઘટવાનો સંભવ રહે છે, અને તેમને સહાય કરતા અટકી જશે" આ ધમકી મીલમાલેકોને સત્ય કહેવાની હિમ્મત કરી એજ કારણે એ દોષ ભુખ્યા પેટને શ્રીમંતના ગમે તેવા આકર્ષક અને વિદ્વતા ભર્યો બોધપાઠ ન રૂચે એ સ્વાભાવિક છે. ગરીબ કામદાર ઉદ્ધત નથી, પણ શીખેલા કહેવાતા આગળ વધેલા "સમજુ" શ્રીમંત મીલમાલેકો, "કામદારના શુભેચ્છક" ઉદ્ધત છે. મ્હારા અભિપ્રાય પ્રમાણે કંગાલ વર્ગને ભાષણ આપવાનો એવાને અધિકાર સરખોએ નથી."

"ભાઇ, ગરીબની મહેનતથી એ લોકો આટલું બધું કમાય છે, છતાયે તેમનો થોડોક પગાર ન વધારવાની આટલી બધી હઠ શા માટે કરતા હશે?" નવલતા કાન્તનું લાંબુ વિવેચન ધ્યાનથી સાંભળતી હતી બધું સમજી શકતી ન્હોતી, તોપણ કાન્તના અભિપ્રાયો એને સત્ય લાગતા "હા પણ તેની કોણ ના પાડે છે? પણ એ શરૂઆત કોણ કરે? એક શરૂઆત કરે તો બીજા તેને વખોડી કહાડે, અને ધારો કે એકવાર વધારીએ તો પાછા બીજીવાર એવીજ માગણી કરે અને એ પ્રમાણે એનો અંત કયાં—"

"ખરૂં તો એમ છે કે પછી એમ ન કહેવાય કે "ત્હમારા ડીરેકટરોને કહેવાને ઘણીજ ખુશી......"

"હશે! હશે! કાન્ત ત્હમારે હજી ઘણું જોવાનું છે." કાન્તને પ્રત્યુત્તર આપી શકાય તેમ ન્હોતું, એટલે હમેશ માફક ચર્ચા સમાપ્ત થઇ. કાન્તને અનુભવ વિનાનો ગણ્યો અને શેઠે હમેશ માફક સંતોષ માન્યો.

કાન્તના પિતા અને શેઠને ન્હાનપણથી મિત્રભાવ હતો. એટલુંજ નહિ તેઓના દૂરના સગા હતા. અને તે ઉપરાંત, કાન્તના પિતાએ શેઠને ન ભૂલી જવાય એવો ઉપકાર

કર્યો હતો, આથી બન્ને કુટુંબ વચ્ચે સ્વાભાવિક ઘણો ગાઢ સંબંધ હતો. શેઠ કાન્તને પોતાના પુત્ર જેવો ગણવા પ્રયત્ન કરતા. કાન્તની કુલીન રીતભાત અને તેના વિદ્યાભ્યાસ તથા નિખાલસ હૃદય માટે એમને બહુ માન હતું. કાન્ત હમેશ શેઠની સાથે છૂટથી વાત કરતો. કાન્તને જ્યારે કૉલેજમાં જવાનું થયું, ત્યારે પોતાની મૈત્રી અને ગાઢ સંબંધનો દાવો કરી કાન્તને મુંબાઇ પોતાને ત્યાં રાખવા મિત્રને ઘણો આગ્રહ કર્યો. કાન્ત તથી ત્યારથી ત્યાંજ રહ્યો હતો. કૉલેજનું એક વર્ષ પુરૂં થતાં કાન્તના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. કાન્તના અભ્યાસમાં એથી સ્વાભાવિક ઘણી વિટંબણા નડી. અભ્યાસ બંધ કરવા ઘણી લાલચો પ્રત્યક્ષ થઇ, પણ પોતાનું ધૈર્ય ખોયું નહિ, અને અભ્યાસ ચાલુ રાખવા વધારે દૃઢ બન્યો.

૨

કાન્ત પ્રથમ નવલતાને હર્ષ, શોક, અને દયાની મિશ્ર લાગણીથી જોતો હતો. નવલતાના કેટલાક સ્વાભાવિક ગુણ અને વારંવાર દેખાઇ આવતી મનની દૃઢતા માટે હર્ષ પામતો. નવલતા જેવા વિરલ રત્નમાં, શ્રીમંત અને અન્ય યુવતીઓમાં, સામાન્ય નિર્માલ્ય પ્રવૃત્તિઓના કાંઇક ચિહ્નો જોઇ, દયા ઉત્પન્ન થતી; તથા એના ભવિષ્યનું ચિન્તન કરતા શોક છવાતો. વિધિ આવા કોમળ અને વિરલ આત્માનો વિકાસ આ સમાજમા નજ સંભવે! માત્ર એવા આત્માને કચડી નાખવામાંજ સમાજના કર્તવ્યની સમાપ્તિ થતી હશે! લોક, ધર્મ, નીતિ, પુરાણ પવિત્ર સંસ્કાર અને ક્રૂર રૂઢી, સર્વ એ કારણેજ એક થઇ ગયા હશે! સર્વનો માત્ર એજ સંદેશો હશે! હજારો વર્ષના ઇતિહાસનું માત્ર એજ તાત્પર્ય હશે! નવલતા સંબંધી ચિન્તન કરતાં કાન્ત હમ્મેશ આવા વિચારવમળમા ઘસડાતો. સમાજ ન્હાસે હાથ પગ પછાડતો.

નવલતાના હૃદય કે ચારિત્ર્ય માટે તીવ્ર ઉત્કંઠા તો ક્યાંથી પણ સ્વપ્ને પણ વિચારસરણી એ પિતાએ ન્હોતો કર્યો. પુત્રીના "સુખ" માટે એમની વિચાર-માળાના મણકા પોતાના પૈસા આસપાસ ફરતા હતા. અને પૈસાની ગણત્રીથી એમને સંતોષ થતો. આટલી લક્ષ્મી હોય તો પછી પુત્રીના દુઃખનો અવકાશજ ક્યાં! એ એમનો સાધારણ વિચાર હતો. તેના અભ્યાસ માટે સ્વાભાવિક રીતેજ એમને પોતાને બહુ કાળજી ન્હોતી. છતાં પોતાની સ્વર્ગસ્થ પત્નીના દૃઢ આગ્રહ અને વચનને માન આપી, તથા નવલતાનો પોતાનો ઉત્સાહ જોઇ—જો કે એ ઉત્સાહથી એઓ બહુજ આશ્ચર્ય પામતા—કોઇ દિવસ તેના વિદ્યાભ્યાસની આડે ન્હોતા આવતા.

નવલતાએ જે થોડાં ઘણા વર્ષ પોતાની માતા સાથે ગાળ્યાં તેટલા વખતમાં તેનામાં કેટલાક વિરલ સંસ્કાર ઉતર્યા હતા. તેના ચારિત્ર્યનો પાયો પણ એ સમયમાજ નંખાયો હતો. જનસમૂહના અતિ સામાન્ય કટુ વાતાવરણનો તેની માતાને અનુભવ થયો હતો. તેમાં વળી તેનામાં કેટલાક વિરલ ગુણ, તેની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ અને તેની વિદ્યાભક્તિ માટે સમાજે તેનો વધુ ક્રૂરતાથી સત્કાર કર્યો હતો. ઇશ્વરદત્ત દ્રઢતાને

લીધે આવા અનુભવથી એના આત્મા અને ચારિત્ર્ય વિકાસ પામવાનો અને વધુ દ્રઢ બનવ નો અવકાશ મળ્યો. જે સંજોગોમાંથી એ પસાર થઇ હતી તે સંજોગોનો એના પતિને નહિ જેવો અનુભવ થયો હતો. કારણ એઓ અધિકારી વર્ગના હતા-પુરૂષ હતા. જનસમૂહને અનુકૂળ ગુણ વા અવગુણ એમનામાં જોઇતા પ્રમાણમાં હતા. એમની પત્નીનો વર્ગ જુદો હતો. તે—સ્ત્રી હતી તેનામાં જનસમૂહ પ્રતિકુળ ઘણા વિરલ ગુણ હતા જનસમૂહનું દાસત્વ તે સ્વીકારી શકતી ન હોતી. "પ્રતિષ્ઠા" કરતાં પોતાના આત્મવિકાસ માટે તેને વધુ આકાંક્ષા હતી. આટલા આત્મભોગે જે જે અમૂલ્ય મેળવ્યું હતું તે પોતાની પુત્રીના હૃદયમા ઉતારવા પ્રથમથીજ પ્રયત્નો કર્યા હતા. પોતાનું કામ પુરૂં થાય ત્યાર પ્હેલાં વિધિએ અકાળે આકસ્મિક એના આયુષ્યની દોરી તોડી નાંખી. નવલતાને સ્વાભાવિક રીતે જ માતાની ખોટ સાલતી હતી. પિતા ગણત્રીમા સુથાયા હતા. ફઇજી માટે તિરસ્કાર હતોજ.

મ તાના મૃત્યુ પછી થોડોક વખત ફઇજીએ "છોકરી મોટી થઇ" એ બ્હાને નવલતાનો વિદ્યાભ્યાસ બંધ કરાવવા ફાંફાં માર્યાં. ફઇજીને બ્હાર "સારૂં ઘર" શોધનારાઓમાં માન મળતું. એ માન એમને પોતાને નહોતું, એતો નવલતાના ફઇજીને મળતું. 'સારૂં ઘર" જીતવા ફઇજી ઉપયોગી શસ્ત્ર ગણાતા, ફઇજી બ્હાર પોતાનું પાત્ર ઠીક ભજવતા, થોડોક વખત નવલતાના "સારા માટે" પોતાની પદ્ધતિ અને આચાર વિચાર પ્રમાણે નવલતાને કેળવવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તેની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિને લીધે અને તેના પિતાની તટસ્થ વૃત્તિને લીધે, ફઇજીના પ્રયોગ નિષ્ફળ નીવડ્યા. એ તટસ્થ વૃત્તિના અનેક કારણો હતા. તેમાં વળી માતાના મૃત્યુ પછી નવલતાએ સર્વ ગૃહવ્યવસ્થા એટલી સંભાળ અને ઝડપથી ઉપાડી લીધી હતી, થોડા સમયમાં પોતાના ચાતુર્યની સર્વ પર એવી છાપ પાડી દીધી કે પિતાને અસતોષનો જરા પણ અવકાશ નહોતો રહ્યો, એટલુ જ નહિં પણ ઉલટું એની શક્તિ માટે માન અને વિશ્વાસ વધતાં ગયા. નવલત ની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ એ પુરેપુરા સમજતા હતા અને તેના પર એનો એટલો બધો સ્નેહ હતો કે નવલતાને કોઇ પણ પ્રકારે નાખુશ કરવા એઓ અચકાતા. આથી ફઇજીની ફરિયાદ હમેશ રદ જતી.

કાન્તે જ્યારથી ઘરમા પગ મુક્યો ત્યારથીજ ફઇજીને કાઇક નિરાશાની ઝાંખી થઇ હતી અને ત્યારથીજ કાન્તે પણ ફઇજીને વિટંબણાની ઉપમા આપી હતી. પરસ્પર સદ્ભાવ-માયાનો અવકાશ આથી અશક્યજ હતો.

પ્હેલાં કાન્ત નવલતાની આસપાસના વાતાવરણ, નિર્જીવ પ્રવૃત્તિ, અને તેના ભવિષ્ય માટે ઉદાસ બનતો પણ જેમ જેમ એનો પરિચય વધતો ગયો, નવલતાના ચારિત્ર્યનુ અવલોકન કરવાનો અવકાશ મેળવતો ગયો, અને તેની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ સ્પષ્ટ થતી ગઇ તેમ માત્ર શોક કરી હાથ પગ પછાડી બેસી રહેવા કરતા નવલતાની આત્મોન્નતિ અને ચારિત્ર્ય માટે તેને સહાય આપવા બનતા પ્રયત્નો કરવાના નિશ્ચયમા દ્રઢ બન્યો. એ કામ સ્હેલુ નથી, એ, બેશક, એ સમજતો હતો પરંતુ એ

કેટલું મુશ્કેલ છે તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પછીથીજ થયું. જનસમૂહના વિરોધી વર્તો, જેની પ્રતિમારૂપ કુંદનજી હતી, અને તેના પિતાની અનુકંઠા મુશ્કેલ કાર્યને પગલે પગલે વધુ મુશ્કેલ બનાવતા કાન્તના નીતિધૈર્યની એ પણ એક પરીક્ષા હતી.

૩

નવલતાની માતાએ ઉપયોગી ગુજરાતી પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ કર્યો હતો. તે માટે એકાંત ખંડમા ન્હાનકડું પણ આકર્ષક પુસ્તકાલય બનાવ્યું હતું. તેના મૃત્યુ પછી એ પુસ્તકાલયનુ વિસ્મરણ થયું હતું. પુસ્તકાલય "ફરનીચર"ની અવકૃષ્ટ દશાએ પ્હોચ્યું હતુ, તેની જેમ પુસ્તકાલય સંબંધી પણ શેઠના સગા વ્હાલાં તથા મિત્ર વર્ગને વિનય કરવો પડતો. પુસ્તક પરીક્ષા કરવા તેઓ બહુધા અશક્ત હતા. શેઠનો પોતાનો નિવૃત્તિનો સમય તો "સમાચાર"ની જાહેર ખબરો ખાસ કરીને—"લીલાઓથી વેચાણ," "સોનાનુ બજાર," "ચાંદીનું બજાર," "શેર બજાર" "રૂનું બજાર" અને "વેપારી રૂખ" વાચવામાં પુરો થતો. "સોદો" કરવા તલપી રહેલો એમનો આત્મા એ સર્વ સમાચાર વાંચવા પ્રફુલ્લ બનતો, કોઇ પણ પ્રકારનો "સોદો" કરવા એઓ સર્વદા તત્પર રહેતા. ધાર્મિક, સામાજિક, અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી વાત કરતાં એમની વાતમા એમની "સોદો" શોધવાની પ્રકૃતિ સ્હેજ ઉઘાડી પડતી. એ શોધવાનું એમને માટે માત્ર જીવનનું એક મહાકાર્ય નહોતું, એતો એમનો મોક્ષમંત્ર હતો. એમનો ધર્મ એ મત્ર પર ચણાયો હતો એમના સ્નેહ સંબંધ પણ બહુધા એજ કારણથી સચવાતા. એમના તત્ત્વજ્ઞાન, એમના તર્ક, એમની કલ્પના પણ ત્યાંજ વિરામતી. બેશક કેટલાક દૈનિક અને માસિક પત્રોની વાર્ષિક ભેટ, વા ખાસ અંક વાચતા, તેમાંના ચિત્રો જોતા, કોઇક ભાષણ પણ ઉકેલતા; આ હિતંહિના ભાગ્યા તુટ્યા વાચનમાથી એઓ વાક્યો ગોખી રાખતા, અને વખત આવે તેનો ઉદાર ઉપયોગ પણ કરતા. વિદ્વત્તા આવી રીતે સચવાતી અને વાદવિવાદ આ પ્રમાણે અલંકૃત થતો એમને સુભાગ્યે એમની વિદ્યાની સ્તુતિ કરનાર શુષ્ક અને લક્ષ્મીનુ દાસત્વ સ્વીકારનાર આત્મા મળી આવતા અને એ રીતે એમાં પણ પોતાના આત્મસંતોષ માટે એવા સ્વાતંત્ર્ય, વેચનારાઓ સાથે એઓ જાણ્યે અજાણ્યે "સોદો" કરતા

જે પુસ્તકાલયનું વિસ્મરણ થયું હતું તે પુસ્તકાલયનું મહત્વ કાન્તે ગાઢું વધાર્યું. એ ન્હાનકડા સુંદર ખંડમા કાન્ત હમેશ પોતાની નિવૃત્તિનો સમય ગાળતો. જો કે પુસ્તકાલયમાં માત્ર ગુજરાતી પુસ્તકો હતાં તોપણ સંભાળ અને ખતથી વીણેલાં પુસ્તકોના એ ઉત્તમ સગ્રહ પરથી એ સંગ્રહ કરનારના ચારિત્ર્યનું અનુમાન બાંધવા કાંઇક અંશે શક્તિમાન થયો

નવલતાને પુસ્તકો ગમતાં પણ તેનો પરિચય હજી ઘણો થોડો હતો. વાચન ગમતું પરંતુ તેને માટે તીવ્ર ઉત્કંઠા ન્હોતી. કાન્તે પ્રથમ તેનો, ધીમે ધીમે, પુસ્તક પરિચય વધાર્યો અને તે સંબંધી વિશુદ્ધ શોખ અને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કર્યા. વાંચન આવશ્યક છે એમ સ્વીકારી, ઉપયોગી નિરૂપયોગી પુસ્તકોના વિચાર કરી,

તેની માત્ર સંખ્યાની ગણીત્રીથી સંતોષ ન પામતાં, વિચારના યોગ્ય વિકાસમાં એ પુસ્તકોનું સહાય મળે એવા પ્રયત્નોમા તેને ઉત્તેજન આપ્યું. ઉપયોગી નિરૂપયોગી પુસ્તકોની પરીક્ષા શીખવી. વારવાર સ્હેજ સૂચનાથી અવલોકન કરતા શીખવ્યું. પુસ્તક, વિચાર, વાંચન અને જીવનના પરસ્પર સબંધના અર્થ ઉકેલવાના માર્ગ દર્શાવ્યા. એ રીતે જીવનની અનન્ય પ્રવૃતિઓનું રહસ્ય સમજવા તેની ઉત્કંઠા જાગ્રત કરી

કનૈયાલાલ હરદેવરામ વકીલ.

મી૦ કર્ટિસનાં હિંદી રાજ્યકારભારને લગતાં લેખો.*

હિંદુસ્થાનના રાજ્યકારભારના કેટલાક અંગોનો અભ્યાસ કરી, તેનાં ચાર અધ્યયનો રૂપે મી. કર્ટિસે એક પુસ્તક હમણાજ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે * આ પુસ્તકનો પ્રચાર પહેલાં ખાનગીમાંજ રાખવામાં આવ્યો હતો, પણ હવે તે સમસ્ત પ્રજા માટે બાહાર પાડવામાં આવ્યું છે મી કર્ટિસે હિંદુસ્થાનના સંબંધમાં એવું પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે કે એના લેખો વાંચ્યા અને વિચર્યા વગર ચાલેજ નહિ. દરેક વસ્તુનો ઊંડો અભ્યાસ કરવાની એમની ટેવ, આ લેખોમા પણ ઠેકાણે ઠેકાણે જણાઇ આવેછે. એમણે ઘણો ખરો પોતાનો અભ્યાસ સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં રહીને કર્યો હોવાથી, સંયુક્ત પ્રાતોની વિગતો એમના અધ્યયનોમા મુખ્યપણે આવે છે એ પ્રાન્તોનો બારીક અભ્યાસ કરવાનો જે પ્રયત્ન એમણે કર્યો છે, તે ખરેખરો પ્રશંસાપાત્ર છે. એમના અભ્યાસમા, એમણે મેળવેલી માહીતિમા ભૂલો હશે; એમણે પોતાના અભ્યાસનાં પરિણામ રૂપે કાઢેલાં સાર સાથે આપણે મળતા આવી શકીશુ નહીં, તે વાત જુદી છે. પણ અભ્યાસ કરવા માટે તેમણે ધારણ કરેલી ખરી પદ્ધતિ માટે એમને ધન્યવાદ આપ્યા વગર ચાલશે નહિ

રાજ્યદ્વારી વિષયોનો અભ્યાસ કરવાની મી. કર્ટિસની પદ્ધતિ એવી છે કે જે દેશની વ્યવસ્થાનો અભ્યાસ કરવો હોય, તે તે જગ્યાએ જઇને કરવો. જે સંસ્થા તપાસવી હોય, તેની તપાસ તે સંસ્થામા જેટલું બની શકે તેટલું ભળીને, જ કરવી. પોતે કરેલ અધ્યયન અને વિચારોને લખી કાઢી છપાવવા, અને તેની પ્રતો જે મનુષ્યો એ વિષયમા પારંગત અથવા સલાહ કરવા યોગ્ય હોય, તેમને મોકલવી, અને તેમની ટીકાઓ મંગાવવી તેમણે કરેલી ટીકાઓ બતાવેલી ભૂલો વગેરે ઉપર વિચાર કરી, છેવટે તે અધ્યયનનો લાભ જનસમાજને આપવો આ લેખો માટે પણ એવીજ રીત અખત્યાર કરવામા આવી હતી

---

* લેખક, મી લાયનેલ્ કર્ટિસ પ્રસિદ્ધ કર્તા, એ એચ. વ્હીલરની કુા૦ અલ્લાહાબાદ કિ રૂ ૧

* Four Studies in Indian Government:-

આ ચાર અધ્યયનોનાં વિષય જુદા જુદા છે, અને તેનું આપણે અનુક્રમે અવલોકન કરીશું.

(૧)

પહેલા અધ્યયનમાં મી. કર્ટિસે હિંદુસ્થાનની રાજ્યપદ્ધતિની તપાસ કરી છે. હિંદી પ્રધાનથી લઈને વહીવટદાર (મામલતદાર) સુધીનાં અમલદારો કેવી રીતે એક બીજાથી જોડાયલા છે; હિંદી સરકાર, પ્રાન્તિક સરકાર, અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ વથા લોકલ બોર્ડો પરસ્પર કેવા સંબંધથી જોડાયલી છે, તેનું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે.

આ અધ્યયન ખાસ કરીને હકીકતોથી જ ભરેલું છે, એમાં વિવાદાત્મક બાબતો ઘણી નથી, પણ તે હકીકતો ઘણી જાણવા જેવી છે.

હિંદુસ્થાનનો રાજ્યકારભાર આ પ્રમાણે ચાલે છે, હિંદની કારોબારી સત્તાનું કેન્દ્રસ્થાન બ્રિટીશ પ્રધાનમંડળ છે, તે મંડળનો એક સભાસદ હિંદી પ્રધાન છે. હિંદી પ્રધાનની મદદ માટે દશથી ચૌદ સભ્યોની એક કાઉન્સિલ છે, એ કાઉન્સિલનું કામ હિંદી પ્રધાનને સલાહ આપવાનું છે; કેટલીક પૈસા સંબંધી બાબતો શિવાય હિંદી પ્રધાન એ મંડળની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાને બંધાયલો નથી; તેમજ સંધિ-વિગ્રહ જેવી કેટલીક બાબતો તેમની આગળ રજુ કરવાને પણ તે બંધાયલો નથી.

હિંદી પ્રધાનના હાથ નીચે હિંદુસ્થાનમાં કામ કરવા માટે ગવર્નર-જનરલ છે. તે પોતાનો કારોબાર હિંદી સેનાપતિ અને બીજા છ કારોબારી મંડળના સભ્યોની સલાહ પ્રમાણે ચલાવે છે. કારોબારી મંડળના દરેક સભાસદની હકુમત નીચે હિંદુસ્થાનના એક કે બે ખાતા હોય છે; અને તે ખાતાંઓ માટે તે જ ખાસ જવાબદાર રહે છે.

કેટલાક ખાતાઓનો વહીવટ ગવર્નર-જનરલ તરફથી જ આખા હિંદમા થાય છે; એટલે કે પોસ્ટ, રેલ્વે, તાર, અફીણ, સ્ટાંપ, જકાત વગેરે ખાતાઓનો વહીવટ સીધો ગવર્નર-જનરલના હિંદ ખાતાના અમલદારોને હાથે થાય છે. બીજી બાબતોમાં, હિંદુસ્થાનનો વહીવટ પ્રાન્તિક સરકારો મારફતે થાય છે.

સર્વે વિશાળ દેશોમાં મુખ્ય સરકાર અને પ્રાન્તીય સરકારોની જરૂર પડે છે જ. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા કે હિંદુસ્થાન જેવા દેશોમા પ્રાંતીય-સરકાર શિવાય કારભાર ચાલી શકે નહીં. પણ મુખ્ય સરકાર અને પ્રાન્તિક સરકાર વચ્ચે ઉપર કહેલાં બીજા દેશોમાં જે સંબંધ છે, તે હિંદુસ્થાનમાં છે તેથી જુદીજ પ્રકારનો છે. દાખલા તરીકે કેનેડાનું રાજ્ય-બંધારણ બ્રિટીશ પાર્લામેંટે પસાર કરેલા કાયદા પ્રમાણે નક્કી થયું છે, તે કાયદાથી કેટલીક સત્તાઓ અને ઉપજ પ્રાન્તિક સરકારોને સોંપવામાં આવી છે, અને દરેક પ્રાન્તિક સરકાર પોતાની હકુમતનું બળ તે તે પ્રાન્તના મતદારો તરફથી મેળવે છે. બાકીની બધી સત્તાઓ અને ઉપજ મધ્ય-સરકારને સોંપ-

વામાં આવી છે; અને મધ્ય-સરકાર પોતાની હકુમતનું બળ આખા કેનેડાના મતદારો મારફતે મેળવે છે. બન્ને સરકારોની હકુમતનાં મૂળ જુદા છે કેનેડાની મધ્ય સરકાર ત્યાંની પ્રાન્તિક સરકારોને કોઈપણ જાતના હુકમ છોડી શકે નહીં, કે કોઈ જાતનાં નિયમોથી બાંધી શકે નહીં, તેમજ સરકારોના અમલદારો પણ એક હોઈ શકે નહીં મધ્ય-સરકાર માત્ર કાયદાથી તેને મળેલી સત્તાજ વાપરી શકે, અને તેથી પ્રાંતિક-સરકારની સત્તામાં રહેલી કોઈ બાબત માટે જોખમદાર પણ રહે નહિ હિંદુસ્થાનમાં એથી જુદું છે હિંદુસ્થાનની મધ્ય-સરકાર આખા હિંદુસ્થાનના કોઈ પણ ખુણામાં બનેલી નાનામાં નાની વિગત માટે પણ જવાબદાર છે, કારણ કે તેમાં હાથ ઘાલવાની તેને સત્તા છે. (દાખલા તરીકે કાનપુરની મસજીદવાળો બનાવ) હિંદુસ્થાનમાં જુદાં જુદાં ખાતાઓ અને જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં નોકરી કરતા અમલદારોની એક ખાતાંમાંથી બીજામાં, અને એકમાંથી બીજા પ્રાન્તમાં સ્હેલાઈથી બદલી થઈ શકે; કેનેડા જેવા દેશોમાં એમ થવું અશકય છે

જે પ્રમાણે કેટલાક ખાતાઓનો વહીવટ સીધો અને કેટલાકનો પ્રાન્તિક સરકાર મારફત થાય છે; તેમ દેશની કેટલી ઉપજ સર્વ-દેશીય અને કેટલીક પ્રાન્તિક લેખાય છે, દાખલા તરીકે, અફીણ, મીઠું, જકાત, પોસ્ટ અને તાર, ટંકશાળ અને રેલ્વેની ઉપજ અમુક પ્રાન્તની ગણી શકાય નહીં , પણ જમીન-મહેસુલ, સ્ટાંપ, જેલ, પોલીસ, દસ્તાવેજોની નોંધણી વગેરે ખાતાઓ મારફતે થતી ઉપજ તે તે પ્રાન્તની કહેવાય છે.

તોપણ આબકારી ખાતા શિવાય, બાકી બધી સર્વ-દેશીય કે પ્રાંતિક ઉપજ, જે જે કરોથી વસુલ થાય છે, તે તે કરોના કાયદા હિંદી સરકારજ ઘડે છે તે કરોમા ફેરબદલ કરવાનો હક્ક પ્રાંતિક સરકારને નથી

બધી સર્વ-દેશીય ઉપજ હિંદી સરકાર પોતેજ વસુલ કરે છે એમ કાંઈ નથી. અફીણ, નહેરો વગેરેની ઉપજ સર્વ-દેશીય હોવા છતાં પ્રાન્તિક સરકાર મારફતેજ વસુલ કરવામાં આવે છે

એટલે દેશની ઉપજ મધ્ય સરકાર અને પ્રાંતિક સરકાર વચ્ચે કયા પ્રમાણમાં વ્હેંચાવવી જોઈએ, તે પ્રશ્ન ઘણો ગુંચવાડા ભરેલો થાયછે. જુદા જુદા પ્રાન્તો અને મધ્ય-સરકાર વચ્ચે એ બાબત જુદા જુદા કરારો થયા છે એ કરારોમાં વખતો વખત ફેરફાર થાય છે. વળી માત્ર સર્વદેશીય ઉપજથી હિંદી સરકારનો ખર્ચ નભી શકે નહીં, તેથી પ્રાંતિક ઉપજમાંથી પણ તે અમુક ફાળો લે છે. એ પ્રમાણે ઉપજ લેવાના બદલામા મધ્ય-સરકાર પ્રાંતિક-સરકારોને ખર્ચનો ફાળો આપે છે. એથી ઉલટું કેટલાંક ખાતાંઓના ખરચો પ્રાંતિક સરકારને ઉપજની આશા વગર કરવાં પડે છે; તેનો ખરચ હિંદી સરકાર પૂરો પાડે છે આ બાબતો પણ કરારથી ઠરાવવામાં આવી છે, દાખલા તરીકે—

મુંબઈ ઇલાકામાં.

ખાતું.	ઉપજમાં પ્રાંતિક સરકારનો હિસ્સો.	મધ્ય સરકારનો ખરચમાં હિસ્સો.
૧. જમીનની મહેસુલ	½	...
૨. અફીણ	૦	૧
૩. જકાત	૦	૧
૪. સ્ટાંપ	½	½
૫. આબકારી	૧	૦
૬. પ્રાંતિક કરો	૧	૦
૭ એસેસ્ડ ટૅકસ	½	½
૮ જંગલ	૧	૦
૯. દસ્તાવેજોની નોંધણી	૧	૦
૧૦. વ્યાજ	૧	૦
૧૧. ન્યાય કચેરીઓ	૧	૦
૧૨. કેદખાનાં...	૧	૦
પોલીસ	૧	૦
ગોદી અને સુકાનખાતું	૧	૦
કેળવણી	૧	૦
ખ્રિસ્તી ધર્મ	૦	૧
ઔષધાલય	૧	૦
ખેતી	૧	૦
વિજ્ઞાન અને પરચુરણ ખાતાઓ	૧	૦
'સાઠી' (Super-Annation allowance) ..	૧	૦
રાજદ્વારી પગારો	૦	૧
રજાનાં પગારો	૦	૧
સ્ટેશનરી અને છપામણી	૧	૦
પરચુરણ	૧	૦
મ્હોટી નહેરો	½	½
ન્હાની નહેરો	½	½
જાહેર બાંધકામો	૧	૦

આ ઠરાવોનું પરિણામ બધી રીતે સંતોષકારકજ આવે એમ થઇ શકે નહીં. કેટલાક પ્રાન્તોની ઉપર પ્રમાણે થતી ઉપજ, એની જરૂરિયાત કરતાં વધી જાય છે, તો કેટલાકની ઘટી જાય છે. જો વધી જાય છે, તો એમ ઠરાવવામાં આવે છે કે તે પ્રાન્તે

મધ્ય-સરકારને દર વર્ષે અમુક ખંડણી આપવી; જો ઘટી જાય, તો મધ્ય-સરકાર તે પ્રાન્તને દર વર્ષે અમુક રકમની બક્ષિસ આપે છે. દાખલા તરીકે, આ પ્રમાણે સંયુક્ત પ્રાન્તોને દર વર્ષે મધ્ય સરકારને રૂ. ૨૦,૩૫,૦૦૦ ભરવાં પડે છે.

આ ખંડણીમાં અનેક રીતે ઘટાડો થઇ શકે છે. દાખલા તરીકે આબકારી ખાતાંમાં કેટલાંક કરો ઓછા કરવાથી સંયુક્ત પ્રાન્તને થયેલાં નુકશાનના બદલામા તેને ખાતે દર વર્ષે રૂ. ૩૮,૦૦૦ જમા કરવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે મધ્ય-સરકાર પોતાની બચત રકમમાંથી કેળવણી, નહેર, આરોગ્ય, પોલીસ વગેરે ખાનાઓમાં ખાસ ખરચવા માટે જુદી જુદી રકમો બક્ષિસમા આપે છે. આ પ્રમાણે હાલમાં સંયુક્ત પ્રાન્તને દર વર્ષે રૂ. ૯૩,૨૨,૦૦૦ મળી શકે છે, જેમાથી ઉપરનું દેવુ બાદ જતાં નકકી રૂ, ૪૨,૮૭,૦૦૦ તે મધ્ય-સરકાર તરફથી મેળવે છે.

ઉપરની વિગતો આપવાનું કારણ એટલુ જ કે હિંદુસ્થાનમાં મધ્ય-સરકાર અને પ્રાન્તિક સરકારનો સંબંધ કેવો એક બીજામા ભરાઇ ગયેલો છે તે દેખાઇ આવે.

પ્રાન્તનો કારભાર કલેકટરો, અને મામલતદારોની પરંપરાથી કેવી રીતે ચાલે છે, એથી વાચક સારી રીતે વિદિત હોવાથી, તે ઉપર અત્રે લખવું ઉચિત ધારતો નથી. કલેકટરોનાં કર્તવ્ય તપાસતાં, મી. કર્ટિસ જિલ્લા બૉર્ડોનું બંધારણ તપાસે છે. 'નવજીવન'મા એ બંધારણની લંબાણથી સમાલોચના થઈ ચુકી છે, એટલે તેની વિગતમાં પણ અમે ઉતરીશું નહીં માત્ર જીલ્લા બૉર્ડ સંબંધી મિ. કર્ટિસના એક બે ઉદ્ગાર અમે ટાકીશું

"માત્ર કોંઢ-વાડા (ઢોર પૂરવાનાં 'ડબ્બા')ની વ્યવસ્થા કરવામા બોર્ડોનો હાથ તદૃન છુટો છે. બાકી બધી બાબતોમાં તેમની ઉપર જુદાં જુદાં ખાતાંઓનુ દબાણ ચાલુજ હોય છે, દાખલા તરીકે, કેળવણી ખાતા તરફથી શાળાઓ સુધારવા માટે; જાહેર-બાંધકામનાં ખાતાં તરફથી રસ્તાઓ પાછળ ખર્ચ કરવા માટે, ઔષધ-ખાતાં, તરફથી દવાખાનાં મોટા કરવા માટે, આરોગ્યખાતા તરફથી ગામડાંની સુધરાઇ માટે; ખેતી-ખાતાં તરફથી મેળાઓ ભરવા માટે; અને પશુ-ચિકિત્સા ખાતાં તરફથી ગોધા અને ઘોડાનો ઉપયોગ વધરાવવા માટે કલેકટરનું કાર્ય આ બધાં ખાતાઓ અને બૉર્ડની વચ્ચે 'ઇંટ' (buffer) થવાનું છે, અને આ કારણ સરજ તેને ઘણું ખરૂ અધ્યક્ષ તરીકે અને મુખ્ય કાર્ય-વાહક અમલદાર વરીકે ચુંટવામાં આવે છે."

બૉર્ડોની ઉપયોગિતા આખા જીલ્લાને લગતા પ્રશ્નોમા સલાહ આપવા પૂરતી છે. પ્રશ્નો પૂછી પૂછીને કલેકટર દરેક તાલુકાની સ્થિતિ જાણી લે છે. પણ જે દરખાસ્તો ઉપર અમલ કરવાનો હોય તે દરખાસ્તો કલેકટર તરફથીજ સૂચવવામા આવે છે; અને યોગ્ય દબાણ થયે તે દરખાસ્તો પસાર થઇ જાય છે. મતભેદ કદી પણ નોધાતો નથી. ખરૂં પુછતા, સભાસદો શીક-ગરણા-ઝીલનારાનો ભાગ ભજવે છે; ટીકા કરે છે, વખાણ કરે છે, સલાહ આપે છે, પણ કલેકટરે સુચવેલા રસ્તાઓ શિવાય કોઇ રસ્તો પોતાની મેળે સુઝતા નથી."

" બોર્ડોની સભાનો ઉપયોગ બીજાં અનેક કામો કરવામાં થાય છે. બોર્ડો જોડે સલાહ મસલત ચલાવતી વખતે તે લડાઈની ખબરો આપી દે છે; લડાઇની લોનમાં પૈસા ભરવાની ગોઠવણ કરી દે છે, વગેરે. "

બૉર્ડોના સંબંધમા મી. કર્ટિસનો અભિપ્રાય એમણે સ્પષ્ટ વ્યક્ત કર્યો નથી. બૉર્ડના સભાસદોના મતદારો નીમવાની હાલની પદ્ધતિ તેમને પસંદ નથી. 'કલેક્ટર અથવા તેહસીલદાર નીમે તે મતદાર, તેને બદલે અમુક ધોરણ પ્રમાણે મતદાર નીમાવવાં જોઇએ સાથે સાથે સ્થાનિક કરો નાંખવાની કેટલીક સત્તા બૉર્ડને મળવી જોઇએ, એવી થયેલી એક સૂચના અમલમા આવશે તો બૉર્ડોનું ખરૂં સ્વરાજ્ય શરૂ થશે, એમ મી કર્ટિસ માને છે, પણ એક અખતરા રૂપેજ તે સૂચનાને તે સ્વીકારે છે

બૉર્ડોનું બંધારણ તપાસ્યા પછી મી. કર્ટિસ મ્યુનિસિપાલીટીઓનું બંધારણ વપાસે છે. તેના સંબંધમાં પણ કાઇ વિશેષ નોંધવા જેવું મી. કર્ટિસે લખ્યું નથી.

૨

મી. કર્ટિસનો બીજો લેખ બાબુ ભુપેંદ્રનાથ બસુ ઉપર એક પત્ર રૂપે છે. એમના ચાર લેખોમા, ચાલુ સમયમા આ લેખ સૌથી વિશેષ મહત્વનો છે. આજ પત્રમા મી. કર્ટિસની ' હપતે હપતે પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય ' આપવાની યોજના સમાઈ ગઈ છે.

પોતાની પ્રાન્તિક સ્વરાજ્યની યોજના ઉપર આવ્યા પહેલાં, મી. કર્ટિસે લેખનો ½ ભાગ એમની સામ્રાજ્યના સુધારાની યોજના ઉપર રોક્યો છે. એમનું કહેવું ટુંકામા નીચે પ્રમાણે મુકી શકાય.

(૧) સામ્રાજ્યના બીજાં અંગો સ્વરાજ્ય ભોગવે છે, એક હિંદમાંજ સ્વરાજ્ય નથી. હિંદનો વહીવટ બ્રિટીશ (એટલે હાલ કહેવાતી સામ્રાજ્યની) પાર્લામેંટ ઉપર અવલંબીને રહેલો છે. એ સામ્રાજ્યની પાર્લામેંટમા સુધારો કરવાની દરખાસ્ત મુકતાં પહેલાં, તે સુધારાઓની હિંદુસ્થાનની અંતર્વ્યવસ્થા ઉપર શુ અસર થશે, તે વિચારવુ જરૂરનું છે. સામ્રાજ્યના અભ્યાસીને આ સૌથી કઠિન વિષય છે.

(૨) તેથી ઉલટું એમ પણ કહી શકાય કે હિંદની અંતર્વ્યવસ્થા સુધારવા માટે સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા કે જે ઉપર હિંદની વ્યવસ્થાનું અવલંબન છે, તે સુધારવું ઘટે છે હાલ સામ્રાજ્યની પાર્લામેંટને ત્રણ વિષયો ઉપર ધ્યાન આપવું પડે છે. (૧) બ્રિટિશ ટાપુઓની રાષ્ટ્રીય બાબતો, (૨) આખા સામ્રાજ્યની અંદર, બહારની બાબતો, અને (૩) ઇંગ્લંડ, સ્કૉટલંડ, વેલ્સ, અને આયર્લંડની પ્રાંતિક વ્યવસ્થા. પહેલી અને ત્રીજી બાબતોમાજ પાર્લામેંટનો એટલો બધો વખત જાય છે, કે બીજા વિષયની પુરતી કાળજી લઇ શકાતી નથી, અને હિંદુસ્થાન તરફ તો આંખમીંચામણાંજ કરવાં પડે છે. તેથી જો સામ્રાજ્યની પાર્લામેંટ સુધરે, તેમા હિંદના પ્રતિનિધિઓને પણ સ્થાન મળે, તો હિંદના પ્રશ્નો ઉપર જેમ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વખતમા પાર્લામેંટ રસ લેતી હતી, તેમ રસ લેતી થઇ જાય.

(૩) એવી નવી સામ્રાજ્યની પાર્લામેન્ટનું બંધારણ ઘડતાંજ, તેમાં એવો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ દર્શાવવો કે તેનું એક કાર્ય હિંદુસ્થાનમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો છે. સામ્રાજ્ય પાર્લામેંટની આવી પ્રતિજ્ઞા હિંદુસ્થાનમા જલદી સ્વરાજ્ય લાવશે.

(૪) સ્વરાજ્યના અંતર્ગત હક્ક તરીકે પોતાના દેશમાં કઇ પ્રજાઓને વસવા દેવી એ હક્ક પણ સમાવવો જોઇએ. એ હક્ક વિના સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય કહેવાય નહિ. હિંદુસ્થાનને પણ એ હક્ક મળવો જોઇએ.

મી. કર્ટિસનું પહેલું પ્રતિપાદન ઠીક છે. પણ બીજાં ત્રીજાં, અને ચોથાં પ્રતિપાદન સાથે સંમત થઇ શકાય એમ નથી. તેના કારણો,

(૧) સામ્રાજ્ય પાર્લામેંટ, મી. કર્ટિસની ઇચ્છા પ્રમાણે, થોડા વખતમાં સુધરવાનો સંભવ નથી. હિંદુસ્થાન પોતાનાં સ્વરાજ્ય માટે એટલો વખત થોભી શકે તેમ નથી.

(૨) સામ્રાજ્ય પાર્લામેંટ તુર્તમાજ વિશાળ થવાની હોય તોપણ જો હિંદને એમ પુછવામાં આવે કે મ્હમે મ્હમારી સ્વરાજ્યની માગણી હાલની બ્રિટીશ પાર્લામેંટ આગળ કરવા માંગોછો કે સામ્રાજ્યની સુધરેલી પાર્લામેંટ આગળ, તો હિંદ કહેશે કે હાલની બ્રિટીશ પાર્લામેંટ આગળજ. હિંદ બ્રિટીશ પાર્લામેંટને કહેશે કે અમને સ્વરાજ્ય આપી દેવાનો હક્ક હમણા તમારી પાસે છે, તે હક્ક અમારા વિષયમા ભોગવી લ્યો, અને પછી મ્હમારા હકક ઓછા કરી, સામ્રાજ્ય પાર્લામેંટને સોંપો એક હાથે અમને સ્વરાજ્ય આપવાનો ખરડો પસાર કરો, અને બીજે હાથે પછી સામ્રાજ્ય પાર્લામેન્ટ સ્થાપવાનો ખરડો પસાર કરો. હિંદને સ્વરાજ્ય આપવાની સામ્રાજ્ય પાર્લામેંટ પાસે માત્ર પ્રતિજ્ઞા લેવડાવે, હવે હિંદ શાંત થાય એમ નથી.

(૩) બ્રિટીશ પાર્લામેંટનું કામ ઘણું વધી ગયું છે, એ ખરૂં છે, પણ તેથી સામ્રાજ્ય પાર્લામેંટ હિંદ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપશે, એવી ખાત્રી થતી નથી. સામ્રાજ્ય પાર્લામેંટ સ્થાપવાની સર્વે યોજનાઓમા હિંદની પ્રજાના પ્રમાણમાં હિંદને પ્રતિનિધિઓ આપવાનું કોઇ કબુલ કરતું નથી, એટલે તે પાર્લામેંટમાં હિંદના પ્રતિનિધિઓની ત્રુટિજ રહેશે; એટલે હિંદને પોતાના સ્વરાજ્ય માટે એકલાં બ્રિટીશ ટાપુઓની જ નહિ, પણ સામ્રાજ્યની દરેક સ્વરાજ્ય ભોગવતી વસાહતોની ખુશામત કરવી પડશે.

(૪) સામ્રાજ્યના એક દેશની પ્રજાને બીજા દેશમા જવાની રહેવાની છુટ, તો કબુલ જ કરેલી જોઇએ. એ છુટ ઉપર દાબ મારવાનો હકક ન તો સંસ્થાનિક પાર્લામેંટને હોવો જોઇએ અને નતો સામ્રાજ્યની પાર્લામેંટને. જે પ્રમાણે કાગ્રેસના બંધારણની પહેલી કલમ સર્વાનુમતિ થયા શિવાય ફેરવાયજ નહીં, તેમ આ હક્ક માટે પણ હોવું જોઇએ. મી૦ કર્ટિસ કહે છે કે ભલે હિંદુસ્થાનને પણ એ હક્ક મળે, અને કબુલ કરે છે કે ગીચોગીચ વસાયલા હિંદને એ હક્કની કિંમત ઉપજવાની નથી, પણ એ હક્ક વગર હિંદુસ્થાનના ભાવી સ્વરાજ્યની પૂર્ણતા થશે નહીં, માટે એ હક્ક આપવોજ જોઇશે. મી૦ કર્ટિસની ઉદારતા માટે આપણે આભારીજ છીએ!

હિંદુસ્થાનની અંતર્વ્યવસ્થા સુધારવા માટે મી૦ કર્ટિસની તુર્તની યોજના ઉપરની યોજનાથી સ્વતંત્ર છે. તેને "પ્રાંતિક સ્વરાજ્યના હુપતા"ની યોજના કહી શકાય. જે માન્યતા ઉપર એ યોજના રચવામાં આવી છે, તે આ પ્રમાણે છે.—

હિંદુસ્થાન પૂર્ણ સ્વરાજ્ય ભોગવવાને લાયક છે કે નહિ, તે એક સંશયાત્મક વાત છે, તેનો અખતરો કરવાને હરકત નથી. પણ એવી સંશયાત્મક વાતનો અખતરો હિંદી સરકાર ઉપર કરવો વ્યાજબી ગણાય નહીં. પ્રાંતિક સરકારો ઉપર એ અખતરો ધીમે ધીમે અજમાવી જોવો ઠીક છે. મી૦ કર્ટિસ ચોખ્ખું મને કહે છે કે "હું આ વિષયને એક અખતરો માનું છું."

હિંદીઓ અને મી૦ કર્ટિસ વચ્ચે આ જ પહેલો મ્હોટો મતભેદ છે હિંદીઓમાં સ્વરાજ્ય ભોગવવાની લાયકાત વિષે અચળ શ્રદ્ધા છે; મી૦ કર્ટિસને તે બાબત સંશય છે. મી૦ કર્ટિસનો સંશય પ્રમાણિક છે, એમ અમે માનીએ છીએ; પણ તેથી હિંદીઓ એની યોજના કબુલ કરે, એ નજ બને.

હવે તે યોજનાના મુદ્દાઓ તપાસીએ.

(૧) હિંદુસ્થાન સરકારને જે ખાતાઓનો વહીવટ કરવો પડે છે, તેમાના કેટલાંક ખાતાં કેવળ પ્રાન્તીય અને કેટલાંક કેવળ સર્વદેશીય ગણાય. અમેરિકા, કૅનેડા, આફ્રિકા વગેરે સર્વ દેશોમા એવી પદ્ધતિ છે કે પ્રાન્તિક ખાતાઓના વહીવટમાં મધ્ય-સરકાર હાથ ઘાલી શકે જ નહીં, તે ખાતાંઓના વિષયમાં પ્રાન્તિક સરકારને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોય છે આ પદ્ધતિને મી૦ કર્ટિસ દ્વિરાજ્ય—પદ્ધતિનું (Dyarchy) નામ આપે છે દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિ એ મી૦ કર્ટિસની યોજનાની મુખ્ય સૂત્ર છે એ પદ્ધતિને હિંદુસ્થાનમા પણ સ્થાન મળવું જોઇએ હિંદી સરકારનો અને પ્રાન્તિક સરકારોની હકુમત ધારે સ્પષ્ટતાથી આલેખાવી જોઇએ જે ખાતાઓ પ્રાન્તિક સરકારના વહીવટમાં સોંપવામાં આવે, તેમા હિંદી સરકારને બોલવાનો હક્ક ન જોઇએ, તે બાબત જવાબદારી રહેણ ન જોઇએ. આ સૂત્ર આટલે સુધી આપણને કબુલ છે. 'પ્રાન્તિક સ્વરાજ્ય (Provincial Autonomy) એ આપણી માંગણીઓમા સમાઇ જાય છે.

(૨) પ્રાન્તીય ખાતાઓના મી૦ કર્ટિસે બીજા અધ્યયનમા ચાર વિભાગ કર્યા છે, પણ ચોથા અધ્યયનમાં દુરૂસ્તી કરી નીચે પ્રમાણે બે ભાગ પાડયા છે:—

૧ લા ભાગમાં આવતાં ખાતાંઓ.

૧. પ્રાથમિક દેશી શિક્ષણ	૫ રાજમાર્ગ શિવાયના બીજા રસ્તાઓનાં કામ.
૨ ઔષધ.	૬. જાહેર બાંધકામો
૩. ગામ–સુધરાઇ.	૭ બૉર્ડોને સોંપેલાં બીજાં કામો ઉપર અંકુશ.
૪. પશુ–ચિકિત્સા.	૮. મ્યુનિસિપાલિટીઓ ઉપર અંકુશ.

૨ જા ભાગમાં આવતાં ખાતાંઓ.

૧. ખેતી.	૭. પ્રાન્તિક રેલ્વે
૨. સહકારી લેણદેણ	૮ જંગલ
૩. ઉદ્યોગ-ધંધા.	૯. નહેરો.
૪. સંગ્રહાલયો અને પ્રદર્શનો.	૧૦. ઉચ્ચ શિક્ષણ
૫. દસ્તાવેજોની નોંધ.	૧૧. દુષ્કાળસંકટનિવારણ
૬. રાજમાર્ગો અને પુલો.	

(૩) મી કર્ટિસ કહે છે કે પ્રાન્તિક ધારાસભાઓને બેવડું સ્વરૂપ આપવું એક સ્વરૂપે તે પૂર્ણ પ્રજાકીય સરકાર બની રહે, અને બીજા સ્વરૂપે હાલની માફક માત્ર તે સલાહકારક મંડળનું કામ કરે સ્વરાજ્ય ભોગવતી સરકાર તરીકે એને પહેલા વિભાગમાં આવતાં સર્વે ખાતાઓનો વહીવટ સોંપી દેવો. ઓછામાં ઓછાં એટલાં ખાતાંઓ તો સોંપવાજ જોઇએ, એમ મી. કર્ટિસ માને છે, કારણ કે એ ખાતાઓ એક બીજાથી જુદાં પાડી શકાય એવાં નથી તે ખાતાંઓનો વહીવટ કરવા માટે ધારાસભામાથી ધારાસભાને જવાબદાર એવા મંત્રીઓ નીમાય, તેને માટે જોઇતા નાણાં માટે કર નાંખવાનો હક્ક પણ વહીવટ કરવાના હક્કમા સમાઇ જાય છે ઉપરના પહેલા વિભાગનાં ખાતાઓનો વહીવટ દરેક પ્રાન્તિક સરકારને પાચ વર્ષ સુધી સોંપવો. જો તે બાદ તેમની યોગ્યતા સિદ્ધ થય તો બીજા વિભાગમાથી, એક, બે કે વધારે ખાતાંઓ સોંપતા જવાં, જો એમ લાગે કે વધુ ખાતા મેળવવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત નથી કરી, પણ તેમનો વહીવટ છેક અપજશીઓ નથી, તો બીજાં પાંચ વર્ષ તે જ પ્રમાણે કામ ચાલુ રાખવું, જો નિષ્ફળતા સિદ્ધ થાય તો પ્રજાકીય સરકારને દૂર કરવી મુંબાઇ જેવા આગળ વધેલા પ્રાન્તને પહેલેથીજ બીજા વિભાગમાના કોઇક ખાતાઓ આપ્યાં હોય તો તેમા હરકત નથી.

અમલદાર-સરકાર પાસે એટલે બ્યુરૉક્રસી પાસે રહેલા બીજા વિભાગના ખાતાઓનો વહીવટ હાલની માફકજ સરકાર કરે, તે કાર્યમા ધારાસભા હાલની માફક તે સરકારને મદદ કરે

ઉપલી સૂચનાના પક્ષમા મી. કર્ટિસની મુખ્ય દલીલ એ છે કે હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા પ્રાંતોની પ્રગતિ એક સરખી નથી, માટે સર્વે પ્રાન્તોમાં એક સરખા હક્કો આપી શકાય નહિ. જો થોડાજ હક્કો આપીએ તો આગળ વધેલા પ્રાન્તોને અન્યાય થાય; અને ઘણા આપીએ, તો પાછળ રહેલા પ્રાન્તો છાજી ન શકે. દરેક પ્રાન્તોને પહેલા હપતાથી શરૂ કરીને પોત પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે છવટ ઉપર સપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય મળે એવી તક આ યોજનામા રહેલી છે

ઉપરની યોજનાની સામે મુખ્ય વાધા નીચે પ્રમાણે છે.—

(૧) મી. કર્ટિસ દ્વિરાજ્ય—પદ્ધતિ સ્થાપવા માંગે છે; પણ ઉપરની સૂચના તો એકદમ ત્રિ-રાજ્ય સ્થાપશે. પ્રાન્તિક સરકારના બંધારણમાં એક ભાગપ્રજાને જોખમદાર અધિકારીઓનો અને બીજો બીનજોખમદાર અધિકારીઓનો થશે. આ બેની વચ્ચે હમેશા મારામારી થશે. લોક-સરકારને હલકી બતાવવાનો પ્રયત્ન અમલદાર-સરકાર કરશે. પ્રાંતિક સ્વરાજ્યવાળી દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિ એ એક વાત છે, અને પ્રાંતિક સરકારમાંજ બે વદ્દન જુદી જાતનાં તત્વો ભેગાં કરવાં તે જુદી વાત છે.

(૨) આ યોજનાની અંતર્ગત રહેલો હિંદીઓની સ્વરાજ્ય ભોગવવાની લાયકાત વિષેનો સંશય સપ્રમાણ અને યોગ્ય પણ હોય, તો પણ ઉપરની યોજના કબુલ કરી શકાય નહીં, દલીલ ખાતર આપણે કબુલ કરી લઇશું કે સર્વે ખાતાંઓ સંભાળી શકે એવી યોગ્યતા ધરાવનારા હિંદીઓ આપણી પાસે પુરતા જથ્થામાં નથી, આપણી પાસે એવા માણસો નથી કે જે, દાખલા તરીકે ઉદ્યોગ હુન્નર અને વ્યાપારી રાજ્યનીતિને અમુક ધોરણ ઉપર મુકી તેને માટે એક સંપૂર્ણ યોજના ઘડી અમલમાં આણી શકે; અથવા રેલ્વે-ખાતું સંભાળી શકે. હવે જે ખાતાઓ સંભાળવાની યોગ્યતા વિષે મી. કર્ટિસને સંશય છે, તેના વહીવટમાં પણ સલાહ આપવાની હિંદી ધારાસભાની યોગ્યતા મી. કર્ટિસ સ્વીકારે છે. તો તો સારો માર્ગ એજ છે કે જે ખાતાઓ હિંદી બીન અમલદાર વર્ગ સંભાળી શકે એવાં હોય, તેવાં ખાતાંઓનાં ઉપરી તરીકે હિંદી બીન અમલદારોને નીમવા, અને બીજા ખાતાઓમાં અમલદારોને નીમવા; પણ તે અમલદાર તેમજ બીન અમલદારો ઉપર ધારાસભાને એવી સત્તા આપવી જોઇએ કે જેથી તેમને ધારાસભાની સલાહ પ્રમાણેજ ચાલવું પડે જો ધારા સભાની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાને અધિકારી વર્ગ બંધાયલો ન હોય તો તે સલાહ આપવી નકામીજ થાય છે જો સલાહ આપવાની લાયકાત હોય, તો તે સલાહ પ્રમાણે વર્તન થવુજ જોઇએ એટલે અધિકારી મંડળનું કાર્ય ધારા-સભાએ પસંદ કરેલી રાજ્યનીતિને અનુસરીને અમલ કરવાનું હોવુ જોઇએ. મી. કર્ટિસની યોજનામાં બિન અમલદાર વર્ગ ઉપર ધારાસભાનો સંપૂર્ણ અંકુશ રહેશે; પણ અમલદાર વર્ગ ઉપર મુદ્દલેઅંકુશ નહિ રહે, તે આજના જેવોજ જોખમદારી વગરનો રહેશે. તે અંકુશ તો મળવોજ જોઇએ

ઉપર પ્રમાણે કેવી રીતે થઇ શકે, તે જરા લંબાણથી સમજાવવું જરૂરનું છે. ધારો કે પ્રાન્તિક સરકારને નીચે પ્રમાણે છ મુત્સદીઓનું પ્રધાનમંડળ નીમવાની જરૂર છે

૧. ખેતી અને મહેસુલ ખાતાનો પ્રધાન—આમાં સહકારી ચળવળ, જંગલ, અને જાહેર બાંધકામોના ખાતાનો સમાવેશ થાય.

૨ વ્યાપાર ખાતાનો પ્રધાન—આમાં ઉદ્યોગ, વ્યાપાર, રેલ્વે, ગોદીઓ, ટપાલ, તાર વગેરે ખાતા આવે.

૩ કોષ ખાતાનો પ્રધાન—કોષ અને હિસાબ.

૪. કાયદાખાતાનો પ્રધાન.
૫. શિક્ષણ ખાતાનો પ્રધાન.
૬. પ્રકીર્ણ ખાતાઓનો પ્રધાન.

હવે એમ સમજો કે ધારાસભાના મુખ્ય સભાસદોને ગવનર બોલાવીને પુછે કે તમે પ્રધાનમંડળ બનાવી શકશો? પ્રધાનમંડળ બનાવવાની ખટપટને અંતે એમ માલુમ પડે કે ધારાસભામાં માત્ર ત્રણજ મનુષ્યો પ્રધાનપદ લેવાની યોગ્યતા ધરાવે છે, બીજા સભાસદો પ્રધાનપદ લેવા યોગ્ય નથી અથવા ખુશી નથી. તો તેવા સંજોગમાં બીજા ત્રણ પ્રધાન અમલદાર વર્ગમાંથી નીમવા આ છ જણાનું પ્રધાન મંડળ ધારાસભાએ પસંદ કરેલી રાજ્યનીતિ પ્રમાણે વહીવટ ચલાવવાને બંધાય; અને તે જ તેમનો ધર્મ સમજવો જોઇએ.

મી. કર્ટિસની યોજનામા આ પ્રમાણે અમલ ન થાય, જે ખાતાઓ માટે સ્વરાજ્ય આપવામાં આવે, તે ખાતાંઓ માટે ગવર્નર ધારાસભાના સભ્યોમાંથી આગેવાનો બોલાવે; તેઓ પોતપોતાનો પક્ષ તપાસી જુએ, જે પક્ષ બળવાન હોય, તેમાંથી પ્રધાનમંડળ ગોઠવાય; એ પ્રધાનમંડળ પોતાનો પક્ષ બળવાન રહે ત્યા સુધી અમલ કરે, પોતાનો પક્ષ નિર્બળ થતાં, રાજીનામું આપી દે, અને બીજો પક્ષ પ્રધાનમંડળ બનાવવા પ્રયત્ન કરે; આ રીતે પ્રજાકીય પ્રધાન-મંડળ બને. નિ:સંશય, આમા પ્રધાનોને વધારે સ્વતંત્રતા મળે છે; પોતાનીજ રાજ્યનીતિનો અમલ કરવાની તેને તક મળે છે.

પણ જે ખાતાઓનો વહીવટ પ્રજાને સોંપવામા આવ્યો ન હોય, તે માટે મી૦ કર્ટિસની યોજના પ્રમાણે ગવર્નર પોતાને ગમે તે અમલદારો નીમે; તે અમલદારો અને ગવર્નરને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ અમલ બજાવે, તેમને ધારાસભા સલાહ આપે, પણ તે સલાહ પ્રમાણે ચાલવાને તે અમલદારો બંધાયલા રહે નહિ.

અમને લાગે છે કે મી૦ કર્ટિસના મનમાં રહેલી શંકાઓ યોગ્યજ હોય, તો તો મી૦ કર્ટિસની યોજના કરતાં અમારો સૂચવેલો માર્ગ વધુ શ્રેયસ્કર થઇ પડે. એમાં જેમ જેમ યોગ્યતાવાળા માણસોની ભરતી થતી જાય, તેમ તેમ અમલદારો એની મેળેજ ઓછા થઇ જાય. "બીજાં ખાતાંઓ અમને સોંપો, બીજાં ખાતાઓ અમને સોંપો," એવી અરજીઓ લઇ હિંદી સરકારને બારણે ધક્કા ખાવા ન પડે

(૩) મી. કર્ટિસની યોજના સામે વિશેષ વાંધો એ છે કે એવા હપતા બાંધી આપવાનો બનાવ કોઇ બીજા દેશમાં બન્યો નથી સ્વરાજ્ય અને પરરાજ્યનો ભેળ કદી પણ સુખકારક થઇ શકે નહિ

(૪) અસ્તુ. હવે મી કર્ટિસની યોજનાનો ચોથો મુદ્દો જોઇએ. ધારાસભાના સભ્યોને ચુંટવાની હાલની પદ્ધતિને મી કર્ટિસ વ્યાજબી રીતેજ વખોડી કાઢે છે. હાલમાં અમુક સંસ્થાઓને ધારાસભાના મ્હોટા ભાગના સભાસદો ચુંટવાનો હક્ક છે. કર ભરનારાઓને સભાસદો ચુંટવાનો સીધો હક્ક નથી. મુસલમાનોને જ માત્ર સીધી ચુંટણીનો હક્ક છે. પ્રસ્તુત પદ્ધતિ સામે મી. કર્ટિસ બે પ્રશ્નો ઉઠાવે છે:

(આ) જે સંસ્થાઓને સભાસદો ચુંટવાનો હક્ક છે, તે સંસ્થાના મૂળ મતદારોનેજ એ હક્ક કેમ આપતા નથી? એટલે, દાખલા તરીકે, મ્યુનિસિપાલીટીને જો એક સભાસદ મોકલવાનો હક્ક હોય, તો જે મતદારો મ્યુનિસિપાલીટીને ચુંટે છે, તે મતદારોને પોતાને જ કેમ એ હક્ક આપતા નથી?

જો એમ કહેશો કે એ મૂળ મતદારોમાં મત આપવાને જરૂરનું જ્ઞાન હોતું નથી, તો બીજો પ્રશ્ન એ છે કે

(આ) એ સંસ્થાના સભાસદો શિવાય કોઈ બીજા આ બાબતમાં મતદાર થવાની યોગ્યતા ધરાવનારા નથી? જો હોય, તો તેમને મતદારોમાં કેમ સામેલ કરતા નથી?

ખરે જ, આ પ્રશ્નોને કોઈ વ્યાજબી ઉત્તરો નથી, અને મી. કર્ટિસ કહે છે તેમ સ્વરાજ્યની કેળવણી આપવાનો સોથી સ્હેલો માર્ગ તો એજ છે કે ધારાસભાના સભ્યોની ચુંટણી સીધી લોકો મારફતે જ થવી જોઈએ.

ધારાસભાની બાબતમા મી. કર્ટિસની બીજી તકરાર પણ યોગ્યજ છે. તે કહે છે કે "સરકાર તરફનો મત દૂર કરો." સરકાર તરફથી મત આપવાને માટે જ સભાસદો–અમલદાર કે બિન અમલદાર—નીમવા, તેમા અપ્રમાણિકતા છે, મોટો ખર્ચ છે, અને વખતનો બગાડો કરવાનું છે ખરી વાત તો એ છે કે પ્રાંતિક સરકાર હિંદી સરકારને જવાબદાર છે, તે જવાબદારીમાં એની સ્થિતિ કફોડી ન થાય. માટે તેને સરકાર તરફના મતદારો મુકવાની જરૂર પડે છે. જો એમ જ હોય, તો પ્રમાણિક રસ્તો તો એજ છે કે એમ સ્પષ્ટ કહેવું કે સરકાર ધારાસભાના મત પ્રમાણે ચાલવા માટે એક પણ બાબતમા બંધાયલી નથી. મોટો પગાર ખાતા સરકારી અમલદારોને, ઘણીવાર તેમના અંતઃકરણની પણ વિરૂદ્ધ મત આપવાને, દિવસોનાં દિવસો સુધી રોકી રાખવા, એ તદ્દન ગેરવ્યાજબી છે

મી કર્ટિસ કહે છે કે સરકારી મતદારને કાઢી મુકો, આનો અર્થ એ નથી કે સરકારી અમલદારોના અનુભવનો લાભ ન લેવો તેમની સલાહ લેવી, જે બાબતોમાં તે પ્રવીણ હોય, તે બાબતો તેમની પાસે સાંભળવી, જરૂર એને સભામાં બોલાવવા, પણ એને મત આપવાનો હક્ક ન આપવો.

(૫) મી. કર્ટિસની યોજનાનો પાંચમો મુદ્દો એ છે કે મધ્ય સરકારનું બંધારણ તે સુધારવાજ માગતા નથી. તે હાલ છે તેમ ભલે રહે. આ ઉપર ટીકા કરતાં રા. આર. જી. પ્રધાન (તંત્રી, ભારત સેવક) કહે છે કે પૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપવાની જો કબુલાત આપવામા આવે, તો હિંદીઓ કદાચ મધ્ય–સરકારને સુધારવાની વાત પડતી મુકે. અમને આ બાબત મ્હોટો શક છે. મી કર્ટિસના પ્રાંતિક સ્વરાજ્યના હપતા પણ જો કબુલ રાખીએ, તો તેવાજ હપતા મધ્ય–સરકારના કારોબારમાં પણ કેમ ન મળે? જે કારોબાર પ્રાંતિક સરકારમાં પ્રજાકીય રાજ્ય કરી શકે, તે કારોબાર મધ્ય સરકારના કારોબારમાં કેમ ન કરી શકે, તેનું કાંઈ વિશેષ કારણ જણાતું નથી. હિંદુસ્થાને તો આ

બાબતમાં પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ દર્શાવી દીધોજ છે, એટલે રા. પ્રધાન ધારે છે તેવા સંતોષની આશા રાખવી ફોગટ છે.

(૬) મધ્ય સરકારને કોઇ પણ પ્રજાકીય પ્રાન્તિક સરકારને બીજા વિભાગનાં ખાતા સોંપવાનો હક્ક રહે, પણ તે પાછા ખેંચી લેવાનો હક્ક પાર્લામેંટ પાસે રહે

(૩)

ત્રીજા લેખમાં 'હિંદુસ્થાનની જમીન-મહેસુલ "નું અધ્યયન કરવામાં આવ્યું છે. આમાં બંગાળની નિત્ય-વ્યવસ્થા (Permanent Settlement) ને વખોડવામાં આવી છે, સંયુક્ત પ્રાન્તોની જમીન-વ્યવસ્થાનું વિગતવાર અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે; જમીન-મહેસુલને કર ગણવો કે જમીન-ભાડું ગણવું, તે ઉપર વિવાદ કર્યો છે, અને હિંદુસ્થાનની એકંદર પદ્ધતિ વિષે છેવટનો નિર્ણય નીચે પ્રમાણે બાંધ્યો છે.

(૧) જમીન-મહેસુલને કર ગણવામાં આવે છે, એ રીત ખોટી છે. એને ભાડું ગણવું જોઇએ એને ભાડું ગણવાથી જમીનની ઉપજ ઉપર ઇન્કમટેક્સ વગેરે કર નાંખી શકાશે. નવા ઇન્કમટેક્સ બીલની અંદર એ મત તરફ પ્રગતિ કરવાનો પ્રયત્ન ખુલ્લો માલુમ પડી આવે છે

(૨) જમીન મહેસુલ વસુલ કરવાની રાજ્યનીતિ "મેન્ચેસ્ટર-દર્શન" પ્રમાણે અત્યાર કરવામા આવી છે તે ભૂલ ભરેલી છે, તે દર્શનનું મૂળ એવું છે કે જમીનના માલિકોને વધારેમા વધારે નફો લેવા દેવો, કે જેથી તેઓ પોતાની જમીનની તેમજ પોતાની સ્થિતિ સુધારે, વસ્તુત. એ પ્રમાણે થતુ નથી. ઘણું ખરૂ વધારાનો નફાનો દુરૂપયોગજ થાય છે તેને બદલે "જ્યૉર્જ-દર્શન" (એટલે હેન્રી જ્યૉર્જ તથા લૉઇડ જ્યૉર્જના મતો) ને સ્થાન મળવુ જોઇએ. એટલે જમીનના માલીકના ગુજરાનને માટે જેટલી રકમ ઓછામા ઓછી જોઇએ, તેટલુંજ તેને આપી, વધારાનો નફો સરકારે લેવો જોઇએ, કે જેથી તે ઉત્પન્ન સર્વોપયોગી કામોમા ખરચી શકાય.

તત્ત્વમાં મી કર્ઝનની દલીલ વ્યાજબી છે. પણ તેમાં અમે એટલુંજ ઉમેરીશું કે જ્યૉર્જ અને મનોનો સદુપયોગ એક સ્વદેશી અને પ્રજાકીય સરકારજ કરી શકે, વિદેશી અને અમલદારી સરકાર તો દેશનું વધારે સત્યાનાશજ વાળે. બીજું, જમીનદારો અને મ્હોટી જમીનવાળાઓ પ્રમાણમાં જુજ છે, હિંદુસ્થાનનો મ્હોટો ભાગ, થોડી જમીન વાળો છે, તેમની પાસે દુરૂપયોગ કરવા જેટલી શુ-પણ બે વાર પુરૂં પેટ ભરવા જેટલી પણ બચત રહેતી નથી, એ વાત નિર્વિવાદપણે સાબીત થયેલી છે.

(૩) મી. જૅકના બંગાળ સબંધી અને મી ગૅલેટીનાં મદ્રાસ સંબંધી પુસ્તકો ઉપરથી મી કર્ઝિસ સિદ્ધ થયેલુ ગણેછે કે હિંદુસ્થાનનો વતની પ્રમાણમાં બીજા દેશોનાં વતની કરતાં સરકારી ઉપજમાં ઓછો ફાળો આપે છે. મી ગૅલેટીએ મદ્રાસના એક ગામડાનો અને ઇટલીના એક ગામડાનો મુકાબલો કર્યોછે, તે જાણવા જોગ હોવાથી નીચે આપ્યો છે:—

	કોનાતાલ પલ્લી (મદ્રાસ)	ટોરે સાન પેટ્રિઝીઓ (ઇટલી)
૧. વસ્તી	૧૩૦૦	૧૯૦૦.
૨. ગામની જમીન એકર	૨૭૦૦	૨૭૦૦.
૩. ખેડાતી જમીન ,,	૨૫૦૦	૨૦૦૦.
૪ જમીન મહેસુલ રૂ.	૩૦૦૦	૨૭૪૧.
૫. બીજા સ્થાનિક કરો રૂ.	૨૫૦	૯૧૧૩.
કુલ સરકારી ઉપજ રૂ.	૩૨૫૦	૧૧,૮૫૪.
૬. ગામની વાર્ષિક કાચી (Gross) ઉપજ કુલ રૂ.	૭૦,૦૦૦	૯૦,૦૦૦.
૭. ખેતીમાંથી કરો બાદ જતાં ઉપજ રૂ.	૨૨,૦૦૦	૨૮,૦૦૦.
૮ માણસદીઠ કરની રાસ રૂ.	૨॥	૯
૯. માણસ દીઠ કુલ કાચી ઉપજ રૂ	૫૫	૭૦
૧૦. માણસ દીઠ ખેતી-માંથી ઉપજ રૂ	૧૭	૨૨
૧૧. માણસ દીઠ એકંદર બચત રૂ.	૫૨॥	૬૧.

આ રીતે મી૦ જૅલેટ સિદ્ધ કરે છે કે મદ્રાસમા જ્યારે ૫૫ રૂપીએ અઢી રૂપીઆ કર બેસે છે, ત્યારે ઇટલીમાં ૭૦ રૂપીએ નવ રૂપીઆ આપવો પડે છે. ઇટલીમાં દર માણસ દીઠ બચત રકમ લગભગ રૂ. ૧૫ વધારે રહે છે; પણ તે ઇટલીના રહેવાસીની સુધરેલી રીતને માટે ઉલટી ઓછી છે: તેનો પુરાવો એ છે કે ઇટલીનાં ગામડાંનાં દર એક રૂપીઆના દાગીનાની જગ્યાએ મદ્રાસના ગામડામાં રૂ. ૨૫ ના દાગીના મળશે; વળી મદ્રાસનો ગામડીઓ લગ્ન વગેરે પાછળ વધુ રકમ ખર્ચી શકે છે, એટલે એકંદરે મદ્રાસના ગામડીઆને મોજમઝા માટે વધુ બચત રહે છે. આથી ઉલટું સાન પેટ્રીઝીઓમાં કરનો બોજો વધુ હોવાથી, ત્યાંનાં ઘરો સારાં છે, રસ્તાઓની સ્થિતિ સારી છે; શિક્ષણની વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ છે, દાકતર અને દાઇની મદદ મફત મળી શકે છે, મરણ ઓછાં થાય છે; પશુની ચિકિત્સા થઇ શકે છે, ખેતીમાં અને બાંધકામમા સલાહ આપવા માટે પ્રવીણ પુરૂષોની મદદ મળે છે, વગેરે.

આ દલીલોમા કેટલીક ગંભીર ભૂલો સમાયલી છે, વાચક જોઇ શકશે કે પલ્લીમા ૫૦૦ એકર જમીન વધુ ખેડાય છે, તોપણ ઉપજ ૭ હજાર રૂપીઆ કમતી

માન પેંદ્રીઓની ઉપજના પ્રમાણમાં કોનાવાલા પલ્લીની ઉપજ રૂ. ૩૫,૦૦૦ થવી જોઈએ; તે જ પ્રમાણે હિસાબ કરવા ગામની વાર્ષિક કાચી ઉપજ રૂા. ૭૦,૦૦૦ ને બદલે રૂા. ૯૭,૦૦૦ થવી જોઇએ. એટલે કોનાતાલા પલ્લીના ખરા આંકડા નીચે પ્રમાણે આવવાં જોઈએ.

કાચી વાર્ષિક ઉપજ	રૂા,	૯૭,૦૦૦
ખેતીની ખરી ઉપજ	,,	૩૫,૦૦૦
માણસ દીઠ કાચી ઉપજ	,,	૭૫
,, ખેતીની ,, ...	,,	૨૭

સ્વરાજ્યની તરફેણમાં આ આંકડાઓ ઘણા મહત્વનાં છે. સ્વરાજ્ય ન ભોગવતાં કોનાતાલા પલ્લીને દર વર્ષે ખેતીમાં રૂા. ૧૩,૦૦૦ નુ અને ઉદ્યોગ ધંધામાં રૂા. ૧૪,૦૦૦ નું એટલે એકંદર રૂા. ૨૭,૦૦૦ નું નુકસાન ખમવું પડે છે હવે, આ તો એક જાણીતો નિયમ છે કે વાર્ષિક રૂા. ૭૫ ની ઉપજવાળો માણસ દશ રૂપીઆ કર ભરી શકે તેથી રૂ ૫૦ ની ઉપજવાળો માણસ છા રૂપીઆ ભરી શકે, એમ કેહવાય નહીં; તેને તો બે રૂપીઆ પણ ભારે પડે. કોનાતાલા પલ્લીનીજ ઉપજ વર્ષે ૨૭,૦૦૦ વધારી શકાય, તો તેને કરો ખાતે રૂ. ૧૦,૦૦૦ વધુ આપવા ભારે ન પડે, એ દેખીતું છે. વધારાનો કર, વધારાની (Superfluous) ઉપજમાથીજ લઇ શકાય. સ્વરાજ્ય મળ્યા વગર એ ઉપજ વધારવાના પગલાં નહિ લેવાય, એ દેખીતું છે.

(૪)

ચોથા લેખમાં નીચેનાં વિષયોનો સમાવેશ છે:—

(૧) પ્રાન્તિક સરકાર અને જિલ્લા બૉર્ડો વચ્ચેનો આર્થિક સંબંધ.

(૨) જિલ્લા બૉર્ડોનું સ્વરાજ્ય.

(૩) બીજા અધ્યયનમાં આવેલી યોજનાની દુરસ્તી. (આ વિષયની નોંધ ઉપર લેવાઇ ગઈ છે.)

પહેલા અને બીજા ભાગો-ખાસ કરી સંયુક્ત પ્રાન્તોના-અભ્યાસીને માટે ઉપયોગી છે; ત્યાંની જિલ્લા બૉર્ડોની સ્થિતિ, અને શિક્ષણ સંબંધી સરકારી કર્તુત્વ, હિંદી અને ઉર્દુ ભાષાનો ઝઘડો, એ સંબંધી ઉપયોગી માહીતિ આપેલી છે. સરકારને પોતાનું કાર્ય કરવામાં કેવી જાતની મુશ્કેલીઓ નડે છે, તેનો ચિતાર પણ ઠીક આપ્યો છે જિલ્લા બૉર્ડોનું સ્વરાજ્ય નામનું છે, ઘણું ખરૂ કામ સરકારી અમલદારોજ કરે છે, એ હાલની પદ્ધતિનું પરિણામ છે, એવો તેનો મત પણ યોગ્યજ છે.

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા.

વ્યાયામશાળાની યોજના.

આપણા ગુજરાતમા બુદ્ધિવિકાસ ઉપર જેટલું ધ્યાન આપવામાં આવે છે તેનાથી અડધું ધ્યાન શરીરના વિકાસ પર આપવામા આવતું નથી. કેળવાયલા વર્ગમા પણ એવી માન્યતા પ્રચલીત છે કે માણસ હુશિયાર થાય તો પછી તેને જીવન માટેના સાધનો સ્હેલાઇથી મળી શકે તેમ છે, અને શરીરને વિષે સામાન્ય જનસમૂહ બેદરકાર રહે તો તેમાં કાંઈ મ્હોટી ભૂલ નથી. યુરોપમાં ચાલી રહેલી ઘોર યાદવાસ્થલીનુ અવલોકન કરતા પ્રત્યેક માણસને સ્પષ્ટ જણાશે કે શરીર એ મનુષ્યજીવનનો ઘણોજ ઉપયોગી ભાગ છે અને તેને વિષે બેદરકાર રહેવાથી પ્રજાકીય જીવન લાબું ટકી શકવું અશક્ય છે. બીજી પાસથી જો આપણા ગુજરાતમા વ્યાપી રહેલા અનેક વ્યાધિઓ વગેરેના કારણો તપાસીશું, અને આપણા લોકો ઉપર ગુજરતાં અનેક નૈતિક સંકટોનું કારણ પણ તપાસીશું તો આપણને જણાશે કે શરીરની ખીલવણી વિષેની આપણી બેહદ ઉદાસીનતા એ પણ એક કારણ છે. દાખલા તરીકે આપણામાંના સામાન્ય માણસને મહેનતનું કામ કરતા તાવ ચઢી આવે છે-સતત પાચ કલાક સુધી એકજ બેઠકે બેસી વાચવાનો કે બીજો શ્રમ કરતાં માથું દુખી આવે છે. જરા ગરમી પડે કે આપણા લોકો તે ખમી શકતા નથી આગગાડીમાં ગયા તો ત્યા પણ ધક્કો ખાઇ જ્યાં મળે ત્યાં જગો લઇ ક્ષમાનો ગુણ આપણા લોકો પરાણે આચરતા જણાય છે. કોઈ માણસ આપણી નજર સમક્ષ અન્યાય કરતો હોય તોપણ આપણે શારીરિક નબળાઇને લીધે તેનો અટકાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી

આ પ્રમાણે શરીરને વિષે બેદરકાર રહેવાથી આપણે ઘણીજ નિર્માલ્ય સ્થિતિમા આવી પડયા છીએ. તેમાંથી મુક્ત થવું એ પ્રત્યેક સહૃદય માણસની ફરજ છે તેમાં કેટલાક સામાજિક કારણો પણ આપણે દૂર કરવા પડશે. બાળલગ્નની પદ્ધતિને જેમ બને તેમ જલદી તિલાંજલિ આપવામાં આવે તો શારીરિક નિર્બળતાનું, નિબળ બાળકોની ઉત્પત્તિનું અને નિર્દોષ અસંખ્ય બાળકોના મરણનું એક કારણ દૂર થશે. આપણા દેશના કેળવાયલા વર્ગે આ કાર્યમાં પ્રયત્નો આરંભ્યા છે, એ તેની સફળતાની નિશાની છે.

વ્યાયામ અથવા શરીરને કસરત આપવી એ બીજી અગત્ય છે. સ્વામી સત્યદેવે મુંબાઇમાં ભાષણ આપતાં કહ્યું હતું કે "આપણા દેશમા સ્થળે સ્થળે દેવમંદિરો છે તે તે મંદિરો જોડેજો એક એક વ્યાયામશાળા થાય તો કેવી મઝા પડે?" સામાન્ય રમતો જેવી કે ક્રિકેટ, ટેનીસ વગેરે ઘણી ખર્ચાળ હોય છે અને સાધનોની તેમાં ઘણી જરૂર પડે છે. વળી ન્હાનાં છોકરાંઓને તેમા રસ પડતો નથી. માટે વ્યાયામશાળા અખાડાઓ-આપણા ગુજરાતમાં સ્થપાય એ ઘણુંજ આવશ્યક છે.

થોડા સમયથી આપણા કેળવાયલા વર્ગનું ધ્યાન આ પ્રશ્ન તરફ ખેંચાવા લાગ્યું છે અને સ્થળે સ્થળે આવી સંસ્થાઓ કાઢવાની તીવ્ર ઇચ્છા દર્શાવવામાં આવેલી છે. તેને માટે આવશ્યક સાધનોની નોંધ નીચે આપવામા આવી છે. તે જાણવાથી ઉત્સાહી ગૃહસ્થને ઉપયોગી થઇ પડવાનો સંભવ છે.

૧. સ્થળ.—અખાડા માટેની જગ્યા ગામથી બહુ દૂર નહિ તેમ છેક ગામ વચ્ચે પણ નહિ એવી ચારે બાજુએ ખુલ્લી જો મળી આવે તો ઘણું સારૂં. તેની આસપાસ કુંભારની ભઠ્ઠી કે કારખાનું અથવા તો કોઇપણ હવાને બગાડે એવી ચીજ હોવી જોઇએ નહિ. વળી પાણી ભરાઇ રહે એવા ખાઓચિયાં કે પાણીની નીક તેની આસ પાસ હોય નહિ એની સંભાળ રાખવી. ઉંચી સપાટ જગ્યા મળે તો તે જરૂર મેળવવા પ્રયત્ન કરવો ગામની વચ્ચે પણ આરોગ્ય જગ્યો મળે તો તેથી નુકશાન નથી. આવી જગ્યા બને તો બક્ષિસ તરીકે અથવા અમુક વર્ષોને પટે નહિ તો છેવટ ભાડે મેળવવી જોઇએ. વેચાતી લેતાં ઘણો ખર્ચ થાય છે શક્તિ હોય તેમણે વેચાતી લેવી. તૈયાર છાપરાવાળી જમીન મળે તો તેમાં નીચે આપેલા માપ પ્રમાણે ફેરફાર કરી લેવો.

જમીનનું ક્ષેત્રફળ ઓછામા ઓછુ-૧૦૦ ફીટ લબાઇ × ૫૦ ફીટ પહોળાઇ જેટલું જોઇએ. અને તેમાં ૫૧ ફીટ × ૫૦ ફીટ જેટલી જમીન પર છાપરૂં થવું જોઇએ. બાકીની જમીન ખુલ્લી રાખી તેમા દંડ બેઠક તથા લકડી ફરવાનું રાખવુ ભીંત બંધાવવાની ખાસ જરૂર નથી. વાંસનાં પાલાં અથવા પતરાની ભીંત પણ ચાલે. છાપરૂં કરવાની કિંમત આશરે રૂ. ૨૫૦–૩૦૦ રૂ જેટલી થાય છે.

૨. અખાડો.—આ છાપરાંની નીચે કુસ્તી કરવાનો ખાડો ૧૬ ફીટ × ૧૬ ફીટ જેટલા ક્ષેત્રફળનો જોઇએ. ખાડો પહેલા ત્રણથી ચાર ફીટ જેટલો ઉંડો ખોદી બધી માટી તથા કાંકરાઓ બ્હાર કઢાવી નાખવા અને ચારે બાજુઓ ચણાવી લેવી પછી તેમાં સુંવાળી પીળી માટી ૧॥ ફૂટ ખાડો રહે એટલે સુધી પૂરવી. આ માટી જોડે ગેરૂ પણ નખાય તો ઘણું સારૂં. વળી તેમા તેલ અને છાશ પણ નાખવાનો રિવાજ છે.

૩. મલખામ:—બાકી રહેલી છાપરા હેઠળની જમીનમાં બે મલખામ દાટવા જોઇએ તે દરેકની લંબાઇ ૧૦॥ ફીટ રખાવવી અને તેમાંના ૨॥ ફીટ જમીનમાં સખ્ત રીતે દાટી બાકીના ૮ ફીટ જમીન બ્હાર સીધી લીટીમાં રાખવા તેનો ઘેરાવો જમીન આગળ ૨૦ ઇન્ચ જેટલો અને ઉપર દશ ઇન્ચ રખાવી પછી ૯–૧૨ ઇન્ચ જેટલી જગો ઉપરની મૂઠ કરવામાં રોકવી. એક મલખામની કિંમત સામાન્ય રીતે રૂ. ૨૦–૩૦ સુધી આવે છે. મલખામમાં કોઇ જગોએ ખાડો કે ખૂંપરો ન આવે તેને માટે ખાસ સંભાળ રાખવી.

૪. મગદળ:—મગદળની જોડો નીચે પ્રમાણે શરૂઆતની સંસ્થાએ મંગાવવી. સાગની કે સીસમની જોડો બનાવાય છે- તે ઘણી જાડી કે બહુ લાંબી હોવી જોઇએ નહિ.

વજન (પાઉન્ડ)	જોડીની સંખ્યા.
૪૦	૧
૩૦	૧
૨૦	૨
૧૫	૩
૧૦	૩
૮	૩
૫	૫
૪	૩
૩	૪

આ જોડાની કિંમત સાધારણ રીતે રૂ ૩૦—૪૦ પડે છે.

૫. લેજીમઃ—લોઢાની સાકળો લાકડાને જડેલી આવે છે. તેનો નમૂનો મંગાવેથી તૈયાર કરાવી મોકલી આપવામાં આવશે તેનું વજન નીચે પ્રમાણે—

વજન	સંખ્યા	
૨ શેર	૧	
૫ ,,	૨	સાધારણ રીતે કિ. રૂ. ૧૫ સુધી.
૮ ,,	૨	

૬. લકડી પટ્ટા—ની બે જોડી ચામડે મઢેલી અથવા ખુલ્લી નેતરો અને બે ચામડાની ઢાલો તૈયાર કરાવી લેછે. કિંમત રૂ. ૮ સુધી.

૭. લાઠીઃ—માણસના કાન સુધી પહોંચે એટલી લંબાઈની સાધારણ વજનની અડધોડ ઝન જુદા જુદા પ્રમાણની લાવવી, કિં રૂ ૩–૬ સુધી.

ઉપર ગણાવેલા સાહિત્યો ઉપરાંત આ વાડો ખોદવા માટે પાવડાઓ. પાણી કાઢવાને માટે ડોલો, દોરડાં, ખુરશી તથા એક ટેબલ, ડમ્બેલ્સ, એક નોટીસ બૉર્ડ, સાવરણી, દીવો, લંગોટ તથા ચડ્ડી વગેરે પરચુરણ વસ્તુઓ પણ રાખવી જોઇએ. કોઇને વાગે તેની દવા—બોરિક એસિડ, આયડોફોર્મ, ઘાબાજરિયું, આલકોહોલ(દારૂ), પટ્ટામણ રાખવાં.

ઉપરની યોજનાનો લાભ ૫૦—૭૦ વિદ્યાર્થીઓ લઇ શકે. જમીનનો ખર્ચ બાદ કરતાં જ્યાં છાપરૂં તૈયાર મળે ત્યાં ખર્ચ રૂ. ૨૦૦ માં આવી જાય છે. એટલે આ યોજના ઘણીજ સોંઘી થઇ પડે છે જેને આ યોજનાનો લાભ લેવો હોય અને શારીરિક તાલીમ લેવી હોય તેમણે ગુજરાત કેળવણી મંડળનાં તંત્રીને નાગરવાડા, નડિયાદ, સરનામે લખવાથી બનતી ગોઠવણ કરવામાં આવશે વળી ઉપરનાં સાહિત્યોમાંથી કોઇને એકાદ નમૂના ખાતર મંગાવવું હશે તો તે તૈયાર કરાવી તેને મોકલી આપવા બનતો પ્રયત્ન થશે.

કુળખર્ચ—		
છાપરૂં તથા વાડો	રૂ.	૩૦૦
મલખામ		૬૦
મગદળ		૩૦
લેજીમ		૧૫
લકડી વથા લઠ્ઠ વગેરે		૧૫
	રૂ.	૪૨૦

વ્યાયમશાળાનું કામ એકલી કસરતથીજ અટકતું નથી. તેમાં માસિકો, ચોપાનિયાં વગેરે મંગાવી તથા પુસ્તકાલય ઉમેરી વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરી શકાય છે. આવી સંસ્થાઓનો હેતુ ધંધાદારી લોક ઉત્પન્ન કરવાનો નહિ પરંતુ શરીર એ પ્રભુનું મંદિર છે, જડ અને ચૈતન્યનું સંગમતીર્થ છે એ ભાવના ઉપર રચાયલો હોવો જોઇએ, તેમાં પ્રાપ્ત કરેલી શકિતનો ઉપયોગ-નિર્બળનું રક્ષણ કરવામાં, આગથી ઉગારવામાં ભયથી બચાવવામાં, નિર્દોષ પર થતો જુલમ અટકાવવામાં થાય એજ ઇષ્ટ છે. ટુંકમાં, પરોપકાર વૃત્તિ એ સાથે સાથે કેળવાય તો બધી વસ્તુઓનો સદુપયોગ થાયછે તે પ્રમાણે શારીરિક શકિતનો પણ થઇ શકે

અંબાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી

વેઠ—વારા.

વેઠ! આ બેઅક્ષરી શબ્દ કેવો નઠારો છે! કેટલી માનહાનિ કરાવનારો, કેટલો ત્રાસ ઉપજાવનારો અને જુલમ કરાવનારો છે! વેઠ કોણ કરે છે, અથવા વેઠ કોની પાસે કરાવવામાં આવે છે? વેઠ કરનાર પોતાની રાજીખુશીથી કરે છે કે અમલદારના ધાકથી, તેના મારની બીકથી કે સરકાર દંડના અથવા જેલખાનાના ભયથી? વેઠ અને રાજીખુશીથી એ બે શબ્દો એક બીજાના વિરોધી છે, "તારી ખુશી હોય તો વેઠ કર" એ વાકયમાં બોલનાર જે વિનય બતાવે છે અને જેન તે કહેવામાં આવે છે તેની સ્વતંત્રતા બતાવે છે, તે બન્નેથી વિરોધી ભાવનાઓ આ બે અક્ષરી શબ્દમા રહેલી છે. વેઠ બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, વકીલ, બારીસ્ટર, ઈજનેર, કારકુન, મીલમાલેક, વેપારી અથવા કારખાનાના માલિક પાસે કરાવવામા આવે છે? ઉંચ વર્ણના કે ઉંચો ધંધો કરનાર પાસે વેઠ કે વારા કરાવવામાં આવે છે? સેંકડો વર્ષોના વહિવટ પ્રમાણે ગરીબ મજુર અને ખેડુત વર્ગો પાસેથીજ વેઠ કરાવવામાં આવે છે. કુંભાર, મોચી, સુતાર, દરજી, ખેડુત, ઢેડ, ભંગી પાસેજ વેઠ વારા કરાવવામાં આવે છે. ખેડુતોના ગાડા વેઠે કાડી બંધ કઢાવવામાં આવે છે શ્રીમંતોના ઘોડાની અથવા મોટર ગાડીઓ કોઇ વેઠે પકડતું નથી હાલ લડાઇના કામ માટે લેવામાં આવે છે, પણ આપણો પ્રશ્ન સાધારણ સુલેહના વખતને માટે છે. હિંદુ તથા મુસલમાન રાજાઓના વખતમાં વેઠનો રિવાજ હતો, અને માયાળુ કહેવાતી બ્રિટીશ સરકારે માયાથી તે રિવાજને સાચવી રાખ્યો છે. તાર, ટપાલ અને રેલવે જયારે નહતાં તે જમાનામાં આ રિવાજ કદાચ (કદાચ શબ્દ ભાર મુકીને વાપરૂં છુ કારણ કે તેવા જમાનામાં પણ સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાનો કોઇ પણ રાજ્યકર્તાને, કોઇ પણ વ્યકિતને કોઈપણ કારણસર હક નથી) છતાં પણ માફ કરી શકાય, પણ મોજશોખનાં કે સગવડનાં નવાં સાધનો આટલાં આટલાં શોધાયાં અને સાધારણ વપરાશમા આવ્યાં, પછી પણ ગરીબો અને ખેતીનો ધંધો કરનારને માથે વેઠ ચાલુ રાખવી એને માટે

મારે કયો શબ્દ શોધવો? એશિયા ખંડમાં પેદા થયેલા રાજ્યકર્તાઓનું અનુકરણ આધળીઆ થઇને યુરોપીય રાજ્યકર્તા કરે, કારણ કે મનુષ્ય સ્વભાવ એશિયા, યુરોપ કે આફ્રિકામાં જુદા જુદા નથી. પરંતુ આટલું તો ખરૂં કે સુધારાની ટોચે ચઢેલી પોતાને કહેવડાવનાર અને હિંદની પ્રજાનો ઉદ્ધાર કરવાનો દાવો કરનાર પ્રજાને આ રિવાજ શોભતો નથી

દરેક કામ પધ્ધતિસર અને શાસ્ત્રીય રીતિએ કરવાને ટેવાઇ ગયેલી બ્રિટીશ સરકારે વેઠની બાબતમાં પણ પદ્ધતિસરજ કામ લીધું છે. ૧૮૧૮ ના અને ૧૮૨૭ના 'રેગ્યુલેશનો'થી આ વેઠને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. ૧૮૨૭ ના ૧૨ મા કાયદામા નીચે પ્રમાણે કલમો હતી.

કલમ ૧૮ (૧) "ફોજદારી ન્યાયાધીશ, અણીને વખતે સાર્વજનિક કામને માટે, દુકાનદાર, કારીગર, મજુર અને જેઓ મજુર પુરા પાડવાનો અને (ગાડા વગેરે) ચીજ વસ્તુઓ ભાડે ફેરવવાનો ધંધો કરતા હોય તેમની સેવા ફરજીયાત લઇ શકે. કામને માટે તેમને વધતામા વધતું જે રોજ અથવા ભાડું મળવાનો ધારો હોય તેથી ઓછુ આપવું નહીં."

કલમ ૧૮ (૩) "ઉપરની કલમમા ગણાવેલ કામ કરવામા ન આવે તો ન્યાયાધીશ તેને દસ રૂપિયા સુધીનો દંડ અથવા ચાદ દિવસ સુધીની કાચી કેદ કરી શકે.

કલમ ૪૫ (૩) "સાર્વજનિક કામને માટે ઉપરની કલમમા જણાવેલ દુકાનદાર તથા મજુર કારીગર વગેરે પોતાની સેવા ન આપે તો જરૂરી પ્રસંગે પોલીસ અમલદાર પોતે તે પરાણે લઇ શકે"

આ કાયદાના શબ્દો પ્રમાણે કે તેથી વિશેષ, સાર્વજનિક કામને માટે કે ખાનગી કામને માટે અણીને વખતે કે રોજના વહેવાર માટે, કીધેલા કામને માટે પુરૂં રોજ કે ભાડું આપવામાં આવે છે કે થેડું કે બીલકુલ નહીં, તે સવાલ હાલ તરત બાજુએ મુકી એકદમ કહી દેવુ જરૂરનું છે કે આ કાયદો ૧૮૯૨ ના ૧૭ મા કાયદાથી રદ કરવામાં આવ્યો છે ૧૮૯૨ ની સાલમાં કાયદા બાંધનારાઓને ૧૮૧૮ અને ૧૮૨૭ ના વેઠના કાયદા અન્યાયી અને ગેરવ્યાજબી લાગ્યાથી લશ્કરી કારણ શિવાય બીજા પ્રસંગો માટે રદ કર્યા. પરંતુ કાયદો બાંધવો અને નિષ્પક્ષપાતપણે અમલમા મુકવે. એ બેમા જમીન આસ્માનનુ અંતર છે કાયદા બાંધનારાઓના અંતઃકરણ કરતા કારોબારી અમલદારોનાં વધારે મલીન અને સ્વાર્થી હોય છે, એમ જગતનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. આ તત્વને આધારે જ કોંગ્રેસ—લીગની રાજકીય સુધારાની યોજનામા ધારા બાંધનારી સભાઓમા પ્રજાએ ચુંટેલા સભાસદો ⅘ હોવા જોઇએ અને સરકારે નીમેલાં (એટલે કે જેમાં કારોબારી અમલદારોનો સમાવેશ થાય છે તેવા) સભાસદો ફક્ત ⅕ હોવા જોઇએ એમ નિશ્ચય કર્યું છે. ૧૮૯૨ નો વેઠનો ધારો રદ કરનારો કાયદો કાયદાપોથીમાં જ રહ્યો છે, તેનો અમલ થયો નથી, એ શરમભરેલું છે, ખેદ કરનારૂં છે. અમલ થયો નથી એટલું જ નહીં, પણ કાયદામાં વેઠ કરનારને

પણ જે કામ આપવું ઠરાવ્યું છે તે ઘણી વખત મળતું નથી, અહીંને વખતે લેવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે તેને બદલે વર્ષના ૩૬૫ દિવસ લેવામાં આવે છે, ગાડાં માટે ફેરવવાનો ધંધો ન કરનારા ખેડુતોની પાસેથી પરાણે, વખતે માર મારીને, ગાળોના વર્ષાદ વર્ષાવીને પણ લેવામાં આવે છે કમનસીબ બિચારા ખેડુતની કે તેને ખેતીના કામને માટે ગાડા વિના ચાલતું નથી તેથી ગાડું રાખે છે અને તેથી કાયદાનો ઉંધો અર્થ કરનારા કારોબારી અમલદારો તેમને 'ભાડે ગાડા ફેરવનાર' ગણી રદ થયેલા, મરી ગયેલા, કાયદાને પણ રદ થયા પછી આજે ૫૬ વર્ષ થયાં છે તો પણ તેના ઉપર રોજ નિર્દય પણે અન્યાયથી તેના અજ્ઞાનનો લાભ લઇ અમલ ચલાવ્યા જ જાય છે ! વેઠ મજુર તથા ગાડાં સાર્વજનિક કામને માટે આ સુએલા કાયદા પ્રમાણે લઇ શકાય, પણ સરકારી અથવા સાર્વજનિક નોકરના ખાનગી કામ માટે પણ પૂર્ણ છુટથી બીન-અ દેશે લેવામાં આવે છે! સાર્વજનિક નોકર (આ શબ્દમાં ગવર્નરથી માંડીને પટા-વાળા તથા રાવણીયા સુધી સર્વ નોકરનો સમાવેશ થાય છે) પોતાના તંબુ અથવા શાચ-રચીલાને માટે, પોતાના કુટુંબના માણસો માટે, પોતાના ભોજણાનો અને મોજશોખને માટે, શિકારની ગમ્મતનો સ્વાદ મેળવવા માટે, ઘરનાં વાસણ ઉજાળવા માટે જ્યારે વેઠ મજુર તથા ગાડાં લે છે તે વખતે તે દરેકના ઉપર હાઇ કૉર્ટમાં કેસ માડવામાં આવે તો તેઓની આખો ઉધડે અને તેમના ઝ્હેર મારી ગયેલા આત્માઓ જાગે. વધતામાં વધતું રોજ અથવા ભાડું આપવ ને બદલે ઓછામાં ઓછું આપવામાં આવે છે, અને ઘણીએ વખતે બીલકુલ આપવામાં આવતું નથી. ભયના વાતાવરણમા અને રાજ્યમાં રહેતો ખેડુત વેઠથી છુટી ઘર તરફ ગાડું લઇને ન્હાસવા માડે છે, અને ઓછુ મળ્યું કે બરાબર તે જોવા પણ ઉભો રહેતો નથી. હજામ, કુંભાર, મોચી વગેરે કારીગરો તો મફત વેઠ કરવા જન્મ્યા છે એમ નોકર વર્ગની દુનિયા માને છે અને હજામ યા કુંભાર રાવસાહેબની કે કલેકટર સાહેબની, પટાવાળાની કે કારકુન સાહેબની સેવા ચાકરીમા કાંઇ ઉણપ કરે છે તો માર, અથવા ગાળથી ઓછો શરપાવ પામતો નથી. કુંભાર વગેરેને રોજ આપ-વાનું કોઇના સ્વપ્નામાં પણ આવતુ નથી.

વેઠના કેસો હાઇ કૉર્ટે પણ ચઢેલા છે. પણ હાઇ-કૉર્ટના ફેંસલાની અથવા કાયદો શું કહે છે તે સંબંધી હાઇ કૉર્ટે આપેલી સમજની આપણો નોકર વર્ગ થોડી જ દરકાર રાખે છે. હાઇ કૉર્ટને તથા બીજી કેટલીક કૉર્ટોને આપણા સાર્વજનિક નોકર વર્ગના તાબામાં નથી મુકી અને સ્વતંત્ર જ રાખી છે ત્યારે તો આવા સરકારી વેઠના વિરૂદ્ધ નિષ્પક્ષપાત ફેંસલાઓ આવવાનો સંભવ રહે છે, અને આવ્યા છે. ૧૮૮૫ મા શોલાપુર જીલ્લામાં જંગલખાતાના એક મોટા નોકરને વેઠ પંદર ગાડાં જોઇના હતા. તેણે મેહેસુલી ખાતાના એક પટાવાળા મારફત તે મંગાવ્યા. રખમાજી નામે એક ખેડુને ગાડાં આપ્યાં નહીં, તકરાર થઇ, મારામારી થઇ અને તેથી પહેલા વર્ગના મેજીસ્ટ્રેટ પાસે ફરિયાદ થઇ. મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબ, જેઓની પાસે કારોબારી નોકર તરીકેનું પણ કામ હતું, તેમણે તો મરી ગયેલો કાયદો વિસારીને ઠરાવી દીધું કે વેઠ ગાડું આપવાને રખમાજી બંધાએલો હતો. તેણે

પરકારી નોકર ઉપર હુમલો કર્યો તે સાબીત થયું તેથી બંને વાંકને માટે તેને ૨૧ દીવસની સખ્ત કેદની સજા ફરમાવી. રખમાજીએ હાઇ કૉર્ટને અરજ કરી કે મને ગેરકાયદે સજા થઇ છે. ન્યાયમૂર્તિઓ નાનાભાઈ હરિદાસ અને સર વિલિયમ વેડરબર્ન હતા. તેમણે ચુકાદો આપ્યો કે વેઠ સંબધી 'નૅર્ન'ના પુસ્તકમાંથી જે સરકારી ઠરાવો ટાંકી બતાવ્યા છે તે કાંઇ કાયદો નથી, સિપાઇ સરકારી નોકર તરીકે વેઠે ગાડાં લઇ શકે નહીં અને ફક્ત મારામારીનાં તહોમત માટે રખમાજીને સજા થઇ શકે. વળી તેમણે ટીકા કરી કે હિંદી પીનલ કોડની ૩૭૪ મી કલમ પ્રમાણે જે કામ (એટલે કે ઇચ્છા વિરૂદ્ધ મજુરી અથવા વેઠ વારા ઠરાવવા એ) કાયદાથી વિરૂધ્ધ અને એક વર્ષની સખત મજુરીવાળી કેદને પાત્ર ગણેલું છે તેને માજીસ્ટ્રેટે કાયદાસર ગણ્યુ તેનો અમને અચંબો લાગે છે. સાદી મારામારીને માટે થોડા રૂપિયા માજીસ્ટ્રેટે દંડ કર્યો હત તો બસ હતું એમ તેમણે કહ્યું. સાત દિવસની શિક્ષા રખમાજી ભોગવી ચુકયો હતો તેથી તેને છોડી મુકવાનો ન્યાયમૂર્તિઓએ હુકમ કર્યો.

આ સંબધમા બીજો કેસ ૧૮૯૬ મા હાઇ કોર્ટે ચઢયો હતો અને તે ફોજદારી નહીં પણ દિવાની દાવો હતો. આ અપીલ ન્યાયમૂર્તિઓ જાર્ડિન અને રાનડે પાસે ચાલી. ખાનદેશ જીલ્લાના એક આબકારી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરને માટે એક ગામના પટેલ તળાટીએ બુઢા નામના ખેડુતના બળદની જોડી વેઠે કઢાવી બુઢાએ મુનસફની કૉર્ટમાં અમુક રકમની નુકસાનનો દિવાની દાવો માંડયો અને પટેલની પાસેથી તેટલી રકમ મેળવવાની દાદ માગી. પટેલના વતી વકીલે દલીલ કરી કે આ દાવો ચલાવવાનો મુનસફને અધિકાર નહતો. મુનસફે આ દલીલ કબુલ કરી નહીં અને ૧૮૮૫ નો હાઇ કૉર્ટનો ફેંસલો ધ્યાનમાં રાખી પટેલની પાસે નુકસાનીની રકમ આપવાનો હુકમ કર્યો. જીલ્લા જજને ત્યાં અપીલ ગઇ તેમાં તેમણે મુનસફનો ફેંસલો ઉલટાવી નાખ્યો અને બુઢાએ પોતાની કૉર્ટમાં ફરિયાદ કરવી એવું ફરમાવ્યું. બુઢાએ હાઇ કૉર્ટમાં તેના ઉપર બીજી અપીલ કરી. ન્યામૂર્તિઓએ ૧૮૮૫ ના રખમાજીના કેસની યાદી આપી તેમણે મુનસફનો ફેંસલો કબુલ રાખ્યો અને બંને અપીલોનો ખર્ચ પટેલને માથે નાખ્યો. ન્યાયમૂર્તિ જાર્ડિને જીલ્લા જજના ઉપર જરાએ ટીકા કરી નહીં.

હિંદી પીનલ કોડની કલમ ૩૭૪ મી નીચે પ્રમાણે છે: "જે કોઇ શખ્સ બીજા શખ્સ પાસે તેની મરજી વિરૂદ્ધ મજુરી કરવાની ફરજ પાડે એટલે વેઠવાસ કરાવે, તેને એક વર્ષ સુધીની સાદી કે સખ્ત મજુરી સાથેની કે દંડની કે બંને શિક્ષા થાય" આ કાયદાની કલમનો ઇરાદાપૂર્વક સેંકડો હજારો દાખલામાં રોજ રોજ દેશના દરેક ભાગમાં ગામડે ગામડે ભંગ થાય તેનું શું કારણ? લોક-નાયકોની ભીરૂતા, સરકારી, એટલે સર્વજનિક નોકરોની સ્વાર્થબુદ્ધિ, લોકનું બાયલાપણું, સરકારની રાજનીતિ, લોકનું ગાઢ અજ્ઞાન અને દેશમાં ચળવળ કરનારાઓની નાલાયકી એ બધાં કારણો આ શોચનીય સ્થિતિને માટે જવાબદાર છે. પણ ગોધરામાં મહાત્મા ગાંધીના

પ્રમુખપણા નીચે મળેલી પહેલી ગુજરાતી રાજકીય પરિષદે આ સવાલ ઉપાડી લીધો છે તેથી આશા આવી છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ પસાર થયો હતો.

"ખેડુત વર્ગની પાસેથી તેમજ અનાજના દુકાનદારો પાસેથી અમલદાર વર્ગ જબરાઈથી વેઠ અને વારા કરાવે છે એ તેમની ખેતીના તથા ધંધાના કામમાં ઘણી અડચણ કરતા હોવાથી તેમજ તેમની પ્રતિષ્ઠાને હીણપત લગાડનાર હોવાથી તે તદ્દન બંધ કરવા આ પરિષદ સરકારને વિનતિ કરે છે."

ઠરાવ પસાર કરીને કર્મવીર ગાંધી બેસી રહે તેમ નથી. સરકારની સાથે તે બાબતનો પત્રવ્યવહાર પરિષદે નીમેલી કારોબારી કમિટી કરે છે, અને તે સંબંધી લોકોએ શું વર્તન લેવું તેની જાહેરખબર થોડા વખતમાં ગામે ગામ અને શહેરે શહેરે વહેંચશે. વેઠ નાબુદ થવીજ જોઇએ, વારા બંધ થવાજ જોઇએ, સરકારી નોકરોએ પોતાને જોઇતાં ગાડાં અને સીધું સામાન મેળવવાને પોતાનો બંદોબસ્ત ખાનગી ગૃહસ્થોની માફકજ કરી લેવો જોઇશે, અને વેઠનો રિવાજ ૧૯૧૮ની સાલમાં બંધ થયો એમ ઇતિહાસમાં લખાવુંજ જોઇએ. કદાચ આખા હિંદુસ્થાનમાં નહીં થાય તો ગુજરાતમાં તો તેમ થશેજ નહીં થશે તો મહાત્મા ગાંધીજીની આબરૂ જશે–દક્ષિણ આફ્રિકાની અને બિહારની સરકારોને મ્હાત કરનાર આવી નાની બાબતમાં જય મેળવશે તેની લેખકને જરા પણ શંકા નથી.

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર.

---

*સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆને લખેલો એક પત્ર.

નોંધ—'નવજીવન'ના ડીસેમ્બરના અંકમાં સ્વ. ભાઇ ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆનો, ભાઇ અમૃતલાલ ઠક્કર ઉપર લખાયલો એક અમૂલ્ય પત્ર પ્રકટ થયો છે. એ પત્ર જ્યારે લખાયો ત્યારે ભાઈ ભોગીન્દ્રરાવની તબિયત નરમ હતી. ગયા મે માસમાં એ ભાઇ હવાફેરને માટે અમદાવાદ થોડો વખત આવી રહ્યા હતા. ગુજરાતની સ્વર્ગસ્થે બજાવેલી સેવા, ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમણે આપેલો અમૂલ્ય ફાળો એ આજે ગુજરાતમાં કોઇ પણ વ્યક્તિની બહાર નથી. પણ ગુજરાતને માટે સદૈવ દ્રવતા તેમના સાધુ હૃદયનો ખ્યાલ તો તેમના ગાઢ પરિચયમાં આવનાર થોડાનેજ હશે. મહુધામાં એમણે ગાળેલા ટુંક સમયમાં એ હૃદયને બરાબર પિછાનવાનું ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું અને મારા લાંબા વખતના પરિચય દરમિયાન મેં એ સાધુ હૃદયને બરાબર ઓળખ્યું હોય તો તે એ સમયેજ. પોતાની માંદગી દરમિયાન પથારીવશ હોવા છતાં પણ એક દિવસ એવો નહોતો ગયો કે જ્યારે એમણે ગુજરાતની ઉન્નતિ કેમ થાય, ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ કેમ થાય, ગુજરાતમાં સંસારસુધારો કરવાને ઉત્તમ માર્ગો ક્યા અને તેની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઇ શકે એ બાબત વિચારો ન કીધા હોય, પથારીમાં પડ્યે સ્વ. મલબારી અને રા. દયારામ ભાઇના પડ્યે એ બાબતની ચર્ચામાં ઉલટ ભર્યો ભાગ લીધો ન હોય.

---

* સ્વ. દીવેટીઆના ગયા અંકમાં પ્રકટ થયેલા કાગળની સાથે રા. અમૃતલાલ ઠક્કરનો કાગળ પ્રકટ થઇ શક્યો હોત તો વધારે યોગ્ય થાત. પણ તેમની અનુચિત વિનયવૃત્તિથી તેમ ન બની શક્યું. તેને માટે અમે દીલગીર છીએ. તેમના પત્ર ઉપરથીજ સ્વ. દીવેટીઆનો પત્ર સ્ફુરેલો છે વાસ્તે અને તે ઘણો ઉપયોગી હોવાથી તે પ્રકટ કર્યો છે.

દ. ત્રી.

છે. જાણે કે પૈસા લુંટાય છે તેમાંથી જેને જેટલાનું બની શકે તેમ લેવા, તેમ દરેક ઘરના સ્ત્રીઓ, છોકરાઓ, છોકરીઓ, કાલા ફોલી તેના પૈસા સંઘરવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરે છે. રાત્રે બાર બાર અથવા બે બે વાગ્યા સુધી જાગી, અથવા સવારમાં ચાર ચાર વાગે ઉઠી અને તેટલું કમાવાની આ સંધિ જવા દેતા નથી. મણ કાલા ફોલવાની મજુરી ઓણસાલ ચાર આના છે, અને ઓછામાં ઓછું દરેક સશક્ત સ્ત્રી, અથવા મોટી ઉમરનું બાળક મણ ફોલી શકે છે. વાણીઆ, કણબી, કોળી, ઠાકરડા, ઢેડ તમામ લોકો આ કામ કરે છે, તથા ધનસંગ્રહ ૩-૪ માસમાં બને તેટલો કરે છે શેરીએ શેરીએ કાલીઆ (shells-cotton pods) ના ઢગલા નજરે પડે છે, તથા ગાડાંનાં પૈડાં નીચે તથા બળદના પગ નીચે છુંદાઇ ચુરો થાય છે. બાળવામાં વપરાય છે ખરા, છતાં ગામમાં શેરીઓમાથી ઝાડુ કાઢવાની વ્યવસ્થા ન હોવાથી તેનું ખાતર થઇ જતા સુધી અથવા ચોમાસાના પાણીથી તણાઇ જતાં સુધી તેના દર્શન દરેક શેરીમાં થયા કરે છે એકાદી સારી રીતે ઉંચ વર્ણના સરખાજ કપડા પહેરેલી ઢેડની સ્ત્રી રસ્તો વાળતી (તે પણ ભાગ્યેજ) નજરે પડે છે, પણ તે ક્વચિતજ. ઢેડ લોકોને અત્રે એક Lift મળેલો જણાય છે જીનના કારખાનાઓમાં તેઓ કોઈ પણ જાતની હરકત શિવાય કામ કરે છે ચરખા ઉપર બેસી કપાસ ઓરવાનું, કપાસ કંપાઉંડમાંથી લાવીને ચરખા ઉપર આપવાનું વગેરે એવું બધું કામ એઓને કરવા દેવામાં આવે છે. વેપારીઓ વિશેષ જૈન છે, અને જૈન ધર્મ મૈત્રી અથવા વૈષ્ણવ, કરતાં વિશેષ torerant હોવાથી અને બહાર ગામથી લાવેલા અસ્પર્શ્ય મજુર કરતા ઘર આગણેના ઢેડ મજુરો વધારે સસ્તું કામ કરી શકે તેવી વણિક બુદ્ધિથી શી દેના મીશનનું કામ તેટલે દરજ્જે સ્હેલું થઇ ગયું છે.

બૈરાંઓ કાલાના અથવા કપાસના મોટા પોટલાઓ સહીત અહીંથી ત્યાં અને ત્યાથી અહીં, લાજનો ઘુમટો કાઢીને જતા આવતાં નજરે પડે છે.

વિશેષ વસ્તી જૈન વાણીઆ, પાટીદાર, કોળી, ઠાકરડા તથા ઢેડની છે. કુલ ૩૦૦ ઘર છે. દરેક કોમના ૪૦ થી ૮૦ ઘર છે. ઢેડવાડો જુદો છે, પણ ગામને લાગીને ચરોતર છે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના location કરતાં પણ વધારે અડીને છે.

લોકોનું Educational Conscience જાગૃત છે, થતું આવે છે, પણ Sanitary Conscience ને જગાડવાને કોઇક "સેનીટરી ગોખલે" નીકળવો જોઇએ. ઉમરેઠ જેવા (પાંચથી પંદર હજાર સુધીની વસ્તીવાળા મ્યુનિસિપલ) શહેરોની સ્થિતિ તો તોબા તોબા કરાવે છે. રસ્તામાં ખાળકુવામાંથી કાળું પાણી નિરંતર વહ્યા કરે, પુંજો તો દહાડાના દહાડા સુધી શેરીઓમાંથી કોઇ કાઢેજ નહીં, પછી ગામડાઓનો શો દોષ કાઢવો ? મ્યુનિસિપાલીટી તે આપણી છે, આપણું જ પંચ છે, રસ્તામાથી કચરો કઢાવવામાં સંઘ્યા પુજા કરવા જેટલોજ ધર્મ છે એવો વિચાર ક્યારે સૂઝશે ' મહાજન ગામના તળાવમાના માછલાઓ જીવાડવાને માટે હજારો રૂપીઆ ખર્ચે, પક્ષીઓને દાણા ખવ-રાવવા, તથા થોડા ઘરડાં ઢોરને જીવાડવાને હજારો રૂપીઆ ખર્ચે; પરંતુ ઉતરતી ગણાતી કોમોની છોકરીઓને તથા તમામ કોમોની છોકરીઓને કેળવવાને કદીએ દરકાર ન રાખે, પોતાના ઘરનો પુંજો વાળીને પોતાના આગણામા જ નાખે અને તે ત્યાંને ત્યાં રહેવાથી

પોતાને તથ પોતાના પાડોશીને કેટલો નુકસાનકારક થાય તેનો ખ્યાલ પણ ન કરે! કચરાના ઢગલાના ઢગલા મહીનાઓ થયા, ધાણ સહિત વાડામાં સડયા કરે, પાણી પીવાના કુવાની બાજુમા જ અતિશય ગંદકી કરે અને કાંઇ અનિષ્ટ કરીએ છીએ તે તેના સ્વપ્નાં પણ ન આવે આ સ્થિતિમાં ફેરફાર ક્યારે થશે? "સેનીટરી મીશનરીઓ" ફરતા થવા જોઇએ, તેને માટે નાશિક કોન્ફરન્સની અથવા તો ગીરગામ ડિસ્ટ્રિક કોંગ્રેસ કમિટીની જેટલી જરૂર છે તેથી વિશેષ, કેળવણીના સેનીટરી, ખેતી વિષયક મીશનરીઓની હજારપટ જરૂર છે. મોહિનીમાં મુંબઇના કામાટીપુરાની દારૂની દુકાન તથા ઘાટીઓની અતિશય દુ:ખ દારિદ્રયની કથા લખનાર અને ઘાટી પ્રજાની નજરે આણનાર ભોગીન્દ્રરાવ કરતા ગામડાંનો સાંસારિક જીવનના ચરિત્ર લખનાર તથા ગામડીઆ ભાઇઓના આત્મા જગાડનાર ભોગીંદ્રરાવ કે પઢિયારની જરૂર છે. પણ ભોગીંદ્રરાવને તથા પઢિયારને આજીવિકા માટે મોહમયીમા જ જીવન ગાળવું પડે તે તેમનો દોષ કે તેમના અસાધ્ય જીવનનો દોષ કે દાવરકાનો દોષ? ગોખલેએ હિંદ સેવક સમાજનું આદર્શવત્ ચિત્ર આલેખ્યું ત્યારે એક એક જીલ્લામાં એટલે ૨૦૦થી ૧૦૦૦૦ સુધીના ગામડાને માટે, એક સેવકથી સંતોષ માન્યો, કારણ તેણે feasible શું થઇ શકે તે જોયુ. મારા જેવા અસંતોષી તથા ખાલી વાતો કરનાર જીવને આ તો સમુદ્રના ટીપા જેવું લાગે. ખેર, અલખ ગોપાળરાવે જગાવ્યો છે, પાછળનાઓ અલખને કેવી રીતે સચેતન રાખે છે તે તમે અને હું બન્ને જીવતા હોઇશું તો પાચેક વર્ષ પછી જોઇશું. જય જીતેન્દ્ર.

લી. અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર.

તા૦ ઉ૦—આ કાગળ કૃપા કરીને સાચવી રાખશો. સીદીનુ બાળક સીદીને કેવુ વહાલુ હોય છે એટેથી હુ વિશેષ પામર છુ

અ. વિ ઠ

મુંબાઇ શહેર અને ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળ.

૧. મુંબાઇ શહેર.

૧. સભાસદોની સંખ્યા ૫૦૩૫ થી વધીને ૫૧૯૦ થઇ છે.

૨. ન. હિન્દી વજીર મી. મૉન્ટેગ્યુ મુંબાઇમાં તા. ૨૪-૧૨-૧૯૧૭ ને દિવસે પધાર્યા તે વખતે હોમરૂલ લીગની બન્ને શાખાનું ડેપ્યુટેશન ઑ. મી ઝીણાની આગેવાની નીચે નીચલા ગૃહસ્થો સાથે ગયું હતું:— રા. ભૂલાભાઇ દેસાઇ, રા. એમ આર. જયકર, રા જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, મી. બી જી. હોર્નીમન, મી. ઉમર સોબાની, રા. શંકરલાલ બેન્કર, રા. ડાહ્યાભાઇ કલ્યાણજી દેસાઇ, રા હરિભાઇ અમીન, રા. મગનભાઇ ચતુરભાઇ પટેલ, રા. ગોકુલદાસ તલાટી, મી. બાલ ગંગાધર તિલક, રા. આર. પી કરંદીકર, રા. એમ. એમ. પરાજપે, રા. વાઇ. એન. નેને, રા. નરસિંહ

ચિંતામણી કેલકર, ઑ. મી. મનમોહનદાસ રામજી, રા. એચ. કે. પટવર્ધન, રા. એમ. બી. વેલકર અને રા. એસ. એસ. દેવ.

૩. રાષ્ટ્રીય પરિષદ્ દિવસ—તા. ૨૬ મી ડીસેમ્બરે રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા નીચે શાંતારામની ચાલ, કાંદાવાડીમાં ૩૨ મી ઇન્ડિયન નૅશનલ કૉંગ્રેસના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટનું ભાષણ (ગુજરાતીમાં) વાંચવા સભા મળી હતી. આ સભામાં પંડીત લાલન, રા. મશરૂવાલા, રા. ગુલાબચંદ તથા રા. દોશીઆએ ભાગ લીધો હતો. બીજી સભા ડૉ. એરૂલકરના પ્રમુખપણા નીચે મરાઠી ભાષણ વાંચવા હીરાબાગમાં મળી હતી.

૪. જાહેર સભાઓ—ગયા મહિનામાં ક્રોનિકલ પત્ર પાસેથી જામીનગીરી લીધી તે સામે પોકાર ઉઠાવવા મુંબાઇના શહેરીઓની એક સભા શાંતારામની ચાલમાં તા. ૨૪ મી એ સવારના ૯ વાગે મળી હતી. પ્રમુખસ્થાને ઑ. મી. વી. જે. પટેલ હતા અને સભાના કાર્યમાં લો. તિલક, ઑ. મી. વઝીર હસન, ઑ. મી. કરંદીકર, રા. કેલકર વગેરેએ ભાગ લીધો હતો.

૫. વ્યાખ્યાનો:—

ગયા મહિનામાં આ શાખા તરફથી ૩ વ્યાખ્યાનો થયા હતાં તેની વિગત નીચે મુજબ છે.

નં.	તા	વખત	વક્તા	પ્રમુખ	વિષય	સ્થળ.	લોકોની સંખ્યા.
૧	૧૦	રાતના ૯–૩૦	રા માવજી ગોવિંદજી શેઠ	રા જમનાદાસ દ્વારકાદાસ	આગામી કલકત્તા કૉંગ્રેસ	મોરારજી ગોકુળદાસ હૉલ, કાલબાદેવી	૫૦૦
૨	૧૪	૯–૩૦	રા ચંદ્રશંકર પંડ્યા	,,	કૉંગ્રેસની યાત્રા	,,	૭,૦૦
૩	૧૮	સાંજના ૬–૩૦	મી સૈયદ વઝીર હસન, મી સૈયદ હુસેન વગેરે	ઑન મી. ઝીણા	હિન્દની સ્થિતિ	શાંતારામની ચાલ, કાંદાવાડી	૭,૦૦૦

૬. ગુજરાતમાં ચળવળ—ગયા મહિનામાં ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળને અંગે શાખા તરફથી, નીચલા ગૃહસ્થોએ ભાષણ કર્યાં હતાં:—ઑ. મી. વઝીર હસન, રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા, રા. પ્રાગજી ખંડુભાઇ રા. ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક. બધાં મળીને નીચલે ૯ સ્થળે ભાષણો થયાં હતાં:—ભરૂચ, સુરત, સરભણ, પુણી, સુમાપુરેલ, બોરૂ, નડિયાદ, મહુધા, અને સુંજ.

૨. સુરત જીલ્લો.

સુરત શહેર અને જીલ્લામાં અપાયલાં ભાષણોની વિગત નીચે મુજબ છે.

ન	તા	સ્થળ	વકતા	વિષય	પ્રમુખ
૧	૨	વડનો ટેકરો, બેગમ પુરા, સુરત	રા મગનલાલ, ડૉ કરસુખ રામ દોરા, રા નાનાભાઇ, રા કલ્યાણજી વગેરે	સ્વરાજ્ય	
૨	૬	હજીરાપોર, તા ઓરપાડ	રા દયાળજી, રા કનૈયા લાલ, રા કલ્યાણજી, ડૉ કરસુખરામ	સ્વરાજ્યની યોજના	શેઠ પીરોજશાહ
૩	૧૦	સાતેમ, તા જલા લપોર	રા કુવરજી, રા રણછોડભાઈ	,,	રા. ઠાકોરભાઇ માધવભાઇ
૪	૧૨	સરભણ, તા બારડોલી	રા પરાગજી, રા ઝીણાભાઇ	, તથા મી મહ મદઅલી અને મી શોકત અલીને સત્વર મુક્ત કરવા માટે	
૫	૧૪	ચુણી, ,,	રા પરાગજી, રા ઝીણાભાઈ અને રા મૂળજીભાઇ	સ્વરાજ્યની યોજના	
૬	૧૪	જોથાણ– સે રપાડ	રા કલ્યાણજી, રા કનૈયા લાલ અને ડૉ કરસુખરામ	સ્વરાજ્ય અને ખેડુત વર્ગ	
૭	૧૬	સુપા કુરેલ બારડોલી	રા પરાગજી, રા ઝીણાભાઇ અને રા. મૂળજીભાઇ	સ્વરાજ્ય	
૮	૧૭	રૂપ દલા- બારડોલી	રા કલ્યાણજી અને રા માધવભાઇ	,,	
૯	૧૮	મરોલીપોર	રા માધવભાઇ	,,	
૧૦	૨૧	અલઇયાની વાડી, સુરત.	ઑ મી સૈયદ વઝીરહસન	હિંદુ મુસલમાન ઐક્ય	
૧૧	૨૨	એરુ જલા લપોર	રા પરાગજી ખંડુભાઈ, રા. દયાળજી, ડૉ કરસુખરામ વગેરે	કોંગ્રેસનો ઇતિહાસ અને સ્વરાજ્યની ચળવળ	
૧૨	૨૪	આર્યસમાજ હૉલ, સુરત.	રા ચંદ્રશંકર પંડયા.	મી કર્ટિસની યોજના	
૧૩	૨૪	વાડ ચાર્યાસી	રા કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ	સ્વરાજ્યનો મંત્ર	

નં	તા	સ્થળ	વક્તા	વિષય	પ્રમુખ
૧૪	૨૬	નગીનચંદ ઇન્સ્ટીટ્યુટ, સુરત	રા. કાશીરામ કૃષ્ણરામ	૩૨ મી હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટના ભાષણનું વાચન	
૧૫	૨૬	તા. ચોર્યાસી	રા. કલ્યાણજી અને ડૉ. અમીચંદ	૩૨ મી હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટના ભાષણનું વાચન	
૧૬	૨૬	પલસાણા-બારડોલી	રા. પ્રાણજીવનદાસ	,,	રા. નાથવણભાઈ ભુલાભાઈ.
૧૭	,,	બારડોલી		,,	
૧૮	,,	પારડી		,,	શેઠ તારાચંદ મહેતા.
૧૮	,,	વલસાડ	રા. ડાહ્યાભાઈ	,,	

આ ઉપરાંત-જલાલપોર તથા બારડોલી તાલુકાઓમાં રા. પરાગજી ખંડુભાઈ તથા રા. કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતાએ જુદાં જુદાં ગામોમાં ફરી હોમરૂલ સંબંધી વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.

૨. હિંદી વજીર નેક નામદાર મોન્ટેગ્યુ-તથા નામદાર વાઈસરોય સાહેબને આવકાર આપવા માટે તથા કોંગ્રેસ તથા મુસ્લીમ લીગે તૈયાર કરેલી સુધારાની યોજનાની માંગણી કરનારી સભાઓ ૧૨૩ ગામમાં ભરવામાં આવી હતી, જેને લગતા ૧૨૩ તારો નામદાર મોન્ટેગ્યુ સાહેબ પર રવાના કરવામાં આવ્યા હતા. ગામોની તાલુકાવાર સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છેઃ— (૧) તા. વલસાડ ૧૬-(૨) તા. ચીખલી-૮, (૩) તા. જલાલપોર-૨૯, (૪) તા. બારડોલી-૩૦, (૫) તા. માંડવી-૧, (૬) તા. ઓરપાડ-૩૧, (૭) તા. ચોર્યાશી-૮ શહેર અને છુટલો મળી ૨૬,૦૦૦ સહીઓ મોન્ટેગ્યુ સાહેબની અરજી પર લઈ મુંબાઈ મોકલવામાં આવી છે.

૩. રાષ્ટ્રીય પરિષદ દિવસ—તા૦૨૬ મીએ પણ લગભગ એટલા જ ગામોમાં સભાઓ ભરી કલકત્તા કોંગ્રેસના પ્રમુખ મિસિસ બેસંટનું ભાષણ વાંચવામાં આવ્યું હતું.

૪. સુરત શહેરમાં તા૦ ૧ લી જાન્યુઆરી સુધી ૧૨૨૩ મેમ્બરો દાખલ થયા છે. તથા જીલ્લામાં ૪૬ શાખાઓ સ્થપાઇ છે. આ મહીનામાં નીચેના ગામોમાં શાખા સ્થપાઇ છેઃ—(૧) વિહારા (તા. ઓરપાડ), (૨) પુણી (તા. બારડોલી), (૩) સરભણ (તા. બારડોલી), (૪) સાતમ (તા. જલાલપોર), (૫) શીઆદલા (તા. બારડોલી), (૬) માણે-કપોર (તા. બારડોલી), (૭) મલેકપોર (તા. બારડોલી), (૮) માંડવી (તા. માંડવી) (૯) વાંઝ (તા ચોર્યાશી). એકંદર સભાસદોની સંખ્યા ૩,૫૦૦ ઉપર છે.

૩. ભરૂચ જીલ્લો.

૧. ભરૂચ શહેર.

૧. તા. ૭-૧૨-૧૯૧૭ ને દિવસે મોસ્લેમ કોમ તરફથી મસીદમાં નીમાજ પડયા પછી મી. મહમદઅલી અને મી. શૌકતઅલીને નામદાર સરકાર તાકીદે છોડી તેમની દુખાયલી લાગણી શાંત કરે એવી રીતના ૧૪ તારો જુદા જુદા ગૃહસ્થ તરફથી કરવામાં [આ]વ્યા હતા.

૨. ૧૫-૧૨-૧૯૧૭ થી ૨૦-૧૨-૧૯૧૭ સુધી હોમરૂલ લીગનું એક ડેપ્યુટેશન [મી]. હરિભાઇ અમીનની આગેવાની નીચે ભરૂચ જીલ્લામા સ્વરાજ્યના પ્રચાર અર્થે [ફ]ર્યું હતું અને તે ડેપ્યુટેશન તરફથી અંકલેશ્વર, આમોદ વગેરે સ્થળોમાં 'સ્વરાજ્ય' [સં]બંધી વ્યાખ્યાનો કર્યા હતા. તેમજ તા. ૨૪ મીએ ના મૉન્ટેગ્યુ સાહેબ મુંબાઇ [આ]વે ત્યારે સભા ભરી સ્વરાજ્યની માંગણી કરવાના તાર મૂકવાની તેમજ તા ૨૬ [મી]એ કૉંગ્રેસના દિવસને જ વખતે મિસિસ બેસન્ટનું ભાષણ ગુજરાતીમા વાચવાની [વ્ય]વસ્થા કરવામાં આવી હતી

૩. રાષ્ટ્રીય પરિષદ્ દિવસ—તા. ૨૬-૧૨-૧૯૧૭ ને દિવસે ૪-૩૦ કલાકે દશાલાડ [વા]ડીમાં રા મોતીલાલ ઠાકરલાલ વકીલના પ્રમુખપણા હેઠળ જાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી જેમાં કૉંગ્રેસના પ્રમુખનુ ભાષણ વાચી કૉંગ્રેસ—લીગની પસાર કરેલી સુધારાની યોજનાને ટેકો આપવાનો તાર મી. મૉન્ટેગ્યુના સેક્રેટરી પર કર્યો હતો. તેમજ મુંબઇના સુપ્રસિદ્ધ દૈનિક "બોમ્બે ક્રોનિકલ" પાસે લેવાયલી જામીનગીરી બદલ સખ્ત વિરોધ દર્શાવનારા ઠરાવો વિવેચન સાથે પસાર કરી, મી મૉન્ટેગ્યુ, ના વાઇસરૉય, મુંબઇના ગવર્નર અને ચીફ પ્રેસિડન્સી મેજીસ્ટ્રેટ પર તાર કર્યા હતા.

૪. ભરૂચ જીલ્લામાં તથા શહેરમાં અપાયલા ભાષણોની વિગત નીચે મુજબ છે:—

નં.	તા	સ્થળ.	વિષય	વક્તા	પ્રમુખ
૧	૧૫	અંકલેસર	સ્વરાજ	કેસરલાલ દીક્ષિત, અને રા. અમીન	રા. છોટાલાલ પેલાભાઈ
૨	૧૮	વાગરા	"	રા હરિભાઈ અમીન	રા ઠાકોરલાલ ચીમનલાલ વકીલ
૩	૧૯	કેરવાડા	"	"	
૪	૧૯	સુપા	સ્વરાજ અને સુધારો	"	
૫	૧૯	આમોદ	સ્વરાજ	સ્વામી પરમાનંદ, રા હરિભાઈ અમીન	રા. ચીમનલાલભાઈ
૬	૨૧	ભરૂચ	વર્તમાન સ્થિતિ.	એ. મી સૈયદ વઝીર હસન	રાવસાહેબ મલજી
૭	૨૬	"	૧ મિસિસ બેસાન્ટનું ભાષણ	રા અમીન.	
			૨. ક્રોનિકલ પત્રની જામીન ગીરીમાગવા સામે વાંધો	રા ઠાકોરલાલ ચીમનલાલ	
			૩. મી મોન્ટેગુને મુંબઇ ઇલાકામા આવતા આવકાર અને કોંગ્રેસ-મોસ્લેમ લીગની યોજનાને ટેકો.	રા મુકુંદરાય આત્મારામ, રા. કાળીદાસ ખાંધીયા, રા મોતીલાલ સાકરલાલ	રા મોતીલાલ સાકરલાલ વકીલ.

૫. મિસિસ એની બેસંટનું ભાષણ જીલ્લાના ૪૧૦ ગામમાંથી લગભગ ૨૭૫ ગામમાં વાંચવામાં આવ્યું હતું અને કૉંગ્રેસ લીગની યોજનાને ટેકો આપનારા લગભગ ૧૫૦ ઉપરાંત તાર જુદા જુદા ગામમાંથી કરવામા આવ્યાં હતા.

૪. અમદાવાદ જીલ્લો.

૧. અમદાવાદ શહેર.

૧. અત્રેની હોમરૂલ લીગ તરફથી ભવિષ્યની રાજદ્વારી સુધારાની યોજનાના સંબંધમાં રા. મગનભાઇ ચતુરભાઇ બૅરિસ્ટરે એક વિદ્વતા ભરેલી અરજી મોકલી છે તે સારૂ તથા બીજા કાર્યો કરવા માટે મેનેજીંગ કમિટિની સભા હોમરૂલ લીગ ઑફિસમાં મળી હતી.

૨. ગયા મહિનામાં આ શાખા તરફથી ૨ વ્યાખ્યાનો અપાયાં હતાં તેની વિગત નીચે મુજબ છે.

નં.	તા	સ્થળ	વિષય	વક્તા	પ્રમુખ.
૧	૨૪	પ્રેમાભાઈ હૉલ, અમદાવાદ	ના મોન્ટેગ્યુને આવકાર આપવા અને કોંગ્રેસ-લીગની યોજનાને ટેકો આપવા	રા વલ્લભભાઈ બેરિસ્ટર, ડૉ. હરિપ્રસાદ, શેઠ માણેકચંદ ગોરધનવાળા, હોમી ચાહેવાળા વિગેરે	રા બ હરિલાલ દેસાઈભાઈ વકીલ
૨	૨૬	,,	૩૨ મી ઇન્ડિયન નૅશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટના ભાષણનું વાચન	રા. કૃષ્ણલાલ નરસીલાલ દેસાઈ	રા વલ્લભભાઈ પટેલ.

૩ આ ઉપરાંત અમદાવાદ જીલ્લામાં સંખ્યાબંધ ગામોએ હિન્દી વજીર મી. મૉંટેગ્યુને આવકાર આપવા તથા કૉંગ્રેસ-લીગની સુધારાની યોજનાનો સ્વીકાર કરવા વિનંતિ કરી હતી તથા ૧૨૦ ગામોમા કૉંગ્રેસના પ્રમુખનું ભાષણ વંચાયું હતું.

૫. ખેડા જીલ્લો.

૧. ખેડા જીલ્લામા અપાયલાં ભાષણોની વિગત નીચે મુજબ છે—

નં	તા	સ્થળ	વિષય	વક્તા	પ્રમુખ
૧	૩	મોભેલ	સ્વરાજ્ય	રા. ફુલચંદ રા. માધવલાલ તથા રા નંદલાલ	
૨	૩	સુરાસામળ	,,	,,	
૩	૪	*આશોદર	સ્વરાજ્ય તથા ઝેરીના કુવના સંયોગોથી થતું નુકસાન	રા કહાનદાસ વકીલ અને રા અંબાલાલ	
૪	૪	*લીંગાસણ	,,	કરશનલાલ વકીલ અને રા દયાશંકર વકીલ	
૫	૬	*નાપા	,,	રા ધનાભાઇ, રા કાશીભાઈ, રા. મણીભાઇ, રા. હરિભાઇ અને રા કહાનદાસ	
૬	૬	દશા ખડાયતાની વાડી, નડિયાદ	હાલની રાજકીય પરિસ્થિતિ	મહાત્મા ગાંધીજી	
૭	૭	,,	સ્વરાજ્ય	રા પરાગજી ખંડુભાઇ અને મ સ્વ ગંગા બ્હેન	રા ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

* આ સ્થળોએ લીગની સ્થાપના થઇ હતી

નં	તા	સ્થળ	વિષય	વક્તા	પ્રમુખ.
૮	૭	વહેરા	સ્વરાજ્ય તથા ઢોરીના દુધના સંચાઓથી થતું નુકસાન	રા. ફુલાભાઈ, રા. ધનાભાઈ, રા. છનુભાઈ વગેરે	
૯	૯	દેદરડે	,,	રા. કેશવલાલ દયાશંકર અને રા. કાશીભાઈ	
૧૦	૧૧	દાવોલ	,,	રા. ફુલાભાઈ, રા. કાશીભાઈ વગેરે	
૧૧	,,	બોદાલ	,,	,,	
૧૨	,,	*ઠભારી	,,	ડૉ. નાથાભાઈ, રા. હેયત ખાન અને રા. દયાશંકર	
૧૩	૧૪	ખેડવા	સ્વરાજ્ય અને આપણી વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ, ખેડુતોની દશા	રા. મગનભાઈ બૅરિસ્ટર અને રા. માધવલાલ	રા. ભાલાભાઈ નગીનદાસ શાહ
૧૪	૧૫	ઠાસરા		રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ	
૧૫		વીરોલ	સ્વરાજ્ય	રા. ચાગાકર અને રા. લાયકર	
૧૬	૨૦	[illegible]	દુધની ડેરીથી થતું નુકસાન	,,	
૧૭	૨૧	તરઘે[illegible]	,,	,,	
૧૮	,,	*રાસબોલ	સ્વરાજ્ય	રા. ચાગાકર અને રા. લાયકર	
૧૯	,,	*આંતરેટી	,,		રા. નારણભાઈ ચતુરભાઈ
૨૦	૨૨	*પોરડા	,,		રા. છગણભાઈ છગનભાઈ
૨૧	,,	સોરણા	,,		
૨૨	૨૩	ખેડા	ના. મોન્ટેગ્યુને આવકાર આપવા અને કૉંગ્રેસ-લીગની યોજનાને ટેકો આપવા		મ. ભીખાદાસ ગોરધનદાસ
૨૩	૨૩	કરમસદ	,,	બ્રહ્મચારી જનાર્દન શર્મા, અને રા. નરસિંહભાઈ	રા. જીવાભાઈ હાથીભાઈ
૨૪	૨૩	પીપલાતા	સ્વરાજ્ય	રા. ફુલચંદ, રા. માધવલાલ અને રા. નંદલાલ	
૨૫	૨૪	કઠલાલ	,, તથા મહેસુલ માફ કરવા	રા. શંકરલાલ દ્વારકાદાસ	રા. મનસુખભાઈ કુબેરદાસ વ્યાસ
૨૬		*ગુતાલ	સ્વરાજ્ય તથા ઢોરીના દુધના સંચાઓથી થતું નુકસાન		
૨૭		*પીપલાતા	,,		
૨૮		સોરણ	,,		
૨૯	૨૪	નડિયાદ—દશા ખડાયતા વાડી	ના. મોન્ટેગ્યુને આવકાર આપવા અને કૉંગ્રેસ-લીગની યોજનાને ટેકો આપવા		

* આ સ્થળોએ લીગની સ્થાપના થઈ હતી

નં.	તા.	સ્થળ.	વિષય.	વક્તા	પ્રમુખ
૩૦	૨૪	ઉતરસંડા	ના મોન્ટેગ્યુને આવકાર આપવા અને કોંગ્રેસ-લીગની યોજનાને ટેકો આપવા.		પા નહેરભાઇ નાથાભાઈ
૩૧	૨૫	પણસોરા	સ્વરાજ્ય	રા ફુલચંદ તથા રા. નંદલાલ	
૩૨	૨૬	દશા ખડાયતા વાડી નડિયાદ	૩૨ મી ઇન્ડિયન નૅશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટના ભાષણનું વાચન	રા ચંદ્રશંકર પંડયા અને રા ફુલચંદ શાહ	રા ગોપાળદાસ વિહારીદાસ
૩૩	૨૬	મહુધા	કોંગ્રેસ-લીગની યોજનાને ટેકો આપવા તથા ૩૨ મી ઇન્ડિયન નૅશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટના ભાષણનું વાચન		રા ગણપતલાલ ચુનીલાલ દેસાઇ
૩૪	,,	માતર	,,		રા. મોહનલાલ અંબાલાલ વ્યાસ
૩૫	,,	ઉતરસંડા	,,		
૩૬	,,	કઠલાલ	,,	રા શંકરલાલ દ્વારકાદાસ	રા મથુરભાઇ સુખદેવભાઇ
૩૭	૨૭	પીપલાવ	,,		પા દાજીભાઇ ભભાભાઇ
૩૮	૨૮	વડદલા	સ્વરાજ્ય		રા. ઇશ્વરભાઈ શંકરભાઇ
૩૯	૨૮	શીહુંજ	,,	,,	
૪૦	,,	†દહેમી	સ્વરાજ્ય તથા દુધના સંચાથી થતું નુકસાન, મજુરા અને ગોચર	રા. માધવલાલ અને રા ફુલચંદ	રા પુરૂશોત્તમ હીરાચંદ શાહ
૪૧	૨૯	મહુધા	સ્વરાજ્ય	રા ચંદ્રશંકર પંડયા અને રા હરિપ્રસાદ કથારીઆ	રા મણિલાલ ભાઇલાલ
૪૨	૨૯	સુખાવ	સ્વરાજ્ય અને આપણી વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ	રા ચાગાકર	રા ગોરધનભાઇ નારણભાઇ
૪૩		†સુણાવ	,,	રા ચન્દ્રશંકર તથા રા હરિપ્રસાદ	રા ડાહ્યાભાઇ જીભાઈ પટેલ.

ઉપરના કોઠા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે મહેમદાવાદ, માતર, કપડવણજ ને ઠાસરા તાલુકાઓ બીજા તાલુકાઓના પ્રમાણમાં ઘણા મંદ છે, જેથી ફરી તે તાલુકાઓમાં ડેપ્યુટેશનો મોકલી તેને વધુ જાગૃત કરવાની જરૂર છે. તદ્ ઉપરાંત હવે આ જીલ્લા માટે એક ટ્રાવેલીંગ ઇન્સપેકટર નીમવાનો સમય પણ આવી લાગ્યો છે, કેમકે ડેપ્યુટેશનો તો વ્યાખ્યાનો આપી નવી લીગો સ્થાપી પાયો નાંખવાનું કાર્ય કરે છે, પરંતુ

† જે શાખાઓ વિષે માહિતી મળી ચૂકી છે તેની કુલ સંખ્યા ૮૨ છે તાલુકા વાર તે નીચે પ્રમાણે છે. નડિયાદ ૧૯, આણંદ ૨૮, બોરસદ ૨૧, માતર ૬, મહેમદાવાદ ૫, કપડવણજ ૪ અને ઠાસરા ૪

તે ઉપર ઇમારત ચણાવાની બાકી રહે છે. માટે આ કાર્ય માટે ખાસ ઇન્સપેક્ટર રોકવો જોઇએ, કે જે જીલ્લાની દરેક લીગોમા ફરી સલાહ આપી રેકર્ડ સાફ રખાવે, જે લીગોમાં લાયબ્રેરીઓ ના હોય ત્યાં નવી લાયબ્રેરીઓ ખોલાવે, જે લીગોને વધુ કાર્ય કરવા ઉત્સાહ હોય તેમને રાત્રિશાળા જેવી સંસ્થાઓ ખોલવા પ્રેરિત કરે. ટુંકામાં આ ઇન્સપેક્ટર આખા જીલ્લામાં ફરી, લીગોના કાર્યને વ્યવસ્થિત રાખી, તેમને કર્તવ્યના માર્ગ તરફ દોરે. આ ઉપરાંત જીલ્લાના અને તાલુકાઓમા, જીલ્લા ઓરગેનાઇઝીંગ સેક્રેટરીની માફક, તાલુકાના ઓરગેનાઇઝીંગ સેક્રેટરીઓ નીમવાનો સમય પણ હવે આવી લાગ્યો છે—આવી રીતે તાલુકા ઓરગેનાઇઝીંગ સેક્રેટરીઓ નીમવામાં આવશે તો, અમોને ખાત્રી છે કે, લીગનું કાર્ય દરેક તાલુકાના ગામડાઓમાં, એક જાળની માફક પથરાઇ જશે. ચાલુ માસમાં આ જીલ્લાની દરેક લીગોએ, હિન્દી પ્રધાન મી૦ મોન્ટેગ્યુ મુંબઈ ઇલાકામાં પધાર્યા ત્યારે, તેમને અભિનંદન આપવા, તથા કોંગ્રેસ લીગની યોજનાને અનુમોદન આપવા, જાહેર સભાઓ ભરી તારો કર્યા હતા, તથા ગઇ તા. ૨૬મીના રોજ કલકત્તા કોંગ્રેસના પ્રમુખ મિસિસ બેસંટનું પ્રમુખ તરીકેનું વ્યાખ્યાન, જાહેર સભાઓ ભરી દરેક લીગોમાં વાચવામા આવ્યું હતું.

૬ પંચમહાલ જીલ્લો.

૧. ગોધરાના તલાટીપર ફરિયાદ—હોમરૂલ લીગના કેટલાક સભ્યોએ ગોધરાના તલાટી પર મહાત્મા ગાંધીની ના. હિન્દી પ્રધાનને આપવા માટે તૈયાર કરેલી સહીઓની અરજી ખુંચવી લેવા માટે, અપમાન કરવા માટે, અને નકામા અંકુશ માટેના આરોપ મુકાયા છે. કોર્ટે તેનો રીપોર્ટ મળ્યા પછી કેસ તા. ૪ થી જાન્યુઆરીએ ચલાવવાનું નક્કી કર્યું હતું. કેસ હજી ચાલુ છે.

૨. આ માસમાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનોની વિગત નીચે મુજબ છે:—

નં	તા.	સ્થળ.	વિષય	વકતા.	પ્રમુખ
૧	૬	કાલોલ	"સ્વરાજ્ય અને હાલની રાજદ્વારી સ્થિતિ" તથા તમામ રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂકવા સંબંધી	રા વામનરાવ મુકાદમ, રા હસમુખભાઇ વકીલ અને રા૦ પુરૂષોત્તમદાસ વકીલ	રા૦ દીનકરરાવ અનંતરાય દેસાઇ
૨	૨૩	દેલોલ	ના મોન્ટેગ્યુને આવકાર આપવા અને કોંગ્રેસ-લીગની યોજનાને ટેકો આપવા	"	
૩	૩૦	ગોધરા	સ્વરાજ્ય અને કેળવણી		ડૉ માણેકલાલ

ગુજરાતનું જાહેરજીવન.

નડિયાદ.

૧. પહેલી ગુજરાત રાજકીય પરિષદનું કાર્યવાહક મંડળ.—તા. ૯-૧૨-૧૭ ને રોજ નડિયાદની હોમરૂલ લીગની ઑફીસમાં આ મંડળની એક સભા મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે મળતાં નીચલાં કામો થયાં હતાં (૧) નજરકેદ થયેલા મોસ્લેમ ભાઈઓના સંબંધમાં મોસ્લેમ લીગ ઉપર ઉર્દુ ભાષામાં એક ઠરાવ લખી મોકલી પૂછાવવું કે તમો તે સંબંધમા શું કરવા માગોછો, અમે તેમા સહાય આપીશું. (૨) પરિષદે રેલ્વે સંબંધમાં કરેલો ઠરાવ હરેક રેલ્વે લાઇનના ઉપરીઓ ઉપર મોકલી આપવો, (૩) ખેડા જીલ્લામાં મહુડાં સબંધી કેટલા કેસ થયા છે તે સંબંધી માહિતી કાગળો લખી મંગાવવી અને દારૂ ગાળનારાઓને સમજાવી દારૂ ગાળતા બંધ પાડવા, (૪) પંચમહાલ જીલ્લામાં અપાતા જંગલના ઇજારા સંબંધી માહિતી મેળવવી, (૫) મહેસુલ બે હપ્તે લેવાનો ઠરાવ છે પરંતુ તે કેટલેક સ્થળે એક હપ્તે લેવાય છે તે બાબતમા કમીશનરને પત્ર લખવો, (૬) વેઠ ગેરકાયદેસર છે માટે તેને તાબે ન થવા લોકોને સલાહ આપવાનો વિચાર છે એવા મુદ્દાનો પત્ર કમીશનરને લખવો, (૭) પરિષદના ઠરાવો સંબધી નાની મુદ્દાસર પત્રિકાઓ પ્રકટ કરી ગુજરાતમા વહેચવી. મહુડાં સબંધી પત્રિકા લખવાનું મી શંકરલાલ પરિખ અને મી. મોહનલાલ પંડયાએ અને મ્યુનિસિપાલીટી તથા લોકલ બોર્ડો વિષે પત્રિકા લખવાનું રા. બ. રમણભાઈએ સ્વીકાર્યું હતું. દરેક ગામમા ગોચરની જમીન બરાબર જુદી કાઢી છે કે નહિ તે વિષે તપાસ કરવાનું નક્કી થયું હતું. બોરસદ માટે રા. છનુભાઇ ગમનશંકરે, નડિયાદ માટે રા. ફૂલચંદ બાપુજીએ, કપડવંજ માટે રા. શંકરલાલ દ્વારકાદાસે, આણંદ માટે રા. ચીમનલાલ દવેએ અને ભરૂચ જીલ્લા માટે રા. હરિભાઇ ઝવેરભાઇ અમીને આ તપાસ કરવાનું કબૂલ્યું હતું. આ મંડળનુ મુખ્ય ધામ હાલ નડિયાદજ રાખવામા આવ્યું છે.

૨. ગુજરાત કેળવણી મંડળ—આ મંડળના વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા તા. ૯-૧૨-૧૭ ને રોજ નડિયાદ હોમરૂલ લીગની ઓફીસમા મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, તે વખતે નીચેના ઠરાવો પસાર થયા હતા (૧) ૨.૦૦૦ થી વધારે વસ્તીવાલા ગામ રૂ. ૩૦ ની રકમ કાઢે તો તેમા રૂ ૬૦ ઉમેરી કુલ રૂ. ૯૦ ની કીંમતના પુસ્તકો અને કબાટ આપવા—આવા ૫૦ પુસ્તકાલયો માટે ૩,૦૦૦ ખર્ચવા, ૧,૦૦૦ થી ૨,૦૦૦ ની વસ્તીવાળુ ગામ રૂ. ૨૦ આપે તો તેમા રૂ. ૪૦ ઉમેરી રૂ. ૬૦ ના પુસ્તકો અને કબાટ આપવા—આવા ૫૦ પુસ્તકાલયો માટે રૂ ૨,૦૦૦ ખર્ચવા. (૨) ગુજરાતમા શારીરિક કસરતના અખાડા કાઢવા, કઢાવવા અને તેમા તાલીમ આપી બધી વ્યવસ્થા કરવા રૂ. ૫૦ ના માસિક વેતનથી રા. અંબાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી

બી. એ. ને રોકવા (૩) માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ-એ વિષે પ્રો. હરિલાલ ભટ્ટ અને રા બા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળાના લેખને અને હિન્દીજ હિન્દની રાષ્ટ્રભાષા થઇ શકે એ વિષે રા. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકરનો લેખ અનુક્રમે શિક્ષણપત્રિકા નં. ૧ અને ૨ તરીકે મંડળ તરફથી પ્રકટ કરવો

૩. **મહેસુલની માફી વિષે ચળવળઃ**—ગયા અંકમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે તા. ૯-૧૨-૧૭ને રોજ આખા ખેડા જીલ્લાના ખેડુતોની એક ગંજાવર સભા સંતરામ મહારાજના મંદિરમાં રા. ગોપાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઇના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. રા. મગનભાઇ ચતુરભાઇ પટેલે પહેલો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો તેમાં એમ માગણી કરવામાં આવી હતી કે અતિવૃષ્ટિથી જીલ્લામા દુકાળ પડયો છે તેથી મહેસુલ લેવાનું સરકારે મુલતવી રાખવું અને તેમાંનો મોટો ભાગ હમેશને માટે માફ કરવો બીજા ઠરાવથી આ માગણી કલેકટર સાહેબ આગળ રજુ કરવા બધા તાલુકાના પ્રતિનિધિઓનું એક ડેપ્યુટેશન નીમવામાં આવ્યું હતું. તા ૧૨મીની સવારે આ વિષે સ્થાનિક તપાસ કરવાને ઑ. મી. ગોકુળદાસ પારેખ અને ઑ. મી. વિઠ્ઠલભાઇ પટેલ મુંબઇથી નડિયાદ આવ્યા હતા અને તેજ દિવસે સવારે થોડા માણસોની જુબાનીઓ લઇને તેઓ ઠક્કલાલ ગયા હતા. તે ગામમાં એક જાહેર સભા ભરવામા આવી હતી અને તે પછી અને પહેલા પાકની સ્થિતિ વિષે વિગતવાર તપાસ કરવામાં આવી હતી તા. ૧૩મી એ આસપાસનાં ગામોમા પણ આ તપાસ કરીને તેઓ સાંજે નડીઆદ આવ્યા હતા અને ત્યાં રા. નાથાભાઇ અવિચળદાસના પ્રમુખપણા નીચે સંતરામના મંદિરમા એક જંગી સભા મળી હતી તેમા ઘણા ખરા તાલુકાના ખેડુતોએ પાકની સ્થિતિનું હૃદયભેદક વર્ણન કર્યું હતું. તા. ૧૪મીએ સવારે નામદાર પારેખ અને નામદાર પટેલ કાસરે ગયા હતા અને ત્યાં પણ તેમણે આસપાસનાં કેટલાંક ગામોમાં ફરીને તપાસ કરી હતી. તા. ૧૫મી એ આ બન્ન ગૃહસ્થોની આગેવાની નીચે તા ૯મી એ નીમેલું ડેપ્યુટેશન કલેકટર સાહેબને કાસરામા મળ્યુ હતું. તેમણે ઘણી દીલસોજી દેખાડીને ખાત્રી આપી કે પાકની માપણી ઘણીજ ધ્યાનપૂર્વક કાઢવામાં આવશે અને વચન આપ્યું કે તેમનો પાક વિષે રીપોર્ટ તૈયાર થશે નહિ ત્યા સુધી હપતાની તારીખ ગયા છતા પણ મહેસુલ નહિ ભરનારપર નોટીસ કાઢવામાં આવશે નહિ

૪. **આરોગ્ય મંડળ**—નડિયાદમા જે વખતે પ્લેગ પોતાનો ક્રૂર ત્રાસ વર્તાવી રહ્યો છે, તે જ વખતે આરોગ્યમંડળ જેવી એક ઉપયોગી સંસ્થા જન્મ પામી છે એ સંતોષકારક છે. તા. ૮-૧૨-૧૭ના રોજ હોમરૂલ લીગની ઓફીસમા આ સંસ્થા સ્થાપવાને એક સભા રા. ચન્દ્રશંકર પંડયાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી મહાત્મા ગાંધીએ લખેલી 'મરકી સંબંધી સામાન્ય સૂચનાઓ' નામની નાનકડી ચોપડીની ૧૦,૦૦૦ નકલો પ્રકટ કરી તેણે મરકી વખતે લેવી જોઇતી સાવચેતી વિષે લોકમત કેળવવા માડયો છે ૧૬ મી તારીખે મોઢની ધર્મશાળામા એક જાહેર સભા ભરવામા આવી હતી અને ત્યાં મહાત્મા ગાંધીનું આ ચોપાનીઉં વાચવામા આવ્યું હતું. આગાડીઆ

વાડમાં પુષ્કળ મરકીના કેસો થાય છે, ત્યાં મંડળના કાર્યવાહકોએ જાતે જઈ, ગામડીઆ લોકોને સ્વચ્છતા જાળવવા, તથા રસી મુકવા સારૂ સમજાવ્યા હતા. વડોદરા રાજ્યના સેનેટરી કમીશનર ડૉ. સુમંત બટુકરામ મ્હેતાએ પણ ગઈ તા. ૩૧-૧-૧૭ ના રોજ, રા ગોપાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઈના પ્રમુખપદે 'આરોગ્ય અને સમાજ-સેવા' ઉપર ઉપયોગી માહિતોથી ભરપુર એક જાહેર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ગરીબ લોકોને મરકીના ત્રાસથી બ્હાર માંડવામાં રહેવા જવું હોય તેમને માંડવા બંધાવી આપવા સારૂ મંડળે નડીઆદ મ્યુનિસિપાલીટી સાથે મસલત શરૂ કરી છે.

૫. કસરતનો અખાડો—વિદ્યાર્થી મંડળ તરફથી અખાડો કાઢવાનું નક્કી થયા પછી તા. ૧૮ મીને રોજ કંડ તળાવપર આવેલી ધર્મશાળામાં રા અંબાલાલ પુરાણીએ શારીરિક કેળવણી વિષે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અને અખાડામાં તાલીમ લેવા સર્વે યુવકોને બોધ આપ્યો હતો. સભામાંજ ૪૬ છોકરાઓએ અખાડા માટે નામ નોંધાવ્યાં હતાં. તા. ૧૯ મીથી અખાડાની શરૂઆત થઈ છે અને હવે તેનું કામ અનાથાશ્રમના આગળના ભાગમાં ચાલે છે.

૬ 'કાસરવાળા' રાત્રિશાળા—આ રાત્રિશાળા એક વર્ષથી નડીઆદમાં ચાલે છે. તેમાં કંઇ પણ ફી લીધા વગર મોટી ઉમ્મરના અભણ મનુષ્યોને ગુજરાતી ભાષાના લેખન, વાચન, અને ગણીતનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને સ્લેટ, પેન, પુસ્તક આદિ ભણવાનાં સર્વ સાહિત્યો મફત પુરાં પાડવામાં આવે છે ચાલુ માસમાં આ શાળાના શિક્ષણ સબંધી સર્વ વ્યવસ્થા નડીઆદ વિદ્યાર્થી મંડળે એક કમિટી નીમી, પોતાને શિર ઉપાડી લીધી છે, તેથી શાળાના જીવનમાં નવું ચેતન રેડાયું છે. આ રાત્રિશાળાનો પ્રથમ વાર્ષિક ઉત્સવ તા. ૧૫ મી જાન્યુઆરીને રોજ આ પત્રના વિદ્વાન તંત્રી રા. ઇન્દુલાલભાઇના પ્રમુખપદે થનાર છે.

૭. વિદ્યાર્થી મંડળ—નડીઆદ વિદ્યાર્થી મંડળે પણ સારી જાગૃતિ બતાવવા માંડી છે. ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે 'કાસરવાળા' રાત્રિશાળાની શિક્ષણ સંબધી વ્યવસ્થા એક કમિટી નીમી તેણે પોતાના હાથમા લીધી છે, તથા ગુજરાત કેળવણી મંડળ તરફથી નડીઆદમા નવા નીકળેલા કસરતના અખાડાની વ્યવસ્થા પણ પોતાને શિર લીધી છે, નડીઆદમાં એક દિવસે વિદ્યાદાન માટે સ્વયંસેવકો મારફત દાન માંગવાની યોજના અમલમા મૂકવાનો વિચાર હતો તેથી આ મંડળની વ્યવસ્થાપક કમિટી સાથે મસલત કરવા રા. મોતીભાઇ નરશીભાઇ અમીન આવ્યા હતા, તેમણે વિગતવાર સૂચનાઓ આપી હતી. પણ પ્લેગને લીધે આ યોજના મુલતવી રહેવાનો સંભવ છે.

ભરૂચ.

૧. ભરૂચ સેનાટરી ઍસોસીએશનની જાહેર પ્રવૃત્તિ—તા. ૧૮-૧૧-૧૯૧૭ ને રોજ ભરૂચની કતોપોર બજાર મધ્યે આવેલી શાક મારકેટમાં ભરૂચ સેનીટરી એસો-

સીએશનના કલાર્ક ચીમનલાલ શાહે પ્લેગને લગતું ડેમોન્સ્ટ્રેશન કરી બતાવ્યું હતું તેમજ "પ્લેગ થવાના કારણો, તેની સાવચેતીઓ અને રસી મૂકાવવાના ફાયદા" એ વિષય પર ઉપયોગી માહિતીવાળું ભાષણ કર્યું હતું. ભરૂચ જીલ્લાના પાલેજ સ્ટેશન પાસેના પ્લેગ દુષિત કીસનાડ ગામમાં ઉપલેજ દિવસે સાંજના પ્લેગ સંબધી સારી સમજ આપનારૂં વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું અને તા ૧૯-૧૧-૧૯૧૭ ને રોજ સવારના ૯ કલાકે ભરૂચના રતન તળાવ આગળ કડીઆ અને મજુરો રૂબરૂ પ્લેગને લગતું સાદું, સરલ હકીકતોથી ભરપૂર ભાષણ આપવામાં આવ્યું હતું.

૨. તા. ૨૪ અને ૨૫ નવેંબર ૧૯૧૭ ના દિવસોએ સાંજના ૫-૩૦ મિનિટે અત્રેના 'ભરૂચા હૉલમા,' મીસ મોગમાય કાબ્રાજીએ "સ્ત્રીઓનો સાચો ગણુગાર" અને "સખાવત" એ વિષયો પર જાણવાજોગ વિદ્વતા ભર્યા જાહેર ભાષણો આપ્યા હતાં.

૩. આપણી ફરજના દિવસ—Our Day-ની જાહેર ઉજવણી નિમિત્તે તા. ૧૦-૧૨-૧૯૧૭ ને રોજ સાંજના ૪-૩૦ મિનિટે અત્રેના 'ભરૂચા હૉલમાં' ધી પીટીટ ગર્લ્સ સ્કુલની છોકરીઓ તરફથી સંગીતનો એક 'કૉન્સર્ટ' કરવામા આવ્યો હતો. તા. ૧૧-૧૨-૧૯૧૭ ને રોજ બપોર પછીના ૩ કલાકે ભરૂચ કમ્બાઈન્ડ સ્કુલ્સ અને ભરૂચ ક્રીકેટ કલબ વચ્ચે એક ક્રીકેટ મેચ અત્રેના લોકપ્રિય કલેકટર સાહેબની સરદારી નીચે રમવામાં આવી હતી તેમ જ સરકારી હાઇસ્કુલના વિદ્યાર્થીઓએ અંગકસરતના જુદા જુદા આકર્ષક પ્રયોગો કરી બતાવ્યા હતા. તા ૧૨-૧૨-૧૯૧૭ ને રોજ સરકારી હાઇસ્કુલની હોસ્ટેલ ગ્રાઉન્ડ પર જુદી જુદી જાતની રમતગમત-Sports-માટેનો મેળાવડો થયો હતો અને તે જ દિવસે રાતના ૯ કલાકે આર્યનીતિ દર્શક નાટક કંપની તરફથી 'દમયંતી' નાટક ભજવી બતાવવામા આવ્યો હતો ભરૂચ જીલ્લામાંથી Our Day ફંડને લગતું રૂા. ૧૨,૦૦૦ નું ઉઘરાણું થયું હતું.

૪. અત્રેના બંદર ઉપરના વેપારીઓનું એક વગવાળું ડેપ્યુટેશન રેલ્વે નુરના સ્થાનિક દરોના અયોગ્ય ભારે બોજા વિષે તેમજ નદી માર્ગે બંદરનો વેપાર ફરી સજીવન થાય તે અર્થે મુંબઇ, રેલ્વે બોર્ડના પ્રમુખ ડીરેકટર આગળ ફરિયાદ કરવા ગયું હતું; જ્યા તેમની હકીકત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવામા આવી હતી અને તેમની ફરિયાદો સંબધી બનતું કરવામાં આવશે એવું આશાવચન આશ્વાસનરૂપે તેમને આપવામાં આવ્યું હતું.

ભરૂચી.

સુરતનુ જાહેરજીવન.

૧. કોરોનેશન ડે—તા. ૧૨-૧૨-૧૭ ને દીવસે પ્રતિ વર્ષે મુજબ કોરોનેશન ડે ઉજવવામા આવ્યો હતો અને છોકરા છોકરીઓને ઈનામની હરીફાઈ કરાવી ઈનામો વહેચી આપવામાં આવ્યા હતાં

૨. અવર ડે ફંડ—આ ફંડ માટે પણ શહેરમાંથી સારૂં નાણું ભેગુ કરવામાં આવ્યુ હતુ. આ ફંડના લાભ માટે સુરતની કારીગરીનુ એક પ્રદર્શન રા. ઈશ્વરદાસ પારેખ તથા રા નાથાભાઇ લલ્લુભાઇ વકીલના પ્રયાસથી ભરવામા આવ્યું હતું.

૩. સ્ત્રીસમાજ—તા. ૨૪-૧૨-૧૭ ના દિવસે મુંબઇવાળા વિદ્વાન વક્તા રા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાએ "આપણી સ્ત્રી સંસ્થાઓ" એ વિષયપર ,અત્રેની સ્ત્રી સમાજમા વ્યાખ્યાન આપ્યુ હતું. તા. ૨૬-૧૨-૧૭ ને દીવસે આ સમાજમાં કોંગ્રેસના પ્રમુખનું ભાષણ વાંચવામા આવ્યુ હતું.

૪. સુરત જીલ્લાના આસિસ્ટંટ શિક્ષકોનો સત્યાગ્રહ—તા. ૨૫-૧૨-૧૯૧૭ ને દિવસે રા. પરાગજી ખંડુભાઇ દેસાઇના પ્રમુખપણા હેઠળ સુરત જીલ્લાના અન-ટ્રેઇન્ડ શિક્ષકોની એક જાહેર સભા મળી હતી અને નીચે મુજબનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કર્યો હતો કે જે અરજી ડાયરેકટરને એક માસ પહેલાં ૨,૯૦૦ સહીઓ સાથે પગારમા વધારો કરવા સંબધી મોકલી હતી તેનો જવાબ હજી સુધી નથી, જે હકીકત ધ્યાનમા લેતા અરજીમાં જણાવેલો છેવટનો નિશ્ચય-તા. ૧ લી જાન્યુઆરીએ નોકરી પર હાજર ન થવું, તેને સંપૂર્ણ પણે ટેકો આપે છે.

૫. ડીસ્ટ્રીકટ એસોસીએશન—તા. ૨૬-૧૨-૧૭ ના દીવસે અત્રેના નગીનચંદ ઇન્સ્ટીટયુટમાં રા. બા. ઠાકોરરામ કપીલરામ વકીલના પ્રમુખપણા નીચે એક જાહેરસભા બોલાવવામા આવી હતી જે વખતે સ્વરાજ્યનો ઠરાવ પસાર કરી કલકત્તા કોંગ્રેસના પ્રમુખનું ભાષણ સભાના પ્રમુખ તરફથી વાંચવામા આવ્યું હતું, સભામાં શ્રોતાજનોની સંખ્યા ઘણી સારી હતી.

અમદાવાદનું જાહેરજીવન.

૧. મીલકામદારોનાં મંડળો—બ્હેન અનસૂયાના પ્રયાસથી આ મંડળો નીમાયા છે અને એમની અને શેઠીઆઓની વચ્ચે સારો સંબંધ બંધાય તથા મજૂર વર્ગ પોતાના હકક તથા જવાબદારીઓ સમજે એવા પ્રયાસો ભવિષ્યમાં સધે એવી આશા ઉત્પન્ન થઇ છે.

૨. નવી લાયબ્રેરી—અમદાવાદના સરસપુર પરામાં ગુજરાત કેળવણી મંડળ તરફથી નવી લાયબ્રેરી ખોલવામાં આવી છે એ પ્રસંગે બેરિસ્ટર જીવણલાલના પ્રમુખપણા નીચે ગામલોકના મેળાવડા સમક્ષ લાયબ્રેરીથી થતા ફાયદા, સેવા મંડળોની જરૂર વગેરે વિષયોપર ભાષણો થયા હતા. ડૉ. હરિપ્રસાદ, ડૉ. ગુસ્તાદજી તથા એ ગામના ગૃહસ્થો તરફથી સમયોચિત ઉપયોગી ભાષણ થયાં હતા. આ લાયબ્રેરી આઠ હજાર રૂપિયાની મદદ તે જ વખતે મળી છે ડૉ ગુસ્તાદજી તથા પ્રેમચંદ મગનલાલ પટેલને સેક્રેટરીઓ નીમવામા આવ્યા છે

વડોદરા રાજ્ય.

ધારાસભા—વડોદરા રાજ્યની ધારાસભાની બીજી બેઠક તા. ૩૦-૧૨-૧૯૧૭ને રોજ ભરાઇ હતી તે વખતે પંચાયતો અને ધારાસભા સંબધી કેટલીક જાણવા જોગ ચર્ચા થઇ હતી. બિનસરકારી સભાસદો પૈકી બેએ ગામ પંચાયત સંબંધી નિયમ ઉપર

સુધારાનો મુસદ્દો રજુ કરવાની પરવાનગી મળવાની દરખાસ્તો રજુ કરી હતી. લોકજ્ઞ સભાસદોનું કહેવું એવું હતું કે ગામ પંચાયતનો પ્રમુખ મુખી હોય છે. ઘણે ભાગે તે માણસ ભણેલો હોતો નથી. માટે સમાન ધોરણ રાખવા ખાતર ચુંટણીથી જ પ્રમુખ નીમાવો જોઇએ. જ્યાં સુધી આમ નહીં બને ત્યાં સુધી સારૂં કામ થવુ અશક્ય જ છે, અને લોકપંચને કામના અવ્યવસ્થિતપણા વિષે જોખમદાર ગણવા એ વ્યાજબી નથી. વળી પંચાયતનું 'કોરમ' ત્રણનું રાખ્યું છે. એ ત્રણ જણા-પટેલ, તલાટી, અને માસ્તર-મળી જાય છે અને એ ત્રિપુટી જ બધું કામ હાથે ધરી લે છે, આથી સુશિક્ષિત ગૃહસ્થો સ્વમાન જાળવવાની ખાતર પંચ તરીકે આવતા નથી. સરકારના પંચોમા સરકારી નોકરોને જ નીમવામાં આવતા હોવાથી જે લાયક ગૃહસ્થની ચુંટણી રહી જાય છે તેહેને સ્થાન મળતું નથી. હવે જ્યારે પ્રજા જાગૃત થવા લાગી છે ત્યારે આ બાબતમાં પ્રજાતત્ત્વમાં વધારો કરવાથી નીતિને ઉત્તેજન અપાશે. સ્વરાજ્યમાં ગામ પંચાયતની સંસ્થા એટલી બધી ઉપયોગી છે કે જો તે સુધારે અને સારૂં કામ કરે તો તેહેની અસર મહાલ પંચાયતો અને પ્રાંત-પંચાયતો ઉપર થશે જ. સરકારનું એવું કહેવું છે કે લોકો હજી લાયક થયા નથી, પટેલો અભણ અને આવડત વિનાના છે એમ તેઓનું માનવું નથી. લોકો તરફથી જ કામ ઓછું થાય છે એવું એમનું માનવું છે, પરંતુ તે બાબત એક લોકજ્ઞ સભાસદે જણાવ્યું હતું કે લોકો હુશિયાર છે તેમજ ઉત્સાહી પણ છે, પણ ખોટ માત્ર કાર્યક્ષેત્રની છે. પ્રજા કંઇ કામ કરતી નથી એવું સરકારને લાગે છે તેહેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે મતભેદ પડે છે. આ બાબત ગત લેતા તરફેણમાં ચાર અને વિરૂદ્ધ ત્રણ પડતાં દરખાસ્ત મંજુર થઇ હતી.

સ્થાનિક પંચાયતના નિબંધમાં સુધારો કરવાની પરવાનગીથી દરખાસ્ત મૂકતાં એક લોકજ્ઞ સભાસદે કહ્યું કે મહાલ પંચાયતમાં વધારે સારા સભાસદો આવી શકે તેટલા માટે પ્રજાતત્ત્વ વધારવાની અને મજબૂત કરવાની જરૂર છે. પંચાયતના પંચો ચુંટવામાં 'પેન્શન' ખાતા ઇસમો અને માનદ ન્યાયાધીશો પ્રમાણે ધારાસભાના સભાસદોને પણ લાયક ઠરાવવા જોઇએ. અધ્યક્ષ સરકારી હોય ત્યાં ઉપાધ્યક્ષ લોકોનો જ હોવો જોઇએ. વાર્ષિક અંદાજમાં પ્રજાને અધિકાર છે છતાં પબ્લીક વર્કસ ખાતાના ઓવરસિયરને એક ગૃહસ્થે પૂછતાં સુબાની હાજરીમાં જ તેણે એવો જવાબ આપ્યો હતો કે "કાયદો ગમે તેમ હોય પણ "शास्त्रात् रूढिर्बलीयसी"। વળી કાયદાની ભાષા જુની અને અઘરી છે તે પણ સુધારવા સૂચના થઇ હતી. એજ નિબંધની તેરમી કલમ પ્રમાણે ત્રીજા ભાગના પંચોએ વાનપ્રસ્થ થવાનું ઠર્યું હોવાથી દર સાલ ચુંટણીની ભાંજગડ કરવી પડે છે આ બાબતોમાં એવું ઠર્યું હતું કે ગામપંચોના ત્રીજા ભાગે દર વર્ષે વાનપ્રસ્થ થવાનું ધોરણ બંધ કરી ત્રણ ત્રણ વર્ષની મુદત દરેકને રહે તેવું ધોરણ હવેથી રહેશે એટલે કે પહેલાં ત્રણ વર્ષ પછી દર સાલ જેમને ત્રણ વર્ષ થઇ ગયાં હોય તેવા ત્રીજા ભાગના સભાસદો વાનપ્રસ્થ થશે, અને આમા ગામ પછી મહાલ અને તે પછી પ્રાંત એ પ્રમાણે ચુંટણીના દિવસો મુકરર કરવાનું ઠરાવવામાં આવશે.

ધારાસભાના નિગમમાં એવી દુરસ્તીની દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવી હતી કે એકંદર સભાસદો પાંત્રીસથી વધુ નહીં અને પચાસથી ઓછા નહીં હોવા જોઇએ.

એકંદર સભાસદોના ચોથા ભાગની સંખ્યા કરતાં વધારે નહીં તેટલા અમલદારો હજુર નીમે. અગીઆરમી કલમમાં બધા નિબંધો અને તે ઉપરના સુધારા ન્યાયમંત્રી ધારાસભામાં મૂકે, તથા કર નાંખવાના, ઘટાડવાના, જમીન મહેસુલમાં ફેરફાર કરવાના, બધા કાયદાના અને નિયમના ખરડા ધારાસભામાં રજુ થવા જોઇએ. ધારાસભાના લોકસભાસદોમાંથી ન્યાયસભામાં, ખાતાનિહાય સદર અદાલતમાં તથા 'કાઉન્સિલ'માં હજુર જેને પસંદ કરે તેમને લેવા. સુધરાઇ, વિશિષ્ટ પંચાયતો, ખેડુત મંડળો વિગેરેમાંથી પ્રતિનિધિ લેવા જોઇએ. આ ઉપરાંત એવી પણ સૂચના કરવામાં આવી હતી કે વેપાર ઉદ્યોગ જેવાં ખાતાઓ પણ પોતાના અહેવાલ અંગ્રેજી ભાષામાં તયાર કરે તેથી સ્વરાજ્યનો શ્રીમંતને ટેનુ પાર પડતો નથી. એટલા માટે એવા ખાતાંના અહેવાલ ગુજરાતી ભાષામાં તયાર થવા જોઇએ. ઉપલી બધી સૂચનાઓનો સરકાર તરફથી અસ્વીકાર થયો છે તે જાણીને સમસ્ત પ્રજામા અસંતોષ ફેલાયો છે.

વેપારી મંડળ:—એ મંડળની એક સાધારણ સભા તા. ૩૦-૧૨-૧૭ને રોજ પ્રમુખ રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જે વખતે રાજ્યના વેપાર ઉદ્યોગ સંબંધમાં નીમાયલા સલાહકારક મંડળ માટે આ મંડળના પ્રતિનિધિ વરીકે રા. મગનલાલ રત્નીદાસને ચુંટવાનો, રાજ્યની પ્રજાને સ્વરાજ્યના પગથીઆ તરીકે હકકો આપવા બાબત રા. વરજભાઇ વાઘજીભાઇએ ધારાસભામાં રજુ કરેલા ખરડાને અનુમોદન આપવા બાબતનો, સુધરાઇ ઉપપ્રમુખ રા. મટુભાઇ કાંટાવાળાને અભિનંદન આપવાનો, અને શ્રીયુત ગાંધીજી વડોદરામાં પધારે ત્યારે એમનો યોગ્ય સતકાર કરવા તથા મંડળ તરફથી એક જાહેર ભાષણ કરાવવા બાબતનો, એમ ચાર ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા.

પુસ્તક પરિચય.

ગુજરાતી ભાષાના વધુ અભ્યાસ વિકાસ અને વૃદ્ધિ માટે યુનિવર્સિટીની યોજના

લેખક રા હરિલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી એ. અમદાવાદ, પૃષ્ઠ ૧૨ (રૉયલ) મૂલ્ય ૦-૦-૩

જે વખતે માતૃભાષાના—આપણા પ્રાંતમા ગુજરાતીના—સાહિત્ય અને શિક્ષણને ઉચિત ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા આપવાનો અને તેને કેળવણીના બધા ક્ષેત્રોમાં વાહન બનાવવાનો સવાલ અનેક દૃષ્ટિથી અને અસાધારણ ઝનુનથી ચર્ચાઇ રહ્યો છે તે વખતે નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી ગુજરાતી દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાની, એક વ્યાવહારિક યોજના ઘડવા માટે આપણે રા. પારેખના આભારી છીએ. બધા પક્ષોની દલીલો ધીરજથી તપાસી તેને ન્યાય આપવાની વૃત્તિ અને શાંત સુગમ શૈલી તેમનાં લખાણોમા

જોવાની આપણને ટેવ પડી ગઇ છે તે આમાં પણ દીપી ઉઠે છે. શરૂઆતમાં કેળવણીના વાહન વિષે થોડું સમતોલ વિવેચન કરીને તેઓ સાહિત્યની ખીલવણી માટે પ્રજાનો જે મોટો વર્ગ ઇંગ્રેજી જાણતો નથી તેમને ઉંચી કેળવણીનો લાભ મળે તે માટે તેઓ એવી સૂચના કરે છે કે “વર્તમાન યુનિવર્સિટીઓમાં ઇંગ્રેજીની પેઠે જુદા અભ્યાસક્રમ દાખલ કરી માતૃભાષાદ્વારા ઉંચી કેળવણીને ઉત્તેજન આપવું.” આવાજ મુદ્દાની સૂચના સર રવીન્દ્રનાથે પણ કરી છે અને તે વચલા વાંધાના સમાધાન જેવી હોવાથી કેળવણીના વાહનની ચર્ચામાં પડી ગયેલા બન્ને વર્ગને રૂચે-સર્વમાન્ય થાય એ દેખીતું છે. પણ અમને લાગે છે કે રા. પારેખ ગુજરાતીદ્વારા શીખવાનો ક્રમ એ જાણે “નબળાનું હથીઆર” અથવા “ભાગ્યોના ધીરૂ” હોય—અંગ્રેજી શીખી શકે નહિ કે શીખતા નથી એવા પ્રમાણમાં નીચી ભૂમિકાના માણસો પર ઉંચી કેળવણીનો ઉપકાર વર્ષાવવાને તેની યોજના કરવાની હોય—એવી દલીલો યોજી છે. કેળવણી—બીજા દેશોમાં અપાય છે તેવી—સ્વાભાવિક, રાષ્ટ્રીય, સ્વદેશી અને સંગીન બને અને મગજના ઉપર ભાર રૂપ ન રહે પણ તેના અણુએ અણુમાં જામીને તેને ખીલવે તે માટે દેશના ઉત્તમમા ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓએ માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી લેવી જોઇએ અને અંગ્રેજીદ્વારા શિક્ષણ તો એક અપવાદ રૂપે-જુની પદ્ધતિના અવશેષ રૂપે જ અપાય-એ દલીલ આ લેખમાં નથી યોજાઇ તેટલે અંશે લેખકે રચેલી આખી ઇમારત નિરાધાર તો નહિ પણ નબળી રહે છે. હાલ માતૃભાષાના વાસ્તવિક નહિ પણ તાત્ત્વિક ગૌરવનો સવાલ આપણી સમક્ષ રજુ થયો છે, અને જો કવિ પ્રેમાનંદ કે મહાત્મા ગાંધીના જેવી ભાષાભક્તિથી આપણી છાતી ઉછળે નહિ તો આપણે જે સંસ્થાઓ. કે યુનિવર્સિટીઓ ઉપજાવીશું તે નિર્જીવ જ રહેવાની.

રા. પારેખની વિચારમાળાનો બીજો મણકો આ છે. ગુજરાતીદ્વારા કેળવણી આપવાનો જુદો ક્રમ ઘડી તેને માટે જુદી ડીગ્રી સ્થાપવાના કાર્યમાં “સરકાર પાસે નજદીકમાં એ દિશામાં કંઇ પણ આશા રાખવી એ ફોકટ છે...આપણે એવી પ્રતિજ્ઞા લઇશું કે બ્રિટીશના પગલે અનુસરીને-નવીન ચળવળના સ્મારક રૂપે-પ્રજાને ઉંચી કેળવણી આપવાને સતત પ્રયાસ કરીશું અને અંતિમ લક્ષ્યને પહોંચતા સુધી ઝંપીશું નહિં ત્યારેજ આપણે સુધરેલા રાષ્ટ્રોની હારોળમાં માનપૂર્વક યોગ્ય અને સમાન સ્થાન લેવાને શક્તિમાન થઇશું. પ્રયોગ તરીકે અને શરૂઆતમા એમ લાગે છે કે પ્રજાએ આ પ્રશ્નનો ફડચો જાતે કરવો જોઇશે” ટુંકમાં આપણે સરકાર અને હાલની યુનિવર્સિટીથી સ્વતંત્ર ગુજરાતી યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો નિશ્ચય કરવો, આ વિચારોમા જેમ દૂરદર્શી વ્યવાહારિકતા છે, તેમ બીજી પાસ સ્વાભિમાન અને સ્વાશ્રય રહેલાં છે એકજ યુનિવર્સિટીમા—સર રવીન્દ્રનાથની ભાષા વાપરીએ તો—ગંગા અને યમુનાની માફક માતૃભાષા અને ઇંગ્રેજી મારફત અપાતી કેળવણીના પ્રવાહો મળે—એ વિચારથી આગળ વધીને જેમ તે મહાન કવિ પોતેજ ‘કેળવણીના વાહન” વિષેના પોતાના લેખની આખરે સ્વતંત્ર બંગાળી યુનિવર્સિટીનું તેમ રા. પારેખ સ્વતંત્ર ગુજરાતી યુનિવર્સિટીનું—સ્વપ્ન રચે છે.

" હાલ આ ગુજરાતી યુનિવર્સિટી માટે સ્વતંત્ર સંસ્થા સ્થાપવી કે ચાલુ સંસ્થાનો તે માટે ઉપયોગ કરી આ કાર્ય આરંભવું " એ કઠિન પ્રશ્ન-ઉત્પન્ન થાય છે. યુનિવર્સિટીનાં નીચેનાં કર્તવ્ય તરફ લેખ આપણું લક્ષ એ ચે છે. ૧ પરીક્ષા, ૨ શિક્ષણ, ૩ શોધખોળ, ૪ લોકોપયોગી અને જ્ઞાનવર્ધક વ્યાખ્યાનમાલા, ૫ લાઇબ્રરી, ૬ માસિક, ૭ પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ આ વિષે સૌ સમત થશે. પણ જો આવી યુનિવર્સિટીમાં જ્ઞાનના બધા સામાન્ય વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શીખવવાના હોય તો " માતૃભાષાના વિકાસ અર્થે ભાષા, સાહિત્ય અને ઇતિહાસનો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરાવવા માટે બે કે ત્રણ અધ્યાપકોની" નીમણુકથી આ હેતુ કેમ સરે તે સમજાતું નથી. મહાત્મા ગાંધીની રાષ્ટ્રીય શાળામાં-તે શાળાજ છે અને ઘણી ન્હાની છે-આથી વધારે અધ્યાપકો છે એમ અમારા જાણવામાં છે. આથી આગળ પર જ્યારે રા. પારેખ આ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના માટે કોઇ (મહાત્માં ગાંધીના જેવી) રાષ્ટ્રીય શાળાનો નહિ પણ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો વિકાશ કરવાની સૂચના કરે છે ત્યારે તો સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે (૧) બધા સામાન્ય વિષયોનું ઉંચુ જ્ઞાન ગુજરાતીદ્વારા આપવાની અને (૨) ફક્ત ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસ અને શોધખોળને ઉત્તેજન આપવાની સંસ્થા વચ્ચે લેખકે ગોટાળો કર્યો છે. જો ગુજરાતી યુનિવર્સિટીને પહેલા પ્રકારની સંસ્થા બનાવવી હોય તો હાલ અસ્તિત્વ ધરાવતી કે તેવીજ બીજી રાષ્ટ્રીય શાળામાંથી તેની ઉત્પત્તિ થઇ શકે જેમ હિન્દુ યુનિવર્સિટી બનારસ કૉલેજમાંથી અને મિસિસ બેસન્ટની રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટી મદનાપલ્લી કૉલેજમાંથી ઉત્પન્ન થઇ-પણ જો તેને બીજા પ્રકારની સંસ્થા બનાવવી હોય તો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાંથી તેને ઉપજાવવાનો વિચાર ઉચિત ગણાય

નોંધ.

સ્વરાજ્ય અને સ્વરાજ્યની યોજના.

ગયા માસમાં મૉન્ટેગ્યુ સાહેબને મળેલાં ઘણાંખરાં પ્રતિનિધિ મંડળોએ, કલકત્તામાં મળેલી કૉંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગની બેઠકે અને તા૦ ૨૪ અને તા૦ ૨૬ મી ડીસેમ્બરે આ પ્રાંતમાં મળેલી સેંકડો જાહેર સભાઓએ કોંગ્રેસે ઘડેલી સ્વરાજ્યની યોજનાને અન્તઃકરણ પૂર્વક ટેકો આપ્યો છે અને દેશના મુખ્ય રાજપુરૂષો અને રાજદ્વારી મંડળોદ્વારા હિન્દની જાગૃત થતી પ્રજાએ તે યોજના ઉપર પોતાની સંમતિની અચૂક છાપ મારી છે. પ્રજા અમુક વસ્તુ માગે છે એમ કદાપિ કોઈ પણ ચીજને માટે કહી શકાય એમ હોય તો તે હાલ આ યોજનાના સંબંધમાં બેલાશક કહી શકાય. હિન્દનું લુણ ખાતા આંધળામાં આંધળા અમલદારો કે હિન્દની ભૂમિમાંથી નિર્વાહ

કરવા છતાં ગાર્ડભૂતના જેવી ઉંચી ડાકથી ચાલતા અંગ્રેજ પ્રવિણ્યનો હવે ભાગ્યે જ કહી શકે કે કૉંગ્રેસના એક પક્ષે જ સ્વરાજ્યની કૃત્રીમ ચળવળ ઉત્પન્ન કરી છે અથવા તે પક્ષ ઘણો ન્હાનો કે નામ વગરનો છે

પરંતુ આપણે પોતે કે આપણા શત્રુઓ આટલીજ વાત સમજે એ બસ નથી. હિન્દને સ્વરાજ્ય માટે એ એક અંતિમ સાધ્ય કલ્પીને, તે દિશામાં સંગીન પ્રગતિ કરનારો, રાજબંધારણમાં કેટલાક સુધારા આપણે ઇચ્છીએ—એટલામાં આપણી અભિલાષાનો સર્વ શેષ થતો નથી મિસિસ એની બેસન્ટે કૉંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે કરેલા ભાષણમાંથી તેમજ મુંબાઇની હોમરૂલ લીગે મૉન્ટેગ્યુ સાહેબને કરેલી અરજીમાંથી જે વાત આપણને ફરીથી શીખવાની મળે છે તે એ છે કે હવે હિન્દુસ્થાન પૂરેપૂરા જવાબદાર રાજતંત્ર—સંસ્થાનોના જેવા સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય—માટે તલસી રહ્યું છે અને તે એકદમ માંગવાથી અને મળી જવાથી ધારેલો હેતુ કદાચ પાર ન પડે એવા શકથી અને આ મહત્વનો ફેરફાર ઘણીજ સહેલાઈથી અમલમાં મૂકાય એવા વિચારથી કૉંગ્રેસે મંજુર કરેલી—વચલા વાધાની—સુધારાની યોજના ઉપર પ્રજાનું લક્ષ્ય એકત્ર થયું છે એ વાત ઢાંકવાની નથી પણ હજી વધારે ને વધારે ચોખ્ખી કરવાની જરૂર છે—આપણા પોતાના મનમા તેમજ સરકારની નજર આગળ—કે હાલ જે વાત પ્રજાનું હૃદય હલમલાવી રહી છે અને તેના મગજને ઉશ્કેરે છે તે, સ્વરાજ્યની યોજના નથી પણ સ્વરાજ્યની ભાવના છે. જે બેડીઓમાં લોકો દોઢસો વર્ષથી બંધાયા છે તે તોડવાને તેઓ એક પગે તૈયાર થયા છે—ઈંગ્લાંડની પરતંત્રતામાંથી છૂટી આખા સામ્રાજ્યમાં તેના સમોવડીઆ થવાના સ્વપ્ને દેશની કલ્પનાને મોહિત કરી છે અને તેની આંખોને દિવ્ય તેજથી અજવાળી છે આની ૧૯૦૯ માં રાજબંધારણમાં જે દિશામાં સુધારાઓ સૂચવાયા હતા તે જ દિશામા આગળ પ્રગતિ કરવાના હેતુથી નહિ પણ સ્વરાજ્યભૂમિએ પહોંચવાના એક પુલ તરીકે જ આ યોજના ઘડવામાં અને માગવામાં આવી છે. હવે આપણું નિશાન મુસાફરીના માર્ગ ઉપર થોડુંઘણું—અંતર કાપવા પર નહિ પણ લક્ષ્યસ્થાને સપાટાબંધ—ટુંક અને ચોક્કસ મુદતમાં પહોંચવા પર છે.

યોજના વિષે આ રીતે વિચાર કરતા તેની માગણી કરવામાં વધારે જોશ અને ખંત આવે છે. પણ તેનું બીજું—અને ઘણું મહત્વનું પરિણામ એ આવે છે કે આ યોજના મળે તે પછીનો સમય આજથી જ સ્પષ્ટ રીતે આપણી વિચાર ભૂમિકામાં આવે છે એટલુંજ નહિ પણ તેના સંબંધી આપણી માગણી ઘણીજ આકરી અને ચોક્કસ બને છે જો સ્વરાજ્યનો સૂર્ય પુરાણા ભારત વર્ષમાં ઉદય પામે તેના અરૂણ રૂપે જ આ યોજનાને આપણે વધાવતા હોઇએ તો અરૂણ પછી સૂર્યનો ઉદય અમુક ટુંક વખતમાં જ થાય એ વિચાર આપણા મનમા રમીજ રહે એ સ્વાભાવિક છે. આ વિવેચનમાંથી બન્નુ વાતો ફલિત થાય છે કે (૧) હાલ માગેલી યોજના તરતજ—વિલંબ દરમ્યાન જ અમલમા મુકી જોઇએ, (૨) હાલની સ્થિતિ અને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય—એ બેની વચ્ચે મી. કર્ટીસ વગેરે કેટલાક દેખીતા મિત્રો સૂચવે છે તેમ અનેક પગથિયાં નહિ પણ—એક જ પગથીઉં

હોવું જોઈએ અને તે આપણી માગણી યોજનાનું હોવું જોઈએ; અને (૩) તે—અથવા તેવાજ મુદ્દાની યોજના અમલમાં મૂકાયા પછી ચોક્કસ ટૂંક સમયમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાનું વચન ઇંગ્લંડે હાલ તરતજ આપવું જોઈએ.

કૉંગ્રેસના પ્રમુખનું ભાષણ.

બ્રિટીશ પ્રધાન મંડળે સ્વરાજ્ય વિષે જાહેરનામું બ્હાર પાડ્યું અને ખુદ હિન્દી વજીર રાજકીય પ્રવાહોની પરીક્ષા કરવા આ દેશ પધાર્યા તે વખતે અત્યાર સુધીમા વધારેમાં વધારે—૪૭૦૦ પ્રતિનિધિઓ વાળી કૉંગ્રેસ કલકત્તામા મળી એ સંયોગ ઘણો અસાધારણ હતો; તેમ દેશમાં વિશેષે કરીને થોડા માસથી જાગેલી રાજકીય ચળવળ અને ઉત્સાહની જે ઉંચી ટોચે તે મળી હતી તે પણ અસાધારણ હતી. પ્રમુખ પણ અસાધારણ હતા કારણ કે તેઓ હિન્દી ન હતાં છતાં ત્હેમનીની ધાર્મિક, રાષ્ટ્રીય અને રાજકીય પ્રવૃત્તિથી સમગ્ર પ્રજાનો અઢળક પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ તેમના ઉપર ઢોળાયાં છે અને જે વખતે સરકારે તેમને નજરકેદ કરીને તેમને શ્યામ ઘનથી ઘેર્યાં હતાં તે વખતે તે ઘનને ભેદીને દીપી આવતા તેમના વધારે ઉજ્જવળ પુણ્યને પારખી તેમને પ્રજા જે ઉંચામાં ઉંચું માન આપી શકે તે તેમને આપ્યું—અને તેમને કૉંગ્રેસના પ્રમુખ નીમ્યા. તેમનું ભાષણ પણ અસાધારણ જ હતું કારણ કે અત્યાર સુધી બ્હાર પડેલા સ્વરાજ્યના સાહિત્યમા તે ઉંચામાં ઉચું સ્થાન ભોગવે છે, અને તે સ્વરાજ્યની ગીતા તરીકે વર્ષો સુધી વંચાશે. એ અમૂલ્ય ભાષણ જે દિવસે કલકત્તામા અપાયું હતું તે દિવસે આખા દેશના સેંકડો અને હજારો ગામોમા અને ગામડાઓમા તેનાં ભાષાન્તરો જુદી જુદી ભાષામા વંચાયા અને આપણા ગુજરાતમાં પણ તે દિવસે સેંકડો ગામોમાં તેની હજારો નકલો વહેંચાઈ છે એટલે તેના મુખ્ય મુદ્દાઓનો સાર આપવાની પણ જરૂર અમને જણાતી નથી. પણ સ્વરાજ્યની યોજના વિષે ઉપર સૂચવેલું દૃષ્ટિબિન્દુ જે ભાગમા રજુ કરવામા આવ્યું તે જ ધ્યાનમા લઇશુ પણ તેમ કરતા પહેલા મિ'સસ બેસન્ટે કૉંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે હિન્દની પ્રજાને જે સંદેશો મોકલ્યો હતો—અને જે તેમના ભાષણના અંગરૂપ જ ગણાવો જોઈએ—તેમાં સ્વરાજ્યની માગણીનું રહસ્ય જે સરલ અને સુંદર શબ્દોમા દર્શાવવામાં આવ્યુ છે તેમાના કેટલાક ટાંકવાની લાલચ રોકી શકાતી નથી—તે આપણી ચળવળની આખી ઇમારતના પાયા રૂપ છે—આખા સ્વરાજ્ય શાસ્ત્રના સૂત્ર રૂપ છે હાલ હિન્દ પધારેલા હિન્દી વજીર, "શહેનશાહનો પ્રેમ અને ન્યાય આપણા ઉપર વર્ષાવવા આવ્યા છે" એમ જણાવીને તેઓ કહે છે કે.—

> પ્રજાના મોટા ભાગને આ ન્યાયથી શો લાભ થશે? તેઓ આજે આશા વગર મહેનત કરે છે અને કંઇ પણ આશ્વાસન વગર દુઃખ સહન કરે છે, તેઓ મજુરી કરે છે અને બીજા ભોગવે છે, તેઓ ધન ઉત્પન્ન કરે છે અને તેનો કંઇ પણ હિસ્સો તેમને મળતો નથી, તેઓ ખોરાક કે બીજી જરૂરી કે મોજશોખની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરે છે અને જ્યારે તેમના કુટુંબ ભૂખે મરતા હોય છે, ત્યારે અન્નનો પ્રવાહ પરદેશ વહેતો તેઓ જુવે છે, આમ જ્યારે તેમનાં રુપરા સુખના કલ્પનું સાધનો રહિત હોય છે ત્યારે તેમને હાથે બનાવેલી ચીજો બીજા પામે છે તેમને માટે ન્યાયનો અર્થ એ છે કે પોતાની મહેનતથી જે પાક ખેડુતે ઉત્પન્ન કર્યો હશે તેમાથી તેનો વર્ષભરનો ખોરાક અને

> ત્રીજા વર્ષે વાપરવાને લેવાતા બીજ તેને પહેલા નળશે, પંચાયતો ફરીથી સ્થપાશે જેથી પોતાના ગામડાની વ્યવસ્થા તે પોતેજ કરશે, ગામડાના અમલદારો જુલમગાર થવાને બદલે ફરીથી ગામડાના નોકરો બનશે; તે ફરીથી પોતાનાં ગામડામા નિશાળો સ્થાપશે જેમા તેના છોકરાઓ અને છોકરીઓ ભણીને ગામડાના જીવનમા વધારે હુશિયાર અને વધારે ઉપયોગી બનશે; અને બીજા બધાથી વધારે હુશિયાર છોકરો કે છોકરી ઉચી નિશાળોમાં જઇ શકશે અને ત્યાથી યુનિવર્સિટિમાં પણ જવાનો માર્ગ હાલના કરતા ઓછો દુ ખદાયક અને હલકો બનશે
>
> તો આ ન્યાયનો અર્થ શો છે ? એનો અર્થ એજ કે દરેક માણસને પોતાનો જન્મહક મળે—તે જન્મહક તે સ્વાતંત્ર્ય, સ્વરાજ્ય અને હોમરુલ છે મિત્રો, આવા હોમરુલના જે હકથી પોતાની સીમાઓની અંદર હિન્દુસ્તાન સુખી થાય અને જગતની પ્રજાઓમાં ઉચી પદવી મેળવે તે જીતવાને માટે તમે મ્હારી સાથે અને મ્હારા મિત્રોની સાથે કામ કરશો ? તમારી પોતાની સ્વતંત્રતાને માટે અને તમારી પછી તમારા સંતાનની સ્વતંત્રતા માટે તમે મહેનત નહિ કરો ? આખી દુનિયાના સુખની ખાતર પૂર્વ અને પશ્ચિમ સંધાય એવી ઇશ્વરેચ્છાથી હિન્દુસ્તાન ગ્રેટબ્રિટન સાથે સંકળાયેલુ છે તે ગ્રંથી હાલ તો જુલમની છે તે ગ્રંથી પ્રેમની બને તે માટે આપણે પ્રયત્ન કરીએ પણ જ્યારે હિન્દુસ્તાન સ્વતંત્ર હોય, સામ્રાજ્યમા એક પરાધીન દેશ નહિ પણ રાજીખુશીથી ભાગીદાર બન્યો હોય, ત્યારેજ તે ગ્રંથી પ્રેમની બને મનુષ્ય બનીને ખડા થાઓ, બોલી ઉઠો તો તમારા અવાજનો પડઘો દરિયાની પાર જઇને પશ્ચિમમા સ્વતંત્ર સંસ્થાઓની માતારૂપ બ્રિટનને પહોચશે, અને પૂર્વમાં સ્વતંત્ર સંસ્થાઓની માતારૂપ જે હિંદ દેશે પશ્ચિમમાં સ્વતંત્રતા સ્થપવા માટે પોતાના પુત્રો અને પુત્રીઓ ત્યા મોકલ્યા હતા તેને ઇંગ્લંડ એક બ્હેન તરીકે વધાવી લેશે, જેથી તેઓ બન્ને ભેગા મળીને સ્વતંત્ર પ્રજાઓનુ એક મહાન સામ્રાજ્ય રચશે અને મનુષ્ય જાતિને સુખ આપશે

મિસિસ બેસન્ટે વહીવટી સુધારા વિષે ચર્ચા કરતાં પહેલાં પોતાના ભાષણના લગભગ પોણા ભાગમાં સ્વરાજ્યની આ અને આવી બીજી દલીલોનું ઘણીજ વિદ્વત્તા અને વિગતો સાથે સમર્થન કર્યું છે—અમુક ચોક્કસ યોજનાની નહિ પણ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની જ હીમાયત કરી છે—વચલા પગથીઆં પર નહિ પણ અંતિમ છતાં નજીકના લક્ષ્યપરજ ભાર મૂક્યો છે. યોજના વિષે તેઓ લખે છે કે.

> આપણે સઉએ તેની હદમા રહી, તેને માટે પ્રમાણિકપણે અને ઉત્સાહથી મહેનત કરી છે અને હવે આપણે યાદ રાખવાનુ છે કે આપણી ફરજ એ સુધારાઓ હેઠળ, જે સંક્રાંતિ કાળ માટે તે યોજાયા છે તે દરમિયાન કામ કરી દેશને મદદ કરવાની છે આ બાબતમા તે ઓગણીસ સભાસદોની નોંધથી જુદી પડી જાય છે, કારણ કે તે તો લડાઇ પછીના સુધારા તરીકે સૂચવવામા આવ્યા હતા. કોંગ્રેસ લીગની યોજના તો હાલની સ્થિતિમાંથી અને (લખનૌની) કોંગ્રેસના ઠરાવના ત્રીજા ભાગમાં જણાવેલી સ્થિતિ વચ્ચેના પુલ સમાન છે. એ ભાગ નીચે મુજબ છે —
>
> ‘સામ્રાજ્યના પુનર્ઘટનામાં હિન્દુસ્થાનને પરતંત્રતામાંથી મુક્ત કરીને સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનોની માફક સામ્રાજ્યનુ સરખુ ભાગીદાર ગણવામાં આવશે.”
>
> આ હવે આપણુ લક્ષ્યબિન્દુ થયુ છે કોંગ્રેસની યોજના જ્યા સુધી ન મળે ત્યા સુધી આપણે ચળવળ કરવાનુ ચાલુ રાખવુ જોઇએ જે યોજના છેવટે ઘડાશે તેમા તો અલબત્ત સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યમાં દેશી રાજ્યોનું સ્થાન, સામ્રાજ્યની મુખ્ય સભા કે પાર્લામેન્ટ કે પ્રધાન મંડળમા હિંદી પ્રતિનિધિઓનુ પ્રમાણ વગેરેનો સમાવેશ થશે એ પ્રશ્નો હાલની સંક્રાંતિકાળ માટેની યોજનામાથી બાકી જોઇએ

મૂકી દેવાયા છે સામ્રાજ્યની પુનર્વ્યવસ્થામાં હિન્દને એક તાબાના મુલકની સ્થિતિમાંથી કાઢી સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો સાથે સરખા દરજ્જા ઉપર મુકવું જોઇએ

આ સંબંધમાં કેટલુંક વિવેચન કર્યા પછી "નવું લક્ષ્યબિંદુ" એ મથાળા નીચે તેઓ લખે છે કેઃ-

કોંગ્રેસના ઠરાવની ત્રીજી કલમને અમલમાં મૂકવાને માટે આપણે એક યોજના ઘડી કાઢવી જોઇએ આ આપણે બ્રિટીશ હિન્દના સંબંધમાં જ કરી શકીએ (૧) દેશી રાજ્યોનું સ્થાન કેવું હોવું જોઇએ તે વિષે તો વડી સરકાર અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે થયેલા તહનામાં પ્રમાણે વિલાયતે વિચાર કરવો પડશે આપણે બ્રિટીશ હિન્દમાં એટલું જ જોવાનું છે કે . ..દેશી રાજ્યને બ્રિટીશ હિન્દમાં એવી કોઇ પણ સત્તા ન હોવી જોઇએ કે જે સત્તા હિન્દી સરકારને દેશી રાજ્યમાં ન હોય. (૨) સમગ્ર સામ્રાજ્યની એકત્રિત સત્તાના સંબંધમાં હિન્દને તેની અગત્યના પ્રમાણમાં સ્થાન મળવું જ જોઇએ નહિ તો સામ્રાજ્યને લગતા સર્વસામાન્ય પ્રશ્નમાં ઇંગ્લંડ અને સંસ્થાનો હિન્દ ઉપર સત્તા ભોગવશે અને કદાચ હિન્દ તેમની એક જાગીર થઇ જશે એટલુંજ નહિ પરંતુ હિન્દના હુન્નરઉદ્યોગોનો નાશ થશે ... સામ્રાજ્યના બચાવના ખર્ચનો હિસ્સો આપવા શિવાય વેપાર અને નાણાંની રાજનીતિના સંબંધમાં હાલના સંસ્થાનોની માફક દરેક પ્રજાને સંપૂર્ણ સત્તા હોવી જોઇએ

જો ૧૯૧૮ માં વિગ્રહ પૂરો ન થયો હોય તો નીચેના ધોરણ પર એક યોજના ઘડી ૧૯૧૯ માં તે પસાર કરવાની તેઓ સૂચના કરે છે.-

(૧) દરેક ધારાસભાના સભાસદો ચુંટી કાઢેલા હોવા જો એ

સંસ્થાનોની માફક સામ્રાજ્યનું સરખું ભાગીદાર બને ” એ હેતુ પાર પડે એવી ચોક્કસ યોજના ઘડવાને આપણને તેઓ સલાહ આપે છે. આ બીજા મુદ્દાના વળી બે ભાગ પડી જાય છે (૧) બ્રિટીશ હિન્દનો દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ અને સામ્રાજ્યની જે સભા કે મંડળ રચાય તેમાં હિન્દનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ–જે બન્ને ઉપરના એક પેરામાં ચર્ચવામાં આવ્યાં છે–અને (૨) તેની સાથે હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળે એવા હેતુથી ઉપર જણાવેલા ક્રમાનુસાર ઘડવાની યોજના. આમાનો પહેલો મુદ્દો નિર્વિવાદ છે, કારણ કે જ્યારથી મી કર્ટિસનો ખાનગી પત્ર લખનોની કોંગ્રેસ વખતે ખુલ્લો થયો ત્યારથી એ તો આપણે ચોગેર સાંભળ્યું છે કે જો સામ્રાજ્યની સભામાં હિન્દને યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ નહિ મળે તો તે ઇંગ્લંડની તો શું પણ સંસ્થાનોની પણ ગુલામગીરી ભોગવશે. આમ છતાં અમને લાગે છે કે એ વિષે જેમ મી કર્ટિસે પોતાની દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કર્યો છે તેમ કોઇ હિન્દી આગેવાને અભ્યાસ કરીને વિશેષે કરીને લશ્કર અને વેપારની દૃષ્ટિથી ચોક્કસ યોજના કે સૂચનાઓ પ્રજા સમક્ષ મૂકવાની જરૂર છે,

પરંતુ વિગ્રહ પૂરો થયે હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળે એવા હેતુથી યોજના ઘડવાની સૂચના સર્વેને સંમત થાય એવી નથી અને તે કલકત્તાની કોંગ્રેસે પણ સ્વીકારી નથી એ સ્પષ્ટ છે કોંગ્રેસની યોજના અમલમાં મૂકાયા પછી તરતજ–બહુ જ થોડાં વર્ષમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય હિન્દને મળવું જોઇએ–એ આગ્રહ સર્વેને કબૂલ છે, પણ વિગ્રહ પછી પુનર્ઘટના થાય ત્યારે હિન્દ સંસ્થાનોનું સમોવડીઉં બને એવો ઠરાવ કરવામાં લખનોની કોંગ્રેસે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માંગણી કરી છે એવું તે ઠરાવની ભાષા થી કે તે વિષે થએલાં ભાષણોથી પુરવાર થતું નથી. લખનોની વિષયવિચારિણીકમિટી (સબજેક્ટસ કમિટી)મા આ વિષે થયેલી ચર્ચા જો અમે બ્હાર પાડી શકીયે તો ચોક્કસ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય કે વિગ્રહ પૂરો થયે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માગવાનો મુદ્દો તેમાં નહતો, એટલું જ નહિં પણ તેનો ઇરાદાપૂર્વક બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેનું કારણ સમજવું મુશ્કેલ નથી ધારો કે ૧૯૧૬ ની આખરમાં કોંગ્રેસે માગેલી સ્વરાજ્યની યોજના તરતજ—એટલે ૧૯૧૭ ની આખરમા કે ૧૯૧૮ ની શરૂઆતમા અમલમાં મૂકાય—કારણ કે તે સંબંધી કાયદો પાર્લામેન્ટમા પસાર કરવો પડે; અને વિગ્રહ ૧૯૧૬ થી ત્રણ વર્ષ પછી એટલે ૧૯૧૯ મા બંધ થાય તો ૧૯૨૦ માં, નવા સુધારાનો બે ત્રણ વર્ષજ અમલ થયા પછી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માંગણી કરવી. તે અરસામાં તો એક ધારાસભાની મુદત–જે યોજના પ્રમાણે ૫ વર્ષની હોવી જોઇએ—તે પણ પુરી થઇ નહોય ! આ દલીલ તરંગી નથી પણ વ્યાવહારિક છે અને વિષયવિચારિણીસભામાં અનેક આગેવાનોએ તેનો સફળ રીતે પ્રયોગ કર્યો હતો લખનોના ઠરાવને બાજુએ મૂકી દઇએ તો એક જ રીતે મિસિસ બેસન્ટની વિચારશ્રેણી યોગ્ય ગણી શકાય. વિગ્રહ વર્ષો સુધી ચાલે અને થોડા વર્ષમાં પૂરો થાય તો પણ તે પછી સામ્રાજ્યની પુનર્ઘટના વિષે ઇંગ્લંડ, સંસ્થાનો અને હિન્દ વચ્ચે ઘણા વર્ષો સુધી મસલત થાય અને તે પછી જ મહત્વના સુધારા દાખલ કરવામા આવે–આમ ૮, ૧૦ વર્ષ વીતી જાય–એવી કલ્પના કરીએ તોજ મિસિસ બેસન્ટની સૂચના વાસ્તવિક અને દીર્ઘદષ્ટિવાળી લાગે છે. ગમે

તો એકમતની ઇમારત ચણાવા લાગી છે તેને હુલમલાવી આખી ઇમારતને શા માટે જોખમમાં નાંખવી ?

ઇંગ્લાંડમાં ડેપ્યુટેશનો.

આપણી માગણી રજુ કરવાને ઈંગ્લંડ ડેપ્યુટેશન મોકલવાની સત્તા ઑલ ઇન્ડીઆ કૉંગ્રેસ કમિટીને આપવાને એક જુદો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. મિસિસ બેસન્ટે, ઑ. મી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ, ઑ. મી. ઝીણાએ અને બીજા અનેક આગેવાનોએ પણ ભાર દઇને જણાવ્યું છે કે આપણી માગણીની તરફેણમાં ઇંગ્લંડનો પ્રજામત કેળવવાને આપણા બાહોશ રાજપુરૂષોનું એક ડેપ્યુટેશન પહેલી તકે વિલાયત મોકલવું જોઇએ. હાલ મી. બૅપ્ટીસ્ટા એકલે હાથે ઇંગ્લંડમાં કામ કરી રહ્યા છે અને તેમના જે પત્રો અને તારો વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થયા છે તે ઉપરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે મજુરપક્ષની સહાયથી તેમના પ્રયત્ન પ્રમાણમાં કંઇક સફળ થયા છે. તેમની પણ ફરિયાદ એજ છે કે જે વખતે સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્યના શબ્દો આખી સુધરેલી આલમમાં દરેક માણસની જીભ પર રમી રહ્યા છે અને ઇંગ્રેજો આપણી માંગણી તરફ આટલી સહાનુભૂતિ બતાવે છે તે વખતે હિન્દીઓનું ડેપ્યુટેશન હજી વિલાયત પહોંચ્યું નથી—અને કેટલાક માસ સુધી હજી જશે નહિ. જ્યારે હિંદમાં પ્રમાણમાં ભારી ચળવળ જામે અને હજારો સભાઓ નાના ગામ અને ગામડાઓમાં ભરાય ત્યારે ઇંગ્લંડને આપણી ફરિયાદ પહોંચાડવા લગભગ કંઇ જ ન થાય એ આપણી અપંગ દશા સૂચવે છે.

મૉન્ટેગ્યુ સાહેબ અહીં આવશે એમ જણાયું ત્યાર પછી કોઇ ડેપ્યુટેશન ન જાય એ સ્વાભાવિક હતું—જો કે મી૦ બેપ્ટીસ્ટાની માફક બીજા થોડા ગૃહસ્થો સહેજે હિન્દુસ્તાનની રજા લઇ શકયા હોત પણ મી૦ બેનરજીએ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે "કૉંગ્રેસ અત્યાર સુધી ટીકા કર્યે ગઇ છે; પણ હવે કામ કરવુ જોઇએ મી૦ મૅન્ટેગ્યુ આ ચાર મહિનામા ઇંગ્લંડ પાછા ફરશે. પછી તેઓ પોતાની યોજના ઘડશે અને કાયદો રજુ કરશે આપણે શું કરવુ જોઇએ ? મારી સૂચના એવી છે કે જે સંસ્થાઓ હિન્દને સ્વતંત્રતા આપશે અને તેના ઇતિહાસમાં નવું પ્રકરણ ઉઘાડશે તેની ઉત્પત્તિને સાચવવા અને મદદ કરવા એક ડેપ્યુટેશન વિલાયત મોકલવુ જોઇએ." આ સુધીર નાયકના દેશદાઝ ભરેલા વચનોને અમલમા મૂકવા આપણા આગેવાનોને પ્રાર્થના છે.

મી૦ ઝીણાએ એવી સૂચના કરી છે કે લગભગ આવતા બે માસમાં જ્યારે મી૦ મૉન્ટેગ્યુ પોતાની સુધારાની દરખાસ્ત રજુ કરે ત્યારે તે પર વિચાર કરવાને કૉંગ્રેસ અને લીગનું એક અસાધારણ સંમેલન ભરવું જોઇએ. આ દરખાસ્તને સૌએ વધાવી લઇ અમલમા મૂકવાને મદદ કરે એ ઇષ્ટ છે જેમ પહેલેથી આપણી દરખાસ્ત વિષે એકમત ઉત્પન્ન કરવાને પ્રયત્ન કર્યો છે, તેવોજ પ્રયત્ન સરકારની દરખાસ્ત વિષે એકમત ઉપજાવવાને કરવો જોઇશે. દરેક સંસ્થા મંડળ અને પત્ર પોતાની મતિ પ્રમાણે ટીકાઓ કરે તેથી અત્યાર સુધી મહા પ્રયત્ને જાળવેલી આપણી એકમતિમાં તુટ પડી જાય અને

આપણી છાવણીમાં ભંગાણ પડે હવે તે લશ્કરના સેનાપતિના જેવી બાહોશી ચતુરાઇ અને સમયસૂચકતાથી આપણી રાજકીય લડત લડાવી જોઇશે. દરેક ક્ષણને અમૂલ્ય ગણીને તેને યોગ્ય કાર્યથી વધાવી લેવી જોઇએ. ડેપ્યુટેશન મોકલાવામાં, કોંગ્રેસ-લીગની ખાસ બેઠક ભરાવવામાં અને આવાં બીજાં અનેક જરૂરી કામમા આળસ અને ભય એ બે શત્રુની સામે આપણે સાવચેત રહીશું અને તેનો પરાજય કરીશુ તોજ રાજકીય લડતમા ફતેહ મેળવવાની આશા રાખવાનો આપણને હક રહેશે.

શ્રીમતી બેસન્ટનાં નીચેનાં વચનો ડેપ્યુટેશને ધ્યાનમાં રાખવા જોઇએ "તમે ડેપ્યુટેશન મોકલો તો આ યોજનાના આવશ્યક સિદ્ધાંતોને મક્કમ વળગી રહેવાની તેમને આજ્ઞા કરશે. (૧) પ્રાંતિક અને વડી ધારાસભામાં સંગીન બહુમતિ અને (૨) તીજોરી પર સત્તા. જો આ ન આપવામા આવે તો વધુ ચર્ચા નકામી છે. જો તે આપવામાં આવે તો ઘણી બાબતો વિષે આપણે ચર્ચા કરી શકીએ"

મી મહમદઅલી અને શૌકતઅલી.

આ દેશભક્ત ભાઇઓને છોડવાને સમસ્ત પ્રજાએ અને વિશેષે કરીને આપણા મુસલમાન ભાઇઓએ માગણી કરી છે છતા-પોલીસ ખાતાએ ઘડેલી કબૂલત ઉપર તેમણે ધાર્મિક કારણોથી પ્રમાણિકપણે સહી ન કરી ત્યાર પછી—તે સંબંધમા સરકારે કંઇ પણ પગલાં લીધાં નથી એથી કોંગ્રેસ અને તેથી વધારે મુસ્લીમ લીગની બેઠકમા ઘણો રોશ અને ઝનુન વ્યાપી રહ્યા હતા. આ વિરલ વિરોના વધારે વીર વૃદ્ધ માતા—જેમના લાગણી અને શૂરાતનથી ભરેલા પત્રોએ આખા દેશમા તેમને માટે ઘણીજ પૂજ્યબુદ્ધિ અને દીલસોજી ઉત્પન્ન કર્યાં છે—તેઓ બન્ને મહાસભાઓમાં હાજર રહ્યાં હતાં અને ત્યા તેમને સભાઓએ ઉભા થઇ તાળીઓના અવાજથી વધાવી લીધા હતા—તેથી આ ભાઇઓના છુટકારાના ઠરાવમાં-ઘણુંજ અસાધારણ જોશ આવ્યુ હતુ મી મહમદ અલીને તો મુસ્લીમ લીગના પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યા હતા તેથી તેમની ગેરહાજરીમા તેમની ખુરશી ખાલી રહી અને મહમુદાબાદના રાજાસાહેબે પ્રમુખ તરીકે લાગણી ભર્યું ભાષણ કર્યું તથી મુસલમાન કોમના હૃદયને કારી ઘા લાગ્યો છે તે ભાઇઓની કબૂલાતના સંબંધમા જે ચર્ચા થઇ હતી તે પરથી મુસલમાનોને એમ સ્પષ્ટ રીતે લાગ્યું છે કે પોતાના સહધર્મીઓ માટે માત્ર સ્વાભાવિક દીલસોજી રાખવા માટેજ અને આમ રાજ્યને સંપૂર્ણ રીતે વફાદાર રહીને ચુસ્ત મુસલમાન હોવા માટેજ આ ભાઇઓને છોડવામા આવ્યા નથી આથી આ ભાઇઓના છુટકારા વિષે જે ઠરાવ મુસ્લીમ-લીગમા પસાર કરવામા આવ્યો હતો તેમા સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામા આવ્યુ હતુ કે સહધર્મીઓ માટે માત્ર દીલસોજી રાખવી એ રાજ્ય તરફની વફાદારીથી વિરૂદ્ધ નથી. આમ જે મોટી કોમને લડાવવાને પંપાળવાને અને તેમ કરી હિન્દુઓથી વિમુખ રાખવાને સરકારે અત્યાર સુધીમા જેટલા બધા પ્રયત્નો કર્યા છે તે કોમના હૃદયમા એવી સ્પષ્ટ ધરતી પ્રવેશ કરવા લાગી છે કે સહધર્મીઓ તરફની કેવળ ધાર્મિક

ફીલસોફી પર-એઠ રીતે આવી ધાર્મિક વૃત્તિ પર સરકાર અંકુશ મૂકવા માગે છે. જેમ અઠ ભાઇઓ નજર કેદમાં વધારે દિવસ પસાર કરશે તેમ મુસલમાન ભાઇઓની આ ધાસ્તી અને શંકા વધારેને વધારે વધતી જશે અને તેથી બ્રીટીશ રાજ્યની ન્યાયવૃત્તિ અને સમતા વિષે તેમની શ્રદ્ધા ઘટતી જશે. આમ ધીમે ધીમે આખી હિન્દી પ્રજા અને સરકાર વચ્ચેના સંબંધમાં વધારે ઝેર ભળતું જશે અને જો તેથી પ્રજાને દુખ સહન કરવું પડશે, તો બીજી પાસ રાજ્યની સહીસલામતીને પણ ધોકો પહોંચશે.

જો આ ભાઇઓએ રાજ્યની સ્હામે કંઇ ગંભીર ગુન્હો કર્યો હોય તો તેમના ઉપર રીતસર ન્યાયાસન આગળ મુકરદમો ચલાવવો જોઇયે; આ માગણી પણ કૉંગ્રેસમાં અને બીજે સ્થળે ખુલ્લી રીતે કરવામાં આવી છે. જો તેમનો ગુન્હો ન્યાયાસન આગળ પુરવાર કરી શકાય એમ ન હોય તો તેમની સ્વતંત્રતા પર એક ક્ષણ પણ અંકુશ મૂકવાનો સરકારને હક નથી—સરકારના અમલદારોની ગુન્હા વિષે ખાત્રી આપણે મન બીલકુલ નકામી છે. જો પુરાવો ન્યાયસન આગળ ખુલ્લી રીતે રજુ કરી શકાય એમ નહોય તો પણ તેમને છોડી મૂકવા જોઇયે. આ માર્ગ સ્પષ્ટ રીતે સરકારને બતાવેલા હોવા છતાં આપખુદી અને નિરંકુશ સરકાર પ્રજામત તરફ બેદરકાર રહી છે અને પરિણામે અસંતોષના અગ્નિને વધારે ને વધારે ધીકાવે છે. જર્મન શિવાય બીજા કોઇ પણ સુધરેલા દેશમા આવી વાત કલ્પનામાં પણ આવે ખરી?

મુંબઇની ધારાસભાનું બંધારણ.

આપણી ધારાસભાના બિનઅમલદાર સભાસદોએ જે અરજી હિન્દી વજીરને મોકલી હતી તેમા ધારાસભાની નવી રચના વિષે—કૉંગ્રેસની યોજનાનું ધોરણ સ્વીકારીને—ઘણીજ વ્યવહારિક, સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે. તે અનુસાર ધારાસભામા કુલ ૧૨૫ સભાસદો હોવા જોઇએ અને તેમા પોતાના હોદ્દાની રૂએ ગણાતા—કારોબારી સભાના અને બીજા સભાસદો તેમજ સરકારે નીમેલા સભાસદો મળીને ૨૫ થી વધારે ન હોવાં જોઇએ અને એ ૨૫ માં અમલદારો ત્રીજા ભાગથી વધારે ન હોવા જોઇએ. બાકી રહેલી ૧૦૦ જગ્યાઓમાથી કૉંગ્રેસની યોજના મુજબ તેના ત્રીજા ભાગની-૩૨ મુસલમાનો માટે જુદી રાખવી જોઇએ, અને તે પછી સામાન્ય ચુંટણીમાં ભાગ લેવાનો હક્ક મુસલમાનોને ન હોવો જોઇએ. આમ બાકી રહેલી ૬૮ જગ્યાઓમાથી ૮ હાલની માફક મ્યુનિસિપાલીટી અને લોકલ બોર્ડની ચુંટણીથી પૂરવી જોઇએ કારણ કે તે સંસ્થાઓ વિષે વારંવાર કાયદાઓ ધરાસભામા રજુ કરવામાં આવશે જીલ્લાના લોકોના સીધા મતથી ૪૬ સભાસદો ચુંટવા જોઇએ દરેક જીલ્લો એક બે સભાસદો નીમે તે કરવા જીલ્લાનાં જુદા જુદાં ૮ મંડળ-જેમા મુંબાઇ શહેરને એક મંડળ ગણીને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે—તેના તરફથી દરેકમાં વસતા મતદારોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં વધારે ઓછા સભાસદો ચુંટાય એવી યોજના પસંદ કરવામા આવી છે. આમ વહેંચણી કરતાં બાકી ૧૪ જગ્યાઓ રહે છે તે નીચેનાં મંડળોમા વહેંચવાનીભલામણ કરવામાં આવી છે:

(૧) મુંબાઇની યુનિવર્સિટી (રજીસ્ટર થયેલા ગ્રેજ્યુએટોની મારફત ચુંટણી થઇ જોઇએ (૨) મુંબાઇની મ્યુનિસિપાલીટીના બિનઅમલદાર રાજ્યો (૩) ગુજરાતના (૪) દક્ષિણના સરદારો અને જમીનદારો (૫) સિંધના જાગીરદારો અને જમીનદારો (૬) મુંબઇનું ઇંગ્રેજ વેપારી મંડળ (૭) હિન્દી વેપારીઓ (૮) કરાંચીનું ઇંગ્રેજ વેપારી મંડળ (૯) મુંબાઇના અને (૧૦) અમદાવાદના મીલમાલીકોનું મંડળ (૧૧) બિનઅમલદાર યૂરોપીઅનો (૧૨) અસ્પર્શ્ય વર્ગ.

જીલ્લાઓ તરફથી સીધી ચુંટણીમાં લોકલબોર્ડના કાયદા પ્રમાણે જેને મત આપવાનો હક હોય તે મતદાર ગણાશે, અને મુંબાઇ શહેરમા મ્યુનિસિપાલીટીની ચુંટણીમાં જેને મત આપવાનો હક હોય તે મતદાર ગણાશે. મ્યુનિસિપાલીટી અને લોકલ બોર્ડ તરફથી ૮ સભાસદો તો હાલની માફક ચુંટાવા જોઇએ.

અમને આ સૂચનાઓ એકંદર ઘણીજ યોગ્ય લાગે છે. ધારાસભામાં હાલ વિરાજતા સભાસદોજ તેની નવી રચના વિષે બીજા કોઈ રાજકીય મંડળ કરતાં વધારે ચોક્કસ અને સર્વદેશીય સૂચનાઓ ઘડી શકે એ સ્વભાવિક છે. અલબત જે આંકડાઓ ઉપર મૂકવામા આવ્યા છે તેમા થોડો ઘણો ફેરફાર કરી શકાય જો કે તે એકંદર પ્રમાણસર લાગે છે એ મુદ્દા વિષે ટીકાને અવકાશ રહે છે. પ્રથમ તો દરેક જીલ્લાને એક બે નહિ પણ ત્રણ ચાર કે વધારે જીલ્લાને મતદારની સંખ્યાના પ્રમાણમા સભાસદો છે ચુંટવાનો હક આપવાની ભલામણ કરવામા આવી છે. આથી કેટલાક મોટા જીલ્લાના સભાસદો જ હમેશાં ચુંટાય અને તેની સાથે જોડાયેલા જીલ્લાને અન્યાય થાય એવો સંભવ રહે છે જો જીલ્લો આપણા રાજતંત્રનું એકમ છે અને દરેક જીલ્લો પોતાની ફર્યાદો અને માગણીઓ સબળ રીતે રજુ કરી શકે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ તો તે દરેકને જુદા પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક આપવાથીજ આ હેતુ ત્વરિત સધાશે અલબત બીજી બાજુએ એમ કહી શકાય કે દરેક જીલ્લામાં યોગ્ય ઉમેદવારો જડી ન આવે તો પ્રમાણમા નીચી પાયરીના સભાસદો ચુંટાય પરંતુ આ જોખમ છતાં પણ દરેક જીલ્લાને સભાસદો ચુંટવાનો હક હોવો જોઇયે, એવો અમારો અભિપ્રાય છે બીજું હાલના લોકલ બોર્ડના કાયદા પ્રમાણે અમુક ધોરણની કેળવણી પામેલા વર્ગને લોકલ બોર્ડની અને તેથી–ઉપરની સૂચનાઓ પ્રમાણે–નવી ધારાસભાની ચુંટણીમા મત આપવાનો હક્ક મળે નહિ. લોકલ બોર્ડના સુધારા વિષે વિચાર કરવાને જે કમીટી નીમવામાં આવી હતી તેના રીપોર્ટમાં કેળવાયેલા વર્ગને મત આપવાનો હક્ક આપવાની ભલામણ કરવામા આવી છે, પણ તેનો હજી સુધી અમલ કરવામાં આવ્યો નથી. આ વિષે એક સુચના કરવાની ખાસ જરૂર હતી ઉપરાંત કૉંગ્રેસની યોજનામા ધારાસભાને નાણાં સંબંધી અને બીજા હક આપવાની ભલામણ કરેલી છે, અને તે યોજનાને ધારાસભાના સભાસદોએ સંપૂર્ણ સંમતિ આપી છે. છતા હાલના તેમના સંકુચિત કાર્યક્ષેત્ર વિષે અને વધારે હકની આવશ્યકતા વિષે તેમણે ખાસ લખાણ નથી કર્યું એ તેમની અરજીનો એક ગંભીર ખામી લાગે છે

રાષ્ટ્રીય સભા અને અંત્યજો.

ઉપરની યોજનામાં અંત્યજ વર્ગને ધારાસભામાં સભાસદ મોકલવાનો હક આપવાની ભલામણ જોઇને સૌને આનંદાશ્ચર્ય થશે. છેલ્લા થોડ માસમાં ખાસ કરીને મુંબઇ શહેરમાં અંત્યજ વર્ગની ઘણી જાહેર સભાઓએ આવા હકની માગણી કરી હતી અને તે માગણી મોટેગ્યુ સાહેબ આગળ રજુ કરવાને સર નારાયણ ચંદાવરકર અને ઓ. ડી. પટેલને નીમવામા પણ આવ્યા હતા. તે વર્ગ તરફ આપણે સૈકાઓથી જે ઘોર પાપ કર્યું છે તેના નહિ જેવા પ્રાયશ્ચિત રૂપે આટલી ઉદારતા ધારાસભાના ગૃહસ્થોએ અને બીજા કેટલાક મંડળોએ દર્શાવી એ જોઇને સંતોષ થાય છે. કલકત્તાની કૉંગ્રેસમા પણ અંત્યજ વર્ગના સવાલને કૉંગ્રેસના ઇતિહાસમાં પહેલીવાર સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું આ બનાવથી સેકડો વર્ષોથી અન્યાય પામેલી આ કોમો તથા તેમની ઉન્નતિને માટે પ્રયત્ન કરતા દેશસેવકો હર્ષ પામે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. હિન્દુસમાજના એક મોટા ભાગને અસ્પર્શ્ય રાખવાથી હિન્દુધર્માનુયાયી તમામ લોકોને કપાળે કાળી ટીલી ચોટેલી છે, અને તે દૂષણ દૂર કરવાના પ્રયત્નથી હિન્દુઓનું હિન્દુપણુ ચાલ્યું જાય છે અને વર્ણાશ્રમ ધર્મને સમૂળગો નાશ થઈ જાય છે. એવા ખોટા બુમ-બરાડા કરનાર, અને "ગુજરાતી" જેવા આ બાબતમાં લોકોને આડે રસ્તે દોરવનાર પત્રના માલેકોના હૃદયમાં તો આ ઠરાવથી કોણ જાણે શું એ થઇ ગયું હશે ? પાસ થએલો ઠરાવ નીચે પ્રમાણે હતો

"અસ્પર્શ્ય માનેલા લોકો ઉપર કેવળ રૂઢીને વશ થઈ જે જુલમી અને ત્રાસદાયક પ્રતિબંધો લાદવામા આવ્યા છે, તે બધા કાઢી નાખવા એવો રાષ્ટ્રીય સભાનો મત છે."

ઉપરનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવામા આવ્યો હતો, અને તે બેઠકમા એકઠા થએલા, આખા દેશના તમામ પ્રાંતોમાથી અગ્રેસર એવા લગભગ ચાર હજાર સાતસો પ્રતિનિધિઓએ એકમતે મંજુર કર્યો હતો. રાષ્ટ્રીય મંડળની મારફત જેઓ સ્વરાજ્યની માગણી કરે છે અને મેળવવાની આશા રાખે છે તે બધાઓ તેટલીજ ભક્તિથી કૉંગ્રેસનો આ ઠરાવ પણ માન્ય કરશે અને તે પ્રમાણે પોતાના રોજના વ્યવહારમા આચરણ કરશે એવી આપણે આશા રાખીશું. આ ઠરાવ પસાર થયો તે વખતે પ્રમુખપદે વિદુષી અને ધર્મજ્ઞાની શ્રીમતી એની બેસંટ હતા, તે તો સર્વની જાણમા છે. તે ઉપરાંત હિન્દુ વિશ્વ વિદ્યાલયના પિતા અને સનાતન ધર્મના પૂર્ણ અનુયાયી પંડિત મદનમોહન માલવિયજી, તેમજ ગીતા રહસ્યના લેખક લોકમાન્ય બાળગંગાધર ટિળક હાજર હતા અને તે બન્નેની આ ઠરાવને સર્વની સાથે સંમતિ છે. અસ્પર્શ્ય વર્ગોની દાદ આટલે વર્ષે પણ રાષ્ટ્રીય સભાએ સાંભળી તે સ્વરાજ્ય વાદના કાળમા એક શુભચિન્હ છે એમ અમો માનીએ છીએ. ગોધરામા ભરાયલી ગુજરાતની પહેલી રાજકીય પરિષદની વિષય કમિટીમા આ પ્રશ્ન પરિષદ પાસે લાવવાની દરખાસ્ત મૂકવામા આવી હતી તે વખતે કેટલા

પુરાણમતવાદીઓ ખળભળી ઉઠયા હતા અને આ સવાલની સાથે રાજકીય પરિષદ્‌ને કંઇ લેવા દેવા નથી એવો બહુમત થયો હતો અને તેથીજ તે પ્રશ્ન પરિષદ્ પાસે આવ્યો ન હતો. સદરહુ કમિટીના એક બે સભાદોએ તો એવો ધ્વનિ કાઢયો હતો કે અસ્પર્શ્ય માની લીધેલા લોકોને આવી પરિષદોમાં આવવાનો શું અધિકાર છે? આવા મતવાલા કૉંગ્રેસભક્તો તથા "ગુજરાતી"ના લેખક કૉંગ્રેસમાંથી છૂટા પડી જશે કે કૉંગ્રેસના ઠરાવને આધિન થઇ પોતાનો મત બદલશે તે હવે જોવાનું છે. મહાત્મા ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહીએ તો "ઢેડવાડે જવાથીજ સ્વરાજ્ય મળશે એમ હું નથી કહેતો પણ ઢેડવાડે ગયા વિના તો સ્વરાજ્ય નથી જ મળવાનું એમ મારી ખાતરી છે" રૂઢ રૂઢીને વળગી રહીને સેંકડો વર્ષથી લાખો લોકોને જે અન્યાય હિન્દુસમાજે કરેલો છે તે દૂર કરવાને જોઇતું આત્મબળ અને શૌર્ય આપણ ગુજરાતી ભાઇઓમા તથા તમામ હિન્દીભાઇઓમાં આવે એવું કયો દેશ સેવક નહીં ઇચ્છે?

કચ્છ—કાઠીઆવાડના પ્રજાજનોની સભા.

બધાં દેશીરાજ્યના અને વિશેષે કરીને કચ્છ કાઠીઆવાડના લોકોની બેવડી-તેમનાં રાજાની અને બ્રીટીશ રાજ્યની-પરતંત્રતાની કહાણી આપણે વારંવાર સાંભળીએ છીએ. બ્રીટીશ હિન્દમા રાજકીય કાર્ય કરતા અનેક આગેવાનોને દેશીરાજ્યોનો સવાલ હાથ ધરવાને વિનંતિઓ અને સૂચનાઓ કરવામા આવી છે પણ "આપસમાન બળ નહિ" એ સૂત્ર અનુસાર સ્પષ્ટજ હતુ કે દેશીરાજ્યના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી અને આગેવાન ગૃહસ્થોએ જ પોતાના ખાસ અનુભવના આ સવાલનો નીકાલ કરવાને દેશી રાજ્યની સીમાઓમા રહીને અથવા તો રાજકોટના સીવીલ સ્ટેશનમા કે મુંબઇ જેવા મ્હોટા શહેરમાં ગમે તેવા નરમમા નરમ પ્રયત્નો આદરવા જોઇશે. આટલા બધાં વર્ષો સુધી આવા પ્રયત્ન થયા નથી અને પરિણામે દેશીરાજ્યો નિરંકુશપણે વર્ત્યાં છે, કેટલાકે અસહ્ય જુલમ પણ ગુજાર્યો છે એ ઘણાજ ખેદની બીના છે. અને તેથી ગયા માસની સાતમી તારીખે મુંબાઇમાં કચ્છ-કાઠીઆવાડના વતનીઓની એક સભામા તેમનું એક સ્થાયી રાજકીય મંડળ સ્થપાયું છે, તેને અમે અંતઃકરણપૂર્વક વધાવી લઇએ છીયે. "કચ્છ કાઠીઆવાડની પ્રજાનું હિત સાચવવાને અને વિશેષે કરીને તે રાજ્યોમા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સંસ્થાઓ સ્થપાવવા અને તેમ કરીને હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદે બ્રીટીશ હિન્દમાં સ્વરાજ્યની ભાવના કલ્પી છે તેની હારમાં તે રાજ્યોને લાવવાના હેતુથી" આ સંસ્થા સ્થાપવામા આવી છે તેના મુખ્ય ઉદ્દેશ આ છેઃ—

(૧) કચ્છ કાઠીઆવાડના દેશીરાજ્યોમા સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ સ્થાપવાને તે રાજ્યોની અંદર તેમજ બ્હાર જાહેર મત કેળવવો.

(૨) બ્રીટીશ હિન્દ માટે રજુ કરવામા આવેલી સ્વરાજ્યની યોજનાના ધોરણપર સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ કચ્છ કાઠીઆવાડના રાજ્યોમા તેના રાજાઓ સ્થાપે તે માટે પ્રેમ અને માનપૂર્વક બધા કાયદેસર પગલા લઇને ચળવળ કરવી.

(૩) કચ્છ કાઠીઆવાડની પ્રજાના હિત અને હકનું રક્ષણ કરવું અને તે વધારવાં.

આ ઉદ્દેશ સ્તુત્ય છે અને તેમાં બ્રીટીશ હિન્દના વતનીને વધારે પડતી નમ્રતા અને નરમાશ લાગે એ પણ સ્વભાવિક છે. આ સંસ્થાના મંત્રીએ ગઈ કૉંગ્રેસના સ્વાગત મંડળના પ્રમુખને તાર કરીને સૂચવ્યું હતું કે દેશી રાજાઓને તેમની પ્રજાને સ્વરાજ્ય આપવાની સુચના કરવાને એક ઠરાવ કૉંગ્રેસમાં પસાર કરવો. હાલ કૉંગ્રેસ બ્રીટીશ હિન્દના રાજ્યપ્રકરણ વિષે વિચાર કરવાના હેતુથી રચાઇ છે અને તેનો કાર્યવિસ્તાર ઇરાદાપૂર્વક વધારે વિશાળ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી દેશીરાજ્યોનો વિષય ગંભીરપણે તે હાથમાં લઇ શકે નહિ. અને છતાં કોઇ મોટા આગેવાનો કે કોઇ દેશીરાજ્યોના માજી દિવાનો આ વાત ધ્યાનમાં લે તો કદાચ તે વિષે કૉંગ્રેસમા એક ઠરાવ પસાર કરાવી શકે અમારી માન્યતા એવી છે કે આ સંસ્થાનું કામ જેટલું, ઠરાવો પસાર કરવાનું કે કરાવવાનું નથી તેટલું હમણાં તો આ ત્રણ મુખ્ય કામ હાથ ધરવાનુ છે (૧) દેશીરાજ્યોના બિનઅમલદાર અનુભવી ગૃહસ્થોની અનેક ખાનગી સભાઓ મેળવીને અને તેમની પાસે બને તેટલી માહીતી મેળવીને રાજકીય ચળવળના મુખ્ય મુદ્દા નક્કી કરવા; (૨) દેશીરાજ્યોના હાલના કોલ કરાર, રાજબંધારણ, ન્યાય પદ્ધતિ વગેરે જુદા જુદા વિષયો અને ઉપર પ્રમાણે મળેલા બીજા મુદ્દા સંબંધી ચોક્કસ જ્ઞાન વર્તમાનપત્રો લેખો પત્રિકાઓ વગેરે માર ફત પ્રસારવુ; અને (૩) દરમ્યાન જે કોઇ ચોકક્સ ફરીઆદની ખબર પડે તે વિષે રાજ્યો સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવો અને અરજીઓ કરવી. આ સંસ્થા આ નવે અને અત્યાર સુધી છડાએલા ક્ષેત્રમા અમૂલ્ય અને સંગીન કાર્ય પોતાનો નેમ સફળ કરે એવી આશા અમે રાખીએ છીએ

ગામડામાં પ્રાથમિક નિશાળો.

ના. વિઠલભાઇ પટેલે નિશાળ વગરનાં (૧) ૨૫૦ થી ૫૦૦ ની વસ્તીવાળા અને (૨) ૫૦૦ થી વધારે વસ્તીવાળા ગામડાં આખા ઇલાકામાં કેટલા છે તેના આંકડ ગયા ડીસેમ્બર માસની ધારાસભાની બેઠક વખતે માગ્યા હતા, તેના ઉત્તરમા નીચે પ્રમાણે આંકડા પુરા પાડવામા આવ્યા હતા.

વસ્તી	કુલ ગામડાં.	નિશાળવાળા ગામડાં	નિશાળ વગર ગામડાં.
૨૦૦ અને તેથી ઓછી વસ્તીનાં.	૫,૬૦૮	૭૨૧	૪,૮૮૭
૨૦૦ થી ૫૦૦ સુધી વસ્તીવાળા.	૯,૬૫૬	૧,૬૨૭	૮,૦૨૯
૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધી વસ્તીવાળા	૬,૪૯૭	૩,૦૨૪	૩,૪૭૩
૧૦૦૦ થી ૨૦૦૰ સુધી વસ્તીવાળા.	૩,૨૬૯	૨,૨૯૮	૯૮૧
૨૦૦૦ થી વધારે વસ્તીવાળા.	૧,૨૨૬	૧,૧૦૩	૧૨૩
કુલ.	૨૬,૨૫૬	૮,૭૬૩	૧૭,૪૯૩

ત્રણ ગામડે એક ગામડામાં નિશાળ છે અથવા દરેક નિશાળવાળા ગામડાની પાછળ બે નિશાળ વગરનાં ગામડાં છે. બ્રિટીશ રાજ્યને આ ઇલાકામાં સો વર્ષ પૂરાં થયાં છે. પચીસ વર્ષથી તો દરેક ગામડાના લોકો પાસેથી જમીન મેહેસુલના એક રૂપીએ વધારાનો એક આનો કર—લોકલ ફંડ માટે—સ્થાનિક સુધારાઓ માટે લેવામાં આવે છે. આ એક આનામાંથી ત્રિજો હીસ્સો એટલે ચાર પાઇ કેળવણી માટે ખર્ચાવી જોઇએ એવું ૧૮૮૪ના લોકલ બૉર્ડના કાયદામાં ૪૮મી કલમમાં કહ્યું છે, પણ જે ગામનો કર તે તેજ ગામમાં ખર્ચાવો જોઇએ એમ લખ્યું નથી; એક તાલુકામાં એકઠો કરેલો કેળવણીનો કર બીજા તાલુકામાં પેહેલા તાલુકાની બોર્ડની મંજુરી શિવાય ખર્ચી શકાય નહીં એટલી શરત તેમાં છે. ત્રણ ગામડામા એકઠો કરેલો કર એકજ નિશાળવાળા ગામડાંમાં ખર્ચાય છે. બે ભાઇયો દુષ્કાળમા ભુખે મરે અને ત્રીજો લહેર કરે એ ન્યાય યૂરોપમા કદાચ ચાલે પણ હિંદુસ્થાનમાં તો ત્રણે થોડું થોડું ખાઇને ચલાવે એવો ન્યાય ચાલી શકે. પરંતુ એક આની કરમાંથીજ નિશાળોનો ખર્ચ ચલાવવો અને જમીન મેહેસુલના સોળ આનામાથી પાઇએ ખર્ચવી નહિં એવું કોણે કહ્યું છે? એ સોળ આનામાંથી તો ગોરા તથા દેશી લશ્કરને પગાર મળે, મોટામોટા ગોરા તથા દેશી અધિકારીઓના પગારો અપાય, શેહેરોમા કાલેજોમા અને અંગ્રેજી નિશાળો લાખોને ખર્ચે ચાલે અને ગરીબ ગામડીઆના બાળકોને ભણવાને બાર રૂપરડીનો મહેતાજી સરકારને ન મળે તો પછી કણુબી (ખેડુત) ચોવીસ હાથનો ચોફાળ લઇને પોક મૂકે. હજારથી વધારેની વસ્તીવાળા પણ નિશાળ વગરનાં ૧૧૦૦થી વધુ ગામો? આતે વીસમી સદી છે કે પંદરમી? આવી સ્થિતી હવે ચાલશે નહિ.

☞ સ્વરાજ ☜

હિંદના દાદા દાદાભાઇ નવરોજીનો સંદેશો.

" મારા દેશ અને દેશબંધુઓ માટે સ્નેહ અને શ્રદ્ધાનો એક શબ્દ જો હું મૂકતો જાઉં તો કહું છું કેઃ એક થાઓ, મંડયા રહો અને સ્વરાજ (સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ) મેળવો, કે જેથી ગરીબી, દુકાળ અને મરકીના ભોગ થતા લાખો લોકો, અને માત્ર અલ્પ અન્નને લીધે ભૂખે ટળવળતા કરોડો જીવોને બચાવી શકાય, અને જગતની મોટામાં મોટી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમા પોતાનું અસલનું ગૌરવ એકવાર ફરીથી હિન્દુસ્તાન પ્રાપ્ત કરે."

(કલકત્તાની કોંગ્રેસ–૧૯૦૬.)

દેશની સેવાને માટે, અને તમારા ગૌરવને ખાતર, તમારૂં સ્વમાન સાચવવા અને ઈશ્વરદત્ત આપણા સર્વ હક્કો મેળવવા માટે હોમરૂલ લીગ એટલે આપણા દેશને માટે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને સતત પ્રયાસ કરનારી સંસ્થામાં જોડાઈ તમારી ફરજ બજાવો. અંતરમાં આવેલી શુભેચ્છા પાછી ન ઠેલતાં આ ઘડીએ નીચેને શરનામે લીગના સભાસદ થવાને લખો.

☞ હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો

૧. કાયદેસર હીલચાલથી હિન્દ માટે હોમરૂલ એટલે સ્વરાજ્ય મેળવવું.
૨. શહેનશાહ પંચમ જ્યૉર્જ અને તેના વારસોના તખ્ત હેઠળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંજ સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેના હક મેળવી ગ્રેટબ્રિટન સાથેનો સંબંધ જાળવવો.
૩ હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે ૩૦ વરસથી પ્રયાસ કરતી નૅશનલ કૉંગ્રેસના કાર્યને ટેકો આપી, એ સંસ્થાને મજબૂત કરવી.
૪. હિન્દ માટે હોમરૂલની જરૂરિયાત સંબંધી પ્રજામત કેળવવા સતત ચળવળ કરવી.

આ ઉદ્દેશો જેમને સંમત હોય તેવા ૧૮ વરસની ઉપરના સ્ત્રીપુરૂષો આ સંસ્થાના સભાસદ થઇ શકશે. અંડર ગ્રેજ્યુએટ વિદ્યાર્થી કેવળ અભ્યાસને માટે જ આ સંસ્થામાં એસોસીએટ તરિકે દાખલ થઈ શકશે.

સભાસદો તથા એસોસીએટો માટે લીગમા દાખલ થવાની ફી રૂા. ૧) છે

લીગમા દાખલ થવાની ફી રૂા ૧) છે અને તે આપતાં લીગનો કાર્ડ, રૂપાનો ચાંદ અને સ્વરાજ્ય વિષે સાહિત્ય મળશે. તેની વાર્ષિક ફી તરિકે अ, ब, क અને ड વર્ગના સભાસદો માટે અનુક્રમે રૂા. ૨૫, ૧૨, ૬ અને ૧ આપી શકાશે, પણ તેમના હક્ક સરખા ગણાશે

તમારા ગામમા લીગની શાખા ન હોય તો ત્યાં ત્રણ માણસો સભાસદ થવાને તૈયાર હતાં તેની શાખા સ્થાપવા માટે લખો:—

૨૫૧, હૉર્નબી રોડ,	મંત્રીઓ
બેશો કુંપની ઉપર	હૉમરૂલ ફૉર ઇન્ડિયા લીગ,
ફૉર્ટ—મુંબાઇ.	મુંબાઈ શાખા.

આ સંસ્થામાં જોડાવા ઇચ્છતા સર્વેએ સેક્રેટરીઓને ઉપલે શરનામે લખવું.

ન હોય છતાં એક બીજાના સામેવાડીઆ થવાની જરૂર નથી. ધારો કે ઘરમાં મા અને નેનાં છોકરાં હોય, બધાંની વચ્ચે એકજ રોટલીનો ટુકડો હોય, અને બંને ભૂખે મરતાં હોઇ બંનેનો જીવ રોટલી ઉપર તલપાપડ થતો હોય. આ પ્રસંગે માદીકરાંનો સ્વાર્થ-ખાવાનો સ્વાર્થ-સામસામો છે. મા ખાય તો છોકરાં ભૂખે મરે, ને છોકરાં ખાય તો મા ભૂખે રવડે. છતાં કંઇ મા અને છોકરાં વચ્ચે અંતર નથી; તેઓ સામેવાડીઆ નથી, મા વધારે જોરાવર હોવાથી પોતે રોટલીનો ટુકડો ખાઇ જતી નથી. આ જ પ્રમાણે માણસ વચ્ચેના સંબંધમાં સમજવું ઘટે છે.

કદાપિ આપણે એમ ધારીએ કે મનુષ્ય અને પશુ વચ્ચે કાંઇ તફાવત નથી, અને આપણે પશુઓની માફક એક બીજાના સ્વાર્થને સારૂ લડવુંજ જોઇએ, તોપણ આપણે ચોક્કસ કહી શકતા નથી કે તેવી સ્થિતિમાં પણ શેઠ અને નોકર વચ્ચે હમેશાં અંતર રહેશે યા તો ન રહે. સ્થિતિ પ્રમાણે સબંધમાં ફેરફાર થયા કરવાનો. જેમકે કામ સારૂ થવું જોઇએ અને કીમત પૂરી મળવી જોઇએ, એ તો બંનેનો સ્વાર્થ છે. પણ નફો વહેંચવાનાં એકનો લાભ તે બીજાનો ગેરલાભ હોય એમ બની શકે છે. નોકરો માંદા અને નમાલા રહે એટલો ઓછો દરમાયો આપવામાં શેઠનો સ્વાર્થ નથી સચવાતો, અને કારખાનું બરોબર ન ચાલતું હોય તોપણ ભારે પગાર માગવો, તેમાં નોકરનો સ્વાર્થ નથી સચવાતો. જે શેઠની પાસે, પોતાના સંચાનું એક ચક્કર દુરસ્ત કરાવવા પુરતા પૈસા ન હોય તો નોકરે આખો પગાર કે બિલકુલ પગાર માગવો એ દેખીતું ખરાબ ગણાય છે.

આથી આપણે જોઇએ છીએ કે આપસ્વેના ધોરણ ઉપરથી આપણે કાંઈ વહેવારના નિયમો ઘડી શકતા નથી. ઇશ્વરી નિયમજ એવો છે કે પૈસાની વધઘટના ધોરણ ઉપર માણસોનો વહેવાર ન ચાલવો જોઇએ, તે વહેવારનો આધાર ન્યાયના ધોરણ ઉપર છે. એટલે માણસોએ મસો વર્તીને નીતિએ કે અનીતિએ પોતાનું કામ કાઢી લેવાનો વિચાર તદન છોડવોજ જોઇએ. અમુક રીતે વર્તવાથી છેવટે શું થશે એ કોઇપણ માણસ હમેશાં ભાખી શકતો નથી. પણ અમુક કાર્ય ન્યાયી છે કે અન્યાયી છે એટલું તો આપણે ઘણે ભાગે હમેશાં જાણી શકીએ છીએ. વળી આપણે એટલું પણ કહી શકીએ છીએ કે નીતિ માર્ગે ચાલવાથી પરિણામ સારૂંજ આવવું જોઇએ. તે પરિણામ શું અથવા કેવી રીતે આવશે તે આપણે કહી શકતા નથી.

નીતિ-ન્યાયના નિયમમાં મનુષ્ય મનુષ્યની લાગણીનો સમાશ થઇ જાય છે, અને તે લાગણી ઉપર શેઠ નોકરના સંબંધનો આધાર રહે છે. આપણે ધારી લઇએ કે શેઠ પોતાના નોકરની પાસેથી બને તેટલું કામ વધારે લેવા ઇચ્છે છે. નોકરને ઘડીની નવરાશ નથી આપતા, તેઓને ઓછા પગાર આપે છે, તેઓને ભોંયરાં જેવાં ઘરોમાં રાખે છે, ટુંકામાં નોકર માત્ર દેહ અને જીવ ભેળા રાખે એટલુંજ તેને આપે છે. આમ કરવામાં કોઇ કહેશે કે શેઠ કાંઇ અન્યાય કરતો નથી, નોકરે અમુક પગારે પોતાનો આખો વખત શેઠને આપ્યો છે ને શેઠ તે લે છે, કામ કેવું લેવું આકરૂં લેવું તેની હદ બીજાઓને જોઇને શેઠ બાંધે છે. જો નોકરને બીજે ઠેકાણે વધારે સારો પગાર મળે તો બીજી નોકરી લેવાની છુટ છે. આને આપસ્વેના ધારા ઘડનારા અર્થશાસ્ત્ર કહે છે, અને તેઓ જણાવે

છે કે આમ વધારેમાં વધારે કામ ઓછા પૈસાથી કરાવતાં શેઠને લાભ મળે છે, છેવટે આખી કોમને લાભ મળે છે અને તેથી છેવટમાં નોકરને પણ લાભ મળી રહે છે.

પણ વિચાર કરતા આપણને જણાશે કે આ વાત બરાબર નથી. જો નોકર એક યંત્ર કે સંચો હોત અને તેને ચલાવવામા માત્ર કોઇ જડ શક્તિનુંજ કામ હોત તો એ હિસાબ લાગુ પડત. પણ અહીં તો નોકરને ચલાવનારી શક્તિ તેનો આત્મા છે. અને આત્માનું બળ અર્થશાસ્ત્રીઓના બધાએ નિયમોને ઉંધા વાળે છે અને ખોટા પાડે છે. મનુષ્ય રૂપ યંત્રમાં પૈસારૂપ કોલસા ભરવાથી વધારેમાં વધારે કામ નહિ લઇ શકાય. મનુષ્ય તો પોતાનું સરસ કામ ત્યારેજ આપશે કે જ્યારે તેના મનની લાગણીને ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે, તેને સંતોષવામાં આવશે, અને શેઠ નોકરની વચ્ચે પૈસાની નહિ પણ પ્રીતિની ગાંઠ બંધાશે.

સાધારણ રીતે એમ બને છે કે જ્યારે શેઠ હુશીઆર અને ઉત્સાહી હોય છે ત્યારે દબાણથી નોકર ઘણે ભાગે પોતાનું કામ કરે છે. વળી એમ પણ બને છે કે જ્યારે શેઠ આળસુ ને નબળો હોય છે ત્યારે નોકરનું કામ જોઇએ તેવું ને જોઇએ તેટલું નથી થતું. પણ ખરેખરો નિયમ તો એ છે કે હુશીઆરીમાં એક સરખા બે શેઠ લઇશું ને નોકરો બંને સરખા લઇશું તો લાગણીવાળા શેઠના નોકર લાગણી વિનાના શેઠના નોકર કરતાં વધારે ને સરસ કામ કરશે.

કોઇ કહેશે કે એ નિયમ બરાબર નથી. કેમકે માયા અને મહેરબાનીનો બદલો ઘણી વેળા ઉલટોજ મળે છે ને નોકર માથે ચઢે છે; પણ એવી દલીલ વાજબી નથી. જે નોકર માયાના બદલામાં બેદરકારી બતાવે છે તે નોકર જ્યારે તેની ઉપર સખ્તી વાપરવામાં આવશે ત્યારે ખારીલો બનશે. ઉદાર દિલના શેઠ તરફ જે નોકર અપ્રમાણિક થશે તે નોકર અન્યાયી શેઠને નુકશાન પહોંચાડશે.

એટલે દરેક વખતે ને દરેક માણસની તરફ પરોપકારી નજર રાખવાથી સારૂંજ પરિણામ આવે છે. અહીં આપણે લાગણીનો એક જાતના બળ તરીકેજ વિચાર કરીએ છીએ. માયા એ સરસ છે; તેથી હમેશાં વાપરવી, એ એક જુદીજ વાત છે, તેનો આપણે અહીં વિચાર નથી કરતા. આપણે તો અહીં એટલુંજ બતાવીએ છીએ કે કે અર્થશાસ્ત્રના સાધારણ નિયમોને માયા—લાગણી—રૂપી બળ બરબાદ કરે છે એટલુંજ નહિ પણ લાગણી એ એક જુદાજ પ્રકારનું જોર હોવાથી અર્થશાસ્ત્રના બીજા નિયમો સાથે નથી નભતું, પણ તે નિયમોને એક કોરે મૂકીનેજ નભી શકે છે. જો શેઠ ત્રાજવા સાટી હિસાબ કરે ને બદલો મળવાના ઇરાદાથીજ માયા બતાવે, તો તેને નિરાશ થવાનો સંભવ છે. માયા તે માયાને ખાતરજ બતાવાય અને બદલો વગર માગ્યે પોતાની મેળેજ આવે છે. કહેવાય છે કે આપ મેળવતાં આપેજ મરવું જોઇએ, અને આપને રાખતાં આપ જાય છે.

પલટણ અને તેના સરદારનો દાખલો લઇએ. જો કોઇ સરદાર અર્થશાસ્ત્રના નિયમો લાગુ પાડીને પોતાની પલટણના સીપાઇઓ પાસેથી કામ લેવા માગશે તો ધારેલું કામ તે નહિ કરી શકે. ઘણા દાખલાઓમાં જોઇએ છીએ કે જે પલટણનો સરદાર પોતાના સીપાઇના સંબંધમાં આવે છે, તેઓની સાથે માયાથી વર્તે છે, તેમના ભલાથી રીઝે છે, તેઓના

દુઃખમાં ભાગ લે છે, તેઓના જાનની રખવાળી કરે છે, કુંટામાં તેઓની તરફ લાગણી ધરાવે છે તે સરદાર સીપાઇઓની પાસેથી ગમે તેવું અઘરૂં કામ કરી તે લઇ શકશે. ઐતિહાસિક દાખલા લેતાં આપણે જોઇએ છીએ કે જેમાં સીપાઇઓ સરદારને ચ્હાતા નથી ત્યાં ભાગ્યેજ લડાઇ જીતાયલી જોવામાં આવે છે. આમ સરદાર અને સીપાઇની વચ્ચે લાગણીનો સંબંધ એ ખરો સંબંધ છે. આમ છતાં, સરદાર અને સીપાઇઓની વચ્ચે લાગણીનો સંબંધ કલ્પવો જેવો સ્હેલો છે તેટલો કારખાનામાં મજુરો અને શેઠ વચ્ચે કલ્પવો સ્હેલો નથી. લુંટારૂઓની ટોળીમાં સરદારની તરફ લુંટારૂઓની પૂરી લાગણી હોઇ શકે છે. ટોળીનો દરેક માણસ સરદારને માટે પોતાના પ્રાણ અર્પણ કરવાને તૈયાર હોઇ શકે છે; પણ કારખાનાના શેઠ નોકર વચ્ચે આવો ગાઢ સંબંધ આપણે જોતા નથી. તેનું એક કારણ તો એ છે કે આવાં કારખાનાંઓમાં નોકરોના પગારનો આધાર લેવડદેવડના ધોરણ ઉપર રહે છે. એટલે શેઠ નોકરની વચ્ચે ન્યાયથી વર્તવાને બદલે અન્યાયથી વર્તે છે, અને લાગણી-ભાવને બદલે અભાવ જોવામાં આવે છે. ત્યારે આ સંજોગોમાં આપણે બે સવાલોનો વિચાર કરવો રહે છે.

એક તો એ કે નોકરોનો પગાર મજુરીના ખપની ગણત્રી કર્યા પછી હદે દરજ્જે ઠરાવી શકાય.

બીજું એ કે જેમ જૂના કુટુંબમાં નોકરો હોય છે અને શેઠ નોકર વચ્ચે સંબંધ રહે છે અથવા તો પલટણમાં સરદાર-સીપાઈ વચ્ચે સંબંધ રહે છે તેમજ કારખાનાંઓમાં નોકરની અમુક સંખ્યા ગમે તેવો વખત આવે છતાં વધઘટ કર્યા વિના કેવી રીતે રાખી શકાય.

પહેલા સવાલનો વિચાર કરીએ. એ અજાયબીની વાત છે કે અર્થશાસ્ત્રીઓ કારખાનાના કામદારોના પગારની હદ રાખી શકાય એવું કહેતાજ નથી. છતાં આપણે જોઇએ છીએ કે ઇંગ્લંડના વડા પ્રધાનના પદનું લીલામ કરીને વેચાણ કરતા નથી, પણ ગમે તેવો માણસ હોય છતાં તેને એકજ પગાર અપાય છે. તેમજ જે ઓછામાં ઓછો પગાર લે એવા માણસોને પાદરી બનાવતા નથી. વૈદ વકીલોની સાથે પણ સાધારણ રીતે એવો સંબંધ રાખતા નથી. એટલે આપણે જોઇએ છીએ કે ઉપર મુજબના દાખલામાં આપણે અમુક હદ પ્રમાણેજ પગાર આપીએ છીએ. ત્યારે કોઇ કહેશે શું સારા અને ખરાબ મજુરને એકજ પગાર હોય? હકીકતમાં તો એમજ જોઇએ પરિણામ એમ આવશે કે જેમ આપણે વૈદ વકીલની એકજ ફી હોવાથી સારા વકીલ અથવા વૈદની પાસે જઇશું તેમજ એક દર મજુરોનો હોવાથી સારા કડીઆ સુતાર પાસેજ જઇશું સારા કામદારનું ઇનામ એજ કે તેને પસંદ કરવામાં આવે. એટલે કુદરતી અને ખરો નિયમ એજ છે કે બધા વર્ગોમાં તે તે વર્ગોના કામના આધારે પગારની હદ બાંધવી જોઇએ. જ્યાં આવડત વગરનો માણસ ઓછો દરમાયો લઇને શેઠને ભુલાવામાં રાખી શકે છે ત્યાં અંતે પરિણામ બુરૂંજ આવે છે. હવે બીજા સવાલનો વિચાર કરીએ. તે એ કે વેપારની ગમે તે સ્થિતિ હોય છતાં કારખાનાંઓમાં જેટલા કામદારને અમલ રાખ્યા હોય તેટલાને રાખવાજ જોઇએ.

૨ - નિશ્ચિત રીતે કામદારોને કામ મળે છે ત્યારે તેઓને વધારે પગાર માગવો પડે છે.

પણ જો કોઇ પ્રકારે તેઓને ખાતરી થાય કે પોતાની નોકરી જીવત જાગૃત ચાલશે તો તેઓ બહુ ઓછા પગારથી કામ કરશે. એટલે દેખીતું છે કે જે શેઠ પોતાના નોકરોને કાયમને સારૂ રાખે છે તેને છેવટે ફાયદોજ થાય છે; અને જે નોકરો કાયમની નોકરી કરે છે, તેમને પણ ફાયદો થાય છે. આવાં કારખાનાંમાં મોટા નફા થઇ શકતા નથી, મોટાં જોખમ ખેડી શકાતા નથી, મોટા હોલ બાંધી શકાતા નથી. સીપાઇ સરદારને સારૂ મરવાને તૈયાર થાય છે, તેમજ સીપાઇનો ધંધો સાધારણ મજુરના ધંધા કરતાં વધારે માન લાયક ગણાયો છે. ખરૂં જોતાં સીપાઇનો ધંધો કતલ કરવાનો નથી, પણ બીજાનો બચાવ કરતાં પોતે કતલ થવાનો છે. જે સીપાઇ થયો તે પોતાનો જાન પોતાના રાજ્યને સોંપી દે છે. તેજ પ્રમાણે વકીલ વૈદ અને પાદરીનું આપણે સમજીએ છીએ. તેથીજ તેઓ તરફ માનની નજરે જોઇએ છીએ. વકીલે પોતાની જીંદગી જતાં સુધી પણ ન્યાયનેજ માટે લડવું ઘટે છે, અને પાદરીએ ગમે તેમ થાય તોપણ પોતાની જમાતને બોધ આપવાનું અને તેઓને ખરો રસ્તો બતાવવાનું કામ કરવું ઘટે છે. (અપૂર્ણ).

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

હિંદમાં ખેતીના પ્રશ્નો.

કેટલાક અગત્યના આંકડાઓ.

હિંદી પ્રજાનો સૌથી અગત્યનો ઉદ્યોગ ખેતી છે. હિંદની કુલ્લે વસ્તીનો ૭૨ ટકા એટલે કે ⅔ કરતાં પણ વધારે ભાગ પોતાના ગુજરાન માટે ખેતી ઉપર આધાર રાખે છે —૬૯ ટકા સાધારણ ખેતી અને ૩ ટકા ઢોર ઉછેર, બાગ અને જંગલની પેદાશ ઉપર જીવે છે. ખેતી ઉપર ગુજરાન ચલાવનારા ૨૧ કરોડ ૭૦ લાખમાંથી ૮૦ લાખ જમીનદારો છે; ૧૬ કરોડ ૭૦ લાખ પોતાની માલકીની કે ભાડુતી જમીન ખેડે છે. ૪ કરોડ ૧૦ લાખ ઉપર ખેડુતના મજુરો વગેરે છે, અને લગભગ ૧૦ લાખ જેટલા મિલ્કતના એજંટો, મેનેજરો અને તેમના હાથ હેઠળના માણસો છે.

ખેતીના પ્રશ્નોનું ગાંભીર્ય તથા મહત્વ આ આંકડાઓ ઉપરથી સમજાશે, અને તે ઉપર બીજી બધી બાબતો કરતાં વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર જણાશે. ખેતી દેશને માટે અસાધારણ ઉદ્યોગ છે, પરંતુ તે ખરેખર લાભકારક છે ? ખેડુતો જોઇએ તેટલા આબાદ છે ? છેલ્લાં સાઠ વરસમાં યૂરોપ અમેરિકાના દેશોની આબાદી વધતીજ ગઈ છે. તો તે દરમિયાન આપણા ખેડુતોની સ્થિતિ કેટલે દરજ્જે સુધારી છે ? આપણી સરકાર સર્વાંશે કુશળ અને ભલી ગણાય છે, તો તેણે ખેતીના વિકાસ માટે શું કર્યું છે ?

આ અને આવા સવાલોના સાફ જવાબો નિડરપણે આપવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. આ લેખનો હેતુ સત્તાવાર આંકડાની મદદથી ખેતીનાં ખાસ લક્ષણો તપાસી છેલ્લાં આઠ વરસમાં ખેતી માટે જે કાંઇ થયું છે, તથા જે જે કરવાનું રહી ગયું છે, તેનો અહેવાલ આપવાનો છે, તથા ખેતી સંબંધી સરકારની હાલની રાજનીતિ ખાસ કરીને

દેશમાં જમીનમાંથી વધારેમાં વધારે પાક મેળવવાને પ્રયત્ન થતા નથી. હિંદમાં ઘઉંની એકર દીઠ સરેરાસ ઉપજ ૯ થી ૧૨ બુશલ છે. જ્યારે આયર્લેંડમા ૩૭, સ્કોટલેંડમાં ૩૯, ઈંગ્લાંડ અને વેલ્સમાં ૩૧, કેનેડામા ૨૦ થી ૩૦, ન્યુ ઝીલાંડમા ૩૪, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમા ૧૭, ઑસ્ટ્રીઆમાં ૨૦, હંગરીમાં ૨૧, ફ્રાંસમાં ૨૦, જર્મનીમા ૩૨, પ્રુશીઆમાં ૪૦, સેક્ષનીમા ૪૫ છે. અત્રે એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે હિંદની સાધારણ સરેરાશ ખરેખર તો ૧૨ બુશલ કરતાં પણ ઓછી છે, કારણ કે સરકારી ગણત્રીમા નહેરોવાળી જમીનનો પણ સમાવેશ થયેલો છે.

દેશની દોલત અને આવક સંબંધી આકડાઓ હિંદની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર વધારે અજવાળું નાંખે છે. એ સંબધમાં હિંદ જગતના મુખ્ય દેશોની સરખામણીમા સહુથી ઉતરતું છે.

કુલ્લે અને માણસ દીઠ દોલત અને આવક.

દેશ.	દેશની. કુલ્લે દોલત. લાખ પાઉંડ	દેશની કુલ્લે આવક લાખ પાઉંડ	માણસ દીઠ દોલત. પાઉંડ	માણસ દીઠ આવક. પાઉંડ
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ	૨૯,૧૨,૪૦	૫૦૦,૦૦	૩૯૧	૫૦
,, કીંગડમ	૧૬,૫૦,૦૦	૨,૧૪,૦૦	૩૬૬	૪૭
ન્યુ ઝીલાંડ	૩૨,૦૦	૪,૦૦	૩૨૦	૪૦
ઑસ્ટ્રેલીઆ	૧,૩૧,૨૦	૧૬,૬૦	૨૬૨	૨૬
કેનેડા	૨,૦૭,૨૦	૨૫,૯૦	૨૫૯	૩૨
ફ્રાન્સ	૧૧,૬૭,૫૦	૧,૪૬,૦૦	૨૯૨	૩૮
જર્મની	૨૦,૦૦,૦૦	૨,૦૦,૦૦	૨૯૪	૨૯
ઑસ્ટ્રીઆ-હંગરી	૧૨,૫૦,૦૦	૧,૪૦,૦૦	૨૪૦	૨૭
ઇટલી	૮,૦૦,૦૦	૮૦,૦૦	૨૨૮	૨૩
રશીઆ	૧૩,૦૦,૦૦	૧,૬૦,૦૦	૭૬	૯
હિંદ.	૩,૫૦,૦૦	૬૦,૦૦	૧૧	૧.૯

હિંદમા મનુષ્યના આયુષ્યની સરેરાશ એ પણ આ દેશની આર્થિક સ્થિતિનું એક ચોંકાવનારૂં લક્ષણ છે.

આ દેશમાં સ્ત્રી પુરુષોના આયુષ્યની સરેરાશ ૨૭.૫૯ અને ૨૨.૩૧ છે. જ્યારે ઇંગ્લાંડમાં તે ૪૬.૦૪ અને ૫૦.૨ છે. વળી જ્યારે વિલાયતમાં પુરુષની જીંદગીની સરેરાસ ૧૯૦૧ માં ૪૪.૦૭ થી વધીને ૧૯૧૧ માં ૪૬.૦૪ થઇ છે ત્યારે હિંદમાં તે સરેરાસ વરસો વરસ ઓછીજ થતી જાય છે. ૧૮૯૧ માં તે ૨૪.૫૯ હતી, ૧૯૦૧ માં ૨૩.૬૩ અને ૧૯૧૧ માં ૨૨.૩૧ હતી.

હિંદની પાકવાર જમીન, તેની ઉપજ, તથા નિકાસ વગેરે આંકડા નીચેના કોઠામાં આપવામાં આવ્યા છેઃ—

પાક.	એકર જમીન.	ઉપજ.	નિકાશ.	નિકાશની કીમત.
ચોખા	૭૭૦ લાખ	૨૮૦ લાખ ટન.	૨૫ લાખ ટન.	૧૦૭.૫ લાખ પૌંડ
ઘઉ	૨૩૦ લાખ		૧૨.૫ "	૮૭૦.૫ "
જવાર	૨૧૦ લાખ	૮૪	૫ "	૩૦ "
બાજરી,મકાઈ,ચણા	૩૮૦ લાખ	૪૦		
શેરડી	૨૭ લાખ	૯૦		
રૂ.	૧૬૦ લાખ	૫૮ લાખ ગાંસડી	૫ "	૨૭૫ "
શણ.	૩૦ લાખ	૮૯ "	૭.૫ "	૨૦૫ "
કરીયાણા	૧૫૦ લાખ	૨૫ લાખ ટન.	૧૫ "	૧૭૦ "

ઉપરના આંકડાઓ ઉપરથી સમજાશે કે હિંદમાં જમીનની ખોટ નથી પરંતુ જોઇએ તેટલી જમીન ખેડાતી નથી, અને જે જમીન ખેડાય છે, તેમાં જોઇએ તેટલી ઉપજ નથી, એટલે માણસ દીઠ આવક બીજા દેશોની સરખામણીમાં બહુજ કમી રહે છે, અને તેથી ઉપજતી તંગીને પરિણામે માણસની જીંદગી પણ ટુંકી થતી જાય છે. આ સ્થિતિ અત્યંત દુઃખદ છે; અને તે સુધારવાને સત્વર પગલાં લેવાની જરૂર છે. આ દેશનો ખેડુત બીજા દેશોની સરખામણીમાં કોઇપણ રીતે ઉતરતો નથી. તે ખરેખર હુશીયાર અને મહેનતુ છે, પરંતુ જે સંજોગોને લીધે તે વધુ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી, તે સંજોગો ઉપર તેનો કાબુ નથી ડા વેલ્કરે હિંદી ખેતીના સુધારાના સંબંધમાં કરેલા રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે કે " ઉત્તમ હિંદી ખેડુત બ્રિટિશ ખેડુત જેટલોજ સારો છે, અને કેટલેક અંશે તો તેના કરતાં પણ ચઢીયાતો છે, અને તે ખરાબ હાલતમાં હોય ત્યારે એટલુંજ કહી શકાય કે તે હાલતને કારણ મોટે ભાગે સુધારાને માટે જરૂરની સગવડનો અભાવજ છે, અને તેવી મુશ્કેલી તો કદાચ બીજા કોઇ પણ દેશમાં હશે. " આ સગવડો શોધી કાઢી, તે ખેડુતો માટે મેળવવી, એ આપણા નેતાઓની પહેલી ફરજ છે.

— નવજીવન—ઓફિસ.

નવલતા.

(ગતાંકથી ચાલુ.)

કાન્ત એ જાણતો હતો. પુરાણા વિચારના, સંકુચિત દૃષ્ટિના અને વ્હેમી પણ સરળ હૃદયના આત્મા કરતાં આવી અર્ધદગ્ધ વ્યક્તિઓ સમાજ પ્રગતિને પાછળ ધકેલે છે! પ્રભુદાસમાં પુરાણા સંસ્કાર ન્હોતા તેમ નવીન ઉત્સાહ એ ન્હોતો. હૃદય સરળ તો ન્હોતુંજ. તેના અસ્તિત્વનું પણ કેટલીકવાર વિસ્મરણ થતું. પ્રભુની અર્ધદગ્ધ કેળવણી અને પ્રમત્ત

લોભી વાતાવરણનું; આ અતિ સામાન્ય પરિણામ હતું. નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ, વા પ્રગતિના વિચાર સ્વપ્ને પણ તેને દેખાતા નહિ. ફૈઇજીના માર્મિક વચન અને બ્હારથી સાંભળેલી વાતપરથી કાન્તને સંશય ઉત્પન્ન થતો હતો. ફૈઇજીનાં પરાક્રમ માટે તેને કાંઇક ભીતિ પણ લાગી, કારણ જનસમૂહના વિચાર પ્રમાણે પ્રફુલમાં સર્વ "પ્રતિષ્ઠિત" ગણાતા ગુણ ઉતર્યા હતા. નવલતા જાણતી હશે? નવલતા એ સંબંધી વાત ન્હોતી કરતી, તેની અસ્વસ્થતા માટે કાન્ત વાત કરતો ત્યારે એ હસી કહાડતી, તેથીજ કાન્તની મુઝવણને હદ ન્હોતી રહી. નવલતાએ ફૈઇજીની "શોધ" સ્વીકારી હશે—સ્વીકારવી પડી હશે? શેઠે કબુલ કરાવ્યું હશે! નવલતા હૃદયના ઉચ્ચતમભાવ ભૂલી ગઇ હશે! ઉત્કૃષ્ટ આદર્શ ફૈઇજીના પ્રપંચ સ્હામે ચઇ શકયા ન હોય—ટકી શકયા ન હોય! પ્રથમ પ્રહારેજ આત્મબળ પરાજય પામ્યુ હશે! નીતિ ધૈર્ય જરૂર વખતેજ ખુટી ગયું હશે! નવલતાના હૃદયના સંસ્કાર ભુસાઇ ગયા હશે! લક્ષ્મીથી વા પ્રતિષ્ઠાની પ્રભાથી છેતરાઈ હશે!—પળવાર એ ક્રૂર સંશયને સ્થાન મળ્યું, તત્ક્ષણ નીચે ગબડી ગયો. અસંભવિત! નવલતા સામાન્ય ન્હોતી. એનો આત્મા જુદોજ હતો, ત્યારે ફૈઇજીના વિજયી હાસ્યકટાક્ષનો શો અર્થ? નવલતાના ફેરફાર—મૌનનું કારણ શું? શેઠનો અગમ્ય વિરોધ શા કારણે? નવલતા શામાટે કહેતી નહોય!—શરમાતી હશે! શરમાળ શામાટે! ફૈઇજીની શોધ સ્વીકારવી પડી હશે? એ જાણતી હશે કે નહિ! આ સર્વ પ્રશ્નના ઉત્તર મેળવવામાજ કાન્ત રાત્રિદિવસ ખુટાડતો.

અત્યાર લગી પોતાના અંતર વિલાપ કાન્ત કાંઇક શમાવી શકતો. જનસમૂદાયની ક્રૂરતા અને અન્યાય માટે શોક કરતો, અસ્વસ્થ થતો, પણ આટલી અકલામણ, અતિ તીવ્ર અસહ્ય વેદના પ્રથમ કોઇ દિવસ અનુભવી નહોતી.

ઉચ્ચત્તમ, ગિરિ શૃંગે ઉડનારી નવલતાને જનસમૂદાયના ઝેરી વાતાવરણનો સ્પર્શ સરખોયે થશે, એ કાન્ત સ્વપ્ને પણ કલ્પી શકયો ન્હોતો. જનસમૂહના અનેક પ્રશ્નો ઉકેલતાં કોઇક વખત નવલતાની પણ એ દૃષ્ટિબિન્દુથી તુલના કરવી પડશે એ વાતનુ સ્વાભાવિક વિસ્મરણ થયુ હતું, આજ સુધી તો નવલતાની વ્યક્તિ એની કલ્પનામાં તટસ્થ રહી જતી: જનસમૂહનો સ્પર્શ એને પણ થશે, તેના પ્રહાર એને પણ ખમવા પડશે, એને પણ એટલાજ દુઃસહ લાગશે, એ વિચારને અવકાશ ન્હોતો સુશિક્ષિત, સસ્કારી, ઉત્સાહી યુવક અજ્ઞાન શુષ્ક વિચારની યુવતિ સાથ જોડાતાં તેઓનો જીવન માર્ગ કેટલો મુશ્કેલ બને છે, એવા વિચિત્ર સંયોગ—એવા અપૂર્ણ શસ્ત્રો જનસમૂહના પ્રાકૃત વાતાવરણ સ્હામે પરાજય પામે, તે એ સ્હમજ્યો હતો—એ સંબંધી વારંવાર ફરિયાદ કરતો, પરંતુ સુશિક્ષિત, સંસ્કારી, કોમળ હૃદયની, નિરાધાર યુવતિને શુષ્ક હૃદયના, સંકુચિત વિચારના, અર્ધદગ્ધ યુવક સાથ બધાતા જીવન કેટલુ નિર્માલ્ય, અસહ્ય, મૃત્યુવત્ બને એ વિચારતરંગ પ્રથમ સ્ફુરવા લાગ્યો. તે સાથેજ અસંખ્ય વ્યથાનાં દ્રશ્ય ઉપડતાં ગયાં. એનાં ઉચ્ચ સ્વપ્ન જાણે પૃથ્વીપર પછડાયાં. નવલતાની પાંખ સરી જતી લાગી. અવ્યક્ત ભીતિ ઉત્પન્ન થઇ. જનસમૂહનાં ક્રૂર બંધનં શૂળી પેઠે ખુંચવા લાગ્યાં. તેના મલીન સ્પર્શથી આસપાસનું સર્વ વાતાવરણ મલીન બની ગયું. આત્મા જાણે એ મલીન વાતાવરણથી ગુંગળાઈ ગયો. સ્વપ્ન રહ્યું નહિ. તટસ્થતા હવે ભુસાઇ ગઇ. સ્વતંત્ર તટસ્થ વ્યક્તિત્વના આકર્ષક

રંગપર જનસમૂહના વાતાવરણના પડછાયા પડ્યા, એવું રંગ-સ્વરૂપ બદલાયું. કાન્તે એ વિશુદ્ધ આકર્ષક રંગ પાછો લાવવા પ્રયત્ન કર્યો. એ જનસમૂહનાં બંધન તોડી નાંખવા અતિ ઉતાવળો બન્યો. અસહ્ય અસ્વસ્થતાનેજ સંપૂર્ણ અવકાશ મળ્યો. એ કાર્યમાં ભલે પોતાનો નાશ થાય! ભલે જીવનના સ્વાભાવિક વા પ્રતિષ્ઠિત નિયમોનું ખંડન થાય! પણ-જનસમૂહને નવલતાની પાંખ છીનવી લેવાનો શો અધિકાર? તેના સ્વાતંત્ર્યને છેડવાનો શો અધિકાર!

ફૈબજીના કેટલાક માત્ર શબ્દોએ સ્વપ્નદર્શી કાન્તની લૌકિકદૃષ્ટિએ પોતાની સ્થિતિ અને અધિકારનું ભાન કરાવ્યું હતું. નવલતાને મુક્ત કરવા જનસમૂહને, લૌકિક સંપ્રદાયને સ્હામે થવા એને શો અધિકાર? એ કોણ? એ સંપ્રદાય સામે માથું ઉંચકે તો તેની શિક્ષા તૈયારજ હતી. જનસમૂહ-ના રાજ્ય-જેટલી ઉત્કંઠા, શાસનનો અધિકાર મેળવવા (કે “ પ્રતિષ્ઠા ” સાચવવા) દર્શાવે છે-અને તેનો જેટલો ઉપયોગ કરે છે, તેટલી ઉત્કંઠા દુઃખ ઓછાં કરવાના અધિકાર મેળવવા વા તેનો ઉપયોગ કરવા દર્શાવતા નથી. નવલતાએ મૌનવ્રત ધારણ કર્યું હતું. એ જાણતી નહોતી કે જાણીને બોલતી નહોતી. કાન્ત આથીજ ગભરાયો હતો. તેથીજ એનો ઉદ્વેગ વધ્યો હતો ફૈબજીના કટાક્ષ ખરેખર અસહ્ય હતા. એની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. શું કરવું? નવલતાને પૂછવું! નવલતાને કહેવું કે નહિ? શા માટે ન પૂછવું? પણ નવલતા ન પૂછે તો મ્હારે શા માટે પૂછવું! ફૈબજીની “ શોધ ” સ્વીકારી હશે કે સ્વીકારવી પડી હશે તેથી આ વિચિત્ર ફેરફાર હશે! ન પૂછીને આ કઢંગી સ્થિતિમાં ક્યા લગી રહેવું? શેઠના વિરોધનું, નવલતાના મૌનનું, અને ફૈબજીના કટાક્ષનું કાંઇ પણ કારણ હોવું જોઇએ.

“ કાન્ત કેટલાક બ્રહ્માંડની ચિંતા ઉકેલી?” નવલતા કેટલોક વખત થયા ધ્યાનગ્રસ્ત કાન્તને જોતી પુસ્તકાલયના બારણામાં ઉભી હતી, એ કાન્તને ખબર નહોતી. નવલતાએ કાંઇક ઉલ્લાસથી એને જાગ્રત કર્યો.

“ લતા! મ્હારા પોતાનાજ બ્રહ્માંડને હું સ્હમજી શકતો નથી, તો બીજાની ચિંતા-ઉકેલી કેમ શકું? કેટલોક વખત થયા ઉલટું ત્હમે મ્હારા કરતાં વધારે વિશ્વની વેદનાનો ભાર ઝીલતા હો, એમ લાગે છે. આજ વળી એ સદ્ભાગ્ય કે આટલા યુગ પછી આ રીતે વાત કરવાનો વખત મેળવ્યો છે,” કાન્તે પોતાની ફરિયાદ નોંધાવી.

“ તમે નાદાનજ રહી ગયા અને રહેશો. હું હવે મોટી થઇ. ” નવલતાએ ફૈબજીનું એટલે લૌકિકનીતિના સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ ઉકેલવા માંડ્યું “ એ ત્હમને ખબર ન હોય. સ્ત્રીઓ એકદમ “ મ્હોટાં ” થઇ જઇ શકે-થવુંજ જોઇએ “ મોટા ” થવાની હમારામાં જે અતિ વિલક્ષણ શક્તિ છે, તે પુરુષોમાં નથી. તેને “ મ્હોટા ” થવાની આવશ્યકતા પણ નથી “મ્હોટાં થવું” એટલે જનસમૂહનો સંપ્રદાય સ્વીકારવો. એનો અર્થ એમ નહિ કે આત્મવિકાસના પ્રયત્ન કરવા. “ મ્હોટાં ” થવાં એટલે હમારે તરતજ કહેવાતા સતીધર્મ સંપૂર્ણ ગ્રહણ કરવા જોઇએ. એ વિષય પરના ભલા લોકોએ લખેલા અસંખ્ય પુસ્તકો ઉથલાવવાં. ગમે તેવો અન્યાય થતો હોય, ગમે તેવાં દુઃખ સહન કરવાં પડે, તો-પણ સતી સીતાના માત્ર નામથીજ હમારી સ્વર્ગની કુંચી હમને જડી જાય છે. ‘સ્વર્ગના’

ભંડાર સહમા ખુલી જાય અને તત્ક્ષણુ હમારા ખાસ સ્વર્ગને દ્વારે હમે ઉભા રહીશુ. એ સર્વ હમારે સમજવું જોઇએ, ન સમજાય તો સતી દૃષ્ટાંત તો ખોળી રાખવાંજ જોઇએ. પુરૂષો ગમે તે ઉમ્મર લગી નાદાન રહી શકે. પુરૂષો પતિ ધર્મની ઝાંખી કરવાની લેશ માત્ર આકાંક્ષાયે ન દર્શાવે તો કાંઇ નહિ. સ્ત્રીઓએ સતી સીતા' જેવાં થવું જોઇએ. પુરૂષોએ રામ જેવા થવાની જરૂર નથી. પતિધર્મનાં પુસ્તકો શાં ? 'એનો ઉપયોગ શો ? એમાં ગૌરવ શું ? યુદ્ધમાંથી નાશી જનાર પતિ ધર્મનું ભાન કરાવી, શરમાવી તેની સાથે ચાહોમ કરી કુદી પડનાર વીર ક્ષત્રાણીનું સતીત્વ અને આત્મબળ આજ ઇતિહાસમાંજ રહી ગયાં છે. ગમે તેવા કોમળ હૃદયની, સ્નેહાળ, સુશિક્ષિત, કુલીન, નિઃસ્વાર્થી યુવતી હોય તો પણ તેને જીવનનો અધિકાર નહિ; સુખનો અધિકાર નહી, મૃદુશબ્દનોયે અધિકાર નહી. મૃત્યુવત્ જીવનમાં, નિરર્થક દુ:ખમાં, પોતાનાં વ્યક્તિના અનંતુ વિસ્મરણમાંજ તેનો સ્ત્રીધર્મ સમાપ્ત થાય, તેમાંજ તેનું સ્વર્ગ કલ્પી શકાય. યુવતીઓએ " વિનયની વાળી " " શિયળની સાડી " " હેતનો હાર " ધારણ કરવાં. પુરૂષો ભલે પાષાણ હૃદય ધારણ કરે, ભલે નિર્દોષ નિરાધાર આત્મા સામે સ્વચ્છંદ કટાર ઉગામે ! લગ્ન.........." " લગ્ન !" કાન્ત બોલી ઉઠયો–" લગ્ન કોણ કરે છે ? લગ્ન કયાં આવશ્યક છે ? હૃદયની ઉર્મિઓ, અન્યોઅન્ય આત્માનું ઐક્ય, શાન્તિ વા સુખના અધિકારના વિચાર ઉદ્ભવેજ નહિ, અને જો તેમ થાય તો તેના વિસ્મરણમાંજ ચાતુર્યનો ભંડાર ખુટી જાય. ગણત્રીમા તો અન્ય વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય, કોઇ વાર પ્રતિષ્ઠાના પ્રેતને સન્માન મળે, કોઇવાર લોકાચારની આજ્ઞા સ્વીકારાય, કોઇવાર અંધમલિનતા રૂઢ ધર્મ તરફ ધકેલે, કોઇવાર વડીલોનો પક્ષપાત ઉમેરાય તો કોઇવાર ગમે તેવા સ્વતંત્ર વિચારને પણ નીચ આત્માની બ્હીકથી તેના અધિકારને નમ્યુ આપવું પડે, તેને માન મળે, અસંખ્ય નિર્દોષ આત્માનું લક્ષ્મીને ચાહોમ બળિદાન અપાય, તેના ધુમાડામાં કોમળ હૃદય ગુગળાય–તોએ તેને ધર્મ કહેવાય. શ્રીમંત થવા વા કૃત્રિમ પ્રતિષ્ઠા જાળવવા, દરેક યુક્તિ, દરેક યોજના ને કર્તવ્યનું નામ આપતાં સ્હેજ પણ સંકોચ ન થાય. પુરૂષોને–ખાસ કરીને સુશિક્ષિત યુવકોને પોતાના સ્વતંત્ર વિચારને અમલમાં મુકવાનો કાંઇક અવકાશ છે ખરો, જોકે તે છતાં, એ સ્વાતંત્ર્ય કે અવકાશનો ઉચ્ચતમ આદર્શ માટે આત્મભોગ આપનારની સંખ્યા નહિ જેવી છે–સ્ત્રીઓને તો એ સંબંધી કોઇ પણ પ્રકારના અધિકારની ઝાંખી સરખીએ થાય છે ક્યાં ? સ્ત્રીઓના વળી વિચાર શા ? સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર વિચાર કરીજ કેમ શકે ? સ્ત્રીઓની સમતિની શી આવશ્યકતા ? વડીલની આજ્ઞા એજ એમનો આદર્શ, એજ એમનું સુખ. જો તેમના વિચાર પ્રમાણે કાર્ય થાય તો પછી વડીલ શા કામના ? તેમનો અનુભવ શા કામનો ? શું વડીલ તેમના સુખનો વિચાર ન કરી શકતા હોય ! આત્મભોગ, વ્યક્તિ અને પ્રજાની પણ પ્રગતિને કારણે અતિ આવશ્યક પ્રથમ લક્ષણ છે. ઉચ્ચતમ આદર્શો માટે વ્યક્તિ વા પ્રજાએ કેટલો આત્મભોગ આપ્યો છે, તે પરથી તેની પ્રગતિ કહી શકાય. કેટલો આત્મભોગ આપી શકે છે, આપવાને તૈયાર છે–તે પરથી તેના ભવિષ્યની પ્રગતિની આશા બાંધી શકાય. સુશિક્ષિત યુવકોના અસંતોષનું તેઓના કાયમાં રૂપાંતર થયું નથી, ત્યાં સુધી પ્રગતિના વિચાર વ્યર્થજ ગણી લેવા, એ રૂપાંતર માટે આત્મભોગ આવશ્યક છે. સુશિક્ષિત યુવકોએ ના પાડવાનું ધૈર્ય અને આત્મભોગ શીખવા જોઇએ. તેઓએ નિશ્ચય

કરવો જોઇએ કે જ્યાં લગી પોતાના ઉચ્ચત્તમ આદર્શો સંપૂર્ણ છુટથી અમલમાં મૂકવામાં ન આવે, જ્યાં લગી યુવક અને યુવતીના પણ અધિકારની ઝાંખી ન થાય, જ્યાં લગી તે બન્નેની સંમતિ લેવામાં ન આવે, તેમના સ્વપ્નો, પ્રેમનો વિચાર કરવામાં ન આવે, ત્યાંલગી પોતે એવાં કહેવાતાં લગ્ન માટે ના પાડે; ભલે પછી લોકાચારનો અનાદાર થાય, પ્રતિષ્ઠાના મૃગજળ અદૃશ્ય થાય, રૂઢિ–ધર્મનાં બંધન તુટે, નિર્દોષ આત્માને બદલે ભલે લક્ષ્મીની કૃત્રિમ પ્રભાનું બળીદાન અપાય. વડીલોના પક્ષપાત અને પ્રમત્ત આશાનું ભલે ઉલ્લંઘન થાય.

"પાપ માટે, દુષ્ટ કર્મ માટે–અરે! ન્હાનામાં ન્હાના દોષ માટે, "વડીલની આજ્ઞા" નો બચાવ આરોપી કરી શકતો નથી. ન્યાયસભા તે સ્વીકારતી પણ નથી. પોતાના કર્મ માટે દરેક વ્યક્તિ પોતે જવાબદાર છે. એ ન્યાય સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય છે, છતાં અતિ આશ્ચર્યની વાત છે કે કોમળ, નિર્દોષ આત્માને મૃત્યુવત્ બનાવી દેવાના, તેના જીવનને ઉજ્જડ કરી નાખવાના, અતિ ગંભીર પાપ માટે "વડીલની આજ્ઞા" ના બચાવનો લાભ લેવા, લેશમાત્ર સંકોચ વિના, સુશિક્ષિત યુવકો પણ આકર્ષાય છે. નીચ આત્માઓનો અધિકાર નાશ કરવા માટે નીતિ, ધૈર્ય, ચારિત્ર્ય અને વ્યક્તિત્વના વિકાસ અને, તથા પરિણામે જન સમાજની પ્રગતિ કરવા માટે સ્વાર્થત્યાગ–આત્મભોગ–અતિ આવશ્યક તત્વો છે એ કારણેજ જીવનના કેટલાક ચિત્રવિચિત્ર પ્રસંગો વખતે–ના પાડવાનું સામર્થ્ય અગત્યનું થઇ પડે છે. સુશિક્ષિત યુવકોએ જો જનસમાજની પ્રગતિનું કાર્ય ઉપાડી લીધું હોય, સુશિક્ષિત યુવકો દેશને પ્રગતિને પંથે દોરવાની અભિલાષ રાખતા હોય, તો એ સામર્થ્ય, એ નીતિ ધૈર્ય એમનામાં સ્ફુરવાં જોઇએ. દિન પ્રતિદિન તેનો એમનામાં વિકાસ થવો જોઇએ–એ સત્યાગ્રહી યુદ્ધ સતત ચાલુ રખાવું જોઇએ. ....."

નવલતા અને કાન્ત આ પ્રમાણે આવેશથી વાદવિવાદ કરતા હતાં. આ કારણથી એઓ ઉશ્કેરાયા હતાં, તે પૂછાયું હોત તો તેઓ એકદમ જવાબ આપી શકે તેમ નહોતું. બન્ને પોતપોતાની આંતરવેદનાને માર્ગ આપતાં, પરંતુ એ વેદનાનું ખરું સ્વરૂપ એ બેમાંથી કોઇને પણ બરાબર સ્પષ્ટ થયું નહોતું. તેઓ કાંઇ અન્યોન્ય લડતાં નહોતાં. કોઇક અજાણ્યા શત્રુ–કોઇક અગમ્ય શક્તિ સ્હામે લડતાં હતા. વર્ષો થયાં જડમૂળ નાખી રહેલા મહાસાગરમાંના ઉંડા ગહ્વરી વેળામાં તેઓના પગ ગુંચવાયા હતા–ડૂબતા બચવા માટે લડતા હતાં. સર્વથી વધુ કિમ્મત આપનારને નિર્દોષ યુવતીઓના આત્મા સ્વાધીન કરવાની પદ્ધતિ સ્હામે, સ્વામિત્વની સ્વાભાવિક માનવપ્રકૃતિ સ્હામે, કુટુમ્બની સાંકળ સ્હામે, માત પિતાના અધિકાર સ્હામે, લોકાચાર સ્હામે, તેની પ્રતિષ્ઠા સામે તેના સ્નેહની કૃત્રિમ ભાવના સ્હામે, તેઓ લડતા હતાં. ગાઢ અંધકારમાં માત્ર એક ઝાંખી રશ્મિનો પ્રકાશ હતો–સમર્થ ચારિત્ર્ય, વ્યક્તિત્વ, સ્વાતંત્ર્ય.

બારણા પાછળ કાન દઇ ઉભાં રહેલ કર્તવ્યપરાયણ કૃષ્ણજીને આ વાદ વિવાદ બહુજ અમુલ્ય હતો. એવાજ કાંઇક પ્રસંગ માટે કૃષ્ણજી ફાંફાં મારતાં હતાં. કૃષ્ણજી વાદ વિવાદ સમજ્યાં ન્હોતાં. કાન્તે "લગ્ન માટે ના પાડવી" એમ કહ્યું એ એમને કાને પડયું. એટલુંજ બસ હતું બીજું સમજવાની જરૂર ન્હોતી કાન્ત નવલતાને લગ્ન માટે

-ના પાડવાનું સમજાવતો હતો એ આથી વધારે સ્પષ્ટ કેવી રીતે થાય—" કાનો કાન -સાંભળ્યું " ! ફૂઈજીનું કાર્ય અતિ સરળ થઇ ગયું. ફૂઇજીની યોજનામાં હવે કશું બાકી ન રહ્યું. નવલતાના વિરોધનું કારણ કાન્તજ હતો. કાન્તજ એને ઉશ્કેરતો. શેઠને ફૂઇ-જીએ એ સર્વ સમજાવી દીધું. શેઠ અને ફૂઇજીએ નિશ્ચય કર્યો કે—હવે જેમ બને તેમ જલદી નવલતાના સ્વાતંત્ર્યને અવકાશ ન મળે, એવી વ્યવસ્થા થવી જોઇએ.

૭.

બીજેજ દિવસે ફૂઈજીએ નવલતાને પિતાશ્રીની આજ્ઞા સાંભળવા હાજર કરી. પિતા શ્રીએ જાણે અતિ હર્ષ અને કાંઇક ચાતુર્યથી ગંભીર સ્વરે નવલતાને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. નવલતાના વિચાર અને વિરોધ એઓ જાણતાજ ન્હોતા. પોતાની આજ્ઞાને નવલતા જાણે અતિ હર્ષથી વધાવી લેશે, એમ માની લેવાનો ઢોંગ કર્યો. પરંતુ હૃદયને એથી સં-તોષ ન મળ્યો. એ પરિણામ કલ્પી શકાતું નહોતું " હું........લતા... ..આ ફૂઇજી કાંઇ...વાત લાવ્યા છે. હું તો હા પાડું છે પણ મ્હારે ત્હને સ્હેજ કહેવું ..ખબર .. .. આપવી જોઇએ. "

" હા, એ ત્હમે તેથી વળી એટલુંયે......" ફૂઇજીએ યથાયોગ્ય શેઠને અનુમોદન આપ્યું. " ભાઇ, પણ વાત શી છે તે તો કહો?" નવલતાએ ફૂઇજીનું અસ્તિત્વ ન સ્વી કાર્યું. ફૂઇજીનું વાકચાતુર્ય તરતજ બંધ કર્યું.

" જો જો કેટલી ઉતાવળી થાય છે ? " ફૂઇજીએ હાસ્યનો પ્રયત્ન કર્યો. નવલતાના સંશય દ્રઢ થયા. ક્રોધથી શાંત રહી. ફૂઇજીના હાસ્યને પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો. પિતાશ્રીને પો-તાનું કાર્ય વધારે મુશ્કેલ લાગ્યું. વાતાવરણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિકૂળ હતું. આખરે ફૂઇજી મ્હામુ જોઇ ઝંપલાવ્યું–" નવલતા હમે........એમ છે કે ....ત્હારે માટે...... મારૂં ઘર . ..સારા વર .....નો વિચાર......ત્હારા વિવાહનો નિશ્ચય કર્યો છે. છોકરો શ્રીમંત, કુલિન અને પ્રતિષ્ઠ કુટુમ્બનો છે."

" કુટુમ્બ—હશે—પણ એ પોતે.........."

" એ પણ કાંઇ........ખોટો નહિ—કાંઇ શીખ્યો પણ છે. આપણા પરિચયમાં પણ આવ્યો છે......તું ક્યાં પ્રફુલથી અજાણી છે? પ્રફુલના પિતા અને મિત્રના હકથી પ્રફુલ માટે ત્હારી માગણી કરે છે...."

" ભાઇ......" નવલતા આવેશમાં વધુ બોલી શકી નહિ તેનો અર્થ જુદો થયો.

" બાળ—તારે કહેવું હોય તે-બેશક કહે—શરમાય છે શેની! હું કહુંછું ને ?",આ-રોપીને શિક્ષા નક્કી કર્યા પછી તેના બચાવ માટે ખોટો વિવેક પ્રદર્શિત થયો. નવલતાથી હવે ચૂપ રહેવાથી તેમ નહોતું. આ પ્રસંગ અને ફૂઇજીના પ્રપંચનુ ગંભીર રહસ્ય, એ સમજી ગઇ હતી. મનસંકોચનો સમય ન્હોતો, " ભાઇ એમનાથી હું અજાણી નથી, એ મ્હારૂં સદ્દભાગ્ય. એમના સદ્દગુણ અને લક્ષણનું મ્હે કાંઇ અવલોકન કર્યું છે. જે થોડી ઘણી વિદ્યા એમણે મેળવી છે, તેનો એ દુરૂપયોગજ કરી શક્યા છે. વિદ્યા અને વિદ્યા-

બ્યાસીને અનેક શાપ આપવામાંજ એમનું વિદ્યાધન ખર્ચાય છે. લક્ષ્મીને પ્રતાપે ગરીબ સ્થિતિનાને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવાનો જાણે એમને ઇશ્વરદત્ત અધિકાર મળ્યો હોય ! લક્ષ્મીના પ્રતાપમા એમને એટલી બધી શ્રદ્ધા છે કે એમની સામાન્ય વાતમા પણ એ ઝળકી ઉઠે છે. યુવતિઓના કલ્યાણર્થે તો એમના ઉત્સાહ અને પરિશ્રમ જાણીતા છે કોઇ-પણ સુશિક્ષિત યુવતિ એમના પ્રહારથી બચી શકે તેમ નથી, તેમજ સુશિક્ષિત યુવકને મૂર્ખ ગણી લઇને મુશ્કેલ સ્થિતિમાં ક્યારે આવે, એ આશા તેમને અતિ આકર્ષક અને સ્વાભાવિક લાગે છે" "લતા એ તો એમ કહે તેથી ..એના ઘર સાથેનો આપણો સંબંધ."

" ના, ના, ભાઇ ત્હમે એમને ત્હમારા મિત્રના પુત્ર તરીકે ઓળખ્યા છે. મ્હે એમની પ્રવૃત્તિઓ તપાસી છે, એમના વિચાર એમની પાસે ઘણીવાર સાંભળ્યા છે. એમનું વર્તન, ચારિત્ર્ય પણ કાંઇક જાણું છું...ત્હમારા મિત્ર......આપણો સબંધ ..ત્હમારી સ્વાભાવિક ઉત્કંઠા હું જાણું છું. સમજી શકું છું. પરંતુ જેને લક્ષ્મી સર્વસ્વ હોય, ગરીબના જીવનમા શ્રીમંતના દાસત્વનોજ સમાવેશ થયો છે એવા જેના વિચાર હોય, સુખની અભિલાષા, સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વમાનની આકાંક્ષા ગરીબ રાખીજ ન શકે—તે સર્વ શ્રીમંતનેજ પ્રીય હોવા જોઇએ, તે ભોગવવાનો તેમનોજ અધિકાર હોય એવી જેમની માન્યતા હોય, ગરીબના હૃદયના અસ્તિત્વનુ ચિન્હ સરખુયે જેઓથી સાંખી ન શકાય, અન્યના સ્વમાન અને સ્વાતંત્ર્ય માટે જેને તિરસ્કાર હોય તેને મ્હારૂં જીવન સોપી શકતી નથી. લક્ષ્મીથી પ્રાપ્ત થતી સગવડે-વિલાસ પોતે ભલે ભોગવે, પરંતુ એમના માની લીધેલા અધિકારને હદ હોવી જોઇએ. અન્યના જીવનને નિર્માલ્ય બનાવવાની એમની નીચ પ્રકૃતિનો નાશ થવો જોઇએ. મ્હને વિદ્યા અને આત્મવિકાસ માટે અતિ તીવ્ર ઉત્કંઠા છે. લક્ષ્મી સર્વસ્વ નથી-તેથી જીવનમા કાંઇક સગવડ મળતી હશે, કાંઇક સરળ બનતું હશે પણ તેથી વધુ ? દરેક માનવ બાળને, રાય કે રંક, સુખની અભિલાષા, સ્વમાન, સ્વાતંત્ર્યની આકાંક્ષા હોય છેજ અને હોવીજ જોઇએ એમ હું માનું છુ. સર્વને એ સરખાંજ પ્રિય છે. અને સર્વને એ ભોગવવાનો સરખો અધિકાર છે. માત્ર પુરૂષોને ખાસ કરીને શ્રીમંત પુરૂષોનેજ હૃદય હશે, એમ હું માની શકતી નથી. પ્રભુએ હૃદયનું વેચાણ કર્યું નથી. ગરીબ અને સ્ત્રીઓના હૃદયના અસ્તિત્વ માટે ઘણાને સંશય હશે, મ્હને તેમ નથી. સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ માટે, તેમના સ્વમાન, અને સ્વાતંત્ર્ય માટે જેમને તિરસ્કાર હોય તેમના પ્રત્યે મ્હને પણ ઓછો તિરસ્કાર નથી. એવા નિંદ્ય, સંકુચિત શુષ્ક આત્માને ક્ષુદ્ર હૃદયને ઉત્તેજન વા વિજયનો અવકાશ આપવો એ હું પાપ ..એવાને "

" લતા, તું બહુજ ઉતાવળી છે, આધીરી છે. એક આંખે જુએ છે. તું નાહાન છે. સર્વ વસ્તુ......સર્વ સંજોગોના વિચાર......આપણે કાંઇ આજને આજ વિચાર... નિશ્ચય કરવો નથી...હજારે વિચાર કરવા વખત છે. ધીમી થા શાંત થા વિચાર કરી જો"

" નહિતો પછી ..' કૃષ્ણજીને યુક્તિથી સૂચના ઉમેરવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

" નહિતો પછી શું ? " નવલતાએ અતિ આવેશથી મોટે ઘાટે પૂછ્યુ.

" હા કેદીરીજ પડશે " કૃષ્ણજીનો-લોકાચારનો ક્રૂર પ્રત્યાઘાત થયો.

"ભાઇ, વધુ વિચારની જરૂર નથી વધુ વિચાર મ્હારાથી થઇ શકે તેમ નથી અને કરવાનીયે નથી. મ્હારો નિશ્ચય થઇ ગયો. દૃઢ છે-અચળ છે. મ્હારી ના ની કોઇથી પણ હા કરી શકાય તેમ નથી......" સ્વમાન અને આત્મસ્વાતંત્ર્ય એ વિના સંકોચે લોકાચારને પ્રત્યુત્તર દીધો. પુરણાં શસ્ત્રો નવીન અનિવાર્ય આત્મબળ સ્હામે ટકી શક્યાં નહિ—નકામાં થઇ ગયાં. વિદુષી સુશિક્ષિત સંસ્કારી પત્નીના થોડા ઘણા પરિચયનો પ્રભાવ હશે, નવલતાપર નિરંકુશ વાત્સલ્યનું પરિણામ હશે, કે નવલતાના આત્મબળના સામર્થ્યની અસર હશે, ગમે તેમ હો પણ ફુઇજીની સૂચના અમલમાં મુકાઇ નહિ. શેઠથી નવલતાને વધુ કહેવાયું નહીં. નવલતા બ્હાર દોડી ગઇ, કોઇથી રોકાઇ નહિ. પિતાશ્રીએ ફુઇજી સ્હામુ જોયું. ફુઇજીની યુક્તિ હાલ તરતતો નિષ્ફળ થઇ. આ સર્વ મુશ્કેલીનું કારણ કાન્ત હતો એ હવે પુરવાર કરવાનું રહ્યુ નહિ, નિઃસંશયજ હતું નવલતાએ કોઈનું ખુન ન્હોતું કર્યું. ઘરને આગ ન્હોતી લગાડી, એતો દરરોજ સાંભળીએ, એવો સામાન્ય ઘટના હતી. નવલતાએ તદન અસાધારણ મહાપાપ વ્હોરી લીધું હતું. વર્ષો થયાં પ્રતિષ્ઠા પિતાશ્રી અને લોકાચારની આજ્ઞાનું લોકાચારનીતિનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું. પિતાશ્રી, ફુઇજી અને લોકાચારે "શોધી કહાડેલા" પતિ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવવાનું બીડું ઝડપ્યું હતું. કારણ—કાન્ત.

પુત્રી તરફ શેઠને અતિશય સ્નેહ હતો. બનતાં સુધી તેને કોઇ દિવસ નાખુશ ન્હોતા કરતા. નવલતાના ચારિત્ર્ય અને બુદ્ધિપર તેને અનંત શ્રદ્ધા હતી, અને આટલાયે વિરોધનાં કારણ એમની "સોદા" કરવાની પ્રકૃતિ, લોકાચારપર દૃઢ માન્યતા—તેની ભીતિ, એમના વિચાર પ્રમાણે પ્રફુલની સંપૂર્ણ યોગ્યતા, મિત્રના પુત્ર પ્રત્યે સ્વાભાવિક પક્ષપાત. નવયુગના નવીન ઉચ્ચતમ આદર્શની અગત્ય અને અપેક્ષા સમજવાનુ તેની કલ્પનાશક્તિથી બહાર હતું. "હમે શું એનું શ્રેય સમજી નથી શકતા" એમ માનનાર, એજ કારણે પુત્રીને ગમે ત્યાં ગોઠવી દેવાનો સંપૂર્ણ અધિકારનો દાવો કરનાર, નવલતાના હૃદયની અપેક્ષા અને વિરોધનું સ્વરૂપ ન સમજી શકે એ સ્વાભાવિક હતું વિરોધ સમજી ન શકાય એટલુંજ નહિં પણ તેનું અસ્તિત્વ સરખું પણ કેમ મનાય? નવલતાનો વિરોધ હોયજ નહિ. હોઇજ શકે નહિ. ખરો વિરોધ તો—કાન્તનોજ. કાન્તજ નવલતાને ઉશ્કેરતો હશે સંશયની વાત ન્હોતી. ફુઇજીએ પુરવાર કર્યું હતુ કે કાન્ત નવલતાને "લગ્ન માટે ના પાડવી" એવું સમજાવતો હતો. નવલતાના પ્રત્યુત્તરથી એમને અત્યંત શોક ઉત્પન્ન થયો હતો. પણ નવલતાના નિશ્ચયનું સ્વરૂપ અને આત્મબળનું પરિણામ પરિચયને લીધે, એઓ કાંઇક કલ્પી શક્યા હતા એટલે નવલતાને વધુ કહેવાને એની સ્હામે વિરોધનો વિચાર માંડીજ વાળ્યો. ક્રોધના બાણ હવે સ્વાભાવિક રીતે કાન્ત તરફજ ફેંકાવા લાગ્યાં. ફુઇજીની બાળની સૂચનાના ઉપયોગથી અનિશ્ચિત પરિણામ વ્હોરી લેવામાં ભય હતો. વ્યાપારી પિતાને વ્યાપારી યુક્તિજ જડી. કાન્ત પોતાની ઇચ્છાથી ઘરમાંથી ખસી જાય તો સર્વ વ્યથા મટી જાય. એ માટે યુક્તિથી કાન્તના લોભને આકર્ષવાનો નિશ્ચય કર્યો. સારી જગ્યા આપવાનું કાંઇક વચન આપીશું કાંઇક આશા આપીશું. મ્હારે ક્યા મુશ્કેલ છે......એ ખસી જશે એટલે નવલતા બધું એની મેળે ભુલી જશે. એનો વિરોધ ઉડી જશે." આ "સોદા"થી વ્યાપારી પિતાને અત્યંત સંતોષ થયો.

કાંઇક ફેરફાર થયો હતો તે એ જાણતો હતો, પણ તેનું ખરેખરૂં આંતર સ્વરૂપ પ્રકટ થયું ન્હોતું. ખાસ કરીને નવલતાનું વિલક્ષણ વર્તન દિનપ્રતિદિન વધુ અનિર્ણિત બનતું જતુ હતું. ઘડીમાં ગંભીર હર્ષ, ઉલ્લાસ અને ઉત્સાહ તેની મુખાકૃતિપર સ્ફુરતા, તો ઘડીમાં કાંઇક ઉંડા નિશ્વાસ અને શોકની છાયા ત્યાં નજરે પડતી. જાણે કાન્તને ચ્હીડવતી હોય, તેને દુઃખ દેવામાંજ આનંદ માનતી હોય, કાંઇક મહત્વની વસ્તુ કાન્તથી ગુપ્ત રાખી મુકી હોય તેમ એ વર્તતી. નવલતાના આત્મબળના સામર્થ્ય અને તેના હૃદયની પ્રવૃત્તિ કાન્ત પણ સંપૂર્ણ તો સમજ્યોજ નહોતો. નવલતાનું ચિત્ત અસંખ્ય અગમ્ય લહરીઓથી વ્યાકુલ હતું અને અસહ્ય વ્યથાથી એ પણ અતિ અસ્વસ્થ બની હતી તેમ છતા સ્રીત્વના એક દિવ્ય લક્ષણના વિરલ પ્રભાવે ઉદ્ભવતી પ્રેરણાએ, તેને પોતાની સર્વ શક્તિનું સામર્થ્ય પ્રેમ અને આત્મભોગના નાદને ઉત્કૃષ્ટ સ્થાને ખેંચી લઇ જવા, જનસમૂહ સ્હામે આરંભ કરેલા યુદ્ધમાંજ સંઘટિત કરવાનો અચળ નિશ્ચય કરાવ્યો. તે એટલે લગી કે એ કારણ કોઇને કહ્યા વિના જાણે એજ પોતાનો અમુલ્ય અધિકાર હોય તેમ સર્વ સહન કરવાની તેને અનિવાર્ય ઉત્કંઠા થતી. એજ કારણે કાન્ત નવલતાની પ્રવૃત્તિઓ સમજી શકયો નહિ, એજ કારણે એ અંધકારમાં હતો. કાન્તની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. જીવન કંટાળારૂપ લાગ્યુ, મુઝાયો. ઉત્કૃષ્ટ આદર્શ અને જીવનક્રમના અંતરની વ્યથા અસહ્ય લાગી ધૈર્ય હવે રહ્યુંજ નહિ. મન અને હૃદય હવે શાંત થઇજ શકતા ન્હોતાં નવલતા તે કહ્યા વિના ચાલી ગઇ...પણ નવલતાને કહેતા અસાધારણ સંકોચ થતો.

૧૦.

સૂર્યાસ્તને વાર હતી જીવનની બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ મંદ પડતી ગઇ. સંધ્યાએ શિથિલ હૃદયને ઉશ્કેરી જાગ્રત કરવા પ્રયત્ન આરંભ્યા ગગનપટપર ક્ષણેક પળે રંગ બદલાતા ગયા નીચે માનવમાળના હૃદય રંગ પણ ફેરવાતા ગયા. જાગ્રત હૃદય જીવન રહસ્ય શોધવા તત્પર થયુ. કોઇકે નિરાશાના પાષાણવત્ પડની પેલી બાજુ આશાનુ અસ્તિત્વ માની લઇ આશ્વાસન લીધુ. માનવમાળની વ્યર્થ પ્રવૃત્તિઓના અતિ કરૂણસ્વરથી કોઇક આકર્ષાયુ કોઇકને અતિ ઉત્કૃષ્ટ અનન્ય આદર્શ તરફ ઉંચે ઉડવાની પ્રેરણા થવા માંડી. કોઇકને બ્રહ્મનાદના ગભીર ધ્વનિનો પરિચય થયો. સૂર્યે પોતાની સત્તાની મર્યાદા બાંધવા માંડી—અસ્વસ્થ, થાકેલા, કંટાળેલા, અધીરાં માનવમાળને નવ પ્રભાતના નવાં કાર્યો નવા આદર્શ માટે તૈયાર થવા રાત્રિની શાન્તિને અવકાશ અર્પણ કરવા નિશ્ચય કર્યો.

દીવાનખાનામાં શેઠ આરામ ખુરશીપર આરામ લેતા હતા. કાન્ત થોડેક દૂર સ્હામે ખુરશીપર બેઠો હતો. પાસેના સોફાપર નવલતા પડી હતી કુંજી બારણા પાસે માળાના મણકા ગણતા હતા

“ પછી કાન્ત, દેશસેવા કે સમાજસેવા કે પેટસેવા. ત્યાગી કે અનુરાગી, વેરાગી કે સંસારી—શા વિચાર—હેના......કેટલાક દિવસ બાકી...’ ઘણે દિવસે શેઠને આવી રીતે વાત કરવાનું મન થયુ એ જોઇ કાન્ત સ્હેજ આશ્ચર્ય પામ્યો. કારણ કેટલોક વખત થયા કાન્તને તેમના મૌન વિરોધનો અનુભવ સાધારણ થયો હતો શેઠના આશય, યુક્તિ કાન્ત શુ જાણે ? એને પોતાની અપૂર્વ યોજના અમલમાં મુકી હતી જોકે હૃદયને તો ભિન્ન

સ્વમદર્શી પુત્રને "ઠેકાણે પાડવાનું" આશ્વાસન અપાયું. "કિલ્લા ! મ્હારા વિચારોને હું કિલ્લાનુંયે નામ કે સ્વરૂપ આપી શકતો નથી. દેશસેવા, સમાજસેવા કે પેટસેવા એવા વર્ગ હું પાડી શકતો નથી. એટલુ તો ખરૂં કે ત્હમે જેને પેટસેવા કહો છો તેને જીવનના આદર્શ તરીકે કે જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિના કારણ તરીકે સ્વીકારવા હું તૈયાર નથી. મ્હારા વિચાર પ્રમાણે જીવનરહસ્ય માત્ર પેટસેવામાં સમાપ્ત થતું નથી......"

"એમ સમજો કે ત્હમે પુષ્કળ કમાઓ અને પુષ્કળ સારી સંસ્થાઓને મદદ કરો તો .....' "પ્હેના તો પુષ્કળ કમાવવાની રીત......હશે ..માત્ર પુષ્કળ કમાણુ, એ આદર્શ તો હોઇજ શકે નહિ. સખ્ખાબંધ સંસ્થાને માત્ર ચેક લખી આપવાથી તો મ્હારા આત્માને સંતોષ નજ વળે. જીવનના સર્વ વ્યવસાયની પ્રેરક બે પ્રવૃત્તિ ગણી શકાય. એક તો કંઇક ઉત્પન્ન કરવાની માનવ જીવનમાં સુખની સામગ્રી વધારવાની પ્રવૃત્તિ; અને બીજી પોતાના આત્મ સંતોષ માટે અનેક વસ્તુ મેળવવાની–પોતાની કરવાની પ્રવૃત્તિ." "એ સર્વ હું સમજતો નથી. ત્હમે હવે હવામાં છલંગ ન મારો" શેઠના વ્યાપારી સ્વભાવને કાન્તનું ભાષણ સ્હેજ ' વધારે પડતું " થયું. ધીમે ધીમે એમનું ધૈર્ય ઓછુ થતું ગયુ. કાન્ત પોતાનો સ્વાર્થ પણ સમજી ન શકે તે માટે આશ્ચર્ય લાગ્યું.

"બે કામ સાથે થાય કે નહિ ?" શેઠે પાછા સમજાવવાના પ્રયત્ન કર્યાં, "એમ સમજો કે આપણી મીલમા ત્હમને "મેને[illegible] આપીએ, ત્હમને મીલના કામગાર વર્ગને સુધારવાની છુટ આપીએ, તેમને માટે કેળવણીની કાંઇક સંગવડ કરી આપીએ. ધર્માદા દવાખાનું રાખીએ, તહેવારોપર મેળાવડા માટે મીલ તરફથી વાર્ષિક મદદ અપાય, તો ત્હમે એ જગ્યા સ્વીકારો કે નહિ ? એથી ત્હમારે એક પંથ ને બે કાજ. ત્હમારો સ્વાર્થ પણ સચવાય ને કાઇક સમાજ સેવા પણ થાય .."

"ના" કાન્તે વિના સંકોચે જવાબ આપ્યો. "કારણ ?" શેઠ ક્રોધથી ઉશ્કેરાઇ જઇ પૂછ્યુ. પોતાના આદર્શ સ્વપ્ન તરંગ માટે આટલી હઠ મૂર્ખાઇજ કહેવાય. શેઠ આવેશ રોકવા પામેના .ન્હાના ટીપાય પર ગોઠવેલા જાપાનીઝ વાઝમાંથી ફુલ વિખેરવા લાગ્યા–કેટલાકને વાઝમાથી ખેંચી આવેશમાં-ગાલીચાપર ફેંક્યાં, નવલતા વધુ જાગૃત થઇ ફૈઇજીની માળા ફરતી અટકી. કાન્ત બેધડક બન્યો.

"કારણ ! મીલમાં કામ કરનારને સુધારવાની તક મેળવવા મને બહુ આકાંક્ષા છે. મ્હોટા પગારની લાલચથી, મ્હારા સ્વાર્થથી કે તેમને થોડી ઘણી કેળવણી, દવાખાના, કે મેળાવડાની સગવડથી આશા કે લોભથી હું મીલ માલેકોને તેમના કર્તવ્ય સમજાવવાના કાર્યમાંથી હાથ કઢાડી નાખુ એ આશા ખોટી. મીલના કામ કરનારાઓને થોડાક સગવડના ટુકડા નાંખી અન્યાય સ્વીકારી લેવાનું મ્હારાથી સમજાવાય નહિ .." ફૈઇજીને, કાઇક વિજયની ઝંખના થવા માંડી.

ફૈઇજી જાણે કાન્તના વિચાર અને મુર્ખાઇપર તિરસ્કાર દર્શાવતા હોય તેમ ત્યાંથી ઉઠી ગયા. પરંતુ તેમને કાન્તના પરાજય માટે ઓછી લાલસા ન્હોતી. ત્યાંથી ઉઠી બારણા પાછળ ઉભાં રહ્યાં.

"એટલે" શેઠના ક્રોધની લગામ હવે હાથમાંથી છુટી. ગર્વથી હવે એમણે ચીમજ

પાડવા માડી " એટલે એથી વધારે શુ...કાલે તમે એમ કહેશે કે એ કામ કરનારને મીલનો કારભાર સોંપવો, તેની આવકમાંથી ભાગ આપવો...જેવું તેઓ ખાય તેનુંજ ખોટે ...રવડતા રઝળતાનાં પેટ ભરીએ તે હમારાં કર્તવ્ય સમજવાં...'

" રવડતા રઝળીતાના સદાવ્રત તરીકે તમે મીલ નથી ચલાવતા, રવડતા રઝળતાની ખરી મ્હેનત, ખરા પરસેવા, રાત્રિ દિવસની વેઠ, તેના કચડાયલા આત્મા, મૃત્યુવત જીવનના બદલામા તમે કરો છો, તેમ તમે માત્ર તેમનાં "પેટ" ભરો છો–તે યે કોણ જાણે ? હજારો આત્માનો ભોગ–બળિદાન તે ત્હમારી ડીવીડન્ટ માટે, ત્હમારી નિવૃત્તિ માટે, ત્હમારા વિલાસ માટે, ત્હમારો જીવન માર્ગ અનુકુળ કરી આપવા માટે...ત્હમા......"

" શું ? " એકદમ આવેશમાં જાપાનીઝ વાઝ કાન્ત તરફ ફેંક્યુ. " તમારા જેવા ભણેલા ભિખારીઓને પણ એમજ..." વાક્ય પૂરૂં ન થયું. વાઝ કાન્ત પર પડયું નહિ. નવલતા સ્હાસુ જોતાજ શેઠ સ્તબ્ધ થઇ ગયા. આસપાસની વસ્તુઓ અને લક્ષ્મીનો પ્રભાવ ઝાંખો થયો. એમનુ આત્મસ્વરૂપ નાનકડું બની ગયું, અનેક બ્હાને આશ્વાસન આપી વર્ષો થયાં ઘેનમાં નાંખેલા આત્માનું ઘેન ઉડવા માંડયુ, એ ઘેનના પરિણામરૂપ આત્મશ્રદ્ધાનું અચળ ગણાયેલુ સ્થાન ડગમગવા લાગ્યુ–કોઇક મહા શક્તિએ ઉખેડી નાંખ્યું. નવા, અગમ્ય, અનિવાર્ય સામર્થ્ય સ્હામે પુરાણા પ્રયોગ નિષ્ફળ નિવડયા. આત્મા જાગૃત થતાં અનન્ય વિચારોને સ્થાન મળ્યુ. વિચારથી માનવબાળ જેટલા ગભરાય છે તેટલા બીજા કશાથી ગભરાતા નથી. તેટલા વિનાશથી કે મૃત્યુથી પણ ગભરાતા નથી. વિચાર ઉથલ પાથલ કરનાર, વિનાશિન, પરિવર્તનશીલ અને ભયંકર છે. વિચાર અને અધિકાર સ્થાપિત સંસ્થાઓ, અને સ્વસ્થ, સુગમ ટેવો તરફ હમેશ નિષ્ઠુર બને છે. વિચાર નીતિ રહિત છે, નિયમને વશ નથી, સત્તાનું સાંભળતો નથી, સેંકડો યુગ થતાં પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાન તરફ બેદરકાર હોય છે. વિચારે શેઠના હૃદયમા પ્રવેશ કર્યો. માત્ર વધારે પૈસા અને વધારે જડ વસ્તુઓના વિલાસ કરતાં વધારે સ્વાતંત્ર્ય, વધારે સ્વાનુવર્તન, વધારે ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિના અવકાશની માનવ બાળ અભિલાષા રાખે છે તે માટે અસંખ્ય પ્રયાસ કરે છે એની કાંઇક ઝાંખી થઇ. ગત સમયની વિટંબણા, અભિલાષ, અનુભવનું સ્મરણ થયુ.

વિદેહી સુશિક્ષિત પત્નીના સંસ્કાર જાગ્રત થયા. અંતે પુત્રી વાત્સલ્યે ગણત્રીનુ મર્દન પ્રાપ્ત કર્યું. કાન્ત તરફનો વિરોધ અર્થહીન લાગ્યો. પોતાની યુક્તિઓનું નીચ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયુ. કાંઇજ બોલી શકયા નહિ. ભુલનું પ્રાયશ્ચિત સ્વીકારી લીધુ. શાંત સમ્મતિ અપાઇ ગઇ.

કાન્ત પણ પ્રથમ સ્તબ્ધ થઇ ગયો. નવલતાના અતિ અકલ્પિત અને આકસ્મિક વર્તનથી એ પણ થોડીવાર જડ રહ્યો, લોહિની કાંઇક છાંટ હાથપર પડતાં એ જાગ્રત થયો. સમય અને સંજોગ, હૃદયના અનિવાર્ય સામર્થ્યને, આકસ્મિક રીતે અકલ્પિત દિશામાંથી સહસા પ્રકટ કરે છે એ ઘણી વખત એના વાંચવામા આવ્યુ હતું. શત્રુની ભુમ પડતાં " ભાસ્કરાચાર્યે ગણીતની પાટી બાજુએ મેલી, પાણિનીએ ' ખ, ફ, છ, ઠ. ' આથી ઉઠયું બ્હાર કઢાડયું, તુકારામે તાળ છોડી અને તાનસેને તાન બંધ કર્યાં " એ સત્યનો અનુભવ પ્રથમ થયો. ગત સમયની તુલના બરાબર થઇ. ઇતિહાસના ગ્હમ્યમાં નવો રંગ ઉમેરાયો.

કેઇક ચિત્રો કેટલીક ઘટના, અતિ જાગ્રત થએલ કલ્પનાએ આગળ ધરેલ્યા.—ફ્રાન્સમાં ઐક્ય નહોતું. મૂર્ખ છોકરવાદી ડોફેંનું પ્રધાનમંડળ અશક્ત હતું. ત્રાયતી સલાહથી ડોફેંની માતા પર લોકોનો અને અમીર ઉમરાવોનો સંશય વધુ દૃઢ થયો. ઓરલીયાંપર દુસ્મનોએ ઘેરો ઘાલ્યો હતો. ફ્રાન્સે આશા છોડી હતી. દોમ્રહી ગામડામાં પણ યોદ્ધાઓની આવજા થતી ત્યાં પણ લડાઇની ધમાલ નજરે પડતી. એ સમયે એક ખેડુતની પંદરેક વર્ષની છોકરી એક મ્હોટા વૃક્ષ નીચે બેઠી કાંતતી હતી સ્વપ્ન તરંગમાં ઘસડાતી હતી. પૃથ્વીપર પ્રભાતના પ્રથમ પ્રકાશ જેમ અનન્ય હૃદય-તરંગ એ ન્હાનકડા આત્માપર નૃત્ય કરતા. વસંતનું સામ્રાજ્ય હતું. સ્વપ્નને અનુકુળ વખત હતો. કુમારિકા કશાનો વિચાર ન્હોતી કરતી. યુવાવસ્થાનું આશ્ચર્ય ભોગવતી હતી વિચાર જાગ્રત થતા પણ સ્પષ્ટ ન્હોતા. એવામાં આકાશમાં થતા કાંઇક ફેરફારથી એની દૃષ્ટિ આકર્ષાઇ, એકાએક દેવાલય અને પોતાની વચ્ચે કદી ન જોયેલ એવી વિસ્મયકર જ્યોતિનો પ્રકાશ થયો. તેના અંતરમાંથી એટલોજ વિસ્મયકર ધ્વનિ કાને પડયો "ઝાંદાર્ક, ત્હારે ફ્રાન્સને સહાય આપવી જોઇએ...તુંજ એનું રાજ્ય પાછું મેળવી આપશે." અપૂર્વ, અસંભવિત સૂચના એના હૃદયમા રોપાઇ. અનેક વિટંબણા અનેક વિરોધ, રાજ્ય દરબારી, અને ઘણાક કુશળ લશ્કરી અમલદારોની ઇર્ષા સ્પષ્ટ હતાં, છતાં આ સ્વપ્નદર્શી કુમારિકાનો પ્રભાવ, તેનુ સામર્થ્ય અનિવાર્ય હતાં. નિરાશ થયેલ લશ્કરમા તેણે નવું જોમ રેડયું. અંતે દુસ્મનોને હરાવ્યા. ઓરલિયાંના ઘેરાનો અંત આણ્યો, મુર્ખ, છોકરવાદી, વ્હેમી અને અશક્ત ડોફેને, ફ્રાન્સની ગાદીએ બેસાડયો. અનુભવી સેનાપતિઓને જે અસંભવિત લાગતું હતું, જેની તેઓએ સ્વપ્ને પણ આશા ન્હોતી રાખી તે આશ્વેત કવચમાં સજ્જ થયેલ સ્વપ્નદર્શી મહાશ્વેતા—૧૭ વર્ષની ખેડુતની કુમારિકાએ કરી બતાવ્યુ. આ વીર કાર્ય આ અપૂર્વ દેશભક્તિનો બદલો, જે દુસ્મનો એ કુમારિકા સ્હામે લડી ન્હોતા શકયા, જે દુસ્મનો એનો વિજય છીનવી ન્હોતા શકયા તે દુસ્મનોએ થોડાક વર્ષ પછી તેના પર અનેક ગંભીર આરોપ મુકી તેની અપૂર્વ દેશભક્તિના બદલામાં તેનું બળિદાન આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ નિશ્ચય નિષ્ફળ ન ગયો. આંખરે આ વીર-બાળ કુમારિકા અગ્નિમાં હોમાઇ. તેની ચિતા નીચે આ શબ્દો હતા—'ઝાં જેને કુમારિકા કહે છે, જુઠ્ઠી, લોકને શાપ આપનારી, દેવ ગણાતી, પ્રભુના નામને કલંક લગાડનારી, ઘાતક, વ્હેમી...' ન્યાય અને ધર્મને બ્હાને આ ભોગ અપાયો. ન્યાયાધીશ અને ધર્મગુરૂઓએ પોતાના નામને સર્વકાળ માટે લાંછન લગાડયુ...જોકે... આજ આ બાળકુમારિકાનાં પવિત્ર પગલાં ફ્રાન્સમાં સર્વત્ર પુજાય છે. આજે એ મહાશ્વેતાના સ્મરણમાત્રથી ફ્રેંચ હૃદયમાં અલૌકિક અપૂર્વ થનથનાટ મચી રહેછે. આજ ફ્રાન્સ ઝાંદાર્કની ભૂમિ તરીકે ઓળખાય છે...બોવડીશીઆએ બ્રીટનના શત્રુ રોમનોને હરાવ્યા હતા. એગ્રિપિનાએ ક્રૂર ટાઇબીરીયસને હંકાવ્યો હતો. પેરીક્લીસને એસીપેઝીઆની સ્હાય...સ્ત્રીત્વના સામર્થ્યનું ખરૂં જ્ઞાન કાન્તને આજલગી પ્રાપ્ત થયુ ન્હોતું. એણે પણ સ્ત્રીઓને, સામાન્ય કલ્પનાની ગણત્રી પ્રમાણે દુઃખી, રાંક, અને સહનશીલ પ્રાણી ધાર્યા હતાં. પુરૂષ જ્યારે નિરાશ થાય, તેનું ધૈર્ય, તેનાં શસ્ત્રો જ્યારે ખુટે, જે કાર્ય તેને અસભવિત લાગે તે વખતે સ્ત્રીઓ તેની નિરાશાને આશામા ફેરવી નાખે, તેના ધૈર્યને ટકાવી રાખે, પોતાના આત્મબળ અને હૃદય-સામર્થ્યથી નિર્માલ્ય થઇ ગયેલ શસ્ત્રોમા નવું જોમ રેડે, અને અસભવિતને સંભવિત

બનાવે એ સ્ત્રીત્વના સામર્થ્યની કાંઇક તુલના, કાંઇક કલ્પના કરી શકયો. જાગ્રત થયેલ કલ્પનાએ સ્ત્રીત્વના અપૂર્વ સામર્થ્યની કથા ઇતિહાસમાંથી શોધી કહાડી... ..મૈત્રેયી, કુન્તી, દમયંતી, ગાંધારી, સીતા, સાવિત્રી, રાણાનો તિરસ્કાર કરનાર મીરાં, ઇંદોરની અહલ્યા બાઇ, શિવાજીને અમર કરનાર જીજી, ચાંદબીબી, ચિત્તોડની પદ્મિનિ–આ ભૂમિપર નજર પડતાંજ કાન્તનું ધૈર્ય ખુટવા માંડયું. અહિં જ્યાં જુએ ત્યાં અનેક પ્રકારના દિવ્ય સ્ત્રીત્વના પ્રભાવના દશ્યો દ્રષ્ટિ સ્હામે ઉભરાવવા લાગ્યાં. ભારતના અપૂર્વ સ્ત્રીત્વના અસંખ્ય ચિત્રોથી કાન્તની કલ્પના થાકી ગઇ. ભારતની રજકણમાંજ એ દિવ્યાંશ મળી ગયો છે, તેથીજ તેનું ગૌરવ જળવાયું છે. ભારતબાળકો એ સામર્થ્ય, એ શકિત, એ દિવ્યાંશથી બહુધા અજ્ઞાન છે. ભારતની અજ્ઞાન ગણાતી સ્ત્રીઓને ન્યાય નથી મળ્યો. તેના સામર્થ્યની પુરેપુરી તુલના કોઇ કલ્પીએ શકયુ નથી તો તેના સંપૂર્ણ વિકાસના વિચારનો સંભવજ કયાં ? ભારતનું સ્ત્રીત્વ કટાઇ ખવાઇ નથી ગયું. સ્વાર્થ, બેદરકારી, અને નિર્દય લોકાચારના પડ નીચે દબાઇ ગયુ છે. સ્વાર્થત્યાગ, સતત પ્રયાસ અને સ્ત્રીત્વના સામર્થ્ય સંપૂર્ણ જ્ઞાનજ એ પડ ફોડી શકે તેમ છે. કાન્તને પોતાના ગર્વ, અજ્ઞાન, અને નિર્બળ શ્રદ્ધા માટે પશ્ચાતાપ થયો. નવલતાના શબ્દોથી હર્ષઘેલો થઇ ગયો. ભારતના સ્ત્રીત્વના સામર્થ્યની કલ્પના માત્રથી જાણે જીવનના સર્વ અભિલાષ પ્રાપ્ત કર્યાં. બસ, હવે બીજી કાંઇ ઇચ્છા ન્હોતી...મૃત્યુને પણ અત્યારે વધાવી લેવા તૈયાર હતો... . ..એની આંખ તો કયારની લોહિની છાંટપર સ્થિર ચ્હોંટી ગઇ હતી.

અમુક વખતે, અમુક સંજોગોમા પ્રત્યક્ષ થતી, આકસ્મિક લાગતી, આધ્યાત્મિક શકિત નિઃસંગ આત્માઓની ન્યાય માટેની તૃષ્ણા, સત્ય માટે અવર્ણનીય વેદના વ્યથા, ભ્રાતૃભાવની વૃત્તિ, ભવિષ્યના ચમત્કારી, વિલક્ષણ સ્વપ્નદર્શનની વિશુદ્ધ ઉપાસના એ સર્વ સામર્થ્યના યુગ પરંપરાથી વધતા જતા સંચયનું પરિણામ હોય છે. ધીમે ધીમે ટીપે ટીપે એ ચેતનના ઝરણાનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. અનિવાર્ય સામર્થ્યના મૂળરૂપ વિરલ નિઃસંગ આત્માઓના અચળ તપથીજ એ ઝરણા સતત વહી શકે. નવલતાએ ગણત્રી ન્હોતી કરી, તેમજ કોઇક ક્ષણિક સૂચનાને યંત્ર જેમ વશ ન્હોતી થઇ. કાંઇ પણ નિયત વસ્તુ પર આધાર ન્હોતો રાખ્યો. કાંઇક વધુ અપ્રમત્ત, વધુ અનિશ્ચિત, અને વધુ પ્રબળ શકિત એને દોરતી હતી.

નવલતાની આંખ અગમ્ય આવેશથી ચમકી, શેઠે જેવું વાઝ ઉગામ્યુ કે એકદમ સહસા નવલતાએ કાન્ત તરફ કુદકો માર્યો. વાઝ કાન્તપર ન પડતા નવલતાના હાથપર અથડાઇ તુટી ગયું. નવલતાના હાથપર સ્હેજ ઘસારો પડયો, લોહિની ઝીણી પટી પડી અને કાન્તના હાથપર પણ એ લોહિ સ્હેજ પડયુ. "શું કર્યું" એમ શેઠને અને "શું થયું" એમ કાન્તને વિચાર ઉત્પન્ન થયા. નવલતાની આંખમાંથી આંસુ ટપકતા હતાં. હોઠ ધ્રુજતા હતા. એ પળની અગાધ શાન્તિમા ઘડીકમાં પોતાના સાહસના વિચારથી ઘડીકમાં વિદેહી માતાના સ્મરણથી, ઘડીકમાં પિતાના વાત્સલ્યના સ્મરણથી એનું હૃદય કંપવા લાગ્યું. પોતાને અને પાસે ઉભેલા કાન્તને જાણે મૃત્યુ ગુંગળાવતું હોય ! એ પળની વિચિત્ર શાન્તિમાં એનું હૃદય એવી સ્થિતિમા હતું કે આકસ્મિક પાદડાનો કે ડાળ ભાગ-

વાનો કે એવો સ્હેજ પણ અવાજ એના કાનપર પડત તો એ કદાચ કારમી ચીસ પાડી ઉઠત. પરંતુ ડુબતા હૃદયને ખેંચી કહાડવા–ઉત્કૃષ્ટ સ્થાને ઉચકી લેવા મહા યત્ન કર્યા. પવિત્ર સંસ્કાર, અનિવાર્ય આત્મબળ અને આધ્યાત્મિક શક્તિનો વિજય થયો.

આંખમાંથી આંસુ ટપકતાં હતા. પરંતુ શબ્દો અપ્રમત્ત અને અતિ સ્પષ્ટ હતા. "ભાઇ, આજથી હું આ ભિખારીની થઇ છું." શેઠની ગણત્રી ભુલાવનાર, વાત્સલ્યનું સ્મરણ કરાવનાર પવિત્ર સંસ્કારને જાગ્રત કરનાર, અને અંતે શાંત સંમતિ અપાવનાર, કાન્તના અજ્ઞાનને પ્રકટ કરનાર અને સ્ત્રીત્વના અનિવાર્ય સામર્થ્યને પુરવાર કરનાર આ શબ્દો હતા,

કૃષ્ણજી બારણા પાછળથી "આ જમાના" ને અનેક શાપ આપતાં અલોપ થયાં–સાથે લૌકિક નીતિનું સામર્થ્ય પણ અલોપ થયું.

સૂર્યે પોતાની સત્તાનો અંત આણ્યો.

કનૈયાલાલ હરદેવરામ વકીલ.

સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ.

---

(૮) પ્રજાકીય રાજ્ય પ્રતિ.

ઇંગ્લંડના ઘણાખરા લોકો ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભમાં, સામાન્ય વર્ષોમાં અગાઉ કામદાર વર્ગની સ્થિતિ હતી, તેના કરતા વધારે દુઃખદાયક સ્થિતિ સામે થયા. ત્રણસો વર્ષ ઉપર ત્યાંના લોકોમાં જે ખળભળાટ થયો હતો તેના કરતા પણ વધારે સામાજિક અને ઔદ્યોગિક ફેરફારોનો તે સમય હતો અગાઉના સમયમાં જે લોકોએ દેવળનાં ધન પચાવ્યાં હતાં, તેમનાં વારસોએ ગરીબોને લુંટીને અન્યાયની પૂર્ણાહુતિ કરી. ઇ સ ૧૭૬૦ પછી લગભગ પચાસ વર્ષમાં તો, જમીનદાર વર્ગના ટેકાથી, ખેતીના સુધારાને નામે, પાર્લામેંટમાં પસાર થયેલા કાયદાની રૂએ, પચાસ લાખ એકર જમીન સાર્વજનિક મટીને ખાનગી માલિકીની થઇ ગઇ. આથી સુધારો તો થયો તેમના (જમીનદારના) ખીસામાંજ, અને ગામડાના વિભાગોમાં સર્વત્ર દુઃખદાયક, વિનાશની સ્થિતિજ પ્રસરી. ખેડૂત વર્ગ નાશ પામવા લાગ્યો, અને તેમની મોટી સંખ્યાને ગુન્હાઓ માટે પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા. બાકીના, કાંતો પેટીયા મજુરી માટે જમીનદારને ત્યાં રહ્યા, અથવા તો મોટા શહેરો અને ખાણના પ્રદેશો, જ્યાં તરતનાં દાખલ થતાં સાંચાકામને લીધે, સસ્તી મજુરીની તાણ હતી, ત્યાં ઉભરાવા માંડયા. મોટાં કારખાના સાથે સ્પર્દ્ધામા ઉભા રહી ન શકવાથી, હાથની શાળોના ગૃહઉદ્યોગનો નાશ થવાથી, ગ્રામ્યજીવનને એક વધુ ફટકો પડયો. જમીનદારો અને કારખાનાના માલિકો, જેઓ પોતાના લોભને તરતના શોધી કઢાયલા સગવડભર્યા, અચળ આર્થિક સિદ્ધાંતોના

પડદા નીચે સંતાડી રાખતા હતા, તેમની દયાએ, બંધારણ કે અનિનિશ્ચિત વિનાનો અને કાયદા કે મહાજનના રક્ષણ વગરનો મજૂર વર્ગ પડ્યો હતો. બપ અને છતના સખ્ત કાયદાથી, અપ્રતિબદ્ધ સ્પર્દ્ધાથી, વચ્ચે ન પડવાની નીતિથી, અને સસ્તી મજુરીથી, રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ એટલી તો વધી કે તેથી લોભનાં સ્વપ્ન પણ ખરાં પડવા જેવાં દેખાયાં, પરંતુ તેને મજૂર વર્ગનો એક મોટો ભાગ એવી પશુવત સ્થિતિમાં આવી ગયો હતો, કે તેની સરખામણીમા નાઇજીરીયન જંગલીપણું તો ફક્ત વૈભવસંપન્નજ નહિ પણ નીતિવર્ધક પણ હતું.

દુઃખને પરિણામે, તે સામે વાંધા દર્શાવવા, બંડ થયાં ફરના આપવા માટે હેમ્પડન ક્લબ નામે મંડળો ઉભાં થયાં. "લડાઇટસ" નામે મંડળે સાંચાકામ તોડી નાંખીને, તથા મજૂરોયે પોતાની ગંજી બાળી મૂકીને, શત્રુનો પરાજય કરવા આશા રાખી. માંચેસ્ટરમાં એક મોટું પણ સમાધાનીવાળુ ટોળુ મળ્યું હતું તેને લશ્કરી બળથી વિખેરી નાંખવામા આવ્યું, અને સામે નહિ થયેલાં આ ટોળાં ઉપરની જીતને પેટરલૂ (૧૮૧૯) નું નામ આપવામાં આવ્યુ. દક્ષિણ અને ઇશાન પ્રદેશોમાં થયેલાં છુટાં છવાયાં બંડ અગાઉના ખેડૂતોના બળવાની યાદ આપતા હતાં. ફરીથી સ્થાપિત થયેલા બૂરબો વંશને હાંકી કાઢીને "શહેરીઓમાથીજ રાજા નિમવા માટેના" ફ્રાંન્સના સફળ બળવાથી (૧૮૩૦), ગ્રીક સ્વાતંત્ર્યના વિજયથી, દક્ષિણ અમેરિકાના બંડથી, અને હબસી ગુલામોના છુટકારા માટેની હિલચાલથી, સર્વ દેશોમાં સ્વાતંત્ર્યની હિમાયતને ઉત્તેજન મળ્યુ. ઇંગ્લાંડમાં પણ કૅથોલિક પંથને, આંતર વિગ્રહની ધમકીથી, છુટાપણું મળ્યું (૧૮૨૯) તેની પણ ઉપર મુજબજ અસર થઇ, પરંતુ ઇગ્લંડમાં તો પાર્લામેંટમાં સુધારા કરવા માટેની માંગણીની બૂમમાં બીજા સર્વ દુઃખ દબાઇ ગયાં હતાં. વ્હીગ પ્રધાન મંડળે કેટલાંએક ચુંટણી સંબધી સુધારાઓ કરવા માટે તથા ઔદ્યોગિક કેંદ્રોને પ્રતિનિધિત્વ આપવા માટે સુધારાનો ખરડો રજુ કર્યો, તેની સામે ઉમરાવોની સભા થઇ; પરંતુ બ્રીસ્ટલ, ડર્બી, અને નૉટીંગહામમા થયેલા સખ્ત બંડમા આંતરવિગ્રહ ઉભા થવાના ચિન્હ દેખાયા તેથી અંતે ઉમરાવોએ નમ્યું આપ્યું અને આ સુધારાનો ખરડો પસાર થયો. આ રીફૉર્મ બીલથી (જૂન ૧૮૩૨)—સુધારાના ખરડાથી-ઉમરાવ વર્ગની લઘુમતિવાળી રાજ્યપ્રથાનો અંત આવ્યો, અને ધારા બાંધવા સંબંધી સત્તા મધ્યમ વર્ગોના હાથમાં આવી.

મધ્યમ વર્ગોએ કરેલા કાયદાઓ, ઉપર દર્શાવેલા, અર્થશાસ્ત્રના, તથા કોઇ કોઇવાર પરોપકારી દયામિશ્રિત નિયમોનાં ધોરણ ઉપર સ્થાપેલાં હતાં. અબાધિત સ્પર્દ્ધા, અને વચ્ચે ન પડવાની નીતિ, જે બુદ્ધિના લાભના સ્થાપિત સિદ્ધાંતો તરિકે કબૂલ રાખવામા આવતી હતી, તેને પરિણામે મજુર વર્ગોમાં-ખાસ કરીને બાળકમજુરોની બાબતમા-એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ કે સામાન્ય મનુષ્યત્વમાં રહેલો પ્રેમી દયાભાવ, તે સાખી શકો નહિ. લૉર્ડ એશ્લી (શૅફ્ટસબરી) ના કારખાના અને ખાણો સંબંધી કાયદાઓએ, તથા લૉર્ડ બ્રૂહામના સામાન્ય કેળવણી માટેના પ્રાથમિક પ્રયત્નોએ, એટલું તો સાબિત કર્યું કે, કરાળ મજૂરીના દરની સામે રક્ષક સત્તા તરિકે વચ્ચે પડવામાં સરકાર બ્યાજબી છે. દાણા સંબંધી કાયદાઓ નિર્મૂળ થવાથી, (૧૮૪૬) ખોરાકમા અબાધિત નીતિ દાખલ થઇ તેનો લાભ

મૂડીવાળા અને તેમના મજૂર વર્ગને સરખોજ મળશે એમ લાગતું હતું. પરંતુ અમરકારક હડતાળો પાડવા માટે વ્યાપારી મહાજનોની વ્યવસ્થા કરીને, વારંવાર બંડ ઉઠાવીને,—ખાસ કરીને મીડલેંડ તથા દક્ષિણ વેલ્સમાં વારંવાર બંડ ઉઠાવીને,—તથા લોક હક માટે અરજીઓ કરીને (૧૮૪૨ અને ૧૮૪૮) મજૂર વર્ગે પોતેજ, પોતાની અધમ અને દયા જનક સ્થિતિ તરફ વધતી જતા અણગમાના પૂરાવા આપ્યા છે.

છતાંયે સામાન્ય વર્ગનો પક્ષ બહુજ ધીમે ધીમે પ્રગતિ પામ્યો. લોક હક માટેની અરજીમાંના પાંચે મુદ્દાઓ હાલમાં તો મળ્યા છે, તોપણ તે વખતે તેમાં નિરાશા ઉત્પન્ન થઇ હતી અને તેનું કારણ કાંઇક અંશે તેમના નેતાઓનાં હિંમતની ખામી હતી તે હતું. ૧૮૪૮ નું સંક્રાંતિવાળું વર્ષ, જેમાં પારીસમાં અર્ધસમષ્ટિવાદિ સરકાર સત્તામા આવી, અને જે વર્ષમાં યૂરોપના બધા રાજાઓની જૂલમી સત્તા ધ્રુજાવવામાં આવી, તે વર્ષમાં ઈંગ્લાંડને કાંઇ હરકત આવી નહિ. આયર્લેંડમા ભયંકર દુકાળ પડવાને લીધે, ત્યાંની વસ્તી અડધી થઇ ગઇ હતી, તેથી રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય માટેની ચળવળ દબાઇ ગઇ હતી. યુરોપમા પણ ૧૮૪૮ પછી પ્રત્યાઘાતનાં વર્ષો આવ્યાં, અને રૂશીયા સાથે વિગ્રહ, હિંદનો ભયંકર બળવો, ગુલામગીરીના પ્રશ્ન ઉપર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો આંતર વિગ્રહ, અને તેને પરિણામે લેંકેશાયરમા પડેલો રૂનો દુકાળ, તથા ડેન્માર્ક અને ઑસ્ટ્રીયાને કચરી નાખવાના પ્રશીયાના બે યુદ્ધ, વગેરે બાબતોને લીધે ગહન સામાજીક દુઃખો તરફથી ધ્યાન ખસીને બીજી બાબતોમાં પરોવાયું. વ્હેપારથી ઉદ્ભવતી સંપત્તિ વધવા લાગી, પરંતુ નફાનો ભાગ મધ્યમ વર્ગો વધુ પ્રમાણમા લઇ જતા હતા. અને હાઇડપાર્કમા થયેલા તેમજ બીજા તોફાનો અને સરઘસોને લીધે છેક ૧૮૬૬ માં ફરીથી જનસમુદાયની હીલચાલો તરફ સર્વનું ધ્યાન દોરાયું.

આ પ્રસંગે જે કટોકટનો સમય ઉભો થયો હતો તેને પહોંચી વળવા માટે તથા વ્હીગ પક્ષનું બળ તોડવાના હેતુથી, તથા કારખાનાના માલેકોનું બળ તોડવા માટે ડીઝરાયલીએ નાના ગામોના સઘળા મરદ ઘરધણીઓને મતનો અધિકાર આપ્યો. (૧૮૬૭) આ પછી થોડાજ સમયમા, ગ્લેડસ્ટનની સરકારે (૧૮૭૦–૧૮૭૪) ફરજીયાત કેળવણીનો કાયદો, વ્હેપારી મંડળોને કાયદેસરના ઠરાવવાનો કાયદો, મત માટે યુનિવરસીટીની ડીગ્રીઓની જરૂરીયાત તોડનારો કાયદો, આયર્લેંડમાં સુધારાના પ્રયત્નો કરવાના કેટલા એક કાયદા, તથા સાર્વજનિક ધોરણ ઉપર લશ્કરની નવી રચનાનો કાયદો વગેરે પસાર કર્યા.

ઉમર વધવા સાથે સ્વાતંત્ર્ય પ્રીતિ વધે તેવા ઘણાજ થોડા મનુષ્ય હોય છે. તેમાનો એક ગ્લેડસ્ટન હોવાથી, દસ વર્ષ પછી મતનો અધિકાર તેમણે ગામડાના વિભાગોમા લંબાવ્યો, અને તે ખેડુત ઘરધણીને બક્ષ્યો. (૧૮૮૪). સાધારણ રીતે મતાધિકારનો વિકાસ થતાં પહેલા જે તોફાનો થાય છે, તે આ પ્રસંગે ગેરહાજર હતા; છતાંએ ઉમરાવોની સંમતિ મેળવવા માટે બર્મિંગહામથી તે લંડન સુધી મજૂર વર્ગના મોટાં મોટાં ટોળાંઓની કૂચ કરાવીશું, તથા બીજી સખ્ત ચળવળ કરીશું, એવી ધમકી આપવી પડી હતી, અને તેને પરિણામે અમુક બંધનો સાથે તેમની સંમતિ મળી હતી.

વધતાજતા પ્રતિનિધિત્વની સત્તા નીચે ઉમરાવોની સભા, જે લીબરલ પક્ષનાં પગલાં

સામે હંમેશાં અડચણો ઉભી કરતી હતી, પણ કૉન્ઝરવેટીવ પક્ષને દબાણમાં રાખી શકતી ન હતી કે તેમની દરખાસ્તોને પણ સંગીન મદદ કરી શકતી ન હતી, તેવી સ્થિતિ નભી શકે તેવી રહી નહોતી. લીબરલ પ્રધાનોએ પોતાનો પક્ષ સબળ કરવા, અને પોતાને મદદ આપનાર દાનવીરોને બદલો આપવા, ઉમરાવ પદોની બક્ષીસ કરી, પણ તે સર્વ ફોકટજ ગયું. નવા ઉમરાવોને જૂનાનો ચેપ લાગતાં વાર લાગી નહિ, અને જે લોકોને મોટા બનાવવામાં આવે છે તેઓ, જે લોકો જન્મથીજ ઉમરાવો હોય છે, તેમની નકલ કરતાં વાર લગાડતા નથી. અંતે ઉપજ ખર્ચના અડસટ્ટાની એક દરખાસ્ત ઉમરાવોની સભાએ નામંજુર કરી (૧૯૦૯) અને કટોકટનો સમય ઉભો થયો. પૈસા સંબંધીની સત્તા જેતી પાસે હોય છે, તેજ રાજનીતિની સત્તા પણ ધરાવે છે. અને આપણે વારંવાર જોયું છે તેમ, ઈગ્લાંડના અણલખાયલા બંધારણના મૂળમાં પ્રતિનિધિ સભાજ (Honse of Commons) પૈસા આપવાની કે અટકાવવાની સત્તા ધરાવે છે. ૧૬૭૮ મા એક ઠરાવ કરીને તથા ૧૮૬૦ માં કાગળ ઉપરની જકાત સંબંધીની ચર્ચા વખતે આ સિદ્ધાંત સામાન્ય સભાએ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કર્યો હતો. જો ઉમરાવોની સભાનો હક્ક કબુલ કરવામાં આવ્યો હોત, તો સરકારનું સઘળું કામ અટકાવીને, ગમે તે પ્રધાનમંડળને રાજીનામું અપાવવાનું કાર્ય, ચુંટાયા વિનાના ઉમરાવો કરી શકત. પરંતુ આનો ઉત્તર, પાર્લામેંટમાં એક કાયદો કરીને (૧૯૧૧) આપવામા આવ્યો. આ કાયદાથી પૈસા સંબંધીના સઘળા ખરડા ઉપર ઉમરાવોની સભાનો કાંઈજ અધિકાર નથી એમ ઠરાવવામાં આવ્યું તથા તેનાથી એમ પણ ઠર્યું કે કોઇ પણ ખરડો સામાન્ય સભામા લાગટ ત્રણવાર પસાર થાય તો ઉમરાવોની સભા તેને પસાર કરે કે ન કરે તો પણ, તે કાયદાનું સ્વરૂપ લે. અમુક બીજા સુધનોને પરિણામે આ પાછલી કલમ તદ્દન કામચલાઉ હતી. પરંતુ જન્મ, જમીન, કે જરને લીધે, જૂના ચાલી આવતા અધિકાર ઓછા કરવાના પ્રયાસમા આ કાયદાએ ઘણી પ્રગતિ કરી.

સાથે જાતિ-લિંગને લીધે ભોગવાતા અધિકાર ઉપર પણ હુમલા આવ્યા, લીબરલ સરકારે પોતે તો આ હુમલાની સાથે સહકાર કરવાની ના પાડી ૧૭૭૫ માં અમેરિકા સંબંધી બોલતા બર્કે જણાવ્યુ હતું કે "સંસ્થાનોની ફરિયાદ એ છે કે બ્રિટિશ રાજ્યના જે વિશિષ્ટ હક્ક છે તે તેમને મળ્યા નથી, તેમની ફરીયાદ એ છે કે તેમના ઉપર એવી પાર્લામેંટ કર નાંખે છે કે જેમાં તેમનું પ્રતિનિધિત્વ નથી." આ પ્રમાણેજ સ્ત્રીઓ પાસેથી જો કે પુરૂષોની માફકજ કર લેવામાં આવતા હતા, તથા તેઓ પણ પ્રજાજન તરિખે પુરૂષોની માફકજ સઘળા પાર્લામેંટના કાયદાઓના અમલમા હતી, તો પણ તેમને મતાધિકારથી વિમુખ રાખવામાં આવી હતી. તે અન્યાય જોન સ્ટુઅર્ટ મીલે, જ્યારે ડીઝરાયેલીએ પાર્લામેંટના સુધારાની દરખાસ્ત કરી (૧૮૬૭) ત્યારે બતાવી આપ્યો હતો. ત્યાર પછી દર વર્ષે એક વિદ્યા વૃદ્ધિની ચર્ચા માફક સ્ત્રીઓના મતાધિકારનો પ્રશ્ન ચર્ચાય છે, પરંતુ પાર્લામેંટમા તે સમંધી બહુમતિ હોય કે ન હોય તેની કાંઈજ અસર થતી નહોતી, કારણ કે કોઇ પણ રાજદ્વારી, એવો સિદ્ધાંતિ કે ઝીણી નજરવાળો હતો નહિ કે જે આ પ્રશ્નને સરકાર તરફના પ્રશ્ન તરિખે રજુ કરે. ૧૯૦૫ માં જ્યારે લીબરલ પક્ષ દેખીતી રીતે એક લાંબા સમય માટે સત્તામાં આવતો હતો તે વખતે, લગભગ ચાલીસ વર્ષ ધુંધવાયા પછી, આ પ્રશ્ને એક અગત્યના

પ્રશ્નનું સ્વરૂપ ધર્યું. ત્યાર પછી દર વર્ષે એમ લાગતું ગયું કે પ્રજાના એક મોટા વિભાગની સંમતિ વિનાજ રાજ્ય કારભાર ચાલતો હતો. મોટા મરઘસોથી, અસંખ્ય સભાઓ ભરીને, તોફાની મેળાવડા મેળવીને, બારીઓ ભાગી નાંખીને, તથા ખાસ કરીને મતથી વિમુખ રાખેલા વર્ગો પરાપૂર્વથી જે જે રીતે પોતાનો ગુસ્સાભર્યો અસંતોષ દાખવે છે, તે સઘળી રીતો અંગીકાર કરીને, આ ચળવળે પોતાનું રૂપ પ્રકાશ્યું. પરંતુ આ માગણી કેવળ રાજકીય કરતાં વિશેષ હતી, અને આવેશભરી ભક્તિથી તે રજુ કરવામાં આવતી હતી; અને ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસના અતિ વિરલ પ્રસંગો બાદ કરતાં-કોઇ પણ સમયે તેની બરોબરી થઇ નથી. આ દુઃખ દુર કરવા માટે પ્રતિનિધિસભામાં એક પછી એક ખરડો બીજી વારના વાચનમાંથી પસાર થયો. પરંતુ આ પ્રશ્નને સંસારી નહિ પણ ખાનગી જાહેર કરીને, તે તરફ સરકારે દુર્લક્ષ્ય કર્યું. આ સબંધી વધતી જતી માંગણીના ઉત્તરમા, તથા સ્ત્રીઓને મતાધિકાર બક્ષવા માટે ૧૬૭ મતની બહુમતિથી પસાર થયલા એક "ખાનગી" ખરડાના (૧૯૧૧) ઉત્તરમાં મી. એસ્ક્વીથે જાહેર કર્યું કે, (નવેંબર ૧૯૧૧) "પુરૂષના મત આપવાના અધિકારનો આધાર તેના શહેરીપણા ઉપર હતો;" અને આ ઉશ્કેરનારા શબ્દોથી તેણે સ્ત્રીઓના શહેરીપણાના હક્ક ઉપર પણ તરાપ મારીને પછી જાહેર કર્યું કે—૧૯૧૨ માં પુરૂષ માત્રને મતાધિકાર મળે તેવો ખરડો હું પાર્લામેંટમાં આણીશ. અને તે સમયે જો કોઈ ખાનગી ગૃહસ્થની દરખાસ્ત ઉપરથી સ્ત્રીઓને પણ બહુમતિ આપવાનો સુધારો, મારી પોતાની વિરૂદ્ધતા છતાંયે પસાર થશે તો, સરકાર તે કબુલ રાખશે. પરંતુ તેજ સમયે તેણે કહ્યું કે તેમ થશે તો ઉમરાવોની સભા એ સુધારા સાથેની પુરૂષ મતાધિકારની આખી દરખાસ્તજ કદાચ ઉડાવી દેશે. આ (અંગ્રેજી) પુસ્તક લખાયું ત્યાં સુધીની (જાન્યુઆરી ૧૯૧૨) સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી.

બહીકણપણાને લીધે, અથવા તો વધતા જતા ગુસ્સા તરફ આંખ મિંચામણી કરવાને લીધે, પુરૂષ અને સ્ત્રીને સામાન્ય અને સરખોજ મતાધિકાર આપવાની બાબત કદાચ થોડોક સમય સુધી મુલતવી રહેશે. પરંતુ પુખ્ત વયે મતાધિકાર આપવો જોઇયે એવા અભિપ્રાયને, ૧૯૦૬ માં એક સબળ પક્ષ તરિખે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયલા મજૂરપક્ષે ટેકો આપ્યો છે, તથા એંશીની સાલથી આપણા રાજકીય વિચારોમાં જે સમષ્ટિવાદી સિદ્ધાંતો પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, તેમનો પણ એ મતને ટેકો છે. આ બાબત હવે વધારે વાર મુલતવી રાખી શકાશે નહિ વંશપરંપરાથી ઉતરી આવતા અધિકારને દબાવવામાં આવ્યો છે, અને તે હવે લાંબો કાળ ટકશે નહિ. ધાર્મિક હક્ક તથા ધાર્મિક અડચણો પણ ધીમે ધીમે તોડી પાડવામાં આવે છે કેથોલીક લોકોને ૧૮૨૯ માં સંપૂર્ણ શહેરીપણું મળ્યું, જ્યૂ લોકો ૧૮૫૮ માં, અને ફ્રીથીકર્સને ૧૮૪૬ માં મળ્યું. ૧૮૬૯ માં આઇરીશ ધર્મપંથને નિર્બળ કર્યો અને વેલ્શ પંથને પણ અત્યારે ધમકી મળી ચૂકી છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આખા રાજ્યમા પ્રસર્યું છે. દક્ષિણ આફ્રિકાને તેમજ, ઑસ્ટ્રેલીયા, કેનેડા, અને બીજા સંસ્થાનોને સ્વરાજ્ય મળ્યું છે આયર્લેંડને તે માટેનું વચન આપવામાં આવ્યુ છે. અને કદાચ વેલ્સ, સ્કૉટલેંડ અને ઇંગ્લંડને પણ તેમની પોતપોતાની અંદરની બાબતોમા તેવું સ્વરાજ્ય મળશે. રાજગાદી ફક્ત શોભાની અને ભાવનાનીજ છે, અને જ્યાં સુધી તે શોભા અને ભાવના માટે રહેશે ત્યાં સુધીજ તે લોકપ્રિય

રહેશે. ગરીબમાં ગરીબ વર્ગો માટે પાર્લામેંટના દ્વાર ઉઘડયાં છે, કારણ કે તેમને પૂરતું ભથ્થું આપવાની દરખાસ્ત પસાર થઈ છે. રાજ્યબંધારણ સંબંધી વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે ઇંગ્લાંડમાં પ્રજાકીય રાજ્ય પરિપૂર્ણતા પામવાના ચિન્હ દેખાવા માંડયાં છે.

ઓછી સંસ્કૃતિ પામેલી દુનિયાના, વધારે આગળ વધેલા પ્રદેશોમાં પણ, પ્રજાકીયતાનો આવોજ જુસ્સો નજરે પડે છે. યુરોપ અને અમેરિકાના સર્વ રાજ્યો હવે એક યા બીજા પ્રકારની પ્રતિનિધિત્વવાળી રાજપદ્ધતિ ભોગવે છે, જો કે ઘણા ખરામાં આ પદ્ધતિ ઇંગ્લાંડની પદ્ધતિ કરતાં, ખાસ કરીને પ્રધાન મંડળ નિમવાની પદ્ધતિમાં ભિન્ન છે. કેટલાએક રાજ્યોમા પુખ્ત વયનાને મતાધિકાર આપવાનો સિદ્ધાંત કબૂલ થઇ ગયો છે; બાકીનામાં પુખ્ત વયના સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોને મતાધિકાર આપવાની માંગણી વધતી જાય છે. ફ્રાન્સ ચાળીસ વર્ષથી પ્રજાસત્તાક થયું છે. ટર્કીમાં ૧૯૦૮ મા, લગભગ લડાઇ વિનાના બળવાથી, એકહથ્થુ સત્તા તોડી, પ્રતિનિધિત્વવાળી રાજપદ્ધતિ દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. પોર્ચુગલમાં પણ રક્તપાત થયા વિનાજ રાજસત્તાને ઉથલાવી નાખી ૧૯૧૦ માં પ્રજાસત્તા જાહેર થઇ હતી. રૂશીયા—જ્યાં સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય વિશેષ છે પણ જે ચાલુ સમયની સખતમાં સખ્ત સરકારના ભાર નીચે દબાયલું છે—ને રૂશીયામાં પણ ૧૯૦૫ માં સામાન્ય હડતાળોથી અને ઉત્ક્રાંતિની હિલચાલથી મેળવાયલી, ચુંટી કઢાયલી ડુમાનો બહારનો દેખાવ હજી જાળવી રાખવામાં આવ્યો છે. એશીયા ખંડમા પણ જાપાનમા ૧૮૮૯ ના રાજ્યબંધારણથી, બે સભાઓ મળીને એક રાજસભા રચવામાં આવી છે અને તેનો ઉપરી ત્યાંનો રાજા છે. ચીન પણ ધીમે પગલે આગળ વધતું હતું તેવામા ત્યાં થયેલા બળવાને લીધે પ્રગતિ જોરમાં થઇ અને આ (મૂળ) પુસ્તક લખાય છે તે વખતે ત્યાં પ્રજાકીય સત્તા જાહેર કરવામાં આવી છે, (જાન્યુ. ૧૯૧૨). હિંદમાં લૉર્ડ મોર્લીની સુધારાની યોજનાથી (૧૯૦૯) ધારા સભામા પ્રતિનિધિત્વનો સિદ્ધાંત વિકાસ પામ્યો છે. પર્શીયામાં પણ ત્યાના જુલમી શાહને પદભ્રષ્ટ કરી મીજલીસ અથવા પાર્લામેંટ સ્થાપવામા આવી હતી (૧૯૦૯); અને તે અંદરનું સ્વાતંત્ર્ય જાહેર કરવાની તૈયારીમા હતુ તેવામા રૂશીયાએ તેની અરક્ષિત લશ્કરી અવસ્થાનો લાભ લઇને તથા પોતાના લોભ અને સ્વાતંત્ર્ય વિરોધથી પ્રેરાઇને પર્શીયા ઉપર હુમલો કર્યો; અને ઇંગ્લંડ જે રૂશીયાની માફકજ પર્શીયાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવવા બંધાયલું હતું, તેને પણ પોતાની જોડે સામેલ રાખ્યું.

હેગની પહેલી સુલેહની પરિષદ (૧૮૯૯) પછી રાજનીતિજ્ઞ મંડળોમાં જીતનો જે લોભ ઉભો થયો છે, તેનો આ સ્વાતંત્ર્યનો ઉગતાજ ધ્વંસ કરવાનો, બીજો દાખલો હતો. છુટા પડી ગયલા અને અસહાય પ્રદેશો, જેમની તરફથી ઘણા વિરોધનો ભય રહેતો નથી, તેમના ઉપર હુમલા કરવાને તેઓ લલચાય છે, અને છેલ્લા સૈકામાં ઉદાત્ત રાજનીતિજ્ઞોએ પ્રજાત્વનો જે જુસ્સો સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેનો તેઓ નાશ કરે છે આ રીતે ઇંગ્લાંડ, અણધારી રીતે લંબાયલા વિગ્રહને અંતે, દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રજાકીય તંત્રો પચાવી પડયું છે; (૧૯૦૨) અને વારંવાર ખાલી કરી જવાના અપાયલા વચનો છતાં પણ ત્રીસ વર્ષથી તે ઇજીપ્તનો કબજો છોડતું નથી. એલ્જીસીરાસના કાયદાની રૂએ, ફ્રાન્સ અને બીજા રાજ્યો મોરોક્કોનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી રાખવા બંધાયલા હતા, તેનો ભંગ ફ્રાન્સે ફેઝનો

કબજો લઇને (૧૯૧૧) કર્યો છે. જબરાઇથી ત્રીપોલીને કબજે કરવા માટે ઇટલીયે બ્હાનું સુદ્ધાં આપવાની દરકાર કરી નથી. (૧૯૧૧) આબીસીનીયા જે સામે થવાની શક્તિ ધરાવે છે, તે સિવાયનું આખું આફ્રીકા બીજા રાજ્યોએ અંદર અંદર વ્હેંચી લીધું છે. બોસ્નીયા અને હુર્ઝેગોવિનાને પોતાની સાથે જોડી દઇને (૧૯૦૮) ઓસ્ટ્રીયાએ બર્લીનની સુલેહ (૧૮૭૮) નો ભંગ કર્યો છે. અને ફીન્લેંડના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર વારંવાર તરાપ મારીને (૧૯૦૬ થી ૧૯૧૧) રૂશીઆએ બોર્ગોની રાજસભા (૧૮૦૯) પછીના સઘળા ઝારોના વચનોનો ભંગ કર્યો છે. એશીયામાં જાપાને કોરીયા લઇ લઇને (૧૯૧૧) કોરીયાને સ્વતંત્ર રાખવાનો કરાર (૧૯૦૪) તોડયો છે, એજ વર્ષના અંતમાં રૂશીયા અને ઇંગ્લંડે ૧૯૦૭ માં કરેલા કરારનો ભંગ કરીને રૂશીયાએ પર્શીયાનું સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ કર્યું. અર્વાચીન ઇતિહાસમાં ૧૯૧૧ ના વર્ષ જેવી શરમ વિનાના લોભથી થયેલી લુંટાલુંટી બીજા કોઇ સમયે ભાગ્યેજ થઇ હશે, અને હવે ઇંગ્લાંડ તેમજ યૂરોપની પરદેશ ખાતાની ઓફીસો એટલું જાણી ગઇ છે કે, ગંભીરમાં ગંભીર દેશ પરદેશ વચ્ચેની સુલેહો, શરતો કે કરારો પણ ત્રણ ચાર વર્ષ કરતાં વધારે કિંમતી નથી.

સાંપ્રત સમયની પ્રજા સત્તાની એક નબળાઇ અહિં ખુલ્લી પાડી છે. પરદેશ ખાતાના પ્રધાનો અને રાજ્યનયજ્ઞો ઉપર, સામાન્ય લોકમતની કાંઇ અસર થતી નથી ઘણું કરીને કોઇપણ દેશની પ્રજા મોટે ભાગે, બીજા દેશના મજૂરોની કતલ કરવાની, ગરીબોને દબાવવાની, વચનો તોડવાની, કે બીજા ઉપર અણવિશ્વાસ રાખવાની વલણ ધરાવતી નથી. પરંતુ જ્યાં સુધી એ પ્રજામતને અવગણી શકાય તેમ હોય છે, ત્યા સુધી તેની દરકાર કરવામાં આવતી નથી, અથવા તો તે પુછવામાં પણ આવતું નથી. જે ગુન્હા સામાન્ય જીવનમાં તિરસ્કારયુક્ત લેખવામા આવે છે, તેનોજ દેશ પરદેશની રાજ્યનીતીમાં છુપીરીતે આશ્રય લેવાય છે, અને સઘળું પાર પડે છે, અથવા લગભગ પાર પડવા આવે છે, ત્યા સુધી પ્રજાને તેથી અજાણુજ રાખવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ "છુટકો ન હતો," "સ્વરક્ષણ," "આબરૂ," "ધડો બેસાડવો", "ખરી ભૂતદયા માટે કદાચ ક્રૂરતા દેખાડવી પડે" "યોગ્ય હોય તેજ ટેક" અથવા "ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને વ્હેપારના વધારા અર્થે" આવા આવા શબ્દ પ્રયોગો વાપરીને સામાન્ય પ્રજાના મનને સ્હેલાઇથી મેળવી લેવામા આવે છે. આવા ખેંચાણકારક અને ખ ત્રી આપનારા શબ્દ પ્રયોગો, મોટી લોનો ફેલાવવાની ઇચ્છા રાખનારા શરાફો, લશ્કરી અસબાબમાં હિત ધરાવનાર મુડીવાળાઓ, નવા નફા તરફ નજર રાખનાર, કંપનીઓ કાઢનારા, માલ ખપાવવા તરફ દૃષ્ટિ રાખનાર વ્હેપારીઓ' તથા પોતાના છોકરાઓ માટે ધંધાના ક્ષેત્ર ખોળનાર અમલદારો, મુખ્યત્વે કરીને વાપરે છે. લઢાઇ અથવા પરપીડન માટેની પૈસાદાર વર્ગની માંગણી સામે થવાનું છાપાવાળાઓ માટે મુશ્કેલ છે, કારણ કે તેમનો આધાર પૈસાદાર વર્ગોમાં થતા તેમના છાપાના ફેલાવા ઉપર, અથવા તેમની જાહેર ખબરો ઉપર હોય છે. તેઓ પોતાની ટીકાઓજ નહિ પરંતુ ખબરો પણ માગણી મુજબ અથવા તો કોઇ પ્રધાન તરફથી . જાત જાતના લાભની આશા હોય તો તે તેના મત મુજબ રંગે છે. પોતાના દૈનિક લાભમાં રોકાયલો, અને પરદેશી જીવન, તથા ભવિષ્યના બનાવોની કલ્પના કર-

વામાં અણુકેળવાયલો, ભૂખ્યો પ્રજાવર્ગ, આ સંબંધમાં પારકા ઉપર આધાર રાખે છે, અને તેને છેતરવામાં આવે છે.

અજ્ઞાનમાં રાખેલી પ્રજાના દાબ તળેથી, જેમ દેશ પરદેશ સાથેના સંબંધની બાબત દૂર રાખવામાં આવી છે તેજ પ્રમાણે આપની પ્રજાસત્તા તરફની પ્રગતિને બાધક એક બીજો ભય પણ છે. આ ભય તે પ્રધાનમંડળની એકહથ્થુ સત્તાનો છે. "પક્ષ તરફની વફાદારી" ને લીધે, તથા સામાન્ય સભામા (House of Commons) સ્થાનિક અને સામ્રાજ્ય સબંધી કામના વધતાં જતા દબાણને લીધે, પ્રધાનમંડળ પ્રજાના દાબ તળેથી, અને ટીકામાંથી પણ બચી જાય છે. ખાનગી સભાસદનો એક વોટ–મત ગણાય છે, પણ તેનો અવાજ–અભિપ્રાય–ધ્યાનમાં લેવાતો નથી. અધકચરી અને વિચારપૂર્ણ રીતથી રજુ ન કરાયલી દરખાસ્તો પણ પસાર કરાવીને તેને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે; કારણ કે જો તે દરખાસ્ત નિષ્ફળ જાય તો સત્તામાં હોય તે પક્ષને રાજીનામું આપવું પડે. ફરીથી એક ખર્ચાળ ઇલેક્શન–ચુંટણી–થાય, અને કદાચ આ પક્ષને ટેકો આપનારાઓમાંના કોઇ વિભાગે અમુક કાયદાઓ પસાર કરાવવા ધાર્યા હોય તે પડતા મૂકવા પડે, કોઇ ગુંચવણભર્યો ખરડો, જેની અસર પ્રજાના નિત્યજીવન ઉપર થાય તેમ હોય છે, પણ પ્રજાને જે માટે માંગણી કરી નથી હોતી, તથા તેની સમતિ લેવાનો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવ્યો નથી હોતો, તેવા ખરડાને, તેની અસરોનો કે વિગતોનો વિચાર કર્યા વિના, પોતાના ભવિષ્યના કોઇક ઉદ્દેશના સમર્થન અર્થે, સરકારપક્ષને ટેકો આપનારાઓની મદદથી પસાર કરાવી દેવામાં આવે છે. રાજકીય જીવનના વેગમાં, જે પ્રધાનના હાથમા આ ખરડો હોય છે તેને તો તે સબંધીના આંકડા અને વિગતની બાબતમાં કોઇક સરકારી ખાતાના અમલદાર ઉપરજ આધાર રાખવો પડે છે, અને આ અમલદારોની બિન જવાબદાર સલાહ મુજબ પગલા ભરીને, ભવિષ્યના કોઇક સુધારાથી પોતાની શુભેચ્છા દેખાઇ આવશે એવી આશામાં, દેશને ગળે એ કાયદો વળગાડી દેવામાં આવે છે.

આજના સમયમા સ્વાતંત્ર્યને ભયમાં નાખનાર રાજા, ઉમરાવ વર્ગ કે ધનિક વર્ગ કરતાં પણ, અમલદાર વર્ગ વિશેષ છે. લીસ્બનથી માંડીને સેંટપીટર્સબર્ગ [પેટ્રોગ્રેડ] સુધીની યુરોપની સઘળી રાજધાનીઓમા કાળ સમાન થઇ પડેલો, વ્યક્તિગત જીવનમા માથું મારનાર અમલદાર વર્ગ, અત્યારે આખી પૃથ્વી ઉપર બળવાન થઇ પડશે તેવો ભય રહે છે. "કુશળ અનુભવી" ના દાબ અને સલાહ કબુલ રાખવાનુ અને રાજ્ય કારભારની છેલ્લી કસોટી તરિખે "કાર્યદક્ષતા" સ્વીકારવાનું આપણને કહેવામાં આવે છે. રાજાની સત્તાવાળી રાજ્ય પદ્ધતિ અથવા તો બીજી કોઇ પણ પદ્ધતિમાં રહેલાં જોખમો, આ શીખામણમા રહેલાં છે. "કાર્યદક્ષ" તો મધમાખ અને કીડીઓ પણ છે, પરંતુ તેમની પ્રગતિ અટકી ગઇ છે–મૃત્યુ તુલ્ય–અટકી ગઇ છે; અથવા તમારે "કાર્યદક્ષ" સરકાર જોઇતી હોય તો કુતરાના કાબુ નીચેનો કાયદો અને શાંતિ જાળવતું ઘેટાનું ટોળું તપાસો. અમલદારો ઘણું ખરૂં ખરાબ રીતેજ રાજ્ય કરે છે, કારણ કે સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓ પોતાના હોદ્દાના કાર્યને મોટુ સ્વરૂપ આપે છે, અને જે કાંઇ વસ્તુસ્થિતિ પોતાના ઓફિસના કાર્યમા કે, પોતાના આરામમાં પણ, વચ્ચે આવે છે, તેને તેઓ અયોગ્ય હરકત

કર્તા લખે છે. પરંતુ તે પદ્ધતિની ખરાબમાં ખરાબ બાબત કાંઇ આ નથી. કાર્યદક્ષ અધિકારી શાસનની રૂઢીમાં રહેયતનું વ્યક્તિત્વને અપમાનજનક નુકશાન પહોંચે છે; અને જો વ્યક્તિત્વ તથા ભિન્નતાને નુકશાન પહોંચતું હોય તો, ગમે તેવી યંત્રની માફક સંપૂર્ણ સુલેહ સચવાતી હોય, કે ગમે તેવા સુંદર પરિણામમાં આરામ અને સદ્ગુણની વ્યવસ્થા થતી હોય, તો પણ તે આફતકારક છે. "સ્વરાજ્ય તે સુરાજ્ય કરતાં ઉત્તમ છે" અને સ્વરાજ્ય એટલે ભૂલ કરવાનો હક્ક. બીજા પાસેથી મેળવેલી કાર્યદક્ષ સલાહ નીચે રહીને વાધા વિનાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી, તેના કરતાં પોતાનાજ સ્વાભાવિક સત્ત્વ અને બળ વડે ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવી,—ગમે તેવી આંધળીયા રીતે કે આશા વિના પણ—મહેનત કરવી તે એક મનુષ્યની બાબતમાં તેમજ એક પ્રજાની બાબતમાં પણ વધારે ઉત્તમ છે. ઇંગ્લંડ વિષે બોલતાં બીશપ મેગીએ જણાવ્યું હતું કે; ડાહ્યા થવા કરતાં સ્વતંત્ર થવું તે વધારે સારૂં છે.

અત્યાર સુધી—ઇ. સ. ૧૯૧૨ ની શરૂવાત સુધી—મનુષ્ય જાતિની સ્વાતંત્ર્ય પ્રતિ માટેની લાંબી લડાઇમાં બહુ મહેનતે મેળવાયલી જીતોમાંની મૂખ્ય જીતો, અને ધીમી પ્રગતિની મૂખ્ય બાબતો આપણે અનુક્રમે તપાસી છે. ભવિષ્ય કથન કરવા માંડીયે તો કદાચ એમ ધારી શકાય કે આ તકરારની અંદર હવે એવી સ્થિતિ આવશે કે દરેક જણને વિકાસ સારૂ સરખી તક મળે તે માટે હવે જબરી રસાકસી થશે. "બુદ્ધિશાળીને દાખલ થવા માટે સઘળાં દ્વાર" ખુલવા જોઇયે એવી ભાવના નેપોલીયનના સિદ્ધાંતની હતી. પણ નેપોલીયનના સમય પછી એક સદી વહી ગઇ છે, તો પણ આ સિદ્ધાંત અમલમાં મુકાયા વિનાનોજ રહ્યો છે. વંશ, જન્મ, અને આસપાસના સંજોગોથી સ્વતંત્રપણે, દરેક સ્ત્રી પુરૂષને આગળ વધવા માટે સરખીજ તક હોય તેવું પ્રાપ્ત કરવાનું હજી બાકી છે. ફુરસદવાળા અને કામવાળા, તથા ગરીબ અને તવંગર વચ્ચેનાજ નહિ, પણ તેથીયે વધારે ગંભીર, કેળવાયલા અને અભણ વચ્ચેનો ભેદ હજી અસ્તિત્વમાં છે, અને તે દૂર નજ થાય તેવા લાગે છે. આ છેલ્લો ભેદ દરેક દેશમાં દેખાય છે, અને આ બે વર્ગો વચ્ચે એક સામ્યતા નથી કે ખરેખરી સમજુતી પણ નથી. મોટા પક્ષને વધારે ખમવું પડે છે, અને એકંદરે બન્ને પક્ષને ખમવું પડે છે. એક વિભાગ, બુદ્ધિગત વિકાસ અને સૂક્ષ્મ પ્રકારના આનન્દ ખૂવે છે; બીજો પક્ષ ચારિત્ર્ય બળ, શરીર બળ, અને બહોળા ભાતભાતે ગુમાવે છે. પૂરેપૂરા વિકાસ પામેલા જીવનમાં જે આત્મપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો સ્વાતંત્ર્યનો ઉદ્દેશ છે, તે પ્રાપ્ત કરવાની તક આ બન્ને વિભાગો સરખી રીતે ગુમાવે છે.

આવી તક આપવામાં આવશે ત્યારેજ જે જે ચીજો માટે આપણે સ્પૃહા રાખી છે, તે સર્વમાં ખરા નિર્ણયવાળી પ્રજાની આશા આપણે રાખી શકીશું. આ પ્રજાનો નિર્ણય એવો હશે કે તેને ઉદારતા તરફ પ્રેરણા થશે અને તે ઉચ્ચ અને માનવાળા પંથમાંજ રહેશે, તથા લાંબા સમય સુધીની ચાલુ લડાઇ પછી પોતે પ્રાપ્ત કરેલા સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતો, અન્ય પ્રજાઓની બાબતમાં પણ તે સ્વીકારશે. પરંતુ જો આવી પ્રજા સંબંધીનો ખ્યાલ થોડા સમયમાં ખરો પડે તો પણ આપણી લડાઇનો અંત આવશે નહિ હાર્યા પછી શત્રુ બીજી રીતે ફરી દાખલ થાય છે, તેના ધમારા સતત આવ્યા કરે છે. ફરી ફરીને આપણા

હથીયાર તૈયાર કરવા જોઇએ, અને આગળ ધપવા માટે ટુકડી તૈયાર કરવી જોઇએ, આ ક્ષેત્રમાં આરામ નથી, અટકવાનું નથી, જીતનો સંતોષ ભોગવવા માટે વિષ્કંભક નથી. સ્વાતંત્ર્યનું સૈન્ય તો " સુખી લડવૈયા " જેવું છે કે,

પૂર્વે મળેલાં માનથી સંતોષ પામે જે નહિં,
ને નિરખતો આગળે મહેનત કરીને ફરી ફરી,
પામવાને શ્રેષ્ઠના અદકો થતો વળી નીજથી.

કારણ કે સ્વાતંત્ર્ય માટેના યુદ્ધમાં શાંતિ ચિરસ્થાયી નથી, કે સુલેહ થવાની નથી. કદાચ કોઇ દૂર દૂરના યુગમાં, ગ્રીક અને ખ્રિસ્તી ભાષામાં જાણીતા થયેલા વિશ્વકર્માએ ઘડેલા સ્વર્ગીય શહેરના પ્રકાશમાન દ્વાર આપણી આગળ પ્રગટ થાય તોજ આ સંભવિત બને.

સમાપ્ત.

ભાષાંતર કર્તાનું કાર્ય અત્રે પૂરૂં થાય છે. મૂળ પુસ્તકની ભાષા ઘણીજ અર્થપૂર્ણ હોવાથી, તથા વિષય પણ લગભગ વૈજ્ઞાનિક હોવાથી, તેમજ વાંચક પાસેથી પૂર્વજ્ઞાનની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી, ભાષાંતર પણ જરા ક્લિષ્ટ લાગે તેવું છે. છતાંયે જેઓને ઇગ્લાંડનો ઇતિહાસ વાંચ્યો છે, અને યુરોપના ઇતિહાસનો જેમને ઝાંખો પણ ખ્યાલ છે, તેઓ, જો ધીરજથી વાંચશે તો જરૂર સમઝણ પડશે.

હોમરૂલની હીલચાલથી હિંદના દરેકે દરેક વિભાગમાં–ગુજરાતી બોલનારી પ્રજામાં પણ–અપૂર્વ જાગૃતિ આવી છે. રાજકીય બાબતમાં થોડા ઘણા વિદ્વાનોજ નહિ પણ સમસ્ત જનસમૂહ–સ્ત્રીઓ સહિત–રસ લેતો થયો છે. પરંતુ ખાલી ઉત્સાહથી તો ફક્ત રસ ઉત્પન્ન થશે, તે કાંઇ ટકી રહેશે નહિ કે સંગીન લાભદાયક પણ થઇ શકશે નહિ. તેમ થવા માટે તો અભ્યાસ–સતત ગંભીર અભ્યાસની જરૂર છે. આ બાબત તરફ સ્વરાજ્ય સિદ્ધાંતના પ્રચારકોનું તેમજ જાગૃત થયેલા સામાન્ય પ્રજાવર્ગનું પણ, ધ્યાન દોરવાની જરૂર છે.

આવા અભ્યાસમાં ઇતિહાસનો વિષય ઘણોજ ઉપયોગી છે. શુદ્ધ ઇતિહાસનો અભ્યાસ કર્યા પછી, રાજનીતિના, તેમજ રાજ્યપદ્ધતિના પુસ્તકોનો અભ્યાસ થવો જોઇયે. આ પ્રકારના અભ્યાસ માટે અંગ્રેજીમાં તો અસંખ્ય પુસ્તકો છે. પરંતુ આપણી ગુજરાતી ભાષામાં તે સબંધી પુસ્તકો હજી જોઇયે તેવા, અને જોઇયે તેટલાં નથી. હવે નવીન જાગૃતિને પરિણામે અંગ્રેજી પુસ્તકો ન વાંચી શકે તેવો પણ મોટો વર્ગ રાજકીય વિષયોમાં રસ લેતો થયો છે. આ વર્ગ બુદ્ધિમાન છે, હોંશીલો છે, ઉત્સાહી છે, તો તે સાથે અભ્યાસી પણ થશે તેવી આશા છે. અગાઉ જણાવ્યું તેમ ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ જેમણે વાંચ્યો હશે તેમને આ પુસ્તક વાંચવું કપરૂં નહિ પડે. અને રાજકીય વિષયમાં રસ લેતો કોઇપણ મનુષ્ય ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસથી બિનવાકેફ રહે તે તો બનવુંજ ન જોઇયે. સ્વરાજ્યની હિલચાલ, જેના મૂળમાં સ્વાતંત્ર્યનોજ સિદ્ધાંત રહેલો છે, તેના સમર્થન અર્થે સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ જૂના કાળથી શી રીતે થતો આવ્યો છે, તે જાણવું અગત્યનું છે. તે જાણવામાં આ ભાષાંતર ઘણું મદદગાર નિવડશે તેમ આશા છે. આશા છે કે આવા બીજા

અનેક પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં નિકળીને દેશની સ્વરાજ્ય ભાવનાના પોષણમાં મદદ રૂપ થશે.

એક ખુલાસાની જરૂર છે. મૂળ પુસ્તક લખાયા પછી પૃથ્વી ઉપર ઘણાજ અગત્યના બનાવ બની ગયા છે, અને જર્મની સાથેના યુદ્ધથી વાંચનાર વાકેફ છે. હિંદમાં પણ લૉર્ડ મોર્લીના સુધારા કરતા વધારે પ્રતિનિધિત્વવાળું તંત્ર જોઇયે એમ ઇગ્લાંડના રાજદ્વારીઓને પણ લાગ્યુ છે. છેલ્લું પ્રકરણ વાંચતી વખતે કોઇક ઘણું જુનું પુસ્તક આપણે વાંચતા હોઇયે તેમ લાગે છે, છતાંયે ઐતિહાસિક અગત્ય ધ્યાનમાં લઇને, ભાષાંતર કરતી વખતે કાંઇ ફેરફાર કર્યો નથી.

કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઇ.

સ્વરાજ્યની એક યોજના.

ખરેખર તમે શું એમ નથી ઇચ્છતા, કે આપણને-બધા હિંદવાસીઓને-સ્વરાજ્ય -સાથે સાથે સારૂં રાજ્ય-મળવું જોઇએ ? આજકાલ કોઇ પણ સ્વરાજ્યની વિરૂદ્ધ નહિ હોય, પરંતુ જે સ્વરાજ્ય સૌથી વધારે ઇચ્છવા જોગ છે, તે ખરૂં સ્વરાજ્ય હોવું જોઇએ. નહિ કે નામનું; એવું બનશે ત્યારેજ સારૂં રાજ્ય નીવડી શકશે. માટે ખરૂં સ્વરાજ્ય શું છે તે વીચારવું એ જરૂરનું છે.

ખરા સ્વરાજ્યની પદ્ધતિ તળે દરેક માણસ એક રીતે રાજ્યકર્તા હોવો જોઇએ. કોઇ પણ માણસને પોતાની મરજી વિરૂદ્ધ કાંઇ પણ કરવાની ફરજ પડતી હોય તો તે ખરૂં સ્વરાજ્ય ન કહેવાય. જે રાજ્ય રાજ્ય કરનારા અને રાજ્ય ભોગવનારા—એ બે વર્ગો વચ્ચેના તીવ્ર અંતરને વૃદ્ધિ પામવા દે છે તે રાજ્ય ખરૂં સ્વરાજ્ય નથી. દરેક માણસને પોતાને જે કહેવું હોય તે કહેવા દેવું જોઇએ, તેને પોતાની હાજતો સાદર કરવાનો, તથા તે હાજતો દૂર કરાવવાનો, અથવા તો વિચારશીલ રીતે તેનો વિચાર કરવાનો હક હોવો જોઇએ જે રાજ્યપદ્ધતિ દરેક વ્યક્તિનું કહ્યું સાંભળે નહિ, અને દરેક વ્યક્તિનું સહકાર્ય સ્વીકારે નહિ તે ખરી સ્વરાજ્ય પદ્ધતિ ન કહેવાય, પછી ભલે તેના અધિકારીઓ પરદેશી ન હોતા સ્વદેશી હોય. જે રાજ્ય બધા લોકોનું સહકાર્ય સ્વીકારવા પ્રયત્ન કરે છે તે સૌથી વધારે હિતાવહ કહેવાય. એક કુટુંબમાં આપણે બધા એક સાથે ભાઇબંધીથી રહીએ છીએ, અને દરેક માણસની દરકાર લેવામાં આવે છે, જો આખર આવે છે તો જરૂર પડયે સમજાવીને પણ બાળકને અથવા મૂર્ખ વ્યક્તિને સંતોષી રાખવામાં આવે છે. તો પછી સવ રાજ્ય માટે—ગામડાના, શહેરના, તાલુકાના, જીલ્લાના, પ્રાંતના કે આખા દેશના રાજ્ય માટે—આ કુટુંબ-રાજ્ય શા માટે એક આદર્શ ન ગણાય ? ભલે અમુક માણસની જાતિ, તેનો ધર્મ, અને તેનું કુળ ગમે તે હોય; ભલે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ તેની જાતિ, તેનો ધર્મ, અને તેનું કુળ ગમે તેટલા ક્ષુદ્ર હોય, છતા પણ તે માણસના હિતનાં સાધન આપણે શા માટે પૂરાં ન પાડવાં ? કોઇ પણ જાતિના કે વર્ગના તથા કોઇ પણ સ્થળના દરેક માણસને એમ લાગવું જોઈએ કે રાજ્ય પોતાનું છે, કારણ કે પોતાને તેમાં ખરો હિસ્સો છે,

અને પોતે જે વિચારશીલ ફરિયાદ પ્રમાણિકપણે રજૂ કરશે તે ખાત્રીથી સહાનુભૂતિ તથા સ્નેહ સાથે સંભળાશે અને સંતોષકારક રીતે નિર્ણય પામશે, એવો બંદોબસ્ત પણ રાખવામાં આવ્યો છે. એટલા માટે આપણને ખરૂં સ્વરાજ્ય ધરાવનારી રાજ્યપદ્ધતિની જરૂર છે. આવા રાજ્યમાં પ્રજાની દરેક વ્યક્તિને એમ લાગવું જોઇએ કે તે ચલાવવામાં પોતાનો ખરો હિસ્સો છે, પોતાની માહિતીનો, પોતાના જ્ઞાનનો, પોતાના અનુભવનો અને પોતાના વિચારોનો લાભ આપવા માટે ખરો અવસર મળેછે. એ રીતે પ્રજાના ભવિષ્યને દોરવાનો અવસર મળેછે, પોતાની ફરિયાદ સંભળાવવાનો તથા તેને યોગ્ય રીતે દૂર કરાવવાનો ખરો હક પણ મળે છે, અને પોતે રાજ્યકર્તા છે તેમ જ રાજ્યભોક્તા પૈકી એક છે, એમ તેને પોતાને ખરેખર જણાય છે.

એટલા માટે અમે સૂચના કરીએ છીએ કે આપણને-હિન્દવાસીઓને-જે ઉપાયો સૌથી વધારે હિતાવહ નીવડે તે ઉપર ચર્ચા કરવા માટે હિન્દુસ્થાનના બધા ભાગોમાંથી અહીં કલકત્તામાં એકત્ર થયેલા સર્વ આગેવાનોએ આવી રાજ્યપદ્ધતિ ઘડી કાઢવી જોઇએ. લગભગ એક વંશાવધિ થયા રાષ્ટ્રીય સભા સરકારને આમ કે તેમ કરવાની વિનંતિ કરનાર, અનિયંત્રિત શાસનપદ્ધતિની અમુક વર્તણુક કે ક્રિયા વિરૂદ્ધ કોઇક વખત વાંધો ઉઠાવનાર, પોતાની સુધારણા માટે લોકોએ પોતે શું કરવુ જોઇએ તે બાબત તેમને ભાગ્યે સલાહ આપનાર, એક વિચારકારક તથા વિગ્રહિકારક સંસ્થા તરીકે વર્તી રહી છે. **જેઓ પોતાની જાતને મદદ કરે છે તેમને ઈશ્વર મદદ કરે છે.** જે બાબતો આપણા પોતાના હાથમાં છે તે તરફ આપણે હિન્દવાસીઓએ શા માટે ધ્યાન ન આપવું? અને આપણા પોતાના ઘરને વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કેમ ન કરવો? આપણા કામ માટે આપણે વધારે સત્યાગ્રહી થવું જોઇએ અને સામાજીક દૃષ્ટિએ આપણી જાતને આપણે કેવી રીતે વ્યવસ્થિત કરી શકીએ ને, તથા સામાજીક ઘનતા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકીએ તે ખોળી કાઢવું જોઇએ.

આપણે એવી પરિસ્થિતિમાં મૂકાઈ ગયા છીએ કે સરકાર તરફથી સહકાર મળ્યા વિના, તેમ જ નવી સામાજીક ઘટના અમલમાં મૂકવાને જે રાજકીય વ્યવસ્થા જરૂરની થઇ પડનાર છે તે મંજુર થયા શિવાય સામાજીક વ્યવસ્થાનું આ કામ પણ બરોબર પાર પાડી શકાય એમ નથી. પરંતુ છેક ઉપરથી તે નીચે સુધીના સંપૂર્ણ પરસ્પર સહકારના પાયા ઉપર ટકી રહેલું ખરૂં સ્વરાજ્ય જેનો ખરો આત્મા છે, એવી આ નવી સામાજીક પદ્ધતિમાંથી જે સઘન સામાજીક વ્યવસ્થા તથા જે અત્યંત નૈતિક અને આર્થિક હિત પરિણમશે તેની ઉપયોગિતા આપણા આગેવાનો સમજે એ સૌથી પહેલું તો જરૂરનું છે. આવી પદ્ધતિમાંથી પરિણમતી સામાજીક ઘનતાના ફાયદા જ્યારે આપણે બધા સમજીશું અને સ્વીકારીશું ત્યારે જ આની સામાજીક પુનર્વ્યવસ્થાની રચના અને મંજુરી આપવાની જરૂરિયાત આપણે એકમતે સરકારના મગજમાં ઠસાવી શકીશું. માટે અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે અમારા આગેવાનો અમારી સૂચના ઉપર ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરશે. આવી સામાજીક પુનર્ઘટના જો અમલમાં મૂકાય તો અમને આશા છે કે, બેહદ વિવાદ, જાતિઓ તથા વર્ગો વચ્ચેનો પરસ્પરનો તિરસ્કાર, સામાજીક ઘનતાનો અને શક્તિનો અભાવ, છેક નજીવી બાબતોમાં પણ સરકાર ઉપરની હાલની અયોગ્ય પરતંત્રતા તથા પરિણામે સમાજમાં ભિન્ન ભિન્ન વર્ગોમાં જણાતી આત્મશ્રદ્ધાની ન્યૂનતા વિગેરે વિગેરે જેવી અસંખ્ય દુઃખદ આફતો

દૂર કરવાને અમે શક્તિમાન થઇશું. જે સ્વરાજ્ય અમે આપણા સમાજના હલકામાં હલકા થરમાં મૂળ ઘાલીને તેમાંથી જ ઉભું કરવા સૂચવીએ છીએ તે જ ખરૂં સ્વરાજ્ય, દેશના દરેકે દરેક કુટુંબના છેક ઘરની અંદર જઈ પહોંચેલું તથા એ રીતે સામાજીક, નૈતિક તેમજ આર્થિક ઉત્તમોત્તમ હિત સાધનારૂ થઇ પડનારૂ છે એમ અમે માનીએ છીએ.

આ સામાજીક વ્યવસ્થાને અમલમા મૂકી શકે એવી રાજકીય પુનર્ઘટનાની અલબત્ત એક અધૂરી યોજના અમે રજૂ કરીએ છીએ.

ગ્રામીય મંડળ—દરેક ગામકુ સ્વરાજ્ય ચલાવનારૂં જ્ઞાતિરૂપે હોવું જોઇએ. એકાદ કુટુબને એકાક (unit) ગણવું જોઇએ. **જાતિની દરકાર કર્યા વિના દરેક કુટુંબ** પોતાના એકાદ પુખ્ત ઉમ્મરના માણસથી પ્રતિનિધિત્વ પામવું જોઇએ, પછી ભલે તે માણસને વાંચતા લખતા આવડતુ હોય કે ન આવડતુ હોય. કુટુંબને જેમ ફાવતું પડે તેમ હમણાં એક તો પછી બીજો કોઇ માણસ તેનુ પ્રતિનિધિત્વ ભોગવે. જુની ગામ પંચાયતો માફક ગામને લગતા બધા પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા કરવાને, જરૂર જણાવ તે પ્રમાણે દર રોજ, કે અઠવાડયામા બે વખત, કે અઠવાડિયે અઠવાડિયે આ પ્રતિનિધિઓએ એકઠા થવુ જોઇએ. રસ્તાઓ સમરાવવા, રસ્તે રસ્તે દિવાઓ ગોઠવવા, રક્ષણના ઉપાયો યોજવા, પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવું, એવું તથા એવા બીજા ગામના પ્રજાકીય ખર્ચનું પોષણ કરવા માટે બધાં કુટુંબોને પોતાની જાત ઉપર કર નાખવાનો હક્ક મળવો જોઇએ. આ ગ્રામીય મંડળે દીવાની કામોના તથા ન્હાની ન્હાની ફોજદારી ફરિયાદોના ચુકાદા પણ આપવા જોઇએ. બધાં દીવાની કામોમા મંડળે ખુલ્લા દિલથી વાત કરીને ખરી બાબત જાણી લેવાની છે, તે બાબતો વિષે બન્ને પક્ષોને એકમત કરવાના છે અને બન્ને પક્ષોને સંતોષ મળે એવી રીતે પોતાનો ચુકાદો આપવાનો છે. મંડળનું કામ માત્ર તે કામના ન્યાયનો નિર્ણય કરવાનું છે; જો કે મંડળના મત પ્રમાણે અમુક કામનો પોતાનો આપેલો નિર્ણય બન્ને પક્ષો માટે યોગ્ય તેમ જ નિષ્પક્ષપાતી જણાતો હોય; છતાં કંઈ આખર આવે ત્યારે ગ્રામીય મંડળના ચુકાદા સાથે ઉભય પક્ષો સમ્મત થતા ન હોય તેવે વખતે એ કામ નિર્ણિત થવા માટે તાલુકા મંડળ તરફ મોકલી આપવુ જોઇએ. તાલુકા મંડળે એ કામનો ચુકાદો એવી રીતે આપવાનો છે કે બન્ને પક્ષો વચ્ચે મારાસારી થાય અને તેઓ સમાધાન ઉપર આવે.

આ મંડળોમા અભિપ્રાય એકમત હોવો જોઇએ. કોઇપણ મતભેદ ધરાવનાર ગૃહસ્થના પ્રમાણ સંભળાવા જોઇએ, અને જો સિદ્ધાન્ત વિષે મતભેદ થયેલો જણાય તો એવાં પ્રમાણો બરોબર વિચારવા જોઇએ.

વધુમતિથી ચુકાદો આપવો એટલે કે માથાદીઠ ગણત્રીથી વધુમતિ ગણી નિર્ણય આપવો એ જુલમનું બીજું સ્વરૂપ છે, અને વધુમતિ ઉપર જોરાતોરો કરવો, એ બધુ ખરા સ્વરાજ્યમાંથી બાતલ થાય છે.

ભલે કોઇ પણ કુટુંબની જાતિ, તેનો ધર્મ અને તેનું કુળ તથા તેની સામાજીક પદવી ગમે તે હોય તોપણ એવું દરેક કુટુંબ આ ગ્રામીય મંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ પામવાનું હોવાથી

તેને પોતાનું કહેવું સંભળાવવાનો હંમેશ પ્રસંગ મળશે. આથી આવી ગોઠવણથી બધી જ્ઞાતિઓના સીધા પ્રતિનિધિત્વને અવકાશ રહેશે. ઉચ્ચ મંડળોમાં, ભિન્ન ભિન્ન સ્થળની ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓનાં કુટુંબો પોતાના વિચારો વિવિધ ગ્રામીય મંડળોના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા પહોંચાડી શકે. આથી જાતિવાર પ્રતિનિધિત્વની ગુંચવણ કે મુશ્કેલી જરાપણ ઉભી થઇ શકશે નહિ.

નગરમંડળ (અથવા મુધરાઈ)—દરેક નગર (અથવા શહેર)નું એક નગરમંડળ હોવું જોઇએ, અને તેમાં વિવિધ લત્તાઓના પ્રતિનિધિઓ હોવા જોઇએ. દરેક લત્તો એક ગામડું ગણાય, અને કેટલાક આવશ્યક અને યોગ્ય ફેરફાર સાથે ગ્રામીય મંડળોને અનુસરીને દરેક લત્તાનું પોતાનું મંડળ રહે

તાલુકામંડળ—તાલુકા મંડળમાં તે તાલુકાનાં બધા ગામોના તથા નગરોના પ્રતિનિધિઓ હોવા જોઇએ. આ પ્રતિનિધિઓ ગ્રામીય મંડળોએ તથા નગર મંડળોએ ચુંટેલા હોવા જોઇએ. વસ્તીનો પ્રશ્ન બાજૂએ રાખીને દરેક ગામે તથા નગરે એક પ્રતિનિધિ ચુંટી કાઢવો (અથવા જો એક પ્રતિનિધિ પૂરતો ન લાગે તો પ્રતિનિધિઓ તેટલી જ સંખ્યામા ચુંટી કાઢવા). તાલુકાના નગરનું પોતાનું નગર મંડળ રહેશે, અને તે તાલુકામાંનાં બીજાં નગર મંડળો માફક આ નગર મંડળનો પોતાનો પ્રતિનિધિ તાલુકા મંડળમાં રહેશે જ.

પ્રતિનિધિઓ ચુંટવાની રીત—જે ગૃહસ્થમાં મંડળના બધા સભાસદોને વિશ્વાસ હોય, એટલે કે અમુક લત્તાના લોકોનો જે ગૃહસ્થ વિશ્વાસુ અને તેથી ખરો આગેવાન હોય તે ગૃહસ્થને ગ્રામીય મંડળે કે નગરમંડળે પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પસંદ કરવો જોઇએ. તે ગૃહસ્થને પોતાના તાલુકાની ભાષા લખતા તથા વાંચતાં આવડનું હોવું જોઇએ. તે કોઇપણ જાતિનો કે ધર્મનો હોઈ શકે. તેણે એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે નહિ, પરંતુ માત્ર એલચી તરીકે વર્તવાનું છે. એનું કામ માત્ર એટલુ જ છે કે તેના નિયોજકો અર્થાત્ ગ્રામીય મંડળ કે નગર મંડળ તેને જે કંઈ સોંપે તે બધું તેણે સામાન્ય માણસો કરતા વધારે સારા સ્વરૂપમાં રજૂ કરવું.

દરેક પ્રતિનિધિની મુદત ત્રણ વર્ષની હોવી જોઇએ. મંડળનો એક તૃતીયાશ ભાગ દર વર્ષે ફારગત થાય; એટલા માટે તાલુકાઓનો પર્યાય હમેશને માટે નક્કી કરી લેવો.

એક ગામથી બીજે ગામ લઈ જતા રસ્તા આદિ જેવા ગ્રામીય મંડળના કે નગરમંડળના કાર્યપ્રદેશમાં ન આવતા હોય એવા સમસ્ત તાલુકાને લગતા પ્રશ્નો વિષે, તથા જીલ્લામંડળો માટે જુદાં રાખેલાં ફોજદારી કામો સિવાયનાં બધાં જરૂરી ફોજદારી કામો વિષે તાલુકામંડળે ચર્ચા કરવી જોઇએ. વળી બન્ને પક્ષો વચ્ચેના બારીક મતભેદને લીધે ગ્રામીય મંડળ કે નગરમંડળ જે દીવાની કામો ઉપર બન્ને પક્ષોને સંતોષકારક હોય એવો ચુકાદો ન આપી શક્યું હોય તે દીવાની કામો પણ આ મંડળે ઠેકાણે પાડવાં જોઇએ, તે એવી શરતે કે સિધી બાબતો વિષે પણ વિવાદથી ભરેલું એકપણ કામ ન હોવું જોઇએ, અને ગ્રામીયમંડળ કે નગરમંડળ એ પ્રશ્નનો સંતોષકારક રીતે નિવેડો આણી શક્યું નથી એવી મતલબનું પ્રમાણપત્ર બન્ને પક્ષોએ મજકુર ગ્રામીયમંડળ કે નગરમંડળ તરફથી મેળવી લાવવું જોઇએ જ્યારે આવા પ્રમાણપત્રની માગણી કરવામાં આવે ત્યારે આવા નિમ્નમંડળે

પોતાના શેરા સહિત એવું પ્રમાણપત્ર આપવું પડે. છેક આખર વળી હોય એવાં કામોની બાબતમાં તાલુકામંડળે સાક્ષીઓને બોલાવીને અને એ રીતે લુહાણાની ગુંથણીને ઉત્તેજન આપીને નહિ, પરંતુ ગ્રામીયમંડળને કે નગરમંડળને પૂછાવીને સિદ્ધ બાબતોની સત્યતા વિષે ખાત્રી કરી લેવી જોઇએ, ગ્રામીયમંડળમાં કે નગરમંડળમાં બન્ને પક્ષોને પોતાને જે કંઈ કહેવું હોય તે કહેવાની છૂટ રહેશે.

ગ્રામીયમંડળો કે નાગરમંડળોની માફક તાલુકામંડળોનો અભિપ્રાય પણ જરૂરી કામોમાં એકમત થવો જોઇએ. ન્હાની બાબતોમાં ચાર પંચમાંશની વધુમતિ હોવી જોઇએ. બધા કામોમા **સિદ્ધાન્તમાં** જણાતો મતભેદ હંમેશાં પૂરેપૂરો રાખવો જોઇએ, અને એ રીતે બધાનું પરસ્પર અને મરજીયાત સાહચર્ય જાળવી રાખવુ જોઇએ.

તાલુકાનાં કામો માટે પ્રાન્તિક સરકારે ઉપજનું અમુક નિશ્ચિત પ્રમાણ તાલુકામંડળને આપવું જોઇએ. જો સામાન્ય અનુમતિથી કોઇ અસાધારણ કામ હાથે ધરવામાં આવે, તો તાલુકામંડળને જાતે કર નાંખવાનો હક્ક રહે, પરંતુ આવી બાબતોમાં અભિપ્રાય એકમત હોવો જોઇએ.

જીલ્લામંડળ—જીલ્લામંડળ તાલુકામંડળોના પ્રતિનિધિઓનુ બનેલુ હોવુ જોઇએ. **ભલે કોઇ પણ તાલુકાની વસ્તી ગમે તેટલી હોય,** અથવા તેનાં ગામો ગમે તેટલા હોય, પરંતુ દરેક તાલુકા મંડળે પોતાનો **એક** પ્રતિનિધિ મોકલવો જોઇએ. આવો પ્રતિનિધિ તે તાલુકામંડળનો **ખરો** અને **વિશ્વાસુ** આગેવાન હોવો જોઇએ, પછી ભલે તેની જાતિ કે ધર્મ ગમે તે હોય (અને જ્યારે તે આવો આગેવાન છે, તેમજ તાલુકા મંડળ **જે કંઈ તેને સોંપે તે બધુ** રજૂ કરનાર **એક એલચી તરીકેજ માત્ર** તેને વતવાનું છે, તો પછી તેની જાતિની કે તેના ધર્મની કંઇ ગણત્રી રહેશે નહિ.) **તાલુકાની માતૃભાષાની** તેણે **સંપૂર્ણ સામાન્ય** કેળવણી લીધી હોવી જોઇએ. એના અભ્યાસક્રમમાના વિષયો પૈકી **પૌરવિદ્યા** (civics)નો વિષય હોવોજ જોઇએ એ તો સમજી લેવાનુ છે. તેને અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન વધારે હોય, એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે, પરંતુ તે આવશ્યક ન હોવું જોઇએ.

મંડળના સભાસદોનો એક તૃતીયાંશ ભાગ દર વર્ષે ચુંટાવો જોઇએ. આખા મંડળે એક સાથે રૂખસત ન થવું જોઇએ. કારણ કે એથી નવા મંડળમાં આવા કામથી છેકજ અપરિચિત હોય એવા માણસો ભરાવાનો સંભવ છે. આ કામ માટે તાલુકાનો પર્યાય હંમેશને માટે નક્કી કરી લેવો જોઇએ.

જે બાબતોમાં કાર્યદક્ષ જ્ઞાનની જરૂર હોય તે બાબતો માટે પોતાને રસ્તો બતાવનાર કાર્યદક્ષ સભાસદોનું સહકાર્ય સ્વીકારવાની સત્તા જીલ્લા મંડળને હોવી જોઇએ.

અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે આ મંડળમાં અભિપ્રાય એકમત હોવો જોઇએ, અને **સિદ્ધાન્તમાં** જણાતો મતભેદ હમેશાં પૂરેપૂરો વિચારવો જોઇએ.

જીલ્લાના કામો માટે પ્રાંતિક ઉપજનો અમુક નિશ્ચિત હિસ્સો જીલ્લામંડળને મળવો જોઇએ. પ્રાથમિક કેળવણી, જાહેર રસ્તા અને એવી બીજી જે જે બાબતો તાલુકામંડળોના

અને પ્રાંતિકમંડળોના કાર્યપ્રદેશમાં ન સમાઇ જતી હોય તે બાબતો જીલ્લામંડળોના તાબામાં હોવી જોઇએ. વળી તાલુકામંડળો તરફથી આવેલી અરજીઓ (appeals), તથા ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારનાં ફોજદારી કામો પણ જીલ્લામંડળોના તાબામાં હોવાં જોઇએ.

પ્રાન્તિકમંડળ— પ્રાંતિકમંડળ જીલ્લામંડળોના પ્રતિનિધિઓનું બનેલું હોવું જોઇએ. **ભલે કોઇ પણ પ્રાન્તની વસ્તી ગમે તેટલી હોય,** અથવા તેના તાલુકા ગમે તેટલા હોય, પરંતુ દરેક જીલ્લામંડળે પોતાના સભાસદો પૈકી એકને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવો જોઇએ. આવો પ્રતિનિધિ તે જીલ્લામંડળનો **ખરો** અને **વિશ્વાસુ** આગેવાન હોવો જોઇએ. અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે તેની જાતિની કે તેના ધર્મની ગણત્રી રહેવી ન જોઇએ. જીલ્લામંડળદ્વારા તેનો જીલ્લો જે વિચારો, હિત તથા ફરિયાદો તેને સોંપે તે **બધા** વિચારો, **બધાં** હિત, **બધી** ફરિયાદો રજૂ કરવાનું તેનું કામ રહે.

દરેક જીલ્લા પ્રતિનિધિએ પદવીધારીને યોગ્ય કેળવણી લીધી હોવી જોઇએ, પરંતુ છેલ્લી પદવી લીધીજ હોવી જોઇએ, એમ ન હોવું જોઇએ. મહાપાઠશાળાના અભ્યાસ ક્રમમાં, રાજતંત્રનું શાસ્ત્ર તથા તેની કળા, તેમજ હિંદુસ્તાનનું રાજ્યબંધારણ એ બન્નેનો ફરજીયાત વિષયો તરિકે, સમાવેશ થયેલો હોવો જોઇએ એ તો સમજી લેવાનું છે તેણે અંગ્રેજી ભાષા પણ જાણવી જોઇએ.

પ્રાન્તિકમંડળના સભાસદો પાચ વર્ષ સુધી પોતાના અધિકાર ઉપર ચાલુ રહેવા જોઇએ. કુલ સંખ્યાનો એક પંચમાંશ ભાગ દર વર્ષે ફારગત થાય; આને માટે જીલ્લાઓનો પર્યાય હંમેશને માટે નિશ્ચિત કરી લેવો.

આ જીલ્લા-પ્રતિનિધિઓ ઉ૫રાંત સરકારનાં જુદાં જુદાં ખાતાંનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવના સામાન્ય સભાસદો પણ આ મંડળમા હોવા જોઇએ. પોતપોતાના ખાતાને લગતા જ્ઞાનમાં તેઓ ખાં (expert) હોવા જાઇએ; દાખલા તરીકે, આરોગ્યખાતા માટે વૈદ્ય, ન્યાયખાતા માટે વકીલ, મુલકીખાતા માટે કરગ્રાહક (collector) વિગેરે વિગેરે. આથી જે પ્રશ્નો માટે કાર્યદક્ષ રીતની જરૂર હોય તેવા પ્રશ્નો આ મંડળી હાથે ધરી શકશે. આ સભાસદોએ માત્ર પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપવાનો છે, પણ પોતાનો મત આપવાનો નથી.

મતોની સંખ્યાની ગણત્રી રહેવી ન જોઇએ. નાના પ્રશ્નો સિવાય અભિપ્રાય એકમત હોવા જોઇએ. કાર્યદક્ષી ગૃહસ્થો સિવાયના ચુંટાયેલા સભાસદોની કુલ સંખ્યાના ચાર પંચમાશ જેટલા સભાસદો આવા ન્હાના-પ્રશ્નો ઠેકાણે પાડે. પરંતુ બધાં કામોમાં સિદ્ધાન્તનો મતભેદ સ્વીકારવો જોઇએ, અને તેનો પૂરેપૂરો વિચાર કરવો જોઇએ.

તા. ક. વિશિષ્ટ સભાઓ (select committees) ના સભાસદો મુજબ આ મંડળના સભાસદોએ પોતાની માહિતીને, પોતાના જ્ઞાનને, પોતાના અનુભવને, પોતાના વિચારોને સામાન્ય હિતને ખાતર સંયુક્ત કરવાનાં છે.

પ્રાન્તિકમંડળમાં રજૂ કરવાનો દરેક ખરડો, પહેલાં તો બધા ગ્રામીયમંડળોમાં, તાલુકામંડળોમાં તથા જીલ્લામંડળોમાં અમુક નિશ્ચિત સમયની હદની અંદર બધા પોતપોતાના અભિપ્રાય તેમાં દાખલ કરે તે માટે, ફેરવવો જોઇએ. અને તે પછી નિમ્નમંડળોના અભિપ્રાય સાથેનો એ ખરડો બરોબર ચર્ચાવો જોઇએ, અને પસાર થવો જોઇએ.

દરેક પ્રાન્તિકમંડળના તાબામા એક કારોબારીમંડળ હોવુ જોઇએ, જે સરકારી નોકરોએ પોતપોતાના ખાતામાં ઓછામા ઓછા દશ વર્ષ સુધી કામ કીધું હોય અને એ રીતે જેઓ પોતાના કામ માટે સંપૂર્ણ અનુભવથી સજ્જ થયા હોય તેવા ગૃહસ્થોનું આ કારોબારીમંડળ હોવું જોઇએ, પરંતુ આ મંડળે કાયદામંડળના અર્થાત્ પ્રાન્તિકમંડળના હાથ નીચે કામ કરવું જોઇએ. એણે તો માત્ર પ્રાન્તિકમંડળે કરેલા ચુકાદા અમલમા મૂકવાના છે. કારોબારીમંડળમા પ્રાન્તિક સરકારના દરેક મુખ્ય ખાતાનો એક સભાસદ હોવો જોઇએ. પ્રાન્તિકમંડળે દોરેલી રેખાઓને અનુસરીને આ સભાસદે પોતાના ખાતાનો વહીવટ ચલાવવાનો છે

આખા હિંદુસ્તાનને લગતા પ્રશ્નો શિવાય દરેક પ્રાન્ત સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય ભોગવતો હોવો જોઇએ. ઉપજના અમુક ખાતા હંમેશને માટે પ્રાન્તિક સરકાર માટે જુદા રાખવાં જોઇએ અને બાકીનાં હંમેશને માટે સર્વોપરિ સરકારને સોપવા જોઇએ.

ભાષાના પાયા ઉપર પ્રાન્તો રચવા જોઇએ, અને જો તરતજ બની શકે એમ ન હોય તો નિદાન જે તે પ્રજાની માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી આપવી જોઇએ અને રાજ્યતંત્ર ચલાવવું જોઇએ.

દરેક પ્રાન્ત ઉપર ઇંગ્લાંડથી આવલા ગવર્નર હોવો જોઇએ. તે કાયદામંડળની તથા કારોબારી મંડળની ચર્ચા-સભાનો પ્રમુખ રહે, પરંતુ તેને પ્રતિનિષેધ (veto) નો હક્ક હોવો જોઇએ. તેની ગેરહાજરીમા મંડળોએ પોતાનો જાતનો પ્રમુખ ચુંટી કાઢવો જોઇએ.

સર્વોપરિ મંડળમા દરેક પ્રાન્તે પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલવો જોઇએ. પ્રાન્તિકમંડળે પોતાના સભાસદોમાથી કે બીજા જાણીતા આગેવાનોમાથી તેને ચુંટી કાઢવો જોઇએ, પ્રાંતિકમંડળનો તે ખરો અને વિશ્વાસુ આગેવાન હોવો જોઇએ. કોઇ પણ પ્રાન્તની વસ્તીને, તથા કોઇ પણ જાતિ કે ધર્મને ધ્યાનમાં લીધા વિના, દરેક પ્રાન્તનો એક પ્રતિનિધિ હોવો જોઇએ. જો રાજકીય પ્રશ્નોની ગુંચવણને લીધે દરેક પ્રાન્ત માટે એક કરતા વધારે પ્રતિનિધિની જરૂર જણાય, તો વધારે સંખ્યા ૩ કે ૫ સુધીની ઠેરવી, પરંતુ દરેક પ્રાન્તના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા સરખી હોવી જોઇએ. આ પ્રતિનિધિઓએ કોઇ પણ એક પ્રશ્ન બધી દૃષ્ટિથી ચર્ચવો જોઇએ, અને દરેકે પ્રાંતિક અભિપ્રાય તરીકે પોતાનો મત રજૂ કરવો જોઇએ. માથાની નહિ, પરંતુ તે પ્રશ્નના સર્વાંગી ગુણોની ગણના થવી જોઇએ.

આ પ્રતિનિધિઓ પાચ વર્ષ સુધી પોતાના અધિકાર ઉપર ચાલુ રહેવા જોઇએ કુલ સંખ્યાનો એક પંચમાશ ભાગ દર વર્ષે ફારગત થવો જોઇએ અને તે માટે પ્રાન્તોનો પર્યાય હમેશને માટે નિશ્ચિત કરી લેવો જોઇએ.

જો કોઈ પ્રતિનિધિ માત્ર આગેવાન ગૃહસ્થ હોય તો તે પદવીધારી હોવો જોઇએ. કાયદાનું અને રાજ્યશાસ્ત્રનુ ઉંડું જ્ઞાન ધરાવતો હોવો જોઇએ અને તાલુકામંડળમાં તથા જીલ્લામંડળમાં તેણે આ કામનો અનુભવ લીધો હોવો જોઇએ.

દરેક પ્રાન્તિક ખાતા માટે કાર્યદક્ષ સભાસદોનું સહકાર્ય મેળવી શકાય, પરંતુ મતોની સંખ્યા નહિ, પણ તેમની કાર્યદક્ષ સલાહ ગણત્રીમાં લેવામાં આવે.

અભિપ્રાય એકમતિથી હોવો જોઇએ, અને સિદ્ધાન્તનો મતભેદ હંમેશાં પૂરેપૂરો વિચારવો જોઇએ. લઘુમતિને પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઇએ. અને તેનાં હિત, જો જુદાં હોય તો, તેને માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. બધા સભાસદોએ સહકાર્યથી ચાલવાનું છે–પોતાનું જ્ઞાન, પોતાનો અનુભવ વિગેરે સંયુક્ત કરવાનાં છે.

પંદર વર્ષ કરતાં ઓછો નહિ એટલો જે સરકારી અમલદારોને અનુભવ હોય તેવા અધિકારિઓનું કારોબારીમંડળ બનેલું હોવું જોઇએ, સર્વોપરિ મંડળે જે કુનેહ અને નિર્ણય ઠરાવ્યા હોય તેને અનુસરીને તેમણે જુદા જુદાં દરબારી ખાતાંઓ ચલાવવાં જોઇએ.

ગવર્નર જનરલ ઇગ્લાંડમાંથી નીમાવો જોઇએ. તેણે કાયદામંડળના તેમજ કારોબારીમંડળના પ્રમુખ થવું જોઇએ, પરંતુ તેને પ્રતિનિષેધ (veto)નો હક ન હોવો જોઇએ, તેની ગેરહાજરીમાં મંડળે પોતાનો પ્રમુખ ચુંટી લેવો જોઇએ.

લશ્કરી અને પરદેશીય પ્રશ્નો સિવાયના બધા પ્રશ્નોમાં હિન્દુસ્તાનની સરકાર સ્વરાજ્ય ભોગવતી હોવી જોઇએ. લશ્કરી અને પરદેશીય પ્રશ્નો સામ્રાજ્યની ધારાસભાના હાથમાં હોવા જોઇએ. હિન્દુસ્તાનની સરકાર હિન્દીવઝીર દ્વારા સામ્રાજ્યની ધારાસભાને સીધેસીધી જવાબદારી હોવી જોઇએ. હિન્દીવઝીરનું મંડળ નાબુદ થવું જોઇએ.

બંધારણના નિયમો.

(૧) નોકરીઓ ઉપર માત્ર હિન્દવાસીઓ જ સંપૂર્ણતઃ નીમાવા જોઇએ, અને મુખ્યતઃ હિન્દવાસીઓ માટે હિન્દુસ્તાન–એ બંધારણના પ્રથમ સિદ્ધાન્ત તરીકે મૂકવો જોઇએ.

(૨) 'હિન્દુસ્તાન' શબ્દમાં હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, બૌદ્ધધર્મી, ક્રિસ્તાન (ખ્રીસ્તી) કે એવી જે કોઇ જાત અહીં ઘર કરી રહી હોય તે સર્વેનો સમાવેશ થવો જોઇએ; વળી અંગ્રેજ ઓલાદના જે લોકો હિન્દુસ્તાનને પોતાનું કાયમનું રહેઠાણ ગણે, એટલે કે અહીં જ માલમિલકત જમાવે, અહીં જ પરણે, અહીં જ છોકરાં ઉછેરે અને અહીં જ હંમેશને માટે વસવાટ કરે, તે લોકોનો પણ 'હિન્દુસ્તાન' શબ્દમા સમાવેશ કરવો જોઇએ.

(૩) આ હિન્દવાસીઓને દીવાની–સેવા–પરીક્ષા (Civil service examination)ની માફક પ્રજા–સેવા–પરીક્ષા દ્વારા પસંદ કરવા જોઇએ. આ પ્રજા–સેવા–પરીક્ષા માત્ર હિન્દમાં જ લેવાવી જોઇએ, અને કલમ (૨) માં જે હિન્દવાસીઓની વ્યાખ્યા આપી છે તે સર્વને માટે તે પરીક્ષા ખુલ્લી હોવી જોઇએ, જાતિભેદને કે ધર્મભેદને આધારે પગારનો કંઇ પણ ભેદ રાખવો નહિ.

સામાન્ય શેરા.

એટલું તો ધ્યાનમાં આવશે કે ઉપરની યોજનામાં વધારાને અને સુધારાને અવકાશ છે; તેમાં ખાસ કરીને નિમ્ન તથા ઉચ્ચમંડળો વચ્ચે વહેંચી આપવાના કામને લગતી તપસીલો પૂરવા માટે સ્થાન છે. આપણા આગેવાનોમાંથી ચૂંટેલા કેટલાક કાર્યદક્ષ ગૃહસ્થો જો એક સાથે મળીને વિચાર ચલાવે તો આ બની શકે એમ છે. પરંતુ પહેલાં તો આ–

યોજનાના મૂળ રૂપે રહેલા સામાન્ય સિદ્ધાન્તો બાબત તેમનામાં એકમતિ હોવી જ જોઇએ. આ યોજના દેશના દરેક યુવકને હસ્તપ્રાપ્ય ખરા **સ્વરાજ્યની** ખાત્રી કરી આપે, તથા સાથે સાથે રાજ્યતંત્રની કળામાં પ્રજાનું શાસન અને શિક્ષણ સંયુક્ત કરે, તેટલા માટે આ પાયા રૂપ સિદ્ધાન્તો જાળવી રાખવા જોઇએ.

આ સિદ્ધાન્તો નજર બ્હાર ન જાય, એટલા સારૂ નીચે ટુંકમાં આપ્યા છે:—

(૧) દરેક કુટુંબે સીધી રીતે ગ્રામીયમંડળમાં અને આડકતરી રીતે ઉચ્ચતર મંડળોમાં પ્રતિનિધિત્વ પામવું જોઇએ.

(૨) કોઇપણ કુટુંબના, ગામના, લત્તાના, નગરના, તાલુકાના, જીલ્લાના કે પ્રાન્તના પ્રતિનિધિની ચુંટણી હાલ થાય છે તેમ અંકગણિતના સિદ્ધાન્તોને આધારે, એટલે કે તેની તરફેણમાં અને વિરૂદ્ધ પડતા **મતોની સંખ્યા ગણીને થવી ન જોઇએ.** પરંતુ **કુદરતી પસંદગીની પદ્ધતિથી** થવી જોઇએ; એટલે કે જે ગ્રામીયમંડળમાં કે લત્તામંડળમાં દરેક મંડળના નૈતિક તેમ જ માનસિક ગુણો સમસ્ત મંડળના ખાસ (patent) હોય તેમાં **દરરોજની પ્રજા-પરીક્ષાની** તથા **દરરોજના અનુભવની પદ્ધતિથી** એની ચુંટણી થવી જોઇએ; અને એ તો ખુલ્લું જ છે કે જે માણસ સર્વને માટે ખડા થવાને, તથા સર્વના વિચારો તથા સર્વના હિત, પ્રતિનિધિ તરીકે રજુ કરવાને નાલાયક હોય તે કદી પણ ખરા અને વિશ્વાસુ આગેવાન હોવાનો દાવો કરી શકે નહિ. દરેક લત્તામાંથી આવા માણસો ગાળી કાઢવાથી તેઓ વધારે ને વધારે ઉચ્ચ મંડળોમાં કામ કરવામાં ઉપયોગી થઇ પડશે.

(૩) પોતાના નિયોજક, જો તેનાં કોઇ વિવિધ હિત હોય તો તે સાથે, જે કંઇ પોતાને મોઢે કહેવડાવવા માગે તે બધું કહેવુ, અને તે પણ પોતાને પસંદ કરનારા માણસો કરતાં વધારે સારી અને યોગ્ય રીતે કહેવું, એ જ મુખ્યત્વે કરીને આ પ્રતિનિધિનું કામ હોવું જોઇએ. જો કોઇ વ્યક્તિગત મતભેદી કુટુંબને કે સભાસદને કંઇપણ રવાના કરવું હોય તો તેવી અપવાદ ગણવા લાયક બાબતમાં તેવું રવાના કરેલુ કહેણુ તેવુ ને તેવું રજૂ કરવું એ પ્રતિનિધિની ફરજ રહેશે.

(૪) સંખ્યા (અર્થાત્ બહુમતિ) નહિ પરંતુ અક્કલ (અર્થાત્ જ્ઞાન, અનુભવ, કાર્યદક્ષ સલાહ) અને પ્રજાહિત જ નિર્ણયાત્મક સિદ્ધાન્ત હોવા જોઇએ, અને બધાએ તેને નમતું આપવું જોઇએ. સાર્વલૌકિક સહકાર્યથી—સમાજના (કે મંડળના) દરેકે દરેક ભાગીદારના જ્ઞાનના, તેની દલીલના, તેના અનુભવના તેના વિચારોના સંયોજનથી—આપવામાં આવેલા ચુકાદાની કિંમત ઘણી જ ઉચ્ચ આલેખાય છે.

(૫) સિદ્ધાન્ત (૧) ના ઉપસિદ્ધાન્ત તરીકે એટલું કે, જાતવાર પ્રતિનિધિત્વની ગુંચવણ ભરેલો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. કારણ કે દરેક જ્ઞાતિના દરેક કુટુંબને પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવેલું હોય છે.

સિદ્ધાન્ત (૪)ના ઉપસિદ્ધાન્ત તરીકે એટલું કે, યોગ્ય અને પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વની બાબતના બધા વિવાદનો અંત આવે છે. દરેક માણસનું કહ્યું સંભળાવાનું છે, પછી ભલે તેની જ્ઞાતિ ગમે તેટલી હલકી હોય.

(૬) સિદ્ધાન્ત (૨) ના ઉપસિદ્ધાન્ત તરીકે એટલું કે, ખરૂં જોતાં એક રીતે સાર્વલૌકિક મતાધિકાર હોવાથી, કોઇ ખર્ચાળ ચુંટણી નહિ થાય, ઘણા જ સુશિક્ષિત ઉમેદવારોમાં પણ દૃષ્ટિએ પડતી અયોગ્ય અને ભ્રષ્ટકારક હરીફાઇ નહિ થાય, કોઇ વ્યક્તિગત વિવાદો નહિ થાય, મત આપનારા ગૃહસ્થો બાબત, તેમની લાયકાત બાબત, મત નોંધવા બાબત કોઇ ગુંચવણ ભરેલા નિયમો નહિ રહે; અને સિદ્ધાન્ત (૪) ના ઉપસિદ્ધાન્ત તરીકે એટલું કે પક્ષ તરફના કોઇપણ કજીઆ કે તેમની કોઇપણ ખાનગી મસલતી સભાઓ રહેશે નહિ.

(૭) દરેક હાજત સંભળાવી જોઇએ તેમ જ યોગ્ય રીતે પૂરી પડવી જોઇએ; કાંતો તેના ઉપાય યોજવા જોઇએ, અથવા તો કોઇ જીવંત કાયદાથી તેને પૂરી પાડવામાં આવેલી બતાવવી જોઇએ, અથવા તો તે અન્યાયી કે અયોગ્ય છે, એમ બતાવવું જોઇએ. દરેક માણસનું ઇષ્ટ સહકાર્ય મેળવવું એ અંતિમ હેતુ હોવો જોઇએ; અને બને ત્યાં સુધી કોઇ પણ માણસના હિતને ધોકો પહોંચવો જોઇએ નહિ.

(૮) સિદ્ધ બાબતો વિષે કોઇપણ કાયદેસર વિવાદ થતો ન હોવો જોઇએ; તેવી બાબતોના પરિણામમાં જે ન્યાય કે અન્યાય હોય તે વિષે જ એવો વિવાદ હોવો જોઇએ. જે દિવાની કામની બાબતમાં બન્ને પક્ષો બનેલી વાત વિષે એકમત ન થતા હોય તે કામ દાખલ કરવું જ ન જોઇએ. ખતની કેપટરચના કરવા લલચાવું, ખોટા સાક્ષીઓ ઉભા કરવા, વિવાદ ઉભા કરવા, એ બધાં આપણા સમાજનાં જે જરૂરી અહિત છે તેનો અંત આણવાનો આ એક જ રસ્તો છે.

ચોખ્ખે ચોખ્ખા સામાજીક અને ધાર્મિક પ્રશ્નો રાજકીય સભાઓના કાર્યપ્રદેશની બહાર રહે છે એ તો અથથી ઇતિ સુધી સમજી લેવાનું છે. રાજકીય સભાઓએ માત્ર રાજકીય અને આર્થિક પ્રશ્નો જ હાથે ધરવાના છે. ચોખ્ખે ચોખ્ખા સામાજીક તેમ જ ધાર્મિક પ્રશ્નો જે તે જ્ઞાતિઓને પોતાને જ સોંપવાના છે.*

---

*નોંધઃ—રા જ. વિ ઓક, એમ એ તંત્રી "લોકશિક્ષણ", વૈદ્ય પ ક રા કવડે, બી એ; રા. સ દા. દેસાઇ, બી. એ., જમીનદાર રા વા. બ. કુળકર, ડૉ ગો. ચ. પરસુરે, એચ એલ એમ. એસ—એ પાંચ તથા અન્ય પુનાવાસીઓએ સ્વરાજ્યની આ એક નવી યોજનાનો ખરડો તા ૨૧ ડિસેમ્બર ૧૯૧૭ ને રોજ પુના શહેરની "લોકશિક્ષણ" માસિકપત્રની કચેરીમાંથી પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, તેના ધ્યાનપૂર્વક વાચન માટે તથા મિત્રવર્ગમાં ફેલાવા માટે અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં ઉતારી અત્રે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતનું જાહેર જીવન.

હોમરૂલ લીગ—દરિયાપુર કડવા પોળમાં ગજાનન માવલંકરના પ્રમુખપદ નીચે અમદાવાદ હોમરૂલ લીગની એક શાખા ખોલવામાં આવી હતી. ડૉ. હરિપ્રસાદ, રા. નગીનદાસ સંઘવી, કેશવલાલ અમથાશા વગેરે ગૃહસ્થોએ સ્વરાજ્ય વિષે ભાષણો આપ્યા હતાં અને રા. કેશવલાલ પાલખીવાળા તથા રા. માણેકલાલ વસ્તારામે "સ્વદેશી" સંબંધમાં વિવેચન કર્યું હતું. કેટલાંક સ્વદેશભક્તિનાં ગીતો ગવાયા બાદ મેળાવડો રાતના ૧૧ વાગે વિસર્જન થયો હતો. કડવા પોળમાં એ સમયે ધ્વજા તોરણો બાંધવામાં આવ્યાં હતાં અને સ્ત્રીપુરૂષો થઇને કુલ ૧૦૦૦ માણસો એ સભામાં હાજર હતા.

મીસીસ બીસેન્ટનું આવાગમન—અત્રેની હોમરૂલ લીગના ખાસ આમંત્રણથી મીસીસ બીસેન્ટ તા. ૧૩-૩-૧૮ ને રોજ અત્રે પધાર્યાં હતા, અને તેમણે સ્હવારે 'રાષ્ટ્રીય કેળવણી' વિષે અને સાંજે 'રાજકીય કર્તવ્ય' વિષે ભાષણો આપ્યા હતાં. બન્ને ભાષણોમાં આશરે દશ હજાર માણસો હાજર હતા.

અમદાવાદના પ્રતિનિધિ—મુંબાઇ હોમરૂલ લીગની વ્યવસ્થાપક કમીટીમા, અમદાવાદ તરફથી ૩ પ્રતિનીધિઓ મોકલવાનું ઠર્યું હતું તે માટે અત્રેના ૩ પ્રતિનિધિઓ નીમવાને એક સભા પ્રેમાભાઇ હોલમાં બેરીસ્ટર જીવણલાલના પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી. રા. મગનભાઇ ચતુરભાઇ પટેલ, રા. કૃષ્ણલાલ નરસીલાલ દેસાઇ અને બ્હેન અનસૂયાને પ્રતિનિધિ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા છે.

ખેડા જીલ્લાના પાકની તપાસ—મહાત્મા ગાંધીજી અને ગુજરાત સભાના સભાસદો તથા નડીઆદ અને ગુજરાતના અન્ય ભાગોના મિત્રોની મદદથી ખેડા જીલ્લાના પાકની વિગતવાર તપાસ ચાલે છે. તપાસ કરનાર તથા ખેડૂત વર્ગ બન્નેને પરસપરસ પુષ્કળ શીખવાનું મળી રહ્યું છે અને તપાસને અંતે ગાંધીજી તરફથી જે અહેવાલ બ્હાર પડશે તે રાજાપ્રજા બન્નેને બહુજ બોધક થઈ પડશે. આ તપાસ શરૂ કરતાં પહેલાં બેરીસ્ટર વલ્લભભાઇને ઘેર સાત રાત્રી સુધી દરરોજ ગુજરાત સભાની કમીટીની સભાઓ મળતી હતી. ઓનરેબલ પારેખ, પટેલ અને સરવન્ટ્સ ઓફ ઈન્ડીયા સોસાઇટીવાળા મી. દેવધર, મી. જોશી અને મી. ઠક્કર પણ એમાંની કેટલીક સભાઓમાં હાજર હતા.

વાર્ષિક સામાન્ય સભા—તા. ૧૧ મી ને રવિવારે પ્રેમાભાઇ હોલમા ગુજરાત સભાની વાર્ષિક સામાન્ય સભા મળી હતી. સભાના રીપોર્ટમાં મી. મોન્ટેગ્યુ ઉપર મોકલવામા આવેલી સ્વરાજ્યની અરજી તથા ખેડા જીલ્લાની તપાસ એ બે મુખ્ય કાર્યો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. મેસર્સ એન્ડરૂસ, અને પોલોક તથા શ્રીમતી સરોજીનિ નૈડુનાં જાહેર ભાષણો તથા શહેરમાં પ્રસંગોપાત બોલાવવામા આવેલી જાહેર સભાઓનો પણ ઉલ્લેખ હતો. પ્રમુખસ્થાનેથી ગાંધીજીએ કહ્યું કે-" આ બધાં કાર્યો અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલાં છે, પણ ઇરાદાપૂર્વક કરેલાં નથી. આપણા હાલના મંત્રીઓ અને તેટલો વખત આ કાર્યમાં ગાળે છે પણ તેઓ વધારે સમય આપી શકે તો જ સભા વધારે કામ કરી શકે. (મ્હારે) પણ ગુજરાત સભાની સેવા કરવી હોય તો એણે ચંપારણમાં અને બીજે

ઠેકાણે રખડતું ના જોઇએ, અને છતા દેશની સેવા જરાએ ઓછી ના થાય. પણ જો બીજા મંત્રી કે પ્રમુખ ન મળે તો પણ સભાસદો કાર્યમાં વધારે રસ લઇને સભાનુ કામ વધારે દીપાવી શકે. "

ત્યારબાદ લોકમાન્ય તિલક હોમરૂલના ડેપ્યુટેશનમાં વિલાયત જાય છે, એમને અભિનંદન મોકલવાની સભાઓ ગામે ગામ ભરવાની વ્યવસ્થા કરવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

મીલ મજુરોની હડતાલ-પ્લેગ નરમ પડયા બાદ મીલ એજન્ટોએ મજુરોને પ્લેગ બોનસ તરીકે આશરે ૫૦—૭૦ ટકા જેટલો વધારે મળતો હતો તે બંધ કરવાની નોટીસો ચ્હોડી. વણકર લોકોએ પહેલા દર કરતાં ૫૦ ટકા વધારે મેળવવાનો આગ્રહ દેખાડયો. આથી ભયંકર હડતાલ પડવાની અફવાઓ ચાલી રહી. અહીંઆના કલેકટરે મહાત્મા ગાંધી સાથે આ સંબંધી મસલત કરી અને લવાદથી આ વાંધાનો નીકાલ કરવાનું નક્કી થયું. પણ બીજા કેટલાક કારણોથી મીલોમાં હડતાલ પડવાથી લવાદનો પ્રયત્ન મીલપ્રુપે નિષ્ફળ કર્યો. પછી ગાંધીજીએ અને મજુરો તરફના બીજા ત્રણ પ્રતિનિધિઓએ ૩૫ ટકા વધારો મેળવવા જાહેર કર્યું તે ઉપરથી ૪૮ મીલના એજન્ટોએ વણકર લોકો માટે મીલો બંધ—"લૉક આઉટ" કરી. વણકરવર્ગ કુલ ૧૧૦૦૦ ની સંખ્યામાં છે, એ બધા મહાત્મા ગાંધીજીની સલાહ પ્રમાણે ચાલવા તૈયાર થયા. ગાંધીજીએ એમને સત્યાગ્રહ ચલાવવાની સલાહ આપી છે અને આજ ૧૮ દિવસ થયા વણકર લોકો ટકી રહ્યા છે. મીલ એજન્ટોએ મીલો ઉઘાડી અને ૨૦ ટકા લેવા જે રાજી હોય એમને આવવા રજા આપી છતાં કોઇ ગયુ નથી. દરરોજ મોજના શાહપુર દરવાજા બ્હાર આ તમામ સત્યાગ્રહિઓની મેદની ભરાય છે અને દરરોજ ગાંધીજી, બ્હેન અનસુયા અને રા. શંકરલાલ ઘેલાભાઇ બેન્કર એમને ઉત્સાહ આપવા જાય છે. ધંધાથી નિરાધાર થઈ પડેલાને સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં કામ આપવામાં આવે છે અને ગાંધીજી દરરોજ આ લોકોને નાના પ્રકારનો ઉપદેશ આપે છે. જે કળાથી ગાંધીજી આફ્રીકાના ૩૦,૦૦૦ હિન્દીઓને વશ કરી શકયા હતા તેજ અદ્ભુત કળાથી આ તોફાની વર્ગને નિયમવશ બનાવી દીધો છે. આવી મ્હોટી હડતાલ છતાં કોઇ પ્રકારનું બંડ કે રીમાદ નથી. મનથી પણ શેઠીઆ લોકોનું અહિત ઇચ્છવા દેવામાં નથી આવતું નવરાશનો વખત સન્માર્ગે ગાળવાના માર્ગ બતાવવામાં આવે છે. આ બધા પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે ટેકની ખાતર દુઃખ વેઠવા તૈયાર થયા છે અને આ રીતે દેશનું નૈતિકબળ ગાંધીજી એકત્ર કરી રહ્યા છે. દુઃખ ભોગવ્યા વગર પ્રજા કદી આગળ વધતી નથી, એ સૂત્ર બરાબર ધ્યાનમાં રાખી આ કાર્યને માટે સ્થળે સ્થળથી મળતી મદદ છતા ગાંધીજી વગર વિચારે એક પાઇ પણ ખર્ચી નાખતા નથી. ખેડાની તપાસમાં અને મજુરવર્ગના આજકાલ ચાલતા સત્યાગ્રહમાં અમે અમદાવાદવાસીયો ગાંધીજીની ધીરવીરતા અને મહત્તા પ્રત્યક્ષ જોવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ. આ છપાયા પછી આ લડતનું-સમાધાન થયું છે અને તે વિષે વિગતવાર હકીકત આવતા અંકમાં આપવામાં આવશે.

સમસ્ત ગુજરાત પૈસા ફંડ મંડળી—આ સંસ્થાનો, ૧૬—૧૭ મા વર્ષનો બીજો રીપોર્ટમા હાલમા બ્હાર પડયો છે. એમાં ઇંગ્રેજી તથા ગુજરાતી મળીને કુલ પાંચ શાસ્ત્રી

શાળાઓ, એક દિવસની વાઘરીવાડની નિશાળ અને ત્રણ એંગ્લો વર્નાકયુલર સ્કુલો મળીને ૯ નિશાળોના વહીવટ વગેરેની તમામ હકીકત સવિસ્તર આપવામાં આવી છે. આ શાળાઓના ખર્ચ ઉપરાત રૂ. ૩૨૫) જુદી જુદી સ્કુલો અને કોલેજોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને મદદરૂપે આપવામા આવ્યા છે. રૂ. ૭૫) દાદાભાઇ લાયબ્રેરીને મદદમા અપાયા છે. અને રૂ. ૧૪૭૫ શીલક છે.

આટલા બધાં ખાતાંમા વર્ષે ૨૦૦૦ રૂપીઆનુંજ ખર્ચ થયું છે, તે મંડળની કરકસર અને સારી દેખરેખનો પુરાવો છે. પૈસો પૈસો કરીને ઉઘરાવેલા બે વર્ષમાં ૪૨૮૬ રૂપીયા આવ્યા છે, અને ૨૬૩૭ ઉદાર ગૃહસ્થો તરફથી મળેલી ભેટોના છે. ભવિષ્યમાં આ મંડળ આથી પણ વધારે સુવ્યવસ્થા અને નિયમિતપણાથી કામ કરશે અને આટલી પ્રવૃત્તિથી સંતોષ પામીને બેસી ન રહેતાં પોતાનો કાર્ય પ્રદેશ વધારે વિશાળ અને સુંદર બનાવશે એવી આશા રાખીશું.

દરિયાપુર વિદ્યોત્તેજક મંડળ—ઉત્સાહી યુવક વર્ગ તરફથી આ મંડળ લગભગ એક વર્ષ થયાં સ્થાપવામાં આવ્યું છે. એની તરફથી એક લાયબ્રેરી અને એક રાત્રીશાળા ચાલે છે. દરિયાપુર વિભાગની પોળોમાં રાત્રીને વખતે અઠવાડીએ અઠવાડીએ વિદ્વાનો તરફથી સ્ત્રી પુરૂષોને માટે જ્ઞાનના વિધવિધ વિષયપર ભાષણો અપાવવમાં આવે છે. નવા તળીયાની પોળમાં રા ગીરધરલાલ ઉત્તમલાલ વકીલના પ્રમુખપદ નીચે ડૉ. હરિપ્રસાદે " આરોગ્ય " વિષે જાહેર ભાષણ આપ્યુ હતું તે વખતે પ્રમુખે રૂ ૫૦) ના પુસ્તકો લાયબ્રેરીને ભેટમા આપ્યા હતા.

ગોખલે સોસાઈટી—આ મંડળ તરફથી સંસારસુધારા હોલમાં તા. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરીને રોજ ગોખલે જયંતિ નિમિત્ત એક ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો. રા. ઇન્દુલાલે સમયોચિત ભાષણ કર્યું હતું. એજ સમય નિમિત્ત ખાસ યોજવામાં આવેલા " સ્વદેશ ગીતામૃત " નામના સ્વદેશભક્તિના કાવ્યોમાંથી કેટલાંક નવાં ગીતો " રાષ્ટ્રીયશાળા "ના સંગીત શિક્ષકે સતાર સાથે ગાયા હતાં અને મહાત્મા ગાંધીજીની દેખરેખ નીચે તૈયાર કરવામાં આવેલ " ગોખલેનાં ભાષણો " (પહેલો ભાગ)નું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થએલુ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું

ગુજરાતી.

ભરૂચ.

૧. હાલમા અત્રે પ્લેગ તથા કોલેરા ચાલતો હોવાથી તથા મોઘવારી હદ બહાર વધી ગએલી હોવાને લીધે, ભરૂચા હૉલ 'માં, રા. મોતીલાલ સાકરલાલ હાકોર બી. એ. એલ.એલ. બી એ વકીલના પ્રમુખપણા નીચે ચાલુ મહિનામાં શહેરના લોકોની સ્થિતિ સબધી વિચાર કરવા, એક જાહેરસભા બોલાવવામાં આવી હતી જેમાં જુદી જુદી નાતોના સુખીઓએ પણ હાજરી આપી હતી. અનારોગ્ય લત્તાઓમાંથી લોકો ખસી જાય તેની મમજુતી અર્થે, શહેર બહાર વસવા માટે ઝુંપડાઓ બંધાવી આપવા સોઇ કરાવી આપવા વિષે, શહેરમાં વધતી જતી ચોરીઓ અટકે તે માટે વિશેષ પોલીસ જાપતો શહેરમાં થવા સારૂ તથા મોઘવારીના સંકટને પુગી વળવા સસ્તા દરે અનાજની દુકાનો ખોલવા તથા ફુડ પ્રાઇસ કમીટી અને નામદાર સરકાર દ્વારા

ખાધા ખોરાકી અને જરૂરી ચીજના મધ્યમસરના ભાવો નક્કી કરાવવા સંબંધી ઠીક ઉહાપોહ થયો હતો.

૨. તા. ૩-૨-૧૯૧૮ ને રવિવારે સવારના ૯ કલાકે ન્યુ મોરીસલ ઓઈલ મીલવાળા કંપાઉન્ડમાં, એસ. આર. કારૂપાકુલાની કંપનીએ અત્રેની ઓઇલ મીલ એક વર્ષ માટે ચલાવવા ભાડે રાખેલી તેને ખુલ્લી મુકવાનો એક જાહેર મેળાવડો, રા. મોતીલાલ સાકરલાલ વકીલના પ્રમુખપણા નીચે કરવામાં આવ્યો હતો જે પ્રસંગે આ ફંડચામાં ગએલી મીલ પુનઃ સજીવન થઈ તે માટે આનંદ દર્શાવાઇ, સ્વદેશી ઉદ્યોગોને આવી શુભ રીતે ઉત્તેજવા ઉત્તમ વિવેચનો થયા હતા.

૩. તા ૯-૨-૧૯૮ ને રોજ સાંજના ૫-.૦ મિનિટે અત્રેની 'નથ્થુ થોભણ' નો વાડીમાં ભરૂચ હોમરૂલ લીગના સભાસદોની એક સભા સરદાર રાવબહાદુર મોતીલાલ ચુનીલાલ દેશાઇના પ્રમુખપણા નીચે ભરવામાં આવી હતી જે પ્રસંગે લીગનું બંધારણ નક્કી થઇ કારોબારી કમીટી ચુંટી કાઢવામાં આવી હતી. સર વિલીઅમ વેડરબર્નના શોકજનક મરણ સંબંધી દિલગીરીનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો તથા સ્થાનિક કેટલીક ઉપયોગી બાબતો સબંધી પણ ઠરાવો થયા હતા.

૪. અત્રેના જુના બજારમાંથી એન. જે. પટેલના સ્તુત્ય પ્રયાસથી 'ધી બ્રોચ કમર્શીયલ સ્કુલ' એ નામની, વેપારી કેળવણી આપનારી એક નવીન સંસ્થા તા. ૧૧-૨-૧૯૧૮ ના રોજથી અત્રે ખોલવામાં આવી છે.

૫. તા. ૧૧-૨-૧૮ ને રોજ અત્રે કોટન કમીશનની બેઠક થઇ હતી જે પ્રસંગે રા. મા. મલજી સાહેબ તથા રૂ કપાસ સાથે સંબંધ ધરાવતા અન્ય ગૃહસ્થોની જુબાનીઓ કમીશન રૂબરૂ લેવામાં આવી હતી.

૬. તા. ૧૩-૨-૧૮ ને રોજ, છેલ્લી નેશનલ કોંગ્રેસના માનવંતા પ્રમુખ વિદુષી એની બીસેન્ટની અત્રે સવારના પોણાનવની ટ્રેનમાં પધરામણી થતાં તેમનો સ્ટેશનપર યોગ્ય સત્કાર થઇ તેમના માનમાં સરઘસ કાઢી આખા શહેરના લોકોને તેઓશ્રીના વંદનીય દર્શનનો લાભ આપવામાં આવ્યો હતો. સવારના ૧૦ કલાકે 'ભરૂચા હોલ'માં સરદાર રા. બ. મોતીલાલ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે તેઓશ્રીના "રાષ્ટ્રીય કેળવણી" તથા સાંજે ૫ કલાકે ઓઇલ મીલના કંપાઉન્ડમાં "આપણુ હવેનું કામ" એ વિષયોપર ઉત્તમ વકતૃત્વશકિતથી ભરપૂર પ્રભાવશાળી વ્યાખ્યાનો લોકોની ગંજાવર મેદનીમાં અપૂર્વ મનોહારી સુંદરતાથી આપવામા આવ્યા હતા, તથા અત્રેના થીઓસોફીસ્ટો સમક્ષ પણ એક ધાર્મિક ભાષણ પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં આપ્યું હતુ ને તેમના માનમાં રા. અમીન એટહોમનો મેળાવડો કર્યો હતો.

'ભરૂચી'

સૂરત.

જિલ્લાના શિક્ષકોની હડતાલ.

યુરોપખંડમાં સળગેલી યાદવાસ્થળીને લીધે હિંદમાં અત્યંત મોંઘવારીનો જમાનો આવ્યુ થએલો છે. જીવનમાં વપરાશને માટે જોઇતી સર્વ વસ્તુઓના ભાવ એટલા બધા

વધી ગએલા છે કે એવા જમાનો હિંદે અગાઉ ભાગ્યેજ અનુભવ્યો હોય સરકારી લગભગ સર્વ ખાતાઓના નોકરોને મોંઘવારી ભથ્થુ આપવામાં આવ્યું છે યા તો નોકરોના પગારમા વધારો કરી આપવામા આવ્યો છે. કેળવણી ખાતાના નોકરોને સરકાર તરફથી કોઇપણ જાતનો વધારો આપવામા આવ્યો નથી જે નોકરોના મોટા પગાર છે તેઓ તો પોતાનું ગુજરાન સુખચેનથી કરી શકે પરંતુ જેઓને માત્ર નામનો જ પગાર મળે છે, એવા હલકા પગારવાળાઓને આવા અપૂર્વ મોંઘવારીના સમયમાં પોતાનું ગુજરાન કેમ ચલાવવુ એ એક ચિંતાતુર પ્રશ્ન થઈ પડે છે. કેળવણીખાતામાં નોકરી કરતા અનટ્રેન્ડ શિક્ષકોને રૂપીઆ ૯ પગાર મળે છે. નવ રૂપીઆમાં પોતાનું તેમ જ પોતાનાં કુટુંબનું પોષણ આવા મોંઘવારીના સમયમા થઇ શકતું ન હોવાથી સુરત જીલ્લાના અનટ્રેન્ડ શિક્ષકોએ ગયા વર્ષના નવેમ્બર માસની શરૂઆતમા એક અરજી મહેરબાન ડીરેક્ટર સાહેબને કરી હતી, તે અરજીમા આ શિક્ષકોએ આવા મોંઘવારીના જમાનામા તેઓને ગુજરાનમાટે પડતી મુશ્કેલીનું વર્ણન કરી તેમના પગારમા વધારો કરવાની માગણી કરી હતી. અરજીમાં મુખ્ય બે માગણી ઉપર ખાસ ભાર મુક્યો હતો. પ્રથમ તેમને માત્ર ૯ રૂપીઆ પગાર મળે છે તેમા વધારો કરી રૂપીઆ ૧૫ પગાર કરવો તેમ જ તેમની સરવીસ પેન્શનેબલ ગણવી. તે સિવાય બીજી કેટલીક માગણીઓ કરી સરકાર પાસે દાદ માગી હતી. શિક્ષકોએ અરજીના અંતમાં દર્શાવ્યુ હતું કે જો એક માસની મુદતમા તેમને કોઇ પણ જાતનો સંતોષકારક જવાબ આપવામાં ન આવશે તો કેળવણીખાતાને નિર્માલ્ય ગણી જાનેવારી માસની તા. ૧ લીથી તેઓ નોકરી ઉપર હાજર થશે નહિ કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર હોય કે આ અરજીનો કોઇ પણ જાતનો ખુલાસો કેળવણીખાતાએ કર્યો નહિ અને આખરે સુરત જીલ્લાના લગભગ ૭૦૦ શિક્ષકોએ હડતાળ પાડી. આખા જીલ્લામા લગભગ ૧૦૦ શાળાઓ બંધ પડી. જ્યારે હડતાળ પડી ત્યારે તેઓને સમજાવી દાદ આપવાનું કાર્ય એક બાજુએ રહ્યુ પરંતુ કેળવણીખાતાના અમલદારો જુદા જુદા તાલુકાઓમાં નીકળી પડ્યા. તેઓ ગામેગામ ફરવા મંડી ગયા અને હડતાળપર ચડેલાઓને સમજાવવા લાગ્યા યા તો તેઓની જગ્યાએ નવા માણસોને રાખવા માંડ્યા ઘણીખરી જગ્યાએ તો છઠ્ઠા યા પાંચમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષકનું કામ સોંપવામા આવ્યુ. વળી રેવન્યુ ખાતાના અમલદારોની મદદ મારફત દરેક ગામમાં શિક્ષકોને લાગવગ વાપરી પાછા નોકરીએ ચઢાવી હડતાળ તોડવાના ભગીરથ પ્રયત્નો ચાલુ જ રહ્યા. ચાલુ માસની શરૂઆતમાં છાપા મારફતે સમાચાર જાણવામાં આવ્યા કે જે શિક્ષકોનો પગાર રૂ. ૯ છે તેને રૂ. ૧૦ અને બે વર્ષ પછી રૂ. ૧૨ તથા ૧૫ વરસની નોકરીવાળાઓને રૂપીઆ ૧૫ ગયા વર્ષના એપ્રિલ માસથી આપવામા આવશે. આ સમાચારથી ઘણાં શિક્ષકોએ પાછા નોકરીએ ચઢવાની અરજી કરી. શિક્ષકોની નબળાઇનો લાભ લઇ કેળવણીખાતા તરફથી એક માફીપત્ર કાઢવામા આવ્યુ જેની અંદર એ મતલબ સમાવવામાં આવી હતી કે આ હડતાળમા મે ભાગ લીધો છે એ મારી ભૂલ થઇ છે, હવે હું મારી ભૂલ સમજ્યો છુ, અને ફરીથી આ તોફાનમાં હું ભાગ ન લઉં અને સરકાર મને જે સજા ફરમાવશે તે સહન કરવા હું તૈયાર છું. આવી જાતના માફીપત્ર પર સહી કરાવી શિક્ષકોને પાછા નોકરી ઉપર રાખવામાં આવે છે ઘણા શિક્ષકો આથી અત્યંત નારાજ છે. તેઓ [illegible]રમાં વધારો થયેલો હોવાથી નોકરીએ ચઢવા રાજી છે પરંતુ આ માફીપત્રો

પાછાં ખેંચી લેવાય તે જોવા ચાહે છે. આથી તેઓ સુરતના મહેરબાન ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરની મુલાકાતે વાતચીત કરવા ગયા. મે. ડે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ વલસાડ મેં૦ ડાયરેક્ટર સાહેબને મળવા ગયા હતા ત્યારે આ શિક્ષકોએ તાર કરીને મળવા માટે પુછાવ્યું. તેમને બીલકુલ જવાબ આપવામાં આવ્યો નહિ. સુરતના ડે. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ આવેલા હતા તેમની મુલાકાત લેતાં તેમણે માફીપત્રો ખેંચી લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી. એટલે તેઓ નિરાશ થઈ પાછા ચાલ્યા ગયા. હજી સુરત જીલ્લામાં ઓછામાં ઓછા ૧૦૦ શિક્ષકો હડતાળ પર છે. કેળવણીખાતાના શિક્ષકોની આ દુર્દશા અત્યંત ખેદકારક છે. આ શિક્ષકોની ફરિયાદ તદ્દન વાસ્તવિક હતી. તેમને સંતોષી હડતાળનો અંત આણવાની સરકારની ફરજ હતી, એટલું જ નહિ પરંતુ આવા માફીપત્રો કઢાવી શિક્ષકોના હૃદયની લાગણી દુઃખવી તેમના આત્માને નીચા પાડવામાં કેળવણીખાતાને શું ફાયદો થયો છે, તે અમે સમજી શકતા નથી. હજી પણ આ માફીપત્રો પાછા ખેંચી લઈ હડતાળ ઉપરના બાકી રહેલા શિક્ષકોને તેમની જગ્યાએ પાછા ચઢાવવાનું ડહાપણ કેળવણી ખાતું વાપરશે, એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

મગનજી ખંડુભાઈ દેશાઈ.

સુરત આર્ટ્સ કૉલેજ માટે ૪ લાખ ઉપરાંત ફંડ ભેગું થયું છે. ધરમપોરના મહારાણા શ્રી મોહનદેવજી નારણદેવજીએ સદરહુ કૉલેજના હૉસ્ટેલમાં ૧ બ્લોક બાંધવા માટે રૂ. દશહજાર આપ્યા છે.

જાહેર સભા. સર વિલિયમ વેડર્બર્નના શોકજનક મૃત્યુ માટે જાહેર સભા મેળવી શોક પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો હતો, અને ખેડા જીલ્લાના સંબંધમાં ના. સરકારે જે પ્રેસ નોટ બહાર પાડી છે, તેની સામે પોકાર કરવામાં આવ્યો હતો.

પુસ્તક-પરિચય.

સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ભવિષ્ય—સંવત્ ૧૯૭૨ સુધીનાં દશ વર્ષના અહેવાલ અને હિસાબ સાથે-પ્રકાશક ભિક્ષુ અખંડાનંદ, અમદાવાદ કિં. ૦-૫-૦ પૃષ્ઠ ૩૬૪.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને તેનાં સસ્તી કિંમતે પ્રસારમાં રસ ધરાવનાર સૌ કોઈ આ અહેવાલ વાંચીને આનંદ અને આશ્ચર્યમાં ડૂબી જશે. મુંબઈની હનુમાન ગલીની એક ચાલના ભોંયતળીઆમાં જે સંસ્થાની નાની શરૂઆત સંસારમાંથી વિરક્ત થએલા, પણ ધર્મ અને દેશભક્તિની સાચી લાગણીથી પ્રેરાએલા એક ભિક્ષુએ કેવી રીતે કરી હતી, વારંવાર તે બંધ કરી તેમાંથી છૂટવાની વૃત્તિ ભિક્ષુના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉઠતી હોવા છતાં તેમણે કેટલી વ્યવહાર કુશળતાથી, અસાધારણ ધૈર્ય અને શ્રમથી તથા ઉંડી દેશદાઝથી લગભગ અજ્ઞાનક તે સંસ્થાને વધારી કેવી રીતે અનેકાનેક સુંદર પુસ્તકો ગુજરાતની સેવામાં રેલું

પણ સ્વીકાર થશે તોજ ગુજરાતે ભિક્ષુના નિઃસ્વાર્થ પરોપકારી કામની કદર કરી છે એમ ગણાશે.

ફિરિશ્તાકૃત ગુજરાતનો ઇતિહાસ—(મુસલમાની સમયનો) ભાષાંતર કર્તા રા. આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી બી. એ. પ્રકાશક પ્રો. બળવતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર બી. એ. મંત્રી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભંડોળ કમીટી મુલ્ય રૂ. ૧. પૃષ્ટ ૨૧૫.

આ પુસ્તકના લેખક અને પ્રકાશકે ગુજરાતના ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં કિંમતી ઉમેરો કર્યો છે. ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે ઇતિહાસના જે મૂળ ગ્રંથો પરથી તેનાં ન્હાનાં મ્હોટાં પુસ્તકો લખાય છે તે જેમ વધારે પ્રકાશમાં આવે તેમ તે ઉપરથી અને તેની સાથે શિલાલેખો વગેરે બીજાં સાધનો પરથી ઉત્તમ ઇતિહાસ રચી શકાય. ગુજરાતનો ઇતિહાસ હજી ગુજરાતીની–હિન્દીવાનની રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી લખાયો નથી અને જે માણસ તે કાર્ય કરવાનું બીડું ઝડપીને તેને અણિશુદ્ધ પાર ઉતારશે તે આપણા સાહિત્યમાં-કદાચ આપણા વિચારપ્રવાહમાં નવો યુગ પ્રવર્તાવશે. પણ જ્યાં સુધી આ કાર્ય નથી સિદ્ધ થયું ત્યાં સુધીમાં તેના આધારરૂપ મુળ પુસ્તકો પ્રકટ કરી તે વિષય તરફ વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેચવાનું કાર્ય તો રહેલુંજ છે. ફિરસ્તાનો ઇતિહાસ એ એવો આધારરૂપ ગ્રંથ છે જો કે તે પણ બીજા પુસ્તકોને આધારે રચવામાં આવ્યો છે. આમ જે મંદિર રચવાનું છે તેના પગથીયારૂપે આ પુસ્તક અત્યંત આવકારદાયક છે.

ભાષાંતર એકંદર સરલ અને સુગમ શૈલીમાં લખાયું છે. પણ પુસ્તકમાં કેટલીક ઉણપ રહી ગઇ છે. ભાષાંતર આપના પહેલાં જે સમયથી તે શરૂ થાય છે તેનાથી આગળના સમયના ઇતિહાસનું સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન ઉપોદ્ઘાતરૂપે લખવામા આવ્યુ હોત તો સામાન્ય વાચકવર્ગથી તે વધારે સારી રીતે સમજી શકાત. ફીરસ્તાએ જે હકીકત લખી છે તેમાં પુરવણી કે સુધારા રૂપે બીજા ગ્રંથમાંથી મળી આવતું હોય તે પણ ઉપોદ્ઘાતમાં ટાંકી શકાત. બીજુ, ભાષાંતર પોતાના નિવેદનમાં જણાવે છે કે "આ તરજુમો લખવામા મૂલ ગ્રંથને ફીરસ્તાના બીજા ઇતિહાસ સાથે પણ સરખાવેલો છે અને જ્યા જ્યા ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતી બીનાઓ વિષેનું આ ઇતિહાસમાંનું વર્ણન ફીરસ્તાના એ બીજા ઇતિહાસોમા આપેલા આજ બનાવોના વર્ણનથી જુદું પડે પડે છે ત્યા ત્યા એ ફીરસ્તાના ગ્રંથો વચ્ચેના પૂર્વાપર ગ્રંથો વચ્ચેના વિરોધની ટુંકામાં નોંધ લીધી છે " આવી જુદી નોંધ અમને પુસ્તકમાં કોઇ ઠેકાણે દેખાતી નથી. કેટનેક ઠેકાણે કૌંસમા લખ્યુ છે કે "બીજી પ્રતમાં લખ્યું છે કે..." આનો અર્થ શો સમજવો–આ લખાણ ફીરસ્તાનું કે ભાષાંતરકર્તાનું ? અને જો ભાષાન્તરકર્તાનું હોય તો તે ફીરસ્તાના આ ઇતિહાસની બીજી લેખિત પ્રત (reading) વિષે છે ? જો તેમ ન હોય પણ ફીરસ્તાના બીજા પુસ્તક વિષે કહેવાનું હોય તો શબ્દો અર્થસૂચક નથી. આવી ઝીણી બાબતોનો નિર્દેશ જાદી રીતે–ભાષાંતરના લખાણની વચ્ચે કૌંસમાં પોતે લખીને–નહિ કરવો જોઇએ પણ તે પાનાની નીચે ખાસ નોંધમાં ભાષાંતર કર્તાની સહી સાથે કરવો જોઈએ જેથી તે મૂળ લખાણથી જુદું પાડી શકાય.

કેટલાક ફારસી શબ્દો અને કહેવતોનું ભાષાંતર બૌાળ ભાષામા આ૨સામા આવ્યુ છે અને જો કે અર્થ પણ કૌંસમાં આપ્યો છે, પણ તે અમને અયોગ્ય લાગે છે. કેટલાક ફારસી શબ્દો જે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચલિત નથી તેના અર્થ આપવામા આવ્યા નથી.

જો પાનાની નીચે અથવા પુસ્તકને છેડે બધા અઘરા ફારસી શબ્દોનો અને કહેવતોનો કોશ આપવામાં આવ્યો હોત તો તે એકંદર વધારે સુગમ થાત.

મ્હારી કમલા અને બીજી વાતો, કર્તા રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ બી.એ.એલ. એલ. બી. મુનશી એડવોકેટ. પ્રકાશક પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર બી. એ. મંત્રી ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ્ ભંડાળ કમિટી. પૃષ્ઠ ૧૩૪.

રા. મુનશીએ કંઇક નવી ઢબની ટુંકી વાર્તાઓ વખતોવખત માસિકોમાં લખીને ગુજરાતી વાચકવર્ગને મોહિત કર્યો છે તેનો આ એક સંગ્રહછે. 'મ્હારી કમલા' 'કોકિલા' 'એક પત્ર'–એ પ્રેમના સારા માઠા અનુભવનાં અસાધારણ કલ્પના અને ભાવથી રંગાયેલાં ચિત્રો છે–કોકિલામાં ચિતરેલો ભાવનાશીલ આધ્યાત્મિક પ્રેમ (platonic love) અને બીજામાં વર્ણવેલી આપણી સમાજની હૃદયભેદક બીનાઓ વાંચકના અંતઃકરણમાંથી ભાગ્યેજ ભૂસાશે. 'ગૌમતિ દાદાનું ગૌરવ' 'મ્હારો ઉપયોગ' 'હું શું કરૂં' 'મ્હારા બચાવમાં' એ વાતોમાં ખીલતો હાસ્યરસ તેને સાહિત્યમાં ઉંચુ સ્થાન આપશે. 'શામળશાહનો વિવાહ' 'ગુજરાતનો શ્રેષ્ટ કવિવર' 'નવી આંખે જુના તમાસા' વગેરે વાતોમાં પણ હાસ્યરસના પ્રયોગ છે; પણ તે કંઇક કૃત્રીમ અને પ્રમાણસર નહિ હોવાથી કષ્ટક બે ડોળ બની જાય છે અને તેથી સફલ લાગતા નથી.

આ બધી વાતો સંસ્કૃતમયી છતાં સરલ અને ઘણે ભાગે વાતચીતની શૈલીમાં લખાયેલી છે. આ સંગ્રહનો રસ ચાખવા અમે સર્વને ભલામણ કરીયે છીએ.

શ્રી રામકથામૃત—(કાવ્ય—પટેલબંધુની નવમા વર્ષની ભેટ) લેખક રા. ગોવર્ધનદાસ હાલાભાઇ એન્જીનીયર બી. એ. કિંમત ૦–૬–૦ પૃષ્ટ ૯૨.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ તરફથી આ વિષે પાંચસોથી એક હજાર લીટી સુધીની ઉત્તમ કવિતા લખનારને માટે ઈનામો આપવાનું જાહેર કર્યું હતું અને લેખકના આ કાવ્યને ઉત્તમ ગણીને તેમને પહેલું ઇનામ આપવામાં આવ્યું હતું. ખરેખર, આ કાવ્ય એકંદર રસિક અને સુંદર ભાષા અને છંદોમાં રચાયેલું છે અને કેટલાક ભાગ તો અત્યંત મનોહર છે. લેખક જણાવે છે તે પ્રમાણે આ કાવ્ય સંસ્કૃત પુસ્તકોને આધારે લખાયેલું છે તેથી તેની શૈલી સંસ્કૃતમય છે એટલુંજ નહિ પણ શબ્દરચના, કલ્પના અને ભાવો પણ બને તેટલે અંશે સસ્કૃત પુસ્તકોમાંથી ઉતારેલા છે. શરૂઆતના ભાગપર રઘુવંશની અને સીતાપરિત્યાગના ભાગપર ઉત્તરરામચરિતની છાપ સ્પષ્ટ રીતે બેઠેલી છે.

લેખકનો પહેલો પ્રયત્ન આટલો સફલ થયો છે એથી તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે. ભવિષ્યમાં આથી પણ વધારે રમણીય કવિતાથી તેઓ ગુજરાતી વાંચક વર્ગને મોહિત કરશે એવી અમારી આશા છે.

આબાપને બે બોલ—(શ્રી સયાજી સાહિત્ય માલા–પુષ્પ ૫ મું.) ભાષાંતર કર્તા રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા. કિંમત ૦–૪–૦ પૃષ્ટ ૫૫.

દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના મદુદ્દેશથી વડોદરાના નરેશ મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે બે લાખ રૂપીયાની રકમ અનામત મૂકેલી છે તેના વ્યાજમાંથી

જે સાહિત્યમાળા પ્રકટ કરવામાં આવે છે તેનું આ પાંચમું પુષ્પ છે. રા. વિનાયક સીતારામ સરવેટ કૃત **आइबापांस चार शब्द** નામના મરાઠી પુસ્તકનું આ ભાષાંતર છે.

જે પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ બાળકોના માતાપિતા થાય છે તેમણે તે બાળકોના ઉછેર માટે પોતાની ગંભીર જવાબદારી અને ધર્મ સમજવાં જોઇએ અને પોતાની વૃત્તિને નિરંકુશપણે વશ ન થતાં બાળકો તરફ પ્રેમથી અને બુદ્ધિપૂર્વક વર્તવું જોઇયે, એ આ પુસ્તકનો સાર છે. પુસ્તકની શૈલી ઘણુંજ રસિક અને સુગમ છે અને તેમાં ન્હાનાં ટુચકાઓ આપીને મહત્વના સિદ્ધાંતો સમજાવવામાં આવ્યા છે. ભાષા નિર્મલ, અને સરલ છે અને આખું પુસ્તક વાચતાં ઘણો રસ અને બોધ મેળવાય છે. તે વાંચવા અમે સર્વે ગૃહસ્થો અને ગૃહિણીઓને ભલામણ કરીએ છીએ. ભાષાંતરકર્તાએ લખેલું આમુખ-તેને પ્રસ્તાવના કહી શકાત-પણ સુયોગ્ય અને સારરૂપ છે.

ઘણા માબાપ એમ ધારે છે કે પોતાના બાળકોને મારી નાખવા શિવાય તેનું તેઓ ગમે તે કરી શકે અને તેથી તેઓ કવચિત ઘણી દુષ્ટ રીતે વર્તે છે. લેખક સૂચવે છે કે જ્યાં આવું બને ત્યાં રાષ્ટ્રના સત્તાધારીઓ બાળકનો અંકુશ પોતાના હાથમાં લઇ શકે એવો કાયદો હોવો જોઇએ. આ વિષે વિચાર કરવો ઘટે છે.

મહાકવિ પ્રેમાનંદ કૃત અશ્વમેધ આખ્યાન—(પ્રાચીન સાહિત્ય) પ્રકટ કર્તા રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા. મુલ્ય ૦-૧૨-૦ પૃષ્ટ ૯૬.

વડોદરા રાજ્યના પહેલા ગુજરાતી દીવાન સાહેબ દી. બ. મણિભાઇ જશભાઇની દીવાનગીરી દરમ્યાન રાજ્યાશ્રયથી ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્યમાલાનાં ઘણાં પુસ્તકો રા બા. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાલાએ પ્રકટ કર્યાં હતાં. તે પછી આ કામ ઢીલું પડયુ છે. તેમ છતાં પોતાનીજ મહેનતથી કોઇના આશ્રય વિના આ કાવ્યની છ પ્રતોમાંથી શ્રમપૂર્વક સંશોધન કરી તેને ઉપોદ્ઘાત અને ટીકા સાથે પ્રકટ કરવા માટે રા. ભાનુસુખરામને ધન્યવાદ ઘટે છે. તેમના આ કાર્ય વિષે રા. બ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાલાએ અને રા. નંદનાથ દિક્ષિતે જે અભિપ્રાયો આપ્યા છે તે પણ પ્રકાશકના શ્રમની સફલતા વિષે આપણને ખાત્રી આવે છે. સાહિત્યના આ હજી અણખેડાયલા ક્ષેત્રમાં રા. ભાનુસુખરામ મંડયા રહીને મહાકવિનાં બીજી સુંદર કાવ્યોનો રસ ચખાડશે એવી આશા છે.

નોંધ.

ઈંગ્લાંડમાં સ્વરાજ્યની લડત.

છેલ્લાં ૩૨ વર્ષની આપણી સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં એ સિદ્ધાંત તો સમજાયો છે કે જો એક પાસ પ્રજા પોતે રાજકીય હકની માગણી સમજીને કરે-પ્રજામાં રાજકીય જાગૃતિ ફેલાય તે માટે પહેલી તો હિન્દમા રાજકીય ચળવળ પૂરજોશથી કરવાની જરૂર છે તો બીજી પાસ હિન્દના રાજબંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા બ્રીટીશ પાર્લામેન્ટને હોવાથી અને તે સભાના એક-અને વધારે સત્તાવાન-મંડળમાં બ્રીટીશ ટાપુઓની પ્રજાના

પ્રતિનિધિઓ વિરાજતા હોવાથી તે પ્રજાને આપણી સ્થિતિ અને માગણી સમજાવવાને પણ ચળવળ કરવી જોઇએ. ભૂતકાલમાં જ્યારે જ્યારે કોન્ગ્રેસની માગણી ચોક્કસ અને આતુર બની હતી, અને બ્રીટીશ સરકાર તે સંબંધમાં કંઇ પગલાં લે એવો સંભવ જણાયો હતો ત્યારે ત્યારે આપણા ઘણા બાહોશ આગેવાનોને હિન્દના ડેપ્યુટેશન તરીકે ઇંગ્લંડ મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેમણે જે સંગીન સેવા અને અસરકારક કાર્ય કર્યું હતું તે તો જાણીતાં છે; તેમ શ્રીયુત દાદાભાઇ નવરોજી, શ્રી. લાલમોહન ઘોશ, શ્રી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને શ્રી. ગોખલેએ વર્ષો સુધી ઇંગ્લંડમાં જાહેર ચળવળ કરીને, પાર્લામેન્ટના સભાસદોને મળીને અને કવચિત્ હિન્દી પ્રધાન અને બીજા પ્રધાનો સાથે પત્રવ્યવહાર કરીને અને તેમને મળીને આપણી રાજકીય પ્રગતિમાં જે સહાય આપી છે તે જાણીતી છે. હિન્દના રાજબંધારણ સંબંધી સત્તાનાં મૂળ જે પ્રજામાં રહેલાં છે તેવા પર જળસિંચન કરવાની જરૂર રહે અને તેથી તે ફલદાયક થવાનો સંભવ રહે એ દેખીતું છે.

આપણી રાજકીય લડતમા ફરીથી એકવાર કટાકટીનો પ્રસંગ આવ્યો છે. ગયે વર્ષે મીસીસ બેસન્ટને સ્વરાજ્યની જોશભેર ચળવળ કરવા માટે નજરકેદ કરવામાં આવ્યાં તે પહેલાં પણ કોંગ્રેસની માગણીઓની અતિશયોક્તિ કરીને તેની ગેરસમજ ફેલાવવાનું કામ લોર્ડ સીડનહામે શરૂ કર્યું હતું અને અહીંઆના ઍંગ્લો-ઇન્ડીઅનો ચડભડવા માંડયા હતા. પણ મીસીસ બેસન્ટ નજરકેદ થયાં, તે પછી ૨૦ મી ઑગસ્ટને દિવસે બ્રીટીશ પ્રધાનમંડળ તરફથી મી. મોન્ટેગ્યુએ હિન્દ સ્વરાજ્યનું જાહેરનામું બહાર પાડયું અને રાજનીતિના આ ફેરફારની રૂએ મીસીસ બેસન્ટને મુક્ત કરવામાં આવ્યાં ત્યારથી તો પહેલાંની માફક આપણી માગણીઓને હસી કાઢવાને કે તેની સામાન્ય ટીકા કરવાને બદલે અહીંયાના ઍંગ્લો-ઇન્ડીયનોએ અને ઇંગ્લાંડમાં લૉર્ડ સીડનહામના મંડળે તેની સ્હામે દારૂણ ટક્કર ઝીલવાને કમર કસી છે. દરમ્યાન સદ્ભાગ્યે મી. મોન્ટેગ્યુ પોતે અહીંઆ આવીને બધા પક્ષના આગેવાનોને મળ્યા છે અને તેમની અરજીઓ અને વાતચીત સાંભળી છે; આથી અલબત્ત આપણું કાર્ય પ્રમાણમાં સહેલું થયું છે, પણ આપણે ભૂલી જવું ન જોઇએ કે રાજકીય લડતની શેતરંજમાં ઘણા મ્હોરાં રહામસ્હામા ચાલે છે અને એક મ્હોરાંના એક દાવપરજ પૂરો આધાર રાખનાર માણસને પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ આવે હાલ જગતના ઇતિહાસમાં નહિ થયેલો એવો દારૂણ વિગ્રહ હાલ ચાલે છે અને તેમાં અમેરિકા અને ઇંગ્લંડ અને જાપાન સુધીની આગી આલમે ઝંપલાવ્યું છે. જેમ વિગ્રહ મ્હોટો છે તેમ તેનું કારણ પણ મ્હોટું છે—ન્હાના દેશોની સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્ય અને જર્મન સંસ્થાનોના જંગલી કાફરાઓ અને મેસોપોટેમીઆમાં રહેતા આરમેનોને પોતાનું રાજકીય ભવિષ્ય બાંધવાની છૂટ આથી જો એક પાસ ઇંગ્લંડમાં અને બીજા દેશોમા લડાઇની તૈયારીઓ મ્હોટામાં મ્હોટા પાયાપર ચાલી રહી છે તો બીજી પાસ રાજકીય વિચારો અને પક્ષોમાં મ્હોટા પરિવર્તન થઇ રહ્યાં છે. દાખલા તરીકે ઇંગ્લાંડમાં જે મજુરવર્ગ પહેલાં કંઇક સત્તાવાન હોવા છતાં પણ જે પ્રમાણમાં પાછળ હતો તે જાણે એકાએક ઘણો આગળ આવ્યો છે. વળી ચુંટણીના સંબંધમાં પસાર થયેલા નવા કાયદાની રૂએ તવા લાખો પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને પણ મત

આપવાનો અધિકાર મળ્યો છે; આથી પણ મજુરવર્ગને થોડા વખતમાં ઘણું વધારે જોર મળશે એમાં કાંઈ શંકા નથી. થોડા દિવસપર મીસીસ બેસન્ટે અમદાવાદમાં ભાષણ આપતાં કહ્યું હતું કે મજુરવર્ગના આગેવાન મી. હેન્ડર્સન આવતી ચુંટણી વખતે વડા પ્રધાનની જગ્યા માટે ઉમેદવાર બને એવો મોટો સંભવ છે!

ઇંગ્લંડમાં આમ બધું બનતું હોય ત્યારે આપણે શું કરવું જોઇએ—શું કરવાથી લાભ છે? સદ્‌ભાગ્યે આ પ્રશ્ન કાલ્પનિક રહ્યો નથી; કારણકે મી. બેપ્ટીસ્ટાએ છેલ્લા થોડા માસમાં મજુરપક્ષના આગેવાનો સાથે મસલત કરીને અને તેમની સહાયથી મજુરોની ઘણી સભાઓ આગળ ભાષણો કરીને તે પક્ષને એટલે સુધી કેળવ્યો છે કે નોટીંગહામમાં મળેલી મજુર-પક્ષની પરિષદે, હિન્દ–સ્વરાજ્ય વિષે એક અંતિમ ઠરાવ પસાર કર્યો, અને હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે મી. પોલાકને ઉત્સાહપૂર્વક આવકાર આપ્યો. તેમજ પોલાકને અને મી. બેપ્ટીસ્ટાને હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે એ પરિષદમાં મોકલવાનો ઠરાવ ગઇ કોંગ્રેસે કર્યો હતો અને મજુરપક્ષની સહાય માટે તેનો ઉપકાર માનવાની પણ સૂચના તેમને કરવામાં આવી હતી. આટલી સમજ ધરાવનાર કોંગ્રેસે સ્વાભાવિક રીતે ઇંગ્લંડમાં પહેલી તકે હિન્દીઓનું ડેપ્યુટેશન મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો અને તે સંબધી વ્યવસ્થા કરવનું કામ ઑલ–ઇન્ડીઆ કોંગ્રેસ કમિટીને સોંપ્યુ.

ઑલ–ઇન્ડીયા–કોંગ્રેસ કમિટીનો ઠરાવ.

અને છતાં ગયા માસની ૨૩ મી તારીખે દીલ્હીમાં મળીને આ કમિટીએ એવો ઠરાવ કર્યો કે રાજકીય સુધારા વિષે સરકારની યોજના બહાર પડે અને તે વિષે વિચાર કરવાને કોંગ્રેસની ખાસ બેઠક મળે ત્યાર પછી કોંગ્રેસ તરફથી એક ડેપ્યુટેશન વિલાયત મોકલવું. હવે સુધારાની યોજના વિષે જેવો એકમત આખા હિન્દમાં ફેલાયો છે તેવો જ એકમત સરકારની યોજના વિષે પણ ફેલાય એ માટે જરૂરનું છે કે તે યોજના બહાર પડયા પછી થોડા દિવસમાં જ કોંગ્રેસની–અને મુસ્લીમ લીગની–ખાસ બેઠક ભરવી જોઇએ. એ પણ ઇષ્ટ છે કે સરકારની યોજના વિષે કોંગ્રેસમાં જે મત નિર્ણિત થાય તે બ્રિટિશ પ્રજા આગળ રજુ કરવાને કોંગ્રેસનું એક ડેપ્યુટેશન વિલાયત જાય. પણ પ્રશ્ન એ છે કે જ્યારે બન્ને હોમ રૂલ લીગે લગભગ દર માસ બે ચાર પ્રતિનિધિયોને ઇંગ્લંડ મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.—મદ્રાસના ત્રણ ગૃહસ્થો તો ઇંગ્લાંડ જવાને ઉપડી ગયા છે અને લોકમાન્ય તિલક, શ્રી કેલકર, શ્રી કરંડીકર વગેરે ગૃહસ્થો આ માસની આખરમાં મુંબઇથી ઉપડીને સીલોન થઇને ઇંગ્લાંડ જનાર છે—ત્યારે કોંગ્રેસે હાલ તરત બે ત્રણ માણસોને પણ મોકલવાનો નિશ્ચય કેમ ન કર્યો? કોંગ્રેસ એ આખા હિન્દમાં એકજ સર્વમાન્ય રાજકીય સંસ્થા છે અને ઑલ ઇન્ડીઆ કમીટી પોતાના સભાસદોમાંથી અથવા બ્હારના અનુયાયીઓ પૈકી બે ત્રણને તરત ઇંગ્લાંડ જવાનો હુકમ કરી શકત. પણ અમારા જાણવામાં આવ્યું છે આગેવાનોના એક પક્ષનો એવો મત છે,–અને ઓ. મી. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રીના તંત્રીપણા નીચે પ્રકટ થતા 'સર્વન્ટ ઑફ્ ઇન્ડીઆ' નામના પત્રમાં તે મત રજુ કરવામાં આવ્યો છે–કે હાલ ડેપ્યુટેશન મોકલવાની જરૂર નથી. તે લેખમાં અનુક્રમે ત્રણ પ્રસંગો ધારવામાં આવ્યા હતા. (૧) મી. મોન્ટેગ્યુની યોજના બ્હાર પડે, (૨) તે યોજનાનો અમલ કરવાને એક કાયદો પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કરવામાં આવે

અને (૩) તે કાયદો પસાર કરવામાં વિરુદ્ધ પક્ષ તરફથી હરકત પહોંચાડવામાં આવે. લેખક એમ માને છે કે મી. મોન્ટેગ્યુ હિન્દ આવ્યા છે એટલે પહેલાં બે સંજોગોના સબંધમાં તો ઈંગ્લાંડમાં જઇને કંઇ કરવાની જરૂર નહિ પડે, અને ફક્ત જ્યારે સરકારે રજુ કરેલા ઉદાર બીલ સ્હામે લોર્ડ સીડનહામનો પક્ષ ઝુંબેશ મચાવશે ત્યારેજ કૉમ્પ્રેસના વડાઓને ત્યાં જઇને સરકારી બીલને ટેકો આપવાને અને તેમાં કંઇ સુધારા કરાવવાને ચળવળ કરવાની જરૂર પડશે. પણ આ વિચારમાં વધારે પડતી આશા-સરકારમાં વધારે પડતી શ્રદ્ધા જણાવવામાં આવી નથી? એમ ધારો કે મી. મોન્ટેગ્યુનું મન આપણી માગણી તરફ પુરૂં વળેલું છે અને તે અનુસાર પોતાની યોજના ઘડવા તેઓ પ્રેરાશે-જો કે તેમના છેવટના આવા વલણ વિષે કેટલા આગેવાનોની પાકી ખાત્રી થઈ હશે, તે અમે જાણવા ઇચ્છીયે છીએ. પણ આપણા વાઇસરોય સાહેબના, તેમની કારોબારી સભાના સભાસદોના અને પ્રાંતના બધા વડાઓના અન્તઃકરણમાં આપણે કેટલો ચંચુપ્રવેશ કરી શક્યા છીએ-અને જો તેમના બેતાલ સંગીતમાં ઘણા સુર વાગશે તો કયા સુર વધારે જોરથી સંભળાશે, અને વધારે વજનદાર હશે તેને વિષે પણ આપણે શું જાણીએ છીએ! અને કદાચ વાઇસરોય સાહેબ અને મોન્ટેગ્યુ સાહેબ એકમત થઇને કંઇ સારી યોજના ઘડશે તો તેને અકબંધ બ્રીટીશ પ્રધાનમંડળ પસાર કરશે એવો ભરૂંસો કોને છે! મી. લોઇડ જ્યોર્જ હમણાં તો વારંવાર પ્રજાઓના પોતાનું ભવિષ્ય ઘડવા (right of self-determination) ના હક વિષે બોલે છે, અને કદાચ તેઓ મી. મોન્ટેગ્યુની યોજનાને પસંદ કરે તો પણ તેમની આગળ લોર્ડ મીલ્નર અને લોર્ડ કર્ઝન-શિક્ષક આગળ નિશાળીઆ બેસી રહે તેમ-છાનામાના બેસી રહીને બધું કબુલ કરશે? બ્રીટીશ રાજયતંત્રના આ બધાં ચક્ર આપણને અનુકૂળ થાય એવી રીતે સાંગોપાંગ ફરશે એમ કહેનાર માણસ ખરેખર ઘણોજ-કંઇક વધારે પડતો હિંમતવાન-સાહસિક હોવો જોઇએ.

બીજી પાસ આ રાજતંત્ર નીચે-અથવા ઉપર બ્રીટીશ પ્રજા અને બ્રીટીશ વર્તમાનપત્રો છે. એ તો દેખીતુંજ છે કે ઈંગ્લાંડ જેવા પ્રજાધાન રાજ્યના દરેક દરેક કાર્યપર પ્રજા, અને પત્રોની સર્ચલાઇટના જેવી ઝીણી અને તીક્ષ્ણ ટીકા થતી હોવાથી આ બન્ને સરકારની ભવિષ્યની યોજનાઓને ક્ષણે ક્ષણે નવો મરોડ આપી શકે છે. આપણા સંબંધમાં પણ એક પાસનો મરોડ મજુરપક્ષ અને મી. બેપ્ટીસ્ટા લંડનનું હોમ રૂલ લીગ વગેરે આપે છે તો બીજી પાસનો મરોડ લોર્ડ સીડનહામ અને તેમના નિમકહરામ અનુયાયીઓની ઇન્ડો-બ્રીટીશ એસોસીએશન આપે છે. ત્યાંના મજુર વર્ગનાં કેટલાંક વર્તમાનપત્રો આપણી તરફેણમાં લખે છે, તો બીજી પાસ ધી ટાઇમ્સ અને બીજાં ઘણાં વગવાળાં વર્તમાનપત્રો આપણી વિરૂદ્ધ લખે છે, કારણ કે તે પૈસાદાર અને ઉમરાવ વર્ગના હાથમાં છે, અને તેમના વિચારોનો પડઘો તે પાડે છે. વળી લોર્ડ સીડનહામ જેવા આપણા વિરોધીઓને સમગ્ર પ્રધાનમંડળના અને લોર્ડ કર્ઝન અને લોર્ડ મીલ્નર જેવા મહાનોના નિકટ સંબંધમાં આવવાની જે તક મળી શકે તે આપણા સારામાં સારા આગેવાનોને પણ ન મળી. આ બધું વિચારતાં હિન્દના થોડા પ્રતિનિધિયોને ઈંગ્લાંડમાં રહીને હંમેશાં કામ કરવાની જરૂર છે: તો પછી આવે કટોકટીને પ્રસંગે જ્યારે બ્રીટીશ સલ્તનતની નીચેના આપણા ઇતિહાસમાં આપણે રાજકીય પ્રગતિમાં મ્હોટામાં મોટી ફાળ ભરવા માગીએ છીએ